

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

ULUSLARARASI HOCA AHMET YESEVI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

Түркістан Түрік Әлемінің мәдени астанасы құрметіне

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР КОНГРЕСІ:
ТҮРКІСТАН ФОРУМЫ ІІІ**
**«Жаһандану үрдісіндегі түрік әлемінің келешегі» тақырыбындағы
конгресс**
МАТЕРИАЛДАРЫ

«TÜRKSOY 2017 Türk Dünyası Kültür Başkenti» Türkistan Anısına

**ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ: TÜRKİSTAN
FORUMU III**

«Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği»

BİLDİRİ KİTABI

ТҮРКІСТАН-ТҮРКІСТАН

26-28 СӘУІР-НІСАН 2017

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

ULUSLARARASI HOCА AHMET YESEVİ TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР КОНГРЕСІ: ТҮРКІСТАН
ФОРУМЫ ІІІ**

**«Жаһандану үрдісіндегі түрік әлемінің келешегі» тақырыбындағы конгресс
МАТЕРИАЛДАРЫ**

26-28 сәуір 2017 жылы

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ: TÜRKİSTAN FORUMU III

«Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği»

BİLDİRİ KİTABI

26-28 Nisan 2017

МАТЕРИАЛЫ

**МЕЖДУНАРОДНОГО КОНГРЕССА СОЦИАЛЬНЫХ НАУК: ІІІ
ТУРКЕСТАНСКИЙ ФОРУМ**

«Перспективы развития Тюркского мира в условиях глобализации»

26-28 Апрель 2017 года

MATERIALS

INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCES CONGRESS: TURKESTAN FORUM III

«The Future of the Turkic World in the Era of Globalization»

26-28 April 2017

ӘОК. 378 (063)

ББК 74.58

Ж35

ISBN 978-601-243-844-4

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

М.Топлу, Д.Келесбаев, А.Абубакирова, Н.Батмаз, Э.Гөктүрк, Ф.Түркмен, Б.Мырзалиев,
Қ.Битемиров, А.Малдыбек, Г.Азретбергенова, Э.Батмаз, Н.Абишов, А.Құралбаев

**«Жаһандану үдерісінде түрік әлемінің келешегі»
тақырыбындағы халықаралық әлеуметтік ғылымдар конгресі: Түркістан
форумы III. – Түркістан, 2017. -980-б**

Жинаққа «Түркістан – Түркі әлемнің мәдени астанасы» аясында өткен Халықаралық Әлеуметтік ғылымдар конгресінің материалдары топтастырылады. АҚШ, Ұлыбритания, Түркия, Монғолия, Ресей, Азербайжан, Өзбекстан, Қырғызстан, Укарина ғалымдары мен ізденуші докторанттар мен магистранттарының баяндамалары енген жинақ қалың оқырман қауымға арналады.

UOK. 378 (063)

КБК 74.58

J 35

ISBN 978-601-243-844-4

EDİTÖRLER

Mehmet TOPLU, Dinmukhamed KELESBAYEV, Aktolkin ABUBAKIROVA, Nihat
BATMAZ, Emre GÖKTÜRK, Fatih TÜRKMEN, Boraş MIRZALİYEV, Kayrat
BİTEMİROV, Akmaral MALDİBEK, Gulmira AZRETBERGENOVA, Eftal Şükrü
BATMAZ, Nurjan ABİŞOV, Almas KURALBAYEV

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ: TÜRKİSTAN FORUMU III
«Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği» – Türkistan, 2017. -980-s

Türkistan: Türk Dünyasının Kültür Başkenti kapsamında düzenlemiş olduğumuz **Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III: «Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği** isimli kongre kitabında Kazakistan, Türkiye, ABD, İngiltere, Moğolistan, Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Ukranya'dan katılan bilim insanlarının bildirimleri yer almaktadır.

**КОНГРЕССТІҢ ҚҰРМЕТ АЛҚАСЫ / KONGRE ONUR KURULU /
ПОЧЕТНЫЙ КОМИТЕТ КОНГРЕССА / HONOR COMMITTEE OF CONGRESS**

КОНГРЕССТІҢ ҚҰРМЕТ АЛҚАСЫ	KONGRE ONUR KURULU	ПОЧЕТНЫЙ КОМИТЕТ КОНГРЕССА	HONORARY COMMITTEE OF CONGRESS
Мұса ЙЫЛДЫЗ – доктор-профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті Кеңес төрағасы	Musa YILDIZ – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı	Мұса ЙЫЛДЫЗ – доктор-профессор, Председатель Уполномоченного Совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Musa YILDIZ – Prof. Dr., President of Board of Trustees of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Бибігүл Аманкелдіқызы АСЫЛОВА – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым вице-министрі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті Кеңес төрағасының орынбасары	Bibigül ASILOVA – Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakan Yardımcısı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkan Yardımcısı	Бибигүл Амангельдиновна АСЫЛОВА – Вице-министр образования и науки <i>Республики Казахстан, Заместитель Председателя Уполномоченного Совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави</i>	Bibigul ASILOVA – Deputy Minister of Education and Science of Republic of Kazakhstan, Member of Board of Trustees of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Ібрагим КАЛЫН – доктор-доцент, Түркия Республикасы Президентінің Баспасөз хатшысы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті Кеңес мүшесі	İbrahim KALIN – Doç. Dr., Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Üyesi	Ібрагим КАЛЫН – доктор-доцент, Пресс-секретарь президента Турции, Член Уполномоченного Совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	İbrahim KALIN – Assoc.Prof. Dr., Spokesperson of the Presidency of Republic of Turkey, Member of Board of Trustees of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Дүйсен Қорабайұлы ҚАСЕЙІНОВ – профессор, ТҮРКСОЙ ұйымының Бас хатшысы	Düsen KASEİNOV – Prof., TÜRKSOY Genel Sekreteri	Дюсен Корабаевич КАСЕИНОВ – профессор, Генеральный секретарь ТЮРКСОЙ	Dusen KASEINOV – Prof., TÜRKSOY Secretary General
Сердар ЧАМ – доктор, Түркия Республикасы Үкіметі жанындағы Түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігінің төрағасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті Кеңес мүшесі	Serdar ÇAM – Dr., Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Üyesi	Сердар ЧАМ – доктор, Председатель Турецкого агентства по сотрудничеству и координированию при Аппарате Премьер-министра Республики Турция, Член Уполномоченного Совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	<i>Serdar ÇAM – Dr., President of Turkish Cooperation and Coordination Agency of Turkey Prime Ministry, Member of Board of Trustees of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University</i>
Дархан Қуандықұлы ҚЫДЫРӘЛІ – доктор-профессор, Түркі Академиясы халықаралық ұйымының	Darhan KİDİRALİ – Prof. Dr., Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı'nın Başkanı	Дархан Қуандықович ҚЫДЫРАЛИ – доктор-профессор, Президент Международной организации Тюркской	Darkhan KYDYRALI – Prof. Dr., President of International Turkic Academy

президенті
Мухиттин ШИМШЕК –
доктор-профессор,
Мармара
университетінің
профессоры, Қожа
Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университетінің Өкілетті
Кеңес мүшесі

Ахметжан Әбдіжәмилұлы
ПІРІМҚҰЛОВ –
Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым
министрлігі Білім және
ғылым саласындағы
бақылау комитетінің
төрағасы, Қожа Ахмет
Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университетінің Өкілетті
Кеңес мүшесі

Хусейін КАРАКУМ –
Түркия Республикасы
Қаржы министрлігіне
қарасты Салықтық
бақылау кеңесінің
төрағасы, Қожа Ахмет
Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университетінің Өкілетті
Кеңес мүшесі

Muhittin ŞİMŞEK – Prof.
Dr., Marmara Üniversitesi
Öğretim Üyesi, Hoca
Ahmet Yesevi Uluslararası
Türk-Kazak Üniversitesi
Mütevelli Heyet Üyesi

Ahmetjan PİRİMKULOV
– Kazakistan Cumhuriyeti
Eğitim ve Bilim Bakanlığı
Eğitim ve Bilim
Denetleme Komitesi
Başkanı, Hoca Ahmet
Yesevi Uluslararası Türk-
Kazak Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkan
Yardımcısı

Hüseyin KARAKUM –
Maliye Bakanlığı Vergi
Denetim Kurulu Başkanı,
Hoca Ahmet Yesevi
Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi Mütevelli
Heyet Üyesi

академии
Мухиттин ШИМШЕК –
доктор-профессор,
Профессор университета
Мармара, Член
Уполномоченного
Совета Международного
казахско-турецкого
университета имени
Ходжа Ахмеда Ясави

Ахметжан
Абдижамилевич
ПРИМКУЛОВ –
Председатель Комитета
по контролю в сфере
образования и науки
Министерства
образования и науки
Республики Казахстан,
Член Уполномоченного
Совета Международного
казахско-турецкого
университета имени
Ходжа Ахмеда Ясави

Хусейн КАРАКУМ –
Председатель Совета
налогового контроля при
Министерства финансов
Республики Турция,
Член Уполномоченного
Совета Международного
казахско-турецкого
университета имени
Ходжа Ахмеда Ясави

Muhittin ŞİMŞEK – Prof.
Dr., Academy of Marmara
University, Member of
Board of Trustees of Khoja
Akhmet Yassawi
International Kazakh-
Turkish University

Akhmetzhan
PRIMKULOV – President
of Committee for Control
of Education and Science
of Education and Science
Ministry of Republic of
Kazakhstan, Member of
Board of Trustees of Khoja
Akhmet Yassawi
International Kazakh-
Turkish University

Hüseyin KARAKUM –
President of Tax
Inspection Board of
Ministry of Finance of
Republic of Turkey,
Member of Board of
Trustees of Khoja Akhmet
Yassawi International
Kazakh-Turkish University

КОНГРЕСС ТӨРАҒАЛАРЫ / KONGRE BAŞKANLARI /
ПРЕДСЕДАТЕЛИ КОНГРЕССА / CONGRESS CHAIRMAN

КОНГРЕСС ТӨРАҒАЛАРЫ	KONGRE BAŞKANLARI	ПРЕДСЕДАТЕЛИ КОНГРЕССА	CONGRESS CHAIRMAN
Уәлихан Сейділдәулы ӘБДІБЕКОВ – доктор- профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің президенті	Ualikhan ABDIBEKOV – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesinin Rektörü	Уалихан Сейдилдаевич АБДИБЕКОВ – доктор- профессор, Президент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Ualikhan ABDIBEKOV – Prof. Dr., President of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh- Turkish University
Мехмет КУТАЛМЫШ – доктор-профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің І Вице- президенті	Mehmet KUTALMIŞ – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Rektör Vekili	Мехмет КУТАЛМЫШ – доктор-профессор, І Вице-президент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Mehmet KUTALMIŞ – Prof. Dr., I Vice-president of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh- Turkish University

**КОНГРЕСС КООРДИНАТОРЫ / KONGRE KOORDİNATÖRÜ /
КООРДИНАТОР КОНГРЕССА / CONGRESS COORDINATOR**

КОНГРЕСС КООРДИНАТОРЫ	KONGRE KOORDİNATÖRÜ	КООРДИНАТОР КОНГРЕССА	CONGRESS COORDINATOR
Мехмет ТОПЛУ – доктор-профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Әлеуметтік ғылымдар факультетінің деканы	Mehmet TOPLU – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı	Мехмет ТОПЛУ – доктор-профессор, Декан факультета социальных наук Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Mehmet TOPLU – Prof. Dr., Dean Faculty of Social Science of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

**ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ / DÜZENLEME KURULU /
ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ / ORGANIZING COMMITTEE**

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ	DÜZENLEME KURULU	ОРГАНИЗАЦИОННЫ Й КОМИТЕТ	ORGANIZING COMMITTEE
Талжан Пердешұлы РАИМБЕРДИЕВ – доктор-профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Ғылыми және инновациялық істер жөніндегі вице-президенті	Talzhan RAIMBERDIYEV – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Bilimsel Çalışmalar ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı	Талжан Пердешұлы РАИМБЕРДИЕВ – доктор-профессор, Вице-президент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Talzhan RAIMBERDIYEV – Prof. Dr., Vice-president of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Мустафа ЭРЕН – доктор-доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Даму және қаржыландыру жөніндегі вице-президенті	Mustafa EREN – Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Gelişme ve Finansmandan Sorumlu Rektör Yardımcısı	Мустафа ЭРЕН – доктор-и.о. доцента, Вице-президент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Mustafa EREN – Assist.Prof. Dr., Vice-president of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Нихат БАТМАЗ – доктор-профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Әлеуметтік ғылымдар факультеті «Экономика» кафедрасының профессоры	Nihat BATMAZ – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesi	Нихат БАТМАЗ – доктор-профессор, Профессор кафедры «Экономика» факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Nihat BATMAZ – Prof. Dr., Academy of Department of Economics Faculty of Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi University
Мехмет ТОПЛУ – доктор-профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Әлеуметтік ғылымдар факультетінің деканы	Mehmet TOPLU – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı	Мехмет ТОПЛУ – доктор-профессор, Декан факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави	Mehmet TOPLU – Prof. Dr., Dean of the Social Science Faculty of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Алена Юлдашқызы
БАЛТАБАЕВА – доктор-профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Ғылым және инновация департаментінің директоры
Дінмұхамед Нұрмаханбетұлы
КЕЛЕСБАЕВ – доктор-доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Әлеуметтік ғылымдар факультетінің декан орынбасары

Alena BALTABAYEVA – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Bilim ve İnovasyon Departman Müdürü

Алена Юлдашовна
БАЛТАБАЕВА – доктор-профессор, Директор департамент
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Alena BALTABAYEVA – Prof. Dr., Director of Science and Innovation Department of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Dinmukhamed
KELESBAYEV – Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dekan Yardımcısı

Динмұхамед Нурмаханбетович
КЕЛЕСБАЕВ – доктор-и.о. доцента, Заместитель декана факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Dinmukhamed
KELESBAYEV – Assist.Prof. Dr., Vice-dean of the Social Sciences Faculty of Khoja Akhmet Yassawi University

Ибраһим Эмре ГОКТҮРК – доктор-доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Әлеуметтік ғылымдар факультеті «Менеджмент және туризм» кафедрасының доценті м.а.

İbrahim Emre GÖKTÜRK – Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi İşletme ve Turizm Bölümü Öğretim Üyesi

Ибрагим Эмре
ГОКТҮРК – доктор-и.о. доцента, и.о. доцента кафедры «Менеджмент и туризм» факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

İbrahim Emre
GÖKTÜRK – Assist.Prof. Dr., Academy of Department of Business and Tourism of Faculty of Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi University

Ақтолқын Тұрсыматқызы
АБУБАКИРОВА – доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Әлеуметтік ғылымдар факультетінің декан орынбасары

Aktolkin
ABUBAKIROVA – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dekan Yardımcısı

Ақтолқын Тұрсиматовна
АБУБАКИРОВА – доктор, Заместитель декана факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Aktolkin
ABUBAKIROVA – Dr., Vice-dean of the Social Sciences Faculty of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Фетхи ҚЫЛЫЧ – доктор-доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Әлеуметтік ғылымдар факультеті «Құқықтану» кафедрасының доценті м.а.

Fethi KILIÇ – Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi Hukuk Bölümü Öğretim Üyesi

Фетхи ҚЫЛЫЧ – доктор-и.о. доцента, и.о. доцента кафедры «Правоведения» факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Fethi KILIÇ – Assist.Prof. Dr., Academy of Department of Jurisprudence of Faculty of Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi Univ

Рашид Ибрагимұлы
ТӘЖІБАЕВ – доктор-доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Әлеуметтік ғылымдар факультеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының доценті м.а.

Raşid TACİBAYEV – Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

Рашид Ибрагимович
ТАЖИБАЕВ – доктор-и.о. доцента, и.о. доцента кафедры «Международных отношений» факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Rashid TAZHIBAYEV – Assist.Prof. Dr., Academy of Department of International Relations of Faculty of Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Фатих ТҮРКМЕН – доктор-доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Әлеуметтік ғылымдар факультеті «Менеджмент және туризм» кафедрасының доценті м.а.

Fatih TÜRKMEN – Yard. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi İşletme ve Turizm Bölümü Öğretim Üyesi

Фатих ТҮРКМЕН – доктор-и.о. доцента, и.о. доцента кафедры «Менеджмент и туризм» факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Fatih TÜRKMEN – Assist.Prof. Dr., Academy of Department of Business and Tourism of Faculty of Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Бектұр Жұмаханұлы КЕНЕШБАЕВ – доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Әлеуметтік ғылымдар факультеті «Менеджмент және туризм» кафедрасының Аға оқытушысы

Bektur KENEŞBAYEV – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi İşletme ve Turizm Bölümü Öğretim Üyesi

Бектұр Жумаханович КЕНЕШБАЕВ – доктор, старший преподаватель кафедры «Менеджмент и туризм» факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Bektur KENESHBAYEV –Dr., Academy of Department of Business and Tourism of Faculty of Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Али ЭВЛЕР – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы

Ali EVLER – Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim Üyesi

Али ЭВЛЕР – преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Ali EVLER – Academy of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Қайнар ҚАЛДЫБАЙ – доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Әлеуметтік ғылымдар факультеті «Қоғамдық ғылымдар» кафедрасының Аға оқытушысы

Kaynar KALDIBAY – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin Sosyal Bilimler Fakültesi Toplumsal Bilimler Bölümü Öğretim Üyesi

Қайнар ҚАЛДЫБАЙ – доктор, старший преподаватель кафедры «Общественные науки» факультета Социальных наук в Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Kaynar KALDIBAY – Dr., Academy of Department of Social Sciences of Faculty of Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Эндер САЙЫН – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы

Ender SAYIN – Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim Üyesi

Эндер САЙЫН – преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Ender SAYIN – Academy of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

**ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ / BİLİM KURULU /
НАУЧНЫЙ КОМИТЕТ / SCIENTIFIC COMMITTEE**

ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ	BİLİM KURULU	НАУЧНЫЙ КОМИТЕТ	SCIENTIFIC COMMITTEE
Абрахам АЛТОНАЙАН – доктор, Брунел Лондон университеті / Ұлыбритания Фырат ПУРТАШ – доктор-профессор, Гази университеті / Түркия	Abraham ALTHONAYAN – Dr., Brunel Londra Üniversitesi / İngiltere Fırat PURTAŞ – Prof. Dr., Gazi Üniversitesi / Türkiye	Абрахам АЛТОНАЙАН – доктор, Брунелский университет / Великобритания Фырат ПУРТАШ – доктор-профессор, Университет Гази / Турция	Abraham ALTHONAYAN – Dr., Brunel University London / England Fırat PURTAŞ – Prof. Dr., Gazi University / Turkey
Халил Ибрагим БУЛБУЛ – доктор-профессор, Гази университеті / Түркия Бекир БУЛУЧ – доктор-профессор, Гази университеті / Түркия Айша ШИМШЕК – доктор-доцент, Докуз Ейлул университеті / Түркия, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Halil İbrahim BÜLBÜL – Prof. Dr., Gazi Üniversitesi / Türkiye Bekir BULUÇ – Prof. Dr., Gazi Üniversitesi / Türkiye Ayça ŞİMŞEK – Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi / Türkiye, Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Халил Ибрагим БУЛБУЛ – доктор-профессор, Университет Гази / Турция Бекир БУЛУЧ – доктор-профессор, Университет Гази / Турция Айша ШИМШЕК – доктор-доцент, Университет Докуз Ейлул / Турция, Университет Ахмеда Ясауи / Казахстан	Halil İbrahim BÜLBÜL – Prof. Dr., Gazi University / Turkey Bekir BULUÇ – Prof. Dr., Gazi University / Turkey Ayça ŞİMŞEK – Assoc.Prof. Dr., Dokuz Eylül University / Turkey, Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Ақмарал МАЛДЫБЕК – доктор-доцент, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан Ақылбек ИСАБЕКОВ – доктор-профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті / Қазақстан Али АКАРЖА – доктор-профессор, Мичиган университеті / АҚШ	Akmaral MALDIBEK – Doç. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan Akılbek İSABEKOV – Prof. Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi / Kazakistan Ali AKARCA – Prof. Dr., Michigan Üniversitesi / ABD	Ақмарал МАЛДЫБЕК – доктор-доцент, Университет Ахмеда Ясауи / Казахстан Ақылбек ИСАБЕКОВ – доктор-профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби / Казахстан Али АКАРЖА – доктор-профессор, Мичиганский университет / США	Akmaral MALDIBEK – Assoc. Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan Akılbek İSABEKOV – Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University / Kazakhstan Ali AKARCA – Prof. Dr., University of Michigan / USA
Алтуғ ГУНАЛ – доктор-доцент, Еге университеті / Түркия Ахмет БАРДАКЧЫ – доктор-профессор, Памуккале университеті / Түркия Әріпхан САДЫҚОВ – доктор-профессор, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Altuğ GÜNAL – Doç. Dr., Ege Üniversitesi / Türkiye Ahmet BARDAKÇI – Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi / Türkiye Ariphan SADIKOV – Prof. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Алтуғ ГУНАЛ – доктор-доцент, Эгейский университет / Турция Ахмет БАРДАКЧЫ – доктор-профессор, Университет Памуккале / Турция Арипхан САДЫҚОВ – доктор-профессор, Университет Ахмеда Ясауи / Казахстан	Altuğ GÜNAL – Assoc.Prof. Dr., Ege University / Turkey Ahmet BARDAKÇI – Prof. Dr., Pamukkale University / Turkey Ariphan SADIKOV – Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Балғабай НАҚЫПОВ – доктор-профессор, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан Билгехан ГУЛЖАН – доктор-доцент, Гази университеті / Түркия	Balgabay NAKIPOV – Prof. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan Bilgehan GÜLCAN – Doç. Dr., Gazi Üniversitesi / Türkiye	Балғабай НАКИПОВ – доктор-профессор, Университет Ахмеда Ясауи / Казахстан Билгехан ГУЛЖАН – доктор-доцент, Университет Гази / Турция	Balgabay NAKIPOV – Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan Bilgehan GÜLCAN – Assoc. Prof. Dr., Gazi University / Turkey

Бораш МЫРЗАЛИЕВ – доктор-профессор, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Boraş MIRZALIYEV – Prof. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Бораш МЫРЗАЛИЕВ – доктор-профессор, Университет Ахмеда Ясави / Казахстан	Borash MIRZALIYEV – Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Виктор СИДОРОВ – доктор-профессор, Кубан мемлекеттік университеті / Ресей	Viktor SİDOROV – Prof. Dr., Kuban Devlet Üniversitesi / Rusya	Виктор СИДОРОВ – доктор-профессор, Кубанский государственный университет / Россия	Viktor SIDOROV – Prof. Dr., Kuban State University / Russia
Гүлмира ӘЗІРЕТБЕРГЕНОВА – доктор-доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Gulmira AZİRETBERGENOVA – Yard. Doç. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Гүлмира АЗИРЕТБЕРГЕНОВА – доктор-и.о.доцента, Университет Ахмеда Ясави / Казахстан	Gulmira AZİRETBERGENOVA – Assist. Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Дабабрата ЧОУДХУРИ – доктор, Саффолк университеті / Ұлыбритания	Dababrata CHOWDHURY – Dr., Suffolk Üniversitesi / İngiltere	Дабабрата ЧОУДХУРИ – доктор, Университет Саффолк / Великобритания	Dababrata CHOWDHURY – Dr., University of Suffolk / England
Дінмұхамед КЕЛЕСБАЕВ – доктор-доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Dinmukhamed KELESBAYEV – Yard. Doç. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Динмұхамед КЕЛЕСБАЕВ – доктор-и.о. доцента, Университет Ахмеда Ясави / Казахстан	Dinmukhamed KELESBAYEV – Assist. Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Емин БАРЛАС – доктор-доцент м.а., Эскишехир Османгази университеті / Түркия	Emin BARLAS – Yard. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye	Емин БАРЛАС – доктор-и.о.доцента, Эскишехирский университет Османгази / Турция	Emin BARLAS – Assist. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University / Turkey
Ефтал БАТМАЗ – доктор-доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Eftal BATMAZ – Yard. Doç. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Ефтал БАТМАЗ – доктор-и.о.доцента, Университет Ахмеда Ясави / Казахстан	Eftal BATMAZ – Assist. Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Жолбарыс ЖОРАБЕКОВ – доктор-профессор, Жүсіп Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті / Қырғызстан	Colbaris CORABEKOV – Prof. Dr., Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi / Kırgızistan	Жолбарыс ЖОРАБЕКОВ – доктор-профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына / Кыргызстан	Zholbaris ZHORABEKOV – Prof. Dr., Balasagun Kyrgyz National University / Kyrgyzstan
Жүсіп ПИРИМБАЕВ – доктор-профессор, Қырғызстан-Түркия «Манас» университеті / Қырғызстан	Cusup PİRİMBAYEV – Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan	Жүсіп ПИРИМБАЕВ – доктор-профессор, Кыргызско-турецкий университет «Манас» / Кыргызстан	Zhusup PİRİMBAYEV – Prof. Dr., Kyrgyz-Turkish Manas University / Kyrgyzstan
Кенан ЧЕЛИК – доктор-профессор, Каратеңіз техникалық университеті / Түркия	Kenan ÇELİK – Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi / Türkiye	Кенан ЧЕЛИК – доктор-профессор, Караденизский технический университет / Турция	Kenan ÇELİK – Prof. Dr., Karadeniz Technical University / Turkey
Қайрат БИТЕМИРОВ – доктор-доцент, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Kayrat BİTEMİROV – Doç. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Қайрат БИТЕМИРОВ – доктор-доцент, Университет Ахмеда Ясави / Казахстан	Kayrat BITEMIROV – Assoc. Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Қамбар МҰСАБЕКОВ – доктор-профессор, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Kambar MUSABEKOV – Prof. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Қамбар МҰСАБЕКОВ – доктор-профессор, Университет Ахмеда Ясави / Казахстан	Kambar MUSABEKOV – Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan

университеті / Қазақстан		Ясави / Қазақстан	University / Kazakhstan
Мариус МАКИЯЖАК – доктор, Варшава өмір ғылымдары университеті / Польша	Mariusz MACIEJCZAK – Dr., Varşova Yaşam Bilimleri Universitesi / Polonya	Мариус МАКИЯЖАК – доктор, Варшавский Университет жизненный наук / Польша	Mariusz MACIEJCZAK – Dr., Warsaw University of Life Sciences / Poland
Махир НАКИП – доктор-профессор, Чанкая университеті / Түркия	Mahir NAKİP – Prof. Dr., Çankaya Üniversitesi / Türkiye	Махир НАКИП – доктор-профессор, Университет Чанкая / Турция	Mahir NAKİP – Prof. Dr., Çankaya University / Turkey
Мехмет Акиф КИРЕЧЖИ – доктор-доцент, Билкент университеті / Түркия	Mehmet Akif KİREÇCİ – Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi / Türkiye	Мехмет Акиф КИРЕЧЖИ – доктор-доцент, Университет Билкент / Турция	Mehmet Akif KİREÇCİ – Assoc.Prof. Dr., Bilkent University / Turkey
Назим ДЖАФАРОВ – доктор, Әзербайжан мемлекеттік экономика университеті / Әзербайжан	Nazim CAFEROV – Dr., Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaijan	Назим ДЖАФАРОВ – доктор, Азербайджанский государственный экономический университет / Азербайджан	Nazim ZHAFAEROV – Dr., Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Нежат ЖОШКУН – доктор-профессор, Гази университеті / Түркия	Necat COŞKUN – Prof. Dr., Gazi Üniversitesi / Türkiye	Нежат ЖОШКУН – доктор-профессор, Университет Гази / Турция	Necat COŞKUN – Prof. Dr., Gazi University / Turkey
Нұржан ӘБИШОВ – доктор, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Nurcan ABİŞOV – Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Нұржан АБИШОВ – доктор, Университет Ахмеда Ясави / Қазақстан	Nurzhan ABISHOV – Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Оразбек НҰСҚАБАЕВ – доктор-профессор, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Orazbek NUSKABAYEV – Prof. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Оразбек НУСКАБАЕВ – доктор-профессор, Университет Ахмеда Ясави / Қазақстан	Orazbek NUSKABAYEV – Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Режеп КОК – доктор-профессор, Докуз Ейлул университеті / Түркия	Recep KÖK – Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi / Türkiye	Режеп КОК – доктор-профессор, Университет Докуз Ейлул / Турция	Recep KÖK – Prof. Dr., Dokuz Eylul University / Turkey
Серікбай ЫДЫРЫС – доктор-профессор, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Serikbay IDRIS – Prof. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Серікбай ЫДЫРЫС – доктор-профессор, Университет Ахмеда Ясави / Қазақстан	Serikbay IDRIS – Prof. Dr., Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Тұрсын ҒАБИТОВ – доктор-профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті / Қазақстан	Tursun GABİTOV – Prof. Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi / Kazakistan	Тұрсын ГАБИТОВ – доктор-профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби / Қазақстан	Tursun GABITOV – Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University / Kazakhstan
Уммугулсум ҚЫЛЫЧ – доктор-доцент м.а., Абант Иззет Байсал университеті / Түркия, Ахмет Ясауи университеті / Қазақстан	Ümmügülsüm KILIÇ – Yard. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi / Türkiye, Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan	Уммугулсум ҚЫЛЫЧ – доктор-и.о. доцента, Университет Абант Иззет Байсал / Түркия, Университет Ахмеда Ясави / Қазақстан	Ümmügülsüm KILIÇ – Assist. Prof. Dr., Abant İzzet Baysal University / Türkiye, Akhmet Yassawi University / Kazakhstan
Утегали ШЕДЕНОВ – доктор-профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті / Қазақстан	Uteğali ŞEDENOV – Prof. Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi / Kazakistan	Утегали ШЕДЕНОВ – доктор-профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби / Қазақстан	Uteğali SHEDENOV – Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University / Kazakhstan

Фуат ЭРДАЛ – доктор-профессор, Ыстанбул техникалык университети / Туркия

Fuat ERDAL – Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi / Türkiye

Фуат ЭРДАЛ – доктор-профессор, Стамбульский технический университет / Турция

Fuat ERDAL – Prof. Dr., Istanbul Technical University / Turkey

Южел ЕРТЕКИН – доктор-профессор, Чағ университети / Туркия
Яков ЯДГАРОВ – доктор-профессор, Қаржы университети / Ресей

Yücel ERTEKİN – Prof. Dr., Çağ Üniversitesi / Türkiye
Yakov YADGAROV – Prof. Dr., Moskova Milli Finans Üniversitesi / Rusya

Южел ЕРТЕКИН – доктор-профессор, Университет Чағ / Турция
Яков ЯДГАРОВ – доктор-профессор, Финансовый университет / Россия

Yücel ERTEKİN – Prof. Dr., Çağ University / Turkey
Yakov YADGAROV – Prof. Dr., Financial University / Russia

СЕКРЕТАРИАТ / SEKRETERYA / СЕКРЕТАРИАТ / SECRETARIAT

СЕКРЕТАРИАТ	SEKRETERYA	СЕКРЕТАРИАТ	SECRETARIAT
Алмас ЖАҚСЫЛЫҚОВ	Almas SAKSILIKOV	Алмас ЖАҚСЫЛЫКОВ	Almas ZHAKSILIKOV
Алмас ҚҰРАЛБАЕВ	Almas KURALBAYEV	Алмас КУРАЛБАЕВ	Almas KURALBAYEV
Бағила МҰСТАФАЕВА	Bagila MUSTAFAYEVA	Бағила МУСТАФАЕВА	Bagila MUSTAFAYEVA
Бурчин ЯПЫЖЫ	Burçin YAPICI	Бурчин ЯПЫЖЫ	Burcin YAPICI
Гүлдана ТҰРЛЫБЕКОВА	Guldana TURLIBEKOVA	Гүлдана ТУРЛЫБЕКОВА	Guldana TURLIBEKOVA
Жанар ТОХАЕВА	Canar TOKHAYEVA	Жанар ТОХАЕВА	Zhanar TOKHAYEVA
Лесбек ТАЙЖАНОВ	Lesbek TAIZHANOV	Лесбек ТАЙЖАНОВ	Lesbek TAIZHANOV
Мұрат АБУТАЛИПОВ	Murat ABUTALIPOV	Мурат АБУТАЛИПОВ	Murat ABUTALIPOV
Халил УЛУСОЙ	Halil ULUSOY	Халил УЛУСОЙ	Halil ULUSOY
Шавкат СУНАКБАЕВ	Shavkat SUNAKBAYEV	Шавкат СУНАКБАЕВ	Shevket SUNAKBAYEV
Элмира ЗИЯДИНОВА	Elmira ZIYADINOVA	Элмира ЗИЯДИНОВА	Elmira ZIYADINOVA

WEB ДИЗАЙНЕР / WEB TASARIMCI / WEB ДИЗАЙНЕР / WEB DESIGNER

WEB ДИЗАЙНЕР	WEB TASARIMCI	WEB ДИЗАЙНЕР	WEB DESIGNER
Алп ӨЗБАЛЖЫ	Alp ÖZBALCI	Алп ОЗБАЛЖИ	Alp ÖZBALCI
Жанер ДЕМИРБИЛЕК	Caner DEMİRBİLEK	Жанер ДЕМИРБИЛЕК	Caner DEMİRBİLEK

MAZMUNY / İCİNDEKİLER / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

TÜRK ƏLEMİ ELDERİNİN MƏDENİ, ƏLEUMETTİK JƏNE EKONOMİKALYK KURYLIMLARINDAĞY SOŃGY JAĞDAYLAR

PRIORITETNYE NAPRAVLENİYA KULTURNOGO, SOCIALNOGO I EKONOMICHESSKOĞO RAZVİTİYA TÜRKSKOĞO MİRA

TÜRK DÜNYASI ÜLKELERİNİN EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPILARINDAKI GELİŞMELER

DEVELOPMENT OF TURKISH COUNTRIES IN ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL SPHERES

1	Ali T. AKARCA DARBELERİ DOĞURAN TEK PARTİ HÜKÜMETLERİ, KOALİSYONLARI DOĞURAN DARBELER, VE TÜRK EKONOMİSİNE ETKİLERİ	22
2	Nihat BATMAZ YENİ DÜNYA DÜZENİN'DE TÜRK DÜNYASI'NIN GELECEĞİ	25
3	Сидоров В.А. НОВЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ ИНТЕГРАЦИОННОЙ ПЛАТФОРМЫ ТЮРКОЯЗЫЧНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА	66
4	Türker BATMAZ, Ender SAYIN KÜRESELLEŞME-BÖLGESELLEŞME SÜRECİNDE AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN OLABİLİRLİĞİ	73
5	Hüseyin KAYA, Sadettin Haluk ÇİTÇİ EXCHANGE RATE VOLATİLİTY, INFLATION AND INTERNATIONAL TRADE: THEORY AND EVIDENCE	107
6	İbrahim Emre GÖKTÜRK, H.Serdar YALÇINKAYA TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN' DA HAYVAN BESİCİLİĞİNİN KARŞILAŞTIĞI RİSKLERİN FİNANSAL AÇIDAN ANALİZİ	117
7	Fatih TÜRKMEN, Hakan KENDİR KRİZ ÖNCESİ YÖNETİM VE İŞLETMELER AÇISINDAN ÖNEMİ	123
8	Hammet ARSLAN BUHARA: ORTA ASYA'DA ÇOK KÜLTÜRLÜ BİR KENT	137
9	Melek ÇOLAK MACARİSTAN'DA TÜRK DÜNYASINA İLGİ, TARİHİ ARKA PLAN VE AVRASYA GERÇEĞİ	147
10	Naile ASKER DOĞUDAN BATIYA BİR AVRASYA DESTANI: KÖROĞLU	157
11	Nurbol BAIBAKHOV KAZAKİSTAN'DAKİ ETNİK İLİŞKİLER VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜĞÜN ÖZGÜLLÜĞÜ	165
12	Руслан БЕГЕН TÜRKİ ƏLEMİ ELDERİNİN EKONOMİKALYK, ƏLEUMETTİK JƏNE MƏDENİ KURYLIMLARINDA BAQ-TYŃ RƏLİ	176
13	Yusuf YURDİGÜL, Niyazi AYHAN, Coşun KALA KOSOVA GENÇ NÜFUSUNDA VATAN ALGISI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	194
14	А.АКТАНОВА, А.Қ.ЖУНДИБАЕВА, Р.Қ.САБЫРБАЕВА, Р.Ш. СУЛЕЙМЕНОВА ШƏKƏRİMНІŃ ƏLEŃДЕРІНДЕГІ АВТОР ҰСТАНЫМЫ АВТОБИОГРАФИЯЛЫҚ ЖАД	214

15	С.Б. БУЛЕКБАЕВ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКОЙ ИСТОРИИ, КУЛЬТУРЫ И ЦИВИЛИЗАЦИИ	220
16	Г. Ф. Ахметовна ОТРАЖЕНИЕ ДУХОВНО – НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА В ОБРАЗЦАХ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА	234
17	Есентай МАНАР ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ «БЕСІК ЖЫРЫ» САЛТ-ДӘСТҮРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ, РУХАНИ-ТАНЫМДЫҚ БАҒЫТЫ	239
18	М.ESKARA, A. KUPESHEVA SILK ROAD: THE CULTURE AND THE ECONOMY	245
19	Жақыпбек АЛТАЕВ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ АТАҚТЫ ЕКІ ҰЛЫ ОЙШЫЛЫ: ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ЯСАУИ	250
20	Жылқыайдар ХИНАЛҒАН «АТ ТЕРГЕУ», «АТ ҚОЮ» - ДӘСТҮРЛІ ҰЛТТЫҚ ЭТНОМӘДЕНИЕТТІ ТАНЫП БІЛҮДІҢ КЕПІЛІ	259
21	З.Б.КАБЫЛБЕКОВА, Г.А.БЕКБЕРГЕНОВА СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА	268
22	Т.Б. ҚАБЫШЕВ «ҚОРҚЫТ АТА» КІТАБЫНЫҢ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РОЛІ	278
23	А.С. МАГАУОВА ФОРМИРОВАНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ	286
24	Бақытгүл МОЛДАҒАЛИ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАНЫМЫНДАҒЫ «УАҚЫТ» МӘСЕЛЕСІ	295
25	Р.М. МҰҚАЖАНОВА ҚОРҚЫТ АТА АҢЫЗДАРЫНЫҢ ТҮРКІ ЕЛДЕРІНДЕГІ БҮГІНГІ КҮНІ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН НАСИХАТТАЛУЫ	302
26	Л. Мырзашова «ИСЛАМ ЖӘНЕ ӘЙЕЛ АДАМЫНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ӨЗЕКТЕНДІРУІ МАСЛАУ ТЕОРИЯСЫ»	313
27	М.Б. САРСЕНОВ, Р.С. РАЕВ ТЮРКСКИЕ ТРАДИЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЕ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ	323
28	Я.С. Ядгаров ПРЕДПОСЫЛКИ СОВРЕМЕННОЙ ПАРАДИГМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ В «КАПИТАЛЕ» К. МАРКСА	332
29	Nurettin GÜZ, Hayrullah YANIK, Mirzahan BAIBOLOV, Ceren YEGEN UÇAK KRİZİNİN ÇÖZÜMÜNÜN TÜRK VE KAZAK BASININDA ELE ALINIŞI	340
30	Б.С. МЫРЗАЛИЕВ МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ХОДЖИ АХМЕТА ЯСАВИ В СИСТЕМЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	355
31	Fehmi KARASİOĞLU, İbrahim Emre GÖKTÜRK DÜNYA VARLIK FONU PİYASALARI – TEMEL STRATEJİSİ VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ	368

32	Fethi KILIÇ, Mustafa CANBAZ DEMOKRATİK DEVLETTE İNSAN HAKLARININ TANINMASI VE UYGULANMASINDA İNSAN HAKLARI KURULLARI	382
33	Г.Ә. ШАДИНОВА ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ЖАҢҒЫРТУШЫ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ РЕТІНДЕ БӘСЕКЕГЕ ҚАБИЛЕТТІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ	398
34	Алмас КУРАЛБАЕВ, Ботагөз ДАНДАЕВА ҚАЗАҚСТАНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ЖОЛДАРЫ	406
35	Кадир ЮКСАЛ, Б.С.ИЗАТУЛЛАЕВА БӘСЕКЕЛЕСТІК НАРЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСПОРЫНДАРДА КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ БАСҚАРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ	414
36	А.С., ҚАСЫМБЕКОВ, Э.Е.АЛЬЖАНОВА ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТҮРКІЛЕРІНІҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ ТОЛЫҚМӨТІНДІ ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫН ҚҰРУ ҮДЕРІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	422
37	Б.Ж. АЛЬМУХАМБЕТОВА, Р.И. ЕРМАНКУЛОВА ЖЕҢІЛ ӨНЕРКӘСІП САЛАСЫНДА ШАҒЫН КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУЫ БАҒЫТТАРЫ	434
38	Б.М. ДАНДАЕВА ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕ КАДРЛАР ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ	440
39	А.Р. КАЛЫМБЕТОВА, Т.Е. ЖАҚСЫБЕК АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ АЙНАЛЫМ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫ БАСҚАРУ	454
40	Г.Б. КӨЛЕГЕН ИСЛАМОФОБИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНА ӘСЕРІ	460
41	С.С.ЫДЫРЫС, Ж.О. ТОХАЕВА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАНДАНУЫНДА ИННОВАЦИЯНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	465
42	А.С. АСАНОВА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІК СТАНДАРТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ ДЕБИТОРЛЫҚ ҚАРЫЗДАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕСЕПТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	478
43	Р.И. ЕРМАНКУЛОВА, Б.Ж. АЛЬМУХАМБЕТОВА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ КӘСІБИ МАНСАПТЫҚ ДАМУЫН БАСҚАРУ	483
44	Р.И. ТӘЖІБАЕВ ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕДЕГІ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ АЛАР ОРНЫ	488
45	Бибигуль ИЗАТУЛЛАЕВА ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛДЫҚ АЙМАҚТАРДЫҢ КЕШЕНДІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ	504
46	Айнур САПАРОВА, Тахмина АБДРАШИТОВА ҚҰРЫЛЫС КӘСПОРЫНДАРЫНДАҒЫ ЕСЕП САЯСАТЫ МЕН ҚҰРЫЛЫСТАҒЫ ЕСЕПТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	510
47	Бибигуль ИЗАТУЛЛАЕВА ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛДЫҚ АЙМАҚТАРДЫҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	515
48	Айгүл Рахманқызы КАЛЫМБЕТОВА ХҚЕС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӘСПОРЫННЫҢ ЕСЕП САЯСАТЫ	525

49	Z. ZHETIBAYEV, K. ZHETIBAYEV, A. ABUBAKIROVA BREJNEV DÖNEMİNDE UYGULANAN KOSİGİN REFORMUNUN KAZAK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ EKONOMİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ	530
50	Қ.А.ТҮРЛЫБЕКОВ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ НЕСИЕ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СЫРТҚЫ ҚАРЫЗДАРМЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ	539
51	А.Ж.МАЛДЫБЕК, Г.Б.ДАЙРАБАЕВА «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰСТЫНЫ ЖӘНЕ КӨПҮЛТТЫҚ ҚАЗАҚСТАН МОДЕЛІНІҢ КЕЛЕШЕГІ	544
52	Қ.Қ.ҚАЛДЫБАЙ, Т.Қ. АБДРАСИЛОВ ЖАҢА ДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТҮРАҚСЫЗДЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ ҚАТЕРЛЕРІ МЕН ШЕШІЛУ ЖОЛДАРЫ	553
53	Б.У.МУСТАФАЕВА АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖОСПАРЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	571
54	Н.Т.БАТЫРОВА ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОДВИЖЕНИЯ ТУРПРОДУКТА	581
55	Н.Т.БАТЫРОВА ТАМАҚТАНДЫРУ БИЗНЕСІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР	585
56	А.У.АБИШОВА, А.Т.МЕРГЕНБАЕВА, Г.Ж.УРАЗБАЕВА, Н.О.АБИШОВ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ В РК	592
57	Shavkat SUNAKBAYEV PROGRESSIVE FORMS OF THE INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION	600
58	А.М. САМАЛИКОВА, А.Т. АБУБАКИРОВА ИННОВАЦИЈАЛЫҚ САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МЕН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	607
59	А.М. САМАЛИКОВА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САУДА САЯСАТЫН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ	615

**ТҮРІК ӘЛЕМІ ЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАҒЫ
ӨЗГЕРІСТЕР ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЈАЛАНУ ӘРЕКЕТТЕРІ**

**ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ СТРУКТУР И ДЕМОКРАТИЗАЦИИ
ОБЩЕСТВА**

**TÜRK DÜNYASININ SIYASI VE HUKUKI YAPISINDAKI SON DEĞİŞİMLER VE
DEMOKRATİKLEŞME ÇABALARI**

**LATEST CHANGES IN POLITICAL AND LEGISLATIVE SPHERES OF TURKISH
COUNTRIES AND ENDEAVORS OF DEMOCRATIZATION**

60	Ali T. AKARCA TEK PARTİ VE KOALİSYON HÜKÜMETLERİNİ DEĞERLENDİRİRKEN TÜRK SEÇMENİNİN EKONOMİYE VERDİĞİ AĞIRLIK	622
61	Ash YURDİGÜL, Meerim ARTIŞEVA ORTA ASYA ÜLKELERİNİN DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE MEDYA	624
62	Hamza Çakır, Banu Erdoğan Çakar 2016 ABD BAŞKANLIK SEÇİMİNİN RUS RESMİ GAZETESİ “ROSSIYSKAYA GAZETA” “SİNDE TEMSİLİ	641

63	İbrahim GÜLTEKİN TÜRK DÜNYASI PERSPEKTİFİNDEN YUNUS EMRE ENSTİTÜSÜNÜ DEĞERLENDİRMEK: POLİTİKA VE STRATEJİLER	659
64	İsmail AYDINGÜN KIRIM'IN İLHAKI VE 'TÜRK DÜNYASI': REEL POLİTİK AÇIDAN GERÇEK BİR 'TÜRK DÜNYASI' MÜMKÜN MÜ?	677
65	Kadir SANCAK ALİYEVLER ÖRNEĞİNDE AZERBAYCAN SİYASETİNDE DEVAMLILIK VE İSTİKRARIN ÖNEMİ	690
66	Mustafa Kemal ŞAN, Handan AKYİĞİT TÜRKİYE'DE ULUSAL BİRLİĞİN VE İSTİKRARIN SAĞLANMASINDA YENİ YOLLAR YA DA, ÇOKKÜLTÜRLÜ ULUS-DEVLET TÜRKİYE İÇİN BİR İDEAL Mİ?	700
67	Gulnura YERMEKOVA PERFECTION PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN KAZAKHSTAN AND TURKEY (COMPARATIVE ANALYZE)	722
68	Ümmügülüm KILIÇ, Manshuk İMANBEKOVA DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNİ GEREĞİ OLARAK OMBUDSMANLIK: KARŞILAŞTIRMALI TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ	732
69	С.Т. ӘБСАТТАР ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА SOFT POWER САЯСАТЫ: НЕГІЗГІ ОЙЫНШЫЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ БЫҚПАЛ ЕТУ ҚҰРАЛДАРЫ	754
70	Г.Ж. АЗРЕТБЕРГЕНОВА, А.Т. АБУБАКИРОВА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ	759
71	Қ.Т. БИТЕМИРОВ, Д.Р. КОЖАМБЕКОВ ӨЗБЕКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДІН САЛАСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	766

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КАПИТАЛҒА СҮЙЕНГЕН ӘЛЕМДІК ТРАНСҰЛТТЫҚ
КОМПАНИЯЛАРДЫҢ КАВКАЗИЯ ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯНЫҢ ТАБИҒИ
ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРЫНА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ**

**ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА МИРОВЫХ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ
КОМПАНИИ НА КАВКАЗЕ И В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

**ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN KAFKASYA VE ORTA ASYA ENERJİ
KAYNAKLARINA YÖNELİK POLİTİKALARI**

**POLICIES OF MULTINATIONAL COMPANIES IN ENERGY SOURCESS FOR THE
CAUCASUS AND CENTRAL ASIA**

72	Adem ÜZÜMCÜ KAZAKİSTAN İLE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET - ENERJİ İLİŞKİLERİ VE KAZAKİSTAN ENERJİ PİYASASININ DIŞA AÇILMA SÜRECİ	773
73	Farrukh RAHİMOV, Brilyant ABBASOVA İKTİSADİ KALKINMA ARACI OLARAK ÜNİVERSİTE SANAYİ İŞBİRLİĞİ VE AZERBAYCAN'DA MEVCUT VAZİYET	804
74	Rafet EVYAPAN RUSYA FEDERASYONU VE TÜRK CUMHURİYETLERİ HAZAR- KARADENİZ BİRLİĞİ" VE BU ÇERÇEVEDE BİR ALTYAPI OLARAK	812

	NAHCIVAN-AZERBAJYCAN KARA BAĞLANTISINI SAĞLANMASI	
75	К.МУСАБЕКОВ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЯ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	836
76	Kanat YDYRYS KAZAKİSTAN DIŞ POLİTİKASINDA ENERJİ FAKTÖRÜ	841
77	Sabit BAİMAGANBETOV PETROL FIYATLARI VE DOVİZ KURU İLİŞKİSİ: SEÇİLMİŞ PETROL İHRACATÇISI ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ	852
ЖАҢА ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕДЕГІ ТҮРІК ӘЛЕМІНІҢ РӨЛІ: МҮМКІНДІКТЕР МЕН ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕМЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫ		
РОЛЬ ТЮРКСКОГО МИРА В НОВОЙ МИРОВОЙ СИСТЕМЕ: ВОЗМОЖНОСТИ, УГРОЗЫ И ИНТЕГРАЦИЯ МИРОВОЙ СИСТЕМЕ		
YENI DÜNYA DÜZENİNDE TÜRK DÜNYASININ ROLÜ: FIRSATLAR, TEHDITLER VE ULUSLARARASI SİSTEME ENTEGRASYONU		
THE ROLE OF TURKISH WORLD IN THE NEW WORLD'S ERA: OPPORTUNITIES, MEASURES AND INTEGRATION IN INTERNATIONAL SYSTEM		
78	Ahmet KIYMAZ YENİ DÜNYA DÜZENİNDE TÜRK DÜNYASININ GELECEĞİ ve ŞANGAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ	864
79	Bilal SOLAK TÜRK DÜNYASINDA EKONOMİK BÜTÜNLEŞME SÜRECİNDE BİR AŞAMA OLARAK: ORTAK MUHASEBE SİSTEMİNİN KURULMASI ÖNERİSİ	885
80	Nursulu ÇETİN KAZAKİSTAN'DA BAŞKANLIK SİSTEMİNİN GELİŞİMİ: DÜNDEN BUGÜNE	894
81	Faiq ƏLƏKBƏRLİ <i>ÇAĞDAŞ DÜNYA DÜZENİNDE YENİ TÜRK LÜK DÜŞÜNCESİNİN ESASLARI</i>	917
82	Hasan TUTAR, Somer SARAÇOĞLU, Ahmet GENÇ TÜRK DÜNYASI HANGİ SANAYİ DEVRİMİ AŞAMASINDA BULUNMAKTADIR?	932
83	Makpal ANLAMASSOVA TÜRKİYE'NİN YUMUŞAK GÜÇ ARAÇLARINDAN BİRİ OLARAK YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI (YTB)	947
84	Oğuzhan AYDIN BAĞIMSIZLIKLARININ 25.YILINDA TÜRK SOY'UN TÜRK TOPLULUKLARINA YAPMIŞ OLDUĞU KATKILAR	955
85	S. Rıdvan KARLUK AVRUPA BİRLİĞİ, ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ KURULUŞU, AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ VE TÜRKİYE	968
86	Н.Ш.АЛІМЕТОВ, Л.М.СЕРІМБЕТОВА ТҮРІК ӘЛЕМІНІҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕГЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫНЫҢ ФАКТОРЛАРЫ МЕН КЕДЕРГІЛЕРІ	994
87	О.Н. КОЖЕМЯКИНА ТЮРКСКИЙ МИР В ПЕРСПЕКТИВЕ ГЛОКАЛИЗАЦИИ	1002
88	З.С.ОРАЗБЕКОВА, Д.Ж.КАСЫМОВА, Е.Б.ЖАНАБАЕВ	1012

- СМИ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ И ПЕРСПЕКТИВАХ
- 89 **Г.Б.ДАЙРАБАЕВА, А.Ж.МАЛДЫБЕК** 1022
ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ (ЖАҒАША) ОЙЛАУ:
ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ
- ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ТАРАПТАНУ ҮДЕРІСІНДЕ ТҮРІК ӘЛЕМІ ЕЛДЕРІНІҢ
АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАР: ЖЕТІСТІКТЕР, МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ШЕШУ
ЖОЛДАРЫ**
- ВЗАИМОСВЯЗЬ СТРАН ТЮРКСКОГО МИРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ:
ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ**
- KÜRESELLEŞME VE BÖLGESELLEŞME EKSENİNDE TÜRK DÜNYASI ÜLKELERİ
ARASINDAKİ İLİŞKİLER: KAZANIMLAR, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**
- RELATIONSHIPS BETWEEN TURKISH COUNTRIES IN GLOBAL AND REGIONAL
ISSUES: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS AND SUGGESTIONS IN TAKING
MEASURES**
- 90 **Ahmet ÖZKAN** 1029
TRUMP AMERİKASI VE RUSYA YAKINLAŞMASININ TÜRK DÜNYASINA
MUHTEMEL ETKİSİ
- 91 **H.Haluk ERDEM** 1041
HOCA AHMED YESEVİ İLE DÜNYA PROBLEMLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNMEK
- 92 **Kaan ÖGÜT , Çağlar YURTSEVEN, Serkan YEŞİLYURT** 1047
KAZAKİSTAN – TÜRKİYE SAĞLIK SEKTÖRLERİNE GENEL BAKIŞ
- 93 **Raigul DUİSKENOVA, Manchuk YERENKHAN** 1054
TÜRKİYE’DE SERBEST BÖLGE UYGULAMALARI VE SERBEST
BÖLGELERİN PERFORMANSLARININ VERİ ZARFLAMA ANALİZİ İLE
KARŞILAŞTIRMASI
- 94 **Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK, Muhsin KAR** 1069
KÜRESEL DURGUNLUĞUN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ
EKONOMİLERİNE ETKİLERİ
- 95 **Yasin DÖNMEZ, Fatih TÜRKMEN, Aziz ÖZKOÇ, Suat ÇABUK** 1099
DIŞ MEKÂN TASARIMLARININ TURİSTLERİN SATIN ALMA TERCİHLERİ
ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: SAFRANBOLU VE NEVŞEHİR KENT ÖRNEĞİ
- 96 **Айымкүн СӘБИТҚЫЗЫ** 1118
ТҮРКІ ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНДЕГІ ТУЫСТЫҚТЫ АРТТЫРУ МЕН
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУ
- 97 **Ж.Б. ИБРАЕВА** 1122
ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ
- 98 **А.ТӨЛЕУҰЛЫ, А.К. КАЙРАТОВА** 1128
ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУ ЖОЛЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ
РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ЗЕРТТЕУ
- 99 **Ламия КАФАР-ЗАДЕ** 1135
РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНО-
КАЗАХСТАНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ
- 100 **А. ТӨЛЕУҰЛЫ, А.Б.ҚИЯЗ** 1147
ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ
ИНФРАҚҰРЛЫМЫНЫҢ ДАМУ АЛҒЫШАРТТАРЫ, ТУРИЗМДЕГІ

	АЛАТЫН ОРНЫ	
101	А.Б. ШАЛДАРБЕКОВА О ПРОБЛЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ	1153
102	Halit YANIKKAYA, Abdullah ALTUN IMPACTS OF VARIOUS TRADE FLOWS ON GROWTH AND PRODUCTIVITY: A CROSS-COUNTRY ANALYSIS FOR CIS COUNTRIES	1162
103	Aziza SYZDYKOVA, Aktolkin ABUBAKIROVA KAZAKHISTAN TURİZMİNİN SWOT ANALİZİ VE TURİZM POLİTİKALARININ TOWS MATRİSİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ	1177
104	Б.Ә. БАКИРОВА ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР: ТУРИЗМ ЖӘНЕ КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМДАРЫН ДАМУ ТУРАСЫНДА ЖОЛДАРЫ	1190
105	Ибрахим БАТАШ КӘСІПТІК ТУРИЗМДІ ОҚЫТУДЫ ДАМУ ТУРАСЫНДА ЖОЛДАРЫ	1197
106	Алмас КУРАЛБАЕВ, Ботагөз ДАНДАЕВА МӘДЕНИ-ТАРИХИ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ТУРИСТІК ҚАЛАЛАРДЫ ДАМУ ТУРАСЫНДА ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	1201
107	Aktolkin ABUBAKIROVA, Aziza SYZDYKOVA OTEL İŞLETMELERİ MUTFAKLARINDA GIDA GÜVENLİĞİ, ÖNEMİ VE НАССР UYGULAMALARI	1208
108	Узун Улви Йылмаз ЗНАЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ КАПИТАЛОВЛОЖЕНИЙ ДЛЯ КАЗАХСТАНА	1221
109	Türker BATMAZ, Ender SAYIN 2007-2008 KÜRESEL MALİ KRİZİN (MORTGAGE KRİZİ) DÜNYA EKONOMİSİ ÜZERİNDE OLUŞTURDUĞU ETKİLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	1227
110	İrfan SANCAK TÜRKİYE'NİN AZERBAYCAN'A YÖNELİK KAMU DİPLOMASİSİ FAALİYETLERİNDE KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN ROLÜ	1270
111	Hayrettin TÜLEYKAN Türk Konseyine Üye Ülkelerde Mali Disiplin	1280
112	Gumru ŞEHRIYAR BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'DA TÜRK DESTANLARININ ÖĞRENİLMESİ MESELESİ	1304
113	Эльмира ЗИЯДИНОВА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НА ОСНОВЕ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И КАЗАХСТАН	1314
114	Р.Р. БАРКИБАЕВА, А.Б. ЖАНАБАЕВА, К.А. СУНДЕТКАЛИЕВА К ВОПРОСУ КОНТЕНТНОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧЕБНОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ	1324
115	Н.И. ЖУРАКУЗИЕВ ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ МОДЕЛЬ МИРОЗДАНИЯ И ЕЕ РУДИМЕНТЫ В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	1332
116	Abdullah KAHRAMAN НОСА АНМЕТ YESEVİ DİVANINDA ŞERİAT, TARİKAT, HAKİKAT VE MARİFET İLİŞKİSİ	1341
117	Mustafa EREN DOĞU VE BATI ARASINDA YESEVİ'NİN İNSAN TASAVVURU	1350

**ТҮРІК ӘЛЕМІ ЕЛДЕРІНІҢ МӘДЕНИ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ СОҢҒЫ
ЖАҒДАЙЛАР**

**ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО,
СОЦИАЛЬНОГО И ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ТЮРКСКОГО МИРА**

**TÜRK DÜNYASI ÜLKELERİNİN EKONOMİK, SOSYAL VE
KÜLTÜREL YAPILARINDAKİ GELİŞMELER**

**DEVELOPMENT OF TURKISH COUNTRIES IN ECONOMIC, SOCIAL
AND CULTURAL SPHERES**

**DARBELERİ DOĞURAN TEK PARTİ HÜKÜMETLERİ, KOALİSYONLARI
DOĞURAN DARBELER,
VE TÜRK EKONOMİSİNE ETKİLERİ**

Ali T. AKARCA

Ekonomi Bölümü

Illinois Üniversitesi-Chicago

Diğer ülkeler üzerinde yapılan araştırmalar koalisyon hükümetlerinin ekonomik performanslarının tek parti hükümetlerinin kadar iyi olmadığını göstermektedir. Durum Türkiye için de böyledir. Tablo 1'den görülebileceği gibi, 1950 ve 2015 yılları arasında Türkiye'nin ortalama büyüme oranı koalisyon hükümetleri altında, tek-parti hükümetlerine göre, 1.5 puan daha düşük, enflasyon oranı ise 26.7 puan daha yüksek gerçekleşmiştir. İdeolojik bakımdan uyumsuz koalisyonların ekonomik performansları daha da olumsuzdur. Sadece onlar ele alınsa bu farklar sırasıyla 2.1 ve 29.1 olacaktır. Bu karşılaştırmalar bütün dönemler için geçerlidir. Askeri ve koalisyon hükümetleri altında geçen her dönemin ekonomik büyüme hızı, ondan önceki ve sonraki tek parti dönemlerine göre daha düşüktür. Eğer 1950-2015 döneminin her yılında kişi başına GSYH'daki büyüme tek-parti iktidarlarındaki gibi olsaydı bugün kişi başına GSYH şimdikinin 1.6 katı olacaktır.

Şayet koalisyonlar toplumdaki düşünceleri çeşitliliğini aksettiriyor ve serbestçe yapılan pazarlıklar sonucunda ortaya çıkmış olsalardı, ekonomik performansları belki de o kadar kötü olmaz veya demokrasi için ödenen bir fiyat olarak görülebilirdi. Halbuki Türkiye'de çok-partili hükümetler, özellikle ideolojik bakımdan uyumlu olmayanlar, ordu ve yargı müdahaleleri sonucunda yapay bir şekilde meydana gelmişlerdir. Muhafazakar ve liberal sağ görüşlü seçmenler genellikle bir çatı altında toplanma ve tek başlarına iktidar olmak için gereken desteği sağlama eğilimi göstermektedirler. Ancak bunu her gerçekleştirdiklerinde, laikliğe, modernleşmeye, ve ordu ve yargının vesayetçi rollerine tehdit olarak görüldüklerinden hükümetleri darbeler ile devrilmiş, partileri parçalanmış, ve sol-devletçi partilerle koalisyon yapmaya zorlanmışlardır. Ancak her seferinde önce bir sağ koalisyonda, daha sonra da tekrar tek bir parti altında, birleşip yeniden iktidar olmayı başarmışlardır. Bu yüzden Türk siyasi tarihi tek-parti hükümeti => darbe => askeri idare => koalisyon hükümetleri (önce uyumsuz, sonra uyumlu) => tek-parti hükümeti => darbe döngülerinden ibarettir. Bu durum Tablo 2'de açıkça görülmektedir. Ancak 2007'den sonra bu döngülerin sona erdiğinin emareleri gözlenmektedir.

Ekonomik krizler, politik istikrarsızlıklar, ve sosyal karışıklıklar çok kere darbelerin sebepleri olarak gösterilseler de, cunta liderlerinin hatıralarından ve beyanatlarından, darbe planlarının yıllar öncesinden böyle koşulların olmadığı zamanlarda yapıldığını biliyoruz. Askeri müdahalelerin bahsedilen olaylarla örtüşmesi darbelere meşruiyet kazandırabilmek için cuntacıların zamanlamalarını öyle yapmalarındandır. Gene cuntacı generallerin anılarından, uygun koşulların oluşması için bazen darbelerin ertelendiğini, bazen de uygun koşulların yaratılmasına çalışıldığını biliyoruz. Darbe zamanlardakilerden çok daha derin ekonomik krizlerin olduğu sıralarda ve sol partiler hükümetteyken meydana gelen krizler esnasında hiç bir askeri müdahalede bulunulmamış olması da ekonominin darbe nedeni olduğu tezini çürütmektedir.

Darbelerin muhafazakar partileri kontrol etmek için etkin bir şekilde kullanılmaları seçim ile başa geçme şansı olmayan başka amaçlı marjinal gurupları da orduya ve diğer devlet kurumlarına sızarak yönetimi ele geçirmeye özendirmiştir. Özellikle 27 Mayıs 1960 darbesini yapan düşük rütbeli subayların idareyi kolaylıkla ele geçirmeleri ve getirdikleri anayasanın başlangıç kısmında darbeleri “kötü” hükümetleri indirmek için kullanılabilir olacak meşru bir araç olarak sunmaları, yönetime temelli el koyma amacı güden bir çok darbe teşebbüsüne de önyak olmuştur. Bunlar her ne kadar başarısız kalmış ve koalisyonlar doğurmamış olsalar da, kısa vadede politik ve ekonomik istikrarsızlıklar yaratarak demokrasiye ve ekonomiye zarar vermişlerdir.

Elde edilen ekonomik büyüme hızı bakımından değişik hükümet tipleri, en yüksekten en düşüğe, şu şekilde sıralanmaktadır: Tek parti hükümetlerinin ilk dönemleri, uyumlu koalisyon hükümetleri, tek parti hükümetlerinin ikinci ve sonraki dönemleri, uyumsuz koalisyon hükümetleri, ve askeri hükümetler. Bu yüzden yukarıda bahsedilen siyasi döngüler ekonomik performansın iyiden daha az iyiye, sonra kötüye, kötüden biraz daha iyiye, ve tekrar iyi olmaya gittiği paralel ekonomik döngüler yaratmışlardır.

Kısacası, başarılı olmuş darbelerin yarattığı istikrarsızlık ve düşük ekonomik performans askeri idare dönemleri ile sınırlı kalmamış, doğurdukları koalisyonlar aracılığı ile, ileri dönemlere de taşınmıştır. Darbelerin sona ermesi kısa ve uzun vadede ekonomi için de çok olumlu sonuçlar verecektir.

Tablo 1. Türk ekonomisinin performansı (1950-2015)

Hükümet	Ortalama büyüme oranı, (%)		Ortalama Enflasyon oranı, (%)
	Reel GSYH	Kişi Başına Reel GSYH	GSYH Deflatörü
Tek-parti (37 yıl)	5.6	3.4	18.6
Askeri (4.75 yıl)	3.4	0.8	26.7
Koalisyon veya azınlık (24.25 yıl)	4.1	2.1	45.3
Genel ortalama (66 yıl)	4.9	2.7	29.0

Tablo 2. Darbelerden önceki ve sonraki Türk hükümetleri

Darbeler	Hükümetler			
	Darbeden hemen önce	Darbeden hemen sonra	Seçimler	Darbeyi takip eden ilk seçimden sonra
27 Mayıs 1960	<u>DP</u>	Askeri	1961	CHP + <u>AP</u> CHP + <u>YTP</u> + CKMP CHP (minority) <u>AP</u> + <u>YTP</u> + CKMP + MP
			1965	<u>AP</u>
			1969	<u>AP</u>
12 Mart 1971	<u>AP</u>	CHP + <u>AP</u> + MGP <u>AP</u> + CGP	1973	CHP + <u>MSP</u> <u>AP</u> + <u>MSP</u> + CGP + MHP
			1977	<u>AP</u> + <u>MSP</u> + MHP CHP + CGP + <u>DP2</u> + Bağ <u>AP</u> (minority)
12 Eylül 1980	<u>AP</u>	Askeri	1983	<u>ANAP</u>
			1987	<u>ANAP</u>
			1991	<u>DYP</u> + SHP/CHP
			1995	<u>ANAP</u> + <u>DYP</u> <u>RP</u> + <u>DYP</u>
28 Şubat 1997	<u>RP</u> + <u>DYP</u>	<u>ANAP</u> + <u>DSP</u> + <u>DTP</u> DSP (minority)	1999	DSP + MHP + <u>ANAP</u>
			2002	<u>AKP</u>
27 Nisan 2007	<u>AKP</u>	<u>AKP</u>	2007	<u>AKP</u>
			2011	<u>AKP</u>
			2015	<u>AKP</u>
			2015	<u>AKP</u>

YENİ DÜNYA DÜZENİN'DE TÜRK DÜNYASI'NIN GELECEĞİ**Nihat BATMAZ**Prof.Dr. Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi/Sosyal Bil. Fak. TÜRKİSTAN
/Pamukkale Üniversitesi İ.İ.B.F. DENİZLİ.**ÖZET**

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında çökmesinin ardından Orta Asya'da beş Türk Cumhuriyeti, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıklarında Rusya'nın etkisinden kurtulmaya çalışmalarına rağmen başarılı olamamışlardır. Ayrıca Rus hâkimiyeti özellikle son on yıldır bölgeye yeniden hâkim olmaya çalışmaktadır.

Soğuk savaşın bitimiyle 1991'de yabancı güçlerin de gözünü bu "Yeni Bölgeye" Orta Asya'ya çevirdikleri görülmektedir. Bu güçler dünyada büyük önem arz eden aktör konumundaki ABD, Rusya Federasyonu (RF) ve Çin ülkeleridir. Çünkü bölge Doğu Avrupa ve Batı Asya arasında sahip olduğu zengin doğal kaynakları, petrol, doğal gaz ve farklı türdeki minerallerle, doğal kaynak bakımından zengin bir bölgedir.

Bu çalışma esas itibariyle Orta Asya Ülkelerine yönelik bu üç büyük gücün bölgede izlemiş olduğu politikaları ve bu ülkelere (Türk Cumhuriyetleri'ne) gerçekleştirmiş oldukları yatırımları analiz etmeyi amaç edinmiştir. Ayrıca bu ülkeleri yakın gelecekte nelerin beklediğine yönelik küçük çapta analizler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yeni Dünya Düzeni, Avrasya Bölgesi, Ekonomik Entegrasyonlar, Küreselleşme.*

The New World Order Future of The Central Asian Republics.**ABSTRACT**

With the collapse of the Soviet Union in 1991 five new countries gained independence in Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. These Countries after gaining their independence tried to be rescued from Russian influence but Russia revived again in the last decade.

At the end of the cold war 1991 the foreign powers, which trained their eyes on the "new region" of Central Asia Countries. Included especially such major players as the United States, Russia Federation (RF) and China. Because, Central Asian Countries today is open, dynamic region connecting Eastern Europe with West Asia. It is a region rich in natural resources, including oil and gas with surprising variety of mineralls.

The aim of this paper is the focus on the three big powers, such as United States, Russian Federation and China's politics and investments Central Asia Countries. After a critical analysis of what will happen and waiting at these Countries near future.

Key Words: *The New World Order, Central Asia, Economic Entegration, Globalization*

GİRİŞ

1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte soğuk savaş sona ermiştir. Soğuk Savaş'ın bitişi ile birlikte işbirliği ve barışın hâkim olacağı inancı yayılmaya başlamıştı. Bu inanç ABD başkanı George Bush'un "**Yeni Dünya Düzeni**" söylemi ile daha da kuvvetlenmiştir. Ancak Körfez savaşı ve Yugoslavya'nın dağılması sürecinde yaşanan olaylar Yeni Dünya Düzeni inancını zedelemiş, 11 Eylül olayları ise düzen oluşturmak için izlenecek politikaların sertleşmesine ve alternatif görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Heywood, 2013:267).

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte hegemon güç konumuna yükselen ABD, üç temel etrafında dış politikasını şekillendirmeye başlamıştır. ABD'nin birinci amacı hegemon konumunu korumak, ikinci amacı hegemon konumunu koruyabileceği yeni bir dünya düzeni kurmak, üçüncü amacı da kendisine meydan okuyacak yeni bir hegemon gücün ortaya çıkışını engellemektir (Çeçen, 2000:235).

Yeni Dünya Düzeninin diğer iki temel amaca da hizmet ettiği için ABD Soğuk Savaş sonrası düzen arayışına girmiş olduğu için "**Yeni Dünya Düzeni**" böyle bir ortamda oluşturulmuştur. Uygulanmaya konulması ise Körfez Krizi'nin yaşandığı döneme rastlamaktadır. Bu nedenle Yeni Dünya Düzeninde Ortadoğu kilit konumunda rol oynamıştır.

Diğer taraftan yeni dünya düzeninin hedeflerini ise George Bush şöyle ifade etmekteydi "**barışı, özgürlüğü, ulusların güvenliğini, hukukun egemenliğini, insan haklarını**" tüm dünyada gerçekleştirmek". Bu hedefleri aynı zamanda insanlığın evrensel hedefleri olarak tanımlamıştı (Eric A. vd., 2001:58).

Ancak Yeni Dünya Düzeni fikrinin ortaya atıldığı 1991'den günümüze kadar geçen süre zarfında yaşanan gelişmeler incelendiğinde bu kavramı "**Yeni Dünya Düzensizliği**" olarak revize eden birçok görüşün olduğu görülmektedir.

Ayrıca yeni dünya düzeninin temel ilkeleri olarak beyan edilen; demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü, eşitlik, barış, silahsızlanma, ırk, dil, din ayrımının ortadan kaldırılması gibi hedeflerin ifade edildiği yeni dünya düzeni yerine; daha büyük düzensizlikleri/dengesizlikleri, bölünmüşlükleri, insan haklarının ve hukukun egemenliğinin

ihlal edildiği bir düzen inşa edilmeye çoktan başlanmıştı ve inşa eden mimarlar da belliydi. Sıra; bu yeni dünya düzeninin kısa süre içerisinde hayat bulmasına gelmişti. Bunun için ise bazı araçlara ihtiyaç vardı. Bu araçlar; başta medya olmak üzere (basın yayın organları, sosyal medya) küresel gençlik imajı, ulus-devletin ve kişisel hak ve özgürlüklerin yeniden tanımlanması, çok uluslu şirketler, IMF, Dünya Bankası ve askeri araçlar (NATO-BM-AGİK-BAB) bunların başlıcaları idi.

Bu araçları ekonomik, askeri ve toplumsal (sosyo-kültürel) olmak üzere üç başlık altında toplamak mümkündür. Bu uygulamalar Batı ve ABD tarafından hayata geçirilmeye çalışılırken diğer taraftan da tek kutuplu Dünya'nın sonunu getiren gelişmeler yaşanıyordu. Sovyetler Birliği'nde uygulanan Perestroyka (Yeniden Yapılanma) ve glasnost (açıklık) reformları beklenmedik sonuçlara yol açmıştı. En büyük sonucu da SSCB'nde 74 yıllık devrimin 8 Aralık 1991'de birliğin kurucularından Ukrayna, Belaruşça ve Rusya liderlerinin Belovejskoya Anlaşması'nı imzalayıp SSCB'nin dağıldığını belirterek; Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasının sağlanmasıdır.

SSCB'nin dağılma sebepleri konusunda edebiyat incelendiğinde çok farklı görüşlerin ileri sürüldüğü ve bir mutabakatın sağlanamadığı görülmektedir. Ancak SSCB'nin dağılmasında etken olan faktörlerin başında iç ve dış faktörlerin önemli rol oynadığını söylemek mümkündür (Golovka, 2013: 171).

SSCB'nin dağılması Soğuk Savaş'ın bittiği, tek kutuplu Dünya'nın sonunu getiren bir gelişme idi. Bu durum geleceğin dünyasının nasıl bir mimari etrafında şekilleneceğini de haber veriyordu. Nitekim madalyonun diğer tarafında 1960'lı yıllardan itibaren hız kazanmış ve dünyanın her bölgesinde hızlı adımlarla yer küreyi kuşatan “bölgeselleşme” oluşumları gerçekleştiriliyordu (NAFTA-EFTA, AB, KEİB, OECD v.b). Dünya düzeninin evirildiği bu güzergâhta, küresel kurumlardan bölgesel muadillere doğru önemli güç kaymaları yaşanıyordu. Toplumlar ve siyasi seçkinler artan sorunların çözümü için Washington gibi adresler yerine; bölgesel oluşumların başkentlerine yönelmeye başlamışlardı.

Orta Asya, söz konusu dinamiklerin yükselttiği jeopolitik havzanın kalbini işgal ediyor. Rusya ve Çin gibi yeni/yeniden yükselen güçlerle komşuluğu, geçtiğimiz on yılda Afganistan'daki doğrudan Amerikan varlığı sebebiyle bambaşka bir anlam kazanmış vaziyette. Ayrıca önümüzdeki dönemde bu üçlü arasındaki denkleme, Türkiye ve daha etkin bir bölge politikası izlemeye başladığında Hindistan'ı da dâhil etmek gerekecek. Ancak ekonomik, siyasi ve askeri bakımlardan çok önemli sonuçlar doğurmaya devam eden bu komşuluk, Türkistan'ın, çevresindeki değişimlerden yalnızca etkileneceği anlamına da

gelmiyor. Asya'nın kalbinin hangi ritimle atacağı sorusuna verilecek cevabın, bölgedeki yeni jeopolitik hareketliliğin seyrini etkileyeceği bir çağa giriyoruz (Okur, 201 : 40).

1. Yeni Dünya Düzeninde Avrasya Bölgesi

Sovyetler Birliği'nin, 1991 yılında kendi kendini fesih etmesi sonucunda Orta Asya'da beş bağımsız devlet (Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan) ile Güney Kafkasya tarafında üç bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletler Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve uluslararası sistemde iki kutuplu yapının sona ermesi, 1990'lı yıllarda tüm dünya için olduğu kadar, Orta Asya için de yeni bir dönemin başlangıcı olacağını göstermekteydi. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu Orta Asya'da yer alan beş ülke (Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan) bağımsızlığını kazanmış; siyasi ve akademik çevrelerce ABD hegemonyasında oluşacak tek kutupluluk, gevşek iki kutupluluk veya çok kutupluluk tartışmaları eşliğinde bu ülkeler uluslararası politika sahnesindeki yerlerini almışlardı (Pirinççi, 2008:208).

Orta Asya'da yaşanan bu önemli gelişme, dünyanın soğuk savaş dönemindeki denge düzenini altüst etti. Dünya iki kutuplu düzenden ABD'nin süper güç olacağı tek kutuplu bir düzene kayıyordu. Bu durumun neticesinde yeni bir dünya düzeni kurulacağı muhakkaktı, fakat dünya ülkelerinin bu düzen içindeki yeri neresi olacaktı? Dünya da; tek gücün ve tek kutbun ABD olacağı bir düzene tahammül edebilecek miydi? Bölge ülkeleri, bağımsızlık sonrasında potansiyel olarak zayıf istikrarsız ve Moskova merkezinden ani kopuşun şaşkınlığını yaşadılar. Bundan dolayı, gelecek on, on beş yıl Hazar Havzası devletlerinin güvenlik ve istikrar bakımından hem iç hem de bölgesel tehditler yüzünden modern, milli bir devlet oluncaya kadar zor bir geçiş dönemi geçirecekleri açıktı. Bu geçişte karşılaşılan sorunlar, az gelişmiş ülkelerdeki gibi fazlaydı. Bu sorunlar; bölgesel ve etnik uyuşmazlıklar dâhil olmak üzere aşırı fakirlik ve ekonomik zorluklar, gelir dağılımında adaletsizliğin artması, az gelişmiş siyasi kurumlar ve sivil toplum örgütleri, milli kimliklerin ve çevre kirlenmesinin yol açtığı sorunlar, siyasi baskı, iktidarın barışçı yollarla transferi için adil mekanizmaların olmayışı, hızlı nüfus artışı, şehre göç, toprak, su, enerji ve doğal kaynaklar üzerinde sorunlar, etnik ayrımcılık ve toplumun her kademesine yayılmış bulunan rüşvettir (Hunter,1996:168).

Orta Asya'da ki ülkeler bu sorunları yaşarken gerek Batı Ülkeleri gerekse Rusya ve Çin başta olmak üzere kendi çıkarlarını ön planda tutarak bu ülkelerin geçiş sürecini sağlıklı bir şekilde atlatmalarına yönelik girişimlerde buldukları görülmektedir.

Avrupa Birliği'nin genişleme sürecinin hızlanması, NATO'nun yeni bir stratejik kavram tespiti ve doğru Avrupa'ya doğru genişleme politikası, Türkiye'nin girişimi ile oluşan

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, Rusya Federasyonu'nun BDT'nin diğer üyeleri ile ilişkilerini güçlendirme çabaları; Rusya Federasyonu ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin stratejik ortaklığa varan ilişkileri; BDT içinde Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan ve Moldavya'nın (GUVAM) ayrı bir birlik oluşturma çabaları; Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın oluşturduğu Şanghay Beşlisi ve bu örgüte 2001 zirve toplantısında Özbekistan'ın katılımı ile adı Şanghay İşbirliği Örgütü'ne dönüşen siyasi ve ekonomik mahiyetteki bir araya gelmeler yukarıdaki sorulara/sorunlara cevap arayan ülkelerin çabalarını göstermektedir (Yardımcıoğlu-Koçarslan, 2012): 163).

Tüm bu gelişmeler Orta Asya'da yaşanırken Orta Asya neresidir diye sorulduğunda ise, Avrupa, Batı Asya, Güney Asya ve Doğu Asya arasını birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktasındadır. Bununla beraber bölgenin net bir tanımı yoktur. Tarihi olarak, bölge de Persler hâkim olmuş, sonra ise Özbek, Kazak, Kırgız ve Uygur Türkleri'nin Orta Asya'da yayılmasından sonra bölge Türkistan olarak adlandırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin tanımı en dar olanıdır. Onlara göre, Orta Asya sadece Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ı kapsar. UNESCO'nun bölge için tanımı daha geniştir. En yaygın olan tanım ise beş cumhuriyettir. Orta Asya daima zengin doğal kaynakları ve etrafını saran güçlü devletler ve imparatorluklarla önemli bir jeopolitik ve stratejik bölge konumundadır (Sorkina, 2009:8).

Orta Asya'nın hangi alanı kapsadığına yönelik bu tartışmalar hâlâ günümüzde tartışılmaya devam etmekte. Ancak bizim üzerinde duracağımız alan içinde yer alan ülkelere beşi (Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan) Orta Asya'da yer alırken; bir diğeri Azerbaycan ise Güney Kafkasya'da yer almaktadır. Çalışmamızda bu altı ülkenin SSCB'nin dağıldığı 1991 sonrasında günümüze ekonomik ve sosyal alanlarda kaydettikleri gelişmelerle birlikte hangi oluşumların içerisinde yer aldıklarını ve gelecekte nelerle karşılaşabilecekleri ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. Bağımsızlık Döneminden Günümüze Avrasya- Türk Cumhuriyetleri'nin Ekonomik Durumları

Türk Cumhuriyetleri'nin Dış Ticaretlerindeki Gelişimin Seyri: 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla siyasi bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ekonomik yapılarını merkezi planlı sistemden tamamen vazgeçerek piyasa ekonomisine göre biçimlendirme sürecine girdiler. Piyasa ekonomisine geçişte ise en hızlı etkilenen sektör dış ticaret sektörü olmuştur. Keza ülkeler arasında en önemli etkileşim araçlarından biridir. Ancak SSCB'nin ilk dağılışı yıllarında 1991-1993 arasında istatistiki bilgilerin kaydına önem verilmemesi ve ülkelerin henüz kamu kurum ve kuruluşlarını tam manasıyla oluşturamamalarının da etkisiyle başta ekonomik-sosyal alanlardaki istatistiki veriler olmak

üzere ciddi anlamda eksik kayıtlar olmuştur. Ancak 1994 ve sonrası yıllarda diğer ülkelerde olduğu gibi bu ülkelerinde istatistiki verileri düzenli olarak tutularak başta ekonomik veriler olmak üzere yayınlanmaya başlanmıştır. Bu veriler ile beraber bu Türk Cumhuriyetleri'nin 1994-2012 mal ticaretindeki gelişimin seyri (Tablo 1)'de görüldüğü gibidir.

Tablo 1: Türk Cumhuriyetlerinin 1994-2012 Mal İhracat ve İthalatları (Milyon \$)

	1994		1996		1998		2000		2002	
	İhra- cat	İtha- lat	İhra- cat	İtha- lat	İhra- cat	İtha- lat	İhra- cat	İtha- lat	İhra- cat	İtha- lat
Azerbaycan	637	778	631	961	607	1077	1745	1172	2167	1665
Kazakistan	3236	3285	5926	4247	5511	4374	9879	5048	9670	6584
Kırgızistan	339	316	506	795	509	841	502	553	486	587
Tacikistan	492	547	772	668	597	711	770	671	737	721
Türkmenista n	1163	904	1693	1313	594	1007	2505	1788	2816	2128
Özbekistan	1991	2455	2620	4854	2310	2931	2182	2072	1553	2076
Toplam Avrasya Ülkeleri	7.858	8.285	12.148	12.838	10.128	10.941	17.583	11.304	17.429	13.761
	2004		2006		2008		2010		2012	
	İhracat	İthalat	İhra- cat	İthalat	İhracat	İtha- lat	İhra- cat	İthalat	İhra- cat	İthalat
Azerbaycan	3615	3516	6372	5266	47756	7166	26476	6746	32000	10300
Kazakistan	20095	12780	29972	27110	52363	43155	59217	29760	92286	44539
Kırgızistan	705	941	796	1711	1618	4071	1760	3223	1894	5374
Tacikistan	915	1191	1399	1725	1444	3245	1195	2900	1358	3778
Türkmenista n	3519	2678	5618	2554	9941	5291	6500	5600	16000	9700
Özbekistan	2741	3157	5132	4378	7023	9153	11857	8386	11200	10900
Toplam Avrasya Ülkeleri	31.590	24.263	49.289	42.744	120.145	72.081	107.005	56.615	154.738	84.591

Kaynak: IMF, DOT Statistikkse Yearbook, (CD-ROM, 2010); 2009 – 2012 verileri WB Development Indicators Database.

1994-1998 dönemi Türk Cumhuriyetleri için geçiş sürecinin yaşanmasından dolayı oldukça düşük düzeyde gerçekleşen bir ithal ve ihracat dönemi olduğu açıkça görülmektedir. Mal ihracat-ithalatında ki gelişmeler esas itibariyle 2001-2008 yılları arasında gerçekleşmiştir. Ancak 2008'de ABD'de ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Mortgage Krizi diğer ülkeleri olduğu gibi bu coğrafya da yer olan tüm ülkeleri de olumsuz yönde etkilemiştir. 2009 yılı sonrasında ise küçük çapta da olsa dış ticarete bir toparlanma döneminin başladığı (Tablo 1)'deki verilerde görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri arasında dış ticarete mal ihracat-ithalatında en büyük artışın yaşandığı ülke sıralamasında (2012 yılı itibariyle) Kazakistan'ın 92,2 milyon dolar ihracat ve 44,5 milyon dolar ithalatla (toplamda: 136,7 milyon dolarlık) dış ticaret hacmi ile birinci sırada, Azerbaycan'ın 32,0 milyon dolarlık ihracat ve 10,3 milyon dolarlık ithalatla (toplamda: 42,3 milyon dolarlık) dış ticaret hacmi ile 2. Sırada ve Türkmenistan 16,0 milyon dolar ihracat ve 9,7 milyon dolarlık ithalatı ile (toplamda: 25,7 milyon dolarlık) toplam dış ticaret hacmi ile 3. Sırada yer alırken Özbekistan'ında 11,2 milyon dolar ihracat ve 10,9 milyon dolarlık ithalatla (toplamda: 22,1

milyon dolarlık) dış ticaret hacmiyle dördüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Kırgızistan 7.19 milyar dolarlık ihracat ve ithalat toplamı ile beşinci sırada yer alırken; Tacikistan ise, 5.12 milyar dolarlık toplam dış ticaret hacmi ile Türk Cumhuriyetleri arasında en düşük toplam dış ticaret hacmine sahip olan ülke konumundadır. Türk Cumhuriyetleri'nden oluşan bu altı ülkenin 2012 tarihi itibarıyla toplam ihracatları miktarı 154,7 Milyon dolar iken; ithalatları toplamı 84.591 milyar dolardır. Yine bu altı ülkenin 2012 tarihi itibarıyla dış ticaret hacmi toplamı ise 239,3 milyar dolardır. Türk Cumhuriyetleri'nin toplam dış ticaret rakamlarından da anlaşılacağı gibi bu ülkeler dönüşüm sürecinde zor bir dönemden geçmişlerdir ve bu süreç tam anlamıyla sona ermiş de değildir. Bu durumun en güzel örneğini ise altı Türk Cumhuriyeti ülkesinin dış ticaret hacmi toplamı (2012 itibarıyla: 239,3 milyar dolar) Rusya'nın ithalatının (2012 yılı ithalatı: 335,4 milyar dolar) %71,2'sine, ihracatının da (529,2 milyar dolar) %45,2'sine karşı gelmektedir.

Bölge ülkelerinin dünya ticaretindeki paylarının incelenmesi, geçiş döneminden beri bu konudaki değişimleri başka bir açıdan değerlendirme fırsatı sunmaktadır. Paylardaki değişimin artış oranı (Tablo 2), analiz döneminde Avrasya ülkelerinin dünya mal ticaretindeki paylarının ortalama iki kat arttığını göstermektedir (ihracat: %122,6; ithalat: %111,3). Rusya bu analizin dışında tutulduğunda ortaya daha çarpıcı bir tablo çıkmaktadır: Avrasya ülkeleri 1994–2012 döneminde uluslararası ticarete uyum sürecinde çok ciddi adımlar attı. Geçiş döneminden önce Rusya dışındaki Avrasya ülkelerinin uluslararası ticarete katılım oranları çok azdı. Bu yüzden analizden Rusya'ya ait veriler ayrıldığında ihracatlarının dünya mal ticareti paylarındaki değişimin artış oranının %343,2 ithalatının ise %149,7 olduğu görülmektedir. Avrasya ülkeleri mal ticaretinin dünya mal ticaretindeki payları düşük ancak sürekli artmakta; bu da dünyaya daha açık olduklarını ve kendi çaplarında da olsa dünya ekonomisinde daha önemli bir yer almaya başladıklarını göstermektedir.

Ülkelere ayrı ayrı bakıldığında dünya mal ticaretindeki paylarında bir taraftan homojen diğer taraftan ise heterojen bir eğilim görmek mümkündür. Homojen eğilim; dönem boyunca dünya ticaretine katılım oranlarının hem ihracat (Tacikistan hariç) hem de ithalat açısından artmasıdır. Heterojen eğilim ise söz konusu katılım oranının ülkeler arasında değişim göstermesi olarak karşımıza çıkmaktadır: Avrasya ülkelerini (Tablo 2)'de hesaplanan dünya mal ihracatı paylarındaki değişimin artış oranına göre dört gruba ayırmak mümkündür:

Tabla 2: Avrasya Ülkelerinin Dünya Mal Ticaretindeki Payları (%), 1994-2012 (Milyon \$).

	1994		1998		2002		2006		2010		2012		Değişim oranı %, 1994-2012	
	İhra cat	İthal at	İhra cat	İthal at	İhra cat	İthal at	İhra cat	İthal at	İhra cat	İthal at	İhra cat	İthal at	İhra cat	İthal at
Azerbay-can	0,01	0,02	0,01	0,02	0,03	0,03	0,05	0,04	0,17	0,04	0,17	0,06	105,8,7	208,3
Kazakis-tan	0,08	0,08	0,10	0,08	0,15	0,10	0,25	0,22	0,39	0,19	0,50	0,24	558,2	215,7
Kırgızis-tan	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	0,03	28,9	295,4
Tacikis-tan	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	0,02	-36,3	60,8
Türkmenis-tan	0,03	0,02	0,01	0,02	0,04	0,03	0,05	0,02	0,04	0,04	0,09	0,05	217,5	149,9
Özbekistan	0,05	0,06	0,04	0,05	0,02	0,03	0,04	0,04	0,08	0,05	0,06	0,06	29,9	3,4
Toplam Avrasya Ülkeleri														

Kaynak: IMF, DOT Statistics Yearbook, (CD-ROM, 2010); 2009 – 2012 verileri WB Development Indicators Database.

- *Değişimleri yavaş olanlar:* Ermenistan, Kırgızistan ve Özbekistan (%30 civarında);
- *Değişimlerindeki artış orta seviyede olanlar:* Gürcistan, Türkmenistan, Rusya (%100-%250);
- *Değişimlerindeki artış hızlı olanlar:* Azerbaycan (%1058,7) ve Kazakistan (%558,2);
- *Değişimlerinde azalış sergileyen:* Tacikistan (%36,3).

Avrasya ülkelerini dünya mal ithalatı paylarındaki değişimin artış oranına göre de dört gruba ayırmak mümkündür: 1. Özbekistan (%3,4); 2. Ermenistan, Rusya, Tacikistan ve Türkmenistan (%50-150); 3. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan (%200-300) ve 4. Gürcistan (%440'lık) bir paya sahip (Golovko, 2013: 176).

1.2. Hizmet Ticaretindeki Gelişme ve Eğilimler

Merkezi planlama döneminde Avrasya ülkelerinde hizmet sektörü önemsenmiyordu. Avrasya ülkelerinin ekonomileri dış dünyaya zamanla daha açık hale gelirken dünya ekonomisinden de daha fazla etkilenmeye başladı. Tüm dünyada önemi artan hizmet sektörü bu ülkeleri de etkilediğinden reformlar yapıldı ve bu sektörün uluslararası ticarete katılımı

zamanla arttı. Hizmet ticareti ile ilgili veriler (Tablo 3)'te incelendiğinde 1994-1996 yıllarına ait verilerin Avrasya ülkelerinin çoğu için mevcut olmadığı görülür.

Analiz döneminde Avrasya ülkelerinin hem hizmet ihracatı, hem de hizmet ithalatı artmıştır. Veri eksikliğinden dolayı büyüme, mal ticaretinde olduğu gibi 1994 - 2012 dönemi için değil de 1997-2011 dönemi için hesaplanmıştır: Avrasya ülkelerinin hizmet ticareti hem ihracat, hem de ithalat açısından ciddi oranda artmıştır. Hizmet ihracatının 1997-2011 dönemindeki büyüme oranı %312 (Rusya) ile %2382 (Kırgızistan) arasında; hizmet ithalatının büyüme oranı ise %357 (Rusya) ile %875 (Kazakistan) arasında değişmektedir. Bu büyüme sonucunda Avrasya ülkelerinin dünya hizmet ticaretindeki payları da zaman içinde (genellikle Rusya'nın katkısı sayesinde) artmıştır. Avrasya ülkelerinin dünya hizmet ticaretindeki paylarına bakıldığında, ithalat paylarının ihracat paylarından neredeyse iki kat büyük olduğu görülmektedir. 2011'de Avrasya ülkelerinin hizmet ihracatının dünya hizmet ihracatındaki payı %1,6, hizmet ithalatının payı ise %2,7'dir. Avrasya ülkelerinin dünya mal ticaretindeki payları doğal kaynaklarından dolayı yüksek iken hizmet ticaretinde tam tersi bir tablo sergilenmesinin sebebi hizmet sektörünün bu ülkelerde henüz çok fazla gelişmemesidir (Golovko; 2013: 176).

Tablo 3: Avrasya ülkelerinin Hizmet Ticareti: İhracat ve İthalat, 1994 – 2012. Hizmet İhracatı (mil.\$)

	1994	1996	1997	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	Büyüme 1997 - 2011, %
Azerbaycan	n.a.	149	342	332	260	362	492	940	154 7	2494	3043	4809	790
Kazakistan	n.a.	674	842	904	1053	154 0	2009	2819	438 3	4259	4512	n.a.	436
Kırgızistan	33	31	45	63	62	142	210	379	896	693	1117	n.a.	2382
Tacikistan	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	69	123	134	181	334	564	n.a.	718
Türkmenistan	n.a.	82	272	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Özbekistan	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Tablo 3'ün devamı:

Hizmet İthalatı (milyon \$)

	1994	1996	1997	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	Büyüme 1997 - 2011, %
Azerbaycan	n.a.	441	726	701	485	1298	2730	2863	3889	3929	5840	7430	704
Kazakistan	n.a.	928	1124	1154	1850	3538	5108	8760	1099 9	11366	1096 5	n.a.	875
Kırgızistan	71	249	171	176	148	148	223	461	994	924	1138	n.a.	565
Tacikistan	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	105	213	394	456	528	671	n.a.	540
Türkmenistan	n.a.	408	675	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Özbekistan	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Kaynak: IMF Balance of payment statistics, (CD-ROM, 2010); 2009 - 2012 verileri WB Development Indicators Database .

Not: Tacikistan için veri eksikliğinden dolayı büyüme 2002 - 2011 dönemi için hesaplanmıştır. Özbekistan için ise veri bulunmamaktadır.

1.3. Türk Cumhuriyetleri'nin Mal İhrac-İthalatlarının Ülkelere Göre Dağılımı

Türk Cumhuriyetleri'nin toplam dış ticaret hacimleri içinde (ihracat/ithalat) hangi ülkelerin ağırlıkta olduğunu belirlemeye yönelik analiz dönemi 1994-2016 dönemini kapsamakta olup, **ihracatta genel coğrafi dağılım şu şekilde seyretmiştir.** Türk Cumhuriyetleri'nin 1994-2012 döneminde gerçekleştirmiş oldukları ihracatın seyri gelişmekte olan ülkelerle gerçekleştirilmekteydi.

1994'te gelişmekte olan ülkelerin pazarlarının Avrasya ülkelerinin ihracatındaki payı (Rusya ve Tacikistan hariç) neredeyse tekel durumundaydı. Ancak 2012 ye gelindiğinde bu paylar azalarak dengelendi ve gelişmiş ülkelerin payları arttı. Gelişmiş ülkelerin, Avrasya ülkelerinin ihracatındaki rolü genel olarak artmasına rağmen zaman ve ülkeler açısından önemli farklılıklar mevcuttur. Analiz döneminde Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Kazakistan'ın ihracatında gelişmiş ülkelerin pazarlarının payı artarken; Azerbaycan için ise gelişmekte olan ülkelerin daha büyük önem kazandığı görülmekte. Diğer taraftan Kırgızistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın ihracatında ise gelişmiş olan ülkelerin payı azalmış. Diğer taraftan bu ülkelerin 2012'de gelişmiş olan ülkelere gerçekleştirdikleri ihracatın neredeyse yarısı Avrupa Birliği'ne üye ülkelerle yapılmış (Golovko, 2013: 178).

İthalatta genel coğrafi dağılım: Avrasya ülkelerinin ithalatının coğrafi dağılımı ile ilgili veriler incelendiğinde, dönem boyunca Avrasya ülkelerinin ithalatında ihracatlarında olduğu gibi gelişmekte olan ülkeler ağırlıktaydı. 1994 yılı genel olarak değerlendirildiğinde Avrasya ülkelerinin ithalatının yarısından fazlasının gelişmekte olan ülkelere yapıldığı görülmektedir. Sadece Rusya ve Tacikistan için durum biraz farklıydı: 1994'te Rusya ithalatının % 42,3'ü, Tacikistan ithalatının ise % 49,9'u gelişmekte olan ülkelere yapılmıştı. 2012'ye gelindiğinde gelişmekte olan ülkelerin Avrasya ülkelerinin ithalatındaki payı; Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan için artarken diğer Avrasya ülkelerinde de azaldı. Ancak gelişmekte olan ülkeler, analiz döneminin başında olduğu gibi sonunda da Avrasya ülkelerinin ithalatının yarısından fazlasını karşılıyordu. Gelişmiş ülkelerin, Avrasya ülkelerinin ithalatındaki payı analiz dönemi boyunca Azerbaycan ve Gürcistan hariç genel olarak azalmış (Golovko, 2013:179).

Türk Cumhuriyetlerinin 2012 yılı sonrası dış ticari ortakları ve toplam dış ticaretleri içerisinde yer alan ülkelerin dağılımı önceki yıllarda ki gibi seyretmemiştir. Avrasya

coğrafyasında yeni oluşumların ortaya çıkması ile birlikte her an her şey ortaya çıkabilmektedir. Yeni oluşumlar, yeni ticari birliktelikler, yeni büyük yatırım projeleri, yeni enerji politikaları ile birlikte farklı alanlardaki (nükleer enerji ve santralleri gibi) yatırımlar vb, coğrafyada bulunan ülkeleri yaşanan tüm değişimlere karşı dikkatli olmaya sevk etmiştir. Bu yeni oluşum ve yapılanmalar bu ülkelerin dış ticaretlerinin seyrinde, oranlarında ve yeni partnerlerinin belirlenmesinde etkin rol oynamıştır.

Bu nedenle çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde Türk Cumhuriyetleri'nin 2012 yılı sonrasına ait siyasi, sosyal ve ekonomik yapılarında meydana gelen değişim ve gelişmelere yer verilecektir. Bunlardan ilki söz konusu ülkelerin 2015 yılı itibariyle temel makroekonomik göstergeleri olup, bu ülkelere ait veriler (Tablo 4)'de görüldüğü gibidir.

Tablo 4: Türk Cumhuriyetleri'nin Makro Ekonomik Göstergeleri 2015 Yılı İtibariyle

Ülkeler	Nüfusu (Milyon)	GSYİH (Mil.\$)	Kişi Başına MG (Bin \$)	Ekonomik Büyüme (%)
Kazakistan	17.7	120.0	6.786	1.2
Azerbaycan	9.5	34.8	3.679	1.1
Türkmenistan	5.9	33.8	11.630	6.7
Özbekistan	31.0	65.4	2.730	8.0
Kırgızistan	5.8	8.0	1.432	4.9
Tacikistan	8.6	8.5	1.011	6.0
TOPLAM	78.5	270.5		
Ülkeler	İhracatı (Mil.\$)	İthalatı (Mil.\$)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Or. (%)
Kazakistan	45.918	30.560	5.1	13.6
Azerbaycan	15.6	9.8	7.2	7.5
Türkmenistan	18.5	5.5	11.0	11.0
Özbekistan	12.8	12.4	5.2	5.6
Kırgızistan	1.441	4.068	7.5	6.5
Tacikistan	1.620	2.037	2.5	5.7
TOPLAM	95.8	64.2		

Kaynak: Rakamlarla Rusya (Rusya Federasyonu Federal Devletler İstatistik Servisi (FSSS). http://www.gks.ru/bgd/regl/b13_12/lssWWW.exe/stg/dO2/26-05.htm. (Erişim Tar:10.02.2017)

Türk Cumhuriyetleri'nin makroekonomik göstergelerinin verildiği (Tablo 4) incelendiğinde Kazakistan 2015 yılı itibariyle gerçekleştirdiği (120. Milyar dolarlık) GSYİH ile birinci sırada yer alırken, ikinci sırayı (65,4 milyar dolar) Özbekistan, üçüncü sırayı (34,8 milyar dolar) ile Azerbaycan'ın aldığı görülmektedir. Kırgızistan ise gerçekleştirmiş olduğu (8,0 milyar dolar) bir GSMH ile sonuncu sırada yer almaktadır. Kişi başına düşen milli gelir bakımından ise (2015 yılı itibariyle) her ne kadar Türkmenistan 11.630'dolarlık kişi başına düşen milli gelire birinci sırada görünse de önceki yıllarda bu rakam Kazakistan'daki kişi

başına düşen milli gelir rakamlarının altında seyretmiştir. Kazakistan (2015 yılı itibariyle) 6.786 dolar kişi başına düşen milli gelire ikinci sırada, Azerbaycan 3.678 dolar ile üçüncü sırada yer almaktadır. Tacikistan ise 1.011 dolarlık kişi başına düşen milli gelire Türk Cumhuriyetleri arasında en düşük millî gelire sahip olan ülke konumundadır. Söz konusu ülkelerin ihracat ve ithalatları incelendiğinde ise; Kazakistan'ın gerek ihracatta (45,9 milyon dolar) gerekse ithalatta (30,5 milyon dolar) ile birinci, Türkmenistan'ın ihracatta (18,5 milyon dolar)'lık bir payla ikinci sırada; ancak ithalatta (5,5 milyon dolar) üçüncü sırada yer alırken, Azerbaycan ihracatta (15,6 milyon dolar) üçüncü, ithalatta ise (9,8 milyon dolar) ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Diğer taraftan Özbekistan dördüncü sırada yer alırken, Tacikistan'ın yine gerek ihracat gerekse ithalatta en son sırada yer alan ülke konumunda.

Diğer taraftan söz konusu ülkelerin 2015 ve sonraki yıllarda ihracat ve ithalat yaptıkları ülkelerin seyri incelendiğinde ise; önceki yıllarda olduğu gibi Rusya'nın birinci ticari partner olmadığı, hatta bazı Türk Cumhuriyetleri'nin ihracat ve ithalatları içinde dördüncü, beşinci sıralarda yer aldığı görülmektedir. Bu ülkeler artık ihracat ve ithalatlarının büyük bir kısmını başta batı ülkeleri olmak üzere ABD, Çin, Kuzey Amerika da olmak üzere dünyanın birçok ülkesiyle gerçekleştirmişlerdir. Diğer taraftan bu ülkelerin ihracat ve ithalatlarının içinde en yüksek payın yine batı ülkelerine ait olduğu görülmektedir. Kısacası; bu ülkelerin ihracat ve ithalatlarında eskiden olduğu gibi Rusya özellikle 2012 sonrasında hakim güç olma özelliğini kaybetmiş olup, Rusya'nın yerini Çin ve Batı Ülkeleri başta olmak üzere nispeten ABD almıştır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomik gelişimlerine ait bir değerlendirme yapabilmek için yalnızca yukarıda (Tablo 4)'de gösterilen bu ülkelere ait makroekonomik göstergeleri dikkate almak çok anlamlı olmayabilir. Zira bu ülkelerin piyasa ekonomisine geçiş süreçleri hala devam etmekte olup; gelir düzeyleri ülke vatandaşlarının refah seviyelerini göstermede yetersiz kalabilmektedir. Bu nedenle, gelir düzeyleri ile birlikte ekonomik gelişimin önemli bir unsuru olan ülkelerin sosyal gelişmişlik düzeylerinin de dikkate alınarak değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu bakımdan Türk Cumhuriyetleri'nin söz konusu sosyal gelişmişlik göstergeleri (Tablo 5)'de sunulmuştur.

Tablo 5: Rusya ve Orta Asya Ülkelerinin Sosyal Gelişmişlik Göstergelerinden Bazıları

İnsani gelişim endeksi	İnsani gelişim seviyesine göre 169 ülke arasında yeri	Nüfusun yıllık doğal büyüme katsayısı (%)	Yoksulluk çizgisi altında kalan nüfus (SAGP göre günlük 1,25 dolardan az)		İşsizlik oranı (resmi veya gayri resmi değerlendirme)	Uluslararası göç katsayısı	Göçten gelen para mabuzlarının akışı (GSYİH %)	
			2005-2010	2010-2015			2012	2009
Yıllar	2010	2010	2005-2010	2010-2015	2004-2011	2012	2012	2009
Rusya	0.719	65	-0.4	-0.3	13.1 (2010)	6.2	0.29	0.4
Afganistan	0.349	155	2.7	3.2	...		0.7 (2010)	...
Kazakistan	0.714	64	0.9	0.7	8.2 (2009)	5.3	1.23	0.1
Kırgızistan	0.598	109	1.5	1.1	33.7 (2011)	8.6	-8.1	21.7
Tacikistan	0.580	112	2.2	1.9	46.7 (2009)	2.2* (gayri resmi 20'den fazla)	-1.21	35.1
Türkmenistan	0.669	87	1.4	1.2	30 (2004)	60 (2004)	-1.9	...
Özbekistan	0.667	102	1.4	1.2	26 (2008)	1*(gayri resmi 50-60)	-2.65	...

* kayıtlı işsizlik

Kaynak: Andrey.K.(10 Temmuz 2013).Ortam Asya: bölgesel kalkınma eğilimleri.

http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=2091#top ve 2009, 2010, 2011 yılları için insan gelişimi raporu (BMTKP). İşsizlik verileri – Uluslararası Çalışma Örgütü ve Dünya Bankası'nın (World Development Indicators) veri tabanından Alınmıştır.

Tablo 5 Türk Cumhuriyetleri'nin tamamını içeren sosyal gelişmişlik göstergelerini yansıtmasa da genel bir düşüncenin oluşmasına yetecek seviyededir. Bu rakamlar incelendiğinde söz konusu ülkelerin gerek insani gelişim seviyesi, gerekse yoksulluk çizgisi altında kalan nüfusun durum ve işsizlik oranlarıyla birlikte uluslararası göç katsayısı uluslararası standartlarda olmayıp, önceki yıllara göre (2005) nispeten iyileşmeler görülmektedir.

2. Rusya – Çin ve ABD Üçgeninde Orta Asya Ülkelerinin Önemi ve Bu Ülkelerin Orta Asya'ya Yönelik İzledikleri Politikalar

Çalışmanın bu bölümünde SSCB'nin 1991 yılında dağılmasıyla ortaya çıkan ve adına “Yeni Dünya Düzeni” denilen bu yeni oluşumda (YDD) ülkelerin nüfus alanları da yeniden şekillenmeye başlamıştır. Nüfus alanlarını YDD'ne göre şekillendirmek isteyen birçok ülke olmasına rağmen bunlardan Rusya, Çin ve ABD baş aktör konumunda olan ülkelerdir. Dünyada ki diğer ülkelerle birlikte bu üç ülkenin de nüfus alanlarının genişletilmesinin merkezine ise; sahip olduğu stratejik ve ekonomik öneminden dolayı Orta Asya Bölgesi ile ona doğru giden ulaşım hatları oturtulmuştur.

Ancak bu ülkelerden (güçler arasından) Rusya, Çin ve ABD'nin Orta Asya Bölgesi'ne ve bu coğrafyada yer alan Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ile Tacikistan ve diğer ülkelere nispeten az da olsa Avrasya Bölgesi'nde yer alan Azerbaycan'a ilgi duymalarına neden olan sebeplerle birlikte söz konusu ülkelerin amaçları, faaliyetleri ve

amaçlarına ulaşmak için kullandıkları araçlar birbirine paralellik arz ediyor mu? Yoksa her birisinin amacı ve izledikleri politikalar birbirinden farklı mı? Çalışmanın bundan sonraki bölümünde bu sorulara cevap aranmaya çalışılacaktır.

SSCB'nin dağılmasının ardından Kazakistan, Özbekistan, Kırgızstan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarıyla diğer devletlerin Orta Asya'ya ilgisi bir anda artmıştır. Bu tarihten itibaren SSCB'nin dağılmasıyla bölgede oluşan güç boşluğunu değerlendirmek isteyen güç sahibi olma arzusundaki devletler bu bölgeyi dış politikalarının merkezi bölgelerinden biri haline getirmişlerdir. Bağımsızlığını kazanan beş devletin kendi başlarına yeterince güçlü olmamaları bölgede ittifak ve işbirliği arayışlarının artmasına neden olmuştur. Orta Asya'nın güçlü ve istikrarsız ülkelerle çevrili coğrafi konumundan dolayı devletler, gerek bölgede hâkimiyet kurma amaçları, gerekse güvenlik kaygılarından dolayı bölgeye özel bir önem vermişlerdir. Bölge, tarih boyunca jeopolitik öneminden dolayı küresel güç olma arzusundaki devletler için de cazibe merkezi olmuştur. İngiliz jeopolitikçi Halford Mackinder, Avrupa ve Asya'yı tek bir kıta şeklinde değerlendirerek orta Asya'yı da kapsayan bu geniş alana hâkim olan gücün dünyayı denetleyeceğine dikkat çekmiştir (Mackinder, 1996: 175-193).

Orta Asya özellikle ipek yolunun merkezinde olması nedeniyle, hem bölge hem de dünya ticareti açısından geçmişte olduğu gibi günümüzde de büyük önem arz eden bir konumda olmuştur. Orta Asya aynı zamanda doğu ve batı dünyaları arasında bir köprü olma konumunu da muhafaza etmektedir. İletişim ulaşım ve enerji nakil hatlarının güvenliği bölgenin önemini daha da artırmakta olup, ayrıca bölgeye yönelik olarak çok sayıda enerji nakil hattı projesinin de oluşmasını sağlamıştır.

Dünyaca ünlü jeopolitikçi Brzezinski de Avrasya'yı bir satranç tahtasına benzeterek bu bölgenin dünyaya hâkim olmak için yapılan güç mücadelelerinin merkezi olduğunu ifade etmiştir (Brzezinski,2005:27).

Bölgenin önemi belirten görüşler ve söylemler elbette ki bunlardan ibaret olmayıp, literatür incelendiğinde daha birçok düşünür ve yazara ait farklı görüşlerin olduğu görülmektedir.

Bunlardan Nogayeva'ya göre Orta Asya, "19. Yüzyılın Rusya-İngiltere arasında yaşanan "Büyük Oyun" sahnesine benzemekten ziyade, dünya'nın diğer bölgeleri gibi

ABD'nin ulusal çıkarları dahilinde bulunan ve bulunduğu coğrafya nedeniyle Rusya'nın da vazgeçilmez sahası olan bir bölgedir. Orta Asya, bölgenin Doğu Asya'daki çıkarları açısından huzur ve istikrar alanı olması için çabalayan Çin'in hayatta kalma mücadelesinin arenası olarak karşımıza çıkmaktadır (Nogayeva, 2011:3).

Willam C. Wholfort, v.d., ise bu durumu şu şekilde açıklamaktadırlar. “Devlet üstü bir kurumun olmadığı anarşi ortamında devletlerin davranışlarını belirleyen bir mekanizma olan **“güç dengesi”** kavramı hegemonya ve tek kutupluluktan farklı olarak uluslararası sistemin genel durumunu ifade eder. Bu soğuk savaş sonrasında tek süper güç olarak kendisini tasvir eden ABD'nin bu konumu neden sürdürmekte zorlandığını açıklamaktadır. Zira güç dengesi kuramı hegemonya kuramına rakiptir” (William C. Wohlforth, v.d., 2007:4).

Ancak **“denge” kavramı sadece güç dengesi ile sınırlandırılmamakta olup, güç dengesinin yanı sıra “tehdit dengesini” ve “Çıkar dengesini” de içermektedir. Zira güç dengesi teorisyenlerinin de belirttiği gibi, Avrupa’da ortaya çıkan bu kavram, Avrupa dışındaki gelişmeler için uygulandığında yetersiz kalabilir**” (William C.Wohlforth, v.d. a.g.e., s.1).

Avrasya ve Orta Asya Bölgesi'nin önemine yönelik yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi bölge, gerek jeopolitik gerekse sahip olduğu stratejik konumu ile büyük önem taşımaktadır. Bölgenin önem taşıdığı ve tüm dünyanın dikkatlerini üzerine çekmesine neden olan diğer bir özelliği ise sahip olduğu zengin doğal kaynakları ile ekonomik önemi ve potansiyelidir. Orta Asya Bölgesi'nde yer alan ülkeler ve bu ülkelerin sahip oldukları doğal kaynaklar ve rezervleri hakkında araştırma yapan uzmanların görüşlerine göre; Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan doğal kaynakları bakımından (petrol, doğal gaz, uranyum, hidrokarbon, katı fosiller, kömür, v.b) toplam dünya rezervleri içinde büyük potansiyele sahip olan ülkeler arasında yer almaktadırlar. Bu ülkelerin sahip oldukları doğal kaynakları şu şekilde özetlemek mümkün.

Uzmanlara göre, Türkmenistan sahip olduğu devasa hidrokarbon rezervleri (Güney Yoloten) ve doğal gaz yatakları ile adından sıkça söz ettiren ülkelerin başında gelmektedir. İngiliz, Gaafney Cline & Associates şirketi, bu yatağın dünyanın en büyük rezerve sahip 5. doğalgaz yatağı olduğunu açıklamıştır. Son yapılan keşif çalışmasında burada asgari 4 trilyon m³, azami 14 trilyon m³ rezerve sahip doğal gaz yatağını bulunduğu idda edilmiştir. Bu rakam

3.7 trilyon m³ gaz rezervi bulunan ve Rusya'nın en büyük gaz yatağı olan Ştokman'dan daha büyüktür.

Türk yetkililerinin verilerine göre ise, Tükmenistan'ın 2006 yılında doğal gaz rezervi 28 trilyon m³ olarak tahmin edilmekte olup, 2020 yılına kadar ise 2.5 trilyon m³ üretim yapılması planlanmaktadır.

Doğal gaz kaynaklarının önemini anlayan ülke yönetimi, bu doğal kaynak ile ilgili tüm kurumlarını sistemleştirerek bir merkezden idare etme kararı alarak eski üretim şirketi yerine yenisini “**Türkmengeologiya**” adlı devlet kurumu oluşturmuştur.

Kazakistan'ın sahip olduğu doğal gaz ve diğer hammadde potansiyeli ise şöyle; Kazakistan Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Jeoloji ve Yeraltı Servetleri Koruma Dairesi'nin tahminlerine göre ise; Kazakistan'ın sahip olduğu gaz rezervleri toplamı yaklaşık 3 trilyon m³ üzerinde olup, bunun 1 trilyon m³ yeniden işlenebilir gazdır. Potansiyel rezervlerin ise 6-8 trilyon m³ arasında olduğu değerlendirilmektedir (Nogayeva, 2011: 110-111).

Farklı kaynaklar incelendiğinde Kazakistan'ın teyit edilmiş olan doğal gaz rezervlerinin 3-3.4 trilyon m³ olup, bu rezerv hacmi ile dünya doğal gaz rezervlerinin toplamının %1.7'sini oluşturan bir potansiyele sahip olduğu ifade edilmektedir (Akchulakov, 2006:).

Ayrıca 2005 yılında Kazakistan'da doğal gaz üretim hacmi 26.3 milyar m³ olarak tespit edilmiş. Tahminlere göre bu hacim 2010 yılına gelindiğinde 52 milyar m³, 2015 yılında ise yaklaşık 80 milyar m³ civarında gerçekleşmiştir.

Resmi verilere göre ise, Kazakistan keşfedilmiş doğal gaz rezervleri bakımından dünyada 15. sırada yer almaktadır. Kazakistan ayrıca, Kanada ve Avustralya'dan sonra en büyük üçüncü uranyum üreticisidir. 2004 yılında 3.719 ton uranyum üretmiştir. Kazakistan'daki toplam uranyum rezervlerin 1.5 milyon ton (tüm dünyada ki rezervlerin ise %20'si) olduğu hesaplanmıştır (Nogayeva, 2011: 113).

Kazak hükümeti 2010 yılına kadar 7 yeni uranyum madeni açarak yıllık üretimini 15 bin ton'a yükseltmeyi hedeflemiştir, 2018 yılında ise bu rakamın 30.000 ton'a ulaştırılması hedeflenmektedir (World Nuclear Association Report 2011).

Sahip olduğu zengin doğal kaynak bakımından bölgenin diğer önemli ülkelerinden birisi de Özbekistan'dır. Özbekistan dünyanın 8. büyük doğal gaz üreticisi olarak bilinmektedir. Özbekistan Milli Petrol Şirketi Uzbeneftegaz'a göre, ülke topraklarının %63'nün hidrokarbon yapıları ve çoğununda doğal gaz rezervleri üzerinde olduğunu tahmin etmektedir.

Ülkenin sahip olduğu gaz rezervleri farklı kaynaklara göre değişiklik gösterse de tahminlere göre, 61 ile 66 trilyon m³ arasında olduğu ifade edilmektedir. Genel olarak değerlendirilecek olunursa Orta Asya Bölgesi toplam dünya doğalgaz rezervlerinin %6'sına tekabül eden bir potansiyele sahip olduğu görülmekte (Nogayeva, 2011:113).

Özbekistan ise sadece doğal gaz rezervine değil, aynı zamanda zengin uranyum potansiyeline de sahip olan bir ülkedir. Uluslararası Atom Enerjisi verilerine göre Özbekistan, uranyum rezervleri bakımından dünyada 7. sırada., üretimde ise 5. sırada yer almaktadır. Aynı kaynağa göre, Özbekistan'da tahmini uranyum miktarı, 2007 yılında 111.000 tondur. 2008 yılı itibariyle tahmin edilen uranyum rezervleri ise, 185.800 ton olarak gerçekleşmiştir (World Nuclear Association Report 2011).

Orta Asya Bölgesi'nde yer alan diğer ülkelerden Tacikistan ve Kırgızistan diğer ülkeler kadar petrol ve doğal gaz rezervine sahip değillerdir. Petrol rezervleri bakımından zengin olan bir diğer bölge ülkesi ise Azerbaycan'dır. Bölge yukarıda belirtilen enerji kaynaklarının yanı sıra altın, gümüş, bakır gibi değerli madenler açısından da zengin olup, Bölgenin sahip olduğu doğal gaz rezervleri aşağıda (Tablo 6)'da görüldüğü gibidir.

Tablo 6 bölgede ki ülkelerin sahip olduğu doğal kaynak rezervlerinin sadece bir kısmını yansıtmaktadır. Bölge de ayrıca Orta Asya'nın potansiyel gerilimleri içerisinde barındıran bir bölge olması, devletlerin sınır güvenlikleri ve terörizm tehdidi nedeniyle bölgeye önemle yaklaşılmasına neden olmaktadır. Orta Asya'da her ne kadar yer üstünde karasal iklim ve geniş bozkır alanları etkin olsa da bölge diğer zengin yer altı enerji kaynaklarıyla dikkat çekmektedir. Petrol, doğal gaz ve kömür rezervleri bakımından dünyanın

sayılı bölgelerinden biri olması günümüzde Orta Asya'nın önemini daha da artırmaktadır. Bölge ülkelerinden Kazakistan ve Türkmenistan Hazar Denizi'nde kıyıya sahip olmalarından ötürü ciddi büyüklükte petrol ve doğalgaz rezervlerine sahiptirler.

Tablo 6: Orta Asya Ülkelerinin Sahip Olduğu Doğal Gaz Rezervleri.

Kaynaklar	BP Statistical Review (trilyon m ³)			BP Statistical Review (trilyon ft ³).	Oil & Gas Journal (trilyon ft ³)	ENİ, World Oil and Gas Review milyar m ³		Enerji Bakanlıklarının INOGATE verilerine göre	
Ülkeler	1997 sonu	2006 sonu	2007 sonu	2009 sonu	2009 Ocak	1994	2006	2008	2009
Kazakistan	1.87	1.90	1.90	64.4	100.000	1.840	1.900	3.3 tril.m ³	2.4 tril.m ³
Türkmenistan	2.71	2.67	2.67	286.2	100.000	3.200	2.900	28 tril.m ^{3*}	2.661 tril.m ³
Özbekistan	1.63	1.74	1.74	59.4	65.000	1.750	1.860	1.89 tril.m ³	1.84 tril.m ³
Tacikistan	-----	-----	-----	-----	0.200	10	10	16 mil.m ³ (2008 sonu)	5.66 milyar m ³
Kırgızistan	-----	-----	-----	-----	0.200	10	10		5.66 milyar m ³

Kaynak: Türkemistan Ekonomisi 2005 Yılı Gelişmeleri, T.C. Aşgabat Büyükelçiliği.

“T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı: <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay-cfm?> (Erişim Tarihi: 01.03.2015).

Dünya Enerji Konseyi 2011 istatistiklerine göre Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın toplam petrol rezervi 2.261 milyar ton, doğal gaz rezervi 31 bin mtoe, kömür rezervi 17.265 bin mtoe'dir. Dünyadaki toplam rezervlere bakıldığında ise yaklaşık 233 milyar ton petrol, 219 bin mtoe doğal gaz ve 560 bin mtoe kömür bulunduğu görülmektedir (World energy Council: 2013).

Ayrıca 2012 yılı itibariyle Kazakistan, Türkemistan , Rusya ve Azerbaycan'ın içinde bulunduğu Hazar havzasında günlük 2,6 milyon varil ham petrol, 2,5 trilyon m³ doğal gaz üretimi gerçekleştirilmektedir (EIA, 2012).

Bu rakamlar bölgenin enerji kaynakları bakımından dünyada önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Bu kaynakların dışında bölge ayrıca çok çeşitli maden kaynaklarına ve hidroelektrik enerji potansiyeline, uranyum, altın ve gümüş madenlerine de sahiptir. Orta Asya Devletleri'nin hammadde bakımından büyük bir potansiyele sahip olmaları, özellikle sanayileşmiş devletler için iyi bir ekonomik pazardır. Dolayısıyla bir

önceki bölümde cevap aramaya çalıştığımız sorulardan birisi olan “**Neden Orta Asya Bölgesi ve Türk Cumhuriyetleri**” sorusunun cevabı yukarıda kısmen bahsetmeye çalıştığımız bölgenin sahip olduğu ekonomik potansiyel ve zengin doğal kaynakları nedeniyle tüm ülkelerin dikkatlerinin bu bölgeye yönelmelerinin birinci nedenidir.

1990’lı yılların başında Avrasya Bölgesi’nde siyasi, askeri ve ekonomik dengeler alt üst oldu. 70 seneyi aşan bir dönem boyunca dünyanın iki süper gücünden biri olan SSCB’nin dağılmasından sonra SSCB’nin bayrağı altında ve “**Demir Perde**”nin gerisinde kalan Avrasya Ülkeleri bağımsızlıklarını kazanarak dünya ekonomisinde bağımsız devletler topluluğu olarak yerlerini aldılar. SSCB döneminde “dış ilişkileri” sadece merkezden yönetilen bu ülkeler, uluslararası ekonomik ilişkilerini yeniden kurma olanağı buldular. Uzun bir süre geçiş dönemini yaşamış olmalarına rağmen bu süreci hala tamamlamış da değiller. Bu arada farklı bölgelerde yer alan farklı ülkelerle ikili ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek için anlaşmalar imzaladılar. Uluslararası kuruluşların (IMF, Dünya Bankas, DTO, v.b) bir çok kurumun üyesi oldular. Ancak bunlar yeterlimiydi diye sorulduğunda; malesef yeterli değildi. Çünkü başta Rusya olmak üzere ABD, Çin ve diğer Batı Ülkeleri ile birlikte birçok ülkenin gözü bu bölgede ve bölgenin sahip olduğu büyük doğal kaynak potansiyelinden yararlanmak istiyorlar. Ancak her ülke bu konuda başarılı olamadı. Çünkü uzun yıllardan beri bu ülkelerin hamisi konumunda olan Rusya her ne kadar bölgede ki ülkeler bağımsızlıklarını ilan etmiş olsalar da bölgeyi kimseyle paylaşmak istemiyordu. Ancak bölge ülkelerinden beklentileri (1991 sonrası bu ülkelerin bağımsızlıklarından sonra) tam anlamıyla gerçekleşmeyince farklı bir politik arayışın içine girmiştir. Bu arada bölge üzerinde sadece Rusya değil; diğer aktörlerden ABD ve Çin’de farklı politika ve stratejiler geliştirerek hem bölgeyi kontrol altında tutmak, hemde kendi ekonomik ve güvenlik alanını oluşturmaya yönelmişlerdi.

Çalışmamızın bu bölümünde 1991 sonrasında gerek Orta Asya Bölgesi’nin gerekse dünyanın yeniden şekillenmesinde, izlenecek politikaların belirlenmesinde etkin rol oynayan üç önemli aktörün (ABD, Çin ve Rusya Federasyonu)’nun bu bölge üzerinde (Orta Asya Bölgesi) izlemiş oldukları politikalar (siyasi, sosyal, ekonomik , askeri) ve yapmış oldukları yatırımlar analiz edilmeye çalışılacaktır.

2.1. ABD'nin Orta Asya'ya Yönelik Politikaları ve Gerçekleştirdiği Yatırımlar

1994'den itibaren Hazar enerji kaynaklarına duyduğu ilgiyi önemli projelerle somutlaştıran ABD, 1996-2000 yılları arasında ilk kez müstakil bir Orta Asya stratejisi formüle etmeye girişmiştir. Söz konusu adımın, tam da geçiş sürecindeki Rusya'nın geriye doğru yalpalayacağına dair kaygılar yerini eski hasmın yeniden toparlanmasının yarattığı endişeye bırakırken atılması, ABD'nin bu coğrafyaya yönelik politikalarındaki odak noktasının neresi olduğu sorusuna verdiğimiz cevabı doğrulamaktadır.¹

Nitekim oluşturulan stratejinin temel parametreleri, komşular etrafında belirlenmiştir. ABD, Orta Asya Ülkeleri'nin bağımsızlıklarının güçlendirilmesini, yeniden Rusya'nın uydularına dönüşmemelerini istemektedir. Bölge ülkelerine ait enerji kaynakları dünya pazarda taşınırken Rusya ve Çin gibi güçler ya da İran gibi müttefiklerinden bağımsız

1990'ların başından itibaren ABD hükümetinin Orta Asya'ya yapacakları yatırımlar için Amerikan petrol şirketlerine verdiği destek yakından incelendiğinde, bu durum açıkça² görülebilmektedir. Chevron ve Exxon Mobil gibi dev firmaların teşvik edilmelerinde Rusya'nın bölge üzerindeki nüfusunun kırılmasında önemli pay sahibidir (Okur, 2011: 48-51).

Clinton döneminde ABD'nin Orta Asya'ya yönelik politikasının aslında iki farklı düşünce tarafından şekillendiği ileri sürülmektedir. İlk grupta Rusya Federasyonu'nun eski emperyal politikalarına dönmeden liberal bir ekonomik modele ve demokratik kurumsal yapılara sahip bir sisteme dönüşmesini isteyen ve "önce Rusya" (Russia First) anlayışıyla sloganlaştırılan düşünce yer almaktaydı. Bu düşüncenin özünde, Rusya'nın artık eskisi gibi küresel bir aktör olmadığı ancak; bölgesel bir aktör olarak varlık göstermesinin de Amerikan çıkarlarına aykırı olmadığı yatmaktaydı. Bu gruptan farklı olarak, öncülüğünü 1996 sonunda Dışişleri Bakanı olan Madeline Albright'ın yaptığı ve Rusya Federasyonu'nun politikalarına hâlâ kuşkuyla bakan bir başka grup bulunmaktaydı. Bu grup, Rusya Federasyonu'nun eski SSCB geçmişine vurgu yaparak buna yönelik politikaları jeopolitik çerçevede değerlendirmekte ve dolayısıyla SSCB'nin dağılmasıyla Orta Asya'da ortaya çıkan güç boşluğunun Rusya Federasyonu tarafından doldurulmasını engellemek istemekteydi.

¹ ABD'nin Orta Asya'ya yönelik politikalarının kaynağını esas teşkil eden eser; Okur (2011)' e ait olan çalışmadır. (Geniş bilgi için bakınız: Okur, (2011), Yeni Çağın Eşiğinde Avrasya'nın Kalbine Bakmak. ss :48-51.

güzergahların tercih edilmesi doğrultusunda çaba gösterilişinin sebebi de aynıdır. Dolayısıyla ABD enerji şirketlerinin Orta Asya'daki rezervlerin keşif, çıkarılma, işlenme ve taşınmasından pay almaları gibi hususlar göz ardı edilmese de, doğrudan maddi çıkarların Amerikan devletinin bölge politikalarının tek belirleyicisi olmadığını hatırlamak gerekmektedir.

Bu bağlamda Rusya'nın bölgeye nüfuz ederek bölgede dominant hale gelmesi Orta Asya devletlerinin egemenliklerinin ve ekonomilerinin güçlendirilmesiyle engellenmeliydi (Erhan, 2003: 5).

Ancak ABD'nin 11 Eylül saldırılarına kadar Orta Asya politikasını küresel düzeyde jeostratejik ve jeopolitik faktörlerle doğrudan ilişkilendirmediği öne sürülmektedir. Bu bağlamda, ABD'nin BDT Büyükelçisi Stephen Sestanovich, 1999'da Washington'un Orta Asya'ya yönelik *“demokratikleşme, piyasa merkezli reformlar, Batı siyasi ve askeri kurumlarıyla daha fazla ilişki ve kitle imha silahlarının yayılmasını, terörizmi ve uyuşturucu ticaretini önlemeye yönelik güvenlik politikaları geliştirmek”* şeklinde birbiriyle ilişkili dört hedefinin olduğunu belirterek, bölge ülkelerinin egemenliğinin, bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasının Washington açısından önemli olduğunu ifade etmişti (Wishnick, 2003: 3).

Clinton yönetiminin eski Sovyet Cumhuriyetlerine yönelik politikasının mimarlarından olan Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott (1997: 1) ise SSCB'nin dağılmasından sonra Washington'un Orta Asya politikasını kapsamlı bir şekilde ortaya koyan 1997'deki açıklamasında, Orta Asya'da hayati nitelikte stratejik çıkarları olmadığına yönelik açıklamalarda bulunmuştu: *“Hedefimiz (Orta Asya'da eski Büyük Oyunun) atavistik sonuçlarından kaçınmak ve bunu aktif olarak önlemektir. Petrol jeopolitiğini düşünüp uygularken 19. yüzyılın değil; 21. Yüzyılın koşullarını düşünmekteyiz(eski) Büyük Oyun sıfır toplamı nitelikteydi. Bizim gerçekleşmesini istediğimiz şey ise bunun tam tersi: Orta Asya'daki bütün oyuncuların kazandığını görmek”*.

Buradan hareketle Ulusal Stratejik Çalışmalar Enstitüsü'nden Eugene Rumer, (2002: 2), ABD'nin Orta Asya'ya yönelik sıfır toplamı bir mücadelenin tarafı olmak istemediğini belirtirken, başka güçlerin bölgeye nüfuz etmelerini de arzu etmediğini ve Orta Asya'nın deyim yerindeyse hiçbir gücün nüfuzunda bulunmayan bir tarafsız bölge olmasını istediğini belirtmektedir. Aslında Clinton döneminde ABD politikasının yukarıda ifade edilen her iki yaklaşımı da içeren açılımlarda bulunduğu söylenebilir. Zira, bazı alanlarda Rusya'nın küresel değil ama bölgesel bir güç olarak bazı faaliyetlerine göz yumulmuş ancak Orta Asya devletlerine de çeşitli alanlarda yardımlar ve yatırımlar yapılarak Rusya'nın bölgeyi tamamen kontrol altına alması da engellenmeye çalışılmıştı. Bu bağlamda, 1999 Temmuz'unda Amerikan Kongresi tarafından çıkarılan İpek Yolu Strateji Yasası aslında ABD'nin 1990'lı yıllarda Orta Asya'ya yönelik politikasının ana hatlarını ortaya koymaktaydı. Yasaya göre

ABD'nin Güney Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik politikası aşağıdaki gibi şekillenecekti (HR1152, 1999: 3-4).

- *Bağımsızlığın, egemenliğin, demokratik yönetimin ve insan haklarına saygının geliştirilmesi ve güçlendirilmesi;*
- *Hoşgörünün, çoğulculuğun ve anlayışın geliştirilmesi ile ırkçılık ve anti semitizmle mücadele;*
- *Bölgesel sorunların çözümüne aktif olarak yardımcı olmak ve sınır ticaretinin önündeki engellerin kaldırılmasını kolaylaştırmak;*
- *Dostça ilişkilerin ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi;*
- *Piyasa merkezli ilkelerin ve uygulamaların gelişmesine yardımcı olmak;*
- *İletişim, ulaşım, eğitim, sağlık ve enerjiye ilişkin gerekli altyapının geliştirilmesine ve Orta Asya ve Kafkasya ülkeleriyle Avrupa-Atlantik Topluluğunun istikrarlı, demokratik ve piyasa merkezli ülkeleri arasında güçlü uluslararası ilişkilerin kurulması için Doğu-Batı ekseninde ticaretin geliştirilmesine yardımcı olmak;*
- *Bölgedeki Amerikan ticari çıkarlarını ve yatırımlarını Desteklemek.*

ABD, yine aynı saiklerle, Türkmenistan doğal gazının uluslararası bir konsorsiyum tarafından çıkarılması hususunda iknaya çalışmış, Rusya ve İran'ı atlayarak Orta Asya'yı Kafkasya ve Türkiye'ye bağlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan gibi enerji nakil projelerini desteklemiş, ayrıca yukarıda kısaca değindiğimiz G(U)UAM gibi yapılanmaların inşasına ön ayak olmuştur (Laruelle vd. 2011: 435).¹

Orta Asya'ya daha çok çevresi üzerinden jeopolitik önem atfedilmesi şeklindeki Amerikan yaklaşımı, 11 Eylül saldırıları bu bölgeye komşu bir başka coğrafyayı ABD'nin temel ilgi alanına dönüştürdüğünde tekrarlanmıştır. ABD, Afganistan'ı işgal edip burada ulus inşası faaliyetine girişerek Orta Asya'ya doğrudan komşu hâle gelmiştir. Amerika'yı Asya denklemini uzaktan yönetmeye çalışan bir aktör olmanın ötesine geçiren bu hamle, bölge ülkeleriyle arasındaki ilişkilerin güvenlik boyutunu yeni bir aşamaya taşımıştır. Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi ve Barış için Ortaklık programlarının üyesi olan Orta Asya ülkelerinin (Laruelle vd. 2011: 431) bazıları, doğrudan Amerikan askerî varlığına kapılarını

¹ Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı etrafındaki tartışmalar da, özel çıkar/devlet çıkarı ikilemi hakkında ilginç örnekler sunmaktadır. Amerikan yönetimleri, BTC'yi Chevron ve Unocal'ın diğer rotaları ticari bakımdan daha uygun buldukları için itiraz etmelerine rağmen desteklemiştir (Bromley 2007: 82). Öte yandan ise başta Lukoil olmak üzere Rus şirketleri BTC'ye katılmak istediklerinde, onları çekilmeye bizzat Rusya Federasyonu devlet başkanlığı makamı zorlamıştır (Cutler 2007: 103)

değişik düzeylerde açmışlardır. Örneğin Washington, yaklaşık yarısı doğrudan Manas hava üssü için olmak üzere Kırgızistan'a yılda yaklaşık 150 milyon dolar ödemektedir.

ABD, Kırgızistan'dan başka Tacikistan ve Özbekistan'da da üsler kurmuş, fakat ilişkilerinde 11 Eylül'ün hemen ardından bölgede kendisine kucak açılmasını sağlayan sıcaklığı koruyamamıştır. Başlangıçta işbirliğine çok yatkın olan yönetimlerin bir kısmı, başkentlerinde renkli devrimler zincirinin yeni bir halkasının sahnelenebileceği endişesiyle Amerika'dan uzaklaşmaya başlamışlardır (Bohr 2010: 109-112).

Nitekim gözlemciler, 2004-2005'ten başlayarak 2008'e kadar geçen dönemin bölgedeki ABD nüfuzunun en çok zayıfladığı zaman dilimi olduğuna işaret etmektedir (Laruelle vd. 2011: 427).

Örneğin Özbekistan 2005'ten bu tarafa, çoğunluğu ya ABD merkezli yahut Amerika tarafından desteklenen 200'den fazla STK'yı kapatmıştır (Bohr 2010: 111).

Özbekistan'ın insan hakları ihlalleri yüzünden düzenli biçimde eleştirilmesi, bu ülkenin 1990'lar ve 2000'lerin başında, Avrasya Ekonomik Topluluğu ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü gibi Rusya'nın başını çektiği örgütlere katılmama yönündeki tavrının değişiminde pay sahibidir (Bohr 2010: 116).

Rusya ve Çin, diğer Orta Asya ülkelerinin de ABD tarafından desteklenen ayaklanmaların hedefinde yer aldığı iddiasını işleyen ustaca bir kamuoyu diplomasisi faaliyeti yürütmüştür (Blank 2007: 14).

Obama'yla birlikte dikkatini Irak'tan çok Afganistan'a verme kararı alan Amerika ise, 2009 yılından itibaren bölgeyle münasebetlerini düzeltmek için giriştiği faaliyetlere yine Orta Asya'nın etrafından, yani Rusya'dan başlamıştır. Değişimin göstergelerinden biri, kamuoyu önünde demokrasi açığının daha az vurgulanmasıdır (Bohr 2010: 119).

Bu yaklaşım, Rusya ve Çin'i dengeleyebilmek için tüm endişelerini bastırarak ABD'nin bölgedeki varlığını isteyen ülkelerde karşılık bulmaktadır. Lakin CENTCOM komutanları, David Petraeus ve James Mattis'i Amerika'nın Orta Asya'daki yüzlerine dönüştüren yeni politika da eleştirilmektedir (Bohr 2010: 110).

İlişkilerin diğer boyutlarındaki nisbî zayıflıktan rahatsızlık duyanlar, Amerikan askerî varlığının niçin daha fazla göze batar hâle geldiği hususunda ipuçları vermektedir. Bu eleştirmenlere göre ABD, bağımsızlıklarını desteklediği hâlde, derinlemesine ticari ve ekonomik ilişkiler kurmadığı ülkelerde arzu ettiği rejim değişikliklerini büyük ölçüde gerçekleştirememiştir. Amerika'nın yaklaşık 20 yıllık çabalarına rağmen henüz Hazar geçişi

bir petrol ya da doğal gaz hattı mevcut değildir. Bu manzaraya Çin gibi yeni/yeniden yükselen güçlerin Orta Asya'da artan ticari faaliyetleri de eklendiğinde, bölgeyi neredeyse Afganistan'daki savaşın lojistik ikmal güzergahına indirgeyen Amerikan yaklaşımıyla zamanın ruhu arasındaki makasın açılmakta olduğu tezi kuvvet kazanmaktadır. Orta Asya'yı, çevresi üzerine kurulmuş denklemlerin parçası sayan Amerikan yaklaşımının ürettiği son jeopolitik tasarım, bölgeyi güneyiyle entegre etmeyi hedeflemektedir. Amerikalı bölge uzmanı S. Frederick Starr tarafından 2005'te önerilen **"Büyük Orta Asya Ortaklığı"** kavramı dış politika yapımcılar arasında çok kısa zamanda önemli bir kabul düzeyine erişmiştir. Nitekim hemen bir yıl sonra 2006'da yayınlanan Amerikan Ulusal Güvenlik Stratejisi belgesinde Orta Asya, Güney Asya ile aynı başlık altında ele alınmış ve Afganistan, bu iki bölgeyi birbirine bağlayan kara köprüsü olarak tarif edilmiştir (Okur, 2011:51).

Ardından Amerikan Dışişleri Bakanlığı bünyesinde yapılan düzenlemeyle bölgeye yönelik faaliyetler, Avrupa ve Avrasya işlerinden sorumlu daireden alınmıştır. Bu görevi üstlenen Güney Asya İşleri Bürosu ise, Güney ve Orta Asya İşleri Bürosu'na dönüştürülmüştür. Daha sonra Obama yönetimi, bu iki bölgenin entegrasyonu için ayrılan kaynakları artırarak yeni tasarımın arkasında durmuştur (Bohr 2010: 113).

Yeni dönem Amerikan politikaları, Orta Asya bağlamında değerlendirildiğinde ise, 1990'ların sonlarından itibaren ve özellikle de 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesinden sonra Washington'un Orta Asya politikasında ağırlık merkezinin ekonomi-politik boyuttan güvenlik boyutuna doğru kaydığı söylenebilir. Ancak, 11 Eylül saldırılarına kadar ABD'nin Orta Asya'ya yönelik politikası güvenliğe yönelik bir takım kıpırdanmalar olmakla birlikte temel olarak ekonomi , politik boyutta algılanmaya devam etmiştir. Zira, sözü edilen dönemde ABD için "Orta Asya enerji kaynaklarının dünya pazarına sorunsuz bir şekilde ulaştırılması ve bölge devletlerinin liberal ekonomik sisteme entegre edilmesi" hâlâ temel öncelikti (Erhan, 2003: 11).

ABD'nin bölgeye yönelik yaklaşımında güvenlik boyutunda ortaya çıkan hareketlenmenin nedeni ise büyük ölçüde Rusya ve Çin'den kaynaklanmaktaydı. Yaşadığı ekonomik bunalımın etkilerini atlatan Rusya'da yönetimi devralan Vladimir Putin'in 2000 Nisanında yayınladığı Yeni Askeri Doktrin ve 2000 haziranın da yayınladığı Yeni Dış Politika Doktrini doğrultusunda, Moskova yönetiminin eski SSCB bölgesinde daha aktif politikalar izlemeye başlaması ve 2001 Martında ABD'de ortaya çıkarılan bir casusluk olayından sonra Washington'daki 50 Rus diplomatın sınır dışı edilmesi olayı, Rusya'ya karşı daha temkinli yaklaşılmasına neden olmuştu.

Rusya'nın yanı sıra ABD'nin hegemonik gücünü tehdit etme potansiyeline sahip rakiplerden birisi olarak görülen Çin'in özellikle Kazakistan'daki petrol alanlarında imtiyazlar elde etmesi (Menon, 1998: 38) ve Şangay Beşlisi mekanizması aracılığıyla Orta Asya üzerinde nüfuz edinme çabaları da Beyaz Saray'ın dikkatini çeken bir diğer gelişmeydi (Pirinççi, 2008:217-218).

Bu noktada, **Brzezinski (2005: 64-70) özellikle Rusya ve Çin gibi stratejik aktörlerin ABD'nin mevcut küresel konumunu etkileyebileceğini belirtmektedir. Çin'i "görmezlikten gelinemeyecek kadar büyük, hiçe sayılamayacak kadar eski, tatmin etmeyecek kadar zayıf ve kabul edilemeyecek kadar büyük, hiçe sayılamayacak kadar eski, tatmin etmeyecek kadar zayıf ve kabul edilemeyecek kadar hırslı"** olarak tanımlayan Brzezinski (2000a: 7-19), Çin'in Dünya Ticaret Örgütü ve G-8'e dahil edilerek Avrasya dengesinde kontrollü bir şekilde asimile edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Mearsheimer (2001: 47), ise Çin'in hegemon olmaya dönük politikalar uygulaması halinde ABD'nin bu tehlikeyi bertaraf etmesi için Çin'i çevrelemesi gerektiğini belirtmektedir. Rusya konusundaysa Nye (2003: 31-34), ABD'ye Asya'ya yönelik politikası - güvenliğe yönelik bir takım kırırdanmalar olmakla birlikte temel olarak ekonomi-politik boyutta algılanmaya devam etmiştir. Zira, sözü edilen dönemde ABD için *"Orta Asya enerji kaynaklarının dünya pazarına sorunsuz bir şekilde ulaştırılması ve bölge devletlerinin liberal ekonomik sisteme entegre edilmesi"* hâlâ temel öncelikti (Erhan, 2003: 11).

Toparlamak gerekirse, gelecekte ekonomik alanda Japonya, Fransa ve Almanya'nın, askeri alanda Rusya'nın hem ekonomik hem de askeri alanda ise Çin'in ABD'ye meydan okuyabileceğini belirten üstünlük yaklaşımı, kısa vadede böyle bir etkinin ortaya çıkmaması için gerekli girişimlerde bulunulmasını savunmaktadır (Posen/Ross, 1997: 38-39). NATO'nun dönüşümü ve genişlemesini, ABD'nin Güney Asya ve Pasifik'teki angajmanlarını veya aşağıda ele alınacağı gibi Orta Asya bağlamında da yansımaları görülen yeni çevreleme politikalarının seslendirilmesini bu çerçevede değerlendirmek gerekir (Pirinççi, 2008: 218).¹

2.2. Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikaları ve Bölge Ülkelerine

Gerçekleştirdiği Yatırımlar

2.2.1 Rus Dış Politikası Söylemleri ve Bölgesel Entegrasyon

1990 sonrası dönemde Rus dış politikasına yön veren söylemler incelendiğinde bu söylemlere referans yapan tüm siyasi akımların Rus toplumu ve devletinin bir dönüşüm süreci yaşadığına ve yeni uluslararası sistemde var olabilmek için Rusya'nın yeniden yapılanması ihtiyacına vurgu yaptığı görülmektedir. Değişim ve yeniden yapılanma ortak nokta olarak

tanımlansa da bu dönüşümün ve yeniden yapılanmanın nasıl olması gerektiğine verilen cevaplar yaklaşımları farklılaştırmaktadır. Bu söylemler içerisinde Avrasyacılık ve Atlantikçilik tarihsel olarak da Rus dış politikasına yön vermiş olan iki ana akımdır. Genel itibariyle dış politikada batıcılık (Atlantikçilik) ve batı karşıtlığı (Avrasyacılık) olmak üzere iki alternatif dış politika söylemine sahip yaklaşımlar Rusya’da çarlık döneminden beri süregelen batı içerisinde yer almak ancak kendi özgün kimliğinden vazgeçmemek sorunsalını da yansıtmaktadır (Büyükakıncı, 2004:144).

Bu iki ana yaklaşım dışında dış politikada siyasi söylem bazında ön plana çıkan söylemler genel itibariyle Rusya’nın yeniden büyük güç olmasına vurgu yapan radikal, komünist ve milliyetçi yaklaşımlardır. Ülkenin yeni uluslararası sistemde nasıl konumlanması gerektiğine yukarıdaki yaklaşımlar çerçevesinde verilen yanıtlar bölgeselleşme yaklaşımlarını da büyük oranda belirlemektedir. Dış politika söylemlerinin 1990 sürecine olan etkisi tarihsel olarak incelendiğinde Putin iktidarına kadar geçen süreçte Atlantikçi ve Avrasyacı söylemin iç politika ve ekonomi başta olmak üzere Rus dış politikasında rekabet içerisinde olduğu görülmektedir. 1993 yılı “**Yakın Çevre Doktrini**” ilan edilmesiyle Rusya’nın dış politika önceliklerinde eski Sovyet coğrafyasının yeniden organize edilmesi öncelik kazanmakla birlikte bu Avrasyacı söylemin tam anlamıyla dış politika uygulamalarına yön verdiği anlamına gelmemektedir.

Nitekim oluşturulan stratejinin temel parametreleri, komşular etrafında belirlenmiştir. ABD, Orta Asya Ülkeleri’nin bağımsızlıklarının güçlendirilmesini, yeniden Rusya’nın uydularına dönüşmemelerini istemektedir. Bölge ülkelerine ait enerji kaynakları dünya pazarda taşınırken Rusya ve Çin gibi güçler ya da İran gibi müttefiklerinden bağımsız

İç politikada yaşanan rekabet yanında ekonomik dönüşümün neden olduğu sorunlar Rusya’nın BDT alanına yönelik politikalarını önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Putin iktidarının ilk yıllarına kadar, Rus dış politikasının oluşumunda, iç siyasi rekabet başta olmak üzere ayrıştırıcı bir rol oynadığını ileri sürebileceğimiz Atlantikçi/Avrasyacı söylem rekabetinin Putin iktidarıyla birlikte ise harmonize edildiği görülmektedir.

Atlantikçi yaklaşımın, bölgesel güç olma stratejisiyle uyumlandırılma çabası bölgesel entegrasyon kavramına olan yaklaşımın, (softpower) araçlarının kullanımında olduğu üzere emperyalist bir dış politika hedefinden daha ziyade güvenlik ve istikrar arayışına dayanan pragmatist dış politika arayışı ile daha uyumlu olduğu görülmektedir.(Ergül, 2012:1).¹

Bu durum 2000 sonrası dönemde ortaya çıkan bölgesel bütünleşme çabalarının sayısında ve niteliğinde önemli farklılıklar yaratmıştır. Putin iktidarı dönemi dış politikasının ana söylemi Rusya’nın uluslararası sistemin temel aktörlerden biri olması ve kaybolan

prestijini yeniden kazanması üzerine kurulmuştur. Bu söylem, Rus dış politika eylemlerinde “**Yakın Çevre**”nin yeniden önem kazanmasına ve Rusya’nın sistem içerisinde kalma hedefine vurgu yapmaktadır.

Bu çerçevede Rusya 2000’li yıllar boyunca bir yandan yakın çevredeki etkisini askeri ve ekonomik işbirlikleri çerçevesinde artırma yoluna giderken diğer yandan uluslararası sistem içerisinde yer alan büyük oyuncularla ikili ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Yeltsin dönemine benzer şekilde Batı kurumlarıyla işbirliği kurma arayışı Putin döneminin de öncelikleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte Yeltsin döneminden farklı olarak ekonomik ve askeri kapasiteleri önemli ölçüde artan Rusya için batıyla işbirliği Yeltsin döneminden farklı bir boyutta ele alınmaktadır. (Mankoff, 2009:11).

¹ ABD’nin Orta Asya’ya yönelik politikaları’nda özellikle alıntı yaparak yararlandığımız kaynaklar olup, (geniş bilgi için bkz): *Pirinççi, F., (2008), “Soğuk Savaş Sonrasında ABD’nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçeklikler”. s.208-218

*Okur, M.Akif., (2011), “Yeni Çağın Eşiğinde Avrasya’nın Kalbine Bakmak” Tarihten Geleceğe Orta Asya’nın Jeopolitiği Üzerine Bir Değerlendirme, (Ed.Murat Yılmaz). s.52-60

Putin dönemi Rus dış politikasının iki ana aksta şekillendiği görülmektedir. Uluslararası sistemin şekillenmesinde söz sahibi olmak isteyen Rus dış politikası, bu çerçevede bir yandan Atlantikçi söylemin izlerini taşıırken diğer yandan Rusya’nın bu hedefine ulaşmasında yakın çevresinde jeopolitik ve işlevsel bir bütünleşmeyi sağlamasının hayati olduğuna vurgu yapan Avrasyacı söylemin izlerini yansıtmaktadır. (Büyükkakıncı, 2004:163).

Rusya’nın “**Yakın Çevre Doktrini**” olarak adlandırılan dış politika doktrinini 1993 yılında yeniden formüle etmiş, 1995 yılının Şubat ayında “**Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine yönelik stratejik rotanın onaylanması**” kararını almıştır. Ancak uygulamada, ABD ve Batı devletlerinin bölgede etkilerini artırma, yerel pazarda tutunma ve Rusya’nın nüfuzunu azaltma çabaları karşısında yetersiz kalmıştır. 1990’ların sonunda Batı ile bütünleşme sürecinin sancılı olacağına farkına varan Rusya yönetimi, dış politika eğilimlerini tekrar gözden geçirmiştir. 15 Aralık 1999 tarihinde yapılan Rusya Federasyonu (RF) Güvenlik Kurulu toplantısında , Rusya yakın çevresini öncelikli hedef olarak belirlemiştir (Sultanov-Muzaparova, 2002: 39-83).

Söz konusu hedefin hayata geçirilmesi ise Putin dönemi ile mümkün olmuştur. 1999 yılı sonunda Putin’in ve Rusya’nın bir Avrasya gücü olduğuna dair söylemleri ve 2000 yılında kabul edilen Rusya’nın UGS belgesi ile Rusya’nın Dış Politika Stratejisi belgeleri, Moskova’nın Orta Asya Bölgesi’ne yönelik stratejilerinin alt yapısını oluşturmaktaydı.

Rusya için bölgenin önemi, hem bölgenin imkanlarından (doğal kaynakları, ucuz işgücü, ulaşım güzergahları) hem oluşturduğu tehditlerden (uyuşturucu ve insan kaçakçılığı, radikal islamcı grupların faaliyetleri, Afganistan'daki istikrarsızlık) hem de diğer büyük güçlere yakınlığından kaynaklanmaktadır.

1990 yılı sonrasında Rusya'nın bölgede izlediği politikalar, askeri, güvenlik, ekonomik işbirliği ile nüfus ve dil gibi temel sacayakları üzerinden yürütülmektedir. Bunların herbirinde Yeltsin döneminde bir daralma söz konusu olsa da ekonomik gücün artmasına paralel olarak Rusya'nın, bölgedeki askeri ve ekonomik varlığını bölge ülkeleri ile işbirliğini geliştirerek artırdığını görmekteyiz. Askeri alanda KGAÖ, ekonomik anlamda ise AEO gibi yapılar **“Putin Doktrini”** olarak adlandırılan politikaların öğeleri idi. Ayrıca bölgedeki soydaşlar ve Rus dili meselesi bir devlet politikası haline getirilmiştir (Nogayeva, 2011: 131).

¹ (Rusya'nın izlemiş olduğu Avrasya politikası özellikle yararlanmış olduğum kaynak Ergül'e ait çalışma olup, geniş bilgi için bknz): Ergül, Osman., (2012), Rus Dış Politikasında Bölgeselleşme ve Rusya'nın Entegrasyon Stratejisi: Avrasya Ekonomik Topluluğu..s. 1-4

2.2.2. Rusya'nın Orta Asya Bölgesi'nde Yer Alan Ülkelere Yaptığı Yatırımlar

Yukarıda da bahsedildiği gibi SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte daha önce uzun yıllardan beri Birliğin bünyesinde bulunan ülkelerin herbirisi bağımsızlığını ilan ederek BDT adı altında anılmaya başlandılar. Bu ülkelerin herbiri bir taraftan yeni düzene (Serbest Piyasa Ekonomisine) uyum sağlamaya çalışırken bir taraftanda kendileriyle ikili ticari-ekonomik ilişki içinde bulunacak olan ülkelerle ilişkilerini geliştirerek siyasi, sosya, ekonomik ve askeri anlaşmalar gerçekleştiriyorlardı.

Bu arada nasıl bir politika izlemesi gerektiği yönünde karar vermede zorlanan Rusya Federasyonu (RF) Batı ile bütünleşmenin zaman alacağını ve bu sürecin sancılı olacağını farkına varması ile geliştirdiği **“Yakın Çevre Doktrini”** dış politikası ile BDT'nda yer alan ülkelerle ilişkilerini geliştirmekten başka alternatifinin olmadığını anlamış ve bu ülkelerle ikili ticari-ekonomik ilişkilerini geliştirmeye önem vermeye başlamış olup, 2000 yılından itibaren bu ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu dış ticaret rakamları (Tablo 7) görüldüğü gibidir.

Tablo 7: Orta Asya Ülkeleri ile Rusya Federasyonu'nun Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Ülkeler	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014 (Ocak - Ekim)
İhracat										
Afganistan	11,2	104	125	172	337	549	954	938	942	764
Kazakistan	2247	6524	11920	13299	9147	10690	14099	14558	17460	11708
Kırgızistan	103	398	879	1308	916	991	1159	1634	2030	1403
Tacikistan	55,9	240	607	794	573	673	722	678	724	742
Türkmenistan	130	224	384	808	992	757	1155	1251	1430	806
Özbekistan	274	861	1729	2038	1694	1889	2106	2325	2804	2579
Toplam	2821,1	8351	15644	18419	13659	15549	20195	21384	25390	18002
Tablo 7'nin Devamı İthalat										
	5,4	3,9	9,0	15,1	15,3	22,0	11,2	11,2	9,6	6,1
Kazakistan	2200	3225	4623	6380	3697	4449	6579	7870	9010	6087
Kırgızistan	88,6	146	291	491	367	393	293	195	110	55
Tacikistan	237	95,0	162	213	213	214	88,6	67,2	38	29
Türkmenistan	473	77,2	69,1	100	45,1	148	143	183	1398	86
Özbekistan	663	904	1471	1300	847	1557	1856	1390	1258	767
Toplam	3667	4451,1	6625,1	8499,1	5184,4	6783	8970,8	9716,4	11823,6	7030,1

Kaynak: “Rusya Federal Gümrük Servisi” <<http://www.customs.ru>> sitesinde yer alan verilere göre hesaplanmıştır.

Tablo 7’de, Rusya’nın Orta Asya Ülkeleri ile gerçekleştirmiş olduğu ihracat ve ithalat miktarları incelendiğinde RF’nun ihracat ve ithalatında en yüksek payı (2013 yılı itibariyle yaklaşık 26.5 milyon dolar) Kazakistan ile gerçekleştirmiş. Rusya ile Kazakistan arasındaki dış ticarete hidro karbonların üretimi ve taşınması ve onarımı ile enerji sektörü belirleyici konumdadır. İkinci sırayı ihracatta Özbekistan, ithalatta Türkmenistan alırken, üçüncü sırayı da Kırgızistan almaktadır. Diğer taraftan RF’nunun dış ticareti içerisinde Orta Asya ülkelerinin payı ise (Tablo 8)’de görüldüğü gibidir.

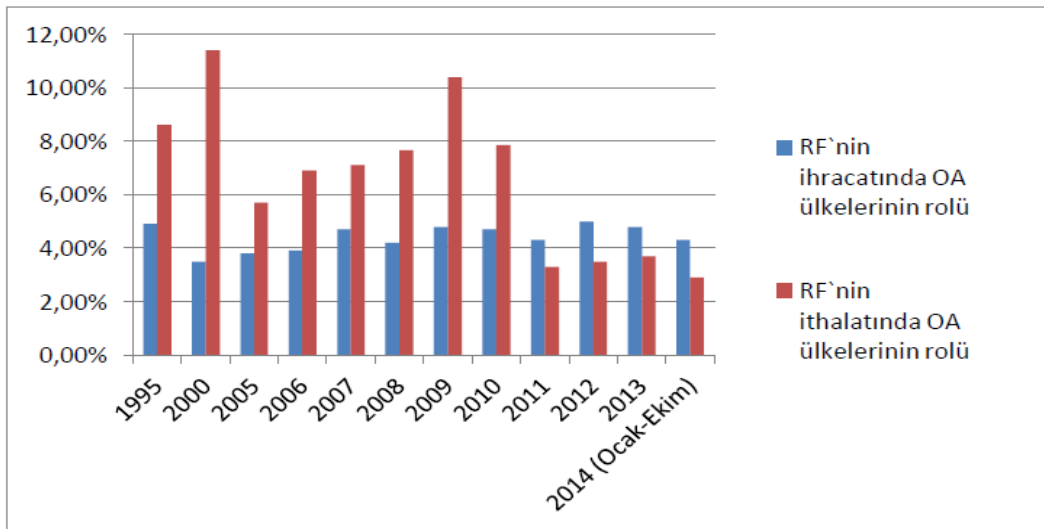
Tablo 8: Rusya Federasyonu'nun Dış Ticaretinde Orta Asya Ülkelerinin Payı (%) 1995-2014

	1995		2000		2005		2010		2014 (Ocak-Ekim)	
	İhra-cat	İtha-lat	İhra-cat	İtha-lat	İhra-cat	İtha-lat	İhra-cat	İtha-lat	İhra-cat	İtha-lat
Afganistan	0,5	0,2	0,3	0,1	1,2	0,1	3,1	0,1	5,5	0,1
Kazakistan	61,1	69,3	74,3	45,4	76,8	57,5	69,8	47,1	64,2	86,6
Kırgızistan	4,1	3,0	3,1	2,2	4,4	2,7	6,2	1,4	7,7	0,8
Tacikistan	3,9	3,4	3,2	6,7	3,0	1,5	4,9	0,6	4,1	0,4
Türkmenistan	2,9	3,2	7,4	22,2	3,4	8,8	4,4	15,4	4,4	1,2
Özbekistan	27,5	20,9	11,6	23,4	11,2	29,3	11,7	35,3	14,1	10,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: “Rusya Federal Gümrük Servisi” <<http://www.customs.ru>> sitesinde yer alan verilere göre hesaplanmıştır

Tablo 8’de görüldüğü gibi, 1995-2005 yılları arasında RF’nun bölgede yer alan Orta Asya Ülkeleri içinde hem ihracatta hemde ithalatta büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Ancak, 2005 sonrasında bu oranların düşmeye başladığı görülmektedir. Bunun birinci nedeni Orta Asya ülkeleri eskisi gibi artık tek ticari partner olarak RF’nu görmemelidir. Geçiş sürecini nispeten tamamlamış olan bu ülkeler, ürettiği ürünleri özellikle (Petrol, gaz, v.b) dış piyasalara ihraç etmeye başlamışlardır. Bu ülkeler İthalatlarını da eskiden olduğu gibi RF’ndan değil başta Batı ülkeleri olmak üzere, bir çok farklı ülkeden gerçekleştirmeye başlamışlardır. Ancak bu ülkelerden Kazakistan’ın hala RF’nun iyi bir ticari partneri olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise; her iki ülkenin gerek hammadde bakımından gerekse teknoloji bakımından birbirlerinden bağımsız olarak hareket edemeyecek konumda ortak gerçekleştirmiş oldukları birçok yatırımlarının olmasındandır. Bunlar arasında (hidro elektrik-enerji santralleri, askeri araç-gereç üretimi ve satışıyla birlikte; petrol ve ürünlerinin çıkarılması, işlenmesi) başta gelen ortak yatırım ortaklıkları arasında yer almaktadır. Diğer taraftan RF’nun dış ticaretinde Orta Asya ülkelerinin payının da küçümsenemeyecek boyutlarda olduğu (Şekil 1)’de görülmektedir.

Şekil 1: 1995–2014 Yılları Arasında Rusya Federasyonu’nun Dış Ticaretinde Orta Asya Ülkelerinin Payı (%)

Kaynak: “Rusya Federal Gümrük Servisi” <<http://www.customs.ru>> sitesinde yer alan verilere göre hesaplanmıştır.

Rusya Federasyonu’nun Orta Asya Ülkelerine Gerçekleştirmiş Olduğu Yatırımlar: Rusya Federasyonu 1991 sonrasında benimseyip uyguladığı “Yakın Çevre Dokrini ” dış politikasını Orta Asya Ülkelerine yönelik olarak gerçekleştirmiş olduğu yatırımlarda da göstermeye başlamıştı (Tablo 9). Bu ülkeler arasında en büyük yatırımı ise (2012 yılı itibariyle) 2.4 milyon dolar Kazakistan’a yapmış. Yatırımlarda ikinci sırayı

Kırgızistan 251 milyon dolarlık yatırımla alırken, üçüncü sırayı ise 168 milyon dolarla Tacikistan almaktadır. (Tablo 9).

Tablo 9: Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Ülkelerine Gerçekleştirmiş Olduğu Yatırımlar (Milyon Dolar)

Ülke ekonomilerine yapılan toplam yatırımlar	2000		2005		2011		2012	
	USD (bin)	Toplam Yüzde	USD (bin)	Toplam Yüzde	USD (bin)	Toplam Yüzde	USD (bin)	Toplam Yüzde
Azerbaycan	26	0,0	6.734	1,1	49.325	0,4	50.752	0,5
Kazakistan	3.453	2,6	204.314	32,9	1.926.049	15,0	2.409.135	20,1
Kırgızistan	7	0,0	1.247	0,2	249.796	1,9	251.097	2,1
Tacikistan	-	-	496	0,1	240.195	1,9	168.885	1,4
Türkmenistan	2.934	2,3	-	-	2.295	0,0	3.003	0,0
Özbekistan	929	0,7	6.968	1,1	254.883	2,0	159.644	1,3
Toplam	7.59		15.524		5.19		6.47	

Kaynak: Özbay H., Bölgeselleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Sovyet Sonrası Rusya-Kazakistan-Kırgızistan İlişkileri Üzerinde Bir Değerlendirme (Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. dergisi Cilt:5 Sayı 9 , 2014.)

2.2.3. Rusya'nın Orta Asya Politikası Çerçevesinde Bölgedeki Ülkelerle Gerçekleştirdiği Askeri Güvenlik Anlaşmaları-Üsleri

Orta Asya Rusya'nın güvenlik çemberidir. Daha Çarlık zamanında Orta Asya'yı işgal etme fikrinin oluşmasının bir nedeni de emperyalist yayılmanın ve ticaretin geliştirilmesinin yanı sıra güney sınırlarının güvenliğini sağlamak idi. Bu bölge, SSCB döneminde de başta Çin'i denetleme imkânı vermesi açısından önem teşkil etmekteydi. Dolayısıyla SSCB'nin dağılmasından sonra da RF bu tesis ve üsleri bölgede muhafaza etmek ve bölge ülkeleri üzerindeki etkinliğini artırmak için çaba harcamış olup bölge de yer alan ülkelerde ki askeri anlaşmaları ve üsleri aşağıda belirtildiği gibidir.

Bu ülkelerden birisi olan Kazakistan'da halen Rusya'nın kenidini savunması için önemini koruyan önemli üsleri bulunmakta olup, ayrıca "Yakın Çevre" doktrini çerçevesinde oluşturulmuş en büyük SSCB askeri tesisleride yine bu ülkede bulunmaktadır. İkili anlaşmalara dayanarak Rusya, Kazakistan'daki 7 büyük askeri üs üzerindeki hakkını korumuştur. Şu anda bu üsleri işletmeye devam etmektedir. Kazakistan topraklarında Rusya'ya kiralanen askeri tesislerin toplam yüzölçümü 11 milyon hektarın üzerindedir (Nogayeva, 2011: 135).

Genel olarak Putin'in Orta Asya politikalarına bakıldığında, göze Orta Asya ülkeleri ile ikili askeri ve güvenlik anlaşmaları (askeri üsler ve ŞİBÖ dahil), enerji anlaşmaları ve ortak pazar ve ekonomik birlik anlaşmaları çarpmaktadır. Ayrıca Putin'in bölgede Rusya'ya

her hangi bir alanda alternatif olabileceği durumlar görüldüğünde bazen diplomasiyi; ama çoğu zaman askeri ve ekonomik tehditler ile caydırıcılığını kullandığı açıkça görülmektedir.

2.3. Çin'in Orta Asya'ya Yönelik Politikaları ve Gerçekleştirdiği Yatırımlar

2.3.1.Çin'in Orta Asya'ya Yönelik Yeni Siyaseti

Çin'in Orta Asya'ya yönelik politikasını iki dönemde incelemek mümkündür. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu 1949'dan 1991'e kadar olan dönem ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması da ikinci dönem olarak incelenebilir. Bu dönemde Pekin, bölge ile olan ilişkilerini daha büyük bir yapı olan Sovyetler Birliği'nin merkezi Moskova üzerinden yürütmüştür. 1950'de Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti arasında yapılan bir anlaşma çerçevesinde Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri ile Çin'in Xin Jiang Özerk bölgesi arasında doğrudan ticaret başlamış, 1970'lerde Sovyet – Çin gerginliği sırasında ticari ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. 1980'lerden itibaren Pekin Yönetimi Xin Jiang Özerk Bölgesi Yerel Otoritelerinin Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri ile doğrudan ticari ve kültürel ilişkiler kurmasına izin vermiştir (Khodzhaev, 2009:9).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yönelik Çin yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Çin için ortaya çıkan bu yeni durum Rusya ile arasında büyük bir tampon bölgenin oluşmasına ve önemli bir etki alanının açılmasına neden olmuştur. Ayrıca Çin'in Sovyetlere karşı devam ettirdiği askeri harcamalarını düşürmesi de Çin için olumlu bir gelişme olmuştur. Orta Asya zengin petrol, doğalgaz ve yer altı kaynaklarıyla, Çin'in gelişen ve büyüyen endüstrisine büyük fırsatlar sunmaktadır. Bölge Çin malları için büyük bir pazarda olmanın yanında Çin'in Avrupa, Orta Doğu ve Güney Asya'ya ulaşması için alternatif bir rota da sunmaktadır.

Orta Asya'da bağımsızlığına kavuşan ülkeler ile ekonomik, kültürel ve askeri ilişkiler kurulması Çin'in sorunlu bölgelerinden olan ve söz konusu ülkelerle kara sınırına sahip olan Xin Jiang Özerk Bölgesi'nin güvenliği ve geleceği için de hayati önem taşımaktadır. Xin Jiang, Çin'in petrol rezervinin yüzde 30'unu topraklarında barındırmaktadır. Uranyum, altın gibi değerli kaynaklarıyla da Çin için önemi gün geçtikçe artan bir bölge haline gelmektedir. Pekin Yönetimi için Xin Jiang Özerk Bölgesinin istikrar ve güvenliği Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasının ardından çok daha önemli bir hal almıştır (Fidan, 2011: 25).

Çin, bölgedeki nüfuzunu ABD ve Rusya aleyhine güçlendirerek, hem enerji tedariki ve ticaret gibi ekonomik, hem de Batı sınırlarının korunması gibi güvenlik çıkarlarının peşinden koşmaktadır. Son on yılda Rusya ve Çin'in bölgedeki ekonomik ağırlıklarının seyrine kısaca göz atmak, değişimin doğrultusunu fark etmek için yeterlidir. 2000'de Orta

Asya'nın dünyayla yaptığı ticarete Rusya'nın payı % 26.7 iken, Çin'inki % 3.9'du. Bu tarihten itibaren artmaya başlayan Çin'in bölge ticaretindeki hissesi, 2008'e gelindiğinde % 15.8'e yükselmiş, Rusya'nınki ise % 20.4'e inmiştir. 8 yılda yaklaşık 30 milyar dolarlık artışa sahne olan ticari ilişkilere, güçlenen finansal bağlar eşlik etmektedir. Kazakistan'a 10 milyar dolar, Türkmenistan'a 4 milyar dolar, Tacikistan'a 600 milyon dolar civarında borç veren Çin, ayrıca Şanghay İşbirliği Örgütü'ne üye ülkelere Çin Exim Bank'ı ve diğer kalkınma bankaları aracılığıyla 10 milyar dolarlık kaynak kullandırmıştır. 2008 krizinin ardından ekonomik bakımdan yüzlerini ABD ve Rusya'dan çok Çin'e çeviren Orta Asya'daki yollar, demiryolları ve enerji santralleri gibi yeni alt yapı yatırımlarında Pekin'in imzası parlamaktadır.

Kazak firmaları tarafından yeni halka arzlar için tercih edilecek adresin Londra değil Hong Kong olacağı yönündeki tahminler, Çin sermayesinin bölgede şimdiden kayda değer bir çekim alanı yarattığını göstermektedir (Okur, 2011:53).

Ayrıca Orta Asya, Çin'in büyüyen ekonomisi için enerji tedarik etmek istediği en önemli yerler arasındadır. Bu doğrultuda da ciddi mesafeler kat edilmiştir. Türkmen hükümeti, şimdiye kadar yaptığı ilk üretim paylaşımı anlaşmasını, Çin Ulusal Petrol Şirketi ile imzalamıştır. Türkmenistan'dan Çin'e yılda 40 milyar metreküp gaz taşıyacak bir boru hattı inşa edilmektedir. Çin, 2006'dan bu yana Kazakistan'dan da petrol ithal etmektedir. Kazak petrol bölgelerinden Çin sınırına uzanan boru hattının Hazar'a ulaştırılması çalışmaları devam etmektedir (Bohr 2010: 114).

Orta Asya'daki kimi Çin yatırımlarının, ittifak hâlindeki Batı sermayesine karşı Pekin'in liderliğinde kurulan koalisyonlar aracılığıyla gerçekleştirilmesi, bölgede değişen dengelerin bir başka belirtisidir. Örneğin 2009'da Türkmenistan'ın en büyük doğal gaz yatağının geliştirilmesine ilişkin 9,7 milyar dolarlık projede Çin, Kore ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin oluşturduğu grup, Amerikan ve Avrupalı çok uluslu şirketleri bir araya getiren konsorsiyumu alt etmeyi başarmıştır (Feigenbaum 2011: 30).

2.3.2. Çin - Orta Asya İlişkilerinde Enerjinin Rolü

Uzmanların projeksiyonlarında Çin'in enerji ihtiyacının 2030 ve 2040'lara kadar katlanarak artacağı ve 2040 yılına gelindiğinde yüzde 87 oranında petrolde dışa bağımlı hale geleceği öngörülmektedir. Çin, petrol ithalatının yarısına yakını olan yüzde 46'sını Ortadoğu'dan, yüzde 31,1' ini Afrika'dan ve yüzde 13,7'sini de Orta Asya'dan yapmaktadır. Özellikle Orta Doğu bölgesindeki belirsizlikler Çin'in ekonomik büyümesini riske sokmakta ve enerji güvenliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Çin'in bir diğer sorunu da Afrika ve Orta Doğu'dan yaptığı petrol sevkiyatlarında ortaya çıkmaktadır. Çin, petrol sevkiyatını

sağlayacak tanker gemilerin ancak yüzde 20'sine sahiptir. Kalan yüzde 80'lik kısım yurtdışından kiralama yoluyla temin edilmektedir. Bu da hem dışa bağımlılık hem de ekonomik bir külfet oluşturmaktadır. Ayrıca Çin'e petrol getiren tanker gemilerin tamamı Malakka Boğazı ve Tayvan üzerinden gelmek zorundadır. Bu da Çin'in enerji güvenliğine büyük bir tehdit oluşturmaktadır. ABD'nin Güney Doğu Asya'da bulundurduğu büyük askeri güç ve petrol sevkiyat rotası üzerinde her an ortaya çıkması muhtemel terör saldırıları ihtimali petrol ihtiyacı her geçen gün artan Çin'in enerji güvenliğini tehdit etmektedir (Fidan, 2011:26).

Dünyanın ikinci ekonomisi olan Çin'in petrol ithalatında yüzde 80 oranında Orta Doğu ve Afrika'ya bağımlı olması ayrıca bu sevkiyatı gerçekleştirirken kullandığı tanker gemilerin de yüzde 80'inini dışarıdan temin ediyor olması, stratejik dezavantaj oluşturmaktadır. Bu nedenle Orta Asya Devletleri ile enerji alanında yapacağı işbirliği Çin açısından hayati bir önem taşımaktadır. Çin, enerji güvenliğini sağlamak için Orta Asya'ya mecbur gözükmektedir. Ayrıca Orta Asya petroleri hem büyük bir potansiyel taşımakta hem de çok daha ucuza mal olmaktadır (Fidan, 2011: 27).

Çin Orta Asya Devletleriyle enerji işbirliği yaparak enerji arzını çeşitlendirmiş olacaktır. Bölgenin Çin'e coğrafi yakınlığı ile hem maliyet açısından büyük bir avantaj sağlanmış olacak hem de bölgede yaşanabilecek muhtemel sorunlarda Çin'in müdahale etmesi daha da kolaylaşacaktır.

Orta Asya'yı çevreleyen rekabet üçgeninde yer alan Çin'in izlediği rasyonel politikalarla Rusya ve ABD arasında gerilimlerden büyük menfaat sağlamaktadır. Geçtiğimiz son 25 yıl içinde ABD, Ruslar'la ne kadar sürtülmüşse her iki ülke Çin'e o kadar olumlu yaklaşmışlardır. Üç aktörlü bir ilişkide özellikle söz Orta Asya olunca daha zayıf iki tarafın birbirlerine yaklaşması doğal karşılanırsa da, Çin izlediği bilinçli, rasyonel diplomasiyle Ruslar'ı ürkütmeyecek; ABD'yi ise karşısına doğrudan büyük bir rakipmiş gibi görmeyen politikası ile Orta Asya'da ki hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Çin'in Orta Asya ülkelerine yönelik izlemiş olduğu politika sadece enerji kaynaklarıyla sınırlı değildir. Bölge ülkeleriyle başta kendi güvenliğini sağlamak ve bölgeye başta ABD olmak üzere diğer güçlerin girişini engellemek amacıyla askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda olmak üzere çok yönlü anlaşmalar imzalamıştır.

1990'lardan beri bölgeyle ilişkili olan Çin'in Orta Asya stratejisi hiç şüphesiz çok yönlüdür. Çin'in bu bölgedeki politikasının temel unsurları adeta Afrika politikasını yansıtmaktadır. Bir başka deyişle, Çin, enerji ve altyapı alanında hisseler edinerek ve

“bağlayıcılığı olmayan” krediler vererek bölgedeki varlığını giderek daha fazla göstermektedir. Örneğin, Pekin yakın zamanda Astana’ya petrol ve doğal gaz sanayinde kullanılmak üzere 10 milyar dolarlık kredi vermeyi kabul etti. Muhtemelen bölgedeki enerji bağlantıları genişletmek için atılmış bir adımdı. Pekin ve sırasıyla Duşanbe, Taşkent, Almati, ve Bişkek arasında ikili anlaşmalar yapılmış ve Pekin, Şanghay İşbirliği Örgütünde Rusya ile eşdeğer bir pozisyon elde etmişse de, esas güçlü konumunu son derece dikkatle hedeflenmiş yatırım stratejisinden kazanmıştır. Bunu alüminyum endüstrisindeki katılımıyla Tacikistan’da, Kaz Munai Gaz ve Kazatomprom ile yaptığı önemli ticari anlaşmalarla Kazakistan’da görmek mümkündür. Çin’in bölgedeki toplam 13 milyar doları bulan doğrudan yabancı yatırımları ve uzun vadeli kredileri karşısında Avrupa, Çin’in yatırım modelini endişeyle izlemeye başlamıştır.

Çin ve Rusya’nın Orta Asya’daki angajmanlarında güvenlik unsurları eylemlerini sınırlayıcı bir faktör olmamıştır. Bunu tersine, ABD’nin 9/11 sonrası bölgedeki angajmanları daha ziyade askeri üs anlaşmalarını güvenceye almak ve yönetmek üzerinde odaklanmıştır. ABD, bu ticari anlaşmalarda Rusya ve Çin’in davranışlarının aynısını sergilemiştir: Batıda değer verilen piyasa mekanizmalarını abluka altına alarak kendi ulusal önceliklerini garantiye almıştır.

Kırgızistan’daki Manas üssü buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. 2005 yılında bir soruşturma başlatan FBI, Pentagon’un o tarihlerdeki Devlet Başkanının oğlu ve damadı tarafından yönetilen şirketlerle yaptığı kontratlarla ilgili olarak bu kişilerin milyonlarca doları zimmetlerine geçirdiklerini ortaya çıkarmıştır. Bu eğilim Akayev’in yerini alan Bakayev zamanında da devam etmiştir. Kârlı yakıt kontratları yeni Devlet Başkanının oğlu tarafından kontrol edildiği söylenen şirketlere gitmektedir. ABD sadece yüksek bir bedel ödemekle kalmamış (ticari anlaşmalar artı yardım), bazı kesimler tarafından Kırgızistan’daki son başkanlık seçimlerinde rapor edilen anormalliklere göz yummakla suçlanmıştır (Makarenko, 2009:17).

3. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Sonuç itibariyle; 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte dünyaya ki bir çok ülke Avrasya ve Orta Asya Bölgesi’nde yer alan bölge ülkelerinin sahip olduğu zengin doğal kaynaklardan pay almak istemişlerdir. Ancak bu coğrafyanın sahip olduğu kaynakların işlenmesi, yeni pazarda ulaştırılması ve kullanımından sadece belli başlı ülkeler yararlanabilmişlerdir. Bu ülkelerin başında; Sovyetler Birliği’nin hemen dağılmasının ardından ABD gelmektedir. ABD; Kazak Petrollerinin çıkarılması, işlenmesi ve Batı

pâzarlarına ulaştırılması için bölgeye giriş yapan ilk ülke olmuştur. Önceki yıllara oranla geniş çapta mal ihraç ederek bölgeye giriş yapan ikinci ülke Çin olmuştur. Çin başlangıçta üretmiş olduğu düşük maliyetli (yoğun teknoloji gerektirmeyen) malların avantajını kullanarak bölgede etkinliğini artırmaya çalışan ikinci ülke olurken; Türkiye ve bazı batı ülkeleri Almanya, İngiltere, Fransa gibi, yapmış oldukları yoğun teknoloji gerektiren bir takım yatırımlarla bölgeye giriş yapan üçüncü sıradaki ülkeler olmuşlardır. . Bu arada Rusya Federasyonu bölgede ki tüm gelişmeleri (belirli bir süre) arka planda kalarak gözlemlemeye çalışmaktaydı. Çünkü Rusya Federasyonu'nun 1991-2000 yılları arasında ki mevcut siyasi, sosyal ve ekonomik durumu bu coğrafya da olup bitenlere müdahil olacak konumunda değildi. Bir taraftan yoğun enflasyon ve işsizlik, bir taraftan dünya piyasalarında görülen dengesizlikler (özellikle 1995 sonrası dünya mali piyasalarındaki dengesizlik ve kırılmalıklar) Rusya Federasyonu'nu doğrudan etkilemiş ve kendi içindeki sorunları gidermeye çalışıyordu. Ancak 2000'li yıllardan itibaren Rusya Federasyonu benimseyip hayata geçirdiği "**Yakın Çevre Doktrini**" ile bölgenin hamiliğine tekrar soyunduğu görülmüş ve bu coğrafyanın hakim gücünün yine kendisi olduğunu gerçekleştirmiş olduğu bazı uygulamalarla göstermeye çalışmıştır. Bunların başında Şangay İşbirliği Örgütü, Avrasya Ekonomik Birliği'nin oluşturulması, yine bölge ülkeleriyle gerçekleştirmiş olduğu ikili ticari-ekonomik, askeri ve diğer bir çok alanda yapmış olduğu anlaşmalarla bölge ülkelerini kontrol altında tutmaya çalışmaktadır.

Ancak, Rusya Federasyonu bu bölgeyle ilgili hangi politikayı ve projeyi hayata geçirmeye çalışırsa çalışsın Orta Asya ve Avrasya coğrafyasında (başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere) her şeyin eskisi gibi olmayacağı/olamayacağı açıktır. Çünkü bu bölge de bir taraftan ABD ve Batı Ülkeleri olmak üzere, Çin ve Türkiye başta olmak üzere diğer bir çok ülkenin bölge ülkeleri ile gerçekleştirmiş olduğu ikili ticari ekonomik ilişkilerle birlikte gerçekleştirmiş oldukları diğer birçok alanlardaki yatırımlar, yapmış oldukları anlaşmalar ve yine bu bölge ülkelerinin eskiden olduğu gibi ikili ticari-ekonomik ilişkilerinin % 50-70'lere varan oranlarda Rusya Federasyonu ile gerçekleştirmeyip, bu gün itibariyle (2016-2017) ticari partnerlerinin başta Batı Ülkeleri olmak üzere Çin ve daha birçok farklı ülkeyle gerçekleştirmeleri mevcut durumun eskisi gibi olmayacağını açık kanıttır.

Bölge de yaşanan tüm bu hızlı değişim ve gelişmeler şunu açıkça göstermektedir; günümüz itibariyle bölgenin hamisi artık eskisi gibi sadece Rusya değil, bununla birlikte ABD ve Çin bölgeye müdahil olmuş ve dünya politikasının belirlenmesinde olduğu gibi; bölgedeki geleceğin şekillenmesinde de bu üç aktörün önemli rol oynadığı ve oynamaya da devam edeceği görülmektedir. Ayrıca bu ülkelerin çıkar ve menfaatlerine ters düşen yeni

oluşumlara müsaade edilmeyeceği gibi, yine bu ülkelerin oluru olmadan bölgenin yeniden şekillenmesinin imkansız olacağı (şimdilik) görülmektedir. Çünkü her üç ülke de birbiriyle büyük rekabet içerisinde olduğu gibi, herbirisinin diğerini bölgeye sokmamak için büyük mücadele verdikleri gibi; çıkar ve menfaatlerin ortaya çıktığı durumlarda ise birbirlerini destekledikleri açıkça görülmektedir. Her üç ülkenin ortak ve tek amacı ise; bölgenin sahip olduğu zengin doğalgaz, petrol, uranyum ve daha birçok farklı yer altı kaynağından daha fazla pay almak ve bölgenin kontrolünü kendi ellerinde tutmak istemeleridir.

1990'lı yıllardan itibaren bölgede yaşanan bu gelişmeler sonucunda bu bölgede yer alan ülkeleri (Türk Cumhuriyetleri)'ni bekleyen fırsatlar ve tehditler nedir ? diye sordüğümüz sorunun cevabını ise kısaca şu şekilde özetlemek mümkün;

Bölge de hali hazırda etkin rol oynayan ülkelerle birlikte (ABD, Çin, RF) yine etkin rol oynamak isteyen diğer ülkelerin hemen hemen tamamı (Batı Ülkeleri başta olmak üzere) bölge ülkeleri ile ikili ticari ekonomik ilişki içinde bulunmakta olup, ciddi anlamda da yatırımlar yapmışlar/ yapmaya da devam etmektedirler. Bu yatırımlar bölge için yaratılan en büyük fırsatıdır. Bu yatırımlardan elde edilen gelirlerin ülkenin gelişmesi için önem arz eden reel sektörlere kanalize edilerek söz konusu Türk Cumhuriyeti Ülkeleri'nin reel sektörlerinde üzerinde olumlu yönde etkiler oluşturması bu ülkelerin hemen hemen tamamının ortak sorunu olan işsizli, enflasyon, düşük gelir, tasarruf yetersizliği, düşük verimlilik, üretimdeki verimsizlik ve daha bir çok alanlardaki eksikliklerinin giderilmesine yardımcı olacak büyük bir fırsat oluşturmuştur. Diğer taraftan bağımsızlık öncesi dönemde olduğu gibi bu Cumhuriyetlerde üretilen mallar Moskova tarafından pazarlanmamakta, üretim, bölüşüm, gelir dağılımı, kaynakların kullanımından tutunuzda izlenecek her türlü politikalar bu ülke parlalemtoları ve yöneticileri tarafından hayata geçirilmesi bir başka fırsatı doğurmuştur. Yine bu ülkeler sahip oldukları her türlü doğal kaynağı istediği gibi, istediği pazarda ve istediği fiyatlardan ihraç etme fırsatı yakalamışlardır. Bu ülkeler kendi gelenek, görenek, din, dil, kültür ve sahip oldukları tüm değerleri herhangi bir baskı altında kalmadan kullanma ve hayata geçirme fırsatını elde etmişlerdir. Yine yakalanan en büyük fırsatlardan bir diğeri de uzun yıllardan beri maruz kalmış oldukları Rus zulmünden, işkencesinden kurtulma fırsatı yakalamış olmaları ve kendi gelecekleri ile ilgili her türlü kararları bağımsız bir şekilde hayata geçirme fırsatı elde etmiş olmaları.

Ayrıca söz konusu ülkelerin hemen hemen tamamında eğitim, sağlık, alt yapı yetersizliğiyle, yüksek teknolojinin üretimde kullanılmadığı, üretimde etkinlik ve verimliliğin sağlanmadığı gibi ülke kaynaklarının tamamen etkin kullanılmadığı görülmektedir. Bu şartlar altında uluslararası piyasalarda rekabet etmenin mümkün olmayacağı açıktır. Bu

ülkelere giriş yapan yabancı sermaye ve yatırım ortaklıklarından elde edilen gelirlerle yukarıda bahsedilen sorunların giderilmesi yakalanan bir diğer fırsatı oluşturmuştur..

Bölge ülkelerini bekleyen tehditleri ise şu şekilde özetlemek mümkündür. Avrasya ve Orta Asya Bölgesi dünyada ki büyük güçlerin etkin şekilde rekabet ettiği, çekişmelerin yaşandığı hatta savaşların bile olmasına neden olabilecek kadar zengin doğal kaynağa, ekonomik potansiyele ve stratejik öneme sahip olan bir bölgedir. Dolayısıyla bu bölgede yer alan (başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere) her an herşeyin yaşanabileceğini göz önünde bulundurarak mevcut koşullarını (siyasi, sosyal, ekonomik, askeri, ve daha bir çok alandaki eksikliklerini) bir an önce giderilerek dışa (özellikle de Rusya Federasyonu ve Çin'e bağımlılık) kısır döngüsünden kurtulmaları büyük önem arz eden tehditlerin başında gelmektedir. Bir diğer tehdit ise; bölge ülkelerinin kendi aralarında girişecekleri siyasi ve politik çekişmelerle birlikte din ve mezhep çatışmalarıdır. Bu durum başta Rusya ve Çin gibi ülkelerin arzu ettiği oluşumlar olup; hedeflerine daha kolay ve kısa süre içerisinde (böl-parçala ve yut) ulaşmalarını sağlayacaktır. Diğer bir tehditde bölgeye girmesi muhtemel bazı dini grupların (İslam Dini adı altında) mukaddes dinimize zarar verecek şekilde yanlış tutum ve davranışlar sergileyerek bölge ülkelerinde teröre ve çatışmaların doğmasına zemin hazırlayacak tutum ve davranışlarda bulunmaları ise bir başka tehdit unsurudur.

Sonuç olarak bölgede yaşanan tüm bu sıcak gelişmeleri daha yakından takip etmesi gerekenler bu ülkelerin yöneticileri ile birlikte yine bu ülkelerde yaşamını devam ettiren halklarıdır. Yine bu ülkeler için fırsat oluşturacak unsurları fırsata dönüştürülmesi ve tehdit oluşturacak unsurlara karşı da bunları yok edecek (aşgari seviyeye indirecek) politikaları izleme ve yürütme hakkı bu ülke yöneticilerinin insiyatifindedir. Ancak gelinen nokta da bölge için **“tehditler fırsatların önüne geçmiş durumdadır”** daha fazla geç kalmadan bu tehditleri minimize etmeye fırsatları daha etkin hale getirmeye yönelik politikaların hayata geçirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Büyükakıncı, Erhan , “ Vladimir Putin Dış Politikasına Bakış” , Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna , Ankara, Phoneix, 2004.
- Mankoff, Jeffery ,Russian Foreign Policy :The Return of Great Power Politics , Plymouth, Rowman&Littlefield , 2009.
- Ackhulakov, Bolat., (2006), “Strategija Razvitija Tek Kazahstana”, Kazenergy Journal, Sayı:3

http://www.kazenenergy.com/index.php?option=com_content&task=view&id=738&Itemid=64 (Erişim Tarihi: 04.03.2017).

- Blake, Robert O., Jr. (2010). Robert O. Blake, Jr., Assistant Secretary, Remarks Before the Washington International Business Council. U.S. Department of State, Bureau of South and Central Asian Affairs. 24 Şubat, 2010, <http://www.state.gov/p/sca/rls/rmks/2010/137234.htm>.
- Blank, Stephen (2007). US Interests in Central Asia and the Challenges to Them. Strategic Studies Institute, US Army War College, Carlisle, PA, March 2007. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/PUB758.pdf>
- Bohr, Annette (2010). “Central Asia: Responding to the Multi-Vectoring Game”. America and Changed World: A Question of Leadership. Der. R. Niblett. Wiley-Blackwell/Chatham House.
- BRZEZINSKI, Zbigniew (2005), *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Stratejik Gereklilikleri* (İstanbul: İnkılâp Yayınevi) (Çev.: Y. Türedi).
- Cutler, Robert M. (2007). “US-Russian Strategic Relations and the Structuration of Central Asia”, The Greater Middle East in Global Politics, Social Science Perspectives on the Changing Geography of the World Politics. Der. M. Parvizi Amineh, BRILL.
- Çeçen, Anıl., (2000)., ABD Süper Güç Olarak Kalabilir mi?, Türkiye Enstitüsü, Avrasya Dosyası-ABD Özel Dergisi, Cilt 6, Sayı:2.
- EIA, (2012), The Annual Energy Outlook, U.S Energy Information Administration (EIA).
- Ergül, Osman., (2012), Rus Dış Politikasında Bölgeselleşme ve Rusya'nın Entegrasyon Stratejisi: Avrasya Ekonomik Topluluğu, https://www.avekon.org/papers/560_.pdf (Erişim Tarihi: 3.3.2017).
- ERHAN, Çağrı (2003), “ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları,” *Stradigma*(Sayı 9): 1-21.
- Eric, A.Miller., vd., (2001)., The New World Order in Theory and in Theory and Practice: The Bush Administration's Worldview in Transition, Presidential Studies Quarterly 31. No:1, March 2001. <http://www.stor.ork/discover/102307/27552166?uid=2&uid=4&sid=21103266356153> (Erişim Tarihi: 03.03.2017).
- Feigenbaum, Evan A. (2011). “Why America No Longer Gets Asia”. The Washington Quarterly. Spring 2011.

- Fidan, Giray., (2011)., “Çin’in Orta Asya Enerji Politikası”, 21. Yüzyıl Dergisi, Temmuz- 11, Sayı: 31. s.31-38.
- Golovko, Anna., (2013)., “Avrasya Ülkelerinin Dünya Ticaret Sistemine Entegrasyonu”,Çankırı Karatekin Üniversitesi, Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2(2): ss.167-192.
- Heywood, Andrew., (2013)., Küresel Siyaset, (Çev: Haluk Özdemir-Nasuh Uslu), Ankara: Adres Yayınları.
- HR1152, (1999)., Silk Road Strategy Act of 1999 (1999, 106 th Congress H.R.1152. <https://www.google.kz/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=utf-8>.
<https://www.gowtrack.us/congress/bills/106/hr/1152>. (Erişim Tarihi:03.03.2017).
- Hunter, Shireen T., (1992), The Muslim Republics of The Former Soviet Union: Challenges for the United States, The Washington Quarterly, pp.57-71.
- Khodzhaev, Ablat., (2009)., “The Central Asian Policy of The People’s Republic of China”, China and Eurasia Forum Quarterly, cilt 7, Sayı: 1, s.1.
- Laruella, v.d., (2011), “The United States in Central Asia: Reassessing a Challenging Partnership”, Strategic Analysis. Vol:35. No.3, May. 2011.
- Mackinder, Halford., (1996), “The Geographical Pivot of History” In Democratic Ideals and Reality , Washington DC.National Defence University Press, 1996, pp.175-193.
- Makarenko, Tamara., (2009)., “Orta Asya Güç, Siyaset ve Ekonominin Çalıştığı Yer”, NATO Dergisi, 2009.
http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/Central_asian_geopolitics/TR/
(ErişimTarihi: 04.03.2017).
- Mankoff, Jeffery ,Russian Foreign Policy :The Return of Great Power Politics , Plymouth, Rowman&Littlefield , 2009.
- Nichol, Jim (2011). Central Asia: Regional Developments and Implications for U.S. Interests. CRS Report for Congress. Congressional Research Service.
- Nogayeva, Aynur., (2011), Orta Asya’da ABD, Rusya ve Çin Stratejik Denge Arayışları, USAK Yayınları: 55, 2.Baskı.
- Okur, M.Akif., (2011), “Yeni Çağın Eşiğinde Avrasya’nın Kalbine Bakmak”, Tarihten Geleceğe Orta Asya’nın Jeopolitiği Üzerine Bir Değerlendirme, (Editör:

Murat Yılmaz). [http://www.google.kz/webhp? Sourceid=chrome- stan&ion=1&espv=](http://www.google.kz/webhp?Sourceid=chrome-stan&ion=1&espv=) (Erişim Tarihi: 22.02.2017).

- Pirinççi, Ferhat., (2008)., “Soğuk Savaş Sonrasında ABD’nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçekler”, Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, 63-1, ss.208-235.
- Sorkina , M., (2009), Geopolitics at the Crossroads of Eurasia, Master tezi, , Ghent Üniversitesi, Belçika s.8.
- WISHNICK, Elizabeth (2003) “Growing U.S. Security Interests in Central Asia,” Strategic Studies Institute, <http://www.e11th-hour.org/archives/usinterest.pdf> (e.t. 10.03.2017).
- William C. Wohlforth- Start, J. vd., (2007), “Introduction: Balance and Hierarch in
- World Energy Council, (2013), World Energy Resources, http://www.worldenergy.org/wp-Content/.../h9/complete_wer_2013_survey.pdf. (Erişim Tarihi: 01.03.2017).
- World Nuclear Association Report, (2011), “Uranium and Nuclear Power in Kazakhtan”<http://www.world-nuclear.org/info/inF89.html>> (Erişim Tarihi:05.03.2017).
- Yardımcıoğlu, M. Kocaarslan, H., (2012), “Çok Kutuplu Dünyaya Doğru: Şangay İşbirliği Örgütü”, ksu.dergipark.gov.tr/download/article.file/107664. ss . 163-176.

НОВЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ ИНТЕГРАЦИОННОЙ ПЛАТФОРМЫ ТЮРКОЯЗЫЧНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Сидоров В.А

д.э.н., профессор, заведующий кафедрой теоретической экономики ФГБОУ ВО
«Кубанский государственный университет»,
350040, г. Краснодар, ул. Ставропольская, 149

Резюме

Статья посвящена проблеме поиска пути интеграции тюркоязычных стран в единое экономическое пространство. В ней даны представления о современном состоянии экономики тюркоязычного региона, предпочтениях народов, населяющих его, развернуты характеристики причинно-следственных зависимостей, на которых строится объективный процесс интеграции. В качестве прикладной базы приведены сравнительные характеристики исторической динамики различных стран. По мнению автора, перспективы дальнейшего экономического развития тюркоязычного мира связаны с наукой и образованием, которые и являются единственной объединяющей силой способной сформировать единое тюркоязычное общество.

Ключевые слова: тюркоязычный мир, интеграция, диверсификация производства, постсоветское пространство, наука, образование.

A NEW APPROACH TO THE FORMATION OF INTEGRATED ECONOMIC PLATFORM OF TURKIC-SPEAKING SPACE

Sidorov V.A.

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Theoretical Economics Department,
FSBEI HE «Kuban State University», 149, Stavropolskaya st., Krasnodar, 350040

Abstract

The article is devoted to the problem of finding the ways of integration of the Turkic-speaking countries in the common economic space. In the view on the current state of economy of the Turkic-speaking region, the preferences of the peoples who inhabit it, deployed the characteristics of the causal dependencies, which is an objective economic process of integration. As the applied base shows the comparative characteristics of the historical dynamics of different countries. According to the author, the prospects for further

economic development of the Turkic-speaking world are related to science and education, which are the only unifying force capable of forming a single Turkic-speaking society.

Keywords: Turkic world integration, diversification of production, the post-Soviet space, science, education.

Анализ современных экономических отношений Запада с тюркоязычным миром позволяет со всей очевидностью констатировать кризис порожденных капиталистическим способом производства форм и методов взаимоотношений со странами данного сообщества. Однако Запад не оставляет надежды заставить тюркоязычные страны следовать в выгодном для себя направлении развития, стремясь сохранить их как рынки сбыта, источники сырья и дешевой рабочей силы. Для этих целей используются и постоянно модернизируются политические, социальные и экономические средства воздействия.

Вне всякого сомнения, первенство здесь принадлежит Соединенным Штатам Америки – главной экономической, финансовой и военной силе современного мира.

Среди объектов американской неокOLONиалистской экспансии особое значение принадлежит Средней Азии и нефтедобывающим странам региона. Значение это определяется не только стремлением использовать нефть как источник топлива, сырья и прибылей для американских энергетических транснациональных корпораций, как средство воздействия на своих стратегических союзников. Есть здесь и важные социальные и политические причины. Режимы некоторых постсоветских стран рассматриваются стратегами американского экспансионизма в их попытках доказать преимущества американского образа жизни. [1]

На наш взгляд, в механизме воздействия Западных стран на развитие экономики тюркоязычного экономического пространства можно выделить два основных направления. Первое – это прямое воздействие на определение целей экономической политики (как это было до недавнего времени по отношению к Кыргызской республике), на выработку правительством путей и мер социально-экономического развития страны. Второе направление состоит в участии в реализации планов развития названных стран с тем, чтобы усилить их технологическую и торговую зависимость.

Здесь уместно подчеркнуть, что деятельность западного капитала всегда оказывала заметное влияние на процессы экономического развития тюркоязычного экономического пространства, и это не отрицается представителями его бизнес элиты. Поэтому «включение» заокеанского капитала в осуществляемое хозяйственное

строительство следует рассматривать как одно из направлений неоколониалистских по своей сути отношений между странами тюркоязычного экономического пространства и США, включая другие Западные страны. [2]

В связи с этими событиями интеграционная консолидация тюркоязычного экономического пространства имеет все основания. Однако практика показывает, что хотя интеграция и имеет место, она осуществляется не равноускоренными темпами. Если в начале его формирования Турция, Азербайджан, Казахстан, Киргизия, Узбекистан и Туркмения развивались более или менее ровно, то с начала 2010-х годов появились народы, заявляющие о своем лидерстве в этом процессе.

Явно стала сдавать свои позиции Турция, которая в 1990-х гг. считалась бесспорным идеологом строительства тюркского мира. Постсоветские страны, попавшие в затяжной системный кризис, видели Турцию в качестве образца современного государства. Естественно, объединяющее начало турецкого притяжения считалось само собой разумеющимся.

Усиление позиций России на международной арене, стремление к осуществлению самостоятельной экономической политики, сохранившиеся остатки советской системы интеграции и кооперации, очевидная неспособность Западных стран координировать тюркское экономическое пространство, привели к тому, что государства этого региона стали переоценивать свое место в системе отношений тюркского сотрудничества.

Усиление национальных экономик, упрочение политических позиций государств региона ознаменовали начало сложной геополитической расстановки. После неудавшегося переворота слабеет идея новой Османской империи, органично интернировавшаяся в сложное переплетение европейских сил и интересов. Для Турции все более проблематичной становится возможность проникновения в Европейское Сообщество. Более того, на Западе появилась идея сделать Турцию лидером исламской цивилизации. В результате в Средней Азии ярко обозначились две идентичности: одна – российская с объективным евроазиатским уклоном, вторая – тюркская, формирующая постсоветскую идентичность в новом виде.

Целью этих геополитических столкновений становится задача диверсификации экономики. С одной стороны, диверсификация облекает в материальную оболочку весьма общую задачу роста ВВП, определяя конкретные формы и направления такого роста. С другой стороны, стремление к увеличению ВВП в рамках диверсифицируемой экономики в условиях сильнейшего профицита рабочей силы выдвигает задачу использования национальных кадров. Вместе с тем подход к понятию

«диверсификация», к тому, насколько широким должен быть перечень вновь развиваемых отраслей экономики и каково оптимальное соотношение этих отраслей в условиях тюркского экономического пространства для разных народов не является единым. Для одних, ориентиром является политика промышленной диверсификации, призванной превратить страну в миниатюрные Соединенные Штаты, для других – экспортоориентированная экономика Ближнего Востока, для третьих – сужение своего промышленного профиля и принятие стратегии ресурсной специализации, направленной на максимальное использование своих естественных преимуществ, связанных с полезными ископаемыми.

В итоге сегодня планы диверсификации экономики тюркоязычного пространства оказались ориентированными прежде всего на развитие тех отраслей, которые представляются наиболее логичными. Нефтехимия и нефтепереработка, развитие газового сектора, другой ресурсной составляющей позволяют развивать крупную промышленность на базе местного сырья, что содействует росту экономического потенциала и в какой-то мере укрепляет экономическую самостоятельность стран, входящих в тюркоязычный мир.

Как результат тюркские партнеры России по постсоветскому пространству пытаются определиться с направлением дальнейших действий. Это очевидно в ситуации, когда, светская республика Ататюрка, превращается в исламскую автократию Эрдогана. Неуравновешенность турецкого президента, бросающего вызов своим западным союзникам, заставляет тюркские государства пересматривать свою интеграционную политику. Этот факт приводит Союз тюркоязычных государств к геополитической коррозии. Усугубляется он и тем обстоятельством, что лишившаяся роли проводника тюркских государств в Европу Турция постепенно теряет свое влияние в регионе. Лишним свидетельством этого процесса выступает усиливающийся дрейф в сторону Евразийского экономического союза. [3]

Оказывается под угрозой сама идея интеграции тюркоязычного экономического пространства. В современном мире объединение на этнической или религиозной основе не является работающей моделью. Сегодня ни одна страна тюркского мира не готова поступиться своим суверенитетом в угоду политическим амбициям, к тому же разные геополитические ориентиры отдельных тюркоязычных стран не позволяют даже гипотетически оценить возможность создания их общего рынка. Остается единственное направление экономической интеграции, связанное с взаимодействием тюркоязычных стран в рамках Евразийского союза. Однако ситуация и здесь непростая:

Киргизия, Казахстан, Таджикистан и Узбекистан входят в Евразийский союз, Азербайджан и Туркменистан в экономических союзах не состоят и пока не собираются, Турция, в результате конфронтационных событий пока налаживает отношения с Россией, но теряет свои позиции на Западе. Не все в порядке и в Таможенном союзе где членами состоят Казахстан и Киргизия – считается, что Россия здесь навязывает правила ВТО партнерам, не являющимся членами данной организации.

Дополнительным аргументом в пользу экономической интеграции на платформе ЕвразЭС является различная геоцентристская политическая ориентация тюркоязычных стран: Турция – член НАТО, Казахстан, Киргизия, Узбекистан и Таджикистан – члены ОДКБ.

Другое дело – поиск опорного проекта экономической интеграции. Здесь наиболее перспективным видится развитие торгово-транспортных связей в рамках китайского проекта Великого шелкового пути. Однако до его реализации пока еще очень далеко.

Гораздо более существенный вклад в дело интеграции тюркоязычных народов могут внести наука и образование. Функционирование Международного Казахско-Турецкого университета имени К. А. Яссауи, Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Международной Тюркской академии со всей очевидностью показывают, что идеи пантюркизма можно и нужно реализовывать на совершенно ином поле. В современной экономической иерархии наука и образование играют ведущие роли, консолидируя народы и страны.

В современном мире только наука и образование определяют принципы экономического развития, поскольку качество образования и конкурентная способность взаимообусловлены. Пример западных стран. Индии, Китая показывает возвышение роли образования в обеспечении устойчивого социально-экономического развития государства, укреплении его позиций в мировом экономическом сообществе. Без решения задач повышения качества образования тюркоязычные страны не могут рассчитывать на уверенный рост конкурентной силы собственной экономики. [4]

Наука – важнейшая форма культуры общества, ее развитие есть коренной фактор обновления сфер жизнедеятельности человека и общества. Формирующая мировоззрение человека, она тесно связана с техническим прогрессом и уровнем благополучия нации. Она задаёт вектор и ритм развития общества, вводит новые идеи в культуру, открывает частные онтологии, новые виды энергии и ресурсов, предлагает

новые потребности и виды деятельности и творчества. В общественной системе наука выполняет функции социального института, формируя национальную инновационную систему.

Только научные знания одинаково понимают различно развитые страны, она служит объединяющей силой для мусульман и не мусульман, южан и северян, не создает национальных конфликтов. В тоже время религии, культуры различных наций, материальные интересы, властные претензии разделяют людей. Не случайно в учениях древних математика рассматривалась в качестве науки, предоставляющей общие языковые средства коммуникаций и способствующей нахождение самых общих законов природы.

Обращаясь к творческому наследию выдающихся представителей тюркских народов: Алишеру Навои, Ходжи Яссауи, Махмуду бин Хусейн Кашгари, Низами Гянджеви, Насиру ад-Дин Туси и многих, многих других можно констатировать, что заветы древних заключаются в установлении мира и гармонии. Таким образом, знание (как концентрация науки и образования) может послужить главным условием подлинной интеграции тюркоязычного мира, сблизить и объединить людей любых рас, национальностей, культур.

Ссылки:

1. Феномен рыночного хозяйства: от истоков до наших дней. Монография / Под ред. д-ра. экон. наук, профессора Сидорова В.А., д-ра. экон. наук, профессора Ядгарова Я.С., канд. экон. наук, доцента Чапли В.В. – Краснодар, 2016. – 497 с.

2. Мырзалиев Б.С., Сидоров В.А., Ядгаров Я.С. Феномен рыночного хозяйства: эволюция концептуальных императивов и приоритетов. Монография / Научное издание. Алматы: Издательство «Нурлы Бейне», 2016 -468 с

3. Мусабеков Р. За 25 лет Азербайджан встал в один ряд с Россией и Казахстаном // Вестник Кавказа <http://vestikavkaza.ru/upload/2016-10-18/0921498035aba4a2d77f0ebaed12c459.jpg>

4. Белова Ю.Ю., Алиева Н.З., Шевченко Ю.С. Роль науки в современном обществе знания: эпистемологические и социальные аспекты // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 5.

Links:

1. The phenomenon of the market economy: from the beginnings to the present day. The monograph / Under the editorship of doctor of economics, professor Sidorov V. A., doctor of economics, professor Yadgarov Y. S., PhD in economics Chaplya Vasily – Krasnodar, 2016. –497 p.

2. Myrzaliev B. S., Sidorov V. A., Yadgarov Y.S. the Phenomenon of the market economy: the evolution of conceptual imperatives and priorities. Monograph / Scholarly publication. Almaty: Publishing house «Nurly Bane», 2016. –468 2016 with

3. Musabekov R. For 25 years, Azerbaijan has risen in line with Russia and Kazakhstan // Vestnik Kavkaza <http://vestikavkaza.ru/upload/2016-10-18/0921498035aba4a2d77f0ebaed12c459.jpg>

4. Belova Y. Y., Aliev N. Z., Shevchenko Y. S. the Role of science in the modern knowledge society: epistemological and social aspects // Modern problems of science and education. 2012. № 5.

KÜRESELLEŞME-BÖLGESELLEŞME SÜRECİNDE AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN OLABİLİRLİĞİ

Türker BATMAZ¹, Ender SAYIN²

¹S.D.Üniversitesi, İSPARTA

²Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

ÖZET

Küreselleşme-Bölgeselleşme kavramları, Çağdaş dünya politikasında birbirini tamamlayan iki kavram olup bunlar yeni birer kavram değildirler. Bununla birlikte, 1990'lı yıllarda dünyada soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte her iki uygulamanın da tüm dünya da geniş bir alana yayıldığı söylenebilir. Ortay çıkan bu yeni bölgesel oluşumlardan birisi de Avrasya Ekonomik İşbirliği'dir (EÜU).

2015 yılında Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Belarusya ve Ermenistan tarafından kurulan Avrasya Ekonomik Birliği, birlik üyesi ülkeler arasındaki ticari engellerin ortadan kaldırılmasını sağlamak ve ülkeler arasındaki ticareti teşvik etmek için Sovyetler Birliği sonrasında gerçekleştirilen ilk başarılı girişimlerden birisi olarak iddia edilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Orta Asya Bölgesinde kurulmuş olan Avrasya Ekonomik İşbirliğinin başarılı olup olmayacağı ve birlik üyesi ülkeler arasındaki ilişkilerin birbirlerini nasıl ve hangi yönde etkilediğini açıklamayı amaç edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Orta Asya, Bölgeselleşme, Avrasya Birliği, Entegrasyon Hareketleri*

ABSTRACT

Globalisation and regionalization are two key defining features of the contemporary world politics. Regionalisation and globalisation are not completely new processes. Nonetheless it can be said there was a (re) emergence of both processes in relevance, influence and especially during the 1990s after the end of cold war. There has been an explosion of new one Eurasian Economic Union (EÜU).

The EÜU, created in 2015 by Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Belarus and Armenia, claims to be the first successful post-Soviet initiative to overcome trade barriers and promote integration in a fragmented underdeveloped region.

The aim of this study is the focus on the Central Asia Economic Union, at this integration to be successful or not to be? And the impacts of regional integrations, globalization on the mutual relations and how dependency effects the relations among these countries.

Key Words: *Central Asia, Regionalism, Eurasian Union, Integration Movements*

Giriş

Son Otuz yılda küresel ekonomik ilişkilerde büyük bir değişim yaşanmakta. Artan küresel rekabet ortamında ülkeler dış ekonomik ilişkilerini ve politikalarını yeniden düzenleme gereği duymuşlardır. Özellikle dış ekonomik ilişkileri kısıtlayan geleneksel engeller giderek azalmış. Malların, sermayenin ve kısmen hizmetlerin serbest dolaşım anlayışı uluslararası ekonomik ilişkilere hakim olmuştur. Ülkeler bir taraftan küresel bazdaki organizasyonlarda yer almak, diğer taraftan da yoğun şekilde bölgesel oluşumlara katılmak veya kendi bölgesindeki ülkelerle yeni bölgesel ekonomik entegrasyonlar oluşturma çabasıdır.

Günümüzde ekonomik entegrasyon kurma çabalarının yoğunluk kazandığı bölgelerden birisi de, Kafkasya'nın batısından Çin'e kadar uzanan ve "Avrasya Bölgesi" olarak adlandırılan bu bölge de kendini göstermiştir. Bu coğrafyanın gerek sahip olduğu yeraltı zenginlikleri gerekse jeopolitik konumu, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından tüm dünyanın dikkatlerinin tekrar bu bölgeye yönelmesine sebep olmuş. Bölgede siyasi ve ekonomik açıdan yeni bir takım oluşumlar ortaya çıkmış. Yeni oluşumlardan birisi de kuşkusuz Avrasya Birliği'nin oluşturulması çabası idi.

Çalışma, özellikle Türk Cumhuriyetlerinin de içinde bulunduğu bu bölgede ki entegrasyon hareketinin olabirliğini tartışmak ve Avrasya Birliği'nin gerçekleştirilebilmesine yönelik genel bir bakış açısı sağlamayı amaç edinmiştir.

1. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Oluşumu

Avrasya Birliği fikri ilk defa Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev tarafından 29 Mart 1994 yılında, Rusya'ya yapmış olduğu resmi ziyaret esnasında; Moskova Devlet Üniversitesinde ki konuşmasında dile getirilmiştir. Ancak bu düşüncenin hayata geçirilmesi 22 yılı aşkın bir sürede gerçekleşmiştir. Başlangıçta Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrasya Ekonomik Topluluğu, Gümrük Birliği ve Avrasya Ekonomik Alanı gibi çeşitli adlar altında bir araya gelen topluluklar oldu (Tüymebayev, 2015:1).

1995 yılında ilk olarak Rusya ve Beyaz Rusya arasında Gümrük Birliği'nin kurulması ile oluşturulan ilk bölgesel örgütlenme, 2000 yılında Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu ve Tacikistan'ın imzaladıkları anlaşma ile Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEC) haline geldi. 2006 yılında bu topluluğa Özbekistan'da katılmış fakat 2008'de üyeliğini askıya almıştır. Ekonomik entegrasyonun sağlanması açısından en önemli gelişme, yine Kazakistan, Rusya ve Beyaz Rusya arasında imzalanan anlaşma ile 1 Ocak 2010 tarihinde Gümrük Birliği'nin kurulması olmuştur. Böylece Avrasya Ekonomik Topluluğu, Avrasya Gümrük Birliği'ne dönüşerek bir sonraki aşama olan Avrasya Ekonomik Birliği'nin

oluşumu yolundaki en önemli adım atılmıştır. Gümrük Birliği kararı ile birliğe üye devletler arasında sınırların ve gümrüklerin kaldırılması, iç pazarın birleştirilmesi ile mal, sermaye ve emeğin serbest dolaşımı yönünde mutabakat sağlanmıştır. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Kırgızistan, Tacikistan ve Ermenistan'da davet edilmiştir. 25 Ocak 2006 tarihinde Özbekistan Avrasya Ekonomik Topluluğu'na katılmıştı. Fakat 2008 tarihinde siyasi nedenlerden dolayı birlikten ayrıldı (Akhundzada, 2014).

Avrasya Ekonomik Topluluğu anlaşmasının 29 Mayıs 2014'de Astana'da İmzalanması ile gerek Dünya Ticaret Örgütü ile gerekse diğer uluslararası tüm örgütlerle uyumlu yapısal bir birliktelik sağlanmıştır.

Ancak, **Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) bünyesinde hali hazırda yer alan** (Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Ermenistan ve Rusya Federasyonu) bu ülkeler tarafından imzalan **AEB'nin esas amacı:** üye ülkeler arasında gümrük birliği kurulması ve bu şekilde ortak ekonomik alan oluşturulmasının yanı sıra; dünya ekonomisi ve uluslararası ticaret sistemine entegrasyonu kolaylaştırmak. Ayrıca; ortak döviz politikası belirlemek, ortak ulaştırma ve alt yapı sistemi kurmak, mal ve hizmet ticaretine yönelik ortak politikalar belirlemek, yabancı sermaye yatırımları için eşit şartlar sağlamak, üye ülkelerin hukuk sistemleri arasında işbirliğini geliştirmek, eğitim ve sağlık hizmetleri açısından topluluk içerisinde standardizasyonu sağlamak, üye ülkelerin üretim seviyelerini birbirine yakınlaştırmak ve ortak enerji piyasası kurmak şeklinde sıralanabilir. (Kibar, 2007: 1).

Avrasya Ekonomik Birliği'nin organları ise şu şekilde düzenlenmiştir:

- Ülkelerarası Konsey: örgütün temel organıdır ve üye ülkelerin Cumhurbaşkanı ve Başbakanlarından oluşur. Temel konuları görüşürler. Cumhurbaşkanları düzeyinde yılda bir, Başbakanlar düzeyinde ise yılda en az iki defa görüşmeler yapılır.
- Entegrasyon Komitesi: örgütün sürekli çalışan organıdır. Üye ülkelerin Başbakan yardımcılarında oluşur. Konsey toplantısı için gündemin hazırlanması, kararların uygulama denetimi gibi görevleri vardır. Kararlar üçte iki oy çokluğu ile alınır.
- Sekreteryaya: Konsey ve Entegrasyon Komitesi'nin faaliyetinin organizasyonu ve bilgi akımından sorumludur.
- Parlamentolar Kurulu: ülke kanunlarının uyumlaştırılması ve alınan kararlara göre kanunların kabul edilmesi konularını görüşür, ülkelerin milletvekillerinden oluşur.
- Örgüt Yüksek Mahkemesi: anlaşmaların aynen gerçekleştirilmesini sağlar ve ülkelerarası iktisadi anlaşmazlıklara çözümler üretir (Pirimbayev ve Ganiyev, 2010: 83).

Yukarıda görüldüğü gibi AET'nun organları oluşturulurken AB'nin organlarına benzer bir yapı oluşturulmaya çalışılmış ancak bire bir örtüşmesi mümkün olmadığı gibi, çeşitli sosyo-ekonomik ve siyasi görüş farklılıkları nedeniyle tam ve etkin olarak çalıştığını söylemek mümkün değildir.

2. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kurulma Nedenleri

29 Mayıs 2014 tarihinde Kazakistan'ın başşehri Astana'da beş ülke tarafından imzalanarak resmen kurulmuş olan AEB'nin kuruluş nedenlerine yönelik olarak çok farklı yazarlar tarafından farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bilinmekte olup, bunlardan bazıları şu şekildedir.

Avrupa ve Pasifik olarak adlandırılan ve tarihi, coğrafi ve ekonomik açıdan birbirinden farklı, birbiri ile rekabet halinde üç büyük jeoekonomik alandan oluşan dünya düzeni, Sosyalist Birliğin yıkılması ile değişime uğramaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın galibi olan, kapitalist sistemin savunucusu ABD'nin liderliğindeki üç kutuplu dünyanın jeoekonomik tablosu değişim yaşarken; Avrasya'nın merkezinde yer alan eski sosyalist ekonomiye sahip ülkelerin oluşturduğu bölgede de bir çekim alanı ortaya çıkmıştır. Bu yeni alan, Avrasya Birliği oluşumunun temelleri olarak da kabul edilebilir.

Siyasi açıdan ortaya konulan alternatif bir proje ise, ünlü bilim adamı Brezenski'nin "Avrasya için Jeostrateji" adlı meşhur makalesinde ifade ettiği gibi, Rusya'nın bölünmesinin ardından bu parçaların ve BDT ülkelerinin mevcut düzendeki üç büyük jeoekonomik alana dahil edilmesi ve bu yolla nüfuslarının yayılmasıdır (Dugin, 2003: 348).

Rusya Federasyonu ve BDT için bu durumdan kurtulmanın tek yolu ise, Avrasya Birliği'nin kurulması olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu faaliyetler, Avrasya bölgesinin yukarıda bahsedilen jeoekonomik alanların dışında dördüncü bir alan olarak ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan bir oluşum içerisine girdiğini göstermektedir (Kireyev, 2003: 199).

Avrasya coğrafyası, 2006 yılı verilerine göre 23 milyon metrekarelik yüzölçümü, 278 milyonluk nüfusu, ortalama %5.75'lük büyüme hızı, 1,2 trilyon Dolarlık GSMH'sı ve 556 milyon Dolarlık dış ticaret hacmi ile oldukça önemli bir pazar durumundadır (WTO, 2006: 73).

Rusya Avrupa Birliği'ne alternatif bir bölgesel örgütlenme kurmak ve göstermek istemektedir. Fakat bölgesel sorunlar, yani Avrasya'nın iç dinamikleri ve tarihsel sorunları (Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ sorunu, Gürcistan ve Rusya arasında Güney Osetya ve Abhazya sorunu, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan ile Türkmenistan ve Özbekistan arasındaki su sorunları, Özbekistan ve Kazakistan arasındaki liderlik yarışında görüldüğü gibi, Orta Asya Devletleri'nin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar) bu birliğin

Avrasya Ekonomik Topluluğu olarak her ne kadar kâğıt üzerinde kurulduğunu gösterse de Avrupa Birliği'ne benzer bir yapı ve işleyiş mekanizmasına sahip olması şimdilik oldukça zor görünmektedir. Kısaca Merkez Asya ülkeleri şimdilik şeffaf yönetim ve serbest piyasa ekonomisinin tüm unsurlarını bünyesinde barındıran bir yapıya henüz tam olarak sahip değiller.

Tüm bu veriler örnekler Kindleberger, Keohane ve Gilpin tarafından geliştirilen **“Hegemonik İstikrar”** ya da **“Liderlik İstikrarı”** teorisini güçlendirmektedir. Çünkü pazara ve piyasaya bağlılığı olmayan bir liderlik veya hegemonya, emperyal eyleme yol açmakta ve birlikteki veya sistemdeki daha güçsüz devletler üzerinde siyasi ve ekonomik dayatmaya neden olmaktadır (Gilpin, 1987: 72).

Avrasya Birliği'nin oluşturulması fikri her ne kadar Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev tarafından ortaya atılmış olsa da, Rusya tarafından tasarlanan bölgesel entegrasyonda son sözün Rusya'ya ait olacağına ve de Putin'in Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkeleri bölgesel entegrasyona katılmaya zorladığı yönünde çok farklı görüşlerinde olduğu görülmektedir.

Bunlardan Kilner ve James'e göre; “Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Asya Birliği rüyasını sadece ekonomik açıdan iyileşmenin ve güçlenmenin bir unsuru olarak açıklarken birliğin siyasi birlik haline gelmesi Kazakistan'ı Rusya'ya daha bağımlı hale getirecektir” (Kilner ve James; 6 Oct. 2011:4) .

Dugin'e göre ise, “Esasen Avrasya Birliği'nin amacı, Rusya'nın eski Sovyet ülkelerindeki hâkimiyetini güçlendirmesi ve bu devletlerin Rusya'ya olan bağımlılığını artırmaktır. Rusya bölgesel entegrasyonu sağlarken ve yeni imparatorluk planları yaparken, Aleksandr Dugin'in daha önceki imparatorluğu çöküşe götüren nedenlerin giderilmesi uyarısını, yani komşu bölgelerdeki deniz sınırlarına ve müttefik bloklara sahip olunması ve bölgelerin özelliklerinin dikkate alınması gerektiği gerçeğini dikkate almaktadır” (Dugin, 2010:48).

Özay'a göre ise, Rusya ekonomik açıdan Asya Ülkeleri üzerinde ekonomik hegemonyasını oluşturulan Avrasya Ekonomik Topluluğu ile devam ettirmek istemektedir (Özay, 2014: 106).

Yukarıda görüldüğü gibi, AEB'nin kuruluş amacına yönelik olarak farklı görüşler olup, ifade edilenler bunların sadece küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak birliğin kuruluş nedeninden ziyada, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Avrasya coğrafyasında yer alan devletlerin, bölgede yaşanan sorunlara çözüm arayışları, özellikle son 30 yıldır dünya da artan küresel rekabet ortamında bu ülkelerin ayakta kalabilmeleri çabaları, söz konusu

lkeler arasında 1995’li yıllardan itibaren birçok alanda işbirliği anlaşmalarının yapılması zorunluluğu ve kurulan AEB’nin başarılı olup olmayacağını, Rusya’nın birlik üzerindeki hakimiyetinin devam edip etmeyeceğinin üzerinde durulması gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda son gelinen aşamaya bakıldığında bölge ülkeleri arasında Avrasya Ekonomik Topluluğu’nun oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ancak, oluşturulan ekonomik birlikteliğinin başarılı olabilmesi için entegrasyon içinde yer alan ülkelerin ekonomik yapı benzerlikleri, tamamlayıcılık ve rakip olma, demeler dengesi ve döviz kuru politikaları, yeterli alt yapı, yatırım politikalarının entegrasyonu, kalkınma seviyeleri ve üretim yapılarının birbirlerine yakın düzeyde olmasından tutunuzda, yakınlık, ortak kültürel geçmiş, dış ticaret politikaları, altyapı imkânları ve entegrasyona dahil olan ülkelerin ekonomilerinin birbirlerini tamamlayıcı nitelikte olması önemli rol oynayan etmenlerin başında gelmektedir. Aşağıda ncelikle AET içinde yer alan ülkelerin (Rusya Federasyonu, Kazakistan, Kırgızistan, Belarusya ve Ermenistan) ekonomik gelişmişlik seviyeleri, üretim yapıları ve birbirleriyle olan ikili ticari - ekonomik ilişkileri incelendikten sonra; **“Bağımlılık Teorisi”** çerçevesinde AET’nun başarıya ulaşıp ulaşmayacağı yönünde ki analize yer verilecektir.

3. Avrasya Ekonomik Topluluğu’na ye olana ülkelerin Dış Ticareti

1994 ncesi Avrasya dış ticaretinin ilerleyen yıllara göre daha düşük seviyede olduğuna dair gerçekçi bir varsayım yapılmıştır. İncelenen dönem boyunca Avrasya lkelerinin dış ticaret akımları genel olarak önemli ölçüde artmış ve ülkelerin ekonomik büyüklüklerinden kaynaklanan bazı farklılıklara rağmen oldukça homojen bir yapı sergilemiştir. Tablo 1’de bölge ülkelerinin mal ihracatı ve ithalatı için 1994-2012 dönemini kapsayan veriler (mutlak değer olarak) sunulmaktadır (Golovko, 2013: 173).

lkeler 1992’li yıllardan itibaren 2014’e kadar BDT’u ülkeleri olarak anılmaktaydı. Tablo 1’den de anlaşılacağı gibi 1994 - 1998 dönemi, ihracat ve ithalat tutarları Avrasya lkelerinin serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinden dolayı düşük seviyede gerçekleşmiştir. 1998 krizinden etkilenen ihracat ve ithalat, 2001 -2008 döneminde hızlı bir büyüme sürecine girmiş. Ancak 2008’de ABD’de ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkisi altına Mortgage Krizi; diğer ülkelerle birlikte Avrasya Bölgesi’nde yer alan ve şimdiki adıyla **“Avrasya Ekonomik Birliği /AEB”** adıyla anılan bu beş ülkeyi’de doğrudan etkilemiştir.

Tablo 1: Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin İhracat-İthalatları 1994-2012, (Mil.\$)

Toplam ticaret (mallar, milyon \$)										
	1994		1996		1998		2000		2002	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Ermenistan	242	396	290	862	221	902	300	885	504	987
Kazakistan	3236	3285	5926	4247	5511	4374	9879	5048	9670	6584
Kırgızistan	339	316	506	795	509	841	502	553	486	587
Rusya	63078	38600	83979	44504	71464	42939	103003	33853	107224	45508
Belarusya	1400	1600	1630	2810	6910	7680	7350	7820	7950	8150
AEB Ülkeleri Toplamı	68295	44197	92331	53218	84615	56736	121034	48159	125834	61816
	2004		2006		2008		2010		2012	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Ermenistan	723	1351	985	2192	1057	4426	1011	3783	1428	4267
Kazakistan	20095	12780	29972	27110	52363	43155	59217	29760	92286	44539
Kırgızistan	705	941	796	1711	1618	4071	1760	3223	1894	5374
Rusya	166409	69055	291883	132517	459795	266994	400132	248738	529255	335446
Belarusya	13700	1500	19800	20810	32700	37305	24900	32405	44912	43621
AEB Ülkeleri Toplamı	201632	99227	343436	184340	547533	355951	487020	317909	669775	433247

Kaynak: IMF, DOT Statistics Yearbook, (CD-ROM, 2010); 2009 – 2012 verileri WB Development Indicators Database. (Tarafımızdan düzenlenmiştir).

Ancak birlik üyesi ülkeler 2011 itibariyle toparlanmayı başarmışlar. Ülkelerin gerek ihracatlarında gerekse ithalatlarında sürekli artış meydana gelmiş. Bu durum ülkelerin dış ticaret hacimlerinin karşılaştırılmasında da açıkça görülmektedir. Şöyle ki; 1994 – 2008 döneminde birliğe üye olan ülkelerin toplam mal ihracatında ve ithalatında yaklaşık 8 kat bir artış meydana gelmiştir. 2008’de ortaya çıkan Mortgage Krizi’nin etkisiyle ihracat ve ithalatta 2009 sonrasında değişimler görülse de daha sonraki yıllarda İhracat ve ithalat arasındaki dengesizlikler düzelmeye başlamış. Yine AEB’ne üye ülkelerin 1994-2012 yıllarının toplam ihracat ve ithalat rakamlarını karşılaştırdığımızda ihracatta ve ithalatta yaklaşık 9.8 katlık bir artışın olduğu görülmektedir. 1994-2015 yılı ihracat ve ithalatta meydana gelen artış şu şekilde özetlemek mümkün. AEB’ne üye beş ülkenin 1994 yılı toplam ihracatı 68.295 milyon dolar olarak gerçekleşirken; bu rakam 2015 yılında 419.4 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Artış oranı ise yaklaşık 6.1 kat. İthalat rakamları ise şöyle; 1994 yılında AEB’ne üye olan beş ülkenin toplam ithalatı 44.197 milyon dolar iken, bu rakam 2015 yılında 250.956 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Artış oranına bakacak olursak 5.6 kat gibi bir büyüklüğe tekabül etmektedir. 2012 yılındaki toplam ithalattaki artışla karşılaştıracak olursak büyük bir artışın olmadığı açıkça görülmektedir. Bunun en önemli nedeni Avrasya Birliği içinde en büyük ihracat ve ithalat rakamına sahip olan Rusya Federasyonu’na karşı başta ABD olmak üzere diğer Batı Ülkelerinin uygulamış olduğu ekonomik ambargolar ile ABD’de ortaya çıkan Mortgage Krizinin etkisi ve en önemlisi de Rusya Federasyonu’nun en büyük ihracat geliri olan petrol, doğal gaz gibi ürünlerin dünya piyasalarında çok düşük fiyatlardan

işlem görmesidir. Bu durum Rusya'nın hem ihracatının hem de ithalatının çok büyük oranda düşmesine neden olmuştur.

Tablo 1'de ki ihracat ve ithalat rakamları; AEB'ne üye olan ülkelerin özellikle geçiş döneminde (1994-2008) ciddi anlamda sıkıntı çekmiş olsalar da ilerleyen yıllarda bu sıkıntılı dönemleri atlattıkları ve dünya mal ticareti içinde çok büyük olmasa da bir yer almaya başladıkları görülmektedir.

AEB'ne üye olan ülkelerin dünya mal ihracatı ve ithalatı içindeki payları ise gerçekleştirmiş oldukları ihracat ve ithalatın miktarlarıyla doğrudan bağlantılı olup, bu oranlar (Belarusya'ya ait verilere ulaşılamadığından dolayı hariç Tablo 2)'de görüldüğü gibidir.

Tablo 2: Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Dünya Mal Ticareti İçindeki Payları 1994-2012 (%)

	1994		1998		2002		2006		2010		2012		Değişim oranı %, 1994-2012	
	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.
Ermenistan	0,01	0,01	0,00	0,02	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	0,02	0,01	0,02	36,4	151,1
Kazakistan	0,08	0,08	0,10	0,08	0,15	0,10	0,25	0,22	0,39	0,19	0,50	0,24	558,2	215,7
Kırgızistan	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	0,03	28,9	295,4
Rusya	1,48	0,89	1,32	0,78	1,67	0,69	2,43	1,07	2,63	1,63	2,87	1,81	93,7	102,3
Belarusya	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
AEB Ülkeleri Toplamı	1.58	0.99	1.43	0.9	1.82	0.81	2.7	1.32	3.04	1.86	3.39	2.1	717.2	764.5

Kaynak: IMF, DOT Statistics Yearbook, (CD-ROM, 2010); 2009 – 2012 verileri WB Development Indicators Database.

Tablo 2'de görüldüğü gibi AEB'ne üye olan ülkelere dünya mal ticareti içinde % 1'in üzerinde paya sahip olan tek ülke Rusya olup, diğer dört ülkenin payı % 1'in altındadır. Hatta bazı üye ülkelerin payı bazı yıllarda % 001, % 003 civarında seyretmekte olup, Belarusya'ya ait verilere ise ulaşılamamış olursa da bu ülkenin payı da aynı şekilde % 1'in çok altında seyrettiği tahmin edilmektedir.

Ülkelere ayrı ayrı bakıldığında dünya mal ticaretindeki paylarında bir taraftan homojen diğer taraftan ise heterojen bir eğilim görmek mümkündür. Homojen eğilim; dönem boyunca dünya ticaretine katılım oranlarının hem ihracat (Tacikistan hariç) hem de ithalat açısından artmasıdır. Heterojen eğilim ise söz konusu katılım oranının ülkeler arasında değişim göstermesi olarak karşımıza çıkmaktadır: Avrasya ülkelerini Tablo 2'de hesaplanan dünya mal ihracatı paylarındaki değişimin artış oranına göre dört gruba ayırmak mümkündür:

- *Değişimleri yavaş olanlar:* Ermenistan, Kırgızistan ve Özbekistan (% 30 civarında);

- *Değişimlerdeki artış orta seviyede olanlar:* Gürcistan, Türkmenistan, Rusya (% 100 - % 250);
- *Değişimlerdeki artış hızlı olanlar:* Azerbaycan (% 1058,7) ve Kazakistan (% 558,2);
- *Değişimlerinde azalış sergileyen:* Tacikistan (% - 36,3).

Avrasya ülkelerini dünya mal ithalatı paylarındaki değişimin artış oranına göre de dört gruba ayırmak mümkündür: 1. Özbekistan (% 3,4); 2. Ermenistan, Rusya, Tacikistan ve Türkmenistan (% 50 - % 150); 3. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan (% 200 - % 300) ve 4. Gürcistan % 440 (Golovko, 2013: 175).

3.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Hizmet Ticaretindeki Eğilimler

Merkezi planlama döneminde Avrasya ülkelerinde hizmet sektörü önemsizdi. Avrasya ülkelerinin ekonomileri dış dünyaya zamanla daha açık hale gelirken dünya ekonomisinden de daha fazla etkilenmeye başladı. Tüm dünyada önemi artan hizmet sektörü bu ülkeleri de etkilediğinden reformlar yapıldı ve bu sektörün uluslararası ticarete katılımı zamanla arttı. Hizmet ticareti ile ilgili veriler aşağıda (Tablo 3)'te incelendiğinde 1994 - 1996 yıllarına ait verilerin Avrasya ülkelerinin çoğu için mevcut olmadığı görülür. Maalesef verilerin bu derece eksik olmasından dolayı hizmet ticaretindeki analizin sağlıklı bir şekilde yapılması mümkün değildir. Ancak mevcut verilere dayanılarak genel tahmini bir eğilimden bahsetmek mümkündür.

Analiz döneminde Avrasya ülkelerinin hem hizmet ihracatı, hem de hizmet ithalatı artmıştır. Veri eksikliğinden dolayı büyüme, mal ticaretinde olduğu gibi 1994 - 2012 dönemi için değil de 1997 - 2011 dönemi için hesaplanmıştır: Avrasya ülkelerinin hizmet ticareti hem ihracat, hem de ithalat açısından ciddi oranda artmıştır (Batmaz, 2003:17).

Hizmet ihracatının 1997-2011 dönemindeki büyüme oranı % 312 (Rusya) ile % 2382 (Kırgızistan) arasında; hizmet ithalatının büyüme oranı ise % 357 (Rusya) ile % 875 (Kazakistan) arasında değişmektedir. Bu büyüme sonucunda Avrasya ülkelerinin dünya hizmet ticaretindeki payları da zaman içinde (genellikle Rusya'nın katkısı sayesinde) artmıştır. Avrasya ülkelerinin dünya hizmet ticaretindeki paylarına bakıldığında, ithalat paylarının ihracat paylarından neredeyse iki kat büyük olduğu görülmektedir: 2011'de Avrasya ülkelerinin hizmet ihracatının dünya hizmet ihracatındaki payı % 1,6; hizmet ithalatının payı ise % 2,7'dir. Avrasya ülkelerinin dünya mal ticaretindeki payları doğal kaynaklarından dolayı yüksek iken hizmet ticaretinde tam tersi bir tablo sergilenmesinin sebebi hizmet sektörünün bu ülkelerde henüz çok fazla gelişmemesidir (Golovko, 2013: 176).

**Tablo 3: Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Hizmet Ticareti: İhracat-İthalatı,
Kaynak: IMF Balance of payment statistics, (CD-ROM, 2010); 2009 - 2012 verileri WB**

Hizmet ihracatı (milyon \$) Büyüme 1997 - 2011, %													Büyüme 1997 - 2011, %
	1994	1996	1997	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	
Ermenistan	14	78	97	130	137	184	333	485	645	763	921	891	853
Kazakistan	n.a.	674	842	904	1053	1540	2009	2819	4383	4259	4512	n.a.	436
Kırgızistan	33	31	45	63	62	142	210	379	896	693	1117	n.a.	2382
Rusya	842 4	13281	14080	1237 2	9565	1398 7	2059 5	31102	51306	49159	58039	62686	312
Belarusya	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Hizmet ithalatı (milyon\$) 1997-2011, %													Büyüme 1997 - 2011, %
	1994	1996	1997	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	
Ermenistan	41	129	159	209	193	225	432	615	973	1004	1230	1224	672
Kazakistan	n.a.	928	1124	1154	1850	3538	5108	8760	10999	11366	10965	n.a.	875
Kırgızistan	71	249	171	176	148	148	223	461	994	924	1138	n.a.	565
Rusya	154 35	186 65	20025	1645 6	16230	2393 7	3328 7	44716	76356	75279	91495	1088 94	357
Belarusya	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Development Indicators Database.

3.2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Dış Ticaretinin Ülkelere Göre Dağılımı (2015)

Avrasya ülkeleri dış ticaretinin miktar açısından analizi yapılırken dış ticaret, mal ve hizmet ticareti olmak üzere iki yönden incelenmiştir. Coğrafi dağılıma ait veri eksikliğinden dolayı maalesef benzer bir ayırım yapmak mümkün değildir. Bu yüzden Avrasya ülkeleri dış ticaretinin coğrafi dağılımı sadece mal ticareti ile ilgili verilere dayanılarak analiz edilecektir. Avrasya ülkelerinin dış ticaretinin coğrafi dağılımındaki temel eğilim; gelişmiş ülkelerin hem ihracat hem de ithalatlarında dönem boyunca önemini korumasıdır. 1994 - 2015 döneminde gelişmiş ülkelerin payı, Avrasya ülkelerinin ihracatında genel olarak artmış, ithalatında ise azalmıştır.

AEB'ne üye olan ülkelerin ihracat ve ithalatlarının ülkelere göre dağılımları büyük değişiklikleri göstermektedir. Şöyle ki; ülkelerden her hangi biri bir önceki yıl en büyük ticari partneri olan ülke (ihracatta ve ithalatta) bir sonraki yıl 3. veya 5. Sıraya yer değiştirmiş

İhracat Yapılan Ülkeler	(%)	İthalat Yapılan Ülkeler	(%)

olabiliyor. Önceki yıllarda olduğu gibi 2015 yılı itibariyle de AEB'ne üye olan ülkelerinin en çok mal ihracatında ve ithalatında buldukları ülkelerin coğrafi dağılımına bakıldığında (Rusya hariç) daha çok gelişmekte olan ülkelere yönelik olduğu görülmektedir. 1994'te gelişmekte olan ülkelerin pazarlarının Avrasya ülkelerinin ihracatındaki payı (Rusya hariç) neredeyse tekel durumundaydı. Ancak 2012 ve sonrası yıllarda ihracatta ve ithalatta gelişmiş ülkelerin payları da artış göstermiştir. Gelişmiş ülkelerin, Avrasya ülkelerinin ihracatındaki rolü genel olarak artmasına rağmen zaman ve ülkeler açısından önemli farklılıklar da görülmektedir. Şimdi sırasıyla ülkeler bazında AEB'ne üye olan ülkelerin ticari partnerlerinin hangi ülkelere olduğu tablolar eşliğinde sunulmaya çalışılacaktır.

***Rusya'nın İhracat ve İthalatındaki En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler 2015 Yılı İtibariyle:**

Rusya gerek ihracatıyla gerekse ithalatıyla AEB'ne üye olan ülkeler arasında en yüksek dış ticaret hacmine sahip olan bir ülkedir. Rusya'nın 2015 yılı itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihracat 343.907 Milyon \$, ithalatı ise 182.781 milyon \$ olup, dış ticaret hacmi itibariyle birliğin en yüksek dış ticaret hacmine sahip olan ülkesidir. Rusya'nın ihracat ithalatı içersinde en yüksek paya sahip olan ülkelerin listesi (Tablo 4)'de görüldüğü gibidir.

Hollanda	11.9	Çin	19.28
Çin	8.3	Almanya	10.38
Almanya	7.4	Kuzey Amerika	6.75
İtalya	6.5	ABD	6.26
Türkiye	5.6	Belarusya	4.34
Belarusya	4.4	İtalya	4.32
Japonya	4.2	Japonya	3.73
		Ukrayna	3.07
		Fransa	3.02
		Kore	2.47
		Kazakistan	2.30
		Ermenistan	0.96
		Kırgızistan	0.32
Diğer Ülkeler	51.7	Diğer ülkeler	32.8
Toplam	100.0	Toplam	100.

Tablo 4: Rusya'nın İhracatında ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Ülkeler 2015 İtib. (%)

Kaynak: [www.https://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Rus/Start Year/2011/End Year/2015/Trade Flow/import/partner/All/Indicator/MPRT-TRD- VL](https://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Rus/Start Year/2011/End Year/2015/Trade Flow/import/partner/All/Indicator/MPRT-TRD- VL) (Tarafımızdan düzenlenmiştir).
Erişim Tarihi: 10.02.2017.

Tablo 4'de görüldüğü gibi, Rusya'nın ticari partnerleri arasında (hem ihracatta hemde ithalatta) Çin % 8,3'lük ihracat ve % 19.28'lik bir ithalatla ilk sıralarda yer almaktadır. Rusya'nın İhracatta bulunduğu ülkeler arasında birinci sırayı Hollanda % 11,9'lük bir payla alırken, ikinci sırayı Çin % 8.3'lük bir oranla takip etmekte. Üçüncü sırayı Almanya % 7,4, dördüncü sırayı İtalya % 6,5'lik bir payla alırken birliğin üyesi Belarusya ise % 4,4'lük bir payla Rusya'nın en çok ihracat yaptığı 6.sıradaki ülke konumundadır. AEB'nin diğer üyesi Kazakistan'ın ihracatta ki payı ise 2014 yılında % 3,1'lik bir payla 8. Sırada yer alırken 2015 yılında bu rakam % 1'in altında seyretmiştir. Diğer birlik üyesi ülkelere Rusya'nın ihracatı ise önemsenmeyecek derecede küçük oranlarda gerçekleşmiştir.

Rusya'nın ithalatında en büyük paya sahip olan ülkeler ise şöyle; birinci sırada Çin gelmektedir. Rusya ithalatında Çin'in payı % 19.28'dir. İkinci sırayı Almanya % 10.38, üçüncü sırayı % 6.75'lik bir payla Kuzey Amerika almaktadır.

2015 yılı itibarıyla Rusya'nın ithalatı içerisinde AEB'nin üyesi olan Belarusya'nın payı % 4.34 'le beşinci sırada yer alırken, Rusya'nın ithalatı içinde AEB'ne üye olan diğer ülkelerin payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın payı % 2.30, Ermenistan'ın % 0.96 ve Kırgızistan'ın payı ise % 0.33'dür. Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Rusya'nın gerek ihracatında gerekse ithalatında AEB'ne üye olan ülkelere sadece Belarusya ve Kazakistan'ın Rusya ile diğer birlik üyesi ülkelere oranla çok büyük miktarda olmasa da ikili ticari ilişkisinin olduğu; diğer ülkelerin ise küçük oranlarda (% 1)' in altında ihracat ve ithalatta bulunduğu görülmektedir.

Ayrıca, Rusya'nın ticari partnerlerinin listesi incelendiğinde ABD ile birlikte AB'ne üye olan birçok ülke ve dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunan diğer ülkelerle de ikili ticari ve ekonomik ilişkide bulunmaktadır.

- **Kazakistan'ın İhracatında ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler:**

Kazakistan AEB' üye olan ülkeler arasında Rusya'dan sonra en büyük nüfusa, GSYİH'ya, kişi başına düşen gelire, coğrafi alana, dış ticaret hacmine ve yine en yüksek oranda doğrudan yabancı sermaye girişinin olduğu bir ülke. Kazakistan aynı zaman AEB'ne üye olan ülkeler arasında yine Rusya'dan sonra ekonomik açıdan en güçlü ülke konumundadır. Bu ülkenin ticari partnerleri ise yine birliğe üye olan diğer ülkelerden farklı olarak seyretmekte olup, geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerden ziyade AB'ne üye olan ülkelerle birlikte diğer birçok gelişmiş olan ülkenin de Kazakistan'ın ihracatında ve ithalatında önemli paya sahip olan ülkeler olduğu görülmektedir. İhracat ve ithalatta ülke sayısında ki çeşitlilik ve artışlar özellikle 2012 yılından itibaren artış göstermeye başlamıştır. İkili ticari ekonomik ilişkilerin artış gösterdiği ülkelerden bir diğeri ise Çin'dir. 2015 yılı itibariyle, Çin gerek ihracatta gerekse ithalatta Kazakistan'ın en büyük ticari partnerleri arasında olup, uzun yıllardan beri yerini muhafaza etmektedir. Diğer taraftan, Rusya'nın ve AEB'ne üye olan diğer ülkelerin özellikle son yıllarda Kazakistan'ın gerek ihracatında gerekse ithalatında büyük bir paya sahip olmadıkları görülmektedir. Ülkenin 2015 itibariyle ihracatı 45.918 milyon dolar, ithalatı ise 30.540 milyon dolar olarak gerçekleşmiş olup, ihracatında ve ithalatında en yüksek paya sahip olan ülkelerin dağılımı ise % olarak (Tablo 5)'de sunulmuştur.

Tablo 5: Kazakistan'ın İhracatında ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler, 2015 İtibariyle (%).

İhracat Yapılan Ülkeler	%	İthalat Yapılan Ülkeler	%
İtalya	26.2	Çin	28.71
Çin	19.4	Almanya	26.21
Hollanda	13.1	ABD	10.24
Fransa	11.9	İtalya	7.34
İsviçre	6.4	Ukrayna	6.07
Türkiye	6.3	Türkiye	6.02
İspanya	6.2	Özbekistan	6.01
Diğer Ülkeler	10.5	Diğer Ülkeler	9.4
Toplam	100.0	Toplam	100.0

Kaynak: [www.https://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Kazakh/Start](http://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Kazakh/Start)

[Year/2011/End Year/2015/Trade Flow/import/partner/All/Indicator/MPRT-TRD- VL](#)
(Tarafımızdan Düzenlenmiştir). Erişim Tarihi:10.02.2017.

Kazakistan'ın ihracatı içerisinde birinci sırada % 26.'lik bir payla İtalya, ikinci sırada % 19,4'lük bir payla Çin, üçüncü sırayı % 13,1'lik bir payla Hollanda almaktadır. AEB'ne üye olan ülkelerin Kazakistan'ın ihracatı içerisindeki payı ise 2015 itibariyle % 1'in altında seyretmektedir. Bu rakam 2015 öncesi yıllarda (özellikle Rusya) ile gerçekleştirilen ihracat ve ithalat oranları (% 40-50)'ler seviyesinde seyrediyordu.

Diğer taraftan Kazakistan'ın en çok ithalat yaptığı ülkelerin başında % 28,7'lik payla Çin birinci sırada, Almanya % 26,2'lik payla ikinci, ABD % 10,2'lik payla üçüncü sırada gelirken; AEB'ne üye olan ülkelerden Kazakistan'ın (2015 yılı itibariyle) ithalatının -

ihracatının içindeki payı % 1'in altında seyrettiği görülmektedir. Kazakistan'ın birlik üyesi ülkelerden bu denli düşük düzeyde ithalatta bulunmasının farklı nedenleri olup, özellikle en büyük ticari partneri olan Rusya ile ithalatının ve ihracatının son birkaç yıldır düşük düzeyde seyretmesinin en önemli sebebi Kazakistan'ın ihracat gelirinin % 71.57'sini petrol, oil- Mineral Fuels'in oluşturmasından dolayı birliğe üye olan ülkelerin hiçbirisine doğrudan bu ürünleri ihracat edememesindedir. İthalatının büyük bir bölümünü ise yoğun teknoloji gerektiren makine, araç gereç v.s ürünler oluşturmakta olup bu ürünleri ise bu konuda uzmanlaşmış ve çok daha uygun fiyatlarla dış piyasalara ihracat eden Batı ülkelerinden ithal etmesindedir. Bu durum ithalatın yapıldığı ülkeler listesinden de açıkça görülmekte olup, Almanya ithalatta Çin'den sonra en çok ithalatın yapıldığı ülke olarak %26,2'lik payla ikinci sırada yer alırken, ABD % 10.24'lük bir payla 3. İtalya % 7.34'lük bir payla 4. sırada yer almaktadır.

- **Belarusya'nın İhracat ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler:**

Belarusya; AEB'ne üye olan ülkeler arasında gerek nüfus yoğunluğu ve gerçekleştirmiş olduğu GSYİH bakımından gerekse kişi başına düşen MG ve ülkeye çekmiş olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları bakımından birliğin ekonomik açıdan üçüncü büyük ekonomisine sahip olan bir ülke konumundadır. Bu ülkenin 2015 yılı itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihracatı 26.660 milyon dolar, ithalatı ise 30.291 milyon dolardır. İhracatın ve ithalatın ülkelere göre dağılımı (Tablo 6)'da görüldüğü gibidir.

Tablo 6: Belarusya'nın İhracatında ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler, 2015 İtibariyle (%)

İhracat Yapılan Ülkeler	(%)	İthalat Yapılan Ülkeler	(%)
Rusya	40.7	Rusya	57.02
İngiltere	16.05	Çin	16.41
Ukrayna	11.39	Almanya	7.83
Hollanda	9.77	Polonya	0.35
Kazakistan	0.20		
Diğer Ülkeler	21.89	Diğer Ülkeler	18.42
TOPLAM	100.0	Toplam	100.0

Kaynak: [www.https://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Belarus/Start Year/2011/End Year/2015/Trade Flow/import/partner/All/Indicator/MPRT-TRD-VL](https://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Belarus/Start Year/2011/End Year/2015/Trade Flow/import/partner/All/Indicator/MPRT-TRD-VL) (Taraflımızdan düzenlenmiştir). Erişim Tarihi :10.02.2017.

Tablo 6'da görüldüğü gibi Belarusya'nın gerek ihracatta gerekse ithalatta en büyük ticari partneri Rusya. Belarusya'nın toplam ihracatı içerisinde Rusya'nın payı % 40.7, ithalatı içerisindeki payı ise % 57.02'dir. Belarusya'nın gerek ihracatı gerekse ithalatı içerisinde Rusya'nın payının bu denli yüksek olmasının nedeni; Belarusya'nın Rusya'dan ithal etmiş olduğu ham petrolü işleyip tekrar Rusya'ya ihracat etmesidir. Belarusya'nın ihracatındaki başlıca ürünlerin listesi incelendiğinde ise petrol yağları bitümenli minerallerden elde edilen yağlar, potaslı mineraller, kimyasal gübreler ve ham petrol yağlarının ihracatı önem arz eden kalemlerdir. İthal ettiği ürünler arasında ise; ham petrol (petrol yağları, bilimim minerallerden

elde edilen yağlar) ilk sırada yer almakta olup bunların hemen hemen tamamı Rusya'dan ithal edilmektedir. İthalatındaki diğer kalemleri ise, petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar ile küçük çapta olsa da tedavide kullanılan hazır ilaçlar ile otomobiller'den oluşmaktadır.

Belarusya'nın gerek ihracatında gerekse ithalatında dikkatimizi çeken ve bizim analiz etmeye çalıştığımız AEB'ne üye olan diğer ülkelerle olan ikili ticari-ekonomik ilişkisi. Belarusya'nın dış ticaret verilerinden de anlaşılacağı gibi Belarusya'nın birliğe üye olan ülkelere sadece Rusya ile ciddi bir işbirliği olup, birliğin diğer ülkeleriyle olan ihracat ve ithalatı yok denecek kadar düşük seviyede gerçekleşmektedir. Rusya'dan sonra, Kazakistan'dan ithalatı % 0.20 seviyelerinde olup, Belarusya'nın ihracatı içerisinde (15.sırada) yer almaktadır. Birliğin diğer üye ülkeleriyle olan ekonomik ilişkisi ise yok denecek seviyelerde seyretmektedir.

• **Ermenistan'ın İhracatında ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler:**

Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye olan ülkelere Ermenistan, birliğin diğer üye ülkeleri arasında makro ekonomik büyüklükleri bakımından 4. sırada yer alan bir ülkedir. Ermenistan'ın 2015 tarihi itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihracat, 1.482 milyon dolar, ithalatı ise 3.256 milyon dolar. İhracatında ve ithalatında en yüksek paya sahip olan ülkelerin listesi ise (Tablo 7)'de verilmiştir.

Tablo 7: Ermenistan'ın İhracatında ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler, 2015 İtibariyle (%)

İhracat Yapılan Ülkeler	(%)	İthalat Yapılan Ülkeler	(%)
Belçika	23.2	Rusya	15.2
Rusya	15.4	ABD	12.3
ABD	13.1	Belçika	10.4
İran	10.2	İran	9.2
Diğer Ülkeler	38.1	Diğer Ülkeler	47.1
Toplam	100.0	Toplam	100.0

Kaynak: [www.https://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Armenia/Start,Year/2011/EndYear/2015/TradeFlow/import/partner/All/Indicator/MPRT-TRD-VL](https://vits.worldbank.org/countryprofile/en/countr./Armenia/Start,Year/2011/EndYear/2015/TradeFlow/import/partner/All/Indicator/MPRT-TRD-VL)

(Taraflımızdan düzenlenmiştir). Erişim Tarihi:10.02.2017

Ermenistan'ın ihracatında ve ithalatında en büyük paya sahip olan ülkelerin gösterildiği Tablo 7'de görüldüğü gibi, ihracatta birinci sırada Belçika % 23,2'lik bir pay alırken, onu takip eden ikinci sırada Rusya'nın % 15, ABD % 13 ve İran'ın payı da % 10. İthalatında ise Rusya % 15.2'lik bir oranla birinci sırada yer alırken, ABD % 12'lik bir payla ikinci, Belçika % 10'luk bir payla üçüncü sırada yer almakta. İran'ın ise % 9'luk bir payla dördüncü sırada yer aldığı görülmektedir.

Ermenistan'ın daha önceki yıllarda (2010-2012) ihracat ve ithalatında AB ülkelerinden bazılarının payı (Almanya, Belçika, Fransa (az da olsa)) önemli oranlarda seyrederken; 2015 yılı itibariyle Belçika'nın dışında diğer ülkelerin olmadığı görülmektedir. AEB'ne üye olan ülkelere ise Rusya'nın dışında diğer hiçbir ülkenin Ermenistan'ın ihracat- ithalatında

ciddi anlamda yer almadıkları görülmektedir. Diğer taraftan Ermenistan'ın ihrac ürünlerinin başlıcaları şunlardır: Ham petrol, petrol yağları ve gazları (Rusya'dan ithal edilip işlenerek tekrar ihrac edilmekte), şeker, işlenmemiş alüminyum ve gıda maddeleri. İthal kalemlerinin başlıcaları ise şu ürünlerden oluşmaktadır: Otomotiv, altın, tütün mamulleri, buğday, makine ve aksesuarları.

• **Kırgızistan'ın İthalatında ve İhracatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler:**

Kırgızistan sahip olduğu makro ekonomik göstergeler itibariyle AEB'ne üye olan ülkeler arasında beşinci ve en son sırada yer alan birliğin diğer bir ülkesidir. Ülkenin 2015 yılı itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihracat, 1.441 milyon dolar, ithalatı ise 4.068 milyon dolar olup dış ticaret dengesi -2.626 milyon dolar açık veren ve birliğe üye olan ülkeler arasında en yüksek dış ticaret açığına sahip olan ülkedir. Ülkenin en çok ihracat ve ithalat yaptığı ülkelerin listesi (Tablo 8)'da görüldüğü gibidir.

Tablo 8: Kırgızistan'ın İhracatında ve İthalatında En Yüksek Paya Sahip Olan Ülkeler, 2015 İtibariyle (%)

İhracat Yapılan Ülkeler	(%)	İthalat Yapılan Ülkeler	(%)
İsviçre	39	Çin	56
Kazakistan	31	Rusya	19
Rusya	6.4	Kazakistan	7.6
Türkiye	5.8	Belarusya	0.96
Çin	4.3		
Fransa	1.8		
İtalya	1.7		
Belarusya	0.59		
Diğer Ülkeler	9.41	Diğer Ülkeler	16.44
TOPLAM	100.0	TOPLAM	100.0

Kaynak: Rakamlarla Rusya (Rusya Fedarasyonu Federal Devletler İstatistik Servisi) (FSSS). http://www.gks.ru/bgd/regl/b13_12/lssWWW.exe/stg/dO2/26-05.htm (Tarafımızdan düzenlenmiştir). Erişim Tarihi: 10.02.2017.

Tablo 8'de görüldüğü gibi, Kırgızistan'ın en çok ihracat yaptığı ülkeler arasında % 39'luk bir oranla İsviçre birinci sırada, Kazakistan % 31'lik bir payla ikinci, Rusya % 6,4'lük bir payla üçüncü sırada gelirken; bu ülkeleri sırasıyla Türkiye, Çin, Fransa, İtalya ve AEB'nin diğer bir ülkesi olan Belarusya % 0.59'lük bir payla takip etmektedir. Kırgızistan'ın ithalatında ise ilk sırayı Çin % 56'lık bir payla alırken, Rusya % 19'lük payla ikinci, Kazakistan % 7.6'lık bir payla üçüncü; Belarusya'da % 0.96'lık bir payla dördüncü sırada yer almaktadır

Kırgızistan'ın ticari partnerleri arasında AEB'ne üye olan ülkelere Kazakistan ve Rusya'nın dışında diğer ülkelerin etkin olmadıkları açıkça görülmektedir. Gerek Belarusya gerekse Ermenistan'ın Kırgızistan'ın dış ticaret bileşeninde % 1'in altında bir paya sahipler. İhrac ürünlerinin başlıcaları; altın, radyoaktif kimyasallar, hurda bakır, kuru baklagillerden oluşmaktadır. İthal ettiği ürünlerin başlıcaları ise şunlardır; Rafine petrol, konfeksiyon ürünleri (erkek-bayan), pamuk ve pamuklu dokumalar, otomobil.

4. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkeler Arasında Birlik İçi Ticari Akımlar

AEB'ne üye olan ülkelerin birlik içi ticari akımları 2000-2012 arası ve 2012'den günümüze kadar (2017) şeklinde iki ayrı başlık altında incelenmesi tarafımızdan uygun görülmüştür. Bu şekilde bir ayrıma tabii tutmamızın sebebi; Rusya'nın hakim güç olarak önceki yıllarda olduğu gibi, 1991 sonrasında Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan eski adıyla Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), şimdiki adıyla AET'nun 29 Mayıs 2014'de kurulmasıyla bu birliğin üyesi olan (Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya, Kırgızistan ve Ermenistan)'ın dış ticaretinde Rusya'nın bu ülkeler üzerindeki hakimiyetinin hâlâ devam edip etmediğini belirlemek içindir. Aşağıda (Tablo 9)'da Rusya'nın (2000-2012) yılları arasında ve (2015 yılı) itibariyle şimdiki adıyla AEB'ne üye olan ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu dış ticaret hacminin karşılaştırması yapılarak konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bunun için metnin içinde yer alan (Tablo 4,5,6,7,8)'deki 2015 yılına ait AEB'ne üye ülkelerin ihracat ve ithalat rakamlarından yararlanılarak analiz yapılmaya çalışılmıştır.

Tablo 9: Rusya'nın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi - 2000-2012 İhracatı (Reel Fiyatlarla /Milyon \$).

Yıllar	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ülkeler								
Ermenistan	27.052	191	656	692	612	700	785	916
Belarusya	5.568	10.168	17.205	23.507	16.726	18.081	24.930	24.422
Kazakistan	2.247	6.524	11.920	13.299	9.147	10.690	14.099	14.558
Kırgızistan	103	398	879	1.308	916	991	1.159	1.634
Toplam	35.07	17.281	30.6	38.79	27.32	30.460	40.950	41.41

Kaynak: Rakamlarla Rusya (Rusya Federasyonu Federal Devletler İstatistik Servisi) (FSSS). http://www.gks.ru/bgd/regl/b13_12/lssWWW.exe/stg/dO2/26-05.htm (Erişim Tar:10.02.2017).

Tablo 9'da görüldüğü gibi, Rusya'nın AEB'ne üye olan ülkelerden Belarusya ve Kazakistan'a olan ihracatı bu ülkelerin bağımsızlıklarının ilk yıllarında olduğu gibi, 2000-2012 yılları arasında da artarak devam etmiş. Rusya'nın Belarusya'ya 2000 yılında yapmış olduğu ihracat 5.6 milyon iken 2012 yılında bu rakam yaklaşık 4.5 kat artarak 24.4 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Kazakistan'a ise 2000 yılında 2.2 milyon dolar olarak gerçekleştirilen ihracat, 2012 yılında yaklaşık 5 kat artarak 14.6 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Diğer ülkelerin durumu ise farklılık arz etmekte. Rusya 2000 yılında Ermenistan'a 27.052 milyon dolarlık bir ihracat gerçekleştirmiş iken ilerleyen yıllarda bu rakam 950 milyon dolara yükselmiş olsa da arzu edilen seviyede değil. Benzer durum Kırgızistan için de söylenebilir.

Diğer taraftan Rusya'nın AEB'ne üye olan ülkelerle (2000-2012) gerçekleştirmiş olduğu ithalatı (Tablo 10)'da görüldüğü gibidir.

Tablo 10: Rusya'nın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi - 2000-2012 İthalatı (Reel Fiyatlarla /Milyon \$).

Yıllar	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ülkeler								
Ermenistan	44	101	166	204	111	159	209	301
Belarusya	3.710	5.716	8.879	10.552	6.719	9.954	14.509	11.305
Kazakistan	2.200	3.225	4.623	6.380	3.697	4.449	6.579	7.870
Kırgızistan	89	146	291	491	367	393	293	195
Toplam	7.24	9.140	13.85	17.49	10.77	14.84	21.50	19.59

Kaynak: Rakamlarla Rusya (Rusya Federasyonu Federal Devletler İstatistik Servisi) (FSSS).

http://www.gks.ru/bgd/regl/b13_12/lssWWW.exe/stg/dO2/26-05.htm(Erişim Tar:10.02.2017)

Rusya'nın AEB'ne üye olan ülkelerden 2000-2012 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu ithalat miktarı ise ihracatta olduğu gibi; Belarusya ve Kazakistan'ın payı oldukça yüksektir. Rusya 2000 yılında Belarusya'dan 3.710 milyon dolarlık ithalatta bulunurken, bu rakam 2012 yılında yaklaşık 3 katın üzerinde bir artışla 11.305 milyon dolar olmuştur. Kazakistan'dan ise 2000 yılında 2.200 milyon dolar olarak gerçekleşen ithalat, 2012 yılında yine yaklaşık 3.5 katlık bir artışla 7.870 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Rusya'nın AEB'ne üye olan diğer ülkelerden Ermenistan ve Kırgızistan'dan gerçekleştirmiş olduğu ithalatın tutarları ise ihracat rakamlarında olduğu gibi hiçbir zaman yıllık 350-400 milyon doların üzerinde seyretmemiştir.

Konuya ilişkin olarak Rusya'nın dağılmasıyla (1991 sonrasında) o zamanki ismiyle ortaya çıkan BDT'nu oluşturan Avrasya ülkelerinin (1994-2012) ihracat ve ithalatı üzerindeki Rusya'nın hakimiyetinin devam edip etmediğini kısaca şu şekilde ifade etmek mümkün. Analiz döneminde Avrasya ülkelerinin kendi aralarında gerçekleştirmiş oldukları ihracat ve ithalatta önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişim ülkeler arasında gerçekleştirilen ticaret hacimlerinden tutunuzda, payların büyüklükleri ve ülke sıralamalarında da görülmüştür. Dış ticaret rakamlarından da anlaşılacağı gibi; Avrasya ülkelerinin ihracatında dönem sonunda Rusya'nın payı azalırken ithalatında önemi artmış.

1994'te neredeyse tüm Avrasya ülkelerinin ihracatı için Rusya pazarı temel hedef durumundaydı. Sadece Kırgızistan ve Türkmenistan'ın ihracatında Rusya'nın payı diğer Avrasya ülkelerine kıyasla daha düşüktü: 1994'te Kırgızistan'ın Avrasya ülkelerine gerçekleştirdiği ihracatın % 28'i, Türkmenistan'ın ise % 7'si Rusya'ya yapılıyordu. 1994'te Avrasya ülkelerinin "Avrasya" grubuna gerçekleştirdikleri ihracat sıralamasında Rusya'ya yapılan ihracatın büyüklüğü açısından Kazakistan (% 84,7) ve Özbekistan (% 85) en üst sıradaydı. Aynı zamanda Rusya'nın ihracatında en büyük öneme sahip olan ülke (% 52)'lik bir payla Kazakistan'dı. 2012'ye gelindiğinde Ermenistan ve Türkmenistan hariç tüm Avrasya ülkelerinin ihracatında Rusya'nın payı azalırken Rusya'nın ihracatında Kazakistan'ın payı % 61 seviyesine çıkmıştı

Dönem içinde tüm Avrasya ülkelerinin bölge içi ihracatının coğrafi dağılımının değişmesiyle birlikte temel partnerlerin genellikle önemlerini koruduğu görülmektedir. 1994

yılına göre 2012'de sadece Gürcistan, Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan'ın temel ihracat partnerinde değişimler oldu: 1994'te Gürcistan'ın ihracatında; Rusya, Türkmenistan ve Ermenistan ilk üç sırada yer alırken; 2012'de ise ilk üç sıralama Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya şeklinde değişmiş. 1994'te Rusya ihracatında Kazakistan, Özbekistan ve Ermenistan ilk üç sıradaydılar. 2012'ye gelindiğinde paylarındaki değişimlere rağmen Kazakistan ve Özbekistan yerlerini korurken üçüncü sırayı Azerbaycan almış. Bu arada Türkmenistan'ın ihracatında da önemli değişimler yaşanmış olup; 1994'te Kazakistan, Gürcistan ve Azerbaycan şeklindeki ihracat sıralaması 2012'de Rusya, Tacikistan ve Kazakistan olarak ülke sıralamasının değiştiği görülmekte. Özbekistan'ın ihracatında ise 1994'te tekel durumunda olan Rusya (% 85), 2012'ye gelindiğinde yerini Kazakistan ile (% 39) paylaştı.

Bölge içi ticari akımların coğrafi dağılımı ithalat açısından değerlendirildiğinde ise 1994 yılına göre 2012'de Özbekistan hariç tüm Avrasya ülkelerinin ithalatında Rusya'nın payının arttığı görülmektedir. 1994'te Avrasya ülkelerinin ithalatında genel olarak Rusya ve Türkmenistan en büyük paya sahipken; 2012'de bu durumun değiştiğini ve Avrasya ülkelerinin ithalatında Rusya'nın tekel durumuna geldiğini söylemek mümkündür. Bu arada Rusya'nın ithalatında Kazakistan'ın payı (% 59,7'den - % 76,9)'a yükseldi. Avrasya ülkelerinin ihracatında olduğu gibi ithalatında da dönem boyunca temel partnerlerin, payları değişmekle birlikte genellikle yerlerini korudu. Analiz döneminde, Avrasya ülkeleri ithalatlarının coğrafi dağılımında bir nevi "istikrar"dan bahsetmek mümkündür" (Golovko, 2013: 178-180).

AEB'ne üye olan beş ülkenin 2015 yılı itibariyle bölge içinde birbirleriyle gerçekleştirmiş oldukları ihracat ve ithalatın dağılımı ise şu şekilde gerçekleşmiştir. 1994-2012 arasında bölge içi ticarete hakim güç olan Rusya'nın ağırlığının birliğe üye olan ülkeler arasında Kazakistan başta olmak üzere Kırgızistan ve Ermenistan'da önceki yıllarda olduğu gibi etkin olmadığı (Tablo 6.7.8.9)'da açıkça görülmektedir. Özellikle Kazakistan'ın gerek ihracatı gerekse ithalatı içinde Rusya'nın payı 2015 yılı itibariyle çok düşük seviyede gerçekleşmiştir. Rusya'nın 2015 yılı ithalatı ve ihracatında Kazakistan'ın payı ithalatta % 2.30 iken, ihracatta ki payı % 1'in altında seyretmiştir (2015 itibariyle). 2015 yılı Belarussia'da ise Rusya'nın gerek ihracatta gerekse ithalatta önceki yıllarda olduğu gibi (% 40,7 - % 57.02)'lik oranla büyük bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Birliğe üye olan ülkelerin en büyük ticari partnerlerinin gösterildiği tablolardan da anlaşılacağı gibi gerek Rusya gerekse birliğe üye olan ülkeler özellikle 2008 yıllarından itibaren başta Batı Ülkeleri olmak üzere dünyanın pek çok ülkesiyle birlikte ikili ticari ekonomik ilişki içerisine girmişlerdir. Kısacası Rusya'nın ihracat ve ithalatında AEB'ne üye olan ülkeler üzerindeki etkisi (Belarussia hariç) önceki yıllarda olduğu gibi (2012 yılından itibaren) hakim bir güç olma özelliğini (son 4-5 yıldır) kaybettiği açıkça görülmekte.

4.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Seçilmiş Makro Ekonomik Göstergeleri, 2015 Yılı İtibariyle (Milyon \$).

Sovyetler Birliği'nin 1991 sonlarında dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan ve serbest piyasa ekonomisini benimseyen o zamanki ismiyle BDT'na dahil olan ve 29 Mayıs 2014 tarihinde Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulmasıyla birliğin üyesi olan (Rusya, Kazakistan, Belarus, Ermenistan, Kırgızistan) bu beş ülkenin makro ekonomik verileri (2015 yılı itibariyle) Tablo 11'de görüldüğü gibidir.

Tablo 11: Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Makro Ekonomik Göstergeleri 2015 Yılı İtibariyle (Milyon \$)

Ülkeler	Nüfus (Mily)	GSYİH (Mil.\$)	K.B.D.MG.	Doğr.Yab.Ser. Girişleri (DYS) Mil.Dolar
Rusya	143.7	1.176	8.181	9.026
Kazakistan	17.72	120.3	6.768	4.024
Belarusya	9.24	54.6	5.934	1.427
Ermenistan	3.08	10.5	2.866	5.091
Kırgızistan	5.76	8.0	1.432	235
TOPLAM	179.5	194.57	25.16	19.803

Makro Ekonomik Göstergeleri 2015 İtibariyle Büyüme, İşsizlik, Enflasyon Or. (%)

Ülkeler	Büyüme Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
Rusya	-3.7	5.6	12.9
Kazakistan	1.2	5.1	13.6
Belarusya	-3.9	5.4	15.8
Ermenistan	2.4	18.5	3.7
Kırgızistan	4.9	7.5	6.5
TOPLAM			

Kaynak: Rakamlarla Rusya (Rusya Federasyonu Federal Devletler İstatistik Servisi) (FSSS). http://www.gks.ru/bgd/regl/b13_12/lssWWW.exe/stg/dO2/26-05.htm (Tarafımızdan düzenlenmiştir). Erişim Tar:10.02.2017.

AEB'ne üye olan ülkelerin makro ekonomik verilerinin gösterildiği Tablo 11'de Rusya'nın tartışmasız olarak gerek nüfus, gerekse GSYİH, kişi başına düşen milli gelir ve ülkesine çekmiş olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları bakımından birliğe üye diğer ülkelerin sahip olduğu ekonomik değerlerin çok çok üstünde bir ekonomik büyüklüğe sahip olduğu açıkça görülmektedir. Rusya Federasyonu'nun ekonomik verileri, Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 den günümüze kadar birinci ekonomik büyüklük olarak konumunu korumuştur. Birliğe üye olan ülkelerden ikinci büyük ekonomik güç ise Kazakistan olup, Kazakistan'ın makro ekonomik göstergeleri bağımsızlığının ilanından itibaren (1991 sonrası) artan oranlı bir seyir izlemiştir.

Kazakistan'ın bağımsızlığının hemen akabinde 1996 yılında ki GSYİH'sı, 21,0 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ihracatı 6,2 milyon dolar, ithalatı ise 6.627 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Cari açığı – 751 milyon dolar, döviz rezervi 1.295 milyon dolar iken dış borç stoku 5.8 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. 2000 yılında ise aynı ekonomik göstergeleri şu şekilde seyretmiş. GSYİH'sı 18,4 mil.\$, ihracatı 9.615 mil.\$, ithalatı 6.850

mil.\$, cari işlemler açığı 1.074 mil.\$, döviz rezervleri 1.594 milyon dolar olarak gerçekleşirken bu arada dış borç stoku da 12,3 milyon dolar'a yükselmiş (Batmaz, 2003:61).

Gerek bu veriler gerekse Tablo 11'de ki Kazakistan'a ait olan ekonomik verilerden de anlaşılacağı gibi AEB'nin Rusya'dan sonra en güçlü ekonomik büyüklüğe sahip olan ülke Kazakistan. Ülke 2015 itibariyle sahip olduğu 120 milyar dolarlık GSYİH'sı, 6.786 dolarlık kişi başına düşen milli gelire ve ülkeye çekmiş olduğu 4 milyar dolar'ın üzerindeki yabancı sermaye ile birliğin diğer üyelerinden daha büyük bir ekonomik potansiyele sahiptir

AEB'nin üçüncü büyük ekonomisine sahip olan ülke ise Belarusya'dır. Ülkenin 2015 yılına ait ekonomik verileri incelendiğinde; GSYİH'sı 54,6 milyon dolar, kişi başına düşen milli geliri 5.934 dolar, ülkeye çekmiş olduğu yabancı sermaye yatırımı 1,4 milyon dolar olup, diğer ekonomik göstergelerinden yıllık büyümesi – 3,9, işsizlik oranı % 5,4 ve enflasyon oranı da % 15,8 olarak gerçekleşmiş bir ülke konumundadır.

Birliğin diğer iki üyesi Ermenistan ve Kırgızistan'ın sahip olduğu makro ekonomik göstergeler ise diğer ülkelere oranla oldukça düşük seviyelerde olup, gerek işsizlik gerekse enflasyon oranları bakımından birlik içerisinde en yüksek oranlara sahip olan ülkelerdir. Diğer taraftan yaratmış oldukları GSHİH'la ve kişi başına düşen milli gelirleri ile birlikte ülkeye çekmeyi başaramadıkları doğrudan yabancı sermaye yatırımları bakımından da birliğin içinde yine en düşük ekonomik verilere sahip olan ülkelerdir. Bu iki ülkenin temel makro ekonomik verileri ise yukarıda Tablo 11'de görüldüğü gibidir.

4.2. AEB'ne Üye Olan Ülkelerin Dış Ticaret Hacimleri 2015 İtibariyle

Son yirmi beş yıldır dünya ekonomisindeki hızlı değişimlere paralel olarak Avrasya Ülkelerinde de büyük değişimler yaşandı. Değişim siyasi, sosyal ve ekonomik yapı başta olmak üzere tüm alanlarda kendisini etkin bir biçimde göstermiştir. Çalışmamızın içerdiği ekonomik alanda ki gelişmeleri incelemek ve analiz etmek olduğundan dolayı, bu alandaki gelişmelerden bir diğerini oluşturan dış ticaret hacimleri incelenmeye çalışılacaktır.

Bölge ekonomileri 1992-2000'li yıllar arasında siyasi yapılarındaki değişimlere bağlı olarak merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş esnasında büyük sıkıntılarla karşılaştılar. O yüzden bu ülkelerin ekonomileri uzun bir süre geçiş ekonomileri olarak adlandırıldı. Ancak bu ülkeler zamanla tüm sıkıntıların üstesinden gelerek piyasa ekonomisinin gerektirdiği tüm kurum ve kuralları benimseyerek kendi ülkelerinde hayata geçirmeyi başardılar. Bu uygulamaların sonucunda dış ticaret hacimleri her yıl bir önceki yıla göre hızlı bir şekilde artış göstermeye başladı. Çalışmada; EAB'ne üye ülkelerin 1994-2012 yıllarına ait dış ticaret hacimlerinin gösterildiği (Tablo 9,10,11)'e ilave olarak; 2015 yılı itibariyle ülkelerin ihracat ve ithalat miktarları ile dış ticaret dengelerinde (son üç yıl içerisinde) nasıl bir değişim yaşandığını belirlemek ihtiyacı hasıl olmuş olup, bu durum (Tablo 12)'de görüldüğü gibidir.

Tablo 12: Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Olan Ülkelerin İhracat-İthalat Miktarları 2015 Yılı İtibariyle (Milyon \$).

Ülkeler	İhracat Mik. Mil.\$	İthalat Mik.Mil.\$	Dış Ticaret Dengesi
Rusya	343.907	182.781	161.125
Kazakistan	45.918	30.560	15.300
Belarusya	26.660	30.291	-3.631
Ermenistan	1.482	3.256	-1.774
Kırgızistan	1.441	4.068	-2.626
TOPLAM	419.408	250.956	

Kaynak: <https://globaledge.msu.edu/countries/rusia/tradestots>. (Taraşımızdan düzenlenmiştir). Erişim Tarihi: 12.02.2017.

AEB'ne üye olan ülkelerin dış ticaret hacimleri genel olarak değerlendirildiğinde önceki yıllarda olduğu gibi 2015 yılı itibariyle de en büyük dış ticaret hacmine sahip olan ülkenin Rusya olduğu görölmektedir. 2015 yılında gerçekleştirmiş olduğu 343,9 milyon dolarlık ihracat ve 182,7 milyon dolarlık ithalat ile birliğe üye olan diğer ülkelerin tamamının toplamdaki ihracatlarının yaklaşık 4,5 katı, ithalatlarının ise yine yaklaşık 2,7 katı büyüklüğünde bir dış ticaret hacmine sahiptir. Birlikte yer olan ülkelerden ikinci en büyük dış ticaret hacmine sahip olan ülke ise Kazakistan olup, 45,9 milyon dolarlık ihracat ve 30,5 milyon dolarlık ithalatla ve dış ticaret dengesi 15,3 milyon dolar fazla veren bir ülke konumundadır. Diğer ülkelerin genel durumu ise şöyle; Belarusya üçüncü, Ermenistan 4., Kırgızistan ise ekonomik büyüklük bakımından 5.sırada yer almakta olup, her üç ülkenin de dış ticaret dengeleri açık vermektedir. Bu ülkelerin dış ticaret hacimlerinde dikkat çeken en önemli husus; Rusya'nın ve Kazakistan'ın dışındaki ülkelerin dış ticaret hacimleri ve dış ticaret dengelerinin kayda değer bir performans ve büyüklük göstermemesidir.

Diğer taraftan Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye olan bu beş ülkeye Rusya Federasyonu'nun gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat miktarları ise (Tablo 13)'de göröldüğu gibidir.

Tablo 13: Rusya Federasyonu'nun AEB'ne Üye Ülkelerine Yaptığı Toplam İhracat ve İthalat Miktarları 2000-2012 Yılları Arasında (Milyon Dolar).

Yıllar	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İhracat	8	17.3	30.6	38.9	27.4	30.4	40.9	41.3
İthalat	6.2	9.2	14	17.6	11	15	21.5	19.4
Toplam	14.2	26.5	44.6	56.5	38.4	45.4	62.4	60.7

Kaynak: Rakamlarla Rusya (Rusya Federasyonu Federal Devlet İstatistik Servisi) (FSSS). http://www.gks.ru/regl/b13_12/IssWWW.exe/stg/d02/26-03.htm (Erişim Tarihi: 12.02.2017).

Tablo 13'de göröldüğu gibi Rusya'nın AEB'ne üye olan ülkelere 2000-2012 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu ihracat ve ithalat miktarı ile Rusya'nın aynı yıllarda gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracatı ve ithalatı içinde AEB'ne üye olan ülkelerin payı karşılaştırıldığında (2012 yılı için) Rusya'nın birliğe üye olan ülkelerin toplam dış ticaret hacimlerinin ihracatta yaklaşık % 9'nu, ithalatta ise % 6'nı kapsadığı görölmektedir. Bu oranlar Rusya'nın ve AEB'ne üye olan ülkelerin toplam ihracatı ve ithalatıyla doğrudan bağlantılı olup, bazı yıllarda bu oranlar, bazı ülkeler için özellikle (Kazakistan ve Belarusya)

% 20'lere ve hatta Belarusya için bu oranın % 50'lere kadar çıktığı görülmektedir. Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Rusya için Kazakistan ve Belarusya gerek dış ticaret gerekse gerçekleştirilen yatırımlar bakımından büyük önem arz eden iki önemli ülkedir.

4.3. AEB'ne Üye Ülkelerin Birbirleriyle Gerçekleştirdikleri Ticaret Hacmi

2015 öncesi AEB' ne üye olan ülkelerin birbirleriyle gerçekleştirmiş oldukları dış ticaret hacmi ise şu şekilde seyretmiştir. Kazakistan ile Rusya arasındaki toplam ticaret hacmi 2010 yılında 12,4 milyar dolar iken bu rakam 2011'de 17,9 milyar dolara yükselmiş. Toplam dış ticaret hacmi ise 22,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiş. Kazakistan'ın ihracatı içinde Rusya ve Belarusya'nın payı 2010'da % 10,1 - 2011'de % 8,5 iken, Rusya'nın Kazakistan'a ihracatı 2009'da % 31,3 iken, bu rakam 2011'de % 41,4'e yükselmiştir (Statistical Agency of the Republic of Kazakhstan Za gody nezarvisimosti 1991-2010).

Ülkeler arasında gümrük birliği gerçekleştirildikten sonra, bir akım mallar üzerindeki tarifeler % 10-20 arasında artmış ve daha önce sıfır tarife ile ihraç edilen mallarda % 20 oranında artış yaşanmıştır. Bu sebeple, Batı menşeli ekipman ve materyal kullanan Kazak üreticiler bu durumdan olumsuz bir şekilde etkilenmişlerdir. Nargis Kassenova'ya göre, bazı Kazak malları tarife-dışı engeller yüzünden bloke edilmiştir. Rus mallarının Kazak piyasasına sınırsız ve serbet girişleri (yüksek tarifeler özellikle Rus üreticileri korumakta) Kazakistan'ın bu durumdan büyük oranda ekonomik kayıplarlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kassonova, 2012: 20-21).

Diğer yandan, Kazak - Rus ticaret hacminde 2014 sonu itibariyle yüzde 20'lik bir düşüş yaşanmış, bunun üzerine Nazarbayev ticaret hacmindeki düşüşün nedenini; ihraç edilen ürün fiyatlarındaki düşüş, gaz ve petrol fiyatlarındaki dengesizlikler, kur dalgalanmalarından kaynaklandığını ifade ederek; bu durumu Putin'e ilettiğini ve sorunun çözüleceğini belirtmiş (Dünya Bülteni, 2015).

Aynı şekilde Putin, Ekim 2016'da, her iki ülke arasındaki ticaretin 2013 yılında 28,5 milyar dolar olmasına rağmen 2015'te 15,5 milyar dolara düştüğünü ancak kısa bir süre sonra tekrar yükselişe geçeceğini ifade etmiştir (Putz, 2016:).

2015 yılında Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi AEB'ne üye olan ülkelerle % 29 , diğer ülkeler ile yapılan dış ticaret hacminde ise yüzde 37 oranında düşüş yaşamıştır.

Kazak milli para birimi Tenge, Ağustos 2015'ten bu yana dolara karşı yüzde elli oranında değer kaybetmiştir. Düşen petrol fiyatları ve Rusya'nın bozulan ekonomisinin baskısı altında bulunan üye ülkelerin, para birimlerini devalüe etme zorunlulukları üyeleri endişelendiren bir durum olarak görünmektedir. Nitekim birliğe üye ülkeler kendi para birimlerinin değerini korumak için ülke rezervlerinin yüzde 10-15'ini harcamışlardır (Euroasia Net, Is Kazakhstan Getting Eurasian Union Blues, 9 April, 2016).

Nazarbayev'in de Ekim 2013'te belirttiği gibi Kazakistan AEB'den yeterince fayda elde edememiş, GB'nin Kazakistan için faydadan çok külfet getirdiğinden yakınmıştır. Kazakistan'ın Rusya ve Beyaz Rusya'ya ihracatı % 4 oranında, yaklaşık 7 milyar dolar

düşerken ithalatı ise 17 milyar dolar artmıştır. Nazarbayev, bir demecinde Rus elektrik pazarına serbest erişim probleminden ve Kazak et ürünlerinin ihracatı önündeki engellerden de yakınmıştır (Suverenitet ne İkana, 24 Ocak 2013).

AEB'nin 2016 yılının son çeyreği hariç dünyadaki diğer devletler ile olan ticaret hacmi 2015 yılına göre yüzde 18 azalarak 361,8 milyar dolara düşmüştür. Rusya ekonomisi petrol fiyatlarının düşüklüğü ve Batı temelli yaptırımlar neticesinde 2015 itibariyle yüzde 3,7 oranında daralmıştır. Kazak ekonomisi ise 2015 sonu itibariyle sadece yüzde 1,2 oranında bir büyüme göstermiştir (Makhanov, 2016: 91).

5. Bağımlılık Teorisi Çerçevesinde Avrasya Ekonomik Birliği'nin Olabilirliği

Bağımlılık teorilerinden ilki, uluslararası sistemde bir “**merkez**” ülke ile buna bağımlı bir “**Çevre**” ülkeleri arasındaki ilişkileri inceleyen **Merkez-Çevre yaklaşımıdır**. Bağımlılık teorisi, ülkeler arasındaki ilişkilerde ve özellikle gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ya da geri kalmış ülkeler arasındaki ilişkilerde bir bağımlılık ilişkisi bulunduğunu varsayar. Teoriye göre merkez ve çevre ülkeler arasındaki bu asimetric ilişki (emperyalist ve sömürü ilişkisi) nedeniyle, gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkeler kendi gelişmelerini sağlayamazlar. Yapısalcı analiz ve görüşlerin başarısız kalmasına bir tepki olarak ortaya çıkan bağımlılık teorisi; ekonomik ve diğer yönlerden gelişmiş ülkelere bağımlı, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin dış politikalarının da onlardan bağımsız olmayacağını iddia eder. Bağımlılık teorisyenleri, yapısalcıların ithal ikameci sanayileşme stratejisinin az gelişmiş ülkelerde sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamada başarısız olduğunu ileri sürerler. Çünkü bu ülkelerin geleneksel ve ekonomik koşulları bozulmadan aynen kalmıştır (Gilpin, 1987: 283).

Bağımlılık teorisiyle ilgili olarak başlangıcından (1950) günümüze kadar birçok yazar, teorisyen tarafından dünya genelinde oluşturulan entegrasyonlara yönelik olarak farklı yaklaşım ve farklı öngörülerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında bu teorinin öncüsü; Raul Prebisch, bağımlılık okulu teorisyenlerinden Baran, Danziger, Wallerstein, Andre Gúnder Frank, Nye ve Keohane gibi teorisyenler önde gelen isimlerdendir.

Bağımlılık teorisyenlerinden İmmanuel Wallerstein'in “**dünya sistem teorisi**”nde anlattığı merkez-çevre arasındaki ilişki, Rusya ve Merkez Asya ülkeleri arasında da görülebilir tezine göre; merkez (Rusya), yüksek gelir ve ilerlemeye sahip olduğundan çevre yani Merkez Asya, merkeze (Rusya'ya) hammadde sağlamaktadır. Yine Wallerstein'in tezine göre; merkez ve çevre aynı coğrafyada bulunabilir. Bu bağlamda Asya Bölgesi, dünya sistem teorisinde olduğu gibi ekonomik ve enerji değişim ilişkilerinin oluşturduğu karmaşık bir bağ ile devletlerin birbirine bağlı olduğu bir sistemdir. **Bağımlılık Okulu'nun “bağımlı gelişme”** iddiası kapsamında, Merkez Asya ülkelerindeki gelişme de Rusya'ya bağımlı bir gelişmedir. Çünkü Orta Asya Devletlerinin askeri ve ekonomik açıdan Rusya'ya bağımlı olmaları, Rus azınlık barındırmaları, Rus dilinin yaygınlığı ve ticaretinin çoğunu Rusya ile gerçekleştirmesi Rusya'dan bağımsız bir gelişmeyi imkansız kılmaktadır. Ayrıca kapitalist bir dünya sistemi, devletlerarası bir sistem içerisinde birbirine bağlı olan egemen devletlerden oluşan bir sistem

gerektirmektedir. Bu yeni imparatorluk sistemi, devletlerarası sistem içindeki egemen devlet (Rusya Federasyonu) tarafından oluşturulan bir siyasi yapı tarafından kurulur ve merkez (Rusya) – çevre (Merkez Asya Kafkasya) ilişkilerinin hakim olduğu bir sistemdir (Wallerstein, 2012: 45).

5.1. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Olabilirliği

Gelişmiş olan Batılı Ülkelerin Üçüncü Dünya ülkeleri ile olan ikili ilişkilerini eleştiren Bağımlılık Teorisi'nin odak noktası ekonomik emperyalizmdir. Bu teoriye göre batılı ülkeler, az gelişmiş ülkelere yaptıkları yardımlar ile yoksul milletleri kendi kontrolü altında tutabilmeyi amaçlamaktadırlar (Özbay, 2014:110).

Çalışmamızın bu bölümünde Bağımlılık Teorisi Çerçevesinde 1992 yılı sonrasında bölge de hakim güç olan Rusya Federasyonu'nun önce ki adıyla BDT'nun üyesi olan ve daha sonra bunlardan Rusya'nın da içinde bulunduğu beş ülkenin katılımıyla AEB'nin kurulması sonucunda (Rusya,Kazakistan, Belarusya, Ermenistan ve Kırgızistan) birliğin başarılı olup olmayacağı analiz edilmeye çalışılacaktır. Analiz yapılırken entegrasyon sürecinde teorik beklentilerin ötesinde, ekonomik entegrasyonun başarılı olabilmesi için olması gereken şartlar;

- Entegrasyon içinde yer alacak olan ülkelerin ekonomik yapı benzerliği,
- Tamamlayıcılık ve rakip olma,
- Ödemeler dengesi ve döviz kuru politikaları,
- Yeterli altyapı,
- Siyasi ve kültürel benzerlik,
- Yatırım politikalarının entegrasyonu olup, AEB'ne üye olan ülkelerin bu şartlardan hangilerini, ne oranda karşılayabildikleri aşağıda analiz edilmeye çalışılmıştır.

5.2. AEB'ne Üye Ülkelerin Ekonomik Entegrasyonun Şartlarını Taşıyıp Taşımadıkları

AEB'i içinde yer alan ülkelerin ekonomik yapı benzerliği: AEB'ne üye olan Ülkelerin 1994-2015 yılları arasındaki makro ekonomik göstergelerinin verildiği tablolarda ki verilerden hareketle birliğe üye ülkelerin ekonomik yapı açısından benzerliğinin olup olmadığının seyri (1994- 2016 yıllarını) kapsayacak şekilde yapılırsa çok dahi iyi olurdu. Ancak Russay dışındaki diğer ülkelerin ekonomik verilerinin tam olarak tutulmamış olması nedeniyle 2015 yılı verileri göz önünde bulundurularak analiz yapılmaya çalışılacaktır. AEB'ne üye ülkelere ait ekonomik veriler incelendiğinde Rusya Federasyonu'nun her zaman en yüksek makro ekonomik verilere sahip olması nedeniyle, **ülkeler arasında ekonomik anlamda bir dengenin olmadığı açıkça görülmektedir.** Bu durum aynı zamanda şu anlama gelmektedir. AEB'ne üye ülkeler arasında gerçekleştirilmiş olan entegrasyonda; entegrasyonun başarılı olabilmesi için gereken şartlardan birisi olan “ülkelerin ekonomik yapı benzerliğinden” söz etmek mümkün değil.

Birlik üyesi ülkelerin ihracat ve ithalatları: Birlik üyesi ülkelerin (2015 yılı itibariyle) dış ticaret hacimleri incelendiğinde bu ülkelere Rusya Federasyonu'nun ihracatı 343,9 milyon dolar, ithalatı 182,7 milyon dolar olarak gerçekleşirken, birliğin ikinci büyük ekonomisi Kazakistan'ın ihracatı 45,9, ithalatı ise 30,5 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Diğer taraftan Belarusya'nın ihracatı 26,6 milyon dolar iken, ithalatı 30.291 milyon dolar, Ermenistan'ın ihracatı 1.48 milyon dolar, ithalatı 3,2 milyon dolar olarak gerçekleşirken; Kırgızistan'ın ihracatı 1,4 milyon dolar iken, ithalatı ise 4.068 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Birlik üyesi ülkelerin dış ticaret dengeleri incelendiğinde Kırgızistan'ın - 2,6, Belarusya'nın - 3,6, Ermenistan'ında -1,7 milyon dolar dış ticaret açığı verdikleri görülmektedir. Birliğe üye olan ülkelerin ihracat ve ithalatlarının karşılaştırılmasından da anlaşılacağı gibi, İhracat ve ithalatta hakim güç yine Rusya olup, bu ülkeyi küçük bir payla da olsa Kazakistan takip etmektedir. **Dolayısıyla ihracat ve ithalat rakamları arasında benzerlikten veya eşitlikten bahsetmek oldukça zor.**

Birliğe üye ülkelerin dünya mal ticareti içindeki payları: 2012 yılı itibariyle birlik üyesi ülkelere Rusya Federasyonu'nun dünya mal ticareti içindeki payı; ihracatta % 2.87 iken, ithalatta % 1.81 olarak gerçekleşmişken, Kazakistan'ın payı ihracatta % 0.50, ithalatta 0.24 olarak gerçekleşmiş. Birliğin diğer üyesi ülkelere Ermenistan'ın payı ihracatta % 0.01, ithalatta % 0.02 olarak gerçekleşirken; Kırgızistan'ın ihracattaki payı % 0.01 iken, ithalatta % 0.03 olup, Belarusya'ya ait verilere ise ulaşamamıştır. Ancak o yıl itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihracat ve ithalat rakamları göz önünde bulundurulduğunda bu ülkenin dünya mal ticareti içerisindeki payının yaklaşık % 0.05 civarında seyrettiği görülmektedir. Sonuç; birliğe üye ülkelerin dünya mal ticareti içinde en yüksek paya sahip olan ülkesi Rusya olup, bu ülkeyi Kazakistan takip etmektedir. Diğer ülkelerin payı ise çok düşük seviyelerde seyretmektedir. **Birlik üyesi ülkeler arasında dünyü mal ticareti içindeki paylarının karşılaştırılmasında yakınlık ve eşitlikten bahsetmek mümkün değil.**

Birliğe üye ülkelerin hizmet ticaretindeki eğilimler açısından karşılaştırılması: 2011 yılı itibariyle Avrasya Birliği'ne üye olan ülkelerin hizmet ticareti hem ihracat, hem de ithalat açısından ciddi anlamda artış göstermiş olup, hizmet ihracatının 2011 yılındaki büyüme oranları Rusya'nın 58.039, Kırgızistan'ın 1.117, Kazakistan'ın 4.512, Ermenistan'ın 921 olup Belarusya'ya ait veriye ise ulaşamamıştır. Yine bu ülkelerin 1997-2001 hizmet ticaretindeki büyüme yüzdelerini karşılaştıracak olursak, Ermenistan'ın % 853, Kazakistan'ın % 436, Kırgızistan'ın % 2382, Rusya'nın % 312, Belarusya'ya ait bilgilere ise ulaşamadığından yazılmamış olup, birlik üyesi ülkelerin hizmet ihracatı arasındaki ilişkileri karşılaştırıldığında yine Rusya'nın önde olduğu ve onu takip eden ülkenin Kazakistan olduğu görülmektedir. Ancak, hizmet ihracatında en büyük artışın Kırgızistan'da (% 2380 oranında) gerçekleştiği görülmektedir.

Birlik üyesi ülkelerin hizmet ithalatlarında ise (2011 yılı itibariyle) en büyük hizmet ithalatını Kazakistan'ın gerçekleştirdiği görülmekte olup, Rusya ikinci sırada, Ermenistan 3.

ve Kırgızistan 4. sırada yer alırken; Belarusya'ya ait verilere ise yine ulaşılammamıştır. Diğer taraftan 1994-2011 yılları arasında hizmet ithalatının en büyük oranda gerçekleştiği ülke % 875'lik bir oranla Kazakistan, ikinci sırayı, Ermenistan % 672'lik bir büyüme oranıyla alırken, üçüncü sırayı Kırgızistan % 565'lik bir payla alırken, Belarusya'ya ait verilere ise ulaşamadığından analiz dışında tutulmuştur. **Bu verilerden de anlaşılacağı gibi, hizmet ihracatında ve ithalatında birlik üyesi ülkeler arasında benzerlik ve eşitlikten bahsetmek oldukça zor görülmektedir.**

Birlik üyesi ülkelerin birbirleriyle gerçekleştirdikleri ihracat ve ithalat miktarlarının karşılaştırılması: Birlik üyesi ülkelerin gerek ihracatlarında gerekse ithalatlarında (1994-2010 yılları arasında) hakim güç Rusya idi. Öyleki birliğin bazı üyelerinin (Belarusya- Kazakistan) gerek ihracatları, gerekse ithalatları içerisinde Rusya % 30-55'lere varan bir paya sahipti. Ancak son beş yıldır. Rusya'nın ihracat ve ithalatı içerisinde Belarusya hariç birlik üyesi ülkelerin payı oldukça düşük seviyelerde seyretmeye başlamıştır. Birlik üyesi ülkelerin 2015 yılı itibariyle ihracat ve ithalat yaptığı ülkelerin sıralamasında Rusya'nın payının gösterildiği (Tablo 4,5,6,7 ve 8) incelendiğinde gerek Rusya'nın gerekse birliğe üye olan ülkelerin ticari partnerlerinin tamamen değiştiği açıkça görülmektedir. Örneğin Rusya'nın ihracatı içerisinde en büyük payı % 11,9 ile Hollanda birinci sırada alırken, ikinci sırayı % 8,3'lük payla Çin, üçüncü sırayı ise % 7,4'lük payla Almanya alırken önceki yıllarda en büyük ticari partneri olan Belarusya'nın payı % 4,4'lere kadar düşmüş. Diğer taraftan Rusya'nın en çok ithalat yaptığı ülkelerin arasında ise % 19.2'lik payla Çin birinci sırada yer alırken, ikinci sırayı Almanya % 10.3, üçüncü sırayı Kuzey Amerika % 6.7'lik bir payla alırken, Belarusya % 4.3'lük bir payla beşinci sırada yer almaktadır. Diğer birlik üyesi ülkelerin payları ise % 2'nin altında seyretmektedir.

Birliğe üye olan diğer ülkelerin (Belarusya hariç) ihracatlarında ve ithalatlarında da Rusya'nın payının önceki yıllarda olduğu gibi yüksek oranda seyretmediği görülmektedir. Belarusya ise hala (2015 yılı itibariyle) ihracatının % 40.7'sini, ithalatının ise % 57.02'sini Rusya ile gerçekleştirmektedir. Bu verilerden anlaşılacağı gibi ülkelerin birbirleriyle gerçekleştirdikleri ihracat ve ithalatta önceki yıllarda olduğu gibi Rusya'nın hakim güç olmadığı, birlik üyesi ülkelerin hemen hemen tamamının (Belarusya hariç) ihracat ve ithalatlarını başta Batılı Ülkeler olmak üzere yeni partnerler oluşturdukları, bu arada Rusya'nın da benzer şekilde kendisine yeni partnerler edindiği (Kuzey Amerika, Amerika ve Batı Ülkeleri) görülmektedir. Birlik üyesi ülkelerin birbirleriyle gerçekleştirdikleri ihracat ve ithalat miktarları ise (Tablo: 5,6,7,8 ve 9)'da görüldüğü gibidir. Ayrıcı 1996-2015 döneminde Avrasya ülkelerinin toplam ihraç edilen ürün sayısı ihracat yelpazesinin (Batılı Ülkeler) başta olmak üzere genişlediği ve ülke ekonomilerinin dış piyasalardaki şoklara karşı daha dayanıklı hale geldikleri şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan dış ticarete konsantrasyon derecesi yüksek olan ülkeler Rusya ve Kazakistan iken, diğer ülkelerin konsantrasyon dereceleri düşüktür.

Sonuç; Rusya gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat miktarlarıyla (Belarusya hariç) önceden olduğu gibi birlik üyesi ülkeler üzerinde hakim güç konumunu özellikle son on yıldır devam ettirememektedir.

Birlik üyesi ülkelerin nüfus, GSYİH, milli gelir, doğrudan yabancı sermaye yatırımları bakımından karşılaştırıldığında (2015 yılı itibariyle): AEB'ne üye olan ülkeler içerisinde en büyük gücün Rusya olduğu (Tablo 11) açıkça görülmektedir. Rusya 143.7 milyon nüfusu, 1.176 milyar dolar GSYİH'sı, 8.181 dolar kişi başına düşen milli geliri ve ülkesine çekmiş olduğu 9.026 milyar dolar yabancı sermaye ile diğer birlik üyesi ülkeler arasında en büyük ekonomik güçtür. Birliğin ikinci büyük ekonomik gücü ise Kazakistan olup, 17.7 milyon nüfus, 120.3 milyar dolar GSYİH, 6.768 dolar kişi başına düşen milli gelir ve ülkesine çekmiş olduğu 4.02 milyar dolarlık yabancı sermaye yatırımı ile ikinci büyük ekonomiye sahip olan ülke. Diğer ülkelerden Belarusya 54.6 milyar dolarlık GSYİH ve 5.934 dolarlık kişi başına düşen milli gelire üçüncü ülke. Ermenistan 3.08 milyon nüfus, 10,5 milyar dolarlık GSYİH ve 2.866 dolarlık kişi başına düşen milli gelire dördüncü sırada yer alırken; Kırgızistan ise 8 milyar dolarlık GSYİH ve 1.432 dolarlık kişi başına düşen milli gelire birliğin en küçük ekonomik büyüklüğüne sahip olan ülkedir. **Bu makro ekonomik verilerden de anlaşılacağı gibi Rusya birliğin diğer ülkelerine göre hakim güç olarak üstünlüğünü korumaya devam etmektedir.**

Birlik Üyesi Ülkelerin Tamamlayıcılık ve Rakip Olma Yönüyle Karşılaştırılması: Tamamlayıcılık ve rakip olma; Ulusal endüstrilerin ürettiği mal yelpazesi ve birlik içerisindeki diğer ülkelerin ürettikleri mal yelpazesi, rakip mallardan oluştuğu durumda ürünler arasında ikame fırsatı oluşmaktadır. Tamamlayıcı mallar üreten ülkelerin entegrasyona dahil olması ise ilk duruma göre daha yüksek bir ticaret artırıcı etki yaratmaktadır. **Ekonomik entegrasyonların başarıya ulaşmasında önemli yere sahip olan ülkelerin tamamlayıcılık ve rakip olma durumu AEB'ne üye ülkeler açısından değerlendirildiğinde bu konumda olan ülkeler nispeten Rusya ve Kazakistan olup, üretilen rakip mal yelpazesinde ki ürünler petrol ve atıkları iken, tamamlayıcı mallarda ise yine Kazakistan ve Rusya arasında gerçekleştirilen nükleer enerji ve enerji santralleridir. Birlik üyesi diğer ülkeler arasında ise tamamlayıcılık ve rakip mal bileşeni şimdilik görülmemektedir.**

Birlik üyesi ülkelerin dış ödemeler dengesi ve döviz kur politikaları : Dış ödemeler dengesi ya da dış ödemeler bilançosu (balance of payments), ülkelerin belirli bir dönem içerisindeki dış ekonomik ve mali ilişkilerinin durumunu gözler önüne serer. Ülkelerin mal, hizmet ve sermaye akımları gibi işlemler dolayısıyla dış dünyadan sağladığı gelirlerin dışarıya yaptığı ödemelere eşit olup olmadığını ortaya koyar. Bu tanımdan hareketle birlik üyesi ülkelerin dış ödemeler dengesine bakıldığında Rusya ve Kazakistan'ın dışındaki diğer üç ülkenin de açık verdiği görülmektedir. 2015 itibariyle en yüksek açık ise (dış ticarete) Belarusya'ya ait olup – 3.6 milyar dolardır. Kırgızistan'ın -2.6 milyar ve Ermenistan'ın da – 1.7 milyar dolar olarak gerçekleşen bir dış ödeme açığına sahip olduğu görülmektedir.

Döviz kuru; bir birim ulusal para karşılığı olan yabancı para miktarı biçiminde ifade edilirken, **döviz kur politikası ise;** bu gün dünyada uygulanmakta olan birçok farklı kur rejimlerinden her hangi birisinin benimsenip uygulandığı politikalar. Döviz kur politikaları ; 6 başlık halinde sıralanmaktadır. Bunlar; serbest dalgalanan kur politikası, kontrollü dalgalan kur politikası, ayarlanabilir kur çapa politikası, sepet-bant-hareket, para kurulu ve dolarizasyon politikalarıdır.

AEB'ne üye olan ülkelerin benimsemiş oldukları döviz kur politikası ise serbest dalgalanan kur politikası olarak görünse de; birlik üyesi ülkelerin hepsinin zaman zaman kurlara müdahale ettikleri görülmektedir. **Sonuç; birlik üyesi ülkelerin ödemeler dengesi birbirleriyle uyum sağlamamakta olup, izlenen döviz kur politikaları ise nispeten (her zaman olmasa da) uyum içerisinde seyretmektedir.**

Birlik üyesi ülkelerin yeterli alt yapı bakımından karşılaştırılması: AEB'ne üye olan ülkelerin alt yapıları bakımından birbirleriyle karşılaştırıldığında; Rusya'nın hakim güç olarak tartışmasız bir üstünlüğü vardır. Rusya'yı takiben alt yapı bakımından ikinci sırada Belarusya, üçüncü sırada Kazakistan gelirken; Kırgızistan ve Ermenistan'ın ise son sıralarda yer almaktadırlar. **Sonuç; Rusya hakim güç konumundadır.**

Birlik üyesi ülkeler arasındaki siyasi ve kültürel benzerliğin karşılaştırılması: SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni BDT ve AEB'ne üye ülkeler, bağımsızlık öncesi izlenen politikalardan nispeten farklı politikalar izlemeye başlamışlardır. Yine bu ülkelerin sosyo-ekonomik ve kültürel olarak da farklı özelliklere sahip oldukları gibi; coğrafi olarak da Doğu Avrupa (Rusya, Belarus, Ukrayna, Moldova), Baltık (Estonya, Latviya, Litvanya), Kafkasya (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan) ve Orta Asya ülkelerinden (Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan) oluşmaktadırlar. Aynı zamanda bu bölgede ırk olarak Ruslar, Slavlar, Türkler, Gürcüler ve Ermeniler, din olarak Katolikler, Ortodokslar, Gregoryenler ve Müslümanlar yaşamaktadır (Gürbüz-Karabulut; 2009: 33).

AEB'ne üye olan ülkeler sosyo-ekonomik, siyasi ve sosyal yönden farklı olsalarda uzun yıllardan beri iç içe yaşamış olmaları nedeniyle (ortak dil Rusça sayesinde) özellikle siyasi-sosyal yönden ortak değerlerinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Ancak bu iki husus birlik üyesi ülkeler arasında gerçekleştirilecek entegrasyon için yeterlidir diye sorulduğunda sonucu hayır. Fakat birlik üyesi Rusya ve Belarusya arasında gerek siyasi, gerekse sosyal ve kültürel bakımdan benzerliklerin oldukça fazla olduğu söylenebilir. Benzer durum Kazakistan ile Kırgızistan içinde geçerli olup, Ermenistan'ın ise grup içinde siyasi, sosyal ve kültürel yönden yakınlık ve benzerlik göstereceği ülke nispeten Rusya ve Belarusya'dır.

Yatırım politikaları entegrasyonu'nun uyum sağlayıp sağlamadıkları: Rusya izlemiş olduğu yakın çevre doktrini politikası gereği özellikle 2000 yılından itibaren Putin ile Merkez Asya'da etkinliğini artırmaya çalışmış ve söz konusu nedenler ile ikili ilişkilerini geliştirme çabası içine girmiştir. Rusya'nın önümüzdeki 20-30 yılı kapsayacak şekilde büyük projeler hazırlayarak, hayata geçirilmesi için birlik içinde ilişkide olduğu tek ülke Kazakistan'dır. Bu

ülkenin Rusya ile en büyük kara sınırına sahip olması yanı sıra, Rus nüfusun Kazakistan içindeki payı, ortak güvenlik ve ekonomi, siyaset oluşturma, malların ve insanların serbest dolaşımı gibi konuları kapsayan anlaşmalar imzalanmıştır.

Bu iki ülke arasındaki ilişkiler 1995 yılında başlamış ve yılın ilk ayında iki ülke arasında sınır, gümrük, ekonomi, vatandaşlık ve askeri alanlarda 17 adet sözleşme yapılmıştır. 1999'da ise bu dostluk ve işbirliği anlaşmaları daimi bir anlaşmayla pekiştirilmiştir. İki ülke arasında sadece 1992-1998 yılları arasında toplam 213 ikili anlaşma ve sözleşme imzalanmıştır (Hekimoğlu, 2007: 146).

2000'li yıllarda bu iki ülke arasında ciddi anlamda hem ihracat hemde ithalat gerçekleştirilmekteydi. Diğer bir ifade ile Kazakistan Belarusya'dan sonra Rusya'nın başlıca ticaret ortaklarından biri olup, Rusya'nın toplam ihracatı içinde Kazakistan'ın payı % 19 olup, iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi ise yıllık 10 milyar doların üzerinde seyretmektedir.

Orta Asya Ülkeleri enerji ve doğal kaynaklar yönünden Rusya için büyük bir jeopolitik öneme sahiptir. Kazakistan ise diğer Orta Asya ülkelerinden farklı olarak bölgede en büyük petrol rezervine sahip olduğundan Rusya için ayrı bir önem taşımaktadır. BP'nin verileri incelendiğinde Kazakistan'ın petrol üretiminin son yıllarda 2005-2012 yılları arasında yaklaşık 20 milyon ton arttığı görülmektedir (BP Dünya Enerji İstatistikleri Değerlendirmesi, 2013: 8).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Rusya, enerjinin ve doğal kaynakların üretilmesi, transfer edilmesi açısından, Merkez Asya ülkelerinden özellikle Kazakistan'daki etkinliğini artırmak birinci hedefi iken, ikinci hedefi de; bölgedeki enerji rekabetinde ABD başta olmak üzere Batılı Ülkeleri bölgeden uzaklaştırarak önceden olduğu gibi, aktör konumunu devam ettirmek istiyor. Bu durumun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini ise zaman gösterecektir.

Sonuç itibariyle AEB üye ülkeler arasında yatırım politikalarının uyum sağlayıp sağlayamayacakları konusunda aktör güç konumunda olan ülke Rusya olup, Rusya ile birlik üyesi ülkeler arasında sadece Kazakistan-Belarusya arasında nispeten (orta seviyede) bir uyumdan söz etmek mümkün iken birliğin diğer üye ülkeleri için bunu söylemek mümkün değildir.

SONUÇ

Bu çalışma ile araştırılmak istenen esas konu: Avrasya Coğrafyasında (29 Mayıs 2014 tarihinde) yer alan beş ülkenin katılımıyla (Rusya, Kazakistan, Belarusya, Ermenistan, Kırgızistan) tarafından kurulmuş olan Avrasya Ekonomik Birliği'nin; olabirliliği analiz edilmeye çalışılmıştır. AEB için örnek teşkil eden ve geçmişte altı Batı Ülkesi tarafından (25 Mart 1957'de Roma'da imzalanarak 1 Ocak 1958 tarihinde) yürürlüğe giren o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) şimdiki adıyla Avrupa Birliği (AB) gibi başarılı bir entegrasyon olarak varlığını devam ettirip ettiremeyeceğini "Bağımlılık Teorisi" ve bir ekonomik entegrasyonun başarılı olabilmesi için gerekli şartlar göz önünde bulundurarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Araştırma bulguları sonucunda “**Bağımlılık Teorisi**” çerçevesinde Rusya’nın birlik üyesi ülkeler arasında hakim bir güç olduğu tartışmasıdır. Bu nedenle kendi etki alanında bulunan birlik üyesi diğer ülkelerin kendisinden başka hiçbir ülkenin etki alanına girmesini istememekte olup, bu ülkelerle siyasi, sosyal, ekonomik, askeri ve daha birçok alanlarda anlaşmalar imzalayarak, yine zaman zaman bu ülkelerin kalkınmalarını artırmaya yönelik bir takım yatırımlar da yaparak kontrol altında tutmayı amaç edindiği görülmektedir. Bunun en bariz örnekleri ise başta Kazakistan olmak üzere yapmış olduğu (250’nin üzerindeki antlaşmayla) birliğin diğer ülkeleriyle gerçekleştirmiş olduğu farklı alanlardaki birçok anlaşma en bariz örneklerini oluşturmaktadır. Ayrıca, Avrasya’nın Batı ile ilişkilerini özellikle de enerji kaynaklarının Kafkasya üzerinden Batı’ya akışını önlemeye yönelik anlaşmaların yapıldığı görülmektedir. Amaç, Avrasya’daki “**Yeni Büyük Oyun**” un diğer aktörleri olan ABD ve Çin ile yaşanan büyük rekabette bu ülkeleri Avrasya coğrafyasına girmelerini engellemek.

Ancak, Rusya’nın 11 Eylül sonrasında her ne kadar Amerika ve Batı menşeli firmaların Hazar Havzası’nda yatırım yapmalarını engellemek istese de ABD ve Batı Ülkeleri Avrasya Coğrafyasından çekilmek gibi bir tutum içinde olmadıkları açıkça görülmektedir. Aksine Avrasya coğrafyasında yer alan ülkelerle daha fazla yatırım yapmak ve daha fazla ikili ticari ekonomik ilişkileri geliştirme çabası içerisindedir. Bu durum ABD ve Batı ülkeleri’nin son yıllarda AEB’ne üye olan ülkelere gerçekleştirmiş oldukları ihracat, ithalat ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki artışlardan da açıkça görülmektedir. Hatta birlik üyesi bazı ülkelerle Rusya’dan daha büyük oranlarda ihracat ve ithalat paylarına sahiptirler.

Avrasya ülkelerinin birlik oluşturma aşamasına gelinceye kadar geçirmiş oldukları süreci kısaca şu şekilde değerlendirmek mümkün. Ancak, Avrasya ülkeleri dünya ticaret sistemine entegrasyon sürecinin başında SSCB’den devrıldıkları “ölü ekonomiye” sahipti. 1994-1998 dönemi, mal ticareti için Avrasya ülkelerinde yaşanan geçiş sürecinden dolayı yavaş büyümenin yaşandığı bir dönemdi. 1998 krizinden etkilenen mal ticareti, 2001-2008 döneminde hızlı bir büyüme sürecine girdi. Bu dönem birlik üyesi ülkelerin makro ekonomik göstergelerinin maksimum seviyeye ulaştığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Ancak 2008 küresel ekonomik krizin ortaya çıkmasıyla birlikte birlik üyesi ülkelerin bu krizden daha ciddi bir oranda etkilendikleri görülmektedir. 2012 yılına gelindiğinde ise bu durum değişti. Üretimdeki artışlarla birlikte bölge içi ticari akımlarda ülkeler arasındaki payların büyüklükleriyle birlikte sıralamalarda değişti. Avrasya ülkelerinin (Belarusya hariç) ihracatında ve ithalatlarında Rusya’nın payı azalırken, birlik üyesi ülkelerin de Rusya ‘ya yapmış oldukları ihracat ve ithalat miktarlarında büyük düşüşler görülmeye başladı. AEB’ne üye olan ülkelerin ticari partnerleri içinde artık Rusya’nın yerini ABD, Almanya, Hollanda, İtalya başta olmak üzere birçok batı ülkesi almaya başladı. Kısacası, 2012 sonrasında Rusya’nın ihracat ve ithalatta AEB’ne üye olan ülkeler üzerindeki (Belarusya hariç) etkinliği ortadan kalkmaya başlamıştır

Mevcut gelişmeler ışığında oluşturulan AEB'nin olabirliliği değerlendirildiğinde ise, birliğin bir AB gibi; siyasi, sosyal, ekonomik, askeri ve yine AB'nin yapısındaki tüm organları (mali mevzuatından tutunuzda , ortak para, ortak parlamento, Avrupa Merkez Bankası, v.s.) bir yapılanmanın oluşturulması şimdilik mümkün görülmemektedir. Ayrıca birlik üyesi ülkelerin gerek ekonomik gelişmişlik, tamamlayıcılık ve rakip olma, ödemeler dengesi –döviz kur politikaları, siyasi ve kültürel benzerlikleri ile yatırım politikaları bakımından değerlendirilmesi yapıldığında; birlik üyesi ülkeler arasında bir uyum görülmemekte. Şöyle ki;

- **Birliğe üye olan ülkeler arasında ekonomik gelişmişlik bakımından benzerlikler:** Birlik üyesi ülkelerin makro ekonomik büyüklükleri metin içerisinde ki tablolarda detaylı bir şekilde verildiği için burada tekrar yer verilmemiştir. Ancak bu veriler incelendiğin de birliğe üye ülkeler arasında (makro ekonomik göstergeleri bakımından) en büyük ekonomik verilere sahip olan ülkenin tartışmasız Rusya olduğu açıkça görülmektedir. Veriler bize aynı zamanda birlik üyesi ülkeler arasında ekonomik gelişmişlik bakımından büyük farklılıkların olduğunu açıkça göstermektedir.
- **Tamamlayıcı ve rakip olma bakımından:** Sadece Rusya -Kazakistan ve az da olsa Belarusa arasında söz konusu olup, birliğin diğer ülkeleri arasında böyle bir durum söz konusu değildir.
- **Ödemeler dengesi ve döviz kur politikaları bakımından:** Rusya ve Kazakistan'ın dışındaki diğer üç ülkede GSYİH'ları ile karşılaştırıldığında büyük oranda açık vermektedirler. Birlik üyesi ülkeler arasında uyumdan bahsetmek mümkün değil.
- **Siyasi ve kültürel benzerlikler:** Birlik üyesi ülkelerin uzun yıllardan beri birlikte yaşaması nedeniyle farklı dini inançlar, farklı kültürler olsa da nispeten uyumun olduğu söylenebilir.
- **Yatırım politikaları ve entegrasyon bakımından:** Rusya ve Kazakistan arasında özellikle enerji, nükleer enerji , petrol ve petrol atıkları ile diğer değerli madenler arasında nispeten uyum sağlanırken birliğin diğer üye ülkeleri arasında birliktelikten bahsetmek oldukça zor.

Sonuç itibariyle; Rusya'nın her ne kadar Avrasya Ekonomik Birliği düşüncesi Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev tarafından ortaya atılmış olsa da bu düşüncüyü hayata geçirmede etkin rol oynayan kişinin Putin olduğu görülmektedir. Rusya, böyle bir birliği oluşturarak AEB üyeleri arasında aracı olarak yapıcı bir rol üstlendiğini kabul etmekte ve bir uluslararası ekonomik birlikteliklerde kazananın her zaman gelişmiş ekonomiye ve ileri teknolojiye sahip olan ülkeler olduğunu da vurgulamaktadır. Ancak şu ana kadarki AEB tecrübesi, böyle bir bütünleşme hareketinin tüm ticari kısıtlamaların kaldırılmadığını; sermaye, mal ve hizmet dolaşımının gerçek anlamda serbest olmadığı sürece üye ülkeler arasında ekonomik büyümeyi teşvik edemeyeceğini ve bu durumdan da en büyük kazancın yine Rusya tarafından sağlandığı açıkça görülmektedir. Çalışmada, Rusya'nın

AEB'den etkin şekilde istifade ederek bölgedeki Rus nüfuzunu sağlamlaştırma adına bir mekanizma olarak algıladığı iddiası doğrulanmaktadır. Zira çalışmada elde edilen bilgilerden hareketle, birliğe üye ülkelerin şimdiye kadar AEB'nin avantajlarından yararlanma konusunda arzu ettikleri faydayı sağlayamadıkları; ülkelerin makro ekonomik verilerinden de açıkça anlaşılmaktadır.

Son söz; AEB'nin uluslararası teorisyenlerinin etkin bölgesel bütünleşme (Effective Regional Integration) olarak adlandırdıkları bir oluşumun yapısal gereksinimlerini asgari derecede mevcut veriler ve mevcut koşullar altında karşılamamaktadır. Farklı siyasi sistemler, ekonomik koşullar ve izlenen ekonomik politika farklılıkları nedenleriyle entegrasyonu/birlikteliği her ne kadar daha az etkin kılmakta veya yavaşlatmaktaysa da nispi bir başarının elde edilebilmesinin önünde engel bulunmamaktadır. Bu durum Avrasya Ekonomik Birliği için de geçerlidir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akhundzade, Emin., (2014), “Avrasya ve Gümrük Birliği: Avantajlar ve Dezavantajlar”,
- Barak, Osman – Doğanay, Murat., (2012), “Kazakistan –Rusya-Belarus Gümrük Birliği Anlaşmasının Türkiye'nin İhracatı ve Kazakistan'daki Türk Yatırımları Üzerine Etkisi”, International Conference on Eurasian Economies 2012, s.268-275.
- Batmaz, Nihat., (2003), Kazakistan'ın Sosyo-Ekonomik Analizi ve Türkiye İlişkileri”, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1. Baskı, Yayın No:1343, İstanbul.
- BP, (2013), BP Statistical Review of World Energy” June 2013.
- Dugin, Aleksandr., (2003), Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım, Çev: Vügar İmanov, Küre Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
- Dugin, Aleksandr., (2010), Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım, Çev: Vügar İmanov, Küre Yayınları, 7.Baskı, İstanbul.
- Dünya Bülteni., (2015), Rusya-Kazakistan Ticaret Hacmi Küçüldü. 21 Mart 2015.
- Eurasia Net, Is Kazakhstan Getting Eurasian Union Blues?, 9 April 2016.<http://www.refworld.org/docid/5704c1ba4.htm>. (Er.Tarihi:15.02.2017).
- Gilpin, Robert.,(1987), The Political Economy of International Relations. Pirinceton University Press. New Jersey.
- Golovko, Anna., (2013), “Avrasya Ülkelerinin Dünya Ticaret Sistemine Entegrasyonu”, Çankırı Karatekin Üniver., Avrasya Stratejisi Dergisi 2(2): s.167-192.
- Gürbüz, M.- Karabulut, Murat., (2009), “SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Sosyo-Ekonomik Benzerlik Analizi “Bilgi, Yaz/2009, Sayı:50:s:31-50.
- Hekimoğlu, A.Nauşabay., (2007), Rusya'nın Dış Politikası, Vadi Yayınları, 1.Baskı.Şubat, 2007.
- <http://www.dunyabulteni.net/haber/325274/rusya-kazakistan-ticaret-hacmi-kuculdu>, (Erişim Tarihi: 14.02.2017).
- İşbirliği Alternatifi, International Conference on Eurasian Economies, 2010.
- Kassinova, Nargis., (2012), Kazakhstan and Eurasian Economic Integration: Quick start, Mixed Results and Uncertain Future, Russian Nei Reports, No:14, 2012,pp.20-21.

- Kibar, Tamina., (2007), “Avrasya Ekonomik Ortaklığı”, [http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp? Kat102&yazi=163](http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?Kat102&yazi=163), (Erişim Tarihi: 07.02.2017). s.1-5.
- Kireyev, Nikolay., (2009), Avrupa Konseptleri Işığında Rusya-Türkiye İlişkileri, Derleyen: Gülten Kazgan –Natalya Ulçenko, Bilgi Üniversitesi Yayınları, Yayın No:45, İstanbul.
- Kliner, James., (2011), “Kazakhstan Welcomes Putin’s Eourasian Union Concept”, The Telegraph. 6 October 2011. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kazakhstan/8808500/kazakhstan-welcomes-putin-Eurasian-Union-Concept.thm>. (Erişim Tarihi: 08.02.2017).
- Makhanov, Kanat., (2016), Perspectives of Free Trade Regime Between EEU and China, Eurasian Research Institute (e-buletin), 22-28-2016, No:91. http://Eurasian-research.org/sites/default/Files/Weekly_ebulten_22.11.206_No%2091.pdf. (Erişim Tarihi: 19.02.2017).
- Özbay, Hüseyin., (2014), “Bölgeselleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Sovyet Sonrası Rusya-Kazakistan-Kırgızistan İlişkileri Bir Değerlendirme”, Bartın Üni., İİBF. Dergisi, Yıl 2014: Cilt:5, Sayı: 9, s.99-126.
- Primbayev, Cusup - Ganiyev, Cusus., (2010), Avrasya Ekonomik Topluluğu: Bir İktisadi
- Putz, Caterina., (2016), Putin and Nazarbayev Trade Compliments at Business Forum, THE DIPLOMAT, 05 Ocak 2016). <http://trediplamat.com/2016/10/putin-and-nazarbayev-trade-comhliments-at-businessform/>, (Erişim Tarihi: 14.02.2017).
- Statical Agency of the Republic of Kazakhstan Za gody nezavisimasti 1991-2010 (Kazakhstan During the Years of Indepence) Astana, 2011.
- Suverenitet ne ikona (Egemenlik Simge Değildir), Gazeta.ru, 24 October 2013. http://www.gazeta.ru/business/2013/2013/10/24/5722545_shtm, (Erişim Tarihi: 14.02.2017).
- Tüymebayev, Canseyit., (2015), “Evrasya Ekonomik Birliği ve Üye Ülkelere Katkıları”, Ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=181&lang=TR (Erişim tarihi: 02.02.2015).
- Wallerstein, Immanuel., (2012), Bildiğimiz Dünyanın Sonu. Çev:Tuncay Birkan, Nisan, 2012, Metis Yayınları, 4. Basım, İstanbul.
- WTO, (2006), International Trade Statistics. WTO Publicatons, Switzerland.

**EXCHANGE RATE VOLATILITY, INFLATION AND INTERNATIONAL TRADE:
THEORY AND EVIDENCE****Hüseyin KAYA¹, Sadettin Haluk ÇİTÇİ²**¹Istanbul Medeniyet University, ²Gebze Technical University**Abstract**

In this study, we investigate the effect of volatility in exchange rate on price of imports goods and inflation. We argue that when exchange rate volatility is high, price of import goods increases much more than the rise in exchange rate. As a result, changes in exchange rate volatility is reflected to domestic inflation. We build a model in order to better crystallize the point we are making. We formally show that when the local currency depreciates, import price increases more than the change in the exchange rate. Conversely, when the local currency appreciates, import prices do not fall as much as the change in the exchange rate. Moreover, we empirically analyze the impact of exchange rate volatility on inflation by using quarterly data from 34 countries. The estimation results of all specifications suggest that the volatility of exchange rate has significant and positive effect on inflation. An increase in the volatility of exchange rate gives rise to an increase in inflation.

***Keywords:** exchange rate volatility, inflation, international trade*

Introduction

Exchange rate fluctuations are important for Central Banks at least for two reasons. First, after 2007 global financial crisis, Central Banks have put more weight on financial stability and exchange rate fluctuations are known to be important for financial stabilization. Second, fluctuations in exchange rate may reflect their effects on domestic inflation which is the primary objective of almost all Central Banks. The second effect, called as the exchange rate pass through in the context of the recent literature more specifically refers to the effect of a change (either increase or decrease) in the exchange rate on the overall price level.

Policymakers concern on the exchange rate pass through because the exchange rate pass through is a critical element of overall price stability in a country, is important for allocative efficiency and harm disinflation process. In this study, we investigate the effect of volatility in exchange rate on price of imports goods and inflation. We theoretically demonstrate the effect of exchange rate fluctuations on domestic inflation. We also empirically show that there is significant and positive impact of an increase of exchange rate We consider

an environment with incomplete financial markets, importer firms concerning both the level of their profit and variance of it. Importer firms maximizing mean-variance profit function tries to reduce variance of profits. We argue that when exchange rate volatility increases, importer firms sets higher markups in advance even if there is not a significant depreciation of the local currency. This results stems from the fact that when there is a rise in exchange rate volatility, an importer firm tries to insure itself from the expected currency depreciations and so puts a higher price for the imported product ex ante. As a result, changes in exchange rate volatility are reflected to domestic inflation. We formally show that when the local currency depreciates, import price increases more than the change in the exchange rate. Conversely, when the local currency appreciates, import prices do not fall as much as the change in the exchange rate.

In the second part of the study, we empirically investigate the effect of exchange rate volatility on domestic inflation. We use quarterly data from 34 countries where the number of countries is restricted by data availability. Since our data have a large time dimension, we employ fixed effect estimator. The estimation results of all specifications suggest that the volatility of exchange rate has significant and positive effect on inflation. An increase in the volatility of exchange rate gives rise to an increase in inflation. The effect of change in exchange rate on inflation is consistent with the results of the exchange rate pass-through to consumer prices literature which suggest that a depreciation in exchange rate increases inflation. Moreover, the positive effects of output gap and change in energy prices are in line with the economic theory and empirical studies.

There is an extensive literature on the effects and mechanisms of exchange rate pass through. The current literature provide substantial evidence for the significant effect of exchange rate pass through on inflation, specially for developing and CIS countries. For example, Leigh and Rossi (2002), Kara and Ögünç (2008) empirically show that depreciation in domestic currency significantly rises inflation in Turkey. Zorzi, Hahn and Sanchez (2007) provide evidence for the significant effect of exchange rate pass through in 12 Emerging Market Economies. Razafimahefa (2012) shows that exchange rate pass through holds also in Sub-Saharan countries. Korhonen (2005) finds that exchange rate movements have a significant effect on inflation rates in Commonwealth of Independent States. Similarly, Motukeeva (2015) studies exchange rate pass through in Kazakhstan in the period from 1994 to 2015.

Existing literature have studied movements in exchange rates. Differently from the previous studies in the literature, we focus on the volatility of exchange rate rather than

exchange rate movements. To the best of our knowledge, this is the first study theoretically investigating the impact of exchange rate volatility on inflation and empirically analyzing this relation.

The rest of the paper as follows. In the next section, we develop a theoretical model to analyze the relation between exchange rate volatility and inflation. The following analysis section presents theoretical results. The next section summarizes empirical methodology and data. In the following section, we present estimation results. The last section concludes.

Theoretical Model

We present a stylized model in order to better focus on the point we are trying to show. Consider a domestic firm in a monopolistically competitive environment that imports consumer goods from abroad and sells it to domestic consumers. The imported products are differentiated in some dimensions from the other goods. Domestic consumers value the difference between domestic goods and imported goods. To be more specific, assume that each firm faces a linear demand curve. Suppose that this linear demand curve is written as

$$Q_t = a - \beta(P_t - X_t) \quad (1)$$

where Q_t is quantity, P_t is price of the imported goods, X_t is the average price of other domestic (differentiated) goods. a_t and β are demand parameters.

The firm has marginal cost of P_t^* in terms of foreign currency. Suppose that the nominal exchange rate S_t (units of domestic currency per unit of foreign currency) is a random variable and is given exogenously. The firm sets its price before the realization of the exchange rate. The firm's profit at any period t is given by

$$\pi_t = Q_t(P_t - S_t P_t^*). \quad (2)$$

Last, we assume that financial markets are incomplete and so firms may act as though they are risk averse (see Banal-Estanol and Ottaviani, 2006). Specifically, the firm maximizes a mean-variance utility function where $\lambda > 0$ represents its risk aversion:

$$U(P_t, S_t, P_t^*) = E[\pi_t] - \frac{\lambda}{2} \text{var}(\pi_t). \quad (3)$$

The variance of the firm's profit represents its risk, and the firm's risk aversion measures how the firm weights the variance compared to the expected profit. Last, we assume that the market share of imported products in the domestic market strictly positive. In the next section, we present analytical results of the model.

Theoretical Analysis

The firm maximizes its profit function (3) given the exchange rate S_t and marginal cost of P_t^* in terms of foreign currency.

After substituting (1) and (2) into (3), the firm's maximization problem boils down to the following equation:

$$\max_{P_t} \{E[(a - \beta(P_t - X_t))(P_t - S_t P_t^*)] - \frac{\lambda}{2} \text{var}((a - \beta(P_t - X_t))(P_t - S_t P_t^*))\} \quad (4)$$

Maximization of this problem is equivalent to the following

$$\max_{P_t} \{E[(a - \beta(P_t - X_t))(P_t - S_t P_t^*)] - \frac{\lambda}{2} (\beta(P_t - X_t) - a)^2 (P_t^*)^2 \text{var}(S_t)\} \quad (5)$$

Deriving the first-order condition with respect to P_t yields optimal pricing

$$P_t = \frac{a + \beta(S_t P_t^* + a\lambda(P_t^*)^2 \text{var}(S_t) + X_t) + \beta^2 \lambda(P_t^*)^2 \text{var}(S_t) X_t}{(2 + \lambda(P_t^*)^2 \text{var}(S_t) \beta)^2} \quad (6)$$

If the exchange rate remains constant the price of the imported good will be equal to:

$$\frac{a}{2\beta} + \frac{S_t P_t^* + X_t}{2} \quad (7)$$

Now, we analyze how exchange rate fluctuations affect the price decision of the importer. In order to do so, we take derivative of P_t with respect to $\text{var}(S_t)$.

$$\frac{\partial P_t}{\partial \text{var}(S_t)} = \frac{\lambda(P_t^*)^2 (a + \beta(X_t - S_t P_t^*))}{(2 + \lambda(P_t^*)^2 \text{var}(S_t) \beta)^2} \quad (8)$$

Denominator is positive. When $Q > 0$, demand equation implies that $a + \beta X_t > \beta P_t$. Moreover, $S_t P_t^*$ constitutes the marginal cost of the firm. Thus, $P_t \geq S_t P_t^*$ should hold. As a result, the term $a + \beta(X_t - S_t P_t^*)$ in numerator in (8) is also positive. Hence, we can conclude that price the firm set, P_t , increases with the variance of the exchange rate.

Proposition 1 *Rise of exchange rate volatility, $\text{var}(S_t)$, increases local prices of imported goods, P_t .*

This result implies that when the local currency depreciates import price, P_t , increases more than the change in the exchange rate. Conversely, when the local currency appreciates,

import price, P_t , does not fall as much as the change in the exchange rate. The next proposition summarizes this result.

Proposition 2 *When the local currency depreciates, import price, P_t , increases more than the change in the exchange rate. Conversely, when the local currency appreciates, P_t does not fall as much as the change in the exchange rate.*

Proposition 1 and 2 imply that as long as the market share of imported goods is positive, an increase in the volatility of exchange rate causes the rise of inflation. Proposition 1 also imply that even if the exchange rate does not increase (local currency does not depreciate), only a rise in the exchange rate volatility increases domestic inflation. This results from the fact that when exchange rate volatility increases, the importer firm sets price of imported goods higher in advance in order to insure itself from a possible rise in the exchange rate (depreciation).

Corollary 1 *Domestic inflation rises as a result of an increase in the exchange rate volatility.*

Results of our simple model shows that in a monopolistically competitive environment with incomplete financial markets, there is an effective channel between exchange rate volatility and domestic inflation. The next section demonstrates that results of our theoretical model is not only a theoretical possibility by showing empirical validity of our theoretical results.

Data and Empirical Model

In order to investigate the effect of exchange rate volatility on inflation empirically, we employ an open market Philips curve specification

$$\pi_{it} = \beta_0 + \beta_1\pi_{it-1} + \beta_2\Delta ex_{it} + \beta_3vol_{it} + \lambda Z_{it} + \alpha_i + u_{it} \quad (1)$$

where π_{it} is inflation, Δex_{it} is the change in exchange rate, vol_{it} is the volatility of exchange rate, Z_{it} is a vector of control variables and α_i is fixed effects which capture the countries' specifics and allows for individual heterogeneity in the levels of variables. Mankiw and Reis (2002) argues that if a Phillips curve aims to explain the data it must allow for inflation inertia. Thus, lagged inflation term is included to the model to capture the inflation inertia. When lagged dependent variable is used as an independent variable in fixed effect specification, this gives rise to Nickell bias. However, this bias diminishes as the time dimension of panel increases and the fixed effect estimators become consistent in case of large T (Baltagi, 2001). Since our data have a large time dimension, we employ fixed effect estimator.

We use quarterly data from 34 countries where the number of countries is restricted by data availability. The list of the countries and the sample coverage for each country is given in the appendix.

The inflation rate is the first difference of logarithm of seasonally adjusted consumer price index (CPI). For the exchange rate we use nominal exchange rate which is measured by home currency per US dollar exchange rate. Thus, a positive change in an exchange rate means depreciation of the local currency and a negative change means appreciation of the local currency.

We use alternative measures for the exchange rate volatility¹. The first measure is the quarterly standard deviation of first difference of logarithm of monthly nominal exchange rate, $\Delta ex_{,}$.

The second measure of the volatility of exchange rate is the square root of the quarterly average of the sum of squares of Δex ; $\sqrt{1/3 \sum_{m=1}^3 \Delta ex_{im}^2}$

The third measure is the square root of the conditional heteroscedastic variance from GARCH(1,1) specification.

As (Z) controls, we use proxies for demand and supply shocks. To capture demand effects the output gap is used. We employ HP filter for the output gap estimation in which gap is measured by the difference between log of real GDP and HP filter. In order to take into account the supply shocks we use first difference of logarithm of energy price index and non-energy commodity price index.

CPI, nominal US dollar exchange rate and real GDP data are collected from International Financial Statistics. Energy and non-energy commodity price indices are collected from World Bank.

Estimation Results

The estimation results for Eq.1 are reported in Table 1. The second column of the table reports the estimation results when quarterly standard deviation of first difference of logarithm of monthly nominal exchange rate is used as a measure for volatility of exchange rate. The third column reports the estimation results when quarterly average of sums square of monthly change in exchange rate is used for this purpose. The fourth column shows the estimation results when conditional volatility is estimated from a GARCH specification.

Table 1: Estimation Results

¹ For a review of exchange rate volatility measures see Bahmani-Oskooee and Hegerty (2007)

	I	II	III	IV	V	VI
Lagged inflation	0.4956	0.4596	0.3731			
	(0.0356)**	(0.0355)**	(0.0575)**			
Change in exchange rate	0.4751	0.3443	0.4731	0.7247	0.4905	0.5600
	(0.0544)**	(0.0435)**	(0.0489)**	(0.0716)**	(0.0570)**	(0.0560)**
Volatility 1: Std. dev	0.3105			0.3789		
	(0.0546)**			(0.0804)**		
Volatility 2: Ssquare		0.4550			0.6447	
		(0.0558)**			(0.0704)**	
Volatility 3: Garch			0.3400			0.5710
			(0.0435)**			(0.03387)**
Output gap	0.0004	0.0006	0.0011	-0.0000	0.0004	0.0014
	(0.0002)	(0.0002)**	(0.0002)**	(0.0004)	(0.0004)	(0.0002)**
Change in energy prices	0.0239	0.0250	0.0229	0.0250	0.0267	0.0236
	(0.0079)**	(0.0078)**	(0.0069)**	(0.0063)**	(0.0063)**	(0.0055)**
Change in non-energy prices	0.0168	0.0164	0.0139	0.0214	0.0210	0.0161
	(0.0108)	(0.0106)	(0.0101)	(0.0130)	(0.0125)	(0.0115)
Cross section fixed effect	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Observations:	4510	4510	4510	4510	4510	4510
R-squared:	0.5629	0.5848	0.572	0.3724	0.4276	0.4816

Note: Robust standard errors are reported in parenthesis. ** and * indicates indicate hypothesis of no effect can be rejected at the 1 and 5 percent significance level, respectively.

The estimation results of all specifications suggest that the volatility of exchange rate has significant and positive effect on inflation. An increase in the volatility of exchange rate gives rise to an increase in inflation. The effect of change in exchange rate on inflation is consistent with the results of the exchange rate pass-through to consumer prices literature which suggest that a depreciation in exchange rate increases inflation. Moreover, the positive effects of output gap and change in energy prices are in line with the economic theory and empirical studies.

The last three column of the table shows the estimation results when lagged inflation is removed from the equation. When we drop lagged inflation from the equation, we find similar results. The magnitude of coefficients of change in exchange rate and volatility of exchange rate is found to be higher in the case of no lagged inflation. This result indicates that uncontrolled inertia effect gives rise to an upward bias in the estimated coefficients of change in exchange rate and volatility of exchange rate.

Conclusion

When financial markets are incomplete, firms consider both their profit level and variance of their profit. In such an economic environment, firms that import goods from other countries take exchange rate volatility into account. This leads importer firms to set higher markups in advance when there is a rise in exchange rate volatility. As a result, in addition to exchange rate movements, exchange rate volatility may have an impact on domestic inflation.

In this study, we first theoretically demonstrate a mechanism showing how exchange rate volatility may affect the domestic price level. We establish that even there is no increase in foreign prices of imported goods and no depreciation in exchange rate, a rise in exchange rate volatility increases domestic price level. We also employ an empirical model and show that exchange rate volatility significantly and positively affects domestic price levels for the data covering 34 countries.

The established results have important policy implications. Although inflation targeting Central Banks are often criticized for interventions in exchange rate movements, our results suggests that targeting exchange rate stability may be necessary objective for disinflation policy.

References

Bahmani-Oskooee, M., & Hegerty, S. W. (2007). Exchange rate volatility and trade flows: a review article. *Journal of Economic Studies*, 34(3), 211-255.

Baltagi, B. (2008). *Econometric analysis of panel data*. John Wiley & Sons.

Beckmann, E. & Fidrmuc, J. (2013). Exchange Rate Pass-Through in CIS Countries. *Comparative Economic Studies*, 55 (4), 705–720.

Ca' Zorzi, M., Hahn, E. & Sánchez, M. (2007). Exchange Rate Pass-Through In Emerging Markets. *European Central Bank Working Paper Series*, No 739 / March 2007.

Kara H., & Ögünç, F. (2008). Inflation Targeting and Exchange Rate Pass-Through: The Turkish Experience. *Emerging Markets Finance & Trade*, 44(6), 52-66.

Korhonen, L. (2005). A note on exchange rate pass-through and its asymmetry in CIS countries. *Working Paper*.

Leigh D., & Rossi, M. (2002). Exchange Rate Pass-Through in Turkey. . *IMF Working Paper* WP/02/204.

Mankiw, N. G., & Reis, R. (2002). Sticky information versus sticky prices: a proposal to replace the New Keynesian Phillips curve. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1295-1328.

Motukeeva, A. (2015). Exchange Rate Pass-Through into Domestic Prices in Kazakhstan. *Master Thesis*.

Razafimahefa, I. (2012). Exchange Rate Pass-Through in Sub-Saharan African Economies and its Determinants. *IMF Working Paper*, WP/12/141.

Appendix

Countries	Sample
Argentina	1990q1-2014q3
Austria	1970q1-2014q3
Australia	1970q1-2014q3
Belgium	1980q1-2014q3
Brazil	1995q1-2014q3
Canada	1970q1-2014q3
Chili	1980q1-2014q3
China	2000q1-2014q3
Check Republic	1994q1-2014q3
Denmark	1970q1-2014q3
Finland	1970q1-2014q3
France	1970q1-2014q3
Germany	1970q1-2014q3
Honk-Kong	1973q1-2014q3
Hungary	1995q1-2014q3
India	1996q1-2014q3
Indonesia	1997q1-2014q3
Israel	1970q1-2014q3
Italy	1980q1-2014q3
Japan	1970q1-2014q3
Korea	1970q1-2014q3
Luxemburg	1995q1-2014q3
Mexico	1980q1-2014q3
Netherland	1970q1-2014q3
New Zealand	1982q1-2014q3
Norway	1970q1-2014q3
Poland	1995q1-2014q3
Portugal	1978q1-2014q3
South Africa	1970q1-2014q3
Spain	1970q1-2014q3
Sweden	1970q1-2014q3
Switzerland	1970q1-2014q3
Turkey	1987q1-2014q3
Untied Kingdom	1970q1-2014q3

TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN' DA HAYVAN BESİCİLİĞİNİN KARŞILAŞTIĞI RİSKLERİN FİNANSAL AÇIDAN ANALİZİ

İ.Emre GÖKTÜRK¹, H.Serdar YALÇINKAYA²

¹Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Görevlendirme) ve Necmettin Erbakan Üniversitesi Öğretim Üyesi, iegokturk@gmail.com

²Necmettin Erbakan Üniversitesi, Öğretim Üyesi, syalcinkaya@konya.edu.tr

ÖZET

Yakın gelecekte dünya nüfusundaki artış, şehirleşme, küreselleşme ve gelir artışı hayvansal ürünlere olan talep artışını da beraberinde getirecektir. Çalışmada artan talebi karşılayacak ülkeler arasında yer alan ve bu sektörün gelişimi için hertürlü imkana sahip olan iki ülke, Kazakistan ve Türkiye hayvancılık sektörü finansal risklerini tespiti amacı ile karşılaştırılmıştır. Bu doğrultuda çalışma hayvan besiciliğinin yoğun olarak yapıldığı Kazakistan' nın Almatı, Jambul ve Güney Kazakistan (AJGK) ve Türkiye' de KOP bölgesi ; Konya, Karaman, Aksaray ve Niğde il sınırlarında bulunan çiftçilere yapılan anketler değerlendirilerek gerçekleştirilmiştir.

Finansal açıdan analiz edildiğinde AJGK çiftçilerinin kaynak yapısının uzun vadeli kredilerden oluştuğu, Türkiye' de ise özkaynak yoğunluklu olduğu, KOP bölge çiftçilerinin gelir, satış vadesi, tahsilat sorunları konusunda AJGK bölge çiftçilerine göre finansal açıdan daha az riske sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Türkiye, Hayvancılık, Finansman

ABSTRACT

The increase in the world population, urbanization, globalization and income growth in the near future will also bring together demand increase for animal production. In this study, livestock sectors of Turkey and Kazakistan where are among the countries that will meet the increase demand and have all kinds of opportunities for development of this sector have been compared to identify financial risks of live stock sector. For this purpose the study has been carried out by assessing the surveys made with the farmers in the provinces of Kazakhstan in Almaty, Jambul and Southern Kazakhstan where livestock is intensively engaged in and in Turkey in KOP region ; Konya, Karaman, Aksaray and Nigde .

When financially analyzed, it has been identified that the weld structure of farmers of AJGK consists of long term credits, while in Turkey it mostly consists of equity capital, and the farmers in KOP region have less risk in terms of income, credit sale, collection of revenue compared to those of AJGK region.

Keywords: Kazakhstan, Turkey, livestock, finance

GİRİŞ

Hayvan besiciliği tarım ekonomisi içinde yer alan önemli sektörlerden birisidir. Dünya da Tarım kaynaklı gayri safi hasılanın %40 ını oluşturmaktadır. Aynı zamanda 1,3 milyar insana istihdam ve yaklaşık bir milyar açlık sınırındaki insana da geçim kaynağı oluşturan önemli bir sektördür. (Erb K.H., Mayer A., 2012; 7 ; WorldBank,2009;1)

Dünya nüfusundaki artışa bağlı olarak gıda pazarının global olarak kendisini yeniden yapılandırmaktadır. FAO ya göre artan nüfusa bağlı olarak dünya hayvansal gıda tüketiminin

2030'a kadar %50 ve 2050 yılında da %70 oranında artması beklenmektedir. (Deloitte, 2013;73)

Hayvan besiciliği artan talebin karşılanmasına yönelik günümüzde hayvancılık açısından elverişli bir iklim ve toprağa ve aynı zamanda tarım ekonomisi açısından geçmiş bilgi ve birikime sahip ülkelerin tarım politikalarını artırmaya yönelik yapacakları çalışmalar, hayvansal gıda üretiminin ana kaynağı olan hayvan besiciliği ile uğraşan çiftçi ve işletmelerin geliştirilmesine yönelik olmalıdır. Yapılacak çalışmalarda hayvan besiciliğine yönelik başarının el edilmesi için elzemdir. Bu başarı; verimliliğin sağlanması, optimum kapasite ile çalışabilme, pazarda rekabet unsurlarının geliştirilmesi, teknolojik alt yapı ve sürdürülebilirliğin sağlanması için fon kaynaklarının oluşturulması, besi işletmelerinde modern besicilik ana temalı bir stratejik plan doğrultusunda yapısal ve ekonomik analizlerin yapılabilmesi gibi faktörleri kapsar. (Karagölge C.,1996;72) Başarı için gerekli olan faktörlerin olgunlaştırılması önündeki en önemli engel ise hayvan besiciliği yapan çiftçi ve işletmelerin karşılaştıkları risklerdir.

Bu çalışma da hayvan besiciliği konusunda geçmiş tecrübe ve birikimlere sahip ve bugün kendi kendine yeten nadir ülkelerden birisi olan Türkiye ve gelecekte bu piyasanın gelişimi açısından geniş otlak ve meralara sahip, iklim koşulları uygun ve gerekli tecrübeye sahip Kazakistan karşılaştırılmış ve finansal açıdan üreticilerin riskleri analiz edilerek tespit edilmiştir. Her iki ülke sektör üretimi içinde paylarının yüksek olması dolayısı ile büyükbaş sığır ve küçükbaş koyun ve keçi üretimi yapan firma ve hane halkları değerlendirmeye alınmıştır.

TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN HAYVANBESİCİLİĞİ

Kırsal araziler dünya karasal bölgelerinin %45 ini kapsar. Bu araziyi kullanan en önemli sektör ise hayvan besiciliğidir. (Moyo, S, Swanepoel F, 2010, 5) Kazakistan Avro Asya' nın merkezinde yüzölçümü olarak dünyanın 9. Büyük ülkesidir. Bu büyük coğrafyanın önemli bir bölümünün muazzam çayır ve otlaklardan oluşmuş (Syzdykov R, et all. 2015;3) olması Kazakistan tarım sanayisinin öncelikli sektörlerinin başında hayvan yetiştiriciliği sektörünün gelmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Çalışmamıza konu olan diğer ülke Türkiye ise hayvan besiciliği konusunda dünya sıralamasında 9, A.B. ülkeleri arasında ise Fransa'dan sonra ikinci sırada olan önemli üretici ülkelerinden birisidir. (USDA, 2016)

Hayvan besiciliği açısından değerlendirildiğinde Türkiye' de Büyükbaş hayvan sayısı 13 994 071, küçükbaş hayvan sayısı ise 41,924,100, Kazakistan'da büyükbaş hayvan sayısı 6,183,900, küçükbaş hayvan sayısı ise 18,015,500 dür. Et üretiminde ise bu değerler Türkiye

de 1,149,262 ton Kazakistan'da 931,000 olduğu görülmektedir. Hayvancılık sektöründe bir başka önemli çıktı süttür. Süt üretiminde Türkiye Kazakistan'dan 3,5 kat daha fazla süt üretimi gerçekleştirmektedir. Türkiye' de tarımsal üretimin %32 hayvansal üretimden sağlanırken Kazakistan'da bu oran %35,3 dir. Bu oranın ABD de %2,8 ve AB ülkelerinde de ortalama %5 dir (Akpınar R., v.d., 2012; 199).

Geçmişte yaşadıkları sorunlar sonrasında gelecekteki gıda güvenliğinin önemini algılayan her iki devlet hayvan besiciliği sektörünün gelişmesi açısından önemli reformlar gerçekleştirmekte özellikle taşra bölgelerindeki hayvan besiciliği sektörünün geliştirilmesi hedeflenmektedir. (Syzdykov R., et all, 2015; 15,21) Bu amaçla Kazakistan da hayvan besiciliğinin önemli girdilerinden olan yem yetiştiriciliği ve mera-çayır alanlarının genişletilmesine yönelik yapılan çalışmalar yanında (Mgov, internet) Kazakistan 2050 yılına kadar tarımsal sektörün geliştirilmesi, sübvansiyonlar yanında kredi faiz oranlarının düşürülmesini hedefleyen finansal destekler ve finansal destek mahiyetinde bilgi ve eğitim çalışmalarının artırılmasına yönelik çalışmaları da sürdürmektedir. Bu amaçla Kazakistan'da hizmet veren Devlet menşei KazAgro Ulusal yönetim holdingi tarım piyasasında kredi ve bilgi ihtiyacını karşılamaktadır. Aynı zamanda piyasada çok gelişmiş olmasa da finansal kredi sağlayan bankaların enstrümanları mevcuttur. (Kazagro. İnternet) Türkiye' de ise finansal risklerin en asgariye indirilmesi için 2011 tarihi itibari ile hayvan besicilik sektörüne yönelik faizsiz kredi uygulaması başlatılmış aynı zamanda TKDK (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu) aracılığı ile AB ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakların kırsal alanlardaki besicilere aktarılması sağlanmaktadır. Ayrıca Türkiye' de Tarıma yönelik Tarım kredi kooperatifleri, Tarım satış kooperatifleri, devlet bankaları ve özel bankalar aracılığı ile de kredi imkanları yaratmaktadır. Genel olarak bakıldığında Türkiye de sektörün finansal risklerden korunması amacı ile geliştirilen kaynaklar açısından Kazakistan'a göre daha gelişmiş bir piyasaya sahip olduğu söylenebilir. Sektörün gelecekle ilgili verim artışı sağlanması ve sektörde kalkınma sağlanabilmesi için mevcut finansal risklerin tespit edilerek bu konuda gerekli önlemler alınmasını gerekli kılmaktadır. Çalışma finansal açıdan risklerin tespitine yönelik bilimsel bir ihtiyaca dayanılarak gerçekleştirilmiştir.

YÖNTEM

Türkiye KOP (Konya, Karaman, Aksaray ve Niğde) bölgesinde 395 ve Kazakistan AJGK (Almatı, Jambul ve Güney Kazakistan) Eyaletlerinde 396 ve toplamda 791 adet anketten oluşan anket çalışması ayrı ayrı olarak hayvancılık yapan çiftçilerin karşı karşıya kaldıkları risklerin ölçmek amacı ile analiz edilmiştir. Birbirinden bağımsız gerçekleştirilen bu çalışma verileri kullanılarak bölgeler arasında çiftçilerin maruz kaldıkları risklerin

algısında anlamlı farkların varlığı araştırılmıştır. Araştırmada kullanılan anket sonuçlarının güvenilirliği testi için Alpha Güvenlik Testi kullanılmış ver test sonuçları tablo 2 'de verilmiştir. $P>0,5$ sonucuna ulaşıldığı için anket çalışması güvenilir kabul edilmiştir. Ayrıca anket çalışması verilerinin normal dağılım sergileyip, sergilemediğini araştırılması için Kolmogorov-Smirnov Z Testi gerçekleştirilmiş ve tüm verileri $p<0,05$ olduğu için veri setindeki tüm değişkenlerin non-parametrik dağılım sergilediği kabul edilmiştir.

Tablo 2: Alpha Güvenlik Testi Sonuçları

Cronbach's Alpha	N of Items
,647	28

Değişkenlerin non-parametrik dağılım sergilemelerine bağlı olarak iki farklı grubun arasında farkın anlamlılığını test etmek için Mann-Whitney Testi kullanılmıştır. Ayrıca değişkenlerin anlaşılabilirliğinin artırılması için Frekans Analizi de gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Her iki bölge için yapılan analizlerde hayvan besiciliği ile uğraşan bireylerin tabii tutuldukları anketler yolu ile sorulan sorularda, gelirleri, kullandıkları finansman şekli, kredi imkanları, uyguladıkları satış vadeleri, hayvan satışı ve süt satışı sonrası alacak tahsilatlarında karşılaştıkları sorunlar, aldıkları banka kredilerinin faiz oranları ve vadesi ile ilgili verdikleri cevaplar tespit edilerek analize tabii tutulmuştur.

Finansal Riskler

Her iki bölge çiftçilerin maruz kaldıkları tüm finansal risk değişkenlerinde istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmaktadır. Analiz sonuçları tablo 3'de gösterilmiştir.

Test Statistics(finansal)

Tablo 3: Her İki Bölge Çiftçilerinin Maruz Kaldıkları Tüm Finansal Risk Değişkenleri

	Gelir yeterli mi	Finansman şekli	Krediyi nereden buluyorsun	Hayvan satış vadesi	Hayvan tahsilat sorunu	Süt tahsilat sorunu	Banka kredi vadesi	Hayvancılık kredilerin faiz oranı nasıl
Mann-Whitney U	62358,5	36136,500	42743,500	63292,500	33514,500	22238,500	23590,500	30786,500
Wilcoxon W	140568,5	114346,50	120953,500	141502,500	112120,500	100844,500	45118,500	49122,500
Z	-5,206	-13,817	-11,452	-4,866	-14,588	-18,828	-9,022	-3,969
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000

a Grouping Variable: bölge

KOP bölgesi çiftçileri ve AJGK bölge çiftçilerinin finansal riskleri açısından verdikleri cevaplar açısından anlamlı bir fark olduğu gözlemlenmektedir. ($P=0,00$) ($P<0,05$).

Yapılan istatistikte AJGK bölgesinde bulunan hayvan besicilerinin gelir yeterliliği hayvancılığa devamlılık açısından değerlendirildiğinde tatminkar seviyede olmadığı görülmektedir. KOP bölgesinde ise hayvan besiciliği ile uğraşan çiftçilerin elde etmiş oldukları gelirlerin yeterli seviyede olduğu görülmektedir. Kaynak yapıları açısından değerlendirildiğinde KOP bölgesi çiftçileri kaynak yapıları daha çok öz kaynak ile fon yapısı şeklinde AJGK bölgesi çiftçileri daha çok yabancı kaynaklardan fon yapısının oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yabancı kaynak kullanımı gerçekleştirildiğinde KOP bölgesi çiftçileri daha çok finansal olmayan unsurlardan fon temin ederken AJGK bölgesi çiftçileri daha çok banka kredisi kullanma yolu ile bu ihtiyaçlarını karşıladıkları görülmektedir. KOP bölgesinde kredi kullanan çiftçileri açısından yapılan değerlendirmeler bu bölge çiftçilerinin daha çok 1 yıl vadeli kredi kullandığını , AJGK bölgesi çiftçilerinin ise çoğunlukla 5 yıl ve daha uzun vadeli krediler kullandıklarını bize göstermektedir. Faiz oranları açısından yapılan istatistiki incelemede her iki bölgede uygulanan faiz oranının birbirinden farklı olduğu ve faiz oranlarının Kazakistan bölgesinde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Diğer finansal riskler açısından incelendiğinde KOP bölgesi çiftçileri mal satışlarını genelde peşin olarak gerçekleştirirken vade olarak ise 1 hafta ağırlıkta satışı tercih etmektedirler. AJGK bölge çiftçiler ise peşin satıştan daha çok 1 aylık satışlar gerçekleştirmektedirler. Satış sonrası tahsilat açısından KOP bölgesi çiftçileri peşin satışlarında etkisi ile AJGK bölgesi çiftçilerine göre daha az etkilenmektedir.

SONUÇ

Gelecekte dünya gıda güvenliği açısından önemli potansiyele sahip olan iki ülke hayvan besiciliği açısından değerlendirilmiştir. Hayvanbesiciliği üreticisi olan çiftçilerin AJGK bölgesinde geleceğe dönük olarak bu üretimin artırılması açısından elde etmiş oldukları gelir yeterli değildir. Özellikle bu bölge çiftçilerinin kaynak yapılarının da kredi ağırlıklı olması çiftçilerin uzun vadede üretimi devam ettirmeleri önündeki finansal açıdan bir sorun teşkil etmektedir. Kazakistan’ da kullanılan kredilerin 5 yıl ve daha uzun vadeli olması ise AJGK bölge çiftçilerine finansal risk seviyesini azaltmakta fakat uygulanan faiz oranlarının çiftçiler tarafından kabul edilebilir seviyelerde olmaması da bir diğer sorun olarak görülmektedir. KOP bölgesi çiftçileri öz kaynak ağırlıklı olarak kendini finanse etmektedir. U sayede daha güvenli bir faaliyet gerçekleştirebilen KOP bölgesi çiftçileri buna karşın finansal karlıdıraçtan yeterli derecede faydalanamamaktadır. Finansal çeşitliliğin yeterli olduğu Türkiye’ de çiftçilerin bu enstrümanları yeterince kullanmıyor olması ilgi çekici bir gelişmedir. Kazakistan’ da ise finansal anlamda başvuru olan önemli kaynak olan krediler piyasada çeşitlendirilerek bu kredilere ulaşım ve kullanım imkanları artırılmalıdır.

Çiftçilerin yeterli sermaye birikimlerinin olmaması açısından karşılaşılan diğer finansal sorunlar ise satış ve sonrası tahsilat problemleridir. Bu açıdan KOP bölgesi yakın çevrelerindeki hayvansal ürün işleme fabrikalarının bir sonucu olarak satış ve tahsilat sorununu AJGK bölge çiftçilerine göre daha az yaşamaktadırlar.

KAYNAKÇA

Akpınar R. Vd. (2012), Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık Sektörünün Rekabet Edebilirliğinin Analizi, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 5 Ocak, 198-214,

Deloitte, (2013). *The Food Value Chain A Challenge for The Next Century*, The Creative Studio at Deloitte, London

Erb, Karl Heinz.,v.d. (2012). *The Impact of Industrial Grain Fed Livestock Production on Food Security: An Extended Literature Review*, Final Report, Institute of Social Ecology, Alpen-Adria UniversityKlagenfurt – Vienna – Graz, Schottenfeldgasse 29, 1070 Vienna, Austria; February

FAO 2015; Statistical Pocketbook, World food and agriculture, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, ISBN 978-92-5-108802-9 pp.133-207

MGOV ; <http://mgov.kz/napravleniya-razvitiya/zhivotnovodstvo e.t:15.02.2017>

Kazagro, <http://www.kazagro.kz/en/history e.t:01.03.2017>

Karagölge, C., (1996) Tarımsal İşletmecilik. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 427, Ziraat Fakültesi

Moyo S., Swanepoel F., (2010) *Multifunctionality of Livestock in Developing Communities, The Role of Livestock in Developing Communities: Enhancing Multifunctionality*, The Technical Centre For Agricultural And Rural Cooperation (Cta), First Edition, Pp.1.11

Syzdykov R., Aitmambet K., Dautov A., (2015) *Analytical Centre of Economic Policy in Agricultural Sector, Kazakhstan, Country Report: Kazakhstan*, June p.p,15,21

USDA, (2016) *Livestock and poultry: World markets and trade* Approved by the World Agricultural Outlook Board/USDA- october, <https://www.fas.usda.gov/data/livestock-and-poultry-world-markets-and-trade>

Usta Ö., (2005) *İşletme Finansı ve Finansal Yönetim*, Detay Yayıncılık, İzmir

World Bank. (2009). *Minding The Stock: Bringing Public Policy To Bear On Livestock Sector Development*. Report No. 44010-Glb. The World Bank, Washington D.C., USA.

KRİZ ÖNCESİ YÖNETİM VE İŞLETMELER AÇISINDAN ÖNEMİ**Fatih TÜRKMEN¹, Hakan KENDİR²**

¹Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme ve Turizm Bölümü, turkmenfatih@hotmail.com,

²Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Zile Dinçerler Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Y.O., Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği Bölümü, hakan.kendir@gop.edu.tr

Özet

Kriz durumuna hazırlıklı olma bağlamında işletmelerin yüksek bir örgütsel yapıya kavuşturulması kaçınılmaz bir gereksinimdir. Değişen dünya koşulları ile uyumlu bir gelişim sergilemesi beklenen işletmelerin, kriz durumlarına hazırlıklı olmaları örgütsel yapı ve yönetim sistemi bakımından beklenen bir görev haline gelmiştir. Yönetimsel süreçte, kriz yönetimine yönelik çalışmaların sadece kriz durumunda ele alınması, işletmelerin olumsuz durumlarla karşılaşmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada, işletmelerin "kriz öncesi yönetim" konusunda bilgilendirilmesi amaçlanmaktadır. Kriz aşamaları perspektifinde işletme yönetiminin sergilemesi beklenen davranışlar ve süreçlerin önemine dikkat çekilen çalışma literatür incelemesi kapsamında ele alınmıştır. Çalışmanın işletmelere yönetim sürecinde karşılaşılabilecekleri krizleri yönetebilme becerisi kazandırma ve literatür zenginliği açısından faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşletme, Yönetim, Kriz, Kriz Öncesi Yönetim.

Pre-Crisis Management Of Significance For Businesses**Abstract**

Be prepared for crisis situations in the context of an organizational structure for businesses high is an inevitable requirement. Compatible with changing world conditions are expected to exhibit a growth business to be prepared for crisis situations in terms of organizational structure and management systems has become an expected task. Administrative process, crisis management efforts to be dealt with only in case of crisis has led to businesses encounter negative situations. In this study, the administrative processes of businesses in the "pre-crisis management" is intended to be informed about. Crisis phases exhibit the expected behavior from the perspective of business management and drawn attention to the importance of the process of literature review work has been covered. The

study business management process to gain the ability to manage crises they may encounter in the literature and is thought to be helpful in terms of wealth.

Key Words: Bussiness, Management, Crisis, Pre-Crisis Management.

1. Giriş

İşletmeler için krizler istenmeyen durumları ifade etmektedir. Her ne şekilde ortaya çıkarsa çıksın krizler mutlaka önceden belirli sinyaller vererek gelmekte ve işletmeleri zor durumda bırakmaktadır. Ancak işletmeler zamanında önlemler alabilirse, krizlerden çok rahat çıkabilir. Bu önlemler ise kriz başlamadan alınmalı ve diğer krizlerden ders çıkararak belirli bir plan dâhilinde uygulanmalıdır. Yine kriz öncesinde belirlenecek bir ekibin kriz anında yapacaklarını planlaması ve kriz oluştuğunda bu ekibin devreye girmesi krizi atlattırma önemli bir unsur teşkil edecektir. Bu nedenle işletmeler, bünyelerinde oluşturacakları eğitimli ve tecrübeli kriz yönetim ekibi ile krizlere anında müdahale edebilmeli ve gerekli önlemleri zamanında alabilmelidir. Tecrübeli yöneticiler kriz dönemlerinde uygulanacaklar konusunda deneyimli olduklarından, kriz ekibi ile beraber gerekli müdahaleyi yapabilir ve işletmenin krizlerden en az düzeyde etkilenmesinde aktif rol oynayabilmektedir.

Krizlere doğru ve zamanında müdahale için "kriz öncesi yönetim" dikkate alınması gereken bir konudur. Kriz öncesi yönetimin en doğru biçimde uygulanması ve gerekli tedbirlerin alınarak krizlere karşı daha duyarlı olunması, işletmelerin geleceği açısından hayati önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, yönetsel süreçte işletmelerin "kriz öncesi yönetim" konusunda bilgilendirilmesi amaçlanmaktadır. Kriz öncesi yönetim süreci perspektifinde işletme yönetiminin sergilemesi beklenen davranışlar ve süreçlerin önemine dikkat çekilmektedir. Doküman incelemesi kapsamında ele alınan çalışmanın, işletmelere yönetim sürecinde karşılaşılabilecekleri krizleri yönetebilme becerisi kazandırma ve literatür zenginliği açısından faydalı olabileceği düşünülmektedir.

2. Kriz

Kriz son zamanlarda gerek ekonomide, gerekse iş dünyasında en çok konuşulan ve tartışılan kavramlardan birisi haline gelmiştir. Yönetim literatüründe genellikle olumsuz anlamda kullanılan kriz kavramı, kurumları yaralayan bir unsur olarak kabul edilebildiği gibi, kimi zaman işletmeler açısından bir fırsat ve gelişme imkânı olarak da düşünülmektedir (Güney, 2002, s. 60). Krizlerin beklenmeyen, önceden sezilemeyen, ivedilikle cevap verilmesi gereken, işletmenin önleme ve uyum mekanizmalarını yetersiz hale getirerek, mevcut

değerlerini, amaçlarını ve varsayımlarını tehdit eden bir gerilim durumu (Uslu, 1999, s. 466) olduğu düşünüldüğünde, krizleri yönetmenin önemi artmaktadır.

Literatür genel olarak incelendiğinde, araştırmacılar kriz konusunda "organizasyonun mevcut yapısını, rutin işleyişini ve ayakta kalmasını zorlayacak kadar dikkat çekici, tetikleyici bir olay", "yüksek tehdit, kısa karar verme süresi, aciliyet ve sürpriz unsurları barındırma", "etkilenen kişiler arasında, krizle başa çıkmada elden bir şey gelmeyeceğine, başarısızlığa yönelik bir algı" ve "akışkan, dengesiz, dinamik bir karakter" şeklindeki tanımlara yer vermektedir (Yavaş ve Aydoğdu, 2004, s. 59). Ayrıca işletmeler için kriz oluşturabilecek tehlikeler ise şu şekilde özetlenmektedir (Pınar, 1996, s. 55):

- Yangın, sel, fırtına, deprem gibi doğal afetler,
- Sektörel kaza veya endüstrinin belirli bir bölümünde oluşan kazalar,
- Zehirli gaz, doğal gaz, yanıcı madde ve kimyasal madde kaçakları,
- Müşteri veya personelin karıştığı veya karşılaştığı cinayet, cinayet teşebbüsü, kavga veya benzeri şiddet olayları,
- İşletme çalışanının yasal olmayan faaliyetlerde bulunması sonucu tutuklanması,
- İşletmelere yöneltilen terörist eylemler,
- Bilgisayarlarda bulunan veya özel saklanan verilerin sabote edilmesi,
- Patent/telif hakkı ihlalleri,
- Kilit personelin ani olarak işten ayrılması, hastalanması veya ölümü,
- Personel veya dışarıdan gerçekleştirilen hırsızlık veya sahtekârlık,
- Yazılı veya görsel medyada yayınlanan işyeri veya sunulan ürün ve hizmetle ilgili olumsuz nitelikli haberler,
- İşletme hakkında olağan dışı/tahmin dışı açılan suçlayıcı davalar ile tazminat davaları vb.

Kriz durumları ile karşılaşıldığında işletmelerin yönetim ve pazarlama politikalarında bir takım ayrıcalıklı tekniklerden faydalanması gerekmektedir. İşletmelerin kriz anında sadece acil kriz masaları kurmasının, komisyonlar belirleyip görevlerin devredilmesinden çok fazla bir sonuç alamayacağı bilinmektedir. Bahsi geçen bu acil kriz önlemleri, mutlaka hiçbir şey yapmamaktan daha yararlıdır fakat etkisi az olmaktadır. Kriz konusundaki çalışmalar, kriz durumlarında etkin olabilme koşulunun krize önceden hazırlıklı olmak ve kriz koşulları altında ne yapacağını bilen, esnek düşünebilen ve özel olarak kriz konusunda eğitilmiş bir personel kadrosuna sahip olmak olduğunu göstermektedir (Tavmergen ve Meriç, 2001, s. 114).

3. Kriz Yönetimi

İşletmelerin olası bir kriz ile karşılaşmadan önce birtakım sinyaller aldığı bilinmektedir. İşletme tarafından alınan bu sinyallerin doğru değerlendirilip, gerekli tedbirlerin alınması sonucunda işletmenin krize girmesi veya kriz oluşum sürecinin başında yer alması, mevcut durumdan avantajlı şekilde çıkabilmesine yardımcı olacaktır. Dolayısıyla krize karşı geliştirilecek strateji ve tekniklerin biliniyor olması, krizin etkilerini atlama krizi yönetmek kadar önemlidir. İşletme tarafından hazırlanabilecek bu stratejiler bir anlamda işletmenin öngörü becerisine bağlıdır. Her şey yolunda giderken oluşabilecek bir kriz için hazırlık yapmak, genelde gereksiz bir şey olarak düşünülür. Özellikle daha önce hiç kriz ile karşı karşıya kalmamış bir işletme aynı zamanda piyasadan yanlış sinyaller de alıyorsa, hazırlıksız olarak krize yakalanması muhtemeldir. Genelde bu durum, işletmenin hayatının sona ermesine sebep olabilecek bir süreci başlatmaktadır. Bu noktada işletmelerin yapması gereken, kriz oluşum sürecine başlamadan önce veya krize girildiğinde, bu durumu avantaja çevirecek şekle dönüştürülmesidir (Tağraf ve Arslan, 2003, ss. 152-153).

Tüm örgütsel faaliyetlerde, olumsuzluklar ortaya çıkmadan önce bazı belirtilerle kendini göstermektedir. Aslında bu belirtiler, daha çok krize sebep olabilecek makro, endüstriyel ve iç etmenlerde görülen aksamalardır. Bu belirtiler, mutlaka örgütün krizi tanımlayamaması veya dikkate değer bulmamasından kaynaklanmaktadır. Bu esnada alınan alelacele tedbirler, gelişen krizin yok edilmesine yeterli gelmeyebilir. Bunun nedeni ise, büyüyen ve örgütü saran ortamın yok edilmesini sağlayacak yeterli zamanın olmamasıdır. Böyle durumlarda örgütün amaç ve varlığı şiddetli bir tehdit altında olup, bu sonuca panik ortamının sebep olduğu söylenebilir. Bu dönemde alınacak tüm tedbirler, krizin sonuçlarını yumuşatsa bile, örgüt büyük bir darbe alacaktır. Böyle bir görünümle karşılaşmamak için ilk tedbirler ortaya çıkmaya başladığından itibaren örgütler, krizi yok edecek sistemli faaliyetleri başlatmalıdır (Topaloğlu ve Tunç, 1997, s. 91).

İşletmeler genellikle kriz planı hazırlamak için, bir krizin oluşmasını bekleme hatasını sıklıkla yapmaktadır. Bu davranış, işletmelerin krizden kurtulma şansını oldukça azaltmaktadır (Tavmergen ve Meriç, 2001, s. 114). Dolayısıyla kriz sinyallerinin doğru biçimde alınması ve krizlere karşı daima tedbirli olunması gerekmektedir. Bu kapsamda işletmeler için krizi haber veren ipuçlarından bazıları şöyle sıralanabilir (Güney, 2002, s. 63):

- Kazancın düşmesi,
- Sermayenin artırılmaması ya da getirisinin beklenenden az olması,
- Kâr payında ve iş paylaşımında dengesizliklerin oluşması,

- Mevcut kaynakların yerli yerinde kullanılmaması,
- Hatalı yatırım politikaları,
- Düzenlenmeyi gerektiren çok fazla işlerin ve faaliyetlerin olması,
- Yönetim anlayışının yenilikten uzak oluşu,
- Bölümler arasında iletişim kopukluğunun yaşanması,
- Hissedarların ani satışa geçmeleri,
- Artan vergiler ve kârı azaltan yasal düzenlemeler,
- Rakip işletmelerin tüm pazarları ele geçirme stratejileri belirlemesi,
- Aynı alanda iş yapan bir işletmenin açıkça rakip olduğunu ilan etmesi,
- Önemli görevde olan bir yöneticinin rakip işletmeye transfer olması,
- Rakip işletmelerin üretim artışına gitmeleri.

Sıralanan bu sinyallerin yanında; sabotaj, yeterli ve gerekli hizmetlerin sunulmaması, üretilen ürünlerin istenilen kalitede olmaması, çalışanların yeterince maddi ve manevi yönden motive edilememesi, halkla ilişkiler stratejisinin yetersizliği, çalışanların işletmelerini benimsememeleri vb. gibi sinyaller de krizi haber verebilmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında, kriz öncesinde yapılması gerekenler hakkında şu değerlendirmeler yapılabilir (Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, 2002, s. 5; Şahin, 2005, ss. 37-38; Akıncı, 2010, ss. 237-238):

1- Kriz dönemleri karşısında güçlü bir şekilde durabilmek için öncelikle en kötü durum hesaba katılarak bir senaryo geliştirmeli ve bu duruma göre bir kriz yönetimi planı hazırlanmalıdır.

2- Kriz yönetiminde işletmenin oluşturduğu imajın zedelenmesini engellemeye dönük bir halkla ilişkiler yaklaşımı söz konusudur. Dolayısıyla kriz yönetim planının hazırlanmasında iletişimi sağlayacak görevlilerin belirlenmesi, bu kişilere önceden eğitim verilmesi ve kriz anında kitle iletişiminin yönetilmesinde mutlaka profesyonel bir halkla ilişkiler firmasının hizmetlerinden yararlanılması gerekmektedir. İşbirliği yapılacak halkla ilişkiler firmasının önceden belirlenmiş olması, kriz anında hayati önem taşıyan zaman kayıplarının önlenmesi açısından önem arz etmektedir.

3- Kriz ekibi oluşturulurken, kriz planı ve kullanılacak parasal kaynaklar krizin uzun süreli olması ihtimali dikkate alınarak belirlenmelidir.

4- Aşağıdaki konuları net ve açık şekilde belirlemek üzere belirtilen hususları içeren bir Kriz Eylem Planı mutlaka hazırlanmalıdır:

- Kriz yönetimi sırasında benimsenecek temel ilkeler,

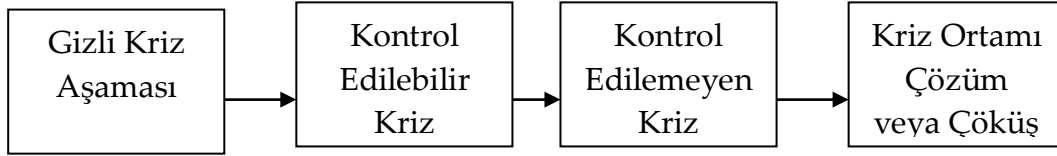
- Karşılaşılabilecek kriz türlerinin ayrıntılı bir dökümü,
- Hitap edilecek önemli ve öncelikli hedef kitleler; bunlara ilişkin değerlendirmeler ve bu kitlelerle en etkin erişim sağlama yöntemlerinin neler olduğu,
- Krizden etkilenen, kendileriyle işbirliği yapabilecek veya destek alınabilecek kişi ve kuruluşların sorumlu yöneticilerinin isim ve erişim bilgilerini içeren listesi,
- Karşı tavır alabilecek muhalif grupların neler yapabileceklerine ilişkin faaliyet dökümü,
- Kriz planının uygulanmasına tahsis edilecek bütçe,
- Kriz ekibinde yer alanların isim, unvan, adres, telefon ve faks numaralarını içeren liste ve ayrıca bunların normal şartlar altında yürüttükleri görevleri üstlenecek personelin listesi.

5- Kriz ekibine kriz ortaya çıkmadan önce eğitim verilmeli, kriz anında neleri yapmaları ve yapmamaları gerektiği kendilerine öğretilmeli, ayrıca uygulama becerileri yangın tatbikatına benzer provalarla önceden kontrol edilmelidir.

Kriz öncesi işletme yönetimi, krizin ortaya çıkabileceğinin sinyallerini veren erken uyarı sistemini ve hazırlıkları içermektedir. İşletmeler açısından önem arz eden bu durum, kriz şartlarına ulaşıldığında, krizi atlatmanın veya geçiştirmenin yollarını aramak değildir. Tam tersine kriz şartları oluşmadan, krizin gelmekte olduğunun sinyallerini alabilen, kriz şartlarını başarıya çevirebilen ve işletmenin süreçlerine yeni bir ivme kazandırabilen yönetim yapısının hazırlanmış olmasının önemli olduğu belirtilmektedir (Tüz, 2008, s. 26).

Unutulmamalıdır ki, tüm toplumsal ve kurumsal olayların izlediği seyirde olduğu gibi, kriz süreci de genel olarak, krizin gelişme dönemi, kriz dönemi ve krizin sona erme dönemi olmak üzere üç aşamadan oluşur. Kriz süreci ile ilgili olarak başlangıçta, **stratejik açıklık** ortaya çıkar. Bu aşama aynı zamanda potansiyel kriz aşamasıdır. Ortaya çıkan stratejik açıklığın anlaşılabilmesi durumunda **gizli kriz** söz konusu olur. Stratejik açıklık aşamasında erken uyarı sistemi ve diğer kriz önleme mekanizmaları harekete geçirilirse, kriz **kontrol edilebilir kriz** olarak kalır ve ardından iyileştirme faaliyetleri sürdürülür. Erken uyarı sisteminden elde edilen veriler ise sağlıklı yorumlanamazsa kriz **kontrol edilemeyen krize** dönüşür. Bu aşamadan sonra krizi önleme mekanizmalarının harekete geçirilmesi mümkün olmamaktadır ve örgütler, hızla krize doğru sürüklenerek bu kez **yönetilemeyen kriz** aşamasına geçmiş olacaktırlar (Tutar, 2000, s. 50; Aydın, 2010, s. 10).

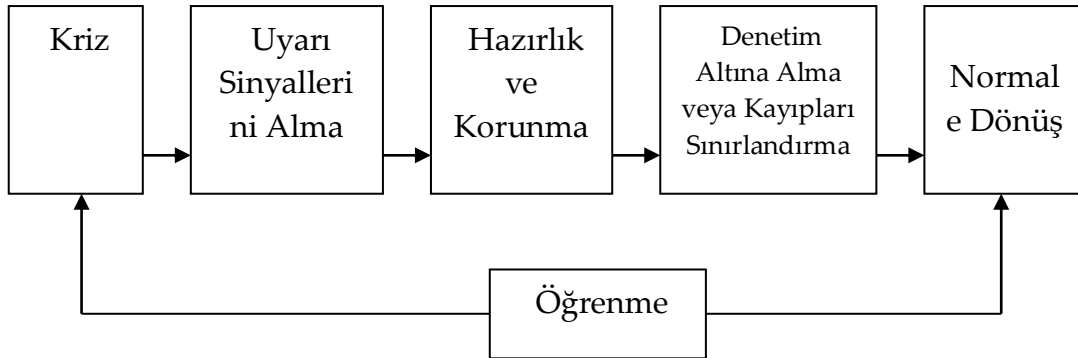
Şekil 1: Kriz Süreci

Kaynak: (Tutar, 2000, s. 50)

Krizin kabul edilmesi ilk aşama ise, ilk aşamadan sonra kriz yönetimine geçip senaryoların oluşturulması önem arz etmektedir. Krizler genellikle iki başlık altında tanımlanmaktadır. Doğal afetler veya terör faaliyetleri gibi sebeplerle karşı karşıya kalınabilecek ve örgüt dışındaki etkenlerden gelişen krizler, diğeri ise görmezlikten veya vurdumduymazlıktan kaynaklanan krizlerdir. Her iki durum için de kriz senaryoları oluşturmak gerekmektedir. Çünkü doğal afetler sonucunda işletmenin oluşturacağı yönetim planı ve iletişim stratejisi için ön hazırlıkların yapılması, geliştirilecek olan senaryolara yön verebilecektir. Böylesine olağanüstü durumlarda çalışanlar, tedarikçiler, aileler, finans çevreleri, ortaklar ve medyanın örgütten isteyeceği bilgiler, şirketin o ana kadarki tanınırlığı ve algılaması ile kriz sonrası tanınırlık ve algılaması arasındaki ince bir çizgidir. Dolayısıyla bu bilginin, şirketin iş hedefleri doğrultusunda yönetilmesi temel hedef olmalıdır (Kadıbeşegil, 2001, ss. 62-63). Bu aşamada Şekil 2’de yer alan kriz döngüsünü işletmelerin uygulaması çok önemlidir.

Şekil 2: Kriz Döngüsü

Kaynak: (Tekin ve Zerenler, 2005, s. 75).

İşletmelerin hızlı büyümeleri sonucunda ortaya çıkan krizlerde, kriz sürecindeki aşamalar arasındaki zaman süreci azalırken, çevresel değişikliklerin çok yavaş olduğu durumlarda ise aşamalar arasındaki zaman süreci artabilmektedir. Kriz sürecini oluşturan aşamalardan her birinin kendine özgü bir takım belirtileri bulunduğunu zamanında saptayabilen işletmeler, kısa sürede krizlere karşı koyabilecek duruma gelebilmekte ve krizi

önleme şanslarını yükseltmektedir. Bu kapsamda, işletmelerde karşılaşılan krizlerin oluşum süreci, genel olarak Tablo 1'deki aşamalardan oluşmaktadır (Tekin ve Zerenler, 2005, s. 75).

Tablo 1: Kriz Sürecindeki Aşamalar ve Tipik Yönetici Davranışları

Aşamalar	Tipik Yönetici Davranışları
Örgütsel Körelme ve Gizli Kriz	Bu aşamada belirtiler görmezden gelinir, işletmenin dışında ve içinde meydana gelen değişiklikler fark edilmemeye başlanır.
Harekete Geçememe (Atalet) ve Krizi Yalanlama	Düzeltilici tedbir konusunda karar verememek, krizin son bulacağı inancı ile hiçbir tedbire ihtiyaç duyulmaması, krizin hissedilmeye başlanması
Hatalı Karar ve Çözüm Bulamama	Bazı kararlar ve tedbirler alınsa da, bunların çoğunun hatalı ve işletmenin yapısına uygun olmaması.
KRİZ	İşletmenin çevresinde çok hızlı değişiklikler varsa, krizden kurtulmak için radikal kararlar almaya çalışılır. Ama genelde bu aşamada artık kriz yerleşmiş ve derinleşmiştir.
Dağılma, Örgütün Çökmesi ya da Krizden Çıkış	İşletmenin krizin derinleşmesiyle birlikte artık dağılma noktasına gelmesi. Alınacak kararlar ile krizden yavaş yavaş çıkabilir ya da işletme tamamen çöker.

Kaynak: (Tekin ve Zerenler, 2005, s. 76).

3.1. Kriz Öncesi Yönetim

Kriz, belirmeden önce çeşitli sinyaller vermeye başlar. Bu sinyaller, dikkate alınmazsa krizle karşılaşılma imkânı yükselir, bu sebeple kriz ortaya çıkmadan gerekli tedbirleri almakta yarar vardır. Bu noktada krizleri önceden tespit edebilmek amacıyla işletmelerin işlevsel bir erken uyarı sistemine sahip olmaları gerekmektedir (Sabuncuoğlu, 1994, s. 36). Bu erken uyarı sistemi kriz anında yöneticilerde oluşacak paniği, stresi ve baskıyı azaltacağı gibi, doğru karar verme sürecini de kısaltacak ve işletme adına isabetli çalışmaların yapılmasına katkı sağlayacaktır (Titiz, 2003, s. 115). Bu çalışmalar kapsamında atılması gereken adımlar sıralanacak olursa; krize karşı planlama, kriz öncesi örgütsel değişim oluşturma, krize yönelik

kadro oluşturma, motivasyonu ve örgüt iklimini krize hazır duruma getirme, krizi sezme yöntemleri ve etkin bir koordinasyon sistemi oluşturma şeklinde bir yolun takip edilmesi uygun olacaktır.

3.1.1. Krize karşı planlama.

Ortaya çıkabilecek bir krize karşı işletmeler planlama yapmalı, krizden fazla etkilenmeyecekleri şekilde veya ani krizlere yakalanmaları durumunda bu durumu kolay özümleyebilecekleri şekilde hareket etmelidirler. Bu noktada krize karşı planlama yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlar şu şekilde ifade edilebilir (Tüz, 2001, s. 26; Ofluoğlu ve Mısırlı, 2001, ss. 4-7; Tüz, 2008, s. 32;):

Krizden Kaışa Yönelik Amaç Belirlemek: İşletmeler, krizden minimum düzeyde etkilenebilecek bir yapı ortaya koymak için öncelikle içinde buldukları mevcut durumu belirlemeli ve amaçlarını oluşturmalıdır.

Krize Yönelik Olarak Kullanılabilecek Plan eşitleri: Krizlerin en fazla planlama eksikliğinden ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Özellikle belirsizlik dönemlerinde strateji belirlemek en önemli avantaj olarak ön plana çıkmaktadır. Önleyici planlama, kriz başladıktan sonra yapılacakları planlamak değil, krizle karşı karşıya kalmadan önce hazırlık yapmaktır.

Kriz Yönetim Planı: Kriz yönetim planı içerisinde bazı değişkenler bulunmaktadır. Bu değişkenler; krizin eşitleri, krizin aşamaları, sistemler ve çıkar gruplarıdır.

Kriz Rehberi: Krizle karşı karşıya kalındığında, acele bir şekilde apar topar hareket etmek yerine, kriz ortaya çıkmadan önce krize karşı acil önlem rehberi hazırlaması gerekmektedir. Bu rehberde kriz durumundaki acil eylemler yer almalıdır.

Planlı Değişim: Planlı bir değişim süreci oluştururken, benzer bir örgütün kullandığı değişim yöntemlerini kopyalayıp bire bir uygulamak, örgütün özel koşullarını dikkate almadan kabullenmek, değişimden beklenen faydayı sağlamayabilir. Genellikle kaynak ve zaman tasarrufu sağlamak için başvurulan bu yöntem, her örgütün başka bir örgütle aynı özellikleri taşıması söz konusu olamayacağından aynı sonucu vermeyebilir. Dolayısıyla örgüt kendisine özgü planlı bir değişim süreci uygulamalı ve bu noktada planlı değişim süreci; teşhis koyma, değişim programı geliştirme, değişim programını uygulama ve program sonuçlarını değerlendirme olarak sınıflandırılmalıdır.

3.1.2. Kriz öncesi örgütsel değişim oluşturma.

Kriz meydana gelmeden önce, işletmelerin örgütsel yapılarında değişikliğe gitmeleri, krizi atlattmaya yönelik sağlıklı bir yapı hazırlamış olmaları, kriz koşulları ile karşılaşıldığında önemli bir avantaj olabilecektir. Dolayısıyla değişim mühendisliğinden yararlanmak, yeni örgüt modellerine aşamalı olarak geçmek, organik örgüt yapısı hazırlamak, esnek

uzmanlaşma yoluna gitmek, organizasyonu sistem haline dönüştürmek önerilmektedir (Tüz, 2001, ss. 44-45; Ofluoğlu ve Mısırlı, 2001, ss. 8-9).

Değişim Mühendisliğinden Faydalanmak (Yeniden Yapılanma): İşin gereğine göre, işe yönelik süreçlerin yeniden düşünülüp, örgütün sıfırdan başlayarak oluşturulmasına yönelik bir sistemdir. Örgütün yapısı, maliyet ve zaman kayıplarının azaltılması, kalite, hizmet ve hızın artırılması şeklinde oluşturulmaktadır (Hammer, 1990, ss. 108-109; Akıncı, 2010, ss. 194-195).

Krizden Kaçış İçin Yeni Organizasyon Modellerine Aşamalı Geçiş Sağlamak: Geleneksel örgütlenme yapısı bırakılarak yeni organizasyon yapılarına geçiş yapmak da avantaj sağlayan faktörlerdendir. Klasik örgüt yapısından ziyade toplam kalite organizasyonları, öğrenen organizasyonlar ve sürekli gelişen organizasyonlar esnekliklerinin yüksek olması nedeniyle kriz faktörlerine çok kolay yanıt verebilirler.

Organik Örgüt Yapısı Hazırlamak: Çevre koşulları sürekli geliştiğinden bu değişime mekanik örgüt yapılarının uyum sağlaması zordur. Bu nedenle, mekanik örgüt yapıları krize son derece açıktır. Organik ve yalın örgüt yapılarında, hiyerarşi az olduğundan, işbölümleri kaldırıldığından, her çalışan her alanda uzmanlaştığından, alt çalışanlar kararlara katıldığından ve iletişim daha olumlu yönde olduğundan krizlerden daha az etkilenme durumu söz konusudur.

Esnek Uzmanlaşmaya Ağırlık Vermek: Esnek uzmanlaşma, genel amaçlı makineler ve kalifiye işçiler kullanılarak, çeşitli ürünlerin küçük ölçekli olarak üretimidir. Üretim, talepteki değişmelere hızlı olarak uyarlanarak, istikrarsız talebe göre ürün tasarımında hızlı değişiklikler yapılabilir. Çünkü bu anlayış, işgörenlerin çok alanda uzmanlaşmalarına ve çeşitli işlere kaydırılabilmelerine olanak vermektedir.

3.1.3. Krize yönelik kadro oluşturma.

İşletmeler için en önemli kaynaklardan birini oluşturan insan kaynağı, kriz aşamasında da önemli bir faktördür. Bu faktörün etkili bir şekilde seçilip kullanılabilirdiği ölçüde kriz süreci başarıyla sonuçlanabilmektedir. Bunun gerçekleşmediği durumlarda ise işletmenin çöküşü hızlanacaktır. Bu nedenle, kadro yapısında hızlı düşünebilen ve değişimlere uygun karar veren yöneticiler ile hayal gücü ve araştırma ruhu güçlü olan elemanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca kriz ekibinde, kriz yöneticisi, kriz ekibi lideri ve sözcü mutlaka olmalıdır (Tüz, 2001, s. 68).

3.1.4. Motivasyonu ve örgüt iklimini krize hazır duruma getirme.

Kriz dönemlerinde yaratıcılık ve dinamizm de ayrıca önemlidir. Uzun dönemli vizyonlar ve bunların eylemlerle desteklenmesi, yaratıcı, nitelikli kişileri işletmeye

çekebileceği gibi mevcut çalışanların da bu vizyona doğru yönelmelerini sağlayabilecektir. Öte yandan, kriz dönemlerinde kullanılmak üzere verimli ve sıkı çalışmalar ile yaratıcı düşünce ve önerilere dayalı ödül ve teşvik programları da geliştirilebilir (Tüz, 2001, s. 68).

3.1.5. Krizi sezme yöntemleri ve etkin bir koordinasyon sistemi oluşturma.

İşletmelerin gelişmelerden haberdar olmaları ve bu doğrultuda etkin bir koordinasyon sistemi kurmaları, bilgi akış sistemlerinin hızlı işlemlerine bağlıdır. Bunun sağlanabilmesinde aşağıdan yukarıya doğru işleyen bir raporlama sisteminin kurulması gerekmektedir (Sabuncuoğlu, 1994, s. 36). Bu açıdan kriz öncesi erken uyarı sisteminin geliştirilmesinde veri toplama ve değerlendirme sürecini Tablo 2 kapsamında yönetmek yerinde olacaktır.

Tablo 2: Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemi Veri Tabanı Oluşturma

Temel Veri Bağlantı Tabakası	Krize yönelik veri transferinin hatasız olması için dışa açık olarak veri iletişim modelinin kurulması
Veri Geçerliliğini Ölçme Tabakası	Veri algılama sistemi çerçevesinde alınan bilgilerin erken uyarı sistemi dâhilinde ayıklanması ve acil öneme sahip olanların değerlendirilmesi
Veri Analizi ve Filtreleme Tabakası	Kriz yönetim ekibinin kararlarına acilen yardım edecek, verilere ulaşımı kolaylaştıracak veri gruplama ve sentezlenmenin yapılması
Değerler Tabakası	Kriz süresince işletmenin misyon ve vizyonuna uygun veya ters düşen gelişmeleri sınıflandırmak
Örgütsel Hafıza Tabakası	Karar vericilerin ilgili bilgi ve verileri gruplara ulaştırması ayrıca gruplardan gelen geribildirim değerlendirmesi
Grup Süreci Tabakası	Kriz yönetim ekibi ile yönetimdeki kişiler arasındaki iletişim, koordinasyon ve işbirliğinin yüksek düzeyde tutulması

Kaynak: (Titiz, 2003, s. 114).

Kriz, meydana gelmeden önce bazı öncü sinyaller vermektedir. Bu durumda yapılması gereken en önemli iş, krizin vermiş olduğu sinyalleri dikkatli bir şekilde analiz ederek gereken önlemleri acilen almaktır. Bu nedenle olası kriz belirtilerini önceden fark edecek savunma stratejilerinin yönetim tarafından geliştirilmesi gerekmektedir. Kriz döneminde, yöneticilere düşen en önemli görev, erken uyarı sistemleri sayesinde ilerleyen zamanda ortaya

çıkabilecek olası krizlerin etkisini azaltarak krizden optimal fayda sağlamaya çalışmaktadır (Karaköse, 2007, s. 13).

Kriz yönetim ekibi, iç ve dış krizlerin işi ne ölçüde etkileyeceğini değerlendirmelidir. Operasyon, nakit akışı, çalışanlar, sektördeki etkiler ve kurum arasındaki ilişkilendirme yapılmalıdır. Bu değerlendirme sonuçlarına göre, krizin etkilerini hızla azaltma yolları belirlenmelidir (Baltaş, 2002, s. 27). Karşılaşılan her kriz, içerisinde başarısızlık kadar başarıyı da taşımaktadır. Dolayısıyla bu başarıyı saptamak, geliştirmek ve sonuçlarını hasat etmek kriz yönetiminin özünü oluşturmaktadır. Kötü kriz yönetiminin özü ise durumu kötü görme ve daha da kötüleştirme eğilimine kapılmaktır (Augustine, 2000, s. 13). Bu nedenle bazı yöneticiler, olabilecek en kötü 10 şeyi ve bu durumlarda yapılabileceklerin listesini yapmayı çok yararlı bulmaktadır. İşletmelerin böyle bir liste hazırlamaları veya bu listeyi hazırlayacak bir çalışma grubu oluşturmaları gerekmektedir (Luecke, 2008, s. 17).

4.Sonuç

Krizler oluşmadan önce kendini hissettiren yapıda sinyaller ortaya koymaktadır. Ancak bazı işletmeler bu sinyalleri doğru algılayamadıklarından kriz sonrasında istenmeyen durumlarla karşı karşıya kalabilmektedirler. Önemli olan kriz ortaya çıkmadan gelen sinyalleri doğru değerlendirip sinyallere uygun stratejiler ve planlar geliştirerek işletmeyi koruyabilmektir. Bu konuda kriz anında devreye girecek bir kriz yönetim ekibi ve ekibin benimseyebileceği temel ilkeler işletme politikasına uygun planlar işletmelerin kazancına olacak durumları beraberinde getirir.

Kriz ortaya çıktığında gelen sinyallerin doğru biçimde algılanıp hazırlık ve koruma safhasına geçilmesi krizin denetim altına alınmasını kolaylaştıracaktır. Bu aşama başarılı biçimde atlatılırsa normal duruma geçiş söz konusudur. Aksi halde çöküşler yaşanması muhtemeldir. Ayrıca unutulmamalıdır ki her krizden edinilen tecrübeler birer öğrenme kaynağı olarak da kullanılmalı ve yeniden oluşabilecek krizlere karşı gereken direnç sağlanmalıdır.

Eğer yöneticiler kriz sinyalleri algılandığında harekete geçmez ve atalet yapısı içinde olurlarsa, krizin yıkım etkisi daha büyük olabilecektir. Bu kapsamda, kriz öncesi yönetim çok önem teşkil etmektedir. İşletme yöneticileri eğitilmiş ve tecrübeli olurlarsa sinyalleri doğru zamanda algılayıp anında cevap verebilirler yoksa krizin yıkım etkisi büyüyerek kendini hissettirecek ve sonuçları kaçınılmaz olacaktır.

Bu noktada krize karşı uygun planlamanın yapılması, kriz öncesinde örgütsel yapının değişimi, krize yönelik kadro oluşturmak, örgüt ikliminin krize hazır hale gelmesi ve motivasyonunu sağlaması dolayısıyla son olarak da krizin sezilerek etkin bir koordinasyon

sisteminin geliştirilmesi krizlerin atlatılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu kapsamda krizlerde oluşabilecek durumlara ilişkin bilgi niteliğinde en kötü durumlar ve bu durumlar karşısında yapılması gerekenler de listelenirse bu bilgilerin kriz anında oldukça faydalı olacağı da unutulmamalıdır.

Tüm yöneticiler işletmelerinin krizle karşılaştıklarında başarı sağlayacaklarına inanmaktadırlar. Ancak sadece inanmak yetmemektedir konuya ilişkin uygulanabilecek planların hazır olması da çok önemlidir. Tüm yöneticiler gelecekte yaşanabilecekleri tahmin ederek kendilerini krizlere hazırlamalı ve bu konuda ekiplerini kurarak tedbirlerini almalıdırlar.

Kaynakça

Akıncı, Z. (2010). *Konaklama işletmelerinde kriz yönetimi: Alanya bölgesindeki konaklama işletmelerinde kriz sürecinde karşılaşılan sorunların tespit ve çözümüne yönelik bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Augustine, N. R. (2000). Önlemeye çalıştığımız krizi yönetmek. *Harvard business review dergisinden seçmeler: Kriz yönetimi* (ss. 11-39), (S. Atay, Çev.). İstanbul: MESS Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, Acar Matbaacılık.

Aydın, A. (2010). *İzmir'deki beş yıldızlı otel işletmelerinde kariyer yönetimi uygulamaları ve ekonomik krizin otel çalışanlarının kariyer planlarına etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Baltaş, Z. (2002). *Krizde fırsatları görmek*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Güney, S. A. (2002). Kriz yönetiminde halkla ilişkilerin başarı şartları. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), ss: 59-78.

Hammer, M. (1990). Reengineering work: Don't automate, obliterate. *Harvard Business Review*, 68(4), 104-112.

Kadıbeşegil, S. (2001). *Kriz geliyor der! Kriz iletişimi ve yönetimi*. İstanbul: Media Cat Akademi.

Karaköse, T. (2007, Ekim). Örgütler ve kriz yönetimi. *Akademik Bakış*, (13), ss: 1-15.

Luecke, R. (2008). *Kriz yönetimi*. (Ö. Sarıkaya, Çev.) İstanbul: Yaylacık Matbaacılık.

Ofluoğlu, G. ve Mısırlı, K. (2001). İşletme ve kriz yönetimi. *Kamu-İş: İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 6(2), ss: 1-27.

Pırnar, İ. (1996, Eylül). Kriz pazarlaması ve yönetimi. *İktisat İşletme ve Finans: Mali ve Ekonomik Gelişmelere Yönelik Aylık Yayın*, 11(126), ss: 54-61.

Sabuncuoğlu, Z. (1994, Haziran). Kriz yönetimi ve halkla ilişkiler. *Bakış Dergisi*, (47).

Şahin, S. (2005). *Kriz ve kriz yönetimi kapsamında küçülme: Konaklama işletmelerinde örnek bir uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.

Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, (2002). *Kriz yönetimi el kitabı*. Ankara: Nokta Ofset.

Tağraf, H. ve Arslan, N. T. (2003). Kriz oluşum süreci ve kriz yönetiminde proaktif yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1), ss: 149-160.

Tavmergen, İ. P. ve Meriç, P. Ö. (2001). Turizm sektöründe kriz pazarlaması ve yönetimi. *Maltepe Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi*, (1), ss: 111-120.

Tekin, M. ve Zerenler, M. (2005). *İş dünyası için krizi yönetebilmenin sırları*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Titiz, İ. (2003). Kriz dönemi yönetsel kararların kriz sonrası işletme stratejileri üzerine etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), ss: 111-123.

Topaloğlu, M. ve Tunç, A. (1997, Mart-Haziran). Turizm işletmelerinde kriz yönetimi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 8(1-2), ss: 88-94.

Tutar, H. (2000). *Kriz ve stres ortamında yönetim*. İstanbul: Hayat Yayınları.

Tüz, M. V. (2001). *Kriz ve işletme yönetimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Tüz, M.V. (2008). *Kriz yönetimi: Uygulamalar için temel adımlar*. Bursa: Şah-Mat.

Uslu, A. T. (1999). Ekonomik kriz dönemlerinde stratejik pazarlama yönetimi ve tüketici davranışları. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(1), ss: 465-478.

Yavaş, A. ve Aydoğdu, Ö. (2004). Küresel krizleri yönet(eme)mek turizm ve terörizm. *I. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi*, 15-16 Nisan, Balıkesir.

BUHARA: ORTA ASYA'DA ÇOK KÜLTÜRLÜ BİR KENT**Hammet ARSLAN**

Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi. İletişim: hammet.arslan@deu.edu.tr

Özet

Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Buhara kentinin uzun bir geçmişi vardır. Uzun tarihsel süreçte Türkler, Farslar, Yahudiler, Araplar, Ruslar başta olmak üzere kentte birçok etnik unsur ve birbirinden farklı kültür varlığını sürdürmüştür. Açık bir müze kabul edilen tarihi Buhara kenti UNESCO kültürel miras listesinde yer almaktadır. Gerek tarihi bir ticaret yolunda konumlanmış olması gerekse de ürettiği ticari ürünler nedeniyle kente uğrayan tüccarlar hem maddi hem de kültürel anlamda kentin zenginleşmesine katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla Buhara önemli bir ticaret, kültür ve eğitim merkezi olmuştur. Kent aynı zamanda farklı dini geleneklere mensup insanların buluşma noktası haline gelmiştir. Biz bu bildirimizde (i) Buhara kentinin çok kültürlü yapısına zemin hazırlayan unsurları (ii) kentte hangi etnik ve dini unsurların bir arada yaşadığını ve onların öne çıkan yönlerini (iii) kentin çok kültürlülük tecrübesinin günümüz Türk dünyası açısından sunabileceği ekonomik, sosyal ve kültürel fırsatları ortaya koymayı hedeflemekteyiz.

Anahtar Kelimeler: *Buhara, İpek Yolu, Çok Kültürlülük, Ticaret, Hoşgörü*

Abstract

Today, the city of Bukhara, located in the borders of Uzbekistan, has a long history. In the long historical period, Turks, Persians, Jews, Arabs, Russians and many other ethnic elements and different cultures lived in the city. The historic Bukhara city, considered an open museum, is on the UNESCO cultural heritage list. The merchants who came to the city due to the fact that the city is located on a historical trade route and its commercial products have contributed to the enrichment of the city both materially and culturally. Therefore Bukhara became an important center of trade, culture and education. The city has also become a meeting place for people belonging to different religious traditions. In this presentation we aim to reveal (i) elements that set the ground for the multicultural structure of the city of Bukhara (ii) which ethnic and religious elements live together in the city, and their prominent aspects (iii) economic, social and cultural opportunities that the city's multicultural experience can offer for today's Turkish world.

Keywords: *Bukhara, Silk Road, Multiculturalism, Trade, Tolerance*

Giriş

Buhara kenti bugün Özbekistan Cumhuriyetinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Kent, Zereşan veya bir başka adıyla Soğd nehrinin aşağı havzasına kurulmuştur. Yerleşim yeri, nehrin taşıdığı alüvyonlu topraktan oluşan bir ova olduğu için ekip biçmeye uygundur. Ayrıca etrafındaki ormanlık alanlarda av yapabilme imkânının olması tarihin her döneminde bölgeye olan ilgiyi arttırmıştır. Bu yüzden kentin kurulduğu bölge tarihte değişik milletlere ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgeyi insanların yerleşim mekânı olarak tercih etmesi, burada medeniyetinin gelişmesine ve düzenli bir hayatın oluşmasına katkı sağlamıştır. (Şeşen, 1992, s. 363; Kurt, 1998, ss. 41-42)

Buhara'nın tarihinin çok gerilere gittiği belirtilmektedir. Ancak şehrin ilk kurulumuna dair net bir bilgi yoktur. Bununla birlikte kentte yapılan arkeolojik kazılar şehrin geçmişinin 2700 yıldan daha gerilere gittiğini göstermiştir (Kurt, 1998, s. 43). Önemli bir konumda olmasından ötürü bütün milletler şehri kontrolüne almak istemişler, çıkan savaşlarda şehir yıkılmıştır. Ancak şehir her defasında aynı konum ve plan üzerine yeniden kurulmuştur. Bu yüzden şehrin kurulum yeri, tarih boyunca hiç değişmemiştir (Şeşen, 1992, s. 364).

Buhara'ya tarih boyunca çok değişik isimler verilmiştir. Mesela, An, Ansi, Ango, Numi, Fuho, Buho, Buhu, Bute, Buhala, Puhala bu isimlerden bazılarıdır. Bunlar kentin doğasına veya kentte yaşayan insanların inançlarına göre verilmiş isimlerdir. Buhara adının ilk defa Pu-ha şeklinde tahmini olarak 630 yılında Çinli seyyah Hüang-Tsang tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir (Şeşen, 1992, s. 363). Buhara ismiyle ilgili bir başka iddia da şehrin adının Budist manastırları için kullanılan bir sözcük olan *viharadan* geldiği yönündedir. Kentte çokça *vihara* bulunmasından ötürü bu sözcüğün dönüşerek Buhara halini aldığı ifade edilmektedir. (Barthold, 1970, s. 761). Buhara isminin 'öğrenim merkezi' anlamına gelen *buhar* sözcüğünden türediği de kaynaklarda geçmektedir (Frye, s. 3). 'Tacirler şehri' anlamına gelen *Şehr-i Bazarkanan* ((Narşahi, 2013, s. 33)) ismi de şehrin önemli bir ticaret yolu üzerinde kurulması ve halkın büyük çoğunluğunun ticaretle uğraşmasından ötürü verilmiştir (Kurt, 1998, s. 45-46).

Buhara: Cazibe Merkezi

Tarihsel süreç içerisinde insanlar hayatlarını rahat bir şekilde sürdürebilecekleri ve imkanları bol olan şehirlerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu yüzden hem maddi, hem fikişel hem de manevi olarak huzur içerisinde olabilecekleri yerlere göç etmişlerdir. İşte Buhara, bu bahsettiğimiz arayışlar içerisinde olan insanlar için cazibe merkezi olma özelliğini hep sürdürmüştür. Buhara'nın çok çeşitli gelir kaynaklarının olması şehrin ve halkın zenginleşmesini sağlamıştır. Şehirde ve civarında tarım, ticaret, el sanatları, avcılık gibi

değişik geçim ve kazanç imkânları bulunmaktadır. Kent ayrıca insanların düşünce ve inançlarını özgürce yaşayabildiği bir ortama sahip olmuştur. Düşüncesi ve inancından ötürü evlerinden uzaklaşan insanlar için Buhara bir nefes alma noktası olmuştur. Bu yüzden Buhara tarih boyunca daima ilgi odağı olmuş ve göç almıştır.

Buhara, Türkistan sıradağlarının doğusundan doğan ve Tacikistan'dan geçen Zereşan nehrinin getirdiği alüvyonlu bir ovada kurulduğu için kentin önemli geçim kaynaklarından birisi tarım olmuştur. Kazılarda bulunan orak, tırpan gibi muhtelif tarım aletleri çiftçiliğin çok eski zamanlara kadar gittiğinin delili kabul edilmektedir. Bölgede kavun, karpuz, erik, üzüm, arpa ve buğday başta olmak üzere değişik ürünlerin tarımı yapılmıştır. Buhara civarı, verimli bir buğday ambarı olmasından ötürü bölge halkının hiç kıtlık çekmediği belirtilmektedir. Buhara arazisinin yemyeşil olduğu ve bahçelerin etrafında sulama kanallarının olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır. Bereketli bir ova olmasından ötürü birkaç dönümlük bir arazinin üç-dört kişilik bir ailenin geçimini sağlayabileceği söylenmektedir (Kurt, 1998, s. 125-127).

Buhara, tarihi ipek yolu üzerinde yer almasından dolayı önemli bir ticaret merkezi olmuştur. İpek Yolu tek bir yol olmayıp Orta Asya'yı baştanbaşa geçerek Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan muhtelif yollar ağıdır (*Elisseeff, 2001, ss. 1-2; Waugh, 2007, s. 4; Foltz, 2010, s. 1; Boulnois, 2005: 66*). Kent, seyahat halindeki tüccarların başlıca uğrak yerlerinden birisi olmuştur. Tüccarlar hem Doğu-Batı-Güney güzergâhı üzerinde dinlenme fırsatı bulmuş, hem de kentin ticari faaliyetine katkı sağlamışlardır. Kent civarında üretilen tarım ürünleri de bu tüccarlar aracılığıyla başka bölgelere nakledilmiştir. Buhara'da kurulan pazarlarda envai türde tarım ürünleri, değişik hayvanlar, bakır eşyalar, el yapımı malzemeler alınıp satılmıştır. Bu pazarlar şehre ekonomik bir canlılık vermekteydi. Yılda bir kez de geniş katılımlı bir panayır yapılmaktaydı. Ayrıca Buhara'nın köylerinde de her ay aynı adla anılan panayırlar yapılırdı (Biruni, 2011, s. 227). Bütün bu ticari aktiviteler şehrin ekonomik açıdan zenginleşmesini sağlamış, şehre olan ilgiyi arttırmıştır. Ticari bir hareketliliğin içerisinde büyüyen Buhara'lı gençler, erken yaşlarda kervanlarla değişik bölgelere giderlerdi. Bu durum Buhara'daki ticaret kültürünü göstermesi açısından önemlidir (Kurt, 1998, s. 128; Şeşen, 1985, s. 224-225).

Buhara, milattan sonraki yıllarda jeopolitik açıdan önemli ticaret yollarının birleşim noktasında yer almaktaydı. Bu yollardan ilki Çin'den başlayıp Gobi çölünü kuzeyden aşarak Aksu ve Talas üzerinden Buhara'ya, oradan da Bağdat ve doğu Akdeniz'e ulaşmaktaydı. Bu yola İpek yolunun kuzey hattı denilmektedir. Güney hattı olarak bilinen ikinci yol, yine Çin'den başlayıp Gobi çölünün güneyinden Kargılık, Hotan, Kaşgar, Andican, Kokand, Semerkant'tan geçerek Buhara'ya gelmekteydi. Oradan da hem Batı güzergahına bağlanmakta

hem de Baktriya ve Taksila üzerinden Hindistan'a ulaşmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Buhara kıtaları birbirine bağlayan merkezi bir noktada yer almaktaydı. Buhara sahip olduğu ticari hareketlilik nedeniyle her türlü mala ve eşyaya kolay ulaşabilen bir merkez olmuştur. Çünkü doğuda ve batıda üretilen ürünler mutlaka Buhara üzerinden nakledilmekteydi. Çin'de üretilen ipeğin en önemli satış pazarlarından birisi Buhara idi. Buhara'ya gelen ipekler İran üzerinden Bizans topraklarına; Afganistan ve Pakistan geçitlerinden de Hindistan'a nakledilmekteydi. Hindistan'dan yola çıkan baharat kervanları için de Buhara önemli bir durak olmuştur (Kurt, 1998, s. 128-129; Bentley, 1993, ss. 32-33).

Buhara halkının bir diğer geçim kaynağının ise dokumacılık olduğu görülmektedir. Etraftaki yörük ailelerden gelen koyun ve keçi yünlerinden elde edilen ipler dokunarak kaliteli kıyafetler üretilmiştir. Soğuk iklim nedeniyle bu yünlü kıyafetler bölgede büyük rağbet görmüştür. Artan rağbetle birlikte büyük dokuma tezgâhları kurulmuştur. Üretim artmasıyla da bölgedeki ticari yapıdan istifade edilerek başka bölgelere nakledilmiştir (Kurt, 1998, s. 131-132). Ayrıca halı, yastık, döşek, çarşaf, çadır ve seccade gibi ihtiyaç malzemeleri de Buhara'daki atölyelerde dokunmuştur (Narşahi, 2013, s. 33).

Buhara ayrıca altın ve gümüşün ustaca işlendiği bir kent olmuştur. Değişik süs eşyaları ve ziynet eşyaları büyük bir maharetle hayat bulmuştur. Buhara altın işçiliğinin ünü birçok bölgeye yayılmıştır. Tüccarlar da artan talepleri karşılamak amacıyla bölgeyi sıkça ziyaret eder hale gelmiştir. Bunların yanı sıra kılıç, mızrak, çakı gibi savaş araç gereklere de yapılmaktaydı. Buhara'da üretilen el yapımı ahşap malzemelerin de yüksek fiyatlarla alıcı bulduğu (Kurt, 1998, s. 134) kaynaklarda ifade edilmektedir.

Buhara, hem merkezi bir konumda olması hem de çevre kültürlerle olan etkili iletişimi sayesinde tarih boyunca zengin bir kültürel çeşitliliği barındırmıştır. Bundan ötürü sosyal hayat daima canlılığını korumuştur. Buhara'da aynı anda birkaç dilin bir arada kullanıldığı dönemler olmuştur. Kentte Türkçe, Soğdca, Farsça, Arapça dilleri kullanılmıştır. Bu dillerle yazılan edebi metinler kültürel zenginliğin önemi bir boyutunu oluşturmaktadır.

Buhara aynı zamanda önemli bir eğitim-öğretim merkezi olma geleneğini daima sürdürmüştür. İslam öncesi dönemde başlayan bu gelenek İslamiyetin kente gelişiyle daha sistemli hale gelmiştir. Kent merkezi ve köylerdeki ev ve mescidlerde dini ağırlıklı derslerin okutulduğu bilinmektedir. Burada eğitim veren hocalar ve onların yetiştirdiği öğrenciler önemli eserler kaleme almışlardır. Buhara'da yetişen en önemli İslam alimi ise Buhari'dir. Şehirde onun dışında başka alimler de yetişmiştir. Ayrıca aslen Buhara'lı olup da başka şehirlerde ders veren hocalar da şehrin ilim dünyasında tanınmasına öncülük etmişlerdir (Kurt, 1998, ss. 349-350).

Buhara: Çok Milletli Bir Kent

Buhara verimli bir ova üzerine kurulduğu için tarihte pek çok millete ev sahipliği yapmıştır. Kaynaklarda şehre yerleşen ilk milletin Türkistan halkı olduğu ifade edilmektedir (Narşahi, 2013, ss. 17-32). MÖ yedinci yüzyılda Buhara'da Saka hükümdarı liderliğinde Türklerin yaşadığı belirtilmektedir (Firdevsi, II/6-46; Kurt, 1998, s. 101). Buhara'ya oldukça yakın olan Ceyhun nehrinin kıyılarında Türklerin yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Buhara'da Türklerin yaşadığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Buhara'da Çiğil, Koy, Çömük/Comuk boylarının yaşadığını biliyoruz. Bunların Buhara'nın imarında ve ekonomik gelişmesinde ciddi katkıları olmuştur (Nazmiye Togan, 1964, 37; Z. Velidi Togan, 1970, 50; Kurt, 1998, s. 103).

Buhara'ya MÖ ikinci yüzyılda yerleşen Yüecilerin kimliği konusunda tartışmalar vardır. Bazı araştırmacılar onları Türklerin atası kabul ederken, bazıları ise bu konuda sessiz kalmışlardır. (Kurt, 1998, s. 102) Yüecilerden sonra Buhara'da Akhunlar olarak da bilinen Eftalitler devleti kurulmuştur. Bunların da kökeni konusunda tartışmalar vardır. Türk veya Fars kökenli olabilecekleri ifade edilmektedir. Onları Hunların torunları kabul eden araştırmacılar da vardır. (Kurt, 1998, s. 103)

Buhara kentinde yaşayan bir diğer millet ise İran kökenli Farslılardır. Miladın ilk yıllarından itibaren Farslılar Buhara'yı da içine alan bölgelerde yaşamaya başlamışlardır. Onlar bu bölgede genellikle ticaretle uğraşmışlardır. Göktürklerin Akhunları mağlup etmesi Buhara bölgesinde Fars yerleşimine hız kazandırmıştır (Z. Velidi Togan, 1970, 54). Farslıların bu bölgeye göçlerinin büyük kitleler halinde gerçekleşmediği belirtilmektedir. Ancak Fars göçü kitle halinde olmamasına rağmen az ama süreklilik arz etmesinden ötürü bir süre sonra etkisini göstermiştir. Bunu da bölgede konuşulan dil tercihinde görebilmekteyiz. Zira Soğdca ve Türkçenin yerini Farsça dil ailesi almıştır (Z. Velidi Togan, 1970, 74; Kurt, 1998, s. 104-105).

Buhara civarında yaşamış bir başka millet olan Yahudilerin bölgedeki geçmişlerinin ne kadar gerilere gittiği konusu çok net değildir. Burada bulunan Yahudiler Farsça konuşmaktadır. Bu durum onların Babil'den gelmiş olabilecekleri tezini güçlendirmektedir. (Kurt, 1998, s. 105-106). İslam'daki fetih hareketleriyle Buhara'ya Arapların da geldiği görülmektedir. Yerli halk kendi arazilerinin bir kısmını, aralarında yaptıkları anlaşma gereği Araplara vermiştir. Böylece arazi sahibi olan Araplar, Buhara civarına kalıcı olarak yerleşmiştir. Araplar Buhara'da yaşadıkları bölgelere kendi adlarını vermişlerdir (Narşahi, 2013, ss. 80-82; Kurt, 1998, s. 106)

Buhara: Çok Dinli Bir Kent

Buhara ekonomik gelişmişliğin yanı sıra kültürel açıdan da zengin bir kent olmuştur. Ticaret amacıyla kente gelen veya uğrayan tüccarlar kentin kültürel açıdan zenginleşmesini sağlamıştır. Ticari aktiviteler esnasında sadece mal alım satımı yapılmamış aynı zamanda insanlar birbirlerinin kültür ve düşüncelerini de öğrenmişlerdir. Böylece hem Buhara'nın yerlileri şehre gelen yabancı tüccarlardan etkilenmiş hem de tüccarlar yerli halktan etkilenmiştir. Dolayısıyla fikri ve kültürel açıdan karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.

Buhara tarih boyunca değişik dinlere ev sahipliği yapmıştır. Bu dinlerin başında da Budizm gelmektedir. Budizm Buhara'ya ticaret yolunu kullanan keşişler tarafından getirilmiştir. Maurya İmparatoru Aşoka döneminde Hindistan'da oldukça huzurlu bir ortam yakalayan Budistler, bu hanedanlığın yıkılmasından sonra sıkıntılı bir döneme girmişlerdir. Hindu inançlarını savunan Sunga hanedanlığının iktidarı ele geçirmesiyle Hindistan'dan kovulan keşişler Hindistan, Orta Asya, Çin güzergâhında ticaret yapan tüccarların kervanlarına katılarak önce Hindistan'dan Orta Asya'ya gelmiş, oradan da bir süre sonra Çin'e geçmişlerdir. Mahayana Budizmi'ne mensup keşişler için Buhara ve civarı bir sığınak görevi görmüştür.

Kuşan imparatorları dinlere karşı hoşgörülü bir tutumları olduğu için onların sikkeleri İran, Hint ve Budist unsurları ihtiva eder. (Foltz, 2010, s. 45; Emmerick, 1987, s. 401; Harmatta, 1994, ss. 317-318). Kuşanların ikinci kralı Vima, İpek yolu kontrol altına almak için Hint dinlerine sempatik yaklaşmıştır. Çünkü o dönemde Hintliler, Buhara'nın da içerisinde olduğu Ceyhun (Oxus) bölgesinde ticaret yapıyorlardı. Vima'dan sonra tahta çıkan I. Kanişka (MS 127-151) İpek Yolu'nu kontrol altına alma idealini sürdürmüştür. Kaynaklarda ikinci Aşoka diye anılan I. Kanişka başta Buhara olmak üzere Orta Asya'da manastırlar (vihara) ve tapınaklar (stupa) inşa ettirerek Budizm'in yayılmasına katkı sağlamıştır. (Foltz, 2010, s. 45; Kitapçı, 1994, s. 63). Arkeologlar Buhara'da yaptıkları kazılarda yerin 12 metre derinliğinde miladın başlarında inşa edildiği düşünülen bir manastır bulmuşlardır. Bunun yanı sıra bölgede başka Budist manastırlarının varlığı da söz konusudur. Bu yüzden Budist manastırları için kullanılan *vihara* sözcüğünün dönüşüme uğrayarak Buhara halini aldığı ifade edilir. Kazılarda ayrıca birçok heykelin bulunmuş olması (Kitapçı, 1978, s. 328) bölgede Budizm'in yaygın bir din olduğu yorumlarını güçlendirmektedir. Kuşan imparatorluğunun sanat anlayışında Budda'nın en popüler temsili gelecekte ortaya çıkacak olan Maitreya'dır. Bu düşüncenin Zerdüştilikteki mesih düşüncesinin bir yansıması olduğu ifade edilir (Sponberg and Hardacre, 1988, s. 46). Üçüncü asırdaki Çin Budist kaynaklarında Kuşan topraklarının Budizm'in merkezi olduğu ifade edilir (Litvinsky, 1979, s. 25).

Buhara'daki keşişler İpek yolunu kullanarak İç Asya'ya oradan da Çin'e ulaşmışlardır. Buhara'da Budizm'in yerini üçüncü yüzyıldan itibaren Sasani devletinin hâkimiyetiyle Zerdüştilik almıştır. Budist tapınakları, Mecusi tapınakları olan ateşgedeye dönüştürülmüştür (Kitapçı, 1977, s. 52; Barthold, 1975, s. 55; Narşahi, 2013, ss. 27, 34; Kurt, 1998, s. 219-221; Naskali, 2009, ss. 174-176). Biruni Buhara'daki Mecusilerin Nevruz bayramını önemsediklerini ve bu bayramı kutlarken ateşgedede toplandıklarını ifade etmektedir (Biruni, 2011, s. 226). Buhara'nın ve ticaret yolunun hâkimiyetinin İranlılara geçmesi Zerdüştiliğin bölgedeki gücünü arttırmıştır. Bu güçlenmenin doğal bir sonucu olarak ateşgede sayısı hızla artmıştır. Neticede Buhara kenti Zerdüştiliğin kültürel bir merkezi haline gelmiştir (Kurt, 1998, s. 222-223). Biruni Buhara'daki Soğdların yerli bir kavim olduğunu ve İranlıların usulünü uyguladıklarını (Biruni, 2011, s. 49) ifade eder.

Buhara'nın çok kültürlü yapısında hayat bulan dinlerden birisi de Hıristiyanlıktır. Buhara'ya Hıristiyanlık MS üçüncü veya dördüncü asırdan itibaren girmiştir. İlerleyen dönemde bölgede özellikle Hıristiyanlığın Nesturi kolu etkili olmuştur. Benimsedikleri farklı bir teolojik anlayışla ana gövdeden ayrılan Nesturiler, kendilerine uygulanan baskı ve zulümden ötürü önce İran sonra da Buhara ve çevresine sığınmıştır. Çünkü Buhara tarih boyunca farklı inanç ve düşüncelere hoşgörülü yaklaşımıyla tanınmıştır. Budistlerle Zerdüştiler arasındaki nüfuz mücadelesinde Nesturiler güçlenerek bölgede ibadet için kiliseler yapmışlardır (Kurt, 1998, s. 227-228).

Buhara'da yaşayan dinlerden birisi de Yahudiliktir. Kentte ve civarında yaşayan Yahudiler için 'Buhara Yahudileri' tabiri kullanılmaktadır. D. Arık'ın ifade ettiği üzere onlar için Orta Asya Yahudileri, Yerli Yahudiler, Fars-Tacik Yahudileri, Milli Azınlık gibi isimler de kullanılmıştır (Arık, s. 43). Yahudilerin Buhara'ya ne zaman geldikleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Buhara idarecilerinden birisi şehrin ekonomik yapısına farklı bir katkı sağlamak amacıyla Yahudi zanaatkârları şehre davet etmiştir. Bir başka rivayete göre Buhara hükümdarı, amansız bir hastalığa yakalanan eşini tedavi etmesi için İran'dan Yahudi bir doktor davet etmiştir. Eşi iyileştikten sonra tedavi karşılığında Yahudi doktordan Buhara'ya yerleşmesini istemiştir. Doktor da on aileden oluşan Yahudi akraba ve dostlarıyla izin verilmesi halinde şehirde kalabileceğini söylemiştir (Arık, s. 47). Yahudilikte toplu ibadet için ergen on erkeğin gerekli olmasından ötürü, Yahudi doktor bu yüzden on aileye izin verilmesini istemiş olabilir.

Tarihi kaynaklarda yer alan rivayetlere göre Asurlular İsrail (Yahuda) krallığını ele geçirince Yahudileri Habor'a sürgün etmiştir. Kutsal kitapta geçen Habor (II. Krallar, 17:6) sözcüğü, bazı araştırmacılarca Buhara olarak yorumlanmıştır (Bacher, III/292). Bir başka

rivayete göre Yahudiler Buhara'ya MÖ 515'te Babil sürgününden kurtulduktan sonra gelmişlerdir (Arık, ss. 47-48). Zira kaynaklarda Babil'deki sürgün hayatından kurtulan Yahudilerin bir kısmının Kudüs'e dönmeyip dünyanın değişik yerlerine dağıldıkları ifade edilmektedir.

Buhara ve civarında yaşadığı bilinen dinlerden olan Maniheizm, kenti İran ve Bizans zulmünden kurtuluş yeri olarak görmüştür (Kurt, 1998, s. 229). Çünkü Buhara çok kültürlü ve hoşgörülü yapısıyla her zaman sıkıntı içerisinde olan insanların sığınağı olmuştur. Değişik din mensupları burada dinlerini rahatça yaşama fırsatı bulmuşlardır.

Buhara ve civarına en son gelen din ise İslamiyet olmuştur. İslamiyet Buhara'ya şehir Müslümanlar tarafından fethedilmeden daha önce gelmiştir. Çünkü Müslümanlarla ticari ilişkileri olan şehir halkı, İslam'ı tanıma fırsatı bulmuştur. Müslüman idarecilerin katkıları, Müslümanların samimiyeti ve İslami ilkelerin yaşam tarzlarına uygunluğu bölgenin İslamlaşmasında etkin olmuştur (Kurt, 1998, s. 274-275). Buhara farklı dinlere inanan insanlara daima ev sahipliği yapmıştır. Ticari hareketlilik şehrin kültürel ortamının güçlenmesini ve karşılıklı anlayışın gelişmesini sağlamıştır. Tarihsel süreç içerisinde sıkıntılı dönemler yaşayan farklı din mensupları Buhara'ya gelerek dinlerini rahatça yaşayabilmişlerdir. Buhara'nın çok milletli yapısı özgür bir düşünce ortamının gelişmesini sağlamıştır.

Sonuç

Buhara'nın da önemli bir durak olduğu İpek Yolunun yeniden canlandırılması ticaret, altyapı, lojistik, kültür ve siyaset alanlarında işbirliği imkânlarının güçlendirilmesi anlamına gelecektir. İpek Yolu, ekonomik açıdan dışa açılmayı ve sosyo-kültürel açıdan işbirliğini geliştirmeyi sağlayabilir. Dışa açılma ve işbirliğinin güçlenmesi bu güzergâhta bulunan şehirlerin ve insanların yararına olacaktır. Aynı zamanda bu ekonomik ve kültürel işbirliği dünya barışının korunmasına da katkı sağlayacaktır.

Jeopolitik yapısı itibarıyla İpek Yolu bölgesi, dünyanın en büyük gelişme potansiyeline sahip bölgelerinden biri kabul edilmektedir. Buhara kenti, tarihte olduğu gibi günümüzde de tam olarak Doğu-Batı-Güney yollarının kesişim noktasında yer almaktadır. İpek Yolunun canlandırılması başta Buhara şehri olmak üzere bölge şehirleri için büyük fırsatlar sunmaktadır. Buhara ve bölge halkı ticaret, altyapı, lojistik ve kültürel açıdan gelişmeye müsait bir yapı arz etmektedir. Çünkü tarihsel tecrübe ve birikim Buhara şehri ve halkı için en büyük kazanımdır. Tarihsel süreçteki bir arada yaşama ve hoşgörü kültürü bölgenin gelişiminde önemli bir zemin oluşturmaktadır. Bu güçlü zemin, bölgenin ekonomik,

sosyal ve kültürel açıdan güçlenmesi için günümüzdeki fırsatları çok daha iyi kullanabilmeyi sağlayacaktır.

Buhara'nın çok milletli ve çok dinli geçmişi, şehrin günümüzdeki fırsatları değerlendirebilmesi açısından bir başka önemli tecrübedir. Tarihsel tecrübesi ve birikimiyle kent, barış, kalkınma ve işbirliği açısından uluslararası bir öneme sahiptir. Devletlerarası iletişim, ticari işbirliği ve insanlar arası hoşgörü ortak bir amaca ve kazanca ulaşılabilmesi açısından önemlidir. Buhara, bütün bunlar dikkate alındığında günümüzde büyük bir fırsata sahip gözükmemektedir.

Kaynakça

- Arık, D., (2005). *Buhara Yahudileri*, Ankara: Aziz Andaç Yay.
- Bacher, W. (1902). "Bokhara", *The jewish encycopedia*, Newyork, vol. III, ss. 292-295.
- Barthold, V. V. (1975), *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, Haz. K. Yaşar Koprıman & İsmail Aka, Ankara.
- Barthold, W. (1970). "Buhara", *İslam ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., cilt II, ss. 761-766.
- Bentley, J. (1993). *Old world encounters: cross-cultural contacts and exchanges in pre-modern times*, New York: Oxford University Press.
- Boulnois, L. (2005). *Silk road: monks, warriors & merchants*, Hong Kong: Odyssey Books.
- El-Biruni, Ebu Reyhan (2011). *Maziden kalanlar (el-asar el-bakiye)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay.
- Elisseff, V. (2001). "Approaches old and new to the silk roads", *The silk roads: highways of culture and commerce*, Ed. Vadime Elisseff, Oxford: Berghahn Books.
- Emmerick, R. E. (1987). "Buddhism in central asia", *Encyclopedia of religion*, ed. Mircea Eliade, New York: Macmillan, vol. 2, s. 401.
- Firdevsi, Ebul Kasım, (1945-1955). *Şehname*, (I-IV), Ter: Necati Lugal, İstanbul.
- Foltz, R. (2010). *Religions of the silk road: premod patterns of globalization*, 2nd. Ed., USA: Palgrave/Macmillan.
- Frye, R. N. (1965). *Bukhara: the medieval achievement*, Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Harmatta, J. (1994). "Religions in the kushan empire," *History of the civilizations of central asia*, Ed. Janos Harmatta, Paris: UNESCO, Vol. 2, ss. 314-318.

Kitapçı, Z. (1977). “Bugünkü Türk ve İslam şehri Buhara’da İslamiyetin yayılışı ve yerleşmesi”, *Milli kültür*, I, 3, ss. 51-55

Kitapçı, Z. (1978). “Sosyal siyasi ve dini yönleri ile fetihler sırasında aşağı Türkistan (Maveraünnehir)”, *Diyanet dergisi*, XVII, 6, ss. 325-333.

Kitapçı, Z. (1994). *Orta Asya’da İslamiyetin yayılışı ve Türkler*, Konya.

Kurt, H. (1998). *Orta Asya’nın İslamlaşma süreci (Buhara örneği)*, Ankara: Fecr Yay.

Litvinsky, B. A. (1979) "Buddhism in central asia", *Encyclopaedia of Buddhism*, vol. 4, fasc. 1 , ed., G.P. Malalasekera, Colombo: Government of Ceylon.

Narşahi, Ebu Bekir Muhammed b. Cafer. (2013). *Tarihü Buhara*, Çev. E. Göksu, Ankara: TTK Yay.

Naskali, E. (2009). “Sasaniler”, *DİA*, cilt: 6, İstanbul: TDV Yay., ss. 174-176.

Sponberg A. and H. Hardacre. (1988). *Maitreya: the future Buddha*, eds., Princeton: Princeton University Press.

Şeşen, R. (1992). “Buhara”, *DİA*, cilt: 6, İstanbul: TDV Yay., ss. 363-367.

Şeşen, R. (1985). *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*, Ankara.

Togan, N. (1964). “Peygamberin zamanında şarki ve garbi Türkistan’ı ziyaret eden Çinli Budist rahibi Hüen-Çang’ın bu ülkelerin dini ve siyasi hayatlarına dair kayıtları”, *İslam tetkikleri enstitüsü dergisi*, IV, 1-2, ss. 21-64.

Togan, Z. V. (1970). *Umumi Türk tarihine giriş*, İstanbul.

Waugh, D. (2007). "Richthofen's "silk roads": toward the archaeology of a concept", *The silk road*, Vol. 5, Number 1, Summer, s. 4.

MACARİSTAN'DA TÜRK DÜNYASINA İLGİ, TARİHİ ARKA PLAN VE AVRASYA GERÇEĞİ

Melek ÇOLAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Muğla/TÜRKİYE, tunam10@gmail.com

Özet

Bir Orta Avrupa ülkesi olan Macaristan'ın tarihi ve jeopolitik özellikleri, gerek uzak ve gerekse yakın geçmişte, onu çeşitli paylaşımların içine sürüklemiştir. Bulduğu coğrafya nedeniyle geçmişte ve günümüzde hayat alanı olarak seçilmiştir.

Tarih boyunca en çok Türklerle iç içe olan Macarların, Balkanlardan, Kafkaslara, Kafkaslardan Orta Asya'ya, Anadolu topraklarına kadar Türk dünyasına ilgisi her daim canlı kalmış; Türkoloji ve Turancılık dünyada ilk defa Macaristan'da ortaya çıkmıştır.

XX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Soğuk savaş sonrası Macaristan'ın yeni güvenlik arayışları onu Batı bloğunun doğuya açılan kapısı konumuna getirirken, özellikle Macar Musevilerinin önderliğinde geleceğin Avrasya'sının Rus emperyalizmi dışında şekillenmesi için Türkoloji ve Turancılık bağlamında çalışmalar yapılmakta, Macarların Türk dünyasına olan yakınlığından yararlanılmak istenmektedir.

Bu çalışmada tarih boyunca Türk dünyası ile iç içe olan Macarların bu dünyaya olan ilgisinin sosyo-kültürel, siyasi ve psikolojik sebepleri üzerinde durulmakta; tarihin yol göstericiliğinden hareketle Türk dünyasına yönelik bu ilginin yenedünya düzeni aktörleri tarafından nasıl kullanıldığı Avrasya coğrafyası açısından değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler; *Avrasya, Macar, Türk Dünyası, Türkoloji, Turancılık*

Abstract

Historical and geopolitical characteristics of Hungary as a country of Middle Europe have urged it to be involved in various partnerships throughout its history. Due to the geography in which it is located, Hungary has been chosen as a living space throughout the history.

The interest of Hungarians in the Turkic world from Balkans to Caucasus; from Caucasus to Central Asia and to Anatolian land has always been alive and Turkology and Pan-turanism first appeared in Hungary in the World.

As of the second half of the 20th century, following the Cold War, as a result of its quest for security, while it served as the gate of Western block opening to the East, under the

leadership of Hungarian Jews, works were conducted in relation of Turkology and Pan-turanism for Eurasia to be constructed free of the influence of Russian imperialism; thus, attempts were made to make use of Hungarians' closeness to the Turkic world.

In this study, an emphasis is put on the socio-cultural, political and psychological motives behind the interest of Hungarians in the Turkic world with which they have always lived in close contact and on the basis of the historical occurrences, how this interest has been capitalized on by the actors of the new world order is evaluated in terms of Eurasian geography.

Keywords: Eurasia, Hungarian, Turkic World, Turkology, Pan-turanism

Giriş

Bir Orta Avrupa ülkesi olan Macaristan nispeten engebesiz ve ulaşımına uygun coğrafyası ve doğal korunma imkanlarından yoksun oluşu nedeni ile tarih boyunca istilalara açık olmuş, onların hayat alanı olarak değerlendirilmiş, hatta kullanılmıştır. Macaristan toprakları Roma İmparatorluğu döneminde kolayca fethedilmiş, ardından Kavimler Göçü ile Batı Hun Türklerinin istilasına uğramış, bir süre sonra Avarlar ve IX. yüzyılın sonlarına doğru da Hazar'ın kuzeyinden gelen Macarlara yurt olmuştur. Macaristan güneyindeki Sırp, doğu sınırındaki Romanlar ile batısındaki Germen kavimleri karşısında coğrafyanın doğal korunmasından yoksun kalarak daha sonra Osmanlı ve Habsburg hanedanının yönetimine girmiş, iki dünya savaşı arasında İtalya ve Almanya baskısını yaşayarak en sonunda Sovyet yönetimini kabul etmiştir (Yavuz, 2006, s.26-27). Bu tarihi süreç içinde hemen hemen kesintisiz olarak en çok ilişkide bulunduğu millet Türkler ve Türk dünyası olmuştur (Çolak, 2006, s.215-216).

I. Tarih Boyunca Macarlar, Macaristan ve Türk Dünyası

Türkler ve Macarlar arasındaki bağların uzun bir tarihi geçmişe dayandığı görülmektedir. En eski dönemlerde başlayan bu ilişkiler, daha sonra V. ve IX. Yüzyıllar arasında Türkler tarafından kurulan imparatorluklar içinde gerçekleşmiştir. Bu yüzden Yunan, Latin ve İslam kaynakları Macarları "Türk" olarak adlandırmıştır. IX. Yüzyıl sonlarında Macarların Macaristan'a gelişleri ve 1000 yılında Hristiyanlığı kabul etmeleri ile Avrupa'nın bir parçası haline gelirken dahi Türk halkları ile olan ilişkileri devam etmiş, ardı arkasına doğudan gelen Peçenek, Uz, Kuman gibi Türk kavimleri Macaristan'a yerleşmiş (Çolak, 2012, s.527-528) ve Macarların millet haline gelmesinde bozkır dünyası Türk aleminin büyük payı olmuştur (Çolak, 2006, s.215). Macar Krallığının Osmanlıların Balkanlardaki fetihlerini durdurmaya çalıştığı XV. yüzyılda ise ilişkilerinin yeni bir dönemi başlamış, 1526'da Osmanlılar tarafından Macarların direnişinin kırılması burada 150 yılı fazla sürecek Türk

hâkimiyetini başlatmıştır. Bu tarihi süreçte Türk kültürü Macar kültürüne büyük etki yapmıştır (Çolak, 2012, s.528). Avrupa milletleri arasında Türklükle yoğrulmuş olan Macarların bu yüzden Türk dünyasına ilgisi hiç kesilmemiştir.

II. Macaristan'da Türk Dünyasına İlgisi

II. I. Doğulu Oluş Geleneği ve Türkoloji

Bu tarihi bağlar Türklerin dili, tarihi, kültürüyle meşgul olan Türkoloji'nin de Macaristan'da ortaya çıkmasını sağlamış, Türkoloji'nin Macaristan'da milli bir ilim dalı sayılmasına neden olmuştur. Macaristan'da Türkoloji milli kültürün ortaya çıkarılmasında gerekli bir ilim dalı haline gelmiştir (Çolak, 2012, s.528). XVIII. Yüzyılda Ferenc Rákoczi'nin, XIX. Yüzyılda Lajos Kossuth'un önderliğinde Habsburglar'a karşı özgürlük mücadelesi veren Macaristan'da (Çolak, 2009, ss.105–113.) Macar dilinin sistemli araştırması, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında başlamış, ilim alanındaki gelişme Türkoloji'nin hamle yapmasını sağlayarak 1870 yılında dünyada ilk Türkoloji kürsüsü Budapeşte Üniversitesi'nde açılmıştır. Geleneksel olarak Avrasya bozkırlarında ve özellikle batı bölgelerindeki Ortaçağ Türk halklarının tarihi, XIV-XVIII. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu tarihi, Türk-Macar ilişkilerinin izleri Macar dilinde görüldüğünden Türkoloji çalışmalarının temelini teşkil eden dil tarihi araştırmaları gibi alanlarda yoğunlaşan Macar Türkoloji etüdüleri XIX. Yüzyıldaki uzun bir gelişmenin sonucu ortaya çıkmış, Macarların kendi dil ve tarihlerinin Doğu ile bağlantısına duydukları ilginin artması bu alanda yoğun araştırmalara neden olmuştur (Çolak, 2012, s.528-529). Avrupa'nın ortasında Alman, Çek, Rus, Sırp gibi milletler arasında kalan, dil ve kültür bakımından komşularından farklı olan Macarlar Habsburg hakimiyeti altında Alman baskısı karşısında çareyi eski tarihlerine sığınmakta bulmuşlardır (Çolak, 2012, s.531). Lajos Ligeti'ye göre (1970) Macar Bilimler Akademisi, "Asya'daki akrabaları araştırmayı ciddiyetsiz saysa da İç Asya'ya karşı değişmeden süregelen ilgiyi Macarların ruhundan söküp atmak mümkün olmamıştır" (ss.253-254). 1235'te dört Dominikan rahibini "büyük Macaristan'ı" aramak için doğuya yönlendiren anlayış, Macarların atalarının köklerini bulmak için doğuya giden ve Tibet dilciliğinin kurucusu olan, Uygur yurduna gitmek üzere yola çıktığında Bengal'de yakalandığı sıtmadan ölen Sándor Csóma Kőrösi (1784-1842), kendisi de Kıpçak kökenli olan ve bilimsel ilgisi bir taraftan bu kökeninden gelen ünlü Türkolog Gyula Németh, güçlü bir şekilde Türk kültürü ve diline ilgi duyan etnograf István Györffy, Macarların hafızasında doğuya bağlılığı ifade etmektedir (Çolak, 2012, s.531). Türkolojinin kurucusu *Ármin Vámbéry'yi Orta Asya yolculuğuna iten sebepler arasında Osmanlı, İngiltere ve Rus politikası arasında kalmış uluslararası bir kişilik*

olarak birtakım siyasi sebepler bulunsa da* (Çolak, 2015, ss.364–384) onun Türk Macar akrabalığı tezini ortaya atması ve bunun savunucusu olması da Macarların doğulu olma geleneği ile açıklanabilir. Bu gelenek bir bakıma Macaristan’da Hunlar ve Macarların aynı kavim olduğu inancına dayanan bir Hun-Macar akrabalığı özdeşliğinden beslenen özel bir oryantlizmi beslemiştir (Çolak, 2012, s.530-531). Macarcanın Fin-Ugor veya Türk kökenli olduğunun tartışılması, XIX. Yüzyılın sonunda “Ugor-Türk Savaşı” diye adlandırılan ve başını Vámbéry ile József Budenz’in çektiği tartışmalara neden olmuştur.* (Çolak, 2012, s.527-535).

Macarların Türk dünyasına duydukları ilginin diğer temel bir nedeni doğulu oluş geleneğinin katkısı ile Pangermenizm ile Panslavizm akımlarına karşı ortaya çıkan Macar Turancılığıdır.

II.2. Doğulu Oluş Geleneği ve Turancılık Akımı

İranlıların kendi ülkesinin kuzeydoğusundaki ülkeye verdikleri isim olarak Turan kavramı siyasi ve kültürel olarak batı modernitesinin, dünyanın bütün bölgelerindeki doğrudan ve dolaylı etkisi bağlamında açıklanmaktadır. Batı sömürgeciliğinin yöneldiği alanların başında gelen Osmanlı Devleti ve Türk dünyası, Türkler üzerine olan ilgiyi beslemiş, XIX. Yüzyıl ırk ve dil çalışmalarının bir sonucu olarak bu kavram ortaya çıkmış ve güncelleşmiştir. Türk dünyasında Turancılığın sosyo-politik ve ekonomik belirleyicileri Osmanlı ülkesinden farklı gelişmiş, Türk birliği ideolojisinin kaynağı Kırım-Kazan-Azerbaycan üçgeninde gerek ekonomik ve kültürel gelişmişlik seviyesi, gerekse Panslavizm hareketinin toplumsal boyutta kendini hissettirmesiyle oluşmuştur (Vurucu, 2011, s.11–16). Macaristan’da ise doğulu oluş geleneği Turancılık düşüncesini ortaya çıkarmıştır. (Çolak, 2011, s.531) Türklerin tarih boyunca yoğun ilişkide bulunduğu millet olarak Macarlar, etrafını çevreleyen Slav ve Germenlerden farklı bir millet olduklarının bilinciyle köken ve dil üzerine araştırmalarda bulunmuşlar, uzaktaki yurtlarına “Turan” adını vermişlerdir. İlk önce İran’a ait Turan adlandırmasını 1839’da Orta ve Güneydoğu Asya’daki Türk topluluklarını tanımlamak için kullanmışlardır (Çolak, 2016, s.247). Macaristan’da Turancılık aynı zamanda Macar siyasal kimliğini tehdit eden Pangermenizm ve Panslavizme tepki olarak doğmuştur. Bir yönüyle yüzyıl sonlarına doğru Batıda gündeme gelen beyaz Aryen ırkın yükselişi, diğer yandan Rusya’nın doğuya doğru güçlenen yayılcı atağı karşısında Turancılık, hem bir tür yabancılik ideolojisi olarak savunmacı bir tepki, hem de Macar varlığının güçlendirilmiş bir

* Ármin Vámbéry’nin Orta Asya’ya Seyahatinin ve Orta Asya Seyahatnamesinin Macar arşiv belgelerine göre kritik edilmesi açısından bkz. (Çolak, 2015, ss.363-389).

*Ayrıntılı bilgi için bkz. (Çolak, 2012, ss.572-542).

ifadesini taşıyan bir atılım platformu içeriyordu (Vurucu, 2011, s.13). XIX. Yüzyıl sonlarından XX. Yüzyıl başlarına doğru Avusturya-Macaristan Monarşisinin güç kaybetmeye başlamasına karşılık, yükselen Panslavizm ve Pangermenizm ile batıya duyulan güvensizlik bu akımı olgunlaştırmıştır. 1910'da Macarlarla akraba veya akraba olduğu varsayılan Avrupalı ve Asyalı milletlerle bağlantı kurmak isteyen Turan Derneği (*Turáni Társaság*) kurulmuştur. Dernek Turan adlı bir dergi yayımlamış, Türk Macar ilişkilerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur (Çolak, 2016, s.248). Bu dönemde yoğun kültürel alışverişe örnek olarak Macaristan'da doktorasını tamamlayan çok yönlü bilim adamı Tatar kökenli Hamit Zübeyr Koşay (1897-1934), Turan konferanslarında yer alan Macaristan'da Debrecen Ziraat Fakültesi mezunlarından Alimcan Togan gösterilebilir. Ayrıca 1928 yılında Turan Derneği'nin aracılığı ile Türkistan ve Azerbaycan gençlerinden bir grubun Macaristan'da yaptığı inceleme gezisi ve gördükleri yoğun ilgi Macarların Türk dünyasına bakış açılarını yansıtan bir örnektir.* (Çolak, 2016, ss.247–250).

III. Macaristan, Avrasya ve Türk Dünyası

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sonunda parçalanmasından sonra ortaya çıkan Macaristan, zorla dayatılan Trianon Antlaşmasına direnemeyerek küçülmeyi kabul etmiş, eski gücünü yitirince daha sonra Sovyetler Birliği'nin baskılarına dayanamayıp Doğu Bloğu içine sürüklenerek XX. Yüzyılın ortalarında sosyalist sisteme kaymıştır. Böylece Avusturya'dan ve dolayısıyla da Cermen etkisinden kısmen kurtulmuş, fakat Almanya'nın yanı başında bir Orta Avrupa ülkesi olarak Cermenlerin, hem de bu ülkede eskiden beri var olan güçlü Yahudi toplumunun baskılarından kurtulamamıştır. Sosyalist dönemde sosyalist kampta çok güçlü olan Yahudi lobisinin etkisi altına girmiş ve Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Batıya açıldığı zaman eski çekişmelerden kurtulamamış, ülkede eskiden beri var olan Yahudi toplumu, sosyalist sistemden sonra Macaristan'ın kendisine bir yön vermesinde etkili olmuştur. Genel olarak Macaristan nüfusunun 1/5'ini oluşturan Macar Yahudileri eğitim ve kültürleriyle, ekonomik güçleriyle Macaristan'ın geleceğini belirlemeye devam etmişlerdir. Macaristan'daki Yahudi toplumu ABD'deki Yahudi lobileri ve iş adamları ile işbirliği yaparak Macaristan'ı Avrupa ile Asya arasında kendi denetimleri altında bir üs olarak kalmasını sağlamışlardır. Almanya'dan uzak tutulmaya çalışılan Macaristan, yeni dönemde Balkanların yeniden yapılanmasında öne çıkarılmak istenmiştir. Balkan Yahudiliğinin önemli merkezlerinden olan bu ülke, Amerika'daki Yahudi lobilerinin hem Balkanlara hem de Ortadoğu'ya sahip çıkma planlarında üs olarak kullanılmak istenmektedir.

* Ayrıntılı bilgi için bkz. (Çolak, 2016, ss.247–250).

Doğu Avrupa ülkelerinin Avrupa Birliği'ne üye olmadan NATO'ya üye yapılması, ABD'nin NATO aracılığı ile bu ülkeler üzerinde mutlak bir hükümlanlık elde etmesi bunu göstermektedir. Georgo Soros gibi başta ABD olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde ekonomik gücü elinde tutan Macar asıllı Yahudiler, Macaristan'ı hem kollamakta hem de kendi amaçları için kullanmaktadırlar. (Çeçen, 2006, ss.36-38).

Anıl Çeçen'e göre (2006), Yahudiler Avrupa ülkelerinin milliyetçiliğine karşı bu Asyalı ulusu dünya dengelerinin gerektirdiği gibi belirli yerlere çekerek kullanmışlardır. Doğu bölgelerine yayılmayı hedefleyen Alman milliyetçiliği ve emperyalizmin önu kesilmek istendiğinde Sosyalist Blok gündeme getirilmiş ve Macar Yahudilerinin öncülüğünde Macaristan bir sosyalist rejime sürüklenmiştir. Macarlar bu rejim altında bile ulusal kimliklerini korumuşlar, tarihleriyle, geldikleri Ural-Altay coğrafyası ile yakından ilgilenmişlerdir. Budapeşte önemli bir kültür merkezi olduğu kadar bilimsel çalışmalara da sahne olmuştur. Avrupa ve Macar tarihinden başka Türk tarihi ve kültürü ile de önemli çalışmalara sahne olmuştur (ss.37-38). Türklük bilimi olan Türkoloji çalışmalarda Budapeşte Üniversitesi dünyada önde gelen bir yere sahip bulunmaktadır. Türkoloji çalışmalarda olduğu gibi Turancılık konusunda da Macaristan önde gelen bir yere sahip bir ülke olmuştur. Macar Yahudilerinin Türkoloji ve Turancılık çalışmalarda ön planda yer aldıkları görülmektedir. Yahudilerin bütün dünya ve küresel düzen ile yakından ilişkili olmaları nedeni ile Doğu ile uğraşan Yahudi bilim adamlarının zaman içinde Türkoloji ve Turancılık konularına da ilgi duydukları bilinmektedir. Budapeşte Üniversitesi'nin ilgili bölümlerinde ve Turan cemiyeti çatısı altında etkili olan Yahudi bilim adamlarının geleceğin Avrasyasının yaratılması adına Türk dünyası ile ilgili çalışmalar yaptıkları ve bu amaçla Budapeşte Üniversitesi'ni merkez haline getirdikleri anlaşılmaktadır. Avrasya bölgesinin incelenmesinde de gene Macar Yahudilerinin öncülüğünde Türkoloji ve Turancılık çalışmalarına önem verilmektedir. Geleceğin Avrasyasını Rus emperyalizminin etkileri dışında yaratmaya çalışırken, Türklerden ve Türk dünyasından yararlanmak istemektedirler. Avrasya'da Rus egemenliğine karşı Türklerin varlığı bir denge unsuru olarak kullanılmak istenmektedir. Türkoloji ve Turancılık çalışmaları yeni dünya düzeni sürecinde yeni bir Avrasya'nın dünya devletinin denetiminde hazırlanabilmesi için kullanılmaktadır. Macaristan bir anlamda Doğu'nun Batı'ya açılan kapısı olduğu gibi, alternatif arayışların da Batı'nın Doğu'ya açılan penceresi olarak da kullanılabilmekte, Avrasya ile beraber bütün Türk dünyası Budapeşte üzerinden hedeflenmektedir. Sovyetlerin dağılmasından sonra kendini Avrupa Birliği içinde bulan Macaristan, eski konumunun tersine Batı Bloğu'nun Doğu'ya açılan bir kapısı konumuna gelmiş, Macar asıllı Yahudilerin etkisi nedeniyle Macaristan yeni dönemde

Avrasya politikalarının üssü konumuna gelmiştir. Macarların Asyalı kökeninden yararlanmak isteyen Batılı emperyal güçler, Macaristan üzerinden Orta Asya'ya yönelik yeni politikalar üretmişlerdir. Sovyet sonrası dönemde Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde meydana gelen otorite boşluğunun doldurulması için yürütülen planlarda Macaristan atlama tahtası olarak kullanılmış, Avrupalı şirketler Macaristan üzerinden Avrasya'ya açılmışlardır (Çeçen, 2006, ss.38-39).

Coğrafi anlamda kıta birliği ve bütünlüğüne dayanan, öteden beri mevcut olan Avrasya kavramı (Karpat, 2014, s.260) tarih, kültür ve dil esasları üzerine inşa edilmiş kültürel, tarihsel ve coğrafi bir bölgedir. Avrasya kıtası genellikle eski Osmanlı, Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği topraklarının tümünden oluşmakla birlikte Orta Asya, Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Avrupa ülkelerini kapsamaktadır (Karpat, 2014, s.262). Kemal H. Karpat (2014, ss.260–267), “Türkiye ve Orta Asya” adlı eserinde “Türkiye Açısından Avrasya’yı” değerlendirirken “Avrasya’nın kendinden beklenen faydaları gerçekleştirebilmesinin herşeyden önce bir varlık ve kimlik kazanmasına bağlı olduğunu” vurgulamakta ve Avrasya kavramının neler içerdiği ve amaçlarının ne olması gerektiği noktalar üzerinde durmaktadır. Buna göre kültürün esasını oluşturan tarih, din ve dil ayırıcı unsurlar değil tam tersine bölge insanlarını birleştiren araçlar haline getirilmelidir. Tarih, bölge halklarının beraber barış ve karşılıklı hoşgörü içinde nasıl yaşadıklarını belirten bir araç şekline sokulmalıdır. Dine kültürün manevi bir yönü olarak bakılmalı ve herhangi bir şekilde siyasete alet edilmemelidir. Dini anlaşmazlıkların kökeninde cehalet olduğu unutulmamalı, Avrasya ülkeleri ülke bütünlüğüne hanel gelmeyecek şekilde kendi dillerini geliştirmek hakkına ve din özgürlüğüne sahip olmalıdırlar (Karpat, 2014, s.263). “Avrasya devlet ve toplulukları arasında ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkilerin alabildiğine genişlemiş olduğunu ve Avrasya’nın fiiliyatta gerçekleşme yolunu tuttuğunu” belirten Karpat, ayrıca “bölgeye tarihten gelen bir miras olan Türkçe ve Rusça’nın varlığına” dikkat çekmekte, “Türk halkının Orta Asya, Balkanlar ve Kafkaslarda yaşayan ezeli ilgisinden hiçbir zaman yayılmacı olmadığını, karşı tarafta Rusya’nın da Soğuk Savaş psikolojisinden sıyrılması gerektiğini” vurgulamaktadır (Karpat, 2014, ss.263-267).

Bütün bunlar bizi Atatürk’ün Türk dünyası (Karakoç, 2004, ss.21–34) ve tarihsel olarak bu dünyanın bir parçası olarak gördüğü Macarlar (Çolak, 2010, ss.371–402) ile ilgili görüşlerine götürmekte ve yapılması gerekenler konusunda bir model teşkil etmektedir.

IV. Atatürk, Türk Dünyası, Macaristan

Atatürk Türk dünyasının milli varlığının ve bütünlüğünün devamı için milli kültürün esası olan milli tarih ve dilin mutlaka en iyi şekilde araştırılması ve geliştirilmesi gerektiğine

inanıyordu. Türkiye dahilinde milli şuurun ve beraberliğin sağlanması, bütün Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin gerçekleşmesi hedef olmalıydı (Karakoç, 2004, s.23).

“Benim hayatta yegâne fahrim, servetim Türklükten başka bir şey değildir” diyerek milli hislerini ifade eden Atatürk’ün (Karakoç, 2004, s.16) Türk dünyası ile ilgili görüşlerinde bu düşünce belirgin bir şekilde vurgulanmıştır. Çankaya Köşkü’nde bir program sırasında genç bir doktorun “uzun vadeli idealler” konusunda kendisine bir soru yönelttiği zaman söyledikleri bunun güzel bir kanıtıdır. Bu konuşma sırasında Atatürk Zeki Bey’e:

“Benim başımın üstündeki haritayı görüyor musun” diye sorar. Zeki Bey “evet paşam!” diye cevap verir. Atatürk devamla “ o harita Türkiye’nin üstünde abanmış bir blok var, onu da görüyor musun” der. Zeki Bey “evet görüyorum Paşa Hazretleri” diye tekrar cevap verir. Atatürk bu cevaptan sonra “işte o ağırlık benim omuzlarımın üzerindedir. Omuzlarımın üstünde olduğu içindir ki ben konuşmam, konuşamam. Düşün bir kere, Osmanlı İmparatorluğu ne oldu? Avusturya- Macaristan İmparatorluğu ne oldu? Dünyayı ürküten Almanya’dan bugün ne kaldı? Demek oluyor ki hiçbir şey sür-git değildir. Bugün ölümsüz gibi görünen nice güçlerden ilerde belki pek az bir şey kalacaktır. Devletler ve milletler bu idrakin bilincinde olmalıdırlar. Bugün Sovyet Rusya dostumuzdur, komşumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız var. Fakat yarın ne olacağını hiç kimse kestiremez. Tıpkı Avusturya-Macaristan gibi, tıpkı Osmanlı gibi parçalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler ellerinden kaçabilir. Dünya yeniden bir dengeye ulaşır. O zaman Türkiye yapacağını bilmelidir. Bugün bizim bu dostumuzun yönetiminde dili bir, inancı bir özü bir kardeşlerimiz vardır. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir, hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak, dil bir köprüdür, inanç bir köprüdür, tarih bir köprüdür... Onların bize yaklaşımlarını bekleyemeyiz, bizim onlara yaklaşmamız gerekli. Tarih bağı, folklor bağı kurmamız lazım, Türkoloji alanında merhaleler aşmamız lazım. Kim yapacak bunları? Dil encümenleri, tarih encümenleri kuruluyor. Dilimizi onların diline yaklaştırmaya ve böylece birbirimizi daha kolay anlar hale gelmeye çalışıyoruz. Tarihimizi onlara yaklaştırmaya çalışıyoruz. Ortak bir mazi idrakine varmak peşindeyiz. Bunlar açıktan yapılamaz. Adı konularak yapılamaz. Bunlar devlet ve milletin derin düşünceleridir... Bunu yapmamız hiçbir millete düşmanlık değildir. Barıştan yanayız, ama durmadan değişen dünyada yarının muhtemel dengeleri için hazır olacağız.” (Karakoç, 2004, ss.38–39).

Macarları Türk dünyasının bir parçası olarak gören onların Türkoloji alanında yaptığı çalışmaları iyi bilen ve onlarla özellikle kültür temelli ilişkilere önem veren Atatürk bunun göstergesi olarak Ankara’da Hungaroloji Enstitüsü’nü kurdurarak kurumsallaşmaya önem

vermiştir. Bu faaliyetleri Macarlar tarafından da ilgi ile izlenerek büyük yankı uyandırmıştır (Çolak, 2010, ss.371-389). Ona göre “eğer bu iki halk tarih boyunca bir kere yan yana gelip akrabalıklarının farkına varsaydı, Doğu Avrupa tarihi çok farklı olurdu.” (Çolak, 2010, ss.375–376).

Değerlendirme ve Sonuç

Tarih bir milletin hafızasıdır. Bir takım kültür öğeleri de bu hafızayı yansıtan bir aynadır. Bugün aynaya yansıyan görüntüler Avrupalılar için negatif anlam taşıyan Hun nitelmesini memnuniyetle kabul eden ve ondan tarihi kahramanlar yaratan, İran’ın ötesinden başlayan yolculuğunu Turan olarak ifade eden, Peçenek, Uz, Kuman gibi Türk kavimleriyle kaynaşarak Avrupa’nın ortasında yüzyıllara varoluş mücadelesi veren bir millet olan Macarların hafızasını doğuya bağlayan ifade eski Macar kroniklerinde de ifadesini bulan “kardeşliktir.” (Çolak, 2012, s.535). Bu kardeşlikten ortaya çıkan sonuç Avrupa’nın ortasında Macaristan’ın, Asyalı bir toplum olarak Avrasya coğrafyası ve Orta Asya ile tarihi ve kültürel bağlarının bulunmasıdır.

Bir insanlık ideali olan barış özleminde kültürel temellere dayanan ilişkilerin varlığı ülkeleri birbirine yaklaştırmaktadır. Birbirlerinin kültürlerini tanıyan ve onlara sahip çıkanlar arasında dostluk ve barış ortamı oluşturmak kolaylaşabilmektedir. Atatürk döneminde Türk-Macar ilişkilerini altın çağı yaşamasında ve hala bu ilişkiler üzerinde gelişen ilişkilerin temelinde o dönemde atılan kültür temelli girişimlerin büyük payı olduğu kaçınılmazdır. Avrasya coğrafyasına ve doğal olarak Orta Asya’ya açılan bir kapı konumunda olan Macaristan üzerinde hiçbir emperyalist ya da siyonist planın Türk dünyası ve Macaristan’ı karşı karşıya getirmemesi, Atatürk döneminde kurulan bu dostluğa sahip çıkmak ve tarihsel akrabalığı geliştirmekle olabilir. Tarihsel akrabalık temelinde Avrupa’nın ortasından, Macaristan’dan başlayıp Avrasyadan Orta Asya’ya uzanan coğrafyayı birbirine bağlayan en temel unsur kültürel bağlar olacaktır.

Kaynakça

- Çeçen A. (2006, Mart). Türkiye ve Macaristan, 2023, (Sayı 59), ss.36-40.
- Çolak, M. (2009). *1956 Macar ihtilali ve Türkiye*, İstanbul: Nehir Yayınları.
- Çolak, M. (2010, Bahar). Atatürk, Macarlar ve Türk tarih tezi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Sayı 27), ss.371–402.
- Çolak, M. (2015, Ağustos). Macar arşiv belgelerini ışığında türkolog Vámbéry’nin Orta Asya seyahati ve yol arkadaşı Molla İshak üzerine düşünceler, *XI. Milli türkoloji*

kongresi bildirileri (2. Cilt). İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı. ss.363-389.

Çolak, M. (2016) Macar turancılarının Türk dünyasına bakışına bir örnek: Türkistan ve Azerbaycan gençlerinin Macaristan gezisi (1928) III. *Uluslararası Türk dünyası araştırmaları sempozyumu (2. Cilt)*. Bakü: Elm və Təhsil, Bakü. ss.247-250.

Çolak, M. (2012). Türk Macar ilişkileri çerçevesinde Macar Türkolojisi ve “Ugor-Türk Savaşı”, *IV. Uluslararası dünya dili Türkçe sempozyumu bildirileri (1. Cilt)*. Ankara:Ofset Yayıncılık. ss.527-542.

Çolak, M. (2006). Türk-Macar ilişkileri ve Macaristan’da Türk imajı (XIX. yüzyıl sonları - XX. yüzyılın ilk yarısı, *Uluslararası imgebilim sempozyumu (2.Cilt)*. Muğla: Muğla Üniversitesi Basımevi. ss.215-231.

Karpat K. (2014). *Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Karakoç, E. (2004). Atatürk’ün dış Türkler politikası, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Ligeti, L. (1970). *Bilinmeyen iç Asya*, (S. Karatay, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Vurucu, İ. (2011). Turancılığın gelişim seyri üzerine bazı notlar, *Turán*, (Sayı 14), ss.11-21.

Yavuz C. (2006, Mart). Jeopolitik hayat alanları arasına sıkışan ülke: Macaristan, *2023*, (Sayı 59), ss.26-34.

DOĞUDAN BATIYA BİR AVRASYA DESTANI: KÖROĞLU**Naile ASKER**

Azerbaycan MBA Folklor Enstitüsü, qaracantali@live.com

Özet

Anadolu, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Başkurt, Tatar, Kazak, Karakalpak Türkleri sözlü edebiyatının destancılık geleneğinin başyapıtı olan Köroğlu destanının Doğu versiyonu Türkistan, Batı versiyonu Anadolu ve Azerbaycan varyantlarıdır. Destan, Anadolu'dan Osmanlı akınlarıyla birlikte Avrupa'nın merkezine kadar gitmiş ve Balkanlarda da yaygınlaşmıştır. Türk destancılık tarihine damgasını vurmuş “Köroğlu” destanı bugün Sibiryadan Balkanlara kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyalara yayılmış durumdadır. Türk dünyasının geniş coğrafyasını ve Türk halklarının dil ve sosyo-kültürel özelliklerini düşünürsek versiyonlar arasındaki farklar kaçınılmazdır. Bugüne kadar Köroğlu destanı kadar bütün Türk dünyasına mal olmuş başka bir destan yoktur ve doğal olarak, bu destanın yaklaşık beş yüz versiyonu mevcuttur.

Bu bildiride Köroğlu destanının Türk destancılık geleneği içerisindeki yerinden, geçtiği tarihi süreçten bahsedilecek, en kadimden (Doğudan) en yeniye (Batıya) kadar ortak ve farklı yönleriyle ele alınarak araştırmaya tabi tutulacaktır.

Anahtar kelimeler: Köroğlu, destancılık geleneği, Türk, doğu, batı, destan, versiyon

THE EURASIAN EPOS FROM EAST TO WEST: KOROGU**Abstract**

Eastern version of Koroghlu epos – the masterpiece of epicurean tradition Anatolian, Turkmen, Azerbaijan, Uzbek, Bashkir, Tatar, Kazak, Karakalpak Turks oral literature is Turkestan version, Western version is Anatolian and Azerbaijan variants. Epos went from Anatolia to the center of Europe with Ottoman influxes and also in the Balkans. The Koroghlu epos, which has stamped in Turkish epicurean history, is spreading almost all the geographical spoken Turkish from Siberia to the Balkans. If we consider the broad geography of the Turkish world and the language and socio-cultural characteristics of the Turkish people the differences between versions are inevitable. Until today, there is no other epic that cost the entire Turkish world as much as the Koroghlu epos, and naturally there are about five hundred versions of this epos.

Koroghlu epos will be investigated in this declaration with its place in Turkish epic tradition, with information on the historical process and with common and different ways from the earliest (East) to the most recent (West).

Key words: *Koroglu story, tradition of epic, Turkish, east, west, epos, version*

Türk halk hikayeleri, bir başka adıyla destanlar hacmine ve anlatım biçimine göre bazen dizi, bazen tek çilt şeklinde halk romanlarıdır. Hikayeler genellikle konusuna göre iki ana başlık: aşk ve kahramanlık konuları altında incelenir. Dünya halk edebiyatında da despot rejimlere karşı çıkan, yoksul insanların yanında yer alan halk kahramanları vardır. Bu açıdan Köroğlu ortak Türk halk kahramanı, Köroğlu destanı da bir halk kahramanlık hikayesidir (Edebiyatşünaslık, 1988:58). Türk halk edebiyatımızın başlangıcı olarak kabul edilen, hacmine ve anlatım tarzına göre folklörün en büyük, geniş türü olan destanlarımızın kökü eski Türk mitolojisinin derin katlarına kadar iner. Destancılık devri olarak da tanımlanan eski Türk halk hikayecilik geleneğine baktığımızda çok sayıda destanlara rastlarız. Halk destanlarımızın sayısının bu kadar çok olması Türkün zaferlerinin bir kaç destana sığdırılamayacak kadar çok olması ile bağlıdır.

Destan anlatan (bu bir ozan, bir şaman, bir aşıktır), destanı kendisinin lüzum gördüğü parçalara bölerek, kahramanı özel övgülerle ve mübalağa ile terennüm eder, en heyecanlı kısımlarını kahramanın dilinden şiirle anlatır. Şiir dizelerine sıra geldiğinde bunları kopuzuyla, sazıyla çalarak avazla (makam) okur.

Destanlarımız, nesir ve nazımlı bir yapıya sahiptir, tasvir ve şiir kısımlarında kalıplaşmış üslup ve ifadelerle rastlıyoruz, genellikle kahramanlıktan ve aşktan bahseder, bazen bu iki konu bir aradadır. Eski Türk destanları kahramanlık konusundadır ve genellikle bir savaşçı, bir hükümdar veya yiğitlik yapmış her hangi biri hakkındadır. Tasvir kısımlarında anlatıcının dili kullanılmış, ama kendisi olaylara karışmamıştır. Genellikle anlatıcının kimliği bilinmez, o, meçhul bir ozan veya şamandır. Kahramanlık, yiğitlik, korkmazlık, cesaret, savaş ve vatan aşkı, mertlik, dürüstlük, adalet gibi yüksek insani değerler bu destanların ortak özellikleridir. Eski Türk geleneğine bağlı olan bütün destanlarımız bu konularda bir birine sıkı bağlıdır. Aynı zamanda bu destanlar kendi başına özgün eserler olmakla yan yana yapı ve şekil olarak da bir birinden farklıdır.

Türk halk hikayeciliği geleneğinde bir bölge uygulamak gerekirse bunu Dede Korkut destanına kadar ve Dede Korkut destanından sonra diye bölmek gerek. Bazı Türk kaynaklarında destanlarımızı İslam'a kadar ve İslam'dan sonra diye ikiye bölerler. Ama bazen destanın yazıya alınması ve ya yeniden istinsahi sırasında İslami imgelerin katipler tarafından

destana ilave edildiğini düşünerek bu bölgüyü güvenilir bulmuyoruz. Dede Korkut destanına kadar bütün destanlarımızda anlatıcı üçüncü şahıstır ve hep sahne arkasındadır, ama Dede Korkut destanı ve ondan sonraki bütün destanlarımızda anlatıcı sahneye çıkar ve hatta tüm olayların esas kahramanı anlatıcı kendisi olur.

Dede Korkut hem olayları anlatım biçimine, hem şiir kısımlarının inceliğine göre kendinden önceki destanlardan keskin farklılık göstermekte. Dede Korkut hem de ona göre farklıdır ki, artık 12 boydan (hikaye) oluşan seri destandır. Her bir boy kendiliğinde bağımsız gibi gözüксе de, bütün boylar bir birine ortak süjet hattıyla birleşmiştir. Kendinden sonra gelmiş bütün destanlarda Dede Korkut etkisi açık aşikar duyulmaktadır. Bu etki Köroğlu'da daha belirgin şekilde görülüyor: Köroğlu destanı Azerbaycan halk hikayeleri içerisinde tek örnektir ki, bütün kurgu şekli, edebiyat şekli-kuruluş, genel içerik ve fikri ile Dede Korkut'a tamamilе uygundur (Çemşidov, 1977:151).

“Son araştırmalar gösteriyor ki, Köroğlu 14. yüzyılda yaranmıştır” (Sadıqov, 1998:38). 16-18. yüzyıllarda destan bütün kolları ve versiyonları ile beraber büyük bir yükseklikte kalmış, 19. yüzyılın ortalarına kadar yeni kollar ve ilaveler edilerek geliştirilmiş ve bu tarihten sonra günümüze kadar çok az değişime uğramıştır. Türk halk hikayecilik geleneğinde ilk destanlar yalnızca kahramanlık konulu idi, Dede Korkut sonrası destanlar artık hem kahramanlık, hem aşk ya da iksinin de bulunduğu destanlara dönüştü. Köroğlu Dede Korkut'la 15-18. yüzyıllarda yaranmış destanlarımız arasında bir aşama oluşturmaktadır.

Köroğlu destanı hem kahramanlık, hem aşk konularını işleyen bir çok kolları ve versiyonları olan bir eposdur. Köroğlu'dan bahsederken onu Doğu ve Batı versiyonları olarak iki ana versiyon gibi kabul etmemiz gerek. “Köroğlu destanının Batı (Azerbaycan, Anadolu, Balkanlar, Kırım) kolları ile Doğu Türkistan (Uygur, Türkmen, Özbek, Tacik, Kazak, Karakalpak) kolları olmak üzere iki ana metin ve bunlar etrafında teşekkül eden yüzü aşkın kolu bulunmaktadır” (Türkmen, 1983:83-90; Yıldırım, 1983:103-114).

Anadolu, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Başkurt, Tatar, Kazak, Karakalpak Türkleri sözlü edebiyatının şaheseri olan Köroğlu destanı Anadolu'dan Osmanlı akınlarıyla birlikte Avrupa'nın merkezine kadar yol almış ve Balkanlar'da da yaygınlaşmıştır. Türk hikayecilik tarihine damgasını vurmuş Köroğlu hikayesi bugün Sibiryadan Balkanlara kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyaya yayılmış durumda. Türk, sözlü edebiyatının başyapıtı olan Köroğlu hikayesinin Batı versiyonu Anadolu ve Azerbaycan versiyonudur. Anadolu versiyonu da kendi içerisinde İstanbul, Kars, Elazığ, Erzurum, Antep, Maraş, Bolu vb. bölgelerde farklılık göstermektedir. Bugüne kadar Köroğlu hikayesi kadar tüm Türk

dünyasına mal olmuş başka bir hikaye yoktur ve hiç raslantı değil ki, bu hikayenin 500'e yakın versiyonu mevcuttur.

Türk dünyasının geniş coğrafyasını ve Türk halklarının dil ve sosyo-kültürel özelliklerini düşünürsek versiyonlar arasındaki farklar kaçınılmazdır. Orta Asya ve ya Türkistan versiyonu adlanan Doğu versiyonunda Köroğlu soylu bir aileden geliyor, o, bir han oğludur. Burada eski destancılık geleneğinin kahramanlarından kalmış mifolji motiflerin izlerini görmek mümkündür. Köroğlunun doğumu sırasında görülen olağanüstü olaylar da eski Türk destan geleneğine has bir unsurdur. Türkmen versiyonunda Köroğlunun babası Cığalı Beğ rüyasında aldığı emre uyarak mezarlığa gider ve mezardaki çocuğu alır, ona Ruşen ismini verir. Kazak versiyonunda ise rüyayı Köroğlunun anası görür. Ana Akanay rüyada öldürüleceğini, öldükten sonra doğum yapacağını, çocuğunun onun intikamını alacağını görür. Özbek versiyonunda ana Hilalay öldükten sonra mezarda doğurur. Bir keçi tarafından beslenen çocuğu farkeden çoban baba Hasan Beğ'e haber verir ve baba çocuğu mezardan alır (Ekinci, 2004:107). Bazı versiyonlarda Köroğlu'yu öz sütüyle kurd büyütmiştir. Özbeklerdeki Goroğlu at sütüyle, Tükmenin Qoroğlu'su keçi südü ile mayalanmıştır.

Büyük bir destanın Anadolu və Azərbaycan sahası anlatmalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal siyasi olaylarının etkisiyle yeniden şekillendiğini belirttiğimiz Köroğlu bu süreçte birlikte mitolojik bir çok yönünü (han soyundan gelmemesi, doğum sırasında olağanüstü olayların yaşanmaması, dış düşmanlara karşı savaşmaması vb.) kaybetmiştir. Mitolojik ve tarihsel yönlerinin çarpışmasında Köroğlu bir yönüyle bozkır toplumunun değer yargılarından ve toplumsal kabullerinden uzaklaşmış bir yapı sergilemekte, bir yönüyle de geçmişteki bir destan kahramanını çağrıştırmaktadır (Öncül, 2010: 140).

Batı versiyonunda kahramanın doğumundan ve çocukluğundan bahsedilmez. Köroğlu (Rövşen-Ruşen) karşımıza delikanlı olarak çıkar. Bundan başka Köroğlunun ailesinden bahsedilmez ve ya sadece babadan bahsedilir. Babanın ismi bazı derlemelerde Alı (Azərbaycan dastanları. IV cild, 2005:7), bazı derlemelerde Yusuf (Kaplan, 1973:1), bazılarındaysa Ahmettir (Boratav, 1988:199). Köroğlu destanının Türk ağızlarında olan versiyonlarında kahramanın ismi Köroğlu, Göroğlu, Goroğlu, Koroğlu olarak geçer, yine kahramanın mekanı Canlıbil, Çenlibel, Cenbil, Çamlıbel gibi farklılıklar gösterir.

Azərbaycan'da Köroğlu'nun meskeni Çenlibeldir, Orta Asya'da ise Yıldız dağıdır.

Anadolu versiyonu da kendi içerisinde bölgelere göre farklılık göstermektedir. Anadolu sahasından destanın 15 kolu derlenmiştir. Anadolu kolları ile ilgili olarak M.H.

Tehmasib'in "Köroğlu" (1975), H. Beyaz'ın "Köroğlu'nun Antep Rivayeti" (1986), S. Koçak'ın, "Köroğlu'nun Erzincan Varyantı" (1992), H.A. Özturan'ın "Maraş Ağzı Köroğlu" (2009) kitapları gibi çok sayıda derlemeler ve çalışmalar yapılmıştır.

Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da ozanlar, aşıklar tarafından anlatılan, şiir kısımları saz eşliğinde okunan ve çeşitli versiyonları olan Köroğlu hikayeleri anlatanın yaklaşımına, sempatisine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklara göre 24, bazılarına göre 20 kolu olan bu destanın genellikle 17 kolu yaygın olarak biliniyor.

Köroğlu destanında araştırılmağa ihtiyaç duyulan başka bir tema da destandaki halk şiiri örnekleri ve aşık havalarıdır. "Azerbaycan Destanları" serisinin 4. ciltinde yer alan Köroğlu destanının 2005 baskısında destanında hiç bir kolda yer almayan, ama aşıklar tarafından Köroğlu mahlasıyla okunan 30'a yakın şiir yer almakta. Bu şiir örnekleri ve bu havalar destandan kenarda bir anlam taşımaz ve genellikle destandan kenarda kullanılmaz.

Azerbaycan'da destan kahramanı Aşık Köroğlu'nun yarattığı düşünülen, veya onun anısına aşıkların yarattığı 20'den fazla Köroğlu havasının olduğu bilinmektedir. Bunlara Atlı Koroğlu, Koroğlu Behrisi, Döşeme Koroğlu, Osmanlı Bozuğu, Koroğlu Gaytarması, Koroğlu Rübaisi, Misri Koroğlu, Koroğlu Muhamması, Bozuğu Koroğlu, Cengi Koroğlu, Nefesçekme Koroğlu vb. havalarını örnek olarak gösterebiliriz. "Osmanlı Bozuğu" Korkut Atadan günümüze kadar gelmiş 'Bozuğu' qopuz havasından doğmuştur. Bu saz havası Azerbaycanda 'Behmeni' adıyla aşıklar arasında çok yaygındır. Köroğlu havalarını her aşık okuyamaz, bunun için yüksek zil ses ve boğaz gerekiyor. Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'da bu havaları okuyan aşıklar Koroğluhan aşıklar olarak adlanmaktadır.

Kazakistan'da ve Orta Asya'da az sayıda Köroğlu havaları vardır. Koroğlu Küyü, Koroğlunun At Oynadı, Yıldızdağ Koroğlu bunlardan bir kaçıdır. Kazakistan'da dombracılar, Orta Asya'da tutarcılar, Özbekistan ve Türkmenistan bakşıları Köroğlu havalarını yerden minderi üstünde bardaş kurup oturarak, Türkiye'de de ya yerde, ya sandalyede oturarak söylerler. Azerbaycanda aşıklar bu havaları her zaman ayakta meydana dolanarak okurlar.

Son dönemlerde güzel sanatlar profesörü Tariyel Memmedov aşık havaları araştırmalarına çok değerli katkılarda bulunmuştur. O, klasik aşık havalarının bir çoğunu notaya almış ve kitap halinde bastırmıştır. Ayrıca Köroğlu havalarının Azerbaycan ve Türkiye aşıklarının ifasında yazılmış orijinal nota yazılarını, ilave olarak 1938-40'lı yıllarda Azerbaycan'da başlayan ve maalesef yarım kalmış derleme çalışması çerçevesinde bir ekip tarafından yazılmış Köroğlu aşık havalarının nota elyazılarını da bastırmıştır.

Köroğlu havaları adı altında Köroğlu destanında geçen tüm havaların yapı özellikleri tetkik edilmiş, bütün materyeller müellif tarafından 1978-1981 yılları arasında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde düzenlenen folklor-etnografya bilimsel çalışmalarında incelenmiştir. Toplanan materyellerin grafik belgeleştirilmesi üstat aşıkların ifasında 'canlı icra' yoluyla hayata geçirilmiştir.

Sazın sihri, mucizesi destanda bir kaç yerde özellikle ele alınmıştır. Köroğlu'nun Beyazit Seferi kolunda Tokatlı Hasan Paşanın gönderdiği kulun nasıl bir insan olduğunu denemek için Köroğlu'nun sazdan, sazın sihriden istifade etmesi destancılık geleneğinde yeni bir olaydır ve eşine raslanamaz bir deneme şeklidir:

– *Aye, verin benim sazımı.*

Sazı verdiler Koroğlu'ya. Ondan yüzün Demirçioğlu'ya tutup dedi:

– *Aye, Demirçioğlu!*

Demirçioğlu dedi:

– *Can, Köroğlu!*

Köroğlu dedi:

– *Sen onun kollarını al eline, gözlerini de dik gözlerine. Ben çalıp okuyacağım.*

Bakarsın eğer benim sazım, sözüm ona eser eledi, bil ki, merd adamdır. Helal süt emmiş. Yok eğer eser elemedi, namerd adamdır (Azerbaycan dastanları. IV cild, 2005:236-237).

Bundan sonra Köroğlu 'Söyle görüm Arab oğlu / Canından küsdüğün var mı?' mısralarıyla başlayan 6 bend 7 heceli koşmasını çalıp söyler. Sözler kula etki etmez ve Köroğlu deneyimden geçemeyen kulu keleş olarak destesine kabul etmez.

Bundan başka yine şiirin, sazın gücünü Köroğlu'nun Kıratı 'tedavi' ettiği Hemze'nin Kırat'ı Aparması kolunda görmekteyiz. Köroğlu, hasta, delirmiş atın yanında saz çalıp türkü söylemekle atı iyileştirdiğini söyler. Burada Kırat'ı kurtarmak için söylenmiş bir hiyle olsa da, bu fikir aslında yalan değil ve destancılık geleneğinde bir çok örneğine raslamaktayız. Bade içmiş aşık adayı gördüğü rüyadan sonra bazen 3, bazen 40 gün baygın kalır. Bu durumda aynen Köroğlu'nun söylediği gibi 'ahl-i hal' birinin başuçunda saz çalmasıyla kendine gelir.

Türk halklarının ortak eposu Köroğlu yüzyıllardır insanların hafızasında canlılığını ve tazeliğini korumağı başarmış ölmez söz yapıtıdır. Köroğlunun tarihi şahsiyet ve aşık olması bazı tereddütlerle beraber artık kabul olunmuştur. Bir elinde saz, birinde kılıç olan kahraman, zalimin karşısında, mazlumun yanında olmuştur. Köroğlunun büyük şöhret kazanmasında, destanın ayrı ayrı kollarının bu kadar yüksek zirvelere ulaşmasında, yaygınlaşmasında

Köroğlunun aşıklığının büyük etkisi olmuştur. Sazın sihri, mucizesi destanda bir kaç yerde özellikle (örneklerde verildiği gibi) ele alınmıştır.

Köroğluya kadar ve Köroğludan sonra destanlarımızın tekamül sürecine bakılırsa Köroğlu'ya büyük görevler verildiğini görürüz. Köroğlu bu görevleri başarıya yerine getirmiştir. Eski Türk halk hikayeciliği geleneğinden gelme bahadırılık, alplık sıfatları Köroğlu'ya da verilmiştir. Mitoloji unsurlara sadık kalan geleneksel mitolojik yardımcılara Köroğlu'da da yer var. Kahramanın atının derya atlarının soyundan gelmesi, kılıcının gök taşından olması, bir de sihirli narası onu mitolojik kahramanlara, eski destan geleneğimizin bir parçasına dönüştürüyor. Köroğlu'nun Batı versiyonunda bazı derlemelere göre Bingöl dağlarının sihirli suyundan, Azerbaycan'daki bazı derlemelere göre Goşabulak suyundan içerek güç kuvvet kazanan, aynı zamanda aşıklık vergisi, bade içme geleneğini tamamlayan kahraman bir hak aşığı zirvesine yükseliliyor.

Şairliği ve aşıklığı ile Köroğlu gerçekçi kimliğe bürünüyor. Bir destan kahramanı olan Aşık Köroğlu, Köroğlu mahlasıyla söylenen tüm türkülerin sahibidir. Destancılık geleneğine göre bu böyle kabul edilmiştir. Ama destanda başka kahramanların dilinden söylenen türküler de vardır ve bu bize bu sonucu vermekte ki, Köroğlu destanı ister şiirselliği, tehkiyesi, ister yayılma ve sevilme arealı olarak hem çok kadim, kökleri Orta Asya'ya, Altaylar'a, geleneksel mifoloji destanlarımıza kadar uzanan çok eski ve hem de yeni yeni kollarının oluşmakta olduğu, hergün yeni şiirler, kahramanlarla beslenen çok genç bir destandır.

Köroğlu destanı bugün Sibiryadan Balkan'lara kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyalara yayılmış durumdadır. En kadimden en yeniye, Doğudan Batıya kadar bütün versiyonlarda ortak ve farklı yönleriyle destanın kahramanı Köroğlu hem kahramanlıklarıyla, hem aşıklığıyla halkın sevgisini kazanmış ölümsüz bir kahramandır.

Kaynaklar

Azerbaycan dastanları. I cild, tekmilleştirilmiş II neşri, (2005) Bakı, Çıraç

Azerbaycan dastanları. IV cild, tekmilleştirilmiş II neşri, (2005) Bakı, Çıraç.

Boratav P. N. (1988) Halk hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, İstanbul, Adam yayınları.

Büyük Türk Klasikleri. I Kitap (1987) Ötüken yayınları, Ankara.

Çeşşidov Ş. A. (1977) Kitabı-Dede Qorqud. Bakı, Elm.

Edebiyyatşünaslıq terminleri lüğeti (1988) İşlenilmiş ve tekmilleştirilmiş 4. neşri, Bakı, Maarif.

Ekinci M. (2004) Türk Dünyasında Köroğlu, Ankara, Akçağ.

Ercilasun A. B. (1993) Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara. Akçağ.

Kaplan M., Akalın M. (1973) *Köroğlu Destanı*. Anlatan Behçet Mahir. Ankara, Sevinç Matbaası.

Kaşğari M. (2006) *Divanü lüğat-it-türk*. Tercüme eden ve neşre hazırlayan Ramiz Esker. Bakı: Ozan, I cild.

Kitabi-Dede Qorqud. (1988) Bakı, Yazıcı.

Koroğlu. (1975) Tertib edeni M.Y. Tehmasib. Bakı, Maarif.

Memmedov T. (2010) *Koroğlu Aşığı Havaları*, Bakü. Apostrof çapevi.

Önçül K. (2010) *Eski Türk Kültürü ve Halk Edebiyatı Ürünlerinde Başkaldırı Kavramı*. Elazığ, Manas yayınları.

Özturan Hacı A. (2009) *Maraş Ağzı Köroğlu*. Kahramanmaraş, Ukde kitaplığı.

Sadiqov İ. (1998) *Koroğlu kim olub?* Bakı, Azərneşr.

Türkmen F. (1983) *Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri*. *Köroğlu Semineri Bildirileri*, Ankara.

Yıldırım D. (1983) *Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri*. *Köroğlu Semineri Bildirileri*, Ankara.

KAZAKİSTAN'DAKİ ETNİK İLİŞKİLER VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜĞÜN ÖZGÜLLÜĞÜ

Nurbol BAIBAKHOV

Selçuk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Doktora Öğrencisi

Özet

Küreselleşme ve "etnik rönesans" çağında Kazakistan çok etnili, çok kültürlü bir ülke olarak yer almakta. Etnik gruplar arası ilişkiler, kültürel ve dini farklılıklar, toplumsal bütünlük kaygısı Kazakistan'ın gündemindeki en önemli olgulardır. Makalede Kazakistan çok çeşitli farklılıkların bir arada yaşadığı bir ülke olarak ele alınıp, ülkedeki etnik ilişkilerin gelişme özellikleri ortaya koyulmaktadır ve çok kültürlülük dinamikleri izlenecektir. Kazakistan'daki etno-kültürel çoğulculuğu siyasal ve toplumsal bütüne dahil eden Kazakistan Halkları Asamblesi (KHA), küreselleşmeci düşünceler ekseninde değerlendirilecektir. KHA kapsamında gerçekleştirilen istişareler, projeler ve ortak olarak belirlenen stratejilerle çok kültürlülük ve ortak yaşama bilinci tartışmaları bağlamında analiz edilecektir.

***Anahtar kelimeler:** Çokkültürlülük, istikrar, ulusal bütünlük, Kazakistan Halkı Asamblesi, etnik ilişkiler*

SPECIFICITY OF INTERETHNIC RELATIONS AND MULTICULTURALISM IN KAZAKHSTAN

Abstract

Kazakhstan takes its place in the era of globalization and "ethnic revival" as a multinational and multicultural country. Interethnic relations, cultural and religious diversity, problems of social cohesion are the most important issues on the agenda of Kazakhstan. In this article, Kazakhstan is viewed as a country where a wide range of differences exist together, the characteristics of the development of national relations in the country are described, and the dynamics of multiculturalism will be displayed. Assembly of People of Kazakhstan (APK) that involves the ethno – cultural multiculturalism in Kazakhstan into political and social entirety will be discussed in the framework of pro-globalization ideas. APK will be analyzed in the context of consultations, projects and discussions of multiculturalism and commitment to living together by strategies that determined mutually in the coverage of APK.

***Key words:** Multiculturalism, stability, national integrity, Assembly of People of Kazakhstan, ethnic relations.*

Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni oluşan bağımsız cumhuriyetlerinin gündeminde etnik kimlikler, kültürel ve dini farklılıklar konusu önemli bir yer teşkil etmektedir. Bağımsızlığının ilk yıllarında Kazakistan'da etnik kaynaklı karışıklıkların çıkması bekleniyordu. Samuel Huntington'ın medeniyetler çatışması tezine göre farklı uygarlıkların buluştuğu sınır bölgeleri kültürel ve dini kimlikler üzerinden savaşlara sahne olacaktır (aktaran Çalışkan, 2012, s. 3). Nüfus yapısındaki etnik/dini çeşitlilik ve siyasi istikrarı ile Kazakistan, Huntingtön'ın medeniyetler çatışması tezini yanlışlayan örneklerdendir. Kazakistan'da farklı unsurlar arasında etnik bir mücadele ya da çatışma olmamıştır. Slav-Ortodoks ve İslam medeniyetlerinin keşittiği Kazak bozkırları çatışmadan uzak kalmıştır. Bu huzurun temelinde Kazak yönetiminin Slavlara karşı dikkatli tutumunun yattığı değerlendirilebilir.

Günümüzde tek kültürlü toplumların varlığından ya da var olan bu toplumların tek kültürlü olarak varlıklarını koruyabileceklerinden bahsetmek neredeyse imkansızdır. Küreselleşme sürecinde ulus bütünlükleri ulus-üstü yapılanmalar tarafından üstten yerel dinamikler tarafından alttan törpülenmektedir. Ulus-altı sosyal bütünlüklere varlık ve etkinlik imkânı sunan "çokkültürlülük" odaklı küreselleşmeci söylem, toplumsal bütünlüşmenin nasıl sağlanacağı konusunda yetersiz olmak bağlamında eleştirilmektedir. Küreselleşmeci söylemin ve küreselleştirici dinamiklerin ulusal bütünlüklerin altını oyucu işlevi karşısında farklılıkları siyasal yapıya eklemleyen vatandaşlık ve vatandaşlığı destekleyen ideolojinin desteklenmesinden başka yol bulamayan sosyal bilimciler ve sosyal politika oluşturucuları küreselleşme söylemini karşılarına almaksızın iç bütünlüklerini oluşturma ve sürdürme eğilimindedirler. Bütünlüşme adresi ise yine ulus yapılanması gözükmektedir.

Bu ekseninde bildirimizde Kazakistan'daki etno-kültürel çoğulculuğa küreselleşme sürecinin etkileri, "Kazakistan Halkları Asamblesi" (KHA) üzerinden çözümlenecektir. Siyasal ve sivil alanın sınırlarının birbiriyle karıştığı ve muğlak bir hal aldığı KHA Kazak milli devletinin kuruluş aşamasında ve yeni bir toplum biçimlenişinde, ülkenin çok kültürlü yapısının tanımlanmasında önemli bir katkı sunmuştur. Bu kurum Kazakistan'daki etnik küme mensuplarının kurmuş olduğu sivil toplum örgütlerinden müteşekkildir. KHA vasıtasıyla gerçekteştirilen iştişareler, projeler ve ortak olarak belirlenen stratejilerle çok kültürlülük temelinde ortak yaşama bilinci geliştirilmeye çalışılmıştır. KHA devletin toplumsal ve kültürel bütünlüşme politikaları için yüksek işlevsel değere sahiptir. Makalede Kazakistan'daki etnik ilişkilerin geliştirilmesinin özelliklerini ortaya koymaktadır ve çok kültürlülük dinamikleri izlenecektir. Kazakistan'da çokkültürlüğün korunması ve siyasal,

kültürel bütünleşmenin sağlanmasındaki Kazakistan Halkı Asamblesinin merkezi rölü ele alınıp değerlendirilecektir.

Çokkültürlülük Kavramı

Çok kültürlülük kavramından önce kültür kavramını tanımlamak gerekir. Zira kültür kavramının tanımı yapılmadan çok kültürlülüğten bahsetmenin olanağı yoktur. Bu nedenle ilk önce kültür kavramını tanımlamaya çalışacağız. Kültür, genel anlamda, insana özgü bilgi, inanç ve davranış bütünü ve bu bütünün parçaları olan her tür maddi ve manevi yaratımlardır. Toplumsal ve bireysel yaşamın oluşmasını sağlayan; dil, gelenek, düşünce, semboller, yasalar, kurallar, ahlak, kuramlar, aletler, teknikler, makineler, bilim, felsefe ve sanat eserleri gibi her tür maddi ve tinsel ürünler bütünlüğüne kültür denir. Bu anlamıyla kültür, toplumun tüm bireylerinin ortaklaşa oluşturdukları ve kabul ettikleri kurum ve değerlerdir. O halde kültür, “bir halkın yaşama tarzıdır” (Turan’ dan aktaran Köstekçi, 2015, s. 2). Taylor’a göre, kültür ya da uygarlık bir toplumun üyesi olarak insanoğlunun öğrendiği bilgi, sanat, gelenek-görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütünlüktür (aktaran Köstekçi, 2015, s. 2). Yalnızca canlı varlıklar içinde insana özgü bir yetenek olan kültür yaratma eylemi aynı zamanda insanı hayvandan ayıran en temel özelliktir de.

Ulusal kültür, bir ulusu diğer uluslardan farklı yapan bilgi, beceri ve davranış özellikleridir. Örneğin, Kazak kültürü, Türk kültürü, Hint kültürü gibi. Yerel kültür, bir zaman diliminde aynı bölgede yaşayan belli insan grubuna ait değerlerdir. Örneğin; köy kültürü, doğu kültürü, işçi kültürü gibi.

İşte tüm bu kültürlerin bir arada bulunmasına da çok kültürlülük denir. Bir toplumu oluşturan bireylerin ve grupların dil, din, ırk, tarih, coğrafya açısından farklı kökenlerden gelmesine dayanan çok kültürlülük, tek bir siyasal birim halinde ve ortak sınırlar içinde yaşayan toplumlarda söz konusudur. Kongar’a (2015) göre bu farklılıklar, kimi zaman, çöken Sovyetler Birliğinde, ya da bugünkü Amerika Birleşik Devletlerinde olduğu gibi, değişik milletlere mensup insanların bir arada yaşaması biçiminde de görülebilir.

Yani, çokkültürlülük; dil, inanç, etnik yapı vb. farklılıklarından kaynaklanan kültür kimliklerinin bir arada yaşatılmasının ve yönetilmesinin adı olarak belirtilebilir. “Çokkültürlülük”, ayrı etnik ve dini grupların birlikte yaşamasını ifade eden bir tasarım adıdır. Yani bir bakıma din,dil, etnisite, tarih, ülkü, ve benzeri farklılıklarla birlikte yaşama imkanını ifade etmektedir” (Bağlı & Özensel, 2013, s. 46).

Başka bir deyişle çokkültürlülük, bu tür kimliklerin varlığını bir gerginlik konusu olmaktan çıkarıp, hepimizin ufkunu genişleten bir zenginlik duygusuna çevirmenin adıdır. Çokkültürlülük, farklılıkları bir arada yaşatmak ve birlikte yaşamayı yönetmektir. Çoğulcu bir

ortamda, birlikte yaşamının hukukunu oluşturmaktır. Üniter devlet yapısı içinde, alt kimlik ve kültürlerin kendilerini ifade edebilmelerinin önünü açmak, bu özgürlüğü topluma sunabilmektir. Çokkültürlülük üzerine çalışmaları ile tanınan Charles Taylor, kültürel kimliğe saygının ve bu kimliğin tanınmasının çok önemli ve belirleyici bir insani unsur olduğunu vurgulamaktadır (Temizkan, 2010, s. 3).

Bu çerçevede çokkültürlü toplum, içinde iki veya daha çok sayıda kültürel topluluğun yaşadığı toplumdur. Çokkültürlü toplumlar kültürel çeşitliliğe iki biçimde yaklaşırlar. Toplum çeşitliliği hoş karşılayıp destekleyebilir ve farklı toplulukların kültürel taleplerine saygı duyarak, çeşitliliği kendine bakışın bir parçası olarak algılayabilir. Bu durumda toplumu çokkültürcü olarak tanımlamak mümkündür. Bunun Alternatifi olarak toplum, tekkültürcü bir yaklaşımla, farklı kültürel toplulukları belli ölçülerde baskın kültür içinde asimile etmeye çalışabilir (Sarı, 2003, s. 168).

Kymlicka'ya göre böyle ideal bir homojen yapı yaratmak için hükümetler tarih boyunca kültürel azınlıklara ilişkin çok çeşitli politikalar izlenmiştir. Belli azınlıklar ya kitsel sürgün ya da soykırım yoluyla ortadan kaldırılmışlar, bazı azınlıklar çoğunluk tarafından zorlanarak baskı yoluyla asimile edilmiştir. Diğer bazı örneklerde ise azınlıklar, fiziksel tecrit ve ekonomik ayrımcılığa tabi tutularak ve siyasi haklardan mahrum bırakılarak, yabancı muamelesi görmüştür (aktaran Bağlı & Özensel, 2013, s. 43).

Çokkültürlülük Tartışmaları ve Toplumsal Bütünlük Kaygısı

Küreselleşme sürecinde ulus bütünlükleri, ulus-üstü yapılanmalar tarafından üstten, ayrılıkçı yerel dinamikler tarafından alttan törpülenmektedir. Bilindiği üzere küreselleşmeci veya çok kültürcü söylemin ulus yapılanmalarına yönelik temel eleştirisi “*homojenleştirici*” olmalarıdır. Öte yandan ulus-altı sosyal kesimlerin farklılıklarının tanınmasına yönelik taleplerinin savunuculuğunu üstlenen “*çok kültürcülük*” yanlısı küreselleşmeci söylem, toplumsal bütünleşmenin nasıl sağlanacağı konusunda yol haritası sunmaktan uzaktır. Falk'ın gözlemlediği gibi; küreselleşme dinamiklerine bağlı olarak canlanan etnik ve dinsel bilinçlenmeye kimlik vurgulu politikadaki artış eşlik etmektedir. Yine süreç, farklı etnik ve dinsel gruplardan oluşan modern devletlerle özdeşleşen laik geleneklerin meşruiyet ve otorite kaybına neden olmaktadır. “*Kendi kaderini belirleme hakkı*” ilkesi tarafından kılavuzlanan söz konusu ayrılıkçı akımlar, devletin iç ve dış bütünlüğünün altını oymaktadır. Ayrılıkçı hareketlerin sosyo-politik dokuyu çözücü etkileri, Kanada örneğinde olduğu gibi, farklılıkların sosyal ve siyasal müsamaha ile karşılandıkları devlet örgütlenmelerinde dahi işlemektedir (aktaran Akça & Vurucu, 2010, s. 18). Küreselleşmeci söylemin ve küreselleştirici dinamiklerin ulusal bütünlüklerin altını oyucu işlevi karşısında farklılıkları büyük

toplumsal-siyasal yapıya eklemleyen bir kimlik oluşturmaya çalışan sosyal bilimciler ve sosyal politika oluşturucuları küreselleşme söylemini karşılımlarına almaksızın iç bütünlüklerini oluşturma ve sürdürme eğilimi sergilemektedirler. Dolayısıyla toplumsal bütünleşmenin yitirilmesi kaygısı “*çok kültürlü toplum*” teorisyenlerini ve politikacıları meşgul etmeye devam etmektedir.

“Kültürel farklılıklar, tarih boyunca gerçekleştirilmek istenen siyasi bütünlüklerin en çok karşı karşıya kaldığı sorunlardan birisi olmuştur. Çünkü her kültürün sahip olduğu değer ve normalar bir başkası ile kıyasalanamaz biricikliğe sahiptirler” (Bağlı & Özensel, 2013, s. 42).

Lambert, Moghaddam vd. ifadesile çok kültürcülük, hâkim kültürün sosyal ve politik araçlarla göçmenlerin ve azınlıkların tarihi-kültürel varlıklarını asimile ederek egemen kültürde eritmeleri eğiliminden kaynaklanan kaygıların motive ettiği asimilasyoncu tutumlara ve politikalara karşı söz konusu kültürlerin özgünlerinin mümkün olduğunca korunmasını savunan ideolojidir (aktaran Akça & Vurucu, 2010, s. 19). Bu bağlamdan çok kültürcülüğün, toplumsal gerçekliğin çok kültürlü doğasından ve söz konusu kültürel farklılığın standart/merkezî bir kültür etrafında yoğunlaşması gerçeğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Yanısıra küreselleşme olgusuna eşlik eden çok kültürlülük vurgusuna rağmen toplumların ve devletlerin egemen bir kültüre dayanmaya devam etmekte oldukları anlaşılmaktadır. Hocaoğlu'nun tespiti ile, tarihsel ve aktüel tecrübe ile sabittir ki “... *her ülkenin bir 'aslî unsur'u bir 'kurucu unsur'u bir 'omurga'sı vardır*”. Bu omurga ülke dara düştüğünde bütün varlığı ile seferber olacak, varlığını ülke varlığı için tüketecek unsur olup; devlet, aslî unsurunun adı ile anılır (Akça & Vurucu, 2010, s. 21). Çok kültürcüler söylem bazında ve ideal tipleştirme modunda bu gerçekliği eleştirmişler fakat onu aşan ve pratik uygulanabilirliği olan bir toplumsal sistem geliştirememişlerdir. Vurucu'nun (2010) işaret ettiği üzere; çok kültürlülük tartışmalarında çok kültürcüler, millî devletlerin toplumsal farklılıkları yok ediciliğini sorunlaştırmışlar, fakat sorunun çözümüne dair millî devlet yapısını aşan bir öneri sunamamışlardır (s. 21).

Bu mesele çok-uluslu toplumlar için özel bir önem arz etmektedir. Bu devletlerde grup farklılıkları hakkının tanınması, özyönetim haklarının tanınması anlamına gelecektir ve devletlerin toplumsal tabanında oluşması beklenen dayanışmayı, amaç birliğini ve gelecek ideallerini olumsuz etkileyecektir. Öte yandan ulusal kimliklere zorla boyun eğdirilmesinden söz edilemeyeceğinden söz konusu yapıdaki devletler için çıkar yol ulusların çıkarlarının uzlaştırılması olacaktır. Çok etnikli yapıdaki devletler için grup farklılığı haklarının

tanınması, etnik gruplarda büyük toplumla bütünleşme iradesinin hâkim/yaygın olmasından dolayı, toplumsal bütünleşmeye olumlu katkı sağlayacağı kabul edilebilir olsa da, tanınan grup haklarının grup içi bir kapanmaya dönüşüp grubun büyük toplumla olan bağlarından ve büyük toplumun ideallerinden kopması da söz konusu olabilecektir (Kymlicka' dan aktaran Akça & Vurucu, 2010, s. 23). Dolayısıyla çok kültürcülük ideolojisinin rüzgârında etnik kesimlerin farklılıklarının siyasallaşmasının “*olumlanmasına*” ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.

“*Çoğulcu toplum*” modeli dikkatle incelendiğinde ABD, Kanada, Arjantin, Yeni Zelanda ve Avustralya gibi göçmen toplumlarında sınırlı bir işlevselliğe sahip olduğu kabul edilebilir. Kaldı ki söz konusu göçmen toplumlarının dahi egemen bir etnik elit etrafında yoğunluklaşmak suretiyle oluştuğu, egemen etnin devleti dilsel, hukuksal, eğitimsel ve mitsel dinamiklerini sağladığı bilinmektedir. Bu toplumlarda çoğulcu yapı göçmen akınlarının etno-millî kimliği çoğullaştırmasıyla ortaya çıkmış olmakla birlikte, başlangıçtaki etnik temel toplumsal bütünlüğü ve dayanışmayı koruma misyonuna sahip olup; “*çoğul millet*”e dahil olacak unsurların sınırlarını belirlemeye devam etmektedir. Bu sınırların çok kültürlülük adına aşırı aşındırıldığı, etnik dayanışma ve yurttaşlık temelindeki eşitlenmenin göz ardı edildiği durumlarda, -Kanada örneğinde olduğu üzere- toplumun-devletin bütünlüğü çokkültürlülük politikalarıyla tehlikeye girmektedir. Gözden kaçırılmaması gereken asıl önemli nokta ise, “*çoğulcu toplum*” modelinin böyle bir durumda siyasal uyumu sağlayacak önerilerden yoksun olmasıdır (Smith'ten aktaran Akça & Vurucu, 2010, s. 24). Öyle ki, çok kültürlülük politikalarının kabul gördüğü ve uygulandığı ülkelerde devletin çıkarları ile farklılığı onanan kültürün çıkarlarının çakışması durumunda devletin veya büyük toplumun çıkarları öncelenmeye devam edilmektedir.

Kazakistan'daki etnik ilişkiler ve çokkültürlülük

Küreselleşme ve "etnik rönesans" çağında Kazakistan çok etnili, çok kültürlü bir ülke olarak yer almakta. Kendi bağımsızlığının yirminci yıldönümünü atlayıp güvenle üçüncü on yıllık döneme girerek kazakistanlılar uygar uluslarla birlikte dünyanın genel sorunların çözmek için gayret göstermekte. Bu sorunların biri de etnik çelişkiler ve çatışmalar. Bu bakış açısından Kazakistan'ın şiddetsizlik, uzlaşma, hoşgörü ve tolerans felsefesini onaylaması olumlu olmaktadır. Savaşın, uluslararası anlaşmazlıkları ve etnik problemleri çözmede şiddet yöntemlerinin reddi Kazakistanlıların genel bakışı ve düşünce haline gelmiştir. Kazakistan halkı temelde herhangi bir biçimdeki terörizm ve aşırıcılığı kınamaktadır. Etnik ilişkilerin uyumu Kazakistan Cumhuriyeti devlet politikasının stratejik hedefi olmuş ve olmaya devam etmektedir.

Suleimenov'a (2003) göre Kazakistan'ın Sovyet sonrası gelişimi (etnik ilişkiler alanındaki değişimler bağlamında) iki aşamaya ayrılır. Birinci aşamada (1991-1995 yy.) etnik ilişkiler alanında alevlenme unsurları ile gerginliğin bir artışı karakterize edilen durum (örneğin, Kazaklar ve Ural Kazaçestvası temsilcileri arasındaki çatışma) neyse, Kazak ve Rus etnik grupları temsilcilerinin olumlu fikirli ortak çabalarıyla başarıyla üstesinden başarmışlardır. Bir sonraki aşamada etnik ilişkiler nispeten istikrarlı bir durumu kapsar; mevcut sorunlar ve onları çözme yolları demokratik bir ruhla Kazakistan Halkları Asamblesinde, ulusal ve bölgesel düzeydeki Kazakistan halkıları forumlarında, konferanslar ve medya tartışılmaya başladı (s. 150).

Kazakistan'da etnik ilişkilerin istikrarlı durumunu belirleyen temel faktörler şunlardır: Geçmişteki göçebe şekilde yaşamıdan sabitlenmiş prototiplerine bağlı Kazak etnik grubunun yüksek düzeydeki toleransı; Kazak ve Rus etnik gruplarının tek bir devlet içinde birlikte yaşama tarihsel tecrübesi, Kazak ve Rus etnik gruplarının etnik özelliklerindeki rastlantılar (hassaslık, açıklık, sabırlı), Dengeli, belli maliyetleri ile de olsa "Kazakistan - ortak vatanımız" sloganı altında etnik ve dinler arası uyumun yüksek düzeyde oluşumu üzerinde duruldu kamu politikası, Kazakistan'ın Gümrük Birliğini, Ortak Ekonomik Alanı ve diğer kurumlar oluşturma çerçevesinde Rusya ve Belarus'a, yönelimi, 1995 yılında ülkenin etnik arası ve dinlerarası uyumu güçlendirmek amacıyla kurulmuş Kazakistan Halk Asemlesinin faaliyetleri.

Kazakistan Halk Asamblesi, eğitim, kültürel ve eğitici, danışma ve danışmanlık işlevi yürüterek, Kazakistan'da yaşayan tüm kültürler ve etnik grupların ulusal kimliğinin gelişimini desteklemektedir.

Kazakistan'ın Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev bilimsel tez kanıtlamış: herhangi bir halk insanlığın orkestrasında özel tını ile bir araçtır. Bu farklılıklar sayesinde insanlar komşularına değerli ve sevgili olmalıdır. Cumhurbaşkanı'nın bu formülü Asamble çalışmalarının ilkesinin temeli ve onun kavramsal başlangıç oldu. Günümüzde Avrupa'nın en alıntılanan Fransız bilim adamı Alain de Benoist "Liberalizme Karşı" adlı kitabında şöyle yazdı: "Kültürlerin çeşitliliğini kabul etmek - onları tam tanıma anlamına gelir". İşte bu ulusal siyasete Kazakistan'ın yaklaşımının ideolojisidir (Başmakov, 2012, s.72).

Günümüzde Kazakistan'da yaklaşık 130 etnik grup ve 51 dini mezhep huzur ve uyum içinde yaşamakta. Bu birçok yönden yüksek tolerans bilince sahip Kazak etnik grubun büyük meziyetidir. Çünkü Kazaklar tarihsel olağanüstü iyilik, misafirperverlik ve samimiyet göstermişlerdir. Kazaklar totaliter rejimin yıllarında Sovyet iktidarının karşısında kötü kadere uğrayanları kendi ülkelerine aldı ve okşadılar. Tüm post-Sovyet devletlerin içinde sadece

Kazakistan göç süreçlerinden kaçamamış olsa da, dostluk ve birçok etnik grupların aktif işbirliğinin genel karakterini tuttu.

Kazakistan'da çeşitli düzeylerde 800'den fazla etnik ve kültürel dernekler vardır. Rus, Kore, Uygur, Alman, Özbek tiyatroları cumhuriyet bütçesinden finanse edilmekte. 11 dilde 35 gazete ve dergiler yayımlanmakta, onun içinde 4 tanesi etnik grupların yaşamını yansıtan ve devletin sosyal düzeni çerçevesinde cumhuriyet bütçesinden finanse edilen cumhuriyet gazetesidir. Yedi dilde TV programları, sekiz dilde radyo hizmetlerini sürdürmekte (Musaeva, 2013, s. 235).

Çok kültürlü bir toplumun oluşmasında entegre çekirdeği Kazak halkının kültürü olmalı ve o çevresine 120'dan fazla etnik grubun kültürünü birleştirebilir sorusu son zamanlarda Kazakistan'ın bilimsel topluluğu arasında tartışma konusu olmuştur.

Kazakistan'da Çokkültürlülük ve Toplumsal Bütünlüğün Korunmasında Kazakistan Halkı Asamblesinin Rolü

16 Aralık 1991'de bağımsız olan Kazakistan'ın önündeki en temel sorun siyasal ve toplumsal bütünlüğünü korumaktı. Bunun için de sembolik anlamı derin olan bir takım değişiklikler gerçekleştirildi. Bunlardan biri, Kazak Cumhuriyeti adının Kazakistan Cumhuriyeti olarak değiştirilmesiydi. İkincisi ise Rusçanın resmi dil olarak ilanıydı. Her iki değişimin de anlamı kimlik alanındaki bir önceliğin tercihiydi. Taşıdığı değer Kazakistan'ın yeni kimliğinin kapsayıcı, bütünleştirici, birleştirici ve dışlayıcı olmayan vasfının vurgulanmasıydı. Milli kimliğin istikameti ve alacağı yön de böylece belirlenmiş oluyordu. Bu toprakların bir Kazak toprağı mı yoksa ülkede yaşayan bütün etnik grupların ortak vatani mi olacağı sorusu bu süreçte sorulmaya başlandı.

Bu noktada etnik ilişkilerin uyumunu, toplumsal bütünlüğü sağlayacak bir mekanizma gerekti ve bu Kazakistan Halk Asamblesi oldu. Kazakistan'ın kimlik politikasında çok kültürlü kimlik veya yeni milli kimliğin inşası süreci etnik grupların merkeze alındığı sivil toplum örgütleri vasıtasıyla siyasal ve kültürel bütünleşmenin sağlanmasında merkezi rolü oynayan Kazakistan Halkı Asamblesi üzerinden uygulamaya konuldu.

KHA, bir yandan bütün farklılıkların tanınırken aynı zamanda bütüncül bir Kazak kimliğinin birleştirici karakterinin zenginleştirilmesi, işlenmesi gibi bir işlev görmektedir. Başka bir işlevi de etnik ve dinî farklılıkların siyasal alanda tanınması görüntüsü yanında Kazak dili üzerinden bir meşruiyet sağlamaktadır.

İlk adıyla Kazakistan Halkları Asamblesi Kazakistan'daki farklı etnik ve kültürel grupların, grup değerlerini ve kimliklerini korumak ve geliştirmek amacıyla kurulan sivil toplum örgütlerinin bir çatı altında birleştirilmesiyle meydana gelmiştir. KHA'ya temel teşkil

eden örgütler SSCB döneminden başlayarak farklı zaman dilimlerinde kurulmuşlardır. Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrası Nursultan Nazarbayev'in girişimleriyle, çok kültürlü dokuyu korumak amacıyla, 1 Mart 1995 yılında Kazakistan Halkları Asamblesi kurulmuştur. Fakat resmi olarak kurulmasından önce de böyle bir kuruma gereksinim duyulduğu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından dile getirilmişti (Gabdulina, 2014, s. 33).

Asamble'nin etkin bir kurum haline gelişi 2002 yılında devlet başkanın buyruğuyla gerçekleşmiştir. Buna göre Asamble, Cumhurbaşkanlığına bağlı tüzel kişiliğe sahip olmayan kuruma dönüşmüştür. Kurumun amacı, işlevi, statüsü, stratejisinin belirlenmesiyle siyasi ve toplumsal alandaki konumu da değişmiştir. Bu kurum fiili olarak devlet başkanına ve hükümete ülkedeki etnik kümelerin yönetime etkin katılımının sağlanması, sorunlarının belirlenmesi, çözümlenmesi ve çözüm yöntemleri konusunda danışmanlık işlevi görmeye başlamıştır. Yani Kazakistan'ın çok-kültürcülük politikalarını uygulanmaya sokmasında önemli bir işlev üstlenmiştir.

KHA'nın kuruluş gerekçesi, "Devletin milli siyasetine etki eden, ülkenin bütün bölgelerinde de görevi yerine getirmeye çalışan bir kurumdur. KHA'nın amacı, Kazak halkının birleştirici rolüne bağlı olarak Kazakistan vatanseverliği, Kazakistan halkının vatandaşlık ve manevi-kültürel ortaklığı temelinde Kazakistan vatandaşlığını eşit ve rekabet gücü olan milletleşme sürecinde Kazakistan Cumhuriyetinde Etnikler arası sözleşmeyi işler kılma," olarak açıklanmaktadır (Kazakistan Halk Asamblesinin Resmi Sitesi).

Sonuç

Günümüzde Kazakistan yaklaşık 130 etnik grup yaşayan çok etnili, çok kültürlü bir ülke olarak yer almakta. Ulus-altı sosyal bütünlüklere varlık ve etkinlik imkânı sunan "çokkültürlülük" odaklı küreselleşmeci söylem, toplumsal bütünleşmenin nasıl sağlanacağı konusunda yetersiz olduğu görünmektedir. "*Kendi kaderini belirleme hakkı*" ilkesi tarafından kılavuzlanan söz konusu ayrılıkçı akımlar, devletin iç ve dış bütünlüğünün altını oymaktadır. Diğer taraftan küreselleşme olgusuna eşlik eden çok kültürlülük vurgusuna rağmen toplumların ve devletlerin egemen bir kültüre dayanmaya devam etmekte oldukları anlaşılmaktadır.

Bağımsızlığının ilk yıllarında Kazakistan için etnik ilişkilerin uyumunu sağlayacak bir mekanizma gerekti ve bu Kazakistan Halk Asamblesi oldu.

Kazakistan'ın Sovyet sonrası gelişimi (etnik ilişkiler alanındaki değişimler bağlamında) iki aşamaya ayrılır. Birinci aşamada (1991-1995 yy.) etnik ilişkiler alanında alevlenme unsurları ile gerginliğin bir artışı karakterize edilen durum (örneğin, Kazaklar ve Ural Kazaçestvası temsilcileri arasındaki çatışma, neyse, Kazak ve Rus etnik grupları

temsilcilerinin olumlu fikirli ortak çabalarıyla başarıyla üstesinden başarmışlardır. Bir sonraki aşamada etnik ilişkiler nispeten istikrarlı bir durumu kapsar; mevcut sorunlar ve onları çözme yolları demokratik bir ruhla Kazakistan Halkları Asamblesinde, ulusal ve bölgesel düzeydeki Kazakistan halkları forumlarında, konferanslar ve medya tartışılmaya başladı.

Kazakistan Halk Asamblesi sivil toplum örgütlerinden müteşekkil bir üst örgüttür. Kazakistan'da STÖ'den müteşekkil bu yapı siyasi iktidar tarafından desteklenmektedir. Aslında "desteklenmesinden" ziyade son düzenlemelerle devletin bizatihi bir parçası haline gelmiştir. KHA, ülkenin demografik yapısındaki etnik ve dini çeşitliliğe göre istikrarlı bir siyasi ve toplumsal düzen tasarlar. Asamble'nin uluslararası siyasi güç odaklarının iç siyasete müdahalesini engellemek gibi bir işlevi olduğunu da belirtebiliriz.

Kazakistan Halk Asamblesi, eğitim, kültürel ve eğitici, danışma ve danışmanlık işlevi yürüterek, Kazakistan'da yaşayan tüm kültürler ve etnik grupların ulusal kimliğinin gelişimini desteklemektedir.

Kazakistan bir ulus devlettir ve her ulus devlet gibi demokratik kurumlaşmaların etkili olduğu ve amacına uygun işlerlik kazandığı bir siyasi formdur. Ulus devletin dayandığı toplumsal ve kültürel zemin millet olgusudur. Bu millet ise özsel bir çerçevede değil siyasi-hukuki bir yurttaşlık kurumu ile varoluş çerçevesini çizer. Bu noktada Kazakistan ortak bir kültürün yaratılması ve ortak bir yaşam alanının inşasında bu sivil toplum örgütlerinin stratejik bir önemi ve işlevi vardır.

Mevcut çok kültürlü yapının korunarak bir milletleşme süreci yani toplumsal-kültürel entegrasyon Kazakistan örneğinde başarıya ulaşmış gibi görünmektedir. Bu yeni milletleşme hem modernleşme dinamiklerinin başarısıyla görünürlük kazanırken hem de post-modern siyasal ve toplumsal tanımlamalara uygunluk göstermektedir.

Sonuç olarak çok kültürlü toplumların birlikte yaşayabilmeleri karşılıklı hoşgörünün, toleransın, başkasının gözünden olaya bakabilme yetisinin varlığı ile mümkün olduğunu belirtebiliriz. Artık çok açıktır ki; baskı, yıldırma ve asimilasyon politikaları hiçbir zaman olumlu sonuçlar vermemiş, aksine karşı tepki ile karşılaşılıp, toplumda daha büyük gerginliklerin oluşmasına sebep olmuştur. Tüm toplumlarda süreç aynı güzergâhta cereyan etmiştir. Artık küçücük bir kasabanın sakinleri ve birlikte yaşamak zorunda isek, sağlam temeller üzerine kurulu, birey hakları sonuna kadar sağlanıp güvence altına alınmış bir demokratik cumhuriyet çatısı altında toplumun tüm fertlerine karşı hoşgörü ile bakmak, onlarla empati kurmak ve farklılıkları zenginlik görmek sureti ile ancak birlikte yaşayabileceğimizi belirtebiliriz.

Kaynakça

Akça, G., Vurucu, İ. (2010). Çok kültürlülük tartışmaları, toplumsal bütünlük kaygısı ve yeniden milletleşme (Kazakistan Halkı Asamblesi Örneği). *Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 13-42.

Baglı, M., Özensel, E. (2013). *Çokkültürlü Vatandaşlık. Kanadalı Türklerin Aidiyet Çabaları ve Diğer Yapıları (2. Baskı)*. Konya: Çizgi.

Başmakov, A.A. (2012). Неэкономический фактор экономики // *Казахстан – Спектр (КИСИ)*. № 1 (59). – С. 66–74.

Çalışkan, M. (2012). *Kazakistan'da Milli Kimlik Konusu ve Slav Azınlık*. [BİLGESAM Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi](http://www.bilgesam.org/incele/179/-kazakistan%E2%80%99da-milli-kimlik-konusu-ve-slav-azinlik/#.VoHp4U8TXIU). <http://www.bilgesam.org/incele/179/-kazakistan%E2%80%99da-milli-kimlik-konusu-ve-slav-azinlik/#.VoHp4U8TXIU>.

Gabdulina, A.T. (2014). Роль Ассамблеи Народа Казахстана в сохранении мультикультуралмзма. // *Материалы международной научно-практической конференции «Козыбаевские чтения – 2014: Роль Казахстана в интеграции евразийского пространства*. - С. 33-38.

Kazakistan Halk Asamblesinin Resmi Sitesi. <http://assembly.kz/>

Kongar, E. (2015). *Küreselleşme, mikro milliyetçilik, çok kültürlülük, Anayasal Vatandaşlık*. Erişim tarihi: 06/03/2015, Emre Kongar'ın Resmi-İnternet Sitesi. https://www.kongar.org/makaleler/mak_kum.php

Köstekçi, K. (2015). *Çok kültürlük üzerine mantıksal irdelemeler*. Erişim tarihi: 07/01/2015, Anadolu Sosyoloji. <http://asosyalnotlar.blogspot.com.tr/2015/01/kadir-kostekci-cokkulturluluk-uzerine.html>

Musaeva, N.R. (2013). Специфика межэтнических отношений и мультикультурализма в Казахстане. // *Социологический альманах*. № 4, С. 233-240.

Sarı, E. (2003). Çokkültürlülüğü yeniden düşünmek. *İletişim: Araştırmaları*, 1(1), 167-172.

Suleimenov, T.A. (2003). Межэтнические отношения в контексте номадизма. // *Проблемы межэтнических отношений в странах Центральной Азии и Казахстана в условиях глобализации: материалы междунар. науч.-теорет. конф., посвящ. памяти известного ученого и организатора этносоциальных исследований профессора М. М. Сужикова*, – Алматы: Ин-т философии и политологии МОН РК, 2003. – С. 149–154.

Temizkan, Ö. (2010). *Kültürlere Karşı Çokkültürlülük*. http://www.academia.edu/1744248/Modern_Toplumda_%C3%87okk%C3%BCIt%C3%BCrl%C3%BCI%C3%BCk .

Vurucu, İ. (2010). *Türk Kimliğinin Yeni Boyutları Çokluktan Birliğe*. Konya: Serhat.

**ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ
МӘДЕНИ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНДА БАҚ-ТЫҢ РӨЛІ****(Қазақстан, Түркия мысалы)****Руслан БЕГЕН**

“Қазконтент” АҚ, “Әдебиет порталы” интернет-жобасының редакторы,

Қазақстан, bega-rus84@mail.ru**Түйіндеме**

Мақалада Түркі әлемінің мәдени, әлеуметтік-экономикалық саласындағы БАҚ-тың маңызды рөлі мен оларды шешу мәселелері қарастырылған.

Түркі әлемінің дүние жүзі бойынша ықпалын қазіргі кезде ешкім жоққа шығармайды. Әлемдік өркениеттің биік өресін танытатын өзгеше әлем адамзат жаралғалы тарихтан белгілі, көне замандардан бастап дамудың небір сатыларынан аман-есен өтіп, әлемнің жоғары деңгейге жетуі үшін талай жаңалықтар ашты. Жер жүзінің мәдениеті мен рухани дамуы үшін де теңдессіз үлес қосқан өркениетті елдердің ортасынан түркі әлемі елдері ойып тұрып орын алады. Түркі халықтарының азат ел атанғаны бар, әлі де бодандық күйін кешіп жатқаны бар - тұтас түркілік жүйенің әлемдік өркениет алдындағы экономикалық, мәдени және әлеуметтік жағынан дамуы үшін оларды танытатын БАҚ маңызы айрықша. ХХІ ғасыр қарулы майданның емес, ақпарат майданы екенін ескерсек, жаһандық соғыс қазір күштілер қару саналатын баспасөздер арасында болып жатыр. Сондықтан Түркі әлемі елдерінің дамуын, қарқынды өркендеуін насихаттау үшін БАҚ-тың тұрақты да жүйелі жұмыс істеуі ең алдыңғы шаруа болып есептелмек.

***Кілт сөздер:** Түркі әлемі, БАҚ, әлеуметтік құрылым, мәдениет, экономика.*

Резюме

В статье рассмотрена важная роль СМИ в экономических, социальных и культурных структурах стран тюркского мира и пути их решения.

В настоящее время никто по всему миру не опровергает наличие тюркского влияния. Как известно, особенный мир, который олицетворяет высокое развитие мировой цивилизации, благополучно прошел все трудности эволюции, делая множество открытий на этом пути. Среди цивилизованных стран, вложивших неогромный вклад в культурное и духовное развитие всего человечества, Тюркский мир занимает особенное место. Среди них есть те, которые добились независимости, и

те, которые все еще находятся в подчинении кого-то – для того, чтобы познакомить с экономическим, культурным и социальным развитием единой тюркской системы в мировой цивилизации, СМИ играет важную роль. Если учитывать, что XXI век является веком не вооруженных фронтов, а информационного фронта, в данное время война идет между могущественными прессами. Поэтому первоочередным считается постоянная, систематическая работа СМИ в освещении развития, процветания стран тюркского мира.

Ключевое слово: Тюркский мир, СМИ, социальная структура, культура, экономика.

Қоғамның өмір сүруін қамтамасыз етудегі БАҚ-тың рөлі орасан.

Бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) дегеніміз – арнайы техникалық құралдардың көмегімен, кез-келген тұлғаларға әртүрлі мәліметтерді ашық жариялауға арналған әлеуметтік мекеме немесе ұйымдар.

Билік институтында БАҚ-тың тура мағынасындағы орны болмағанымен, оның саяси процестегі орнын асыра бағалау мүмкін емес. Қазіргі кезде электронды ақпарат құралдарының пайда болуымен бұл әлеуметтік институт бүгінгі қоғамның, саяси биліктік қатынастардың барлық қырларын түбірімен түрлендіріп жіберді.

Бір сөзбен айтқанда, БАҚ – күнделікті теледидар, радио, мерзімді баспасөз басылымы және интернет сайттар. Ал, оған қоса жаңа медиа мен жаңа ақпараттық технологиялардың ақпарат таратып, ақпарат жинақтауын да қосуға болады. Наполеон: "Жауға қарсы жүздеген мың қол әскерден, төрт газеттің ойсырата соққы беру мүмкіндігі зор", - деген. Сарапшылар БАҚ-тың мынадай ерекше белгілерін атап көрсетеді:

- жариялылық, яғни тұтынушылардың шексіздігі;
- арнайы техникалық құралдардың, аппаратуралардың болуы;
- ақпарат таратушының қабылдаушыға біржақты ықпалы;
- тұтынушы аудиторияның тұрақсыз әркелкілігі.

1840 жылы француз жазушысы Оноре де Бальзак баспасөзді «төртінші билік» деп атады².

БАҚ – бұл мемлекеттік идеология құралы. Әрбір аймақтың, әрбір мемлекеттің өзіндік ерекшеліктері бар. Үлкен мемлекеттер айналасындағы шағын елдердің мәдениетін басып, халқын өз аузына қаратып алуға талпынады. Сондықтан шағын елдердің өз мәдениетіне және өз ақпараттық саясатын жүргізу ісіне мығым болуы

² Қазақстан энциклопедиясы. "Қазақ ұлттық энциклопедиясы" баспасы. Алматы, 2002. 621 б.

қажет. Бұл Қазақстан үшін, мемлекеттік тілдегі бұқаралық ақпарат құралдары үшін өзекті мәселе болып табылады³.

Түркі әлемі және Қазақстан

Территориясына үш Еуропа сыйып кететін ұлан-ғайыр кеңістікте орналасқан, әлемде 11 млн. шаршы шақырымды алып жатқан түркі халықтарының әлемдік қауымдастықта алар орны күн санап артып келеді. Әлемдік өресінің биіктігін нақты қадамдарымен дәйектеуде. Бәсекелестік өмір сүрудің басты шартына айналған қазіргі заманға сай аймақтық, халықаралық деңгейдегі саяси-экономикалық беделі де артып келеді.

Түркия мемлекетінің бұрынғы Президенті Абдолла Гүл: «...қазіргі Қазақстан Республикасы Орталық Азиядағы мемлекеттер арасында көшбасшы мемлекетке, оның Президенті Н.Назарбаев түркі әлемінің лидеріне айналған» деген болатын⁴.

Елбасының өз сөзімен айтқанда ақжүрек жұртын қуатты ұлтқа, шуақты ұлысқа айналдыруды мұрат еткен сарабал саясаттың арқасында Қазақстан мемлекеті Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары мен әлемдік дағдарыс кезеңіндегі қиындықтарды табысты еңсергені белгілі. Ата бабамыз аңсаған тәуелсіздіктің 20-жылдығының қарсаңында қазақ елі әлемдегі ең беделді ұйымдардың бірі – Еуропалық қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық етіп, елорда төрінде әлемдегі алпауыт мемлекеттердің басшыларының басын қосты, әлемдік маңызы бар Астана декларациясын қабылдауға қол жеткізді. Елбасының Еуразиялық интеграциялық бастамалары мен оның жаһандық проблемаларды шешу жөніндегі байсалды ұсыныстарын дүние жүзі мойындады. Ішкі экономикалық өрлеумен қоса, Орта Азия құрлығында бұрын-соңды болмаған инновациялық және технологиялық жетістікке қол жеткізе отырып өзге мемлекеттер құлақ түретін қуатты мемлекет ретінде танылды.

Бабалар өсиетіне адалдық танытып келе жатқан қазіргі түркі мемлекеттері, олардың Елбасылары 25 жылдың ішінде біраз ілгері қадамдар жасады. 2012 жылға дейін түркітілдес мемлекеттер Президенттері 10 рет саммит өткізіп, онда төмендегідей маңызды шешімдер қабылданды: түркі мәдениетін сақтап қалуды қамтамасыз ету үшін Бакуде Білім беру қорын құру, Астанада Түркі әлемін зерттейтін арнайы орталық пен Түркі халықтарының халықаралық академиясының құрылуы, ТҮРКСОЙ-дың Астананы түркі әлемінің 2012 жылғы астанасы етуді жариялауы, Түркі академиясының аясында Астанада мұражай мен кітапхана ашу, университетаралық одақ қамқорлығы мен

³ “БАҚ дегеніміз – мемлекеттік идеология құралы”. Сәуле Саматқызы, 03.12.2010 ж. <http://kazgazeta.kz/?p=4978>

⁴ Егемен Қазақстан, 25 мамыр 2010 ж. <https://egemen.kz/2010/?p=7011>

ынтымақтастықты кеңейту көзделді, сондай-ақ қазанның 3-і күнін Түркітілдес елдердің ынтымақтастық күні етіп жариялау туралы шешім қабылданған болатын⁵.

«Түркі әлемі – өте бай мұра, ашылмаған қазына. Ол зерттеуді, зерделеуді, дамытуды қажет етеді. Түркі халықтарының өзіндік мәдениеті, өркениеті, бүгінгі ұстанып отырған салт-дәстүріміз, әдет-ғұрпымыз – ұрпақтар жалғастығымен беріліп келе жатқан қалыптасқан мәдениеттің белгісі⁶.

Қазақстандағы бақ-тың дамуы. Қазақстан – Тәуелсіздік дәуірінің алғашқы жылдарынан бастап баспасөз саласындағы халықаралық беделді құжаттардың аясында БАҚ-тың еркіндігін қамтамасыз етіп келе жатқан мемлекет. Ата заңымыз және Республика Президенті – ақпарат құралдары бостандығының кепілі. Осы орайда БАҚ-ты құруда болған қиындықтарға тоқталар болсақ, қоғамдар алмасып, нарықтық экономикалық қатынастар орныға бастаған тұстан бергі уақытта БАҚ саласындағы өзгерістермен сараласақ, ақпарат көздерінің даму сатыларын үш кезеңге бөлуге болады⁷.

Біріншісі кезең. Жалғыз идеологияның пәрменінде болып келген біртұтас ақпарат жүйесінің ыдырауы және қаржылық, идеялық тоқырауға ұшырауы.

Екінші кезең. Ақпарат әлемінің мемлекеттік және жекеменшік түрінде қайтадан қалыптасуы, кәсіпкерлік баспасөздің құрылуы.

Үшінші кезең. Еліміздегі экономикалық-әлеуметтік, мәдени реформалардың тереңдеуіне сәйкес әлемдік ақпараттың республиканың эфирлік кеңістігіне енуі және Қазақстанның ғаламдық ақпарат айдынына талпынысымен сипатталады.

Алғашқы кезеңдердің қиындыққа толы болғаны белгілі. Сол күрделі тұста Республика Президенті жаңа қоғамға ақпараттық берік демеу керектігін ойлап, баспасөздің беделін және ел мен мемлекет алдындағы жауапкершіліктің жоғары екендігін сезінді. Президент 1998 жылдың 3-шілдесінде БАҚ-ты өндірістік және тарату кезіндегі қосымша құн салығынан босату туралы Жарлыққа қол қойды. Республика 1991 жылдан бері қарай ақпарат құралдары туралы заңнаманы ұдайы жетілдірумен болды. Осы жылғы 28-тамызда «Баспасөз және басқа бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заң қабылданды. Ол елімізде мемлекеттік емес БАҚ-тың пайда болуына және жедел дамуына қолайлы жағдай туғызды. Ақпарат әлемінде бәсекелестік орнады. Баспасөз бен эфирлерге жаңа мазмұн берген ірі медиа бірлестіктер өмірге келе бастады.

Халықтың ақпарат алу және талдау мүмкіндігі молайды. Енді осы оң үрдісті одан әрі дамытудың құқықтық негіздері қажет бола бастады. Осыған орай, елбасы 1997

⁵ «Қазақстан және Түркі әлемі», 11.07.2013 <http://old.el.kz/m/articles/view/content-19735>

⁶ «Ана тілі» газеті. *Түркі әлемі және төрткүл дүние*, 28.05.2015 ж. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=30845>

⁷ *З.М.Назарбекова. А.Байтурсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Философия кафедрасының аға оқытушысы*

жылы 3-желтоқсанда «Қазақстан Республикасының біртұтас ақпарат кеңістігін қалыптастыру туралы» Жарлыққа қол қойды. Президенттің тапсыруымен жылы жаңа заң күшіне енді. Көп ұзамай, 2001 жылы оған елеулі өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Осы заңдардың қай-қайсы да БАҚ-ты демократияландыру, әлемдік талаптарға сай жетілдіру және саясаттан тыс дамуына жол ашу үшін арынша тиімді болғаны ерекше атап айту керек.

Жетістігің бар болса, желпінтіп айтсаң да, жалауларып айтсаң да жарасады. Қазақстанда БАҚ-ты саяси-экономикалық даму сатыларына сәйкес жетілдіру үрдісі осылай ұдайы жүріп жатты. Тұжырымдамада мына маңызды міндеттерге айрықша назар аударылды және жүзеге асырылу жолдары белгіленді:

1. Ақпарат саласы мәселелері жөніндегі заңнаманы жетілдіру.
2. Отандық және мемлекеттік БАҚ-тың бәсекеге қабілеттілігін дамыту.
3. Ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылымын дамыту. Сандық теледидарды енгізу.

Осы үш міндеттің бәрі республикадағы барлық сипаттағы БАҚ-тың одан әрі өркендеуіне айрықша ықпал етуде.

БАҚ-тың “төртінші билік” болып саналатынын жоғарыда да айтқан болатынмын. БАҚ еркіндігі адам бостандығының маңызды алғы шарты болып және қоғам мен мемлекеттегі жоғарғы құндылық екені даусыз. Себебі, бұқаралық ақпарат еркіндігінсіз, яғни сөз еркіндігісіз азаматтық қоғамды елестету мүмкін емес. Демек, тәуелсіз қоғамдық бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі мен оның демократия үшін маңыздылығын зерттеп, ескеруіміз тиіс.

БАҚ мақсаты – елде және шетелде болып жатқан оқиғалар жайлы қоғамға нақты және кедергісіз ақпарат беру. Сөзсіз, қоғамдық бұқаралық ақпарат құралдарының болуы және оның жұмыс істеуі – кез-келген демократиялық мемлекеттің қажетті элементі екені белгілі.

- 1) БАҚ халық пен үкіметтің арасындағы байланысты ұйымдастырушы.
- 2) Баспасөз қоғамның әлеуметтік өміріндегі өзгерістерге жедел үн қосып отырады. Осы арқылы заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріндегі өзара құбылмалық жөнінде халықты хабар етеді.

БАҚ қызметі өткен, болып жатқан және алдағы уақытта болатын әлеуметтік өзгерістер жөнінде тәжірибелі түсініктерге негізделе отырып, қоғамдағы өзгерістерге нақты көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Себебі, төртінші билік – бұқаралық ақпарат билігінің құдыреті күшті, оны ешкім ешнәрсемен теңестіре алмайтынына дау жоқ. Сонымен қатар, арнаулы мемлекеттік мәртебе рөлі болмаса да баспасөзде

қоғамдық пікір туғызып, қалыптастыратын ықпалы бар халық пен билік арасындағы ерекше байланысқа ие. Сонымен қатар, бірден-бір әлеуметтік институтқа тән күші бар құрал. Мемлекет өзінің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін алдымен ақпараттық саланың іргесін мығымдап алғаны дұрыс. ХХ және ХХІ ғасырларда демократия аясында көп зерттелген саланың бірі – бұқаралық ақпарат құралдары.

БАҚ-тың тәуелсіздігі, міндеттері мен мұраттары, қоғам мен мемлекет дамуындағы орны туралы баяндалған халықаралық құжаттар мен жекелеген ғылыми-сараптамалық тұжырымдар да жеткілікті. Солардың бәрінде ең әуелі белгілі ақпарат көзі арқылы жалпыға таратылатын ойдың еркіндігі кеңінен айтылады.

Қазақ радиосы

Биыл халқымыздың рухы мен даусы айналған Қазақ радиосына - 96 жыл толып отыр. Қазақ радиосы 1921 жылдың қыркүйек айында Орынбор қаласында негізі қаланып, қазан айынан бастап бүкіл Республикаға трансляция беріле бастады⁸. Тікелей эфирде үндеулер, хабарлар мен мәліметтерді тұрақты түрде беріп отырды. 1930 жылдары Қазақ радиосы даму сатысына көтеріле бастады. Бұл жылдары радио мен журналистика қалыптасып дами бастады. Бүгінде Қазақ радиосы тәулік бойы қазақ, орыс, неміс, ағылшын, корей, қытай, ұйғыр, азербайжан, түрік және татар тілдерінде ақпарат тарататын еліміздің ең үлкен хабар ошағына айналды.

Қазақстан аумағына хабар тарататын Қазақ радиосы, сонымен бірге Ресей, Қытай, Қырғызстан және Өзбекстан территориясына да хабар таратуда. Сонымен қатар, әлем хабарларын онлайн арқылы радионың сайты арқылы өз тыңдармандарын да табуда. Қазіргі таңда Қазақ радиосының форматы тақырыптық бағдарламаларға негізделген еліміздің санаулы радио стансалардан бірі болып саналады. Ал, Қазақ радиосының музыкалық форматы қазақ халық әндері мен әлем классиктерінен тұрады.

Электронды БАҚ қатарында Қазақ радиосы көрнекті орын алады. Радио ұжымы әр сағаттың басында берілетін жаңалықтар топтамасына айрықша көңіл бөледі. Тыңдаушылар арасында күн сайын қазақша және орысша берілетін таңдамалы бағдарламалар кеңінен танымал.

Қазақ радиосы 2012 жылы Астана қаласындағы заманауи үлгіде салынған «Қазмедиа орталығына» көшті. Орталықта жоғары деңгейдегі шығармашылықпен жұмыс жасауға барлық жағдай жасалған. Жетілген сандық технология орнатылған. Мұны игеру арқылы радио мультимедия сапына қосылды. Қазақ радиосы, «Шалқар ұлттық арнасы, «Астана» радиосының конвергентті редакциялары жасақталды. HD пішінімен жұмыс істейтін мамандар даярлануда.

⁸ Біздің тарихымыз. Қазақ радиосы <http://kazradio.kz/kaz/about-us/history/#go>

Бүгінде Қазақ радиосы «Мир» мемлекетаралық телерадио компаниясымен, «Россия» радиосымен әріптестік қарым-қатынас орнатты.

Қазақ радиосының «Алтын қорындағы» материалдар сандық форматқа көшірілуде. Бүгінде қордағы 31 мың материал сандық форматқа көшірілді.

2012 жылы Қазақ радиосы өзінің төл туындысы – халықаралық «Дала дауысы» және республикалық «Тайжарыс» радиофестивальдерін өткізді.

«Қазақстан» ұлттық телеарнасы

«Қазақстан» Ұлттық телеарнасы - бірінші ұлттық қазақстандық телеарна. 1958 жылы негізі қаланған. Сол жылы 8 наурыз күні «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы "Қазақстан" қонақ үйінде Алматы студиясынан алғашқы хабар берілді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақ теледидарының тарихында жаңа кезең басталды. 1994 жылы 4 сәуірде Қазақстан Президентінің жарлығымен "Қазақстан теледидары мен радиосы" республикалық корпорациясы болып құрылды. 2002 жылдан "Қазақстан" ұлттық телеарнасы деп аталды. Телеарнада күніне қазақ тілінде 4 рет, орыс тілінде 4 рет жаңалықтар топтамасын беретін ақпараттық талдау бағдарламасы дирекциялары жұмыс істейді. Отандық телевизияның алғашқы қарлығашы ретінде ірге көтеріп, бүгінгі таңда Республика көрермендерінің 100% пайызын дерлік қамтитын Бірінші «Қазақстан» Ұлттық арнасы көршілес Ресей Федерациясы аумағына, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Моңғолия және Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы өңірлеріне хабар таратады.

Мемлекет атын иеленген Бірінші арнаның жаңа заманғы ең үздік құрылғылары техникалық аса күрделі тікелей трансляцияларды жүргізуге де зор мүмкіндігі бар. Соның мысалы ретінде, Мемлекет басшысының елдің барлық облыстарымен жүргізген телекөпірлері немесе әскери парадтар, кейінгі НАТО Саммиті, ЕҚЫҰ елдері-қатысушылары Сыртқы істер министрлерінің бейресми кездесуі, дүбірлі Азиада сияқты көптеген шаралар Ұлттық телеарнаның толықтай техникалық қолдауы арқылы өткізілді.

«Қазақстан» Ұлттық арнасы көрсетілімдерінің елеулі үлесі көркем фильмдер мен сериалдардың трансляциясына беріледі. Телеарна эфирі барлық фильм жанрларын ұсынып отырады - әлемдік классика, детектив, комедия, арт-хаус, триллерлер және экшн-фильмдер. Қазір қазақ елі көрермендеріне үздік түрік және корей сериалдары көрсетіледі. 2015 жылдың ақпанында «Қазақстан» РТРК АҚ түркі дүниесін насихаттауға қосқан үлесі үшін Халықаралық ТҮРІКСОЙ ұйымының арнайы сыйлығымен марапатталды⁹.

Қазақстан радио-телевизия саласының болашағы

⁹ «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы. <http://kaztv.old3.kaztrk.kz/kz/channel/about>

Биыл жаз айында елімізде «Сандық Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасы ашылмақ. 2016 жылы негізі қаланған бұл жобаны Президент Н.Ә.Назарбаев биылғы халыққа Жолдауында да білдірген болатын. Ғылыми-технологиясының шапшаң дамыған уақытында сандық төңкеріспен бірге өнеркәсіп саласында дамыған 30 елдің қатарына кіру мүмкіндігі туды. Яғни, еліміздің экономикалық және технологиялық ілгерілеу үміті басым. Қазақстан радио-телевизиясы да бұл даму жолында оңтайлы өз орнын тапшақ.

«Сандық Қазақстан-2020» бағдарламасы бірнеше түйінді бағыттан тұрады¹⁰.

Бірінші – Сандық Жібек жолы, ауылдық жерлерде интернет желісін қамтамсыз ету және Қазақстанда транзитті әлеуеттің дамуы.

Екінші – экономика саласында сандық өзгеріс, көбінесе көлік және логистика, денсаулық сақтау, білім, ауыл шаруашылығы, электронды коммерцияда. Бизнеспен бірге барлық салада сандық технологияны енгізуіміз керек. Проактивті мемлекет және ол үш компоненттен тұрады: ашық үкімет, ашық мәлімет, электронды қызмет, оны біз әрі қарай дамытуымыз керек.

Үшіншіден – мемлекеттік органдардың оңтайлы қызметі. Креативті қоғам, жаңа ІТ мамандарды құру, қосымша ІТ мамандарды құру, жаңа сандық экономиканың дағдылары мен күзінетін құру.

Қысқасы, бұл бағдарламаның негізгі мақсаты халықтың өмір сүру сапасын жоғарылату мен ұлттық экономиканы сандық форматқа көшіру. Іске асқан жағдайда 2020 жылға дейін интернет қолданушылар санын 80%-ға, халықтың 95%-ын сандық жаңалықтармен таратуын қамтамсыз ету, ал халықтың сандық сауаттылығын 80%-ға дейін арттырылады деп күтілуде. Сонымен қатар, биыл ішінде осы бағдарлама шеңберінде еліміздің 244 хабар стансасының негізі қаланбақ. Жобаның көпшілігі мемлекет және жекеменшік сала серіктестері аясында іске асады.

Түркияда бақ. экономикалық және ақпараттық саясаты

Түркияның жетекші БАҚ-тары (медиахолдинг)

- Доан Медиа Грубу (Doğan Medya Grubu)
- Доууш Яйын Грубу (Doğuş Yayın Grubu)
- Туркуаз Медиа Грубу (Turkuvaz Medya Grubu)
- Чукурова Медиа Грубу (Çukurova Medya Grubu)
- Джинер Медиа Грубу (Ciner Medya Grubu)

Түркияда екі ғасырға жуық қызмет көрсетіп келген БАҚ әртүрлі сынға ұшыраған еді. Сол себепті, БАҚ қоғамның көрер көзі, тыңдар құлағы және сөйлейтін тілі болып

¹⁰ 2017 жылы «Сандық Қазақстан-2020» бағдарламасының бірінші бесжылдығы іске қосылады. 09.06.2016 ж. <http://primeminister.kz/kz/news/5/v-2017-godu-startuet-pervaja-pjatiletka-programmy-%C2%ABtsifrovoj-kazahstan-2020%C2%BB>

табылады. БАҚ – төртінші қуатты құралы болып саналып қоғамдық қызметті жүзеге асырады. Бірақ, осыншалықты маңызы бар қызметті жауапкершілігіне алған ақпарат құралдарының бірнеше мәселелері мен қиыншылықтары бар.

Түркияда қазіргі БАҚ нарығына ең көп әсер еткен, тіпті белгілі бір қалыпқа келтірген жағдай 2001 жылы экономикалық дағдарыс еді. Жаңа кезең, экономикалық дамумен бірге БАҚ-на деген қызығушылық артып, әрі қызығушылық көрсеткен ұйымдардың арасында шет елдік инвесторлар санының артуы да назар аударарлық жағдай болды.

Түркия сияқты елдерде нарықтың дамуында экономикалық масштабта, сонымен қатар одан да әсерлі түрде медиалық реттеу мәселелері орын алды. 1990 жылдары мемлекеттік ақпарат құралы жекешеленіп әрі жеке радио-телевидение ақпарат құралдары дүниеге келді.

Жекешелендіру мәселелерінде орын алған жүйенің шешім таба алмауы, шет елдік инвесторлардың 25% акцияға ие болу шектеулігінің болуымен қатар жиіліктің(частота) таратылуна байланысты кедергілер болды. Жаңа технологиялардың дамуы мен Еуропа Одағының(ЕО) заңнамасына сәйкестендіру әрекеті, соңғы уақыттарда радио-телевидение саласында жаңа бір құқықтық заңдылықтарды қалыптастыруға итермеледі.

2011 жылы 3 наурызында, “Радио-телевидение ұйымдары және хабар тарату қызметтері” туралы Заң қабылданды. Заңда, хабар таратушылардың ой еркіндігіне шектеулердің болуы және көмескі түрде әзірленіп, коммерциялық хабар таратудан басқа хабар түрлеріне қысымның көрсетілуі ең көп сынға ұшыраған мәселелер ретінде қаралып келеді. Бұл жағдайда, ЕО-ның заңнамаларына сәйкес еместігі белгілі болды. Екіншіден, Заңның негізге алған коммерциялық хабар тарату саласы ескі заңдағы олқылықтарды толықтыра отырып, ЕО заңнамаларымен сәйкес және өте кең түрде дайындалды. БАҚ-на ие болуға байланысты ескі заңда шектеулер барынша алынып, монополияға қарсы нарықтық үлеске негізделген жаңа бір жүйе дүниеге келді.

БАҚ саласының қалыптасуына қатысты басқа да құқықтық реттеулерге ұқсас мәселелер де бар еді. Мысалы, “Баспасөз Заңы” қабылданды. №5651 Интернет Заңының мазмұны өте тар негізде дайындалған. Орындалуы барысында Заңның жеткілікті түрде түсінікті болмауы және ақпараттардың жеткіліксіздігі, Түркияны әлемге - интернет бақылауын қолданған елдер арасындағы тізімге орналастырып, танытты.

Медиа саласының қолайлы әрі инвесторларды бірнеше салада инвестиция құюға итермелеуге негіз болған, ол – жарнамадан табыс табу еді. Өйкені, белгілі болғандай медиа саласында негізгі табыстар жарнама саласынан түсуде. Түркияда жарнамадан

түскен табыстар 2002 жылдан бастап ерекше түрде артуда. 2014 жылда 10 миллиард долларға жуық дәрежеге жетуді жоспарлап отыр. ЖІӨ-нің 0,3-0,4%-на жуық болатынын ескерсек, жарнамадан түскен табыстардың өсу потенциалының бар екенін көреміз.

Бірақ айта кететін келесі бір жайт, қазіргі таңда медианы қамтамасыз еткен жарнамадан түскен “торттың” үлесі жеткілікті емес, “торттың” жартысынан көбін телевизиялық хабар тарату саласы құрауда. Оның себебі, телевизиялық каналдардың көп болуы және араларындағы бәсекелестердің болуына байланысты, теледидарда жарнама бағасының өте төмен болуы себепші болып отыр. Сол жағдайға байланысты, бюджеті шектеулі жарнамаберушілер кең қолданыстағы теледидарды таңдауда.

Жарнама табыстарының үлесіндегі ең үлкен табысқа - ұлттық деңгейде жер бетінен хабар тарататын жиіліктегі телевизиялық ұйымдар ие болуда. Телевизиялық хабар таратудың жарнама табысынан түскен табыстары шет елдік инвесторлардан да асып түсуде. Тіпті, осы даму қарқынын арттыра отырып, теледидар жарнама табыстары үшін өте маңызды халге келген **сериалды фильмдер жасау компаниялары** да өз үлестерін алуда.

Жарнама табысынан пайда табу бойынша келесі бір үлесті – **баспасөз**, яғни газеттер орын алуда. Жалпы алғанда баспасөзде жарнама табыстарынан түскен табыстардың үлесі – тираждарына байланысты болуы қажет.

Барлық осы салалардың дамуында ең маңызды болған сала – **интернет** немесе мобильдік хабар тарату салалары болып табылады. Жарнамалық табыстан түскен үлесі 6,5%-болса да, даму қарқындылығы жағынан АҚШ пен Ұлыбритания елдерінің жеткен мөлшеріне жеткенін назарға аударсақ, интернеттің медиа саласының келешегіне тигізер пайдасы өте зор.

Медиа саласының құрылымы немесе заңдылықтардан болған мәселелердің шешімі үшін алдымен саланың өкілі, жұмыскерлер, жарнамаберушілер, жарнама агенттіктері, зерттеушілер, ұйымдастырушылар және тіпті оқырман/көрермендермен жиналып сұхбаттасатын платформаларға қажеттіліктер бар. Тараптардың, өткен тәжірибелерінен пайда болған жағымды немесе жағымсыз пікірлері бір-біріне байланыс құрарда кедергілер келтіруде. Осындай ортада жасалған реттеулер көбіне тараптарды жақсы жағдайға қалдыра бермейді. Ұйымдастырушылардың қатысушыларды маңызды санауы, барлық көзқарастарға ашық екендігін жеткізуі, жұмыстың халыққа ұсынылуы және процестердің ашық түрде болмауы түсініктері пайда болған.

Медиа саласының дамуы, бәсекелестіктің артуы, жұмыс істеу жағдайының жақсаруы мен сапаның жоғарылауына байланысты осы салаға, ұйым, оқу ордалары,

халықпен байланыс факультеттеріндегі зерттеулердің нәтижесінде көптеген шешу жолдар мен ұсыныстар бар. Осы ұсыныстарды іске асыруды мақсат еткен мемлекеттік немесе оны іске асырушы ұйымдар да табылуда. Реттеулердегі мәселелерді шешуде дұрыс бір реттеудің қалай болу керектігі жөнінде кеңесетін, дұрыс ақпарат пен координациялық қалыптасуы үшін медиа саласының барлығына жауапты жеке, дербес қатысушы бір компанияның(ұйым) болуы пайдалы. Ескере кететін жайт, қалыптасатын бұл қатысушы ұйымның дұрыс жұмыс жасауы үшін әртүрлі елдердегі тәуелсіз әрі дербес, түрлі салалардың (маманданған ұйымдар, оқырман/көрермендер өкілі, академиктер) қатысушыларына ашық бір құрылым қажеттілігі туындайды¹¹.

TRT теледидар.

TRT (Türkiye Radyo Televizyon Kurumu) түрік мемлекеттік теле-радиокешенінің негізі ХХ ғасырдың екінші ширегінде қаланған.

Көптеген мемлекеттік және аймақтық теледидар арналары бар эфир ортасында Түркия мен әлемге “Тура және тарапсыз” жаңалықтар жеткізген TRT түрлі білім беру, мәдениет, деректі фильм, драма, спорт, музыка және ойын-сауық таралымдарымен Анадолуның 99 пайызына және шетелдерге жетіп, барлық жастағы көрермендеріне бағытталған таралымдарымен қызмет көрсетуде.

TRT таралымдары түрліше жастан, әр мамандықтан, түрлі білім және мәдениет деңгейіндегі көрермендерге тура, тарапсыз, түсінікті және жылдам ақпарат беруді, білім мен мәдениеттің дамуына есе қосуды, көңілді көтерген кезде тәрбие беруді және жалпы алғанда ұлттық мәдениетпен тоғысуды іске асыруды мақсат етеді¹².

TRT -1

Түркияның жанұялық арнасы. Түркияның ең көп тамашаланған телеарнасы TRT-1 жанұя арнасы үлгісінде, түрлі білім беру, мәдениет, драма, музыка, ойын-сауық, спорт және ақпарат бағдарламаларын қамтыған таралымдарымен бүкіл Түркияға үн қатады. TRT-1 99 пайыздық таралым көлемімен Түркияның түкпір – түкпіріне және интернет арқылы бүкіл әлемге таратылады. Жол серігіңіз 42 жылдан бері сізбен бірге.

TRT ХАБАР

Күнделікті жаңалықтар, саясат, зерттеу, талас-тартыс, спорт, деректі фильм, мәдениет және өнердің жаңа аялдамасы TRT ХАБАР TRT тәжірибесімен сіздермен бірге. Тура және тарапсыз болуды принцип ретінде ұстанған TRT ХАБАР өмірдің

¹¹ http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/e68b9189-3135-437a-a5c2-a14f95f2b8db/Turkiye%20Medyanin%20Ekonomi%20Politigi%2006_2011.pdf

¹² <http://www.trt.net.tr/TV/TvAna.aspx>

барлық түстерін көгілдір арнаға шығаруда. Сіз де тура ақпарат алу қақыңызды қолданыңыз. Жаңалықтардың арнасы ТРТ ХАБАР барлық жерде...

ТРТ-3

ТРТ-3 ТҰҰМ-ТВ (Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі) мен кезектесіп жүзеге асырылады. ТРТ-3 эфирлері жалпы алғанда спорт бағдарламаларынан құралады. 2010 жылы 9 тамыздан бастап ТРТ Спорт символі және Спорт арнасы ретінде эфирге шығып келеді.

ТРТ-ГАП

ТРТ-ГАП арнасында Шығыс және Оңтүстік шығыс Анадолу аймағында өмір сүретін адамдардың талабы мен мұқтаждықтарын ескере отырып, аймақтағы экономикалық және білім беру деңгейін жоғарылатуға бағытталған музыка, білім беру, мәдениет, ойын-сауық және спорт бағдарламалары мен деректі фильмдер таратылады. ТРТ-ГАП аймақ халқының ортақ үні.

ТРТ-4, ТРТ Балалар және ТРТ Мектеп

ТРТ-4, ТРТ Балалар және ТРТ Мектеп арналары кезектесіп эфирге шығарылатын арна.

ТРТ Анадолу арнасы

“Бір арна жүз арна, жүз арна бір арна” ұранымен 2010 жылы қараша айында эфирге ресми шыққан ТРТ Анадолу арнасының бағдарламаларының бір бөлегін ТРТ мұрағатындағы еңбектер, қалған бөлегін ТРТ арналарымен ортақ жасалған тікелей эфирлер құрайды. Сонымен бірге жергілікті және аймақтық ақпарат орындары дайындаған таспалар мен тікелей эфирлерде өздерінің уәлаяттары мен өңірлеріндегі құндылықтары, дәстүрлері және мәдениеттері де таралым мазмұндарының негізгі бөлімдерінің бірі болып табылады.

ТРТ-6

ТРТ Халықаралық күрт тілінде эфирге шығатын арнасымен Түркияның халықаралық және әсіресе аймақ елдерімен болған қарым-қатынастарына болымды әсер жасауда. Еліміздің береке-бірлігін мақсат еткен, замандас деңгейде әр жастағы көрерменге үн қатқан күрт тілі жанұя арнасы ТРТ-6 2009 жылы қаңтар айында эфирге шыға бастады.

TRT- БАЛАЛАР

TRT- БАЛАЛАР арнасы замандас Түрік балаларының Мультипликациядан музыкаға, ақпараттан спортқа дейінгі барлық мұқтаждықтарына жауап беретін арна, физикалық, ақылдық, рухани және жақсы қасиеттер тұрғысынан мінсіз ұрпақтар жетістіруге есе қосуды мақсат етеді. Жаһандық педагогикалық өлшемдерге сай сапалы, замандас және жауапкерлікті таралым түсінігімен балалардың өсуіне есе қосатын және оларға жол сілтейтін ерекшелікте болуды нысанаға алған TRT БАЛАЛАР Түрік тілі мен мәдениетінің тура таныстырылуы, балалардың ойнау, көңіл көтеру барысында білім алуын және саналы болуын мақсат етеді¹³.

TRT - ТҮРІК

TRT - ТҮРІК Әлемде бастысы Түрік тілінде эфирге шығатын арна. Түркия мен түріктерді таныстыратын бағдарламалары арқылы жаңалықтар, мәдениет пен өнер таралымдарымен шетелдерде тұратын азаматтарымыз мен тектестеріміздің Түркия және Түрік мәдениетімен бөлінбейтін тәуелділіктері, мәселелерін шешудің жәрдемшісі, қуанышы мен қайғысының ортағы... Әлемнің қай жерінде болсаңыз да...

TRT ӘУЕЗ

TRT ӘУЕЗ 2009 жылы наурыз айында эфирге шыға бастаған Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Әзірбайжан, Босния-Герцоговина, Албания және Түркияны қамтыған 8 елге және осы елдерге тән 8 тілде... Қиыршығыстан Балқанға созылған географияда өмір сүретін Түркі әлеміне бағытталып эфирге шығатын арна Түркия мен басқа Түркі Республикалары арасындағы тіл мен ой-пікір бірлігін құрады. Көптеген түрік диалектілерінде дауыс мағынасына келетін ӘУЕЗ Түркі Республикаларының ортақ үні ретінде Орташығыстан Кавказға созылған 27 ел мен 13 Автономиялық республикада тұратын мөлшермен 250 миллион тұрғыны бар географияны бетке алады.

TRT - Деректі Фильм

Түркияны ағылшынша, немісше, французша, орысша және түрікше 5 тілде әлемге таныстыратын TRT - Деректі Фильм арнасы тарихи, әлеуметтік, табиғат, қоршаған орта, спорт, мәдениет пен өнер, ғылым, технология салаларында деректі фильмдер жариялайды. Өткенді болашаққа жалғайтын және табиғаттың ізін қуған арна 2009 жылы 17 қарашада эфирге шыға бастады.

¹³ <http://www.trtcocuk.com>

TRT – МУЗЫКА

TRT – МУЗЫКА Түркия мен әлемнің музыкасын тоғыстырған арнада жарыс бағдарламалары, музыка деректі фильмдері, концерттер, әр кұшаққа арналған бағдарламалар, Үздік-10 ән және тікелей эфирлер таратылады. 2009 жылы 16 қарашада эфирге шыға бастаған арна Түрік Халық және Өнер Музыкасын негіз етіп, жергілікті және шетелдік музыка таралымдарымен Түркияның және әлемнің музыкасын TRT айырмашылығымен көгілдір арнаға шығарады.

TRT – ЕТТҮРКИЯ

Түркияның халықаралық және әсіресе аймақ елдерімен арадағы қарым-қатынастарына болымды әсер жасау мақсатымен жолға шыққан TRT – ЕТТҮРКИЯ

Түркия мен Араб әлемінің ортақ тілі, ортақ көгілдір арнасы, ортақ сезімталдығы болу мақсатымен әр жастағы көрерменді нысанаға ала отырып, балалар, жастар, әйелдер, денсаулық, экономика, драма, деректі фильм, спорт, музыка, ақпарат, мәдениет пен өнер, дін мен жақсы қасиет және ойын-сауық бағдарламаларынан құрам тапқан бай мазмұнымен 2010 жылы сәуір айында эфирге шыға бастады. Араб тілінде сөйлейтіндерді негізге алған арна 350 миллион тұрғыны бар Араб елдері мен Түркия арасындағы байланыстарды күшейтуді мақсат етеді.

TRT – HD

TRT – HD Таралым сапасында бүгін жеткен ең жоғарғы деңгей болған TRT – HD арнасы бастысы спорт пен деректі фильм бағдарламалары және кинотеатрға орын береді. 2010 жылы маусым айында эфирге шыққан TRT – HD 2010 Әлем Кубогі матчтарынан кейін жазғы және қысқы олимпиадаларды эфирге шығарады.

TRT – СПОРТ

2010 жылы тамыз айында эфирге шыға бастаған TRT – СПОРТ мемлекеттік және халықаралық барлық спорт жарыстарын және организацияларын тікелей эфирде немесе таспадан көгілдір арнаға шығарады. Спорттың барлық саласына ерекше мән береді.

TRT радио

Ғылыми және техникалық дамулар елімізге кеш жетті деген өкініш үнемі кездеседі. Ісжүзінде радиошылық қызметінде бұл керісінше болған. 1927 жылы 6 мамырда әлеммен бір уақытта басталады Түрік қоғамының радио сапары. 1964 жылы 1 мамырда TRT-нің құрылуымен жаңа бейне жаратады.

Бүгін ТРТ Радиолары мемлекеттік таралымның жауапкершілігі, тарапсыз және принципті эфирлер түсінігі, тура және жақсы түрік тілі, жаңалық, ғылым, білім беру, мәдениет, музыка, көңіл ашу мазмұнымен елдің барлық жеріне, қоғамның барлық саласына үн қатуда.

Түркия Радио Теледидар Мекемесінің Түркия радиолары Радио-1, Радио-2 /ТРТ-FM/, Радио-3, Радио-4, 5-Аймақтық радиолар (Анталия, Чукурова, ГАП-Диярбакыр, Ерзурум және Трабзон радиолары) , Түрік өнер музыкасын ұнатушыларға арналған ТРТ Нагме, Халық әнін ұнатушыларға арналған ТРТ Халық әні, ТРТ Радио жаңалықтар арнасы және халықаралық радио арналары арқылы Түркия Үні Радиосы 32 тілде және Еуропа FM арқылы радио эфирлері саласында елімізде және әлемде мықты бір күшке айналып отыр¹⁴.

Радио-1

Білім беру, мәдениет және жаңалықтар арнасы...

Білімге, үйренуге мұқтаж болғандарға арналған арна... 24 сағат толассыз эфир... Жүздеген stereo күшімен Түркияның түкпір-түкпіріне, жерсерігінен және интернет арқылы бүкіл әлемге таратылады. Білім, өнер, әдебиет, театр, спорт, қоршаған орта, экономика, магазин... Өмірге тән барлық нәрсе... Тура, тарапсыз... жылдам хабар тарату...

ТРТ Радио – 1927 жылдан бері Радио болған барлық жерде...

Радио-2 (TRT FM)

ТРТ әдісімен, ТРТ сапасымен күн сайын 24 сағат сіздермен бірге. Жанды, көңілді, қуанышты.... Танымал әндерге ең көп сұраныс беріледі. Жүздеген stereo күшімен, 99.9 пайыздық көлемге жетуімен Түркияның барлық жерінде жерсерігінен және интернет арқылы бүкіл әлемге таратылады. Сырласыңыз, досыңыз, жол серігіңіз... ТРТ FM Алысты жақындатқан радио.

Radio-3

Элвис Преслиден Джоан Баэзге, Фрэнк Синатрадан Анджей Чайковскийге, Моцарттан Сара Вагенге дейін созылған көкжиекте музыканың ең таңдаулы үлгілерін ұсынған, классикалық пен замандас музыканы бірлестірген радио. ТРТ сапасымен 24 сағат таралым... Түркияның барлық жеріне, жерсерігінен және интернет арқылы бүкіл әлемге таратылады.

ТРТ Радио- 3 сапаның аты.

¹⁴ <http://www.trt.net.tr/Radyo/RadyoAnasayfa.aspx>

TRT Radyo-4

Дәстүрлі өнер мен халықтық музыкамыздың гүлдері осы бақшада ашады... Саз әуездері, лонгалар, әдемі ырғақтар, сүйіспеншілікке толы әндер, халық әндері, Анадолуның иісі аңқыған халық әндері... Тарихтан бүгінге мықты әншілер мен композиторлар... Барлығы осы арнада.... TRT сапасымен 24 сағат сіздермен бірге... Түркияның барлық жеріне, жерсерігінен және интернет арқылы бүкіл әлемге таратылады.

TRT Радио-4

Сағыныштың аяқталған жері...

TRT Халық әні

2009 жылы 1 шілдеде эфирге сәлем берген TRT Халық әні арнасы FM таратушылары, интернет және жерсерігі арқылы халық әнін ұнатушыларға үн қататын арна. Тыңдармандардың Түрік Халық Музыкасына қызығуын және ұнатуын арттыруды мақсат еткен TRT Халық әні 24 сағат тоқтаусыз таңдаулы үлгілер мен әндерді ұсынады. Эфирлерде ортақ мұрамыз болған халық музыкасы әуендеріне орын беріледі, халық мәдениетінің жалғастырылуына және таратылуына да есе қосады.

TRT Нагме

2009 жылы 6 мамырда эфирге шыға бастаған TRT Нагме FM таратушылары, интернет және жерсерігі арқылы Түрік Өнер Музыкасын ұнатушылармен бас қосады. TRT Нагме арнасында 24 сағат тоқтаусыз Түрік Өнер Музыкасы беріледі. TRT мұрағатынан тандалған еңбектер және жаңа таспаға түсірілген музыкалар TRT сапасымен TRT Нагме арнасынан таратылады.

TRT Радио Хабар

Түркияның және әлемнің жанды күн тәртібі, оқиғалардың зерттеулері TRT Радио Хабарда...24 сағат тоқтаусыз эфирге шығатын TRT Радио Хабар, TRT-1, TRT Түрік және TRT Хабар теледидары арналарындағы жаңалық бағдарламаларын ауыспалы және бір уақытта эфирге шығарады. Жаңалықтарды TRT айырмашылығымен радиодан тыңдағысы келгендер FM таратушылары, интернет және жерсерігі арқылы эфирге шығатын TRT Радио Хабарда бас қосады.

Түркия Үні Радиосы

Қысқа толқын Анкара Радиосынан Түркия Үні Радиосына... 70 жылдан астам уақыттан бері Түркияның Үні күллі әлемде. Жаңалық-спорт, Мәдениет-өнер, Музыка-

көңіл ашу... Түркия Үні Радиосы шетелдерде тұратын азаматтармыз бен қандастарымыздың Түркия және Түрік мәдениетімен бөлінбеген тәуелділігі, мәселелерін шешуге жәрдемші, қуанышы мен қайғысының ортағы.... Қысқа толқын, жерсерігі және интернетте... 24 сағат толассыз эфирде... Әлемнің қайсы түкпірінде болсаңыз да.... Түркия Үнін естіңіз.

Радио-6

Еліміздің береке-бірлігіне есе қосуды мақсат еткен, замандас өредегі таралым түсінігімен барлық жастағы тыңдармандарды негізге алған күрт тілі радио арнасы.... 2009 жылы 1 мамырда эфирге шыға бастаған Радио-6 Оңтүстік Анадолу аймағына үн қатады. Аймақ халқы мен мемлекет арасындағы тәуелділікті күшейтумен бірге Түркияның халықаралық қарым-қатынастарына да болымды әсер жасайды.

TTRT ЕУРОПА FM

Түркиядан тағы бір үн... Өмірдегі көңілді кезеңдерді, табыс әңгімелерін, еліміздің құндылықтарын, әлемнің барлық жеріндегі “Біз бізге ұқсаймыз” бейнелері және мол музыка.... Жастар мен жас сезінгендерге арналған музыка мен сұхбат TTRT ЕУРОПА FM арнасында... TTRT ЕУРОПА FM интернетте, жерсерігі және сымды арнада аптаның ішінде күн сайын Түркия сағатымен сағат 09.00-18.00 арасында эфирге шығады... Ұнатқан әндеріңізді тыңдағыңыз, сүйіктіңізге ән сыйлағыңыз немесе сезіміңізді, ойларыңызды бөліскіңіз келсе Түркияның көңілді үні TTRT ЕУРОПА FM сізге телефондай ғана жақын...

Түркиядағы БАҚ мәселелері және шешу жолдары

Қоғамның пікірін қалыптастыру, ақпаратпен қамтамасыз ету, ағарту, ойын-сауық, хабар беру және экономикалық жағынан үлес қосу сияқты қызметтер ақпарат құралдарының қызметі болып тұра, мәселелері де жоқ емес:

1. Экономикалық мәселелер;
2. Жекешелендіру;
3. Жұмыспен қамту, жалақы теңсіздігі;
4. Журналисттердің танымалдығы;
5. Ақпарат құралдарының еркіндігі және этикалық жағдайы;
6. Тираж, жарнама және тарату жолдары;
7. Біліктілікті арттыру;
8. Құқықтық мәселелер;
9. Жергілікті ақпарат құралдарының мәселелерін қолға алу.

Қазіргі таңда тек қана Түркияда емес, әлемнің көптеген елдерінде сауда мен өндіріске негізделген БАҚ – адамгершілік және моралдық құндылықтарға емес, экономикалық пайда жағын алға тартуда.

Бұл жерде маңызды әрі шешім қабылдайтын нәрсе: ұлттық және жергілікті ақпарат құралдарының не қалайтынын және БАҚ-ның Түркияға, түрік қоғамына, Түркия Республикасының болашағына қалай қызмет ететіні маңызды болуда.

Қорытынды

Қорытындылай келе, 2015 жылдың 16 сәуірінде Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев пен Түркия Республикасының Президенті Р.Т.Ердоғанның екі ел арасындағы сауда көлемін 10 млрд. долларға дейін арттыруға шешім берілген. Соның нәтижесінде, түркі елдері арасындағы туризм, іскерлік және сауда көлемі, мәдени, экономикалық және саяси мәселелерге байланысты зерттеу және талдау жұмыстарын жүргізуде жеке телевизия бағдарламасы дайындалса түркі тілдерінде сөйлейтін елдер арасындағы қарым-қатынасты дамытуда журналистер де маңызды рөл атқаратын еді..

2017 жыл Түркістан қаласы “Түркі әлемі мәдени астанасы” болып жарияланғаны баршамызға аян. Бұл негізде мынадай ұсыныстарды айтқым келеді:

Біріншіден, түркі халықтары журналистері Түркі әлемі елдері арасында рухани және мәдени құндылықтарды таныту, ортақ радио-телевизия жобалары арқылы түсірілімдер жасап, тәжірибе алмасып бір-бірімен ынтымақтастықта болуы тиіс;

Екіншіден, Түркия мен Қазақстан арасындағы жаңалықтармен жылдам алмасу мақсатында ортақ интернет порталын ашып, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Түркіменстан, Түркия, Өзбекстан және түркі тілдерінде сөйлейтін бауырлас халықтар тұратын елдегі хабарлар дер кезінде жариялануы қажет;

Үшіншіден, қазақ журналистерінің кәсіби біліктілігін дамыту мақсатында Түркияның радио-телевизия ұйымдарында шеберлік сабақтар ұйымдастыру.

Әдебиеттер

Ахметова Л.С және т.б. *“Қоғамдық ұйымдардың қызметін жариялаудағы БАҚ-тың рөлі”*. Алматы, 2011 ж.

Біржан Белғара, *“Баспасөз және мемлекеттік тіл мәселесі”*. Астана, 2001 ж.

“Қазақстандағы PR және БАҚ”, Ғылыми еңбектер жинағы. Алматы, 2014.

Бердібеков С.К., *“Түркі әлемі”*. Қазақстанның ғылыми әлемі, 2012 ж. № 6.

Әділбеков С.С., *“БАҚ-ның маркетингі мен менеджменті”*, Алматы, 2011 ж.

Нұртазина Р.Ә, *“Қазақстан Республикасы: БАҚ және саясат”*. Оқу құралы / Алматы, 2014 ж.

KOSOVA GENÇ NÜFUSUNDA VATAN ALGISI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**Yusuf YURDİGÜL¹, Niyazi AYHAN², Coşun KALA³**

¹Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, yusufyurdagul@hotmail.com, ²Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, niyaziayhan@mail.ru, ³Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, coskunkala@hotmail.com

Özet

Modern anlamda toplumsal kimliklerin oluşum sürecinde oldukça etkili bir belirleyen olan vatan kavramı özellikle milli kimliğin temel görünümleri arasındadır. Millet olma sürecinde bağımsızlık ve özgürlük kavramlarıyla sıklıkla yan yana duran vatan kavramı patria ya da heimat anlamına gelen kara parçası kutsamasının bir tezahürü olmuştur. Modern anlamda ulus devlet çıkışının da temel dayanaklarından biri olan vatan, günümüz itibariyle de devlet olma parametrelerinden biridir. 19. yy. klasik devlet yapılanmasının temel görünümünden biri olan vatan, 20 yy. dan günümüze kadar önemini korumuştur. Örneğin 20. yüzyılın sonlarına doğru demir perde ülkelerinin dağılmasıyla ortaya çıkan devlet yapılanmaları da tıpkı klasik devlet yapılanması gibi vatan kutsaması üzerine inşa edilmiştir.

Vatan kavramını merkeze alan çalışma, eski demir perde ülkelerinden Yugoslavya'dan kopan Kosova'daki vatan algısı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bağımsızlık sonrası Kosova'da genç nüfus algısındaki vatan kavramının nerede durduğunu tespit etmeyi amaçlayan çalışma; vatan, devlet, millet ve kimlik kavramlarını ortaya koymak için literatür taraması yöntemine başvurmakta, Kosova genç nüfusundaki vatan algısını tespit etmek için ise nicel yöntemlerden olan anket tekniğini kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kosova, vatan, millet, kimlik, devlet*

Abstract

In the modern sense, the concept of homeland, which is a very effective determinant in the formation process of social identities, is among the basic aspects of national identity. In the process of becoming a nation, the concept of homeland, which often stands side by side with the concepts of independence and freedom, has become a manifestation of the blessing of land, which means "patria" or "heimat". The homeland, which is one of the emergence of the nation state in the modern sense, is one of the parameters of being the state as of nowadays. The homeland which is one of the basic features of classical state structuring

in the 19th century, in the 20th century and at the present it is also important. For instance, the state structuring that emerged with the dispersion of the iron curtain countries toward the end of the 20th century were built on the blessing of the homeland like classical state structuring.

The research, which centres the concept of homeland, focuses on the percept of homeland in Kosovo, which has been separated from Yugoslavia, which is one of the old iron curtain countries. In the post-independence Kosovo the study which is aimed to establish where is stand “the concept of homeland” in percept of the young population; applies the method of the literature search to reveal the concept of homeland, state, nation, and identity. In order to detect homeland percept in the young population of Kosovo, we use the questionnaire which is a quantitative method.

Key words: Kosovo, homeland, nation, identity, state

Giriş

Toplumsal kimliklerin oluşum sürecinde vatan olgusu kimlik belirleme ya da tercih etme süreçlerinin temel belirleyenlerindedir. Modern anlamda ulus devlet çıkışının da esas dayanaklarından biri olan vatan, günümüz itibariyle de devlet olma parametrelerinden sayılmaktadır. Toplumların kendilerini “toplucu” tanımlamak için teritoryal bir paydaş olmağın ötesinde vatan aslında millet olma noktasında iş gören bir “özdeş”tir. Millet olmanın bilinç seviyesine çıkarılmasında etkili olan bağlılık ya da ait olma hissi, toplumun özdeşlik kurabildiği mekan olarak çalışan, sınırları çizilmiş bir kara parçası ile mümkün olmaktadır.

Kavram olarak vatan konusuna ilişkin literatüre bakıldığında kümülatif bir blok yapının söz konusu olduğu görülmektedir. Dil, kültür, tarih bilinci, din, devlet, bağımsızlık ve eşitlik gibi unsurlarla görünür olan güçlü bir kavramsal spektrumdur. Dolayısıyla çalışmada kavramsal çerçevenin ortaya konulması maksadıyla vatan kavramının bu kümülatif yapısı göz önünde bulundurularak alt kavramların tanımlanması yolu izlenmiştir.

Vatan olarak kabul edilen Kosova konusunda ise yine bu alt unsurların ne kadarının Kosovayı görünür kıldığı üzerine yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova'nın 9 yıllık bir bağımsızlık geçmişi olması ile birlikte Kosova'da yaşayan genç nüfusun Kosova'yı vatan olarak görüp görmedikleri ve vatan unsurlarının hangilerinin baskın olduğu gibi sorular çalışmanın kalkış noktasını oluşturmuştur.

Vatan kavramı ve bu kavramı görünür kılmaya yarayan unsurlarla birlikte vatan olarak Kosova konularının tespiti için ilgili literatür bilgilerini literatür taraması yöntemiyle ortaya koymaya çalışan makalede, tercih edilen diğer bir yöntem ise alan araştırmasıdır. Kosova genç nüfusunda vatan algısının boyutlarını ortaya koymak maksadıyla tercih edilen yöntemin

teknigi ise anket teknigidir. Likert, kapalı uçlu ve puanlandırmaya dayalı soruların yoğunlukta olduğu çalışma; 15-18 yaş aralığındaki gençlerin vatan algısı üzerine odaklanırken, vatan algısını istatistiksel veriler ile sunabilmek amacıyla bir anket formu oluşturularak 20.02.2017-03.03.2017 tarihleri arasında Prizren ve Priştina şehirlerinde uygulanmıştır. Söz konusu anket formunun geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş, Cronbach Alfa katsayısı 0,759 çıkan anket formunun güvenilirliği ise iyi derecede çıkmıştır. Temel olarak üç bölümden oluşan ankette üç konu merkeze alınmış bu konular için hazırlanan sorulara yanıtlar aranmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri, vatan tanımlamalarıyla birlikte vatan unsurlarına yönelik algıları ve Kosova hakkındaki genel düşünceleri gibi konular yanıtlanan sorular çerçevesinde değerlendirmeye alınmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Teritoryal Paydaşlık Bağlamında Vatan Kavramı

Vatan kavramı, toplumların tarihsel serüvenlerinde geliştirdikleri beşeri niteliklere uzamsal bir çerçeve sunan, ancak yalnızca sınırlı bir kara parçası olarak kalmayıp, üzerinde vuku bulan her tür kültürel aksiyonu biçimlendiren, karakteristik kazandıran ve veçesini tayin eden organik bir habitat olma niteliklerini de muhtevasında barındırmıştır. Bir topluluğu diğerlerinden ayıran temel farklılıkların başında, toplumsala kaynaklık eden teritoryal alan ve bu alanla kurulan ilişkiler neticesinde hasil olan kolektif birliktelik bilinci, yani ulus olma tahayyülü gelmektedir. Ulusçuluk muhayyilesi vatan kavramı ile olan bağdaşıklığı bağlamında anlam kazanmakta ve toplumların tarihsel belleğindeki uluslaşma tezahürlerinin kurulumusal kodları, vatana ithaf edilen kutsaniyetin yoğunluk düzeyine göre şekillenmektedir. Bu bakımdan vatan olarak tanımlanabilecek toprak parçaları, toplumların dirimsel ve kültürel varlıklarını koruyan bir aidiyet merkezi olmanın yanı sıra aynı zamanda toplumlar tarafından büyük bedeller ödenecek kadar önemle korunan bir kutsaldır.

Vatan kavramının etimolojik kökenleri, insanların yaşadıkları teritoryal alanlarla nasıl bir ilişki kurduklarını ve süreç içerisinde bu ilişkinin nasıl bir dönüşüm seyri izlediğini ortaya koymaktadır. Ortaçağ'da "Patria" olarak zikredilen ve dönemin toplumsal kümeleşme alanlarını ifade eden köy/kent gibi alanları içine alan kavram, modern çağda bir ulus formu temelinde devletleşen toplulukların üzerinde yaşadıkları, aynı zamanda Tanrı, şeref, sadakat gibi kutsal kavramlar gibi belirli bir kutsallık kavrayışına karşılık gelen bir üst bilince dönüşmüştür. Çünkü toprak çoğu zaman aidiyetle ilişkilendirilen bir olgu olarak, toplumların kimliklerini inşa etmek için başvurdukları temel referans niteliği taşımıştır. Nitekim kimliği anlamaya yönelik soruların temelinde yatan mantık aidiyet ihtiyacıdır (Karaduman, 2010: 2887). Toprak parçaları ile kurulan aidiyet ilişkisinin bir türevi olarak beliren bilimsel

yönelimler, yeni disiplinlerin doğmasına vesile olmuştur. Özellikle 19. Yüzyılda gelişen coğrafya bilimi, hem vergilendirme ve kontrol açısından hem de toprağın 'vatan' şeklinde algılanmasına ön ayak olması bakımından oldukça önemli bir gelişmedir (Koçdemir, 20014: 152-200).

Vatan kavramının önem kazanmasıyla, Amerikan ve Fransız devrimleri sonrasında tüm dünyada yaygın bir arayışa dönüşen ulusçuluk kavramı arasında güçlü bir ilinti bulunmaktadır. Nitekim görece yeni bir kavram olan ulusçuluk muhayyilesini güçlü bir zemin üzerinde kurma ve onu bir ilişki ağını tesis edecek şekilde konumlandırmak için gerekli altyapıyı oluşturma zorunluluğu, vatan kavramını bir çözüm pratiği ve güçlü bir düşünsel temel olarak ön plana çıkarmıştır. Duverger'e göre (akt. Say, 1998: 69), Amerikan ve Fransız devrimleri mutlak krallıkların sonuna gelindiğini salık verdiklerinde, tüm halkın ulusa karşı bağlılığına, krala karşı duyulan sadakat bağından başka bir dayanak üretme gerekliliği ortaya çıkmıştır. İşte bu bağ için gerekli çözüm 'toprak'ta bulunmuştur. Vatan kavramı bu sayede, toplumu, ulusal bağlamda kurma gerekliliğiyle, bunu bir kral bağlamında gerçekleştirmenin olanaksızlığının bir araya gelmesinden hasil olmuştur. Vatan kavramının ulus muhayyilesi üzerindeki kurucu etkisi aynı zamanda, modern ulusçuluk düşüncesinin temelini oluşturan düşüncede, yani halkı bir arada tutan ve güçlü bir bütünleştirici duyguyla yekpare kılan sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş toprakların gerekliliği düşüncesinde kendini göstermiştir (Say, 1998: 74).

Modern ulusçuluk fikrini teritoryal ögeler tabanında kuran yaklaşımları savunanlar kadar karşı çıkanlar da bulunmaktadır. Modern ulusçuluğa karşıt görüşler genel olarak, ulus olma halinin bir toprak parçasından çok daha ötede, kültürel birliktelikler ve beşeri niteliklerle ilişkili olarak kazanıldığı düşüncesi etrafında toparlanmaktadır. Bauman'ın ifadesiyle (2003: 186), uluslar, imgesel oldukları kadar zihinsel bir gerçekliğe işaret etmektedir. Uluslar genel hatlarıyla, güvenle savaşılabilecekleri gibi, özel bir renk ve tını kattıkları mütemadi bir toprak parçasını işgal ederek var olmaktadır. Buna karşın, bu milli renk işgal edilen toprak parçasına, devlet erkinin desteklediği ülke legallerinin birlikteliği tarafından dayatılan yeknesaklığa kıyasla, nadiren bir yeknesaklık katkısı sunmaktadır. Birçok toprak parçası üzerinde, o toprağın ulusal özgünlük düzeyini tayin etmeye yetecek kadar ağırlıklı bir mertebede olmak bir kenara dursun, gerçekten bir yoğunluğa sebep olduğu iddiasını ortaya koyabilecek bir ulus bulunmamaktadır.

Vatan Kavramının Unsurları

Vatan kavramı, her ne kadar bir bütünsellik ifade ediyor olsa da yalnızca teritoryal bir nitelik çerçevesinde açıklanabilecek kadar basit bir kavram değil, aksine birçok kavramın

birbirine eklemlenmesiyle tezahür eden kümülatif bir blok, güçlü bir kavramsal spektrumdur. Bu bakımdan vatan kavramını meydana getiren diğer alt kavramları çözümlmek, bir toprak parçasının vatanlaşma süreci ile birlikte, vatanın topluluk nezdinde ne gibi değer karşılıkları bulduğu konusunda da anlamaya yardımcı olacaktır. Aralarında kavramsal bir bağıllılık ilişkisi bulunan alt görünüm, birbirleriyle olan uyumları ve karşıtlıkları vasıtasıyla vatani kurmakta, herhangi bir alt görünümdeki patolojik durum, sağlıklı bir vatan algısının önüne geçmektedir. Bu bağlamda, vatan kavramının alt görünümünü şöyle ifade etmek mümkündür; *dil, kültür, kara parçası, tarih bilinci, din, bayrak, devlet ve milli birlik (etnisite), milli marş, bağımsızlık ve siyasal eşitlik*.

Vatan kavramının alt görünümünden biri, belki de en önemlisi, *dildir*. Çünkü dil yalnızca insanlar arasında anlaşmaya yönelik bir değerler organizasyonu ya da sembolik bir bütünleşme değil aynı zamanda gerçekliği kuran ve onu denetleyen güçlü bir unsurdur. Bu yönüyle ele alındığında dilin, ulus muhayyilesinin oluşturan fragmanların inşasında ve sağlam bir temelle birbirine bağlanmalarında etkili bir araç olarak kullanıldığı fikri ön plana çıkmaktadır. Dil aynı zamanda, tanımlama ve temsil etme yetisiyle, ulusların kimlik kazanımı ve biçimlenme süreçlerine öncülük etmektedir. Çünkü dilsel pratikler bireylerin birbirleriyle kurdukları ulus tabanlı ilişkiler dışında ulus muhayyilesi ile nasıl bir ilişki kuracaklarının yönünü de tayin etmektedir. Young'a göre (1999: 132) dil, aidiyet bilincinin kavranması ve sürekliliğinin sağlanması bakımından önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, dil aracılığıyla kişi "kim olduğunu" kavradığı andan itibaren, belli bir ulusa mensubiyetinden kaynaklanan kendi kendinin bir kavramını bina etmekte, konuştuğunda ise kendini belli bir ulusun mensubu olarak görmektedir.

Dilsel pratikler bir ulusun maiyetindeki toplumsal alanı güçlü bir şekilde tek bir merkezde topladığı gibi, aynı zamanda o alanı diğer her şeye karşı izole etmektedir. Bu yönü ile vatan ile benzerlikleri bulunan dil, bütünleştirici olduğu kadar ayrıştırıcıdır. Ait olduğu ulusa bir kimlik kazandırmanın temel anahtarı olan dil, ulusal kimlik açısından önemli bir kıstas olan toprak parçasına/vatana dair gerçek sınırlar, akarsular, dağ yamaçları ya da haritalarda çizili duran sınırların ötesine geçerek kendi sınırlarını çizmektedir (Friedman, 2002: 85). Bu sınırlar çoğu zaman bir toprak parçasının engel olamadığı tehditlere karşı koruyucu, ancak yeri geldiğinde ise bir o kadar yıkıcı bir boyut kazanmaktadır.

Dil toplum içinde bir ahengi tesis etmek ya da toplumsal aksiyonları idare etmek gibi görevler dışında, ulus düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Nitekim Anderson'a göre, uluslaşma süreci temelde toplumsal iletişim kanallarının yaygınlaşmasının bir sonucu olarak standart dillerin 'ulus' dillere evrilmesi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Çünkü özellikle bu

dönemde beliren kapitalist yayıncılık anlayışı, yerel dillerdeki okur-yazarlık oranlarını arttırmış ve ulus düzeyinde bir dilin güçlü şekilde konuşulması, ulusçuluk bilincine katkıda bulunmuştur (Önür, 2001: 22-27). Bu bakımdan ulusun sağlam temeller üzerinde yükselmesi için güçlü bir dil birlikteliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu ihtiyaç herkesin anlayıp konuşabildiği tek bir dil zorunluluğu değil, ulusça ortak düzeyde okunup yazılabilen bir dilin varlığı ile giderilebilmektedir (Akça, 2007: 123).

Vatan kavramının alt görünümünden bir diğeri, *kültürdür*. Kültür kavramı, insanların bir araya gelerek topluluk şeklinde hareket etmeye başladıkları andan itibaren tarihsel uğrakların her bir aşamasındaki beşeri birikime karşılık olarak kullanılmıştır. Kültürün kolektiflik içeren bu yönü, onu insandan çok bir topluluğa, bunun da ilerisinde ulusal tanımlarla çerçevelenmiş bir topluluğa mahsus kılmaktadır. Kültür bu anlamda, ulusların 'ulus olma' bilinçlerini biçimlendiren, kuran ve özgünlük kazandıran dinamik ve yaşayan bir olgudur. İnsanlığın özündeki hareketlilik, kültürü de canlı bir organizmaya dönüştürmekte ve kültürlerin tabanındaki statik değerler bile zamanla yenilenmekte ya da en iyi ihtimalle restore edilmektedir. Kültüre dair bu yaklaşım ışığında onu, bireylerin özsel nitelikleri gerçekleştirmesine olanak sağlayan ve bizatihi gelişmenin gelişimine katkı sunan, beşeriyeti ilgilendiren tüm alanlarda ve her yönüyle insan ve insanlığın sergilediği ilerleme performansının bütünü (Moles, 1983: 17) ya da , insan gruplarına kimliklerini isnat eden ve onları farklılaştırarak birbirlerinden ayırt eden hal ve hareket tarzlarını, giyim kuşamı, dili, davranış sistemlerini ve inanç örüntülerini ihtiva eden (Mutlu, 1994: 143) bütünsel bir değerler ortaklığı olarak tarif etmek mümkündür.

Kültür, ulusal kimlik ve vatan kavramları ile yakın ilişki içerisinde. Çünkü bir topluluğun özgün beşeri aksiyonlarının toplamına eşit sayılan kültürler, topluluğun ulusal niteliği ve bu niteliklerin habitatını teşkil eden vatani ile özdeşlik göstermektedir. Bir başka ifadeyle bir topluluğun kültürü, ulusal kimliği ve vatani değerlerinden farklı ya da zıt bir tabanda değil, paralel düzeyde biçimlenmektedir. Bu nedenle, kültür ulusal kimliğin en önemli fragmanlarından birini oluşturmakla birlikte, kültür üzerine girilen tanımlama çabaları, ulusal kimliğin esasında kültürel bir kimlik olduğunu göstermektedir (Vatandaş, 2004: 30). Nihayetinde ulus olarak adlandırılan kavram, kültürel biçimlenmenin bir tahayyülü ya da görüngüsü niteliğindedir. Çünkü ulusu tarif etmek için kullanılan anahtar kelimelerin ucu kültürde bağlanmaktadır. Bunun yanı sıra vatan kavramı da kültürel bir taban olması itibariyle önem kazanmaktadır. Çünkü coğrafya, genel olarak kültürlerin veçhesini belirleyen ve kültürel aksiyonların manevra alanlarını sunan etkili bir faktörlerden biridir (Niyazi, 2000: 171). Coğrafyanın anlam yüklenmiş bir görünümü olan vatan bu anlamda, kültürlerin

devamlılığı için hayati öneme sahiptir. Çünkü coğrafya kültürel hareketliliğin organik habitatıdır.

Vatan kavramının alt görünümünden bir diğeri de *toprak parçasıdır*. Toprak parçası, vatan kavramının niteliksel özelliklerine vurgu yapmaktadır. Ancak daha soyut bir kavram olarak vatan, günümüzde insan zihinlerinde bir toprak parçasından daha çok ulusal bir mensubiyeti ya da kutsal bir düşünceyi çağrıştırmaktadır. Bir toprak parçasının vatan olma hali, toplulukların o toprak parçasıyla ilişki kurma biçimlerine göre değişkenlik göstermektedir. Bir toprak, bir topluluğun doğmasına, gelişmesine ve değişmesine kaynaklık ediyorsa, o toplulukların aidiyet kurarak bağlı kaldıkları alanlara dönüşmektedir. Bu yönüyle toprak parçaları, geçip gitmekte olan devimsel bir akış değil, sembolik bir statikliğin, kalıcılığın, bunun da ötesinde sahiplenmenin sınırları içerisinde tanımlanmaya başlanmıştır. Çünkü ulus muhayyilesinde öne sürülen toprak parçaları, herhangi ya da önemsiz bir toprak parçası değil, bir topluluğu ulus kılan en önemli parçadır, bir başka deyişle vatandır/yurttur (Vatandaş, 2004: 37). Vatan, topraktan doğmasına rağmen onun ötesine geçmektedir; bir toprak parçasının vatanlaşmasından itibaren toprağın vatani değil, vatanın toprağı vardır. Bu açıdan, vatan her ne kadar toprak parçasından doğsa da toprak üstü bir nitelikte donatılmıştır.

Vatan kavramının alt görünümünden bir diğeri ise, *tarih bilincidir*. Çünkü tarih bilinci, geçmişte yaşanmış olanla şimdi yaşanmakta olan arasındaki bağlantıyı kuran ve aidiyeti sembolize eden geçmişin kodlarını içeren bir oluşumdur. Bu oluşum, ulusların gelenek, norm, kurumsal pratikler, mitler v.s. gibi kurucu bileşenlerini taşıyan ve yeni nesillere aktaran toplumsal bir DNA örneğidir. Ulusun genetik özellikleri kuran ve bir kültüre dönüştüren tarihsel bilinç, aynı zamanda var olmanın bilincidir. Çünkü tarih, ulusal hislerin üzerinde yükselebileceği ve topluluklar arasında benzerlik ya da farklılık bilincinin kurulabileceği müşterek bir kader hissiyatının ritüelleştiği bir tapınakla benzeşmektedir. Ulus bir ruhtur ve yalnızca iki şey bu ruhu/ruhsallığı meydana getirme kudretine sahiptir: “geçmiş” ve “şimdi”. (Renan’dan akt. Yıldırım, 2006: 184).

Tarihin bir ulus için önemi, ulusu kurması, meşru gerekçeleri içermesidir. Modernlikle karakterize olan ulusların belirleyicilerinden biri olan öüşterek tarihi kader bilinci, ulusun tarihi dayanaklarını öne çıkarmakla köklü bir ulus olduğu düşüncesinin herkese kazandırılması gayesi taşımaktadır (Say, 1998: 190). Çünkü artık toplumların, grupların ya da insanların değil, ulusların tarihi vardır. Bir tarih ancak bir ulusla olan ilişkisi bağlamında değer kazanmaktadır. Bu durumun altında yatan mantık, ulus kurma çabalarının meydana getirdiği öz-imge kurma çabasından kaynaklanmaktadır. Çünkü her ulus kendini iyi hissetmek için bir öz-imgeye ihtiyaç duymaktadır (Poyraz’dan akt. Yurdigül, 2007: 53). Bu imgeler ulus

kimliğin tarihsel kökenlerini içeren ve onu tarihin olağan seyri içindeki doğal bir uğrağa dönüştüren içeriklerle kurgulanmaktadır. Uluslar genellikle tarihlerini övünecekleri ve ulus kimliği yüceltecekleri bir tarzda okumakta ve bu okumayı kuvvetlendirerek bir hoşnutluk ya da iyi hisler yaratacak öz-imgeleri yaratmaktadır. Çünkü tarihsel bir imgeye sahip olmayan uluslar, geleceği de içine alan tarihin hiçbir yerinde özgün bir kimliğe erişemeyecektir.

Tarihin vatan kavramı ile olan ilişkisi ise kültürle benzerlikler taşımaktadır. Çünkü kültürel aksiyonun süreç içinde bloklanmasını ifade eden tarihsellik, insan gruplarının belirli bir coğrafi sınır içinde birbirleri ile ve coğrafyanın kendisi ile kurdukları ilişkileri konu almaktadır. Bu yönüyle vatan kavramı, ulusların tarihi anlatırken kullandıkları öz-imgelerden biridir. Çünkü vatan üzerinden kurulan bir tarihsel anlatı, o tarihi ulusa içkin kılacaktır.

Vatan kavramının alt görünümünden bir diğeri ise, *dindir*. Din, mevcut seküler toplumsal formların bile tarihin herhangi bir evresinde yakın ilişki içinde oldukları bir kavramdır. Nihayetinde bireylerin ve toplumların öteki dünyayla kurdukları ruhani ilişkiyi düzenleyen bir mekanizma olan din aynı zamanda gerçek dünyada kurulan ilişkileri de düzenlemekte ve belirli bir sistemle idare etmektedir. Bu bakımdan bir toplum din ile kurduğu ilişkinin neticesine bağlı olarak dini denilebilecek nitelikler kazanmakta ve o toplumda meydana gelen kültürel etkinliklerin dini bir tınısı olmaya başlamaktadır. Bu nedenle, dinler arasındaki herhangi bir din, ölümlülük ve hukuk kadar toplumun bir parçası ve ortak yaşam için inşa edilen komplike sistemin bir bölümüdür (Radcliffe-Brown, 1968: 302). Nitekim din yaşamsal bir mentör olarak toplumsal olan her şeyi orkestra edilmesine katkı sunan başat bir kuruma, deyim yerindeyse bir maestroya dönüşmektedir.

Din , bireylere olduğu kadar uluslara da bir kimlik isnat etmektedir. Bir kişinin kimliği, tarihsel açıdan içinde hasıl olduğu topluluğun etnik soyu (ırkı) tarafından belirlenmekte, ortak din ve dil tarafından desteklenmekte, etnik şuurun uyanması ise dini inkar etmek değil, canlanması anlamını taşımaktadır. Çünkü toprağa ve etnik kimliğe aidiyet, dinin dışında şekillenmemektedir (Karpat, 2004:80-88). Bu bakımdan vatan ve ulus gibi kavramlara duyulan aidiyet hissinin, dini değerler çerçevesinde sağlamlaşacağı ve dinin bireylere milli bir şuur kazandırdığını ifade etmek mümkündür. Nitekim dinin ulusallık fikriyle olan bağlılığı günümüz Amerikan kimliği üzerinden de somutlaşabilmektedir. Günümüzde Amerika'yı ayakta tutan 'Amerikan Ruhı' Anglo-Protestan kültürünün damarlarından beslenmektedir. Bu kültürün öğeleri şöyle sıralanabilir: İngiliz dili, Hıristiyanlık dini, dinsel bağlılık, hukukun üstünlüğüne, idareci sorumluluğuna ve kişisel haklara ilişkin İngiliz dizaynları; bireyciliği, meslek ahlakını ve insanların yeryüzünde bir

cenneti inşa edecek yetenek ve haklara sahip oldukları doktrinini içeren Protestan değerleri. (www.akşam.com.tr).

Vatan kavramının alt görünümlerinden bir diğeri ise, bayraktır. Bayraklar, ulusal kimliklerin en fazla bilinen, ön plana çıkan ve uluslara dair değer yüklü bir anlamsal bütünlüğe sahip olan simgelerdir. Bu simgeler, tıpkı vatan, devlet, ulus kavramları gibi toplumsal düzeyde bir kutsama içermektedir. Çünkü bayraklar çoğu zaman ayırıcı ve sıradan bir sembol olmanın ötesinde, bir ulusun kolektif ve tarihi şuurunu yansıtan saygı aracıdır. Günümüzde bayrak, o bayrağa aidiyet hisseden ulusların onurunu, haysiyetini, değerini bünyesinde toparlamaktadır. Bu duruma göndermede bulunan Ögel (1984: 311-313), Türk bayrağından yola çıkarak *“Bayrak koruyucu bir ruhtur. O, bir zafer tanrısıdır. Bayrak kutlu ve mübarek bir kişi gibidir; kızar, sevinir, kırılır, düşerse onu tutanlarda yok olur. Kökü, dibi yerde; başı ise göklerde olan bir varlıktır. Gök’lerde enginleşir, yayılır, yücelir, milletlerin soyunun ve kökünün sembolüdür.”* İfadelerini kullanmış ve bayrağı klasik bir sembol olarak değil, kendine özgü bir canlılığı bulunan kutsal bir varlık olarak tanımlamıştır.

Vatan kavramının alt görünümlerinden bir diğeri de *devlettir*. Devlet; siyasi, idari, askeri, eğitimsel, hukuki ve toplumu ilgilendiren diğer tüm kurumsal yapıları tek bir iktidar bünyesinde toplayarak ulus üzerinde, ulusun adına düzenleme, denetleme, sürdürme ve sonlandırma yetkileri bulunan toplumsal örgütlenme biçimlerinin en kapsamlı ve karmaşık olanıdır. Bu bakımdan bir vatan üzerindeki ulusal aktivitelerin sistematik bir biçimde sevk ve idaresi için, vatan ve ulus kavramlarıyla ilgili devletleşme tiplerine ihtiyaç duyulmaktadır. Vatandaş’a göre (2004: 55), özellikle ulusalcı ideologlarca bir bütünsellik ve tutarlılık arzusunun gerçekleşebilme tahayyülü olarak da ifade edilebilecek olan ulus tabanlı devlet kavramı, ortak bir kimlik duygusuna sahip, ortak tarihsel paydaşlığı bulunan, ortak bir dil konuşan, ortak inanç, gelenek ve görenekleri sahiplenen, aynı yarar ve kuşkuyla birbirlerine bağlanan ve aynı amaçlarla hareket eden insan topluluklarının oluşturduğu bağımsız ve uluslar arası ‘siyasi’ bir toplum biçimidir. Devlet her ne kadar toplum için olsa da kimi zaman topluma karşı hareket etmektedir. Çünkü devleti kuran çıkarlar toplumsal çıkarların üzerinde konumlandırılmaktadır. Nitekim özellikle ulus devletlerde, ulusun fertlerinin çoğunluğu topyekun halde devleti ve onun türevlerini yüceltmeyi gündelik bir ritüele dönüştürmüştür.

Devlete ilişkin başka bir tanımda ise modern bir aygıt olarak ulus-devlet, sınırları kesin olarak belirlenmiş bir toprak parçası içinde, legal güç kullanma hakkına sahip ve yönetimi altındaki halkı ortak bir tabanda toparlayarak ortak kültür, simgeler, değerler üretme ve yeniden üretme yoluyla da gelenekler ve köken mitlerini canlandırmak (Guibernau, 1997: 93) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım devleti toplumun bir güvencesi, ve toplumsalın

kültürel bağlamdaki ifade tarzı olarak ele almaktadır. Devletin erk yetkisi aynı zamanda toplumsal bir uzlaşya dayanması anlamına gelen legallik durumu ile paralel bağlamda konumlandırılmıştır. Devleti böylesi bir tahayyül özelinde değerlendirmek, onu ulus devletin bir zorunluluğuna ve ulusal çıkarların korunması için başvurulacak temel yöntemlerden birine dönüştürmektedir.

Devlet toplumsalın birçok ögesini içeren bir örgütlenme olsa da siyasi yönü ağır basmakta ve genellikle siyasal çağrışımlar özelinde anlamlandırılmaktadır. Weber'e göre bu durumun temelinde, mutlak belirsizlik taşıyan ulus teriminin ardında yer alan herhangi bir nesnel ögenin siyaset alanına ilişkin olması yatmaktadır. Ulus, kendini bağımsız bir devlet biçiminde dışa vuran bir duygu birliğidir, doğal olarak da kendi devletini kurma temayülü gösteren bir topluluktur (Karakaş, 2000: 22).

Milli birliğe karşılık gelen *etnisite* kavramı Vatan Kavramının alt görünümlerinden bir diğeridir. Birlik olma halinin millet üzerinde gerçekleşmesi anlamında değerlendirilen bu başlıkta kavramın batı kaynaklı karşılığı olan *netnisite* ele alınmaktadır. Etnik aidiyet konusu ilgili literatür incelendiğinde milli birliğe tekabül etmektedir. Antik Yunanca'da "ethnos" sözcüğüne karşılık gelen etniklik, siyasi bir birlikteliği değil, kabile ya da ırk gibi insani bir birlikteliği vurgulamak için kullanılmaktadır (Öztoprak ve Akıllı, 2004: 21-22). Etnisite kavramı sosyoloji sözlüğünde ise, mensup oldukları ve içinde karakteristik kültürel performanslar sergiledikleri bir toplumda kendilerini diğer kolektif yapılardan farklı kılan ortak niteliklere sahip olduğu düşünülen ya da başkaları tarafından bu perspektiften bakılan kişileri tanımlayan bir ifadedir (Marshall, 1999: 215). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere etnisite, belirli bir köken birliği etrafında bir araya gelen inanlar için kullanılmaktadır. Etnisitenin kurulması için kökenin organik olmasının bir önemi yoktur ve bu köken belirli bir amaç doğrultusunda sonradan kurulabilmektedir. Abou'ya ifadesiyle (akt. Vatandaş, 2004: 44), Etnik gruplar kendi bakış açılarına ve başkalarının bakış açısına göre, bir ortak tarihin ve ortak bir geçmişin mensuplarının şuuruna kurulmuş bulunduğu bir topluluk çeşididir. Bu şuur, ortak dil, ırk ve din gibi ortaklaşa paylaştıkları bir vatan, kurumlar ya da ortak kültürel seyirler gibi nesnel verilere dayandırılmaktadır. Sözü edilen verilerin tamamının bir arada bulunmaları şart değildir; bir kısmının eksin olması topluluğun etnik özelliklerinde yitime yol açmayacaktır. Görüldüğü üzere vatan kavramı, etnik değerler üzerine bina edilen topluluk biçimleri için de vazgeçilmez unsurlardan biridir. Çünkü çoğu zaman etnik köken olarak tanımlanan bağlılık biçimi, belirli bir vatan algısı ile birlikte oluşmakta ve vatani bir değeri amaç edinmektedir. Bu tarz grupların çoğu, etnik kimlikleri ile vatani duyguları arasında güçlü bağlar kurmaktadır.

Smith'e göre, etnisitenin tecessüm etme biçimlerinden olan etnik kimliğin barındırdığı altı temel özellik bulunmaktadır: paylaşılan tarihi anlar, ortak kültürü farklı kılan bir ya daha fazla unsur, özel bir yurtla bağ, nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu, kolektif bir özel ad ve ortak bir soy miti (Smith, 1999: 40-42). Smith'in saydığı özelliklerin birçoğu ortak bir kökeni tesis etmeye yönelik beşeri özelliklere odaklanırken, bu kökenin fiziksel uzamını teşkil eden 'özel bir yurt' ifadesi, vatan kavramının etnisite odaklı yaklaşımlar tarafından ne denli önemsendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim vatan, beşeri özellikleri bir arada tutarak gerekli yakınlığı sağlayan temel husustur. Çünkü coğrafi sınırlılıklar, ilişki pratikleri için bir kanal oluşturmakta ve vatan duygusu kökenleri birleştirmektedir.

Bayrak konusu bir kara parçasının vatan olarak algılanması noktasında iş gören oldukça arkaik geçmişi olan bir unsurdur. Oldukça uzun zamandır elde taşınan, evlere asılan, mezarlara dikilen bayrak aslında bir ruhtur (Savaş: 1994:1). Bu ruh vatan kavramını daha anlamlı kılmak adına içinde yaşayan ulusun geçmişinde önemli olan sembollerin kullanılması yoluyla güçlendirilmektedir.

Milli marş da tıpkı bayrak gibi vatan kavramının temel unsurlarından biridir. Ancak bayrak gibi arkaik kökeni olmayan bir unsur olarak modern algıların ürünüdür. Biçimsel olarak dans türüne daha çok yakın olan marş yürüyüş anlamına gelmekle beraber, yürüyüşe uygun çalınabilen ya da söylenebilen müzik parçalarına denmektedir. Milli Marşlar ise toplumun müzik kültürü hakkında, döneme ışık tutan çok önemli bilgiler sunmaktadır. Milli marşların oluşması sürecinde öne çıkarılan unsurlar arasında unsurlar:Vatan-yurt, Halk-ulus, Simgesellik-şarkı ve Devlet Erki bulunmaktadır (Yener, Duran, 2010: 188). Ancak vatan bir öök marşta ulustan daha önemli sayılmakta marşlarla birlikte toplumların yaşadığı kara parçası "vatan"a dönüşmektedir.

Vatan kavramının alt görünümünden sonuncusu sayılan *siyasal eşitlik* konusu, yönetimde söz sahibi olmak noktasında tıpkı milli marş gibi oldukça yeni sayılan bir kavram olarak sanayi toplumunun temel konuları arasındadır. Vatan kavramıyla birlikte anılması anayasal bir süreç işletiminin sonucu olarak günümüz ulus devlet formu noktasında ortaya çıkan bir olgudur. Demokrasilerde eşitlik ilkesinin temel gerekçelerinden birisi olan siyasal eşitlik, temelde yasa önünde siyasal iktidar ve etkinin eşit dağılımı anlamına gelmektedir. Politik kararın kolektifliği ve kişiselliği temel ilkesi gereğince siyasal katılım günümüz modern devletin ayırt edici özelliklerinden bir olmuştur (Koçak, 2002:97).

Vatan Olarak Kosova

Kosova Avrupa kıtasının güneyinde Balkan yarımadasının kuzeybatısında bulunmaktadır. Komşu ülkeleri Sırbistan - Karadağ - Makedonya ve Arnavutluk'tur. 10.861 km alana sahip olan Kosova'da yaşayan halklar yüzyıllardan beri birlikte yaşamaktadır. Bu sebeple coğrafi birlikteliğin yanısıra tarihi ve kültürel açıdan da bir birliktelikten söz etmek mümkündür. 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığın ilan edilmesiyle Kosova'da yaşayan halklar milli beraberliğin ilk temellerini atmışlardır (Haziri,2015:346). Bağımsızlığının ardından Kosova'yı ilk tanıyan ülkeler Kostarika, Afganistan, ABD ve Türkiye olarak tarihe geçmiştir. 9 Nisan 2008 yılında ilk anayasa kabul edilmiş buna göre ülkenin resmi dili Arnavutça ve Sırpça olarak tanımlanmıştır (Mushkolaj,2014: 39). Ayrıca Kosova Cumhuriyeti anayasasında yer alan temel hükümler kısmında ülkenin devlet tanımlaması ve idaresine ilişkin maddeler de yer almaktadır. Devlet olarak Kosova Cumhuriyeti bağımsız, egemen, demokratik, ünük ve bölünmez bir devlet biçiminde tanımlanmaktadır. Anayasada yasal eşitlik üzerine temel hükümler kısmında ise; Kosova Cumhuriyeti vatandaşlarının tüm bireylerinin hak ve özgürlüklerine saygı gösterme maddesiyle, siyasal eşitlik üzerine maddeler bulunmaktadır (Kosova Cumhuriyeti Anayasası, 2008: 1).

Vatan konusunun modern unsurlarından sayılan bayrak Kosovanın vatan olarak algılanmasında da etkilidir. Bağımsızlığın sembollerinden olan bayrak, mavi-beyaz-sarı renklerden oluşmaktadır. Mavi arka fon üzerinde beyaz renkte 6 adet yıldız ve sarı renkte Kosova haritası bulunmaktadır. Kosova bayrağında bulunan 6 yıldız Kosova'da yaşayan milletleri temsil etmektedir.

Kosova Cumhuriyeti'nde yaşayan insanların dini inanış oranlarına bakıldığında 95.7 % Müslüman, 1.5 % Ortodoks, 2.2 Katolik, 0.1% Ateist'dir. Bu bilgiler ışığında Kosova'nın büyük bölümü Müslüman nüfusuna sahip olmasından dolayı din içerikli bir birliktelikten de söz edilebilecektir.

Kosova'da yaşayan milletlerin etnik kökenlerine bakıldığında nüfusun 93%'ü Arnavut, 1.5%'i Sırp, 1.6'si Boşnak ve 1.1%'i Türklerden oluşmaktadır (Mushkolaj,2014: 39). Ancak Kosova'da vatan görünümünden olan bir üst kimlikte birleştikleri görülmektedir. Burada yaşayan halklar bir üst kimlik olarak *Kosovar* (Kosovalı) kimliğinde birleşmişlerdir.

Milli marş da tıpkı diğerleri gibi ulusların birlikteliğinin temel yapı taşlarından biridir. Vatan kavramının dönüşümüne yönelik tarihi sürece bakıldığında ulus devlet formu için etkili olan vatan algısında, milli marş modern bir belirleyendir. Milli marşlar ulusların tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları olaylara gönderme yaparak bir kara parçasının vatan olarak

algılanmasına önemli katkıda bulunmaktadır. Kosova milli marşında vatan olgusunun içini dolduran bir çok unsuru ve daha pekçok algı yaratıcı metaforu içermektedir. Kosova milli marşı bağımsızlığının, ulus oluşun ve ulusun sembolik anlatımı olarak 11 Haziran 2008 yılında Mendi Mengjqi tarafından yazılmıştır(Sallova,2015:117).

Kosova Genç Nüfusunda Vatan Algısı Üzerine Bir Araştırma

Evren ve Örneklem Seçimi

Kosova'daki 15-18yaşlarındaki gençlerin vatan algısını tespit etmek üzere Kosova'nın Prizren ve Priştina şehirlerinde bu yaş aralıklarına sahip kişiler üzerinden bir alan araştırması yapılmıştır. Araştırma evreninden basit tesadüfi örneklem yoluyla seçilen 230 kişiye 115 adet Prizren,115 adet ise Priştina şehrinde yüz yüze anket uygulanmış, hiç doldurulmayan anket sayısı ise 12 olup, bunların oranı %5.21'dir. Değerlendirilmeye alınan anket sayısı ise 218'dir.

Araştırma Soruları

Çalışmada, aşağıda sunulan 8 temel araştırma sorularına cevaplar aranmıştır.

1. 15-18 yaşlarındaki anket katılımcılarının vatan unsurlarına ilişkin aritmetik ortalaması nedir?
2. 15-18 yaşlarındaki anket katılımcıları vatan unsurlarından en çok hangisini önemli bulmaktadır?
3. Kosova bayrağı ve milli marşı ile ilgili bilgi oranları nedir?
4. 15-18 yaşlarındaki anket katılımcıları vatani nasıl tanımlamaktadırlar?
5. Anket katılımcılarına göre Kosova'yı bir arada tutan şey nedir?
6. Hangi ülkeyi ikinci vatan olarak görmektedirler?
7. Kendilerini hangi üst kimlikle tanımlamaktadırlar?
8. Kosova Hakkındaki genel düşünceleri nelerdir?

Veri Toplama Araçları

Anket katılımcılarının vatan algısını belirlemek amacıyla 3 aşamalı anket formu hazırlanmıştır. Konu ile ilgili yapılmış çalışmalardan yararlanılarak Türkçe hazırlanan anket formu Kosova'da en yaygın dil olan Arnavutçaya anlaşılacak şekilde çevrilerek, düzenlenmiştir. Anket formunun ilk bölümünde 6 soru ile demografik özellikleri sorulmuş bu sorularla katılımcıların demografik özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. 9 sorudan oluşan İkinci bölümde ise anket katılımcılarının vatan ve vatan unsurlarına dair düşüncelerinin istatistiksel olarak saptanması istenmiştir. Bu amaçla anket katılımcıları kapalı uçlu soruların yanı sıra, vatan unsurlarını 1'den 10'a kadar puanlamışlardır. Üçüncü bölümde katılımcıların Kosova'ya ilişkin düşüncelerinin tespiti amacıyla 17 maddelik önermeler bulunmaktadır. Katılımcıların maddelere katılma derecelerini belirlemek için beşli likert tipi ölçek kullanılmış,

söz konusu ölçekle Kesinlikle Katılmıyorum(1), Katılmıyorum(2), Kararsızım(3), Katılıyorum(4), Kesinlikle Katılıyorum(5) aralıklarında cevaplar aranmıştır.

Bulgular ve Yorum

Aşağıda Prizren ve Priştina’da yapılan 15-18 yaş aralığındaki gençlerin vatan algısı üzerine yapılan araştırmanın bulguları yer almaktadır. Anket formunda bulunan sorulara cevapların güvenilirliği ile ilgili olarak, anketin içsel tutarlılığını ölçmek amacıyla sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan Cronbach Alfa katsayısı hesaplanmasıyla anketin güvenilirliği araştırılmış anketin katsayısı 0,759 çıkmıştır. Bu rakam anketin güvenilirliğinin iyi derecede olduğunu göstermektedir.

Araştırmada önce anket katılımcılarının demografik özellikleri verilmiş, daha sonra vatan algıları sunulmuş ve son olarak da Kosova hakkındaki genel düşüncelerine yer verilmiştir.

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Anket katılımcılarının cinsiyet bakımından %51,4’ü kadın, % 48,6’i ise erkektir. Katılımcıların milletlere göre dağılımı ise %’ 89,8 (N=193) Arnavut, % 3,3 Boşnak, % 5,1 Türk, % 0,5 ve %1,4, diğer milletler olarak tespit edilmiştir. Bu rakamlar Kosova’nın etnik demografik rakamlarıyla örtüşmektedir.

Araştırmaya katılanların medeni durumlarına bakıldığında evli olanların oranı % 3,8 bekarların ise % 96,2 olduğu saptanmıştır. Bu durum 15-18 yaş aralığındaki bireyler için normal kabul edilebilir özelliğe sahiptir. Anket katılımcılarına eğitim durumları hakkında soru sorulmuş buna göre ilkokul mezunları % 57,6 ortaokul mezunları %9 Lise mezunları %32,9 üniversite mezunları ise 0,5’dir. Katılımcılara meslekleri sorulmuş, bunun neticesinde özel sektör çalışanları katılımcıların %2,8kamu sektörü çalışanları 0,5öğrenci %94,88işsizlerin oranı ise %1,9olduğu tespit edilmiştir.

Vatan Tanımları ve Unsurları

Araştırmaya katılanlara vatani nasıl tanımlarsınız şeklinde soru sorulmuş buna göre katılımcıların %25’i kara parçası olarak, % 22,3’ü Ulus Devlet Toprağıdır, % 16,0’sı ortak kültürümüz, %14,9u ortak tarihi geçmişimiz, %9’u ortak yaşam alanı, %5.3’ü siyasal egemenlik, %4,8’i milli birliktelik, %2,1 ise diğer yanıtı vermişlerdir. Bu kapsamda vatana yönelik tanımların kara parçası ve ulus toprağı şeklinde yoğunlaştığı saptanmıştır.

Çalışmada katılımcılara hangi ülkeyi ikinci vatan olarak görmektesiniz şeklinde bir soru sorulmuş. Bu kapsamda %66.4 Arnavutluk, %18.5 Türkiye, %9 Almanya, %4.3 diğer ve %1,4 Bosna Hersek cevaplarını vermişlerdir. Bu cevaplar kapsamında araştırmaya katılanların% 89.8’inin Arnavut olması ikinci vatanının Arnavutluk olarak görmesini

sağlaması normal bir seçenek iken, ikinci vatan olarak Türkiye'nin oldukça yüksek düzeyde görülmesi oldukça ilgi çekici bir hal almaktadır.

Araştırmaya katılanlardan vatan unsurlarından olan Toprak, Milli Marş, Bayrak, Din, Bağımsızlık, Ortak Tarihi Geçmiş, Ortak Kültür, Milli Birlik, Devlet, Siyasal Eşitlik, Ortak Dil gibi kavramlara 1'den 10'a kadar puanlandırmaları istenmiştir.

Vatan Unsurlarının Ortalamaları			
Vatan Unsurları	N	Ortalaması	Std.Sapma
Toprak	190	7,04	3,238
Milli Marş	191	7,14	3,102
Bayrak	188	7,40	3,064
Din	192	7,61	3,376
Bağımsızlık	190	7,71	2,922
Ortak Tarih	140	7,08	2,818
Ortak Kültür	184	7,18	2,585
Milli Birlik	178	7,63	2,751
Devlet	186	6,47	3,306
Ortak Dil	181	6,80	2,915
Siyasal Eşitlik	170	5.24	3.341

Anket katılımcıları vatan unsurlarına en yüksek 7,63 en düşük ise 5.24'ün üzerinden puanlamalar yapmıştır. bu durum anket katılımcılarının vatan unsurlarına yönelik ortalamanın biraz üzerinde puan verdikleri şeklinde anlaşılabilir.

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere 15-18 yaş aralığındaki anket katılımcıları vatan unsurlarından en fazla bağımsızlığı önemsemekte, daha sonra ise milli birlik ve din kavramlarının kayda değer şekilde önemli olduğu tespit edilmiş olup, sırasıyla devlet, ortak dil ve siyasal eşitlik diğer unsurlara göre daha az önemsendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Cinsiyete göre vatan unsurları incelendiğinde çalışmada Bağımsız Değişken T Testi yapılmış,

Levene's Test for Equality of Variances testi yapılmış 0,182 Sig. değeri bulunmuş, verilerin homojen dağıldığı tespit edilmiş, dolayısıyla Bağımsız Değişkenli T Testi ön koşulunu sağlandığı görülmüştür. Tespit edilen Sig. (2-tailed) değeri 0,844'dür.

0,05 < 0,844 verisiyle vatan unsurları değerlendirmelerinin cinsiyete göre istatistiksel olarak bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Aşağıdaki tabloda cinsiyetlere göre vatan unsurlarının ortalaması verilmiştir.

Cinsiyet	N	Ortalama	Std.Sapma
Kadın	108	7,1713	1,83858
Erkek	89	7,2272	2,09359

Anket katılımcılarına Kosova bayrağının renkleri sorulmuş bunun sonucunda Kosova'nın bayrağının rengi olan Mavi-Sarı-Beyaz renk% 82,3 (N =201), Arnavutluk'un bayrak rengi olan Kırmızı-Siyah% 14,8(N =31), Beyaz-kırmızı-siyah % 1,4(N =3), Kırmızı-Mavi-Beyaz% 1(N =2) olarak cevaplar alınmıştır. Bu sonuç ile birlikte Arnavut nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Kosova'daki bayrak algısı Arnavutluk'a gönderme yaptığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bayrağa yönelik bir diğer soruda Kosova bayrağında bulunan yıldız sayısına yönelik olmuş, katılımcıların % 96,3 ü doğru yanıt vermiş olup, bayrağın yıldız sayısının doğru bilinip renginin az da olsa bilinmemesi ilgi çekicidir.

Anket katılımcılarının Kosova bayrağının anlamını bilip bilmediklerini belirlemek üzere Kosova bayrağındaki yıldızların anlamı nedir şeklinde bir soru sorulmuştur. Doğru yanıt olan farklı milletleri simgeliyor yanıtı %69,4 orana sahip iken, Avrupa Birliği yanıtını verenler %15, Yugoslavya'dan kopan milletler % 7,3,hiç biri 4.9, Farklı dinler 1.9 ve diğer seçeneğini yanıtlayanların oranı, % 1.5 olarak tespit edilmiştir. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere doğru yanıt verenlerin oranı ortalamadan daha yüksek bir düzeyde yer almış ancak vatan üzerinden tartışıldığında bu oran düşük seviyede kalmıştır.

Bir diğer soruda vatan kavramının unsurlarında biri olan milli marşa yönelik sorudur. Bu kapsamda katılımcıların Kosova milli marşlarını bilip bilmedikleri sorulmuş, katılımcıların verdiği yanıtlara göre % 63,4'ü bildiğini beyan etmiş, % 16,0'sı hiç bilmediği, %20,2sinin tam bilmediğini, %0.5 i ise bilip bilmediği konusunda kararsız kalmıştır. Bu bilgiler ile birlikte Kosova 15-18 yaş aralığındaki gençlerin büyük bir kısmı bildiğini söylemektedir.

Araştırma katılımcılarına kendinizi hangi üst kimlikle tanımladıkları sorulmuş, %88.3 ile Kosovalı, %7,7Avrupalı, %3.1 Osmanlı, %0.5 Asyalı, %0.5 Yugoslav olarak tanımladıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların büyük çoğunluğunun Kosova kimliğini benimsediği tespit edilirken, yüzyıllar önceki Osmanlı'nın izlerinin yakın tarihi olan Yugoslavya'ya oranla daha baskın olduğu söylenilebilir.

Katılımcılara Kosova'yı bir arada tutan şey nedir şeklinde bir soru sorulmuş, verilen cevaplara göre %25,8 ile bağımsızlık, %19,7 ile çok uluslu toplum olması, %17,4 ile toprak parçası, %16,9 ortak kültür, %16,3ortak geçmiş, %3.9 ise diğer unsurlar olduğunu beyan

etmişlerdir. Bu bağlamda katılımcıların büyük çoğunluğu Kosova'yı bir arada tutan şeyin bağımsız olması ve çok uluslu toplum olmasına bağlamışlardır.

Kosova Hakkında Genel Düşünceler

Anket formunun üçüncü bölümünde Kosova ile ilgili bazı önermelere yer verilmiş, bu önermeler üzerinden verilen cevaplar bağlamında aritmetik ortaları alınmış, aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Kosova'ya İlişkin Genel Düşünceler			
Önermeler	N	Ortalama	Standart Sapma
Kosova'da yaşan başka dine mensup olanlarla sorunum yok	195	4,20	1,023
Kosova'da yaşayan diğer milletlerle hiçbir sorunum yok	191	4,04	1,128
Kosova vatandaşı olmaktan gurur duyuyorum	202	3,87	1,094
Kosova'da yaşayan herkesin hak ve sorumlulukları eşittir	199	3,68	1,249
Kosova bayrağından gurur duyuyorum	200	3,56	1,263
Kosova tüm halklarıyla bir bütündür	190	3,46	1,067
Kosova'nın hepimizin vatanı olduğunu düşünüyorum	199	3,40	1,310
Kosova milli marşından gurur duyuyorum	198	3,37	1,279
Toplumun diğer kesimleri bizler hakkında olumsuz yargılar beslemektedir	185	3,16	1,025
Kosova'da sosyal adalet herkes için eşittir	188	3,16	1,376
Etnik kökenim Kosova kimliğimden daha önemlidir	187	3,07	1,175
Kosova'da Etnik Bir Sorun Olduğunu düşünmüyorum	184	3,07	1,134
Dini kökenim Kosova kimliğimden daha önemlidir	190	2,94	1,328
Hayatımın geri kalanını Kosova'da geçirmeyi düşünüyorum	198	2,94	1,303
Kosova'nın multi etnik bir ülke olmasından rahatsızlık duyuyorum	187	2,80	1,279
Kosova'daki her halk kendi kendini yönetmelidir	185	2,56	1,202
Yugoslavya döneminde yaşamak isterdim	191	2,36	1,539

Yukarıdaki tabloda katılımcıların Kosova hakkındaki genel yargılarına yer verilmiştir. Bu bağlamda katılımcılara göre Kosova'da yaşayan diğer din ve milletlere mensup kişiler ile bir sorunları bulunmamaktadır. Ayrıca katılımcılar Kosova'nın multi etnik yapısı ile bir rahatsızlıkları bulunmamakla birlikte katılımcılar Yugoslavya döneminde yaşamak istememişler bu sebeple Kosova'nın bağımsız bir ülke olmasındaki memnuniyet duydukları sonucuna ulaşılabilinmektedir.

Sonuç

Kosova'daki 15-18 yaş aralığındaki gençlerin vatan algısını tespit etmek üzere Prizren ve Priştina şehirlerinde 218 kişiden oluşan denek grubu ile bir alan araştırması yapılmıştır. Katılımcılar Kosova nüfusunun belirtilen yaş aralıklarındaki cinsiyet, eğitim durumu, medeni durum ve millet gibi demografik özelliklerini temsil etme özelliğine sahiptir. Sistematik bir veri elde etmek için araştırmacılar tarafından üç bölümden oluşan bir anket formu hazırlanarak 32 adet sorudan oluşan anket formuyla bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Kosova genç nüfusunda vatan algısına yönelik çalışma sonucunda katılımcılar vatani kara parçası ve ulus devlet toprağı olarak tanımlarken, vatan unsurlarından en fazla önemsedikleri unsurun ise bağımsızlık olduğu tespit edilmiş, vatana yönelik görüşlerinde istatistiksel olarak cinsiyete yönelik bir fark tespit edilmemiştir.

Hiç bilmeyen ve tamamını bilmeyenlerin oranı da göz önüne alınmak koşuluyla vatan unsurlarından biri olan milli marşı genç nüfusun büyük kısmının bildiği sonucu ortaya çıkmıştır. Katılımcıların kendilerini üst kimlik bağlamında nasıl tanımladıklarını saptamaya yönelik sorular neticesinde ise büyük oranda Kosovalı üst kimliğiyle tanımlamadıkları tespit edilmiştir. Burada dikkat çekici bir diğer sonuç ise kendilerini Osmanlı üst kimliği ile tanımlayanların Yugoslavya'lı olarak tanımlayanlardan fazla olmasıdır.

Kosovayeni kurulan bir devlet olmasına rağmen katılımcılar Kosova halkını bir arada tutan şeyin bağımsızlık ve çok uluslu toplum olmasına bağlamışlardır. Bu bağlamda değerlendirilebilecek olan başka bir veri ise katılımcıların ikinci vatan olarak Arnavutluk'u ve Türkiye'yi gördükleridir. Yorumlanmaya değer bulunan bu sonuca bakıldığında nüfusun %93'nün Arnavut kökenli olduğu Kosova'da ikinci vatan olarak görülme oranının ikinci sırada Türkiye çıkmasıdır.

Kosova genç nüfusunda vatan algısı konulu araştırmanın neticesine genel olarak bakıldığında; ilgili literatürde vatan tanımında bulunurken kullanılan kavram ve konuların Kosova için de söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Vatan konusunun tarihi seyir sürecinde değişen anlamlandırma pratikleri Kosova içinde geçerlidir. Örneğin ulus

devlet yapısında vatan konusu için oldukça önemli parametrelerden biri olan kara parçası ve bağımsızlık konuları çalışmada da öncü parametreler olarak görünmektedir.

Vatan konusunda ilgili literatür bilgilerine bakıldığında vatani kuran; kara parçası (toprak), dil, kültür, tarih bilinci, din, bayrak, devlet ve milli birlik (etnisite), milli marş, bağımsızlık ve siyasal eşitlik gibi unsurların vetan olarak Kosovayı'da kurduğu ve katılımcıların Kosova'yı bir vatan olarak algılamalarında etkili olduğu ortaya çıkmıştır

Kaynakça

- Akça, Emel, B. (2007). Türk Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Basının Yeri. *Ankara İletişim Dergisi*. Güz 2007.
- Bauman, Zygmunt. (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. Çev: İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Friedman, Lawrence (2003). *Yatay Toplum*. Çev: Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Guibernau, Montserrat (1997). *Milliyetçilik, 20 Y.Y.'da Ulusal-Devlet ve Milliyetçilikler*. Çev: Nur Domaniç. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Haziri, Mustafe(2015). Raportet ndërkombëtare dhe Kosova në integrimin evropian, *Reforma*,ss 344-347
- Karaduman, Sibel (2010). Modernizmden Postodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü. *Journal of Yaşar University*. 17 (5). 2886-2899.
- Karakaş, Mehmet (2000). *Türk Ulusçuluğunun İnşası*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Karpat, Kemal, H. (2004). *İslam'ın Siyasallaşması*. Çev: Şiar Yalçın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kılıç,Murat(2007). Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Tipolojisi, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* ,Sayı:16, s.s.113-140
- Koçak, Abdullah (2002). Siyasal Davranış ve Kamuoyu, *Selçuk İletişim Dergisi*, Konya, ss 96-103
- Koçdemir, Kadir (2004). *Milli Devlet ve Küreselleşme, Anlamı Değişen Sınırlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kosova Cumhuriyeti Anayasası (2008)
- Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev.: Osman Akınhay ve Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mushkolaj,Gjyljeta (2014) *Komentar*, giz, Kosova

Moles, Abraham (1983). *Kültürün Toplumsal Dinamiği*. Çev: Nuri Bilgin. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Mutlu, Erol (1994). *İletişim Sözlüğü*. Ankara: Ark Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Cilt: 6. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Öztoprak, Meral (2004) ve Akıllı, H. Serkan (2004). Etnisite Kuramları ve Eleştirisi. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*. 28 (1). 1-22.

Niyazi, Mehmet (2000). *Millet ve Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Önür, Nimet (2001). Küreselleşme, Ulus Devlet ve Değişen Ulusal Kimliklerde Medyanın Rolü”. *Sosyoloji Dergisi*. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. 8 (9).

Radcliffe-Brown, Alfred (1968). *Din ve Toplum*. Çev: Ünsal Oksay. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. Sayı: 23 (4). Ss: 301-329.

Sallova,Donik (2015). Çëshja e identitetit kosovar, *Thesis*,ss 117-119

Savaş, Mevhibe (1994). Bayrak, Tuğra, Sancak. *Aksu Gazetesi*, 1994

Say, Ömer (1998). *Milli Devlet Kültürü Türkiye Yansımaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Smith, Anthony (1999). *Milli Kimlik*. Çev: Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları. Vatandaş, Celalettin (2004). *Ulusal Kimlik, Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*. İstanbul: Açılım Kitap.

Yener, S. , Duran, H. (2010). Avrupa Birliği Ülkelerinin Ulusal Marşlarının Sosyo - Kültürel ve Müzikâl Açından İncelenmesi, *A.Ü. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, ss 185-206

Yıldırım, Ergün (2006). Küreselleşen Dünyada Milliyetçilik. *Doğu Batı Dergisi*, Milliyetçilik 1. Sayı: 38.

Young, Kim (1999). “Constructing a Global Identity: The Role of Esperanto”. (İçinde) *Constructing World Culture*. California: Stanford University Press.

Yurdigül, Yusuf (2007). Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Ulusal Kimlik Olgusu ve Ulusal Kimliğin Televizyon Haberlerinde Sunumu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. *İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

<http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2005/05/22/yazarlar/yazarlar156.html>

ШӘКӘРІМНІҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АВТОР ҰСТАНЫМЫ АВТОБИОГРАФИЯЛЫҚ ЖАД

А.АКТАНОВА¹, А.Қ.ЖУНДИБАЕВА², Р.Қ.САБЫРБАЕВА³, Р.Ш.
СУЛЕЙМЕНОВА⁴

^{1,4}Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Түйіндеме

Мақалада Шәкәрім өлеңдеріндегі автобиографиялық жад мәселесі, автор ұстанымы ұғымдарымен астаса зерттелген. Мақалада ақынның автобиографиялық поэмасы, «Мұтылғанның өмірі» және «Шын бақтың айнасы», «Жетпіс екі жасымда» шығармалары талданады. Зерттеу мақаласында поэма мен проза тілінде жазылған автобиографиялық деректердің поэтикалық ерекшеліктері ақын шеберлігімен байланысты сараланған. Шәкәрім өміріне байланысты нақтылы деректер поэма мазмұнымен салыстыра отырып талданған. Поэманың көркемдігі мен жанрлық ерекшелігі, құрылымдық жүйесі, тарихилығы мен философиялық сипаты автор ұстанымы ғылыми тұжырымдамасы аясында қарастырылған. Ақынның лирикалық тұлғасы «Мұтылғанның өмірі» поэмасының поэтикалық ерекшеліктерімен сипатталады. Поэмада Шәкәрім өз өмірбаянын сұрақтар тізбесімен беру арқылы жаңа көркемдік шешім тапқан. Ақын адамның жер бетіндегі мақсаты не? Адамның бақытты болуы үшін не қажет?,- деген сұрақтар қоя отырып, оған өзі толғана отырып жауап береді. Сұраққа жауап беру лирикалық кейіпкердің өзіне – өзі жауап беруімен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: автобиографиялық жад, автор ұстанымы, артор, Шәкәрім өлеңдері, тарихи жад.

Кіріспе

Автобиографизм - өркениет дамуындағы тарихи жадтың ұрпақтардың арасындағы рухани сабақтастық бір формасы. Көркем шығармадағы автобиографизм қаламгер шығармашылығындағы өмірбаяндық деректердің көркемдік сипаты. Автобиографизм қаламгердің барлық шығармаларында кездеседі десек те, сюжеті нақтылы өмірбаяндық деректерге құрылған шығармаларда автобиографизмдер басқа шығармалардағы жалпылыққа ауысқан лирикалық кейіпкер бейнесінен қарағанда дәлірек болмақ. Бұл туралы Т.Шаңбай: «Әдеби дерек ретінде ойдан, қиялдан

шығарылған бейнеге жақын кең тараған әдеби форманың бір түрі. Автобиографизмді жанр ретінде қарастыра болсақ, оған айқын мысал ретінде Шәкәрімнің автобиографиялық поэмасы «Мұтылғанның өмірі» және автобиографиялық прозасы «Шын бақтың айнасы » мен «Жетпіс екі жасымда» шығармаларын атауға болады. Олар хронологиялық жағынан бір шығарманың екі кезеңі сияқты әсер қалдырады. Бұл шығармаларда автор өмірбаяндық деректер негізінде бас кейіпкер бейнесінде көрініс тапқан », - дейді. [1.14.] Сонда Шәкәрім шығармашылығындағы автобиографизм поэма, прозасы мен өлеңдерінде де кездеседі деуге болады. Бұл арада кез келген көркем шығармадағы автор бейнесіне де назар салу керек сияқты.

Негізгі бөлім

Автобиографиялық жад Шәкәрімнің барлық өлеңдерінде бар десек те, ақынның «Мұтылғанның өмірі» поэмасында басқа өлеңдеріндегі жалпылыққа ауысқан жадтан қарағанда нақтылы. Сондай-ақ, ақынның өмір жолы туралы жазылған деректердегі нақтылы фактілермен сәйкес келеді. «Мұтылғанның өмірі» философиялық поэма. Мұнда ақын өз өмір деректерінен мәлімет бере отырып, жалпы адамзат мәселесіне тоқталады. Белгілі философ Ғ.Есім Шәкәрімнің поэмасының мазмұнын талдай отырып, шығарманың философиялық мәнін ашады: «Мұтылған деген сөздің астарында ұмытылмайтын мән жатыр. Ұмытылмайтыны немесе ұмытылмайтыны қайсы, оны әркім өзі ойлануы керек. Өз-өзінен жапырақтың сарғайып, жерге кеуіп түскендей, құмды жерге нөсердің із-түзсіз сіңіп кеткендей болмыста ұмыт болып жататын жайлар аз ба?! Оған кім пәлендей мән берген? Немесе Адам-Атадан тараған сансыз ұрпақтың қайсібірінің есімі жұрт есінде қалды? Оның ұмыт болғаны да орынды. Есте қалатын адам есімі немесе оның ұзақ кешкен ғұмыры емес, Абай айтқандай, өлмейтұғын сөз қалдыруы. Бірақ, сол сөз қалдырғандар да ұмыт болады екен. Осындай жайлар, негізінен, ұмыт болу деген тарихтан, халық санасынан мүлдем жойылу емес, ел өзінің есін жиған кезінде ұрпағы есіне алатынына сенім білдіру. Сол үшін Шәкәрім өз ғұмырын өлең түрінде тиянақты етіп жазып қалдырған. Бұл – елі ес жиғанда ұмыт болғандары есіне түсірсін деген ниет.»[2.32.] Рас, Шәкәрім ақын ретінде өзінің халқына қайта ораларын білген. Бұл туралы халық арасында айтылатын Мәшһүр-Жүсіппен екеуінің кездесуі туралы аңыз - әңгімеде де баяндалады. Ел аузында сақталған екі данышпан ақынның кездесуі туралы әңгімені машһұртанушы ғалымдар мен Мәшһүр – Жүсіп ұрпақтары айтады. Бұл мәліметтер бойынша екі ақын өмірлерінің соңғы сәттерінде кездесіп, сонда Мәшһүр – Жүсіп: «Біреуміздің ажалымыз адамнан, біреуміздікі адамнан. Сен балаларыңмен Қытайға өт. Аман қаласың. », - деген екен. Бірақ, Шәкәрім өз өмірінің аяқталу сәтін біле тұра қашпаған. Қайта артындағы

ұрпақтың әйтеуір бір уақытта есіне алатынына сенген. 1931 жылы жазылған «Кешу сөз» деген өлеңінде де ақынның бұл позициясы айқын. Жалпы әдебиеттегі трагедиялық туралы айтқанда да трагедияның өзі өліп, қайта тірілу екенін грек сахналарында қойылған ертедегі пьесаларынан белгілі дүние. Алысқа бармай-ақ, өзіміздің қазақ халқындағы адам өлгеннен кейінгі жылдық асында шама келгенше той-думандатып, ат шаптырып, балуан күрестіретінін білеміз. Бұл да қазақ халқының өзіндік дүниетанымымен байланысты іс-әрекет деуге болады. Яғни, автобиографиялық жад туралы айтқанда да Шәкәрімнің туған халқының далалық философиясын негізге алғанын байқаймыз. «Мұтылғанның өмірі» поэмасының алғашқы шумағынан бастап ақын өз өмірінің дергін елгі үлгі етіп көрсетеді. Поэмада Шәкәрім өмір сүрген қоғамдық ортаның шындығы бар. Философиялық сарындағы поэманың көтерер жүгі де ерекше. Олай дейтініміз, ақын өз өмірінен нақтылы мысалдар келтіре отырып жалпы адамзат, қоғам мәселесін көтереді. Поэманың лирикалық кейіпкері өзінің ес білген бес жасынан бастап өмірінің соңына дейінгі барлық өмірін жіпке тізгендей етіп көрсетеді. Лирикалық кейіпкер бойындағы өмірдегі әділетсіздік, теңсіздік, жуандардың зорлығы сияқты әрекеттерге деген ренжуі, риза болмауы шығарманың өн бойынан көрінеді. Мәселен, Ақынның бес жасында жетім қалып, атасының тәрбиесінде ерке өсуі ақынның ұлы Ахат Шәкәрімұлы естелігінен де белгілі. Сондай-ақ, ақынның жас кезінде әр түрлі өнерді үйреніп, аңшылық пен құс салу, саятшылықпен айналысқаны да нақтылы. Поэмада:

Тоймаса да ойынға
Тағылық бар бойымда.
Ерекшілік ойымда,
Қарамай қылған мазаққа.
Он жасыма кірген соң,
Домбыра, гармонь білген соң,
Мылтық атып жүрген соң,
Аңшы боп түстім азапқа.
Өзгеше болмақ сүйгенім,
Осыған басты игенім.
Киімді бөтен кигенім,
Ұқсатпай, орыс, қазаққа.
Сағат пен орган жүргенін
Таңырқап ашып көргемін.
Оның да сырын білгемін,
Ұзатпай біраз заматқа.[3. 334.]

- деген жолдар лирикалық кейіпкердің жастайынан өнерге құмар екені, үйренгісі келген нәрсені тез қағып алатынын байқаймыз. Шәкәрім поэмасында айтылатын тарихи деректерді Ахат Шәкәрімұлы естелігіндегі деректермен салыстыра отырып, екеуінің сай келетінін көреміз. Ахат Шәкәрімұлы естелігінде: «Шәкәрім жасынан қолөнерге – ойю ойып, киім пішуге, ұсталық ісіне шебер болған дедік.

Бұзылған сағат, іс машиналарын бөлшектеп, олардың құрылыстарымен танысып, оларды жөндейтін болған. Сағат, машина, темір соғуға, істеуге керекті ұсақ саймандары өзі өлгенше бар болатын. Ағаштан ойған ожаулар, қаралап соққан пышақтары бар болатын. Шәкәрім киімді не қазаққа, не басқа елдер үлгісіне ұқсатпай, пішіп киетін болған.» - деп поэмадағы деректерді нақтылайды. [4.450.]

Автобиографиялық шығармалардағы нақтылық, дәлдік қаламгер санасы мен дүниетанымындағы өмір бейнесіне байланысты өріледі. Мәселен, ақын өз балалық шағындағы қызықты кездер туралы жаза отырып өз өкініш сезімін де жасырмайды. Егер автор психологиясына келсек, оның есейген шағында жазып отырған шығармасы болғандықтан өз өміріндегі өткен шаққа ересек көзімен бағалау, ересек адам ойын білдіру бар.

Шәкәрім поэмасындағы автобиографиялық жад сипатының дәлдігі әр шумағынан көрінеді. Сондай-ақ, автобиографизм тарихи жадпен сабақтаса келіп ақынның белгілі бір тарихи дәуірге баға беруімен, сол тарихи кезеңнің қателігін өткен шақта емес өзі өмір сүріп отырған дәуірінде анықтауы да ақын данышпандығын танытады. Мәселен, кеңестік жүйенің бұрынғы орыс отарынан айырмашылығының жоқ екені де ақынға алғашқы қадамнан белгілі болады.

Түзелер деп қазағым
Николай құлап, төлген соң,
Тағы да тарттым азабын,
Алпысқа жасым келген соң,
Құлдықтан қазақ босады,
Білмеймін қайдан тосады.
Күн шыққанға ұсады,
Бостандық сәуле берген соң.
Оқыған жастың етегін,
Қабыл алдым жетегін,
Босқа жатып нетемін.
Бостандық туын көрген соң.

«Орыс қой енді атамыз,
Жақсылық содан татамыз,
Қалайша қарап жатамыз»,-
Деп қуанып желген соң.
Балшебек пен меншебек
Партия қылды әр бөлек,
Айтып-айтпай не керек,

Орысты екі бөлген соң. 3.341.]

- деген жолдар нақтылы тарихи суретке құрылған. Мұндағы патшаның құлап елге екі өкіметтің орнауы, ел арасындағы түсініспеушілік нақтылы, әрі шынайы берілген. Автор тарихи деректерді өз сезімімен, өз көзқарасымен қатар өре отырып заманның шынайы бейнесін жасаған. Сондықтан да тарихи жад пен автобиографиялық сипаттағы шығарма өн бойынан тарих лебін сеземіз. Поэма философиялық мағынадағы :

Жүз жыл бақты болсаң да,
Әлемнен асып толсаң да,
Алтын таққа қонсаң да,
Айрылған күні бір кейіс.
Жүз жыл азап тартсаң да,
Аш-жалаңаш қатсаң да,
Абақтыда жатсаң да,
Құтылған күні ол бейіс.

- деген жолдар арқылы аяқталған. Поэма өз оқырманына өмір мәні туралы ой салады. Ақын өз өмірінен мәлімет бере отырып жазған поэмасының басты идеясы - заман талабынан келіп шығады. Ол өз өмірінің қателіктерді (бос уақыт өткізу, ойын-сауықпен ғана жүру т.б.) жөндей отырып, адамгершілігі жоғары, таза адам бейнесін жасайды.

Шәкәрімнің «Мұтылғанның өмірі» поэмасының құрылымдық ерекшелігі де назар аудартады. Жалпы, Шәкәрімнің қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесіне әкелген жаңалығы мол. Десек те, поэма құрылымындағы ерекшелік шығыстық дәстүр сипатын танытады. Поэманың мына шумақтарындағы:

Қосылмай өзге балаға
Ойнаушы ем жалғыз далада.
Адамзат көнбей қала ма

Тағдырда тартқан табаққа.
Күн-түн демей ойнадым,
Ойынға тіпті тоймадым.
Барған сайын бойладым,
Қарамай ұйқы, тамаққа.[3.334.]

- деген жолдардың ұйқасы а,а,а,б; в,в,в,б түріндегі парсының мұрабба түріндегі өлеңіне келеді. Мұрабба сөзі парсы тілінде тең бүйірлі төртбұрыш деген мағынаны білдіреді. Әр тамақтың дербес мағынасы бар мұндай шумақтардағы сөздер өзара мағыналық байланыс сақтап тұрады. Ақын қазақ әдебиетінде өзіне дейін болмаған жанрда жазған поэмасының құрылымдық ерекшелігінің де бірден көзге түсіп тұруын мақсат еткен.

Қорытынды бөлім.

Шәкәрім өлеңдеріндегі автобиографиялық жад пен автор ұстанымы ақын лирикалық тұлғасының болмыс-бітімінен тұтасып келіп, шығармашылық тұлғаның өзіне ғана тән бет-бейнесін жасайды. Ақын өмір сүрген тарихи кезең ерекшелігі мен біте қайнасып өрілген ақындық тұлға өз ұстанымын тапқан. ақынның басты ұстанымы ар, адамгершілік, ұлыты мен халқыны адал қызмет ету.

Әдебиеттер :

1. Т.Шаңбай. Ұғым Мәдениеті .-Алматы: Раритет 2009. 352 б.
2. Ғ.Есім. Данышпан Шәкәрім. –Алматы: Атамұра. 2008. 336 б.
3. Шәкәрім. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы.1988. 560 б.
4. Шәкәрім. 2 томдық шығармалар жинағы. 2-том. –Алматы: Жібек жолы. 2007. 624 б.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКОЙ ИСТОРИИ, КУЛЬТУРЫ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

С.Б. БУЛЕКБАЕВ

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. Факультет международных отношений, Кафедра международных отношений, Казахстан, г. Алматы.

*Значение древних тюрок
в истории человечества было
огромным, но история этого
народа до сих пор не написана.*

Лев Гумилев

Түйіндеме.

О степени зрелости той или иной общественной науки можно судить в предельно общей форме по ее способности дать обоснованные ответы на три простых вопроса – что, как и зачем? В аспекте истории это, видимо, будет звучать так: о чем писать, как писать и для чего писать? В контексте этих вопросов, совершенно очевидно, что для глубокого и объективного изучения истории необходима серьезная теоретико-методологическая база, которой, как известно, предметно занимается философия. Размышляя над этими вопросами, невольно вспомнишь классификацию историй, данную И. Гегелем. Это: эмпирическая история, теоретическая история и философия истории. Задачи каждой истории вполне конкретны. Особенно первой и второй. Что касается философии истории, то для многих они не всегда ясны. Поэтому напомним читателям основные задачи, которые ставятся перед философией истории. Это: обобщение исторического процесса; сведение отдельных «историй» в единую всемирную историю; отыскание смысла истории; методология исторического познания.

Ключевые слова: культура, история, исторический процесс, методология исторического познания

Abstract.

The degree of maturity of this or that social science can be seen in a very general form, by its ability to give sound answers to three simple questions - what, how and why? In an aspect of the history of it, apparently, it will be: what to write, how to write and what to write? In the context of these issues, it is clear that for deep and objective study of history requires a serious theoretical and methodological framework, which, as you know, has been the philosophy of subject. Reflecting on these questions can not help remember the classification of stories, this I. Hegel. These are: an empirical history, theoretical history and philosophy of history. The objectives of each story is quite specific. Especially the first and second. With regard to the philosophy of history, for many, they are not always clear. Therefore, we will remind readers of the main tasks that are put in front of the philosophy of history. These are: the generalization of the historical process; the reduction of the individual "stories" in a unified world history; the search for the meaning of history; methodology of historical knowledge.

Key words: *Culture, history, historical process, the methodology of historical knowledge*

Özet

Sosyal bilimler bu ya da bu olgunluk derecesi üç basit sorulara ses cevap vermek yeteneği ile, bir çok genel biçimde görülebilir - ne, nasıl ve neden? bunun tarihin bir yönüyle, görünüşe göre, bu olacak: yazmak için ne, nasıl yazmak ve ne yazılır? Bu konuların bağlamında, tarihin derin ve objektif çalışma için bildiğiniz gibi, konunun felsefesi olmuştur ciddi kuramsal ve metodolojik çerçeve gerektirir açıktır. Bu soruların yansıtan hikayeleri sınıflandırılmasını, bu I. Hegel hatırlamanıza yardımcı olamaz. Bunlar şunlardır: ampirik bir tarih, teorik tarih ve tarih felsefesi. Her hikayenin hedefleri oldukça özeldir. Özellikle birinci ve ikinci. Tarihin felsefesi açısından, birçok kişi için, onlar her zaman açık değildir. Bu nedenle, biz tarih felsefesi önüne konur ana görevlerinden okuyucuları hatırlatacaktır. Bunlar şunlardır: tarihsel süreç genelleştirilmesi; birleşik bir dünya tarihinde ayrı "hikayeleri" azaltılması; Tarihin anlam arayışı; tarihsel bilginin metodolojisi.

Anahtar Kelimeler: *kültür, tarih, tarihsel süreci, tarihsel bilginin metodolojisi*

Такой подход дает возможность более обобщенно рассмотреть проблемы тюркской истории и более четче обозначить: во-первых, роль тюрков и казахов во всемирной истории; во-вторых, выявить вклад тюрков в мировую культуру и

цивилизацию; в-третьих, дать научно-обоснованное понимание культурного единства тюркских народов; в-четвертых, обосновать необходимость тюркской консолидации в условиях становления многополюсного мира; в-пятых, показать, что и казахи, как часть тюркской семьи, по историческому праву занимают свое законное место во всемирной истории.

На наш взгляд, открываемый в последние годы огромный пласт новых фактов и материалов о тюрках, позволяет сделать, по меньшей мере, два вывода: первый – это то, что тюрками была создана великая, вполне самобытная и самодостаточная цивилизация, которая, как выясняется сегодня, в силу ряда идеологических и политических причин не была оценена в должной мере. Второй – новые сенсационные материалы, выявленные в последние десятилетия по тюркской истории, культуре и цивилизации, это лишь небольшая, лишь видимая часть айсберга. Основное все еще скрыто от науки. Оно ждет своих исследователей.

Сегодня на основе многочисленных фактов и открытий уже выявлено, что «в течение многих веков Центральная Азия была котлом-генератором, в котором формировались многие современные народы. Котел периодически закипал, и племена выплескивались за пределы региона, за пределы Степи, стирая старые границы, образуя новые государства, новые народы, новые синкретические культуры. В историческом масштабе такая контактность, отсутствие локальных географических границ способствовали прогрессу, расширению знаний, глобализации мышления. Начиная с эпохи бронзы и арийского расселения, настоящая кочевая жизнь бурлила и пульсировала в Степи не как окраина, а как один из центров мирового порядка» [1, с.148].

К этому можно добавить то, что Тюркский мир, контролируя огромную территорию между Востоком и Западом, связывал культуры и цивилизации стран Шелкового Пути. На этом пути происходило неизбежное соприкосновение, взаимодействие и взаимообогащение самых разнообразных культур и традиций.

Закономерным результатом был своеобразный культурный синтез, включавший в себя как единство стиля мышления и восприятия мира, так и разнообразие форм его проявления. Именно в Центральной Азии и Степи возникло такое явление мирового порядка, как Восточный Ренессанс. Тюркские народы были в числе главных его основателей и творцов. Говоря о восточном Ренессансе, мы имеем в виду таких замечательных тюркских, арабских и персидских ученых и поэтов, как аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн-Сина, Бируни, Рудаки, Фирдоуси, Баласагуни, Хорезми, Туси, Омар Хайям, Хафиз и других, вошедших в пантеон мировой культуры [2, с.145].

Об огромном вкладе тюрков в мировую цивилизацию пишут как зарубежные, так и отечественные ученые. Мы приведем высказывания лишь трех известных историков и археологов. В частности, точку зрения известного российского археолога Е.Е. Кузьминой: «Андроновские племена на протяжении эпохи бронзы играли выдающуюся роль в Евразии. Именно ими были совершены важнейшие инновации в культуре, в области металлообработки и транспорта, и именно они установили широчайшие культурные связи не только с западными пастушескими племенами вплоть до Дона и Днепра, но и с северными охотниками Сибири, и с восточными народами Китая, способствуя распространению в Поднебесной империи бронзы, коней и колесниц» [3, с. 358].

Созвучно с этим мнение и казахстанского археолога А. Нарымбаевой об Аркаиме: «Уникальность Аркаима заключается в том, что он не укладывается в традиционные представления о низком уровне развития местных культур бронзового века на территории урало-казахстанских степей. Оказалось, что Древний Туран не был задворком истории и античного мира, а был одним из центров, очагов мировой цивилизации» [4, с. 9].

И наконец, слова известного отечественного историка Ж. Артыкбаева: «Невозможно воссоздать всемирную историю без центральной зоны, где тысячелетиями вырабатывались основные понятия священных человеческих ценностей и матрица действия этих ценностей – само человеческое общество. К сожалению, в самом начале формирования и становления современных гуманитарных наук традиционный миропорядок был уничтожен. Быстрое распространение западной цивилизации завершилось политическим крахом и территориальными уступками пастушеских народов. XVIII в. стал периодом окончательного крушения гегемонии кочевников Евразии, их захвата и порабощения. Китай с востока, а Россия с запада захватили огромные степные просторы, служившие в течение многих тысячелетий центром мирового порядка». Вот именно – «в течение многих тысячелетий...» возможно даже не с эпохи бронзы, а еще раньше [5, с.27]. Короче говоря, «во времена тюркских каганатов, сельджукских завоеваний Ирана и Малой Азии, тюрко-монгольской империи Чингисхана, Османской империи – тюркский мир, тюркская политика, тюркский язык и тюркское влияние были определяющим фактором мировой политики на значительной части Евразийского материка» [1]. Другими словами, в современном облике Центральной Азии и Евразии, лежат достижения и традиции тюркской цивилизации. Однажды возникнув на степных просторах Центральной Азии и Евразии,

тюркский мир стал составной политической истории всего человечества» [6, с.34]. Список ученых, раскрывающих тюркский вклад в мировую сокровищницу культуры, пополняют ученые с блестящими именами: Эрнст Добльхофер, Садри Максуди, Лев Гумилев и др.

Известный историк М. Козыбаев, исходя из идей Л. Гумилева, пишет о том, что «одним из существенных признаков цивилизации является письменность. Он отмечает наличие письменности уже у прототюрков, то есть гуннов: «В 245-250 годах китайский посол Кан тай совершил поездку в Фунан (сов. Кампучия) и записал в своих воспоминаниях: «...у них, у кампучийцев, есть книги, они хранят их в хранилищах архивов. Их письменность похожа на письменность хуннов...». Если у хуннов не было письменности, то с чем бы сравнивал китайский посол Кан тай фунанскую письменность?» [7, с. 226].

Здесь нужно особо отметить, что важнейшим достижением тюркского народа было создание впервые в истории человечества письма, в том числе и алфавитного, основанного на звуковом принципе. Алфавитная письменность дала возможность фиксировать речь по звуковому способу с помощью минимального числа легко и быстро запоминающихся знаков-букв. Находка тюркской письменности была столь ошеломляющей научной сенсацией, что великий Эрнст Добльхофер писал о тюрках: «Они происходят из области, являвшейся для всех западных культур “потусторонним миром», из самого сердца Азии, и принадлежат народу, о котором мы долгое время совершенно ничего не знали, да и теперь еще знаем чрезвычайно мало, – вот почему они и представляют интерес... Мы и сейчас не можем равнодушно относиться к языку древнетюркских памятников... Выросший в постоянном общении с древними культурными народами, этот народ в VI веке стоит на поразительно высокой ступени развития» [8, с.332-333].

Согласно мнению выдающегося ученого-тюрколога Садри Максуди, одного из первых писавшего об истории и праве тюрков, наличие письменности и развитость языка прототюрков, говорит нам о том, что уровень их материальной культуры и организации общества был в то время, видимо, более развитый и более высокий по сравнению с другими сообществами. Вероятно, прототюрки первыми в мире освоили массовое скотоводство и кочевой образ жизни с использованием одомашненной лошади.

Эти, для того времени, революционные навыки позволили прототюркам вести очень динамичный образ жизни, контролировать огромные территории, а, значит,

владеть самой широкой информацией о соседних территориях, воевать с ними, собирать с них колоссальные материальные ценности.

Главная ценность цивилизации того времени, по мнению тюрколога С. Максуди, заключалась не в создании какой-либо пирамиды или великой стены, а в умении организовывать большие массы людей в развитые кочевые сообщества с большими познаниями о широком окружающем мире. Все это привело к более раннему, по сравнению с другими народами, формированию довольно совершенного и устойчивого языка [9, с.7].

Сегодня можно смело утверждать, что современный мир вновь открывает для себя тюркскую Вселенную, бывшую долгое время забытой в силу ряда идеологических и политических причин.

Современный мир с удивлением открывает для себя и тот факт, что тюрки привнесли огромный вклад в различные области человеческой деятельности. В частности, открыли человечеству Великий Шелковый путь – трансконтинентальную магистраль, соединившую великие культуры Востока и Запада. Они синтезировали культуру «степь-город». Степная цивилизация дала миру богатейшее искусство звериного стиля. Она также была древнейшим центром металлургии. Тюрки привнесли в мир систему государственного управления. Она прошла апробацию и в Тюркском каганате, и в государстве кипчаков, и в Монгольском улусе, и в Российской империи, и в Казахском ханстве. Степная цивилизация дала миру, отмечал с гордостью и восхищением Ч.Ч. Валиханов, «архитектуру погребальных сооружений, выдающиеся памятники с руническими надписями, богатейший эпос, не уступающий творениям Гомера» [10, с.193-194]. Можно уверенно говорить, что многие достижения и традиции древней тюркской цивилизации положены в основу современного облика восточных и европейских цивилизаций. Другими словами, она задала стартовые условия для развития многим другим культурам и цивилизациям, в первую очередь – европейской. Иначе говоря «тюркский мир, возникнув на степных просторах Центральной Азии и Евразии, стал составной частью политической истории всего человечества» [6, с. 34-35].

Действительно, Тюрки не раз меняли судьбы мировой истории и политики своими историческими деяниями и завоеваниями. Так, прототюрки-гунны в V веке н.э., разгромив Западную Римскую империю, завоевали всю Европу. Они, как известно, расселились в Англии (саки) и во Франции (бургунды), в Германии (бавары, саксонцы) и в Венгрии (кыпчаки, мадьяры), в Болгарии (образование тюрками под

предводительством хана Аспаруха государства Болгария) и в Украине, бывшей с древнейших времен окраиной тюркских владений [11, 458].

Однако, несмотря на огромный вклад тюрков в мировую историю, культуру и цивилизацию, их роль и место по существующей классификации цивилизаций не отмечены в должной мере, не оценены по достоинству. В имеющей литературе они растворяются в понятии или кочевой (номадной) или арабо-мусульманской цивилизации. Почти все известные европейские ученые, исследующие проблему цивилизации, такие как О. Шпенглер, Н.Я. Данилевский, А. Тойнби, С. Хантингтон и многие другие, отказывают тюркам в праве на обладание самостоятельной цивилизацией.

Такой вывод – закономерный результат исходных теоретико-методологических и мировоззренческих оснований западной общественной науки, европоцентризма и великоросской идеи, сложившихся в годы колониальных завоеваний. Они до сих пор оказывают известное влияние на исследования в различных областях тюркологии.

Сегодня перед тюркскими обществоведами, в первую очередь историками, встала задача разработки глубоко продуманной, научно обоснованной концепции общей истории и культуры тюркских народов. В ней необходимо обозначить место и роль каждого из тюркских народов.

Отмечая вклад тюрков, выдающийся ученый XX века С. Максуди писал: «Наши предки создали великую цивилизацию. Такого культурного потенциала, как в тюркском народе, нет ни в каком другом народе. Мы можем утверждать это перед всем миром» [9, с. 2].

Если действительно то, что тюрки создали великую цивилизацию, то очень важно теперь философски осмыслить и сам феномен «тюркская культура и цивилизация» как самостоятельное и самодостаточное, а не растворенное сознательно европоцентристскими учеными в понятии арабо-мусульманской цивилизации.

Для этого необходимо представить методологию исследования в области тюркологии, снять шоры стереотипов и мифологий, сложившиеся за многие годы колониального развития. Эти стереотипы мышления в значительной степени определяют ментальность современного человека, его миропонимание и мировосприятие. И в этом плане уже есть серьезные наработки. Следует особо отметить работу профессора С.Ш. Аязбековой «Тюркская цивилизация» в системе цивилизационных классификаторов». На основе сущностных признаков автор убедительно и аргументировано определяет понятие «тюркской цивилизации», указывает причины, по каким в европейской науке до

сих пор отсутствует понятие «тюркской цивилизации». Позволим себе привести цитату из ее работы. Согласно автору: «Во многом это связано с тем, что первоначально, начиная с XVII века, цивилизационный понятийный аппарат был разработан в рамках западной общественной науки. В силу исторических реалий Западной Европы, ее доминирования в геополитическом пространстве, определяющим началом понятия «цивилизация» выступала сама Европа как носитель цивилизованности в противопоставлении остальному миру как миру внеевропейских народов, которые были «неисторическими» либо «отсталыми». Конечно, в этом процессе свою роль сыграла общераспространенная концепция графа де Габина, согласно которой только нордический человек был поставлен на цивилизационный пьедестал. Поэтому в понимании исследователей XVII–XX вв. цивилизационное развитие человечества зачастую связывалось с Европой и оседлыми письменными культурами, а важными составляющими самого понятия все же выступали государство, письменность, материальные основания и связанные с ними экономические отношения.

Что касается тюркского мира, то он был совершенно иным. Имея в своей основе доминирование кочевого способа жизнедеятельности, он воспринимался многими исследователями как некий хаотичный набор племен, не имеющий ни истории, ни государственности, ни культуры. Кроме того, Европа только в XX веке смогла ознакомиться с древнейшей Орхоно-Енисейско-Таласской тюркской письменностью. Незнание письменных источников, а, возможно, и память о военной экспансии тюрков-номадов, страх и ужас, которые они вызывали, – все это, вероятно, способствовало тому, что на подсознательном генетическом уровне произошло некое отторжение и тюркский мир был редуцирован западноевропейскими исследователями XVII–XX веков как мир дикости и варварства.

Не случайно поэтому, понятие «тюркская цивилизация» отсутствует в описаниях таких исследователей XVIII–XX веков [12, davaiknam.ru/text/s-sh].

Сегодня при написании отечественной истории необходимо акцентировать внимание на ее конкретных свершениях и достижениях, поскольку тюрки, как справедливо говорил великий индус Джавахарлал Неру, не только завоевывали другие страны, «не только разрушали, но и цивилизовали их». Более того, некоторые открытия прототюрков и тюрков можно оценивать как научно-техническую революцию своего времени. Здесь имеется в виду: domestикация животных, в частности приручение ими лошади, изобретение седла, стремени и удила, бронежилетов, вооружений; постройка колесного транспорта; открытие меди, новых сплавов бронзы и железа;

развитие коневодства и формирование нового рода войск – кавалерии; создание великих империй: гуннской, тюркутской, хазарской, тюрко-монгольской, османской; использование новых типов холодного оружия; возникновение тенгрианской религии; прокладка трансконтинентальных торговых путей и первой Всемирной Торговой Организации «Шелковый Путь»; рождение рунической письменности; распространение 12-тилетнего животного календаря; устные поэтические шедевры жырау, – вот далеко не полный перечень подводной части исторического айсберга степных скотоводов [1, с.143].

Особо отмечаем, что тюрки впервые в мире придумали технологию плавки железа, которая используется во всем мире и поныне. Они додумались железную руду не выжигать, а плавить в горнах, последовательно получая чугун и сталь. Это давало колоссальную выгоду и увеличивало выход металла. Железо стало не драгоценностью, а промышленным металлом. С этого периода, согласно Мурату Аджи, начинается новая эра в истории развития человечества [13, с.190].

По общему признанию выдающихся ученых-обществоведов, тюркская система и форма государственного и административного устройства и управления для своего времени была более совершенной и более развитой, чем у других народов.

Этим, по-видимому, объясняется и феномен «долговечности» существования огромных тюркских государств, «секреты» их управления огромными империями и многочисленными народами. Секрет относительной долговечности тюркских империй, помимо других причин, связан также и с толерантностью тюрков. Они всегда стремились к тому, чтобы самые разные народы жили вместе, в гармонии, оставляя им, правда, под своей централизованной и до предела деспотической властью, их идентичность, язык, культуру, религию, а часто и правителей. Их толерантность изначально проистекала из особенности тюркской философии, из их понятия государства, тюркского управления народами. «Взойдя на вершины власти, благодаря праву завоевателя, они не гнушались обращаться за помощью к вассалам, когда те были более цивилизованными, чем они сами, и часто доверяли им важные дела; они также не стеснялись заимствовать у них то, что могло быть полезным: иногда технику, иногда образ жизни, иногда религию или язык» [14, с. 7]. Серьезное влияние на тюрков оказали культуры Китая и Ирана, которые в то время были выше тюркской. И тюрки многому у них научились. В тоже время, тюрки, согласно Льву Гумилеву, – он это всегда особо подчеркивал, – сумели создать более сложные и более совершенные для своего времени формы общественного бытия и социальные институты. Это: эль,

удельно-лестничная система, иерархия чинов, кочевая демократия, налоговая система, денежное обращение, военное искусство, воинская дисциплина, дипломатия, книгопечатание и т.д [15, с. 7].

Отмечая историческую роль татаро-монгольской экспансии, английский историк Ховарт пишет следующее: «У меня нет сомнений, что искусство печати, морской компас, огнестрельное оружие и многие другие детали социальной жизни были не открытием Европы, а импортированы при посредстве монгольского влияния с Дальнего Востока» [17, с.13].

Нельзя забывать о том, что тюрки в ходе своих завоеваний несли с собой элементы цивилизации завоеванных народов, в частности Ирана, Китая, их культурные, технические и иные новшества. Посредством Великого Шелкового Пути они соединяли культуры Востока и Запада и сами, соответственно, испытывали на себе их мощное влияния и воздействие.

При написании тюркской истории, важно помнить, что любое сложное явление, тем более события прошлого, нужно рассматривать с разных сторон: в частности, что положительного привнесли тюрки в мировую культуру и цивилизацию? Что касается негативного в истории, то в этом недостатка нет. До сих пор в официальной историографии западной и российской науке история тюрков в основном рассматривалась с позиций европоцентризма или русскоцентризма, как правило, негативно. Это была история завоевателей-кочевников, которые лишь грабили и разрушали их страны и их культуру. Якобы, по вине тюрков они, мол, отстали в своем развитии.

Методологически ошибочно также рассматривать историю тюрков с точки зрения основных европейских понятий и представлений: весь быт, экономика, способ хозяйствования, форма государственности древних тюрков существенно отличались от европейских. Специфика и особенность становления европейских государств, их культуры формировались в иных условиях и обстоятельствах, чем в кочевых государствах.

К тому же, Европа вырвалась вперед лишь триста лет назад, представляя до этого собой множество мелких княжеств и государств, бесконечно воевавших между собой. Уровень развития материальной и духовной культуры европейских государств был заметно ниже восточных и среднеазиатских стран. Триста лет – это лишь краткий миг в истории. Вполне обосновано мнение Мурата Уали: «300 лет упадка это менее 5% от более чем шеститысячелетней истории освоения и проживания народов на

территории степей. Даже если учитывать только период кочевничества, возникший около 3000 лет назад, то период упадка составит порядка 10% т.е. около 90% исторического времени. Кочевники (а до них степняки - скотоводы) господствовали в Евразии [1, с. 143].

Раз мы пишем, что способ кочевого производства, их условия жизни, их тип государства возникли в других условиях и на других основаниях, обусловленных их общественным бытием и способом их жизнедеятельности, то при оценке тюрков в мировой истории должны быть учтены эти обстоятельства. Это – во-первых. Во-вторых, надо помнить о том, что историю в основном писали историки завоеванных тюрками народов, которые испытали унижение и оскорбление от своих завоевателей-тюрков. Поэтому их описание и их оценка тюркских достижений были не объективны. Они сводились, как правило, к тому, чтобы показать тюрков дикими и жестокими грабителями и варварами, к тому, что тюрки повинны в том, что они отстали в своем развитии.

На деле, согласно военным историкам, тюрки всегда побеждали своих врагов в силу более совершенного воинского искусства, то есть более лучшей, чем у противников военной тактики и стратегии. Кстати, военный опыт тюрков, изучался и был использован другими армиями, в частности, прусской и российской. Правда, под своими названиями. Они использовали гибкость и изобретательность своего мышления, проявляя их во многих ими выигранных сражениях и завоеваниях. Тюрки также побеждали за счет более лучшего для того времени вооружения. Например, кривой сабли, которая является более эффективной в бою, чем европейский меч. У тюрков было хорошо налажено производство стрел с металлическим наконечником. Они изобрели складной лук. Особой тренировкой определенных групп мышц они добились увеличения большего расстояния полета стрелы до 700 метров и пр.

Тюрки побеждали за счет организованной разведывательной службы. Она до сих пор считается не превзойденной. Таким образом, слагаемых победы тюрков много. И сводить их завоевания лишь к грабежу и жестокости неверно и несправедливо как с научной, так и с моральной стороны. Уместно спросить, завоевание какого великого полководца было гуманным? Александра Македонского? Юлия Цезаря? Наполеона? Все их завоевания сопровождалось необычайными жестокостями. Тогда почему эти завоеватели украшаются эпитетом «великий»? И почему тюркские полководцы, чьи завоевания значительно превосходят европейские как по величине завоеванных территорий и количеству стран, так и по выигранным сражениям, заслуживают эпитеты

«жестокий», «беспощадный», «кровожадный»? И в первую очередь, всегда упоминают Чингисхана и Тамерлана? При писании деяний европейских полководцев, как правило, указывают в основном на положительные аспекты их завоеваний, в то время, как у тюркских полководцев мы видим только отрицательные. Но тюркские завоеватели были не хуже и не лучше других. Они строили столько же, сколько разрушали. Как могли, они устанавливали порядок и управление в завоеванных странах. Судя по тому, что их правление существовало столетиями, можно думать, что они были неплохими правителями.

Тюркская культура и цивилизация вполне самодостаточны. Однако, определенные виды тюркской культуры в силу кочевой специфичности, по мнению Л.Н. Гумилева, были не такими долговечными, как, например, у оседлых народов. В силу своей специфики, то есть преимущественно кочевого характера, они меньше сохранились в виде городских строений, дворцов, храмов и т.д. Поэтому о кочевой культуре следует говорить как об особой культуре и особой специфической цивилизации, совсем не похожей на остальные, но сыгравшей свою особую роль в мировой истории.

Абсолютно прав Л.Н. Гумилев, когда говорит: «Пора прекратить рассматривать древние народы Сибири и Центральной Азии только как соседей Китая и Ирана. Надо, наконец, сделать практический вывод из того бесспорного положения, что их история и культура развивались самостоятельно» [19, с.115].

На наш взгляд, следует также уточнить понятие арабо-мусульманской или исламской культуры и цивилизации, которая имеет хождение в современном научном обиходе и литературе. В этом понятии затушевывается, или, вернее, не указывается, не обозначается его тюркская составляющая. Современные исследования показывают: тюркский вклад в мировую сокровищницу ничуть не меньше, а может быть больше арабского. Особенно в период, так называемого мусульманского Ренессанса. Он должен быть отмечен так, как, к примеру, отмечается в мировой литературе «персидская классическая поэзия». Здесь вопрос не в умалении арабской культуры, которая, вне всякого сомнения, внесла свою лепту в мировую культуру и цивилизацию, особенно в европейскую. Речь идет лишь о тюркском вкладе, о его составляющей в понятии арабо-исламской цивилизации, об исторической, точнее, научной справедливости.

На наш взгляд, для восстановления исторической справедливости, которая сознательно и долго принижалась европоцентристски ориентированными учеными,

необходимо сделать больший крен в сторону описания ее великих свершений и достижений, а не только их упущений и недостатков. Такой подход при современном положении тюркской истории не субъективизм, не натяжка. Он исходит из философии равновесия и гармонии, то есть двух великих начал (инь и янь), двух противоположностей, которые закономерно сменяют друг друга: существовавший долгое время перекокс, односторонность и тенденциозность европоцентристского и великорусского взглядов на тюркскую историю сегодня требуют преодоления. Нельзя забывать, что всякая история, как правило, пишется с точки зрения интересов, целей и задач того или иного государства. Эта наука всегда была таковой. Это – аксиома. Поэтому «не надо быть святее Папы Римского». Отмечая обусловленность исторического знания запросам времени, В. Гете писал: «В наши дни не остается никакого сомнения в том, что всемирную историю время от времени придется переписывать. Подобная необходимость проистекает не вследствие того, что со временем выявляются все новые и новые события, а оттого, что появляются новые взгляды, побуждающие передового человека нового времени занять такую точку зрения, с которой он мог бы совершенно по-новому видеть и оценивать прошлое» [14, с. 5]. Подобную же мысль высказывает и А. Тойнби: «В каждую эпоху в любом обществе изучение и познание истории, как и всякая иная социальная деятельность, подчиняются господствующим тенденциям данного времени и места» [18, с. 184-185].

Поэтому переписывание истории нельзя воспринимать только как субъективизм. Это обычная практика для науки, субъективность – это неустранимая особенность человеческого познания, вполне убедительно доказанная историей познания.

Список литературы:

- 1- Уали М. Тюркские мотивы. Алматы: «Галым», 2009. – С. 145.
- 2- Касымжанов А.Х. Пространство и время великих традиций. Алматы: Қазақ университеті, 2001. – с.145.
- 3- Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. Актобе: ПринтА, 2008. – 358 с.
- 4- Нарымбаева А.К. Аркаим – очаг мировой цивилизации, созданный прототюрками: науч. Изд. 2-ое изд. – Алматы, 2007. – С. 9.
- 5- Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). – СПб.: Мажор, 2005. – С. 27.

6- Мажитов С.Ф. Тюркский мир в историческом и цивилизационном пространстве Востока и Запада. Сб. материалов международного научного симпозиума. Өркениеттер диалогындағы түркі элементінің ролі. – Алматы: МСӨИ, 2009. – С. 34.;

7- М. Козыбаев. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). Алматы: Ғылым, 2006. – С. 226.

8- Добльхофер, Эрнст. Знаки и чудеса. – М., 1963. – С. 332-333.

9- Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Перевод с турецкого языка Рафаэля Мухамметдинова. – Казань: Изд-во «Фэн», 2002. – С. 7.

10- Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения в 5 тт. Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С. 193-194.

11- Хрестоматия по западноевропейской литературе. Литература Средних веков. М.: Учпедгиз, 1938. – 458 с.

12- Аязбекова С.Ш. “Тюркская цивилизация” в системе цивилизационных классификаторов //Альманах «VIA EVRASIA», 2012, 1, Болгария. davaiknam.ru/text/s-sh.

13- Аджи М. Азиатская Европа. – М.: АСТ, 2008. – С. 190.

14- Рахманалиев Р. Империя тюрков. История Великой цивилизации. Рипол классик. – Москва, 2013. – С.7.

15- Гумилев Л.Н. Древние тюрки /Л.Н. Гумилев. – М.: ООО АСТ», 2004. – С.7.

16- Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. Т. I. М., 1977. – С. 40-41.

17- Георгий Вернадский. Монголы и Русь. М.: Изд-во «Ломоносов», 2011. – С. 54.

18- Тойнби А.Дж. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – с. 184-185.

19- Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – с. 115.

20- Гете И.В. Философские письма. Цитируется по изданию: Рахманалиев Р. Империя тюрков. История Великой цивилизации. Рипол классик. – Москва, 2013. – С.7.

**ОТРАЖЕНИЕ ДУХОВНО – НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ
КАЗАХСКОГО НАРОДА В ОБРАЗЦАХ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА (на
примере Восточно – Казахстанской области)**

Г. Ф. Ахметовна

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, Казахстан,
г. Семей

Түйіндеме

В данной статье рассматриваются история происхождения и художественные особенности афористических выражений, ставшими образцами фольклора и отражающих духовно – нравственные ценности казахского народа.

Ключевые слова: бии, фольклор, ораторское искусство, духовность, казахская культура

Abstract

This article is about the history of the origin and artistic features of aphoristic phrases, which became the folklore samples and reflect the spiritual and moral values of the Kazakh people.

Keywords: biys, folklore, eloquence, spirituality, Kazakh culture

Введение. Казахская история немало рассказывает о наших предках, известных исторических личностях: вождях племен, биях, сказителях, общественных и государственных деятелях, внесших огромный вклад в развитие казахского народа и повлиявших на исход будущего истории. Бии составляли чрезвычайно влиятельную группу казахского общества, от которой во многом зависела прочность положения степных ханов.[1]

Известно, что у каждого рода, в каждом ауле были свои, особо почитаемые и уважаемые народом, наделенные даром красноречия бии и судьи. Так постепенно в казахском обществе формировалась традиция с особым трепетом и почтительностью прислушиваться к решению биев. Это, в свою очередь, повлияло на развитие ораторского искусства, ведь, чтобы успешно решать конфликтные ситуации, бий должен был в совершенстве овладеть искусством красноречия, быть остроумным, знатоком фольклора, держать в памяти меткие и мудрые афоризмы. Как видим,

ораторское мастерство выявлялось не только на веселых праздниках и ярмарках или во время поэтических состязаний – айтысах.

Исключительная роль личностей биев в казахской истории, а также характеристика их жизнедеятельности дана в художественных произведениях, рассматривалась в научных исследованиях Ш. Кудайбердиева, М.- Ж. Копеева А. Байтурсынов, Х.Досмухамедова, А.Букейханова, М.Ауэзова, А.Кекильбаева, А.Нысаналы, С.Сматаева, Б.Адамбаева, Н.Турекулова, С.Даутова, С.Негимова и др.

Основная часть. Многими учеными и путешественниками особо отмечалось богатство и выразительность выступлений биев, акынов. Так, известный польский ученый А.Янушкевич в книге «Записки о путешествии в казахскую степь» отмечает: «Аягуз... я аплодировал степным златоустам, которые слыхом не слыхивали о Цицероне и Демосфене! акыны, не умеющие ни читать, ни писать, раскрыли передо мной все свои таланты. Их сказания в стихах близко подошли к моей душе, тронули струны сердца, расположили к себе. Что, и они являются дикарями? Разве есть народ, которому суждено быть лишь пастухами? Нет-нет! Сокровенная истина! Народ, которого Всевышний одарил таким талантом, не должен оставаться вне цивилизации, его дух со временем взберется ввысь над казахской степью и будет светить вовсю! ...» [2, с.247]

Территории современных Жарминского, Аягузского, Таскескенского районов Восточно – Казахстанской области известны тем, что на этих землях издавна проживали представители ветви сыбан большого рода найманов. Именно из колена племени Жангобек этого рода вышел ряд знаменитых биев, мастеров красноречия: Актайлак Байгараулы, -один из знаменитейших людей XVIII — начала XIX веков, последователь легендарных Толе би, Айтеке би, Казыбека би, его отец Байгара бий Куттыбайулы (1699 - 1775) -бий, акын и оратор, его дед - бий Куттыбай, направленный в 1760 году в качестве первого казахского посла в Пекин с почетной дипломатической миссией ханом Абылаем и другие.

Актайлак бий остался в памяти современников не только как справедливый, беспристрастный судья, но и как неизменный победитель айтысов – состязаний биев и акынов, автор целого ряда исполненных философских размышлений жыров, поражающих новизной интерпретаций и сочностью красок гаклий (назиданий), а также многочисленных толгау (размышлений), удивительных по своей глубине и характеру суждений. Актайлак бий приобрел популярность в народе тем, что создал своеобразный поэтический кодекс ведения судебных разбирательств, который был представлен

следующим образом: *Ответственное дело - решай с народом, трудное - решай умением; Хорошо обдумав запутанное дело, окончательное решение прими назавтра; Любой спор решай честно и правдиво; Решай так, чтобы у сородичей не возникало вопросов; и другие.* Не случайно бытовало утверждение: «Если не можешь принять верное решение, обратись к Актайлаку». [3, 174]. Байгара бий, отец Актайлака, воспитывался в образованной среде, и, следуя традициям предков, рано начал участвовать в управлении. С ранних лет он прослыл человеком большого ума, святости, защитником обездоленных и был широко известен как справедливый, беспристрастный судья. Судил и учил изустно, проводя свои процессы исключительно в форме стихотворной импровизации - толгау. В своем творчестве затрагивал сложные проблемы бытия, воспитания нового поколения, общественных и социальных взаимоотношений. В народе стал широко известен как неизменный победитель айтысов - состязаний биев и акынов, как автор целого ряда философских размышлений - жыров. Был воспет в стихах акынов Д. Бабатайулы и А. Найманбайулы как защитник вдов и сирот. Кроме того, имя Байгары бия упомянуто в айтысе Биржана и Сары, где подчеркивается его огромная популярность в народе.

Дед Актайлака - Куттыбай бий - оратор и дипломат, прозванный в народе «Ку Дауысты» или «Лебединогосый» (Златоуст). Его отцом был Нарынбай бий — также известный в казахской степи государственный деятель, оратор, бек (правитель) Ташкента. Народ любовно называл его Нар дауысты Нарынбай (имеющий голос одногорбого верблюда - нара), подчеркивая тем самым мужественность, силу, ораторские способности этого человека. Отцом Нар дауысты Нарынбая, в свою очередь, был знаменитый акын Тобек. Тобек, как и его отец – известный оратор Байкошкар, отличались даром красноречия, стремлением отстаивать интересы народа, умением примирять межродовые скандалы и конфликты [4,142]. И таких людей в казахской степи было немало.

Деятельность биев как нельзя лучше отражают дошедшие до нас устойчивые выражения, ставшие афоризмами, фразеологизмами. Со временем они стали приобретать новое звучание, наполняться новым смыслом. Предание сохранило речь Казыбека бия, обращенную к джунгарскому правителю: *«Мы - казахи, в степи пасем скот. Никому не угрожаем, мы - мирный народ. Чтоб счастье и удача не покинули нас, чтобы враг невзначай не ринулся на нас, мы держим копье наготове и знаем цену доброго слова. Мы - народ, верный в дружбе, мы гостеприимны и щедры, а в грозный час, когда это нужно, ханские юрты обрушим мы! Сын, рожденный от достойного*

отца, никогда рабом не станет. Дочь, рожденная честной матерью, рабыней не станет. Мы вольные люди, дети степи, сыновей и дочерей своих в неволе содержать не станем. Вы, калмыки, отчаянный народ, но в честном бою мы вам не уступим. Если вы железо, мы расплавим вас. Мы за мир, не за вражду, коль надо - схлестнемся в открытом бою. И клинком, и мечом отстоим свою честь. И храбрых джигитов в степях не счесть. Ты - леопард, я - лев. Ты- скакун, я - горный сокол. И спуска вам не дадим. С добром пришли - добром ответь! Не хочешь мира - получишь войну!» [5, 231]

По своему содержанию выступления степных ораторов, биев или мудрых старейшин касались, как отмечает Б. Адамбаев, земельной, имущественной, скотоводческой, сиротской и моральной сторонам человеческой жизни. [6, 154.] Многие из выражений стали фразеологизмами. Рассмотрим их подробнее:

-Фразеологизмы, связанные с земельно – территориальными вопросами: - *О чем еще можно мечтать, если дома есть Шон, а в степи -Шорман?- Место, где биш принимают решение сообща ; и т.д.*

-Фразеологизмы, связанные с скотоводческими вопросами: *В горах – Сасан, в низине – Коса;Все блага у Шаянбая; Кенгирбай вместо барана дает ягненка, вместо скакуна - обычную лошадь и т.д.*

Что касается выражения: «Кенгирбай вместо барана дает ягненка, вместо скакуна - обычную лошадь», необходимо обратиться к истории. Между родами керей и тобыкты участились случаи барымта (угон скота). На предложения представителей рода керей прекратить воровство скота, Кенгирбай отвечает: «Сначала верните мне земли, а я же верну ваш скот». Когда керей и люди племени Жобай дали согласие вернуть земли, Кенгирбай вновь стал упрекать посланцев – кереев в том, что они первыми начали захватывать его земли, и что вследствие барымта скот стал терять свое качество, терять свой вес. Отсюда и родилось выражение: : «Кенгирбай вместо барана дает ягненка, вместо скакуна - обычную лошадь», подчеркивающее находчивость Кенгирбая.

- Фразеологизмы, связанные с понятием —« күн» - «выкуп за убийство»: *У Тойке родился сын, для народа солнце взошло;*

Сын Тойке – кажи Акшайык проявил себя рассудительным и справедливым человеком в решении спорных вопросов, возникавших вследствие межродовых распрей. Даже известный ораторИргайбай был вынужден признать свое поражение: *Хоть и считаюсь я среди своих сородичей мастером слова, Но перед тобой, сын мой, склоняю седую голову,Словно старый верблюду, и ростом и умом сразу мал*

стал...Властвуй, будь хозяином этих земель, Стань вождем найманов – таково мое благословение. [7, 177]. С этих пор и бытует выражение: «У Тойке родился сын, для народа солнце взошло», подтверждая широко известный афоризм «Конь показывает себя в состязании, а оратор – в споре».

На тот факт, что жители ВКО сохранили в людской памяти имена биев, указывают отдельные выражения, до сих пор бытующие в народе: *Караменде би – достояние среднего жуза; Словно лев, готов вцепиться зубами, не боясь крови, готов защитить своих сородичей Кенгирбай би; Если за правое дело борешься – иди к Ускенбаю, если же сам не прав - обратись к Ералы; Устами Тана говорит мудрость, слушай ее; айыс говорит не спеша, но словом единым решает трудный спор и другие .*

Заключение.

Таким образом, бии оказывали личное воздействие на окружающих своим поведением, образом жизни. Рожденные в процессе деятельности, образцы творчества биев, их решения приобретали силу закона и выполняли регулирующую функцию. В итоге самобытная степная цивилизация, отмеченная неповторимыми особенностями, породила систему только ей присущих ценностей, сохранить и приумножить которые - долг каждого из нас.

Литература:

- 1 . Шешендік сөздер. – Алматы, 1990. – 166 б.
- 2 . Янушкевич А. Дневники и письма. Алматы: Жалын. 1979.)
3. Ref: www.tarih.spring.kz/ru/history/medieval/figures/aktaylak/
4. Садуақасұлы Ә. Тарихыңды танып біл. Алматы: Шартарап, 1996. – 295 б.
5. [http://ru.wikipedia.org/wiki/казыбек би](http://ru.wikipedia.org/wiki/казыбек_би)
6. Адамбаев Б. Халықданалығы. – Алма-Ата, 1976. – 160 б.
7. Жемчужины веков (Казахские фольклорные образцы в собрании В.В. Радлова). Алматы: Наука, 1994

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ «БЕСІК ЖЫРЫ» САЛТ-ДӘСТҮРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ, РУХАНИ-ТАНЫМДЫҚ БАҒЫТЫ

Есентай МАНАР

Ховда университетінің Баян-Өлгей аймағындағы филиалы, аға оқытушы,
Моңғолия, Баян-Өлгей

Түйіндеме

Мақалдада халықтық рухани танымдық тәрбиенің бірі – «Бесік жырының» Түркі халықтарының фольклор мұраларында негізі қалыптасқандығы қарастырылады. Кейінгі әдеби дамудағы би-шешендердің, акын-жыраулардың, кәсіби жазбаша әдебиеті шығармаларында көркемдік-эстетикалық қызмет атқарып келе жатқан «бесік жыры» (бата-тілек) жанрындағы үлгілердің үздіксіз қолданыста келе жатқанын айтылады.

Кілт сөздер: Түркі халықтары, бата-тілек, бесік жыры, лингвомәдениет, салт-дәстүр.

Özet

Makalede manevi terbiyenin bir parçası olan ninninin türk halklarının ağızdan gelen geleneklerinde önemli yer aldığını belirtiyor.

Gelişmiş edebiyatta konuşması, şairlerin yazılı eserlerinde yaratıcılığıyla yer alan ninni türlerinin eskimeden kullanıldığı kanıtıyor.

Anahtar kelimeler: Türk halkları, dilek, ninni, linguoculturological, gelenek.

Abstract

In this article one of the national spiritual- culture of the nations Cradle Song and its connection with folklore inheritance is studied. Recent (linguists) who are actively involved in literature development tell that “Cradle Song” is being used as aesthetic of their work.

Key words: Turkic nations, wishes, cradle song, lingua-culture, tradition.

Әрбір түркі халықтарының салт-дәстүрінің лингвомәдени, рухани-танымдық бағыты өте ертеден бастап қалыптасқан. Түркі халықтарының тұрмыс- салт жыры тақырып, мазмұн, түр, жанр жағынан өте ұқсас келеді. Ұлы ғұлама, дана Абай:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер денең.

Өмірдегі қызықтың бәрі өлеңмен,

Ойлансаңшы, бос қақпай, елең-селең, - деп бекер айтпаса керек. Туғанда дүние есігін ашатын өлеңіміз- бесік жыры. Түркі халықтарының лингвомәдени

құндылықтарының бір саласы, халықтың тұрмыс-салт жырларының көне түрлерінің бірі-бесік жыры. Дүниежүзі халықтарында бесік жырын айтпайтын халық кемде- кем десе де болады. Бүгінде, қолданыстан шығып, көне дүниелер қатарына еніп бара жатқан салт-дәстүріміздің бірі. Жас сәбидің алғашқы рухани танымының бастау алар көзі. Бесік жыры – енді ғана жарық дүниенің есігін ашқан сәбиге берілетін алғашқы ұлттық тәрбиеміз. Сәби шыр етіп өмірге келген күннен бастап ана мен бала арасында мейірімге толы, үзілмейтін байланыс орнататын да осы бесік жыры. Бесік жыры әр ұлтта әр түрлі аталғанмен, мақсаты, қызметі, мазмұн байлығы, поэтикалық құрылымы, әуені жағынан үндесіп келеді. Түркі халықтары өмірге келген сәбиге бесік жырын айтып, бесік жырының құдіретін ертеден бойына сіңіре білген. Бесік жырын әрбір түркі халқы ұлттық, рухани тәрбиенің кәусар бұлағы деп таниды. Туған еліне, жеріне деген сүйіспеншілік сезімінің қалыптасуы да бесік жырында жатыр. Себебі, бесік жырында халықтың төл тарихының, ауыз әдебиетінің, салт- дәстүрінің, мәдениетінің, халық даналығының, ұлттық тәрбиенің, ананың ыстық ықыласының көріністері бар.

Бесік жырының екі түрлі міндеті бар: сәбиді жұбату және сәбидің болашағы жөнінде ата-ананың тілегін білдіру.

“Әлди, әлди, шырағым,

Көлге біткен құрағым.

Жапанға біткен терегім,

Жаман күнде керегім...

Қоя ғой, бөпем, қоя ғой...”.

Тілеу-сәбидің зор болашағы, өмірден алатын орны туралы айтылады.

“Айыр қалпақ киісіп,

Ақырып жауға тиісіп,

Батыр болар ма екенсің?

Бармақтарың майысып,

Ою- өрнек ойысып,

Ұста болар ма екенсің?

Таңдайларың тақылдап,

Шешен болар ма екенсің?”

Бесік жырына халықтық сипат, дәстүрлі идеализация, оптимизм тән. Өлең өлшемі жағынан көбінесе жыр, кейде қара өлең тектес болып келеді. Бесік жырының мелодиясы әдетте шағын көлемде, ырғағы бесіктің тербелісіне сай бір қалыпты, сабырлы екпінде болады. керсеткен (Қазақ Совет Энциклопедиясы, II том, 313-б).

Бесік жырынан ананың балаға деген мейірі, махаббаты, ой-арманы, ізгі ниеті, халықтың ақыл өсиеттері айқын келінеді. Бесік жыры халық ауыз әдебиетіміздің бір саласы, ғасырлар бойы ауыздан-ауызға жетіп, үздіксіз дамып, жетіліп әр түрлі нұсқада бізге жеткен. Бұған себеп, бесік жырын суырып салма және дәстүрлі бесік жырлары деп екі топқа бөлетіндігінде. Дәстүрлі бесік жырлары барлық жерлерде мазмұны мен әуені өзгертілмей орындалатын жырлар:

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін,
Байқұтанның құйрығын
Жіпке тағып берейін.
Әлди, әлди, аппағым,
Қойдың жүні – қалпағың.
Жұртқа жаман болса да,
Өзім сүйген аппағым.
Әлди, әлди, шырағым,
Көлге біткен құрағым.
Жапанға біткен тірегім,
Жаман күнде керегім!..
Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Қонақ келсе, қой, бөпем,
Қой тоқтысын сой, бөпем,
Құйрығына той, бөпем!
Айналайын күн бөпем,
Бурыл тайға мін, бөпем!
Ақ қызы бар үйінде,
Ақылбайдың үйіне
Бұрала барып түс, бөпем,
Қымызынан іш, бөпем!

Суырып салмада адам өзінің өнерін, ішкі мұң-сырын, сол дәуірдің болып жатқан жағдайларын бесік жырына қоса балаға айтқан. Онда айтушы жанрлық түрді пайдалана

отырып, кезеңдік жағдайларды жырға қосқан. Мәселен, Шыңғыс Айтматовтың «Найман ана» әңгімесінде Мәңгүртке айтқан бесік жыры.

Г.Н. Потанин хатқа түсірген бесік жырының бір үлгісінде:

“Таудан Тоғас түскен жоқ,
Секемен тары піскен жоқ,
Тоғас түссе етекке,
Қой жүреді жетекке.

Жылама, бөпем, жылама” деп жарты құрсақ жатақтар өмірінің ауыр тірлігі суреттелді. Мына бесік жырында:

“Ауылым көшіп барады Алмалыға,
Кім көнбейді тағдырдың салғанына.
Көрмегелі көп айдың жүзі болды,
Ата-анамның хабарын алмағалы.
Әй, әй, бөпем, кейін қалған елімді көрер ма екен-ай.
Туған жердің сағынып топырағын,
Көз алдыма келеді сол тұрағым.
Ата-анамды аяулы аңсағанда,
Ақ бөпемді аялап отырамын”.

Бұл өлеңде сәбиін тербетіп отырған ананың алыста қалған туған жеріне, ата-анасына деген сағынышы қоса айтылады.

«Абай жолы» эпопеясында:

“Қорқытпа менің баламды,
Гулей соққан ақ боран.
Балам әже қойнында,
Келе алмайсың сен бұған,” -

деп басталатын бесік жырын енгізіп, Әуезов халық даналығынан туған фольклорлық мұраны пайдаланудың тамаша үлгісін көрсеткен («Абай аға» тарауы).[1][2][3]

Көркем сөз бен сазды әуен астасып келетін бесік жыры халық педагогикасының бастау бұлағы ғана емес, барша түркі әйелдерінің ішкі жан дүниесін танытатын, ел тұрмысынан хабардар ететін ауқымы кең жанр. Бесік жырының осы мүмкіншілігін кейінгі жазба әдебиет өкілдері мен сазгерлер де кеңінен пайдаланып келеді. Қазіргі ақындарымыз да бесік жырының байырғы үлгісін жаңа жырлармен байыта түсті.

Қорыта айтсақ, Бауыржан Момышұлы: “Мен үш нәрседен қорқамын. Өзінің сәбиіне бесік жырын айта алмаған анадан, өзінің немересіне ертегі айта алмаған ата мен әжеден, екі қазақтың бір-бірімен орысша сөйлесіп тұрғанынан қорқамын”, - деп айтқандай баланы бесікке бөлеу, бесік жырын айтатын әже, аналардың қатары сиреп бара жатқаны жанымызды қиналтады. Сәби тәрбиесі мен мінез-құлқын қалыптастырумен қатар эстетикалық тәрбие беруде бесік жырының орны мүлде бөлек екенін ескере отырып, жас аналар сәбилеріне өз аузымен бесік жырын айтса, жас сәбидің көкірегін оятып, жан-жүйесін тербеп, сезімін сергіте отырып, мінезге бай, иманды да қайырымды, адамгершілікті ұрпақ саны артары қақ. Жыр тыңдап өскен ұрпақтарымыз есейе келе өнерге, сөз өнеріне бейім, шешен, зерек, алғыр болып өседі. Әже мен ананың әлдіі сәбидің алғашқы өнер мектебі екенін ескерсек, бесік жырын ұнтаспа арқылы қоя сап, өзі айтуға уақыты жоқ аналарға да шамаңыз жетсе өз дауысыңызбен айтыңыз деп ақыл берер едім. Бесік жырын тыңдап өспеген бала мен бесік жырын құлағына құйып өскен бала екеуінің тәрбиесі, жан дүниесі, мінез-құлқы, адамгершілік қасиеті екі басқа болып қалыптасады. Қазіргі қартайған шағында ата-анасын қарттар үйіне тапсыратын қайырымсыз, имансыз ұрпақтар қайдан шықты дейсіз? Салт-дәстүрімізді менсінбей, бесік жырының қадірін білмегендіктен дер едім. Сондықтан да өзіміздегі барымыздың қадіріне жетіп, халық мұрасының ең бір биік шыңы болып, ел жадында жүрген бесік жырлары ұмыт болмай, әрбір отбасында жырланып, сәби санасына ұлттық тәрбиені, халықтың дүниетанымы мен салт-дәстүрін бесік жыры арқылы сіңіртуге ат салысайық!

Әдебиеттер

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, ISBN 5-89800-123-9, II том
2. Абай жолы, Мұхтар Әуезов, 1989 жыл, , ISBN 5-605-00448, II том
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл. ISBN 978-601-282-175-8
4. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005 ISBN 9965-26-095-8
5. Қазақ Совет Энциклопедиясы — Алматы, ISBN M-73, II том
6. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары кітабынан, Атамұра 2010 жыл

7. Қазақ халқының ауыз әдебиеті, М. Ғабдуллин, Алматы, “Рауан”, 2013 жыл, ,
ISBN 978-601-253-104-6

8. Бесік жыры, Абдрахман Асылбеков, Алматы, “Жалын”, 1989 жыл, , ISBN 5-
610-00371-7

9. Бесік жыры, Сәбит Баймолдин, Алматы, “Жазушы”, 1985 жыл, Б
4702230200-126

10. Салт- сана, Шынай Рахметұлы, Улаанбаатар, 2011 жыл

11. Қазақ халқының салт-дәстүрлері, Улаанбаатар, 2013 жыл

12. Баян- Өлгий қазақтарының ауыз әдебиеті, Өлгий, 1968 жыл

SILK ROAD: THE CULTURE AND THE ECONOMY**M.ESKARA¹, A. KUPESHEVA²**

^{1,2}Engineering and Pedagogical People's Friendship University of Kazakhstan,
Shymkent. The Republic of Kazakhstan.

Abstract

According to research scientists "Great Silk Road" - "Silk Road" is a caravan expensive originating from the province of Shi-en China and passes through Central Asia to the Middle East. This term was coined by the German scholar and Rihtrufenom A.Hermanom in the XIX century. "Great Silk Road" is a great monument to the history of civilization. This road was paved in II century BC It was a bridge unify Europe with Asia, and East and West. Since VI century Silk Road runs through the territory of Kazakhstan was held in two directions: the Syr Darya and the Tien Shan. The first direction- from China via Kashgar, East Turkestan in the Seven Rivers, along the Syr Darya along the coast of the Aral Sea in western countries. Second with Ian Anna in the East, now Shi-en, through the Tarim Basin on the Pamir Plateau, crossing the Central and West Asia it came to the east coast of the Mediterranean Sea, with a total length of over 7.0 km.

According to information received from the ancient manuscripts of the city of South Kazakhstan and Semirechye behalf of close trade relations with Byzantium, Iran, Central Asia, the Caucasus, Altai, Siberia, and then through the Shash (Tashkent) in Gizgird, Ispidzhab and Taraz. It is expensive to closely allied cities and towns of Russia, Kazakhstan and Central Asia in the trade, as well as in cultural and economic terms.

"Silk Way" - played an important role in the development and unification of trade, culture and economy of Kazakhstan neighboring countries, especially felt in the cities of southern Kazakhstan.

Резюме

Согласно исследованиям ученых «Великий шелковый путь»- «Шелковый путь»- это караванная дорога, берущая свое начало с провинции Ши-ан Китая, и пролегающая через Центральную Азию на Ближний Восток. Этот термин был предложен германским ученым Рихтрофеном и А.Херманом в XIX веке. «Великий шелковый путь» является великим памятником истории цивилизации. Этот путь был проложен во II веке до н.э. Это был мост объединивший Европу с Азией, а Восток с Западом. Начиная с VI века

Шелковый путь пролегающий по территории Казахстана проходил в двух направлениях: Сырдаринском и Тянь-Шаньском. Первое направление- с Китая через Кашгар, Восточный Туркестан в Семиречье, вдоль Сырдарьи по побережью Арала в западные страны. Второе с Иан-Анна на Востоке, ныне Ши-ан, через Таримскую впадину над плато Памира, пересекая Среднюю и Западную Азию доходило до восточного побережья Средиземного моря, с общей протяженностью более 7,0 км.

Согласно информации, полученной из древних рукописей города Южного Казахстана и Семиречья имели тесные торговые отношения с Византией, Ираном, Средней Азией, Кавказом, Алтаем, Сибирью и далее через Шаш (Ташкент) в Гизгирд, Испиджаб и Тараз. Это дорога соединила города и населенные пункты России, Казахстана и Средней Азии как в торговом, так и в культурном и экономическом отношении.

«Шелковый путь»- сыграл важную роль в развитии торговли, культуры и экономики соседних с Казахстаном стран, особенно это ощущалось на городах Южного Казахстана.

Silk Road was not only the trade route, but without exception, it made an indelible contribution to the development of the world civilization of human society. South Kazakhstan and Zhetisu cities were related to trade with the Byzantium, Iran, Central Asia, the Caucasus, Altai, Siberia, and Eastern Turkestan, and which was reflected and proven in the ancient writings. Shashtan (Tashkent) route made it to Güzgirdqa, following to Ispidzjab and further to Taraz caravan route. From Taraz it took the way to the Northern city of Adaxket and city of Deh-Nudjikent and other Kimaks as well; then cities in the south Şeldyani, Kulob, and other surrounding towns. Then, the caravan followed to the lower towns of Taraz, such as Barisxan further to Kulan, Merke and finally to Asparga. Starting from the 10th century, the Ili trade caravans are starting to walk along Ili. Here, the Ile-Alatau traders have set out to Talgar and Almaty settlements. This road goes to Shelek, Yesil, Kegen and Podgorniy which then continues to rely on Şhonja region. The road in the Alakol region is branched. Ekiögiz, Kiyalyk and Koktem caravans routes led to Eastern Turkestan, Altai, and Mongolia. The roads of Syrdarya was greatly connecting the cities and thus it was very important city. The roads started from Ispidzjab and led to north-west Arsubanikent, Aris, Keder, Shavgar, Sauran, and to Siğanaq. The roads from Siğanaq led to Zhent and arrived to Yangikent. The Ispidzjab road that goes to the northern parts lead to Kümkent, Aba-ata and to Sozak. Further, through the flat lands of Central Kazakhstan to Kengir, Zhezdi and Nura steppes. Bright caravan routes, in the beginning of the twentieth century, have been leading even to Russia,

through Kazakhstan and Central Asia, linking cities and settlements, close to the fairs organized. The Great Silk Road culture served as a landmark in determining the nature of its features. In this case, the work of Kazakhstani people is also counted in the landmarks. They have been building houses (yurts), harnesses the art of carpet weaving, silver jewelry bequeathed in order to build rich folklore. To prove the building of rich folklore, in the Esik and Araltobe the "Golden Man Clothing" monuments were found. The Berel, located on eastern Kazakhstan, was found in the cemetery. Ancient Turkish Orkhon literature was found as well.

The location of today's Turkestan, together with Shavgar in 10th - 13th centuries, skirting the city of Iasi, a famous poet Sufi Ahmed Yasawi has lived in this city and run the sermons there.

Iasi (Turkestan) was a famous shopping station and it was the center of a large agricultural area. In 15th to 17th centuries this city was considered as the capital of the Kazakh Khanate. The Iasi was the main center across all Turkestan and Kazakh steppe.

The stabilization of the political situation to the southern region of Kazakhstan Temir Empire contributed to the revival of some economic and cultural life. In the development of Turkestan, Karnak and Otyrar regions, the constructions of Ahmet Jassaui and Arystan Bab mosque constructions, as well as a large number of troops Otrar, Iasi, Sauran, have played a significant role in the revival of inter-regional trade as a consequence.

In the 10th to 12th centuries the process of development of secondary Kazakhstani cities have started. This is primarily due to the formation of the Kazakh Khanate. Then it continued the development of the life of the city in southern Kazakhstan. Ibn Ruzbihan "Turkestan thirty fortress" recalls. They will meet with the names of more than two dozen sources.

Iasi, Otyrar, Sairam, Sygnak, Uzgent, Akkorgan, Kutjan and others were the cultural and economic centers of most large cities. Taking into account, if there would be limited medieval economy, its natural character, a relatively small number of people and taking into account other factors, this is a lot for such a small area.

Turkestans' large, as well as small towns, played a very important role in the economic life of the inhabitants of the agricultural labor.

The agricultural researchers note, that large and small towns of Turkestan were important, are found in the facts of the cities of archaeological materials and written sources. City parks and kid parks were surrounded with gardens and grape trees and were surrounded

by suburbs. Agriculture and animal husbandry is not only the residents of villages near and far, as well as engaged citizens.

Each of the cities of irrigated agriculture, commercial production of grain and other agricultural products developed became the center of the vast farming region. Blocks of urban crafts have included ceramic, metal, wood, glass blowing, textiles, jewelry last year and construction work have evolved.

Turkestan fortification system was developed. Environmental fortifications appeared. During the Middle Ages, living houses, public buildings such as mosques, madrassas, shrines, baths, shops, bazaar, caravan palaces were built.

Metallurgy and forging art, as in the past, were widely spread across the city. There are sufficient evidence about the different dimensions of these metallurgy buildings.

In the manufacturing of jewelry, colored stones, agate, fire opal, jasper, neftun, agate, rock crystal were used widely. Stones, beads, rings for birds, as well as details of the material used for them, were taken out of the ringy. Jewelers craft, to confirm the items found during the excavations, described the level of development.

Stone processing in the cities has become a traditional craft.

A new phenomenon in the second half of the 15th to 18th centuries had a transit trade, trade relations between Central Asia and Russia through the Kazakh steppe and Turkestan arrangement. Kazakhstani trade with Russia is an important factor in the economic development of cities. Trade caravans were running through Kazakhstani cities such as Sozak, Karachik and Turkestan. Considering the data, the Syganaks' Dashti Kipchak was a trade zone as well.

The existence of Turkestan shops is confirmed in the details of the written documents relating to the mausoleum of Ahmed Yassau.

In the southern cities and among the oasis's of rural areas within the region, as well as on the one hand, theirs and on the other hand among the nomadic cattle breeders and artisan products on a regular basis and based on the volume and stable market demand. Trading cities of Syganak, Yasa, and Sairam were building as a city of Turkestan. At the Kazakh Khanate rising, especially Kasymhan Khaknazar Khan, Tauke Khan favorable political situation, and they have contributed to the development of trade cities and divisiveness. Central Asia, Eastern Turkestan, Russia were supported with a state trade associations.

By the end 17th and 18th centuries, the feudal dissociation of Dzungarians and the Southern Kazakhstan cities recession have affected all Kazakh economy.

The 1st millennium BC, inhabited areas in south and east of Kazakhstan was the lands of the Saks tribes in the history of their community development degree to which the government was approaching the stage of construction. In agriculture and farming, they have developed a significant generalization of iron steel. At the same time, they have developed the use of a wide range of red-brown and magnetic iron ore. Saks bronze and iron weapons included spears, swords, axes, bows arrows, helmets and etc., and some households items and jewelry were made as well.

In recent years, near the Esik (Almaty region) the Saks's leaders' clothes were found in the gold expressions, another finding of "Golden plague" (South Kazakhstan region) of the mosaic crafts products, scratches, Tanbaly Tas (Karatau) and Saymaltash (Kyrgyzstan) is charged with cliffs huge pictures of Saks artistic fine arts and metal processing method proves.

Saks' deer, sheep, lions and bird Samruk were to pour gold and draw a picture of their features. In the "Gold burials", some parts of the jewelry were found and drawings were very small and fragile and it can be clearly seen only through a magnifying glass.

In conclusion, the "Silk Road" culture of neighboring nations served as a landmark in determining the nature of its features. The "Great Silk Road" trade route has not only developed the world civilization of human society especially in the South Kazakhstan, but also it helped with the development of the culture of the cities along the Syr Darya that traded in the development of economy and trade, and make a lasting contribution.

References

Gumilev L.I. Ancient Turks. - M.: Young Guard, 1993. - 496 p.

Sataeva L.G. Origins of the Culture of Thinking and Worldview of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan // The Science of Man in the Modern World. - St. Petersburg, 2002. - 1 hour - 407 with.

Baypakov K.M. Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechie (6th - early 13th centuries). Alma-Ata, 1986, p.20-23.

Baypakov K.M. In the footsteps of the ancient cities of Kazakhstan. Alma-Ata, 1990, p.157-159.

Akiner Sh. Formation of the Kazakh self-consciousness. From tribe to national state. - Almaty: Haly, 1998.

Zhaidarov O. Tengrianstvo: myths and legends of ancient Türks. - Almaty

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ АТАҚТЫ ЕКІ ҰЛЫ ОЙШЫЛЫ: ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ЯСАУИ

Жақыпбек АЛТАЕВ

Әл-Фараби орталығының директоры, altaev.kaznu@gmail.com

Түйіндеме

Орта ғасыр түркі мәдениетінің толысып ең дамыған тұсы. X-шы ғасырда осы түркі әлемінің ең биік ғұлама философы Абу Насыр әл-Фараби ежелгі Отырар қаласында дүниеге келді. Ол дін мен философияның арақатынасын терең зерделеп гармониялық бірлікте толықтыра түсті. Әл-Фараби түркі дүниесінің ойлау мәдениетін, дүниетанымын өзінің энциклопедиялық білімімен әлемді таңқалдырды. Ол ғылымның көптеген саласын терең меңгеріп, бірнеше тілдерді яғни түрік, парсы, араб, грек тілдерін жетік меңгерді. Аристотельден кейінгі Екінші Ұстаз атанды. 2010 жылы ЮНЕСКО-де 18-ші қарашада Париж қаласында өткен әл-Фарабиге арналған Халықаралық дөңгелек үстелдің белгілі қоғам қайраткері ақын Олжас Сүлейменовтың ұйымдастыруымен болған бұл іс-шара көпшіліктің күтпеген таңқалдыралық жағдай болды. Бұл ұлы ғұлама ойшыл философтың керемет әлем ойларының таусылмас терең білімінің күштілігін танытқан түркі ойшылының әлемді мойындатқан сәттерінің бірі болды деп айта аламыз.

Ал енді әл-Фарабидің Аристотель философиясын танып білуі жөнінде айтар болсақ, ол антикалық философия мен ислам философиясын байланыстыра білді. Тек әл-Фараби еңбектері арқылы ғана танымал ортағасыр ойшылдары Платон мен Аристотельдің философиялық көзқарасын дұрыс түсініп, бағалай білді.

Әл-Фарабидің антика дәстүрімен байланыстылығынан осының арқасында оның Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» атанып, даңққа бөленгенін айтатын болсақ, әл-Фараби жастайынан-ақ ұлы Аристотельдің, Платонның, ерте дүниедегі Грецияның басқа да философтарының шығармаларымен түп нұсқасынан танысқаны жөнінде бізде деректер бар.

Кілт сөздер: Түркі әлемі, Әл-Фараби, Ясауи, Әл-Фазали, Философия

Abstract

Turkic world's famous man philosopher Abu Nasr al-Farabi was born in Otyrar. He thoroughly examine the relationship between religion and philosophy complement the

harmonious unity. Al-Farabi Turkic world culture of thinking, surprised his encyclopedic knowledge of world outlook. He has the knowledge of several languages, Turkish, Persian, Arabic, Greek fluent. He became the second teacher after Aristotle. In 2010, UNESCO Paris on November 18 in the city of Al-Farabi International round table was organized by the well-known public figure Olzhas Suleimenov, this event has become one of the many unexpected event. This is a great thinker, philosopher incredible world of enduring deep knowledge of the Turkic world thinker who recognized the power of ideas, we can say that it was one of the highlights.

And now Al-Farabi Talking about the philosophy of Aristotle knowledge, he succeeded in linking the ancient philosophy and the philosophy of Islam. Only Al-Farabi known only through the works of medieval thinkers Plato and Aristotle's philosophical point of view, to correctly understand and appreciate.

Al-Farabi, thanks to the ancient traditions of this connection after Aristotle "Second Teacher" won praise becoming, say, Al-Farabi youth as the son of Aristotle, Plato, the ancient world of Greece and other data we have on the review of the original version of the works of philosophers.

Keywords: *Turkic world, El-Farabi, Yasawi, El-Gazali, Philosophy.*

Özet. Orta asır Türk medeniyetinin zirveye ulaştığı bir dönemde yani, X. yüzyıllarda Türk âleminin meşhur bilim adamı ve filozof Ebu Nasır el-Farabi eski Otrar şehrinde dünyaya gelmiştir. O, din ile felsefe ilişkisi çerçevesinde araştırma yaparak onların kendi aralarında uyum ve ahenk içinde olduğunu dile getirmiştir. Farabi, Türk dünyasının düşünce kültürü ve anlayışını kendi ansiklopedik bilgisiyle âlemi hayret içinde bırakmıştır. O, ilmin birçok alanlarında derin bilgiye sahip olmuş, başta Türk dili olmak üzere Arap, Fars, Yunan gibi birçok dilleri yeksek seviyede öğrenmiştir. Dünyada Aristo'dan sonra ikinci öğretmen olarak bilindi. 18 Kasım 2010 yılında USESCO'nun girişimiyle Paris şehrinde Farabi'ye ithafen gerçekleştirilen Uluslararası Yuvarlak Masa toplantısında meşhur halk adamı OljasSuleymenov'un organize ettiği etkinlikte beklenmedik bir durum meydana geldi. Sözünü ettiğimiz büyük âlim ve mütefekkirin derin düşünceleri tanıtılarak onun uluslararası kabul görmüş bilim adamı olduğu ve böyle bir duygu orada bir an olsa da yaşandığını söyleyebiliriz.

Farabi'nin Aristo felsefesine ilişkin görüşlerini arz edecek olursak, ilk önce onun antik çağ felsefesi ile İslam felsefesi arasındaki ilişkilendirmesini söz edebiliriz. Farabi sadece eserleri sayesinde meşhur orta asır düşünürleri Eflatun ile Aristo felsefi görüşlerini doğru bir şekilde kavrayıp değerlendirebilmiştir.

Farabi'nin antik çağ ile ilişkisinden sonra, bunun sayesinde onun Aristo'dan sonra "İkinci Öğretmen" olarak isimlendirilip şan ve şöhrete nail olduğunu söyleyebiliriz. Onun, daha gençken Aristo'nun, Eflatun'un, eski dönem Yunanistan'ın ve diğer felsefecilerin eserlerinin orijinalinden yararlandığına dair bizde bazı veriler vardır.

Anahtar kelimeler: Türk dünyası, El-Farabi, Yasawi, El-Gazali, Felsefe.

Француз философы Этьен Жильсонның айтуынша ортағасыр ислам философтары әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Синаның еңбектерін оқып танып білмей Томас Аквинскийдің Дунс Скот және басқа да еуропа философтарының еңбектерін түсіну мүмкін емес. Әл-Фараби еңбектері ортағасыр еуропалық қайта өрлеу үдерісінің дамуына тікелей ықпал етті.

Әл-Фарабиді маңызды екі мәселе толғандырды:

- 1) Платон мен Аристотель философиясы арасындағы қайшылықтарды жойып, оларды үйлестіру;
- 2) Исламдық дүниетаным мен ежелгі грек философиясы арасындағы көзқарастар қайшылығын жою.

Сол замандағы грек философиясына қарсы айтылған сыни пікірлердің бірі – Платон мен Аристотельдің бір-бірімен қарама-қайшылығы еді. Егер философия жалғыз Ақиқатты тануға жол ашатын болса, екі ең ірі философиялық жүйе көзқарастары бір-біріне қарсы бола ала ма? Егер екі жүйе де адамды Ақиқатқа жетелейтін болса, оларда ешқандай қарама-қайшылықтар жоқ; егер қарама-қайшылықтар бола тұра, екі философиялық жүйе де дұрыс деп танылса, бұл философияның толық жетілмегендігін, Ақиқатқа жол аша алмайтындығын меңзейді. Сол заман философиясына қарсы айтылған пікірлердің мазмұны осындай сыни мағынада болған.

Бұл сынға жауап ретінде әл-Фараби «Аль-джамам бейт рай аль-хакимейн Ефлятун аль-лияхи уа Аристо» еңбегін жазады («Екі философ – Қасиетті Платон мен Аристотельдің көзқарастарын ортақтастыру»). Бұл еңбегінде әл-Фараби Платон мен Аристотельдің айырмашылығы тек қана әртүрлі тілдік стильдерді қолдануында және өмір салтында екенін көрсетеді, ал қос ойшылдың философиялық көзқарастары ортақ болғанын айтады. Кітаптың басында әл-Фараби философияның пәні жайлы айтып, ғылымдардың классификациясын келтірген, одан әрмен Платон философиясының қысқаша мазмұнын берген, ал кітаптың соңғы бөлімінде Аристотель философиясының негізгі сипаттамаларын атап өтіп, екі ойшылдың көзқарастарының ортақтығы мен үндестігін көрсетеді.

Әуелде III ғ. Александриялық мектеп өкілдері Амин мен Порфирий де екі гректің философиясын ортақтастырумен айналысқан, бірақ әл-Фарабидің көздеген мақсаты өзгеше еді. Әл-Фарабидің ойынша, философия - Ақиқат және сол Ақиқатқа жету жолы, яғни барлық ұлы ойшылдар мен философтар ұзақ ой-толғаулар нәтижесінде бір нәрсеге келеді, осы тұрғыдан алып қарағанда, олардың барлығы дерлік Ақиқатты іздеуші бір мектеп өкілдері, сондықтан әртүрлі философтар арасындағы айырмашылықтар баршаға ортақ Ақиқатты әртүрлі жолмен көрсетуінде. Әрине, әл-Фарабидің осы әрекеті қаншалықты нәтижелі болғаны туралы сөз таластыруға болады, сонымен бірге бұл әдістің ислам әлемінің кейінгі ойшылдарына айтарлықтай ықпал еткені сөзсіз. Мәселен, әл-Фарабидің қалыптастырған гректік философия негізіндегі философиялық ойлау институтын оның ізбасарлары болған мұсылмандық философ-перипатетиктер грек философиясының белгілі бір өкілін алға тартса да (Мысалы, ибн Сина – Платонды, ибн Рушд – Аристотельді), әл-Фарабиден кейін қалыптасқан перипатетикалық философияның шегінен шықпаған.

Әл-Фарабидің Аристотель мен Платон философиясын сабақтастыруындағы тағы бір мақсаты – Аристотель философиясының исламдық дүниетанымға қайшы келетін тұстарын Платон философиялық ілімімен «толықтыру» еді, бұл жерде александриялық неоплатонизм мектебінің философиялық зерттеулері маңызды рөл атқарды. Бірақ нәтижесінде әл-Ғазали әл-Фарабидің бұл әрекетін сынға алады. Аристотель философиясы бойынша терең білімі мен керемет философиялық қабілеті, тіл білімі, математика, астрономия және сол заман ғылымының өзге де салаларындағы жан-жақты білімінің арқасында әл-Фараби мұсылмандық Шығыста «аль-муа`ллим ас-сани» «екінші ұстаз» деген атаққа ие болады.

Философия жайлы айтқанда әл-Фараби гректік «фәлсафа» сөзін немесе араб тілінің «хикмет» (даналық) сөзін қолданған. Әл-Фараби Платон мен Аристотель философияның ойлау жүйесін даналық пен құдыретті жаратылыс идеясымен байланысын қалпына келтіруге, шынайы философияны құдыретті даналыққа қайшы келмейтінін көрсетуге тырысқан.

Сонымен әл-Фараби еңбектерінің маңыздылығы бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпаған, ол философияны/ақыл-ойды сеніммен/дінмен үйлестіру мәселесін қарастырған.

Әл-Фараби дін мен философия арасындағы байланысты үш тұрғыдан қарастырады:

1) Жаратушыға деген қатынас. Исламда Құдай ұғымы басты, ұйытқы ұғым болып табылады; ал Аристотель үшін Бірінші себеп түсінігі негізгі емес.

2) «Вахий» ұғымы – «шынайы сенім», бұл ұғым грек философиясында кездеспейді. Осы себептен әл-Фараби пайғамбарлық, оның таңғажайып кереметтері мен сырлары жайлы бірқатар түсіндірмелер ұсынған.

3) Философияға қабілеті жоқ қарапайымдылар («а`ввам) мен таңдаулылар болып табылатын философтар арақатынасы. Әл-Фараби бұл мәселені жалпы педагогикалық тұрғыдан талдаған, ал шын мәнінде бұл философия мен дінді ортақтастыру мәселесімен байланысты болған.

Грек философиясы дүниеге деген детерминистік қатынаспен ерекшеленеді, сол себепті жалғыз Жаратушының бар екенін мойындай алмайды. Ежелгі гректік дүниетанымы бойынша болмыс әуелде хаос түрінде болған, әрмен келе Демиург-Құдай оны жүйелі қалыпқа (космос) келтірген. Аристотель Жаратушы жайлы айтқанда, оны дүниені бар етуші және қозғалысқа келтіруші «Алғашқы түрткі» ретінде сипаттайды. Ислам бойынша, Жаратушы-Аллах бүкіл әлемді бар етуші, болмыстағы барлық құбылыстар мен өзгерістер тек құдайдың еркімен және құдыретімен болады. Аллахтың еркінен тыс ешнәрсе жаратылмайды және ешқандай өзгеріс болмайды. Дәл осылай Аллаһ үнемі шариаттың қағидалары мен заңдары арқылы дүниені басқарып отырады. Аллаһ өзін адамның әлеуметтік, рухани, саяси өмірінде тіпті күнделікті тұрмысында танытады.

Жаңа платоншылдықта қалыптасқан «Жалпыға ортақ» ұғымын исламдағы «таухид» («бірқұдайлық») ұғымымен ортақтастыру әрине өте қиын мәселе болған. Неоплатондық «Бірегейлік» ұғымы мұсылмандарға, еврей философтарының ықпалына ұшырап жетті, олар бұл концепцияны еврейлік Торадағы Жалғыз Құдай ұғымымен сабақтастыруға ұмтылған. Әл-Фараби жаңа платоншылдық жолымен жүріп «эманация» теориясын құрастырған. Осы көзқарас тұрғысынан қарасақ, Құдай Платон мен Аристотельдің және неоплатониктердің түсінігінше Бірегей, дүниедегі барлық нәрселер Құдайдан таралады. Демек, Жаратушы өзін және өз болмысын ойлай алатын ақыл-парасат. Ақыл-парасат, ақыл-парасатпен танушы, ақыл-парасат арқылы танылған осы үшеуі тұтас нәрсенің аспектілері, Жаратушының мәні болып табылады. Бір сөзбен айтқанда білім, танушы, танылған нәрсе ортақ болады, ал Жаратушы әр нәрсенің түпкі және жалғыз себепшісі. Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындары туралы» еңбегінде өзінің парасат туралы концепциясын ары қарай дамытып, Жаратушы мен оның жаратылыстарының арасында жеке сана, тұлға мен функцияларға ие аралық күштердің

бар екенін атап өткен. Сонымен, осы жолмен әл-Фараби исламдық діни ілім мен философияны үндестіруге ұмтылған. Шындығында әл-Фарабидің эманация туралы концепциясы Аристотельдің мәңгілік әлем концепциясынан көп ерекшеленбеген. Материя толықтай Құдайға тәуелді, бірақ әл-Фарабидің ойынша ол Құдай арқылы жаратылғандықтан, мәңгілік сипатқа ие болуы әбден мүмкін. Эманация теориясының іргелі идеясы бұл – Жаратушының өз болмысын білетіндігі туралы идея. Бұл білім дүниенің жаратылысының түпкі себебі мен алғашқы мақсаты болып табылады. Сонымен, эманация теориясы онтология тұрғысынан алып қарағанда, үздіксіз қызметтің нәтижесі.

Әл-Фараби пайғамбарлықтың құпиясын рационалды түрде түсіндіруге талпынған. Сонымен бірге әл-Фараби пайғамбарларды философтармен байланыстыратынын байқауға болады. Осы философиялық әдіс тұрғысынан, пайғамбар да, философ та «жасампаз парасатпен» «акл-и фа`аль» байланыс орнатуға қабілетті таңдаулы («хаввас») жандар болып табылады. Олардың арасындағы жалғыз айырмашылық бар – философ бұл күйге ой-толғаулар мен теориялық ойлау әдісі арқылы жетеді, ал пайғамбар – қиял күші арқылы.

Әл-Фараби атап өткендей, кейбір ерекше зерек адамдар, пайғамбар болмаса да, терең сезімдер мен шабыт арқылы осындай қиял күшіне ие болуы мүмкін. Ойшыл осындай адамдар философтар екенін айтады.

Дін ой-қиял арқылы байланысатын болса, философ бұған дұрыс логикалық ойлау тәсілі арқылы және болмысты терең зерделеу арқылы қол жеткізеді. Екеуі де бір жерден нәр алады, бірақ философ материалды әлемді бақылау арқыл сол әлемді Жаратушыны таниды, ал пайғамбар жан тазалығы арқылы материалды әлемнің жаратушылық негізіне көз жеткізеді. Сол себепті әл-Фараби үшін діни ақиқат пен философиялық ақиқат арасында айырмашылық болуы мүмкін емес, өйткені философия да, дін де Жаратушымен байланысты – тек біріншісі ой-толғаулар арқылы, екіншісі қиял арқылы.

Әл-Фарабидің келесі бір маңызды идеясы – бұл адамзат қоғамын үш категорияға бөлуі: «а`ввам» - қарапайым халық, «мутакаллимдар» - философиялық дәлелдемелер қолданып ой толғаулар жүргізуге қабілетті, білімді діни оқымыстылар мен философтар. «А`ввам» ешқашан философиялық дәлелдемелер арқылы ақиқатты тани алмайды. Олармен тек қарапайым сөз тіркестерін, мысалдарды қолданып сөйлесуге болады. «Мутакаллимдармен» әл-Фарабидің ойынша тіпті тіл табысу қиын, себебі олар тек сөз

жаңылыстыру мен жанжалдар жүргізу әдісін қолданады. Философтар бұл топшылауда, ең жоғарғы орынға ие, өйткені олар Ақиқатқа жол бастайтын таңдамалы тұлғалар.

Әл-Фараби философия мен дінді толықтай үндестіре алмады, себебі ол діни мәтіндердің мазмұнынан алшақтағысы келмеген «Калам» өкілдерінен қолдау таппаған эманация теориясын қолданды, бірақ кейбір діни мәселелердің интуитивті-сезімдік түсіндірмелеріне арқа сүйеген бірқатар суфилерден қолдау тапты.

Эманация теориясы бойынша, болмыс Жаратаушыдан пайда болды. Бірақ, бұл Жаратушының еркіне тәуелді болды ма, немесе эманация өз еркімен жүзеге асты ма деген сауалға жауап жоқ. Сонымен бірге бұл теория бойынша, Жаратушы мен әлем арасында көптеген жалғастырушы-субстанциялар (мутаваксыт) бар. Аллах барлық нәрседен хабардар ма, немесе білетіні шектеулі ме деген сауалға да анық жауап жоқ, себебі болмыс Жаратушыдан десек, эманация теориясы бойынша, Ол өзінен басқа ешнәрсені білмейді. Нәтижесінде бұл толық детерминизмге әкеледі, немесе Жаратушының ерікке ие бола алмайтынын мойындауға (!). Суфилер үшін эманация біршама өзгеше түрде болған – Жаратушы өзін айнадан көргендей көргісі келді, бұл Жаратушы өзін адам мен болмыстан көруі арқылы жүзеге асты; немесе Жаратушы танылуды қалады.

Сонымен қатар, философ пайғамбармен теңесе алады деген идея әл-Фарабидің кейбір еңбектеріне жүгінсек, тіпті одан асып түсуі ислам әлемінде ешқашан қабылданбаған. Пайғамбардың басты қасиеті – Алланың өзі оны барлық адамға тән қателіктер мен күнәлардан қорғайды, сол себепті Жаратушы оны әртүрлі жаңылулардан сақтайды. Ал, философқа келетін болсақ, тіпті ол «жасампаз парасат» арқылы Жебірейіл періштемен байланыс орнатты десек, оның біліміне жеке басының мүдделері мен қалауларының, ол өсіп жетілген мәдени ортаның, алған білімінің әсері болмайтынына кепілдік жоқ. Сонымен қатар, әл-Фарабидің өзі де, мұсылман әлемінің басқа да философ-перипатетиктері мойындағандай, әр адам өзінің қабілеті мен парасатының деңгейінде пайғамбарлар жеткізген Құдіретті сенімнен («вахий») қажет пайданы алады; ал философтар «хаввас» - «таңдамалы» деп аталған шектеулі көлемдегі адамдарға қана пайдасын тигізе алады. Демек, егер дін мен философияның көздеген мақсаты бір болса (адамды Ақиқатқа жеткізу), дін бұл мақсатты әмбебап, барлық адамдарға түсінікті және Жаратушының өзі қателіктерден қорғаған әдіс арқылы жүзеге асырады.

Ал, Қожа Ахмет Ясауиге келетін болсақ ол (қазіргі Түркістан) бұрынғы Иассы қаласында дүниеге келіп, Түрік әлемінде фундаменталді роль атқарды. Ол Түркілік

мистицизмді әлемге тарата білді сондай-ақ материалдық дүниені білімге сүйене отырып таныта білді. Ол өзінің интеллектуалды білімінің арқасында дүние құдай туралы ойларын синтездей отырып мынадай күшті сөздерді жазып қалдырды. «Әрбір адам білім жолымен жүрген жағдайда ғана адам зорлықтан бойын аулақ ұстай алады».

Оның ұлы Азия даласына жасаған ықпалы соншалықты үлкен болғаны XIV-ші ғасырдың аяғында атақты Темірланның өзі Ясауи тұлғасына бас иіп, өзінің қарамағындағы адамдарға Ясауиге арналған Түркістан қаласында салтанатты кесене тұрғызуға бұйрық берді. Бұл кесене ислам архитектуралық ойларының керемет асыл жауһары болды. (2002 жылдан бастап бұл кесене ЮНЕСКО тізіміне тіркеліп қорғанға алынды).

Ясауидің басты көздеген мақсаты – құдаймен табысу, оның бейнесін көру. Құдайды тану сопылар үшін бүкіл өмірінің мәні болып табылады. Ясауи былай дейді: «Кімде кім құдайды есіне алса, ол онымен өзінің табысқанын көре алады».

Ясауи суфизмнің ең биік шыңы оның пайғамбар жасына келгенде, менің пайғамбардан артық өмір сүруім мүмкін емес деп, жер астында қазылған жеке бөлмеде қалған өмірін өткізуі еді. Ол «Мұхаммедті жаратылыстан тыс адам ретінде көрсетіп, оны құдай қатарына қосты».

Суфизмдегі негізгі доктрина құдайды мистикалық сүю болып табылады. Сопылар мистикалық сүю арқылы экстатикалық ұмтылыстарымен, жан жүйесінің азап шегуімен және кездесуге құлшынумен, құдаймен табысуға тырысады. Ясауи ілімінде бұл доктрина оның «таным» теориясының бөлінбес бөлігі бола отырып, ерекше орын алады», - дейді белгілі Ясауи суфизмін зерттеуші ғалым К.Тәжікова.

Ахмет Ясауи адам мен қоғам мәселелеріне де назар аударып, оларға дәстүрлі мұсылмандықтан айырмашылығы бар ұсыныс беруге әрекет жасайды. Оның дүниетанымында этикалық ойлар да басым. Ясауидың этикалық көзқарастары құдай және оны тану ілімімен тығыз байланысты. Мораль сопылардың құдайды тану жолындағы негізгі талаптарынан туындайды. Адамгершілік тазалығы мен моральдық жағынан жетілгендікті Ясауи оппозициялық суфизм позициясы тұрғысынан шешеді. Ол адам бойында кездесетін даңққұмарлық, күншілдік, екіжүзділік, надандық кекшілдік, алдау сияқты жаман әдеттердің болатынын өкінішпен айтады. Ясауи іліміндегі адамгершілік ойлары дін арқылы түсіндіріледі. Жақсылық пен жамандықәділеттілік пен әділетсіздік, адамның жақсы және жаман іс-әрекеттері сияқты моральдық сипаттары оның құдайға сенуіне байланысты болды. «Кімде-кім жамандық

жасаса ол күнәдан арыла алмайды, кімде-кім жақсылық жасаса ол құдайдың сүйіктісі болады», - дейді.

Ахмет Ясауидің пайымдауынша, ол өзін-өзі тазаруға, кемшілігін жоюға, игілікті іс істеуге шақырған адам адасуы, әділетсіздік және жамандық жасауы мүмкін емес. Ол өзінің жолын қуушыларды өзін-өзі жетілдіруге шықыра отырып, адамгершіліктің құдайдан шығатыны туралы ойдан аулақ ұстайды. Оның саяси және әлеуметтік көзқарастарының негізінде де этикалық бастау жатты. Түйіндеп айтар болсақ, А. Ясауидың «Диуани Хикметінде» айтылған ойлармен үндес, сабақтас болған Ахмет Игүнекидің негізгі шығармасы «Ақиқат сыйында», Сүлеймен Бақырғанидың «Ақыр заман», «Бақырған» атты өлең жинақтарында болмыс туралы түсінік тұтасымен діни-мистикалық мазмұнда қалыптасқандықтан бұл дүниенің алдамшы екендігіне Иассаның ғұламаларының ешқайсысы күмән келтірмейді. Жаратылыстану деңгейлері исламның космогониялық ұғымдарымен бірге қайнасып жатыр. Өмірдің мағынасы аллаға, хаққа жалбарынып, құлшылық ету, күнәдан тазару. Жаратқанға деген сенім ішке жиналған қасиетті нұр.

Ясы ғұламаларының ойларынан сан ғасырдан кейінгі Абай мен Шәкәрімнің философиялық дүниетанымдарында көрініс беретін «нұрлы ақыл», «жан қуаты» деген ұғымдардың шығу төркінін ұғасың. Л.Толстойдың зұлымдыққа қарсыласпа деген қағидасының негізінде дүниеге келтірген діни-философиялық ілімі осы Ясылық машайықтардан бастау алғанын байқаймыз.

«Бағзы біреу тепсе, разы болып мойнын ұсынған» («Диуани хикмет»), «Біреу зәбір-жапа жасаса, қарымына рахат көрсет» («Ақиқат сыйы»), «Жамандық жасаған кісіге сен жақсылық жаса» («Ақиқат сыйы»), «Кімде кім сөксе, аяғымен тепсе, қарымына қолын өбеді. Ондай сабаздар қуаныш, рахатқа жолығады» («Диуани хикмет»).

Ясылықтар тіл мен білімнің қажет екенін және оның ерекше қасиет екенін мойындайды. Ясауи тіл құдіретін аллаға мінажат етуге жұмсауды үндейді. Білімді қиямет күні алла-тағала алдында есеп-қисап берудің таптырмас құралы деп есептейді. Ясауилықтардың еңбектерінде этикалық ойлар, сараңдық – жомарттық, көнбістік – тәкәппарлық, нәпсі – қарыз, қайырымдылық – қайырымсыздық, жуастық – қаталдық, қасірет-қуаныш сияқты этикалық ұғымдар қарастырылады. Мысалы, А. Игүнекидің «Ақиқат сыйында»: «Мінездің жақсысы – әдептің мінсізі, ал жомарттық – ол сараңның айнасы», - деп керемет ойлар, өсиеттер айтылады. «Хикметтердің» көпшілігі шешендік нақыл сөздерге толы. Ясауи қолыңнан келсе халқыңа әділ бол, қызмет ет, керек болса

жаныңды оған құрбан қыл, - деп өз дәуірінің үлкен перзенті екендігін биік гуманистік деңгейде таныта білді.

Қорытынды

Түйіндеп айтар болсақ, түркі әлемінің атақты екі ойшылы қос интеллектуал әл-Фараби мен Ясаудің әлемдік өркениетке қосқан үлестері тарихта белгілі. Әсіресе, олардың Батыс Еуропалық ғалымдарға жасаған ықпалы қайта өрлеу дәуірінің дүниеге келуіне де үлкен әсерін тигізді деп айта аламыз.

Әдебиеттер:

Мец А. «Мусульманский Ренесанс», М., 1973.

Ахмет Ясауи. «Диуани Хикмет». Қазан. 1904.

Н.Келімбетов. Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1991.

Ж. Алтаев, А. Қасабек «Қазақ философиясы». А., 2015.

«АТ ТЕРГЕУ», «АТ ҚОЮ» - ДӘСТҮРЛІ ҰЛТТЫҚ ЭТНОМӘДЕНИЕТТИ
ТАНЫП БІЛУДІҢ КЕПІЛІ

Жылқыайдар ХИНАЛҒАН

Ховда университетінің Баян-Өлгей аймақтық филиалы, Ғылыми кеңесінің
хатшысы, khinatai@ yahoo.com

Түйіндеме

Түрік халықтарының қазірге дейін жалғасып келе жатқан дәстүрлерінің бірі «ат қою», «ат тергеу» үрдісі мақалада жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар, «ат тергеу», «ат қою» – түрік халықтарының адамды сыйлау жөніндегі ізеттілік, кішпейілділік қасиеттерінің тарихи ерекшеліктерін байқауға болатындығы мысалдар арқылы беріледі.

Кілт сөздер: ат тергеу, ат қою, ұлт, этномәдениет, салт-дәстүр, этнография

Abstract

Give a name to respect one of the traditions of turkish people that has been going on until today: to respect each other greatnes the feature of respect ansesters and give a respectable name, each article was investigated

Keywords: tabu, giving name, nation, ethnic, civilization, custom , ethnicity

Özet

Türk halkının günümüze kadar devam eden örf/adetlerinden biri olan “isim koymak/vermek”, “isim tergeu (saygı ve edepten dolayı büyüklerin isimlerini söylememek, saygın bir isim takmak)” adedi makalede her yönlü araştırılmıştır. Bununla beraber, “isim tergeu”, “isim koymk”, Türk halklarının kişiye saygınlık göstermek hakkındaki edep, alçakgönüllülükle ilgili iyi özelliklerinin göstergesidir. Bu örf adetlerinden Türk halkların etnik gelişmelerinin tarihî özelliklerini görmek mümkün olduğu örneklerle verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsim tergeu, İsim koymak, Millet, Etnik medeniyet, Örf-adet, Etnik köken.

Сонау көне заманнан бері атадан балаға жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып келе жатқан түрік халықтарына /қырғыз, өзбек, қазақ/ ортақ ізгі дәстүр, тамаша салт-дәстүрлерінің бірі келіндердің – **ат тергеу, ат қою** үрдісі.

Бұл осы халықтардың бірін-бірі сыйлау, адамдарға деген құрмет жөніндегі ізеттілік, кішпейілділік, инабаттылық қасиеттерінің шынайы көрінісі болып табылады.

Салт бойынша жас келін жат босаға аттап түскен күннен бастап сол ауылдағы үлкен кішінің есімдерін айтпауға тиіс. Сондықтан ол есімдерді басқадай жанама атпен тергеп, сол адамның мінез- құлық, қасиетіне қарай ат қояды. Бұны “ат тергеу” деп атаймыз.

Келіндердің “ат тергеу”, “ат қою” салты түркі халықтарында көнеден жалғасып келгенін әртүрлі көне тарихи этнографиялық көріністермен толықтырылған шығарма, жырлардан көруге болады. Мәселен өрісі мен тынысы бір туысқан қырғыз елінің дүние жүзіне әйгілі «Манас» жырында батыр Манастың жары Қаныкей :

«...**Аға екем**» Бақай мұнда жоқ... (Манас, 1962, 226).

....Бақайдан қайрат-сен ұғын,

«Кеткенің келмек» деп ұғын,

Қаныштың көңілі ашылды,

« **Хан аға**» деп гәп айтып...» (Манас, 1962, 266) деп хан Бақайдың атын тергеп, « **Аға екем**», « **Хан аға**» -лап ат қойғанын байқауға болады. Ал, “Қобыланды батыр” жырынан алып қарасақ Қобыландының жары Құртқа :

«Тұра тұршы **бикешжан**,

Дүйсенбі күн сәскеде,

Аспаннан ай түсірдім,

Қара аспан таудың басында,

Ақ сұңқар құсымды ұшырдым... » (Батырлар жыры, 2006, 96б) деп қайын сіңілісі Қарлығашты “Бикешжан” деп тергеп атын атамаған. Және де Қарлығаш өзінің туған ағасын “Көке” деп атайтынын Қобыландының мына бір сөзінен байқауға болады.

«...Қалың қыпшақ қарындас,

Қарлығаш сенен айналдым,

Ағызба , қалқам, көзден жас,

Жасыңды тыйшы көзіңнен.

Сай сүйегім сырқырап

« **Жан көке**» деген сөзіңнен...» (Батырлар жыры, 2006, 32б) десе Қарлығаштың өз сөзінде :

«...Қараман мен **көкемді**,

Көбікті басты тақымға,

Көкемнің құрып айласы,

Басынан сынып пайдасы... » . (Батырлар жыры, 2006, 94 б) деп атаған екен. Бұдан ат тергеп ат қою тек келіндерге ғана тиесілі нәрсе емес сыйластық тұрғысынан бір үйдің балалары үлкендерінің атын атамай “көкелеп”, “ағалап”, “әпкелеп” келгенін де байқауға болады.

Жас келін жат босағаны аттаған күннен бастап барған жерінің туған- туысының атын тергейді деп жоғарыда айттық . Әуелі жас келін осылай қайын жұртын сыйлап, аттарын тергеуден бұрын өзінің жолдасының атын былш еткізіп айтып салмай, атын тергеп баскадай жанама атпен атап келген екен. Мысалы: Манас жырында Манастың жары Қаныкей жолдасын :

«...**Асылым** менің өлгелі,
Қырық күнге толған жоқ,
Қыспақтан –зорлап тұрғандай,
Қайран Манас көкжалдың,
Асын да беріп болған жоқ...» (Манас, 1962, 176)

« ...Ешкіліктің асқары,
Еш адамға білдірмей,
Ер **төрө**м, саған жай қылдым,
Қорғансыз болған балама,
Аруағың тиер бар болса,

Әр уақыт, **төрө**м, қайрылған... » (Манас, 1962, 286) деп “асылым”, “төрө”м”, “беренім” деп атаған екен. Ал Қобыланды батыр жырында Құртқа жолдасын « сұлтан, сұлтаным » деп атайды. Мысалы:

«... Құртқа сынды сұлуың ,
Күймеден басын шығарып,
Жылқыға көзін салады.
Ортасында жылқының,
Көкала бие жусап тұр,
Құртқаның көзі шалады,
Тоқтатып қойып күймесін,
Шақырып алып « **сұлтан**» деп ... » (Батырлар жыры, 2006, 116) ары қарай

« .Әуелі құдай алмасын,
Алды-артымды шалмасын,
Тілімді алса **сұлтаным**,
Бұл сапарға бармасын...» (Батырлар жыры, 2006, 226) т.б

Бұдан біз бұрынғы ерте кезде әйелі жолдасына отағасы ретінде ізгі ниет танытып, құрмет тұтып тіпті “сен” деп айтпақ түгілі бетіне тура қарап сөйлемейтіндігін және де осыбір жақсы салттың сонау көне заманнан жалғасып келе жатқанын білуге болады. Қазіргі таңда бұл салт яғни жолдасына деген ізгі құрмет біздің апаларымызға дейін ғана жалғасын тапқан сияқты.

Осылайша жоғарыда аты аталған қырғыздың әйгілі “Манас” және түркі халықтарына ортақ батырлар жырын алып қарағанда келіндердің “ат тергеп, ат қою” салты түркі халықтарында бірдей екенін байқаймыз. Осыған байланысты қазақ халқында әсіресе Моңғолия қазақтар арасында бұл салт қалай жалғасын тауып келе жатқанына кеңірек тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Моңғолияның батыс өлкесінде моңғол жұртымен қойы қоралас, дәмі аралас болып мекен ететін азғантай (100 мыңға жуық) қазақтар бар. Саны жағынан азғана болғанымен қазақ халқының салт-дәстүрінің қаймағы бұзылмаған жер. Салт-дәстүрдің ішінде жоғарыда айтылған негізгі мәселе келіндердің “ат тергеу”, “ат қою”-на келсек бұл тіптен жақсы сақталғанын байқаймыз.

Халқымыздың бойына сіңген дәстүр бойынша, жас келін жат босаға аттап түскен күннен бастап сол ауылдағы үлкен-кішінің есімін біліп, ол есімдерді айтпауға тиіс. Үлкенін сыйлап, кішісін еркелетіп шақырумен қатар тіпті өзінен бұрын түскен абысын-ажындарына дейін жарасымды ат тауып қояды. Бұл жас келіннің түскен жеріне, күйеуінің туыстарына деген ізгі құрметінің, әдебінің, адамгершілік көріністерінің бірі болып саналады. Өзінен үлкен адамның атын тура атау тәрбиесіздік, көргенсіздік болып табылады. Осыған орай жас келіннің “ат тергеу”, “ат қою”-на өзінің анасы, жеңгелері және қайын енесі, абысын-ажындары ат салыса көмектеседі. Жас келін олардың ақыл- кеңесін алумен қатар өзінің тапқырлығымен “өзіндік” аттарын да қоятын болады.

Келіндердің атын тергеп, жаңадан қойған аттарын төмендегідей жүйеге келтіруге болады. Мұнда:

- .Ата-енесіне және олармен бірге туысқандарға қойған аты
- .Жолдасына қойған аты
- Қайын аға, қайын әпекелеріне қойған аты
- Қайындарына қойған аты
- Қайын сіңілілеріне қойған аты
- Абысын- ажындарына қойған аты

• Абысындар арасындағы қайын ағаларына қойылған жасырын лақап аттары т.б

Ең әуелі жас келін күйеуінің әкесін Ата, шешесін Апа /қазіргі кезде папа, мама/ қайын атасының әкесін Үлкен ата, інісін Кіші ата, одан кейінгілерін Жақсы ата, кішісін Кенже ата десе қайын анасының бірге туысқандарын Әже , Үлкен апа, Кіші апа т.б деп атайды.

Осылайша өзінің ата-енесінің атын тергеумен қатар тіпті бұрынғы дүниеден өткен ұлы аталарының атын да тергейтін салт бізде әлі күнге дейін жалғасып келуде. Ұлы аталарының аты /басқаларының атына да байланысты/ кететіндей қандай бір атаулар болса оны да басқа жанама атпен атайды да оны бір ауылдың барлық келіндері және олардың енелері де тергейтін болады. Мысалы: Бір ауылдың барлық келіндері қазыны “ойма”- деп тергейді. Себебі: қайын атасының ұлы әкесінің аты “Қаз” деген атты болған екен. Бұны келіндер енелерімен бірге сыйлап, құрметтеп аты кететін сөздерді тура айтбай тергеп отырған.

Бұрынғы дүниеден өткен ұлы ата-апа, қазіргі үлкендердің аты	Аты кететін сөз, буын	Тергеп койған жанама аты
Қанай, Қанафия, Қамбар т.б	қан	Бауыздау
Айтуған, Аятхан, Айбек т.б	ай	Мезгіл,
Қаз, Қазыбек Балақаз т.б	қазы	Ойма
Сарыбас, Сарыбай, т.б	сары	Шикіл
Сарыбас , Үкібас т.б	бас	Шеке
Қиюбай, Қиысқан т.б	қи	Көң
Монголхан, Монғолбай т.б	монғол	Қалқа
Рахметбай, Рахмет т.б	рахмет	Тәңір жарылқасын
Аманкелді, Аман, Амандық т.б	аман	Сәлем Есен
Болат, Болатбай, Болатхан, Ерболат т.б	болды	Бітті, Жарайды
Ішікбай	іш	Ұртта
Аятхан, Аяапберген, Аяныш т.б	аяқ	Сирақ
Тайлак, Тайват, т.б	тай	Жабағы
Оралсын, Орынбай, Орайхан т.б	орамал	Кенеп
Шайзада, Шаймұрат, Шаяхмет т.б	шай	Бояу
Күленберді, Күлмесхан т.б	күл	Шоқ
Ботакөз, Бота, Ботан т.б	Ботақара руы	Түйе баласы

Базарбай, Базархан т.б	Базархул руы	Сауда атты
Касей, Касен, Кәсіпхан т.б	касен	Шөлеңке
Көзімбар, Көз, Қаракөз т.б	көз	Жанар
Балықбай	балық	Жайын
Қасқырбай	қасқыр	Ұлыма
Бұзаубай	бұзау	Сиыр баласы
Күршінбай	күрші	Балау
Мысықбай	мысық	Миау
Мылтықбай	мылтық	Атқыш
Нұри, Нұртуған, Нұрасыл т.б	нұр	Сауле
Сұраған, Сұраубай, Сұраухан т.б	сұрау	Тіле

Тіпті болмаса сол ауылдағы өзінен жолы үлкендердің өткен ата-бабаларының аттары кететін атау шықса “Аттеріс” деп те атай береді.

Келіндердің өмірлік серігі, жан-жолдасына сыйлап, құрметтеп арнайы ат қою салты қазіргі таңда жоқтың қасы болып бара жатыр. Жолдасын өз атымен немесе еркекелеткен атымен шақыру тіпті болмаса “Жаным” /жаңа үйленгендер / деп атай беретін болды. “Жаным” деп атағаны үлкендердің қасында ерсі сезілетіні белгілі. Ал жолдасының атын шарасыздан тергейтін жағдай да баршылық. Мысалы: Жолдасының аты Қайнарды атымен атайын десе қайын атасының аты Қайсанай дегеннің “қай”, қайын енесінің аты Гүлнар дегеннің “нар” деген буын сөздер кіріп тұрғандықтан атай алмайды да “отағасы”, “біздің кісі”, “балалардың әкесі”- деген сияқты арнайы аттарды қояды.

Қайын аға, қайын әпекелерінің атын тергеп, ат қойғанына келсек: Жас ерекшелігіне қарай : Үлкен аға, Кіші аға, Ортаншы аға , Кенже аға, Үлкен әпеке, Үлкен апай, Кіші апай, Ағатай, кәсібіне байланысты: Молда аға, Эмч (дәрігер) аға, Дарғы (бастық) аға, Жолооч (тізгінші) аға, Малшы аға, Зангер аға, Күзетші аға, Зангер апай Мұғалім апай ауылдағы бет-беделіне қарай : Төре аға, Мырза аға , “Би аға” , мінез- құлқына қарай : Жуас аға , Жақсы аға , сырт келбетіне қарай : Сері аға, Сұлу апай, Гұлағам т.б деп атайды.

Ал , қайындарын Төрем, Серім, Кенжем, Ерке сарым, Жуасым , Кұрдасым, Серіжігіт, Қаратай десе қайын сіңілілерін Еркем, Серігім, Жуасым, Ботам, Кішкентайым, Кенжем, Сетерімі Кішкенем, Құлыным, Сырғалым т.б деп атаған.

Абысын- ажындарына ат қойғанда егер өзінен үлкен болса: Үлкен тәте , Кіші тәте, Әйе, Жеңешем, Тәтем, Нәнем, Ағатайым, Үлкен мама, Абыстай деп, ал өзінен кіші болса Абысын, Тетелес дейді.

Сонымен қатар бір ауылдың келіндері өзара ғана кеңескенде айтатын қайын ағаларына қойған лақап аттары да болады. Мысалы : “Шайшыл аға” (бір отырғанда 5 летр шай ішетін болғандықтан), “Бәдік қайын аға” (ет пысырым уақыт сөйлеп отырып алатындықтан), “Шошақай қайнаға (бір орнында тұрақтап отырмайтындықтан), “Дүрілдек аға” (“жылқым мың, қойым бес жүз”- деп сөйлейтіндіктен), “Хатуудың түлегі- қайын аға (“Хатуу деген жердің түлегімін”-деп көп айтатындықтан), “Қараторғай қайын аға”/ (“Қараторғай” әнін көп айтатындықтан) т.б деген сияқты аттарды қойып алады да бұны тек жасырын өзара ғана қолданады.

Артынан қайындары жегелерінің ат тергегіштігін сынау үшін мысалы Шайзада , Аманкелді деген сияқты қайын-ағаларының аттарын айтқызбақ болып «Ішетін бірдеңе бар ма? », «Амансыз ба?» деген сияқты небір сұрақтарды қойып, қалжыңдасып жатады.

Келіндер әлде бір тізімге тіркелу, анкета-анықтама толтыру, ауруханаға халін сұрауға барған кезінде қайын атасының атын атауға тура келсе, тақуа келіндер: «Шырағым -ау, атаның атын айтып берші, мына кісіге» – деп көмекке қайын сіңілі, қайындарын шақырып көмек алады. Сол маңнан көмекке жарарлық біреу-міреу табыла қоймаса амалсыздан қағаз, қарындаш алып үлкен кісілердің атын жазып көрсетеді.

Міне, осылай қазақтың келіндерінің “тас түскен жеріне ауыр”- деп барған шаңырағы болып олардың барлық туыс туғандарының атын тергеп сый құрмет көрсетіп келген жеріне балдай батып, судай сіңетіні осы қылықтарынан екен.

Қазіргі таңда бұл үрдіс Монғолия және Қытай халқының қазақтарында осылайша қаймағы бұзылмай сақталып келеді. Ал, атамекеніміз Қазақстанның Оңтүстік өлкесінде жақсы сақталғанымен кейбір өлкелерінде ұмыт болып бара жатқанын күнделікті өмірден көріп, байқап отырамыз. Мәселен, орыс халқы сияқты келіндер қайын атасының фамилиясымен атанып кеткені де көп кездеседі. Бұндай жағдайда олар атасының атын ауыз толтырып атап айтып жатады. Ал қайын ағаларын Мұрат аға, бәленше аға, түгенше аға деп емін еркін айта береді. Салт-дәстүрімізге қарасақ бұл әдепсіз келіннің белгісі болып табылады.

Сондықтан ата-бабамыздан бері жалғасып келе жатқан осы бір ерекше салт-дәстүрімізді ары қарай қаймағын бұзбай ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру шарт болып отыр.

Әдебиеттер

Батырлар жыры, I том, 2006, Алматы

Батырлар жыры, I том, 1986, Алматы

Биқұмар К, Қазақ халқының салт-дәстүрлері, 2013, Уланбатор

Ғабдуллин М, Сыдықов Қазақ халқының батырлық жыры, 1972, Алматы

Манас, III кітап, 1662, Алматы т.б

УДК 378:137.

**СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ
ТОЛЕРАНТНОСТИ В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ
КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА**

З.Б.КАБЫЛБЕКОВА¹, Г.А.БЕКБЕРГЕНОВА²

¹Директор Центра подготовки государственных служащих аппарата акима Южно-Казахстанской области,, Шымкент, Казахстан, KZber@mail.ru, ²Заместитель руководителя департамента по контролю в сфере образования ЮКО, Шымкент, Казахстан, Naznay71@mail.ru

Түйіндеме

В статье рассматриваются пути и методы решения принципиально важной задачи – сохранения целостности политического образования в национальном своеобразии культур и культурных различий в современном полиэтничном мире. Решение данной задачи авторам видится с позиций воспитания молодежи на духовно – нравственных и национальных культурных традициях, как своего этноса, так и общечеловеческой культуры тюркского мира, становления его духовности и толерантности. Благоприятное развитие этого процесса может послужить и более успешной интеграции представителей различных этносов в общеказахстанское социокультурное сообщество.

Решение этой проблемы требует новых подходов к организации образовательного процесса, его направленности на решение проблем воспитания и развития человека, не только обладающего комплексом знаний, умений и навыков, но и способного адаптироваться к полиэтнической среде, приобщаться к гуманистическим идеям и традициям.

***Ключевые слова:** этническая толерантность, межэтническое согласие, культура тюркского мира, полиэтничное общество, этнотолерантное сознание.*

Түйіндеме

Мақалада қазіргі заманымыздың өте маңызды міндеттерінің бірі - қазіргі полиэтникалық әлемдегі ұлттық мәдениеттің ерекшелігі мен мәдени айырмашылықтардың тұтастығын сақтап қалудың жолдары мен әдістері қарастырылып отыр. Зерттеліп отырған мәселені шешу жолында авторлардың ұстанымдары -

жастарды рухани адамгершілік пен ұлттық-мәдени салт-дәстүрлер негізінде тәрбиелеу, өз ұлтының және түркі әлемінің жалпыадамзаттық құндылықтарына негізделе отырып, олардың руханияттылығын, толеранттылық қасиеттерін қалыптастыру. Бұл үрдістің оңтайлы шешілуі түрлі этностар өкілдерінің еліміздің мәдени-әлеуметтік қоғамына интеграциялану процесіне ықпалын тигізуі мүмкін.

Түркі әлемінің мәдениетін қалыптастыру аспектісінде этникалық толеранттылықты қалыптастыру мәселесі білім беру үрдісіне жаңа көзқарасты талап етеді, атап айтқанда, тұлғаның тәрбиесі мен дамуы тек білім, біліктілік, дағдыларды игерумен шектелмей, сонымен қатар, заманауи полиэтникалық ортаға бейімделуге қабілетті, гуманистік идеялар мен дәстүрлерді меңгеруге бағытталуы қажет.

***Тірек ұғымдар:** этникалық толеранттылық, ұлтаралық келісім, түркі әлемінің мәдениеті, полиэтникалық қоғам, этнотолеранттық сана.*

Abstract

The article discusses the ways and methods of solution of a fundamentally important task - to preserve the integrity of political education in the national distinctiveness of cultures and cultural differences in modern multiethnic world. The solution to this problem, the author is seen from the perspective of the education of youth in the spiritual - moral and national cultural traditions as their ethnic group, and the universal culture of the Turkic world, the formation of his spirituality and tolerance. The favorable development of this process can serve as a successful integration of the different ethnic groups in a common Kazakh socio-cultural community. Solving this problem requires new approaches to the organization of the educational process, its focus on solving the problems of education and human development, not only has complex knowledge and skills, but also the ability to adapt to a multi-ethnic environment, to partake of humanistic ideas and traditions.

***Keywords:** ethnic tolerance, inter-ethnic harmony, the culture of the Turkic world, multi-ethnic society, etnotolerant consciousness.*

Введение

На протяжении многих веков на исторической Земле казахов перекрещивались судьбы многих народов - носителей различных культур, религий и традиций. В результате сложилась уникальная ситуация, когда вместе с титульным этносом в нашей республике мирно уживаются представители свыше 140 этносов и 40 конфессий. Современное полиэтничное общество требует от демократического государства

решения принципиальной задачи – целостности политического образования при росте культурных различий. Для казахстанского общества данная проблема имеет важное прикладное значение в плане поиска путей поддержания социальной стабильности и межэтнического согласия. Поэтому приоритетами казахстанской государственной политики сегодня стали:

- осознание необходимости превращения полиэтничности общества в устойчивый консолидирующий фактор;
- формирование и распространение идей духовного единства, укрепление и сохранение дружбы народов и межнационального согласия;
- становление новой культурно-цивилизационной целостности на основе синтеза культур, основанной на диалоге национально-культурных систем;
- признание межэтнической толерантности и общественного согласия как духовной ценности и основы стабильности межэтнических отношений.

Совершенно очевидно: казахстанское государство стремится проводить сбалансированную национальную политику, направленную на обеспечение толерантности, межкультурного и межэтнического согласия. Для реализации данной цели был учрежден соответствующий институт - Ассамблея народа Казахстана, разработана и претворяется в жизнь программа «Культурное наследие», обеспечивается государственная поддержка национальных культурных центров. Такая направленность внутренней политики государства имеет важное значение для воспитания молодежи, овладевшей культурой, духовными традициями как своего этноса, так и элементами общечеловеческой культуры, духовности и толерантности. Благоприятное развитие этого процесса может послужить и более успешной интеграции представителей различных этносов в общеказахстанское социокультурное сообщество.

Мы убеждены, воспитание наших граждан в духе толерантности, прежде всего, решает задачу раскрытия смысла бытия человека в мире через понимание характера и способов его взаимодействия с этим миром. Воспитание личности, обладающей толерантностью, является одной из важнейших социально – педагогических проблем.

Решение этой проблемы требует новых подходов к организации образовательного процесса, его направленности на решение проблем воспитания и развития человека, не только обладающего комплексом знаний, умений и навыков, но и способного адаптироваться к полиэтнической среде, приобщаться к гуманистическим идеям и традициям. Это чрезвычайно важно для воспитания личности, способной проявить готовность к пониманию и сотрудничеству, терпимость к инакомыслию,

основанных на моральных ценностях, что в значительной степени активизирует процесс социализации личности, способствует продуктивному социальному взаимодействию.

Подчеркнём, поскольку в современных условиях возрастает значимость осознания и оценки толерантности, как необходимого аспекта воспитанности человека, то основным вектором такого решения является педагогическая деятельность, направленная на развитие гармоничных отношений среди детей, принадлежащих к различным этническим общностям и специфическим социальным группам.

В этой связи исследование обусловлено необходимостью разрешения следующих основных противоречий между:

- потребностью социума в формировании этнической толерантности личности и необходимостью разработки теоретической и методологической базы данного феномена в системе воспитания школьников;

- необходимостью включения духовных ценностей культуры различных этносов, проживающих в нашей республике, в национально-региональный компонент государственного стандарта образования и консервативными взглядами на педагогический потенциал этнической культуры;

- необходимостью развития этнической толерантности учащихся в учебно-воспитательном процессе школы и неподготовленностью учителей к целенаправленной педагогической деятельности по формированию этно-толерантных качеств личности.

Методология

Базовыми для нашего исследования являются исследования З.Т. Абетовой, А.Г.Асмолова, О.С.Анисимова, Н.М.Борытко, С.Н.Глазачева, Ж.Ж.Картбаевой, Н.М.Кудиновой, Ш.М.Мухтаровой, Н.Н.Подобед, Т.И.Шульги, а также работы Г. Н. Волкова и др.

Отдельные аспекты проблемы формирования толерантности были рассмотрены в этнопедагогических и этнокультурных исследованиях ученых в следующем контексте: их генезиса (К.Б. Жарикбаев, С.К.Калиев, С.А.Узакбаева, К.К Шалгынбаева и др.), теории и методологии (М.Х.Балтабаев, С.Габбасова, Ш.И.Джанзакова, М.Е.Ержанов, Е.О.Жуматаева, К.Ж.Кожаметова, Ж.Ж.Наурызбай, К.А.Оразбекова, Р.К.Толеубекова), концептуальных подходов, образовательных и воспитательных возможностей этнокультуры (Б.Е.Каирова, С.С Кулмаганбетова, Р.Б.Маженова, Г.К.Тлеужанова, Т.М.Шакирова и др.), проблемы формирования поликультурной личности, межнационального общения, национального самосознания, межэтнической

социализации личности (Л.А.Байсерке, Е.З.Батталханов, Ж.Х.Кендирбекова, Л.В.Колесникова, Ш.М.Мухтарова, Ж.Н.Шайгозова и др.), сравнительно-сопоставительные аспекты этнического воспитания и образования в разных странах (Б.А.Жетписбаева, О.Я.Сулейманова, Г.Н.Рамашова), формирование этнопедагогической компетентности учителя (К.Ф.Аубакирова).

Определяя этническую толерантность как категорию, необходимо обратить внимание на понятие «межэтнические отношения», которые в широком смысле слова понимаются как взаимодействие народов в разных сферах политике, культуре и т. д., в узком смысле - как межличностные отношения людей разных национальностей, которые происходят в разных сферах общения, трудовой, семейно - бытовой, дружеской, соседской и т.д.

С этих позиций, мы можем рассматривать этническую толерантность и как уважительное отношение к людям разных этносов и культур, и как активное взаимодействие в различных сферах общества с учетом психологических особенностей их культур и религиозной принадлежности.

В процессе исследования в соответствии с его целями и задачами применялись теоретические, эмпирические и социологические методы исследования:

- изучение и теоретический анализ историко-педагогической, фило-софской, психолого-педагогической, этнокультурологической, методической, зарубежной и отечественной литературы по выявлению уровня разработанности проблемы; анализ учебно-методической документации (учебных планов, программ, учебных пособий и др.); метод теоретического моделирования процесса формирования этнической толерантности учащихся школ в процессе изучения культуры этносов в национально - региональном компоненте общего среднего образования; метод конструирования информационно-педагогических технологий на основе целевого отбора содержания, форм, средств и активных методов организации обучения и воспитания школьников;

- наблюдение и анализ процесса формирования этнической толерантности у учащихся общеобразовательных школ, анкетирование и интервьюирование школьников, учителей, родителей;

- по окончании эксперимента использовались методы обработки экспериментальных данных, анализ и обобщение полученных результатов.

Дискуссия

Основные противоречия в проблеме сохранения целостности образования в национальном своеобразии культур и культурных различий в современном полиэтничном мире

Следует отметить, что в современных условиях возрастает значимость осознания и оценки толерантности, как необходимого аспекта воспитанности человека. Основным вектором такого решения является педагогическая деятельность, направленная на развитие гармоничных отношений среди детей, принадлежащих к различным этническим общностям и специфическим социальным группам.

В этой связи исследование обусловлено необходимостью разрешения следующих основных противоречий между:

- потребностью социума в формировании этнической толерантности личности и необходимостью разработки теоретической и методологической базы данного феномена в системе воспитания школьников;

- необходимостью включения духовных ценностей культуры различных этносов, проживающих в нашей республике, в национально-региональный компонент государственного стандарта образования и консервативными взглядами на педагогический потенциал этнической культуры;

- необходимостью развития этнической толерантности учащихся в учебно-воспитательном процессе школы и неподготовленностью учителей к целенаправленной педагогической деятельности по формированию этно-толерантных качеств личности.

Учёт факторов развития этнотолерантного сознания школьника

Этнотолерантное сознание ребенка в процессе воспитания определяется целым комплексом взаимодействий и целенаправленных воздействий, внешними и внутренними факторами, влияющими на его развитие. Положение о взаимоотношении внешних влияний и внутренних условий является принципиальным теоретическим основанием всякой системы развития. Под внешним воздействием следует понимать всю совокупность общественных и природных явлений, с которыми личность вступает во взаимодействие. Под внутренними условиями - природную естественную основу и взаимоотношение с ней с момента рождения ребенка, социальные новообразования на каждом возрастном этапе его развития.

На основе сравнительно-сопоставительного анализа исследований, посвященных вопросам формирования сознания личности в процессе обучения и воспитания, можно представить совокупность факторов, влияющих на развитие

этнотолерантного сознания школьника следующим образом (табл.1).

Таблица 1 - Факторы развития этнотолерантного сознания школьника

Внешние факторы	Внутренние факторы
Познавательная сфера личности школьника	
Макросреда государственная политическая система; этнический менталитет; средства массовой информации;	-межкультурное взаимодействие; владение большим объемом информации о культурном наследии народов многонационального общества; - богатый словарный запас; -установление причинно-следственных связей в явлениях этнокультуры; - обнаружение скрытых зависимостей и связей между культурными явлениями этносов; -умение делать логические выводы; интеллектуальное участие в решении сложных пробле; - умение анализировать ситуации; - умение оценивать как сам процесс, так и результат деятельности; -умение предвидеть последствия определенных действий
Эмоциональная сфера личности школьника	
Микросреда Семья; референтная группа; сверстники;	- реалистическая «Я-концепция»; - уважение к другим; -эмпатическое отношение к людям, терпимость к особенностям других людей; - терпимое отношение к критике; -внутренняя мотивация личности; - эмпатия и сострадание
Мезосреда общественные организации; департамент образования и культуры; образовательные учреждения; учреждения культурно-досугового типа;	-развитие творческих способностей; дивергентное мышление; -восприятие неоднозначных вещей; -развитие логического мышления; -умение замечать тонкие различия в объектах и явлениях культуры родного края; -чувствительность к противоречиям

Если проследить формирующее влияние среды и воспитания на развитие

этнотолерантного сознания школьников то оказывается, что среда воздействует в известной мере стихийно и пассивно. Воспитание играет определяющую роль в развитии этнотолерантного сознания школьника при условии взаимодействия с внутренними механизмами (потребностями, мотивами, интересами, убеждениями).

Таблица 2 - Сравнительная динамика сформированности этнической толерантности школьников в контрольных и экспериментальных группах

компоненты	Уровни, характеризирующие степень сформированности в. ЭТ	Экспериментальные группы						Контрольные группы					
		Конс. этап		Форм. этап		Контр. этап		Конс. этап		Форм. этап		Контр. этап	
		Ст. подростки	Мл. подростки	Ст. подростки	Мл. подростки	Ст. подростки	Мл. подростки	Ст. подростки	Мл. подростки	Ст. подростки	Мл. подростки	Ст. подростки	Мл. подростки
Мотивационный	Высокий	7,3	6,2	23,2	20,5	36,6	29,9	7,3	6,2	10,1	9,8	11,2	10,5
	Средн.	5,1	4,7	7,8	5,2	5,2	0,1	5,1	4,7	7,4	0,2	6,3	0,2
	Низк.	7,6	9,1	9	4,3	8,2	0	7,6	9,1	2,5	0	2,5	9,3
Содержательный	Высокий	,2	,2	9,9	6,7	8,9	5,4	,2	,2	2,4	1,6	3,2	2,4
	Средн.	3,2	4,3	3,5	9,1	1,5	7,5	3,2	4,3	9,8	9,9	0	0,6
	Низк.	8,6	8,5	6,6	4,2	9,6	7,1	8,6	8,5	7,8	8,5	6,8	7
Процессуальный	Высокий	,7	,8	2,7	8,6	0,5	9,1	,7	,8	,5	,6	1	,9
	Средн.	1,2	7,3	0,4	2,7	8,7	2,9	1,2	7,3	7,8	0,5	7,8	1,5
	Низк.	2,1	6,9	6,9	8,7	0,8	8	2,1	6,9	2,7	1,9	1,2	9,6

Это сложное явление получило название персонификации воспитания и

понимается как «сложный и противоречивый процесс взаимодействия информационного содержания социализирующих и регулирующих поведение личности факторов с различными типами сознательно-психических и идеологических процессов, свойств и отношений, образующих целостный личностный модус человека (потребности, интересы, убеждения, оценочные, критерии, стремления). Персонификация не противоречит социализации как ее антипод, а является внутренним механизмом ее осуществления». Сравнительная динамика сформированности этнической толерантности школьников представлена в нижеследующей таблице.

Заключение

Положительные изменения поведенческой сферы составляют основу для формирования адекватной эмоционально-поведенческой реакции на экспериментально-педагогические и конкретные жизненные ситуации, требующие проявления от подростков проявления толерантности.

Результаты исследования показали актуальность изучаемой проблемы для подрастающего поколения современного казахстанского общества, заинтересованность подростков в вопросах реализации форм, методов и средств формирования этнотолерантных качеств личности, позволил выявить позитивную позицию учащихся общеобразовательных школ и других респондентов по отношению к культуре своего и других народов, готовность к усвоению общечеловеческих ценностей как основы для формирования толерантности. Также был выявлен социокультурный контекст, в котором находится система образования.

Использованная литература

Исмуханова Г. Индикация внутри межэтнической стабильности напряженности в Казахстане: социологический аспект. — Алматы: Фонд Сорос - Казахстан, 2001. — 21 с.

Кадыржанов Р.К. Этнокультурная политика в Республике Казахстан // Казахстанская модель этнополитики: научное издание. — Алматы: КИССИ при Президенте РК, 2002. — С. 69-82.

Калмырзаев А.С. Национальный менталитет и национальный дух // Казахстанский патриотизм: размышления политолога о свободе, демократии и национальных ценностях в условиях независимости. — Алматы: НИЦ Ғылым, 2003. — С. 31-46.

Косиченко А.Г. Возможности диалога национальных культур в современном мире.//Центральная Азия: диалог культур в процессе глобализации: материалы международной конференции.—Алматы: ИФП МОН РК, 2005. — С. 164 -176.

Сарыбеков М.Н., Кабылбекова З.Б. Воспитание толерантности в учебно-воспитательном процессе школы. Методические рекомендации для учителей общеобразовательных школ. - Шымкент, 2008. - 48с.

Кабылбекова З.Б., Дуйсенбаев К.А. Идеи и концепции формирования толерантности личности в условиях поликультурного общества // Научный мир Казахстана. - Алматы, 2008. - №3. – С. 217-224.

Кабылбекова З.Б. К проблеме формирования толерантности в условиях поликультурной образовательной среды // «Философия и право» Академии наук Республики Узбекистан. - Ташкент, 2009. - № 4. – С. 113-116.

Абишева М. Казахстанская модель межэтнического согласия: опыт для ОБСЕ // [Журнал "KAZENERGY". №3 \(май - июнь\), 2009.](#)

«ҚОРҚЫТ АТА» КІТАБЫНЫҢ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РОЛІ**Т.Б. ҚАБЫШЕВ**

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Қазақстан, Семей қ.,
talgat_kabyshev@mail.ru

Түйіндеме:

Мақалада түркі халықтарына ортақ «Қорқыт ата» кітабының қазақ әдебиеті мен әлем халықтары әдебиетінде зерттелуі салыстырыла қарастырылады. «Қорқыт ата» кітабын зерттеген түрік, азербайжан, қырғыз, орыс және неміс ғалымдарының пікірлерін саралай келіп, қазақ әдебиетімен байланысын, қазақ ғалымдарының пікір-көзқарастарына талдау жасайды. Ондағы жер-су, әдет-ғұрыпқа, салт-дәстүрге қатысты атауларға түсінік беріп, бүгінгі күндегі қолданыспен салыстырады

***Кілт сөздер:** Сараптау, салыстырмалы анализ, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, әдеби ескерткіштер*

Түйіндеме:

В статье рассматриваются проблемы сопоставительного исследования «Книги моего деда Коркыта» в казахской и мировой литературе. Анализу подвергаются труды азербайджанских, киргизских, российских, немецких ученых, а также труды казахстанских исследователей, изучавших «Книгу моего деда Коркыта» в ее связи с казахской литературой. Многие наименования, связанные с территориальными, поведенческими, обрядовыми понятиями, даются в сравнительном аспекте.

***Ключевые слова:** Сопоставление, сравнительный анализ, обряд, традиции, памятник литературы*

Abstract:

The article is about the problems of comparative research of the "Book of Korkut ata" in Kazakh and world literature. Analysis exposed the works of Azerbaijani, Kyrgyz, Russian, German scientists, as well as the works of Kazakh researchers who have studied the "Book of Korkyt ata" in its connection with the Kazakh literature. Many names are associated with the territorial, behavioral, ritual concepts, and given in the comparative aspect.

***Key words:** Comparison, comparative analysis, the ritual, traditions, literature monument*

Қорқыт VIII ғасырда Сыр бойында бұрынғы Жанкент қаласы маңында өмір сүрген батыр, атақты ақын, асқан күйші. Сонымен бірге ол туралы көптеген түркі елдерінде аңыздар сақталған. Ел аузындағы аңыздарда Қорқыт ата мәңгі өлмейтін өмір іздеуші, халықтың қамын ойлаушы сипатында айтылады. Бірақ ол өмірінің соңында өлмейтін нәрсе жоқ екен деген пікірге келеді. Енді Қорқыт ата мәңгілік өмірді қобыз сарынынан іздейді екен. Ұлы күйшіге өзі іздеген мәңгілік өмір оның өнерінде сияқты көрінеді. Ол күйлерін толласыз тартып, дүниеден өтеді. Өзі өлгенмен артында күйлері, ұлғатты сөздері қалады. Ал әдебиет тарихында деректі түрде «Қорқыт ата» кітабы бар.

Ғылымда оның он екі нұсқасы белгілі: 1) Дрезденде, (12 нұсқа) 2) Ватиканда (6 нұсқа) сақталған. «Қорқыт ата кітабы» немістерден Т.Нельдеке, В.Рубен, француздардан Палу Паллио, Е.Блоше, П.Ру сияқты ғалымдардың зерттеулерімен толықтырылды. Әсіресе, итальяндық ғалым Е.Россидің еңбегін ерекше деп атап өтуге болады. Ол Ватикан кітапханасынан «Қорқыт ата кітабының» тағы бір нұсқасын тауып, 1956 жылы оны итальян тіліне аударып, Дрезден және Ватикан нұсқаларының факсимилесін қосып бірге жариялайды. Ол еңбекте Қорқытқа байланысты барлық деректер жинақталып, түсініктемесі, түрікше-итальянша сөздік қоса берілген. Қорқыт есіміне қатысты зерттеулерге ерекше ден қойғандардың бірден бірі – Түркия ғалымдары. 1916 жылы ғалым Килисли Рыфат Дрезден нұсқасын араб әліппесіне негіздеп басып шығарғаннан кейін-ақ, осы бағытта тарихи, этнографиялық, әдеби, фольклорлық және лингвистикалық мақалалар мен көлемді зерттеулер үздіксіз жүргізіліп бастады. Осы орайда Орхан Шайк Гөкйайдың еңбегі ерен. Ол 1938 жылы жариялаған кітабында Қорқытқа қатысты дүниедегі деректерді топтастырған болса, 1973 жылы әлемнің түкпір-түкпіріндегі мәліметтерді жинақтап, мың беттен асатын көлемді еңбегін жарыққа шығарады. «Қорқыт ата кітабының» текстологиясына арналған іргелі еңбектердің бірі – Мұхаррем Ерегиннің көлемі екі томнан асатын кітаптабы. Онда мәтін және әр сөздің тіркеме көрсеткіші бар. Бұл ескерткішті бастыру, зерттеу жұмыстарына Әзірбайжан ғалымдары да елеулі үлес қосқан. 1939 жылы Г.Араслы жарыққа шығарғаннан кейін «Қорқыт ата кітабы» туралы Ә.Дәмірізаде, М.Тахмасиб, Ш.А.Жәмшидов, М.Сейдов, М.А.Ширәлиев, К.Н.Велиев, т.б. іргелі зерттеулері мен мақалалары жарыққа шықты. 1975 жылы Әзірбайжан мемлекеттік университетінде «Қорқыт ата кітабына» арналған ғылыми сессия өтеді. 1988 жылы Бакуде өткізілген Совет-Түрік коллоквиумының жұмысы да тұтастай «Қорқыт ата кітабына» арналады. «Китаб Деде Коркут - жырының әрбір тарауларын Әзірбайжанда зерттеген ғалымдар: Ш.А.Джамшидов, Г.А.Байрамов, Р.Меликова, М.Сеидон,

Р.П.Курылев, Х.Г.Короглы, А.М.Демирғизаде, З.А.Султанлы, тағы басқалары. Дрезденде сақталған «Китаб Деде Коркут» жырын түрік тіліне бірінші рет басқан мұғалім Рифат, одан кейін қазақтар мен түрікмендерде айтылатын көп қария сөздерді толығынан кіргізіп, жаңадан басып шығарған Стамбул университетінің профессоры Орхан-Шайқ Гокяй. Ватикан мен Дрезден нұсқаларын бірдей қамтып, бірінде жоғын бірінен алып жаңадан бастырған Мухарем Ерегін. Олармен қатар өз үлесін әдебиетші ғалымдар Илхан Башгөз бен П.Н.Баратау қосады. Орхан Шайыхтың көрсетуінше, «Қорқыт кітабындағы» ұлы бейне Байбөры ұлы Бәмсі Байрақ. Қорқыттың шыққан заманын айрықша ашқан атақты ғалым Фуад Копрюлу. Ол «Деде Коркут кітабын» әдебиет, этнография көзімен қарап, онда айтылатын оғыз бектеріне, атақты ұзандарға, бақсыларға ерекше көңіл бөледі. Қорқытқа қатысты аңыз-әңгімелерді, ауызша деректерді жинап жарыққа шығару және зерттеу жұмыстарының Қазақстанда да ұзақ тарихы бар. ХІХ ғасырда қазақ даласының этнографиясын, тарихын, рухани мұрасын зерттеген П.И.Лерх, Л.Герн, Л.Мейер, Н.В.Остроумов, М.Мирописев, Н.Катанов, А.Н.Бернштам, Н.Я.Бичурин (Иакинф), И.А. Чеканинский, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, т.б. ғалымдардың еңбектерінде Қорқыт есіміне және бақсылықтың ерекшеліктеріне арналған деректер мол ұшырасады. Ал, Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, М.Әуезов, А.Жұбанов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Х.Сүйіншәлиев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, М.Мағауин, М.Жолдасбеков, А.Сейдімбеков, т.б. алғаш зерттеген қазақ ғалымдары. «Қорқыт Ата кітабы» бүгінгі таңда орыс, неміс, түрік, итальян тілдерінде жарық көрді. Әсіресе орыс тілінде Қорқыт Ата жайында зерттемелер өте көп.

Ең бірінші, осыдан жетпіс жылдай бұрын ҚорқытАта жөнінде құнды деректер жазған орыс халқының ғұламасы В.В.Бартольд және оның ізбасарлары болды. В.В.Бартольдтың 1890 жылдарда Қорқыт туралы басталған зерттеу жұмыстары оның өмірінің соңына дейін жалғасады. Оның құнды аудармалары 1922 жылдың мамырында ғана толықтай аяқталып бітеді. В.В.Бартольд Қорқыт Атаның он екі жырының тек төртеуін ғана басып шығару мақсатында «Всемирная литература» атты баспахананың жетекшісі А.М.Горькийдің қолына тапсырады. Алайда, оның жарыққа шыққанның ғалым көзінің тірісінде көре алмай кетеді. Тек, бірнеше жыл өткеннен кейін Әзербайжан ғалымдары Г.Араслы мен М.Тахмасиб В.В.Бартольдтың аудармаларына аздаған түзетулер мен дәлелдемелер енгізіп Баку қаласында басып шығарады. Біздің ғалымдарымыздың көпшілігі осы Баку нұсқасы бойынша зерттеулер жасады. В.В.Бартольдтың аталмыш аудармасы жан-жақты зерттеуге алынады. Атап айтқанда: Дрезден және Ватикан нұсқаларымен мұқият салыстырылып, зерделенді.

О.Ш.Гөкяйдің нұсқаулығымен түркі жазбалары мен В.В.Бартольд жасаған латын әріптерінің транскрипцияларын толықтай тексерді. Аударма барысында кейбір түзетулерді Этторе Росиидің зерттеулеріне негізделіп Г.Араслы енгізді. Кейін бұл еңбек бірнеше тілдерге аударылып “Деде Горгуд” 1950 жылы Бакуда, “Книга моего деда Коркута” 1962 жылы Москвада жарық көреді. Ә.Қоңыратбаевтың аударуымен қазақ тілінде де 1986 жылы тұңғыш рет басылып шығады. «Қорқыт атаның» сюжетін 1921 жылы Ғалымжан Шарипов та, Қазан қаласында бастырады, бірақ аталған басылым тым еркін болғандықтан, оны жарыққа шығаруға тиым салады. Ғалым Тоқболат Еңсегенов мынадай пікір айтады: «Оғызнама» дастаны – «Қорқыт Ата» кітабымен қатты ұқсас. Оғыздардың кім екенін білу үшін ең алдымен «Оғызнаманы» оқу керек, ал қазақтардың кім болғанын білу үшін «Қорқыт Атаны» оқу керек». Әдеби әрі тарихи этникалық мұра ретіндегі «Қорқыт Ата кітабында» қазақ эпосына тән көркемдік кестелермен қатар қазақ тарихы мен мәдениетіне қосатын деректер де мол. Сондай-ақ жазбада оғыз тайпаларының этнографиясы, этникалық тегі, әлеуметтік жағдайы, мекені т.б. мәліметтер көп сақталған. Осы деректерден оғыздардың бірде Сыр бойындағы қыпшақтармен, бірде Кавказ шегіндегі гәуірлермен жауласқанын көреміз. Жырдағы ерлік сарындары өте көп. Қара Бодақ бірде қыпшақ ханына қан құстырған қара күш иесі (3-жыр), енді бірде Хамид, Мардин қамалдарын қиратқан батыр ретінде көреміз [1, 146].

Әулие Қорқыт қобызын тартып рухты жырларын айтып, Қазан ханды, яғни Қазан-Салорды соғыстық рух беріп отырған. Бірақ, Қазан-Салордың кәрілігі келіп, ажалы жетіп өледі. Оны Тебріз маңында арулап шығарған көрінеді. Қазан өлімінен кейін оғыз елі ынтымақ, бірліктен айырылып, бір-бірімен соғысып оғыз елінің берекесі қашып, ақыры Қорқыт жырлап, мадақтаған оғыз елі ыдырап тынады. Осыдан кейін түркі тайпалары біртіндеп өз алдына жеке-жеке мемлекет құра бастайды. Ал, сол кезеңдерде күйреген оғыз еліне наразы болып, мәңгілік өмір іздеп дүние кезіп кетеді. Қазан-Салордың жары, Баяндүр ханның қызы Бөрілі сұлу кейбір мәліметтер бойынша, Үрмі деген жерде жерленген екен. Екеуінің де зираты бүгінгі таңда белгісіз болып саналады. Жалпы Қорқыт Атаның жырларының кейіпкерлері шынайы болған, оғыз-қыпшақ қоғамында өмір сүрген адамдар. «Егерде Дрезден нұсқасы болмағанда, Қорқыт Ата мұраларын әлі күнге дейін аңыз санап келер едік», - дейді В.В.Бартольд [2, 52]. Кітап кейіпкерлеріне Бәмсі-Байрақ, Қара Көне, Қара Бодақ, Қан Төрәлі, Қазан-Салор, Құлбаш, Оқшы, Ораз, сондай-ақ Аруз, Әмен, Әмран Бекіұлы, Бисат, Дүлек Боран, Дондаз, Қиян Селжүк, Қаңлы, Қанық хан, Рүстемдер жатады. Жырдың бас кейіпкері –

Қорқыт. Ол оғыз елінің данасы, ақылшысы үлкен жырауы. Бір кездері Қорқыт жинақталған фольклорлық бейне деп қабылдаса, бергін келе ол тарихи тұлға ретінде таныла басталды. «Қорқыт Ата кітабы» Қазақстанда М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, Х.Сүйіншәлиев, Н.Келімбетов, М.Жолдасбеков, Ш.Ыбыраев, Т.Қоңыратбай, т.б.еңбектерінде кездеседі. Алғаш рет кітаптың 1300 жылдығы 1999 жылы ЮНЕСКО тарапынан халықаралық деңгейде аталып өтілді. 1940 жылдардың аяғында «Қорқыт Ата кітабы» әдебиет сыншыларының тарапынан күрт сынға алынды. Ғылыми зерттеулер барысында О.Шамурадов: «Қорқыт Ата жырлары оғыздар мен түркі тілдес халықтардың тарихымен мүлде үйлеспейді», - деген сыни мақаласын жазып, 1951 жылдың 16 қыркүйегінде баспада жариялайды [3,3]. Алайда, «Қорқыт Ата кітабы» оғыздардың тарихи құнды ескерткіші екендігі дәлелденіп бұл сыни мақала негізсіз болып шығады. Қорқыт Ата мұраларын зерттеумен айналысқан ғалымдардың тағы бірі Пертев Найили Боратов. Ол Қорқыт Ата жөніндегі ертегілерді жинақтап Ислам Энциклопедиясына енгізген. Осыған орай жазған мақаласында ертегілердің XV ғасырға дейін ауызша таралып келгенін, ал XV ғасырдың екінші жартысында Аққойынлы тайпасының тарапынан жазылып алынғанын, қолымыздағы мәтіндердің екі бөлек дәуірдің оқиғалары бейнеленгенін көрсетеді. Қыпшақ-оғыз түріктерінің Сырдария солтүстігінде IX-XI ғасыр аралығында кешкен өмірлері осы ертегі-дастандардың көрінісі. Ертегілердің тақырыбы XV ғасырдағы Аққойынлы мемлекетінде болған оқиғаларды қамтиды. Қорқыт Ата ертегілерінің негізі қыпшақ-оғыз түріктерінің өмір-тұрмысына негізделген және сол заманның салт, әдет-ғұрыпы мен дәстүрлерін көрсетеді. Бірақ нақ сондай жүйеде жазылған ертегілерді Аққойынлылар қағазға түсіргенде кейбір хикаяларды өздерінің қоғамдарына қатыстырып өзгертулер жасағаны көрінеді [4,31]. Ғалым Бартольдтың аудармасы негізінде «Қорқыт ата кітабын» қазақ тіліне аударған ғалымдар: филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев пен ғалым Мардан Байділдаев. Ол еңбек жоғарыда айтып кеткендей, 1986 жылы жарық көрген. «Қорқыт Ата» жөнінде үш жүз он төрт зерттеу еңбектері бар. Әзербайжан, Анатолия түріктері, Батыс түріктері, Батыс Европа және шығыс тілдерінде төрт жүз алпыс екі еңбек жазылған. Көрнекті зерттеушілері — М.Ергик, В.Бартольд, А.Туманский, В.Жирмунский, Ш.Уәлиханов, А.Әбілғазы, Ә.Диваев, К.Рифат, О.Гокияй, Ә.Марғұлан, Х.Көрұғлы т. б. Солардың ішінде академик В.Бартольд үлесін ерекше атауымыз керек. Ол Дрезден жазбасын немістерден түсіріп алып, 1922-1925 жылдар арасында аударып шыққан болатын. Алғашқы бес тараудың түрікше текстін 1910 жылдары «ЗВО»

журналында жариялаған. Баку нұсқасын редакциялап, баспаға әзірлеген әзербайжан фольклористері В.Араслы мен М.Г.Тахмасиб, Москва басылымының редакциялағандар В.М.Жирмунский мен А.Н.Кононов болды. «Қорқыт Ата» кітабын қазақ тіліне аударуда Әуелбек Қоңыратбаевтың еңбегі орасан зор. Ол кісі кітаптың алғы сөзінде былай дейді: «Дадам Қорқыт жырларына» келгенде, ондағы мифология, аңыз, шежіре тарих элементін жіктеу зиян емес. ...Жырдағы таза көшпелі өмір суреті, тотемизм, шаманизм сарындарына қарасаң, Қорқыт жырларының алғашқы сюжеттері фольклор стилінде ерте замандарда, Сыр бойында туған болады. Бұл тек селжүк (әзербайжан), түрікмен (Баяндүр) ортасында ғана туған жырлар емес, сонымен бірге алғашқы арқауы Х ғасырдағы Сыр (Түркістан) тайпалары ортасында туып, кейін Кавказ, Анатолия жерінде хатқа түскен сюжеттер болмақ. Қорқыт жырлары Орта Азия, Кавказ, Қазақстан тайпаларына ортақ. Сол елдердің қай-қайсысы болса да бұл жырларды өз эпосының арғы атасы, прототипі деп атауға қақысы бар. Сөз соңында аудармамен танысып көптеген құнды пікірлер мен ұсыныстар жасаған ғалымдар — академик Ә. Марғұлан, филология ғылымдарының докторы Ә.Құрышжанов, тағы басқаларға шын көңілден алғыс айтпақшымын», - деп жазады филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев [1,15].

Қорқыт Ата еңбегін тілге тиек еткенде ең бірінші Ә.Марғұланның қосқан үлесі ерекше зор. Бес түрлі кезеңге бөліп жеке-жеке сипаттама берген ғалымның екінші кезеңін сипаттауына назар аударсақ: «Сахара эпосы оғыз-қыпшақ дәуірі кезінде (VI-XII ғасырларда) үрдіс дамудың даңғыл жолына түседі. Аталған батырлық кезең Орта Азияда іргелі тарихи уақиғалармен қоса-қабат өріліп (жергілікті тайпалардың Қытайға, Иран мен Византияға, арабтарға қарсы күресі), идеялық-философиялық мазмұны тұрғысынан тамаша аңыздар мен эпопеяларға арқау болды. Сол ерте дәуірден бізге жеткен інжу-маржандар қатарына әлемдік эпикалық сюжеттердің кереметі болып саналатын көнедегі ойшыл – ақын, композитор Қорқыт жайлы аңыздарды, Қазанқап пен Домбаул батыр туралы жырларды, «Алпамыс» соңғысы болып табылатын «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» өмірін жырлайтын романтикалық сарындағы поэманы жатқызамыз», деген оймен аяқтайды [5,24].

Қазақтағы Қорқыт аңызын дәстүр етіп сақтаушылар да ғалым зерттеулерінен айрықша орын алады. Ғалымның тұжырымы бойынша жоғарыда атап өткен ғалымдардың зерттеулерінде тарихи шындық бар.

«Қорқыттың нақыл сөздері» атты кіріспесіне қарайтын болсақ «Бисмиллаһи Рахмани Рахим» деп басталатын қасиетті сөздер Баку нұсқасында алынып

тасталынады, сол себебті де қазақша аудармасына да енгізбеуді жөн санағандарын қос ғалым ғылыми түсініктемелерінде ескерткен. Мының себебі советтік кезеңдегі атеистік бағыттың кесірі шығар бәлкім?! Осыған қарап не дей аламыз, демек жырдың түпнұсқасы мен В.Бартольд аудармасы – Құранның қасиетті сөздерімен басталған деген сөз. Қорқыт Ата жырлары тарихи және әдеби мұра - Сыр бойындағы оғыз-қыпшақ дәуірінде жырланып, XV ғасырда Кавказ жерінде хатқа түсіп, оны ерте замандарда ұзандар жырлаған. Түрік Лұғатын жазған Фарханг Шури «ұзан» деген атауды қолына тамбур алып өлең жыр айтатын адамдар, өздері көбіне оғызнаманы жырлаған деп түсіндіреді. Кейбір тарихи мағлұматтарға қарасақ Қорқыт ата кітабын дәріптеуші Қорқыттың өзі, тек кейінен оны оғыз ханына оның немерелері жырлап беретін болған. Әрбір қисаны аяқтаған соң жыршы бұл жырды менің Қорқыт атам айтып, сөзін құрастырған еді деп отырады екен. Қорқыт ата кітабы бүкіл Орта Азиядағы түркі тілдес халықтарға Кавказдағы әзербайжан, Осман түріктеріне кеңінен таралған сюжет. XIV-XV ғасырларда Қорқыт ата кітабы араб, иран тілдеріне де аударылған. Бұл жырды әзербайжан халқы да бұл күнде иемделіп келеді. XIV ғасырдағы сұлтан Баязит заманынан бергі бұл сюжетті көбірек зерттеген елдердің бірі - Осман түріктері. Қорқыт жырларын түріктер елімен байланысты айтатын көрінеді. Алайда, «Қорқыт ата кітабын» бір ғана халық меншікті ете алмайды, ол күллі түркі әлеміне ортақ мұра. Қорқыт мұралары біздің, яғни қазақ халқына да тиесілі. Оған көптеген дәлелдер келтіруге болады. Мысалы: Шоқан естіген аңыздарда Қорқыт – қазақтардың бірінші бақсы, балгері болса, Г.Потанин Қорқыт – қазақтың тұңғыш жырауы десе, ал И.Кастанье Қорқытты қазақтың көптеген хандарының тұсында өмір сүрген данагөй деп түсіндіреді. Қорқыт ата кітабындағы Сыр бойындағы көшпелі түркі тайпалардың өмірі жырланады. Жырдың Сыр бойындағы оғыз-қыпшақ ұлысы тұсында туғандығында дау жоқ. Оған оның мазмұны жер, су аттары түрлі әдет-ғұрып көрністері айғақ Қорқыттың бейіті де Сырдың төменгі бойында болған. Ол жерді бүгінде «Қорқыт» станциясы деп атайды. Қорқыт ата кітабының сюжетіне келсек, оның оғыз тілінде жасалған бір нұсқасын XIX ғасырлардың бас кезінде неміс ғалымы Диц жазып алған көрінеді. Қорқыт ата кітабының алғашқы үш саласын академик В.Бартольд оғыз тіліндегі нұсқасымен қатар орыс тілінде де бастырған. 1962 жылы КСРО Ғылым академиясының баспасы В.Бартольд аудармасының толық нұсқасын «Книга моего деда Коркута» деген атпен алғаш басып шығарады. Қорқыт ата кітабы жайында К.Инастранцев, А.Туманский, Ә.Диваев В.Бартольд т.б. ғалымдардың көптеген еңбектері бар.

Қорыта айтқанда, Қорқыт ата кітабы — әр түрлі жырлардың жинағы болса да, ерлік жасау мен ізгілік көрсетуді біртұтас өрбіп отырады. Әрбір батырлық баяны бір немесе бірнеше талдау еңбектерге арқау боларлық бұл «Қорқыт ата кітабы» жинағы біздің ата-бабаларымыздың ұлттық жазба әдебиетімізге қайталанбас қаншама жауһар дүниелерді қосып кеткенін айғақтаса керек. Қорқыттың жырлары мен әдеби-мәдени мұралары көптеген ақындар мен жазушылардың, зерттеушілер мен ғалымдардың қызығушылықтарын оятып қана қоймай, тарих пен әдебиет мәселесіне қатысты құнды деректерді жазуға жетеледі. Қорқыт Атамыздың жауқазындай жырларына қысқаша тоқталып кеткенім жарамас, себебі оның барлық жырлары ерекше сюжетке ие. Әр жырының өзіндік қорытар ойы мен өзіне тән көркемдік желісі бар. Әрқайсысының оқиғасы мен кейіпкерлері бар, белгілі бір жүйемен келмесе де, бірінен соң бірі жалғасып оқырманды қызықтыра түсетін ғасырдан-ғасырға тозбай жеткен көркем — ұлы шығарма.

Әдебиеттер

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және туркология Алматы: Ғылым, 1987. – 160-187 бет.
2. Бартольд В. В. Китаби-Коркуд// Борьба богатыря с ангелом смерти – ЗВО, 1894. – 203-218 стр.
3. Шамурадов О. Чуждый туркменскому народу эпос – Коркут ата, «Туркменская искра», 1951, 16 сентября, № 185.
4. Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері – Алматы: Мектеп, 1985. – 128 бет.
5. Марғұлан Ә. Қорқыт туралы жазбалар Қазақ әдебиеті, 1982, 12 ноябрь, 10-11 бет.

ФОРМИРОВАНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

МАГАУОВА Акмарал Сабитоллаевна

КазНУ им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Түйіндеме

Бұл мақалада жаһандану қоғамдағы білім беру жүйесін жетілдіру этнопедагогикалық ағымдағы проблемаларды сипаттайды. авторы қазіргі заманғы білім беру процесінде халық педагогикасының прогрессивтік дәстүрлерін пайдалану болашақ мұғалімдерді дайындау қажеттілігін дәлелдейді; университет барысында «Этнопедагогика» оқу орны және рөлі. Авторлық «Жоғары мектепте этномәдени білім беру үрдісінде болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру моделі»

Кілттік сөздер: педагогика, халық педагогикасы дәстүрлерін, этно-мәдени, білім беру, біртұтас педагогикалық процесс, жаһандану

Резюме

В данной статье раскрываются актуальные проблемы совершенствования этнопедагогического образования в условиях глобализации общества. Автор обосновывается необходимость подготовки будущих учителей к использованию прогрессивных традиций народной педагогики в современном учебно-воспитательном процессе; роль и место изучения в вузе курса «Этнопедагогика». Представлена авторская «Модель формирования у будущих учителей профессиональных компетенций в процессе этнокультурного образования в вузе»

Ключевые слова: этнопедагогика, традиции народной педагогики, этнокультурное образование, целостный педагогический процесс, глобализация

Abstract

This article describes the current problems ethnopedagogical improving education in a globalized society. The author proves the necessity of preparing future teachers to use of progressive traditions of folk pedagogy in the modern educational process; the role and place of study in the university course "Ethnopedagogics". Author's "Model for the formation of

future teachers' professional competence in the process of ethno-cultural education in high school"

Keywords: pedagogy, traditions of folk pedagogy, ethno-cultural education, a holistic pedagogical process, globalization

Глобализация, как фактор развития цивилизации постепенно охватывает все сферы жизнедеятельности людей, в том числе, и мировое образовательное пространство, при этом содействуя, с одной стороны, мобилизации человеческих ресурсов противостоянию угрозам цивилизации, с другой - усугубляя межэтнические процессы.

Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство в условиях глобализации, решение стратегических задач модернизации казахстанского образования в новых экономических, геополитических и социокультурных реалиях требуют его реформирования и серьезных изменений в подготовке будущих специалистов, поэтому важнейшей задачей современной педагогической науки является постоянный поиск путей и средств совершенствования системы образования в соответствии с национальными, экономическими и духовно-культурными потребностями развивающегося общества.

В «Концепции развития образования Республики Казахстан», развивающей основные принципы образовательной политики Казахстана, отмечалось, что развитие казахстанской системы образования происходит в условиях прежней методологии образования, структуры и содержания, которые недостаточны для поэтапного её вхождения в мировое образовательное пространство, проявляется явное отставание образовательной системы от потребностей рыночной экономики и открытого гражданского общества [1].

Среди основных причин отставания системы образования авторами Концепции указывается «...недостаточная эффективность механизмов формирования у подрастающего поколения этнокультурной и гражданской идентичности, основанной на знании истории государства, государственного языка, национальных культурных ценностей народов Казахстана», поэтому выдвигается ряд задач, касающихся:

- совершенствования законодательной, нормативной, правовой базы функционирования казахстанской модели образования на основе дальнейшей демократизации и участия общества в управлении образованием;
- интеграции в мировое образовательное пространство;

– развития образования с учетом исторических, национальных, демографических, географических, экономических и культурных особенностей Казахстана.

Решение этих важных задач возможно в ходе дальнейшего реформирования и обновления содержания вузовского образования и воспитания на основе возрождения интеллектуального, духовного потенциала народа, выхода отечественной науки, техники и культуры на мировой уровень, становления национальной государственности и демократизации общества. Время требует обращения к народному опыту воспитания, к духовным корням развития этнических культур, что возможно на основе глубокого изучения общего и специфического в культуре разных народов, самобытности и уникальности системы воспитания каждого отдельного этноса, а также познания закономерностей развития национального самосознания, этнической идентичности, народного опыта и традиций этнического воспитания, необходимых в процессе подготовки будущих специалистов.

Анализ современных тенденций развития педагогической теории и практики показывает, что вхождению будущего учителя в социальный мир, его продуктивной адаптации и успешной самореализации в поликультурном пространстве, развитию его профессионализма и личностных качеств большое значение имеет целенаправленная работа по организации системы *этнокультурного образования студенческой молодежи в процессе их профессиональной подготовки*.

Этнопедагогические аспекты решения задач образования и воспитания, изучение и использование традиций и опыта этнического воспитания в этих условиях становятся предметом особого внимания, «ибо именно они и являются сердцевиной, ядром, стержнем всей и всякой культуры, поскольку развитие, подъем культуры надо начинать с создания благоприятных условий для возрождения традиционной культуры воспитания, что является началом всех начал». Подтверждением этому может служить «золотое правило» этнопедагогики, сформулированное Г. Н. Волковым: без исторической памяти – нет традиций, без традиций - нет культуры, без культуры - нет воспитания, без воспитания - нет духовности, без духовности - нет личности, а без личности – нет народа как исторической личности [2].

Таким образом, необходимость подготовки будущих учителей к этнокультурному образованию и воспитанию школьников определяется:

- особенностями современной социо и этнокультурной ситуации;
- условиями полиэтнической образовательной среды;

- расширениями международных связей с ведущими зарубежными университетами, участие в международных проектах и программах;
- сотрудничеством и интеграцией Казахстана в мировое экономическое, культурное, образовательное и информационное пространство;
- мировыми глобализационными процессами;
- условиями этнокультурного, иноязычного и полиязычного образования.

Необходимость и важность этнического воспитания нашли отражение в «Концепции этнокультурного образования в Республике Казахстан» (Ж.Ж. Наурызбай) [3] и «Концепции этнопедагогического образования студентов высшей школы» (С. Узакбаева, К.Ж. Кожаметова).

Особая роль в этнокультурном образовании будущих специалистов принадлежит «Этнопедагогике» как самостоятельной дисциплине, которая организует «обучение и воспитание с учетом этнических особенностей определенной этнической общности» (Е.Л. Христова). По мнению ученой: «Этнопедагогическое образование способствует формированию внутреннего мира будущего учителя, его духовно-нравственного облика, так как в содержании этнопедагогике как научной дисциплины гармонически сочетается национальное с общечеловеческим, что позволяет познать национальную специфику своего народа, глубже понять и увидеть своеобразие другого народа» [4].

Этнопедагогическое образование будущих специалистов, по нашему мнению, следует рассматривать как составную часть целостного педагогического процесса вуза, и как результат овладения студентами системой знаний о научных основах этнопедагогике как науки, формирования ценностного отношения к прогрессивным традициям народной культуры, приобретения умений и навыков творческого использования богатейшего воспитательного опыта народа в современных условиях. К числу важнейших задач этнопедагогического образования следует отнести:

- формирование ценностного отношения к окружающей действительности;
- формирование способности острого эмоционального сопереживания историко-героическим событиям прошлого своего народа;
- развитие способности к восприятию этнокультурных ценностей;
- развитие интереса к приобретению специальных знаний, умений и навыков по этнопедагогике;

– развитие стремления к творческому самовыражению через самостоятельные продуктивные виды народного творчества (поэтическое, музыкальное, декоративно-прикладное);

– освоение родного языка;

– освоение традиций, обычаев и самобытной культуры своего народа;

– создание условий для удовлетворения культурных запросов студентов разных национальностей;

– формирование у студентов патриотизма и культуры межнациональных отношений на основе признания духовных ценностей разных времен и народов.

Значимость изучаемого учебного курса заключается в том, что она направлена на *формирование профессиональных компетенций будущих учителей*, способствующих результативности их профессиональной деятельности по использованию прогрессивных традиций народной педагогики в современном целостном педагогическом процессе. Нами была разработана и внедрена в практику профессиональной подготовки специалистов «*Модель формирования у будущих учителей профессиональных компетенций в процессе этнокультурного образования в вузе*», представленная в таблице 1

Таблица 1. «Модель формирования у будущих учителей профессиональных компетенций в процессе этнокультурного образования в вузе»

Ценностно-смысловые компетенции	Общекультурные компетенции	Профессиональные компетенции	Специальные компетенции
Воспитание уважительного и бережного отношения к историческому наследию и культурным традициям народов.	Владение культурой мышления, приобщения к общекультурным ценностям, достижениям разных народов в области культуры и образования	Осознанием социальной значимости своей будущей профессии в использовании наследия народной культуры, этнопедагогики в современном ЦПП	Способность к обобщению, анализу, восприятию информации об этнопедагогике
Понимание значения культуры как формы	Осознанию роли и места этнопедагогической	Владение мотивацией к осуществлению	Способность использовать систематизир

человеческого существования	культуры в условиях глобализации общества	профессиональной деятельности по этнокультурному образованию молодежи	ованные знания по этнопедагогике на практике
Готовность к толерантному восприятию социальных, культурных различий народов	Овладение знаниями о социальном предназначении этнопедагогике В современном обществе	Владение знаниями о предмете и методах этнопедагогике; месте этнопедагогике в системе педагогических наук	Овладение знаниями об этнопедагогике как компоненте общечеловеческой культуры
Готовность руководствоваться в своей деятельности базовыми культурными ценностями, современными принципами толерантности, диалога и сотрудничества	Овладение знаниями о факторах возникновения, становления и развития народного воспитания; цели, факторы и средства народного воспитания	Готовность будущих педагогов к работе по возрождению, укреплению и сохранению прогрессивных народных педагогических традиций, к использованию полученных знаний на практике.	Способностью решать задачи воспитания и духовно-нравственного развития личности обучающихся на основе использования прогрессивных традиций народной педагогики
Понимать сущность идей народности и культуросообразности в педагогической	Овладение знаниями о самобытности педагогических традиций казахского и других народов РК;	Способность выявлять и использовать возможности региональной культурной	Способность осуществлять педагогическое сопровождение процессов социализации

теории		образовательной среды для организации культурно-просветительской деятельности	обучающихся на основе использования опыта народной педагогики
Готовность к приобщению ценностей духовно-нравственного, семейного, трудового воспитания в народной педагогике	Способность понимать значение этнокультуры как формы человеческого существования и понимание ее роли в духовном развитии общества	Готовность педагога к использованию прогрессивных традиций народной педагогики в современном ЦПП	Готовность использовать в ЦПП методы, средства, приемы народной педагогики
Освоить нормы общечеловеческой морали, являющиеся основой народной педагогики.	Способность понимать движущие силы и закономерности исторического процесса, место этнопедагогики в культурно-историческом процессе	Готовность использовать систематизированные теоретические и практические знания для определения и решения исследовательских задач в области этнокультурного образования	Готовность к овладению исследовательскими компетенциям и в области этнокультурного образования и воспитания
Знать об объективных связях обучения, воспитания и развития личности в	Способность руководствоваться в своей деятельности базовыми культурными ценностями, а также	Способность нести ответственность за результаты своей профессиональной деятельности по этнокультурному	Способность использовать возможности прогрессивных традиций народной

социокультурном пространстве.	этнокультурными ценностями	образованию и воспитанию молодежи	педагогике в обеспечении качества учебно-воспитательного процесса
Способность анализировать мировоззренческие, социально и личностно значимые философские проблемы, отраженных в культурном наследии народа	Способность руководствоваться в своей деятельности современными принципами толерантности, диалога и сотрудничества, межэтнического взаимодействия	Владеть навыками сравнительного анализа педагогических традиций, обобщения педагогического опыта, традиций разных народов	Готовность к взаимодействию с учениками, родителями, коллегами по внедрению опыта народной педагогики

Результаты проведенного нами многолетнего научного исследования позволяют сделать вывод о том, что для достижения целей этнопедагогического и этнокультурного образования в условиях высшей школы необходима целенаправленная подготовка студентов к использованию прогрессивных традиций народной педагогики.

Значительный вклад в решении проблемы совершенствования этнокультурного образования и воспитания студенческой молодежи, а также профессиональной подготовки будущих специалистов имеет разработанный автором учебный курс «Этнопедагогика», который апробирован во многих вузах республики [6].

Литература:

1. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года от 24.02.2004.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика, - Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1974. -376 с
3. Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан //Учитель Казахстана, 1996. – 14 августа

4. Христова Е.Л. Народная педагогика: историографические и теоретико-методологические проблемы: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. - М., 1988. - 25 с.

5. Магауова А.С. Этнопедагогическая подготовка будущего учителя (учебное пособие для студентов вузов).- Германия:LAMBERT Academic Publishing,2011 – 220 с.

6. Магауова А.С. Этнопедагогика в системе профессиональной подготовки учителя. Учебное пособие.- Алматы: ТОО «Международное Агенство подписки»,2010 – 142 с.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАНЫМЫНДАҒЫ «УАҚЫТ» МӘСЕЛЕСІ

МОЛДАҒАЛИ Бақытгүл

Инновациялық Еуразия университеті, PhD докторы, аға оқытушы, Қазақстан,
140000 Павлодар, М.Горький көш. 102/4

Түйіндеме

Мақалада түрік халқының танымында дүние жаратылысы жөніндегі мифологиялық түсінігі бойынша әлем кеңістігі, күннің батуы мен шығуына орай бөліндісі қарастырылады. Бұндай бөлу қазіргі күнде де мәнісін жойған жоқ. Дүниенің төрт бұрышы деп бөлу осыдан қалса керек. Сонымен қатар, түркі халықтардың танымында уақыт пен кеңістік категорияларына жеті күндік апта, төрт апталық ай, он екі айлық жыл және он екі жылдық мүшел циклдары кіретіндігі тілдік фразеологиялық бірліктер арқылы берілген.

Кілт сөздер: түрік халықтары, фольклор, таным, этномәдениеттану, уақыт

Özet

Makalede Türk Halkının tanımında dünya yaratılışı hakkında Mepaloji anlayışına göre alem eşitli güneşin batışı çıkışıyla vakit hesaplaması yapılır. Böyle vakit hesaplaması şu andada kullanılışını kaybetmedi. Dünyanın dört yani terimi bu olsa gerek ve Türk Halkının tanımında vakit eşitli grubunda:yedi günlük bir hafta, dört haftalık ay, on iki aylık yıl, on iki yıllık (kaplan) gırığı dil Frazologizm birlikler sayesinde verildi

Anahtar söz: Türk Halklar, Folkler, Tanım, Eksiklik, medeniyet, zaman

Abstract

This article devoted to the view of the Turkish people on mythological concept creature in the world time Forecasting through looking to the space , sunrise and sunset. This kind of time Forecasting can be used nowadays. Therefore; four corners of the world. There are phraseology units in time and space category; cycles such as a week of seven days, a month of four weeks, a year of twelve months, every twelfth year of the age among the view of the Turkish people .

Key words: Turkish people, folklore, description, ethnocultural, linguocultural, time

Кіріспе

Тілдің тарихы мен дамуы қоғамның дамуымен тікелей байланысты. Қоғамдық құбылыс ретіндегі діннің жандануы, ағартушылық идеяның, рухани жаңару мәселесінің дәуірдің ең өзекті проблемасына айналуы Шығыс дәстүрлерінің қайта жандануына әкеліп отыратыны байқалады. Орта ғасырлардағы түркі даласындағы рухани оянушылық пен XIX ғасырдың II жартысы мен XXI ғасырдың басындағы қоғамдық құбылыс соңғы бір ғасырдың көлеміндегі қоғамымызда болып жатқан саяси-мәдени құбылыстармен үндеседі. Қоғамдық құбылыстардың бірі – ислам дінінің жандануы, араб, парсы тілдерінің ықпалын күшейтіп, осы тілдерден енген кірме элементтердің қолданылу аясын кеңейтті.

Түбі бір түркі тілдерінің негізгі дыбыстық сипаты мен сөздік қорларында, сөздік құрамы мен негізгі тілдік жүйесінде айырмашылықтан гөрі ұқсастықтар мол болуы заңды құбылыс. Демек, туыстас тілдердің өзгеруі, дамуы, қалыптасуы заңдылықтары да ортақ. Осы себепті кез-келген түркі тілінің тілдік даму желісі мен жүйесін, сөздік құрамы мен құрылымының даму заңдылықтарын бір-бірінен оқшау қарастыруға болмайды.

Шетелдік тіл білімінде түркі тілдерін тарихи салыстырмалы бағытта Г.И. Рамстедт, В.Банг, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, П.М. Мелиоранский, С.Е Малов т.б. ғалымдар зерттеп, әр түрлі ғылыми-теориялық пікірлер айтқан. Мәселен, түрколог-ғалым Н.А. Баскаков «Алтайская семья и его изучения» атты еңбегінде: «Орал тілдерін фиктор-самодер десе, Алтай тілдерін түркі-монгол, тұңғыс-маньчжур, жапон-корей» [1.6-7] дейді. Ал Алтаист ғалымдардың еңбегінде түркі тілдері кең сипатта зерттеу нысанасына айналмағанымен, жалпы теориялық бағытта бірқыдыру пікірлер айтылады.

Ал отандық ғалымдардан М. Томанов, Ғ.Айдаров, Ә. Қайдар, М. Оразов, Т. Қордабаев, Ш. Сарыбаев, Қ. Сартқожаұлы т.б. еңбектерін атап кету орынды.

Ғалым Ә. Хасенов түркі тілдердің генологиялық классификациясын сараптай келе: «Қазіргі түркі тобында қарық шақты «ірілі-ұсақты» тіл бар» [2.367] деп тұжырымдайды. Бір тілдің екінші бір тілге әсер етуін Ж.Аймауытов заңды құбылыс деп есептей келе: «...қай ел болса да көрші елдердің тіл әсерінен сау емес. Мәселен, бөкейлікте татардың, арабтың, парсының, орыстың әсері көбірек болған: дінбасылар, қызметбасылар сол елдермен көп араласқан. Жетісу мен Сырдарияда өзбектің әсері бар, Қостанайда орыс-ноғайдың әсері мол. Семей, Ақмолада араб-парсы тілдерінен әсер бар. Қысқасы, бір жағы діннің, екінші жағынан өкіметтің, тұрмыстың ықпалымен жаттап жапсырып алған тілдер әр елде бар. Айта берсек, нағыз қазақтыкі дерлік таза тіл

аз болып қалады. Тілдің бірталайы арабтікі, парсінікі, қалмақтікі болып шығады» [1.17] десе, академик Н.Сауранбаев: «Шығыс тілдерінен қамтылған сөздер қазақ тілінің ішкі тұрақты заңына бағынып, қазақыланып кеткен. Олардың қазақыланып қалғаны соншалық – қазіргі қазақ тілінде сөйлеушілер басқа тілден енген деп түсінбейді, қазақ тілінің сөздік құрамындағы қазақ сөзі деп түсінеді» [2.75] деп өз тұжырымын алға тартады. Шынында, бүгінгі таңда да кірме сөздерді қазақтың төл сөздерінен айыру қиын. Өйткені, олардың көбі қазақ тілінің заңдылығына бағынып кеткен. Кірме сөздердің мағыналық жақтан өзгеруі жөнінде араб тілінің маманы Сәуле Кеңесбаева өз пікірін білдіреді: «Құрылымы басқа-басқа тілдерге сөз ауысқанда, ондай сөздер өзінің бастапқы мағынасынан мүлде айырылып, екінші бір мағынаға ие болады. Кейде көп мағыналы сөздің бір-ақ мағынасы қабылданады. Мәселен, «тариб» деген сөзі «дәрігер», «балгер» деген мағынаны білдірсе, қазақ тілінде «тәуіп» болып өзгеріп бір-ақ мағынада қолданған» [3.26] – дей келіп, бір тілден екінші тілге сөз ауысу әрқашан болып тұратын құбылыс және тіл лексикасы баюының негізгі тәсілдерінің бірі екенін көрсетсе, зерттеуші В.А.Шнайдер: «Байырғы қазақ тілі кірме сөздерді қабылдауда өз төл тіліндегі дыбысталу қалпында өте сирек сақталған. Көбінесе қазақ тіліне бейімделіп, түрленген тұлғасын ғана қабылдап отырған. Ол негізінен екі басқа тілдердің дыбыстық жүйесі, грамматикалық құрылым ерекшеліктерінен туындаған жай болып табылатындығын айтады» [4.14-15].

«Арабша-қазақша түсіндірме сөздікті» жасаған Н.Оңдасынов: «Халықтың әр түрлі себептерімен бір-бірімен үнемі араласып кеткені адамзаттың сонау көне тарихынан белгілі. Мұның өзі олардың тіл байлықтарын арттыра түсуге үлкен әсер етіп отырған. Бұған барлық халықтың тілі, оның ішінде қазақ тілі де куә. Демек «таза» тіл деген жоқ, ол болмақ та емес. Ондай тілді іздеп арамтер болудың тіпті қажеті жоқ» [5.3] - десе, ғалым Л.З.Рүстемов: «Өзінің лексикалық құрамында шеттен алынған кірме элементтері жоқ, мүлдем «таза» тіл өмірде болған емес. Мұндай тілді іздеу қоғамның материалистік даму заңдылықтарына қайшы келер еді. Әйтсе де әлемдегі көпшілік тілдердің негізгі сөздік құрамы сол тілдердің өзіне тән лексикалық элементтері болып келеді» [6.12] - деп Н.Оңдасынов пікірін толықтырған.

«Қазақпен тілі тамырлас басқа елдерді алсақ, қазақ тілі мен XIX ғасырдың бірінші жарымындағы әдебиеті өзінің негізіндегі тазалығымен ерекше орын алды» – дей келе, Қ. Жұмалиев, өз ойын былай жалғастырады: «дегенмен де, ислам дінін алған елдердің қайсысына болсын, араб-парсы тілдері бірінде аз, екіншісінде көп, әйтеуір із қалдырғаны сөзсіз. Қазақ елінің ауыз әдебиеті, XIX ғасырдың алғашқы жарымындағы

әдебиетін басқа түрі елдерімен салыстырғанда анағұрлым таза, анағұрлым өзінің ұлттық тұлғасын берік сақтады десек те, кейбір араб-парсы сөздері тіпті әріректегі ауыз әдебиеті нұсқаларында да бірен-сараң кездеседі» [7.20].

Бұл пікірді ғалым Р.Сыздықова: «Н.К. Дмитриевтің түркі тілдерін арабыланған (арабизированные) және арабыланбаған (неарабизированные) деп екіге бөлгені бойынша қарасақ, біздіңше, қазақ тілі алғашқы топқа әбден жатады. Өйткені ислам діні етек жайған ХІХ ғасырда ғана емес, одан да көп бұрын қазақ тілі сөздік құрамында қыруар шығыс сөздері болғаны аян» [8.74] – дейді.

Қазақ танымында қалыптасқан, бейнелі тәсілмен дүниеге келген «уақыт» ұғымы әр халықтың өмір тіршілігіне, әдет-ғұрыпына, дүниетанымына байланысты қалыптасқан. Ислам діні кіргеннен кейін діни тұрғыға байланысты айтылатын, уақытты білдіретін өлшемдер қалыптасты. Ол өлшемдер күні бүгінге дейін діни ұстанымдарда, яғни намаз оқу, ораза ұстау т.б. қатысты қолданылады. Мысалы, Бес уақыт намаз: *таң (Бамдат)* (таң қылаң бере таң намазын оқитын кез), күннің еңкейген мезгілін *бесін* (бесін намазын оқитын кез) деп атаған, *екінді* (түс ауып, күн батуға жақындаған мезгіл, бесін мен ақшам арасы), *Ақшам* (күн еңкейіп, ұясына кіруге таяған кез), *Кұптан* (түн уақыты), ораза ұстау: *ауыз ашар кез* (күн ұясына кіргеннен кейінгі уақыт), *сәресі* (таңғы уақыт, шамамен сағат 4-5 арасы) т.б. деп күн уақыттарын бөліп қарайды. Бұл тек қазақ ұлтына ғана емес күллі түркі тектес мұсылман халықтар танымындағы уақыт өлшемі.

Түрік халқы үшін уақыттың көз ілеспес жылдамдығы, оны босқа өтізбеуді, өмірді өксітпеуді, оны тек пайдалы істерге арнаууды уағыздайтын тілдерінде уақытқа қатысты - *Vakit nakittir* (Уақыт – ақша). *Vakitsiz öten horozun başını keserler* (Уақытсыз сайраған қораздың басын кеседі, яғни әр нәрсе өз уақытымен болуы тиіс) мақал-мәтелдері уақытты ұтымды пайдаланып, тынбай еңбек етсең, мол қазынаға кенелесің деген ұғыммен уақыттың негізінде қалыптасқан. «Қазақ және түрік тілдеріндегі халықтық өлшем атауларының этнолингвистикалық сипаты» атты зерттеуші Г. Сарбасова тарапынан корғалған кандидаттық диссертациясында [9] кеңінен қарастырылған.

Уақыт концептіні құрауға күрделі атаулар қазақи танымның, ұлттың болмыстың, әлеуметтік-экономикалық тұрмыстың, рухани мәдениеттің ерекшеліктерін көрсететін мынадай күрделі атаулар қатысады: он екі сәт, үш бунақ, бес қонақ және т.б.

Он екі сәт – «ұзақ мерзім» дегенді білдіреді [10, 108]. Мысалы, *-О, бұл қой әлі ет болғанша мың бір әлем он екі сәт. Мұнан қашан әкетеді? Ет комбинатына апарған*

күні қабылдай қоя ма, жоқ па? (Нұқасым Қазыбеков. Хат. – Жұлдыз, 1986, 127 б), - деген әңгіменің үзіндісінде он екі сәт күрделі атауы мың бір әлем тіркесімен бірге ұзақ мерзім деген сөзді білдіріп тұр. Бұл жерде аталған күрделі сөз үстірт мағынада қолданылса, он екі сәт сөзінің байырғы нақты мағынасын екінің бірі біле бермейді, сондықтан оның шын мәнінде білдірген тілдің мағынасы астырт мағынаға жатады. Осы мағынаны Н.Уәлиев былай анықтайды: «Қазақтың халық календарын зерттеуші ғалымдарымыздың бірі – М.Ысқақов кейбір түркі халықтары, оның ішінде ұйғырлар тәулікті он екі шаққа (сағат) бөлген деген Ұлықбектің мағұлыматына назар аударады (М.Ысқақов. Халық календары. 1980, 220-бет). Тәулікті он екі шаққа бөліп, оны он екі жыл атауымен атау монғол халықтарында да бар: 1) хулгана цаг – тышқан шақ, 2) ухер цаг – сиыр шақ, 3) бар цаг – барыс шақ, 4) туулай цаг – қоян шақ, 5) луу цаг – ұлу шақ, 6) моғай цаг – жылан шақ, 7) морин цаг – жылқы шақ, 8) хонин цаг – қой шақ, 9) бичин цаг – мешін шақ, 10) тахиа цаг – тауық шақ, 11) ноой цаг – ит шақ, 12) гахай цаг – доңыз шақ [11].

«...Түркі халықтарының жыл санауындағы он екі мүшенің бірі. Түркілер он екі жылды он екі хаюанның атымен атайды. Балаларының жасы мен өткен күндердегі соғыс тарихын, сол сияқты түрлі есте тұтар шақтарыды жылдардың айналуымен есептейді» [12.29]. Демек, жыл санау түркі тілдес халықтарының жас ұғымымен де тікелей байланысады. Әр жас ерекшеліктің мүшел санауы арқылы уақытты да белгілеп отырған.

Үш бунақ. Қазақтарда және тағы да басқа түркілерде бір жылды үшке бөліп қарастырумен туындаған уақыт ұғымы. Сонымен қатар, шаруашылыққа байланысты туындаған уақыт ұғымы. Есепшілер шаруашылықты ауа-райымен сабақтастырып жүргізу үшін бір жылды 120 күннен тұратын үш бунаққа бөлген. Үш бунақтың алғашқысы бас бунақты шаруалардың тілінде *қара қатқақ* деп те атайды. Орта бунақта шөп қуаты басына шығады. Аяқ бунақ қазанның тоғызынан ақпанның тоғызына дейінгі уақыт. Малшылар бұл мерзімде «күйек шешіп», жылқыны тебінге түсіреді.

Бес қонақ. Түркі халықтары танымындағы жаз бен күз мезгілі арасында болатын ызғырық, суық күн. Бес қонақ күрделі атауы тоғау есебіне байланысты: бірінші қонақ 31 наурызда, қазіргі күнтізбе бойынша 21 сәуір – көктем мейрамы, еңбек мерекесі; екінші қонақ 31 мамыр, қазіргі 22 маусым-жаз мерекесі; үшінші қонақ 31 маусым, қазіргі 22 шілде – ақын, өнер, парасат күні; төртінші қонақ 31 шілде, қазір 22 тамыз – тіл мерекесі және ұлттық дәстүр күні; бесінші қонақ 31 тамыз, қазіргі 22 қыркүйек – күз мейрамы, сабантой [10, 21].

Бес күндік пәни – шектеулі ғұмыр дегенді білдіреді. «Бес күндік» деген «қысқа» мағынасында жұмсалып, жалған дүние, адамның жарық дүниеге келіп, о дүниеге аттану аралығында уақыт өлшемін білдіреді. Бір жағынан бұл күрделі атау «дін» концептісіне «діни уақыт» өлшемі ұғымына да келеді. Сондай-ақ, бес уақыт намаз. Сонымен қатар, түркі тілдес халықтар ұғымында киіз үйдің шеңберлі болуы, оның әр орнының өзі халықтың жылсанағы бойынша жыл қайырумен тікелей байланысты. Бұл жөнінде философия ғалым Т. Ғабитовтың [13] еңбегінде баяндалады. А. Ока өз еңбегінде киіз үй уығымен уақытты белгілегендігі туралы былай дейді: «... Осылай ағашы үнемделген, қолданылу мерзімі ұзарған, сапалы және мал-шаруашылығы үшін ыңғайлы үйдің түрі пайда болды. Әсіресе, уықтың түзу, тік болуы үйді күн сағатымен үйлестірді. Уықты күнсағатының тілі ретінде пайдалану мүмкіндігінің тууымен уық дамуының үшінші сатысы басталды... Моңғолдардың ерте кезде түзу уықтың ұшын керітіп белгілеуі, оны жасыл бояумен бояуы, бұл халықта күн сағатының жақсы дамығандығын көрсетеді. Яғни, күн сәулесінің уық ұшынан кереге басына дейін ауысу сәті, сол күндегі мерзімді дәлме-дәл өлшеуге көмектескен. Ал қазақтар арасында уақытты есептеу көбіне шаңырақтан түскен күннің жүрген жолымен есептеген [14, 161 б.] – деп жазған. Ал бұл түсінік көшпелі қазақ ұғымына да тән.

Сонымен қорытындылай келе, түркі тілдес халықтардың танымындағы «уақыт» ұғымының қолдану аясының семантикасын ескере отыра, мәселен, дәстүрлі уақыттың түп-түзу желілік емес, ритмдік, циклдік өлшемін пайдаланады: минут, сағат, секунд сияқты уақыттың тура өлшемдері орнына қазақтар «ат шаптырым», «ет асым», «сүт пісірім», «шай қайнатым», «бие сауым», сондай-ақ ай атауларында: «көкек» - құстардың оралу уақыты, «мамыр» - жаңару кезеңі, «отамалы» - мал барынша тойынды, «қазан» - шөптің таусылуы, «қаңтар» - күннің қысқарылуы, қаңтарылуы деген мағынаны білдіретін лексикалық бірліктерді қолданғаны мәлім. Ендеше, кеңістіктің аясындағы уақыттың белгілі бір өлшем бірліктер арқылы берілуі заман ағымына сай.

Әдебиеттер

1. Есеналиева Ж.Ж. Абай шығармаларындағы араб-парсы сөздерінің қолданылу ерекшелігі // кандидаттық дисс. қолжазбасы. - Алматы, 1993 - 130 б.
2. Сауранбаев Н. Проблемы казахского языкознания. – Алма-ата, 1982
3. Кеңесбаева С. Қазақ тіліне араб-иран елдігінен ауысқан сөздер. // Қазақстан мектебі, 1964, №1

4. Шнайдер. В.А. В.В Радлов және қазіргі қазақ тілі фонетикасы.// филол. ғыл. канд. ғылыми дәреже. алу үшін дисс. Автореферат.- Алматы, 2003.-34б
5. Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1989 – 286 б.
6. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. –Алматы: Ғылым, 1982.- 160 б.
7. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Ғылым, 1960. – 247 б.
8. Сыздықова Р. Абай шығармасының тілі. – Алматы, 1968
9. Сарбасова Г. Қазақ және түрік тілдеріндегі халықтық өлшем атауларының этнолингвистикалық сипаты.// филол. ғыл. канд. ғылыми дәреже. алу үшін дисс. Автореферат.- Алматы, 2009.-34б
10. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984. -107
11. Базылхан Б. Монғолша – қазақша сөздік. Улан батор – Өлгий, 1984, 880б.
12. Махмуд Қашқари. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит-турк») – Алматы, «Ана тілі», 1993. – 192б
13. Ғабитов Т., МүтәліповЖ., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері: Оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2002. 180бет
14. Ока А. Қазақтың киіз үйінің негізгі бөлігі – уық.// Б.Әбілқасымұлының 70 жылдығына арнайы ұйымдастырылған ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2001. 159-163 бб.

ҚОРҚЫТ АТА АҢЫЗДАРЫНЫҢ ТҮРКІ ЕЛДЕРІНДЕГІ БҮГІНГІ КҮНІ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН НАСИХАТТАЛУЫ

МҰҚАЖАНОВА Раушан Мұратқанқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университеті, Шығыс Қазақстан
облысы, Семей қаласы

Түйіндеме

Қазіргі заманда түркі халықтары арасында Қорқыт Ата дастаны аса кең тараған. Даналық дастаны деп аталатын бұл шығарма ежелден күллі түркі әлеміне ортақ жәдігер.

«Қорқыт ата» кітабындағы жырлар құрылымы жағынан қазақ эпостарының сюжеттерімен қатты ұқсас. Қазақ жырларының ішінде «Қобыланды», «Алпамыс» сияқты жырлардың көптеген оқиғасы «Қорқыт ата кітабындағы» жырлармен мазмұндас болып келеді.

Қорыта айтқанда, Қорқыт ата кітабы — әр түрлі жырлардың жинағы болса да, ерлік жасау мен ізгілік көрсетуді мәселесі жырда біртұтас өрбіп отырады. Әрқайсысының оқиғасы мен кейіпкерлері бар, белгілі бір жүйемен келмесе де, бірінен соң бірі жалғасып оқырманды қызықтыра түсетін ғасырдан-ғасырға тозбай жеткен көркем – ұлы шығарма.

“Қорқыт Ата кітабының” Дрезден кітапханасында (Германия) сақталған толық нұсқасының фотокошірмесі, қазақ және орыс тілдеріндегі аудармаларының таңдаулы үлгілері берілген. (“Китаб-и дәдем Коркут ғали лисан таифа оғузан”) – бұл қаһармандық эпос үлгісі, оғыз-қыпшақ дәуірінің жазба мұрасы. Ғылымда оның он екі нұсқасы белгілі: 1) Дрезденде, (12 нұсқа) 2) Ватиканда (6 нұсқа) сақталған. «Қорқыт ата кітабы» немістерден Т.Нельдеке, В.Рубен, француздардан Палу Паллио, Е.Блоше, П.Ру сияқты ғалымдардың зерттеулерімен толықтырылды.

Г.Араслы мен М.Тахмасиб сынды эзербайжан ғалымдары В.В.Бартольдтың аудармаларына аздаған түзетулер мен дәлелдемелер енгізіп Баку қаласында басып шығарады. Біздің ғалымдарымыздың көпшілігі осы Баку нұсқасы бойынша зерттеулер жасады. ХІХ ғасырда қазақ даласының этнографиясын, тарихын, рухани мұрасын зерттеген орыс ғалымдарының еңбектерінде Қорқыт есіміне және бақсылықтың ерекшеліктеріне арналған деректер мол ұшырасады. Ал, Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, М.Әуезов, А.Жұбанов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Х.Сүйіншәлиев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, М.Мағауин, М.Жолдасбеков, А.Сейдімбеков, т.б. алғаш

зерттеген қазақ ғалымдары. «Қорқыт Ата кітабы» бүгінгі таңда бірнеше тілге аударылды. Түркігерге ортақ мұра болып табылатын Қорқыт аңыздарын зерттеу түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениетіне деген көзқарасымызды кеңейте, байланысымызды нығайта түседі.

Кілт сөздер: Аңыз, зерттеу, фольклор, философия, тұжырым

Abstract

There are many researches devoted to the well-known "Book of My Grandfather Korkyt", which allow us to expand our understanding of the legend about Korkyt ata that is widespread among the Turkic peoples.

The interest of the readers will undoubtedly cause the version of the heroic epic preserved in the Dresden book depository, which was translated into Russian and Kazakh languages. It should be noted that the stories of such Kazakh epics as "Koblandy", "Alpamys" and others are in many ways similar to the surviving versions of "The Book of My Grandfather Korkyt."

Despite of the fact that the book tells about the stories that happened at different times, they are united by a common theme - glorification of courage and bravery of the batyr (warrior), who protects his native land from enemies.

Modern science knows 12 versions of the book, 12 of which are stored in the Dresden library and 6 in the Vatican. The heroic epic "The Book of My

Grandfather Korkyt" is the result of the long development of oral folk poetry. In terms of its ideological, thematic and artistic wealth, in terms of linguistic features, this remarkable epic goes far beyond the literary works of the Turkic world. That is why even since the beginning of the XIX century, the epic attracted the attention of foreign scholars who put it on a par with folk tales that have gained worldwide fame.

A significant contribution to the study of "The Book of My Grandfather Korkyt" was done by the German scientists T. Neldeke, V. Ruben, the Frenchmen Palu Pallio, E. Blochet, P. Ru. The research and publication of this work at different times were engaged by such Russian scientists as V.V. Bartold, A.N. Kononov, V.M. Zhirmunsky, Azerbaijani scientists Hamid Arasly, A. Demirchizade, M.G. Takhmasib, M. Seidov, Turkish scholars Muallim Rifat, Orhan Shaig, Magerram Ergin, and others.

A great contribution to the further study of this epic was made by the scientists who also studied the Kazakh ethnography, history, culture: P.I. Lerh, L. Gern, L. Meier, N.V. Ostroumov, M. Miropiev, N. Katanov, A.N. Bernshtam, N. Ya. Bichurin (Iakin), I.A. Chekaninsky, G.N. Potanin, V.V. Radlov and others.

Links of Kazakh folklore with the heroic epic "Book of my grandfather Korkyt" are considered in the works of Ch. Valikhanov, A. Divaev, M. Auezov, A. Zhubanov, A. Margulan, A. Konratbaev, H. Suyinshaliev, R. Berdibayev, S. Kaskabasov, E. Tursynov, M. Maguain, M. Zholdasbekov, A. Seydimbekov and other scientists. Studies of this nature help us to deepen our knowledge of the literature and culture of the Turkic peoples.

Key words: legend, investigation, folklore, philosophy, conclusion

Қорқыт - ел аузындағы аңыз ғана емес өмірде болған, есімін үлкен әріпттермен жазуға болатын алып тұлға. Оны дәлелдей алатын құнды дерек ол – тарих.

Түркі әлемі және «Қорқыт дәуірі» тақырыбына арналған зерттеулерге келетін болсақ, Қорқыттың сырға толы, құпия өмірі көптеген ғалымдарды толғандыруда. Рашид әд-Дин өзінің естіген аңыздарында, Қорқыт өз заманында төрт-бес хандықты басынан өткізіп, солардың бәрінде де бас уәзірлік қызметте болған дейді. Олар: Дойлы хан, Инал хан, Көл-Еркі, Қаңлықожа және Тұман хандар. Хандарға күшті ықпал жасай білгендіктен, олар Қорқыттың ақылды кеңесінен аса алмаған көрінеді. Осы пікірді шығыстың тарихын зерттеуші Әбілғазы да растайды. Әр түрлі аңыз- әңгімелерде Қорқыттың туған жылы мен жасы жөнінде әр алуан пікір айтылады. Кейбір деректерде Қорқыт 95 жыл жасаған делінсе, кейбірінде 195, ал кейбірінде, тіпті 400 жасқа келген деген де болжамдар кездеседі. Рашид әд-Дин “Жамиғ Ат-Тауарих” атты тарихи шежіресінде Қорқыт Атаны қайы тайпасынан шыққан десе, Әбілғазы “Түрік шежіресінде” оның тегі баят екендігі, оғыздардың елбегі болып, 95 жасқа келіп қайтыс болғандығы жайында айтылады. Сыр жағасына жақын жерде Қорқыт атаның зираты болғанын Ә.Диваев пен т.б. ғалымдардың еңбектерінен кездестіреміз. Ә.Қоныратбаевтың зерттеулеріне Қорқыт ата XI ғасырдың басында дүниеден өткен делінсе, Ә.Марғұланның еңбектерінде ол VII – VIII ғасыр аралығында өмір сүрген деген пікір айтады. «Оғыз халқының басына қайыр келетінін сөйлеген едім», - деп айтқанына қарағанда, оның бақсы болғандығы жөнінде болжам жасайды [1,5]. Бақсылар әрі ақын, әрі өткен замандарды да жырлайтын, келешектен де хабар беретін ұлы адамдар болған. Қорқыттың бақсы болғанына тағы бір дәлел - қобызы [2,103].

Қорқыт Ата жайында аңыздарда жетерлік. Сол аңыздарға келсек, Қорқыттың бойында үш түрлі өнер ерекше айқындалады екен:

Біріншіден, жоғарыда айтылғандай, ол оғыз-қыпшақ ұлысынан шыққан айтулы абыз, бақсы. Екіншіден – күйші, қобызды алғаш ойлап тауып, қобыз сарынын

тудырған өнерпаз Үшіншіден – әйгілі жырау, оның жырлары оғыз-қыпшақ өмірін бейнелейтін әдеби-тарихи мұра.

Қорқыт туралы қазақ халқы айтатын аңыздарды, ғажайып әфсаналарды, қария сөздерін жинаған ғалым Ә.А.Диваев. Қорқыттың сәуегейлік істері, өскен ортасы, нақыл сөздері, болжау сөздері, "Қорқыт пен ажал" мәселесі, өлместің жолын іздеуі, Өзірейілмен күресі, өлімнен қашып жүріп, дүниені кезуі, Қорқыттың "Желмаясы" туралы айтылатын аңыздардың барлығын Ә.А.Диваев 1920-1921 жылдар аралығында Жетісу мен Сырдария өлкесін аралаған атақты экспедицияларында жинақтап қайтады. Бұл екі аймақтан Ә.А.Диваев екі жүз қырық дәптер, 8 мың беттік мағлұмат жинады [3, 5]. Олардың көбі шежірелер, тарихи хикаялар, аңыз, ертегілер және дастандар. Бұл байтақ мағлұматтың ішінде 8 дәптер бір ғана Қорқыт туралы аңыздарға арналған, олар: "Қорқыттың өлімнен қашуы", "Қорқыттың бақсылық сарыны", "Қорқыттың Өзірейілмен алысуы" [4,17]. Түркі халықтарының фольклорындағы аңыз әңгімелердің бірі Қорқыт Атаның туылуына байланысты. Аңызға сүйенсек, анасы Қорқытты құрсағында үш жыл бойы көтеріп жүріпті. Толғағы жылына бір рет қысып отырады екен. Қорқыт дүниеге келер кезде әлемді үш күн, үш түн бойы қаратүнек қараңғылық басады. Сұрапыл қара дауыл соғып, ел-жұрттың бәрінің үрейін алады. Соған орай баланың атын "Қорқыт" деп қойған делінеді. "Қорқыт" сөзінің этимологиясын Ә.Қоңыратбаев "құтты адам, құт әкелетін адам" [5,160],- деп көрсетсе, С.Қасқабасов қарама – қарсы мәнде "өмір сарқылды, адам өлді" деген мағынаны білдіреді деп санайды [6,91]. Е.Тұрсынов түркі халықтарының фольклорына сүйене отырып, "деде, даде" деген сөздерді "жырау, насихат айтушы" деп түсіндіреді. В. М. Жирмунскийдің бір пікірінде, Қорқыт Ата жыршылар мен жырауларға тән көне халық поэзиясының ерекшеліктерін бойына сіңірген болжағыш әрі әнші-жырау, ақылгөй болған делінсе, ендігі бір деректе В.Жирмунский Қорқыт Атаны магиялық аспап – қобыздың иесі, абыз, шаман ретінде қарастырады [7, 90]. Қорқытты ең алғаш зерттеуге ден қойған ғалымдар: Ш.Уәлиханов, В.Вельяминов-Зернов, И.Лерх, Л.Герн, Л.Мейер, Г.Потанин, В.Радлов және т.б. Қорқыт Ата жөніндегі аңыздарда түркі халықтарының өмір мен өлім мәселесі туралы көзқарастары кеңінен көрініс тапқан. Халық аузындағы аңыз-әңгімелердегі Қорқыттың бейнесін зерттеген ғұламалар: В.В.Бартольд, Ә.А.Диваев, И.В.Аничков, И.Жетпісбаев, В.А.Каллаур, И.Кастанье, П.И.Спиридонов, тағы басқалары. Қорқыт адамға өлмейтін өмір іздейді, бақытты ғұмырды, адам өмірінің ұзақ болуын тілейді. Осы оқиға туралы қазақ аңызында былай деген: «Қорқыт еңгезердей биік кісі екен, бойы екі құлаш, бір сүйем, өлгенде аяғы қабірінен шығып жатыпты. Тірі

кезінде Қорқыт өлімге мойын сұнбаған, дүниенің төрт бұрышын кезген екен, бірақ еш жерден тыныштық таба алмапты, қайда барса да алдынан қазулы тұрған көр шыға беріпті [8, 110]. Қорқыттың өмір бойы арман еткені өлмейтін, мәңгілік ғұмыр іздеу, сол үшін күресіп, өлімге қарсы тұру. Қорқыт бар өмірін тағдырмен, дүниенің жаратушымен алысу үстінде өткізеді. Өлмейтін өмірді іздеп, тағдырға, өлімге қарсы тұрады. Жас Қорқыттың іздегені - адам баласының өлмей, уайымсыз, еркін өмір сүруі. Өліммен күресуді Қорқыт өзіне бірінші міндет етіп қояды. Өліммен күресу, адам баласына өлмейтін өмір іздеу жолында Қорқыт халықтың қорғаушысы, халыққа жан-тәнімен болысатын, оларға мәңгілік өмірді мұрат еткен кемеңгер бейнесінде суреттеледі. Өліммен күресу сюжеті әсіресе қазақ пен Алтай елінің аңыздарында ұшырасады. Қазақ халқының аңыздарында өлімге қарсы тұратын сюжет осы Қорқыт туралы ғана. Қазақ халқында «Қорқыт пен ажал» деген поэмада бар [8, 98]. Онда аңыз сөзі былай басталады:

Бұл аңызды жеткізген Сыр өңірінің тумасы қария Әлқуат Қайнарбаев. Ол кісінің Қорқыт туралы екі қолжазбасы бар, екеуі де араб қарпінде жазылған. Ол кісінің қолжазбалары қазір Қазақстан Ғылым академиясының кітапханасында, қолжазбалар бөлімінде сақтаулы тұрған көрінеді. Қорқыт дүниені кезіп кеткенде оның жалғыз серігі желмаясы болған.

Қорқыт бала күнінде қыпшақ нағашыларына барғанда, оған «тай таулақ», тұқымынан бір ботаны сыйға тартқан екен. Ботаны Қорқыт өзі үйретіп, өсіреді. Бота Қорқыттан өзгенің мінгеніне жүрмейтін, жетегіне ермейтін бір керемет көлік болады. Қорқыт мінгенде ол канатты құсқа жеткізбейді, ой мен қырды еркін басып, айдын судан ұшып өтетін болады. Сусыз шөлде шаршауды, ауруды білмейді. Қорқыт жер жүзін кезіп аралағанда, оның сенімді жолдасы, канатты көлігі, атақты желмаясы болады. Аңыз бойынша, Қорқыт жиырма жасқа келгенде түс көріп, түсінде ақ киген Қызыр Ата «қырық жастан артық жүрмейсің» деп аян береді. Қорқыт осы сөзден қорқып, өлмейтін жер, өшпейтін дүние іздеудің соңына түседі. Желмаясына отырып, дала кезіп кетеді. Көп уақыт жүріп келе жатып, жер қазып жатқан бір топ кісіге жолығады. «Мұны неге қазып жатырсындар?» дегенде, әлгі адамдар «Қорқыт әулиеге» деп жауап береді. Оны естіген соң зәресі одан әрі ұшып, өлімнен құтылу үшін дүниенің екінші шетіне кетеді. Онда барса да, бұрынғы түсін тағы көреді. Таң бозынан аттанып, тағы да дала кезіп кетеді. Түсінен шошынып, дүниенің төрт бұрышын тегіс кезіп шығады. Бірақ, қайда барса да көретіні қазып жатқан көр болады. Жан сақтауға жер таба алмай, әбден тарыққан Қорқыт жер ортасына келеді. Ол - өзінің туған жері

Сыр суының жағасы еді, сол жерде отырып, Желмаясын сойып, оның терісінен қобызын қаптайды. Ол қазіргі Қорқыт тамының тұрған жері екен. Бұрынғы түсін тағы көреді. Суда ешкім көр қаза қоймас, оған ажал да келе қоймас деп өлімге қарсы амал ойлайды. Сусыз жерде жан сақтауға болмаса, енді судың ортасында тұрайын деп Сырдың бетіне кілемін жайып, жүз жылдай сонда өмір сүреді. Күндіз-түні толқынды күйлер шығарады. Барлық нақыл сөздерін осы аралда отырып айтады екен. Сыр суының ағыны қандай тоқтаусыз болса, Қорқыттың қобызы да тоқтаусыз сарнайды, өмір жырын шертеді, қызық көруге шақырады. Өлім қанша жақындап келсе де, қобыздың күйі, судың ағыны оны көп заман жолатпайды. Қорқыт күндіз-түні тоқтаусыз күйін тарта берген көрінеді [8, 54].

Келесі бір нұсқада: Қорқыт ақылшы, сәуегей кісі екен. Ауылы Сырдарияның жағасында болыпты. Асқан күйші, қобызшы Қорқыт бір жерде отырмай, ел-елді кезіп, қобызбен күй тартып жүреді екен. Өзі мейірімді, жайдары адам. Бір күні түсінде аян көреді: «Сен өлімді аузыңа өзің алмасаң, саған ешуақытта өлім жуымайды», - депті. Содан кейін бірталай заман өтеді. Қорқыт өлімді ешуақыт аузына алмай, қобызын тартып, ел аралап жүре беріпті. Күндердің бір күні бір ауылда қобыз тартып отырса, сыртта байлаулы тұрған өгізі далаға қашып барады екен. Ол ешкімге ұстатпайды. Өгізін қуа-қуа Қорқыттың өзі де шаршайды. «Сені өлсем де ұстамай қоймаспын», дейді. Кейін бұл сөздің аузынан шығып кеткеніне қатты өкінеді, түс көргеннен бері өлімді аузына алмаған еді. Енді не істеу керек деп күңіренеді, өлімнен құтылудың амалын іздейді. Желмаяға отырып, дүниені кезіп кетеді. Барған жерінің бәрінде өзіне қазылып жатқан көрді көреді. Қорқыт: «Мұны кімге қазып жатырсыңдар?»,- деп сұрағанда, «Қорқыт әулиеге» деген жауапты естиді. Қайда барса да алдынан қазулы тұрған Қорқыттың көрі шығады. Дүниені қанша кезсе де, өлімнен құтыла алмайтын болған соң, Қорқыт ойға түсіп, бұлай әуре болмайын, одан да еліме қайтайын деп өзінің туған жері, сүйікті мекені Сыр бойына қайтып келеді. Еліне келген соң, құрғақ жерде тұрсам, соңыман ажал қалмас деп, масаты кілемді Сырдарияның суына төсеп, қобызын тартып тұра беріпті. Тәңірінің жарылқауымен Қорқыттың кілемі не суға ағып кетпей, не шіріп - тозбай, көп заман су үстінде кеме болып қалқып, Қорқытқа ажал келтірмейтін арал болып тұрыпты. Қорқыт Сырдарияның үзілмей ағатын суына қарап, өлім мені қанша қуса да, оны бұл жерге келтірмеспін деп, қобызын толқытып күңіrentіп тарта беріпті. Қорқыттың күйін дүниедегі жан иесі түгел ұйып тыңдайды. Аспандағы құс ұшуын қойып, самал жел есуін қойып тыңдайды. Ажалдың өзі де Қорқыттың күйіне балқып, оған жақын келе алмапты. Қорқыт осылайша күндіз-түні

ұйқы көрмей, қобыз тартып, өліммен алысыпты. Көп уақыт ұйқы көрмей, қатты ұйқыға батқан кезде оны өлім іздеп тауып, кілемде ұйықтап жатқан Қорқытты кішкене қайрақ жылан болып, шағып өлтіріпті. Бірақ Қорқыт өлгенімен, оның ұзақ заман тартқан қобызының күйлері тоқталмапты. Қорқыттың моласы Сырдарияның жағасында, Қармақшыдан он сегіз шақырым жерде белестің үстінде тұр. Қорқыттың қобызын сол молаға бірге көмген екен, тәңірінің шеберлігі, қобыз өздігінен мұңды күй шертіп, Қорқыттың өзі тартқандай сарнап тұратын көрінеді. Ертелі-кеш Қорқыт күмбезінің қасынан өткенде қобыздың сарнаған дауысынан «Қорқыт - Қорқыт» деген мұңды үн үзілмей шығып тұратын болған екен [8, 62].

Өгіз туралы аңыздың бір нұсқасы - «Тарғыл тана». Қорқыт елсіз далада жалғыз өзі желмаясын желдіртіп келе жатқанда алдынан бір «тарғыл тана» дейтін аң қашыпты. Оны ұстаймын деп қызығып қуған Қорқыт ұзақ күн жете алмайды, арасы есік пен төрдей болады да отырады. Әуреленіп сонша қуып жете алмағанына ызаланған Қорқыт «осы тарғыл тананы жетіп ұстамасам, жер үстінде тірі жан болып жүрмегенім» деп серт айтады. Сол сәтте тарғыл тана бір тас шоқы болады да қалады. Сол «тарғыл тас шоқы» қазір «Тарғылдың тауы» деп аталады. Қорқыт тамынан солтүстікке қарай жүз шақырымдай жерде орналасқан тау [11, 70].

Қорқыт туралы айтылатын қазақ аңыздары өте көп. Соның бірі – «Қорқыт пен қырық қыз»: Қорқыт өмірден өткенше өлімге мойын сұнбаған. Өлімнен құтылудың емін іздеген, ылғи дүние кезіп жүрген. Бірақ қайда барса да алдынан «Қорқыттың көрі» шыға берген. Қара жерде тұру қорқыныш бола берген соң, Қорқыт су үстінде тұрып көрейін деп, кілемін Сыр суының бетіне төсейді, қарындасын қасына алып, кілемнің үстінде отырып, өмірге, еліне, жеріне арнап мұңды күйлер тартты. Сарнап шыққан Қорқыттың қобызының даусын естігенде, өзен бойындағы елдер үйінде отыра алмайды, өзеннің екі жағалауына жиналып, Қорқыттың күйін тыңдайды. Қобызд үнін Сырдариядан алыс жатқан Арқадағы елдерге де жетеді. Арқаның қырық қызы Қорқыттың күйін тыңдауға құмартып, үйінен шығады. Басында қобыздың даусы жақыннан шыққандай сезіледі, бірақ қыздар күндіз-түні жүріп жете алмайды. Бетпақтың шөліне кездеседі. Жол-жөнекей ел таба алмай, отыз тоғыз қыз жолда мерт болады. Тек қырқыншы қыз аяғынан айырылып, Сыр жағасына жетіп, Қорқытты көріп өледі екен. Ол «ақсақ қыздың күмбезі» Қорқыт ата күмбезінің солтүстік тарапында (арқа жағында) бір шақырымдай жерде биік белестің үстінде тұр. Оны бүгінде «Ақсақ қыздың мұнарасы» дейді. Кейбір қазақ қариялары атап айтқанда Қалжан Қоңыратбаев ақсақ қызды «Қорқыт атаның зайыбы еді» деп айтады. Тағы бір аңызда: Қорқыт

дарияның үстінде "Қоштасу күйін" тартып отырғанда қарындасы қасында еді. Кілем үстінде ұйықтап көзі ілініп кетсе, көсілген Қорқыттың аяғы қарындасына тиіп кетіпті. Ұйқысынан шошып оянған Қорқыт аяғына ренжіп, «Тірімде жерге сыймаған аяғым, өлсем көрге сыймайсың» депті. Қорқыт өлген соң аяғы көріне сыймай созылып, жоталанып жататыны сондықтан екен. Қазақ аңыздарындағы суреттің бірі - Қорқыт дүние кезіп, өлімге дауа іздеп жүргенде, барлық жанды-жансыз жаратылыс оның алдынан елестеп, өлім туралы өздерінің мұңын шағады. Қуарып тұрған өсімдік, сарғайып тұрған жапырақ, құлап жатқан қара орман, майырылып тұрған қия тас, мүжіліп жатқан асқар тау – бәрі өлімді еске түсіреді екен. Оларды көріп, Қорқыт ойға батады: үлбіреген жас гүл қуарып солады, уыздай жас жігіт сақал-мұрты ағарып жоқ болады, толықсыған айдын көл қурап суалады, кеудесімен аспан тіреген зәулім бәйтерек түбінен шіріп құлайды. Неге олай? Бүгін бар, ертең жоқ, бұл не өзі? деп күні-түні ойланады, өлімге дауа іздейді. Бірақ қайда барса да өлімнің елесі қазылып жатқан көр болып көріне береді. Кеше жүгіріп жүрген аңның бүгін далада құлап жатқан өлексесі, аспанда ұшып жүрген құстың бүгінгі жемтігі, құлап жатқан ағаш, қурап тұрған шөп – бәрі өлімді еске түсіреді. Біз де шалқыған өмірде, қызық тіршілікте болған едік, енді мынадай болдық. Ерте ме, кеш пе, бұл бәріне де келеді. Сен де сондай боласың, бітесің, жоғаласың деп Қорқытты үлкен ойға батырады. Қорқыт өлімге мойын сұнбай, ажалдан құтылмақшы болып, дүниенің жүзін кезсе де, өлім алдынан қазылып жатқан көр болып шыға береді. «Қайда барса да Қорқыттың көрі» деп осыны айтады [11, 77].

Тағы бір аңыздарда жан алғыш Әзірейіл көп заман Қорқыттың жанын ала алмай, бос қайта беріпті. Ақырында Қорқыттың жанын қалай да алармын деп алтын сандық жасатып әкеледі. Әзірейілдің бұл ойын Қорқыт үйінде отырып біліп қояды. Өлі де болса оның қармағына түспеу әдісін іздейді. Жан алғыш суық түспен Қорқытқа келіп: «Кір мына сандыққа!», - деп бұйырады. Қорқыт: «Мына бойыммен қалай кіремін? Әуелі өзің кіріп көрсет, содан кейін мен кірейін», - дейді. Әзірейіл келісіп сандыққа кіріп көрсетпекші болғанда, Қорқыт оны тарс жауып, сандықтың аузын мықтап бекітіп, бір үлкен дарияға ағызып жібереді. Сол кезеңде халық еркін жасап, көп уақыт өлім болмай, адамның бәрі масайрап, қызықты дәуреннің үстінде болады. Бір күні алтын сандық балықшының ауына түсіп қалады, оның аузын ашқанда ішінен Әзірейіл шыға келеді. Әзірейілдің зілденіп ашуланғаны сонша, ол алдымен өзін босатқан балықшының, содан кейін Қорқыттың жанын алады. «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі», деген сөз осыдан қалған болар .

Аңыздарда ажал жылан кейпінде келеді. Осыдан халықтың өлімге деген көзқарасын, “ажал айтып келмейді” деген философиялық тұжырымның негізінен көреміз. Халық аңызы бойынша, Қорқыттың қасында отырған қырық қыз оны жақтап Қорқыт күйін тартты. Өздері де Қорқыттың соңын дүниеден көшті. Қырық қыздың күмбезі де Қорқыт күмбезімен бірге бір жерде еді. Олардың қасында Қорқыттың туған қарындасы да бар еді. Моланың қасынан өткенде ертелі-кеш қырық қыздың Қорқытты жоқтаған сарыны қобыздың дауысымен әлсін-әлсін естіліп тұратын көрінеді. Сөйтіп, қазақтың ғажайып, аңыздары бойынша, Қорқыт бар өмірін ажалмен, жан алғышпен аяусыз күресумен өткізеді. Бұл өлімге қарсы тұру мотиві түркі тайпаларының әфсаналарында ерте заманнан келе жатқан тарихи аңыздардың бір бөлігі. Ол исламда жоқ, тек ескі тәңіріге табынатын елдердің қария сөзінде кездеседі. Оны X ғасырдағы араб саяхатшысы ибн-Фадлан да айтып кеткен. Оның айтуынша, түркі тайпалары исламның не екенін білмейді. Олардың өздерінше табынатын тәңірісі бар. Оғыз бен қыпшақ елдерінің түсінуінше, жаратылыстағы әрбір ғажайып нәрселердің иесі бар. Мәселен, адам иесі, жер иесі, су иесі, жылқы иесі Қамбар ата, түйе иесі Ойсылқара, сиыр иесі Зеңгі баба, қой иесі Шопан ата т.б. Бұлардың барлығы исламнан бұрынғы аспанға, от пен майға, бөріге бас иетін түркі тайпаларының діни салтын суреттейді. Мұны XIX ғасырда Шоқан Уәлиханов та жазған. Шоқанның «Тірі адам мен өлі адамның дос болуы», - деген мифтік әңгімесінде ескі наным-сенімдер баяндалады [9, 37].

М.Әуезов: «Ажалды тоқтату мүмкін еместігін мойындағысы келмеген Қорқыт Ата жұрттан безіп, жапан далаға, табиғат аясына кетеді, бірақ таулар да, жазықтар да, ормандар да оған өлім күтіп тұрғанын айтады» [10, 459]. Қазақ халқы үшін Қорқыт Ата бейнесі өлімнен қашқан шаман емес, керісінше, өмір үшін күрескен, өлімнен құтылудың жолын қандай да бір құдіретті күштен емес, өнерден іздеген алып, рухани тұлға ретінде көрінеді.

Қазақтар арасында көп тараған аңыздың бірі Қорқыттың өлімі туралы. Онда, Қорқыттың өлімнен қашып, ақыры Сыр суының үстіне кілем жайып үстінде батпай отырып, күй шертуі жайында. Осы аңызды И.А.Кастанье де естіп, жазып алған көрінеді. Сол сияқты қазақ жерін көп аралап, бағалы этнографиялық деректер жазып қалдырған зерттеушілерде жетерлік. Қазіргі қазақтың көрнекті әдебиетшілерінің де көпшілігі Қорқыт туралы аңыздарға ден қойып жан-жақты саралау үстінде.

Қорқыт Ата туралы ұзақ жылдар бойы тер төккен ғалым Ә. Марғұлан мынадай пікір айтады: «Қорқыт – тарихи дәуірлерде Сырдария өлкесін қоныс еткен

оғыз-қыпшақ тайпаларының ортасынан шыққан данышпан қария, ақылшы батагөй, асқан ақын (ұзан), болашақты болжап сөйлеген сәуегей кісі болған. Ол кісі туралы айтылатын қария сөз Азиядағы түркі тілдес елдердің көбінде бар. Бірақ қазақ халқы ескі оғыз-қыпшақ тайпаларының тарихи қонысына мирас болған, олардың түбегейлі ұрпағы болғандықтан Қорқыт туралы айтылатын тарихи жырлар, аңыз-легендалар, ән-күйлер қазақпен түркімендерде көбірек жолығады [3, 132]». Кейбір ғылыми еңбектерде Қорқыт Атаның Пайғамбарға елші болып жіберілгені жазылады. Бұл қосымшалардың түріктердің ислам дінін қабылдағаннан кейін жазылуы ықтимал. Қорқыт туралы баспа сөздерден де бірер мақалаларды кездестіруге болады. Қорқыт туралы Ватикан архивінде мынандай дерек сақталған: «Расул Пайғамбар (Мұхамет пайғамбар) заманына жақын кезде (8-ғасыр) Баят (Сырдария) бойында Қорқытты атты бір ер болыпты. Оғыз ішінде барлық уәләятты өзіне қаратып, неше түрлі ғажайып сөздер сөйлеуші еді. Қорқыт оғыз қауымының мүшкіл халі туралы сөйлер еді. Әрине, іс болса, бәрі алдына келіп, кеңес сұрап, ол нені бұйырса соны қабыл етер еді» [11].

Сонымен, Қорқыт туралы айтылған пікірлерді қорытындылайтын болсақ, Ш.Уәлиханов Қорқыттың балгерлігі, ақындығы, музыкалық өнері жайында құнды пікірлер қалдырса, Ә. Марғұлан Қорқыт туралы тамаша зерттеулер жазып, ұлы бабаның өмір туралы, ажалмен алысқан аңыздарындағы оптимистік сарынды тілге тиек етеді. Әбілғазы "Түрік шежіресі" мен Рашид әд-Дин "Жамиғ ат-тауарих" еңбектерінде Қорқыт туралы айтады. Әбілғазы "Қорқыт бес ханға уәзір болды" десе, Рашид әд-Дин Қорқыттың "ұзақ өмір сүргенін" баяндайды.

Әр қайсысына дәлелді пікір келтіреді. Қорқыт жайындағы аңыз әңгімелер Ә.Науаи арқылы белгілі болып, түркі халықтары, әсіресе қазақтар арасында кең тарады. Ә.Диваев, И.А. Кастанье, П.И. Лерх Қорқыт Ата мазарына байланысты зерттеулер қалдырады. Зерттеулердің мақсаты: Қорқыттың бейнесін жан-жақты талдап, құпия қырларын аша түсу. Зерттеменің аңыздан айырмашылығы нақты деректерге негізделуінде. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, деректі сипаттағы, зерттеулік мәні бар, Қорқытқа тікелей қатысты еңбектердің ұзын-қысқасы 800-ден астам. Ғалымдардың зерттеулерінен Қорқыттың шынайы қырларымен таныса аламыз. Шетел ғалымдары М.Ф. Қырзыоғлы, Пертев Наили Боратов, Абдуқадыр Инан, Фуад Көпірюлі, Зәкір Велиди Тоган, Садық Турал, Ахмет Бижан Ержуласын, Фарук Сумер, Суат Хизарчы, Метин Екичи, т.б. ғалымдардың еңбектерінде құнды деректер аса мол. Қорқыт ата мұрасын зерттеу ісімен шетелдік ғалымдар да, қазақ ғалымдары да белсене

айналысқанын жазба деректер растайды және олардың қорқыттануда жеткен жетістіктері мен ғылым үшін тигізген пайдасы ұшан- теңіз. [12, 122]».

Қорқыттың өмір сүрген дәуірі – X ғасырдың басы. Бұл кезең әлеуметтік, қоғамдық тұрғыдан әлі де толықтай зерттеліп бітпей жатыр. Қорқыт Ата жайындағы пікірлер қандай қайшылықты болса, оның шығармашылық жолы да сондай көп иірімді, күрделі болып келеді. Қорқыт Ата – халық ұстазы бола білді. Әулие атамның асыл мұраларын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, қасиетті еңбегінің қадірін арттырып, қастерлей берейік. Қорқыт Ата мұралары көне түркі тайпаларының арасында туып, сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа тарап, рухани қазынамыз ретінде бүгінгі күнге дейін өзінің әдеби, тарихи, этнографиялық құндылықтарын жоғалтпаған, аса құнды көркем туынды болып әлі талай ұрпаққа жетері анық.

Әдебиеттер

1. Марғұлан Ә. Қорқыт ата өмірі мен әфсаналары – Жұлдыз, 1983, №3, 139-166 бет.
2. Ыбраев Ш. Тәңірлік дін өкілі – Қорқыт ата энциклопедиялық жинақ – Алматы: Ғылым, 1991. – 275 бет.
3. Диваев А. А. Еще о могиле святого Хоркутата ЗВО, 1900. – стр. 40.
4. Диваев А. А. Несколько слов о могиле святого Хоркутата ЗВО, 1897. стр.10-13.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және туркология Алматы: Ғылым, 1987. – 160-187 бет.
6. Қасқабасов С. Фольклордың қазіргі өмірдегі орны, Фольклор шындығы – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 бет.
7. Жирмунский В.М. Народный героический эпос// Сравнительно-исторические очерки, Москва: Гос. изд-во художественной литературы, 1962. – стр. 435.
8. Марғұлан Ә. Қорқыт туралы жазбалар Қазақ әдебиеті, 1982, 12 ноябрь, 10-116.
9. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы Таңдамалы, 2-басылым. Алматы: Жазушы, 1985. – 560 бет.
10. Қорқыт Ата. Энциклопедиялық жинақ. Алматы: Қазақ энциклопед.-1999 ж.
11. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Ғылым, 1980. – 120-130 бет.
12. Қоңыратбаев Ә, Байділдаев М. Қорқыт ата кітабы – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 бет.

«ИСЛАМ ЖӘНЕ ӘЙЕЛ АДАМЫНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ӨЗЕКТЕНДІРУІ МАСЛАУ ТЕОРИЯСЫ»

Мырзашова Лязат

КГУ им. И. Арабаева, Казахстан

Түйіндеме

Современный ритм жизни ставит человека перед необходимостью востребовать весь свой творческий и сущностный потенциал. Направленность женщины на дом, а мужчины на работу исторически и культурно определена. Традиционная женская роль заключалась в том, чтобы дарить жизнь, быть хозяйкой и женой. В современном образе жизни произошли кардинальные изменения, и женщины наравне с мужчинами получают высшее образование, а затем успешно осваивают профессиональную сферу. Однако совмещение женщиной профессиональных и семейных ролей нередко приводит ее к ролевому конфликту, затрудняющему реализацию ею своих потенциальных способностей. Процесс самоактуализации, самоосуществления возможен через самоопределение личности в таких важных сферах жизни, как семейная и профессиональная. У А. Маслоу самоактуализация истолковывается как наивысшая из иерархии потребностей – осуществление самого себя, активное стремление к раскрытию своих способностей и задатков, развитию личности и скрытого в человеке потенциала. Самоактуализация соотносится со здоровым, полноценным развитием человека. Немногочисленные работы, посвященные самоактуализации личности женщины в условиях семьи и брака, дополняют исследования по проблеме самореализации личности в семье.

В последнее время все более популярными становятся исследования самоактуализации, самоосуществления женщин как личности, изучая ценностные структуры сознания женщин.

Ключевые слова: Семья, самоактуализация, женщина, дети, личность, потенциал, человек, процесс, талант, общество.

Abstract

The modern pace of life places a person to have to claim their full creative potential and the essential. The focus of the women in the house, and the men at work historically and culturally determined. Traditional women's role was to give life, to be the mistress and wife. The modern way of life underwent major changes, and women equally with men enrolled in

higher education, and then successfully master the professional sphere. However, the combination of women's professional and family roles often leads her to a role conflict; it complicates the implementation of their potential abilities. The process of self-actualization, self-fulfillment is possible through self-determination of the individual in such important areas of life, as a family and professional. In A.Maslow self-actualization is interpreted as the highest of the hierarchy of needs - exercise itself, a strong desire to reveal his abilities and inclinations, personal development and potential latent in man. Self-actualization is correlated with a healthy, full human development. A few papers on self-actualization of women in terms of family and marriage, complementary studies on personal fulfillment in the family.

In recent years more and more studies are becoming popular self-actualization, self-fulfillment of women as individuals, studying the structure of value consciousness of women.

Key words: *Family, self-actualization, woman, children, personality, potential, people, process, talent, society.*

«Әлем бізді құрметтесін десең, өз ұлтымызды және ұлттық бейнемізді алдымен өзіміз бар сезімімізбен, ақыл-ойымызбен, іс-әрекетімізбен құрметтеуіміз керек. Өзінің ұлттық бейнесін таба алмаған ұлттардың басқа ұлттарға жем болатынын біліп қойғаныңыз жөн» деген екен Ататүрік.

БҰҰ тарапынан қабылданған заңға сәйкес «әр халық өзінің тағдырын өзі шешуге құқықты» делінген.

Өздігінен жоғары мақсаттарға ұмтылу адамның психологиялық дені сау екенін көрсетеді. Қасиетті Құранның алғашқы түскен аяты білім алып, адамның өзін-өзі жетілдіруге, кемелденуіне шақырды. «Икра!» (Оқы!) деп басталған сөз «оқу мен жазуды игер» деген мағынаны береді. [1]. Дәл осы құран аяттары секілді, ХХІ-ғасырда, күрделі ғылым болып саналатын, психология ғылымында сауатты қоғам құру, өзін-өзі танып білген, кемелденген тұлғалар жайында Маслаудың «өз-өзін өзектендіру» теориясы жақсы аталып өткен. [2].

Ендігі мәселе ислам құндылықтарын сіңірген қыз баласы, әйел баласының білім алып, өзектеніп, өз қабілетіне сай қоғамға пайдалы бола білуінде болмақ. Өмірдің қазіргі заманғы қарқыны адамның толық шығармашылық әлеуетін талап етеді. Тарихи және мәдени түрде, діни сенім тұрғысынан әйелдерге үйдің және ерлерге түздің жұмыстары деп көрсеткен. Дәстүрлі әйелдер рөлі ошақ иесі, әйел болуға, өмір беруге негізделгені айқын.

Қазақтың қыз-келіншек, әйелдерінің болмысы жайында, тарихи деректерге сүйенсек, Ғ. Мүсірепов «Далада өскен қазақ қызына жылдың төрт мезгілі ғана емес, әр күннің өзінде мезгіл бар» деп

қазақ қызының болмысын сипаттап кеткен. [13]. Қазақ қызы ана атанған сәтінен бастап отбасы, ошақ қасына ие болған. «Күйеуі разы болған мұсылман әйел дүние салса, жәннаттық болады». (Умму Саламадан Тирмизи риуаят еткен). «Ең жақсы әйелдер – олар сондай, қарағанда көңілің толады, бір нәрсе айтсаң бойсұнады, сенің жоқтығыңда өзін әрі сенің мүлкінді сақтай біледі». Бұл хадистер қазақ әйелінің негізгі ұстанымдары болған. Аналарымыз, әжелеріміз ат үстінде, түйе үстінде қыста қыстауға, жазда жайлауға көшіп-қонып жүріп, қос етек көйлегін қысқартып, ақ жаулығын тысқа тартқан емес екен. Ол жайында Алла Тағала «Ахзаб» сүресінің 59-шы аятында: «Әй, Пайғамбар! Жұбайларыңа, қыздарыңа және мүмін әйелдерге айт! (Үйлерінен шығатын болса) үстеріне жилбәбін (яғни жамылғысын) жапсын! Бұл оларды жеңіл (күн емес, жезөкше емес, азат әрі пәк әйел екендігін) тануға, оларға бөтен еркектердің тиіспеуіне жақын!» деп бұйырды, осы аяттарға бөрік, сәукеле, жаулық, кимешек киген, етегі ұзын бүрмелі көйлек, зерлі, оюлы камзол киген, қазақ әйелінің бар болмысы еңгендей көрініс табады. «Әуелгі муһажир әйелдерді Алла мейіріміне бөлесін! Олар «Және орамалдарын басына салып, онымен омырауларын жапсын!» – деген Нұр сүресінің 31 аяты түскенде сырт киімдерін (шапандарын) жыртып, оны орамал етіп бастарына салып алды» («Сахих әл-Бұхари»). [1]. Расында С. Мұқановтың «Ботагөз» романында және сонымен қатар басқа да, әдеби, тарихи шығармаларда, қазақ қызының, әйелінің үйіне бөтен ер адамдар келсе, Ботагөздің жеңгесі секілді орамалын жабыңқырап, сыртқа шығарда қайны сіңілісі екеуі шапандарын басына бүркеп шыққанын суреттейді. [12].

Талай әйелдің аттары елдердің ұраны болып кеткен, тарихқа қарасақ қазақта он, он бес-жиырма болыс елдерді басқарған әйелдер болған. Ол жайында Ғ. Мүсіреповтың «Ұлпан» атты шығармасында жақсы айтылған. Сол шығарма кейіпкерлері, қазақтың тарихи тұлғалары бола тұра, уақытында «болыс, ру басқардым», - деп орамал, жаулықтарын шешіп тастап, тәккапарланбаса керек, керісінше ұрпақ өрбітіп, баласына, немерсіне, шөбересіне қамқор болған, өсіп-өнгендігімен тарихта қалған. [13]. Бұл ислам дінінің көрінісі. «Сендердің ең жақсы әйелдерің, дүниеге бала әкеліп, қамқоршы болғандары. Аллаһқа нық сеніммен иман келтіргендері. Ал ең жаман әйелдерің, жартылай жалаңаш киініп, менмендігі асып тұрғандар. Екіжүзді, бетпақ әйелдер ешуақытта жәннатқа кірмейді» [1]. деп айтылған аяттардың амалын атқара білген қазақ әйелдерінің көрінісі. Қазіргі заманғы ірі өзгерістер нәтижесінде, ерлер мен әйелдер тең дәрежеде жоғары білім алып, сондай-ақ әйелдер өз мамандығын терең меңгеріп, кәсіби салада жұмыс атқаратындығы айқын. Анадан қанша алып тусаң да, білімсіз

болсаң, топастау тор шолақтың сопатында салпақтап ғұмыр кешесің деген еді Шерхан атамыз. [11]. Алайда, әйелдердің кәсіби жұмыс жасауы және отбасылық рөлдердің тіркесімі жиі психологиялық қақтығыс әкеледі. Бұл олардың әлеуетті қабілеттерін іске асыруын қиындатады. Өзін-өзі тану, өзін-өзі орындау процесі, отбасы және маман ретінде өмірдің маңызды саласында, тұлғаның өзін-өзі билеу арқылы ғана мүмкін болады. Осы тұрғыдан асыл дініміз Ислам діні не дейді!? «Ниса» сүресінің 34-ші аятында: «Еркектер әйелдерге басшы. Өйткені, Аллаһ бірін – бірінен артық қылды. Сондай-ақ олар, дүние – мүлкінен пайдаландырады. (Әйелдерге мәһір, нафақа береді). Ал, жақсы әйелдер – бой ұсынушы, Аллаһ қорғауға бұйырған абыройын қорғаушы». (Хадис Абу Хурайрадан) делінген[1]. Әлмисақтан адамның жаратылыс оның ішінде әйелдің болмысы қандай болған? жоғарыда атап өткендей ел басқарып, бата берген аналар болса, атқа мініп жауға шапқан Назым, Гаухар, Бопай, Алия, Мәншүк секілді қазақ әйелдері болған. Психологиялық тұрғыдан еліміз әйелдердің қабілет, дарынына тума жаратылысына еш қайшылықсыз, дінімізге бой ұсына отырып, қолдау көрсеткен. С. Мұқанов айтыс арқылы аттары елге танымал болған мынадай қазақтың ақын қыздарын атайды: «Күйкентай, Шәріп-Жамал, Дәме, Ұлбике. Тыныштық, Шөкей, Қадиша, Ақсұлу, Манат, Рысжан, Ақбала, Айқын, Сара, Жөкей, Болық» деп көрсетсе, [14]. М.Әуезов «Айтыс өлеңдері» атты еңбегінде атақты ақын қыздар: Ақбала, Күнбала, Тоғжан, Сара, Жантелі, Ырысжан, Тәбия, Мақта сияқты нелер жүйрік, өнерпаз ақын қыздар, келіншектер туғызған» деп атап өткен [15].

Сан жылдар қалыптасқан қазақ даласының салт-дәстүрі, кейінгі пайда бола бастаған психология ғылымына үлес қосқан ғалымның бірі Маслаудың «өзін-өзі өзектендіру» теориясымен ұштасып жатыр. Маслау адамның қажет иерархиясында қабілеті мен бейімділіктерін, зор ықыласын ашу үшін, жеке дамуын атап көрсеткен. Өзін-өзі өзектендіру, салауатты, толық адам дамуымен сәйкестендірілген. Әйел адамының отбасында жеке дамуы туралы толықтырушы зерттеулер бар. Соңғы жылдары көбірек зерттеулер, әйелдердің санасының құрылымын зерттеу, жеке тұлға ретінде әйелдердің өзін-өзі өзектендіру, өзін-өзі орындауға айналу. «Өз-өзін жетілдірген адам дегеніміз ол адамға бір нәрсе қосылған емес, керісінше одан еш нәрсе алынбаған. Орташа адам бұл-қабілеттері мен дарынын тұншықтырып тастаған жаратылыс.» деп атақты ағылшын ғалымы А. Маслау айтса, [1] асылын дінімізде Пағамбарымыз (с.ғ.с.) хадис шәріпінде: «Білім алу – әрбір мұсылман ер мен әйелге парыз, – делінсе, тағы бір хадисінде: «Тал бесіктен жер бесікке дейін білім үйрен», – деп насихат айтылған. Адам өз қабілеттерімен дарынын тек білім алу арқылы жетілдіретіні дінімізде анық

айтылған. Әрбір дамыған адам өзін-өзі тануы тиіс, өз ішкі әлеуетін, өзіндік таланттарын білуге тиіс. Әрбір адам бірегей, үздіксіз процесс болып табылады. Адам өзін-өзі тану үшін, алдымен тұлғааралық қатынастарда тәжірибесі (отбасы, басқалармен қатынастар) қозғаушы күш болып табылады. Өзін-өзі іске асыруды өзі жетілдірген адам талантын жеткізу үшін, қабілеттері мен әлеуетін толық жүзеге асыру жолдарын іздейді. Ересек ер адам өз отбасын жасайды, және баланың рөлінен күйеудің, әкесі болудың рөліне ауысса, қыз баласы, әйелі, ана рөліне ауысады. Отбасылық өмір, адам үшін отбасы ішінен ашылып өзін-өзі іске асырудың керемет құралы болып табылады. Отбасылық өмір, әйелдердің өзін-өзі өзектендірудің қосымша алаңы ретінде, ерлерге қарағанда жоғары басымдылыққа ие екендігін ағылышын психолог ғалымы, зерттеп айтып жатса, ол жайында асыл дініміз: «Әйел адам құрсақ көтерсе оған Аллаһ жолында күнімен ораза ұстап, түнімен намаз оқығанның сауабы жазылады Ал босанар уақыты жақындап, қиналған уақытта, Аллаһтың ешбір жаратылысы ол әйел үшін қаншалықты сый-сияпаттың әзірлегенін білмейді. Дүниеге нәресте әкеліп, көкірегіндегі сүтімен баласын емізген әр бір сәті үшін, нәрестенің әр бір емген сәті үшін де марапатталады. Өліні тірілткендей болады. Баланы емізуді доғарған уақытта, періште оның иығынан түртіп, «сый-сияпат алуды жалғастыр» дейді». (Хадисті Абдуррахман ибн Ауфтан Абу Шейх риуаят еткен)-деп, әйелдің отбасы өміріндегі өзін-өзі өзектендіруі, маңызды бола білуі, аналық сезіммен ұласатындығын көрсетіп отыр. [8] Шет елдік ғалымдардың бірі Р. Ассаджолі өз еңбектерінде, өзін-өзі жетілдіруді былайша түсіндіреді, «өзін-өзі өзектендіру, жетілдіру дегеніміз, психикалық өсуі, жетілуі, пісуі, адамның жасырын мүмкіндіктері мен қабілеттерін, ояту көрінісі ретінде көрінеді.» . [4]. Әйел адамы үшін өз мүмкіндіктері мен қабілеттерін ояту дегеніміз ең алдымен ана болуы. Соны мен қатар А.В. Либинның пікірі бойынша, «өзектену өзін-өзі жетілдіру дегеніміз адамның рухани негізіне негізделген саналы таңдау еркі. Және өзінің өзекті маңызды қажеттіліктерін сатылай өмірде орындау. В.В. Лапиктің анықтамасы бойынша бұл-адамның өзін өзі маңыздандыру: ол өзі өз мүмкіндіктерін жетілдіреді, адам өзінің қабілеттерін дамытады, өзі өмірлік мақсаттарын анықтайды, өзі орындап, іске асырады, өзі оларды қадағалайды, басқа адамдарға жауапкершілікті жүктемей, барлық жаратылыс үшін жауапты адам болып табылады. Отбасында жеке қабілеттердің орындалуы туралы толықтырушы зерттеулер, ерлер мен әйелдердің құны сана құрылымын зерттеу жайында Н. Нечаева олар әр түрлі екенін айтты: «отбасы және махаббат – санадағы бастапқы негізгі құндылықтар, өзін-өзі отбасынан тыс жүзеге асыру» деп көрсеткен. Расында санадағы негізгі құндылықтар қазақ халқында

асыл дініміз Ислам және салт-дәстүрімізге негізделген. Өзін-өзі өзектендірген адам, өзіндік пайдасымен өз шегінен тыс, іске араласады. Өзін-өзі өзектендіру – бұл «нәрсе» емес, бар болған немесе мүмкін емес нәрсе емес. Бұл соңы жоқ процесс. Бұл әлемде бірде-бір жетістігі бар жұмыс және қарым-қатынас өмір сүру жолы болып табылады. Отбасы бар әйел, және балалары бар әйел адамы, қалайша жеке прогресс алатын болады?, қаншалықты ана ретінде, әйелі ретінде қоғамда жеке тұлға ретінде дамуы мүмкін, біздің қоғам жартылай әйел адамынан құралған. Бенедикт кейбір қоғамдарда әйел адамдары, бақытты сау болып көрінсе, және басқа да қоғамда керісінше екенін, көрдім деген. Зерттеуге алынған кейбір топтардағы тәжірибесі күдік, қорқыныш пен алаңдаушылық тудырады, кейбірі үйлесімді болып табылады және олардың мүшелерін қанағаттандыратын ілімі мен дін бар. Маслау идеалды қоғам жайында, «өзін-өзі жетілдірген, психологиялық сау адамдардың бас қосуымен идеалды қоғам орнайды» деп атаған [3]. Ол тамаша қоғам одағының психологиялық сау, өзін-өзі өзектендіру жеке тұлғалар ретінде құрылуы мүмкін деп сенген. Расында құран аяттарына сүйеніп, білім алған, бір күнін бір күніне ұқсатпай өткізген тұлғалар, идеалды қоғам құра алады. Бұндай қоғамның барлық мүшелері жеке дамуға ұмтылады, сондай-ақ олар жұмысын және өмірін жетілдіруге бейімделеді. Сонымен қатар тамаша қоғамды дамытуға үлес арттыру үшін, үй шаруасымен айналысып отырған әйел адамдарын да кемелдікке қол жеткізіп, дамыту қажет. «Жақсы қоғам» және «жақсы адамдар.» арасындағы кері байланыс түрі бар. Олар бір-біріне қажет [5].

Абай жақсы адамның кім екенін отыз сегізінші сөзінде атап өткен; Адамның Хауас сәлим, яғни, жақсы адам атануы үшін, оған алты шарт қажет, олар: жақсы тән саулығы, жақсы туыс, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаз. Міне, жақсы адам болу үшін қажетті шарттар. Бұл – жақсылықтың өлшемдері. [7]-деп көрсетсе, дәл осы өлшемдер жайында Маслау өз еңбектерінде атап өткен. Алайда, әйел адамсыз, әйелге тән мейірім, махаббатсыз тіпті тамаша қоғамда өзін-өзі өзектендірген жеке тұлғалар жасау мүмкін емес. Өйткені талай батырдың, патшаның, ғалымның артында Қызқұртқа, Бопай, Айсарадай әйел тұрған. Өзін-өзі тану тұжырымдамасын бастап - психологияға ең маңызды үлес қосқан Маслау болғанымен бұл идеяны құрушы, Курт Гольдштейннің пікіріне сәйкес өзін-өзі өзектендіру дегенді қарастыра кетсек, Маслауға қарағанда Гольдштейннің теориясында едәуір айырмашылық бар. Гольдштейн негізінен зақымдалған ми науқастармен неврология саласында жұмыс атқарған. Гольдштейн өзін-өзі өзектендіруді жеке тұлға үшін оң және теріс салдары болуы мүмкін, әрбір организмнің іргелі процесінің ретінде қарады. Гольдштейн үшін,

өзін-өзі өзектендіру проблемалар мен қиындықтардың таусылуы дегенді білдірмейді, керісінше адамның өсуі жиі белгілі бір қайғы мен қасірет әкелуін меңзейді. Гольдштейн ағзаның қажеттіліктерін анықтай алатын мүмкіндіктерін жазды. Қалайша ас қорыту жүйесі, азық-түлікті қажет етеді; бұлшық еттің болуы бұлшық қозғалыс болуын талап етеді. Құс ұшуды қажет етсе, суретші шығармашылық ауыр болсын, күрес және айтарлықтай күш талап, еткенімен сурет жасауды қажет етеді [6]. Қоса кетерім өз-өзін жетілдірген әйел, ұрпақ жалғап және оларды тәрбиелеуді қажет етеді деп ойлаймын. Отбасы мен балалары өзін-өзі жетілдірген көптеген әйелдер үшін өзін-өзі жетілдірудің тағы бір мүмкіндігі болып табылады. Өйткені отбасы әйелдер үшін, өзін-өзі тану өзін-өзі іске асырудың қосымша алаңы ретінде, ерлерге қарағанда жоғары басымдылыққа ие болып отыр. Дегенімен жоғарыда келтірілген, атқа қонған, ақын болған, ру басқарған аналардың жолын ескерген жөн. Адамның табиғатынан, өсуге, кемелденуге, әлеуетін іске асыруға, көп нәрсеге қол жеткізуге ұмтылысы - гуманистік психология тұжырымдамалық идеяларымен Құран аяттарын біріктіреді. Маслаудың өзі өзін-өзі тану өзектену «үйге», «отбасы» іс-әрекетіне қайшы келмейді деп сенген. Керісінше, ол бірнеше рет өзін-өзі өзектендіру дегеніміз балалар мен үй шаруашылығын тәрбиелеу екенін байқады. Танымал шет елдік зерттеушілердің бірі, Е.В. Лекторси және ғылыми-зерттеуші О.А. Гаврилица авторлардың айтуынша, жұмыс істейтін әйелдердің кәсіби және отбасылық рөлдері болады, әйелінің күйеуіне оң көзқарасы, сондай-ақ, отбасы және жұмыста олардың бір мезгілде табысты іске асыру үйлесімін қамтамасыз ету үшін маңызды. Әйелдің рөлдік қақтығысы, оның отбасы мен жұмыс арасында екіге бөлінуінде. Күйеуінен қолдау таппай, жұмыстан тыс уақыт жетіспеушілігі, отбасына деген күш-қуат тапшылығы сияқты, отбасы мен жұмыс арасындағы келеңсіз жағдайларға тап болуы әйелдерді шаршатады. Отбасылық және кәсіби рөлдерді бір мезгілде жүзеге асыру қиын, өмірде отбасы мен жұмыс жағдайы өзара бәсекелес ретінде қабылданады, ондай кезде әйелдің еншісіндегі бірнеше рөлдер жеке тұлғаның энергиясын тауысып бітіреді. Әйел адамының бірнеше рөлдерді орындауы, оның психикалық және физикалық денсаулығына әсері болуы мүмкін. Маслау секілді шет елдік психолог ғалымдар ерлерге қарағанда әйелдер өте ұзақ уақыт жиі қобалжытындығында атап өткен, ол жайында хадистерде Алла елшісі «Әйелдердің еркектерден артықшылығы Аллаһ оларды сезімтал етіп жаратқан. (Еркектерге қарағанда 99 есе сезімтал келеді). Дегенмен Аллаһ оларды ұялшақ қылап жаратқан». (Абу Хурайрадан Байхақи риуаят еткен) [9].

Әйелдер негізгі атқаратын үш рөлдің орындауында (неке ата-ана, кәсіби) кейде

депрессияға әкелуі мүмкін, кей жағдайларда әйел баласының жұмыс барысында негізгі міндеттері арасында қанағаттанбау сезімі пайда болуы мүмкін. Ата-аналар рөлі істен шығып, лауазымдық рөлдердің орындау көрініс тапқанда стресс артады, алайда, жұмыс басты әйелдерге некеде болуы стрессті жеңуге оңай көмектеседі. Отбасылық және кәсіби рөлдердің жасалған қайшы талаптарына қарамастан, жұмыс істейтін әйелдер үшін рөлдік қақтығыс абсолюттік себеп емес. Оның бұл рөлдерге көзқарасы, басымдықтарын орнату қабілеті, отбасы не жұмысқа деген басымды көзқарас. Бір жағынан, әйелдер басқаларға баланың оқуын, тәрбиесін сенім артқанымен, олардың балаларға эмоциялық зиян келтіруі алаңдаушылық білдіруде және әйелдің өзі баласы алдында кінәлі сезінетіні жиі байқалады. Отбасынан тыс жұмысқа жұмсалған біраз уақыты, күш-қуаты, нәтижесінде әйел мен отбасы арасына кей жағдайда сызат түседі. Әйелдің физикалық және эмоциялық ресурстары таусылып, таңдау алдында тұрады. Қазіргі заманғы әйелдің өзін-өзі іске асыру саласында мұндай қайшылықтар көп. Леонтьев процесін жүзеге асыру арқылы әйелдердің өзін-өзі өзектендіру басқа адамдардың жеке жарналары түрінде өзі деп сенген. Бала - ол басқа адамның өзін-өзі жүзеге асыру тәсілі ретінде әйелдердің ана гендерлік рөліне байланысты. Отбасылық бағдар, құндылықтарын зерттеу сондай-ақ, отбасы әл-ауқатына әсер етуі мүмкін, осындай адамдарды отбасылық проблемалар себеп, ерлі-зайыптылар «жанұя секторында» өзін-өзі өзектендіру, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру үшін олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру емес екенін атап өтті. Әйелдер үшін өзін-өзі өзектендіру болып балаларын оқыту, өзін-өзі маңызды ету болып табылады. Негізгі балаларға білім беру саласындағы әйелдер үшін, және қоғамның өзін-өзі өзектендіру үшін маңызды. Әйел адамның нәзік жаратылысы қоғам, елі үшін, елдігі үшін сауатты қоғам құру үшін өзекті болып саналады. Жоғарыда келтірілген Құран аяттарымен, психолог ғалымдарының зерттеулерін негізге ала отырып, қорытындылай келе, Маслау мүмкіндіктерді шектеу дұрыс емес, әр тұлға өз мүмкіндіктерін анықтап, пайдалана білу керек десе, Ислам дінімен сабақтасқан шариғат шәлісіндегі әйелдің мүмкіндіктерін шектеу дұрыс еместігін айтар едім. Әйел адамының тұлға ретінде, барлық қабілет, қасиетіне қарай жаулығымен еліне адал қызмет ету үшін барлық психологиялық, физиологиялық мүмкіндіктерін көрсете алу үшін жаулықтың, намаздың тосқауыл болмауы керек екенін айта кеткім келеді. «Білім жоқ жерде қиял – қысыр, арман – ада» демекші, оқу орындарында өзін-өзі өзектендіріп, қабілет дарынына сай білім алып жатқан жаулықты қыздарымыз жиі стигмаға тап болып жатады. Осы орайда «Моральсіз, имансыз саясат – сайқал саясат» деген

кемеңгер бабалар сөзі еске түседі. Ұлтымыздың болашағы үшін, тек бір ғана білім, ғылым, техника жеткіліксіз. Қазақ қыздарына тәрбие құралы болған, Ислам дінінің негіздерінен алынған салт-дәстүрімізді кеңінен насихаттау қажет. Қазақ қызының, дала емес, қала қызы атанып, мезгілсіз жайсыз жайттарға тап болып, қоғамда сан алуан мәселе туындап отырғаны ақиқат, соның бірі, әрі мақтана алмайтын жайт ол ашылып жатқан «аналар үйі». «Жетім балалар үйі», «Қарттар үйі»-нен құтыла алмай жатқан кезде «аналар үйі» дегеніміз салт-санамызға жат дүние деп білемін. Дәл қазіргі қоғамдық сананың жемісі болып, жоғарыда аталған жайсыз, қайырсыз үйлермен қоса сан алуан діни ағымдардың көптігі. Идеалды, білімге құштар, биікке ұмтылған қоғамды құруда жат ағымдардың дінді гео-экономикалық, гео-саяси мақсатта қолданатын топтардың шынайы ислам жолын ұстанған, ислам дінін тұрмыс салтына айналдырған мұсылмандарға саяси не экономикалық топтардың зияны, кесірі тимеу қажет. «Шариғат шәлісін жамылған, қазақи ұлттық құндылықтарды сіңірген, ұлттық санасы бұзылмаған, Қазақ елінің мақсаты мен мүдесіне сәйкес саяси құқықтық салттық, діни, философиялық көзқарасы «елім» деген ұлтжанды қыз-келіншектерге емін-еркін білім алып, жұмыс жасап, елі үшін қызмет етуге жол ашылса - Айша бибі, Домалақ ана, Ұлжан мен Зере, Бегім ана, сынды халқына адал тұлғалармен ұлтымыздың ұлттық бейнесі жаңғырар еді. Қабілетті әйелдер болса, қабілетіне жараса жұмыс жасап, елге пайдасы тигені жөн, бірақ осы тұста әйел адам жұмысты жаулығымен, құлшылығымен үйлестіріп атқарса нұр үстіне нұр болар еді. Қазақ қызы еркін өскені хақ. Әжелеріміздің айтуынша, 13-15 жаста аталарымызға қосылып, мына біздей ұрпақ тараған екен. Жастай келін атанып жаулықпен кимешектен арылмаған. Сол дәуірмен қазіргі кезеңді салыстыруға келмейді. Білім, ілім алған қазақ қыздары 13-15 жаста емес, бәлкім әбден есейіп тұрмысқа шығады. Естілігі толыққан сайын, сұлулығыда толығы беретін қыз баласының есейген шақта қызықтырары көп болмаушы ме еді!? Осы тұста ердің есін кетіретін қыз сұлулығы ислам діні әмір еткен орамалмен жабылса айыбы жоқ деп білемін. Пифагор «Жақсы заңың болғанша, жақсы әдет-ғұрпың болсын» деген екен. Тәуке хан тұсында «Жеті жарғы» сондағы жеті-ақ жарғы еді. [10]. Әйел баласымен қыз-келіншектеріміздің ары, намысы саналған ақ жаулықтары кірлемесін. Әр бір Қазақ әйелі отаны, елі алдында өз мүмкіндіктеріне сай келер ұрпақ үшін қызмет етсін. Мақсат-мүддесі біртұтас селкеусіз жұдырықтай жұмылған ел бақытты. Мақсат-мұратымыздың бірлігінен айырмасын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Халифа А. «Қазақша Құран аудармасы» қазақша мағынасы мен түсінігі Фахд баспаханасы, 1991 ж. [1].
2. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты. -М., 1982. [2].
3. Маслоу А. Мотивация и личность. В кн.: Теории личности в западно-европейской и американской психологии. Хрестоматия по психологии личности [3].
5. Ассаджолли Р. Психосинтез: Теория и практика.-М.: «REFL-book», 1994. С.29-30. [4].
6. Вахрушина М. О. Самоактуализация современной женщины в семье как психологическая проблема // Молодой ученый. — 2011. — №4. Т.2. — С. 57-59. [5].
7. Анцыферова Л. И. Психология самоактуализирующейся личности в работах Абрагама Маслоу // Вопр. психол. 1973. № 4. С. 173—180. [6].
8. Maslow A. H. Lessons from the peak experience // Farson R.E. (ed.). Science and human affairs. Palo Alto (Cal.): Science and Behavior Books, 1965. P. 45—54.
9. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы [7].
10. 40 ҚҰДЫСИ ХАДИС Аид әл-Қарани Аударған: Сәбит Ибадуллаев. [8].
11. Хадистер жинағы имам Мухйиддин ан-Науауи. [9].
12. Шерхан М. «Бір кем дүние» [10].
13. Шерхан М. «Ай мен Айша» [11].
14. С. Мұқанов «Ботагөз» [12].
15. Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» [13].
16. «Қазақ тарихындағы аналар» «Бабалар сөзі» 100 томдық, энциклопедиялар [14].
17. М. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл [15].

ТЮРКСКИЕ ТРАДИЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЕ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

САРСЕНОВ Максут Баймуратович¹, РАЕВ Даулетбек Садуакасович²

^{1,2}Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Түйіндеме

В данной статье рассматриваются вопросы межкультурных и межцивилизационных отношений, складывавшихся между древними тюрками и европейскими странами на протяжении многих столетий. Авторы обращают внимание на данные исторических источников, свидетельствующих о существовании еще в глубокой древности дипломатических взаимоотношений правителей и ханов Великой степи Дешт-и-Кипчак с различными государствами, странами и народами как на Востоке, так и на Западе. Отмечается решающее воздействие тюрков на зарождение и развитие культуры стран Европы эпохи Средневековья.

Ключевые слова: Древнетюркская культура, Великий Шелковый путь, Великая степь, дипломатия, хунну, тюрки.

Abstract

The article concerns the issues of intercultural and inter-civilizational relations that have been between the ancient Turkis and European countries in many centuries. The authors draw attention to these historical sources testifying to the existence in ancient times of diplomatic relations between the rulers and the khans of the Great Steppe of Dasht-i-Kipchak, with different other states, countries and nations as in the West, and in the East as well. There Turkic a decisive impact on the emergence and development of the culture of the Middle Ages.

Keywords: Ancient Turkic Culture, Great Silk Road, Great steppe, diplomacy, hunnu, turks.

Тюркский мир на протяжении всей истории Земли являлся уникальным местом – родиной самых первых и могучих культур и цивилизаций, оказавших впоследствии решающее влияние на весь ход мировой истории. Такое обстоятельство исходит из основной причины: тюрки были связующим мостом между Востоком и Западом. Таким

образом, особенность тюркской культуры заключается в том, что она неизбежно вобрала в себя все лучшее из мировой культуры Востока и Запада, но, вбирая эти ценности, она сумела сохранить и свою уникальную и самобытную культуру.

Как отмечает в своей монографии «Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию» известный ученый С.Б. Булекбаев «Тюркский мир сыграл ключевую роль в истории человечества, не раз меняя ход и вектор развития мировой истории и мировой политики, тюрки своими историческими деяниями и завоеваниями внесли огромный вклад в мировую культуру» [1. Булекбаев С. Б. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию: монография / Булекбаев С.Б.- Алматы: BAVIS systems, 2016.- 316 с.].

Самые первые в мире государственные символы и знаки власти, а также политические термины появились впервые в Степи, что свидетельствует о развитой государственной структуре, существовавшей у степняков, которые затем распространились по всей Евразии. В связи с этим очень интересным представляется высказывание известного казахского советского поэта и тюрколога Олжаса Сулейменова (в свое время его книга «Аз и Я» произвела настоящий фурор, более того, переворот в тюркологии) об этимологии древнегреческого слова «Басилей (василевс)», которым в Древней Греции обозначали правителя небольшого поселения, вождя племени, в Спарте и затем ряде древнегреческих государств так именовался наследственный царь, в эллинистическую эпоху – монарх эллинистических государств, в средние века – это официальный титул византийского императора. Так вот, О. Сулейменов указывает на то, что это слово по происхождению не греческое, не римское, не индоевропейское и не семитское. Похоже на пратюркское образование *bas – il – i* – «глава страны». Шипящих ни в греческом языке, ни в латинском не было, а в заимствованных словах они передавались свистящими [2. Сулейменов О. Тюрки в доистории. – Алматы, 2002, с. 257]. Это слово в тюркских языках сохраняется до настоящего времени. В Казахстане слово «президент» на казахском дублируется термином «*El-basj*» – буквально «Глава страны» (Елбасы). Тюрки задали стартовые условия развития для некоторых цивилизаций, в первую очередь западной и российской. Другими факторами взаимодействия тюрков с внешним миром С.Б. Булекбаев считает: создание кочевниками тенгрианской религии и организацию ими трансконтинентальной магистрали – Великий Шелковый путь. Он приводит высказывание А. Табышалиевой о том, что «Туркестану выпала судьба великого перепутья народов и их верований» [1. Булекбаев С. Б. Тюркский вклад в мировую

культуру и цивилизацию: монография / Булекбаев С.Б.- Алматы: BAVIS systems, 2016.- 316 с.]. А что касается трансконтинентальной торговой магистрали - Великий Шелковый путь - то она имела огромное значение для взаимопроникновения культур Востока и Запада, синтезировав культуру Степи и Города.

Заслугу Степной цивилизации автор видит в том, что она создала богатейшее искусство звериного стиля, который как характерный вид декора сложился и широко распространился преимущественно в степях и лесостепях Евразии, где исконно проживали тюрки. По мнению известного историка А. К. Нарымбаевой, которое приводит профессор С.Б. Булекбаев в упомянутой выше монографии, гунны, захватив Европу, принесли туда и «свою высокую культуру и свою религию». Тюркские народы дали человечеству немало великих личностей, и в их числе множество писателей и поэтов. К сожалению, этот вклад в мировую литературу, как и в другие области культуры, остается не оцененным по достоинству, а отчасти откровенно принижается. Ученый-тюрколог Вагиф Султанлы по этому поводу приводит высказывание известного французского востоковеда Альбера Сореля, который еще в начале XX века писал, что на Земле остаются неоткрытыми две вещи: в географии это полюса, а в истории – турки.

История знает немало тюркских империй и других крупных государственных образований, и всем им была присуща лояльность в отношении покоренных народов, фактическое отсутствие колониальной политики в ее общепризнанном понимании. К сожалению, до сих пор в науке бытует европоцентрический взгляд на историю, согласно которому тюркские народы не могли внести вклад в мировую цивилизацию, потому как они являлись кочевым народом, не имевшим ничего исконно своего, а лишь пользовавшимся плодами, созданными оседлыми народами. Как еще в XIX веке отмечал выдающийся казахский ученый Ш. Валиханов: «В Европе до сих пор господствует ложное понятие, представляющее кочевые племена в виде свирепых орд и беспощадных дикарей; понятие о кочевом ...киргизе (казахе) тесно связано с идеей грубого и скотоподобного варвара. Между тем, большая часть этих варваров имеет свою литературу и сказанья, письменные или устные» [3. Валиханов Ш. Собрание сочинений. – Алма-Ата, 1961. – Т.1, с. 390]. Как бы продолжая эту мысль, выдающийся ученый Лев Николаевич Гумилев в своей книге «Древние тюрки» отмечал: «Историку следует избегать очень опасной методологической аберрации, заключающиеся в стремлении отыскивать в культуре другого народа те черты, которые нам

представляются значительными, и при отсутствии считать данный народ примитивным [4. Гумилев Л. Древние тюрки. – СПб., 2002, с. 80-81].

С первых шагов своей государственной истории тюрки контролировали важные участки Великого Шелкового пути. Надо сказать, что Великий Шелковый путь занимает особое место в истории развития международных отношений. Он был не только мировой торговой артерией, но также являлся этосом (каналом) дипломатических отношений, обеспечивающим межкультурного коммуникативного диалога между различными странами. Великий Шелковый путь, возникший как торговый и дипломатический тракт в конце II в. до н.э., был известен и имел большое значение как путь культурных связей. Основным экспортным товаром из Китая в страны Запада являлся шелк, ставший международной валютой. Кроме шелка и других товаров, по Шелковому пути распространялись религиозные идеи, искусство, музыка. Для тюрков было характерно не только преуспевание своего государства, но и освоение ценностей чужих культур собственным народом, общение между народами. Шелковый путь объединил различные мировоззренческие системы, демонстрировал веротерпимость, стремление к активному обмену инновациями. Тюрками был совершен колоссальный культурный прорыв, сформирован новый тип незамкнутой культуры со своей уникальной рунической письменностью.

Наряду с распространением товаров, культурных образцов и эталонов в прикладном искусстве, архитектуре, настенной живописи, по странам Востока и Запада распространились искусство музыки и танца, зрелищные представления.

К сожалению, до наших дней не дошло множества сведений о взаимных связях стран, расположенных вдоль Шелкового пути. Однако древние письменные памятники и данные из китайских летописей позволяют заглянуть в историю традиций дипломатических процессов и посольского обмена раннего периода..

Особую роль в становлении Великого Шелкового пути играли складывавшиеся на протяжении веков дипломатические отношения Великой степи Дешт-и-Кипчак со своими соседями как на Востоке, так и на Западе. Это отношения и с Китаем (Ханьской империей), и с Индией (империей Великих Моголов), и с Ираном (Персией) и с другими государствами и странами.

Еще в глубокой древности - во втором тысячелетии до н.э. – начал складываться Иранско-тюркский культурный симбиоз в Центральной Азии.

В частности, как свидетельствуют исторические документы, сохранившиеся до наших дней, западный ареал степного пояса Евразии до Енисея, Рудного Алтая и

Восточного Туркестана был освоен индоиранскими скотоводческими племенами, для которых были характерны памятники андроновской культурной общности. Этнополитическая ситуация в Центральной Азии изменилась в конце III в. до н.э., когда в результате победы хуннов в войне с юэчжами, образовалась хуннская военная держава, возглавляемая хуннским, предположительно тюркоязычным кочевым этносом. С этого времени начинается процесс миграционной активности тюркских, а несколько позже и монгольских племен, расселения по Центральной Азии монголоидных кочевников, тюркизации центрально-азиатских номадов в языковом отношении, этнической и культурной ассимиляции ираноязычных номадов. Этот процесс в Центральной Азии растянулся на семь столетий.

Как писал великий тюрколог Л.Н. Гумилев, «сердце Евразии - Великая Степь, земля древних тюрков, которая простиралась от Китайской стены до Карпат, на юге от Афганистана и Ирана, а на севере - окаймленная сибирской тайгой. В древности эту степь на Западе называли Скифией, персы - Тураном, а китайцы - степью «северных варваров» - Бей-ху» [4. Гумилев Л. Древние тюрки. – СПб., 2002, с. 53].

В середине VI в. н.э. кочевые народы степного пояса Евразии были объединены под властью правителей Первого Тюркского каганата. В зависимости от тюркских каганов оказалось и государство кыргызов на Енисее. Под контролем древних тюрков находился значительный участок Великого Шелкового пути от границ Китая до Ирана и торговые пути, ведущие в Южную и Западную Сибирь. Из-за противоречий в отношении объема торговли шелком тюрки вступили в конфликт с Ираном, и попытались проложить новый торговый путь в Византию, в обход Ирана, через Поволжье и степи Причерноморья.

После завоевания Средней Азии тюрки стали хозяевами значительной части торгового пути из Китая в страны Средиземноморья - Великого Шелкового пути. Главными посредниками в торговле шелком были согдийцы (на центральноазиатском и среднеазиатском участках пути) и персы, контролировавшие путь от местности близ Бухары до Сирии. Основным покупателем шелковых тканей была Византия. Торговля шелком приносила согдийским купцам и тюркским ханам огромные доходы. Тюрки получали возможность сбывать через согдийцев военную добычу и дань, выплачиваемую им китайскими царствами. Согдийцы сосредоточили в своих руках небывалое количество драгоценных шелковых тканей. Вместе с тем, как отмечают Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., уже с конца IV века в Согде существовало свое

шелкоткацкое производство на местном сырье [5. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. - Алма-Ата, 1992, с. 92].

Спустя столетия монгольские завоевания и подчинение значительной части территории Центральной, Средней и Передней Азии власти монгольских ханов - потомков основателя монгольской империи Чингис-хана, изменили этнополитическую ситуацию во всей Евразии. Многие тюркские кочевые этносы и иранские оседло-земледельческие народы оказались в составе одних и тех же государств Чингизидов.

Исторически на протяжении тысячелетий Казахстан являлся зоной самого древнего и самого большого в Евразии по территориальному охвату номадизма – кочевого образа жизни местного населения. Около 3,5 тысячелетий номадизм был ведущим способом производства и доминантным образом жизни населения Казахстана. Кочевничество лежало в основе системы жизнеобеспечения и природопользования, материальной и духовной культуры, менталитета и психологии местного населения, отношений с соседними народами, социальной организации, социально-экономических отношений и общественно-политической системы. На протяжении этих тысячелетий вся история и культура Казахстана были напрямую связаны исключительно с кочевничеством.

Кочевые народы оказали огромное влияние на развитие цивилизационных процессов на всем пространстве Евразии. Своими передвижениями и миграциями кочевники склеивали разобщенные и сегментированные пространства, континенты, миры и цивилизации, делали их частью единого мирового цивилизационного пространства. Они ретранслировали материальные и духовные ценности, институциональные отношения, способствовали доколумбовой глобализации мира. Они внесли гигантский вклад в инновационное распространение достижений культуры и техники, способствовали развитию и распространению культурных стереотипов, институциональных отношений, развитию торговли. Товарные маршруты сквозь территорию номадов влияли как живой водный поток на развитие мировой цивилизации. Благодаря номадам мир стал единым, а цивилизационные системы взаимосвязанными. На границах кочевого и оседлого миров возникали города как центры их взаимодействия и взаимовыгодного обмена.

Особенно значительным был вклад номадов в развитие институтов государства. Большинство государственных образований на территории Евразии в эпоху средневековья, по мнению члена Британской Академии наук, американского профессора А.М.Хазанова, было создано завоеваниями кочевников. Именно номады

впервые в своих нашествиях создали новый тип государства – централизованное государство – империю. Они кардинально влияли на формирование институтов власти в оседло-земледельческих обществах. Они несли в среду оседло-земледельческих народов высокий престиж домашних животных. Кочевники коренным образом повлияли на качественное улучшение пищевого рациона контактирующих с ними народов, повысили роль белковой пищи. Это способствовало демографическому росту населения Евразии и Северной Африки.

Таким образом, есть все основания утверждать, что тюрки оказали решающее воздействие на зарождение и развитие современной европейской культуры. По словам М. Аджи, ныне о своих тюркских корнях узнают болгары, сербы, хорваты, чехи, венгры, австрийцы, баварцы, саксонцы, жители Северной Италии, Германии, Испании, Швейцарии, Восточной Франции, Англии, Северной Европы [6. Аджи М. Азиатская Европа / Мурад Аджи. – М.: Астрель, 2011. – 1128 с.].

Тюркский (кыпчакский) язык выполнял роль языка межнационального общения в Центральной Европе на протяжении многих веков вплоть до XVI в. Все делопроизводство: составление купчих, планов земли, счетов и т. п. – велось на тюркском языке. Вот откуда удивительное сходство древнетюркских и древнегерманских рун (урун по-тюркски означает вырезанный знак). В первой трети XIII в. тюркская империя Чингисхана, в том числе Золотая орда Бату хана, захватила почти все пространство Евразии. Потомки в раздробленных ханствах господствовали в Европе вплоть до XVII-XVIII веков. Роль тюрков в этногенезе других народов, в культурной истории Европы вплоть до XVIII в. была значительной. Великое переселение народов с Востока дало Западу архитектурные новшества, с которых начиналась готика (гот) - художественный стиль в Европе. Археологические раскопки в курганах Англии, Франции, Германии, Скандинавии, Египта, Эфиопии, Венгрии, Украины, Казахстана показали всему миру чудеса ювелирных тюркских изделий, включая «Золотого человека».

Тюрки Азии переселились во многие страны мира. Их курганы с захоронениями археологи находят в Дании, Швеции, Франции, Нижней Саксонии (Германия), Англии. Они точно такие же, как и в Древнем Туране, у тюрков в Казахстане, Хакасии, Дагестане.

По словам Г.В. Вернадского, «кочевые народы тюркско-монгольского происхождения являются главными деятелями Евразии, в том числе на территории России до образования русского государства. Именно здесь могли образовываться

крупные социальные империи, такие как Скифская, Гуннская, Тюрко-монгольская, позже Российская на базе тюркских племен и народов» [7. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. / Г.В. Вернадский. – М.: Алгоритм, 2008. – 61 с.]. Г.В. Вернадский аргументированно подчеркнул, что на большей части Европы продолжалось господство тюркских племен и тюркского языка. Это продолжалось и при господстве Золотой Орды, вплоть до ее окончательного распада в XVI в. Следует согласиться с утверждением Г.В. Вернадского, что Россия стала наследницей Золотой Орды. В связи с вышесказанным заслуживающей внимания представляется мысль Л. Н. Гумилева, который связывал позитивное, т. н. «комплиментарное» отношение к иной культуре, доброжелательность и терпимость, проявляемые максимальным количеством представителей того или иного этноса, с природными факторами – т. н. пассионарностью, обуславливающей этапы этногенеза. В т. н. «акматической» фазе, - полагал ученый, - для этнического сообщества характерна любознательность, стремление усваивать и перерабатывать достижения более развитой культуры [8. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Аст, 2005, с. 832].

XXI век вновь открывает миру тюркскую цивилизацию: во всем ее великолепии, внутренней универсальности и самобытной уникальности, с ее особой структурой, включающей, в отличие от многих цивилизаций, Космос (Небо) в его тотально-созидательном значении. И сегодня мы становимся свидетелями того, что осколки той, некогда великой, цивилизации, собираясь, формируют новую цивилизационную парадигму. Полагаем, что деятельность созданного по инициативе Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева Тюркского совета позволит тюркскому миру воссоздать свой главный цивилизационный признак – интегрирующий евразийские народы потенциал.

Список литературы

1. Булекбаев С. Б. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию: монография /Булекбаев С.Б.- Алматы: BAVIS systems, 2016.- 316 с.
2. Сулейменов О. Тюрки в доистории. – Алматы, 2002
3. Валиханов Ш. Собрание сочинений. – Алма-Ата, 1961. – Т.1., с. 390
4. Гумилев Л. Древние тюрки. – СПб., 2002. - с. 53, 80-81
5. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. - Алма-Ата, 1992. – 376 с.
6. Аджи М. Азиатская Европа / Мурад Аджи. – М.: Астрель, 2011. – 1128 с.

7. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. / Г.В. Вернадский. – М.: Алгоритм, 2008. – 61 с.

8. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Аст, 2005. – 839 с.

ПРЕДПОСЫЛКИ СОВРЕМЕННОЙ ПАРАДИГМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ В «КАПИТАЛЕ» К. МАРКСА

Я.С. Ядгаров

Заведующий секцией «История экономической мысли» Департамента
экономической теории, Финансового университета при Правительстве Российской
Федерации, г. Москва, yakovyadgarov@mail.ru)

Резюме

Непреходящие методологические и теоретические ценности творческого наследия К. Маркса – одного из завершителей классической политической экономии – рассматриваются через призму его нововведений в книге «Капитал». В качестве ключевой задачи анализируется причастность этого ученого к осмыслению и обоснованию сущностных основ формирующейся ныне современной парадигмы экономической науки. Показано, что в соответствии с главным исследовательским предвидением автора «Капитала» только истинно научная парадигма экономической науки позволит экономистам обосновать, что в грядущем будущем существующую хозяйственную модель социально-экономической несправедливости непременно сменит социально ориентированная рыночная экономика.

Ключевые слова: «Капитал» К. Маркса; парадигма экономической науки; классическая политическая экономия; экономика свободной конкуренции; социально ориентированная система рыночного хозяйства.

В сентябре 2017 г. исполняется 150 лет со времени выхода в свет I тома главного труда К. Маркса, названного им «*Капитал. Критика политической экономии*». Последующие II и III тома этого сочинения явились, как известно, посмертными и их содержание в окончательном виде представил к печати Ф. Энгельс из объемистых рукописей К. Маркса, которые (и это признавал сам К. Маркс) имели далеко не законченный характер. Данная книга во многом небезосновательно позволяет признать этого ученого одной из ключевых и значимых фигур в истории экономической науки, как в прошлом, так и в настоящем. При этом и его адепты, и его оппоненты главную заслугу К. Маркса увязывают, как правило, с теми методологическими и теоретическими сентенциями, которые ставились им во главу угла при осмыслении научных ценностей современных ему школ, течений и направлений политической

экономии. И, как правило, особо ими отмечается та ее составляющая, которая впервые была тесно связана с всесторонним исследованием на страницах «Капитала» парадигмы экономической науки через призму осмысления оснований либеральной рыночной системы хозяйствования («капитализма») в контексте парадигмы той самой политической экономии, которую он счел необходимым именовать не иначе, как «классическая политическая экономия».

Автор «Капитала», в самом деле, красной нитью провел через все его содержание свои размышления по проблемам настоящего и будущего «капиталистической», как он ее называл, хозяйственной системы и парадигмы соответствующей ей экономической науки – классической политической экономии. Поэтому в действительности в этом сочинении он не ограничился лишь неким анализом реалий современной ему экономики и социальной сферы и введением в научный оборот новых экономических терминов (включая такие, как «классическая политическая экономия», «прибавочная стоимость», «закон капиталистического накопления» и другие) и связанных с ними экономических теорий. С учетом данного обстоятельства в качестве главной К. Маркс, как видится, ставил перед собой задачу выработать целостное видение ключевых аспектов альтернативы либеральной капиталистической экономике (периодически переживающей всеохватные кризисные явления), обосновать недостатки уже сложившейся парадигмы политической экономии, зародившейся в период меркантилизма и достигшей своего апогея в творчестве адептов классической политической экономии.

Именно К. Марксу принадлежит принимаемое и ныне осмысление общих методологических и теоретических характерных черт, как полагал он, «подлинно научной» в его бытность исследовательской парадигмы экономической науки, базирующейся на творческом наследии, прежде всего А. Смита и Д. Рикардо – лучших представителей классической политической экономии. Причем говоря о последней как о качественно новом, по сути, направлении мировой экономической мысли, К. Маркс уже в первой главе I тома этой книги недвусмысленно охарактеризовал тех предшествующих и современных ему экономистов, кого счел правомерным отнести к адептам этого направления. В частности, он заявил так: «...под классической политической экономией я понимаю всю политическую экономию, начиная с У. Петти, которая исследует внутренние зависимости буржуазных отношений производства» [4, с. 91]. Позднее в 1873 г. в послесловии ко второму изданию I тома «Капитала» пояснил свои суждения, указав, кто конкретно есть «последний великий представитель

английской классической политической экономии» и с кого «начинается критика буржуазной политической экономии», назвав в качестве первого Д. Рикардо, а второго – С. Сисмонди [4, с. 14].

Согласно марксовым размышлениям в «Капитале», основные достоинства исследовательской парадигмы классической политической экономии (и в сравнении с предшествовавшим ей меркантилистским этапом в эволюции политической экономии, и в сравнении с этапом прихода на смену «классикам» неких «вульгарных буржуазных» политэкономов), заключаются в том, что «классики» [6, с. 97-110]:

1) совершенно не допускали ни апологетики и ни скольжения по поверхности экономических явлений, способствуя обретению политической экономией черт подлинно научной дисциплины;

2) отвергали протекционизм в экономической политике государства и анализировали проблемы сферы производства с позиций классового подхода, будучи привержены наблюдаемым «законам производства» и другим независимым от воли людей «объективным экономическим законам»;

3) пытались осмыслить (исследуя проблематику экономического роста и повышения благосостояния народа) проявляющиеся в процессе воспроизводства динамизм и равновесность состояния экономики страны;

4) предпочитали, следуя каузальному подходу, классифицировать экономические категории на «первичные» и «вторичные», и рассматривали политику и государство как вторичные явления по отношению к социально-экономическим институтам;

5) выявляли механизм формирования стоимости товаров и колебания уровня цен на рынке не в связи с «естественной природой» денег и их количеством в стране, а придерживаясь концепции количества затраченного труда (трудовой теории);

6) признали деньги стихийно выделившимся в товарном мире товаром, который нельзя, «отменить» никакими соглашениями между людьми;

7) были близки к научному осмыслению сущности и природы происхождения «закона прибавочной стоимости».

На страницах этого же сочинения обращает на себя внимание и тот момент, что К. Маркс, казалось бы, позиционирует себя последователем творчества и исследовательской парадигмы, как он выражается, «отцов политической экономии» и главным образом Смита – Рикардо. Но в то же время этот ученый, во-первых, со всей убежденностью пытался обосновать сентенцию о том, что «экономические законы»,

присущие «капитализму», да и сам «капитализм» и соответственно базирующийся на принципах *laissez faire* рыночный механизм хозяйствования есть не что иное, как исторически преходящие явления. И, во-вторых, настаивал на том положении, что отношения между «главными» классами «буржуазного общества» не просто противоречивы, а антагонистичны, то есть что противоречия между ними носят априори неразрешимый характер.

Далее представляется уместным заметить, что автор «Капитала» еще задолго до этой книги в работе «К критике политической экономии» (1859 г.) выдвинул теоретическую концепцию «базиса и надстройки», которая, по сути, предвосхищает тот самый вывод К. Маркса о неизбежном завершении классической политической экономии и капитализма с его «саморегулирующейся» экономикой свободной конкуренции. Ведь по его логике, красной нитью прослеживающейся в «Капитале», «недиалектический подход» и необоснованное признание «законов капиталистической экономики» универсальными и вечными не позволили понять представителям классической политической экономии, которые собственно открыли эти «законы», что они имеют специфический и преходящий характер.

Между тем после выхода в свет «Капитала» К. Маркса исторически в экономической науке сложились и сосуществуют до сих пор две позиции в понимании того, когда и чьими трудами завершается «классическая политическая экономия». Одна из них – ограничительная (марксистская), другая – расширительная и последняя (особенно в постсоветском периоде), судя по всему, становится доминирующей исследовательской позицией. Собственно, разномыслие здесь проявляется в том, что классическая политическая экономия, по убеждению К. Маркса, завершается уже в начале XIX столетия раскрывающими классовые антагонистические противоречия капитализма трудами А. Смита и Д. Рикардо. Но вслед за ними, с точки зрения автора «Капитала», изыскания ряда считавших себя смитианцами исследователей в лице Ж.Б. Сэя, Т. Мальтуса, Н. Сениора, Ф. Бастиа, а также видного ученого середины и второй половины XIX века Дж.С. Милля и других положили начало эпохе адептов «вульгарной буржуазной политической экономии». Именно эти «апологеты капитализма», полагает он, и представляют собою тех, кто для того чтобы скрыть эксплуататорскую сущность в отношениях присвоения капиталистами создаваемой рабочим классом прибавочной стоимости ошибочно «...здесь, как и везде, хватается за внешнюю видимость явлений в противоположность закону явления» [4, с. 317].

Однако принимая во внимание обнародованные в отечественной и зарубежной экономической литературе многочисленные на данный счет публикации, становится очевидным, что авторы многих из них решительно дистанцируются от марксовской позиции, предусматривающей «объяснение» времени завершения «классической политической экономии» одновременно с возникновением некоей «вульгарной политической экономии». Более того, они исходят из того, что в «Капитале» К. Маркса отчетливо проявляются суждения о модели хозяйственной жизни будущего и такой качественно иной парадигме экономической науки, в которой будут приняты во внимание менталитет, нравы, коллективная психология, поскольку «экономические законы капитализма» в историческом контексте отнюдь нельзя признать неизменными и непреходящими. Этим обусловлен тот главный его исследовательский вывод, в соответствии с которым предназначение будущей истинно научной парадигмы экономической науки заключается в том, чтобы обосновать, что в грядущем будущем существующую хозяйственную модель социально-экономической несправедливости непременно сменит социально ориентированная рыночная экономика.

Известный американский экономист и социолог Р. Хайлбронер, признавая наличие в «Капитале» К. Маркса предпосылок уже нынешней современной парадигмы экономической науки, отмечает: «Вряд ли нас стоит убеждать в том, что прошедшее столетие было столетием крупнейших экономических спадов и возникновения гигантских корпораций. И все же следует отдать должное смелости Марксовых предсказаний. Ни один экономист той эпохи не считал склонность к кризисам – мы бы назвали их колебаниями деловой активности – неотъемлемым свойством капиталистической системы, но последовавшие события полностью подтвердили пророчество Маркса насчет чередования подъемов и спадов» [5, с. 209]. Кроме того, отдавая должное научному мышлению и новаторству автора «Капитала» и его стремлению аргументировать исследовательскую парадигму, альтернативную парадигме классической политической экономии, Р. Хайлбронер заключает: «Европейский капитализм рухнул не столько по экономическим, сколько по социальным причинам – и это Маркс тоже предвидел!» [5, с. 211].

Необходимо далее отметить, что, по признанию самого К. Маркса, как ученый методологически он исходил одновременно из трех научных источников: английской классической политической экономии Смита – Рикардо, немецкой классической философии Гегеля – Фейербаха и французского утопического социализма. Полагая так, автор «Капитала» подчеркивал, что именно у представителей первых им заимствованы

в числе многих других трудовая теория стоимости, положения закона тенденции нормы прибыли к понижению, производительного труда и многое другое. Отсюда едва ли его можно считать единственным исследователем своего времени, кто рассматривал политику (государство) как вторичное явление по отношению к социально-экономическим явлениям. Вместе с тем, в духе классиков, предпочитая (следуя каузальному подходу) классифицировать экономические категории как первичные и вторичные, он, в отличие от них, признавал все же преходящий характер экономических законов, либеральной рыночной системы хозяйствования и собственно капитализма.

В представленной в «Капитале» концепции базиса и надстройки предпринята, на наш взгляд, очевидная попытка дать экономическую интерпретацию истории с учетом диалектики производительных сил и производственных отношений. Только диалектика, по замыслу К. Маркса, способна подсказать процесс перехода от капитализма к социализму, ибо «буржуазной общественной формацией, – пишет он, – завершается предыстория человеческого общества» [3, с. 8]. Отсюда и проистекает его убежденность в том, что недиалектический подход и необоснованное признание «универсального» характера законов капиталистической экономики не позволили понять представителям классической политической экономии, которые собственно открыли эти законы, что они имеют специфический и преходящий характер.

Однако, марксова идея анализа общественного развития как чередования базиса и надстройки едва ли проста в применении. На это обстоятельство указывают многие исследователи, в числе которых, к примеру, Р. Арон полагает так: «...производительные силы зависят одновременно от технической оснащенности и от организации совместного труда, которая в свою очередь зависит от законов собственности. Последние принадлежат к юридической сфере. Но... право – это часть государства, а последнее относится к надстройке. Мы снова сталкиваемся с трудностью отделения базиса и надстройки» [1, с. 192]. Но, несмотря на это, с тех пор, да и сейчас, утверждает Г. Беккер, «для марксиста экономический подход означает, что организация производства играет решающую роль, предопределяя социальную и политическую структуру, и основной упор он делает на материальных благах, целях и процессах, конфликте между рабочими и капиталистами и всеобщем подчинении одного класса другому» [2, с. 30].

Из интерпретируемых К. Марксом неординарных теоретических нововведений заметное внимание научного экономического сообщества привлекают теория трудовой

стоимости, теория заработной платы и ряд других. Из сути марксовых теоретических новаций следует, в частности, что поскольку рабочим продается «рабочая сила», а не труд, то не может оставаться сомнений в том, что «неоплаченный труд», который можно выявить и измерить, к заработной плате отношения не имеет. Что же касается «неоплаченной рабочей силы», то она, с его точки зрения, не может быть зафиксирована, ибо «сделка» осуществляется в обмен на стоимость целостной «рабочей силы» рабочего. Кроме того, по Марксу, именно «рабочая сила» как товар, продаваясь по стоимости, является тем единственным и специфическим товаром, стоимость которого (в товарах, необходимых для рабочего и его семьи) не может устанавливаться при «капитализме» в точном соответствии с принципом трудовой теории ценности (стоимости). Однако, разгадка этого явления у К. Маркса достаточно проста, и суть ее примерно такова: труд количественному измерению поддается с точностью, а оценка стоимости рабочей силы – это в большей степени проблематика, как выразился Р. Арон, определяемая «состоянием нравов и коллективной психологии, что признавал сам Маркс» [1, с. 167].

Таким образом, результаты методологических и теоретических изысканий в К. Маркса, которые в наиболее концентрированном и завершенном виде вобрал в себя его труд «Капитал», явились важнейшими составляющими основополагающих предпосылок качественного обновления экономической науки, рассматриваемых в контексте возникновения и последующей смены присущих ей исследовательских парадигм. Суть первой предпосылки заключается в том, что нововведения К. Маркса способствовали эндогенно (как бы «изнутри») неизбежному завершению ортодоксальных оснований исследовательской парадигмы классической политической экономии, ориентированной на осмысление определенных типов современных ему исследовательских проблем либерально ориентированной и саморегулирующейся рыночной системы хозяйствования. Согласно второй предпосылке, содержащиеся в «марксовом наследии» идеи, обобщения и выводы социально-институциональной направленности способствовали формированию нынешних, как принято говорить, социально ориентированных междисциплинарных оснований современной парадигмы экономической науки. Но, как очевидно, и данная – вновь формирующаяся парадигма, и предшествующая ей – ортодоксальная парадигма экономической науки базируются на неких общих ценностях, которые имеют непреходящее значение и постулируются в контексте необходимости функционирования рыночной экономики на трех ключевых принципах, выдвинутыми «отцами» (по Марксу) политической экономии. И это такие

общеизвестные принципы, как: приоритет частной собственности; приоритет свободной конкуренции; приоритет свободного ценообразования.

Наконец, представляется совершенно правомерным полагать, что в резюмирующих доводах К. Маркса о неизбежном крахе капитализма главным является отнюдь не нарушение рыночных принципов распределения доходов между классами общества, но то, что исследуемая экономистами хозяйственная система, тяготея к колониальной эксплуатации и войнам, не может гарантировать обеспечение полной занятости. Поэтому, как это во многом очевидно из «Капитала», либеральной ничем не регулируемой рыночной экономике суждено непременно (по мере эволюции «капиталистических» производительных сил и производственных отношений) смениться альтернативной ей – социально ориентированной рыночной системой хозяйствования, которой будет присуща соответствующая ее сути адекватная парадигма экономической науки.

Литература

1. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. М.: Прогресс–Политика, 1992.
2. *Беккер Г.С.* Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. Зима. Т. 1. Вып. 1, 1993.
3. *Маркс К.* К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. Т. 13.
4. *Маркс К.* Капитал. Т. 1. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. Т. 23.
5. *Хайлбронер Р.Л.* Экономическая теория как универсальная наука // THESIS. Зима 1993. Т. I. Вып. 1.
6. *Ядгаров Я.С.* История экономических учений: Учебник для вузов. 3-е издание. – М.: ИНФРА-М, 2002.

UÇAK KRİZİNİN ÇÖZÜMÜNÜN TÜRK VE KAZAK BASININDA ELE ALINIŞI**Nurettin GÜZ¹, Hayrullah YANIK², Mirzahan BAIBOLOV³, Ceren YEGEN⁴**

¹ Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Turkey, Ankara, ²Ar. Gör. , Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Turkey, Ankara, ³ Dok. Öğrn. , Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turkey, Ankara, ⁴ Yrd. Doç. Dr., Muş Alpaslan Üniversitesi İletişim Fakültesi, Turkey

ÖZET

Günümüzde haber kuruluşlarının artması ve haber kaynaklarının zenginliğine rağmen haber hedef kitlenin araçtan beklediği en önemli unsur olma özelliğinin sürdürmektedir. Bu bağlamda uluslararası haber konuları da bir ya da birkaç yayın organının ilgi alanına girmesiyle dünya kamuoyu gündemine oturmaktadır. Türkiye'nin 24 Kasım 2015'te Suriye sınırında Rus uçağını düşürmesi ve sonrasında Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizi de küresel boyutlu bir olay olarak dünya medyasında yerini almıştır. Uzun süren görüşmeler sonunda 09 Ağustos 2016'da Erdoğan'ın St. Petersburg'da Putin ile yaptığı görüşme ile iki ülke arasındaki ilişkilerin uçak krizi öncesine getirilmesi kararlaştırılmıştır. Görüşmenin gerçekleşmesinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in büyük bir katkısı olmuştur. İki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yönelik bu gelişme dünya medyası ile birlikte özellikle iki ülke ve iki ülkeyle ilişkisi bulunan diğer ülkeler medyasında da genişçe yer bulmuştur. Bu çalışma kapsamında Türkiye'den (*Hürriyet*, *Sabah* ve *Sözcü*) ve Kazakistan'dan (*Yegemen Kazakistan*, *Türkistan* ve *Kazak Ünü*) farklı yayın politikasına sahip üçer gazete seçilmiştir. Çalışmada, Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Putin arasında yapılan görüşmenin iki ülke medyası tarafından nasıl ele alındığı nitel içerik analizi yöntemi ile ortaya koyulmuştur. Bu çerçevede, yapılan çalışma iki ülke yazılı basınının üç ülkeyle ilgili tutumunu (Türkiye, Rusya, Kazakistan) iki ülke gazetelerinin izledikleri yayın politikalarını ve kullandıkları dili ortaya koymasından önemlidir. Çalışmada 03.08.2016 ve 17.08.2016 tarihleri arasında yazılı basında yapılan haberler incelenmiş ve elde edilen veriler yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Haber, Türk Basını, Kazak Basını, Uçak krizi, Erdoğan-Putin Görüşmesi*

Abstract

Today, despite the increase in the number of news organizations and the richness of news sources, the news continues to be the most important element that the target audience expects

from media. In this context, international news topics are also on the agenda of the world public opinion by the interest of one or several broadcasting organizations. The fact that Turkey dropped the Russian warplane on the Syrian border on November 24, 2015 and later the aircraft crisis between Turkey and Russia took its place in the world media as a global phenomenon. At the end of the long-running negotiations, at meeting between Presidents Erdoğan and Putin on August 09, 2016 in St. Petersburg, it was decided that the relations between the two countries should be brought before the warplane (aircraft) crisis. The President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, was a great contribution to the realization of meeting. This development towards the normalization of the relations between the two countries (Turkey and Russia) has taken place widely in the media of other countries, especially in relation to the two countries together with the world media. Within the scope of this study, three newspapers with different broadcasting policies from Turkey (*Hürriyet*, *Sabah*, and *Sözcü*) and Kazakhstan (*Yegemen Kazakistan*, *Türkistan* and *Kazak Ünü*) were selected. In the study, how the meeting between President Erdoğan and Putin was made news by the media of the two countries was revealed by using qualitative content analysis method. In this context, the study is important in terms of the revealing the attitudes of two countries' press towards the three countries' attitudes (Turkey, Russia, Kazakhstan), the broadcasting policies of the two countries' newspapers and the language they are using. In the study, news published between August 3rd, 2016 and August Seventeenth, 2016 was reviewed and the data obtained were interpreted.

Key words: *News, Turkish Press, Kazakh Press, Aircraft (warplane) Crisis, Erdoğan-Putin Meeting*

GİRİŞ

İçerisinde yaşadığımız 21. yüzyılda teknolojinin gelişmesi ve hemen her alanda kullandığımız ama özellikle medya kuruluşlarının yoğun olarak yararlandığı dijital ortam ya da internet bireysel ve kitlesel iletişimde çok farklı bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bildiğimiz yazılı (yani gazete ve dergiler vb), sözlü (radyo vd.) ve görsel (tv vd) kitle iletişim araçları geleneksel medya olarak adlandırılırken internet tabanlı oluşum yeni medya olarak adlandırılmaktadır.

Uydular ve internet başta olmak üzere kullanıma sunulan yeni teknolojiler bireysel ve kitlesel anlamdaki iletişimin daha geniş boyutlu olarak kullanılmasının önündeki engelleri kaldırmış, McLuhan'ın 20. yüzyılda öngördüğü evrensel köyün fiilen oluşmasını sağlamıştır. Haber alma ve vermedeki hızın artması sadece güncel, popüler ve sıradan olayların eş zamanlı

iletimini değil kimi zaman savaşlar ve terör olaylarının da anlık ve canlı olarak aktarılmasına fırsat yaratmıştır. İçinde bulunduğumuz dönemde haber ve haberin zamanlılığı, hedef kitlesi gibi unsurlar da yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır.

Yeni dönemle birlikte haberin hedef kitlesi yerel, bölgesel ve ulusal boyutlardan çıkararak daha küresel bir alana genişlemektedir. Çok kısa bir süre önce küresel boyutta yayın yapabilen medya kuruluşlarının sayısı iki rakamlı haneler boyutunda iken içinde bulunduğumuz dönemde teknolojinin gelişmesine paralel olarak hemen her medya kuruluşunun yayınlarına dünyanın hemen her yerinden ulaşabilmek mümkün hale gelmiştir. Ulusal, bölgesel ve yerel ölçekli medya kuruluşlarının içeriklerine ulaşmadaki engeller ortadan kalkarken, yayın organının kullandığı dil anlaşılabilir olduğu oranda verdiği mesajlar da anlaşılabilir olmaktadır.

Teknolojik gelişmeler ve medya kuruluşlarının yeni dönemde aldığı şekle rağmen kitle iletişim araçlarının hedef kitlesine sunduğu hizmetlerin en temelini haber oluşturmaya devam etmektedir. Medya kuruluşlarının artması ve haber kaynaklarının zenginliğine rağmen haber hedef kitlenin araçtan beklediği en önemli unsur olma özelliğini korumaktadır. Haber içerikleri sadece ilgili medya kuruluşunun hedef kitlesi ile sınırlı kalmamakta, haberdeki mesaj ve mesaja ilgi düzeyine göre diğer iletişim araçlarıyla büyük bir kitleye hızla yayılabilmektedir.

Medyanın ya da haberin ne oranda bir kitleye ulaşabileceğini belirleyen unsuru çoğu zaman habere esas olan konu oluşturmaktadır. Özellikle uluslararası arenadaki bölgesel ya da küresel boyutlu olaylar hemen her medya kuruluşunun haber portföyü içerisinde yer alırken bu tür olayların bir ya da birkaç yayın organı tarafından haber olarak sunulması bu medya kuruluşlarının bir anda dünya kamuoyunun gündeminin ilk sıralarında yer almasını da sağlamaktadır.

Türkiye'nin 24 Kasım 2015'te Suriye sınırında Rus uçağını düşürmesi ve sonrasında yaşanan Türkiye ve Rusya arasındaki uçak krizi de küresel boyutlu bir olay olarak dünya medyasında yer aldı. Uçağın düşürüldüğü tarihlerde oldukça uyumlu olan Türkiye - Rusya ilişkileri uçak krizi ile birlikte gerginleşti. Gerginlik sadece iki ülkeyi değil iki ülkenin iyi ilişkiler yaşadığı diğer ülkeleri de etkiledi. Türkiye ve Rusya arasındaki uçak krizine ilişkin haber ve yorumlar iki ülke medyası başta olmak üzere dünya medyasında sıkça gündem konusu oldu.

İki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşamasına yönelik olarak önce Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 12 Haziran 2016'da Rusya'nın birlik günü vesilesiyle Kremlin'e mektup gönderdi. 23-24 Haziran 2016'ta Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te

toplanan Şanghai İşbirliği Örgütü zirvesinde Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in iki Cumhurbaşkanı için yaptığı arabuluculuk ile Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ikinci mektubu sözcüsü tarafından Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin'e ulaştırıldı. Arkasından 27 Haziran 2016'da Kremlin'in iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeltilmesine yönelik çalışmaların başlatılacağını bildirmesi ve nihayet 09 Ağustos 2016'da Erdoğan'ın St. Petersburg'da Putin ile yaptığı görüşme ile iki ülke arasındaki ilişkilerin uçak krizi öncesine getirilmesi kararlaştırıldı. İki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yönelik bu gelişmeler dünya medyası ile birlikte özellikle iki ülke ve iki ülke ile ilişkisi bulunan diğer ülkelerin medyasında da genişçe yer buldu.

Bu çalışmanın konusunu 09 Ağustos 2016'ta St. Petersburg'da Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Rusya Cumhurbaşkanı Putin arasındaki görüşmenin Türkiye ve Kazakistan yazılı basınında ele alınışı oluşturmaktadır. Uçak krizinin aşılmasında her iki ülke ile de dost olan Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev önemli rol oynadı. Bu sebeple uçak krizi ile ilgili haberler ve Petersburg görüşmeleri Türkiye ve Rusya medyası kadar Kazakistan medyasında da önemli oranda yer buldu. Bu çalışmada Türkiye'den seçilen üç gazete ve Kazakistan'dan seçilen üç gazetenin Petersburg görüşmelerini nasıl ele aldığı nitel içerik analizi ile ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma ile Türkiye ve Kazakistan basınındaki haberlerde Türkiye, Kazakistan ve Rusya'ya gazetelerin nasıl baktığı, nasıl bir değerlendirme yaptığının ortaya konması amaçlanmaktadır. Özellikle Türk basınının Kazakistan ve Kazak basınının Türkiye'ye bakış açısının belirlenmesi çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Çalışmada önce haber konusuna yer verilecek, daha sonra ise gazeteler üzerinde yapılan nitel içerik analizi ile elde edilen sonuçlar değerlendirilecektir.

A. HABER ve GERÇEKLİK

1. Haber

Haberin çok fazla tanımının yapıldığını (Milburn, 1988: 232) ve genellikle haberi medya mensubunun sezgisel olarak algıladığı tezinin ortaya atıldığını görmekteyiz. Genel olarak insanların ilgisini çekecek, zamanlı olan bir olayın, bilginin veya gelişmenin edebileştirilmiş özeti şeklinde tanımlayabileceğimiz haber, ilk ortaya çıktığı tarihten günümüze kadar hemen her dönemde medya kuruluşları için önemini korumuştur. Medya kuruluşları açısından haber verme görevi eğitime, eğlendirme, toplumsallaştırma, tartışma ortamı yaratma gibi (MacBride vd, 1980) diğer fonksiyonlarını hep geride bırakmıştır.

Haberin gerçeği ne oranda yansıttığı ya da habere esas olan konu ile hedef kitleye ulaşan içeriğin ne oranda aynı olduğu hep tartışılmıştır. Bu yönüyle bakıldığında sosyal durumların bir yansıması ya da aynası olmadığı, gündeme taşınmış bir gelişmenin,

değişmenin, olayın raporu olduğu belirtilir (Lipmann, 1998). Bir yönüyle haber geçmişin, dünün, bir önceki zamanın ya da yaşadığımız dönemin şimdiye ve gelece taşınmasıdır. Haberle ilgili nasıl bir tanımlama ya da açıklama yaparsak yapalım her dönemde haber denince satılabilir, yüzeysel, basit, nesnel, faaliyet merkezli, ilginç ve yapay olması gibi özellikler aklımıza gelmektedir. Doğruluğu, objektifliği, elde edilmesinde güçlükler bir yana ilgi çekme her zaman haberle birlikte anılagelmiş bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Haber denince öncelikle akla gelen ilgi çekicilik haberciyi ve medya yöneticilerini zorlar (Gaillard, 1991: 38; Schlapp, 2000: 21). Kaynaktan hedef kitleye ulaştırılması sürecinde editoryal kontrol ve hedef kitle dikkate alınarak içeriğe yapılan müdahale haberin değişmesine sebep olur (McQuail, 1994: 213).

Haberleştirilme sırasında olaylar ve gelişmelerin gerçek bağlamından kopartılmadan hedef kitleye aktarılması etik ilkelerin ve sosyal sorumluluğun bir gereği olarak karşımıza çıkar. Klasik ifadesiyle kim, ne, nerede, ne zaman, nasıl ve neden sorularının sorulması, bunlara cevap veremeyen haberin eksik olacağı hep ifade edilmektedir (Hicks, 2004: 15). Olayların hangi yönlerinin ön plana çıkarılacağı, hedef kitleye nasıl sunulacağı konusunda yol gösterici olan temel faktör yayın politikasıdır (Doob, 1966: 429). Medya kuruluşlarının yayın politikasına göre profesyonelleşmiş yöneticiler/eşik bekçileri hangi haberlerin hedef kitleye sunulacağı konusunda yetki kullanırlar.

İnsanların haberle ilgili talep ve beklentilerini giderebilmek için medya kuruluşları hiçbir fedakârlıktan kaçınmazken aracın yönetimini üstlenen profesyonel yöneticiler günümüz dünyasında kendilerine ulaşan enformasyon seli içerisinde hedef kitlelerinin en çok ilgisini çekenleri seçerek içerikleri oluştururlar. Medya kuruluşlarını yoğun biçimde yaşadıkları ticari rekabet (Keane, 1993: 62) kadar haber seçimindeki tercihler de zorlar. Tercih ve sunum yapılırken habere esas olan olayın hedef kitlede ilgi uyandırmasına yönelik olarak kullanılan başlıklar, resim ve şekiller, spotların (Childs, 1965: 148) içeriği ne oranda değiştirdiği, olayla haber arasındaki ilişkiyi etkileyip etkilemediği hep tartışma konusu olmaktadır.

Lewin'le birlikte 1940'larda başlayan ve eşik bekçisi/gate keepers olarak adlandırılan (Lewin, 1943: 35-65; Shoemaker, 2009) medya profesyonelleri medyanın haber seçiminde belirleyici bir rol üstlenirler. Farklı kaynaklardan her gün medya kuruluşuna ulaşan enformasyon seli içerisinde hedef kitlelerinin beklentilerini karşılayacak haberlerin seçiminde medya profesyonellerinin ne oranda mesleki formasyona uygun davrandıkları ise tartışmalıdır. Lippmann'la birlikte 1922'de başlayan haber değeri/news values (Lippmann, 1998) medya profesyonellerine haber seçimlerinde yardımcı bir rol oynar. Doğruluğu bilinen olgular, aşırılıklar, çatışmalar, sürpriz gelişmeler, hedef kitlenin mekânsal ve duygusal

özdeşleşebileceği, yakınlık duyabileceği konular, onu etkileyen ve önemli sonuçları olan olaylar haber değeri olan konulardır.

Kaynağından derlenmesi ile hedef kitleye ulaşmasına kadar olan süreçte haber, birçok işlemten geçerken muhabirden medya yöneticisine kadar farklı kişilerin müdahalesi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu süreçte habere esas olan olayla ilgili gerçeklikle hedef kitleye ulaşan haberdeki gerçekliğin ne oranda değiştiği ya da değişmediği hep tartışılmaktadır. Aynı konuyu esas alan ve aynı kaynaktan derlenen fakat farklı medya kuruluşlarında yayınlanan haberlerdeki farklılıklar olgu gerçekliği ile haber gerçekliğinin ne oranda farklı olduğu konusunda bize fikir vermektedir.

2. Gerçeklik

Lippmann'dan beri tartışılmakta olan haberdeki gerçeklikle ilgili tartışmalar, (McCombs, Shaw, 1972, 1983; Graber, 1980; Weaver, 1982; Adoni, 1984; Shomaker, Mayfield, 1987 v.d.gibi) haberin ana materyalini oluşturan olayın bazı bölümlerinin seçilerek ya da özetlenerek haber içeriğine aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Gerçek kültür ve medya kültürü olarak da adlandırılan (Neumann, 1998: 173) olay gerçekliği ile haber içeriğindeki gerçeklik, haber oluşturulurken olayın özetlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bir olayda, gelişmede, raporda yer alan bilgilerin tamamının haber metinlerinde verilmesi yerine özetlenmesi söz konusudur. Bu çerçevede özetlemeyi yapan medya mensubunun algıladığı ya da seçtiği bölümler yeniden metinleştirilerek hedef kitleye haber olarak sunulmaktadır. Hedef kitle habere esas olan konuyla ilgili nelere ilgi duyuyor ya da olayın hangi bölümlerini öğrenmek istiyorsa muhabir bu bölümleri ön plana çıkarmak durumundadır. Burada da muhabirler başta olmak üzere medya çalışanlarının hedef kitlesi ile kuracağı empatinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Hedef kitlenin ilgi, istek ve eğilimlerinin haber seçiminde belirleyici olması gerekirken kişisel eğilimler ve önyargıların sürece dahil olması gerçekliğin temsiliyle ilgili sorunlar oluşturmaktadır (Schudson, 2003: 33). Gerçeğin aynası olması gereken haber olayları, fikirleri, gelişme ve değişimleri temsilen seçilmiş bir olgu olarak karşımıza çıkar. Bu seçim sırasında habere esas olan olayın her unsurunun haber metnine yansıtılması etik bir ilke olmaktadır. Haber metinlerinin kısa veya uzun olmasına bakılmaksızın konunun farklı yönlerinin haber içeriğinde yer alması olay-haber ilişkisi ve haberin objektifliği açısından önem taşımaktadır (Güz, 2005: 76-78).

Genelde medya kuruluşlarının bütün içeriklerinin ama özellikle haberlerin çoğu zaman tüketim söylemine göre düzenlendiğine ilişkin eleştiriler hep yapılmıştır (Baudrillard, 1997: 145). Haber içeriklerinin belirlenmesindeki temel unsurun hedef kitlenin ilgi, istek ve

beklentileri olması her zaman geçerliliğini korurken, bu durumun ne oranda göz ardı edilebileceği tartışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede Marksist ya da eleştirel bir bakış açısıyla konuya yaklaşıldığında tartışma bizi çok farklı sonuçlara götürmektedir. Çünkü bu yaklaşım medya kuruluşlarının egemen yapı ya da ilan ve reklam verenlerin yönetim ve denetiminde olduğunu varsaymaktadır. Bu sebeple liberal ya da demokratik sistemin öngördüğü; serbest sistemlerde doğru mesajların yanlışları kovacağını, (Kaya, 1985: 43) ifade özgürlüğünü, farklı kaynaklardan habere bilgiye erişim hakkını (Dahl, 2001: 39) ve içeriğin hedef kitlenin eğilimleri çerçevesinde oluşturulduğu tezini reddetmektedir.

Medya kuruluşları tarihleri boyunca (kamu, yerel yönetimler, sivil toplum örgütlerinin sahipliğinde olanlar hariç) daima ticari kazanç elde etmek üzere inşa edilmiş kurumlardır. Başarı ya da kazanç elde etmenin yolu ise yeteri oranda hedef kitleye ulaşmadan geçmektedir. Hedef kitlesi ile uygun ya da iletişim sorunu yaşayan medya kuruluşlarının başarıyı yakalaması mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında medya kuruluşlarının öncelikle haber ama genelde tüm içeriklerinin belirlenmesinde temel belirleyicinin hedef kitlenin ilgi istek ve beklentisi olması kaçınılmazdır.

3. Haber Dili ve İçerik Analizi

Çalışma konusunu oluşturan haber ve Cumhurbaşkanları Erdoğan ve Putin'in görüşmesine ilişkin Türkiye ve Kazakistan yazılı basınındaki haberlere de bu çerçevede bakmak gerekmektedir. Cumhurbaşkanlarının St. Petersburg'daki görüşmelerinin hangi yönlerinin ne oranda haber içeriklerine yansıdığı her iki ülke kamuoyunun ilgi istek ve beklentilerinin ne olduğu ayrı bir çalışma konusunu oluşturmaktadır. Her iki ülke arasındaki ilişkiler ve kültürel bağlar, St. Petersburg görüşmesine giden yolda Devlet Başkanı Nazarbayev'in büyük desteği sebebiyle konu Türkiye ve Kazakistan medyası tarafından yakından izlenmiştir. Bu çerçevede iki ülke yazılı basınının nitel bir içerik analizi ile üç ülkeyle ilgili tutumu iki ülke gazetelerinin izledikleri yayın politikalarını, kullandıkları dili ortaya koymasından önemlidir.

Medyanın kullandığı dile ilişkin tartışmalar devam ederken, (Beaujon, 2014) haberin bilimsel bir dilden çok ayrıntıya girmeden daha fazla kitleye seslenmek üzere hazırlanması söz konusudur (Ayed, 2001; Dunwoody, 2008: 16). Hedef kitle dikkate alınarak oluşturulan haber dilinde kimden ya da neden taraf bir üslup kullanılıp kullanılmadığına yönelik olarak seçilen yöntem nitel içerik analizi olmuştur. İçerik analiz sosyal bilimlerin hemen her alanında ama özellikle iletişim bilimlerinde sıkça kullanılan bir yöntemdir. Yöntemi Lasswell (1941), Berelson (1952), Lazarsfeld (1966) gibi araştırmacılar iletişim araştırmalarında,

Gerbner (1958), Holsti (1969), Krippendorff (1981), Merten (1983) gibi araştırmacılar disiplinler arası çalışmalarda kullanmışlardır. Mayring bilgisayar çağını yakalayarak içerik analizi yaparken Weber niteliksel içerik analizine yönelmiştir (Gz, Saray, 2006: 142).

İçerik analizi epistemolojik ve metodolojik bir yöntemdir ve bu yöntemle ampirik dokümanların içeriği incelenir. Herhangi bir yazılı, ikonik ya da multimedia metinleri şu başlıklar altında ele alır: Mesajın objektifliğine dikkat etmek, özneler arasılık, öncül tasarım, güvenilirlik, geçerlilik, genelleştirilebilir olmak, tekrar edilebilirlik, hipotez test edilebilirliktir. Yöntem bu unsurları da barındıran ve bilimsel metoda dayanan bir analizdir. Hangi dataların analiz edileceği, tanımların nasıl yapılacağı, araştırma evreninin konumu, analizin sınırları ve çıkarımların hedefi önemlidir.

Kantitatif/niceliksel içerik analizinde haberdeki kelime sayıları, frekansları, haberin gazetede kapladığı yer incelenir. Kalitatif/niteliksel içerik analizinde incelenecek konu; konuşma, yazılı metin, mülakat, resimler gibi iletişim içeriklerinin kategorilere ayrılması ve sınıflandırılması yapılır. Metne dayalı datalarda, açık uçlu sorular, gazete makaleleri, politik parti manifestoları, tıbbi kayıtlar, araştırmaların sistematik gözlemleri de metin datalarının sistematik analizine tabi tutulabilir. Analiz yapmak için bilgisayar girdileri ile frekans analizi ve kodların kategorileştirilmesi yapılır. İletişimin açık ve gizli anlamı arasında fark olabilir. Bu çalışmada incelenecek olan Türkiye'den , Kazakistan'dan üç gazete olmak üzere toplam altı gazetenin St. Petersburg görüşmesinin yapıldığı 09 Ağustos 2106'dan bir hafta öncesi ve sonrası olan 03 – 17 Ağustos 2016 tarihleri arasındaki görüşme haberlerine yönelik olarak nitel içerik analizi yapılmıştır. Analiz yapılırken haberlerde kullanılan dilden yola çıkılarak her gazetenin Türkiye, Kazakistan ve Rusya'ya bakış açısındaki farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede haber metinleri için; olumlu, olumsuz, nötr olmak üzere üç kategori oluşturulmuştur. Olumlu kategori için kodlama cetvelinde; açıklık getirdi, altını çizdi, ağrı yaptı, destek verdi, dikkat çekti, işaret etti, sordu, söz verdi, vurguladı, yineledi, yorumladı ifadeleri yer almaktadır. Olumsuz kategori için kodlama cetvelinde; azarladı, çattı, eleştirdi, hakaret etti, hedef aldı, hesap sordu, iddia etti, ileri sürdü, itiraf etti, ne sürdü, protesto etti, sert çıktı, suçladı, tepki çekti, uyardı, vurdu, yüklendi ifadeleri, nötr kategori için kodlama cetvelinde ise; açıkladı, anlattı, başladı, belirtti, bildirdi, bilgilendirdi, bulundu, buluştu, dedi, değindi, dile getirdi, gösterdi, hatırlattı, ifade etti, imzaladı, incelendi, istendi, kaydetti, konuştu, mesaj verdi, onayladı, seslendi, söyledi, yapıldı, yer aldı, ziyaret etti ifadeleri bulunmaktadır.

B. UÇAK KRİZİNİN ÇÖZÜMÜNÜN BASINDA ELE ALINIŞI

1. Türk Basınında Ele Alınışı

Uçak krizinin çözümüne ilişkin olarak 09 Ağustos 2016 tarihinde St Petersburg’da Türkiye ve Rusya Cumhurbaşkanlarının yaptığı görüşmeyle ilgili olarak Türkiye’den seçilen *Hürriyet*, *Sabah* ve *Sözcü* gazetelerinin 03-17 Ağustos 2016 tarihlerinde yayınlanan sayıları içerik analizi yöntemi ile incelendi.

Uçak krizinin çözümüne giden yolda rol aynayan ve yazılı basın başta olmak üzere farklı medya organlarında isimlerinden sıkça söz edilen aktörler arasında Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Türkiye Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın, Putin’in dış ve güvenlik konularında baş danışmanı Yuri Urişenkov, Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanı Hulusi Akar, Türkiye’den eski bakan ve iş adamı Cavit Çağlar, Özerk Dağıstan Başkanı Ramazan Abdulatipov yer almaktadır. Yayınlarda bu isimlerden sıkça söz edilmektedir.

Araştırma çerçevesinde önce incelemeye esas olan tarihler aralığında üç gazetede yer alan yayımlar belirlendi. Daha sonra nitelik içerik analizine göre yayınların incelenebilmesi için yukarıda verilen kodlama cetveline göre yayın içerikleri olumlu, olumsuz ve nötr olarak tasnif edildi.

Tablo-1’de yer alan verilere bakıldığında incelenen dönemde konuyla ilgili olarak *Hürriyet*’te 26, *Sabah*’ta 28, *Sözcü*’de 18 haberin yer aldığı görülmektedir. *Hürriyet* ve *Sabah*’ta olumsuz yayın yer almamaktadır. Her iki gazetede yer alan yayınların ağırlıklı olarak olumlu olduğu dikkati çekmektedir. *Hürriyet*’te yer alan yayınların % 70’i olumlu iken, *Sabah*’ta bu oran % 79 olmaktadır. Nötr yayınların oranları olumlu olanlara göre daha azdır.

Gazeteler	Olumlu		Olumsuz		Nötr		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Hürriyet	18	% 70	0	% 0	8	% 30	26	% 36
Sabah	22	% 79	0	% 0	6	% 21	28	% 39
Sözcü	11	% 61	4	% 22	3	% 17	18	% 25
Toplam	51	% 70	4	% 6	17	% 24	72	100

Tablo-1: Uçak Krizinin Çözümüne İlişkin Üç Türk Gazetesindeki Yayınlar

Aslında *Sözcü* Gazetesindeki yayınlar içerisinde de olumluların oranları daha fazladır. Bu gazetede yayınların % 70'inin olumlu olduğu dikkati çekmektedir. *Sözcü*'de nötr yayınların oranı % 24 olmaktadır. Diğer iki gazetede olumsuz yayınlara rastlanmazken *Sözcü*'deki yayınların % 22'si olumsuzlardan oluşmaktadır. Diğer iki gazetede yer almamasına rağmen bu gazetede olumsuz yayınlara yer verilmesinin sebebi uçak krizine ilişkin yaklaşımdan ziyade siyasi iktidara karşı yürüttüğü muhalefetten kaynaklanmaktadır. Türkiye'den örneklem olarak belirlenen üç gazete seçilirken yayın politikaları dikkate alınmış, siyasi yelpazenin daha merkezinde –ki *Hürriyet* bu amaçla seçilmiştir, iktidarı destekleyen –ki *Sabah* buna yönelik olarak seçilmiştir ve iktidara muhalefet eden –ki *Sözcü* bunu temsilen seçilmiştir, gazeteler olmasına özen gösterilmiştir.

Tablo-1 verileri genel olarak değerlendirildiğinde, uçak krizinin çözümüne ilişkin St Petersburg'da yapılan görüşmenin bir hafta öncesi ve sonrasında Türkiye'de yayınlanan ve farklı siyasi eğilimi temsil eden üç gazetede toplam 72 yayının yer aldığı dikkati çekmektedir. Hem her gazetenin ayrı ayrı, hem de toplam olarak üç gazetenin yayınları değerlendirildiğinde konuyla ilgili yayınların olumlu ifade ve içerikle hedef kitleye sunulduğu gözlenmektedir. Üç gazetenin toplam yayınları içerisinde olumlularının oranı % 70 olmaktadır. Gazetelerin bu olaya olumlu yaklaşması muhtemel hemen her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de basının dış politika konularını ağırlıklı olarak milli bir bakış açısıyla değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye ile Rusya arasındaki kriz her iki ülkenin milli çıkarlarına uygun değildir. Bu durum, sadece iktidar değil kamuoyunun da krizin bir an önce çözümüne ilişkin ortaya koyduğu irade ortaya koymasına sebep olmuştur. Bu durumun basının konuyla ilgili yayınlarının olumlu olmasında etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Yine aynı tablo verilerinde nötr haberlerin oranı % 24 olarak dikkati çekmektedir. *Hürriyet* ve *Sabah*'ta olumsuz yayın olmamasına rağmen sadece *Sözcü*'de ve konudan daha çok iktidar odaklı olarak olumsuz yayının olması ve bu yayınların toplam içerisinde % 6 gibi düşük bir oranda çıkması araştırmanın ilgi çekeci diğer bir boyutunu oluşturmaktadır. İncelenen veriler beklenen aksine nötr haberlerin değil olumlu haberlerin ağırlıklı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Daha önce yapılan alan araştırmalarının ortaya koyduğu sonuçlar burada da bir kere daha göstermiştir ki dış politikaya yönelik yayınlarda sadece gündemin tutulması/oluşturulması değil, yönetimlerin izlediği dış politikanın medya tarafından da uygulandığı bu araştırmada ortaya çıkmaktadır.

2. Kazak Basınında Ele Alınışı

Uçak krizinin çözümüne ilişkin olarak 09 Ağustos 2016 tarihinde St Petersburg'da Türkiye ve Rusya Cumhurbaşkanı'nın yaptığı görüşmeyle ilgili olarak Kazakistan'dan

seçilen *Yegemen Kazakistan*, *Türkistan* ve *Kazak Ünü* gazetelerinin 03-17 Ağustos 2016 tarihlerinde yayınlanan sayıları içerik analizi yöntemi ile incelendiğinde Türk basınından daha farklı sonuçlar ortaya çıktığı görülmektedir.

Uçak krizinin çözümüne ilişkin olarak Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in büyük çabası olduğu medya ve ilgili çevreler tarafından sıkça dile getirildi. Her iki ülkeyle de dost olan ve bu sebeple krizden çok etkilenen ülkelerden birisi olan Kazakistan'ın krizin bir an önce bitirilmesi için etkin rol oynaması sebebiyle görüşmenin Kazakistan gazetelerinde yeterince yer alması beklenen bir sonuçtur.

Türkiye ve Rusya Cumhurbaşkanı'nın St Petersburg'da yaptıkları görüşmenin Kazakistan basınında ne oranda yer aldığına ilişkin olarak üç gazete belirlendi. Bunlardan *Yegemen Kazakistan* gazetesi haftada 5 gün, *Türkistan* gazetesi haftada üç gün ve *Kazak Ünü* gazetesi haftada iki gün yayınlanan bir gazetedir. Belirlenen tarihler arasında bu gazetelerin yayımlarına bakıldığı zaman St Petersburg görüşmeleriyle ilgili yoğun bir yayın yapılmadığı dikkati çekmektedir.

Gazeteler	Olumlu		Olumsuz		Nötr		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Yegemen Kazakistan	-		-		-		-	
Türkistan	-		-		2		2	
Kazak Ünü	-		-		1		1	
Toplam	-		-		3		3	

Tablo-2: Uçak Krizinin Çözümüne İlişkin Üç Kazak Gazetesindeki Yayınlar

Örneklem olarak seçilen *Yegemen Kazakistan* gazetesinde konuyla ilgili hiç haber yayınlanmazken *Türkistan* gazetesinde 2 ve *Kazak Ünü* gazetesinde 1 olmak üzere toplam üç yayının yer aldığı gözlenmektedir. Diğer ülkelerde olduğu gibi dış haberler konusunda Kazakistan basınında da devletin dış politikası çerçevesinde bir yayıncılık politikası izlediği görülmektedir. Kazakistan'ın ilişkileri, tarihi ve kültürel bağları sebebiyle iki ülkeye ilişkin olarak olumsuz bir yayıncılık yapması en azından bu olaya ilişkin çok mümkün görülmemektedir. Burada belki nötr ve olumlu haberler açısından bir farklılık olup olmadığına bakılabilir.

Yukarıdaki Tablo-2'deki verilere bakıldığında *Türkistan*'da yayınlanan iki ve *Kazak*

Ünü gazetesinde yayınlanan bir haberin nötr olduğu dikkati çekmektedir. Gazeteler konuya ilişkin yayınlarında uçak krizi ve sonrası görüşmeleri anlatarak iki ülke arasında barışın sağlandığını bildirmektedir. Yayınlanan toplam üç habere bakılarak gazetelerin daha nötr bir yayıncılık yaptığı söylenebilir.

SONUÇ

Medya kuruluşları dış politikaya ilişkin yayınlarını genellikle ülkelerin dış politikasına paralel olarak düzenlerler. Farklı ülkelerde yapılan medya gündemine ilişkin araştırmalarda da genellikle medyanın gündemi tuttuğu ortaya çıkar. Bu çerçevede 09 Ağustos 2016'da gerçekleştirilen St. Petersburg görüşmeleri ile ilgili Türkiye ve Kazakistan yazılı basınına ilişkin olarak yapılan nitelik içerik analizinde de benzer bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Uçak krizi Türkiye ve Rusya ilişkilerinin çok zor bir döneme girmesine sebep olduğu gibi Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere her iki ülkeyle de dostluğu bulunan üçüncü ülkeleri de sıkıntıya sokmuştur. Krizin taraflarından birisi olan Türkiye ve krizden etkilenen Kazakistan basın organlarının çözümüne ilişkin yayınları konunun tarafı olan Türkiye, Rusya ve çözüme aracılık eden Kazakistan açısından olumludur. Olayın Türk basınında ele alınışı daha yoğun iken Kazakistan basınının da daha azdır. Türkiye'den seçilen ve farklı siyasal çizgileri temsil eden gazetelerdeki yayınların ağırlıklı olarak konuyu ve aktörleri olumlu olarak ele aldığı araştırma verilerinden ortaya çıkmaktadır. Toplam yayın içerisinde az bir orana sahip olan olumsuz yayınlar ise olaya olumsuz bakmaktan daha çok siyasi iktidara muhalefet eden bir üsluptan kaynaklanmaktadır. Türk basınındaki yayınların büyük çoğunluğu olumlu ve önemli bir kısmı ise nötrdür.

Kazakistan basınının araştırmaya konu olan görüşmelerle ilgili çok fazla yayın yapmadığı araştırma verilerinden anlaşılmaktadır. İncelenen üç gazetede yer alan yayınların üçü de nötr olarak yer almıştır. Konuya bakışı daha nötrdür. İki ülkeyle de dost olan ve iyi ilişkileri bulunan Kazakistan'ın bu politikasının basına da yansıdığı dikkati çekmektedir. Kazakistan basını olayı olduğu gibi ve yansız yansıtmıştır. Genel olarak medyanın dış politika haberlerinde ülkenin konumuna uygun bir tutum takındağı araştırma ile de ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

- Adoni, Hanna, Sherrill Mane (1984) "Media and the Social Construction of Reality, Toward and Intergration of Theory and Research", *Communication Research*, C.11, S.3.
- Ayed, Nahlah (2001). *Canadian Newspaper Coverage of the Human Genome Project. A Thesis Master Of Arts; University of Manitoba Winnipeg Manitoba.*
- Baudrillard, Jean (1997) *Tüketim Toplumu*, (Çev. H. Deliceçaylı, F. Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Beaujon, Andrew (2014). "Why Journalists Drive Scientist Crazy in Graphs". Published Feb. 24, 2014 in <http://poynter.org/latest-news/mediawire/240817/why-journalists-drive-scientists-crazy-in-graphs>. Published Feb. 24, 2014 (Erişim: 3.04.2016)
- Berelson, Bernard (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe. III. The Free Press.
- Childs, Harwood L., (1965) *Public Opinion: Nature, Formation, and Role*, D.Van Nostrand Comp., Toronto.
- Dahl, A. Robert (2001). *Demokrasi Üstüne*. Çev: B. Kadioğlu. Ankara: Phoenix Yayını.
- Doob, Leonard W. (1966) *Public Opinion*, Second Edition, USA.
- Dunwoody, Sharon (2008) "Science Journalism". *Handbook Of Public Communication Of Science And Technology*. Editors: M. Bucchi, B. Trench. Routledge.
- Gaillard, Philippe (1991) *Gazetecilik*, (Çev. M.S. Şakiroğlu), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gerbner, George (1958). "On Content Analysis and Critical Research in Mass Communication," *Av Communication Review*. 6(2).
- Graber, Doris B. (1980) *Crime News and the Publick*, New York.
- Güz, Nurettin Gülsen Saray, (2016). "Ak Parti Hükümetlerinin Nükleer Enerji Politikalarının Türk Basınında Tartışılması (2000-2016 Dönemi)", *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.79, Güz16, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, (Online, <http://bilig.yesevi.edu.tr>)

- Güz, Nurettin (2005). *Haberde Yönlendirme ve Kamuoyu Araştırmaları*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Hicks, Wynford (2004) "Writing News", *Writing for Journalists*, (Ed. Hicks Wynford), Routledge Taylor&Francis Group, London and New York.
- Holsti, Ole R. (1969). "Content Analysis For The Social Sciences And Humanities", *Journalism And Mass Communication Review*. Winter 1999.
- Kaya, Raşit A. (1985). *Kitle İletişim Sistemleri*. Ankara: Teori Yayınları.
- Keane, John (1993) *Medya ve Demokrasi*, (Çev. Haluk Şahin), 2. Bsk., Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- Krippendorff, Klaus (1981). *Content Analysis, An Introduction To Its Methodology*. Volume 5. The Sage Commtext Series. Isbn 0-8039-1497-0.
- Lasswell, Harold D. (1941). "The Garrison State". *The American Journal of Sociology*. Vol. 46. No. 4 (Jan. 41). The University of Chicago Press.
- Lazarsfeld, Paul F. & Morris Rosenberg (1966). *The Language Of Social Research: A Reader in The Methodology*; 6. Print. New York: The Free Press.
- Lewin, Kurt (1943) "Forces behind food habits and methods of change". Bulletin of the *National Research Council*. 108, Washington, D.C. National Academy of Sciences
- Lippmann, Walter (1998). *Public Opinion*. With a New Introduction by Michael Curtis by Transaction Publishers. U.S.A. ISBN: 1-56000-999-3
- Macbride, Sean, vd. (1980) *Communication and Society Today and Tomorrow: Many Voices One World*, Kogan Page, London.
- Mccombs, Maxwell, Donald SHAW (1972) "The Agenda-Setting Function of Mass Media" *Public Opinion Quarterly*, C.36
- Merten, Klaus (1983). *Inhaltsanalyse: Einführung In Theorie, Methode Und Praxis*, Westdeurcheverlag 1983.
- Milburn, Michael A. (1998) *Kamuoyu ve Siyaset*, (Çev. A. Dönmez, V. Duyan), İmge Kitabevi Yayını, Ankara
- Neumann, Noelle E. (1998). *Kamuoyu*. (Çev. M. Özkök), Ankara: Dost Kitabevi.
- Schlapp, Hermann (2000) *Gazeteciliğe Giriş*, (Çev. Işık Aygün), Konrad Adenauer Vakfı, Vestfalya Eyaletler, Ankara.
- Schudson, Michael (2003). *The Sociology Of News*. New York City: W.W. Norton & Company, Inc.
- Shoemaker, Pamela J., Tim P. Vos (2009). *Gatekeeping Theory*. New York: Routledge. ISBN 0415981395.

Shomaker, Pamela J., Elizabeth Kay Mayfield (1987) “Bulding A Theory of News Content”,
Journalism Monographs, N.103.

Weaver, David H. (1982) “Media Agenda-Setting and Public Opinion”, *Communication Yearbook*, C.18.

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
ХОДЖИ АХМЕТА ЯСАВИ В СИСТЕМЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ**

МЫРЗАЛИЕВ Борах Смаилович

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави
(МКТУ им.Х.А.Ясави), город Туркестан, borash2006@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Статья рассматривает одну из важнейших современных тенденций экономического развития — интернационализации — применительно к сфере высшего образования, ее основные формы и характеристики, такие как мобильность студентов и преподавателей, интернационализацию учебных планов и программ, создание региональных и международных вузовских сетей, экспорт образовательных услуг и их влияние на конкурентоспособности стран и регионов.

***Ключевые слова:** высшее образование, интернационализация образования, международные образовательные стандарты, академическая мобильность, трансформации образования.*

ABSTRACT

The article considers one of the most important modern trends of economic development - internationalization - with regard to higher education, its basic shape and characteristics, such as the mobility of students and teachers, the internationalization of curricula and programs, the establishment of regional and international university networks, export of educational services and their impact on the competitiveness of countries and regions.

***Keywords:** higher education, internationalization of education, international educational standards, academic mobility, transformation of education.*

Рост международной открытости национальных культур, основные мировые тенденции развития человеческой цивилизации своеобразно преломляются в системе образования. В частности, постоянно возрастающие по объему и все более разносторонние по содержанию мирохозяйственные связи формируют потребность в универсальных кадрах специалистов, получающих профессиональную подготовку в национальных университетах. Это приводит к тому, что содержание национальных

систем высшего образования естественно стремится к так называемым «мировым стандартам», вырабатываемым мировой наукой и техникой. Альтернативным стратегическим направлением реформирования национальных систем высшего образования считается интернационализация.

В последние десятилетия одним из ключевых факторов трансформации образования стала его интернационализация. Этот процесс, который в разных странах может принимать разные формы, нарастает в условиях развития международной экономической, социальной и культурной интеграции, а его значение продолжает усиливаться.

Интернационализация высшего образования в Казахстане — относительно новый феномен, но на уровне концепции он может иметь различные и довольно широкие трактовки. На протяжении последних двадцати пяти лет основным двигателем развития всеобъемлющего и стратегического подхода к интернационализации казахстанского высшего образования являлись программа «Болашак», американские, общеевропейские научные и образовательные стипендиальные программы, в первую очередь программа имени Мари Кюри и «Эрасмус», реализация которых стала возможна благодаря социально-экономической глобализации и усилению роли знания в обществе.

Интернационализация высшего образования, вступление Казахстана в Болонский процесс и ВТО повысили значимость развития академических обменов для подготовки конкурентоспособных специалистов, способных достигать цели в быстро меняющихся ситуациях. Подготовка конкурентоспособного специалиста в современной образовательной ситуации ставится чрезвычайно остро, так как складывается рынок образовательных услуг. С каждым годом расширяющиеся контакты с ведущими зарубежными университетами и развитие академической мобильности позволяют изучать интернационализацию как перспективу для дальнейшей профессиональной деятельности.

Интернационализацию образования на национальном, секторальном и институциональном уровнях принято понимать как процесс, при котором цели, функции и организация предоставления образовательных услуг приобретают международное измерение. Следует акцентировать внимание на само понятие интернационализации в сфере высшего образования, которое в международной практике традиционно включает в себя два аспекта: «внутреннюю»

интернационализацию, что подразумевает создание такой культуры и климата внутри вуза, которые продвигают, поддерживают международное и межкультурное взаимопонимание, и при этом реализация всех программ, проектов, исследований содержит международное измерение, например, соответствует международным стандартам, включает зарубежные наработки, реализуется совместно с иностранными вузами-партнерами, и «внешнюю» интернационализацию или образование за границей, межстрановое образование, трансграничное образование, который представляет собой процесс трансграничного предоставления образовательных продуктов и услуг в зарубежные страны посредством различных образовательных технологий и через различные административные соглашения.

Среди характерных последствий глобализации и других больших экономических и политических общеземных процессов для сектора высшего образования можно указать объединение увеличения количества студентов в абсолютном большинстве государств мира с активизацией их «мобильности» - выполнения части или полной программы обучения в зарубежных вузах [9].

Будущее высшей профессиональной школы характеризуется ростом значения информационно-коммуникационных технологий, высокой конкурентностью выпускников университетов на рынке труда, способных и готовых найти свою нишу в глобализирующемся мире. По словам американского социолога П.Скотта, «система высшего образования является создателем, переводчиком и страдальцем процессов глобализации» [1, С. 9]. Очевидно, что в современных реалиях международное сотрудничество является не только необходимым условием поддержки высокого уровня образования, но и проблемой, нуждающейся в основательном теоретическом и практическом осмыслении, опирающимся, с одной стороны, на лучший опыт мирового образования, с другой – на традиции высшей школы и достижения образования в отдельных странах.

Активные исследования в области изучения процесса интернационализации начались в 1970-х годах. В настоящее время в зарубежных исследованиях существует несколько подходов к анализу понятия интернационализации. Так, Минна Сьедерквист формулирует понятие интернационализации как «процесс превращения национального вуза в интернациональный вуз, ведущий к включению международного аспекта во все

компоненты комплексного управления с целью повышения качества преподавания, исследования и достижения требуемых компетенций» [11, С.26].

Другие зарубежные исследователи указывают на такие факторы интернационализации, как глобализация, введение международного компонента содержания образования, повышение и измерение его качества, академическая мобильность. В некоторых работах зарубежных авторов [4,7,10] понятия интернационализации и глобализации отождествляются, с чем мы не можем согласиться, так как считаем, что глобализация – это фактор, влияющий на процесс интернационализации. Мы солидарны с исследователями, которые утверждают, что: «Глобализация и интернационализация – разные понятия, университет всегда являлся институтом интернациональным, и глобализация оказывает на него разностороннее влияние» [9,С.9]. Интернационализация образования – процесс, который способствует развитию университетского образования и введению таких инструментов оценки, благодаря которым расширяется международное сотрудничество и развивается академическая мобильность студентов и преподавателей, осуществляется признание дипломов, степеней и учебных программ [6].

В марте 2010 года на Будапештском форуме министров образования европейских стран, Казахстан подписал Болонскую декларацию, тем самым подтвердив устремления Казахстана войти в европейское пространство высшего образования. Несомненно, что актуализация научно-образовательного потенциала страны на основе передового международного опыта представляется наиболее перспективным направлением совершенствования системы высшего образования Казахстана.

На сегодняшний день большинство казахстанских вузов вовлечено в международную деятельность, но это, как правило, наиболее простой, обыденный уровень интернационализации. На более высоком уровне интернационализация высшего образования может рассматриваться как процесс систематической интеграции международной составляющей в образование, исследования и общественную деятельность высших учебных заведений.

Самая известная форма интернационализации высшего образования сейчас - это мобильность студентов, увеличение числа студентов, обучающихся за границей. Конечно, большинство европейских стран имеют постоянный приток студентов из различных стран. По данным ЮНЕСКО, уровень международной мобильности

студентов вырос за последние 25 лет на 300%. В 2010 году число студентов, обучающихся за рубежом, составило 2,8 миллиона, а к 2025 году составит 4,9 миллиона.

Часто процессы студенческой и преподавательской мобильности бывают так взаимосвязаны, что разделить их очень трудно. Примером могут служить программы мобильности аспирантов и докторантов. Во-первых, многие аспирантские программы европейских и американских вузов (doctoral programs, ведущие к получению степени Ph.D.) включают период обучения (так называемый taught component), кроме того слушатели этих программ активно привлекаются к преподаванию на бакалаврском уровне. Поэтому программа мобильности аспирантов включает компоненты обучения, исследований и преподавания.

Европейские вузы объединяются для поощрения мобильности аспирантов. Так была создана сеть школ бизнеса, предлагающих докторские программы (European Doctoral Education Network — EDEN). Эта система функционирует в рамках Европейского Института исследований в области менеджмента (European Institute of Advanced Studies in Management), созданного в 1972 г. Как содружество ведущих исследователей в области менеджмента (включая также такие области, как учет, финансы, управление персоналом, экономика, информационные системы в бизнесе, международный бизнес, маркетинг, управление операциями, стратегический менеджмент и т.д.). За ежегодный взнос в 4000 евро вуз, вступающий в эту организацию, получает доступ к сети, объединяющей более 20000 профессоров и исследователей; возможность участия во всех семинарах и конференциях; помощь в установлении академических и исследовательских контактов в Европе; доступ аспирантам к сети специальных аспирантских программ и семинаров; помощь и консультации в управлении проектами, финансируемыми ЕС.

Развитие сети Интернет позволило существенно расширить потенциал интернационализации в связи с тем, что стало возможным проводить полноценный обмен информационными потоками без физического перемещения людей. Дистанционные курсы с использованием Интернет активно применялись уже в 70–80-х годах прошлого столетия [8]. Рынок обучения через Интернет развивался достаточно быстро и к 2006 году его объем составил не менее 38 млрд. евро [5]. На первом этапе (web 1.0) интернационализация через Интернет проходила асинхронным путем – люди

лишь обменивались информацией, изучали «прошлую» информацию, соответственно в процессе обучения отсутствовала коллективная активность студентов различных университетов (E-Learning 1.0).

В последние десятилетия в Казахстане одним из ключевых факторов трансформации образования стала его интернационализация. Этот процесс, который в разных странах может принимать разные формы, нарастает в условиях развития международной экономической, социальной и культурной интеграции, а его значение продолжает усиливаться. На основе дальнейшей интернализации образования и был создан Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясави 6 июня 1991 года, а также впоследствии подписания 31 октября 1992 года в городе Анкаре соглашения между правительствами Республики Казахстан и Турецкой Республики «О создании Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави».

Таким образом, МКТУ им. Х.А.Ясави функционирует на рынке образовательных услуг Казахстана с 1991 года и стал первым высшим учебным заведением тюркоязычных государств, получившим статус международного. Учитывая особое геополитическое местонахождение древнего города и его значение как признанного духовного центра тюркских народов, основной целью создания университета наряду с подготовкой современных высококвалифицированных специалистов явились также возрождение и развитие города Туркестана - древнего центра науки и культуры тюркоязычных народов.

В рамках Стратегического соглашения Министром Национального образования Турецкой Республики и Министром образования и науки подписан договор об условиях деятельности Международного казахско-турецкого университета им.Х.А.Ясави, который определил административно-правовое положение университета. Подписание данного договора доказало, что усилия МКТУ им.Х.А.Ясави, направленные на укрепление и развитие дружеских отношений между государствами дали свои положительные результаты. Договор, признавая международный статус университета, направлен на решение проблем, возникающих в процессе предоставления полномочий, ответственности, назначении кадров, при внесении изменений в устав Полномочного Совета университета. Историческое соглашение между Казахстаном и Турцией, подписание договора «О принципе деятельности МКТУ им.Х.А.Ясави» подчеркивают особую роль университета и возлагают большую ответственность на руководство и коллектив университета в

дальнейшем развитии научных, культурных, экономических и политических отношений между тюркоязычными государствами.

В настоящее время МКТУ им. Х.А.Ясави является многопрофильным университетом, ведущим подготовку специалистов по 57 специальностям бакалавриата, 29 специальностям магистратуры и по 11 специальностям PhD докторантуры и как центр, развивающий научные, культурные и духовные связи тюркоязычных народов.

На всех этапах становления университета постоянно развивалась его материально-техническая база, увеличился контингент обучающихся и преподавателей. Если в результате первого набора в университет было принято 332 студента, то нынешний контингент студентов составляет около 10 тысяч студентов, получающих знания на казахском, турецком, русском и английском языках, являющимися представителями 32 стран и тюркоязычных народностей.

Исходя из этого, с целью осуществления систематических научных исследований в городе Туркестан создан научный центр, финансирование которого осуществляется университетом. Университет также осуществляет организацию традиционного международного тюркологического конгресса, научных конференций и семинаров в таких областях, как экономика, медицина, история, филология, религия, культура, на которых принимают участие более 20 стран и народов.

Важнейшей составляющей частью миссии МКТУ им. Х.А.Ясави является его вклад в развитие города Туркестан. В этом направлении в 1998 году для студентов и городской молодежи был открыт Центр специализированного обучения по различным специальностям, в котором осуществляется обучение как студентов, так и всех желающих таким специальностям, как ковроткачество, пошив одежды, рукоделие, компьютерное образование, парикмахерское дело, работа с сантехникой и электротехникой.

Вклад в развитие города Туркестана проявляется и в том, что в МКТУ им. Х.А.Ясави при поддержке турецкой республики вступила в действие медицинская клиника, технически оснащенная на уровне мировых стандартов. Вместе с этим, после подписания Шымкентской клиникой договоров с Медицинской академией Гюлхане в

городе Анкаре Турецкой Республики и Государственной медицинской академией города Днепропетровска Украины, специалисты клиники совместно с представителями этих академий начали осуществление программы комплексных операций на сердце, которые не часто проводятся даже в клиниках Астаны и Алматы.

Еще одним из направления деятельности МКТУ им. Х.А.Ясави, связанных с его вкладом в развитие города Туркестана является то, что на его территории создан Ботанический сад площадью 100 га. В настоящий момент в саду возрастает 127 видов и сортов различных плодовых растений, деревьев, кустов и цветов. Ботанический сад существенно улучшает экологию города, снабжает город саженцами для озеленения и является научно-учебной базой для подготовки специалистов биологов, экологов.

Особые заслуги в деле развития национального и межнационального искусства в городе Туркестане имеет также студенческий театр университета, превратившийся в Туркестанский драматический театр, где в настоящий момент ставятся известные спектакли на казахском и турецком языках. Его представления смогли просмотреть не только жители Казахстана, но и Турции и Кипра.

Вместе с тем, результаты интернационализации университетского образования могут быть поучить неоднозначную оценку: с одной стороны, наблюдается определенная унификация содержания образования, профессиональных стандартов, академических степеней, что, безусловно, способствует росту мобильности студентов, соискателей и профессорско-преподавательского состава, с другой - возникает риск утраты самобытных традиций образования, растворения национальных систем образования в глобальной образовательной системе. Что касается процесса интернационализации в Международном казахско-турецком университете им. Х.А.Ясави, то он реализуется в следующих основных направлениях:

- создание и ведение учебных программ на иностранном языке;
- привлечение иностранных студентов на обучение в университете;
- организация академического обмена и импорт образовательных услуг;
- международная аккредитация учебных планов и программ.

В рамках различных программ повышения квалификации и переподготовки учебного и вспомогательного персонала Университета важное место занимают различные зарубежные программы обмена, научных стажировок, повышению профессиональной квалификации.

По программам обмена, научных стажировок, повышению профессиональной квалификации профессорско-преподавательского состава МКТУ им. Х.А.Ясави в следующих ведущих зарубежных научно-образовательных центрах: немецкая служба академических Обменов (DAAD); посольство Федеративной Республики Германия в Республике Казахстан; Британский совет по образованию (British Council) при Посольстве Великобритании в Казахстане; Британский совет по образованию (British Council) при Посольстве Великобритании в Казахстане; Американский совет по сотрудничеству в области образования и изучения языков (ACCELS); Академия ОБСЕ; Бюро ТЕМПУС; Бюро ЭРАСМУС МУНДУС; ассоциация учреждений образования «Education Network» Казахстан-Кыргызстан; Центрально-европейский университет (CEU, Венгрия); Институт открытого общества (OSI, Венгрия); Агентство США по международному развитию (USAID); ПРООН.

Особо следует отметить, что МКТУ им. Х.А.Ясави стал более активно сотрудничать с Представительством программы ТЕМПУС в Казахстане. Так, в 2010 году в г. Туркестане была проведена презентация программы для ППС университета, обучающий семинар-тренинг, в ходе которого 25 преподавателей повысили свою квалификацию. В рамках этого сотрудничества была проведена встреча преподавателей и сотрудников Университета с национальной командой экспертов по реформированию образования Республики Казахстан.

Подписание Казахстаном «Конвенции о признании квалификации, относящихся к высшему образованию в Европейском регионе», ратификация Конвенции парламентом Республики, соответствующий Указ Президента РК автоматически сделало нашу страну участником целого ряда международных проектов, программ и соглашений, таких как: «Европейская конвенция об эквивалентности дипломов, ведущих к доступу в университеты», «Европейская конвенция об академическом признании университетских квалификаций», «Европейская конвенция об общей эквивалентности периодов университетского образования» и др. В этих процессах МКТУ им. А.Х.Ясави также принимает активное участие.

Профессоры, преподаватели и сотрудники МКТУ им. А.Х.Ясави постоянно выезжают в зарубежные командировки для участия в различных научных мероприятиях. За последние годы профессора и преподаватели университета принимали участие в симпозиумах, конференциях, семинарах и др., состоявшихся в

следующих странах: Австрии (Вена), Бельгии (Брюссель), Белоруссии (Минск), Венгрии (Будапешт), Германии (Аахен), Греции (Афины), Италии (Болонья), Киргизстане (Бишкек), КНР (Урумжи, Пекин), Латвии (Рига), Македонии (Скопье), Нидерланды (Роттердам), России (Москва, Новосибирск, Самара), США (Вашингтон, Нью-Йорк), Туркменистане, Турции (Стамбул, Измир, Кония, Анкара), Узбекистане (Ташкент), Франции, (Париж) и Японии (Токио).

Интернационализация в сфере высшего образования - это процесс, при котором цели, функции и организация предоставления образовательных услуг приобретают международное измерение. Интернационализация высшего образования может рассматриваться как процесс систематической интеграции международной составляющей в образование, научные исследования и общественную деятельность высших учебных заведений.

Международная деятельность является одним из стратегических приоритетов развития Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави и осуществляется по следующим направлениям:

- международное сотрудничество в области образовательной деятельности;
- международное сотрудничество в области научно-исследовательской деятельности;
- повышение эффективности управления международной деятельностью.

Международная интеграция открывает новые горизонты для выпускников высшей школы. Хорошее знание иностранных языков и глубокое изучение экономических, социальных, культурных условий жизни и ментальности других народов открывают двери во многие секторы международного рынка труда. Приоритетными элементами интернационализации считаются: обмен студентами, изучение иностранных языков, изучение интернационализированных программ, работа и обучение зарубежом, международные студенты, программы дублирования степеней, межкультурное обучение, исследовательские элементы, такие как обмен профессорами, исследователями и выпускниками, совместные исследовательские проекты, исследовательские соглашения, международные конференции, посещение профессорских лекций, преподаватели владеющие вторым языком, гарантии взаимного признания дипломов о высшем образовании, создание интернациональных учебных программ, состыковка национальных программ высшей школы третьего цикла с программами послевузовского образования в странах, придерживающихся модели «бакалавр-магистр-доктор», международные и межкультурные события,

стратегические альянсы с частными и государственными институтами, проекты международного содействия, тренировочные программы и дистанционное образование, социальное обеспечение, участие в международных сетях, международные академические возможности.

Коренные изменения казахстанской действительности диктуют необходимость углубления и совершенствования реформ в сфере образования, тем более что в историко-культурной ментальности Казахстана уровень образования всегда был, есть и будет главным стратегическим ресурсом нации, определяющим ее место в процессах мирового развития. Обращение к созидательному реформированию отечественного образования не в последнюю очередь связано с последовательной интеграцией Казахстана в европейское и международное образовательное сообщество и в своих содержательных ориентирах обусловлено социокультурным контекстом положений Болонской декларации [3].

Перспективы и основные направления реформирования системы образования, в том числе определяющие национальный уровень интернационализации, определены в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы [2].

В общей сложности за рубежом по различным программам обучаются свыше 20 тысяч казахстанцев. Важнейшим событием не только для системы образования, но и в целом для перспективного развития государства явилось учреждение в 1993 году международной Президентской стипендии «Болашак»; к настоящему времени стипендиатами программы стали свыше 10 тысяч молодых казахстанцев, которые уже вносят неоценимый вклад в будущее нашей страны.

Таким образом, становится очевидным, что – несмотря на некоторый существующий в образовательных кругах скепсис в отношении процессов интернационализации, в особенности среди старшего поколения преподавателей – эти процессы становятся неотъемлемой частью жизни университетов. И самое главное – такие процессы реально способствуют развитию университета, повышению его конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынке образовательных услуг и научных исследований. Осознание этого факта, по нашему мнению, произойдет достаточно быстро на уровне университетского менеджмента, и интернационализация

в ближайшее время из модного течения превратится в действенный инструмент развития учебных заведений, во всяком случае крупных казахстанских университетов.

Интернационализация высшего образования создает новые возможности и способствует повышению доступности высшего образования и его качества, внедрению инновационных методов работы в системах высшего образования, укреплению международного сотрудничества.

В результате проведения анализа интернационализации высшего образования можно выделить четыре уровня протекания этого процесса: межгосударственные соглашения, объединения высших учебных заведений, университеты, администраторы, преподаватели и студенты. Наибольшая конкретизация действий по интернационализации высшего образования достигается на уровне сотрудничества и мобильности студентов и преподавателей университетов разных стран.

Литература

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социально-го прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 783 с.
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. <http://www.edu.gov.kz>
3. Никольская, Г. Международный рынок образовательных услуг и его роль в развитии человеческого потенциала [Текст] / Г. Никольская // Труд в Казахстане. - 2012, № 7(163). - С. 2-8.
4. Carroll B. Why Internationalize? Why Now? / B. Carroll // International Educator – 1993. – Vol. 3, N 1. – P. 15–16, 46.
5. EC. Communication from the Commission: E-Learning – Designing «Tejas at Niit» tomorrow’s education. – Brussels : European Commission, 2000.
6. Laureys G. Mobility Has Come to Stay: Management Strategies to Meet the Demands of Internationalisation in Higher Education / G. Laureys // Higher Education Management. – 1992. – Vol. 4, N 1. – P. 108–120
7. Lee J. J. The False Halo of Internationalization / J. J. Lee // International Higher Education. – 2013. – N 72. – P. 6–7.

8. Mason R. Mindweave: Communication, Computers and Distance Education /R. Mason, A. Kaye. – Oxford, UK : Pergamon Press, 1989; Bates A. Technology, E-Learning and Distance Education / A. Bates. – London : Routledge, 2005.

9. Philip G. Altbach, Liz Reisberg, Laura E. Rumbley Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. A Report Prepared for the UNESCO 2009 World Conference on Higher Education. – Paris, UNESCO, 2009. – 278 p.

10. Seidel H. Internationalisation: A New Challenge for Universities / H. Seidel // Higher Education. – 1991. – N 21. – P. 289–296.

11. Soderqvist M. Internationalisation and its management at Higher Education Institutions. Applying conceptual, content and discourse analysis / M. Soderqvist // Helsinki School of Economics: HSE Print, 2007. – 271 p.

DÜNYA VARLIK FONU PİYASALARI – TEMEL STRATEJİSİ VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Prof.Dr.Fehmi KARASIĞLU¹, Yrd.Doç.Dr. İbrahim Emre GÖKTÜRK²

¹Selçuk Üniversitesi Öğretim Üyesi; fehmi@selcuk.edu.tr

²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Görevlendirme) ve Necmettin Erbakan Üniversitesi Öğretim Üyesi; iegokturk@gmail.com

ÖZET

Genellikle bütçe fazlasına sahip ülkelerin bu gelirlerini çeşitli finansal varlıkları kullanarak yatırım yapmaları suretiyle oluşturdukları fonlar ulusal varlık fonları olarak nitelendirilmektedir.

Varlık fonları devletlerin kendi kontrolleri altında ve sahipliğinde işletilmekte ve deneyimli ve kontrollü bir yönetim ile ulusal ve yabancı finansal varlıklardan oluşan portföyleri sayesinde gelir artışı hedefleyerek toplum refahını artırma amacı gütmektedirler. Bu çalışmada varlık fonları yeni kurulan Türkiye varlık fonu örneğinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Varlık Fonu, Türkiye, Bütçe fazlası,*

ABSTRACT

Generally, the countries with budget surplus funds that they make by investing these revenues using various financial assets are classified as national asset funds.

Asset funds operate under the control and ownership of states and aim to increase public prosperity by targeting revenue growth through experienced and controlled management and portfolio of national and foreign financial assets.

In this study, asset funds were examined in the context of the newly established Turkish asset fund.

Key Words: *Asset funds, Turkiye, Budget deficit*

I.GİRİŞ

Ülkeler, gelişen ekonomik dalgalanmalara karşı kendilerini koruma ya da yeni fırsatları yakalama adına finansal yapılarını güçlendirme faaliyetlerini gerçekleştirmektedirler. Bu anlamda kullanılan en önemli yapılardan biri de Varlık Fonlarıdır. Aslında bu fonlar yeni olmamasına rağmen son dönemlerde küresel finansal yapıdaki dalgalanmalar fonların tekrar gündeme gelmesine neden olmuştur. Varlık fonlarının kuruluş temel amaçlarından biri ülkenin katma değeri yüksek projelerinin finansal krizler karşısında daha dayanıklı olmasını sağlamaktır.

Varlık fonları, uluslararası jeopolitik alanda makro istikrar, kuşaklar arası sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı motive ederek büyümeye önemli katkıda bulunmaktadır. Varlık fonlarını diğer fonlardan ayıran önemli bir özelliği ise organize olmuş ve stratejik yönetim gerçekleştiren hükümetler tarafından sunulmasıdır.

Fonların özellikle dalgalanan piyasa yapısı içinde bu dalgaları önleyici rolü üstleneceği düşünülmektedir. Varlık fonlarının temel kaynakları ise temelde bütçe fazlalarıdır.

Sürdürülebilir bir kalkınmayı sağlama adına bu tür bütçe fazlası, harcamaları artırma, vergi yükünü azaltma, borç yükümlülüklerini erken yerine getirme ve nihayetinde büyük ölçekli projeleri desteklemek için Varlık Fonları oluşturulabilir.

Bu çalışmada, varlık fonlarının kavramsal çerçevesinin yanı sıra ülke ekonomilerine olan katkıları, dünya da varlık fonu uygulamalarının boyutları ve nihayetinde Türkiye’ de varlık fonu kuruluş nedenleri, fondan beklentileri ve fonun işletilmesine yönelik örgütlenmeler ele alınacaktır.

II. VARLIK FONU KAVRAMI VE TEMEL KARAKTERİSTİKLERİ

Literatürde; ulusal refah fonu, egemen varlık fonu, ya da yaygın kullanımı ile varlık fonu (Sovereign Wealth Funds) adları kullanılmaktadır. Varlık Fonları, devletin sahipliği ve yönetimi altında çalışan temel amacı katma değeri yüksek projeleri finanslama hedefini güderek çeşitli finansal varlıklara yatırım yaparak gelirini artırmaya yönelik fonlardır (Truman,2008:1). Varlık fonları, salt iç ekonomik gelişimlere yönelik değildir, aynı zamanda uluslararası politikanın önemli bir enstrümanı olarak kurulurlar(Glancy,2012:4). Bu fonlar esas itibariyle, devletin kontrolünde ve devlete ait kaynakların toplandığı bir havuzdur. Bütçe fazlası temel kaynakları olan fonların diğer önemli kaynakları ise Petro, doğal gazdır. Devlet, bu bütçe fazlalarını gelecek nesillerin faydalanması açısından (sürdürülebilir kamu kaynaklarının oluşturulması açısından) varlık fonu oluşturarak gerek iç pazarda gerekse dış pazarda bazı finansal varlıkların alım satımını yaparak gelirlerini artırmayı amaçlar. Varlık fonlarını diğer fonlardan ayırıcı temel özellik ise bu fonların devlete ait olmasıdır. Fonlar gerek iç dinamikleri dengeleyici ve gerekse dış etkenlere karşı koruyucu bir fonksiyona sahiptir.

Varlık fonlarının kurulma amaçlarına göre beş grupta toplanabilir (Akbulak S ve Akbulak Y, 2008: 239)

a) **Emeklilik Rezerv Fonları (Pensi Rezerve Funds)**, bütçede beklenmedik dönem ve ölçülerde oluşabilecek emeklilik ödemelerine karşı oluşturulan fonlardır.

b) **İstikrar Fonları (stabilization funds)** Özellikle petrol ve doğalgaz gibi ürünlerin fiyatlarındaki dalgalanmalara ya da bunların fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı oluşturulan fonlardır.

c) **Tasarruf fonları (Saving funds)** , ülkelerin sahip oldukları doğal kaynaklar gibi varlıkları, farklı enstrümanlar aracılığı ile bir portföy yapısı içinde sürdürülebilir zenginliğin nesillere aktarılmasını amaçlamaktadır.

d) **Rezerv yatırım şirketleri (reserve investment corporations)**, ülkenin rezerv varlıklarını farklı yatırımlarda değerlendirmek suretiyle karlığın artırılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

e) **Kalkınma Fonları (development funds)**; Sosyo ekonomik projeleri destekleyerek ülkenin büyümesini sağlamak amacıyla kurulan fonlardır.

Varlık fonları yapısal olarak ele alındığında; yaş, ölçek, kuruluş bölgeleri, fon kaynakları ve politik amaçlar olarak beş gruba ayrılır. Karakteristik yapıları dikkate alındığında dünya genelinde nasıl bir yapıya sahip oldukları varlık fonlarının kuruluş gerekçelerini de ortaya koymaktadır. Fon kaynakları, fonların kurulduğu bölgelerin jeopolitik yapıları, dünya genelinde fonların yüzdelik temsil ettiği dilimler fonun yapısal bakımdan incelenmesi açısından önemlilik arz etmektedir.

Tablo-1 Varlık Fonlarının Yapısal Karakteristikleri

YA Ş	Yaşlı (5 adet) 1960' dan öncesi Yetişkin (9 adet) 1970-80 arası Genç (9 adet) 1990' dan sonra Bebek (56 adet) 2000-2010	Yaşlı; bu kapsama Suudi Arabistan Para Otoritesi ve Kuveyt Yatırım Otoritesi dahil olmaktadır. Yetişkin; ABD' den 3 adet, 2 adet Singapur' dan ve Abudabi Yatırım Otoritesi (ADIA) Genç; 1.77 trilyon dolarla en geniş grup burada bulunmakta: Norveç GDFG 900 milyar dolarla ve bunu Çin takip etmekte Bebek; 56 yeni Varlık Fonu mevcut olup, 1.63 trilyon dolarlık bir fon mevcut, bunun 575 milyar dolarlık kısmını Çin yönetmektedir
ölçek	Ekstra ölçek (5 adet) > 400 milyar Dolardan fazla olanlar büyük ölçek	Varlık fonu endüstrisi 6 trilyon dolardan fazla bir varlığa sahiptir. Bunlardan en büyük 10'u, bu endüstrinin % 70' ini yönetmektedir. Bu tür fonlara merkez bankalarındaki döviz kaynaklarının da aktarıldığı görülmektedir. Afrika ve Latin Amerika'daki daha az

	(8 adet VF)> 100 Milyar dolardan Fazla olanlar Orta ölçek (37 adet)> 5 milyar Dolardan fazla olanlar Küçük ölçek (28 adet) <5 milyar Dolardan küçük olanlar Ortadoğu (17 adet VF) 2,1 trilyon	miktarda yeni oluşumlar meydana geliyor. Orta Asya büyüme devam edecektir. Gelişmekte olan pazarlarda VF daha baskın bir şekilde ortaya çıkacaktır. Petrole dayalı VF' ları küresel talep projeksiyonlarından yararlanacaktır. Diğer fonlama kaynakları da daha yaygınlaşacaktır.
Bölgesel dağılım	Dolar, VF'nın % 34'ünü yönetmekte. Çin(5 adet) 1,5 trilyon dolar %25'ini yönetmekte Norveç (1 adet VF) 0.9 Trilyon dolarla,%15'ini yönetmekte. BEA (8 adet) 0.7 trilyon dolar VF 12' lük kısmını yönetmekte	Varlık Fonlarının amaçları birbiriyle örtüşen ve zamanla değişkendir. (örnek olarak, Varlık fonlarının kısa vadeli istikrarı için , tıpkı emeklilik fonlarında olduğu gibi tasarruf fonlarına dönüşebilir bu fonlar daha aktif ve direkt yatırım stratejilerini seçebilirler.
Fon Kaynağı	Emtia: petrol,gaz,diğer Mineraller Emtia dışı: döviz rezervleri Diğer: özelleştirme	
Politik Amaçlar	Makro istikrar ("Kara Gün Fonu") Tasarruflar (Gelecek Nesillere Yayma) Rezerv Yatırımlar Emeklilik rezervleri	

Kaynak: Ruth V. Aguilera, Javier Capapé ve Javier Santiso, " Sovereign Wealth Funds: A Strategic Governance View Forthcoming in Academy of Management Perspectives",

[https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2612813:](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2612813)

erişim.19 Aralık 2016

Tablo-1' de, 2000-2010 yılı sonrası artan Varlık Fonlarının ekonomik, politik ve sosyal gerekçeler sonucu oluşturuldukları görülür. Dünyada fonların iki öncüsü durumunda

bulan Çin ve Norveç' in nüfus yoğunluğunun ters yönlü olmasına rağmen fonları kurarak gerek iç ve gerekse dış kaynaklı fırsat ve tehditlere karşı ülke ekonomilerinin geleceği için dikkate değer bir güce sahiptirler.

6 trilyon Dolardan fazla Varlık Fonu endüstrisinin ilk 10' na giren ülkeler Tablo-2, bu endüstrinin %70' ine sahiptir. Bu ülkeler arasında; Norveç, Çin, BAE, Suudi Arabistan, Kuveyt, Singapur ve Katar yer almaktadır. Bölgesel açıdan bakıldığında, gelişmekte olan ülkelerde Varlık fonlarının daha yoğun olarak yapılandığına şahit olmaktayız. Ortadoğu ülkelerinde kurulu bulunan 17 Varlık Fonu 2.1 trilyon Dolarla dünya VF' nun % 34' lük kısmının bu bölge tarafından yönetildiği görülür.

Fon kaynaklarının ülke ekonomileri için stratejik önemi haizdir. Bu nedendir ki fonların kuruluşunda politik amaçlar da yer almaktadır. Ülkeler makro istikrarı sağlamak , sürdürülebilir refah seviyelerini korumak veya arttırmak için bu fonları kurar ve geliştirir.

III. ULUSLARARASI ALANDA VARLIK FONU

Bugün dünya genelinde 40'tan fazla ülkede 80'e yakın varlık fonu bulunmaktadır. Varlık fonlarının toplam değeri yaklaşık 7,4 trilyon olup, 2020 yılında bu değer kurulacak 21 yeni fon ile 15 trilyon dolara çıkması beklenmektedir. Bu fonlar yüksek katma değerli projelerinin finansmanını sağlama amaçlı kurulmalarının yanında yerli para biriminin yabancı para bilimlerine karşı korunmayı amaçlayarak, dış spekülasyon amaçlı hareketlere karşı da önemli bir koruma aracı olarak da faaliyet gösterirler. Küresel güçlerin, yönetmek ve yönlendirmek istekleri küçük ya da ekonomik açıdan yeterli olmayan ülkelerin yeterli kaynaklara sahip olmamaları onların daha iyi şekilde yönetilmesine neden olmaktadır. Dünyanın en büyük 15 ülke varlık fonlarını kuran ülkelerin başında **Norveç ve Çin** gelmektedir.

Tablo -2 Dünyanın En Büyük 15 Ulusal Varlık Fonu

SIRA	ÜLKE	ÜLKE VARLIK FONU ADI	DEĞERİ (MİLYAR DOLAR)	KURULUŞ YILI	DAYANAK VARLIĞI	LİNABURG-MADUEL ŞEFFAFLIK ENDEKSİ
1	Norveç	Governmental Pension Fund-Global	850	1990	Petrol	10
2	Çin	China Investment Corporation	813.8	2007	Emtia Dışı	8
3	BA Emirlikleri	Abu Dhabi Investment Authority	792	1976	Petrol	6
4	Suudi Arabistan	SAMA Foreign Holdings	598.4	-	Petrol	4
5	Kuveyt	Kuwait Investment	592	1953	Petrol	6

		Authority				
6	Çin	SAFE Investment Company	474	1997	Emtia-dışı	4
7	Çin-Hong Kong	Hong Kong Monetary Authority Investment Portfolio	442,4	1993	Emtia-dışı	8
8	Singapur	Government of Singapore Investment Corporation	350	1981	Emtia-dışı	6
9	Katar	Quatar Investment Authority	335	2005	Petrol Doğalgaz	5
10	Çin	National Social Security Fund	236	2000	Emtia-dışı	5
11	Birleşik Arap Em.	Investment Corporation of Dubai	196	2006	Emtia-dışı	5
12	Singapur	Temasek Holdings	193.6	1974	Emtia-dışı	10
13	Suudi Arabistan	Public Investment Fund	160	2008	Petrol	4
14	Birleşik Arap Emirlikleri	Abu Dhabi Investment Council	110	2007	Petrol	-
15	Avustralya	Austrailian Future Fund	95	2006	Emtia-dışı	10

Kaynak: Derin Ekonomi, Ekim 2016, sayı: 17 s.76-78

Yukarıdaki tablo-2 'de Norveç' in Varlık Fonu yapısı oldukça dikkate çekicidir(Yalçiner ve Sürekli, 2008: 11); “ Kuruluşundan altı yıl sonra 6 milyar Dolar büyüklüğe ulaşan fon, 2000 yılına gelindiğinde 50 milyar Dolar, küresel petrol fiyatlarında yaşanan artışa paralel olarak 2010 yılına gelindiğinde 400 milyar Dolar, 2015 yılı ilk çeyreği itibariyle ise 890 milyar Dolar büyüklüğü sahiptir. Küresel hisse senedi piyasasının %1' ini, Avrupa genelindeki menkul kıymetlerin ise %1,78' ini elinde tutan Norveç Emeklilik Fonu, dünyanın en büyük ulusal refah fonudur. Fon tarafından dünya genelinde 82 farklı ülkede 8.000' in üzerinde şirkete yatırım yapılmış olup, söz konusu yatırımın büyüklüğü, dünya genelindeki kayıtlı şirketlerin toplam büyüklüğünün %1,3' üne, Avrupa menşeli şirketlerin toplam büyüklüğünün ise %2,5'ine denk gelmektedir.”

İlk 15' de yaralan ülkeler Varlık Fonlarını yüksek getiri elde ettikleri alanlara transfer etmektedirler. Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkeleri yılda % 5 getiri sağlayan Amerikan devlet kağıtlarından vazgeçerek, 2006 yılından itibaren Batılı bankalara ve sanayi şirketlerine ve gayrimenkullere yatırıma yönelmeleri piyasalarda önemli etki oluşturmuştur(Şanlı, 2010 : 21).

Tablo 2'nin son sütuna dikkat edildiğinde Limburg –Manuel şeffaflık endeksinin fonların şeffaflığı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayan özelliğe sahiptir. Varlık fonlarının şeffaflık ölçüleri ise belirli kriterler kullanılarak elde edilmektedir. Yukarıdaki tablo-2' de gösterildiği gibi, varlık fonuna sahip olan ülkelerin ilgili şirketleri Linaburg-Maduel şeffaflık endeksine tabi tutularak derecelendirilmektedir. Endekste 10 temel kriter esas alınmaktadır. Bu kriterler ilgili Varlık Fonu kuruluşlarına uygulanarak şirketin aldığı endeks değeri belirlenmektedir.

Tablo-3 Linaburg-Maduel Şeffaflık Endeksi Kriterleri

Puan	Linaburg-Maduel Şeffaflık Prensipleri
+1	Fonun Oluşturulma tarihi, zenginliğin kaynağı,devletin sahiplik yapısı göstermesi
+1	Fonun bugüne kadar yapılmış bağımsız denetim raporlarını sağlaması
+1	Fondaki şirketlerin sahiplik yapısı,fonları elinde bulunduranların Coğrafi olarak konumları belirtilmesi.
+1	Fon, toplam Pazar değerini, getirilerini ve yönetimin katkılarını açıklaması
+1	Fon, yatırım politikalarına ilişkin etik kuralları belirtmesi
+1	Fonun amaçları ve politikaları açıklaması
+1	Mümkünse, fon bağlı kuruluşları ve iletişim bilgilerini açıkça belirtmesi
+1	Mümkünse, fon dış yöneticilerin kim olduklarını belirtmesi
+1	Fon kendi web sayfasını yönetmesi
+1	Fonun, iletişim bilgilerinin sağlaması

Kaynak: <http://www.swfinstitute.org/statistics-research/linaburg-maduell-transparency-index/>

Varlık fonlarının kısa ve uzun dönemlerde hedef firmalar üzerinde bir takım negatif ve pozitif etkilerinin olduğu görülmektedir. Finansal açıdan Varlık fonu yatırımları kısa dönemde pozitif reaksiyonlara neden olabilir. Bunun yansısı, bazı bulgularda yatırım yapılan şirkete VF 'nın değer kattığı (%15 Tobin q' su anlamında) ifade edilmektedir (Karolyi and Liao,2010: 23). Fonlara stratejik açıdan bakıldığında ise, bunların yatırım fonlarından farklı bir stratejiye sahip olmadıkları ifade edilmektedir (Averdano and Santiso, 2011: 315). Fonların iç piyasada stratejik amaçlı kullanılmasına bir diğer örnek olarak hükümetlerin, ülkenin temel rezervlerini daha etkin ve yararlı olarak kullanmalarına katkıda bulunabilir. Buna örnek olarak ülkenin yeraltı ve yer üstü kaynaklarının kullanımı gösterilebilir (Bremer vd. 2013: 1). Varlık fonları ekonomi politik açıdan ele alındığında, hükümetlerin bazı kontrol dışı kaynakları da “**yumuşak kontrol**” gücünü kullanması muhtemeldir. Bu fonlar aracılığı ile özel sektördeki firmaları da finansman kaynağı sağlama açısından kontrol altına alabilir. Fonlar, ülkedeki kalkınma bankaları, bölgesel otoriteye sahip parasal kuruluşları da kapsamı altına alarak çalışma alanını genişletebilir(Al-Hassan vd. 2013: 12).

IV. TÜRKiYE' DE VARLIK FONU ANONİM ŞİRKETİ KURULUŞ GEREKÇELERİ HEDEFLER VE BEKLENTİLER

a- Varlık Fonu Anonim Şirketinin Kuruluşu

Ülkemizin bulunduğu konumu ve bölgesindeki önemi göz önüne alındığında varlık fonu gibi fonksiyonel bir ekonomik yapının oluşturulması kaçınılmazdır. Fonun temel özelliklerinden biri olan devlet sahipliğinde ve kontrolünde gerçekleştirilen fon hareketleri aracılığı ile yüksek kapasiteli ve katma değerli yatırımları finansa etmekte önemli bir araç olmasıdır. Bu açıdan fon, ülkenin önemli likit ide ihtiyacını karşılamak, ödemeler dengesinde olumlu etkilerinin varlığını sürdürmek temel devlet politikaları arasında yer alacaktır.

Fonun kurulması ülkemizdeki sermaye piyasasının derinliğini artırarak yurtiçindeki kamu varlıklarının ekonomiye kazanmasına katkıda bulunacaktır. Türkiye Varlık Fonu (TVF) başlangıçta kamu kaynaklarından faydalanılarak çeşitli fonların aktarımı -2017 Ocak ayı itibariyle bazı şans oyunlarının fona aktarılması gibi- sağlanarak fonun kaynağı oluşturulacak daha sonra ise fon kendi kaynaklarını meydana getirme yönünde faaliyetlerde bulunacaktır. 26 Ağustos 2016 tarih ve 29813 sayılı Resmî Gazetede Türkiye Varlık Fonu Yönetimi A.Ş' nin kurulmasına ilişkin kanun yayınlanmıştır. Bu kanuna göre şirket;

(1) Başbakanlığa bağlı, ana faaliyet konusu bu Kanunla belirtilen Türkiye Varlık Fonu ve alt fonların kurulması ve yönetimi olan, profesyonel yönetim ilkelerine göre yönetilen, özel hukuk hükümlerine tabi Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketi kurulmuştur.

(2) Şirket, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihte başka hiçbir işleme gerek kalmaksızın ticaret siciline resen tescil olunur.

(3) Şirket; stratejik yatırım planında belirtilen hedefler ile likidite, yatırım, risk ve getiri tercihlerini dikkate alarak;

a) Yerli ve yabancı şirketlerin paylarının, Türkiye'de ve yurt dışında kurulan ihraççılara ait payların ve borçlanma araçlarının, kıymetli madenler ve emtiaya dayalı olarak ihraç edilen sermaye piyasası araçlarının, fon katılma paylarının, türev araçlarının, kira sertifikalarının, gayrimenkul sertifikalarının, özel tasarlanmış yabancı yatırım araçlarının ve diğer araçların alım satımını,

b) Her türlü para piyasası işlemlerini,

c) Gayrimenkul ve gayrimenkule dayalı haklar ile her türlü gayri maddi hakların değerlendirilmesini,

ç) Her türlü proje geliştirme, projeye dayalı kaynak yaratma, dış proje kredisi sağlama ve diğer yöntemlerle kaynak temini işlemlerini,

d) Her türlü ticari ve finansal faaliyetleri,

ulusal ve uluslararası birincil ve ikincil piyasalarda gerçekleştirilir. Şirket tarafından, ulusal yatırımlar ile uluslararası alanlarda diğer devletler ve/veya yabancı şirketlerce yapılacak yatırımlara iştirak edilebilir.

(4) Şirketin organizasyon yapısında; portföy yönetim birimi, araştırma birimi, muhasebe, kayıt, bilgi ve belge sistemleri ile düzenli iş akışı ve haberleşmeyi sağlayacak organizasyon, iç kontrol ve risk yönetim sistemi ile iç denetim birimi, fon hizmet birimi ile gerekli diğer birimler kurulur. Şirket, faaliyet konularına ilişkin olarak hizmet alımı yapabilir. Şirketin faaliyet konusu ve amacı, sermaye miktarı, payları, payların devir esasları, paylara tanınacak imtiyazlar, tasfiye, devir, birleşme, fesih, organlar, komiteler, bunların oluşumu, görev, yetki ve sorumlulukları ile çalışma usul ve esasları, hesapları ve kârlarının dağıtımını ile teşkilatına ilişkin esaslar ile sair hususların yer aldığı esas sözleşmesi genel hükümlerle bağlı olmaksızın doğrudan tescil ve ilan edilir.

(5) Şirketin 50.000.000 (elli milyon) Türk lirası olan kuruluş sermayesi Özelleştirme Fonundan karşılanır. Tamamı ödenmiş olan bu sermayeyi temsil eden paylar Özelleştirme İdaresi Başkanlığına aittir.

(6) Şirketin hisse senetleri nama yazılıdır.

(7) En az beş kişiden oluşan yönetim kurulu başkan ve üyeleri ile genel müdür Başbakan tarafından atanır. Yönetim kurulu başkan ve üyeleri ile genel müdürün ekonomi, finans hukuk, maliye ve bankacılık alanlarından en az birinde beş yıldan az olmamak üzere tecrübe sahibi olmaları aranır.

Türkiye Varlık Fonunun kaynakları ise şu unsurlardan oluşmaktadır;

a) Özelleştirme Yüksek Kurulu tarafından; özelleştirme kapsam ve programında bulunan ve Türkiye Varlık Fonuna devrine karar verilen kuruluş ve varlıklar ile Özelleştirme Fonundan Türkiye Varlık Fonuna aktarılmasına karar verilen nakit fazlasından,

b) Kamu kurum ve kuruluşlarının tasarrufu altında bulunan ihtiyaç fazlası gelir, kaynak ve varlıklardan; Bakanlar Kurulu tarafından Türkiye Varlık Fonuna aktarılmasına veya Şirket tarafından yönetilmesine karar verilenlerden,

c) Türkiye Varlık Fonu tarafından yurtiçi ve yurtdışı sermaye ve para piyasalarından ilgili mevzuat kapsamında yer alan izin ve onaylar aranmaksızın sağlanan finansman ve kaynaklardan,

ç) Para ve sermaye piyasaları dışında diğer yöntemlerle sağlanan finansman ve kaynaklardan,

oluşur.

(2) Sermaye piyasası aracı ihraçlarında her bir ihraca özgü olarak Şirketin gerek duyması hâlinde 6/12/2012 tarihli ve 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu ve ilgili mevzuatta öngörülen yöntemler izlenebilir. Bu durumda 6362 sayılı Kanun çerçevesinde Kurul ücreti ödenmez.

(3) Finansman sağlanırken Türkiye Varlık Fonu portföyü üzerinde teminat, rehin, kefalet ve ipotek tesis edilebilir.

(4) Şirket tarafından gayrimenkuller, gayrimenkul projesi veya bir gayrimenkule bağlı hak ve faydaların belli bir tarihteki değeri, bu değeri etkileyen gayrimenkulün niteliği, piyasa ve çevre koşulları analiz edilerek uluslararası alanda kabul görmüş değerlendirme standartları çerçevesinde değerlemek üzere Sermaye Piyasası Kurulu listesinde yer alan gayrimenkul değerlendirme şirketleri ile anlaşılabilir.

b-Şirketin Denetimi

Bu kanunda Varlık Fonu A.Ş' ne geniş istisna ve muafiyetler getirilmektedir. Varlık Fonu A.Ş adeta kuruluşun itibaren koruma altına alınarak daha hızlı karar alabilen bir şirket profili ortaya çıkarılmıştır.

Şirketin ve şirkete bağlı olarak kurulan alt fonlar, bağımsız denetime tabi olacaklardır. Şirketin denetimi, Başbakan tarafından görevlendirilecek sermaye piyasaları, finans, ekonomi, maliye, bankacılık, kalkınma alanlarında uzman en az üç merkezi denetim elemanı tarafından bağımsız denetim standartları çerçevesinde denetlenip, denetim raporu her yıl haziran ayına kadar Bakanlar Kurulu' na sunulacaktır.

c-Türkiye'nin Varlık Fonundan Muhtemel Beklentileri

TV fonunun ülkemiz ekonomi sistemine muhtemel beklentiler şöyle sıralanabilir;

1. Ekonomiye gerekli şartlarda likitide sağlama,
2. Ülkenin maliye politikalarına düzenleyici önlemler alma,
3. Ödemeler dengesinde olumlu katkılar sağlama,
4. Devlet bütçesinin daha verimli şekilde kullanımına katkı sağlama,
5. Ülkenin ekonomik krizler karşısında daha dayanıklı olmasını sağlayacak kaynakların etkin kullanımını sağlama,
6. Yatırımların durma noktasına geldiği dönemlerde, likit kaynakları kullanarak ekonominin işlevliliğinin devamını sağlama,
7. Sermaye piyasalarının büyüme ve derinleşmesine katkıda bulunma,
8. Stratejik savunma gibi önemli yatırımlara kaynak aktararak, ülkenin caydırıcılık gücünü artırmak
9. Fonun etkin kullanılması halinde, ülkemizin dış politikada daha etkin olmasını sağlayacaktır.
10. Fon, ülkemizde İslami finans enstrümanlarının (sukuk) kullanımını yaygınlaştıracaktır.

V. VARLIK FONU ŞİRKETİNİN STRATEJİK YATIRIM KRİTERLERİ

TVF A.Ş' nin kuruluşunda dikkat edildiği üzere her türlü sermaye piyasalarına giriş, yurt içi ve yurt dışı şirketlere iştirak edebilme gibi geniş faaliyet alanları sağlanmaktadır. Şirketin kuruluşunda oluşturulan örgütsel yapı içinde bu tür alanlarda yatırım yapabilecek, konusunda uzman kadroların oluşturulması gerekir. Gelişmiş Varlık Fonu yöneticileri bu tür yatırım stratejilerini üç ana grupta toplamaktadırlar. Bunlar;

1-Taahsis Stratejileri; Bu alanda faaliyet gösteren uzmanlar, fonun uzun vadeli stratejisi, genel piyasa ve riske maruz kalınabilecek durumlarla ilgilidir. TVF. A.Ş' nin bünyesinde oluşturulacak fon stratejistleri tahsis konusunda Maliye Bakanlığı ile koordineli olarak çalışmak durumundadırlar. Zira fonların hangi alanlara tahsis edileceği kurulacak olan Fon Stratejik Yatırımlar Kurulunca karar verilebilecektir.

2-Varlık Stratejileri: Bu strateji gereği, fonların piyasalardaki riskten mümkün olduğunca korunması amaçlanır. Gelişmiş Varlık Fonlarının en önemli özelliklerinden biri “**sorumlu yatırımcı**” bilinciyle faaliyetlerini gerçekleştirmeleridir(Karagöl&Koç,2016;s.13). Varlık stratejistleri, menkul kıymetlerin alım ve satımlarını yürütürken, en düşük işlem maliyetleriyle faaliyet gösterilmesini gerektirir.

3-Özkaynak Stratejileri; fonların yönetiminde uzun vadeli kalitatif ve kantitatif teknikler kullanılmak kaydıyla şirketlere yatırım yapmayı hedefler. Öz kaynak stratejilerini yönetenlerin özellikle yatırım yapılacak sektörlerde uzman olmaları beklenir.

TVF A.Ş' nin faaliyet göstereceği alanlardan biri de **gayrimenkullerle** ilgili işlemlerdir. Türkiye Varlık Fonu kurulurken, esas itibarıyla Türkiye' nin taşınmazlarının da menkulleştirilerek ekonomiye katılması yönünde çabalar bu fon aracılığı ile hayat bulacaktır. Zira toplumun farklı kesimlerine, **tüketici inanç, tutum ve davranış modellerine** göre yeni enstrümanlarla onlara sunum yapmak şirketin ana görevleri arasında yer alacaktır.

Fon, yatırımlarını da stratejik olarak yönlendirmek durumundadır. Yatırımlarını sermaye, sabit gelir ve gayrimenkul yatırımları şeklinde yönlendirebilir. Ancak burada önemli olan, “sorumlu yatırımcı” sıfatıyla fonların iyi yönlendirilebilmesidir. TVF A.Ş her ne kadar devlet eliyle yönetilse de yöneticilerin sürekli performans esaslı çalışmaları sağlanmalıdır. TVF A.Ş' nin gelişmiş fon yönetimlerini de dikkate almak kaydıyla yatırımları ulusal ya da uluslararası ölçekte oluşturacağı Genel Kabul Görmüş Fon Yatırım Stratejilerine göre yönlendirmesi gerekir.

Yatırım stratejilerinin Türkiye' de oluşturulması açısından Singapur' un Varlık Fonu olan Tamesek bir örnek ve yol gösterici olarak görülebilir. Bu fon, özellikle Singapur

ekonomisi için lokomotif özelliğe sahip yatırımları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bunlardan “hükümet bağlantılı firmalar” yani endüstride tekel olanları güçlendirmeyi hedeflemiştir. Tamasek yatırım stratejilerini kurulduğundan günümüze üç aşamada gerçekleşmiştir. Bu aşamalar;

A) Başlangıç yatırımları; özellikle milli ekonominin gelişmesine katkıda bulunacak kuruluşlar desteklenmiştir. Bunun Türkiye’ de örneği hiç kuşkusuz otomotive ve milli savunma endüstrisi olacaktır.

B) Şirketlerin yeniden yapılandırılması; hükümet bağlantılı şirketler yeniden yapılandırılmış daha aktif hale getirilmiştir. Yöneticilerinin deyimiyle “güçlerine güç katılmıştır”. Böylece Tamesek Varlık Fonu 1974’ den 1983’ e portföyünü % 840 artırarak 345 milyon Dolardan, 2,9 trilyon Dolara yükseltmiştir (Wilson,2010:s.8).

C) Üçüncü stratejik yatırımı ise saldırgan bir yatırım politikası izlemesidir. Özellikle yeni alanlara girerek daha karlı sonuçlar elde etmiştir. Bu bağlamda TVF A.Ş’ nin öncelikli olarak düşük riskli yatırımlardan başlamak üzere hem ülke ekonomisine olumlu katkıda bulunmak hem de yeni istihdam alanları oluşturacak yapılanmayı tercih etmelidir.

VI. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Varlık Fonu oluşturmanın temelinde yatan unsur eğer gelecek nesillere sürdürülebilir bir ekonomik yapı bırakmaksa, bunun gereği olarak rasyonel esaslar çerçevesinde çalışarak fon bu kapsamda yönetilmelidir. Gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan ülkemizin bu sınıflamadan çıkabilmesi için de kaynaklarını etkin kullanarak kalkınmışlık düzeyimizi yükseltmemiz gerekir. Özellikle, içinde bulunduğumuz jeopolitik yapımız bu tür faaliyetleri zorunlu hale getirmektedir.

Siyasi, sosyal ve politik açıdan bakıldığında son derece önemli bir yapılanma olarak karşımıza çıkar Varlık Fonu. Fon, ülkemizdeki kaynakların daha etkin kullanımına katkıda bulunarak, sermaye piyasasının daha da derinleşmesine katkıda bulunması beklenecektir. Varlık Fonu olan İslam ülkeleri de dikkate alınarak, kamuya ait değerlerin ekonomiye kazanması adına bunların değerlendirilmesi yolunu da açacaktır.

Varlık Fonu yönetimi ve faaliyetleri uluslararası kriterlere göre yapılacağından, güven unsuru ilk öncelik olacaktır. Böylece, ulusal ya da uluslararası yatırımcıların güveni kazanılacaktır. Varlık Fonu, stratejik projelerde önemli bir aktör görevi üstlenecektir. Böylece, dış tehditlere karşı daha dayanıklı bir ekonomik yapı meydana gelecektir. Bunun

için, fonun ilk kuruluş aşamalarında bebek endüstrisi (infant industry) gibi korunmalı ve belirli bir noktaya gelmesi sağlanmalıdır.

Varlık Fonu, risk sermayesi faaliyetlerini de kapsamı içine almalıdır. Fon, önemli gelir getirici faaliyetleri yüksek yoğunluklu denetimlerden geçirmek kaydıyla desteklemeli ve onları piyasaya kazandırma yollarını açmalıdır. Böylece, sermayesi olmayan ancak, yüksek gelir getirici projeleri olan girişimci kitlelerin ekonomiye katkıları sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- Akbulak S, Akbulak, Y., (2008) Ulusal Varlık Fonları, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2008, Cilt , XXV, Sayı 2 S.239
- Al-Hassan, A., Papaioannou, M., Skancke, M., & Sung, C. C. (2013). *Sovereign Wealth Funds: Aspects Of Governance Structures And Investment Management* (IMF Working Paper 13/231). Washington, DC: International Monetary Fund.
- Avendaño, R., Santiso, J. (2011). Are Sovereign Wealth Funds Politically Biased? A Comparison With Other Institutional Investors. *International Finance Review*, 12, 313–353.
- Bremer Ton van den, Ploeg Frederick van der, Wills Sam, The Elephant in the Ground: Managing Oil and Sovereign Wealth, Department Of Economics Oxcarre Oxford Centre For The Analysis Of Resource Rich Economies,
[https://www.oxcarre.ox.ac.uk/files/OxCarreRP2013129\(4\).pdf](https://www.oxcarre.ox.ac.uk/files/OxCarreRP2013129(4).pdf) E.T. 21 Aralık 2016
- Derin Ekonomi, Ekim 2016, Sayı : 17 S.76-78
- Glancy David A. (2012), Political Risk- An Important Issue For Sovereign Wealth Funds, The Fletcher School Tufts University
[Http://Www.Mahfiegilmez.Com/2016/08/Varlık-Fonu.Html](http://Www.Mahfiegilmez.Com/2016/08/Varlık-Fonu.Html). E.T.: 10 Aralık 2016
<http://www.Swfinstitute.Org/Statistics-Research/Linaburg-Maduell-Transparency-İndex/>,
E.T. : 6 Aralık 2016
- Karolyı, G. A., Liao, R. C. (2010). State Capitalism’s Global Reach: Evidence From Foreign Acquisitions By State-Owned Companies. *Nota Di Lavoro Perspectives*”, [Https://Papers.Ssrn.Com/Sol3/Papers.Cfm?Abstract_İd= 2612813](https://Papers.Ssrn.Com/Sol3/Papers.Cfm?Abstract_İd= 2612813) E.T.: 19 Aralık 2016
- Ruth V. A, Javier C., Javier S., (2016) “ Sovereign Wealth Funds: A Strategic Governance View Forthcoming İn Academy Of Management, Perspect February - Vol. 30 No. 15-23

Şanlı U., (2010) “ K rfezin G r nmeyen Elleri: Ulusal Varlık Fonları” Ortadoğu Analiz ,Kasım 10, Cilt 2, Sayı 23

Truman Edwin M. (2008), A Blueprint For Sovereign Wealth Fund Best Practices, Peterson Institute For International Economics ,Number P808-3 April

Wilson, N.G. (2010) The Evolution Of Sovereign Wealth Funds: Singapore’s Temasek Holdings, Journal Of Financial Regulation And Compliance, Vol 18. No:1

Yalçın, K, Sürekli A.M., (2008), Ekonominin  eşitlendirilmesinin Bir Aracı Olarak Ulusal Refah Fonu Modelinin Türkiye Ekonomisi Açıısından Uygulanabilirliği, Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi.

**DEMOKRATİK DEVLETTE İNSAN HAKLARININ TANINMASI VE
UYGULANMASINDA İNSAN HAKLARI KURULLARI
(TÜRKiYE- KAZAKİSTAN UYGULAMALARI)**

Yrd. Doç. Dr. Fethi KILIÇ¹, PhD. Mustafa CANBAZ²

¹A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi,
kilic_f2@ibu.edu.tr

²A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi,
mustafa.zhanbaz@ayu.edu.kz

ÖZ

İnsan Hakları, insanların doğuştan sahip oldukları, devletten de önce var olan insan onur ve haysiyetiyle özdeşleşen ve bütün demokratik devletlerde kabul görmesi gereken temel haklar dizisidir. Bir devletin demokratik devlet olabilmesi için insan haklarını tanıması ve uygulaması gerekir. Demokratik devlette insan hakları sadece Anayasa, Uluslararası sözleşmeler ve Yasalarda mevcut olmayıp, yaşamın her safhasında var olan ve uygulanan haklar olmalıdır. İnsan Hakları kavramı olarak ele alındığında, sanki uygulamaya geçirilmesi zor hayali söylemler gibi görünse de aslında insan onuru ile bütünleşen ve insanın gelişimini sağlayan haklar dizisidir. Sağlıklı bir toplum için insan hakları hayatın her safhasında ve her alanında var olmalıdır. Bu söylemi gerçekleştirmek için çok farklı yöntemler bulunmaktadır. Bizler için önemli olan amacı gerçekleştirmeye en uygun yöntem-modelin belirlenmesidir. Türk Dünyası özde bir olan bütünün farklı coğrafyalara dağılmasından oluşan bir dünyadır. Bilgi ve tecrübelerimizi kendi insanlarımız ve tüm insanlık için bir birimize anlatıp fikir ve uygulama alışverişinde bulunmamız faydalı olacaktır.

İnsan Hakları Kurulları Türkiye Cumhuriyetinde 2002 yılında Başbakanlık “İnsan Hakları Başkanlığı’na” bağlı İllerdeki İl İnsan Hakları Kurulları ile İlçelerdeki İlçe İnsan Hakları Kurullarından oluşmaktadır. Asli görevi İnsan Haklarının bilinmesi, uygulanması ve uygulamada İnsan hakları ihlalinin yargı yoluna gidilmeksizin ilk elden bu kurullar aracılığıyla önlenmesidir. Ayrıca, İdari yoldan önlenemezse ihlallerin yok edilmesi için yol gösterilmesidir. Toplumda İnsan Hakları bilincinin oluşturulması için eğitimler, seminerler ve konferanslar düzenlenmesi özel sektör ve kamu sektörlerinde haberli ve habersiz incelemelerde bulunulması da kurulların görevlerindedir. İnsan Hakları kurullarının başında kamu görevlisi olarak İllerde Vali veya görevlendireceği bir Vali Yardımcısı İlçelerde ise Kaymakamlar bulunmaktadır. Kurulun diğer üyeleri ise Sivil Toplum Kuruluşları ve Kamu kurumlarından gelen temsilciler olup, kurullar objektif olarak görev yapmaktadırlar.

Çalışmamızda İnsan Hakları Kurullarının Türkiye uygulaması ile Kazakistan'daki benzer uygulamalarını inceleyip demokratik devletin gereği olan İnsan Haklarının tanınip bilinmesi ve uygulanmasının önündeki engellerin yok olması-aşılması için olan ve olması gerekenleri tespit ederek bir model önermeyi amaçladık.

***Anahtar Kelimeler:** İnsan hakları, Demokratik Devlet, İnsan Hakları İl Kurulları, Sivil Toplum Kuruluşu*

ABSTRACT

The recognition of human rights in a democratic country and the rules in human rights implementation(the case for turkey and Kazakhstan)

Human rights are fundamental rights that are owned by people from birth that has been in existence before the state, identical with peoples honor and dignity and accepted by all emocratic nations. For a country to be labelled as democratic, they have to accept and implement human rights rules.

Human rights rules in Turkey have been comprised in year 2000 with city human rights boards and district human rights boards connected to the Prime Ministries `human rights presidency` The main obligation of these boards is to ensure the implementation of human rights, to introduce the concept and in the instances that human rights violations happen these boards have to solve the issue without going to court. Our study examines the implementation of these boards in Turkey and similar institutions in Kazakhstan.

***Key words:** human rights, democratic state, city human rights boards, non-governmental organizations.*

GİRİŞ

Demokratik devlet, demokrasi ile yönetilen, demokrasiye uygun devlet demektir. Demokratik devletin olmazsa olmaz unsurlarına baktığımızda doktrinde farklı tanımlar kabul edilmektedir. Kemal Gözler'in belirttiği gibi:

1. Etkin siyasi makamlar seçimle belirlenmelidir.
2. Seçimler düzenli aralıklar ile tekrarlanmalıdır
3. Seçimler serbest olmalıdır
4. Birden çok siyasi parti olmalıdır
5. Muhalefetin iktidar olma şansı olmalıdır
6. Temel kamu hakları tanınmış ve güvence altına alınmış olmalıdır. (Gözler, 2015:200)

Belirtilen temel kamu haklarının tanınması ve güvence altına alınmış olma unsuru bizce bir ülkede devletin insan haklarını tanınması ve uygulamasıdır. Devlet insan haklarını tanımakla kalmayıp aynı zamanda uygulamaya geçmelidir.

Devletin oluşumundaki en önemli sebeplerden birisi de bireylerin varlıklarını devam ettirebilmek için güvenli bir toplumda özgürce yaşama arzudur.

Devlet yüzyıllardan beri varlığını devam ettirmek isterken insanlık Avrupa İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile (10 Aralık 1948) İnsanların devletten de önce var olan birtakım temel hak ve özgürlüklere sahip olduğunu, bu temel hak ve özgürlükleri otorite içeren devletler tarafından kabul edilip, yaşama geçirilmesini kabul etmiştir(md.1)

İnsan haklarının tanınması sadece yazılı metinlerde anayasa yasa tüzük yönetmelik ve benzeri yerlerde yer alması yeterli olmayıp yazılı olmayan devlet faaliyetlerinde ve de toplumsal yaşama geçirilmesi için de devlete yükümlülükler vermektedir.

Devletin insan haklarını tanınması gerekmektedir. Birleşmiş Milletler BM şartının m. 55/c bendinin BM'nin İnsan Haklarına saygı ve insan hak ve özgürlüklerinin hayata geçirilmesini destekleme görevi yeniden vurgulanmaktadır. 56. maddenin başlangıç cümlesi devletlere 55. madde öngörülen amaçların hayata geçmesi için BM ile işbirliğine gitme yükümlülüğü öngörmektedir. Bir başka ifade ile İnsan Haklarına saygı amacıyla işbirliği yapmak, devletler için yükümlülük olarak belirlenmiştir. (Doğan, 2016: 280)

İnsan hakları kavramının tanımında farklı birtakım içerikler bulunsa da ortak nokta insanın insan olduğu için devletten de önce var olan insan onur ve haysiyetiyle özdeşleşen haklar zinciridir. (Kılıç, 2007: 3) İnsan haklarını tanıyan ve özümseyen bir ülkede insan hakları ihlalleri söz konusu olmayacak ve demokratik devlet varlığını devam ettirecektir. Nasıl ki devletin varlığı için birtakım ortak değer ve amaçlar varsa demokratik devletin varlığı için de gerekli olan ortak değer ve amaçların en önemlisi insan haklarının tanınması ve yaşatılmasıdır. Demokratik devlet vatandaşların eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğu devletin yönetimi ve ilişkilerinde söz sahibi olan ve geleceğe ait planlar yapabilen özgür insanların olduğu devlettir.

1. İNSAN HAKLARI VE DEMOKRATİK DEVLET

1.1 Devlet ve İnsan Hakları

Devletin varlığı birlikte yaşama arzusu içinde olan bir nüfusun varlığını gerektirir. Birlikte yaşayan insanların birlikteliği son değerlendirilmelerde insan haklarının varlığı ile mümkündür. İnsan doğası – yapısı gereği en kolay öğrenen canlı varlıktır. İnsanlara birtakım değer ve davranışları eğitimle kazandıra biliriz. Durkheim Eğitimi 'Yetişmiş olan kuşakların yetişen kuşakları metotlu olarak eğitmesi' şeklinde tanımlar. (Durkheim 2.ED, 1969: 125)

İnsan hakları bilincinin oluşması ve bu hakların hayata geçebilmesinde eğitimden çok farklı şekillerde yararlanabiliriz.(Kılıç F, Kılıç Ü, 2016: 1515) Devletin otorite yönü sahip olduğu güçten kaynaklanmakta olup bu gücün kullanımını (1648 Westfeliya) ile daha da belirginleşince devletin egemenlik hakkının kullanımını kontrol edecek vede gerektiğinde sınırlayacak kurum ve kuruluşlara gerek vardır. Adil yargılama hakkının tanınması ile uluslararası birtakım anlaşmalar (AİHS) ile uluslar arası örgütler bu görevi üstlenirken gönüllü birtakım sivil toplum örgütleri bu bilinci oluşturmak için çaba sarf etmektedirler.

Devlette öncelik insan olmalıdır. İnsan sahip olduğu haklar ve değerlerle kendini ifade edebilir. Hakları elinden alınmış değerlerine sahip olmayan ve değerleri saldırıya uğrayan insan beden olarak var olan ama gerçekte olmayan sadece nefes alan veren ve işkence gören canlı durumundadır. Demokratik devlette insan haklarının tanınması ve gelişmesi tabi ki öncelikle anayasa ve diğer yazılı metinlerde bu hakların var olması ile mümkündür. Ancak hakkın var olması yeterli olmayıp bu hakkı koruyup yaşatacak kurum ve kuruluşların varlığı ve aktifliği ile hedeflenen gerçekleştirilebilir.

Uygar toplum sosyal yaşamının sürdürüle bilmek için çeşitli kurumları geliştirmiştir. Eğitimin kurumsallaşması içinde okullar oluşmuştur. (Varış, 1978:10) Eğitim sadece okullarda yapılmamalı toplumun ihtiyacı olan her alanda okul dışı eğitimler de yapılmalı. İnsan hakları uygar dünyanın barış sürecinde ortak paydasıdır.(Kılıç, 2007:4)

Gerek iç barış gerekse uluslararası ilişkilerde uyuşmazlıkların çözümünde insan hakları sihirli bir anahtar görevi yapmaktadır. Demokratik toplumlarda insan haklarının tanınması ve uygulamaya geçmesiyle tam demokrasiyi yakalamış oluruz. Barış, eşitlik ve adaletin olduğu toplumlarda demokraside daha güçlü olarak varlığını devam ettirecektir.

Demokratik devlet insan haklarının bilincinin varlığı ve uygulaması için anayasalarında bu hususu belirlemekle birlikte uygulamada değişik yöntemlere başvurabilir. Hukuk toplumun ortak iyisidir. Hukuk kurallarının yazılı ya da sözlü olması yeterli olmamakta bu kuralları uygulayacak kurumlara ihtiyaç duyulmaktadır. Sadece kural; mermere su ile yazı yazmaya benzer. Kuralların kalıcı ve etkili olabilmesi için kuralları uygulayacak kurum ve denetim mekanizmalarına ihtiyaç vardır.

Ancak uygulamada insan hakları rejimi hükümetlerin çatışan güçler ve farklı ölçütler arasında bu hakları güvence altına alma istek ve kapasitelerine bağlıdır. Bu durumda Evrenselci yapı klasik ulus devlet yapısı ile birleşir. Farklı düzenlemelerdeki ciddiyet duygularının ve siyasal mülahazalarının bir araya gelmesi işimiz zorlaştırmaktadır.(Beathan, 2005:231)

Demokratik devlete düşen görev bu zorluk ve yapısal çatışmalara rağmen etkin bir insan hakları için yeterli kurum ve kuruluşları oluşturmaktır. TC Devleti 23 Kasım 2003 Tarih ve 25298 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş Görev ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik ile İl ve İlçelerde ‘İl İnsan Hakları Kurulları ve İlçe İnsan Hakları Kurullarını’ oluşturmuştur.

Kuşkusuz insan haklarına gerçek saygıyı sağlamanın öncelikli yolu, yani insan haklarının güvencesi insan hakları eğitimidir. Tek başına denetim ve koruma mekanizmaları ile insan haklarına saygıyı gerçekleştirmek ne olanaklı ne de yeterlidir. Çünkü öngörülen denetim ve koruma mekanizmaları ancak insan haklarının çiğnenmesinden sonra işletilebilir. Ancak eğitimin bu önceliğine karşın insan haklarına yönelik olası saldırı ve ihlallere karşı, denetim ve koruma sistemlerinin de özellikle caydırıcı etkisi ve yazılı hukuku geliştirici katkısı nedeniyle bir gereksinimdir.(Gülmez, 2000: 160)

‘Paris Prensipleri’ ile BM insan haklarının etkin bir biçimde korunması için ulusal insan hakları kurumlarının kurulması mevcut olanların ise güçlendirilmesi tavsiye edilmiştir. İnsan Haklarından etkin bir biçimde yararlanılması, korunması ve geliştirilmesi için ulusal mekanizmaların oluşturulması, ulusal ve uluslar arası çevrelerde değişik vesilelerle gittikçe artan bir sıklıkla dile getirilmektedir. İnsan Hakları Kurumları ülkeden ülkeye çeşitlilik göstermekle birlikte insan haklarının korunması ve geliştirilmesine yönelik ortak bir amacı paylaşmaktadırlar ve bu nedenle ‘Ulusal İnsan Hakları Kurumları’ olarak adlandırılmaktadırlar. (Stratejik Boyut, 2009:218)

AB Kopenhag kriterlerinde insan haklarını güvence altına alan istikrarlı kurumların varlığını öncelikli olarak belirtmesi de bur kurulların önemini vurgulamaktadır.

Türkiye de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi imzalanmış, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yargılama yetkisi kabul edilmiş, hatta bireysel başvuru kabul edilmiş ayrıca İnsan hakları ihlallerinin henüz doğmadan çözümlenmesi ve de mevcut ihlal varsa bu ihlalin yargı yoluna gidilmeksizin İl ve İlçe insan hakları kurulları oluşturulmuştur. İnsan hakları kurulları insan hakları bilincini vereceği eğitimlerle oluşturup yaygınlaştıracak böylece ihlal doğmadan önlenecek, şayet ihlal yine de gerçekleşirse yargı yoluna gitmeden ihlali ortadan kaldıracaktır.

1.2. Türkiye de İnsan Hakları Kurumları

1982 Anayasası ‘Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması’ başlıklı 40. madde de ‘Anayasa ile tanınmış Hak ve Hürriyetleri ihlal eden herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir’ hükmünü belirtmektedir.

Anayasada geçen ‘yetkili makam’ başta yargı mercileri olmakla beraber, idari ve siyasi mercilere de başvurulabileceği anlamına gelmektedir.

Herhangi bir insan hakkı ihlali olduğunda önlemenin en etkin yolu adli ve idari yargıda dava açmak veya açılan davda hakkını savunmak, bireyler için önemli bir güvencedir. Anayasanın 36. maddesinde ‘‘Herkes, meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınmaz’’ hükmünü içermektedir.

Yine Anayasa da temel hak ve hürriyetlerin yargısal yol ve usuller yanında siyasi usul ve yollarla da korunabilme imkânı vardır. Bu husus 74. madde d; ‘vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir.’ Hükmü ile devamında ‘ilgililere başvuru sonucunun gecikmeksizin yazılı olarak bildirileceği belirtilmektedir.

Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Hakları İnceleme Komisyonu, İnsan Hakları Başkanlığı, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları, İnsan Hakları Üst Kurulu, İnsan Hakları Danışma Kurulu ile İnsan Hakları İhlal iddialarını inceleme Heyetleri, İnsan Hakları Eğitimi Ulusal Komitesi ile birlikte faaliyet göstermektedirler.

1.3. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu

20 Nisan 2016 tarihinde 6701 sayılı İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu Resmi Gazetede yayınlanarak Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu oluşturulmuştur. Bu yeni oluşumla İnsan Hakları Kurumu kaldırılmıştır. Yasada amaç ve kapsam olarak;

Madde 1- (1) Bu Kanunun amacı; insan onurunu temel alarak insan haklarının korunması ve geliştirilmesi, kişilerin eşit muamele görme hakkının güvence altına alınması, hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden yararlanmada ayrımcılığın önlenmesi ile bu ilkeler doğrultusunda faaliyet göstermek, işkence ve kötü muameleyle etkin mücadele etmek ve bu konuda ulusal önleme mekanizması görevini yerine getirmek üzere Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumunun kurulması, teşkilat, görev ve yetkilerine ilişkin esasların düzenlenmesidir.

Madde 11- (1) Kurulun görev ve yetkileri şunlardır:

- a) Kurumla ve Kurumun görev alanıyla ilgili düzenlemeler yapılmasına yönelik kararlar almak.*
- b) Ayrımcılık yasağı ihlallerine ilişkin başvurular ile insan hakları veya ayrımcılık yasağı ihlallerine ilişkin resen yapılan incelemeleri karara bağlamak, bu başvuru ve incelemelere ilişkin gerekli hallerde uzlaşma sürecini sonuçlandırmak, ayrımcılık yasağı ihlallerine ilişkin bu Kanunda öngörülen idari yaptırımlara karar vermek.*

- c) İnsan hakları ve ayrımcılık yasağı ihlallerine ilişkin yargı kararlarının uygulanmasına ilişkin sorunları izlemek ve değerlendirmek.
- ç) Özgürlüğünden mahrum bırakılan ya da koruma altına alınan kişilerin ulusal önleme mekanizması kapsamındaki başvurularını ve bu kapsamda resen yürütülen incelemeleri karara bağlamak.
- d) Görev alanıyla ilgili olarak yargı organlarına, kamu kurum ve kuruluşlarına ve ilgili kişilere talepleri halinde görüş bildirmek.
- e) Gerek gördüğünde Kurumun kendi alanında çalışan uluslararası kuruluşlara üye olmasına ve bu kuruluşlarla işbirliği yapmasına karar vermek.
- f) Kurum tarafından insan haklarının korunması, ayrımcılıkla mücadele ve ulusal önleme mekanizması görevleri kapsamında yapılan inceleme ve araştırmaları, hazırlanan raporları ve benzeri çalışmaları karara bağlamak.
- g) Kurumun stratejik planını karara bağlamak, amaç ve hedeflerini, hizmet kalite standartlarını ve performans ölçütlerini belirlemek.
- ğ) Kurumun stratejik planı ile amaç ve hedeflerine uygun olarak hazırlanan bütçe teklifini görüşmek ve karara bağlamak.
- h) Kurumun faaliyet raporlarını karara bağlamak.
- ı) Taşınmaz alımı, satımı ve kiralanması konularındaki önerileri görüşüp karara bağlamak.
- i) Kanunlarla verilen diğer görevleri yapmak.

2. İL VE İLÇE İNSAN HAKLARI KURULLARI

2.1. Amaç ve Kapsam

23 Kasım 2003 tarihinde 25298 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren Yönetmelikle İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları düzenlenmiştir. Yönetmeliğin amacı;

Madde 1 — Bu Yönetmeliğin amacı; toplumda ve kamu görevlilerinde insan hakları bilincini geliştirmek, insan haklarını korumak, ihlal iddialarını incelemek ve araştırmak, insan hak ve özgürlüklerinin kullanılmasının önündeki engeller ile hak ihlallerine yol açan sosyal, siyasi, hukuki ve idari nedenleri incelemek, araştırmak ve bunların çözümüne ilişkin önerilerde bulunmak üzere, illerde “İl İnsan Hakları Kurulu” ile ilçelerde “İlçe İnsan Hakları Kurulu”nun kuruluş, görev ve çalışma esaslarını belirlemektir.’ denilmek suretiyle İnsan Hakları Kurullarının hukuki alt yapısı hazırlanmıştır. Kapsam kısmında da İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının kuruluş ve çalışma esaslarına ilişkin iş ve işlemler olarak belirtilmiştir.

2.2. İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulu

İl Kurulu

Madde 5 — Bu Yönetmelikte belirtilen görevleri yerine getirmek üzere İl Kurulu, vali veya valinin görevlendireceği bir vali yardımcısının başkanlığında;

- a) Büyükşehir statüsü bulunan illerde büyükşehir belediye başkanı veya başkan yardımcısı, diğer illerde il belediye başkanı veya başkan yardımcısı,*
- b) İl Genel Meclisinin kendi üyeleri arasından seçeceği bir temsilci,*
- c) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde grubu bulunan siyasi partilerin il başkanları veya görevlendirecekleri bir temsilci,*
- d) Üniversite rektörleri veya bu konuda görevlendirecekleri bir öğretim üyesi ya da elemanı,*
- e) Valilik tarafından belirlenecek kamu kurum ve kuruluşlarında görev yapan bir avukat veya hukuk fakültesi mezunu bir kamu görevlisi,*
- f) Baro temsilcisi,*
- g) Tabip odasından bir temsilci,*
- h) Ticaret veya sanayi odasından valilik tarafından belirlenecek bir temsilci,*
- i) Valilik tarafından belirlenecek diğer meslek odaları veya sendikalardan bir temsilci,*
- j) Mahalli televizyon, gazete, radyo gibi kuruluşlardan başvuranlar arasından valilik tarafından belirlenecek bir temsilci,*
- k) Muhtarlar derneği başkanı, yoksa mahalle muhtarlarından başvuranlar arasından valilik tarafından belirlenecek bir temsilci,*
- l) Okul-aile birliklerinden başvuranlar arasından valilik tarafından belirlenecek bir temsilci,*
- m) Sivil Toplum Kuruluşlarından başvuranlar arasından valilik tarafından belirlenecek en az üç temsilciden, oluşur.*

Kurul başkanı gerekli gördüğü durumlarda ilgili kamu veya özel kuruluş temsilcilerini veya kişileri de toplantıya çağırabilir.

İlçe Kurulu

Madde 6 — Bu Yönetmelikteki görevleri yerine getirmek üzere İlçe Kurulu, kaymakamın başkanlığında;

- a) İlçe belediye başkanı veya başkan yardımcısı,*
- b) İl Genel Meclisinin ilçeden seçilen üyeleri arasından seçeceği bir temsilci,*
- c) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde grubu bulunan siyasi partilerin ilçe başkanları veya görevlendirecekleri bir temsilci,*
- d) Fakülte veya yüksekokulun bu konuda görevlendirecekleri bir öğretim üyesi veya elemanı,*

- e) Kamu kurum ve kuruluşlarında görev yapan bir avukat veya hukuk fakültesi mezunu bir kamu görevlisi,
- f) İlçede görev yapan avukatlardan başvuranlar arasından kaymakamlık tarafından belirlenecek bir temsilci,
- g) İlçede görev yapan doktorlardan başvuranlar arasından kaymakamlık tarafından belirlenecek bir temsilci,
- h) Kaymakamlık tarafından belirlenecek meslek odalarından veya sendikalardan bir temsilci,
- i) Mahalli televizyon, gazete, radyo gibi kuruluşlardan başvuranlar arasından kaymakamlık tarafından belirlenecek bir temsilci,
- j) Muhtarlar derneği başkanı, yoksa mahalle muhtarlarından başvuranlar arasından kaymakamlık tarafından belirlenecek bir temsilci,
- k) Okul-aile birliklerinden başvuranlar arasından kaymakamlık tarafından belirlenecek bir temsilci,
- l) Sivil Toplum Kuruluşlarından başvuranlar arasından kaymakamlık tarafından belirlenecek en az iki temsilciden, oluşur.

Kurul Başkanı gerekli gördüğü durumlarda ilgili kamu veya özel kuruluş temsilcilerini veya kişileri de toplantıya çağırabilir.

Ayrıca İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik; Danışma ve başvuru masaları ile komisyonları da belirtmiştir.

Danışma ve başvuru masaları

Madde 7 — İllerde valilik yazı işleri müdürlüğünde, ilçelerde kaymakamlık yazı işleri müdürlüğünde herkesin kolayca ulaşabileceği bir danışma ve başvuru masası oluşturulur. Masaya gelen başvurularla ilgilenmek üzere illerde vali, ilçelerde kaymakam tarafından sürekli bir memur görevlendirilir. Masa görevlisinin hukuk formasyonuna sahip olması veya halkla ilişkiler konusunda uzman olması göz önünde bulundurulur.

Komisyonlar

Madde 8 — En az üç üyeden oluşmak üzere, İl ve İlçe Kurulları bünyesinde;

- a) Halkla ilişkiler ve iletişim faaliyetleri,
- b) İnsan hakları eğitimi ve insan hakları bilincini geliştirme,
- c) İnsan hakları ihlallerini araştırma, inceleme ve değerlendirme,
- konularında birer komisyon oluşturulur.

Gerekli görülen hallerde diğer konularda da komisyonlar oluşturulabilir.

2.3. İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Görevleri

Madde 9 — İl ve İlçe Kurulları;

- a) İllerde Bakanlık, Başkanlık, Valilik, İl Masası, İl Kurulu üyeleri ve İlçe Kurulları tarafından İl Kurulunun gündemine getirilen; ilçelerde de Bakanlık, Başkanlık, Valilik, İl Kurulu, Kaymakamlık, İlçe Masası ve İlçe Kurulu üyeleri tarafından İlçe Kurulu gündemine getirilen konuları değerlendirmek,
- b) İnsan hakları ihlal iddialarını incelemek ve araştırmak,
- c) İnsan haklarının korunması ve insan hak ve özgürlüklerinin kullanılmasının önündeki engeller ile hak ihlallerine yol açan sosyal, siyasi, hukuki ve idari sebepleri incelemek, araştırmak ve bunların çözümüne ilişkin valilik veya kaymakamlık makamına önerilerde bulunmak,
- d) Her türlü ayrımcılığın önlenmesi için gerekli çalışmaları yapmak,
- e) İdarenin uygulamalarında vatandaşlara hoşgörü ve nezaketle yaklaşılmasını sağlamak amacıyla gerekli çalışmaları yapmak,
- f) Ayda bir tüm çalışmaları özet olarak, ilçelerde İl Kuruluna, illerde Başkanlığa bildirmek, ile görevlidir.

Halkla ilişkiler ve iletişim**Madde 10 — İl ve İlçe Kurulları;**

- a) İl ve İlçe Masaları kurmak,
- b) İnsan haklarına ilişkin ihbar, dilek, talep ve şikayeti olan kişilerin, insan hakları kurullarına başvurularını kolaylaştırmak için, bütün kamu kurum ve kuruluşları ile şehrin önemli noktalarına “İnsan Hakları Başvuru Kutuları” koymak ve bu kutuların valilik ve kaymakamlık tarafından görevlendirilen personel marifetiyle mümkün olan en kısa sürede açılmasını ve içindekilerin bir tutanakla masa başkanlığına teslim edilmesini sağlamak,
- c) Telefon ve elektronik postayla ihbar imkanını sağlayacak tedbirleri almak, bu amaçla herkesin danışma ve başvuru masalarına ulaşılabilceği telefon ve elektronik mektup adreslerini yazılı ve görsel basın aracılığıyla halka duyurmak,
- d) Kurulların çalışmalarıyla ilgili olarak halkı bilgilendirmek, bu amaçla yazılı ve görsel basın kuruluşlarıyla işbirliği yapmak ve internet imkanından yararlanmak,
- e) Kurulların görev ve çalışmalarında sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliğini geliştirmek,
- f) Sivil toplum kuruluşlarının insan hakları konularında çalışmalar yapmalarını teşvik etmek ve desteklemek, ile görevlidir.

Bilgilendirme, bilinçlendirme ve eğitim**Madde 11 — İl ve İlçe Kurulları;**

- a) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında yer alan insan hakları konularında her türlü çalışmayı yaparak, kurul üyeleri, uygulayıcılar ve vatandaşların bilinçlendirilmesini sağlamak amacıyla etkinlikler düzenlemek,*
- b) *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi metni ve insan hakları konusunda taraf olduğumuz uluslararası sözleşmeleri kurul üyelerine, kamu kurum ve kuruluşlarına ve vatandaşlara dağıtmak,*
- c) *İnsan hakları ile ilgili kitap, broşür ve mevzuat metinlerini temin ederek kurul üyelerine, ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına ve vatandaşlara dağıtmak,*
- d) *İnsan hakları konusunda, levha, afiş, broşür ve panolar hazırlanarak veya temin edilerek halkın görebileceği yerlere asmak,*
- e) *İnsan hakları bilincinin yaygınlaştırılması amacıyla, köy ve mahalle muhtarlıklarıyla diyalogu geliştirmek,*
- f) *İnsan hakları konusunda panel, konferans, seminer, konser, tiyatro, slayt ve film gösterisi gibi etkinlikler düzenlemek,*
- g) *Yerel radyo ve televizyon kanallarında uzmanların katılımıyla insan hakları konusunda programlar düzenleyerek aydınlatıcı bilgiler verilmesini sağlamak,*
- h) *İlk ve orta dereceli okullarda insan hakları öğrenci kolu kurulmasını ve insan haklarına saygı bilincini yerleştirmek için etkinlikler düzenlenmesini teşvik etmek,*
- i) *Fakültelerin ve yüksekokulların insan hakları alanındaki faaliyetlerini desteklemek,*
- j) *Çevre bilincini yaygınlaştırmak amacıyla bilgilendirme ve bilinçlendirme çalışmaları yapmak,*
- k) *Kütüphanelere insan hakları konulu kitap, dergi ve broşür gibi kaynakları temin ederek halkın kullanımına sunulmasını sağlamak, ile görevlidir.*

2.4. İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Çalışma Usul ve Esasları

Madde 14 — Kurullar aşağıdaki usul ve esaslara göre çalışır;

- a) Kurullar ayda bir defa toplanır. Ancak gerekli görülen durumlarda, başkanın çağrısı üzerine ayda birden fazla da toplanabilir.
- b) Kurul toplantılarına illerde vali veya valinin görevlendireceği bir vali yardımcısı, ilçelerde kaymakam başkanlık eder.
- c) Kurul, üye tam sayısının salt çoğunluğu ile toplanır ve toplantıya katılan üyelerin salt çoğunluğu ile karar verir.
- d) Kararlara itirazı olan üyelerin karşı oy gerekçeleri, karar altında özet olarak kaydedilir.

- e) Kurul Başkanı ve üyeleri; kendileri, alt ve üst soylarından biri ve eşleri ile ilgili olan konuların görüşüldüğü toplantılara katılamazlar.
- f) Toplantıya katılmayan üyelerin mazeretleri toplantı tutanağında belirtilir. Kurul toplantılarına katılmakta özen göstermeyen üyelerin kurum ve kuruluşları uyarılır ve üç defa üst üste kurul toplantılarına katılmayanların üyeliği düşmüş sayılır.
- g) Gündem, kurul başkanı tarafından üyelerin teklifleri de dikkate alınarak hazırlanır ve toplantıdan önce kurul üyelerine dağıtılır.
- h) Toplantılar nedeniyle üyelere herhangi bir ücret ödenmez.

Sekretarya hizmeti

Madde 15 — Kurulun sekretarya hizmetleri, illerde ve ilçelerde yazı işleri müdürlükleri tarafından yürütülür. Zorunlu masraflar valilik ve kaymakamlık tarafından karşılanır.

Komisyonların çalışma usul ve esasları

Madde 16 — Komisyonlar toplantılarını çalışma şartlarına göre belirleyecekleri aralıklarla gerçekleştirir. Komisyonlar çalışmalarını yaparken diğer kurul üyelerinin bilgi ve görüşüne de başvurabilir. Komisyonlar yapacakları çalışmaları araştırma, inceleme ve değerlendirme raporlarını kurul gündemine getirmek üzere kurul başkanına sunar.

Başvuruların alınması

Madde 17 — Masalar başvuruların alınmasında aşağıdaki usul ve esaslara uyar;

- a) Başvuruların mümkün olduğunca kolaylaştırılması esas olup, başvurular dilekçeyle, telefonla, elektronik posta veya şehrin değişik yerlerine konulan İnsan Hakları Başvuru Kutuları aracılığıyla veya sözlü olarak yapılabilir.
- b) Elektronik posta mesajları ve İnsan Hakları Başvuru Kutuları mümkün olan en kısa sürede açılır.
- c) Başvuru sahibinden başvuruyla ilgili bilgi ve belgeler alınır.
- d) Dilekçeyle yapılan başvurularda, başvuru sahibine başvurunun tarih ve sayısını gösteren bir alındı belgesi verilir.
- e) Masaya gelen tüm başvurular, takibinin yapılması amacıyla dosyalanır, takip defterine kaydedilir; her başvuruya bir kayıt numarası verildikten sonra en kısa sürede kurul başkanına iletilir.

Başvuruların değerlendirilmesi ve sonuçlandırılması

Madde 18 — Başvuruların değerlendirilmesi ve sonuçlandırılmasında aşağıdaki usul ve esaslara uyulur;

- a) İl ve İlçe Kurullarına yapılan başvurular, İl ve İlçe Masaları aracılığıyla kurul gündemine getirilir.
- b) İl ve İlçe Masalarına gelen her başvuru kurulda görüşülür ve başvurularla ilgili ne tür işlemler yapılacağına karar verilir.
- c) Başvurular, konularına göre ilgili kanunlarda belirtilen zamanaşımı süreleri göz önünde tutularak değerlendirilir.
- d) Kurulda alınan kararlar ve yapılan işlemler yazılı olarak başvuru sahibine en geç otuz gün içerisinde bildirilir ve gerekli hallerde ara bilgi de verilir.
- e) Kurul, gerekli gördüğü hallerde re'sen veya başvuru sahibinin isteği üzerine, başvuru sahibini veya temsilcisini dinleyebilir.
- f) Başvuru hakkında karar verilmesine imkan vermeyen eksiklikler söz konusu ise, eksikliklerin tamamlanması için ara karar alınır.
- g) Bakanlık ve Başkanlık tarafından iletilen konular ilgili kurulda öncelikle görüşülerek sonuçlandırılır ve sonucundan Bakanlığa veya Başkanlığa bilgi verilir.
- h) Başvuru sahibine verilecek yanıtta, hakları konusunda kendisine başvurabileceği yasal yollar hakkında bilgi verilir.
- i) Kurul kararları, ilgili kamu kurum ve kuruluşları tarafından geciktirilmeksizin öncelikle ele alınıp sonuçlandırılır.

Raporlama

Madde 19 — Kurullar tarafından faaliyetleri ile ilgili aylık rapor hazırlanır. Hazırlanan raporlar dönemi izleyen ayın ilk 10 günü içerisinde valilik kanalıyla Başkanlığa gönderilir.

Ayrıca kurullar, Dünya İnsan Hakları Günü ve Haftası programı çerçevesinde yapılan faaliyetleri içerir bir raporu bir ay içerisinde valilik kanalıyla Başkanlığa gönderir.

2.5.5 Uygulamada İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları

İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları ilgili yönetmelik ve yönerge kapsamında 81 il ve 851 ilçede İllerde İl İnsan Hakları Kurulları İlçelerde İlçe İnsan Hakları Kurulları olarak görev yapmak üzere oluşturulmuşlardır. İnsan Hakları Kurulları üyeleri farklı kurum, farklı siyasi parti ve sivil toplum örgütleri temsilcileri veya kamu kurumu temsilcileri sıfatını taşıyalar da uygulamada kurullar toplantı öncesi tüm temsil olundukları kurum kimliklerini toplantı dışı bırakarak “İnsan Hakları Savunucu ve Uygulayıcıları” kimlikleri ile görevlerini objektif olarak yerine getirmektedirler.

Bolu İli uygulamasında Türkiye çapında ilk üçüncü il olarak Bolu İl İnsan Hakları Kurulları ödüllendirilmiştir. İnsan Hakları Kurulları faaliyetlerinde yapıcı insancıl ve öncü olma görevlerini de üstlenmişlerdir.

Genellikle Kurullarda oybirliği ile kararlar alınmaktadır. İlçe İnsan Hakları Kurulları da objektif olarak görev yapmaktadır. İl İnsan Hakları Kurullarının bir benzeri olarak görev yapmaktadırlar. Şayet İlçe İnsan Hakları Kurulları gereken izahat ve çözüm yoluna gitmezse, ilgilileri İl İnsan Hakları Kurullarına da müracaat edebilmektedirler.

İnsan Hakları Kurulları Türkiye de yapmış oldukları eğitim, inceleme, tanıtım faaliyetleri ile insanları bilinçlendirme ve sorun doğmadan sorunu önleme, şayet sorun varsa herhangi bir yargı yoluna gitmeden bölgesel olarak ve en üst mülki idare temsilcisi başkanlığında çözmektedir. Böylece idare ile idare edilenler kaynaşmaktadırlar.

3. KAZAKİSTAN UYGULAMALARI

3.1. Genel Olarak

İnsan Hakları İhlallerine yönelik olarak her ne kadar Kazakistan Cumhuriyeti Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini imzalamamış olsa da Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasında, insan haklarının önemi ve insan haklarının geliştirilmesi ile ilgili olarak emredici hükümler bulunmaktadır. Anayasaya göre oluşturulan İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları Komiseri ile ihtisas İnsan Hakları Komisyonu olarak nitelendirilen kurumlar insan hak ve özgürlüklerini koruma görevini üstlenmişlerdir.

3.2. İnsan Hakları Komisyonu ve İnsan Hakları Komiseri

İnsan Hakları Komisyonu, Kazakistan da hukukun üstünlüğü ve adalet ilkelerini sağlamayı, insan hak ve özgürlüklerini korumayı amaçlamaktadır.(Başimov M.S. 2005:125)

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 19 Eylül 2002 yılındaki kararnamesi ile İnsan Hakları Komiseri kurulmuştur. Ayrıca 19 Ekim 2002 yılında İnsan Hakları Komisyonu Enstitüsü oluşturulması hakkında Cumhurbaşkanı özel kararnamesi çıkarılmıştır. (Kazakistanskaya Pravda Gazetesi 2002)

Kişiler hak ve özgürlüklerinin devlet kurumları, kuruluşlar veya yetkililer tarafından ihlal edilmesi halinde İnsan Hakları Komiserine müracaat edebilir. Aynı zamanda başka birisinin haklarının ihlal edilmesi veya devlet görevlilerinin gerekeni-görevlerini yapmaması halinde de müracaat edebilir. Yine aynı şekilde devlet kurum veya kuruluşları, merkezi hükümet organları, kolluk kuvvetleri veya diğer kuruluşların faaliyetlerine karşı müracaat edilebilir.

3.3. İnceleme ve Sonuçlandırma

İnsan Hakları Komiseri, yapılan müracaatları değerlendirir. Şikâyetle ilgili gerekli bilgi ve belgeleri elde etmeye çalışır. Gerek görülmesi halinde uzmanlardan yardım alır. Toplanan bilgilere göre ihmali olanlar varsa, maddi-manevi kayıpların giderilmesi için gerekli önlemlerin alınmasını sağlar. Müracaat edenlere gerekirse hukuki yolları gösterir. Aksayan kamu faaliyeti varsa, ilgili görevlilerin yapması için ilgili birime bilgi verip müracaatı o birime yönlendirir.

İnceleme sonucu hukuki destek veremez sadece yol gösterir. Kazakistan'da şikâyetler Kazakça veya Rusça ilgili forma göre doldurulur. Şikâyetçi şikâyetini Komiserliğin Başkent Astana bulunan adresine bizzat veya posta yolu ile bildirmelidir. Ayrıca telefon ve elektronik posta yoluyla da müracaat mümkündür. Tel: + 7 17274 01 69, Faks: +7 172 74 05 -48, (www.ombudsman.kz/kz/publish/docs/doklad_spec/detail-2.php.)

SONUÇ VE ÖNERİ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti köklü bir geçmişi olan Cumhuriyeti 94. Yılımı doldurmakta olan milli kimlik ve değerleri ile aynı zamanda Birleşmiş Milletlere üye olup Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yargı yetkisini tanıyan İnsan Hakları konusunda gerekli kurum ve kuruluşları üst seviyede olan ‘ Demokratik Bir Devlettir.’ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Türkiye Cumhuriyetini Sosyal Hukuk Devleti olarak tanımlamakta ve Devletin İnsan Haklarına saygılı olduğu belirtilmektedir.

İnceleme konumuz olan İnsan Hakları İl Kurulları, İnsan Haklarının tanınması, bilinmesi ve uygulanması ile ihlallerin olmaması için yapmış olduğu faaliyetlerle önemli bir görevi üstlenmektedir. Kendi haklarını uluslararası bir düzeyde öğrenen insan bu haklara herhangi bir saldırı veya engelleme olduğunda koruma ve kollama yöntemlerini de öğrenmektedir. İşte İnsan Hakları Kurulları, kişilere insan haklarını devletin önderliğinde tanıtarak, eğitip öğretmek insan hakları bilincini oluşturmakta, devlet organları veya bireyler tarafından olası ihlallerin neler olabileceği ve bu ihlallere karşı alınabilecek tedbirleri vatandaşlara sunarak Demokratik toplumun gereği olan ‘Temel Hakların Tanınması ve güvence altına alınması’ nı gerçekleştirmektedir.

Türkiye Cumhuriyetinde İnsan Hakları Kurullarının faaliyetleri ile İnsan hakları bilinci artırılmıştır. Aynı bilincin Kazakistan Cumhuriyetinde de benzer bir oluşumla daha da artırılacağı tartışmazsıdır. Kazakistan Cumhuriyetinde var olanla yetinmeyip bir sonraki

aşama olarak Türkiye'deki İNSAN HAKLARI KURULLARI'NA benzer bir kurum oluşturulması faydalı olacaktır.

Ayrıca İnsan Hakları Kurullarının veya benzerlerinin tüm Türk Cumhuriyetlerinde Demokratik Devletin varlığı ve gelişimi için faydalı olacağı kanaatimizi arz ederiz.

Barış, sevgi, başarı ve dostluk dileklerimizle...

KAYNAKÇA

1. Beatham, D. (2000) Demokrasi ve İnsan Hakları, Çeviren, Bilal Canatan, Liberte Yayınları Ankara
2. Doğan, İ. (2016) Devletler Hukuku Astana Yayınları, Ankara
3. Durkheim, EP. Fouconnet (1950) Terbiye ve Sosyoloji. Çeviren, Memduh Soydal, Sinan Matbaası, İstanbul
4. Gözler, K. (2015) Anayasa Hukukuna Giriş, Ekin Yayınevi, Bursa
5. Gülmez, M. (2000) İnsan Haklarının Uluslar arası Korunmasında Sözleşme Dışı Sistemler ve Türkiye, T.O.D.A.İ. Ankara
6. Kılıç, F. (2007) İnsan Hakları El Kitabı, Bolu
7. Kılıç, F., Kılıç, Ü. (2016) İnsan Hakları Eğitimi ve Barış, AİBÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, Bolu
8. Varış, F. (1978) Eğitim Bilimine Giriş, AÜE Fakültesi Yayınları, Ankara
9. Başımov M.S. (2005) Sistema Yuridiceskih Mehanizmov Zaşiti Prav; Svobod Çelevoka
10. <http://www.stratejikboyut.com/articleprint.php?sourceid.218,25.05.2009>
11. Resmî Gazete: 23.11.2003/25298, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik
12. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, 20 Nisan 2016 tarih ve 29690 sayılı Resmi Gazete

**ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ЖАҢҒЫРТУШЫ ҚОЗҒАУШЫ
КҮШІ РЕТІНДЕ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ****ШАДИНОВА Гүлзира Әбіласанқызы**

Философия ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті
Түркістан қ., Қазақстан
E-mail: Shadinova.G@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Бір қолымен бесігін, екінші қолымен әлемді тербеткен ананы қазақ халқы қашанда сыйлап, құрмет көрсеткен. Бүгінде елімізде әйелдер саясатта, бизнесте немесе экономиканың барлық секторында, шаруашылықтың әр түрлі саласында ер азаматтармен қатар еңбекке белсене араласып, өздерінің біліктілігімен, қабілет дарынымен, іскерлігімен көзге түсіп жатыр. Қазақстанның өсіп-өнуіне, демократиялық дәстүрлерді өмірге ендіруде, әр ортаның мәдениетінің қалыптасуына әйелдердің қосып отырған үлесі өте зор. Әрбір жеке тұлғаның бойындағы адамгершілік қасиеттер ананың, яғни, әйелдің тәлім-тәрбиесінен бастау алады.

Бүгінгі күні еңбек экономикасының ғылыми-тәжірибелік аппаратына «бәсекеге қабілеттілік деңгейі» деген термин енгізілді. Қызметкердің бәсекеге қабілеттілік деңгейі нақты және мүмкін боларлық талапкерлер тарапынан өзінің жұмыс орны үшін туындаған бәсекеге қызметкердің төтеп бере алу қабілеті немесе басқа тиімді орынға қол жеткізу мүмкіндігі арқылы анықталады. Осы тұрғыдан әйел жұмыс күшінің бәсекеге төтеп беру шамасы қаншалықты деңгейде деген орынды сұрақ туындайды. Біздің көзқарасымыз бойынша: «әйел жұмыс күшінің бәсекеге қабілеттілігі бұл – экономикалық, әлеуметтік-психологиялық және демографиялық негіздемелердің топтамасы». Ал осы топтаманы жеке-жеке тарқатып талдайтын болсақ, онда, экономикалық негіздемелерді құрайтындар: әйел еңбегінің өнімділігі; еңбекке қабілеттілігі; әйел еңбегін қолданудың тиімділігі (пайдасы); әйелдердің өз қызметтік міндетін атқару сапасы.

Әйелдер кәсіпкерлігі бәсекелес нарықтық ортаны құруға мүмкіндік туғызады, тауарлар және қызметтермен нарықты қанықтырады, сұраныстың өзгерістеріне икемді жауап қайтарады, тәуекелді жобалар мен жаңалықтар енгізеді, сондай-ақ мамандарды, капиталды, негізгі және қосымша материалдарды толықтыру көзі болып табылады. Әйелдер кәсіпкерлігінің дамуы еңбекке қабілетті халықтың жұмыспен қамтылу деңгейін көтеруге және олардың өмір сүру сапасын арттыруға өз септігін тигізеді.

Кілт сөздер: әйел; бәсеке; экономика; кәсіпкер; қоғам.

ABSTRACT

Mother, who shakes the cradle with one hand, the other - the universe, the Kazakh people are always respected and respect. Today women actively participate in politics, in business or in all sectors of the economy, they are striking in their eyes with their competence, skill, talent and efficiency alongside men. Women make a great contribution to the development of the culture of the environment and the realization of Kazakhstan for the democratic traditions of the reproduction of life. Each individual receives moral quality from his mother, that is, a woman gives initiation to upbringing.

At present, the scientific practice development of the labor economy has been introduced into the apparatus by the term "level of competitiveness". An employee has a level of competitiveness specifically and possibly has an effective ability to cope with a competitive employee or is identified to reach at some other place. Now the question arises as to the level of the ability of the female labor force to compete. In our opinion: "The competitiveness of the female labor force is that of the economic, social, psychological and demographic foundations of the groups." If these groups are analyzed separately, then the basics of the economy are: the productivity of the woman's work, the working capacity for work, the effectiveness of using female labor (profits) The quality of women's official duties.

Women will be able to build a business in a competitive market, replenish the market for goods and services, and also respond to changes in demand for flexible, risky projects and make news. Thus, experience, capital are a source of additional materials. The development of employable female entrepreneurship affects the increase in employment and contributes to the improvement of the quality of life.

Key words: women; competition; economy; businessman; society.

Халықаралық аренада әйелдердің саяси көшбасшылығы уақыт өткен сайын айқындалып келеді. Қоғам мен мемлекет тарапынан да нәзік жандылардың іскерлік белсенділіктері мен саяси ықпалдастықтарына деген сенім жоғары деңгейде көрініс табады.

Қазақстанда қазіргі кезде жүріп жатқан әлеуметтік-экономикалық, мәдени, саяси өзгерістер көптеген қоғамдық мәселелерді қайта қарауды қажет етеді. Солардың ішінде ең өзектісі гендер мәселесі. Қазақстанның нарықтық экономикалық

қатынасқа өтуі еңбектің гендерлік бөлінісіндегі қайшылықты шиеленістіріп жіберді. Еңбектің гендерлік бөлінісі дегеніміз қызмет түрлерінің адамдардың жыныстық белгілеріне байланысты бөлінуі. Осындай бөлінудің нәтижесінде «әйелдік және еркектік еңбек нарқы» деген ұғым пайда болды. Нарықтық экономиканың қатаң бәсеке жағдайында «еркектік еңбек нарқы» жоғары немесе бірінші статусқа ие болып отыр. Яғни, жоғары еңбек ақы, қызметте өсу мүмкіндігі, кәсіби деңгейін жетілдіру, өзінің қабілеттерін толығырақ пайдалану, тұлға ретінде өзін жүзеге асыра алу мүмкіндіктеріне ер адамның қолының жету деңгейі әйелмен салыстырғанда әлде қайда жоғары болып отыр. Осыдан барып, қазіргі әлем бейнесіне әйел факторы белсенді кірісіп, қазіргі өркениет негіздерін қайта қарауды талап етуде. Қазақстанның Еуропа мен Азияның ортасындағы географиялық-саяси жағдайына байланысты осы екі жақтың да ықпалына басқа Орталық Азия елдерінен көрі қаттырақ ұшырайтыны анық. Осындай жағдайда өзіндігіңді, өзгешелегіңді сақтау үшін де, көптеген мәселелерге, соның ішінде гендер мәселесіне байланысты қазақ халқының дәстүрлі құндылықтар жүйесін, еркек пен әйелдің қоғамдағы орны мен рөлі туралы түсініктер жүйесінің эволюциясын, гендерлік қатынастарға қатысты халықтың тарихи тәжірибесін зерттеу қажет [Адаева Г.А., 2004, 8 б.].

Әр түрлі келісімдердің шеңберінде мамандарды гендерлік білім беру бойынша шетелдерде және ТМД-ға қатысушы елдерде даярлау мүмкіндігі бар. Гендерлік білім беру және ерлер мен әйелдерді экономикалық жағынан ілгерілету мәселелерімен айналысатын ұлттық, өңірлік және халықаралық ұйымдармен байланыстар орнатылуда. Үкіметтік емес ұйымдар өздерінің гендерлік білім беру мәселелері бойынша қызметін жандандыра түсуде. ҚР Президенті Қазақстанның индустриалды-инновациялық, ғылыми-технологиялық және әлеуметтік-модернизациялық бағыттарда «үштікке» енуін қамтамасыз етуге арналған аса маңызды орнын қарастыратын гендерлік сұрақтардағы маңызды өзгерістерді ескереді. Әйелдерді бизнесті басқару мен ұйымдастыруды үйретудің профессионалдық қайта дайындығы үшін әйелдердің экономикалық білім орталықтары бірігіп құрылатын болады. Адам қоғамында әйел деңгейі төмендетілген болса, ол қоғам ешқашан жоғары деңгейде даму мүмкіндігіне ие бола алмайтыны сөзсіз.

Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарын жүзеге асыруға әйелдердің белсенді қатысуына ықпал етерлік саяси тұрақтылық пен ұлтаралық татулық, тиімді басқару, әлеуметтік үнқатысу, адам құқықтарын құрметтеу

және халықаралық еңбек нормаларын сақтау, кәсіпкерлік мәдениеті, тиімді әрі тұрақты макроэкономикалық саясат, сауда және экономикалық интеграция, бәсекелестік ортаның болуы, қаржы қызметіне қолжетімділік, кәсіби даярлық, әлеуметтік әділеттілік пен сенімді әлеуметтік қорғау сияқты гендерлік өлшемдерге негізделген факторлар мол [Назарбаев Н.А., 2010].

Демократиялық, зайырлы және құқықтық мемлекетті бекітуде қазақстан әйелдерінің рөлі ерекше. «Әке баласын тәрбиелейді, шеше ұлтты тәрбиелейді» деген қазақ мақалы бекер айтылмаған. Қазақстанда демографиялық өсімді қамтамасыз етуде әйелдердің үлесіне баға жетпейді, себебі, балалардың туылуы, олардың тәрбиесі нәзік әйелдердің мойнында [Умралиева Ж., 2013, 5 б.].

Сонымен қатар олар өмірлік маңызды салаларда еңбек етеді, мемлекеттік басқару жүйесінің көп бөлігі солардың еншісінде. Әйел отбасы құндылықтарының мүддесін қорғайды. Күнделікті және байқалмайтын отбасы туралы қамқорлық, өз жанұясы үшін жан жайлылығын жасау, жайлы жағдай және амандық – бұлардың барлығы әрбір әйел үшін абзал міндет. Алайда бұл әйелдің «шауып келе жатқан атты да тоқтатады, жанып жатқан үйге де енеді» дегенді білдірмейді, ең алдымен, ол – бүгінгі күні ескірген түсінікті өзгертетін және ерлермен тең дәрежеде өз мақсаттарына лайықты қол жеткізуші адамзаттың тамаша жартысы. Біздің елімізде гендерлік саясаттың міндеттеріне төмендегілер жатады: билік құрылымына әйелдер мен ерлердің тең қатысуы, экономикалық тәуелсіздік үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету, өз бизнесін дамыту және қызмет бабымен көтерілу, отбасындағы тең құқықтар мен міндеттер үшін талаптар құру, жыныс белгілері бойынша күштеу бостандығы, біздің қоғамымыздың дамуында әйелдердің рөлін бұдан әрі дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашатын шешімдер және біздің мемлекетіміздің гендерлік саясаты, сонымен қатар, онымен байланысты отбасы, әйелдер және балалар, әйелдердің жаңа ұрпақ тәрбиелеудегі рөлі мәселелері бойынша құқықтық база соның дәлелі.

Қазақстанда гендерлік саясат жүргізу жөніндегі жұмысты Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия үйлестіреді. Оның негізгі міндеті отбасына, әйелдер мен ерлердің теңдігіне қатысты кешенді мемлекеттік саясатты іске асыру болып табылады.

Қазақстандағы гендерлік саясаттың міндеттеріне әйелдер мен ерлердің билік құрылымдарында теңдестірілген қатысуына қол жеткізу, экономикалық тәуелсіздіктің барлық тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, өз бизнесін дамыту және қызмет бабында

ілгерілеу, отбасында құқықтар мен міндеттерді тең жүзеге асыру үшін жағдайлар жасау, жыныстық белгісі бойынша зорлықтан еркін болу жатқызылады [Соловьева А., 2011, 7 б.].

ҚР Президенті Қазақстанның индустриалды-инновациялық, ғылыми-технологиялық және әлеуметтік-модернизациялық бағыттарда «үштікке» енуін қамтамасыз етуге арналған аса маңызды орнын қарастыратын гендерлік сұрақтардағы маңызды өзгерістерді ескереді. Әйелдерді бизнесті басқару мен ұйымдастыруды үйретудің профессионалдық қайта дайындығы үшін әйелдердің экономикалық білім орталықтары бірігіп құрылатын болады. Адам қоғамында әйел деңгейі төмендетілген болса, ол қоғам ешқашан жоғары деңгейде даму мүмкіндігіне ие бола алмайтыны сөзсіз.

Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық модернизацияның негізгі мәселелерінің бірі – кәсіпкерлікті дамыту. Кез келген ел үшін кәсіпкерлікті дамыту проблемасы өзекті болып табылады. Елде тұрақты даму мен халықтың әл-ауқатын қалыпты деңгейге жеткізудің стратегиялық факторының бірі – қазіргі заманғы өркениетті кәсіпкерлікті қалыптастыру.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында экономиканы әртараптандыру - табыс кілті екенін атап көрсеткен болатын. Әртараптандырудың өзегі - кәсіпкерлік. Экономиканы жаңғыртудың қозғаушы күші де кәсіпкерлер. Сондықтан, әлемнің көптеген елдеріндегі сияқты, Қазақстанда да жаңа идеялардың қайнар көзі іспеттес кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру ісіне айрықша маңыз беріліп отыр. Оның ішінде әйелдер кәсіпкерлігінің дамуы қоғам үшін маңызды [Назарбаев Н.А., 2014, 6 б.].

Әйелдер кәсіпкерлігі бәсекелес нарықтық ортаны құруға мүмкіндік туғызады, нарықты тауарлар және қызметтермен қанықтырады, сұраныстың өзгерістеріне икемді жауап қайтарады және тәуекелді жобалар мен жаңалықтар енгізеді, мамандарды, капиталды, негізгі, сондай-ақ қосымша материалдарды толықтыру көзі болып табылады. БҰҰ-ға мүше мемлекеттер өз елдеріндегі гендерлік теңсіздікті жеңу жөнінде міндеттемелер алды. Ел басшылығы шынайы гендерлік теңдікке қол жеткізуге белсенді түрде ықпал етуде. Экономиканың барған сайын өсе түсуі және халықтың әл-ауқатының артуы ерлер мен әйелдердің өз құқықтарын іске асырудағы мүмкіндіктерін ұлғайтады. Түрлі елдердің гендерлік проблемаларды шешу жөніндегі тәжірибесін зерделеу үшін жағдайлар жасалуда. Үкіметтік емес ұйымдар өздерінің гендерлік теңдік проблемаларын шешу мәселелері жөніндегі қызметін жандандыруда. Гендерлік

мәселелермен айналысатын ұлттық, өңірлік және халықаралық ұйымдармен байланыстар орнатылуда [Коллективное монография, 2010, 156 б.].

Бүгінгі күні еңбек экономикасының ғылыми-тәжірибелік аппаратына «бәсекеге қабілеттілік деңгейі» деген термин енгізілді. Аталмыш терминді еліміздің еңбек рыногындағы кадрлық жағдайды кешенді талдау көрсеткіштерінің бірі ретінде (макродеңгейде), сондай-ақ, ұйым немесе кәсіпорын дәрежесінде (микродеңгей) қолдануға болады. Қызметкердің бәсекеге қабілеттілік деңгейі нақты және мүмкін боларлық талапкерлер тарапынан өзінің жұмыс орны үшін туындаған бәсекеге қызметкердің төтеп бере алу қабілеті немесе басқа тиімді орынға қол жеткізу мүмкіндігі арқылы анықталады. Осы тұрғыдан әйел жұмыс күшінің бәсекеге төтеп беру шамасы қаншалықты деңгейде деген орынды сұрақ туындайды. Біздің көзқарасымыз бойынша: «әйел жұмыс күшінің бәсекеге қабілеттілігі бұл – экономикалық, әлеуметтік-психологиялық және демографиялық негіздемелердің топтамасы». Ал осы топтаманы жеке-жеке тарқатып талдайтын болсақ, онда, экономикалық негіздемелерді құрайтындар: әйел еңбегінің өнімділігі; еңбекке қабілеттілігі; әйел еңбегін қолданудың тиімділігі (пайдасы); әйелдердің өз қызметтік міндетін атқару сапасы.

Кәсіпкер әйелдердің басқару стилдері кәсіпкер ер кісілерден ерекшеленетінін айта кетуге болады. Кәсіпкер әйелдер мен ерлердің салыстырмалы мәселесіне қатысты зерттеулер көрсеткендей, еркіндік, мақсатқа бағытталу, бастамашылдық, өзгермелі экономикалық жағдайларға бейімделу деңгейі сияқты іскерлік қасиеттердің негізгі критерийлері бойынша ерлер алдыңғы қатарда. Дегенмен де, іскерлік салада әйелдер тағы мынадай артықшылықтарға ие: оларда аса менмендік жоқ, кәсіпорынның стратегиясын дайындауда үлкен жауапкершілік танытады, адамдармен сыпайы, жақсы қарым-қатынаста болады, өзінің интуициясын белсенді пайдаланады, әлеуметтік жауапкершілігі жоғары. Осы қасиеттерінің арқасында кәсіпорын міндеттерін іске асыруда ерлерге қарағанда, біршама артықшылықтарға ие болады. Мұның бәрі әйелдердің кәсіпкерлік белсенділігінің ерекше әлеуетін сипаттайды.

Экономиканың жоғары жалақы төленетін салаларында жұмыс жасау үшін, әйелдер мен қыздардың техникалық мамандықтар алуы артып келеді. Осы мақсатта әйелдерді өзіне деген сенімділігін көтеру, кәсіптік құзырлығын көтеру көтеруде арнайы

оқытатын орталықтар желісін көбейту қолға алынуы тиіс. Демократия, нарық аясында, информациялық кеңістікте әйелдердің дәстүрлі мінез-құлқын қалай түсінуге болады немесе жаңа жағдайға оралымды іс-әрекеттердің тартымдылығын қалай сақтауға болады деген сауалдарды өмір әрқайсымызға ұсынуда.

Ғасырлар бойы дәстүрлі мінез-құлықтар отбасында еркектерге, үлкендерге орай және бала тәрбиесі тұрғысынан анықталды. Бұл нормалар бүкіл адамзаттық сипатқа айналды. Ендігі бұл үлгілердің құндылығы әрқалай қабылдануда. Әйелдердің өзіндік іс-әрекеті, яғни азаматтық және қызметтік кәсіби ізденісі іргелі мақсатқа бағытталуда. Әйел еңбектің де, еркектің де жетекші күшіне айналуға, жұмыста өз кәмілеттілігін танытуда, кәсіби құзырлығын жетілдіруде, серіктестікке өздерінше бағыт ұстауда, сауда-саттықта өзіне деген сенімін арттыруда. Осылайша іс-шара мен қауымдастықты басқару әдістерін әр бағытта игеруде және үйретілуі қаралады.

Әйелдердің табиғатында жауаптылық бар, сондықтан да адамдардың өмірі, болашағы үшін жауапты, коммерциялық және өндірістік қызметте әлеуметтік элементтерді енгізуде. Кәсіпкер - әйелге, басшыға өз қызметкерлерінің тұрмыстық, әлеуметтік мәселелерін білу керек, мекеменің тұрақтылығын сақтау үшін дұрыс шешім қабылдау керек. Әйел – жар да, келін де, ана да жақсы қызметкер, үздік басшы да бола алады. Әйелдер басшылық етіп отырған мекемелердің қаржы жағынан да, жалпы анағұрлым тұрақты екені ешкімге де құпия емес [Мусина З., 2009, 7 б.].

Сонымен, әлемнің көптеген елдеріндегі сияқты Қазақстанда да жаңа идеялардың қайнар көзі іспеттес кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру ісіне айрықша мән беріліп, сондай-ақ әйелдер кәсіпкерлігінің дамуына қолдау көрсетіп отыр. Әйелдер кәсіпкерлігінің дамуы қоғам үшін маңызды. Әйелдер кәсіпкерлігі бәсекелес нарықтық ортаны құруға мүмкіндік туғызады, нарықты тауарлар және қызметтермен қанықтырады, сұраныстың өзгерістеріне икемді жауап қайтарады және тәуекелді жобалар мен жаңалықтар енгізеді, мамандарды, капиталды, негізгі, сондай-ақ қосымша материалдарды толықтыру кәзі болып табылады. Әйелдер кәсіпкерлігінің дамуы еңбекке қабілетті халықтың жұмыс бастылық деңгейін және олардың өмір сүру сапасын арттыруға өз септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Адаева Г.А. (2004). Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы гендер мәселесі: тарихи-философиялық талдау мамандық филос. ғыл. канд. дисс. автореф.: 09.00.03.: Алматы, 22 б.

Коллективное монография. (2009). Состояние гендерных исследований в Казахстане: политика, образование, культура, Алматы: Қазақ университеті, 292 б.

Мусина З. (2009, Желтоқсан). Экономикадағы әйелдердің рөлі, Айқын. 01.12.2009, 5-10 бб.

Назарбаев Н.А. (2010, Ақпан). Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100000922>

Назарбаев Н.А. (2014, Ақпан). ҚР Президентінің Қазақстан-2050» Стратегиясы: бір халық – бір ел – бір тағдыр» атты халыққа Жолдауы//Егеменді Қазақстан, 17.01.2014.

Соловьева А. (2011, Қараша) . Гендерлік саясат қазақтың болашағына қауіпті// Гендерлік саясат: Бағымыз ба, сорымыз ба?// Нұрастана, Астана, 29.11.2011. 7-8 бб.

Умралиева Ж. (2013). Қазақстандағы гендерлік саясаттың дамуы// Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі, Астана, 5- 6 бб.

ҚАЗАҚСТАНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ЖОЛДАРЫ**Алмас КУРАЛБАЕВ^{1*}, Ботагөз ДАНДАЕВА²**

¹Менеджмент және туризм кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан, ²Менеджмент және туризм кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

*Email: almas.kuralbayev@yahoo.com

ТҮЙІНДЕМЕ

Сыбайлас жемқорлықпен күресу Қазақстанның бүгінгі күнгі күрделі мәселесі екені анық. Үлкен әлеуметтік қасірет болып табылатын ол саяси даму тұрғысынан бір-біріне ұқсамайтын әлемдегі барлық елдердің қай-қайсысын да қатты алаңдатады. Сыбайлас жемқорлықпен табанды күресте тиімді құқықтық тетіктерді, ақпараттық мүмкіндіктерді, сыбайлас жемқорлық бұзушылықтарын ескерту және олардан сақтандыру үшін қоғам күштерін нығайтуды көздейтін сыбайлас жемқорлықпен күресудің жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: *сыбайлас жемқорлық, мемлекеттік аппарат, құқық, норматив, жемқорлық, этика.*

ABSTRACT

Corruption as a social phenomenon continues to exist at the present time in almost all countries regardless of their political development, including in Kazakhstan, varies only in scale. Corruption slows down the process of socio economic development, construction of market economy, attracting investment. Negative impact on political and social institutions of a democratic state, poses a serious threat to the future development of the country. The fight against corruption identified as one of the main priorities of state policy in Kazakhstan.

Key words: *corruption, the state apparatus, law, regulations, corruption, ethics.*

КІРІСПЕ

Еліміздің тәуелсіздік алған күннен бастап, құқықтық мемлекет құрудың негізгі алғышарттарын іске асыра бастады. Қоғамдық қатынастардың демократиялық құндылықтары аясында реттелуін қамтамасыз ету мақсатында өмірдің әр саласын қамтыған заңнамалық актілер қабылданды. Солардың бірі - тәуелсіз еліміз үшін маңызды рөл атқарған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңның қабылдануы. Бұл заңнама қоғамдағы сыбайлас жемқорлық көріністерін болдырмау мен оның алдын алуға негіз болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық – бұл әлеуметтік – экономикалық дамуда мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсерін тигізіп, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс болып табылады. «Қазақстан халқының әлауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты өзінің Қазақстан халқына Жолдауында «демократиялық қоғам жағдайында қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ерекше мәнге ие болады» деп атап көрсеткен болатын (Президент Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2008). Бұл деген мемлекеттің осы жағымсыз құбылысты жою бағытындағы кешенді жұмысы мен жүйелі күрес жүргізу саясаты жанданып, әрі қарай жалғасын табады дегенді білдіреді.

Сыбайлас жемқорлық Қазақстанның барлық табыстарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін мемлекетіміздің негізгі құндылығы – Тәуелсіздікке өз қауіпін тигізеді. Сыбайлас жемқорлық қоғамның мемлекетке деген сеніміне күмән келтіреді, сондай-ақ, елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани өрлеуіне кедергі келтіреді және мемлекеттік биліктің тиімділігін төмендеткенін көрсетеді.

ӘДЕБИ ШОЛУ

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылдың 31 наурыздағы №308 Қаулысымен бекітілген 2011-2015 жылдар аралығында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізу туралы салалық бағдарламаны орындауда «Қазақстан Республикасының әділет органдары жүйесінде 2011-2015 жылдар аралығында сыбайлас жемқорлықпен күресу шараларының Жоспары» бекітілген болатын (ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі 2011–2015 жылдарға арналған салалық бағдарлама, 2011). Осыған байланысты сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуді күшейту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы, мемлекеттік қызметкерлердің ар-намыс кодексін сақтау мақсатында, жауапты Хатшының 2009 жылдың 1 қазанындағы №749 бұйрығымен әділет органдарының аумақтық органдары мен Комитеттері үшін мемлекет қызметкерлерінің этикасын сақтау мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте атқарылған жұмыстар бойынша статистикалық есеп-қисап бекітілді. Сондықтан, Бас Прокуратура құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі Комитетпен бірігіп, әділет органдарының қызметкерлерімен жасалған сыбайлас жемқорлық қылмыстары мен құқық бұзушылықтары бойынша тоқсан сайын салыстырмалы тексеру жүргізіп отырады.

Елде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуді күшейту мақсатында 2009 жылдың 12-мамыр жұлдызында Қазақстан Республикасы Әділет министрімен «Сыбайлас жемқорлықпен күресудің кейбір мәселелері туралы» №252 бұйрығы

шығарылған болатын. Бұл бұйрықта қызметкерлердің сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары мен қылмыстар жасаған құрылымдық бөлімшелердің, ведомстволық бағынысты ұйымдар мен мекемелердің, аумақтық әділет органдарының бірінші және тікелей басшыларының тәртіптік жауапкершілігі бекітілген. Сосын «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы №410 Заңы қабылданған болатын (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл туралы, 2015). Айталық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің 2015 жылғы қызметінің нәтижесі бойынша Сотқа дейінгі тергеудің бірінші тізіліміне 2133 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелген болатын, оның ішінде 1586 (74%) сыбайлас жемқорлыққа қатысты болып отыр (ҚР мемлекеттік қызмет істер агенттігінің мәліметтері, 2015).

Негізі сыбайлас жемқорлық фактілерінің 40%(628) лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланушылық, 33% парақорлық (516), 9% сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемдену және талан таражға салу (148) және тағы басқа қылмыстарды құрады. Оны жасағандығы үшін 6 республикалық, 46 облыстық, 116 қалалық және аудандық деңгейдегі басшылар қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Елімізде сыбайлас жемқорлық қылмыстары әсіресе, әкімшілік басқармаларының қызметкерлерімен (660 немесе 40%), оның ішінде жер қатынастары мәселесі бойынша – 136, құрылыс – 136, денсаулық сақтау – 55, білім беру – 129, әлеуметтік – 27 және ауыл шаруашылығы – 53 салалардың қызметкерлерімен жасалынғанын айқындайды. Ал құқық қорғау мен сот органдарында сыбайлас жемқорлық қылмыстарының басым бөлігі ішкі істер органдарының – 290 (67%), Мемлекеттік кіріс комитеті – 132 (30%) қызметкерлерімен жасалынған болатын. Сонымен қатар, тергеу тәжірибесінде сот өндірісінің жаңа нысандары, оның ішінде процестік келісім жасау (100) мен жеделдетілген сотқа дейінгі тергеу (164) әрекеттері кеңінен қолданылып келеді. Мұнда республика бойынша өндірістегі істердің 57% немесе 3679 қылмыстық іс тергеумен аяқталып отыр.

Сондықтан, бүгінде сыбайлас жемқорлық қылмыстармен келтірілген залалды өтеуге баса назар аударылуда. Осы аяқталған қылмыстық істер бойынша жалпы анықталған залал сомасы – 1,9 млрд теңге, оның ішінде (сыбайлас жемқорлық қылмыстармен - 1,06 млрд теңге), анықталған залал сомасының 1,2 млрд теңгесі немесе 61%, оның ішінде сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша 995 млн. теңгесі немесе 93% қайтарылып отыр. 1,2 млрд теңге сомасында, оның ішінде сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша 615 млн. теңге сомасында мүлікке тыйым салынды

деуге болады (ҚР 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы, 2014).

Сыбайлас жемқорлық мәселесін шешуде екі жақты, азаматтар мен мемлекеттің қатысу қажеттігін ескере отырып, лауазымды тұлғаны қызықтыру да қылмыстық іс-әрекет болып табылатынын ұғындыру өте қажет. Атап өтетін болсақ, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 312-бабының талаптарына сай мемлекеттік қызметті атқаруда уәкілетті адамға не оған теңестірілген адамға тікелей немесе делдал арқылы пара беру 700-ден 2000 айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салынады немесе 2 жылға дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарына, не болмаса 3 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не дәл сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазалануы мүмкін. Лауазымды адамға пара беру, сол секілді заңсыз іс-әрекет (әрекетсіздік) жасағаны үшін пара беру 1000-нан 3000 айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға, не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не нақ сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазалануы мүмкін. Сондай-ақ, жауапты мемлекеттік лауазым атқаратын адамға пара беру мүлкі тәркіленіп, 7 жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырып, 5 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазалануы мүмкін. Аталған әрекеттерді адамдар тобы алдын ала сөз байласып не болмаса ұйымдасқан түрде топ болып, не болмаса ірі мөлшерде, әлденеше рет жасаса, мүлкі тәркіленіп, 7 жылдан 12 жылға дейінгі мерзімде бас бостандығынан айыруға жазаланып отырады. Осы жоғарыда қарастырылған қылмыстық әрекеттер ең ірі мөлшерде жасалған жағдайда мүлкі тәркіленіп, 10 жылдан 15 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру бойынша жаза тағайындалады (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл туралы, 2015).

Американың «Rand Corporation» талдау орталығы мен «TRACE International» бейкоммерциялық іскерлік қауымдастығының сарапшылары бірлесе түзген рейтингте Қазақстан сыбайлас жемқорлық бойынша әлемдегі 200-ге жуық мемлекеттің ішінен 141 орынның «биігінен» көрініпті. Орталық Азия бойынша Түрікменстанды (197 елдің ішінен 115-орында) ғана алға оздырған екен. Ал Қырғызстан 161, Тәжікстан 182-орыннан көрінсе сыры түгілі сыбыр-күбірін сыртқа шығармайтын Өзбекстан 194-орында тұр (Сәтжан Қасымжанұлы, 2014).

Қазіргі кезегінде Әділет органдарының әрбір аумақтық органында мемлекеттік қызметкерлердің ар-намыс кодексін сақтау бойынша, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шаралары, оған қарсы күрес жүргізуді дайындық деңгейін арттыру мақсатында

министрлікте үнемі тағылымдамадан өтетін өкілетті қызметкерлер іске асырады. Ал есеп беру кезеңінде облыстардың Әділет департаменттерінің 30 қызметкерлері Департаментте тағылымдамадан өткен болатын.

Жеке және заңды тұлғалардың өтініштері мен шағымдарына арналған жәшік аумақтық әділет органдарының ғимаратында орнатылған, қандай да бір мәлім болған сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жағдайлары бойынша басшыларға немесе құқық қорғау органдарына міндетті түрде хабарлау керектігі әкімшілік мемлекеттік қызметкерлерден жазбаша түрде міндеттеме алынған болатын. Осыған байланысты қазіргі таңда Есеп беру кезеңінде Басқармамен жеке және заңды тұлғалардың 24 өтініші, сондай-ақ, Әділет министрінің блогына түскен жеке және заңды тұлғалардың 47 өтініші қарастырылды. Осыған орай, мемлекеттік қызметкерлер мен халықтың құқықтық сана-сезім деңгейін жоғарылату мақсатында әділет органдарымен құқықтық түсініктеме жұмыстары әрдайым жүргізіліп отырады.

Елімізде сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шаралары негізінде күрес жүргізу тақырыбында БАҚ-да (баспа, радио, телевидение) сөз сөлеу, дәрістер, семинарлар, дөңгелек үстелдер (брифингтер), конференциялар ұйымдастырылып отырады. Сонымен қатар, әділет органдарымен көрсетілетін мемлекеттік қызметтер бойынша заңнамаға түсініктеме беру жөнінде халықпен кездесулер тұрақты жүргізілу үстінде. Айталық, республикалық және аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарында Есеп беру кезеңінде сыбайлас жемқорлықтың алдын-алуға бағытталған бірқатар сөз сөйлеулер жүргізілген болатын. Мысалы, БАҚ –да жарияланым (баспасөз) – 326, радиода сөз сөйлеу – 60, БАҚ-да сөз сөйлеу (ТВ) – 63. Сондай-ақ, аумақтық әділет органдарымен сыбайлас жемқорлықпен күрес тақырыбында дөңгелек үстелдер – 270, дәрістер, семинарлар, тренингтер – 1109, баспасөз конференциясы, брифингтер – 7 жүргізілді (ҚР 2015-2017 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы, 2015).

Бүгінде халықтың арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы нығайтуға бағытталған белсенді ақпараттық-насихат жұмыстары жүргізіліп келеді. Құзырлы органдар барлық орта және жоғары оқу орындарында сыбайлас жемқорлықпен күресуге бағытталған сабақтар өткізіп келеді. Жетекші телеарналардың эфирінде мақсаты-азаматтар мен шенеуніктер арасында сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу мақсатында сол тақырыпта бейнероликтер көрсетіліп тұрады, әрі сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманың қолданылуы бойынша жарнамалар шығарылып тұрады.

«Қазақстан–2050» Стратегиясының мақсатына сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізу арқылы қол жеткізе аламыз. Елбасының айтып өткеніндей: «Мемлекет пен қоғам біртұтас майдан құрып жемқорлыққа қарсы шығуы керек. Жемқорлық – бұл жай құқық бұзушылық ғана емес, ол мемлекеттің тиімділігіне деген сенімді сетінетеді, ұлттық қауіпсіздікке төнген тікелей қатер болып табылады».

Президенттің тапсырмасымен 2015 – 2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасы әзірленді. Бұл құжат 2014 жылдың 11 қарашасында «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында қабылданған болатын. Аталған бағдарлама екі кезең бойынша жүзеге асырылу үстінде: бірінші кезең: 2015 – 2020 жылдар аралығында және екінші кезең: 2021 – 2025 жылдар аралығын қамтиды. Бағдарлама қоғам мен мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы күш-қуатын жұмылдыруға бағытталған саяси құжат ретінде қарастырылады. Мұндағы негізгі мақсат сыбайлас жемқорлықтың кез келген көрінісіне атымен төзбеушілік ахуалын қалыптастыра отырып, бүкіл қоғамды сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысқа тарту болып табылады.

Бүгінде жүргізілген сауалнамалар бойынша жағымды өзгеріс байқалады. Айталық, соңғы төрт жылда сыбайлас жемқорлықпен күрестің тиімділігіне оң баға беретін қазақстандықтардың саны екі есеге жуық өсті (2011 жылы – 24%, 2015 – 45%). Бірақ, қабылданған шараларға қарамастан еліміздегі жемқорлық деңгейінің әлі де болса жоғары екендігі басты мәселе күйінде қалуда (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың 2015 – 2025 жылдарға арналған бағдарламасы, 2015).

ҚОРЫТЫНДЫ

Бәсекеге қабілеттіліктің Жаһандық Индексінің мәліметіне сүйенсек, 2014-2015 жылдары Қазақстанда бизнес жүргізудегі бірінші кезектегі мәселе сыбайлас жемқорлық болып табылады (16,7 балл), бейресми төлемдер мен парақорлықтың жайылғандығы жағынан да ахуал нашарлады (2014 жылы – 144 елдің ішінде 80-орында, 2013 жылы – 65-орында), ал Transparency International көрсеткішіне сүйенсек сыбайлас жемқорлық жағынан Қазақстан 2013 жылы 177 елдің арасынан 140-орын алды (2012 жылы – 133).

Сондықтан, Қазақстанда мемлекетпен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шаралары жүргізілуде:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрарлық мәдениетті, білім және тәрбиені қалыптастыру қажет: пара беруді өз мәселелерін шешудің әдісі деп қарайтын халықтың

үлесін түбегейлі азайту; халықтың құқықтық сауаттылық деңгейін 2025 жылға қарай 60%-ға дейін көтеру.

2. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуының алғышарттарын азайту. Мұнда ең бастысы сыбайлас жемқорлықтың салдарларымен күресуге емес, жемқорлықты туындататын себептер мен жағдайларды жоюға назар аудару керек. Айталық, бизнеске жасалатын әкімшілік кедергілерді азайту, мемлекеттік қызметтер көрсетудің сапасын арттыру (барлық рұқсаттарды электронды түрде беруді қамтамасыз ету), мемлекеттік қызметтің жүйесін, квазимемлекеттік секторды жетілдіру (мемлекеттік меншікті басқару мен жекешелендіру үдерісінде айқындылықты қамтамасыз ету; мемлекеттік аппараттағы жауапты қызметтерге ұсыну үшін кадрлық резерв жасақтау; жақсы жұмысы үшін мемлекеттік қызметшілердің, бюджет саласы қызметкерлерінің жалақысын көтеруді қамтамасыз ету).

3. Мемлекеттік органдардың, квазимемлекеттік сектордың және монополия субъектілерінің қызметіне партиялық және қоғамдық бақылауды күшейту. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың қажетті бағыты тиімді партиялық пен қоғамдық бақылау болып табылады. Бұл үшін партия барлық әлеуетін, бірінші кезекте, жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Республикалық қоғамдық кеңес пен партиялық бақылау Комитетін қолданады.

4. Жергілікті өзін-өзі басқару өкілеттіктерін кеңейту аясында. Мұнда азаматтар жергілікті инфрақұрылымды көркейту, тұрғын үй-коммуналдық қызмет көрсету сапасын арттыру, қоғамдық тәртіпті күшейту мәселелерінен шет қалмауы қажет. Оның ішінде: 2020 жылға дейін ауылдық деңгейде, ал 2025 жылға дейін – аудандық маңызы бар қалалардың және қалалардағы аудандардың деңгейінде бюджет қаражатының пайдаланылуын бақылау, мониторингі жөніндегі азаматтардың құқықтарын қарау; 2020 жылға дейін меншікті кіріс көздерін қалыптастыруда жергілікті өзін-өзі басқару өкілеттіктерін кеңейту бойынша; жергілікті өзін-өзі басқару органдары жұмысының айқындығы мен ашықтығын қамтамасыз ету керек.

5. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру бойынша қарастырылған. Мұнда бұрын 1998 жылғы қабылданған заң бүгінгі күнгі бағдарламалық мақсаттарға сай бағытталмаған және ескірген. Сондықтан, Қазақстанның беделді халықаралық ұйымдарға кіруіне және жемқорлыққа қарсы іс-әрекет саласындағы көпшілікке танылған халықаралық конвенцияларға қосылуына мүмкіндік береді. Қазақстан заңдарының халықаралық стандарттарға сай келуіне, сонымен қатар жемқорлыққа қарсы ең озық әлемдік тәжірибені қолдануда мүмкіншілігі зор. Демек, «Сыбайлас

жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заң қабылдау; сыбайлас жемқорлық үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік туралы конвенцияларға қосылу; сыбайлас жемқорлықпен күрес бойынша елдер тобына (GRECO) кіру қарастырылады.

Қорыта келгенде, мемлекеттің жемқорлыққа қарсы күрес жолдарының басты мақсаты қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбейтін көзқарас пен құқықтық сананы қалыптастыру, мемлекетті, қоғам мен бизнесті осы әлеуметтік кедергілерге қарсы жұмылдыру болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Астана қ. 2008 жылғы 16 ақпан.

http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2008-zhylgy-16-akpan

Қазақстан Республикасындағы сыйбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі 2011 – 2015 жылдарға арналған салалық бағдарлама» ҚР-сы Үкіметінің 2011 жылғы « 31» наурыздағы № 308 қаулысы, <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000308/links>

«Сыйбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы №410 Заңы; Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет істер агенттігінің мәліметтері. 2015 жыл. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>

Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы. Астана, 2014 жыл. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000986>

Қазақстан Республикасының 2015-2017 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясын іске асыру бойынша 2015 жылдың 9 айы бойынша ақпарат. 19 қараша 2015. <http://www.adilet.gov.kz/kk/node/51202>

«Сыйбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың 2015 – 2025 жылдарға арналған бағдарламасы» «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің 2015 жылғы 11 қарашадағы №001 қаулысы. <http://old.nurotan.kz/kz/2015-2025-zhyldarga-arnalghan-sybaylas-zhemkorlykka-karsy-kimyl-bagdarlamasy>

«Ұлттық қордан» ұрлайтындарға аяушылық болмайды. Сәтжан Қасымжанұлы, Астана, 2014. <http://abai.kz/post/view?id=2183>

БӘСЕКЕЛЕСТІК НАРЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСПОРЫНДАРДА КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ БАСҚАРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Кадир ЮКСАЛ¹, Б.С.ИЗАТУЛЛАЕВА²

¹Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Менеджмент» мамандығының магистранты, Қазақстан, Түркістан қаласы, E-mail: bibigul.izatullaeva@mail.ru

²Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а., э.ғ.к., Қазақстан, Түркістан қаласы, E-mail: bibigul.izatullaeva@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Бәсекелестік нарық жағдайында кәсіпорындарда персонал әлеуетін басқару және дамыту, қызметкер білімінің, дарынының және кәсібилігінің маңызы технологиялардың жылдам жаңаруымен, бағасы жоқ бәсекелестіктің күшеюімен анықталады. Отандық өндірістің экономикалық жағынан көтерілуі кадр әлеуетін ғылыми ойластырылып пайдалануға негізделуі тиіс. Сол себепті, бұл мақалада бәсекелестік нарық жағдайында кәсіпорындарда кадрлық әлеуетті басқару қажеттілігі теориялық тұрғыдан зерттеліп, кадр әлеуетін дамыту бойынша ұсыныстар жасалып отыр.

Кілттік сөздер: қызметкер, бәсекелестік, персоналды басқару

ABSTRACT

Managing and developing the personnel potential of enterprises in a competitive market, the importance of knowledge of employees, the talent and professionalism of rapid technology upgrades is determined by increased competition. The economic growth of domestic production should be based on a scientific study of the use of human resources. Therefore, in this article, the need to manage human resources has been studied from the theoretical point of view and ways of their development have been proposed.

Key Words: Employee, competitiveness, management of the staff

ÖZ

Rekabetçi bir pazarda işletmelerin personel potansiyelini yönetmek ve geliştirmek, çalışanların bilgisinin önemi, sürekli değişen teknolojik gelişmeler ve rekabet ortamı tarafından belirlenir. Yerli üretimin ekonomik büyümesi, insan kaynaklarının kullanımı ile ilgili bilimsel bir araştırmaya dayanmalıdır. Dolayısıyla, bu makalede insan kaynaklarını yönetme ihtiyacı teorik açıdan incelenmiş ve geliştirme yolları önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çalışan, rekabet, insan kaynakları yönetimi,

Адамзаттық дамудың ғылыми сыйымдылығын және өндірістің жаңа құрылымдануын сипаттайтын ақпараттық сатысына шығуы қоғамның экономикалық дамуындағы адам ресурсының өзекті рөлін түсіндіреді. Интеллектуалдық әлеуеттің жинақталуы тұрақты экономикалық дамудың және ұлттың дәулеттілігінің негізі болады. Қызметкер білімінің, дарынының және кәсібилігінің маңызы технологиялардың жылдам жаңаруымен, бағасы жоқ бәсекелестіктің күшеюімен анықталады. Әлбетте, отандық өндірістің экономикалық жағынан көтерілуі кадр әлеуетін ғылыми ойластырылып пайдалануға негізделуі тиіс.

Кадр әлеуеті теорияларының негізінде экономикалық ғылым классиктерінің тұжырымдаған өндіріс факторларының теориясы жатыр. У.Петти, А.Смит, Д.Рикардо, Дж.С.Милль өндірістің зат емес қызметкердің білімі, шеберлігі, тәжірибесі секілді элементтерін одан ары қарай талдауға мүмкіндік беретін методологиялық принциптерін жасап шығарды. К.Маркс жұмысшы күшіне кететін шығындарды, шеберлікті, қызметкердің біліктілігін, еңбектің шығармашылық сипатын зерттей отырып, кадр әлеуеті теориясының қалыптасуына елеулі үлес қоса білді. Ол өзінің экономикалық мазмұнына неғұрлым жақын келетін кадр әлеуетінің қазіргі түсінігі бойынша ауыспалы капитал категорияларын анықтады және зерттеді.

Кадр әлеуеті концепциясының теориялық алғышарттарын А.Маршалл, Дж.Б.Кларк, И.Фишер және т.б. дамытты. Ресейлік зерттеушілер арасынан И.Т.Посошковты, Д.И.Менделеевті, И.И.Янжулды, С.Г.Струмилинді және т.б. есімдерін атағанымыз жөн. Олар өндірісті дамытуда және ұлттық байлықты жинақтауда білімнің ерекше рөл атқаратынын атап өткен болатын.

XX ғасырдың екінші жартысында кадр әлеуеті теориясын Г.Беккер, М.Блауг, С.Боулс, Ф.Махлуп, Дж.Минцер, О.Нордхоуг, М.Фишер, Т.Шульц және т.б. дамытты.

XX ғасырдың аяғындағы экономикалық ғылымда (В.Гойло, С.Климов, Л.Прусак, И.Роос, Т.Стюарт, Л.Эдвинссон және т.б.) ұдайы өндірістегі адам мүмкіндіктері туралы ұғымдар кеңейіп, ерекше орынды иеленді. Интеллектуалдық әлеует теорияларының, мәселен, фирманың материалдық емес (интеллектуалдық) активтер формасындағы интеллектуалдық ресурстарды есептеу және бағалау секілді қолданбалы аспектілері жасалды. Кадр әлеуетін жинақтау процесінің экономикалық субъектілер қызметінің жемістілігіне ықпал ететін зерттеуінің интенсивті даму бағыттары біліммен

басқарылатын адам ресурстарының даму концепциясы болып табылады (Федосеев В.Н., 2003 және Рахметов Б.А., 2005).

Кадр әлеуетінің құны жөніндегі экономикалық қарым-қатынастардың танылу мазмұны мен формаларына келетін болсақ, онда мазмұн ресурстар шығыны себебі бойынша, ал форма – бағаның себебі бойынша шығады.

Тиімді экономикалық шешімдердің қабылдануы кадр әлеуетінің құндылығын есептеуді, индивидтердің жасампаздық сапасы мен қызметкердің сапалы мінездемелері жиынтығының жинақталған артық мөлшерінің құны мен пайдалылық параметрлеріне тәуелді бағаны, қоғамдық ұдайы өндіріс процесіндегі ресурстардың шығынын байланыстырады.

Кадр әлеуетінің ұдайы өндірісін қамтамасыз етудің механизмі үш кезеңнен тұрады: бірінші кезеңде ақша формасында өтетін әлеует (барлық деңгейдегі бюджеттер есебінен) өндірісі үшін жағдай жасалады, екінші кезеңде – білім беру қызметін ұсыну нәтижесі ретінде, үшінші кезеңде интеллектуалдық әлеуетті іске асыру өтеді, нәтижесінде оның өндірісі үшін жағдай жасау қалай өтеді, осылайша, ол өзінің бастапқы ақшалай формасын қабылдайды.

Кадр әлеуеті нарығының субъектілері бірнеше кезеңдердегі әлеует құндылығын оңтайландыруды қамтамасыз ете алады және әлеуеттің ұдайы өндірісі процестерінің экономикалық параметрлерінің өткенін, бүгінгі мен болашағын ескеруге мәжбүр.

Салық жеңілдіктері, кәсіпорынды қаржыландыру және білім берудің несиелік ұйымдары жүйелерін модификациялау қажеттілігіндегі білім беру қызметінің шығындарын азайту жинақталған кадр әлеуеті құндылықтарын арттыру әдістерінің бірі болып табылады.

Жұмыста нарықтық ортадағы білім беруді дамыту үлгісінің сызбасы ұсынылған (сурет 1):

Сурет 1. Нарықтық ортадағы білім беруді дамыту үлгісінің сызбасы

Әлеуметтік тұрақтылықтың болашақ факторы білім беру жүйесінің жас адамдармен қамтылуын қамтамасыз етеді, мүмкін болатын әлеуметтік дау-дамайларды айтарлықтай мөлшерде жұмсартады. Оның үстіне, қазіргі таңда жоғары мектеп жоғары білікті ғылыми кадрларды шоғырландыруы бойынша ел экономикасының барлық ғылыми сферасына соншалықты салмақ түсіреді, білім беру институттары ғылыми әлеуетті сақтандыру жүйесінің резервтерін жасаушы болып табылады.

Эволюциялық даму кезеңінде нарықтық ортадағы кадр әлеуетінің функционалды мүмкіндіктерін дамыту туралы кең ауқымды білімі жинақталды.

Жұмыста сыртқы орта өзгерістеріне жауап беретін кадр әлеуетінің негізгі бес реакциясы бөлініп алынды.

1.Өндірістік реакция, оның мақсаты ҒЗТҚЖ-ны дамыту және кадр әлеуетін басқару есебінен қол жеткізілетін шығындарды азайтумен қорытындыланады. Маманның нарықтық жағдайға бейімделуі түрінде де бар.

2.Бәсекелестік реакциясы дегенде қызметкерлердің бәсекелестік жағдайындағы сұраныс тербелісіне жылдам реакциямен қол жеткізілетін таяу болашақтағы кірістілікті оңтайландыруға ұмтылысы түсініледі.

3.Инновациялық реакция жаңа өнімдерді және даму стратегиясын жасауды оңтайландырады. Бұл процестегі орталық орынды ҒЗТҚЖ функциясы, функционалдықаралық ынтымақтастық алады.

4.Кәсіпкерлік реакциясы, кадр әлеуетінің ұзақмерзімдік дамуы үшін жағдай жасайды, маман жұмыс істейтін ұйымдағы стратегиялық менеджменттің және маркетингтің дамуына негізделген сабақтастық.

5.Әкімшілік реакциясы сыртқы ортадағы маманның өзара әрекеттесуінің жоғарыдағы төрт типін тиді және дер кезінде қамтамасыз етуге тартылған (Игнатов В. Г.,2005; Федашев В.Н. және т.б 2002).

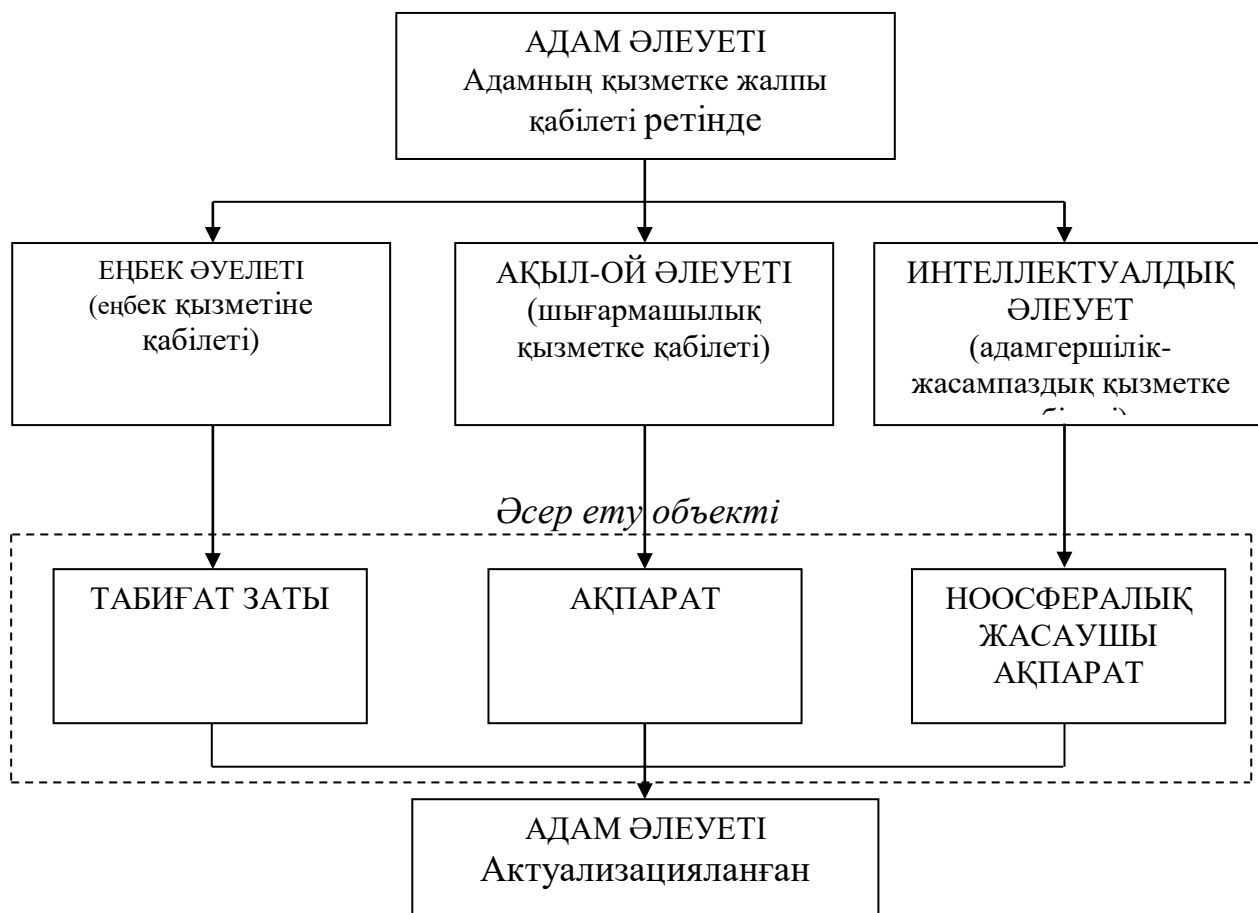
Қазіргі қоғамда ақпараттық дәуірдің жаңа талаптарына сәйкес келетін индивидтің сапалық қасиеттерімен бірге қабілетін және ұдайы өндірісін қалыптастыру мәселесінің теориялық жасалымын талап ететін кадр әлеуетінің сапасы мәселесі ерекше өзектілікті алуда.

Ұдайы өндірістегі адам рөлін анықтаудың мұндай тәсілі қазіргі таңда жаңашыл әлеуеттің қажетті екендігі жағдайын түсінуге әкелді, оған үдемелі кәсіпқойлық мүдденің күрделі шешімдерін қабылдауға жауапкершілік сезімі мен икемділігі тән.

Инновациялар және олардың тәжірибе жүзінде қолданылу тәсілдері қазіргі экономиканың даму күшін қозғалтушы болып көбірек шығады. Ең алдыменен, бұл ғылыми танымдық құралдар методологиясының сұрақтарына, түсінікті аппаратты кіріктіре отырып, ұйым қызметінің алғышарттары мен принциптеріне, құбылысқа заманауи көзқарасты анықтайтын амалдарға, әдістерге, тәсілдерге және олардың ақпараттық аспектілерін баяндайтын процестеріне қатысты.

Кадр әлеуеті жаңғыра отырып, әзірге жеткіліксіз зерттелген экономика ғылымының күрделі жүйесін жасайды. Автордың пікірінше, бүгінде экономикалық теориядағы, экономиканың ақпараттық теориясындағы, экономикалық дамудың теориясындағы, әлеуметтік-экономикалық өзгертулердегі және басқа да концепциялардағы жаңа методологиялық тәсілдер интеграциясы негізіндегі жаңа процестерде ғана өтетін толық ғылыми негіздемелерді беретін сатыларда ғана кадр әлеуетін теориялық тану табылады.

Жұмыста экономикадағы кадр әлеуетінің орыны төмендегі үлгіде көрсетілген (сурет 2):

Сурет 2. Ұдайы өндірістегі адам әлеуетінің орны

Кадр әлеуеті байланыс пен қарым-қатынастың әр түрлі тегін шоғырландыратын экономикалық жүйе компоненттерінің бірі ретінде өзінің айналасында көптеген жүйелік конструкцияларды құруға мүмкіндік береді, ол өзі олардың жүйешесі немесе элементі ретінде шыға алатын болады.

Кадр әлеуеті өзі арқылы өзара байланысты элементтер жиынтығын көрсетеді, ал білім бір текті емес, сондай-ақ, кадр әлеуетін құраушы да бір текті емес. Олардың бірі оны игерген адамдардан бөлінбейтін білім түрінде болады, ал басқалары өзінің тегін еңбек өнімділігін, бәсекеге қабілеттілікті және экономикалық өсуді арттыру үшін бұл білімдерді қолдану шартын жасайды.

Кадр әлеуеті – өндірістік және ұйымдық сипаттағы инновацияны жасайтын және іске асыратын ұдайы өндірістің интеллектуалдық мүмкіндіктерінің неғұрлым белсенді және динамикалық компоненті. Ғылыми сыйымды фирманың басымдығы технологиялық және заттай капиталдағы кадр әлеуетінің өзгерістерімен қорытындыланады (Базарова Т.Ю., 2003).

Кадр әлеуетінің физикалық жағында кімге тиесілі болса содан бөлінбейтін және ажырамайтын, бірде бір басқа ұйымның көшірмесі немесе елесі бола алмайтын, компанияның меншігі бола алмайтын болашақ болмашы, сезілмейтін факторы. Қорытындысында қызметкерлердің әлеуетін компания не иеленбеген (персоналдың сапасы ретінде), не бұл сапасыз (ұйымдық құрылым және бағдарламалық өнімдер), пайдалануға қабілеті жоқ, бар болғаны уақытша ғана тартылған құралдар деп есептеуге болады. Кадр әлеуетінің құнын (бағасын) анықтау өте қиын.

Кадр әлеуеті элементтерін бұл білім жекелеген қызметкерге, фирмаға немесе тұтас ұлттық экономикаға қаншалықты қатыстылығына қарамастан, адамның білімін көрсететін мазмұны бойынша жіктеуге болады.

Кадр әлеуеті ақпараттық экономикасының дамуының қазіргі сатысында ерекше қозғалмалы, өзгергіш болып табылады, мәдени-этикалық құндылықтар жүйесін жасауды, еңбек және өзара қарым-қатынастар мәдениетін, нормасын, мінез-құлығын, дәстүрлерін қалыптасыруды талап етеді. Мораль тағы да маңызды қажеттілікке, ал соңынан табысты капиталсалымына айналады. АҚШ-тың және Батыс Еуропаның ірі корпорацияларының ұсынған зерттеулері көрсеткеніндей, жоғары табысты фирмалардың 85%-ның моральдық құндылықтарды ендіру үшін тікелей жауап беретін мамандандырылған бөлімдері, ал 58%-ында – персоналдар арасындағы мәдени жұмыстардың арнайы бағдарламасы бар.

Бүгінде нарықтық экономика жағдайындағы экономикалық әдебиеттерде кадр әлеуетін әлеуметтік тұрғыдан сипаттау кеңінен мойындалып отыр (Кибанова А.Я., 2007). Әлеуметтік әлеует қарым-қатынастар құрылымына тән, қоғамдық игілік сипаттамасының жеке емес қоғамдық табиғатына жатады.

Осылайша, автордың пікірі бойынша кадр әлеуеті концепциясы төмендегі ережелерді кіріктіреді:

1. Білім мен тәжірибенің ақпараттық экономика сатысы кадр әлеуетінің экономикалық мазмұнында шешуші маңызды иеленеді. Теориялық білімдер табиғи және физикалық болмағанымен, өндірістік күштер дамуының бірқатар заңдылықтары негізінде: жаратылыстағы табиғат ресурстарының адам жасаған жасанды ресурстарымен ауыстырылуы; интеллектуалдық (жоғары технология, компьютерлік бағдарламалар және т.б.) өндірісті құрайтын табиғи, заттай және еңбек ресурстарымен ауыстырылуы арқылы экономикалық ресурстардың ең шешушісі, неғұрлым маңыздысы болып саналады.

2. Кадр әлеуетін теориялық және практикалық жоспардағы жеке, өз бетіндік формасы ретінде ерекшелеу жүргізілуде. Кадр әлеуетінің негізін жаңа тауарлар өндірісіндегі қолданылуы мүмкін қолданбалы, өзгеше сипаттағы ғылыми білімдер құрайды.

3. Қазіргі экономикадағы кадр әлеуетінің мәндік қасиеттерінің көрсетілуі ерекшеліктері мынадай болып шығады: тәуекелдің жоғары деңгейі, өндіріске және пайдаланылуға оның қатысуының белгісіздігі, өтімділіктің төменгі деңгейі.

4. Кадр әлеуеті өндірістік және басқарушылық процестердегі (еңбек өнімділігін арттыру есебінен) тиімділіктің жоғарылауының ұдайы өндірісінің экономикалық нәтижелеріне өз үлесін қосады, фирманың үстеме қосылған құны мен кірістерінің микродеңгейдегі өсуін, макродеңгейдегі – экономикалық өсу мен ұлттық байлықты жинақтауды қамтамасыз етуді жүзеге асырады.

5. Кадр әлеуетінің элементтері әр түрлі негіздемелер бойынша жіктелуі мүмкін: нақтылы түрде көрсету тәсілі (формасы); жүйе ішіндегі өзара әрекеттесу сипаты; білім мазмұны кадр әлеуетінің негізі ретінде; кадр әлеуетінің субъектісі. Кадр әлеуеті заттай және институционалдық капиталдың барлық формаларының дамуын анықтайтын жетекші, белсенді компонент рөлін атқарады.

6. Кадр әлеуетінің экономикалық мәні оның экономикалық қозғалысы өзгешелігінде ашылады. Кадр әлеуеті қоғамдық ұдайы өндірістің категориясы ретінде онда іске асырылған білімдегі өзгешелік күшіндегі экономикалық қозғалыс сипаты

бойынша ажыратылады. Дамудың қазіргі сатысында бұрыннан бар интеллектуалдық ресурстардың сапалы өзгерістері өтеді немесе сапалы өзгерістердің есебінен экономикалық өсудің интенсивті типін қамтамасыз ететін олардың базасында мүлдем жаңасы пайда болады.

Кадр әлеуетін дамытуды басқару жекелеген қызметкерлерді оқыту жолымен құзырлылығын жоғарылату ғана емес, сонымен бірге компанияда жылдам әрі көп рет пайдалану үшін тиімді болатын корпоративтік құндылықтардағы олардың алған білім мен дағдысының қайта жасалуын білдіреді. Компания мен адам мүдделерін қозғайтын жеке адамның корпоративтегі білімдерін қайта жасау барысында, әдеттегідей, қызметкерлердің қарама-қайшылықтары мен қарсыластығын тудырады. Сондықтан, әдетте, жаңашылдарға жасалымдардың (өнімдердің) айтарлықтай маңызды пайдасын алып шығуы үшін және ұйымдық өзгерістерді дамыту мен жүргізу жолына тосқауылдар келтіретін кадр әлеуетінің келеңсіз жақтарын танытуын төмендетету үшін мүмкіндік беретін қорғанышты қажет етеді. Бұл кедергілерді жою үшін ақпараттық технологиялар пайдаланылады, ал ол қызметкерлердің белсенділігін арттырады және олардың жұмысты орындаудағы жауапкершілігін жоғарылатады.

Білім беру кешенін тұтас экономиканың бейімделген әлеуеті жоғарылайтын макродеңгейдегі кадр әлеуеті ұдайы өндірісінің маңызды сферасы ретінде қарастыру қажет. Білім беру мен біліктілік жай ғана кадр мінездемесі болып шықпайды, бұл сонымен бірге ол үшін әлеуметтік амандығының кепілдігі, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік шарты болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Игнатов В. Г. «Теория управления». Санкт-Петербург. 2005-378 б.

Кибанова А.Я. «Основы управления персоналом» Москва: «ИНФРА-М» 2007-445 б.

Рахметов Б.А. «Персоналды басқару». Алматы, 2005-285 бет

Базарова Т.Ю. «Управление персоналом» Москва: «ЮНИТИ» 2003-466 б.

Федашев В.Н., Капустин С.Н. «Методы управления персоналом». Москва 2002-415 б.

Федосеев В.Н. «Управление персоналом в аргонизаций» Москва:«Экзамен» 2003-320 б.

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТҮРКІЛЕРІНІҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ ТОЛЫҚМӘТІНДІ
ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫН ҚҰРУ ҮДЕРІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****А.С., ҚАСЫМБЕКОВ ¹, Э.Е.АЛЬЖАНОВА ²**

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

«Компьютерлік ғылымдар» кафедрасының доценті, техн. ғыл. канд.¹«Тарих» кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты ²**Қазақстан, Түркістан****ТҮЙІНДЕМЕ**

Мақалада, ХІХ ғасыр жазба дереккөздеріндегі Орталық Азия түркілерінің мәдени мұрасының Қазақстанға тиісті ақпараттық ресурстарының электрондық каталогы мен толықмәтінді деректер базасын құру қарастырылған. Жаңа ақпараттық технологиялар негізінде қажетті мәліметтерді жедел іздестіріп табу, тиісті деректерді қайта өңдеу және оларға қашықтықтан қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша виртуал орта қалыптастырылған. Электрондық каталог пен толықмәтінді дербес деректер базасындағы ақпараттық ресурстар заманауи Қазақстанның сол өткен дәуірде қалыптасқан жағдайдың ерекшеліктерінің түрлі аспектілерін әр қырынан талдап, рельефті реконструкциялауға және олардың қалыптасу элементтері тарихының шынайылығын бағамдауға мүмкіндік береді.

***Кілттік сөздер:** Орта Азиялық түркілер; ХІХ ғ. жазба дереккөздері; мәдени мұра; электрондық коллекциялар мен каталогтар; толықмәтінді деректер базасы.*

ÖZET

Bu makalede ХІХ. asır yazılı kaynaklarındaki Orta Asya türklerinin kültürel mirasının Kazakistan'a ait bilgi kaynaklarının elektronik katalogu ile tam metinli veri tabanını oluşturulması düşünülmüştür. Yeni bilgi teknolojileri temelinde önemli bilgileri hızlı araştırarak bulma, ilgili verileri tekrar işleme ve onlara uzaktan erişim sağlamasına göre virtual ortam oluşturulmuş. E-katalog ile tam metinli kişisel veri tabanındaki bilgi kaynaklar modern Kazakistan'ın aynı geçtiği dönemde oluşan durumun özelliklerinin çeşitli yönlerin her

açıdan analiz ederek, rölyev yeniden yapma ve onların oluşum elemanları tarihinin gerçekliğinin değerlendirmeye olanak sağlar.

Anahtar kelimeler: Orta Asya türkleri; XIX a. yazılı veri kaynakları; kültürel miras; elektronik koleksiyonlar ile kataloglar; tam metinli veri tabanları.

ABSTRACT

The questions of creation of electronic catalogs and full-text databases of information resources of the historical and cultural heritage Central Asian Turks pertaining to the modern Kazakhstan in written sources of the XIXth century are considered. The virtual environment through the organization of operational research, data processing and remote access to the necessary sources and resources on the basis of new information technologies is created. Information resources in electronic catalogs and full-text databases give the chance fully analyze different aspects of information resources, vividly reconstruct the features of the situation and follow through the history of creation the individual elements of the cultural heritage of that period of modern Kazakhstan.

Keywords: Central Asian Turks; written sources of the XIX century; electronic collections; cultural heritage; electronic catalog; full-text database;

КІРІСПЕ

Жаһандану үдерісіндегі Түрік әлемінің келешегін айшықтап сипаттайтын негізгі бағыттардың бірі – түркі дүниесінің мәдени құндылықтарының бірыңғай ақпараттық ортасын жасақтау және олардың әлеуметтік құрылымдарын жетілдіру арқылы түркілік мәдениеттің озық үлгісін қалыптастыру және оларды жеткілікті дәрежеде насихаттау болып табылады. Соның ішінде ғылым мен білім саласындағы әлеуметтік ғылымдар бойынша электрондық кітапхана жүйелерінің ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларға негізделген виртуалды ортасын құру, «бұлттық» технологиялардың заманауи сервистері арқылы жетілдіру бүгінгі күннің өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Бұл бағытта жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша қолданыстағы кітапхана жүйелерінде қалыптасқан соңғы жаңалықтар мен жетістіктер, Түркі әлемінің қарқындап дамып көкжиегінің кеңейе түскендігін және тереңдей етек жайып келе жатқан жарқын келешегінің әлеуетін аңғартады.

Солардың қатарында, Орталық Азия түркілерінің мәдени мұрасына тиісті өткен ғасырлардағы көне қолжазбалар мен сирек кездесетін толықмәтінді құжаттардың жақын және алыс шет елдердің кітапханалары мен мұрағаттарында сақталғандығы

туралы мәліметтерге сүйенсек, бір ғана «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша қыруар жұмыстар атқарылған. Олар әлі де өзінің жалғасын табуда және көлемі жағынан алдағы жүргізілетін зерттеулерге негіз бола алады. Әсіресе өте сирек кездесетін басылымдар мен қолжазба нұсқаларының электрондық коллекцияларын құру, оларды өскелең ұрпақ өкілдері үшін сақтау мақсатында бірыңғай виртуалды орталар арқылы ғылыми айналымға ендіруде, тарихи жазба деректер мен көне жәдігерлерді зерттеудің маңыздылығы бүгінгі күнде өзекті. Солардың қатарында – жақын және алыс шет елдердің кітапханалары мен мұрағат қорларында сақталған жазбаша дерек көздеріндегі Қазақстан мәдени мұрасына тиісті ақпараттық ресурстар көптеп кездеседі. Түркілердің мәдени мұраларын сақтау және оларды қорғау мәселелерін түбегейлі шешудің бірден-бір сара жолы – оларды сандық форматтағы қалыпқа түсіру қажеттілігі, бүгінгі күде жан жақты дәлелденген. Себебі, өткен ғасырлардан қалған көптеген құнды құжаттар уақыт мерзімі өте келе тозығы жетіп деформациялану және т.б. зақымдарға ұшырауы нәтижесінде жарамсыз халге түсіп, олардан пайдалану мүмкіндігі шектеледі.

Сондықтан, сирек кездесетін тарихи құнды құжаттар мен қолжазбаларды сандық форматтағы қалыпқа түсіру және ақпараттық технологиялар негізінде виртуалды ақпараттық орталар қалыптастыру арқылы ғылыми айналымға қосу үшін технологиялық алғышарттарды қалыптастыру, тарихи жазба деректер мен көне жәдігерлерді сақтау үдерісінде, бүгінгі күндегі кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып табылады.

Білім беру жүйесінің ұлттық компьютерлер торабында жұмыс істейтін интегралданған ақпараттық жүйелердің құрамында, арнайыландырылған дербес дерекқорларын жасау барысында, еліміздің тарихына, мәдениетіне, ғылымына қатысты көне қолжазбалар мен сирек кездесетін толықмәтінді ақпараттық ресурстарға қашықтықтан қолжетімділік рұқсатын және олардың толық қорғалуын қамтамасыз ететін бағдарламалық кешендер жүйесін жасау және оларды қазіргі заманға сәкес қойылатын талаптар бойынша жетілдіру, бүгінгі күндегі Қазақстан өркениетін сандық форматқа көшіруде, өзекті болған технологиялық алғышарттардың бірі саналады.

Университет кітапханаларының заманауи талаптарға сай ұйымдастырылуында, автоматтандырылған кітапхана жүйелеріндегі ақпараттық ресурстардың электрондық коллекцияларын ақпараттық технологиялар негізінде интеграциялау, кооперациялау үдерістері қарқындап дамып, бүгінгі күнде өзінің жемістерін беруде.

Түркістан өлкесінің бүгінгі күндегі Қазақстандық бөлігінің өткен шағы туралы сирек кездесетін құнды тарихи-мәдени дереккөздер мен материалдар топтамаларының

арнайы мәліметтер базасын жаңа ақпараттық технологиялар негізінде құру әртүрлі деңгейлерде өрбіп, жалғасуда. Орталық Азия түркілерінің мәдени мұрасына тиісті өткен ғасырлардағы көне қолжазбалар мен сирек кездесетін толықмәтінді құжаттарды өскелең ұрпақ үшін жинақтау, өңдеу және жүйелеп талдау негізінде сақтау, зерттеудің маңыздылығын арттыра түседі.

Орындалатын зерттеу жұмыстарын тиімді үйлестіруге, тұтынушыларға сол бір өткен заман дәуіріндегі тарихи-мәдени мұраларға тиісті өте сирек кездесетін құнды дереккөздердегі ресурстарға қолжетімділік рұқсатын ауға мүмкіндік беретін жаңа ақпараттық технологияларды қолдану нәтижесінде, оларды бірыңғай виртуал орталар арқылы ғылыми айналымға ендіру мүмкіндігі туып отыр. Бұл өз кезегінде жүргізілетін ғылыми зерттеулердің деңгейлерінің артуына және оқыту барысында нақты ресурстарды қолдануға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Орталық Азия түркілерінің мәдени мұрасына тиісті өткен ғасырлардағы көне қолжазбалар мен сирек кездесетін толықмәтінді құжаттары бойынша өткізілген зерттеулерге жасалған ретроспективалық шолулардың нәтижелері көрсеткендей, Түркістан өлкесінің негізгі тұрғылықты халықтарының мәдени мұрасы болып есептелетін, ішінде бірегей және толық мәтінді ақпараттық деректерге негізделген материалдар келтірілген XIX ғ. жазбаша дереккөздері посткеңестік кеңістіктегі елдердің кітапханалары мен мұрағаттарында сақталған (Ә.Альжанова, А.Касымбеков; 2015).

Бір-бірінен уақыт өтімі мен міндеттері жағынан алшақ та болған осы бір тарихи-мәдени танымдық коллекцияларды зерттеу, XIX ғасыр жазбаша дерек көздеріндегі Түркістан өлкесінің халықтарының мәдени мұраларына тиісті түрлі аспектілерін әр қырынан қарастырып талдауға және мұқият саралауға мүмкіндік береді. Осы көріністерді өзара салыстыру барысында Түркістан өлкесіндегі Қазақстандық ерекшеліктерді анағұрлым бедерлі түрде жаңғыртып, сол бір өткен кезеңдердегі қалыптасқан жағдайдың жазбаша дереккөздердегі сирек кездесетін тарихи-мәдени мұралардың құрылымдық элементтерінің өткен тарихын пайымдауға болады. Солардың қатарында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да елдері туралы жарияланған құжаттар мен фотосуреттердің көшірмелерінен жинақталған құнды ақпараттар толық мазмұндалған «Түркістан жинағы» мен «Түркістан альбомы» аталады.

“Түркістан альбомы”, Түркістан өлкесінің генерал губернаторы жобасы бойынша, 1871-1872 жылдары Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінің аса талантты түлегі А.Кун тарпынан құрастырылған (А.Кун,1871-72). Мұнда отаршылдық қасіретінің қамытын киген Түркістан өңіріндегі қазақ жұртының тыныс-тіршілігі, өмір сүру үлгісі, Сырдария аймағындағы көне қалалар мен мазарлар, Ахмет Ясауи кесенесіндегі жәдігерлер өз бояу-өрнегімен берілген. Альбомда, Бүкіл түркі жұртының алтын бесігі аталған киелі Түркістан өлкесінде ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Ұлы Түркі Елінің бір бөлігі – қазақ даласы тарихының жаңа беттері ашылады. “Түркістан альбомы” атты кітап-альбомда туған жердің тарихы мен мәдениетін қадірлей білетін баршаға ұмытылмас бағалы сыйлық болатындай, берер тағылымы, көрсетер үлгісі бөлек суреттерден тұрады.

Біздердің зерттеулеріміз үшін, әлбетте, қазан төңкерісіне дейінгі Түркістан өлкесінің түркілерінің ХІХ ғасыр жазбаша дереккөздеріндегі тарихи-мәдени ресурстарға арналып жазылған кітаптар мен мақалалар, жазбалар, карталар, кестелер мен суреттердің топтамасы келтірілген «Түркістан жинағы» (В.Межов, 1878-1917) аса қызығушылық туғызады. Көптеген саяхаттар мен экспедиция материалдарында, өлкенің табиғи жағдайлары туралы ғана емес, сонымен бірге оның тарихы мен экономикасы, этнографиясы мен археологиясы, құқықтары мен статистикасы жөнінде (жолжазба, очерк, есеп формасындағы және т.б.) қызықты мәліметтер келтірілген.

Жинақта Түркістан өлкесінің, қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанның жекелеген бөліктерінің тарихы, қазақ хандары мен сұлтандары туралы материалдар; Түркістан өлкесінің Ресейге қосылуына, Бұқара, Хиуа және Қоқан (мұнда Бұқара әмірлігіне, Хиуа хандығына және т.б. бағынышты осы Түркістан өлкесінің иеліктерінде өмір сүрген қазақтар туралы мәліметтер де аз емес) хандықтарына қарсы әскери әрекеттердің жеңісіне арналған кітаптар мен мақалалар бойынша біршама материалдар ұсынылған. Әр түрлі тарихи басқыштардағы қазақ даласының әкімшілік құрылыстары, Жетісу қалалары тарихы, қазақ даласына енгізілген басқару туралы Ережелерге қарсы туындаған қазақтар арасындағы толқулар келтірілген.

Сонымен қатар, қоныс аударушылар мәселесі бойынша көптеген материалдар бар: қоныс аударушылардың тарихы мен олардың көшіп-қону барысы, қоныс аударылған орыстардың экономикалық жағдайлары; орыс шаруаларын қоныстандыруға қажетті жердің мүмкіндігінше мол қорын табу және олардың егіншілік үшін жарамдылығын анықтау, қазақтардың жер пайдалану нормаларын белгілеу, осылардың нәтижесінде қазақтардың «артық жерінің» көлемін анықтап, онан қоныс аудару қорын құру туралы да деректер келтірілген. Сонымен қатар, көшпелі қазақтардың жекелеген рулары,

олардың таралуы және рулық өзара қарым-қатынастардың шекаралары жайлы жазылған авторлардың жұмыстары да үлкен қызығушылық тудырады.

«Жинаққа» көптеген зерттеушілер мен ғалымдардың кеңінен белгілі жұмыстарын, ағымдағы оқиғалар туралы көптеген түсініктеме берушілердің әр түрлі жазбалары мен мақалаларын кіргізе отырып, В.И.Межов және оның ізбасарлары Түркістан өлкесіндегі халықтардың тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен өнегелі істері, түрлі салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары (үйлену, кісіні жерлеу) туралы мол мәліметтерді, жоқтау мәтіндерін, ұлттық ойындарының мазмұнын ашатын ойын аттарына барынша кең кескіндеме жасап шығарған.

«Жинақта» қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанның сот құрылысы, қарапайым және жер-су құқықтары жайлы статистика, жекелеген облыстардың ауылшаруашылығы туралы және демографиялық мәліметтер мен статистикалар жөніндегі жұмыстар да ендірілген. Мұнда тарихшылар үшін республиканың халық шаруашылығы туралы да көптеген қызықты материалдар бар. Онда жергілікті халықтың және де басқа жақтан қоныс аударған тұрғындардың жер және мал шаруашылықтарының жағдайын көрсететін материалдар кездеседі. Жергілікті билік тарапынан көрсетілген қысымдармен бірге, сондай-ақ, көршілес Ресеймен пошталық, телеграфтық байланыстар орнату, жол қатынастары мен өлкенің су шаруашылығын реттеуге бағытталған кейбір іс-шаралар да келтірілген.

Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстан өнеркәсібі тек қана жекелеген аз ғана иеленуші топтар арқылы көрініс табатыны белгілі. Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдейтін кішігірім зауыттар ғана болған. Табиғи ресурстарға өте бай өлкенің тау-кен өнеркәсібін пайдалануға, Түркістан-Сібір темір жолы құрылысын жобалауға қатысты деректер де келтірілген. Сонымен қатар, жинақта өлкенің медициналық қызметі мен халыққа білім беру саласының жағдайын көрсететін материалдар да баршылық.

Төңкеріске дейінгі зерттеушілердің көп томдығында біз үшін тарихи үлкен маңызы бар бірқатар географиялық карталардың орын алғандығы да қуантады. Бұл тарихи, геологиялық, археологиялық, этнографиялық карталар, қазақтардың кең-байтақ жерлерін пайдалану картасы, Түркістан өлкесіндегі елдердің және олардың жекелеген бөліктерінің, солардың ішінде Қазақстанның картасы. Библиограф мамандар түсіндірмелерімен берілген кескіндемелерде – өлкенің өмірінің түрлі жақтары сипатталған: Шымкент қаласының, Ембі бекінісінің, Түркістанның және т.б. сол сияқты нысандар пейзаж болмысыменен жазылған суреттемелер келтірілген. Жекелеген тұрмыстық құралдар – үй жихаздары, ат әбзелдері, күймелі арба, киіз үй жабдықтары. Портреттік топтар – қазақтардың жерленген адамдар басына орнатқан сағаналары, кесенелері, балбал тастар мен жерлеу рәсімдеріне қатысты құрылыстар және т.б. құнды шығармалар бар.

«Түркістан жинағына» енгізілген шет елдік ғалымдардың әдебиеттердегі зерттеулердің материалдарына жасалған шолулар көрсеткеніндей, Түркістанның далалы өлкесінде болған

шетелдік саяхатшылардың жазбалары орын алған (S.Gorshenina, d'Anke von Kügelgen; 2011). Бәрінен бұрын, бұл жұмыстарда жолжазбалық сипатта болған этнографиялық және статистикалық мәліметтер мен бірқатарда географиялық суреттемелер арқылы жанамалай келтірілген тарихи деректер келтірілген. Кейбір кітаптар мен мақалалар жеке мәселелерге (климат пен ауа райына, жануарлар мен өсімдіктер әлеміне және т.б.) арналып жазылған. Жинақта біздің отандастарымыздың шет тіліне аударылған еңбектері де кездеседі (Klaus Schwarz Verlag, 2004).

Жинақ материалдарын зерттей отырып, біз өлкенің барлық өмірін – әлеуметтік-экономикалық даму жағдайынан бастап өндірістік күшіне, бай ресурстарына дейінгі қал-ахуалын, бұрын болып өткен тарихи зерттеулерін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, өнегелі істерін көз алдымызға елестетіп, қайта қалпына келтіруге болады. Сонымен қатар, Н.М. Пржевальский, И.В. Мушкетов, Н.А. Северцов, Н.А. Маев, В.Ф. Ошанин, А.П. Федченко және т.б. сол сияқты аса көрнекті географ, этнограф және тарихшыларының зерттеу еңбектерімен, ғылыми экспедициялық жазбаларымен танысуға болады.

Сондықтан, Түркістан өлкесінің XIX ғасыр жазбаша дереккөздеріндегі ақпараттық ресурстардың толықмәтінді электрондық нұсқалары негізінде электрондық коллекциялар құру мүмкіндігін беретін бағдарламалық кешендерді пайдаланып жасалатын арнайы мамандандырылған толықмәтінді мәліметтер базасын заманауи ақпараттық технологиялар негізінде қалыптастыру, бүгінгі күндегі актуалды мәселелер қатарында болып, нағыз шынайы қызығушылық туындауда екендігін атап өтуге болады.

Бүгінгі күндегі қалыптасқан жағдайда, бұл құндылықтарды іргелі түрде зерттеу үшін мүмкіндіктер жеткілікті, яғни оларды жүйелеп бірізділендіру және каталогтандыру үшін қажет болған материалдардың сандық форматтағы нұсқалары бар. Мұндай түрдегі мәліметтердің үлкен қорлары, қайта өңдеу мен жүйелі талдауды қажет етеді және оларды халық игілігіне пайдалану үшін, тұтынушыларға ыңғайлы түрде ұсыну керек.

Бірақ, бұл аталмыш жинақтағы ақпараттық деректер мен құжаттардың түрілерінің сан алуандылығы мен көлемділігінің және құрылымдық кейіптерінің ретсіздігі соншалықты, оларды зерттеу үшін қолданыстағы дәстүрлі әдістер мен құрал-саймандардан пайдалану жеткіліксіз. Қажетті релевантты материалдарды жедел түрде іздестіріп тауып, оларды сәйкестерінше өңдеу, саралау және жүйелі түрде талдау жүргізіп құрылымдау негізінде қалыптастырылатын электрондық ресурстарды жасау

үшін заманауи ақпараттық технологияларға негізделген бағдарламалық кешендер қажет. Жасақталған нақты электрондық ресурстардан пайдалану үшін корпоративтік жүйелер мен желілер торабында жұмыс жасай алатын электрондық кітапханалар қажет.

Электрондық кітапхана жүйелері мен желілерін жобалау үдерісінің ерекше айқындалған бағыттары мен тәсілдері ерекшеліктерін шартты түрде екіге бөліп – корпоративтік каталогтау жүйесі және кітапханалық жүйелер мен желілер ретінде қарастыруға болады. Оларды жобалау мен жүзеге асыру үдерісі – бір жағынан автоматтандырылған жүйелерді жасаудың жалпы тәртібіне бағындырылған болса, ал екінші жағынан өзіндік заманауи ерекшеліктермен сипатталады (Ф. Воройский, 2012).

Корпоративті каталогтау жүйелерін жасаудың негізгі мақсаты: жаңа ақпараттық технологиялардың автономды дербес жұмыс істеу жағдайында едәуір қомақты болып, әрі әрдайым тұрақты өсу ағысына бейім болатын каталогтандырудың шығындарын қысқарту; электрондық каталогтарды ақпараттық (формат саны бойынша) және лингвистикалық өзара ықпалдастығын әрі кітапханалық ресурстарға толыққанды ену мүмкіндігі үшін, кітапханалық мәліметтер базасын (бір ел аумағында немесе әлемдік қауымдастықта тұтастай біріктіретін) қамтамасыз ету; түпнұсқа құжаттарды сипаттап жазу, библиографиялық жоғарғы сапасын қамтамасыз ету; осы қызметке қатысудан (салалар бойынша) нақты табыс табудың қаражат көздеріне айналдыру. Осы бағыттағы табысты жүйенің әлемдік кітапханалық тәжірибедегі көрнекті мысалдарының бірі OCLC (Online Computer Library Center) корпорациясы саналады (М.Рахматуллаев, 2013).

Қазіргі таңда, ғаламтор желісінің инфрақұрылымдары мен ондағы қолданыстағы заманауи ақпараттық технологиялар негізінде жасақталған электрондық каталогтар мен толықмәтінді деректер базасындағы ақпараттық ресурстарды жедел іздестіріп табу, сұрыпталған тиісті деректерді қайта өңдеу және оларға қашықтықтан қолжетімділік рұқсатының қамтамасыз етілу мүмкіндіктері бар виртуалдық орталар қалыптасуда. Виртуалды орталар пайдаланушылар үшін басқадай жолмен алынуы мүмкін болмаған (немесе өте қымбат) көптеген ақпарат кеңістігіне жол ашуда. Әр түрлі типтегі желілерді біріктіру барысында жасақталған және қолданыстағы электрондық коллекциялардағы деректерді іздестіру үдерісінің ерекшеліктерін ескеру мүмкіндігі бар динамикалық ақпараттардың дерек көздеріне айналуға (А.Касымбеков, 2015).

Осы орайда, ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің 2015-2017 жж. арналған гранттық қаржыландыру бойынша «Орталық Азия түркілерінің XIX ғасыр жазба дерек көздеріндегі мәдени мұрасының виртуалды кітапханасы» тақырыбы

бойынша (жоба жетекшісі – доцент Э.Е.Альжанова) Ахмет Ясауи атындағы университет қабырғасында жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелерін атап өтуге болады. Жобаның орындалу барысында қол жеткізілген арнайы дербес электрондық каталог пен деректер базасын толтыру үшін әзірленген ақпараттық ресурстардың электрондық коллекциялары мен бағдарламалық кешеннің алғашқы нұсқасы, аталмыш бағдарламаның нақты іске асырылу барысында жасалған байсалды қадамдардың бірі болып саналады.

XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Орта Азия түркілерінің мәдени мұрасының бірегейі болған – «Түркістан жинағы» топтамасындағы құжаттарға негізделген ақпарат материалдары бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстарының Қазақстан мәдени мұрасына қатысты алғашқы нәтижелері – тарих, этнография және археология салалары бойынша іріктеліп алынған және тиісті рубрикаларға жүйеленіп бөлінген ақпараттық ресурстардан тұрады. Бұл арнайы жасақталған дербес электрондық коллекциялардың толықмәтіндік құжаттарымен, төменде көрсетілген мекен жайлардағы URL-сілтемелер бойынша танысуға болады (А.Касымбеков, Е.Алжанова; 2016).

Түркістан өлкесінің Қазақстан тарихы <<https://yadi.sk/d/6svDDFOpоRNCC>> (2017, наурыз 01) мен этнографиясы <<https://yadi.sk/d/PNoZd6g0nu6Vo>> (2017, қаңтар 20) және археологиялық зерттеулер бойынша <<https://yadi.sk/d/PNoZd6g0nu6Vo>> (2017, ақпан 15) жасақталған электрондық коллекциялар топтамасының сипаты уақытша, тиістісінше көрсетілген сілтемелерде орналастырылған.

Этнографиялық коллекциялар бойынша арнайы жабдықталған электрондық каталогтағы библиографиялық жазбаларға негізделіп әзірленген ақпараттық ресурстар дереккөздерінің алғашқы нұсқасы – 12-рубрикаға бөлінген «бас тақырыптар» бойынша 312 толықмәтінді дереккөздерден сомдалған келесі жазбалардан тұрады: этнографияның жалпы мәселелері (57); Әдет, ғұрып және салт дәстүрлері (7); Үйлену рәсімдері (9); Жерлеу рәсімдері (10); Мазараттар, қабір ескерткіштері (14); Нанымдар. Ырымдар. Жоралғылар (17); Ойындар. Қызықтар. Аңшылық (5); Халық ауыз шығармашылығы (1). Мақал мәтелдер. Афоризмдер. Жұмбақ жаңылтпаштар (10). Қиссалар. Аңыздар. Хикаялар (15). Ертегілер. Әңгімелер. Мысал мысқылдар (29). Поэзия. Поэмалар. Өлеңдер. Музыкалар (11). Негізгі толықмәтінді дереккөз құжаттары тізімінің (шрифт №12; қатар аралық интервал -1,0;) жалпы көлемі 25 беттен тұрады (А. Касымбеков, 2016).

Арнайы электрондық каталог пен дерекқор жасақтаушы бағдарламалық кешеннің алғашқы нұсқасының қолданыстағы аналогтармен салыстырғанда келесі

ерекшеліктерге еге: әмбебап құрылымды библиографиялық ақпараттар сипаты (MARC, DUBLIN CORE) халықаралық стандарттарға бағытталған; соңғы қолданушылар (оқытушылар, ғылыми қызметкерлер және т.б.) арнайы білімсіз ақпарат көзіндерін (оқулық, мақала және т.б.) енгізуге және сонымен қатар, корпоративтік желіде жұмыс істеуге; зерттеушілерге электрондық ресурстарға онлайн қолжетімділігін, электрондық каталог арқылы түрлі ақпараттық ресурстардың толық және тиімді іздестірілуіне, зерттелінетін тақырыптың ақпараттылығын арттыруға; Орталық Азия түркілерінің ақпараттық ресурстарының электрондық коллекцияларын жасақтауда; автономдық режимде жұмыс істейтін және корпоративтік желілердегі ресурстардың орналасқан жеріне байланысты болмаған, таалап етілген қажетті ақпараттармен шұғыл қаматамасыз ету мүмкіндіктері қарастырылған.

Сонымен қатар, Орталық Азия түркілерінің мәдени мұрасының толықмәтінді деректер базасын құру үдерісінің келесі ерекшеліктерін атап өтуге болады: мәліметтерді жүйенің базасына ендіруде және оларды желілер бойынша жеткізіп беруде халықаралық кітапханалық-библиофикалық, коммуникативтік форматтар қолданылған. Сонымен қатар, жіктеу жүйелері мен кодтау (ББК, УДК, UNIMARC, MARC21, USMARC және т.б.) ережелері де тиімді пайдаланылған. Бұл нәтижелер өз кезегінде басқа жүйелердегі библиофикалық жазбаларды көшіруге, әлемдік ақпараттық-кітапханалар желісімен интеграциялануына мүмкіндік береді; “Заглавие” – “Бас тақырып” өрісіне мәліметті ендіруден алдын, жүйе анықтамалығында сол ендірілуі тиіс болған бас тақырыптың бар яки жоқ екендігін тексеру қажет. Егерде, ендірілетін кітаптың бас тақырыбы анықтамалықта жоқ болса, онда ол бас тақырып жаңадан қолмен ендіріледі; кітап авторлары, кодтар және шығыс мәліметтерін ендіруден алдын, ендірілетін мәліметтердің жүйе анықтамалығында бар яки жоқ екендігі тексеріледі. Егерде, ендірілетін мәліметтер анықтамалықта жоқ болса, онда олар жаңадан қолмен ендіріледі; өрістерге мәлімет ендіру кезінде екі сөз ортасына бір пробел қойылады, ал басқа жағдайда, яғни сөзге дейін немесе кейін пробел қойылмайды; тіл, мемлекет, қалалардың кодтары анықтамалықтан алып ендіріледі; каталог түзуші, егер де жүйенің өрісі мен өрісшелеріне мәлімет ендіру барысында, библиофикалық жазбалар элементтері туралы жәрдем алғысы келсе, өрістің атауы көрсетілген жерге тышқанмен шертіп тиісті мәліметтерді алулары мүмкін; каталог түзуші, статикалық анықтамалықта кездеспейтін сөздерді, яғни “Анықтамалықтар” бөлімінде жоқ сөздерді жаңадан ендірулері мүмкін; толықмәтінді деректер базасын қалыптастыру үшін “Электрондық каталог” өрістерінің талап етілген өрісшелеріне

тиісті құжаттың барлық библиографикалық жазба элементтері ендіріледі; “Шолу”(Обзор) арқылы тиісті библиографикалық жазбаға сәйкес толық мәтінді құжатпен байланыстырылған файл өрістің арнайы түймешесін шерту арқылы пайда болады. Құжаттың толықмәтінді нұсқасын жою, көшіріп алу мүмкін; қажет болмаған жағдайда “Дереккөз”, “Қатынас”, “Шолу” және т.б. өрістерді толтыру міндетті емес.

Қорытынды

Университет қабырғасында орындалған зерттеуге жасалған қысқаша шолу мен талдау нәтижелерін қорытындылай келе, Түркістан өлкесінің Қазақстандық бөлігінің тарихы мен мәдениетіне, экономикасы, этнографиясы мен археологиясына, құқықтары мен статистикасы жөніндегі (жолжазба, очерк, есеп формасындағы және т.б.) қызықты мәліметтер келтірілген өткен ғасырлардағы көне қолжазбалар мен сирек кездесетін толықмәтінді құжаттарды сипаттайтын «XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан» атты дербес электрондық каталог пен деректер базасының алғашқы нұсқасы жасалды.

Автоматтандырылған кітапханалар жүйесінің құрамында жұмыс жасайтын «XIX ғасыр жазбаша дереккөздеріндегі Қазақстан» деректер базасының алғашқы нұсқасының электрондық каталогы – нақты ақпарат ресурстарын іздестірудегі негізгі құрал болып табылады. Қазақстан мәдени мұрасына тиісті тарих, этнография, археология және т.б. бойынша іріктеліп алынған және тиістісінше, пәндік рубрикаларға бөлініп жүйеленген және құрылымданған ақпараттық ресурстардың коллекцияларының библиографиялық көрсеткіштермен өрнектелген Түйіндемелары арқылы іздеп табу өте тиімді.

Электрондық каталог дерекқорына ендірілген құжаттардың Түйіндемеланған библиографиялық көрсеткіштері – 20 пәндік рубрикаларға бөлінген. Онда тақырыптар мен авторлар, түйінді сөздер, баспалар мен шыққан жылдары және т.б. элементтері бойынша өңдеу мүмкіндіктері қарастырылған, яғни жүйе ашық түрдегі стандарттар мен форматтар негізінде жасалған. Пайдаланушылар, электрондық каталог дерекқорындағы өздеріне керек болған қазақ, орыс және т.б. шет тілдеріндегі дереккөз тізімдері мен нақты электрондық нұсқаларын жедел және тиімді түрде іздестіріп тауып, олардың тиісті нұсқаларын pdf-форматта көшіру арқылы толықмәтінді нұсқаларына қол жеткізе алады.

Зерттеулер барысында алынған нәтижелердің мақсатты тұтынушылары: ғылыми зерттеу және білім беру мекемелері; электрондық кітапханалардың ғылыми-білімдік ресурстардың мәліметтерінің базасын жасауға, жетілдіруге және оларды іске асыруға

мамандандырылған коммерциялық мекемелер болулары мүмкін. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының ғалымдары мен оқытушылары, PhD-докторанттар мен магистранттар, студенттер мен білім жүйелеріндегі басқа да қызметкерлер қауымының өкілдерінің пайдаланушылары болуы мүмкін.

Әдебиеттер

- Альжанова Э. , Касымбеков А. (2015). XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Орта Азиялық түркілердің тарихи-этнографиялық коллекцияларының виртуалды кітапханасы. *Түркология*, №4, 11-119 б.
- Воройский Ф. (2012). Основы проектирования автоматизированных библиотечно-информационных систем. М.: ГПНТБ России, 389 с.
- Касымбеков А. (2015). «Корпоративная инф. система обеспечения университета научно-образовательными ресурсами». Материалы VII Международной научно-практич. конференции «Интернет и общество». Кутаиси (Грузия). 10-11 июля, С. 184-188.
- Kasimbekov A. , Alzhanova E. (2016). Educational resources in historical research of Kazakhstan in written sources of the XIX century. Вестник Карагандинского университета. № 2 (82), Караганда, С. 30-35.;
- Касымбеков А. (2016). Международная научная конференция молодых исследователей «Этнокультурные и этносоциальные процессы в трансграничном пространстве России и Центральной Азии», г. Барнаул, Алтайский Государствен. Университет, 27-28 октября С. 225-229;
- Klaus Schwarz Verlag (2004). Private Collections of Russian Turkestan in the Second Half of the 19 th and Early 20 th Century, ANOR-15, Berlin: 205 p. ; <http://www.academia.edu/2588322/>
- Кун А. «Туркестанский альбом» (1871-72). Составитель А. Кун, Ташкент: Типография при главном штабе Туркестанского военного округа, I-IV часть, 1-10 том;
- Межов В. (1878-1917). “Туркестанский сборник”. Систематический указатель сочинений статей на русском и иностранных языках. Санкт-Петербург, Т. 1-591;
- Рахматуллаев М. (2013). Технология создания и использования научно-образовательной информации в сети электронных библиотек: Ежегодный сборник. Под редакцией М.Рахматуллаева, Ташкент: E-LINE, 130 с.;
- Gorshenina S., d’Anke von Kügelgen (2011). Le Recueil turkestanais de Mežov: l’utopie d’une somme exhaustive des connaissances sur l’Asie centrale, in *Études Asiatiques*, LXV, no. 3, 625-659 p ; <http://www.academia.edu/2588452/>

**ЖЕҢІЛ ӨНЕРКӘСІП САЛАСЫНДА ШАҒЫН КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ
БАҒЫТТАРЫ****Б.Ж. АЛЬМУХАМБЕТОВА¹, Р.И. ЕРМАНКУЛОВА²**¹⁻²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, botagoz_2077@mail.ru**ТҮЙІНДЕМЕ**

Бұл мақалада еліміздегі жеңіл өнеркәсіп саласының қазіргі таңдағы даму жағдайымен, осы саладағы шағын кәсіпкерлікті дамыту бағыттары қарастырылады. Жеңіл өнеркәсіп саласы әрбір ел экономикасының дамуында маңызды рөл атқарады және елімізде жоғары экспорттық әлеуетке ие салалардың бірі болып табылады. Мақалада жеңіл өнеркәсіп саласында кәсіпкерлікті ынталандыру әдістерін әзірлеу және жүзеге асыру шаралары қарастырылған және жеңіл өнеркәсіп саласында шағын кәсіпкерлікті дамытудың перспективті бағыттары бойынша ұсыныстар берілген.

***Кілтті сөздер:** жеңіл өнеркәсіп, жеке кәсіпкерлік, мемлекеттік қолдау, инвестициялық климат.*

ТҮЙІНДЕМЕ

В статье рассматривается состояние развития легкой промышленности в стране и основные направления развития малого предпринимательство в этой отрасли. Легкая промышленность играет важную роль в экономическом развитии каждой страны, и является одним из отраслей экономики с высоким экспортным потенциалом. В статье дается рекомендации по развитию малого предпринимательство в легкой промышленности и способы стимулирования развития малого предпринимательство в этой отрасли.

***Ключевые слова:** легкая промышленность, малое предпринимательство, государственная поддержка, инвестиционный климат.*

ABSTRACT

The article considers the state of development of light industry in the country and the main directions for the development of small business in this sector. Light industry plays an important role in the economic development of each country, and is one of the branches of the economy with high export potential. The article gives recommendations on the development of small business in the light industry and ways to stimulate the development of small business in this industry.

***Key words:** light industry, small business, state support, investment climate.*

Ел экономикасын тұрақты дамытудың негізгі бағыты Қазақстанның жеңіл өнеркәсібі саласын технологиялық модернизациялау және оны тиімді әрі бәсекеге қабілетті сала ретінде дамыту болып табылады (Программа по развитию легкой промышленности в РК). Азық-түлік өнімдерін тұтынудан кейінгі екінші орындағы сала жеңіл өнеркәсіп саласы.

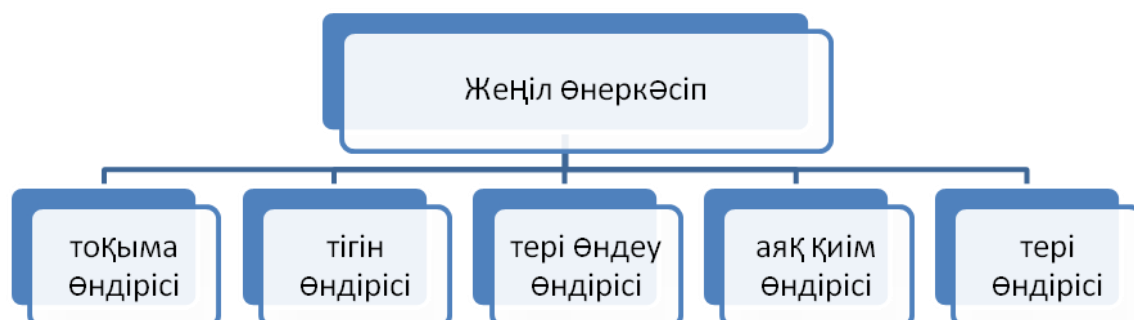
Жеңіл өнеркәсіп өнімдерін шығаратын дүние жүзіндегі елдердің көш басында Қытай, Үндістан елдері тұр. Қазіргі таңда Қазақстанда жеңіл өнеркәсіпті дамытуға барлық қажетті алғышарттар қалыптасқан – мемлекет тарапынан қолдау, негізгі өндірістік пен адам ресурстары. Әйтседе, еліміздің ішкі нарығындағы жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің жалпы көлемінде отандық тауар өндірушілердің үлесі 5%-дан аспай отыр.

ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша 2016 жыл қорытындысы бойынша елімізде жеңіл өнеркәсіп саласында жұмыс істеп жатқан кәсіпорындар саны 933 құрайды. Бұл кәсіпорындардың басты бөлігін, яғни 58% тігін кәсіпорындары, ал 31% – тоқыма бұйымдары өндірісі құраса, былғары және осыған жататын өнімдерді 11% кәсіпорындар дайындайды. Жалпы бұл саладағы көрсеткіштің 95% шағын кәсіпкерлікпен шұғылданады.

Жеңіл өнеркәсіп саласында жұмыс істеуге көптеген кәсіпкерлер құлықсыз. Себебі бұл салада бірден табысқа кенелу мүмкін емес болып табылады. Сауда немесе қызмет көрсету салаларымен салыстырғанда мақта өсіру, былғары мен теріні өңдеу, пішіндеу, киім, аяқ киім тігу секілді жұмыстар ұзақ уақыт пен төзімділікті қажет етеді.

Бүгінгі таңда Қазақстанның жеңіл өнеркәсібінің жақсы шикізат базалары бар: мақта, жүн, табиғи былғары. Дегенмен, ол экономикадағы қазіргі күнде ең бір «шешімін таппаған» сала болып есептеледі.

Жеңіл өнеркәсіп көп салалы өндіріс. Оның негізгілері - *тоқыма, тігін, мақта-мата, былғары, тері илеу* салалары (сурет-1).

Сурет 1- Жеңіл өнеркәсіптің құрылымы

Ескерту: суретті автор әдебиеттер негізінде құрастырған

Жеңіл өнеркәсіп саласындағы басты саланың бірі *мата тоқу* саласы. Негізінен ауыл шаруашылық өнімдерін пайдалана отырып, ол мақта, жүн, зығыр, жібек маталары мен тоқыма өнімдерін, киіз шығарады. Оларды өсімдік (мақта, зығыр) немесе жануарлар (жүн, жібек) өнімдерінен химиялық талшықтар қоса отырып жасайды.

Негізгі мақта-мата өнеркәсіптері Оңтүстік өңірде шоғырланған. Мақта тазалау зауыттарының басым бөлігі (олар 30-дай) Оңтүстік Қазақстан облысында шоғырланған.

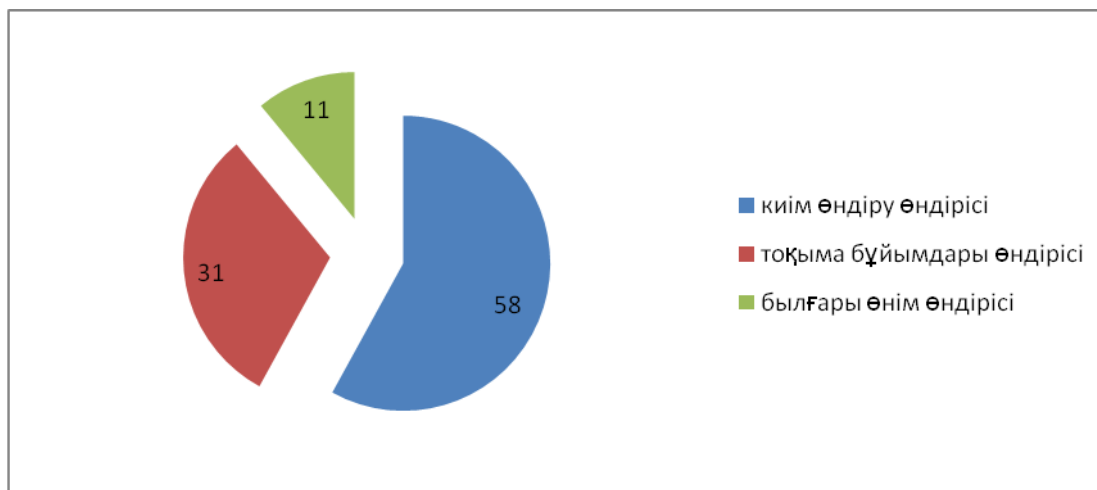
Елімізде жүн өнеркәсібі мардымсыз деңгейде дамыған. Жүнді бастапқы өңдеу фабрикалары Оңтүстікте (Таразда және т.б.) және Шығыста (Семейде), ал мата тоқитын фабрикалар Фабричный кентінде (Алматы маңында), Қостанай мен Семейде орналасқан. Тоқыма өнеркәсібінде Алматы ерекше орын алады.

Былғары, аяқ киім және тері өңдеу өнеркәсіптері бір-бірімен тығыз байланысты. Тері өңдеу (табиғи былғары алу) шикізат көзіне, су мен электр қуатына жақын орналасады. Еліміздегі тері өңдеу өнеркәсібінің негізгі орталықтары - Өтеген батыр (Алматы облысы), Петропавл, Рудный зауыттары. Қостанайда, Алматыда, Таразда, Ақтауда аяқ киім фабрикалары жұмыс істейді.

Жеңіл өнеркәсіптің, «кез келген жерде» орналаса беретін саласы - *тігін өнеркәсібі*. Ол көбінесе тұтынушыға таяу орналасады. Өнімнің негізгі бөлігін шағын тігін шеберханалары шығарады.

Қазақстан Республикасының экономикалық қызмет түрлерінің Мемлекеттік Классификаторына сәйкес жеңіл өнеркәсіп саласының 3 экономикалық қызмет түрлері ұсынылған - тоқыма бұйымдарын өндіру, киім өндіру, былғары және оған жататын өнімдерді өндіру.

ҚР жеңіл өнеркәсіп өндірісінің 2016 жылғы құрылымын 2-суреттен көре аламыз. Сала ішіндегі жалпы жеңіл өнеркәсіп өндірісі көлемінің негізгі үлесі – 58%-ы немесе 538 кәсіпорын тігін кәсіпорындарына тиесілі, себебі былғары аяқ киім өндірісін құрудан гөрі киім өндірісін құрып, дамыту әлдеқайда жеңіл көрінеді. Тоқыма бұйымдары өндірісінің үлесі 31% немесе 289 кәсіпорын. Ал 11%-ы немесе 106 кәсіпорын былғары өнім өндірісі үлесіне тиесілі.

Сурет 2 – ҚР жеңіл өнеркәсіп өндірісінің құрылымы 2016 ж., %

Ескерту - ҚР статистика Агенттігінің мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

Осы салада ұлғаю негізінен киімнен басқа, үй шаруашылығына арналған дайын тоқыма бұйымдары (117,4%), фетр және киіз, оның ішінде жабындысы бар, сіңдірілген немесе ламинатталған (107,5%), трикотаж сыртқы киімдер (135,0%), ерлерге немесе ер балаларға арналған трикотаждан басқа өзге де сырт киімдер (137,4%), әйелдерге немесе қыз балаларға арналған трикотаждан басқа өзге де сырт киімдер (103,5%), емшектегі балаларға арналған трикотаж киімдер мен киім аксессуарларын (166,1%) шығарылу есебінен болды.

Төмендеу мақта-маталы маталар (86,2%), жүннен басылған және фетр аяқ киім (92,2%), ІҚМ терісінен жасалған былғары (53,7%), аяқ киім, спорттық, қорғаныштық және ортопедиялық аяқ киімнен басқа (86,8%) өндірістерде байқалады.

2015 жыл қорытындысы бойынша жеңіл өнеркәсіпте көрсеткіштің төмендеуі ұйымдар мен кәсіпорындар тендерлерді жылдың басында өткізеді, жеңіл өнеркәсіп өнімдерін өндірісі бойынша кәсіпорындар тапсырыстарды орындауға әлі кіріспеді, бұл саланың төмен көрсеткішіне әсер тигізді.

Саланың ЖҚҚ 2015 жылы 23,8 млрд. теңге құрады, еңбек өнімділігі 8,1 мың АҚШ долл./адамға, НКИ – 143,9% құрады.

2015 жылы «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы шеңберінде жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарын қаржылық қолдау нәтижелері бойынша сыйақының мөлшерлемесін субсидиялау бойынша 34,5 млрд. теңге сомасына 128 жобаға қолдау көрсетілді және несиелерге кепіл беру бойынша - 54 жоба, берілген кепілдіктер сомасы 1,4 млрд. теңгені құрады.

2015-ші жылы «KAZNEX INVEST» АҚ 022 «Қазақстандық тауарлардың экспортын сыртқы нарыққа жылжытуға жәрдемдесу» бюджеттік бағдарламасы шеңберінде алты қазақстандық жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарының ірі шетелдік көрмелерде қатысуын ұйымдастырды. Өткізілген іс-шаралар нәтижелері бойынша 2015 жылы жеңіл өнеркәсіптің компаниялары 384 095 АҚШ долларына экспорттық келісімшарттарға қол жеткізген.

2015 жылы өңірлік Индустрияландыру картасы шеңберінде 325 жұмыс орнын ашумен 6 млрд.теңгеден астам жалпы инвестиция сомасына мынадай 6 жоба іске қосылған:

«Бал текстиль» ЖШС – қуаттылығы жылына 4000 тонна құрайтын синтетикалық иірім жіп өндірісі бойынша цех;

«КазИнновацияЛидер» ЖШС – синтетикалық талшықтардан төсек жаймаларының өндірісі, қуаттылығы жылына 100 мың дана;

«КФ Каз Хансоль интерком АО Хансоль Интернейшнл Ко ЛТД» ЖШС – мақта-маталы қолғаптар шығару, қуаттылығы жылына 7,3 млн. дана;

«Әлем БТ» ЖШС – дайын тоқыма бұйымдары өндірісін ұйымдастыру, қуаттылығы жылына 15 млн. дана шұлық ;

«Caspiy Lana Atyrau» ЖШС – жүн бұйымдарының өндірісі, қуаттылығы 100 тонна түйе жүні және 350 тонна қой жүні, 400 мың қума метр шұға және сырылған көрпелер мен жамылғылар;

«ПИК «ЮТАРИЯ ltd» ЖШС – тігін жабдықтарын жинау және шығару, сондай-ақ тігін бұйымдарын шығару, қуаттылығы жылына 1,8 млн. бұйым.

Қазақстанның жеңіл өнеркәсібі бірінші кезекте өндірістік қуат пен материалдық ресурстарға мұқтаж. Қазіргі кезде саланың тиімділігі 6 пайыздан аспайтын төмен табыстылығымен сипатталады. Негізгі капиталға салынатын инвестиция көлемі соңғы үш жылда 2,2 есе азайған. Дәл осы айналым қаражатының жетіспеушілігі қазақстандық кәсіпорындарда өндірістің саябырсуы немесе толық тоқтауына алып келетін басты түйткілге айналып отыр. Өйткені саланың технологиялық ерекшелігіне байланысты өнім шығару мен сату кезеңі 7 айды құрайды. Осы кезеңде үздіксіз өндірісті қамтамасыз ету үшін бір жылға жететін шикізат қорын сатып алуға өте үлкен көлемдегі айналым қаражаты қажет болады (Печаткина Е. Ю.6 2012). Оның үстіне бұл қаражат өндірушілер өз өнімін өткізіп болғанша ұзақ мерзімге қажет. Себебі, кәсіпорын жұмысы тоқтаған кезде 30 пайызға дейінгі шикізат барлық қайта өңдеу сатыларында

станоктарда қалады. Тоқыма өнеркәсібіндегі тиімділік бар-жоғы 3-7 пайызды ғана құрап, тек тігіп өңделген кезде ғана 25-35 пайызға дейін өседі.

Әдетте негізгі капиталға салынатын инвестиция мемлекеттік несие ресурстары есебінен жүзеге асырылады. Қазақстандық кәсіпорындардың көпшілігінің айтарлықтай күрделі қаржы салатындай мүмкіндігі жоқ. Банк қарыздарының қымбаттығына және кәсіпорындардың өздерінің өтімділігі төмен болуына байланысты олар қомақты несие де ала алмайды. Айталық, Қазақстандағы коммерциялық банктердің қаржыландыру құны (мемлекеттік демеуқаржыларды есептемегенде) 12-14 пайызға тең. Ал Қытайда бұл көрсеткіш – 6, Италияда – 4,3, Түркияда – 10,9, Үндістанда 12 пайызды құрайды. Сондай-ақ Үндістан мен Қытайда және басқа елдерде саланы мемлекеттік қолдау аясында жеңілдікті қаржыландыру кеңінен қолданылады (Красникова А. С., 2014).

Қазақстан жағдайында жеңіл өнеркәсіпте кәсіпкерлікті жетілдіру – бұл ұзақ мерзімді және кезеңдік үрдіс. Сондықтан, өндірістік саясаттың артықшылығын қалыптастыруда жағдайды бағалау керек: ел мен оның аймақтарын мамандандыру, қалыптасқан өндірістің салалық құрылымын оның техника – экономикалық жағдайын, өндірістік кәсіпорындардың шаруашылық байланысын, формалары мен көлемін мамандандыру. Бұл жағдайлар өндірісті орналастыруды жетілдіру үрдісінің ұзақтығын анықтайды.

Жалпы қорыта келе, жеңіл өнеркәсіп саласында шағын кәсіпкерлікті қаржылық мемлекеттік қолдау арқылы отандық тауарды арттырып, импортты алмастыру үшін өнімді қайта өңдеу, тауардың өткізілуі мен жеткізілуінің тиімді жүйесін ұйымдастыру, еңбек өнімділігін арттыру жұмыстарын жеңіл өнеркәсіп саласының өндірушілерін шоғырландыру арқылы жүзеге асыру мақсатқа сай болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Красникова А. С. Поддержка малого и среднего предпринимательства в России и Европе (на примере Франции и Германии) // Молодой ученый. — 2014. — №20. — С. 310-313.

Программа по развитию легкой промышленности в Республике Казахстан на 2015-2019 годы. - Астана, 2014.

Печаткина Е. Ю. Особенности предприятий легкой промышленности // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. - № 8 – С.123-128.

ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕ КАДРЛАР ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ

Б.М. ДАНДАЕВА

Менеджмент және туризм кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан,
Қазақстан, dandaeva.botagoz@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Бүгінде барлық деңгейдегі мемлекеттік қызмет органдарының атқарылып отырған жұмыстары «Қазақстан–2050» Стратегиясында, «Бес институционалдық реформаларды іске асыру бойынша 100 нақты қадам» Ұлт Жоспары мен «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Жолдауда қарастырылған міндеттерді одан әрі жүзеге асырылып отырғанын көруге болады. Сондықтан, Қазақстанда мемлекеттік қызмет жүйесінде кадрлар қызметін тиімді ұйымдастыру арқылы оның құрылымын оңтайландырудың негізгі бағыттары мен мәселелері қарастырылады.

***Кілт сөздер:** мемлекеттік қызмет, мемлекеттік аппарат, құқық, норматив, жемқорлық, этика.*

ABSTRACT

Today, the work carried out by the public service at all levels, "Kazakhstan-2050" Strategy, "a real step for the implementation of the five institutional reform 100" National Plan and the "new global environment: growth, reform and development" is considered further you can see that implemented. Therefore, the effective organization of the system of civil service personnel through the optimization of the structure of the main trends and issues.

***Keywords:** public services, public administration, law, regulation, corruption and ethics.*

ÖZET

Bugün, "Kazakistan-2050" Stratejisi, "Beş kurumsal reformun uygulanması için gerçek bir adım" olan Ulusal Plan ve "yeni küresel çevre: büyüme, reform ve kalkınma" kamu hizmeti tarafından yürütülen çalışma. Bunun daha da hayata geçirildiğini göreceksiniz. Bu nedenle, ana eğilim ve konuların yapısının optimizasyonu yoluyla sivil hizmet personelinin sisteminin etkin organizasyonu.

***Anahtar Kelimeler:** kamu hizmetleri, kamu yönetimi, hukuk, yönetmelik, yolsuzluk ve etik.*

КІРІСПЕ

Қазақстанда жаңа мемлекеттіліктің қалыптасуына орай, ашық құқылы институт ретінде елде әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерісті қамсыздандыруға арналған мемлекеттік қызметтің маңызы мен рөлі үнемі артуда. Республиканың мемлекеттік қызметінің сапалы қарымын арттыру, жалпы стратегиясының жүзеге асуын және мемлекеттік органдардағы кадрлармен жұмыста практикалық қызметінің координациясын қамтамасыз ету, бірыңғай методологиялық қатынас негізінде елде мемлекеттік кадрлық саясатты жасау.

«Қазақстан дамуының жаңа белесіндегі «Қазақстан-2050» Стратегиясында» (2012) біздің ішкі және сыртқы саясатымыздың және мемлекеттік қызметті және кадрлық саясатты қайта құрудың 30 маңызды бағыттары анықталды. Аталмыш маңызды тарихи құжатта мемлекеттік қызметкерлердің жаңа буыны корпусын жаңартуға арналған дәйекті бағам, біліктілігі дәрежесіне орай талаптар орнату, іріктеу, дәуірлес кезеңде кадрларды мемлекеттік аппарат қажеттілігін және болашағын есепке ала отырып оқыту сияқты бағыттарға басымдылық белгіленген.

Реформа Қазақстанда тиімді, заманға сай мемлекеттік қызметті және сауда экономикасына оңтайлы басқару құрылымдарын құруға бағытталған. Мемлекеттік басқармаларды реформалаудың басым бағыттарының бірі кадрларды алу, даярлау әрі алға жылжыту. Мемлекеттік қызмет беделін құру және қолдау стратегиялық мақстын қою қажет.

Бірыңғай кадрлық саясатты жүргізу үшін, республикалық және жергілікті деңгейде, Қазақстан Республикасы президенті арқылы, ақпараттық-аналитикалық қамту қызметімен және оның аймақтағы сәйкес құрылымдық бөлімшелерімен берге, кадрлық саясат және мемлекеттік қызмет мәселелеріндегі мемлекеттік органдар қызметінің координациясын қамту, мемлекеттік қызметкерлер туралы мәлімет банкін құру және оларға дәрежелік категорияларды беру үшін арнайы уәкілетті мемлекеттік орган құру қажет деп танылды.

Мемлекеттік органдардың есеп жүйесін және органдардың дерек есептілігін құру, мемлекеттік қызметкерлерді дайындауға және қайта даярлауға бірыңғай мемлекеттік қалып орнату, оқу орындарының міндетті түрде лицензиясы болуын қадағалау және меншіктік қалпына қарамастан сондай қызметтерді енгізетін орталықтар құру; кәсіби деңгейін, басқару персоналы жұмысының сапасын анықтайтын жүйені жетілдіру және енгізу, жұмысшылардың мемлекеттік қызметі барысында

әлеуметтік қорғалуы, мемлекеттік басқару тәжірибесінде ұлттық нақышты ескеру, әйелдерді мемлекеттік басқару аясына белсендірек тарту, мемлекеттік қызметкерлерді оқыту барысында орталық-азиялық елдердің ықпалдастығын дамыту және т.б. ұсынылды, осының барлығы Қазақстан Республикасында мемлекеттік кадрлық қызметтің ары қарай жетілуіне, мемлекеттік қызмет институтының дамуына септігін тигізеді.

Мемлекеттік аппаратты жаңартуға себепші болатын келесі батыл шаралар, азаматтарды әкімшілік қызметке алуда міндетті түрде іріктеу конкурсын енгізу және қызметте алға жылжуы болып табылады. Бұл жерде кадрлық саясат азаматтардың конституциялық құқығы бойынша қоғамның барлық қабаттарында тіреуіш болатын мемлекеттік қызметке теңдес рұқсаты механизмін жетілдіруге бағытталады.

Мемлекеттік қызметті Реформалаудың маңызды бағыты жемқорлықпен күрес болуы қажет. Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму Стратегиясында (2012) тұлғалардың лауазымына қарамастан аяусыз жемқорлықпен күреске аса назар аударылады. Кадрлық саясат пен мемлекеттік тәжірибеде аталмыш бағыттың жүзеге асу механизмі азаматтардың құқы мен бостандығына бағытталған, мемлекеттік қызмет атқаратын мемлекеттік органдардың, лауазымды және басқа тұлғалардың нәтижелі қызметін қамтамасыз ету, және кінәлі жақты жауапкершілікке тарту жолдарымен шешілетін болады. Жемқорлықпен белсенді күресуде, басқару корпусының үнемі жаңартылып отыруы, мемлекеттік аппараттың кезекті қысқартылуы, тікелей яки жанама жемқорлыққа жол беретін жағдайлардың алғышарттарын әшкерелеуге стратегиялық курс алу қажет.

ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XIX ғасырдың ортасына дейін АҚШ-та федералдық мекемелердің қызметкерін іріктеу тәртібін, қызметтің шенеуніктермен тиісті өтуін орнын басуды белгілейтін және бірде-бір заң шықпады. АҚШ-тың мемлекеттік қызметінің саяси әдет-ғұрып негізінде дамуына көбінесе америкалық федерализм ерекшеліктері мүмкіндік қызметті құру туралы сұрақты үндемей қоя салғандықтан, штаттардың басқару аппаратындағы және жергілікті ұйымдардағы шенеуліктің қызметтік іс-әрекетін ұйымдастыру штаттар өкіметі мен жергілікті өзін-өзі басқарудың шексіз құқығы болды.

XIX ғасырдың 20-шы және 30-шы жылдарындағы америкалық қоғамның экономикалық және әлеуметтік-саяси өміріндегі өзгерістер ғана мемлекеттік қызметтерге тек саяси қызметі үшін ғана тағайындау жүйесіне әкелді. Екінші дүние

жүзілік соғыстан кейін атқарушы өкімет аппараты ұлғаюын жалғастырды. Соңғы қайта құру кезінде президент Р.Никсонның кезінде өтті, атап айтқанда, атқарушы департаменттер жүйесінің түбірлі реформасының жоспарына шыдап шыққан. Бұл елеулі дәрежеде елдің 60-шы жылдың соңында және 70-ші жылдардың басында басына түскен маңызды экономикалық қиындықтармен байланысты болды (Мурзалин, 2010, 10-11 бб.).

1974 жылдан бастап 1975 жылға дейінгі кезеңде президент Дж.Форденің кезінде тәуелсіз агенттіктер ретінде Федералдық энергетикалық әкімшілік және энергетикалық зерттеу мен даму Әкімшілігі, транспорттағы қауіпсіздік бойынша Ұлттық басқару, сайлау бойынша Федералдық комиссия, қауымдық қызметтердің жұмыстары бойынша комиссия және бірқатар басқалары құрылды. Мемлекеттік қызметті басқару негіздері «қызмет жүйесі» ұғымына енгізілді, ол келесі белгілермен сипатталады:

1) мемлекеттік қызметке алу маманданған адамдар ішінен жүргізілуі тиіс, әр түрлі қоғам топтарынан; кандидаттарды іріктеу және қызметін жоғары көтеру тек қана олардың қабілеттіктерін, тапсырмаларын және кәсіпшілік дайындығын, әділ және ашық конкурс негізінде есепке алумен жүзеге асырылуы тиіс, конкурс барлығына бірдей мүмкіндіктер ұсынады;

2) барлық қызметкерлер мен үміткерлерге қызмет алуға олардың саяси тиістілігіне байланыссыз, дінге сенуіне, ұлттық тегіне, жынысына, отбасылық жағдайына, жасына немесе физикалық кемшіліктеріне қарамастан, кадрларды басқарудың кез-келген сұрақтарын қарастыруда, олардың жеке өмірін толық құрметтеуде және конституциялық құқықтарда әділ және бейтарап қатынас көрсетілуі тиіс;

3) бірдей жұмысқа бірдей еңбек ақы қамтамасыз етілуі керек;

4) мемлекеттік қызметкерлердің қызметтерін сақтауы олардың іс әрекеттерінің нәтижелеріне байланысты;

5) қызметкерлерді тиімді оқыту мен даярлауды қамтамасыз ету керек;

6) қызметкерлер саяси-партиялық мақсаттарды жүзеге асыруға зорлық-зомбылықтан, тамыр-таныстан немесе мәжбүрлеуден қорғалуы керек.

Мемлекеттік қызметті қажетті жұмыс тәжірибесі жоқ жоғары шенеуніктерді мемлекеттік қызметке алуды заңның шектейтінін айта кету керек. Қызметке түспес бұрын 5 жылдық үздіксіз мемлекеттік қызмет стажы жоқ жоғары басқарушы құрамның лауазымдары адамдарының жалпы саны 30%-дан аспауы керек. Әкімшілік ведомстволарында онда жұмыс істеуші қызметкерлер ішінен жұмысқа алу сұрақтары

бойынша комиссиялар құрылады, олардың міндетіне карьералық қызметтерді алу үшін жазған кандидаттар арыздарын қарау кіреді. Карьералық қызметке тұру үшін жазған кандидаттардың арыздарының әр қайсысы бойынша комиссия шешімі жазбаша түрде баяндалады.

Мемлекеттік қызметкерлердің қызметтерін өзгерту және қызметтен босатудың жалпы негізі олардың маманданған іс-әрекетін бағалау болып табылады. Әкімшілік ведомстволарының әр қайсысында мемлекеттік қызмет Басқармасының сипаттамасының негізінде жасалған, маманданған іс-әрекетті бағалаудың өз жүйелері әрекет етеді. Жоғары басқарушы құрам қызметкерлерінің іс-әрекетін бағалау белгілері мыналар болып табылады:

1. жұмыс пен қызмет сапасының тиімділігін, әрекеттілігін жетілдіру, соның ішінде іс жүргізу көлемін елеулі қысқарту;

1. қаражаттарды үнемдеу;

2. қызмет бойынша міндеттердің уақытылы орындалуы;

4. жоғары басқарушы құрам қызметкерлерінің қол астында тұрған адамдармен қызметтік міндеттердің орындалуының жоғары сапасының, тиімділігінің, әрекеттілігінің басқа көрсеткіштері.

«Қызметтер жүйесі» қағидасына негізделген мемлекеттік қызметте тиісті посттарға қызметкерлерді алу екі формада жүргізіледі – «ашық» (конкурстық қызмет лауазымдары үшін) және «жабық» (мемлекеттік департамент, денсаулық сақтау қызметі және орман шаруашылығы үшін және бірқатар басқа ведомстволар үшін). Ашық алуда қызметке емтиханды жақсы тапсырған кез-келген адам алынуы мүмкін. Жабық алуда жоғары посттарды иемдену, әдетте, осы жүйедегі карьералық қызмет тәртібінде жүзеге асырылады.

Конкурстық қызметке және «ерекшеленген» мемлекеттік ұйымдардағы қызметке шетелдіктер қабылданбайды. Тек төмен қызметтер мен жеке ведомстволарға қатысты ғана олай етпейді (мысалы, мемлекеттік департаментке), бұл жерде АҚШ азаматы болып табылмайтын жоғары мамандықтың мамандарын тарту қажеттігі болады.

Сынау мерзімі заң бойынша бір жылдан аспауы керек. Осы мерзім өткеннен кейін мемлекеттік қызметкер тиісті әкімшілік ведомствосының штатына алынады. Жоғары тұрған қызметтің сынау мерзімінен өтпей қалу мемлекеттік қызметкерге класы және еңбек ақы мөлшері бұрынғыдай қызметке қайта тұру құқығын береді.

Ал Ұлыбританияда қазіргі кезде жұмыс істейтін азаматтық қызметтің біршама орталықтандырылмаған ашық үлгісінің негізі орта ғасырларда-ақ салынды. Осыларға

қарамастан XIX ғасырдың екінші жартысына дейін елде тұрақты кәсіпшіліктік азаматтық қызметтің институттары болмады, емтихандар мен конкурстар жүйесі жоқ болды, непотизм өркендеді. Ұзақ уақыт бойы мемлекеттік қызметтің мұндай үлгісінің кемшіліктері дамыған өзін-өзі басқарумен және жалпы құқықтың үстемшілігімен «тегістеліп отырды», бірақ XIX ғасырда мұндай архаистік басқару жүйесінің тиімсіздігі ақиқат болды (*Реформирование системы государственного управления*, 2005).

Алайда конкурстық емтихандар бағдарламасы Оксфорд және Кембридж университеттерінің әдістемесі негізінде жасалды, бұл мемлекеттік қызметтің қасталық сипатына және мемлекеттік қызметтің континенталдық үлгісіндегі сияқты көлемді профессионалдардың үстемдігіне емес, «дженералистердің» - жалпы гуманитарлық білімі бар қызметкерлерге әкелді.

Жүз жыл өткеннен соң (1968 жылы) елдегі мемлекеттік қызметтің «қасталық» және «әуескерлік» сипатының сынын ескере отырып, мемлекеттік қызмет реформасы бойынша комитет лорд Фултонның басшылығымен мемлекеттік қызметтің жаңа үлгісін жасап шығарды, оның негізіне АҚШ-ғы мемлекеттік қызмет салынды. Алайда «Мемлекеттік қызмет» баяндамасында тұрған 158 ұсыныстың ішінен тек біреуі ғана – кластарды тарату және мемлекеттік қызметтің жеті «сатысын» енгізу туралы жүзеге асырылды.

1979 жылдан бастап М.Тэтчер премьер-министр болды. Ол әкімшілік реформасын министрліктер мен ведомстволардың шығындарын қысқартудан бастады, соның ішінде мемлекеттік қызметкерлердің бір бөлігін жұмыстан шығару есебінен. 1988 жылы «Келесі қадамдар» бағдарламасы тұжырымдалды, оған сәйкес барлық үкімет мекемелері саясатты қалыптастыру орталығына және шешімдерді орындаушы мекемелерге бөлінді. Соңғылары квазиәкімшіліктік үкіметтік емес ұйымдарға (QUANGO) немесе тіпті саясат қалыптастыру орталығымен келіссөздер негізінде жұмыс істейтін корпорацияларға өзгертілді (шешімдерді орындау үшін ең қолайлы QUANGO таңдау, әдетте, конкурстық негізде жүзеге асырылады). Бұл кезде мұндай мемлекеттік қызмет (бірыңғай тариф сеткасының, ерекше құқықтардың, зейнеткерлік қамтамасыз етудің және басқалардың сақталуындағы) саясатты қалыптастыру орталығы үшін ғана сақталды, ал QUANGO-да келісім шарт бойынша қызмет кеңінен көп таралды.

Коррупцияға қарсы шараларды жүзеге асырудың маңызды аспектілерінің бірі Ұлыбританияда – өзінің қызметтік міндеттерін тиімдірек орындауы үшін шенеуніктердің мамандандырылуын әрдайым көтеру. Мемлекеттік басқару жүйесінде

мемлекеттік аппарат ішінде коррупциялық байланыстардың күшейіп кету және коррупциялық тармақтардың ұлғайып кету мүмкіндіктерін барынша азайту үшін кадрларды тұрақты ротациялау жүйесі жұмыс істейді (Гайсина, 2009, 284-286 бб.). Шенеуніктермен қызметтік іс-әрекеттің жүзеге асырылғаны үшін олардың қызметтік уәкілдіктерін және арнаулы жауаркерліктерін қатаң бөлу жүреді. Сонымен қатар Ұлыбританияда мемлекеттік қызметкерлердің іс-әрекетіне қоғамдық және институттық бақылау жүйесі жұмыс істейді. Көпшілік бақылауы келесі деңгейде жүргізіледі:

- парламент комитетінің іс-әрекеті;
- НПО жақтан бақылау;
- СМІ-ғы коррупция фактыларын баяндау.

Институттық бақылау Ұлыбританияның Ұлттық Есеп Палатасымен жүзеге асырылады, бұл тәуелсіз ұйым барлық мемлекеттік ұйымдар мен мемлекеттік қызметкерлердің қаржылық іс-әрекетін бақылаумен айналысады.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУЫ

Қазақстанда 2016 жылы елеулі саяси оқиғаларға, мемлекеттік құрылымды түбегейлі реформалауға, әлемдегі геосаяси және экономикалық ахуал кезеңінде еліміздің нақты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған маңызды шешімдер қабылданған жыл болды деп айтуға болады.

Ең алдымен, ел Президентінің сайлауы, атаулы тарихи оқиғаларды мерекелеу, сонымен қатар «Бес институционалдық реформаларды іске асырудың 100 нақты қадамы» Ұлт Жоспарын қалыптастыру және дайындау іс-шаралары, ол Қазақстанның әлемдегі 30 жетекші мемлекет қатарына кіру бағытын, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2015 жылғы 30 қарашадағы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Қазақстан халқына Жолдауда анықталған тапсырмаларды, Президент Әкімшілігі, Үкімет басшыларының нақты тапсырмаларын және Әділет министрлігінің 2014-2018 жылдарға арналған стратегиялық жоспарын тиісінше орындау бағытын нақты айқындап берді (*ҚР Әділет министрлігінде 2015 жылдың қорытындысы, 2016*).

Елбасы «Қазақстан-2050» Стратегиясында «Мен бүгін жариялаған қағидаларға сәйкес, халыққа және мемлекетке қызмет етуді барлығынан жоғары қоятын кәсіпқой мемлекеттік аппарат қалыптастыру міндеті тұр» деген болатын. Елбасы 2011 жылғы шілдеде бекіткен Тұжырымдама негізінде 2013 жылы қазақстандық мемлекеттік

қызметтің жаңа моделі жұмыс істей бастады. 2013 жылдың 26 наурызында «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңдағы түбегейлі жаңа өзгерістер қолданысқа енгізіліп, Елбасының 15 Жарлығы қабылданды, ҚР Үкіметінің қаулысы мен Агенттіктің 14 нормативтік құқықтық актілері күшіне енген болатын (*ҚР мемлекеттік қызметі жаңа моделінің тұжырымдамасы Қазақстан, 2011*).

Қазақстан өңірдегі елдер арасында реформалар көшбасшысы болып танылды. Қазіргі уақытта қажетті нормативтік-құқықтық база құрылды: 2013 жылдың 26 наурызынан бастап «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңға енгізілген қағидалы өзгерістер күшіне еніп, Елбасының 12 жарлығы, Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің бірнеше нормативтік-құқықтық актілері қабылданды (Назарбаев, 2015, akorda.kz).

Адам ресурстарын тиімді басқарудың кадрлар мәселесі бойынша техникалық міндеттерді жүзеге асыруға көшу мақсатында мемлекеттік органдардың кадрлар қызметін ұйымдастыру тәсілдері өзгертілді. Осы қызметке мемлекеттік қызмет туралы заңнама мен мемлекеттік органда еңбек заңнамасының орындалуы мен оны бақылау, аттестация және конкурстық іріктеуді жүргізу рәсімдерін сақтауды қамтамасыз етуді үйлестіру жүктелген болатын. Кадрларды басқару қызметі жоспарлау, іріктеу, ілгерілету және кәсіби дамуын қоса алғанда, персоналды басқару стратегиясын әзірлеу мен іске асыруға тікелей қатысады. Кадрларды басқару қызметінің маңызды міндеттерінің бірі – корпоративтік мәдениетті қалыптастыру және мемлекеттік органда әлеуметтік-психологиялық еңбек ахуалын дамыту болып табылады. Оның ішінде кадрды басқару қызметі өзге құрылымдық бөлімшелерден дербес ұйымдасқан және жауапты хатшы немесе аппарат басшысына тікелей бағынады. Әкімдіктерге персоналды басқарудың бірыңғай қызметін және бірыңғай конкурстық және тәртіптік комиссиялар құру мүмкіндігі берілген, ол біршама адам ресурстарының санын осы қызметтерді қоса атқарудан босатуға және персоналды басқару сапасын жақсартуға мүмкіндік береді (Мұқашев, сәуір, 2012).

Бүгінгі күні мемлекеттік аппараттың кәсіби біліктілігін арттырып, басқару тиімділігін нығайтуға, оның қоғамда ашықтығы мен есеп беруін қамтамасыз етуге ерекше назар аударылып келеді. Себебі елдің болашақта жан-жақты дамуы кәсіби кадрларға тікелей байланысты. Ал мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметшілердің кәсіби іс-әрекеттері арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының бұрынғы орынбасары Бауыржан Қыдырғалиұлы Байбек: «Мемлекеттік қызметті жетілдіру жұмысында алдымызға қойылған міндеттердің бірі – жан-жақты білімді, барлық сыннан өткен, басқарушылық және ұйымдастырушылық

қабілеті бар, жоғары таңдаулы кадрлар қалыптастыру керек», – деп айтқан болатын (Байбек, Tengrinews.kz, 2015).

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет істері жөніндегі және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі мемлекеттік қызмет кадрларына мониторинг жүргізілген болатын. Олардың мәліметінше, мемлекеттік қызметкерлердің экономикалық тұрғыдан белсенді халықпен салыстырмалы талдауы Қазақстанда 1,1 пайызға тең екенін көрсетті, яғни бір мемлекеттік қызметкерге 171,6 азаматтан келетіні белгілі болды. Ал ЭЫДҰ-ның 9 елінде (АҚШ, Австралия, Финляндия, Франция, Жаңа Зеландия, Ирландия, Нидерланды, Ұлыбритания, Канада) орташа алғанда бір мемлекеттік қызметшіге 116 адамнан келеді екен, бұл экономикалық белсенді халықтан мемлекеттік қызметшілер санының үлесі 2,43%-ды құрайды. Сондай-ақ, халықаралық стандарттар мен шетелдік сарапшылардың бағасын беруіне орай, салыстырудың нәтижесінде Қазақстанда мемлекеттік кешенді аппарат құрылды.

2015 жылы мемлекеттік қызметкерлердің штаттық саны 99318-ге тең (саясатта - 406, «А» корпусы - 513, «Б» корпусы - 98399) болған. Қазақстанда мемлекеттік қызметте гендерлік баланс сақталған: олардың 54,2 пайызы - әйелдер, ал 45,8 пайызы - ерлер. Әйелдердің үлесі Еуропаның орташа көрсеткішінен 3,5 пайызға жоғары (кесте 1).

Қазіргі таңда Қазақстандағы мемлекеттік қызметкерлердің орташа жасы – 39 құрайды. Мемлекеттік қызметкерлердің жалпы санының 31 пайызы - 30-40 жас аралығындағылар, 30 жасқа дейінгілер - 25 пайыз, 40-50 жас - 22 пайыз, 50 жастан жоғары - 22 пайыз.

Мемлекеттік қызметте 5 жылға дейін жұмыс істегендердің саны - 30 пайыз, 5-тен 10 жылға дейін тәжірибесі барлар - 24 пайыз, ал 10 жылдан жоғары - 46 пайыз. Бұл деген, мемлекеттік қызметтегі орташа жұмыс өтілі 10,5 жылды құраған. Соңғы екі жылда ол бір жылға өскен, яғни тұрақтылық тенденциясы байқауға болады.

Кесте 1: Қазақстандағы мемлекеттік қызметкерлердің саны

Көрсеткіш	2014 жыл	2015 жыл
Штат саны, оның ішінде	97839	99318
-саяси	439	406
-әкімшілік	97400	98912
әйелдер саны	47795	48495
- Орталық аппараттарда	4590	5224
-өңірлерде	43205	43229
-саяси лаузымдарда	39	42
Орташа жас	39	39
-саяси	48	48
-әкімшілік	39	39
Жас топтары бойынша		
30 жасқа дейін	20114	20237
30-дан 40 жасқа дейін	27149	27345
40-тан 50 жасқа дейін	19799	19812
50 жаста және одан жоғары	19672	19734
Мемлекеттік қызметтің орташа өтілі	10,6	10,7
Жарияланған бос орын саны	2586	2758
Конкурсқа қатысушылар саны	4247	4475
Бір орынға конкурс	1,64	1,71
Ескерту – ҚР мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс- қимыл агенттігінің мәліметтері негізінде дайындалған, 2016		

Осы мемлекеттік қызметтегілердің 90 пайызға жуығында жоғары білім бар. Салыстырмалы түрде алатын болсақ: АҚШ, Австралия, Канада сияқты дамыған елдерде мемлекеттік қызметтің кіші лауазымына ие болу үшін жоғары білім талап етілмейді, яғни кейбір елдерде мемлекеттік қызметшілерге мемлекеттік органдарда жұмыс істейтін шенеуніктер ғана жатқызылса, басқаларында – барлық мемлекеттік сектордағы жұмысшылар жатқызылатындығын атап өту қажет. Айталық, Ұлыбритания мен Германияда жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару органдарының қызметкерлері мемлекеттік қызметшілер ретінде саналмайды, ал Францияда олардың қатарына полицияның және денсаулық сақтау жүйесінің жұмысшылары жатқызылған. Бұл деген әдістемелік айырмашылық мемлекеттік қызметшілер санын талдауға өз ықпалын тигізеді.

Бүгінгі таңда еліміз тұрақты даму кезеңінде болғандықтан, Қазақстанда күрт жасарту тренді байқалмайды, жастардың мемлекеттік органдарға келуі табиғи

қарқынмен өтуде, оның ішінде «Болашақ» бағдарламасы түлектерінің қатарынан. Мемлекеттік қызметте жұмыс істейтін бұл бағдарлама түлектерінің саны 2012 жылдан бері екі есеге ұлғайған.

Қазіргі кезде мемлекеттік органдар қызметшілерін қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру курстарында 2015 жыл бойынша Академияның білім беру қызметінің нәтижесі бойынша жыл сайын мемлекеттік қызметкерлердің білімін арттыру деңгейінің өскенін байқауға болады (кесте 2).

Кесте 2: Мемлекеттік қызметшілерді даярлау мен олардың біліктілігін арттыру

Даярлау бағыттары бойынша	Барлық курстар/ семинарлар	Оқудан өткендер
Мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау	16	479
Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру	76	2548
Барлығы	92	3027
Ескерту – ҚР мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мәліметтері негізінде дайындалған, 2016		

Сондықтан, мемлекеттік қызмет саласында этикалық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы бақылауды күшейту қатты қолға алынған. Мемлекеттік қызметкерлердің қызметтік этиканы сақтау және мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлқы бойынша талаптар өте жоғары. Басшылардың, оның ішінде қарамағындағы адамдардың сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін жауапкершілігі күшейтілді (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы, 2015).

Ал, жалпы мемлекеттік қызметке орналасу бойынша 2015 жылда мемлекеттік қызметтің жаңа моделі бойынша орналастыру деңгейін 3-ші кестеден көруге болады. Мұнда мемлекеттік қызметкерлердің жыл санап кадрлардың деңгейінің өскенін көруге болады (кесте 3).

Кесте 3: Мемлекеттік қызметке орналасу деңгейі

Көрсеткіш	2014 жыл	2015 жыл
Конкурс нәтижелері бойынша тағайындалған азаматтар саны	1410	1695
Кадрлық резервтен тағайындалған азаматтар саны	571	233
Мемлекеттік органдар арасында ауысу тәртібімен тағайындалған саны	2487	81
Арнаулы атақтарынан айыру	-	216
Ескерту – ҚР мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мәліметтері негізінде дайындалған, 2016		

Елбасының дәстүрлі Жолдауында айқындалып көрсетілгендей, көптің көңілінен шыққан алтыншы бағыт сот және құқық қорғау жүйесін жетілдіру мақсатында құқық қорғау органдарының қызметкерлерін кезектен тыс аттестаттаудан өткізу жоспарланған болатын. «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясының «Қазақстан 2017 мақсаттары ұлттық іс-қимыл жоспары» тұғырнамасындағы міндеттермен сәйкес болды. Елдің әрбір азаматының қауіпсіздігі, әсіресе, құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуден көрініс табатыны анық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Демек, аттестаттауға жататын барлық қызметкерлер жергілікті жерлерде Қазақстан Республикасының заңнамасын білу деңгейін, ойлау қабілеттігін анықтауға бағытталған тестілеуді, әскери дайындық нормативтерін тапсырып, психолог мамандарымен сұхбаттасқан болатын. Мұнда аттестаттаудың барлық кезеңі бейне - бақылаумен қамтамасыз ету қарастырылған. Демек, объективті бағалауда және аттестация жүргізуде барлығы, басшы да қызметкерде ынталы болуы керек.

Жаңартылған мемлекеттік басқару жүйесінде кадрларды дамыту келесі параметрлерге сәйкестенуі тиіс:

- аймақтардың дербестігін сақтай отырып, орталық мемлекеттік органдардың бақылау және қадағалау функцияларының тиімділігін арттыру керек;
- атқарушы билік органдарының әртүрлі деңгейлері арасындағы өзара ықпалдасудағы икемділікті арттыру қажет;
- кадрлар қызметінің тиімділігін тәуелсіз сыртқы бағалау жүргізу;
- мемлекеттік қызметке барынша лайықты әрі бәсекеге қабілетті кадрларды тарту үшін жағдай жасау;
- жалпы мемлекеттік қызметтің оң имиджін қалыптастыру;
- мемлекеттік менеджменттің соңғы нәтижеге бағдарланған оңтайлы тәсілдерін қолдану;
- сыбайлас жемқорлықпен күресті батыл жандандыру әрі жүйелі де табанды түрде жүргізу қажет.

Мемлекеттік қызметтің Қазақстандық үлгісін жасауда өзіміздің және шетелдің жақсы нәтиже берген тәжірибелерінен біртіндеп жинақталған. Бүгінде мемлекеттік қызметтің бірыңғай мемлекеттік биліктің заң шығаратын, іске асырушы және соттық салаларға бөлінуіне қарамастан барлық ұйым түрлеріне бірдей негіз бен ұстаным

құрудың қажеттілігі анықталуда. Бұл бағытта саяси және әкімшілік мемлекеттік қызметкерлердің лауазымдар тізілімін, қызмет пен мамандықтың сәйкестігін, іріктеу рәсімін, кадрларды орынды пайдалану, мемлекеттік қызметкерлердің әлеуметтік-құқықтық қорғалуы мен еңбегін ынталандыру механизмін, кадрларды оқыту бағдарламасын жасау, мемлекеттік қызметкерлердің тәжірибесінде адекватты қажеттілікті анықтау; мемлекеттік органда кадрлық құрылым санының өсуін тұрақтандыру; мемлекеттік аппарат кадрларының аспандатылуы мен тұрақтылығын қамтамасыз ету; мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби қабілеттілігі мен еңбек нәтижесінің бағалануын қамтамасыз ету алдыңғы саптағы маңызға ие.

Жаңа үлгіде қалыптасқан мемлекеттік басқару жүйесі Қазақстанның таңдап алған бәсекелестікке толық қабілетті елдің іргесін салу мұратына сәйкес болуы қажет. Демек, мемлекеттік қызмет саласында атқарылатын жұмыстардың барлығы да оның сапасын көтеруді мақсат тұтады. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдармен салыстырғанда бүгінде мемлекеттік қызметтің жұмысы қатты өзгерді. Осы жылдар аралығында мемлекеттік органдағы қызметшілердің біліктілігін көтеру, оларды қызметке іріктеу жұмыстарының жетілдіріле түскені аян.

ӘДЕБИЕТТЕР

Гайсина Г. (2009), Мемлекеттік қызметтің шетелдік тәжірибесі// Қазақстан жоғары мектебі, №3, 284-286 бб.

«Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінде 2015 жылдың қорытындысы және 2016 жылға арналған басым бағыттар бойынша кеңейтілген алқа отырысы өткізілді» (2016), 06 ақпан, Астана, adilet.gov.kz

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жаңа моделінің тұжырымдамасы (2011), Астана, www.kyzmet.kz

«Қазақстан-2050» Стратегиясы (2012), Астана, желтоқсан, www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs

Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының орынбасары Бауыржан Қыдырғалиұлы Байбектің сөзі (2015), Tengrinews.kz

ҚР мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің статистикалық мәліметтері (2016), Астана

Мурзалин М.К. (2010) Особенности реформирования государственной службы: зарубежный опыт и Казахстан: дис.канд.полит.наук, Алматы, 163 с.

Мұқашев Қ. (2012) Мемлекеттік қызмет жаңа заңмен реттеледі// «Айқын» газеті, сәуір

Назарбаев Н.Н. (2015), «Экономикасы кері шегінбеген елміз» Үкіметтің кеңейтілген отырысындағы баяндама, ақпан, www.akorda.kz

Реформирование системы государственного управления: Зарубежный опыт и Казахстан (2005), КИСИприПрезиденте РК, Алматы, 276 с.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл туралы (2015), 18 қарашадағы №410 Заңы, www.kyzmet.kz

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ АЙНАЛЫМ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫ БАСҚАРУ

А.Р. КАЛЫМБЕТОВА¹, Т.Е. ЖАҚСЫБЕК²

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті

²«Нархоз» Университеті, магистрант

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада ауыл шаруашылығы ұйымдарындағы қысқа мерзімді материалдық активтерді тиімді пайдалануды басқару мәселелері, өндірістік қорлардың тиімді пайдалануы, қорлар айналымдылығы, қорлардың құрамы мен құрылымына әсер ететін факторлар қарастырылған.

Кілт сөз: ауыл шаруашылығы, қорлар, қорлардың айналымдылығы, дайын өнім, тауар, аяқталмаған өндіріс.

RESUME

In this article, agricultural organizations and the effective use of short-term financial assets management, production and effective use of funds, the turnover of funds, funds provided by the factors influencing the composition and structure of the

Keyword: agriculture, resources, inventory turnover of finished products, goods, work in progress

ÖZ

Bu yazıda, tarımsal kuruluşlar ve kompozisyonunu ve yapısını etkileyen kısa vadeli finansal varlık yönetimi, fonların üretim ve etkin kullanımı, fonların ciro, faktörler tarafından sağlanan fonların etkin kullanımında

Anahtar kelime: tarım, kaynaklar, devam eden mamullerin, mal, iş stok devir

Кез келген шаруашылық жүргізуші субъект басшыларының басқару қызметі, бір жағынан ұйымның тұрақты жағдайын қалыптастыру мен ұстап тұруға, екінші жағынан, өндірістік ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыруға, бағытталған. Осы екі бағыт та ұйымның материалдық өндірістік қорларымен тікелей байланысты.

Өндіріс пен өнім сатудың бірқалыпты ырғағын қамтамасыз ету үшін өндірістік қорлар тиімді пайдаланылуы тиіс. Қорлардың көп мөлшерде жинақталуы кәсіпорын белсенділігінің төмендегенін көрсетеді. Қорлардың жоспардан тыс көбеюі айналым капиталының тоқтап қалуына, оның айналымдылығының баяулауына алып келеді. Оның нәтижесінде кәсіпорынның қаржылық жағдайы нашарлайды. Сонымен қатар, мүлікке салынатын салықтың мөлшері көбейеді, өтімділікпен байланысты мәселелер пайда болады, шикізат пен материалдардың бүлінуі көбейіп, қоймалық шығындар өседі, бұның барлығы соңғы қызмет нәтижелеріне кері әсерін тигізеді.

Сонымен қатар қорлардың (жем, ұрық, тыңайтқыштар, материалдар, отынның) жетіспеушілігі де шаруашылық қызметінің өндірістік және қаржылық нәтижелеріне кері әсерін тигізеді. Сондықтан әрбір кәсіпорын өндірісін уақытылы және толық көлемде барлық қажетті ресурстармен қамтамасыз етуге және де ол ресурстардың қоймаларда жатып қалмауын қадағалауға тырысады.

Қорлардың айналымдылық уақыты (шикізат, материалдар) олардың келіп түсу сәтінен бастап өндіріске жіберілгенге дейінгі қоймада сақталу уақытына тең. Осы кезең қысқа болған сайын өндірістік-коммерциялық цикл да қысқа болады.

Қорлар айналымдылығының жылдамдауы кәсіпорынның іскерлік белсенділігінің өсуін көрсетеді. Айналымдылықтың бәсеңдеуі артық қорлардың, қажетсіз қалып қойған материалдардың жиналып қалуы есебінен, және де инфляция мен дефициттің өсу қарқынын күтумен байланысты қосымша материалдар сатып алудың есебінен пайда болуы мүмкін. Осыған байланысты, қорлар құрамында қажетсіз, қалып қойған материалдық құндылықтар бары, жоғын анықтау қажет. Оны қойма есебінің көрсеткіштері бойынша немесе сальдолық ведомостар бойынша анықтауға болады. Егер де бір материал бойынша қалдық үлкен болып, жыл бойына жұмсалуды кем болса, оны сұраныссыз материалдар тобына жатқызуға болады. Ондай материалдардың бары айналым капиталының ұзақ уақытқа өндірістік қорлар түрінде тоқтап тұрғанын көрсетеді, нәтижесінде оның айналымдылығы баяулайды (Назарова В.Л, 2005).

Қорларды басқару - өте маңызды және жауапты жұмыс бөлімшесі. Шаруашылық қызметінің барлық қорытынды нәтижелері қорлардың тиімділігіне байланысты болады.

Қорларды тиімді басқару капиталдың айналымдылығын жылдамдатуға, оның табыстылығын өсіруге, капиталдың бір бөлігін басқа активтерге салып ағымдағы шаруашылық айналымнан босатуға мүмкіндік береді.

Қорларды басқара білу олардың жалпы көлемі мен құрылымының тиімділігінен, ұстауға аз шығын жұмсаудан және қозғалысын тиімді бақылауды қамтамасыз етуден тұрады.

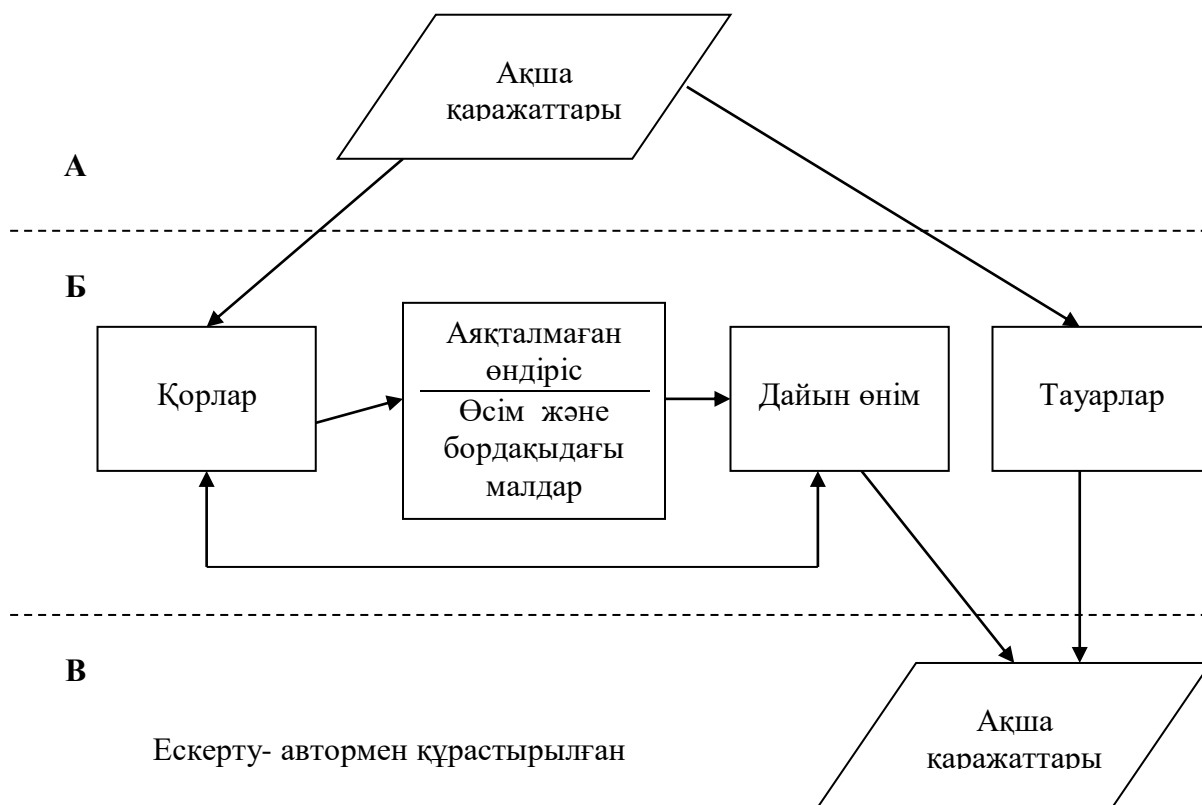
Көптеген шаруашылықтарда бәсекелестікке, сату нарығын жоғалтуға, шаруашылық субъектілерінің және тұрғындардың сатып алу қабілетінің төмендігіне, өнімнің өзіндік құнының жоғарылығына, ауыл шаруашылық өнімінің дайын болу мерзімділігіне, өнімді тиеудің ырғақсыздығына байланысты айналым активтеріндегі үлкен үлестік салмаққа дайын өнім ие. Кәсіпорын қоймасында дайын өнім қалдықтарының көбеюі айналым капиталының ұзақ уақыт тоқтап қалуына, нақты ақша қаражаттарының жетіспеушілігіне, несиеге деген қажеттілікке, олар бойынша пайыздар төлеуге, жабдықтаушылармен есеп айырысу, бюджетпен есеп айырысу, шаруашылық

жұмысшыларымен еңбек ақы бойынша есеп айырысу бойынша кредиторлық қарыздардың өсуіне алып келеді. Қазіргі уақытта бұл өндірістің төмендеуінің, кәсіпорынның төлем қабілеттілігінің төмендігінің және олардың банкроттығының негізгі себептерінің бірі.

Ауыл шаруашылығының әрбір өндірістік саласында өндірілген өнімнің құнында материалдық шығындар, үлкен үлестік салмағын алады.

Сонымен қатар, айналым құралдары қайта өндірістің барлық кезеңінде болады: дайындау, тұтыну, сату (1 сур).

Ауылшаруашылығы ұйымдары қаржыларының негізгі қызметтерінің бірі болып, ақшалай нысаннан тауарлы нысанға, тауарлыдан - өндірістікке, одан қайтадан тауарлы және ақшалай нысанға ауысып үздіксіз айналым жасайтын, айналым құралдарының қозғалысын реттеу табылады (1 сурет).

Сурет 1. Қазіргі кезеңдегі айналым құралдарының қозғалысы

Суретте ұдайы өндіріс процесінің кезеңдері әріптермен белгіленген: А – сатып алу (жабдықтау), Б - өндіріс, В – сату процесі.

Шаруашылықтардың көпшілігі шаруашылық қызметі барысында зиян шегеді. Бұл жерде өнеркәсіп және ауыл шаруашылық өнімдерінің бағасындағы айырмашылық

үлкен әсерін тигізеді, себебі өндірілген өнімге жұмсалған шығындар құрамында материалдық шығындар үлкен үлестік салмақты алады.

Агроөнеркәсіп кешені ұйымдары айналым құралдарының құрамы мен құрылымына бірнеше факторлар әсер етеді.

Біріншіден, шаруашылықтың мамандануы мен бағыты. Мысалы, дән-дақылдық бағыттағы ұйымдардың айналым құралдары құрамында - аяқталмаған өндіріс, ұрық, мұнай өнімдері, тыңайтқыштар шығындары көп үлестік салмаққа ие болады; малшаруашылығына маманданған ұйымдарда – жем, жас мал мен бордақылаудағы малдар, малдарды бағу бойынша шығындар; өңдеумен айналысатын кәсіпорындарда - өндірістік қорлар, аяқталмаған өндіріс, жартылай фабрикаттар, дайын өнім.

Екіншіден, басқа ұйымдармен қаржылық қарым-қатынастардың сипаты, тауарлық деңгейі, қаржылық тәртіптің жағдайы. Өндірістің тауарлық деңгейі жоғары болып, әріптестермен жақсы қарым-қатынас жасалып, қолма-қолсыз есеп айырысу нысандарын тиімді пайдаланып, жоғары қаржылық тәртіп орнатылғанда, айналым саласындағы айналым құралдары қысқарып, тауарлы материалдық қорлардың артықшылықтары жойылады, соның нәтижесінде айналым құралдарының тиімді құрылымы байқалады.

Үшіншіден, жыл мезгілі. Қыс мезгілінде айналым құралдарының құрамында ең көп үлестік салмақ өндірістік қорларға түседі. Көктем мен жаз – дала жұмыстарын жүргізетін уақыт, сондықтан бұл мезгілдерде өндірістік қорлар қысқарып, аяқталмаған өндіріс көбейеді. Күз мезгілінде өнімнің негізгі көлемін сату жүзеге асырылады, сондықтан аяқталмаған өндіріс азайып, дайын өніммен ақша қаражаттарының көлемі өседі. Бір нысаннан басқа нысанға ауысып отырып, айналым құралдары үнемі айналыста болады.

Төртіншіден, ұзақ өндірістік кезең. Материалдық өндірістің басқа салаларына қарағанда, ауылшаруашылығы саласына ұзақ өндірістік кезең болуы тән, себебі көпшілігінде ол табиғи және биологиялық факторларға байланысты болады. Жұмыс кезеңі созылмалы, кейде үзілістермен, айналым құралдарының жыл мезгілдері бойынша үйлестірілуі біртегіс емес. Айналым құралдарының кейбір түрлері меншікті өндіріс есебінен, тікелей айналым процесінде натуралды формада, үнемі қайтарылып тұратынын атап айту қажет : ұрық, егістік материалдар, жем, органикалық тыңайтқыштар. Айналым құралдарының бұл түрлері сатуға түспейді, өндіріс саласында келесі өндірістік кезеңге қалдырылады, бұл құралдар айналымын ұзартады. Мысалы, өсімдегі жас мал мен бордақылаудағы малдарды ұстауға жұмсалған қорлар (жем, төсеніш материалдары, малдарды қорғау құралдары, т.б) өнім алынғанға дейін

өндiрiстiк процесте ұсталады. Ал бұл кезең бiрнеше айдан екi-үш жылға дейiн созылуы мүмкiн.

Бесiншiден, айналым құралдарының құрылымына ауыл шаруашылығы салаларының ерекшелiктерi де әсер етедi. Өсiмдiк шаруашылығында, әдетте, айналым құралдарын бiр уақытта түрлi өндiрiстiк кезеңдерге салу жүзеге асырылмайды. Қорлар бiр өндiрiстiк кезеңде, ол аяқталғанға дейiн пайдаланылады, содан кейiн барып басқа кезеңге салымдар жасалады (ағымдағы жылмен келер жылдың өнiмдерi өндiрiсiне құралдарды бiр мезгiлде жұмсау жағдайларынан басқа). Нәтижесiнде, бiр өндiрiстiк кезеңнiң шеңберiнде салымдар өсiмi пайда болады. Осыған байланысты жеке салымдар айналымдарының ұзақтығы әртүрлi : көпшiлiгi – кезеңнiң бас жағында, азы – соңында. Өсiмдiк шаруашылығындағы айналым құралдары салымдарының ұзақтығы, көбiнесе табиғи факторлармен анықталады, бiрiншi кезекте, өсiмдiктердiк пiсiп-жетiлу мерзiмдерiмен.

Мал шаруашылығында, өсiмдiк шаруашылығымен салыстырғанда, салымдар сипаты бiрқалыптылықпен ерекшеленедi. Бiрақ, бiр салаларда (сүттi бағыттағы мал шаруашылығы, құс шаруашылығы) құралдар айналымы қысқа болып, кезең сайын шығындар орнын толықтыру жүзеге асырылып отырса, басқаларында (еттi бағыттағы мал шаруашылығы) айналым ұзақтығы бiршама көп болады.

Мал шаруашылығында, белгiлi бiр уақыт сәтiнде айналымның бiр кезеңiне салымдар жасалып және басқа кезеңнiң аяқталуы нәтижесiнде құралдар босауы мүмкiн. Нәтижесiнде, мал шаруашылығында жыл бойына, құралдар бiр уақытта айналымның барлық кезеңдерiнде пайдаланылады.

Алтыншыдан, ауыл шаруашылығы ұйымдарымен айналым құралдарын пайдаланудың тағы бiр ерекшелiгi болып, резервтік қорын құру қажеттiлiгi табылады (Пизенгольц М.З, 2003). Мысалы, ауыл шаруашылығы ұйымдарының тәжiрибесiнде жемдердiң резервтік қорлары құрылады.

Барлық айналым құралдарының жалпы айналымдылығы - айналым құралдары элементтерiнiң жеке айналымдылығынан құралады. Бiрақ, жеке элементтер немесе айналым құралдары тобының айналымдылығы, егер де ол сатудан түскен түсiм бойынша есептелген болса, қосынды болып табылады. Айналым құралдарының барлық топтары бойынша жеке көрсеткiштер қосындысының жиынтығы, нәтижеде айналымдылықтың жалпы көрсеткiшiн бередi. Бiрақ, бұл қорытынды жалпы түрде ғана дұрыс. Жеке элементтердiң нақты айналымын сатудан түскен жалпы түсiм емес, осы элементтiң айналымы сипаттайды (мысалы, өндiрiстiк қорлар үшiн – олардың өндiрiске жұмсалуды, аяқталмаған өндiрiс үшiн – дайын өнiмдердi шығару, дайын өнiм үшiн – сатып алушыларға жөнелтiлген өнiмнiң көлемi және т.б.). Бұл жағдайда, ерекше

айналым бойынша – айналым құралдарының түрлі элементтері көрініс тапқан бухгалтерлік шоттардың кредиті бойынша есептелген, жеке көрсеткіштерді аламыз (Радостовец В.К.).

Сонымен, жалпы айналым уақыты, қорларды сақтау кезеңін қысқартудың, материалдық жабдықтау жүйесін жақсартудың, өндіріс технологиясын жетілдірудің, сенімді серіктестер іздеудің, нормадан тыс қорларды жоюдың есебінен, жеделдетілуі мүмкін.

Айналым құралдарын пайдаланудың тиімділігі, олардың айналымдылығын жеделдетуден ғана емес, сонымен қатар, өндірістік айналым қорларының материалдық элементтерін үнемдеудің есебінен, өнімнің өзіндік құнын төмендетуден тұрады. Ұйымның тиімді қызметінің жалпы көрсеткіштері болып – пайда, рентабелділік деңгейі, өтімділік, төлем қабілеттілік және басқалар табылатындықтан, айналым құралдарын пайдаланудың осы көрсеткіштерге әсерін анықтау керек.

Сонымен, өндірістік бағдарламаны сәтті орындау, материалдық және қаржылық ресурстарды үнемдеу, өнімнің сапасын көтеру, оны үздіксіз сату және т.б – осының барлығы айналым құралдарының жағдайына, олардың сақталуы мен тиімді пайдалануына әсерін тигізеді.

Өз кезегінде, кәсіпорынның айналым құралдарымен қамтамасыз етілуі, олардың тиімді пайдаланылуы, оның тоқтаусыз, ырғақты жұмыс істеуіне ықпал ете отырып, қайта өндіріс үрдісіне әсер етеді. Нәтижесінде, айналым құралдарын тиімді пайдалану, кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижесіне әсер етеді. Сондықтан, қаржы қызметтерінің жұмысшылары айналым құралдарының жағдайын, құрылымын, оларды пайдаланудың нәтижелілігін үнемі бақылап отыруы тиіс. Осыған байланысты, айналым құралдарын пайдаланудың тиімділігі мен жағдайын сипаттайтын көрсеткіштер : меншікті айналым құралдарының бары, меншікті және қарыз ресурстарының қатынасы, төлемқабілеттілік, өтімділік, айналым құралдарының айналымдылығы, маңызды мағынаға ие болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Назарова В.Л «Бухгалтерский учет в отраслях» Алматы «Экономика» 2005г

Пизенгольц М.З «Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве» Изд «Финансы и статистика» Москва 2003г

Радостовец В.К., Радостовец В.В., Шмидт О.И «Теория и отраслевые особенности бухгалтерского учета

ИСЛАМОФОБИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНА ӘСЕРІ**Көлеген Гүлбазар Батырханқызы**

Философия ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті

Түркістан қ., Қазақстан

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада Қазақстандағы исламофобияның әлеуметтік жағынан орын алып отырғанына назар аударады. Бір кездердегі идеологиялық олқылықтардың орын алуы, құндылықтардың жоғалуы, зорлық-зомбылық, ақшаға табынушылық жастардың ресми органдар тарапынан қадағаланбай, діни сауаттарын өз беттерінше ашуына жағдай жасады. Бұл әлеуметтік қызметтер мен мемлекеттік діни саясаттың жастар саясатына сай толыққанды қарастырылмауымен байланысты. Дәстүрлі исламның қазақстандық моделін, мысалы, Сауд Арабиясы немесе Иран сияқты елдердің діни сипаттамаларымен салыстыруға болмайды. Таңқаларлық жағдай сол, бір мұсылман келесі бір мұсылманды қорқыту арқылы діннен алыстатады деп айыптап отыр. Исламды бұрмалау және бүлдірудің негізі осында жатыр. Дәл осы жағдай исламофобияны туындатып отыр. Заңнамалық шаралар белгілі бір деңгейде жүзеге асырылуы тиіс, бірақ, басымдық «Репрессиялық машиналарға» емес, исламның шынайы мақсаттарын түсіндірудегі ақпараттық-насихатқа берілуі керек. Соңғы 20 жыл ішінде көп нәрселерді қолдан шығарып алдық. Бұл мәселенің шешімі тек мүфтият тарапынан ғана емес, қоғамның барлық күштерін біріктіре отырып шешілуі керек.

Кілт сөздер: Ислам, исламофобия, терроризм, қорқыту, түсініспеушілік

ABSTRACT

This article examines how Islamophobia in Kazakhstan found its social niche. At one time, because of ideological gaps, loss of values, the cult of violence, money, the young people were left to themselves, without the guardianship of educational and official bodies. This is a consequence of the shortcomings in social services and religious state policy towards young people.

The Kazakh model of traditional Islam is not comparable to religious specifics, for example, Saudi Arabia or Iran. A noteworthy phenomenon, some Muslims accuse other Muslims of deviating from religion by intimidation, liquidation of those who disagree with it. This is the distortion and distortion of Islam. And this also gives rise to Islamophobia. Legislative measures should be taken to a certain extent, but priority should be given to "not a repressive machine, but propaganda work, an explanation of the true goals of Islam." Much has been launched over the past 20 years. All healthy forces of society must be involved, because simply the muftiate, a separate ministry can not cope with this task

Keywords: Islam, Islamophobia, terrorism, intimidation, confusion

Қазіргі кезде саяси санада «Исламофобия» термині көп қолданылып жүр. Дегенмен оның мағынасы әртүрлі саяси және діни түсінік шеңберінде қарастырылады. Біреулері бұл ислам дінін құрту үшін, оның терісін теріс айналдырып үрейлі, қатыгездік жүйесі етіп корсету үшін, исламның элементтерін қолдану арқылы жүргізіліп жатқан әккі әрекет десе, келесілері саяси ықпалды Батыс елдерінің өзінің рухани және мәдени әлсіреуінің алдын алуға, ислам дінінің терең жайлап кетуінен, яғни исламдық дүниетанымның кеңеюінен қорқудың салдарынан туындаған құйтырқы саясат деп қабылдайды. Википедия сөздігінің өзінде: «Исламофобия – ислам дініне қарсы реакциялардың жиынтық түсінігі және сонымен байланысты қоғамдық құбылыстар» делінген.

Халықтар мен мәдениеттер арасындағы ғылыми жаңалықтар мен жаңашыл қарым-қатынас негізі болған 21-ші ғасырға аяқ баса отырып, Homo Informaticus өзінің жаңа әлемді исламофобия және нәсілшілдіктің жаңа формасымен уланғанын анықтады. Бұл диагноз діни сауатсыздық пен мәдени амнезияны қамтиды. Олар; жаңа жаратылыс ақпараттық террордың құрбаны Құран мен Библияда бекітілген адам принциптерімен санаспайды.

Адамзатты жетілдіру үшін әлем жайлы жинақталған құнды білімдерді, зияткерлік тұжырымдамаларды, ғылыми пікірлерді, мәдениет пен өнердегі жетістіктерді кеңінен тарату маңызды болып табылады. Өзара түсінушілік пен құрмет осылайша ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады және бұл біздің құдайға жақын болуымызға мүмкіндік береді. Бірақ, егер мұқияттылықты сақтамаса, рух пен төзімділіктің жоғалуы мүмкін екендігін тарих та ескертеді.

Стамбулда өткен Ислам ынтымақтастық ұйымының соңғы он үшінші саммитінде және де Брюсселде жоғары дәрежеде өткен кездесуде біріншіден, жалпы еуропалық мәселелерге жалпы еуропалық жауап іздеуге бағытталды, екіншіден бұл жоспар индикативті болып табылады. Сапалы қойылымдар, тұжырымдамалар мен бастамалардың мәні: Шығыс пен Батыс арасындағы өсіп келе жатқан сенімсіздік, тіпті дұшпандықты бақылау болып табылады.

Қазақстандық ғалымдар да әртүрлі пікірлер беруде. Мәселен: Әсел Байелі өзінің сұхбатында: «Батыстық телеарналар арқылы мұсылмандардың бәрі террористер мен экстремистер деген ақпарат, әйелді тұмшалау, тіпті, әлеуметтік желіде отырғаны немесе т.б. түкке тұрғысыз әрекеттер үшін ислам сені аямайды деген идеология қарқынды жүріп жатыр. Яғни, ақпараттық кеңістіктің алашапқын ақпараттары – Исламофобия тудырудың бірінші жолы. Ал, Ислам дінін терең түсінетін оқыған адамдарды көп кездестірдім.

Еуропада протестанттардың діни орталықтары мен католиктердің діни ордендері мықты жұмыс істеп жатыр. Бұл еуропалықтардың Ислам дінін қабылдауының алдын алатын және өз діндерін сақтау үшін жасаған шарасы» десе, Әзімбай Ғали: «Ал, мұның алдын алу үшін дәстүрлі исламды сақтауымыз керек. Ол үшін бізге, Қазаққа, дәстүрлі Исламның фундаменталды негіздерін жасайтын ислами ғалымдар керек. Оны философтар мен діндарлар Исламның негізгі қағидаттарын ұлттық руханиятпен ұштастыра отырып, жазулары абзал» деген болатын. Демек исламофобияның бізде де болуы үлкен саяси тұрақсыздық мәселесін тудыратыны анық.

Қалай болғанда да исламофобия терроризмдік және экстремистік әрекеттерді жасушыларды бүркемелеудің таптырмас әдісі болып отыр. Әлемде болып жатқан, аса үлкен әлемдік дүрбелеңдер, «Жихад» сөзінің діни таза мағынасын түсінбеуден көрініс тауып отырған надандық әрекеттердің барлығы дәстүрлі исламдық сананың толық қалыптаспағанын көрсетеді. Бұл әрекеттің болашақта исламофобияны әріқарай түрлендіріп, саяси қысым дәрежесіне жететіні және бүкіл түркі халықтарының да бір-біріне күдікті көзбен қарауына алып келері айқын. Осы орайда қиындықтан шығудың жолы дәстүрлі Ханафи мәзхабына сай келетін, сондай-ақ Ясауи, әл Фараби, Мәуләна, Абай секілді исламды анық түсіндірген ойшылдарымыздың дүниетанымынан тұратын идеологиялық дара жол жасау. Осы орайда, Президентіміз Н.Ә.Назарбаев әлемдік БАҚ-тың бейбітшілікті ту еткен ислам діні мен қорқынышты ұғым «Терроризмнің» арасын

теңестіргісі келіп, исламды құбыжық қылып көрсетіп жатқанына алаңдаушылық білдіргенін атап өтуіміз керек. Оның пікірінше де, мұсылман қауымдастығы исламның «бейбітшілік пен ізгілік, төзімділік пен әділдік діні» ретіндегі жағымды бейнесін қалыптастыру үшін күш-жігерін біріктіруі тиіс.

Исламофобиямен қарсы күресіп жатқандай кейіп танытатын, бірақ өздері соның отын тұтатып, тарататындар «исламофашизм» деп аталады. Негізінен көп адамдар Дональд Трамптың мұсылмандарды тіркеу жөніндегі шақыртуын Германдық ұлтшыл, антисемитизм саясатымен салыстырады. Телеарна жүргізушілері, саясаткерлер мен БАҚ өкілдері «террористтер», «экстремизм», «қауіп» сияқты терминдерді әлемдік ұлы діндердің бірімен байланыстырып қойды және «мәдениет диалогы», «өзара құрмет», сияқты басқа бейбіт терминдерге қарағанда жиі қолданады.

Ислам ілімінің экстремистік түсіндірмесінің таралуына тосқауыл қоя білу керек. Өйткені исламофобия «өзіміз - өзгелер» кешенінің қалыптасуына, мұсылмандардың, исламның мұсылман қауымдастықтарының бөлектенуіне әкеледі, ал жатсыну үдерісі өз кезегінде мұсылман әлемі мен мұсылман қауымдастықтарында радикалды және деструктивті ағымдардың күшеюіне алып келеді. Тұтастай алғанда, исламофобия елімізде шынайы құқықтық және азаматтық қоғам қалыптастыруға, толеранттылыққа, төзімділікке және тұтастыққа қауіп төндіретін құбылыс болып табылады.

Соңғы онжылдықтарда еліміздің қоғамдық өмірінде діннің, оның ішінде ислам дінінің (өйткені республика тұрғындарының 70 пайызы ислам дінін ұстанады) рөлі өсе түсті: дәстүрлі діни институттардың әлеуметтік функциялары кеңеюімен қатар, жаңа діни ағымдардың да пайда болуы, олардың арақатынасының шиеленісуі, дінтанулық, оның ішінде исламтанулық білімді дамытуды қажет етеді. Бүгінгі күні діни сананың жаңғыруы бүкіл әлемді қамтып отырған факт қана емес, қоғамдық дамудың кескін-келбетін айқындаушы факторға да айналуға да әйелі. Бұл қалыптасқан діни ахуал ғылыми зерттеулерді тарихи ретроспективадан қазіргі заман мен перспективаға көшіріп, дінді жүйелі әрі кешенді зерттеудің жаңа концептуалдық, методологиялық және дүниетанымдық тәсілдерін қолдануды қажет етеді. Себебі адам өмірінің сан алуан қырлары әлеуметтік кеңістіктің виртуалдануы мен компьютерленуі, жаһандануы мен жаңартылуы, миграция мен интеграция салдарынан трансформацияланып, діни институттар мен діндарлықтың сипаттары да өзгеруде. Қазіргі әлемде діни плюрализм саясаты ар-ождан еркіндігі мен діни толеранттылықты алдыңғы орынға қойып,

қоғамдық сананың ерекше рухани формасы ретіндегі дінге деген қатынасты түбегейлі өзгертті. Қазақстанда жүргізіліп келе жатқан рухани келісім мен конфессияаралық татулық саясаты, сондай-ақ, әлемдегі ислам факторы жаңарған диалогиялық (сұхбаттық) ойлаудың жаңа парадигмасын қалыптастыруға үндейді.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына кезекті Жолдауында да: «Экстремизммен күрес әйтеуір жазықтыны іздеп табуға айналып кетпеуге және дінмен күреске жалғасып кетпеуге тиіс. Дін мәселелерінде ойластырылған қадам және өте мұқияттылық қажет. Мемлекет діни бірлестіктердің ішкі ісіне араласпауға тиіс. Біз ұят, толеранттылық және төзімділік еркіндігі принциптерін қастер тұтуымыз керек», - деп атап өткен болатын. Яғни, бұдан шығатын қорытынды сол, біз діни фобияның қандай да болмасын көрінісіне тосқауыл қоя білуіміз керек. Бұл ретте Мемлекет басшысының толеранттық сана мен дінаралық қарым-қатынастың жаңа формаларын қалыптастыру жөнінде алға қойған міндеттері Қазақстанның әралуан діндері мен әртүрлі аймақтарындағы діни қарым-қатынастың мазмұны мен бағыттары жөнінде ғылыми зерттеулерді күшейтуді күн тәртібіне қоятынын атап өткен жөн. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетіне қарасты Философия, саясаттану және дінтану институтында осы мақсатқа сәйкес ғылыми-зерттеу жобалары жүзеге асырылуда. Ал бұл кешендік-идеалогиялық көп жұмыстың бір тармағы ғана болып табылады. Яғни, мемлекеттік конфессиялық саясаттың бұл бағыттағы сындарлы іс-әрекеттері жалғасын таба береді.

Әдебиеттер мен сайттар тізімі:

1. Азимбай Гали Причины стагнации в арабском мире: вызовы, ожидания и ответы, 12 июня, 2014
2. <http://www.kazreligiya.kz/?p=585>
3. http://www.elarna.com/koru_kk.php?id=569713
4. KAZISLAM. <http://e-islam.kz/multimedia/video/item/6598-islamofobiya-turaly>
13.07.2015
5. Қазақ газеттері. <http://kazgazeta.kz/?p=23600> Ақпан 05, 2015

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАНДАНУЫНДА ИННОВАЦИЯНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

С.С.ЫДЫРЫС¹, Ж.О. ТОХАЕВА²

¹Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, serikbay-s@mail.ru

²Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, 1 курс докторант, zhaniya1980@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада инновацияның экономикалық маңыздылығы, инновациялық үрдіс пен инновациялық қызметтің тетіктері қарастырылады. Өндірісі дамыған батыс елдерінде кәсіпорындар мен мемлекет инновацияның бәсекелестік үшін маңызы зор екеніне көздері жетті. Өнеркәсібі дамыған алдыңғы қатарлы елдер жалпы өнімнің 3%-ын ғылыми-зерттеу жұмыстарына бөледі. Инновациялар айналымды жоғарылатуда шешуші роль атқарады, бұл кәсіпорын қызметінің нәтижесін жақсартудың бірден-бір жолы. Инновациялық қызметті дамытуға өзіне өнеркәсіптік меншікті, кәсіпорындар мен олардың өнімдерін саралау құралдарын, ақпараттық өнімдерді, өзге де материалдық емес ресурстарды қамтитын зияткерлік меншікті қорғаудың құқықтық аспектілеріне үлкен мән беретін болады.

Кілт сөздер: инновация, инновациялық қызмет, инновациялық үрдіс, ғылыми-зерттеу жұмыстары, зияткерлік меншік

ABSTRACT

Article economic importance of innovation, innovation process and innovative service arrangements will be considered. Innovation in the developed western countries, enterprises and government sources is important for competition. 3% of the total output in the leading industrialized countries to allocate research and development work. Innovation plays a key role in increasing turnover, it is the only way to improve the performance of the company. The development of innovative activity of its industrial property, plants and tools to differentiate their products, information products, including other intangible resources which attaches great importance to the protection of intellectual property and legal aspects.

Keywords: innovation, innovation process, scientific research, intellectual property

ÖZET

Yenilik, yenilik süreci ve yenilikçi hizmet düzenlemeleri Madde ekonomik önemi dikkate alınacaktır. Gelişmiş batı ülkelerinde, işletmeler ve devlet kaynaklarının inovasyon yarışması için önemlidir. önde gelen sanayileşmiş ülkelerde toplam üretimini% 3 araştırma ve geliştirme çalışmaları tahsis. Yenilik ciro artan önemli bir rol, bu şirketin performansını artırmak için tek yoldur oynar. onun sınai mülkiyet, bitki ve araçların yenilikçi faaliyetin gelişmesi fikri mülkiyet ve hukuki yönleri korunmasına büyük önem diğer maddi olmayan kaynaklar da dahil olmak üzere kendi ürünlerini, bilgi ürünleri, ayırt etmek.

Anahtar Kelimeler: yenilik, yenilik süreci, bilimsel araştırma, fikri mülkiyet

КІРІСПЕ

Ғылыми-техникалық өнімге экономиканың мемлекеттік секторының кәсіпорындары жағынан да сұраныстың болмауы ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың (ҒЗТҚЖ) қысқаруына, ғылыми-техникалық әлеуеттің

қысқаруына, салалық кешендерде, ойлап тапқыштық және рационалдык іс-әрекеттердің қысқаруына әкеліп соқтырады. Инновациялық іс-әрекеттерді қалыптастырудың өз шығу кезеңдері, күрделі ұйымдастырушылық-экономикалық жұмыс істеу формалары, ерекше индикаторлар, реттеуші тетіктер бар. Инновациялық іс-әрекеттердің теориялық және әдістемелік негіздері экономикалық қатынастардың шындығында жаңа типтері бола тұрып, енді зерттеле бастады және терең зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі таңда өндірістің даму тиімділігі оның бәсекеге қабілеттілігіне нарықта озық позициялардың сақталуын қамтамасыз ететін инновацияларды енгізу жағдайында ғана қол жеткізіледі. Бұл өз кезегінде, қазақстандық экономика салаларын жандандырудың басымды факторы ретінде инновациялық қызметтің жалпы құрамасын теориялық және әдістемелік негіздеуді талап етеді.

Соңғы жылдары индустриалды дамыған елдерде салалар өндірісінің тиімділігін жоғарылату инновациялық қызметті интенсификациялау, яғни идеядан жаңа технологияны игеруге дейін инновация мерзімінің – инновациялық циклының қысқаруы өндіріске жаңа технологиялардың енгізуін жандандыру есебінен болады.

Индустриалдық дамыған елдерде экономиканың нақтылы секторы өндірісті мемлекеттік деңгейде дамыту мақсатымен инновациялық іс-әрекеттерді жандардыру мәселелеріне үлкен көңіл бөлінеді. Бұл сонымен қатар, кез-келген елдегі инновациялық белсенділіктің босағалық мағынадан төмендеу фактісі ұлттық қауіпсіздіктің маңызды қауіпі ретінде түсіндіріледі (*Современные тренды инновационного развития экономики*, 2016).

Дағдарыс процестерімен күшейген нарықтық реформалардың есептік қателіктері инновациялық өріс жағдайына негативті әсер етті, бұл жерде қазіргі уақыттағы жағдай түсінушіліктің төмен деңгейімен және жаңа технологияларды, қазіргі заманғы техника мен материалдарды және отандық кәсіпорындардағы ғылым мен техниканың басқа жетістіктерін меңгерумен сипатталады. Мұндай жағдайлардың себептері келешектегі дамулардың стратегиялық міндеттеріне инновациялық өрістің барабар емес реформалануы ғылыми зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды (ҒЗТЖК) қаржылаудың елеусіз көлемдері, кәсіпорынның инновациялық енжарлығы, олардың күрделі қаржылық жағдайлары болып табылады.

Инновациялық белсенділікке кедергі келтіретін себептердің қатарына – бюджет тапшылығына және инновациялық жұмыстарды қаржылау үшін қаражаттың жоқтығына байланысты мемлекеттің инновациялық іс-әрекеттер өрісінен іс жүзінде

кетуі, «қымбаттығына» байланысты несиелік нарық қорларының өндірушілер үшін қол жетпестігі, инновациялық жобаларға инвестициялаулардың жоғары тәуекелдері.

ҚР экономикасының өзгеру жағдайларында инновациялық процестерді басқаруды зерттеу, инновациялық іс-әрекеттер мазмұнына талдау жасау, тәжірибелік сипаттағы нақтылы әдістемелер мен сыпаттамаларды жасап шығару әсіресе маңызды болып табылады. Инновациялық іс-әрекеттерді қалыптастырудың өз жаралу кезеңдері бар, күрделі ұйымдастырушылық-экономикалық жұмыс істеу формалары, ерекше индикаторлар, реттеуші тетіктер. Инновациялық іс-әрекеттердің теориялық және методологиялық негіздері экономикалық қатынастардың шындығында жаңа типтері бола тұрып, нарық жағдайларында енді зерттеле бастайды және тереңдете зерттеуді қажет етеді.

Бұл мәселенің күрделілігі мен көп қырлылығының ішкі құрылымның біршама жеткіліксіз зерттелумен ғана емес, сонымен қатар көптеген теориялық және тәжірибелік жағдайларға көпшілік таныған амалдың жоқтығымен де қамтамасыз етілген, бұл инновациялық процестің тиімді ұйымдастырушылық-экономикалық механизмін қалыптастыру мен қолдануда елеулі кедергі болып табылады.

ИННОВАЦИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Әртүрлі ғалымдар, негізінен шетелдік ғалымдар (Н.Леончев, И.Перлаки, В.Д.Хартман, Э.Мэнсфилд, Р.Фостер, Б.Твисс, И.Шумпетер, Э.Роджерем және басқалар) бұл ұғымды өздерінің зерттеу объектілері мен заттарына байланысты қолданады. Б. Твисс (1989) инновацияны ойлап табулар немесе идеялар экономикалық мазмұнға ие болатын процесс ретінде анықтайды (14 б.). Ф.Никсонның ойынша, инновация – бұл нарықта жаңа және жақсартылған өнеркәсіптік процестер мен құрал-жабдықтардың пайда болуына әкелетін техникалық, өндірістік және коммерциялық шаралардың жиынтығы. Б.Сантоның (1990) пікірімен, инновация – бұл идеялар мен ойлап табуларды тәжірибелік қолдану арқылы өз қасиеттері бойынша ең жақсы өнімдер мен технологияны жасауға әкелетін қоғамдық-техникалық-экономикалық процесс, егер инновация экономикалық пайда мен табысқа бағытталған жағдайда, оның нарықта пайда болуы қосымша табыс әкелуі мүмкін [38 б.].

Австриялық ғалым И.Шумпетердің (1982) арқасында ХХ-ғасырдың 30-шы жылдары «инновация» терминінің экономикалық ғылымда көпшілікке танымал болғанын айта кету керек. Ол инновацияны тұтыну тауарларының жаңа түрлерін, жаңа өндірістік және тасымал құралдарын, нарықтар мен өнеркәсіптегі ұйымдастыру формаларын енгізу және қолдану мақсатындағы өзгерістер ретінде түсіндіреді.

И.Шумпетердің айтуынша, инновация – бұл тек жаңа енгізулер емес, бұл өндірістің жаңа қызметі. Оның негізі - өнім өндіру технологиясын өзгерту қажеттігі, ұйымдастырушылық, қаржылық, ғылыми-зерттеу және басқа салаларда жаңалықтар енгізу (36 б.).

Ғылым мен технологияның арақатынасы уақыт және салалар бойынша өзгеріп отырады. «Инновация» түсінігіне оны іске асырудың барлық сатыларын – зерттеу, дайындау, өндіріс және маркетингке ендіру мақұлданған Й.Шумпетердің көзқарасы бойынша, инновацияның батыл толқындары ескі салаларды шайып кетеді, экономиканың жаңашылдары көбіне өмірмен келеді. Ол техникалық прогрестің жеделдету сипатын тірек етті, ал көптеген экономистер оның эволюциялық сипатына ерекше көңіл аударды.

И.Шумпетер (1982) тұтас инновациялық теорияны дамытуға мүмкіндік берді, оның принципиалдық жағдайы 1970 жылдың басында 1980 жылдың аяғында батыс еуропалық зерттеушілердің (Г.Менш, Х.Фримен, Р.Кумбс және басқалар) жұмыстарында бұдан былай дамыған инновациялық концепциялардың негізі болды. Мәселен, өткен ғасырдың 80-ші жылдарына дейін шағын фирмалардың үлесіне елеулі инновациялардың аз бөлігі тиетін. 80-ші жылдары шағын ең жаңа технологиялық фирмалардың санының көбеюіне байланысты олардың инновациялық үлесі де өсті (79 б.).

Кесте 1: Инновацияны жіктеу белгілері

Жіктелу белгілері	Инновацияның жіктелу топтары
Қолдану салалары	басқарушылық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік, өнеркәсіптік және т.т.
Нәтижесі инновация болып табылатын ФТП кезеңдері	ғылыми, техникалық, технологиялық, конструкторлық, өндірістік, мәліметтік
Инновация өнімділігінің дәрежесі	«бум», бірқалыпты, әлсіз, жалпы
Инновацияны жүзеге асыру қарқындары	тез, баяу, сөнүші, үдеуші, бірқалыпты, секірмелі
Инновация көлемдері	трансконтиненталдық, трансұлттық, аймақтық, ірі, орташа, ұсақ
Инновацияның нәтижелілігі	жоғары, төмен, тұрақты
Инновацияның тиімділігі	экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, интегралдық

Ескерту: Глазьев (1993)

Ғалым Б.Твисс (1989) инновацияны өнертабыстар немесе идеялар экономикалық мазмұнға ие болатын процес ретінде анықтайды (25 б.). Инновацияның кешендік сипаты, оның көпжақтылығы және салаларының және қолдану жолдарының әр түрлілігі оларды жіктеуді қажет етеді. 1-кестеде инновацияның жіктеу топтары көрсетілген. Бұлай бөлу оларды нақтырақ, шынайы бағалауға, олардың нәтижелілігін жинақтырақ аңғаруға және түзетулер мен қолдауларды қажет ететін инновациялық процестердің бағытын анықтауға, сонымен қатар инновациялардың ұқсас еместігін табуға және олардың әрқайсысын басқару әдістерін, әрбір инновациялық процестің барабар ерекшеліктерін таңдауға мүмкіндік береді.

Инновацияны жіктеуге бұл амалдарды пайдалана отырып, инновацияны басқару жүйесін құру үшін тәжірибелік маңызы бар жіктеушіні құруға болады (2-кесте). Бұл жіктеуші банк мәліметтерін қолданушылардың қажеттіктеріне байланысты қандай-да бір белгілер бойынша инновацияны әр түрлі түрде топтауға мүмкіндік береді.

Кесте 2: Инновацияның жіктемесі

Белгілер	Белгілердің маңызы			
Әсер ету кеңдігі мен әйгілілік	Ғаламдық	Салалық	Жергілікті	
Маңызды батылдылық дәрежесі	Базистік (негізгі)	Жақсартушы	Өтірік инновация	
Идеяның шығу көзі	Ашу	Ойлап табу	Орынды ұсыныстар	Басқалар
Жаңалық түрлері	Конструкция және құрылыс	Технология	Материалдар, заттар	Тірі организмдер
Ұқсастардың орнын басу жолдары	Еркін орнын басу		Жүйелік орнын басу	
Ескерту: Глазьев (1993)				

Келтірілген жіктеу жаңалық процестерінің әр түрлілігі және өздерінің сипаттары бойынша әр түрлі екені туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, сондықтан оларды ұйымдастыру формалары, көлемдері және инновациялық іс-әрекетке әсер ету әдістері де әр түрлілігімен ерекшеленеді.

Инновацияның әр түрлі түсіндірулерін қарастыру келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді. Инновация өнімнің, технологиялық жаңа түрлерін жасауға, құруға және таратуға, өндірістің жаңа ұйымдастыру формаларын және басқарудың жаңа әдістерін енгізуге бағытталған шығармашылық іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады. Инновация экономиканы дамытуға жұмсалған қаражаттың нәтижелілігімен сипатталады, ол бәсеке қабілетті өнім өндіру үшін техника мен технологияның принципіалды жаңа түрлерін енгізуді қамтамасыз етеді. Инновациялық іс-әрекет қоғамды алға дамытудың ең қажетті компоненттерінің бірі болып табылады және ғылыми-техникалық прогрестің ең маңызды жағы сияқты көрінеді.

Ойлап табушылық пен рационализацияны дамыту, халық шаруашылығының әр түрлі салаларында күрделі ашулар мен ойлап табулардың пайда болуы инновацияның анықтаушы факторы болып табылады.

Жоғарыда келтірілген жіктеудің жеткілікті шартты екеніне қарамастан, ол тәжірибелік маңызға ие, өйткені әрбір жаңалықты дәлірек ұқсастыруға мүмкіндік береді, оны жүзеге асырудағы мүмкіндіктер мен шектеулерді салыстыруға, басқалардың арасындағы оның орнын бағалауға мүмкіндік береді.

Әр түрлі зерттеушілердің инновация категориясына көзқарастарын қарастырып, біз келесі инновация анықтамаларын ұсынамыз, біздің ойымызша, олар отандық ғылымның қазіргі заманғы талаптарына сәйкес келеді. Инновация – бұл жаңа технология, жаңа өнім мен қызметтер түріндегі, өндірістік, қаржылық, саудалық, әкімшілік немесе басқа сипаттағы, мемлекеттік қолдау мен бәсекелестіктің нарықтық механизмінің негізінде жүзеге асырылған пайдалы инновациялық «әсерге» ие болған шешімдер түріндегі жаңалықтарды пайдалы пайдалану.

Инновацияны технологиялық негізде дамыту үшін екі типтегі өнімдік инновация мен процестік инновация қарастырылады. Мемлекет технологиялық негізде экономиканың дамуын қарастыру кезінде өнімдік инновация бойынша ұлттық кәсіпорындардың базалық өнімдерді, жақсартылған өнімдерді ұлттық нарықта қалыптастырып шетелдік өнімдермен бәсеке қабілеттілігін бекіту қажет. Қазақстан мемлекетінің қазіргі уақыттағы дүниежүзілік нарықтағы ұлттық өнімінің жоғары

сапалылығын қалыптастыру үшін инновациялық саясат барлық деңгейлерде ынталандырушы фактор ретінде жоғары бағалануы тиіс (Твисс, 1989).

Жаңалықтар дәрежесіне байланысты базистік инновация және жақсартылған инновация деп екіге бөлінеді. Базистік инновация – ірі ойлап табуларды іске асырады және жаңа ұрпақтардың қалыптасуына арналған негізбен техниканың даму бағыттары болып табылады. Ал, жақсартылған инновация – техника мен технологиялардың ескірген түрлерінің жарым-жартылай жақсартылуына бағытталған. Инновациялар пайда болу себептеріне байланысты 2 түрге бөлінеді: реактивті және стратегиялық. Реактивті инновациялар кәсіпорынның өмір сүруіне бағытталған және олар бәсекелестік жағдайында радикалды инновацияларды қайта қарауда реакция сияқты көрінеді. Стратегиялық инновациялар даму жолында көптеген бәсекелестік ерекшеліктерді алуға бағытталады.

Ғылыми-техникалық прогресс дүниежүзіндегі кез-келген құбылыстар сияқты екі жақты тиімді және тиімсіз болуы мүмкін. Нарықтық қатынастарға көшу кезеңінен бас тартып, ескірген өндірістік әдіс-тәсілдерге және өнімге сүйеніп жұмыс жасайтын кәсіпорындар нарықта мықтап тұра алмайды. Егер инновациялық іс-әрекеттер тоқтап қалған жағдайда, жаңалықтарды енгізуге кететін шығындар азайып, табыс көбейді деген алдамшы пікір пайда болуы мүмкін. Алайда, бұл бағытта жылжыған кәсіпорындар тез арада нарықтан ығысып шығып қалады. Статистика көрсеткендей, өндірісі дамыған батыс елдерінде кәсіпорындар мен мемлекет инновацияның бәсекелестік үшін маңызы зор екеніне көздері жетті. Өнеркәсібі дамыған алдыңғы қатарлы елдер жалпы өнімнің 3%-ын ғылыми-зерттеу жұмыстарына бөледі. Инновациялар айналымды жоғарылатуда шешуші роль атқарады, бұл кәсіпорын қызметінің нәтижесін жақсартудың бірден-бір жолы. Жоспарлы шаруашылық жүйесінде де инновациялық қызметке еңбек өнімділігін жоғарылату факторы ретінде үлкен мән берілген. Мысалы, құрылыс өндірісінде жаңа техникалар, технологиялар енгізіліп, құрылыс ұйымының жоспар көрсеткіштерін артығымен орындауға тырысқан, озық тәжірибелер мен жаңа техниканы пайдаланғаны үшін сыйлықтар тағайындалып отырған.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТ

Инновациялық қызмет – бұл процес, ғылыми нәтижелердің орындалуын зерттеуге бағытталған және өңдеулердің ғылыми-техникалық жетістіктеріне жаңа немесе жетілдірілген технологиялық процестің практикалық қызметте қолданылатын, сонымен қатар қосымша зерттеулер мен өңдеулерді байланыстырады. Инновациямен

орайлас кәсіпкерлік моделінің екі түрі бар: олар классикалық және инновациялық. Классикалық үлгі – бұл кәсіпкерліктің дәстүрлі түрі. Бұл моделде кәсіпкер кәсіпорынның пайдасын жоғарылату үшін, ішкі резервтегі рентабелділікті жоғарылатады. Бұл моделдегі кәсіпкердің табысы жеңілдіктер көрсетумен, үкімет жағындағы протекционизммен және аймақтық басқару органдарымен байланысты. Ал, инновациялық үлгіде кәсіпорынның дамуына соңғы қолдану сатысына дейін инновациялар немесе жаңалықтар енгізіледі.

Ең үлкен инновациялық жетістіктерге экспортер ретінде әлемдік нарықта бәсекелестікке қарсы тұра алатын кәсіпорындар жеткен. Жоспарлы шаруашылық жүйесіндегі инновацияны нарықтық экономикадағы инновациямен салыстыра отырып, үш негізгі кемшіліктерді айқындауға болады:

- зерттеліп, іске қосылатын жаңалық объектілер мен мақсаттар қатаң түрде орталықтан реттеліп отырған. Бұл орталықтандырылған жүйе инновациялық процестердің қарқынды жүруіне кедергі жасап, ұйымдастырушылықты әлсіретіп жіберді;
- нарық қажеттіліктерін және шығындарды сезіну өте дәріменсіз дамыды;
- бәсекелестіктің болмауы.

Өнеркәсіптік дамыған елдерде 70-ші жылдардың басында инновациялық іс-әрекеттерді басқарудың 2 жолы қалыптасты:

- ескі – стихиялы, технологиялық мүмкіндіктер басымдылығына негізделген, оған сәйкес ғылыми-техникалық жаңалықты жаппай енгізу олардың табыстылығымен қамтамасыз етілуі тиіс;
- жаңа – қоғамдық қажеттіктерді қанағаттандыруға бағытталған, белсенді мемлекеттік қолдауды да қарастырады.

XX ғасырдың 80 жылдары ҒТІІ қолдауына мемлекеттік қатысу формалары мен көлемдері дамыған шетел елдерінің инновациялық саясатының ең маңызды мәселелерінің бірі болды. Бұл кезде екі қарама-қарсы тенденциялар белгіленді:

1. орталыққа бағынатын реттеуді күшейту және ҒЗТКЖ приоритеттік бағыттарын бөліп шығару, мемлекеттік бюджеттен мақсатқа бағытты қаражаттар бөлу;
2. үйлестіруші шаралар жүргізу, ҒЗТКЖ үшін қолайлырақ инфрақұрылымдар құру, жеке секторларды тартуға жағдай жасау есебінен мемлекеттік қаржылаудың сыбағалы салмағын төмендету (Абдыгаппарова, 2001).

Дүние жүзілік тәжірибе көрсеткендей, инновациялық іс-әрекеттерді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау ең алдымен мемлекеттік басқару ұйымдарының

міндеті. Мақсатқа бағытталған мемлекеттік инновациялық саясатсыз отандық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету мүмкін емес.

Мемлекет өз саясаты саласындағы мақсаттар мен принциптерді және инновациялық және ғылыми орталардағы жеке приоритеттерін қалыптастырады. Бұл кезде ғылыми-техникалық және инновациялық саясатты айыра білу керек. Бірінші жағдайда мемлекет жаңа ғылыми білім алу мақсатын алға қояды. Инновациялық саясаттың мақсаты – жеке және қоғамдық қажеттіктерді қанағаттандырушы инновацияларды жасау және тұтыну.

Көптеген өнеркәсіптік дамыған елдерде инновациялық саясат жүзеге асырудың екі деңгейін ұйғарады – мемлекеттік және жеке кәсіпкерлік, ҒЗТКЖ жүргізу үшін және олардың нәтижелерін өндіріске енгізу үшін қажетті қорлар мен кадрлар соларға шоғырланған. Мемлекеттің инновациялық стратегиясы, оны жүзеге асырудың ұйымдастырушылық, қаржылық-экономикалық және басқа механизмдерін қалыптастыру олардың ымыраға келуінің өзгеше қорытындысы болып табылады.

Мемлекеттік инновациялық саясат ғылыми-техникалық, өндірістік, басқарушылық және жаңа немесе жақсартылған өнімді өтім нарығына жылжытумен байланысты басқа шаралардың жиынтығы болып табылады. Сонымен, инновациялық саясат бұл ғылым мен техникада приоритеттер таңдауға дәстүрлі әкелетін ғылыми-техникалық саясатқа қарағанда кеңірек ұғым (ҚР 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасы, 2012).

Мемлекеттік инновациялық саясатты жасаудың ұйымдастырушылық формасы министрліктер мен ведомстволардың қосылып өзара әрекеттесуі бола алады, олар ғылыми-техникалық, инновациялық және экономикалық потенциалдың әр түрлі салалары үшін жауапты. Сонымен қатар ғылыми іс-әрекет субъектілерінің және инновациялық өнім тұтынушыларының – өндіріс саласы субъектілерінің қоғамдық ұйымдары да мемлекеттік инновациялық саясатты жасаудың ұйымдастырушылық формасы бола алады (Кокурин, 2001).

Мемлекет саясатының мақсаттарын анықтау осы саясатты жүзеге асыру принциптері мен механизмдеріне негізделеді. Ғылыми және инновациялық іс-әрекеттердің мемлекеттік саясатының негізгі принциптеріне мыналар жатады:

- ғылыми және ғылыми-техникалық шығармашылық еркіндігі;
- ақыл-ой меншіктілігінің құқықтық қорғауы;
- ғылыми, ғылыми-техникалық іс-әрекет пен білімді интегралдау;
- ғылым мен техника саласындағы бәсекелестікті қолдау;

- ғылыми дамудың приоритеттік бағыттарында қорларды шоғырландыру;
- ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық іс-әрекеттердегі іскерлік белсенділікке жағдай жасау;
- халықаралық ғылыми инновациялық бірлестікті дамыту.

ҒТП жетістіктерін меңгеру бойынша шаралардың, елдің инновациялық және қорлық потенциалын, нарықтық қатынастарды есепке ала отырып, өндірісті дамытудың жақын және ұзақ мерзімді қажеттіктеріне бағыттауы керек екенін айта кету керек. Бұл қажеттіктер инновациялық саясаттың приоритеттерін қалыптастыру негізінде жатады (Ильенкова, 2002).

Ғылыми-техникалық және инновациялық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру механизмдері дүние жүзілік бірлестік елдерінде әр түрлі, өйткені әр түрлі елдерде мемлекет пен нарық қызметінің арақатысы бірдей емес, ғылымды басқарудың ұйымдық құрылымы да әр түрлі. Алайда нарықтық экономикадағы елдерде өндірісті дамыту заңдылықтары үйлеседі және инновациялық іс-әрекетке жақындау, соның ішінде оның ұзақ мерзімді тенденциялары мен салдарларын есептеу бірдей болады.

Табысты инновациялық саясат тек қана күрделі қаржының болуымен шектелмейді. Мүмкіндігінше кәсіпорын алдына қойған мақсатқа жету үшін осы қаражаттарды тиімді пайдалануы керек. Ол үшін инновациялық процестерді жоспарлау, ұйымдастыру және бақылауды жүргізіп, сонымен қатар оның кәсіпорынның басқа функцияларымен байланысын қамтамасыз ету қажет. Бұл инновациялық менеджменттің басты мәселесі болып табылады. Инновацияны басқару аймақта орналасқан экономикалық қызметпен айналысатын кәсіпорынға жаңалықтарды енгізу, кәсіпорында жаңа өнім мен жаңа техникалық әдістер пайдалану түрінде болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Инновация өзінің басты қарастырар мәселесі ретінде ғылыми зерттеу және тәжірибе конструкторлық өндеулер құруды санайды. Бүкіл инновациялық процесс екі кезеңмен жүреді:

- ғылыми зерттеу және тәжірибе-конструкторлық өндеулер (ҒЗТКЖ) кезеңі;
- нарықтағы тұрақты позицияны жаулап алу және енгізу кезеңі.

Инновация үшін жақсы идеяның ғана болуы жеткіліксіз. Инновациялық процесс кезінде идеяның пайда болуынан оны жүзеге асыруға көбірек назар аударады. Ғылыми-зерттеу жұмыстары және жаңа білімді игеру болса, конструкторлық өндеулер осы білімді бірінші қолданатын болады. «Басқалардың» жетістіктерінің негізінде

жаңалықтар енгізу имитация деп аталады. Жаңалықтар әрқилы объектілерге қатысы бола береді:

- кәсіпорынның жұмыс жасайтын сфераларына: құрылыс ұйымының өндірісіне жаңалық енгізу; оның өнімінің өтіміне жағдай жасауды жаңалау; кәсіпорынның қаржылық саясатындағы, есеп айырысудағы өзгерістер;
- нарықтық инновация: қолда бар өнімді пайдаланудың жаңа мүмкіндіктерін табу немесе жаңа нарық қалыптастыру;
- әлеуметтік инновация: мұнда кадр бөліміндегі ұйымдастырушылық жаңалықтары туралы айтылған.

Инновациялық процес тауар, өнім өндіру, жұмыс және қызмет көрсетудегі жаңалықтарды қамтиды. Өндірістің жаңа әдістері көбінесе жаңа, сәйкес ұйымдастырушылық құрылымды талап ететіндіктен, олар ұйымдастыру инновациясымен байланысты. Өнімдік инновациясы өнімнің жаңа типін білдіреді. Алайда «жаңалық» түсінігі салыстырмалы сипатқа ие. Егер бір өнімдік сферасында бар білімдер келесі бір спецификалық өнім үшін алғаш рет қолданылса, бұл инновация болып табылады. Инновация жобасының ерекше белгісі оның бірлік сипаты, яғни бір-ақ рет жүзеге асу мүмкіндігі және оның беймәлімсіздігі болып табылады.

Нарықтық экономикада жоспарлық шаруашылыққа қарағанда беймәлімсіздіктің көптеген компоненттері кездеседі. Тұтынушылар талабы мен талғамы үнемі өзгеріп отырады, инновациялық менеджер соны алдын ала жаңа өнімдер мен әдіс тәсілдер арқылы қанағаттандырып, ертеңгі өзгеріске дайын болуы қажет.

Инновациялық стратегиясының негізгі мақсаттары:

- жаңа өнімдер, материалдар, қызметтер жасап отыру. Кәсіпорын шығаратын өнімдер ассортиментін кеңейту, түрлендіру, арзан, сапалы материалдар көзін табу, көрсететін қызмет сферасын көбейту;
- қолда бар өнім түрін, материалдарды, қызметтерді тұтынушылардың талғамына, талабына сай қолдануға жаңа мүмкіндіктер іздестіру. Ескірген өнімдерді, материалдарды модификациялау мүмкін болмаған жағдайда, оларды басқа бір мақсаттарға жұмсау;
- өнім сапасын жоғарылату, бәсеке қабілеттіктің басты көрсеткіші өнім сапасы болып табылады. Өнім қаншалықты сапалы болса, ол клиент табуға, кәсіпорынның өз өніміне сенімді болып, кепілдік беруіне мүмкіндік туғызады.

Қазіргі уақытта дүниежүзінде дамудың үш моделі бар ол: инновациялық, технологиялық, шикізаттық. Инновациялық модель шеңберінде жаңа білім алу мақсаты

қойылады, сондықтан нәтижесінде еңбек қымбат. Бірақ та бұл айрықша жол фундаментальді ғылымдардың дамуына үлкен шығындарды қажет етеді. Сондықтан да көптеген мемлекеттермен жүзеге асырылмайды. Ал, технологиялық модель фундаменталды дайын өндірулерін қолданылғандықтан барынша жылдам нәтижелер алуға мүмкіндік береді. Яғни, қаражат жаңа прогресивті процестер мен өнімдерге салынады. Сондықтан бір елдегі экономикалық даму келесі бір елдің ноу-хауына тәуелді. Ал шикізаттық модельде шикізат экспортына көңіл аударылады. Бұл экономикалық дамымауына және халықтың әлеуметтік жағдайының нашарлауына әкеледі.

Инновациялық процестің дамуына әртүрлі факторлар әсер етеді. Олар: экономикалық, технологиялық, саяси, құқықтық, ұйымдық-басқару, әлеуметтік-психологиялық т.б. факторлар. Бір факторлар инновациялық қызметке дұрыс ықпал жасайды, ал басқалары кедергі болады.

Экономикалық және технологиялық факторлардың тобында кәсіпорынның инновациялық қызметіне дұрыс ықпал жасайтын қажетті қаржылық ресурстар материалды-техникалық құралдар, прогресивті технологиялар, шаруашылық және ғылыми-техникалық инфрақұрылымдар жатады. Ал, инновациялық қызметке кедергі болатындарға инновацияларға арналған құралдардың жетіспеушілігі, ғылыми-техникалық базалардың әлсіздігі т.б. жатады.

Ел экономикасына және жеке аймақтарда ИСО 9000 сапасындағы жүйесі және ИСО-14000 айнала қоршаған ортаны қорғау басқармасының жүйесі тұрпатындағы стандарттарды кеңінен енгізу Қазақстанда стандарттау жүйесін іске асыру кезінде тұрғындарды кешенді қамтамасыз етеді, қазақстандық өнімдердің сапасы мен бәсекелестік қабілетін арттырады, материалдық ресурстарды үнемдеу мен қоршаған ортаны қорғау үшін қолайлы жағдайлар туғызады.

Инновациялық қызметті дамытуға өзіне өнеркәсіптік меншікті (өнертабыстар, үлгілер, өнеркәсіптік үлгілер), кәсіпорындар мен олардың өнімдерін саралау құралдарын (тауарлық белгілер мен қызмет көрсету белгілері, фирмалық атаулары), ақпараттық өнімдерді (бағдарламалық қамтамасыз ету, мәліметтер базасы), өзге де материалдық емес ресурстарды (коммерциялық құпиялар, лицензиялар және басқалары) қамтитын зияткерлік меншікті қорғаудың құқықтық аспектілеріне үлкен мән беретін болады. Осыған байланысты экономикалық, өндірістік, инвестициялық және қаржылық нормалар мен нормативтер жиынтығы негізінде зияткерлік меншікті тиімді басқару алғашқы дәрежедегі мәнге ие болады. Мемлекеттік зияткерлік меншікті

түгендеуден өткізу, оның нақты құнын және коммерциялық сату мүмкіндігін анықтау, неғұрлым маңызды зияткерлік әзірлемелерді және басқаларына мемлекеттік қолдауды ұлғайту шешімін табатын алда тұрған негізгі мәселенің бірі.

Сонымен, инновация – техника мен технологиялардың ауысымын қамтамасыз етуге байланысты экономикаға қаржы жұмсау болады және ғылыми-техникалық прогрестің жетістігі нәтижесіндегі жаңа техника және технология болып отыр.

Әдебиеттер:

Абдыгаппарова С.Б. (2001) Инновационный потенциал Казахстана: механизмы активизации. -А: Экономика, стр 10-11

Глазьев С.Ю. (1993), Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М:ВладДар, стр 42

Даржанова М.Ш., Икматова Э.Б, Қалдыкөзова Е.Қ. (2004), Аймақ жағдайындағы инновациялық іс-әрекет. Шымкент, 230 б.

Инновационный менеджмент. под ред. С.Д. Ильенковой (2002). -Москва: Юнити, 325 с.

Кокурин Д.И. (2001), Инновационная деятельность. –М: Экзамен, 224 с.

Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасы (2012), ҚР Үкіметі, Астана, 30 шілде, www.akorda.kz

Санто Б. (1990), Инновация как средство экономического развития: пер.с венг – М: Прогресс, 196 с.

Современные тренды инновационного развития экономики, (2016) Коллективная монография/ Я.В. Коженко, А.В. Катаев, Т.М. Катаева, Н.В. Лихолетова, Е.Л. Макарова, Л.В. Шаронина; Под ред. Я.В. Коженко. - Уфа: «ОМЕГА САЙНС», 108 с.

Твисс Б. (1989), Управление научно-техническими нововведениями -М: Экономика, 210 с.

Шумпетер Й. (1982), Теория экономического развития. –М: Прогресс, стр. 36, 390

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІК СТАНДАРТТАРЫ
НЕГІЗІНДЕ ДЕБИТОРЛЫҚ ҚАРЫЗДАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕСЕПТІК
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

А.С АСАНОВА.

¹Қаржы және аудит кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан,

Email: asanova_kz@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары негізінде дебиторлық қарыздарды қалыптастырудың есептік ерекшеліктері қарастырылады.

***Кілт сөздер:** дебиторлық қарыз, күмәнді қарыз, кіріс, шығыс*

ABSTRACT

In the article accounting features of formation of a debt receivable in a basis the international standards of the financial reporting are considered.

***Key words:** receivables, doubtful debts, income, consumption*

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстанның ілгері дамуының жаңа қадам алдындағы әлемдегі анағұрлым бәсекеге қабілетті 50 ел қатарына ену стратегиясы» Жолдауында атап өткендей, заманға сай, бәсекеге қабілетті және ашық нарықтық экономика – бұл өркендейтін және қарқынды дамып келе жатқан қоғамның іргетасы (Президент Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2008).

Қазіргі кезде жаңа экономиканы адекватты индустриалды-инновациялық дамыту, нарықтық экономикаға өтуді, жеделдету, Қазақстанның әлемнің барынша бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына ену стратегиясын жүзеге асыру үшін, яғни біздің республикамыздың бухгалтерлік есепті жетілдіру және оны әрі қарай дамыту, нормативті-құқықтық актілерді құрастыруда және қаржылық есеп беруді халықаралық стандарттарына толтыру бойынша сәйкес үлкен жұмыстар жүргізілуде. Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары әлемдегі анағұрлым дұрыс дайындалған және ілгерімелі болғандықтан, көптеген елдерде халықаралық стандарттарға сәйкес есепті әзірлеп, ұсынуға мүмкіндік бар.

ӘДЕБИ ШОЛУ

Дебиторлық қарыз шаруашылық субъектілер активтерінің негізгі бөлігі болып табылады. Қазақстандық есеп жүргізу жоспары жүйесіндегі «Дебиторлық қарыздар мен басқа да қызметтер» бөлімінде бірнеше тараулары бар, олар арқылы сауда және сауда емес дебиторлық қарыздар есебіне бөліп қарастыруға болады. Қазақстандық бухгалтерлік есеп стандартының 5 «Кіріс» бөліміне сай есеп пен векселді алу анықталады. Сонымен бірге құрамына арендалық төлемдер, сый-ақылар, нақты соманы алуда берілген аванстар кіреді.

Дебиторлық қарыздар иеленуші субъектілер алдында заңды және жеке тұлғалардың ақшалы түрде міндеттері, бұлар арасында нақты қарым-қатынастар болады.

Дебиторлық қарыздар – бұл қысқа мерзімді ликвидті активтер, ол тауарды несиеге өткізуден пайда болады және өзінің құрамына ақша өнімдері, тауарлар мен қызметтер және басқа ақшалай емес өзге компаниялар активін ұсына алады. Дебиторлық қарыздың есептері нақты халықаралық стандарт бойынша реттелмейді, алайда сауда дебиторлық қарыздың есебін жүргізу үшін қаржылық есеп берудің 18 /IAS/ «Түсім» халықаралық стандарты қолданылуы мүмкін. 18 /IAS/ «Түсім» - ХҚЕС-на сәйкес дебиторлық берешек тауар өткізу мен қызмет көрсеті нәтижесінде туындаған алынуға тиіс шоттар мен вексельдер арқылы анықталады. Бұл сонымен қатар өзіне есептік кезеңде аударылған арендалық төлемдер, сыйақылар және басқадай алынуға тиіс сомаларды кіргізеді (Халықаралық Қаржылық Есептіліктің Стандарты (IAS 18)

«Дебиторлық қарыздар – айналым капиталының басты компоненті. Онсыз кәсіпорынның айналымы қалыптасуы қиын», яғни белгілі бір мекеме екінші мекемеге тауар сатқан кезде, сатылған тауардың құны бірден төленбесе де, белгілі бір мерзім ішінде төленіп, осы операциялардан айналым қалыптасады».

Дебиторлық қарыздармен байланысты негізгі бухгалтерлік операциялар болып танып білу және баға табылады. Дебиторлық қарыздарды алу мүмкіндігі негізгі сұрағы, ол дебиторлық қарыздар бойынша өлшем мен есеп берушілігіне себін тигізеді.

Алу есептері – қарызды алушы клиенттердің тауар мен қызмет көрсетуі үшін алынатын сома, сол аралықта өндірістік фирма арқылы жүзеге асады. Бұл есептеулер сауда дебиторлық қарыздары деп аталады және тауардың сипаттамасы мен есеп-қисап растайды, кейде жазбаша түрдегі қарыз міндеттерімен расталады. Әдетте, қарызды өтеу

уақыты 30 күннен 60 күнге дейінгі аралықты есептеу белгіленген уақытынан асып кетсе, мерзімін өткізіп жеке есептеулер қайта топтастырылуы тиіс. Оларға есеп беруді міндет ретінде алынуы керек.

Осылайша несиелік қарыздар өзімен келген кіріс арқылы ғана білінеді. Ол күмәнді қарыздар, ақша жеңілдіктерін, сатылған тауардың қайтарылуын түзету минусының бастапқы бағасы арқылы бағаланады. Нәтижесінде ақша алу есептеуінің таза бағасы шығады.

Сонымен қатар, қаржылық есеп беруді құрастыру кезінде қандай есептеулер төленетінін алдын-ала болжау мүмкін емес, соманың нақты болжамды түрде алда күтілетін шығындарға сай келетіндей есептеу қажет.

Қаржылық есеп беруде төленген несиелік қарыз төленіп жатқан есептеулер мен күмәнді қарыздар бөлек қарастырылуы тиіс.

Ереже бойынша резерв жыл соңында жасалынады, пайыз бір рет есептелінеді. Бұдан бөлек резервті есептеуді шартты және «жақсы» кіріс пен шығыс арасындағы айырма несиенің екенін есте сақтау қажет. Резервті жасау мен есеп жүргізуде айырманың сомасын де түзету қажет.

М.В.Штилердің еңбегінде «Кәсіпорында дебиторлық қарыздардың құрамында күмәнді дебиторлық берешектер болмаса, олардың көп болғаны зиян емес» - дейді, яғни кәсіпорын дебиторлардың ішінен мерзімі асқан берешектерді үнемі қадағалап отырса болғаны (Штиллер М.В., 2004).

Күмәнді қарыздарды бағалаудың екі әдісі бар:

1/ таза сатудан несиеге пайыз әдісі. Бұл әдісте несиеге таза сатудан және күдікті талаптардан зияндар арасындағы қатынастың орташа пайызын анықтайды, содан кейін осы пайызды күдікті талаптардың шамасын анықтау үшін есепті кезеңдегі іс жүзіндегі таза сатуға қолданады. Бұл әдістің мақсаты күмәнді несиелік қарыздар нәтижесінде пайда болған шығындардың нақты өлшемін білу;

2/ төлемдер мерзімі бойынша дебиторлық қарыздар есебі әдісі. Бұл әдістің мақсаты несиелік қарыздың нақты бағасын білу.

Бұл әдісті қолдану барысында резерв есебіндегі бастапқы кредиттік айырма есепке алынбайды. Егерде дебет /кіріс/ айырмасы болса, ол онда резерв сомасы есептелген көлемге сай түзетілуі мүмкін.

Дебиторлық қарыздарды уақытымен төлеу әдісінде бастапқы айырма «күмәнді талаптар бойынша резервтер» есепке алынады.

Барлық дебиторлық қарыздар кезеңдерге бөлінеді /30, 60, 90 күн/ және барлық несиелер алушылар іріктеледі. Әр топ бойынша пайыз белгіленеді, содан соң күмәнді дебиторлық қарыздар құрастырылған пайыз бойынша көбейтіледі және кезеңнің соңына айырма есебінің ортақ сомасы шығады. Күмәнді қарыздар пайызы бухгалтердің жеке компетенцияларынан белгіленеді, сонымен бірге бухгалтерлік бағалар, тәжірибелер компанияда дебиторлық қарыздарды жабу үшін белгіленеді.

Дебиторлық несиелер бөлімі есептеулі сый-ақылар бейнесін құрайды /ҚБЕС №5 «Кіріс» бөлімі/, ол басқа ұйымдармен активтерді қолданудан компанияның кірістерін қамтамасыз етеді. Олардың түрлері:

- а/ сый-ақылар – компанияға тиесілі ақшаны пайдаланғаны үшін төлемдер;
- б/ дивиденд – таза түсімнің компанияның акционерлері, мүшелеріне берілетін бөлігі;
- в/ роялти – авторлық құқықты патенттерді, тауар белгілерін, ноу-хау мен басқа құқық түрлерін қолданғаны үшін төлемдер.

Басқа дебиторлық қарыздар мұны ұзақ мерзімді жал келісімі бойынша жасалуы мүмкін, ол компанияның негізгі іс-әрекетінің түрі болмауы да мүмкін. ХҚЕС талаптарына сай ұзақ мерзімді жал есебі бойынша дебиторлық қарыздардың ағымдағы бөлігін қаржылық жал ды ұзақ мерзімді бөлімінен есептеуі тиіс.

Дебиторлық қарыздар есебінде ағымдағы және ұзақ мерзімді бөлігі қарастырылады.

Қорытынды

ХҚЕС дебиторлық қарыздарды бейнелеу бірқатар негізін қалайтын принциптер мен ережелерді қолдануды талап етеді. ХҚЕС сәйкес дебиторлық қарыздарды бейнелеудің негізгі қағидаларына төмендегілер жатады:

- дебиторлық қарыздарды сатуды толық сомада бейнелеу;
 - қайтарып алу мүмкіндігіне сәйкес дебиторлық қарыздарды бағалау;
 - бір-бірімен байланысты жақтар арасында операциялар туралы ақпаратты ашу;
- Дебиторлық қарыздарды орналастыру келесі ережелерді ескереді:
- егер ауқымды болса, дебиторлық қарыздардың кейбір түрлерін ерекше көрсету;
 - дебиторлық қарыздардың сәйкес баптарының жанында түзету баптарын қою;
 - қазіргі дебиторлық қарыздарға байланысты барлық маңызды тәуекелділіктерді бағалауды көрсету;
 - қазіргі дебиторлық қарыздармен байланысты күтпеген шығындарды ашу.

Қорыта келгенде, дебиторлық қарыздарды ішкі бақылаудың кезеңінде қарыздардың мәліметтерін жедел талдау және жабуды тездету бойынша кешенді іс-шараларды жүргізу қажет.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына

Жолдауы. Астана қ. 2008 жылғы 16 ақпан.

18-ші Халықаралық Қаржылық Есептіліктің Стандарты (IAS 18)

Штиллер М.В. Принципы бухгалтерского учета. Алматы: Экономика, 2004. – 276 с.

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ КӘСІБИ МАНСАПТЫҚ ДАМУЫН БАСҚАРУ

Р.И. ЕРМАНКУЛОВА¹, Б.Ж. АЛЬМУХАМБЕТОВА²

¹⁻²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, rima_65@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мансаптық дамуын басқарудың маңыздылығы қарастырылады. Мемлекеттік қызметкерлер мансабын басқару күрделі және көпқырлы, әлеуметтік- психологиялық және ұйымдастырушылық сипатта тұратын кешенді тәсілді болжамдайды. Қазақстанда мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби мансабын дамыту бүгінгі күнде кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастырудың негізі болып табылады. Осыған орай, Қазақстанда мемлекеттік қызметтің даму заңдылықтарын және ерекшелігін ескере отырып мемлекеттік қызметкерлердің мансаптық дамуын басқарудың заманауи жүйесін әзірлеу және енгізу жолдарын оңтайландыру бағыттары қарастырылған.

Кілт сөздер: мансап, мансап дамуын басқару, кәсіби мансап, мансаптық өсу.

ТҮЙІНДЕМЕ

В статье рассматривается важность управления развитием профессиональной карьеры государственных служащих. Управление карьерой государственных служащих представляет собой сложный и многогранный процесс, и принимает на себя ряд социально-психологического и организационного подхода. Сегодня развитие профессиональной карьеры государственных служащих является основой для формирования профессионального государственного аппарата. В этой связи с учетом специфики развития государственной службы в стране рассматриваются пути оптимизации внедрение современной системы управления развитием карьеры государственных служащих.

Ключевые слова: карьера, управление развитием карьеры, профессиональная карьера, карьерный рост.

ABSTRACT

The article considers the importance of managing the development of professional career of civil servants. Career management of civil servants is a complex and multifaceted

process, and takes on a number of socio-psychological and organizational approaches. Today the development of the professional career of civil servants is the basis for the formation of a professional state apparatus. In this regard, taking into account the specifics of the development of public service in the country, ways of optimizing the introduction of a modern career management system are being considered.

Key words: career, career development management, professional career, career growth.

Бүгінгі таңда мемлекеттік қызметшілерді мансаптық жоғарылату мен мансаптық өсуін басқарудағы өзіндік рөлі мәселелері ерекше қызығушылық тудырады. Мемлекеттік қызметтің иерархиялық жүйесінде қызметкерлер әр түрлі себептермен босайтын бос жұмыс орындарын толтыру үшін кадрларды алмастыру салдарынан қызметтің басқа бөліктеріне төменнен жоғары қарай да, сонымен қатар деңгейлес те ауыса береді. Мемлекеттік қызметкерлер (әсіресе жоғары және басты лауазымдағы) кейде олардың соңғы таңдау құқы болғанымен, негізінен шешімдерді өздері жасамайды (Jarvalt J., 2012).

Мемлекеттік қызметкердің мансаптық өсуінің дамуы бірқатар кезеңдері бар ұзақ үдеріс болып табылады. Мұндай кезеңдерге келесілерді жатқызу керек:

- үздіксіз білім беру жүйесінде біліктілігін көтеру (қайта даярлау, тағылымдама);
- басқарушы лауазымдарға жоғарылатуға арналған кадрлар резервіне қосу;
- бұрынғыдан жоғары лауазымға тағайындау (резервте даярлау нәтижелері бойынша немесе аттестациялық комиссия шешімі бойынша, не мекеме басшылығының шешімі бойынша);
- мемлекеттік қызметкерді еңбекақысын өзгертпей, ең болмағанда азайтпастан қызметтік міндеттері өзгертіндей етіп өзінің бөлімшесінің ішінде оның көзқарасын кеңейту мақсатында алмастыру.

Мемлекеттік қызметкердің мансаптық өсуін дамыту уәждемесін (яғни жоғарылау, табыс, өзін-өзі көрсету, танылу, т.б. мақсаттар) айқындауда бірқатар (кәсіби маңызды) жеке қасиеттерінің кәсіби қызметпен ұсынылатын талаптарға сәйкестігін анықтайды. Яғни кәсіби және жеке қасиеттерін және олардың кәсібилік пен кәсіби жарамдылық критерийлеріне сәйкестігін бағалайды.

Көптеген авторлар мемлекеттік қызметкерлер мансабының көптеген жіктемелерін еңбек қызметінің спецификасын және билік құрылымындағы қызметінің ролдік ерекшеліктерін ескере отырып, оны әртүрлері параметрлерін бойынша бөліп көрсетеді.

Мысалы: тұлғаның өзін-өзі бағалау, қызмет тиімділігі, талаптану деңгейі және бақылау деңгейіне байланысты айырмашылықтарына қарай: «шыңға өрлеуші», «шебер», «ұйымдастырушы», «имитатор», «құмырсқа», «мәңгі студент» деп бөледі (Лотова И., 2003).

«Шыңға өрлеуші» саналы түрде мансабын қалыптастырады, толық қайтарым және өзін-өзі бақылау жасайды. Ол жоғары дәрежелі маман, ұжым және басшылық алдында беделге ие, қызметтік иерархияның барлық сатысынан жоспарлы түрде жылжуда.

«Ұйымдастырушы» айтарлықтай белсенді, өзінің қабілетіне сенеді, мансап сатысымен өзін кәсіби тұрғыдан көрсетуден гөрі намысқа тырысып жылжуда. Жауапкершілік сезімі жоғары, тұрақты жағдайларда жұмыста табысты, ал дағдарыстық жағдайларда кенеттен және абыл-сабыл әрекет етеді, қабылданған басқарушылық шешімдерді орындауды басқа біреуге тапсырады.

«Шебер» жаңа қызмет саласы, шығармашылық, стандартты емес жағдайлар, күрделі міндеттер қызықтырады. Нәтижеге қол жеткізгеннен кейін, жұмысқа деген қызығушылығы жоғалуы мүмкін. Мансап сатысымен тігінен жылжу оны қызықтырмайды, ол үшін ең құндысы оның кәсіби дамуы, сондықтан кенеттен жұмыс орынын немесе қызмет түрін ауыстыруы әбден мүмкін.

«Құмырсқа» қатаң түрде регламентке сәйкес жұмыс жасайды, еңбекқорлығымен және жоғары дәрежедегі жұмыс қабілеттілігімен, жауапкершілігімен ерекшеленеді. Басшылық тарапынан сыртқы қолдауды, мақұлдауды тұрақты түрде қажет етеді. Мансаптық өсу қатты қызықтырмайды, бірақ басшылықтың еңбегін бағалауы және оны маңызды маман ретінде қабылдауы маңызды саналады.

«Мәңгі студент» мансаптың шыңына жетуді қалайды, бірақ өз мүмкіндіктеріне сенбейді, бастамашылдығы төмен, бастамаларда абайлап әрекет жасайды. Мұндай қызметкер «мәңгі» кәсіби оқуға бейім келеді, бірақ тәжірибеде алған білімдері мен тәжірибелерін бекітуге үлгермейді. Лауазымы немесе жасы жағынан жоғары тұрған басшылардың көз-қарасына тәуелді болады.

«Имитатор» мансап шыңына жетуді көздейді, өзінің мүмкіндіктеріне сенеді, алайда табысты қызметкер имиджін, тиімді ресми және ресми емес байланыстарды қалыптастырғанды, өзінің жеке жетістігіне жетуде басқаларды қолданғанды және оларға әсер етуді қалайды.

Осыған орай, мансапты басқару үдерісін жүзеге асыру үшін төмендегілер қажет:

1) мансап жүйесінің ерекшеліктерін және оның мансаптың нақты моделі секілді маңызды бөлігін түсіну;

2) мемлекеттік қызметкерлердің мансапқа қатысты уәждемесін анықтау және реттеу;

3) мемлекеттік қызмет ерекшеліктерін, сондай-ақ мемлекеттік қызметкерлердің мансаптық үміттерінің жүзеге асырылу мүмкіндіктерін де ескеретін мансапты басқару жүйесін жасау (Ведута Е.Н., 2003).

Мансаптық дамуды басқару мүмкіндігі мемлекеттік қызметкерде кәсіби мансаптың нақты моделінің болуын сезінуді талап етеді, олардың ішінде:

- механистикалық модель: мемлекеттік қызметтегі кадрлар арасында бөлістірілмеген қызметтерді нақты анықтау. Мемлекеттік қызметкердің кәсіби мансабын дамытуда механистикалық модельдердегі негізгі назар аударатын жағдай мемлекеттік билік механизмі функциясының бірін меңгеру және орындау болып табылады;

- организмикалық модель: сәйкес келетін билік органымен қамтамасыз етуге басты назар аударылады. Мұндай модельдерде ең алдымен сыртқы ортадағы өзгерістерге тиімді жауап беру әдістеріне маңыздылық береді, сондықтан билік органдары зиянды факторларды жою жолдарын іздестіруге көп көңіл бөледі;

- антропологиялық модель: мемлекеттік қызметкерлердің шығармашылық бастамашылығына және олардың жеке ерекшеліктерін есепке алудағы жауапкершілігіне бағдарланады. Мұндай модельдерде мемлекеттік қызметкер мемлекеттік органның бүкіл органының жұмысының тиімділігін көтеру құралы ретінде қарастырылады. Корпоративті және жеке құндылықтардың қайшылықсыз келісуін іздестіру жүзеге асырылады.

Мемлекеттік қызметкердің антропологиялық модельдердегі кәсіби мансабының дамуында өз мамандығында өзін-өзі дамыту қабілеттеріне ие болуы маңызды болады, егер сипаттама белсенділік субъектісі ретіндегі тұлғамен ұқсастық бойынша құрылатын болса, онда кәсіби мансаптың дамуындағы негізгі кезең оның әкімшілік басқару саласындағы қайшылықтарды шешу қабілеттерін игеруі болады.

Осыған орай, мемлекеттік қызметкерлердің мансаптық өсуінің дамуын басқарудың қазіргі жүйесі кәсібиліктің критерийлері мен параметрлерін бөліп көрсету және тұлға мен кәсіби қызмет талаптарының арасындағы тұрақты сәйкестік теңгерімін сақтау қағидасы бойынша қызметкерлердің кәсіби дамуын ынталандыру жүйесін

құруға негізделуі керек. Мемлекеттік қызметкерлердің қазіргі жағдайдағы кәсібилігінің негізгі критерийлері мыналар болып табылады:

- кәсіби құзырлылық;
- жұмысқа шығармашылық көзқарас;
- мамандықтың қызметкердің психологиялық-әлеуметтік типіне сәйкес болуы;
- кәсіби салада шеберлік шыңына жетудің және әлеуметтік мәртебеге жетудің жоғары уәждемесі;
- мансаптық дамуды жоспарлай алуы мен кәсіби қызметінің нәтижелерін алдын ала көре алуы;
- өз ісіне кәсіби берілгендік.

Жалпы, мемлекеттік қызметкердің мансаптық өсуін басқарудың заманауи формаларына мансапты дамытуға арналған мүмкіндіктерді қамтамасыз ету жатады, ол қызметте жоғарылаумен қатар кәсіби білімдері мен біліктіліктерінің жақсаруын, яғни кәсіби даму мен қызметтік өсуді талап етеді (Система государственной службы РК).

Қорыта келе, бүгінгі таңда мансап белгілі бір дәрежеде мемлекеттік қызметкерлердің жүйелі түрде күшті жақтарын анықтау және әлсіз жақтарын жою қызметін жоғалтты. Мансапты дамытуды басқару мемлекеттік қызметкерлердің дамуы мен жоғарылау кезеңдері мен стратегиясын анықтауға бағдарланған кадрлық жұмыстың ең маңызды бағыттарының бірі болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

Jarvalt J. Strategic Human Resource Management in the Public Service: Evidence from Estonia and Other Central and Eastern European Countries. PhD thesis. / Jarvalt J. – Tallinn, 2012. – 108p.

Ведута Е.Н. Стратегия управления карьерой. - М.: Академический проспект, 2003. - 392с.

Система государственной службы Республики Казахстан: перспективы дальнейшего развития [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kyzmet.gov.kz/kzm>

Лотова И. Профессиональная карьера госслужащих: вариативный подход // Человек и труд. – 2003. - № 10. – С.69-72.

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕДЕГІ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ АЛАР ОРНЫ**РАШИД ИБРАГИМУҰЛЫ ТӘЖІБАЕВ***Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан**rashid.tazhibayev@ayu.edu.kz*

Түркі әлемінің халықаралық жүйедегі орны аймақтық және жахандық факторларға тікелей байланысты. Бүгінгі күні түркі әлемін Кавказ, Орталық Азия, Ресей Федерациясы және Түркия ретінде қарастыруға болады. Бұл түркі әлемінің өзінің географиялық орналасуы жағынан әлемдік күштердің назарын өзіне аударады. Сонымен қатар, түркі әлемінің стратегиялық маңызы бар шикізат көздеріне жақын болуы да халықаралық аренадағы ролін арттыруда. Түркі әлемінің алдында екі маңызды мәселе тұр. Біреуі әлемдік күштердің мүддесін жүзеге асыруда құрал болу, немесе өздерінің күшін біріктіріп, әлемдік күштердің қатарына қосылу. Бұл үдеріске қосылу түркі әлеміндегі мемлекеттердің саяси тұрақтылығына қаншалықты әсер етеді? Бұл түркі әлеміне әсер етуші факторларды ішкі және сыртқы, рухани және материалдық деп бөліп қарастыруға жетелейді. Әрбір фактордың өзіндік ықпал ету механизмдері мен тетіктері бар. Бұл механизмдер мен тетіктерді ықпал жасаушы мемлекеттің ұстанған саясатына қарай шартты түрде күш қолдану, доқ көрсету, жұмсақ дипломатия ретінде қарастыруға болады. Осыған байланысты тұрақсыздықтың да өзіндік түрлері мен дәрежелері бар. Орталық Азия мен Кавказ мемлекеттері үшін аймақтық фактор ретінде Ресейдің ұстанған саясатын айтуға болады. Ал Түркия үшін Батыстың (баста АҚШ-тың ықпалы) басымырақ. Халықаралық аренада түркі әлемі үшін бір бақталастық күрес-тартыс жүруде ма әлде түркі әлемінің империялық өткен тарихынан бір үрей бар ма соны қазіргі күнгі мағлұматтар аясында талдауға аламыз.

Сонымен қатар, әсер етуші факторлар түркі әлемін қаншалықты ынтымақтастыққа жетелейді? Осыған байланысты, мақала авторы түркі әлеміндегі әртүрлі «түрлі-түсті» төңкерістер мен «жобалардың», іс-шаралар мен хабарлардың шығу тегі мен мазмұнын аймақтық және жахандық мүдделер тұрғысынан қарастырып, талдауға тырысты. Талдау барысында жекелеген мысалдар арқылы жалпы үдеріс пен оқиғаның барысын анықтау мақсат етілді.

Кіріспе

Бүгінгі күні халықаралық жүйеде ең маңызды бақталастық аренасы Түрк әлемі болып отыр. Өйткені, Түрк әлемі географиялық орналасуы жағынан болсын, қазба

байлықтары жағынан болсын, тарихы-мәдени мұра тұрғысынан болсын стратегиялық маңызы өте зор территорияларды мекендеп жатыр. Еуразия кеңістігін билеген түрк империялары теңдесіз мәдени мұра қалдырып кеткен. Ғұламалар мен ғалымдардың, даналар мен әулилердің отаны болды. Тарих бойынша түрік әлемі әртүрлі мәдениеттердің бет-бетпе келіп қақтығысуына немесе өзара ынтымақтасуына куә болған. Түрк әлемі саяси-экономикалық және әлеуметтік тұрғыда үлкен өзгерістерді басынан кешірген әлі де бұл үдерісті басынан кешіруде.

Баршаға белгілі болғандай, түрк әлемі XX ғасырдың 20-жылдарына дейін Ресей империясы және Османлы мемлекеті, яғни Христиан және Ислам секілді екі үлкен мәдениеттің құрамында болып келді. Бұл жағдай біршама өзгерістермен Ресей империясының орнына құрылған КСРО және Османлы мемлекетінің орнына келген Түркия Республикасы ретінде өзін көрсетті.

Кеңес өкіметі тек тәуелсіз түрк мемлекеті Түркиядан бостандық пен еркіндіктің лебі өзінің қол астындағы түрк халықтарына әсер етуінен қатты қорықты. Қырғи қабақ соғыс басталмастан бұрын-ақ XX ғасырдың 30-жылдарының басынан бастап Кеңес өкіметі құрамындағы түрк халықтарының зиялы қаумын «жапон тыңшысы, тураншы, пантуркист» деген әртүрлі желеулермен қырғынға ұшыратты. Кеңес өкіметі Түркияны өзінің қауіпсіздігіне қатер төндіретін мемлекет ретінде көріп, Түркиядан коммунист режим орнату әрекеттерін астыртын жүргізе бастайды. Түркия өз кезегінде Кеңес өкіметінен төнген қауіптен өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Батысқа жақындайды. Осылайша, екінші дүниежүзілік соғыс басталмай жатып-ақ түрк әлемі Батыс пен Шығыс блогы арасында бөліне бастайды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталған қырғи қабақ соғыс түрк әлемін еріксіз екі блокқа, Батыс және Шығыс блогына бөлуді одан сайын тереңдетті. КСРО құрамындағы түрк халықтары Кеңес өкіметінің Қарулы күштері қатарында Шығыс Еуропада, Ауғаныстанда және әлемнің көптеген ошақтарында әскери қызмет етсе, Түркия әскері НАТО құрамында Батыс блогының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында әлемнің көптеген жерінде қызмет атқарды.

Бұл мақалада түрк әлемнің бүгінгі әлемдік жүйеге(!) әсер етуші, бағыт бағдар беруші факторларын зерделеу арқылы болашаққа қатысты болжамдар жасалуға әрекет жасалады.

Теориялық тұжырымдамасы

1945-тен 1991-ге дейінгі аралықта әлемде орын алған қырғи қабақ соғыс екі полярлы идеологиялық күреске негізделген еді. Түрк әлемі де осы екі идеологиялық лагердің екі жағында қалды. Бұл түрк әлемінің келешектегі ынтымақтастығының басты белгілеушісі болды. Шығыс блогында орналасқан түрк әлемінде атеистік идеология басым болғандықтан, рухани құндылықтардан гөрі материалдық, ұлтшылдық құндылықтар басымырақ болды. Батыс блогында орналасқан түрк әлемінде коммунистік идеологияға қарсы күресте Ислам құндылықтарымен төтеп бергендіктен рухани құндылықтар басымырақ болды. Әрине, Шығыс блогында да Батыс блогында да рухани әрі материалдық құндылықтарға көңіл бөлгендер, жақтастар болды.

Қырғи қабақ соғыс кезіндегі түрк әлемінің әлемдегі орнын геосаяси теориялар тұрғысынан тұжырымдап көрейік. Англосаксондық геосаясатшы әрі стратег Х.Маккиндердің көзқарасы бойынша әлемге үстемдік жүргізудің негізі Еуразия. Оның «кім Шығыс Еуропаға үстемдік жүргізсе, сол Хартлендке ие болады, ал Хартлендке ие болған сол әлемдік аралды басқарады, ал кімде кім әлемдік аралды басқарса, сол бүкіл әлемді билейді» деген мәшһүр сөзі бар (Göney, 1993, 30 б.). Ал түрк әлемінің бір бөлігі хартландта орналасқан. Шыңғыс хан империясы, Алтын Орда, Ресей империясы, КСРО секілді империялар Хартландта құрылған. Қазір хартландтағы түрктер Ресей Федерациясы мен Орталық Азия республикаларда орналасқан.

Х.Маккиндердің теориясына қарсы американдық геосаясат теоретигі Николас Спайкмен 30-жылдардың соңы 40-жылдардың басында Римленд, яғни Еуразияны айнала жарты ай секілді қоршап тұратын доға теориясын алға тартады. Спайкмен Маккиндердің теориясын өзінше тұжырымдайды: «Кім Римлендті өз бақылауында ұстаса, сол Еуразияны бақылауға алады, ал кімде кім Еуразияны бақылауында ұстаса сол бүкіл әлемнің тағдырын өз бақылауына алады» (Göney, 1993, 41 б.). Ал түрк халқының екінші жартысы осы Римлендте Османлы мемлекетінде, одан кейін Түркияда орналасқан.

Яғни түрк әлемі бір-біріне қарама-қарсы екі геостратегиялық блоктарда орын алып отыр. Орталық Азиядан Қытайға, Үндістан мен Анатолияға, Жерорта теңізіне, Еуропаға қарай шапқыншылық жорықтар жасалып, жер бетіндегі ең үлкен империялар мен мемлекеттер құрылған. Орталық Азия халықтарының құрған империялардың ғұмырлары ұзаққа бармастан ыдырап кеткен. Атилла, Шыңғыс хан, Әмір Темір секілді билеушілер алып террориторияға өз үстемдіктерін жүргізген бірақ тез ыдырап кеткен (Göney, 1993, 130 б.). Шыңғыс хан империясы мен Алтын Орда секілді ең үлкен

құрлықтық империялардың Хартлендте, ал Османлы мемлекетінің Римлендте пайда болуы түрк әлемінің әлемдік жүйеде алар орнының зор екенін көрсетіп отыр. Кезінде Әмір Темір мен түрік сұлтаны Баязидтің арасында 1402 жылы 28 шілдеде болған Анкарадағы соғысын Хартленд пен Римленд арасындағы бақталастықтың бір көрінісі деуге болады. Яғни тегі, тілі, діні бір болса да екі түрк қағанының бір-бірімен соғысуы Хартленд пен Римлендтің әлемге үстемдік жүргізуде қаншалықты маңызды екенін көрсетуде.

Бүгінгі күні Ресей Федерациясы өзінің ұлыдержавалық статусын сақтап қалу үшін Хартлендте орналасқан, яғни Еуразияда кеңістігіндегі өзге республикаларды, атап айтар болсақ, Орталық Азия мен Кавказды өз бақылауында ұстауға әрекет жасап отыр.

Ал Римлендте орналасқан Түркияның Хартлендтегі үстем мемлекетпен, яғни Ресейге қатысты қарым-қатынасының үш варианты бар.

1. Хартлендтегі Ресей Федерациясымен мәдени, экономикалық, әскери салаларда өзара ынтымақтастық жасау. Қажет болса, бұл ынтымақтастықты блок құруға дейін көтеру. Мысалға, Еуразия Экономикалық Одағына кіру, ОДКБ-ға мүше болу секілді. Бұндай жағдайда Түркия Еуразия кеңістігіндегі түрк халықтарымен еркін қарым-қатынаста болу мүмкіншілігіне ие болады. И.Гаспиринскийдің тілде, істе, пікірде бірлік ұраны жүзеге асып, екінші Алтын Орда мемлекеті құрылуы мүмкін.

2. Хартлендке қатысты бейтарап ұстанымда болу. Ешқандай блоктарға қосылмау. Бірақ Римлендпен Хартлендтің арасындағы стратегиялық маңызы бар Түркия секілді елге шынайы түрде бейтарап саясат ұстанатын сауатты, шебер, тепе-теңдікті сақтап екі жақтың көңілінен шыға алатындай қабілетті билікке, үкіметке мұқтаждық туындайды.

3. Хартлендке көрші бола тұра оған қарсы дұшпандық ұстанымда болу Түркияны қансыратады. Бұған Түркияға қарсы жасалып жатқан әртүрлі террорлық актілер, қаржылық айла-шарғылар, сепаратистік әрекеттерді жатқызуға болады. Түркия өзінің жағдайын бірқалыпты ұстап тұру үшін табиғи, адами ресурстарын шығындауға тура келеді. Әрине, бұл көптеген шарттар мен жергілікті жағдайлардың өзгеруіне тікелей байланысты. Сонымен қатар, Түркияның Хартлендпен дұшпандық қарым-қатынасынан Хартлендте өмір сүрген түрк халықтары мен республикалары да зарар көреді. Мысалға, Ресейдің СУ-24 ұшағының Түркия тарапынан атып түсірілуінен кейінгі жағдай бұған нақты дәлел бола алады.

Сондықтан Түркия үшін алғашқы екі вариант елдің өзі үшін әрі түрк дүниесінің дамуы үшін қолайлы болып табылады. Үшінші вариант Түркияның өзі үшін де түрк

дүниесі үшін де ең қолайсызы болып есептеледі. Сонымен түрк дүниесі Хартленд пен Римленд геостратегиялық аймақ үшін бақталасқан Батыстық (АҚШ) және Шығыстық (Ресей) арасында бөлініп отыр.

Түрк әлемі үшін маңызды болған қырғи қабақ соғысынан кейінгі кезеңді екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең 1991 жылы КСРО-ның ыдырауымен басталса, екінші кезең 11 қыркүйек 2001 ж. оқиғадан кейін қалыптасып отыр. Бірінші кезеңде 1991 жылы КСРО-ның ыдырауымен екі полярлы әлемдік жүйе күйреп, сырт көзге АҚШ-тың жетекшілігіндегі англо-саксондық монополярлы жүйе үстемдік құрды. Қырғи қабақ соғыс кезінде екіге бөлінген түрк әлемі бір-бірімен қауышады. Саяси-экономикалық, мәдени секілді әртүрлі салада өзара ынтымақтастық дамиды. Ал Орталық Азияның табиғи байлықтарын бақылауда ұстау АҚШ үшін әлемде өз үстемдігін жалғастырудың кепілі секілді болды. Бұл жолда Батыс(АҚШ), Орталық Азияны Кеңестік идеологиядан арылту және «демократиялық құндылықтарды» жаю үшін тегі, тілі, діні бір Түркияның көмегіне жүгінеді. Өйткені, түрі Орталық Азиялықтарға ұқсас болған түріктер көзі көк, шашы сары Еуропалықтарға қарағанда әлдеқайда жақын, жылы жүзді, жанға жақын болып келді. Батыс(АҚШ) Орталық Азияда Түркиямен бірге, кейде оның көмегіне жүгінсе, кейде оны өз мақсатына құрал ретінде пайдалана отырып әрекет етті. Батыстың бұндай тактикалық әрекеті аймақтағы Иран мен Ресейді бір-бірімен ынтымақтасуға итермелейді. Батыс тарапынан эмбаргоға ұшырап отырған Иран өзін айнала қоршауға мүмкіншілік бермеу үшін Ресеймен және Орталық Азия мемлекеттерімен жақсы қарым-қатынас орнатуға ұмтылды(Gökçe Oğan, 2006, 25-27 б.). Түркияның Орталық Азияда белсенді түрде әрекет етуі түрк әлемінің ынтымақтастығын көре алмаған күштердің қызғанышын туғызды. Түркияның белсенді әрекет көрсетуін Кеңестік Ресейдің орнына келген «екінші аға» ретінде ақпарат құралдарында таныта бастайды. Бірақ бұған қарамастан түрк әлемінің Ислам бауырмалдығы шеңберінде бір-бірімен қарым-қатынасты дамыта береді. Алайда, түрк халықтарын басын қосушы Ислам діні секілді өте күшті фактордың да басына қара бұлт үйіреді. Кейінірек анықталғандай, Батыстың түрк әлемінің ішіне жымын білдірмей кіруі ХХ ғасырдың 90-жылдарында басталған. Фетхуллах Гулен басшылығындағы(бүгінгі күні Түркияда тыйым салынған ФЕТО ретінде аталған) ұйым түрк әлемінде түрік лицейлерін аша бастайды. Бұндай бағыт ұстануын Орталық Азия зерттеушісі Филипп Роббинстың мына сөзінен түсінуге болады: «Ресей мен Иранға қарағанда аймаққа қашық және экономикасының әлсіз болуы себепті Түркия аймақта қажетті деңгейде ықпалды бола алмайды»(Zaman, 27.XI.1993). Демек, Түркияның

мүмкіншілігін білген күштер оны қай бағытта қалай тиімді пайдалануды біліп соған қарай әрекет жасаған деуге болады. Яғни Еуразия кеңістігіндегі түрк әлеміне саяси-экономикалық жағынан ықпал жасауы төмен болғандықтан, Түркияның ішіндегі Батыстың «бесінші колоннасының» түрк әлемімен қарым-қатынаста мәдени-ағарту саласына көңіл бөлінуіне ықпал еткен деуге болады.

Екінші кезеңде әлемде С.Хантингтонның «Мәдениеттер қақтығысы» тұжырымының сатылап жүзеге асырылып жатқанын байқауға болады. Бұны бірінші кезеңнің жалғасы десе болады. Бұл кезең 11 қыркүйек 2001 ж. оқиғаның салдарынан әлем жаңа бір форматқа енуімен басталады. Теориялар мен тезистерді шындыққа айналдыратын жобалар пайда бола бастайды. Бұны әлемде қалыптасқан жағдайға орай әртүрлі деңгейде әрқилы атауда. Мысалға, жахандық деңгейде Жаңа Үлкен Ойын, Жаңа Әлемдік Тәртіп, Ш.Дүниежүзілік Соғыс деп аталса, аймақтық деңгейде Үлкен Таяу Шығыс жобасы, Үлкен Орталық Азия Жобасы, Жаңа Жібек Жолы деген атауларды кездестіреміз. Бұл жобалардың ішінде түрк әлемінің орны қаншалықты маңызды? АҚШ стратегі З.Бжезинскийдің еңбектерінде АҚШ-тың әлемдік гегемониясына қауіп төндіретін мемлекеттердің ішінде бірде-бір мұсылман мемлекеті аталмаған. Бұл мұсылман мемлекеттерінің келешекте басы бірігіп АҚШ-тың үстемдігіне қауіп төндіретіндей бір одақ не болмаса панисламизм, пантуранизм идеологиясын қалыптастыра алмайтынына дәлел болса керек. Керісінше, Еуроодақ, Ресей және Қытай АҚШ-тың басты қарсыласы болып аталған. Ал түрк әлемінің белгілі бір бөлігі АҚШ-тың Еуразия кеңістігіндегі басты қарсыластары Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасында орналасқан. Демек, Еуразия кеңістігіндегі түрк әлемі әлемге үстемдік жүргізуге тырысқан күштер арасындағы таласқа айналып отыр. Жоғарыда аталған жахандық және аймақтық жобалар осы көздеген мақсатқа жету жолдары. З.Бжезинский Орталық Азия, Кавказ және Ауғаныстан кіретін аймақты «Еуразияның Балканы» деп атайды. Ал кезінде АҚШ мемлекеттік хатшының бірінші орынбасары болған Строби Тэлботт Орталық Азиядағы жағдайдың тек посткеңестік аймаққа ғана емес, Қытай, Түркия, Иран және Ауғаныстанға дейін әсер ететінін айтқан(<http://www.irex.ru/press/pub/polemika/05/par/>).

«Мәдениеттер қақтығысы» тұжырымы ұлттық, діни айырмашылықтар негізінде тұрақсыздық пен қақтығыстардың орын алатынын болжауда. Бұл жерде қақтығысқа күші, деңгейі бірдей тараптардың өзара қақтығысқа баратынын айта кеткен жөн. Яғни өзінің артықшылығын өзгеге мойындату әрекеті. Демек, өркениеттер қақтығысынан мақсат Ресей Федерациясы мен Қытай секілді көп ұлтты, көп дінді мемлекеттерді

әлсірету болып отыр. Еуразия кеңістігіндегі осы екі мемлекетте түрк халықтары ең көп шоғырланған. Бүгінгі күні Таяу Шығыстағы лаңкестік әрекеттердің әсерінен Ресей мен Қытай билігі қауіпсіздік дилеммасын басынан кешіріп жатыр. Лаңкестікке қарсы қауіпсіздік шараларын күшейтеміз деп Исламафобийдың туындауына және мұсылмандардың наразалықтарының оянуына себеп болып жатыр. Ал бұл өз кезегінде қоғамдағы әртүрлі ұлт пен дін өкілдері арасында қақтығыстардың тууына, өршуіне себеп болып, «өркениеттер қақтығысына» бастайды. Ислам әлемнің бір бөлігі болған түрк дүниесі де әлемдік қауымдастықтан келген осы қысыммен бетпе-бет күресуіне тура келді.

Бүгінгі жүріп жатқан дінаралық, мезхембаралық қақтығыстар соғыстың шынайы бетпердесі емес. Негізгі соғыс перденің артжағында ірі державалардың арасында жүріп жатыр. Біз соғыстың нәтижесінде тараптар неге қол жеткізді соған қарап істің мән-жайына бара аламыз. Бұл үшін бір-бірімен соғысушы тараптардың өзіндік ықпал ету механизмдері мен тетіктерін дұрыс оқып, талдай білуіміз керек. Сонымен, бұл механизмдер мен тетіктерді ықпал жасаушы мемлекеттің ұстанған саясатына қарай шартты түрде қатты(күш қолдану), орта(қоқан-лоқы, доқ көрсету), әлсіз(жұмсақ дипломатия) ретінде қарастыруға болады. Бұлар да мемлекеттің сыртқы факторға қаншалықты бейімделуіне (икемделуіне, көндігуіне) немесе табандылықпен қарсы тұруына тікелей байланысты. Егер мемлекет икемділік көрсетсе онда оған қарсы *әлсіз(жұмсақ дипломатия)* механизм мен тетіктері қолданыс табады. Ал егер мемлекет қарсылық көрсететін болса, онда оған қарсы ең алдымен *қоқан-лоқы, доқ көрсету* басталады, бұған да иілмесе онда *күш қолдану* басталады. Ал мемлекеттердің сыртқы факторға қарсы икемділік не болмаса табандылық танытып, қарсы тұруы бұл мемлекеттердің жасымен(яғни қаншалықты ұзын өмір сүрсе соншалықты тәжірбиелі) және сыртқы фактордың қаншалықты көп талап қоюына не қысым көрсетуіне байланысты. Яғни мемлекет неғұрлым күшті болса немесе күшейген сайын оған сыртқы фактордың әсері де күшейе түседі.

Бүгінгі күні Ресей мен Батыс елдерінің Түркия, Орталық Азия және Әзірбайжанға қарсы ұстанған саясаттарынан осыны көруге болады. Түркиядағы террорлық оқиғалар, 15 Шілдедегі төңкеріс әрекеті, Түркияның іргесіндегі Сирия мәселесі, Қырғызстандағы 2005 (Бішкек), 2010 (Ош) оқиғалары, Өзбекстандағы 2005 (Әндіжан) оқиғасы, Қазақстандағы 16 Желтоқсан 2011-дегі Жаңаөзен оқиғасы, Қазақстанға және Орталық Азияға қатысты Ресей Дума өкілдері және В.Жириновский мен Э.Лимоновтың қисынсыз сөздері, Әзірбайжанның күрмеуі қиын Қарабағ мәселесі.

Көріп отырғанымыздай, түрк әлемі мемлекет деңгейінде болсын, аймақтық ынтымақтастық деңгейінде болсын жахандық немесе аймақтық өзгерістерге бағыт-бағдар бере алатындай дәрежеге әлі жете қоймаған. Қайта керісінше, түрк мемлекеттерін өзге ірі державалар өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыру үшін қолданып отыр. З.Бжезинскийдің Орталық Азия, Кавказ және Ауғаныстан кіретін аймақты «Еуразияның Балканы» деу арқылы аймақтағы мемлекет басшыларына астарлап нені мензегісі келгенін аңғаруға болады.

Еуразия кеңістігінде түрк әлемі басшыларының мемлекеттің тәуелсіздігін және аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін әртүрлі жолдар ұстанғаны көрінуде. Мысалға, Еуразиялық Одақтың үш түрі бар. Біреуі Путиннің Еуразиясы, екіншісі Назарбаевтың Еуразиясы, үшіншісі Түркияның Еуразиясы.

Путиннің Еуразиясы посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттерді бірыңғай стратегиялық блокқа айналдыру (<http://www.odnako.org/>). Бұны басқа бір форматта КСРО-ны қайтадан жандандырудың бір түрі деуге болады.

Қазақстанда Еуразияшылдық көзқарас президент Н.Назарбаевтың пікірінен бастау алады. Н.Назарбаев Еуразия Одағын Ресейдің ұйымына айналдырмау үшін ұсынған ұсыныстарынан байқауға болады. Минскідегі Еуразия экономикалық комиссиясының отырысында Н.Назарбаев бұл ұйымды жауып, Кедендік Одаққа басымдық беру керектігін айтқан болатын. Осы мақсатта, «Маған Түркияның президенті өздерін Кедендік Одаққа қабылдауымызды өтінді. Мүмкін қабылдармыз. Біз батыс елдеріне барғанда «сіздер қайтадан Кеңес өкіметін немесе Ресейдің қол астындағы бір ұйымды құрып жатырсыздар ма?» деп сұрайды. Сосын оларға асықпай түсіндіруге тура келеді. Ендеше, біз қатарымызға Түркияны да қосып алайық, осымен әңгіме бітсін» дейді(ҚҰСАЙЫН, <http://jaqsy.kz/article?id=306>, 2017).

Ал Қазақстанның жеке мемлекет ретінде даму болашағын Н.Назарбаевтың әртүрлі уақытта сөйлеген мына сөздерінен аңғаруға болады.

Орталық Азияның барысы: 1997 жылы алғашқы жолдауында «2030 жылға қарай Қазақстан Орталық Азия Барысына айналады және өзге дамушы елдер үшін үлгі болады деп сенемін» деген(<http://www.adilet.zan.kz>). Назарбаевтың бұл сөзін былайша тұжырымдауға болады: біріншіден, Қиыр Шығыстың Сингапур, Малазия секілді қабыландарына еліктеп Қазақстанды барысқа айналады деп отыр; екіншіден, «көк бөрі» деп айтар болса, Ресей және орыс тілді ақпарат құралдары «пантураншыл, түркшіл» деп дабыра көтерер еді; үшіншіден Өзбекстанның марқұм болған президенті И.Каримов секілді емес, суырылып алға шыққанды қалап отыр.

Қазақ елі: Н.Назарбаев 6 Ақпан 2014 жылы Атырауға барған сапарында «В названии нашей страны есть окончание "стан", как и у других государств Центральной Азии. В то же время иностранцы проявляют интерес к Монголии... при этом в ее названии отсутствует окончание "стан"» деген(<https://forbes.kz/>). Н.Назарбаевтың бұндай ұсынысы Украинадағы оқиғалар қызып жатқан кезде айтылуы да кездейсоқ емес еді.

Қазақстанды Қазақ елі ретінде атауын өзгерту 2013 жылы Onlinepetition сайтында айтылған болатын. Бұған келтірген дәйектері де Қазақстанды Пәкістан, Ауғаныстан секілді оңтүстік Азия мемлекеттерімен шатастыра беретін көрінеді(<https://lenta.ru/>). Бұнда да тағы сол өзгелерден ерекше бөлініп алға шығу әрекетін байқауға болады. Қазақ елі сөзі ұлтжандылардың құлағына жылы тигенмен, өзге ұлттарға әсіресе орыс ұлтына түрпідей тиді деуге болады. Осыдан бұлар, бұл атау кең қолданыс таппай ұзаққа бармастан ресми айналымнан шығып қалды.

Мәңгілік Ел: 2014 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында «Мәңгілік Ел – елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры!» десе, 28 Тамыз 2015 жылы халықаралық конференцияда Қазақстанды **Ұлы дала елі** деп, Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиында жариялайды(<https://kaz.tengrinews.kz/>). Бұнда да Ресей президенті В.Путиннің «Селигер-2014» жастар форумында «Қазақтарда ешқашан мемлекеттілік болмаған» деген сөзінің түркі болғаны қазақ тілді ақпарат құралдары айтуда(Таған, Жас Алаш, 2017). Н.Назарбаев өзінің пікірін былайша түсіндіреді: «Ұлы Дала» ұғымы - баяғыдан бар ұғым. Дешті Қыпшақ деген сөз қыпшақтың даласы деген сөз. Ұлы Дала ұғымына мынау Алтайдан Қара теңізге дейінгі даланы атайтын болған. Оның негізгі аумағы -біздің қазақтың жері. Біздің даламызда кен де болған, темір де болған, қолөнер де болған, бәрі болған». ҚР Президенті мұндай ұғымның көптеген елдерде бар екендігін атап өтіп, жапондар күншығыс еліміз, қытайлықтар аспан асты еліміз, кәрістер таңғы шық еліміз деп санайтындығын мысалға келтіреді(<http://www.inform.kz/>).

Н.Назарбаев 22 Ақпан 2017 жылы Алматы қаласында Ұлттық ғылым академиясының 70 жылдығына арналған салтанатты отырыста Томирис пен Шыңғыс ханды қазақ деп дау айтатындарға өткенге емес, болашаққа қарау керек екенін айтады(<https://365info.kz/2017/02/nazarbaev-prizval>). Қазақстандық ғалымдар мен қайраткерлер арасында Қазақстанның идеологиясын қалыптастыру үшін әртүрлі айтыс тартыс болып жатады. Соның бірі Шыңғыс ханның қазақ екендігіне қатысты дау-дамай

болатын. Көріп отырғанымыздай, Қазақстан ұлттық идентификация мен идеология дағдарысын басынан өткізіп жатқанға ұқсайды. Дегенмен де Қазақстанның географиялық орналасуын халықаралық саясаттанушылар бағалап өз пікірін білдіруде. Солардың бірі кезінде АҚШ президентінің кеңесшісі болған З.Бжезинский өзінің «Великая шахматная доска» еңбегінде Қазақстанды Орталық Азияның қорғаны ретінде сипаттайды(Бжезинский, 1998, 68 б.). Сонымен қатар З.Бжезинский, Қазақстан қорған болу міндетін өз дәрежесінде табысты түрде жалғастырар болса, Орталық Азиялық республикалары толық мәнді тәуелсіздікке ие болады деуде(<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1209285660>). Белгілі бір дәрежеде Орталық Азияның тағдыры Қазақстанның қолында болып тұрғандай болып тұр. Қазақстанның аймақтағы ролін Қырғызстан президенті А.Атамбаев Сәуір 2016-да Қазақстанды Алтын Орданың тікелей мұрагері деп атау арқылы көрсетіп отыр (<https://www.nur.kz/339343-atambaev->). Қырғыз президенті Қазақстанды осылай атау арқылы Қазақстанға үлкен жауапкершілікті артып, әрі Қырғызстанның Қазақстанның соңынан еретінін меңзеп отыр деуге болады. Қазақстанның аймақтағы ролін мына мәліметтен де аңғаруға болады. Ресей президенті болып тұрған кезінде В.Путин Қазақстанға 22 мәрте, Тәжікстанға 8 рет, Қырғызстан мен Өзбекстанға 7 рет, Түркменстанға 4 мәрте келген(<http://www.mk.ru/politics/2017/02/26>).

Орталық Азияның пассив мемлекеттерінің бірі бейтараптық статуска ие Түркменстан деуге болады. Түркменстандағы саяси ұстанымды Ресейлік және Батыс сарапшылары Кеңестік идеологияның жеке басқа табынушылықтың бір түрі ретінде сипаттайды(<http://www.politex.info/content/view/600/30/>). Бұған Түркменстанның Орталық Азиялық өзге республикалардан ерекше бейтараптық статусы да қолайлы жағдай туғызуда. Бейтараптық статусы Түркменстанның Орталық Азия аймағындағы қандай да болсын интеграциялық ынтымақтастыққа белсене араласуына кедергі жасауда. Ресейлік сарапшылар Түркменстанның ұстанған жолын ұлы жалғыздық деуде (http://www.seinstitute.ru/Files/SSSR-ch12turk_p455-476.pdf).

Орталық Азия аймағының болашағына үлкен ықпал жасауы мүмкін деп үміт күтілген мемлекеттердің бірі Өзбекстан. З.Бжезинский өзінің «Великая шахматная доска» еңбегінде Өзбекстанды Орталық Азияның ұлттық сезімдерінің қайнап жатқан қазаны ретінде сипаттап, оны аймақтық көшбасшысы болуға лайық деп атап көрсеткен(Бжезинский, 1998, 68 б.). Бірақ Өзбекстан өзінің мүмкіншіліктерін толықтай көрсетпей немесе көрсете алмай жатыр. Өзбекстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұраны «созидания», яғни «жасау, құру». Бұл ұранды Өзбекстан президенті Ислам

Каримов Олии мәжілісте 30 Тамыз 1995 жылы айтқан болатын(Каримов, 1996, 8 б.). Өзбекстанның бұрынғы президенті И.Каримов 1995 жылы айтқан «Түркістан біздің ортақ үйіміз(Туркестан наш общий дом)» сөзінен Орталық Азия емес, Түркістан атауын қолданысқа енгізу арқылы тұтас Түркістан құру идеясын аңғаруға болады. Бұл тұрғыда түркі әлемінің басын біріктіргісі келген Әмір Темірдің империясын жандандырғысы келгені байқалады. Өзбекстанның, Еуразиялық Экономикалық Одақ секілді ұйым аясында өзінен әлдеқайда басым Ресеймен тығыз саяси-экономикалық қарым-қатынасқа түспеуінің бір себебі де осы болса керек.

Бүгінгі күні Өзбекстанның жаңа сайланған президенті Ш.Мирзияев Орталық Азия республикаларымен қарым-қатынасты арттыру ниетінде болып отыр. Орталық Азия республикаларымен экономикалық байланыстарды арттыру арқылы Каримовтың тұтас Түркістан идеясына қадам басып келе жатыр.

Бүгінгі күні Орталық Азия республикалары Хеартландта үстемдікке қол жеткізгісі келген Ресейдің аймақтық бірлік құру саясатына қосылып отыр. Хеартландтағы түрк әлемі Шанхай Ынтымақтастық Ұйымында, ҰҚКШҰ(ОДКБ), Еуразиялық Экономикалық Одақ секілді ұйымдарға мүше болса, Римлендтегі түрк әлемі(Түркия) НАТО, Қаратеңіз экономикалық ынтымақтастық ұйымына мүше. Болашақта Еуропа Одағына кіруге ұмтылып отыр. Яғни бір-бірімен бақталас екі жақтың ұйымдарына тереңдеп кірген сайын түрк әлемінің арасындағы байланыс та алшақтай береді. Мысалға, Түркияның ЕуроОдаққа кіруі Орталық Азия мен Түркия арасындағы виза мәселесінің қайта қаралуына себеп болады. Бұл түрк әлемін арасындағы өзара қарым-қатынастың төмендеуіне апарады.

Ал Түркияның Еуразияға қатысты ұстанымын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі 1991 жылдан 2002 жылға дейін(яғни АҚП-ның қараша 2002 парламент сайлауында жеңіске жеткен кезге дейін); екіншісі 2002 жылдан күні бүгінге дейін. Түркия Еуразия кеңістігіндегі мемлекеттермен ынтымақтасу үшін аймақтық және субаймақтық механизмдерге сүйенген схемаларды пайдалануда. Бұған мысал ретінде Қаратеңіз экономикалық ұйымы, Түрк кеңесін айтуға болады (Çeviköz, <https://csis-prod.s3.amazonaws> 2016). Түркияның бұрынғы сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлу «Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu» (Istanbul 2001) кітабында сыртқы саясатты Ислам идеологиясына сүйене отырып жүргізсе Түркияның жахандық күшке айналатынын тілге тиек етеді.

Түркия президенті Режеб Таиб Ердоған Түркия 2025 жылға дейін ЕуроОдақтың құрамына алынбаса, Түркияның саяси бағытының басқа жаққа ауысатынын айтуда.

Жалпы алғанда, Түркияның халықаралық арадағы беделін нығайту, Батысқа Орталық Азиядағы делдалдық ролінің пайдалылығын іс жүзінде көрсету, ең алдымен Батыс саяси құрылымдарымен интеграцияға кіру. Ресми болмаса да «түбі бір түркі елміз» секілді секілді этникалық-идеологиялық сипатты ұрандар тек құр сөзден тұрады. Өйткені, бұл ұран Орталық Азияда қажетті қолдауға ие болып отырған жоқ. Сонымен қатар, ФЕТО мәселесін аймақтағы республикалардың дипломатиялық түрде жауып тастауы, Түркиядағы террорлық актіні жасаушы экстремистердің Орталық Азиямен байланысының болуы да арадағы байланысқа аз да болса сызат түсіруде.

Көріп отырғанымыздай, түрк әлемінің саяси-идеологиялық ұстанымдары бір-бірінен ерекшеленіп тұр. Бұндай ұстаным әлемдік державалардың түрк әлемін өз мүдделерін жүзеге асыруда құрал ретінде пайдалануға мүмкіншілік береді. Бұған дәлел ретінде ФЕТО террористік ұйымын(Түркияда террористік ұйым ретінде танылған) айтуға болады.

Қортынды

Түрк әлемінің геосаяси тұрғыдан екі блокқа бөлінуі, Түрк Академиясы, Түрк кеңесі, парламенті секілді көптеген іс-шара мен құрылымдарға қарамастан араларындағы ынтымақтастықты тұрақты әрі ұдайы жалғастыра алмайды. Түркияның Хартлендке бақталас Римлендтегі блоктан шығып Хартлендке қосылуы керек. Яғни Түркия НАТО блогынан шығып, Еуразиядағы ҰҚКҰ, ШОС, Еуразиялық Экономикалық Одақ секілді ұйымдарға мүше болуы керек. Олай етпеген жағдайда Түркияның Орталық Азиядағы әрбір әрекетін Батыстың қолшоқпары ретінде көріп, аймақта Ресей мен Қытайдың ынтымақтастығын күшейтеді. Сондай-ақ, Түркияның Орталық Азияда ықпалы күшті болған күннің өзінде де бұл аймақта Қытай мен Ресейдің Түркияға қарсы бірігіп әрекет етуіне жол ашады. Яғни, Ресей мен Қытай өз құрамындағы түрк халықтарының тәуелсіздікке, бостандыққа, еркіндікке ұмтылу әрекеттерін басу үшін Орталық Азия республикаларына деген қысымын арттыра түсіреді. Сондай-ақ, Орталық Азияның Түркиямен тығыз ынтымақтастық орната алмауы тек арадағы қашықтық қана емес, Түркияның саяси-экономикалық тұрғыдан әлсіздігі, Орталық Азияның күткен үміттерін ақтай алмауы Орталық Азиялықтарды аймақтағы Ресей және Қытай секілді алып елдерге жақындауға итермеледі.

Еуразиялық Экономикалық Одақты жемісті түрде жүріп жатқан ұйым деп атауға болмайды. Қазіргі жағдайында одақ тек Ресейдің мүдделерін көздеуде, өзге мүше мемлекеттер бұдан айтарлықтай табыс көріп отырған жоқ.

Сонымен қатар, түрк әлеміндегі басшылардың ұстанған саяси-идеологиялық ұстанымдарының бір-бірінен ерекшеленуі алдағы уақытта аймақтың немесе жахандық деңгейде үлкен өзгерістерге себеп бола алмайды. Оның үстіне Түркиядағы ФЕТО мәселесі Орталық Азияда Түркияға қатысты күмәннің тууына себеп болды. Түркияның саяси-экономикалық тұрғыдан күшеюі Орталық Азияға әсер етпес үшін ФЕТО мәселесін Батыс әдейі шығарып отыр деуге болады. Қазір тек Түркияда ғана емес, Орталық Азиядағы қауіпсіздік мекемелері тарапынан әртүрлі себептерге байланысты аймақта жұмыс істеп жүрген Түркиялық түріктерді сыныпқа бөлу, яғни ФЕТО тараптары және билік тараптары деп елеп-екшеу басталды. Бұндай әрекет аймақтағы жергілікті билік органдарын Түркиямен болған әрбір қарым-қатынасты барынша мұқият басуға мәжбүрлеуде, яғни сенімсіздіктің ұшқыны оянды деуге болады. Осыған байланысты Түркия жағы да Орталық Азияға қатысты саяси ұстанымын барынша ықтиялы әрекет етуде. Бұл Орталық Азияда Түркия секілді белсенді сыртқы фактордың орнын басқа бір мемлекет толтырады деген сөз. Мысалға, солардың бірі ретінде келешекте Өзбекстанды айтуға болады. Өзбекстанның жаңадан сайланған президенті Ш.Мирзияевтің ең алғашқы іс-сапарларын Орталық Азия республикаларынан бастауын дәлел ретінде көрсетуге болады.

Бүгінгі күні «өркениеттер қақтығысы» заманында түрк әлемі рухани лидерге мұқтаж. Өйткені, қақтығыс, шиеленіс рухани құндылықтардың азайыуынан туындап отыр. Өзінің сөзімен, ісімен үлгі боларлық көшбасшы керек. Жалпы түрк халықтары лидерлік тұрғыда өздерін басқаратын біреуді таңдай алмаса, ыдырап кеткен не болмаса бейтарап тұлғаны таңдаған. Түрк халықтарының басына моңғолдардың келуін осылайша түсіндіруге болады. Түрк халықтарының осы осал жерін білген Ресей империясы(кейін Кеңес өкіметі кезінде коммунистер) бұны өз мақсатына пайдалана білді. Бұны білген бүгінгі күннің алып державалары түрк әлемінде өздерінің мүдделеріне қызмет ететін күшті тұлғаны қалыптастыруға әрекет жасайды. Түркиядағы Фетхуллах Гулен қозғалысын (бүгінгі күні Түркиядағы төңкеріске қатысы бар деп айып тағылған Ф.Гулен АҚШ-тың Пенсильвания штатында қашқын күйін кешіруде) ұйымдастырушылар осы мақсатты көздеген. Ф.Гулен секілді бір адамды дайындаған Батыстық күш, түрк әлемінің бас қосып, бірігетін осал жерін жақсы біліп отыр. Демек, бізге керегі саяси емес, рухани күшті бір лидердің төңірегінде топтасу. Саяси тұрғыдан бір лидерге бағыну, оның соңынан еру мүмкін емес. Рухани тұрғыда бір лидерді пір тұтуға болады. Мысалға, Қожа Ахмет Ясауиді бүкіл түркі әлемі біледі және пір тұтады. Бүкіл түркі әлеміндегі ұлы адамдар және олардың ұстаздары Ахмет Ясауиден немесе

оның шәкірттерінен дәріс алған. Сол секілді, осы дәуірдің рухани лидері ретінде Ахмет Ясауидің хикметтері аясында сөз жүзінде емес, іс жүзінде ынтымақтастықты дамыту керек. Түркия қаншалықты қашық болғанмен, көңілдер бір болғаннан кейін, Ясауидің хикметтері төңірегінде тоғысқаннан кейін ешқандай қорқыныш пен ауырпалық болмайды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

"Узбекистан более националистический, чем Казахстан...", - интервью З.Бжезинского "Каравану", <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1209285660>, 25.04.2008.

Gökçe Oğan, Yeni Büyük Oyun ve Orta Asya, Ankara ASAM 2006, s.25-27.

http://www.inform.kz/kz/kazakstandy-uly-dala-eli-deu-halyktyk-atau-boluy-kerek-n-nazarbaev_a2817589

[http://www.odnako.org/magazine/material/evraziyskiy-proekt-i-ego-ukrainskaya-problema/;](http://www.odnako.org/magazine/material/evraziyskiy-proekt-i-ego-ukrainskaya-problema/)

Ханнес Адомейт "ЕВРАЗИЙСКИЙ СОЮЗ" ПУТИНА: ИНТЕГРАЦИОННЫЙ ПРОЕКТ РОССИИ И ЕЁ ПОЛИТИКА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ, Center for International and European Studies (CIES), Серия статей о Политике Соседства, December 2012 02.

http://www.seinstitute.ru/Files/SSSR-ch12turk_p455-476.pdf

<https://365info.kz/2017/02/nazarbaev-prizval-perestat-nazyvat-chingishana-i-tomiris-kazahami/>, 22.02.2017.

https://forbes.kz/process/nazarbaev_kazahstan_mojet_byit_pereimenovan_v_aza_el/, 6 февраля 2014.

<https://lenta.ru/news/2014/02/06/kazakhstan/>, 6 февраля 2014.

<https://www.nur.kz/339343-atambaev-kazahstan-pryamoj-naslednik-zolotoj-ordy.html>, 6 Ноябрь 2014.

Süha Göney, Siyasi coğrafiya, Cilt II. İstanbul 1993

Ünal Çeviköz, Turkey in a Reconnecting Eurasia, CIES, APRIL 2016. New York-London,

[https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-](https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/160429_Cevikov_TurkeyReconnectingEurasia_Web.pdf)

[public/publication/160429_Cevikov_TurkeyReconnectingEurasia_Web.pdf](https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/160429_Cevikov_TurkeyReconnectingEurasia_Web.pdf)

Zaman, 27.XI.1993.

Александр Дугин, Евразийский проект и его украинская проблема,

В. Парамонов Геополитика и центральная Азия / В. Парамонов // Электронный журнал «Полемика». - Выпуск 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.irex.ru/press/pub/polemika/05/par/>

Горак С. "Великое возрождение": продолжение идеологической традиции

Туркменистана, <http://www.politex.info/content/view/600/30/>

Елена Егорова , Центральная для России Азия: Путин посетит сразу три страны,

<http://www.mk.ru/politics/2017/02/26/centralnaya-dlya-rossii-aziya-putin-posetit-srazu-tri-strany.html>, 26 февраля 2017.

Жандос ҚҰСАЙЫН, «Біріккен түркілер» не Ердоған мен Путин, <http://jaqsy.kz/article?id=306>, 28.02. 2017.

Збигнев Бжезинский, ВЕЛИКАЯ ШАХМАТНАЯ ДОСКА, (Господство Америки и его геостратегические императивы), Перевод О. Ю. Уральской, Москва, Международ. отношения, 1998.

Ислам Каримов, По пути созидания, Ташкент 1996.

Қазақстан 2030, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы,

<http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030>

Назарбаев Қазақстанды "Ұлы Дала елі" деп атауды ұсынды, 29 Тамыз 2015,

https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-kazakstandyi-ulyi-dala-el-dep-ataudyi-usyindy-264512/; Қазақстан – Ұлы дала елі – Н.Назарбаев,

primeminister.kz/kz/news/sotsialnaya_politika/kazahstan-eto-strana-velikoj-stepi-nnazarbaev-, 11 қыркүйек 2015, 19:23.

О чем Россия сигналиит США из Средней Азии?

<https://zonakz.net:8443/blogs/user/xikmatullo/42248.html>, 2017-03-17.

Таңатар Таған, «Ішім ауырады...» Томирис қазақ па? Жас Алаш, 10 Наурыз 2017.

ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛДЫҚ АЙМАҚТАРДЫҢ КЕШЕНДІ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

Бибигуль ИЗАТУЛЛАЕВА

Менеджмент және туризм кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан,
Қазақстан,

*Email: bibigul.izatullaeva@mail.ru

Түйіндеме

Берілген мақалада ҚР ауылдық аймақтардың кешенді әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі жағдайы мен мәселелері қарастырылып, оларды шешу жолдарына ізденіс жасалған.

Кілт сөздер: *әлеуметтік-экономикалық жағдай, кешенді әлеуметтік-экономикалық даму, стратегиялық жоспарлау, проблемалық ауылдық аймақтар.*

Abstract

In this article, the current state and problems of socio-economic development of rural regions of the RK are considered today and ways of solving these problems have been proposed.

Key words: *socio-economic situation, the complex socio-economic development, strategic planning, problem in rural regions.*

Кіріспе

Қазіргі таңдағы ауылдық аймақтарды дамытуға бағытталған бағдарламалардың көпшілігі ауылшаруашылығы өнімдерінің интенсивтілігіне бағытталған және де олардың орындалуының ұзақ мерзімді перспективасын есепке алмайды. Мұндай жағдайдың маңызды себептерінің біріне дамудың ұйымдастырушылық-басқарушылық факторларының мәнін жете бағаламау болып табылады. Аумақтың рациональды және эффективті басқару деңгейіне және де әлеуметтік-экономикалық дамудың біз қалаған деңгейіне жету үшін дамудың бірінші кезекті де, ұзақ уақытты даму кезеңіне де мүмкіндік туғызатын стратегиялық жоспар қызметі қажет. Ол көптеген мәселелерді шешеді, жергілікті қауымдастықтың қажеттілігін оптималды түрде қамтамасыз етеді, қоғамдық келісімге жетуге әрекет етеді. Ол болмаған жағдайда аумақтың дамуы ақылға сыйымсыз болады, ал, басқару болса, қазіргі таңда белең алып отырғандай, ішкі өзара факторларға әсер ету түрі болып қана қалады.

Ауылдық аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының жай-күйін талдай келе ауылдық аймақтың мүлкі болып саналатын ресурстардың жеткіліктілігі қағидасын, мемлекеттік заңмен келісіле отырып, ауылдық аймақтар тұрғындарына өмір сүру деңгейін жоғарылату мақсатында мемлекет тарапынан қаржылық қолдау көлемін,

ауылдық аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын айқындайтын салаларды инвестициялау мүмкіндігін және ауылдық аймақтың инфрақұрылымын арттыру қажет.

Әдеби шолу

Ауылдық аймақтардың тұрақты және кешенді әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету мақсатында мына мәселелерді қолға алуға тиіс: стратегиялық және ұзақ мерзімді жоспарлауды жүзеге асыру; жергілікті биліктің қаржылық және материалдық қамтамасыз етілу мәселелерін шешу; жергілікті өзін-өзі басқару органдары қызметі мен олардың жергілікті жердегі тұрақты және кешенді дамудың тиімділігін арттыру; тиісті аумақта қолайлы инвестициялық климат жағдайын қалыптастыру; демографиялық мәселелерді шешу, жастар мен мамандарды ауылға тарту.

Ауылдық аймақтарды дамыту мәселелері қазіргі таңда зерттеушілердің назарын жергілікті экономика мен жергілікті дамуды басқаруға аудартып отыр. Ауылдық аймақтар Қазақстан азаматтарының $\frac{1}{2}$ бөлігі қоныстанған территориясының айтулы бір бөлігін алып жатыр. Табиғи, демографиялық, экономикалық және тарихи-мәдени секілді салмақты потенциалды проблемаларға ие ауылдық аймақтар елдің экономикалық өсуі мен әлеуметтік дамуына айтарлықтай үлес қоса алады. Ауылдық аймақтардың тұрақты дамуына жеткізетін негізгі жағдай жергілікті халықты кең ауқымда араластыру негізінде дамыту жоспарларын жасау болып табылады. Мұнда ең маңыздысы болып жергілікті экономиканың дамуын стимулдап, жұмыс орындарын құру, сонымен қатар, өз аумағында дамудың жағымды климатын құру болып табылады (Кантарбаева Ш. Государственное регулирование сельского хозяйства за рубежом // Основы экономики.- 2007).

Ауылдық аймақтарда жүзеге асырылып жатқан даму жоспарлары мынаны көрсетеді, олардың жартысынан көбі бағдарламалық емес, яғни, тек қана әкімшіліктің жақын арадағы 2-3 жылға арналған бір-бірімен әлсіз байланысқан іс-шаралар ғана. Бұл жергілікті деңгейде басқару қызметінің маңызды үрдісі жоспарлау ретінде мүлдем дамымағандығын көрсетеді. Проблемалық – сараптамалық, мақсатты және ресурстық блоктар мүлдем кездеспейді (Матвеева Е., Суншев А. Основные направления устойчивого развития агропромышленного сектора//Международный сельскохозяйственный журнал.- 2006).

Қазақстанның көптеген ауылдық аймақтары үшін стратегиялық жоспарлау жергілікті дамуға жету мақсаттарының жаңа құралы болып табылады.

Ауылдық округ ішкі ортасының тұрақсыздығы шарттарынан тұратын қиын жүйені көрсетеді. Аумақтың рациональды және эффективті басқару деңгейіне және де әлеуметтік-

экономикалық дамудың біз қалаған деңгейіне жету үшін дамудың бірінші кезекті де, ұзақ уақытты даму кезеңіне де мүмкіндік туғызатын стратегиялық жоспар қызметі қажет. Ол көптеген мәселелерді шешеді, жергілікті қауымдастықтың қажеттілігін оптималды түрде қамтамасыз етеді, қоғамдық келісімге жетуге әрекет етеді. Ол болмаған жағдайда аумақтың дамуы ақылға сыйымсыз болады, ал, басқару болса, қазіргі таңда белең алып отырғандай, ішкі өзара факторларға әсер ету түрі болып қана қалады (Кемел М. Государственное регулирование развития АПК и сельских территорий: Агропромышленный комплекс.// Устойчивое развитие КЗ.- 2005).

Ауылдық аймақтағы билік деңгейінде стратегиялық жоспарлау – бұл жергілікті қауымдастық өз болашағы картинасын құруына көмек беретін жүйелі процесс болып табылады. Бұл өз кезегінде алға қойылған мақсаттарға жергілікті ресурстарды қолданумен сипатталады. Дамудың стратегиялық жоспарын аумақтың өзі қалаған болашағын көрсететін экономикалық және әлеуметтік құрылымы мен нақты мүмкіндігі бар ресурстарды мақсатқа жетуге бағыттауға арналған бейнені құжат түрінде көруге болады деп қарастырсақ та болады.

Стратегиялық жоспарлау төмендегілерді қарастырады:

- Қоғамдағы топтасқан қызығушылық келісімділігі;
- Аумақты дамытудың потенциалы және қолда бар ресурстар мен проблемаларының идентификациясы;
- Дамудың мақсаттары мен міндеттерін анықтау;
- Потенциалдар мен ресурстардың неғұрлым тиімді жолдарын таңдау негізінде ұзақ уақытқа дамуға бағытталған жоспар жасау;
- Бағдарламалар мен жобаларды жасау.

Дамудың стратегиялық жоспары келесі мақсаттарға қызмет жасайды:

- Жоспарлау нысанының индивидуальдық ерекшеліктерімен қатар, күшті және әлсіз жақтарының идентификациясы;
- Экономикалық және әлеуметтік приоритеттерін орналастыру;
- Ағымдағы шешімнің ұзақ уақытты стратегиялық мақсатқа бағытталуы;
- Аумақтың экономикасына инвестиция тарту.

Сауатты түрде жасалған стратегиялық жоспарлау әр жылға арналған түрлі жоспарлардың жүзеге асуының негізі болып табылады. Осымен бірге, мынаны естен шығармаған жөн, стратегиялық жоспар дамудың көрсетілген көрсеткіштерінің орындалуына кепіл бола алмайды, ол тек дамудың жүзеге асуына көмек беретін бағыт болып қана табылады. Ол әрқашан да оны жасауда белгілі болған мәліметтерге негізделеді (Мерзлов А., Леонова Н. Разработка программ развития сельских территорий в Германии.// АПК: экономика, управление.- 2009).

Ауылдық аймақтағы әлеуметтік-экономикалық дамудың ішкі және сыртқы шарттары әрқашан да өзгеріп отырады, әсіресе, өзін-өзі басқару жүйесін реформалау мен ауылдық

аймақтың тереңдеген дағдарыс жүйесі кезеңінде. Сондықтан да, стратегиялық жоспар әрқашан да өңделіп және толықтырылып тұруы тиіс. Әдетте, бұны мақсатқа сай жылына бір рет аудан деңгейінде және өңірлік деңгейде екі жылда бір реттен көп емес уақытта жүзеге асырып тұруға болады.

Стратегияны жасау мен оны жүзеге асыру жергілікті қауымдастықтың барлық қабаттарының және билік арасында серіктестік қатынастардың болуын, халықпен және бизнеспен қарым-қатынаста болуын талап етеді. Жергілікті әлеуметтік-экономикалық дамудың негізін құрайтын стратегиялық серіктестік шегінде әрбір қатысушы өз үлесін қосады.

Бұл қатысушы топтар келесідей міндеттерді атқарады:

1. Жергілікті әкімшілік стратегияның жасалуы мен жүзеге асырылуына керекті шарттарды құрады және қолдайды
2. Халық пен кәсіпкерлер өздерінің қатысуымен стратегияның жүзеге асуының табыстылығын қамтамасыз етеді және стратегиялық жоспардың ақиқаттылық деңгейін көтереді.
3. Дамыту орталығы стратегияны жасауда үйлестіруші және үлгілеуші қызметін атқарады.
4. Ал, қалған басқа да қатысушылар стратегиялық жоспарлау процесінде консультациялық және керекті қоғамдық жұмыстарды атқарады.

Тек қана барлық тараптардың белсенді қатысқанында ғана жоспарлау процесінде жоспардың жүзеге асуы мүмкін.

Аумақтық деңгейдегі дамудың стратегиялық жоспары жергілікті қауымдастыққа бағытталған, процесстің барлық қатысушыларына бағыт жасайды, бизнес өкілдеріне, билікке, тұрғындар мен потенциалды инвесторларға перспективалар ашады. Мұнда сөз стратегиялық серіктестік, стратегиялық бағыттар ізденісі және келісімді түрде қызмет атқару мен оған жету жайында болып отыр. Аудандық дамытудың стратегиялық жоспары процесінің өткен жылдардағы перспективтік жоспарлардан басты айырмашылығы да осында. Стратегиялық жоспарлаудың мұндай заманауи үлгісі әрбір тұрғын үшін де маңызды және қызықты бола алатындай жағдайы бар.

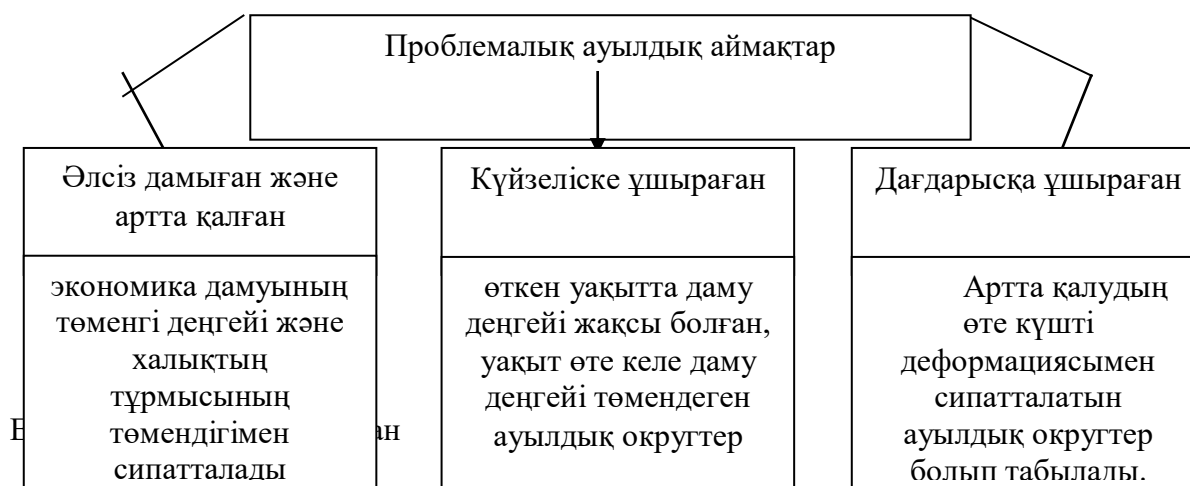
Қазақстандағы ауылдық округтердің үлкен бөлігі ерекше аномалиялы аймақтарға жатқызуға болады. Аймақтық саясат теориясында оларды проблемалы аймақтар деп атау қарастырылған. «Проблемалы аймақ» түсінігінің үйлестірушілік мәні мынадай: бұл аймақтар өзінің әлеуметтік-экономикалық мәселелерін өздері шеше алмайды, сондықтан да мемлекеттің белсенді қолдауын қажет етеді.

Проблемалық ауылдық аймақтар – әлеуметтік-экономикалық дамуы жағынан артта қалған ауылдық аймақтар болып табылады. Көптеген ауылдық аймақтар осындай аймақтардың қатарына жатады.

Әлеуметтік және экономикалық жағынан артта қалған проблемалық аймақтар да өз кезегінде артта қалу деңгейі мен себептері жағынан үш түрге бөлінеді. Олар:

- әлсіз дамыған және артта қалған ауылдық аймақтар;
- күйзеліске ұшыраған ауылдық аймақтар;
- дағдарыс жағдайындағы ауылдық аймақтар.

Қалыптасқан дәстүр бойынша жергілікті ауылдық органдарға байланысты жыл сайын мемлекеттің әлеуметтік – экономикалық даму бағдарламасының құрамдас бөлігі ретінде бағдарламалар әзірленеді. Жергілікті бюджеттің құрамында әлеуметтік салалардың тұрақты және дамуы үшін шығындар бекітіледі.

Ауылдық аймақтағы жергілікті әлеуметтік саясат төмендегі мақсаттарға жетуге бағытталуы тиіс:

- Ауылдық аймақтың әлеуметтік сферасын дамыту, әлеуметтік сфера нысандарымен қамтамасыз етілу деңгейінде қала мен ауылдың арасындағы алшақтықты қысқарту;
- Ауылдық аймақта өмір сүру тиімділігін арттыруға негіз жасау, көші-қон саясаты аумағындағы жалпы мемлекеттік міндеттерге сәйкестендіру;
- Ауылдық экономика мен ауыл тұрғындары кірісін өсіру жолымен ауылдық аймақтардағы еңбек нарығын кеңейту;
- Жергілікті өзін-өзі басқаруды енгізу мақсатында әлеуметтік сферада ауылшыруашылығы кәсіпорындары мен ұйымдарына қолайлы жағдай жасау үшін шарт қою.

Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін келесідей міндеттерді шешу қажет:

- Ауылдық аймақтардағы экономикалық секторлар мен әлеуметтік сфераларда қызмет жасау үшін жоғарғы және орта кәсіптік оқу орындарының түлектері болып

табылатын жас мамандарды жұмысқа тарту мен орналастыру;

- Бірінші медициналық-санитарлық қызмет сапасын арттыру есебімен ауыл тұрғындарының денсаулық жағдайын жақсарту:

- Аурудың алдын алу үшін дене тәрбиесі мен спорттың ролін арттыру, халықтың жұмысқа жарамдылығына қолдау көрсету; профилактикалық аурулардың, нашакорлық пен алкоголизмнің алдын алу шараларын ұйымдастыру;

- Еңбек нараяғында бәсекеге қабілетті кадр даярлау мақсатында ауыл мектептеріндегі оқушылардың білім деңгейін жоғарылату, білім сапасын заман талаптарына сай өзгертіп отыру;

- Ауылдағы мәдени қызметтерді белсендіру;

- Ауыл халқының жұмысбастылық деңгейін көтеру, жаңа жұмыс орындарын ашу мен оны сақтап қалу (Шугрина Е.С. Организационные основы местного самоуправления: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02.-М., 1997).

Қорытынды

Барлық деңгейдегі бюджет құралдарының шектеулігін есепке ала отырып, алға қойылған міндеттерді шешудің келесідей жолдарын ұсынуға болады:

1. Мемлекеттік және жергілікті деңгейде ауылдық аймақтың дамуына приоритетті мемлекеттік қолдау көрсету;

2. Нормативтік қажеттіліктер деңгейінде ауылдың әлеуметтік сферасы объектілерінің мазмұны мен эксплуатациясын қамтамасыз ететін эффективті экономикалық механизмді қалыптастыру;

3. Өндірісті интеграциялау, қызметтің жаңа прогрессивті формасын енгізу жолымен ауылдың әлеуметтік сферасының кадрлық және материалдық-техникалық ресурстарын қолданудың тиімділігін арттыру;

4. Ауыл халқына әлеуметтік қызмет көрсету сферасында ауылшаруашылық тауар өндірушілердің, сонымен қатар, басқа да бюджетаралық субъектілердің, шағын кәсіпкерлік құрылымдарының ауылдың әлеуметтік сферасына қолайлы шарт жасау;

5. Ауылдың әлеуметтік дамуына құқықтық және әдістемелік жағдай жасау;

Ауылдық аймақтардың тұрақты және кешенді әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету мақсатында мына мәселелерді қолға алуға тиіс:

- стратегиялық және ұзақ мерзімді жоспарлауды жүзеге асыру;
- жергілікті биліктің қаржылық және материалдық қамтамасыз етілу мәселелерін шешу;
- жергілікті өзін-өзі басқару органдары қызметі мен олардың жергілікті жердегі тұрақты және кешенді дамудың тиімділігін арттыру;
- тиісті аумақта қолайлы инвестициялық климат жағдайын қалыптастыру; демографиялық мәселелерді шешу, жастар мен мамандарды ауылға тарту.

Әдебиеттер

Кантарбаева Ш. Государственное регулирование сельского хозяйства за рубежом // Основы экономики.- 2007.- № 3.- с. 11.

Матвеева Е., Суншев А. Основные направления устойчивого развития агропромышленного сектора//Международный сельскохозяйственный журнал.- 2006.- № 2. - с. 44 – 46

Кемел М. Государственное регулирование развития АПК и сельских территорий: Агропромышленный комплекс.// Устойчивое развитие КЗ.- 2005.- № 9.- с. 37

Мерзлов А., Леонова Н. Разработка программ развития сельских территорий в Германии.// АПК: экономика, управление.- 2009.- № 1.- с. 87

Шугрина Е.С. Организационные основы местного самоуправления: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02.-М., 1997

Shugrina ES Organizational bases of local self-government: Dis. cand. jurid. Sciences: 12.00.02.-М., 1997

ҚҰРЫЛЫС КӘСІПОРЫНДАҒЫ ЕСЕП САЯСАТЫ МЕН ҚҰРЫЛЫСТАҒЫ ЕСЕПТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айнур САПАРОВА¹, Тахмина АБДРАШИТОВА^{2*}

¹Қаржы және аудит кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан,

²Қаржы және аудит кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

*Email: tahushnik@mail.ru

Түйіндеме

Республика экономикасының даму кезеңіндегі Елбасының алға қойған талаптарына және де мемлекеттік бағдарламаға сәйкес, бүгінгі күні құрылыс өндірісінің ауқымы кеңіп, көлемі күннен-күнге жоғарылауда. Осы құбылысқа байланысты халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру заман талабына сай орындалуы керек. Талапты орындау мақсатында нақты жүргізілген есеп қана нысанның әрбір шаршы көлемін дұрыс бағалай алады.

Кілт сөздер: құрылыс, кәсіпорындағы есеп, саясат, өндірістік процесс, бухгалтерлік есеп.

Abstract

The requirements set by the President of the stage of development of the economy and the construction industry in accordance with the state program, today range widely, the volume increasing with each passing day. This phenomenon must be done to improve the social status of the population due to modern. The report of the actual order to meet the requirement, but the object will be able to assess the correct amount of each square.

Key words: construction, enterprise reporting, policy, production process, accounting.

Кіріспе

Есеп саясаты, бұл - бухгалтерлік есеп, талдау, аудит аумағындағы ұзақ мерзімді саясат, оны әрбір кәсіпорын өз бетінше жасайды, бухгалтерлік есепті және қаржылық есепті оның негіздері мен қағидаларына сәйкес жүргізу үшін субъектілердің басшыларының қабылдаған тәсілдерінің жиынтығы.

Есеп саясатын қалыптастыру төмендегі кезеңдерден тұрады:

- бухгалтерлік есеп жүргізілетін кәсіпорындағы есеп саясатының қатынасын анықтау;

- бухгалтерлік есепті жүргізу тәсілдерін таңдауға әсер ететін жағдайларды анықтау, сараптау, бағалау және реттеу;
- есеп саясатын құрастырудың бастапқы жағдайларын таңдау және негіздеу;
- есептің әрбір тәсілінің жолын және әрбір есеп объектісі бойынша кәсіпорында қолданылатын бухгалтерлік есепті жүргізудің жарамды тәсілін бірегейлендіру;
- кәсіпорында қолдануға жарамды бухгалтерлік есептің жүргізілу тәсілін таңдау;
- таңдалған есеп саясатын рәсімдеу.

Құрылыс кәсіпорындарының есеп саясатының бөлімшелерінің тізімі төмендегідей болуы шарт:

1. Жалпы бөлім.
2. Басқару және ұйымдастыру құрамы.
3. Бухгалтерлік есеп пен ішкі бақылаудың жүйесі.
4. Бухгалтерлік құжаттар және оларды сақтау мерзімі.
5. Түгендеу.
6. Негізгі құралдардың есебі.
7. Материалды емес активтердің есебі.
8. Материалдық құндылықтардың есебі.
9. Ақшалай қаражаттардың есебі.
10. Еңбек және еңбекақы.
11. Дебиторлық қарыздар және басқа да активтер.
12. Инвестицияны есептеу.
13. Меншіктік капитал.
14. Өндіріс шығындарының есебі және құрылыс өнімінің (қызметінің) өзіндік құнын калькуляциялау.
15. Мерзім шығындары.
16. Сату, табыс және баға.
17. Есеп беру.
18. Түсініктеме.

Кәсіпорынның есеп саясатын оның бас бухгалтері немесе арнайы есеп бөлімі құрастырады. Есеп саясаты кәсіпорын құрылған сәттен бастап дайындалады. Дайындалған есеп саясатын кәсіпорынның басшысы өзінің бұйрығымен бекітеді. Осы кәсіпорынның қабылдап, бекіткен есеп саясаты сол кәсіпорынның есеп қызметін атқаруы барысында негізгі құжат ретінде қолданылады. (Әбдіманапов Ә., 2006ж.)

Әдеби шолу

Құрылыс өндірісі технологиясының шаруашылық субъектілерінің аналитикалық және синтетикалық есебін ұйымдастыруда әсер ететін өзіне тән ерекшеліктері бар. Құрылыс өндірісі жермен тікелей байланысты. Құрылыс барысында өндірілетін өнім сол орында қалады, жұмысшылар бригадасы мен құрылыс техникасы жаңа объектіге ауысып отырады. Жұмыс күші мен құрылыс техникасын басқа жерге ауыстыру қосымша шығындарды талап етеді. Кейбір шығындар (құрылыс машиналары мен механизмдерін монтаждау, не монтаждан алу) есепте алдын ала жиналып, одан кейін тиісті кезеңмен есеп объектілеріне бөлінеді.

Өндірістік процестің ұйымдастырылуы және құрылыс жұмыстарын жүргізу кезіндегі есептік жазбалардың қалыптасуы келісім – шартта айтылған барлық талаптарға көп тәуелді болады. Құрылыс ұйымдарындағы бухгалтерлік есеп шоттарында шаруашылық операцияларының бейнеленуінде өзіндік ерекшелік бар.

Құрылыстағы тауарлық қатынастың өндірістен айырмашылығы, ол өндіріс процесінің басталуына дейін пайда болады. Бұл өзіне тән ерекшелік бағаны құрғанда, құрылыс кәсіпорындарының өндіріс шығындарын көрсеткенде және де инфляция мен өндіріс құралдарына бағаның өсу жағдайында бас мердігерлер үшін үлкен тәуекелмен байланысты.

Құрылыс өндірісінде өнімді өндіру үшін ұзақ мерзім талап етіледі, сондықтан ол бірнеше жылға созылуы мүмкін және бірнеше есептік мерзімді қамтиды.

Басқа өндірістерге қарағанда құрылыста өндіріс мерзімдерінің ұзақтығына және көптеген объектілерде бір мезгілде бірнеше жұмыстың жүргізілуіне байланысты аяқталмаған өндірістің қалдықтары үлкен болады.

Өзгеріп отыратын метеорологиялық жағдайда ашық жерде жұмыс жүргізу құрылыс процесіне үлкен әсер етеді. Құрылыс – монтажды өндірісті қыс мерзімінде жүргізу кезінде еңбек ресурстарын, материалдар, жылу және электроэнергияны көп пайдалануға байланысты қосымша шығындар болады, олар міндетті түрде бухгалтерлік есептерде көрсетілуі тиіс.

Құрылыс алаңында көптеген материалдар (кірпіш, құм) ашық жерде сақталады. Ұзақ уақыт бойы ашық жерде сақталса, метеорологиялық жағдайлардың әсерінен сапасының төмендеуіне байланысты олардың тұтыну құны кемиді. Осы материалдар бір ай ішінде қолдануға құжатсыз беріледі. Олардың нақты шығынын есепте дұрыс көрсетуі үшін ай сайын инвентарлық есептеу жүргізу керек. Бұл ай сайынғы

материалдардың шығынын анықтау және табиғи шығынды шығыстау үшін қосымша еңбек уақытын талап етеді.

1. Құрылыс өндірісі басқа да өндіріс түрлерімен байланыстарының күрделілігімен де ерекшеленеді. Құрылыс алаңдарында бір мезгілде жалпы құрылыстар, мамандандырылған және де басқа жұмыстар жүргізілуі мүмкін. Өндірістің технологиялық процесі мердігерлік құрылыс кәсіпорынның басшылығымен жүргізіледі. Ол тапсырыс берушімен барлық жұмысты орындауға келісім – шартқа отырып, құрылыс – монтаж жұмыстарын жүргізу үшін басқа мамандандырылған кәсіпорындармен келіседі, бұл субмердігерлік деп аталады. Құрылыста тапсырыс берушінің, бас мердігердің және субмердігердің қатысуы олардың қарым – қатынастарының күрделі жүйесінің қалыптасуы әкеледі, ол бухгалтерлік есеп жүргізуде дұрыс, әрі жүйеленіп көрсетілуі тиіс. (Радостовец В. К., 2002ж.)

Есептеудің тәртібіне орай келісім төмендегі типтерден тұрады:

1. Бекітілген баға бойынша келісім, яғни баға шығындар өзгеруіне байланысты құбылмалы;
 2. Шығындарды қосу арқылы немесе шығындар көлемін анықтап, пайыздық үлесімен анықтау.
2. Бұл мақсат үшін қаржылық – шаруашылық қызметтің бухгалтерлік есебі шоттарының жұмыс жоспарындағы синтетикалық шоттар тізбесінің топтамасында 8 бөлімнің шоттары – «Өндірістік есептің шоттары», оның бөлімшелері: 8110 «Негізгі өндіріс», 8210 «Меншікті өндірістің жартылай фабрикаттары», 8310 «Қосалқы өндірістер», 8410 «Үстеме шығыстар» белгіленген. Шығындардың деңгейін бақылау және сараптау үшін оларды құрылыс бөлімдеріне, бөлек бөлімшелерге, жұмыс түрлеріне байланысты топтастырады. (Бухгалтерлік есептік шоттардың жұмыс жоспары, Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі, 2007ж.)

Қорытынды

Құрылыс кәсіпорындарында тауарлық босалқыларды өндіріске босату міндетті түрде бақылануы қажет. Бақылау мақсаты төмендегідей түрлерге бөлінеді:

1. Алдын ала бақылау – өндірістің материалдық қажеттілігінің мөлшерін шектеу үшін орындалады. Босату мөлшерлік карталармен, толықтыру ведомостарымен жүргізіледі;
2. Ағымдағы бақылау – күнделікті қоймадан өндіріске босату кезінде жүзеге асырылады. Бұл жауапты тұлғалардан талап ететін құбылыс;

3. Кейінгі бақылау – өндіріске жіберілген босалқыларды есепті кезеңнің соңында жасалады. Бұл бақылау М-29 және М-19 формадағы есепті негізге ала отырып жасалынады.

Материалдарды, өнімді дайындауға, жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге және басқа да мақсаттарға босату алғашқы құжаттар арқылы жауапты тұлғалардың материалдық есебі негізінде келесі бухгалтерлік жазбалар:

— дебетінде 2930 «Аяқталмаған өндіріс», 8010 «Негізгі өндіріс», 8030 «Көмекші өндіріс», 8040 «Үстеме шығындар» шоттары, ал кредитінде 1310 «Шикізаттар мен материалдар», 1350 «Басқа да босалқылар» шоттары көрсетіледі. (Қазақстан Республикасының «Бухгалтерлік есепке алу және қаржылық есеп беру туралы» заңы. 2007ж.)

«Строймонтаж-Кызылорда» ЖШС-де көбіне лимиттік – заборлық картаның М – 28 және М – 28А нөмірлі үлгілі түрлері қолданылады. Үлгілі түрі М – 28 лимиттік – заборлық карта материалдарды салынып жатқан құрылысқа ол құрылыс басталғаннан бастап, аяқталғанға дейін, босатуға арналған. Лимиттік – заборлық картаның бұл түрі құрылыс жұмысын проабтар немесе мастерлер тағы да басқа жұмыс жүргізушілердің біреуінде болады. М – 28 түрі лимиттік – заборлық карта арқылы әрбір объекті бойынша құрылыс басталғаннан бастап жұмсалынған материалдар жайлы деректер анықталады. (Дүйсембаев К. Ш., Төлегенов Э. Т., Жұмағалиева Ж. Г., 2001ж.)

Әдебиеттер

3. Қазақстан Республикасының «Бухгалтерлік есепке алу және қаржылық есеп беру туралы» заңы. 2007ж. (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).
4. Бухгалтерлік есептік шоттардың жұмыс жоспары, Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі.— Алматы, 2007ж.
5. Әбдіманапов Ә., «Бухгалтерлік және қаржылық есеп принциптері». Оқулық.— Алматы, 2006ж.
6. Дүйсембаев К. Ш., Төлегенов Э. Т., Жұмағалиева Ж. Г. «Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау».— Алматы, 2001ж.
7. Радостовец В. К. «Кәсіпорындағы бухгалтерлік есеп».— Алматы, 2002ж.
8. Рахимбекова Р. М., «Финансовый учет на предприятии». Учебник.— Алматы: Экономика, 2005г.

ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛДЫҚ АЙМАҚТАРДЫҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Бибигуль ИЗАТУЛЛАЕВА

Менеджмент және туризм кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан,

Email: bibigul.izatullaeva@mail.ru

Түйіндеме

Берілген мақалада ҚР ауылдық аймақтардың басқару жүйесін қаржыландыру жағдайы, қаржы құралдарын тиімді қолдану, ауылдық аймақтардағы жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржыландыру көздері мен мәселелері қарастырылып, оларды шешу жолдарына ізденіс жасалған.

Кілт сөздер: ауылды аймақтар, жергілікті өзін-өзі басқару, қаржы құралдары, қаржыландыру көздері.

Abstract

In this article management system in the rural areas of financing, the effective use of financial instruments and sources of financing of local self-governance in rural areas and are considered the ways of their solution search.

Key words: rural areas, local self-government, financial instruments and sources of financing.

Кіріспе

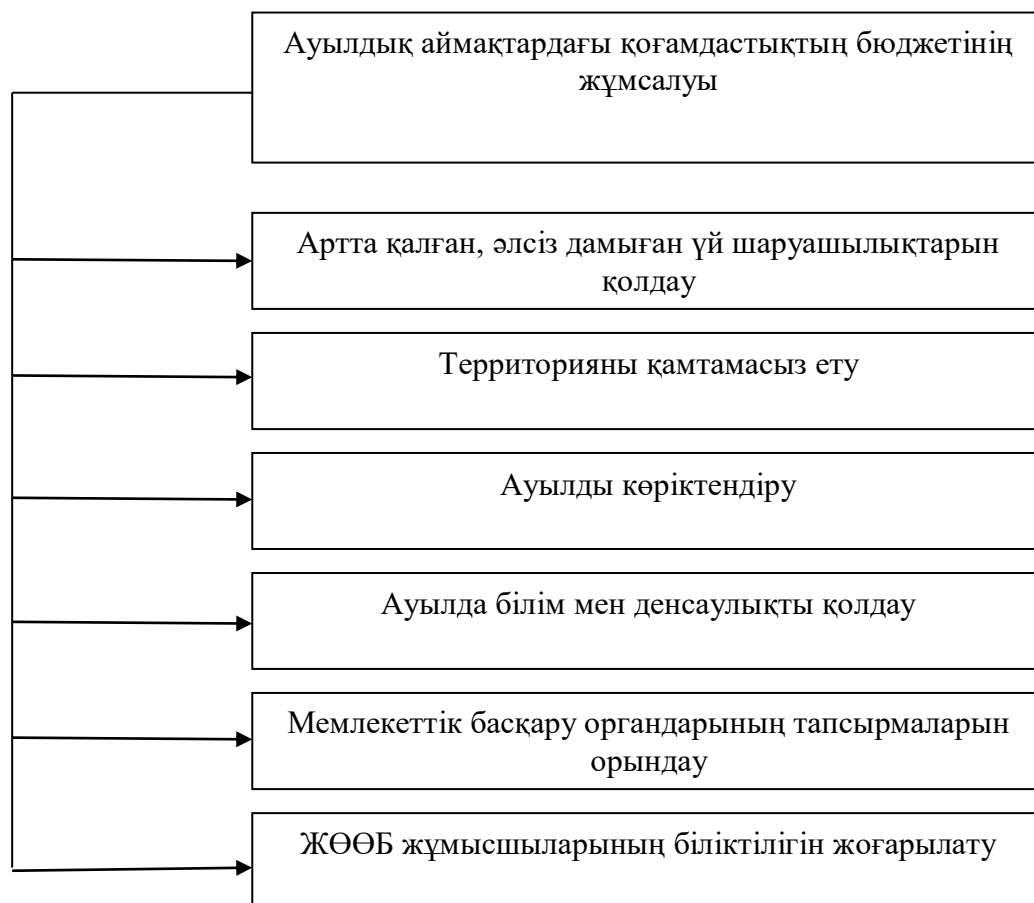
Ауылдық аймақтағы жергілікті қаржы құралдары деп – жергілікті мәнге ие мәселелерді шешуге және жергілікті басқару органдарына берілетін өкілеттіліктерді жүзеге асыруға қолданылатын құралдарды айтады. Қаржы құралдарының қажетті көлемі болып тұрғындардың өмір сүру деңгейі мен ауылдың кешенді әлеуметтік-экономикалық дамыту қызметтерін іске асыру табылады. Қаржы құралдарын тиімді қолдану – жергілікті басқару органдарының негізгі міндеттерінің бірі болып саналады.

Ауылдық аймақтардағы жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржыландыру көздері: халықтың ерікті түрде өзіне-өзі салық салуы түріндегі жергілікті алымдары; жергілікті қоғамдастықпен құрылған шаруашылық субъектідерінің табыстарынан шегерімдер; жергілікті қоғамдастыққа тиесілі мүліктерді жалға беру арқылы түскен табыстар; заңды және жеке тұлғалардың ерікті қаржылай көмектері; жергілікті өзін-өзі басқаруды мемлекеттік қолдау тәртібінде әртүрлі бюджеттерден бөлінетін қаражаттар. Аталған қаржыландыру көздерінің есебінен жергілікті қоғамдастықтың табыстары мен шығындары жүйесі түріндегі ауылдық аймақтағы жергілікті өзін-өзі басқару бюджеті қалыптасады.

Әдеби шолу

Мемлекетімізде ауылдық аймақтардың жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жетілдіру мақсатында және де ауылдық аймақтардағы жергілікті қаржының кірісі мен шығысы арасындағы теңсіздікті реттеу үшін жергілікті бюджеттің жаңа да тиімді қаржылық базасын құру қажет.

Ауылдық аймақтардағы жергілікті қоғамдастықтың бюджеті келесілерге жұмсалады: артта қалған, әлсіз дамыған үй шаруашылықтарын қолдау, шаруашылық және басқа да жергілікті қоғамдастықпен құрылған субъектілердің қызмет етуіне нормалар, ережелер, жағдайлар жасау, территорияны қамтамасыз ету, көріктендіру, территорияда білім мен денсаулықты қолдау, мемлекеттік басқару органдарының тапсырмаларын орындау және өзін-өзі басқару жұмысшыларының біліктілігін жоғарылату.

Сурет 1 – Ауылдық аймақтардағы жергілікті қоғамдастықтың бюджетінің жұмсалуы
Ескерту: Автор жасаған

Мұндағы әрбір үй шаруашылығының бюджеті жүйенің құрамдас бөлігі болып табылады. Ауылдық аймақтағы жергілікті өзін-өзі басқарудың экономикалық

механизмі оның толығына және оны келесілердің есебінен үнемдеуіне бағытталған: жалпы қоғамдастық субъектілерінің жұмысқа қабілетті халқына жұмыс орындарын ұйымдастыруы; КСДХ-ң құрылтайшыларының (үй шаруашылық басшыларының) табыстың бір бөлігін алуы; көп балалы жанұялар мен экономикасы әлсіз үй шаруашылықтарына бірінші қажеттілікке ие тауарларға бағаны төмендету және коммуналдық қызметтер тариферіне жеңілдіктер орнату (Аккуратов И.Ю. Жергілікті өзін-өзі басқару туралы. //Ресей ІІМ Мәскеу университетінің жарғысы. – 2004.).

Үй шаруашылығының экономикалық дамуына және жергілікті қоғамдастықтың бюджетінің нығаюына байланысты «жиналыстың» шешімі бойынша үй шаруашылығына орнатылған кезекпен үй сату құрылысына, жеке ауласының дамуына (жөндеу жұмыстарына) несиелер беріледі. Бұл ауылдық аймақтағы жергілікті өзін-өзі басқару органдарының дербестігі мен тәуелсіздігі қағидасына сай, коммуналды меншікті жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қарамағына беру қажеттілігі қаралуда (Белисбаев А.М. Децентрализация власти и развитие местного самоуправления в РК. //Саясат журналы. - 2000.).

Ауылдық аймақтағы жергілікті қаржы құралдары деп – жергілікті мәнге ие мәселелерді шешуге және жергілікті басқару органдарына берілетін өкілеттіліктерді жүзеге асыруға қолданылатын құралдарды айтады. Қаржы құралдарының қажетті көлемі болып тұрғындардың өмір сүру деңгейі мен ауылдың кешенді әлеуметтік-экономикалық дамыту қызметтерін іске асыру табылады. Қаржы құралдарын тиімді қолдану – жергілікті басқару органдарының негізгі міндеттерінің бірі болып саналады.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың Еуропалық Хартиясында жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржылық құралдарына келесідей талаптар қойылған:

- жеке қаржылық құралдардың жеткіліктілігі мен ұсынылатын өкілеттіліктермен мөлшерлес болуы;
- функцияларды жүзеге асыруда осы құралдарды қолдануда еркін болуы;
- жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржы құралдарының тым болмағанда бір бөлігі жергілікті жиындар мен салыққа түсуі ;
- қаржылық теңестіру процедурасы арқылы жергілікті өзін-өзі басқарудың әлсіз органдарына қолдау көрсету;
- субсидия беру жергілікті өзін-өзі басқару органдарының сайлау саясатының құлдырауына алып келмеуі тиіс.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржылық негізін «ҚР жергілікті өзін-өзі басқару туралы» заң жобасына сәйкес, жергілікті қоғамдастық табыстары құрайды. Жергілікті

қаржының құрылуы мен жұмсалуды өзіндік, мемлекеттік қаржылай қолдау және үйлесімділік принциптері негізінде жүзеге асырылады.

Жоғарыда айтылғандар ҚР Шет елдерден айырмашылығы, Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржылық негіздері болып жергілікті бюджет табылмайды. Бұндай жағдайда жергілікті өзін-өзі басқару институттарының құрылуы мен олардың тиімді жұмыс істеуіне жағымсыз әсер етеді. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қаржылары негізінен жергілікті бюджеттен бөлінеді, ал оны мемлекеттік басқару органдары жүргізуі біріншілердің екіншілерінен тәуелділігін көрсетеді (Асан Д.С., Мұстафаев С.Т. Экономикалық тұрақтандыруда жергілікті бюджет пен несие қатынастарын бақылауды қамтамасыз ету. //Вестник КазНУ (серия юридическая) - 2009) Осылайша, біздің ойымызша, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының тиімді қызмет етуі үшін олардың қаржылық тәуелділігін жою қажет. Ол үшін олардың компетенциясына жергілікті бюджетті пайдалану құқығын беру жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың моделін жасауға негіз болады.

Ауылдық деңгейдегі модельге сәйкес, тек жергілікті өзін-өзі басқару жұмыс істейді. (Жергілікті қоғамдастық ассоциациясы). Ал аймақ және қалалық мәнге ие аудан орталықтары деңгейінде жергілікті және мемлекеттік басқару органдары бірігіп жұмыс істейді (Құлпыбаев С., Баязитова Ш., Баязитова А.: Қаржы теориясы. – Алматы. – 2001).

Мұнда жергілікті өзін-өзі басқарудың аймақтық органдары жұмыс істейді. Мұндағы мемлекеттік басқарудың түрі келесідей болуы мүмкін: әкімдер ролі Еуропалық елдердегі префекттер роліне тең болады, олар территориялық органдар мен ведомствалардың қызметін бағдарлап, жергілікті өзін-өзі басқаруға мемлекетті қадағалау жүргізеді.

Қазіргі кезде мемлекеттік басқарудың қатаң вертикалдығы жағдайында және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің жоқтығынан жергілікті мемлекеттік басқару (аудан деңгейінде) ешқандай өкілеттіліктерге ие емес.

Жергілікті ассоциациялар көмекші сипатқа ие және олар жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына әсер етеді. Олар жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қатысушыларынан құрылуы мүмкін (Нүкенов А. Жергілікті басқаруды жетілдіру мәселелері. //Саясат журналы. - 2003).

Мемлекеттік жергілікті басқару органдарының орталыққа байланысының болмауы аймақта біртұтас мемлекеттік саясат жүргізеді. Мысалы, жергілікті өзін-өзі

басқару бюджетін қалыптастыруда мемлекеттік қадағалау жүргізуде көмекшілік қызмет атқарады.

Мемлекеттік басқарудың жоғарғы деңгейінде орталықсыздандыру процесін реттеп отыратын арнайы орган құру қажет. Бірқатар шет мемлекеттерде (Жапония, Қырғызстан) үкімет құрамында жергілікті өзін-өзі басқару сұрақтары бойынша министрліктер жұмыс істейді. Біздің елде жергілікті өзін-өзі басқару және аймақты дамыту бойынша комитет құрылу ұсынылуда (Нүкенов А. Жергілікті басқаруды жетілдіру мәселелері. //Саясат журналы. - 2003).

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджет шегінде толықтай теңестіру қағидасын ұстанады, мұнда субвенциялар мен алымдар механизмін қолданады. Субвенциялар көлемі бюджеттік жүйенің вертикалды тепе-теңсіздігінің көрсеткіші ретінде территориялы органдардың олардан жоғары тұрған биліктерден тәуелділік деңгейін көрсетеді. Шығындардағы субвенция үлесі жоғары болған сайын жоғарыдан бақылау соғұрлым жоғары және төменгі бюджеттің еркіндігі шектеледі.

Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі екі звенолылықпен сипатталады:

- республикалық звено
- жергілікті звено

Шетелдерде жергілікті бюджеттің табыстары төрт негізгі бөліктерден құралады:

1. салалық
2. субвенция
3. салықтық емес түсімдер
4. қарыздар.

Жергілікті және республикалық бюджеттердің шығыстық өкілеттіліктері және жауапкершілігі мақсатты болып табылады:

- республикалық және жергілікті бюджет шығыстарын бөлуде ифвентаризация жүргізу;

- бюджеттік заңдарға өзгерістер енгізу қажет. Ол заң бюджетті нақтылайтын процедуралар болып табылады.

- объективті қажеттіліктердің әрбір бюджеттік жүйенің, қаржылық, ресурстық және басқа да салалардағы бағалау.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың бюджеті сұрақтарын шешу үшін халықтан жиналатын бір реттік салымдар немесе ерікті салымдардан құралады. Ал бюджеттен тыс қорлар құрамы ұйымдар мен азаматтардың ерікті салымдарынан құралады және жергілікті өзін-өзі басқару басшылығымен ұйымдастырылған шаралардан түскен

табыстардан құралады (Швецов А. Потребности муниципальных образований в финансовых средствах и бюджетно-налоговые возможности их удовлетворения//РЭЖ . -2000).

Ауылдық аймақтардағы жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржыландыру көздері:

- халықтың ерікті түрде өзіне-өзі салық салуы түріндегі жергілікті алымдары
- жергілікті қоғамдастықпен құрылған шаруашылық субъектідерінің табыстарынан шегерімдер
- жергілікті қоғамдастыққа тиесілі мүліктерді жалға беру арқылы түскен табыстар
- заңды және жеке тұлғалардың ерікті қаржылай көмектері
- жергілікті өзін-өзі басқаруды мемлекеттік қолдау тәртібінде әртүрлі бюджеттерден бөлінетін қаражаттар

Аталған қаржыландыру көздерінің есебінен жергілікті қоғамдастықтың табыстары мен шығындары жүйесі түріндегі ауылдық аймақтағы жергілікті өзін-өзі басқару бюджеті қалыптасады (Децентрализация власти – глобальный шаг в развитии страны//Юридическая газета. – 2000).

Қазақстан Республикасында ауылдық аймақтардағы жергілікті басқаруды реформалауды лайықты жағдайларда жүзеге асыру мақсатында төмендегідей 4 шарт орындалуы қажет:

- ауылдық аймақтарда жергілікті өзін-өзі басқару органының қызмет ету аясы нақты айқындалуы керек;
- сайлау негізінде жүзеге асырылуы керек;
- ауылдық органның өз меншігі болуы тиіс;
- ауылдық органның өзі басқарып-бақылайтын бюджеті болғаны дұрыс;

Көрсетіліп тұрғандай алғы шарттарды іске асыру барысында кейбір қиын мәселелер туындауы да мүмкін. Атап айтар болсақ: Ауыл әкімдері өз бюджетін өзі басқарушы атанатын болса, бірқатар кемшіліктерге жол беріп қоюы мүмкін. Себебі, ауыл бюджетін тиімді басқару үшін білікті қаржыгер мамандар қажет. Ал, қазіргі таңда ауылдық жерлерде білікті қаржыгер мамандар былай тұра тұрсын, қарапайым мектеп мұғалімдері жетіспей жатыр; ауыл тұрғындарының саяси білімділігінің төмендегінің салдарынан ауыл әкімі болып сол жердің кәсіпорын басшысы болмаса тағы басқа ірі кәсіпкерлер сайланып кетіп, халықтың мұқтаждығын емес өзінің жеке мүддесін көбірек ойлауы мүмкін. Жоғарыда айтылып өткен барлық мәселелерді, мақсаттар мен міндеттерді сараптап саралай келе біздің еліміз үшін тиімді, әрі ыңғайлы,

тәуелсіздігімізге және қауіпсіздігімізге нұқсан келтірмейтін мемлекеттік басқарудың реформасының оңтайлы тәсілдерін қарастыруымыз керек. Сондықтан ұсыныс ретінде қазіргі уақытта озық шетелдік тәжірибені ескере отырып, ЖӨӨБ органы атқарушы биліктің өкілі - әкімнің көптеген функцияларын тежейтін тетік қызметін енгізуіміз қажет. Олар: қалалық (аудандық) мәслихаттардың атқарушы тармақты (әкімді) бақылау өкілеттіктерін заң жүзінде күшейту қажет және ауылдық жерлерде сол елді мекеннің, беделді азаматтарынан тұратын қоғамдық яғни ақысыз қызмет ететін, ақсақалдар алқасын құру қажет. Мәслихаттар, ақсақалдар алқасы жергілікті көкейтесті мәселелерді көтеріп, оны әкімнің алдына қойып шешуді талап етеді. Егер де атқарушы билік жұмысы көпшілікті қанағаттандырмаса онда оны мәслихат депутаттары, ақсақалдар алқасы дауыс беру процедурасы арқылы қызметтен босатуды жоғарғы атқарушы органдардан талап ете алады (Кенжегузин М.Б., Абдуллаев С.А., «Децентрализация государственного управления». – А. – 2003).

Қазақстан Республикасының азаматтары ауылдық қоғамдастықтарда келесі жолдармен ЖӨӨБ-ды жүзеге асыру құқықтары бар:

ЖӨӨБ органдарын сайлау арқылы;

- халыққа сұрау жүргізу арқылы бастаманы жүзеге асыру;
- халықтың құқықтық бастамашылықты жүзеге асыру арқылы;
- осы территорияларда тұрып жатқан сайлаушыларды жазалау шараларын құрастыру және орындауға қатысу арқылы.
- ЖӨӨБ органдары ЖӨӨБ объектілерін пайдалану, иелену, билік ету құқығына ие болады.

Қазақстан Республикасының заңдары жергілікті өзін-өзі басқаруға кепілдендірілген құқықтарына, дербестіктеріне шек қоя алмайды. Осыған байланысты халықаралық келісімдер ҚР-мен ратификацияланған, оның заңдары алдында артықшылықтарға ие және сөзсіз қолданылады. ЖӨӨБ органдарын атап өтер болсақ, ауылдық ӨӨБ органдарына келесілер жатады: өкілетті орган – ӨӨБ-дың ауылдық кеңесі; атқарушы орган - ауылдық ӨӨБ-ды жүргізуші, территориалды ӨӨБ органдары – ЖӨӨБ-дың көшелік, кварталдық, үйлік комитеттер; ЖӨӨБ сұрақтарын шешуге ӨӨБ мүшелерінің жиындары, жергілікті халыққа сұрау жүргізу арқылы және басқа да түрлері арқылы қатысуы. Мемлекеттің басқару жүйесіндегі жергілікті жерлердің басқару жүйесінің маңыздылығы өте зор. Өйткені мемлекеттік билікті жүргізу негізі нарықтық экономика жағдайына бағытталған. Ал нарық конъюктурасы тек белгілі

жерді ғана емес мемлекеттің тұтастығын қамтиды. Жергілікті жерлердегі тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруы, шағын кәсіпкерлікті дамыту, жұмыспен қамту, білім, денсаулық, қоршаған ортаны қорғау, ресурстарды тиімді пайдалану сияқты маңызды мәселелер кезек күттірмейтін жағдай. Бұл мәселелердің оңтайлы шешілуі мемлекеттік және жергілікті жерлердегі атқарушы және өкілетті органдардың қызметтеріне тікелей тәуекелді болып келеді. Әлемдік тәжірибе бізге жергілікті және ӨӨБ жүйесінің экономикалық тиімділіктерін дәлелдеп, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың жақсаратындығын көрсетіп отыр. Жергілікті қауымдастықтың негізгі мүдделері жергілікті халықтың барлық жастарын және категорияларын толық қамтамасыз ету болып табылады. Бірақ қоғамның әрбір мүшесі мен оның басқа да субъектілерінің мүдделері бір-бірінен басқа болуы мүмкін. Халықтың бірінші тобы — еңбекке қабілетті халық - олардың қызығушылықтары жұмыс істеуді қажетсінеді. Үй шаруашылығы - бірінші қажеттіліктегі коммуналдық және басқа да тауарлар мен қызмет түрлерін қолайлы тарифтер мен бағаларда алуы. Күн көрісі төмен жанұялар, мүгедектер мен басқа да топтағылардың әлеуметтік көмек пен коммуналдық жеңілдіктерді алады. Мектепке дейінгі жастағылардың бала-бақшаларға баруы қажет. Кеңес пен жамағат коммуналдық меншікті тиімді қолдануға және ішкі шаруашылық жолдарына, саябақтарға, балалар алыңы мен басқаларды құруға қажетті құралдарды алуға ұмтылады. Жергілікті мемлекеттік басқарудың негізгі міндеті тек ЖӨӨБ ғана емес, сонымен қатар барлық деңгейде мемлекеттік биліктің тұтастығын сақтау. Мемлекеттік билігі таратылатын барлық жер сол мемлекеттің территориясы болып табылады. Ал мемлекеттің территориялық құрылымы мемлекет пен оның территориясын құрайтын аймақтардың арасындағы қарым-қатынасқа негізделген. Бұл жерде мемлекеттің рөлін үкімет атқарса, территория құрайтын жеке бөліктердің қызметін облыс, аудан, ауыл құрайды. Қазіргі таңда жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі мемлекетімізде өзінің негізін таба алмай отыр. Мемлекеттің міндеті ЖӨӨБ-дың құқықтық және ұйымдық формасын қалыптастыру (А.Төлеуханқызы. Басқарудың тиімділігі мен мөлдірлігін арттыру - өмір талабы. - Егемен Қазақстан. – 2006).

Қорытынды

Мемлекетімізде ауылдық аймақтардың жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жетілдіру мақсатында және де ауылдық аймақтардағы жергілікті қаржының кірісі мен шығысы арасындағы теңсіздікті реттеу үшін жергілікті бюджеттің жаңа да тиімді қаржылық базасын құру қажет. Осы мәселелерді шешу үшін келесідей қызметтер қатары атқарылуы тиіс:

1. Жергілікті салық категориясын мемлекеттік және реттеуші аймақтық салықтардан босату немесе кәсіпорынның табыс саясатына, акциздер қатарына салық салуды заңды түрде қатайту.

2. Жеке және заңды заңды тұлғалардың кірістеріне салық салу саласына басшылық деңгейін көтеру, сәйкес құқықтық нормаларды бекіту.

3. Жылжымайтын мүлікті иелену құқығын тіркеу сферасында жауапкершілікті арттыру және де заңдылықты күшейту. Қазақстандық заңнамада ғимарат тұрғызушы құрылыс біткеннен кейін өз нысанын меншігі ретінде тіркеу уақытын анықтау туралы ешқандай да заңнама жоқ. Жеке тұрғын үй құрылысы өндірісінде жұмыстың аяқталмау салдары да кездесіп, қиын мәселелер туындап отыр.

4. Ауылдық жерлерде нарықтық инфрақұрылымды дамыту: көтерме нарық, автотұрақ және т.б.

5. Жер және мүліктік қатынас саласында орын алып отқан проблемаларды шешу: жергілікті мүлік нысандарын мемлекеттік тіркеуді және инвентаризацияны қамтамасыз ету, сол нысандарды қолдану құқығы мен ретін нақты анықтау, нарықтық ставкаларды жалға алу ставкасы төлемдерінің үйлесімділігін арттыру, яғни, бұл қызметтер жергілікті мүлікті басқару тиімділігі мен оны қолданудағы кірістерді көбейту мақсатында жүзеге асырылуы тиіс.

6. Қаржыландырылмаған мандаттармен қатысты, сонымен қатар, жергілікті әкімшілікке берілетін қаржылай бекітілмеген қосымша өкілеттіктер мәселелерін шешу.

7. Табиғи ресурстарды қолданудағы салықтық емес төлемдерді неғұрлым кеңінен қолдану. Қазіріг таңда ресурстарды қолдану құқығын бағалау әдістемесі жоқ, ол өз кезегінде ресурстарды қолдануда экономикалық тұрғыдан негізделмеген төлем көлеміне алып келуі мүмкін.

8. Ауыл халқының жергілікті деңгейдегі әлеуметтік-мәдени қызметінде, инфрақұрылымды құруда, байланысты жөндеу жұмыстарындағы қаржылық мәселелерді шешуде белсенділік таныта білуі.

9. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметінің қолжетімділігін және айқындылығын қамтамасыз ету мақсатында жергілікті статистиканы дамыту.

10. Ауылдық жергілікті өзін-өзі басқару органдарында мамандардың кәсіби дайындық жүйесін құру.

Әдебиеттер

Аккуратов И.Ю. Жергілікті өзін-өзі басқару туралы. //Ресей ІІМ Мәскеу университетінің жарғысы. – 2004. - №2. – Б. 12-14

Белисбаев А.М. Децентрализация власти и развитие местного самоуправления в РК. //Саясат журналы. - 2000. - №5. - Б. 14-16

Асан Д.С., Мұстафаев С.Т. Экономикалық тұрақтандыруда жергілікті бюджет пен несие қатынастарын бақылауды қамтамасыз ету. //Вестник КазНУ (серия юридическая) - 2009. - №2. – Б. 203-207

Құлпыбаев С., Баязитова Ш., Баязитова А.: Қаржы теориясы. – Алматы. – 2001. – Б. 176

Нүкенов А. Жергілікті басқаруды жетілдіру мәселелері. //Саясат журналы. - 2003. №7. - Б. 13

Швецов А. Потребности муниципальных образований в финансовых средствах и бюджетно-налоговые возможности их удовлетворения//РЭЖ . -2001,№7

Децентрализация власти – глобальный шаг в развитии страны//Юридическая газета. – 2000 г. - №8

Кенжегузин М.Б., Абдуллаев С.А., «Децентрализация государственного управления». – А. – 2003

Төлеуханқызы А. Басқарудың тиімділігі мен мөлдірлігін арттыру - өмір талабы. - Егемен Қазақстан. – 2006

Кемел М. Жергілікті өзін-өзі басқару, бүгін және ертең. - Егемен Қазақстан. – 2005

ХҚЕС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӘСІПОРЫННЫҢ ЕСЕП САЯСАТЫ**Айгүл Рахманқызы КАЛЫМБЕТОВА**

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті

аға оқытушы, ХҚТУ доценті

Aigul72@ mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада Қазақстанда халықаралық қаржылық есептілік жағдайында кәсіпорынның есеп саясатын қалыптастыру мәселелері, ХҚЕС жағдайында кәсіпорынмен қабылданатын есеп саясатының мазмұны, негізгі қызметі мен басты мақсаттары ашып қарастырылған

***Кілт сөз:** бухгалтерлік есеп, ХҚЕС, есеп саясаты, шоттар, активтер, міндеттемелер, капитал*

ABSTRACT

In this article, the formation of the company in the international financial reporting accounting policy, IFRS accounting policies adopted by the company, in terms of content, the key and open the main objectives of the service provided.

***keyword:** ISFR, accounting, accounting policy, accounts, assets, liabilities, equity*

ÖZ

Bu makalede, uluslararası finansal raporlama, muhasebe politikasında şirketin oluşumu, UFRS muhasebe politikaları içerik, anahtarın açısından, şirketimiz tarafından benimsenmiş ve sağlanan hizmetin ana amaçlarını açın.

***Anahtar kelime:** ISFR, muhasebe, muhasebe politikası, hesapları, varlık, yükümlülük, özsermaye.*

Кәсіпорындағы бухгалтерлік есеп жалпы қабылданған ережелер бойынша жүзеге асырылуы тиіс екені жалпы белгілі. Сол ережелерді ұстану жоғары экономикалық нәтижені қамтамасыз етеді. Кез келген кәсіпорында бухгалтерлік есепті ұйымдастырудың ережесі – Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары. ХҚЕС жағдайында кәсіпорынмен қабылданған есеп саясатының негізгі қызметі мен басты мақсаты – шаруашылық субъектісінің қызметін нақты көрсетіп, ол туралы толық, объективті,

шынайы ақпаратты қалыптастыру. Кәсіпорында қабылданған есеп саясаты бухгалтерлік есеп жүйесінің біртұтастығын қамтамасыз етуі тиіс, яғни есеп процесінің барлық - ұйымдастыру, техникалық, әдістемелік аспектілерін қамтуы тиіс.

ХҚЕС жағдайындағы кәсіпорынның есеп саясаты - ұйымның бухгалтерлік есепті жүргізу әдістері мен тәсілдерінің жиынтығын, яғни алғашқы бақылау, құндық өлшеу, ағымдағы топтау мен шаруашылық (жарғылық және басқа) қызметтің фактілерін жинақтап қорытындылау жолдарын айтады.

Бухгалтерлік есепті жүргізу әдістеріне шаруашылық қызмет фактілерін топтау мен бағалау әдістері, активтердің құнын есептеу, құжат айналымын қабылдауды ұйымдастыру, түгендеу (инвентаризациялау), бухгалтерлік есеп шоттарын қолдану әдістері, бухгалтерлік есептің тіркелім жүйесі, мәліметті өңдеу мен басқа да сәйкес әдістер мен амалдар кіреді (Н. А. Құдайбергенов, 2011).

ХҚЕС жағдайындағы кәсіпорынның есеп саясаты - ұйымдар шаруашылық қызметі барысының іс-тәжірибесінде қолданылатын, таңдалып алынған және байланыстырылып жүргізілетін бухгалтерлік есеп жүйесіне тән ішкі ережелер жиынтығы.

Есеп саясатының мазмұны ұйымдардың шаруашылық жүргізу қызметі талаптары мен қаржы нәтижесін сипаттауға арналған есеп әдістерін жақсы және тиімді қолданудың жолдарын көрсетеді. Есеп саясаты қаржылық қорытынды есеп жасауда ұйымдардың қолданатын есеп принциптері, әдістер мен ережелер, сондай-ақ ұйымдардың шаруашылық қызметі мазмұнын тәжірибеде ашып көрсету үшін қабылданған ережелер жиынтығынан құралады. Сондықтан әрбір ұйымда бухгалтерлік есеп пен қорытынды есеп жүйесінің қандай жолдармен жетілдірілетінін біліп түсіну үшін бұған әсер етуші факторларды зерделей білу қажет.

Есеп саясатын жасау және оның маңызын ашып көрсету мақсатында әрбір ұйым өздеріне тән есеп ережелерін, есеп тәсілдерін таңдап алуға, мұндай ережелерді қорытынды есеп жасау процесіне қолдануға құқылы болып танылады. Мұның өзі ұйымдар мен меншік иесінің өз мүліктеріне иелік ету, пайдалану және басқару құқықтарын сипаттайды (Абдыманапов А. және т.б. 2005).

Кәсіпорынның есеп саясаты осы ұйымның құрылған уақытында дайындалады. Оны дайындаумен кәсіпорынның бас бухгалтері немесе арнайы есеп бөлімі айналысады. Дайындалған есеп саясатын кәсіпорынның басшысы өзінің бұйрығымен есеп өкімімен бекітеді.

Кәсіпорынның есеп саясатына енгізілген өзгертулер осы ұйымның басшыларымен бұйрық, өкім немесе қаулыларымен рәсімделуі қажет.

Ұйымның қабылдап бекіткен есеп саясаты сол кәсіпорынның қызмет атқару барысында қолданылады. Оған өзгеріс енгізу мынадай жағдайларда жүргізілуі мүмкін:

- Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп және қаржылық есеп беру туралы заңының өзгеруіне сәйкес;

- Бухгалтерлік есеп бойынша нормативтік актілердің өзгеру салдарынан;

- Жаңа бухгалтерлік есептің стандарттарына көшуге байланысты және т.б.

Кәсіпорынның есеп саясаты сол кәсіпорында қолданылатын бухгалтерлік есеп жүйесінің тұтастығын және оны құраушы әдістемелік, техникалық, ұйымдастырушылық жақтардың барлығын қамтиды (Қ.К Кеулімжаев, 2006).

Есеп саясатының әдістемелік жағына мына элементтер кіреді: мүлік пен міндеттемелерді бағалау әдістері, мүліктің түрлері бойынша амортизация есептеу әдістері, табысты (түсімді) есептеу әдістері және сол сияқты.

Есеп саясатын жасаушы мамандар есеп саясатының негізгі элементтерін, бастапқы құжаттардың мазмұны мен ерекшеліктерін, бухгалтерлік есеп шоттарының типтік жоспарын, активтер мен міндеттемелерді бағалаудың әдістерін, амортизация есептеу тәртібін, мүліктерді түгендеу, аяқталмаған өндірісті бағалау, құжат айналысы ережесін, ақпараттарды өңдеу технологиясын басқа да көптеген бухгалтерлік есеп мәселелерін зерделей білуі керек.

Есеп саясатын қалыптастыру барысында келесідей принциптер маңызын басшылыққа алу керек:

- осы ұйымның активтері мен міндеттемелері меншік иелерінің активтері мен міндеттемелерінен (үлес қосушылар, инвесторлар) дербес жүргізілетіндігін (дербестік қағидасы);

- ұйым өз қызметін белгісіз уақытқа дейін үздіксіз жалғастыра беретіндігін, осы ұйымның жуық арада жойылмайтындығын және ұйым өз қызметі көлемін қысқартпайтындығын (үздіксіздік қағидасы);

- таңдалып алынған есеп саясаты бір жылдан келесі жылдарға сабақтастықпен қолданылына беретіндігін (сабақтастық қағидасы);

- дайын өнімдерді сатудан түскен немесе түсетін ақшалардың қашан түсетіндігі уақытына қарамастан сатылған өнімдер сатып алушыларға жөнелтілген кезде түскен табыс түрінде осы жылы керсетілетіндігін (сату қағидасы).

Ұйымдар есеп саясатын ыңғайлы қалыптастыру мақсатында активтер, меншікті капитал және міндеттемелер мына төмендегіше топтастырылуы керек:

- бухгалтерлік есептің шоттар жоспарына қарай материалды емес активтер мен олардың амортизациясы, негізгі құралдар мен олардың тозуы, айналымнан тыс активтерге салынған инвестициялар бойынша;

- бухгалтерлік баланс құрамындағы активтік баптардың, яғни өтімділік дәрежесінің жоғарылауына қарай айқындалған материалды емес активтер, қорлар, аяқталмаған өндіріс, дебиторлық берешектер бойынша;

- активті қаражаттар көздерінің пайда болуына қарай (меншікті капитал, міндеттемелер) арнайы сабақтастық қағидасы бойынша.

Ұйымдардың есеп саясаты келесідей қағидаларды сақтау арқылы қамтамасыз етіледі:

- шаруашылық үрдісіндегі фактілерді бухгалтерлік есеп жүйесіне толығымен тіркеу (толықтық қағидасы);

- пассивтердің азаймайтындығын қамтамасыз ету, сондай-ақ жасырын резервтер құру жолдарын болдырмау (сақтық қағидасы);

- әрбір айдың біріне қарай аналитикалық шоттар айналымы мен қалдығы синтетикалық шоттардағы осындай мәліметтермен сай келуі, сондай-ақ бухгалтерлік қорытынды есеп мәліметтерінің синтетикалық және аналитикалық шоттардағы мәліметтермен бірдейлігі (тепе-теңдік қағидасы).

Есеп саясатын қалыптастыру барысында ұйымдар төмендегі факторларды есепке алуы керек:

- меншіктің түрі, шаруашылық қызметінің ұйымдық және құқықтық үлгісі;

- ұйымның көлемі және технологиялық ерекшеліктері (өнімдер өндіру, сатудың көлемі, жұмыстар орындау, қызметтер көрсету);

- шаруашылық үрдісі;

- кадрлармен қамту (инженер-техниктер, менеджерлер, бухгалтерлер білімінің кәсіби деңгейі);

- салық салу және салық есебі ерекшеліктері;

- есептеу техникалары мен бағдарламалармен қамту дәрежесі;

- өнімдерді сату қағидасы (нарықтағы жағдай, баға қалыптастырудың бостандығы, өтеушілік пен сатып алушылардың өтімділік сипаты) (Әбдіманапов Ә.Ә, 2001).

Есеп саясатының мақсаты: бухгалтерлік есеп операцияларын орындау барысында қателер жібермеу, фактілерді бұрмаламау, ұйымдардың қаржы жағдайын бағалау, шаруашылық қызметінің үзiксіздігін қамтамасыз ету, материалды активтерді бағалау мен есептен шығару, таза пайда резервін құру бағытындағы мейлінше жоғары дәрежедегі икемді есеп ақпараттарын қалыптастыру болып табылады.

Кәсіпорын бухгалтері есеп саясатын өзекті жағдайда ұстап тұруға жауапты, яғни есеп саясатына өзгерістер мен толықтыру енгізу урдісіне жауап береді.

Бас бухгалтер есеп саясатын құру барысында шаруашылық қызметтің мүмкін болатын барлық фактілерін қарастырмай кәсіпорын қызметі барысында орын алатын немесе болашақта жоспарланатындарын қарастыру керек.

ХҚЕС жағдайында есеп саясатын құру ерекшеліктерін ескере келе мәселен мынадай шешу жолдарын ұсынуға болады:

– «Бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беру туралы» және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне, бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп берудің кейбір мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңдарының жобаларының қабылдануын қамтамасыз ету;

– Шағын және орта бизнес субъектілері үшін қаржы есептілігінің оңайлатылған стандарттарын дайындау;

– Кәсіби қоғамдық ұйымдарды бухгалтерлік және аудиторлық кәсіптердің дамуы мен реттелінуіне қатыстыру;

– Бухгалтерлік есеп пен аудит мамандарының, сондай-ақ халықаралық стандарттарға сәйкес қаржылық есеп беруді пайдаланушыларды даярлау және біліктілігін арттыру жүйесін жетілдіру;

– Бухгалтерлік есеп және аудиторлық қызмет саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Әдебиеттер

Н. А. Құдайбергенов «Бухгалтерлік есеп принциптері» Алматы: Дәуір, 2011

Абдыманапов А., Раимов С. «Принципы бухгалтерского учета и финансовой отчетности» Учебник - Алматы, 2005 жыл. - 15 - 186.

Қ.К. Кеулімжаев, Н.А. Құдайбергенов «Бухгалтерлік есеп теориясы және негіздері». Алматы: Экономика, 2006

Әбдіманапов Ә.Ә «Бухгалтерлік есептің теориясы мен принциптері» Алматы 2001

BREJNEV DÖNEMİNDE UYGULANAN KOSİĞİN REFORMUNUN KAZAK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ EKONOMİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Dr. Zhanture ZHETIBAYEV¹, Prof. Dr. Kopzhasar ZHETIBAYEV², Dr. Aktolkin ABUBAKIROVA³

¹⁻³Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

jantik_87@hotmail.com

ÖZET

Sovyetler Birliğinde Brejnev dönemi önemli dönem olarak sayılmaktadır çünkü bu dönemde Sovyetler Birliği refaha kavuşmaya başlamıştır. Buna sebep Kosigin reformunun uygulanmasıydı. Çünkü bu reformda alınan kararlar halkın refahını arttırmaya yönelik olarak belirlenmişti.

Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin, Brejnev dönemindeki Kosigin Reformu Kazak SSC'ne olan etkisi incelenecektir. Brejnev'in yürütmüş olduğu bu reformun ağırlıklı olarak endüstri ve zirai ekonomi çerçevesinde etkileri ortaya konulacaktır. SSCB, sosyalist bir ekonomi sistem olması nedeniyle, Kazak SSC'nde uygulanan bu reform, sosyalist bir ekonominin gerektirdiği kurumlar ve yapılar sonucunda ortaya çıkan politikalar olarak sunulacaktır.

Makalede Kosigin Reformu bölgenin zirai ekonomisinde gelişmeler sağlamış, zirai işçilerin üretkenliğinde artışlar yaşanması irdelenmiştir. Kazak SSC tarımı daha da mekanikleşerek zirai ürünler üretimi artmıştır. Hayvancılıktaki gelişmeler ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: SSCB, Kazak SSC, Brejnev, Kosigin Reformu, Liberman Reformu

ABSTRACT

In the Soviet Union, the Brezhnev period is considered to be an important period because the Soviet Union began to prosper in this period. The reason for this was the implementation of the Kosygin's reform. Because the decisions taken in this reform were designed to increase public prosperity.

In this study, will be examined the effect of the Kosygin's reform to Kazakh Soviet Socialist Republic in the Brezhnev period. This reform, which is carried out by Brezhnev, will have its effects predominantly in the context of industry and agriculture. Because the USSR had a socialist economy system, this reform implemented in the Kazakh SSR will be presented as a result of the institutions and structures required by a socialist economy.

In the article has been discussed the effect of Kosygin's Reform to the development of the agricultural economy of the region and to the increase in the productivity of agricultural workers. The Kazakh SSR agriculture became more mechanized and the production of agricultural products increased. Developments in animal husbandry have been put forward.

Key words: *USSR, Kazak SSR, Brezhnev, Kosigin's Reform, Liberman's Reform*

1. Giriş

1964 yılında Khrushchev'in görevden uzaklaştırılmasından sonra Brejnev Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri olmuştur. Brejnev'in iktidara gelmesinden sonra Sovyetler Birliği, Khrushchev'in döneminde hazırlanmış ekonomik reformu gerçekleştirmeye başlamıştır. Genelde, Sovyetler Birliği'nde bu reforma, Kosigin Reformu, yabancı kaynaklarda ise Liberman Reformu denilmektedir.

Bu reforma, Kosigin ismi verilmesi SBKP'nın 23. Konseyine dayanmaktadır. Sovyetler Birliği'nde, Bakanlar Konseyi'nin Başkanı olan Kosigin, Konseyde ulus ekonomisi üzerine bir proje hazırlamış ve onu sunmuştur. Sunulmuş olan proje, tüm Konsey üyeleri tarafından onaylanmış ve Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin hedefleri olarak belirlenmiştir.

Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin, Brejnev dönemindeki Kosigin Reformu Kazak SSC'ne olan etkisi incelenecektir. Brejnev'in yürütmüş olduğu bu reform ağırlıklı olarak endüstri ve zirai ekonomi çerçevesinde etkileri ortaya konulacaktır. SSCB, sosyalist bir ekonomi sistem olması nedeniyle, Kazak SSC'nde uygulanan bu reform, sosyalist bir ekonominin gerektirdiği kurumlar ve yapılar sonucunda ortaya çıkan politikalar olarak sunulacaktır. Ele alınan çalışmada Kazak SSC'nde endüstri ve zirai ekonomi konusunda meydana gelen değişimler bu amaç ve araçlar doğrultusunda incelenecektir.

Ele alınan inceleme Kosigin reformu yani Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemiyle sınırlı tutulacak, diğer beş yıllık plan dönemleri çalışmanın kapsamına dâhil edilmeyecektir. Böylece bu reformda ne gibi kararlar alındı ve ne gibi sonuçlara ulaşıldığı ortaya konulacaktır.

2. 1965 yılındaki ekonomik reform ve Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi

SBKP'nın Konseyinde Bakanlar Konsey Başkanı Kosigin'in hazırlamış olduğu projede şu hedefler belirlenmiştir:

- Endüstri ürünlerin üretim hacmini yaklaşık 1,5 kat arttırmak;
- önemli ölçüde zirai ürünler üretim hacmini arttırmak;
- teknik ilerleme temelinde emek ve üretim organizasyonlarını iyileştirmek;
- üretim verimliliğini arttırmak;
- üretim için ekonomik teşvikler yapmak;

- merkezi plan yönetimi ile endüstri işletmelerinin gelişimi arasında uyumu sağlamak vb. (SBKP 23. Konseyi, 1966: 16).

Bu ulus ekonomisinin büyük hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için iktisadi idari sistem ile üretici güçlerinin gelişme seviyesini uygunlaştırmak gerekiyordu. Endüstri işletmelerini planlama, yeni sisteme geçirilmiş ve ekonomik teşviki sistematik bir şekilde uygulamıştır. Ayrıca toplanan bilgiler incelenmiş ve bu yeni işletme sistemiyle çalışanların tecrübeleri yaygınlaştırılmıştır. Beş yıllık döneminin sonlarına doğru bu yeni sistemle çalışan işletmeler Sovyetler Birliği genelinde tüm endüstri işletmelerinin %83'ünü oluşturmaktaydı. Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi sona ermeden işletmelerin yeni sisteme geçiş süreci durdurulmuştur.

Reform başlangıçta olumlu sonuçlar vermiştir. Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi (1966-1970), savaş sonrası ekonomisinin en istikrarlı gelişme dönemi olmuştur. GSYH %13 büyümüştü. Emek üretkenliğinin yıllık ortalama büyümesi %7,4 olmuştur. Yaklaşık 1900 endüstri işletmesi kullanıma açılmıştır. Bu işletmelerin içerisinde ilk sırada Tolyati'deki Volcsk otomobil tesisi, Batı Sibiry metalürji işletmesi ve diğer işletmeler olmuştur. 1966 yılında ise, Sovyetler Birliği dışarıdan buğday almadan buğdaya olan ihtiyacını karşılayabilmiştir.

Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde endüstride de bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Endüstri üretiminde %50 artış sağlanmıştır. Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin son senesi olan 1970 yılında, endüstri ürünlerinin üretimi, tüm savaş öncesi beş yıllık plan dönemlerinin toplamından 2 kat daha fazladır. Üretim ürünlerinin üretimi %51 artmıştır, tüketim ürünlerinin üretimi ise %49 artmıştır (Çuntulov, 1987: 294).

Bu dönemde ağır endüstri dalları da hızlı bir şekilde gelişmekteydi. Örneğin, elektrik enerjisinde, kimya ve petrol kimya endüstrinde, makine yapımı ve özellikle radyo elektronik ve gösterge cihazı yapımında gelişmeler gerçekleşmiştir. Bu dalların endüstri üretiminin toplam hacmindeki oranı, 1965 yılında %28 iken beş yıllık plan sonunda %33 artmıştır. Makine yapımında %65 artış gerçekleşmiş, bunun teknik seviyesi de beraberinde yükselmiştir. Yaklaşık 15 bin yeni makine ve mekanizma, 6 bin gösterge aletleri geliştirilmiştir.

Büyük kuruluşlar giderek artan ölçüde sürdürülmüştür. Kardeşlik hidra elektrik santrali ve o dönemin en büyük hidra elektrik santrali olan Krasnoyarsk hidra elektrik santrali kullanıma girmiştir. Elektrik enerji üretimi, yeni santrallerin ve kullanımda olan santrallerin genişletilmesi sonucunda 1965 yılında saatte 507 milyar kW iken 1970 yılında ise, saatte 740 milyar kW'a çıkmıştır. SSCB'nin Batı bölgesi tarafındaki Elektrik Enerji Sistemi

oluşturulmuştur, Sovyetler Birliği dünyanın en büyük elektrik enerji sistemine sahip olmuştur (Asanbayev, 1972: 10).

Ancak, Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin hedeflerinin gerçekleştirilmesi sürecinde endüstri alanında bir takım eksiklikler ortaya çıkmıştır. Üretim güçlerinin devreye geçme hedefi tam kapasiteyle gerçekleştirilmemiştir, kuruluş süreleri ve yeni işletmelerin kullanışa verilmesi gecikmiştir. Bundan dolayı, bazı endüstri dallarında hedeflenmiş üretim seviyesi elde edilememiştir. Bir takım işletmelerin teknik seviyesinin ve ürün kalitesinin artırılmasında, emeğin ve üretimin organizasyonuna bilimsel yöntemlerin getirilmesi konusunda yeteri kadar çalışmalar yapılmıyordu. Bir takım işletme yöneticileri üretim ve emek verimliliğinin artmasına, işletmelerin içerisindeki üretim rezervlerinin tam kullanılmasına, üretimde bilim ve teknolojik başarıya yeteri kadar önem vermemişlerdir. Bazı işletmeler üretimin dışında gereksiz harcamalar yaparak, ürün üretiminde planı yerine getirmemiştir.

Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde, ziraat endüstriye göre daha iyi gelişme göstermiştir. Çünkü, Brejnev bu dönemde Khrushchev'in başarısız tarım politikasını değiştirerek, şu yeni tedbirleri uygulamaya koymuştur:

- Tarım ürünlerinde tahıl ve çiftlik hayvanlarının fiyatlarının bölgeler itibariyle farklı tespitinin yapılması usulünü getirmiştir.
- Kolektif çiftliklerden alınan vergilerin yeniden tespit edilmesini sağlamıştır.
- Tarım alanında makine, alet ve gübre kullanımının arttırılmasını sağlamıştır.
- Tarım kesimine düşük fiyatlarla girdi sağlanmıştır.
- "Tarım kenti" uygulamasına geçilmesini ve buralardaki yüksek perakende fiyatlarının şehirlerin seviyesine göre indirilmesini sağlamıştır.
- Aynı iş kolunda çalışan işçilerin ücretlerinin eşitlenmesini sağlamıştır (Çöloğlu, 1987: 501).

Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde ziraatta bir takım başarılar elde edilmiştir. Ziraatın ortalama yıllık üretim payı, bir önceki beş yıllık planda %12 iken bu beş yıllık planda %21'e kadar çıkmıştır. Yani, ziraatın büyümesi yaklaşık iki katına çıkmıştır. En önemli büyüme ise tahıl üretiminde gerçekleşmiştir. Ülkede, 1961-1965 yıllarına kıyasla, ortalama senede 1,3 kat fazla tahıl toplanmıştır. Aynı zamanda pamuk, şeker pancarı, ayçiçeği, et, süt, yumurta ve diğer zirai ürünler üretimi artmıştır.

Su ve rüzgâr aşındırmalarına karşı, sulama ve drenaj işleri yapılmıştır. Kohovsk sulama sistemi kuruluşu, Krasnodarsk su barajı ve diğer sulama yapılarının yapımı başlamıştır. Ülkede sulama yapılan arazileri 5,7 milyon hektar kadar artmıştır.

Tüketici mallarının üretimini geliştirmede kolhozculara maddi teşvik sağlamak için, kolhozlar garantili emek ücretine geçirilmiştir. Kolhozculara emeklilik maaşı sağlanmaya başladılar. 1969 Kasım'ında, genel olarak Sovyetler Birliği'ndeki Kolhozcu'ların Üçüncü Konseyi gerçekleştirerek, kolhozların ekonomik bağımsızlığının yönünü belirleyen kolhoz tüzüğü onaylanmıştı (Samohin, 2001: 301).

Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde, devletin ve kolhozun, ziraata sermaye yatırımı, yaklaşık 74 milyar ruble olarak altıncı beş yıllık ve yedi yıllık dönemlerindeki ziraata yatırılan yatırımları geçmiştir. Ama, yine de, ziraattaki geçmiş senelerden biriken tüm sıkıntılar ortadan kalkmamıştı. Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi, ekonominin bu dalında gelişmelerin sağlanmasıyla anılmaktadır.

3. 1965 yılındaki ekonomik reform ve Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne etkisi

Kazak SSC'nin Komünist Partisinin 12. Konsey'inde, "SBKP'nin 23. Konseyinde, 1966-1970 yılları arasındaki, SSCB'nin ulus ekonomisinin geliştirilmesinin Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi Projesi" ele alınmış ve oybirliği ile kabul etmiştir. Konsey delegeleri, Kazak SSC'nin komünistleri ve işçileri, Sekizinci Beş Yıllık Plan'ın bitiş süresinden erken hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli her şeyi yapacağını söylediler.

Konsey direktifinde ileriye yönelik üretim güçlerinin yerleştirilmesi, Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri'nin ve ekonomik bölgelerin ekonomisinin ihtisaslaşmasına, kompleksli gelişmesine, çalışma imkanı olan nüfusun tamamının üretime çekilmesine ve bölgesel planlamanın ulus ekonomisinin dallarına göre yönetim prensiplerine uyumlu hale getirilmesine özellikle dikkat edilmiştir. Kazak SSC'nde ulus ekonomisinin geliştirilmesi, genel olarak SSCB'ne göre daha fazla düşünülüyordu. SSCB genelinde endüstri üretim hacmi 1,5 kat artırılması hedeflenilirken, Kazak SSC'nde yaklaşık 1,7 kat olarak hedeflenmiştir. Bunun için önemli ölçüde hızlı gelişmenin, renkli ve siyah metalürjide, kömür, petrol, kimya, hafif ve gıda endüstrilerinde gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde, Kazak SSC'nde Cezkazgan dağ madenciliği ve Cetikara asbest birleşmiş endüstri işletmeleri, Leninogorsk Çinko ve Karaganda Metalürji tesisi kuruluşunun tamamlanması planlanmıştır. İlk etapta, Lisokovsk dağ madenlerini işleme birleşik endüstri işletmesi, Nikolayevsk ve Orlovsk Dağ Madenlerini İşleme İşletmesi, ikinci etapta Pavlodar alüminyum oksit tesisi, Tişensk kurşun çinko ve Siyansk bakır madeni ve diğer endüstri işletmelerinin çalıştırılmaya başlanması gerekmekteydi. Bir de Mangışılak yarımadasında yeni petrol gaz çıkartım endüstri bölgesini ve Karatau fosfor yatağında, kimya endüstrisinin

büyük işletme birliğini oluşturmak hedeflenmekteydi. Sovyetler birliğinin en büyük Cumhuriyetler'inden biri olan Kazak SSC'nde, zirai ürünler üretimini, Sekizinci Beş Yıllık Plan Döneminde, 1,4 kat arttırmak hedeflenmiştir (Bayışev, 1980: 413).

Beş yıllık planın ilk senelerinde planlamanın yeni şartlarına ve ekonomik teşvikine ülkenin yaklaşık 700 endüstri işletmesi uyum sağlamıştı. Kazak SSC'nde planlamanın yeni düzenine 11 endüstri işletmesi geçmiştir. Onların içerisinde, Öskemen kurşun-çinko işletme birliği, Çimkent Çimento tesisi, Almatı'da, Cetisu ayakkabı fabrikası ve Semey Giyim İşletme Birliği vardı.

1966 yılında, bu işletmeler ürün satışını 10 milyon rubleye çıkartarak planı fazlasıyla yerine getirerek, karlılığını arttırmıştır. Ürün satış hacmini rubleyle hesaplandığında, üretim varlıkları plan karşısında %2,8 artarak sermaye varlığını arttırmıştır. Örneğin, Balkaş dağ-metalürji işletme birliği planı 1 milyon ruble fazlasıyla gerçekleştirmiştir.

1966-1967 yılları arasında, büyük endüstri işletmeleri yeni sisteme geçmeye başlamıştır. 1967 yılının sonuna doğru, yeni sisteme, Kazak SSC'nin 193 endüstri işletmesi geçmiştir. Bu ise, Kazak SSC'nin tüm endüstri işletmelerinin %10'unu oluşturmaktaydı. Bu yeni sisteme geçmiş işletmelerde, Kazak SSC işçilerinin dörtte biri çalışarak endüstri ürünlerinin üçte birini üretmekteydi (Kolektif çalışma, 1967: 21).

Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin sonlarına doğru yeni sistemde 1467 endüstri işletmesi çalışmaya başlamıştır. Bu ise, tüm endüstri işletmelerinin %80'ni oluşturmaktadır. Bu işletmeler endüstri ürünler satışının %90'ını, gelirin %95'ini oluşturmaktaydı.

Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi, Kazak SSC üretici güçlerinin hızlı gelişme dönemi olmuştu. Kazak SSC'nin ulus ekonomisine, beş yıl içerisinde daha önceki plan döneminde 17,9 milyar ruble yatırım yapmış iken Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde 23,8 milyar ruble yatırım yapılmıştır. Milli gelir, %61 artmıştır. Endüstri üretim hacmi ise %55 artmıştır. Genel olarak, önceki on sene içerisinde yapılan üretim miktarına beş yıl içerisinde ulaşmıştır (Kolektif çalışma, 1971: 4).

Kazak SSC endüstrisinde hızlı gelişen dallar, elektrik enerjisi, petrol çıkartımı, kimya, makine yapımı ve metal işleme endüstrisiydi. Bu dalların gelişmesi, Kazak SSC'ndeki endüstri dallarının yapısını değiştirmiştir. Bu endüstri dalının yapısındaki değişmeyi Çizelge 4.18'de görülmektedir.

ÇİZELGE 4.18. KAZAK SSC'NİN ENDÜSTRİ DALLARININ ENDÜSTRİ ÜRÜNLER TOPLAMININ PAYINDAKİ DEĞİŞİM (KETEBAJEV, 1970: 7)

Dallar	1965	1970
Elektrik enerji	3,7	4,9
Siyah metalürji	6,2	6,4
Yakıt enerjisi	9,2	9,4
Makine yapımı ve metal işleme	4,0	4,5
Orman, selüloz ve kağıt, ağaç işleyici endüstri	2,0	1,9
İnşaat malzemeleri endüstrisi	6,5	6,3
Hafif endüstrisi	16,8	18,3
Gıda endüstrisi	28,7	25,6
Diğer dallar	21,9	22,7

Çizelge 4.18'de, elektrik enerjisinin, siyah metalürjinin, makine yapımının ve yakıt enerjisinin yani teknik ilerleme sağlayan dalların toplam endüstri üretimi içindeki hacminin, 1965 yılında %23,1 iken, 1970 yılında ise %25,2'ye yükseldiği görülmektedir.

Bu dalların hızlı gelişmesi teknik ilerleme sağlamada, tüm ulus ekonomisinin yüksek hızla büyümesine ve halkın yaşam seviyesinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Kazak SSC'nin önemli endüstri türlerinin üretimindeki artışı, Çizelge 4.19'da görülmektedir.

Endüstri ürünlerinin üretiminin artması, Kazak SSC ekonomisine sadece sayısal değil kalite açısından da değişiklikler katmıştır. Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin sonlarına doğru yeni üretim ürünleri üretilmeye başlanmıştır: sentetik kauçuk, ammophos, titanyum, magnezyum, alüminyum oksit, ekskavatör, güç trafo, kablo çeşitleri, elektrik motor, asbest ve asbestli çimento boru. Toplumsal iş bölümünde önemli değişiklikler gerçekleşmiş, ihtisaslaşmada iyileşmeler, ulus ekonomisinin tüm dallarının arasında işbirliği artmıştır.

Kazak SSC endüstrisi önemli ürün çeşitlerini üretmede ve ürün satış hacminde, Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin hedeflerini 1970 yılında, zamanından erken yerine getirmiştir. Endüstri ürünlerinin gayri safi hasılası yıllık %11 büyüme göstermiştir (Kolektif çalışma, 1971: 38).

ÇİZELGE 4.19. KAZAK SSC'NDEKİ ENDÜSTRİ ÜRÜNLERİN ÜRETİMİNDEKİ ARTIŞ.**(KETEBAYEV, 1970: 8)**

Ürünler	1913	1928	1940	1960	1970
Elektrik enerji, (saatte milyon kW)	1,3	7,5	631,70	10469,60	34350,00
Petrol, (bin ton)	118,0	250,0	697,00	1610,00	13900,00
Kömür, (bin ton)	90,0	37,0	6972,00	32375,00	59175,00
Dökme demir, (bin ton)	-	-	-	245,80	1740,00
Çelik, (bin ton)	-	-	-	304,80	2359,00
Siyah metal işlenmesi, (bin ton)	-	-	-	274,10	2461,50
Demir madeni, (bin ton)	-	-	-	5770,30	17700,00
Monohidrattaki sülfürik asit, (bin ton)	-	-	49,20	551,00	1221,00
Pamuk ipi, (bin ton)	1,9	0,4	23,50	32,24	32,00
Pamuk kumaş, (bin metre)	-	-	66,00	21360,00	18610,00
Deri ayakkabı, (bin çift)	-	-	1,19	12,33	27,46

Ziraat dalında, aktif bir şekilde köy çalışanlarının yüksek üretkenliği, Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi hedeflerinin başarılı bir şekilde yerine getirilmesini sağlamıştır. Kazak SSC ziraatına 5,5 milyar ruble yatırım yapılmıştır. 1970 yılında, kolhoz ve sovhozlarda 198,6 bin traktör, 94,5 bin biçer döver, 83,6 bin yük taşıma araç, yüzbinlerce toprak işleme, biçme ve ekim makineleri çalışmaktaydı.

Ziraatın, gayri safi hasılası, Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde, %54 artarak 1970 yılında, yaklaşık 5,7 milyar rubleye ulaşmıştır. Tarımcılığın gayri safi hasılası %118, hayvancılığın ise %20 artmıştır (Mihailov, 1973: 245).

Ekim alanları genişlemiş, hayvan sayısı kısmen artmış, önemli ölçüde zirai ürünler üretimi ve bu üretimin devlete satımı artmıştı. Gayri safi tahıl hasadı, yaklaşık iki kat artmış ve devlet alımı ise 5,6 kat artmıştır. Devlete ayçiçeği, şeker pancarı, pamuk, sebze, meyve ve üzüm satışı planı fazlasıyla yerine getirilmiştir.

Hayvancılık dalında ise, Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nin tüm temel hedeflerine ulaşılmıştır. Beş yıllık dönemde büyük baş hayvan sayısı %6,6, koyun sayısı %5,5, domuz sayısı %30,6, et üretimi %19,2, süt üretimi ise %18,2 artmıştır. Devletin, hayvan ve kuş alımı %22,7'ye, süt alımı %14,2'ye çıkmıştır. 1970'in sonunda, Kazak SSC'nde, 7,3 milyon büyük

baş hayvan, 32 milyon küçük baş hayvan ve 2,3 milyon domuz bulunmaktaydı (Şamşatov, 1974: 74).

Önemli ölçüde, kolhoz ve sovhozların maddi teknik temeli güçlenmişti. Üretimde yoğunlaşma ve uzmanlaşma süreci sürdürülmekteydi. Köy ve şehirler arasında önemli farklılıkların ortadan kaldırılmasına yeni adımlar atılmıştı.

4. Sonuç

1964 yılında, Khrushev'in görevden uzaklaştırılmasından sonra Brejnev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri olmuştur. Brejnev'in iktidara gelmesinden sonra, 1965'te SBKP'nin genel kurulunda, 1966-1970 yılları arasındaki ulus ekonomisi için Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'ne geçme kararı alınmıştır. Sekizinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde Kosigin Reformu, yabancı kaynaklarda ise Liberman Reformu olarak adlandırılan reform uygulanmıştır.

Böylece Kosigin reformu ziraat dalında gelişmeler sağlamış, zirai çalışanlarının üretkenliğinde artışlar yaşanmıştır. Kazak SSC tarımı daha da mekanikleşerek zirai ürünlerde üretim artmıştır. Hayvancılıkta ise hayvan sayısı bir önceki beş yıllık plan döneminde 39 milyon iken bu dönemde 42 milyona ulaşmıştır (Mihailov, 1973: 245).

Bunun gibi gelişmelerin nedeni, Brejnev'in iktidara gelerek Merkezi yönetimin Kazak SSC'ne olan ilgisinin artmasından kaynaklanmıştır. Çünkü Brejnev, Khrushev döneminde Kazak SSC'nin Komünist Parti başkanlığını yapmış ve o dönemde bölgedeyduğu ilgi, Sovyet Genel Sekreterliği'nde de devam etmiştir. Böylece Kazak SSC ekonomisinde, Sekizinci Beş Yıllık Plan Döneminde, önemli gelişmeler yaşanmış ve halkın yaşam seviyesi artmıştır.

Kaynakça

- SBKP 23. Konseyi. (1966). Moskova. 16
- Çuntulov, V.T. (1987). SSCB'nin Ekonomik Tarihi. Moskova.
- Asanbayev, E. (1972) Kazakistan'da ekonomik reformlar. Almatı.
- Çöloğlu. H. (1987). İktisadi Sistemler. Ankara.
- Bayışev, Saktagan. (1980). Kazak SSC'nin tarihi. Almatı.
- Samohin, Y.M. (2001). Rusya'nın Ekonomik Tarihi. Moskova.
- Kolektif çalışma. (1967). Kazakistan'ın ulus ekonomisi. Almatı.
- Kolektif çalışma. (1971). Kazakistan'ın ulus ekonomisi. Almatı.
- (Ketebayev, K. (1970). Kazakistan ekonomisi 50 yılda, Almatı.
- Mihailov, F. (1973). Kazakistan'ın sovhoz yapılanması. Almatı.
- Şamşatov, İ. (1974). Kazakistan'ın kolhoz yapılanması. Almatı.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ НЕСИЕ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СЫРТҚЫ ҚАРЫЗДАРМЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ

Қ.А.ТҮРЛЫБЕКОВ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
kayrat_13.04@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются правовая связь внешних долгов с международными кредитными отношениями

Ключевые слова: внешний долг, экономическая политика, международная отношения

SUMMARY

This article deals with the legal connections of external debts with international credit relations

Keywords: external debt, economic policy, international relations

Сыртқы қарыз мемлекетке өзінің ұлттық өнімінен асыра тұтынуға және экономикалық қосымша инвестициялауға мүмкіндік туғызады.

Несиелік қаржыландыруды тиімді пайдалана білу экономикалық дамудың ілгеруіне септігін тигізеді.

Мемлекетте капитал қорлануын тек ішкі жинақ қорды жұмылдыру арқылы ғана емес, сондай-ақ оны басы артық ақша қаражатына ие мемлекеттерден тарту жолымен де қаржыландыра алады. Сыртқы несиені құқықтық пайдалануында елдің қол жеткізетіні экономиканың тезірек дамуы. Алайда, мемлекет сыртқы қаржыны тарататын болса, онда ол сыртқы қарызды басқару жүйесін құруы қажет. Бұнда орынсыз және шектен тыс шеттен алып пайдалану мемлекетінің борыштық міндеттемелерін туғызады.

Ал, бұл өз кезегінде келешекте экономикалық саясат жүргізу еркіндігінің шектелуіне елеулі әсерін тигізеді.

Сыртқы қаржы құралдарын тарту мүмкіндігі капитал тапшығына ие мемлекеттердің басы артық капиталға ие мемлекеттерден қарызға ақша алатындығын білдіреді. Әлемдік капитал қорының құрылуы, шындығында басы артық капиталға ие мемлекеттердің алатын пайызын көбейтеді. Мұнда капиталға тапшы мемлекет төлейтін пайыз мөлшерін төмендетеді.

Сондықтан да, халықаралық несие-несие алушы мемлекетті де, несие беруші мемлекетті де экономикалық молшылықты дамыта алады. Демек, капиталға тапшы мемлекеттерде капиталдың құрылу мөлшерін көбейте алады.

Әрине экономикалық өрлеу шетел капиталы көмегіне жүгінбей-ақ, өз қаржы құралдары негізінде жүзеге асырылса мемлекет үшін тиімдірек болар еді. Алайда әр түрлі экономикалық даму деңгейінде мемлекеттер үшін басқа да қаржыландыру көздерінің ішінде шетел капиталының алар орны бәріне бірдей емес.

Экономиканың даму сатысындағы кез келген мемлекет үшін ішкі инвестиция көздерінің шектелуінің әдеттегі жағдайлары, кейде бірқатар мемлекеттер үшін инвестициялаудың маңызды көзі болып табылатын шетел капиталының атқарар рөлін арттыра түседі.

Халықаралық несиенің жалпы экономикалық мәні, бірқатар өзіне тән белгілері арқылы айқындалады. Кез келген несие тәрізді халықаралық несиеге де қайтарымдылық, төлемділік, мерзімділік тән.

Халықаралық несиенің қайтарылу шартын қарастыра отырып мына жайтты ескере кеткен жөн:

Несие беруші қаржы құралдарын басқа мемлекеттің несие алушысына қарызға бере отырып, осымен қатар, берілген қаржы құралдарының иесі болап қала береді. Егер несиелік келісім шартқа халықаралық банк қатысатын болса, онда ол делдал (келістіруші) ретінде жүреді. Барлық жағдайда да қаржы құралдарының қозғалысының түрі бір.

Халықаралық несие қайтарымдылығымен қатар тағы бір белгісі-мерзімділікпен тығыз байланысты. Егер қаржы құралдары өзінің бастапқы нүктесіне қайтарылатын болса, демек олар тек белгілі уақытқа ғана беріледі.

Қарыз берілетін мерзім өз бетімен анықталмайды. Несие алушы мемлекеттің ағымдағы шотында бос қаржы құралдары қалдығы болған кезде өтеледі. Демек, түсім төлемнен жоғары болған кезде өтеледі.

Халықаралық несиенің қайтарымдылығы мен мерзімділігі несие алушының тартылған қаржы құралдарының көмегімен жүргізіліп жатқан объект құрылысының тездетуіне түрткі болады. Сондай-ақ, несие алушылар сауда келісімдерінің уақтылы орындалуына шаралар қолдануы тиіс.

Осыған қажет тауар өндірісі мерзімінің бұзылуы борышқор үшін айтарлықтай қиындықтар туғызады. Егер нағыз қайтарылу уақытында жүзеге аспаса, несие алушыға несие беруші алдындағы міндеттемелерін орындау үшін көмекші қаржы көздерін іздеуге тура келеді.

Пайыз төлеу көзі болып, халықаралық несиелену бойынша, несиеленуші мемлекеттің ұлттық табысы жүреді. Дәлірек айтқанда қосымша құралдар есебімен алынған бөлігі жүреді.

Ұлттық табыс қарыз алған кезде екі түрлі өседі.

- Біріншіден, ол тікелей несиелену беруші мемлекеттен қаржы құралдарын беру нәтижесінде өседі.

- Екіншіден, ұлттық табыс қарызға алынған қаржы құралдарының кеңейтілген ұдайы өндірісі салдарынан артады. Осы екіші бөлік пайыз көзі болып қызмет етеді.

Халықаралық несиеленуші мемлекеттердің экономикалық ынтымақтастығының өзара тиімділігін қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі.

Сонымен қайтарымдылық, төлемділік, мерзімділік, халықаралық несиеленушінің өзіне тән белгілері.

Халықаралық несиеленуші мемлекет үшін бірқатар зияндар туғызады. Халықаралық несиелендіру несиеленуші мемлекеттерде өндірістің тез дамуына ықпал жасай отырып, кейбір тауарлардың өту мүмкіндігінен артық шығаруына әсерін тигізуі мүмкін. Ал ол экономикадағы үйлесімсіздікті тереңдеті түседі. Экономикада мұндай үйлесімсіздік болуы шеттен тартылған капиталдың әлеуметтік маңызы бар салаларға салынбауы (Смирнов А.Л. и т.дб 1995).

Ал бұл жағымсыз әлеуметтік салдар туғызады. Өндірістің өсуі бірдей емес (капиталды тиімсіз қолданған жағдайда туындауы мүмкін) жағдайында қарыз капиталының тартылуы ұлттық экономиканың, төлем балансынаң валюта жүйесінің, несиелену және ақша айналымының тұрақсыздығын күшейтеді.

Несие уақытында қайтара алмау бүгінгі күнде оның қайта құрылуына несиеленуші шарттарын өзгертуіне әкеледі. Ал бұл қарыз дағдарысын одан да ұзақ мерзімге соза түседі. Мұндай жағдайды болдырмау үшін несиеленуші тарту тез орнын толтыра алатын өндіріс базасын дамытуға, ішкі жинақтың тұрақты өсуінің белгілі құқықтық ережелеріне енгізілуі тиіс. Шетел капиталы да, инвестиция да, ішкі өндірістің одан әрі өсуі қабаттас жүргенде ғана тиімді және мақсатқа сәйкес келеді.

Алайда, өкінішке орай әлі де болса шетел капиталын тарту орнын жай толтыратын жобаларға қолданылуда. Ал несиеленуші өзі көп жағдайда мақсатты негізде пайдаланылмай келеді. Бұған дамушы елдің экономикалық дағдарысынан көз жеткізуге болдады.

Осының бәрі экономикасы әлсіз дамушы елдер үшін жоғары дәрежелі маңыздылыққа ие шешуші мәселе болып несиеленуші тарту емес, оны тиімді қолдану жолы

ескерілу қажет. Егер несие алушы мемлекет қолайлы деңгейде қатерге және тиімді деңгейдегі макро экономикалық тұрақтылыққа ие болса, несиені тарту үлкен мәселе бола қоймайды. Бүгінгі күнде қарыз капиталының әлемдік нарығы белгілі қаржы құралдарына ие (Оспанов М.Т және басқ.б 1997).

Халықаралық несиені шамадан тыс тарту оны тиімсіз пайдалану, несие алушы мемлекет үшін келеңсіз құқықтық нәтижелерге әкеліп соқтырады.

Мұндай нәтижелерді дамушы мемлекеттердің сыртқы қарыздық дағдарысынан көруге болады. Қарыз дағдарысы туындаған жағдайда борышқор мемлекет несие беруші елмен борышты өтеу мерзімін өзгертуге және мерзімдерін ұзартуға қатысты келісімдер жүргізуге мәжбүр.

Бұл мәселенің негізгі себебі, төлемдердің көп бөлігі салыстырмалы қысқа мерзім ағымында өтелуі тиіс берешектің құрамында жатыр. Шектен тыс қарыз алу мен қарыздың жиналып қалуына инфляция, айырбас бағамның өсуі, экспорттың тоқырап, импорттың шектен тыс өсуі салдарынан туындаған төлем балансындағы қиындықтар қосылса, онда қарызды төлеу мерзімін өзгерту тек қысқа мерзімді ғана жақсарту әкеледі.

Негіз болатын себептер шешілмей, берешек мәселесін шешу тек кейінге қалдырыла береді (Темирханов Е. и др.б 1998).

Шынында сыртқы қарыздылық мәселесі қазіргі заманның жалпы ғаламды мәселелерінің біріне айналған. Ақиқатында сыртқы қарыз көптеген дамушы елдерден әлеуметтік-экономикалық дамуын қандайды бір дәрежеде тежейді және ондағы әлеуметтік даулардың шиеленісуіне мүмкіндік туғызады.

Дамыған мемлекеттер дамушы елдерде экспорт кеңейту мүмкіндігін азайта азайта отырып халықаралық саудаға жағымсыз әсерін тигізеді.

Халықаралық банк жүйесінде де айтарлықтай қауіп туғызады. Өз уақытында шешілмеген жағдайда сыртқы қарыз экономикалық құқықтық мәселелерден, халықаралық деңгейдегі саяси даулы мәселеге айналып кетеді.

Сондықтан да экономикада несие тарту мен қатар несиені тиімді пайдаланудың маңызы зор.

Сонымен, жоғарыдағы мәселелерді тұжырымдай келе, менің пікірімше борыш міндеттемелерінің туындауы, өздігінен мәселе көзі болып табылмайды.

Тек несие алушы мемлекеттің несие беруші мемлекет алдындағы борыш міндеттемелері өз уақытында қайтарылмай, жинақталып қалған уақыт сыртқы қарызды өтеу мәселесін туындатады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Смирнов А.Л., Л.Л.Красавина «Международный кредит: Формы и условия»
Москва изд. АО «КонсалтБанкир», 1995-88 с.

Оспанов М.Т., Мухамбетов Т.Н. «Иностранный капитал и инвестиций: вопросы
теории, практики привлечения и использования» Алматы:

Факсинформ 1997-293 с.

Стратегия формирования и развития инвестиционного рынка Казахстана //
Темирханов Е., Киреева, Бейсембетов И. И др. Алматы 1998.

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰСТЫНЫ ЖӘНЕ КӨПҰЛТТЫҚ ҚАЗАҚСТАН МОДЕЛІНІҢ КЕЛЕШЕГІ

А.Ж.МАЛДЫБЕК¹, Г.Б.ДАЙРАБАЕВА²

¹⁻²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан қ.,
akmaral.maldibek@mail.ru

Баяндама «Түркі әлемі және Ұлы Жібек жолы ареалындағы интеграциялық, жаңашылдық үрдістер» (келісім шарт № 15/1167) атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында дайындалды

ТҮЙІНДЕМЕ

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы философиялық талдауды қажет етеді. «Мәңгілік Ел» ұстыны қазақ халқы тарихының басты мәселесі болып отырғаны белгілі, ұлттық идея алдыңғы қатарлы және адамзаттың даму бағыты мен үрдісіне сай келетін болуы керек.

«Мәңгілік Ел» идеясын ұлттық идеологияның негізгі факторы ретінде қарай отырып, оны барлық қазақстандықтар қолдайтын ортақ, әлеуметтік, этностық, діни бірегейлікті қамтамасыз ететін басты ұстанымға айналдыру қазіргі кезеңнің басты міндеті болмақшы.

Көпұлттылық – біздің мемлекетіміздегі қоғамдық қатынастарға айтарлықтай әсер ететін тарихи қалыптасқан белгі. Бүгінгі таңда халықтар арасындағы ұлттаралық және конфессияаралық келісімді сақтау, толерантты жеке тұлғаны тәрбиелеу Қазақстан қоғамының басты міндеттерінің бірі болып табылады. Көпұлтты қоғамда әрдайым белгілі бір этникалық топтың мәдениеті мен тілі, оның өкілдері қалауымен немесе еріксіз, міндетті түрде өзге көршілес халықтың мәдениеті және тілімен өзара қарым – қатынасқа түседі.

Ұлтаралық қарым – қатынас саласындағы толеранттылық – бұл төзімділік, яғни қандай – да бір нәрсенің қатар өмір сүруіне мүмкіндік беру ғана емес, ең бастысы, «өзгенің» құндылығы мен қызығушылықтарын мойындауға және құрметтеуге дайын болу, өзгенің пікірін ескере отырып, өзара әрекеттестікті ұйымдастыру. Шынайы өмірде бұл принципті бекіту үшін мәдениетарлық және этносаралық келісім болуға тиіс. Сондықтан өз халқыңның мәдениетіне және этносына деген қызығушылықтың басым болуына қарамастан, этностардың ерекше диалогының болашағы зор.

Кілт сөздер: «Мәңгілік ел», ұлттық идея, патриотизм, толеранттылық.

ABSTRACT

Any national idea is a capacious, but at the same time, extremely condensed formula from which the basic ideological concept that determines the life of the state, society, citizens for a long-term perspective unfolds. The following signs of the national idea are generally accepted. It should: have a visual image - a symbol and rely on ideology; Belong to ancestors through history, legends, legends; Be beneficial to man, society, and power; Not contain deliberate unrealizability and lies; Be brief; Be understandable to the child. All this is embodied in the idea of "Mangilik El".

The idea of "Mangilik El" is a national unity, peace and harmony in our society. Secondly, this is a secular society and a high spirituality. This is economic growth based on industrialization and innovation. It is the Society for Universal Labor, the commonality of history, culture and language, this is national security and the global participation of our country in solving global and regional problems. Thanks to these values, we have always won, strengthened our country, multiplied our great successes. In these state-forming, national values, the ideological basis of the New Kazakhstan Patriotism

Keywords: "Eternal Nation" national idea, patriotism, tolerance.

Мәңгілік ел идеясын қалыптастыру - бұл біздің Қазақстан халқы ұрпақтарының алдындағы жауапкершілік, әлемдегі бәсекеге қабілетті 30 мемлекеттің қатарына ену мәртебесі белгіленген, ұлы Қазақстанды дамытудағы біздің стратегиямыз» - деп Елбасымыз ҚР Парламенті палаталарының бірлескен отырысында айтқан болатын (ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жолдауы. 2013). Бұл идеяның бастауы тым тереңде жатыр, бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді» деп Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтқандай, ата-бабаларымыздың арманы Мәңгілік Ел құру болған еді.

Қазақстан үшін ұлттық идеяның қажеттілігі туралы сұрақ еліміз егемендігін алған алғашқы жылдары туындаған және бұл ғалымдар мен саясаткерлердің көптеген пікірталастарының тақырыбына айналды. Көп ұлтты және көп конфессиялы Қазақстан үшін ұлттық идеяны қалыптастыру проблемасы аса өзекті болды. Мемлекеттің келешекті даму принциптері мен мақсаттары тұжырымдалған «Қазақстан -2030» стратегиясы, Қазақстанның бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына ену стратегиясы сияқты құжаттар қазақстандық қоғамның ұлттық идеясын қалыптастыруға негіз болды.

Сонымен қатар, индустрияландыру және инновация негізінде экономикалық өсуін жоғарылату – бұл біздің ең маңызды міндетіміз, мұның шешіміне Қазақстанның өңірлік және жаһандық бәсекеге қабілеттілігі тәуелді. Біздің басты міндетіміз – өндірісті, білім мен ғылымды біріктіру, инновациялық-индустриялық кластерлерді дамыту. Сондықтан елімізде ғылым саласының шешуші реформалары, білім беру жүйесін жаңғырту жүргізілуде, техникалық және кәсіби мамандарды даярлаудың жаңа тиімді жүйесі жасалды. Осыған қоса, ұлттық қауіпсіздік және еліміздің жалпы әлемдік және өңірлік мәселелерді шешуге ғаламдық қатысу мәселесі орын алды. Бұл мемлекетіміздің белсенді, теңдестірілген, сындарлы және жауапты ішкі саясатының басты мәні болып есептеледі. Және де, мәңгілік ел идеясын халық болып жұмыла жүзеге асырар болсақ, онда еліміздің беделі асқақтап, мерейі арта түспек.

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы - Қазақстан халқын біріктіретін, елдің басты мақсатынан шығатын және соған толық жауап беретін идея, деп есептейді философия ғылымдарының докторы, профессор Төлеуғали Бурбаев. Ел болу мәселесі, ұлтты сақтау, жерді, туған атамекенді қорғау мәселесі қазақ халқы үшін қашанда тарихи даму тұрғысынан маңызды болып келе жатқаны белгілі (Бурбаев Т., 2015). Осы аталған мәселелер ешқашан да күн тәртібінен түскен емес. Олар әр түрлі тарихи кезеңдерге байланысты көкейкестіленіп, қоғамдық ой-сананың өзегіне айналып отырған. Бүгінде осы мәселелер тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің алдында тұр. Елбасы өзінің Қазақстан халқына арнаған кезекті Жолдауында да «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи астарына тоқтап өтті. «Мәңгілік Ел - ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық. Мен Мәңгілік Ел ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары - «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы етіп алдым», - деп атап өткен болатын. Міне, осы айтылған ойға тереңірек тоқталуды жөн санадық. Біздің бұл мақаладағы басты ойымыз «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының мәдени-философиялық негіздеріне назар аудару болып табылады. Біріншіден, қандай да болмасын идея, оның ішінде Қазақстан жағдайындағы ұлттық идея халықты біріктіретін, бір мақсатқа жұмылдыратын, тұтастыққа негізделген, қоғам дамуында шешуші рөлге ие қозғаушы күш болуы керек. Онда тек өткенмен қатар қоғам дамуының бүгіні, ертеңгі болашағы көрініс табуы тиіс. Осындай сипаттарға «Мәңгілік Ел» идеясы лайық екені сөзсіз. «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыруға, біріншіден, мемлекеттің басқару жүйесі ынталы, құлықты болуы тиіс. Себебі, ол мемлекеттің ішкі және сыртқы қажеттілігін қанағаттандырудан туындап қана қоймайды, сонымен бірге,

ол мемлекет құраушы ұлт алдында тұрған басты мақсат пен шешуші міндеттердің жиынтығы ретінде өмір сүреді. Жалпы алғанда, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы философиялық талдауды қажет етеді. Біріншіден, «Мәңгілік Ел» идеясы қазақ халқы тарихының басты мәселесі болып отырғаны белгілі. Осы мәселеге қазақ халқы тарихында жауап іздемеген батырлар, қара қылды қақ жарып, әділін айтып, елді аузына қаратпаған шешендер мен көсемдер, хандар мен билер, тіпті, халық арасынан шыққан даналардың тарихта үнемі болып тұрғаны әлімсақтан белгілі. Бүгінде осы сұраққа жауап іздеу үрдісі әлі жалғасуда. Заман өзгерді, соған сәйкес жауаптың бағыты мен мазмұны да өзгерді. Қойылған тарихи сұраққа жауап беру деңгейі әрқилы, сан алуан. Сонымен, мәселе қойылды, идея, тұжырымдама ретінде халыққа ұсынылды. Ендігі мақсат осы мәселені дұрыс шешу, оның әлеуметтік-философиялық, тарихи-мәдени, саяси-экономикалық негіздерін жасау. Оған саясаткерлер мен отандық гуманитарлық ғылым да өз үлесін қосуда. Ал «Мәңгілік Ел» идеясын философиялық тұрғыдан талдаудың өзіндік ерекшелігі бар екендігін айта кеткен жөн. Біздіңше, ең басты философиялық ұстаным - ол қазақ халқының осы идеямен бірге өмір сүріп келе жатқандығында, оған үнемі оралып, оны сана мен ойдың пәні ретінде сезінуінде, тіршіліктің басты бағыты ретінде қабылдап, оны үнемі білім және рухани құндылықтармен толықтырып, өмір сүру философиясының өзегі деп қабылдауында болса керек. «Мәңгілік Ел» - ұлттық дүниетанымның басты бағыты және қайнар көзі. Оның ішкі мазмұны үнемі даму, өзгеру, жаңғыру арқылы жүріп отырады. «Мәңгілік Ел» идеясында қазақ халқының сығымдалған, жүйеленген өмір сүру тәжірибесінің әлеуметтік-мәдени коды бар. Демек, «Мәңгілік Ел» идеясын ұлттың тарихи даму үрдісінен тысқары қарау мүмкін емес және қолдан немесе ойдан шығарылған мәселе еместігі тағы белгілі. Себебі, бұл мәселе қазақ қоғамы үшін қашанда өзекті. Екіншіден, «Мәңгілік Ел» идеясы, кейбіреулер айтқандай, «утопия» немесе ойдан шыққан адам қиялы жетпейтін, абстрактылы ұғымдар жиынтығы емес. Ол - Қазақстанның антологиялық болмысын анықтайтын ұлттық идеяның темірқазығы, қоғам дамуына бағыт-бағдар беретін, сан ғасырлар бойғы ата-бабаларымыздың арманын жүзеге асырудағы рухани-саяси ұстаным. Басқаша айтқанда, ол - ұлттық идеологияға пара-пар нәрсе (ҚР Н.Ә.Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық бағдарламасы., 2008). Кешегі тоталитарлық жүйе кезінде бір идеология болғаны белгілі. Ол идеология социализм жүйесінің күйреуімен бірге тарих саханасынан келмекке кетті. Қайта құру дәуірі кезінде радикалдық тұрпаттағы «реформаторлар», Қазақстан мемлекеттік идеологияға мұқтаж емес, мемлекет идеологиядан тысқары болуы керек, тоталитарлық идеология мен демократия ұғымдары өзара сәйкес келмейді деген ойларды айтқаны белгілі. Тоталитарлық идеология мен демократиялық құндылықтар арасында қайшылық бар

екені және олар бір-бірімен келіспейтіні, тіпті, антогонистік сипатта екені белгілі. Бірақ, бұдан жалпы қоғам, мемлекет дамуына идеология керек емес деген ой тумаса керек. Кешегі тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында «идеологиясыздандыру» үдерісі және тәуелсіз ел идеологиясын қалыптастыру мен дамыту қатар жүргені белгілі. Идеология туралы нақты айтылмаса да тәуелсіз мемлекет құрудағы идеологиялық ұстанымдарды мемлекеттік деңгейде жүзеге асыру іс-әрекеті болғанын мойындауымыз керек. Бүгінгі күнге келер болсақ, ұлттық идеология туралы еркін айтуға мүмкіндік бар. Бұл жолдағы ең басты ұстаным ұлттық идеологияны қазақстандықтардың дүниетанымдық бағытына айналдыру болуы тиіс. «Мәңгілік Ел» идеясын ұлттық идеологияның негізгі факторы ретінде қарай отырып, оны барлық қазақстандықтар қолдайтын ортақ, әлеуметтік, этностық, діни бірегейлікті қамтамасыз ететін басты ұстанымға айналдыру қазіргі кезеңнің басты міндеті болмақшы. Сонымен бірге, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының басты, негізгі іргетасы бірлік екенін ұмытпағанымыз абзал. Бірлік - ол елдің рухани бірлігі, халықтың мәдени, тілдік, ділдік, ақпараттық кеңістікке деген бірлігі. Қазақстандықтардың әлеуметтік, мәдени, рухани бірегейлігін дамыту ұлттық идеологияны дамытудың басты факторы болуы тиіс. Сондықтан да «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асырудың тұжырымдамалық негізін философиялық тұрғыдан талдау қажеттілігі туындайды. Біздіңше, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялаған күннен бері жүзеге асырып келеді. Ол қазақ халқының тарихи санасын қалыптастырып дамытуға бағытталған. Осындай бір алғашқы қадамдардың қатарына «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекара туралы» Заңын жатқызуға болады. Мұны «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асырудағы басты нық қадам деп қабылдауымыз керек. «Мәңгілік Ел» идеясының келесі тұғыры, негізі - Елбасы үнемі айтып келе жатқан елдің ішкі тұрақтылығы, халықтардың өзара достығы мен татулығы, бір-біріне деген сыйластық қарым-қатынасы. Этнос және дінаралық келісім мен татулық Қазақстан дамуының басты тұғыры. Тек тату, бірлігі жарасқан ел ғана алға қойған мақсат-мұраттарына жете алады. Сондықтан ел ішіндегі татулық пен тұрақтылық «Мәңгілік Ел» жолындағы басты ұстаным болып қала бермекші. «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру белгілі бір құндылықтар жүйесіне негізделетіні белгілі (ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы., 2013). Сол құндылықтардың ішіндегі ең бастысы - қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде нығайту, қазақстандықтардың үш тілде еркін сөйлеуіне жағдай жасау. Мемлекеттік тіл «Мәңгілік Ел» идеясының негізі, өзегі. Мемлекет билігінің құдіреттілігі мен күштілігі қазақ тілінде сөйлеуімен өлшенеді. Мемлекет қай тілде сөйлесе, сол тілдің құдіреті қашанда үстем болады. Мемлекеттік тілде сөйлеу қазақ халқының ішкі бірегейлігін нығайтып, өркениеттік, мәдени бағытын арттырады.

Тіл - ұлттың мәдени коды, ойлау және таным, дүниеге қатынасының, құндылықтарды бағалай білу жүйесінің коды. Сонымен бірге, тіл - билік, үлкен саясат. Тіл - «Мәңгілік Ел» идеясының басты негізі. Ана тілінді құрметтеу - ұлттық намысты ояту мен жаңғыртудың көзі. Бұл жолда тілдік және ақпараттық кеңістікті қорғау, оған мемлекеттік тұрғыдан ықпал ету, ақпараттық кеңістік қауіпсіздігін қамтамасыз ету ел тәуелсіздігін қорғаудағы басты ұстаным болуы тиіс. «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асырудың тағы бір негізі халық пен билік арасындағы сенімді нығайту. Халықтың билікке сенімі күшті болған сайын, қоғамды ортақ мұратқа жұмылдыру жеңіл болады. Халықтың билікке сенімсіздігін көрсететін бірден-бір фактор - сыбайлас жемқорлық. Жемқорлық қоғамды рухани тұрғыдан ірітіп, тәуелсіздікке қауіп төндіреді. Адамдардың ментальдық болмысын өзгертіп қоғамның барлық саласына өзінің жағымсыз әсерін тигізеді. Сондықтан да жемқорлық мінез-құлыққа қарсы күресті күшейту арқылы адал еңбекке негізделген іс-қимыл «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыруға көмектеседі. Қазақстан алып мемлекеттер жанында (Ресей, Қытай) тек рухани сілкініс арқылы, жалпытүріктік жұмылдырушы әлеуетін пайдалану, рухани, діни, саяси бастамаларға мұрындық болу, белсенділік таныту арқылы өмір сүре алады. Басты философиялық ұстаным: «Идея императоры кім болса, болашақ сонда» деген қағиданы жүзеге асыру барысында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеядан ұлттық идеологияға айналады. Ал ұлттың бәсекеге қабілеттілігін білім беру жүйесін жаңа сапаға көтеру арқылы қол жеткізуге болады. Сапалы білім беру жүйесін дамыту - «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыратын басты негіз. Білім беру жүйесі мәдениетпен тікелей байланысты. Білім беру жүйесінің басты мақсаты қандай деген сұраққа күні бүгінге дейін толық та нақты жауап жоқ. Мұндай жағдайды мына себептермен түсіндіруге болады: білім беру жүйесінің мақсатын педагогтар мен философтар емес, керісінше, саясаткерлер мен білім саласының шенеуніктері айқындап отыр және бұл міндет солардың мойнына жүктелген. Олар үшін креативті, шығармашылық сипатта ойлайтын адамдардан бұрын, қарапайым орындаушылар көп керек тәрізді. Бүгінгі білім беру жүйесі ортаңқолды орындаушыларды дайындауға қабілетті болғанмен, бәсекеге қабілетті шығармашылық деңгейде ойлайтын мамандарды дайындауға қабілетсіз болып отыр. Демек, «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру үшін білім беру жүйесінің мақсатын өзгерту керек. Ол, біздіңше, креативті, шығармашылық сипатта ойлайтын «мәдениетті тұлғаны» қалыптастыру. «Мәңгілік Ел» идеясының философиялық мәдени астарын талдауда ерекше назар аударатын мәселе - ұлттық тәрбие. Тәрбие тал бесіктен басталады десек, ұлттық тәрбие отбасынан бастау алуы керек. Отбасылық тәрбие мәдениетті тұлғаларды қалыптастыруды басты мақсат ретінде ұстануы керек. Бұл жолда үлкенді құрметтеу мен ата-ананы сыйлауды, ар, намыс, ұят сынды

құндылықтарды жастар санасына сіндіруді басты идеологиялық ұстанымға айналдырудың маңызы зор. Қазақ болашағы тектілік пен кісілікті, бірлік пен татулықты, білім мен адамгершілікті ұштастыру негізінде жүруі тиіс. Отбасы мемлекет пен қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуі қажет. Отбасы болашақ жастарды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелей отырып, олардың санасына патриоттық сезім ұялатуы тиіс. Сонымен бірге, әйел-ананы қорғау, құрметтеу, жетім мен жесірін қорғау қоғамның ұлы жолдағы басты құндылығы ретінде мойындалуы тиіс. «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыратын және оны одан әрі дамытатын бүгінгі жастар екені белгілі. Жастар осы ұлттық идеяны жүзеге асыру үшін өз Отанын сүйетін ұлтжанды, патриот болулары керек. Патриотизм біздің қазақстандық жастар үшін этностарды бөлшектейтін, жіктейтін, бір-біріне қарсы қоятын күш емес, керісінше, біріктіретін күш ретінде мойындалуы тиіс және олардың ментальдық болмысында қағида ретінде қалыптасуы қажет (Әлдібаев Н., 2015). Ел мәртебесі, оның асқақтығы мен биіктігі, тұтастығы мен мызғымастығы тек әділеттілік пен өзара ынтымақтастық пен сыйластық негізінде қол жеткізілуі тиіс. Қысқасы, бүгінгі қазақстандық жастарды осы аталған позитивті бағытта тәрбиелеудің маңызы зор. «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыруда ұлт зиялыларына да жүктелер жұмыстың салмағы өте ауыр. Ұлт зиялылары ұлт мүддесін қорғай алатын жағдайда болуы тиіс. Бұл жолда Қазақстанға инновациялық, креативті тұрғыдан ойлайтын элита қажет. Ол дәстүрлі емес, пассионарлық рухта тәрбиеленген элита болуы тиіс. Бұл жолдағы басты бағыт - құлдық санадан арылу, жалтақтық пен жағымпаздық дертінен ада сана қалыптастыру. Ұлтты руға бөлшектемейтін, трайбализм дертінен арылған, ұлт болмысына сын көзбен қарайтын ұлттық ойлау жүйесі қалыптасуы керек. Қазақ біртұтас, мемлекет құраушы ұлт деген ой жетекші күшке айналуы тиіс. Бұл - басқа этностық топтар алдындағы артықшылық емес, керісінше, асқан жауапкершілік әрі бұл қазақтан асқан саяси мәдениеттілікті талап етеді. Өз кезегінде ұлттық сананың жаңаруы жаңа жағдайға сай жаңаша еңбек ету философиясын қалыптастырады. Бірінші орынға адал да өнімді еңбек ету, ғылым мен техника, жаңа технологияға негізделген бәсекеге қабілетті өнім өндіру шығады. Бұл өз кезегінде жаңа дүниетаным мен жаңаша өмір сүру үлгісін қалыптастыруды талап етеді. Қазақстан бұл жолда тек инновациялық, синергиялық, экологиялық, ақпараттық, ақылды экономикаға, рухани салада ұлттық құндылықтарға ғана сүйене алады. Бір сөзбен айтқанда, «Мәңгілік Ел» идеясын ұлттық идея ретінде қабылдау бүгінгі Қазақстан дамуының ішкі қажеттігінен, мемлекеттің тұтастығын сақтау идеясынан туындап отырғаны сөзсіз. Бұл идея тәуелсіз мемлекет алдында тұрған басты сұраққа жауап беріп, ұлттың болашақтағы дамуына жағымды әсер етуі тиіс. Сонымен бірге, ұлттық идея алдыңғы қатарлы және адамзаттың даму бағыты мен үрдісіне сай келетін

болуы керек. Міне, осы тұрғыдан келгенде, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы Қазақстан халқын біріктіретін, елдің басты мақсатынан шығатын және соған толық жауап беретін идея десек, артық айтқандық емес.

Қорытындылай келе, ғалым, академик Ғарифолла Есімнің «Мәңгілік ел» идеясына қатысты кейбір айқындамаларын жеткізгіміз келеді:

«Біріншіден, Мәңгілік ел идеясы –патриотизмнің, отансүйгіштіктің қайнар бұлағы болуы үшін қазақ елінің азаматтары тегіс, әсіресе, қазақтар бай, ауқатты болулары керек. Себебі Қазақ елінің азаматтары бай, ауқатты болмаса, елімізді, жерімізді өзге жұрттың бай, ауқатты адамдары билеп-төстеп кетпек.

Екіншіден, Қазақ елінің азаматтары, елді Мәңгілік елге айналдыру үшін іскер, креативті болуы шарт. Іскерлік – адамның қасиеті және қабілеті. Басы - артық қажетсіз істермен шұғылдану – социалистік қоғамнан қалған мұра. Сондықтан прагматизм философиясы қажет.

Үшіншіден, дәстүр және халық дәстүрінің маңыздылығы. Елбасы стратегияда дәстүрді ұлттық код деп атаған. Дәстүр – ауқымды ұғым, қоғам, тіл, тарих, мәдениет, дін және діл – оның құрамдас бөліктері.

Төртіншіден, Мәңгілік ел болашағы тікелей ел өсіміне, демографияға қатысты, бұл да – арнайы әңгімені қажет етпек. Демография дегенде біздің ерекше мән беріп жүрген басты құндылықтардың бірі - қазақ қызы.

Бесіншіден, Ел бірлігі – буындар арасындағы Сабақтастықта. Ата буын, Орта буын, Немере буын арасындағы сабақтастықта. Сондықтан да сабақтастық – Мәңгілік ел идеясының өзегі» (Ғарифолла Есім, 2013).

ӘДЕБИЕТТЕР

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы. – Астана, 2013.

Бурбаев Т. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы философиялық талдауды қажет етеді. 2015 ж. 11 ақпан Астана. ҚазАқпарат http://www.inform.kz/kz/mangilik-el-ulttyk-ideyasy-filosofiyalyk-taldaudy-kazhet-etedi-professor-t-burbaev_a2745138

Қазақстан Республикасы Н.Ә.Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық бағдарламасы. /Айқын. 2008.

«Қазақстан - 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. //Ақиқат. №1, 2013. 5 - 27 бб.

Әлдібәев Н. Ұлттық идея - ұлы мұрат бастауы // Егемен Қазақстан. - 2014. - 24 қаңтар.

Ғарифолла Есім. «Қазақстан -2050» - инновациялық ойлау жүйесі // «Ақиқат» ұлттық қоғамдық-саяси журнал. – 2013, №4.

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТҮРАҚСЫЗДЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ ҚАТЕРЛЕРІ МЕН ШЕШІЛУ ЖОЛДАРЫ

Қайнар Қалдыбайұлы ҚАЛДЫБАЙ¹, Тұрғанбай Құрманбайұлы АБДРАСИЛОВ²

¹⁻²Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Қазақстан, Туркестан

kaldibaykaynar@list.ru, turganbay33@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Жаһандану мен ұлттық қауіпсіздік жеке дара бір-біріне қатыссыз бөлек ұғымда емес, олар өзара тығыз байланысқан және кіріктірілген үдерістер болып табылады. Атап айтқанда, жаһандану бір қырынан алғанда, жалпыадамзаттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталса, екінші бір қырынан жалпыадамзаттық қатерлерді арттырады, үшінші бір қырынан алғанда, жеке мемлекеттік ұлттық қауіпсіздіктерді қамтамасыз етуге ұмтылатын болса, төртінші бір қырынан алғанда оны да артыра түседі. Мысалы, экологиялық мәселелерді ушықтырады және оны шешуге ұмтылады, жеке мемлекеттердің экономикасының дамуына ықпал етеді, әрі оған қауіп төндіреді. Біз осыдан жаһандану құбылысының диалектикалық сипатын көреміз және қоғамдық санадағы осыған сәйкестенетін пікірлердің туындағандығын аңдай аламыз.

Ал көне замандардағы және бірнеше мыңдаған жылдар бойы сақталған түркі даласындағы Жібек Жолы байланыстырған Шығыс пен батыс, Оңтүстік пен Солтүстік аймақтардың экономикалық қана емес, мәдени-рухани-саяси жағынан да қатынастарын күшейтуі де алғы жаһандану үрдісін қамтасыз етудің бірден-бір тетігі болды деп айта аламыз.

Ал бүгінгі жаһандану үрдісі белгілі бір арнайы тұжырымдама немесе заңдылықтар, не болмаса БҰҰ конвенциялары арқылы жүргізілмесе де, барынша ашық түрде және жедел даму үстінде болып отыр.

Осы тұста, біз Қазақстандық ұлттық қауіпсіздікке байланысты, осы екі ұстанымды негізге ала отырып, диалектикалық тұрғыдан, жаһандану құбылысының жағымды және жағымсыз жақтарын, нақтырақ айтқанда, оның ұлттық қауіпсіздікті арттыратын және қатер келтіретін тұстарын салғаластыра отыра әлеуметтік философия тұрғысынан талдап, шешу мүмкіндіктерін де ұсынбақпыз, демек, «Тиімді түс – Тиімді тұстан туындайтын Қауіп-қатер — Шешілу жолдары» алгоритмі бойынша сараптап өтпекпіз.

Кілт сөздер: жаһандану, тұрақсыздық, саясат

ABSTRACT

Turn of the century is characterized with the emergence of new concepts and examples of national security in the world. All this is concretized through the understanding of the nature of current world problems with the appearance of objective and subjective factors. Formation of a new world order affects the changes of the global geopolitical situation. However, the fact that the current global, international issues and trends are a danger to the national security of many countries is no secret. Therefore, we believe the faithful, conscious action to which modern philosophy will resort to national security, takes into account the new trends in the development of society, as well as taking into account the interests of the state, society and its citizens in the implementation of state policy in the safe environment of harmony of international and national factors. Socio-political innovations of

our country, produced under the influence of social change in the global community, provide an opportunity for the study of the philosophical foundations and concepts of the concept of security.

Keywords: globalization, instability, politics

ÖZET

Küreselleşme süreci güvenlik sorununu yeniden tanımlıyor. Bütün bu objektif ve subjektif faktörlerin ortaya çıkması ile ilgili güncel küresel sorunların doğasının anlaşılması yoluyla somutlaştırılmıştır. Küresel jeopolitik durum değişiklikleri etkileyen yeni bir dünya düzen oluşumu bugünün küresel, uluslararası konular ve eğilimler birçok ülkenin ulusal güvenliği için bir tehdit olması bir sır değildir.

Nedenle, toplumun gelişmesinde hesap yeni trendler dikkate alarak ve aynı zamanda uyum, ulusal ve uluslararası faktörler devlet politikası güvenliği uygulanmasında dikkate devlet, toplum ve vatandaşların çıkarlarını alarak, modern ulusal güvenlik felsefesi oluşturmak için önemlidir. Dünya toplumunun sosyal değişimlerin etkisi altında yürütülen ülkedeki sosyal ve politik yenilik, güvenlik kavramının felsefi temellerinin çalışması için bir fırsat sağlar.

Anahtar kelimeler: küreselleşme, kararsızlık, politika

Адамзат тарихында ұлттар мен ұлыстар, мемлекеттер интеграциялық түрде қауымдасудың және дифференциациялық ажыраудың кезектесіп отыратын сатыларын өткені тарихтан белгілі. Ол өз кезегінде, тарихтың даму заңдылықтары бойынша жүріп отырып, оңды және теріс нәтижелерін берді. Бүгінгі таңдағы жаһандану құбылысы да кезекті интеграциялық үдерістің бір белгісі және әрбір мемлекеттің өзіндік дербестігін сақтап, ынтымақтасуға бет бұрған жаңа үлгісі іспетті. Оның тарихтағы жаһанданудан айырмашылығы да осы бейбіт қатынастарды қалау және бүкіл әлемге толықтай жайылуға ұмтылысы деуге де болады. Демек, тарихтағы жаһанданулар жүйесіз, ресми емес, кей сәттерде тұрпайы, тіпті жаугершілік мақсатпен құрылды деп айтуымызға болады. Бір қарағанда, олар мүлде жаһандану емес, жай ғана қарым-қатынастардың артуы сияқты болып көрінуі де ықтимал, бірақ жалпы бұның бәрі салыстырмалы екендігін ескерсек, тарих мыңдаған жылдарды қамтитындығын негізге алсақ, онда оны әрине, бүгінгі күн тұрғысынан шешуге келмейді. Нақтырақ айтқанда, болашақта 50-100 жылдан кейін жаһанданудың басқаша бір жетілген формасы пайда болса, онда бүгінгі күнгі жаһандану тым тұрпайы және қарапайым, байырғы тарихи жаһанданудан сәл ғана айырмашылығы бар құбылыс болып қалуы ықтимал. Жаһандану үрдісінің тарихи түрлері туралы тоқталған ойшылдардың идеяларын атап өтуімізге болады. М. Чешков халықаралық және әлемдік деңгейге ұмтылған жалпы байланыстарды үш кезеңге бөліп қарастырады, біріншісін локальді кезең (XV-XVI ғғ. дейін), екіншісін «интернациональды» кезең, үшіншісін «планетарлық» (XX ғасырдың соңы) деп атап көрсетсе (Чешков М. 1995ж), А.С. Алексеев жаһандануды тарихтың өн бойына

сіңірілген, ол тым көне тайпалардың бірлестігінен басталып, ХІҮ ғасырдағы флоттық бірлестіктердің орнағандығын, ХҮ ғасырлардан бастап, португалдер, испандар, итальяндықтар жер жүзін шарлап жүргендіктерін, ХҮІІІ ғасырда Еуропа тұтастай французданған кейіпте болғандығын атап өтеді.

Ал көне замандардағы және бірнеше мыңдаған жылдар бойы сақталған түркі даласындағы Жібек Жолы байланыстырған Шығыс пен батыс, Оңтүстік пен Солтүстік аймақтардың экономикалық қана емес, мәдени-рухани-саяси жағынан да қатынастарын күшейтуі де алғы жаһандану үрдісін қамтасыз етудің бірден-бір тетігі болды деп айта аламыз.

Ал бүгінгі жаһандану үрдісі белгілі бір арнайы тұжырымдама немесе заңдылықтар, не болмаса БҰҰ конвенциялары арқылы жүргізілмесе де, барынша ашық түрде және жедел даму үстінде болып отыр.

І. Экономикалық қауіпсіздіктер-қатерлер және тиімділіктер мен пайдалы қырлары.

Тиімді тұстары: Жаһандану заманындағы біртұтас экономикалық ұлы кеңістік құру біздің еліміз үшін де оңтайлы жағдайларды қалыптастырды да, интенсивті экономикалық даму көшіне ілесуге ұмтылыс анық сезіліп, ұлттық экономиканың құру қажеттілігі айқындала түсті, отандық тауарлар пайда бола бастады.

Халқымыз жалпы ілгерішіл және өркениетті экономикадағы жетістіктерден тыс бола алмайды. Жаһандану үрдісі, экономикалық сауда және қызмет көрсету қатынастарының дамуы белгілі бір деңгейде халық үшін тиімді де бола түсті, сол арқылы ең озық және ең тиімді болып табылатын тауарлар мен қызмет көрсету түрлері баршаға қолжетімді болды. Бұл бұрынғы кеңес үкіметіндегі жабық қоғаммен салыстырғанда анық байқалатын және көңіл көншітетін жағдай екендігі түсінікті жайт.

Қатерлі тұстары: осы макрокеңістіктің экономикалық дағдарысының біздің елімізге ықпалы және тым кең экономикалық кеңістіктің ұлттық экономиканы өзінің аясында ұстай алуы (экономикалық санкциялар қаупі, әлемдік бәсекелестіктің орныққандығы, инфляция т.б.), интенсивті дамудың жедел қарқыны біздің ескі жоспарларымызға кей жағдайда сәйкес келе бермеуі, этносоциодарвинизм ілімінше айтсақ, ұлттық экономика қатаң сынақ алаңына түсуі және бәскелесе алмай қалу қаупі т.б.

Бүгінгі таңдағы әлемді, әсіресе, Еуропа елдерін жайлаған экономикалық дағдарыстардан, ешбір ел мүлде тыс бола алмайды, ендеше, біздің еліміз де одан мүлде оқшау деп айта алмаймыз. Мысалы, экономикалық дағдарыс салдарынан туындаған

Испаниядағы, Франциядағы, Германиядағы жұмыссыздық қатерін атап өтуге болады (Сұңғат Әліпбай 2014ж.). Осыдан, ұлттық экономикадағы қатерлер туындайды, мысалы, халықтың әл-ауқатының төмендеуі, жұмыссыздық т.б. саяси дағдарыстарға жетелеуі ықтимал. Социологиядағы органикалық мектеп ілімдерінен бастап, синергетиканың заңдылықтарына дейінгі тұжырымдамалар бойынша, барлық елдердің экономикасы бір-бірімен жай ғана байланысты емес, бір-біріне тура тәуелді және себеп-салдарлық қатынастар бойынша құрылатындығын негізге алсақ, ұлттық қауіпсіздік арнасында да экономикалық қатерлер «Бар» екендігін ескергеніміз жөн.

Сонымен қатар алып экономикалық кеңістіктегі еліміздің кейбір саладағы тәжірибесіз тұстарына байланысты, инвестиция тарту үшін өзгелерді қызықтырушылыққа байланысты ұлттық экономиканың өрістеуіне айтарлықтай кедергілер пайда болды, бұл айтарлықтай қатерлі құбылыс болмағанмен, экономикалық дамудың өзіндік ұлттық перспективасын жетілдіре түсу қажеттігі туралы ерікті-еріксіз түрде ойлантты.

Қатерлердің алдын алу жолдары. Ал жеке мен жалпы қатынасы бойынша, біздің ұлттық экономикамыз әлемдік экономиканың құрамдас бөлігі, олай болса, дағдарыстар болмаған экономикалық модельді негізге алсақ: бәсекелестік, нарықтық тәжірибедегі «старттың» бір емес екендігі, еліміздің бұрынғы шикізат қоры болып келгендігі, қоғамдық сананың нарықтық психологияға толықтай бейімделе алмауы т.б. экономика саласындағы қатерлерді тудырады. Бір ғана мысал, жүздеген жылдар бойғы нарықтық тәжірибесі бар «капиталистік» деп аталған мемлекеттер мен тек жиырма жылдық тәжірибесі бар біздің елімізді бәсекелестіру, «Ахилес пен тасбақаның» бастапқы межелері сияқты тым алшақ. Нақтырақ айтқанда, нарыққа жаңа аяқ басқан мемлекеттер мен «тәжірибелі нарықшылдардың» межеге қарай аттанар нүктесі бірдей емес болғандықтан қазіргі экономикалық бәсекелестікте «тарихи әділетсіз жарыс ұйымдастырылып отыр» деуге де болады. Көркемдік тілмен айтқанда, теңізге лақтырылған адам мен кемеде келе жатқандарың жарысы тәрізді құбылыс. Басқа ТМД елдері сияқты біздің еліміз де «нарық теңізіне лақтырылған».

Сондықтан, бізге біріншіден, «нарықтық заманның объективті уақытының жылдамдығынан» да тезірек қозғалу керек. Сондықтан, біздің нарық алдымен «психологиялық» нарық болып табылады: тез бейімделушілік, инновацияшылдық, тәуекелшілдік т.б. Бұл нарықтық қоғамға көшкен өтпелі кезеңнен бастап, бүгінгі күнге дейін және болашақтағы экономикалық қатерлер алдындағы өзекті мәселелердің бірі. Бұған біздің ділімізде алғышарттар бар деуге де болады. Мысалы, қазақтар арасындағы

өзара бәсекелестік психология нарықтық заманда, жағымды жағынан алғанда, жеке тұлғаларға және мемлекеттің экономикасының дамуына айтарлықтай компенсация жасады.

Ал мемлекет тарапынан отандық кәсіпкерлікті қолдау, ұлттық брендтік өндірісі орындарын дамыту сияқты әрекеттер жасала бастады, бұл – ішкі саясаттағы экономикалық қауіпсіздік жағдайларын нығайтуға бағытталған шаралар болатын болса, сыртқы экономикалық ынтымақтастық саясатында Қазақстанның идеялық көшбасшы болу қызметі тұрды. Ол, бұндай қадамға нық сеніммен бара алатын еді: геосаяси қолайлылық, өзге мемлекеттік транзиттер, инвестициялық қорлар үшін қолайлы тұрақты-бейбітшіл жағдайлар, шикізат қорының мол болуы т.б. Сондықтан, Елбасы үнемі экономикалық ынтымақтастықты аймақ аралық, еуроазиялық, тіпті әлемдік деңгейде құруға мүдделі болуының өзі, экономикалық қауіпсіздік үшін жасалынған психологиялық қорғаныш тетіктері еді. Мысалы, кейбір мемлекеттерге жарияланып отыратын экономикалық санкциялар қауіптілігі үшін де жан-жақты экономикалық байланыстардың бір-біріне кіріктірілген, жымдастырылған үлгілерін ұсыну оның алдын-алудың шаралары екендігі сөзсіз.

Сонымен қатар, Елбасы үнемі осындай дағдарыстардың түптеп келгенде, ұлттық қауіпсіздікке әсер ететіндігін, қатерлер алып келетіндігін терең сезіне отырып, әлемдік саяси сахнада сөйлеген сөздерінде, жеке-жеке емес, «әлемдік экономикалық дағдарыстарды тұтас сауықтыру» идеясын паш етіп келеді. 2014 жылғы мамыр айындағы форумда сөйлеген сөзінде де, дағдарыстар аяқталмағандығын, әлі де оны сауықтыру үшін адамзат жаңа экономикалық парадигмалардың алдында тұрғандығын баса айтқан болатын.

ІІ Экологиялық қауіпсіздіктер-қатерлер және тиімділіктер мен пайдалы қырлары.

Тиімді тұстары: Жер адамзаттың жалпы ортақ үйі екендігін түйсінуге қарай бағытталған көзқарастар арнасы кеңей түсті және ол үшін нақты қадамдар жасау неғұрлым қолжетімді бола бастады да, еліміздегі экологиялық жағдайларды бірлесіп шешу туралы көзқарастар мен ұсыныстар пайда болды және біздің еліміз тарапынан болатын өтініштеріміз де назардан тыс қалмады. Демек, Қазақстан ғаламдық мәселелерді шешу арнасына оңай көтерілді. Жаһанданудың басты мәселелерінің бір де осы ғаламдық мәселелер болғандықтан, әлемдік қозғалыс Қазақстанды одан тыс қалдырмақ емес. Қазақстан да Арал мен Балқаш, Каспий теңізі сияқты өзекті экологиялық мәселелерде тұтас дүниежүзілік экологиялық аймаққа енетіндіктен,

бірлесіп шешу, өзара көмек қолын созу шаралары атқарыла бастады. Экологиялық дабылдардың қағылуы арнасында еліміздегі экологиялық мәселелер де оның аясына өздігінен енгізілді.

Сондай-ақ жасыл экономика, қалдықсыз өндіріс, экологиялық тиімді өндіріс т.б. әлемдік аренада қозғалып келе жатқан экологиялық ахуалдардан да Қазақстан оқшау бола алмады, жаһандану белгілі бір деңгейде бұндай мәселелерді біздің елімізде де шешу жолдарын ойлантты.

Қатерлі тұстары: өзге елдердің де экологиялық мәселелерін шешуге еріксіз түрде араласу қажеттілігі, экологиялық жағынан әлі де қауіпті болып саналатын өндіріс орындарының салынуы, мысалы атом электр станцияларының жоспарлануы т.б.

Қатерлердің алдын алу жолдары. Қазақстан экологиялық мәселелерді шешуде де бүгінгі таңда көшбасшылық деңгейге қарай көтеріліп келе жатыр: атом қаруын бейбіт мақсатта ғана пайдалану, ЭКСПО көрмесін өткізу т.б. Себебі, көшпенділердің өмір салтындағы экологиялық сана мен мәдениет, кезінде отаршылдық салдарынан жерімізге мәжбүрлеп орналастырылған полигондық аймақтар т.б. біз үшін қашанда экологияны сақтаудың алғышарттары болып табылады. Сондықтан да, Елбасы тек біздің жеріміздегі ғана емес, басқа да экологиялық мәселелерді шешуге мүдделілік танытуда.

ІІІ Рухани қауіпсіздіктер-қатерлер және тиімділіктер мен пайдалы қырлар

Тиімді тұстары: Жалпыадамзаттық құндылықтарды игеру, инновацияға тұлғалық бейімделудің жаңа үлгісі қалыптасты, жаһандық әлеуметтендіру үрдісі талап етілді, ұлтымыздың модернизациялануы мен жаңаруы пайда болды. Әлеуметтендіру тек бір ғана мемлекет пен жалпы қоғамдық нормалар аясынан жалпыадамзаттық, жаһандық, тұтастық, адам баласының бір мақсаттылығына қарай ойысты. Тұлғаның әлеуметтенуі тек сол өзі өмір сүретін қоғам талаптары бойынша ғана емес, жаһандық шартты талаптарды да қанағаттандыруы тиіс болды. Мәселен, қоғам талап етпесе де, интернет желісі арқылы әлемдік ақпараттарды игеру, дүниежүзі халықтарымен жүзбе-жүз танысу т.б. әлемдік әлеуметтендірудің талаптарына айналғалы отыр. Бұл жалпыадамзаттық құндылықтардан тыс қалмаумен, инновациялық үдерістерден тым болмаса хабардар болып отырумен шартталады. Біздің қоғамымыздағы әрбір тұлға енді жаһандық тұлға деңгейінен көрінуге тиіс талаптар туындап келе жатырғандықтан, елдегі әрбір азаматымыздың, бүкіл әлемдік өзгерістер мен заманауи талаптар аясында жетілуіне мүмкіндіктер ашылды. Бұл өз кезегінде, әлемдегі жағымды, тиімді, оңтайлы тәжірибелерді игеруді және оны елімізге таратуды мақсат ететін беталысты тудырды.

Осыдан, ұлтымыздың модернизациялануы мен жанаруы пайда болды, жаңа, тың, өзгеше серпілістерге ұмтылыс туындады, «елу жылда ел жаңа» деген қағида өзінің объективтілігін көрсетіп берді.

Қатерлі тұстары: бұның кері ықпалды жағы және барынша қауіпті тұсы жаһандық бейімделудің кей жағдайда өзімізге жат құндылықтарды қабылдауға мүмкіндіктер ашуы деп айтуымызға болады. Сонымен қатар еліктеушілік пен радикалдылық күштер дәстүршілдік пен тарихилықты ескермеуге айналды. Бұл тұста ықпалды-тартымды және өзінің ақпараттық-идеологиялық күші мықты, еліктіргіш-мойындатқыш құндылықтар қоғамымызға да тез тарап келе жатырғандығы алаңдатады. Көп жағдайда, бұндай таралымпаз үдерістер, ұлттық құндылықтарымыз бен мемлекетіміз ұстанған саяси-әлеуметтік бағдарларға қайшы келіп жатады. Отандық философ Аюпов, еуропа тек бірнеше жүзжылдықтағы ғана жетістіктері арқылы әлемді еуропаша ойлауға орап тастағандығын, мыңдаған жылдар бойғы парасаттылық пен даналықтың ошағы болған шығыс артта қалушылық болып қабылданатындығын және ғылыми таным парадигмалары да осы еуропалық үлгі талабына бағындырылғандығын риторикалық сауал түрінде атап көрсетеді (Абаев Н.В. 2010ж.). Бүгінгі адамзат қоғамы осы еуропа-американдық идеологиялардың бірінғайласуы мен басымдығы аясында өмір сүріп келе жатырғандығы да шындық.

Ендеше, бүгінгі таңдағы ұлтымызға тән емес жағымсыз құндылықтардың мемлекеттік шекара шектеуіне тоқтамайтындығы, олардың тез таралатындығы, біздің қоғамымызда бұған ресми цензуралардың болмауы т.б. «ұлттық болмыстың бірегейлігі (идентификациясы)» мәселесін туғызып отыр. Рухани-моральдік құлдыраушылықтың мынадай бағыттары белең алуда: әсірегендерлік саясат (әйел мәртебесінің адаса бастауы, жанұядағы кикілжіңдердің тууы, қырық үйден тыйылмаған қыз т.б.), жыныстық революция идеясы (бір жыныстылардың жұбы, жезөкшелік, жабайы жыныстық қатынас т.б.), өзімшілдік пен индивидуализм идеологиясы (қамқорлық пен қайырымдылықтың төмендеуі, қарттар мен жетімдер үйі), утилитаризм қағидасы (пайда құмарлық, заңсыз ақша табушылық, капиталдың культі т.б.) т.б. Осы тұста, Ә. Нысанбаев алдымыздағы үшінші мыңжылдықта адамзаттың алдында болашақ ұрпақтың сақталуы мәселесі трагедиялық негізде тұрғандығын, ол – әсіресе, рухани құлдырау мен еліктеушілікке, адасуға қарай жол ашып келе жатырғандығын атап көрсететін ой-пікірін негізге алсақ (Нысанбаев А. 2002ж.), «еліктеушілік» психологиямыз бұл құлдырауларға ыңғайласып, «жәрдем бергендей» болып тұрады.

Қатерлердің алдын алу жолдары: Кемістіктер мен құлдық санадан арылып, ұлттық құндылықтарға деген мақтаныш сезімін ояту керек. Құлдық сана – «шет елде бәрі керемет», «Орыстар мен еуропалықтар дамып кеткен халықтар, олардың әрекеттерінің бәрі озық үлгі», «Америка мінсіз мемлекет» деген сарындағы түсініктерден әлі де арыла алмай келеді, «ұлттық құндылықтарымыздың бәрі надандық, артта қалғандық» деген пиғылдар бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып отыр. А. Адлердің «қор санау кешені» осы тұста, ұлтымызға тұтас сіңірілгендігін (әрине, басым көпшілігі) жоққа шығаруға болмайды. Ұлттық мақтаныш сезімін, ұлттық құндылықтардың қастерлілігін мойындау түсінігін насихаттау мен ұлығылау жағын күшейту керек. Адамдардың, халықтар мен ұлттардың бәрі бірдей болса, онда даму да жоқ. Бұл әлем дамуының заңдылығы, көптүрлілік пен қайшылыққа тағайындалу дүниеге «жазылып қойылған тағдыр» екендігін жоққа шығара алмаймыз. Сондықтан, қазақ халқы да әлем мен адамзат алдында өзіндік орны бар ұлыс болып табылатындығы хақындағы қарапайым қағиданы түсіндіру қажет.

Тіімді тұстары Жаһандану кезеңіндегі мәдени-экономикалық ынтымақтастық аясында, әрбір мемлекет өзін көрсету бәсекелестігі алаңында өмір сүруден оқшау бола алмағандықтан, Қазақстан да бұдан тыс қалмақ емес. Осыған орай, мемлекетімізді әлем таныды, кейбір озық үлгілерімізді дүниежүзі мойындай бастады. Қазақ халқы отаршылдық дәуірдегі жүздеген жылдар бойғы ұлттық кемсітушіліктің «надан, тіпті ешқандай да жақсы жағы жоқ, артта қалған ел» деген қағидасын теріске шығара бастады. Керісінше, өзінің ешкімге ұқсамайтын төлтума қасиеттерін әлемге паш етуге мүмкіндіктер ашылды. Мәселен, жоғарыда атап өткеніміздей, қазақ спортының физикалық бәсекелестікті қажет ететін бокс, күрес тәрізді түрлерінен әлемде айтарлықтай алдыңғы шептен көрінуі.

Қатерлі тұстары: Бұл үдерістің керісінше, жағымсыз қыры, осындай озық үлгілер мен ұлттық төлтума ерекшеліктерімізді басқа мемлекеттер иелене бастауы (киіз үй, көкпар, қымыз, шұбат сынды ұлттық болмыс атрибуттарын өзге елдер меншіктеп, патенттеуге кірісті). Бұл үдеріс – ұлттық болмыстық ерекшеліктерімізді «әлемдік талан-таражға салу», кейіннен уақыты келгенде, өзінің әділ бағасын ала ма, ала алмай ма, мәселе осында болып отыр. Шындығында, тарихқа көз жүгіртсек, қазіргі қазақ даласындағы пайда болған мәдени-рухани, тіпті экономикалық жаңалықтар мен жетістіктер көне замандарда-ақ әлемге таралып, өзінің төл отанын, қайдан шыққандығын ұмытқан. Мысалы, жылқы жануарының алғаш қол үйретілген жері, алманың ежелгі отаны т.б. осы бүгінгі Қазақ елінің аумағы мен сол территорияның

жергілікті ұлты болған, тіпті, кейбір нақты болжамдарға сүйенсек, қазіргі иудаизм, христиан, ислам сынды Авраамдық діндерінің негізгі идеясының тәңіршілдіктен таралғандығы сияқты үдерістер, бүгінгі күні тек топшылау деңгейінде ғана қалған және әлемдік ғылыми қауымдастық аса мойындай бермейтін, тіпті мойындағысы келмейтін этноцентристік тұспалдар деп бағалануда. Бүгінгі күні ғылымда ерекше жаңалық ретінде дәлелденіп жүрген «атқа мінгізіп емдеу терапиясының» түркі даласында баяғыда-ақ, мыңдаған жылдар бұрын қалыптасқандығы өзінен-өзі түсінікті. Жаһанданудың тым ашықтығы мен үдерістердің тез алмасуы, ақпараттардың шапшаң тасқыны, әлемдік өркениеттердің тоғысуы т.б. Қазақ Елінің ұлттық болмыс-бітіміне тән, өзіндік жеке даралығы болып табылатын ерекше құндылықтардан айрылу үстінде екендігі әлеуметтік шындық.

Қатерлердің алдын алу жолдары: Бұл жоғарыда атап өткеніміздей, ұлттың өзін бағалай білуі мен ұлығылауының өзіндік бағдары қалыптасуы керектігіне келіп тоғысады. Ұлттық брендтерді қайтарып алып, ол мәселені ЮНЕСКО шеңберінде қарау керек. Әлі де әлемді таң қалдыратын этникалық қайталанбас бітімдерімізді аша түсіп, оны өз меншігімізде патенттеу жағын ойластыру керек. Бұл өз кезегінде ұлттық идеяның жасампаздығы мен әрекетшілдігінің нәтижесінің бір көрінісі болмақ.

Тиімді тұстары: Жаһандану идеологиясы бұқара халықты жаһандандыруға көндіктіргендігі, бірте-бірте мойындатқандығы және оған бейімделу мақсатын ұсынғандығы да заманауи шындық. Бұл әрине, тұтастай алғанда, тиімді болмағанмен, белгілі бір деңгейде жағымды. Себебі, кезінде, жаһандану үдерісіне ішкі психологиялық қарсылық, саяси сипатта өрбіп, кикілжіңнен қақтығысқа айналып кету қаупі болғандығы жасырын емес. Бұндай түбегейлі артқа тартушылық қарсылық, мүмкін, әлемдік өркениет пен бәсекелестік көшінен «мақрұм» қалдырар еді. Сондықтан жаһандану үрдісі өзінің насихаттық құралдарын пайдалана отыра, әлемнің халқын, оның ішінде, біздің еліміздің де жұртын көндіктірді. Біздің мемлекетіміз үшін, оның ішінде арнайы әлеуметтік институттар үшін, жаһандану идеологиясын қоғамдық санаға сіңіру арнайы қызметті талап етпеді. Жаһандануды насихаттау функциясын әрбір мемлекет ішкі саясаты емес, сол үдерістің өзі атқарып кетті және белгілі бір деңгейде нәтижеге жетті де.

Қатерлі тұстары: Бұның айтарлықтай жағымсыз қырлары да болды. Жаһандану идеологиясы қоғамдық санада үрей тудырды, онымен бірнеше ұлттық мүддеге сай келмейтін идеологиялар араласып еріп келді. Үрей көп жағдайда, өмірдің шындығымен астасып жатты: ұрпақ пен елдің болашағы, халқымыздың діліне сәйкес келмейтін

идеологиялардың қоғамдық сананы біртіндеп жаулай бастауы т.б. мәдени-әлеуметтік өмір мен дәстүрлі құндылықтардың жағымсыз жағына қарай өзгеріп кету қаупін туғызды. ХІХ ғасырда «Зар заман» ақындары жырлағандай көшпелі өркениеттің ақыры мен тәмамдалуы, шындығында, тұтас ұлттық болмыстың өзгеруіне алаңдау мен толғанудан туған еді. Бұл ойдың беталысы, ХХ ғасырға дейінгі ақындарымыздың идеяларында жалғасын тауып жатты. Мәселен, кезінде шығармаларына тиым салынған ойшылдың бірі – Әлмағанбет Оспан: «Көл жайлап бие байлап толықсыған, Дәуірі көшпендінің біткен заман», -деп толғаған (Бурбаев Т. 2001ж.) болатын. Жаһандану дәуіріндегі идеологиялар да бүгін осындай әлеуметтік шындықтың бейнесін қайталап тұрғандай болады. Жоғарыда атап өткеніміздей, жат пиғылды идеологиялардың арнасының кеңеюі мен өрісінің ашылуына да осы жаһандану үрдісі септесіп отырады. Яғни, жат пиғылды идеологиялар жаһандану идеясын пайдаланады және оның аясында өзінің әрекеттерін іске асырудың тетіктерін жасап алғанға ұқсайды деп ой түйіндеуімізге болады.

Қатерлердің алдын алу жолдары: Ұлттық идеология мен идеяның психологиялық әсер ету тетіктерін және өзгеден қорғану жүйесін жасау керек. Біздің осы орайдағы түйткілді қалыптасып қалған пікірлеріміз: «жастар бұзылып барады, олар жат құндылықтарды қабылдауға және ұлттық құндылықтардан жиренуге құштар» дегенге келіп саяды. Бұл субъективті себептері, ал объективті себептері, «неге біз ұлттық идеяны жастардың бойына сіңіре алмаймыз, ал батыс неге өз құндылықтарымен неге тез үйіріп әкетеді» деген сауалдарға жауап тапқанда ғана шешімін табады. Осыған байланысты, ұлттық идеяның іргесі осал, ол ұлт зиялыларының ғылыми-танымдық ортақ, бірлескен-келісілген талқысына түскен жоқ екендігін назарға салғымыз келеді. Ұлттық идеяның әсер ету тетіктері турасында психолог, психоаналитик, социолог, философ, педагог мамандар бірлесе отырып тұжырымдама ұсынып, ол жастарымыздың көптүрлі идеологиялар күресі арасынан тек ұлттық идеяны ғана ерікті-еріксіз түрде таңдап алатындай болып шығуы керек. Міне, сонда біз, өзге жат идеологиялардан қорғану жүйесін қалыптастырып, өзіміздің идеологиямыздың қоғамдық санаға сіңірілген нәтижесіне қол жеткізе аламыз.

Туімді тұстары: Үш тілділік пен көптілді меңгеруге мүмкіндіктердің ашылуы мен талап етілуінің күшеюіне де жаһандану құбылысының өзіндік маңызды ықпалы болды. Шет елдерде білім алу, жұмысқа орналасу, іссапарлар, ғылыми қауымдастық орнату, кейбір халықтардың мәдени-экономикалық өмірін зерттеу, өзге ел мәдениеті мен мамандарының біздің отанымызға келуі, яғни, жалпы эмиграция үрдісі т.б. әсіресе,

ағылшын тілін білуге ерікті-еріксіз түрде мәжбүрледі. А. Айталы айтқандай, «Интеграция ұлтты шет тілдерін игеруге итермелесе, ұлттық идея ана тіліне табынуға тәрбиелейтіндігі» де рас (Айталы А. 2003ж.). Сондай-ақ ТМД аумағындағы мемлекеттермен қарым-қатынастың арта түсуі, жаңа саяси-экономикалық, мәдени-рухани одақтар мен ынтымақтастықтардың құрылуы бұрынғы қалыптасып қалған қарым-қатынас тілі – орыс тілінің де беделін белгілі бір деңгейде арттыра түсті. Болмашы аз ғана болса да, кейбір шет елдіктер арасында саяси және мәдени ынтымақтастықты көздеу мақсатында қазақ тілін үйренуге талпыныс байқалды. Бұрынғы қос тілділік, енді үш тұғырлы тіл саясатын өрістетті, кей кездерде көптілділік, полиглот болу қоғамдық санада айтарлықтай мәртебе ретінде бағаланды.

Қатерлі тұстары: Бұның кереғар жағы – ана тіліміз тағы да басқа тілдер аясында қалып қойып, өзіндік өркендеу беталысын белгілі бір деңгейде шектеуге мәжбүр болып отыр, бұрын орыс тілінің қыспағындағы ана тіліміз енді ағылшын, қытай т.б. әлемдік тілдермен бәсекеге түсе алмағандықтан, көп жағдайда қағажу көріп отырғандығы жасырын емес.

Қатерлердің алдын алу жолдары: Қазақ тілінің елімізде өркендеуіне қажеттілік тудыру керек және ана тілімізді әлемдік тілдер қатарына (мүмкін, тұтас түркі тілі) қосу бағдарламасы құрылу қажет.

ІҮ Ақпараттық қауіпсіздіктер-қатерлер және тиімділіктер мен пайдалы қырлар.

Тиімді тұстары: Жоғарыда атап өткеніміздей, жаһанданудың басты құрылымының бірі – ақпараттандыру болғандықтан, бұл үдеріс ақпараттық қоғамның озық үлгілерін жетілдірді, біз де ақпараттық кеңістікке ендік, барлық ақпараттар қолжетімді және өте тез мобильді болып шығуы, әрине, жағымды жағы ретінде белгілі құбылыс. Ақпараттар тасқыны, әлемдегі және еліміздегі бұрын тиым салынып келген ақпараттарға қол жеткізуге мүмкіндік ашты, шындығында, біздің еліміз үшін, демократияға ұмтылған ел үшін, бұрын толықтай іске аспай келген «жариялылық» (прозрачность) өздігінен жүзеге аса бастады. «Бәрі де жария, бәрі де ашық» қоғам өздігінен орнап, ақпараттар интернет желісін жаулап алды.

Қатерлі тұстары: Ал бұл тұста жаһанданудың ақпараттық құрылымының жағымсыз жағы; тиым салынған ақпараттар мен кері тартпа мәліметтердің елімізге тарауы және ақпарат алудың көзі мен құралы «компьютермен тұтасу» үрдісінің өршуімен т.б. жалғасын тапты. Шындығында, біздің елімізде, керітарпа ақпараттардан сақтану тетіктері бізде жасалмағандығы, ақпараттар тасқынының адамның адасуын

туғызды. Яғни, дәйектелмеген, айғақсыз, арандатушы, идеологиялы-үгітшіл ақпараттарға шек қойылмады. Ұлттық тәрбие мен стихиялы жағымсыз ақпараттар арасында «психологиялық күрес» орнады. Сонымен қатар, адамның бұрынғы ақшаға тәуелділігі келесі кезекте ақпаратқа тәуелділікке ауыса бастады, «компьютер басты» адам символы елес берді. Осы мәселеге қатысты, Г.Маркузенің идеяларын бүгінгі күнгі зерттеушілер былайша сараптап өтеді: «Заттану процесі тек қана руханилықты ығыстырып жатқан жоқ, сонымен қатар ол адамның төл болмысын да жоққа айналдыруы мүмкін. Адам өмірінің заттануы тек оның жеке болмысына ғана емес, барлық қоғамдық қатынастарға қауіп төндіретіндігі ақиқат» (Kainar Kaldybayulu Kaldybay 2013ж.). Осы ойды, қазіргі заманғы оның көріністері – электронды құралдар мен роботтарға көшірсек, адамның биологиялық аса қуаттылығы ғана емес, оның тіршілік етуі үшін қалыпты биологиялық стандарт-нормаларын да тежей бастағандығының да куәсі болып отырмыз. Демек, «техникалық прогресс – адамның физикалық құлдырауының басты шартына айналды», -деген сияқты пікірлерін ұсынған зерттеушілеріміз оны сақтап қалудың тетігі спорт деп ой түйіндейді (Murat Orlenbaevich Nassimov 2013ж.). Физикалық құлдырау, биологиялық тоқыраудың саналы түрде алдын-алу қажеттілігі күн тәртібіндегі жаңа мәселелерге айналып отыр.

Қатерлердің алдын алу жолдары: Еркін ақпараттық кеңістіктегі ұлттық идеяның идеологиясын қалыпты орнықтыру қажет. 1. Интернеттік ақпараттар тасқынын жүйелеу керек, алғашқы интернет беті ашылған сәтте-ақ, онда: жалған ақпараттарға сенбеудің түйткілді қағидалары, ұлттық рух сипатты сөздер, ұлтжандылықтың фабуласы, мемлекеттілік кредосы айқын бірден-ақ көзге түсіп тұруы тиіс.. 2. Қазіргі қоғамдық сананың ағартушылық саласында: «компьютерсіз күнің жоқ» дегенге келіп саятын түсінік орныққан және оны насихаттау да күшейіп келеді. Рас, бұны заманның талабы көрсетіп отыр, бірақ күні-түні компьютермен адамның жан-тәні бірігіп кететін кредоны жарнамалауды бәсеңдету керек; 3. Компьютер өмірдің мағынасы, не адамның қосалқы бөлшегі емес, өмір сүрудің қажетті құралы ғана екендігін пайымдап, физикалық құлдыраулардың алдын алу шаралары жүргізілуі тиіс, ол – жан мен тәннің даму бірлігіне негіздеген дәстүрлі философия ауқымында болуы қажет.

Ү Саяси-демографиялық қауіпсіздіктер-қатерлер және тиімділіктер мен пайдалы қырлары

Тиімді тұстары: Жаһанданудың тиімді бір тұсы – мемлекет ішілік және мемлекет аралық қақтығыстар әлемді дүр сілкіндіретін болды, соған байланысты зардап шегушілер әлемдік мемлекеттер тарапынан қамқорлыққа алынуы туралы түсінік

қалыптасты, кез-келген елдегі шектен шыққан, кең масштабтағы әділетсіздік пен үстемдік саясат әлемнің назарынан тыс қалмады. Оларға «көмек қолын созу», «саяси реттеу» сияқты пейілдер белгілі бір ықпал етуші күштер арасында дәстүрге айналып кетті. Тіпті ең болмағанда, әрбір елдегі саяси-әлеуметтік іргелі өзгерістер әлемнің назарынан тыс қалмады деп айта аламыз, оған алаңдаушылықтар да білдірілді.

Қатерлі тұстары: Бірақ бұл ықпалдастықтың түйткіл тудыратын жағы – шын мәнінде келісімділік идеясы болғанмен, ол кей жерлерде кері әсерге ие болып, мемлекеттердің ішкі саясатына араласу, жанжалдар тудыру, билікті құлату сынды оқиғаларға да жетеледі. Жаһандану аясында өз ықпалын әлемге жүргізуге тырысып отырған мемлекеттер, өзге елдердің ішкі істеріне тікелей, кейде астыртын, кейде идеологиялық тұрғыдан ықпал етіп отырды. Мәселен, Солтүстік Африкадағы мұсылман мемлекеттерінің жағдайы, биліктегі төңкеріс пен бейбіт халықтың, шерушілердің қырғынға ұшырауы, оның елдегі азамат соғысына дейін өршуі, әсіресе, сырттан таңылған ықпалдар мен күштер әсерінен болды. Өзге елдердің ішкі ісіне қол сұқпау декларацияда қабылданғанмен, ол ескеріле бермеді. Бұл тек Солтүстік Африка елдері ғана емес, бүкіл әлем мемлекеттеріне ой салды, қауіпсіздікке кепілдік берілмегендігін, қандай-да бір ықпалды күштердің белең алып отырғандығын т.б. айғақтап берді.

Шешілу жолдары: Ұлттық қауіпсіздік мәселесін басты орынға шығару керек. Қазақстандық патриотизм – саяси идеология, бұл да дұрыс. Қазақ патриотизмі табиғи үрдіс. Ел мен жердің қорғаушысы мен жанашыры сол мемлекеттің тұтас халқы, ал бұның «шекаралық жағдайдағы» (К. Ясперс бойынша: түптеп келгендегі адамның шынайы болмысының ашылған сәті) шынайы кейпі сол елдің жергілікті ұлты, яғни, қазақ халқы екендігін естен шығармауымыз керек. Билік пен ұлттың тұтастығы саяси мәртебе емес, заңды табиғи, солай болуы тиіс құбылыс. Демек, ұлттық қауіпсіздік, сол ұлттың рухы мен намысы, жігері мен шабытынан құралатындығын үнемі есте ұстау керек. Ал қазақстандық ұлт ел бірлігі мен ынтымағы, қазаққа өзге халықтардың мәдени-психологиялық тұрғыдан кірігуі болып табылады. Мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ететін көрегенді ұлттық саясат пен ұлттық рухты, шеткі мүмкіндікке дейін келісімділік пен парасаттылықты, төзімділік пен бірлікті нығайту қажет. Бірлік идеологиясын нығайту, шындығында, әсіресе, қазақ халқы үшін аса маңызды.

Туімді тұстары: Жаһандану жағдайындағы көпұлтты тұтастық еліміздің толеранттылық санасы мен ұлтаралық қатынастағы мығым сезімімен үндесіп кетуі бұл үдеріске қоғамдық сананың тез бейімделуіне алып келді. Жоғарыда атап өткеніміздей,

Қазақстанның көп ұлттылығы мен көпконфессиялығы белгілі бір деңгейде, «жаһандануға дайындық» тәжірибесі іспетті болды және керісінше, жаһанданудың интеграциялық қызметі еліміздің осы үлгісімен сәйкестеніп келіп жатты. Осыған орай, жаһандану үдерісі Қазақстанның осындай саясатын белгілі бір деңгейде әрі қарай дамыту мен жетілдіруге септігін тигізді. Жаһандану үдерісі тұсындағы аймақтық, ұлттық, нәсілдік, діни, туыстық араласулар еліміздің саяси-әлеуметтік бағдарына байланысты онша жат, оғаш беталыс ретінде еленбеді. Ұлттардың бірігіп коэволюциялық түрде өмір сүруінің консенсустық жағдайларын туғызды, болмай қоймайтын әлем халықтарының бірлесіп, бір кеңістікте, жалпыадамзаттық бір мүддеге ұмтылуының жаңа үлгісін көрсетті.

Қатерлі тұстары: Бірақ бұрынғы көпұлтты Қазақстан, енді одан әрі көпұлтты бола түсіп, ол жергілікті ұлт өкілдерінің санының өзге ұлттардан азайып кету қаупін туғызды, этноэкология проблемасы пайда болды, аралас некелер көбейе бастады. «Егер елімізде соңғы кездері орта есеппен жылына 100 мың неке қиылатын болса, оның 20 мыңы аралас неке екен. Бұл үрдіс жыл өткен сайын көбеймесе азаяр емес», - деген айғақтар бұл беталыстың қарқынды жүріп бара жатырғандығын көрсетеді (Ордабеков С. 2011ж.). Мәселен, қытайлардың эмиграциясы ұлтымыздың сандық балансын бұзуға қарай беттеп бара жатырған қауіпті құбылысқа айналды. Бұл аралас неке, одан кейін жаңадан келген өзге ұлттардың экономикалық және саяси билікке енуіне жағдай туғызды. Тәуелсіздік алғаннан кейін енді ғана түзеліп келе жатырған мемлекет құраушы ұлттың демографиялық жағдайына кері әсер ету мүмкіндігі шындыққа айнала бастады. Діліміздегі қонақжайлылыққа негізделген «ашық есік» жаһанданудағы әлемдік эмиграциялар мен миграцияларға қолайлы бола түсті. Қазақтардың еліміздегі қазір 70 пайыздан астам көрсеткіші жаман емес прапорция. Бірақ оның ішінде «маргинал» деп аталып жүргендердің үлес салмағының қомақтылығы да мемлекет құраушы ұлттардың арасалмағы мәселесін өзектілендіре түсуге септесіп отыр. Осыдан, ұлт тазалығы, қан тазалығын сақтап қалу мәселесі өзектіленіп барады, қазақ халқының тек рухани-мәдени ғана емес, генетикалық жағынан ассимиляциялану үдерісі заманауи ағымдар ықпалымен жүргізіліп келеді.

Қатерлердің алдын алу жолдары: Бұл жоғарыда айтып өткендей, ұлттық идеяның санаға сіңірілуі және оның ұлтжандылық, ұлттық рух тәрізді құрылымдарының белсенді ықпал етуінен туындайды. Демографиялық жағдай сыртқы форма, ал ұлттық рух ішкі мазмұн. Аз да болса ұлттық рухы биік халық қашанда жеңіске жетеді. Бұл – тарихтағы әлемдік соғыстар нәтижесінен-ақ белгілі. Демек, біріншіден, маргиналдарды

бөле жармай, оларды да түбегейлі қазақтандыру жүргізілуі керек, екіншіден, оралмандарды тартуды және оларды жергілікті ұлт аз мекендейтін аймақтарға қоныстандыру қажет, үшіншіден, эмиграция мен миграция үдерісі туралы заңдар ел мүддесіне сай қатайтылуы тиіс, төртіншіден, ұлттық кәсіпкерлікті өркендетіп, жұмыс күшінің сырттан енгізіле бермеуін қадағалауымыз қажет, бесіншіден, аралас некеге құштарлықтың себептерін зерттеу керек т.б.

Туімді тұстары: Жаһандану үдерісінің тағы бір жағымды қыры – діни көптүрлі сенімнің қанат жаюы, бұдан еліміздегі азаматтардың сенімдерді тану мен таңдау мүмкіндігінің кеңейгендігі. Сан алуан сенімдердің күресі мен бәсекелестігі аясында, шынайы, өміршең, өзіміздің ұлттық тарихи танымымызға, болмысымызға, ділімізге сәйкес келетін дінді жаңғырту мүмкіндігі ашылды. Діни идентификация шынайы күрес арқылы қол жеткізілетін болды. Ұлттық болмысымызға жат діни сенімдердің ықпалы, белгілі бір деңгейде төл дінімізді сақтау мен жаңғырта түсу мәселесін өрістетті, оның құндылығы мен қастерлілігін арттырды.

Қатерлі тұстары: Бірақ бұл үдерістің жағымды қырынан гөрі, жағымсыз, тіпті ұлттық қауіпсіздік үшін кесепатты жақтары ашылды: діни экстремизм мен террористік күштер, жоғарыдағы бөлімдерде атап өткеніміздей, елімізде қанат жая бастады, жат, дәстүрлі емес діни ағым өкілдері жастарымызды дәстүрлі сенімдерінен айырды. Қазақстан бұрын-соңды терроризм болмаған аймақтардың бірі ретінде, діни тұрақтылық пен конфессия аралық бірліктің үлгісі ретінде мақтанышпен айтылатын еді. Діни-саяси экстермизмді зерттеушелер бұл үдерісті елімізде тыныштық пен тұрақтылықтың кезеңі аяқталғандай болды (Курганская В.Д. 2011ж.) деген сарапшылардың пікірін мысалға алып түсіндіреді. Ең өкініштісі, бұл үдерістің беталысы мен өрлеу динамикасы үрей туғызады. Бұл дегеніміз, тоқтау қойылмаса, жақын болашақта елімізді дәстүрлі емес діни ағым жайлайды деген сөз және бұған қарсы мемлекеттік деңгейде де нақты іс шаралардың жоспары әлі жүйелі жасақталмаған. Экстремизм мен терроризмнің жаһандану ықпалы екендігі және оның себептері туралы зерттеушілеріміздің пікірлеріне сүйенсек, оны «діни жаһандану», «дінаралық мемлекетті құру» деген түсініктермен пайымдағандығын (Turganbai Kurmanbaevich Abdrassilov 2013ж.) негізге алсақ, бұл үрдістің тамыры тереңде жатқандығын бағамдауымызға болады.

Қатерлердің алдын алу жолдары: 1. Дәстүрлі ислам өкілдері, әсіресе, мешіт имамдарының көпшілігінің діни-саяси-дүниетанымдық білімі төмен болғандықтан, «имам» мәртебесін нығайтып, оған өте сауатты және арнайы комиссия етиханымен

тағайындалуы керек; 2. Имамдардың қызметіне жат ағымдармен күрес дәйектемесін арнайы қосу керек; 3. Экстремизм мен терроризмнің шығу көзін табу керек; 4. Әрбір жанұя, әрбір мекеме өзінің субъектісінің жат ағымға еріп кеткені үшін белгілі бір деңгейде жауапты болуы тиіс (тіпті моральдік немесе әкімшілік шара болса да) т.б.

ҮІ Техногендік қауіпсіздіктер-қатерлер және тиімділіктер мен пайдалы қырлары

Тиімді тұстары: Жаһандану үрдісі ешбір мемлекетті ғылым мен техниканың әлемдік жетістіктеріне қол жеткізуден тыс қалдырмақ емес. Жоғарыда атап өткеніміздей, жаһандану үрдісінің басты қызметі, әрі құрылымы да осыны міндеттейді. Ендеше, бұл үдеріс жағымды қыры болғандықтан, еліміздің болашақтағы даму бағдары мен саясатына толықтай сәйкес келіп отырады. Жалпы алғанда, техногендік даму тағаны әзірге адамзат үшін басты құндылық ретінде бағаланып отырған шақта, жаһандану үрдісінің бұл құбылысты қуаттауы мен өркендетуі, тек Қазақстан ғана емес, әлемнің қандайда мемлекеті болмасын жағымды сипат алады.

Қатерлі тұстары: Бірақ, антиглобалистер мен экологиялық философия өкілдері, антисциентизмдік бағыттың дабылы тұрғысынан алынған кемшіліктер аясынан еліміз тыс қала алмайды. Техногендік дамудың зардаптары бүкіл әлемді алаңдатып отырғандықтан, мемлекетіміз үшін де жаһандану осы қайшылықты түйткілді өршітеді, осыған сәйкес оның шешімдері мен зардаптары туралы мәселені қайтадан, жаңаша ұсынады. «Қысқасы, адамның дүние тануы дамыған сайын, ғылыми-техникалық прогресс алға басқан сайын проблемалар азаймағаны былай тұрсын, барған сайын көбейіп келеді», - деп тұжырымдалған ой-пікірге сәйкес (Тұрғанбаев Ә.Х. 2003ж.), жаһандану аясында да осы тәріздес еліміз үшін шешімін күтіп тұрған мәселелер көбейіп келеді.

Қатерлердің алдын алу жолдары: техника зардаптарын жоюдың ұлттық үлгісі жасалуы тиіс. Адамзат табиғатпен үндестікте болатын, техногендік өркениеттің оңды тәсілін іздестіру үстінде, бұған Қазақстан да өзіндік үлесін қосып, өзіндік моделін жасақтауы тиіс. Адамды өндіргіш күш, капитал, ресурс ретінде қарастырудың өзі техногендік экономиканың адамға тура көшірілген үлгісі екендігі сөзсіз. «Адам техника үшін емес, техника адам үшін» қағидасын күшейту керек, шет елдік техника мен кез-келген денсаулыққа, психикаға зиянды өнімдер шығаратын ұйымдарға қатаң бақылау қою керек. Қазақ дүниетанымында адам басты құндылық ретінде бағаланған. Осының тарихи тәжірибелерін кеңірек пайдалануымыз қажет.

Жаһандану үрдісінің екі қырын ажыратқан, бұл салыстырмалы талдаудан көріп отырғанымыздай жағымды жақтары өздігінен-ақ мемлекет пен ұлтымыздың белгілі бір

салаларда өркендей түсуіне, жасампаздығына саяси-экономикалық шарттар мен жағдайлар туғызады. Олай болса, басты алаңдайтын түйткіл, жаһандандудың теріс ықпалды жақтарының алдын-алу кезек күттірмейтін, «ертең-ақ кеш болатын» мәселеге айналып отыр. Осы орайда, қоғамдық теориялық санадағы көзқарастарды шартты түрде былайша үшке бөлуімізге болады: 1. Жалпытүркілік идея аясында топтасу; 2. Ұлттық идея шеңберінде қарсы тұру; 3. Қазақстандық ұлт идеясы негізінде мемлекеттілікті сақтау мен нығайту. Шындап келгенде, бұл үшеуі бір-бірімен байланысты, бірлікте қарастырылады, бірақ олардың орталық негізінде ұлттық идея жатуы тиіс. Ұлттық идея, жалпытүркілік туыстық пен бірлік идеясының басқа шет елдік идеологияларға қарағанда, өзіне біріңғай екендігін түйсінеді және қазақстандық ұлт идеясының тиімді бір қыры, өзге ұлттарды жергілікті мемлекет құраушы ұлт аясына топтастырумен шешімін табады. Осы тұғырларда, үшеуінің байланысы, ұлттық идеядан айнымай, содан туындап, соған қайта оралып отырылуы керек деп пайымдай аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Чешков М. Целостность мира через призму общенаучного знания //Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 1. –С. 60.

Сұңғат Әліпбай.Жаһанды жайлаған жұмыссыздық // Егемен Қазақстан. –2014, ақпан -8. – 6 б.

Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. –Алматы, 2010. – 220 с.

Нысанбаев А. Жаһандану және Қазақстанның орнықты дамуы. –Алматы, 2002. – 268 б.

Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. Монография. –Астана: Елорда, 2001. – 248 б.

Айталы А. Ұлттану / 2-ші басылым. –Алматы: Арыс, 2003. – 226 б.

Murat Orlenbaevich Nassimov, Kainar Kaldybayulu Kaldybay, Turganbai Kurmanbaevich Abdrassilov, Botagoz Zhapparovna Paridinova and Sagadi Bayuzakovich Bulekbayev. Spiritual and Moral Component of World Religions in the Education of Modern Youth. World Applied Sciences Journal 24 (12): 1605-1609, 2013.ISSN 1818-4952© IDOSI Publications, 2013DOI: 10.5829/idosi.wasj.2013.24.12.23292. **Scopus.**

Murat Orlenbaevich Nassimov, Kainar Kaldybayulu Kaldybay, Turganbai Kurmanbaevich Abdrassilov and Botagoz Zhapparovna Paridinova. Security of Religious Aspects: Main Problems. Middle-East Journal of Scientific Research 16 (6):

828-832, 2013.ISSN 1990-9233© IDOSI Publications, 2013.DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.16.06.11838. **Scopus.**

Ордабеков С. «Аралас неке: оларды не күтіп тұр?» //Алтын орда. – 2011, 8 қыркүйек - 8. – Б. 5.

Курганская В.Д. Қазақстандағы діни экстремизмнің интенсификациялану факторлары және оған қарсы әрекет ету жолдары // Экстремизм мен терроризмге қарсы әрекет етудегі дәстүрлі діндердің ролі атты ғылыми-практикалық конференция. –Алматы, 2011. – 98 б.

Murat Orlenbaevich Nassimov, Kainar Kaldybayulu Kaldybay, Turganbai Kurmanbaevich Abdrasilov, Sagadi Bayuzakovich Bulekbayev, Pirimbek Muhanbetovich Suleymenov, Kairat Tileubergenovich Bimenov, Saken Aralbaevich Majinbekov, Galimzhan Botabayev and Botagoz Zhapparovna Paridinova. The Role of Religion and Security in the World of East and West. World Applied Sciences Journal 25 (4): 568-573, 2013.ISSN 1818-4952.© IDOSI Publications, 2013.DOI: 10.5829/idosi.wasj.2013.25.04.13300. **Scopus.**

Тұрғынбаев Ә.Х. Қазіргі жаратылыстану концепциялары: оқу құралы. – Алматы: Білім, 2003. –188 б.

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖОСПАРЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.У.МУСТАФАЕВА

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, докторант, Түркістан
қаласы

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада агроөндірістік кешенді қалыптастырудағы стратегиялық жоспарлаудың маңыздылығы және нарықтық экономика жағдайындағы агрокәсіпорынның жұмысының тиімділігін арттырудың маңыздылығы қарастырылған.

***Кілт сөздер:** агроөндірістік кешені, әлеуметтік-экономкалық жағдай, бәсекегеқабілеттілік, стратегиялық жоспарлау, азық-түлік қауіпсіздігі.*

OZET

Makalede Agroindustrial kompleksi, piyasa ekonomisi koşullarında iş planlama ve stratejik değeri kompleksi tarım verimliliği önemini kurma görülmüyor.

***Anahtar kelimeler:** tarımsal sanayi kompleksi, sosyo-ekonomik durum, rekabet, stratejik planlama, gıda güvenliği.*

ABSTRACT

In article importance of increase in overall performance of agro-industrial complex the importance and strategic planning is considered forming of agro-industrial complex, in the conditions of market economy.

***Key words:** socio-economic situation, agro-industrial complex, competitiveness, strategic planning, food security.*

1.Кіріспе

Қазіргі уақытта дүниежүзі жаһандық қаржылық, экономикалық дағдарысты бастан кешіріп отыр. Соған қарамастан, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың көрегендік саясатының арқасында Қазақстан Тәуелсіздік алған уақыттан бері дербес даму жолына түсіп, әлемдік қауымдастық алдында өз орнын айқындап, дағдарыстар толқынын еңсеріп келеді. Бұл ретте Мемлекет басшысының бастамасымен республикамызда ауқымы кең ұтымды жобалар мен инновациялық бағдарламалар тиімді жүзеге асырылуда.

Еліміз 2010 жылдан бастап үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын жүзеге асыруға кірісті. Бүгінгі таңда Қазақстан Давос экономикалық

форумының жаһандық бәсекеге қабілеттілік Индексінде 42-орынға және бизнес үшін ең қолайлы елдердің рейтингісі бойынша 41-орынға жайғасты. Алайда, экономикамыздың ауыл шаруашылығы секторының жаңаша бағытта дамуына агроөндірістік кешеннің ғылыммен тығыз байланыста болмауы, жекеменшік ұсақ шаруалардың әлсіздігі, инновацияға бейімделмеген ауыл кәсіпкерлері мен фермерлері үшін қажетті ресурстардың жетіспеушілігі едәуір кедергі келтіруде. Осы факторлардың салдарынан, әсіресе ұсақ тауарлы өндіріс орындарында инновациялық технологияларды енгізуде көптеген қиындықтар кездесуде.

1. Ауыл шаруашылығы бүгінгі таңда біз ойлағандай қарқынмен дамып келе жатқан жоқ. Бұл ауылдық жерлердегі жұмыс жасайтын нарықтық субъектілердің құрылымына байланысты. Қазір елімізде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірумен 191,5 мыңнан астам агроқұрылымдар мен 1,6 миллион үй шаруашылықтары айналысады. Агроқұрылымдардың 185,5 мыңы немесе 95,8%-ы — шаруа қожалықтары. Бұл шаруа қожалықтарының көбінің даму қарқыны үдемелі инновацияға негізделген жұмыстар атқаруға жеткіліксіз. Сондықтан бүгінгі күні ауыл шаруашылығындағы шағын өндірістің сақтап қалуы — өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі таңда жалпы өнімнің 31%-ы шаруа қожалықтарының үлесінде және олардың 40 пайызының жерлері 10 гектардан аспайды. Мұндай шағын қожалықтардың өндіріп отырған тауарларының бәсекеге қабілеттілігі төмен, инновациялық технологияларды қолдануға, адам денсаулығына қауіпсіз азық-түлік өндіруге, жоғары білікті мамандарды жұмысқа тартуға мүмкіндіктері жоқ. 1) Астана (2015) Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы. (15-25 бет).

Оңтүстік Қазақстан облысындағы агроөнеркәсіптің негізгі мәселелерінің бірі саланы терең экономикалық дағдарыстан шығару, қайта жаңарту және тұрғындарды отандық азық-түлік өнімдерімен қамту қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ауылшаруашылығының тиімділігін арттыру.

2. Агроөнеркәсіптік кешенді дамытуды болжаудың және жоспарлаудың мәні және мінездемесі.

Агроөнеркәсіптік кешенді жүргізуде экономикалық тетіктерінің тиімділігін жетілдіру қажеттілігі бүгінгі кезеңдегі даусыз, өте керекті қозғаушы күштердің бірі болып отыр. Өндірістің негізгі саласының бірі азық-түлік мәселесін шешетін, ауылшаруашылық өнімдерін өндіретін өндірістің өсімі әліде болса төмен жағдайда.

Әлемдік экономикаға ықпалдасу біздің еліміз үшін маңызы зор өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру біз үшін - әлемдік бәсекелестікке қатысу, бұл жерде ең бірінші тұтынушылардың мүддесі сақталынады – сатылатын зат неғұрлым сапалы, бағасы тиімді болса, соғұрлым өтімді болады.

Нарықтық қатынастарға өту нақты алғанда экономиканың әлдеқайда жаңа сапалық күйіне көшуді білдіреді. Мұның өзі тұтастай бірқатар объективті факторлардан көрінеді.

Нарықтық экономиканың тиімді жұмыс істеуінің, негізгі шарты нарықтық іс басындағы субъектілердің толық өзін-өзі басқаруы мен олардың экономикалық жауапкершілігіне негізделетін тәуелсіздігі болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Президентінің жолдаулары мен мемлекеттік даму бағдарламаларымызда отандық өндірушілер мен барлық әлеуметтік қызметтегі тұлғалардың аясында бәсекеге қабілетті болу мақсаты атап көрсетіледі. Қазіргі кездегі дүниежүзіндегі экономикалық дағдарыстар, халықаралық сауданың әрқилы жағдайларға ұшырауы елімізге де теріс әсерлерін тигізді. Осындай халықаралық экономикалық қатынастарда Қазақстанның дамуы отандық өндірушілер мен кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне байланысты болып табылады. Осы бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатындағы мемлекеттік іс-шаралардың бірі - өңірлерде кластерлік жүйелерді іске асыру көзделіп, бұл өз кезегінде аймақ экономикасын тұтастай көтеретіндігі анықталып, жүзеге асырылу үстінде.

Қазақстан экономикасы дамудың жаңа деңгейіне өтті. Экономикалық дамудың жаңа деңгенінің айтарлықтай ерекшеліктеріне - әлемдік сауда ұйымдары нарықтарында тауарларды еркін сауда, әлемдік нарық сегментіндегі бәсеке және экономикалық қарым-қатынаста елдердің әлемдік қауымдастыққа жаһандануы жатады. Қазақстан Республикасы бұл қарым-қатынастарда ең соңғы орында емес. Соңғы жылдардағы республика экономикасының дамуы жоғары экономикалық өсу қарқынымен, 10%-дан жоғары жалпы өнімді шығарумен сипатталады. Мұндай жағдайда аймақтық экономика тұрақтылығы, әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікке табысты қолайлылық жағдай орнатуға тәуелді болады. Стратегиялық жоспарлау агрокәсіпорынды басқарудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және нарықтық экономика жағдайындағы агрокәсіпорынның жұмысы онсыз табысты болуы мүмкін емес. Қазіргі жылдам өзгеріп отыратын экономикалық жағдайда өз әрекеттерін жоспарламай және оның болашағына болжам жасамай жағымды нәтижелерге қол жеткізу мүмкін болмайды.

2) Мырзалиев Б.С., Сидоров В.А., Ядгаров Я.С. (2016) Феномен рыночного хозяйства: эволюция концептуальных императивов и приоритетов. (341-371 бет).

Стратегиялық жоспарлау – бұл өзі арқылы агрокәсіпорынның мақсаттарын таңдау процесі мен олардың жетістік жолдарын көрсететін басқару функцияларының бірі. Стратегиялық жоспарлау барлық басқарушылық шешімдерді, ұйымдастыру функцияларын, стратегиялық жоспарларды жасауға бағытталған ынталандырулар мен бақылаулардың негізін қамтамасыз етеді. Біздің еліміздің шынайы жағдайы туралы жоғарыда жазылғандарға сүйене отырып, өз арасында және шетелдік корпорациялар арасында қатаң бәсекелестікке түскен қазақстандық агрокәсіпорындар үшін

стратегиялық жоспарлаудың күннен-күнге өзекті болып келе жатқандығын атап өткеніміз орынды.

Стратегиялық жоспар ауқымды зерттеулерге және іс жүзіндегі нақты ақпараттарға негізделуі керек. Аграрлықкәсіпорын бүгінгі әлемдегі бәсекеге қабілетті болуы үшін салалар, бәсекелестіктер және басқа да факторлар туралы ақпараттардың аса ірі мөлшерін жинаумен және талдаумен тұрақты айналысуы қажет.

Стратегиялық басқару өзі арқылы менеджмент мақсатын жасауды, даму нәтижелерін алдын-ала көру үшін болжамдауды, шаралар жүйесі ретіндегі алға қойылған мақсаттардың болжанған қорытындыларының ауытқуын жеңу үшін қажетті жоспарлауды көрсетеді.

Стратегиялық жоспарлау өзінен өзі табысқа кепілдік бермейді, және стратегиялық жоспарды жасайтын ұйым ұйымдастырудағы, ынталандырудағы және бақылаудағы қателердің салдарынан сәтсіздіктерге ұшырайды. Оның үстіне формальді жоспарлау кәсіпорынның қызметін ұйымдастыру үшін бірқатар жағымды факторларды жасауы мүмкін. Ұйымның өзінің неге қол жеткізгісі келетінін білуі оның барынша қолайлы әрекет жолдарын анықтауына көмектеседі. Басшылық негізделген және жүйеленген жоспарлы шешімдерді қабылдай отырып, ұйымның мүмкіндіктері туралы немесе сыртқы жағдай туралы қате немесе сенімсіз ақпараттар салдарынан дұрыс емес шешімдерді қабылдауға тәуекел жасауды төмендетеді. Яғни, жоспарлау ұйым ішіндегі ортақ мақсат бірлігін жасауға көмектеседі.

Стратегиялық жоспарлауды қалыптастыру өзі арқылы болашаққа мұқият, жүйелі дайындықты көрсетеді, ол жоғары басшылармен жүзеге асырылады:

- тапсырманы таңдау: мақсаттарды құру (ұзақмерзімдік, ортамерзімдік, қысқамерзімдік).

- стратегиялық басқару (саясат, стратегия, процедурлар, ережелер, бюджеттер).

Басқарушылық шешімдер оны дайындау процесінде алынған және өңделген ақпараттар негізінде қабылданады. Басқарушылық шешім оның орындалуының жүзеге асырылуына және бақылануына жатады. Менеджер әрекет шаралары мен бақылау құралдарын таңдап қана қоймай, сонымен бірге сол нақты ахуалдағы олардың тәжірибе жүзінде іске асырылуына қатысты шешімдер варианттарын да қарастырады. Басқару жүйесінің қызмет ету процесі оны жетілдіру және ұтымды ету жөніндегі жұмыстарын көрсетеді, өйткені қазіргі менеджмент шешім қабылдаудың ұтымды тәсілдеріне негізделген.

Агрокәсіпорындардағы стратегиялық басқару төмендегі функцияларды жүзеге асыруды шамалайды:

- нарықтық жағдайды ескере отырып, фирманың мақсаттарын анықтау;
- бұл мақсаттар жетістіктері құралдарын анықтау;
- сегментация, яғни жалпы мақсаттың мақсат астына бөлінуі;
- тиісінше перспективті жоспарларды және бағдарламаларды жасау.

Агроөнеркәсіптік кешеннің соңғы нәтижелері тек тікелей ауыл шаруашылығының даму деңгейіне ғана емес, сонымен қатар соған қызмет көрсететін салаларға да байланысты. Ауыл шаруашылығының өндіріс көлемі ұлғайған сайын материалдық-техникалық ресурстарды, қажетті шикізаттарды, қосалқы материалдарды т.б. жұмсау мөлшері де ұлғаяды. Шаруашылықтың электр - энергияға, транспортқа, байланыс құралдарына, өнімдерді сақтауға деген қажеттіліктері де көбейеді.

Қазақстанның бүгінгі агроөнеркәсіп кешенінің потенциалын халқын асырауға ғана емес, сонымен бірге аграрлық өнімдердің көптеген түрлерінің экспортына өндіру есебінен дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы ауылшаруашылық мемлекет болуына мүмкіндіктері бар. Жақын арада республика экспортының негізгі бағыттары: бидай, мақта талшығы, ет, жүн, қаракөл терісі, былғары және тон-тері шикізаты болмақ. Ұзақ болашақта дайын өнімнің экспортына бағдарлану, ол үшін бәсекеге қабілетті өнім өндіретін технология мен техниканы пайдалану негізінде қайта өндеуші өнеркәсіпті дамыту қажет. 3) Жузбаева А.Т., Купешов Ш.К. (2007) Повышение эффективности АПК ЮКО. (35-40 бет).

Қазақстанның агроөнеркәсіп кешеніндегі нарықтық экономиканың дамуы және әлемдік дағдарыс кезінде экономиканың аграрлық секторының жағдайын шиеленістіре түсетін мемлекеттік қаржылық қолдаудың күрт қысқаруы, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылық өнімдеріне баға диспаритетінің күшейе түсуі тәрізді бірқатар факторлардың жағымсыз әсерімен өте қолайсыз, дағдарысты қалыпта жүргізілуде. Соның салдарынан бүгінде ауылдық тауар өндірушілердің материалдық-техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілу деңгейі өте төмен және өндірген өнімдерін өткізу жүйесі мардымсыз жағдайда.

Реформа барысында шешімін таппаған бұл мәселелер агроөнеркәсіп кешенінде шаруашылық субъектілерінің байланыстарын жаңаша қалыптастыру қажеттілігін тудырып отыр. Осы тұрғыдан алып қарағанда ауыл шаруашылығын материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз ету, оның өнімдерін өткізуді және өндеуді жоғары деңгейде ұйымдастыру-шаруашылық байланыстардың нарықтық экономикаға тән жаңа әдістерін барынша жетілдіруді және ол байланыстарды реттеудің экономикалық механизмін жасауды талап етеді. Онсыз ауыл шаруашылығы мен оған қызмет көрсетуші салалардың толғағы жеткен мәселелерін шешу мүмкін емес.

Материалдық өндіріс қарқындап өскен сайын өнеркәсіп көп ауыл шаруашылық салаларында шикізаттарға, энергияға, тасымалдау, материалдық-техникалық, техника жөндеу қызметтеріне, сондай-ақ ғылыми, ақпараттық, зат сақтайтын орындарға деген қажеттілік арта түседі. Осындай қажеттілік негізгі өндіріс пен қызмет көрсетуші салалар дамымай, бірде-бір кәсіпорын, бірде-бір халық шаруашылығының негізгі салалары өркендей алмайды. Айта кететін бір жағдай халық шаруашылығының әрбір саласының дұрыс өркендеуі үшін қызмет көрсететін құрылымдардың қызмет көрсету сапасының деңгейі өте жоғары болуға тиіс, яғни қызмет көрсетуші өндірістің жұмысы

дұрыстап дамымаса, халық шаруашылығының ешбір саласы, ешбір кәсіпорыны өркендей алмайды, екінші сөзбен айтқанда, негізгі өндіріс орындарының нәтижесі қызмет көрсетуші салалардың еркін өсуімен тікелей байланысты.

Ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық ресурстарын ең алдымен ауыл шаруашылығының барлық салаларында жұмыс істейтін еңбек құралдары мен заттары құрайды. Оларға жер, тракторлар мен ауыл шаруашылығы машиналары, двигательдер, күш қондырғылары, мал және мал өнімі, көп жылдық екпе ағаштар, ирригациялық құрғату жүйелері, жолдар, үйлер мен ғимараттар, тұқым, жем, тыңайтқыштар, жанар майы, құрал-сайман және басқалары жатады. Ауылшаруашылығы экономиканың күрделі саласының бірі:

Біріншіден, ол табиғат климат жағдайына тәуелді.

Екіншіден, өндіріс циклі ұзақ әрі маусымдық сипатта.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығын маусымдық шығындарын несиелеудің дамыған жүйесіне өте мұқтаж.

Төртіншіден, қысқа мерзімді несиелер нарығында шағын ауыл шаруашылық кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігі төмен. 4) Танатова А.Р. (2000) Современное состояние развития АПК. (50-60 бет).

3. Ауыл шаруашылық өнімдерін өндірушілерге қызмет көрсеткенде өндірістің осы ерекшеліктерін ескерген жөн. Оның үстіне ауыл шаруашылығы дайындау, ұқсату, қызмет көрсету, сауда және басқа ұйымдардың, сондай-ақ материалды-техникалық ресурстарды жеткізушілердің монополиялық әрекетінен үнемі зардап шегетінін ұмытпау қажет. Еліміздің кластерлік жүйелерді жүргізу деңгейі - түпкі өнімге дейінгі өндірісті іске асыру схемалық құрылымдарда ғана көрсетілген бағыттар бойынша жүргізілуде.

Сондықтан, жұмыс жүргізуші кластер пайдаларынан осы аймақ тұрғындарына адам ресурстарын жетілдіру қорларына бөлу мәселелері де жоқ. Ал бұл қорлардың дамуы, яғни кластердің техника, технологиялық факторларынан басқа адам капиталының ролі, кластердің әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттігін арттырудың ең негізгі факторы болып табылады. Аймақтық кластердің даму стратегиясы жаңа білім, инвестициялық жобаларды енгізу, оқыту арқылы аймақтағы стратегиялық мақсаттарда ынталандыруға бағытталған. Яғни, Қазақстан Республикасында және оның аймақтарында кластерлеу алғы шарттары мен мүмкіндіктерін анықтау, қалыптастыру және дамыту мәселелерін өндеу соңына дейін толық қамтылғаны жоқ.

Әр аймақ басқа аймақтарға қарағандағы өзінің жеке артықшылықтарын ұтымды пайдалануы керек және жекешелендірілген экономикалық кластерлерінің тұрақты дамуына жол ашу қажет.

Аймақ экономикасын дамытуда кластерлік бағытта қолдану жөнінен ғылыми басылымдар көздеріне шолу жүргізілгенде, ғылыми әдебиеттерде Қазақстан

экономикасын дамытуда кластер түсінігі экономикалық категория есебінде және басқару объектісі ретінде жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігін көрсетеді.

Аймақтар тарапынан кластерлік даму технологияларын қолдану кәсіпорындар, мемлекет және білім беру ұйымдары арақатынастарының тиімді жүргізу механизмі тетіктерін құруға бағытталуы мүмкін. Жұмыс нәтижесі аймақтық билік және басқару органдарына, ғылыми және білім беру ұйымдарына, сондай-ақ және аймақ кластеріне қатысуына мүмкін басқа да қатысушыларға бағытталады.

Жаһандану нарығы жағдайында жоғары тиімділікке ие аймақтың экономикалық стратегиясын өңдеу, бар кезде жұмысшыларды оқыту және оларды дайындау, ғылыми және технологиялық мүмкіндіктерін жоғарлату, халықаралық нарықта даму және сол аймақтың экономикалық көтерілуін қамтамасыз етіп отырады.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың тиімді жүйесін қалыптастыру, осы арқылы аграрлық секторда нарықты дамыту кепілі-мемлекеттің ықпалын күшейту. Мемлекет ауыл шаруашылық тауарларына деген сұраныс пен ұсынысқа, агроөнеркәсіп кешеніндегі салааралық айырбас оның салаларында табыс табу үшін жағдай туғызу мақсатында жанама жолмен ықпал жасау керек. Бұл бағыттарда арнайы мемлекеттік бағдарламалар жасау және оларды жүзеге асыратын институттар құру қажет. Қоғамдық өндірістің тиімділігі едәуір дәрежеде негізгі өндірістік қорлардың ұтымды пайдаланылуына байланысты. АӨК мемлекеттік реттеу бағдарламасының мақсаты ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілетті салаларында экономикалық өсуді және ауыл шаруашылығы өнімінің негізгі түрлері өндірісін тұрақтандыруды қамтамасыз ету болып табылады.

Атқарылатын іс-шаралардың атауына келер болсақ, олар: ауыл шаруашылығы ұйымдары үшін банкроттық рәсімдерін қолдануды жетілдіру; республикалық астық ресурстарын басқару жөніндегі заң шығару базасын әзірлеу; мемлекеттік астық ресурстарын тиімді басқаруды және еліміздің астық ресурстарының мониторингін жүргізуді қамтамасыз ету; лизингтік негізде ауыл шаруашылығы құрылымдарының машина-трактор паркін жаңарту жөнінде шаралар әзірлеу және жүзеге асыру; аса қауіпті зиянкестермен ауыл шаруашылығы дақылдары ауруларының жаппай көбеюінің таралуын алдын алу және олармен күресу жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру; мал дәрігерлік қызмет көрсетудің нормативтік - құқықтық базасын жетілдіру; Оңтүстік аймақта мақта өсіруді дамыту жөнінде шаралар әзірлеу және жүзеге асыру; асыл тұқымды мал өнімдерін және элиталық тұқымдар өндіруді лицензиялау жөніндегі мәселелерді қарау; ауыл шаруашылығы өнімінің ең жоғары деңгейінде сатылуы мақсатында ішкі және сыртқы нарықтарда маркетингтік зерттеулер жүргізу; асыл тұқымды мал шаруашылығын сақтау және дамыту жөніндегі шаралар жүйесін әзірлеу және жүзеге асыру; АӨК саттық жүйесін жетілдіру; суландыру, топырақ бетім құрғату мен тазарту жүйелерін жетілдіру; жер қатынастарын жетілдіру; ауылдық жерде шағын

несие беру бағдарламаларын жүзеге асыру. 5) Чернявский П.Ф. (2001) Инфраструктура сельскохозяйственного производства: вопросы теории и практика. (9-22 бет).

Аграрлық саясат – мемлекеттің жалпы және экономикалық саясатының құраушы бөлігі. Аграрлық саясат - саясаттың өзге құраушыларымен тығыз байланыста құрылады – сыртқы сауда, өнеркәсіптік, экологиялық, әлеуметтік және т.б. Аграрлық саясат аграрлық кешеннің (ауылшаруашылық өндірісі, агробизнес құрылымдары, ауылшаруашылық нарықтары, ауылдық қоғамдастықтар және т.б.) қызметімен байланысты мәселерді кешенді шешуде мемлекет қолданатын принциптер мен шаралардың жиынтығы ретінде анықталады.

Мемлекеттік аграрлық саясат келесі принциптерге негізделуі тиіс:

- тұрақтылық: тағайындалған мерзім ішінде ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің алдында мемлекеттің міндеттемелерін орындауы;

- нақтылық: мемлекеттік қолдау тікелей ауылдық тауар өндірушілерге көрсетіледі. Ауыл шаруашылығы дамуын қолдауда бюджеттік қаражаттарды делдалдық ұйымдардың алуына жол берілмейді;

- кепілденген: оның жекелеген бағыттары мен бағдарламаларына енгізілген, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін қолдау бойынша мемлекет міндеттері;

- күзiреттiлiктi шектеу және бәсекелестiктiң теңдей шарттарын сақтау: республикалық бюджеттен алынатын қаржылық қолдау жергiлiктi бюджеттiң қаржылық қолдауымен толықтырыла алады, бiрақ тек өздерiнiң бағдарламалары бойынша;

- халықаралық мiндеттемелердi есепке алу: ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін мемлекеттік қолдауды жүзеге асыруда Қазақстанның халықаралық келісімдер бойынша, оның ішінде, оның Әлемдік сауда ұйымына қатысуынан туындайтын, міндеттемелері ескеріледі;

- теңдей қол жетімді: шаруашылық жүргізудің барлық үлгілері, шаруа қожалықтары мен тұрғындар шаруашылығын қоса ескергенде, олардың барлығының бюджеттік қолдауда теңдей құқы бар;

- АӘК нарықтық орнының бұзылуына жол бермеу;

- жанама тұтқаларды максималды қолдану мүмкіндігі және тікелей әсер ету құралдарын минималды қолдану;

- АӘК қолдау үшін бөлінген қаражаттардың жоғарғы тиімділігін қамтамасыз ету;

- реттеу шаралары жүйесінің қазіргі макроэкономикалық жағдайларға, нарық конъюнктурасына, әлемдік тенденцияларға баламалығы.

Экономиканың агро азық-түлік саласының негізгі қызметін келесідей тұжырымдауға болады: тұрғындардың жоғары сапалы тамақ өнімдеріне деген қажеттіліктерін жеткілікті сан мөлшерінде және қол жетерлік бағамен қанағаттандыру. Кең мағынада, бұл өнеркәсіптің ауыл шаруашылық шикізаттарына деген

қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтиды. Осыған байланысты, аграрлық саясат ауыл шаруашылық өнімдерін, шикізат және азық-түлік өндіру мен нарығына мемлекеттік ықпал ету жүйесі ретінде, экономикалық саясаттың өзге бағыттарының ресурстық базасына «орнатылған» болуы қажет. б) Белгібаев Қ.М. (2002) Ауылшаруашылығы экономикасы. (30-42 бет).

3. Қорытынды.

Мемлекеттік аграрлық саясатты жасауда келесі мәселелерді ескеру маңызды: жерді иелену, пайданалу және қолдану және де ауылшаруашылық өндірісінің өзге де факторларымен туындайтын, қатынастар; материалды-техникалық ресурстарға, ауылшаруашылық өнімдеріне, шикізаттарға және азық-түліктерге сұраныс пен ұсыныс; нарықтың инфрақұрылым жағдайы; ауылшаруашылық өнімдерінің өнеркәсіп өнімдерінің бағасына қатынасы; ауылшаруашылық тауар өндірушілердің табысының өзге тұрғындар топтары табысына қатынасы; тұрғындардың негізгі әлеуметтік-демографиялық және территориялық топтар үшін азық-түліктердің заттық және экономикалық жеткілікті болуын қамтамасыз ету қажеттілігі.

Агроөнеркәсіптік кешен – ауылшаруашылық шикізатынан соңғы өнім өндірісін тікелей қамтамасыз ететін, өзара байланысты салалар жиынтығы. Оның тұрақты қарқынды дамуын қамтамасыз ету, тұтас АӨК, сондай-ақ оның әрбір құрылымдық бөлімшесінде, әсіресе негізгі саласы – ауыл шаруашылығында тұрақты ұдайы өндірісіне жетумен жүргізіледі.

АӨК – салалардың тұтас кешенінің күрделі интеграцияланған әлеуметтік-экономикалық жүйесі. Оған сан алуан, күрделі қажеттіліктері мен мүдделері бар, әртүрлі меншік иелері мен шаруашылық формасына жататын кәсіпорындар, агроқұрылымдар, мекемелер жатады. Шаруашылық механизімі бұл жан-жақтылықтың тұтастығын қамтамасыз етеді; келісілген мүдделер, шаруашылық жүргізудің барлық формаларының субъектілерінің тең құқылығы негізінде, тұтас бірлік ретінде АӨК өзін-өзі басқаратын бөлімдерінің мақсатты бағытталған тиімді қызмет етуі.

Ұлттық экономиканың өзге салаларынан АӨК ерекшелігі, ол күрделі биотехника-технологиялық жүйе болып табылады. Оның негізгі буыны ауыл шаруашылығында табиғи түрдегі өндіріс құралдары қолданылады: жер, өсімдік және жануар организмдері, су, жарық және т.б. Бұл буын капитал, энергия сыйымды және тәуекелді болып келеді, осыған байланысты кәсіпкерлер мен инвесторлар үшін өте тартымды келеді.

Ұдайы өндіріс процесінде табиғи және әлеуметтік-экономикалық процестер өзара қиылысады. Шаруашылық механизімі әртүрлі табиғи-климаттық жағдайлардағы өндіріс бірліктерінің шаруашылық еріктерін қамтамасыз етіп, шешім қабылдауда ресурстармен, технологиялармен, ұйымдастырулармен, икемді экономикалық тұтқалармен қолайлы шаралар жүргізу қажеттіліктерін қанағаттандыруы тиіс. АӨК - өндіріске қатысушылардың табиғатпен және тәуекелмен байланысты, биожүйелердің

қызмет етуімен байланысты өзара қатынастарының үйлестілігін қамтамасыз ететін механизм. 7) Мырзалиев Б.С., Сидоров В.А., Ядгаров Я.С. (2016) Феномен рыночного хозяйства: эволюция концептуальных императивов и приоритетов. (365-370 бет).

Ауыл шаруашылығы - өсімдік және жануар ресурстарын өңдеумен байланысты салалардың күрделі кешенін бере отырып, әлемдік шаруашылықтың маңызды бөлігі болып табылатыны белгілі. Ауыл шаруашылығының бұл саласы халықты тамақ өнімдерімен қамтамасыз етіп, бірінші қажеттіліктегі тұтыну тауарларын өндірумен әлеуметтік маңызға ие болып отыр. Экономикадағы аграрлық сала Ұлттық және аймақтық шаруашылықтар құрылымына әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Белгібаев Қ.М. Ауылшаруашылығы экономикасы. ЖОО студенттеріне арналған оқулық. Алматы, 2002.

Жузбаева А.Т., Купешов Ш.К. Повышение эффективности АПК ЮКО. НиОЮК, 2007.

Мырзалиев Б.С., Сидоров В.А., Ядгаров Я.С. Феномен рыночного хозяйства: эволюция концептуальных императивов и приоритетов. Алматы, 2016. -С.341-371.

Региональная программа устойчивого развития агропромышленного комплекса Южно-Казахстанской области на 2011-2015 гг. Шымкент. 2010.

Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы.

Танатова А.Р. Современное состояние развития АПК. НиОЮК, 2000.

Чернявский П.Ф. Инфраструктура сельскохозяйственного производства: вопросы теории и практика. М.: Экономика, 2001.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОДВИЖЕНИЯ ТУРПРОДУКТА**Н.Т.БАТЫРОВА**

кандидат экономических наук, доцент

МКТУ имени Х.А.Ясави

Резюме

Мақалада туристік салада кәсіпкерлікті ұйымдастырудың ерекше формалары қарастырылған.

This article the especial forms of organization of business in tourist sphere are considered

Под туристическими организациями понимается самостоятельный хозяйствующий субъект с правами юридического лица, осуществляющий формирование, продвижение и/или реализацию услуг туристам, а также другие виды вспомогательной хозяйственной деятельности, не запрещенные законодательством и предусмотренные его уставом (Чудновский А.Д., 2009).

Существенным элементом в становлении нового предприятия туристической деятельности является выбор его организационно-правовой формы.

Основными субъектами туристической деятельности на туристском рынке, осуществляющими производство и реализацию услуг, выступают отдельные предприниматели - физические лица и предприятия.

Юридическим лицом туристической деятельности признается организация, которая имеет в собственности, хозяйственном ведении или оперативном управлении обособленное имущество и отвечает по всем своим обязательствам этим имуществом, может от своего имени приобретать и осуществлять имущественные и личные неимущественные права, нести обязанности, быть истцом и ответчиком в суде. Юридическими лицами туристической деятельности могут быть организации, преследующие извлечение прибыли в качестве основной цели своей деятельности (коммерческие организации), либо не имеющие извлечение прибыли в качестве такой цели и не распределяющие полученную прибыль между участниками (некоммерческие организации).

В организации нового предприятия туристической деятельности самое главное – это его запуск. Как показывает опыт, около двух третей попыток создания предприятий завершаются неудачей уже в начальной стадии (Пузакова Е.П. и др. 2014). Многие из таких предпринимательских инициатив туристической деятельности удается довести до регистрации, получения официального юридического статуса, но дальше этого дело не идет, оно чахнет и умирает. Иногда замысел погибает еще раньше, оставшись благим намерением.

Частично неудачи в начале пути туристической деятельности объясняются отсутствием необходимых предпосылок, несогласованностью желаний с крайне ограниченными возможностями людей, стремящихся стать предпринимателями. Материальный, финансовый, кадровый, интеллектуальный потенциал и упорство оказываются существенно ниже требуемых, что обнаруживается уже на первых шагах. Поэтому на первом этапе необходимо правильно оценить свои предпринимательские способности и материальные возможности.

Однако в ряде случаев провал или затухание предпринимательского замысла туристической деятельности обусловлены неумением, незнанием простых вещей, ошибками при планировании и организации проекта на начальной стадии проекта создания своего дела. Следовательно, вам необходимо ознакомиться со всеми нюансами в сфере туристского бизнеса, а также разобраться со всеми нормативно-правовыми документами, существующими в данной сфере туристической деятельности. В связи с этим внимание начинающего предпринимателя должно быть обращено на некоторые общие правила и условия, которые необходимо знать и соблюдать, чтобы избежать срыва затеваемого мероприятия. Чтобы не потерпеть фиаско в своем устремлении стать предпринимателем в области туризма, необходимо заранее знать, на чем спотыкаются кандидаты в предприниматели в этой области туристической деятельности, какие недосмотры и ошибки они допускают и каким образом их можно избежать.

При открытии любого предприятия, в том числе и туристского, прежде всего приходится избирать форму предпринимательской деятельности (Р.А. Браймер, 2015). Как следует из предыдущего изложения, у начинающего бизнесмена есть выбор из трех основных форм туристической деятельности: индивидуальное личное предпринимательство; создание частного зарегистрированного предприятия, обретение статуса юридического лица; организация коллективного предприятия несколькими партнерами с официальной регистрацией предпринимательской фирмы.

Ясно, что индивидуальная трудовая деятельность – это мелкомасштабное предпринимательство. Такая кустарная форма вполне допустима и в ряде случаев целесообразна, но на наш взгляд, не в туристской деятельности, так как относится к относительно примитивным способам организации предпринимательства. В туристском бизнесе данная форма может вызвать недоверие со стороны будущих клиентов.

Подводя итог мы пришли к следующим выводам: форма организации бизнеса характеризует, каким образом предприниматели строят свое дело, как они взаимодействуют друг с другом и с другими участниками бизнеса. Юридически закрепленные формы организации предпринимательской деятельности именуют организационно-правовыми формами предпринимательства.

Простейшей формой организации бизнеса туристической деятельности является индивидуальное предпринимательство, которое мы можем охарактеризовать как самоорганизацию, так как предприниматель действует в одиночку и сам устанавливает правила своей деятельности. Мы определили сущность единоличной фирмы, рассмотрели преимущества и недостатки данной организационно-правовой формы деятельности.

Более высокой формой организации предпринимательской деятельности следует считать оформление, регистрацию предпринимательства в виде фирмы, наделенной правами юридического лица, имеющей свое название и выступающей как самостоятельный субъект хозяйствования.

Другими наиболее распространенными организационно-правовыми формами предпринимательства туристической деятельности выступают хозяйственные товарищества (полное и коммандитное), общества (с ограниченной и дополнительной ответственностью), акционерные общества (открытые и закрытые), государственные и муниципальные унитарные предприятия.

Рассматривая товарищества и общества туристической деятельности, мы выявили главное различие между ними, которое заключается в том, что в товариществах и обществах объединяются средства и усилия участников для достижения единой хозяйственной цели. Однако товарищества – это, прежде всего, объединения лиц, в которых личные отношения участников не имеют решающего значения. А общества – это объединение капиталов, в которых личные качества участников не только не имеют решающего значения, но в которых участники могут

не знать друг друга. Также мы ознакомились с формами партнерской (товарищеской) деятельности и выяснили их общие преимущества и недостатки.

Таким образом, проблема выбора заключается в следующем: быть ли субъектом предпринимательской деятельности – отдельным гражданином либо коллективом граждан. Решение зависит, с одной стороны, от вкусов самого предпринимателя и, с другой стороны, от масштаба намечаемой деятельности. Заметим, что наиболее распространенными формами организации туристской деятельности являются общества с ограниченной и дополнительной ответственностью и закрытые акционерные общества. В будущем при изменении условий внешней среды, а также ресурсов предприятия возможна трансформация в любую из существующих организационно-правовых форм, которая в большей мере будет удовлетворять потребностям организации.

Таким образом, можно сделать вывод, что не только форма ведения бизнеса туристической деятельности обуславливает эффективность деятельности предприятия. Задача состоит в том, чтобы подобрать и объединить достойных компаньонов, надежных людей, способных работать в общей упряжке, и сформировать имидж будущей компании туристической деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

Чудновский А.Д. Гостиничный и туристский бизнес. Москва. 2009. –С.34

Пузакова Е.П., Честникова В.А. Международный туристский бизнес. М.: Экспортное бюро. 2014. –С.127

Р.А. Браймер. Основы управления в индустрии гостеприимства. М.: Аспект Пресс. 2015. –С.93

ТАМАҚТАНДЫРУ БИЗНЕСІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР**Н.Т.БАТЫРОВА**

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Nazturkestan75@mail.ru

Берілген мақалада ҚР мейрамханаларындағы қазіргі кездегі тұтынушыларға қызмет көрсету сапасы мен мәселелері қарастырылып, оларды шешу жолдарына ізденіс жасалған.

В данной статье рассмотрены качество и проблемы оказания услуг клиентам в ресторанах РК на сегодняшний день и произведен поиск путей решения этих проблем.

Туризм саласында туристерге орналасу қызметін ұсынушы орындар бүгінгі таңда алатын орнының ерекшелігі соншалықты, тіпті қоғамдық тамақтандыру саласы деп аталатын арнайы қызмет саласына да айналуға. Мұның себебі қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары туристерге қоғамдық тамақтандыру қызметімен қоса орналасу, сауықтыру, көңіл көтеру т.б. қызметтерді ұсына отырып туристерден түсетін табыс мөлшерінің ең үлкен көрсеткіштеріне ие болған кәсіпорындарға айналуға. Туризмде қоғамдық тамақтандыру базасының негізгісі бола тұрып, қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары жоспарлы және өзбетінше туризмнің дамуына септігін тигізеді. Қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары меншік түріне қарай: жекеменшік, мемлекеттік және аралас меншікті болуы мүмкін.

Қоғамдық тамақтандыру саласы адамдардың еңбекшіл өмірінде маңызды орын алады, өйткені кез келген жұмысшы азанда үйінен жұмысқа шығып кетіп, кешке бірақ оралатын болса, ол міндетті түрде таңғы шай немесе түскі асқа қоғамдық тамақтандыру орындарына барады. Сондықтан, қоғамдық тамақтандыру орындарының дайындаған өнімдері адамзаттың осындай бөлігінің денсаулығына тікелей әсер етеді.

Қазақстан – жүзден астам ұлты бар, мейман күткіш халқы бар республика. Қоғамдық тамақтандыру орындарының тарихы ежелден өзінің тамырларымен қонақты қабылдау әдеті мен салт-дәстүрінен басталады. Қонаққа әрдайым ерекше көңіл бөлінетін, ол төрде отағасының оң жағында отыратын. Мейрамханалық бизнес орындарының қарқынды дамуы Ұлы Жібек Жолының пайда болуынан басталды. Ежелден және Ортағасырларда Жерортадан Қытайға дейін Еуразияны қиылысқан

керуен жолдарының жүйесі халықтың сауда және мәдени байланыстарының пайда болып, дамуының қайнар көзі болып саналды.

Бұл жерлерде ірі сауда орталықтары тұрғызылған болатын, сондықтан да, әртүрлі елдерден саяхатшылар келетін. Барлық саяхатшыларды киіз үйге сыйғызу мүмкін емес болды, сол себептен, тұрақты аулалар, мейрамханалар пайда бола бастады. Аулаларда ең қажетті қызметтер: орналастыру, тамақтандыру, су беру қызметтері көрсетілген. Сауда жолдарында керуен-сарайлар салынып, түйе мен жылқылар үшін арнайы жайғастыру пункттері болған.

Саяси жағдай дипломаттар мен саудагерлерге жол жүру кестесін таңдауды анықтап берді. Бұның өзі туризм мен қоғамдық тамақтандыру бизнесінің пайда болуына себеп болды. Қалалар өздерінің базарларымен көріне бастады. Минералды сулары бар жерлерде – санаторийлер тұрғызылды. Емдік туризмінің Қазақстанда дамуымен байланысты таулы туризмнің рөлі зор, яғни маңызды болып туристерге арналған түнеу объектілері салына бастады (О.Д.Дайырбеков және басқ., 2005).

Республикамыздың қоғамдық тамақтандыру бизнесіндегі көптеген көркем жерлерінде туристік базалар салынды. Жыл сайын қоғамдық тамақтандыру орындар санына қарағанда, қызмет көрсетудің орналастыру құралдарының қосымша түрлеріндегі орындар саны тез өсе бастады. Әуелі, қоғамдық тамақтандыру бизнесіндегі орналастыру құралдарының негізгі және қосымша түрлерін шектеу мүмкін емес болды, қоғамдық тамақтандыру орындары сияқты, жалға берілетін жеке пәтерлерде де сондай қызметтер көрсетіледі. Жаңа туризм мен қоғамдық тамақтандыру орындарының Қазақстанда пайда болуы ХХ ғасырдан бастау алады.

Соңғы жылдары мейрамхана бизнесі түрлі басқа бизнес салаларының инвесторларын көптеп қызықтырып жүр. Еліміздің экономикалық өсуі және халықтың әлауқатының жоғарылауы жағдайында мейрамхана бизнесі нарығы жеткілікті тартымды болып тұр. Бүгінгі таңда мейрамхана бизнесі экономикамыздың дамуының әлуетті және болашағы зор салаларының бірі болып танылып отыр. Мейрамхана бизнесі – қонақтармен қарым - қатынаста қоғамдық тамақтандыру принциптеріне сүйенетін ықылас пен мейманшылдық таныту сияқты қызмет көрсету түрлерінен тұратын кәсіпкерлік түрі. Мейрамханалық бизнес еліміздің сырттан келушілерді тарту арқылы пайда көздерін ұлғайтуда алатын орны ерекше. Бұл нарықты дер кезінде зерттеу, тапсырыскерлердің қажетсінуін айқын анықтау және бәсекелестердің қызметін тұрақты талдау өзінің мүмкіндіктерін дұрыс бағалауға және дұрыс стратегиялық шешім қабылдауға мүмкіндік беретінімен байланысты.

Мейрамханалық бизнес - өндірумен, өңдеумен, өткізумен және тамақ өнімдерін тұтынуды ұйымдастырумен байланысты кәсіпкерлік қызмет (Райс В., 2014).

Қазіргі уақытта Қазақстанның мейрамханалық бизнесінде көптеген мейрамханалар әрекет етеді, және олардың негізгі бөлігі Алматы қаласында шоғырланған. Сондықтанда олардың арасындағы бәсекелестікте осы жерде жоғарылайды. Осы күреске төтеп беру үшін, мейрамханалар көрсететін қызмет сапасын жоғарылатуы, бәсекелестік қабілетті бағаны ұстауы, жәнеде басқа әдістермен әлуетті тапсырыскерлерді өзіне тартуы керек. Бұл саладағы зерттеулермен маркетинг айналысады.

Бүгінгі күнде мейрамханалық бизнестегі менеджмент тақырыбы өте көкейтесті болып табылады. Қазақстандық фирмалар менеджмент саласында бірінші тәжірибелерін алуда.

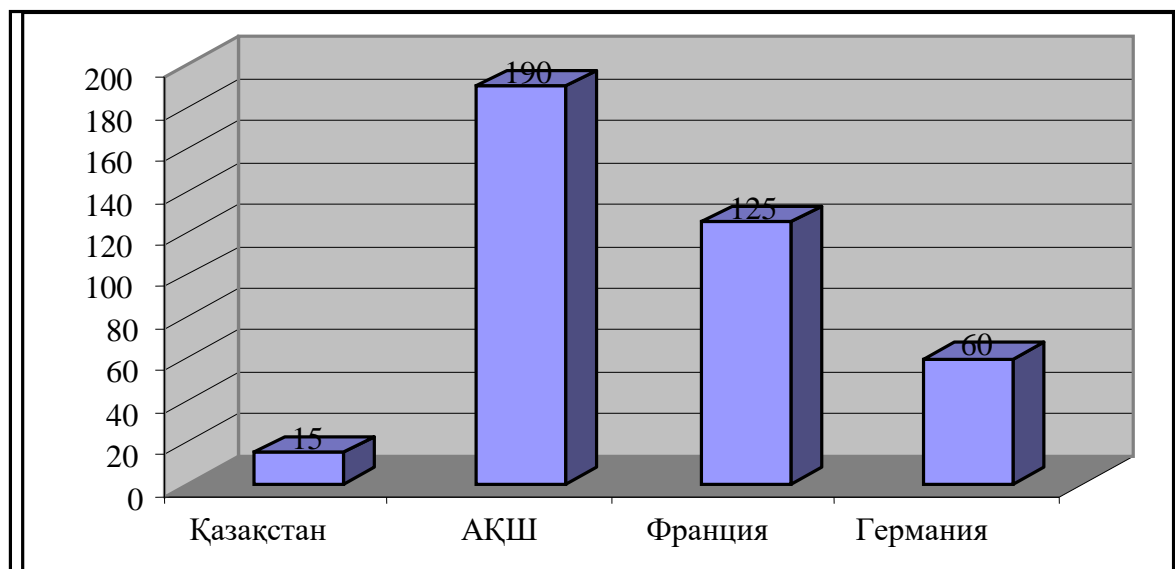
Мейрамханалық бизнесте басқарудың алатын орны ерекше. Бұл нарықты дер кезінде зерттеу, тапсырыскерлердің қажетсінуін айқын анықтау және бәсекелестердің қызметін тұрақты талдау өзінің мүмкіндіктерін дұрыс бағалауға және дұрыс стратегиялық шешім қабылдауға мүмкіндік беретінімен байланысты. Мейрамхана бизнесі мейрамханалық бизнесіндегі және туризм индустриясының құрамды бөлігі болып табылады. Туризм индустриясында қызмет көрсету маркетингінің орналастыру құралдары маңызды орынға ие болған.

Мейрамханалық бизнесіндегі дамыған бәсекелестік фирмалардың пайдалылығын төмендетеді деген пікір тараған, өйткені көбінесе қосымша бірқатар шығындарды талап ететін жаңа қызметтерді әзірлеуге, жарнамаға жұмсалатын шығындарды көбейтуге тура келеді. Дегенмен бәсекелестік артықшылық барлық уақытта пайдалылықтың қысқаруымен қатар жүрмейді. Ең маңызды бәсекелестік артықшылық фирманың экстенсивті дамуының есебінен жүзеге асырылмайды, ал оның қолданудағы құралдарының тиімді пайдаланылуын жоғарылатымен жүреді, яғни шығындарды төмендетумен, қызметкерлердің кәсіптілігін жоғарылату жолымен менеджментті жақсартумен және т.б (Пикалев А. и др. 2012).

Мемлекеттік стандарттармен белгіленген бойынша дәстүрлі жіктемеде мейрамханалар үш сыныпқа бөлінеді: люкс, жоғары және бірінші, оның әрқайсысына белгіленген талаптар сәйкес келеді. Бірақ, қазіргі кезде басқа бөлініс көп байқалады: элиталық, орта сыныпқа арналған мейрамханалар және дүңгіршектер. Соңғы жылдары қоғамдық тамақтандыру бизнесі түрлі басқа бизнес салаларының инвесторларын көптеп қызықтырып жүр. Еліміздің экономикалық өсуі және халықтың әлауқатының жоғарылауы жағдайында қоғамдық тамақтандыру бизнесі нарығы жеткілікті тартымды болады. Қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары клиенттерін үнемі ағылып келуін қамтамасыз ететін маңызы зор кейбір ұғымдар бар. Сондықтан, мейрамханалардың көбісі орталық аудандарда орналасқан. Мұны қала тұрғындары мен қонақтардың уақыт өткізу үшін қала орталықтары қызықтыратындығымен түсіндіруге болады. Бірақ

қоғамдық тамақтандыру бизнесінде кері жақтарда бар. Солай ҚР-да мейрамханалық салада салмақты нарықтық тәжірибе және көпжылдық дәстүрлер жоқ. Сонымен қатар бизнесті жүргізуге көмек берететін тәжірибеден өткізілген әдіснамалық база жоқ. Бизнестің басқа салаларынан мейрамханалық нарыққа келген инвесторлардың тағы бір қателігі (көптен кездесетін) – біліп және түсінетін дәстүрлі асханаға ставкаларын қояды. Бірақ бұл жеткіліксіз. Мейрамхана кіріс түсіре бастау үшін мақсатты аудиторияны тарту және ұстап қалу үшін мақсатталған сауатты маркетингтік саясатты құру қажет. Сондықтан, кәсіпорындардың ашылуы туралы халықты алдын-ала ақпараттандырып қою қажет, содан соң бұрынғыларды ұстап қалумен қатар жаңа тұтынушыларды тарта отырып кәсіпорындарға ағымдық қызығушылықты ұстап қалу қажет.

Сарапшылардың айтуы бойынша, ҚР-да 1 адамға шаққанда мейрамханалық қызметке жұмсалатын орташа шығыстар басқа елдердің осындай көрсеткіштеріне қарағанда айтарлықтай төмен келеді. Мысалы, 2014 жылы ҚР-да үй сыртында қоғамдық тамақтандыруға жұмсалған шығындардың есебі ортамен 1 адамға шаққанда жылына 15 мың теңгедей құрапты. Бұл көрсеткіш басқа елдерге қарағанда айтарлықтай аз, мыс. АҚШ-та – 190 мың теңге; Францияда – 125 мың теңге; және Германияда – 60 мың теңге. Қазақстан көрсеткіштерінің мұндай қалып кетуі мейрамханалық нарықтың жоғары потенциалы туралы және оның жеткіліксіз қамтылуы туралы куәландырады (сурет).

Сурет - Түрлі елдерде үй сыртында қоғамдық тамақтандыру орындарында жұмсалған орта жандық шығыстар, мың.тенге жылына 1 адамға

Қоғамдық тамақтандыру нарығының құрылымы оның дамуының түрлі этаптарында өзгеріп отырды. 1990 жылдардың бірінші жартысында нарықтың сөзсіз лидерлері болып қымбат мейрамханалар мен асханалар, дүңгіршектер болды. Және де

бұл жағдай қалталы және төмен тұратын қоғам мүшелерінің құрылымына сай келетін. Бұдан кейінгі ұзаққа жалғасқан экономикалық өсу бұрынғы жіберіп алғанның орнын белсенді толтыра бастаған орта сыныптың өмірлік деңгейі мен қал-жағдайын жоғарылатты, нәтижесінде, соңғы жылдары және әлемдік қаржылық кризистің басталуына таяу нарықтың дамуына негізгі қаржыны демократиялық сегменттегі кәсіпорындар салды: кафетерийлер, жолдағы, базарлардағы тез тамақтанып шығу орындары, шұғыл дәм әзірлеу бутиктері т.б. Бұлардың ішінде жеңіл-желпі тез тағам дайындайтын орындардың бөлігі арта түсті, олардың жылдық өсімі 25-30% құрылып отырды. Өз кезегінде элиталық мейрамханалардың сегменті өсу темптерін төмендетті.

Бірақ қазіргі кризистік жылдарға байланысты үйден тыс жерде мейрамхана сұранысты бірінші кезекте тұрады деу қиын, сондықтан кризистің кесірінен халық үйінен тыс жерде тамақтандырудан үнемдей бастады. Оның үстіне әжептәуір тағамдар мен жоғары деңгейдегі қызмет көрсетуді, жаңадан ашылған мейрамханалардың бірқатары ұсынады. Осыған қарамастан олар туралы сәтті жобалар деп айту әзірше ертерек. Олардың әуелгі көтерген межеден төмендемеуіне, әрине сенгіміз келеді, бірақ тәжірибенің көрсетуінше: бұл толық мүмкіндікті. Оңтүстік астананың мейрамхана бизнесі нарығында келесідей тұжырымдама бұрыннан белгіленген: кәсіпорын ашылады, өзінің дәмді тағамдары мен керемет интерьерлері туралы бар дауыспен жариялайды, ал біраз уақыт өткеннен соң, осы қызмет көрсетуде, дәмді астар дайындауда толығымен бұзылады. «Тұрақтылық жоқ!».

Мейрамхана бизнесі - кәсіпқой еместер бизнесі. Әрине, мейрамхана бизнесімен айналысуға бел буған адамдардың кездесетін қиындықтарын түсінуге болады. Кадрлардың жетіспеушілігі, қазіргі аспазшылық мектебінің болмауы, бәрінен бұрын кеңестік общепиттен қазіргі мейрамханалық іске көшу жай нәрсе емес және біліктілікті тәсілдемені талап етеді. Еуропалық рестораторларға, олардың қоғамдық тамақтандыру бизнесі ісіндегі көп жылдық дәстүрлі тәжірибелерімен, әрине қиындықты өтпелі кезеңде мейрамхана бизнесі нарығын игеріп отырған отандық кәсіпкерлерге қарағанда, оңай.

Кризис жағдайындағы мейрамхана желілерінің басшылары шешетін негізгі мәселелер келесілер: персонал дефициты, өнімдердің бағасының өсуі және ҚР-дағы франчайзингтің әлсіз дамуы. Бірақ нарықтың басты мәселесі – қажет параметрлерге жауап беретін және жоғары өтімділігі бар жерде орналасқан орын ғимарат табу.

Кесте. Мейрамхана бизнесіндегі кәсіпорындар қызметіне микро және макроортаның әсерінің SWOT – талдауы

Мүмкіндіктер	Қауіптер
1. Бәсекелестердің позицияларының төмендеуі; 2. Орташа бәсекелестік; 3. Тұрғындардың шынайы кірістерінің деңгейінің өсуі; Тұтынушылар әрекетінің әлеуметтік стандарттарының өзгеруі;	1. Бәсекелестіктің күшеюі; 2. Клиенттің қызмет сапасына талаптарының қатаңдауы; 3. Макроортадағы өзгерістер (валюта курсының өзгеруі, инфляция, өнімдердің бағасының жоғарылауы, құнсыздану, қоғамдық тамақтандыру саласындағы заңнаманың өзгеруі);
Күшті жақтары	Әлсіз жақтар
1. Орналасуы; 2. Қолайлы бағалар; 3. Мамандандырылған кәсіпорын (мыс., жұқпа сататын болса); 4. Тұтынушылардың қызығушылығы; 5. Автотұрақтың болуы; 6. Салқындатқыш құралдардың болуы.	1. Төмен мамандандырылған персонал; 2. Тар және кем өзгермелі ассортимент; 3. Жарнаманың жоқтығы; 4. Бәсекелестік күреске кем араласуы;
Мейрамхана кәсіпорындарының жалпы мәселелері	
1. Тиімсіз жарнамалық стратегия; 2. Төмен қызмет сапасы; 3. Тар ассортимент; 4. Клиент үшін қолайсыз меню; 5. Ірі нарыққа енуге күштарлығының төмендігі.	
Ұсыныстар	
1. Тиімді жарнамалық стратегияны өңдеу; 2. Персоналдың біліктілігін үнемі арттырып отыру; 3. Қызмет көрсету сапасына бақылауды қатаңдату; 4. Өзіне тән ерекше тағамдарды менюға қосу; 5. Әр күнге арнап тағамдар түрлерін көбейтіп, өңдеу. Ұлттық тағам күнін ендіру; 6. Шайға табиғи емдік қоспалар ұсыну; 7. Менюдің жаңа түрлерін өңдеп, жиі ауыстырып тұру (мыс., әр аптаға жаңа меню арнау); 8. Инновацияларды үнемі қолдану; 9. Әрдайым қосымша қызметтер ендіру; 10. Жанұялық, балаларға арналған мейрамдар, корпоративтік кештер ұйымдастыру; 11. Үй немесе офиске тағамды жеткізіп беру; 12. мақсатты топтар (балалар, студенттер т.б.) үшін кешенді түскі астар беру; 13. Өзара қатынас маркетингін дамыту; 14. Нарықтың өзгеруіне ыңғайланып жылжып отыру.	

Осынысымен мейрамхана саладағы басшылардың сауда орталықтарына қызығушылығы түсіндіріледі – онда алаңдар және келушілердің жоғары ағымы бар. Жеке ғимараттарда мекеме ашуға жылжымайтын мүлікке деген жоғары бағалар кедергі болды. Бұл жағдайдан қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындардың қызметіне бағаның

көтерілу есебінен өсу темптері және қоғамдық тамақтандыру айналымының өсуі туралы айтуға болады.

Мейрамханалық бизнестегі өзекті мәселелерді зерттей отырып бұл салада жетіспеушілік өте көп екендігіне көзім жетті. Солай ҚР-да мейрамханалық салада салмақты нарықтық тәжірибе және көпжылдық дәстүрлер жоқ. Сонымен қатар бизнесті жүргізуге көмек берететін тәжірибеден өткізілген әдіснамалық база жоқ. Бизнестің басқа салаларынан мейрамханалық нарыққа келген инвесторлардың тағы бір қателігі (көптен кездесетін) – біліп және түсінетін дәстүрлі асханаға ұтқырлықты қояды. Бірақ бұл жеткіліксіз. Мейрамхана кіріс түсіре бастау үшін мақсатты аудиторияны тарту және ұстап қалу үшін мақсатталған сауатты маркетингтік саясатты құру қажет. Сондықтан, кәсіпорындардың ашылуы туралы халықты алдын-ала ақпараттандырып қою қажет, содан соң бұрынғыларды ұстап қалумен қатар жаңа тұтынушыларды тарта отырып кәсіпорындарға ағымдық қызығушылықты ұстап қалу қажет. Жоғарыда аталған бірқатар мәселелерге мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, мейрамханалармен айналысатын кәсіпкерлер стратегиялық жоспармен жұмыс жасаса, бұл сала біздің елде өркендеп үлкен пайданың қайнар көзіне айналар еді.

Қазақстанда туризмнің даму жолындағы мейрамхана бизнесінің алдағы жылдары жетістікке жетуге жоғары мүмкіндігі бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

О.Д.Дайырбеков, Б.Е.Алтынбеков, Б.К.Торғауытов, У.И.Кенесариев, Т.С.Хайдарова Аурудың алдын алу және сақтандыру бойынша орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Шымкент. “Ғасыр-ІІІ”, 2005 жыл. [ISBN 9965-752-06-0](#)

Райс В. Контроль издержек в ресторанном бизнесе – М.: креатив Холдинг, 2014. С7-6с

Пикалев А., Маевская А. Как увеличить доход ресторана, бара, кафе. Санкт-петербург: Бизнес – пресса, 2012 – С 18-32

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ В РК**А.У.АБИШОВА¹, А.Т.МЕРГЕНБАЕВА², Г.Ж.УРАЗБАЕВА³, Н.О.АБИШОВ^{4*}**¹⁻³Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, г.Шымкент,
Казахстан⁴Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
г.Туркестан, Казахстан nurabish777@mail.ru**ТҮЙІНДЕМЕ**

Важное значение Казахстанского рынка недвижимости как сектора экономики подтверждается его высокой долей в валовом национальном продукте, высоким уровнем доходов, поступающих в бюджет от первичной продажи, сдачи в аренду государственной и коммунальной недвижимости (в том числе земли), поступлением сборов в бюджет налогов от недвижимости и сделок с ней.

Подъем экономики Казахстана, а также стремление большей части населения к улучшению своих жилищных условий обусловили актуальность жилищного строительства в республике.

Объекты недвижимости больше, чем другие товары, подвержены государственному воздействию, что увеличивает риск потери вложений в данные объекты. Недвижимость - дорогой товар, и для его приобретения часто используются сложные финансовые схемы, включающие залог или зачет стоимости прежнего объекта недвижимости (различные виды ипотек) и др. Особые характеристики объектов недвижимости как товара наряду с ее особым местом в рыночной экономике обуславливают необходимость достаточно широкого спектра социально-экономической информации для позиционирования данного товара на рынке. Рынок недвижимости предназначен для оказания определенных услуг и по своей социально-экономической природе близок к рынку услуг. Однако нельзя утверждать, что рынок недвижимости - это составной элемент единого рынка услуг. Обладая рядом отличий от финансовых активов, недвижимость может рассматриваться как часть общего инвестиционного портфеля, позволяя снизить общий риск, и как самостоятельный актив.

Таким образом, купля-продажа объектов недвижимости - это движение стоимости, приносящей доход. В то же время недвижимость может приобретаться как в производственных, так и в личных целях.

***Ключевые слова:** рынок недвижимости, рыночная экономика, строительная индустрия, первичный рынок, вторичный рынок.*

ABSTRACT

The importance of the Kazakhstan real estate market as sectors of economy is confirmed by its high share in gross national product, high level of the income arriving in the budget from primary sale, leasing of the state and municipal real estate (including lands), receipt of charges in the budget of taxes from the real estate and transactions with it.

Economic recovery of Kazakhstan, and also aspiration of the most part of the population to improvement of the housing conditions caused relevance of housing construction in the republic.

Real estate objects it is more, than other goods, are subject to the state impact that increases risk of loss of investments in these objects. The real estate - expensive goods, and for its acquisition the difficult financial schemes including pledge or offset of cost of a former real estate object (different types of mortgages), etc. are often used. Special characteristics of real estate objects as goods along with its special place in market economy cause need of rather wide range of social and economic information for positioning of these goods in the market. The real estate market is intended for rendering certain services and in the social and economic nature is close to the market of services. However it is impossible to claim that the real estate market is a component of the single market of services. Having a number of differences from financial assets, the real estate can be considered as a part of a total investment portfolio, allowing to reduce general risk and as an independent asset.

Thus, purchase and sale of real estate objects is a movement of cost, revenue-producing. At the same time the real estate can be purchased as in production, and for personal reasons.

***Key words:** real estate market, market economy, construction industry, primary market, secondary market.*

ТҮЙІНДЕМЕ

Қазақстандық жылжымайтын мүлік нарығының маңызды мәні экономика секторы ретінде жалпы ұлттық өнімде оның үлесінің жоғары деңгейінде, бастапқы сатылуынан бюджетке түсетін кірістердің жоғары деңгейімен, мемлекеттік және коммуналдық жылжымайтын мүлікті (оның ішінде жерлер) жалға беруден түсетін кірістердімен, жылжымайтын мүліктің салықтардың алымдарын бюджетке түсуімен және олармен жасалатын мәмілелерімен расталады. Қазақстан экономикасының өсуі, сондай-ақ халықтың көп бөлігінің өз тұрғын үй жағдайларын жақсаруына тырысуы, республикада тұрғын үй құрылысын өзектілігіне себепші болды.

Жылжымайтын мүліктердің объектілері басқа да тауарлардан артық мемлекеттік басымдылыққа ұшырайды, бұл осы объектілерге салымдардың ысырап қалу қатерін жоғарлатады. Жылжымайтын мүлік - қымбатты тауар, және оны сатып алу үшін жиі күрделі қаржы схемалары пайдаланылады, мұнда кепіл немесе жылжымайтын мүлік бұрынғы объектісінің құнын есепке жатқызу (әр түрлі ипотекалар түрлері) және т.б.

қамтиды. Жылжымайтын мүлік объектілерін тауар ретінде ерекше сипаттамалары оның нарықтық экономикада ерекше орнымен қатар осы тауарды нарықта орналастыру үшін әлеуметтік-экономикалық ақпараттың жеткілікті кең спектрінің қажеттілігі себепші болады. Жылжымайтын мүлік нарығы нарыққа қарай белгілі бір қызмет көрсетуге арналған және өз әлеуметтік-экономикалық табиғаты бойынша қызмет нарығына жақын. Алайда, бұл жылжымайтын мүлік нарығы - бұл бірыңғай қызметтер нарығының құрамдас элементі деуге болмайды. Қаржы активтердің бір қатар айрықшаға ие бола отырып, жылжымайтын мүлік инвестициялық портфельдің бір бөлігі ретінде қарастырыла алады да, және де дербес актив ретінде жалпы тәуекелді төмендетуге мүмкіндік береді.

Осылайша, жылжымайтын мүлік объектілерін сатып алу-сату құны - бұл табыс әкелетін құнның қозғалысы. Сонымен қатар жылжымайтын мүлік өндірістік ретінде, сол сияқты жеке мақсатта сатып алынуы мүмкін.

Тірек сөздер: жылжымайтын мүлік нарығы, нарықтық экономика, құрылыс индустриясы, бастапқы нарық, қайталама нарық.

Введение. Сегодня в нашей республике активно формируется рынок недвижимости. При этом все большую важность приобретает вопрос регистрации приобретенного и имеющегося имущества в центрах по недвижимости. Однако действующий закон не предусматривает обязательного характера этой процедуры, что порождает массу проблем. Сложилась парадоксальная ситуация: объекты, имеющие реального собственника, не участвуют в гражданском обороте из-за того, что права на него не зарегистрированы либо не оформлены надлежащим образом. Соответственно не платятся налоги. Это приводит к увеличению "теневого" сектора экономики и потерям госбюджета. Именно поэтому возникла необходимость легализации движимого и недвижимого имущества (Гончаров В.Д., 2010).

Подъем экономики Казахстана, а также стремление большей части населения к улучшению своих жилищных условий обусловили актуальность жилищного строительства в республике. За последние годы структура вводимых в эксплуатацию жилых домов изменилась по формам собственности и источникам финансирования. Государство перестало быть основным участником в жилищном строительстве, и теперь основную роль стали играть частные и индивидуальные застройщики.

Для предприятий в настоящий период времени необходимо изучение особенностей рынка, т.к. вся деятельность, направленная на производство и сбыт своей продукции с целью получения максимальной прибыли на длительную перспективу. Для целого ряда организаций в зависимости от того, какие они преследуют цели и

какие реализуют стратегии, маркетинг является ключевой функцией, обеспечивающей их успешно функционирование. Более того, с перехода к философии менеджмента, в соответствии с которой фирма в своей деятельности полностью ориентироваться на запросы рынка, а не пытаться производить "удобную" для нее продукцию, которую потом реализовывать клиенту, маркетинг становится чем-то большим, нежели отдельная функция менеджмента. Маркетинг все в большей мере становится субстанцией биржа, пронизывающей все сферы деятельности фирмы (Минаева Е.В., и др. 2014).

Методы исследования. Для решения поставленной задачи были использованы методы логического и сравнительного анализа, методы теоретического и исследовательского подхода, а также методы анализа данных (Ескараев О., 2013).

Результаты исследования. Столичный рынок недвижимости демонстрирует стабильный рост цен. По прогнозам экспертов, своих позиций рынок в этом году не сдаст. Тенденция подорожания строящегося жилья сохранится. Цены на вторичном рынке, возможно, стабилизируются. Но дело до удешевления квартир не пойдет.

Развернувшееся жилищное строительство в Астане набирает обороты. По данным начальника юридического отдела агентства недвижимости «Жас кала ХХІ» Даулета Альмуратова, в настоящее время в столице работает около 190 строительных компаний. При этом если рассматривать структуру и состав новостроек Астаны, то места распределились следующим образом. Первенство в данном рейтинге заняло жилье эконом-класса, удельный вес которого на первичном рынке составляет 48 процентов (Апсалямов Н., 2013).

– Увеличение объемов жилья этой категории на первичном рынке связано с реализацией государственной жилищной программы. Большое количество потенциальных покупателей, желающих приобрести жилье именно эконом-класса, стимулируют строительные компании строить данный вид недвижимости. И еще. Наши строители не умеют возводить элитное жилье. Большинству пока под силу и опыт позволяет строительство недвижимости эконом-класса, – считает Даулет Альмуратов.

Стоимость «квадрата» этой категории жилья в настоящее время колеблется в пределах 450-650 у.е. Вторая позиция рейтинга досталась жилью бизнес-класса. Отрыв его совсем незначителен – три процента. Один квадратный метр жилья бизнес-класса строительные компании реализуют по 650-850 долларов. Элитное жилье слабо представлено на первичном рынке – всего 7 процентов. Сегодня красная цена

квадратного метра жилья элит-класса – 1500 долларов США. Тенденция преобладания товара эконом-класса и бизнес-класса, по мнению экспертов, сохранится надолго.

Застройщики увеличивают объемы строительства. Но им пока не по силам удовлетворить спрос, постоянно растущий за счет притока людей в столицу. Данное обстоятельство незамедлительно сказалось на стоимости недвижимости вторичного рынка жилья. Владельцы недвижимости на вторичном рынке, долго не думая, стали взвинчивать цены на свои квартиры, пользуясь сложившимся дисбалансом предложения и спроса на рынке недвижимости. Задают тон в удорожании недвижимости благоприятная конъюнктура цен на нефть и положительная динамика развития экономики страны. По наблюдениям специалистов ежегодно квадратный метр «тяжелеет» на 35%.

Сегодня квартиры на уровне забивки свай чаще покупают люди, уже имеющие жилье. Они стали активно вкладывать свои финансовые сбережения в квадратные метры. Тенденция превращения недвижимости в источник инвестиционных вложений становится заметной. Квартиры на «первичке» покупаются для страховки капитала и получения за год больших процентов после ее продажи. К примеру, квадратный метр жилья на нулевом этапе строительства обходится покупателю в \$350-400, а на момент ввода в эксплуатацию жилого комплекса этот же «квадрат» стоит около \$700. По оценкам риэлторов, за год строительства квадратный метр в среднем дорожает на 60%. Такие проценты сегодня не может дать ни один казахстанский банк второго уровня. Строящаяся недвижимость стала золотым кладом для предприимчивых граждан.

Стабильный рост цен на первичном рынке также вызван отсутствием стройиндустрии в Казахстане. Покупка импортных строительных материалов, их транспортировка ежемесячно дорожают.

Обсуждение результатов. Все говорят о том, что строящееся жилье постоянно дорожает. Но не многие знают, что стоимость строительных материалов растет немалыми темпами. Например, только цена арматуры за последние месяцы выросла в два раза, – говорит маркетолог компании «VI Group» Тасболат Абдуллин. – Снос также является одним из существенных факторов увеличения цены квадратного метра на первичном рынке.

По мнению менеджера агентства недвижимости «Экспресс» Ляззат Донатовой, обвинения в росте стоимости квадратного метра в адрес ипотеки оправданы. Приемлемые условия ипотечного кредитования расширяют круг потенциальных покупателей квартир, тем самым увеличивая спрос. И как следствие, дефицит

предложения с появлением ипотеки начинает прогрессировать, цены на недвижимость растут, – заявляет Ляззат Донатова.

Хотя по этому вопросу мнения разделились. Влияние ипотеки на рост стоимости квадратного метра в банковском секторе считается минимальным.

Темпы роста цен, по разным оценкам, составляют 1,5-3% в месяц. Уже сегодня средняя цена столичного квадратного метра, которая еще в начале года держалась на уровне 650 долларов, перешагнула отметку в 710 долларов. Не остановила, вопреки бытовавшим прогнозам, рост цен в Астане даже государственная программа жилищного строительства.

Если в Алматы лето на рынке недвижимости ознаменовалось затишьем, все замерли в ожидании обвала цен, то в Астане такой период был не столь затяжным, как в южной столице, – считает Даулет Альмуратов.

По прогнозам экспертов, первичный рынок обладает существенным потенциалом роста. Непрерывное увеличение стоимости квартир продлится еще ближайшие пять лет. Спад цены произойдет лишь в случае «затоваривания» рынка. А в настоящее время рынок недвижимости пока очень далек от насыщения (Ыскак Б., 2013).

Объемы бурно развивающегося первичного рынка недвижимости не дотягивают до показателей эксплуатируемой недвижимости. Благодаря строительству ассортимент вторичного рынка постоянно обновляется. Происходит это по понятным причинам. Как только квартиры переходят от строителей в чью-то собственность, то они моментально переходят в разряд жилья вторичного рынка. В скором будущем произойдет мощное вступление огромного количества новостроек на просторы вторичного рынка.

По мнению риэлторов, спрос на вторичное жилье был, есть и будет. Разговоры о том, что он в скором времени исчерпает свои возможности, беспочвенны.

Сегодня лишь в одном районе Астаны первичный рынок доминирует, а вторичный рынок находится в зародышевом состоянии. Левый берег реки Ишим стал непаханным полем для развернувшейся стройки века. Цены на квартиры в сердце будущего административного центра столицы на несколько пунктов выше, чем в черте старого города. Будущее выгодное месторасположение тому виной, говорят риэлторы. Сегодня средняя цена квадратного метра на левобережье составляет 900 долларов.

Вторичный рынок очень неоднородный. Он представлен морально и физически устаревшими пятиэтажками хрущевской и брежневской эпох, а также новостройками. Сегодня равным успехом в Астане пользуется всякая недвижимость вторичного рынка. Приезжие люди не могут ждать квартиру на первичном рынке и покупают вторичное

жилье. Как отмечают риэлторы, еще в прошлом году жилье на вторичном рынке стоило дороже, чем на первичном. Ценовой разрыв между жильем первичного и вторичного рынков был виден невооруженным глазом. Сегодня наметилась другая тенденция. Цена «квадрата» «вторички» не превышает стоимости квадратного метра строящейся недвижимости. Всплеска цен на вторичном рынке недвижимости не предвидится. Этап скачкообразного увеличения стоимости «квадрата» пройден для данного рынка, убеждены риэлторы (Кайгородцев А., 2015)

При этом ценовой разброс сохранится. Как известно, стоимость квадратного метра в одном районе может значительно колебаться. Определяющим фактором стоимости жилья, после месторасположения, является именно «возраст» недвижимости. На вторичном рынке самая дорогая недвижимость представлена жилыми комплексами на набережной реки Ишим.

Выводы. По мнению аналитиков, если в экономике или в политической ситуации не произойдет крутых перемен, цены на недвижимость будут расти.

Ситуация на рынке недвижимости Южной столицы, итоги прошлого года и ожидания года наступившего... ..цены на вторичном рынке обогнали цены новостроек.

Ситуацию на рынке недвижимости Южной столицы, итоги прошлого года и ожидания года наступившего комментируют специалисты Агентства недвижимости "Абсолют".

Существует множество макро- и микроэкономических факторов, влияющих на рост цен на рынке недвижимости. Специалисты АН "Абсолют" выделили основные:

1. Урбанизация
2. Рост доходов населения
3. Аренда
4. Инвестиции в недвижимость
5. Ипотека
6. Валютный рынок

За последний год падение курса доллара, как традиционной валюты расчетов по сделкам с недвижимостью, также сказалось на повышении ее стоимости.

По результатам выборов в США можно предположить, что доллар будет продолжать девальвировать, тогда, как цены на нефть будут продолжать расти, значит, цены на жилье в долларах будут увеличиваться как минимум пропорционально долларовой девальвации.

Таким образом, рост цен на основные энергетические источники будет приносить Казахстану возрастающий доход, следовательно, финансовые потоки будут направляться в недвижимость.

Источник финансирования исследований. Данное исследование осуществлено в рамках выполнения тематической НИР кафедры «Экономическая теория» Южно-Казахстанского государственного университета им.М.Ауэзова «Научные основы формирования и развития интеграционного потенциала Казахстана в условиях глобализации».

ЛИТЕРАТУРА

Гончаров В.Д. Маркетинг в строительной промышленности и торговле. М. Делипринт. Уч. пособие-2010

Минаева Е.В., Чижик А.С. Методы управления производством строительных материалов в развитых странах мира.-2014.-№5.

Ескараев О. Методология рыночной экономики: три источника и три составные части рынка.// Проблемы рынка., -апрель-июнь, 2013.-С 5-9.

Апсалямов Н. Пути реализации государственной политики в строительном секторе Казахстана. // Труд в Казахстане., Алматы.-2013.-

Ыскак Б. Совершенствование управления формированиями в условиях рыночных отношений.2013. Учебник. 300с.

Кайгородцев А. Государственное регулирование как фактор обеспечения товарной безопасности.// Транзитная экономика., 2015.-№ 1.-С. 30-37.

PROGRESSIVE FORMS OF THE INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION**Shavkat SUNAKBAYEV**

International Kazakh-Turkish University named by H.A.Yasavi,

Turkestan, Kazakhstan shavkat@mail.ru**Abstract**

Traditionally it is considered that we live in a century of globalization when national borders are erased, the world international capital which freely moves between the countries dominates. The countries lose sovereignty even over the territories, "caving in" under the pressure of multinational corporations more and more, compete with each other for the most favorable conditions for access of multinational corporations to the markets.

Introduction

What disappears under the words "international capital"? Substantially is the capital from the American corporations. The dollar share in the cross-border financial transactions makes about 80% though steadily decreases. Similarly in a total amount of the transnational capital about 80% occupy multinational corporations. In combination with the European Union and Japan we deal not just with the international capital, and with the capital which holds an accurate binding to the Federal Reserve System of the USA providing these multinational corporations with a boundless stream of the credits.

So, for example, in 2012 the Federal Reserve System - U.S. Fed brought in ten large corporations on 500 mln. dollars and more. Therefore pertinently to speak about the expansion of the capital understood together with a kernel: The USA, FRS, the European Union, the European Central Bank - the European Central Bank. The last also printed and continues to print trillions of euros. At the same time it is indicative - from the point of view of policy of the Russian monetary authorities that money is provided to the enterprises practically under negative percent in unlimited number as, for example, in Japan.

Thus, the multinational corporations attached it is almost exclusive to three emission centers - the USA, Europe and Japan, make that world order which we got used to call globalization.

Decided to call in question the thesis that globalization is the perspective, dominating and almost final form of world economic development the few. However in 2012 this model glitched, and in the kernel. As you remember, the largest American investment companies burst, a considerable part of the capital depreciated, the American pensioners lost not less than

1/3 pension savings. It was the serious blow to a kernel of world economic system, and many began to say about crisis of capitalism, that it comes to an end, and we pass to absolutely new condition of global relations of production. Now the situation calmed down.

Program of quantitative mitigation: "flood" of economies of a kernel of world capitalism boundless and very cheap credits - for example, in economy of the EU was placed by 4-5 trillion euro, provided stabilization in financial sector, but serious economic growth from this policy did not follow.

The world comes to a trajectory of development, rather steady from the point of view of environmental management, where power consumption of production qualitatively falls. Owing to introduction of the complex of technologies designated above in a large number of branches, decline in demand for hydrocarbons, noticeable growth of solar power engineering which already begins to surpass thermal power in the specific cost of unit of generation is observed. Constructional materials with use of nanotechnologies with the increased wear resistance and the raised strength characteristics it is tenfold more effectively, than usual materials. Thus, the advanced countries pass to qualitatively new technological trajectories with much best indicators of efficiency.

At the same time the countries of the West are not leaders here though from the point of view of basic and basic researches they generate the main stream of innovations. At the exit they lose in an economic competition to the countries of the East gaining strength - to China, Indonesia, Malaysia, Vietnam, Korea, Japan. Clearly observed trend allows many experts who are engaged in long-term processes in economy to speak about moving of a kernel of world economic development to Asia. If to use terms of so-called century cycles of accumulation which define global shifts in models of the economic device it means transition of capitalism to essentially new system of relations of production which significantly differs from former, created in the previous "American cycle" of accumulation of the capital.

It is not the first transformation for 500-year history of capitalism. If the modern American model of capitalism is characterized by domination of financial oligarchy and the related transnational capital, and domination it is based on issue of world money for the benefit of the private capital - first of all the American financial oligarchy connected with U.S. Fed, then the Asian model differs in the fact that the main attention is paid to increase in production. Public and private partnership in Asian model goes under long-term goals of social and economic development which are formed by the state on behalf of society through dialogue with business and scientific community. Symbiosis of the state and business is shown that the state provides through property on infrastructure branches access of business

to ample opportunities from the point of view of transport, operation of natural resources, power infrastructure. And, keeping control over infrastructure branches, gives freedom of enterprise in those branches where the private capital can show maximum efficiency.

Extremely important element of Asian model is the state control over basic values. The state guarantees a low interest rate and access to the long-term credit. It demands enough serious norms of currency and fiscal regulation and control. In this model the state provides for business a stream of the cheap long-term credits for prospect till 10-15 and even 20 years as it occurs in China and Japan. At the same time the speculation bringing excess profits on destabilization of an economic situation and a conclusion of economy from a condition of sustainable development in a condition of turbulence is not allowed.

The ideology of liberal globalization is replaced by ideology of sustainable development. We are witnesses of formation of a new paradigm of global economic cooperation which relies on features of Asian model. It is not rigidly set: each of the countries of a kernel of an Asian cycle of accumulation of the capital has the specifics, the distinctive features. But the general is approach to regulation of relations of production, coordination in a triad "the state - business society". Japan is the country of classical capitalism where the private ownership dominates, China still is called the socialist country with market economy, nevertheless, such invariant lines are shown rather brightly.

Considering that at the same time with change of century cycles of accumulation we pass through change of technological ways, there is no doubt that the Asian countries shoot ahead, and, at all advantages of the USA seeming today and the EU, they win this race. From the point of view of long cycles of economy these countries cannot but lose it as the new system of relations of production which is formed today in the Asian countries relies on creation and development of the perspective technologies which are the center of new technological way. I would annex India where there is also both a strategic planning, and a state property on infrastructure, and broad freedom of business at respect for the general standards of decency to the listed "frame" of a new century cycle of accumulation. The called countries shoot ahead not only in connection with formation of new system of relations of production by them, more effective, than the American model of capitalism, but also because on a new, long wave of economic growth they get huge advantages.

It is important to emphasize that change of technological ways is always huge risks, and the private capital cannot do without the help of the state. At their change the state undertakes function of long-term forecasting, decrease in risks by means of target state programs, privileges for rise in innovative activity and, the most important, provides the state

demand. Unlike the American model of liberal globalization where the state especially is not allowed to interfere with economy, except for national security issues and defense, the Asian model gives to the state the amplest opportunities in respect of stimulation of long-term investments, innovative activity. In this sense the combination of Asian model to opportunities of transition to new technological way opens to these countries new opportunities for breakthrough. They before our eyes make an economic miracle, and their development goes even quicker than the most optimistical scenarios. Today the volume of GDP of China at par to purchasing power, export of the knowledge-intensive production surpassed American. China has the biggest army of scientists in the world, on the volume of research and developmental developments in China there is explosive growth too.

It is pertinent to tell that new technological way assumes objectively bigger weight of the state, than previous. The main consumer of new technological way is the sphere of non-productive appointment: the health care - becomes the biggest branch of economy with growth about 20% of GDP in the period of a maturity, science and education. In total they will give about 40% of GDP. In these branches the share of the state is much more, than in the sphere of production of goods. It is considered that in health care the state participation not lower than 50% is optimum, in education - it is not lower than 70%, in science - of 50%. It turns out that objectively Asian model looks more adequate in relation to requirements of new technological way.

There is a question: what progressive forms of integration in connection with transition to a new cycle of accumulation and new technological way? During global financial crisis of 2008-2009 started talking about transition to new global financial architecture. China bypassed delicately this subject, but secretly created own global system of calculations through currency and credit swaps.

The question "whether there will be a ruble among these world currencies?" remains open. We make a maximum of efforts in order that the ruble became currency of direct settlements with our neighbors and partners in the Euroasian integration. I think that India will expand a zone of use of the currency too. It is possible to mention still MERCOSUR with its plans for transition to the currency union and payments in national currencies. Thus, the world is fragmented. Also the superstructure changes. If a role of the previous superstructure was played by club of the G7, then today it is already the G20, and in the last the increasing role is played by BRICS countries which begin to make out the integration in joint monetary structures.

"Group of Twenty", actually, was planned by Americans and Europeans as a certain prop for itself therefore they pretended that they do not listen to persistent appeals of China, India and Brazil to change a share in the International Monetary Fund and World bank. But, having knocked many times at these doors and not having received the due answer, BRICS country, already with participation of Russia, create the international monetary structures which are urged to support joint investment projects, strategic plans and, the most important, process of transition to payments in national currencies.

The ideology of the Washington consensus, on the contrary, assumes refusal of the countries of sovereignty, in any case, of economic: from currency regulation and control, management of the credit in favor of ensuring free cross-border capital flow. This ideology, in fact, provides to "mother country" the right to control the financial market and a financial system to the transnational banks connected with the international emission centers.

Results of research

It is considered to be that the European Union is a model of integration construction in the modern world. Really, we actively made use of positive European experience when forming the Customs union - the common market of goods. However before our eyes literally for the last decade the EU from the reference example finished in all respects integration association turned into the weighty slow bureaucratic empire which crushed any attempts of member countries to declare the sovereign position other than a position of supranational Bruxelles bureaucracy. The countries which entered a situation of conflict with the EU are under external management that nothing the decisive technical governments in Italy is expressed in appointment, to Spain, in Greece until recently. Pressure of the USA very much trying to impose the EU model of the unequal relations by lobbying of creation of the transatlantic free trade area accumulates on dictatorship of the European institutes.

In the most European Union large corporations which are more connected with the American capital, than with countries of source dominate. Especially it concerns Eastern Europe which lost the national banking system and which economy was almost absorbed by multinational corporations.

On the example of Ukraine we see distinction of the European and Euroasian models. Unlike emissaries of the EU, a principled stand of Russian government and our partners in the Common economic space - EEP, is the invitation in association only on a voluntary basis. I will remind, participation in the Customs union would give to Ukraine the chance till 2020 to raise the volume of economic activity by 15% and on the volume of GDP to come by 2030 approximately to 7-8% to bigger level, than at the scenario of refusal of the Euroasian

integration. At the same time it is important to understand that participation in the Customs union meant the advancing development of branches of processing industry, mechanical engineering, agro-industrial complex, chemical industry while participation in association with the EU does not give any pluses for Ukraine. Participation of Ukraine in association with the European Union is an unequal participation.

Unlike our model of integration, the association model with the EU deprives of the associated member of all rights. Thus, Ukraine assumed liabilities to carry out directives of the EU on all spheres of regulation - customs, trade, financial and technical regulation, but at the same time has no opportunity to influence decision-making. Actually after signing of the agreement on association management of economy of Ukraine moves to Brussels.

Conclusion

I want to emphasize that the Euroasian economic integration - the live, developing, dynamic process. The task set in 2000 is carried out - capable attractive economic association with clear rules of the game and valid approach to sovereignty of each other is created.

It is convinced that, eventually, the European Union should agree with us, to form mutually acceptable model of cooperation between the Eurasian Economic Union - EEU and the EU. If we resolved not the American factor, this issue long ago. Europeans willingly go with us for negotiations, unlike Americans who still do not notice EEU. In the EU do not call into question our integration process. In 2015 we plan to promote on the way of formation of the free trade area between EEU and the European Free Trade Association - EAST including a number of the countries which are not entering the EU, but having relations of free trade with his members.

However in respect of domestic economic policy Russia still is in hostages at dogmas of the Washington consensus and is not able to give the powerful initiating impulse not only to the international community, but also itself. The brightest to that the proof - the crisis which arose at us from scratch. Having rejected dogmas and disabled models, we should adopt urgently Asian model, to enter effective mechanisms of strategic planning, management of scientific and technical progress and to receive growth rates to 10% a year.

References

Glazyev Sergey Yuryevich is Doctor of Economics, professor, the academician of the Russian Academy of Sciences, the Adviser to the President of the Russian Federation concerning regional economic integration

Aizenman, J., Jinjara, Y., Park, D. 2013. Capital flows and economic growth in the era of financial integration and crisis, 1990-2010. *Open Economies Review*, 24(3): 371-396. DOI: 10.1007/s11079-012-9247-3

Azam, M., Shahbaz, M., Kyophilavong, P., and Abbas, Q. 2016. External sources and economic growth-the role of foreign remittances: Evidence from Europe and Central Asia. *The Journal of Developing Areas*, 50(2): 367-387.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МЕН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

А.М. САМАЛИКОВА¹, А.Т. АБУБАКИРОВА²

¹Қ.А.Ясауи Атындағы ХҚТУ, Аға Оқытушы

²Қ.А.Ясауи Атындағы ХҚТУ, PhD докторы

Түйіндеме

Мақалада инновациялық саясатты қалыптастыру мен жетілдірудің шетелдік тәжірибесі қарастырылған. Әлемдік қауымдастық елдерінде ғылыми-техникалық және инновациялық саясатты жүзеге асыру мен қалыптастыру механизмі толық мәнді түрде қарастырылған. Алайда нарықтық экономикасы дамыған елдерде өндірісті дамыту заңдылықтары ұқсас және инновациялық қызметке деген көзқарас бірдей. Әртүрлі елдерде ғылыми және инновациялық саясатты жүзеге асыру ерекшеліктеріне жалпы ұлттық өнімдегі зерттеулер мен өңдеулерге кететін шығындардың әртүрлі үлесіде қарастырылған.

Кілт сөздер: инновациялық саясат, инновациялық кәсіпкерлік, инфрақұрылым

Abstract

The article examines the foreign experience of forming and improving innovation policy. The distinctive features of the innovation policy of the countries entering the world community, as well as the features of the scientific and innovation policy, are also significantly different as those for the production of the national product.

Keywords: Innovative policy, innovative entrepreneurship, infrastructure

Резюме

В статье рассматривается зарубежный опыт формирования и совершенствования инновационной политики. Рассмотрены отличительные черты инновационной политики стран входящих в мировое сообщество, а также особенности научно-инновационной политики значительно отличаются также как расходы на производство национального продукта.

Ключевые слова: инновационная политика, инновационная предпринимательства, инфраструктура

Әлемдік қауымдастық елдерінде ғылыми-техникалық және инновациялық саясатты жүзеге асыру мен қалыптастыру механизмі әртүрлі, өйткені әр елде

мемлекет пен нарықтың арақатынасы, ғылымды басқарудың ұйымдастырушылық құрылымы әртүрлі. Алайда нарықтық экономикасы дамыған елдерде өндірісті дамыту заңдылықтары ұқсас және инновациялық қызметке деген көзқарас бірдей.

Әртүрлі елдерде ғылыми және инновациялық саясатты жүзеге асыру ерекшеліктеріне жалпы ұлттық өнімдегі зерттеулер мен өндеулерге кететін шығындардың әртүрлі үлесін жатқызуға болады. Мұнда Швейцария көшбасшы, одан кейін Германия, Жапония, Швеция, Оңтүстік Корея және АҚШ алады. Ғылыми зерттеулерді қаржыландыру бойынша әлемнің көшбасшы елдер санына Жапония, Германия, Швеция, Швейцария, Оңтүстік Корея және АҚШ кіреді. «Жоғары технологиялы елдердің» екінші тобына Ұлыбритания, Франция, Нидерланды, Италия, европалық елдердің бірқатары және Тайвань жатады. Қолдау деңгейі мен формасы бойынша әлемдік тәжірибеде үш тәсіл ажыратылады (Исабеков, 2013):

- белсенді араласудың мемлекеттік стратегиялары;
- орталықтандырылмаған реттеу;
- аралас.

Белсенді араласу стратегиясын жүзеге асыруда мемлекет ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық қызметті ұлттық экономиканың экономикалық өсуінің басты және анықтаушы факторы деп таниды. Аталған стратегияны таңдау мемлекеттің сыртқы саясаты мен заңдылықтарында елеулі өзгерістерді көздейді. Мысалы, Жапонияда мемлекеттік басқару органдары мен тауарөндірушілер арасында тығыз байланыс байқалады. Мемлекет тек ғана бағдарлаушы қызмет атқарып қоймай, сондай-ақ көптеген маңызды бағдарламалар мен жобаларды қаржыландыру мен ұйымдастыруда белсенді роль ойнайды.

Белсенді араласу стратегиясы ғылыми зерттеулерді қаржыландырумен қатар Жапония, Франция, Нидерландыда инновациялық қызметті белсендендіреді.

Орталықтандырылмаған реттеу стратегиясы мемлекеттің ғылыми және инновациялық сферада қатысуының күрделі механизмі. Бұл стратегияны қолданатын мемлекет басты, көшбасшы рольді сақтайды, бірақ бұл кезде белсенді араласу стратегиясы үшін тән қатаң директивті байланыстар болмайды. Мысалы, мемлекет мемлекеттік секторда құрылған экономикалық сферадағы ғылыми-техникалық жаңалықтарды ұсынады және инновациялық сфера инфрақұрылымын құрады; барлық қатысушылардың инновациялық белсенділігін арттыруды қамтамасыз ететін шарттарды қалыптастырады, жаңалықтарға бастапқы сұранысты құру үшін мемлекеттік ресурстарды бөледі. Бұл стратегияны жүзеге асыруда салықтық

жеңілдіктер және басқа да инновациялық белсенділіктің ынталандырушы шаралары қолданылады. Аталған стратегия АҚШ, Ұлыбритания және басқа да бірқатар елдерде жүзеге асырылады.

Ғылыми-техникалық даму басымдықтарын таңдауда басты роль мемлекетке тиесілі болатын белсенді араласу стратегиясынан айырмашылығы орталықтандырылмаған реттеу стратегиясында ғылыми-техникалық және инновациялық қызметте бірінші орын шаруашылық жүргізу субъектілеріне беріледі, ал мемлекет оларға осы қызмет үшін қолайлы құқықтық, экономикалық және басқа да жағдайлар құруға талпынады.

Аралас стратегия экономиканың едәуір бөлігін мемлекеттік сектор құрайтын елдерде қолданылады және мемлекет осы сектор салаларының жоғарғы экспорттық потенциалын қолдауға мүдделі. Бұл жағдайда мемлекеттік кәсіпорындарға қатысты мемлекет белсенді араласу стратегиясын, ал басқаларына орталықтандырылмаған стратегияны қолданады. Мұндай тәжірибе Швецияда кеңінен тараған.

АҚШ-та ірі ауқымды мақсатты жобалардың көмегімен инновациялық процестерді мемлекеттік реттеу келесі негізгі бағыттарда жүзеге асырылады:

-венчурлық фирмалар мен шағын және орта инновациялық кәсіпорындардың зерттеу орталықтарын құруды ынталандыру;

-бюджеттік зерттеулер барысында патенттелген және федералды үкіметтің меншігі болып табылатын өнертабыстарды коммерциялық қолдануға тегін лицензия беру;

-жеңілдетілген несиелеу және ұсақ жаңашыл-фирмалар мен жекелеген өнеркәсіпкерлерге Ұлттық ғылыми қормен және басқа да инвестициялық қорлармен гранттар беру;

-мемлекеттік инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру және мемлекет инновацияны сатып алу-сату қатынасының агенті ретінде көрінетін инновация нарығының қызмет етуіне жағдай жасау;

-елде және шетелдерде инновациялық процестердің мониторингі мен болжау, инновациялық қызметтің әртүрлі субъектілерімен жасалатын инновациялық жобалардың мемлекеттік экспертизасы;

-инновациялық қызмет субъектілеріне мемлекеттік қызметтерді төлеу бойынша жеңілдіктер беру;

-танымал ғалымдар мен жаңашылдарды моральдық ынталандыруды жүзеге асыру (мемлекеттік награда, құрмет белгілерімен марапаттау т.б.);

-инновациялық қызметке жеңілдетілген салық салу;

-ұлттық тауарөндірушілердің ішкі және халықаралық бәсекелік қабілеттілігінің дамуын қамтамасыз ететін монополияға қарсы заңдылықтар.

Жапония мен Оңтүстік Корея ең алдымен ақпараттық жүйе, биотехнология саласында көшбасшы және мемлекеттік саясат есебінен ғылым мен технология саласында әртүрлі секторлардың іс-әрекетін жүйелеу арқылы әлемдік ғылыми-техникалық прогресс жетістіктеріне жетуді қамтамасыз етеді.

Жапонияда экспорттық өндірісті дамыту үшін тек ғана тікелей субсидиялау мен экспортерлардың әрекетіне басқа да дәстүрлі экономикалық және әкімшілік тәсілдер емес, сондай-ақ ерекше жанама тәсілдер қолданылады. Оларға жеке банктермен берілетін қаржылық ресурстарды мақсатты бөлу және оларды басым салаларда шоғырландыру жатады.

Еуроодаққа кіретін елдермен жүзеге асырылатын инновациялық саясаттың негізгі бағыттарына мыналар жатады:

-Бірыңғай монополияға қарсы заңдылық;

-қондырғыны жеделдетілген амортизациялау жүйесі;

-ғылыми зерттеу жұмыстарына жеңілдетілген салық салу;

-шағын ғылымисыйымды бизнесті ынталандыру;

-жаңа технология саласында инновациялық жобаларды жүзеге асырушы кәсіпорындарды тікелей қаржыландыру;

-ғылыми сыйымды өнім өндіретін кәсіпорындар мен университет ғылымының кооперациясы (Исабеков, 2013).

Қосымша ынталандыру қызметі экономикалық саясат құралдарының көмегімен мемлекетпен жүзеге асырылады (несие, салық, технологияның халықаралық айырбасын реттеу және т.б.), бұл ресурстардың құнын елеулі азайтуға және оның сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Инновациялық қызмет саласында мемлекеттің ролінің арту себебі оны жүзеге асыру үшін қажетті шығындардың өсуі болып табылады. Бұл ең бірінші кезекте ғылыми зерттеу қондырғыларына, приборлар мен құралдарға шығындардың ұлғаюымен және жоғары білікті ғылыми-техникалық және инженерлік кадрлардың жалақысының өсуімен байланысты.

Инновациялық қызметке мемлекеттің белсенді қатысуы ғылыми-техникалық және инновациялық қызмет нәтижелерін ұзақ мерзімді болжау қажеттілігімен байланысты. Жаңалықтардың тиімділігі едәуір деңгейде инновацияның түрі мен

саласын таңдаудың дұрыстығына тәуелді. Инновациялық қызметті дамыту мен инновациялық процеске тартылатын ресурстар көлемін ұлғайту мемлекеттік және жеке субъектілердің ынтықмақтастығы мен кооперациясының қажеттілігін анықтайды. Инновациялық процеске тартылған барлық субъектілер қызметінің кооперациясы арқылы мемлекеттің ұйымдастыру функциясы жүзеге асырылады.

Әртүрлі елдердегі инновациялық қызмет сферасын реттеу деңгейіне тәуелсіз мемлекеттік инновациялық саясат шаралары жүзеге асырылады. Олар қаржыландыру, техникалық білімді тарату және бәсекемен байланысты үш блокқа біріктірілуі мүмкін. Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау жүйесінің негізі қаржыландыру болып табылады. Қаржылар ірі, орта және шағын кәсіпорындарға инновациялық қызметтің әртүрлі кезеңдерінде, әсіресе алғашқы кезеңдерде ұсынылады. Инновациялық қызметпен шұғылданатын кәсіпкерлік бизнестің бәсексіне қатысты мемлекеттік шаралар жүйесі нарық шеңберінде олигополиялық реттеуші күштердің ықпалын жеңуге бағытталған.

Инновациялық қызмет саласында мемлекеттің ықпал ету тәсілдерін әкімшілік және экономикалық деп бөлуге болады. Олардың арақатынасы елдегі қалыптасқан экономикалық жағдай мен мемлекеттік реттеу концепциясымен анықталады. Инновациялық саясатты жүзеге асырудың әкімшілік тәсілдері нарықтық қатынастар жағдайында заңдылық негізге негізделеді. Инновациялық реттеудің әрекетті тәсілдері тауарлы өндірістің мотивациялық факторларын есепке алуға негізделген экономикалық болып табылады. Олар экономикалық тетіктер мен ынталарды қолданумен әкімшілік тәсілдерден ерекшеленеді.

Экономикалық ықпал етудің тікелей тәсілдеріне қаржыландыру, несиелеу, лизнг, қор операциялары, жоспарлау мен болжамдау, сондай-ақ мемлекеттік кәсіпкерлік пен мемлекеттік тапсырыстар түріндегі инвестициялау жатады. Жанама экономикалық тәсілдердің міндеті инновациялық қызметтің жеке емес, қоғамдық шарттарын қалыптастыру болып табылады. Олардың ішінде дәртүрлі түрде мыналар қолданылады:

- салықтық және әкімшілік реттеу;
- несие және қор саясаты;
- бағалық реттеу;
- протекционизм саясаты.

Фирмалар үшін мемлекеттік ғылыми-техникалық және инновациялық жобаларға қатысу білім мен тәжірибе жинаудың көзі болып табылады. Университет,

мемлекеттік лабораториялар, басқа да жеке фирмалармен ынтымақтаса отырып, мемлекеттік тапсырыстарды орындай отырып, фирмалар мемлекеттен қаржы құралдарын алады және ғылыми-техникалық қондырғылар, технологиялық және технологиялық емес ресурстарға қол жеткізу мүмкіндігіне ие болады.

АҚШ-та 100 жылдан бері әрекет етіп келе жатқан федералды келісім-шарт жүйесі мемлекеттік мекеме-тапсырыс берушілердің нарықтың сәйкес сегментінің конъюнктурасын талдауды жүзеге асыру, потенциалды корпорациялардың ғылыми техникалық және қаржылық жағдайын талдау міндетін қарастырады. Тапсырыс шарты, оның техникалық параметрлері ашық баспасөзде жарияланады. Саудаға қатысушы фирмалар кодтық формада өздерінің ұсыныстарын ұсынады. Орындаушыны таңдау жөніндегі шешім эксперттік комиссиямен қабылданады.

Инновациялық қызметке мемлекеттің тікелей ықпал ету деңгейі ғылыми жұмыстардың қандай көлемі елде мемлекеттік ресурстар есебінен орындалатындығына тәуелді. Бұл жағдайда инновациялық процесс тиімділігіне мемлекеттің ықпалы егер инновациялық саясат өндіріс пен тұтынуды дамыту мәселелерімен әлсіз байланысқан мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталған болса тежеуші болуы мүмкін. Бұл жағдайда экономикалық өсу факторы ретіндегі мемлекеттік инновациялық саясаттың тиімділігі төмен болып табылады.

Ресейде мемлекеттік инновациялық саясат екі деңгейде жүзеге асырылады: жалпы мемлекеттік (федеральды) және аймақтық (жергілікті). Федеральды инновациялық саясаттың негізгі міндеті экономикалық сферада ғылыми-техникалық дамудың мемлекеттік басымдықтарын жүзеге асыру үшін қолайлы инновациялық климат құру болып табылады. Жалпы мемлекеттік саясат елдің технологиялық базасын түбегейлі өзгертуге алып келетін және ұлттық экономика ауқымында ресурстарды шоғырландыруды талап ететін салалық және салааралық сипаттағы мәселелерді шешуге бағытталған.

Ресейде инновациялық кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымы қалыптасқан. Оның негізін аймақтарда өкілдіктері, оқу-ғылыми орталықтарының дамыған жүйесі, бірқатар университеттерді біріктіретін қуатты ақпараттық желісі бар кәсіпкерліктің ғылыми-техникалық дамуына ықпал ету Орталығы құрайды.

Қазіргі уақытта ТМД елдерінде инновациялық қызметті ТМД қатысушы-мемлекеттердің мемлекетаралық инновациялық саясатының жалпы Концепциясына оңтайлы интеграциялау бойынша шаралар қарастырылуда. ТМД елдерінде инновациялық қызметтің дамуын ынталандырудың қажетті заңды базасын

қалыптастыру негізіне «Иновация туралы» заңның негізгі ережелері алынған. Ресейде инновациялық қызметті реттеуді инновациялық сфераны тікелей және жанама қолдаудың барлық шаралары бойынша қарастырады. Атап айтқанда, инновациялық қызметтің дамуын ынталандыру үшін кәсіпорындарға инвестициялық салықтық несиелер беріледі, инновациялық қызмет субъектілері инновациялық жобаларды орындау кезеңінде пайдаға, мүлікке салынатын салықтан және бірқатар басқа да салықтардан босатылады (ҚР 2003-2015 ж.ж. индустриалдық-инновациялық дамуының стратегиясы, 2003).

Қазақстандағы инновациялық қызметті тежеп отырған негізгі себеп деп мемлекеттің экономика, саясат, ғылым, білім секілді салаларын қамтып отырған жүйелік дағдарысты айтуға болады. Өндірістің ұзақ мерзімді құлдырауы жаңа негізгі қолдаумен кәсіпорындардың қаржылық ресурстарының күрт жоғалып кетуіне себеп болды. 1989-1999 жылдар аралығындағы кезеңде өнеркәсіп өндірістің құлдырауы 60 пайызды құрады. Өндіріс комитетінің құлдырауының маңызды факторларның бірі СССР құлағаннан кейінгі байланыстарға үзеңгі болып табылады.

Инновациялық белсенділікті тежейтін фактор ретінде бюджеттік қаржылықтардың жеткіліксіздігін, банк несиелері үстемесінің жоғарылығын, тапсырыс төлем қабілетсіздігін және инфляцияның жоғарғы деңгейін, яғни макроэкономикалық факторларды айтуға болады. Инновациялық белсенділікке кедергі келтіретін факторлар ретінде сонымен қатар, шикізат және материалға байланысты қиындықтарды, жоғары экономикалық тәуелділікті, сұраныстың жоқтығын айтуға болады. Шағын және орта кәсіпорындар консалтингтік және делдалдық қызметтерге қажеттілік сезініп отыр. Бұл бір жағынан шағын кәсіпорындарының ірі кәсіпорындармен салыстырғанда экономикалық конъюктураның өзгерістерін тез аңғарып, соған бейімділік ете алатынын көрсетсе, екінші жағынан ірі кәсіпорындардың инновациялық қызметтегі баық қызметтегі баосыған байланысты көптеген қиыншылықтармен кездесетінін көрсетеді.

Салалар бойынша инновациялық белсенділіктің жағдайы көбіне бір-біріне ұқсас болғанымен, кейбір позицияларда айтарлықтай өзгешеліктер кездесіп отырады. Өнеркәсіптік кәсіпорындар негізінен өндірістің технологиялық базасын жетілдіру жұмыстарын жүргізеді және аз ғана көлемді жаңа технологиялар енгізеді. Соныман қатар, ресурстарды үнемдеу, қоршаған ортаға зиянды қалдықтарды шығаруды төмендету, өндірістегі еңбектің әлеуметтік тұрмыстық жағдайларын жақсартуға бағытталған жаңа технологиялар саны жоғарылауда.

Өнеркәсіптегі инновациялық белсенділіктің жалпы деңгейі зерттеулер жүргізу және жаңа немесе жетілдірілген өнімдер мен технологиялар жасап шығару, енгізу, сонымен қатар технологиялық айналым секілді инновациялық қызметтің және түрлерінің төмен интенсивтілігін анықтайды. Сонымен қатар, ғылыми-техникалық саланың нарықтық экономикаға көшудің жаңа жағдайларына дайын еместігін айта кету керек (Шумпетер, 1998).

Мемлекеттік және одан төмен басқару деңгейлерінде инновациялық саланы дамыту және қолдауға қатысты қабылданған шараларға қарамастан олар оның дамуына шешуші роль атқарады. Бұл шаралар Қазақстанның әлеуметтік экономикалық дамуының жағдайы мен тенденцияларына байланысты кезеңді және жүйелік мінездемелерді ескермеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда ғылыми-техникалық потенциал әлі де болса жетілмеуде. Сондықтан мемлекеттің инновациялық саясатын ғылыми-техникалық саясаттың басымдықтарын есепке ала отырып, өзара байланыста дамыту керек.

Әдебиеттер

Б.Н. Исабеков Қазақстанда аралас экономика кезіндегі индустриалдық-инновациялық саясат және кәсіпкерлік: мәселелер, концепциялар, шешімдер. Түркістан 2013ж-256б.

Қазақстан Республикасы 2003-2015 ж.ж. индустриалдық-инновациялық дамуының стратегиясы. Астана 2003ж.

Шумпетер И. Теория экономического развития. М.: Прогресс. 1998.-454с.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САУДА САЯСАТЫН
ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ****А.М. САМАЛИКОВА**

Қ.А.ЯСАУИ атындағы ХҚТУ, аға оқытушы

Түйіндеме

Мақала тақырыбы сыртқы сауданы дамыту және даму ерекшеліктеріне арналған. Сыртқы сауда ұлттық экономиканың ашықтығын көрсететін бірден бір фактор болып табылатыны анық. Сыртқы сауданы дамыту мақсатында әсіресе шекаралас мемлекеттермен сауданы оңтайландыру үшін одақ, қауымдастықтар қызметі қарастырылған. Еліміздің сыртқы саудасын дамытуға негіз болатын артықшылықтар мен факторлар қарастырылған.

Кілт сөздер: сыртқы сауда, экспорт, импорт, экономикалық қауымдастық.

Резюме

Тема статьи охватывает развитие внешней торговли и ее особенности. Внешняя торговля является одним из факторов показывающих открытость экономики. В статье рассмотрен порядок формирования сообществ и союзов с приграничными государствами. Также рассмотрены особенности и факторы развития внешней торговли нашей страны.

Ключевые слова: внешняя торговля, экспорт, импорт, экономические содружества.

Abstract

The article covers the development of foreign trade and its peculiarities. Foreign trade is one of the factors showing the openness of the economy. The article describes the procedure of forming communities and alliances with neighboring States. Also discusses the features and factors of development of foreign trade of our country.

Keywords: Foreign trade, exports, imports, economic communities.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан бері жоғары жылдамдықпен қарқынды даму үстінде. Мысалы, экономикамыз бен сыртқы сауда байланысымызда оң өзгерістер болып, экспорт-импорт қатынастары мен көлемі қазіргі кезде сонау 1991 жылдардан 50 есеге өскені байқалады. 2001жылы Қазақстан экспорты 111 мемлекетке бағытталса, қазіргі таңда олардың саны 135-тен асып жығылады. Сауда саясатын жетілдіріп әрдайым дамытуға мемлекет тарапынан реттеу басты міндеттердің бірі

болып көмек беріліп, қолдау көрсетілуде. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Дәйекті де болжамды сыртқы саясат – ұлттық мүдделерді ілгерілету мен өңірлік және жаһандық қауіпсіздікті нығайту»-деп көрсетілген. Жолдаудың осы бөлімінің екінші тармағында экономикалық және сауда дипломатиясын дамыту туралы міндет қойылған (Егемен Қазақстан, 2010).

Яғни біртұтас экономикалық прагматизм құру арқылы экономикалық саясатымызды жаңғырту, жаңадан пайда мен табыс көздерін іздестіру, нәтижелі инвестициялар тарту және еліміздің бәкеге қабілеттілігін арттыру сияқты мәселелерді шеше аламыз. Жаңа бағыттың арқасында еліміз сыртқы сауда саясатын әлемдік аренада жоғарғы рейтингтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Еліміздің сыртқы саудасын дамытуға негіз болатын артықшылықтар мен факторлар:

-Табиғи-географиялық (шекараның ландшафттық сипаттамасы, табиғи-климаттық жағдайы, табиғи ресурстар мен ауыл шаруашылығы бағыттағы жерлердің болуы);

-Экономикалық (тұрғындардың өмір сүру деңгейі, тығыздығы, экономиканың салалық құрылымы, әлеуметтік жағдайы, мамандандырылуы, инвестициялық ахуалы.);

- Институционалдық (шекара тосқауылдарының болуы,сауданы дамыту үшін нормативті-құқықтық базаның болуы, сауда орталықтарын құру);

- Әлеуметтік-мәдени (мәдениеттің,тілдің жақын болуы немесе болмау, сонымен қатар, профессионалдық тосқауылдардың орын алуы);

- Саяси (мемлекет аралық қарым-қатынастардың даму деңгейі). Қазақстанда оның сыртқы экономикалық байланыстары табысты дамуы үшін қолайлы алғышарттар тудыратын жағдайлар бар. Оларға: сыртқы экономикалық қатынастардың дамуы үшін шешуші фактор болып табылатын саяси тұрақтылық, көптеген табиғи байлықтар, дамыған өнеркәсіп, жеткілікті білікті жұмысшы күші, салыстырмалы түрде қолайлы геосаяси жағдай, ТМД көптеген елдерімен тармақты шаруашылық байланыстары жатады.

Республикада сыртқы сауданы тұрақтандыру мақсатында бірнеше шаралар кешені жүзеге асырылды:

- тауарларды экспортқа шығаруда квоталау жойылды;
- лицензияланатын өнімнің тізбесі қысқартылды;
- бидайдан, мұнайдан, газдан және түсті металдардан басқа барлық тауарларға экспортқа шығару баждары жойылды;
- арнайы экспорттаушылар институты құрылды;

- бірқатар бос экономикалық аумақтар құрылды;
- нашар дамыған және дамитын елдер үшін, осы елдерден енгізілген өнімдерді импорттық кедендік баждар төлемінен жартылай немесе толық босатудың преференция сызбасы әзірленді;
- республикаға сапасыз тауарларды енгізуді болдырмау үшін техникалық, санитарлық, фитосанитарлық және басқа да бақылау жүйесі жүзеге асырылуда;
- импорттық келісім-шарттарды тиіп жіберу алдында тәуелсіз сараптама жүйесі енгізілді;
- жаңа кедендік кодекс қабылданды (Егемен Қазақстан, 2011).

Еліміздің экспорт пен импорттың 2012-2014 жылдардағы мөлшерін салыстыра кетсек: 2012ж елімізде сыртқы сауданың көлемі 91397,5 млн АҚШ долларында болып: экспорт мөлшері 60270,8 (65%) млн АҚШ долларын, ал импорт 31126,7 (34%) млн АҚШ долларын көрсеткен. Еліміз 2014 жылы сыртқы тауар айналымы 13682,5 млн АҚШ долларын құраса, оның ішінде экспорт көлемі 92285 млн АҚШ долларын, ал импорт 44539 млн АҚШ долларын құрап отыр. 2013 жылы тауар айналымының шамасы 125019,7 млн АҚШ доллары құрап, сәйкесінше 87964 (70,36%) млн АҚШ доллар, импорт 37055,7 (29,64%) млн АҚШ долларын құраған. Осыдан 2014 жылда 2013 жылдың тауар айналымынан 8,4%-дан асқанын көруге болады. 2013ж экспорт бойынша басты сауда серіктестері Ресей (8,4%), Украина (3%), Италия (17,1%), Австрия (4,4%), Қытай (18,5%), Нидерланды (7,5%), Франция (6,2%), Швейцария (5,64%). Негізгі экспортқа шығаратын тауарлардың қатарын минералдық өнімдер (56,8%), металдар және одан жасалған бұйымдар (19,5%), мал және өсімдіктер өнімдері, дайын азық-түлік тауарлар (9,6%) құраған.

Ал Қазақстанға импорт көлемі жоғары елдерге Ресей (41,4%), Қытай (13,6%), Германия (5,6%) Украина (4,7%), АҚШ (4,6%) жатады. Импорт тауарлардың басым көпшілігін машиналар, жабдық, көлік құралдары, аспаптар мен аппараттар (53,6%), химиялық өнім және олармен байланысты өнеркәсіп салалары (15,5%), металдар және олардан жасалған бұйымдар (9,1%) алады. 2014 жылы да экспортта үлесі басым елдерге Ресей (7,3%), Италия (16,8%), Нидерланды (8,1%), Франция (6,1%), Корея (17,9%) жатады. Ал импорт бойынша Ресей (38,4%), Украина (6,6%), Германия (5,1%), Корея (16,8%), АҚШ (4,8%) алдыңғы қатарда тұр.

Қазақстан үшін дәстүрлі алдыңғы қатарлы экспорттаушы нарығы бар елдер Еуропа елдері (Италия, Франция, Нидерланды), Қытай, Ресей, Канада болып табылады. 2012 жылы Еуропалық Одаққа мүше елдерге 50 млрд.АҚШ. долларынан астам тауар

экспортталған. Кедендік одаққа мүше болғаннан бері біздің тауарларымыз Африка және Латын Америка елдеріне шығарылуда. Осы көрсеткіштер арқылы еліміздің сыртқы саудасы жылдан-жылға өсіп отырғанын көруге болады.

2013 жылы ТМД елдерінің үлесі артты, экспортта Еуропа елдері жетекші орын алады. Қазақстан экспорты: Мұнай және мұнай өнімдері — 35%; түсті метал — 17%; қара металы — 16%; мыс — 12%; дәнді дақылдар — 9%; басқалар — 11% құрады. Статистикалық агенттіктің хабарлауы бойынша, 2010 жылдан бастап Қазақстан экономикасы жоғары өсу қарқынын көрсетіп отыр. Оралымды деректер бойынша ЖІӨ-нің 2013 жылғы нақты өсуі 7,5% құрады (ҚР статистикалық агенттігі, 2015). Бұл ретте ауыл шаруашылығы, сауда, байланыс сияқты салалардың нақты көлемінің өсуі көлемдер өсімінің қарқындары бойынша 2013 жылы көш бастады.

Қазақстанға әкелінетін импорт тауарлар мен шығарылатын экспорт тауарлар мынадай сараптамалары міндетті түрде (гуманитарлық ұйымдардың қоятын негізгі талаптарымен сәйкес келуі) болуы тиіс:

- жабдықтаушының құзыреттілігін растаушы құжат, өндірістік және экспорттық мәселелерді білуі;
- сапаның бүкіләлемдік танылған стандарттарына тауарларының сәйкестігі;
- сатып алулардағы қажетті тәжірибесі жетіспесе, тапсырыстардың үлгілерін беруі;
- іскерлік атағының тазалығы;
- тауар сапасы;
- ортақ санитарлық-гигиеналық нормаларға сәйкестік;
- дайын өнімнің жабдықтауларының қамтамасыз етілуі;
- өнімнің тасымалға жарайтындығы;
- мерзімі өткен немесе қолданыстан шыққан өнімдерден тазару (ҚР статистикалық агенттігі, 2015).

Сыртқы сауда саясатын дамытуда айқын мысал ретінде Қазақстан Үкіметі Дүниежүзілік Сауда Ұйымына (ДСҰ) кіру деп біледі. ДСҰ-ға мүше болудан жалпы артықшылықтарды келесі жолмен жүйелеуге болады:

- серіктестерге қысым керсетілген жағдайда, ұлттық мүдделерді қорғауды қамтамасыз ететін ДСҰ-ның дауларды шешу механизмін пайдалану және осылай дискриминацияны жою;

- халықаралық сауданың жаңа ережелерін жасау кезінде әлемдік сауда жүйесіне тиімді қатысу арқылы өздерінің ағымдағы және стратегиялық сауда-экономикалық

мүдделерін жүзеге асыру мүмкіндігі.

Сонымен қоса, сыртқы сауданы дамыту мақсатында әсіресе шекаралас мемлекеттермен сауданы оңтайландыру үшін одақ, қауымдастықтар құрған. Мысалы: Ресей, Қырғызстан елдерімен Еуразия экономикалық қауымдастық ұйымы реттейді. Қырғызстан мен Өзбекстан елдерімен шекаралық қарым-қатынастарды Орталық Азия Ынтымақтастық ұйымы арқылы реттесе, Қытай, Қырғызстан, Ресей, Өзбекстанмен сауда қатынастарын Шанхай ынтымақтастық ұйымы реттейді.

Қазіргі таңда дүние жүзінде 12 кеден одағы Дүниежүзілік сауда ұйымының ықпалымен жұмыс істеуде. Солардың бірі Ресей, Беларусь елдерімен шекаралық сауданы 2008-2010 жылдар аралығында қалыптасқан Кедендік одақ реттейді. Кеден одағы деп үшінші бір елдерден әкелінетін тауарларға қатысты бірыңғай кеден тарифі, ал жалпы мағынада бірыңғай сауда саясатын қолданылатын екі немесе одан көп елдің ортақ кеден аумағы. Қазақстанның, Беларусьтің, Ресейдің ұлттық нарықтарын біріктірудің есебінен қазіргіден әлдеқайда жинақы ішкі нарықты қалыптастыру осы елдердің жаңа өндірістерін дамытуға, инновациялық-индустриялық қатынастар бойынша тәжірибе алмасуға, тауардың сапасын жақсартып, тауар санының көбеюіне ықпал жасайды. Кеден одағы бізге кедергі келтірмейді, керісінше жаңа мүмкіндіктер туғызады. Ол мүмкіндіктерді қалай пайдаланатындығы өзімізге байланысты.

Еліміз өзінің 16 миллион адамдық нарығын 168 миллион адамдық нарыққа ұлғайтады. Ең басты артықшылықта осы болып табылады. кеден одағының берер пайдасы экономикалық инвестициялар тартуда қолайлы орта туғызады, әр ел аумағындағы шикізат көлеміне байланысты бірлескен өндіріс тораптарын құруға жағдай жасайды.

Кеден одағының қалыптасу нәтижесінде ЖІӨ мөлшері 1,6 трлн АҚШ долларды құрайтын және ішкі нарық көлемі 168 млн адамға жететін бірыңғай аумақ құрылды. Қазақстанның экспорттық тауарларын Еуропа елдеріне шығару үшін Ресей транспорт инфрақұрылымын тиімді шарттармен қолдануға болады. Бұл отандық өндірушілер үшін көлік шығынын азайтуға және отандық тауарымызды өзге елдердің нарығында санын арттырып, бәкеге қабілеттілігін күшейтуге мүмкіндік береді. Қазақстан тауарларының Ресей, Беларусь нарығына енуі үшін техникалық талаптар мен стандарттардың үш мемлекет тарапынан бір деңгейде қолдану өте тиімді (ҚР статистикалық агенттігі, 2015).

Кедендік одақ қазақстандық тауар өндірушілерін ынталандырып, тауарларын сату нарығын кеңейтілу процесі орын алады және де экономикалық инвестициялардың

тартымдылығы артады, бұл өз кезегінде жаңа өндірістердің дамиуына себепші болады. 2012 жылдың қорытындысы бойынша Кеден одағына мүше елдер арасындағы тауар айналымының көлемі 24625,4 млн АҚШ долларын құрады, бұл жалпы тауар айналымның 18 пайызын құрайды екен. Оның ішінде экспорт мөлшері 6837,7 млн АҚШ долларын (жалпы экспорттың 7.4%), ал импорт көлемі 177877,1 млн АҚШ долларын (39,9%) құраған екен. Бірақ осы бастапқы жылдардағы пайданың көп бөлігін Ресей және Беларусь елдерінің үлесіне тиген. Болашақта еліміздің табар пайдасы көбейе түсетініне кәміл сенімдімін.

Әдебиеттер

Кедендік одақ: Бүгін, ертең, жетілдірілген тұстар баршылық // Егемен Қазақстан. 12 маусым 2010.

Егемен Қазақстан 2011 ж.-30 наурыз №194-195, Б. Балғарина: «Кедендік одақ - кемелдену кепілі»

www.stat.kz

**ТҮРІК ӘЛЕМІ ЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ
ҚҰРЫЛЫМДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЯЛАНУ
ӘРЕКЕТТЕРІ**

**ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ СТРУКТУР И
ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА**

**TÜRK DÜNYASININ SIYASI VE HUKUKI YAPISINDAKI SON
DEĞİŞİMLER VE DEMOKRATİKLEŞME ÇABALARI**

**LATEST CHANGES IN POLITICAL AND LEGISLATIVE
SPHERES OF TURKISH COUNTRIES AND ENDEAVORS OF
DEMOCRATIZATION**

**TEK PARTİ VE KOALİSYON HÜKÜMETLERİNİ DEĞERLENDİRİRKEN
TÜRK SEÇMENİNİN EKONOMİYE VERDİĞİ AĞIRLIK**

Ali T. AKARCA
Ekonomi Bölümü
Illinois Üniversitesi – Chicago

İyi çalışan bir ekonomi ve demokrasi için, hükümetlerin faaliyetlerini takip eden ve zaman zaman performanslarını değerlendiren, bir seçmen kitlesine ihtiyaç vardır. Son yarım asır içinde gelişen, ve siyaset ve iktisat ilimlerinin kesiştiği noktada yer alan, ekonomik oy verme yazınına göre seçmenler oylarını verirken ekonomiyi dikkate almaktadırlar. Ancak değerlendirmelerini yaparken, yakın geçmişe uzak geçmişten, büyümeye enflasyondan, daha fazla ağırlık vermeleri hükümetleri siyasi konjonktürel dalgalanmalara yol açan politikalar izlemeye özendirilmektedir. Kendi başıma ve başkaları ile birlikte yaptığım çalışmalar Türk seçmenlerinin de diğer ülkelerdeki karşıtları ve ekonomik oy verme yazınında anlatıldığı gibi davrandıklarını göstermektedir.

Ancak bazı çalışmalara göre, seçmenler koalisyon hükümetlerinin ekonomik performansları ile ilgili sorumluluğu, ve dolayısı ile verilecek ödül veya cezaları hükümet ortakları arasında paylaştırmakta zorluk çekmekte ve bu yüzden değerlendirmelerini yaparken de ekonomiye daha az ağırlık vermektedirler. İyi bir ekonomi için verilen ödül ve kötü bir ekonomi için kesilen ceza daha düşük olduğunda, iktidarlar ekonomik hedefleri başka gayeler için daha kolayca feda ederler.

Birkaç yeni araştırma, ekonomik oy vermenin çok partili hükümetler altında daha zayıf olması yanı sıra, tüm iktidar partileri için aynı olmadığını da göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, seçmenler hükümetlerin küçük ortaklarını, ekonomik şartlardan dolayı, ana iktidar partisinden daha az sorumlu, hatta bazen hiç sorumsuz tutmaktadırlar. Hükümetteki tüm partiler eşit bir şekilde sorumlu tutulmadıklarında, bu iktidar partileri arasında menfaat çatışması yaratarak, alınması gereken kritik kararları geciktirerek, ve hükümetin ömrünü kısaltarak, belirsizlik ve istikrarsızlık meydana getirir. Kaybedecekleri bir şey olmayan veya çok az olan partiler, sırf rakiplerine oy kazandırmamak için, uygun buldukları reformlara bile ayak sürüyebilirler. Ekonomik başarıları ile fazla oy kazanamayan partiler, bunu iş, kredi, ve mal dağıtma gibi popülist politikalar ile elde etmeye çalışırlar.

Kısacası, oy kullanırken ekonomiye verilen ağırlık, ve hükümet edenler arasında nasıl dağıtıldığı, iyi bir idare için son derece önemlidir. Koalisyon hükümetleri altında idarenin genellikle tek parti iktidarlarındaki kadar iyi olmaması bu konuyla yakından ilgilidir. Türkiye’de büyüme koalisyon hükümetleri altında tutarlı bir şekilde daha düşük olmuştur. 1950 ve 2015 yılları arasında Türkiye'nin ortalama büyüme oranı koalisyon hükümetleri altında, tek-parti hükümetlerine göre, 1.5 puan daha düşük, enflasyon oranı ise 26.7 puan daha

yüksek gerçekleşmiştir. İdeolojik bakımdan uyumsuz koalisyonların ekonomik performansları daha da olumsuz olmuştur. Sadece onlar ele alınsa, bahsedilen büyüme ve enflasyon farkları 2.1 ve 29.1'e çıkacaktı. Şayet 1950-2015 döneminin her yılında kişi başına GSYH'daki büyüme tek-parti iktidarlarındaki kadar olsaydı, bugün kişi başına GSYH şimdikinin 1.6 katı olacaktı.

Bu çalışmanın amacı, tek parti ve koalisyon hükümetlerini değerlendirirken, Türk seçmenlerin ne gibi davranış farklılıkları gösterdiklerini tespit etmektir. Bu gaye ile, ekonomik performans dışında, stratejik oy verme, iktidar avantajı, iktidar yıpranması gibi ekonomi dışı etkenleri de dikkate alan oy denklemleri kurulmuş ve parametreleri 1950 ve 2015 arası yapılan yerel ve parlamento ve seçimlerinin verileri kullanılarak saptanmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre seçimlerden önceki bir yıl içinde, kişi başına düşen reel gelirden meydana gelen her yüzde birlik büyüme, tek başına hüküm sürdüğünde, ana iktidar partisine bir puan oy artışı sağlamaktadır ama etkin iktidar partisi sayısındaki her birim artış bunu yarım puan kadar düşürmektedir. Yüzde birlik bir enflasyon artışı ise ana iktidar partisine 0.15 puan kadar oy kaybettirmektedir. Hükümetteki partilerin sayısı ve bunların ideolojik uyumlulukları ana iktidar partisinin ekonomiden ne miktarda etkilendiğini değiştirmemektedir.

Koalisyonlarda, hükümete giren her ilave parti, lider parti ile ideolojik bakımdan uyumlu olduğu takdirde, yüzde birlik büyümenin tüm iktidara sağladığı oyu 0.7 puan, yüzde birlik enflasyonun kaybettirdiği oyu da 0.21 puan azaltmaktadır. Hükümetteki etkin parti sayısı 1.6'yı geçtiğinde, ortaklar benzer ideolojide bile olsalar, büyümenin hükümet oylarına etkisi negatife, enflasyonunki pozitif dönüşmektedir. Koalisyon ortakları ideolojik bakımdan önemli farklılıklar gösterdiğinde, hükümetteki parti sayısı ne kadar olursa olsun, büyüme-oy ilişkisi ters orantılı bir hale gelmektedir. Yani hükümetteki küçük partiler politik yelpazede ana iktidar partisinin ters tarafında yer aldıklarında, seçmenler nezdinde, sanki muhalefetteymişler gibi mütalaa edilmektedirler.

Kısaca özetlersek, çok partili hükümetler altında ekonomik büyüme daha düşük enflasyon ise daha yüksek olmaktadır. Bu Türkiye için de böyledir. Literatürde bu durumu izah eden çeşitli sebepler ileri sürülmüştür. Eldeki çalışmaya göre, bunlara seçmenler tarafından koalisyon ortaklarına verilen teşviklerin zayıf ve çelişkili olmaları da eklenmelidir.

ORTA ASYA ÜLKELERİNİN DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE MEDYA**Ashı YURDİGÜL¹, Meerim ARTIŞEVA²**

¹Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, asli.yurdagul@hotmail.com,

²Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, meerimart@gmail.com

Öz

Toplumsal iletişimde, medya olarak adlandırdığımız kitle iletişim araçlarının önemine dair çalışmaların başlaması 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu çalışmalarla birlikte medyanın toplumda yönetenler ve yönetilenler arasındaki konumuna dikkat çekilmeye başlanmıştır. Medya, toplumların demokratikleşme süreçlerinde nasıl bir yol aldıkları ve nerede oldukları konusunda önemli bir göstergedir. Demokratik toplumlarda çoğunlukla itici bir güç olan medya; kamuoyu oluşturma, toplumu bilgilendirme, toplumun her kesimine ifade özgürlüğü sunma, yönetenleri yönetilenler adına eleştirme/ denetleme ve kamusal bir alan sunma işlevlerini yerine getirmekte ya da getirmeye çalışmaktadır. Medyanın bu işlevleri yerine getirme ya da getirememesi durumu ise toplumların demokratikleşme durumlarıyla bağlantılı olarak değişkenlik göstermektedir.

Medya ve demokrasi ilişkisini temel alan bu çalışmada, Orta Asya ülkelerinin demokratikleşme süreçleri ve medya arasındaki ilişki Kırgızistan örneği üzerinden irdelenmektedir. Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan ülkelerden biri olan Kırgızistan'ın demokratikleşme süreci ile Kırgız medyası arasındaki ilişki; ülke medyasının yapısal, hukuki, mesleki ve teknolojik politikaları üzerinden ele alınarak Kırgızistan'da medyanın demokratikleşme sürecinde oynadığı rol tartışılmaktadır. Çalışma, Kırgızistan medya politikalarına dair genel bir değerlendirme raporu sunmasının yanı sıra, topluma özgü dinamikleri de göz önüne alarak demokrasi ve medya arasındaki ilişkiyi incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Medya, demokrasi, Kırgızistan, iletişim, politika

Abstract

The studies about importance of mass media in social communication started in the 19th century. Along with these studies, the position of the media among who manage and

who managed in society has begun to attract attention. Media is an important indicator of in which condition societies are in the process of democratization. In democratic societies media is often acts as a driving force. The media is trying to fulfill such functions as creating public opinion, informing the society, presenting freedom of expression to every part of the society, controlling and criticizing government and providing public space. The ability of the media to fulfill these functions depends on the democratization of societies.

In this work that is based on the relation between media and democracy, the efforts of democratization and its relationship between media in Central Asian countries will be taken through the example of Kyrgyzstan. Kyrgyzstan gained its independence in 1991 after the breakup of the Soviet Union. In this study there lationship between democratization efforts in Kyrgyzstan and media will be discussed through the role of the media in democratization and the structural, legal, professional and technological policies of media. The study includes a general evaluation of media policies in Kyrgyzstan taking into account the dynamics of society.

Keywords: *Media, democracy, Kyrgyzstan, communication, politics*

1. Giriş

Günümüzde medya, toplumsal yapı içerisinde iktidarlar ve toplum arasındaki ilişkiyi kuran ve yürüten en önemli araç olarak göze çarpmaktadır. Bu anlamda medyanın konumu; her türlü iktidardan bağımsız olarak faaliyet gösterebilmesi, toplum yararı adına iktidarlara eleştirebilme ve denetleyebilme kabiliyeti, düşünce ve ifade özgürlüğü, her konuda toplumu bilgilendirebilme yeteneği vb. özellikler toplumsal yapının mevcut durumu hakkında önemli göstergeler sunmaktadır. Bu anlamda özellikle medya ve demokrasi ilişkisi sıkça tartışılmakta, bu alana ilişkin araştırma ve çalışmaların sayısı da her geçen gün artmaktadır.

Bu çalışmada da genel anlamda medya ve demokrasi ilişkisi konu alınmaktadır. Çalışma bu ilişkiyi, Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan ülkelerden biri olan Kırgızistan özelinde değerlendirmektedir. Çalışmada, Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasından bu yana devam eden demokratikleşme sürecinde Kırgızistan medyasının genel yapısı, ülkede medyanın ekonomi-politiği ve medya faaliyetlerinin yasal zemini anlatılmaktadır. Ayrıca, Kırgızistan medyasının bağımsızlıktan bu yana geçen süre içerisindeki değişim ve dönüşümü; sahiplik yapıları, yayın içerikleri, yayınların erişilebilirliği, medya-siyaset ve medya-ekonomi ilişkisi üzerinden de incelenmektedir. Bu süreçte medyanın toplumsal yapı içerisinde sahip olduğu konum, ülkenin demokratikleşme adına aldığı yolu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Ayrıca çalışmada, medyanın demokratik toplumlardaki işlevleri ile Kırgızistan medyasının bu işlevleri yerine getirip/getirmediği ya da yerine getirmede ne denli başarılı olduğu da üzerinde durulan konulardan biridir. Çalışma kapsamında ele alınan bu konular, ülkenin demokrasi tarihini medya üzerinden okuma fırsatı sunmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise medya ve demokrasi ilişkisine dair ülke özelinde genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Medya ve Demokrasi

Medyanın toplum üzerinde gittikçe artan etkisi, iktidarlar tarafından da kısa sürede fark edilmiştir. Bununla birlikte iktidarlar, toplum üzerindeki egemenliklerini sürekli kılmak amacıyla medyayı nasıl kullanabileceklerinin yollarını aramışlardır. Bu amaçla medya üzerinde sürekli bir hâkimiyet kurmak, bilgiyi tek elde toplamak ve buradan istenilen şekil ve miktarda dağıtmak medya üzerinden topluma hükmetmenin yolları olmuştur. Medyanın ne denli iktidarın hizmetinde olduğu, gerçek işlevlerini yerine getirip getirmediği medya ve demokrasi arasındaki ilişkiyi görmek açısından oldukça önemlidir.

Demokratik toplumlarda medya, bir takım temel işlevlere sahiptir. Bu işlevlerden en önemlisi medyanın toplumu bilgilendirme işlevidir. Medya, herhangi bir kurum ya da kişiye hizmet etmeksizin toplumu bilgilendirmek, haberdar etmek, yenilikleri duyurmak, gelişmeleri izlemek gibi toplum yarına çalışmak durumunda olan bir yapıdır. Bu işlevi yerine getiren medya, aynı zamanda kamuoyunun oluşmasına da hizmet etmektedir. Medya ele aldığı konular, aktardığı bilgiler aracılığıyla toplumda gündem oluşturabilen bir yapıdır. Medyanın toplumu bilgilendirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri, aynı zamanda toplumda demokratik bir ortamın gelişmesine katkı sağlayan unsurlar olarak da dikkat çekmektedir.

Medya ve demokrasi ilişkisi tartışmaları daha çok düşünce/ ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü ve sansür, siyasal katılım ve kamusal alan, siyasi örgütlenme, tarafsız yayıncılık gibi belirli kavramlar çerçevesinde tartışılmaktadır. Söz konusu bu kavramların toplumsal yapı içerisinde nerde ve nasıl konumlandığı ile toplumu oluşturan bireyler tarafından nasıl algılandığı toplumların demokratikleşme düzeyini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Demokratik toplumlarda medya kavramının ne ifade ettiği ya da ne ifade etmesi gerektiği medya ve demokrasi ekseninde sıkça gündeme gelmektedir. Bu anlamda Blumler ve Gurevitch, demokratik toplumlarda medyanın nasıl olması gerektiğine ilişkin beklentilerini şu şekilde sıralamaktadır (Blumler & Gurevitch, 1997, ss. 200-201);

- Medya toplumsal ve siyasal çevreyi gözetim altında tutarak, yurttaşların refahını etkileyecek her türlü gelişmeyi enformasyon ağına aktarmalıdır

- Medya, anlamlı gündem koymalıdır
- Medya, politikacıların ve diğer baskı ve çıkar gruplarının fikirlerinin aktarabilecekleri bir platform sunmalıdır
- İktidarı elinde bulunduranlarla kitleler arasında diyalog sağlamalıdır
- Resmi görevlilerin ellerindeki erki nasıl kullanacaklarına ilişkin hesap verebilecekleri mekanizmalar inşa etmelidir
- Yurttaşları siyasal katılıma teşvik etmelidir

DenisMcquail ise, Blumler ve Gurevitch' den farklı olarak, daha çok medyanın kamusal alan olma özelliğine vurgu yapmaktadır. Mcquail'in ileri sürdüğü katılımcı demokratik medya kuramına göre medya, toplumla iç içe olarak halkın her kesiminden kişiye ifade özgürlüğü ve katılım hakkı sunmalıdır. Bunun için medyanın profesyonel ve tarafsız bir yapıda faaliyet göstermesi şarttır. Medya tüm faaliyetlerinde toplumu merkeze almalı, toplumsal katılımın yoğun olduğu, etkileşimci bir medya anlayışıyla hareket etmelidir. Mcquail kuramında demokratik toplumlarda medyanın konumunu idealize etmekle kalmaz, demokratikleşme süreçlerini daha ileri düzeye taşıyacak bir takım önerilerde de bulunur. Buna göre;

- Medyanın varoluş nedeni halktır
- Siyasi erk, medyanın örgütlenmesine ve içeriğine etki etmemelidir
- Gruplara, örgütlere kendi medyasına sahip olma hakkı tanınmalıdır
- Toplumun her kesimi medyaya erişme, bilgilendirilme ve hizmet alma hakkına sahip olmalıdır

Bunlar dışında, medya ve demokrasi ilişkisi çerçevesinde farklı kişiler tarafından farklı kuramlar geliştirilmiştir. Her kuram, medya ve demokrasi ilişkisinin farklı bir noktasına vurgu yapmıştır. Örneğin RaymondWillams tarafındangeliştirilen demokratik medya kuramı medyanın kamusal alan olma ve bu alandaki özgürlüklere dikkat çekmiştir. McLuhan ve Innis gibi kuramcılar iletişim teknolojilerinin gelişimi ile demokratikleşme arasındaki bağlantıyı vurgulamışlar; hatta ve hatta iletişim teknolojilerindeki gelişmeleri demokratikleşmenin olmazsa olmaz kuralı olarak kabul etmişlerdir. Diğer yandan John Keanne ise Medya ve Demokrasi (Keanne, 1999) isimli çalışmasında basın özgürlüğünün önemine değinmektedir.

Günümüz toplumlarında medya, yerine getirdiği ya da getirmesi gerektiği işlevler bakımından toplumların demokratikleşme düzeylerinin önemli bir göstergesi konumundadır. Medya, bu toplumlarda bilginin doğru ve tarafsız olarak üretilmesi, herhangi bir ayrıcalık gözetilmeden toplumun tüm kesimlerine iletilmesinden sorumludur. Demokratik toplumlarda medya, her kesime eşit uzaklıkta duran ve toplumun genel çıkarlarına hizmet eden bir

kurumdur. Bu hizmet esnasında yönetenleri yönetilenler adına gözetlemek, denetlemek en önemli görevidir. Medya, her ne pahasına olursa olsun aksaklıkları, yanlışlıkları ortaya koymak, eleştirmek mecburiyetindedir. Medya tarafından sunulan bilgiler, toplumda belirli konularda farkındalık oluşmasını, yeni ve farklı gündemlerin yaratılmasını sağlamaktadır. Medya kamuoyu oluşturma gücünü elinde tutarak iktidarlar üzerinde baskı oluşturabilme gücüne sahiptir. Demokratik toplumlarda medya, hangi görüşten olursa olsun hemen herkesin duygu ve düşüncelerini eşit şartlarda ortaya koyabildiği, herkese aynı mesafede duran kamusal bir alan sunmakta, özellikle de iktidarlara karşı toplumun bir sözcüsü olarak çalışmaktadır.

2.2. Kırgızistan'ın Demokratikleşme Sürecinde Medya Politikaları

2.2.1. Kırgızistan Hakkında Genel Değerlendirme

Kırgızistan, 74 yıl Sovyetler Birliği içerisinde yer aldıktan sonra 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanmış bir ülkedir. Ülke bağımsızlığını kazanmasının ardından siyasi, ekonomik, sosyal, hukuki ve kültürel olarak kendi ulusal kimliğini oluşturma çabası içerisine girmiştir. Bu süreçte, 2005 ve 2010 yıllarında, siyasi iktidarın değişmesiyle sonuçlanan iki büyük devrim yaşamıştır. Bugün parlamenter demokrasi sistemiyle yönetilen ülkede yasama, yürütme ve yargı birbirinden bağımsız olarak yürütülmektedir. Yasama organı olarak Cogorku Keneş (Büyük Meclis), yürütme organı olarak bakanlıklardan oluşan hükümet faaliyet göstermektedir. Her iki organın bölgelerde yerel meclis ve yerel yönetim sistemleri bulunmaktadır (Şukurov & Şukurov, 2012).

Kırgızistan yaklaşık 6 milyon nüfusu olan bir ülkedir. Geçmişte meydana gelen olayların, bugünkü ülke ekonomisi üzerinde hala etkileri hissedilmektedir. Özellikle 1991-1995 krizleri, siyasal istikrarsızlıklar, devrimler ve yönetim değişiklikleri ülke ekonomisinin gelişimin etkileyen en önemli olaylar olmuştur. Bu olaylara bağlı olarak bağımsızlık döneminde oldukça düşük olan gayri safi yurtiçi hasıla ilerleyen yıllarda, özellikle de 2008 yılında yükselmeye başlamıştır. Ülke ekonomisine katkı sağlayan sanayii ülkenin Çüy bölgesinde ve başkent Bişkek'te diğer bölgelere nazaran çok daha gelişmiş durumdadır. Ülkede tarım, madencilik ve hidroelektrik alanları ekonomik anlamda öne çıkarken; turizm, bankacılık ve yeni iletişim teknolojileri gibi hizmet sektörleri de son yıllarda hızla gelişmektedir (Koyçuyev & Koyçuyev, 2011, ss. 6-8). Ülkede özellikle orta ölçekli işletmelerin gelişmesini teşvik etmek için mikro finans programları uygulanmaktadır. Bu amaçla büyük şirketler ve kredi ajansları oldukça yoğun çalışmalar yürütmektedir. Sadece 2005 yılında, bu çalışmalardan yararlanarak kendi işini kurmak için kredi alanların sayısı 147 bindir. Alınan kredilerin %71'i ticaret ve gıda alanında, % 18'i tarımda ve %3'ü sanayi

alanında kullanılmıştır (Kırgızistan: Ekonomik Büyüme, İstihdam ve Yoksullukla Mücadele, 2008, s.73) .

Ülke 2014 yılında Rusya, Kazakistan ve Beyaz Rusya tarafından kurulan Gümrük Birliği'ne üye olmuştur. Ayrıca aynı yıl Ermenistan, Kazakistan, Beyaz Rusya ve Rus Federasyonu'nun üye olduğu Avrasya Ekonomik Birliği'ne de katılmıştır. Ülke, 2015 yılı verilerine göre 141 ülke ile ekonomik ve ticari ilişkilerde bulunmaktadır. Bu ilişkiler çerçevesinde 133 ülkeyle ithalat, 89 ülkeye de ihracat yapmaktadır (KC Ekonomi Bakanlığı, 2016, ss. 3-6).

Göçebe yaşamdan gelen Kırgızlar, kültürel anlamda da zengin değerlere sahiptir. Ülke tarihinde, Sovyetler Birliği döneminde okuma-yazmaya geçilene kadar özellikle sözlü kültür oldukça ön planda olmuştur. İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, kültürel etkileşimin sonucu popüler kültürler de ülkede yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak ulusal kültürün korunması ve varlığını devam ettirmesi amacıyla bir takım resmi çalışmalar yürütülmektedir. Örneğin, 2016 yılı “Tarih ve Kültür Yılı”, 2017 yılı ise “Ahlak, Eğitim ve Kültür Yılı” olarak ilan edilmiştir.

Ülkede ulusal kültürün korunmasının yanı sıra uluslararası alanda tanıtılması ve yayılması amacıyla da bir takım çalışmalar yürütülmektedir. Bu amaçla, 1995 yılında Manas Destanı'nın 1000. Yıl dönümü, 2000 yılında ise Oş şehrinde 3000. Yıl dönümü kutlamaları yapılmıştır. 2014 ve 2016 yıllarında 1. ve 2. Dünya Göçebe Oyunları organize edilmiştir. İlk organizasyona 19 ülke, ikinci organizasyona ise 62 ülke katılmıştır.

Kırgızistan, Sovyetler Birliği döneminde siyasi ve ekonomik alanlar başta olmak üzere mevcut iktidara bağlı hareket etmiş bir ülkedir. Bu dönemde ülkedeki yönetim organlarının yöneticileri Moskova tarafından atanmış; ülke için önem taşıyan kararlar da yine merkezi yönetim tarafından alınmıştır. Bu süreçteki baskılara rağmen, ülkede bağımsızlığın ilan edilerek ulusal bir devletin inşası yönünde bir takım faaliyetlerde bulunulmuş ancak bu faaliyetler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Sovyetler Birliği Başkanı Gorbaçov tarafından 1985 yılında başlatılan yeniden yapılandırma ve demokratikleşme politikaları Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının nedenlerinden birini oluşturmuştur. Bu dönemde, başta Baltık ülkeleri olmak üzere, Sovyetler Birliği'ndeki ülkeler bağımsızlıklarını kazanmaya başlamışlardır. Kırgızistan'da bu süreçte, 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir (Tıncıtkbek, 2015). 1993 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ilk anayasası kabul edilmiştir. Anayasanın 1. maddesine göre Kırgızistan bağımsız, demokratik, hukuki, laik, üniter ve sosyal bir devlettir. Anayasanın 3. maddesinde iktidarın halkın elinde olduğu ve halk temsilcileri sayılan Cogorku Keneş (Büyük Meclis) ve

Cumhurbaşkanı tarafından yerine getirildiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte iktidarın faaliyetlerini halka açık ve halkın çıkarları doğrultusunda yürütmesi gerektiği belirtilmiştir. Anayasanın 4. maddesine göre Kırgız Cumhuriyeti'nde siyasal çeşitlik ve çok partililik mevcuttur (KC Anayasası, 1993).

2.2.2. Kırgızistan'da Medya Faaliyetlerinin Genel Yapısı

Günümüzde Kırgızistan'da faaliyet gösteren 1500'den fazla kitle iletişim aracı bulunmaktadır. Kırgızistan medyasını oluşturan bu araçlardan yaklaşık %70'i Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, %20'si Oş bölgesinde, %20'si Jalal- Abad'da, %12'si Issık Göl bölgesinde, %13'ü Çüy bölgesinde, diğerleri de Batken, Talas, Narın bölgelerinde faaliyet göstermektedir (International Media Support, 2013).

Tarihsel açıdan baktığımızda, Kırgızistan medyasının temelleri Sovyetler Birliği döneminde, 1924 yılında Kırgızistan'da ilk Kırgızca gazete "Erkin-Too"nun (Özgür Dağlar) yayınlanmasıyla başlamıştır. "Erkin-Too" gazetesi, Kırgız halkının yaşadığı ekonomik sıkıntıları ve yoksulluğu gündeme getirmek amacıyla yayınlanmış bir gazetedir. Ancak ilerleyen dönemde gazete, çıkış amacından farklı olarak, Sovyetler Birliği'nde iktidarda olan Komünist Parti'nin ve diğer Sovyet kurumlarının faaliyetlerini yayınlamaya başlamıştır. Bu durum, gazetenin yerel ve muhalif bir gazeteden ulusal ve resmi ideoloji taraftarı bir gazeteye dönüşmesine neden olmuştur.

1927 yılından 1956 yılına kadar "Kızıl Kırgızistan" adıyla yayınlanan gazete, ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından itibaren ise "Kırgız Tuusu" (Kırgız Bayrağı) adıyla çıkarılmaya başlanmıştır. Sovyetler Birliği döneminde, Kırgız halkının eğitim ve kültür açısından gelişmesine katkıda bulunan gazete, bağımsızlık döneminde de toplumda ulusal kimliğin inşası ve demokratik uygulamaların yapılandırılmasına büyük katkılarda bulunmuştur (Usupov, 2007, ss. 8-12).

Kırgızistan medya tarihi açısından önem taşıyan bir başka gazete de "Maydan" gazetesidir. Gazete, ülkenin bağımsızlık döneminde çıkan ilk gazetesidir (İsayev, 2015). Ülkede demokrasinin kurulması ve yayılması amacıyla çıkarılmıştır. Gazete, bağımsızlık öncesi söylenmesi yasak olan düşünceleri ve fikirleri dile getirmesiyle dikkat çekmiş; kısa sürede ülkenin demokratikleşme taraftarı aydın, entelektüel ve gazetecileri etrafında toplamayı başarmıştır. Gazete, özellikle Komünist Partisini hedef alarak, Sovyetler Birliği döneminde yapılamayan iktidar eleştirisini açık bir şekilde yapmıştır. Gazete muhalif yayınları nedeniyle bir süre sonra kapatılsa da, ülkede demokratikleşme değerlerini yayan ilk gazete olarak Kırgızistan medya tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur (Orunbekov, görüşme, 2017).

Kırgızistan'da "Maydan" gazetesini "Asaba" ve "Canı Ağım" gazeteleri takip etmiştir. "Asaba" gazetesi Kırgız halkının milli değerlerini, özgürlük, vatanseverlik, ahlak, adalet değerlerini yansıtmak amacıyla çıkarılmış bir yayındır. Gazeteci Melis Eşimkanov tarafından "Genç Leninci" gazetesinin özelleştirilmesi sonucunda çıkarılmıştır. Gazete, bağımsızlığın ilk yıllarında ifade özgürlüğünü savunarak demokratik değerlerin yayılmasında büyük rol oynamıştır (İsaev, 2015).

Günümüzde Kırgızistan'da faaliyet gösteren gazeteler, 8-16 sayfa, A4 formatında ve haftada bir ya da ayda iki kez olmak üzere çıkmaktadır. Gazetelerin ortalama tirajı 2500'dür. Birçok gazete elektronik olarak internet ortamında da yayınlanmaktadır. Gazeteler resmi ve özel olarak ikiye ayrılmakta; resmi gazetelerde devlet organlarının, yerel yönetimlerin faaliyetleri ve resmi ilanlar yayınlanmaktadır. Özel gazeteler ise içeriklerini yayın politikalarına göre belirlemektedir. Ülkenin öne çıkan gazetelerinden "Alibi", "Fabula", "Veçerniy Bişkek", "Asman Plus", "Asaba", "Delo№", "Açık Siyaset" gibi gazeteler güncel toplumsal sorunlara yer vermekte, iktidarı ve yerel yönetimleri açıkça eleştirebilmektedir.

Ülkede radyo yayıncılığı ilk olarak 1927 yılında, Bişkek'te başlamıştır. Kısa süre sonra, 1931'de, Oş, Karakol, Tokmok, Kızıl-Kıya gibi diğer bölgelere de ulaşmıştır. Radyo yayıncılığı, tüm dünyada olduğu gibi, II. Dünya Savaşı döneminde Kırgızistan için de büyük bir önem taşımıştır. Bu dönemde Sovyet Radyosu'nun bazı programları ülkede yayınlanmıştır. 1931 yılında radyo yayınlarıyla ilgili Radyo Yayıncılığı Komitesi kurulmuştur. 1958 yılında ülkede televizyon yayıncılığının başlamasıyla komite, Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Komitesi olarak çalışmalarını sürdürmüştür.

Ülkede radyo kanalları çoğu zaman ticari amaçla faaliyet göstermektedir. Televizyon reklam maliyetlerinin daha yüksek olması, ülkedeki işletmeleri daha çok radyoya yöneltmektedir. Ülkede yayın yapan radyolar içerisinde Kamusal Radyo ve Televizyon Kurumu'na ait olan "Birinci Radyo" ve "Kırgız Radyo" öne çıkmaktadır. "Kırgız Radyo"su içeriklerinde milli değerlere vurgu yaparken; "Birinci Radyo" devletin siyasi ve ekonomik alandaki faaliyetlerine ağırlık vermektedir. Ticari radyolar içerisinde ise müzik, eğlence ve haber içerikli yayınlar yapan "Europa" medya grubunun radyo kanalları öne çıkmaktadır. Bunlar arasında "Kırgızistan Obondoru", "Europa Plus", "Retro FM" ülkede en çok dinlenen radyolar olarak kabul edilmektedir. Bunların dışında, ülkede uluslararası radyo olarak faaliyet gösteren "Azattık" radyosu siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda Kırgızca yayınlar yapmaktadır. Radyo, 18 Mart 1958 yılında ABD'nin "Özgürlük" radyosunun Kırgızca versiyonu olarak yayınlarına başlamıştır.

Günümüzde radyo programları dışında, televizyon içerikleri de üreten “Azattık”, toplumdaki siyasal ve sosyal sorunlara ilişkin içerikler hazırlamaktadır. Devlet televizyonu ve ELTR televizyonunda yayınlanan bu içerikler büyük ilgi görmektedir (Tokoyev, Bekeşova, Kasabolotov, Orozbekov & Karıpbekov, 2008).

Kırgızistan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, 2 Temmuz 1992’de Kırgız Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçları Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun ülkede faaliyet gösteren ve sonradan kurulmuş olan medya araçlarının faaliyetlerinin hukuksal altyapısını oluşturmuştur. Kanunu takiben ülkede “Piramida”, “Asman”, “KOORT”, “VOSST”, “NBT” gibi özel televizyon kanalları kurulmuştur. Bu kanalların içeriğinin büyük kısmını Rus televizyon kanallarının programları oluşturmuştur. Bu özel kanalların yanı sıra, tüm ülkeye yayın yapan ve kendi içeriğini kendisi oluşturan Kamusal Radyo ve Televizyon Yayıncılığı da devam etmiştir. Kamusal Radyo ve Televizyon Yayıncılığı 1998 yılında devlete ait bir yayın organı haline dönüşmüştür (Bitukov, 2012, ss. 10-16).

Ülkedeki ilk televizyon programlarında siyasal gelişmeler, kültürel faaliyetler ve eğitime ilişkin yayımlar yapılmış; belgesel ve sanat programları ile genç ve çocuklar için yayımlara yer verilmiştir. 1985-1990 arası yapılan televizyon yayımlarında Sovyet yönetiminin yenilenme programı kararlarının propagandasına yer verilmiştir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasına yakın, partinin yayın organları üzerindeki denetimi azalmış, sansür esnemiş ve yayın organları eskiye nazaran daha demokratik hale gelmiştir. 21 Şubat 1991 yılında ise Kırgız Radyo ve Televizyon Komitesi, yönetimin talimatıyla Kırgız Cumhuriyeti Devlet Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Şirketi’ne dönüşmüştür. Bu talimatla oluşturulan kararnameyle iktidar partisinin, kamu kuruluşlarının ve bakanlıkların ülkede faaliyet gösteren radyo ve televizyonların yayın içeriklerine müdahale etmesi yasaklanmıştır. (Bitukov, 2012, ss. 10-16).

Kamusal Televizyon ve Radyo Kurumu bünyesinde “Birinci Radyo”, “Kırgız Radyosu”, “Min Kiyal FM”, “Dostuk”, “Baldar FM”, “KTRK”, “Müzik”, “Kültür, Tarih, Dil”, “Balastan” (çocukları için), “Sport”, “Ala-Too 24” (haber kanalı) kanalları faaliyet göstermektedir. Kamusal Televizyon ve Radyo Kurumu (KTRK) devlete ait olup Mütvevelli Kurul tarafından yönetilmektedir. KTRK’nın temel işlevleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- Vatandaşların anayasada belirlendiği üzere, özgürce bilgi edinme haklarını korumak
- Bilgi güvenliği ve ülke birliği doğrultusunda yayın politikası yapmak,

- Kırğız Cumhuriyeti'nde birleşik televizyon ve radyo alanını oluşturmaya ve Kırğız televizyon ve radyosunun dünya kamuoyunda aktif olarak yer almasını sağlamak
- Demokratik bir ülke olarak Kırğızistan imajının oluşumu için her türlü tanıtım faaliyetlerini yürütmek
- Ülke içinde ve dışında gerçekleşen olayları objektif olarak yansıtmak, resmi bilgileri ilan etmek,
- Gazetecilik standartlarını korumak, insan haklarına saygı göstermek
- Devlet organlarının ve yerel yönetimlerin faaliyetlerini eşit düzeyde yansıtmak
- Toplumun farklı etnik, sosyal, yaş gruplarının görüşlerini ifade etmede eşit fırsatları sunmaktır (KTRK hk. Kanun, 2011).

Kanal, ülkenin 7 bölgesinde, kendisine bağlı yerel kanallar aracılığıyla faaliyetlerine devam etmektedir. Bu kanallar bölgenin siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatını yansıtan programlar yayınlamaktadır.

Kırğızistan'da televizyon kanalları devlete ait ve özeller olarak ayrılmaktadır. Devlete ait kanallardan KTRK ve ELTR; özel kanallardan ise "NTS", "5.kanal", "Piramida" ve "Mir" öne çıkmaktadır. Bunların dışında Rus televizyon kanallarının birçoğu Kırğızistan'da yayın yapmaktadır. Ülkenin sınır bölgelerinde Kazak, Özbek ve Tacik televizyon-radyo yayımlarına da ulaşılabilmektedir. Kırğızistan'ın kuzeyinde Kazakistan'ın "Elarna", "Habar", "KTK" televizyon kanalları, güneyde ise Tacikistan'ın "Aziya", "Duşanbe", "SM-1", Özbekistan'ın "Sport", "Yoşlar" kanalları yayın yapmaktadır (Tokoyev vd., 2008).

Günümüzde Kırğızistan'da televizyon kanalları ortalama 16 saat, radyo kanalları ise 19 saat yayın yapmaktadır. Kurumların kendi içeriklerine yer verme durumu televizyon kanallarında ortalama 7 saat, radyo kanallarında ise 14 saattir. Ülkede radyo yayıncılığı televizyon yayıncılığına göre hem yayınsaati, hem de kendi içerik üretimi açısından daha ileridedir. Bu da radyo yayıncılığının televizyona göre daha ucuz olması ile açıklanmaktadır (International Media Support, 2013).

Kırğızistan'da internet erişimi, 1991 yılında Bişkek'te "Ala-Too" telekomünikasyon ağının 20 aboneye hizmet vermesiyle başlamıştır. 1992 yılında RELCOM şirketi, Rus ağları aracılığıyla 50 aboneye internet hizmeti sunmuştur. 1994 yılında, günümüzdeki internet hizmet sağlayıcıları ELCAT ve Aziainfo en büyük iki şirket olarak kurulmuştur. 1995 yılında, resmi **kg** uzantısı kayıt olmuştur.

Kırğızistan'da 2004 yılında, internet hizmetlerini sunma lisansı 48 şirkete verilmiştir. İnternet hizmetlerini sunan şirketler arasında "Elcat" piyasanın %40'na, "Aziainfo" ve "Kırğıztelecom" %16, "Aknet" %10 payına sahiptir. Diğer internet hizmetleri sunan

şirketlerin payı %8'den düşüktür. Soros Vakfı tarafından kurulmuş KyrNet ve IREX tarafından desteklenen FreeNet şirketleri Sivil Toplum Kuruluşları, kitle iletişim araçları ve okullara internet hizmetleri sunmaktadır (Kolosov, 2004).

Ülkede internet erişim ağının genişlemesiyle birlikte internet üzerinden yayın yapan haber siteleri önem kazanmaya başlamıştır. Çoğunluğu Bişkek merkezli olan bu siteler genellikle Kırgızca ve Rusça yayın yapmaktadır. Bunlar arasında “AKİpress”, “Kabar”, “24.kg”, “Zanoza”, “K-News”, “Azattık”, “Sputnik”, “Kabarlar.org” haber ajansları öne çıkmaktadır (International Media Support, 2013).

Bunlardan 2000 yılında yayına başlayan “AKİpress”ülkenin ilk bağımsız haber ajansı olarak dikkat çekmektedir. Ülkedeki ilk basın merkezi de, 2002 yılında “AKİpress” bünyesinde açılmıştır. Her gün ajansın web sitesinde ortalama 500-700 haber yayınlanmaktadır. İngilizce yayınları da bulunan “AKİpress”, 2007 yılında Orta Asya haber merkezi “CA-News”in hizmete girmesini sağlamıştır. Ayrıca bünyesinde, ekonomi alanında yayın yapan “Tazabek”, bölgesel içerikler sunan “Turmush” web sayfalarını da barındırmaktadır (Tokbayeva, 2012).

Ülkede son yıllarda sosyal ağların kullanımında da oldukça artış gözlenmektedir. 2016 yılı verilerine göre, ülkede 3 milyon internet kullanıcısı bulunmaktadır (Devlet İletişim Ajansı, 2016). En popüler sosyal ağlar “Facebook”, “Instagram”, “Odnoklassniki” ve “Vkontakte” sayılmaktadır. Sosyal ağlar insanların bireysel bilgilerini paylaştığı bir ortamdan ziyade, etkili reklam ve pazarlama aracı, siyasi tartışma zemini olarak iş görmektedir. Özellikle, sosyal ağlar üzerinden kamuoyu oluşturma çabaları sonucu iktidara ilişkin eleştirilere sıkça rastlanmaktadır. Ülkede, internet yayıncılığına ilişkin mevcut yasal bir mevzuatın olmaması bu anlamdaki paylaşımların önünü açmaktadır. Ancak bazı durumlarda, bu alana ilişkin mevcut mevzuatlar üzerinden hareket edildiği de olmaktadır. Örneğin 16 Ocak 2017’de Bişkek’te yaşanan uçak kazası sonrası, bir Facebook kullanıcısının kendi sayfasında paylaşmış olduğu içerik etnik çatışmaya neden olabileceği gerekçesiyle yasal işleme tabi tutulmuş; kişi İş Kanunu’nun 83 (3) maddesine göre, iş yerindeki görevine uygun olmadığı için, işten atılmıştır.

2.2.3. Kırgızistan’da Medyanın Ekonomi-Politığı

Kırgızistan medyasını oluşturan kitle iletişim araçları, sahiplik yapısı bakımından devlete ait ve özel medya şirketleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak yayın politikaları açısından değerlendirildiğinde bu iki gruba ek, muhalif bir grup daha eklenmektedir. Devlete ait kitle iletişim araçları, devlet tarafından finansa edilmektedir. Bu nedenle de söz konusu kitle iletişim araçlarının yayın içerikleri devlet tarafından belirlenmektedir. Bu yayın

organlarında devletten ve yerel yönetimlerden gelen resmi bilgilerin yayınlanması zorunludur. Buna karşın, ticari kaygılarla yayın yapan özel kurumlar, sorumluluk sahibi bir yayıncılık anlayışından ziyade, tamamen kendi çıkarları doğrultusunda, reklam gelirlerini arttırmak amaçlı yayınlar yapmaktadır. Ülkede muhalif olarak adlandırılan yayın kuruluşları ise mevcut devlet politikasına karşı, muhalif görüşlerin ön plana çıktığı yayınlar yapmaktadır. (Esenbayev, 2016, s. 56).

Medya, ülkenin toplumsal ve siyasal hayatında “dördüncü kuvvet” olarak kabul edilmektedir. Özellikle siyasal görüşlerin yapılandırılmasında ve Kırgızistan’ın dış dünyaya entegrasyonunun sağlanmasında büyük bir öneme sahiptir (İsabayev, 2010). Ülkede medya faaliyetleri bir takım yasal mevzuatlarla düzenlenmektedir. Bu mevzuatların çoğunda medya, ifade özgürlüğü ve insan haklarının korunması ve demokratik prensiplerin yayılması amacına hizmet etmekte sorumludur. Ayrıca mevzuatlarda devlet kurumlarının ve hükümet temsilcilerinin medyanın faaliyetlerine karışmaları da yasaklanmıştır. Ülkede medya üzerinde herhangi bir sansür olamayacağını altı çizilse de, bağımsızlıktan bu yana zaman zaman bazı medya kuruluşlarının yayınlarına kısmi müdahaleler olduğu görülmektedir.

2.2.5. Kırgızistan’da Medya Faaliyetlerinin Yasal Zemini

Kırgız Cumhuriyeti’nde bulunan tüm medya araçlarının faaliyetleri Kırgız Cumhuriyeti Anayasası (1993), Kırgız Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçları Kanunu (1992), Kırgız Cumhuriyeti Lisans Kanunu (1997), Kırgız Cumhuriyeti Elektrik ve Posta Kanunu (1998), Kırgız Cumhuriyeti Reklam Kanunu (1998), Kırgız Cumhuriyeti Telif Hakları Kanunu (1998), Kırgız Cumhuriyeti Bilgilendirme Kanunu (1999), Kırgız Cumhuriyeti Bilimsel ve Teknik Bilgi Sistemi Kanunu (1999), Kırgız Cumhuriyeti Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Kanunu (2008), Devlete Ait Kitle İletişim Araçlarında Cogorku Keneşin Faaliyetlerini Yansıtırma Düzeni Kanunu (2007) tarafından düzenlenmektedir.

Kırgız Cumhuriyeti Anayasası’nın 33.maddesinde “herkes özgürce bilgi toplama, saklama ve yazılı, sözel veya başka yolla yayma hakkına sahiptir” denilmektedir. Ayrıca anayasada “herkes ifade, söz ve basın özgürlüğüne sahiptir ve düşüncelerini özgürce ifade edebilir” ibareleri yer almaktadır. Yine bu maddeye göre; herkes iktidarın yönetimi, yerel yönetim ve yöneticiler, devlet organları ve yerel yönetim kurullarına bağlı olan tüzel kişiler ve devlet tarafından finanse edilen kurumlar hakkında bilgi edinme hakkına sahiptir. Ülkede, 1998 yılında yapılan anayasa düzenlemelerinde kitle iletişim araçlarının faaliyetlerini sınırlamayı ortadan kaldırmak için “Basın ve söz özgürlüğünü sınırlayan kanunların kabul edilmesine izin verilmez” ifadesine yer almıştır (Tokoyev vd., 2008).

Kırgız Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçları Kanunu 2 Haziran 1992 yılında kabul edilmiştir. Bu kanun Kırgızistan'da bulunan medya araçlarının faaliyetlerini hukuksal açıdan düzenlemektedir. Kanunun birinci maddesinde Kırgızistan'da kitle iletişim aracı olarak; gazete, dergi, kitap, bülten, tek kerelik yayınlar, almanak, televizyon ve radyo yayıncılığı, devlet kuruluşları, haber ajansları, televizyon ve sinema stüdyoları, siyasi ve kamusal kurumlar ve özel kişiler tarafından üretilen ve dağıtılan görsel-işitsel kayırlar ve programlar yer almaktadır. Bu kanunla kitle iletişim araçlarının sansürü yasaklanmıştır (KC KİA Kanunu 1.madde, 1992).

Kitle İletişim Araçları Kanunu'nun 5.maddesine göre medya organlarının sahiplik durumu da belirlenmiştir. Buna göre ülkede devlet organları, kamusal kuruluşlar, işçi dernekleri ve Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları medya sahibi olabilmektedir (KC KİA Kanunu, 5.madde, 1992).

Kanunun diğer maddeleri kitle iletişim araçlarının kayıt olma normları, bilgi yayma süreci, gazetecinin tanımı ve hakları, uluslararası medya kurumlarının Kırgızistan'daki faaliyetleri ve telif haklarıyla ilgili mevzuatları içermektedir.

Günümüzde Kitle İletişim Araçları Kanunu'na ilişkin düzenleme çalışmaları devam etmektedir. Bu düzenlemelerden biri de yabancı kişi ya da kurumların ülkedeki medya sahipliğine ilişkindir. Yeni düzenlemelere göre yabancıların ülkede medya sahibi olmalarının yasaklanması, medya kurumlarına yabancı sermaye ortaklığının da % 20'yi geçmemesi söz konusudur. Bir diğer düzenleme de yayınların dili ile ilgilidir. Buna göre yayınların Kırgızca yapılması; Rusça yayın yapan kanallara reklam yasağı getirilmesi söz konusudur.

Kırgızistan'da televizyon ve radyo yayıncılığı Kırgız Cumhuriyeti Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Kanunu'yla düzenlenmektedir. Kanun 2 Haziran 2008 yılında kabul edilmiştir. Bu kanun ülkedeki tüm ulusal ve uluslararası radyo ve televizyon yayıncılığı faaliyetlerini düzenlemektedir. Ayrıca kanunun 5.maddesine göre; radyo ve televizyon yayıncılığında sansüre izin verilmez, televizyon ve radyo kurumları programlarının içeriğini belirlemede serbesttirler; devlet yönetim organlarının ve yerel yönetimlerin temsilcileri radyo ve televizyon kurumlarının faaliyetlerine karışmamaktadır.

Kanunun 10.maddesine göre devlete ait radyo ve televizyon kurumlarının işlevleri; ülkede ve dünyadaki olayları, devlete ait kurumların kararnamelelerini, resmi ilanları yansıtmak, sivil toplum değerlerini, halkın bütünlüğüne yönelik ilkeleri yaymak, gazetecilik standartlarına uymak, insan haklarına saygı göstermek, farklı sosyal, yaş, etnik grupların özgürce görüşlerini ifade edebilmek için eşit fırsatlar sunmak, Kırgız Cumhuriyeti'nin

uluslararası ilişkilerinin gelişmesine ve ülkenin imajının yükselmesinde katkıda bulunmak (KC Radyo ve TV Yayıncılığı Kanunu, 2008) olarak belirtilmiştir.

Kırgızistan'da medya kurumlarında çalışan uzmanlar ve gazeteciler arasında etik ve mesleki standartları belirtmek için “Kırgızistan Gazetecilik Etik Kuralları” oluşturulmuştur. Bu kurallar 2007 yılında *Kırgızistan Gazetecilerinin Ulusal Forumu'nda* kabul edilmiş; 2009 ve 2012 yıllarında bu kuralardan bazıları değiştirilmiştir.

Kırgızistan'da internet yayıncılığına yönelik özel bir kanun bulunmamaktadır. İnternet ortamı diğer yasal düzenlemeler tarafından denetlenmektedir. 8 Kasım 1999 yılında kabul edilen Kırgızistan Cumhuriyeti Bilgilendirme Kanunu ile devlet düzeyinde bilgi kaynaklarının herkese açık olduğu vurgulanmıştır (devlet sırrı ve diğer resmi belgeler dışında). Kanunda internet ortamından söz edilmemekle birlikte, interneti de bilgi kaynağı olarak saymak mümkündür.

28 Aralık 2006 yılında kabul edilen Kırgızistan Cumhuriyeti “Devlet Kurum ve Yerel Yönetim Tarafından Tutulan Bilgilere Erişim” Kanunu'nda da internetten söz edilmemektedir. Ancak elektronik posta aracılığıyla bilgi edinebilmekle ilgili bir madde bulunmaktadır. Bu maddeye göre devlet kurumlarından elektronik posta aracılığıyla bilgi edinmek mümkündür. Kanunda devlet organlarının web sitelerinin tasarım ve işleyiş kuralları belirtilmiştir. Bu kurallara göre web siteleri gerekli bilgileri içermeli ve vatandaşların herhangi bilgiyi edinebilmesi için tüm şartların sağlanması gerekmektedir. 17 Temmuz 2004 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti “Elektronik İmza” Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanuna göre elektronik imza, gerçek imzaya eşdeğer sayılmaktadır. 6 Ekim 1999 yılında kabul edilen Kırgızistan Cumhuriyeti “Elektronik Ödemeler” kanununda da elektronik ödemelere yasal statü verilmiştir.

14 Ocak 1998 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti “Telif Hakları” kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun bilimsel, edebi ve sanat eserleri, fonogram, yayın veya kablo dağıtım ile yayınların bilgilerin kullanımı ile ortaya çıkan ilişkileri düzenlemektedir. 14 Aralık 2007 tarihinde çıkarılan bir kanunla, Kırgız Cumhuriyeti devlet ve yönetim organlarının web sitelerinin tasarlanması ve işleminin genel şartlarını saptamıştır. Bu kararnamede “internet”, bilgi alışverişi için birbirine bağlanan bağımsız global bilgisayar ağı olarak tanımlanmıştır (Abduvaitova, 2012, ss. 40-54).

3. Sonuç

Bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılına kadar Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Kırgızistan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel her alanda Sovyetler Birliği'ne bağlıydı. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nde Marksist öğretiyeye dayalı Sovyet totaliter medya koşulları

hâkimdi. Buna göre medya, kültür ve ideoloji üreten bir kurum olarak, iktidarı elinde bulunduran güçlerin denetim ve kontrolündeydi. Buna bağlı olarak, iktidarı eleştiren değil iktidarı pekiştiren yayınlar yapmakla görevliydi. Medya bu görevi, toplum çıkarları için yerine getirmekteydi. Sovyet totaliter medya kuramında medya, iktidarın mülkiyetinde ve iktidar için vardı. Aksi durumlarda sansür ve yasal düzenlemelerin kullanılması oldukça doğaldı. Sovyetler Birliği'ndeki bu anlayış, Sovyet Yasama Komitesi tarafından 1989 yılında çıkarılan bir yasa tasarısının kabulüne kadar geçerli oldu. Bu tasarının kabulüyle birlikte medyanın sansür uygulanmaksızın yayın yapabilmesinin önü açıldı (Yüksel,2012, ss. 32-34).

Kırgızistan medyasının tarihine baktığımızda da, özellikle Sovyetler Birliği döneminde, Sovyet totaliter medya anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Ülkenin bağımsızlığı sonrasında, özellikle demokratikleşme yönünde bir takım adımlar atılmış olsa da, uzun bir süre bu anlayışın izleri devam etmiştir.

Kırgızistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde medyada ifade özgürlüğünün en fazla olduğu ülke olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle de bölgede “demokrasi adası” olarak isimlendirilmektedir.

Ülke, Kırgızistan Anayasası'ndaki tanıma uygun olarak medyada ve ülkenin diğer kurumlarında gelişimini sürdüren demokratik bir yapıdadır. Günümüzde özellikle yasal mevzuatlarla bu süreç desteklenmektedir. Medya organları da ülkenin demokratikleşme sürecinde oldukça önemli bir işleve sahiptir. Ülkenin bağımsızlığından bu yana medya; ifade özgürlüğü, insan hakları, demokrasi gibi temel kavramların kamuoyu tarafından tanınması ve kabul edilmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Ekonomik yapıya ilişkin sorunlar medya kuruluşlarını ayakta tutan reklam gelirlerini olumsuz etkilemekte, medya kurumlarının kendini finanse etmesine engel olmaktadır. Bundan dolayı da çoğu medya kurumu, kurucu ve sponsorların isteklerine bağlı hareket etmek zorunda kalmaktadır. Ancak diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla, medya alanında faaliyet gösteren uluslararası sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları önemli bir avantaj sunmaktadır. Bu kuruluşların yerel medya organlarıyla yaptığı işbirliği çalışmaları ülke medyasının gelişmesinde önemli bir işleve sahiptir. Ayrıca medyanın sorunlarına yönelik düzenlenen konferans, sempozyum ve eğitimler de ülke medyasının gelişmesi ve demokratikleşme yolunda yürütülen diğer önemli çalışmalardır (Tokoyev vd., 2008).

Kırgızistan medyasının genel yapısına bakıldığında; bundan sonrası için ülkedeki medya organlarının yansız, tarafsız ve objektif yayınlar yapması; her gruptan ve her kesimden kişilere eşit mesafede durması ve söz hakkı tanınması, farklı ses ve görüşlere yer vermesi gibi

koşulların sağlanması durumunda ülkenin demokratikleşme sürecinin olumlu bir seyir izleyeceği düşünülmektedir.

Kaynakça

Abduvaitova, A. (2012). *Kırgızistan'da internetin gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi, M.Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi Dijital Medya ve Kültürlerarası İletişim Programı, Moskova.

Bishkek Liberal Club. 20 лет демократического развития в Кыргызстане: Взгляд изнутри и извне.(2012). Бишкек: Friedrich-Ebert-Foundation in Kyrgyzstan.

Blumler, J.G.,Gurevitch, M. (1997). Siyasal İletişim Sistemleri ve Demokratik Değerler. Medya, Kültür, Siyaset içinde, Ç:Süleyman İrvan, Ankara: Ark Yay.

International Crisis Group. (2005). *Кыргызстан После Революции*. Доклад №97. Бишкек

International Media Support. (2013). *Исследование СМИ КР*. Бишкек.

Keane, J. (1999). Medya ve demokrasi. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kırgız Cumhuriyeti Anayasası, (1993), Md. 1, Md.3, Md. 44, Md.33.

Kırgız Cumhuriyeti Kamusal Radyo ve Televizyon Kurumu hakkında Kanunu, (2011), Md. 6

Kırgız Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçları Kanunu, (1992), Md.1, Md. 5.

Kırgız Cumhuriyeti Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Kanunu, (2008), Md. 5.

Kırgızistan Gazetecisinin Etik Kuralları, (2007).

Kolosov, A. (2004). Kırgızistan'da İnternet: durumu ve gelişim yönelimleri. “E-Collaboration@work: EuroasiaOnline'04” Uluslararası Konferansı Bildirile.Almatı.

Orunbekov, B., Görüşme. 6 Mart 2017

Sakıbayeva, A. (2011). “Asabayı” T.Usubaliyev ve “Kumtor” kapatmıştır. Bişkek: De Fakto

Yüksel, E. (2012). Medya sistemleri, haberciliğin temel kavramları içinde, Ed.Halil İbrahim Gürcan, T.C. Anadolu Üniversitesi yayını no: 2695 açıköğretim fakültesi yayını no: 1661, s.24-44

“Кыргызстан” Демократиялык Кыймылы: Эгемендик менен Демократия Үчүн Күрөштүн Башаты. (2015). Макалалар жыйнагы. Бишкек: “Мурас” фонду.

Битюков, А. (2012). Кыргызтелерадио. Страницы прошлого, люди, ожидания. Бишкек: Бийиктик плюс.

Исабаев, Б. (2010). СМІ КР: современное, состояние, перспективы развития. Астана.

Исаев, К. (2015). *КДК – улуттук демократиянын башаты*. КДКнын 25 жылдыгына арналган макалалар жыйнагы. Бишкек: Махprint.

Койчурев, Т., Койчурев, П. (2011). *Экономика Кыргызстана за 20 лет суверенности*. 21.02.2017. http://journals.manas.edu.kg/reforma/oldarchives/2011-2-50/1_1026-3936-1-PB.pdf

Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности. (2008). Женева: Международная организация труда.

Назаров, С. (2006). Эл бийлигинин (демократиянын) конституциялык пайдубалы жана конституциянын жаңы долбоору. Бишкек: Технология.

Токоев, М. жб., (2008). Исследовательский проект “Международная поддержка СМІ. Кыргызстан”. Бишкек: Общественное Объединение «Журналисты».

Тынчтыкбек, Ч. (2015). *“Кыргызстан” Демократиялык Кыймылы – демократиячыл жанылануу күрөшүнүн карлыгачы*. КДКнын 25 жылдыгына арналган макалалар жыйнагы. Бишкек: Махprint.

Усупов, С. (2007). История Кыргызской Журналистики. Учебное пособие. Бишкек: Министерство Образования и Науки Кыргызской Республики.

Чернявский, С. (2010). Киргизская революция 2010-года: причины и перспективы постреволюционного развития Киргизии. *Центральная Азия и Кавказ*. №2, том 13,2010.

Шульте, Ю. (2008). Анализ процесса демократизации в Кыргызстане через определение роли и функция НПО. Кыргызстан на современном этапе развития: Аналитические заметки: Гражданское общество, миграция, ислам, коррупция. Бишкек: Центр социальных исследований АУЦА.

Эсенбаев, А. (2016). Участие СМІ на местных выборах в Кыргызстане. Санкт-Петербург: *Вестник СПбГУ*. Сер. 6. 2016. Вып. 3.

2016 ABD BAŞKANLIK SEÇİMİNİN RUS RESMİ GAZETESİ “ROSSIYSKAYA GAZETA” ‘SİNDE TEMSİLİ

Hamza ÇAKIR¹, Banu Erdoğan ÇAKAR²

¹ERÜ İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, KTMÜ İletişim Fakültesi Görevli,
hamza.cakir@manas.edu.kg, ²KTMÜ İletişim Bilimleri, erdoganbn@hotmail.com

Özet

8 Kasım 2016 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri 45. Başkanını seçmek için sandığa gitmiş ve bu süreç tüm dünya tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Seçim öncesi gerek araştırma şirketleri ve gerekse yazılı, sözlü ve görsel medya kanalları Hillary Clinton’ın açık farkla seçimi kazanacağı yolunda açıklamalar yaparak kamuoyunu etkileme yoluna gitmişlerdir. Ancak seçim, Donald Trump’ın kesin zaferi ile sonuçlanmıştır. Bu sonuçtan özellikle rahatsız olan sermaye ve medya kesimi, seçimin güvenilirliğini tartışmaya açmışlardır. Bunlardan biri de Rusya’nın Trump lehine siber saldırı düzenlediği iddiaları olmuştur.

Yaşanan gelişmeler tüm dünya basınında büyük yankı uyandırmasının yanı sıra Rus basını tarafından da yakından takip edilmiş; olayın niteliksel ve niceliksel boyutlarına sıkça yer verilmiştir.

Bu bilgiler ışığında çalışma, ABD başkanlık seçimlerinin Rus devlet gazetesi “*Rossiyskaya Gazeta*” ‘ya nasıl yansıdığı sorununa odaklanmaktadır. Çalışma, “*Rossiyskaya Gazeta*” gazetesinde ABD başkanlık seçimlerine ilişkin çıkan haberlerin Rus Devlet politikasını temsil ettiği amacından yola çıkmaktadır. Bu amaçla çalışmada söz konusu gazetenin başkanlık seçimleri öncesi ve sonrasındaki birer haftalık yayımları içerik analizi yöntemiyle incelenerek; toplamda 15 gün süresince seçimleri nasıl gördüğü ve ne sıklıkla yer

verdiği analiz edilmiş ve başta ABD medyası olmak üzere ortaya atılan siber saldırı iddialarına yönelik “*Rossiyskaya Gazeta*” gazetesi üzerinden Rus yetkililerin söylemleri ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: ABD başkanlık seçimi, Rus devlet gazetesi, Siber saldırı

Abstract

On November 8, 2016, America United States went to ballot box for the purpose of choose the 45th President and this process was curiously followed by the whole world. Both

research companies and written, verbal and visual media channels influenced on the public opinion making a statement that Hillary Clinton would won by landslide to election before election. But the election resulted in Donald Trump's decisive victory. The especially capital and media sectors which disturbed from this result, debated on the reliability of the election. One of them was the assertion that Russia organized a cyber attack in favor of Trump.

The developments were followed closely by the Russian press as well as caused great repercussions in the press of the whole world; the qualitative and quantitative aspects of the phenomenon were frequently mentioned.

In the light of this information, the study focuses on how reflection of the USA presidential election to the Russian newspaper "*Rossiyskaya Gazeta*". The study based on aim that in the newspaper "*Rossiyskaya Gazeta*", the news about the USA presidential elections represent Russian State policy. For this purpose, by examining the weekly publications before and after the presidential elections of the newspaper by content analysis method; was analyzed how it viewed and how often it included the elections during 15 days and was dealt with notably press of the USA, the rhetorics of the Russian authorities through the newspaper "*Rossiyskaya Gazeta*" to cyber attack assertions.

Key Words : *USA presidential election, Russian state newspaper, Cyber attacks*

1. Giriş

Haber alma, insan yaşamı açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle “haber alma hakkı” temel insan haklarından biri olarak tanımlanmıştır. Haberin doğru, güvenilir ve tam olması isabetli kararlar verilmesi açısından önemlidir. Haberin yanlış, güvenilmez ya da eksik olması ise hatalı karar verme olasılığını yükseltir. Bu kapsamda gazete, radyo, televizyon ve sosyal medya günümüzde haber alma ve bilgi edinme kaynakları olarak çok etkili ve yaygın kullanılan araçlardır. Gün boyu radyolar, televizyonlar, gazeteler ve internet kaynaklarından haberleri öğreniriz. İdeal koşullarda haberleri tarafsız gözle ve yanlış anlamaları önleyecek biçimde güvenilir ve tam almak isteriz. Oysa gerçekte doğru, güvenilir ve tam haber almak giderek zorlaşmaktadır. Çoğu zaman aynı haber farklı kaynaklarda farklı biçimde yer alıyor. Bazen aynı haber farklı kaynaklarda tamamen zıt anlamlar ifade edecek biçimde yer alıyor. Bunda medyanın sahiplik yapısı ve medyaya sahip olanların hayata ve dünya nizamına bakış açıları büyük önem arz etmektedir.

Bu bağlamda kitle iletişim araçlarını ellerinde bulunduranlar dünyada olup bitenleri kendi çıkarları doğrultusunda, kendi pencerelerinden yeniden kurgular ve gerçekmiş gibi sunarlar. İstedikleri olayları istedikleri gibi habere çevirir, manipüle eder, gündem oluşturur

ve oluşturduğu bu gündemle kamuoyu oluşturmaya çalışırlar. Özellikle siyasi konulu haberlerle toplumun açıkça istenen yöne yönlendirilmesi giderek daha sıklıkla kullanılan bir yönteme dönüşmektedir. Artık dünyada tarafsız haber kaynağı bulmak imkânsız hale gelmiştir. Hemen bütün basın, yayın ve internet kaynaklarının tümü dünyayı yönetenler tarafından yayın yapacak biçimde konumlanmıştır. Bugün dünya medyasının % 96'sı altı büyük şirketin elindedir. En büyük medya şirketi, yani birinci sıradaki güç *Walt Disney* imparatorluğudur. Bir dizi televizyon, 14 milyon abonelik kablo yayını, iki video yapım şirketi, film endüstrisinin öncü kuruluşları var *Walt Disney*'in. İkinci büyük şirket *Time Warner*. ABD'nin en geniş kablo yayınına sahip şirket, müzik endüstrisinden sinema endüstrisine, yayıncılıktan televizyonlara kadar çok sayıda şirketi bünyesinde barındırıyor. Bir diğeri *Rupert Murdoch* grubu. *Fox Tv* ve *Fox Film* dâhil, dünyada yüzlerce televizyon yayını kontrol ediyor. Örneğin dünyadaki üç büyük televizyon; *ABC*, *CBS* ve *NBC* bağımsız değil, aynı çevrelerin kontrolünde. Bu kitle iletişim araçlarına sahip olanlar, dünya sermayesinin de %86'sına sahipler. Örneğin ABD Devlet Kaynakları Komitesi'nin 1983'te yaptığı bir araştırmaya göre, Birleşik Devletlerdeki ailelerin %2'si, ulusal zenginliğin %54'ünü elinde tutmakta ve finansal kaynakların %86'sı 300 milyona yaklaşan nüfusun sadece %10'unun elinde bulunmaktadır. Amerikan ailelerinin %55'nin serveti ya hiç yok ya da borç içinde yaşıyorlar. Bu araştırma, enstitülerin ve vakıfların da büyük bölümünün bu %2'lik kesim tarafından yönetildiğini ya da sahiplenildiğini ortaya koymuştur (Marrs, 2016: 20).

ABD'de bu ulusal zenginliği elinde bulunduranlar, aynı zamanda medyayı da elinde bulunduran kişilerdir. ABD başkanlık seçimlerinde ellerindeki medya ve araştırma şirketleriyle açıkça demokratların adayı *Hillary Clinton*'ı desteklemişlerdir. Örneğin ABD'nin en çok satılan gazetelerinden *USA Today*, 34 yıllık yayın tarihinde bir ilke imza atarak doğrudan başkanlık yarışına müdahil olduklarını ve cumhuriyetçilerin adayı *Donald Trump*'a karşı tavır aldıklarını duyurdu. Gazetenin yazı işleri kurulu, *Trump*'ın başkanlığa uygun bir aday olmadığını açıklayarak açıktan *Clinton*'a destek vereceğini yazmıştır. Bir önceki seçimde *Barack Obama*'ya desteğini açıklayan *Washington Post* da *Trump*'a karşı çok net bir pozisyon almıştır. 159 yıllık yayın hayatında sadece üç kez adaylara desteğini açıklayan *The Atlantic* dergisi de *Clinton*'ı desteklediklerini ve *Trump*'ın başkanlığına karşı çıktıklarını duyurdu. Yaklaşık 50 yıllık yayın tarihinde daha önce hiçbir başkan adayına doğrudan desteğini açıklamayan *Foreign Policy* dergisi de bir ilke imza atarak *Clinton*'a destek verdiğini belirtti. ABD'nin önde gelen televizyon kanallarında da durum farklı değildi. *Fox TV*, *CNN* ve *MSNBC*'nin adayların televizyonda canlı olarak yaptıkları açık oturumlardan

sonra Trump'ın sözlerindeki hataları ön plana çıkardıkları ve Clinton'ın sözlerindeki hataları ise tartışma konusu bile yapmamışlardı. Facebook gibi sosyal medya şirketlerin yöneticileri ile sinema, spor ve medya dünyasından da önemli isimler Clinton'a açıktan destek vermişlerdi. Araştırma şirketleri ise hiçbir zaman Trump'ı önde göstermediler.

2. ABD Seçim Süreci, Anketler ve Seçim Sonucu

Amerika Birleşik Devletleri 1787 yılında kabul ettiği anayasa ile temsili rejimin hükümet şekillerinden başkanlık hükümeti ile yönetilmektedir. Bu rejimin temel özelliği, demokrasiyle kişisel iktidarı birleştirmesidir (Şıvgın, 1997: 18). Kuruluşu İngiliz kolonilerin birleşmesi ile başlayan Amerika'nın seçim geleneği de koloni dönemine dayanmaktadır. Zamanla değişen, gelişen sistem bugün 18 yaş ve üzerindeki tüm Amerika vatandaşlarına oy kullanma hakkı vermektedir (McCall, 2010: 1). Amerika'da başkanlık seçimleri her dört yılda bir kasım ayının ilk salı günü yapılmaktadır. Seçimlerde seçmenler, başkanlarını doğrudan seçemezler. Öncelikle başkan adayları tüm eyaletlerde yapılan ön seçimler ile belirlendikten sonra her parti kendi içerisinde yaptığı parti kongresi ile başkan adayını belirlemektedir. Seçim sistemine göre ön seçimi önde tamamlayan parti, o eyaleti kazanmış kabul edilir. Yani kazananın her şeyi aldığı, kaybedenin her şeyi kaybettiği bir sistemdir. ABD Başkanı, seçiciler kurulunda bulunan 538 delegenin en az 270'ini alması ile seçilir (Tek, 2008: 1). Bu sistemi ile az oy alan partilerin hiçbir şekilde temsil hakları olmamaktadır. Sonuçlar eyalet bazında sayıldığı için genel oy oranına bakıldığında Trump, rakibi Clinton'dan yaklaşık 3 milyon daha az oy almasına rağmen başkan seçilmesine yetecek kadar delege kazanmıştır.

Amerika tarihinin en önemli seçimlerinden biri 8 Kasım 2016 tarihinde yapıldı. 8 yıllık Barack Obama başkanlığından sonra Amerika, birbirlerine taban tabana zıt vaatler veren iki liderden birini seçerek hem uluslararası sistemdeki rolü, hem de iç politikası açısından önemli bir dönemden geçmiştir. Yerel ve küresel olarak önem taşıyan birçok noktada birbirlerinden ayrılan başkan adayları; Hillary Clinton ve Donald Trump. Eski New York Senatörü ve Dışişleri Bakanı Hillary Clinton Demokratik Parti başkan adayı; emlak milyarderi, iş adamı Donald Trump ise Cumhuriyet Parti başkan adayı olarak seçimlerde yarıştılar.

Seçim sürecinde Clinton bazı farklılıklar dışında genel olarak Obama ile aynı politikayı devam ettireceğini vurgulamıştır (<https://www.hillaryclinton.com/issues>). Zaten 2012'de Obama'nın yeniden başkan olarak seçilmesinin hemen ardından birçok Amerikalı Marco Rubio, Chris Christine gibi diğer aday olabilecekler karşısında daha güçlü olan Hillary Clinton'ın bir sonraki seçimde Demokratik Parti adaylığı için yarışacağını öngörmekteydiler (Cohen, 2013). Seçimlerden hemen sonra olan bu tartışmalar Clinton'un adaylığını açıkladığı

güne kadar devam etti. Zaten yapılan kamuoyu yoklaması sonuçları, yapılan tartışmaların doğruluğunu ispatlar nitelikteydi. *CNN/ORC* anketinde Clinton'un adaylığını bekleyenlerin sayısı %70'leri buluyordu (Steinhauser, 2014). Demokratik Parti'deki bu kararlı tablonun aksine Cumhuriyet Partisi'nde kimin aday olacağı konusunda ortak bir kanı oluşmamıştı. Cumhuriyet Partisi'nin geleneksel ekolünden gelmeyen Donald Trump, Nisan ayında yapılan parti kongresinde aldığı oy oranı ile delegelerin büyük çoğunluğunu kazandı. (Oregon Primary Results, 2016). Donald Trump başkan adayı olarak seçilmesinin ardından seçim sürecinde Obama'nın politikalarını reddederek medya ekonomi politiği eksenli yapacağı değişikliklerle ülkedeki çıkar gruplarını yok edeceğini ve böylece Amerika'nın yeniden güçlü bir ülke olacağı vaadinde bulunmuştur (<https://www.donaldtrump.com/issues>).

Trump'ın diğer adaylardan en öne çıkan farkı, seçim kampanyalarını kendisinin finanse etmesiydi. Bu da seçim vaatleri arasında öne çıkan çıkar gruplarını yok edeceği söylemi ile uyuşmaktaydı. Bu bağlamda da seçim kampanyası başkaları tarafından finanse edilen diğer adayları daha şimdiden çıkar gruplarına borçlanmakla suçlamıştır. Ancak Trump'ın seçim kampanyası boyunca sergilemiş olduğu sert üslup birçok kesimden eleştiri aldı. Amerika'nın dış politikada başarısız olduğu, Amerika'nın çıkarlarının yeteri kadar korunmadığı gibi söylemlerinin ardından kendi partisinde bile eleştirilmiş ve tepki olarak bazı partililer Trump'ı değil Clinton'ı destekleyeceklerini belirtmişlerdir. Onun bu söylemleri parti içerisinde kararsız bir kesim de yaratmıştır (Biermann and Wilkinson, 2016). Genel olarak bakıldığında Trump, kampanyalarında Meksika sınırının bir sınır duvarı ile kontrol altına alınabileceği, ülkedeki 11 milyon kayıtsız göçmenin sınır dışı edilmesi gerektiği, camilerin mutlaka takip altında tutulması, Müslümanların ülkeye girişinin yasaklanması gerektiği gibi ırkçı, göçmen karşıtı söylemleri olması nedeni ile oldukça eleştirildi (Embel, 2016: 4).

Seçim sürecinde, yüz milyondan fazla seçmenin bulunduğu Amerika'da başkan adayları ülkede seçim kampanyası düzenleyebilmek için milyonlarca dolar toplar. Genelde paralar bağış şeklinde elde edilir ve bu süreç federal seçim komisyonu tarafından sürekli kontrol edilir. Ancak Clinton'ın seçim kampanyalarını finanse eden kaynakları net olarak açıklayamaması, bağışçı grubunu kimlerin oluşturduğunu açıklamaktan kaçınması oldukça eleştirilmiş ve Clinton'a karşı güven problemi yaşatmıştır (McCall, 2010: 67). Clinton'a yapılan bir başka eleştiri ise güvenlik prosedürüne uymamakla suçlanmasıydı. Clinton'ın bakanlık yaptığı dönemde, "gov" uzantılı resmi hesap yerine, kişisel hesabı olan "*hdr22@clintonemail.com*" adresini kullandığı ve bu yüzden devlete ait gizli bilgilerin gizliliğinin ne kadar korunabildiği soruları ile Clinton'ın sorumluluğu sorgulandı. Konuyu

inceleyen FBI, Temmuz 2015'te, Clinton'ın dikkatsiz davrandığını belirterek adli soruşturmaya gerek olmadığı sonucuna vardı (Comey, 2016).

Düzenli aralıklarla yapılan kamuoyu anketleri, büyük tabloda kendi durumlarını görmek isteyen başkan adayları, hükümet yetkilileri arasında oldukça sık yapılır. Bir durum analizi olan 2014 yılında *Pew Araştırma Merkezi* tarafından yapılmış olan bir araştırmada eski cumhuriyetçi ve demokratların geçen 20 yıla göre ideolojik olarak daha fazla bölündüğünü ancak, bu gelişen ideolojinin partizanlıkla sınırlı kalmadığını, eğitim ve nesil farkı ile de beslenerek oluştuğu bilgileri elde edilmiştir. Yüksek eğitim seviyeli insanlar düşük eğitim seviyeli insanlara göre politikada daha liberal bir duruş sergilerken, düşük eğitim seviyeliler daha muhafazakâr bir görüşe sahip oldukları belirtilmiştir. İdeolojik farklılık aynı zamanda nesiller arasında da oluşmuştur. Gençlerin yaşlılara göre daha liberal, daha esnek; yaşlıların ise değerler konusunda daha tutucu olduğu tespit edilmiştir (Pew Research Center, 2016). Bu bilgiler dâhilinde Amerika'daki Cumhuriyetçi Parti'yi destekleyen muhafazakârlar ile Demokratik Parti'yi destekleyen liberaller arasında keskin bir kutuplaşmanın yaşandığını söyleyebiliriz. Bu kutuplaşma birbirlerini çok ağır şekilde eleştiren rakip parti başkanları Clinton ile Trump'tan başlayarak seçmenlere yayılmıştır (Kanat vd., 2016). Zaten mevcut seçim sisteminin özelliği de kutuplaşmanın oluşmasına oldukça elverişli bir sistemdir.

Seçim süreci boyunca kamuoyu yoklamalarında açık ara önde olan Clinton'un destekçileri daha çok hispanik kökenliler, Afro-Amerikalılar ve Latin kökenlilerdi. Clinton'un yapması gereken bu grupları ve genç seçmenleri oy kullanmaya ikna edip sandıkta kendine oy çıkarmaktı (Kanat vd., 2016). *Washington Post*'un tüm eyaletler bazında (50 eyalet) 6 Eylülde yapmış olduğu kamuoyu araştırmasında:

Demokratik Parti; Hillary Clinton – 244 Delege

Cumhuriyetçi Parti; Donald Trump – 126 Delege

Karasız – 126 Delege

sonuçları elde edilmişti (<https://www.washingtonpost.com/graphics/politics/2016-election/50-state-poll-history/>).

6 Kasım tarihinde *Real Clear Politics*'in yapmış olduğu araştırmada:

Demokratik Parti; Hillary Clinton – %46.6

Cumhuriyetçi Parti; Donald Trump – %44.8

oranında desteklendikleri açıklanmıştı (<http://www.realclearpolitics.com/>). Anket sonuçlarından elde edilen bilgiler doğrultusunda Clinton'un seçimi kazanacağı öngörülmüştü.

8 Kasım 2016 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerde toplam 538 delegeden 306'sını alarak seçimin galibi Donald Trump olmuştur. Bununla birlikte, son 20 yılın en düşük

katılımlı seçiminde (yaklaşık olarak %55) Trump, rakibi Clinton'dan yaklaşık 3 milyon daha az oy almasına karşın başkan seçilmesine yetecek kadar delege kazanmıştı (<http://www.bbc.com/news/election/us2016/results>).

Sürpriz seçim sonucunu, seçimlere katılan seçmen profili belirlemişti. Bu profile bakıldığında Trump ve Clinton'ın belirli özelliklere sahip grupların oylarını aldıkları görülmektedir. *Pew Research*'ün yapmış olduğu bir araştırmada, bu grupların aralarındaki ayrımın gitgide daha çok açıldığı belirtilmişti. Trump'ın seçmen özellikleri genel olarak erkek, beyaz, 45 yaşının üzerinde ve eğitim düzeyi düşük olmasıdır. Trump, kampanyası sırasında çeşitli defalar aşağıladığı Hispanikler'den 2012 seçimlerinde Romney'den daha çok oy aldı. Başka bir parametre olan kadın seçmenlerde ise 2000 seçimlerinde Bush ve Al Gore arasındaki kadar fark olmasa da, Clinton karşısında %2 gibi sınırlı bir düzeyde oy almıştı (<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/09/behind-trumps-victory-divisions-by-race-gender-education/>).

Seçim sonuçlarının alınmasıyla birlikte galibiyet konuşması yapan Trump, "Tüm Amerika'nın başkanı olacağım, amacım halkıma ve devlete hizmet etmek" diyerek birlik ve beraberlik çağrısında bulundu. Seçimin hemen akabinde ülke çapında yapılan karşıt gösteriler için de bunların provokasyon olduğunu ve gerçeği yansıtmadığı yorumunu getirmişti (<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/09/behind-trumps-victory-divisions-by-race-gender-education/>). Sanılanın aksine Trump'ın siyasetteki deneyimsizliği kendisi için bir dezavantaja dönüşmedi. Seçim sonuçlarına göre Amerikan halkı başkanlık için siyasette deneyim şartı aramamıştı. Belki de siyasi statükoya karşı tepkinin bir sonucu olan bu tavır, Trump'ın işine yaradı ve ABD'nin 45. Başkanı olarak seçildi. 20 Ocak'ta Kongre'de gerçekleştirilen yemin töreninin ardından Trump görevine resmen başladı.

3. 2016 ABD Başkanlık Seçiminin Rus Resmi Gazetesi "Rossiyskaya Gazeta" 'sinde Temsili

Soğuk savaşın sona erip Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla tek kutuplu seyreden dünya düzeni hızla yeniden çift kutuplu olma yolunda ilerlemektedir. Bu kutuplaşmada Çin Halk Cumhuriyeti her ne kadar kendisini hissettirse de dengeler yine de süper güçler Rusya Federasyonu ve Amerika Birleşik Devletleri arasında kurulmaktadır. Sovyetler Birliği'nden kalan mirasını değerlendirip yeniden kullanabilmek için tüm enerjisini ekonomi konularına veren Rusya, yaşamsal olmayan konularda Amerika ile fikir ayrılıklarına düşmeden sakin bir politika izlemiştir. Bu sürecin sonunda da yeniden eski gücünü elde etmiş, gelişmiştir.

Yakın zaman ilişkilerine bakıldığında, birbirlerine karşı titiz ve temkinli olan ilişkilerine rağmen Amerika, Bush döneminde her ne kadar başka ülkelere karşı olduğu iddia edilse de Rusya'ya karşı Polonya ve Çek Cumhuriyeti'ne kurulan 'füze kalkanı' askeri projesini hayata geçirmekten geri kalmamıştır. Bu davranışı Rusya'dan olumsuz tepkiler almasına neden olmuş, iki ülkenin imzalayacağı anlaşmalar askıya alınmıştır (Kandemir, 2010: 87). Daha sonrasında başkan seçilen Obama'nın füze kalkanı projesini kaldırılacağı açıklaması iki ülkenin ilişkilerini düzeltmiştir. Obama'nın ikinci dönem başkanlık seçim kampanyalarında Moskova'ya karşı duruşu yeniden ilişkilerde aksama yaşanmasına neden olmuştur.

Son olarak ise Obama'nın başkanlık koltuğundaki son dönemlerinde Rus diplomatlarının sınır dışı edilmesi gerektiğini açıklamasıyla iki ülke arasındaki ilişkiler gerilmeye başlamıştır. İddiada Rusya'nın Demokrat Parti ve Hillary Clinton'ın seçim kampanyasına karşı siber suçlar düzenlediği belirtilmektedir. ABD'li üst düzey bir yetkilinin açıklamasına göre, Moskova'da ABD'li diplomatların rahatsız edilmesine misilleme olarak 35 Rus diplomat ülkeden sınır dışı edildi. ABD ayrıca New York ve Maryland'de bulunan 2 Rus temsilciliği de kapatıldı. Olanlar karşısında Devlet Başkanı Putin aynı şekilde karşılık vereceklerini açıkladı (<https://russian.rt.com/russia/article/346344-obama-sankcii-diplomaty>). Tam bu noktada Trump'ın Moskova'yı savunup, onların yanında durması Trump'ın "Putin ile çok çok iyi bir ilişkiye sahibim ve Rusya ile de iyi bir ilişkiye sahip olacağımı düşünüyorum. Putin, bizim başkandan daha iyi bir lider" açıklamaları ile devam etti. (<https://tr.sputniknews.com/abd/201609081024766500-trump-secilrsem-putin-ile-iyi-iliskiler-kururiz/>). Trump'ın bu duruşundan dolayı, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile arasında bir bağlantı olup olmadığı Amerikan medyasının en çok sorduğu sorulardan biri olmuştur. Demokratik Ulusal Komite'nin hacklenmesi de bu soruların daha yoğunlaşmasına ve bu hackin ardında "Rus istihbaratının olduğu" iddiasının yeniden gündeme gelmesine neden olmuştur. Konuya ilişkin birçok uzman emlak zengini Donald Trump'ın destekçilerinden birinin Vladimir Putin olduğu şüphesini taşıyor. Bu durum da doğal olarak "Moskova Amerikan seçimlerine müdahil mi oluyor?" sorularına yol açıyor (<http://www.reuters.com/article/us-usa-trump-cyber-idUSKBN1441RS>). Ayrıca ekipteki en dikkat çekici isimlerden birisi, enerji devi *ExonMobil*'in CEO'su Rex Tillerson. Dışişleri bakanı olacak görev yapacak olan Tillerson'un Putin'le çok yakın ilişkileri olduğu biliniyor. Bu ilişkinin ABD-Rusya ilişkilerini nasıl yönlendireceği önümüzdeki süreçte görülecektir.

3.1. Amaç ve Yöntem

Trump'ın başkanlığına karşı çıkan çevreler, araştırma şirketleri ve medya üzerinden kamuoyu üzerinde oluşturmaya çalıştıkları algı operasyonlarına rağmen başarılı olamadılar ve Trump seçimi kazandı. Ancak Amerikan tarihinde görülmeeyen bir şey oldu ve bu çevreler Trump'ın başkan olmasını kabullenemeyerek yeni bir algı operasyonuna başlayarak halkı sokaklara dökmeeyi başardılar. Arkasından *New York Times* gazetesi, CIA'in de aralarında olduğu istihbarat örgütlerinin Rusya'nın siber saldırılar üzerinden Trump'ın başkan seçilmesine yardım ettiği konusunda “oldukça emin” olduklarını aktardılar. *Washington Post*'un ismini vermek istemeyen ABD'li üst düzey kaynaklara dayandırdığı haberde ise, istihbarat örgütlerinin “Rusya hükümetiyle bağlantılı” ve bu siber saldırılarla ilişkisi olduğu düşünülen bazı şüpheliler belirlediği ifade edildi. Rusya, siber saldırı suçlamalarını reddetti. Donald Trump'ın ekibi ise, CIA'in incelemesiyle ilgili açıklama yaparak, “Bunlar, Saddam Hüseyin'in kitle imha silahları olduğunu iddia edenlerle aynı insanlar” diye konuştu.

Bu çalışmanın amacı, Rusya'nın özelde Putin'in ABD başkanlık seçimlerine müdahale ettiği savından yola çıkarak Rus resmi yayın organı “Rossiyskaya Gazeta” ‘sinin seçim öncesi ve sonrasında birer haftalık (1-15 Kasım 2017) süreçlerini ele alarak incelemeyi uygun bulduk. Gazete haberlerinin analizini yapmak amacıyla Rus devlet gazetesi olan “Российская Газета” (Rossiyskaya Gazeta) 2 hafta boyunca takip edilmiş, gazeteye yansıyan haberler konusu, içeriği, kapladığı alan, görsellik gibi kategoriler üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışma sırasında gazetede yer alan seçim haberlerinin yanı sıra kategorize edilmiş diğer haberler de tanımlayıcı istatistikleri ile hesaplanmıştır.

Araştırmamızda, nicel araştırma yöntemlerinden biri olan ve kitle iletişim mesajlarının çözümlenmesinde sıkça kullanılan içerik analizi yöntemi kullanarak ABD seçimlerine yönelik Rusya hükümetinin resmi yayın politikası ortaya konulmaya çalışılmıştır.

3.2. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini oluştururken, örneklemine rastlantısal olmayan/olasılıksız örneklem türlerinden biri olan amaçlı/yargısal örneklem yöntemi ile seçilen “Rossiyskaya Gazeta” isimli Rus resmi yayın organıdır. Örneklem olarak bu gazete, kamu yayıncılığı yapma, Rus devlet politikasını en iyi yansıtacağı nedeniyle araştırmaya dâhil edilmiştir.

3.3. Sınırlamalar

Çalışma uygulama boyutuyla, örneklem olarak alınan Rus devlet gazetesi ile sınırlandırılmıştır. Süre boyutuyla ise seçimlerin bir hafta öncesi ve bir hafta sonrası olarak 15 günlük süre (01-15 Kasım 2016 tarihleri arası) ile sınırlandırılmıştır.

3.4. Bulgular ve Yorumlar

“2016 ABD Başkanlık Seçiminin Rus Resmi Gazetesi “Rossiyskaya Gazeta” ‘sinde Temsili” başlıklı araştırma kapsamında, Amerika’da gerçekleştirilen seçim süreci 15 günlük süre zarfında, örneklem olarak alınan Rus devlet gazetesinde olayın sunumu incelenmiştir. İncelemede bu amaçla hazırlanmış, bir analiz formu kullanılmış ve bu form aracılığıyla verilerin sınıflandırılması sağlanmıştır. Yapılan içerik analizi ABD Başkanlık seçimleri öncesindeki bir haftalık süreç ve ABD Başkanlık seçim sonrası olmak üzere iki dönem üzerine kapsamaktadır.

Tablo 1: “Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD Seçim Öncesi Haber Türleri

Haber Türü	Ekonomi	İktidar Haberleri	Toplum	Yerel Olaylar	Dış Haberler	Kültür Sanat	Spor
Haber Sayısı	14,4	9,2	10	8,4	8,4	5,2	10,2

Tabloda “Rossiskaya Gazeta” gazetesinin yayım politikasını incelemek amacı ile gazetenin seçim öncesi haber türleri verilmiştir. Bu kapsamda gazetenin 1 Kasım – 8 Kasım tarihleri arasındaki haber türleri ortalama adet olarak tablo da belirtilmiştir. Bu bağlamda gazetenin yayım politikası ABD seçimleri öncesi haber türleri bazında niceliksel verilere ulaşılmıştır. Bu kapsamda gazetenin yayım politikası olarak ekonomi, toplum ve spor haberlerine ağırlık verdiği tespit edilmiştir.

Tablo 2: “Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD Seçim Öncesi Dış Haberlerinde Yer Alan Ülkeler

Ülkeler	ABD	Ukrayna	Fransa	İtalya	İngiltere	Almanya	Bulgaristan	Suriye
Haber Sayısı	6	5	5	4	3	2	2	2

Bir diğer bulgu da “Rossiskaya Gazeta” ‘sindeki dış haberler bölümüdür. Bu bağlamda gazetede düzenli olarak ABD, Ukrayna, Fransa, İngiltere, Suriye, Almanya gibi ülkelerdeki olayları gazetesine taşımakta ve bu konularda Rus kamuoyunu bilgilendirdiği görülmektedir.

“Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD seçimleri öncesi dış haberler incelendiğinde ABD hakkında yapılan haberler çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3: “Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD Seçim Öncesi Seçim Haberleri İçeriklerine Yönelik Nicel Veriler

Haber Başlığı	Haber Başlığının Türkçesi	Haber Satır Sayısı
Хиллари В Коме?	Hillary Comey’de mi?	217
Трамп Надеется На Брексит	Trump Brexit’e Güveniyor	167
Байки из склепа	Mezardan Hikâyeler	110
Записали в "агенты Кремля"	Kremlin Casusu Olarak Yazdılar	91
Третья подножка за неделю	Haftanın 3. Çelmesi	106
Где спрятаны "ключи" от победы?	Zaferin Anahtarı Nerede Saklı?	184
Доллар любит демократов	Dolar Demokratları Seviyor	109
Президент под вопросом	Başkan Bilinmiyor	313

Haber metinlerinin vermiş olduğu mesajlar değerlendirildiğinde;

“Hillary Comey’de mi?” başlıklı haber içeriğine bakıldığında, Clinton’un skandalları ile toplum önünde prestijinin sarsıldığını, Clinton destekleyicilerinin de bu skandalları ortaya çıkaran John Comey’i suçladığından bahsetmektedir. John Comey, Cumhuriyetçi olduğu için Clinton’a tam da seçim zamanı çelme takmakla suçlanmaktadır. Ancak haberde John Comey’in Cumhuriyet Partili olmasının yanı sıra objektif olduğunun herkes tarafından bilindiğinin altı çizilmiştir. Clinton bu olayların kendisine haber verilmeden medyaya yansıtılmasının sorumsuz bir hareket olarak değerlendirirken Trump, Clinton’un yaptıklarının milli güvenlik için tehlike arz ettiğini ve alınan kararların siyasallaştırılmaması gerektiği değerlendirmesine yer verilirken haber James Comey’in fotoğrafı ile sunulmuştur.

“Trump Brexit’e Güveniyor” başlıklı haberde: Amerika’daki neredeyse tüm araştırma kurumları Clinton’un kazanacağını söylemektedir. Ancak haberde 1984 yılından beri seçim sonuçlarını kendi geliştirdiği sistemle tahmin eden bir profesörün Trump’ın kazanacağı öngörüsüne yer verilmiştir. Trump’ın kendisine kazanamayacak diyenlere Brexit örneğini vererek İngiltere’de de medya AB’den çıkılmak isteneceğini öngörememişti, bu yüzden hiçbir şey belli değil demiştir. Trum’ın ekim ayından kazanma oranının arttığını ve Clinton’un güvensizlik verdiği, Trump ve Clinton’un yan yana durduğu fotoğraf ile haberde yer almıştır.

“Mezardan Hikâyeler” başlıklı fotoğrafsız olarak verilen haberde: Trump’ın ahlak dışı skandallarından dolayı halk tarafından sevilmediğini ancak Clinton’ın da bundan geri kalmadığını, dolayısı ile kim seçilirse seçilsin ikisinin de kirli çamaşırları olduğu belirtiliyor. Haberin bir başka bölümünde ise Putin’in ABD hakkında Rusya’yı suçlayarak nasıl şizofren bir durumda olduklarını ve ABD’nin içinde bulunduğu karışıklık dünyanın da ne durumda olduğunu gösteriyor şeklinde yapmış olduğu açıklamasına yer verilmiştir.

“Kremlin Casusu Olarak Yazdılar” başlıklı haberde: James Comey’in Clinton’un kazanacağı belliyken onun e-mail skandalını açığa çıkardığı ve Clinton’un güvenini sarstığı için Rusya’nın casusu olmakla suçlandığı belirtilmektedir. Bu bilgilere ek olarak eğer Clinton yapmış olduğu bu suçlarla ceza almazsa Amerikan demokrasisinin zarar göreceği vurgulanıyor. Haberde James B. Comey fotoğrafı kullanılmıştır.

“Haftanın 3. Çelmesi” başlığı ve Bill ve Hillary Clinton’un yer aldığı bir fotoğrafla sunulan haberde: Bilerek ya da bilmeyerek Rus Milli İstihbarat Kurumu’nun bu hafta üçüncü kez Clinton’a çelme taktığı bilgisi veriliyor. Bill Clinton’un başkanlığı döneminde adının yolsuzluklara karıştığı ve bunların belgelerle ispatlandığı bilgisi paylaşılıyor. Bu da dolaylı olarak Hillary Clinton’u olumsuz olarak etkiliyor. Haberin devamında Trump’ın Rusya ve Putin hakkında yapmış olduğu olumlu demeçlere yer veriliyor. Bu durum Demokrat Parti tarafında şüphe yaratıyor. Habere eğer iki ülkenin ilişkilerinin iyiye gitmesi şüphe yaratıyorsa demek ki iki ülke arasındaki ilişkiler çıkmaza girmiş demektir sözleriyle son veriliyor.

“Zaferin Anahtarı Nerede Saklı?” haberde: Seçime günler kala iki aday da seçmenleri sandığa çağırdıklarını, Clinton’un artık kendi stratejilerini anlatmak yerine Trump’ı karalamaya başladığını, Trump’ın ise bu karalamalara rağmen kendisini değişimler getirecek biri olarak gördüğünü ve Clinton’u yolsuzluk, güvensizlik verdiğini, onun dış politikalarının savaşa sonuçlanabileceğini söylediği bilgileri okuyucu ile paylaşılıyor. Haber, Obama ve Clinton’un birlikte yer aldığı ve Trump maskesi takmış insanların olduğu iki fotoğrafla desteklenmiştir.

“Dolar Demokratları Seviyor” başlıklı haberde ise: Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı Marc’in fotoğrafına yer verilerek seçimin Rusya ekonomisi için önemi belirtilirken, ABD’de Cumhuriyet Partisi yönetiminde olduğu sürece ekonomileri kötü, dolar ise düşük olmuştur, bu da Rusya’nın neden Trump’ı desteklediğini açıklıyor ve Ruslar için ekonomik cumhuriyetçilerin gelmesi daha iyi olacak deniyor.

“Başkan Bilinmiyor” başlıklı seçim gününe ait haberde oy kullanan insanlar fotoğrafı görsel olarak sunulmuştur. Haberde genel olarak ABD’deki oy kullanma prosedüründen bahsediliyor. Bu seçimde “İnsanların kimi destekliyorsun?” değil de daha çok “Kime

karşısın?” düşüncesiyle oy vereceklerini ve son 10 yıldaki en itici ve niteliksiz seçim olarak görüldüğü belirtiliyor.

Tablo 4: “Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD Seçim Sonrası Haber Türleri

Haber Türleri	Ekonomi	İktidar Haberleri	Toplum	Yerel Olaylar	Dış Haberler	Kültür Sanat	Spor
Haber Sayısı	16,83	13,66	10,5	8,83	7	5,83	10,5

“Rossiskaya Gazeta” ‘sinin seçim sonrası dönemde yayım politikasını incelemek amacıyla haber türlerine yer verilmiştir. Gazetenin yayım politikası olarak seçim öncesi dönemde olduğu gibi ekonomi, toplum ve spor haberlerine ağırlık verdiği tespit edilmiştir. Gazete haber türleri açısından yayım politikasına sadık kalmıştır.

Tablo 5: “Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD Seçim Sonrası Dış Haberlerinde Yer Alan Ülkeler

Ülkeler	ABD	Ukrayna	Suriye	Fransa	Almanya	Afganistan	Moldovya
Haber Sayısı	12	6	4	3	2	2	2

“Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD seçimleri sonrası dış haberleri incelendiğinde, ABD hakkında yapılan haberlerin çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Dış haberler bölümüne haber türleri bazından bakıldığında dış haber sayısının azaldığını, ancak ABD ile ilgili haberlerin iki kat arttığı görülmektedir.

Haber başlıklarının içeriğine bakıldığında;

“Hillary Değil” seçim sonucu haberi Trump’ın zafer fotoğrafı ile manşetten verilmiştir. Trump’ın seçim sonuçlarının belli olmasıyla yaptığı konuşmada, seçim kampanyasındaki sert üslubu yerine ‘Herkesin başkanı olacağım’ diyen ılımlı bir tavrının olduğu ve Amerika’nın tüm milletlerle iyi anlaşacağını duyurmuştur. Haberde Putin’in Trump’ı tebrik etmek için mesaj gönderdiği, Rusya ve ABD ilişkilerinin daha iyi olmasını umut ettiğine vurgu yapılmıştır.

Tablo 6: “Rossiskaya Gazeta” ‘sinin 2016 ABD Seçim Sonrası Seçim Haber İçeriklerine Yönelik Nicel Veriler

Haber Başlığı	Haber Başlığının Türkçesi	Haber Satır Sayısı
He Хиллари	Hillary Değil	146
Пришел Трамп, куда не ждали	Trump Beklenmeyen Yere Geldi	77
ЕС лишили опоры	AB Kendi Dayanağını Kaybetti	57
Трампу будут мешать	Trump’ı Rahatsız Edecekler	86
Двое в кабинете: Обама и Трамп	Kabinede İkiisi: Obama ve Trump	89
Белый дом ждет ремонт	Beyaz Ev Tadilat Bekliyor	175
Победители и проигравшие	Kazananlar ve Kaybedenler	290
Американский бунт	Amerikan İsyanı	155
Трамп собирает команду	Trump Takımı Topluyor	133
Остальное при встрече	Gerisi Yüz Yüze Görüşmede	79
Победу Трампа не отнять	Trump’ın Zaferi Alınamaz	72
Больше кандидатов, чем постов	Koltuktan Çok Aday Var	71

“Trump Beklenmeyen Yere Geldi” başlıklı haberde herkesin yanıldığından bahsedilmektedir. Trump’ı seçen bir seçmene “Neden Trump” diye sorulduğunda: “Aile üyelerinin yönetiminden sıkıldım ve yeni birilerini istedim” gerekçesi paylaşılıyor. Ayrıca “Clinton’un ikiyüzlü olduğu herkes tarafından bilinmekte ve bu yüzden de Trump seçilmiştir” şeklinde açıklamalara yer verilmiştir. Haberde Clinton’un seçilememesinin 3 nedeni açıklanıyor; birincisi Clinton’un bayılarak sağlıklı olmayan birisi devleti nasıl yönetecek imajı çizmiş olması, ikincisi devlet sırlarını satmakla suçlanması ve üçüncüsü de Clinton’un dış politikalarının askeri bir tehlike olarak görülmesi. Bu durumun Rusya için de geçerli olduğu belirtilmiştir. Trump’ın Rusya ile iyi ilişkiler kuracağını söylemleri onu kötünün iyisi yaparak seçilmesini sağlamıştır.

“Avrupa Birliği Kendi Dayanağını Kaybetti” başlıklı fotoğrfsız olarak veriler haberde: Avrupa Birliği’nin Obama’yı sonrasında da Clinton’u desteklediği, ancak Trump’ın

başkan seçilmesiyle aralarındaki ilişkilerin değişebileceğinden bahsedilmektedir. Trump, Amerika dışındaki Ukrayna, Kırım gibi olaylara karışmayacağını açıklayarak Avrupa Birliği ile dünyada var olan sorunlara ideolojik olarak aynı bakmadığını göstermektedir. Avrupa Birliği daha öncesinde ABD'nin desteğine güvenebilirdi ama şimdi böyle bir destek söz konusu değil. Trump, Avrupa Birliği'ni zarar olarak görmektedir. ABD'den istediği desteği alamayan, zaten içlerinde problem yaşayan Avrupa Birliği ülkeleri zorunlu olarak Moskova'yı önemli bir ortak olarak görecektir.

“Trump’ı Rahatsız Edecekler” başlığıyla verilen haberde: Amerika başkanlık seçimlerinin toplumun kendi arasında önemli bir anlaşmazlığa yol açtığını, seçimlerde iki lider arasında olan nefretin halka indiğini bunun da ilerleyen zamanlarda Trump’ı rahatsız edeceği bilgisi paylaşılıyor. Haber bu öngörülerde bulunan dünya ekonomi ve politikası alanında çalışma yapan bir akademisyenin fotoğrafı ile desteklenmektedir.

“Kabinede İki: Obama ve Trump” haberinde Obama ve Trump’ın buluşmaları ve bu buluşmanın çok olumlu geçtiği belirtiliyor. Ancak gazete, çok iyi bir konuşma yeteneğine sahip Obama’nın bu açıklamayı yaparken kekeleyiği detayını okuyucusuyla paylaşmayı ihmal etmiyor. Normal şartlarda 10 – 15 dakika sürecek görüşme 1,5 saat sürmüştür. Bu görüşme seçim sürecinde birbirleri hakkında aşağılayıcı konuşan iki liderin buluşması olması sebebi ile medya tarafından hayli ilgi görmüştür. Haberde ikilinin birlikte fotoğrafları kullanılmıştır.

“Beyaz Ev Tadilat Bekliyor” haberinde Clinton’un düşen bir maketi görsel olarak kullanılıyor. Haberde Beyaz Ev’de yapılacak kabine değişikliğinden bahsediyor. Haberin devamında beklenmeyen Trump zaferinin ardından Amerika’nın tedirgin olduğunu özellikle de Rusya ve Sibiryaya ile ilgili bilgileri ciddiye almadığı için *FBI*’in tedirgin olduğu belirtiliyor. Clinton destekçileri de nasıl olurda Müslümanları, göçmenleri istemeyen, Meksika sınırına duvar örmek isteyen, Çin ile siyasi savaşa giren adama milyonlar oy verdi diyerek başlayan protesto bilgileri paylaşılıyor.

“Kazananlar ve Kaybedenler” başlıklı haberde: Trump’ın kazanma olasılığının ilk başlarda sıfır olduğunu, kendi partisindikilerin bile onu desteklemekten kaçındığı bilgileri yer almaktadır. Clinton’un ise her şeyi usulüne göre yaparak delege topladığını ancak bunlara rağmen Profesör Linkman’ın öngörüsünün doğru çıktığı belirtiliyor. Ayrıca Trump’ın seçim zamanı söylediği gibi göçmenleri ülke dışı edip etmeyeceğinin merak konusu olduğu belirtiliyor.

Gösteri yapan insanlar, yaktıkları, yıktıkları yerlerin 3 ayrı fotoğrafı ile verilen “Amerikan İsyanı” başlıklı haberde, Clinton’un destekçilerinin her şeyi yapmaya hazır olduklarını ve protestoların devam edeceği bilgisi paylaşılıyor. Haberin bir başka bölümünde

ise Trump'ın vermiş olduğu ilk demecinde sağlık sigortasında değişim yapacağını ve Clinton'u işlediği suça rağmen hapse göndermeyeceğini bunun yanında dış politikada da Suriye krizinde Esat'ı yok etme politikası yerine IŞID ile mücadele edeceğine yer veriyor.

“Trump Takımı Topluyor” haberinde: Trump'ın kilit yerlere kimi koyduğunun belli olduğu, Trump'ın seçim kampanyasını beraber yürüttüğü Pribas ile olan fotoğrafı kullanılarak veriliyor. Trump bu kritik seçimleri yaparken protestolar da yapılmaya devam ediyor. Ayrıca Trump'ın normalde yıllık 400 bin dolar olan başkanlık maaşını kanuni zorunluluktan dolayı 1 dolar olarak alacağı detayı da okuyucuyla paylaşılıyor.

“Gerisi Yüz Yüze Görüşmede” başlıklı haberde Putin ile Trump arasında yapılan telefon görüşmesine yer verilmiştir. İki liderinde Rusya – Amerika arasındaki ilişkileri yetersiz bulduğu, bunun güçlendirilmesi gerektiği, ikilinin ortak düşman olan terörizmle ortak mücadele etmek gerektiği fikrinde hem fikir oldukları belirtilmiştir. Ukrayna ve Kırım meselelerinin konuşulmadığı belirtilirken bundan sonraki görüşmenin yüz yüze olacağı söylenmiştir. Haberde ikilinin fotoğrafı kullanılmıştır.

“Trump'ın Zaferi Alınmaz” haberinde Hillary Clinton destekçilerinin Trump'ı başkan olarak istememe gerekçeleriyle 3 milyondan fazla imza topladıkları bilgisi paylaşılmakta. Clinton destekçileri Trump'ı ahlaksız buldukları için onu başkan olarak istemediklerini dile getirirken, resmi yetkiler kampanyayı yürüten sorumlulara Trump'a şans vermeleri gerektiğini söylemişler.

“Koltuktan Çok Aday Var” haberinde: CNN'in açıklamalarına yer verilerek Trump ve kabinesi içinde anlaşmazlığın yaşandığı ve koltuklar için sert bir mücadelenin olduğuna vurgu yapılmakta. Birkaç gün öncesinde kimlerin ne görev alacağı belli oldu haberine rağmen Trump'ın kabinesinde birliğin olmadığı ve kimin nereye atanacağını belli olmadığı CNN'in haberlerinden aktarılmış.

Sonuç

8 Kasım öncesi Trump karşıtlığında birleşen ABD elit kesimi ve onların sahip oldukları medya, 20 Ocak'tan sonra da kararlarını değiştirmede. *CNN, NBC, FOX, New York Times, Washington Post* ve *Washington Times* gibi önemli medya kuruluşları Trump'ı başkan olarak kabul etmediklerini ilan ettiler. Tören alanına toplanan kalabalığı bile farklı servis ettiler. Bu Amerikan halkı üzerine bir algının yeni halkasıydı. Ve çok geçmeden halkı sokaklara dökmeyi başardılar. Arkasından *New York Times* gazetesi, CIA'in de aralarında olduğu istihbarat örgütlerinin Rusya'nın siber saldırılar üzerinden Trump'ın başkan seçilmesine yardım ettiği konusunda “oldukça emin” olduklarını aktardı. *Washington Post*'un ismini vermek istemeyen ABD'li üst düzey kaynaklara dayandırdığı haberde ise, istihbarat

örgütlerinin "Rusya hükümetiyle bağlantılı" ve bu siber saldırılarla ilişkisi olduğu düşünülen bazı şüpheliler belirlediği ifade edildi. Rusya, siber saldırı suçlamalarını reddetti. Donald Trump'ın ekibi ise, CIA'in incelemesiyle ilgili açıklama yaparak, "Bunlar, Saddam Hüseyin'in kitle imha silahları olduğunu iddia edenlerle aynı insanlar" diye konuştu.

Genel olarak seçim öncesinde yer alan haber metinlerine bakıldığında, Rusya'nın Trump'ı desteklediğini ve bunun da gerekçelerinin sunulduğunu görmekteyiz. Clinton'un iddia ettiği gibi Trump'ın Rusya ile ticari bir ilişkisinin olmadığı, zaten Clinton tarafından ortaya atılan bu iddianın da kanıtlanamadığı belirtilmektedir. Dış politika konusunda Cumhuriyetçi Parti'nin geleneksel politikalarıyla pek bağdaşmayan bir pozisyon alan Trump'ın Putin'le iyi anlaşabileceğini, Rusya'yla iyi ilişkiler kuracağını söylemesi ve ABD'nin cumhuriyetçiler döneminde ekonomik olarak zayıf ve doların düşük olması Rusya'nın Trump'ı destekleme gerekçeleri arasındadır. Trump'ı desteklerken onun olumsuz yanlarına da haberlerde yer verilmiştir. Ancak onun olumsuz yanlarına yer verirken Clinton'un ondan geri kalmadığı her defasından vurgulanmıştır.

Seçim sonrasında yapılan haberlerde Trump'ın Rusya için söylediği olumlu düşüncelere yer verilmiş ve iki ülkenin ilişkilerinin zayıf olduğu, güçlendirilmesi gerektiği konusuna vurgu yapılmıştır. ABD'nin başta Suriye, Ukrayna ve Kırım konularındaki sergilemiş olduğu duruş her ne kadar Avrupa Birliği ülkelerinde krize neden olsa da, Rusya için Trump'ın desteklenmesi ve ülke ilişkilerinin düzelmesi için geçerli sebeplerdir.

Kaynakça

Awider Ideological Gap Between More and Less Educated Adults, Pew Research Center, (2016, 26 Nisan). <http://www.people-press.org/2016/04/26/a-wider-ideological-gap-between-more-and-less-educated-adults/>

Biermann, Noah and Wilkinson, Tracy (2016, 29 Haziran). Many GOP Foreign Policy Experts See Donald Trump as Unfit To Be Present, Los Angeles Times. <http://www.latimes.com/politics/la-fg-trump-foreign-policy-20160731-snap-story>

Cohen, Micah (2013, 14 Mart). Is It Too Early For 2016 Polls?, FiveThirtyEight. <https://fivethirtyeight.com/features/is-it-too-early-for-2016-polls/>

Comey, James B. (2016, 5 Temmuz). On The Investigation of Secretary Hillary Clinton's Use of a Personal E-Mail System, FBI National Press Office. <https://www.fbi.gov/news/pressrel/press-releases/statement-by-fbi-director-james-b-comey-on-the-investigation-of-secretary-hillary-clinton2019s-use-of-a-personal-e-mail-system>

Embel, Ersin (2016). ABD Başkanlık Seçimleri, Siyasal Bilgiler Fakültesi Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 71(4).

<http://www.bbc.com/news/election/us2016/results> Erişim Tarihi: 25.11.2016

<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/09/behind-trumps-victory-divisions-by-race-gender-education/> Erişim Tarihi: 18.12.2016

<http://www.realclearpolitics.com/> Erişim Tarihi: 30.11.2016

<http://www.reuters.com/article/us-usa-trump-cyber-idUSKBN1441R> Erişim Tarihi: 16.12.2016

<https://russian.rt.com/russia/article/346344-obama-sankcii-diplomaty> Erişim Tarihi: 25.12.2016

<https://tr.sputniknews.com/abd/201609081024766500-trump-secilrsem-putin-ile-iyi-iliskiler-kurariz/> Erişim Tarihi: 11.12.2016

<https://www.washingtonpost.com/graphics/politics/2016-election/50-state-poll-history/> Erişim Tarihi: 30.11.2016

Issues, Donald J. Trump for President, Inc., <https://www.donaldtrump.com/issues> Erişim Tarihi: 30.11.2016

Kanat, Kılıç Buğra vd. (2016). Başkanlık Seçimlerine Doğru ABD -1 Seçim Süreci ve Ön Seçimler, Seta Yayınları, Ekim sayı:171.

Kandemir, Büyükelçi Nüzhet (2010). Rusya ABD İlişkileri, Strateji Düşünce Enstitüsü, Rusya Raporu.

Learn More About Hillary's Vision for America, Hillary for America, <https://www.hillaryclinton.com/issues> Erişim Tarihi: 30.11.2016

Marrs Jim (2016). Gizli Dünya İmparatorluğu 'Dünyayı Yöneten Gizli Güçler', Truva Yayınları, İstanbul.

McCall, Dawn L. (2010). Bureau of Internation Information Programs.

Oregon Primary Results (2016, 17 Mayıs). The New York Times <http://www.nytimes.com/elections/2016/primaries/preview/oregon>

Steinhauser, Paul (2014, 5 Mayıs). Poll: If Not Clinton, Then What Kind of Democrat?, CNN <http://politicalticker.blogs.cnn.com/2014/02/05/poll-if-not-clinton-then-what-kind-of-democrat/>

Şıvgın, Halil (1997). Başkanlık Sistemi, Demokrasiyi Geliştirme Vakfı .

Tek, Arzu (2008). Amerika Birleşik Devletleri Başkanlık Seçimi ve Yankıları.

TÜRK DÜNYASI PERSPEKTİFİNDEN YUNUS EMRE ENSTİTÜSÜNÜ DEĞERLENDİRMEK: POLİTİKA VE STRATEJİLER

İbrahim GÜLTEKİN

Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Başkanı, KIRIKKALE / TÜRKİYE, ibogultekin2000@yahoo.com

Özet

Sovyetler Birliğinin dağılması, 20. asrın sonunda dünya devletlerinin gördüğü en büyük ve tesir alanı en geniş bir hadise olarak tarihe geçer. Türkiye'yi de yakından ilgilendiren ve etkileyen bu süreç sadece meydana geldiği coğrafyayı değil aynı zamanda Balkan ülkelerini de doğrudan tesiri altına alır ve bu bölgenin yeniden şekillenmesine ön ayak olur. Birliğin dağılması veya çökmesi ile birlikte bağımsızlığını ilan eden birçok ülke için başlangıçta siyasi, sosyal ve ekonomik krizlere kapı aralayan bu süreç aynı zamanda yeni fırsat ve imkânların da oluşmasını sağlamıştır.

Bahsi geçen süreçte Türkiye, Türk Dünyasını yeniden keşfeder. Sovyet sonrası bağımsızlığını ilan eden Türk Cumhuriyetleri ile siyasi, iktisadi, eğitim, kültür, turizm ve başka birçok alanda karşılıklı olarak ilişkilerin geliştirilmesi sağlanır.

Başlangıçta Millî Eğitim Bakanlığınca yürütülen ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) kurulduktan sonra “Türkiye Bursları” adı ile bu kuruma devredilen “Büyük Öğrenci Projesi”, Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde MEB tarafından açılan orta ve lise seviyesindeki okullar ve TÖMER’ler, *köklü geçmişten güçlü geleceğe* sloganıyla eğitim öğretim faaliyetini sürdüren Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Türkiye Kırgızistan Manas Üniversitesi, TİKA’nın birçok alanda yürüttüğü destek projeleri dışında genel anlamda eğitim başta olmak üzere Türkçe öğretimine verdiği katkı, Türkiye’nin Türk Dünyasına yönelik eğitim faaliyetleri olarak değerlendirilebilir.

Türkiye Cumhuriyeti, yukarıda adı geçen kurumlar dışında ilerleyen süreçlerde uluslararası alanda faaliyet göstermek üzere Vakıf bünyesinde Yunus Emre Enstitüsünü kurmuş, ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı, TRT’nin tematik içerikli yeni kanalları vb. enstrümanlarla da Türk dış politikasına uluslararası ilişkilerde zamanın ruhuna uygun bir biçimde yeni soluk ve anlayış getirmiştir. Küresel ölçekte iddia sahibi devletlerde benzerleri görülen, geleneksel resmî diplomasi kanalları yanında ülkelerin yumuşak gücü olarak adlandırılan ve kültürel diplomasi kavramıyla açıklanan bu yeni dış politika enstrümanlarının,

-faaliyet alanları içinde olmak kaydıyla- bölgesel ya da farklı biçimlerde ülkelerin karşılıklı ilişkilerine ne tür katkılar sağladığının değerlendirilmesi ve tahlil edilmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Yunus Emre Vakfına bağlı olarak kurulmuş, Türkiye'nin kültürel diplomasi enstrümanları arasında çok önemli bir yere sahip olan Yunus Emre Enstitüsü, başlıkta da zikredildiği üzere Türk Dünyası perspektifinden değerlendirilecek, Türk Dünyasına sunduğu ve sunabileceği katkılar, politika ve stratejiler analiz edilecektir.

Yunus Emre Enstitüsü, 05.05.2007 tarihli ve 5653 sayılı kanunla kurulmuş Yunus Emre Vakfı'nın "*Türkiye'yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak; bununla ilgili bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak; Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek; Türkiye'nin diğer ülkeler ile kültürel alışverişini arttırıp dostluğunu geliştirmek*" şeklinde ifade olunan amaçlarını gerçekleştirmek üzere uluslararası ölçekte hâlihazırda 40 merkezle 50 ülkede Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi yanı sıra, kültür-sanat faaliyetlerini yürütmektedir.

Çalışma, Yunus Emre Enstitüsünün faaliyet alanları dikkate alınarak aşağıdaki sorular çerçevesinde şekillenmiştir:

Yunus Emre Enstitüsü, Türk Dünyasını içine alan bölge ülkelerinde kurduğu merkezler aracılığıyla şimdiye kadar ne tür faaliyetler gerçekleştirmiştir?

Bu faaliyetlerin karşılıklı olarak ülkelere katkıları hakkında neler söylenebilir?

Yunus Emre Enstitüsünün Türk Dünyasına yönelik faaliyetlerinin hangi hedef ve stratejiler üzerine inşa edildiği söylenebilir?

Bu sorular dışında, Yunus Emre Enstitüsünün mezkûr coğrafyaya yönelik faaliyetlerinde kısa, orta ve uzun vadede hedef ve stratejileri neler olmalıdır, sorusu da çalışmanın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Çalışmada ayrıca, Enstitünün bölge ülkelerindeki varlığı ve devamlılığının, siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel ve yüksek öğretim süreçleri bağlamında ülkeler için karşılıklı olarak doğurabileceği fırsat ve imkânlar da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Yunus Emre Enstitüsü, Kültürel Diplomasi, Türk Dünyası, Türkçe Öğretimi, Kültür ve sanat, Bölgesel ilişkiler*

Abstract

The dissolution of the Soviet Union is the biggest event with the largest area of influence that the world states have seen at the end of the 20th century. This process, which is closely related to Turkey, affects not only the geography in which it occurred but also the

Balkan countries directly and leads to the reshaping of this region. With the dissolution or collapse of the union, for many countries that declared their independence, this process, which initially opened the door to political, social and economic crises, provided new possibilities and opportunities at the same time.

In the said process, Turkey rediscovers the ‘Turkish World’. Political, economic, educational, cultural, tourism, and many other areas of interaction are established with the Turkish republics that declared post-Soviet independence.

The “Grand Student Project”, originally carried out by the Ministry of National Education and transferred to Foreign Turks and Relative Communities Presidency (abbreviated as YTB in Turkish) by the name of “Turkish Scholarships” after the establishment of this institution, middle and high schools and TÖMERs (acronym for “*Türkçe Öğretim Merkezi*”, Ankara University Turkish and Foreign Languages Research and Application Center) established by Turkish Ministry of Education in the Central Asia and Caucasus regions, the contributions of Hoca Ahmet Yesevi International Turkish Kazakh University, Turkey Kyrgyzstan Manas University and TİKA (acronym for *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*, The Turkish Cooperation and Coordination Agency Directorate) which continues its education and training activities with the slogan of “*from deep-rooted past to strong future*”, to education in general, especially in terms of teaching of Turkish Language, apart from the support projects these institutes carry out in many areas, can be considered as the educational activities of Turkey towards the Turkish World.

The Republic of Turkey, apart from the above-mentioned institutes, has established the Yunus Emre Institute as a foundation in order to operate internationally. In addition, the Turkish Religious Foundation, TRT’s new channels with thematic contents, and other similar instruments have given a new impulse and understanding in international relations to Turkish foreign policy in accordance with the spirit of time. Along with traditional official diplomatic channels, it is important to evaluate and analyze what kind of contribution these new foreign policy instruments similarly seen in ambitious countries on a global scale which are called soft powers of the countries and explained by the concept of cultural diplomacy, -provided that it is within the scope of activities- have made to the reciprocal relations of the countries in regional or different forms.

In this study, Yunus Emre Institute, which is founded by Yunus Emre Foundation and has a very important place among the cultural diplomatic instruments of Turkey, as mentioned in the title, will be evaluated from the perspective of Turkish World and its contributions, policies and strategies that it can offer to the Turkish World will be analyzed.

The Yunus Emre Institute carries out Turkish Language teaching as a foreign language as well as cultural and art activities in 40 international centers and 50 countries in order to realize the objectives of Yunus Emre Foundation, founded with the law no. 5653 dated 05.05.2007, which can be defined as “*To introduce Turkey, Turkish language, history, culture and art; To present these related information and documents to the World’s benefit; To provide services abroad for those who wish to study in the fields of Turkish language, culture and arts; To promote cultural exchange of Turkey with other countries and to improve the friendship*”.

The study was shaped within the framework of the following questions, taking the fields of activity of the Yunus Emre Institute into consideration:

What kind of activities did Yunus Emre Institute have done so far through the centers established in the countries of the region covering the ‘Turkish World’?

What can be said about the contributions of these activities to the countries mutually?

Which goals and strategies, the activities of the Yunus Emre Institute towards the Turkish World have been built on?

Apart from these questions, the question on what the objectives and strategies in short, medium and long term in the activities of Yunus Emre Institute should be for the mentioned geography constitutes an important part of the study. The study also evaluated the opportunities and possibilities that the Institute’s existence and continuity in the countries of the region could mutually create for countries in the context of political, economic, socio-cultural and higher education processes.

Keywords: *Yunus Emre Institute, Cultural Diplomacy, Turkish World, Turkish Language Teaching, Culture and Art, Regional Relations*

Giriş

İnsan, hem tek bir varlık olarak hem de bir millete mensup olması yönlerinden çoğu zaman dünyaya ait olanı hemcinsleriyle paylaşma veya paylaşamama hususlarında çatışmacı bir anlayış sergileyebilir. Sadece insanoğluna ait bu fitrî özellik, günümüzde de renginden, biçiminden ve muhtevasından çok bir şey kaybetmiş değildir. Bir tarafta medeniyetler çatışması tartışmaları ile kulaktan kulağa fısıldanan uluslararası ayrıştırıcı söylem, diğer tarafta islamafobi adı altında İslamla terörizmi aynı kap içinde değerlendirme ve buradan hareketle bütün dünya ölçeğinde Müslüman toplumlara karşı oluşturulmaya çalışılan olumsuz algı süreçleri insanın bu özelliğinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu algı

operasyonlarında ne yazık ki ahlaka ve insanlığın ortak değerlerine de saygı gösterilmemektedir.

Böyle bir süreçte Balkanlar 1990'larda yangın yerine dönmüş ve bütün dünyanın gözleri önünde korkunç bir Boşnak katliamı gerçekleştirilmiştir. Ortadoğu; Irak'ı, Libya'sı ve hâlihazırda Suriye'si ile birlikte 1990'lı yıllardan beri insanlığın kanayan yarasıdır. Afganistan coğrafyasına barışın ne zaman ve nasıl geleceği ise henüz malum değildir. Asya'nın diğer coğrafyalarında, Kafkasya'da, Avrupa'nın içlerinde ve dahi dünyanın birçok bölgesinde adına vesayet savaşları denilen kirli ve insanlık için utanılası etkilere sahip savaş süreçleri yürütülmektedir. Bu savaşlardan vesayeti elinde bulunduranlar değil savaşların gerçekleştiği coğrafyanın insanları ve en fazla da çocuklar ve siviller etkilenmektedir. Böyle bir ortamda özellikle II. Dünya savaşından sonra kurulmuş ve savaşların acılarını dindirmeye ve dünya barışını tesis etmeye yönelik uluslararası büyük teşkilatların da bu olumsuz gidişata karşı herhangi bir tesiri olmadığı aşikârdır.

Türkiye, bölgesinde ve uluslararası ölçekte diplomasi dili olarak barışın dilini kullanan ve benimseyen bir ülkedir. Bununla birlikte bulunduğu coğrafya, çevresinde günbegün meydana gelen siyasi çalkantılar ve savaşlar Türkiye'yi de kimi zaman dolaylı bir biçimde kimi zaman da doğrudan olarak etkilemektedir. Bütün bu var olan olumsuz atmosfere rağmen Türkiye, özellikle son yıllarda faaliyet alanı uluslararası camia olmak üzere TİKA, YTB, MEB, TRT, YÖK (Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkiye Kırgızistan Manas Üniversitesi), AFAD, YEE vb. kurum ve kuruluşlarla resmî diplomasi alanını kültürel diplomasi ile genişleterek zenginleştirmiştir.

Bu çalışmada, dünyanın yedi iklimine hitap eden Türk dış politikasının çok kıymetli kültürel diplomasi enstrümanı kabul edilen Yunus Emre Enstitüsü Türk Dünyası perspektifinden değerlendirilecektir. Öncelikle Enstitü hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra esas konu çerçevesinde Türk dünyası perspektifinden Enstitünün siyaset ve stratejileri üzerinde durulacaktır. Bu sırada Enstitünün Türk dünyası bakımından faaliyetlerinden de örneklerle yer verilecektir.

Yunus Emre Enstitüsü, Kuruluş Amacı, Faaliyet Alanları ve Türk Dünyası

Yunus Emre Enstitüsü, adını Türkçenin kurucu şairlerinden Yunus Emre'den alır. Onun şiirleri ve bu şiirlerin her çağın insanına hitap eden anlamı günümüz dünyası için de evrensel değerleri barındırmaktadır. Nitekim Yunus Emre Enstitüsünün temel felsefesi bu büyük kurucu şairin aşağıdaki mısralarında saklıdır.

“Gelin tanış olalım

İşi kolay kılalım

Sevelim sevilelim

Dünya kimseye kalmaz”

Esasında Goethe Enstitüsü, Fransız Kültür Merkezi, British Council, Cervantes Enstitüsü vb. uluslararası kuruluşlar, hangi amaçla ihdas edildi ise Yunus Emre Enstitüsü de benzer amaçları yürütmek üzere kurulmuştur.

Yunus Emre Vakfı ve Vakfın amaçlarını gerçekleştirmek üzere kurulan Yunus Emre Enstitüsü hakkında Enstitünün web sayfasında şu bilgilere yer verilir:

“Türkiye’yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak; bununla ilgili bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak; Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek; Türkiye’nin diğer ülkeler ile kültürel alışverişini artırıp dostluğunu geliştirmek amacıyla 05.05.2007 tarihli ve 5653 sayılı Kanun’la kurulmuş bir kamu vakfıdır. Yunus Emre Enstitüsü ise Vakfa bağlı bir kuruluş olarak bu Kanunun amaçlarını gerçekleştirmek üzere yurt dışında kurduğu merkezlerde yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarının yanı sıra ülkemizin tanıtımı amacıyla kültür ve sanat faaliyetleri yürütmekte, ayrıca bilimsel çalışmalara destek vermektedir. 2009 yılında faaliyetlerine başlayan Yunus Emre Enstitüsünün yurt dışında 40’den fazla kültür merkezi bulunmaktadır. Kültür merkezlerimizde verilen Türkçe eğitiminin yanı sıra, farklı ülkelerdeki eğitim kurumlarıyla yapılan işbirlikleri ile Türkoloji bölümleri ve Türkçe öğretimi desteklenmektedir. Kültür merkezleri aracılığıyla kültür ve sanatımızı tanıtmak amacıyla birçok etkinlik düzenlenmekte, ulusal veya uluslararası etkinliklerde ülkemiz temsil edilmektedir.” (<http://www.yee.org.tr/tr/yunusemreenstitusu>; Erişim Tarihi: 12.02.2006).

Yunus Emre Enstitüsünün bütün bu amaçlarının, yukarıda ifade olunan mısralarda şahsiyet kazandığı söylenebilir. “Yaratılanı severiz Yaratana’dan ötürü” anlayışıyla karıncayı bile incitmekten imtina eden, onun yaşama hakkını kutsal sayan ve temelini insanla birlikte diğer bütün canlıların emniyet ve huzur içinde yaşaması üzerine kuran bu anlayış, bir milletin geçmişten günümüze kültür ve medeniyet dünyasını özetleyen bir mefkûrenin de ifadesidir.

Yunus Emre Enstitüsünün 2014 ve 2015 yıllarına muhtevî iki faaliyet raporu internet sitesinde mevcuttur. Bunun dışında Enstitü, 2015-2018 yıllarını içeren stratejik plan hazırlamıştır. Enstitü ayrıca iki aylık periyotlarla Bülten çıkarmaktadır. Enstitünün faaliyetleri, bu faaliyetlerin nasıl bir planlama ve strateji üzerine inşa edildiği bahsi geçen raporlar, bültenler ve strateji planı üzerinden tespit edilmeye gayret edilecektir. Ayrıca Enstitünün bölgelere göre mahsusen bir stratejisinin var olup olmadığı bu raporlar ve plan üzerinden ortaya çıkan bulgulara göre yorumlanacaktır.

Yunus Emre Enstitüsünün faaliyetlerine ve ilgili soruların cevabına geçmeden evvel konu gereği “Türk Dünyası denilince ne anlamamız gerekir?”, “Türk dünyası neye karışık gelmektedir?” sorularını cevaplandırmaya çalışalım.

“Türk Dünyası, tarihte olduğu gibi bugün de Moğolistan steplerinden Baykal gölüne, Akdeniz’den Tuna nehrine kadar uzanan Avrasya kıtasının büyük kısmını kapsamakta olup, aynı dil, gelenek ve tarihe sahip, aynı geleneği, maddi kültürü yaşatan 250 milyonluk bir nüfus demektir. Farklı kültür, din ve geleneklerin taşıyıcısı olan pek çok halkın kaderi de Avrasya’da kesişmiştir.” (Burhanov, 2014: 50).

Türk Dünyası, kavram olarak fizikî bir coğrafyadan ziyade her şeyden evvel bir dil, kültür ve medeniyet havzasını ifade eder. Bu kavramı böyle geniş tutmamız boşuna değildir. Türk dünyası temelde dil üzerine inşa edilir. Dil ise kültürün ve medeniyetin hem yüklenicisi hem de geçmişten geleceğe taşıyıcısıdır. Elbette dili etkileyen birçok değişkenden söz edilebilir. Bunun başında da din olgusu ve havzası gelir. Nitekim din sadece dili değil, kültürü ve medeniyeti de etkiler ve onları inşa eder. Bu anlamda aynı dili konuşanlar farklı coğrafyalarda farklı etkilerin altında kalabilirler. Bununla birlikte dil, kültür ve medeniyet bilincinin özü ve mayasıdır, dolayısıyla dil üzerinde inşa edilen her türlü yapı, bu alanın en etkili işleri arasında yer alır. O hâlde biz, Türk dünyası deyince müşterek dilin kullanıldığı ve bu dilden neşet eden kültür ve medeniyet dairesinden/coğrafyasından söz ediyoruz demektir.

Elbette ana dil, lehçe ve şiveleriyle birlikte birbirinden az ya da çok farklılıklar gösterebilir. Bu ise ayrılığı değil, dilin zenginliğini temsil eder. Türkçe nokta-i nazarından konuya devam edilecek olursa, hangi coğrafyada hangi lehçe veya şive ile konuşulursa konuşulsun Orta Asya’da, Kafkasya’da, Balkanlarda veya Anadolu’da konuşulan dil Türkçedir ve bu dile mensup insan topluluğu Türk dünyasını temsil ve teşkil etmektedir. Bahsi geçen bu dünya insanına Türk dilliler de denilebilir. O hâlde Türk Dünyası denildiğinde Osmanlı’nın bakiyyesi olarak ne sadece Türkiye Cumhuriyeti ne de Sovyet sonrası Orta Asya’da bağımsızlıklarını kazanmış Türk Cumhuriyetleri akla gelir. Bunlardan çok daha geniş olmak üzere Rusya Federasyonu, Balkanlar, Kıbrıs, Batı ve Doğu Avrupa, Çin, Afganistan, Baltık Bölgesi, Hindistan kısaca azınlık veya çoğunluk olmak üzere yeryüzünde Türkçenin konuşulduğu her bir coğrafya Türk Dünyası olarak kabul edilmelidir. 20. asrın son yarısında Batı Avrupa’ya kabileler hâlinde işçi olarak giden Anadolu Türklerini de Türk Dünyasının önemli bir parçası olarak görmek icap edecektir. Bu coğrafya insanının temel vasfı, Türkçe konuşuru olmalarıdır. Türkçe ise müşterek bir kültürün hem mayası hem de taşıyıcısıdır. O hâlde dil üzerine inşa edilecek her türlü müşterek faaliyet Türk dünyasını daha da birbirine yaklaştıracak ve –siyasi, ekonomik, kültürel, eğitim-öğretim ve diğer alanlar olmak üzere- yeni imkânların kapıları bu sayede açılacaktır. Burada maksat

standart bir Türkçe üzerine birleşme fikri değildir, böyle bir fikir gerçekçiliği ve uygulanabilirliği bir tarafa faydalı da olmayabilir.

Türkiye, özellikle Sovyet sonrası yıllarda, Orta Asya coğrafyası başta olmak üzere, Balkanlar, Doğu Avrupa, Kafkaslar, süreçteki gelişmeler doğrultusunda Orta Doğu ülkelerinde resmî diploması kanalları yanında eğitim öğretim, kültür, ticaret vb. alanlarında ihdas ettiği kurum ve kuruluşlarla birlikte kültürel diplomasi kanallarının da yolunu açmıştır. TİKA, YTB, TÜRKSOY, MEB, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Üniversitesi, Türkiye Kırgızistan Manas Üniversitesi, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi), TRT (TRT AVAZ), Türk Dünyası Belediyeler Birliği bu önemli kurumlardan sadece birkaçı olarak değerlendirilebilir. Bunların yanı sıra Nursultan Nazabayev'in teklifleriyle kurulan Türk Keneşi, Türk Aksakallar Konseyi, Türk Akademisi, TürkPA (Türk Dünyası Parlamenter Asamblesi) müşterek çalışan önemli teşkilatlar olarak sayılabilir.

Bu teşkilat ve kurumlara Türk Dünyası müşterekliklerinden hareketle gelecek vizyonu oluşturma gayretinde olan Türkiye'deki veya Orta Asya'daki üniversitelerde kurulan Türk Dünyası Araştırma Enstitülerini de ilave etmek gerekecektir.

Burada adı geçen veya geçmeyen tüm bu kurum ve teşkilatlar esas itibarıyla romantik bakış açısının dışında reel politik zemininden hareketle Türk Dünyasının geçmişi, günümüzü ve geleceği üzerine çok yönlü olmak üzere siyaset ve stratejiler geliştirme ve bunları uygulamaya çalışmaktadırlar.

Yunus Emre Enstitüsü de henüz çok genç olmakla birlikte hâlihazırda dünyanın her bir bölgesinde dil öğretimi (Türkçe öğretimi) başta olmak üzere kültür ve sanat alanlarında uluslararası ölçekli faaliyetleri yürütmektedir. 2009 yılında Bosna-Hersek'te ilk yurt dışı merkezini açan Enstitü, 2017 itibarıyla 40'ın üzerinde ülkede olmak üzere yaklaşık 50 merkezde Türkiye'yi ve Türk dilini, sanatını ve kültürünü bulunduğu ülke insanlarına tanıtmaya ve dünya barışına katkı sağlama niyetleriyle çalışmalarını yürütmektedir.

Enstitünün 2015 yılı sonu itibarıyla Bölgelere göre kültür merkezleri dağılımı şu şekildedir: (YEE, 2015 Faaliyet Raporu, s. 28).

Bu merkezlere 2017 Yunus Emre Enstitüsü Bülteninden alınan bilgilerden hareketle aşağıdaki merkezlerin de ilave edildiği görülmektedir.

ABD-Maryland, Brezilya-SaoPaulo, Pakistan-Karaçi, Pakistan-Lahor, Somali-Mogadişu (YEE Bülteni, 2017: 4).

AVRUPA	BALKANLAR	ORTADOĞU - AFRİKA	ASYA - UZAKDOĞU
Amsterdam	Belgrad	Amman	Astana
Berlin	Bükreş	Beyrut	Bakü
Brüksel	Foynitsa	Cezayir	Kabil
Budapeşte	İpek	Doha	Kazan
Komrat	İşkodra	Hartum	Kuala
Köln	Köstence	İskenderiye	Lumpur
Londra	Mostar	Pretorya	Tiflis
Paris	Podgoritsa	Kahire	Tokyo
Roma	Priştine	Kudüs	
Varşova	Prizren	Lefkoşa	
Viyana	Saraybosna	Rabat	
Zagreb	Tiran		

Yukarıdaki tablo, Yunus Emre Enstitüsünün faaliyet alanı olarak herhangi bir coğrafya ayırımı yapmaksızın dünyanın bütün coğrafya ve bölgelerinde yer aldığını göstermektedir. Bununla birlikte tarihsel süreçte dil, kültür ve medeniyet bağımızın güçlü olduğu bölge ve coğrafyalarda daha fazla merkez olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan gibi Orta Asya Türk Dünyasının stratejik ülkelerinde Enstitünün merkezinin hâlen açılmamış olması önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Dile getirilmesi gereken başka bir önemli husus ise Kazakistan'ın başkenti Astana'da Enstitü Merkezi var iken ülkenin kültür başkenti kabul edilen Almatı'da Enstitü Kültür Merkezinin olmayışı stratejik bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Tacikistan nüfusu, yaklaşık olarak %75 Taciklerden oluşmaktadır. Bu ülkede %15 kadar da Özbekler bulunmaktadır. Afganistan ve Çin'le komşu olan Tacikistan, stratejik açıdan önemli bir coğrafyada yer alırken ana dili Farsça olan Taciklerin kültür ve medeniyet olarak Türklerle aynı havza içinde olduğu söylenebilir. Nitekim burada da bir Enstitü merkezinin olmayışı bir eksiklik olarak görülmelidir.

Merkez dağılımlarını gösteren tabloda Türk Dünyasına özel ayrıca bir üst başlığın olmadığı görülmektedir. Enstitü, bütün dünya ölçeğinde faaliyet yürütmekle birlikte kanaatimiz odur ki birtakım faktörler gözetilerek bölgesel stratejiler Enstitünün öncelikleri arasında yer alması gerektiği gibi özellikle bir Türk Dünyası vizyonu ve buna uygun olarak stratejileri olması icap etmektedir. Yazımızın ilerleyen bölümlerinde 2015-2018 Stratejik Planı'ndan hareketle Enstitünün stratejik bakımdan neyi hedeflediği de tespit edilmeye çalışılacaktır.

Yunus Emre Enstitüsü, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin yanı sıra, ülkemizin kadim kültürü ve medeniyeti ile diğer kültürleri buluşturan kültür-sanat faaliyetlerini yürütmeye

devam etmektedir. 2015 -2018 Stratejik Planında kültür sanat alanına yönelik şu bilgilere yer verilir:

“Yunus Emre Enstitüsü, yurt dışında bulunan Yunus Emre Türk Kültür Merkezleri aracılığıyla kültür ve sanatımızın en güzel örneklerini dünyaya tanıtmakla, kültürel etkileşim ve paylaşıma katkı sağlamaktadır.

Müzik, modern ve klasik Türk el sanatları, tiyatro, sinema, fotoğraf, edebiyat, Türk mutfağı vb. alanlarda Türkiye'nin zengin kültür birikimini paylaşmak amacıyla konserler, sergiler, atölye çalışmaları, sahne gösterileri, film gösterimleri, bilimsel toplantılar, aydın buluşmaları, sanat kursları vb. pek çok faaliyet düzenlemektedir. “ (YEE, 2015-2018 Stratejik Planı, 21).

Yukarıda tablolarda düzenlenme yeri ile birlikte gösterilen kültür-sanat etkinlikleri görüleceği üzere çoğunlukla Anadolu Türk kültürünü yansıtmak üzere yapılmıştır. Bu etkinliklerden bazılarının ise doğrudan Türk dünyasına yönelik olduğu söylenebilir. Ancak özellikle Türk dünyası özelinde sistematik bir etkinlik takviminden söz edebilme imkânı gözükmemektedir. Türk dünyası etkinlik çeşitlerinin ise daha çok Bakü Enstitü merkezinde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bu ise Enstitü merkezinin konu üzerine bir stratejisinden ziyade daha çok Merkez müdürünün inisiyatifi ile yürütüldüğü izlenimini vermektedir.

Aşağıda Enstitünün, 2014, 2015 Raporu ile iki ayda bir çıkan Yunus Emre Enstitüsü Bülteninden hareketle kültür sanat faaliyetlerinden bazıları ülke ve başlık olarak gösterilmiştir.

1) Berlin'de Ahmet Ümit'le Edebiyat Akşamı (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)	24) İskenderiye'de 29 Ekim Kutlaması (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
2) Lefkoşa'da Mevlana'yı Anma Programı (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)	25) Köln'de Schamrok Kadın Şairler Festivali (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
3) Mevlana İskenderiye'de anıldı. (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)	26) İpek'te Yeni Dönem Gitar Kursu Başladı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
4) Mevlana Beyrut'ta anıldı. (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)	27) Lübnan'da Demokrasi Zaferi Sergisi (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
5) Mısır'da Bir Türk Hattat Konferansı (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)	28) Brezilya'da 15 Temmuz Demokrasinin Zaferi Paneli (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
6) Bakü'de Gelenekten Bugüne Türk Dünyası Defilesi (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)	29) Astana'da 15 Temmuz Millî İradenin Yükselişi Fotoğraf Sergisi (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
7) Bakü'de Anadolu Renkleri Konseri (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)	30) Türk Masalları Tsevoto'da (Üsküp) Anlatıldı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)

- 8) Köln'de Mistik Düo Konseri (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 9) Saraybosna'da Hilye'yi Şerif Sergisi (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 10) Beyrut'ta 500. Yıldönümünde Mercidabık Savaşı (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 11) Makedonya'da Türkçe Eğitimi Çalıştayı (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 12) Bosna Hersek'te 15 Temmuz Paneli (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 13) Lefkoşe'de Denктаş'ın Objektifinden Fotoğraf Sergisi (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 14) Viyana'da Uğur ve Çiçek Derman'dan Bir Sergi İki Konferans (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 15) Tahran'da Çağdaş Türk Filmleri Haftası (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 16) Roma'da Yunus Emre Konferansı (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 17) Amsterdam'da Mesnevi Saati (YEE Bülteni, Ocak-Şubat 2017)
- 18) Gürcistan'da Senfoni Orkestrası Konseri (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 19) Azerbaycan'da Ekmek Festivali (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 20) Paris'te 7 Güzel Adam Söyleşisi (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 21) Didem Madak Tahran'da Anıldı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 22) İlber Ortaylı Polonya Türkiye İlişkilerini Anlattı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 23) Köstence'de Tuna Boylarında Balkan İzleri Konseri (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 46) Bakü'de Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak Kültürü Aşure (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 31) Tahran'da Maktel-i Hüseyin Programı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 32) Astana'da Kardeşlik Ezgileri Yankılandı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 33) Emin Alper Lefkoşa'da (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 34) İlber Ortaylı Sultan Abdulaziz'i Anlattı (Viyana) (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 35) Bilinmeyen Osmanlı Saraybosna'da (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 36) Astana'da Osmanlı Saray Kıyafetleri Defilesi (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 37) Makedonya'da Karsu Dönmez Konseri (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 38) Gürcistan'da Edebiyat ve Estetik Söyleşisi (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 39) Köln'de Nasreddin Hoca Konferansı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 40) Bakü'de Türk Filmleri Haftası (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 41) Üsküp'te Evliya Çelebi Film Gösterimi (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 42) Bakü'de Üstatlara Saygı Gecesi Konseri (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 43) Bakü'de Türk Şiir Gecesi / Hazarda Aşkın Sesi (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)
- 44) Bakü'de Azerbaycan Türkiye Gençlik Formu (YEE Bülteni, Eylül-Ekim 2016)
- 45) Kazakistan'da Tuluyhan Uğurlu Rüzgârı (YEE Bülteni, Kasım-Aralık 2016)

2015 Faaliyet Raporunda Yer Verilen Etkinlik Örnekleri

1) İpek YEE Balkan Türk Müziği Konseri	6) Astana'da Kazakistan'da Sinema Günleri Burak Özçivit'in Katılımıyla Açıldı.
2) Kazan'da Geleneksel Türk Mutfağı Tanıtıldı	7) Tokyo'da Mehteranın Sesi Japonya'da Gönülleri Fethetti.
3) Paris'te Nevruz Kutlaması	8) Kabil'de Ali ŞirNevai ve Babür Şah Afganistan'da Anıldı
4) Kazan'da İzzet Keribar Türkiye'nin Işığı Fotoğraf Sergisi	9) Kazan'da 3. Uluslararası Abdülreşid İbrahim Sempozyumu Yapıldı
5) Köstence'de Mevlâna'nın Hoşgörüsünden Yunus'un İlmine Sevgi Buluşmaları	10) Bakü'de Türkan Şoray Rüzgârı
11) Bakü'de Lavaş Günü Etkinliği	

2014 Faaliyet Raporunda Yer Verilen Etkinlik Örnekleri

1) Johannesburg'da Hat Sanatı Kursu	5) 21 Mart Nevruz Bayramı ve Aşıklar Günü
2) Beyrut'ta İstanbul'un Üç Boyutlu Fotoğraf Sergisi	6) Astana'da Nevruz Bayramı Konseri
3) Prizren'de Türk Sanat Müziği Konseri	7) Amman'da Türk Mutfağı Tanıtım Günü
4) Budapeşte'de Geleneksel Türk Ev Yemekleri Kursları	

Etkinlik çeşitlerinde de görüleceği üzere, Batı Avrupa'da yer alan Merkezlerde Türk dünyası veya o ülkelerde mukim Türk kökenli nüfus dikkatinden ziyade Batılılara yönelik etkinlikler düzenlendiği görülmektedir. Etkinliklerin muhtevasının bu yönde olması elbette Enstitünün kuruluş amaçları doğrultundadır. Bununla birlikte bölgede mukim Türk nüfusun artık buldukları ülkeye yerleşmiş olmaları ve birçoğunun da yaşadıkları ülkenin vatandaşlığına geçmiş olması Türkiye'nin Yunus Emre Enstitüsü ve başka kurumlar vasıtasıyla Batı Avrupa Türk dünyasını hem eğitim hem kültür yönlerinden besleyici ve destekleyici, onların Anadolu ile bağlarını daima sıkı tutmalarını sağlayan, sürdürülebilir faaliyet ve etkinlikler düzenlemesini gerekli kılmaktadır.

Bütün bu kültür sanat faaliyetlerinin yanı sıra Yunus Emre Enstitüsü merkezlerinde isteyen herkese Türkçe öğretilmektedir. Bu çerçevede Enstitü merkezlerinde Türkçeyi iyi

bilen hem yerel okutmanlar hem de Türkiye'den okutmanlar görev yapmaktadır. Bu okutmanlara hizmet öncesi ve hizmet içi eğitimlerle alana yönelik gelişmeler ve modern öğretim yöntem ve modelleri konusunda bilgiler verilerek onların daima yeni gelişmeleri takip etmeleri sağlanmaktadır.

Yunus Emre Enstitüsü, Türkçenin öğretimi alanında bilimsel çalışmalara da hem destek vermekte hem de bu hususta bizzat Enstitü organizatörlüğünde sempozyum, çalıştay vb. etkinlikler düzenlemektedir. Özellikle tematik sempozyumlara önem veren Enstitü, 2015 yılında Erzurum'da Türk Dillilere Türkçe Öğretimi Sempozyumu düzenlemiştir. Enstitü, Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar kitabı ile de sertifika programları dersi hocaları ile okutmanların alanda karşılaştıkları zorlukları ve çözüm önerilerini uygulama esaslı olmak üzere bilimsel çerçevede ortaya koymuştur.

Türkçenin Sesi Radyosu ise Enstitünün dil öğretimi ve kültürel diploması kanalını yeni nesil radyo ile internetin olduğu her yere ulaştırmayı hedeflemektedir. Diğer taraftan Uzaktan Türkçe Öğretimi Programı da Temel Seviye (A1-A2) uygulamaları ile isteklilerin ilgilerine sunulmuştur.

Türkçe Yaz Okulu ise Enstitü merkezlerinde Türkçe öğrenimini sürdüren ve başarılı öğrencilerle Türkoloji öğrencilerinden başarılıların katılımı ile Türkiye'de 1,5 ay süre ile gerçekleşen ve son dönemlerde yaklaşık 500 öğrencinin katıldığı yerinde dil öğretimi ve kültür sanat faaliyetlerini içeren kapsamlı bir program olarak düzenli biçimde devam etmektedir.

Enstitü, 2011 yılında TİKA'dan devralınan Türkoloji Projesi kapsamında da bilimsel çalışmalar yapmaktadır. Bunlardan Milletlerarası Kafkas Türkologları Çalıştayı 2015 Aralık ayında gerçekleştirilmiştir.

2015-2018 Stratejik Planında (2015, 33), kültür sanat faaliyetlerinin etkin ve işlevsel olması bağlamında strateji ve planlama şu şekilde özetlenir:

“Kültür sanat stratejileri alanında ilk amaç, kültür ve sanatımızı tanıtmak gayesiyle etkin ve işlevsel faaliyetler gerçekleştirmektir. Kültür sanat faaliyetleri tespit edilirken, planlamanın yapıldığı bölge ve faaliyetin uygulanacağı ülke özellikleri ile uyumlu olması, bu amaç kapsamında beklentilerin sonuçlanması açısından önem arz etmektedir.

Bu husus aynı zamanda faaliyetlerin, dünya kültür mirasına katkı sunacak içerikte planlanmış olması açısından da önem taşımaktadır.

Bunların yanı sıra faaliyetlerin; Vakıf, Enstitü ve YETKM'lerin kuruluşuna esas olan kanun maddeleri ile uyumlu süreç içinde düzenlenen mevzuatlarla, ülkemizin ve Enstitünün 2023 vizyonuna uyumlu olacak şekilde biçimlendirilmesi önemsenmektedir.”

Henüz çok genç bir kurum olmasına rağmen 2015 yılında “2015-2018” yılları arasına projeksiyon tutan somut, ölçülebilir, takip edilebilir ve geri bildirimlerle geliştirilebilir bir stratejik planın hazırlanması fevkalade kıymetli görülmelidir. Bununla birlikte esas olan ise bahsi geçen stratejileri en yüksek ve nitelikli çıktı beklentileri ile uygulayabilmektir. Bu değerli stratejik planın Kurum’un hâlâ kurumsallaşma sürecini tamamlayamaması, bir başkan değişimi ile birlikte merkez teşkilatının da neredeyse tamamının değiştirilme durumu vb. sebeplerle sistemli bir biçimde ve nesnel ölçütlere göre ölçülebilir bir anlayışla uygulanamadığı hususunda yapılan etkinlikler ve bu etkinliklerin bölge ve ülkelere göre dağılımı göstermektedir. Ayrıca kurumsallaşmanın tamamlanamaması Enstitüde Kurum hafızasının oluşmasını da engellemektedir.

Meseleye konumuz gereği Türk Dünyası penceresinden baktığımızda ise böyle bir çabanın veya bilincin Yunus Emre Enstitüsünde henüz yerleşmediği/oluşmadığı veya eksik ve cılız olduğunu söylemek gerekecektir. Hâlbuki Enstitü, kuruluş amaçları doğrultusunda Türkçeyi ve Türk kültürünü başka ülke ve milletlerle tanıştırma görevi dışında farklı coğrafyalarda bulunan kendinden olanla işbirliğine dayalı kanallar aramalı ve Türk dünyasını kendi kültür coğrafyasında buluşturmaya yönelik 3 ya da 5 yıllık hedefleri olan sistemli, programlı, geri bildirimle açık stratejiler geliştirmelidir.

Yunus Emre Enstitüsünün özelde Türk Dünyası bağlamında siyaset ve stratejileri ile ilgili görüş ve önerilerimiz aşağıda sonuç bölümünde yer almaktadır.

Sonuç

Yunus Emre Enstitüsünün elbette sadece Türk dünyasına yönelik stratejileri değil bunun dışında üzerinde çok iyi çalışılmış bölge ve ülkelere göre değişikliklere açık bir takım ölçütler doğrultusunda hazırlanmış eğitim, kültür ve sanat merkezli stratejileri olmalıdır. Bölgelere göre stratejiler geliştirmek için ise Enstitünün faaliyet alanları dâhilinde alan uzmanlarını bir araya getirmek ve bu uzmanlardan danışma kurulları oluşturmak icap edecektir.

Dil öğretimi, Enstitünün önemli bir çalışma alanını teşkil etmektedir. Yunus Emre Enstitüsü Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine yönelik uluslararası dil öğretimi standartlarına uygun kitap, ders araç ve gereçlerini hazırlamış olup bu gereçlerden hareketle geçerli ve güvenilir nitelikte sınavlarını uygulamaktadır.

Böyle olmakla birlikte dil tipolojisi temelli ders gereçlerine ihtiyacın olduğu söylenebilir. Bunun için ise öncelikle dil öğreten kurumlarca kabul edilebilir bir esnek müfredat programını hazırlamak gerekmektedir. Bu müfredatın esnek yapısı aynı zamanda dil tipolojisi veya başka değişkenlerden hareketle farklı ders kitaplarının hazırlanmasına zemin hazırlayacaktır. Dolayısıyla hâlihazırda hâlâ Türk Dünyasını dikkate alan Türk dillilerin Türkiye Türkçesini

öğrenmelerini sağlayacak müfredata göre özel hazırlanmış bir ders kitabından söz edilememektedir.

Yunus Emre Enstitüsü, Türkoloji projesi ile de Türk dünyasına seslenebilmektedir. Bu, önemli bir kapı olmakla birlikte istenilen ölçüde bu kapının müşterekliğinden yararlanılamamıştır. Yapılan çalışmalar olmakla birlikte bunların yeterli olmadığı aşikardır. Temel sebep yine bu hususta da stratejik bir planın olmayışıdır.

Yunus Emre Enstitüsü Türkçe Yaz Okulu, Enstitünün yürüttüğü önemli faaliyetlerden biridir. Türkçe Yaz Okulu devam ederken aynı zamanda “Türk Dünyası Yaz Okulu” adı altında dil öğretiminden ziyade daha çok kültür müşterekliği üzerine etkinlikler düzenlenebilir. Enstitü, 2015 yılında Türkoloji öğrencilerini buluşturan Türkoloji Yaz Okulunu da başlatmış olmakla birlikte maalesef bu proje ilerleyen süreçlerde akamete uğramıştır. Türkoloji öğrencilerine, alan derslerinin verildiği ve bu derslerin kredilendirilmesinin de sağlanması için adımlar atıldığı bu önemli proje devam ettirilmelidir.

YTB'nin Türkiye Bursları kapsamında Türkiye'deki üniversitelerde burslu öğrenim gören yükseköğrenim çağı öğrencilerinin sayısı nitelik ve nicelik olarak artırılabilir ve özellikle Yunus Emre Enstitülerinin bulunduğu ülkelerde Enstitüye devam eden öğrencilere ayrıcalık tanınabilir. Türkiye'de yükseköğrenim görüp de ülkesine dönen mezunların Yunus Emre Enstitüsü başta olmak üzere diğer Türk kurumları ve firmalarında istihdam edilebilmelerinde kolaylık sağlanabilir. Diğer taraftan Yunus Emre Enstitüleri, Türkiye üniversitelerinden mezun olan ve öğrenimine devam eden öğrencilerin buluşma noktası olabilir ve burada bu mezunlarla ve öğrencilerle müşterek etkinlikler yapılabilir. Bu anlamda Türk Dünyası olarak kabul edilebilecek her bölge ve coğrafyada Yunus Emre Enstitülerinin kurulması orta ve uzun vadede önemli bir strateji olarak görülmelidir.

Yunus Emre Enstitülerinde yönetici, okutman veya kültür sanat koordinatörü olarak görev yapan personel hem kendi tarih, edebiyat, kültür ve sanat birikimine vakıf hem de buldukları ülkelerin yukarıda ifade olunan konularını bilen kişilerden seçilmesi icap edecektir. Ayrıca, Yunus Emre Enstitüsü kültür sanat koordinatörü Türk Dünyasının olduğu yerlerde iki kişi olmak üzere hem Türkiye'den hem de o ülkeden olmalıdır. Diğer taraftan Türkçe okutmanları Türk dünyasındaki Yunus Emre Enstitülerinde daha çok bu bölgenin insanından seçilmelidir. Böylelikle bölgede var olan Türkoloji bölümlerinin prestiji ve öğrenci kalitesinin de artırılmasına destek verilecektir.

Yunus Emre Enstitüleri aynı zamanda Türklerin hem millî kültürlerine hem de evrensel kültüre katkılarının da araştırıldığı merkezler olarak görev yapmalıdır. Dolayısıyla Enstitüler, buldukları ülkelerde sadece elit kesime değil aksine o bölge insanını kucaklayan

ve o bölge insanının kendisini bulacağı bir Türk Dünyası Ocağı/Evi gibi bir işleve sahip olmalıdır.

Türk Dünyasında bulunan her Yunus Emre Enstitüsünde Türk Dünyası Kütüphanesi kurulmalı ve bu kütüphane aynı zamanda herkesin istifade edebileceği şekilde kullanıma açık olmalıdır.

Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde “Türk Dünyası Edebiyatı Çeviri Atöylesi” kurulabilir. Bu atölyede Türk Dünyasının geçmişten günümüze seçkin yazar ve şairlerinin, değerli bilim adamlarının eserleri hem Türkiye Türkçesine hem de bulunduğu ülkenin Türkçesine çevrilebilir.

Yunus Emre Enstitülerinde -özellikle Türk Dünyasında faaliyet gösteren Enstitülerde-mütercim-tercümanlık kursları açılabilir. Ancak bu kurslar gelişigüzel bir biçimde değil müfredatı belirlenmiş ve profesyonel kadrolarca yürütülmelidir. Türk Dünyasında büyükelçiliklerde görev yapan tercümanların Enstitüden aldığı bu mütercimlik sertifikalarına sahip olmaları beklenebilir.

Enstitü, Türk Dünyasını ilgilendiren herhangi bir konuda bir ülkede o ülkenin üniversiteleriyle iş birliği hâlinde periyodik olarak Türk Dünyası Sempozyumu düzenleyebilir. Bununla birlikte sempozyum sonuç raporlarının uygulanması, elbette sempozyum düzenlenmesi kadar önem ifade etmektedir.

Türk Dünyasının ekonomik alandaki hedeflerinin gerçekleştirilebilmesinin kültür alanındaki ilişkilerle yakından ilgili olduğunu belirten Kara (2014: 115), Türk Dünyasındaki kültürel alandaki ilişkilerin siyasi ve ekonomik alanda yakalanan ilişkiler seviyesinin çok gerisinde kaldığını ifade etmekte ve aydınlar ve bilim adamları arasındaki bilgi ve fikir alışverişinin yeterli yoğunlukta olmadığını belirtmektedir. “Bunun temel sebebi araştırıldığında kültür dünyasındaki ilişkileri geliştirecek kurumların çalışmalarının ve bu konudaki projelerin kapsamının günün ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilememişinde aramak gerekmektedir.” (Kara, 2014: 115). *Dolayısıyla Türk Dünyasını harekete geçirecek kültür sanat etkinliklerine yer verilmelidir.* Enstitü merkezi, Türk Dünyasına özel dil, kültür ve sanat ödülleri başlıklı bir program ihdas edebilir ve Türk dünyasından önemli şahsiyetleri her yıl İstanbul’da ağırlayabilir veya bu ödül töreni her yıl başka bir Türk dünyası ülkesinde düzenlenebilir. “Bu konuda TÜRKSÖY’la işbirliği yapılabilir.” Hatta bu ödüller Nevruz Bayramında verilebilir. Türk dünyasında yılbaşı özelliği taşıyan Nevruz’da bir önceki yıldaki ortaya çıkan kültür ve sanat eserlerinin değerlendirilmesi yapılır ve başarılı çalışmalara ödülleri verilebilir. Böylece Türk dünyasının en eski bayramı olan Nevruza da işlevsellik

kazandırılabilir. (Kara, 2014, 115). Bu tür etkinlikler için Enstitünün kurumsal amaçları oldukça müsait bir yapı sergilemektedir.

Türk Dünyası Çalışmalarında Kalifiye Personel ve Ortak Kamuoyu İhtiyacı adlı çalışmasında Aybala POLAT (2014: 145), ortak kamuoyu oluşturulmasında Türk Dünyasının dış etkilere maruz kalmadan birbirinde haber aktarımı yapabileceği bir “Türk Dünyası Haber Ajansı”nın kurulması gerektiğini ifade eder. “Bu ajans mümkün olduğunca geniş bir coğrafyanın haberlerini en azından temel lehçelerde yayınlarak Türk Dünyasında bağımsız bir haberleşme ağı oluşumunu sağlamalıdır. Böylece yanıltma haberler ve yabancı ajanslardan gelecek yanlış haber akışı da azaltılmış olacaktır. Böyle bir kuruluş için gerekli olan vasıflarda çalışan bulmak hali hazırda yetişmiş ve habercilik eğitimi olan pek çok mezun arkadaşımız olduğundan zor olmayacaktır.” Diğer taraftan ortak televizyon kanalının kurulmasının neden ihtiyaç olduğunu belirten Polat bu görüşlerine gerekçe olarak şu örneği verir: “Bugün Kıbrıs meselesini Moskova eksenli haber merkezleri aracılığıyla öğrenen bir Kırgızistanlının meseleye Türkiye’nin gözüyle bakabilmesi mümkün olmayacaktır. Ortak kamuoyunun ve birbirini tanımanın yolu medyadan geçmektedir. Yazılı ve görsel medyada bağımsız Türk devletleri ve diğer Türk bölgeleri ile ilgili ne kadar yoğun haber ve yayın yapılırsa halkın algı, bilinç ve farkındalık seviyesi de o oranda artacaktır.” (Polat, 2014: 145). Yunus Emre Enstitüsü 2015 yılında dil öğretimi ve kültür sanat esaslı olmak üzere web tabanlı Türkçenin Sesi Radyosunu kurmuştur. Bu radyo, bölgesel yayınlar yapabilir ve Türk Dünyası özelinde de değerlendirilebilir.

Yunus Emre Enstitüsü Türk Dünyası dil ve kültür platformu oluşturulabilir. Böylelikle Türk dillilerin olduğu yerlerde Enstitü bünyesinde bu platformlar canlı ve etkin bir biçimde müşterek faaliyetlerini yürütebilir ve ortak değerlerin neşv ü nema ettiği tiyatro, edebiyat, sinema, sergi vb. dil, kültür ve sanat çalışmaları yapılabilir.

Yukarıda yapılabilecekler birçok başka madde ve etkinlik de ilave edilebilir. Hatta bu bildirinin sunumu sonrası soru ve tartışmalar bölümünde de burada ifade edilmemiş birçok değerli görüş ve öneri dile getirilecektir. Dolayısıyla bütün bu faaliyetlerin sistemli, verimli ve geleceğe matuf bir biçimde yürütülebilmesi için Yunus Emre Enstitüsü merkezinde behemehal konunun uzmanlarından oluşan bir “Türk Dünyası Masası” kurulmalıdır. Dil, kültür ve sanat alanları temelinde faaliyetlerini yürütecek olan bu masa sekretarya görevini ifa ederken akademik danışma kurulları ve çalışma kolları da oluşturulmalıdır. Türk Dünyasına yönelik kısa, orta ve uzun vadeli stratejiler, planlamalar ve etkinlik uygulamaları hakkında yapılacak işlerin takviminde Enstitü bu masanın alacağı kararlardan istifade etmelidir. Enstitüde henüz böyle bir yapılanma olmadığı bilinmektedir. Türkçenin yabancı dil olarak

öğretimini teşkilatlandırarak ve dil öğretiminin tamamen bilimsel zemin üzerine inşasını sağlamak amacıyla 2015'te kurulmuş olan "Türkçe Öğretimi Komitesi"nin hâlihazırda işlevsel olarak çalıştırılmadığı düşünülmektedir. Dolayısıyla Türk Dünyası Masası, ihdas edilebilecek diğer bölge masaları için de bir pilot uygulama görevini yerine getirebilir.

Türk Dünyası Masası öncelikle, TİKA, YTB, TÜRKSOY, MEB, Üniversitelerin ilgili araştırma merkezleri ve enstitüleri, ilgili Bakanlıklar ve diğer kurumlar, STK'lar vs. olmak üzere bütün bu kurumlarla işbirliğini güçlendirecek zeminde Türk dünyasına yönelik Türkçe öğretimi, Türkoloji faaliyetleri ve kültür-sanat çalışmaları düzenlemelidir. Yapılacak bu tür derinlikli bilimsel toplantılar her yıl veya belli aralıklarla Enstitünün Türk Dünyası masası koordinasyonu marifetiyle düzenli olarak gerçekleştirilmelidir.

Türk Dünyası aynı zamanda Türkiye'nin de geleceğidir. Dolayısıyla Enstitü merkezli Türk Dünyası çalışmalarına devletin en yüksek makamlarının sahip çıkması sağlanmalı ve gerektiği durumlarda devletin üst yönetim organlarına somut adımları içeren strateji plan ve raporları sunulmalıdır.

21. asrın Türk Dünyası asrı olması dileğimizi ifade ederken Yunus Emre Enstitüsü gibi uluslararası ölçekli bir kurumun bu mevzuda azami katkı sağlaması kendisinden beklenmektedir.

Kaynakça

BURHANOV, Kamal (2014) "Kazakistan 2050 Stratejisinde Türk Dünyası Birliği", Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023, TASAM Y. İstanbul.

GÜLTEKİN, İ. BALCI, Mustafa (2017). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Siyaset ve Stratejiler, "Uygulamalı Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi, Editörler: Develi H.,vd.), Kesit Yayınları, Ankara.

KARA, Abdulvahap, (2014). Türk Dünyasındaki Siyasi ve Ekonomik İşbirliğinin Güçlendirilmesinde Kültürel İlişkilerin Önemi", Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023, TASAM Y. İstanbul.

POLAT, Aybala (2014). Türk Dünyası Çalışmalarında Kalifiye Personel ve Ortak Kamuoyu İhtiyacı, Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023, TASAM Y. İstanbul.

YEE, 2015 Faaliyet Raporu, Yunus Emre Enstitüsü, Ankara.

YEE Bülteni (2017), Yunus Emre Enstitüsü Bülteni, Ankara.

YEE, (2015). 2015-2018 Stratejik Planı, Yunus Emre Enstitüsü, Ankara.
<http://www.yee.org.tr/tr/yunusemreenstitusu>; Erişim Tarihi: 12.02.206.

KIRIM'IN İLHAKI VE 'TÜRK DÜNYASI': REEL POLİTİK AÇIDAN GERÇEK BİR 'TÜRK DÜNYASI' MÜMKÜN MÜ?

İsmail AYDINGÜN

Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,

aydingun@baskent.edu.tr

Özet

Bu bildiriye, Rusya'nın, 2008'deki Gürcistan Savaşı'ndan bu yana uyguladığı, Kırım'ı ilhak etmesiyle ve Doğu Ukrayna'daki çatışmalara verdiği destekle doruğa çıkan yayılmacı siyaset ve/ya yeni hegemonya kurma arayışlarının 'Türk Dünyası'ndaki etkileri/yansımaları irdelenecektir. Bildirinin ilk bölümünde Kırım'ın işgali, ilhakı ve sonrasındaki gelişmeler ele alınacak; ikinci bölümde önce 'Türk Dünyası'nın sınırları üzerinde durulacak, daha sonra ise Rusya'nın Kırım'ı ilhakının 'Türk Dünyası'na etkileri çerçevesinde, SSCB'nin dağılmasından bugüne dek zaman zaman ortaya atılan Orta Asya Türk Birliği, Orta Asya Türk Devletleri Birliği ya da Orta(lık) Asya Devletleri Birliği gibi politik birlikler yerine, 'Türk Dünyası'nı doğrudan ilgilendiren konularda politika birliği oluşturulmasının yararları incelenecektir. Bildirinin sonunda; kendi içinde bütünleşmiş, 'Türk Dünyası'nın sorunlarına duyarlı, sorunlar karşısında politika birliği oluşturabilen, etkin ve gerçek bir 'Türk Dünyası'nın, yer yer ayrışmalara yol açan kimlikler yerine hangi etkenler temelinde mümkün olabileceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ukrayna, Rusya, Kırım, Kırım Tatarları, Rus yayılmacı politikası, hegemonya, 'Türk Dünyası'.*

Abstract

In this paper, it will be examined how the 'Turkic world' was influenced by Russia's expansionist policies and / or its search for new hegemonies that has been implemented since the Georgian War in 2008, and that culminated with the annexation of Crimea and with the support given to the conflicts in Eastern Ukraine. In the first part of the paper, the occupation of the Crimea, its annexation and subsequent developments will be discussed. The second part will initially focus on the borders of the 'Turkic world' and then within the frame of effects of Russia's Crimea annexation on the 'Turkic World', the benefits of the establishment of a policy union in matters directly related to the 'Turkic World' will be examined instead of the

political associations such as Central Asia Turkish Union, Central Asia Turkish States Union or Central Asian States Union that have come up from time to time since the dissolution of the USSR. At the conclusion part, it will be argued how an effective and real 'Turkic World', which is integrated in itself and is sensitive to the problems of the 'Turkic World' and able to form a political unity against the problems, may be possible on the basis of certain factors instead of the identities that lead to disagreement.

Keywords: *Ukraine, Russia, Crimea, Crimean Tatars, Russian irredentist policy, hegemony, 'Turkic World'.*

Rusya'nın Mart 2014'te Kırım'ı ilhak etmesi, bazı eski SSCB ülkelerini, özellikle de Azerbaycan ve yoğun bir Rus nüfusun yaşadığı Kazakistan'ı rahatsız etti. 27 Mart 2014 tarihinde, Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda (BMGK), Kırım'ın ilhakının tanınmaması gerektiği yönünde alınan karara Türkiye ve Azerbaycan destek verirken, Kazakistan ve Özbekistan çekimser oy kullandı, Kırgızistan ve Türkmenistan ise oylamaya katılmadı.¹⁵ Oylama öncesinde ve sırasında Rusya'nın, özellikle Orta Asya ülkelerine -dolayısıyla 'Türk Dünyası' ülkelerine- BMGK kararını desteklememeleri yönünde baskı yaptığı iddia edildi.¹⁶ Kırım'ın ilhakı, eski SSCB coğrafyasında, Rusya'nın 'yakın çevre politikası' çerçevesinde art bölgesine yönelik hegemonya kurma girişimlerinin son örneği olarak algılandı. Bu ilhak, sadece Rusya'nın bölgedeki tartışmasız etkinliğini göstermekle kalmadı, aynı zamanda 'Türk Dünyası'nın Kırım'ın işgaline karşı duyarsızlığını, 'Türk Dünyası'nı ilgilendiren bir konuda politika birliği oluşturamamasını ve reel politikanın, içini birlik, beraberlik, kardeşlik, dayanışma, ortak geçmiş, ortak kültür ve benzerlerinin doldurduğu anlatıdan veya hamasetten daha güçlü olduğunu da gösterdi.

Bu bildiriye, Rusya'nın, 2008'deki Gürcistan Savaşı'ndan bu yana uyguladığı, Kırım'ı ilhak etmesiyle ve Doğu Ukrayna'daki çatışmalara verdiği destekle doruğa çıkan yayılmacı siyaset veya yeni hegemonya kurma arayışlarının 'Türk Dünyası'ndaki etkileri irdelenecektir. Bildirinin ilk bölümünde Kırım'ın işgali, ilhakı ve sonrasındaki gelişmeler ele alınacak; ikinci bölümde önce 'Türk Dünyası'nın sınırları üzerinde durulacak, daha sonra ise Rusya'nın Kırım'ı ilhakının 'Türk Dünyası'na etkileri çerçevesinde, SSCB'nin dağılmasından bugüne dek zaman zaman ortaya atılan Orta Asya Türk Birliği, Orta Asya Türk Devletleri Birliği ya

¹⁵ (27.03.2014). *General Assembly adopts resolution calling upon states not to recognize changes in status of Crimea region.* Erişim tarihi: 24.01.2017, <http://www.un.org/press/en/2014/ga11493.doc.htm>

¹⁶ Trilling, D. (29.03.2014). *Russia threatened post-Soviets at UN-press report.* Erişim tarihi: 24.01.2017, <http://www.eurasianet.org/node/68208>

da Orta(lık) Asya Devletleri Birliği gibi politik birlikler yerine, ‘Türk Dünyası’nı doğrudan ilgilendiren konularda politika birliği oluşturulmasının yararları incelenecektir. Bildirinin sonunda; kendi içinde bütünleşmiş, ‘Türk Dünyası’nın sorunlarına duyarlı, sorunlar karşısında politika birliği oluşturabilen, etkin ve gerçek bir ‘Türk Dünyası’nın, yer yer ayrışmalara yol açan kimlikler yerine hangi etkenler temelinde mümkün olabileceği tartışılacaktır.

Giriş

28-29 Kasım 2013’teki Vilnius (Litvanya) Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Zirvesi’nde, dönemin Ukrayna Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç’in Avrupa Birliği’yle “Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması”nı imzalamamasından hemen sonra Ukrayna’da başlayan olaylar sonucunda gerçekleşen iktidar değişikliği, ardından buna Rusya’nın Kırım’ı önce işgal, sonra da ilhak etmesiyle verdiği tepki, bazı eski SSCB ülkelerini -özellikle de Azerbaycan ve Kazakistan’ı- tedirgin etti. Belarus Devlet Başkanı Aleksandr Lukaşenko’nun, bir taraftan Rusya’nın Kırım’ı ilhak etmesinin kabul edilemez olduğunu açıklaması, diğer taraftan BMGK’nin Ukrayna’nın toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik kararına karşı oy kullanması; Azerbaycan’ın Ukrayna’nın toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik BMGK kararına destek vermesi; Azerbaycan’ın bu karara desteğine karşı Rusya’daki bazı çevrelerden -günümüz Avrasyacılık kuramının önde gelenlerinden, akademisyen Aleksandr Dugin başta olmak üzere siyaset, akademi, entelektüel çevrelerden- ‘Ukrayna’dan sonra Azerbaycan’la hesaplaşacağız’ şeklinde verilen tepkiler; daha da önemlisi, Kazakistan’ın, ülkenin kuzeyinde nüfusun yarısını oluşturan Rus azınlığın Kırım’daki referandumdan sonra aynı yönteme başvurma olasılığından duyduğu endişe, sözü edilen tedirginliklerin sadece bazı örnekleridir.

Rusya Federasyonu (RF), Sovyetler Birliği’nin (SSCB) dağılmasından sonra dış politikada, önce 1991’de Kozirev Doktrinini, ardından 1996’da daha aktif dış politika öncüllerinden oluşan Primakov Doktrinini uygulamaya koydu. Rusya, Vladimir Putin’in 2000 yılında başkan seçilmesiyle, Avrasyacılık düşüncesinin de etkisiyle, özellikle de kendi art bölgesinde daha aktif, kimilerine göre saldırgan/yayılmacı/yeni kolonyalist/hegemonyacı bir dış politika izlemeye başladı. Birçok analist, geriye dönüp bakıldığında, Putin’in, 2 Nisan 2008’de, NATO’nun Bükreş Zirvesinde yaptığı konuşmanın, yukarıda nitelenen dış politika anlayışının eski SSCB coğrafyasında artık uygulamaya geçeceğinin işareti olduğunu; Moskova’nın Gürcistan ve Ukrayna’ya nasıl baktığını, özellikle suni bir devlet olarak gördüğu Ukrayna’ya müdahale etme eğilimini yansıttığını ileri sürmektedirler (Özdal ve Demydova, 2011, s. 23). Özetle, Rusya Federasyonu Putin’le birlikte, jeopolitik açıdan önemli gördüğu yakın çevresinde (Yukarı Karabağ, Güney Osetya, Abhazya, Transdinyester,

Ukrayna-Kırım) eskiye oranla daha etkin bir strateji izlemeyi dış politikasının merkezine koymuştur.¹⁷

Ukrayna, Putin'le yeniden canlandırılan yakın çevre politikası kapsamında siyasi, ekonomik ve stratejik açılardan Rusya için yaşamsal öneme sahip ülkelerin ilk sırasında gelmektedir. Ukrayna; Rusya'yla uzun sınırı olan, AB ve NATO'nun genişleme programında yer alan, Kırım'da Karadeniz Filosunu barındıran, Rusya'dan Avrupa'ya giden doğal gaz boru hatlarının %70'inin geçtiği, Kırım'da ve ülkenin doğusunda önemli oranda Rus etnik azınlığın yaşadığı, kısaca Rusya için, başta enerji güvenliği olmak üzere her türlü güvenlik ve politik açıdan son derece önemli bir ülkedir (Saraçlı, 2015, s. 74).

Kırım'ın İşgali ve İlhakı

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan on beş yeni devlet; ekonomik, sosyal, siyasi ve hatta coğrafi sorunlarla karşı karşıya kaldı. Sovyetler Birliği'nin merkezi yönetimi tarafından düzenlenen sınırlar ve etnik yapı, Birliğin batı ucunda yer alan Ukrayna devletini -diğer on dört yeni bağımsız devlet gibi- oldukça zor durumda bıraktı. Uzun ve örgütlü bir millî mücadele tarihine sahip Kırım Tatarlarının, Karadeniz'in en gergin noktalarından birine, ana vatanları Kırım'a dönmeleri de -zaten yerlerine hiç oturmamış olan- taşları tekrar yerinden oynattı.

Bağımsızlığın ardından girilen süreçte ulus inşası için en önemli konulardan biri, Ukrayna'yı ve onun kimliğini tanımlamaktı. 2004'teki Turuncu Devrim'i izleyen yıllardaki gelişmeler ve Kasım 2013'teki *Avro-Meydan (Euro-Maidan)* olayları ile tüm dünyanın dikkatini üzerine çeken Ukrayna, iç karışıklıklar ve sürekli değişen dengeler arasında zorlu bir dönüşüm süreci yaşamaktadır. Bu sürecin en başından itibaren Kırım içerisinde 'köklü halk' olarak tanınmak isteyen, millî ve kültürel haklarını örgütlü bir yapıyla talep eden Kırım Tatarları, Ukrayna'nın bütünleşme sürecinde her zaman özel ve gergin bir konu olarak görülmektedir. Kırım, Sovyet döneminde Ukrayna'ya verilmişse de Rusya için stratejik önemi tarih boyunca değişmemiştir. Kırım'ın Rusya Federasyonu için önemi, Şubat 2014'te, Kırım'ın Rusya Federasyonu tarafından işgali ve ilhakı ile -tıpkı 1783 işgalinde olduğu gibi- açıkça görülmüştür.

Yanukoviç yönetiminin, Vilnius'ta gerçekleştirilecek AB Doğu Ortaklığı Zirvesi'nden bir hafta önce AB Ortaklık Anlaşması hazırlıklarını yürüten komisyonun çalışmalarını dondurması ve tutuklu bulunan eski Başbakan Yulia Timoşenko'nun serbest bırakılmasını sağlayacak tasarıyı reddetmesini açıklaması üzerine başta Kiev olmak üzere ülkenin çeşitli

¹⁷ Gafarlı, O. (26.03.2014). *Kırım Krizi ve Türkiye*. Erişim tarihi: 05.03.2017, <http://www.bilgesam.org/incele/598/-kirim-krizi-ve-turkiye/#.WLv0mjuLSU1>

şehirlerinde protesto gösterileri başladı.¹⁸ Yanukoviç, sadece AB Ortaklık Anlaşmasını imzalamayacağını ilan etmekle kalmadı, aynı zamanda Rusya Federasyonu ile ucuz doğal gaz ve Rusya'nın Ukrayna'dan 15 milyar dolarlık devlet tahvili satın almasını içeren bir anlaşma imzaladı.¹⁹ Bu anlaşma sürmekte olan protestoların şiddetini daha da arttırdı; sadece Kiev'in Avro-Meydan (*Euro-Maidan*) olaylarında 100'den fazla insan öldü, yüzlerce kişi yaralandı.²⁰ Ölümün ve yaralıların sayısının giderek artmasına karşı protestoların durmaması ve iç ve dış yoğun baskılar sonucunda Ukrayna Parlamentosu (*Verkhovna Rada*), 22 Şubat 2014'te, Viktor Yanukoviç'in azledilmesi ve 25 Mayıs'ta başkanlık seçiminin yapılması kararı aldı.²¹

Gelişmeleri çok yakından takip eden Rusya, Yanukoviç'in görevden uzaklaştırılmasını yakın çevresine ve buradaki çıkarlarını tehdit eden bir girişim olarak algılamıştır. Bir başka anlatımla, Rusya, Ukrayna Parlamentosu'nun kararını darbe olarak nitelendirmiş; bu durumun, Ukrayna'nın doğusunda ve Kırım'da yaşayan Ruslara yönelik bir tehdit oluşturduğunu ileri sürerek, bir taraftan Donetsk ve Lugansk'ta Rusya yanlısı grupları harekete geçirmiş, diğer taraftan da Kırım'ı işgal etmenin hazırlıklarına başlamıştır. Yakın çevresindeki dış Rusları ve haklarını korumayı öncelikli amaç olarak belirlemiş olan Rusya, Kırım'da çoğunluğu oluşturan Rusları gerekçe göstererek, 27 Şubat 2014'te, Ukrayna'ya bağlı olan Kırım Özerk Cumhuriyeti'ni işgal etmiştir. Kırım'da 16 Mart 2014 tarihinde, Rus birliklerinin denetiminde, uluslararası hukuka aykırı olarak -Kırım Tatarları ve Ukrainlerin²² boykotu altında- gerçekleştirilen referandumda Rusya'ya bağlanma kararı çıkmıştır. Rusya'nın 17 Mart'ta referandumun sonuçlarını tanıması, 18 Mart'ta da Kremlin'de, Kırım'ın ve Sivastopol'ün Rusya'ya bağlanmasına ilişkin anlaşmanın imzalanmasıyla Rusya'nın Kırım'ı işgali ilhaka dönüşmüştür (Saraçlı, 2015, s. 71).

'Türk Dünyası' Neresi?

'Türk Dünyası'; Türk, Türki, Türk dilli, Türk soylu insanların yaşadığı yerler mi, yoksa bu insanların yaşadığı yerlerde kurdukları/sahip oldukları devletler mi? 'Türk Dünyası', Adriyatik'ten Çin Seddi'ne, 200 milyonluk bir dünya mı? 'Türk Dünyası', pan-Türk bir

¹⁸ (21.11.2013). *Timoşenko'ya özgürlük kararı yine çıkmadı*. Erişim tarihi: 09.03.2017, <http://aa.com.tr/tr/dunya/timosenkoya-ozgurluk-karari-yine-cikmadi/202750>

¹⁹ (19.12.2013). *Yanukoviç Rusya ile anlaşmayı savundu*. Erişim tarihi: 09.03.2017, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/yanukovic-rusya-ile-anlasmayi-savundu-0>

²⁰ (20.02.2015). *Ukrayna lideri Rusya'yı Maidan'da katliamla suçladı*. Erişim tarihi: 09.03.2017, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150220_rusya_ukrayna_update

²¹ (22.02.2014). *Ukrayna: Meclis Yanukoviç'i azletti*. Erişim tarihi: 09.03.2017, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/02/140222_ukrayna_azil.shtml

²² 'Ukrain' terimi, Ukrayna ulusunun çoğunluğunu oluşturan etnik Ukrain halkının adıdır. 'Ukraynalı' teriminden ise vatandaşlık bağıyla Ukrayna devletine bağlı olanlar anlaşılmalıdır.

‘vatan’ kavramı mı, akraba milletler topluluğu mu, yoksa kültürel bir coğrafyayı mı? ‘Türk Dünyası’nın sınırları Türk diline göre mi, Türk soyuna göre mi, yoksa başka bir ölçüte göre mi çizilmeli?

‘Türk Dünyası’ ibaresi, SSCB’nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan ve Orta Asya Türki cumhuriyetleri, RF’deki Türki federal cumhuriyetleri, Kırım’ı ve diğer akraba toplulukları kapsayan bir terim olarak çıkmış ve bu şekilde kullanımı genel kabul görmüştür (Gürsoy-Naskali’den aktaran Alım, 2009, s. 576). Bu genel kabulle birlikte ‘Türk Dünyası’ çeşitli ölçütlere göre de tanımlanmaktadır.

Bu ölçütlerden biri; Türk, Türki, Türk dilli, Türk soylu insanları baz alan ölçüttür. Buna göre Türkler, batıda Balkanlardan doğuda Büyük Okyanus’a, kuzeyde Kuzey Buz Denizi’nden güneyde Tibet Platosu’na kadar olan sahada, özellikle de iki yerde -Türkiye ve Türkistan- büyük topluluklar hâlinde yaşamaktadırlar (Dönmez’dan aktaran Alım, 2009, s. 576).

Bir başka ölçüt coğrafi ölçüttür. Özey’e göre (aktaran Alım, 2009, s. 577) Türk Dünyası, kuzeyden Rusya Federasyonu, doğudan Çin, güneyden Pakistan, Afganistan ve İran, güneybatıdan Arap ülkeleri, batıdan ise Avrupa ülkeleri ile sınırlandırılır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, RF’deki federal Türk cumhuriyetleri, Türkiye ve Doğu Türkistan’la birlikte Türk Dünyası’nın toplam alanı 10,5 milyon km², toplam nüfusu ise yaklaşık 300 milyon olarak ifade edilmektedir.

Andican (aktaran Alım, 2009, s. 577), Türk Dünyası’nı üç gruba ayırmaktadır. Birinci grubu Balkanlar, Kıbrıs, Kerkük gibi eski Osmanlı toprağı olan bölgelerde yaşayan Türkler ve bunların merkezindeki Türkiye Cumhuriyeti oluşturmaktadır. İkinci grup, eski Sovyetler Birliği’ndeki Türklerdir. Bunlar da kendi içinde bağımsız cumhuriyetler ve RF’deki otonom, muhtar bölgeler ve Kırım olarak iki gruba ayrılabilir. Üçüncü grup Doğu Türkistan, İran ve Afganistan sınırları içinde yaşayan Türklerden müteşekkildir.

‘Türk Dünyası’ tanımında bağımsızlık ölçütü de öne çıkmaktadır. İlhan’a göre (aktaran Alım, 2009, s. 577), jeopolitik değerlendirme yapılabilmesi için bugün Türklerin gerekli yoğunlukta bulunduğu bölgeler esas alınmalıdır. Hatta sadece bağımsız olan ve siyasi birlik oluşturabilmiş Türk topluluklarının buldukları sahalar dikkate alınabilir.

Gürsoy-Naskali’ye göre (aktaran Alım, 2009, s. 577), *Türk Dünyası* kavramı, dil ve soyun yanı sıra toprakla birlikte kökleri tarihe uzanan bir kültürle ilgilidir. Bunun da ötesinde -açılımları farklılık gösterse bile- siyasi egemenlikle ilgilidir. Bu durumda, siyasi bağımsızlığı olan ve kendi yönetimi üzerinde söz sahibi olan yedi Türk Cumhuriyeti -en tartışılmaz biçimde- Türk Dünyası’dır. Buna kısmen idari bağımsızlıkları olan Rusya Federasyonu ve

Çin'deki özerk cumhuriyetler ve bölgeler de dahil edilebilir ya da bunlar ayrı bir kategoride değerlendirilebilir.

Özdağ için (aktaran Alım, 2009, s. 578) günümüzde 'Türk Alemini', Türk dil ve kültür coğrafyasının temel kitlesini, Türklüğün egemen çoğunluk konumunu koruduğu bölgeyi, Trakya ve Anadolu ile jeopolitikçilerin 'Kalpgâh' adını verdiği, Türk ve dünya tarihine eksen olan Avrasya bloğunun geniş merkez alanı oluşturmaktadır.

Bu bildiriye kabul edilen 'Türk Dünyası' tanımı; Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya Türki cumhuriyetleri kapsayan tanımdır.

Gerçek Bir 'Türk Dünyası' Mümkün Mü?

Bilindiği gibi Orta Asya ülkelerinin -özellikle de Batı Türkistan'ın- yakın dönem tarihi, Sovyet döneminde belirlenmiş siyasi sınırların tayin ettiği bir tarihtir. Çok uzun bir süre iç içe yaşama sonucunda ortaya çıkan tarihsel, kültürel ve dilsel bütünlük, Stalin'in 'bir etni, bir toprak' ilkesine dayanan etno-federal yapıyı kurmasıyla büyük ölçüde çözülmüştür. Bir başka deyişle, önce Çarlık, sonra da Sovyet rejimi, Orta Asya'yı etnograf ve antropologlar aracılığıyla öngördüğü milletlere (Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen, vb.) bölmüş, daha sonra da bu kimliklerle ve var olan coğrafi, siyasi ve kültürel/etnik sınırlarla örtüşmeyen cumhuriyetler yaratmıştır.

Çizilen sınırlar yeni aidiyet anlayışları yaratmış, aynı siyasi ve kültürel kimliği uzun asırlar boyunca taşıyan halklar, aralarındaki hukukun yerini azınlık-çoğunluk ilişkilerinin çelişki ve gerilimlerine bıraktığını görmüşlerdir. Buna en iyi örnek Özbekler ve Taciklerdir. Tarihsel süreç içinde, yönetici hanedanlardan bağımsız, herhangi bir kimlik endişesi olmadan yaşamakta olan halklar, Rusların Türkistan'ı işgal etmesiyle yurdunu/mekanını yitirmiş, özne-mekân bileşkesi bozulmuştur. Sonuçta, mekânını yitiren özne var oluşunu sürdürebilmek için kimliğine sarılmıştır (Okur, 2011, s. 44).

Sovyetler Birliği'nin 1991'de çözümlenmesinden sonra bağımsızlıklarını elde eden Türki cumhuriyetler coğrafi, siyasi ve kültürel/etnik sınırlarla örtüşmeyen gerçeklik bağlamında ulus ve devlet inşa sürecine girmişlerdir. Oldukça sancılı geçen ve hâlen devam eden ulus ve devlet inşa sürecinde Türki cumhuriyetler toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda birçok değişim ve dönüşüm geçirmişlerdir.

Kazakçada 'Merkez Asya' anlamında kullanılan Ortalık Asya²³ terimi, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in, 2005'te, parlamentoda yaptığı konuşmada teklif ettiği Ortalık Asya Devletler Birliği düşüncesinin anahtar terimidir. Aslında Nazarbayev,

²³ Nazarbayev, Ortalık Asya teriminden daha çok Batı Türkistan'ı kastetmektedir.

1994 yılından bu yana Orta Asya ülkeleri arasında -Orta Asya Türk Birliği, Orta Asya Türk Devletleri Birliği ya da Ortalık Asya Devletleri Birliği gibi adların önerildiği- bir birliğin kurulması yönünde sürekli çağrılar yapan hatta girişimlerde bulunan tek Türki liderdir. Her ne kadar önerilen adlarda Orta Asya ibaresi geçse de Nazarbayev'in tahayyülünde kurulması istenen böyle bir birlikte Türkiye ve Azerbaycan da yer almaktadır.

Reel politik açıdan gerçek bir 'Türk Dünyası'nın kurulabilmesinin önündeki en önemli engellerden biri, Orta Asya cumhuriyetlerinin aralarındaki kimlik, sınır ve ekonomik çıkar çatışmalarının yarattığı tahribattır. Özbekistan'm hem Kırgızistan hem de Tacikistan ile bu çerçevedeki çatışmaları, diğer yandan Türkmenistan ile Azerbaycan arasında, özellikle Hazar'm statüsünden kaynaklanan enerji alanlarının sınırı sorunu, aralarında kalıcı bir bütünlük oluşturabilmelerinin önünde engel olarak durmaktadır. Bunun en temel nedeni milliyetçiliktir çünkü devlet kurma süreci ulus inşasını gerektirmiş, ulus inşası da milliyetçiliğin yükselmesine neden olmuştur.

Türkiye'nin, Orta Asya Türki cumhuriyetlerin ulusal kimlikleri karşısında takındığı tutum da 'Türk Dünyası' hayalinin gerçekleşmesinin önündeki engellerden bir diğeridir. 'Türk Dünyası' denildiğinde elbette akla ilk Türkiye gelmektedir. Türkiye, 'Türk Dünyası'nın merkezî ülkesidir. Ancak Türki cumhuriyetler, ulusal kimlikleri zayıflatabilecek, Kazak, Kırgız, Özbek veya Türkmen ulusal kimliğini reddeden veya zayıflatan Türkiye'nin 'Türk Dünyası' söylemine soğuk bakmaktadırlar. Bununla birlikte; sınır bölgelerindeki ihtilafli araziler, sınır aşırı etnik azınlıklar (Özbekistan'daki Tacikler ve Kazaklar, Kırgızistan'daki Özbekler, Tacikistan ve Kazakistan'daki Özbekler), bölge liderliği üzerinde Kazakistan ve Özbekistan arasındaki rekabet, sınır aşan enerji ve tatlı su kaynakları üzerinde anlaşmazlıklar, Türkmenistan'm siyasi izolasyon ve tarafsızlık politikası, Özbekistan'm ekonomik izolasyon politikaları, birbirleri arasındaki ticareti kolaylaştırıcı politikalardan yoksun olmaları, yüksek gümrük tarifeleri ve transit geçişlerde ulaşım birim fiyatlarını yüksek tutmaları gibi siyasi ve ekonomik nedenlerden ötürü bölge ülkeleri, 'Türk Dünyası' bir tarafa, en başta kendi aralarında bile etkin bir iş birliği platformu oluşturmaktan -en azından yakın gelecekte- yoksundurlar.

Tarihsel olarak inşa edilmiş olan dilsel ve kültürel bütünlük, yine tarihten gelen rekabetlerin önüne geçememektedir. Kazak ve Özbek halklar arasında çok üst düzeyde olmasa da liderlik düzeyindeki rekabet, birlik girişimlerini engelleyen temel faktörlerin başında gelmektedir. Birlik girişimlerinin gerçekleşmemesine Özbekistan ve Türkmenistan'm içe kapanmayı tercih etmeleri de eklenebilir.

Hem bölgesel iş birliğinin hem de ‘Türk Dünyası’nda birliğin/bütünlüğün önündeki engelleri basitçe üç ana başlıkta toplamak mümkündür. Bu engellerden en önde geleni ulusal çıkarlardır. İkinci engeli liderlik mücadeleleri -özellikle Kazakistan ve Özbekistan arasındaki- oluştururken, üçüncüsünü var olan ulus altı topluluklar ya da *titüler*²⁴ olmayan halklar oluşturmaktadır.²⁵ Bu üç önemli engel, ‘Türk Dünyası’nın, en başta ‘Türk Dünyası’nın sorunlarına ve çeşitli bölgesel ve uluslararası sorunlara farklı güvenlik ve çıkar algılamalarıyla yaklaşımlarına neden olmaktadır.

Bu üç engelin yanı sıra ‘Türk Dünyası’nda kurulan örgütlerin -TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Akademisi, Türk Keneşi/TÜKKON- yapıları ve etkinlikleri de ayrı bir göstergedir. Eski adı Türk Konseyi, yeni adıyla Türk Keneşi’ne altı Türki cumhuriyetten sadece dördü üyedir. Özbekistan ve Türkmenistan, yalnızca Türk Keneşi’ne üye olmamakla kalmayıp, hemen tüm ortak örgütlerde ya hiç bulunmamakta ya da bulunduğu da düşük düzeyde temsil edilmekte, faaliyetlere etkin bir şekilde katılmamaktadırlar. Örneğin, 1992-2010 yılları arasında düzenlen Türk Dünyası Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvelerine Türkmenistan hiç ev sahipliği yapmamış; Özbekistan, 2001’deki zirvede lider düzeyinde temsil edilmemiş, 2006, 2009 ve 2010 yıllarındaki zirvelere ise katılmamıştır. TÜRKPA’nın 2008’de, Türk Keneşi’nin 2009’da, Türki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarından çok sonra kurulmalarını, daha da önemlisi, 2010’dan bugüne hiçbir zirvenin yapılmamasını da ayrıca not etmek gerekir.

Bu noktaya kadar üzerinde durulanlar -Azerbaycan ve Türkiye²⁶ hariç- ‘Türk Dünyası’ndan ziyade Batı Türkistan coğrafyasında olası birliğin/bütünlüğü engelleyen iç faktörler olarak nitelendirilebilir. Toparlamak gerekirse, dört Türki cumhuriyetin sahip oldukları kaynaklar ve farklı kalkınma düzeyleri; Kazakistan ve Özbekistan arasındaki liderlik mücadelesi; gerek halklar gerekse yönetim kademeleri arasında güven eksikliği; *titüler* halkların ülkelerindeki azınlıklara karşı dışlayıcı yaklaşımları; kabile dayanışmasının ve/veya dayanışma gruplarının hâlâ siyasette ve toplumsal yaşamda etkin rol oynamaları; rüşvet, yolsuzluk ve kayırmacılığın sürmesi; bağımsızlıkların kazanılmasından sonraki ulus inşa sürecinde devletlerin birbirlerine karşı tarihsel husumetlerini belirleyici tarih yazıcılığı; Kazakistan ve Kırgızistan’ın Rusya’nın öncülüğünde gerçekleştirilen entegrasyona -Avrasya Birliği- katılmaları ve Kırgızistan ile Özbekistan arasında çözülemeyen su kaynaklarını

²⁴ Sayıca az ya da çok olmalarına bakılmaksızın devlete ya da cumhuriyete adını veren halk.

²⁵ Kırgızistan’da Ata Yurt Partisi Başkanı Kamçibek Taşiyev’in, “Kırgızistan’da yalnızca Kırgızlara itaat etmeye hazır olan millî azınlıklar yaşamaya devam edebilecektir” sözü buna küçük bir örnektir (Kamalov, 2011, s. 53).

²⁶ Siyaset ve toplum/halk katında ‘Türk Dünyası’ algısının en güçlü olduğu ülke Türkiye’dir.

paylaşma ve *anklav* sorunu, iç faktörler olarak sıralanabilir. İç faktörler çerçevesinde, konu Türkiye ve Azerbaycan'la birlikte düşünüldüğünde, bu iki ülkenin Batı Türkistan coğrafyasıyla sınır komşuluğunun olmaması ve -daha önce de belirtildiği gibi- Azerbaycan'la Türkmenistan arasında Hazar'ın statüsünden kaynaklanan anlaşmazlık da eklenebilir (Amirbek ve Anuarbekuly, 2013, s. 994).

'Türk Dünyası'nın entegrasyonunu engelleyen dış faktörler, bölgesel ve/veya küresel ölçekte hegemonya kuran üç ülke; Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Çin'dir. Bu üç ülkeye kısmen Avrupa Birliği de eklenebilir. Orta Asya Türki cumhuriyetlerin bu üç ülkeden Rusya ve Çin'le komşu olmaları, bu iki güçlü aktörün, oluşabilecek 'Türk Dünyası' birlikteliğini kendi güvenliklerine ve çıkarlarına bir tehdit olarak algılayarak böyle bir birlikteliği engellemeye çalışmaları en önde gelen dış faktörlerdir. Rusya'nın Avrasya Birliği projesinin 'görünmeyen' hedeflerinden birinin 'Türk Dünyası'nın entegrasyonunu engellemek olduğu da söylenebilir.²⁷

Bildirinin başında da ifade edildiği gibi Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Kırım'ın ilhakının tanınmaması gerektiği yönündeki karara Türkiye ve Azerbaycan destek vermiş, Kazakistan ve Özbekistan çekimser oy kullanmış, Kırgızistan ve Türkmenistan oylamaya katılmamıştır. Karara destek vermeyen 'Türk Dünyası' devletlerinin neden destek vermedikleri iç ve dış faktörler bağlamında anlatılmaya çalışılmıştır. Yine de destek vermeyen dört cumhuriyetin destek vermeme gerekçeleri ülke bazında belli bir analiz çerçevesine oturtulabilir.

Örneğin Kazakistan'ın destek vermeme kararının ilk akla gelen gerekçelerinden biri, ülke içindeki azımsanmayacak Rus azınlığın varlığıdır. Nitekim, 18 Mart 2014'teki ilhak metninin Kremlin'deki imza töreninden hemen sonra Rusya'daki milliyetçi siyaset, akademi, medya çevrelerden bazı çağrılar yapılmaya başlandı. Bu çağrılarda; Kazakistan'ın kuzeyinin aslında Rus toprağı olduğu, ülkenin kuzeyinde Rusların bölge nüfusunun yaklaşık %40'ını oluşturduğu ve bu bölgenin geri alınmasının zamanının geldiği dillendirilmiştir. Bunlara bir de Kazakistan'ın kuzeyindeki Rusların, Kırım'dakine benzer bir referandumun Kazakistan'da da yapılması gerektiği düşüncesiyle bazı girişimlere bulunması hem ülkede bir tedirginlik

²⁷ Rusya'nın Avrasya Birliği projesinin 'görünmeyen' bir diğer hedefinin, kaybedilen post-Sovyet coğrafyayı, yeni dünya şartlarına adapte olan entegrasyon süreciyle yeniden Moskova merkezli yapılandırmak olduğu, Rusya'nın etkin siyaset bilimcilerinden biri tarafından ileri sürülmektedir (Amirbek ve Anuarbekuly, 2013, s. 989). Bunun en çarpıcı örneği, 1994'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından kurulan Orta Asya Birliği'ne -daha sonraki adıyla Orta Asya Ekonomik Topluluğu- 2004'te davet üzerine Rusya üye olmuş, ancak bu birlik, Rusya'nın manevralarıyla 2005'te, kendi öncülüğündeki Avrasya Ekonomik Topluluğu'na dâhil edilerek âdeta yutulmuştur (Amirbek ve Anuarbekuly, 2013, s. 986).

yaratmış hem de Kazak milliyetçilerinin hareketlenmesine yol açmıştır. Aradan üç yıl geçmesine karşın benzeri çağrılar -münferit de olsa- yapılmaya devam edilmektedir.²⁸

Türkmenistan -her zaman yaptığı gibi- 1995 yılında Birleşmiş Milletlerce tanınan ‘Tarafsızlık Statüsü’nün arkasına saklanmış ve hiçbir açıklama yapmamıştır. Özbekistan, sorunun uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde, iyi niyet ve diyalogla çözülmesi gerektiği yönünde, cılız bir açıklama yapmakla yetinmiş; Kırgızistan’dan da bir açıklama gelmemiştir.

Tataristan Federal Cumhuriyeti yönetiminin -bildiride kabul edilen ‘Türk Dünyası’ tanımında Rusya Federasyonu’ndaki Türki federal cumhuriyet- Kırım’ın işgali ve ilhakında takındığı tutum da sorgulanmaya değer bir tutumdur. Tataristan yönetiminin, Rusya Federasyonu’nun federal bir cumhuriyeti olarak, elbette Rusya’ya karşı açıktan cephe alması beklenemez. Ancak Tataristan yönetimin neredeyse bütün kademelerinin, Kırım Tatar Millî Meclisi yöneticilerini, Kırım’ın Rusya’ya ilhakının Kırım Tatarları için şimdiki durumlarından çok daha iyi ve parlak bir gelecek sunacağı şeklinde yaptıkları baskıcı kampanya, Kırım Tatarı yöneticileri ve Kırım Tatar halkını hem rencide etmiş hem de öfkelenmiştir. Üstelik, her iki halk da -etnik kökenlerine ilişkin farklı tezler mevcut olmakla birlikte- adlarında ‘Tatar’ etnonimi taşımaktadır. Dolayısıyla, zaten Türkiye dışında ‘Türk Dünyası’ndan hemen hiç siyasi destek göremeyen Kırım Tatarları, Tataristan yönetiminden ve halkından gerekli desteği görememişler ve büyük hayal kırıklığı yaşamışlardır.

Reel politik açıdan gerçek bir ‘Türk Dünyası’ mümkün müdür? Eğer mümkünse bunun yolları veya araçları nelerdir? Günümüzde mümkün olmadığını göstermeye çalıştım. Yukarıda da ifade edildiği gibi devlet kurma süreci ulus inşasını gerektirmiş, bu da milliyetçiliğin yükselmesine yol açmış, yükselen milliyetçilik de toplumlar arasında farklılıklara vurgu yapan politikaları geliştirmiştir. Çarlık Rusyası’nın ve Sovyet rejiminin en birincil hedefinin Türkistan fikrini kırmak, dilsel ve kültürel bütünlüğü parçalamak olduğu bir kez daha anımsanmalıdır. Farklılıkları, geçmişte Çarlık ve Sovyet rejimleri, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra da devlet kuran ve ulus inşa eden siyasetçiler ön plana çıkarmışlardır. Dolayısıyla, Sovyet dönemi mirası ve bağımsızlıkların kazanılmasından sonraki dönemde devlet kurma ve ulus inşa süreçleri tarihsel ortaklıkların ve benzerliklerin göz ardı edilmesine neden olmuştur.

Ulusal kimlikler ve dolayısıyla yükselen milliyetçilik, ‘Türk Dünyası’nda ortaklıkların, ortak değerlerin, ortak politikaların veya ‘Türk Dünyası’nı doğrudan ilgilendiren

²⁸ (31.01.2017). *Rusya, Kazakistan topraklarına göz dikti.* Erişim tarihi: 12.03.2017, <http://qha.com.ua/tr/siyaset/rusya-kazakistan-topraklarina-goz-dikti/152395/>

sorunlar karşısında politika birliğı oluşturmanın önünde en aşılmaz engellerden biri olarak durmaktadır. Eğer gelecekte bir birliktelik olabilecekte bunun ancak kimlik olgusu dikkate alınarak gerçekteşebileceğini söylemek mümkün olabilir. ‘Türk Dünyası’nda, orta veya uzun vadede, başta Türkiye olmak üzere, birbirlerinin ulusal kimliklerine saygıyı temel alan, her ulusal kimliğı eşit gören, birini diğerinden üstün görmeyen, kapsayıcı, çok katmanlı veya boyutlu, bir üst kimlik inşası ile mümkün olabilecektir. Böylesi bir üst kimliğin inşasının, geçmişte Kırım Tatarlarının Kazan Tatarlarıyla birlikte önemli rol oynadıkları Cedidcilik Hareketinde olduğu gibi ortak değerlere ve benzerliklere ilişkin bilinçlenmenin geliştirilmesiyle olanaklı olabileceğı söylenebilir. Farklılıkların yanı sıra tarihsel ve kültürel ortaklıklar konusundaki farkındalığın toplumsal düzeyde yaygınlaşması, ‘Türk Dünyası’nın çıkarlarının savunulmasında siyasilerin tepkisiz kalmalarının önüne geçebilir.

Kaynakça

Kamalov, İ. (2011). *Rusya’nın Orta Asya politikaları*. Rapor. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.

Okur, M. A. (2011). *Yeni çağın eşiğinden Avrasya’nın kalbine bakmak*. Rapor. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.

Özdal, H. ve Demydova, V. (2011). *Türkiye Ukrayna İlişkileri: Yüksek Potansiyel, Düşük Voltaj*. Ankara: USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi.

Saraçlı, M. (2015 Bahar). Rusya Federasyonu'nun yakın çevre politikasında dış Rusların yeri ve Kırım meselesi. *Karadeniz Araştırmaları*. Sayı: 45, 69-88.

Amirbek, A. ve Anuarbekuly (2013 Eylül-Ekim). Rusya’nın yeni entegrasyon anlayışında “Avrasya Birliğı”: Türk Dünyasına olası etkileri ve öneriler. *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I*. 984-996.

Gafarlı, O. (2014). *Kırım krizi ve Türkiye*. Rapor. İstanbul: Bilgesam.

Alım, M. (2009). Coğrafya eğitimi öğrencilerinin Türk Dünyası algıları (Atatürk Üniversitesi Örneğı). *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*. Cilt: 6 (Sayı: 2), 574-586.

Andican, A. A. (1996). *Değişim sürecinde Türk Dünyası*. İstanbul: Emre Yayınları.

Dönmez, Y. (1987). *Türk Dünyası’nın beşerî ve iktisadi coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gürsoy-Naskali, E. (2007). Türk Dünyası’nın tanımı. A. Satan-N. Öztürk (Ed.), *Türk Dünyasının problemleri ve çözüm önerileri*. 13-16. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

İlhan, S. (1993). *Türkiye ve Türk Dünyası’nın jeopolitiğı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma

Enstitüsü Yayınları.

Özdağ, M. (2001). *Türkiye ve Türk Dünyası jeopolitiği üzerine*. Ankara: Avrasya-Bir vakfi,

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.

Özey, R. (2007). Türk Dünyası'nın jeopolitik konumundan kaynaklanan sorunlar ve çözüm önerileri. A. Satan-N. Öztürk (Ed.), *Türk Dünyasının problemleri ve çözüm önerileri*. 17-58. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

ALİYEVLER ÖRNEĞİNDE AZERBAJCAN SİYASETİNDE DEVAMLILIK VE İSTİKRARIN ÖNEMİ

Kadir SANCAK

Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, SBKY Bölümü, kadirsancak@gmail.com

Özet

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bu devleti meydana getiren on beş cumhuriyet bağımsızlıklarını ilan etmiş ve uluslararası toplumun yeni üyeleri olarak sistemdeki yerlerini almışlardır. Bununla birlikte bağımsızlıkla başlayan süreç söz konusu ülkelerin birçoğu için oldukça sancılı başlamış ve ekonomiden siyasete pek çok sorunla boğuşmak durumunda kalmışlardır. Ekonomik yapıdaki bozukluklar, ayrılıkçı hareketler, hükümetlere karşı gerçekleştirilen darbe girişimleri, sınır anlaşmazlıklarından kaynaklanan çatışmalar ve benzeri sorunlar bazen birbirlerini tetikleyerek, bazen de birbirlerinden bağımsız olarak söz konusu devletler için önemli bir güvenlik tehdidi haline gelmişlerdir.

Bağımsızlık sonrası döneme sancılı başlayan ülkelerden biri Azerbaycan olmuştur. Bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan'da siyasal istikrarsızlığın hakim olduğu bir dönem başlamıştır. Ekonomideki sorunlarla birlikte Ermenilerin gerçekleştirdiği katliamların da etkisiyle halkta yönetimlere karşı memnuniyetsizlik oluşmuş ve bu nedenle Azerbaycan'da uzun soluklu hükümetler kurulamamıştır. Bağımsızlık ilanının gerçekleştirildiği 18 Ekim 1991 tarihinden Haydar Aliyev'in Cumhurbaşkanı seçildiği 3 Ekim 1993 tarihine kadar olan iki yıllık zamanda geçici dönemlerle birlikte dört ayrı cumhurbaşkanı görev yapmıştır. İki yıllık bu süre sonunda Azerbaycan'da ekonomi dibe vurmuş, enflasyon binli rakamlara çıkmıştır. Öte yandan ülkedeki Lezgiler ve Talişler özerklik talebinde bulunmuş, Ermenilerin yaptıkları katliamlar artarak devam etmiştir. Azerbaycan'ın bu istikrarsız durumu Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile birlikte değişmeye başlamış ve Haydar Aliyev on yıl boyunca iktidarda kalmıştır. Siyasal alanda yaşanan bu istikrar ile birlikte Azerbaycan'da yeni bir dönem başlamış ve başta ekonomi olmak üzere birçok alanda önemli gelişmeler sağlanmıştır. 2003 yılında yapılan seçimlerle yönetimi babasından devralan İlham Aliyev, genel anlamda babasının takip ettiği politikayı devam ettirerek Azerbaycan'ı çok daha ileri noktalara taşımıştır.

Bu bildiride uzun soluklu baba ve oğul Aliyevlerin iktidarları ile sağlanan siyasal istikrarın Azerbaycan'ın gelişimindeki katkılarına işaret edilecektir. Bu yapılırken de

öncelikle siyasal istikrarsızlığın yarattığı olumsuz sonuçlar ele alınacak ve bunlar üzerinden ülkede siyasal istikrarın sağlanması ile birlikte kötü gidişin nasıl tersine döndürüldüğü anlatılacaktır. Devamında ise oğul Aliyev'in babasının politikalarını genel anlamda devam ettirerek söz konusu istikrarlı yapının getirisini maksimize etmeye çalışmasına değinilecektir.

***Anahtar Kelimeler:** Azərbaycan, İstikrar, Haydar Aliyev, İlham Aliyev*

Abstract

Following the disintegration of the Soviet Union, fifteen republics claimed their independence, as they had constituted the union, and took their places in the system as new members of the international arena. The process, which started with independence, started actually very painful for many of the countries and they had to struggle many issues from economy to politics. Azerbaijan has been one of the countries which started the independence process with problems. With independence period, a political instability has been experienced in Azerbaijan. In addition to economic problems, the effects of the massacres, made by Armenians, gave rise to public dissatisfaction towards the government so that long-running governments could not be established in Azerbaijan. The political instability of Azerbaijan changed by Haydar Aliyev and he remained in power for 10 years. With this political stability, a new era started in Azerbaijan and many important developments were experienced in many areas, especially in economics. With the elections, held in 2003, İlham Aliyev took over the power from his father and led Azerbaijan to many important levels as basically following the policies, his father determined.

In this abstract, the effects of long-running political stability, established by father-son Aliyev's power, on the development of Azerbaijan will be emphasized. Additionally, negative results, which are stemmed from political instability, will be analyzed, moreover, how the retrogressive condition, which is led by political instability in a country, might be reversed with political stability to be established, will be explained. In the following part, it will be mentioned that how son Aliyev tried to maximize the return of political stability in Azerbaijan as mainly following his father's policies.

***Key Words:** Azerbaijan, Stability, Haydar Aliyev, İlham Aliyev*

Giriş

Son dönemlerde ülkelerin makro ekonomik performans farklılıklarına yönelik yapılan çalışmalarda söz konusu performansı etkileyen faktörlerin neler olduğu sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu bağlamda gelişmiş ülkelerde ekseriyetle demokratik yönetimlerin var

olması, demokrasi ile ekonomik gelişme arasında bir ilişki kurulabileceği düşüncesini akla getirmiştir. Ancak yapılan gerek teorik gerekse ampirik çalışmalarda ekonomik performansla demokrasi arasında açık ve kesin bir ilişki ortaya konulamamıştır (Şanlısoy ve Gök, 2010: 102).Diğer bir ifadeyle ekonomik gelişmeyi etkileyen etkenin devletlerin yönetim şekilleri değil, nasıl bir yönetim gösterildiği ile ilgili olduğudur. Eğer ki bir ülke ekonomik gelişmeyi sağlayacak şartları oluşturacak şekilde iyi yönetiliyorsa, bu ülkenin yönetim modelinin adı önemli olmamaktadır (Şanlısoy, 2010: 196).

Ekonomik Büyüme ve İstikrar İlişkisi

Yönetim modelleri ile ekonomik gelişme arasında net ve kesin bir bağlantı kurulamayınca bu defa siyasal istikrar ve ekonomik gelişme arasında bir ilişkinin varlığını araştıran çalışmalar ön plana çıkmıştır (Şanlısoy, 2010: 196). Dünyada 90'lı ve 2000'li yıllarda söz konusu ilişkiyi ele alan birçok ampirik çalışma yapılmış ve siyasal istikrarsızlıkla ekonomik büyüme arasında doğrudan veya dolaylı bir ilişkinin var olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmalar neticesinde teorik ve ampirik literatürde siyasal istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği şeklinde bir sonuç ortaya çıkmıştır (Ünal, 2011: 74-76).

İstikrarsızlık kavramı Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde "İstikrarsız olma durumu, dengesizlik, kararsızlık" olarak açıklanmaktadır. Akademik çalışmalarda politik istikrarsızlık kavramından söz edildiğinde ise durumun iki farklı bağlamda ele alındığı görülmektedir. Birincisinde darbe, devrim gibi anayasal çerçeve dışındaki gelişmelerle gerçekleşen iktidar değişimleri, ikincisinde ise yapılan seçimler sonucunda anayasal çerçevede ortaya çıkan koalisyon hükümetleri ve hükümetlerin değişimindeki sıklıklar anlaşılmaktadır (Şanlısoy ve Gök, 2010: 104-105).

Politik istikrarsızlık bir ülkenin ekonomik büyümesine farklı birçok nedenle olumsuz şekilde etki etmektedir. Politik istikrarsızlık her şeyden önce geleceğe ilişkin belirsizliklere yol açtığı için bu durum yatırımların azalmasına ve büyümenin düşük oranda gerçekleşmesine neden olmaktadır (Şanlısoy ve Gök, 2010: 106).

Geleceğe ilişkin sağlıklı öngörülerde bulunulamaması nedeniyle risk artmakta, bu da yatırım kararlarında geri adım atılmasına veya yatırımların yurt dışına kaymasına yol açmaktadır (Karahana ve Karagöl, 2014: 2). Bu bağlamda etkin kamu yatırımlarının yapılmaması, bütçenin ağırlıklı olarak tüketime yönelik tahsis edilmesi, uzun vadeli verimli yatırımlar yerine popülist politikaların uygulanması, borç stoklarındaki artışın çözülememesi ve bunlarla bağlantılı olarak yüksek enflasyon oranlarının ortaya çıkması söz konusu istikrarsızlığın sonuçları arasında sayılmaktadır (Karahana ve Karagöl, 2014: 3). Benzer şekilde istikrarsızlığın yol açtığı geleceğe ilişkin belirsizlik yurt içindeki ve yurt dışındaki

yatırımcılar için bir güven sorunu doğurmaktadır. İstikrarsızlıktan kaynaklı olarak finansal sermayenin yanında beyin göçü ya da beşeri sermaye göçü olarak tanımlanan durum da yaşanmaktadır (Şanlısoy ve Gök, 2010: 107).

1950’li yıllarla 2000’li yıllar arasındaki farklı dönemleri ele alan ve dünyanın büyük çoğunluğunu kapsayan birçok ampirik çalışmada²⁹ siyasi istikrarsızlığın büyüme üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum çalışmanın konusunu oluşturan Azerbaycan özelinde de gözlemlenebilmektedir. Azerbaycan’da politik istikrarsızlığı doğuran nedenler ve bu nedenlerin meşruluğunun tartışılması bu çalışmanın konusu değildir. Burada bir şekilde ortaya çıkmış olan istikrarsız dönem ile sonrasında baba ve oğul Aliyevlerle birlikte başlayan istikrarın Azerbaycan ekonomisi üzerindeki olumlu sonuçları ele alınmaktadır.

Politik İstikrar Bağlamında Azerbaycan’ın Siyasi Tarihi

Bağımsızlığının yirmi altıncı yılını yaşayan Azerbaycan’da şimdiye kadar dört cumhurbaşkanı görev yapmıştır. İstikrar kavramı bağlamında değerlendirildiğinde ise Azerbaycan tarihini üç ayrı dönem olarak ele almak daha anlaşılır bir görüntü sunmaktadır.

Muttalibov ve Elçibey Yönetimleri/İstikrarsızlık Dönemi

Azerbaycan devleti bağımsızlığını 1991 yılında elde etmiştir ancak bağımsızlık öncesinde baş gösteren Dağlık Karabağ sorunu bugüne kadar Azerbaycan’ın politik yaşamını belirleyen en önemli gelişme olmuştur. Ülkeyi istikrarsızlığa sürükleyen birçok gelişmenin de temelinde bu sorundan kaynaklanan çatışmalar yer almıştır. Henüz bağımsızlık öncesinde, Ocak 1990 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirilmiş olan Ayaz Muttalibov, 18 Mayıs 1991 tarihinde Azerbaycan Yüksek Sovyet’i tarafından devlet başkanı seçilmiş ve böylece 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan devletinin ilk cumhurbaşkanı olmuştur (Mardanov, 2013: 60).

Muttalibov, kısa süren cumhurbaşkanlığı sırasında Rusya yanlısı bir politika benimsemiş ve Azerbaycan’ın BDT(Bağımsız Devletler Topluluğu) üyeliğine sıcak bakmıştır. Ancak Azerbaycan’ın Karabağ’da sürekli toprak kaybetmesi ve Rusya’nın Ermenistan’a yardım ettiği iddiaları Muttalibov’u zor durumda bırakmıştır. Özellikle 26 Şubat 1992 tarihinde Ermenilerin Hocalı’da Azerbaycanlıları katlettiği haberleri infial uyandırmış ve geniş halk kitleleri Muttalibov’un istifasının istendiği büyük çaplı gösteriler düzenlemişlerdir. Artan tepkilere daha fazla dayanamayan Muttalibov, bağımsızlığın üzerinden henüz yıl

²⁹Yapılan birçok çalışmanın kapsadıkları yıl aralıkları ve ülkeler bir tablo halinde şurada görülebilir. Ünal ARSLAN, Siyasi İstikrarsızlık ve Ekonomik Performans: Türkiye Örneği, Ege Akademik Bakış, Cilt: 11, Sayı: 1, Ocak 2011, ss. 73 -80, s.76.

geçmeden 6 Mart 1992 tarihinde istifa etmek zorunda kalmıştır. Boşalan cumhurbaşkanlığı makamı için 7 Haziran 1992 tarihinde seçim yapılmış ve seçimi Ebülfez Elçibey kazanmıştır (Mardanov, 2013: 60-61).

Elçibey, Rusya yanlısı bir politika izleyen selefi Muttalibov'un aksine Rusya'ya mesafeli durmuş ve Türkiye yanlısı bir politika yürütmeye başlamıştır. Bu dönemde kısaca *Türkçülük* tabiri ile tanımlanabilecek politik yaklaşım çerçevesinde Latin Alfabesi'ne dönüş yapılmış ve *Azerbaycan dili* ifadesi de *Türk dili* şeklinde değiştirilmiştir. Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleşmesi düşüncesini açık bir şekilde dile getiren Elçibey, bu söylemleri ile Rusya'ya ilaveten İran'ı da karşısına almıştır. Bu politik tercihlerini petrol anlaşmalarına da yansıtan Elçibey Batılı petrol şirketleri ile anlaşma imzalanmasına öncelik vermiştir. Azerbaycan'ın BDT üyeliğini iptal eden (Cafersoy, 2001: 101). Elçibey, buna alternatif olarak Türkiye ile çok yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ancak Türkiye'den istediği desteği her zaman alamamıştır (Tokluoğlu, 2012: 36-37).

Elçibey'in Rusya'yı rahatsız eden politik tutumunun belki bir sonucu olarak Azerbaycan, Ermenistan'la arasındaki çatışmalarda ciddi toprak kayıpları yaşamaya başlamıştır. Laçın'den sonra Mart 1993'te Kelbecer bölgesinin de kaybedilmesi ile birlikte Elçibey yönetimi de sorgulanır hale gelmiştir. Halkın tepkisi bir takım kışkırtmalarla beraber iç isyana dönüşünce Elçibey Haziran 1993'te Bakü'den ayrılmış ve iktidarı fiilen sona ermiştir (Mardanov, 2013: 62-63).

Haydar Aliyev'le Birlikte İstikrarın Sağlanması

3 Ekim 1993 tarihinde cumhurbaşkanı seçilen Haydar Aliyev, selefi Elçibey'den farklı bir politik anlayış benimsemiş ve onun zamanında yapılan birçok değişiklik tekrar eski haline döndürülmüştür. Daha önce sözü edilen konuşulan dilin adı yeniden Azerbaycan Dili olarak değiştirilmiş ve benzer şekilde Eylül 1993'te Azerbaycan'ı BDT'ye üye yapmıştır. İran ve Rusya ile daha yakın ilişkiler kurulurken Türkiye ile ilişkilere belli bir mesafe konulmuştur. Haydar Aliyev, güç dengelerini dikkate alarak şekillendirdiği politikasında Avrupa ve Amerika ile de yakın ticari ilişkiler kurmaya gayret etmiştir (Tokluoğlu, 2012: 39).

Haydar Aliyev ülke içinde kontrolü sağladıktan sonra ülkenin en önemli sorunu ve istikrarsızlık kaynağı olarak gördüğü Dağlık Karabağ meselesine el almıştır. Sorunun çözümünü sağlayamasa da 27 Temmuz 1994 tarihinde Ermenistan'la bir ateşkes imzalayarak hem bir yandan zor durumda olan ekonomiyi askeri harcamaların baskısından kurtarmış, hem de savaş nedeniyle enerji alanında dışarıdan gelecek olan yatırımcıların güvenlik endişelerini gidermeye çalışmıştır (Dikkaya ve Demirci, 2013a: 192). Nitekim bunun akabinde Azerbaycan için önemli bir dönüm noktası olan ve Asrın Anlaşması olarak nitelenen petrol

anlaşması imzalanmıştır. Aliyev yürüttüğü denge politikasının (Çelikpala, 2012: 328) bir gereği olarak 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan bu anlaşmaya başta Rusya ve ABD olmak üzere -doğudan ve batıdan- 8 ülkeden 13 şirketi dahil etmiştir.³⁰ Ülkede istikrarın sağlanması bağlamında Haydar Aliyev bu iki hamle ile birlikte siyasi ve ekonomik anlamda önemli bir başlangıç yapmıştır. Bunun devamında 1995 yılında Azerbaycan Anayasası hazırlanmış ve bununla birlikte siyasal istikrarın sağlanması yolunda büyük bir adım atılmıştır. Siyasal istikrarın etkisi ekonomiye de yansımış ve 1994 yılında ekonomideki toparlanmanın başladığı görülmüştür(Dikkaya ve Demirci, 2013a: 192-193).Piyasa ekonomisi ile ilgili gerekli hukuki düzenlemelerin yapılmasıyla beraber ekonomik gelişme yükselen bir ivme kazanmıştır. Politik istikrarsın sağlanmasıyla oluşan güven ortamı, yabancı yatırımcıyı da Azerbaycan'a çekmiş ve özellikle enerji sektörüne Batılı ülkelere ciddi rakamlarda sermaye akışı gerçekleşmiştir (Mardanov, 2013: 68).

On yıl boyunca iktidarda kalan Haydar Aliyev ülkede istikrarı sağlamış ve kurumsallaşma adına önemli adımlar atmıştır. Ekonomik gelişmeyle paralel olarak uluslararası alanda Azerbaycan'ın saygınlığını artırmış ve yabancı sermaye için ülkesini yatırım yapılabilir, cazip bir ülke haline getirmiştir. Gerek siyasi, gerekse ekonomik anlamda çok ciddi sorunların yaşandığı bir ortamda iktidara gelen Haydar Aliyev, önemli işler başardığı on yılın ardından 2003 yılında sağlık sorunları nedeniyle cumhurbaşkanlığı görevinden yarılmıştır (Mardanov, 2013: 69).

İlham Aliyev'le İstikrarın Korunması

15 Ekim 2003 tarihinde gerçekleşen seçimde İlham Aliyev Azerbaycan'ın dördüncü cumhurbaşkanı seçilmiştir (Mardanov, 2013: 69). Bu zamana kadar olan cumhurbaşkanlığı değişimleri beraberinde ciddi politik değişikliklere de yol açmış, halefler seleflerin izledikleri politikanın tam aksi yönde bir politika geliştirmişlerdir. Daha önce de ifade edildiği üzere, söz gelimi Muttalibov Azerbaycan'ı BDT içerisinde görmek isterken, halefi Elçibey buna karşı çıkmıştır. Elçibey'den sonra cumhurbaşkanı olan Haydar Aliyev ise Azerbaycan'ı yeniden BDT üyesi yapmıştır. Yani kısa bir zaman zarfında değişen cumhurbaşkanları ile birlikte Azerbaycan'ın dış politikasında da radikal değişiklikler meydana gelmiştir. Haliyle ortak bir duruş sergilenememiş ve politik devamlılık sağlanamamıştır. Bu durum İlham Aliyev'in cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte değişmiştir. İlham Aliyev, babasından devraldığı ekonomik ve siyasi mirası büyük ölçüde muhafaza ederek daha ileri noktalara taşımaya çalışmıştır. Bu bağlamda baba oğul Aliyevlerin iktidar değişimleri politik anlamda bir

³⁰ Katılımcı ülke ve şirket isimleri için bakınız. "Asrın Anlaşması", http://www.azerbaijans.com/content_775_tr.html

kesintiye yol açmamış, genel hatlarıyla devamlılık sağlanarak istikrar muhafaza edilmiştir (Dikkaya ve Demirci, 2013b: 201).

Babasının politikalarındaki temel esasa aynı şekilde riayet eden oğul Aliyev döneminde Azerbaycan politik istikrar ortamında önemli bir ekonomik gelişme sağlamış, ekonomik gelişmenin sağladığı özgüvenle de güçlü bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır. Bir başka ifade ile oğul Aliyev'in iktidarında politik istikrarla ekonomik yapı karşılıklı olarak birbirlerini beslemişlerdir (Çelikpala, 2013: 254).

Azerbaycan Ekonomisinin İstikrar Bağlamında Analizi

Buraya kadar olan dönemde Azerbaycan'ın yirmi altı yıllık bağımsızlık tarihi istikrar merkezli olarak üç ayrı dönemde ele alındı. Bu bölümde ise bağımsızlıktan bugüne ekonomik yapıdaki değişim ele alınacaktır. Konu bütünlüğünün bozulmaması için ayrı ayrı dönemlendirmeler yapılmayacak ancak istikrara bağlı olarak yaşanan değişimler metin içerisinde zikredilecektir.

Henüz Sovyetler Birliği dağılmadan önce Birliği oluşturan cumhuriyetler içerisinde ekonomik yapı ve kaynaklar bakımından bağımsızlığa hazır iki cumhuriyetten birinin Azerbaycan olduğu düşünülmekteydi (Aras, 2003-2004: 2). Ancak bağımsızlığın ilk yıllarında siyasal istikrarın sağlanamaması nedeniyle özellikle enerji kaynaklarının ekonomiye katkısının sınırlı kalmıştır. Siyasal istikrarın sağlanamaması piyasa ekonomisine geçişte stratejik bir planlamanın hazırlanıp uygulamaya sokulmasına mani olmuştur. Bu nedenle de ekonomide ihtiyaç duyulan reformlar gerçekleştirilememiştir. Devlet bütçesinin büyük bir kısmı savaş harcamalarına ayrılmış ve bu şartlarda yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi mümkün olmamıştır. Bağımsızlığın ilk dönemi olan 1991-1994 yılları arasında Azerbaycan ekonomisinin genel dengeleri alt üst olmuştur. 92-94 yıllarında enflasyon dört haneli rakamlara ulaşmıştır. Bağımsızlığın hemen öncesi olan 1990 yılına oranla dört yıl içerisinde GSMH % 53 oranında bir düşüş göstermiştir (Aras, 2003-2004: 3). Yüksek enflasyon ve ekonomik krizle birlikte toplumda gerginlikler artmış ve bu durum siyasal istikrarı tehlikeye düşürmüştür. İstikrarsızlık ekonomik krizleri, ekonomik krizler de istikrarsızlığı beslemiştir.

Azerbaycan ekonomisindeki büyük kriz ve siyasi yapıdaki istikrarsızlık hali Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu bağlamda ilk adım 1994 yılında imzalanan ateşkesle atılmış ve böylece yabancı sermayenin ülkeye çekilmesinde öncelikli bir sorun olan güvenlik konusu bu şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Akabinde 1995 yılında kabul edilen anayasa ile özel mülkiyetin, özel teşebbüsün ve küresel ekonomiye entegrasyonun hukuki altyapısı oluşturulmuştur (Aras, 2003-2004: 4).

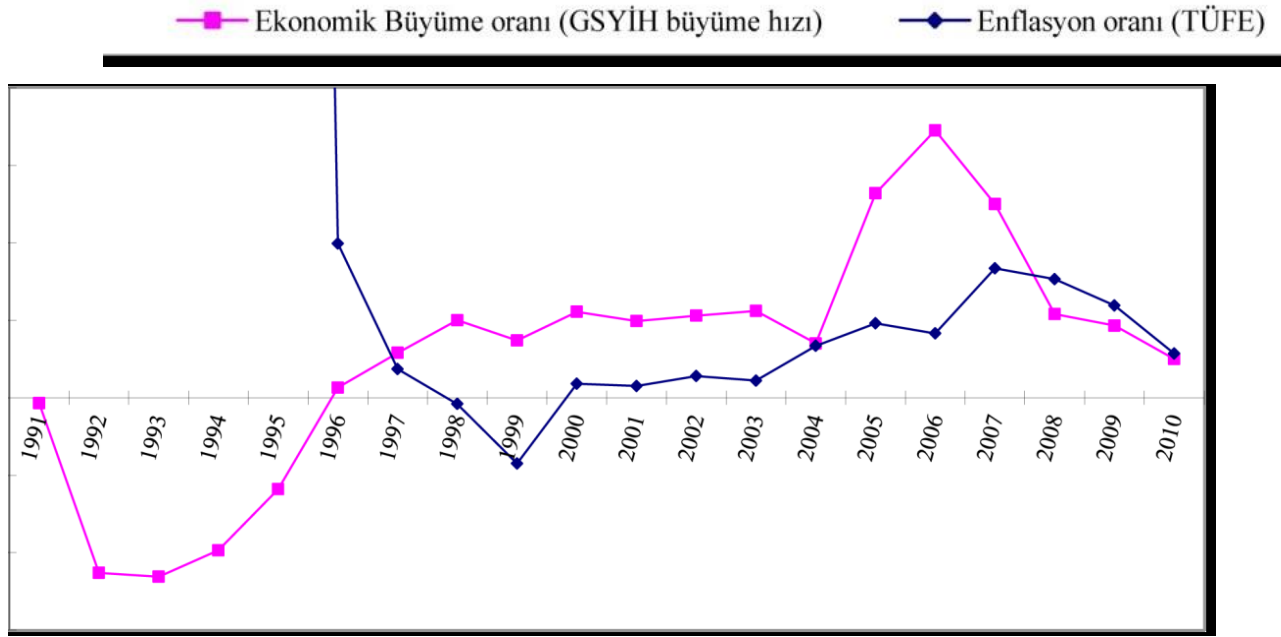
Siyasal istikrarın bir ölçüde sağlanmasıyla beraber ekonomide üç hedef doğrultusunda adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu hedefler; ilk olarak ülkenin doğal kaynak rezervlerinin etkin bir şekilde işletilmesi, ikinci olarak piyasa ekonomisine uygun bir ekonomik yapının kurulması ve son olarak küresel ekonomi ile entegrasyonun sağlanması şeklinde ortaya konulmuştur (Dikkaya ve Demirci, 2013a: 191-192).

Söz konusu hedeflerin gerçekleştirilmesi yolunda kısa sürede atılan adımlar sonuç vermeye başlamış ve ekonomideki iyileşme makroekonomik göstergelere yansımıştır.(Tablo 1) Söz gelimi 1994 yılında % 1700'lere ulaşan enflasyon oranı 2000 yılına gelindiğinde % 1,8'lere gerilemiştir (Aras, 2003-2004: 4).

Tablo-1: 1991-2002Yılları Arasında Azerbaycan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	GSMH Değişimi (%)	GSMH (milyon \$)	Kişi Başına GSMH(\$)	Enflasyon Oranı (%)	Döviz Kuru (\$/Manat)	İşsizlik Oranı (İşsizlerin Faal nüfusa oranı)	GSMH'da Özel Sektörün Payı (%)	Yabancı Yatırımlar (milyon \$)
1991	-0.7	703.1	98.3	206.6	-	0.11	15	-
1992	-22.6	1309.8	180.4	1012.3	14.8	0.17	17.7	-
1993	-23.1	1326.9	179.9	1229.1	120	0.52	24	-
1994	-19.7	1629.3	217.9	1763.5	1433	0.65	29.3	150
1995	-11.8	2415.2	319.3	511.8	4417	0.78	34	375.1
1996	1.3	3180.8	416.2	19.9	4295	0.86	38	620.1
1997	5.8	3960.9	513.2	3.7	3983	1.03	46	1307.3
1998	10	4446.6	570.6	-0.8	3869	1.13	55	1472.0
1999	7.4	4583.6	583.0	-8.5	4373	1.20	62	1091.1
2000	11.1	5272.6	665.0	1.8	4565	1.17	68	927
2001	9.9	5707.8	714.3	1.5	4774	1.29	71	1091.8
2002	10.6	6089.9	756.3	2.8	4893	1.35	73	1700

Haydar Aliyev döneminde ekonomide yaşanan iyileşme ve büyüme babasının politikalarını devam ettiren oğul Aliyev döneminde de devam etmiştir. Haydar Aliyev'in öldüğü yıl olan 2003 yılında özel sektörün GSMH içindeki payı % 73 iken, aynı politikaları devam ettiren ve geliştiren Aliyev döneminde -2010 yılında- bu oran % 90'a yaklaşmıştır. 2002 yılında % 10 seviyesinde olan işsizlik oranı 2011 yılına gelindiğinde % 5,4'e düşmüştür (Dikkaya, ve Demirci, 2013b: 203, 204, 206). Aynı yıllar esas alındığında 2,166 milyon dolar olan toplam ihracatın dokuz sene içerisinde on kattan daha fazla bir artış göstererek 29,843 milyon dolara yükseldiği görülmüştür. Netice itibarıyla baba oğul arasında politik istikrardaki devamlılık ekonomi göstergelerine de yansımış ve baba Aliyev döneminde başlayan ekonomik büyüme herhangi bir duraksama olmadan oğul Aliyev döneminde de devam etmiştir. (Grafik-1)

Grafik-1: 1991-2010 Yılları Arasındaki Büyüme Ve Enflasyon Grafiği

Sonuç

Yapılan birçok ampirik çalışma ile birlikte politik istikrarla ekonomik büyüme/gelişme arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı ispat edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu ilişkinin açık bir şekilde görülebildiği ülkelerden biri de Azerbaycan olmuştur. 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın sahip olduğu özellikle petrol ve doğalgaz gibi kaynakları ile zengin bir potansiyele sahip olduğu görülmüştür. Ancak Dağlık Karabağ meselesinin katalizör görevi gördüğü bir konjonktürde arzu edilen politik istikrar sağlanamamış, istikrarsızlığın doğal bir sonucu olarak ülkede ekonomik krizler başgöstermiştir. Ekonomik krizlerle politik istikrarsızlık karşılıklı olarak bir birlerini beslemiş ve ülke büyük bir darboğaza girmiştir.

Azerbaycan'ın içinde bulunduğu bu durum Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle birlikte değişmeye başlamış ve kurumsallaşma yolunda atılan adımlar politik istikrarla birlikte ekonomik büyümeyi de sağlamıştır. Haydar Aliyev'den sonra iktidara oğlu İlham Aliyev'in gelme sürecinde izlenen politikalarda herhangi bir kırılma yaşanmamış, bu durum ekonomik performansa da olumlu olarak yansımıştır. Babasının politikalarını genel hatlarıyla devam ettiren İlham Aliyev'in bu yaklaşımı makroekonomik göstergelerde de karşılık bulmuş ve konu ile ilgili grafiklerde bu durum açık bir şekilde gözlenmiştir.

Kaynakça

Aras, O. N. (2003-2004), Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 19, 1-15.

Arslan, Ü. (2011) Siyasi İstikrarsızlık ve Ekonomik Performans: Türkiye Örneği, *Ege Akademik Bakış*, 11(1). 73-80.

Cafersoy, N., (2001). *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara: Asam yayımları.

Çelikipala, M., (2012). Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna'ya Yönelik Dış Politikası ve Bu Ülkelerdeki Faaliyetleri, İ. Aydınğünve Ç. Balım (Ed.), *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Dikkaya, M. ve Demirci, O., (2013a). Azerbaycan'ın Küresel Ekonomiye Eklemlenmesinde Haydar Aliyev'in Rolü, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 22, 185-193.

Dikkaya, M. ve Demirci, O., (2013b). Petrol Doğal Gaz ve Ötesi: Modern Azerbaycan'da İlham Aliyev Döneminin Ekonomi Politikası, Ç. Erhan (Ed.) *Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Karahan, H. ve Karagöl, E. T., (2014). Ekonomik Performansın Temel Taşı: Siyasi İstikrar, *SETA Perspektif*, 41(Mart), 1-5.

Mardanov, S., (2013). Azerbaycan Dış Politikasının Temelleri, Ç. Erhan (Ed.) *Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Şanlısoy, S. (2010), Politik İstikrarsızlık-Ekonomik Süreç Politikaları Etkileşimi, *Sosyoekonomi*, 2010-2, 191-214.

Şanlısoy, S. ve Gök, R., (2010). Politik İstikrarsızlık-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1987-2006), *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 101-125.

Tokluoğlu, C., (2012). Azerbaycan, İ. Aydınğün ve Ç. Balım (Ed.), *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

**TÜRKİYE’DE ULUSAL BİRLİĞİN VE İSTİKRARIN SAĞLANMASINDA
YENİ YOLLAR YA DA
ÇOKKÜLTÜRLÜ ULUS-DEVLET TÜRKİYE İÇİN BİR İDEAL Mİ?**

Mustafa Kemal ŞAN¹, Handan AKYİĞİT²

^{1,2}Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,

Özet

1970’li yıllardan itibaren Batılı ülkeler tarafından uygulanabilir bir politika halini alan çokkültürlülük tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de tartışılır hale gelmiştir. Pratik düzeyde uygulanabilen ve teorik açıdan farklı söylemler doğrultusunda şekillenebilen çokkültürlülük, farklı kültürlerin, etnisitelerin, kimliklerin “tanınması”nı içermektedir. Ancak çokkültürlülük bakış açısıyla yeniden tanımlanan ulus-devlet tüm dünya ülkeleri için kapsayıcı bir biçimde kültürel hak ve kimlik temelli sorunlara çözüm olarak ele alınabilir mi? Çokkültürlü ulus-devlet politikalarının Türkiye’deki karşılığı nedir? Temel olarak bu soruların analizini kapsayan bu bildiri öncelikli olarak Türkiye’nin çokkültürlülük söylemlerindeki duruşunu değerlendirerek, dünyadaki genel çokkültürlü yapı ile Türkiye arasında var olan karşıtlıkların tespiti yapılacaktır. Daha sonrasında söylem düzeyinde ilerleyen, uygulamaya koyulan kimlik politikalarının makro ve soyut tarifler ötesinde gerçekte nasıl tecrübe edildiği ve değerlendirildiği analiz edilecektir. Analizin kaynağını oluşturan veriler, 2016 yılında Sakarya’da 12 farklı etno-kültürel gruba uygulanan 384 katılıcımdan oluşan, Türkiye’de çokkültürcü kimlik siyaseti kapsamında tartışılan temel konu başlıklarına yönelik ifadeleri içeren Ulusal Birlik Algısı Ölçeği (UBAÖ)’nden elde edilen bulgulardan oluşmaktadır.

***Anahtar kelimeler:** Çokkültürlülük, Etnik Kimlik, Kültürel Tanınma, Ulus-Devlet.*

Abstract

Multiculturalism, which has become a viable policy by the sociopolitical experiments in Western countries since the 1970s, has been debated in Turkey as well as in all over the world. Multiculturalism, which can be practiced at the practical level and accordingly be shaped in different discourses from the various theoretical points of view, includes the “recognition” of different cultures, ethnicities, and identities. But can the form of nation-state redefined from the viewpoint of multiculturalism be considered as a solution for all the

countries of the world to the cultural rights- and identity-based problems in an inclusive way? What is the counterpart of a multicultural nation-state policies in Turkey? Basically, this presentation, which covers the analysis of these questions, will primarily evaluate the contrasts and contradictions between the general multicultural structure in the world and the particular one in Turkey by assessing Turkey's position in the multicultural rhetoric. Later, we will analyze how the practice of identity politics, which proceeds at the level of discourse, is actually experienced and evaluated beyond the macro and abstract description. The source of the analysis depends on our findings on the main topics of multicultural identity politics in Turkey, using the National Unity Perception Scale (UBA) on 384 participants from 12 different ethno-cultural groups in Sakarya in 2016.

Key words: Multiculturalism, Ethnic Identity, Cultural recognition, Nation-State.

Giriş

Günümüzde birçok ulus-devletin yaşamakta olduğu temel problem, farklı kültürlerin, etnik grupların kimlik, din gibi aidiyetlerinin özel alanlarda kalmayıp kamusal alanlarda da görünürlüklerinin ve tanınmasının sağlanması, böylelikle ana akım toplum ile birlikte “eşit” yaşamayı talep etmeleri oluşturmaktadır. Bundan dolayı ulus-devletlerin, kurgusal anlamdaki türdeş/homojen yapısı ya da “farklılık üstü bütünlük anlayışı” yerini heterojen birliktelilere yada “farklılık içinde birlik” anlayışına bırakmıştır. Bu açıdan aslında içerisinde birçok farklı kültürel ve etnik grubu barındıran ulus-devletlerin temel sorunu, “farklılık içinde birlik” ideale dayalı bir ulus-devlet yapısının nasıl oluşturulabileceği konusudur.

Batı ve Avrupa ülkelerinde sosyal bilim alanında ulus-devletlerde yaşanmakta olunan bu sorunun kaynağına yönelik bir çözüm bulabilmek için ulus-devletlerde yaşanmakta olunan toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimlerin nasıl oluştuğuna yönelik bir çabaya girişilmiştir. Özellikle postmodernizmin, modernizmin temel paradigmalara yönelik sunmuş olduğu eleştiriler, küreselleşme sürecinin yaratmış olduğu değişim rüzgarı ulus-devletlerde yaşanmakta olunan temel dönüşümlerin ve kriz konularının temelini oluşturmuştur. Özellikle küreselleşmenin yaratmış olduğu etkiler geçmiş dönemlerin toplum ve kültür algılayışından farklı bir yapıyı ortaya çıkarabilmiştir. 1970’li yıllarda başta Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri’ndeki toplumsal, kültürel ve dilsel farklılıkların kamusal alanda tanınmasına yönelik çözüm önerisi olarak sunulan “çokkültürlülük” kavramı zaman içerisinde nerdeyse tüm ulus-devletlerin kimlik politikasının temelini oluşturmaya başlamıştır.

Batıda ve Avrupa ülkelerinde yaşanan ve çokkültürlülük ile sonuçlanan değişim süreci Türkiye’de de yaşanmaktadır. Çünkü Türkiye’de özellikle tarihsel mirasının etkisiyle

içerisinde birçok farklı etnik, kültürel ve dini grubu barındıran toplumsal yapıya sahiptir. Türkiye’de özellikle başta Kürt sorunu temelinde ilerleyen kültürel tanınma hak talepleri ve “farklılık içinde birlik” idealinin geliştirilmesi için öngörülen çokkültürlülük tartışmaları sadece akademik alanda değil, siyasal anlamda da tartışılmaktadır. Ancak Batı ve Avrupa merkezli gelişen çokkültürlülük kavramı ve bu bağlamda geliştirilen kültürel tanınma haklarına yönelik kimlik politikaları, Türkiye bağlamında ele alındığında karşılığı ne olacaktır? Çokkültürlülük, Türkiye’nin toplumsal, kültürel dokusu göz önünde bulundurulduğunda toplumsal alanda yaşanmakta olunan sorunlara çözüm olabilecek midir? Zira 11 Eylül saldırıları sonrasında Avrupa ülkelerinde yaşanan olaylar sonucunda Almanya’nın ve İngiltere’nin “çokkültürlülük bitti” yönündeki açıklamaları, farklılıkların tanınması açısından demokratik bir olgu anlamındaki çokkültürlülüğün gerçek mahiyetinin sorgulanmasına neden olabirmiştir. Bu anlamda Batı ve Avrupa ülkelerinde görünen toplumsal ve siyasi gelişmeler çokkültürlülük kavramının konjektürel bir kavram olması göz önünde bulundurulduğunda “kolonyal düşüncenin ilerletebilmesi için yeni bir söylemsel aracı mı?” sorusunu akla getirmektedir.

Temel olarak bu soruların cevaplarının ele alınmasını amaç edinen bu çalışmada çokkültürlülüğün eleştirel bir değerlendirmesini sunarak, kavramın esasında görünmeyen temel etmenlerini açığa çıkartmayı hedeflemektedir. Bu anlamda çalışmada öncelikli olarak çokkültürlülüğün kavramsal olarak analizi yapılacaktır. Daha sonrasında çokkültürlülük uygulamalarını dünya üzerinde özellikle Batı ve Avrupa ülkeleri özelinde kısaca bir değerlendirmesi yapılacaktır. Türkiye bağlamında çokkültürlülük kavramının nasıl yankı bulduğu, ele alındığı bu anlamda Türkiye’de geliştirilmesi öngörülen ve uygulanan kimlik politikaları değerlendirilecektir. Daha sonrasında söylem düzeyinde ilerleyen, uygulamaya konulan kimlik politikalarının makro ve soyut tarifler ötesinde gerçekte nasıl tecrübe edildiğinin ve değerlendirildiğinin analizi yapılacaktır. Analizin kaynağını oluşturan veriler, 2016 yılında Sakarya’da 12 farklı etno-kültürel gruba uygulanan 384 katılıcımdan oluşan, Türkiye’de çokkültürcü kimlik siyaseti kapsamında tartışılan temel konu başlıklarına yönelik ifadeleri içeren Ulusal Birlik Algısı Ölçeği (UBAÖ)’nden elde edilen bulgulardan oluşmaktadır.

Çokkültürlülük Kavramının Toplumsal ve Tarihsel Kökenleri

Sosyal bilimlerde gittikçe önemli ve tartışılan bir kavram olarak karşımıza çıkan çokkültürlülük esasında 1941 yılında İngilizcede eski milliyetçiliklerin anlam ifade etmediği, önyargısız bireylerden oluşan kozmopolit toplumu tanımlamak için kullanılmıştır. 1970’li yıllarda ise siyasi bir proje olarak karşımıza çıkan kavram, Kanada’da ulusal azınlıkların ve

göçmenlerin etnik, kültürel ve dini taleplerine bağlı olarak gündeme gelmiştir. Daha sonraki on yılda ise İngilizce konuşulan demokratik ülkelere (ABD, Büyük Britanya, Yeni Zelanda) daha sonrada Avrupa ve Latin Amerika'ya yayılmıştır (Doytcheva, 2009: 12-15). Bundan dolayı “1960’lı yıllarda bir ülkedeki farklılıkları ifade etmede kullanılan eritme potası, salata kasesi, mozaik kaleideskop veya gökkuşağı gibi metaforlar yerine çokkültürlülük kavramı referans alınmaya başlamıştır” (Bilgin, 2005: 52).

Kavramın sosyal bilimlerde yer almasında etkili olan temel etmenler, uluslararası göç, göçün neden olduğu kültürel etnik ve dinsel taleplere bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal ve sosyo-ekonomik sorunlardır. Bunların yanı sıra küreselleşme, ulus-devletin evrensel yurttaşlık uygulamaları, milliyetçi hareketlerin yükselmesi, postmodernizmin kültürel ve kimlik temelli farklılık vurgusuna yönelik söylemlerinin çokkültürlülük kavramının gündemde olmasına ve gittikçe de yaygınlık kazanmasına neden olduğunu belirtebiliriz. Zaman içerisinde ortaya çıkan bu sorunlar ulus-devletlerin uygulamış olduğu kimlik politikalarının yetersizliği meşruluğu konusunda ciddi eleştirilere neden olmuştur. “Çokkültürlülük kavramının yükselişe geçmesi daha çok çokkültürlülük halinin gerçek boyutları ile ortadan kaybolduğu, neredeyse tüm etnik ve dini toplulukların kendilerini yüzyıllarca yöneten ve sömüren kolonyalist güçlerin kültür, dil ve dini benimsendikten, çokkültürlülük sosyolojik bir gerçek olmaktan çıktıktan sonra adeta bir folklorik, antropolojik bir egzotizm çabası olarak doğmuştur. Sömürgelerin bağımsızlaşmasından sonra özellikle metropol ülkelere sömürge bölgelerinden yapılan göçler büyük Batı kentlerinde muazzam bir etnik çeşitlilik yaratmıştır” (Şan, 2013). Örneğin “1900’lü yılların başlangıcı Amerika kıtasına toplu göçlerin yaşandığı bir dönemdir. Başlangıçta çok sayıdaki göçmen topluluklarının Amerikan toplumu ile uyum içinde yaşayabilmesi için Amerikan toplumu içinde eritilmesi amaçlanmıştır. Ancak göçmen toplulukların eritme potası içinde çeşitli düzeylerde tecrübe ettikleri unutma ve dönüşme sürecine rağmen Amerikan kültürü içinde tam olarak erimemişlerdir. Bazı toplulukların erimeyen, dayanaklı kültürel niteliklere sahip oldukları olgusundan hareket eden kültürel çoğulcu tezler, zamanla baskın ulus- kurma ideolojisinin hem pratik sonuçlarının hem de normatif temellerinin sorgulanmasına vesile olacak bir karşı- kültürel iklim yaratmışlardır” (İrem, 2005: 207-208). Bundan dolayı çokkültürlülük kavramı ve buna dayalı geliştirilen kimlik politikaları devletlerin farklı kültür ve kimlikler karşısında takınacakları tavır onları kamusal alanda görünür hale getirebilmenin yollarını sunan temel politikaları içermektedir. Bunlar arasında genel olarak göçmenlerin tanınması, ayrımcılığa karşı önlemlerin alınması, istihdam alanı başta olmak üzere sosyo-kültürel haklarda ve kaynaklara ulaşmada adalet ve eşitlik ilkelerinin gerçekleştirilmesi, eğitim alanında kültürel dil haklarının kullanabilmesinin

imkanının verilmesi gibi konu başlıklarını içermektedir. Sosyal adalet ve kültürlerin kendilerini yaşatabilmeleri için gerekli olan şartların temin edilmesi, çokkültürlülük kapsamında tartışılan ve siyasetin acil çözüm üretmesi gereken yeni alanlardır (Bennet, 1998: 1). Her ne kadar çokkültürlülük terimi başta Kuzey Amerika'nın dünyanın neredeyse tümünden aldığı büyük göç dalgası neticesinde ortaya çıkan toplumsal yapının tanımlanmasında kullanılmaya başlasa da daha sonraları terim Dünyanın hemen her yerindeki çoğulcu toplum yapılarında baş gösteren farklılık taleplerinin nitelenmesinde kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin göçle değil ama farklı etnik grupları veya dini grupları içerisinde barındıran ulus-devletlerin inşa süreçlerinde ortaya çıkan sorunlarda azınlık hakları kapsamında tartışılmaya başlanan kültürel tanınma haklarının da çokkültürlülük kapsamında değerlendirildiğini görebilmekteyiz.

Sonuç itibarıyla çokkültürlülük teriminin sosyal bilim alanında 1980'lerden itibaren sıkça tartışılan konu başlıkları arasında yer almasına rağmen kavrama yönelik net bir tanımlamanın olmaması dikkat çekmektedir. Bunun nedeni kuşkusuz kavramın anlam içeriğini oluşturan kimlik, kültür ve farklılık gibi temel terimlerin sosyal bilim alanının en girift konu başlıkları arasında yer almasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra çokkültürlülüğün baskın genel kuramlarda yer alan çeşitli konu başlıklarına, yeni sosyal ve kültürel perspektifleri bir araya getirmeye çalışmasıdır. Konunun bu boyutuna dikkat çeken Vertovec (1996: 50) çokkültürlülük kavramının birçok farklı biçimlerde birden çok durumu ifade etmesinden kaynaklandığını belirterek şu şekilde sınıflandırarak açıklamaktadır:

- i- “Toplumların demografik özelliklerine yönelik tasviri içermesi,
- ii- Toplumlarda gözlenen farklı etnik veya kültürel gruplara ait folklorik uygulamalar,
- iii- Toplumların içinde barındırdığı farklı etnik veya kültürel gruplarla ana akım toplumu oluşturan üyelerle olan ilişkisinin nasıl kurulduğu,
- iv- Fırsat eşitliği, adalet veya ayrımcılık gibi konularda kamu otoritelerin uygulamış olduğu politikalar,
- v- Pozitif ayrımcılık ilkesinin sağlanabilmesi için dezavantajlı olan azınlık gruplarına yönelik özel temsilcilikler, bürolar veya maddi fonlar gibi kurum ve uygulamalar.”

Kısaca belirtilmeye çalışıldığı üzere çokkültürlülük kavramı tarihsel süreçte ortaya çıkış ve ele alınış biçimlerine bakıldığında güncel sosyal olgu ve sorunları ifade etmeyi, anlamlandırmayı sağlayan kavram olarak değerlendirilmektedir. Ancak günümüzde özellikle ulus-devletlerde yaratmış olduğu etki ve sonuçları göz önünde bulundurulduğunda “farklılık

içinde birlik” idealinin sağlanmasında hala etkili bir sonuç üretmediği gözlenmektedir. Bu durum “çokkültürlülük bakış açısıyla yeniden tanımlanan ulus-devletin, tüm dünya ülkeleri için kapsayıcı bir biçimde kültürel hak ve kimlik temelli sorunlara çözüm olarak ele alınabilir mi?” sorusunu akla getirmektedir.

Bir Model olarak Çokkültürlülük Olgusuna Dünyadan Yaklaşımlar : Amerika, İngiltere Fransa ve Kanada Örneği

Farklı toplumsal yapı ve siyasi yönetime sahip ulus-devletlerin çokkültürlük olgu ve modeline de birbirlerinden farklı şekillerde baktıkları ve bu konuda birbirleri ile uyuşmayan politikalar geliştirdikleri görülmektedir. Bu durum kuşkusuz biraz önce belirtildiği üzere kavramın kendi içerisinde barındırmış olduğu girift konu başlıklarını özünde barındırmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı ülkelerde görülen çokkültürlülük tanımlaması her ne kadar *ideal tip* olarak özellikle ulus-devletlerin meşruluğunu sorgulayan temel bir olgu olarak ele alınıyorsa da her ülkenin tarihsel, toplumsal özellikleri dikkate alınarak değerlendirmek önem taşımaktadır.

Daha önce değinildiği gibi Amerika Birleşik Devletleri dünya üzerinde etnik çeşitliliği en fazla olan ilk ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Kanada, Avustralya Yeni Zelanda gibi ülkeler Amerika’yı bu konuda takip etmiş olsalar da Amerika çok uzun zaman önce göçmenlerin ilgi odağı olmuştur. Amerika’ya bu etnik çeşitliliği veren temel unsur, uluslararası göç hareketi ile ortaya çıkmıştır. Ağırlıklı olarak göç dalgası önce Batı ve Kuzey Avrupa’dan başlamış daha sonra da Güney ve Doğu Avrupa’yı da içine alacak şekilde devam etmiştir. Bu göç dalgasına ülkenin özellikle Pasifik kıyılarından başlamak üzere Çin ve Japonya’dan yapılan göçleri de dâhil etmek gerekmektedir. 1960’lı yıllardan sonra ise ülkeye İspanyolca konuşan Hispanik-Latino unsurların da göç etmeye başlaması ile Amerika Birleşik Devletleri neredeyse tüm dünyanın bir bileşimi olarak karşımıza çıkmıştır (Şan ve Haşlak, 2012: 32-33). Göçmen dalgasıyla oluşan yeni kıtada bugün beyaz, Anglo Sakson ve Protestan kültürü olarak tanımlanan bütün ırkları, dinleri ve etnik toplulukları içerisinde eriyeceği üst bir kimliği tanımlayan kültürel kod haline gelerek Amerikan toplumunu oluşturmuştur. Bu Amerikan toplumunu temsil eden hakim kültürel kod (BASP yada WASP), 20. yy. ın başından itibaren popülerleşen *eritme potası* metaforuyla temsil edilmektedir (Yürüşen, 1998: 91). Ancak 1970’li yıllardan itibaren ise eritme potası metaforu, çokkültürlülük söylemiyle birlikte eleştirildiği ve Amerikalılaştırma siyasetinin ırkçı, dışlayıcı siyasetini sorgulanmasına başlanmasına neden olduğu görülmektedir. “1970’lerin başından itibaren özellikle eğitim ve istihdam konusunda siyahların desteklenmesi amacıyla oluşan farklı politikalar kapsamında başta kadınlar olmak üzere diğer ırk, etnik ve kültürel grupları kapsayan politikaların dile

getirilmesiyle birlikte çokkültürlülük tartışmaları Amerika'nın kimlik siyasetini sorgulanmasına neden olmuştur" (İrem, 2005: 211). Son Amerikan seçimlerini başta Müslümanlar ve Hispanikler olmak üzere her türlü farklılığa karşı propagandasını yapan Trump'ın kazanması, Amerika'da çoğulculuğun daha ciddi anlamda tartışılmasına yol açtı. Ayrıca California eyaletinde başlayan Amerika'dan ayrılma talepleri "CalExit" sloganıyla alevlenmiş görünüyor (Özensel, 2016: 18).

Çokkültürlülük söylemi kapsamında geliştirilen kimlik politikaları ve uygulamaları Amerika'da farklı bir ötekileştirme ve ayrışmaya dönüşerek farklı üst kimlik tanımlamalarının doğmasına neden olmuştur. Bunlar arasında Siyah Amerika, BASP Amerikası ve Hispanik Amerikası gibi kimlik tanımlamaları birbirlerini dışlayan ve ötekileştiren bir gruplaşmanın doğmasına neden olmuştur. Bundan dolayı eritme potasından, çokkültürlülük söylemi kapsamında liberal teoriyle birlikte gelişen kimlik siyaseti beraberinde birçok Amerika'nın doğmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu durum aslında Amerika'nın eritme potası siyasetiyle uygulamaya çalıştığı farklı etnik ve kültürel grupları esasında bünyesinde eritemediğini göstermektedir (İrem, 2005; Yürüşen, 1998; Şan ve Haşlak, 2012). Sonuç olarak Amerika'da 'farklılık içinde birlik' ideali kapsamında ele alınan çokkültürlülük anlayışı beraberinde farklı toplumsal sorunların doğmasına neden olduğunu görebilmekteyiz. Amerika'nın yanı sıra İngiltere, Fransa ve Kanada'ya baktığımızda ise çokkültürlülük söylemiyle geliştirilmeye çalışılan kimlik siyasetinin ve uygulamalarının Amerika'yla benzer düzeyde sonuçlar verdiği görülmektedir.

İngiltere ve Fransa'nın çokkültürlülük anlayışı ve bu konudaki tavrı ise bize farklı sonuçlar göstermektedir. Örneğin İngiltere, Amerika gibi tarihinin her alanında yoğun göç dalgasıyla karşı karşıya kalan bundan dolayı içerisinde birçok farklı ırk, etnik, dini grupları barındıran toplumsal yapıya sahiptir. Bundan dolayı İngiltere'deki çokkültürlülük politikaları göçmenlerin ana topluma uyumuyla ilgili olarak geliştiği görülmektedir.

İngiltere'ye 1950'li yıllarda yaşanan ilk kitlesel göçler karşısında göçmenlerin yasal olarak haklarını konumlandırmak ve ana akım toplumla uyumlarını sağlanma yollarının belirlenmesi için geliştirilen politikalara ve çokkültürlülük söylemine özellikle muhafazakar kanat tarafından ciddi eleştiri ve tepkilerin doğmasına neden olduğu belirtilmektedir. Muhafazakarlara göre İngiltere'de göçmenlerin oluşturduğu nüfus %6 gibi bir oranı kapsamaktadır ve bu oran korunarak göçmenlerin İngiltere'ye gelişini engelleyecek yasalar gerekmektedir. Aynı zamanda İngiltere, ulusal kimlik sayesinde toplumsal yapısında istikrarı sürdürmektedir ve bu yapı bu şekilde sürdürülmeye devam etmelidir. Bundan dolayı İngiliz muhafazakarlarına göre İngiltere çokkültürlü bir toplum değildir. Bunun karşısında ise İşçi

Partisi göçmenlerin ülkeye faydalı olabileceği düşüncesinden yola çıkarak *Irksal İlişkiler* yasasını destekleyerek İngiltere'nin çokkültürlü bir toplum yapısı olduğu kabulüne dayalı bir söylem geliştirdikleri görülmektedir. Ancak muhafazakar kanat tarafından 1971 Göç Yasasıyla birlikte ülkeye gelen göçmen sayısı azaltılmaya çalışılmıştır (Parekh, 2002; Lerner, 2006). Her ne kadar muhafazakar kanat tarafından İngiltere'nin çokkültürlü bir toplum yapısına sahip olduğu kabul edilmeyerek bu yönde politikaların geliştirilmesine karşı çıkılsa da 1970-80'li yıllarda İngiltere'nin çokkültürlü toplum yapısına sahip olduğu kabul edilerek göçmenlerin dile getirdikleri kültürel tanınma haklarına yönelik yasal uygulamalara gidildiği görülmektedir. Bu duruma Sihlerin türban takarak güvenlik gücü olarak görevlerini yerine getirebilmesi, özellikle Müslüman azınlıkların dinsel talepleri doğrultusunda kentlerde cami vb. yapıların inşasına ve dinsel okulların açılmasında da devlet destekli yardımlar yapılmasını örnek olarak gösterebiliriz. Kültürel dillerin kamusal alanda kullanılabilmesine yönelik ise Polonya asıllı göçmenlerin kendi dillerinde gazete yayını imkanının sağlanması örnek olarak gösterilebilir (McGhee, 2008: 144). Ancak tüm bu gelişmeler 11 Eylül saldırıları ve 2005 yılındaki bombalama olayları sonrasında çokkültürlülük uygulamalarının eleştirilmesine neden olmuştur. Bu eleştirilerin temel noktası azınlıkların ana akım topluma yönelik sadakat düzeyinde bir bağlılıklarının gelişmesine engel olmasına bağlanmıştır. Bu türden bir yaklaşım İngiltere'de entegrasyon politikalarının yeniden gündeme gelmesi gibi asimilasyonist tavrın da tartışmalar içerisinde yer alabilmesine neden olmuştur (Brighton, 2007: 6).

Fransa da II. Dünya Savaşı sonrasında iş gücü talebini karşılamak için İngiltere gibi göçmen ülkesi olma özelliğini taşımaktadır. Fransa'da uygulanan göçmenlere yönelik politikalar cumhuriyetçi idealler temelinde şekillendiği için ülkeye bağlılık ve sadakat esas alınmıştır. Bununla birlikte evrensel insan hakları temel paradigması kapsamında ilerleyen hak ve özgürlükler göçmenlere eşit yurttaşlık kapsamında değerlendirilme imkanı sağlamıştır. Ancak göçmenlerin bireysel aidiyetleri, dilleri ve kültürlerini yok sayan bu eşit yurttaşlık anlayışı özellikle ikinci kuşak göçmenler tarafından sorgulanmaya başlanmasıyla ana akım toplumla ilgili uyum sürecini zorlaştıran bir takım sorunların açığa çıkmasına neden olmuştur. İkinci ve üçüncü kuşak göçmenlerin özellikle dinsel kimlik talepleri kapsamında kültürel tanınma taleplerine yönelik söylemler Fransa'da 2005 yılında göçmen protestolarının artmasına neden olmuştur (Wenden, 2003; Kivisto, 2002). Bu doğrultuda gelişen çokkültürlülük söylemi Fransa'da, Fransız Cumhuriyetçi ideallerinin ve Fransız *laicite* algısına³¹ yönelik

³¹ Fransa'da uygulanan laicite algısı dini pratiklerin kamusal alanda tanınmamasını, *cumhuriyetçi yurtseverlik* anlayışına bağlı olarak gelişen tüm bireylerin eşit ve aynı haklara sahip olmasıyla birlikte kamu ve devlet yararını kendi kişisel istek ve taleplerinin üstün tutmasına bağlı olarak gelişmektedir. Bu anlamda devletin sahip

tepkilerle birlikte azınlıkların ve diğer kültürel grupların özgüllüklerinin tanınarak kamusal alanda tanınmasına yönelik gelişmektedir. Ancak Fransa göçmenlerden gelen özellikle *laicite uygulamalarına* yönelik geliştirilen tepkilere Cumhuriyetçi ideallerden vazgeçmeyerek hukuki pozitivizm ile çözümlenmeye çalıştığı için Doytcheva (2009)'nın da belirttiği gibi çokkültürlülüğün çözümsüzlük yumağına dönüşmesine neden olmaktadır. Bu eksiklikler İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da çokkültürlülüğün bittiği vurgusuna neden olmaktadır.

Farklılıkların bir arada yaşama konusunda karşılaşılan problemleri önemli ölçüde çözdüğünü iddia eden ve bu konuda en meşhur olan ülkelerin başında Kanada gelmektedir. Kanada farklılıklar arasında yaşanan/yaşanacak problemleri çözüme bir model olarak çokkültürlülük politikaları uygulamaktadır. Çokkültürlülük Yasası ile Kanada, toplumundaki her kökenden insana ve farklı kökene ait toplumlar arasındaki ilişkilere tam ve eşitlikçi paylaşım sunduğunu deklare etmektedir. Yine Kanada, çokkültürlülük sayesinde, tüm farklılıkların potansiyelini kabul ettiğini, onların toplumlarıyla bütünleşmelerine ve sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi konularda aktif görev almalarını teşvik ettiğini iddia eden bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır (Özensel, 2012: 57). “1999'da yapılan bir ankete göre Kanadalıların %75'inin “çokkültürlü ve çokkültürcü yapımız bizi Kanadalı yapan en önemli parçamızdır” söyleminde hemfikir olduklarını ortaya koymuştur” (Kymlicka, 2012: 12). Bu anlamda şimdiye kadar ele aldığımız Batı ülkeleriyle kıyasla Kanada'da göçmenlerin vatandaş olabilmeye haklarının mevcudiyeti, aday olmaları ve oy kullanabilmeleri gibi siyasal anlamda ayrımcılık yapılmadığı görülmektedir. Diğer yandan “etnik cezalandırma”nın görülmemesi, etnik farklılıklara yönelik iş ve adalet hakkaniyetinin sağlanması, dezavantajlı gruplara yönelik pozitif ayrımcılık ilkesinin benimsenmesi de örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda göçmen çocuklarına eğitim olanaklarının sağlanmasıyla birlikte, Müslüman azınlıklara yönelik ön yargılı fikirlerin hem siyasal hem de toplumsal tabanda daha az görülmesi, göçün ve göçmen kabulünün olumlu karşılanması, göçmenlerin diğer Batı ülkelerinde olduğu gibi ülke güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak görülmemesi Kanada'nın çokkültürlülük konusunda bir istisna olduğunu göstermektedir (Kymlicka, 2012:11-12).

Kanada'nın aksine Avrupa ülkelerinde, neden çokkültürlülük söylemi tam anlamıyla kabul edilmezken ve çokkültürcülük uygulamaları pratik anlamda kapsamlı bir şekilde uygulamaya konulmazken “çokkültürlülük bitti!” şeklindeki kanaatler yaygın hale gelebilmiştir ? Bu konuda en iyi açıklamayı esasında Mostarom (2011) tarafından yapıldığını

olduğu değerlere saygı en üstün düzeyde tutulmaktadır. Bundan dolayı dini inançlar, cinsiyet, kültür gibi bireysel farklılıklar Cumhuriyetçi değerler doğrultusunda görmezden gelinerek ulusal türdeşlik duygusunun böylelikle tüm bireyleri kapsamı sağlanması esas alınmıştır (Wenden, 2003: 77).

görebilmekteyiz: “Avrupa ülkeleri, kendi iç siyasal ve toplumsal tabandaki başarısızlıklarını örtmek için daha büyük sorunlarının temelini gün yüzüne çıkartarak çözmekten ziyade, onlara neden olarak çokkültürcülüğün gösterilmesiyle muhafazakar politik liderler dolaylı yoldan kendi politikalarını yenilikçi olarak sunmada bir strateji olarak kullanılmasına” dayandırmaktadır. Tüm bu tartışmalar sürerken, çokkültürlülük söylemi ve bu anlamda kısmen geliştirilmeye çalışılan kimlik politikaları Avrupa ülkelerinde toplumsal sorunlara çözüm üretememişken Türkiye bağlamında ele alınan çokkültürlülük söylemi ve bu anlamda geliştirilecek olan kimlik politikaları ne kadar başarılı olabilecektir? Türkiye’de devlet söyleminin dışında çokkültürcü kimlik politikalarının toplumsal tabanda karşılığı nedir? Bu soruların cevabı kuşkusuz Avrupa ve Batı ülkelerinin mevcut sorunları göz önünde bulundurulduğunda sorgulanması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de Ulusal birliğin ve İstikrarın Sağlanmasında Çokkültürcülüğün Yeri

Batı ve Avrupa ülkelerini göz önünde bulundurulduğunda çokkültürlülük ve çokkültürcülük söylemi temel olarak üç farklı grup üzerinden değerlendirildiği görülmektedir: Göçmenler, ulusal azınlıklar ve yerli azınlıklar. Ancak Türkiye’de çokkültürlülük söyleminin ortaya çıkışına bakıldığında, ulus-devletin özsel ilkelerini oluşturan Türk ulusal kimliği, eğitim sistemi ve ulusal dil anlayışı üzerinden Türk-Kürt ve Alevi-Sunni merkezli geliştiği görülmektedir. Bunun nedeni “Türkiye’de misak-ı milli sınırları içerisinde olan herkesin Türk olduğu varsayımına dayanmasından kaynaklanmaktadır. Aslında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasında ciddi ırksal yüklemelerle kullanılmışsa da anayasal anlamda Türklük ırksal olmaktan daha çok bir çeşit teritoryal vatandaşlık kavramı olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Kavramın Lozan antlaşmasıyla beraber zorunlu unsurun İslamlık bağı olduğu etkisiyle de düşünüldüğünde Kürtlüğün bu kavramın muhtevassından dışlanmadığı söylenebilir. Bundan dolayıdır ki Türkiye’de azınlıklar kapsamına Kürtler dahil edilmezken, Türk olduğu halde Müslüman olmayan birçok farklı etnik grup dahil edilmiştir. Ancak buna karşılık Türkiye’de çokkültürlülük tartışmaları uzun yıllar süren Kürt sorunu ve bunun uyandırdığı bütünlükçü duyarlılıklar temelinde gelişmektedir” (Özbudun, 2003: 68).

Türkiye’de 2000’li yıllardan günümüze değin yapılan tartışmaların temelinde ise Türk ulusal kimliğinin türdeşleştirici, etnik temelde olması nedeniyle kapsayıcı olmayan bir niteliği olduğu yönündeki vurgularla birlikte gelişen “Türkiyelilik”, “Anadoluluk” gibi kavramlarla ulusal kimliğin tanımlanması gerektiği yönünde görüşler açığa çıkmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye’nin toplumsal yapısının bir “etnik mozaik”³² olduğu yönündeki tanımlamalarla

³² “Etnik mozaik” kavramı çokkültürlü uyum modellerinden birisi olmakla birlikte ilk olarak Kanada’da Asya, Afrika ve Güney Amerika’dan gelen göçmenlere yönelik uygulanmıştır. Bu uyum modeli bir yandan göçmen topluluklara

birlikte gerçekleşen tartışmalarda farklı etno-kültürel grupları birbirlerinden ayrı yapılar olarak ele alınması ve kültürel özellikleri nedeniyle birbirleriyle uyuşmayan yapıda oldukları ima edildiği bundan dolayı Türkiye’de farklı etno-kültürel grupları kapsayacak kimlik politikalarının gerçekleştirilmesi gerektiği yönünde ilerlemiştir. 2004 yılında “Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu”³³ tarafından hazırlanan Azınlık Raporu ile birlikte “Türkiyelilik” ve Türkiye’de bulunan dini azınlıklara yönelik uygulamaları da içeren çokkültürcülük tartışmalarının seyir izlediği görülmektedir (Akyiğit, 2017: 152). Diğer yandan Türk ulusal kimliği yerine “çokkültürlü anayasal vatandaşlık” (Keyman, 2012) anlayışının Türkiye bağlamında da geliştirilmesi gerektiği yönünde de önerilerin olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Batıda yer alan temel çokkültürlülük tartışmaları göçmenler, mülteciler özelinde ilerlese de Türkiye’de çokkültürlülük söyleminin farklı konu başlıkları zemininde ilerlediği görülmektedir. Bunun en temel kaynağı, Batı ve Avrupa ülkelerinden farklı olarak, Türkiye’nin ulus-devletleşme sürecinde Osmanlı mirasından kalan toplumsal dokusunda aranmalıdır. “Çokkültürlülüğün model ülkelerinde etnik topluluklar birbirlerinden her açıdan farklı etnik ve kültürel aidiyetlere sahiptirler. Bir Çinli ile Meksikalı, Rus ile İrlandalı, Laos’tan göç eden bir Hmong topluluğu ile Filistinli Arap göçmenleri arasında birbirine kültürel olarak neredeyse hiçbir benzerlik bulunmaz. Bu toplulukları bir arada tutmak için çokkültürlülüğün bahsetmek gerçekten de anlamlı olacaktır. Türkiye’de var olan Kültür bu tarz bir çokkültürlülük sistemine zemin teşkil edecek kadar bir farklılaşma içermekte midir? Birbirlerinden ayrı bir Türk ve Kürt kültürü var mıdır? Bu soruya verilecek cevaplar bir çokkültürcü fark siyasetini ancak gerekli hale getirebilecektir” (Şan, 2013). Türkiye’de çokkültürlülük söylemi, Türkiye’nin ulus-devletleşme sürecinin özsel ilkelerini ve uygulamalarını sorgulayan ulusal kimlik, ulusal dil, ulusal eğitim anlayışıyla birlikte kamusal alan ve özel alan ayrımını ortadan kaldırılmasını öngören kültürel tanınma hakları temelinde ilerlediği görülmektedir. Ancak “bizim Türkiye ekseninde çokkültürlülük talepleri ile ilgili olan görüşümüz Batı’da ortaya konmuş olan çokkültürlülük modelinin Türkiye için de

farklılıklarından ötürü saygı duyulması söz konusuysen, esas olan göçmenlerin ana akım toplumda egemen konumda olan başat kültürlerden birisini seçerek asimile olmalarının sağlanmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kymlicka, 1998: 43. Dolayısıyla kavramın temel olarak kullanıldığı ülkenin toplum yapısıyla Türkiye’nin toplum yapısını karşılaştırıldığında birbirleriyle örtüşen nitelikte olmayacağını görebilmekteyiz.

³³ Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu “Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu” Raporu Ekim 2004 (Çalışma Grubu üyelerince Temmuz 2003 toplantısında imzalanan raporun) 01 Ekim 2004 itibarıyla güncelleştirilmiş ve Genel Kurulca kabul edilmiş biçiminin 22 Ekim 2004 tarihinde Başbakanlık’a takdim edilmiş şekline şu adresten ulaşılabilir. <https://tr.scribd.com/document/53033390/Az%C4%B1nl%C4%B1k-Haklar%C4%B1-ve-Kulturel-Haklar-Raporu>. İnternet erişimi: 15.02. 2016. Ayrıca bu raporla ilgili ayrıntılı tartışma için bkz. Baskın Oran *Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, 2010, İletişim yayınları, İstanbul.

biçilmez kaftan olduğu anlayışı ile bağdaşmadığı noktasına yoğunlaşmaktadır. Yukarıda kısaca ele almış olduğumuz çokkültürlülük teorisinin hangi koşul ve gerçekler önünde kuramsallaştığını, hangi ihtiyaca cevap verdiğini görmekteyiz. Tekrar yineleyecek olursak Batı’da çokkültürlülük deneyimi özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda alınan göçlerle ve birbirleri ile gerçekten farklı kültürlere tekabül eden etnik ve ulusal grupları aynı ülke altında barış içinde yaşatabilmek adına üretilmiş bir kültürel bütünleşme projesidir. Paradoksal bir şekilde farklılıkların tanınması siyasetinin bu toplulukları ana akım topluma olan bağlarının artırılması gibi bir sonucu doğurması planlanmaktadır. Ancak tüm fark politikaları onların bütünleşmekte oldukları ana akımdan hiçbir şekilde de bağımsız kılmamaktadır. Söz gelimi Kanada çokkültürlülüğü Anglofon ya da Frankofon kültür gruplarının domine ettiği bir kolektif kültürde etnik Çinli, Kübalı ya da Filistinli olan gruplara verilen lokal kimlik siyaseti ile ilgili olmakta bu toplulukların hiçbirinin kendilerini ana akım toplum yerine koyma hakları da bulunmamaktadır” (Şan, 2013).

Türkiye’de “farklılık içinde birlik” idealinin demokratik koşullar altında ve barış içerisinde gerçekleşmesini sağlayacak bir model olacağı iddiasının geçerliliği esasında bu temel iddianın ölçütlerini oluşturan temel faktörlerin gerçeklikte toplum tarafından nasıl karşılandığının da ele alınmasıyla ortaya koyulabilecektir. Bu kapsamda Türkiye’de Sakarya Bölgesinde Türklerde dahil olmak üzere 12 farklı etnik grup 384 katılımcı kapsamında gerçekleştirilen Ulusal Birlik Algısı Ölçeğinden³⁴ elde edilen bulgular bu konuda önemli ölçüde yol gösterici ön bilgi sunabilmesi açısından önem taşımaktadır.

Bulgular ve yorum³⁵

Çalışma grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Sakarya ili sınırları içerisinde yaşamakta olan farklı kültürel yapılara ve etnik kökene sahip 384 katılımcı oluşturmaktadır. Katılımcılara yönelik temel demografik bilgileri içeren veriler Tablo 1 ‘de yer almaktadır.

³⁴ Ulusal Birlik Algısı Ölçeği 2016 yılında Şan ve Akyiğit tarafından Türkiye’de çokkültürlülük tartışmaları kapsamında tartışma konusu olan bu konu kapsamında geliştirilmesi öngörülen kimlik politikalarını içeren ifadeleri içeren bir ölçektir. Ölçekle ilgili yapılan geçerlilik ve güvenilirlik çalışması için bkz. Mustafa Kemal Şan ve Handan Akyiğit (2016) “Ulusal Birlik Algısı Ölçeği Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması” Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, ss. 143-168.

³⁵ Bu makalede yer verilen konular ve veriler Handan Akyiğit tarafından 2017 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde sunulan “Türkiye’de Ulus Devletin dönüşüm Sürecinde Etnik Kimlikler: Sakarya İli Örneği” başlıklı doktora tezinden elde edilen verileri içermektedir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılımları (N=384)

Değişken	Grup	Frekans (f)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	170	44,3
	Erkek	214	55,7
Yaş	24 yaş ve altı (en düşük yaş 18'dir)	101	26,3
	25-29 yaş	52	13,5
	30-34 yaş	39	10,2
	35-39 yaş	42	10,9
	40-44 yaş	42	10,9
	45-49 yaş	33	8,6
	50-54 yaş	25	6,5
	55-59 yaş	23	6,0
	60-64 yaş	11	2,9
	65 yaş ve üzeri	16	4,2
Doğum Yeri	İl	118	30,7
	İlçe	133	34,6
	Köy/Kasaba	133	34,6
Yaşanılan Yer	İlçe	289	75,3
	Köy/Kasaba	95	24,7
Eğitim Durumu	Okuma Yazma Bilmiyor	3	,8
	Yalnızca Okur-Yazar	2	,5
	İlkokul Mezunu	68	17,7
	Ortaokul Mezunu	36	9,4
	Ortaokul Dengi Meslek Okul Mezunu	8	2,1
	Lise Mezunu	144	37,5
	Lise Dengi Meslek Okul Mezunu	28	7,3
	Yüksekokul/Üniversite Mezunu	76	19,8
Lisansüstü	19	4,9	
Meslek	Ev Hanımı	45	11,7
	Memur	41	10,7
	Serbest Meslek	52	13,5
	Esnaf/Zanaatkâr	26	6,8
	İşçi (Vasıflı/Vasıfsız)	67	17,4
	Toprak Sahibi veya Çiftçi	16	4,2
	Besici	6	1,6
	İşsiz	33	8,6
	Diğer	98	25,5
Aylık Gelir (haneye giren)	Asgari ücretten daha az	12	3,1
	Asgari ücret	36	9,4
	1.000 ₺-2.000 ₺	137	35,7
	2.001 ₺ ve üzeri	199	51,8

Tablodaki bulgular incelendiğinde araştırmaya katılan bireylerin %55,7'si erkek %44,3'ü ise kadındır. Araştırmaya katılanların %26,3'ü ile en çok 18-24 yaş aralığına, en az ise %4,2 ile 65 yaş ve üzeri yaş aralığına sahip bireylerden oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların %30,7'si il, %34,6'sı ilçe ve yine %34,6'sı da köy/kasaba yerleşim birimlerinde dünyaya gelmiş bireylerden oluşmaktadır. Ayrıca araştırmaya katılan bu bireylerin %75,3 ilçe ve %24,7'si ise köy/kasaba yerleşim birimlerinde ikamet etmektedirler. Eğitim durumu değişkenine göre katılımcı bireylerin en çok sırasıyla %37,5'inin lise mezunu, %19,8'inin yüksekokul/üniversite mezunu ve %17,7'sinin ise ilkokul mezunudur. Okur-yazar

olmayan (%0,8) ve yalnızca okur-yazar (%0,5) olan katılımcıların oranı oldukça düşüktür. Araştırmaya katılan bireylerin mesleklerine göre dağılımları ise en az %1,6 ile besici ve en fazla ise işçi(vasıflı/vasıfsız) %17,4 ve diğer %25,5 meslek gruplarıdır. Aylık gelirlerine göre ise katılımcıların %51,8'i 2001₺ ve üzeri, %35,7'si 1000₺-2000₺, %9,4'ü asgari ücret ve %3,1'i ise asgari ücretten daha az gelire sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 2 Katılımcıların Etnik Kimliklerine göre dağılımları (N=384)

Etnik Kimlik			
Türk	44	11,5	
Kürt	31	8,1	
Arnavut	33	8,6	
Tatar	16	4,2	
Abhaz	30	7,8	
Çerkes	38	9,9	
Pomak	21	5,5	
Arap/Sudanlı	13	3,4	
Roman	22	5,7	
Boşnak	37	9,6	
Gürcü	49	12,8	
Laz/Hemşin	50	13,0	

Araştırmaya katılanların %13'ünün Laz/Hemşin, %12,8'inin Gürcü, %11,5'inin Türk, %9,9'unun Çerkes, %9,6'sının Boşnak, %8,6'sının Arnavut, %8,1'i Kürt, %7,8'i Abhaz, %5,7'sinin Roman, %5,5'i Pomak, %4,2'sinin Tatar ve %3,4'ünün ise Arap/Sudanlı olduğu görülmektedir.

Tablo 3 Katılımcıların Ulusal Birlik Algısı Ölçeğinden (UBAÖ) elde edilen bulgular

Ölçek	Boyutlar	N	Min	Max	\bar{X}	Ss	Ölçek Karşılığı	Düzye
Ulusal Birlik Algısı Ölçeği (UBAÖ)	Kültürel Yozlaşma	384	1,86	5,00	3,82	,68	Ulusal birliği tehdit eder	Yüksek
	Ulusal Kimlik-Dil	384	1,57	5,00	4,51	,56	Ulusal birliği çok tehdit eder	Çok Yüksek
	Toplumsal Adalet/Ayrımcılık	384	1,80	5,00	4,21	,55	Ulusal birliği çok tehdit eder	Çok Yüksek
	Sosyoekonomik ve Kültürel Farklılık	384	1,50	4,50	3,05	,63	Kararsızım	Orta
	Genel	384	2,20	4,89	3,69	,47	Ulusal birliği tehdit eder	Yüksek

Katılımcıların ulusal birlik algı puan ortalamalarının “yüksek” düzeyde olduğu görülmektedir. Katılımcı bireylerin ulusal birlik algıları alt boyutlar bazında ise toplumsal adalet/ayrımcılık (4,21) ve ulusal kimlik-dil (4,51) alt boyutlarında “çok yüksek”, kültürel yozlaşmada (3,82) “yüksek” ve sosyoekonomik ve kültürel farklılık (3,05) alt boyutunda ise “orta” düzeydedir.

Bulgulardan anlaşıldığı üzere Türkiye’de özellikle toplumsal adaletin ve ayrımcılığın sağlanmaması ve Türkçenin ulusal dil olmaktan çıkartılarak çok dilliliğe geçilmesi, Türk ulusal kimliğinin değiştirilmesi ve anayasada geçen “Türk” kelimesinin kaldırılması ulusal birliği ve istikrarı tehdit eden en önemli iki konu başlığı olarak dikkat çekmektedir. Bu değerlendirmeler, Özensel (2013: 15)’in ifade ettiği gibi, “çokkültürlülüğün başta Kanada olmak üzere uygulandığı ülkelerin, sosyal, kültürel ve siyasal yapılarına baktığımızda ve bu ülkelerin kuruluş koşullarını incelediğimizde Türkiye’de uygulanabilir bir model olmadığını” açıkça göstermektedir. Çünkü Türkiye’de ulusal birliği sağlayan temel öğeler çokkültürcülük teorileri kapsamında değerlendirilerek ele alınması bu tartışmaların muhatabı olan bireyler göz önüne alındığında tam da karşılığını bulamadığı ortadadır.

Türkiye Ulus-Devlet İnşa Sürecinin Temel Sorunu: Kültürel Yozlaşma

Tabloda görüldüğü üzere bu kapsamda ilk olarak Ulusal Birlik Algısı Ölçeğinin (UBAÖ) alt boyutlarından olan “Kültürel Yozlaşma” başlığı altında temel olarak Türkiye Cumhuriyeti ulus-devleti inşa sürecinde “tepeden inme modernleştirme” (Keyder, 1998: 41) bir süreçle yaratılmaya çalışılan toplumsal ve kültürel yapının temel değerlerindeki dönüşümüne yer verilmiştir. Bu temel değerler özellikle “batılılaşma” ve “modernleşme” konuları kapsamında hazırlanmıştır.

Türkiye’de uluslaşma sürecinin modernleşme ve batılılaşma süreciyle özdeşleştirilerek gerçekleştirilmeye çalışılmasının halk bazında değerlendirilmeye alındığında gerçekten toplumsal bir dönüşüme neden olarak karşılığını bulduğunu ancak bu toplumsal dönüşümün Türkiye için büyük bir tehdit unsuru olarak gördüklerini ifade edebiliriz. Türkiye’de ulus-devletin bekası için yürütülen çağdaşlaşma sürecinin esasında toplumsal sorunların temelini oluşturarak ulusal birliği tehdit eden temel bir faktör olarak değerlendirildiği açıktır. Söz konusu bu değerlendirmelere katkı sağlamak amacıyla katılımcıların etnik kökenine göre “Kültürel Yozlaşma” puan ortalamaları arasında herhangi bir farklılık olup olmadığı konusuna açıklık getirebilmek için ölçekten elde edilen verilerin puan ortalamalarının karşılaştırılması yapılmıştır.

Tablo 4 Katılımcıların Etnik Kimliklerine Göre Ulusal Birlik Ölçeği'nin “Kültürel Yozlaşma” Alt Boyuna İlişkin Genel Puan Ortalamalarının Farklılığına İlişkin Kruskal Wallis Sonuçları

Ulusal Birlik Ölçeği (UBAÖ) Algısı	Etnik Kimlik	N	Sıra Ort.	χ^2	p	Fark
Kültürel Yozlaşma	Türk	44	187,48	16,11	,137	Yok
	Kürt	31	213,13			
	Arnavut	33	178,53			
	Tatar	16	143,00			
	Abhaz	30	208,32			
	Çerkes	38	206,20			
	Pomak	21	131,62			
	Arap/Sudanlı	13	230,47			
	Roman	22	210,95			
	Boşnak	37	172,69			
	Gürcü	49	204,19			
	Laz/Hemşin	50	195,82			

Tablo 4 incelendiğinde Kültürel yozlaşma [$\chi^2=16,11$; $p>,05$] alt boyuna ilişkin katılımcıların etnik kimliklerine göre herhangi bir farklılık olmadığı görülmektedir. Bu bulgu genel anlamda katılımcıların farklı etnik kimliklere sahip olsalar da ulusal birliği ve istikrarı konusunda kültürel değerlerin, tarihin korunmasının sürekliliğinin sağlanmasının önemini ve batılılaşmanın etkisiyle görülen modernleşmenin aile ve değerlere yönelik vermiş olduğu tahribatın önlenmesi konusunda hem fikir olduklarını göstermektedir.

Türkiye’de Ulus-Devletin Meşru Dayanakları: Ulusal Kimlik- Dil ve Kültürel Tanınma Hakları

Çokkültürcülüğe dayalı geliştirilen kimlik politikaları her şeyden önce bölgesel, dilsel ve kültürel birleşmeye ağırlık veren ulus-devletin meşruluğunu sağladığı temel kavramlarına dayanarak yeni bir toplumsal düzen ve siyasal sistem öngörmektedir. Çokkültürcü kimlik politikalarının öngörülmesi neticesinde ise öncelikli olarak Türkiye’de en çok tartışma konusu olan ulusal kimlik ve ‘Türk’lük vurgusunun sorgulanarak “çokkültürlü ulusal kimlik” tanımlamalarını içeren farklı öneriler sunulmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Türkiye’de ulusal kimliğe yönelik sıklıkla dile getirilen eleştirilerle birlikte türdeş bir ulus-devlet yaratmada en önemli araç olarak görülen tek dillilik olgusu da sorgulanarak “çift dillik/çok dillik” gibi önerileri içeren uygulamaları gündeme taşımıştır. Bu kapsamda Ulusal Birlik Algısı Ölçeğinin Ulusal Kimlik-Dil alt boyutunda temel olarak anayasada değiştirilmesi öngörülen ulusal kimlik, ulusal dil, eğitim konuları kapsamında çokkültürcü kimlik politikaları kapsamında tartışılan temel konulara yönelik ifadeler yer verilmiştir.

Tablo 3’de görüldüğü üzere katılımcılar, liberal çokkültürcü kimlik siyaseti kapsamında tartışma konusu olan ve belli oranda uygulamaların gerçekleştirildiği Türk ulusal

kimliğine ve tek dillige yönelik açılımların 4,51 gibi çok yüksek bir oranda ulusal birliği tehdit eden bir tutum olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Bu sonuç çokkültürlü bir ulusal kimlik tanımlamasının ya da çok dilli bir siyasi ve toplumsal yapılaşmaya gidilmesinin Türkiye’de ulusal birliği ve istikrarı bozacağı kanaatini uyandırmaktadır. Bu konuyla ilgili katılımcıların temel görüşlerinin ayrıntılı olarak ele alındığı ilgili ifadelere yönelik değerlendirmeleri de incelendiğinde kültürel tanınma hak ve talepleri arasında yer alan “çokkültürlü ulusal kimlik ve dil” konusunun beklenenin aksine Türkiye için ‘farklılık içinde birlik’ idealinin gerçekleşmesinde öngörüldüğü kadar etkin olamayacağını göstermektedir.

Tablo 5. Katılımcıların Etnik Kimliklerine Göre Ulusal Birlik Ölçeğinin “Ulusal Kimlik-Dil” Alt Boyuna İlişkin Kruskal Wallis Sonuçları

Ulusal Birlik Algısı Ölçeği (UBAÖ)	Etnik Kimlik	N	Sıra Ort.	χ^2	p	Fark
Ulusal Kimlik-Dil Alt boyutu	Türk	44	178,84	15,90	,145	Yok
	Kürt	31	172,08			
	Arnavut	33	179,85			
	Tatar	16	160,00			
	Abhaz	30	180,40			
	Çerkes	38	196,16			
	Pomak	21	161,24			
	Arap/Sudanlı	13	176,35			
	Roman	22	238,25			
	Boşnak	37	190,34			
	Gürcü	49	228,28			
	Laz/Hemşin	50	204,15			

Tablo 5 incelendiğinde Ulusal Kimlik-Dil [$\chi^2=15,90$; $p>,05$] alt boyuna ilişkin katılımcıların etno-kültürel gruplarına göre herhangi bir farklılık olmadığı görülmektedir. Bu bulgu genel anlamda katılımcıların farklı etnik kimliklere sahip olsalar da ulusal birliği ve istikrarı konusunda ulusal kimliğin ve dilin korunmasının sürekliliğinin sağlanmasının önemi konusunda hem fikir olduklarını göstermektedir. Bu da genel anlamda Türkiye’de ulusal kimliğin ve ulusal dilin korunmasının önemini göstermekle birlikte Türkiye’de etno-kültürel grupların entegrasyona dayalı bir eğilim içinde olduklarının bir diğer göstergesidir.

Türkiye’de Ulus-Devletin Temel Bileşeni: Toplumsal Adalet ve Toprak Bütünlüğü

Ulus-devlet inşa sürecinde kuşkusuz ön koşul birbirlerinden çok farklı kültürel kimliklere sahip bireylerin/grupların ortak bir kültür ve kimlik etrafında toplanarak toplumsal bütünleşmesin sağlanmasıdır. Ancak Hippler (2007: 12-13)’in ifade ettiği gibi farklı etno-kültürel toplulukların ortak bir ulusa ait olduklarına ikna edilmekle kalmamalı, bu düşünce toplumsal gerçeklikte çeşitli iletişim kanalları aracılığıyla toplumsal adaletin, eşitliğin ve güven ortamının geliştirilerek yaratılmasını gerektirmektedir. Yurttaş olma bilinci

beraberinde devlete yönelik aidiyeti arttıracığı gibi toprak bütünlüğünün devamlılığının sağlanmasında da çok büyük etkisi olacaktır. Çünkü “devlet yapılanmasını meşrulaştıran en önemli şeyin devletin bireylerin ihtiyaçlarına hizmet etmesi olduğu kadar ‘sivil barış’ın da sağlanarak insanların güvenlik ihtiyaçlarının temin edilmesi” (Hobbes, 1992: 34) olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla ulus-devletin birlik ve istikrarı için etno-kültürel gruplar arasında toplumsal barışın, adaletin sağlanarak güven ortamının yaratılması önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreç kuşkusuz ulusal birliğin ve istikrarının yanı sıra beraberinde toprak bütünlüğünün de devamlılığını sağlayabilecektir. Bundan dolayı çalışma kapsamında katılımcılardan Ulusal Birlik Algısı Ölçeğinin “Toplumsal Adalet ve Ayrılıkçılık” başlıklı alt boyutunda ulusal birlik ve istikrarı tehdit edecek temel faktörler arasında yer alan toplumsal adaletsizlik, eşitsizlik, güven ortamının sağlanamaması ve ayrılıkçılığa yönelik unsurlara yer verilmiştir. Tablo 3’de görüldüğü üzere katılımcılar 4,21 çok yüksek düzeyde ulusal birliği ve istikrarı tehdit edeceği konusunda değerlendirmelerde buldukları görülmektedir.

Söz konusu bu değerlendirmelere katkı sağlamak amacıyla katılımcıların etnik kimliklerine göre “Toplumsal Adalet-Ayrılıkçılık” puan ortalamaları arasında herhangi bir farklılık olup olmadığı konusuna açıklık getirebilmek için ölçekten elde edilen verilerin puan ortalamalarının karşılaştırılması yapılmıştır.

Tablo 6 Katılımcıların Etnik Kimliklerine Göre Ulusal Birlik Ölçeğinin “Toplumsal Adalet-Ayrılıkçılık” Alt Boyuna İlişkin Genel Puan Ortalamalarının Farklılığına İlişkin Kruskal Wallis Sonuçları

Ulusal Birlik Algısı Ölçeği (UBAÖ)	Milliyet	N	Sıra Ort.	χ^2	p	Fark
Toplumsal Adalet/Ayrılıkçılık Alt boyutu	Türk	44	187,98	21,10	,032	Pomak-Gürcü
	Kürt	31	210,29			
	Arnavut	33	169,52			
	Tatar	16	231,84			
	Abhaz	30	212,92			
	Çerkes	38	175,91			
	Pomak	21	114,76			
	Arap/Sudanlı	13	156,23			
	Roman	22	218,27			
	Boşnak	37	202,43			
	Gürcü	49	213,08			
Laz/Hemşin	50	191,61				

Tablo 6 incelendiğinde Toplumsal Adalet/Ayrılıkçılık [$\chi^2=21,10$; $p<,05$], alt boyuna ilişkin katılımcıların etnik kimliklerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu bulgu genel anlamda katılımcıların farklı etnik kimliklere sahip olsalar da ulusal birlik ve istikrar konusunda toplumsal adalet ve ayrılıkçılık konularında belli

noktalarda hem fikir olmadıklarını göstermektedir. Elde edilen bulgularda anlaşıldığı üzere özellikle Pomakların ve Gürcülerin değerlendirmelerinde önemli farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Gürcüler ulusal birliğin ve istikrarın sağlanmasında toplumsal adalet, fırsat eşitliği, saygı gibi konuların olabildiğince önemli olduğunu vurgulayan etno-kültürel grup olduğu görülmektedir. Bu bulgu bize özellikle Gürcülerin entegrasyona ne kadar istekli olduklarını ve aynı zamanda da bu konular özelinde duyarlı olduklarını göstermektedir. Diğer yandan katılımcılar arasında Pomakların ise bu konuyla ilgili en düşük değerlendirmede bulduklarını gözlemlenmektedir. Etno-kültürel gruplar arasında değerlendirmeler konusunda farklılıklar olması Türkiye’de özellikle toplumsal adalet, fırsat eşitliği saygı gibi konuların uygulanabilirliğinin nasıl olabileceği, bu konuların neye karşılık geldiği konusunda toplumun aydınlatılması gerektiğinin önemini göstermektedir.

Türkiye’de Ulus-Devleti’n Girift Boyutu: Farklılığın Eşitliği ve Eşitliğin Sınırları

“Toplumsal Adalet ve Ayrılmışlık” alt boyutunda temel olarak incelemeye aldığımız konular açıkça göstermektedir ki Türkiye’de eşitlik ve toplumsal adalet ilkesinin ulusal birliği ve istikrarı sağlama konusunda tarihsel süreçten gelen veya yaratılan “öteki” ve “biz” algısı meşru olarak görülen kültürel farklılık algısını yarattığından dolayı, talep edilen veya uygulanması öngörülen çokkültürcülük politikalarının eşit muamelenin farklı ya da ayrımcı muameleyi kapsamaması muhtemel olduğunu göstermektedir. Bu durum biraz önce ifade edildiği üzere bu tür algının “neye göre, nasıl bir toplumsal adalet ve eşitlik” sorusunu gündeme getireceği gibi “geliştirilecek olunan toplumsal adalet ve eşitlik politikalarının imtiyaz ya da ayrımcı muameleye dönüşmesini nasıl engelleyebiliriz” meselesini hatırd tutmamızı gerektirmektedir. Bu sorunun yanıtı Türk toplumunda farklı etno-kültürel grupların sosyo-ekonomik, kültürel farklılıklara nasıl baktıklarıyla ve bu farklılıklara yönelik uygulamaları ulusal birliğin istikrarı konusunda nasıl değerlendirdikleriyle ele alındığında yol gösterici olabilecektir. Hatırlanacağı üzere Ulusal Birlik Algısı Ölçeğinin “Sosyo-ekonomik ve kültürel farklılık” alt boyutuna ilişkin katılımcıların genel ağırlıklı değerlendirmesi (bkz.Tablo 3) 3,27 (kararsızım) düzeyindedir. Bu bulgu genel olarak değerlendirildiğinde katılımcıların toplum içerisinde yer alan farklı etno-kültürel grupların ve dini azınlıkların kültürel tanınma taleplerine yönelik yapılabilecek düzenlemelerde ulusal birliği ve istikrarını tehdit edip etmeyeceği konusunda kararsız olduklarını göstermektedir.

Söz konusu bu değerlendirmelere katkı sağlamak amacıyla katılımcıların etnik kimliklerine göre “sosyo-ekonomik ve kültürel farklılık” alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları arasında herhangi bir farklılık olup olmadığı konusuna açıklık getirebilmek için ölçekten elde edilen verilerin puan ortalamalarının karşılaştırılması yapılmıştır.

Tablo 7 Katılımcıların Etnik Kimliklerine Göre Ulusal Birlik Ölçeği'nin “Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Farklılık” Alt Boyuna İlişkin Genel Puan Ortalamalarının Farklılığına İlişkin Kruskal Wallis Sonuçları

Ulusal Birlik Algısı Ölçeği (UBAÖ)	Etnik Kimlik	N	Sıra Ort.	χ^2	p	Fark
Sosyoekonomik ve Kültürel Farklılık Alt boyutu	Türk	44	231,97	24,34	,011	Boşnak-Türk Boşnak-Tatar
	Kürt	31	158,90			
	Arnavut	33	203,73			
	Tatar	16	258,06			
	Abhaz	30	167,33			
	Çerkes	38	206,57			
	Pomak	21	168,52			
	Arap/Sudanlı	13	167,12			
	Roman	22	192,09			
	Boşnak	37	156,28			
	Gürcü	49	211,76			
	Laz/Hemşin	50	179,40			

Tablo 7 incelendiğinde Sosyo-ekonomik ve Kültürel Farklılık [$\chi^2=24,34$; $p>,05$] alt boyuna ilişkin katılımcıların etnik kimliklerine göre farklılık olduğu görülmektedir. Ortaya çıkan bu farklılık için yapılan ikili karşılaştırma analizleri sonucunda, Ulusal Birlik Algı Ölçeğinin sosyo-ekonomik ve kültürel farklılık alt boyutunda Boşnak-Tatar ve Boşnak-Türk arasında Boşnaklar aleyhine anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Tüm bu bulgulara göre Boşnakların Tatar ve Türklere göre sosyo-ekonomik ve kültürel farklılık puanlarının oldukça düşük olduğu söylenebilir. Diğer yandan Boşnakların, sosyo-ekonomik ve kültürel farklılıkların tanınmasına yönelik geliştirilecek uygulamalara diğer etno-kültürel gruplarda olduğu gibi kararsız olmakla birlikte farklılıkların tanınma haklarına yönelik geliştirilecek olunan reformların aynı zamanda ulusal birliği ve istikrarın sağlanmasında olumlu yönde etki edeceğine daha yatkın olduklarını görebilmekteyiz. Diğer yandan Türklere ise bu konuda daha tutucu ve türdeş ulusun varlığının korunmasına daha ılımlı baktıklarını belirtebiliriz. Bu bulgular kültürel tanınma, saygıda eşitlik gibi konuların Türk toplumu için dikkatle üzerinde açıklığa kavuşturulması gereken bir konu olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Türkiye ulus-devletinin ulusal birliğinin ve istikrarının barış ve huzur içinde devamlılığının sağlanması Şan (2013)'ın yerinde tespitiyle “Kemalist modernleşme siyasetinin devam ettirilerek var olan sorun ve açmazların görmezden gelinmesi ya da kimlik taleplerinin basit bir daire içinde karşılıksız bırakılması anlamına” gelmeyeceğinin de en açık göstergesidir. “Gelinen noktada modern dünyada tüm insanlık, bir arada yaşama değerini,

hem bireysel, hem toplumsal hem de siyasal anlamda yaşama hakim kılacak bir model arayışı içindedir. Öyle görünüyor ki, bizim için bu model, geçmiş kadim medeniyetimiz, bu coğrafyanın yaşanmış tecrübeleri ve günümüz dünyasının iyi uygulamalarını dikkate alan yeni bir model oluşturmakla mümkün olabilecektir” (Özensel, 2016: 19). Tüm bunlar sonuç olarak, çokkültürcü politikalar ekseninde ifade edilen sınıf, kimlik, etnisite gibi kavramlar dışında Türkiye’de ulusal birliğin ve istikrarın sağlanmasının farklı öğeleri içerdiğini göstermektedir. Ulusal Birlik Algısı Ölçeğinden elde edilen bulgular farklı etno-kültürel gruplardan oluşan farklı kültürel, dini grupları içerisinde barındıran toplumsal yapıya sahip olan Türkiye’nin mevcut siyasal ve toplumsal istikrarını demokratik koşullar altında barış içerisinde sürdürebilmesi için sosyal, kültürel alanlarda kültürel tanınma taleplerine yönelik reformların gerekliliğini -düşük bir düzeyde olsa da- ön plana çıkarırken daha çok liberal çokkültürcülüğün öngördüğü çokkültürlü vatandaşlık, kimlik, özerklik, kendi kaderini tayin hakkı gibi kimlik politikalarının Türkiye için toplumsal tabanda karşılığının olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda özellikle Türkiye’de ulus-devletin birliği ve istikrarı olgusu tartışılırken günümüzde çok konuşulmayan *kültürel yozlaşmanın önlenmesi, ulusal kültürün ve tarihin, ahlakın, temel değerlerin korunması* gibi konular üzerinde dikkatle durulması gerektiğini göstermektedir.

Kaynakça

Akyiğit, Handan (2017) Türkiye’de Ulus Devletin Dönüşüm Sürecinde Etnik Kimlikler: Sakarya İli Örneği, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.

Bennett, David “Introduction”, David Bennet (Ed.), *Multicultural States Rethinking Difference And Identity* içinde (1-28), Routledge, London And New York, 1998, s.1

Bilgin, Nuri (2005) “Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 80. sayı, ss. 52-63.

Brighton Shane (2007) “British Muslims, Multiculturalism and UK Foreign Policy: Integration and Cohesion in and beyond the State”, *International Affairs*, 83/1, ss. 1–17.

Doytcheva, Milena (2009) *Çokkültürlülük*, çev. Tuba Akıncılar, İletişim Yayınları, İstanbul.

İrem, Nazım (2005) “Eritme Potasından Eriyen Pota’ya: XXI. Yüzyılın Eşiğinde Amerika”, *Doğu-Batı*, Yıl:8, Sayı:32, ss.199-219.

Kymlicka, Will (2012) “ Multiculturalism: Success, Failure, and the Future”, *Migration Policy Institute*, Washington DC.

Kivisto Peter (2002) *Multiculturalism in a Global Society*, Blackwell Publishing, Oxford.

Lerner K. Lee - LERNER Brenda Wilmoth (2006) *Immigration and Multiculturalism: Essential*, Primary Sources, Thomson Gale Press.

McGhee, Derek (2008) *The End of Multiculturalism? Terrorism, Integration and Human Rights*, Open University Pres., Berkshire, England.

Mostarom, T. Raihanah (2011) “Multiculturalism” in Europe: Losing Faith?”, *RSIS Commentaries*, Sayı: 56, ss. 1-2, www.rsis.edu.sg/publications/.../RSIS0562011.

Özbudun, Sibel (2003) *Kültür Halleri: Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde, Ütopya* Yayınevi, İstanbul.

Özensel ,Ertan (2016) “Bir Değer Olarak Bir arada Yaşamak ve Öteki”, *Değerler Bilançosu*, Ed. Hasan Hüseyin Bircan ve Bülent Dilmaç, Çizgi Yayınları, Konya, ss. 9-20.

Özensel, Ertan (2012) “Çokkültürlülük Uygulaması Olarak Kanada Çokkültürlülüğü”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, ss. 55-70.

Keyman, Fuat (2012) “Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık ve Demokratikleşme”, *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, Metis Yayınları, İstanbul, ss.218-244.

Şan Mustafa Kemal ve Handan Akyiğit (2016) “Ulusal Birlik Algısı Ölçeği Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması” *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, ss. 143-168.

Şan, Mustafa K. (2013) “Çokkültürlülük Tartışmaları Karşısında Türkiye Gerçeği”, *11. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, 27-30 Kasım 2013, Valetta.

Şan, Mustafa K. Ve Haşlak, İrfan (2012) “Asimilasyon İle Çokkültürlülük Arasında Amerikan Ana akımını Yeniden Düşünmek”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, ss. 29-54.

Wenden, Catherine Withol de (2003) “Multiculturalism in France”, *International Journal on Multicultural Societies*, vol. 5, no.1, ss.77-87.

Vertovec, Steven (1996) “Multiculturalism, Culturalism and Public Incorporation”, *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 19. No.1. ss. 49-70.

Yürüşen, Melih (1998) *Çeşitlilikten Özgürlüğe, Çokkültürlülük ve Liberalizm*, LTD Yayınları, Ankara.

**PERFECTION PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN KAZAKHSTAN
AND TURKEY (COMPARATIVE ANALYZE)**

YERMEKOVA Gulnura Sailanbekovna

M.Kh.Dulaty Taraz State University, Department «Constitutional and international
law»

Abstract

In international relations, human rights are given special attention. Observance and respect for human rights at all times were of fundamental importance. This is confirmed by the large number of sources that were adopted by the international community. Some countries like Kazakhstan and Turkey are on the front line on this issue. These states have established various international human rights treaties. The Republic of Kazakhstan, asserting itself as a law-governed state, striving to enter the international community as its full member, must fully promote the implementation of the principles of constitutionalism both on its territory. The Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey are full-fledged subjects of international law, and can conclude international treaties in accordance with the principles of international law. This article examined the protection of human rights in the Republics like Turkey and Kazakhstan, and the main tools for their implementation were also identified. The use of comparative analysis also helped to give a comparative description of mechanisms for the protection of human rights.

Introduction

Observance and respect for human rights at all times were of fundamental importance. In international relations, human rights are given special attention. This is confirmed by the large number of sources that were adopted by the international community. Some countries like Kazakhstan and Turkey are on the front line on this issue. These states have established various international human rights treaties. The Republic of Kazakhstan, asserting itself as a law-governed state, striving to enter the international community as its full member, must fully promote the implementation of the principles of constitutionalism both on its territory. The Universal Declaration of Human Rights explicitly states that all human rights are indivisible and interrelated, and that every right should be given equal importance. All States have an obligation to promote respect for the rights and freedoms set forth in the Declaration

and to take, at both the national and international levels, measures to ensure their universal and effective recognition and observance.

«Today we can affirm the high authority of Kazakhstan in the international arena. The intensity of the process of establishing political, economic, cultural ties with other countries demonstrates the growing authority of Kazakhstan as the most reliable after the signing of the Final Act of the Helsinki Process in July 1992. The Republic of Kazakhstan, as a member of the OSCE, took part in the UN World Conference on Human Rights in Vienna and reaffirmed its Commitment and respect for human rights» [1].

The Constitution of the Republic of Kazakhstan is the main document regulating all essential relations, that is, it has its own peculiarities, forms the basis of the structure of the state and society, is the guarantor of the protection of human rights and freedoms. The source of Kazakhstan's law is the principles of the state's activity, proclaimed in the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Also, the sources of the Constitution include the norms of international legal acts recognized by the Republic of Kazakhstan. They contain legal norms of constitutional importance.

The Constitution of the Republic of Turkey was adopted in 1982. This document is the basis of the constitutional order of the Republic and the observance of universal human rights. This Constitution states that every Turkish citizen, on the basis of the principles of equality and social justice, has the right to enjoy the fundamental rights and freedoms defined by the Constitution in order to build his life worthily in the framework of the existing cultural, civilized and legal system, as well as to enjoy material and spiritual goods.

The international treaty is an international document that regulates any relations between subjects of international law. In 1969, the Vienna Convention on the Law of Treaties reads: ««contract» means an international agreement concluded between States in writing and governed by international law, regardless of whether such an agreement is contained in one document, in two or more related Documents, and also irrespective of its concrete name» [2].

Treaties may have different names, such as a convention, a pact or a protocol, but the legal consequences of these documents are the same. At the international level, the State gives its consent to be bound, mainly by ratification, acceptance, approval and accession, only in exceptional cases consent to be bound is expressed by signature.

«As soon as the treaty has entered into force and became binding for the states that are its participants, they are obliged «to conscientiously» fulfill the obligations stipulated in it (pacta sunt servanda). This implies, in particular, that the state can not evade responsibility under international law, referring to the provisions of its domestic law in order to justify the

non-fulfillment of its international legal obligations. Moreover, in international human rights law, state responsibility is strict in the sense that states are responsible for violating their contractual obligations, even if they were committed unintentionally» [3].

The conclusion of an international treaty is a complex process, consisting of a series of successive stages. Its legal essence in most cases is, as G.I. Tunkin, in agreeing «the will of the states, the result of which is an agreement embodied in the norms of the treaty» [4].

The fact of ratification is formalized by a special document, called an instrument of ratification. The parties either exchange their instruments of ratification, or, with a large number of parties, transfer the instruments of ratification to the depositary. There are many ratified international human rights treaties in Kazakhstan and Turkey, among them, it should be noted, a number of the main ratified international treaties that are the main sources of these states. The Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, the International Covenant on Civil, Social and Cultural Rights of 1966

The general principle of law as a source of international law in the field of human rights is such a fundamental legal norm that it can be found in all major legal systems of the world.

Since, human rights are universal, all international treaties protect mainly human rights within the state. The basic laws of States refer to international instruments that ensure human rights and the rights of citizens throughout the country.

Kazakhstan, in its domestic legislation, adheres to a specific legal principle that establishes human rights and which has significant implications for its protection, this demonstrates the existence of a legal binding principle within the framework of international human rights law. However, Kazakhstan has the right to choose its own mechanisms to effectively fulfill its international legal obligations and bring its domestic legislation in line with these obligations. The fact that human rights come from the unique nature of the human person means that they are subject to legal protection in national and international law. Turkey, also a full-fledged subject of international law, also enshrined the following international instruments in the field of human rights protection:

- The Universal Declaration of Human Rights, adopted by the United Nations in 1949,
- European Convention for the Protection of Fundamental Human Rights and Freedoms of 1954,
- The right recognized in 1987 for the citizens of Turkey to apply to the European Commission on Human Rights,

- Recognition in 1989 of binding legal force of the decisions of the European Court of Human Rights,

- The International Convention on Civil and Political Rights, International Convention on Economic, Social and Cultural Rights, Protocol No. 11 and its annex Protocol No. 6 ratified in 2003, which amend the abolition of the death penalty in the European Convention for the Protection of Fundamental Rights and freedoms.

Analyzing the Constitution of the Republic of Kazakhstan and ratified international treaties, that is, the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Universal Declaration of Human Rights: Article 12, art. 2 h. "Human rights and freedoms belong to everyone from birth, are recognized as absolute and inalienable, determine the content and application of laws and other normative legal acts" and in the Declaration of Article 1 "All people are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards each other in the spirit of brotherhood ", " Everyone has the right to life, freedom and personal inviolability ". Here we can say that international standards are observed in Kazakhstan and all necessary international treaties are ratified. Article 6 of the Declaration "Everyone, wherever he is, has the right to recognition as a person before the law" and in Article 13 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan "Everyone has the right to recognition as a person before the law and the right to defend his rights and freedoms in all ways, not inconsistent with law, including necessary Defense ". One more flock of the Declaration 7 "All people are equal before the law and have the right, without any distinction, to equal protection of the law. All people have the right to equal protection against any kind of discrimination that violates the Declaration and against any incitement to such discrimination. "

Identical in structure Article 15 of the Declaration "Everyone has the right to a nationality. No one can be arbitrarily deprived of his citizenship or the right to change his citizenship. "And in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, Article 10 reads:" The citizenship of the Republic of Kazakhstan is acquired and terminated in accordance with the law, it is the same and equal regardless of the grounds for its acquisition. " Here we can say that Kazakhstan is signing international agreements, it is obliged to ratify the norms of international treaties in the domestic legislation. It is said that, Kazakhstan fulfills the principle of "pacta sunt servanda". It can also be said that there are some rules of international law that do not necessarily need to be ratified in domestic law, this is the norm of the Declaration. 16 "Men and women of full age have the right, without any restriction on grounds, race, nationality or religion, to marry and establish their own Family. They enjoy the

same rights with respect to marriage, at the time of his birth. Marriage can be concluded only with the free and full consent of both parties to the marriage ", and in Article 27 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan" Marriage and the family, motherhood, paternity and childhood are protected by the states ", this norm is also reflected in the Code" On Marriage (Marriage) And the family "in Article 2" Marriage and the family, motherhood, paternity and childhood are protected by the state ". Marriage (marriage), concluded on religious ceremonies and ceremonies, is not equated with marriage (marriage) registered in the registering bodies and does not give rise to the corresponding legal consequences. Marriage (marriage) does not recognize the actual cohabitation of both men and women, and of the same sex. International norms are understood in different countries differently. This is due to the fact that the state issuing its internal jurisdiction, refers to social, traditional, cultural characteristics.

Identical in structure Article 15 of the Declaration "Everyone has the right to a nationality. No one can be arbitrarily deprived of his citizenship or the right to change his citizenship. "And in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, Article 10 reads:" The citizenship of the Republic of Kazakhstan is acquired and terminated in accordance with the law, it is the same and equal regardless of the grounds for its acquisition. " Here we can say that Kazakhstan is signing international agreements, it is obliged to ratify the norms of international treaties in the domestic legislation. It is said that, Kazakhstan fulfills the principle of "pacta sunt servanda". It can also be said that there are some rules of international law that do not necessarily need to be ratified in domestic law, this is the norm of the Declaration. 16 "Men and women of full age have the right, without any restriction on grounds, race, nationality or religion, to marry and establish their own Family. They enjoy the same rights with respect to marriage, at the time of his birth. Marriage can be concluded only with the free and full consent of both parties to the marriage ", and in Article 27 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan" Marriage and the family, motherhood, paternity and childhood are protected by the states ", this norm is also reflected in the Code" On Marriage (Marriage) And the family "in Article 2" Marriage and the family, motherhood, paternity and childhood are protected by the state ". Marriage (marriage), concluded on religious ceremonies and ceremonies, is not equated with marriage (marriage) registered in the registering bodies and does not give rise to the corresponding legal consequences. Marriage (marriage) does not recognize the actual cohabitation of both men and women, and of the same sex. International norms are understood in different countries differently. This is due to the fact that the state issuing its internal jurisdiction, refers to social, traditional,

cultural characteristics.

The Turkish Constitution establishes personal, socio-economic and political rights and freedoms of citizens, as well as their duties. The Constitution provides for the following personal rights and freedoms of citizens: the right to personal freedom and inviolability (Article 19), the right to respect the secrets of personal and family life (Article 20), the right to inviolability of the home (Article 21), the right to freedom of information exchange Article 22), the right to freedom of choice of residence and movement (Article 23), the right to freedom of conscience, religion and religious beliefs (Article 24), the right to freedom of thought and belief (Article 25), the right to disseminate their thoughts And opinions verbally, in writing or in images, and also in other ways, individually or collectively (Article 26) * (1), the right to freely study and teach science and art, to provide explanations, and to conduct research in these fields 27), the right to publish periodic and non-periodical publications (Article 29), the right to use media other than print, owned by non-state corporations (Article 31), the right of refutation and response (Article 32), the right to create associations without Prior authorization (art. 33), the right to assemble peacefully and without weapons, and to participate in demonstrations without prior authorization (Article 34), property and inheritance (Article 35), the right to appear in court proceedings as a plaintiff or defendant, using legal means and procedure (Article 36), the right to appeal to the competent authorities if constitutional rights and freedoms are violated (part 1, article 40), the right to compensation for damage due to misconduct by officials (Part 2, Article 40).

The Turkish Constitution also provides for a number of guarantees that ensure the exercise of personal rights and freedoms of citizens. These guarantees are constitutional prohibitions relating to the activities of all state bodies, officials and citizens. Thus, according to the Constitution no one can be subjected to torture and torture; No one shall be subjected to punishment or treatment incompatible with human dignity (Article 17); No one can be forced to work (Article 18) * (2); No one shall be deprived of his liberty, except in cases where such procedure is prescribed by law (Article 19); No court can evade consideration of a case that falls within its competence (Article 36); No one can be removed from the jurisdiction of the court, which is provided by law; Extraordinary instances with judicial powers can not be created (Article 37); No one can be punished for an act that at the time it was committed was not a crime under applicable laws; No one can be subjected to more severe punishment than indicated in the law at the time of the commission of the crime; No one can be convicted until his guilt is proven in court; No one should testify against himself, his family members, or give

such evidence; No citizen should be extradited to a foreign state in connection with the crime committed by him (Article 38).

The growing role of international law in the relations of states steadily increases the importance of treaty norms, without which in modern international relations many global problems can not be solved, important issues are the protection of human rights, security, political and economic cooperation of states. At the same time, special importance is attached to issues related to the legal force of international treaties and their implementation, it means the ratification of the adopted international instruments into internal jurisdiction. Since, human rights are considered in all international instruments, it is universal. That is, any subject of international law must ensure human rights. The category of human rights includes all rights and freedoms, legal capacity, legal capacity, delictual capacity.

The significant expansion of the role of the legal framework in the context of the globalization of the world in the most diverse spheres of human life is steadily increasing the importance of the principle of conscientious compliance with international treaty obligations.

International standards (international conventions, covenants, multilateral treaties, regional agreements etc.) for the protection of human rights are recognized as binding for all states throughout the territory, they act as ordinary international rules. They mean that the human rights norms enshrined in the international Covenants are binding for those countries that have not rejoined the Covenants.

«An international treaty is a document on the consent of two or more several subjects of international law to the relative emergence, modification or termination of reciprocal rights and obligations. This is the main source of international law»[5].

Each state has the legal capacity to conclude international treaties. The registration of international treaties has been developing for centuries on the basis of the tried and true codification scheme. This scheme is set out in an international document that was adopted on May 23, 1969. That is, "the text of the treaty is adopted at an international conference by voting for it by two third states present and voting, unless by the same majority vote they decide to apply another rule» [6].

Undoubtedly, the establishment of the procedure for fulfilling obligations under international treaties is the exclusive prerogative of any state, but states must strictly fulfill their treaty obligations.

There are various ways of expressing the consent of the states to the binding nature of the international treaty, applied as the final stage of the conclusion of such an agreement. Thus, Art. 11 of the Vienna Convention on the Law of Treaties of 1969.

States: "The consent of the state to be bound by the treaty can be expressed by signing the treaty, exchanging documents constituting the treaty, ratifying the treaty, accepting it, approving it, acceding to it or in any other way agreed upon» [7].

As a rule, states establish special procedures according to which the norms of international law become effective in the territory of a state only after they come into force through the issuance of an internal statutory legal act. In this case, we are referring to those international treaties in which the state participated or has the intention to become a party to it. Basically, international treaties are created and signed by the states for further ratification. Norms that do not contradict domestic laws, they are ratified by states. But the legal nature of the international treaty is not obligatory for ratification. If this is not stipulated by reservations.

Methods of research

- to identify and analyze the problems of ratification and adoption of the international human rights instrument;

- strengthen the principles of international law (*pacta sunt servanda*) in the sphere of ratification of international human rights instruments;

- determine the impact of the adopted international documents on various legal systems and on the development of international law in the field of ensuring and implementing human rights,

- to reveal the degree of significance and influence of international human rights acts on the domestic legislation of Kazakhstan and Turkey;

- determine the level of ratified new international acts of the United Nations by Kazakhstan and Turkey;

The contractual form of regulation of international relations determines the stability and continuity of the development of the world order. This is conditioned by the adoption in 1969 and 1986 of universal Conventions on the law of international treaties, as well as the large-scale practice of the adoption by sovereign states of normative legal acts on the procedure for concluding and executing international treaties.

One of the features of international law is that «the process of concluding an international treaty is a process of harmonizing the will of the states, the result of which is an agreement embodied in the norms of treaties» [8].

Ideas on human rights, the study of sources of origin and development of the concept of human rights, the identification of its content and basic characteristics, the consideration of human rights perceptions in various legal systems, and a comparative comparison of this phenomenon in different legal cultures is the goal of analyzing international acts on human

rights, As well as the domestic regulatory framework on human rights in the countries of the Romano-Germanic, Anglo-Saxon, Jewish and Muslim legal systems.

The goal of this work is to solve the problem of signing and ratifying international human rights instruments by the Asian countries, including Kazakhstan, as well as the impact of international law on the Constitution. There are a number of differences in the adoption and ratification of international human rights instruments. Since the Asian countries are mainly Musselman and Romano - German legal system.

Another goal of this work is to realization of the issue of ratification of human rights mechanisms. The presumption of individual rights and freedoms as universals within the framework of the Western tradition of legal understanding presupposes the need to establish whether the concept of human rights is universal, whether the recognized list of so-called basic human rights and freedoms is a universal value, universal property and the basis for a single global development in the mainstream of the universal Good and general civilization prosperity.

Results

The international community adopted a number of documents as international conventions, declarations and covenants in the field of human rights protection. The United Nations also adopted documents in the following areas:

- The rights of the child / the last document was adopted in: 2007 /
- Women's rights / the last document was adopted in: 2000 /
- Rights of persons with disabilities / the last document was adopted in: 2013 /
- The rights of indigenous peoples / the last document was adopted in: 2007 /
- Rights of the elderly / the last document was adopted in: 1992 /
- Rights of the mentally retarded persons / the last document was adopted in: 1971 /
- The right to peace / the last document was adopted in: 1984 /
- The right to work / the last document was adopted in: 1998 /
- The right to asylum / the last document was adopted in: 1967 /

As a rule, states establish special procedures according to which the rules of international law become effective in the territory of the state, especially human rights, only after they come into force through the issuance of an internal statutory legal act. In this case, these are the international treaties in which the state participated or has the intention to become a party to it.

Conclusion

In conclusion, it can be said that, when ratifying international documents in the field of human rights, they must be clearly reflected in national legislation. If such laws are absent in

laws, then it is necessary to refer to peremptory norms of internal law. The expression of consent to the binding nature of an international human rights treaty is the final phase of the process of concluding an international treaty. But all the same, the rules of international law refer to the norms of the Constitution.

References

1. Sartaev S.S. & Nazarkulova L.T. (2002) Formation of the Constitution of the Republic of Kazakhstan: problems and prospects. Almaty, 46 p.
2. Vienna Convention on the Law of Treaties on May 23, 1969. Article 9. [30.03.2017] Retrieved from <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>
3. Eur.Comm.HR.Application No. 788/60. Austria v. Italy, judgment of 11 January 1961 on the admissibility 4 of the European Commission on Human Rights p.140 [30.03.2017] Retrieved from http://www.echr.coe.int/Documents/FS_European_Union_ENG.pdf
4. Tunkin G.I. (1970) *The theory of international law*. Moscow, : "International Relations" – 110 p.
5. The Code of the Republic of Kazakhstan of December 26, 2011 No. 518-IV
6. Ilin Yu.D. (2005) International public law. Lectures. - M.: Jurist, - 206 p.
7. Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May, 1969. Article 9. [30.03.2017] Retrieved from <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>
8. Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May, 1969. Article 11. [30.03.2017] Retrieved from <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>

DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNİ GEREĞİ OLARAK OMBUDSMANLIK: KARŞILAŞTIRMALI TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ

Ümmügülsüm KILIÇ¹, Manshuk IMANBEKOVA²

¹Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi,
gulsumkilig@gmail.com

²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi,
mika2209@mail.ru

ÖZET

Gittikçe büyüyen kamu gücü karşısında bireylerin haklarını korunma ihtiyacı da büyümüş ve büyümeye devam etmektedir. Bu büyümeyle birlikte hukuk devleti ve demokrasi kavramlarının önemi artmaya başlamış ve "kişilerin hak ve özgürlüklerinin korunması", "vatandaşların idarenin kötü yönetimine karşı korunması" ihtiyacı ortaya çıkmış ve bunun sonucunda İkinci Dünya Savaşından sonra "aracı kişi" anlamına gelen ombudsmanlık kurumu denetim mekanizmaları arasında yerini almaya başlamıştır.

Bugün dünyanın 140'a yakın ülkesinde Ombudsmanlık değişik isimler altında ve ülkelerin farklı siyasi, idari, ve sosyal özelliklerine göre şekillenerek hak ve özgürlüklerin korunması ve kötü yönetimin önlenmesi amacıyla hukuk devletinin etkin denetim mekanizmaları arasında yer almıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ombudsmanın tanımına ve tarihçesine yer verilecektir. İkinci bölümünde Türkiye ve Kazakistan'da Ombudsmanlık uygulamaları ele alınarak karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Çalışmamızın son bölümünde ise Türkiye'de ve Kazakistan'daki Ombudsmanlık kurumunun güçlü ve zayıf yönleri ele alınarak etkinliğinin artırılması yolları üzerinde çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Ombudsman, kamu yönetimi, kamusal denetim, Türkiye, Kazakistan.

ABSTRACT

Ombudsman as a requirement of a democratic constitutional State: Comparable example of Turkey and Kazakhstan

With the growing power of the state, the need to increase the rights of individuals has also grown. With this growth, concepts of democracy and state of law have also gained importance. The needs to "protect the rights and freedoms of individuals" and "protecting the citizens against the wrong doing of the state" have risen. As a result of these developments

after WW 2 the establishment of the ombudsman has been initiated which is also an intermediate body.

Today ombudsman has been established in nearly 140 countries under different names. These institutions are designed accordingly to each countries different political, administrative and social structure. Their aim is to protect right and freedoms of individuals as a mechanism in the law system

In the first part of our study we will define the ombudsman and explain its past. In the second part of the study we will examine the practices in Turkey and Kazakhstan. In the last part of the study, we will investigate the shortcomings of the ombudsman mechanisms in these two countries and offer solutions to increase efficiency.

Key Words: *Ombudsman, public administration, public control, Turkey, Kazakhstan.*

GİRİŞ

Kamu yönetiminin dünyadaki gelişmelere ve değişmelere uygun olarak yeniden yapılandırılması kabul edilen bir ihtiyaçtır. Zaman içinde kamu hizmetlerinin sunumu esnasında “bireyin kötü yönetime karşı korunması” ve “bireylerin hak ve özgürlüklerinin savunulması” ihtiyacı daha da belirgin hale gelmiş ve halkın idareden kaynaklanan şikayetlerini en aza indirecek yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır. Güçler ayrılığı ilkesine dayanan demokrasilerde idare, halkın ihtiyaçlarını, şikayetlerini hızlı ve etkin bir şekilde iletme ve çözümü noktasında idare ve halk arasında köprü işlevi gören kuruma ihtiyaç duymuştur. Toplumsal uzlaşi misyonuyla bir yandan köprü diğer yandan da denetim boyutunda da yeni bir kurum olarak Ombudsmanlık kurumları meydana gelmiştir.

I.Ombudsmanlık Kurumunun Tanımı ve Tarihçesi

Ombudsmanlık kurumunu, ülkelere göre değişen yasal ve anayasal düzenlemelerle yürürlüğe girdiği için üzerinde fikir birliğine ulaşılmış bir tanımı yoktur. Bazı yazarlar ombudsmanlığı; kamu yönetiminin denetlenmesi ve vatandaşların idare karşısında korunmasını amaçlayan metotlardan biri olarak tanımlarken bazıları ombudsmanı; kamu idaresinin haksız eylemlerinden kaynaklanan şikayetlerini dinleyerek tarafsızca soruşturma yapan ve elde ettikleri verileri yetkililere aktaran tarafsız ve yüksek seviyeli bir müfettiş olarak tanımlamaktadırlar (Sevinç,2015:100). Doktrine göre “şikâyetleri dinlemek, şikâyet konularını incelemek ve soruşturma yapmak suretiyle kamu yönetimini denetleme şeklidir”.Uluslararası Barolar Birliğinin Ombudsman Komitesinin tanımı ise daha değişik ve teferruatlıdır:”Anayasa, yasama organı veya parlamento tarafından tayin edilen, başında yasama organı veya parlamentoya karşı sorumlu olan yüksek seviyeli bağımsız bir bürokratın olduğu, hükümet kuruluşları, yetkilileri ve çalışanları tarafından haksızlığa uğramış

insanların şikayetleri doğrultusunda veya kendi inisiyatifiyle harekete geçen, araştırma yapma, disiplin uygulaması önerme ve rapor yayınlama hakkı olan bir ofistir”(Odyakmaz,2013:5).

Bugün dünyada ombudsmanlık kurumunun kökeninin Osmanlı Devletine hatta Büyük Selçuklu Devletine kadar uzandığı kabul görmekte, Kadı-ul Kudat, Divan-ı Hümayun, Divan-ı Mezalim, Kazasker, Kadı, Muhtesip gibi kurul ve görevlilerin halkın yakınmalarını dinledikleri ve padişah adına çözüme kavuşturdukları bilinmektedir (KDK Stratejik Plan,2016:22).

İsveç Kralı 12.Charles 1709 yılında Poltava Savaşı sonucu yenilince Osmanlı Devletine sığınmış ve bu süre zarfında bahsi geçen kurumları gözlemlemiş ve 1713 yılında kendi yokluğunda ülkesindeki sorunlarla ilgilenmesi, kamu personelini denetlemesi ve gerektiğinde personel hakkında işlem yapması için bir Ombudsman görevlendirmiştir. Kral 12.Charles ülkesine geri döndüğünde bu sistemin iyi işlediğini tespit ettiği için geçici olarak kurulan kurum kalıcı hale gelmiştir (KDK Stratejik Plan,2016:23). İsveç Kralı XII. Charles tarafından geliştirilen ve “Haşmetmehaplarının Yüksek Ombudsmanlığı” (His Majesty’s Supreme Ombudsman) diye adlandırılan, sonradan “Adalet Başkanlığı” (Chancellor of Justice) adını alan ve bugün hala var olan kurumu kurumsallaştırmıştır. 1809’da İsveç Parlamentosu, mutlak monarşiden meşrutiyete geçerken kendi adına hareket edecek bir Parlamento Ombudsmanlığı kurulmuştur. Bu nedenle 1809, dünyadaki Parlamento Ombudsmanları tarafından modern Ombudsman Kurumunun kuruluş yılı olarak kutlanır(Diamandouros,2014:13).

Ombudsmanlık kurumu ile ilgili tarihsel süreçte anayasal kurum haline geldikten sonra yaklaşık yüzyıl herhangi bir gelişme olmamıştır. 1919 yılına gelindiğinde Finlandiya’da yapılan bir anayasa değişikliği ile İsveç örneğine benzer bir kurum oluşturulmuş, İsveç Ombudsmanı’ndaki bakanları soruşturma yetkisi dışında tüm yetkiler Finlandiya Ombudsmanı’na da verilmiştir. İsveç’ten sonra ilk olarak Finlandiya’da ombudsmanlık kurumunun kurulması, Finlandiya’nın yüzyıllar boyu İsveç’in egemenliğinde kalmasının, benzer hukuksal ve yönetsel sistemlere ve ortak kültüre sahip olmasının payının büyük olduğu ifade edilmektedir (Sevinç,2015:101).1955 yılında Danimarka, 1959 yılında Batı Almanya, 1962 yılında Norveç ve Yeni Zelanda, 1967 yılında İngiltere, 1971 yılında İsrail, 1973 yılında Fransa, 1976 yılında Portekiz, 1981 yılında Hollanda ve İspanya Ombudsmanlık sistemini hayata geçirmişlerdir. İlk önce Kuzey Avrupa ülkelerine özgü bir kurum olarak görülürken, İngiltere ve Yeni Zelanda ile birlikte Anglo-Sakson hukuk sistemine girmiştir. Avrupa’da hızla gelişen ombudsmanlık kurumu Hindistan, Japonya, Güney Kore, Tayland gibi Asya ülkelerinin yanı sıra Arjantin ve Guatemala gibi Latin Amerika ülkelerinde de uygulanmaya başlanmıştır (Gökçe,2012:2017).Günümüzde dünyada 140’a yakın ülkede ombudsmanlık

kurumu mevcuttur. Ayrıca Avrupa Birliği nezdinde “Avrupa Birliği Ombudsmanlığı” kurulmuştur. Avrupa Birliği, uzun tartışmalar neticesinde Ombudsmanlık kurumunun faydasına inanmış ve tüm Avrupa vatandaşlarını kapsayacak bir Avrupa Ombudsmanlığının kurulmasına Avrupa Parlamentosu tarafından 9 Mart 1994 tarihinde karar verilmiştir. Her Avrupa vatandaşı veya Avrupa Birliğinde ikamet eden diğer tüm tabiiyetlerdeki vatandaşlar ve Parlamento dahil olmak üzere tüm tüzel kişiler Ombudsman’dan kötü yönetim veya yönetimin kötüye kullanılmasına ilişkin tüm idari suçlamaları araştırmasını isteyebilirler. Ombudsman, ilgili kuruluşlar için soruşturma açma, açılan soruşturmaları yönetme ve onların tüm dosyalarını inceleme yetkisine sahiptir. Soruşturmanın kötü idari yönetim sonucuna ulaşması halinde Ombudsman Parlamentoya bir rapor göndererek konunun tazmin veya telafi edilme alternatiflerini önerir. Avrupa Birliği kurumları ve organlarındaki kötü idare uygulamalarını açığa çıkarmaya yardım eder(Şafaklı,2009:171). Avrupa Ombudsmanına, Avrupa Konseyi, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Sayıştayı ve Adalet Divanı gibi kurumlar aleyhine şikâyet başvuruları yapılabilir; resen de araştırma-soruşturma yapılabilir. Avrupa Ombudsmanı, kötü yönetimi saptar ve rapor verir. Avrupa Birliği, bilindiği gibi, 1992 yılında Maastricht’te imzalanan “Avrupa Birliği Anlaşması”nın 195’nci maddesine göre kurulmuştur. Avrupa Ombudsmanı, Avrupa Parlamentosu’na atanır (Fendoğlu,2010:8)

1.İdarenin Başlıca Denetim Yolları

Denetim bütün toplumsal örgütler için olduğu gibi idare için de gerekli bir olgudur. Çünkü denetim, kamu kurum ve kuruluşlarının faaliyet ve işlemlerinde hataların önlenmesine yardımcı olmak, çalışanların ve kuruluşların gelişmesine, idare ve kontrol sistemlerinin güvenilir, tutarlı ve de geçerli hale gelmesine öncülük etmektedir (Tutal,2013:515). Denetimin temel işlevi; denetlenen birimin mevzuatında öngörülen hizmet ve etkinliklerinin amaçlarına uygun yürütülüp yürütülmediğini araştırmak, hedef ve stratejilerde sapmalar varsa ortaya çıkarmak ve bunların düzeltilmesi için isabetli, yapıcı önerilerde bulunarak verimin arttırılmasına ve hizmet kalitesinin yükseltilmesine çalışmaktır (Tutal,2013:515).

Kamu yönetiminde halka sunulan hizmetlerin etkinliği ve verimliliğini azaltan sebepleri bulmak ve gidermek amacıyla kamu yönetiminin etkin bir şekilde denetlenmesi gerekmektedir. Hukuk devleti, idarenin denetimini zorunlu kılar. Denetim, idareyi hukuka bağlılığa ve uygunluğa zorlar. Denetleme daha ziyade bürokratların görevleri dolayısıyla sahip oldukları yetkileri keyfi bir şekilde kullanmalarına engel olmak için önem taşır (Kestane,2006:130).Denetlemenin en önemli amacı, idarenin yapmış olduğu hataların tekrarlarına engel olmaktır. Eğer denetleme daha sonraki işlemlerin kusur payımı azaltmaya yarıyorsa veya hizmetin daha iyi yapılmasına hizmet ediyorsa başarılı sayılır (Kestane,2006:130). Denetimin, idarenin etkinliklerinin sürekliliği ve düzenliliğini sağlamaya yönelik eksikliklerinin, hatalarının ve yetersizliklerinin ve hukuka aykırılıklarının kısaca

kusurlarını tespit edip yaptırım uygulayarak düzeltici, üzerlerinde denetim yapıldığı birimi kusurları işlemekten sakınmaya sevk ettiği için önleyici ve nihayet hataların nedenlerini belirleyip onları ortadan kaldırmaya yöneldiği için yapıcı bir yönü söz konusudur(Altay,2014:11).

Hukuk devleti anlayışının geçerli olduğu ülkelerde bireyler gibi idarenin de hukuk kurallarına bağlılığının gerçekleştirilmesi ve kişilerin hak ve özgürlüklerinin idareye karşı korunması için, başta yargısal denetim olmak üzere, idare üzerinde birçok denetim yolu oluşturulmuştur (Atay,2014:21).

a.Yargısal Denetim

Demokratik hukuk devleti anlayışının temelinde idarenin eylem ve işlemlerinin denetime tabi tutulması ilkesi yatmaktadır. Cumhuriyetin nitelikleri arasında sayılan hukuk devleti ilkesi bütün uygar demokratik rejimlerin temel özelliklerinden biridir. Bu kavram en kısa tanımıyla, vatandaşların hukuki güvenlik içinde buldukları, Devletin eylem ve işlemlerinin hukuk kurallarına bağlı olduğu bir sistemi anlatır (Kuzu,2010:1). Hukuk devleti, insan onuru kavramından hareketle adaletin yani haklı olana hakkının teslim edilmesini sağlayan ve bu amaçla da faaliyetlerinde hukuk kurallarına bağlı olan, vatandaşlarına hukuki güvenlik sağlayan devlettir (Atay,2014:6).

Devletin bütün işlemlerinin hukuk kurallarına uygun olması, hukuk devletinin başlıca varlık şartlarından birini oluşturmaktadır. Hukuk kurallarına uymayı sağlayacak mekanizmada, devletin eylem ve işlemlerinin yargı denetimi altında bulunmasıdır. Yürütmenin yargısal denetimi bütün demokratik ülkelerde yerleşmiş kuraldır (Kuzu,2010:2) Kamu hizmetini yürütmekle görevli olan idarenin, bu hizmeti yerine getirirken bir takım kararlar alması, eylemde bulunması ya da işlem tesis etmesi gereken durumlarda, anayasa ve kanunla kendisine tanınan yetki dahilinde hareket edip etmediği, eylem ve işlemin kamu yararı amacından başka herhangi subjektif bir amaca ulaşılmasına yönelik olup olmadığı gibi hususlar idari yargı denetimi sonucunda ortaya çıkmaktadır(Şen,2013:1624). Kuvvetler ayrılığı ilkesinin bir gereği olarak idarenin tüm faaliyetlerinin yargı denetimine tabi tutulmasının gerekliliği her sistemde kabul edilmekle birlikte, Yargısal denetimin amacı, yürütme ve idarenin görevlerini kanunlarda belirtilen şekil ve esaslara uygun olarak yerine getirilmesini sağlamaktır. İdarenin yargısal denetimi konusunda ise genel olarak yargı birliği ve idari yargı sistemi olmak üzere iki sistem bulunmaktadır. Türkiye’de idari yargı sistemi uygulanmakta ve idari yargı örgütlenme bakımından ise, alt derece İdare ve Vergi mahkemeleri ile itiraz mercii olarak Bölge İdare Mahkemeleri ve temyiz mercii olarak Danıştay’dan oluşmaktadır. Yargı birliği sisteminde ise yargı bir bütün olarak örgütlenmiştir. Tek bir düzen olarak örgütlenen yargı, hem bireyler arasında çıkan uyuşmazlıklara, hem de bireylerle idare arasında çıkan uyuşmazlıklara bakar.

b. İdari Denetim

Denetim organları tarafından idare üzerinde iki tür denetim yapılır. Bunlar, “hukukilik denetimi” ve “yerindelik denetimi”dir. Kural olarak yargı organları hukukilik denetimi, diğer denetim organları ise hem hukukilik hem de yerindelik denetimi yaparlar. İdarenin davranışlarının yalnız hukuka uygun olması yetmez, bunların yerinde olması başka bir deyişle, kamu hizmetlerinin iyi bir biçimde, kamuya yararlı ve verimli olarak yürütülmesi de gerekir(Gözübüyük,1995:291)

İdari denetim iç ve dış denetim olarak iki ayrı türde ele alınmaktadır. İç denetim, kamu yönetimi sistemi içinde yer alan herhangi bir kurum veya kuruluşun hiyerarşik olarak veya oluşturduğu denetim organları aracılığıyla kendi birimleri üzerinde denetimde bulunmasıdır. İç denetimde idare (kuruluş) kendi kendisini denetler. Bu da ya hiyerarşik denetim ya da teftiş kurulları yoluyla olur. Hiyerarşik denetimde, üst, astın eylem ve işlemlerini her zaman denetleyebilir, astın eylem ve işlemlerini değiştirebilir, kaldırabilir, iptal eder veya yürütülmesini durdurabilir, denetim sonucunda asta disiplin cezası verebilir. Hiyerarşik denetim sonucunda, hukuk kurallarına ve bunların uygulanışına aykırı düşen işlemlerin değiştirilmesi, kaldırılması veya durdurulması gerçekleştirilir. Dış denetim ise genel kamu yönetimi sistemi içinde yer alan ancak denetlenen kuruluş dışında örgütlenmiş birimlerce yapılan denetimdir. Bir kamu kuruluşunun başka bir kamu kuruluşu tarafından denetlenmesidir.

İdari denetim, yerindelik ve hukukilik ölçütlerine uygunluğu sağlamak amacıyla gerçekleştirilir. İdarenin eylem ve işlemlerinde hizmetin gereklerine uygun davranılıp davranılmadığını saptamaya yönelik yerindelik denetimi, İdarenin karar serbestisi üzerinde etkili olmaktadır. Takdir yetkisinin bulunduğu alanda işlemin “amaç” ve “kamu hizmetinin gereklerine” uygunluğu açısından yerinde olup olmadığı denetlenebilmektedir.

c. Siyasal Denetim

Demokratik bir rejimde egemenlik yetkisini halk adına kullanan organlar, aynı zamanda anayasa gereği, devlet yönetiminin işleyişiyle ilgili sorunlarda “gözetici”, “denetleyici” rol üstlenir (Akıncı,1999:60). Parlamenter rejimde yasama organına karşı sorumlu olan hükümet, Anayasada belirlenmiş olan yöntem ve araçlarla parlamento tarafından denetlenir ve gerektiğinde güvensizlik oyu ile işbaşından uzaklaştırılabilir. Geleneksel olarak parlamentonun hükümeti denetleme araçları, her ülkenin siyasal rejimine göre değişiklikler göstermektedir.

Demokratik rejimle idare edilen ülkelerde siyasi ve hukuki kurumlar halkı temsil eder, dolayısıyla idarenin kullandığı yetkiler kendisine ait olmayıp, temsili siyasi irade ile ona verilmiş olan yetkililerdir. Bu sebeple gerek yasama organı gerekse hükümet idareyi denetleme yetkisine sahiptir. Denetim yolları olarak soru, genel görüşme, meclis araştırması, meclis

soruşturması ve gensoru olmak üzere klasik denetim araçları sayılabilir. Bunun dışında vatandaşlarca işletilebilecek olan Dilekçe hakkı ile vatandaşlar idarenin işlem ve eylemleri, kamu hizmetinin işlenmesi gibi konularda ilgili makama başvurarak şikâyetlerini veya dileklerini ileterek aksayan yönleri saptamaya yardımcı olabilirler.

d. Kamuoyu Denetimi ve Baskı Grupları

İdare üzerindeki en eski yargı dışı denetim araçlarından biri kamuoyu denetimidir. Siyaset biliminin kurucusu sayılan Aristoteles (M.Ö.384-322) “Politika” adlı ünlü eserinde kamuoyunun önemini vurgulayarak devlet yaşamında kamuoyuna üstün bir önem atfetmesi dikkat çekicidir (Kışlalı,1997:22). Kamuoyu; belli bir olay, olgu ve düşünce ile ilgilenen ve tüm halk kesimlerini ifade eden “kamu” sözcüğü ile çatışma sonucu meydana gelen fikir veya kanaat anlamı taşıyan “oy” sözcüklerinin birleşimi olarak kamusal sorunlar hakkında bireylerin kanaatlerinin bütünü olarak tanımlanmaktadır.(Budak ve Budak,2000:22). Kamuoyu belli bir zamanda, belli bir tartışmalı sorun hakkında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna veya gruplarına egemen olan kanaattir. Kamuoyu çoğunluğun fikrini veya daha etkin olan azınlığın fikirlerini de yansıtabilir (Kışlalı,1998:169). Kamuoyu denetimi özellikle çoğulcu demokratik rejimlerde öneme haiz bir kurumdur. Bu sistemde toplumdaki farklı gruplar fikirlerini meşru yollardan dile getirerek savunurlar. Farklı fikirlerin çatışması ile toplumda belli bir uzlaşma meydana gelir. Farklı fikirler kamuoyu aracılığı ile hükümeti etkilemeye çalışırlar. Hükümet siyasi kararlar alırken halkın verdiği olumlu ve olumsuz tepkileri dikkate alacaktır. Kamuoyu denetimi ile kastedilen halkın idareye karşı takındığı tutumların ve sahip olduğu kanaatlerin idare üzerinde etki yaratmasıdır (Ergun ve Polatoğlu,1992:329). Kamuoyu denetimi demokratik sistemin çoğulcu ve katılımcı sıfatlarına anlam veren bir kurum ve anlayıştır. Ancak bu denetim mekanizmasının verimli işleyebilmesi halkın toplumsal sorunlara yeterince duyarlı olmasını gerektirir. Bunun yanı sıra hak arama bilincine sahip olmak da bu denetim mekanizmasının yürütümünde son derece etkilidir. Bu denetim yönteminde, bireylerin tek tek veya toplu olarak yazılı, sözlü veya gösteri yaparak veya kamu mallarından veya bireysel imkanlarından yararlanarak fikir ve düşüncelerini, idarenin yanlış buldukları eylem ve işleminin geri alınmasını, sonuçlarının tazminini, eylem ve işlemin kendi istekleri doğrultusunda yeniden düzenlenmesini istemeleri, bunun için de kamu makamlarını uyarma, kınama, protesto etme, aydınlatma, etkileme vb. yöntemleri kullanmaları sık karşılaşılan durumlardır (Demiral, 2009:16). Kamuoyu oluşumunda kamusal ve özel meslek kuruluşlarının rolü oldukça büyüktür. Bunların bir başka adı da baskı gruplarıdır. Baskı grupları çıkarlarını gerçekleştirmek için belli konularda kamuoyu oluşturmaya ve yönetmeye çalışan gruplardır. İşçi Sendikaları, Ticaret ve Sanayi Odaları, İşveren Sendikaları, Barolar, Sivil Toplum Kuruluşları, Tüketici Dernekleri, Meslek Odaları kamuoyu belirlemede etkili olurlar. Baskı grupları denetimi hükümet ve idare üzerinde

kamuoyu ve diğer araçları kullanarak yaratacakları etki ile ekonomik veya toplumsal amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadırlar. Baskı grupları denetimi ve kamuoyunun etkin bir sistemde idarenin hataları teşhir edilerek idarenin kendisine çekidüzen vermesini sağlayabilir. Baskı grupları günümüzde siyasi iktidar yasaların uygulayıcısı olan yöneticiler üzerinde etkili olmaya çalışarak denetim işlevlerini yerine getirmektedirler. Kamuoyu ve baskı grupları denetimi demokratik kültürün gelişmesi ile doğrudan orantılıdır. Baskı gruplarının idareyi etkileyerek amaçlarına ulaşmak için yürüttükleri faaliyetler, bazı ülkelerde gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle kurumsallaşmıştır. Bu faaliyetler örneğin, Amerika’da “lobicilik” (lobbying) olarak ifade edilmekte bu baskı gruplarının faaliyetleri siyasal kültürün bir parçası olarak olağan sayılıp hoşgörü ile karşılanmaktadır

2. Geleneksel Denetim Yollarının Eksiklikleri

Bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunmasında ve idareye yönelik şikâyetlerin çözümünde bağımsız ve uzmanlaşmış mahkemeler tarafından yapılan yargısal denetim geleneksel denetim türleri arasında en etkin ve en fazla güven veren denetim şeklidir. Yönetimin yargı yoluyla denetimi hukuk devletinin gereklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ancak, yargısal denetime getirilen birtakım eleştiriler de mevcuttur. Bunlar arasında; yargı sürecinin çok biçimsel olması, yavaş ve güç işlemesi, yargılama maliyetinin yüksek olması yani hukuk kurallarının karmaşıklığı ve çeşitliliği karşısında bireylerin yargı yolunda tek başlarına şikâyetlerini sonuçlandırmasının zorlaşması ve bu durumda davanın avukat aracılığıyla takip edilmesi neticesinde dava masraflarıyla birlikte davacının yüklenmek zorunda kalacağı mali külfetlerin artması, yargı organlarının yönetilenlerin çıkarlarını ön planda tuttuğu için yönetime yabancı olması nedeniyle hem işinin zorlaşması hem de kararlarına kuşkuyla bakılması, görevli yargı yerinin saptanmasındaki güçlükler, aynı konunun çeşitli yargı yerlerinde karara bağlanması ve aynı konuda değişik usul kurallarının uygulanması gibi hususlar yer almaktadır (Demiral,2009:24).Yargı sistemi büyük avantajlarına rağmen pahalıdır; geç işler; yavaştır; aynı konuda hukukçular bile ihtilafa düşebilir; biçimseldir; karmaşıktır; masraflıdır; posta geç işleyebilir; postada evrak kaybolabilir; aşırı iş yükü vardır; adalet geç gelir; gereksiz sertlik ve terslikler olabilir; bilirkişi ücreti can yakabilir (Fendoğlu,2013:28). Mali külfetlerin çokluğu vatandaşların yargı önünde idarenin kötü yönetim uygulamalarını düzeltme yoluna gitmekten vazgeçme nedeni olabilecektir. İdarenin yanlış uygulamalarının yargı yerlerince denetiminin mümkün olması durumunda denetim hukukilik denetimiyle sınırlı kalmaktadır. Bu durumda yönetimin takdir yetkisini kullanarak aldığı kararların ihtiyaca ve yönetilenlerin taleplerine uygunluğu denetlenememektedir. Yani yargı denetimi yerindelik denetiminden yoksundur. Nihayetinde yargı sürecinin uzun sürmesi yani sonucun geç alınması, hakkın yerine getirilmesinde bireyler için hakkaniyetsiz durumların doğmasına yol açabilmektedir (Demiral,2009:24).

Siyasal denetim de kendi içerisinde birtakım eksiklikler barındırmaktadır. Meclis çoğunluğunu ve yürütmeyi elinde bulunduran iktidar partisi böylelikle yasama faaliyetlerini de kontrolü altında tutabilecek bu da siyasi denetimin etkinliğini önleyecektir. Yönetimin karmaşıklığı ve işlerinin çokluğu karşısında yasama organı üyeleri yönetimin kontrolünde yetersiz kalabilirler. Bu da siyasi denetimin diğer bir aksayan yönüdür (Demiral,2009:22). Parti içi disiplini ile parlamenter sistemdeki yasamanın yürütme ile fiilen bütünleşmesi sebebiyle siyasi denetimi de kimi zaman fonksiyonsuz kalmaktadır

İdarede birimlerin kalabalık oluşu nedeniyle, üst yönetici, personeli tanımakta zorluk çekmektedir. Hiyerarşi denetimi yeterli olmayabilir. Yönetici bir açıdan kendi eksikliğini göstereceği için astının hatasını görmeyebilir. Yönetici sevilen biri olmak istediği için soruşturma açmak istemeyebilir. Bazen da kurum ile yönetici özdeşleşir ve yeniliklere karşı “kapalı kutu” oluşabilir. İdari denetim kurumlarının da yükünün hafifletilmesi gerekir. Birbirinden kopuk, denetim yetkisi bulunmayan, yaptığı iş konusunda bilgi birikimi bulunmayan idarelere karşın, kamunun iki yakasını bir araya getiren kamu denetçiliği ve bireysel başvuru kurumlarına ihtiyaç olacağı açıktır (Fendoğlu,2013:29). Kamuoyu ve baskı gruplarının denetiminde de; güçlü baskı grupları devleti kontrol altına almaya çalışabilir, basın taraf tutabilir; iktidarın veya muhalefetin kontrolünde olabilir. İktidar rakamları hep lehinde gösterebilir; muhalefet ise ülkenin kaos ve istikrarsızlık içerisinde olduğunu iddia edebilir, basın olaylara reyting açısından yaklaşabilir, Karalama yapabilir. Bu gibi eksikliklere karşın devletin görevlerinin git gide artması ve karmaşıklaşan yapısı vatandaşları idare karşısında zayıflatmakta ve korunmaya muhtaç duruma getirmekte ve idarenin yapısına daha kolaylıkla girip nüfuz edebilen, daha hızlı, daha basit, daha etkili bir kurum ihtiyacını doğurmuştur.

Vatandaşları idareye karşı savunan, kötü yönetimden meydana gelen hak ihlallerini önleyen, hem kamudaki etkinliği hem de toplumsal memnuniyeti arttıran işleve sahip olan ombudsmanlık birey-devlet uzlaşmasının temelindeki denetimi halk adına gerçekleştiren, idare ile vatandaş arasındaki gücün dengesini kuracak ve adalete ulaşımı kolaylaştıracak bir kurum olarak artık daha fazla ilgi çekmeye başlamıştır.

II. Türkiye’de Ombudsmanlık (Kamu Denetçiliği)

İkinci dünya savaşı sonrasında, Dünyada, kamu yönetişimi ve insan hakları alanında zihniyet değişimi olmuş, tarafsız, bağımsız, uzman kurumlara ihtiyaç olmuştur. Sivil toplum örgütlerinin de kimi zaman yanlı ve güdümlü eğilimleri olabileceği gibi nedenler, kamusal sorumluluğu bulunan ve bir anlamda kamu vicdanının ve hakkın savunucusu, tarafsız ve bağımsız olan uzman kurumların önemini giderek arttırmıştır. Halkla devlet arasında bir iletişim ve güven köprüsü oluşturabilmek için ombudsmanlık kurumunun kurulması ve

geliştirilmesi dünyada demokrasinin meşruiyeti ve hukuk devleti açısından bir zaruret olarak görülmüştür (Fendoğlu,2010:4).

Türkiye’de Kamu Denetçiliği Kurumu olarak isimlendirilen bu kurum; idarenin adil, tutarlı, şeffaf ve hesap verebilir olması ihtiyacına hizmet eden ve sorunları iyi niyet çerçevesinde çözmeye odaklanmış bir müessesedir. Kamu yönetimi sisteminde idarenin mevcut denetim yollarına bir alternatif olarak değil, fakat bu denetim yollarını tamamlayıcı ve destekleyici bir mekanizma olarak ortaya çıkan Kamu Denetçiliği Kurumu idarenin; adil, tutarlı, şeffaf ve hesap verilebilir olması ihtiyacına hizmet eden ve sorunları iyi niyet çerçevesinde çözmeye odaklanmış bir tür arabuluculuk müessesesidir.

Türkiye’de” Kamu Denetçiliği Kurumu” kurumunun kurulması ve örgütlenmesi için çeşitli çalışmalar 90’lı yılların sonunda başlamıştır ve Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda kamu denetçisi kurumunun kurulması öngörülmüştür. Dönemin İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı, devlet ve sivil toplum temsilcilerini bir araya getirerek, Ekim 1999’da 11 maddelik bir "Kısa Vadeli Demokratikleşme Programı" hazırlamıştır. Bu programın hedeflerinden birisinin de Türkiye’de ombudsmanlık kurumunun oluşturulması olduğu belirtilmiştir. 15. 06. 2006 tarihinde 5521 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanununu çıkarılmış ancak bu kanun Cumhurbaşkanı tarafından TBMM’ne geri gönderilmiştir. Daha sonra 5548 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu tasarısı hazırlanarak Meclis’e sunulmuş ve yasa Meclis tarafından kabul edilerek Resmi Gazetede yayımlanmıştır. Cumhurbaşkanının ve Ana muhalefet partisinin Anayasa Mahkemesine başvurusu üzerine, Anayasa Mahkemesi tarafından kanunun geçici 1. maddesi nedeniyle yürütmeyi durdurma kararı verilmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı ve ana muhalefet partisi milletvekilleri, yayımlanan Kamu Denetçiliği Kanununun Anayasa’da öngörülen örgütlenme ilkelerine, erkler ayrılığı ilkesi ile anayasanın 6.7. ve 8. maddelerine aykırılığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi’ne başvurmuş ve Anayasa Mahkemesi açılan davada ilgili iddiaları yerinde bularak 5548 sayılı kanunun anayasaya aykırılığını tespit etmiş ve Kamu Denetçiliği Kurumu Kanununun iptaline karar vermiştir.

2010 tarihli referanduma sunulan Anayasa değişikliği kapsamında, Anayasanın 4. Bölümünde, Siyasi Haklar ve Ödevler başlığı altında yer alan Dilekçe Hakkına ilişkin 74. Maddede değişiklik yapılarak, bu maddede Kamu Denetçiliğine de yer verilmiştir. Anayasa değişikliği ile 74. maddenin kenar başlığı “Dilekçe, Bilgi Edinme ve Kamu Denetçisine Başvurma Hakkı” olarak değiştirilmiş olup madde metni şu şekildedir:

“...Herkes, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkına sahiptir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bağlı olarak kurulan Kamu Denetçiliği Kurumu idarenin işleyişiyle ilgili şikâyetleri inceler. Kamu Başdenetçisi Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından gizli oyla dört yıl için seçilir. İlk iki oylamada üye tamsayısının üçte iki ve üçüncü

oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu aranır. Üçüncü oylamada salt çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamada en çok oy alan iki aday için dördüncü oylama yapılır; dördüncü oylamada en fazla oy alan aday seçilmiş olur. Hukuk Devletine Katkıları Bakımından Kamu Denetçiliği 369 Bu maddede sayılan hakların kullanılma biçimi, Kamu Denetçiliği Kurumunun kuruluşu, görevi, çalışması, inceleme sonucunda yapacağı işlemler ile Kamu Başdenetçisi ve kamu denetçilerinin nitelikleri, seçimi ve özlük haklarına ilişkin usul ve esaslar kanunla düzenlenir.”

Türkiye’de 2010 tarihli Anayasa değişikliğinden sonra Parlamento’da yeni bir ombudsman kanunu tasarısı kabul edilmiş ve Cumhurbaşkanı’nın onayından sonra kanun tasarısı kabul edilerek resmîyet kazanmış, resmî gazetede yayımlanmıştır. Bu çerçevede, Türkiye’de “Kamu Denetçiliği Kurumu” adında kurulan ombudsman veya ombudsmanlık kurumu, Resmî Gazete 14.06.2012 tarihli “6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu” ile yasalaşmıştır. Devamında, 2012 yılında 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanununun kabul edilmesi ile TBMM Başkanlığına bağlı, kamu tüzel kişiliğini haiz, özel bütçeli ve merkezi Ankara’da bulunan Kamu Denetçiliği Kurumu kurulmuş ve 29/03/2013 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır.

1. Yetki Görev ve Sorumluluk

6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu

Madde 5 – (1) Kurum, idarenin işleyişi ile ilgili şikâyet üzerine, idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmakla görevlidir

düzenlemesiyle kurumun görevi belirlenmiş ve Kamu Denetçiliği Kurumunun görev alanı, Kamu Denetçiliği Kurumu Kanununun Uygulanmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik’te; Kurumun görevi;

Madde 4 – (1) Kurum;

a) Merkezi yönetim kapsamındaki kamu idareleri ile sosyal güvenlik kurumlarının, mahallî idarelerin, mahallî idarelerin bağlı idarelerinin, mahallî idare birliklerinin, döner sermayeli kuruluşların, kanunlarla kurulan fonların, kamu tüzel kişiliğini haiz kuruluşların, kamu iktisadi teşebbüslerinin, sermayesinin yüzde ellisinden fazlası kamuya ait kuruluşlar ile bunlara bağlı ortaklıklar ve müesseselerin, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının,
b) Kamunun ortak, sürekli ve kamusal bir ihtiyacını karşılayan ve idarî düzenleme, denetim ve gözetim altında kamu hizmeti yürüten özel hukuk tüzel kişilerinin,
her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarına ilişkin şikâyetleri inceler, araştırır ve önerilerde bulunur.

Olarak açıklanmıştır. Ancak Kanun 5/2 ye göre:

- a) Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemler ile resen imzaladığı kararlar ve emirler,
- b) Yasama yetkisinin kullanılmasına ilişkin işlemler,
- c) Yargı yetkisinin kullanılmasına ilişkin kararlar,
- ç) Türk Silahlı Kuvvetlerinin sırf askerî nitelikteki faaliyetleri, Kurumun görev alanı dışındadır.

Kanun'un 7. maddesine göre; Başdenetçinin ve denetçinin görevleri şunlardır:

- a) Kuruma gelen şikâyetleri incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmak,
- b) Bu Kanunun uygulanmasına ilişkin yönetmelikleri hazırlamak,
- c) Yıllık raporu hazırlamak,
- ç) Yıllık raporu beklemeksizin gerek gördüğü konularda özel rapor hazırlamak,
- d) Raporları kamuoyuna duyurmak,
- e) Yokluğunda kendisine vekâlet edecek denetçiyi belirlemek,
- f) Birisi kadın ve çocuk hakları alanında görevlendirilmek üzere, denetçiler arasındaki işbölümünü düzenlemek,
- g) Genel Sekreteri ve diğer personeli atamak,
- ğ) Kanunlarla verilen diğer görevleri yapmak.

Denetçilerin görevleri

- a) Bu Kanunda verilen görevlerin yapılmasında Baş denetçiye yardımcı olmak,
- b) Baş denetçi tarafından verilen görevleri yapmak.

Kamu denetçisi, bilgi ve resmi belgeleri isteyebilecek, şahit dinleyebilecek ve bilirkişi atayabilecektir. Kanun'un 18. maddesine göre; Kuruma inceleme ve araştırma konusu ile ilgili olarak istediği bilgi ve belgeleri, bu isteğin tebliğ edildiği tarihten itibaren otuz gün içinde verilmesi zorunludur. Bu süre içinde istenen bilgi ve belgeleri haklı bir neden olmaksızın vermeyenler hakkında Baş denetçi veya denetçinin başvurusu üzerine ilgili merci, soruşturma açar. Ancak; Devlet sırrı veya ticari sır niteliğindeki bilgi ve belgeler, yetkili mercilerin en üst makam veya kurulunca gerekçesi belirtilmek suretiyle bir istisna tutulmuştur. Ancak, devlet sırrı niteliğindeki bilgi ve belgeler Baş denetçi veya görevlendireceği denetçi tarafından yerinde incelenebilir. 6328 sayılı Kanun Kamu denetçisine kendi inisiyatifi ile re'sen soruşturma yapma yetkisi vermemiştir

2. Kamu Denetçisine Başvuru Şekli

Kamu Denetçiliği Kurumu'na başvuruya ilgili düzenleme Kanununun 17. Maddesinde düzenlenmiştir. 17. maddeye göre; "Kuruma, gerçek ve tüzel kişiler başvurabilirler. Başvuru; başvuru sahibinin adı ve soyadı, imzası, yerleşim yeri veya iş adresini ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için vatandaşlık kimlik numarasını, yabancılar için pasaport numarasını, başvuru sahibi tüzel kişi ise tüzel kişinin unvanı ve yerleşim yeri ile yetkili kişinin imzasını varsa merkezi tüzel kişilik numarasını ve yetki belgesini içeren Türkçe

dilekçe ile yapılır. Bu başvuru, yönetmelikte belirlenecek şartlara uyulmak kaydıyla elektronik ortamda veya diğer iletişim araçlarıyla da yapılabilir. Yapılan başvurulardan;

- a) Belli bir konuyu içermeyenler,
- b) Yargı organlarında görülmekte olan veya yargı organlarınca karara bağlanmış uyuşmazlıklara ilişkin olanlar,
- c) İkinci fıkrada belirtilen şartları taşımayanlar,
- d) Sebepleri, konusu ve tarafları aynı olanlar ile daha önce sonuçlandırılanlar, incelenmez.

Kuruma başvuruda bulunabilmesi için idari başvuru yolları ile özel kanunlarda yer alan zorunlu idari başvuru yollarının tüketilmesi gereklidir. İdari başvuru yolları tüketilmeden yapılan başvurular ilgili kuruma gönderilir. Ancak Kurum, telafisi güç veya imkansız zararların doğması ihtimali bulunan hallerde, başvuru yolları tüketilmese dahi başvuruları kabul edebilir (Yatkin ve Taşer, 2015:95). Yargı organlarınca karara bağlanmış uyuşmazlıklar; sebepleri, konusu ve tarafları aynı olan ve daha önce sonuçlandırılan şikâyetler incelenmemektedir. Belirli bir konuyu içermeyen şikâyetler de Kurumun inceleme alanı dışındadır. Kuruma, illerde valilikler, ilçelerde kaymakamlıklar aracılığıyla da başvurulabilir. Başvurulardan herhangi bir ücret alınmaz. Kuruma, idare tarafından verilecek cevabın tebliği tarihinden, idare başvuruya altmış gün içinde cevap vermediği takdirde bu sürenin bitmesinden itibaren 6 ay içinde başvurulabilir. Başvuru tarihi, dilekçenin Kuruma, valilik veya kaymakamlıklara verildiği, diğer hallerde başvurunun Kuruma ulaştığı tarihtir. Dava açma süresi içinde yapılan başvuru, işlemeye başlamış olan dava açma süresini durdurur. 6328 sayılı Kanunda kuruma gerçek ve tüzel kişilerin başvurabileceği belirtilmekle beraber, kamu denetçilerinin harekete geçmeleri kişilerin başvurularına bağlanmış, kurumun re'sen harekete geçebileceğine yer verilmemiştir. Kamu Denetçiliği Kurumun yetkisi Türk Silahlı Kuvvetlerinin idari faaliyetlerini kapsamakta, ancak, askeri nitelikteki faaliyetlerini kapsamamaktadır. Kamu denetçiliği kurumu tavsiyelerini dinlemeyen idareleri Meclis'e bildirdikten sonra Meclis'in bu konuda nasıl davranacağı ve ilgili idareye ne gibi çalışmalar yapacağı konusunda kanunda herhangi bir açıklama yoktur (Yatkin ve Taşer, 2015:96). Faks veya elektronik posta yoluyla yapılan şikâyet başvurularına ait dilekçe asılları, onbeş gün içinde kuruma gönderilmedikçe başvuru geçerli sayılmaz. e-başvuru yapılması halinde, başvuru anı itibarıyla dilekçe aslına gerek kalmaksızın şikâyet başvurusu kabul edilir. Mahallî idarelerin, bağlı idarelerinin ve birliklerinin eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarına karşı yapılacak şikâyetler 29/3/2014 tarihinden itibaren alınmaya başlanmıştır. Başvuru için yaş sınırı yoktur.

Tüm Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları başvurabildiği gibi devlet kurumları ile sorun yaşayan tüm yabancılar da başvurabilir.

3. Başvuruların İncelemesinde Usul ve Süreç

Kurumuma ulaşan şikâyetler öncelikle ön incelemeye tabi tutulmaktadır. Yapılan bu ön inceleme sonucunda;

- Konusu Kurumun görev alanına girmeyen,
- Başvuru süresi içerisinde yapılmayan,
- Kurumda incelenmekte ve araştırılmakta olan bir şikâyet başvurusuyla veya Kurum tarafından daha önce sonuçlandırılan bir şikâyetle sebepleri, konusu ve tarafları aynı olan,
- Yargı organlarında görülmekte olan veya yargı organlarınca karara bağlanmış uyuşmazlıklara ilişkin olan,
- Başvuru usulüne uygun olmayan,
- Şikâyet başvurusunda bulunması gereken isim, adres, unvan gibi zorunlu bilgileri içermeyen,
- Menfaat ihlali içermeyen,

şikâyetler hakkında İncelenemezlik Kararı verilerek; başvuru sahibi, gerekçesiyle birlikte karar hakkında yazılı olarak bilgilendirilmektedir (Yıllık Rapor 2015:38). Ön inceleme aşamasında ele alınan bir diğer husus ise şikâyetçinin Kuruma başvurmadan önce ilgili idareye başvurmasıyla idari başvuru yollarının tüketip tüketilmediğidir. Kuruma başvuruda bulunabilmek için, idari işlemde doğan zararın giderilmesinin üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdaki, özel kanunlarda belirtilmiş olması halinde ise bu makamlardan, idarî dava açma süresi içinde istenmesi gerekmektedir (Yıllık Rapor 2015:38). İdari başvuru yollarının tüketilmediğinin tespiti halinde ise Gönderme Kararı verilmekte ve şikâyet başvurusu ile karar gereğinin yapılması için ilgili idareye, bilgi vermek için de başvuru sahibine iletilmektedir. Ön incelemeyi takiben şikâyet başvurularının inceleme ve araştırma aşamasına geçilmektedir. Şikâyetlerin sebepleri ve konuları aynı olanlar için Birleştirme Kararı alınmakta ve birden fazla şikâyet tek bir şikâyet dosyası altında incelenmektedir.

İnceleme ve araştırma sonucu şikâyetin yerinde olduğu kanaatine varılması hâlinde Tavsiye Kararı verilmektedir. Kararda idareye hatalı davranıldığının kabulü, zararın tazmini, işlem yapılması veya eylemde bulunulması, mevzuat değişikliğinin yapılması, işlemin geri alınması, kaldırılması, değiştirilmesi veya düzeltilmesi, uygulamanın düzeltilmesi, uzlaşmaya gidilmesi, tedbir alınması gibi önerilerde bulunulmaktadır (Yıllık Rapor 2015:40). İnceleme ve araştırma sonucunda şikâyetin yerinde olmadığı kanaatine varılması hâlinde ise Ret Kararı verilmektedir. Ayrıca, şikâyetçinin başvurusundan vazgeçmesi, şikâyetçi gerçek kişi ise ölümü veya tüzel kişi ise tüzel kişiliğinin sona ermesi, şikâyet konusu talebin ilgili idare tarafından yerine getirilmesi, inceleme ve araştırma devam ederken şikâyet konusu hakkında dava açılması durumlarında Kurumumuz tarafından Karar Verilmesine Yer Olmadığına Dair Karar verilmektedir (Yıllık Rapor 2015:40).

3. Kurumsal Kabiliyet ve Kapasitenin Değerlendirilmesi

Kurumun yatay örgütlenmiş organizasyon yapısı, Kuruma başvuru seçeneklerinin çeşitli ve ücretsiz olması, Anayasal bir dayanağının bulunması ve TBMM'ye bağlı bir Kurum olması, Kurumun yürütme erkinden bağımsız bir kurum olması, Yasama erkinin gücünden yararlanabilmesi, Kuruma başvurunun dava açma süresini durdurması, her türlü bilgi ve belge talebinin idarelerce karşılanma zorunluluğunun olması, idare ile şikâyetçi arasında uzlaştırıcı rolünün olması, hukuka uygunluk yanında hakkaniyete uygunluk yönüyle de inceleme yapılması, idarelerin eylem ve işlemleri yanında tutum ve davranışlarını da inceleyebilmesi, insan hakları ve iyi yönetim ilkeleri açısından inceleme ve araştırma yapabilmesi, çocuklardan doğrudan başvuru alabilmesi güçlü yönleridir (Faaliyet Raporu,2016:79). Kurumun tanınırlığının yeterli düzeyde olmaması, paydaşlarla iletişim eksikliği, iş/görev tanımlarının net olmaması, Kurum kararlarının niteliğinin paydaşlar tarafından yeterince bilinmemesi, re'sen inceleme ve araştırma yetkisinin olmaması, teşkilat yapısının yeterli olmayışı , Kurumsal kapasitenin istenilen düzeyde olmaması, Elektronik Belge Yönetim Sistemi (EBYS) nin Kurum ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalması, bireylerin şikâyetlerin takip edebilmeleri için etkin bir bilgilendirme sisteminin bulunmaması Kurumun zayıf yönleri olarak değerlendirilmektedir (Faaliyet Raporu,2016:80).

III. Kazakistan'da Ombudsman/ İnsan Hakları Komiseri

Kazakistan Cumhuriyeti'nin, gelişiminin daha niteliksel döneme girmesi, devlet ve toplum önünde yeni görevleri beraberinde getirmiştir. Bu görevlerin başarılı olabilmesi, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korumanın etkili araçları olmadan mümkün değildir. Hiç şüphesiz insan haklarını koruma, koruma mekanizmalarını oluşturma ihtiyacı, en yüksek değerleri insan, onun hak ve özgürlükleri olarak bilinen Kazakistan'da demokratik ve hukuk devletini oluşturma görevi ile açıklanır. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 17 Ocak 2014 yılında yaptığı "Kazakistan 2050 yolunda: Ortak amaç, ortak çıkarlar, ortak gelecek" konuşmasında şunları söylemişti: "30 gelişmiş ülkeler sırasına geçmek için bize adil bir rekabet, adalet, hukuk ve yüksek hukuk kültürü üstünlüğü ortamı lazımdır. Sivil toplum sektörü ve işletme ile devlet işbirliğinin güncelleştirilmiş araçları gerekir." (Address of the President of KC,2014)

Toplumun sosyal alanında devlet etkisinin artması, idari aygıtın büyümesi nedenleriyle sivil toplum ve devlet çıkarları dengeleme temini için ek mekanizmaları kurma ihtiyacı doğurmuştur. Bu da Kazakistan'da İnsan Hakları Komisyonu'nun oluşmasına neden olmuştur. Tabi ki, söz konusu alanda her zaman vatandaşların hak ve özgürlüklerini korumak üzere çeşitli kurumlar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde mevcut insan hak ve özgürlüklerini koruma ulusal kurumların görevini, İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları Komiseri,

Özellikle Hassas Gruplar (çocuk, kadın, ve diğerleri.) İhtisas İnsan Haklarını Komisyonu gibi kurumlar üstlenmiş olduğu belirtilmelidir.

Bu tür kurumların varlığına rağmen insan hak ve özgürlüklerinin korunmasının etkin bir sistemini oluşturma meselesi, dünyanın tüm ülkeleri için aktüelliğini sürdürmektedir. Yukarıda adı geçen kurumlar, tıpkı İnsan Hakları Komisyon'u gibi hükümetin bu faaliyet alanındaki kamu kuruluşlarına ek olarak oluşturulur. Kazakistan'da İnsan Hakları Komisyon'u kurumu, ülkemize hukuk üstünlüğü ve adalet ilkelerini sağlamaya, insan hak ve özgürlüklerini korumaya yol açtı. (Başimov M.S., 2005: 125). Kazakistan Cumhuriyetinde İnsan Hakları Komiseri yasal statüsünü inceleyen bu çalışmada, insan hakları koruma mekanizmaları geliştirilmesi, Cumhurbaşkanı tarafından konulan devlet hakları üzeri insan hakları önceliği ve hukuk üstünlüğü ilkesini sağlama meseleleri ile ilgili amaç ve hedeflerin gerçekleştirilmesinde büyük ölçüde yardımcı olması tarafımızca umut edilmektedir.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde İnsan Hakları Komisyon'u Enstitüsü'nün kurulması, bu doğrultuda yapılmış sürekli çalışmaların sonucudur. Uzun yıllardır, uzmanlar bu yapının insan haklarının korunması konusundaki önemini belirler, oluşturma sırasında dünya ülkelerinin tecrübelerini derlemeye çabalar. Özellikle Birleşmiş Milletler'in Gelişme Programı, Birleşmiş Milletler insan hakları üzerine Yüksek Komiser Bölümü, Avrupa'daki Güvenlik ve İşbirliği Örgütü gibi uluslararası kurumlarını belirtmek gerekir. Bu ve diğer yapıların tümü, İnsan Hakları Komisyonu'nun uluslararası standartlara, özellikle, Paris İlkeleri'ne uygun olarak yasa yapmak için gerekli önlemleri yürütmüştür.

Dünyada İnsan Hakları Komisyonu'nun en popüler geleneksel modeli böyledir. İnsan hakları ihlal yerlerde kontrol yapıp, ihlal ve eksikliklerin giderilmesini kontrol etme güç yapısına sahip yapıdır. Ancak tavsiyeler ve şartların tam teşekküllü bir uygulamasını sağlamadaki İnsan Hakları Komiseri yetkileri nelerdir? Bu sorunun cevabı sadece Kazakistan'da değil, dünyanın birçok memleketinde de bulunamamaktadır. Çünkü yabancı memleketlerin birçoğunda İnsan Hakları Komiseri tavsiyelerine ilgisizlik tanıtılmaktadır, hatta önemsenmemektedir. İnsan Hakları Komiserine belli yetkiler verilmezse, tabi bu durumda gerçek bir ilerleme elde etmek çok zor olur. Ama devlet kurumları, özellikle kolluk kuvvetleri genelde İnsan Hakları Komiseri'ne gerekli yetkileri vermeye karşıdır. Onlara göre, insan hakları ihlalinin soruşturulmasını yapmaya temel yetkili tek kurul, mahkemedir. Savcılık ise, insan haklarının ihlal edilmemesini sağlayan denetim kurulusudur. Bu sistemde İnsan Hakları Komiseri'ne yer yoktur. Kazakistan'da da aynı argümanlar söylenmiş ve böyle fikirler Kazakistan'da yeni yapının oluşmasını engellemiştir.

Ağustos 2002 yılında KC Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, KC Anayasanın 7. yıl dönümünü kutlama konuşmasında İnsan Hakları Komisyon'u Enstitüsü'nün demokratik ülkelerde mevcut olduğunu, gelecekte bizim ülkemizde de kurulacağından bahsetmiştir. KC

Anayasasına uygun KC Cumhurbaşkanı belirlemiş yasalar, ulusal mevzuatın ayrılmaz bir parçası olduğu bellidir. Bundan dolayı 19 Ekim 2002 yılında Kazakistan'da insan hakları ile ilgili İnsan Hakları Komisyon'u Enstitüsü oluşturulması hakkında Cumhurbaşkanı'nın özel kararnamesi çıkar, ve bu Enstitü çalışmalarını üst düzeyde yapmaktadır. (Kazahstanskaya Pravda gazetesi, 2002). KC Cumhurbaşkanı'nın 19 Eylül 2002 yılındaki kararnamesiyle İnsan Hakları Komiseri hakkında kural onaylanmıştır.

İnsan hakları üzerine soruşturmacı (bundan sonra İnsan Hakları Komiser'i), kendi yetkisi çerçevesinde insan ve vatandaşların hakları ihlali ile özgürlüklerini yerine getirme konusunda tedbirleri alma yetkisi verilmiş, insanın ve vatandaşların hakları ve özgürlüklerinin korunmasının takip edilmesini yürüten yetkili biridir. İnsan Hakları Komiseri'ni KC Cumhurbaşkanı tayin eder. O, kendi işlerini yürütmeye bağımsızdır. Bu yüzden onun görevine kimsenin karışmasına izin verilmez.

1. İnsan Hakları Komiseri'nin görevi

İnsan Hakları Komiseri, alınan şikâyetleri dikkate alır ilgilenir. Ve gerçekten insan hakları ihlali durumunda ancak şikâyetleri okur; İnsan Hakları Komiseri KC yasalarına uygun insan hakları ve özgürlüklerini koruyan başka da devlet kurumlarının yetkisini sınırlamaz.

Aynı zamanda İnsan Hakları Komiseri:

- insan hakları ve özgürlüklerini koruma alanında Kazakistan Cumhuriyeti'nin yasalarını geliştirmede uluslararası standartlara uygun olmasını çabalar;
- insan hakları alanında hukuksal eğitime katkıda bulunur;
- insan hakları ve özgürlüklerini koruma alanında başka da faaliyetleri gerçekleştirir.

İnsan Hakları Komiseri'ne kimler şikâyet edebilir?

Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşı, bir yabancı ülke vatandaşı ya da vatandaşlığı olmayan herkes bu haktan faydalanabilir.

a. Hangi Durumlarda Şikâyet Edilebilir

Eğer sizce, Sizin veya da başka insanların hakları devlet kurumları, kuruluşlar veya yetkililer tarafından ihlal edilirse, Siz onların davrandıklarından ya da aksine hiç davranmadıklarından ve aldığı kararlarından şikâyet edebilirsiniz.

Devlet kurumları veya kuruluşlar:

Merkezi ve yerel hükümet organları, yerel yönetim organları, kolluk kuvvetleri, bütçe örgütleri, kar amacı gütmeyen kuruluşları dahil.

Yetkililer:

Hükümet temsilcilerinin fonksiyonlarının sürekli, geçici ya da özel yetkilisi;

Devlet kurumlarında, yerel yönetim organlarında, Silahlı Kuvvetler'de, KC'nin başka da askeri birliklerinde örgütsel ve yönetsel, işletme fonksiyonlarının yetkilisi.

b. İnsan Hakları Komiseri'nin Görev Alanı Dışında Kalanlar

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın;
Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu ve milletvekillerinin.
Kazakistan Cumhuriyeti hükümetinin;
Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa Konseyi'nin;
Kazakistan Cumhuriyeti Başsavcı'nın;
Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Seçim Komisyonu'nun;
Kazakistan Cumhuriyeti mahkemelerinin;
Eylem ve işlemleri.

c. Ne gibi eylemler ve kararlar itiraz edilebilir?

Aşağıdaki koşullarda şikayette bulunabilirsiniz:

Yasal gereksinimlerin reddedilmesi durumunda;
Hizmet yükümlülüklerinin eylemleri ile uyulmaması durumunda;
Karar mantıksız kabul edilirse;
Sizin anayasal haklarınızı ihlal eden yetkililer ve kuruluşların eylem ve kararlarına bir şikayette bulunabilirsiniz.

Ayrıca İnsan Hakları Komiseri aşağıdaki koşullarda şikayetleri dikkate almaz:

Eğer şikayetçinin tam adı soyadı, adresi, çalışma veya okuma yeri gösterilmemişse, imzası yoksa.

Eğer şikayetçi hakkında bilgileri doğrulayan belgeleri yoksa;

Eğer şikayetçi hakları ihmalinden 1 yıl geçtikten sonra şikayet ediyorsa;

Eğer şikayette anlatılan mesele çözümü devletin mevzuatına göre belirlenirse (sivil işlem, ceza usul, idari, vs.)

Eğer bu şikayet üzerine mahkemenin kararı alınır;

Eğer bundan önce bu şikayeti İnsan Hakları Komiseri bakmış olup, şikayetçi yeni bilgi ve delillerle tamamlamazsa;

Eğer şikayette tüzel kişiler arasında, tüzel kişiler ile bireyler arasında ekonomik konularda anlaşmazlıkları çözme konusu tartışılıyorsa;

Eğer şikayetin hiçbir dayanağı yoksa;

2. İnsan Hakları Komiseri şikayetleri İnceleme Yolu

İnsan Hakları Komiseri, şikayeti inceleme sırasında kapsamlı bir çalışma yapar, belli bir devlet kurumu veya örgütünden gerekli bilgileri elde etmek için resmi bir istekte bulunur. Hatta gerekirse İnsan Hakları Komiseri, belli bir alanda uzmanların yardımına başvurabilir. Şikayetçinin adı soyadı şikayet ettiği kişiye söylenmeyebilir.

a. Şikayetleri incelemenin sonucu

Şikayetleri okuduktan sonra İnsan Hakları Komiseri:

Şikayetçinin haklarının iadesi için yetkiliye veya kuruma kararlar alınsın diye bilgi verebilir.

Bir devlet kuruluşunu şikayetçinin haklarını ihmal eden kişilerin sorumsuzluğu hakkında bilgilendirir, maddi ve manevi kayıpların telafisi için önlemler almayı sunar;

Şikayetçiyi hakları ve özgürlükleriyle tanıştırır, onları kullanmanın yöntemlerini anlatır;

Şikayetçinin şikayetine bakmaya hangi kurum yetkiliyse işi onlara iade eder.

Diğer taraftan, İnsan Hakları Komiseri;

Devlet ve adli kurumların kararlarına yeniden bakamaz, onları ihbar edemez;

Kanunla kurulan prosedüre uygun olarak, yetkileri çerçevesinde görev yapan devlet kurumu hizmetine karışamaz;

Şikayetçiye tazminat ödeme hakkında bir karar alamaz;

Şikayetçi çıkarlarını mahkemede koruyamaz;

Hukuki destek göze alamaz.

Şikayet İnsan Hakları Komiseri adına devlet dili veya Rus dilinde örneğe uygun doldurulur:

Şikayet aşağıdaki bilgileri içermelidir:

Şikayetçi haklarının ihmal edilmesine izin veren devlet kurumu veya kuruluşun adı, görevlinin adı soyadı, baba adı;

Şikayetçi haklarının ihlal edilmesine yol açan durumlar;

Şikayetçinin 'bu eylem haklarımı neden ihmal etti' düşüncesinin açıklaması.

Bu işi daha önceleri mahkeme ya da başka yetkili makamlar inceledi mi? Eğer evetse, onların aldığı kararı kopyası;

Şikayetçi, şikayetini İnsan Hakları Komiseri elden ya da posta ile

Kazakistan Cumhuriyeti İnsan Hakları Komiseri aşağıdaki adreste bulunur: 010000, KC, Astana şehri, Orınbor sokağı, No 8. Bakanlıklar evi, 15 adresine gönderebilir.

Telefon: +7172 74 01 69. Faks: +7172 74-05-48 Başvuru için link:

www.ombudsman.kz/kz/publish/docs/doklad_spec/detail_2.php).

SONUÇ VE ÖNERİ

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye ve Kazakistan'da günümüzün en büyük sorunu olan yolsuzlukla mücadelede ve hesap verebilirliğin hemen her alanda ön plana alınmasında ombudsmanlık kurumu, diğer denetim mekanizmalarına yardımcı olmak amacını taşımaktadır

İnsan Hakları Komiseri kurumunun toplumsal değeri ve onun Kazakistan Cumhuriyeti gelişmesinin bugünkü aşamasında belirlenmesi, öncelikle onun faaliyetinin vatandaşların hakları ve özgürlüklerinin korunmasına, hukuk devleti ilkesinin uygulanmasına, yasal nihilizmi aşmaya, hukuk kültürü geliştirilmesine yönelik olduğu ile açıklanır. Ünlü Romalı şair Publius Syrus'un demiştir ki: "**Ibi pote valere populi, ubi leges valent – Yasaları güçlü yerde halkı da güçlüdür**". Ve şüphesiz ki Kazakistan'da İnsan Hakları Komisyon'u kurumunun geliştirilmesi sayesinde anayasal bir devlet kurmada kamu kurumlarının

etkinliklerinde yasal ilkelerinin güçlendirilmesi mümkün olacaktır. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti'nde insan haklarını koruma alanında İnsan Hakları Komisyon'u Enstitüsü'nün güçlendirilmesi, Kazakistan'da anayasa hükümetini oluşturmak için önemli bir ön koşuldur; ülkemizi özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideallerine doğruluyor, bu da toplumumuzu küresel toplum içinde uzun bir süre daha sürdürülebilir hale getirecektir. Bu kurumun uygulanabilirliğini sağlamanın en önemli şartı etkileme gücüdür. Bu amaçla kurumun önemi ve gerekliliğine dair yeterli tanıtımın; panel, sempozyum vb. araçlar yoluyla yapılması ve hem parlamentonun hem kamuoyunun hem de geniş halk kitlelerinin ilgi ve desteğinin sağlanması gerekmektedir. Bu noktada sivil toplum örgütleri ve basına büyük görevler düşmektedir. Bu nedenle genel bir ombudsmanlık kurumunun kurulmasının yeterli olmayacağı, bunun yanı sıra özel alan ve sektörler için yerel düzeyde ombudsmanlık kurumlarının oluşturulmasının da son derece faydalı olacağı düşünülmektedir. Ombudsmanlık kurumu yaptırım olan bir kurumdan çok, bir ikna kurumudur. Yönetimin hatalarının halka ve parlamentoya bildirilmesi, hak ve özgürlük ihlallerinin açıklanması, kötü yönetime karşı bir kamuoyu oluşturulması cezai bir yaptırımdan daha etkilidir. Bağımsız, tarafsız ve saygın bir ombudsman görünür olduğu, verimli çalıştığı ve kamu güvenini kazandığı takdirde hem idarenin hem de vatandaşın haklarını koruyan bir aracı olacak ve kamu idaresinin kalitesini arttıracak hem demokrasinin kalitesini arttıracaktır.

KAYNAKÇA

AKINCI, M (1999). *Bağımsız İdari Otoriteler ve Ombudsman*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul .

ATAY, E.E (2014).” Hukuk Devleti İlkesi Işığında İdarenin Denetimi ve Kamu Denetçiliği Kurumu”, *T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu Ombudsman Akademik Dergisi*, Aralık 2014 Sayı: 1, s.1-30.

https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/pdf/1_%20Say%C3%84%C2%B1-%20Aral%C3%84%C2%B1k%202014.pdf

Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the nation. January 17, 2014 <http://www.akorda.kz/ru/>

Başımov M.S. *Sistema Yuridiceskih Mehanizmov Zaşiti Prav i Svobod Çeloveka. Konstitutsiyonny Kontrol//Pravovoye Obespeçeniye Konstitutsiyonnih Prav i Svobod Çeloveka i Grajdantina v Respublike Kazahstan*. Astana, 2005.

BUDAK, G. ve BUDAK, G. (2000). *Halkla İlişiler*, Barış Yayınları Fakülteler Kitabevi, 3. Baskı, İzmir.

DEMİRAL, G.Y (2009). *Uluslararası Uygulamalar Işığında Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık) Kurumu ve Türkiye'de Uygulanabilirliği*, Devlet Bütçe Uzmanlığı Araştırma Raporu, Ankara.

<https://www.bumko.gov.tr/Eklenti/5494,gamzeyudumsulerpdf.pdf?0>

DİAMANDOUROS,N (2014).”I. Uluslararası Kamu Denetçiliği Sempozyumu 3 Eylül 2013”,Avrupa Ombudsmanı Nikiforos Diamandouros Açılış Konuşması’,Afşar Matbaacılık,Ankara 2014.s.12-18.

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/pdf/kdk-sempozyum-1.pdf>

ERGUN,T . ve POLATOĞLU,A (1992). *Kamu Yönetimine Giriş*, TODAİE Yayınları No:421, 4. Baskı, Ankara.

FENDOĞLU,H.T (2013). Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık) ve Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Hakkı, *Ankara Barosu Dergisi* 2013/4,s.23-49.

<http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/2013-4/1.pdf>

FENDOĞLU,H.T (2010). *Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık)*, SDE Analiz Aralık 2010

http://hasantahsinfendoglu.com/dokumanlar/insan_haklari/KAMU_DENETCILIGI_O_MBDUSMANLIK_.pdf

GÖKÇE,A.F (2012). Çağdaş Kamu Yönetiminde Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık) ve Türkiye İçin Askeri Ombudsmanlık Önerisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Y.2012, C.17, S.2, s.203-227.

<http://www.mulkiyederigi.org/sduibfd/article/view/5000122212/5000112517>

GÖZÜBÜYÜK,A.Ş (1995). *Yönetim Hukuku*, Turhan Kitabevi, 8.Baskı, Ankara . Kazakistan Cumhuriyeti İnsan Hakları Komiseri.

www.ombudsman.kz/kz/publish/docs/doklad_spec/detail_2.php

29. 19 Eylül 2002 yıl Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı 947 No’lu Kararnamesi " İnsan Hakları Komiseri Görevinin Tayini Üzerine" 2002, 20 Eylül.

KESTANE,D (2006). Çağdaş Bir Denetim Organizasyonu Olarak Ombudsmanlık (Kamu Denetçiliği)

Maliye Dergisi Sayı 151 Temmuz – Aralık 2006, s.128-142.

<http://www.mud.org.tr/uploads/yuklemeler/Dogan-kestane151-2006.pdf>

Kamu Denetçiliği Kurumu Kanununun Uygulanmasına İlişkin Usul ve Esaslar hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete Tarihi: 28.03.2013 Resmi Gazete Sayısı: 28601 (mükerrer)

<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspix?MevzuatKod=7.5.17239&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=kamu%20denet%C3%A7ili%C4%9Fi>

22 - 6328 Sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, Kabul Tarihi:14/6/2012, Yayımlandığı R.Gazete : Tarih: 29/6/2012 Sayı : 28338

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6328.pdf>

KIŞLALI,A.T(1998). *Siyasal Sistemler (Siyasal Çatışma ve Uzlaşma)* , İmge Kitabevi, 4. Baskı, Ankara

KIŞLALI A.T (1997). *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, 6.Baskı, Ankara.

KUZU,B (2010).” Hukuk Devleti Ve Hukuk Zihniyeti”

<http://siyasaliletisim.org/pdf/hukukdevletivehukukzihniyeti.pdf>

ODYAKMAZ , Z (2013). Kamu Denetçiliği(Ombudsmanlık) Kurumunun Tanıtılması ve 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanununun Bazı Maddelerinin Değerlendirilmesi, *TAAD Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* Yıl:4, Sayı:14 (Temmuz 2013)

www.taa.gov.tr/.../kamu-denetciligi-ombudsmanlik-kurumunun-tanitilmasi-ve-6328-s

SEVİNÇ,İ.(2015). Kamu Yönetiminin Denetlenmesinde Yeni Bir Yöntem Olarak Ombudsmanlık Kurumunun Uygulanabilirliği, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Y.2015, C.20, S.4, s.99-121.

<http://iibfdergi.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/352/files/yil-2015-cilt-20-sayi-4-yazi6-18122015.pdf>

ŞAFAKLI,O.V (2009). Kamu Denetiminde Etkinlik Aracı Olarak “Ombudsman” ve AB Sürecinde KKTC’deki Uygulamaya Karşılaştırmalı Bir Bakış, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi* (C.X I,S II) s.161-197

ŞEN,M (2013). İdarenin Yargısal Denetiminin Sınırlarına İlişkin Modeller, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C. XVII, Y. 2013, Sa.1-2. s.1623-1641.

http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/17_1-2_53.pdf

T.C. KAMU DENETÇİLİĞİ KURUMU (OMBUDSMANLIK),*Stratejik plan 2017-2021*, Kamu Denetçiliği Kurumu Strateji Geliştirme Birimince hazırlanmıştır,Ankara:2016

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/pdf/kdk-2017-2021-stratejik-plan.pdf>

T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık) *2015 Yıllık Rapor*, Ankara, 2016.

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/kdk-2015-yillik-rapor.pdf>

T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu, *2016 Yılı Faaliyet Raporu*

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/kdk-2016-yili-faaliyet-raporu.pdf>

TUTAL,E (2013). İdarenin Denetimi ve Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu,*TAAD*,Yıl:4,Sayı:13, s.510-544.

www.taa.gov.tr/.../idarenin-denetimi-ve-kamu-denetciligi-kurumu-kanunu-bWFrYW...

YATKIN,A ve TAŞER, İ (2015). Kamu Yönetiminde Denetim Aracı Olarak Ombudsmanlık: Türkiye ve Avrupa Birliği Karşılaştırmalı Örnek Olay Araştırması, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Fırat University Journal of Social Science Cilt: 25, Sayı: 1, s. 89-103, Elazığ.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА SOFT POWER САЯСАТЫ: НЕГІЗГІ ОЙЫНШЫЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЫҚПАЛ ЕТУ ҚҰРАЛДАРЫ

Серік Тасмаханбетұлы ӘБСАТТАР

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан

sera8282@mail.ru

Қазіргі таңдағы халықаралық қатынастарда әлем елдернің сыртқы саяси ұстанымдары мен стратегиялары көбінесе олардың экономикалық мүдделерімен анықталып отыр, Осы көзқарастан алып қарағанда, Орталық Азия аймағы әрқашан сыртқы күштердің факторы аймағы деп тұжырымдасақ қателеспейміз. Сондықтан аймақ мемлекеттері үшін қалыптасқан геосаяси шарттар ішінде өз егемендіктері мен қауіпсіздіктерін қамтамасыз ету, тұрақтылықты сақтау - ең маңызды міндетке айналып отыр. Соңғы кезеңдерде АҚШ және Еуропа Одағы мемлекеттерінің Орталық Азияда өз мүдделерін жүзеге асыруда “жұмсақ күш” (soft power) саясатын қолдануы назар аударатын маңызды тақырып болып отыр. Аталмыш саясаттың қауқар-қуатын “Араб көктемдері”, Грузиядағы түрлі түсті төңкерістер мен Украинадағы “майдан” бүкіл әлемге іс жүзінде дәлелдеп берді. Осы оқиғалар АҚШ, Қытай, Ресей Федерациясы сияқты әлемдік акторлардың Орталық Азия және бүкіл посткеңестік аумақ, яғни өзінің стратегиялық мүдделері аймағында қолданатын сыртқы саяси құралдарын қайта қарастыруға алып келді. Қазіргі уақытта Батыс “жұмсақ күш” (soft power) саясатының ықпалын сезінген Ресей мен Қытай Халық Республикасы өз сыртқы саяси құралдары арсеналына soft power-ді алуға мәжбүр. Ал осы мәселелерді түбегейлі зерттеп, талдау жасау және аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтау жолдары мен оларды жүзеге асыру механизмдері осы мемлекеттердегі халықаралық қатынастар саласының өзекті мәселесіне айналып отыр. [А.Бобыло, 2013, 130-бет]

20-ғасырдың 2-ші жартысында американдық сыртқысаяси құралдардың ішінде әскери емес құралдар өздерінің тиімділігін дәлелдеді. Екіполярлы жүйе кезеңінде екі тарап ақпараттық-насихаттау құралдары стратегияларына және мәдени тартымдылыққа баса назар аударды. Қазіргі кездегі халықаралық қатынастарда мемлекеттер өздерінің қауіпсіздігінің бұлжымас кепілі ретінде әскери күшті қарастырса да, мәдени-коммуникациялық жаһандану, күн сайын артып келе жатқан әлемдік экономиканың өзара тәуелділігі әскери ресурстармен қатар «жұмсақ күш» деп ортақ ұғым ретінде аталатын әскери емес факторлардың қолданылуына да алып келді. [О. Леонова., 2013, 27-бет]

Халықаралық қатынастар саласында «жұмсақ күш» феноменін зерттеуші

ғалымдардың басым көпшілігі «классикалық» американдық жұмсақ күштен басқа қазіргі әлемде еуропалық, ресейлік, жапон және қытай сыртқы саяси арсеналында жұмсақ күштің қолданылуы туралы айтылады. Мұндай бөлу аталған мемлекеттердің әрқайсысының сыртқы саясатындағы ұлттық-тарихи ерекшеліктері мен ресурстар, құндылықтарының әркелкілігімен түсіндіріледі. Сыртқы саясатта жұмсақ күштің даму тарихына байланысты оны екіге: «дәстүрлі» ескі және «заманауи» жаңа деп топтастыру мүмкін. Біріншісіне : американдық, еуропалық және кеңестік «жұмсақ күшті» жатқызуға болады. Ал екіншісіне қытай, жапон, ресейлік жұмсақ күш саясаттары кіреді. Осы үлгідегі классификациялауға қарап біз қазіргі таңдағы халықаралық қатынастарда АҚШ, ҚХР, РФ және ЕО мемлекеттерінің жұмсақ күш саясаты назар аударарлық болып табылады.

Қазіргі кезде “жұмсақ күш” (ағыл. soft power) терминіне байланысты ғылыми әдебиетте бір нақтылық жоқ. көпшілігі АҚШ-та Билл Клинтон Әкімшілігінде Қорғаныс министрінің орынбасары қызметін атқарған, Принстон Университетінің түлегі, Гарвард Университетінде 40 жыл бойы қызмет атқарып келе жатқан, Дж. Ф. Кеннеди атындағы Гарвард мемлекеттік басқару мектебінің басшысы профессор Джозеф Найддың 1990-шы жылы жарық көрген "Американдық биліктің өзгермелі болмысы" (Bound to Lead: The Changing Nature of American Power) және осы автордың 2004 жылы аталған еңбегінің жалғасы ретінде жарық көрген “Жұмсақ күш: сыртқы саясатта табысқа жетудің құралы” (Soft power: The Means to Success in World Politics) атты еңбектеріне сүйенеді. Дж. Най “жұмсақ күш” ұғымын жүйелі түрде негіздеп, саралап берді. Оның тұжырымы бойынша, “Жұмсақ күш” мемлекеттің үш ресурсынан түзіледі. Олар: мәдениеті, саяси идеологиясы және сыртқы саясаты.

Дж. Найддың пікірінше, Американдық классикалық жұмсақ күш белгілі ресурстық негізге сүйенеді. Олардың ең алғашқысы - американдық мәдениеттің және өмір сүру салтының тартымдылығы. Әлемнің 43 мемлекетінде жүргізілген сауалнамалар нәтижесінде белгілі болғандай, қатысушылардың 80 %-ы АҚШ-тың ғылым және технологиялар саласында қол жеткізген жетістіктеріне тамсанады. Сондай-ақ сауалнама жүргізілгендердің 60%-ы американдық музыка мен теледидениеге басымдық беретіндігі анықталды. Американдық жұмсақ күштің екінші негізі – саяси идеология болып табылады. АҚШ-тың soft power саясатының потенциалын нығайтуда тиімді жол – бұқаралық дипломатия (public diplomacy). [Дж.Най, 2004 ж, 14-бет] Оны жүзеге асыруда жетекші роль ақпараттық ресурстарға және ақпараттар ағынын бақылауда ұстауға беріледі. Джозеф Най бұқаралық дипломатияның үш белдеуін атап көрсетеді. Олар. 1. Американдық сыртқы саяси іс-шаралардың белсенді түрде бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануы. 2. «Стратегиялық пікір алмасулар» -

АҚШ үшін маңызды саяси мәселелерді талқыға салу. 3. Шетелдік аудиториямен тікелей байланыс, яғни әртүрлі алмасу бағдарламалары, ғылыми стипендиялары арқылы шетел азаматтарын АҚШ-пен таныстыру. Кейбір мәліметтерге қарағанда, «суық соғыс» кезеңінде АҚШ Мемлекеттік Департаментінің халықаралық білім беру бағдарламаларына қатысқан 600-700 мыңға жуық шетел азаматтарының 200-і өз елдерінде билік басына келген. АҚШ-тың халықаралық білім беру бағдарламаларының түлектері Оңтүстік Корея, Аргентина, Чили, Германия, Ұлыбритания, Израиль және Жапонияның саяси элитасының басым көпшілігін құрайды. Бұған дәлел ретінде айтар болсақ осындай бағдарламалардың бірі – Д. Эйзенхауэр атындағы бағдарламаның 50-жылдығына байланысты келтірілген мәліметтерге сүйенсек, аталған бағдарлама аясында білім алған шетелдік түлектердің ішінен 4 үкімет басшысы, 110 министр, 43 елші және 47 мемлекеттік компаниялар мен банктердің басшылары тәрбиеленіп шыққан. [А.Бобыло, 2013, 130-бет]

Еуропалық консервативтік бағыттағы жұмсақ күш стратегияларын алатын болсақ, оны дүниежүзілік маңызы бар орталық деп пайымдауға болады. Еуропа АҚШ-тан экономикалық және әскери салада бәсекелестік таныта алмаса да, «сана мен жүректерді» жаулауда айтарлықтай қарсылас бола алады. Оның дәлелі ретінде, еуропалық тілдердің танымалдылығы, қоғамның әлеуметтік жағынан қамтамасыз етілуінің ең жоғарғы деңгейі, сонымен қатар, француз шарабы, испан демалыс орындары және швейцариялық банктер сияқты Еуропаның брендіне айналған мәдени тартымдылығын атап өтуге болады.

Қытайдың жұмсақ күш саясатына келетін болсақ, «жуан шили» деп аталатын Қытайдың әскери емес тәсілдермен ықпал ету саясаты ежелгі Қытай ойшылдары Лао-Цзы, Конфуций, Сунь Цзы тарапынан қалыптастырылып әскери стратегия, мемлекетті басқару және басқа халықтар мен мемлекеттерге әсер ету үшін 2 мың жылдан астам уақыт кеңінен қолданылып келеді.

“Жұмсақ күш” (soft power) халықаралық үдерістерге жасырын түрде тіпті ықпал ету ресурстары шектеулі мемлекеттерге, яғни БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің мүшесі емес, ядролық қаруы жоқ және географиялық жағынан орналасуы да қолайлы емес елдерге де халықаралық қатынастарға ықпал етуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда әлемнің кез келген мемлекеті “жұмсақ күш” (soft power) саясаты құралдарын тиімді пайдалана білсе бүтін бір аймақтағы немесе жершарында болып жатқан халықаралық процестерге қуатты әсер ете алады.

“Жұмсақ күштің” белгілі бір аймақтарға, мемлекеттерге қолданылуын мысал ретінде қарастыратын болсақ, Орталық Азия әлемдік акторлардың soft power саясатын белсенді түрде қолданып келе жатқан аймақ болып есептеледі. Орталық Азия табиғи

байлықтарға бай болғандықтан, Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейінгі уақытта геосаяси күштердің бәсекелестігі аймағына айналғандығы белгілі. Халықаралық қатынастар мамандары және саяси сарапшылардың берген тұжырымдарының негізінде сонау 20-ғасырдың басынан басталған Батыс мемлекеттері мен Ресей империясы арасында басталған Орталық Азия аймағына үстемдік үшін күрес «Great Game» (Үлкен Ойын) саясаты 21 ғасырда жаңа қарқынмен басталды деген пікірді қуаттайды. Дегенмен оз ерекшеліктері өркенниеті мен мәдениеті, қоғамдық құрылымы тұрғысынан өте күрделі аймақ болғандықтан бұл өлкеге әртүрлі сыртқы саяси құралдар арқылы ықпал ету оңайға соқпайды. Әлемдік геосаяси күштердің Орталық Азияға жұмсақ күш арқылы ықпал ету құралдарына жеке жеке тоқталатын болсақ, мәселен Ресей Орталық Азияда посткеңестік мемлекеттерде халықаралық тіл ретінде қолданылатын орыс тілінің ықпалын мүмкіндігінше кеңінен қолдануға тырысады. Аймақтағы орыс тілінде білім беретін білім ошақтарының барынша азайғанына қарамастан әлі күнге дейін орыс тілінде білім алғандар аймақтағы саяси элита және истәблешменттің басым бөлігін құрайды. Бұл әрине Ресейдің қолындағы қуатты жұмсақ күш құралы болып саналады. Сонымен қатар Ресей посткеңестік кеңістікте және бүкіл әлемде орыс тілі мен мәдениетіен насихаттауға арналған «Орыс Дүниесі» қоры Орталық Азия мемлекеттерінде де белсенді жұмыс атқарып келеді.

Орталық Азияда АҚШ пен Батыс елдерінің жұмсақ күш саясатына келер болсақ, олардың тек қана бұл аймаққа ғана емес басқа да аймақтарға бағытталған АҚШ мемлекеттік Департаменті тарапынан ұйымдастырылатын әртүрлі халықаралық бағдарламалар, білім беру және тәжірибе алмасу бағдарламалары, ағылшын тілін үйрену курстары, мамандардың біліктілігін жетілдіру курстары арқылы ықпал етуге тырысады. Сонымен қатар интернет-технологиялардың дамуы да АҚШ-тың soft power саясатына орасан зор екпін беруде. Facebook, Twitter, YouTube, Instagram әлеуметтік желілері бұл толқынның алдыңғы қатарлы қозғаушы күштері деп санауға болады. [М. Лебедева, <http://cyberleninka.ru/article/n/myagkaya-sila-v-otnoshenii-tsentralnoy-azii-uchastniki-i-ih-deystviya#ixzz45KJsxnu2>]

Қытай Халық Республикасы да қазіргі уақытта «жұмсақ күшке үлкен маңыз бере отырып, әлемнің түкпір-түкпірінде Конфуций Институттарын ашуда. Конфуцизм Қытайдың «жұмсақ күш» саясатының теориялық негізін құрауда. Қытай үкіметі Конфуций институттарының басты мақсаты - әлемде қытай тілі мен мәдениетін кеңінен танытып жаю болып табылады. 2015 жылғы мәліметтер бойынша әлемде 1000-нат астам Конфуций институттары ашылған. Бұлардың ішінде ТМД мемлекеттері де қамтылған. Сарапшылардың пікірінше, Қытай үкіметі әрбір осы институтқа жылына 100 мың доллардай қаражат жұмсайды екен. Осыдан келіп, soft power саясатының ҚХР

үшін қандай маңызға ие екендігін айқын аңғаруға болады. . [Д. Мосяков, <http://www.journalneo.com/?q=ru/node/45>]

Жұмсақ күш (Soft power) саясаты арқылы Орталық Азияға әсер етуде әлемдік акторлар әртүрлі стратегиялар қолданып, аймақтағы халықтың әртүрлі топтарына қарай бейімдеуді жүзеге асыруда. Мәселен, Ресей бұл саясатта орыстілді аудиторияға басымдық берсе, АҚШ пен ЕО елдері жаңа технологияларға, интернеттегі әлеуметтік желілер арқылы және әртүрлі халықаралық бағдарламалар арқылы әсіресе, жастарға әсер етуге тырысуда. Қытай көбінесе, ресми каналдар арқылы мәдениеті мен тілін насихаттауға көп көңіл бөледі. Жоғарыда айтылған тұжырымдамаларға сәйкес, Орталық Азияның әрқашан әлемдік геосаяси күштер тарапынан әрқашан көп назар аударылатын аймақ болып қала береді. Аймақ мемлекеттерінің алдында тұрған үлкен мәселе сыртқы «жұмсақ күштің» ықпалында қалмау үшін өзіндік бұқаралық дипломатиясын дамытып, халықаралық имиджін, келбетін қалыптастыру кезек күттірмес мәселе болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

М.М. Лебедева. «Мягкая Сила» В отношении Центральной Азии: Участники и их действия. ВЕСТНИК МГИМО УНИВЕРСИТЕТА, Выпуск №2 (35)/ 2014 г. стр.47-53, [Электронный ресурс]. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/myagkaya-sila-v-otnoshenii-tsentralnoy-azii-uchastniki-i-ih-deystviya#ixzz45KJsxnu2>,

Ольга Леонова. “Мягкая сила - как ресурс внешней политики государства” ОБОЗРЕВАТЕЛЬ-OBSERVER, №3, 2013. Стр. 27-29

Джозеф НАЙ “Мягкая” Сила и Америко-Европейские отношения, “Свободная мысль-XXI”, №10, 2004, стр. 14-16

А. М. Бобыло. «Мягкая сила» в международной политике: Особенности национальных стратегий» ВЕСТНИК БУРЯТСКОГО ГУСДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. №14, 2013, стр.129-135

Мосяков Д.В. «Мягкая сила» в политике Китая в Юго-Восточной Азии // Новое вост. обозрение: интернет- журнал [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.journalneo.com/?q=ru/node/45>.

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТЕГІ АЛАТЫН
ОРНЫ****Г.Ж. АЗРЕТБЕРГЕНОВА¹, А.Т. АБУБАКИРОВА²**

¹⁻²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан

«Қазақстан-2050» стратегиясы — қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2013 жылғы Елбасының Жолдауында экономикалық қауіпсіздік мәселесі 10 сын-қатермен айқын көрсетілген. Жаңа сын-қатерлерге төтеп беру үшін ұлттың 2050 жылға дейінгі жаңа саяси бағыты жасалды. Сонымен, экономикалық қауіпсіздік дегеніміз — тұрақты экономикалық өсу, қоғамдық қажеттердің тиімді түрде қанағаттандырылуы, басқарудың жоғары сапасы, экономикалық мүдделердің ұлттық және халықаралық деңгейлерде қорғалу дәрежесін көрсетеді және қауіпсіздікті қамтамасыз ететін жай-күйі. Экономикалық қауіпсіздік — ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі, оның іргетасы, материалдық негізі.

Тарихи тұрғыдадан экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі мемлекеттіліктің қалыптасуымен, қоғамның экономикалық мүдделерін сезінумен қатар пайда болады. Экономикалық қауіпсіздік құрылымына кіретін Қаржы-несиелік қауіпсіздік қаржы жүйесінің тұрақтылығымен, ұлттық валюта тұрақтылығымен, алтын-валюта қорларының жеткіліктілігімен немесе тұрақты экономикалық өсуге жағдай жасаумен, технологиялық қауіпсіздік бәсекеге қабілетті ғылыми-техникалық өнім өндіру негізінде халықаралық технологиялық нарықтарда ұдайы қатысумен анықталатын болса, азық-түлік қауіпсіздігі сапалы тамақ өнімдерін өндіруге арналған табиғи-шикізат ресурстарын қолданумен және осы тамақ өнімдерін халықтың жаппай тұтыну мүмкіншілігімен өлшенеді. ескеріледі. Өндірістік қауіпсіздік индустриялық күш-қуаттың дамуында, техникалық өнім өндірудің тұрақтылығында және тиімділігінде, мемлекеттің экономикалық тіршілік әрекетін қамтамасыз ету қызметінің керектігінде көрінеді. Осы аталған қауіпсіздіктің бәрі қамтамасыз етілгенде, ұлттық қауіпсіздіктің де шаңырағы шайқалмай, іргетасы бекем бола түседі.

Қазақстан 1991 жылы өзінің егемендігін жариялағаннан кейін, елімізде күрделі экономикалық өзгерістер орын алды. Қазақстан Республикасында әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүргізу барысында көптеген кедергілер кездесті.

Бұрынғы Кеңес Үкіметінен қалған жоспарлы экономикаға негізделген экономиканы нарыққа бейімдеу қиынға соқты. Жекешелендірудің 3 кезеңі өтіп, 2000 жылдары экономиканың тұрақтылығы байқалды. Саяси тұрғыдан төнген кез-келген қатер, сол мемлекеттің тұрғынының өміріне қауіп-қатерді төндіреді, жалпы экономикалық тұрақтылыққа қатер төндіреді. Қазақстанның әрбір тұрғының әл-ауқатынан жалпы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық ахуалының деңгейі белгіленеді.

Ресейдің белгілі экономист-ғалымы Л.И. Абалкин "Экономикалық қауіпсіздік" түсінігін келесі үш басты элементтермен айқындайды: экономикалық тәуелсіздік; ұлттық экономиканың тұрақтылығы; өзінің дамуға және прогреске қабілеттілігі (Абалкин Л.И., 1994).

Қазіргі таңда әлемде орын алған соңғы экономикалық дағдарыстар, ұлттар арасындағы ұлт араздық шиеленістер және соғыстар мен іштен және сырттан жүргізілетін тынымсыз террористік ұйымдардың қызметтерінің күшеюі, биологиялық қару-жарақтардың жаңа түрлерінің пайда болуы, ядорлық қарулардың кең етек алуы, әр бір адамға тек жеке бас емес, сонымен қатар, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қажеттілігі туындады.

Ұлттық қауіпсіздік- ішкі және сыртқы себептер әсерінен қоғамның өмір сүру аумақтары мен әр түрлі салаларында пайда болатын оның түпкілікті ұлттық-мемлекеттік мүдделері мен өзінің тіршілік етуіне қауіпті жою немесе болдырмауды қамтамасыз ететін жағдай.

Ұлттық қауіпсіздіктің ерекшеліктері:

Біріншіден, ұлттық қауіпсіздік түсінігі нақты- тарихи мазмұнға ие, яғни нақты жағдайға нақты талдау қажет екенін талап етеді. Бұл талдау қай салаларда қауіп бар мемлекеттің салаларында орын алған олқылықтарды жоюға және оның қауіпсіздік дәрежесі қандай екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, ұлттық қауіпсіздік белгілі бір сипатқа ие. Экономикалық қауіпсіздік кері өлшемдермен, яғни оған қауіп төндіретін, қандай да бір қиыншылықтар мен кедергілермен сипатталады.

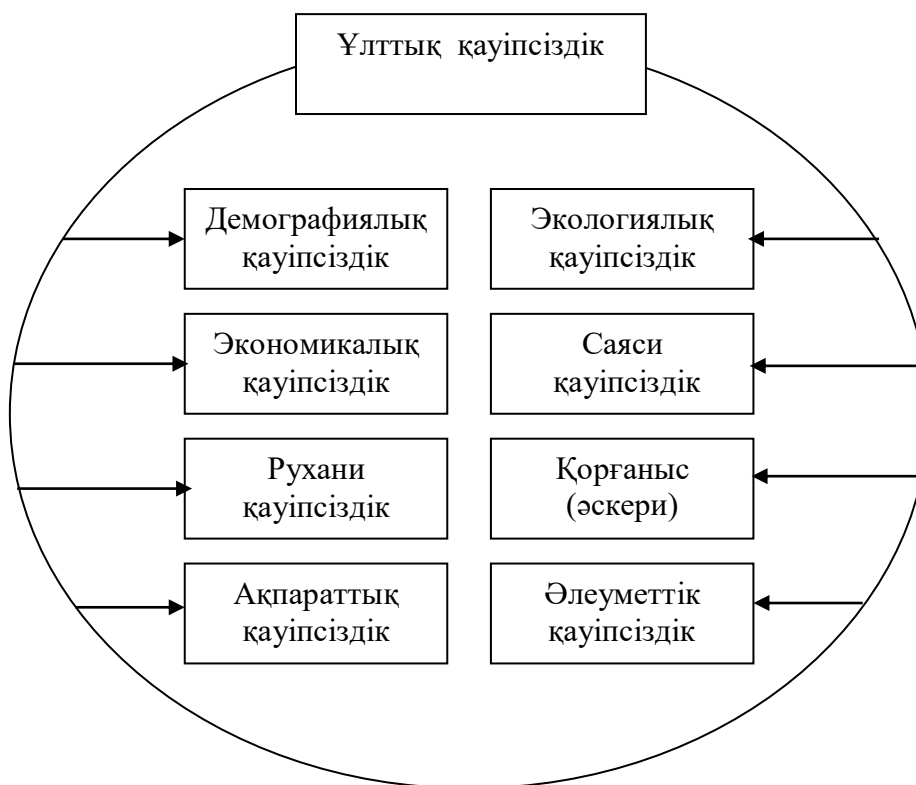
Үшіншіден, ұлттық қауіпсіздік мәні және оның қауіпті мәселелерді мемлекеттің, жекелеген аймақтардың және әлемдік ынтымақтастықтың дамуы кезінде өседі.

Төртіншіден, ұлттық қауіпсіздіктің критерийлері мен параметрлері, әр елде әр түрлі, бірақ оның көрсеткіштері арқылы экономиканың жалпы көрсеткіші анықталады. Жалпы экономиканың үрдісімен және адамзаттың әлеуметтік үрдісімен тығыз байланысты.

Бесіншіден, ұлттық қауіпсіздік мәнінің мазмұнына әдетте ұлттық мемлекеттік мүдде мен ұлттық идея әсер етеді. Ұлттық қауіпсіздік экономикалық қауіпсіздікке қарағанда мағынасы өте кең және ауқымды: қорғаныс, экономика және энергетикалық қауіпсіздіктердің жиынтығы. Сондай-ақ ұлттық қауіпсіздіктің мемлекеттің тұрғындарының денсаулығы, олардың қауіпсіздігі болып табылады (А.Е. Суглобов және т.б., 2013).

Ұлттық қауіпсіздіктің ең басты маңызды факторлардың бірі экономикалық қауіпсіздік. Экономикалық қауіпсіздік қамтамасыз етілгенде ғана, бір мемлекеттің экономикалық ахуалының жақсаруы, оның ішіндегі фирмалардың экономикалық қауіпсіздігін сақтағанда, жалпы ұлттық табыстық өсу қарқыны байқалады.

Мемлекеттің дамуы экономиканың даму үрдісіне тікелей байланысты, егер де даму тоқыраса, онда оның өмір сүргіштігі бірден төмендейді. Экономикалық даму мен экономикалық өсу термині бір мағынадағы терминдер, бірақ өсу арқылы жалпы экономикалық ахуалға сипаттама бере аламыз.

Сурет 1 -Ұлттық қауіпсіздік құрамы

Экономикалық тұрғыдан тұрақтылық және қауіпсіздік бір жүйенің маңызды элементтері болып табылады.

Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігі - бұл экономикалық қатынастарды қорғау, халықтық өмір сүру қабілеттілігін жоғарылату, тұрғындардың төлем қабілеттілігін арттыру, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан бір фирманың немесе бір мемлекеттің экономикалық жағдайы, мемлекеттің қатысуымен экономиканы сыртқы және ішкі қауіптен сақтау болып табылады. Сонымен қатар Қазақстанның экономикалық қауіпсіздік қатерлері: экспорттың шикізаттық бағыты; халықтың әлеуметті қорғалмаған топтарының өмір сүру деңгейінің төмендігі; орта және кіші кәсіпкерліктің әлсіз дамуы. Мемлекеттің экономикалық қызығушылығын қорғау және қауіп қатерге қарсы тұру мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан Республикасының 2010-2015 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының жобасы туралы «Қауіп-қатерлерді алдын-ала анықтап, жоюға, тұтастай алғанда елдің дағдарысқа қарсы әлеуетін арттыруға бағдарланған тиімді де осы заманғы ұлттық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру қажет, бұл ретте аталған жүйе халықаралық қауіпсіздік саласындағы осы заманғы әлемдік үрдістерге бейімді келіп, икемді, қауіпсіз ішкі және сыртқы ортаны қалыптастыру жөніндегі белсенді іс-әрекетке қабілетті болуы тиіс» деп көрсеткен (2010-2015 жж. Қазақстанның экономикалық қауіпсіздік стратегиясы).

Бұл құжатта Қазақстанда экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағдарламасының негізгі бағыттарын береді.

- 1) Мемлекеттің экономикалық қызығушылығы.
- 2) Экономика саласындағы қауіп-қатерлер;
- 3) Экономикалық қауіпсіздік көрсеткіштері;
- 4) Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік құзіретті органдар жүйесі;
- 5) Экономикалық қауіпсіздіктің құқықтық және заңдылық базалары. Жоғарыда келтірілген экономикалық қауіпсіздік жүйесінің элементтері бір-бірімен байланысты және тәуелді.

Қазіргі кезде Қазақстан үшін, ең маңызды мақсат бұл халықаралық стандартқа сәйкес өндіру және дайын өнімді экспорттау жолымен әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті өнімдерді өндіру, елдің тұрмысының жағдайын жақсарту, кедейшілікті жеңу болып табылады. Бұл үшін : машина жасау және өңдеу өнеркәсіп шараларын техникалық жаңарту, ірі капитал салымдарын салу; жоғары білікті кадрлар; жаңа технологиялар мен инновацияға негіздеу. Экономикалық тұрғыдан елдің аумағында

өндірістер даму қарқынының төменділігі, мемлекеттің әлемдік экономиканың ірі шикізаттық базасы болып қалу қауіпі бар.

Осы бағытта, еліміздің шикізатқа тәуелді экономикада, өндіріске негізделген экономикаға өту арқылы біз Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігін қамтамамыз ете аламыз.

2017 жылғы Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа Жолдауында: «Бұл жаңғыру - қазіргі жаһандық сын-қатерлермен күрес жоспары емес, болашаққа, «Қазақстан-2050» стратегиясы мақсаттарына бастайтын сенімді көпір болмақ. Ол Ұлт жоспары - «100 нақты қадам» базасында өткізіледі» деп атап көрсетті (ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы).

Қазақстан экономикасының әлемдік өсімінің орта деңгейден жоғары қарқынын қамтамасыз етуге және 30 озық елдің қатарына қарай тұрақты түрде ілгерілеуге лайықталған негізгі бес басымдық қарастырылады. Бірінші басымдық - экономиканы жеделдетілген технологиялық жаңғырту Бүгінгі жаһандық дамуда бәсекеге қабілеттілік - ең басты қару. Дәуіріміздегі жаңа жаһандық қатерлерге қарсы мемлекеттің бәсекелестігін арттыру арқылы кез келген мемлекет жаңа индустрияландырудың ғаламдық үдерісіне қосыла алады. Осы негізде көптеген дамыған елдердің мысалын қарастыра отырып, экономиканы ынталандыру үшін жаңа технологиялар енгізудің аса маңызды. Соңғы жылдары шапшаң дамып жатқан интернет саудалары, энергоүнемді желілер, транзакцияларды жүзеге асыру бағытындағы мобильді қосымшалар және тағы басқалары - ең үлкен басымдыққа ие болуда.

Қазақстанда жасалған өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін күшейтіп, экспорттық әлеуетін арттыра отырып, еліміздің ұлттық экономикасының өсіміне қол жеткізе аламыз.

Ұлттық қауіпсіздіктің бірінші топтамасы- өндірістік саланы анықтайтын көрсеткіштер (ЖІӨ көлемі, жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі, ЖІӨ инновациялық өнім үлесі, тұтынуудағы отандық тауарлар мен импорт үлесі).

Екінші топтамасы- халықтың өмір сүру деңгейінің көрсеткіштері (күн көру көрсеткішінің шекті деңгейі, шекті деңгейден төмен табыс алатын халықтардың үлесі, елдің аумағындағы тұрғындардың өмір сүру ұзақтылығы, жұмыссыздық деңгейі).

Үшінші топтамасы- қаржылық жағдайды көрсететін көрсеткіштер (ішкі қарыз көлемі, сыртқы қарыз көлемі, бюджет тапшылығы және т.б.)

Экономикалық қауіпсіздіктің төртінші топтамасы -экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі мемлекеттік құзырлы органдар: қауіпсіздік Кенесі, ұлттық

қауіпсіздік Комитетті, стратегиялық жоспарлау бойынша агенттікті, Кедендік бақылау Агенттігі.

Экономикалық қауіпсіздіктің негізгі көрсеткіші-ЖІӨ көлемі 2013 ж Қазақстанның 224,4 млрд доллар мөлшерінде, әлемде 45-ші орынды именденген, (ДБ Қазақстанды кірісі жағынан жан басына шаққанда орташа деңгейден жоғары деп есептеді) ал 2012 жылы ҚР-сы ЖІӨ 203,5 млрд долларды құраған 2015 жылы жан басына шаққандағы ЖІӨ 12,8 мың долларды құрайды.

Жалпы соңғы бес жылдағы негізгі экономикалық өлшемнің ең қарқынды өсуі 2010-2011-ші жылдар аралығында. 201 Қазақстанның жалпы ішкі өнімі 21 триллион теңгеден 29 триллионға дейін, яғни бірден 8 триллион теңгеге ұлғайған. Өсім одан кейінгі жылдары да сақталып, 2012 жылы 32, 2013 жылы 37, 2014 жылы 40 триллион теңгегені құрады. ЖІӨ өсімі: 2010 – 21,8 трлн тг; 2011 – 29,4 трлн тг; 2012 – 32,2 трлн тг; 2013 – 37 трлн тг; 2014 – 40,7 трлн тг; 2015 – 40,8 трлн. тг. 2014 жылғы көрсеткіштен 2015 жылы 1,2 пайызға артық (Статистический бюллетень).

Қазақстанның тәуелсіздігіне 25 жыл толды. Осы жылдары экономика 16 есе өсіп, халықтың әл-ауқаты 15 есеге артты. Қазіргі таңда алтынвалюталық резервтер 100 млрд доллардан асты. Дүниежүзілік экономикалық форумның жаһандық бәсекеге қабілеттілік есебі бойынша, 2015 жылы Қазақстан 140 елдің ішінде 42-ші орын алды. Қазақстан бәсекеге қабілеттілік рейтингінде 2014 жылмен салыстырғанда 8 тармаққа жақсарып, 50 орыннан 42 орынға көтерілді.

Дүниежүзілік банктің бизнес жүргізудегі жеңілдік туралы жыл сайынғы рейтингінде Қазақстан 50-ші орынға тұрақтады. ЖІӨ көлемінің өсуі әлемдік шикізат нарығында жақсы жағдайларға мүмкіндік туғызды.

Экономикалық қауіпсіздік жүйесі ұлттық қауіпсіздіктің негізгі құрамдас бөлігі, сонымен қатар күрделі ішкі құрылымын үш маңызды элементтері үздіксіз негізде тұрақты жұмыс жасау қажет.

1. Экономикалық тәуелсіздік. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан экономикасының дамуындағы басты бағыт «Қазақстанда жасалған» деген маркалық өнімдерді нарыққа шығару арқылы экономиканың өсіміне қол жеткізетін бағыттарды дамыту болып табылады. Осы бағыттағы орын алған жағдайларда экономикалық тәуелсіздік ұлттық ресурстарды бақылау мүмкіншілігіне иелік таныта алады. Нарықтық экономика жағдаятында, әлемдік деңгейде өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін және әлемдік саудаға, кооперациялық байланысқа, ғылыми-техникалық жетістіктерді

айырбастауға тең қатысуға рұқсат беретін өндіріс, тиімділік және өнім сапасының биік деңгейіне қол жеткізу қажет.

2. Ұлттық экономиканың тұрақтылығымен қалыпты деңгейін ұстап тұру, меншіктің барлық оның нысандарында қорғау, кәсіпкерлікті дамыту, инновациялық өнімдерді шығаруға күш салу, кәсіпкерлікті жүргізудегі сенімді кепілдеме мен жағдай жасау, жалпы ахуалдың бірқалыптылығын бұзатын факторларды тоқтату (экономикалық қылмыстардың пайызын азайту, олармен күресу, табыстарды бөлуде маңызды алшақтықтарды болдырмау ж.т.б.) жолдарын жасауға мемлекет міндеттеме алу.

3. Экономикалық қауіпсіздік арқылы өзін-өзі дамытуға және прогреске қабілет. Бұл қазіргі, қарқынды дамушы әлемде аса маңызды болып табылады.

Сонымен қатар экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі ғылыми сыйымды өндіріс пен отандық технологияның дамуына бағытталу. Экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы еліміздің экономикасының бірінші басымдылығы болып табылады.

ҚР экономикалық қауіпсіздік стратегиясы – республиканың экономикалық қауіпсіздігіне бағытталған мемлекеттік саясаттың құрама бөлігі және басты мақсаты – экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру негізінде, мемлекеттің тәуелсіздігін қамтамасыз ету. Мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін жүзеге асырудың стратегиялық жоспарында мемлекеттің қауіпсіздік басымдылықтарын іске асыру болып табылады.

Әдебиеттер

Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопр. экономики. – 1994. – №12. – С. 4-13.

«2010-2015 жж. Қазақстанның экономикалық қауіпсіздік стратегиясы»

ҚР Президентінің 07.02. 2010 жылғы бұйрығы

Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы.

«Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» № 19 (20259)

1.02.2017ж.

Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің жыл қортындысы есебі. Статистический бюллетень №12(231) 2015ж.

Экономическая безопасность предприятия: уч. пособие / А.Е. Суглобов, С.А. Хмелей, Е.А. Орлов, – М.: Юнити-Дана, 2013. – 272 с.

ӨЗБЕКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДІН САЛАСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қ.Т. БИТЕМИРОВ¹, Д.Р. КОЖАМБЕКОВ²

¹А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік Университеті, «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі, з.ғ.к., қауымдастырылған профессор (PhD), Түркістан қаласы. Қазақстан.

²«Құқықтану» кафедрасының PhD докторанты, Түркістан қаласы. Қазақстан.
e-mail: kozhambekov@mail.ru

Түйіндеме

Мақалада Өзбекістан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде дін саласын құқықтық реттеу мәселелері қарастырылады. Өзбекістан Республикасындағы мемлекет пен дін арақатынасы мәселелерін құқықтық реттеудің теориялық және тәжірибелік мәселелерін зерттейді. Құқықтық реттеу ерешеліктеріне талдау жасалады. Мақала пәнаралық сипатқа ие.

Сонымен қатар қазіргі заманғы дін мен мемлекеттің арақатынасын құқықтық реттеудің маңызына тоқталады. Өзбекістан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуы жағдайындағы дін саласын реттеу ерекшелігін талдайды. Мемлекет пен дін бөлек қағидасының Өзбекістандық ерекшелігін қарастырылады.

Түйін сөздер: Өзбекістан Республикасы, зайырлы мемлекет, дін, дін мен мемлекет, діни ұйымдар, ислам діні, құқықтық реттеу, мемлекет пен діннің арақатынасы, мемлекет пен діннің бөлінуі.

Abstract

The article analyzes the legal regulation of religious activities, as well as the specifics of the formation of a secular state in the Republic of Kazakhstan. **The article has an interdisciplinary character.** Considers the specifics of applying the principle of separation of state and religion. And also examines the legal regulation of the relationship between the state and religion in modern conditions.

Keywords: Republic of Uzbekistan, a secular state, religion, religion and state, religious organizations, the Islamic religion, the legal regulation, the separation of state and religion

Özet

Makale dini faaliyetlerin yasal düzenlemesinin yanı sıra Kazakistan Cumhuriyeti'nde laik bir devletin oluşumunun özelliklerini analiz ediyor. Makale disiplinler arası bir karaktere

sahiptir. Devlet ve din ayrılık ilkesinin uygulanmasının özelliklerini değerlendirir. Modern koşullarda devlet ile din arasındaki ilişkinin yasal düzenlemesini inceler

Anahtar Kelimeler: Özbekistan Cumhuriyeti, laik devlet, din, din ve devlet, dini kuruluşlar, İslam dini, hukuki düzenlemeler, din ve devletin ayrılığı.

Кеңес Одағы құрамынан шығып тәуелсіздікке қол жеткізген мемлекеттер үшін 1991 жыл тарихи кезең болды. Мемлекет, қоғам, адам-саяси тәуелсіздік пен құқықтық тұрғыда бостандық пен еркіндік мүмкіндіктерін сезінгенімен бәрінің алдында ел болашағы, ұлт тұрғысынан зор жауапкершілік күтіп тұрды. Қоғамдық-саяси өмір түбегейлі өзгеріске ұшырап өтпелі кезеңде саяси, экономикалық, рухани дағдарысты бұрынғы КСРО елдерімен қатар Өзбекістан халқыда басынан өткерді. Темірдей қатаң тәртіп орната білген кеңестік идеология келмеске кетіп демократиялық қоғамның басты ұстанымы саналатын идеологиялық және саяси әр-алуандық жас мемлекет тарапынан танылды, заңмен қорғалды. Осы өтпелі кезеңде идеологиялық бос қалған кеңістікті (вакуумды) сырттан еніп келген идеологиялық, мәдени, саяси-діни дүниетаным иемденуге тырысып бақты. Өркениетті елдердің жетістігі саналатын демократиялық құндылықтармен қатар жергілікті халықтың дүниетанымымен үлеспейтін дәстүрлі емес христиандық конфессиялар, ислам діні атын жамылған діни-саяси радикалды ағымдар ел арасында көбейіп кетті. Діни ағымдар жергілікті халықты өздерінің дініне, діни ұйымы мүшесіне кіргізу үшін кеңінен белсенді түрде насихат жұмыстарын жүргізіп, тарихи мүмкіндікті жібермеуге тырысып әрекет етті. Мақсаты қоғамның абыройлы азаматтарын, саяси қайраткерлерді, мемлекеттік шенеуніктер, мәдениет, өнер, ғылым саласында беделді тұлғаларын бір жағынан, ал екінші жағынан әлеуметтік тұрмысы нашар, діни сауаты төмен халық есебінен өз жақтастарын көбейтіп, діни көзқарастарына ортақ адамдарды санын арттыру еді.

Ислам өркениеті тарихында ойып тұрар орны бар Самарханд пен Бұхара қашанда өзбек халқы рухани әлемінің ұстыны болған еді. Самархандты астана етіп, Ислам дінінің Орта Азия елдерінде кең жайылуына зор еңбек еткен сопылық ілімнің ірі өкілі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесін салдырған Әмір-Темір Орта Азия халықтарының рухани-мәдени өмірі мен ғылымын қолдаушы тұлға ретінде танылды. Бұхара қаласы медреселерімен танымал көне шаһар әрі хадис жинақтарын құрастырған ұлы Имам Бұхаридің туып өскен өңірі.

Әлемдік ислам мәдениетінің дамуына өзіндік үлесі бар байырғы өзбек халқы мекен еткен Мауеренахрді “ислам дінінің құт мекені болды”-деуге толық негіз бар.

Сонымен қатар өзге дін өкілдеріде сан ғасырлар бойына бірге бейбіт өмір сүріп келе жатыр. Мысалы: ежелден қоныс тепкен Бұхар еврейлері мен Ресей патшалығы тұсында кең тараған христиандық православия діні өкілдері бұл өңірге бейбіт өмір сүріп келеді.

Өзбекістанда діни ахуал Кеңес Одағы тұсында күрт өзгерді. Алайда атеистік идеология ықпалында болғанына қарамастан халықтың санасына нық орныққан діни танымы арқасында тарихи тамырынан ажырай қоймады. Жергілікті өзбек халқы тұрмыс тіршілігі, салт-санасы, мәдени өміріне негіз бола білген діни дәстүрі мен діни құндылықтарына берік болды. Орта Азия мұсылмандары діни басқармасы Ташкентте жүйелі қызмет етті. КСРО тұсында бірден-бір мұсылманша діни сауат ашу орындары, медреселері тұрақты шәкірттер дайындап болашақ имамдарды дайындаумен айналысты.

Алайда XX ғасырдың 90-шы жылдары Өзбекістандағы діни ахуал ерекше қарқын алып, өзгеріске ұшырады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары басқару жүйесі мен мемлекеттік институттар әлсіреген тұста, әрі халықтың діни құндылықтарды қайта жаңғыртуға деген зор құлшынысын пайдаланып халықтың бір бөлігінің қолдауына ие болған діни негіздегі саяси ұйымдар құрыла бастайды. Мемлекеттің конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді көздейтін бұндай діни негізде құрылған ұйымдар мемлекеттік билікке қол жеткізіп, теократиялы мемлекет құру жоспарын ашық жариялаған тұста халықтың басым бөлігінің қолдауына ие болмай мемлекет тарапынан заң арқылы тыйым салынады. Осылайша діни негіздегі ұйымдардың мемлекеттік басқару ісі мен мемлекет өмірінің саяси мәселелеріне араласа бастауын мемлекет тарапынан құқықтық реттеуі үшін мемлекеттің дін саласына қатысты саяси ұстанымын айқындау қажет болды.

АҚШ-тың мемлекеттік департаменті Өзбекістан халқының саны 2015 жылғы дерек бойынша 29,2 млн., оның шамамен 93 % - ислам дінін ұстанады және басым бөлігі сүнниттік бағыттағы ханафи масхабын ұстанатыны мәлім, тек 1% - ғана шииттер. 4% - Орыс православ шіркеуі - өкілдері болса, 3% - әртүрлі католик және протестант шіркеуі өкілдері-деп, көрсетті (International Religious Freedom Report for, 2015).

Өзбекістан Республикасы тәуелсіздіктің алғашқы жылдары дін саласындағы мемлекеттік саясатын айқындап алып мемлекет тарапынан азаматтардың ар-ождан бостандығы, дін ұстану құқықтарын қамтамасыз ету үшін, сонымен қатар діни ұйымдар қызметін құқықтық реттеу мақсатында орталық атқарушы орган құрады. Бұл уәкілетті орган 1992 жылы 7-наурызда Республика Президенті жарлығымен Өзбекістан

Республикасының министрлер кабинеті жанындағы “Дін істері жөніндегі комитеті”-ретінде құрылды. Осы “Дін істері жөніндегі комитетінің” - 2016 жылдың қорытынды есебі мәліметіне сәйкес Өзбекістанда 31 млн., аса халық, 130-ге тарта әртүрлі ұлттар мен 16 діни конфессия өкілдері бар. Сонымен қатар 12 діни білім беру мекемесі мен халықаралық Имам Бухари орталығы қызмет етеді. Жалпы 2240 діни бірлестіктер ресми мемлекеттік тіркеуде. Оның 2065-і ислам діні ұйымдары болса 157-христиандық, 8-иудейлік, 6-Бахаилік, 1- кришна, 1-будда діни ұйымдары қызмет етеді (**Комитет по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан, 2015**).

Өзбекістан Республикасы зайырлы мемлекет ретінде мемлекет пен дін бөлек, мемлекет пен дін бір-бірінің ісіне араласпауы тиіс болғанымен, қоғам мен мемлекет мүддесі үшін қажет болған жағдайда бұл нормалар қатып қалған ережелер емес екенін, мемлекет пен дін мәселелерін реттеудің өзіндік үлгісі бар екенін көрсетті. Діннің қоғамдағы маңызын ескеріп халықтың тарихи мұрасы, мәдени құндылығы ретінде мемлекет тарапынан халықтың діни-рухани мұқтаждықтарын қанағаттандыруға, қорғауға мүдделілік танытты. Бұл жөнінде Өзбекістан Президенті Ислам Каримов өзінің “Узбекистан: свой путь обновления и прогресса”- атты, еңбегінде: “Дін-дегеніміз, бұл күнде ішкі жан-дүниеміз бен рухани жандануымызға негіз болатын, сонымен қатар жат қылықтардан, жалған, екіжүзділіктен арылуға себеп болады. Ислам діні ата-бабамыздың ұстанған діни-сенімі. Мұсылманның дүниетанымы, болмысы. Мемлекет әрбір мұсылманның қасиетті мекені Меккеге Қажылық сапарына қолдау көрсетеді”-деп, көрсетілген (Каримов, 1992). Бұл мемлекеттік қолдау шарасы “Дін істері жөніндегі комитеті” құзырында. Сонымен қатар комитет христиан діні өкілдерінің Израил, Греция, Ресей және т.б., қасиетті жерлерге баруына қолдау көрсетеді. Яғни мемлекеттік деңгейде азаматтардың діни-сеніміне құрметпен қарап, барғысы келген қасиетті діни орындарға барып келуіне мүмкіндік жасайды.

Өзбекістан Республикасы тәуелсіздіктің алғашқы жылдары дін саласындағы мемлекеттік саясатын айқындап нормативті құжаттарды бекіткенді. Мемлекет тарапынан діни бірлестіктер қызметін құқықтық реттеу механизмі конституциялық нормалар мен арнайы заңда көрініс тапқан. Өзбекістан Республикасының 1992 жылы 8 желтоқсанда қабылданған конституциясының 18, 31, 57, 61-баптарының конституциялық нормалары тікелей діни қызмет саласына реттейді. Сонымен қатар жанама түрде конституцияның 12-ші және 49-бап нормалары реттейді. Осы діни саланы реттейтін, тікелей қатысы бар конституциялық нормаларға жеке-жеке тоқталсақ: “Діни ерекшеліктеріне қарамастан Өзбекістан Республикасының барлық

азаматтарының заң алдында құқықтары мен міндеттері тең” (18-ші бап), “Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Әркімнің кез-келген дінді ұстануына немесе ешқандай дінді ұстанбауына құқығы бар. Діни көзқарасты мәжбүрлеп таңуға жол берілмейді” – бұл дінде зорлық жоқ екенін меңзейтін нома екен (31-бап), “Діни ерекшеліктеріне сай саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар құруға және олардың қызметіне жол берілмейді” (57-бап) “Діни ұйымдар мен бірлестіктер мемлекеттен бөлінген және олар заң алдында тең. Мемлекет діни бірлестіктер қызметіне араласпайды”(61-бап). Жанама түрде конституцияның 12-ші бабында “Ешқандай идеология мемлекеттік бола алмайды”–деп, бір діни ағымның діни идеологиясын мемлекет басшылыққа алып, басымдық бермейді дегенді білдіреді. Ал 49-бапта “Азаматтар Өзбекістан халқының тарихи, рухани және мәдени мұрасын қорғауға міндетті”–деп, өзбек халқының тарихи, рухани және мәдени мұрасын қалыптастырған діни жәдігерлерге құрметпен қарауды заңмен міндеттейді (Өзбекістан Республикасы Конституциясы, 1992). Жоғарыда көрсетілген конституциялық нормалар зайырлы мемлекет белгілеріне тән ортақ құқықтық ереже болғанымен Өзбекістан Республикасы конституциясында “зайырлы” термині жоқ. Бұдан шығатын қорытынды сөздік және діни мағынадағы “зайырлылық” терминінің өзбек тілінде баламасы кездеспейтіндігі. Алайда түркі тілдес орта азия халықтарына ортақ көне “дүнияуи” термині болғанымен, бұл “зайырлылық”, “светскость” “secularism” терминінің құқықтық мазмұнын толық ашпайтын, үйлеспейтін архаизм термин болғандықтан қолданбаған-деген, қорытындыға келдік. Алайда Өзбекістанның танымал ғалым заңгері А. Саидовтың пікірінше: Конституциялық-құқықтық және саяси тұрғыда қазіргі заманғы Өзбекістанның даму кредосы- зайырлы мемлекет. Әрі дәстүрлі ислам ұғымы орнына зайырлы ислам мемлекеті ұғымын қолданғанды - дұрыс, санайды (Саидов и др, 1995).

1991 жылы 14 маусымда алғаш рет «Ар-ождан бостандығы мен діни ұйымдар» туралы заң қабылданады. Осы заң 1998 жылы өзгертулермен қайта қабылданды. Алғашында бұл заң жобасы барлық Кеңес Одағы елдеріне ортақ заң жоба еді. КСРО өмір сүруінің соңғы жылдарында КСРО Жоғары Кеңесі қолға алған дін мәселесін реттейтін заң жобасын барлық ТМД мемлекеттері тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қабылдаған еді. Мысалы: алғаш рет Қазақстан Республикасы «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер» туралы заңын 1992 жылдың 15 қаңтарында қабылдады, Қырғызстан «Сенім бостандығы және діни бірлестіктер» туралы заңын 1991 жылдың 16 желтоқсанында қабылдады. 1998 жылы қайта қабылданған «Ар-ождан бостандығы мен діни ұйымдар» туралы заңының басты ерекшеліктерінің бірі прозелитизмге жол

бермейді. Яғни өзге дін өкілін өз дініне тартуға заңмен тыйым салынған. Сонымен қатар мемлекеттің тарихи даму ерекшелігіне аса мән беріп ислам діні құндылықтарының қоғамдағы маңызын жоғары бағалайды.

Қорыта келе Өзбекістан Республикасының мемлекет пен дін арақатынасын құқықтық реттеу тәжірибесінің тиімді тұстарын Қазақстан Республикасында қолданғаны дұрыс болар еді. Зайырлылық мәселесінде тек Батыс мемлекеттері үлгілеріне қарағанда діні, ділі, мәдениеті ұқсас туыс жақын мемлекеттердің тәжірибесінен үйренуге болатын тұстары бар. Әсіресе бұл өңірлерде тарихи тамыр жаймаған жат діни ағымдардың тым белсенді әрекетін құқықтық реттеу тәжірибесі тартымды. Бұл әлеуметтік діни шиеленістің алдын алар еді, әрі отбасы мүшелерінің ортақ діни сенімде болуына септігін тигізер еді. Сонымен қатар ұсыныс ретінде жарқын болашақта Орта Азия мемлекеттері өзара тәжірибе алмасып, құзыретті мемлекеттік органдар бірлесіп дін саласын реттейтін аймақтық деңгейде халықаралық шарт жасаса, аймақтық деңгейде дін мен мемлекет арасында қордаланған мәселелерді шешу мүмкіндігі артар еді.

Әдебиеттер

www.state.gov/ International Religious Freedom Report for 2015.

www.religions.uz/ Комитет по делам религий при Кабинете Министров

Республики Узбекистан. 2015

И.Каримов., Узбекистан: свой путь обновления и прогресса. – Ташкент, 1992г.

Өзбекістан Республикасы Конституциясы. 8 қаңтар, 1992 жыл.

А.Саидов., Я.Уманский., А.Арапов., Светский путь в духе исламской культуры: размышления. – Ташкент, 1995.

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КАПИТАЛҒА СҮЙЕНГЕН ӘЛЕМДІК
ТРАНСҰЛТТЫҚ КОМПАНИЯЛАРДЫҢ КАВКАЗИЯ ЖӘНЕ ОРТА
АЗИЯНЫҢ ТАБИҒИ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРЫНА
ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ**

**ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА МИРОВЫХ
ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОМПАНИИ НА КАВКАЗЕ И В
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

**ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN KAFKASYA VE ORTA ASYA ENERJİ
KAYNAKLARINA YÖNELİK POLİTİKALARI**

**POLICIES OF MULTINATIONAL COMPANIES IN ENERGY
SOURCESS FOR THE CAUCASUS AND CENTRAL ASIA**

KAZAKİSTAN İLE TÜRKiYE'NİN DİŞ TİCARET - ENERJİ İLİŞKİLERİ VE KAZAKİSTAN ENERJİ PİYASASININ DİŞA AÇILMA SÜRECİ

Adem ÜZÜMCÜ

Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Kars, Türkiye,
ademuzumcu@kafkas.edu.tr

Özet

SSCB'nin dağılması sonrası bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında sadece dış politika alanında değil, dış ticaret ve enerji dış ticareti ilişkilerinde de önemli fırsatlar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Türkiye'nin enerji ve dış ticaret ilişkilerinde önemli yer tutan Azerbaycan'dan sonra, Kazakistan gerek yüksek gelişmişlik düzeyi, gerekse büyük petrol, doğalgaz ve kömür gibi enerji kaynaklarına sahip olmasıyla önemli dış ticaret partnerlerinden biri olmuştur. Türkiye ile ikili dış ticaretinde fazla veren Kazakistan, dünya petrol rezervinin %1,8'ne, dünya doğalgaz rezervinin %0,5'ne ve dünya kömür rezervlerinin yaklaşık %4'ne sahiptir. Bu bildiride bir doğal kaynak zengini ülke olan Kazakistan'ın Türkiye ile dış ticaret ve enerji dış ticaret ilişkilerinin gelişiminin analizi amaçlanmaktadır. Ayrıca, çalışmada, Kazakistan'ın zengin enerji kaynaklarının dünya enerji piyasalarına açılma süreci üzerinde durulmakta, bu çerçevede Kazakistan'ın, Çin ve yakın çevresindeki diğer ülkelerle enerji dış politikalarındaki etkileşimi analiz edilmektedir.

***Anahtar Kelimeler:** Türkiye, Kazakistan, Dış Ticaret, Enerji, Petrol, Doğalgaz*

Abstract

After the disintegration of the USSR, Turkish republics, which gained independence, and between Turkey have emerged important opportunities not only in the field of foreign policy, but also in the relations of foreign trade and energy trade. In this context, after Azerbaijan, which has an important place in Turkey's energy and foreign trade relations, Kazakhstan has become one of the important foreign trade partners with its high level of development and having energy resources such as big oil, natural gas and coal. Kazakhstan, which makes a surplus in bilateral foreign trade with Turkey, has 1.8% of the world oil reserves, 0.5% of the world natural gas reserves and about 4% of the world coal reserves. In this study, Kazakhstan, which is a natural resource rich country, aims to analyze the improvement of foreign trade and energy trade relations with Turkey. In addition, the study focuses on the process of opening Kazakhstan's rich energy

resources to world energy markets. In this framework, the interaction of energy external policy of Kazakhstan's among China and other countries around the periphery is analyzed.

Keywords: *Turkey, Kazakhstan, Foreign Trade, Energy, Petroleum Oil, Natural Gas*

1-Giriş

Küreselleşme sürecinin yaşandığı günümüzde bir ülkenin vatandaşlarının refahı ve daha yüksek yaşam standartlarını sağlaması için istikrarlı ve görece yüksek oranlı iktisadi büyümeye ihtiyacının olduğu açıktır. Bu nedenle Türkiye gibi dışa açık ekonomiler, iç-dış talebi gözeterek dış ticaretlerini artıracak boyutta üretim yapmak ve üretim sürecinde ihtiyaç duydukları emek ve sermaye girdileri yanı sıra arz güvenliği sağlanmış biçimde ve uygun fiyatlarda enerji girdisini de tedarik etmek zorundadırlar. Türkiye'nin bu iktisadi gerçekler ışığında başka ülkelerle dış ticaret-enerji ilişkilerini güçlendirmek, 2023 yılı ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek ve bölgesel ekonomik güç olmak hedefleri bulunmaktadır. Türkiye'nin bu hedeflerini gerçekleştirmesi için komşu ülkelerden başlayarak yakın coğrafya yanı sıra Kazakistan gibi dil ve kültür yakınlığı olan Türk kökenli nüfusa sahip ülkelerle dış ticaret-enerji ilişkilerini geliştirmesi gerektiği açıktır. Bununla birlikte ikili veya çok taraflı dış politika çerçevesinde dış ticaret ilişkilerini ve enerji arz güvenliğini sağlamak, sadece Türkiye'nin isteğine, siyasi ve ekonomik istikrar gibi iç koşullarına bağlı değildir. Küresel arenada Türkiye'nin dış ticareti yanı sıra enerji dış ticareti ve enerji politikaları çerçevesinde izlediği uluslar arası politika, gerek komşu ülkeler ve bölgesel ekonomik güçler ve gerekse ABD, Çin, Rusya gibi süper askeri-ekonomik güçlerin izlediği politikalar ve uluslar arası ekonomik-politik konjonktürden etkilenmektedir.

Bu noktada bakıldığında Türkiye, dünya enerji kaynaklarının önemli kısmına sahip Kafkasya, Ortadoğu bölgesinde bulunmakta, dil ve kültür açısından yakın olduğu Orta Asya ülkeleri ile derin siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmayı istemektedir. Bu durum dış politika ve enerji jeopolitiği açısından bir gereklilik olduğu gibi, ekonomik nedenler de bunu zorunlu kılmaktadır. Çünkü Türkiye *net enerji ithalatçısı* bir ülkedir. Türkiye fosil enerji kaynakları açısından zengin olmasa da enerji kaynaklarının önemli bir geçiş noktasıdır. Türkiye'nin bulunduğu coğrafya, jeopolitik açıdan önemli bir imkân sunmakta, ancak bölgede sürekli değişim ve ekonomi-politik kargaşa süreci yaşanmaktadır.

Türkiye, 2003'den itibaren siyasi ve ekonomik istikrarı sayesinde komşularla "sıfır sorun" temelli dış politika ve ikili ekonomik işbirliği çabalarını geliştirme noktasında önemli mesafe kat etmiştir. Bu bağlamda gerek Azerbaycan, Türkmenistan, Rusya, İran ve gerekse Irak ve Suriye ile olan ekonomik ilişkilerini Arap Baharının olumsuz etkileri Suriye'de yaşanmaya kadar dış ticaret ve enerji ticareti bağlamında oldukça ilerletmiştir. ABD'nin nükleer faaliyetleri nedeniyle İran'a

ambargo uyguladığı dönemde bu ambargonun kaldırılması için uğraşan Türkiye, Suriye’de Beşar Esed’in demokratik biçimde yönetimden ayrılması noktasında çaba göstermesine karşın Esed’in Sünni Arap ve Türkmenleri dışlayan politikaları nedeniyle başarılı olamamıştır. Sonuçta bölgede ABD, AB, İran ve Rusya gibi ülkelerin farklı çıkarları nedeniyle oluşan siyasi istikrarsızlık olumsuz sonuçlar üretmektedir. Bu çerçevede günümüzde Suriye ve Irak’ta yaşanan otorite boşluğundan DAİŞ, PKK ve PYD gibi terör örgütleri yararlanmaktadır.

Bütün bu gelişmelerin olduğu ortamda Türkiye, 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi ile karşılaşmış olmasına rağmen Rusya ile Kasım 2015’de ortaya çıkan uçak düşürme gerilimini ikili ilişkilerle düzeltmiştir. Türkiye, günümüzde Fırat Kalkanı operasyonu ile Suriye’den göçen ve sayıları 3 milyonu aşan Türkmen ve Araplar için güvenli bölgeler oluşturmaya çabalamaktadır. DAİŞ’in terörist eylemleri, FETÖ’nün Rusya’nın Ankara Büyükelçisine suikastı, PKK, PYD ve YPG’nin terörist eylemlerini önlemeye çalışan Türkiye’ye başta AB ve ABD olmak üzere uluslar arası toplum yeterince destek vermemektedir. Enerji kaynaklarının bulunduğu bölgedeki çatışmalarda insanca ve İslami açıdan sünni-şia ayrımı yapmaksızın ön yargısız yaklaşan Türkiye’ye karşı İran’ın Esed’i destekleyen ikircikli tutumu, ABD’nin Musul ve Rakka’nın DAİŞ’ten temizlenmesi ve Rusya’nın Suriye’deki çıkarları farklı yaklaşımlara yol açmaktadır. Bununla birlikte Türkiye, Rusya ve İran insiyatifinde *Kazakistan’ın başkenti Astana’da süren taraflar arası kalıcı ateşkes görüşmeleri* üzerindeki belirsizlikler sürmektedir. Bu belirsizliklerin bölgeye ve İslam ülkelerine karşı radikal tutumu ile öne çıkan Donald Trump’ın ABD başkanı seçilmesi sonrası daha da arttığı söylenebilir.

Türkiye ile Kazakistan’ın 2000 yılı sonrası dış ticaret ve enerji ilişkilerinin gelişimi yanı sıra Kazakistan’ın enerji piyasasının dışa açılma sürecini ele alan bu bildirin planı şu şekildedir. Giriş sonrası ikinci başlıkta Türkiye’nin enerji arz güvenliği, enerji üretimi, tüketimi ele alınmakta, üçüncü başlıkta Türkiye’nin enerji ithalatının gelişimi ve bu bağlamda petrol ve doğalgaz ithalatının ülkelere göre dağılımı gösterilmektedir. Dördüncü başlıkta Kazakistan’ın ekonomik durumu, enerji üretim, tüketimi ve enerji ihracatı yanı sıra dış ticaret ilişkileri ele alınmaktadır. Beşinci başlıkta Türkiye ile Kazakistan arasındaki enerji ve dış ticaret ilişkileri üzerinde durulmakta, altıncı başlıkta Kazakistan’ın enerji piyasalarının dışa açılma sürecine değinilmektedir. Sonuç bağlamında ise Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret ve enerji ilişkileri üzerinden işbirliği ve fırsatlara değinilmektedir.

2- Enerji Güvenliği ve Türkiye’nin Enerji Üretim ve Tüketimi

Enerji güvenliği kavramının içeriğinde enerji arz ve talep güvenliği bulunmaktadır. Bu çerçevede ithal enerji kaynaklarına bağımlılığı yüksek Türkiye gibi ülkeler açısından "enerji arz güvenliği", enerji ihracatçısı ülkeler açısından "enerji talep güvenliği" önem taşımaktadır. Enerji

arz güvenliği; enerji ithal eden bir ülke açısından enerji kaynaklarının sürekli, güvenilir, temiz, çeşitli kaynaklar ve ülkelerden olabildiğince ucuz fiyatla sağlanması ve verimli kullanımını içermektedir (Bielecki, 2002: p. 237). Enerji talep güvenliği ise enerji ihracatçısı ülkelerin enerji kaynaklarını uluslararası piyasalarda yeterince yüksek fiyatla satabilmesidir (Pamir, 2007: s. 14).

Türkiye'nin mevcut enerji durumu analiz edildiğinde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) verilerine göre Türkiye'de *birincil yerli enerji üretimi* 2001'de 23,7 milyon ton petrol eşdeğeri (TEP) iken yılda ortalama %2,5 düzeyinde artışla ETKB'nin Kasım 2016'da yayınladığı Mavi Kitap verilerine göre 2014'de 31 milyon TEP düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu verilere göre Türkiye'nin birincil yerli enerji üretiminde fosil kaynaklı kömür (taşkömürü, linyit ve asfaltit) %52,7 payla ilk sırada yer almıştır. Hidrolik (su) kaynaklı enerji üretiminin oransal payı %11,3 olmuştur. Petrol-doğalgaz üretiminin birlikte yerli üretim payı %9,3 düzeyindedir. Yerli birincil enerji üretiminde odun %7; jeotermal %3,7; rüzgâr %2,4 ve güneş enerjisi %2,6 pay almaktadır. Türkiye'nin *birincil enerji tüketimi* son 15 yılda giderek artmış, 2001'de 75,4 milyon TEP iken Mavi Kitap 2016 verilerine göre 2014'de 123,9 milyon TEP düzeyini aşmıştır. Türkiye'nin birincil enerji tüketiminin %32,5'i doğalgazdan, %31,5'i kömürden ve %28,5'i petrolden karşılanmıştır (ETKB, 2016a: ss. 25-27).

Türkiye'de 2001-2015 döneminde enerji tüketiminde kömür ve ithal doğalgazın payı artmış, petrolün payı azalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında petrole göre daha temiz yakıt olan doğalgazdan bireysel (ulaştırma, konut v.b.) ve ticari alanda daha fazla yararlanılması ve doğalgaz çevrim santrallerinin kurulmasının etkisi olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de birincil enerji tüketiminin sektörel dağılımında, sanayi (%23), ulaştırma (%20), konut-hizmet alanları (%24) yanı sıra çevrim sektörü (%30) önemli yer tutmaktadır (ETKB, 2016a: s. 28). Öte yandan ETKB, *Dünya ve Ülkemiz Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü* Kasım 2016 Raporuna göre, Türkiye'nin birincil enerji tüketimi 2015'de 129,3 milyon TEP olmuştur. Türkiye'nin birincil enerji tüketiminin dünyadaki payı % 1 düzeyindedir ve ülkemiz dünyada 19. sıradadır (ETKB, 2016b: s. 14). Birincil enerji tüketimi içinde yenilenebilir kaynakları kullanımı açısından Türkiye, Uluslararası Enerji Ajansı (IEA, 2016a) üyeleri ortalamasına (%10) göre daha fazla yenilenebilir kaynak (%12) kullanmaktadır.

Türkiye'nin son 14 yılda ekonomik büyüme oranlarının güçlenmesine bağlı olarak ikincil enerji (elektrik) üretim düzeyi de artış göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin elektrik üretimi yılda ortalama %5,6 artışla 2015'de 261,7 milyar kw/h düzeyine ulaşırken elektrik tüketimi de yılda ortalama %5,5 artışla 2015'de 265,7 milyar kWh'a çıkmıştır. Türkiye dünya elektrik üretim ve tüketiminde %1,1 payla 17. sıradadır (ETKB, 2016b: ss. 14 ve 21). Türkiye'nin elektrik üretiminde, kurulu güç ve üretim anlamında yabancı kaynaklara bağımlılık yüksektir. Türkiye'de

2015 yılı itibarıyla *kurulu gücün* %55,5'i (40.630 MW) yerli kaynaklardan kalan %44,5'i (32.518 MW) ithal doğalgaz ve ithal taşkömürüne bağımlı yabancı kaynaklarla çalışmaktadır. (ETKB, 2016b: s. 17 ve 29). Türkiye'de *elektrik üretiminde* 2015'de ithal doğalgaz kullanımı %37,9; ithal kömür payı %16,3; ithal fuel-oil ve motorin payı %0,8 ve toplamda ithal kaynaklar payı %55'i bulmuştur. Dünyada önemli rezervlere sahip olduğumuz linyitin elektrik üretiminde payı 2014'de %14,5 iken 2015'de %12,9'a gerilemiştir. Hidrolik santrallerin elektrik üretimindeki payı, yağış rejimine bağlı dalgalanma çerçevesinde 2014'de %16,1 (40,6 milyar kWh) iken 2015'de %25,8 (66,9 milyar kWh) düzeyine yükselmiştir. Son yıllarda jeotermal, rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir enerji kaynakların elektrik üretim payı artmıştır. Özellikle rüzgâr enerjisinin elektrik üretiminde payı %4,6'ya çıkmıştır. Jeotermal'in payı yaklaşık %1 iken güneş enerjisinin payı çok düşüktür ve Türkiye henüz nükleer enerjiden yararlanmamaktadır (ETKB, 2016a: ss. 18-19).

ETKB, 2015 Mavi Kitap verilerine göre Türkiye'de yerli enerji üretimi son on yılda kümülatif %25 artarken birincil enerji tüketim talebi kümülatif %50 artmış, elektrik enerjisi tüketimi yaklaşık iki kat, doğalgaz tüketimi üç kat artış göstermiştir (ETKB, 2015, s. 4). Türkiye son on yılda küçük Avrupa devletleri hariç elektrik ve doğalgaz tüketim talebi artışında Avrupa'da ilk sıradadır. Bu bağlamda Türkiye'nin artan elektrik enerjisi ihtiyacının karşılanması için 2023'e kadar iki nükleer santralin (Sinop ve Mersin Akkuyu) devreye alınması planlanmaktadır (EÜAŞ, 2016: ss. 14-17).

3- Türkiye'nin Enerji İthalatının Gelişimi ve Ülkelere Göre Dağılımı

Türkiye'nin enerji tüketimi son yıllarda hızla artarken yerel kaynaklarla enerji üretimi IEA'nın üye ülkeler için hazırladığı Türkiye 2016 Raporuna göre 2015'de tahminen 32,1 milyon TEP olmuştur (IEA, 2016b: p. 214). ETKB verilerine göre 2015'de 129,3 milyon TEP birincil enerji tüketimi olduğu düşünüldüğünde, Türkiye'nin birincil enerji ithalatı 2001'de 51 milyon TEP iken 2015'de 97 milyon TEP'e ulaşmıştır. Türkiye fosil enerji kaynakları açısından yeterince zengin olmasa da birincil ve ikincil enerji elektrik tüketimi ithal hidrokarbon (fosil) yakıt ağırlıklıdır (Üzümcü, 2010: s. 177). Bu çerçevede, Türkiye'de birincil enerji tüketiminin yerli üretimle karşılanma oranı da günümüzde yaklaşık %24 civarına gerilemiştir.

Türkiye'de enerji tüketiminin yaklaşık dörtte üçü ithalat yoluyla karşılanmakla birlikte petrol ve doğalgazda dışa bağımlılık oranları çok daha yüksektir. Örneğin Türkiye'de 2015'de 51.000 v/g petrol üretilirken 796.000 v/g ham petrol ve petrol ürünleri tüketimi gerçekleşmiş, 503.000 v/g ham petrol ve 242.000 v/g işlenmiş petrol ürünü ithalatı gerçekleşmiş, yerel petrol üretimi %6,4 düzeyinde kalırken ithalat %93 düzeyini aşmıştır. Türkiye'nin doğalgazda dışa bağımlılık oranı çok daha yüksektir. Doğalgazda 2008'de yerli üretim miktarı 1 milyar m³ iken 2015'de 399 milyon m³ düzeyine inmiştir. 2015'de doğalgazda tüketimin 48,4 milyar m³ miktarı

ithalatla qarşılanmış, doğalgazda dışa bağımlılık oranı %99,2 düzeyinde gerçekleşmiştir. (Türkiye Petrolleri, 2016: 27). Türkiye’de 2000’li yıllarda gerek konut ve gerekse doğalgaz çevrim santrallerinin artan talebi nedeniyle doğalgaz ithalatının kömür ve petrol tüketiminden daha fazla yer tutmaya başlamasının bu gelişmenin en önemli nedeni olduğu söylenebilir.

Türkiye’nin 2005-2015 dönemindeki ham petrol ve doğalgaz ithalat miktar ve değerlerinin gelişimi Tablo 1’de görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi, Türkiye’nin ham petrol ithalatı 2007 sonrası görece azalarak 23 milyon tondan 2009’da 14,1 milyon tona inse de yeniden artarak 2015’de 25 milyon tonu aşmıştır. Türkiye’nin ham petrol ithalatı 2016’da cüzi miktarda azalarak 24 milyon 957 bin ton olmuştur. Türkiye’nin doğalgaz ithalatı da 2005’de 26,5 milyar m³ iken 2014’de 49,3 milyar m³ düzeyine ulaşmış, 2015’de 48,4 milyar m³ olmuştur. Türkiye doğalgaz ithalatında IEA geçici verilerine göre dünyada 5. sıradadır (IEA, 2016c: 13).

Tablo 1: Türkiye’nin Ham Petrol, Doğalgaz ve Toplam Enerji İthalatı (2005-2015)

Yıl	Ham Petrol İthalatı (bin ton)	Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	Enerji İthalatı (27 Fası) (Milyon Dolar)	Enerji İthalatı (27 Fası) / Toplam İthalat (%)
2005	23.390	26571	21.256	18,2
2006	23.788	30221	28.859	20,7
2007	23.446	35842	33.883	19,9
2008	21.833	37350	48.281	23,9
2009	14.219	35856	29.905	21,2
2010	16.873	38037	38.497	20,8
2011	18.049	43874	54.118	22,5
2012	19.479	45922	60.117	25,4
2013	18.554	45269	55.917	22,2
2014	17.481	49262	54.889	22,7
2015	25.066	48427	37.843	18,3
2016	24.957	46352	27.163	13,7

Kaynak: EPDK, *Petrol ve Doğalgaz Piyasası Sektör Raporları, Farklı Yıllar*.

<http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Petrol/YayinlarRaporlar/Yillik>

Erişim:

01.03.2017.

<http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Yillik>

Erişim:

01.03.2017.

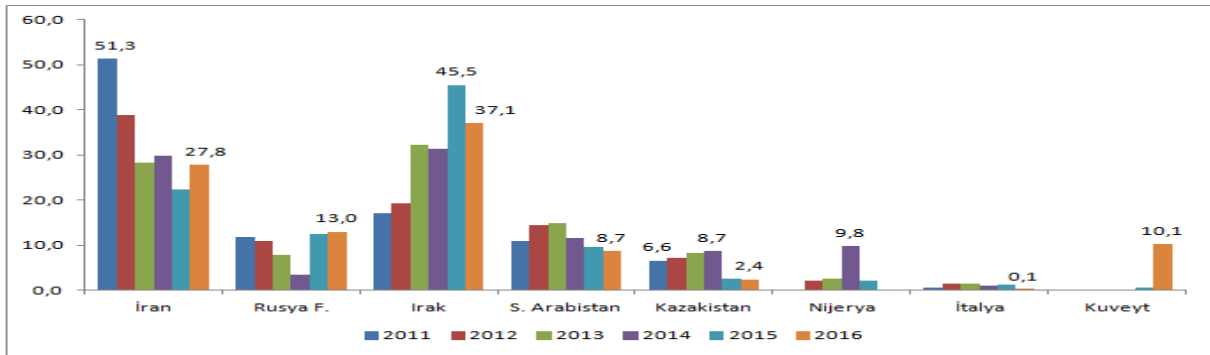
TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 Erişim:

01.03.2017.

Diğer yandan ithal ham petrol miktarı 2008 sonrası görece azalsa da petrol fiyatları artışı, enerji ithal faturası ve dış ticaret açığının yükselmesine yol açmıştır (Üzümcü ve Başar, 2011: 15-18). Nitekim 2012’de 60 milyar dolara ulaşan enerji ithalatı (27. Fası), tablonun son sütunundan

görüreceği üzere toplam ithalatın %25,4'nü oluşturmuştur. Bununla birlikte 2014 yılı yaz aylarından itibaren petrol fiyatlarının gerilemesiyle enerji ithalatı tutarı 2014'de 54,9 milyar dolara 2015'de 37,8 milyar dolara ve 2016'da yaklaşık 27,2 milyar dolara gerilemiştir. Bu bağlamda 2016'de 198,6 milyar dolarlık toplam ithalat içinde enerji ithalatı payı %13,7 düzeyine inmiştir.

Türkiye'nin 2016'de 25 milyon tona yaklaşan ham petrol ithalatında en önemli partneri Irak olmuştur. Irak'tan yapılan ham petrol ithalatı son dört yılda hızla artarak 2015'de 11,4 milyon tona (%45,5) ulaşmış, Grafik 1'de görüldüğü üzere, 2016'da 9,2 milyon tona inmesine rağmen toplam ham petrol ithalatının %37,1'ni bulmuştur. Ayrıca Tablo 2'de görüldüğü gibi, Türkiye'nin 2016'de yaklaşık 40,3 milyon tona yaklaşan toplam *ham petrol ve petrol türevleri* (akaryakıt, fuel-oil v.b) ithalatının %23'ü Irak'tan gerçekleşmiştir. Buna karşılık İran'ın ham petrol ithalatında payı grafik 1'de görüldüğü gibi azalarak 2011'de %51 düzeyinden 2016'da %27,8'e inmiş, toplam ham petrol ve petrol türevleri ithalatı içindeki payı %17,2'ye gerilemiştir. Türkiye'nin ham petrol ithalatında üçüncü sıradaki Rusya'nın payı dalgalı seyir izlemektedir. Örneğin Grafik 1'de görüldüğü üzere 2011'de bu ülkenin payı %11,8 düzeyinde iken 2014'de %3 düzeyine inmiş, 2016'da %13 pay almıştır. Rusya'dan önemli miktarda petrol türevleri ithal edildiği için, Rusya'nın toplam ham petrol ve türevleri içindeki payı 2016'da %19,3 düzeyinde gerçekleşmiş ve bu çerçevede toplam ham petrol ve türevleri ithalatı dikkate alındığında Rusya ikinci sıraya yükselmiştir.

Grafik 1: Türkiye'nin Ham Petrol İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (2011-2016, %)

Kaynak: EPDK, *Petrol Piyasası Sektör Raporları, Farklı Yıllar.*

Ham petrol ithalatında dördüncü sıradaki S. Arabistan'ın payı 2013'de %15 iken 2016'da %8,5'a gerilemiş, Tablo 2'de görüldüğü gibi, toplam ham petrol ve petrol türevleri ithalatında payı 2016'da %6 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2016'da önemli miktarda ham petrol ithalatı yapılan Kuveyt'in ham petrol ithalatında payı %10,1 düzeyine ulaşmış, ancak bu ülkeden akaryakıt ithal edilmediği için ham petrol ve türevleri ithalatı toplamında payı %6,3 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 2: Türkiye'nin Ham Petrol ve Petrol Türevleri İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (2014-2016, Bin Ton ve %)

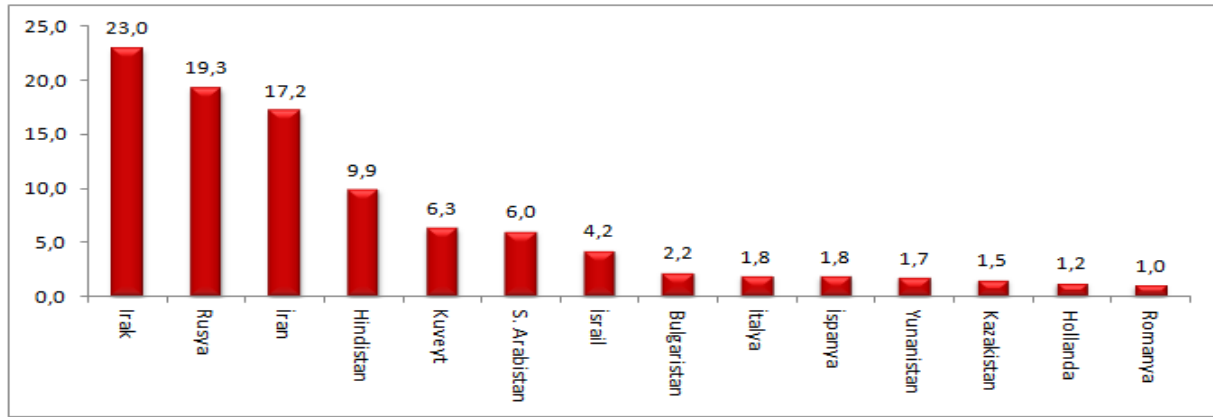
Ülke	2014	% Pay	2015	% Pay	2016	% Pay
Irak	5.483	16,8	11410	29,0	9.252	23,0
Rusya	4.063	12,5	7.026	18,0	7.757	19,3
İran	5195	16,0	5587	14,0	6.939	17,2
Hindistan	2.365	7,3	2.965	8,0	3.987	9,9
Kuveyt	-	-	149	0,4	2.527	6,3
S. Arabistan	2.089	6,4	2.638	6,5	2.413	6,0
İsrail	2.377	7,3	1.877	4,5	1.692	4,2
Bulgaristan	545	1,7	521	1,3	895	2,2
İtalya	1.374	4,2	1.633	4,0	734	1,8
İspanya	109	0,4	280	0,6	727	1,8
Yunanistan	2.703	8,3	1.395	3,5	695	1,7
Kazakistan	1.525	4,7	691	1,7	601	1,5
Hollanda	150	0,5	87	0,2	469	1,2
Romanya	546	1,7	370	0,9	421	1,0
Toplam	32.551	100	39.638	100	40270	100

Kaynak: EPDK (2016b), *Petrol Piyasası Sektör Raporu 2015*, s. 6 ve EPDK, 2016 Yılı

Aylık Petrol Sektör Raporları.

EPDK (2015), *Petrol Piyasası Sektör Raporu 2014*, s. 2-3.

Kazakistan'ın Türkiye'nin ham petrol ithalatındaki payı 2015 ve 2016'da gerilemiştir. Bu çerçevede Kazakistan'dan 2014'de 1 milyon 525 bin ton (%8,7 pay) ham petrol ithal edilmişken 2015'de ithalat miktarı 658 bin tona (%2,6 pay) ve 2016'da 601 bin tona (%2,4 pay) gerilemiştir. Kazakistan'dan 2014'de akaryakıt ithalatı olmadığı için ham petrol ve akaryakıt ithalatı toplamı dikkate alındığında Kazakistan %4,7 paya sahip olmuştur. 2015'de 33 bin ton akaryakıt ithalatı birlikte bu ülkeden ithalat yaklaşık 691 bin tona ve toplam ham petrol ve akaryakıt ithalatındaki payı %1,7 oranına gerilemiştir. 2016'da benzer biçimde akaryakıt ithalatı olmadığı için ham petrol ve akaryakıtlar ithalatı dikkate alındığında Kazakistan'ın payı %1,5 oranına gerilemiştir.

Grafik 2: Türkiye'nin Petrol ve Petrol Türevleri İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (2016)

Diğer taraftan Tablo 2'de görüldüğü üzere petrol türevlerinin (motorin, fuel oil, denizcilik ve havacılık yakıtı başta olmak üzere) ithalatı noktasında 2014 ve 2015 yıllarında Hindistan, İsrail, Bulgaristan, İtalya, İspanya ve Yunanistan'ın Türkiye'nin petrol türevleri ithalatında önemli yer tutmaktadır. Grafik 2'de görüldüğü üzere Irak, Rusya, İran, Kuveyt ve S. Arabistan yanı sıra bu ülkelerin petrol ve petrol türevlerinde ithalat açısından ülke çeşitlenmesine önemli bir katkı sağladığı rahatlıkla söylenebilir.

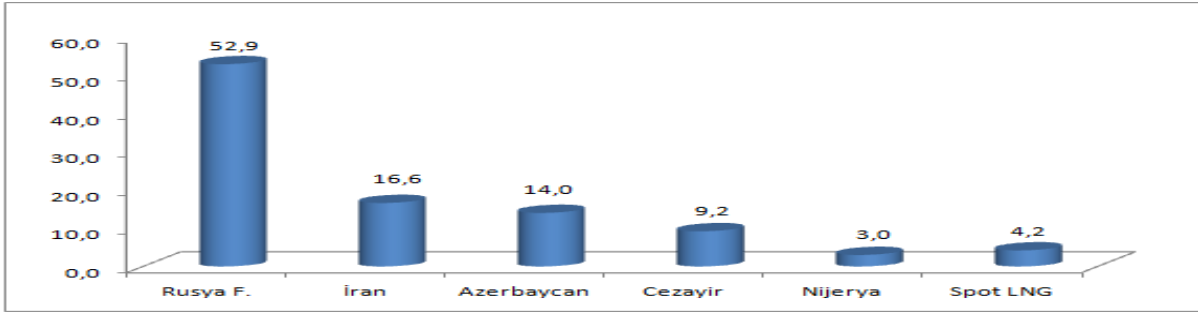
Türkiye'nin doğalgaz ithalatının 2005-2016 dönemi ülkelere göre dağılımı, Tablo 3'de yer almaktadır. Türkiye, doğalgaz ithalatının yarısından fazlasını halen Rusya'dan ithal etmektedir. Rusya'nın payı 2005-2010 döneminde görece azalsa da 2010 sonrası yeniden artarak 2016'da %52,9 olmuştur. Türkiye'nin doğalgaz ithalatında ikinci sırada İran (%16,6 pay) bulunmaktadır.

Tablo 3: Doğalgaz İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (2005-2016, Milyon cm³ ve %)

Yıl	Rusya	%	İran	%	Azerbaycan	%	Cezayir	%	Nijerya	%	Spot LNG	%	Toplam
2005	17524	66,0	4248	16,0	-	-	3786	14,2	1013	3,8	-	-	26571
2006	19316	63,9	5594	18,5	-	-	4132	13,7	1100	3,6	79	0,3	30221
2007	22762	63,5	6054	16,9	1258	3,5	4205	11,7	1396	3,9	167	0,5	35842
2008	23159	62,0	4113	11,0	4580	12,3	4148	11,1	1017	2,7	333	0,9	37350
2009	19473	54,3	5252	14,6	4960	13,8	4487	12,5	903	2,5	781	2,2	35856
2010	17576	46,2	7765	20,4	4521	11,9	3906	10,3	1189	3,1	3079	8,1	38036
2011	25406	58,0	8190	18,7	3806	8,7	4156	9,5	1248	2,9	1069	2,4	43874
2012	26491	57,7	8215	17,9	3354	7,3	4076	8,9	1322	2,9	2464	5,4	45922
2013	26212	57,9	8730	19,3	4245	9,4	3917	8,7	1274	2,8	892	2,0	45269
2014	26975	54,8	8932	18,1	6074	12,3	4179	8,5	1414	2,9	1689	3,4	49262
2015	26783	55,3	7829	16,2	6169	12,74	3916	8,1	1240	2,6	2493	5,2	48427
2016	24541	52,9	7706	16,6	6482	14,0	4283	9,2	1397	3,0	1943	4,2	46352

Kaynak: EPDK (2016a), *Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu 2015*, Ankara: 2016, s. 7 ve 2016 Aylık Sektör Raporları.

Azerbaycan'dan doğalgaz ithalatında 2010-2012 döneminde görece azalma dikkati çekmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan'dan doğalgaz ithalatının toplam içinde payı 2009'da %13,8 düzeyinde iken 2012'de %7,3 düzeyine gerilemiş, izleyen yıllarda miktar ve oran olarak görece artmış ve Grafik 3'de görüldüğü gibi, 2016'da en yüksek orana (%14) ulaşmıştır. Azerbaycan doğalgazının devreye alınmasıyla Rusya'ya doğalgaz bağımlılığının görece azalma sürecine girdiği söylenebilir. Bu üç ülkeden doğalgaz ithalatı, boru hatları ile gerçekleştirilmektedir. Türkiye'nin doğalgaz ithalatında, 2000'li yıllardan beri sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) ithalatı yapılan Cezayir, 2016'da %9,2 payıyla diğer bir önemli ülkedir. Ayrıca Nijerya'dan yapılan LNG ithalatının payı yaklaşık %3 civarındadır. Spot piyasadan LNG alımı 2010'da %8,1 düzeyine ulaştıktan sonra gerilemiş, 2016'da %4,2'ye inmiştir. Spot piyasadan LNG ithalatında dünyanın önemli doğalgaz üretici ve ihracatçılarından Katar, Nijerya ve Norveç ithalatımızda önemli ülkeler arasında bulunmaktadır (EPDK, 2016a: ss. 13-14).

Grafik 3: Doğalgaz İthalatının Ükelere Göre Dağılımı (2016, %)

Türkiye, doğalgaz ithalatının önemli kısmını boru hatlarıyla gerçekleştirmektedir. Türkiye'nin Rusya, İran ve Azerbaycan ile boru hatlarından doğalgaz alımı söz konusudur. Türkmenistan'la yapılan sözleşme devreye alınamamıştır. Azerbaycan ile 25 Ekim 2011'de imzalanan Şahdeniz II doğalgaz alım sözleşmesiyle yıllık 6 milyar m³ doğalgaz alımı yapılacak, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ilk teslimatı 2018'de gerçekleşecektir (BOTAŞ, 2016: 23-25). Öte yandan dış politika alanında gerilimin azaldığı Rusya Federasyonu ile *Türk Akımı* Boru Hattı için hükümetlerin gerekli imzaları atması sonrasında inşaat sürecinin 2017 yılı ortalarından itibaren başlayacağı tahmin edilmektedir.

4- Kazakistan Ekonomisi, Dış Ticaret ve Enerji İlişkileri

Kazakistan, SSCB'nin dağılmasından sonra 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını kazanan dünyanın 9. büyük yüzölçümüne sahip ülkesidir. Kazakistan 2,7 milyon km² yüzölçümü ile Türkiye'nin 3,5 katı toprağa sahiptir. Kazakistan'ın nüfusu 2016 tahminlerine göre 17,6 milyondur. Kazakistan'ın komşuları Çin, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Rusya Federasyonu'dur. Kazakistan'ın Aral Gölüne 1070 km ve Hazar Denizine 1894 km sınırı bulunmaktadır. Kazakistan nüfusunun günümüzde %30'u Rus kökenlidir. Bağımsızlığını

kazandıktan sonra Kazakistan'dan Rus ve Alman etnik kökenli nüfusun bir kısmı Rusya ve Almanya'ya göç etmiştir (Ekonomi Bakanlığı, 2016).

Bu noktada Kazakistan ekonomisinin genel durumunu, dış ticaret ilişkilerini, dış ticaretinde önemli yere sahip olan ürünleri ve dış ticaret partnerlerini iki ayrı alt başlıkta ele aldıktan sonra üçüncü bir alt başlıkta petrol, doğalgaz ve kömür gibi enerji rezervlerini, ülkenin enerji üretim-tüketim ve ihracatını ele alabiliriz.

4.1. Kazakistan Ekonomisi: Genel Durum

Kazakistan bağımsızlık öncesi SSCB döneminde buğday üretimi, metalürji ve petrol, doğalgaz ve kömür gibi enerji kaynakları üretiminde yoğunlaşmıştır. Kazakistan görece yoksul bir ekonomi iken günümüzde önemli petrol ve doğalgaz zenginliği ve Devlet Başkanı Nur Sultan Nazarbayev'in istikrarlı yönetimi altında zenginleşme ve kişi başına gelirini artırma sürecinde önemli mesafe kat etmiştir. Kazakistan ekonomisinde, IMF (2016)'e göre, hizmetler sektörü %56,3; sanayi sektörü %32,6 ve tarım %5,4 paya sahiptir (Ekonomi Bakanlığı, 2016).

Tablo 4'de Kazakistan'ın GSYH düzeyi, büyüme oranı, kişi başı GSYİH, enflasyon ve işsizlik oranlarının 1991-2015 dönemindeki gelişimi görülmektedir.

Tablodan görüldüğü üzere, Kazakistan bağımsızlığının ardından ilk yıllarda, SSCB'den ayrılan tüm geçiş ekonomilerinde yaşandığı gibi, ekonomik krize girmiş, bu nedenle 1991-1995 döneminde negatif büyüme oranları yaşanmıştır. Kazakistan'da 1993'de Ruble yerine ulusal para birimi olarak Tenge'nin tedavüle girmesinin olumlu etkileri sonucu 1996'da zayıf da olsa pozitif büyümeye geçilmiştir. Ancak 1997 ortasında başlayan Güneydoğu Asya ve 1998 Rusya Krizi Kazakistan ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Kazakistan 2000-2008 döneminde yılda ortalama %10,2 gibi yüksek oranda büyümüş, küresel krizin etkisiyle büyüme oranı 2008'de %3,3'e ve 2009'da %1,2'ye düşmüştür. (Yiğit, 2013: 25). Kazakistan 2010-2013 döneminde ortalama %7 gibi yüksek oranda büyümesine karşın, 2014 yılı ortalarından itibaren petrol fiyatlarının düşmesinin etkisiyle, 2014'de %4,2 ve petrol fiyatlarındaki düşmenin olumsuz etkilerinin daha fazla hissedildiği 2015'de %1,2 oranında büyüebilmiştir.

Kazakistan, eski SSCB ülkeleri arasında bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri içinde en yüksek kişi başı milli gelire sahip ülkedir. Kazakistan'ın 1991'de 1.512 dolar olan kişi başı GSYİH düzeyi Dünya Bankası verilerine göre 2014'de 12.090 dolara ulaşmış, ancak 2015'de görece gerileyerek 11.390 dolar olmuştur. Kazakistan'ın 2016'da IMF (2016) tahminine göre %0,8 küçülmesi beklenmekte, GSYİH'nın 128 milyar dolara inerken kişi başına gelirin de 7.138 dolara düşeceği tahmin edilmektedir.

Tablo 4: Kazakistan'ın Makro Ekonomik Göstergelerinin Gelişimi (1991-2015)

Yıl	GSYİH (Milyar \$)	Büyüme Oranı (%)	Kişi Başı GSYİH (\$)	Enflasyon Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)
1991	24.881	-11.0	1.512	-	9,5
1992	24.906	-5.2	1.515	-	11,4
1993	23.409	-9.2	1.433	-	10,1
1994	21.250	-12.6	1.320	1877	7,5
1995	20.374	-8.2	1.288	176	11,0
1996	21.035	0.5	1.350	39	13,0
1997	22.165	1.6	1.445	17	13,0
1998	22.135	-1.8	1.468	7,0	13,1
1999	16.870	2.6	1.130	8,0	13,5
2000	18.291	9.8	1.229	13,0	12,8
2001	22.152	13.5	1.490	8,0	10,4
2005	57.123	9.6	3.771	7,6	8,1
2006	81.003	10.7	5.291	8,6	7,8
2007	104.849	8.9	6.771	10,8	7,3
2008	133.441	3.3	6.150	17,2	6,6
2009	115.308	1.2	6.780	7,3	6,6
2010	148.047	7.3	7.440	7,1	5,8
2011	192.626	7.4	8.280	8,3	5,4
2012	207.999	4.8	9.940	5,1	5,3
2013	236.635	6.0	11.840	5,8	5,2
2014	221.416	4.2	12.090	6,7	5,1
2015	184.388	1,2	11.390	6,5	5,2

Kaynak:WorldBank.<http://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan>

Erişim:03.03.2017.

Kazakistan'da bağımsızlığın ilk yıllarında hiperenflasyonla mücadele için Tenge'ye geçilmesi enflasyonun indirilmesinde etkili olmuş, 2001 sonrası (2007-2008 hariç) tek haneli enflasyon görülmüştür. Küresel krizin etkisiyle talep ve emtia fiyatlarındaki düşüğe bağlı olarak enflasyon 2009'da gerilemiş (Solak ve Sarıdoğan, 2011:104) ve 2015'de %6,5 oranında gerçekleşmiştir. IMF (2016) tahminine göre Kazakistan'da 2016'da %13,5 oranında enflasyon beklenmektedir. Öte yandan Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda işsizliğin arttığı gözlenmiştir. Kazakistan'da gelişen petrol sektörünün sermaye yoğun olması da işsizlikle mücadeleye katkı sağlamamıştır. Bu bağlamda 1991 ve 1994 hariç 2001'e kadar ülkede çift haneli işsizlik gerçekleşmiştir. Ancak 1991'dan itibaren gözlemlenen hızlı büyüme, istihdama

yansımış ve Tablo 4’de görüldüğü üzere Dünya Bankası verilerine göre Kazakistan ekonomisinde 2005’den itibaren tek haneli işsizlik oranları görülmüştür.

4.2. Kazakistan’ın Dış Ticareti

Kazakistan’ın 1996-2015 dönemi dış ticaretinin gelişimi Tablo 5’de görülmektedir. Bilindiği üzere bağımsızlığını kazandıktan sonra SSCB döneminde kurulan ihracat yapısının çökmesi, Kazakistan’ın dış ticaretine büyük ölçüde yansımıştır. (Kara ve Yeşilot, 2011: 198). Kazakistan 1994 yılından itibaren dış ticareti liberalleştirmiş, tüm ithalat kotaları kaldırılırken ithalat ve ihracattaki gümrük tarifeleri indirilmiştir (KTO, 2008: 25).

Bu çerçevede Tablo 5’de görüldüğü gibi Kazakistan’ın 2008 küresel krizine kadar genel olarak ihracatı, ithalatı ve dış ticaret hacmi artmış, petrol fiyatlarının artmasının olumlu etkisiyle artan petrol ihracat gelirleri sayesinde ülke dış ticaret fazlası vermiştir. Kazakistan’ın ihracatının önemli kısmı petrol ve metallere oluştuğu için ihracat gelirleri bu ürünlerin dünya fiyatlarındaki değişimlerden önemli ölçüde etkilenmiş, küresel kriz nedeniyle 2009’da ihracat 43,2 milyar dolara ve ithalat 28,4 milyar dolara gerilemiştir.

Tablo 5: Kazakistan’ın Dış Ticaretinin Gelişimi: 1996-2015 (Milyon \$)

YILLAR	İHRACAT (X)	İTHALAT (M)	HACİM (X+M)	DENGE (X-M)
1996	5.896	4.238	10.135	1.658
1997	6.486	4.298	10.785	2.188
1998	5.206	4.293	9.500	913
1999	5.871	3.639	9.510	2.232
2000	8.652	4.926	13.579	3.725
2001	8.485	6.280	14.765	2.205
2002	9.642	6.581	16.223	3.061
2003	12.915	8.401	21.317	4.513
2004	20.079	12.773	32.852	7.305
2005	27.846	17.333	45.179	10.512
2006	38.244	23.660	61.905	14.583
2007	47.748	32.686	80.434	15.061
2008	71.172	37.815	108.987	33.356
2009	43.196	28.408	71.604	14.787
2010	57.244	24.023	81.267	33.220
2011	88.108	38.010	126.118	50.098
2012	88.142	58.228	146.370	29.914
2013	84.700	48.806	133.506	35.894
2014	79.460	41.295	120.755	38.165
2015	45.956	30.568	76.524	15.388

Kaynak: International Trade Centre (INTRACEN).

Küresel krizin ardından Kazakistan'ın ihracatı artarak 2012'de 88,1 milyar dolara, ithalatı 58,2 milyar dolara ve dış ticaret hacmi 146,3 milyar dolara ulaşırken dış ticaret fazlası 2011'de 50,1 milyar dolar olmuştur. Petrol ve emtia fiyatlarında gerilemenin başladığı 2013'den itibaren Kazakistan'ın ihracatı gerilemiş, özellikle 2015'de petrol fiyatlarındaki hızla düşmenin etkisiyle ihracat yaklaşık 46 milyar dolara, ithalat 30,6 milyar dolara inmiştir.

Kazakistan'ın dış ticaretine fasıllar itibariyle bakılacak olursa INTRACEN verilerine göre, 2011-2015 dönemi ortalaması olarak ihracatta ilk sırada %78,1 ile 27 Fasıl (petrol ve mineral yakıtlar) gelmektedir. Bu bağlamda Kazakistan'ın ihracatının dörtte üçünden fazlası petrol ve türevlerinden oluşmaktadır. Kazakistan'ın ihracatında ikinci sırayı %11,8 ile 74 Fasıl (basit imalat sanayi ürünleri) almakta, üçüncü sırayı %3,8 ile 28. Fasıl (kimyasal maddeler), dördüncü sırayı %2,1 ile 10. Fasıl (taze meyve ve sebze) ve beşinci sırayı %1,2 ile 11.Fasıl (işlenmiş gıda ürünleri) almaktadır. Kazakistan'ın ihracatında 2015 yılı sıralamasında farklılıklar göze çarpmakta, bununla birlikte ihracatta ilk sırayı 31,1 milyar dolarla (%67,7) yine petrol ve türevleri (27 Fasıl) almaktadır. Kazakistan'ın 2015 yılı ihracatında ikinci sırada 3,1 milyar dolarla (%6,8) kimyasal ürünler (28 Fasıl), üçüncü sırada 2,5 milyar dolarla (%5,4) demir ve çelik (72. Fasıl), dördüncü sırada 2 milyar dolarla bakır, bakırdan ürünler (74. Fasıl) ve beşinci sırada 1,1 milyar dolarla maden cevheri ve artıkları (26. Fasıl) bulunmaktadır. Kazakistan'ın 2011-2015 dönemi ithalatında ortalama olarak ilk sırayı %14 oranıyla 84. Fasıl (makinelere) almaktadır. Kazakistan'ın ithalatında ikinci sırada %13,5 oranı ile 13. Fasıl (kimyasal ürünler), üçüncü sırada %13,3 ile 73. Fasıl (demir ve çelik ürünleri), dördüncü sırada %11,8 ile 87. Fasıl (ulaştırma araçları, otomobil v.b) ve beşinci sırada %9,9 ile 27. Fasıl (mineral yakıtlar) bulunmaktadır. Sadece 2015 yılı ithalatına bakılırsa ilk sırada 5,6 milyar dolarla 84. Fasıl (makinelere) bulunmakta, bu ürün grubunu yaklaşık 3,1 milyar dolarla 85. Fasıl (elektrikli makinelere) izlemekte, üçüncü sırada 2,6 milyarla 73. Fasıl (demir ve çelikten ürünler), dördüncü sırada 2 milyar dolarla 87. fasıl (ulaştırma araçları) ve beşinci sırada 1,7 milyar dolarla 27. Fasıl (petrol ve mineral yakıtlar) bulunmaktadır. Kazakistan'ın ithalatının ürün grubu çeşitlenmesinin görece daha fazla olduğu söylenebilir.

Kazakistan'ın dış ticaretindeki başlıca ilk beş ülkeye bakılacak olursa, INTRACEN verilerine göre, 2015 yılı itibariyle ihracatta ilk sırada 8,1 milyar dolarla (%17,7) İtalya ilk sıradadır. Ardından 5,5 milyar dolarla (%11,9) Çin gelmekte, üçüncü sırada 5 milyar dolarla (%10,8) Hollanda, dördüncü sırada 4,6 milyar dolarla (%9,9) Rusya Federasyonu ve beşinci sırada 2,7 milyar dolarla (%5,8) Fransa bulunmaktadır. Kazakistan'ın 2015 yılı ithalatında ilk sırada 10,5 milyar dolarla (%34,4) Rusya gelmektedir. Bu ülkeyi sırasıyla Çin (5,1 milyar

dolar, %16,6 pay) Almanya (1,8 milyar dolar, %6 pay), ABD (1,5 milyar dolar, %4,9 pay) ve İtalya (1,1 milyar dolar, %3,5 pay) takip etmektedir. Görüldüğü üzere Türkiye, Kazakistan'ın en önemli dış ticaret partnerleri arasında bulunmamaktadır.

4.3. Kazakistan'ın Enerji Rezervleri, Enerji Üretimi-Tüketimi ve İhracatı

Kazakistan'ın enerji rezerv, üretim, tüketim ve dış ticaret ilişkilerine bakılacak olursa, BP (2016) verilerine göre, 2015 yılı itibarıyla Kazakistan'ın 3,9 milyar ton petrol (30 milyar varil) rezervinin bulunduğu saptanmıştır. Kazakistan, dünya kesinleşmiş petrol rezervlerinin %1,8'ne sahiptir. Dünyada petrol rezervi olarak Kazakistan 12.sıradadır. Kazakistan'ın petrol rezervlerinin önemli kısmı ülkenin batısı ve Hazar Denizinde bulunmaktadır (Ismayilov ve Budak, 2015: 2). Kazakistan'ın 2015 yılı petrol üretimi 79,3 milyon ton (1,7 milyon varil/gün) düzeyindedir ve dünya petrol üretiminin %1,8'ni gerçekleştirmektedir. BP (2016) verilerine göre Kazakistan petrol rezervlerinin mevcut üretim düzeyi devam ettiği durumda petrol rezervinin yaklaşık 50 yıl yetebileceği hesaplanmaktadır. Kazakistan'ın petrol tüketimi 2015'de 12,7 milyon ton (271.000 varil/gün) düzeyinde gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın petrol tüketimi, dünya petrol tüketiminin %0,3'nü oluşturmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan petrol üretiminin %16'sını içeride tüketirken %84'nü ihraç etmektedir. Kazakistan IEA (2016 c) verilerine göre 2014'deki 64 milyon ton petrol ihracatı ile dünyada onuncu sıradadır.

Kazakistan'ın kesinleşmiş doğalgaz rezervi BP (2016) verilerine göre, 2015 yılı itibarıyla 900 milyar m³ düzeyindedir. Kazakistan dünya doğalgaz rezervlerinin %0,5'ne sahiptir ve dünyada rezerv açısından 20.sıradır. Kazakistan'ın doğalgaz üretimi 2015'de 12,4 milyar m³ (dünya üretiminin %0,3'ü) olmuştur. Kazakistan'ın doğalgaz üretiminin günümüz düzeyinde kalması halinde kanıtlanmış doğalgaz rezervlerinin yaklaşık 76 yıl yeteceği hesaplanmaktadır. Bununla birlikte Kazakistan doğalgaz rezerv ve üretiminde oransal pay olarak petrol üretimi ve rezervinde olduğu kadar söz sahibi bir ülke değildir. Kazakistan'ın doğalgaz tüketimi 2015'de 8,6 milyar m³ olmuştur. Kazakistan'ın doğalgaz tüketiminin 1986-1995 döneminde 10-13 milyar m³ olduğu düşünüldüğünde son yıllarda iç tüketim verileri görece artsa da halen 20 yıl önceki iç tüketim düzeyinin gerisinde kaldığı belirtilebilir. Dünya doğalgaz tüketiminin sadece %0,2'ni tüketen Kazakistan boru hatları ile hem doğalgaz ithal ve hem de ihraç etmektedir. Bu çerçevede Kazakistan 2015'de 7,9 milyar m³ doğalgaz ithal etmiştir. Doğalgaz ithalatı Rusya'dan 5 milyar m³, Özbekistan'dan 2,6 milyar m³ ve Türkmenistan'dan 300 milyon m³ olmuştur. Buna karşılık Kazakistan 2015'de boru hatlarıyla 11,3 milyar m³ ihracat yapmıştır. Doğalgaz ihracatının 10,9 milyar m³ miktarı Rusya'ya yapılmış, 357 milyon m³ Çin'e ve 124 milyon m³ diğer BDT ülkelerine gerçekleştirilmiştir.

Kazakistan, petrol ve doğalgaz gibi iki önemli enerji kaynağı yanı sıra geleneksel enerji kaynağı kömür rezervi, üretimi ve ihracatında da dünya da önemli bir yere sahiptir. Kazakistan'ın, BP (2016) verilerine göre 2015 yılı itibarıyla kesinleşmiş kömür rezervi 33,6 milyar ton düzeyindedir. Kazakistan dünya kömür rezervinin %3,8'ne sahiptir. Kazakistan'ın 2015 yılı kömür üretimi yaklaşık 107 milyon ton olmuştur ve bu üretim düzeyi ile dünyanın en büyük 10. kömür üreticisi ülkedir. Kazakistan'ın dünya kömür üretiminde payı %1,2 düzeyindedir. Kazakistan'ın mevcut kömür üretim miktarını sürdürmesi halinde kömür rezervlerinin 316 yıl yeteceği hesaplanmaktadır. Kazakistan, IEA (2016 c) verilerine göre, 2015 yılı itibarıyla 27 milyon ton civarındaki kömür ihracatı ile dünyanın 7. sıradaki önemli ihracatçısı konumundadır.

5-Kazakistan-Türkiye İkili Dış Ticaret ve Enerji İlişkileri

SSCB'nin dağılması üzerine 16 Aralık 1991'de bağımsızlığına kazanan Kazakistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Bağımsızlığı izleyen yıllarda Kazakistan'da cazip yatırım ortamı ve piyasa reformlarında gösterilen başarı ile birlikte Türk girişimcilerinin ülkeye yönelmesi hız kazanmış, ikili ekonomik ilişkiler hızla artmıştır. Kazakistan'da bulunan Türk girişimcilerinin başlıca faaliyet alanları başta müteahhitlik hizmetleri olmak üzere, gıda, süt ürünleri, tuğla, bakır, demir-çelik, tekstil, dericilik ve petrol gibi geniş bir yelpaze oluşturmuştur (Dikkaya, 2009: 244-245). Bu noktada öncelikle Türkiye ile Kazakistan'ın ikili dış ticaret ilişkilerini ele alabilir, ardından iki ülke arasındaki enerji dış ticaret ilişkileri ve Kazakistan enerji piyasasının dışa açılma süreci üzerinde durabiliriz.

5.1. Türkiye-Kazakistan İkili Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi

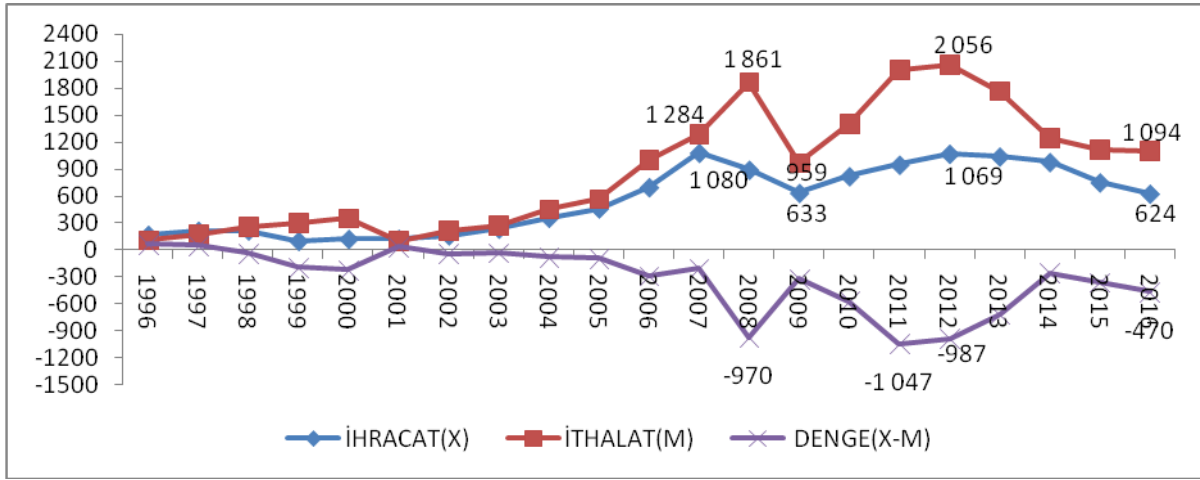
Kazakistan ile Türkiye arasındaki dış ticarete ilişkin TÜİK'den elde edilen 1996-2016 dönemi ikili dış ticaret gelişimi Tablo 6'da görülmektedir. Türkiye'nin 1996-2007 döneminde (1999-2002 dönemi hariç) Kazakistan'a ihracatı genelde artmıştır. Kazakistan'a ihracat 1996, 1997 ve 2001 yıllarında ithalattan fazla olduğu için bu yıllarda Türkiye lehine ikili dış ticaret fazlası verilmiştir. Daha sonraki yıllarda ihracat ithalatın gerisinde kaldığı için dış ticaret açığı verilmiştir. 2007'de 1,1 milyar dolara ulaşan ihracat, Kazakistan'daki talep daralmasının etkisi ile 2008'de azalarak yaklaşık 891 milyon dolara inmiş, buna karşın Kazakistan'dan ithalat yaklaşık 1,9 milyar dolara ulaşmıştır. Bu bağlamda ikili dış ticaret açığı 2000-2005 döneminde 200 milyon dolar civarına ancak ulaşmışken 2008'de 1 milyar dolara yaklaşmıştır.

Tablo 6: Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretinin Gelişimi (1996-2016, Milyon Dolar)

YILLAR	İHRACAT(X)	İTHALAT(M)	HACİM(X+M)	DENGE(X-M)
1996	164	101	265	63
1997	211	165	376	46
1998	214	254	468	-40
1999	97	296	394	-199
2000	119	346	465	-227
2001	120	90	210	30
2002	160	204	364	-44
2003	234	267	501	-33
2004	356	442	797	-86
2005	460	559	1.019	-99
2006	697	994	1.691	-293
2007	1.080	1.284	2.364	-204
2008	891	1.861	2.752	-970
2009	633	959	1.592	-326
2010	819	1.393	2.212	-574
2011	948	1.995	2.943	-1.047
2012	1.069	2.056	3.125	-987
2013	1.039	1.760	2.799	-721
2014	977	1.236	2.213	-259
2015	750	1.110	1.860	-360
2016	624	1.094	1.718	-470

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı*.

Eylül 2008’de başlayan küresel kriz ikili dış ticareti de etkilemiş ve 2009’da ihracat 633 milyon dolara inerken ithalat çok daha fazla daralarak bir önceki yılın yaklaşık yarısı diyebileceğimiz 959 milyon dolara düşmüştür. Küresel krizin ardından 2010-2012 döneminde iki ülke arasındaki dış ticaret artmıştır. İhracat yeniden 1 milyar doları geçmiş, ithalat 2 milyar doları geçince dış ticaret hacmi 3,1 milyar doları aşmış, ancak ikili dış ticaret açığı 2011 ve 2012’de 1 milyar dolara ulaşmıştır. İki ülke arası dış ticaret hacmi 2013’den itibaren azalmaya başlamıştır. Kazakistan’a ihracat, petrol fiyatlarının gerilemesi bağlamında petrol ihracatçısı ülkelerdeki güçlü iç talep daralması nedeniyle 2014 yılı sonrası hızla azalmıştır. Bu çerçevede Kazakistan’a ihracat 2014’de 977,4 milyon dolara, 2015’de 750 milyon dolara ve 2016’da 624 milyon dolara inmiştir. İthalat da benzer biçimde 2014 sonrası gerileyerek 2016’da yaklaşık 1,1 milyar dolara inmiştir. Sonuçta Grafik 4’de görüldüğü gibi, ikili dış ticaret açığı 987 milyon dolar civarından 2015’de 360 ve 2016’da 470 milyon dolara gerilemiştir.

Grafik 4: Türkiye-Kazakistan İkili Dış Ticaretinin Gelişimi (1996-2016, Milyon Dolar)

Türkiye'nin bu noktada toplam ihracatı içinde Kazakistan'ın çok yüksek bir payının bulunmadığını (2016'da %0,43) belirtmemiz gerekir. Diğer yandan Kazakistan'ın ihracatı için Türkiye de ilk sıralarda gelen bir pazar değildir. Bu çerçevede Kazakistan'ın Türkiye'ye en fazla ihracat yaptığı 2012'de Türkiye'nin bu ülkenin ihracatı içindeki payı %2,3 olmuş, 2015'de ise %2,4 civarında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda her iki ülkenin coğrafi olarak yakın olduğu dış ticaret ortakları bulunmaktadır. Kazakistan için petrolünün önemli alıcıları Çin ve doğalgazını satın alan Rusya önemli iken ithalatında geleneksel dış ticaret ortakları Rusya ve Çin yanı sıra görece daha ileri sanayi ürünlerini satın aldığı Almanya ve ABD gibi ülkelerdir.

Türkiye-Kazakistan ikili dış ticaretine konu önemli mal grupları Tablo 7'de yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatında ilk sırada 93,2 milyon dolarla (%15 pay) kazanlar, makineler, mekanik cihazlar (84. fasıl) gelmektedir. Kazakistan'a ihracatta 84. Fasıl ardından ikinci sırada 85. Fasıl elektrikli makine ve cihazlar 61,6 milyon dolarla (%10 pay) gelmektedir. Bu iki mal grubunu sırasıyla 47,7 milyon dolarla 61. Fasıl (örme giyim eşyası), 42,9 milyon dolarla 62. Fasıl (örülmemiş giyim eşyası) ve 37 milyon dolarla 73. Fasıl (demir ve çelikten eşya) izlemektedir.

Türkiye'nin 2016'da Kazakistan'dan yaptığı ithalatta ilk sırada 560 milyon dolarla (%51,1 pay) bakır ve bakırdan eşya (74. fasıl) gelmektedir.

Tablo 7: Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretine Konu Mallar (2016, Milyon Dolar)

Fasıl	Fasıl Adı	İhracat Değer	Fasıl	Fasıl Adı	İthalat Değer
84	Kazanlar, makineler,	93,2	74	Bakır ve bakırdan eşya	559,0
85	Elektrikli makine ve cihazlar	61,6	27	Mineral yakıtlar ve yağlar	201,9
61	Örme giyim eşyası vb.	47,7	79	Çinko ve çinkodan eşya	163,6
62	Örülmemiş giyim eşyası	42,9	78	Kurşun ve kurşundan eşya	50,7
73	Demir veya çelikten eşya	37,0	76	Alüminyum eşya	44,7
39	Plastikler ve mamulleri	29,1	10	Hububat	19,9
71	İnciler, kıymetli taşlar,	28,0	72	Demir ve çelik	15,6
87	Motorlu kara taşıtları	24,7	71	İnciler, kıymetli taşlar	12,0
94	Mobilyalar	23,3	52	Pamuk, pamuk ipliği vb.	8,4
64	Ayakkabılar ve benzeri eşya	12,5	7	Yenilen sebzeler	5,0

Kaynak: TÜİK, *Fasıllara Göre Dış Ticaret*.

Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatında ikinci sırayı ise enerji almaktadır. Bu ülkeden ithalatta enerji faslı (27 fasıl) ithalatı 202 milyon dolar tutarla %18,5 pay almaktadır. Bu iki faslı, sırasıyla 163,6 milyon dolarla 79 Fasıl (çinko ve çinkodan eşya), 50,7 milyon dolarla 78 fasıl (kurşun ve kurşundan eşya) ve 44,7 milyon dolarla 76 fasıl (alüminyum ve alüminyumdan yapılan eşya) izlemektedir.

5.2. Türkiye-Kazakistan Enerji Dış Ticaretinin Gelişimi ve Kazakistan Enerji Piyasasının Dış Açılma süreci

Türkiye-Kazakistan enerji dış ticaretine bakıldığında son on yıl itibarıyla iki ülke arasında petrol ticaretinin önemli düzeyde olduğu, akaryakıt ticaretinin ihmal edilecek düzeyde bulunduğu ve doğalgaz ticaretinin olmadığı Tablo 8'de görülmektedir.

Tablo 8'den izlenebileceği gibi, son on yıllık dönem bağlamında değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Kazakistan'dan ham petrol ithalat miktarı 2010 'da yaklaşık 1,8 milyon ton ile en yüksek düzeye ve Türkiye'nin toplam ham petrol ithalatı içindeki en yüksek paya (%10,6) ulaşmıştır. Grafik 5'de görüldüğü gibi, Kazakistan'ın toplam ham petrol ithalatımız içindeki payı 2011-2014 döneminde %6,6 ile %8,7 arasında değişmiştir. Türkiye'nin izleyen iki yılda Kazakistan'dan ham petrol alımı gerileyerek 2016'da 601 bin tona inmiş ve toplam ham petrol ithalatımız içindeki payı %%2,4 düzeyine kadar gerilemiştir. Bu gelişme Kazakistan'dan daha ziyade Türkiye'nin ham petrol ithalatında Irak'ın payının hızlı biçimde yükselmesi ve başta İran olmak üzere Kazakistan gibi ülkelerden petrol ithalatının azalması ile açıklanabilir.

Tablo 8: Türkiye-Kazakistan Petrol ve Akaryakıt İthalatının Gelişimi (2006-2016)

Yıl	Toplam Ham Petrol İthalatı Bin Ton	Toplam Akaryakıt İthalatı Bin Ton	Kazakistan'dan Ham Petrol İthalatı		Kazakistan'dan Akaryakıt İthalatı	
			Miktarı (Bin Ton)	Payı (%)	Miktarı (Bin Ton)	Payı (%)
2006	24063	5217	-	-	7,6	0,2
2007	23445	6385	-	-	-	-
2008	21743	6178	636	2,9	6,2	0,1
2009	14192	6773	522	3,7	-	-
2010	16837	8560	1786	10,6	-	-
2011	18092	7536	1186	6,6	-	-
2012	19485	8407	1414	7,3	-	-
2013	18554	9827	1545	8,3	-	-
2014	17478	12020	1525	8,7	-	-
2015	25066	14573	658	2,6	32,9	0,2
2016	24957	15412	601	2,4	-	-

Kaynak: EPDK, *Petrol Piyasası Sektör Raporları*, 2006-2015 Yıllık Raporlar, 2016 yılı Aylık Sektör Raporları.

Türkiye'nin Kazakistan'dan akaryakıt ithalatı ise ihmal edilecek kadar azdır. Tablo 8'de görüldüğü gibi bu dönem içinde 2006, 2008 ve 2015'de Kazakistan'dan akaryakıt ithal edilmiştir. Kazakistan'dan en fazla akaryakıt 2015'de yaklaşık 33 bin ton düzeyinde ithal edilmiştir ki Türkiye'nin toplam akaryakıt ithali içinde payı %0,2 gibi çok düşük düzeylerde dir. Akaryakıt ithalatında (Tablo 2'den hatırlanacağı üzere), Rusya yanı sıra son dönemde Hindistan, İsrail, Bulgaristan, Yunanistan ve İtalya'nın ağırlığının artmasının bunda etkisi bulunmaktadır. Ayrıca Kazakistan'dan Türkiye'nin doğalgaz ithalatı bulunmamaktadır.

Grafik 5: Türkiye'nin Ham Petrol İthalatı İçinde Kazakistan'ın Payı, 2008-2016 (%)

Türkiye'nin Kazakistan'dan yaptığı petrol ve petrol türev (akaryakıt, fuel-oil, denizcilik, havacılık yakıtları v.b.) ürünleri ihracatı ve ithalatının 2006-2016 döneminde gelişimi de

harmonize sistemde yer alan 27. Fasil (mineral yakıtlar v.b.) ithalatı parasal miktarları bağlamında Tablo 9’da görülmektedir.

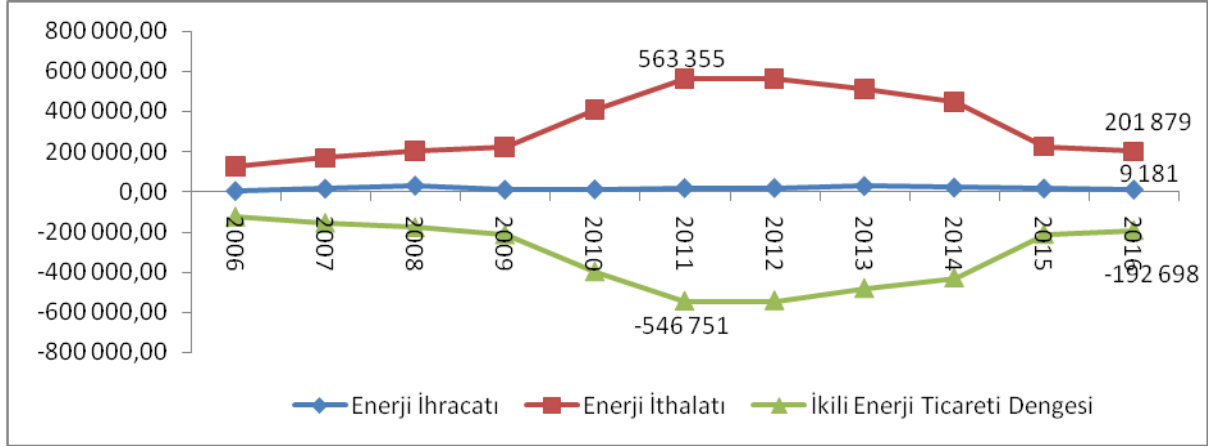
Tablo 9: Türkiye ile Kazakistan’ın Petrol ve Petrol Ürünleri Dış Ticareti (Bin Dolar ve %)

Yıl	Kazakistan’a Enerji İhracatı (1)	Kazakistan’dan Enerji İthalatı (2)	Enerji Dış Ticaret Dengesi (1-2)	Kazakistan’dan Toplam İthalat (3)	Enerji İthalatının Toplam İthalatta Payı (2/3) (%)
2006	2.108	126.990	-124.882	993 728	12,8
2007	13.608	170.203	-156.595	1 284 049	13,3
2008	28.110	206.380	-178.270	1 861 131	11,1
2009	8.783	223.220	-214.437	959 455	23,3
2010	10.237	409.688	-399.451	1 392 528	29,4
2011	16.604	563.355	-546.751	1 995 115	28,2
2012	16.692	560.930	-544.238	2 056 086	27,3
2013	26.210	509.207	-482.997	1 760 115	28,9
2014	18.987	448.864	-429.877	1 236 268	36,3
2015	14.508	226.215	-211.707	1 109 832	20,4
2016	9.181	201.879	-192.698	1 093 897	18,5

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları*.

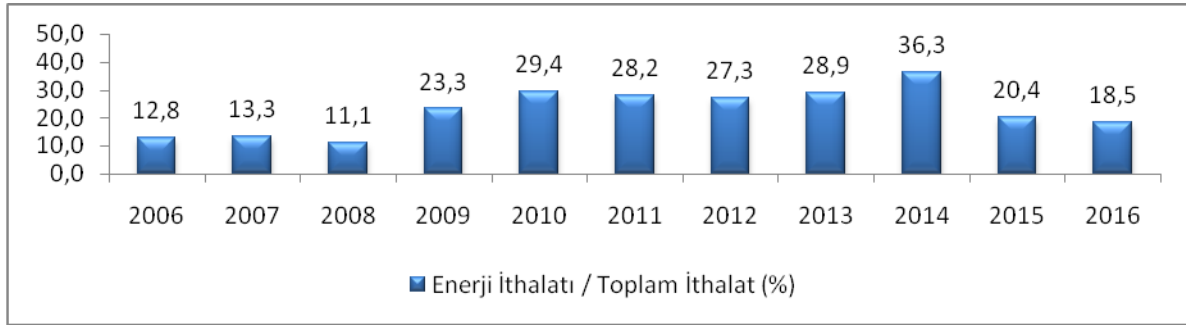
(<http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=3&sitcrev=3&isicrev=0&sayac=5806>). Erişim: 08.03.2017.

Tablo 9’da görüldüğü gibi, Türkiye’nin 2006-2016 döneminde 27. Fasil çerçevesinde ihracatı 2,1 milyon dolardan 28,1 milyon dolara ulaşabilen ve 2016’da yaklaşık 9,2 milyon dolar olarak gerçekleşen çok az miktarda Kazakistan’a petrol ürünleri ihracatı bulunmaktadır. Buna karşılık bu ülkeden önemli ölçüde ham petrol ithalatı yapılmıştır. Bu çerçevede Kazakistan’dan yapılan ham petrol ithalatının tutarı 2006’da yaklaşık 127 milyon dolar iken 2011 yılına kadar düzenli biçimde artarak 2011’de 563,3 milyon dolarla en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Kazakistan’dan petrol ithalatının tutarı 2012’de bir önceki yıla görece azalsa bile yaklaşık 561 milyon dolar olmuştur. Kazakistan’dan petrol ithalat tutarı petrol fiyatlarının gerileme sürecine girmesi ile birlikte 2013’den itibaren bu ülkeye ham petrol ithalatından dolayı ödenen tutar giderek azalmış, 2013’de 509,2 milyon dolarken 2016’da yaklaşık 202 milyon dolara inmiştir. Ortaya çıkan bu enerji dış ticaretinde Kazakistan lehine dış ticaret fazlası oluşurken Grafik 6’da görüldüğü gibi, Türkiye’nin Kazakistan’a 2011’de 547 milyon dolara yakın enerji dış ticareti açığı vermesi, 2011’de 1 milyar doları aşan ikili genel dış ticaret açığının %50’sini aşmakta ve ikili genel dış ticaret açığının en önemli nedenini oluşturmaktadır.

Grafik 6: Türkiye- Kazakistan Enerji Dış Ticaretinin Gelişimi 2008-2016 (Bin Dolar)

Öte yandan iki ülke arasındaki enerji ticareti bağlamında Türkiye'nin Kazakistan'dan enerji ithalatının özellikle 2009-2004 döneminde bu ülkeden yapılan ithalat içindeki payının da artmasına yol açtığını görmekteyiz.

Grafik 7: Kazakistan'dan İthalatımızda Enerji İthalatının Payı 2008-2016 (%)

Bu bağlamda Grafik 7'de görüldüğü gibi, bu ülkeden yapılan toplam ithalatta enerji ithalatının payı 2006-2008 döneminde %11-%13 arasındayken giderek yükselmiş, 2014'de %36,3 düzeyine kadar yükseldikten sonra petrol fiyatlarının gerilediği son iki yılda payı azalarak 2016'da %18,5 düzeyine inmiştir. Bu veriler Türkiye ile Kazakistan'ın enerji dış ticaretinin gelişmesini gösterdiği gibi aşağıdaki başlıkta ele alacağımız Kazakistan enerji piyasasının dış açılma sürecinin bir yansıması olarak gerçekleşmiştir.

6. Kazakistan Enerji Piyasasının Dış Açılma Süreci

Kazakistan bağımsızlığını sağladığı günden bu yana sürdürdüğü politikalarla ve Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in tecrübeli yönetimi altında bölgenin istikrar ve cazibe merkezi olmuştur. Kazakistan'ın Rusya ile dış ticaret ve enerji ilişkileri yansırı son dönemde Çin ile yürüttüğü enerji politikaları da ekonomik yapısının güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Kazakistan'ın enerji rezervleri, üretim ve dış ticareti kısmında sözü edildiği üzere, enerji ihracatı Kazakistan'ın en önemli döviz kaynağıdır ve net enerji ihracatçısı

konumunu güçlendireceği tahmin edilmektedir. Kazakistan iktisadi entegrasyon bağlamında Rusya Federasyonu ile oluşturduğu gümrük birliği yanı sıra planlanan Avrasya Birliği'nde enerji potansiyeli, enerji dış ticaret ve politikaları bağlamında önemli bir ülkedir. Kazakistan Enerji ve Mineral Kaynaklar Bakanlığı (2006), ülkenin enerji politikalarının küresel enerji güvenliği çerçevesinde ülkelerle ortak diyalog yoluyla sağlanabileceği gerçeğinden hareketle Kazakistan'ın enerji politikasının dört amacı gerçekleştirmeyi amaçladığını belirtmektedir. Bunlar; enerji ilişkilerinin üçlü (enerji üreticisi ülkeler, enerji tüketicisi ülkeler, petrol ve doğalgaz şirketleri) diyalog çerçevesinde oluşturulması; petrol piyasasında tahmin edilebilir (şeffaf) politikalar temelinde petrol piyasasında (fiyatlarda) volatilitenin azaltılması; enerji rezervlerinin nakil rotalarında (pazarlarda) çeşitlenmenin ileri düzeylere kaldırılması, enerji alanındaki girişimlerde yatırım ikliminin geliştirilmesi olarak belirtilmektedir.

Bu ilkeler çerçevesinde Kazakistan enerji piyasalarını dışa açma sürecinde açıkça denge politikası yürütmektedir. Kazakistan bu bağlamda, Avrupa ülkelerine petrol ihracatını mevcut ve yeni boru hatları ile ulaştırma yönünde çabalarını sürdürürken Rusya ile dış politika ve enerji dış ticaret politikasını ulusal güvenliğini güvenceye alacak biçimde (Rusya'yı karşısına almaksızın) devam ettirmekte, diğer yandan bölgenin ve dünyanın dev ekonomik gücü Çin'e yakınlığı nedeniyle bu ülkenin enerji ihtiyacının karşılanmasında rol üstlenmek noktasında hamleler yapmaktadır. Bu çerçevede Kazakistan, petrol, doğalgaz ve kömür gibi hidrokarbon enerji kaynaklarını geliştirmek noktasında yeni aramalar, sondajlar ve üretimini artırmak çabası içinde bulunduğu gibi, gerek dış politika alanında gerekse enerji piyasalarını dışa açma sürecinde oldukça stratejik politikalar yürütmektedir.

Kazakistan doğuda enerji politikalarında Çin ile enerji dış ticaretinde açılımlarını sürdürmekle birlikte mevcut enerji kaynaklarının kanıtlanmış büyük kısmının bulunduğu Hazar Denizi bölgesindeki enerji kaynaklarını Rusya üzerinden Avrupa'ya aktarmayı sürdürmektedir. Şöyle ki, Hazar Denizi statüsü tartışmaları halen sürse bile Hazar'a en uzun kıyısı bulunan Kazakistan, bu bölgede 25-30 milyar varil civarında petrol rezervi bulunan Tengiz Yatağından önemli miktarda petrol üretimi yapmaktadır. Kazakistan Tengiz'den çıkardığı petrolü Rusya üzerinden Avrupa ülkelerine satmakta ve enerji ihracatının yaklaşık %80'ni Avrupa ülkeleri ile sürdürdüğünün bilincinde enerji temelli bir dış ticaret politikasını sürdürmektedir. Kazakistan, diğer yandan, dünyada yükselen üretim gücü ve enerji dış talebiyle önemli bir pazar olan Çin'in enerji ihtiyacını karşılamada önemli bir aktördür. Bu bağlamda Çin ile işbirliği içinde bu ülkeye yönelen doğalgaz ve petrol boru hatlarının inşası noktasında Türkmenistan ve Özbekistan ile birlikte hareket etmekte ve enerji piyasasını dışa

açarken Rusya'ya bağımlılığını azaltacak piyasa/pazar çeşitliliği halinde kazançlı çıkacağını bilmekte ve ona uygun adımları atmaktadır.

Kazakistan enerji piyasalarının dışa açılması noktasında Rusya ve Çin arasında güvenlik temelli olarak oluşturulan 6 üye ülkeli (Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan) Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ile sınırlarında oluşabilecek güvenlik problemlerini ortadan kaldırmıştır. Böylece Kazakistan, ŞİÖ üyesi bir ülke olarak boru hatları ile enerji ihracatını güvenceye almıştır (Duran ve Purevsuren, 2016: 285). Bu bağlamda Kazakistan'ın Çin ile enerji ilişkilerinde karşılıklı çıkarlara dayalı gelişmeler başlamıştır. Örneğin Eylül 1997'de Çin Ulusal Petrol Şirketinin (CNPC) Kazakistan'ın Aktobemunaygaz şirketinin %60,3 hissesini satın alması Çin'in Kazakistan enerji kaynaklarından yararlanma isteğini göstermiştir. Bu satın alma, Kazakistan açısından Çin enerji devinin ülkesine dönük önemli bir enerji doğrudan yabancı sermaye yatırımı ve Rusya'ya bağımlılığı azaltacak enerji piyasasının dışa açılma ve pazar çeşitlenmesinde bir adım olmuştur. Aynı yıl içinde Kazakistan-Çin Petrol ve Doğalgaz İşbirliği Anlaşması, Kazakistan Enerji ve Maden Kaynakları Bakanlığı ile CNPC arasında, Kazakistan-Çin Boru Hattının İnşası ve Kazakistan Enerji Yataklarının İşlenmesi Nihai Anlaşmaları imzalanmıştır. Bu anlaşmalar çerçevesinde Çin, Aktobemunaygaz şirketine 4 milyar dolar, Özenmunaygaz'a yaklaşık 5 milyar dolar yatırım yapma kararı almıştır. Kazakistan'ın Çin ile enerji sektörü ilişkileri Ağustos 2003'de Çin'in Severniye Buzacı hisselerinin tamamını ve Nisan 2005'de CNPC'nin alt kuruluşu Çin Ulusal Petrol ve Doğalgaz Araştırma ve Geliştirme Kuruluşunun (CNODC) Aydan Munay'ın tüm hisselerini satın alması ile devam etmiştir. Ayrıca 2005'de CNPC, KazMunayGaz, Petro Kazakistan şirketinin %33 hissesini satın almıştır (Hekimoğlu, 2012:301-302). Bu çerçevede 2013 yılı itibarıyla Kazakistan enerji sektöründe Çin şirketlerinin payı %40'ı aşmıştır (Duran ve Purevsuren, 2016: 288).

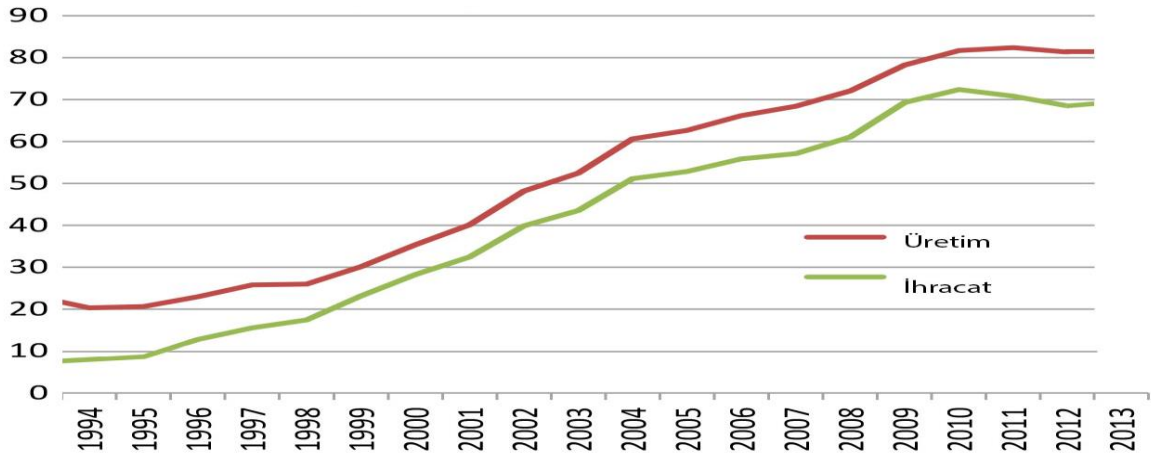
Kazakistan'ın enerji piyasasının dışa açılma sürecinde önemli bir proje olan Kazakistan-Çin petrol boru hattı, 3 aşamalı 625 km uzunluğundadır. Bu boru hattı Çin petrol şirketi CNPC ile Kazakistan'dan KazMunayGaz arasında %50-50 ortaklık ile işletilmektedir. Hazar kıyısından Çin'in Alashankou kentine kadar Kazakistan boyunca devam eden hattın kapasitesi 20 milyon tondur. 2004'te yapımına başlanan Atasu-Alashankou hattından ilk ham petrol 2006 Temmuz sonunda Çin'e ulaşmıştır. Aslında bu hat Hazar Denizi'nden Alashankou'ya yani Kazakistan'ı bir uçtan bir uca kat eden hattın ikinci safhasıdır. Atırau-Kenkiyak hattı ile Atasu-Alashankou hattını birleştiren üçüncü aşama sonunda Çin enerji talebinin %5'ini karşılanabilecektir. Proje, Kazakistan'ın enerji ihracatı açısından ülke çeşitliliği sağladığı gibi, Çin açısından Hazar denizine stratejik erişim yoludur. Ayrıca

Rusya'nın Çin'e petrol satmak için bu hattı kullanması bölgesel güvenlik ve enerji ilişkileri işbirliğinin bölgedeki yansımasıdır. Ayrıca Kazakistan Ulusal Petrol ve Gaz Şirketi KazMunayGaz ile Çin'in Ulusal Petrol ve Gaz Şirketi CNPC, Çin'in Beyneu şehri ile Kazakistan'ın Çimkent şehri arasında doğalgaz boru hattı kurulması için anlaşmıştır. Batı Kazakistan'da çıkarılan doğalgazı Çin'e ulaştıracak proje yaklaşık 3.6 milyar dolara mal olacaktır. Başta ABD olmak üzere, Batılı şirketlerin bölgedeki yatırımları Kazakistan'ın bağımsızlığı ve istikrarı için önemlidir. Bununla birlikte Kazakistan, ABD ve Avrupa menşeli enerji şirketlerini ve Rusya'yı Çin ile dengelemektedir (Duran ve Yılmaz, 2011: 38-39)

Ayrıca 2013'de Çin'in ekonomi politikasında yeni dönem başlamış, Çin lideri Xi Jinping 7 Eylül 2013'de Kazakistan'da Nazarbayev Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada "Tek Yol, Tek Kuşak" sloganlı Yeni İpek Yolu Projesini Orta Asya kamuoyuna duyurmuştur ki, Yeni İpek Yolu projesi kapsamında Çin'i karayoluyla Avrupa pazarına ulaştırabilecek en elverişli güzergâh Kazakistan toprakları olarak görülmektedir. Bu bağlamda projeyi başarı ile hayata geçirmek adına Çin-Kazak İşbirliği Merkezi 2014'te, Kazakistan ve Çin sınırında yeni kurulan Khorgos şehrinde faaliyete geçmiştir (Duran ve Purevsüren, 2016: 291).

Kazakistan'ın daha önce belirtildiği gibi 2015 yılında petrol üretimi 79,3 milyon ton ve doğalgaz üretimi 12,4 milyar m³ olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler Kazakistan'ın enerji piyasasını dışa açmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Kazakistan'ın petrol üretimi, BP (2016) verilerine göre 1991'de 26,8 milyon ton düzeyindeyken Grafik 8'de görüldüğü gibi, 1994'de 20,3 milyon tona inmesi ve ardından yükselerek 2013'de 81,8 milyon tona ulaşması, petrol ihracatının ise 70 milyon tonu bulması söz konusudur. Bu rakamlar petrol üretiminin 1990'lı yıllardan günümüze 3 katın üzerinde arttığını göstermektedir.

Öte yandan Kazakistan'ın doğalgaz üretiminde de önemli gelişmeler olmuştur. BP (2016) verilerine göre 1994'de 3 milyar m³ gibi düşük miktardaki doğalgaz üretiminin olduğu hatta Rusya'dan doğalgaz ithal edildiği düşünüldüğünde doğalgaz üretiminin 2015'de 12,4 milyar m³ ile yaklaşık 4 katına ulaşması söz konusudur.

Grafik 8: Kazakistan'ın Petrol Üretim ve İhracatının Gelişimi (1994-2013, milyon ton)

Kazakistan, petrol rezervlerinin önemli kısmı Hazar Denizi bölgesinde karada Tengiz (3 milyar ton petrol rezervi) ve Karaçanag (1,2 milyar ton petrol ve 1,35 milyar m3 doğalgaz rezervi) yatağı, denizde ise Kaşagan yatağına sahiptir. 1979'da bulunan ve 1988'de işletmeye açılan Tengiz yataklarının işletme imtiyazını 1993'de ABD'nin Chevron şirketi almıştır. Bu çerçevede Kazakistan Hükümeti ile Chevron arasında Tengizchevroil şirketi oluşturulmuştur. Bu bölgenin petrolü daha önce Rusya üzerinden gönderilirken Tengiz bölgesi yataklarından çıkan petrol 2001'den itibaren Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu (CPC) üzerinden aktarılmaya başlanmış, 2013'de Tengizchevroil şirketi Tengiz yatağından 27,3 milyon ton petrol üretimi gerçekleştirmiştir. Tengiz yatağından çıkarılan petrol CPC boru hattı ile Novorosiyse, demiryolu ile Odesa ve Taman'a, Aktau'ya ve oradan Batum ve Kulevi limanlarına ihraç edilmektedir (İsmayilov ve Budak, 2015: 2-4)

Karaçanag yatağı Kazakistan doğalgaz üretiminin %23'nü gerçekleştirmekte, bu yataktan çıkan petrolü işleme hakkı ise 1997'de ENI (İtalya), Lukoil (Rusya), BG (İngiltere) ve Chevron (ABD) ortaklığında Karaçanag Petrol İşletmesi (KPO) tarafından yapılmaktadır. KPO'nun işletme ortaklığı paylarında 2012'de değişme olmuş, ENI ve BG'nin payı %29,5, Chevroil %18 ve Lukoil %13 düzeyine inerken yabancı şirketlerin bir miktar payını satın alan Kazak şirketi KazMunayGaz (KMG) %10 paya sahiptir. Bu şirket, yani (KPO), İsmayilov ve Budak (2015:4)'in belirttiği üzere Kazakistan'ın doğalgaz üretiminin tek başına %45'ni elinde bulundurduğu için Kazakistan açısından oldukça önemlidir.

Kaşagan yatağında Vostok 1 kuyusundan 2000'de üretime başlansa da geniş çaplı üretime henüz alınmamıştır. Bununla birlikte Kaşagan yatağı 16 milyar tonluk petrol rezervi ile Hazar Denizi içinde önemli bir petrol rezervini ülkeye sunmaktadır. Kazakistan ile Çin'in ortak şirketi *CNPCAktobeMunayGaz*, Kazakistan'ın batısında Janajol ve Kenkiyak yataklarını

işletmektedir. CNPC'nin şirketteki hissesi %60,28'dir. Kazak şirketi %25,12 hisse sahibidir. CNPCAktobeMunayGaz'ın 2013'de takriben 6,5 milyon ton petrol ve 3 milyar m³ doğalgaz üretimi gerçekleştirdiği belirtilmektedir (İsmayilov ve Budak, 2015: 3-4).

Kazakistan'da petrol ve doğalgaz arama, üretim, işleme ve ihracat noktasında görüldüğü üzere yabancı şirketler önemli rol oynamaktadır. Nitekim Kazakistan'da 1990'ların sonundan itibaren izin verilmeye başlanan yabancı sermaye yatırımlarının enerji alanına yönelmesi bu bağlamda ele alınabilir. Şöyle ki, 1990'lardan günümüze Kazakistan petrol ve doğalgaz endüstrisine toplam 150 milyar dolar tutarında yabancı sermaye yatırımı yapılmıştır. Kazakistan petrol ve doğalgaz kaynaklarının işlenmesinde KazMunayGaz, Tengizchevroil, MangistauMunayGas, Karaçaganak Petrol İşletmesi, NCOC, CNPCAktobeMunayGaz, PetroKazakhstan yer almakta ve petrol üretiminin %86'sı bu şirketler tarafından aşağıdaki haritada belirtilen boru hatları ile gerçekleştirilmektedir (İsmayilov ve Budak, 2015: 3)

Harita: Kazakistan'ın Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları

Kaynak: İsmayilov ve Budak, 2015: 6.

Öte yandan Kazakistan petrolü Aktau deniz terminalinden Rusya'da Mahaçkala, Azerbaycan'da Bakü ve İran'ın Neka deniz limanlarına taşınmaktadır. Kazakistan'dan aldığı petrolü kendi kuzey eyaletlerinde tüketen İran, aynı miktarda petrolü Fars Körfezi üzerinden dünya pazarlarına göndermektedir. Deniz yoluyla yıllık takriben 10-13 milyon ton Kazakistan petrolü taşınmakta, geri kalan petrolün yaklaşık %70'i ise Hazar Denizi üzerinden veya deniz kıyısı boyunca taşınmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye arasında yapılan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattından Kazakistan da yararlanmaktadır. Kazakistan'ın bu

isteği Rusya'daki eski hatların Kazakistan'ın giderek artan petrol üretim ve ihracatını sınırlayan eskimiş yapısı ve kapasite yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede Kazakistan petrolünün taşınmasında BTC hattından Tengiz petrolünün bir kısmını Yeskene-Kuryk hattı ve Trans Hazar Sisteminden aktarma yapılmış, 2008 ve 2009'da (1,9 milyon ton) ihracatın ardından 2010'daki taşınma maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle vazgeçilmiştir. 2013 yılı sonunda ise aylık 400 bin ton Kazakistan petrolünün Aktau'dan tankerlerle Bakü'ye getirilen petrolün BTC hattından taşınması konusunda mutabakata varılmıştır. Bu durumda 2018-2020 arasında 20 milyon ton Kazakistan petrolünün BTC üzerinden taşınması söz konusu olabilecektir (İsmayilov ve Budak, 2015: 7)

Sonuç

Türkiye, SSCB'nin dağılması sonrası Kazakistan gibi bağımsızlığını kazanan Türk kökenli ülkelerle sosyal, kültürel ve diplomatik ilişkileri yanı sıra ekonomik ilişkilerini ve bu bağlamda bir net enerji ithalatçısı ülke olarak enerji dış ticaret ilişkilerini güçlendirmek istemiştir. Kazakistan ile Türkiye'nin bu bağlamda dış ticareti ve enerji dış ticareti ilişkilerine bakıldığında Kazakistan Türkiye'nin ilk sıralarda olmasa bile önemli bir petrol tedarikçisi ülke konumundadır. Türkiye bu bağlamda son birkaç yılda azalsa bile önemli miktarda ham petrolü Kazakistan'dan ithal etmektedir. Türkiye ile Kazakistan arasındaki genel dış ticaret, enerji dış ticaretinden kaynaklanan Kazakistan lehine farktan dolayı, açık vermektedir. Türkiye, Kazakistan dış ticaretinde ihracatımızda sanayi ürünleri (84, 85. Fası) önem taşırken ithalatımızda enerji bağlamında petrol, türevleri v.b. (27. Fası) önemli yer tutmaktadır.

Türkiye'nin aksine Kazakistan'ın net enerji ihracatçısı olarak dünyanın önemli petrol ihracatçısı bir ülke olduğu gibi önemli miktarda doğalgaz ve kömür rezervlerine de sahiptir. Kazakistan, SSCB döneminde de Rusya'nın ardından ikinci sıradaki petrol, kömür ve maden üreticisi olarak öne çıkmıştır. Bu çerçevede ülke nüfusu içinde Rus kökenli günümüzde %30 civarında bulunan nüfus olduğu için enerji piyasalarının dışa açılma sürecinde Rusya faktörünü daima dikkate almak zorunda kalmaktadır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, Kazakistan'ın coğrafi anlamda Hazar Denizine en uzun sınırı bulunan bir ülke olsa bile açık denizlere kapalı bir ülke olması, enerji politikalarını da etkilemektedir. SSCB mirası kapasiteleri şu anda yetersiz olan enerji boru hatlarının faaliyeti sürmekte ve Kazak enerjisinin dünya pazarlarına taşınmasında Rusya'ya bağımlılık halen devam etmekte, Rusya'nın bölgedeki siyasi ağırlığını sürdürme çabası da, Kazakistan'ın enerji sektöründe bölgede bağımsız biçimde hareket etme potansiyelini sınırlamaktadır. Bu ortamda, son dönemde Rus şirketlerinin Kazakistan petrol ve doğalgaz sektörüne yapmış oldukları yatırımlar; ABD, Avrupa ülkeleri ve Çin şirketleri ile kıyaslandığında oldukça düşük seviyede kalsa bile Rusya'nın Kazakistan enerji siyasetinde etkisi güçlü bir şekilde sürmektedir. Bununla birlikte Kazakistan'ın fosil enerji kaynakları üzerinde Batı ile Rusya arasında açıktan büyük bir rekabet gözükme de Kazakistan 1990'lı yılların sonlarından

itibaren Rusya'nın ülkenin enerji alanındaki ağırlığını dengelemek için Batılı ülkeler ve Çin ile işbirliğini geliştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan yabancı yatırımlar noktasında Rusya'yı dengelemek amacıyla ABD, Avrupa menşeli şirketler ve Çin resmi petrol şirketi ile kurulan enerji alanındaki ilişkileri önemsemektedir. Bu çerçevede dünya ihracatında hali hazırda önemli yere sahip olduğu petrolün ihracatı noktasında ve üretim-ihracatını artırmaya çalıştığı doğalgazın taşınması için Rus şirketlerinin kontrolü dışında kalabilecek farklı boru hatları projelerini hayata geçirmeye çabalamaktadır.

Kaynakça

Bielecki, J. (2002). Energy security: is the wolf at the door?, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, Vol: 42, pp. 235-250.

BOTAŞ (2016), *2015 Sektör Raporu*, Ankara, 2016.

http://www.botas.gov.tr/docs/raporlar/tur/sectorap_2015.pdf Erişim: 08.03.2017.

BP (2016), *Dünya Enerji İstatistikleri Haziran 2016*,

<http://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html> (Erişim:08.03.2016).

Dikkaya, Mehmet (2009), *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik*, Beta Yayınları, İstanbul.

Duran, Hasan ve Nyambayar Purevsuren, "Güvenlik, Enerji ve Pazar Ekseninde Çin'in Orta Asya Politikası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afro-Avrasya Özel Sayısı-Aralık 2016, ss. 281-294.

Duran, Hasan ve Kadir Kürşat Yılmaz, "Devi Bağlayan Bağlar:Çin'in Orta Asya Enerji Kaynaklarındaki Çıkarı", *International Conference on Euroasian Economies 2011*, pp. 36-43.

Ekonomi Bakanlığı (2016), *Kazakistan Ülke Profili*,

<http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan> Erişim: 20.02.2017)

ETKB (2015), *Mavi Kitap 2015*, Ankara: Kasım 2015.

ETKB (2016a), *Mavi Kitap 2016*, Ankara: Kasım 2016.

ETKB (2016b), *Dünya ve Ülkemiz Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü*, Sayı: 14, Kasım 2016, Ankara.

EPDK, *Petrol ve Doğalgaz Piyasası Sektör Yıllık Raporları*,

<http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Petrol/YayinlarRaporlar/Yillik> Erişim: 01.03.2017.

<http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Yillik> Erişim: 01.03.2017.

EPDK (2015), *Petrol Piyasası Sektör Raporu 2015*, Ankara: 2016.

EPDK (2016a), *Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu 2015*, Ankara: 2016.

EPDK (2016b), *Petrol Piyasası Sektör Raporu 2015*, Ankara: 2016.

EUAŞ (2016), *Elektrik Üretim Sektör Raporu 2015*, Ankara: Mayıs 2016.

Hekimoğlu, A. (2012), “Uluslararası Dengeler Bağlamında Orta Asya’daki Enerji Politikaları”, (Editör: Kafkasyalı, M. Savaş), Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, Ankara; SFN Yayıncılık, ss. 267-310.

IEA (2016a), Turkey – Energy System Overview
<https://www.iea.org/media/countries/Turkey.pdf> Erişim: (26.02.2017).

IEA (2016b), Energy Policies of IEA Countries: Turkey 2016 Review,
<https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/EnergyPoliciesofIEACountriesTurkey.pdf> Erişim: 26.02.2017.

IEA (2016c), Key World Energy Statistics, <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/KeyWorld2016.pdf> Erişim: 26.02.2017.

IMF (2016), *World Economic Outlook: Subdued Demand: Symptoms and Remedies*, October 2016.

İsmayilov Elnur ve Türkan Budak (2015), Bağımsızlık Sonrası Kazakistan’ın Enerji Politikası, *Bilgesam Analiz/Enerji*, No: 1189, 13 Şubat 2015, ss. 1-9.

Kara, A. ve O. Yeşilot, (2011), *Avrasya’nın Yükselen Yıldızı Kazakistan*, İTO Yayınları İstanbul.

Kazakistan Enerji ve Mineral Kaynaklar Bakanlığı (2006), “Energy Policy of Kazakhstan”, London, 2006, <http://www.kazesp.org/pdf/EnergySector2006.pdf> (Erişim: 10.03.2016).

KTO (2008), *Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu*, Konya Ticaret Odası, Etüd-Araştırma Servisi Konya.

Pamir, A. Necdet (2007), “Enerji Arz Güvenliği ve Türkiye”, *Stratejik Analiz*, ASAM Yayınları, ss. 14-24.

TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 Erişim: 01.03.2017.

Türkiye Petrolleri (2016), *Ham Petrol ve Doğalgaz Sektör Raporu 2015*, Mayıs 2016.

Üzümcü, Adem (2010), Türkiye’nin Enerji Güvenliği ve Dış Politika Yansımaları, *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası, Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri*, (Ed.: O.B. Dinçer, H. Özdal ve H. Necefoğlu), Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) ve Kafkas Üniversitesi, USAK Yayınları, No: 36, Ankara, ss. 171-201.

WorldBank (2016), *Kazakhstan*, (<http://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan>) Erişim: 03.03.2017.

Yiğit, D. (2013). *Küresel Ekonomik Krizin Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nde Ekonomik Büyüme, İşgücü Piyasası ve Yoksullukla Mücadele Süreci Üzerine Etkileri*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, İnceleme Araştırma Dizisi, Rapor No: 13, Ankara.

İKTİSADİ KALKINMA ARACI OLARAK ÜNİVERSİTE SANAYİ İŞBİRLİĞİ VE AZERBAJCAN'DA MEVCUT VAZİYET

Farrukh RAHİMOV¹, Brilyant ABBASOVA²

¹Azerbaycan Devlet Tarım Üniversitesi, farukrehimov@gmail.com

Özet

İktisadi büyüme için temin etmenin, yani çıktıyı artırmanın iki yolu vardır. Birinci istihlal sürecine dâhil olan girdilerin miktarını artırmak, ikincisi ise, aynı miktarda girdi ile daha fazla mahsul elde etmenin yollarını bulmaktır. İktisat biliminin geldiği noktada bize sürdürülebilir bir büyümenin ancak ikincisi ile mümkün olacağını söylemektedir. Sürdürülebilir bir büyüme işletmelerde veya piyasalarda yeni veya geliştirilmiş ürün, süreç, organizasyon ve pazarlama yöntemlerinin geliştirilmesi ile mümkündür. Yeni teknik ve teknolojinin gelişimini sürecinde üniversitelerin ve araştırma kuruluşlarının vazgeçilmez rolü olması hasebiyle buralarda yürütülen çalışmalarla bilginin üretilmesi ve akabinde üretilen bilginin uygulamaya geçirilebilmesi çok önemlidir. Üniversite ve sanayi işbirliğinin verimli bir şekilde sağlanabilmesi için birtakım arayüzlerin kamu ölçeğinde geliştirilmesi ve gerekli teşvik edici yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Çalışmada Azerbaycan'da üniversite – sanayi işbirliğinin şu anki durumu incelenmiş ve devletin oynadığı rol ile geliştirdiği arayüzler anlatılmış, çeşitli ülke tecrübelerinden yararlanma olanakları incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, iktisadi kalkınma, teknopark, üniversite, sanayi

Abstract

There are two ways of ensuring economic growth, namely increasing output. The first is to increase the amount of inputs that are included in the production process and the second is to find ways to obtain more crops with the same amount of input. At the point where economic science comes, it says that a sustainable growth can only be possible with the second one. Sustainable growth is possible through the development of new or improved products, processes, organizations and marketing methods in businesses or on the market. It is very important that knowledge can be produced by means of the studies carried out by the universities and research institutions in the course of the development of the new technique and technology, and then the produced knowledge can be put into practice. In order to achieve university and industry cooperation efficiently, some interfaces need to be developed on the public scale and the necessary incentive legal regulations must be made. The study examines the present situation of university - industry cooperation in Azerbaijan and explains the

interfaces developed by the role played by the state and examined the possibilities of utilizing various country experiences.

Key words: *Azerbaijan, economic development, technopark, university, industry*

Giriş

Sanayi devriminden bu yana bilgi istihali ve bilginin kullanım şekillerinde önemli ölçüde değişimler gözlemlenmektedir. Şöyle ki, eskiden üretim süreci ile ilgili yaygın olan görüşün aksine bilginin kendisi bir üretim aracı olabilmekte ve büyük katma değer sağlayabilmektedir. Bilgiye ulaşmanın gün geçtikçe daha kolay hal alması ve hız kazanması sonucunda bilgi belli kurumların tekelinde olmaktan çıkıp sürekli artan ve çok hızlı yayılan bir şey haline gelmiştir. Özellikle XX yüzyılın son çeyreğinde hızla gelişen bilgi teknolojileri hayatımızın her alanında değişimlere neden olmaktadır.

Değişimi ve sürekli yenilenmeyi büyük mütefekkir Celaleddin-i Rumi; **“Dün dün de kaldı, bugün yeni şeyler söylemek lazım”** sözleriyle ifade etmişti. Rumi'nin söylediği sözün üzerinden neredeyse bin yıl geçti. Kimilerinin ivme kazanan hızlanma dediği ilginç bir çağdayız. Teknoloji baş döndürücü bir hızla ilerliyor ve dünya artık tekil dünyalardan oluşmuyor. Kadim kültürler bile bu değişime karşı direnmekte zorlanıyor(Vardan, s.2012 s-12).

Tarihsel gelişme sürecinde ülkelerin rekabet gücünü sağlayan kaynaklara bakıldığında 19. yüzyılın başlarına kadar insan ve kas gücü karşımıza çıkmaktadır. 20. yüzyıl ile birlikte finansal gücün ağırlık kazandığı dikkati çekmektedir. 21. yüzyılın ekonomi düzeninde iki unsur ön plana çıkmaktadır. Birincisi bu düzenin “teknoloji, bilgi-işlem ve iletişim” temelleri üzerine kurulması, ikincisi ise bu düzende “rekabetin küresel düzeyde olması”dır(Onar, 2015 ss.141). İletişim ve ulaşım imkânlarının süratle gelişmesi neticesinde rekabet şartlarının zorlaştığı gözlemlenmektedir.

Rekabet gücünü oluşturan iki önemli unsur var: Biri verimlilik, diğeri ise inovasyon. İkisi de birbirinden kopamaz ve biri diğerinden daha az önemli değil. Fakat daha da önemli olan, bilgiye sahip olmaktır. Tarih kitapları, bilgi üreten toplumların diğerlerine göre daha güçlü olduğunu yazıyor. Bugünün dünyasında da doğal kaynaklara sahip olanların değil bilgiye ve bunu araçlara dönüştüren devletlerin hükümran olduğunu ve vatandaşlarına daha iyi bir yaşam sunduklarını görüyoruz(Vardan, 2012 s-12). Rekabet etme şartlarının önemli ölçüde zorlaştığı bir dönemde, klasik istihsal yöntemleri, klasik ürünlerle rekabet etme olanağı azaldı. Dolayısıyla teknolojik sıçrama, inovativ ürünler ve metotlar için bilime, bunun kaynağı üniversitelere ve devletin sağladığı desteklere, her zamankinden fazla ihtiyaç olduğu aşikâr.

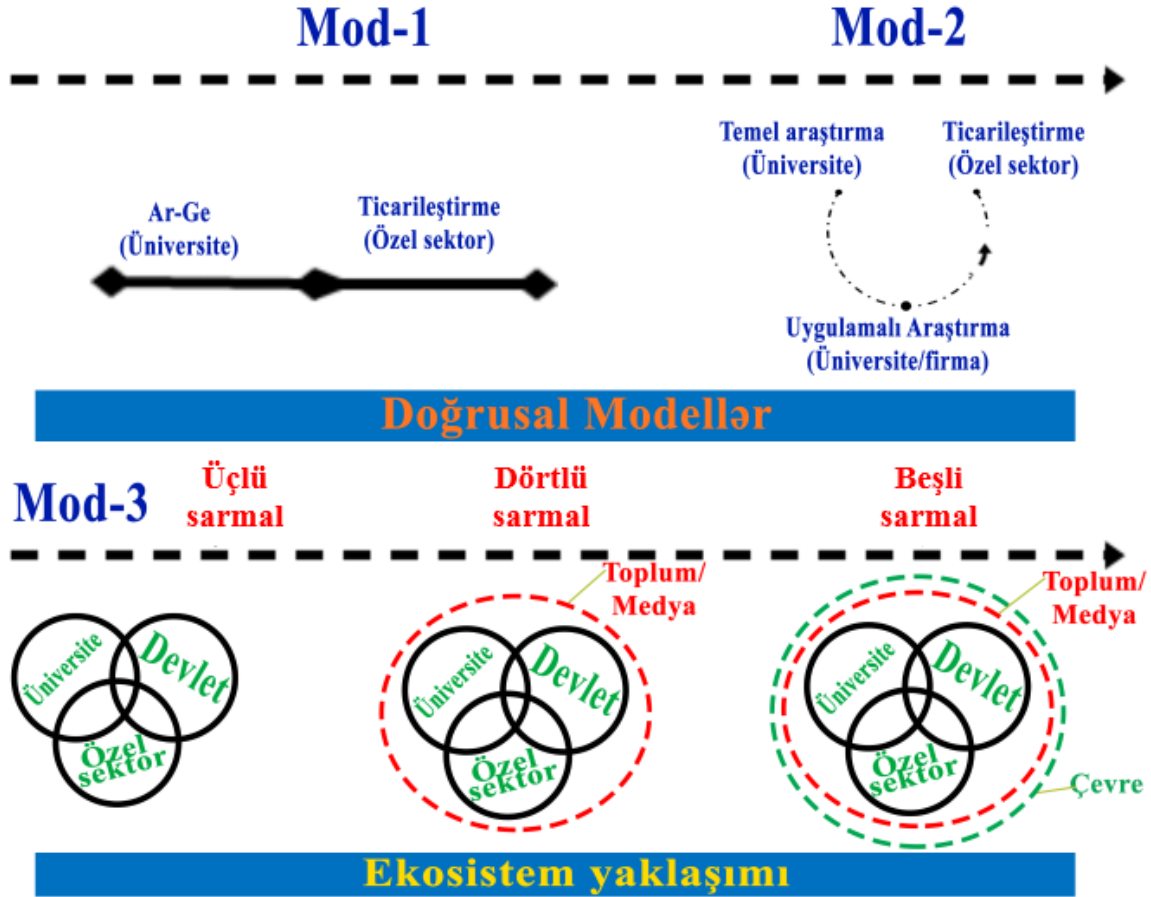
Üniversite bilim yapar. Yani bilimi üretir, öğretir ve yayar. Bilim üretimi araştırımayla olur. Araştırma kaynak ister. Kaynak sırf para değildir. Her şeyden önce akıl ve onun ürünü olan meraktır. Merak ise pek küçük yaşlardan başlayarak köruklenir. Bunun

için, çocukların götürülebileceği müzeler, onların aileleriyle birlikte yararlanabilecekleri kütüphaneler olmalıdır(Şengör, 2016, ss.74-75).

Üniversite-sanayi işbirliği Uluslararası rekabetçiliğin en önemli unsuru hiç şüphesiz yeni teknik ve teknoloji üretebilmektir. Verimli ve başarılı bir birliktelik Henry Etzkowitz'in geliştirdiği üçlü sarmal modelinde olduğu gibi üniversite-sanayi-devlet sarmalının oluşması ile mümkündür. Devletin bu süreçte kolaylaştırıcı ve teşvik edici rol oynaması üniversiteler açısından ek gelir kaynağı, iş dünyası açısından yeni teknik ve teknolojiye ulaşmanın yolu olan bu işbirliğinin gerçekleşmesinin önemli önkoşuldur.

Stanford üniversitesi akademisyenlerinden Marina Ranga ve Henry Etzkowitz 2002 senesinde yayınladıkları "*Triple Helix Systems: An Analytical Framework for Innovation Policy and Practice in the Knowledge Society*" başlıklı makalede üniversite(akademi)-sanayi ve devlet üçlüsünün işbirliğine yeni yaklaşım geliştirmişler. Bu çalışmada söz konusu işbirliğinin üç biçimini tanımlamaktadır. Bunların ilki devletin egemenlik alanının üniversite ve sanayiye kapsadığı, bunlar arasındaki ilişkileri yönlendirdiği **devletçi model**dir. İkinci model - **liberal model**- birbirlerini katı sınırlarla ayıran, kurumsal ilişkileri büyük ölçüde kısıtlı olan ve birbirine uzak aktörlerden oluşmaktadır.

Üçüncü model ise Şekil-1'de görülen **üçlü sarmal** modelidir. Akademik girişimcilik, şirketler arası stratejik ittifaklar, kamu-üniversite-şirket araştırma işbirliği, tesislerin ortak kullanımı gibi dinamik üçlü ilişkilerin olduğu ve bu ilişkilerin aracı kurumlar, ağ yapıları ile yaratıcı organizasyonlara dönüştüğü bir modeldir. Dünya artık üç aktörün rollerini üst üste bindirdiği, dayanışma ve işbirliğinin, sürekli iletişimin etkin olduğu bu modele kaymaktadır (Koç, 2012, ss7).

Şekil-1 Üniversite-Sanayi-Devlet İşbirliğinde Çeşitli Modeller (ÇEVİKER 2014 ss17).

Tarihsel süreç olarak ele alındığında yenilik süreci ile ilgili ilk modeller “doğrusal yenilik süreci” bakış açısı ile geliştirilen ve “doğrusal yenilik modelleri” olarak adlandırılan “Mod 1” ve “Mod 2” modelleridir. Daha sonra yukarıda da bahsettiğimiz “Mod 3” olarak nitelendirilen “Ekosistem” temelli modeller geliştirilmiştir (Çeviker, 2014, ss17).

Yazının başlarında da belirttiğimiz üzere günümüz dünyasında bilgi ve haberleşme teknolojileri takibi nerdeyse imkânsız bir hızla gelişmekte ve hayatımızın her alanını etkilemektedir. Bu anlamda yenilik üretme sürecini medya ve toplumun etkisi olmadan ele almak yerine üçlü sarmal modelini geliştirerek “dörtlü sarmal” modeli önerilebilir.

“Dörtlü sarmal” modelinin geliştiricileri Carayannis ve Campbell “dörtlü sarmal modeli üçlü sarmal modelini içerir ve bir bağlama oturtur” diye ifade etmişler. Dörtlü sarmal modeline çevrenin de dâhil edilmesi ile “beşli” sarmal modeli ortaya çıkmıştır. Günümüzde bütün ülkeler önemli çevre sorunlarıyla karşı karşıyadır. Çevre sorunlarının küresel boyutlarda olması ülkelerin tek başlarına bu sorunlar ile başa çıkmalarını imkânsız hale getirmektedir. Bu nedenle bütün üretim süreçlerinin “çevre duyarlı” hale gelmesi en önemli hedeflerden biri haline gelmiştir (Çeviker, 2014, ss17). Yenilik sürecinin hızlandırılması ve yeni bilgilerin sanayiye hızlı bir şekilde uyarlanması konusunda başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkeler öncülük etmekte. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ise genel olarak gerekli altyapıyı ve ara yüzleri oluşturmak için çaba göstermektedirler. Azerbaycan da ikinci

çeşit ülkelerden birisi olarak son yıllarda bu alanlarda çalışmalara hız kazandırmayı başarmıştır.

Azerbaycan'da üniversite-sanayi işbirliğinin mevcut durumu Son on yılda Azerbaycan ekonomisinin tüm alanlarında olduğu gibi, girişimcilik ve sanayinin gelişmesinde de büyük başarılar imza atmıştır. Bu süre zarfında rekabetçi modern sanayi alanlarının oluşturulması, sanayinin altyapısının iyileştirilmesi alanında çok sayıda projeler icra edilmiş, girişimciler tarafından yeni işyerleri açılmış, ülke sanayisi yeni gelişme aşamasına girmiştir(Necimov, 2015, ss.6).

Azerbaycan endüstrisi ve onun bir parçası olan ağır sanayi ve makine imalatı zengin geleneklere sahiptir. Bakü'de sanayi usulü ile petrol üretimine 1848 yılında başlanmış, dünyanın ilk petrol fabrikası 1859 yılında Azerbaycan'da inşa edilmiştir. Dünyada ilk kez 1871 yılında petrol üretiminde kuyu pompasına geçilmesi, 1877 yılında ise petrol ürünlerinin taşınması için tankerlerden kullanılması, 1905 yılında petrol üretiminde kompresör uygulaması, 1924 yılında petrol kuyularının sondaj makineleri aracılığıyla kazılması ve 1949 yılında denizde petrol yataklarından petrolün üretimi Azerbaycan'da vuku bulmuş tarihi olaylardır (Yol haritası-1, 2016, ss.8).

Bunun yanı sıra özellikle son 20 sene zarfında Azerbaycan'da gerçekleştirilen düzenli sosyo-ekonomik reformlar ve "*Petrol sermayesini beşeri sermayeye dönüştürme*" politikaları neticesinde sanat, bilim ve teknoloji alanlarında belirgin gelişme yaşanmıştır. Örnek vermek gerekirse eserlerin resmi kaydının uygulanmaya başlandığı 1996 yılından 2017 yılı 1 Ocak tarihine kadar Telif Hakkı Acentesinde 10887 eser ve ilgili hakların nesnelere kaydı yapıldı. Bu eserlerin % 21,41-ni Bilim ve fen, %25,42-ni Edebi, aynı zamanda bilgisayar yazılımı, %3,5-ni bilimsel yayınlar, % 0,11-ni Veri tabanları oluşturmuştur (Rapor-1, 2016, ss.3).

Mevcut aşamada modern meydan okumalar ve yeni girişimler dikkate alınarak sanayinin modernizasyonu ve petrol endüstrisinin çeşitlendirilmesi amacıyla bazı tedbirlerin gerçekleştirilmesi de dâhil olmak üzere mevcut doğal ve ekonomik kaynakların iş cirosuna katılımı, geleneksel sanayi alanları ile birlikte, yeni öncelikli üretim alanlarının, sanayi parklarının-technoparkların oluşturulması, bölgelerde sanayi potansiyelinin güçlendirilmesi, sanayinin inovasyon temeline gelişmesini sağlayabilecek imkânların oluşturulmasına başlanmıştır(Necimov, 2015, ss.6).

Azerbaycan'da 2009 yılından sonra bu alanda gerekli yasal düzenlemeler yapılmış, technopark, sanayi parkı, agropark, kuluçka merkezi, yüksek teknolojiler parkı ve s. bu gibi kavramların tanımı yapılmış, bu tür oluşumlar için örnek tüzükler hazırlanmış, sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerce bu konular tartışılmaya başlanmıştır. Üniversite-sanayi işbirliği Azerbaycan için yeni bir kavram olması nedeniyle bu tür oluşumlar kurulurken komşu devletlerin ve bu alanda belli başarıları olan ülkelerin tecrübesi araştırılmış ve örnek alınmıştır. Azerbaycan üniversiteleri arasında ilk technopark olan Kafkas Üniversitesi Technoparkının (hazırda BMU Technoparkı) ODTU, İTÜ, YTÜ, gibi başarılı üniversitelerin

teknoparkları temel alınarak kurulmuş olması “bir millet iki devlet” Azerbaycan-Türkiye’nin bu alanda da çok başarılı işbirliği yapabileceğinin bariz örneğidir(BMU-1 Erişim 02.03.2017).

Azerbaycan’da bu güne kadar teknopark, sanayi parkı, agropark, kuluçka merkezi, yüksek teknolojiler parkı ve b. arayüzlerin oluşturulması için gerçekleştirilen projelerden bazıları:

✓ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 28 Aralık 2011 tarihli fermanı ile temeli atılan "Balahanı Sanayi Parkı";

✓ 21 Aralık 2011 tarihli 548 sayılı Fermanla oluşturulan "Sumgayıt Kimya Sanayi Parkı";

✓ 22 Aralık 2009 yılında birinci aşaması başlatılan "Sumgayıt teknolojiler Parkı";

✓ 2013 yılının Ocak ayında Kafkas Üniversitesi Bilimsel Konseyi kararı ile kurulan Kafkas Üniversitesi texnoparkı (QU-Technopark / BMU Technopark);

✓ 2014 yılında temeli atılan ve inşası devam eden" Şemkir agroparkı"

✓ Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev Azerbaycan'ın Yüksek Teknolojiler sektörüne katkıda bulunmak için 2012 yılının Kasım ayında imzaladığı kararnameyle temeli atılan Yüksek Teknolojiler Parkı; (Rahimov, 2016, ss.7).

✓ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Bilimsel Konseyi 29 Nisan 2014 tarihli 128,6 №-lu kararı ile tesis edilmiş İnnovativ kuluçka merkezi;

✓ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesinde Teknoloji Transfer Merkezinin kurulması;

✓ Azerbaycan Devlet Agrar Üniversitesinde Agrobiznes kuluçka merkezi kurulması için çalışmalara başlanması(AMBA, Erişim 02.03.2017).

✓ Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 8 Kasım 2016 tarihinde imzaladığı Serencam ile kurmaya başlanan Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Yüksek Teknolojiler Parkı.

Son örneklerden de görüldüğü üzere Azerbaycan’da Üniversite-sanayi işbirliğinin oluşması ve başarılı projelerin gerçekleşmesi için birçok faaliyetler yürütülmekte. Tablo 1-de Azerbaycan’da mevcut özellikle sanayi ile direk ilişkisi olan bölümlerin olduğu üniversiteler, onların öğrenci sayısı, o üniversitedeki öğrencilerin genel öğrenci sayısına oranı ve Üniversite sanayi işbirliğinin durumu yer almaktadır.

Tablodan da göre bileceğimiz üzere Azerbaycan’da Üniversite-sanayi işbirliği arzuolunan aşamada değil ve daha çok geliştirilmesi gerekiyor.

Son 2-3 sene zarfında Azerbaycan petrol dışı alanların da eşit düzeyde gelişmesi için çalışmalara hız kazandırmıştır. Şöyle ki, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 6 Aralık 2016-da “Ulusal ekonomi ve ekonominin temel sektörleri üzere stratejik yol haritalarının onaylanması hakkında” ferman imzaladı. Söz konusu fermanla özelde tarımsal sanayi genelde tüm sanayi sektörünün gelişmesi için yüksek eğitim ve araştırma kurumları ile gerekli ilişkilerin kurulması için orta ve uzun vadeli planlar yer almaktadır. Örneğin tarım sektörünün

gelişimi ile ilgili planda “Öncelik 2.5. Aqrobiznesin gelişmesine destek altyapısının oluşturulması” alt başlığı var.

Tablo 1.

Üniversitenin adı	Öğrenci sayısı	Öğrenci oranı/Genel Toplam (%)	Üniversite sanayi işbirliğinin durumu
Devlet Üniversiteleri			
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi	18066	10.66	Kuluçka merkezi ve Teknoloji transfer ofisi var
Bakü Devlet Üniversitesi	17687	10.44	Yok
Azerbaycan Teknik Üniversitesi	8940	5.28	Yok
Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi	5997	3.54	Yok
Azerbaycan Devlet Agrar Üniversitesi	4938	2.91	Kuluçka merkezi kuruluyor
Azerbaycan Teknoloji Üniversitesi	2475	1.46	Yok
Toplam	58103	34.28	
Tüm Devlet Üniversiteleri Toplam	140642	82.99	
Akademiler			
Azerbaycan Devlet Neft Akademisi	8244	4.86	Yok
Özel Üniversiteler			
Hazar Üniversitesi	2096	1.24	Teknopark kuruluyor
Kafkas Üniversitesi /BMU	4421	2.61	Teknopark var
Toplam	6517	3.85	
Tüm Özel Üniversiteler Toplam	20592	12.15	
Genel Toplam	169478	100.00	

Tablo 1. Bazı yüksek eğitim kurumlarında Üniversite-sanayi işbirliğinin mevcut durumu (2015-2016 akademik yıl)

Bu alt başlık “Aqrobiznesin gelişmesine destek altyapısı tarım ürünlerinin üretim alanlarına ve ana ticaret güzergâhların yakınında bulunan, merkezi, geniş kapsamlı ve ihraca yönelik aqroparkların, agrobiznes kuluçka merkezlerinin ve startupların oluşturulmasına dayanıyor. Azerbaycan'da birkaç agropark oluşturarak fiziksel ve sosyal altyapıya devlet tarafından ayrılan yatırımların verimliliğini artırmak, Azerbaycan'ın lojistik kavşağında rekabet gücünü artırmak, gıda sanayi ve tarım ürünlerinin üretimi sektörlerine çeşitli yatırımcıları çekmek vb. bu gibi çeşitli hedeflere ulaşmak mümkündür(Yol Haritası-2, 2016, ss.78).

Sonuç ve Öneriler.

Azerbaycan'da Üniversite-sanayi işbirliğinin oluşması ve gelişmesi yönünde gerekli çalışmalar ve düzenlemeler başlatıldı. Bazı üniversitelerde işbirliğini sağlamak için gerekli

arayüzler oluşturuldu ve bazılarında da oluşturulmak üzere çalışmalara başlandı. Tüm bunlarla birlikte Ülkemizde sanayi ile üniversiteler arasında işbirliği ve dayanışma istenen seviyelerde olmadığı gibi sanayinin üniversiteyle, üniversitenin de sanayi ile bütünleşmesi arzu edilen ölçülerin çok altında gerçekleşmiştir. Üniversite-sanayi işbirliği için olmaz olmaz niteliğe sahip Girişimcilik eğitimi sadece iki (Bakü Mühendislik Üniversitesi ve Azerbaycan Devlet Ayrar Üniversitesi) üniversitede mevcut. Öncelikle bu eğitimin ülke düzeyinde tüm üniversitelerde ve ilgili tüm bölümlerde verilmesi gerektiği kanısındayız. Üniversite-sanayi işbirliğinin gelişmesi için yapılabilecek bazı öneriler aşağıda belirtildi:

- Söz konusu işbirliğinin oluşması ve gelişmesi için devlet desteklerinin sunulması;
- Bu işbirliğinin oluşması için gerekli arayüzler yaratılması;
- Bu arayüzler sayesinde üniversite elemanları, sanayide yürütülen projelerde yer alıp çalışabilmeli;
- Aynı şekilde, sanayiden üniversiteye gelerek çalışan uzmanlar için üniversitedeki eğitim ve araştırma katkılarının niteliğine uygun üniversite statüleri yaratılmalı;
- Bilimsel araştırmaları çekici ve güvenli kılan, yasal ve ekonomik düzenlemelerin ivedilikle yapılmalı;
- Uygulamalı tez çalışmaları, yeterli koşulları taşıyan işyerlerinde yapılabilmeli;
- Mevcut üniversite-sanayi işbirliğinin istenilen düzeye gelebilmesi için, gerek üniversite gerek sanayi tarafı karşılıklı işbirliğinin önemini kavramalı.
- Üniversiteler bilimsel çalışmalarını sanayi kuruluşlarına açmalı, sanayi kuruluşları ise faaliyetlerini bu bilimsel çalışmalar ışığında sürdürmelidir.

Kaynakça:

1. VARDAN Ömer Cihad “Şimdi yeni şeyler söylemek lazım” MÜSAİD Araştırma raporları İstanbul, Mart 2012 say-12
2. ONAR Âdem “Bilişim ve Bilişim Ekonomisiyle Büyük Türkiye Ekonomisine Doğru tespitler” Ankara 2015
3. ŞENGÖR Celal “Bir toplum nasıl intihar eder?” Ka Kitap, İstanbul 2016 say-74-75
4. MÜSİAD “Kurumsal rekabet için Ar-Ge ve inovasyon” araştırma raporu İstanbul, Mart 2012 say-13
5. RANGA Marina ve ETZKOWİTZ Henry “*Triple Helix Systems: An Analytical Framework for Innovation Policy and Practice in the Knowledge Society*” Stanford, 2002
6. KOÇ Kemal, MENTE Ahmet “İnovasyon Kavramı Ve Üniversite-Sanayi-Devlet İşbirliğinde Üçlü Sarmal Modeli”

7. ÇEVİKER Abdüllatif, BAL Faruk, TAŞDEMİR Murat “İstanbul Yenilik Ekosistemleri İçerisinde Üniversitelerin Mevcut Durumu” Yasin Matbaası, İstanbul 2014
8. NECİMOV Arif, MEHTİYEV Azer Texnoparklar: küçük girişimciler için bir rehber. Bakü 2015
9. YOL HARİTASI-1 “Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ağır sanayi ve makina imalatının gelişimine dair Stratejik Yol Haritası” Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 2016 yılı 6 Aralık tarihli kararnamesi ile onaylanmıştır, Bakü 2016
10. REHİMOV F. M. “Azerbaycan'da Yeni sanayi devrimi arifesinde texnoparklardan yararlanmanın durumu.” III Türk Dünyası araştırmaları sempozyumu Bakü, 2016
11. YOL HARİTASI-2 “Azerbaycan Cumhuriyeti'nde tarımsal ürünlerin istihsaline ve işlenmesine dair Stratejik Yol Haritası” Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 2016 yılı 6 Aralık tarihli kararnamesi ile onaylanmıştır, Bakü 2016.
12. RAPOR-1. Azerbaycan Cumhuriyeti Telif Hakkı Ajansı 2016 yılının sonuçları üzere görülmüş işler hakkında ayrıntılı Raporu'nun kısa özeti. Bakü, 2016
13. QU-1 <http://qutechnopark.az/az/pages/Haqqimizda-9.html>, Erişim 02.03.2017
14. AMBA-<http://science.gov.az/news/open/4585>, Erişim 02.03.2017.

RUSYA FEDERASYONU VE TÜRК CUMHURİYETLERİ HAZAR-KARADENİZ BİRLİĞİ” VE BU ÇERÇEVEDE BİR ALTYAPI OLARAK NAHCIVAN-AZERBAYCAN KARA BAĞLANTISINI SAĞLANMASI

Rafet EVYAPAN

Şırnak Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, revyapan@sirnak.edu.tr

ÖZET

AB, Çin ve Hindistan gibi üç küresel güç arasında kalan Rusya Federasyonu, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Avrasya Ekonomik Topluluğu yanı sıra Şangay İşbirliği Örgütü içinde yer alsa da geçmişteki süper gücüne kavuşmayacaktır.Çoğunluğu Türk Cumhuriyetlerinden oluşan Avrasya Ekonomik Topluluğu yanı sıra başta Türkiye olmak üzere Türk Cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonu’ndan oluşacak “Rusya Federasyonu ve Türk cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği” diye bir yeni birliktelik daha kurması durumunda AB ile Çin ve Hindistan ortasında dördüncü bir global odak ortaya çıkabilecektir.

Bu çerçeve içinde bir alt yapı olarak da Azerbaycan’ın küçük bir parçası olan Nahcivan ile Azerbaycan arasında bir koridor oluşturularak kara bağlantısı sağlanmalı, Türkiye Azerbaycan üzerinden Hazar denizini aşarak orta Asya Türk cumhuriyetlerine – karayolu, demiryolu ve petrol boru hatları vs ile -bağlanmalıdır.

Böyle bir bağlantının sağlanabilmesi için geçmişte Karabağ Ermenililerinin Rusya Federasyonunu da arkalarına alarak Azerbaycan topraklarını işgale başladıkları günlerde, merhum Bülent Ecevit’in önerdiği çözüm, yeniden gündeme getirilmelidir. Hatırlanacağı gibi bu çözüm önerisi çerçevesinde Karabağ’ın Ermenilerin yoğun yaşadığı kısım, Ermenistan’a 10-15 km’lik bir koridorla bağlanırken buna karşılık Nahcivan da 10-15km’lik bir koridorla Azerbaycan’a bağlanmaktaydı. Bunu sağlayacak olan ülke de tek başına Rusya Federasyonudur. Rusya Federasyonu, Ermenistan ve Azerbaycan üzerindeki gücünü kullanarak yaptıracağı bir barış görüşmesiyle bunu gerçekleştirebilir, böylelikle Azerbaycan’ın ortasına sokulmuş olan Ermenistan’ın buradan çekilmesiyle hem Türkiye-Ermenistan hem Ermenistan- Azerbaycan ilişkileri düzelir ve Kara ve Hazar denizleri arasındaki bölgede huzur sağlanabilir.

***Anahtar Kelimeler:** Rusya Federasyonu, Türkiye, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Azerbaycan-Ermenistan, Küreselleşme.*

Abstract

Although the EU, China and India are among the three major global powers, the Russian Federation, the Commonwealth of Independent States and the Eurasian Economic Community, as well as the Shanghai Cooperation Organization, they will not have the superpower in the past. The Eurasian Economic Community, consisting of the Turkish Republics, If the Russian Federation and the Turkish republics establish a new alliance, the Caspian-Black Sea Union, a fourth global focus may emerge in the middle of the EU, China and India.

Within this framework, as a substructure, a corridor between Nakhichevan and Azerbaijan, which is a small part of Azerbaijan, should be established and the land should be connected with Azerbaijan by way of crossing the Caspian sea via Azerbaijan and the Central Asian Turkic republics - roads, railways and oil pipelines.

In order to provide such a connection, the solution proposed by the late Bülent Ecevit should be brought back to the agenda in the days when the Karabakh Ermenians took the Russian Federation behind and occupied Azerbaijani lands. As part of this solution proposal, the part where Karabagh's Armenians lived intensively was linked to a 10-15 km corridor to Armenia, whereas Nakhichean was connected to Azerbaijan with a 10-15 km corridor. The country that will provide it is the Russian Federation alone. Russian Federation, Armenia and Azerbaijan, so that relations between Turkey, Armenia, Armenia and Azerbaijan can be improved and the peace between the Black Sea and the Caspian Sea can be ensured by the withdrawal of Armenia, which is in the middle of Azerbaijan.

Key Words: Russian Federation, Turkey, Central Asia Turkish Republics, Azerbaijan-Armenia, Globalization.

1- GİRİŞ

İbni Haldun insanlara benzettiği devletler için “Devletler de doğarlar büyürler ve ölürlər” değişiyle ün kazanmıştır. Zamanımızda yaşasaydı devletlerin üye oldukları birlikleri de göz önüne alarak “Devletler de doğar, büyürler” dedikten sonra- devletlerin birliklere üye oluşunu kastetmek için- “evlenirler”, -İngiltere’nin AB’den ayrılması örneğinde olduğu gibi birlikten ayrılmalarını ifade etmek için “boşanırlar” -hiçbir birliğe katılmayan Norveç ve İsviçre örneklerinde olduğu gibi- “bazıları da bekar kalırlar” tabirini de kullanırdı.

Diğer yandan Maslow da insan ihtiyaçlarını beş basamakta ifade etmiş olup bunları alttan yukarıya doğru fizyolojik, güvenlik, ait olma, saygınlık ve kendini gerçekleştirme şeklinde belirtmiştir. Bu beşli basamak, insanların oluşturduğu devletler için de geçerlidir.

Devletler de adeta fizyolojik ihtiyaçlarını karşılar gibi petrol, doğal gaz yanı sıra yiyecek ihtiyaçlarından konfeksiyon ürünlerine bunlardan silahlara kadar çeşitli ürünleri ithal etmektedirler. Güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak için de geçmişte kendi ordularını kurmuşlar, yakın geçmişten bu yana da kendi orduları yanı sıra askeri birlikler de oluşma yoluna da gitmişlerdir. Bu doğrultuda geçmişte Sovyetler birliği, Varşova Paktını kurmuş olup bu askeri birlik ortadan kaldırıldıktan sonra bile buna karşı batı dünüyasının kurduğu NATO hala varlığını sürdürmektedir. Bu iki temel ihtiyaçın üstünde yer alan ait olma ihtiyaçının aynısı, ülkeler için de söz konusu olup ülkeler de -yukarıda denildiği gibi- askeri birlikler kurdukları gibi AB gibi politik, ekonomik, sosyal, kültürel birlikler, NAFTA ve şangay İşbirliği Örgütü gibi ekonomik birlikler kurmuşlardır. “Türk dili konuşanlar zirvesi”, İspanyolca konuşan ülkeler örgütü, Fransızca konuşan ülkeler örgütü (La Francophonie), Arapça konuşan ülkelerin oluşturduğu “Arap ligi” gibi dil esaslı örgütler de oluşturmuşlardır. Kişilerin kendilerine saygınlık kazandırmak amacıyla çeşitli partilere derneklere, yardım kuruluşlarına üye olmaları gibi ülkeler de birliklere üye olarak saygınlık kazanmayı istemişlerdir. Bu doğrultuda Türkiye’den sonra AB’ne üye olabilmek için müracaata bulunmuş Avrupa’daki eski doğu bloku ülkeleri, AB’ne tam üye olmuşken, Türkiye ise 50 yıla yaklaşan bir sürede AB’ne üye olmak için çabalamaktadır. Bu önemli hususa kısaca değinmekte yarar bulunmaktadır.

Geçmişte çok büyük imparatorluklar kuramamaları dolayısıyla buna özlem duymayan ve günümüzde de yüksek ulusal refahlarını başka ülkelerle paylaşmak istemeyen ayrıca adeta bekar bir insan gibi bağımsız yaşamak isteyen İsviçre ve Norveç, AB’nin kuruluş aşaması bir yana AB’nin yıldızının parladığı dönemlerde bile AB’ne üye olmamışlardır. Yunanistan’ın borç krizine girip AB’den ihraç edilmesinin tartışıldığı son zamanlarda ise AB’nin eski cazibesini yitirdiğini gören İngiltere, batan bir gemiyi ilk terk eden bir kişi gibi AB’den ayrılan ilk ülke olmuştur. İngiltere’den cesaret alan bazı fanatikler de Fransa’nın ve Hollanda’nın da AB’den ayrılmalarını ülkelerinin gündemlerine taşımışlardır(Her ne kadar şu aşamada Belçika açasından Valon-Flaman, İspanya açasından da İspanyol-Katalan ayrışmaları gerçekteşmemişe de AB’nin bu ayrışmaları ileride önleyemeyeceği açıktır. Yine AB, Türkiye’ye karşı, insan haklarını ihlal konusunu sürekli gündeme getiriyorsa da Suriyeli göçmenler konusunda iyi bir sınav vermemiş ve bir AB ülkesi olan Macaristan bu konuda bir halk oylamasını gitmişe de yeterli katılım sağlanamadığından bu oylama iptal edilmiştir. Demokrasi konusunda da duyarlılık imajını veren AB, 15 Temmuz sonrasında Türkiye karşı hemen ve destekleyici mesajlar göndermemiş, aksine bazı yetkililer, sanki Türkiye’de askeri darbe başarılı olmuş, demokrasi askıya alınmiş varsayarak Türkiye’nin AB’ne üyelik

sürecinin dondurulması önerilerinde bile bulunabilmişlerdir. Buna karşılık AB bakanı Ömer Çelik'in aşağıdaki haberde yer alan ifadeleri de artık Türkiye'nin AB'ne eskisi gibi bakmadığını göstermektedir. Konuya ilişkin haber şöyledir:

“AB bakanı Ömer Çelik, sıkıntılı bir süreçten geçen Türkiye-AB ilişkilerinde ilerlemenin ancak 2017 senesinin ilk yarısında, somut gündemli bir zirvenin toplanmasıyla olanaklı olacağını belirtti Çelik, gelecek olan Roma antlaşmasının 60 yıl kutlamalarına Türkiye gibi aday ülkelerin davet edilmemesinin kabul edilmez olduğunu da kaydetti. Çelik, Ankara da resmi temaslarda bulunan Avrupa parlamentosu raportörü Kati Piri'ye randevu vermeyeceğini, raportörün HDP'nin sözcüsü ya da tercümanı gibi davranmaktan vazgeçmesi gerektiğini söyledi... “İngiltere'yi de davet etmedik” diyorlar. AB'ye katılmak için müzakere yürüten, geleceğini AB içinde gören ülkeyle kendi iradesiyle AB'den çıkmak isteyen bir ülkeyi aynı kefedeyi görmek bir vizyon iflasıdır”(23.02.2017 Hürriyet).

2017'nin mart ayının ilk haftası itibarıyla Almanya'nın Türk bakanlarına bu ülkede konuşma izni vermemesi, Hollanda'nın da Almanya gibi davranması, Avusturya'nın da buna benzer davranışlar sergilemesi buna karşılık haklı bir tepki olarak Sn.Cumhurbaşkanımızın Almanya'nın bu tutumunu nazi benzetmesi yaparak eleştirmesi AB-Türkiye ilişkilerini adeta koparma aşamasına getirmiştir.

Nükleer enerjiye sahip olmamakla birlikte ekonomik bakımdan güçlü Japonya ve Almanya'dan farklı olarak hem ekonomik bakımdan güçlü hem de nükleer askeri güce sahip ABD bile, bazı birliklere üye olma gereğini duyarak, örneğin NAFTA gibi birliklere üye olabiliyor(aynı şekilde Çin ve Hindistan da Şangay İşbirliği Örgütüne katılıyor) ise sadece nükleer askeri güce sahip olan fakat buna paralel ekonomik gücü olmayan Rusya Federasyonunun ve bu arada Türkiye'nin bazı birliklere üye olmasından daha rasyonel ve doğal bir şey olamaz.

Türkiye ve Rusya Federasyonu'nun üye oldukları mevcut birliklere ek olarak ikili öncülük yaparak “Rusya federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği”ni de kurmaları da isabetli bir davranış olacaktır.

2- RUSYA FEDERASYONU VE TÜRKİYE'NİN ÜYE OLDUĞU BİRLİKLER

Sovyetler Birliği dağılmazdan önce Rusya Federasyonu, gücünü çevresindeki uydu nitelikli ülkeler olarak Litvanya, Letonya ve Estonya, Doğu Almanya, Polonya,Macaristan,Çekoslovakya,Ukrayna Romanya,Bulgaristan, Gürcistan,Ermenistan,Azerbaycan,Kazakistan,Türkmenistan,Özbekistan ve Tacikistan gibi ülkelerden almakta, böylelikle iki kutuplu dünyanın bir kutbunu temsil ederken ABD'ye denk iki süper güçten biriydi ki, o zamanlar henüz Çin, ekonomik olarak dünyaya açılmamıştı.

Fakat ekonomik gücünü yavaş yavaş kaybetmesi ve bazı yönetim sorunlarının ortaya çıkması karşısında “Glasnost ve Prestroyka” sloganıyla uygulanan politikalar sonucunda Sovyetler birliğini, Sovyetler birliği yapan ana unsur olan Rusya Federasyonu, kendisine bağlı uydu nitelikli ülkeleri -safra atar gibi -bırakmış, böylelikle daha -yükseğe çıkacak bir balon benzeri -güçleneceğini sanmışsa da bir süre sonra tam tersi bir durumla yani dağılma öncesinden de güçsüz bir durumda olduğunu anlamıştır.

Öyle ki bunun en somut gösterge olarak dünya ticaretindeki pay dikkate alındığında -ekteki tablodan görüleceği gibi- Rusya Federasyonu, 1980 yılı itibariyle %4, 2015 yılı itibariyle %2.9 paya sahip bir ülke olarak, aynı yıllar itibarıyla %4.2 ve %2.7 pay alan İngiltere ve %3.9 ve %2.8 pay alan Brezilya çapında bir ülke konumuna düşmüştür. Ukrayna krizi bahanesiyle, ABD ve AB tarafından Rusya Federasyonuna ambargo uygulanmış, böylelikle yine ABD ve AB tarafından ambargo uygulanan İran ile aynı konumda bir ülke haline sokulmuştur. Ayrıca, nasıl Türkiye'nin 15 Temmuz sonrasında uluslararası odaklarca bir takım manipülasyonlarla ulusal parasının değeri düşürülmüşse, bundan çok öncesinde aynı şey Rusya Federasyonu için yapılmış olup Rublenin değeri de çok aşağılara indirilmiştir.

Dünya ticaretindeki düşük payı ve bunun giderek daha da azalması, AB ve ABD tarafından ambargo uygulanan bir ülke haline getirilmesi, ulusal parasının değerinin düşürülmesi ve benzeri durumlar karşısında Rusya Federasyonu, geçmişte yaptığı hatalarını da fark ederek adeta “zararın neresinden dönülürse kardır” düşüncesiyle –AB’ye üye olmuş ülkeler dışındaki eski uyduları olan ülkelerle tekrar bir araya gelme yollarını aramaya başlamıştır. Bunlardan Ukrayna ve Gürcistan AB’ye ve NATO’ya girmeyi istediklerinden dolayı diğer ülkeler, ön plana çıkmış, Rusya Federasyonu, önce 1991 yılında Sovyetler Birliğinin daha azı devletleri içeren “Bağımsız Devletler Topluluğu”nu kurarken, bu arada Beyaz Rusya ile birlikte “Rusya federasyonu-Belarus Birlik devleti”ni de kurmuştur. Bunun yanı sıra, Rusya Federasyonun en doğal iki müttefiki olan Beyaz Rusya ve Kazakistan’a diğer ülkeleri de dahil ederek 2000 yılında “Avrasya Ekonomik Topluluğu”nu da başka bir topluluk olarak oluşturmuştur. Bununla da yetinmemiş yönünü güney doğusundaki Çin’e yöneltmiş, onunla birlikte birkaç ülke daha alarak “Şangay İşbirliği Örgütü”nün de kurulmasına önyak olmuştur. Bu arada Rusya federasyonunun, Karadeniz çevresinde yer alan ve bu çevrede yer almamakla birlikte Yunanistan ve Ermenistan gibi buraya yakın olan ülkelerin oluşturduğu “Karadeniz Ekonomik İşbirliği” örgütüne de üye olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca Rusya Federasyonu- Türkiye'nin de içinde yer aldığı “G 20 Zirvesi”ne de üye bir ülkedir.

Tıpkı Rusya Federasyonu gibi Türkiye de benzer davranışlarda bulunmuş, geçmişte askeri bir örgüt olan “Varşova Paktı’na karşı NATO’ya girerken, çoğu NATO üyesi olan

AB'ne üye olmak için de yaklaşık 50 yıldan beri beklemektedir. AB'nin bıkıtırıcı ve ayak sürdüren davranışları üzerine son zamanlarda AB'ne bir alternatif gibi Şangay İşbirliği Örgütü'ne adeta göz kırparcasına bir strateji geliştirmiştir. Öyle ki, Şangay İşbirliği Örgütü de Türkiye'nin bu girişimine karşı yabancı kalmamış, üye olmadığı halde Türkiye'yi 2017 yılı için enerji komisyonu başkanlığına getirmiştir. Türkiye de Rusya Federasyonu gibi "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü"nin üyesidir. Aynı zamanda "Türk Dünyası Ulusal Bilim Akademi Birliği", "Türk Devlet ve Topulukları Dostluk ve Kardeşlik Kurultayı" ve "Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi" yanı sıra -yukarıda değinildiği gibi-Rusya Federasyonun da dahil olduğu "G 20 zirvesi" gibi topluluklara da üye bir ülkedir.

3- RUSYA FEDERASYONUN VE TÜRKİYE'NİN GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERİ

Rusya Federasyonu 17 milyon 100 bin km²'lik yüzölçümüyle 10.180 bin km²'lik Avrupa kıtasından yaklaşık iki kat büyüklükte bir alanı kaplayarak dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip bir ülke olduğu gibi madenler, doğalgaz, petrol açısından da büyük bir zenginliğe sahiptir. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminden bu yana Amerikan ordusuyla kıyaslanabilecek düzeyde bir ordusu ve silahları vardır. Bunun yanı sıra eğitim düzeyi yüksek bir halka sahip olarak da dünya ülkeleri arasında üst düzeylerde bulunmaktadır. Bu sayılanlar dolayısıyla Rusya Federasyonu, güçlü yönleri olan bir ülkedir.

Fakat bu güçlü yönlere karşılık Rusya Federasyonunun aşağıda sayılan bir takım zayıf yönleri de bulunmaktadır.

1)Rusya Federasyonunun zayıf yönlerinin başında, nüfus sayısı gelmektedir. Bir devletin ve AB gibi birliğin global bir güç olabilmesi için gerekli olan özelliklerinden biri de nüfustur. Ekte yer alan tablodan da görüleceği gibi Çin ve Hindistan'ın 1 milyarı aşan nüfuslarına karşılık, ABD'nin nüfusu 320 milyon, AB'nin nüfusu ise 503 milyon iken Rusya Federasyonun nüfusu 143 milyondur. Çin ve Hindistan bir yana ABD ve AB ile karşılaştırıldığında Rusya Federasyonu, ABD'nin yarısı, Avrupa Birliğinin ise 1/3'i kadar bir nüfusa sahip olduğundan nüfusu çok düşük bir ülkedir. Dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip olduğu da dikkate alınırsa nüfus olarak ne kadar yetersiz olduğu daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Üstelik bu düşük sayıdaki nüfus, giderek azalmaktadır ve dahası yaşlanmaktadır. AB ülkelerinden başta Almanya, Fransa, hatta Avusturya azalan nüfuslarını, kendi ülkelerinde yaşayan Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Kosova gibi eski doğu bloku ülkelerinin insanlarına vatandaşlık vererek nüfuslarını sabit tutabilirler –fakat yaşlanma sorununu çözemezler-iken Rusya Federasyonu, AB ülkelerinin yaptığını yapamamakta yani başka ülkelerin insanlarını vatandaşlığına geçirerek ülke nüfusunu aynı tutamamakta, devlet

başkanı Sn.Putin'in nüfus artışını teşvik amaçlı ısrarlı çabalarına rağmen nüfusunu arttırmak bir yana, nüfus azalışını bir türlü durduramamaktadır. AB ülkeleri gibi yaşlanmanın da önüne geçemediğini söylemeye bile gerek yoktur. Başka bir deyişle AB'nin sadece önlenemeyen yaşlanma sorununa karşılık, Rusya'nın hem yaşlanma sorunu hem de nüfus azalışı sorunu gibi iki sorunu bulunmaktadır. Öyle ki bu nüfus azalışı trendinin sürmesi durumunda 2050 yılından sonra Rusya Federasyonunun nüfusunun 100 milyonun altına düşeceği bile öngörülmektedir.

2)Rusya Federasyonu nüfus açısından olduğu kadar- yukarıda da değinildiği gibi-dünya ticaretindeki payı açısından da yetersizdir. Japonya ve Almanya örneklerindeki gibi ekonomik yönden çok önemli bir durumda olmak fakat buna paralel nükleer askeri güce sahip olmamak bir ülkeyi global bir güç yapmıyorsa aynı şekilde bunun tam tersi de, Rusya Federasyonu örneğindeki gibi nükleer bir askeri güce sahip olup fakat buna paralel bir şekilde ekonomik boyuta sahip olmamak da ülkeyi tam anlamıyla global bir güç yapmamaktadır.

3)Dünyanın en fazla sayıdaki ordularından birine sahip olmasına rağmen ABD ile karşılaştırıldığında ABD kadar güçlü veya etkin değildir. Öyle ki ABD içindeki bazı odaklar veya kişiler, Türkiye'nin terör örgütü olarak kabul ettiği fakat kendilerinin böyle kabul etmediği başta FETÖ olmak üzere bazı terör örgütlerini Türkiye ve Suriye'de olduğu gibi kullanarak, Rusya federasyonuna bile ambargolar uygulayarak -Irak'taki gibi eğitici olarak kullandığı askerlerinin dışında -kendi askerlerini sahada kullanmayarak müdahalelerde bulunabilmektedir. Buna karşılık ekonomik yönden güçlü olmadığı için Rusya federasyonu, ABD gibi yapamamakta, sahneye çıkar gibi bizzat kendisi müdahale etmek zorunda kalmakta, bu çerçevede Ukrayna karşısında Kırım'ı kendi topraklarına katarken -İran'ın da iknası sonucu -Suriye'de kendi uçaklarıyla hava saldırıları yapmakta, bazen pilotlarının ölümüyle bile karşılaşabilmektedir.

4)Rusya Federasyonunun bir diğer zayıf yönü de iklim şartlarının olumsuzluğu nedeniyle tarımsal ürün açısından dışa bağımlı bir ülke olmasıdır. Öyle ki Türkiye'deki sıradan bir insan bile Rusya Federasyonunun Türkiye'den domates ve narenciye ürünleri ithal eden bir ülke olduğunu çok iyi bilmektedir.

Yukarıda belirtilen Rusya Federasyonunun güçlü yönleri, Türkiye'nin zayıf yönleri iken Rusya Federasyonu'nun zayıf yönleri de Türkiye'nin güçlü yönlerini oluşturmaktadır.

1)Türkiye'nin zayıf yönlerinin başında enerji kaynakları yetersizliği gelmektedir. Türkiye bu yetersizliğini ülke içinde güneş ve rüzgar enerjileri üreterek karşılamak yerine Rusya Federasyonu da dahil olmak üzere çeşitli ülkelere ithalat yaparak karşılaşmaya çalışmaktadır.

2) Bir diğər yetersizliğı de sermayedir. Ülke halkının tasarruf eğilimi çok düşük ve başka kredi kartları olmak üzere ortaya çıkan borçlanma eğilimi de çok yüksek olduğu için zorunlu olarak devlet ve işletmeler dışarıdan borçlanmakta dolayısıyla döviz olarak yüksek faizler ödemektedirler.

3) Bu iki yetersizliğe, yurt dışındaki üniversitelerde (bunlar arasında Rusya Federasyonu da vardır) okuyan önemli sayıda Türk öğrenciler dikkate alındığında, üniversite eğitimindeki yetersizlikler gibi başka yetersizlikler de eklenebilir.

Fakat bu zayıf yönlere karşılık Rusya Federasyonu'na göre Türkiye'nin, aşağıda sayılan bazı güçlü yönleri bulunmaktadır.

1) Türkiye, nüfus açısından -her ne kadar yavaş yavaş yaşlanma sorunu sinyalleriyle karşılaşmaya başlamışsa da- genç bir nüfus kitlesine ve yüzölçümüne göre oldukça fazla sayıda bir nüfusa sahiptir. Öyle ki, 1960 yılı itibarıyla Yunanistan'ın 7 milyon nüfusuna karşılık Türkiye 28 milyonluk nüfusuyla Yunanistan'ın 4 katı iken 2017 yılı itibarıyla 11 milyonluk Yunanistan nüfusuna göre 80 milyonluk nüfusuyla Yunanistan'ın 7 kat fazlası bir nüfusa sahip olmuş, Rusya Federasyonu'ndan sonra Almanya ile birlikte Avrupa'da en büyük nüfusa sahip ikinci ülke haline gelmiştir.

2) Yine Rusya Federasyonu'na göre iklim koşullarının olumlu olması nedeniyle hem turizm hem de tarımsal ürünler açısından güçlü yönleri bulunmakta, Rus turistleri özellikle Antalya'da misafir ettiği gibi Rusya Federasyonu'na da domates ve narenciye ürünleri ihraç etmektedir.

3) Bir diğər güçlü yönü de inşaat alanındadır. Öyle ki uluslar arası planda Çinli müteahhitlerle yarışabilecek düzeyde olan Türk müteahhitleri bulunmakta ve bu müteahhitler, başta Rusya Federasyonu olmak üzere birçok ülkede önemli boyutlarda inşaat yapmaktadırlar (Geçmişte Libya'da da önemli boyutlarda inşaat yapan böylelikle Türkiye'ye döviz kazandıran Türk müteahhitlerinin bu ülkede ortaya çıkan iç savaş sonrasında bundan mahrum kalmaları üzerinde de dikkatle durulmalıdır).

4- "RUSYA FEDERASYONU VE TÜRK CUMHURİYETLERİ HAZAR-KARADENİZ BİRLİĞİ" NİN GEREKLİLİĞİ

Gerek Türkiye gerekse de Rusya federasyonu –buna İngiltere ve Fransa'da eklenebilir – geçmişteki güçlü konumlarına özlem duyan ve bu konumlarına yeniden kavuşabilme arzularıyla - bunu tek başlarına yapamayacaklarının bilinciyle- çeşitli birliklere üye olmak suretiyle arzularını veya umutlarını kısmen de olsa gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar.

Ticari yaşamda bazı ortaklıklar kurulurken ortaklardan bazılarının, sermaye koymalarına karşılık (ki, esas olan bu olmakla birlikte) bazıları da kişisel emeklerini sermaye

olarak ortaya koymaktadırlar. Tıpkı bunun gibi, Rusya federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri bir araya gelerek “Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği” gibi bir birliği kurarlarken buna benzer davranabilirler. Bilim ve teknolojiye olduğu kadar çok zengin doğal kaynaklara da sahip olan Rusya Federasyonu, adeta yeni kurulan bir ticari ortaklığa sermaye olarak para koyan bir ortak gibi katılırken, nüfusu artan bir potansiyele sahip- bu açıdan Rusya federasyonuna göre nispi avantajları bulunan –başta Türkiye olmak üzere Türk Cumhuriyetleri de bu nüfus faktörlerini adeta sermaye olarak emek koyan bir ortakmış gibi davranabilirler.

Kurulacak yeni birlikte Rusya federasyonu, AB içindeki birinci öneme sahip Almanya gibi, Türkiye ise Almanya’nın yardımcısı gibi davranarak ikinci önemde rol oynayan Fransa gibi olabilir. Başka bir deyişle AB içindeki Almanya – Fransa ikilisinin çekici fonksiyonunu yeni oluşturulacak birlikte Rusya Federasyonu ve Türkiye ikilisi gerçekleştirebilir.

Geçmişte Almanya’nın, Paris’i bile işgali, Almanya ve Fransa’nın AB içinde yer almasına, dahası bu ikilinin AB’de motor rolü oynamasına engel olmamışsa, yine geçmişte Çarlık Rusya’nın, bugünkü Türkiye’nin kuzey batısındaki İstanbul’un Yeşilköyü’ne (o günün Ayastefanos’una) Kuzey Doğusundaki Erzurum ve Trabzon’una kadar gelmesi de, gelecekteki yeni birlikte Rusya Federasyonu ile Türkiye’nin beraberce bulunmalarına ve bu ikilinin yeni birlikte çekici güç olmalarına engel olmayacaktır.

Ortak veya benzer özellikler yanı sıra uluslararası birlikler kurulurken, ortak coğrafyayı paylaşma öncelikle esas alınan bir özelliktir. Kuzey Amerika’da NAFTA, Avrupa’da AB, Karadeniz çevresinde ve civarında KEİ, Asya’da Şangay İşbirliği Birliği Örgütü gibi birlikler aynı coğrafyada kurulmuş olup bu birliklerde bazı sakıncalar da yok değildir.

Bu sakıncalardan biri, NAFTA’da ABD, Şangay işbirliği örgütünde Çin, -Fransa görmezden gelinirse- AB’de de Almanya örneklerinde olduğu gibi bir ülkenin o birlikte deyim yerindeyse ezici bir ağırlığının olmasıdır

İkinci sakınca ise ortak bir karar alma konusunda karşılaşılan zorluklar olup, bunun nedeni ise AB örneğinde olduğu gibi birlik içinde çok fazla sayıda üyenin bulunmasıdır.

Üçüncü bir sakınca ise Birlik içinde yer alan üyeler arasında ortaya çıkan ikili anlaşmazlıkların, birlik ruhuna aykırı olarak işbirliğine engel olmasıdır. Bunun en tipik örnekleri ise KEİ’de Rusya federasyonu – Ukrayna, Rusya federasyonu – Gürcistan, Türkiye - Ermenistan, Azerbaycan – Ermenistan gibi ülkeler arasında rastlanan ikili anlaşmazlıklardır.

Bu üç sakıncaya karşılık kurulması önerilen “Rusya federasyonu ve Türk cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği” inde NAFTA’da ABD, Şangay İşbirliği Örgütünde

de Çin gibi ezici ağırlığı olan üyeler olmayacağı gibi, AB'deki gibi karar almada zorluklara yol açan çok fazla sayıda ülke de bulunmayacaktır. Deyim yerindeyse, Rusya federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri gibi iki blok bulunacaktır. Üstelik üyeler arasında ikili anlaşmazlar da olmadığından tam bir uyum söz konusu olacaktır.

5- BİRLİK KURMADA GEREKLİ OLAN ORTAK VE BENZER ÖZELLİKLER BENZER ÖZELLİKLER AÇISINDAN RUSYA FEDERASYONU VE TÜRKİYE

Bir araya gelme veya birlik kurma konusundaki konuşmalarda kullanılan “Asgari müştereklerde birleşmek” tabirindeki “asgari müşterekler” ile bir araya gelecek, birlikte çalışacak, birlik kuracak kişiler, kurumlar ve devletlerarasında olması gerekli ortak ve benzer özellikler kastedilmektedir. Bununla birlikte, ortak ve benzer özellikler, birlik oluşturmada gerekli olmakla birlikte yeterli olmayabilir. Bu nedenle “Ortak ve benzer özellik taşıyan ülkeler birleşebilir, böyle olmayanlar birleşemezler” denilemez. Nitekim AB ülkeleriyle aynı ortak ve benzer özellikler taşıyan Norveç ve İsviçre gibi ülkeler, diğer ülkelerle AB çatısı altında birleşme yoluna gitmemişlerdir. Buna karşılık Şangay İşbirliği Örgütü örneğinde olduğu gibi başta din, alfabe ve kültür yönünden birbirlerine hiç benzemeyen Çin, Hindistan ve Rusya Federasyonu gibi ülkeler ise bir araya gelebilmişlerdir.

Bir birlik kuracak ülkelerin ortak ve benzer özellikleri ise kültür, dil, din hatta mezhep olabilir. İlk planda Rusya Federasyonu ile başta Türkiye olmak üzere Türk cumhuriyetleri arasında geçmişte yaşanmış savaşların yanı sıra, din ve dil farklıklarının bulunduğu ve bunların birlik oluşturulmaya engel olabileceği düşünülebilirse de aşağıda sayılacak ortak ve benzer özellikler-dil ve din gibi-ayırıcı özelliklerden çok daha fazladır.

1)Ruslar, bu adı almazdan önce bir Baltık ulusu olan Viking’lerin Varyaglar boyu olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Varyag savaşçıları, batıdan doğuya doğru hareket ederek önce Slavlarla karışmışlar ve Rus adını almışlar, doğuya doğru ilerlemelerini sürdürerek Sibirya’nın tamamına egemen olmuşlardır (ki, Bering boğazını geçerek bu günkü Alaska’yı bile ele geçirmişlerdir). Ele geçirdikleri başta Tatar ve Türk hanlıklarında yaşayan yerli hakların hanımlarıyla evlenerek adeta bir avuç savaşçıdan bu günkü 143 milyonluk nüfuslarına ulaşmışlardır. “Rus’u kazı altından Tatar çıkar” sözü bu gerçeği çok güzel açıklamaktadır.

Bunun benzeri Türkler için de söz konusu olmuştur. Viking’lerin Varyag boyunun savaşçılarına karşılık Türkler’in oğuz boyunun 30 bin civarındaki askeri, sultan Alparslan’ın komutasında 1071 yılındaki Malazgirt zaferden sonra Anadolu’ya girmişlerdir. Bu askerler Anadolu’nun o yöresindeki halkın hanımlarıyla evlenmişler, daha sonra Osmanlılar da, ele

geçirdikleri hem Bizans hem de Balkan ülkelerindeki yerli halkın hanımlarıyla bu tür evlilikleri sürdürmüşlerdir. Osmanlılar, Balkanlardan atıldıktan sonra ise başta Çerkezler olmak üzere Kafkasya'daki ulusların hanımlarıyla evlenmişlerdir. Günümüzde bu evlilikler, başta Antalya olmak üzere bazı şehirlerde Rus hanımlarıyla yapılan evlilikler ile sürdürülmektedir. Böylelikle Vikinglerin Varyag boyunun bir avuç savaşçısından günümüzde 143 milyon Rus vatandaşının türemesi gibi, 1071 yılında Türklerin Oğuz boyunun Sultan Alparslan'ın 30 bin civarındaki askerinden de 80 milyonluk Türk vatandaşı türemiştir (zaten Türk'ün bir anlamının da türemiş anlamına geldiği söylenir). Türeyişleri veya çoğalmaları açısından Rus ve Türk halkları kadar birbirlerine benzeyen dünyada başta iki ulus yoktur.

2) Rusya Federasyonu ile Türkiye geçmişte yaşadıkları süreçler açısından da birbirlerine benzemektedir. Anadolu'nun işgaline karşı yapılan kurtuluş savaşı sonrasında Atatürk ve arkadaşları hilafet ve saltanata son vererek laik bir cumhuriyet kurmuş iken, Çarlık Rusya'sının son dönemindeki politik kargaşalardan başarıyla çıkmış Bolşevikler de iktidarı ele geçirmiş, Lenin ve arkadaşları Çarlık rejimine son vererek Marksist bir cumhuriyet kurmuşlardır. Atatürk, Osmanlı'nın küllerinden çağa ayak uyduran yepyeni ve dinamik bir devlet çıkarırken, Lenin (ve ardından gelenler) köhneleşmiş Çarlık Rusya'sından uzayda bile ABD ile yarışan dünyanın ikinci süper gücünü çıkarmışlardır.

3)Merhum Cumhurbaşkanı Özal öncesi, yöneticiler uçaklarında refakatçi olarak üst düzey bürokratları götürür, bunlar da dönüşlerinde aileleri için hediyelik eşyalarla dolu bavullarla dönerken, merhum Cumhurbaşkanı Özal, yurtdışı seyahatlerine giderken üst düzey bürokratlar yerine inşaat müteahhitlerini ve Çorum'dan, Antep'den, Denizli'den tekstille uğraşan fabrikatörleri götürmüş, bunlar ise dönüşlerinde bir takım ticari sözleşme dosyalarıyla dönmüşler, böylelikle Türkiye, yurtdışında inşaat yapan ve ihracat patlaması gerçekleştiren bir ülke haline gelmiş, hatta bunlara –Asya kaplanlarına nispeten –Anadolu aslanları denmiştir. Bugün bile Türk müteahhitler, Çinli müteahhitlerle rekabet edecek düzeyde ise bunun temelleri o zaman atılmıştır TOBB başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu konuya ilişkin olarak “şu anda uluslararası müteahhitlik sektöründe Çin'den sonra dünyanın en güçlü ülkesi Türkiye” demektedir. (Hürriyet, 08.03.2017) (ne yazık ki Libya'daki malum olaylar sonrasında Türk müteahhitleri, Libya'yı Fransız müteahhidlerinin lehine olacak şekilde terk etmişlerdir).

Türkiye'deki bu hamlenin benzerini ise Rusya Federasyonu'nda –adeta merhum Özal'ın benzeri sayılabilecek- Gorbaçov yapmış olup, “Glastnost ve Prestroyka” sloganıyla ile adından başka sosyalist özelliği olmayan bürokratik – teknokratik personelin devasa –bu yüzden hantal –egemenliğini sonlandırmış, özel kesimin önünü açmıştır. Yine merhum

Özal'ın zamanında ve sonrasında bürokrasinin egemenliğinin erimesi sırasında -eriyen buzun arkasından çıkan balçık benzeri gibi -hayali ihracatçılar ve banka hortumcuları -balçığa benzer insanlar- olarak ortaya çıktığı gibi, Rusya Federasyonu'nda da Gorbaçov'dan sonra servetleri milyar dolarlarla ifade edilen başta petrol kesiminde olmak üzere çeşitli baronlar ortaya çıkmıştır.

4)Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri, Kara ve Hazar denizlerinin kuzeyinde ve güneyinde yer alan ülkeler olup aynı coğrafyayı paylaşmaktadırlar. Türkiye de Rusya Federasyonu da Karadenizde sahilleri olan iki ülke olduğu gibi yine Rusya Federasyonu ile Azerbaycan Kazakistan ve Türkmenistan da Hazar Denizinde sahilleri olan ülkelerdir. Böylelikle bu ülkeler, Kara ve Hazar denizlerini ortak olarak kullanmaktadırlar. Göçler, transit ulaştırma, boru hatları ve çevre kirliliği gibi konularda bu ortak coğrafyanın avantajlarını ve dezavantajlarını geçmişte Çernobil faciasında yaşadıkları gibi şu anda da değişik sorunlar yaşamakta, bunları ilerde de yaşayacaklardır.

5)Türkiye de Rusya Federasyonu da hem Avrupa da hem de Asya'da toprakları olan iki Avrasya ülkesidir. Başka hiçbir Asya ve Avrupa ülkesi bu özelliğe sahip değildir.

6)Türkiye, Kıbrıs Türk yönetimi, Yunanistan, Bulgaristan olarak üç AB ülkesi ile komşu olduğu gibi Rusya Federasyonu da Polonya, Litvanya, Letonya, Estonya, Finlandiya gibi beş AB ülkesiyle komşudur. Komşularının birçoğu AB ülkeleri olmak açısından da Türkiye ile Rusya Federasyonu ortak özelliğe sahiptir.

7)Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri hem Rusya Federasyonu, hem de Türkiye için ortak ve dost ülkelerdir.

8) Günümüzde eğitim düzeyi hala yüksek Rus halkı için olduğu kadar Türkiye halkı için de insanlar olarak en ciddi problemlerin başında işsizlik sorunu gelmektedir. Bunun yanı sıra -ekte yer alan tablodan da görüleceği gibi -ABD'nin kişi başına ulusal geliri, 47 bin doları, AB'nin ise kişi başına ulusal geliri, 35 bin doları aşmasına karşılık, Rusya Federasyonunda kişi başına ulusal gelir, 15 bin doları, Türkiye'de ise kişi başına ulusal gelir, 13 bin doları aşabildiğinden, Rusya Federasyonu ve Türkiye de yaşayan insanlar, alım güçleri zayıf iki halk olarak ortaya çıkmaktadırlar. Başka bir ifadeyle bu iki ülke halkları, işsizlik sorunu yaşayan ve birbirlerine yakın ve düşük kişi başına ulusal gelirleri dolayısıyla alım güçleri zayıf halklar olmak açısından da birbirlerine benzemektedir.

9)Kıbrıs adasının tümüne sahip Osmanlı İmparatorluğunun adayı, İngiltere üzerinden çoğunluğu oluşturan Rumlara terk etmesi gibi Rusya Federasyonu da SSCB dağılınca Ukrayna üzerindeki egemenliğinden vazgeçmiştir. Kıbrıs'taki Türklerin yardım talebi üzerine nasıl Türkiye, garantör bir ülke olarak Kıbrıs'a müdahale etmiş ve Kıbrıs'ın kuzeyine

askerlerini konuşlandırmışsa benzeri durum, Ukrayna Rusya arasında yaşanmış olup -Kıbrıslı Türklerinin yardım talebinin benzeri –Ukrayna da yaşayan Ruslar tarafından Rusya Federasyonu'na yapılmış olup Rusya Federasyonu da adeta garantör bir devletmiş gibi davranmış, Ukrayna'daki Rusların arkasında yer almış -Türkiye'nin Kıbrıs'ın kuzeyine asker konuşlandırması gibi-Kırım yarımadasına asker konuşlandırmıştır. Türkiye, Kıbrıs'ın kuzeyini Türkiye'ye bağlamaz, bunun yerine KKTC gibi tanınmayan bir Cumhuriyet kurmuşsa da, Rusya Federasyonu böyle yapmamış, Kırım'ı kendi topraklarına kattığını tüm dünyaya ilan etmiştir. Bu yönden de iki devlet birbirlerine benzemektedirler.

10)Ukrayna'da geri adım atılamayan dahası Kırımı da işgal eden Rusya karşısında bundan hoşlanmayan odaklar, yaptıkları manipülasyonlarla rublenin dolar karşısında hızla değer kaybetmesini sağlamışlardır. Benzeri durum Türkiye'de gerçekleşmiş olup 15 Temmuz darbesi başarılı olamayınca bundan hoşlanmayan aynı odaklar, yine yaptıkları manipülasyonlarla 2016'nın hemen sonu ve 2017'nin hemen başında Türk lirasının yabancı dövizler karşısında hızla ve yüksek tutarda değer kaybetmesine yol açmışlardır. Dolayısıyla Rusya Federasyonu ve Türkiye aynı odakların finansal manipülasyonlarıyla karşılaşarak ulusal paralarının değeri düşürülen ülkeler olmak açısından da birbirlerine benzemektedirler.

11)ABD, Baltık ülkelerinden Polonya'ya, Polonya'dan Ukrayna'ya doğru olan kavis üzerinde Rusya Federasyonu sınırında üsler kurup, devamlı askeri tatbikatlar yaptığı gibi bununla da yetinmeyerek Kafkasya'daki Gürcistan ile de birlikte askeri tatbikatlar yapmaktadır. Böylelikle ABD, Rusya Federasyonu'nun hoşnutsuzluğuna yol açmakta ve onu rahatsız edebilmektedir. 2017 Şubat ayında Türkiye'nin üç çekincesiyle olsa da yine Rusya Federasyonunun tepkisini çekecek şekilde Karadenizde bir NATO tatbikatı yapılmıştır. Bu manevralarının başka bir şeklini Türkiye açısından gerçekleştiren ABD, Türkiye'nin de defalarca iade edilmesini istediği FETÖ örgütü liderini, Türkiye'ye iade etmemektedir. Bunun yanı sıra PYD'yi de Türkiye'nin ısrarlarına rağmen ABD, terör örgütü kabul etmediği gibi aksine onu silahlandırmakta ve Türkiye'ye adeta “yeni bir müttefik olarak bu örgütü edindim dolayısıyla senin müttefikliği pek de önemsemiyorum” mesajı vermektedir. Bu açıdan ABD, Türkiye ile Rusya Federasyonu açısından – geçmişte Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığına karşı düşmanca tavırlar sergileyen İngiltere'nin rolünü, günümüzde İngiltere'nin yerine geçerek oynayan bir ülke olmuştur. Böylelikle hem Rusya Federasyonu hem de Türkiye ABD tarafından kendilerine olumsuz davranışlar sergilenen ülkeler olmak açısından da yine ortak özelliklere sahip iki ülkedir.

6-RUSYA FEDERASYONU AÇISINDAN, ÜYESİ OLDUĞU BİRLİKLERİN DEZAVANTAJLARI

Rusya Federasyonun üyesi olduğu mevcut birlikler, Rusya Federasyonu açısından aşağıda sayılan bir takım sakıncalar ve yetersizlikler dolayısıyla bazı dezavantajlar içeren örgütler olarak ortaya çıkmaktadır.

1)Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) çok fazla sayıda üyesi bulunan bir birlik olup, nüfus bakımından yeterli olsa da bu birlikte yer alan Rusya federasyonu, hem –Kırım dolayısıyla – Ukrayna, hem de – Abhazya ve güney Osetya dolayısıyla -Gürcistan ile anlaşmazlık içindedir. Ayrıca Ermenistan’ın da –sözde soykırım dolayısıyla –Türkiye ile hem de –Azerbaycan topraklarının işgal altında olması dolayısıyla –Azerbaycan ile anlaşmazlıkları bulunmaktadır (Öyle ki, son zamanlarda Azerbaycan ve Ermenistan arasında sınırlı çapta da olsa bir savaş yaşanmakta ve KİE, buna bir çözüm bulamamaktadır). Bu açıdan Karadeniz Ekonomik İşbirliği adeta bir kaç çatlağı olan bir kap gibidir.

2)Bir yandan dünyanın en kalabalık ve ekonomik olarak en dinamik ülkesi olan Çin’i diğer yandan dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip olan Rusya federasyonunu içeren Şangay İşbirliği Örgütü ise ilk bakışta AB ve ABD’den bile daha ihtişamlı görünüyorsa da bu örgüte adeta damgasını vuran Çin’dir. Yüzölçümü ne kadar büyük olursa olsun –ekte yer alan tablodan da görüleceği gibi-143 milyon nüfuslu ve dünya ticaretinden ancak %3 pay alan Rusya federasyonu, 1 milyar 374 milyon nüfuslu ve dünya ticaretinden %16’lık pay alan ve bu payı her yıl sürekli arttıran Çin’in yanında, hem nüfus hem de dünya ticaretinden aldığı pay açılarından adeta bir cüce ülke konumunda kalmaktadır. AB içinde Almanya’ya göre Yunanistan (veya Portekiz) ne ise Şangay İşbirliği Örgütünde de Rusya Federasyonu, Çin’e göre odur. KEİ içindeki Rusya Federasyonun, hem Ukrayna hem de Gürcistan ile karşılaştığı ciddi olumsuz ilişkiler kadar olmasa da Şangay İşbirliği Örgütünde de Rusya Federasyonu ile Çin arasında Çin’in kendi toprakları olarak gördüğü “Dış Mançurya” Rusya Federasyonu içinde yer aldığından “Dış Mancurya bölgesi” iki ülke arasında bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan Orta Asyadaki Türk Cumhuriyetlerindeki piyasalara, Rusya federasyonunun işletmelerini gerileterek Çin işletmelerinin girmesi de Rusya Federasyonu açısından başka bir olumsuz durumdur. Dolayısıyla bu örgüt üyesi olmak da Rusya Federasyonu açısından uygun görünmemektedir.

3)1991 yılında kurulan Rusya Federasyonu, Belarus, Ermenistan, Moldova, Kazakistan,Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi ülkelerden oluşan “Bağımsız Devletler Topluluğu” da eski Sovyetler birliğinden her bakımdan daha güçsüz bir birlik olduğundan yine Rusya Federasyonu için yetersiz bir örgüttür.

4) “Rusya federasyonu-Belarus Birlik devleti” ise Belarus devletinin her bakımdan çok küçük boyutlarda olması nedeniyle yukarıda sayılan birliklerin en güçsüzdür. Bu birlik de Rusya Federasyonu açısından gerçek bir birlik değildir.

7- RUSYA FEDERASYONU VE TÜRK CUMHURİYETLERİ HAZAR-KARADENİZ BİRLİĞİNİN AVANTAJLARI

Rusya Federasyonu ve bu arada başta Türkiye olmak üzere Türk Cumhuriyetleri için en uygun birlik, aşağıda belirtilen avantajlar dolayısıyla “Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği” olacaktır.

1)Dil avantajı: Bu birlik, kuzeyde Ruslar, güneyde Türkler olmak üzere iki blok olarak ortaya çıkacağından oldukça homojen bir birlik olacaktır. Rus yetkililer konuşurken Rusçayı, Azerbaycanlılar, Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenler çok iyi anladıklarından sadece Türkiyeli yetkililere Rusçadan Türkçeye tercüme yapılacak, Türkiyeli yetkililer konuşurken de sadece Rusça tercüme yapılacaktır. Dolayısıyla bu birlik, dünyadaki diğer birliklerden farklı olarak sadece iki dil kullanan bir birlik olacaktır. Zaman içerisinde Ruslar, Türkiye Türkçesini, Türkiye’dekiler de Rusçayı ikinci dil olarak öğrenince tercüme yapılmasına bile gerek kalmayacaktır(Bu durum, şu anda bile başta Antalya’da gerçekleşen Türk-Rus evliliklerinde gerçekleşmiş olup, çocuklar, hem Rusça hem de Türkçe konuşmaktadırlar).

2)Alfabe avantajı: Ruslar İngilizce öğrenirken Latin harfleri bildiklerinden dolayı Türkiye Türkleriyle yazılı iletişimde alfabe sorunu olmayacağı gibi, Kril alfabesi de belli sayıdaki harfle Latin alfabesinden ayrıldığından bu alfabe de Türkiye’deki Türkler de kısa zamanda öğrenebileceklerdir. Türkiye Türklerinin dışındaki Türk cumhuriyetindeki Türkler ise Kril alfabesini eskiden beri bildiklerinden onlar için böyle bir sorun söz konusu değildir. Şangay İşbirliği Örgütü açısından konu ele alındığında Rusların Çin alfabesinin öğrenmesinin ne kadar zor olacağını söylemeye bile gerek bulunmamaktadır.

3)Nüfus avantajı:Şangay İşbirliği Örgütünde 1 milyarı aşan Çinli nüfusa karşın 143 milyonluk nüfusa sahip Ruslar, Çinlilerin 1/10’i kadar olduğu için adeta bir azınlık konumundayken kurulacak yeni birlikte, 143 milyonluk nüfusa karşılık 80 milyonluk Türkiye Türkü ve 70 milyonluk diğer Türkler olmak üzere toplam 150 milyon Türk bulunacağından Rus ve Türk nüfusları arasında tam bir eşitlik söz konusu olacaktır.

4)Kültürel avantaj: Türklerin, Rusya’ya tekstil ve tarım ürünleri ihracatı ve Türk müteahhitlerin Rusya da inşaat yapmaları, buna karşılık Rusların, turizmde Türkiye tercihleri ve eskisi kadar yoğun olmasa da bavul ticareti yapmayı sürdürmeleri, Rus hanımlarıyla evlilikler yapılması, Türk televizyon dizilerinin Rusya da beğeni ile izlenmesi sonucunda Türkiye ve Rusya halkları arasında ortaya çıkan yoğun insani ilişkiler, kültürel yakınlıklar

sağlamıştır. Azerbaycanların Lezginka, Rusların ise Kazaska dedikleri aynı folklorik oyun bile kültürel bağlardan bir başkasıdır. Bolşevik devriminden sonra Türkiye'ye gelen Rusların İstanbul'da lokantalar açmalarından bu yana Rus salatası, bu adla Türk mutfağına girdiği gibi, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin vatandaşları da Rusya Federasyonunda günümüzde lokantacılık sektöründe deyim yerindeyse bir numarada yer almaktadır. Bütün bu sayılanlar yeni kurulacak birlik için kültürel yönden olumlu bir katkı sağlayacaktır. Öyle ki Mutfak kültürü başta olmak üzere kültür ve çeşitli beğeni benzerlikleri açılarından bir Çinliden daha fazla Türkler, Ruslara, Ruslar da Türklere daha yakın bulunmaktadır.

8-RUSYA FEDERASYONU VE TÜRK CUMHURİYETLERİ HAZAR-KARADENİZ BİRLİĞİNİN İLK İŞARETLERİ

Suriye'deki Rus uçağı bir tezgah sonucu düşürülünce bir Türkiye-Rusya savaşının çıkması planlanmışsa da Rusya Federasyonu'nun bu tezgahın farkına vararak - turist göndermeme, domates ve narenciye ürünleri almama gibi sınırlı ambargoların dışında-Türkiye'ye misilleme yapmaması ve bir süre sonra Kazakistan'ın da devreye girerek Türkiye-Rusya Federasyonu ilişkilerinin düzeltilmesi, bu doğrultuda Suriye'de Türkiye'nin sınırlı müdahalesine Rusya Federasyonunun engel olmaması, aksine DAEŞ hedeflerini birlikte bombalamaları, çok önceden karşı saflarda iken böylelikle aynı safta yer alan müttefikler haline gelmeleri, Türkiye ve ABD arasında Suriye'nin toprak bütünlüğü konusunda anlaşmazlık olmasına karşılık Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunması konusunda Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında tam bir uyum sağlanması, Suriye ile ilgili olarak Astana da yapılan görüşmelerde – İran ile birlikte – Türkiye ve Rusya Federasyonunun garantör ülkeler olması, yine bu görüşmelere ev sahipliği yapan ülkenin de Kazakistan olması, Rusya Federasyonunun yanı sıra Azerbaycan'ın da boru hatlarını Türkiye üzerinden geçirmeye ilişkin antlaşmalar yapmayı sürdürmesi sonucunda Rusya Federasyonu, Türkiye, Kazakistan ve Azerbaycan tarafından (sadece Türkmenistan ve Kırgızistan eksikliği ile) “Rusya federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliğinin” adeta temeli atılmış, henüz resmen olmasa da sınırlı bir çapta fiilen kurulmuştur.

9- AZERBAYCAN İLE NAHÇIVAN, ERMENİSTAN İLE KARABAĞ ARALARINDA KARA BAĞLANTISI SAĞLAYACAK İKİ KORİDOR AÇILMASI ÖNERİSİ

“Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği” kurulma aşamasında hatta öncesinde bir temel oluşturur veya bir altyapı hazırlar gibi Nahcivan-Azerbaycan arasında demiryolları, karayolları ulaşımlarına, boru hatlarınının geçmesine, elektrik bağlantılarının sağlanmasına imkan sağlayacak bir koridor oluşturulmalı, bu şekilde

Nahcivan Azərbaycan birbirine bağlanmalı, Azərbaycan, tek parçalı bir ülke haline getirilmelidir. Bu durum Azərbaycan kadar Türkiye'yi de ilgilendirmektedir. Şöyle ki:

Türkiye ve Azərbaycan kamuoylarında bu ülkeler ve insanları için “iki devlet, tek millet” denerek Azərbaycan ve Türkiye'nin birbirleri açısından ne kadar önemli olduğu ve birliktelikleri vurgulanır ki, bu ifadenin başına ve sonuna cümleler ekleyen ekonomi bakanı Nihat Zeybekçi de şöyle demektedir:

“Azərbaycan ayrı bir güzellik ve kültür coğrafyamız, iki devlet tek millet. Evet sınırlar, koyulmuş aramıza, iki ayrı devlet haline gelmişiz, halbuki baktığımız zaman da birbirimizin tıpa tıp aynısıyız. Herkes bilsin ki, bundan gayrı her kim Azərbaycan'a yan baktı, Türkiye o kadar da sessiz kalamaz hiç kimse bunu unutmasın”(27.02.2017 Hürriyet)

Nahcivan bölgesi dikkate alınmazsa, Türkiye ile Azərbaycan ortak sınırlara sahip komşu ülkeler değildir. Bu bir yana Azərbaycan, kendi toprağı olan Nahcivan ile de- aralarına sokulmuş olan Ermenistan'a ait bir koridorla birbirlerinden ayrıldığından -kara bağlantısı olmayan bir ülkedir. (Geçmişte iki parça halinde oluşturulmuş Pakistan'dan daha sonra doğudaki çok uzak parçası ayrılmış, Bangladeş diye başka bir ülke ortaya çıkmıştır. İki parçalı olarak benzer durum aşağıda da değinileceği gibi Hindistan için de söz konusu olmuşsa da Hindistan, yine doğusundaki küçük parçası olan Assam eyaletini (çok büyük olan büyük parçasına oldukça yakın olduğu için bir koridorla kendine bağlamış, sonradan - Bangladeş'e benzer bir şekilde- ayrı bir Assam ülkesi olmasını engellemiştir).

Aralarında İsrail olan iki parçalı yeni kurulmuş Filistin devleti görmezden gelinirse aralarında Ermenistan olan Azərbaycan dışında iki parçalı başka bir devlet yoktur. (ABD Alaska'ya, İngiltere, Cebeli Tarık'a veya Fakland adasına, Rusya Federasyonu da Kaliningrad'a deniz yoluyla ulaşabildiği gibi iki parçalı Malezya'da da deniz yoluyla bağlantı sağlanabilmektedir). İki parçalı Filistin devletinin parçalarının birbirleriyle karadan bağlanmaları mümkün değilken, Azərbaycan için karadan bağlanma aşağıda değinileceği gibi kolaylıkla gerçekleştirilebilecek bir durumdur. Bu konuya geçmeden önce dünya coğrafyasında karşılaşılan üç tür coğrafi koridor üzerinde durmak konuyu aydınlatmak açısından yararlı olacaktır.

10- ULUSLARARASI BİR HARİTA MÜHENDİSLİĞİ OLARAK COĞRAFİ KORİDORLAR

Bir toplumu belirli bir şekle sokmak amacıyla yapılan çalışmaları ifade etmek için nasıl toplum mühendisliğinden söz ediliyorsa, güçlü bazı ülkelerin ve odakların uyguladıkları stratejilere göre bazı ülkelerin sınırlarının aşağıda belirtildiği gibi çizilmesine de uluslararası harita mühendisliği denilebilir.

Osmanlı imparatorluğundan 1913 yılında koparttığı batı Trakya ile Ege sahillerine inmiş olan Bulgaristan –hem Atlas Okyanusunda hem de Akdenizde sahilleri olan Fransa gibi –hem Karadenizde, hem de Ege üzerinden Akdenizde sahilleri olan bir ülke haline gelmişse de bu çok kısa sürmüş olup, birinci dünya savaşı sonrasında kaybeden tarafta olduğundan batı Trakya’yı, kazanan taraftaki Yunanistan’a terk ederek cezalandırmış, sadece Karadenizde sahilleri olan bir ülke haline getirilmiştir.

Türkiye Suriye sınırı, demiryolu hattı esas alınarak çizilmiş (demiryolu hattı Türkiye de kalmışsa da) demiryolu hattının kuzeyinde kalması nedeniyle Suriye’nin kuzeydoğu ucundaki üçgen kısmının da Türkiye’de olması gerekirken, burası Suriye’ye bırakılmıştır. Öyle ki bir tren, Türkiye’den Irak’a giderken Suriye topraklarına girmekte sonra Irak’a geçebilmektedir. Halbuki söz konusu kısım Suriye’ye bırakılmamış olsaydı doğrudan doğruya Irak’a geçilebilecekti. Benzer durum daha küçük boyutta Avusturya için de söz konusudur. Salzburg’dan İnsburg’a giden bir tren Salzburg’dan hemen sonra Alman topraklarına girmekte Bad Reichenhall üzerinden 10 km’lik bir yol geçtikten sonra tekrar Avusturya Topraklarına girerek İnsburg’a yönelmektedir.

Önceden Avusturya-Macaristan imparatorluğu içinde bulunan Slovenya, çok kısa bir sahil şeridiyle de olsa Adriyatik denizine bağlanmış, bir deniz ülkesi olmuşsa da buna karşılık, Avusturya-Macaristan imparatorluğunun çekirdeği olan Avusturya, Adriyatik denizine çok yakın olmasına rağmen bu sahillerden uzak tutulmuş, sahili olmayan bir kara ülkesi ülke yapılmıştır.

Büyük Okyanusa çok yakın olmakla birlikte, bir Güney Amerika ülkesi olan Bolivya’nın, denize bir koridorla çıkışı olmadığı gibi, benzer şekilde Çinhindi yarımadasında yer alan Laos’un da yine güney Çin Denizi üzerinden Büyük Okyanusa çıkışı bulunmamaktadır. Çin de Japon denizine çok yakın olmasına rağmen bu denizde sahili olmayan bir ülkedir.

Uluslararası bir harita mühendisliği olan coğrafi koridorlar konusuna gelince, bunlar bir ülkeyi denize bağlayan “sahil koridorları” iki ülkeyi birbirinden ayırmak için oluşturulmuş “ayırıcı koridorlar” ve bir ülkenin iki parçasını birbirine bağlayan “birleştirici koridorlar” olarak üç kategoride toplanabilir.

Birinci kategoride yer alan bir ülkeyi denize bağlayan “sahil koridorları” (ki, bunlar “P” harfinin altındaki çizgiye benzemektedir) gemilerle gelen eşyaların ve insanların ülke içine girmesini ve ülke içinden de dışarı çıkmasını sağlayan adeta emme basma bir tulumba fonksiyonu görmektedir. Bu tür koridorlarla, hem Slovenya hem de Bosna-hersek, Adriyatik denizine bağlanırken, İsrail –Eilat limanı ile-ve Ürdün –Akabe limanı ile- kızıldenize, Irak,

İran körfezine, iki Kongo cumhuriyeti de Atlas Okyanusuna bağlamıştır (Gambiya, Togo, Dahomey gibi ülkeler ise koridor şeklinde devletlerdir). Rusya Federasyonu da St Petersburg limanının yer aldığı bir koridorla Baltık denizine bağlıdır (yine Baltık kıyısında bulunan Kaliningrat’da bir koridor gibiyse de bu koridorun Rusya Federasyonu ile kara bağlantısı yoktur). Rusya Federasyonu açısından çok daha önemli olan koridor ise Ukrayna ile Kazakistan arasında yer almaktadır. Bu koridor yaklaşık 200 km genişliğe sahip olup kuzeyden güneye doğru uzanmakta, sonra sağa ve sola doğru ikiye ayrılarak bir yandan Hazar Denizine, diğer yandan da Karadeniz’e- yine yaklaşık 200 km genişliklerle- ulaşmakta adeta ters “Y” harfi şekline benzemektedir. Her ne kadar bu koridor sahip olduğu genişlik ve uzunluk açısından diğer çok dar ve çok kısa koridorlara göre, koridor gibi görünmese bile Rusya Federasyonunun topraklarının devasa büyüklüğü göz önüne alındığında küçük bir koridor görünümüne sahiptir.

İkinci kategoride yer alan, ülkeleri birbirinden “ayırıcı koridorlar”dan biri Afganistan’dadır. Afganistan, kuzey doğusundaki çok dar ve uzun bir koridorla Çin sınırına uzanarak – adeta Çin’i yakalamakta -bu ülke ile komşu olmaktadır. Bu koridor, geçmişte Sovyetler birliğini (ki, o zamanlar Tacikistan bağımsız bir ülke olmayıp Sovyetler Birliği’nin bir parçasıydı) Pakistan’dan ayırmak için başka bir deyişle Sovyetler birliğinin, Pakistan ile komşu olmaması için bir duvar gibi oluşturulmuş bir koridordur. Norveç’te de benzer bir koridor bulunmaktadır. Altı rakamına benzeyen bu ülkenin, altı rakamının yuvarlağının üstünde yer alan kıvrık çizgiye benzeyen çok uzun koridor şeklindeki kısmı, Güney Batıdan, Kuzey Doğuya doğru sonra Doğuya doğru uzanmakta, Norveç ve Finlandiya’yı Kuzeyinden kuşatarak ve bu iki ülkenin Kuzeyden Atlas Okyanusuna çıkışlarını kapatarak –Afganistan’ın Çin’ dayandığı gibi –Rusya Federasyonuna dayanmakta- Afganistan’ın Çin’e komşu olması gibi- Norveç de Rusya Federasyonuna komşu olmaktadır. Yine Avrupa’da, kilide sokulacak bir anahtara benzeyen Avusturya’nın batısında yer alan ve İsviçre’ye doğru uzanan koridoru Avusturya’yı İsviçre’ye komşu yapmaktadır. Fakat kuzeydeki Almanya ile Güneydeki İtalya’ birbirinden ayırmakta böylelikle Almanya ile İtalya’yı komşu olmaktan çıkaran bir diğer koridordur. Çinhindi yarımadasında bulunan Laos da bir koridorla güneyindeki Kamboçya’ya uzanmakta Tayland ile Vietnam arasına girmekte, bu iki ülkeyi birbirinden ayırmaktadır.

Üçüncü kategoride yer alan bir ülkenin iki parçasını birbirine bağlayan “birleştirici koridorlar” ise adeta bir gözlüğün iki çerçevesi arasında bulunan burun üzerine gelen kısma benzemektedir. Bir kaç ülkede bulunan bu koridorlar, aşağıda değinilecek olan Azerbaycan ve Ermenistan koridorları açısından örnek oluşturmaktadır. Bunlardan biri, Hindistan’ın koridorudur. Bu koridor, çok büyük olan Hindistan parçasını çok daha küçük olan Assam

eyaletine bağlamaktadır. Bu koridor düz de değil ters “V” harfi şeklinde olup hem Nepal ile Bangladeş hem de Bangladeş ile Butan arasında yer almaktadır. Nepal ile Bangladeş arasında genişliği yaklaşık 20 km Butan ile Bangladeş arasında da genişliği yaklaşık 40 km olan bu koridorun uzunluğu ise yaklaşık 250 km’dir. Hindistan, Assam eyaletiyle bu koridorla birleşirken aynı zamanda bu koridor, Nepal, Butan ve Bangladeş’i birbirinden ayırmaktadır. Bu türden bir başka koridor ise İsrail’dir. İsrail’in Akdeniz ile Kızıldeniz arasında yer alan güneydeki daha büyük parçasını Lübnan’ın güneyinde yer alan daha küçük parçasına bağlamakta olup yaklaşık 15 km genişliğinde ve yaklaşık 50 km uzunluğundadır (Aynı zamanda bu koridor, Filistin’in yer aldığı batı Şeria’nın denize çıkışını engelleyen bir duvar gibidir). Birleştirici başka bir koridor ise Afrika’daki Zambiya’dadır. Bu ülkenin birbirine yakın büyüklükteki iki parçası, tam ortasında yer alan eni yaklaşık 75 km boyu da yaklaşık 200 km olan kısa fakat çok geniş bir koridorla –koridordan ziyade bir bant şeklinde - birbirine bağlamaktadır. Diğer koridorlar ise Bosna Hersek Cumhuriyetinde 3 koridor olarak ortaya çıkmaktadır. Bosna Hersek ait olan Gorajde şehri, yaklaşık 5 km genişliğinde ve yaklaşık 15 km uzunluğunda küçük bir koridorla Saraybosna’ya bağlanmıştır. Buna karşılık Sırlara ait güneydeki en küçük birinci bölge, yaklaşık 7 km genişliğinde ve yaklaşık 10 km uzunluğunda (Foça ve Avliya arasında kalan) ikinci bir koridorla Sırlara ait kuzey doğuda (ortada) yer alan orta büyüklükteki ikinci bölgeye bağlanmıştır. Bu bölge de yine Sırlara ait kuzey batıdaki üçüncü en büyük bölgeye yaklaşık, 15 km eninde ve yaklaşık 25 km uzunluğundaki üçüncü bir koridor olan Briçko koridoruyla bağlanmıştır.

Birleştirici koridorların bir başkası Kafkasya’da -Bosnalılarla Sırların kendi aralarında karşılıklı olarak gerçekleştirdikleri bu üç koridor örnek alınarak- iki koridor şeklinde Nahçıvan-Azerbaycan, Ermenistan- Karabağ arasında oluşturulabilir, ki buna aşağıdaki başlıkta değinilecektir.

11- NAHÇIVAN-AZERBAYCAN, ERMENİSTAN- KARABAĞ ARASINDA OLUŞTURULACAK KARŞILIKLI İKİ KORİDOR

Türkiye, çok iyi ilişkiler içinde olduğu Gürcistan üzerinden Azerbaycan’a, Azerbaycan da aynı şekilde Türkiye’ye kara ve demir yollarıyla ulaşabiliyorsa da bu ulaştırma, başka bir ülke toprağı geçilerek gerçekleştirildiğinden gümrük kontrolleri gibi işlemler dolayısıyla bazı zorluklar ve zaman kayıpları ortaya çıkmakta, ayrıca yorucu uzun mesafeler de katledilmektedir. Gereksiz zaman ve para kayıplarına hatta streslere yol açan bu durum adeta sağ el ile sol kulağın ense arkasından gösterilmesine benzemektedir.

Geçmişte Karabağ’da Ermeni milislerin kalkışmasıyla çıkan iç savaş dolayısıyla Azerbaycanların Karabağ’ı terk etmeleri üzerine merhum Ecevit’in önerdiği gibi Azerbaycan,

Karabağın Ermenilerin yoğunlukla yaşadıkları belli bir bölgesini, 10-15 km genişliğindeki bir koridor ile birlikte Ermenistan'a bırakabilir, benzer şekilde Ermenistan da, mevcut Ermenistan-İran sınırını 10-15 km Kuzeye doğru çekerek terk edeceği bu kısmı, Azerbaycan'a vermek suretiyle Nahçıvan'ın Azerbaycan'a karadan bağlanmasını sağlayabilir. Merhum Bülent Ecevit'in bu koridorlarla çözüm önerisi günümüzde yeniden gündeme getirilmelidir.

Sırp milislerin 1995 yılındaki Srebrenitsa katliamına rağmen Boşnaklar, Sırp'ların daha avantajlı olduğu karşılıklı koridorlara nasıl razı gelmişlerse, Ermeni milislerin 1992 yılındaki Hocalı katliamına rağmen Azerbaycanlılar da, Ermenilerin daha avantajlı olabileceği koridorlara razı gelebilirler. Böylelikle Bosna-Hersek'ten sonra oradaki koridorların benzerleri Azerbaycan ve Ermenistan için oluşturulabilir. Bu koridorlardan biriyle Türkiye ile Azerbaycan birbirine komşu ülkeler haline gelirken Türkiye, komşusu olduğu Azerbaycan üzerinden Hazar denizi sahillerine ulaşabilecek, bu denizi aşarak da orta Asya Türk cumhuriyetlerine yönelebilecektir. Aynı şekilde Azerbaycan da Türkiye'den kara ve demiryollarıyla geçerek İskenderun Körfezine ulaşabilecek buradan da başta Mısır olmak üzere kuzey Afrika cumhuriyetlerine bile ihracat yapabileceği gibi onlardan ithalat da yapabileceklerdir. Ermenistan ise Türkiye tarafından uygulanan Ambargonun sıkıntılarından kurtulacak Türkiye üzerinden Karadeniz ve Akdeniz, Azerbaycan üzerinden de Hazar Denizi limanlarına ulaşarak deniz yoluyla ticaretin avantajlarından yararlanabileceklerdir. Böylelikle hem Türkiye-Ermenistan hem de Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri düzelecek ve Karadeniz hazar arasındaki bölgede huzursuzluklar ortadan kalkacaktır.

Bu önerinin gerçekleştirilmesini tek başına Rusya Federasyonu sağlayabilir. Geçmişte dünyanın bir ucundaki Amerika, birbirleriyle sürekli savaş halinde olan ve hiç barış yapmayacakmış görüntüsü veren İsrail ile Filistinli yetkilileri Camp David'de bir araya getirip onlara bir barış antlaşması yaptırabiliyorsa bunun benzerinin Rusya Federasyonunca yaptırılmasında hiçbir engel bulunmamaktadır. Aksine Rusya Federasyonu, bunu ABD'nin yaptırabildiğinden daha kolay bir şekilde yaptırabilecektir. Çünkü - Filistin ve İsrail'den farklı olarak- Azerbaycan ve Ermenistan geçmişte SSCB içinde yer almaları dolayısıyla Rusya Federasyonu ile ortak bir geçmişe sahip oldukları gibi günümüzde de bu ortaklık, üç ülke arasında Rusya Federasyonu -Azerbaycan ve Rusya Federasyonu- Ermenistan ikilikleri arasında sürmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan ülkeleri arasında şu anda bile savaş sürüyor ve hiç barış yapılmayacakmış gibi bir görünüm olsa da Rusya Federasyonu yetkilileri, bu iki ülkenin yetkililerini, gelecekte örneğin Astana'da bir araya getirip barış antlaşması yaptırabilir.

Sonuç

Bütünün, kendini oluşturan bir araya gelmemiş tek tek parçalar toplamından daha güçlü veya anlamlı olduğu felsefi bir görüş olarak ileri sürüldüğü gibi, birbirleriyle uyumlu bir şekilde bir araya gelen parçaların, kişilerin vs. daha etkin olmalarına da sinerji denilmektedir. Kazanılan deneyimler sonrasında “Bir elin nesi var? iki elin sesi var” deyişi yanı sıra “ Birlikten kuvvet doğar” deyişi de sinerjiyi ifade eden sözlerdir. Öyle ki sinerji kelimesine yabancı olan Anadolu köylüleri “imece” dedikleri birlikte çalışmaların tek tek çalışmalardan daha etkin olduğunu yüzyıllar öncesinde keşfetmişlerdir. Böylelikle kişiler, işletmeler ve devletler bir araya gelerek tek tek yaptıkların göre birlikte hareket ettiklerinde daha etkili sonuçlar alacaklarını bildikleri için çeşitli birlikler kurmuşlardır. Devletler arasındaki politik, sosyo-ekonomik, kültürel vs. amaçlı birlikler kurulmasından çok önce tarih boyunca çeşitli ülkeler “Düşmanımın düşmanı, benim dostumdur” deyişi çerçevesinde, düşmanlarının düşmanı olan devletlerle bir araya gelerek ortak düşmanlarını yenebilmişlerdir ki, bunun en tipik örneği, ikinci dünya savaşındaki liberal felsefeli kapitalist ABD’nin kendisine taban tabana zıt Marksist felsefeli sosyalist SSCB ile güç birliği yaparak Nazist Almanya’yı yenmeleridir. Öyle ki, askeri antlaşmalar daha sonra askeri birlikteliğe dönüştürülmüş, batı dünyasında NATO kurulurken buna karşılık SSCB de Varşova Paktı’nı kurmuştur(Varşova Paktı sona erdiği halde, ABD başkanı Sn.Trump’ın eleştirilerine konu olan NATO ise varlığını sürdürmekte, dahası bünyesine yeni üyeler bile alabilmektedir).

Bu askeri birliklere koşut olarak politik, sosyo-ekonomik, kültürel vs. amaçlı birlikler de kurulmuş olup bunların en önemlisi AB’dir. Diğerleri de NAFTA, Şangay İşbirliği Örgütü, G-20 Zirvesi’dir.

Geçmişteki güçlü konumlarına dönebilmek ve diğer ülkeler karşısında önemli bir ülke olmak amaçlarıyla Türkiye gibi Rusya Federasyonu da birçok birliğe üye olmuş ülkelerden ikisidir. Birliklere giriş amacı açısından Rusya Federasyonu’nun içinde yer aldığı birlikler bazı sakıncalar ve yetersizlikler içerdiğinden Rusya Federasyonu umduğunu bulamayacağı gibi, Türkiye de yaklaşık 50 yıldan beri girmeye çalıştığı AB’ne giremeyeceğini özellikle 15 Temmuz kalkışması sonrası daha iyi anladığı için bir alternatif gibi Şangay İşbirliği Örgütüne girmeyi düşünmüş ve buna ilişkin olarak gerekli girişimlerde bulunmuştur(ki, daha bu örgüte üye olmadan bu örgütün 2017 yılı itibariyle enerji komisyonu başkanı olmuştur). Bu çerçevede hem Rusya Federasyonu hem de Türkiye açısından üye oldukları mevcut birliklerden ziyade yeni kuracakları “ Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyeti Hazar-Karadeniz Birliği” gibi bir birlik iki halklı ve iki dilli bir birlik şeklinde daha rasyonel ve uygun bir birlik olacaktır.

Rusya Federasyonunun hem nüfus azalışı hem de yaşlanma sorunları gibi nüfus sorunu yanı sıra olumsuz iklim koşulları dolayısıyla tarımsal ürünler açısından dışa bağımlılığı ve dünya ticaretinde giderek azalan payı ve diğer benzer sorunları onun zayıf yönlerini oluştururken, bu zayıf yönler, başta Türkiye olmak üzere Türk Cumhuriyetlerinin güçlü yönlerini oluşturmaktadır. Yine başta Türkiye olmak üzere Türk Cumhuriyetlerinin doğal kaynak yoksunluğu, bilim ve teknolojiye göreceli geriliği gibi bazı zayıf yönleri bulunmakta, bu zayıf yönler de Rusya Federasyonunun güçlü yönlerini oluşturmaktadır. Bu hususlar dikkate alınarak Rusya Federasyonu ve -başta Türkiye olmak üzere- Türkiye Cumhuriyetleri birbirlerinin zayıf noktaları ortadan kaldıracak, birbirlerinin güçlü yönlerini birleştirerek daha da güçlü hale getirmek suretiyle oluşturacakları potansiyellerini “Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği” çatısı altında topladıklarında, -320 milyonluk ABD nüfusuna yakın -300 milyonluk nüfuslarının yanı sıra ve hem ABD’den hem de AB’den çok daha büyük doğal kaynaklarıyla ABD ve AB hatta Çin ile bile rekabet edecek bir birlik olarak ortaya çıkabileceklerdir.

“Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri Hazar-Karadeniz Birliği” kurulurken hatta kurulma öncesinde bile bu birliğin bir alt yapısı olarak Nahçıvan Azerbaycan arasında 10-15 km genişliğinde bir koridor oluşturulmak suretiyle ikiye bölünmüş bu ülke, diğer ülkeler gibi tek parçalı bir ülke haline getirilmelidir. Bunun simetriği de yine 10-15 km genişliğinde bir koridor olarak Ermenistan ile Karabağ’ın Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı belli bir bölgesi arasında aynı zamanda oluşturulmalıdır. Karşılıklı olarak bu koridorların açılmasını ise- hem

Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinde aynı derecede etkili olan –Rusya Federasyonu, bu iki ülkeye yaptırtacağı bir antlaşma ile gerçekleştirebilir. Karşılıklı iki koridorların gerçekleştirilmesiyle de Kafkasya’da yıllardan beri süren çatışmalar sona erecek barış sağlanacak böylelikle bölge halklarının ekonomik ve sosyal refah düzeyleri yükselecektir.

Kaynakça

Hürriyet Gazetesi, 27.02.2017

Hürriyet Gazetesi, 08.03.2017

Hürriyet Gazetesi, 23.02.2017

Sabah Gazetesi, Erişim Tarihi: 20.02.2017

Ekler

BAZI ÜLKELERE İLİŞKİN ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER

ÜLKELER	NÜFUSLARI (MİLYON)	YÜZÖLÇÜMLERİ (KM*)	İKİ YIL İTİBARIYLA DÜNYA TİCARETİNDEKİ PAYI, (%)	KİŞİ BAŞINA ULUSAL GELİR (\$)
ABD	320	9.834 BİN	1980 25.0 2015 18.0	47.284
ÇİN	1.374	9.597 BİN	1980 2.1 2011 16.0	7.519
HİNDİSTAN	1.250	3.287 BİN	1980 2.4 2015 6.0	3.339
JAPONYA	127	377.962	1980 9.0 2015 5.0	33.085
ALMANYA	80	357.376	1980 6.6 2015 3.4	36.033
İNGİLTERE	58	130.395	1980 4.2 2015 2.7	26.966
AB TOPLAMI	503	4.381 BİN	1980 29.3* 2015 16.6*	35.116
RUSYA FEDERAS.	143	17.100 BİN	1980 4.0 2015 2.9	15.837
BREZİLYA	200	8.516 BİN	1980 3.9 2015 2.8	11.239
GÜNEY KORE	50	100.210	1980 0.7 2015 1.9	29.836
TÜRKİYE	80	783.562	2010 1.274 2015 1.236	13.464
RUSYA FEDERAS VE TÜRKİYE	223**	17.883BİN	2015 4.1	---

Kaynak: Ekonomide hangi ülkeler ne pay alıyor www.sabah.com.tr.galeri

*Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya, İsveç, Hollanda, Belçika, Danimarka, Avusturya, İrlanda, Polonya, Portekiz, Yunanistan gibi 14 ülkenin toplamından yararlanarak hesaplanmıştır.

**223 milyona 6 milyonluk Kırgızistan, 31 milyonluk Özbekistan 5 milyonluk Türkmenistan, 18 milyonluk Kazakistan ve 10 milyonluk Azerbaycan da eklendiğinde toplam 293 yuvarlak hesapla 300 milyonluk bir nüfus olacaktır ki bu sayı 320 milyon ABD'nin nüfusuna yakın bir sayıdır.

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЯ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

К.МУСАБЕКОВ

профессор Международного казахско-турецкого университета
Республика Казахстан

Энергетический сектор является одним из наиболее развитых секторов экономики Казахстана. Республика по запасам углеводородного сырья входит в первую десятку стран мира, которых составляет около 4% от общемировых запасов топлива. В 2015 году общее производство первичных энергетических ресурсов в республике составило около 1,05 миллиарда тонн нефтяного эквивалента. Доля угля во внутреннем потреблении энергоресурсов составляет около 67 %, нефти – 21%, газа – 12%. Основной потребитель топлива в Казахстане – производство электроэнергии и тепла. Уголь, соответственно, является основным топливом казахстанской электроэнергетики (порядка 70 % от общей генерирующей мощности) [1]. Вместе с тем, объемы энергетических запасов составляют обратную последовательность; уран-46%, уголь-34%, нефть-8-9%, природный газ-6-7%. Годовое потребление топлива этим сектором составляет около 25 млн. т.у.т. В структуре топливного баланса электростанций доля угля составляет около 75%, газа – 23%, мазута – 2% Казахстан занимает первое место в мире по добыче урана, оставшись крупнейшим в мире производителем с долей рынка более 40%.

Южно-Казахстанская область является одной из наиболее густонаселенных в Республике Казахстан, где проживает более 2,5 млн. человек или каждый шестой житель страны, с развитой промышленностью и сельским хозяйством, где производится почти десятая часть общего регионального валового продукта остается самым энергодефицитным регионом. Темп роста электропотребления в области за последние годы составляет в среднем 120%, что является абсолютным показателем средним по республике. При этом, за последние 45 лет в области не введен ни один объект базовых генерирующих энергоустановок. Это определяет значительное потребление электроэнергии и ее дефицит в области.

Основными объектами энергоснабжения ЮКО являются газовые ТЭЦ-1,2, Энергоорталык-3 г. Шымкента, ТЭЦ-5 г. Кентау суммарной Шардаринская ГЭС, всего суммарной мощностью 380 МВт, также импорт электроэнергии из других регионов, в основном с центрального Казахстана по ВЛ Север-ЮГ. Дефицит электроэнергии в осенне-зимний период достигает порядка 60 %. Поставка электроэнергии по линии Север-Юг всегда будет квотироваться из-за пропускной способности линии и дефицита электроэнергии в Южной зоне Казахстана. Строительство новых газовых станций для производства только электроэнергии приведет к заметному росту стоимости электроэнергии из-за цены на топливо. С подъемом экономики и дальнейшим ростом населения дефицит электроэнергии будет возрастать, что требует развития собственных энергоисточников, а также электросетевого хозяйства.

В республике, занимающая 9 место в мире по территории, удельная длина линий электропередач – сумма их длин (в условных единицах) отнесенная к суммарной установленной мощности электростанций - более чем в три раза превышает аналогичные показатели других стран, что влечет потерь около 30% - 40% энергии при транспорте, а через них на цены и других энергоносителей. [2].

Вступление Казахстана во Всемирную Торговую Организацию в ближайшие годы резко поднимет внутренние цены на энергоносители, а также на их транспортировку по стране. В итоге цены на электроэнергию и тарифы на ее доставку также поднимутся, что приведет к непрерывному повышению цен на электроэнергию для всех групп потребителей. Этот фактор также будет способствовать более притягательными проекты по развитию возобновляемых энергоресурсов республики обеспечивающие устойчивую функционированию энергетического комплекса страны. В таких условиях, с целью стабилизации стоимости электроэнергии и сокращения зависимости от импорта энергии извне, целесообразным является всемерное использование возобновляемых источников энергии в виде солнца, гидро- и ветроэнергии.

Использование энергии ветра в хозяйственной деятельности объясняется не только растущими объемами энергопотребления и экологией, но также низкой себестоимостью – 3-4 центов за киловатт в час, тогда как на угольной электростанции – 5-7 центов, а на АЭС – 10-11 центов. Даже по самым пессимистичным прогнозам, к 2030-му доля ВИЭ в глобальной энергетике будет составлять не менее 15 процентов. В Европейском союзе предполагается довести этот показатель до 20 процентов к 2020-му и до 40 процентов к 2040-му [3].

Использование альтернативных энергетических ресурсов для Южного региона Казахстана имеет исключительно не только экономические но и социальные приоритеты. В области самый низкий (на 25-30 процентов) среднедушевой доход по стране. При этом, коммунальные услуги «съедает» до 60 % дохода, их них две трети – по водопотреблению, которая самая дешевая, но в продаже, самая дорогая в регионе.

В Южно-Казахстанской области имеется ряд мест, где скорость ветра составляет порядка 5-6м/с, что делает возможным использование энергии ветра для выработки электроэнергии на ветроустановках. Перспективные места для возможного строительства ветроэлектростанций находятся в Казыгуртском, Байдибекском, Тюлькубасском районах, а также в районе г. Туркестана. В настоящее время в рамках проекта Правительства Казахстана и Программы развития ООН по ветроэнергетике проводится исследование ветропотенциала в ауле Жузимдык недалеко от районного центра Шаян с тем, чтобы затем рассмотреть возможность определения наиболее подходящих мест для строительства ВЭС в ЮКО и строительства крупных ВЭС в регионе. На основании многочисленных данных о ветровом потенциале на первом этапе было выбрано две ветроплощадки для строительства ВЭС в ауле Жузимдык и в местечке Байжансай в восточной горной части района. Среднегодовой ветер на этих двух площадках превышает 5,5 м/сек, что позволяет рекомендовать к сооружению двух ВЭС соответственно мощностью 20 и 50 МВт. Ежегодная выработка электроэнергии на двух станциях составит около 180 млн. кВт-часов. Объем капвложений проекта определен в сумме 105,0 млн. долларов США.

Вместе с тем южный регион располагает 65% запасов всех гидроэнергоресурсов республики на сотнях горных реках, поэтому строительство ГЭС в этих регионах имеют большую притягательность, поэтому представляется важным детализировать ГЭС этих областей по возможным конкретным водотокам (рекам), что заинтересует малый и средний бизнес. Кроме того, здесь имеется уникальные запасы термальных вод республики. В области имеются реальные возможности по строительству в ближайшие 15 лет объектов использующих возобновляемые энергоресурсы. В частности, каскады ГЭС (более 100 МВт) на реках Сайрам-су, Бадам, Угам, (аналогично каскад ГЭС в Узбекистане). А также ветростанции в Чаяне, Сатюбе, Казыгурте, Туркестанском и Отрарском районах с суммарной мощностью более 200 МВт. Эти станции очень удачно дополняли бы друг друга: в теплые сезоны года повышается водность горных

рек и, соответственно, выработка энергии ГЭС, в холодные же резко усиливается ветровая активность и выработка на ВЭС.

В Казахстане на основе научных и статистических данных был разработана Государственная программа, в результате которой приняты конкретные целевые индикаторы развития возобновляемых источников энергии. К 2020 году доля ВИЭ должна составлять до 3% общей выработки электроэнергии, что в переводе на мощности составит порядка 1ГВт, к 2030 году -12%, или 6 ГВт.

Проведение Международной специализированной выставки «Астана ЭКСПО-2017», с темой «Энергия будущего» отражает Концепцию модели «зеленой» экономики, связанная с планомерным подходом модернизаций топливно-энергетического комплекса страны. Стратегия модернизаций экономики страны связана с сокращением выбросов углекислого газа, повышению энергоэффективности и энергосбережения и развитию возобновляемых источников энергии, обеспечивающая Третьей индустриальной революции в Казахстане.

В долгосрочном плане переход к «зеленой» экономике позволит сохранить темпы экономического роста и сделать экономику Казахстана более устойчивой. Темпы роста «зеленой» экономики уже через 5–10 лет будут выше прогнозов по «пессимистическим» сценариям, при этом ей не будут присущи многие риски и системные недостатки последних.

В настоящее время в Казахстане уже начата работа по строительству ветропарков. Несмотря на то, что сейчас доля ВИЭ в общем объеме производства электроэнергии в республике равна 1%, этот показатель должен составить к 2020 году – 3% [4]. В Стратегии «Казахстан-2050» поставлена задача по развитию альтернативных и возобновляемых видов энергии, на которое к 2050 году должно приходиться (в настоящее время -1%) не менее половины всего совокупного энергопотребления. Выставка «Астана ЭКСПО- 2017» позволит собрать и продемонстрировать лучшие мировые разработки в области энергосбережения, новейшие технологии использования энергии солнца, воды и ветра. Электроэнергетический комплекс Казахстана в будущем – один из приоритетных секторов экономики, который должен развиваться на базе высокоэффективных технологий как динамично сбалансированная система энергетика–экономика–природа–общество, как парадигма устойчивости экономического роста страны.

Таким образом, с учетом консервативности энергетической отрасли, можно заключать, что в перспективе развития возобновляемых источников энергии должно

стать приоритетным фактором в стратегии модернизации электроэнергетического сектора Южно-Казахстанской области.

Как показывает анализ развития мирового хозяйства в контексте масштабного потребления энергоресурсов, в ближайшей перспективе стратегия действий мировой энергетики будет определяться совершенствованием энергетических технологий, использованием инновационных технологий, значительным увеличением капиталовложений в развитие альтернативных источников энергии, внедрением новых принципов и методов получения энергии, снижением уровня энергоемкости национальной экономики, эффективным использованием ресурсов обеспечивающее экологические факторы.

В целом использование возобновляемых источников энергии обеспечит инновационные энергетические решения, в основе которых – диверсифицированное и сбалансированное использование энергоносителей, представляет как источник прогресса и развития, доступную, более надежную, более рачительную потребляемую, экологически чистую.

Анализ проблем энергообеспечения региона показывает, вышеизложенные концепции реформирования энергетического сектора с целенаправленным развитием альтернативных источников энергии с привлечением иностранных и отечественных инвесторов обеспечить устойчивое энергообеспечение динамично развивающейся регион республики.

Литература.

- 1.Сырлыбаева Б. Тенденции развития мировой энергетики-опыт для Казахстана //Аналитик.-№6.- 2012.- С. 72-84.
- 2.Кадыржанов А. К., Комбаров М. Н., Мухамедиев К. Ш. Проблемы промышленного освоения нетрадиционных и возобновляемых источников энергии в Алматинской энергосистеме. //Тезисы докладов Республиканской конференции.– Алматы, – 1995. – 12.03.
3. Безруких П.П. О стоимостных показателях энергетических установок на базе возобновляемых источников энергии // Малая энергетика.-№1-2.- 2010.-С. 2-3.
- 4.К генеральной схеме развития ветроэнергетики в Казахстане (Б.Маринушкин, А Трофимов. Энергетика. №2(41) май 2012г.)

KAZAKİSTAN DIŞ POLİTİKASINDA ENERJİ FAKTÖRÜ**Kanat YDYRYS**

Ahmet Yesevi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi,

kanat.88@hotmail.com**Giriş**

Giderek küreselleşmekte olan bir dünyada, enerji konusu sadece büyük bir öneme sahip olmakla kalmamaktadır - bu konu yeni jeopolitik ve jeoekonomik küresel yapının şekillenmesinde önemli bir etken haline gelmiştir. Enerji sorunu, bir yandan geleneksel enerji kaynakları hızla azalırken, öte yandan sanayi üretiminin hammadde talebinin sürekli olarak artması nedeniyle doğmuştur. Ülkenin petrol ve gaz bolluğunun 21. yüzyılın dünya ekonomisi açısından stratejik öneminin farkına varan Kazakistan yönetimi, Kazakistan'ın dünyadaki konumunu güçlendirecek bir dış politika izlemekte ve enerji kozundan faydalanmaktadır.

Uluslararası güvenlikte anahtar bir etken olan enerji güvenliği, Kazakistan'ın da siyasi ve ekonomik önceliklerinden birisidir. Dolayısıyla Kazakistan'ın dış politikası büyük oranda yerel hidrokarbon kaynakları için istikrarlı ve güvenli ihracat rotaları bulmaya odaklanmıştır. Avrasya'da güvenliğin korunması Kazakistan'ın ulusal çıkarlarının yararına, çünkü ülke küresel ekonomik süreçlerin bir parçasıdır. Bu rol, esas itibariyle enerji kaynaklarının nakledilmesiyle teminat altına alınmaktadır.

Aynı zamanda, bölgede dengesizliğin dengeleyicisi konumunda bulunan Kazakistan, dış politikasında dengeye dayalı çok yönlü dış politika anlayışı ile bölgede entegrasyoncu bir yaklaşım hedeflemekte ve böylece bölgesel-küresel ölçekte barış, istikrar ve refahın sağlanabileceğine inanmaktadır.³⁶

Kazakistan'ın Enerji Kaynakları ve Enerji Boru Hatları

Günümüzde Kazakistan ekonomisinin gelişmesinde ve bütçe gelirlerinin oluşmasında hidrokarbon kaynakları önemli bir paya sahiptir. Enerjinin Kazakistan ekonomisindeki yerini anlamak için bütçe verilerine bakmak faydalı olacaktır. 2013 ve 2014 yıllarında bütçenin takriben 2/3'ü enerji kaynaklarının ihracatına dayalıydı. Ülkenin yıllık toplam ihracatının %80'ini hidrokarbon kaynakları oluşturmaktadır.³⁷ Aynı zamanda Kazakistan'ın eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde Rusya'dan sonra petrol üretiminde 2. sırada yer alması da enerjinin ülke bütçesindeki yerini ve ülkenin dünya ekonomisindeki konumunu gözler önüne sermektedir. Sadece kanıtlanmış petrol rezervleri dahi 30 milyar varil (yaklaşık 3,9 milyar

³⁶ Mehmet Seyfettin Erol, "Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 54, Eylül-Ekim 2013, s. 1565

³⁷ Kazakistan Enerji Raporu, KazEnergy Association, Astana 2014, s. 18

ton) olan Kazakistan, bu oranla dünyadaki petrol kaynaklarının yaklaşık %1,8'ni elinde bulundurmaktadır.³⁸ “Ayrıca, Kazakistan sahip olduğu petrol rezervlerine göre dünyada 12. sırada, doğal gaz kaynakları açısından ise 20. sırada yer almaktadır. Bunun yanında Kazak hükümeti enerji üretim hacmine göre dünyada ilk 20 ülke içerisinde bulunmaktadır. 2015’de Kazakistan’ın petrol üretimi 90 milyon ton; doğal gaz üretimi ise takriben 45 milyar metreküp olmuştur. Bu oran 1991 yılına kıyasla petrol üretiminin yaklaşık olarak 3 kat artırılmış olduğunun somut göstergesidir. Doğal gaz üretimi ise aynı yıllara kıyasla takriben 5 kat artış göstermiştir. 2018’de ise petrol üretiminin 110 milyon ton olması hedeflenmektedir.”³⁹

“Kazakistan’ın enerji politikası ve enerji kaynaklarının transferi, Kazakistan’ın uluslararası arenadaki rolünü güçlendiren çok önemli bir faktördür. Avrupa ve Uzakdoğu’ya petrol ve doğal gaz transferi güzergâhları ülke üzerinden geçmektedir. Kazakistan’ın enerji kaynaklarını çeşitlendirilmesi ve onların dünya piyasasına ulaştırılması için güvenilir kanalları seçme çabaları, günümüzde büyük önem arz eden, üzerinde yoğun bir şekilde yoğunlaşmayı gerektiren ve öncelikle konuları teşkil etmektedir.”⁴⁰ “Bu konu, enerji güvenliliğinin sağlanmasında büyük katkı sağlayacaktır. Gerçekten günümüz şartlarında değerlendirecek olursak, Kazakistan, Avrupa ülkeleri, ABD ve Çin başta olmak üzere dünya piyasasına enerji tedarik eden en istikrarlı ülkeler arasında yer almaktadır. Söz konusu değerlendirme, kritik bir anda, petrol satışını sınırlayabileceği veya tamamen durdurabileceği tahmin edilen İran ve Rusya ile ilgili olaylar dikkate alındığında, daha açık bir biçimde ortaya çıkacaktır. Ayrıca Kazakistan yönetimi petrol satışı konusunda bir dizi yeni ve yapıcı stratejik inisiyatifler öne sürmektedir.”⁴¹

Kazak petrolü tüketiciyle buluşmak için doğu ve batı olmak üzere iki rota izlemektedir. Doğu rotası, Hazar kıyısından Çin’in Alaşankou kentine kadar olan hattı takip ederek boylu boyunca Kazakistan’ı geçmektedir. Uzun dönemde bu hat üzerinden Çin’e 20 milyon ton petrol satılması planlanmaktadır.⁴² “Batı rotasında, Sovyetlerden kalma altyapı avantajı ve 2003’te faaliyete geçen Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu (CPC) boru hattı

³⁸BP Statistical Review of World Energy, 2014 http://www.bp.com/content/dam/bp-country/de_de/PDFs/brochures/BP-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf, (son erişim 22.12.2015)

³⁹ Elnur İsmayilov, Türkan Budak, “Bağımsızlık Sonrası Kazakistan’ın Enerji Politikası”, Bilgesam Analiz, 13 Şubat 2015, <http://www.bilgesam.org/incele/2019/-bagimsizlik-sonrasi-kazakistan-in-enerji-politikasi/#.Vn4IhCc5Q8o>, (son erişim 22.12.2015)

⁴⁰ Bodo Lohman, “Kazakistan’ın Enerji Politikası ve Kalkınması”, KİSİ, 17.04.2007, <http://kisi.kz/ru/categories/ekonomika-i-energetika/posts/energeticheskaya-politika-i-ustoychivoe-razvitie-respub> (son erişim 22.12.2015)

⁴¹ Mamedov İntigam, “Kazakistan’ın Çok Vektörlü Enerji Siyaseti ve Rusya’ya Etkileri”, MGU, 2015, № 2

⁴² Vladimir Paramonov, “Energetičeskaja Politika Kitaja v Sentralnoi Azii” (Çin’in Orta Asya Enerji Politikası), 27.07.2011, <http://ceasia.ru/energetika/energeticheskaya-politika-kitaya-v-tsentrallyy-azii-i-ee-sovremennoe-znachenie-dlya-rossii.html>, (son erişim 23.12.2015)

sayesinde Rusya etkin bir rol oynamaktadır. Bu hattın mevcut kapasitesinin önümüzdeki dönemde 650.000 varilden 1,6 milyon varile kadar çıkarılması hedeflenmektedir. Bu da Novorossiysk'e ulaşan petrolün boğazlar üzerinde ciddi bir baskı yaratabileceği anlamına gelmektedir. Bu nedenle, Karadeniz ve çevresinde bu baskıyı azaltabilecek projelerin oluşturulması yönünde çalışmalar son dönemde hız kazanmıştır. Türk hükümetinin, Samsun Ceyhan projesi açılımının hemen ardından Rusya, Burgaz - Dedeağaç ham petrol boru hattı projesini Kazakistan'a götürmüştür. Enerji piyasasındaki ağırlığını sürdürmeyi hedefleyen Rusya, bu yönde oluşturduğu politikalarla aktif bir satranç oyuncusu imajı çizmektedir. Bu iki hattın dışında bir alternatif de Kazakistan petrolünün Bakü - Tiflis – Ceyhan (BTC) hattı üzerinden doğrudan Akdeniz'e ulaştırılması olacaktır. Kasım 2011'de Azerbaycan ve Kazakistan arasında imzalanan anlaşma aslında bu alternatifin gittikçe güçlendiğini göstermektedir. Bilindiği gibi BTC hattının ilk aşamada Azerbaycan petrolüyle doldurulması, ileriki dönemlerde de Kazak petrolünün de dâhil edilmesiyle birlikte BTC'nin uzun dönemli aktif bir hat haline dönüştürülmesi hedeflenmektedir.”⁴³

“Bununla birlikte, Kazak hükümeti tarafından ülkedeki en büyük petrol yatağı Kaşagan (16 milyar varil petrol rezervi) için yapılan çalışmalar arasında, çıkarılacak petrolün dünya pazarına ulaştırılmasında kullanılacak muhtemel boru hatları projelerinin de değerlendirmeleri bulunmaktadır. Boru hatları taslak projeleri içerisinde en fazla öne çıkanlar şunlardır: a) Hazar boru hattı konsorsiyumu(CPC) ve Atırâu - Samara boru hattıyla petrolün Avrupa'ya; b) Hazar Denizi ve Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) üzerinden önce Gürcistan'ın Karadeniz limanlarına, oradan da Avrupa'ya; c) Tüm petrolün Çin'e oradan dünya enerji pazarına; d) İran üzerinden Fars Körfezi'ne ve oradan Asya-Pasifik bölgesi devletlerine ihracıdır.”⁴⁴

Kazakistan'ın Enerji Politikası ve Hazar Denizi Sorunu

“Hazar enerji kaynakları nakliyatının üç boyutu vardır: ekonomik, siyasi ve jeostratejik. Ekonomik yanı Hazar enerji kaynakları nakliyatının güvence altına alınmasına, ihracat projelerine kaynak bulunmasına ve petrolün dünya pazarlarına nakledilmesi için en verimli rotaların bulunmasına dayalıdır. Siyasi bileşen, bölgeden ihraç edilen petrol ve gazın kontrolü için bölgesel ve bölgesel olmayan güçlerin verdikleri mücadeleyi göz önünde bulundurarak Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın tercih edeceği optimal petrol nakli rotalarıyla ilişkilidir. Jeostratejik boyut ise, Hazar

⁴³ Raushan Dulambayeva , “Energy Sector of Kazakhstan: Current State and Prospects of Development”, World Applied Sciences Journal 21 (7), 2013, http://www.almau.edu.kz/upload/pdf/Болуспаев_III.A._1.pdf, (son erişim 23.12.2015)

⁴⁴ Elnur İsmayilov, Türkan Budak, a.g.i.s.

petrolünün bölge dışı güçlerin bölgeye sızmak ve buradaki varlıklarını haklı göstermekte kullandıkları bir bahane olması gerçeğinde saklıdır.”⁴⁵

Dolayısıyla, Uluslararası enerji istikrarı, ancak kaynak üreticileri ve tüketicilerinin çıkarlarının ortaklaştırılması ve küresel jeopolitik oyuncular ile ulusaşırı enerji şirketlerinin yaklaşımlarının uyumlaştırılmasıyla elde edilebilir. Bu çerçevede Hazar Denizi sorununun nasıl ele alınacağı, Kazakistan ve diğer Hazar devletlerinin yanı sıra Hazar bölgesindeki hidrokarbon üretimiyle ilgilenen büyük güçlerin dış politikaları açısından da hayati bir öneme sahiptir. Hazar Denizi dünyanın kara içinde kalmış en büyük su kaynağıdır. Beş kıyıdaş ülkeler Hazar Denizi kaynaklarında hak iddia etmektedirler. Doğal olarak bu devletlerin her biri petrol üretimi ve hammaddelerin nakliyatından elde edeceği belirli ekonomik yararları hesaplayarak politika geliştirmektedir.⁴⁶ Çıkarların ülkeden ülkeye değişmesinden ötürü, ihtiyaç duyulan şey petrol üretimi faaliyetlerinin koordine edilmesi ve ihtiyatlı sınırlamalar konmasıdır. Orta Asya ve Kafkasya'daki Hazar devletlerinin tümü açık denizlerden uzaktırlar. Bu da petrolün dünya pazarlarına nakliyatı ve satışında sorunlar yaratmaktadır. Bu ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmiş olmalarına rağmen, milyarlarca dolar değerindeki boru hatları Sovyetler döneminde olduğu gibi çoğu hala Rusya topraklarından geçmektedir.⁴⁷

Bugünlerde Hazar bölgesi özel dikkat gerektiren çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bunlar arasında çevresel sorunlar, boru hatlarının inşası, çeşitli alanlardaki ekonomik ilişkilerin teşvik edilmesi ve daha pek çok başlık vardır. En önemli ve acil olanı ise, Hazar Denizi'nin yasal statüsünün hala belirlenmemiş olmasıdır. Hazar Denizi'nin yasal statüsüne ilişkin yapılacak nihai bir anlaşma, bölgesel sorunların çoğunun çözüme kavuşturulması için gereken sağlam zemini sağlayacaktır.⁴⁸ Hazar Denizi'nin sadece barışçıl amaçlarla kullanılması, Hazar Denizi'yle ilişkili bütün anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözüme kavuşturulması, uluslar arası hukukun temel prensiplerine bağlı kalınması gibi prensipler bunlar arasında yer almaktadır.⁴⁹

Hazar Denizi'nin askeri birlik ve tesislerden arındırılması şüphesiz bölgedeki güvenliği güçlendirecektir. Ne yazık ki, Hazar devletlerinde askeri güç toplama yönünde bir eğilim vardır. Rusya'nın nükleer silahları ve diğer kitle imha silahlarının yanı sıra savaş gemilerinin faaliyetleri, Hazar Denizi'nin askeri birlik ve tesislerden arındırılması hedefini anlamsızlaştırmaktadır. Hazar Denizi'ndeki filolar arasında Rus Hazar Denizi Filosu hala en güçlü filo olarak

⁴⁵ Alexandros Petersen, Katynka Barysch, “Russia, China and Geopolitics of Energy in Central Asia”, Carnegie Moscow Centre, 2012, s. 7

⁴⁶ İğbal Guliyev, Stanislav Zhiznin, “Hazar Denizinde Enerji Diplomasisi”, MGİMO, 2012, <http://cyberleninka.ru/article/n/energeticheskaya-diplomatiya-v-kaspiyskom-regione>, (son erişim 24.12.2015)

⁴⁷ *Energetičeskaya Politika Rossii V Sentralnoi Azii İ Na Kaspıi (Rusya'nın Orta Asya ve Hazar'da Enerji Siyaseti)*, <http://www.pircenter.org/media/content/files/0/13412433200.pdf>, (Son erişim 22.12.2015)

⁴⁸ Paul Kubicek, “Energy politics and geopolitical competition in the Caspian Basin”, *Journal of Eurasian Studies*, Volume 4, Issue 2, July 2013, Pages 174, <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366513000171>, son erişim 24.12.2015

⁴⁹ Aslan Şir, "Hazar'ın Statüsü, Jeopolitiği ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri", *Global Strateji Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 12, 2008

görülmektedir.⁵⁰ “Hazar Denizi’nde Rusya’dan sonra en geniş askeri deniz filosuna sahip olan ülke ise İran’dır. Nitekim, Rusya’nın ve İran’ın politikalarının askerileşme sürecinin bu günkü durumunu büyük ölçüde belirlediği söylenebilir. Sonuçta, bu ülkeler belli bir noktaya kadar Hazar bölgesindeki askerileşme faaliyetlerinden sorumlu olan ülkelerdir. İran’ın Hazar Denizi’nin yasal statüsüne ilişkin yaklaşımının diğer devletlerin yaklaşımlarından farklı olduğu unutulmamalıdır. İranlı yetkililer deniz tabanı alanlarının (İran’ın bakış açısından) olumsuz bir şekilde paylaşımı halinde güç kullanmaya hazır olduklarını açıkça dile getirmişlerdir.”⁵¹ Bunun yanı sıra Ukrayna krizi ve Orta Doğu bölgesinde (özellikle Suriye’de) yaşanan istikrarsızlıklar, Hazar Beşlisi’ni askerileşme problemine yönelik politikalarını gözden geçirmeye itmiştir. “Bu nedenle, 2010 yılında Bakü’de düzenlenen Hazar Zirvesi’nde “Hazar Denizi’nde Güvenlik İşbirliği Anlaşması’nın” imzalanması, kıyı ülkeler arasındaki tansiyonu düşürme konusunda ‘gerçek bir atılım’ olarak değerlendirilebilir.”⁵² “Anlaşma’nın çerçevesi içinde, Hazar Beşlisi aşağıdaki işbirliği alanlarında sınır otoriteleri ve kamu birimleri arasında karşılıklı etkileşimi sağlayacak bir mekanizma oluşturmuşlardır: deniz yolculuğu güvenliğinin garanti altına alınması, terörizmle, organize suçlarla, silah kaçakçılığıyla ve uyuşturucu ticaretiyle mücadele edilmesi. Hazar ülkeleri arasında uluslararası askeri işbirliğinin tesisine yönelik ilk adım Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan tarafından atılmıştır. Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya’ya ait Hazar Denizi Filoları 2015 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Hazar Denizi’nin orta kısmında üçlü deniz tatbikatını gerçekleştirdiler. Bu tatbikatın belirleyici özelliği, kıyı ülkeler arasında yapılmış bu üçlü tatbikatın, Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra ilk tatbikat olma özelliği taşımasıdır. Ancak belirtmelidir ki bölge ülkeler arasında en yüksek askeri işbirliği seviyesine ulaşma süreci, İran’ın Hazar Denizi’ndeki askeri güçlerinin, bölgede güvenliği garanti altına alacak birleştirilmiş önlemler sistemine entegre olmasından sonra tamamlanacaktır.”⁵³ Dolayısıyla, çok yönlü deniz tatbikatının gerçekleştirilmesi, askeri alanda karşılıklı fayda sağlayan işbirliğinin oluşturulması için bir başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.

Kazakistan’ın Enerji Politikası ve Bölgesel Güçler

⁵⁰ Andrei Çebotarev, "Kazakhstan i İran: Geopolitika Kaspiskogo Regiona" (Kazakistan ve İran, Hazar Bölgesinin Jeopolitiği), 09.04.2009, <http://www.ia-centr.ru/expert/4370/>, son erişim 24.12.2015

⁵¹ “Enerjiçeskie interesi İrana v Kaspiskom Regione” (İran’ın Hazar Denizinde Enerji Çıkarları”), <http://www.wpru.ru/archives/1833>, 17.05.2011, son erişim 24.12.2015

⁵² Juldiz Kanapiyanova, “Hazar Bölgesi Ülkeleri Arasında Askeri İşbirliğine İlişkin Beklentiler”, 12.05.2015, http://eurasian-research.org/sites/default/files/aae_bulten_tr_19.pdf, son erişim 24.12.2015

⁵³ N.P. Kolchugin, “Hazar Denizinin Hukuki Statüsü”, 16.05.2012, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/16-05-12.htm>, son erişim 24.12.2015

“Birçok siyaset bilimcilerin genel kanısı bölgeyi tehdit eden geleneksel olmayan tehditlerin büyük devletlerin ortak işbirliği sonucu önlenebileceğidir, asıl Avrasya bölgesinin güvenliği ve istikrarını tehdit eden unsur bölgede zengin doğal kaynakları kontrol etmeye dayalı büyük devletlerin kendi aralarında tavizsiz uyguladıkları rekabet politikalarıdır. Boru hatlarına dayalı bu rekabetin temel oyuncularını ABD, Çin ve Rusya’dır.”⁵⁴

Rakip bölgesel güçlerin, Orta Asya’da kendilerine ait çıkarları, kaynakları ve vizyonları vardır. Çin’in önceliği, bölgedeki ülkelere ekonomik kalkınma desteği sağlayarak kendi pozisyonunu güçlendirmektir. Rusya’nın önceliği bölgesel istikrarı ve statükoyu koruyarak, “yakın çevresi” üzerindeki etkinliğini devam ettirmek. ABD’nin önceliği ise TAPİ veya “Yeni İpek Yolu” gibi çeşitli enerji ve ekonomik projeleriyle, enerji ulaşım koridorlarının çeşitlendirilmesi ile Orta Asya’da Çin ve Rusya’nın etkisini azaltmaktır.

Kazakistan’ın Enerji Politikası ve ABD

Orta Asya, dünya güçlerinin stratejik çıkarlarının çakıştığı bir dört yol ağı haline gelmektedir. Amerikalı siyaset bilimcisi Zbigniew Brzezinski, bölgenin ABD çıkarları açısından önemini vurgulamaktadır. Brzezinski jeopolitiğin bölgesel düşünüşten küresel düşünüşe ilerlediğini ve Avrasya kıtasına hâkim olmanın küresel üstünlüğün temeli olduğunu söylemiştir.⁵⁵ Coğrafisi itibarıyla Avrasyalı bir güç olmayan ABD, uluslararası gücünü Avrasya kıtasının sınırlarına kadar yaymış ve ABD’nin etkisi, buradan iç bölgelere kadar uzanmaktadır.

ABD’nin Orta Asya ve “Büyük Orta Asya” stratejisinin, reform süreçleri vasıtasıyla ekonomi, enerji, güvenlik ve insan hakları alanlarında bölgesel işbirliğini vurgulamaktadır.⁵⁶ Ancak, Orta Asya devletleriyle ikili ilişkiler seviyesinde, ABD güven eksikliğinden muzdariptir. Bu anlamda Kazakistan, Amerika’nın Orta Asya politikasında özel bir yere sahiptir. ABD açısından Kazakistan’ın daha büyük bir öneme sahip olmasının nedeni, sadece enerji potansiyeli değil, fakat aslında diğer Orta Asya devletleriyle mukayese edildiğinde siyasal ve ekonomik açılardan daha başarılı olmasıdır. Buna bağlı olarak Kazakistan, ABD ile adil ortaklık ilişkileri kurmaya ve iç ve dış sorunlarının çözümündeki bağımsızlığını arttırmaya çalışmaktadır.⁵⁷ ABD yönetimi, hangi partiden olursa olsun, Orta Asya’da iki yanlı bir sorunla karşılaşacaktır. Bir yandan, ABD’nin Rusya’nın bölge üzerindeki stratejik kontrolünü yeniden kurmasını ya da Pekin ve Tahran’la jeopolitik ittifaklar kurmasını engellemeye veya çatlak oluşturmaya çalışacaktır. Diğer yandan ise ABD, Avrasya’nın istikrarsızlaşmasını önlemek için Rusya ile “masaya oturmak” ve işbirliği kurmak zorundadır.

⁵⁴ Mehmet Seyfettin Erol, Aidarbek Amirbek, “Avrasya’da Yeni Tehditler ve Güvenlik Arayışları: Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünün Geleceği”, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları**, der. Mehmet Seyfettin Erol, Barış Kitap, Ankara, 2011, s. 317

⁵⁵ Zbigniew Brzezinski, Büyük Santraç Tahtası: Amerika’nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere, İnkılap Kitabevi, 4. Baskı, 2010, s. 32

⁵⁶ Sanjeev Anand, Mukesh Kumar Mishra, “US Policy and Interest in the Post- Soviet Caspian Region”, 15.01.2014, https://papers.ssrn.com/sol3/Data_Integrity_Notice.cfm?abid=2379434, son erişim 24.12.2015

⁵⁷ Zeinolabedin, Y., Yahyapoor M. S. and Shirzad, Z., “The Geopolitics of Energy in the Caspian Basin”, Spring 2011, <file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/IJER3341299011400.pdf>, son erişim 25.12.2015

Kazakistan'ın Enerji Politikası ve Avrupa Birliği

Geleceğin önemli bir enerji kaynakları tüketicisi, özellikle de petrol ve gaz tüketicisi olarak AB'nin petrol ve gaz çıkartılması, boru hattı ağlarının kurulması ve Hazar Denizi'nin yasal statüsünün belirlenmesinde kendine has çıkarları vardır. Avrupa Komisyonu, Hazar kaynaklarının AB'nin Rusya'ya bağımlılığını azaltarak Avrupa'nın enerji tedarikinde önemli bir rol oynayacağına inanmaktadır. “Günümüzde Avrupa Birliği ya da münferit üye ülkeleri, Avrupa'ya petrol ve gaz getirecek nakliyat koridorlarının inşasında etkili olarak istikrarın garantörleri ya da aracıları rolünü oynayabilirler. Avrupa Birliği, Kazakistan'ın bölgesel politikası güvenli, istikrarlı ve öngörülebilir bir Orta Asya inşa edilmesi ve bölge ülkelerinin ekonomik açıdan daha cazip kılınmasını istemektedir. Dahası uluslararası platformlarda enerji nakil koridorları meselesinin tartışılmasını teşvik ederek karasal devletlerin çıkarlarını gündeme getirmektedir.”⁵⁸

Kazakistan'ın girişimleriyle ilgili olarak, Avrasya Enerji Tedarik Paketi ve enerji güvenliği konuları burada ele alınmaya değerdir. Moskova Dış İlişkiler Enstitüsü, Doğu Asya ve ŞİÖ Çalışmaları Merkezinden Leonid Gusev, Kazakistan'ın yakın gelecekte uluslararası nakliyat ve enerji koridorları konularına daha çok dikkat çekeceğini vurgulamaktadır.⁵⁹ Buna bağılı olarak AB'nin ilgisi "Orta Asya devletleriyle Hazar havzası da dâhil, bölgesel güvenlik sorunlarıyla ilgili diyalogun güçlendirilmesidir. Bu pratik işbirliği, uluslararası toplumun enerji güvenliği sorunlarına yeni bir yaklaşım bulma çabasına katkıda bulunacaktır. Bu özellikle AB üyeleri ve Orta Asya ülkelerinin çok ilgilendikleri, enerji altyapısının korunmasını da içermektedir.”⁶⁰

Kazakistan'ın Enerji Politikası ve Rusya

Kazak - Rus enerji işbirliği, karşılıklı fayda ve güven temelinde geleneksel ortaklık ruhuyla istikrarlı bir şekilde gelişmektedir. Enerji güvenliği açısından, Kazakistan'ın Rusya'nın Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA) altında Uluslararası Uranyum Zenginleştirme Merkezi kurma girişimine iştirak etme kararını almış olması çok önemlidir. Bu girişim, nükleer teknolojiyle ilgilenen herhangi bir devletin, ayrımcılığa maruz kalmadan nükleer enerji kaynaklarına erişimini sağlayacak bir altyapı kurmayı hedeflemektedir. Böylece silahsızlanma rejimi de güç kazanacaktır.⁶¹

Ancak Rusya'nın konumu, karşılıklı faydaya dayalı uzun vadeli işbirliği anlaşmalarına varılmasını çoğu zaman engellemiştir. Rusya ile Hazar bölgesindeki petrol ihracatçısı ülkeler arasındaki ilişkilerdeki sorunlar, daha fazla ihracat fırsatı sunan Avrupa enerji pazarındaki artan rekabetten de kaynaklanmaktadır. “Hazar bölgesindeki petrol patlaması, güneydeki Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin ekonomilerinin güçlenmesine yol açarak, Rusya'ya olan

⁵⁸ Michael Rywkin, “The Geopolitics of the Caspian Sea Basin”, *Volume 32, Issue 2*, 2010, p. 48

⁵⁹ Kuralai I. Baizakova, “Energy Security Issues in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan”, *American Foreign Policy Interests*, 32: 103–109, 2010, <file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/Energy%20Security%20Kazakhstan.pdf>, son erişim 25.12.2015

⁶⁰ Kamal Makili-Aliyev, “The Caspian Sea Chessboard”, s. 33, 2014, <http://sam.az/uploads/PDF/The%20Caspian%20Sea%20Chessboard.pdf>, son erişim 25.12.2015

⁶¹ Baizakova, a.g.m.

ekonomik ve askeri bağımlılıklarının azalmasını sağlamakta ve böylece Batı'nın pozisyonunu güçlendirerek, Rusya'yı kenara itmesine imkan sağlamaktadır. Rusya ile ABD/Batı arasındaki ilişkileri, bir dizi çelişki ve çıkar çatışmasıyla tanımlayabiliriz. Her ne kadar Washington ve Moskova iddialı siyasetler izleseler de, her iki taraf da açık çatışmalara girmekten kaçınmakta ve karşılıklı olarak makul uzlaşılara ulaşmaya gayret etmektedirler. Kazakistan ise esas olarak Orta Asya ve Hazar deniziyle doğrudan ilişkili olan hususlarla ilgilenmektedir.”⁶²

Putin 22 Aralık 2005 yılında yapılan güvenlik konseyi toplantısında, Rusya'nın dünyadaki ağırlığının enerji alanında kendisine olan bağımlılığı oranında ölçüleceğini vurgulamıştır. Bu tarihten itibaren enerjiye daha farklı bakış açısını geliştiren strateji uygulamaya koyulmuştur. Buna göre “Rusya bölge devletlerinden doğalgaz ithal etmeyi çoğaltarak, 2005-2015 yılları arasında Gazprom'un Orta Asya'dan ithal ettiği doğalgaz oranında artışın yaşandığını görmek mümkündür. Son olarak vurgulanması gereken husus ise 1 Ocak 2015 yılında yürürlüğe giren Avrasya Ekonomik Birliği projesi ile Rusya Avrasya'nın kalbinde Moskova merkezli yeni bir ekonomik ve siyasi güç oluşturmaya çalışmakta ve yakın çevresindeki diğer post Sovyet ülkelerini Moskova merkezine kenetleme stratejisine hız vermektedir.”⁶³

Kazakistan'ın Enerji Politikası ve Çin

Söz konusu Çin olduğunda, ülkedeki petrol talebinin sürekli olarak artması ve bu açıdan dış kaynaklara bağımlı olması sebebiyle, enerji güvenliğinin korunmasının Çin liderlerinin uzun vadeli önceliklerinden birisi olduğunu unutmamak gerekir. Çin, son on yıl içerisinde gerçekleştirmiş olduğu hızlı ekonomik kalkınma nedeniyle kömür, petrol ve gaz gibi bütün temel hammaddelerin önemli bir ithalatçısı haline gelmiştir. Orta Asya ile Çin arasındaki ilişkilerin hassas bir noktasını oluşturan bu meselenin haricinde, Çin açısından Orta Asya bölgesi, tıpkı eskiden olduğu gibi bugün de “Batı”ya açılmanın kısa ve ekonomik yolu olarak kabul edildiği gibi, özellikle zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan bu bölge, “stratejik değeri yüksek bir siyasi bölge” olarak da algılanmaktadır.⁶⁴

“Dahası Çin gittikçe, başta karşılıklı jeopolitik caydırıcılık araçlarına sahip olan ABD olmak üzere, büyük uluslararası aktörlerle bir enerji mücadelesine doğru sürüklenmektedir. Her ne kadar bu manevralar arka planda gerçekleşse ve “teröre karşı savaş” gibi çeşitli maskelerin altında yürütülse de, bu tip senaryoların yürürlüğe konması öngörülebilir gelecekte Çin'in dışarıdaki ve içerdeki manevra

⁶² Tomislava Penkova, “Russia in the Caspian Region: An Attempt to Preserve an Inherited Role”, **The Caspian Sea Chessboard**, ed. Carlo Frappi, Azad Garipov, SAM, Azerbaijan, p. 125, 2014

⁶³ Mehmet Seyfettin Erol, Aidarbek Amirbek, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya'nın Dış Politikasında Yakın Çevre ve Orta Asya”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/1 (Yaz 2014), s. 172

⁶⁴ Mehmet Seyfettin Erol, “Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012), s. 11

yeteneğini kısıtlayarak, uzun vadeli reform sürecinin nihai hedefi olan devletin “yeniden doğuşunu” tehlikeye sokabilir.”⁶⁵

“Bu bağlamda Çinli liderler, bu karmaşık soruna çok yönlü ve çok aşamalı bir strateji kullanarak çözüm bulmaya çalışmaktadırlar:

- Petrol ve gaz açısından zengin önemli bütün bölgelere Çinli hammadde çıkartım ve işleme şirketleri konuşlandırarak enerji ihracatı kaynaklarını çeşitlendirmek;
- Petrol ihraç eden ülkelerle uzun vadeli anlaşmalar imzalayarak ve enerji ittifakları kurarak bir sistem oluşturmak;
- Daha fazla genişleyebilmek için gerekli koşulları sağlamak ve uzun vadede enerji rotalarının çoğunu Çin’e yönlendirerek başta Kazakistan ve Türkmenistan olmak üzere Hazar bölgesi ve Orta Asya’daki büyük ihracatçı devletlere münhasıran erişim sağlamak;
- Rusya’yla uzun vadeli, tercihen Çin’in çıkarlarına öncelik veren bir enerji ittifakı tesis etmek;
- İstikrarlı mal akışını garanti altına alabilmek amacıyla Petrol İhraç eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ile “özel şartlara” sahip ilişkiler kurmak;
- Doğu Asya yönünde, tercihen Çin’in bölgedeki en büyük müttefiki olan Pakistan ya da Çin toprakları üzerinden geçen, bir boru hattı sistemi inşa etmek.”⁶⁶

“Çin ya da ABD önemli OPEC üye ülkeleriyle birlikte birbirlerini caydırmaya yönelik gerçekleştireceği eylemler, küresel enerji pazarında kendi lehlerindeki stratejik pozisyonlarını güvence altına alınmalarında önemli bir etken olabilir. Hem Çin hem de ABD kendilerinin kilit rol oynayacakları rakip enerji ittifakları kurmaya çalışabilecekleri belirtilmeden geçilmemelidir. Örneğin öngörülebilir gelecekte Çin, Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) Enerji Kulübü artı Venezüella ve İran’dan faydalanarak, kendisi için enerji kaynağı akışını güvence altına almaya çalışabilir. ŞİÖ, Orta Asya’da konuşlu tek uluslararası işbirliği merkezidir. ŞİÖ’nun özgünlüğü üyeleri arasında şu ülkelerin olmasında yatmaktadır:

- Kazakistan, Rusya ve Özbekistan gibi büyük enerji (petrol ve gaz) potansiyeline sahip ülkeler;
- Artan bir enerji talebi yaşayan ülkeler: Çin;
- Büyük nüfusa sahip ülkeler: Çin ve Rusya;
- Büyük topraklara sahip ülkeler: Çin, Rusya ve Kazakistan.

ŞİÖ ülkelerindeki enerji bütünleşmesi önemlidir ve Orta Asya ülkelerinin önemli sorunlarını çözmeye yardımcı olacak yerinde bir girişimdir. Bu aşamada ŞİÖ içindeki enerji bütünleşmesi esas

⁶⁵ Lorena Di Placido, “Chinese ‘Good Neighborhood Policy’ and Energy Diplomacy toward the Caspian Sea”, 2014 June, s. 206, <http://sam.az/uploads/PDF/The%20Caspian%20Sea%20Chessboard.pdf>, son erişim 25.12.2015

⁶⁶ Alexandros Petersen, Katynka Barysch, a.g.m.

itibariyle üç üyesi tarafından başlatılmıştır: Çin, Özbekistan ve Kazakistan. Ancak ŞİÖ henüz enerji alanında açık kural ve yükümlülükler tesis etmemiştir.”⁶⁷

Sonuç

Hâlihazırda gelişme aşamasında olan Kazakistan enerji sektörü, eğer piyasa ekonomisi prensipleri doğrultusunda modernize edilirse, Kazakistan’ın Avrupa ve Asya’daki küresel ekonomik yapılara katılmasının yolunu açabilir. Buna bağlı olarak da uluslararası yapılar, kurumlar ve örgütlerden güvenliğinin güvence altına alınmasını talep edebilir. Yirmi birinci yüzyılda, Kazakistan’ın enerji ekonomisi bölgede bir güvenlik ve ekonomik, toplumsal ve siyasi istikrar unsuru olabilir.

Kazakistan aynı zamanda gelecekteki ekonomik kalkınmasını güvence altına almak amacıyla dünyanın lider ülkeleriyle ilişkiler kurmaya, mevcut ilişkilerini güçlendirmeye ve uluslararası siyasi, askeri ve ekonomik örgütlere katılmaya da çabalamaktadır. Dolayısıyla, devlet başkanı Nursultan Nazarbayev’e göre, Kazakistan’ın dünya ülkeleriyle ilişkilerinin "küresel ortaklık temel prensibine"⁴ dayalı olması gerekmektedir. Bu da, lider ülkelerle kurulan stratejik ilişkilerin küresel ve bölgesel istikrar ve güvenliğin korunması hedefi göz önünde bulundurularak genişletilmesi anlamına gelmektedir.

Kaynakça

ANAND Sanjeev, MISHRA Mukesh Kumar, “US Policy and Interest in the Post-Soviet Caspian Region”, 15.01.2014, https://papers.ssrn.com/sol3/Data_Integrity_Notice.cfm?abid=2379434

BAİZAKOVA, Kuralai, “Energy Security Issues in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan”, *American Foreign Policy Interests*, 32: 103–109, 2010, <file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/Energy%20Security%20Kazakhstan.pdf>

BRZEZİNSKİ Zbigniew, Büyük Santraç Tahtası: Amerika’nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere, İnkılap Kitabevi, 4. Baskı, 2010

ÇEBOTAREV Andrei, "Kazakhstan i İran: Geopolitika Kaspiskogo Regiona" (Kazakistan ve İran: Hazar Bölgesinin Jeopolitiği), 09.04.2009, <http://www.ia-centr.ru/expert/4370/>

DULAMBAYEVA Raushan, “Energy Sector of Kazakhstan: Current State and Prospects of Development”, *World Applied Sciences Journal* 21 (7), 2013, http://www.almau.edu.kz/upload/pdf/Болюспаев_III.A._1.pdf

EROL, Mehmet Seyfettin, “Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 54, Ankara, 2013

⁶⁷ Zhao Huirong & Wu Hongwei, “China’s energy policy towards the Caspian region: the case of Kazakhstan”, № 62, 2012, http://www.iias.nl/sites/default/files/IIAS_NL62_28.pdf, Son erişim 25.12.2015

EROL, Mehmet Seyfettin, AMİRBEK Aidarbek, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya’nın Dış Politikasında Yakın Çevre ve Orta Asya”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/1 (Yaz 2014)

EROL, Mehmet Seyfettin, “Türkiye’nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012)

EROL, Mehmet Seyfettin, AMİRBEK Aidarbek, “Avrasya’da Yeni Tehditler ve Güvenlik Arayışları: Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünün Geleceği”, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları**, der. Mehmet Seyfettin Erol, Barış Kitap, Ankara, 2011

GULİYEV İgbal, ZHİZNİN Stanislav, “Hazar Denzinde Enerji Diplomasisi”, MGİMO, 2012, <http://cyberleninka.ru/article/n/energeticheskaya-diplomatiya-v-kaspiyskom-regione>

HUIRONG Zhao, HONGWEI Wu, “China’s energy policy towards the Caspian region: the case of Kazakhstan”, № 62, 2012, http://www.ias.nl/sites/default/files/IIAS_NL62_28.pdf

İSMAYİLOV Elnur , BUDAK Türkan, “Bağımsızlık Sonrası Kazakistan’ın Enerji Politikası”, Bilgesam Analiz, 13 Şubat 2015, <http://www.bilgesam.org/incele/2019/-bagimsizlik-sonrasi-kazakistan-in-enerji-politikasi/#.Vn4IhCc5Q8o>

KANAPIYANOVA Juldiz, “Hazar Bölgesi Ülkeleri Arasında Askeri İşbirliğine İlişkin Beklentiler”, 12.05.2015, http://eurasian-research.org/sites/default/files/aae_bulten_tr_19.pdf

LOHMAN Bodo, “Kazakistan’ın Enerji Politikası ve Kalkınması”, KİSİ, 17.04.2007, <http://kisi.kz/ru/categories/ekonomika-i-energetika/posts/energeticheskaya-politika-i-ustoychivoe-razvitie-respub>

PARAMONOV Vladimir, “Energetičeskaia Politika Kitaia v Sentralnoi Azii” (Çin’in Orta Asya Enerji Politikası), 27.07.2011, <http://ceasia.ru/energetika/energeticheskaya-politika-kitaya-v-tsentralnoy-azii-i-ee-sovremennoe-znachenie-dlya-rossii.html>

PETERSEN Alexandros, BARYSCH Katynka, “Russia, China and Geopolitics of Energy in Central Asia”, Carnegie Moscow Centre, 2012

PENKOVA Tomislava, “Russia in the Caspian Region: An Attempt to Preserve an Inherited Role”, **The Caspian Sea Chessboard**, ed. Carlo Frappi, Azad Garipov, SAM, Azerbaijan, 2014

KUBİCEK Paul, “Energy politics and Geopolitical Competition in the Caspian Basin”, *Journal of Eurasian Studies*, Volume 4, Issue 2, July 2013, <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366513000171>

PETROL FIYATLARI VE DOVİZ KURU İLİŞKİSİ: SEÇİLMİŞ PETROL İHRACATÇISI ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ

Sabit BAİMAGANBETOV

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
İktisat Bölümü, Türkistan, Kazakistan, sabitbai@gmail.com*

Özet

Petrol, başta ulaşım ve enerji sektörü olmak üzere, çeşitli alanlarda kullanılması nedeniyle stratejik önem taşıyan hammaddedir. Bu bakımdan, petrol fiyatlarında meydana gelen değişimler hem petrol ihracatçısı hem petrol ithalatçısı ülkelerinin döviz kuru üzerinde etkili olabilmektedir. Bu etkiler, söz konusu ülkelerin gelişim seviyesine göre farklılık göstermektedir. Bu çalışmada petrol ihracatçısı ülkelerin arasından 14 ülke seçilmektedir. Çalışma kapsamında analiz edilen ülkeler, gelişmekte olan petrol ihracatçısı ve gelişmiş petrol ihracatçısı olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenmiştir.

Pesaran vd. (2008) yatay kesit bağımlılık testinden elde edilen bulgular, yatay kesit bağımlılık olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, yatay kesit bağımlılığı dikkate alan Westerlund (2007) yaklaşımı ile eş-bütünleşme ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri Dumitrescu-Hurlin (2012 panel nedensellik testi ile araştırılmıştır. Hem eş-bütünleşme hem de Panel nedensellik testinden elde edilen ampirik bulgular, petrol fiyatlarındaki gelişmelerin özellikle gelişmiş petrol ihracatçısı ülkelerin reel döviz kuru üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Petrol Fiyatları, Yatay Kesit Bağımlılığı, Panel Eşbütünleşme, Panel nedensellik*

Abstract

The effects of oil price on macroeconomics are expected to be different in oil importing and in oil exporting countries. Namely, an oil price increase (decrease) should be considered good (bad) news in oil exporting countries and bad (good) news in oil importing countries. This paper assesses empirically the effects of Brent oil price on the real exchange rate for the monthly period 2003-2016 in 14 oil exporting countries by using Westerlund (2007) panel co-integration test. The empirical findings show that the oil prices have an impact on real exchange rate for developed oil exporters.

Key words: *Oil Prices, Cross-Section Dependence, Panel Co-Integration, Panel Causality Test*

Giriş

Son yıllarda petrol fiyatlarında meydana gelen ani artış ve azalmalar, petrol ihracatçısı ve ithalatçısı ülkelerin makroekonomik değişkenleri üzerinde farklı etkiler yaratmaktadır. Ham petrol fiyatlarındaki artışlar petrol ihracatçısı ülkeler için gelirin artmasına ve reel döviz kurlarının değer kazanmasına yol açmaktadır. Petrol fiyatındaki düşüş ise bütçe gelirleri petrolden elde ettiği kaynaklara dayalı bazı petrol ihracatçısı ülkelerde reel döviz kurunun değer kaybetmesine neden olmaktadır.

Petrol fiyatlarının makroekonomik değişkenler üzerinde etkisi hakkında yapılan araştırmalar üç grup altında incelenmektedir. Birinci grubu oluşturan araştırmacılar petrol fiyatlarının hangi makroekonomik değişkenler üzerindeki etkili olduğunu iktisat teorisi yardımı ile açıklamaya çalışırken, ikinci grubu oluşturan bilim adamları bu etkiyi deneysel yöntemlerin yardımı ile açıklamaya çalışmaktadır. Son olarak, üçüncü grubu oluşturan çalışmalar petrol fiyatlarındaki değişimlerin, söz konusu ülkelerin makroekonomik politikalarını ne derece etkilediği hakkında tartışmaktadır.

Zhang vd. (2008) çalışmasında petrol fiyatlarının uzun dönemde ABD doları üzerinde etkili iken, kısa dönemde ise bu etkinin uzun döneme göre düşük olduğunu belirtmiştir. Chen ve Chen (2007) çalışmasında petrol ithalatçısı ülkelere petrol fiyatlarından önemli ölçüde etkilendiğini, bu etki ticarete konu olan mallar üzerinde yansıdığını ve söz konusu ülke malları diğer ülkelere göre daha pahalı hale gelebildiğini, böylece ulusal para biriminin değer kaybettiğini söylemiştir. Ghosh (2011) çalışmasında petrol fiyatındaki artışların ulusal para biriminin değer kaybetmesine neden olduğunu ve petrol fiyatında meydana gelen artışların döviz kurundaki oynaklığa yol açtığını göstermiştir. Turhan vd. (2014) çalışmasında G20 ülkelerinin verilerine dayanarak petrol fiyatı ile döviz kuru arasında ters yönlü ilişkinin olduğunu göstermiştir. Kaplan vd., (2016) çalışmasında petrol bağımlısı ülkelerde reel petrol fiyatlarının reel döviz kuruna etkisini incelemiştir. Sonuçlara göre, reel petrol fiyatlarındaki artışın petrol bağımlısı ülkelerin reel döviz kurları üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ülke bazında ise ABD ve Çin için petrol fiyatlarındaki artışın etkisi bulunmamakta iken, Kanada ve Meksika üzerinde pozitif Rusya üzerin de ise negatif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada 2003-2016 yılları aylık verilerin yardımı ile Brent tipi ham petrol fiyatlarındaki değişimin 14 petrol ihracatçısı ülkelerin üzerindeki etkilerini panel veri analizi yardımı ile araştırılacaktır. Bu çerçevede reel döviz kuru verileri kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir.

Petrol fiyatlarındaki değişimlerin reel döviz kuru üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkeleri (Azerbaycan, Ekvator, İran İslam Cumhuriyeti,

Kazakistan, Kolombiya, Malaysiya, Meksika, Venezüella) gelişmiş petrol ihracatçısı ülkeleri (Kanada, Kuveyt, Norveç, Rusya ve Büyük Britanya) verileri kullanılmaktadır.

Bu çalışmada, yatay kesit bağımlılığının olup olmadığını test etmek için Pesaran, Ulah ve Yamagata (2008) LM_{adj} testi kullanılmıştır. Birim kökün olup olmadığını test etmek için, yatay kesit bağımlılığı dikkate alan Pesaran (2007) çalışmasında ele alınan CADF panel birim kök testi kullanılmaktadır. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin var olduğunu test etmek için Westerlund (2007) panel eş-bütünleşme analizi ve Panel dinamik en küçük kareler (panel DEKK) yöntemi ile uzun dönem ilişkisi araştırılmıştır. Son olarak, Dumitrescu- Hurlin (2012) nedensellik teknikleri kullanılarak Brent tipi ham petrol fiyatının reel döviz kuru değişkeni üzerindeki etkisi incelenmiştir.

1. Petrol fiyatı ve döviz kuru

Petrol fiyatlarının makroekonomik değişkenler üzerinde yarattığı etkiler 70'li yıllarda yaşanan petrol şokundan sonra bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Yapılan araştırma sonuçların aşağıda verilen alt başlıklar altında toplamak mümkündür:

- Petrol üretim sürecinde kullanılan önemli hammaddedir
- Petrol fiyatında meydana gelen değişimler ürün fiyatı, enflasyon, işsizlik, yatırım miktarı, faiz oranı ve döviz kuru gibi makroekonomik değişkenler üzerinde etkili olabilmektedir.
- Petrol fiyatındaki artışların etkisi petrol fiyatındaki düşüşlerden daha etkilidir (Rafiq, S vd. 2009.)

Petrol fiyatlarını etkileyen faktörleri iki grupta toplamak mümkündür. Bunlar sırasıyla yapısal ve ikincil faktörlerdir. Yapısal faktörler uzun dönemde etkili iken, ikincil faktörlerin etkisi kısa dönemde gözlenmektedir (Tsoskounoglou vd. 2008: 3797-3806).

Yapısal faktör olarak bilinen arz-talep dengesinin etkisi uzun dönemde rastlanmaktadır. Kısa dönemde ise, jeopolitik riskler, finansal spekülasyonlar, krizler, doğal felaketler, ABD dolarının değeri etkili olabilmektedir. Bununla birlikte, kısa dönemde etkisini gösteren faktörlerin kalıcı olmadığını, sadece anlık etki yarattığını söyleyebiliriz (Solak vd. (2012).

Hamilton (1996, 2002) çalışmasında petrol fiyatındaki değişimlerin üretim ve fiyat düzeyinde etkili olduğunu, bu sebepten söz konusu ülkelerin merkez bankaları para politikaları yardımıyla fiyat dengesini tutturmaya çalıştığını iddia etmektedir. Krugman, (1980) ve Chaudhuri vd. (1998) çalışmalarında petrol fiyatındaki artış gelir transferine neden olabileceğini söylemektedir. Petrol fiyatındaki artış petrol ihracatçısı ülke dövizlerinin değer kazanmasıyla sonuçlanabilmektedir.

Buetzer vd., (2012) çalışmasında petrol fiyatlarının döviz kurunu üç kanaldan etkileyebileceğini ifade etmiştir. Söz konusu kanalları, dış ticaret dengesi, gelir transferi ve portföyün yeniden dağılımı şeklinde sıralayabiliriz. Petrol fiyatları uluslararası piyasada Amerika Birleşik Devletleri doları üzerinden belirlenmektedir. Dolayısıyla, petrol fiyatlarındaki değişimler sadece üretilen ürün ve enflasyon üzerine yansımıyor, bununla birlikte ülkenin yürüttüğü para politikasını da etkilemektedir. Petrol fiyatlarında yaşanan artış, petrol ihracatçısı ülkelerin para politikası üzerinde iki yolla yansıdığını söyleyebiliriz. Bunlar sırasıyla, faiz indirimi ve döviz kurunun değer kazanmasıdır. İhracattan elde ettiği ek gelir ülkedeki para miktarını arttırmaya ve kredi faiz oranların aşağıya çekmeye neden olabilmektedir.

2. Yöntem

Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığının dikkate alınması gerektiğini gösteren ilk araştırmalardan birisi O'Connell (1998) çalışmasıdır. Bu çalışmada Monte Carlo benzetme yöntemi yardımı ile Levin, Lin, Chu (LLC) yatay kesit bağımlılığı dikkate almayan panel birim testinin anlamlılık derecesinde bozulma ve test gücünde azalma olduğu gösterilmiştir. O halde panel veriler için yatay kesit bağımlılık dikkate alınmadan yapılan birim kök testleri yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir (Pesaran, 2004). Bu eleştiriden sonra yatay kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testleri ve eş-bütünleşme analizleri geliştirilmiştir (F.Tatoğlu 2012).

Çalışmada 2003-2016 arasındaki aylık veriler ile 14 ülkeye ait yatay kesit verileri birleştirildiğinden, gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkeler için $T=162$, $N=8$ olmaktadır ve gelişmiş petrol ihracatçısı ülkeler için $T=162$, $N=6$ 'dır. Yatay kesit bağımlılığı sınamak için, Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM sınaması kullanılmıştır. Bu test sonucunda yatay kesit bağımlılık tespit edildiğinden, birim kökün testinde bu bağımlılığı dikkate alan Pesaran (2007) tarafından ortaya koyulan “yatay kesit bağımlılık altında genişletilmiş Dickey-Fuller” yaklaşımı kullanılmıştır. Seriler arasında uzun dönem ilişkinin varlığı yatay kesit bağımlılığı dikkate alan Westerlund (2007) tarafından geliştirilen ve hata düzeltme modeline dayanan panel eş-bütünleşme testi ile incelenmiştir. Son olarak Dumitrescu-Hurlin (2012) tarafından önerilen nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerin yönü hakkında bilgiler verilmiştir.

3. Model ve Değişkenler

Petrol fiyatlarının makroekonomik değişkenler üzerinde etkileri ülkeden ülkeye değiştiğinin bugüne kadar yapılan çalışmalar ortaya koymaktadır. Bu araştırmada ülkeler gelişim

seviyesine göre 2 gruba ayırarak incelenmektedir. Bunlar sırasıyla gelişmekte olan ve gelişmiş petrol ihracatçısı ülkeler grubudur. Böylece, aşağıdaki modeller tahmin edilmiştir.

Çizelge 4.1 Ülke grubuna göre bağımlı ve bağımsız değişkenlerin tanımlanması

Model	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Ülke Grubu	Ülke Sayısı
1.1	Reel DK	PF	Gelişmekte olan petrol ihracatçısı	8
1.2	Reel DK	PF	Gelişmiş petrol ihracatçısı	6

Model 1.1'de Bağımlı değişken gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkelerin reel döviz kuru (Reel DK) bağımsız değişken ise PF (Brent tipi ham Petrol Fiyatı). Bu modelde reel DK'daki değişimin Brent tipi ham petrol fiyatlarındaki değişimle açıklanıp açıklanmayacağı ve değişkenler arasındaki ilişkinin yönü incelenmektedir. Değişkenlerin tamamının logaritması alınarak modele dahil edilmiştir.

Model 1.2'de Bağımlı değişken gelişmiş petrol ihracatçısı ülkelerin reel döviz kurudur (Reel DK). Bağımsız değişken ise PF (Brent tipi ham Petrol Fiyatı). Bu model ile Reel DK'daki değişimin Brent tipi ham petrol fiyatlarındaki değişimle açıklanıp açıklanmayacağı ve değişkenler arasındaki ilişkinin yönü incelenmektedir. Değişkenlerin tamamının logaritması alınarak modele dahil edilmiştir.

4.1 Yatay kesit bağımlılık testi

Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığın olup olmadığı hangi nesil birim kök testi sınanmasının yapılacağını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Pesaran vd., (2008) çalışmasında grup ortalaması sıfır ve bireysel ortalamaları ise sıfırdan farklı olduğunda panel veriye dayalı model parametrelerinin tahmininde sapmalı sonuçlar elde edildiği gösterilmiştir. Pesaran vd. (2008) çalışmasında zaman serisi boyutu T'nin küçük değer aldığı durum için ortalaması sıfır olarak merkezileştirilmiş yeni bir yatay kesit bağımlılık testi ortaya koyulmuştur. Bu sapmayı ortadan kaldırmak için x_{it} 'nin katı dışsal ve u_{it} 'leri ise normal dağıldığını varsayarak Breusch Pagan LM istatistiğine varyans değerleri ile ortalama değerlerini ekleyerek düzeltme işlemi yapılmaktadır.

Çizelge 4.2. Reel döviz kuru için Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri Sonuçları

Gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkeler	İstatistik	Olasılık	TÜFE için yatay kesit bağımlılık testi sonuçları		İstatistik	Olasılık
			Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM test	Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM test		
	1341	0.000			1414	0.000

Yukarıdaki çizelgeden görüldüğü gibi reel döviz kuru değişkeni için hesaplanan olasılık değerleri anlamlılık düzeyi 0.05'den daha küçüktür. Bu durumda %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilebilir. Bu sonuç yatay kesit bağımlılık olduğunu ortaya koymaktadır. Bu verilere göre, hata terimine gelen şoktan paneli oluşturan ülkelerin tümü etkilenmektedir. Sonuç olarak panel birim kök ve panel eş-bütünleşme testlerinde yatay kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil yaklaşımların kullanılması gerekmektedir.

4.2 Panel Birim Kök Testi

Pesaran (2007) çalışmasında ADF regresyonunun gecikmeli yatay kesit ortalamaları ile genişletilmiş halini kullanmıştır. Bu test birimlere ait hata terimleri arasındaki çapraz korelasyonu yok etmektedir (F.Tatoğlu 2012)

Bu çalışmada, ele alınan reel döviz kuru değişkeni yatay kesit bağımlılık içerdiğinden yatay kesit bağımlılığı dikkate alan CADF (Pesaran 2007) yaklaşımı ile birim kök testi yapılmıştır. Çizelge 4.3. Pesaran Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkeler	Birinci sıra		Birinci sıra fark		Gelişmekte olan petrol ithalatçısı ülkeler	Birinci sıra fark		
	seviye	fark	seviye	fark		seviye	fark	
değişken	\bar{t}	%5	\bar{t}	%5	\bar{t}	%5	\bar{t}	%5
Reel DK								
Sabit terimli	-1.206	-2.320	-6.190	-2.320	-1.702	-2.320	-6.190	-2.320
Sabit terimli ve trendli	-1.226	-2.830	-6.420	-2.830	-2.688	-2.830	-6.420	-2.830

* %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı

Yukarıdaki çizelgede sabit terimli, sabit terim ve trendli CADF testi sonuçları görülmektedir. Bu sonuçlara göre reel döviz kuru birinci sıra fark durağandır. Diğer bir ifade ile bu seri için bütünleşme sırası 1'dir.

4.3 Westerlund Panel Eş-bütünleşme sınaması

Westerlund (2007), panel verilerle çalışırken eş-bütünleşmenin varlığını sınamak için, hata düzeltme modeli temelli dört adet panel eş-bütünleşme testi önermiştir. Westerlund (2007) çalışmasında paneli oluşturan seriler arasında yatay kesit bağımlılığı dikkate almak için öz çıkarım (bootstrap) yöntemini kullanmaktadır. Aşağıdaki çizelgede Westerlund panel eş-bütünleşme testi sonuçları dört farklı istatistik için verilmiştir.

Çizelge 4.4 Westerlund (2007) Eş-bütünleşme Analiz Sonuçları

	Gelişmiş petrol ihracatçısı ülkeler				Gelişmiş petrol ithalatçısı ülkeler			
	Değer	Z değeri	P- değeri	Robust (güvenli) p-değeri	Değer	Z değeri	P- değeri	Robust (güvenli) p-değeri
Reel DK								
Gt	-2.924	-2.002	0.023	0.058	-3.734	-4.203	0.000	0.002*
Ga	-16.799	-2.084	0.019	0.032	-22.291	-3.827	0.000	0.002*
Pt	-6.248	-0.317	0.376	0.535	-8.504	-3.877	0.000	0.008*
Pa	-11.453	-1.184	0.118	0.264	-17.755	-3.609	0.000	0.011*

* %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı

** %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı

Westerlund (2007) eş-bütünleşme testine ilişkin olarak öncül ve gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Deterministik bileşen olarak hem sabit hem de trendli model kullanılarak 1000 tekrarlı öz çıkarım olasılık değerleri elde edilmiştir. Dirençli p-değerlerine göre, gelişmiş petrol ihracatçısı ülke grubu reel döviz kuru değişkeni ile Brent markalı petrol fiyatı arasında %5 anlamlılık düzeyinde uzun dönem denge ilişkisi bulunmuştur.

4.4 Uzun Dönem Eş-bütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Çalışmanın bu kısmında, seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra uzun dönem bireysel eş-bütünleşme katsayıları Kao ve Chang (2000) tarafından önerilen panel dinamik en küçük kareler (Panel DEKK) yöntemi ile tahmin edilmiştir. Panel DEKK değişkenlerin I(1) olduğu, yani birim kök içerdiği ve değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi olduğu varsayımı altında geçerli olmaktadır (F. Tatoğlu İ 2012: 242s). Çalışmada reel

döviz kuru ile Brent tipi ham petrol fiyatları arasındaki uzun dönem denge parametresi tahmin edilerek sonuçlar Çizelge 4.5’de verilmiştir.

Çizelge 4.5 Uzun Dönem Eş-bütünleşme Katsayılarının Tahmini

Bağımlı değişken	Reel Döviz Kuru			
Değişken	Katsayı	Standart hata	z istatistik değeri	p-değeri
Petrol Fiyat	0.0790	0.0162	4.8723	0.000

Brent tipi ham petrol fiyatlarına ilişkin uzun dönem denge katsayısı istatistiki olarak anlamlıdır. Bu sonuç, petrol fiyatının reel döviz kuru üzerinde etkili bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Panel DEKK sonuçlarına göre, diğer her şey sabit iken Brent tipi ham petrol fiyatlarındaki %1’lik artış reel döviz kurunu %0.8 artırmaktadır.

4.5 Panel Nedensellik Testi sonuçları

Günümüzde, değişkenler arasında ilişkinin belirlenmesi ve test edilmesi, öncelikle değişkenlerin içsel veya dışsal olarak belirlenmesine bağlıdır. Ancak iktisadi ilişkilerin karmaşık olması nedeniyle hangi değişkenin içsel, hangi değişkenin dışsal olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Dumitrescu-Hurlin (2012) çalışmasında, heterojen paneller için Granger nedensellik testinin genişletilmiş versiyonunu önermiştir. Bu test, Granger nedensellik testi kapsamında yatay kesit birimleri için hesaplanan bireysel Wald testlerinin ortalamasını ifade etmektedir. Bu test hem yatay kesit bağımlılığını içeren seriler için, hem heterojen panel seri için kullanılabilir (Dumitrescu-Hurlin (2012)). Çalışmada, Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik testi yapılmış ve bu testten elde edilen bulgular Çizelge 4.6’da verilmiştir.

Çizelge 4.6 Gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkeleri için Dumitrescu-Hurlin (2012) Testi sonuçları

H ₀ hipotezi	w-istatistiği	z-bar istatistiği	Olasılık değeri
Petrol fiyatı Reel Döviz kurunun Granger nedeni değildir	3.5698	2.1263	0.034
Reel Döviz kuru petrol fiyatının Granger nedeni değildir	3.5662	2.1214	0.035

Çizelge. 4.6’da yer alan sonuçlara göre Brent tipi ham petrol fiyatı ile reel döviz kuru değişkeni arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmektedir.

Çizelge 4.7 Gelişmiş petrol ihracatçısı ülkeleri için Dumitrescu-Hurlin (2012) Testi sonuçları

H ₀ hipotezi	w-istatistiği	z-bar istatistiği	Olasılık değeri
Petrol fiyatı Reel Döviz kurunun Granger nedeni değildir	3.1486	1.3389	0.181
Reel Döviz kuru petrol fiyatının Granger nedeni değildir	5.1948	3.7802	0.000

Çizelge 4.7’de yer alan sonuçlar değerlendirildiğinde, ele alınan deneysel modelde nedensellik ilişkisinin yönünü reel döviz kuru değişkeninin petrol fiyatı değişkenine doğru olduğu görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada gelişmekte olan 8 petrol ihracatçısı ve 6 gelişmiş petrol ihracatçısı ülkelerin 2003-2016 yılları arasında aylık zaman serilerin kullanarak petrol fiyatlarının reel döviz kuru üzerindeki etkileri panel veri analizi ile incelenmiştir. Bu ülkeler ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre gruplara ayrılarak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Buna göre gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkeler Azerbaycan, Ekvator, İran İslam Cumhuriyeti, Kazakistan, Kolombiya, Malaysiya, Meksika ve Venezüella iken, gelişmiş petrol ihracatçısı ülkeleri ise Kanada, Kuveyt, Norveç, Rusya ve Büyük Britanya olarak sınıflandırılmıştır.

Petrol fiyatı ile reel döviz kuru arasındaki uzun dönemli ilişki Westerlund (2007) eş-bütünleşme testi kullanılarak araştırılmıştır. Paneli oluşturan ülkeler arasında YKB’nin varlığı, Pesaran vd. (2008) tarafından sapması düzeltilen LM_{adj} testi ile incelenmiş, analiz kapsamında test edilen ülkeler arasında YKB olduğuna karar verilmiştir. Analizde serilerde birim kökün varlığı, serilerdeki YKB’yi dikkate alan CADF testiyle (Pesaran, 2007) analiz edilmiş ve serilerin düzeyde durağan olmayıp, birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri görülmüştür.

Seriler arasındaki uzun dönemli ilişki Westerlund (2007) eş-bütünleşme testi yardımı ile incelenmiş ve elde edilen bulgular gelişmiş petrol ihracatçısı ülkelerin reel döviz kuru üzerinde petrol fiyatlarının etkili olduğunu göstermiştir.

Sonraki aşamada, seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra uzun dönem bireysel eş-bütünleşme katsayıları; Pedroni (2001) tarafından önerilen grup ortalama panel Dinamik EKK yöntemi ile tahmin edilmiştir. Uzun dönem denge ilişkisinde Brent tipi ham

petrol fiyatlarına ait katsayı istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Panel Dinamik EKK sonuçlarına göre petrol fiyatındaki %1'lik artış reel döviz kurunu %0.8 artırmaktadır.

Son olarak petrol fiyatlarının reel döviz kurunun Granger nedeni olup olmadığı Dumitrescu-Hurlin (2012) tarafından ele alınan panel verilerde Granger nedensellik testi yardımı ile incelenmiştir. Bu test Brent tipi ham petrol fiyatlarının hem gelişmekte olan hem gelişmiş petrol ihracatçısı ülkelerin reel döviz kuru değişkeninin Granger anlamında nedeni olduğunu göstermiştir.

Hem eş-bütünleşme hem de Granger nedensellik testinden elde edilen ampirik bulgular, petrol fiyatındaki değişimlerin gelişmiş petrol ihracatçısı ülkelerin üzerinde etkili bir faktör olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, petrol fiyatlarındaki değişimlerin gelişmekte olan petrol ihracatçısı ülkeleri reel döviz kuru değişkeni üzerinde kısa dönemde pozitif etki yarattığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

BP (2015). *BP Statistical Review of World Energy (64th ed.) June 2015*. [bp.com/statistical review](http://bp.com/statistical-review).

Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.

Chen, S., & Chen, H. C. (2007). Oil prices and real exchange rates. *Energy Economics*, 29(3), 390-404.

Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of international money and Finance*, 20(2), 249-272.

Dauvin, M. (2014). Energy prices and the real exchange rate of commodity-exporting countries. *International Economics*, 137, 52-72.

Dumitrescu, E. and C. Hurlin, 2012, Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels, *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460.

Ghosh, S. (2011). Examining crude oil price-Exchange rate nexus for India during the period of extreme oil price volatility. *Applied Energy*, 88(5), 1886-1889.

Hacihanoglu, E., Turhan, M. I., & Soytas, U. (2013). Oil prices and emerging markets exchange rates. *Emerging Markets Finance and Trade*, 49(1), 21-36.

Harris, D., Harvey, D. I., Leybourne, S. J., & Taylor, A. M. (2009). Testing for a unit root in the presence of a possible break in trend. *Econometric Theory*, 25(6), 1545-1588.

Kaplan, F., & Aktas, A. R. (2016). Petrol Bagimlisi Ülkelerde Reel Petrol Fiyatlarının Reel Döviz Kuruna Etkisi/The Impact of Real Oil Price on Real Exchange Rate in Oil Dependent Countries. *Business and Economics Research Journal*, 7(2), 103.

- Korhonen, L., Mehrotra, A. (2009), Real exchange rate, output and oil: Case of four large energy producers. Bank of Finland. Institute for Economies in Transition. *Discussion Papers*, 6/2009.
- Krugman, P. (1983). Oil shocks and exchange rate dynamics. In *Exchange rates and international macroeconomics* (pp. 259-284). University of Chicago Press.
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24.
- Paresh, K. N., Narayan, S., & Prasad, A. (2008). Understanding the oil price-exchange rate nexus for the Fiji islands. *Energy Economics*, 30(5), 2686–2696.
- Peseran, M.H. & Yamagata, T., Testing Slope Homogeneity in Large Panels, *Journal of Econometrics*, 142(1), 2008
- Peseran, M.H., A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 2007
- Rafiq, S., Salim, R., & Bloch, H. (2009). Impact of crude oil price volatility on economic activities: An empirical investigation in the Thai economy. *Resources Policy*, 34(3), 121-132.
- Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometik zaman serileri analizi: EViews uygulamalı*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Solak, A. O. (2012). Petrol Fiyatlarını Belirleyici Faktörler. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(2).
- Tatoğlu, F. Y., *Panel Veri Analiz İstatistik Uygulaması*, İstanbul, Beta, 2012.**
- Tatoğlu, F. Y., *Panel Veri Ekonometrisi*, İstanbul, Beta, 2012.**
- Tsokounoglou, M., Ayerides, G., & Tritopoulou, E. (2008). The end of cheap oil: Current status and prospects. *Energy Policy*, 36(10), 3797-3806.
- Turhan, E. Hacıhasanoğlu, U. Soytas, Oil prices and emerging market exchange rates, *Emerg. Markets Finance Trade* 49 (sup1) (2013) 21–36.
- Westerlund, J., Testing For Error Correction In Panel Data, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 69, 2007
- Zhang, Y. J., Fan, Y., Tsai, H. T., & Wei, Y. M. (2008). Spillover effect of US dollar exchange rate on oil prices. *Journal of Policy Modeling*, 30(6), 973–991.

**ЖАҢА ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕДЕГІ ТҮРІК ӘЛЕМІНІҢ РӨЛІ:
МҮМКІНДІКТЕР МЕН ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕМЕН
ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫ**

**РОЛЬ ТЮРКСКОГО МИРА В НОВОЙ МИРОВОЙ СИСТЕМЕ:
ВОЗМОЖНОСТИ, УГРОЗЫ И ИНТЕГРАЦИЯ МИРОВОЙ
СИСТЕМЕ**

**YENI DÜNYA DÜZENİNDE TÜRK DÜNYASININ ROLÜ: FIRSATLAR,
TEHDITLER VE ULUSLARARASI SISTEME ENTEGRASYONU**

**THE ROLE OF TURKISH WORLD IN THE NEW WORLD'S
ERA: OPPORTUNITIES, MEASURES AND INTEGRATION IN
INTERNATIONAL SYSTEM**

YENİ DÜNYA DÜZENİ'NDE TÜRK DÜNYASININ GELECEĞİ ve ŞANGAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Ahmet KIYMAZ

Ahmet Yesevî Üniversitesi Hazırlık Fakültesi, Türk Dili Bölüm Başkanı

(ahmetkiymaz@gmail.com)

Özet

Özellikle son 300 yıldır "**Yeni Dünya Düzeni**" kavramı belirli dönemlerde dünya gündemine gelmekte ve Türk-İslâm ve insanlık düşmanı küresel menfaat grupları tarafından dünyamız yeniden şekillendirilmektedir. Son çeyrek yüzyılda Afganistan, Irak, Suriye başta olmak üzere Afrika, Ortadoğu ve Asya'daki iç savaşlar, istilâlar ve enerji savaşlarının ardında da "KÜRESEL SERMAYE" olarak adlandırılan Musevi-Hıristiyan İttifakı'nın temsilci ve yönlendiricileri bulunmaktadır.

Yeni sömürgecilik hareketleri olarak da nitelendirilebilecek Batı kökenli teşebbüslerin temelinde; öncelikle ilgili Batılı Devletlerin mitolojik, siyasî ve ekonomik menfaatleri söz konusudur. 1980'li yılların sonlarında yeniden ortaya atılan "**Yeni Dünya Düzeni**" kavramı ile öncelikli hedeflenen ülkeler, Türkçe ve Arapça konuşan ülkelerdir. Diğer bir ifadeyle, akılcı ve dikkatli önlemler alınmadığı takdirde; önümüzdeki çeyrek yüzyılda başta Ortadoğu olmak üzere, Asya ülkelerinin pek çoğunun sınırlarının ve demografik yapısının değişmesi kuvvetli muhtemeldir.

Bu bildiride, Türkiye ve Kazakistan başta olmak üzere Türkçe konuşan ülkeler ile gelecekte ulusal menfaatlerini korumakta kararlı diğer İslâm ülkeleri arasında siyasî, iktisadî ve askerî iş birliklerinin artırılmasının gerekliliği üzerinde durulacaktır. Özellikle Türkiye ile **Şangay İşbirliği Örgütü** ülkeleri arasında güçlü bir dayanışmanın vazgeçilmez nitelikleri vurgulanacaktır.

Bildiride ayrıca; ülkeler arası ilişkilerin nitelikleri, amaç ve işlevsel faaliyetleri, gelecekteki plânlar üzerinde yeni politikalar irdelenecek; **Küresel Sermaye** tarafından oluşturulan tehditler ve tehditler karşısında alınacak önlemler sebep-sonuç ilişkileri, yararları-zararları gibi yönlerle değerlendirilecektir.

***Anahtar Sözcükler:** Türk, İslâm, Rus, Slav, Şangay, küreselleşme, terör, kaos.*

Abstract

The concept of "New World Order" has been coming to the fore at certain times, particularly last 300 years; and our world has been reformed by global benefit groups that are

against to human and Turkish-Islamic union. After the civil wars, invasions and energy wars happening in Africa, Middle East and Asia especially in Afghanistan, Iraq, and Syria during the last quarter century, there are delegates and leaders of Jew– Christian Alliance named as ‘‘GLOBAL CAPITAL’’.

At the heart of the West based attempts, which can also be qualified as neo-colonialism movements, there are mainly matters of mythological, political and economic benefits of related Western Countries. Primarily targeted countries by the concept of ‘**New World Order**’ thrown out again in the later of 1980s are the countries in which Turkish and Arabic languages are being spoken. In other words, it is more likely that particularly Middle East and many other Asian countries’ borders and demographic structures will change as long as taking mentalist and attentive precautions.

In this assertion, it is going to be put emphasis on the necessity of increasing political, financial and military cooperation between Turkish speaking countries and İslam countries, which are decisive in protecting their national benefits in the future, most notably Turkey and Kazakhstan. The indispensable qualifications of a strong solidarity between Turkey and **Shanghai Cooperation Organisation** countries will also be highlighted.

Besides, qualifications of transnational relationships, target and functional activities, and new policies on future plans will be studied; threats created by **Global Capital** and precautions against to threads will be evaluated in the frame of cause and effect relationship and benefit-loss link.

***Key Words:** Turkish, İslam, Russian, Slav, Shanghai, globalization, terror, chaos.*

Giriş

İnsanlık tarihinin başlangıcından beri süregelen temel savaşın insanların ihtiras ve doymak bilmez yapısı olduğu tartışılır durumdan artık çıkmalıdır, kanaatindeyiz. Çünkü, tarafsız bir değerlendirme yapılacak olursa, tarih boyunca, özellikle son asırlarda iktisadî gücü elinde bulunduran şeytanımsı uluslararası güç odakları âdil olmayacak bir biçimde emperyalist emellerini gerçekleştirmek için insanlığa zulmetmektedir. Bu güçlerin başında ise **"YENİ DÜNYA DÜZENİ"** kavramı başta olmak üzere, **"özgürlük, adalet, eşitlik, demokrasi"** kavramlarını maske olarak kullanan uluslararası karteller ve yapılanmalar gelmektedir. Bu yapılanmalar; uluslararası dev şirketler, onların yönettiği devlet yapılanmaları ve gizli örgütlenmeler bulunmaktadır.

"Batı'nın dış politikalarının temelleri, Doğu ülkeleri üzerine kurulmuştur. Doğuyu sürekli alçaltmak, ekonomik bağımlı hale getirmek, büyük bir pazar oluşturup elde tutmak,

*Dođu ÷lkelerindeki siyasî yapıyı sürekli ařađılamak... Avrupa ÷lkelerinde **demokrasi** teriminin adı bile geçmezken Dođu'da bu terim hiç ađızlardan dūřmez."* (Doyuran, 2013:25) c÷mlerinin içerdiđi anlamları idrak etmek, Dođulu her toplumun ve bireyin bařta gelen g÷revi olmalıdır, diye dūřünmekteyiz.

Yeni D÷nya D÷zeni, bir taraftan "**Neo-Liberalizm**", diğer taraftan ise "**K÷reselleşme**" kavramları ile i içe kullanılmaktadır. 21. y÷zyılının ekonomik ve politik sistemi olarak kabul ettirilmek istenen "k÷reselleşme"; siyasî, ekonomik ve sosyok÷lt÷rel değişimleri kapsayan bir yapı ortaya koymaktadır. (Sapancalı, 2001:2/5)⁶⁸

*"K÷reselleşme, bir ABD projesi olarak, 1980'lerde, IMF, D÷nya Bankası ve ABD Hazinesi arasında Washington Uzlaşması (**Washington Consensus**) adlı, çok önemli bir g÷r÷ř birliğine varılmasıyla ortaya çıkmıştır."*⁶⁹

Yeni D÷nya D÷zeni, uluslararası sistemi, iktisadî, siyasî ve k÷lt÷rel olayları belli aileler ve grupların kendi değerlerine g÷re yeniden biçimlendirme; o aile ve grupların geleneksel bakış tarzları doğrultusunda istenen b÷lgelede huzur ve barışı sağlama, istenmeyen b÷lgelede ise savaş ve çatışma çıkarma anlamına da gelebilir, diye dūřünmekteyiz. (Kissinger, 2002:10/11)

Manas ÷niversitesi Yabancı Diller Y÷ksekokulu ğretim g÷revlisi **Levent DOYURAN** ise Yeni D÷nya D÷zeni'ni "*Kapitalizmin bir ÷st aşaması olan "**Yeni D÷nya D÷zeni**" projesiyle **postmodern** söylem ÷zerinden k÷resel bağlamda, t÷m d÷nya toplumlarına n÷fus edilerek, k÷resel çapta t÷ketim toplumu oluşturulması hedefleyen"* (Doyuran, 2013: 1) bir sistem olarak g÷rmektedir.

Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla birlikte d÷nyanın ABD nc÷l÷đünde tek kutuplu bir yapı ortaya koyması, Yeni D÷nya D÷zeni kavramının yeniden ortaya çıkmasına zemin hazırladı. ABD nc÷l÷đünde uygulanan programlarla, bu sistem, insanlığa d÷zen ve istikrar getireceğine, aksine yeni b÷y÷k toplumsal sorunlar, istikrarsızlık ve yeni çatışma alanları getirdi.^{70/71}

⁶⁸ Geniş bilgi için bakınız:

Yrd. Doç. Dr. Barış BULUNMAZ, "*K÷reselleşen D÷nyanın Yeni Gerçekleri ve Gençlerin Konumu: Radikalleşiyor muyuz?*", ÷sk÷dar ÷niversitesi, İletişim Fak÷ltesi İletişim Bilimleri ve Medya B÷l÷m÷, İstanbul

⁶⁹ Geniş bilgi için bakınız:

Prof. Dr. Özer ERTUNA, "*Yeni D÷nya D÷zeni: K÷RESELLEŐME*", (Boğaziçi ÷niversitesi ğretim Üyesi), PDF Dosyası (Makale) (<http://docplayer.biz.tr/257069-Yeni-dunya-duzeni-kuresellesme.html>)

⁷⁰ "*Soğuk Savaş Sonrasında Yeni D÷nya D÷zeni*", Akademik Bakış, Sayı: 17, Temmuz-Ağustos-Eyl÷l, 2009, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, İktisat ve Girişimcilik ÷niversitesi, T÷rk D÷nyası Kırgız- T÷rk Sosyal Bilimler Enstit÷s÷, Celalabat-KIRGIZİSTAN (PDF Dosyası) (Makale), s. 1 (<http://www.akademikbakis.org/eskisite/17/2yenidunya.pdf>), s. 1/2

"Yeni Dünya Düzeni" (Novus Ordo Seclorum) sözünün esrarını çözmek için, 4000 yıllık Yahudi tarihini ve Yahudilerin günümüzdeki siyasî ve iktisadî yansımaları olan devletlerin hedef ve hayallerini de çok iyi analiz almak mecburiyetindeyiz. Amerikan dolarında yazılı "Novus Ordo Seclorum" sözünden tutunuz, yine dolardaki "1776" tarihinin sadece ABD'nin kuruluş tarihi olmadığı; aynı zamanda uluslararası şer güçlerin sembolü "İlluminati" örgütünün de kuruluş tarihi olduğunu bilmek gerekmektedir.^{72/73}

İLLUMİNATİ, Amerika Dış İlişkiler Konseyi (CFR=Cefere), Bilderberg, Trilater Komisyonu, Evanjelizm, Masonluk gibi örgütleri kuran, destekleyen ve organize eden **Rockefeller, Rothschild**⁷⁴ gibi aileler ile **Zbigniew BRZEZİNSKY, Henry KİSSENGER, Samuel HUNGTİNGTON** (Şentürk, 2006: 95/98)⁷⁵ gibi **Yeni Dünya Düzeni**'ni kendi mitolojik ve iktisadî menfaatlerine uygun organize eden kişilerin hedef, niyet ve faaliyetlerini bilmeden son yüzyıldaki uluslararası olayların, terörün ve iktisadî hareketlenmelerin sebep ve sonuçlarını tayin etmenin imkânsız olduğu kanaatindeyiz. Bunların temel amacının devlet yönetimlerini etkisiz duruma getirerek, özellikle **ulus devlet anlayışını** yok edici programlarını unutmamak gerektiğine inanmaktayız.

"Afrika sömürgeciliğinden Büyük Ortadoğu Projesi'ne kadar ulusallıktan öte, çok uluslu tek merkezli küresel politikalar üretilmiştir. Avrupa'da komünizmin sadece isim olarak kalması, köklü bir değişime uğraması ya da yok olması, Sovyetler Birliği'nde politik yapının çökerek birliğin dağılması ve ardında günümüzde devam etmekte olan Orta Doğu ve bazı Afrika ülkelerindeki 'demokratik çoğulcu sistem' istemiyle gerçekleşen ayaklanmalar küresel çapta politik değişimin göstergeleridir." (Doyuran, 2013: 20)

Ulus devlet anlayışının yok edilmek istenmesiyle ve uluslararası bilgisayar ve sosyal medya kuruluşlarıyla ilgili olarak gazeteci - yazar **Serdar TURGUT**'un şu ifadeleri önemsenmeli kanaatindeyiz:

⁷¹ **T. KARAÇAY**, "21. YY'da Yeni Dünya Düzeni ve Eğitim", Eğitim Bilim Dergisi, Ocak 2005, (PDF Dosyası - Sempozyum Bildirisi), [Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Sempozyumu, Ankara Üniversitesi, 25 Eylül 2004], s. 33

(http://vizyon21yy.com/documan/Egitim_Ogretim/Egitim/Egitim_Makaleleri/21_Yuzyil_Yeni_Dunya_Duzeni_ve_Egitim.pdf)

⁷² **Kürşad BERKKAN**, "Yeni Dünya Düzeni" (Küresel Elitlerin Gizli Plânı), Maviçatı Yayınları, 1. Baskı, Kasım 2014, İstanbul, s. 21

⁷³ a.g.e., s. 38/39

⁷⁴ <http://michaelsikkofield.blogspot.com/2012/11/rothschild-hanedanlg-filistin-ve-yeni.html>

⁷⁵ "Huntington, dünya düzeninin nasıl yeniden yapılanacağından bahsettiği eserinde, günümüz dünyasında dokuz medeniyet olduğundan bahsetmektedir: Batı, Latin Amerika, Afrika, İslâm, Çin, Hint, Ortodoks, Budist ve Japon. Huntington bu medeniyetlerin aralarındaki değer farklılıklarından dolayı kaçınılmaz olarak çatışacağı tahminini yürütmektedir." **Recep ŞENTÜRK**, "Medeniyetler Sosyolojisi: Neden Çok Medeniyetli Bir Dünya Düzeni İçin Yeniden İbn Haldûn?", İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı: 16, 2006, s. 114

"Bu kavram Apple, Amazon, Facebook, Microsoft ve Google'ı birlikte tanımlamak için kullanılıyor. Bu beşli, oluşmakta olan yeni dünya düzeninin kurucu ve egemenleri. Eskiden emperyalizm denilince Amerika veya komünizm dönemindeki Rusya kastedilirdi. Artık bu beş şirket akla geliyor. Bunların hepsinin merkezi Amerika'da olsa da, Amerikan değerleri ve kültürünün taşıyıcısı olsalar da artık emperyalizm denilince akla güçlü devletler değil, bu güçlü şirketler geliyor.

Yeni global düzenin bu hâkimleri, aynı zamanda "**millî devlet kavramının da sonunu getirecek düzeni**" temsil ediyorlar. Bu şirketlerin koydukları kurallar, getirdikleri teknolojiler, iş yapma etikleri, kültürleri, ulusal yasaları ve kontrolleri aşip birçok durumda onları geçersiz kılıyor."⁷⁶ Serdar TURGUT'a göre; Yeni Dünya Düzeni kavramı, "**Yeni Amerikan yüzyılı**" olarak da değerlendirilmektedir.⁷⁷

"**Yeni Dünya Düzeni**" kavramı, adı geçen şahısların (**Rockefeller, Rothschild, Zbigniew BRZEZİNSKY, Henry KİSSENGER, Samual HUNGTİNGTON** ve diğerleri) ataları tarafından her ne kadar önceki yüzyıllarda ortaya atılmış olsa da, esas itibariyle son yarım yüzyıldır, daha sistematik olarak gündemde tutulmaktadır. Amerika Dış Politika Araştırmaları Enstitüsü başkanlığı da yapan **Robert Strausz HUPE**, "**Yeni Dünya Düzeni**" kavramının dünya gündeminde sıcak tutulmasını sağlayan önemli bir şahsiyettir. Adı geçen bütün isimlerin ortak niteliği ise; hepsinin de **CFR** üyesi ve **Siyonist** inanca sahip ırkçı ve fanatik Yahudiler olmasıdır. (Berkkan, 2014: 40/41)

Bu kişilerin temel amaçlarının başında **ARZ-I MEVUD**'u⁷⁸ gerçekleştirmek olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, Türkiye, İran, Suriye ve Irak topraklarında bir **KÜRDİSTAN** kurulmalı; belirlenen coğrafyada nüfus boşaltılmalı; etnik çatışmalar çıkarılmalı, coğrafyanın boşaltılması için da işgâl, savaş ve terör dahil her türlü yola başvurulmalıdır.

⁷⁶ **Serdar TURGUT**, "**Yeni Dünya Düzeni Dosyası, The New World Order Nedir ? Ne Değildir?**, (Makale), (<https://istihbaratveanaliz.wordpress.com/2016/06/05/yeni-dunya-duzeni-dosyasi-serdar-turgut-the-new-world-order-nedir-ne-degildir/>)

⁷⁷ a.g.e., (Makale)

⁷⁸ **Arz-ı Mevud**: Sözlük anlamı, "**Vadedilmiş Topraklar**" dır. Tahrif edilmiş **Tevrat** ve Yahudilerin töre kitapları **Talmut** ve **Kabala**'ya göre göre, Nil nehrinin başlangıcından, Fırat ve Dicle nehirlerinin başlangıcına kadar olan topraklar Yahudilere Allah tarafından verilmiştir. Diğer bir deyişle, Siyonist Yahudilere göre, "**Bereketli Hilâl**" olarak da adlandırılan bu coğrafya, Yahudilerin ezeli vatanı olarak kabul edilmektedir. Arz-ı Mevud'un gerçekleştirilmesinde, birinci önemli basamak 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıdır. İkinci ve önemli basamak ise yakın gelecekte aşılacaktır ve **BÜYÜK İSRAİL** kurularak mitolojik hedefe ulaşılacaktır.

[http://www.tevhidhaber.com/arz-i-mevud-nedir-ne-demektir-57397h.htm /](http://www.tevhidhaber.com/arz-i-mevud-nedir-ne-demektir-57397h.htm/)

[http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde /](http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde/) [http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde /](http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde/)

[http://dirilispostasi.com/a-2775-israilin-arz-i-mevud-yolunda-beka-stratejisi.html /](http://dirilispostasi.com/a-2775-israilin-arz-i-mevud-yolunda-beka-stratejisi.html/)

[http://www.akademidergisi.co/2012/10/arz-mevud-vaad-edilmis-topraklar-nedir.html /](http://www.akademidergisi.co/2012/10/arz-mevud-vaad-edilmis-topraklar-nedir.html/)

<http://blog.milliyet.com.tr/pkk-teroru-ve-arzi-mevud/Blog/?BlogNo=322261>

"Perde arkasında asıl olan, büyük güçlerin çatışması ve bu yönde verilen güç mücadelelerdir. Gerçekte, çatışma içerisindeki etnik grupların birbirlerine rakip güçlerce desteklenmeleri, bu tür çatışmalar için genellikle en trajik ve talihsiz durumdur. Çünkü böylesi bir durumda, dış güçler aralarında bir anlaşmaya varmadıkları sürece, yerel çatışmaların barışçıl bir sonla bitmesi çok zor, hatta imkânsızdır." (Berkkan, 2014:42,79)

PKK, DAESH ve FETÖ, El Kaide, Taliban gibi terör örgütlerinin ortaya çıkışlarının asıl sebepleri ve yayılmaları da bundan ötürüdür.⁷⁹ Coğrafyanın boşaltılma çalışmaları içinde sadece terörün olmadığı, terörle birlikte biyolojik ve kimyasal silâhlara da önem verildiğini ifade etmek gerekmektedir. Yapılan araştırmalarda görülmektedir ki, AIDS, EBOLA, kuş gribi, domuz gribi, kanser gibi hastalıkların önlenmesi bahanesiyle yapılan aşılama, kemoterapi ve biyolojik yaptırımların uygulanmasında da insan ırkının yok olmasına yönelik gayret ve faaliyetleri göz ardı etmemek gerektiğini düşünüyoruz. Genetiği değiştirilmiş ürünlerin (GDO) ve "**hibrit**" tohumunun⁸⁰ asıl merkezinin İsrail ve Amerika olduğu gerçeği düşünülürse, sorunun büyüklüğü daha iyi anlaşılacaktır, kanaatindeyiz.⁸¹ Çünkü, **YENİ DÜNYA DÜZENİ** ve **TEK DÜNYA DEVLETİ**'ni plânlayanlara göre, dünya nüfusunun azaltılması için her türlü yola başvurmak meşrudur.

Televizyon yorumcusu ve Yazar **Banu AVAR**'a göre ise; **Yeni Dünya Düzeni**, "*Batılı liderlerin, dünyanın efendiliğine soyunan çokuluslu şirket yöneticilerinin, NATO liderlerinin, Birleşmiş Milletler genel sekreterlerinin, ağızlarından düşmeyen bir kavramdır.*"

82

Nicholas ROCKEFELLER'in 1994 yılında "*Küresel bir değişimin eşliğindeyiz. Beklentimiz, tam zamanında gelecek bir bunalımdır. Uluslar, Yeni Dünya Düzeni'ni o zaman mecburen kabul edeceklerdir.*"⁸³ açıklamasını yaparken, kendi inanç ve menfaatlerinden uzak hiçbir topluma ve devlete hayat hakkı vermek istemeyeceklerini haykırmaktadır. İnsanlığı ve insanca yaşama biçimini görmezden gelmek bir kenara, yok etme

⁷⁹ **Kürşad BERKKAN**, "*Yeni Dünya Düzeni*" (Küresel Elitlerin Gizli Plânı), Maviçatı Yayınları, 1. Baskı, Kasım 2014, İstanbul, s. 42, 79

⁸⁰ **HİBRİT TOHUM**: "*Hibrit tohumluk, aynı türe ait bitkinin genetik bakımdan kendisiyle yakın akraba olmayan bir başka bitki ile tozlanmasıyla yani melezlenmesiyle elde ediliyor. Yani aynı bitki türünün farklı ailelerden gelen ana ve baba bitkiler birleştirilerek F1 denilen melez tohum elde ediliyor. Elde edilen tohum, hastalık ve zararlılara, sıcağa ya da soğuğa karşı dayanıklılığı, raf ömrünün uzunluğu ve yüksek verim sağlaması gibi nedenlerle üretimde tercih edilirken, eskiden beri yetiştirilen yerel çeşitler piyasadan çekiliyor, hatta bunlar gen bankaları tarafından muhafaza edilmedikçe yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyor.*" (KAYNAK: <https://ziraatyapma.blogspot.com/2014/04/hibrit-f1-tohumlar-hakkında.html>)

⁸¹ a.g.e., s. 103/125,

⁸² **Banu AVAR**, "*Yeni Dünya Düzeni ve Aktörleri*", (<http://banuavar.com.tr/yeni-dunya-duzeni-ve-aktorleri/>)

⁸³ a.g.e., s. 48

gayreti içinde bulunan bu düşüncenin savunucularından biri de bir başka CFR üyesi **Paul Warburg**'tur. O'na göre, "*Her şey, tek dünya devleti için*" dir.

Sovyetler Birliği'nin ve çift kutuplu dünya yönetiminin bitişinde insanlığa yeni bir düşman gösterilmeli idi. Çünkü, şeytan ve taraftarları melek görünümlü maskelere sahip olmalı ve insanlık havarisi söylemleri ile insanlığı kurtarmalı idi. Tabii ki, bu durum, tamamen şekilden ve sahte insanlık havariliğinden ibaretti. Nihayet, 11 Eylül 2001 tarihinde bu havarilik misyonu hayat hakkı kazandı.⁸⁴ Plânlandığı biçimde ikiz gökdelenler yıkıldı ve binlerce insanın kanı pahasına insanlığın önüne yeni bir düşman çıkarıldı. Bu düşman, İslâm dini ve Müslümanlar'dı.

Leo Strauss'un ifade ettiği gibi 21. yüzyılın ilk yılında toplumları yönlendirmek için dünya genelinde etkili olacak bir şoka ihtiyaç vardı. İkiz Gökdelenlerin yıkılması ile evrensel boyutta bir şok yaşatıldı. Böylece, küresel güçler, dünya coğrafyasını değiştirebilmek ve emperyalist amaçlarını gerçekleştirebilmek için önemli bir mazeret elde etti.⁸⁵

Amerika başta olmak üzere Batı dünyasının yetiştirip kemale erdirdiği **Usame Bin Laden**'nin liderliğini yaptığı **El-Kaide** örgütü bahane gösterilerek tedricen **İSLÂMOFOBİ** anlayışı oluşturuldu ve yeni düşman olarak İSLÂM gösterildi. Bu maksatla, önce Afganistan işgâl edildi.⁸⁶ Artık, dünya basınındaki en önemli manşetlerden biri; "**Terör = İslâm**" dır. 2001 yılından sonraki en büyük algı operasyonu ile Müslümanların terörist olduğu inancı güçlendirilmek istendi.⁸⁷

Mitolojik, iktisadî ve siyasal amaçlarını gerçekleştirmek isteyen küresel büyük şirket (kartel) sahipleri (Önemli bir bölümü Siyonist Yahudiler'dir.), onların finanse ve organize ettikleri devletler ve uluslararası sivil toplum örgütleri faaliyetlerini son çeyrek asırda artırmış ve hızlandırmış durumdadır. Onlara göre; nükleer ve kimyasal silâhlar üreten Irak'ın ve İnsanlık düşmanı olarak gösterilen Irak devlet başkanı Saddam HÜSEYİN'in cezalandırılması ve Irak halkının özgürleştirilmesi gerekmekte idi. Saddam Hüseyin, kim oluyordu da, iki gün içinde (2-4 Ağustos 1990)⁸⁸ petrol bölgesi Kuveyt'i topraklarına katabilirdi? Irak ve Saddam Hüseyin cezalandırılmalı idi. Nitekim, Amerika'nın öncülüğünde, İngiltere, Fransa gibi Batılı ülkeler, 1. Körfez Savaşı'nı gerçekleştirdi (17 Ocak 1991-28 Şubat 1991). Böylece Kuveyt, Batılı emperyalist devletlerin iktisadî menfaat alanına fiilen girdi. İşin enteresan tarafı, Mısır,

⁸⁴ **Selçuk ÇOLAKOĞLU**, "*Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Çin*", Uluslararası İlişkiler, Cilt: 1, Sayı: 1 (Bahar 2004), s. 182/185

⁸⁵ **Ramazan K. Kurt**, "*Leo Strauss'a Göre 'Din-Felsefe-Siyaset' ve Yeni Dünya Düzeni İbn Meymun*", Ortadoğu Gazetesi, (Makale) (<http://turkutoplumcu.org/content/view/1012/61/>)

⁸⁶ a.g.e., s. 81/82, 87/88

⁸⁷ a.g.e., s. 93

⁸⁸ https://tr.wikipedia.org/wiki/Kuweyt'in_%C4%B0%C5%9Fgali

Suudî Arabistan gibi Müslüman devletler de bu harekâta Batılı devletlerin yanında yerini aldı.⁸⁹

"İkinci Körfez Savaşı" veya "Irak Savaşı" olarak tarihe geçen savaşla, Batılı ülkelerin menfaatleri tekrarlandı. Yine aynı senaryo, yine aynı algı operasyonları gündemde sıcak tutuldu. Saddam Hüseyin ve Irak, insanlık düşmanı olarak gösterilmeye devam edildi. ABD öncülüğünde çok uluslu koalisyon güçleri, 20 Mart 2003 tarihinde Irak'a harekât düzenledi. **IRAK'I ÖZGÜRLEŞTİRME OPERASYONU** adı altında yapılan bu harekâtın sonunda en az bir milyon sivil insan öldü. Günümüzde Irak üç ayrı bölgeye ayrıldı; kaos devam etmekte ve Irak'ın geleceği hakkında derin endişeler bulunmaktadır.⁹⁰

11 Eylül 2001'de ikiz gökdelenlere yapılan saldırıyı bahane eden ABD, menfaat müttefikleri İngiltere ile birlikte 7 Ekim 2001'de Afganistan'a harekât düzenledi. Sonraki zamanlarda bu harekâta diğer NATO ülkelerinin askerleri de katıldı.⁹¹ Gösterilen amaç, **Usama Bin LADEN'i El-Kaide ve Taliban'ı** etkisiz hale getirmek ve terörü sonlandırmaktı. Gerçekte ise, İslâm düşmanlığı ekseninde, her zamanki hedefi gerçekleştirmek, mitolojik, iktisadî ve siyasî menfaatler doğrultusunda İslâm'la terörü eşdeğer göstermekti. Binlerce insan işkenceye tâbi tutuldu ve resmî rakamlara göre Afganistan'da beş bin sivil insan öldü.⁹²

Afganistan üzerinde oynanan oyunların yararı da olmadı diyemeyiz. ABD başta olmak üzere, Batılı Devletlerin Afganistan coğrafyasıyla ilgilenmesi, Rusya ve Çin başta olmak üzere bölge ülkelerine dış politikada yeni açılımlar yapmasına fırsat verdi. Bölge ülkeleri, El-Kaide ve Taliban kaynaklı terör örgütlerine karşı tedbirler aldı. Özellikle Özbekistan ve Kazakistan, El-Kaide ve Hizbul Tahrir gibi radikal örgütlerin hareket yeteneğini sınırlandırdı. (Temur, 2015: 79)

"Orta Asya ülkelerinin stratejik açıdan en temel sorunu tek bir büyük güce bağlı kalmaktan kurtulmaktır. Bu çerçevede ŞİÖ, Orta Asya cumhuriyetleri için Çin ve Rusya arasında dengeli ilişkiler geliştirerek hem her iki güçle olan sorunlarını çok uluslu bir platformda giderme hem de Pekin ve Moskova'yı birbirine karşı kullanma açısından güzel bir zemin hazırlamıştır. En azından tek bir güce dayanmaktansa iki büyük bölge gücüne dayanır hale gelmişlerdir. Bu yönüyle ABD'nin Afganistan'a yerleşmesi Orta Asya ülkeleri açısından

⁸⁹ https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1

⁹⁰ https://tr.wikipedia.org/wiki/Irak_Sava%C5%9F%C4%B1 (2007 yılında yapılan araştırmalara göre Irak'ta tahmini 1.000.000 sivil yurttaş hayatını kaybetti. UNHCR Nisan 2008 tarihli verilerine göre 4.7 milyon Iraklı yer değiştirdi (Irak nüfusunun %16'sı), bunların iki milyonu komşu ülkelere sığındı.)

⁹¹ **Seval GÖKBAŞ**, "Çok Kutuplu Yeni Uluslararası Sistemde Güvenlik Algısı", (Makale), s. 3 (<http://www.kamudiplomasisi.org/pdf/yeniguvenlikalgisi.pdf>)

⁹² [https://tr.wikipedia.org/wiki/Afganistan_Sava%C5%9F%C4%B1_\(2001-14\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Afganistan_Sava%C5%9F%C4%B1_(2001-14))

büyük bir fırsat doğurmuş ve bölgede üçüncü bir güç merkezi ortaya çıkmıştır." (Çolakoğlu, 2004:189)

17 Aralık 2010 [Tunus](#)'ta bir gencin kendini yakmasıyla birlikte düğmeye basıldı ve Kuzey Afrika başta olmak üzere Arap Dünyası'nda (Tunus, Libya, Cezayir, Mısır, Bahreyn, Yemen, Sudan, Suriye) peşi sıra ayaklanmalar, protestolar, katliamlar ve yönetim değişiklikleri yapıldı.⁹³ "**Arap Baharı**" olarak adlandırılacak ve hâlâ günümüzde sıcaklığı artarak devam edecek kaoslar zinciri oluşturuldu.⁹⁴

Yeni Dünya Düzeni isteyen uluslararası güç odakları, perde gerisinden her türlü vahşeti ve emperyalist düşüncelerini gerçekleştirmek için güçlü algı operasyonlarını uygulamaya devam etti. Televizyon, sinema, tiyatro ve yayın vasıtaları ile⁹⁵ yeni düşman İSLÂM hakkında her türlü kirli propaganda yapıldı. Onlara göre, TERÖR'le birlikte anılan Müslümanlar, doğu toplumları barbardı ve barbarca birbirlerini öldürüyorlar ve akla gelmedik vahşeti sahneye koyuyorlardı. (İşyar, 2015: 1)

Dünya, gözünü-kulağını kapatmış izlemekte idi. Ne de olsa Müslümanlar teröristti; birbirlerine vahşice davranmaları da doğaldı. Afrika ülkelerindeki **Boko Haram**, Suriye ve Irak'ta **DAEŞ** terör örgütlerinin yaptıkları da bu düşünceye birer belge idi.⁹⁶ Bununla birlikte,

⁹³ Geniş bilgi için bakınız: **Gürkan DOĞAN, Bülent DURGUN, "Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç Ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme"** Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2012/1, Sayı:15 (<http://sosyalbilimler.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/102/files/4-22042012.pdf>)

⁹⁴ <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/arap-bahari-1304>

⁹⁵ Geniş bilgi için bakınız:

Ali KORKMAZ, "Arap Baharı Sürecinde İnternet ve Sosyal Medyanın Rolü", Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi, Kayseri (http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31219336/Book14.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488635597&Signature=sDUMETv7%2FZKAe9yUDCoS%2Bz0l4Gw%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DArap_Bahari_Surecinde_Internet_ve_Sosyal.pdf) /

Ali Murat Kırık, "Arap Baharı Bağlamı'nda Sosyal Medya-Birey Etkileşimi ve Toplumsal Dönüşüm", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt: 1, Sayı: 3, Kış 2012 (Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü), (<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423866239.pdf>)

⁹⁶ Geniş bilgi için bakınız:

Hasan Duran, Çağatay Özdemir, "Türk Dış Politikasına Yansımalarıyla Arap Baharı", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, Yıl: 2012 (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/akademikincelemeler/article/view/5000049455/5000046771>) /

Burhanettin DURAN, Nuh YILMAZ, "Ortadoğu'da Modellerin Rekabeti: Arap Baharı'ndan Sonra Yeni Güç Dengeleri", Türk Dış Politikası Yıllığı, SETA Yayınları, XIV, 1. Baskı, Kasım 2013, Ankara, s. 15/86

(http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30411163/Duran_ve_Yilmaz_Ortadogda_Modellerin_Rekabeti.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488635994&Signature=9QzwmUKiNri70sz0RQw8b3XObtw%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DOrtadogu_da_Modellerin_Rekabeti_Arap_Bah.pdf)

İslâm ülkelerinin yöneticileri de kayıtsızlıklarına devam etti, Siyonist-emperyalist uluslararası güçlere karşı birlikte önlem alma yolunu seçmedi.

Suriye'de 2010 Aralık ayından itibaren başlayan ve günümüzde de çok uluslu şirketlerin ve süper devletlerin menfaat çatışmaları, desise ve hileleri bütün şiddetiyle devam etmektedir. Şubat 2017 rakamlarına göre, resmî olarak üç buçuk milyon, gayri resmî rakamlara göre 5 milyon Suriyeli Mülteci Türkiye'de bulunmakta. Türkiye, Ürdün, Lübnan ve Avrupa ülkelerinde ortalama on milyon göçmen bulunmakta. Bu şekliyle Suriye coğrafyasında nüfus azaltılmış durumda. Türkiye'nin bütün ısrarlarına rağmen, Suriye'nin kuzeyinde güvenli bir bölge hâla oluşturulmuş değil. Musevî-Hıristiyan İttifakı'nın temsilcisi konumundaki devletler, **DAEŞ**, **PKK**, **FETÖ**, **YPG** ve **PYD** terör örgütlerine finans, ağır silâh, mühimmat ve eğitim desteği vermeye bütün hızıyla devam etmekte. Suriye, kaynayan bir kazan, kazanın altındaki ateşi körükleyen de yine Çok uluslu sivil toplum örgütleri ve Batı Dünyası...

Bütün bu gerçeklerden başka olarak Musevî-Hıristiyan İttifakı temsilcileri, Türk Dünyası odaklı Avrasya'ya yönelik alternatif senaryolarını da sahneye koymaktan geri durmamaktadır. Bu kapsamda, özellikle Şangay İşbirliği Örgütü karşıtı faaliyetlere hız vermektedir. Bu amaçla, Şangay İşbirliği Örgütü'ne üye, gözlemci üye ve diyalog ortağı devletlere karşı sinsice politikalar uygulamaktadır. Batılı devletler, özellikle Türkiye'nin Şangay İşbirliği Örgütü'ne girmesini, Rusya Federasyonu ile sıcak, samimî ilişkilere girmesini engelleyici bir yöntemi belirleme ve uygulama gayreti içindedir.

Böyle bir dünya ve Avrasya ortamında Türkiye başta olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Azerbaycan, Türkmenistan'ın tavırları ve ilişkileri dikkatlice takip edilmektedir. Batılı devletler, özellikle Türk devletleri ile Rusya ve Çin'in arasındaki ilişkilerin olumluluğunu silici, olumsuzluğunu artırıcı politikalara önem vermektedir.

ŞANGAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ - TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI

Şangay İşbirliği Örgütü üyesi devletler ve Türkiye başta olmak üzere diğer ilgili devletler, kendilerine karşı oluşturulan politikalar konusunda neler yapacaktır veya yapmalıdır?

Türk Dünyası'nın geleceği nasıl olacaktır veya olmalıdır?

Şangay İşbirliği Örgütü üyesi devletler ve diğer ilgili devletler, tehditler karşısında nasıl alternatif politikalar uygulayacaktır veya uygulamalıdır?

Bu soruların cevapları niteliğinde şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür:

Şangay İşbirliği Örgütü, 15 haziran 2001 tarihinde "**Şangay Beşlisi**" adı ile Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan tarafından kuruldu. ÜYE DEVLETLER, GÖZLEMCİ DEVLETLER ve DİYALOG ORTAĞI DEVLETLER biçiminde üçlü bir teşkilât yapısına sahiptir. 2001 yılında Özbekistan'ın da katılımı ile örgüt, "**Şangay İşbirliği Örgütü**" adını aldı. (Temur, 2015:11)

ABD öncülüğündeki Batılı devletlerin Afganistan başta olmak üzere bölgedeki istikrarsızlaştırma politikalarına karşı alternatif politikalar üretme faaliyetlerine önem verdi. Aynı şekilde, üye devletlerin coğrafyasında El-Kaide ve Taliban örgütlenmelerine karşı işbirliği politikalarına ağırlık verdi. (Temur, 2015:33)

Dünya petrolünün %25'ini, doğal gazın % 50'sini, kömürün % 35'ini, uranyumun % 50'sini elinde bulunduran **Şangay İşbirliği Örgütü**, Batı Bloku karşısında "*Ben de varım.*" mesajını etkili olarak vermektedir. (Temur, 2015:37/39) Üye devletlerden Çin, altı trilyon dolar altın rezervine sahiptir ve IMF raporlarına göre önümüzdeki 5 yıl içinde dünyanın en büyük ekonomisine sahip bir devlet konumundadır. (Temur, 2015:41,82)

Kazakistan, Türk Cumhuriyetleri arasında en zengin petrol kaynaklarına sahiptir. Devlet Başkanı Sayın Nursultan NAZARBAYEV'in 1991 yılından itibaren uyguladığı politika ile Kazakistan'ın ekonomik yapısı güçlendi. Sayın NAZARBAYEV, Avrasya ve Şangay İşbirliği ülkelerinin birlik halinde güçlü olabileceğine inandı. (İşyar, 2016:207/210)⁹⁷

Birleşmiş Milletler (BM), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ), Avrasya Ekonomik Topluluğu (AEB), Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) gibi uluslararası kuruluşlarla ortaklık anlaşmaları yapması ve sıcak ilişkiler kurması da Şangay İşbirliği Örgütü'nün artı hanesine yazılmaktadır. (Temur, 2015:61)

Şangay İşbirliği Örgütü üyesi ve gözlemci statüsündeki ülkelerin nüfusunun toplamının dünya nüfusunun % 45'ni oluşturması da **Yeni Dünya Düzeni** kurma faaliyetlerini yürüten ilgili devlet yöneticilerini ayrıca kaygılandırmaktadır. Bir diğer temel özellik ise, örgüt coğrafyasının Türk-İslâm, Slav-Hıristiyan, Çin-Budist, Hint-Hinduizm medeniyetlerini bütünleştiren bir coğrafya olmasıdır. Bu coğrafya, medeniyetler ittifakını gerçekleştirebilecek konumda güçlü bir yapılanmadadır. Örgütün iki süper devleti Rusya ve Çin'in "büyük tehdit" Amerika ve Batı'ya karşı birbirlerini "küçük tehdit" olarak gördükleri durumunu da gözden uzak tutmamamız gerektiği kanaatindeyiz.

⁹⁷ Geniş bilgi için bakınız:

Bahar ŞANLI (Yard. Doç. Dr), "Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği", İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 22, Ocak 2008, Sayı: 1, s. 18/20

Küresel ekonomi ve politik sistemin eksenini Amerika ve Avrupa'dan Asya'ya dönmektedir. Bu gerçek, Batılı Devletleri telaşlandırdı; **Yeni Dünya Düzeni'**ne hayat hakkı vermede büyük engel olarak görüldü. Yeni Dünya Düzeni fikrinin öncüsü konumundaki ABD, Körfez Savaşı, Irak Harekâtı, Arap Baharı, Bosna Soykırımı ve Büyük Ortadoğu Projesi kapsamındaki faaliyet ve programlarına önem verirken bir yerde Avrasya coğrafyasına yönelik faaliyetlerini geri plâna ittiğinin farkına vardı. Bu durum, Şangay İşbirliği Örgütü ülkelerinin demokratikleşme sürecini güçlendirdi. Ayrıca, 2005 yılında Astana'da yapılan Şangay İşbirliği Örgütü Devlet Başkanları Konseyi toplantısında, ABD'nin "**gözlemci devlet**" olma talebinin reddedilmesi de önemli olay olarak görülmelidir. Özbekistan tarafından ABD'nin bu ülkedeki askerî üslerinin kapatılması da, Batılı ülkelerin Şangay İşbirliği Örgütü'nün gücünü görmesi bakımından kayda değer önemli olaydır. (Temur, 2015:81)

Şangay İşbirliği Örgütü üyesi ülkeler arasındaki geleneksel düşmanlıkların olduğu bir gerçektir. Çin x Hindistan, Pakistan x Hindistan, Rusya x Çin, Rusya x Türk Devletleri, Çin x Türk Devletleri arasındaki geçmişe dayanan toplumsal sorunlar ortadan kalkmasa bile, asgarî düzeye indirme politikalarına daha çok önem verilmesi durumunda, örgütün dünyanın geleceğinde çok önemli iktisadî-siyasî güç olacağı kesindir. Ayrıca, örgüt üyesi ülkeler arasındaki sınır anlaşmazlıkları da temel sorunlardan biri olarak kendini göstermektedir.

"En belirleyici sorun ŞİÖ ülkeleri arasındaki sınır ihtilaflarıdır. Orta Asya ülkeleriyle Çin arasındaki muhtemel sınır anlaşmazlıkları sınır güvenliğini kökünden etkilemese de bu ülkelerin Çin'le olan ikili ilişkilerine ve çok taraflı işbirliği projelerine zarar verebilir. Kırgızistan ve Kazakistan'da Çin ile yapılan sınır anlaşmaları yüzünden içeride ciddi bir muhalefetle karşılaşmıştır. Tacikistan açısından Çin ile olan sınır sorunları daha az önemli gözükmektedir. Ancak, Tacikistan'daki bir iktidar değişikliğinden sonra Duşanbe'deki yeni yönetimin bu konuda nasıl bir tavır takınacağı önem kazanmaktadır. Bu tür sınır sorunları, Çin ve Rusya arasındaki ikili ilişkileri de olumsuz yönde etkileyecektir." (Çolakoğlu, 2004:194)

Örgüte üye devlet yöneticileri bu gerçekleri bildikleri için her türlü yardımlaşma ve ilişkilerde karşılıklı menfaat ölçülerine dikkat etmektedir. **Bu amaçla; örgütün kalıcı ve yararçı politikaları şöyle özetlenebilir:**

- "1. Üye devletlerin her birinin eşit haklara sahip olması,
- 2. Düzenli istişare mekanizması,
- 3. Alınan kararların konsensus usulüne göre belirlenmesi,

- 4. Her türlü sorun karşısında üyelerin karşılıklı güven ve işbirliği içinde çözüm yolu araması,
- 5. Üye devletlerin egemenliklerine tam saygı gösterilmesi ve iç işlerine karışılmaması." (Temur, 2015:86)

Türkiye - Şangay İşbirliği Örgütü ilişkilerine gelince;

Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın ERDOĞAN, 2013 yılında Başbakan görevinde iken Rusya'ya yaptığı bir ziyarette Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Sayın PUTİN'le birlikte yaptığı bir basın toplantısında "*Bizi, Şangay'a alın da şu AB'den kurtulalım.*" (Temur, 2015:97/96) demesi ile Türkiye'nin Şangay İşbirliği Örgütü'ne girmek istediğini açıkladı. Türkiye, Sayın PUTİN ve Sayın NAZARBAYEV'in aracılığı ile Nisan 2011'de resmen başvuruda bulundu.(İşyar, 2015:328)

Türkiye, şu an **Diyalog Ortağı Devlet** niteliğindedir. Özellikle, Sayın ERDOĞAN ile Sayın PUTİN arasında, 15 Temmuz Darbesi'nden sonraki süreçteki yakın dostluk ilişkileri ile çok yakın zamanda Türkiye'nin örgüte tam üye olacağı konusunda sıcak gelişmeler gözlemlenmektedir. Ayrıca, Kazakistan Devlet Başkanı Sayın NAZARBAYEV'in Sayın ERDOĞAN ile Sayın PUTİN arasındaki dostluk ilişkilerinin kurulması ve geliştirilmesinde etkili bir arabulucu olması da bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Özbekistan'ın yeni Cumhurbaşkanı Sayın Şevket MİRZİYOYEV'le birlikte Türkiye - Özbekistan arasındaki sıcak ilişkilerin güçlendirilmesinin de bu süreçte olumlu etkilerinin olacağı tahmin edilmektedir. Önümüzdeki birkaç yıl, belki de 2017 yılı içinde Türkiye'nin Şangay İşbirliği Örgütü'ne tam üye olacağı konusunda önemli adımların atıldığı görülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin parçalanması ile birlikte NATO'nun da görev ve işlevleri konusunda tartışmalar başladı. Üye devletler, başlangıçta NATO'nun sona erdirilmesini düşünseler de devam etmesinin yararlı olacağı konusunda anlaştı. Çünkü, **Doğu Bloku**'nun yıkılması sonucunda, NATO'nun varlık sebebi, belli bir süre etkin bir biçimde ortaya konamadı. 2001 yılında ikiz gökdelenlere yapılan saldırı ile birlikte, küresel terör ve asimetrik bölgesel çatışma ve sorunların çözümünde NATO'ya yeni bir görev verildi.⁹⁸

Türkiye, **NATO** üyesidir. **AB**'ye üye olmak içinde son 40 yıldır büyük gayret göstermektedir. Lâkin, **AB**, Türkiye'yi tam üye yapmamak için her türlü fırsatı

⁹⁸ "Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Dünya Düzeni", Akademik Bakış, Sayı: 17, Temmuz-Ağustos-Eylül, 2009, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız- Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat-KIRGIZİSTAN (PDF Dosyası – Makale) <http://www.akademikbakis.org/eskisite/17/2yenidunya.pdf>), (Makale), s. 2/4

değerlendirmektedir. Türkiye, AB'nin istediği giriş kriterlerinin tümünü büyük bir özveri ile yerine getirmesine rağmen, AB'ye üye ülkeler, Türkiye'ye çifte standart uygulamaktan geri durmamaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'nin bütün ısrarlarına, uyarılarına rağmen; PKK ve onun Suriye'deki türevleri olan YPG ve PYD'ye destek vermektedir. Terör örgütlerini finanse etmekte, medyaları aracılığı ile onlara destek olmaktadır. Özellikle, Almanya'nın Türkiye'nin aleyhindeki son aylarda ortaya koyduğu faaliyet programları Türkiye-Almanya ilişkilerini olumsuz etkilemektedir.

AB ülkeleri, tedricen ekonomik bir kriz yaşamaktadır. Batı'nın şımarık çocuğu konumundaki Yunanistan defalarca iflas etmesine rağmen, kurtarıma girişimleri ile nisbeten ayakta durmaya çalışmaktadır. İspanya, Fransa ve İtalya'da iktisadî krizler giderek artmaktadır. Tâbir caizse, Almanya, AB'nin ekonomisini tek başına göğüslemeye çalışmaktadır. İngiltere, AB'den ayrılmak için belirlediği programı uygulamaktadır. Yıllar öncesinde de AB'nin para birimi Euro'ya geçmemiş; Sterlin üzerinden kendi para birimini korumuştur. AB ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelecekte çözüleceği ihtimali hızla artmaktadır. Yakın gelecekte Almanya'nın AB üyesi diğer ülkelere restini çekeceği ihtimalleri gündemdedir. Bu nedenle, Türkiye'nin AB ülkelerine ihtiyacından ziyade, AB ülkelerinin Türkiye'ye ihtiyacının olduğu gerçeği ile karşı karşıyayız.⁹⁹

Bu temel gerçeğe rağmen, AB ülkelerinin yönetici ve iş adamlarının zaman zaman **"AB, bir Hıristiyan Birliği'dir. Müslüman bir ülkenin birliğimiz içinde yeri olamaz."** türden açıklamaları da, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin olmayacağını bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye, askerî gücü yüksek bir NATO ülkesidir. Üyelik niteliklerini ve görevlerini yıllar içinde eksiksiz yerine getirmiştir. Aynı ittifak içinde bulunmasına rağmen, diğer NATO ülkeleri, "Melek görünümlü şeytan" nitelikleriyle her fırsatta düşmanlıklarını ortaya koymaktan kaçınmamaktadır. Cerablus, El Bab başta olmak üzere Suriye'de, Irak'ta DAESH, PYD ve YPG elbiseleri giydirilmiş Amerikan, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan özel kuvvet askerleriyle mücadele etmektedir. Teröristlerin elindeki silâh ve mühimmatların önemli bir bölümü NATO üyesi ülkelerin envanterinde bulunan silâh ve mühimmatlar olarak belgelenmektedir.^{100/101}

⁹⁹ Ferruh ZOR, "Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye", Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, s.409

¹⁰⁰ "Yeni Dünya Düzeni Arayışları: Küreselleşme", Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, ?, ?, s. 65 (PDF Dosyası - Makale)

¹⁰¹ <http://www.yenisafak.com/dunya/abdden-pydye-sinirsiz-teror-destegi-2523174/>

<http://www.sabah.com.tr/dunya/2015/06/23/abdden-pydye-tam-destek/>

<http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/44158/amerikanin-pyd-ve-ypgye-verdigi-destegi-kiniyorum.html/>

Bütün bu gerçekler göstermektedir ki, NATO üyesi devletler ve yöneticileri Türkiye'ye sadece kâğıt üzerinde dostturlar. Fiiliyatta ise her türlü desise ve düşmanlıklarını yapmaktadır. Türkiye'nin yönetici ve aydınları bu gerçekleri bilmesine rağmen; zaman zaman gaflet ve dalaletten, zaman zaman ise bölgenin ateş çemberinin büyümesini ve insanlığın zarar görmemesini istemediğinden önlem almamış ve yüksek bir sabırla diplomatik yöntemleri ortaya koyma gayreti içinde bulunmuştur. Türkiye'nin Şangay İşbirliği Örgütü'ne tam üye olması bir tarafa, Avrasya'nın NATO'su olarak kabul edilen 1992 yılında Taşkent'te kurulan **KGA** (Kolektif Güvenlik Antlaşması) **Örgütü**'nün de üyesi olmalıdır, kanaatindeyiz.

Türkiye'nin karşılıklı menfaatlerin öne alındığı yeni ittifaklar aradığı bir gerçektir. Bu yeni ittifaklardan biri niçin **ŞANGAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ** olmasın? Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan özbeöz soydaşımız, kandaşımızdır. Tacikistan, tarihî derinliklerimizin olduğu kardeşimiz, dindaşımızdır.

Rusya Federasyonu'nun Duma Meclis Başkan Yardımcılığı görevini uzun yıllar yapmış ve hâlen Demokrat Liberal Parti'nin Genel Başkanı görevini yürüten **Vladimir JİRİNOVSKİ**'nin "*Rusya ile Türkiye 400 yıldır savaşmaktadır. Bu durumdan kim yarar görmüştür?*" ... "*FETÖ'nün 15 Temmuz'da gerçekleştirdiği darbe girişimi sırasında [Moskova](#)'da bütün gece uyumadık; [Cumhurbaşkanı Erdoğan](#)'ın soğukkanlı simasını televizyonda gördükten sonra [Türkiye](#)'nin sağlam bir zemin üzerinde olduğunu anladık ve rahatladık. [Cumhurbaşkanı Erdoğan](#)'ın darbe girişimine karşı tutumunu, duruşunu, soğukkanlılığını ve FETÖ ile mücadelesini takdir ettik.*"¹⁰² "*Şu anda dünyada en etkin rol oynayabilecek üç tane devlet başkanı var. Bunların arasında Sayın ERDOĞAN, Sayın [PUTİN](#) ve TRUMP var. Dünyayı kendilerine bırakalım. Mevcut durumda [Şanghay İşbirliği Örgütü](#), dünyanın en güçlü uluslararası örgütü haline gelmiştir. Bunların üyeleri arasında biz, [Türkiye](#)'yi gerçekten görmek istiyoruz.*"¹⁰³ biçimindeki açıklamaları da gelişmelerin daha çok olumlu hale dönüşeceğini göstermektedir.

Türkiye'nin Şangay İşbirliği Örgütü'ne tam üye olması konusunda 2011 yılından itibaren yapılan anketlerde de halkın büyük çoğunluğunun kanaatini olumlu görülmektedir. Anketlere katılanlara yöneltilen "*AB ile ilişkilerin kopması durumunda Türkiye'nin hangi uluslararası örgüte katılmasını destekliyorsunuz?*" sorusuna verilen cevapta birinci sırada **Şangay İşbirliği Örgütü** çıkmaktadır. (Temur, 2015:99/100)

<http://akademikperspektif.com/2016/10/02/daese-abd-silah-yardimi-skandali/>

<http://www.yenisoz.com.tr/terror-destekcisi-abd-ve-ingiltere-ye-tekme-ustune-tekme-haber-18444>

¹⁰² <http://www.sondakika.com/haber/haber-gokcek-rus-milletvekilleriyle-gorustu-8987250/>

¹⁰³ <http://www.sondakika.com/haber/haber-ozel-rus-lider-jirinovski-den-turkiye-ye-samimi-8999303/> - <http://www.sondakika.com/vladimir-jirinovski/>

Rusya, NATO'nun doğuya doru genişleme sürecinden endişe etmektedir. Özellikle, NATO'nun Baltık ülkeleri ve Ukrayna'ya yönelik genişleme faaliyetlerinin karşısında durmaktadır. Bu doğrultuda askerî harcamalarını artırmaktadır. Türkiye'nin de bir NATO üyesi ülke olması, Rusya'nın Türkiye'ye bakış tarzında temkinli olmasına neden olmaktadır. (İşyar, 2015:125/126)

Bununla birlikte Türkiye'nin NATO üyeliğinden çıkması taraftarı değiliz. Türkiye, AB üyeliği sürecini devam ettirebilir; hatta, NATO üyeliğinden çıkmak için gayret göstermesi de gerekemeyebilir. Her iki ittifak ile de karşılıklı menfaatler doğrultusunda bağlarını kesmeden, Rusya başta olmak üzere Avrasya ve Şangay İşbirliği Örgütü ülkeleri ile diplomatik işbirliğini artırabilir ve üyelik için üzerine düşen görevlerini yerine getirebilir kanaatindeyiz.

Türkiye'nin AB ve NATO'dan çıkmadan Türk Cumhuriyetleri ve İslâm Dünyası ülkeleri ile yeni ittifaklar kurması vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak değerlendirilmektedir. Ortam müsaittir, nitelikler uygundur. Sürecin hızlandırılması ve Türkiye'nin öncelikle **Şangay İşbirliği Örgütü**'ne tam üye olması yönünde faaliyetlere önem verilmesinin yararlı olduğu kanaatindeyiz. Türkiye'nin Şangay İşbirliği Örgütü'ne tam üye olması konumunda ittifak üyesi diğer ülkelerin de ekonomik ve siyasal menfaatlere sahip olacağını düşünmekteyiz.

İttifak üyesi ülkelere **Rusya** ile **Çin** arasında, **Türkiye** ile **Rusya** arasında, **Türkiye** ile **Çin** arasında gelecekte hiçbir sorun çıkmaz, demek gerçekçi olmaz diye düşünmekteyiz. Şüphesiz ki, bu ülkeler arasında ekonomik rekabetler, tarihe ait geleneksel sorunlar zaman zaman nüksedebilir. (Temur, 2015:107/108) Her şeyden önce din farklılığı söz konusudur ve ülke insanları farklı kültürel yapılardan gelmektedir. İslâm, Hıristiyan, Budist dinlerinin insanlık yararına ortak söylemlerinin ölçü alınması ve karşılıklı ekonomik menfaatlere titizlikle dikkat edilmesi durumunda sorunların üstesinden gelinebileceğine inanmaktayız.

Türkiye'nin 2003 Irak krizinde ABD askerlerinin topraklarından geçmesine izin vermemesi, bu doğrultuda parlamentosundan karar çıkarması ve Batı ülkelerine karşı bir tavır ortaya koyması ile Rusya yöneticilerinin Türkiye'ye bakış açısında kırılma yaşandığını söylemek mümkündür. Rus Jeopolitikçisi **Aleksander DUGİN** ve **Eduard BAGRAMOV**, **Aleksander KADİRBAYEV** gibi fikir adamlarının Türkiye'ye yönelik olumsuz kanaatlerinin olumluya döndüğünü söylemek gerekmektedir.

BAGRAMOV'un "**TÜRK-SLAV BİRLİĞİ**" tezi doğrultusunda Türk-Rus yakınlaşmasının her iki toplumun da menfaatlerine uygun olarak değerlendirilmektedir. Avrasya coğrafyasında Türklük ve Slavlık kültürel özelliklerinin uyumlu bir biçimde harmanlanması ile pek çok sorunun üstesinden gelineceği inancına önem vermek gerektiğini düşünmekteyiz. Aleksander DUGİN'in, **Yeni Dünya Düzeni** karşısında "**Türkiye ve Rusya**,

Avrasya bölgesinde, birbirlerine rağmen değil de, birlikte hareket etmelidirler." (İşyar, 2015:6-55/56) görüşüne hayat hakkı verilmesinin önemi, her iki devlet yöneticilerinin temel ölçüsü olarak algılanmalıdır, kanaatini taşımaktayız.

Sonuç

Tek kutuplu dünya anlayışını benimseyen ve daha çok emperyalist hedeflere sahip Yeni Dünya Düzeni'nin temsilcisi ABD ve yandaşı ülkelere karşı yeni oluşumlara ve ittifaklara gereksinim oldu bir gerçektir. Yeni oluşum olarak görülen en güçlü yapılanma Şangay İşbirliği Örgütü'dür. Rusya ve Çin'in önderliğinde kurulan Şangay İşbirliği Örgütü, ABD başta olmak üzere Batılı Devletler tarafından yakından izlenmekte ve örgütün aleyhinde alternatif senaryoların sahneye konması için gayret sarf etmektedir. Çin, gittikçe artan dünyanın büyük ekonomik gücü konumundadır. Ekonomide güçlenen ve süper devlet olma psikolojine sahip Çin, daha aktif ve daha sabırlı bir iktisadî ve siyasî politika izlemektedir. (İşyar, 2015:236)

ABD'nin, Avrasya bölgesinde iktisadî ve siyasî alanda kendine rakip istemediği de bilinen başka bir gerçektir. Özellikle Rusya ve Çin'in daha çok büyümesini istemeyen ABD, Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik politikalarına ağırlık vermektedir. ABD, Özbekistan'daki askerî üslerinin kapatılmasından sonra, coğrafyada yeni askerî üsler kurmak hedefindedir. **Zbigniew BRZEZİNSKI**'nin "*Washington, Avrasya bölgesinin kontrolünü ele geçirerek, gelişmiş diğer ülkelerin sistemde ABD'nin yerine geçme isteklerini kırmalıdır.*" açıklaması, bu düşüncenin ürünü olarak değerlendirilmelidir. (İşyar, 2015: 124/125)

Özgürlük, eşitlik, adalet, demokrasi kavramlarına önem verdiği iddiasına sahip **Yeni Dünya Düzeni** savunucularının, bu iddialarını gerçekleştirmediği gözlemlenmektedir. Küresel boyutta yoksulluk hızla artmaktadır. Yeni Dünya Düzeni'nin savunucuları, yoksulluğun üstesinden gelmekte başarısız durumdadır. Küresel boyutta yoksullukla birlikte ve ülkelerin toplumsal sorunları da hızla büyümektedir. Sorunların üstesinden gelmek için yeni uluslararası örgütlere ve örgütlemeye ihtiyaç görülmektedir. (Sapançalı, 2001:21/22)

Batılı Devletlerin, özellikle uluslararası dev kartellerin yöneticilerinin mitolojik, iktisadî ve siyasî menfaatlerine uygun plânlanan **Yeni Dünya Düzeni**'ne karşı gerçekçi mücadelenin yapılması; gerçek anlamda tüm ulusların ve insanlığın yararına mantıklı ve insancıl sonuçların alınması amacıyla **BRICS PLATFORMU**'nun faaliyet ve hedeflerinin de göz ardı edilmemesi kanaatindeyiz.

BRICS PLATFORMU, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika tarafından Nisan 2012'de Yeni Delhi'de kuruldu. Bu platform, başta ABD olmak üzere Yeni dünya Düzeni

tarafklararının uygulamalarına karşı olduklarını deklere ettiler. Platform üyesi ülkeler, **Uluslararası Para Fonu (IMF)** 'nun statüsünde bütün ülkelerin lehine olabilecek değişikliklerin yapılmasını istedi. **Dünya Bankası**'na alternatif olabilecek kurumların da kurulması gerektiğini açıkladı. Ayrıca, dünya gerçeklerin göz önünde tutularak Yeni Dünya Düzeni'nin daha somutlaştırılmasını istedi. Bütün bu gerçekler, dünyanın geleceğinde "**tek kutupluluk**" tan ziyade, "**çok kutupluluk**" prensibinin etkin olacağını göstermektedir. (Zor, ?:408)

En kapsamlı uluslararası örgüt konumundaki Birleşmiş Milletler (BM), veto hakkına sahip beş ülkenin (ABD, İngiltere, Fransa, Rusya, Çin) tasarrufunda, görev yetkilerini etkin biçimde ortaya koyamayan bir örgüt konumundadır.¹⁰⁴ Birleşmiş Milletler, milletler ve devletler üstü bir örgüt değildir. İnsanlık barışı ve huzuru amacıyla kurulmuş uluslararası bir örgüttür.¹⁰⁵ Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın **Recep Tayip ERDOĞAN**'ın, son yıllarda ortaya koyduğu "**Dünya, beş'ten büyüktür.**" söyleminin lüzumu ve doğruluğu, her geçen gün daha belirgin olarak görülmektedir.

"ABD önderliğinde Batı, tek merkezli uluslararası politika izleyerek, özellikle üçüncü dünya ülkelerini kendi ekonomik, siyasal ve kültürel politikaları doğrultusunda Batı düşüncesi ve kültürel yapısına entegre etmeye çalışmış ve çalışmaktadır." (Doyuran, 2013: 34)

Önümüzdeki çeyrek yüzyılda, artarak devam edecek iktisadî rekabetin, etnik ve mezhepsel çatışmaların, asimetrik terörün dünyanın geleceği için büyük tehlike oluşturduğu kanaatindeyiz. Çıkabilecek her türlü toplumsal sorunlar karşısında, insanlık yararına yeni uluslararası örgütlerin kurulması, var olan örgütlerin güçlendirilmesi zorunluluk ortaya koymaktadır.

"Günümüzde ABD önderliğinde Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO'nun üçüncü dünya ülkeleri üzerindeki ileri kapitalist ve emperyalist politikaları, 'eleştirel yaklaşım', 'özgürlükçü düşünce', 'demokrasi' sloganlarıyla meşru zeminlere oturtulmaya çalışılmakta" (Doyuran, 2013: 24) düşüncesinin doğruluğunun bilinmesi ve o yönde önlemler alınması kanaatindeyiz.

Bu kapsamda, **Birleşmiş Milletler**'in yapısı, görevi ve işlevinin eşitlik ve adalet ölçüleri doğrultusunda değiştirilmesi; **Şangay İşbirliği Örgütü** gibi uluslararası örgütlerin,

¹⁰⁴ **Selçuk ÇOLAKOĞLU**, "*Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Çin*", Uluslararası İlişkiler, Cilt: 1, Sayı: 1 (Bahar 2004), s. 197

¹⁰⁵ "*Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Dünya Düzeni*", Akademik Bakış, Sayı: 17, Temmuz-Ağustos-Eylül, 2009, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız- Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat-KIRGIZİSTAN (PDF Dosyası – Makale) <http://www.akademikbakis.org/eskisite/17/2yenidunya.pdf>, (Makale), s. 11

ülkelerin karşılıklı menfaatleri doğrultusunda güçlendirilmesi; **Yeni Dünya Düzeni** savunucularının tehdit ve emperyalist hedefleri karşısında etkin ve sağlam önlemlerin alınması önem arz etmektedir. Bu nedenle, ERDOĞAN, NAZARBAYEV, PUTİN, ve TRUMP gibi dünya liderlerinin birlikte hareket etmesini, insanlık huzurunun kurulması ve devamı için gerekli görmekteyiz.

Kaynaklar

Ali Korkmaz, "*Arap Baharı Sürecinde İnternet ve Sosyal Medyanın Rolü*", Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi, ?, Kayseri

Ali Murat Kırık, "*Arap Baharı Bağlamı'nda Sosyal Medya-Birey Etkileşimi ve Toplumsal Dönüşüm*", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt: 1, Sayı: 3, Kış 2012 (Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü)

Bahar Şanlı (Yard. Doç. Dr), "*Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği*", İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 22, Ocak 2008, Sayı: 1

Barış Bulunmaz (Yard. Doç. Dr.), "*Küreselleşen Dünyanın Yeni Gerçekleri ve Gençlerin Konumu: Radikalleşiyor muyuz?*", Üsküdar Üniversitesi, İletişim Fakültesi İletişim Bilimleri ve Medya Bölümü, İstanbul

Burhanettin Duran, Nuh Yılmaz, "*Ortadoğu'da Modellerin Rekabeti: Arap Baharı'ndan Sonra Yeni Güç Dengeleri*", Türk Dış Politikası Yıllığı, SETA Yayınları, XIV, 1. Baskı, Kasım 2013, Ankara

Ferit Temur, "*Yükselen Asya'da Şanghay İşbirliği Örgütü*", Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayınları, Baskı: Mans Medya Yapım Yayın Ajans Ltd. Şti., Mayıs 2015, Ankara

Ferruh Zor, "*Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*", Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, ??

Gürkan Doğan, Bülent Durgun, "*Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç Ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme*" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2012/1, Sayı:15

Hasan Duran, Çağatay Özdemir, "*Türk Dış Politikasına Yansımalarıyla Arap Baharı*", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, Yıl: 2012

Henry Kissinger, "*Diplomasi*", (Çeviren: İbrahim H. KURT), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın Nu.: 380, Tarih Dizisi: 29, İkinci Baskı, ?, Mart 2002

Kürşad Berkkan, "*Yeni Dünya Düzeni*" (*Küresel Elitlerin Gizli Plânı*), Maviçatı Yayınları, 1. Baskı, Kasım 2014, İstanbul

Levent Doyuran, "*Küresel Yeni Dünya Düzeninde Postmodern Söylem*", Ulakbilge, 2013, Cilt: 1, Sayı:1

Ömer Göksel İşyar (Prof. Dr.), "*Avrasya ve Avrasyacılık*", Dora Yayınları, Star Ajans Ltd.Şti. 2. Baskı, Bursa 2015

Özer Ertuna (Prof. Dr.), "*Yeni Dünya Düzeni: KÜRESELLEŞME*", (Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi), PDF Dosyası (Makale) (<http://docplayer.biz.tr/257069-Yeni-dunya-duzeni-kuresellesme.html>)

Recep Şentürk, "*Medeniyetler Sosyolojisi: Neden Çok Medeniyetli Bir Dünya Düzeni İçin Yeniden İbn Haldûn?*", İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı: 16, 2006

Selçuk Çolakoğlu, "*Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Çin*", Uluslararası İlişkiler, Cilt: 1, Sayı: 1 (Bahar 2004)

"*Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Dünya Düzeni*", Akademik Bakış, Sayı: 17, Temmuz-Ağustos-Eylül, 2009, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız- Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat-KIRGIZİSTAN (PDF Dosyası) (Makale)

T. Karaçay, "*21.YY'da Yeni Dünya Düzeni ve Eğitim*", Eğitim Bilim Dergisi, Ocak 2005, (PDF Dosyası - Sempozyum Bildirisi), [Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Sempozyumu, Ankara Üniversitesi, 25 Eylül 2004]

WEB siteleri (PDF Dosyaları Dahil):

<http://akademikperspektif.com/2016/10/02/daese-abd-silah-yardimi-skandali/>

<http://banuavar.com.tr/yeni-dunya-duzeni-ve-aktorleri/>

<http://blog.milliyet.com.tr/pkk-teroru-ve-arzi-mevud/Blog/?BlogNo=322261>

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/akademikincelemeler/article/view/5000049455/5000046771>

<http://dirilispostasi.com/a-2775-israilin-arz-i-mevud-yolunda-beka-stratejisi.html/>

<http://docplayer.biz.tr/257069-Yeni-dunya-duzeni-kuresellesme.html>

<http://michaelsikkofield.blogspot.com/2012/11/rothschild-hanedanlg-filistin-ve-yeni.html>

http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30411163/Duran_ve_Yilmaz_Orta_dogda_Modellerin_Rekabeti.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488635994&Signature=9QzwmUKiNri70sz0RQw8b3XObtw%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DOrtadogu_da_Modellerin_Rekabeti_Arap_Bah.pdf

http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31219336/Book14.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488635597&Signature=sDUMEv7%2FZKAe9yUDCoS%2Bz0l4Gw%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DArap_Bahari_Surecinde_Internet_ve_Sosyal.pdf

<http://turkcutoplumcu.org/content/view/1012/61/>

http://vizyon21yy.com/documan/Egitim_Ogretim/Egitim/Egitim_Makaleleri/21_Yuzyil_Yeni_Dunya_Duzeni_ve_Egitim.pdf

<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423866239.pdf>

<http://www.akademidergisi.co/2012/10/arz-mevud-vaad-edilmis-topraklar-nedir.html>

/

<http://www.akademikbakis.org/eskisite/17/2yenidunya.pdf>
<http://www.akademikbakis.org/eskisite/17/2yenidunya.pdf>
<http://www.kamudiplomasisi.org/pdf/yeniguvenlikalgisi.pdf>
<http://www.muharrembalci.com/kitaplika/52.pdf>
[http://www.sabah.com.tr/dunya/2015/06/23/abdden-pydye-tam-destek /](http://www.sabah.com.tr/dunya/2015/06/23/abdden-pydye-tam-destek/)
[http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde /](http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde/) [http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde /](http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilde/)
<http://www.sondakika.com/haber/haber-gokcek-rus-milletvekilleriyle-gorustu-8987250/>
[http://www.sondakika.com/haber/haber-ozel-rus-lider-jirinovski-den-turkiye-ye-samimi-8999303/ -](http://www.sondakika.com/haber/haber-ozel-rus-lider-jirinovski-den-turkiye-ye-samimi-8999303/)
<http://www.sondakika.com/vladimir-jirinovski/>
[http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/44158/amerikanin-pyd-ve-ypgye-verdigi-destegi-kiniyorum.html /](http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/44158/amerikanin-pyd-ve-ypgye-verdigi-destegi-kiniyorum.html/)
[http://www.tevhidhaber.com/arz-i-mevud-nedir-ne-demektir-57397h.htm /](http://www.tevhidhaber.com/arz-i-mevud-nedir-ne-demektir-57397h.htm/)
<http://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2010/09/Sanghay-Isbirligi-Orgutunun-Gelecegi-ve-Cin.pdf>
[http://www.yenisafak.com/dunya/abdden-pydye-sinirsiz-teror-destegi-2523174 /](http://www.yenisafak.com/dunya/abdden-pydye-sinirsiz-teror-destegi-2523174/)
<http://www.yenisoz.com.tr/teror-destekcisi-abd-ve-ingiltere-ye-tekme-ustune-tekme-haber-18444>
<https://istihbaratveanaliz.wordpress.com/2016/06/05/yeni-dunya-duzeni-dosyasi-serdar-turgut-the-new-world-order-nedir-ne-degildir/>
https://tr.wikipedia.org/wiki/Afganistan_Sava%C5%9F%C4%B1
https://tr.wikipedia.org/wiki/Irak_Sava%C5%9F%C4%B1
https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1
https://tr.wikipedia.org/wiki/Kuveyt'in_%C4%B0%C5%9Fgali
<https://ziraatyapma.blogspot.com/2014/04/hibrit-f1-tohumlar-hakknda.html>

TÜRK DÜNYASINDA EKONOMİK BÜTÜNLEŞME SÜRECİNDE BİR AŞAMA OLARAK: ORTAK MUHASEBE SİSTEMİNİN KURULMASI ÖNERİSİ

Bilal SOLAK

Şırnak Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, bilalsolak23@gmail.com

Özet

Küreselleşme süreci dünyadaki bütün ülkeleri ekonomik, siyasi ve kültürel alanda önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. En önemli değişim hiç kuşkusuz ekonomik alanda kendini hissettirmiştir. Türk dünyasını oluşturan ülkeler, hem enerji kaynakları, hem stratejik konumları ve hem de nüfus potansiyeli ile dünya ekonomisinde önemli bir paya sahiptir. Türk dünyasını oluşturan ülkelerin dünya ekonomik pastasından daha fazla pay alabilmesi için ekonomik bütünleşmenin sağlanması bir zorunluluktur. Ekonomik işbirliklerinin kurulmasında ve devam ettirilmesi için ortak bir payda ve muhasebe sisteminin oluşturulması gerekmektedir. Türk dünyası ortak muhasebe sistemi oluşturulması ile birlikte ekonomik işbirliği artacak ve ekonomik bütünleşmenin sağlanması daha kolay olacaktır. Çalışmamda, Türk dünyasını oluşturan ülkeler arasında ortak bir muhasebe sisteminin kurulmasına yönelik teorik temelli bir öneri sunulacaktır.

***Anahtar Kelimeler:** Ortak Muhasebe Sistemi, Türk Dünyası, Ekonomik Bütünleşme*

Abstract

The globalization process has brought about significant changes in the economic, political and cultural arena in all the countries of the world. The most important change has undoubtedly felt itself in the economic arena. The countries that make up the Turkish world have an important share in the world economy both in terms of energy resources, strategic positions and population potential. It is a necessity to provide economic integration so that the countries that make up the Turkish world can get more share from world economic cake. A common denominator and accounting system needs to be established for the establishment and maintenance of economic co-operation. With the establishment of a common accounting system in the Turkish world, economic co-operation will increase and economic integration will be easier. In my work I will present a theoretical based proposal for the establishment of a common accounting system among the countries that constitute the Turkish world.

***KeyWords:** Accounting Joint System, Turkish World, Economic Integration*

1- Giriş

SSCB dağılması Asya kıtasında da, 1990 yıllardan itibaren önemli değişimlerin başlangıcı olmuştur. Bu değişimlerin en önemlisi, kuşkusuz, çoğunluğunu Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin oluşturduğu ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmeleridir.

Küreselleşme süreci sosyo-kültürel yaşamın bütün alanları yakın ilişki ve karşılıklı etkileşim içinde olmakla birlikte, küreselleşme esas olarak ekonomik süreçler ile ilgili bir olgudur (Demir, 2001:74). Küreselleşme süreci ülkelerin siyasi sınırlarının korunduğu buna karşın ekonomik sınırların ortadan kalktığı bir süreçtir. Küreselleşme sürecinden Türkiye ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin de içinde olduğu bütün dünya ülkeleri doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir.

Son yirmi yılda dünyada meydana gelen değişim ve dönüşüm süreci, tarihi İpek Yolunun yeniden canlandırılması ve bu güzergâh üzerinde bulunan ülkelerin küresel ekonomik sisteme entegrasyonu gereğini zorunlu hale getirmiştir. İpek yolunun bir ucunda Çin diğer ucunda ise Avrupa Birliği ülkeleri bulunmaktadır. Bu güzergâhın ortasında yer alan Türkiye, bu imkânları en iyi şekilde kullanması ve lojistik kapasitesini artırabilmesi durumunda önemli bir üs haline gelebilecektir (Kara vd, 2009:70).

Türkiye stratejik konumu ve yetişmiş insan kaynağı ile ekonomisi en hızlı büyüyen ve bu büyümenin sürekliliğini sağlamış ender ülkeler arasına girmiştir. Orta Asya Türk cumhuriyetler ise zengin enerji kaynaklarına sahip olması, istikrarlı bir büyüme sağlanmış olmaları nedeni ile dünya ekonomisi açısından en önemli bölgeler arasındadır. Türkiye ve Orta Asya Türk cumhuriyetler arasında, Avrupa birliği gibi, ekonomik bütünleşmenin sağlanması durumunda bir sinerji ortaya çıkacak ve bu bütünleşmenin sonucunda, dünya ekonomisinden büyük paylar alınacaktır.

Ekonomik bütünleşme sürecinin en önemli aşamalarından biri ortak bir muhasebe sisteminin oluşturulmasıdır. Güvenilir, uygun ve zamanlı bilginin işletme yöneticileri, devletler ve diğer paydaşlar için önemi son derece büyüktür. İşletme yönetiminin, kamunun ve diğer paydaşların ihtiyaç duyduğu nitelikli ve güvenilir bilgiler ise ancak muhasebe bilgi sisteminden elde edilebilir. Avrupa birliği ekonomik bütünleşme sürecinde muhasebe sistemlerinin uyumlaştırılmasına yönelik birçok çalışma yapmış ve uyumlaştırma yönergeleri yayınlamıştır. Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe sistemlerinde farklılıklar bulunmakta bunların giderilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede yapılacak çalışmalarla, finansal piyasaların

bütünleşme sürecini hızlandıracak bu süreç ise, ekonomik bütünleşmenin sağlanmasına önemli katkılar sağlayabilecektir.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe sistemlerindeki farklılığın giderilmesi ve ortak bir muhasebe bilgileri iletişimi oluşturulması yönünde gerek uygulamacılar gerekse akademisyenler arasında birlikte çalışmalar yapılması kadar muhasebe eğitimi veren fakülteler arasında da ortak çalışmalar yapılması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, muhasebe sistemi ve ekonomideki önemine değinilmiş, ikinci bölümde Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe sistemlerinin bütünleştirme süreci Eğitim, Muhasebe Uygulayıcıları ve Kamu kurumlarının muhasebe sistemlerinin uyumlaştırılması olarak üç alt başlıkta incelenmiştir. Çalışma sonuç ve önerilerle bitirilmiştir.

2-Muhasebe Sistemi ve Ekonomideki Önemi

Küreselleşme sürecinin ilk aşamasını ve önemli bir yönünü oluşturan bölgesel işbirliği, bölgeselleşme, 21.yüzyılda da önemini kaybetmemekte, tam tersine daha da artırmaktadır. Şöyle ki, 20.yüzyılın 90'lı yıllarda NAFTA, Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü, MERKOSUR (Arjantin, Brezilya, Bolivya, Paraguay, Uruguay, Şili) ve Karib Devletleri Teşkilatı örgütlenerek daha da güçlenmiştir. Bölgesel ekonomik işbirliğinin öncüsü olan Avrupa Birliği (AB) yeni bir aşamaya geçmiştir. Nisan 2001'de Amerika kıtasında Serbest Ticaret Gümrük Birliği bölgesinin oluşturulduğunu açıklayan Kanada zirvesi gerçekleştirilmiştir (Veliyev, 2009:104). Ayrıca, Finans piyasalarında bütünleşme süreci, ülkeler arasında ekonomik sınırları önemli ölçüde kaldırmış ve ekonomileri birbirine daha çok bağımlı hale getirmiştir. Bu gelişme, aynı zamanda, sermaye hareketlerini hızlandırarak sermayenin karlı yatırım alanlarına yönelmesi önündeki "teknik" engelleriazaltmıştır. Finans piyasalarının ve özellikle sermaye piyasalarının entegreolması, diğer alanların yanı sıra, finansal raporlama sürecinde ortak standartların geliştirilmesi, finansal bilgilerin hem ülke içinde hem de ülkeler arasında karşılaştırılabilmesi, şeffaflığın sağlanması ve finansal raporlama standartlarının uyumlu olması zorunluluğunu ulusal ve uluslararası düzeyde gündemin ilk sıralarına yerleştirmiştir. Bu eğilim, gelişmiş ekonomilerde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Özellikle ABD' de yaşanan, muhasebe skandalları ve bunlara dayalı iflaslar bu gelişmeyi tüm dünyada hızlandırmıştır(Çelik, 2005: 90).

Güvenilir, uygun ve zamanlı bilginin işletme yöneticileri ve devletler ve diğer paydaşlar için önemi son derece büyüktür. İşletme yönetiminin ve diğer paydaşların ihtiyaç duyduğu nitelikli bilgi ise ancak muhasebe bilgi sisteminden elde edilen bilgilerden

sağlanabilmektedir. Muhasebe bilgi sisteminden elde edilen bilgiler ışığında, işletmelerde muhasebe bilgi sistemi, finansal durumun planlanması, değerlendirilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması amacıyla ihtiyaç duyulan bilginin üretilmesini sağlamaktadır (Mizrahi, 2011:308, Akt. Bayraktaroğlu vd: 2015).

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'nın da dahil olduğu ülkeler arasında muhasebe sistemlerinin bütünleştirme süreci ile birlikte, Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'da uygulayıcılar tarafından sunulan finansal tablolar Türk dünyası ve Rusya'daki bilgi kullanıcıları tarafından anlaşılabilir, şeffaf ve zamanında sunumu gerçekleşmiş olacaktır. Bu da ülkeler arasındaki finansal bütünleşmeyi artırarak ekonomik bütünleşme sürecine önemli bir katkı sağlayacaktır.

3- Türk Dünyasında Ortak Muhasebe Sistemi Önerisi

Bir bilgi sistemi olan muhasebe, günümüzde giderek büyüyen ve bünyeleri karmaşık hale gelen işletmelerin yönetiminde, ekonomik ve finansal ihtiyaçlara cevap verecek verileri sağlayan çok önemli bir işletme fonksiyonu haline gelmiştir (Akdoğan ve Aydın, 1987:221). Ulusal sermaye piyasalarının küresel etkilere maruz kalarak yabancı yatırımlara açılması, muhasebe uygulamalarının uluslararası anlaşılabilirliğinin sağlanması amacıyla ortak bir finansal dil kullanımını gündeme getirmiştir.

Muhasebe bilgi sisteminin ürettiği bilgiler ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların en önemli nedeni ülkelerin mali ve ticari yasalarının farklılık göstermesi kadar kültürel ve tarihi değerlerinin de farklılıklar göstermesidir. Mali ve ticari yasalardaki farklılıklar, muhasebe bilgi sisteminin ürettiği bilgilerin, ölçme ve değerlendirme farklılıklarını beraberinde getirmektedir (Altınay, 2016: 2148). Bu farklılıklar her bir ülkede sunulan finansal bilginin farklı olmasına neden olmaktadır. Sunum farklılıkları beraberinde ülkeler arası muhasebe alanındaki işbirliklerini önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Uluslararası muhasebe sistemi bu farklılıkları gidermeye yönelik önemli bir aşama oluşturmaktadır.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ve Rusya Federasyonu- tarihi kültürel ve siyasi değerleri bu ülkeler arasındaki muhasebe sisteminin uyumlaştırılmasını da kolaylaştırıcı bir katkı sağlayacaktır.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe sistemlerinin bütünleştirme süreci üç aşamadan geçerek yapılabilir. Birinci aşama bu ülkeler arasındaki muhasebe eğitiminin uyumlaştırılması, ikinci aşama muhasebe uygulayıcıları arasında eğitim ve işbirliklerinin sağlanması, üçüncü aşama ise kamu muhasebe sistemlerinin uyumlaştırılmasıdır.

3.1. Eğitim

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni sürecin ardından, pek çok ülke, bu coğrafyada bağımsızlığını kazanan ülkelere yönelik politikalarını gözden ge- irmişler ve yeni politikalar ortaya koymuşlardır. Türkiye de, yeni dönemde, Türk Cumhuriyetleri ve Türk ve Akraba Topluluklarına yönelik yeni politikalar belirlemiş ve bu doğrultuda yeni işbirliği girişimlerini başlatmıştır (Kavak ve Başkan, 2001:92). Bu girişimlerin ana hedefi, Türkiye'nin Türk Dünyası ile olan ilişkilerini yeniden canlandırmak ve ilişkileri, süreklilik sağlayacak bir zemine oturtmaktır.

Türk dış politikasındaki bu yeni oluşumların içinde kapsamlı bir eğitim girişimi de bulunmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda Büyük eğitim seferberliği başlamış, Türk Cumhuriyetleri ve Türk ve Akraba Topluluklarından Türkiye'ye eğitim amacı ile gelen öğrencilere burs sağlanmıştır(Ergin, Türk: 2010: 35). YK tarafından yayınlanan verilere göre Türk Cumhuriyetleri ve Türk ve Akraba Topluluklarından gelen ğrenci sayısı 2015 yılında 42.300 olmuştur (<https://istatistik.yok.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 20.02.2017). Bu durum başlatılan eğitim seferberliğinin amacına ulaştığının önemli bir göstergesidir.

Türkiye'deki birçok vakıf ve dernek, Türk Cumhuriyetleri ve Türk ve Akraba Topluluklarında niversite kurmuşlar ve bu üniversitelerde hem Türkiye'den hem Türk Cumhuriyetleri ve Türk ve Akraba Topluluklarından ğretim yeleri dersleri ortak yürütmektedirler.

1990 yıllardan itibaren başlatılmış olan eğitim seferberliği Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'nın da dahil olduğu ülkeler arasında muhasebe sistemlerinin bütünleştirme sürecinin birinci aşaması olan eğitim müfredatının bütünleştirilmesini uygulama sürecini hızlandıracaktır.

Muhasebe finansman alanında müfredat kapsamında okutulan dersler muhasebe uygulamasında önemli bir etkiye sahiptir.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe sistemlerinin bütünleştirme sürecinde müfredat kapsamında okutulan dersler ve içerikleri yeniden gözden geçirilerek ortak bir müfredat oluşturulmalıdır. Muhasebe ve finansman ders içerikleri teknolojiye uygun bir şekilde değiştirilmeli ve ayrıca ders uygulamaları bilgisayar destekli yapılmalıdır.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında uygulanan muhasebe programlarında görülen farklılıklar, ilgili yüksek ğretim kurumlarının amaçlarının ve dersi veren ğretim üyelerinin ilgi alanlarının farklı olmalarından kaynaklanmaktadır. Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya

Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe ve finans dersleri arasındaki akreditasyon iki aşamalı olacak bir şekilde uygulanabilir. Bunun için Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında birinci aşamada akreditasyon standartlarının belirlenmesi ve ikinci aşamada muhasebe eğitiminin belirlenen bu standartlara göre verilmesi söz konusu olmalıdır.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında konferanslar, seminerler, öğretim üyesi ve öğrenci değişim programları uygulanarak muhasebe eğitimlerinin etkinliği ve uyumlaştırılması artırılarak ekonomik bütünleşme sürecine önemli bir katkı yapacaktır.

Eğitim dilinin 80 milyonluk nüfusuyla 160 milyonluk Trük dünyasının yarısını oluşturduğu göz önüne alınarak Türkiye Türkçesi ve ayrıca Rusçanın da ikinci bir dil olması muhasebe uygulama standartlarının Türkiye Türkçesi ve Rusça olarak iki dilde oluşturulması Türk dilinin uyumlaştırılmasına ve farklılıkların giderilmesine de önemli ölçüde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3.2. Uygulamacılar Arasında Eğitim ve İşbirliklerinin Sağlanması

Ulusal muhasebe uygulamaları çok sayıda değişkenden etkilenmekle birlikte başlıca değişkenler hukuki sistem, vergi mevzuatı, sermaye sahiplerinin yapısı ve ulusal kültür olarak sayılabilir. Bu durum her ülkenin muhasebeyi algılayışında değişikliklere neden olmakla birlikte üretim faktörlerinden sermayenin mobilitesindeki artış ve dolayısıyla sermayenin uluslararasılaşması da muhasebe uygulamalarında ve finansal raporlamada uluslararası uygulamalar ile ulusal uygulamaların harmonizasyonunu gerekli hale getirmektedir (Ayboğa, 2003: 333).

Civan (2003) göre, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerde çalışan meslek mensupları ve işletme yöneticileri, eğitim eksikliği nedeniyle yetersiz kalacaklardır. Şirket tarafından yönlendirmelerinde ise büyük bilgi kopuklukları yaşanacaktır. Bu durumda muhasebe sistemi amaca uygun hizmet edemeyecektir. Muhasebe sistemini yeterli eğitim almamış yerel elemanlarla yürütmek durumunda kalan çokuluslu şirketler bilgi sağlamada ve ana şirkete göndermekte büyük sıkıntılarla karşılaşabilirler. Bundan dolayı şirket içinde eğitim çalışmalarına gerekli önem verilmeli, bunun için gerekli fonlar ayrılmalıdır(Civan, 2003:1).

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe uygulayıcıları arasında uyumlaştırılmanın yapılması ortak bir muhasebe sisteminin oluşturulmasında ve Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile

Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- muhasebe uygulayıcılarının mesleki bilgi düzeyleri standartlaştırılmasında önemli bir rol oynayabilecektir.

Bu kapsamda, Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu- ülkelerdeki Serbest Muhasebeci Mali Müşavir(SMMM), Yeminli Mali Müşavir(YMM) gibi muhasebe uygulayıcıları ve Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavir ve Yeminli Mali Müşavir Odaları Birliği (TÜRMOB) ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'nın muhasebe uygulayıcı ve meslek odaları arasında ikili anlaşmalar yapılmalıdır. Böylelikle gerekli ortak muhasebe sistemi uygulamalarının alt yapısı oluşturulabilecektir.

3.3. Kamu Kurumlarının Muhasebe Sistemlerinin Uyumlaştırılması

Kamu hizmetlerinin çeşitli harcamaları ve bu harcamaları karşılamaya yönelik gelir kaynakları bulunmaktadır. Kamu kurumlarının muhasebe sistemleri temel amacı, devletin mali hayatını oluşturan idarelerin kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin hareketi ve bu hareketlerin oluşturduğu fon kaynak ve fon kullanımlarının izlenmesini sağlamaktır(Çetiner vd, 2011:13).

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasındaki ortak yatırım alanlarının büyük bir bölümünü kamuya aittir. Bu olgu dikkate alınarak söz konusu ülkeler arasındaki kamu muhasebe sistemlerinin uyumlaştırılma çalışmaları en kısa sürede sonuçlandırmalı böylelikle Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasındaki ekonomik bütünleşme sürecine önemli katkılar sağlanmasına yardımcı olunmaktadır.

4- Sonuç ve Öneriler

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasındaki ortak bir muhasebe sisteminin oluşturulması ile;

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu- ülkelerdeki faaliyet gösteren işletmelerin rekabet gücü artacaktır, bu da finansal araçların çeşitliliğinin artırılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Etkin bir pazar oluşturulacak ve bu da Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasındaki tasarrufların optimal kullanımının sağlayabilecektir.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu- ülkelerdeki uluslararası sermaye pazarlarına karşı gücünü koruyabilecek bir finansal ortam oluşturulmasına katkı sağlayabilecektir,

Uluslararası pazarlardaki sermaye piyasalarından daha fazla pay almak ve Şirketlerin uluslararası sermaye piyasasından daha fazla pay almaları için Türkiye ve Orta Asya Türk

Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında oluşturulacak ekonomik işbirliği önemli bir aşaması olarak görülmektedir.

Verilen derslerin içeriği ve dersler yeniden ele alınmalıdır; muhasebe ders içerikleri teknolojiye uygun bir şekilde değiştirilmelidir, Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe standartları oluşturulmalı ve muhasebenin Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasında muhasebe sisteminin önemi üzerinde durulmalıdır ve ayrıca dersler olabildiğince bilgisayar destekli yapılmalıdır.

Politikacılar ve diplomatlar ilgili bürokratlar arasındaki işbirliği çalışmaları ve bu tür sempozyumlar bütünleşme sürecinde bir aşama olarak ortaklaşa muhasebe etkinliklerinin düzenlenmesi Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasındaki ekonomik bütünleşme sürecine önemli bir katkı sunacaktır.

Muhasebe uygulamalarındaki uyumlaştırma süreci ile Türkiye, Rusya Federasyonu ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki sermaye piyasalarında işlemlerin eşgüdümlü olarak artacağı düşünülmektedir.

Avrasya Ekonomik Topluluğuna Türkiye'nin de dahil edilmesi ile, sermaye piyasalarında işlemlerin artması ve bu durumun ekonomik bütünleşme sürecine önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'nın da dahil olduğu ülkelerdeki Serbest Muhasebeci Mali Müşavir(SMMM), Yeminli Mali Müşavir(YMM) gibi muhasebe uygulayıcıları ve Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavir ve Yeminli Mali Müşavir Odaları Birliği (TÜRMOB) ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'nın muhasebe uygulayıcı ve meslek odaları arasında ikili anlaşmalarla gerekli ortak muhasebe sistemi uygulamalarının alt yapısı oluşturulabilir.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasındaki ortak yatırım alanlarının büyük bir bölümünü kamuya ait alanlar oluşturmaktadır. Bu ülkeler arasındaki kamu muhasebe sistemlerinin uyumlaştırılma çalışmaları Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri -ile Rusya Federasyonu'nun da dahil olduğu ülkeler- arasındaki ekonomik bütünleşme sürecine önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Akdoğan Nalan, Aydın Hamdi (1987), Muhasebe Teorileri, Gazi Üniversitesi Yayın No:98, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 44

Altınay Tarakcioğlu Ayşenur, (2016), Muhasebe Eğitiminin Geleceğine Stratejik Bir Bakış, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:5 (7), s: 2144-2150

Ayboğa Hanifi, (2003), Globalleşme Sürecinde Ülkemizde Muhasebe Mesleği ve Meslek Mensuplarının Eğitimi, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 18(1), s:327-359

Bayraktaroğlu Hakan, Sarıtaş Ahmet, Kalkan Adnan (2015), KOBİ'lerde Yöneticilerin Muhasebe Bilgi Sistemini Kullanım Düzeylerinin Araştırılması: Burdur İlinde Bir Uygulama, Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, Cilt:52(606), s:9-21

Civan Mehmet ve Yıldız Ferah, (2003), "Globalleşme Sürecinden Muhasebe Meslek Eğitiminin Etkilenmesi", 6.Muhasebe Denetimi Sempozyum Kitapçığı, 16-19 Nisan 2003

Çelik Orhan, (2005), Avrupa Birliği'nde Sermaye Piyasalarının Entegrasyonu ve Muhasebe Uygulamalarının Uyumlaştırılması Süreci: Türkiye'nin Uyumlaştırma Sürecindeki Konumu, SBF Dergisi, Cilt 60(1), s:89-119

Çetiner, Ertuğrul, Söyler İlhami, Çolak H. Bayram (2011), Devlet Muhasebesi (Teori, Bütçeleme İşlemleri ve Muhasebe Kayıtları), Ankara:Gazi Kitapevi

Demir Gülten, (2001), Küreselleşme Üzerine, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 56(1), s:73-104

Ergin Gözde, Türk Fahri (2010), Türkiye'de Öğrenim Gören Orta Asyalı Öğrenciler, Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt 2(1), s:35-41

<https://istatistik.yok.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 20.02.2017

Kara Mehmet, Tayfur Lütfü, Basık Hamit (2009), Küresel Ticarete Lojistik Üslerin Önemi Ve Türkiye, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:6(11), s: 69-84

Kavak Yüksel, Başkan Gülsün Atanur (2001), Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarına Yönelik Eğitim Politika ve Uygulaması, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (20), s: 92-103

Veliyev Dünyamalı (2009), Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyası, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:19, s:103-110

KAZAKİSTAN'DA BAŞKANLIK SİSTEMİNİN GELİŞİMİ: DÜNDEN BUGÜNE**Nursulu ÇETİN**

Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, TÖMER Müdürü, IIBF Yönetim Kurulu ve Disiplin Kurulu üyesi, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın "Üstün Başarılı Bilim Adamı" Madalyası sahibi
İletişim : nursulu@mail.ru, nursulu.cetin@giresun.edu.tr

Özet

Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından bu yana, ülkedeki totaliter sistemin kaldırılması ve çağdaş demokratik toplumun inşası meselesi, Kazakistan'ın gelişme stratejisinde önemli yer almıştır. SSCB'nin dağılmasıyla mevcut ciddi sorunların acil çözümü için demokrasinin gelişme hızı feda edilerek, Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev'in deyişiyle "önce ekonomi, sonra siyaset" ilkesi esas alınmıştır. Ekonomik durum düzeldikten sonra demokratik reformların yürütülmesi gerekliliği tekrar gündeme gelmiştir. 2000'li yıllarının ortasına doğru yapılan reformlar Parlamento yetkilerinin genişletilmesi, siyasi partilerin rolünün güçlendirilmesi, idari ve adli sistemlerin reforme edilmesini amaçlamıştır. 2007 yılı reformlarının amacı ise, ülkede liberal reformları başlatmak, kamu ve devlet menfaatlerinin yeni bir dengesini oluşturmak, devlet yönetiminde yeni dengeleri geliştirmek ve sonuç itibariyle ülkenin demokratik gelişimini sağlamaktır.

Elini dünyanın ve halkının nabzında tutan Nursultan Nazarbayev, 2007'de başlattığı demokratikleştirme reformları ile 2017'de gerçekleştirilen, Batı dünyasında "süper başkanlık" olarak nitelendirilen sistemden daha demokratik başkanlık sistemine geçiş reformlarının siyasi zeminini hazırlamıştır. Bu çalışmada bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi sistemi içinde başkanlık enstitüsünün gelişimi, bunu etkileyen unsurlar ve son gelişmeler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Başkanlık sistemi, Kazakistan, Nazarbayev, Cumhurbaşkanı, siyasi sistem

Abstract

Since Kazakhstan gained its independence, the issue of removing the totalitarian system in the country and construction of contemporary democratic society has taken a significant place in the development strategy of Kazakhstan. With the disintegration of the

USSR, the pace of democracy has been sacrificed for the urgent resolution of serious problems. The saying of Nursultan Nazarbayev, the President of Kazakhstan “economy first, then politics” principle was taken as the basis. After the economic situation had improved, the necessity of carrying out democratic reforms became once again a current issue. The reforms made towards the mid-2000s aimed at extending the parliament power, strengthening the role of political parties and reforming administrative and legal systems. The aim of the 2007 reforms is initiating liberal reforms in the country, creating a new balance of public and state benefits, improving new balances in the state administration and in consequence ensuring democratic development of the country.

Keeping the pulse of both the world and his people, Nursultan Nazarbayev created the political base for the reforms enabling the transition from the system which is qualified as “super-presidency” by the Western world to a more democratic presidency system by means of democratization reforms that he initiated in 2007 and implemented in 2017 recently. In this study, the development of the institute of presidency within the political system of the Independent Republic of Kazakhstan, the factors which affect this issue and recent developments will be examined.

Keywords: *Presidential system, Kazakhstan, Nazarbayev, President of the Republic, political system.*

Giriş

“20.yüzyıl, tüm dünya toplumlarının demokrasiyi keşfetme deneyimleri ve buna bağlı yan kurumları (ekonomi, toplumsal yapılar vd.) oluşturma ve geliştirme maceralarıyla dolup taşı. Huntington’un ünlü ‘demokratikleşme dalgaları’ yaklaşımında da dile getirdiği gibi, kimi halklar demokrasiyi kendileri öğrenmeye çalıştılar, kimileri de dış müdahalelerle ‘demokratikleştirilme’ye yönlendirildi” (*Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu*, 2012, s. 3).

Türk devletlerinin yüz ölçümü bakımından en büyüğü, doğal kaynaklar bakımından da en zengini ve Türklerin kadim anayurdu olan Kazakistan, zengin ve köklü tarihine rağmen, ancak 1991 yılında bağımsızlığına kavuşabildi. Kazakistan nüfusu 01 Ocak 2017 tarihi itibarıyla 17.926,5 bin kişi olup (*Kazakistan Respublikası Statistika Komiteti*, Erişim Tarihi: 09.03.2017 www.stat.gov.kz), ülke bugün nüfus bakımından dünyanın 63. büyük ülkesidir. Günümüz Kazakistan’ında toplam 130’dan fazla etnik grup yaşamaktadır. Bu rakamlar Kazak halkının zor ve acı günlerle dolu tarihine işaret etmektedir. Sovyet Hükümeti bir taraftan Kazak halkını tamamen silmeye ve yerinden sürmeye çalışırken, diğer taraftan da en verimli

topraklara Rus ve Slav nüfusunun yerleştirilmesinin yanı sıra Kazakistan topraklarını diğer halkların “sürgün yeri” olarak kullandı ve yüzbinlerce kişiyi Kazakistan’a yerleştirdi. Kazakistan bağımsızlığına kavuşmadan önce 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre ülkedeki 16.464 milyon kişiden yalnızca %39,7’sini Kazaklar oluştururken, %37,8’sini Rus, %5,8’ini Alman, %5,4’ini ise Ukraynalılar teşkil etmiştir (*Kazakistan Respublikası Statistika Komiteti*, Erişim Tarihi: 09.03.2017 www.stat.gov.kz). Yani Kazaklar kendi topraklarında azınlık haline gelmişlerdir.

Avrasya’nın kalbinde yer alan Kazakistan, bağımsızlık dönemi olan 25 yıl içinde, kendi gelişmesinde birçok başarıya imza attı ve tüm dünyaca tanındı. Bu dönem içinde Kazakistan Cumhuriyeti ülke bütünlüğünü koruyabildi, ülke halkları arasında uyumu ve barışı sağlayabildi, komşularla sınır sorunlarını çözdü, planlı ekonomiden piyasa ilişkilerine geçişi ve istikrarlı ekonomik kalkınmayı sağlayabildi, sosyal yaşam standartlarını yükseltebildi, belirlediği çok yönlü dış siyasetini başarılı bir şekilde yürüttü, çok partili sistemin temelini attı, devlet bağımsızlığı ve egemenliğini güçlendirdi, evrensel güvenlik ile ilgili uluslararası arenada önemli inisiyatiflerde bulundu ve onların gerçekleştirme yollarını sundu.

Bu geçiş sürecinin başarılı olabilmesi için, hedefleri ve yöntemleri ile ilgili bir anlayışın olması ve stratejisini geliştirmesi gerekmektedir. Ülkenin gerçeklerini ve küresel eğilimleri, ülkedeki ve dünya tecrübesindeki siyasi dönüşümleri dikkate alarak, Kazakistan Cumhuriyeti’nin siyasi reformlar stratejisi geliştirildi.

14 Aralık 2012 tarihinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Halka Sesleniş konuşmasında “Kazakistan 2050 Stratejisi: Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti“ programını ilan etmiştir. Ekonomik liberalleşme alanında Kazakistan’ın gayret ederek gösterdiği olağanüstü başarı neticesinde dünyanın en gelişmiş ekonomiler listesinde 51.sırayı alan Kazakistan, 2050 Gelişme Programında, 2050 itibariyle dünyanın ilk 30 ekonomisine girmeyi hedeflemiştir (*Kazakistan 2050 Stratejisi: Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti*, Almatı, 14.12.2012, s.15 Erişim Tarihi: 09.03.2017 http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2012-zhylgy-14-zheltoksan).

Kazakistan 2050 Stratejisi’ndeki “Bizler bütün dünyayla birlikte medeni yoldan ilerlemeliyiz ve toplumun müteakip demokratikleşmesi yoluna koyulmalıyız. Parlamento’nun yetkilerinin artırılması konusundaki politikamızı devam ettirmeliyiz. ... Adem-i merkezizetçilik, her şeyden önce, devlet yönetim sisteminin nitelik olarak değişmesidir ve yerel düzeyde sorunların çözüm sisteminin değişmesi demektir” (s.28) diyen satırları, Kazakistan’ın tam

demokratik bir devlet kurmakta kararlı olduğunu ve bu istikamette ilerleyeceği iradesini göstermiştir.

Kazakistan'ın siyasi gelişimi ve başkanlık sistemiyle ilgili 2016'da yayımlanan kitabımda "Kazakistan'ın başarılı gelişmesi ile birlikte, bugünde ülke kalkınması için siyasi modernleşmenin acil şekilde yürütülmesine ihtiyaç olduğu aşikârdır" (Çetin, 2016, s.118); bununla birlikte, "güçlü Cumhurbaşkanlığı karşısında Parlamento, siyasi partiler ve bağımsız medyanın şeklinde herhangi bir dengeleyici gücün olmaması, otoriter eğilimlere yol açabilir" (s. 115) diye yazmışım. Ancak Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in, Anayasa ile kendisine verilmiş olan geniş yetkilerinden feragat ederek, halkının kazanımları için ülkeyi daha ileriye götürebilecek 2017 reformları, tüm dünya ülkelerinin takdirini kazanmıştır.

Bu çalışmada, bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi sisteminin oluşumu ve onun içinde başkanlık enstitüsünün gelişimi, bunu etkileyen unsurlar ve son gelişmeler ele alınacaktır.

Kazakistan Cumhuriyeti ve Cumhurbaşkanlığı Enstitüsünün Kuruluşu

XX. yüzyılın sonunda dünyanın en son ve en korkunç imparatorluğunun tarih sayfalarından kaybolduğu, demir perdenin çöktüğü, dünya düzeninin değiştiği ve yeni dengelerin belirlendiği, milli mücadelenin canlanarak milli kimliklerin yeniden inşa edildiği bir süreç olmuştur. Tüm kıtalarda yer alan bağımsızlığın kazanımı, yeni devlet kuruluşu ve gelişmesi sürecinde Batı medeniyetinin belirlediği demokratik bir sistem kurma hedefi vardı.

Aralık 1986'da Almatı'da başlayan "Jeltoksan" hareketi, Kazak milliyetçiliğini tetikleyen önemli bir olay olup, Moskova'nın 'Rus olmayan', diğer ülkelere karşı uyguladığı ulusal siyasetinin asıl sömürge siyaseti olduğunu açıkça gösterdi, diğer taraftan da, Sovyetler Birliği bünyesindeki diğer ülkelerdeki yanı sıra Doğu Avrupa'daki milli hareketleri de hızlandırarak, Sovyet Birliği'nin dağılmasını körükledi.

Aynı zamanda Amerika'da yaşayan Nobel ödülü alan ünlü Rus şovenist yazar Soljenitsin, Kazakistan'ın kuzey eyaletlerinde Slav nüfusunun çoğunlukta olduğunu ileri sürerek, bu bölgelerin Rusya'ya katılması gerektiğini yazmıştı. 1989'dan beri Soljenitsin'in fikirlerine benzer görüşler bazı Ruslar tarafından ileri sürüldü. Cevap olarak, 1 Ekim 1990'da Almatı'da düzenlenen ilmi bir konferansta, Soljenitsin'in Rusya'ya ilhakını talep ettiği toprakların, Kazak-Türk boylarının tarihi yurdu olduğu belirtilerek, Kazakistan'ın bölünmeyeceği açıklanmıştı (Gömeç, 2015, s.127). Bunlar, Sovyetler Birliği'nin dağılma noktasına yaklaştığının ve Rusya'nın kendi etki alanını genişletmek istediğinin belirtileri idi.

25 Ekim 1990'da Kazakistan Yüksek Konseyi'nin, Kazak SSC'nin siyasi egemenliğini ilan etmesini, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, bağımsızlık yolundaki ilk önemli adım olarak değerlendirmiştir (Kara ve Yeşilot, 2011, s. 42).

20 Kasım 1990 tarihli kanunla, Cumhurbaşkanının, yürütmenin başı olduğu açıklanmıştır, Bakanlar Heyeti Bakanlar Kabinesi olarak yeniden düzenlenmiştir (Amangaliyeva, 2010, s.24).

Ağustos 1991'de Moskova'da Mikail Gorbaçov'un yönetimine karşı gerçekleşen askeri darbe girişimi bir taraftan Mikail Gorbaçov'u yönetimden uzaklaştırdıysa, diğer taraftan devletin artık bu şekilde devam edemeyeceğini net şekilde gösterdi ve son, dev imparatorluğun dağılmasının kıvılcımını ateşlemiştir. Böylece, 1991 yılında Sovyet idari sisteminin zayıflamasının neticesi olarak Sovyetler Birliği devleti sona ermiştir. Bunun neticesinde, siyasi haritada yeni 15 devlet kurulmuş olup, bunlardan Kazakistan 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Bütün yeni kurulan Türk Cumhuriyetleri gibi, Kazakistan'ın da bağımsızlığını dünyada tanıyan ilk devlet Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. 10 Aralık 1991 yılında Kazak SSC adının Kazakistan Cumhuriyeti olarak değiştirilmesi hakkında kanun; 20 Aralık 1991 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nin vatandaşlık kanunu kabul edilmiştir.

1990'lı yıllarda Kazakistan'da Cumhurbaşkanı enstitüsünün kurulması, yeni dönemde Kazak devlet oluşumunun önemli aşamalarından birisi olmuştur. Bunun birçok objektif ve sübjektif nedeni vardır. o dönemin siyasi, ekonomik ve ideolojik koşullarının ayrılmaz bir parçası olup, ülkenin sonraki dönem gelişimini en yakından etkilemiştir (Sapanov ve Arzıkulov, 2015, s.48).

Sovyetler Birliği dağılmadan, 24 Nisan 1990'da Kazakistan Yüksek Kurulu tarafından, "Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makamının Kurulması Hakkında" Kanunla (*Zakon Kazahskoy Sovetskoy Sotsiyalistiçeskoy Respubliki ot 24 Aprelya 1990 g., para.1, Erişim Tarihi: 29.03.2017* http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000133#pos=1;-263) Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulmuştur. Aynı gün, 24 Nisan 1990 tarihinde Kazak SSC Yüksek Kurulu, Nursultan Nazarbayev'i Kazakistan'ın Cumhurbaşkanı olarak seçmiştir. Bu toplantıda, hala Sovyetler Birliği bünyesinde olan Kazakistan'da Cumhurbaşkanlığı Makamının kurulması milletvekilleri tarafından çok tartışıldı. Aslında, sosyalist totaliter rejim koşullarında Cumhurbaşkanı makamının oluşturulması, totaliter sistemde olsa bile demokratikleşme arzusunu ve bu konuda kararlı olduğunu, bununla birlikte "merkez Moskova'ya" karşı daha özgür ve daha da bağımsız bir teşkilat kurulması arzusunu

göstermektedir. O dönemde yine de Sovyet Birliği bünyesindeki birkaç Cumhuriyette Cumhurbaşkanı makamının kurulması ve Mart 1990'da Moskova'da toplanan Sovyetler Birliği Milletvekillerinin Olağanüstü Kongresinde SSCB Cumhurbaşkanı makamının kurulmasının tartışılmasının yanı sıra bu makamın kurulması Kazakistan'ın egemenliği ve özgürlüğünün sembolü olacağından, oy çokluğu ile bu makam kuruldu ve Nursultan Nazarbayev Cumhurbaşkanı seçildi (Zimanov, 2011, para.2.4).

Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından ilk defa seçimi 01 Aralık 1991'de gerçekleştirilmiştir. Seçmen listelerinde 9.961.242 kişi mevcuttu, seçime 8.788.726 (nüfusun %88,23) kişi katıldı. İlk seçimde Nursultan Nazarbayev için 8.681.276 (katılanların %98,78) kişi oy verdi; 107.255 (%1,22) kişi hayır oyu kullandı. Nursultan Nazarbayev, Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçildi ve ülkenin kurucu Devlet Başkanı olmuştu (*Ob itogah viborov Prezidenta Kazahskoy SSR. Soobşeniye Tsentralnoy İzbiratelnoy komissii po viboram Prezidenta Kazahskoy SSR. Kazahstanskaya Pravda Gazetesi, 1991, 7 Aralık*). Bugünde 1 Aralık günü, Kazakistan'da "Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Günü" olarak kutlanmaktadır ve resmi tatil günüdür.

Dünyanın en güçlü devletlerinden birisi olan Sovyetler Birliği'nin "beklenmedik" ve hızlı bir şekilde dağılmasının en ağır neticelerini, 1990-1995 yıllarında ayakta kalmak için mücadele veren eski Sovyet cumhuriyetleri çekmişlerdir. Bu dönemde Kazakistan'daki Cumhurbaşkanlığı enstitüsünün müteakip gelişmesinde şu faktörler etkili olmuştur:

- SSCB'nin çöküşü ve Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşması;
- Bağımsız ülkenin devlet teşkilatının ve kurumlarının inşası;
- Sosyalist sistemden liberal kalkınma sistemine geçişi;
- Kazakistan'da uzun süreli ekonomik kriz döneminin başlaması;
- Ülkedeki sosyal ve ekonomik ilişkilerinin reforme edilmesi ihtiyaçları;
- Üstü örtülü dış tehditlere karşı tedbirlerin alınması gerekliliği;
- Ulusal güvenliğin (toprak bütünlüğu, askeri güvenlik, ülke içi istikrar) sağlanması ve güçlendirilmesi;
- Dünyanın genel jeopolitik durumu ve gelişmeleri;
- Resmi bağımsız bir devlet olarak uluslararası arenaya çıkması ve dünya sistemine entegre olması gerekliliğidir (Seylehanov, 2009, ss.83-84).

Bu unsurların etkisiyle Kazakistan'ı derin krizden çıkarabilecek ve istikrarlı kalkınma parametrelerini ayarlayabilecek güçlü bir iktidar sistemine ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı en iyi şekilde sadece Cumhurbaşkanlığı karşılayabilirdi. O zaman mevcut olan parlamenter

iktidar formu, yeni siyasi ve ekonomik ilişkilere hızlı ve kararlı bir geçişi sağlayamadı, daha çok gelişmeyi engelledi. Bu bağlamda, o sadece totaliter sistemden liberal-demokratik bir topluma geçiş sürecinin özelliklerini yansıtan geçici bir form olmuştur.

İkinci mesele ise, iktidar ve mülkiyet ilişkisinden kaynaklanmaktadır. 1990'ların başında başlayan kitlesel özelleştirme süreci, girişimciler ve devlet bürokrasisi tarafından devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi ve sonraki dönemde haklarının garanti altına alma isteklerini arttırdı. Bu bağlamda, onların ekonomik çıkarlarını koruyabilen güçlü, konsolide iktidar tercih edilmiştir. Bu şartları sağlayabilecek tek yürütme (yani Cumhurbaşkanlığı) gücü vardı ve bu nedenle tüm siyasi ve ekonomik elitler ve bürokrasi Cumhurbaşkanlığı etrafında birleşmeye başladılar.

28 Ocak 1993 yılında bağımsız Kazakistan'ın ilk anayasası kabul edilmiştir.

28 Ocak 1993 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun XII. oturumunda Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası kabul edildi. Böylece cumhuriyetin ulusal bağımsızlığını, sivil haklar ve özgürlüklerini, demokratik toplum inşasını ve hukukun üstünlüğünü sağlayan yeni bir aşamaya geçiş sağlanmıştı. 1993 Anayasası aşağıdaki sözler ile başlar:

“Biz Kazakistan halkı olarak, dünya toplumunun ayrılmaz bir parçası olan, Kazak devletçiliğinin sarsılmazlığını esas alarak, İnsan hak ve özgürlüklerinin önceliğini tanıyarak, hukuki devleti ve demokratik toplumu kurma kararlılığı içinde medeni barışı ve uluslararası uyumu, kendimiz ve sonraki nesillerimizin layık yaşamını sağlamak isteği ile işbu Anayasayı kabul ederiz”.

Yapısal olarak Anayasa, Önsöz, 4 Bölüm, 21 Başlık ve 131 maddeden oluşmuştur. Kazakistan Devletinin bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından kabul edilen 1993 Anayasasında halk egemenliği, devletin bağımsızlığı, güçler ayrılığı ilkeleri, Kazakçanın devlet dili olması, yürütme ve yargı organları ve diğer birçok konuya yer verilmiştir. 1993 Anayasası için, parlamenter sisteme dayalı cumhuriyet modeli temel alınmıştır. Anayasada, Kazakistan Cumhuriyeti'nin üniter, laik ve demokratik bir ülke olduğu belirlenmiştir. Anayasada Kazak milletine öncelik verilmiştir, bütün vatandaşlarına eşit hakların sağlanacağı belirtilmiştir.

Anayasanın 4. maddesi devletin iktidar kaynağının halk olduğunu, Cumhurbaşkanı ve Parlamento üyelerinin halk adına yetki kullanma hakları olduğunu vurgulanmış ve Parlamento geniş yetkilerle donatılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki devlet iktidarı, yasama, yürütme ve yargı erkleri olarak kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanmaktadır. Anayasanın 8. maddesi ise özel mülkiyeti güvence altına almış; yalnız ülkenin doğal kaynaklarının mülkiyetinin devlete

ait olduğunu belirtmiştir. Zor bir geçiş döneminde kabul edilen ve eski Sovyet anayasasına yakınlığını koruyan bu Anayasada, ülkenin demokratik gelişmesi açısından temel sorunlar çözülememiştir (Laumulin, 1999, ss.83-84). Anayasanın ana çelişkisi, hükümet modelinin belirsiz olmasıdır. Geçiş dönemi sırasında bütün sistemi yönetebilmek ve ekonomik reformları gerçekleştirmek için güçlerin uyum halinde olması şarttır. Bu anayasa ülkenin siyasi ve ekonomik krizden çıkması üzerine kurulmuştur (Baitmagambetov, 2002, s.33).

Bu dönemdeki siyasi reform sürecinin başlıca hedefleri, devlet yönetim teşkilatının de-ideolojileştirilmesi, Cumhurbaşkanlığı enstitüsünün ve parlamenter sisteminin kurulması, anayasal adaletin geliştirilmesi, çok partili sistemin kurulması ve siyasi hayatının serbestleştirilmesini (ifade özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, toplanma ve toplantılar düzenleme özgürlüğü, STK kurma hakkı vb.) sağlamaktır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında iç sorunlarla birlikte Kazakistan, çok yönlü ve dengeli dış siyasetini de düzenlemek zorundaydı. İç istikrarın sağlanması ile doğru uzun vadeli stratejilerinin geliştirilmesi, uluslararası arenadaki başarıların temelini atmıştır. Sovyetler Birliği'nden miras kalan nükleer silahlardan kendi iradesiyle vazgeçmesinin karşılığında, Kazakistan, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Fransa, İngiltere ve Çin'den oluşan "dünya nükleer kulübünden" güvenlik garantilerini almıştır. Komşularıyla sınırlar konusunda tüm sorunları kısa sürede çözen Kazakistan, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü güçlendirmiştir. Uluslararası güvenliğin güçlendirilmesine yönelik süreçlere Kazakistan'ın aktif şekilde katılımı, uluslararası toplumda ülkenin itibarını da yükseltmiştir.

Parlamenter Sistemden Başkanlık Sistemine Geçiş

Kuruluşun ilk yıllarında Kazakistan aynı anda tek partili Komünist sistemden çok partili sisteme geçiş, tüm ekonomik ve ticari ilişkilerinin felç olduğu şartlarda Sovyet planlı ekonomisinden liberal piyasa ekonomisine geçiş, çöken Sovyetler Birliği'nin parası yerine kendi milli para birimine geçiş ve kullanıma konulması, Sovyetler Birliği dağılımı sonucunda çetinleşen ekonomik ve sosyal krizin çözüm arayışlarının yanı sıra bölgesel ve küresel boyutta ülke bütünlüğünün, iç istikrar ve barışın sağlanması gibi acil çözümler bekleyen meselelerle baş başa idi. Bu dönemde yaşanan ekonomik kriz ve zorlukların sonucu olarak artan sosyal ve siyasi gerginlikler, reform yanlısı olan başkanlık iktidar sistemi ile popülist parlamento (Üst Kurulu) arasındaki mücadelenin alevlenmesine neden olmuştur. Ülkedeki reformlara öncülük etmesi gereken sistem çıkmaza girip, çözüm üretemeyecek ve uygulanamayacak hale gelmiştir. Bu şartlarda devlet gelişiminde yukarıda sıraladığımız her biri bir birinden önemli meselelerin çözüm sürecinde Cumhurbaşkanlığı makamının daha güçlü olması ve daha geniş yetkilerle donatılmış olması gerektiği açıkça görülmüştür. Bu

siyasi kriz 1995 yılında Kazakistan'ın siyasi sistemi paradigmasının değişikliği ile, yani parlamento-başkanlık sisteminden başkanlık sistemine geçiş ile sona ermiştir. Bu değişiklik her ne kadar ülkedeki iç siyasi süreçleri yavaşlatmış ise de, ulus inşası ve ekonomik dönüşüm sürecindeki bir takım acil görevlerin bir an önce çözülmesine katkıda bulunduğunu da belirtmek gerekir. Kazakistan'daki 1991-1993 yılları arasındaki siyasi gelişme deneyimlerinden çıkan en önemli sonuçlardan birisi, dönüşüm ve geçiş sürecinin başarılı olması için aranan en önemli şart, siyasi istikrarın ve güçlü iktidarın sağlanması koşuludur.

29 Nisan 1995 tarihinde Kazakistan'da yapılan referandum ile, görev süresi 1996'da bitecek olan ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in görev süresinin 2000 yılına kadar uzatılması kabul edildi. Yapılan seçimlerde nüfusun %95,46'sı Nursultan Nazarbayev için evet oyu kullandı (*Kak Prohodili Prezidentskie Vibory v Kazahstane*, Erişim Tarihi: 09.03.2017

https://vlast.kz/politika/kak_prohodili_prezidentskie_vybory_v_kazahstane_ot_1991_do_2015-9681.html).

Akabinde Kazakistan Cumhuriyeti'nin yeni Anayasası kabul edildi. Kazakistan Cumhuriyeti'nin mevcut Anayasası 30 Ağustos 1995 tarihinde referandumla kabul edilmiştir. 30 Ağustos "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Anayasa Günü" olarak kabul edilmekte ve resmi bayram olarak kutlanmaktadır. Seçime katılan %91,21 nüfusun % 89 evet oyu kullandı (Aşimbayev ve Hlyupin, 2008, s.796). Cumhurbaşkanlığı makamı güçlendirilerek, neredeyse sınırsız yetkilerle donatılmış, güçlü ve uygulamada da hiçbir şeyle sınırlandırılmamış başkanlık sistemi doğrultusunda devletin hukuksal evrimi oldu (Amangaliyeva, 2010, s.31).

9 bölüm, 98 madde ve 267 fıkradan oluşan yeni Anayasa (*Kazakistan Respublikasının Konstitusiyası*, Erişim Tarihi: 29.03.2017 http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution) 6 Eylül 1995 yılında yürürlüğe girdi. Yeni anayasa gereğince de Bakanlar Kurulu - Hükümet, Cumhurbaşkanlık teşkilatı - Cumhurbaşkanlığı, İdare Başkanlıkları - Akimşilik olarak adlandırılmaya başlandı.

Yeni Anayasada yasama, yargı ve yürütme erklerinin birbirinden bağımsız hareket etmeleri sağlandı; yürütmeden tek sorumlu kişi, Cumhurbaşkanı oldu; etnik grupların, kimlik ve hürriyetleri anayasal güvence altına alındı. Bununla birlikte, halka özel mülkiyet hakkı tanındı. Kazakistan Anayasası'nın 2. Maddesinde yönetim biçimiyle ilgili, şöyle yazılmaktadır: "Kazakistan Cumhuriyeti, başkanlık yönetim şekliyle üniter bir devlettir" (*Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, 2012, s.61).

1995 Anayasası ile Kazakistan Cumhuriyeti, Cumhurbaşkanlık modeline geçmiş olup, mevcut Parlamento yapısına ve yeni hükümet sistemine sahip oldu.

Anayasanın 3. Bölümü, ülkedeki Başkanlık sistemini (seçilme şartları, prosedürü, görev ve yetkilerini vb.) düzenler. Anayasanın 40. maddesi: “1. Kazakistan Cumhurbaşkanı devletin başı olup, devletin iç ve dış politikasının temel yönlerini belirleyen ve Kazakistan’ı ülke içinde ve uluslararası ilişkilerde temsil eden en yüksek yetkili kişidir. 2. Cumhurbaşkanı, halkın birliğinin ve devlet iktidarının, Anayasanın, insan ve vatandaşların hak ve özgürlüklerinin dokunulmazlığının, simgesi ve güvencesidir” (*Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, 2012, s.70).

Devlet Başkanı, devlet sisteminin en başındaki lider olarak geniş anayasal yetkilerle donatıldı: Hükümet üyelerini seçmek, Başbakan’ı tayin etmek ve görevden ala bilmek; Parlamento’daki seçimleri tayin etmek; Kazakistan halkının milletvekillerinin yeminini kabul etmek; Temsilciler meclisi ile 15 iş günü içerisinde kanunu imzalamak, yasanın geri iadesi için veya içeriğindeki bazı maddelerin tekrar görüşülmesi veya oylanması hususunda Parlamenta’ya tekrar göndermek; Başbakan’ın sunumu üzerine Hükümet’in yapısını belirlemek, ayrıca Hükümet yapısına dâhil olmayan merkezi yürütme organları kurmak ve dağıtmak; olağanüstü önem arz eden konularda Hükümet oturumlarında başkanlık etmek; Meclis Parlamento’ya yasa tasarısı sunulması hususunda Hükümeti görevli kılmak; Parlamento’nun da mutabakatıyla Milli Banka Başkanını atamak ve görevinden almak; Senato’nun da mutabakatıyla Genel Savcüyü ve Ulusal Güvenlik Komite Başkanını atamak veya görevlerinden almak; tüm devlet organları çalışanlarının devlet bütçesinden ödemelerinin yapılacağı tek finans sistemini onaylamak; referandumun yapılması kararını onaylamak; ülkenin uluslararası anlaşmalarını yürütmek ve imzalamak gibi yetkiler verildi (1995 Anayasası, Madde 40).

Sonuç olarak, Kazakistan daha güçlü Cumhurbaşkanlığı lehine seçim yaptı ve bu seçim yürürlükte olan ve 30 Ağustos 1995 yılında kabul edilen Kazakistan Anayasasında yeni bir kavramsal tanımla net bir şekilde ortaya çıktı. Böylece, Devlet Başkanı, parlamentonun katılımı olmaksızın iç ve dış politikanın ana yönlerini belirleme ve Kazakistan’ı ülke içinde temsil ettiği gibi, uluslararası arenada da tek başına temsil etme hakkını kazandı. Yeni anayasal düzen Cumhurbaşkanlığı kuvvetler ayrılığı çerçevesinden çıkarıldı; devletin bütün dallarını birbirleriyle mutabık kalarak çalışmasını sağlamanın yanı sıra devletin bütün organlarının halka karşı taşıdığı sorumluluğu sağlamak için görevlendirdi.

Bilindiği gibi, şu anda başkanlık sisteminin iki modeli: Amerikan ve Fransız modelleri mevcuttur. Kazakistan’da cumhurbaşkanlığı enstitüsü kurulurken, diğer birçok BDT ülkelerinde olduğu gibi, Fransız modelinin tecrübesi esas alınmıştır. Şu anda devlet teşkilatının yapısı birçok parametrelerde Beşinci Fransız Cumhuriyetine benzer.

Cumhurbaşkanı belirgin bir tahkim statüsüne sahip olup, iktidar dalları üzerine çıkmaktadır (Sapanov ve Arzikulov, 2015, s. 47).

Siyasi rejim sınıflandırılmasına göre, Fransa Cumhuriyeti tamamen parlamenter veya tamamen başkanlık rejimlerinin kategorisine dâhil edilemez. Bu model her iki sistemin unsurlarını birleştirmiştir, yani yarı başkanlık sistemi kurulmuştur. 1958 Beşinci Cumhuriyet Anayasası bu süreç içinde demokratik ilkeleri güçlendirdi ve karar verme uygulamasına bazı değişiklikler yaptı, böylece kendi içindeki eğilimleri güçlendirmiş oldu. Amerika Birleşik Devletleri'nin Başkanlık modeliyle olan benzerlik, Başkanın çok geniş yetkilere sahip olması ile Başkan faaliyetlerinin belirli bir seviyede Parlamento'dan bağımsız olmasındadır. Başbakanlık makamı olmayan ve Beyaz Saray Başkanı aynı zamanda Hükümet Başkanı olan ABD sisteminden farklı olarak, Kazakistan'da iki makam da mevcuttur, ancak Başkan Hükümet faaliyetleri için doğrudan sorumluluk taşımaz. ABD Başkanı aynı zamanda Hükümetin Başkanı olduğu için, Kongre'nin onayı ile Hükümet üyelerini atar. ABD Başkanı'nın yüksek yasama organını görevden alma hakkı yoktur, ama yüksek yasama organının da Hükümete güvensizliği ifade etme hakkı yoktur; Kazakistan'da ise Parlamento Hükümete güvensizliğini ifade edebilir (Özkul, 2012, ss. 94-95).

Kazakistan'ın siyasi reformlar stratejisinin ikinci dönemi olan 1995-1998 yıllarında ise, başkanlık gücünün önemli bir şekilde arttırılması gözlemlenmiştir. Nerdeyse 1990'ların sonuna kadar süren GSYİH düşüşü, özelleştirmenin “şok terapisi” sonucu olan ciddi sosyal ve toplumsal sıkıntıların yanı sıra ekonomik krizin aşılması için Batı'dan beklenen yardımın gelmemesi, Kazakistan'ın hızlı kalkınması ve dünyanın ön sıralardaki gelişmiş ülkelerin sıralarına hızlı bir atılım hayallerinin yıkılmasına neden olmuştur.

SSCB'nin dağılmasıyla derinleşen ekonomik kriz, nerdeyse tüm sanayi ve üretim fabrikalarını durdurmuştur. Enflasyon ve eski finans sisteminin çöküşü ülkedeki sosyal sorunların çetinleşmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, bağımsızlığın ilk yıllarında, kuzey Kazakistan'ın 5 eyaletindeki nüfus çoğunluğunun Slav asıllı olması nedeniyle Rusya'nın bu 5 eyalet üzerindeki iddiaları, Kazakistan'dan 2 milyondan fazla vatandaşın kendi öz vatanlarına dönmeleri (Nurumbetova, 2013) ve dış etkenler ülkenin kalkınmasını ciddi şekilde etkilemiştir. Ciddi sorunların acil çözümü için bu dönemde demokrasinin gelişme hızı feda edilerek, Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev'in deyişiyle “önce ekonomi, sonra siyaset” ilkesi esas alınmıştır (Nazarbayev, *Kazahstan na puti uskorennoy ekonomičeskoy, sotsiyalnoy i političeskoy modernisatsii*, Poslanie narodu Kazahstana, 18.02.2005, Erişim Tarihi: 09.03.2017 <http://www.parlam.kz/ru/presidend-speech/4>). Sadece kendi güçlerine güvenme gerçeği, dünya ekonomisinin “ikinci kademesini” (orta gelişmiş

ülkeler) oluşturan “Asya kaplanlarının” ekonomik kalkınma modelini ve bununla birlikte onların siyasi modelini de daha çekici kılmıştır. Bu dönemde Kazak elit için ana siyasi söylem “yönetilen demokrasi” olmuştur. Bunun temelinde, düzenleyici güç olarak cumhurbaşkanlığı enstitüsünün güçlendirilmesi yoluyla siyasi sistem istikrarının sağlanması ile birlikte demokrasinin kurumsal unsurlarının (yasal çerçeve, çok partili düzen, profesyonel parlamento, bağımsız yargı, seçim sistemi, sivil toplum örgütleri, özgür medya vb.) kademeli olarak geliştirilmesi fikri vardı (Seylehanov, 2009, s.70).

Ekim 1998’de Cumhurbaşkanına tabi olan Parlamento, yürürlükte olan Anayasa’ya 19 değişikliği kabul etmiştir. Genel ekonomik krizden dolayı ülkedeki siyasi sistemin sağlamlığının korunması tedbirlerinin alınması gerektiğini öne sürerek, 10 Ocak 1999 tarihinde Parlamento, olağanüstü Cumhurbaşkanı seçimi yapılması kararını aldı. Bu seçimler, Kazakistan tarihinde ilk alternatifli cumhurbaşkanlığı seçimleri olmuştur. Görevdeki Cumhurbaşkanı ile birlikte bu seçimlere Komünist Partisi lideri Serikbolsın Abdildin, Gümrük Komitesi Başkanı Gani Kasimov ve Senatör Engels Gabbassov katıldılar. Ülkede ilk defa seçim kampanyası yürütüldü: adaylar TV yayınına davet edildiler, medya araçları kullanıldı ve seçmenlerle görüşüldü. 10 Ocak 1999’da gerçekleşen seçimlere seçmenlerin % 87,05 katıldı (*Kak Prohodili Prezidentskie Vybory v Kazahstane* 2015, Erişim Tarihi: 09.03.2017

https://vlast.kz/politika/kak_prohodili_prezidentskie_vybory_v_kazahstane_ot_1991_do_2015-9681.html). Halk oylamasıyla yapılan devlet başkanlığı seçimlerini Nursultan Nazarbayev oyların % 79,78’ini alarak kazandı.

XXI yy. başında Kazakistan Siyasi Sisteminin Gelişimi

Kazakistan'ın siyasi reform stratejisinin bu dönemde ortaya konulan en önemli ilkelerinden birisi, siyasi dönüşüm için sosyo-ekonomik temel şartlarının olması ihtiyacından kaynaklanan, siyasi dönüşümüne göre ekonomik dönüşümün üstünlüğüdür. "Süper-cumhuriyet" formuna geçiş olarak açıklanan nitelendirilen bu dönemde tüm gücün başkan elinde toplanması, genellikle iç veya dış siyaset alanında kriz durumlarının başlangıcı nedeniyle olmuştur.

Ülkenin bu dönemde elde ettiği büyük bir başarısı, nüfusun etnik ve din bakımından çok çeşitliliği dezavantajını avantaja çevirerek, etnik gruplar ve dinler arası uyum konusunda Kazakistan sadece bölgede değil, tüm dünyaya örnek olmuştur. Bu bakımdan, Kazakistan farklı etnik kökenlere sahip, farklı dillerde konuşan ve farklı din mensuplarını bir ülke çatısı altında toplayan, ülke içinde istikrar ve barışı sağlayabilen dünyadaki tek örnek sayılabilecek devlet olmuştur.

20 Haziran 2000 tarihinde Anayasa Kurulu, Anayasanın 42. Maddesinin resmi açıklamasını yayımladı. Bu maddeye göre aynı kişi üst üste iki dönem Cumhurbaşkanı olamaz. Bu anayasa hükmü, 1995 yılının Anayasası'na göre ve 10 Ocak 1999 tarihine kadar seçilmiş olan Kazakistan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı için geçerli olmadığını açıklamıştır (Buluktayev ve Çebotarev, 2004, s.28).

Ülke yönetimi tüm gücünü ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesine yönlendirmesiyle ekonomik durumun düzelmesinden sonra demokratik reformların yürütülmesi tekrar gündeme gelmiştir. Bununla ilgili, 2000 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev şöyle demişti: “XX. Yüzyıl sonlarının en önemli siyasi dersi, demokrasi formülünün evrenselliğindedir... Bu nedenle, demokrasi prensiplerinden sapmak, dünya gelişimi eğiliminden ayrılmak ve neticesi olmayan bir yol demektir” (Nazarbayev, 2000).

Bu dönemde sosyal ilişkilerde yapılan önemli değişiklikler neticesinde işsizlik oranı düşmüştür, maaş miktarları ve emeklilik ödemeleri 4-6 kat katlanmıştır. Siyasi alanda ise, ideolojik çoğulculuk, muhalefet ve çok partili sistem gelişmeye başlamıştır. Farklı görüşleri ifade eden ve farklı bilgiler yayımlayan çeşitli basın organları, STK'lar kurulmaya başlamıştır. Bununla birlikte, insan haklarını koruma enstitüsü güçlendirildi. Eylül 2002'de Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Kararnamesi ile ülkede İnsan Hakları Komiseri (Ombudsman) Enstitüsü (*Upolnomoçenniy Po Pravam Çeloveka v Respublike Kazahstan*, Erişim Tarihi: 29.03.2017 <http://www.ombudsman.kz/about/zakon.php>) kuruldu, bir yıl sonra ise Kazakistan İnsan Hakları Uluslararası Sözleşmelerine katıldı (2005 yılında Parlamento tarafından onaylandı). Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın kararıyla, aynı 2003 yılı, ölüm cezasına moratoryum ilan edildi.

Böylece, yapılan reformlar ve alınan önlemler sayesinde 2000'li yıllarının ortasına doğru ülkenin siyasi hayatında ileri reformların gerçekleştirilmesi için gerekli temel oluşturulmuştur. Siyasi reformların temel hedefleri; 2004 yazında Nursultan Nazarbayev'in lideri olduğu “Otan” (Vatan) partisinin VII. Kongresinde açıklandı. Ana hedefler olarak, Parlamento yetkilerinin genişletilmesi, siyasi partiler rolünün güçlendirilmesi, idari ve adli sistemlerin reforme edilmesi konularına dikkat çekildi. Bu tekliflerin geliştirilmesi için, Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından, tüm muhalefet partilerin de bu sürece dahil olmak üzere, Demokrasi ve Sivil Toplum Sorunları Milli Komisyonu kurulmuştur. Siyasi modernizasyon programının nihai tasarımı, Devlet Başkanlığı himayesindeki Demokratik Reformlar Programının Geliştirilmesi ve Somutlaştırılması Devlet Komisyonu çalışmalarının sonuçlarında yer aldı (*O Konsepsii Razvitiya Grajdanskogo Obşestva v Respublike*

Kazahstan na 2006-2011 godı, Ukaz Prezidenta ot 25 iyulya 2006 goda za No: 154, Erişim Tarihi: 29.03.2017 <http://ru.government.kz/docs/u060154~2.htm>.

4 Aralık 2005 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı'nın üçüncü seçimi gerçekleştirilmiştir. Bu seçimlere ilk defa çok sayıda aday başvurmuştur. Başvuran toplam 18 kişiden beşi (Meyramkul Kocagulova, Maya Karamayeva, Sluşaş Nukenova, Tilepaldı Cambulov ve Orazalı Sakayev) devlet dili sınavında başarısız oldular, 13 aday (Yerasıl Abılkasımov, Karişal Asan-ata, Amantay Kaci Asılbek, Jaksıbay Bazılbayev, Alihan Baymenov, Mels Yeleusızov, Ualihan Kaysarov, Nursultan Nazarbayev, Salim Oten, Baltabay Rahimcanov, Jarmahan Tuyakbay) adaylıklarının desteklenmesi için seçmenlerden imza toplamalarına izin verilmiştir. Sonunda, adayların sadece beşi tescil edilmiştir, diğerleri destek için yeterli sayıda imza toplayamamışlardır. 4 Aralık seçimlerine seçmenlerin %76,78'i katıldı. Bu seçimlerde mevcut Cumhurbaşkanı oyların % 91,15'ini aldı. Muhalefetin adayı Jarmahan Tuyakbay % 6,61 oy aldı (Satpayev, 2006, s.45). Önceki yıllara göre seçmenlerin düşük katılımı, ülkede demokratik reformların ihtiyacına işaret etmiştir.

2004-2007 yıllarında Kazakistan'ın siyasi gelişme programında önemli düzeltmeler yapılmıştır. Kazakistan'ın ciddi ekonomik başarıları ile sosyal durumun düzelmesinden dolayı sert yönetim tarzı, iş ve sivil aktivitelerinin gelişmesine engel teşkil etmeye başladı. Bu nedenle, siyasi liberalleşme sorunu tekrar gündeme gelmişti. Bununla birlikte, muhalefetin ortaya çıkması, elit içindeki çelişkilerin büyümesi, kamuoyunun demokratikleşmeyi istemesi gibi iç siyasi unsurlar da etkili olmuştur. Böyle bir durumda, ülkenin istikrarlı gelişimini sağlamak amacıyla ülke yönetimi siyasi reform sürecinin hızlandırılması kararını almıştır.

Demokratikleşme Sürecinin Başlangıcı: 2007 Reformları

Orta Asya ülkeleri içinde Kazakistan, en çok anayasal reform gerçekleştiren, siyasal ve ekonomik çağdaşlaşmada en ileri konumda olan bir ülkedir. Kazakistan'ın ekonomik ve siyasi istikrara kavuşması, hızlı ekonomik kalkınması, halkın refah düzeyinin artması, fakat aynı zamanda BDT ülkelerinde "renkli devrimlerin" çoğalması sonucu siyasi iktidar hem içten hem dıştan birtakım demokratikleşme taleplerini yerine getirmek zorunda kalmıştır. Yeni anayasal reformlar yapılarak Cumhurbaşkanı yetkilerinin azaltılması ve Parlamento'nun yetkilerinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Amangaliyeva, 2010, s.59).

16 Mayıs 2007 tarihine kadar ülkede klasik başkanlık sistemindeki yetkilerden çok daha fazla yetkiye sahip bir ülke modeli görünümünde olan Kazakistan'da Devlet Başkanı Nazarbayev'in desteğiyle gerçekleştirilen reform ile başkanlık-parlamenter cumhuriyete dönüşen anayasa reformu, ülke tarihinde demokratikleşme sürecinde en önemli adımlardan biri olmuştur. Reform ile devlet başkanının görevlerinin bir bölümü parlamentoya

devredilmiş, böylece başkanlık sisteminden yarı başkanlık sistemine geçiş yaşanmıştır. Üç ay gibi kısa bir sürede hazırlanan anayasal reform paketi, Parlamento'nun feshedilmesi ve daha sonrasında gerçekleştirilen erken seçim sürecinde gözlenen Kazakistan'ın ülke siyasi gündeminde oldukça yoğun ve çalkantılı bir dönem tecrübe etmiştir (Borisova, 2008, ss. 20-21). Devrim niteliği taşıyan bu reform paketi ile ilgili olarak Devlet Başkanı N. Nazarbayev konuya ilişkin görüşlerini şu şekilde belirtmiştir: “Bu Anayasa değişiklikleriyle, yönetim sistemimiz Başkanlık Tipi Cumhuriyet olarak devam etmekle birlikte, Parlamentonun yetkilerinin kapsamlı bir şekilde genişletilmesine yönelik çalışmalar yapılmasını öneriyorum. Bu değişiklik, bizi başkanlık tipi cumhuriyet modelinden başkanlık-parlamenter tipi bir yönetim modeline taşıyacaktır” (Bülbül, 2008, s.71).

2007 reformların temel hedefleri (*20 Let Nezavisimosti: 2007 – V Kazahstane formiruetsya sobstvennaya model političeskogo tranzita*, 02.12.2011, Erişim Tarihi: 29.03.2017 http://www.inform.kz/ru/20-let-nezavisimosti-2007-v-kazahstane-formiruetsya-sobstvennaya-model-politicheskogo-tranzita_a2423485) : Parlamento rolünün güçlendirilmesi (çoğunlukla yürütme organları ile ilişkiler içinde), orantılı seçim sisteminin oluşturulması ve bununla birlikte parti faktörünün güçlendirilmesi, parti sisteminin basitleştirilmesi (hükümet yanlısı partilerin “Nur Otan” Demokratik Halk Partisi çatısı altında birleşmesi), devletin sosyal sistemi ve kamu yönetim sürecinde halkın katılımını sağlamak adına yerel STK'lara destek verilmesidir. Ancak, kamu ve siyasi dönüşüm süreçlerinin kontrolünü korumak adına aynı zamanda Cumhurbaşkanı'nın yetkileri de genişletildi. Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi reform stratejisinin bu aşamadaki katkısı, şeffaflık ilkesinin takip edilmesi ile siyasal reform programının siyasi alanının bütün aktörleriyle paylaşılmasıdır.

Siyasi sistemin demokratikleştirilmesi konusunda Kazakistan Cumhuriyeti'nin uluslararası yükümlülükleri, siyasi dönüşüm sürecini etkilemiştir. 2007 yılında yapılan anayasal reformlarının sonucunda iktidarın güçleri arasındaki ilişki, parti mekanizması, seçim sisteminin yanı sıra iktidar ve sivil toplum kuruluşları arasındaki etkileşim düzeni ciddi değişikliklere uğramıştır. Ama şunu belirtmekte fayda var: 1995'ten itibaren Kazakistan'da gerçekleştirilen siyasi reformlar başkanlık sisteminin içindeki değişiklikleri kapsamaktadır; Kazakistan başkanlık sisteminden vazgeçmedi ve vazgeçeceği düşünülmektedir.

21 Mayıs 2007 tarihinde Anayasa'ya yapılan değişikliklerle “Aynı kişi üst üste iki defadan fazla Cumhurbaşkanı seçilemez” maddesi tekrar eklenmiş, Cumhurbaşkanı'nın görev süresi 5 yıla kadar (daha önce 7 yıldır) kısaltılmış, Cumhurbaşkanı makamına seçilen aday son 15 yıl Kazakistan'da ikamet etmesi kuralı (daha önce bu süre hiç bir şekilde belirtilmemiş, sadece görev süresi kayıt edilmiştir) getirilmiştir. Ayrıca, görev süresinde hiç bir sınır

olmadığını teyit eden Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı'nın özel bir yasal konumu Anayasada tanınmıştır (1995 Anayasası, Madde 42; *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları* (2012), s. 71). Bu değişikliklerle ilk Cumhurbaşkanı için iki kere seçilebilme koşulunun uygulanmayacağı sağlanmıştır. Hükümet'e çifte sorumluluk getirilmekte, Cumhurbaşkanı'nın yanı sıra Meclis'e karşı da sorumlu bir Bakanlar Kurulu yapısı oluşturulmuştur. Meclis artık kabinenin tamamına basit çoğunlukla güvensizlik önergesi verebilecektir. Değişiklikler ile hükümetin kurulma prosedürü de değiştirilmiştir. Değişikliklerin önemli bir kısmı Parlamento'nun her iki kanadının yetkileri ile ilgilidir. Genel görünüm olarak Parlamento'nun alt kanadı olan Meclis'in yetkilerinin artırıldığı görülmektedir (Alkan, 2007, ss.19-20).

2008 yılında Cumhurbaşkanı, son dönemde ülkede kurulan siyasi ilişkiler mimarisindeki bazı eksiklikleri ortadan kaldırmaya yönelik Kazakistan'daki demokrasi modelinin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi için önerilerde bulundu. Bunun içinde dört temel noktası şunlardır: en az iki partinin katılımıyla bir parlamentonun kurulmasını düzenleyen yasal mekanizmanın oluşturulması; siyasi partilerin devlet tescili için daha elverişli koşullarının sağlanması; seçim sürecinin usullerine ilişkin geliştirilmesi; medya faaliyetlerini düzenleyen aşırı bürokratik engellerinin kaldırılmasıdır (Nazarbayev, 2008).

Bu önerilerin uygulanması sonucunda ülke siyasi hayatında canlanma kaydedilmiştir, partiler arası rekabet güçlendirilmeye çalışıldı, çok partili sistem genişletildi, parlamento çalışmalarının kalitesi artırıldı, ifade özgürlüğü güçlendirildi ve çeşitli bilgi kaynaklarına erişim sağlandı. Bu küçük ilerlemeler genel olarak ele alındığı zaman, Kazakistan'ın yavaş olsa bile uluslararası demokratik standartlara yaklaşmaya çalıştığını ve konsolide demokrasi şeklinde bir dinamik ve etkili bir hükümet kurmakta kararlı olduğunu göstermektedir.

2010'da STK'lardan gelen erken seçim teklifini ret eden Nazarbayev, 31 Ocak 2011'de kendisi erken cumhurbaşkanlığı seçimleri önerisinde bulundu. 3 Şubat'ta, seçimlerin 3 Nisan'da yapılacağına dair kararnameyi imzaladı. Toplam 22 aday Cumhurbaşkanlığı için başvurdu, onun içinde 18'i kendi iradesiyle başvuru yapanlar, 3'ü siyasi partilerin gösterdiği adaylar ve biri kamu kuruluşu adayı idi. Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde iki kişi adaylığını geri çekti, 4 aday devlet dili sınavına gelmediler, 5 kişi devlet dili sınavında başarısız oldular, 11 kişiye adaylıklarının desteklenmesi için seçmenlerden imza toplama hakkı tanındı. Ancak sadece dördü bunu yapabildi: Nursultan Nazarbayev, Kazakistan Patriotları Partisi temsilcisi Gani Kasimov, Komünist Halk Partisi'nden Cambıl Ahmetbekov ve çevreci Mels Yeleusizov.

Muhalefet partileri seçimleri boykot çağrısında bulundular ve kendileri aday göstermediler. Mart ayının başında Nursultan Nazarbayev, aktif seçim kampanyası yürütmeyeceğini bildirdi ve seçim tartışmalarına katılmadı. 3 Nisan günü yapılan seçimlere

Kazakistan halkının % 89,98'i katıldı. Nursultan Nazarbayev oyların % 95,55'ini alarak, bu seçimleri kazandı. Yüksek katılım ve yüksek oy oranı, Nursultan Nazarbayev'in ve Otan Partisi'nin doğru siyaset yürüttüğünü ve halkın güveni aldığını göstermektedir.

Kazakistan'daki son beşinci Cumhurbaşkanı seçimleri 2015 yılında gerçekleştirildi. 14 Şubat 2015 tarihinde Kazakistan Halk Konseyi, ülkede erken Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması için çağrıda bulunarak, bir bildiri yayınladı. Konseyin gösterdiği temel argüman, bir sonraki yıl olması gereken seçim zamanında kriz karşıtı önlemlerin üzerinde durulmasına ihtiyaç olmasıdır ve seçimlerin bir buçuk yıl öncesinden yapılması, krizi çözme çalışmalarına odaklanmaya izin vermesidir. Cumhurbaşkanı kararnamesiyle 26 Nisan 2015 tarihinde erken seçimlerin yapılması kararlaştırıldı. Yapılan Kazakistan Cumhurbaşkanı seçimlerinde Nursultan Nazarbayev, oyların % 97,75'ini alarak tekrar beşinci kez 5 yıllığına Kazakistan Cumhurbaşkanı seçildi (*İtogi Vıborov Prezidenta Kazahstana 2015 goda*, 28.04.2015, Erişim Tarihi: 29.03.2017 http://www.inform.kz/ru/itogi-vyborov-prezidenta-kazahstana-2015goda_a2770767).

Nursultan Nazarbayev'in beşinci kere Kazakistan Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi, kurulan otoriter bir sisteme işaret etmesi ile birlikte seçimlerdeki yüksek katılım oranı ile aldığı yüksek oy oranı, Cumhurbaşkanı'nın halkı tarafından sevildiğini ve desteklendiğini de göstermektedir. Bu bakımdan küresel siyasi süreçleri takip eden Kazakistan, demokratik siyasi reformları "alttan yukarıya" değil, "yukarıdan aşağıya" şeklinde gerçekleştirmektedir ve siyasi istikrarını sağlayabilmektedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Kazakistan Cumhuriyeti 3 erkin başında olan Başkanlık sistemiyle yönetilmektedir. Ancak Cumhurbaşkanı'nın daha çok yetkiye sahip olduğu, 2007 reformlarından sonra bazı yetkilerin parlamentoya verildiği, 2015 yılında Cumhurbaşkanı seçim programında Nursultan Nazarbayev, siyasi alanda demokrasiye geçiş sürecinin daha hızlı bir şekilde devam edeceğini belirtmiştir.

Diğer taraftan ise, demokratik sisteme geçiş kısa süreli bir süreç olmadığı ve başarılı olabilmesi için birçok şartların sağlanması gerektiği de bilinmektedir. İlk dönemdeki reformların amacı, siyasi reformlar için bir temel oluşturmak amacını taşımaktadır. Bağımsızlık dönemindeki demokratik gelişiminde Kazakistan birçok somut sonuçları elde etmeyi başarmıştır. Gelişimin, ülke içinde gerekli sosyal sistemin kurulması, siyasi liberalizm ve çok partili sistemin oluşturulması, insan hakları ve özgürlüklerinin sağlanması gibi, genç ülkenin istikrarlı gelişimi yolunda iç ve dış tehditlerin kaldırılması, demokratik gelişim sürecinin halk tarafından desteklenmesi gibi önkoşullar oluşturulmuştu. Kazakistan Cumhuriyeti başarılarının arasında, piyasa ilişkilerinin kurulması ve gerekli yasal çerçevenin

oluşturulması, Kazakistan'ın istikrarlı ekonomik kalkınma yolunda ilerlemesi, en gelişmiş 50 ekonomi listesine dahil olması, sosyal standartların yükselmesi, çok partili sisteme geçiş ve çoğulcu bir toplumun kurulması, sosyal istikrarın korunması, devletin bağımsızlık ve egemenliğinin güçlendirilmesi meseleleri ön sıralarda yer almaktadır. Bunun sonucunda, kişi başı GSYİH 1995 yılında olan 700 \$'dan 2007 yılında 7000 \$'e kadar yükselmiştir. Bu dönemde Kazakistan ekonomisine 41 milyar dolar miktarında yabancı yatırım yapılmıştır (Seylehanov, 2009, s.7).

Kazakistan Cumhuriyeti'nde Devlet Başkanı seçilebilmek için Kazakistan Cumhuriyeti'nde doğması ve vatandaşı olması, en az kırk yaşını doldurmuş olması, son 15 yıl Kazakistan'da ikamet etmiş olması ve devlet dili olan Kazak Türkçesini serbestçe kullanabilmesi gerekir (*Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, 2012, s.71). Dil konusu Kazakistan için çok hassas olduğundan, bu meseleye özen gösterilmektedir. Son Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde çoğu aday Kazak Dili sınavına ya gelememiş, ya da geçememiştir. Diğer taraftan ise, Kazak Dilini serbestçe bilmesi şartı, bu makamın daha çok Kazak kökenli vatandaşlar için tahsis edildiğini gösterebilmektedir.

Çağdaşlaşmanın Devamı: 2017 Reformları

01 Mart 2014 tarihinde Astana'da düzenlenen Nur Otan Partisi 6. Olağan Kurultayı sırasında konuşma yapan Nazarbayev, üst kademelerde yetki dağılımı sırasında bir dizi şartın olması gerektiğini ve kendi yetkilerinin bir kısmının da Parlamente'ye verilmesi gerektiğini belirtti. Nazarbayev, 2015 seçim arifesinde, kendisinin yeniden Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi halinde, bazı cumhurbaşkanı yetkilerinin parlamente'ye verilmesi konusunu gündeme alabileceğini değerlendirdi. Nazarbayev, ülkede 5 kalkınma hedefi gerçekleştirilmesi kapsamında devlet yapısının olgunlaşması ve kurumların verimli çalışması amacıyla bürokraside mesleki tecrübenin esas alınacağını söyledi. Böylece, istikrarın sağlanması da dikkate alındığında, mevcut rejimin demokratikleşmeye ihtiyacı olduğu ta o zaman belirtilmiştir.

Kazakistan'ın siyasi gelişimi ve başkanlık sistemiyle ilgili 2016'da yayımlanan kitabımda "Bir Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin bu kadar geniş olması, gelecekte bu ülke gelişimi için, yetkilerinin kötüye kullanma ve sistemin otoriter sisteme dönüşmesi bakımından, tehlike arz edebilir" (Çetin, 2016, s.118), "bu sorunun çözümünü daha çok dengeleyecek siyasi partilerin, Parlamente'nin, medyanın ve yargı düzeninin güçlendirilmesinde aramak gerekiyor diye düşünüyoruz (Çetin, 2016, s.116); "Elini dünyanın ve halkının nabzında tutan Nursultan Nazarbayev, bu reformları 2007'de gerçekleştirmeye başladı ve devam ettirmektedir. Onurlu Kazak halkı ve lideri Nursultan Nazarbayev,

önümüzdeki dönemlerde de önüne çıkacak sorunları, demokratik bir yaklaşım ve akıllı, dengeli siyaseti ile çözeceğine ve parlak gelişimine devam edeceğine inancımız tamdır” (Çetin, 2016, ss.118-119) diye yazmışım. 2017’de Kazakistan’da yapılan Anayasa değişiklikleri, Kazakistan devleti Cumhurbaşkanlığı makamına karşı, Parlamento ve Hükümetini güçlendirmekte kararlı olduğunu göstermiştir. Adım adım gerçekleştirilen reformlar devletin ve yapısının güçlendirilmesini, demokrasiye geçişinin halkın gelişimine uygun olarak daha yumuşak halde gerçekleştirilmesini hedeflemektedir.

25 Ocak 2017’de Kazakistan Devlet Başkanı, Anayasa reformunun gerçekleştirileceğini açıkladı. Anayasa düzenlemeleri Kazakistan Cumhurbaşkanı tarafından kurulan Anayasa Değişikliklerini Hazırlama Komisyonu tarafından hazırlanmıştı. Bu reformlar Kazakistan toplumu için sürpriz olmamıştır. Bu reformlar 2015’teki seçim kampanyası sırasında Nursultan Nazarbayev’in vadettiği sözler üzerine yapılmıştır.

Kazakistan Cumhuriyeti siyasi sistem teşkilatında, mevcut Anayasa hükümlerine göre, Cumhurbaşkanlığı enstitüsü tüm yönetim dallarının başkanlığını yürüten dikey sisteminin zirvesi noktasındadır. 2017 reformları ile, Cumhurbaşkanı, kendisine ait 35 yetkisinin Parlamento ve Hükümete devredebileceğine dair Anayasa değişiklikleri hazırlıkları tamamlanıp, 06 Mart’ta Kanun tasarısı Parlamento’da ikinci okunuşta kabul edildi ve Cumhurbaşkanlığının onayına sunulmuştur. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 10 Mart 2017’de imzaladığı Kanun yürürlüğe girdi. Bu Anayasa değişiklikleri ile devredilen yetkiler, Parlamento’nun denetim fonksiyonlarını güçlendirecek, Parlamento’yu Hükümet tayininde de daha etkili kılacak; Hükümet Parlamento’ya karşı sorumlu olacak; birçok mali ve bütçe konusunda yetkiler Hükümete devredilerek ve sorumluluk direk Hükümete ait olacak; yargı sistemi ve yerel yönetim sistemi geliştirilecek, Cumhurbaşkanı’nın kanunlar prosedürü ile ilgili birçok yetkisi kısıtlanacaktır. Anayasa Değişikliklerini Hazırlama Komisyonu Başkanı Milletvekili Nurlan Abdirov, “Cumhurbaşkanlığının sunduğu ilk tasarısı, Anayasa’nın 19 maddesine 26 değişiklik yapılması önerisinden ibaretti. Kanun tasarısının son halinde ise Anayasa’nın 25 maddesinde 33 değişiklik yapılmıştır” demiştir (*Konstitutsionnaya Reforma v Kazahstane. Prodolzhenie Sleduet?* 17.03.2017 Erişim Tarihi: 29.03.2017 <http://rezonans.kz/vse-o-politike/item/2022-konstitutsionnaya-reforma-v-kazahstane-prodolzhenie-sleduet>).

Bu Anayasa değişiklikleri yine de Başkanlık sistemi içinde yapılan değişikliklerdir ve parlamenter sisteme geçiş olarak değerlendirilmemesi gerekir. Yeni Anayasa değişiklikleri Kazakistan Cumhuriyeti’nin Başkanlık sistemi içinde gelişeceğine işaret etmektedir.

Kazakistan'ın İlk Cumhurbaşkanı Nursultan NAZARBAYEV

Sovyet Hükümeti dağıldığı zaman, bir birinden koparılan ve geleceklerinin olmayacağı beklenen ülkelerden birisi olan Kazakistan, kontrol edilmesi güç büyüklükteki araziye ve bu büyük coğrafyada dağınık olarak farklı etnik kökenlere, farklı dinlere ve farklı kültürlerle ait yerleşik olan halka sahipti. Enerji, sağlık, güvenlik, ulaşım gibi daha pek çok önemli problemi olan bu ülkeyi Sovyet sisteminin çıkmazlarından kurtarabilen, geleceği olmadığı söylenen Kazakistan'ı 'Asya'nın Parlayan Yıldızı'na dönüştürebilen, çok kısa süre içinde, büyük uluslararası öneme sahip AĞİT başkanlığını başarılı şekilde yürütmesini sağlayan, ülkenin önündeki 5-10 yılı değil, 30 yıl sonrasını kestirebilen, buna göre projeler hazırlayan ve gerçekleştiren, Kazakistan'ın bugünkü inanılması güç gelişimini sağlayan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'dir.

Nursultan Nazarbayev, hayatın bütün basamaklarından ve zorluklarından birer birer geçerek bu konuma geldiği için halkı daha iyi tanımakla birlikte sorunları yakından bilmekte, takip etmekte ve çözümlerini üretebilmektedir. Nursultan Nazarbayev Almatı yakınlarında yoksulluk ve imkânsızlıklar içinde büyümüş, sonra maden ocaklarında işçi olarak çalışmış, bir yandan da eğitimini tamamlayıp, iş hayatında yükselmeye başlamıştır. Parlak zekâsı ve çalışkanlığıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Kendisini geliştirerek ve çağa ayak uydurarak bu seviyeye gelmiştir. Kazak halkının özlemle beklediği bağımsızlığının kazanılmasında çok büyük rol oynamıştır.

Avrasya'nın kalbinde, Rusya ve Çin gibi iki dev ülke arasında yer alması; petrol, gaz, uranyum başta olmak üzere zengin doğal kaynaklara sahip olması; Baykonur uzay üssüne sahip olması ve nükleer silahlardan kendi iradesiyle vazgeçmesi, bölge ülkeleri arasında gösterdiği istikrarlı gelişim ve yürüttüğü dengeli politikaların yanı sıra dünya liderleri arasında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in itibarı, Kazakistan'ın jeopolitik konumunu ve önemini arttırmaktadır.

Sonuç

Bağımsızlık doğum sancılarını atlatabilen, ayakları üzerine yeni kalkabilen, birçok ciddi ve farklı iç ve dış tehditlerinin üstünden gelebilen genç bir devlet olan Kazakistan, bugün Orta Asya devletleri içinde reformlar ve demokratik gelişme bakımından yüksek performans ve istikrarlı gelişim göstermektedir.

Dünya tecrübesini kullanarak, Kazakistan siyasi sistem ve başkanlık modeli gelişiminin **kendi özgün** yolunu çizmiştir. Şu anki süreçler Kazakistan Cumhuriyeti'nin, ülke ve halkının geleceğini göz önüne alarak uzun vadeli, olgun, aynı zamanda yumuşak demokratikleştirme siyaseti yürüttüğünü görüyoruz.

Bağımsız Kazakistan'da ulus-devlet inşası sürecindeki anayasadaki esaslar, güçlü bir Cumhurbaşkanlığı sisteminin oluşturulmasına ve geliştirilmesine yönelik kurulmuştur. "Süper-cumhuriyet" formuna geçiş olarak açıklanan 2000'li yıllar döneminde tüm gücün başkan elinde toplanması, genellikle iç veya dış siyaset alanında kriz durumlarının başlangıcı nedeniyle olmuştur ve bu durum tüm devlet yönetim gücünün kullanılmasıyla bunların üstesinden gelmek için acil ve kararlı eylem gerektirmiştir. Ülkenin sosyo-ekonomik durumunun düzelmesi, siyasi reformların gerçekleştirilmesinin zeminini hazırlamıştır. Bu ülke önceki dönemde "süper cumhurbaşkanlığı" sistemi içinde dinamik pozitif gelişmeyi sağlayabilmiş ve son 2017 reformları ile süper başkanlık sisteminden başkanlık sistemine de esnek, yumuşak bir şekilde geçişini yapmıştır. Cumhurbaşkanlığının üstünlüğüne dayalı olan Kazakistan siyasi sistem modelinin güçlü tarafı yüksek yönetilebilirliği, zayıf tarafı ise, bu sistemde kontrol ve dengelerin yetersizliği idi. Yapılan reformlar aracılığıyla Kazakistan, zayıf olan unsurlarını (Parlamento ve Hükümet) güçlendirerek, dengeleri sağlamaya çalışmaktadır. Bu pozitif gelişmeyi sağlayan tek unsurun, bu sistemin başındaki insanın, Nursultan Nazarbayev gibi, halktan olan ve halkına güvenen, dürüst ve dirayetli, ülke çıkarlarını her şeyin üstünde tutan ve öngörülü, büyük devlet adamı olmasıdır.

Bugüne kadar Kazakistan, çok genç bir devlet olmasına rağmen, toplumun istikrarsızlığına yol açan tüm siyasi krizleri önlemeyi başardı ve başka ülkelere örnek olarak kendi gelişme yolunu geliştirebildi. Kazakistan örneği, çok kısa bir zaman diliminde ülkenin koşul ve ihtiyaçlarına göre parlamenter sistemden çok güçlü ve yetkili bir başkanlık sistemine kadar geçebileceği gibi, kendi iradesiyle, yumuşak bir şekilde yetkileri tekrar dağıtarak süper başkanlık sisteminden başkanlık sistemine doğru gelişebileceğini de tüm dünyaya net bir şekilde göstermiştir. Bu nedenle, siyasi sistemin evrimsel reformlaştırılmasının Kazakistan deneyiminden bahsedebiliriz.

Bu arada, nasıl dünyadaki her bir insanın kaderi farklı ve özel olduğu gibi, devletlerin de, her ne kadar aynı sistem ve aynı model çerçevesinde gelişmesine rağmen, mevcut şartlar, manevi değerler ve geleneklerine göre kendi gelişim yolunu geliştireceğini belirtmemizin faydalı olacağı düşüncesindeyim.

Kaynakça

Alkan, H. (2007), Seçkinler rekabeti ve otoriter kurumsallaşma arasında Kazakistan'da siyasal sistem, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 2. Sayı: 4. ss.1-28

Amangaliyeva, M. (2010), *Kazakistan'da kamu yönetimi reformları (1991-2010)*. Ankara Üniversitesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Anabilim Dalı, Ankara, Yayınlanmamış Doktora Tezi

Aşimbayev, D. ve Hlyupin, V. (2008), *Kazakhstan: istoriya vlasti i opit rekonstruksii*.
Almatı

Baitmagambetov, S. (2002), Sotsialnaya politika: hod preobrozovaniy v stranah SNG i Kazahstane, *Al-Pari Dergisi*. Sayı: 1

Borisova, Y. (2008), *Kazahstan: Prezident i vneşnaya politika*, Moskova

Buluktayev, Y. ve Çebotarev, A. (2004), *Politiçeskiye Partii Kazahstana*, Spravoçnik, Almatı

Bülbül, M. (2008), Kazakistan Cumhuriyeti'nde yürütme ve yasama fonksiyonu, *Yasama Dergisi*. Sayı 8. Ocak-Nisan 2008. s.65-101

Çetin, N. (2016), *Kazakistan Siyasi Sisteminde Başkanlık Modeli*, Ankara

Gömeç, S. Y. (2015), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara

İtogi vıborov prezidenta Kazahstana 2015 goda, 28.04.2015, Erişim Tarihi: 29.03.2017
http://www.inform.kz/ru/itogi-vyborov-prezidenta-kazahstana-2015goda_a2770767

Kak Prohodili Prezidentskie Vıborı v Kazahstane, Erişim Tarihi: 29.03.2017
https://vlast.kz/politika/kak_prohodili_prezidentskie_vybory_v_kazahstane_ot_1991_do_2015-9681.html

Kara, A. ve Yeşilot, O. (2011), *Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan*, İstanbul

Kazakistan 2050 Stratejisi: Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti, Almatı, 14.12.2012 Erişim Tarihi: 09.03.2017
http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2012-zhylgy-14-zheltoksan

Kazakistan Respublikası Statistika Komiteti, Erişim Tarihi: 09.03.2017
www.stat.gov.kz

Kazakistan Respublikasının Konstitusiyası, Erişim Tarihi: 29.03.2017
http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution

Konstitusiyonnaya Reforma v Kazahstane. Prodoljenie Sleduet? 17.03.2017 Erişim Tarihi: 29.03.2017
<http://rezonans.kz/vse-o-politike/item/2022-konstitusiyonnaya-reforma-v-kazahstane-prodolzhenie-sleduet>

Laumulin, M. (1999), *Uluslararası ilişkilerde Kazakistan: güvenlik, jeopolitika, siyaset, bilim*. KC Cumhurbaşkanlığı Kazakistan Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Almatı

Nazarbayev, N. (2000), *Poslanie Kazahstanskomu Narodu*, Ekim 2000, Erişim Tarihi: 09.03.2017 www.akorda.kz

Nazarbayev, N. (2005), *Kazahstan na puti uskorennoy ekonomičeskoj, sotsialnoy i politiçeskoj modernisatsii*, Poslanie narodu Kazahstana, 18.02.2005, Erişim Tarihi: 09.03.2017
<http://www.parlam.kz/ru/presidend-speech/4>

Nazarbayev, N. (2008), *Vstuplenie na otkritii 17. Ejegodnoy Sessii Parlamentskoy Assamblei OBCE 2008*, Erişim Tarihi: 09.03.2017 www.akorda.kz

Nurumbetova, K. (2013), *Migratsiya Naseleniya Kazakhstana v načale 1990-ih godov po materialam Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan*, 2013 Erişim Tarihi: 09.03.2017 <http://e-history.kz/ru/contents/view/530>

O Konsepsii Razvitiya Grajdanskogo Obşestva v Respublike Kazahstan na 2006-2011 godı, Ukaz Prezidenta ot 25 iyulya 2006 goda za No: 154, Erişim Tarihi: 29.03.2017 <http://ru.government.kz/docs/u060154~2.htm>

Özkul, F. (2012), Başkanlık Sistemi Üzerine Amerika Birleşik Devletleri ve Azerbaycan Modeli Karşılaştırması, *TBB Dergisi*. Sayı: 103. S.85-110

Sapanov, S. ve Arzikulov, A. (2015), İstitut Prezidenstva i Voprosı Transformatsii Politiçeskoj Sistemi Kazahstana, *Kazakstan Spekr.* Sayı: 1 (71), S.46-53

Satpayev, D. (2006), Osobennosti politiçeskogo razvitiya Kazahstana, *Tsentralnaya Aziya Sobstvennyı Vzglyad*, Almatı, S.45-58

Seylehanov, E. (2009), *Politiçeskaya Sistema Respubliki Kazahstan*, Almatı

Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu (2012). Editörler: Erhan Büyükkakıncı, Eyüp Bacanlı. Ankara

Türk Cumhuriyetleri Anayasaları (2012), TÜRKPA Yayınları, Ankara

Upolnomoçenniy Po Pravam Çeloveka v Respublike Kazahstan, Erişim Tarihi: 29.03.2017 <http://www.ombudsman.kz/about/zakon.php>

Zakon Kazahskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki ot 24 Aprelya 1990 g., para.1, Erişim Tarihi: 29.03.2017
http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000133#pos=1;-263

Zimanov, S. (2011), *Parlament Kazahstana v Trudnie Godı Provozlaşeniya Nezavisimosti*, Almatı, **Erişim Tarihi: 09.03.2017** <http://bibliotekar.kz/parlament-kazahstana-v-trudnye-gody-prov>

20 Let Nezavisimosti: 2007 – V Kazahstane formiruetsya sobstvennaya model politiçeskogo tranzita, 02.12.2011, Erişim Tarihi: 29.03.2017 http://www.inform.kz/ru/20-let-nezavisimosti-2007-v-kazahstane-formiruetsya-sobstvennaya-model-politicheskogo-tranzita_a2423485

ÇAĞDAŞ DÜNYA DÜZENİNDE YENİ TÜRLÜK DÜŞÜNCESİNİN ESASLARI**Faiq ƏLƏKBƏRLİ**

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Felsefə Enstitüsü, Felsefə və sosial fikir tarixi bölümü,
Bakü, faikalekperov@mail.ru

Giriş

Yeni Türklük düşüncesinin tarixi-felsefi oluşması konusuna genel olarak göz attığımızda görürüz ki, bütün Türkçü evreleri üç aşamadan oluşmuştur: 1) kültürel Türkçülük (dil, edebiyat, tarih ve başka alanlarda türkçülük); 2) politik- ideolojik Türkçülük (Türk halklarının birliği, Turan birliği ve s.); 3) etnik türkçülük. *Bugün, yani 21. yüzyılda Türklük düşüncesinin, felsefesinin, özellikle Türk şuurunun gelişmesinde yeni nesil aydınların, yeni nesil bilim adamlarının üzerine daha ağır bir yük düşmektedir. Bugün Azerbaycan'da, Türkiye'de, Türkistanda, Tataristanda, Kırimda, Uygurustanda, Kerkükde ve ümumiyyetle tüm Türk Dünyasında milli bilincimize yürütülen ve haricinde de bu veya diğer biçimde dayatılan sahtekar tarihten, edebiyattan, felsefeden, karma milli düşünceden değil de, tek bir milletin binyıllar boyunca koruyup içinde barındırdığı ve yaşattığı milli tarihten, milli kültürden, yani milli ilmi-felsefi görüşten hareket etmeliyiz. Zira, yalnız Türk felsefesini, Türk tarihini, Türk dini - felsefi düşünce sistemini, Türk edebiyatını vb. tabiatlarına mâl etmeden, onun tarihi – felsefi niteliklerine varmadan asla türkçülüğün tüm Türkler için hangi önem arz etmesini de idrak edemeyiz. Dolayısıyla, ayrıca ele alınan bir ülkenin felsefesi, tarihi, edebiyatı, kültürü vb. değerlerinin yanı sıra, genel anlamda Türk felsefesi, Türk dini - felsefi bakış açısı, Türk kültürü ve Türk tarihinden de bahsedilmeli, öğretilmelidir. Bütün bunlar Yeni Türkçülük bilinçinin, Türk tarih felsefesinin esaslarını oluşturacak.*

Yeni Türklük düşüncesinin düşüncesinin tarixi-felsefi konsepsiyasının oluşması için genel olarak bunlara dikkat etmeliyiz:

- 1) *Türk tarihi yeniden deyerlendirilmeli, vahid Türk Ulusunun ortak tarihi yazılmalı ve zorunlu olarak eğitimde yer almalıdır;*
- 2) *Türk Kültürü ve Türk Uygarlığı Batı ve Doğu Kültürüne ve Uygarlığına alternatif olarak ireli sürülmelidir;*
- 3) *Yeni Türklük düşüncesinin tarixi-felsefi konsepsiyasının oluşması için başlıca meyarlardan bir tanesi gibi de, Türk felsefesinin varoluşunu zeruri hesap ediyoruz; ortak*

Türk tarihi gibi, ortak Türk felsefesi oluşturulmalı ve tüm Türk dünyasında zorunlu olarak eğitimde öz eksini tapmalıdır.

4) *Yeni Türklük düşüncesinin tarihi-felsefi esaslarının oluşması perensiplerinden biri gibi de, Türk dünyasında milli bilinçin – milli şuurun oluşmasını görürüz.*

5) *Burada önemli meselerden bir tanesi de Türklük ve İslamın hessaslıkla öğrenilmesi ve tedkididir*

6) *Başka önemli mesele ise Türklük ve İnsanlık değerlerinin vehdetinin, bütünlüğünün ortaya koyulmasıdır.*

Bütün bunların sonucu olarak Türk devletleri ortak Türk tarihini, Türk Tarihi felsefesini, Türk felsefesini eğitimde zorunlu hale getirmelidir. Bu açıdan Türk Dünyasının tarihi, felsefesi, kültürü Yeni Dünya düzeninde kendinden söz etdire biler.

Anahtar kelimeler: *Yeni Türklük düşüncesi, Ortak Türk felsefesi, Ortak Türk tarihi, Yeni Türk tarih felsefesi, Yeni Türkçülük bilinç, Türk uygarlığı.*

A-TÜRK TARİHİ YENİDEN DEYERLENDİRİLMELİ

Önce birinici prenepe, yani yeni Türk düşüncesinin-felsefesinin nüvesi saydığımız Türk tarihinin yeniden deyerlendirilmesine nezer yetirek. Melum olduğu kimi, dünene dek Türkün tarih yazamadığı, sadece tarihi yarattığı düşüncesi şüurlarımızda hakim idi. Özellikle, bu fikirin ilk olarak fransız mütefekkeri Monteskye (“İran mektubları”- 1715) terefinden ireli sürülmesi dikketçekicidir (Niyazi, 2008: 11-12). Dogrudanmı, türkler arasında bir kimse tarih yazmak iktidarında olmamışdır! Zennimizce, “Türk tarih yazmamışdır” düşüncesi bizi sehv yola yöneltmiş, bununla da bir daha Türk tarihimizi Avropalı, Batılı tarihçilerin ihtiyarına vermişiz. Nasıl ki, bu gün de şüurlarımıza hakim olan bilgiye göre ilk tarihçi de avropalıdır (Herodot), ilk cografiyaçünas da avropalıdır (Strabon), ilk filosof da avropalıdır (Pifakor, ya da Fales)...

Artık bir sıra nesnelere kabullanmak zorundayız ki, en azı iki asırdır Türk düşüncesinin dünya çapında assimilyasiya olunması için bir savaşı aparılır. Bu savaşı apararak küvveler Avrupa ve Amerika başda olmakla, her şeyden önce Türk düşünce sisteminde Türk tarihini deyiştirmek yönünde ciddi işler görmeye başlamışlar. Çünkü bir milletin-ulusun varlığı ilk nöbede, onun tarihi ile bağlıdır. Tarih öyle bir anlamdır ki, orada bir milletin milli deyerleri, medeniyeti, kültürü, töreleri, yükselişi ve enişi, bir sözle her nesne vardır. Hep o milletler aynı daire üzerinde fırlanan zaman okunda ilerileme ve gerilemelere reğmen var oldular ki, yeddi nesil, sonra daha yeddi nesil önse baş verenleri heç unutmadılar. Amma son iki asırda neinki 1000 il bundan önce baş veren olayları, hetta dün yazılan tarihi tamamile başka bir boyutda şüurlarımıza yeritdiler. Bunu öyle asanlıkla yaptılar ki, ruhumuz da inşimedi. Çünkü

düşündük ki, ilk tarihi yazan batılı ise (Herodot), bu gün tarihi yalnız onlar (Monteskye, Herder, Toynbi, Fukuyama, Radloff, Vamberi, Dyakanoff vb.) obyektiv yaza bilirler. Bu nedendendir ki, bütüin Türk topraklarında tarih araşdırmaçları, arheoloqlar 100-de 90 oranla türk olmayanlar oldular, bu gün de öyledir. Hetta, bir çok zamanlarda türkler öz-kendi istekleri ile onları devet etdiler.

Belelikle, son iki asırdan çokdur ki, türkler tarih meselasına ciddi önem vermediler. Batı düşüncesi ile tarih yazmaktan çok yaratmak inancını daha çok kabul etdiler. Düşüncelerini dini tarihe yönelttiler. Böylece, 16-17. asırlar dan sonra Batlılar-Avropalılar tarihlerini dinin düşünceden uzaklaşdırıb milli felsefi düşünce, milli tefekkür üzerinden deyerlendirdikleri halde, Türk halkları tersine dini düşünceni öne çekmeye başladılar. Yani son 2-3 asırdır ki, batılıların tarihe bakışı daha çok millileşmeye yöneldiyi halde, türklerin tarihi dinselleşdi. Bu gün de türk tarihçilerinin ekseri din tarihi etkisinden kenarlaşa bilmir. Halbuki türkler 16-17. asırlara dek din tarihi ile milli tarihi daha iyi farklandıra bilirdiler.

Tarihe bakışda önemli meselalardan biri de, dini görüşün milli tarihe, yoksa ulusal görüşün din tarihine etkisi ile ilgilidir. Zennimizce, bu meselede de türklerle Batı milletlerinin görüşü birbirine zidd şekilde terakki etmişdir. Son asırlarda türkler tarihlerini daha çok İslam dini ile ilglendirmeye, az kala Türk tarihinin başlangıcını İslam dinin tarihi ile baglamağa çalışmışlar. Doğrudur, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Büyük Atatürkün fedakarlığı ile milli tarihe yönelik bir sıra işler görülmeye başlandı (Z.Gökalp, Y.Akçuraoğlu, Z.V.Togan, H.Z.Ülken vb.). Amma bu milli tarihe yönelik görülen işlerde Batı etkisi, yani batılılar kimi milli tarih yazmak isteyi hedden fazla olduğu için çok faydası olmadı. Halbuki Atatürkün isteyi formaca Batı, mahiyetce milli-Türk ruhlu tarihin yazılması idi. Ancak milli şüuru dolaşdırılmış, bir yandan din, diger yandan Batı etkisinden kurtulamayan, aynı zamanda milli düşünce tarihinden uzaklaşdırılan cemiyette milli tarih yazmak kolay deyildi. Bu menada, özellikle Türkiyede Hilmi Ziya Ülkenin “Türk Tefekkür Tarihi”ni (Ülken, 2013), Ali bey Hüseyzadenin “Türkler Kimlerdir ve Kimlerden ibarettir” (Hüseyzade, 2007) eserlerini vb. kaleme almaları Türk Tarihini yeniden deyerlendirilmesinde mühim bir addım idi. Bu çabalar öten yüzyılda defalarla devam etdirilmişdir.

Amma etiraf etmeliyik ki, son 2-3 asırdan bugünedek Türkün asıl ruhunu taşıyan Türk Tarihi kalme alına bilmemişdir. Tarih obyektiv yazılmalıdır ve milli hisslerden uzak olmalıdır deyen, Batı bilim adamları kendi isteklerine yönelik tarih yazdıkları halde, biz türkler hele de ya Batının düşüncesindeki obyektivliyi gözlemeye çalışarak, ya dini duyğusallığa kapılarak tarih yazarık...

B-TÜRK KÜLTÜRÜ VE MEDENİYYETİNE YENİ BAKIŞ

Özellikle, tarihi ve kültür bilinci açısından milli hafızası dolaşdırılmış bir toplumda insanların pek kısmı kendisine kendisinin değil, başkalarının, yabancı milletlerin gözü ile

bakıyorlar. Bütün bunlar toplumda eksiklik kompleksi oluşturur. Hatta, bazen yabancılaşma süreci o dereceye ulaşıyor ki, başka milletlerin aydınlarının onun tarihi, kültürü, gelenekleri ile ilgili verdiği bilgilere muhtaç kalır. Şüphesiz, başka milletlerin aydınlarının bilgileri de çoğu zaman tahrif edilmiş şekilde teslim edilir. Bu çarpık bilgilerle milli özünüderk daha da zorlaşır. Biz bunu, XIX yüzyılın ortalarında Çarlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan Türkleri üzerinde yaptığı sömürgecilik politikası örneğinde gördük. Çarlık Rusyası'nın yürüttüğü asimilasyon politikası sonucunda milli hafızası dolaştırılan milletin öncü aydınlarından bazıları Türk kimliklerinden vazgeçerek fars kimliğine, İslam dininden Hristiyanlığa yüz tutmuşlardır.

Genel olarak, tüm türksoylu milletler, o cümleden Azerbaycan Türkleri XIX yüzyılda milli hafızanın toparlanmaya çalışırken yabancı milletlerin tarihi, kültürel, felsefi vb. bilgilerinin etkisi altında olmuştur (bunun dezavantajları faydasından daha fazla olmuştur). Buna sebep de, artık bu dönemde Türk tarihi, kültürel, felsefi vb. yapıların esasen, yabancı milletlerin ellerinde olmasıydı. Geçtiğimiz yüzyıllarda Osmanlı, Safevi gibi Türk hanedanlarının başkanlarının diqqətsizliyi, biganeliyi sonucunda türklüyə ait anıtlar yabancı milletlerin, özellikle Rusların, Almanların, Fransızların, İngilizlerin ellerine geçmişti. Onlar bu eserler genellikle satın almışlar! Böylece, bir yandan Osmanlı ve Safevi arşivlerinden birçok belge, diğer yandan nüfusta olan değerli anıtlar çeşitli araçlarla yabancıların eline geçmişti. Böylece, bir yandan abidələrimizə sahip çıkabilir bilmedik, diğer yandan dünyaya beyan etmeye başladık ki, Türklerin başı at sırtında zaferler elde etmeye karıştığı için tarih yazmaya vakti olmamıştır!!! Kanaatimizce, burada daha çok mantığa uygun Türklerin tarih yazmaya vakitleri olmaması değil, yazdıkları ve yaptıkları kültürel ve tarihi anıtları koruyabilir bilmemesidir.

Bu anlamda, Türklere ulu atalarının yazdıkları ve yaptıkları yapıların başkalarının aracılığıyla aktarılmasının «keşif» ve "yenilik" mahiyyəti taşıması rastgele olmamıştır. Bunu, "tarihi zaferlere başımız karıştığı için yazmaya vaktimiz olmadı" diyerek, kendine teselli veren Türkler sadece daha sonra anlayacaktır (ancak hala anlamayanlar var) ki, yabancı milletlerin Türk kültürü ve tarihi ile ilgili "keşif" leri kendi yararından çok zararına çalıştı. İlk dönemlerde bunu, anlamayan Türkler Avrupa alimlerinin (Radlov, Vamberi, Marr ve b.) Türk kültürü ve Türk tarihi ile ilgili araştırmalarını ilgiyle karşılamış, indinin özünde de bir çok yazarların yazdığı gibi, kendilerini yeniden «keşf» etmişlerdir.

İlginçtir ki, XIX yüzyıldan itibaren Türkler kendilerini Avrupa alimlerinin sayesinde "keşif" yapıyor, böylece yüzünü milli hafızanın berpasından çok müasirleşmek adı altında Batı kültürüne tutuyordu. Kanaatimizce, bu çok çelişkili durumdur. Eğer Türkler gerçekten Avrupa alimlerinin sayesinde kendilerini yeniden keşif ettilerse, bes neden Avrupa bilim adamları sayesinde «keşf» edilmiş kültürlerine sahip çıkmak yerine daha çok avropalaşmaqla

uğraşdılar ve şu da uğraşmaqda devam ediyorlar. Bizce, burada başlıca mesele Türk kültürü ve tarihi eserleri keşfeden Aropa alimlerinin ve ideologlarının bu isim altında Türklere etkisi bilmesidir. Öyle ki, Avrupa ideologları ve bilim adamları Türk kültürünü ve tarihi varlıklarını avropasayağı şekilde Türklere iletmekle, türk milli bilincinde geçmişin berpasından çok, batılılaşmak bilincini empoze etmeye çalışmışlardır.

Onlar iyi anlıyorlardı ki, son yüzyıllarda Türkler kültür ve gelenek geleneklere karşı geriləyiblər. Özellikle, Türkler bir zamanlar kültür getirdikleri milletlerin (Farsların, Arapların ve b.) Etki altına düşmüşlerdir. Öyle ki, 19. yüzyıla kadar Anadolu Türkleri Osmanlılık, Qacarlar iranlılık kavramı altında yarı ereblemiş, yarı farslaşmış, Kafkasya ve Orta Asya Türkleri ise tatarlıqdan adı altında yarı ruslaşdırılmış bir hale getirilmiştir. Dolayısıyla, son birkaç yüzyılda Türk imparatorluklar ve Türk devletleri hızla milli manevi değerlerden ayrı düşürülmüş, onun yerini ise Fars, Arap, Çin, Rus, İngiliz kültürü tutmaya başlamıştır.

Böyle bir noktada, yani türk milli bilinci Türk-Turan kültüründen (adet-geleneklerinden, ahlakından, törelerinden) uzak düştüğü veya düşürüldüğü zamanda Avrupa alimlerinin Türk kültürü ve gelenekleri ile ilgili bulguları bir kurtuluş yolu olarak anlaşılabilir. Batı âlimlerinin Turan tarihi ve kültürü araştırmaları Osmanlı, Kafkasya, Azerbaycan, Kırım, Orta Asya Türkleri için, onun bir şekilde ayrılma olursa olsun yeni bir şeyler vardı. Kuşkusuz, Türklerin Avrupa alimlerinin "keşif" lerine muhtaç halinde kalması sebepsiz değildi. Türk milletinin aydınları başa düşürdüler ki, artık halk birkaç yüz yıl önce kendi kültürünü ve geleneklerini bilen ve ona uyan bir halk olmaktan uzaklaşmıştır. Bu nedenle, temel olarak tarihe ve kültürel değerlere dayanan milli şuur birliğini yeniden yapmak gerekiyordu.

Bu açıdan Avrupa alimlerinin Türk kültürü ve tarihi alanındaki "keşif" leri Türk halkları, özellikle Osmanlı ve Çarlık Rusyası Türkleri arasında daha çok etkili oldu. Osmanlı Türkleri çökmektedir olan imparatorluğu kurtarmak için Türk kültürü ve Türk tarihi bilincini toparlanmaya çalıştıkları halde, Rusya'nın egemenliği altında yaşayan türksoylu halklar ulusal özgürlük hareketleri açısından buna ihtiyaçları vardı. Çünkü milli bilincin-Türklük bilincinin Osmanlı ve Rusya'da aşağılanması tehlikeli bir duruma yol açmıştır. Üstelik, aynı durum Çin'de, İran'da ve başka Türkler yaşayan ülkelerde de hüküm sürüyordu. Bu anlamda XVIII-XIX yüzyıllar Türklük bilincinin durgunluk dönemi olarak da değerlendirilebilir. XVIII-XIX yüz yıllıklarda Türk töresine dayanan Türk ahlakı-Türk kültürü sadece Avrupa ülkelerinde değil, Osmanlı, Çarlık Rusyası imparatorlukları da olumsuz bir kavram olarak verilmekteydi. Özellikle, Türklerin büyük imparatorluğu olan Osmanlı'da Türk ahlakının aşağılayıcı bir duruma getirilmesi tesadüfi değildi. Öyle ki, Osmanlı'nın sivil Türk halkı Türk kültürüne, Türk ahlakına, Türk törelerine küçümsüyorlar, vahşi töreler gibi kaleme veriyor, hatta Türklerin arasında ileri gitmek fikrinde olanları kendileri gibi düşünmeye vadar

ediyorlardı. Bununla da, "yeni türkler» veya «genç türkler» birçok meselelere ilerici ruhlu Türklük ve İslamlık daha çok Batı fikirleri ile bakmaya başladılar. Yeni Türkler kurtuluş yolunu daha çok Batı'da aramaya başladılar. Tüm bunlar, öncelikle türklüyü yeniden «keşf» eden Avrupalıların "emeği" nin ve yaptıklarının sonucuydu.

Rusya Türklerinin ahlak ve tarih bilinci açısından ulusal bilinç düzeyi Osmanlı Türklerinden çok da farksızdı. Çünkü Çarlık Rusyası'nda da türklük Osmanlı da olduğu gibi, gerilik, vahişilik olarak verilmiştir, çıkış yolunu sadece Rusya ve Avrupa (genelde Hıristiyan kültürü) kültürü ile bağlı olunması vurgulanırdı. Çarlık Rusyası'nın bu tür politikaları sonucunda türksöylü halklar, o cümleden Azerbaycan Türk aydınları arasında da Türk ahlakına olumsuz ilişkiler edenler ortaya çıktı.

Tesadüfi deyil ki, M. F. Ahundzadenin kahramanları kültür öğrenmek için Fransa'ya-Paris'e gitmek istiyordu. Ahundzade bir yandan komediyalarında milli ve dini gelenekleri eleştiriyor, diğer yandan kurtuluş yolunu Rus-Avrupa-Batı kültürünü benimsemekte görüyordu (*Ahundzade, 2005*). Bu anlamda, ister çar Rusyasının, gerekse Sovyet Rusya Axundzadeye olan «sevgisi" nin kökeninde Türk ve İslam kültürünü inkar, Rus-Avrupa-Batı kültürünü açıkça kabul etmesi duruyordu. Bu tür örnekleri Osmanlı ve Çarlık Rusyası döneminde yaşamış başka Türk aydınlarının (M.A.Şahtahtlı, C.Memmedkuluzade ve b.) şahsında de görülebilir. Demek ki, 18-19 yüzyıllarda Türk kültürünün tənəzüllündən kötüye kullanan güçler onun yerine Türklerin yaşadıkları bölgelerden bağlı olarak, Fars-Arap kültürünü ve Rus-Avrupa-Batı kültürünü tebliğ etmişlerdir. Aynı zamanda, bazı Türk aydınlarını da çağdaşlamak adı altında kendi saflarına dahil edebilmişlerdir.

C-TÜRK TARİH FELSEFESİ

Türk kültürüne karşı olduğu gibi, Türk tarihine de Osmanlı ve Çarlık Rusyası'nda olumsuz bir fon oluşturulmuştu. Türk tarihinin şanlı kahramanları sadece Avrupa tarihçilerinin eserlerinde değil, Müslüman ülkelerin bazı tarihçileri ve alimlerinin eserlerinde de vahşi ve barbar gibi kalem veriliyordu. Özellikle, Türkleri "Moğol-Tatar" adı altında sunulması ve Cingiz Han dünyanın en acımasız hükümdarı ilan edilmesi bir takım Avrupa alimlerinin propagandasının sonucuydu. Türk hükümdarları arasında Cengiz Han'la birlikte Atilla, Timur, Sultan Süleyman Kanuni ve başkaları da aynı şekilde dünya kamuoyuna olumsuz hükümdarlar gibi verilmekteydi. Bu etkinin sonucu Osmanlı ve Rusya'daki bazı Türk aydınları da Ali Bey'in, Hüseyin Cavid'in təbrincə desek, Türk tarihinin kahramanlarını vahşi ve barbar adlandırıyorlardı. Gödüyümüz gibi, çoğu Avrupa alimleri ve ideologları amaçlı şekilde Türk kültürünü ve Türk tarihini saxtalaşdırmış, böylece milli şuurun-Türklük bilincinin zedelenmesine neden olmuşlardır. Özellikle, bazı Türk aydınlarının Rus-Avrupa-Batı ideologlarının etkisi sonucunda Türk kültürüne ve Türk tarihine yanlış yaklaşımları ulusal bilincin doğru yönde

gelişmesine engel olmuştur. Bugüne kadar da bu yanlış yaklaşımların ağırları Türk toplumlarında görülür. Ancak itiraf etmeliyiz ki, Osmanlı Türklerinden farklı olarak Rusya Türkleri milli özünüdürkdə, yani Rus-Avrupa-Batı kültüründen çok Türk kültürüne ve Türk tarihine dönüştür bir basamakta olsa, öne çıkarlar. Bunun temel nedeni bir yandan Rusya Türklerinin daha çok asimile maruz kalmaları, diğer yandan Rus-Avrupa-Batı kültürü ile yakından tanışmaları idi. Aslında her ikisi birne bağlıdır. Öyle ki, Rus-Avrupa-Batı kültürü etkisiyle asimile maruz kalanlar, bir tür mecburen onunla derinden tanıdık oluyorlardı. Bu derinden tanışma çeşitli Türk aydınlarında kurtuluş yolunun Rus-Avrupa kültüründe olması şüphesi yaratıyordu. Örneğin, M.F.Axundzadə, M.A. Şahtaxtı Rus-Avrupa-Batı kültürüne "aşık" olup Arap alfabesinde dəyişikliklər edilməsi, yahut da Latin alfabesine geçilmesini teklif ettiği halde, A.A.Bakıhanov, H.Zerdabi, A. Hüseyinzade buna bir o kadar meyil göstermemiştir. Kanaatimizce, Sonuncuların Rus-Avrupa-Batı kültürüne Axundzadədən, Şahtaxtıdan farklı olarak sıcak ilişki bəsləməməsi için ciddi faktör olmuştu. Doğru, onlar da genel olarak Rus-Avrupa kültürünü inkar etmiyorlardı, ancak M.F.Ahundzadə, C.Memmedkuluzade, M.A.Şahtaxtı gibi onu ideal şeklinde de görmüyorlardı. Aksine, Zərdabi «Ekinci» gazetesinde yazdığı gibi, Müslümanlar İslam ve Türklük bilinci altında birleşmelidirler. Aynı düşüncəyi A.Hüseyinzade, A.Ağaoğlu, M.E.Resulzade de savunmuşdur (Resulzade, 2011) .. Kanaatimizce, Zerdabinin, Hüseyinzadenin, Resulzade'nin, Ağaoğlu'nun Rus-Avrupa-Batı kültüründen çok Türk-İslam kültürüne meyil göstermesinin sonucu idi ki, Ermeni ve rus ideologları onları eleştiridiler.

Bu anlamda, Rus-Avrupa-Batı kültürüne meyilli Axundzadenin en yakın arkadaşlarından birinin Ermeni Melkum Han olması tesadüfi değildi. Elbette, bizim burada Axundzadəni ermənipərəstlikdə itham etmək fikrimiz yok. Ancak itiraf etmeliyiz ki, bu dönemde Zərdabi Ermeniler ve Ruslar için daha tehlikeli olduğunu, sadece çar Rusya'nın iyice güvenini kazanmış Ahundzade !!! Unutulmamalıdır ki, «Çiftçi» nin bağlanması ve Zerdabinin Bakü'den sürgün olunmasında da Ermeni ve Rus ideologlarının doğrudan eli olmuştur. Çarlık Rusyası'nın «Əiknçi» gazetesinin bağlanması ve Zərdabini Bakü'den sürgün etmesinin esas sebebi onun M.F. Ahundzade, C. Memmedkuluzade, M.Şahtaxtı ve diğer Rus-Avrupa-Batı kültürüne ideal gibi bakanlardan farklı olarak daha çok Türk-İslam kültürüne bağlılığı idi. Eğer Zərdabini bu milli işine devam ettirmeye çar memurları izin verseydi Rusya Türkleri, o cümleden Azərbaycan Türkleri arasında milli bilincin yenilenmesi daha hızlı gerçekleşecek, ulusal özgürlük hareketi bir kaç on yıl önce baş kaldırarak.

Kanaatimizce, işte bu yüzdendir ki, Ermeniler ilk milli partilerini «Daşnaksutyunu» XIX yüzyılın sonlarında yaptıkları takdirde, Azərbaycan Türkleri en az on yıl onlardan geri kaldılar. Bunun basit bir açıklaması var: Ermenilere siyasi anlamda milletleşme yolunda

Çarlık Rusyası engel olmadığı, aksine her türlü yardım ettiği halde, Azerbaycan Türkleri arasında ruslaşdırma-avropalaşdırma siyasetini yürütmüş, her türlü ulusal eylemin önüne zoraklıqla almıştır.

Tüm durumlarda Türk kültürünün ve Türk tarihi bilincinin dirçeldilmesi yolunda çar Rusyası'nda yaşayan Türk aydınları H. Zerdabi, İ. B. Gaspıralı, E. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu, Y. Akçura, ME. Resulzade ve diğerleri önemli rol oynamışlardır. Onlar Türk-İslam kültürüne ve tarihine dair ithaf ettikleri eserleri ile milli bilincin toparlanmaya doğru ciddi adımlar atmışlardır. En önemlisi, Türk-İslam kültürüne ve tarihine dayalı aydınlarımız milli bilincin toparlanmaya çalışarak Türklük ruhunun aşağılanmasına karşı fikir davasına başlamışlardır. Bu yolda Türk tarihi bilinci açısından Cengiz hanları, Emir Teymurları, Atılları, Sultan Suleyman Qanuniləri vahşi, barbar, İslam-Türk kültürünü gerilik ve önyargı gibi kalem verilmesinin yanlış olduğunu Türk toplumlarına ulaştırmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, Türk aydınları Türklük ve İslamlık ruhunun aşağılanmasına karşı çıkararak onun azametini kurtarma uğruna mücadele yürütmüşlerdir.

Kuşkusuz tüm bunlar milli bilincin yenilenmesi yolunda ilk girişimler vardı. Ancak zamanında atılan ve görülmesi gereken adımlar vardı. Çünkü Türklük ruhunun hemen hemen yok edilmesi tehlikesi vardı. Böyle bir noktada Türklük ruhunun yenilenmesi, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin, Rusya İmparatorluğu'nun işgal altında olun türk illerinde Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkistan cumhuriyetleri, Kırım özerk, Tataristan Cumhuriyeti ve başqaları'nın oluşması türklük sürün yeni bir güç kattı. Şu anda eski SSCB içinde yaşamış türksoylu halklar, aynı zamanda Azerbaycan halkı Rus-Avrupa-Batı kültürünün ve tarihsel bilincinin güçlü etkisi altındadır. Bağımsızlığın berpasından sonra (1991) Rus-Avrupa-Batı kültürünün etkisinden kurtulmak yolunda belirli işler görülse de, bu yeterli olmamıştır. İşte bunun sonucudur ki, hele de Azerbaycan halkının tarihine, kültürüne ve felsefesine ilişkin net hayal yoktur. Bu konularda dəqiqləşdirmələrin çıkarılmaması karşılığında çelişkilerin çoğalmasında milli bilincin oluşması sürecine ciddi Şəkiddə engel olur.

Ne yazık ki, hazırda Azerbaycan halkının tarihine, kültürüne ve felsefesine ilişkin yayımlar, araştırma çalışmaların çoğu, milli kimlik formalaşdırmaqdansa, ona daha çok engel olur. Milli ideyalara tutum yüz yıl önce başka, artık oldukça biraz farklı olabilir. Biz de anlaşıyoruz ki, ayrı ayrı fikirler düşüncelerimize etki etmesinde şerait, dönem ve ortam çok büyük rol oynuyor. Tabii ki, bu böyledir. 10-20 yıl sonra toplumun hayatında yeni bir döneme adım gidilirse, bugünkü düşünceler de geçerliliğini kaybedebilir, en az korrekterler olabilir.

Tüm durumlarda tarihi, felsefe tarihi, edebiyat tarihini olduğu gibi yazmak gerekir. Ancak bu tarihleri yazanların hangi bilincin, hangi ruhun, hangi ideyanın taşıyıcısı olmasından da çok şey bağlıdır. Çünkü bu tarih yazanlar insanlardır ve ister istemez onların

kendine özgü bakış açıları, fikirleri ve görüşleri var. O halde, tarihlerin ruhunun ve mahiyetinin cızılmasında insanların tapındıkları fikirler ve mesleklerinin etkisi kaçınılmazdır.

Öyle ki, SSCB döneminde Sovyet ideolojisine uygun Sovyet Azerbaycanı halkının felsefesini, tarihini, kültürünü, edebiyatını yazarlar imparatorluğun çöküşü ve sosyal yapının değişmesinden sonra ise sözde milli tarih, milli felsefe, milli edebiyat, milli kültürle ilgili monografi ve kitaplar yazmaya başladılar ve devam da ediyorlar. Çünkü bütün bu alanlarda öncü rol işte onların elindedir. Halbuki «Rus komünizmi» ideolojisinin egemenliği döneminde oluşmuş, Sovyet beynəlmiləçiliyinin tebliğatçıları ve ideologları olmuş bu insanların çoğunluğunun ne kadar meslek ve inanç değiştirmeleri kendisi çok tartışmalı bir konudur. Her durumda, hiç kimseye sır değil ki, onlar Sovyet döneminde «Rus komünizmi» fikrine uygun olarak eserlerinde Marksı, Lenin'i, Stalin'i, Nərimanovu ve başkalarını tarihi şahsiyetler gibi idealladılmış, karşılığında Resulzadeni, Yusifbəylini, Xoyskini ve başkalarını «müsavətçi» cellatlar Azerbaycan halkına düşman gibi kaleme vermişlerdir.

Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren bu tür bilim adamlarının çoğunluğu aniden 180 derece değişti, SSCB döneminde yazdıklarını ve dediklerinin aksini iddia etmeye başladılar. Elbette, tüm bunlar daha çok eyforiya altında gerçekleştiği için, çok geçmedi ki, Sovyet döneminin ürünü olan alimlerin çoğunluğu daha ihtiyatlı davranmaya çalıştılar. Bu ihtiyatlılık da şu ki, bir yandan SSCB dönemini ve Sovyet ideolojisini keskin şekilde eleştiren etmēkən kaçmaya başladılar. Çünkü anladılar ki, Sovyet döneminin düşüncelerinin tamamen aksine çıkmak dolayısıyla kendilerini inkar etmektir. Bu açıdan onlar SSCB döneminin düşüncelerini öyle bir şekilde eleştirmeye çalıştılar ki, bir anlamda kendilerini sığortalaya bilsinler. Öte yandan, Sovyet döneminde oluşmuş alimlerin çoğunluğu zamanlar eleştirdikleri milli ve dini değerlere karşı da ihtiyatlı hareket etmeye başladılar. Öyle ki, bu meseleye de daha çok ulusal çıkarlara uygun değil, kişisel çıkarlarını koruma adına bir tür çifte standartlardan ettiler. Hatta, Sovyet döneminin bazı aydınları SSCB döneminde yaşadığımızı göre eski komünistler değil, milli mücadelede şehit ve gazi olmuş Yusifbəyliləri, Rəsulzadələri, Xoyskiləri, Cavadları, ildirımları ve başkalarını suçlama kampanyası, alıp götürüyorlar da. Kanaatimizce, birçok durumda amaçlı şekilde milli mücadele yapmış şahsiyetler hakkında olumsuz görüş şekillendirilir. Buna karşılık, SSCB döneminin «Sovyet beynəlmiləçiliyi» ve onun tərənnümçüləri olan kimlikler (ister devlet adamları olsun, isterse aydınları olsun) ve hakkında olumlu görüş formalaşdırılır.

Kuşkusuz, tüm bunların fonunda Nasa Tarih Enstitüsü'nün milli ruhtan ve ulusal bilinçten uzak 7 ciltlik "Azerbaycan Tarihi", NASA Felsefe Enstitüsü'nün ondan çokta farkı olmayan çoxcildlik «Azerbaycan felsefesi Tarihi» kitaplarını erseye getirmesi ne kadar acı olsa da, bir gerçektir. Özellikle, "Azerbaycan Tarihi" ve "Azerbaycan felsefesi Tarihi" kitaplarının esasen milli ruhtan uzak şekilde yazılması çok düşündürücüdür. Çünkü biri tarihi

şuur, diğeri kültürel-ahlaki bilinçle bağlıdır. Bunlar ise milli bilincin temel unsurlarıdır. Ancak bu kitaplarda milli ruhtan çok "Sovyet beynəlmiləçiliyi" nin iyi gelir. Bunun için her iki enstitünün uygun eserlerini incelemek yeterlidir.

"Sovyet beynəlmiləçiliyi"nden kurtulabilir bilmeyenler arasında öğretmenlerde vardı. Bu bakımdan Sovyet eğitim sistemini ve Sovyet ideolojisinden kurtulamayan öğretmenlerin de bağımsızlık döneminin neslini milli şurda kurumlaştırması inandırıcı görünmüyor. İlginçtir ki, Sovyet eğitim sisteminin yüksek kalitesinden konuşan bu müəlimlərin çoğunluğu şimdiki eğitim sistemindeki boşlukları başka yerde arıyorlar. Oysa şimdi orta ve yüksek okullarda ders veren öğretmenlerin büyük çoğunluğu istesek de, istemesek de Sovyet döneminin öğretmenleridir. O halde, bes onlar niye önceki eğitim kalitesini öğrencilere veremiyorlar? Buna engel olan nedir? Sovyet eğitim sistemini savunan bu tür öğretmenlerin göre, sorun onlarla değil, eğitim sistemindeki boşluklarla bağlıdır. Onlar bu konuda bir ölçüde haklılar. Yani gerçekten eğitim sisteminde halen sorunlar devam etmektedir. Ancak bu meselenin bir tarafıdır.

Kanaatimizce, öğrencilere istenilen düzeyde eğitim ve terbiye verilmemesinde Eğitim Bakanlığının kötü emelleri, somut bir sisteme düşebilir yetersizlik ile birlikte, Sovyet döneminin tefekküründen kurtulamayan öğretmenler ve öğretim elemanları da günahkardılar. Onlar ne kadar yakalarını kenara çekseler de, itiraf edilmelidir ki, öğrencilerin çoğunluğunda milli bilincin (vatanseverlik, millətpərvərlik, isləmpərvərlik vb.) istenilen düzeyde formalaşmamasında öğretmenler ve öğretim elemanları da belli bir rol oynarlar. Onlar dünyagörüşə "Sovyet beynəlmiləçiliyi" ne dayandıkları için, yeni nesilde bağımsızlık ve millilik ruhunu formalaşdırmaqda zorlanırlar. Bu sadece onların bunu istememeleri ile bağlı değildir. Çünkü aralarında bunu isteyenlerin çoğunluğu böyle düşünme açısından milli ideyalarla, esasen milli ideyalara yönelen yeni nesille uğunlaşa bilmiyorlar.

Örneğin, "Sovyet beynəlmiləçiliyi" zihin muallimlərin İslam'a yaklaşımı ile yeni nesil öğretmenlerin bakışı aynı değildir. "Sovyet beynəlmiləçiliyi" tefekküründe eğitim almış öğretmenlerin büyük bir kısmı ister istemez İslam'a yine de "Rus komünizmi» Məfkuresinden yanaşırlar. Hatta, aralarında "Rus komünizmi" ni eleştirdi, İslam'ı savunanların da çoğu bunda samimi değiller. Bu onların konuşmaları ile yaptıklarının üst üste düşməməsində de, açıqça hissedilir.

Başka bir örnek olarak gösterebiliriz ki, "Sovyet beynəlmiləçiliyi" tefekküründen kurtulamayan öğretmenlərinin ve aydınlarının Azərbaycan halkının tanınmış şahsiyyətləri Babeke, Şah İsmail Xətaiyə, Koroğluya, Cavad hane, ME. Resulzadəye, S. Vurğuna, M. Hüseyinzadəye, N. Nerimanova münəsebetiylə yeni neslin kendilerine baxışlarında önəmli ölçüde fərqliliklər var. Bu demək deyil ki, bağımsız Azərbaycan'ın yeni nesil öğretmenlərinin və aydınlarının hepsi hər şeyi doğru dəyərləndirir. Elbette, böyle bir hüküm ilə çıxış yapmak

yanlış olur. Ancak yeni neslin bilincinde bu kimliklere, kahramanlara, genellikle tarihi ve kültürel abidelere bakımından yetersizlik varsa, bunun da esas suçluları işte "Sovyet beynəlmiləçiliyi" tefekküründen kurtulamayan öğretmenler ve ziyalılardır. Çünkü onlar Sovyet döneminde «Rus komünizmi" ni tebliğ ediyorlardı, bağımsızlık olduktan sonra ona uyum adı altında bakış açıları ile bağdaşmayan, kendi anlamlarında yeni bir şeyler ifade etmeye çalıştılar. Kanaatimizce, eğer Sovyet tefekkurunun taşıyıcıları olan öğretmenlerin ve akademisyenlerin çoğunluğu kendi sözlerinde, yazdıklarında samimi değillerse, zamaneye uygun hareket ediyorlarsa, o zaman yeni nesilden hangi anlamda büyük umutlar beklenir.

D-TÜRK TARİHİ VE TÜRK BİLİNÇİ

Bugün en çok teessüf doğuran odur ki, bazı durumlarda SSCB döneminde ve ondan daha önce oluşmuş ulusal ve antimilli fikirlerin mahiyeti ve içeriği incelenmeden, onlar arasındaki farklar gösterilmeden herhangi hükümler çıkarılır, özellikle Sovyet döneminde temeli konmuş sahte beynəlmiləçi ve kozmopolit ruhlu azerbaycançılık bazı durumlarda milli ruhlu azərbaycançılıqla eynileştirilir. Dolayısıyla, bazen bilerek veya bilmeyerek kozmopolit azerbaycançılık Azerbaycan milli düşüncesi gibi sunuluyor, üstelik «üçlü» e, aynı zamanda Türk karşıtı konur. Bu zaman SSCB döneminin ürünü olan kozmopolit azərbaycançılığın türkçülüğe karşı konulması ise lojistik açıdan makul görünüyor. Çünkü bu durumda Sovyet döneminde olduğu gibi, Azerbaycan edebiyatı, Azerbaycan kültürü, Azerbaycan tarihi ve Azerbaycan dili türk kültürü, Türk dili, Türk tarihi ve Türk edebiyatından tamamen farklı şekilde sunuluyor. Oysa Azerbaycan dilinin, edebiyatının, kültürünün ve tarihinin çekirdeğini işte türklük oluşturmuştur ve ediyor da.

Ancak Azerbaycan'da indinin özünde de bazıları düşünüyorlar ki, Türk kültürü, Türk dili, Türk edebiyatı vb. sadece Türkiye Türklerine aittir. Bu anlamda, artık Azerbaycan halkının kendi kültürünü, edebiyatını, dilini, milli kimliğini türk adlandırması doğru değildir. Kuşkusuz tüm bunlar hakikati kendisinde yansıtmamaktadır. Çünkü Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsız devlet olmanın yanı sıra, hep türklüyün çekirdeği olmuş ve olmakta da devam ediyor. Bunu, son dönemlerde Azerbaycan'ın Türkiye ve Orta Asya'nın türksoylu devletleri ile yakın işbirliği yapması, çeşitli ortak kurumların (Konuşan Devletlerin Zirvesi, Türksoy, Türk Parlamenterler Asamblesi, takma vb.) Oluşumunda öncü rol oynaması da gösteriyor.

Bu bakımdan, bizce, hazırda Azerbaycan için önemli meselelerden biri de Türk devletleri arasında birliğin geliştirilmesidir. Ancak netleştirmek gerekir ki, Türk birliği deyince somut neyi kastediyoruz. Çünkü bu, bir kadar geniş anlamda. Burada sohbet somut milli kimliğini, milli dilini, milli devletini Türk olarak kabul eden toplumlardan gidebilir. Ancak bu konularda da biraz objektif ve sübjektif nedenlerden dolayı sorunlar var. Örneğin, "Türk birliği" nin içerisinde belirtilen ülkelerin (Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve b.) Bir araya gelmesi, Türk dili konuşan devletlerin Zirvesi adlandırıldığı halde,

orada bir araya gelenlerin çoğunluğu Rusça konuşuyorlar. Elbette, sorun sadece zirvenin adı, ya da oraya toplaşanların hangi dilde konuşmaları ile bağlı değildir. Esas problem bu Türk devletlerinin hakimiyetlerinden daha fazla ayrı ayrı bağımsız ülkelerde yaşayan, ancak esasen aynı soyu, dili, kültürü ve tarihi paylaşan Türk halklarının birbirlerini hangi şekilde idrak etmeleri, kabul etmeleri ile ilgilidir. Örneğin, SSCB döneminde bu imparatorluğun bünyesinde yaşamaya mecbur olan Orta Asya, Kırım, Tataristan, Kafkasya, Sibiryaya ve başka Türk toplulukları arasında ekonomik, kültürel vb. ilişkiler hiç de kötü değildi. Sadece, bu dönemde Türk toplumlarının temel iletişim aracı rus kültürü, Rus dili, Rus edebiyatı idi. Kırgız, Özbek, Kazak, Türk (Azerbaycan), Türkmen, Tatar ve diğerleri işte mecburen rus dili ve kültürü aracılığıyla birbirleriyle ilişki saxlayırdılar. Kuşkusuz tüm bunlar ne kadar kolonizme hizmet etse de, bir ölçüde onlar birbirleriyle temas oluşturabilir biliyorlardı. Ancak bu ülkeler bağımsız olduktan sonra aynı düzeyde aynı temasları oluşturabilir olamamışlardır. Sadece son zamanlarda bu yönde belli adımlar atılmıştır ki, bazı Türk ülkeleri hiç de ortak Türk kültürü, ortak Türk dili vb. esasında ilişkilerin oluşturulmasında ilginç görünmüyor. Bu ne demektir? Bu onun göstericisidir ki, SSCB döneminde Merkez, yani Moskova Türk toplumlarını köle haline getirmek için Türk dilini, Türk kültürünü, Türk edebiyatını asimile etmiş ve onun yerine bu halkların bilincine Rus dili, Rus kültürü yürütmüştür (Oysa, Rus kültürünün, Rus edebiyatının ve sairenin esas kurucularından biri de Türklerin kendisidir). Bugün ise biz gönüllü olarak Türk kültürüne, Türk diline, Türk edebiyatına, Türk felsefesine sahip çıkmak istemiyoruz.

C-TÜRLÜK, İSLAMLIK VƏ İNSANLIK

Türklük özünde İslam dinini ve İnsanlığı birleştiren bir ülküdür. Aslında Türklük kendisi de bir dindir. Türklük bir din olmakla beraber kültürdür, kardeşliktir, sevgidir, insanlık; müslümanlıktır, iyilik, adalettir. Türklüyü gerçek mahiyetinden bizi çok uzaklaştırırlar. Bizlerin borcu Türklüğün insanlık, adalet, sevgi, birlik ve beraberlik olduğunu yeniden ortaya koymaktır.

Türklük İslam dini olana kadar da, onunla bütövləşdiyi dönemde de bir din olarak var olmuştur. Öyle ki, Türk ve Türklük Gökte Tanrı, yerde İnsanoğlunun bir kombinasyonu demektir. Bu anlamda Türk demek, İnsan ve insanlık anlamını ifade etmiştir. İslam dini de aynı mahiyet taşıdığı için Türklük ve İslamlık birbirini tamamlamıştır.

Herhalde İslam dinini kabul eden Türkler burada da İnsan ve Tanrı fikrinin bütünlüğünü, birliğini görmüşlerdir. Çünkü İslam dini de sırf İnsana ve İnsanlığa bağlı bir dindir. Türkler İslam dininde de Türklük de olduğu gibi, İnsan ve Allah'ın bütünlüğünü, insanlığın ön planda olmasını görmüş ve onu kabul etmişlerdir. Bu anlamda Türkler kendilerini, ister ulusal, ister dini anlamda Türkle, yanında Müslüman olarak da göstermekte hes bir sorun görmemişlerdir. En azından bu, Türkler için Türklük de, Müslümanlık İnsanlık

demektir. Sadece, Türkler önce bunu din anlamında Tenqricilik-Tanrıçılıq, daha sonra da Müslümançılık dini gibi vasıflandırmıştır. Türk Tanrıçılığı Tanrı-İnsan gibi anladığı için, İslam dinine de Allah-İnsan kavramın bakmıştır.

Türklük Müslümanlık deyince, öncelikle Tanrı'ya tapınmanı demek. Tanrıçılık da Müslümanlık, Müslümanlık da tanrıçılık... Türklüğün ve Müslümançılığın birbirine zıt olması fikri Batı'ya aittir. Yani, Batı dediğimiz İngiliz-Amerika-Yahudi sistemi türklüyü ve müslümanlığı birbirinden ayırıp, ayrı ayrı imha etmek isteyir..Buna yol vermek olmaz

İslam, Müslümanlık sadece ereble bağlı değildir. Belki de, İslam'da Türk'ün de ruhu var? Kim bilir? Bu anlamda bizlere Arapların örf ve geleneği gerekmez. Ama Kur'an gerekir. Çünkü Kuran'da İnsanlık felsefesi var. Türkün Felsefesi de İnsanlık felsefesidir. Bize İnsan ve İnsanlık gerekir. Kim İnsanlık uğrunda mücadele veriyorsa, din ve ırktan olursa olsun doğru yoldadır. İnsanlık ise Türk'ün ve İslam'ın ruhudur ...

Çok yazıklar olsun ki, 18. yüzyılın Conu, 19. yüzyılın başlarından itibaren Türklük-Müslümanlık ve İnsanlık ülküsü Batı'nın, daha doğrusu İngiliz-Amerikan-Yahudi sisteminin fikirler karşısında yenilmeye başladı. Batılılar İnsanlık olan Türkçülüğü ırkçılık, Müslümanlığı radikalizm-terörizm adlandırmaya başladılar. Böylece, şu anda türkçülüğün ırkçılık, Müslümanlığın terör olmamasını savunmak zorunda kalmışız. Oysa bizim işimiz bu değil. Bizim işimiz Allah-İnsan birliğini, yani insanlık felsefesini dünyada tesisi etmektir. Ama bugün İnsanlık denilen ne varsa hepsini Batı, yani İngiliz-Amerikan-yahudi sistemi üstlenmiştir. Türk-Müslüman dünyası ise bunun fonunda sadece Türklüğün ve islamlığın insanlığa aykırı olmadığını savunan etmekle yetinir. Bizce, bu her durumda iyi hal değildir. Bizler yeniden, insanlık görevini, misyonunu çiyinlerimiz üzerine almalı, batının maddeci «insanlık» felsefesine karşı, Türk-Müslüman dünyasının asıl insanlık felsefesini ileri sürmeliyiz.

Tüm zamanlarda insanların haysiyetine ve inançlarına karşı aşırı fikirler ses normal kabul edilmemiştir. Bugün de gerek Türk-Müslüman kesimin, gerekse diğerlerinin inançlarına, inançlarına karşı hedyanlar konuşmak ve yazmak doğru sayılamaz ...

Bugünün Azerbaycan'ı, Türkiyesi laik devlettir. Üstelik, toleranlıqdan bol bol konuşuyoruz. Bunun sonucudur ki, hazırda Azerbaycan, Türkiye vatandaşları da, onun telekanallarında veriliş çalışanlar da ne isterse giyer, ne isterse konuşuyorlar. Ama her şeyin bir endazesi olmalıdır. Özellikle, bazı telekanallarda hoşgörü adı altında yaşam tarzlarında İslam dininin kural ilkelerini yaşatmaya çalışanları aşağılanması yolverilmezdir.

"Medeni" Avrupa'ya göre bizler ne milliliyimizden ne de dinimizden imtina edebiliriz! Çünkü Avrupalılar, amerikanlar, Batılılar, Ruslar geldi-gederdirlər. Ama TÜRKÜYÜMÜZ, İSLAMLIĞIMIZ VE İNSANLIĞIMIZ daima bizimledir...

Demek istediğim şu ki, Avrupa-Batı hayranlığın göre abir-heyamızın, imanımızın ayaklar altına atılmasına yol veremeyiz. Bu bir anlamda vatansever ve insancıl olamaz. Kendi milli ve dini değerlerini bilmeyen ve onları takip etmeyip başkasının değerlerini körükörüne yamsılayanlar ancak kölölördürler.

Doğrudur, belli çevreler var ki, Batı'nın "kültürünü" Azerbaycan'da, Türkiye'de, T yaydıqlarına göre bunun karşılığını görürler. Birileri Batı-Avrupa'nın "kültürlü" değerlerinin tebliğinin oyuncagi olabilirler, olsunlar da. Ama hadlerini bilsinler, endazeni aşmasınlar. Batı-Avrupa "kültürünü" teblig etsinler, ancak milli ve dini değerlerimize dokunmasınlar. Yani birileri Batı-Avrupa "kültürünü" nin tebliğini Azerbaycan Türk ve İslam kültürünün aşağılanması fonunda etmesinler!!!

Çünkü bizler, Avrupa-Batı "medeniyeti" nin iyisi ve kötüsü, müsbet-eksisiyle artık aşağı yukarı biliyoruz. Ali bey Hüseyinzadelerin, Ahmet bey Ağogluların, Muhammed Emin Rəsulzadelerin, Ziya Gökalpların, Yusuf Akçuruların Batı-Avrupa kültüründen ne beklediklerini de, ama sonucun neyle bittiğini de anlıyoruz. A. Hüseyinzade yazdığı gibi, bizlere Avrupa'nın teknolojisi, bilimsel gerekir, adet ve geleneği, ahlakı, yaşam tarzı değil. Ama 100 yıl sonra Türk-İslam dünyasının Batı'dan-Avrupa'dan neyi aldığı, neyi almadığı artık bellidir.

Sonuç

Her bir milleti yaşatan ve onun varlığını doğrulayan milli ideyadır. Milli ideyanın son noktası ise ulusal ve bağımsız devletin yaranmasıdır. Eğer türkçülük fikrini doğru şekilde mənimsəsək, dünya halkları arasında milli varlığımızı sona kadar sürdürmek zor olmaz. Ancak bu tür manevi-ideolojik meseleler üzerinde çalışan araştırmacı olarak kabul ediyoruz ki, milli kimliğini, milli dilini, milli kültürünü, milli tarihini (tarih felsefesini), milli edebiyatını, kısacası milli benlik bilincini zamanında idrak etmeyen bir millet, bir toplum için dünya milletleri arasında kendini ifade etmek de zor olur. Çünkü her milletin tarih felsefesi o milletin geçmiş deneyimleri olmasının yanı sıra, aynı zamanda milli ilkelerini, ulusal bilincinin da arşivi (*Yazıcı, 1984: 135*).

Herhangi milletin varlığı o zaman ebediyyen mümkün olur ki, L.N.Qumilyovun tabırınca desek, milletin veya etnik topluluğun herhangi faal kurucusu kendini atalarının yakaladığı çizginin takipçisi olarak görür ve ona-milli ideyaya ne ise eklemek istiyor. Bir tür üzerinde geçmişle kalıtımın kaybolmaması ve gelecek nesile aktarılması için, herhangi ulusal bir misyonun olmasına inanır (*Kumilyof, 2002: 93*). Bu nedenle, ulusal bilincimizde yaşanan gelişmelerle doğru sonuç çıkarmalı, geçmişle bugün arasında varislikden, ya da ulusal bilincin berpasından bahsederken bilimsel nesnelliği beklemeli ve yapay, kozmopolit düşüncelerden uzak olmalıyız.

Kaynaklar

- Ahundzade M.F. (2005). Əsərləri. Üç cilddə. III cild. Bakı, «Şərq-Qərb»
- Ələkbərov Faiq (Qəzənfəroğlu) (2014). Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı - «Elm və Təhsil»
- Hüseynzadə Əli bəy (1997). Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, Mütərcim, 1997.
- Ülken Hilmi Ziya (2013). Türk tefekkürü tarihi. İstanbul, «Yapı Kredi Yayınları»
- Niyazi Mehmed (2008). Türk tarih felsefesi. İstanbul, “Ötüken”
- Yazıcı N (1984). Milli tarih şuurı və büyük türk devleti. Ankara, «Ocak»
- Resulzade M.E (2011).Hatıralar ve Kafkasya. İstanbul
- Гумилев Л.Н (2002). Этногенез и биосфера земли. Москва, «АСТ»

TÜRK DÜNYASI HANGİ SANAYİ DEVRİMİ AŞAMASINDA BULUNMAKTADIR?**Hasan TUTAR¹, Somer SARAÇOĞLU², Ahmet GENÇ³****Özet**

Dördüncü sanayi devrimi veya sanayi 4.0, bir süreç şeklinde devam eden sanayi devrimlerinin 4. Aşamasını oluşturur. 18. yüzyıl sonunda su ve buhar enerjili mekanik üretim sistemlerinin ortaya çıkmasıyla başlayan *birinci* Sanayi devrimini, 19. yüzyılın sonunda başlayan ikinci Sanayi devrimi takip etmiştir. Elektrik enerjisinin mümkün kıldığı seri üretimle ortaya çıkan ikinci sanayi devrimini 1970 sonrası başlayan üçüncü Sanayi devrimi izlemiştir. 3. Sanayi devrimi üretim otomasyonunu daha yüksek bir düzeye taşıyan, iletişimi kolaylaştıran elektronik ve bilgi teknolojilerindeki gelişmelerle toplumsal yapıda köklü değişiklikler yapmıştır. Dördüncü Sanayi Devrimi terim olarak ilk defa 2011 yılında Almanya’da Hannover fuarında kullanıldı. Ekim 2012 yılında Robert Bosch ve Henning Kopermann çalışma gurubu oluşturarak hazırladıkları “Dördüncü Sanayi Devrimi Öneri Dosyasını” Alman Federal Hükümetine sundu. Siber–sistem ve dinamik veri işleme dayalı yeni dönem, başlangıç olarak gücünü internet protokolünün 6. sürümü Ipv6 dan almaktadır. Bu çalışmada sanayi devrimlerini dönemsel olarak belirleyerek, Türki cumhuriyetlerin hangi sanayi devrimi aşamasında olduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Giriş

Birinci sanayi devriminde enerji kaynağı olarak *kömür* kullanıldı, su ve buhar gücünden yararlanıldı. *İkinci* sanayi devrimi dünyayı elektrik enerjisiyle tanıştırdı. Ancak elektriği elde edebilmek adına diğer doğal kaynakların tüketilmesi gerekiyordu. Her geçen gün artan petrol kullanımı büyük çevre sorunlarını da beraberinde getirdi. *Üçüncü* sanayi devrimi daha da artan çevre sorunları karşısında yenilenebilir enerji kaynaklarına yöneldi. Yenilenemez kaynaklardaki sıkıntılar ve çevresel kaygılarla güneş, rüzgâr gibi yenilenebilir enerji kaynakları önemli hale geldi. Yenilenebilir enerjinin ekonomik kullanımını sağlayabilmek için sanayide uygun teknolojilerin kullanılması gerekiyordu. Doğal yaşamın olumsuz nitelikler kazandığı ve dünyanın sürdürülebilirliğinin zorlaştığı; çevrenin korunması, kirlilik yaratan endüstrilerden vazgeçilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarının tercih edilmesi ve enerji tüketiminin teknolojik gelişmeler aracılığı ile azaltılması çareleri aranmaya başlandı. Güneş, rüzgar, hidrojen enerjileri gibi çevre sorunu yaratmayan yeni kaynaklara önem verildi.

Taşıma sistemlerinde emisyon sorununu çözmek adına elektrik enerjisi kullanımına yöneldi. Yeşil ekonomi, binaların kendi enerjilerini üretmeleri, enerji depolama gibi konuların hala üzerinde çalışılmakta.

Fransız ihtilali sonrası gelişen milliyetçilik ve sanayi devrimiyle güçlenen kapitalist ekonomi kendisini yenilemekte zorlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne neden oldu. Yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti sanayi devrimi sonrası yeni ekonomik yapıya ayak uydurmaya çalışan ve Türk devletleri arasında bu önüyle öncülük yapan bir devlet onmundadır. Aynı dönemde diğer Türk devletleri S.S.C.B. içerside sosyalist ekonominin imkanları dahilinde sanayileşme sürecine girmişlerdir. Bugün tüm Türki cumhuriyetler küresel ekonominin bir parçası olarak gelişme çabalarını sürdürmektedir. Gelişmiş ülkelere ayak uydurabilmek, dünyada oluşacak yeni toplumsal ve ekonomik yapıya uyum sağlayabilmek için eğitimde ve kullanılan teknolojilerde gerekli değişimi yapmaya özel çaba göstermektedirler.

Siber toplumun ekonomik modeli olarak kabul edilen sanayi 4.0 sürecinde yeni teknolojiye uygun mühendis ve işçilerin yanı sıra yeni yöneticilere ve daha önemlisi bu yeni çağa uygun zihniyette bir topluma yani siber topluma ve ona uygun bireylere ihtiyaç bulunmaktadır. Yeni döneme uygun olarak batıda sosyoloji, psikoloji, hukuk, ekonomi gibi belli başlı alanlarda alt bilimler ve metodolojiler gelişmeye başladı. Batı uzun yıllardır yalnızca teknolojik alt yapıyı değil finansal ve toplumsal alt yapıyı da hazırlamaktadır. 4. Sanayi Devrimi tüm yaşamda toplu bir değişim getirmekte, bütün dünya bu değişimin etkisinde kalmaktadır.

I. Sanayi Devrimi

1760'lı yıllarda İngiltere'de tekstil sanayinin atası dokuma tezgahlarının mekanikleşmesiyle başlayan Sanayi Devrimi kendine özgü bir sosyal değişimi arkasındaki temel nedenidir. Sanayi devrimi gerek kapitalist ekonominin gelişiminde gerekse modern toplumun oluşumunda belirleyici olmuştur. Zaman içerisinde gelenekler değişmiş, köyden kente göç artmış, şehrin dış mahallelerinde yeni yerleşim alanları oluşmaya başlamış, şehir içi ve şehirlerarası ulaşım sorunu baş göstermiştir. O güne değin geleneksel yöntemlerle evinde bahçesinde çalışan insanlar evlerinden iş yerlerine gitmek zorunda kalmışlardır. Fransız devriminde olduğu gibi sanayi devrimi de başlangıçta dar bir alanda etkili olmuş ancak buhar gücünün matbaalarda da kullanılmaya başlaması yazılı eserlerin basımını ve dolayısıyla İngiltere dışına, Avrupa'ya yayılmasını sağlamış ve adeta bir kültür devrimine vesile olmuştur. Fransız devriminden sonra Avrupa'da ikinci defa değişim rüzgarları esmeye

başlamıştır. Makineleşme çağı diyebileceğimiz 18.yüz yıl aynı zamanda yeni icatların yapıldığı, yeni enerji kaynaklarının kullanıldığı, ağır sanayinin kurulduğu, demir yollarının kullanılmaya başlandığı ve her şeyin ötesinde teknolojiyi oluşturan ve onun bugünlere gelmesini sağlayan bilgi birikimini yoğunlaştığı dönemdir.

II. Sanayi Devrimi

İkinci Sanayi Devrimi 1860-1914 dönemindeki ekonomik, sosyal ve teknolojik değişimleri ifade eder. Bu dönem sıklıkla “Teknoloji Devrimi” olarak da adlandırılır. 2. Sanayi Devrimi'nin belirleyici unsuru 1860 yılında H. Bessemer'in kendi adıyla anılan alttan üflemlili “Bessemer Çelik Üretim Fırını”nı icat etmesidir. Teknoloji devrimi çelik, petrol, elektrik ve kimyasal teknikler sayesinde oluştu. Bilim adamlarının fizik ve kimya alanında yaptığı büyük buluşlar teknolojiye aktarıldı. Edison elektriğin yaygın olarak kullanılabilir olmasını sağladı. Sanayide ve şehirlerde elektrik enerjisinden yararlanılmaya başladı. Elektrikli makineler üretildi. Bu makineler yalnızca fabrikalarda değil, evlerde ütü, buzdolabı, radyo vb. aletlerle hayatı kolaylaştırdı. Atlantik ötesi telgraf ve radyo bağlantısı bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Graham Bell'in telefonu icadı iletişimi hızlandırdı. Haberleşme borsa ve hisse senedi piyasalarının oluşmasını sağladı. Ford'un 1913 yılında başlattığı “üretim bandı” tekniği kısa sürede yaygınlaştı, farklı sektörlerde de kullanılır oldu.

Tüm bu gelişmeler ne yazık ki insanlığı dünya savaşlarından koruyamadı. Hızla gelişen ABD'ye Almanya ayak uydurdu, sanayide dünya devi oldular. I. Dünya savaşı'nın başından II. Dünya Savaşı'nın sonuna değin insanlık büyük sıkıntılar yaşadı. 30 yıllık büyük bunalımdan sonra yaralar sarılmaya başladı. Savaş sonrası birbiri ardına gelen bilim ve teknolojidaki yeni buluşlar insanlık için yeni bir dönemi işaret ediyordu.

III. Sanayi Devrimi

İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan ve 1970'li yıllardan sonra ivmesi artan, üretimin sayısallaştığı, bilişim teknolojileri dönemi olarak da adlandırılır. Birinci Sanayi Devrimi üretimin makineleşmesi, İkinci Sanayi Devrimi üretimin serileşmesi olarak tanımlanırken, Üçüncü Sanayi Devrimi üretimin otomasyonu ve sayısallaşması olarak nitelendirilmektedir. İçinde yaşadığımız dijital çağda sentetik mallar, biyotarım, biyogenetik, bilgisayar teknolojisi, mikroelektronik teknoloji, fiber optikler, telekomünikasyon, lazer teknolojisi bu dönemin belirleyici unsurlarıdır. İletişim ve ulaşımdaki gelişmelerle, sanayi ve ticaretin küreselleşmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir. Hızla artan üretim ve tüketim nedeniyle çeşitli çevre sorunları baş gösterdi. Dünya kaynaklarının hızla tüketilmesi doğal yaşamı olumsuz etkiledi.

Teknolojinin bugün ulaşabildiği ancak geçmişte teknolojik ve ekonomik olanakların elvermediği yeniliklerin artık yapılabilir olması bizi yeni bir çağa taşıdı. Alt yapısı

geliştirilmekte olan yeni ağ yapısı Ipv6, internet altyapısını enerji altyapısı ile birlikte çalıştırma olanağının geliştirilmekte olması, diğer siber – fiziksel sistemler ve nesnelerin interneti, bizi Dördüncü Sanayi Devrimine taşıdı. Sanayi 4.0, iletişimin ve veri akışının internet teknolojileri tabanlı olarak yeniden düzenlenmesi ve böylece sanayide tüm birimlerin, nesnelere dahil birbiriyle haberleşebilmesi, tüm verilerin gerçek zamanlı olarak ulaşılabilir olması ve bu verilerin analizi ile kabul edilebilir en iyi katma değer sağlanabilmesidir.

IV. Sanayi Devrimi

Sanayi 4.0 artan işlemci kapasitesi ve internet teknolojisi ile bütün süreçlerin, ürünlerin akıllanmasını tanımlar. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi adına yeni internet protokolünün gücünü görmek yeterlidir. Bugün kullanımda olan internet protokolü Ipv4 sadece 4.3 milyar cihazın internete bağlanabilmesine olanak veriyor. Altyapı çalışmaları kısmen tamamlanan Ipv6 ile bu rakam 3.4×10^{38} oluyor. Bu yeryüzünü oluşturan tüm kara parçalarının her cm^2 'sine 228×10^{18} cihazın yerleştirilip internete bağlanabilmesi demektir (Börtecin Ege, 2014). Siemens hazırladığı “Endüstri 4.0 Yolunda” adlı kitapçıkta Endüstri 4.0 Platformu’ndan alıntı yaparak Sanayi 4.0 şöyle tanımlıyor: “Endüstri 4.0 ürünlerin ve üretim sistemlerinin yaşam döngüsündeki bütün değer zincirinin organizasyon ve yönetiminde yeni bir seviye olan Dördüncü Endüstri Devrimi’ni tanımlar. Bu döngü sürekli artarak bireyselleşen müşteri isteklerine odaklanır ve fikir aşamasından başlayarak ürün geliştirme ve üretim siparişinden, bir ürünün son kullanıcıya dağıtımını ve geri dönüşümünü de kapsayacak şekilde tüm zinciri içine alan hizmetleri içerir. Sanayi 4.0 tetikleyen 9 teknolojik unsur şunlardır: Büyük veri ve analiz, akıllı robotlar, simülasyon, yatay ve dikey entegrasyon, nesnelerin interneti (donanıma entegre sensörler ağı), bulut teknolojisi, eklemeli üretim, zenginleştirilmiş gerçeklik, siber güvenlik, (TÜSİAD & BCG, 2016)

Neden Sanayi 4.0?

Küresel ekonomide sanayi sınırsız bir rekabetin içerisinde sürekli kendini yenilemek zorundadır. Pazar payı, müşteri tatmini, ürün kalitesi ve karlılık sorunsalları sürekliliği olan çözümler gerektirir. İnnovasyon ve toplam kalite yönetimi işletmeler açısından adeta bir yaşam biçimi olmuştur. Günümüz işletmeleri teknolojik gelişmelere uyumlu, yeniliklere kolay uyum sağlayabilen, kararları hızlı alabilen, içten ve dıştan gelen her türlü istekleri zamanında yanıtlayabilen sistemlere sahip olmak zorundadırlar. Günümüzün sanayi ürünün pazara çıkış süresini kısaltmak ve ürünü daha ucuza üretmek zorundadır.

Sanayi 4.0 ile elde edilen yenilikler ve değişimler özetle: siber fiziksel sistemler tabanlı üretim ile daha önceleri üretilemeyen karmaşık ve akıllı ürünlerin geliştirilip üretilmesi, giderek artan oranda seri üretimden müşteri ihtiyaçlarına özel üretime geçilmesi,

üretim tesisleri ile ürünlerin gerçek zamanlı olarak veri ve bilgi alışverişine başlaması, artan otomasyon seviyesi ve üretimde kullanılan makinelerin ve ürünlerin kendi kendilerini organize etmeye başlamasıyla klasik yöntemlerle üretim döneminin kapanması, ürün tasarımı, geliştirilmesi ve üretimi için gerekli veri ve bilgi miktarının çok büyük hacimlere ulaşması, kalite ile birlikte üretim maliyetlerinin de artması, kendi kendini organize eden üretim yöntemleri sayesinde üretim için gerekli enerji miktarının ve diğer kaynaklara (özellikle insan, makine ve üretim tesislerine) olan ihtiyacın azalması, tasarımdan üretime geçiş için gerekli zamanın azalmasıyla birlikte ürün yaşam döngü süresinin de kısalması ve siber fiziksel sistemler tabanlı üretim ile üretim dünyasının, sanal dünya ile giderek daha iç içe geçmeye başlamasıdır. (Börtecin Ege, 2014)

Sanayi 4.0'dan toplumsal iki beklenti vardır: büyüme ve istihdam. Yapılacak yatırımların elde edilecek ekonomik büyüme ile karşılanabiliyor olması ve daha fazlasının da elde edilebiliyor olması gerekir. Bugün net sayılara ulaşabilmek için çok erken. Ancak beklentiler yüzde 2 – 3 oranında. Bu da yatırımları fazlasıyla karşılayabiliyor. (Siemens, Endüstri 4.0 Yolunda). Diğer bir beklenti istihdamın artması. Üretimin robotlar tarafından yapıldığı karanlık fabrikaların işsizliğe neden olmasından korkuluyor. Ancak beklentiler çok farklı. Yine Siemens'in endüstri 4.0 Yolunda adlı çalışmasında yüzde 6 oranında bir artış beklenildiği yazıyor. (Siemens, Endüstri 4.0 Yolunda). İtalyan araştırmacı - gazeteci Luciana Maci "Cos'è l'Industria 4.0 e perché è importante saperla affrontare" adlı yazısında World Economic Form'un araştırmalarına dayanarak küresel olarak 5 milyon kişinin işsiz kalacağını belirtiyor. Bu tür çelişkili bilgilerin nedeni ilk raporda gereksinimlere uygun olarak çalışanların ve henüz öğrenci olan gençlerin eğitilecekleri varsayılmıştır. WEF ise araştırmasını bugünün verileriyle yapmıştır. Araştırmaların yapıldığı ülkelerin hiç biri altyapı ve eğitim çalışmalarını tamamlamadıkları için böyle bir olumsuz sonuçla karşılaşılıyor. Sanayi 4.0 nitelikli işgücüne ihtiyaç duyar. Bu nedenle gerek devlet gerekse bireyler eğitim sistemlerindeki beklentisini değiştirmelidirler. Her iki araştırmada aslında bize doğru bilgi vermektedir. Sanayi 4.0 uyum sağlayabilen, gereklerini yerine getirebilen toplumlar için insanlık geleceğine yönelik büyük bir adım olurken, gerisinde kalacak toplumlar için acımasız olacaktır.

Sanayi 4.0'ın toplum refahına katkısını yapılacak altyapı ve eğitim çalışmalarının yeterliliği belirler. Sanayi 4.0 topluma katacağı değerlerden yararlanabilmek adına gerekli yatırımların özenle ve eksiksiz yapılması gerekmektedir. Bu yatırımlar için devlet desteğine ihtiyaç vardır. Böyle yatırımların işletmelerce karşılanabilmesi çok zordur. Ayrıca özellikle altyapıda gerekli standartların sağlanması gereklidir. Buda ancak devlet eliyle yapılabilecek

bir yatırımdır. Devrimler, kolektif hareketlerdir. Sanayi 4.0 devletin, sanayicinin ve halkın birlikte yürümesi gereken bir yoldur. Devlet gerek yatırımlarıyla gerekse üniversiteler, sanayi temsilcileri, sivil toplum örgütleri arasında işbirliği oluşturmalıdır. Devlet ayrıca hukuksal altyapıyı da oluşturmak zorundadır. Bunun küresel bir hareket olduğu düşünülecek olursa uluslararası bağlantıların, ortaklıkların ve işbirlikteliğinde hukuksal alt yapılarının devlet tarafından sağlanması gerekir.

Devlet ve sanayi temsilcilerinden sonraki en önemli aktör üniversitelerdir. Üniversiteler teknolojik alt yapının hazırlanmasının yanı sıra toplumsal, ekonomik ve idari gereksinimleri de çalışması beklenen kurumlardır. Sanayi 4.0 geleceğine işletmelerin AR-GE çalışmaları kadar üniversitelerin akademik araştırmaları da yön verecektir. Ayrıca Sanayi 4.0 gereksinimlerine uygun beyaz ve mavi yakalılarında üniversiteler tarafından yetiştirilmesi beklenmektedir. (Siemens, Endüstri 4.0 Yolunda)

4. Sanayi Devrimleri Sürecinde Türk Dünyası

Sanayi Devrimi neden İngiltere’de başladı? Bu sorunun yanıtı hala her coğrafya ve tüm sanayi devrimleri için geçerlidir. Birinci neden hoşgörü ve açık fikir, ikinci neden hukuksal yapının yeterliliği, üçüncü neden hukuk sisteminin güvenilirliği. Doğal olarak İngiliz hukukuna olan övgüyü içinde bulunduğu çağın şartları içerisinde değerlendirerek yapmak gerekir. İngiliz hukuku 17.yüzyılda işletmelerde sınırlı sorumluluk ilkesini kabul etmiş, anonim şirket modelini geliştirmiş, hisse senedi düzenlemesi getirmiştir (Sak, 2014). Sanayi devriminde bazı ülkelerin geri kalma nedenleri ise şunlardır:

İklim. Çok sıcak ve çok soğuk iklimler köklü değişimler için elverişsiz ortamlardır.

Coğrafi konum. Örneğin İngiltere’nin ada olması kendisini her zaman kıta Avrupa’sın olumsuzluklarından etkilenmeyi azaltmıştır.

Doğal kaynaklar. Demir ve kömür yatakları olmayan ülkeler sanayi devriminde geri kalmışlardır.

Sermaye. Yatırım yapabilecek ekonomik gücün, mali kaynakların olması gereklidir. Ne yazık ki bu büyük sermaye kaynağını sömürgeci zihniyet yaratmıştır.

Burjuvazinin varlığı. Bugün daha uygun bir terim seçecek olursak yatırımcı ve girişimcilerin varlığı diyebiliriz.

Koloni ve sömürgeler. Hala geçerli ama yeni dünya düzeni açısından kesinlikle bir olmazsa olmaz değildir.

Şimdi sanayi devrimlerine bir bütün halinde bakacak olursak ilk iki sanayi devriminin makineleşmeyi ve etkin yeni enerji kaynaklarının kullanımını getirdi. Tabi beraberinde gerek sosyal yaşamda gerekse ekonomi-politik yaşamda köklü değişikliklere neden oldu. Üçüncüsü

dünyayı otomasyonla, bilgisayarla ve iletişimde köklü değişikliklerle tanıştırdı. Şimdi dördüncüyle karşı karşıyayız. Artık yalnızca iletişim insanlar için değil makineler içinde söz konusudur. Sanayi devrimlerine bir bütün olarak iki evrede bakacak olursak Türkiye için makineleşme evresinde nerdeyse yüzyıl geride kaldı. Ve bu yenilikler önce yabancı yatırımcılar, çok uluslu şirketler aracılığı ile ülkemize girdi. Makineleşme uzun zaman aldı ancak bilgisayar çağı küreselleşmenin etkisiyle çok daha hızlı bir şekilde ülkemize ulaştı. Türkiye uğun olarak 2. Sanayi Devrimi ile 3. Sanayi Devrimi arasında olduğu kabul edilmektedir.

Dünya ekonomik değerlendirmelerde “kişi başına gelir” verileri temel ölçüt olarak alınır. Bunun bir nedeni kapitalist sistem içerisinde bazı sosyal yapıdaki gelişmelerle iktisadi istatistikler arasında bağlantı kurma ısrarıdır. Bu ısrara dayanarak diyebiliriz ki kişi başına yıllık gelirden 10.000\$ sınırını aşmak ekonomide büyük bir sıçrayışın, sınıf atlayışın kanıtı olarak kabul görüyor. 2007 yılında Türkiye'nin kişi başına yıllık geliri 10.000\$ seviyesine ulaştı. Amerika'nın kişi başına geliri 1929'da 10 bin dolardı. Japon ekonomisi bu düzeye 1968'de ulaştı. Kore, 1991 yılında 10 bin dolar düzeyindeydi. İkinci bir hedef olarak gösterilen 25.000\$ düzeyine varmak ülkeler için daha zahmetli oldu. Buna ABD 44 yılda ulaştı. Japonya 1968'den 22 yıl sonra 25.000\$ düzeyini gördü. Kore aynı seviyeyi yakalamak için 19 yıl çalışmak zorunda kaldı.

Dünya IV. Sanayi Devrimine Hazır mı?

Sanayi 4.0 yeni bir sektör doğuşu anlamına gelmiyor. Artan işlemci kapasitesiyle bütün süreçlerin, ürünlerin “akıllanmasını tanımlıyor. Günümüze değin oluşmuş sanayi devrimlerinde yaşanan deneyimler üretim süreçlerinde yer alacak ilgili tüm makinelerin ve bunların sunduğu hizmetlerin standard hale getirilmesinin ve kusursuzca programlanmasının söylenildiği kadar kolay bir hedef olmadığını gösteriyor. Bazı önder işletmeler ve hükümetler 2020 yılını hedef olarak dillendiriyorlar. Ancak her ne kadar IPv6 standard olarak kabul edildiyse de bu henüz kullanılabilir demek değil. Süreci hızlandırabilmek adına amaç 2 aşamada 2 sonuca varmak olarak belirlenebilir:

- Farkındalığı sağlamak
- Mevcut envanter – kapasiteyi belirlemek

Bu amaca ulaşabilmenin bazı sıkıntıları var:

- Farkındalık zayıf
- Yetişmiş insan gücü sınırlı
- İdari sıkıntılar

- Hukuk altyapısının hazır olmaması

Sanayi 4.0'ın eksiklikleri 4. Sanayi Devriminin başlamasını geciktirecektir. Sanayi 4.0 bir teknolojik yapı protokolüdür. Nesnelerin internetinden karanlık fabrikalara kadar bütün endüstriyel teknolojileri içerir. Ancak bunun bir devrimi tetikleyebilmesi için kendisinin gerçekleştirilebilir ve endüstride uygulanabilir olması gerekir. Ve ayrıca bu yeniliklerin sosyo- ekonomik yapıyı da değiştirmesi, toplumsal yaşamda hepimizi içeren ve ilgilendiren değişimlere neden olmuş olması gerekir. Kabul etmek gerekir ki bu eksikleri giderebilmek adına özellikle Almanya ve sonrasında diğer ileri kapitalist devletler büyük bir özveriyle çalışıyorlar. Yine de 2020 yılı çok inandırıcı gelmiyor.

Sanayi 4.0 Türk Dünyası adına önemli bir fırsattır. İlk adım her zaman farkında olmakla başlar. Ve sonrasında yorucu üç önemli unsur geliyor: *ekonomi, eğitim ve hukuk*. İleri teknoloji sahibi ülkeler kuşkusuz eğitimli idari ve teknik kadrolarıyla, sahip oldukları teknoloji ve ekonomik güçleriyle bizim önümüzde ama bu onları geçmek zorunda olduğumuz bir yarış değil. Bu içinde en iyi konumda var olmamız gereken yeni bir dünya düzeni.

“Akademiden teknolojik bir temel geliştirmenin en doğru yollarından birinin üniversitelerden yeni işletmelerin yaratılması olduğunun Avrupa Komisyonukabul etti.” (Thomas, 2013). Çok uluslu şirketler araştırma ve geliştirme etkinliklerini üstlenmeme eğilimindedir ve onların AR- GE konusunda yetkilileri çoğunlukla kendi bünyelerinden değillerdir. Ayrıca küçük firmalar araştırma işlerini pek üstlenmezler. Bu nedenle az sayıda endüstriyel amaçlı teknoloji geliştiren AR-GE çalışmasına rastlanır. İşte bu koşullarda “Üniversite Temelli Küçük Teknoloji Firmaları” kimsenin üstlenmediği AR-Ge çalışmalarıyla ve ayrıca teknolojik yeteneği ve bilgisi yüksek çalışan sayısının bölgede artmasını sağlayarak yerel işletme tabanına büyük katkı sağlarlar.

“Üniversite Temelli Küçük Teknoloji Firmaları” nı teknoloji geliştirmede daha etkin kılan unsurlar şunlardır:

- Bazı araştırma etkinliklerinin temelinde akademik kültürün özellikleri ve üniversite araştırmacılarının görüş ve öncelikleri vardır.
- Üniversite – endüstri alt yapısının Üniversite Temelli Küçük Teknoloji Firmaları'nı teşvik ve destekleme yeteneği daha yüksektir.
- Daha geniş iş çevresi desteği olur.

Ayrıca bu unsurlara Üniversite Temelli Küçük Teknoloji Firmalarının kurucularının iş geçmişi, yetenekleri, konuyla ilgili deneyimleri ve finansal kaynaklara erişebilme olanakları ile üniversitelerin araştırma yoğunlukları eklenebilir.

Son 20 yılda ekonomik gelişim ve değişimin hızlandırıcıları olarak girişimcilerin artan çabalarına tanık oluyoruz. Servet yaratıcısı, teknoloji innovasyonu ve ileri teknoloji endüstrilerinde istihdama sağladıkları yüksek katkılarıyla “Üniversite Temelli Küçük Teknoloji Firmaları” en çok girişimciyi barındırırlarken, onları var eden ve destekleyen kurumlarda üniversitelerdir. (Autio,1997; Jones – evans & Klofsten, 1997; Jones – Evans & Westhead, 1996). Türkiye’de son 10 yılda üniversitelerimizin tekno kentlere ilgisi oldukça artmıştır. Batı Avrupa ve Amerika’nın konuya ilgileri 60’lı yılların sonunda başlıyor. O yıllarda yapılmış araştırmalar akademik temelli çalışma çevresini üniversiteler, kar amacı gütmeyen araştırma enstitüleri ve kamuya bağlı araştırma merkezleri olarak gösteriyorlar. (Schrage,1965; Robert & Werner, 1966; Werner & Rubin, 1969; Cooper, 1971) . Amerika’da “Route 128” olarak adlandırılan Boston – Silicon Valley arasındaki devlet yolunda yoğunluğu MIT ve Stanford Üniversitelerinin geliştirdiği “küçük firmalar”ın çokluğuna bağlanıyor. (Saxenian, 1994; Robert, 1991) İngiltere’de “Cambridge Phenomenon” olarak adlandırılan 350 den fazla ileri teknoloji iş kuruluşu var. Cambridge Üniversitesi’nin oluşturduğu alanda bulunan bu firmaları özellikle fizik, mühendislik ve bilgisayar bölümleri desteklemiştir. (Segal, 1986) . Buraya İsveç, Almanya ve diğer ileri teknoloji sahibi ülkelerden sayısız örnek verebiliriz. Bundan 50 sene öncesine kadar varan bilinç çalışmalarının sonucu olarak Sanayi 4.0’a ulaşıldı. Türk dünyasının elindeki en büyük potansiyel güç üniversiteler ve üniversitelere öğrenci yetiştirmesi gereken ilk ve orta öğrenim kurumları.

Türk Dünyasının Küresel Rekabet Düzeyi

Bir ülkenin sınır ötesi değerler zincirine katılıp katılmayacağı onun üretkenliğini ortaya koyan ve Küresel Rekabet Endeksi tarafından da ele alınan bir dizi faktörlere bağlıdır. Dünya Ekonomi Form’unun kullandığı bu faktörler şunlardır: kurumsal yapı, alt yapı, makroekonomik istikrar, sağlık ve ilköğretim, yüksek öğrenim ve işbaşında eğitim, ürün piyasaları etkinliği, emek piyasalarının etkinliği, finansal piyasaların gelişmişliği, teknolojik altyapı, pazar büyüklüğü, iş dünyasının gelişmişlik düzeyi, inovasyon

Küresel ekonomide üretim eksenini ve ağırlık merkezi gelişmiş batı ülkelerinden gelişmekte olan Asya ülkelerine doğru kaymaktadır. Önümüzdeki dönemde uluslararası ekonominin yönetişimine dair çok taraflı kural ve düzenlemelerin artması beklenmektedir. Uluslararası düzeyde artan kurallılık, gelişmekte olan ülkeler için özellikle başlangıçta uyum sorunları ortaya çıkarabilecektir. Bu etkiyi daha hızlı ve öngörülebilir politika ve

düzenlemelerle cevap verebilen ülkeler, yönetim kapasitesi, kurumsallaşma ve idari kapasite sorunları onlara göre ön plana çıkacaktır. Bu çerçevede küresel, bölgesel ve ulusal gelişmelere uyum düzeyi yüksek ülkeler önemli bir rekabet üstünlüğü sağlayabilecektir. (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013)

Aşağıdaki tablodaki veriler Klaus Schwab yönetiminde “World Economic Forum “ için hazırlanan “The Global Competitiveness Report 2016 -2017”dan alınmıştır. Tablo 138 ülkede yapılan araştırmalar sonucunda her soruşturma konusu yedi üzerinden değerlendirilerek not verilmiş ve bu notlar sonucunda ülkeler elde ettikleri ortalama nota görede sıralanmışlardır. Böylece her ülkenin 138 ülke arasındaki yeri ve ona bu yeri kazandıran notu ortaya çıkmıştır.

	Azərbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Türkiye	
	Sıra	Not	Sıra	Not	Sıra	Not	Sıra	Not
Temel Gelişiminde	37	4.6	62	4.6	106	3.9	56	4.7
Kurumsal Yapı	49	4.9	49	4.2	105	3.4	74	3.9
Altyapı	48	4.2	63	4.2	113	2.8	48	4.4
Makroekonomik İstikrar	55	4.3	69	4.7	89	4.3	54	4.9
Sağlık ve İletişim	39	5.2	94	5.4	104	5.2	79	5.6
Verimlilik Artışları	59	4.2	50	4.4	112	2.5	53	4.3
Ülkesel Güçlendirme ve İşgücüne Eğitim	78	4.2	57	4.6	87	4.1	50	4.7
Ürün Piyasalarının Etkinliği	50	4.5	62	4.4	75	4.2	52	4.5
Emek Piyasalarının Etkinliği	26	4.8	20	4.8	102	3.9	126	3.4
Finansal Piyasaların Gelişmişliği	97	3.5	104	3.5	96	3.6	82	3.8
Teknolojik Altyapı	55	4.5	56	4.4	117	2.8	67	4.2
Pazar Büyüklüğü	63	3.9	45	4.5	121	2.6	17	5.4
İnovasyon ve Gelişmişlik Düzeyi	40	3.8	78	2.5	123	2.0	65	2.6
İş Dünyasının Gelişmişlik Düzeyi	60	4.0	97	3.6	119	3.3	65	4.0
İnovasyon	44	3.6	59	3.4	123	2.7	71	3.3
Genel Ortalama	37/138	4.6/7.0	52/138	4.4/7.0	111/138	3.7/7.0	55/138	4.4/7.0

Yukarıdaki tablo incelenerek zayıf noktalarımızı görmek son derece kolaydır. Bu zayıf noktaların tetiklediği “İş yapma açısından sorun yaratan faktörleri” aşağıdaki tabloda özetledik. Değerler her faktörün ağırlığı oranında yüzde olarak verilmiştir.

	Azərbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Türkiye
Yaralama/Buzulma	18.6	12.8	20.4	2.7
Enflasyon	10.3	18.8	11.8	7.4
Döviz regülasyonu	10.3	7.2	9.2	5.0
Vergi regülasyonu	9.7	8.9	8.2	7.2
Vergi oranları	8.2	13.0	10.8	8.9
Kredi erişilebilirliği	8.7	11.5	4.8	10.8
Stiyasi tutarsızlık	1.7	0.6	10.1	8.9
Verimsiz hükümet bürokrasisi	7.0	4.1	7.3	10.8
Hükümet istikrarsızlığı	0.3	1.1	8.4	2.9
Ulusal işgücünde boş iş oranı	6.0	2.9	1.7	4.5
Eğitilmiş işgücü yetersizliği	8.1	5.7	2.4	12.1
Kıstıyıcı emek regülasyonları	2.2	3.8	0.6	7.1
Yetersiz altyapı hizmeti	4.4	2.0	3.9	4.8
Sıygun ve öldürme	2.7	3.7	5.0	0.9
Zayıf halk sağlığı	2.1	1.4	0.1	2.0

Burdaki değerler her ülke için ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Türkiye açısından “Eğitilmiş İşgücü Yetersizliği” %12.1 ile en önemli sorun olarak gözükmektedir. Kırgızistan açısından %2.4 ile oldukça düşük, önemsiz sayılabilecek bir orandır. Aslında endüstriyel üretime ve hizmet sektörüne çok önem veren Türkiye’nin eğitilmiş işgücü gereksinimi çok yüksektir ve ülkede verilen eğitim bu açığı kapamak açısından yetersiz kalmaktadır. Ancak benzer bir durumu olmayan Kırgızistan açısından eğitilmiş iş gücü gereksinimi faktörü diğer faktörlerden daha az önemli olmaktadır.

Hangi Sanayi Devrimini Yaşıyoruz

Birinci Sanayi Devrimi makineleşmeyi getirmiş, enerji kaynağı olarak buhar enerjisinden yararlanılmıştır. Enerji kaynağı olarak en önemli maden kömür ve hammadde olarak en önemli madende demirdir. Bu kaynaklara sahip ülkeler bu süreçte enerji ve maden kaynaklarına sahip olmanın ayrıcalığını denk yaşayamadılar. Emperyalist güçler bu kaynaklara sahip ülkeleri işgal edip madenlerini ellerinden aldılar. Japonya’nın Çin’in Mançurya bölgesini işgal etmesi gibi. Bazı ülkelerse, Osmanlı İmparatorluğu gibi bu kaynaklara sahip olmasına rağmen teknoloji olmadığı için kendisine bir üstünlük sağlayamadı.

İkinci Sanayi Devrimi bizim gibi ülkeler için durumu daha da kötüleştirdi. Sanayi Devrimini hazm etmeye başlayan önder ülkeler üretim teknolojilerini daha da geliştirmiş seri üretime geçmişlerdir. Yeni enerji kaynağı elektrik oldu. Bu hızlı ilerleme ekonomik krizler ve 2. Dünya Savaşı ile kesildi. Bu durgunluk dönemleri Türkiye için büyük bir fırsat oldu. Cumhuriyetin ilanından sonra genç Sovyetler Birliği ile yapılan işbirlikleri sonucunda Birinci Sanayi Devrimi yakalandı, İkinci Sanayi Devriminin kapısı aralandı. Türk Dünyasının geri

kalanı S.S.C.B. içersinde kalmış olduklarından onlar tüm bu gelişmeleri sosyalist cumhuriyetin devlet politikaları doğrultusunda yaşadılar. Türk Dünyası I. ve II. Sanayi Devrimlerinin bir şekilde üstesinden gelselerde III. Sanayi Devrimi için kesin konuşmak çok zor. III. Sanayi Devriminin en önemli unsuru yenilenebilir enerji kaynakları ve otomasyon.

Türk Dünyasının içinde Azarbeycan, Kazakistan ve Türkmenistan açısından petrol ve doğal gaz en önemli ihrac kaynakları. Buna karşın bu ürünlerin çıkarılıp işlenmesi için gerekli teknoloji yabancı kaynaklardan sağlanıyor. Petrol ürünleri kendi teknolojimizle rafine edilip farklı ürünler haline getirilemiyor. Hiçbir Türk Devletin yeterli petro-kimya teknolojisi yok. Türkiye sanayileşmeye çok önem vermesine rağmen ekonomide sanayi payı %13 civarında. Daha kötüsü kısmen ileri teknolojilerin kullanıldığı otomotiv ve beyaz eşya da dışa bağımlılık çok yüksek. Türkiye ihracatının %60'ını gerçekleştirebilmek için ithalat yapmak zorunda. Geri kalan %40 tarım, kısmen tekstil, endüstri ve hizmet sektöründen oluşmaktadır .

Sanayide otomasyon yabancı ortaklıklı işletmelerde görülmekte, çoğu KOBİ düzeyinde olan Türk İşletmeleri çok kısıtlı olarak otomasyondan yararlanabiliyorlar. İşletmelerde ofis ile üretim sahası arasında bağlantıyı kuran ERP sistemleri çok kısıtlı olarak kullanılmakta, çok az işletmenin kendine özgün geliştirilmiş yada ona göre yazılmış ERP yazılımları vardır. Yoğun olarak kullanılan sistemlerin çoğu muhasebe programlarının bir basamak ötesi durumundadır.

Yenilenebilir enerji kaynaklarına ilgi özel sektör kanadında var. Türkiye'de özellikle Ege bölgesinde uluslar arası standartlarda rüzgar enerjisi üniteleri imal edilmektedir. Ayrıca güneş enerjisinden de güney illerimizde yararlanılmaktadır. Ancak bu endüstriyel düzeye henüz ulaşmamıştır. Fakat gelişmiş kabul edilen ülkelerde bu konuda görünürde büyük adımlar atmamışlardır. Çevreye hassasiyetimiz her geçen gün artmaktadır. Yetersiz olabiliriz ancak tümüyle ilgisiz olduğumuz söylenemez. Bulduğumuz durumun Türk Dünyası olarak bir genellemesini yaparsak II. Sanayi devrimini kesinlikle yakaladığımız söylenebilir. III Sanayi Devrimi için diyebiliriz ki kısmen yaşıyoruz. Eksikliklerimiz var ama farkındalığımız da var.

Sanayi Devrimlerinin Gerisinde Kalmanın Yarattığı Sorunlar

Sanayi Devrimleri yalnızca teknoloji demek değil. Adından da anlaşıldığı gibi ekonomik ve sosyal yaşamda da köklü değişikliklerin olduğu süreçlerdir. Bugün Türk Dünyasını tümüyle III. Sanayi Devrimi sürecinde görememek bizim bu süreci yaşayan ülkelerle aramızda zaman farkının oluştuğunu da kabul etmektir. Çağdaş bir toplumda ileri teknolojinin olanaklarından yararlanarak kendi gereksinimleri gidermek için internet, mobil

iletişim, ulaşım sistemleri vb. kullanan bir kişi ile sosyo ekonomik kısıtlar nedeniyle zorunlu yarı pastoral hayat yaşayan bir kişinin aynı tarihi yaşadıkları söylenemez.

Zamanın arkasında kalanlar küresel ekonomide sömürgeleşirler. Biz kapitalist sistemde yaşıyoruz. Ülkelerimiz küresel yapıya uyum sağlamak zorundalar. Zamanın gerisinde kalmamız kabul edilemez. I. Sanayi Devrimi ülkelerimize ulaşmadan, batının ileri ülkeleri II. Sanayi Devrimini yaşamaya başladılar. Burda bizim için kısmen de olsa zamanı durduran dünya savaşları oldu. IV. Sanayi Devrimini yakalamak için bir üçüncü dünya savaşı beklentimiz olamaz. Geleneklerimizi, göreneklerimiz ve hatta dilimizi koruyabilmek için, kendi kültürümüze, özgürlüğümüze sahip çıkmak için küreselleşme içersindeki rekabet gücümüzü arttırmamız gerekmektedir.

IV. Sanayi devrimine Geçişi ve Küresel Rekabeti Engelleyici Faktörlere Çözüm Arayışı

Genel olarak Türk Dünyasının en sıkıntılı olduğu faktörler: enflasyon, döviz regülasyonu, vergi regülasyonu, vergi oranları, kredi erişilebilirliği dir. Bu da bize küresel düzeyde rekabet gücümüzü arttırabilmek için mali politikalarımızı ve vergi hukukumuzu gözden geçirmemiz gerektiğini ortaya koyar. Ayrıca yatırımcıların ve girişimcilerin sermaye sıkıntısı yaşadığı ve bu açığı kapatmakta zorlanıldığı görülmekte. Bu durum net olarak “Finansal Piyasaların Gelişmişliği” değerleri incelendiğinde de ortaya çıkmaktadır. Makro düzeyde mali yapıdaki regülasyonlar ülkelerimize sermaye girişini ve tasarruftaki birikimlerin yatırıma dönerek sermaye oluşturmalarını sağlayabilir. Ülkelerimiz kısıtlı kaynakları nedeniyle var olanı en iyi şekilde kullanmak zorundadır. Bu nedenle özendirici olmamız gerekir.

IV Sanayi Devriminin en önemli belirgin özelliği işgücünde neden olacağı değişikliklerdir. Yeni teknoloji yeni iş kolları açacaktır. Muhtemelen ilk okulda okuyan çocuklar iş hayatına atıldıklarında bugün adını hiç duymadığımız yeni mesleklere sahip olacaklardır. Bugünün teknolojisi için dahi yeterli idari ve teknik eleman yetiştirmekte zorlanıyoruz. Eğitim ve öğretim sistemimizi geleceğin gereksinimlerine uygun olarak yenilemeliyiz. Batı eğitime çok önem vermektedir. "Kaliteli eğitime ulaşmanın bu kadar zor olması dünya üzerinde kimsenin isteyeceği bir şey değil. (Belki insanları kontrol etmek isteyen politikacılar ve şirketleri dışarıda bırakabiliriz.) O halde burada sormamız gereken soru şu: Gördüğümüz bu eğilimin arkasındaki sebep ne? Biz, Avrupalı toplumlar olarak, kötü işleyen eğitim sistemlerine sahip ülkelere yardım etmek için ne yapabiliriz?" (Jakub Marian)

Günümüzde uluslararası kuruluşlar, örneğin OECD ülkelerin eğitim konusundaki durumlarını o ülkelerin ulusal eğitim bakanlılarıyla işbirliği yaparak ölçmekte ve 3 yıllık

taporlar halinde sonuçlarını açıklamaktadır. Kısaca P.I.S.A olarak bilinen “Program for International Student Assessment” en etkin ve en kabul görmüş araştırmadır. Son 2015 yılında yapılan testlerin sonucu 2016 yılında açıklandı. Türkiye 73 ülke arasında 52. sırada. OECD üyesi ülkeler arasında Meksika ile birlikte en kötüsü. Asya ülkelerinden Singapur’un birinci olduğu testlerde Avrupa’nın en iyileri Estonya ve Finlandiya, Amerikada Kanada. Genel sıralamanın en başarılı 15 ülkesi sırasıyla Singapur, Japonya, Estonya, Tayvan, Finlandiya, Çin: Macao, Kanada, Vietnam, Çin: Honk Kong, Çin: Pekin – Şangay – Jiangsu ve Guangdong, Güney Kore, Yeni Zellanda, Slovenya, Avustralya, İngiltere

Bu ülkeler içersinde balkanlardan umulmadık gelişmeler gösteren Slovenya’yı ve dünyanın eğitim merkezi haline gelmeye çalışan Yeni Zellanda’yı bir kenara koyarsak ve İngiltere ile aynı puanda olan ama sıralamada 16. olan Almanya’yı listeye eklersek 4. Sanayi Devriminin lokomotif ülkelerinde sıralamış olmaz mıyız? Diğer bir ölçek Alman Bild gazetesinin yaptırdığı ülkelerin IQ’su. Bild gazetesinin yaptığı araştırmanın daha kapsamlı kullanımı Lynn ve Vanhanen yazdığı "Intelligence: A Unifying Construct for the Social Sciences" adlı kitabında çalışmış. Lynn ve Vanhanen sadece ülkelerin mevcut IQ ölçümlerini kullanmanın yanında, büyük bir ölçüde, çeşitli standartlaştırılmış öğrenci değerlendirme çalışmalarını ve bu çalışmaların IQ testleriyle olan ilişkilerini de göz önünde bulundurmaktadır. Bu nedenle Bild gazetesinin değerlendirmeleri ile Lynn ve Vanhanen’in değerlendirmeleri arasında 1 yada 2 birimlik farklılıklar olabiliyor. Ancak bu genel olarak ülkelerin pozisyonlarını değiştirmiyor.

Alman Bild Gazetesi, yaptırdığı bir araştırma kapsamında dünyadaki tüm ülkelerin ortalama IQ seviyeleri yayınladı. En yüksek IQ seviyesine sahip ülke 106 ile Güney Kore, en düşük IQ seviyesine sahip ülkeler ise 64 ile Kamerun ve Mozambik olarak açıklandı. Türkiye'nin IQ seviyesi ise 90...Türkiye: 90 Bu değer Kuzey Afrika, Orta-Doğu ülkelerinden daha iyi, Balkan ülkeleri ile benzer düzeydedir. Diğer ülkeler Kazakista:94, Estonya:102, Japonya: 105, Finlandiya:99, Çin:100, Güney Kore: 106, Yeni Zellanda: 99, Slovenya:99, Avustralya:98, İngiltere:100, İsrail: 95, Kırgızistan 90, Azarbeycan 87, Türkmenistan 87, Özbekistan 87.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Üstün küresel rekabet gücüne sahip bağımsız ekonominin tek yolu çok kaliteli çağdaş eğitim.

Kaynakça

TÜSİAD & BCG, Türkiye’nin Bir Küresel Rekabetçiliği için Gereklik Olan Endüstri 4.0, 2016

- Siemens, Endüstri 4.0 Yolunda, 2014
- Brychan Thomas, Technology – Based Entrepreneurship, 2013 bookboon.com
- Güven Sak, Dünya Gazetesi, 1.Eylül.2014
- Dördüncü Sanayi Devrimi, Klaus Schwab, 2016
- Nesnelerin İnterneti ve İşbirliği Çağı, Jeremy Rifkin, 2015
- Üçüncü Sanayi Devrimi, Jeremy Rifkin, 2014
- Global Manufacturing Competitiveness Index, Deloitte, 2016
- Türkiye'nin Küresel Rekabet Düzeyi 2013-2014, Prof. Dr. Füsun Uluengin, Doç. Dr. Şule Önsel Ekici, Emre Tamer, 2014
- The Global Competitiveness Report 2016-2017, World Economic Forum, 2016
- Mastering the Fourth Industrial Revolution – Annual Meeting 2016, World Economic Forum, 2016
- Piano Nazionale Industria 4.0, Ministro dello Sviluppo Economico, 2016
- <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38219262>
- www.oecd.org/pisa/test
- <https://pisa.meb.gov.tr>
- <https://jakubmarian.com/average-iq-in-europe-by-country-map/>
- <https://iq-research.info/en/page/average-iq-by-country>

TÜRKİYE'NİN YUMUŞAK GÜÇ ARAÇLARINDAN BİRİ OLARAK YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI (YTB)

Makpal ANLAMASSOVA

İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkileri Bölümü'nün Doktora Öğrencisi,
anlamassova@gmail.com

Özet

Güç kullanımı geçmişten günümüze doğru sert veya askeri güç kullanımından daha yumuşak güç kullanımına doğru bir seyir izlemektedir. Özellikle giderek birbirine bağımlı bir küresel dünyada, askeri ve ekonomik etki yöntemlerini içeren sert gücün kullanımı etkisiz olmasından dolayı devletler dış politika hedeflerine ulaşmak ve olumlu imaj oluşturmak için dolaylı yöntemleri kullanmaya çaba harcamaktadır. Böyle bir yöntem olan yumuşak güç, dünya siyasetinin önemli enstrumanı/aracı olarak daha çok öne çıkmaktadır. Bu çalışmada, Avrupa ile Asya'da toprakları bulunan ve zengin tarihi mirasları ve kültürel varlıkları ile yumuşak güç kapasitesine sahip olan Türkiye'nin yumuşak güç araçlarından biri olarak Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) incelenmektedir.

***Anahtar kelimeler:** yumuşak güç, Yurtdışı türkler ve akraba topluluklar başkanlığı (YTB), Türkiye'nin dış politikası, dış kamuoyunu etkileme, Türkiye'nin yumuşak gücü*

Abstract

From past to present, the use of power follows a course towards the softer power than hard and military power. Because the use of hard power including military and economic impact methods is no longer effective in a global world that has become increasingly interdependent, states try to use indirect methods to achieve their goals in foreign policy and create a positive image. Since soft power is an indirect method, it is more prominent as an important instrument of world politics. In this study, Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB) will be examined as one of the soft power tools of Turkey, which has land in Europe and Asia and has rich historical heritage and cultural assets and soft power capacity.

***Keywords:** soft power, Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB), Turkey's foreign policy, influence foreign public opinion, Turkey's soft power*

Giriş

Uluslararası arenada her devletin dış politikasının amacı uygun dış koşullar yaratarak kendi konumunu ve prestijini güçlendirmek, devletin uzun vadeli gelişimini sağlamaktır. Bu hedeflere ulaşmak için devletler çeşitli araçlara başvurmaktadır ve bu araçlar dönem dönem değişiklik göstermektedir. Örneğin, iki süper güç hakim eden dönemde devletler ilk olarak askeri ve ekonomik güçten oluşan “sert gücü” başvurmuştur ve artırmıştır. Ancak küreselleşme süreçleri ve çok merkezli uluslararası ilişkiler koşulları etkisi altındaki dünya gelişiminin bugünkü aşamasında dünya siyasetini etkilemenin ana faktörleri olarak sert kaynaklar ile birlikte ön plana bilim, sanat, kültür, teknoloji, eğitim vb. alanları içeren yeni bir güç aracı “yumuşak güç” ortaya çıkmıştır. Bu kavramı J. S. Nye “Bound to Lead” adlı çalışmasında ele aldıktan sonra “Yumuşak Güç: Dünya Siyasetinde Başarının Yolu” adlı çalışmasında teorileştirmiştir. Bu kavram Amerikalı siyaset bilimciler tarafından ayrıntılı olarak yeterince geliştirilmesinden sonra, onun çeşitli araçlarını kullanma tecrübesine ABD ve Batı ülkelerinin sahip olmuştur ve başarılı olmuştur. Bu başarıları göz önünde bulunduran Türkiye de yumuşak gücünü artırmak için yeni kurumlar oluşturmaya başlamıştır. Bu çalışmada, Türkiye’nin yumuşak güç araçlarından biri olarak Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ele alınacaktır.

Çalışmanın teorik boyutu

Her devletin dış politikasının merkezi sorunu etki yapmaktır. Devletlerin etki yapabilmesi için de belirli bir güce sahip olması gerekiyor. Devletler elinde bulundurduğu güç ile devletler amaçlarına ulaşabilir. Devletler elinde bulundurduğu güç sert veya yumuşak olabilir. Sert güç; devletlerin ekonomik veya askeri imkanlarını kullanıp başka devletlerin üzerinde etki yapabilmesidir. Yani bir devlet diğer bir devlete savaş ilan edebilir ya da savaş tehdidi ile bu ülkeden istediğini elde edebilir, ekonomik yaptırımlarını kullanabilir. Bunun için kandırma ya da tehdit yöntemlerine başvuracaktır (Nye, 2005, s. 14). Ancak devletler amaçlarına ulaşmak için sözkonusu yöntemlere başvurmadan yapabileme yeteneğine sahiplerdir. Nye, bu yeteneği veya gücü yumuşak güç olarak adlandırmaktadır ve işbirliği ya da çekiciliği kullanarak amaçlarına ulaşma ve istediklerini yaptırabilme olarak tanımlamaktadır. Nye, bu güce sahip olan devletin dış dünyayı etkilemesi sonucunda elde ettiği güç sert güç gibi ya da daha fazlası olabileceğini ifade etmektedir (Nye, 2005, s. 15). Joseph Nye’ye göre yumuşak güç ile bir devlet kurumlar, değerler, kültür ve politikalar gibi kaynakları kullanarak başka devletler için gündem yaratabilir, onları ikna edebilir ve yanına çekebilir (Nye, 2005, s. 17).

Türkiye'nin yumuşak gücü Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB).

Türkiye'nin yumuşak güç faaliyetlerine katkı sağlayan kurumlardan biri olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) 2010 yılında kurulmuştur. Bakanlık, şu hedeflere ulaşmayı amaçlamaktadır: birincisi, yurtdışında bulunan Türk vatandaşlara yönelik çalışmalar yürütmek ve onların karşılaştığı sorunlarını çözmeye yardımcı olmak; ikincisi, yurt dışındaki soydaş ve akraba olan topluluklar ile birlikte çeşitli alanlarda ilişkiler geliştirmek ve işbirliği yapmak için etkinlikler düzenlemek; üçüncüsü ise Türkiye'de eğitim alan yabancı öğrencilerin eğitimlerini başarılı tamamlaması için kurumlar arasında koordinasyonu sağlamak (YTB, 2017).

YTB, yurtdışı vatandaşlar ilgili çalışmalar çerçevesinde, yurtdışında yaşayan vatandaşlarının yaşadığı ülkelerde onların kendi kimliğini, kültürünü, değerlerini unutmadan devam ettirebilmeleri, ülkeler ve kültürler arası etkileşim teşvik etmesine ve ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin çalışmalar yürütmektedir. Aynı zamanda onların yaşadığı ülke ve toplumun yaşam koşulları ve değerleri ile uyum sağlaması için sosyalleşmesine yardım etmektedir ve siyasi ve ekonomik hayata katılımlarını teşvik etmektedir (YTB, Kültürel çalışmalar, 2017). Bu alanda yapılan çalışmaların en önemlisi "Göçün 50. Yılı" kapsamında yapılan etkinliklerdir. Bu etkinlikler çerçevesinde 2011 senesinde Berlin şehrinde "Almanya'ya Göç: 50. Yılında Almanya'daki Türkler" Sempozyum'u düzenlenmiştir. Sempozyuma hem Türkiye hem de Almanya'nın kurumları ile kuruluşları, politikacıları, akademisyenleri, sanat ve iş dünyasının temsilcileri katılmıştır. Türklerin Almanya, Belçika ve Avusturya ülkelerine göç süreçlerini yansıtan belgesel film çekilmiştir (YTB, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın 2011 faaliyet raporu, 2017).

Bakanlık, yurtdışındaki soydaş ve akraba topluluklar ile birlikte sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ilişkiler geliştirmek ve işbirliği yapmak için ve bu ilişkilerin daha kalıcı olmasını korumak amacıyla çeşitli etkinlikler düzenlemektedir. Böyle faaliyetlerden biri de çeşitli kurumlar, kuruluşlar, üniversiteler, STK'lar ve diğer paydaşlarla bilgi alışverişini, deneyim ile tecrübe paylaşımının sağlanmasını amaçlayan Bürokrasi, Medya, Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum başlıkları altında ülkeler arası iş birliği akademileri gerçekleştirilmektedir (YTB, Uluslararası iş birliği akademileri, 2017). YTB, bu topluluklar ile çalışmalarında ülkelerin karar alıcıları, kanaat önderleri ve uzmanlarının birbirleriyle tanışmalarını sağlayarak onların birbirleriyle bilgi ve tecrübe paylaşmasını ve farklı alanlarda işbirliği oluşturmasını teşvik etmek için Balkan, Avrasya, Afrika ve Ortadoğu ülkelerinin düşünce kuruluşlarının buluşmalarını düzenlemektedir (YTB, Düşünce kuruluşları

buluşmaları, 2017). YTB, soydaş ve akraba ülkeler arasındaki devam eden sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal alandaki tarihi ilişkilerin sürekli devam ettirmek ve genişletmek maksadıyla her sene bir ülkeyi seçerek o ülke kapsamında etkinlikler yapmaya kararlaştırmıştır. Bu etkinlik 2016 yılından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. İlk ülke olarak da Kosova seçilmiştir ve 2016 Kosova Yılı olarak ilan edilmiştir (YTB, Ülke yılı programları, 2017).

YTB, kendi faaliyet alanlarında ilişkin yürütülen çalışmalar çerçevesinde Türk veya yabancı kar amacı gütmeyen STK'lar, eğitim kurumları, uluslararası örgütler, araştırma merkezleri vb. kuruluşlara projeler gerçekleştirilmesi için finans sağlamaktadır. Bugüne kadar 70'den fazla devlette 800'e yakın proje desteklenmiştir ve yaklaşık 70 milyon lira verilmiştir. Ayrıca geçen sene proje yönetiminde önemli değişiklikler yapılarak yeni sistem hazırlanmıştır. Artık projeler ve işlemler bu internet sistemi üzerinden gerçekleştirilmektedir ve ortak programlar ile birlikte 19 program oluşturulmuştur (YTB, Proje destekleri, 2017).

YTB'nin başarılı yönettiği ve koordine ettiği başka bir faaliyet alanı yabancı öğrencilerle ilgili çalışmalar yürüttüğü alandır. Türkiye'nin eğitim alanında yabancı öğrencilerle yönelik çalışmalarının gelişmesine üç etmen etkilemiştir. Birincisi, Türkçe'nin yaygınlaştırılması için saydaşlar ve akrabaların yaşadığı Orta Asya, Kafkaslar, Ortadoğu ve Balkanlar bölgelerinde merkezler oluşturmak. İkincisi, yurtdışında Türk okullarını açmak. Üçüncüsü ve en önemlisi ise Türkiye'de eğitim alması için yabancı öğrenciler getirmeyi ve onlara burs sağlamayı amaçlayan proje gerçekleştirmek. Kabul edilen proje kapsamında Orta Asya'da Türkiye yanlısı kuşaklar yetiştirmek, ülkeler arasındaki ilişkileri geliştirmek ve Türk dili ve kültürünü yaymak için öğrenciler getirilmiştir ve okullar ile üniversiteler açılmıştır (Gözde Ergin, 2010, s. 35-36). 1992'de 5 Türk cumhuriyeti ile başlayan bu proje sonraları Balkanlar, Kafkasya, Ortadoğu ve Afrika ülkelerini kapsayarak 40 ülkeye ulaşmıştır (Rehimov, 2012). 2010 yılında ise "Yabancı Öğrenci Strateji Belgesi" oluşturularak yabancı öğrencilerin öğrenim süreçlerinin Başkanlık koordinatörlüğünde diğer paydaş kurumlarla koordine içinde yönetilmesi mümkün hale getirilmiştir (YTB, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın 2011 faaliyet raporu, 2017). Devlet tarafından gerçekleştirilen bu projelerin neticesinde 2000 yıllarından itibaren uluslararası öğrenci sayısında artış izlenmektedir (Tablo 1). Bu artışta, STK'lar ve üniversitelerin tanıtım ile işbirliği faaliyetleri, Türkiye'nin yürüttüğü politikalar ve Ekonomi Bakanlığı tarafından üniversitelerin tanıtımı için verilen destekler katkı sağlamaktadır (Bakanlığı, 2017).

Tablo 1: Türkiye'deki Uluslararası Öğrenciler

	Sayısı	Yeni Gelenler	Mezunlar
2000/01	15.805	2.713	1.774
2001/02	15.505	2.707	1.746
2002/03	15.017	3.070	1.813
2003/04	14.693	3.289	1.599
2004/05	14.794	3.226	1.499
2005/06	15.481	3.323	1.599
2006/07	15.893	3.533	1.550
2007/08	16.829	3.824	1.691
2008/09	18.158	4.099	1.754
2009/10	21.361	5.100	1.880
2010/11	25.545	7.039	1.952
2011/12	31.170	8.410	2.224
2012/13	43.251	12.903	2.506
2013/14	48.183	13.196	2.681
2014/15	72.178	22.222	3.569
2015/16	87.903	23.614	

Kaynak: YÖK ve ÖSYM Yükseköğretim istatistiklerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 10'da verilen bilgilerde 2011-2012 eğitim yılında yabancı öğrencilerin sayısı 31 bin 170 olmuştur. 2015-2016 yılında ise 87 bin 903 ulaşmıştır, 60 bin 156'sı erkeklerden ve 27 bin 747'si de kızlardan oluşmaktadır. Türkiye'de eğitim almakta olan yabancı öğrencilerin geldiği ülkelerin sıralaması şöyledir: Azerbaycan'dan 12 504 öğrenci, Türkmenistan 9 903 öğrenci, Suriye 9 689 öğrenci, İran 5 661 öğrenci, Irak 4 414 öğrenci, Afganistan 4 338 öğrenci, Kırgızistan 1 994 öğrenci, Yunanistan 1 993 öğrenci, Kazakistan 1 986 öğrenci ve Libya 1 668 öğrenci.

2011 yılından itibaren öğrenci sayısının artmasını etkileyen etmenlerden biri de Türkiye Bursları Programı'nın hayata geçirilmesidir. Türk eğitimini dünya eğitiminin cazibe merkezine dönüştürmek ve uluslararası bir marka haline getirmek için uluslararası öğrencilere yönelik burs programıdır. Türkiye Bursları devletler arasındaki işbirliğini ve karşılıklı anlayışlarını geliştirmeye inanan ve güvenen genç liderlerin ağını da oluşturmayı hedeflemektedir. Türkiye'yi dünya çapında önemli bir eğitim üssü haline getiren burs programına 2015/2016 eğitim yılı için 182 ülkeden 155 bin öğrenci başvuru yapmıştır ve bursiyerlerinin sayısı her yıl yaklaşık 5000'e artmaktadır (YTB, Başarı ve destek burslarına başvurular başladı, 2015). Mustafa Aydın, öğrenciler sayısının artmasının gurur duyduğunu ancak yetersiz olduğunu vurgulayıp Türkiye'nin bu alandaki çalışmalarını devam ettirmesi gerektiğini ifade etmektedir (Sözcü, 2016).

YTB ülkesinde bulunan mülteci Suriyeliler için de çalışmalar yürütmektedir ve etkinlikler düzenlemektedir. Örneğin, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) ile beraber DAFİ Burs Programı'nı gerçekleştirmektedir. 2015 yılında 1000 Suriyeli öğrenci burslandırılmıştır (ancak YTB yaklaşık 2000 Suriyeli burslu öğrencisi bulundurmaktadır) ve programının 2. uygulaması kapsamında, 150 öğrenciyle Gaziantep ve Ankara'da mülakatlar gerçekleştirilip 70 öğrenci burslandırılmıştır. Suriyeli öğrencilerin topluma uyum sağlama süreçlerini hızlandırmak için Türkçe eğitimin önemliliğini hesaba katan YTB, Gaziantep Üniversitesi Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezinin yardımıyla ve BMMYK ile AFAD'ın desteğiyle Suriyelilerin bulunduğu merkezlerde Türkçe kursları düzenlenmektedir (YTB, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın 2015 faaliyet raporu, 2017).

YTB'nin diğer kuruluşlardan özelliği uluslararası öğrencilerin sadece Türkiye'de öğrenim görmesini sağlamıyor onların birbirleriyle iletişim kurmasını, etkileşimini ve bilgi paylaşımını sağlıyor ve bu amaca yönelik projeler gerçekleştiriyor. Ayrıca mezun olan öğrenciler ile iletişim bağlarının kopmaması için de faaliyetler düzenliyor. Örnek olarak şu projeleri gösterebiliriz: TRT Kış Okulu Programı, Osmanlı Dünyası Bahar Okulu, Türk Dünyası ve Uluslararası Öğrenciler Şöleni, Türkçe Yaz Okulu, çeşitli Uluslararası Öğrenciler Akademisi programları, 1000 Yılın Sesi Türkçe Bayramı, Uluslararası Öğrenci Treni, Bolu Yaz Kampı, Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi, Uluslararası Öğrenciler Dünya Kupası, Türkiye Mezunları Kamu Kurumları ve Üniversiteler Çalıştayı, Türkiye Mezunları İş Dünyası Çalıştayı ve Türkiye Mezunları Buluşmaları (YTB, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın 2015 faaliyet raporu, 2017).

Sonuç

Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın bitmesinden ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dış politikasında attığı olumlu adımlar bugünleri Balkanlar'dan Orta Asya'ya, Orta Doğu'dan Afrika'ya ve tüm dünyaya uzamaktadır. Türk kültürünü tanıtmak, dünyada Türkiye imajını güçlendirmek, ülkelerarası ve kültürlerarası ilişkileri geliştirmek için yurttaş ve eğitim ve akademik değişim diplomasisine başvuran Türkiye, kendi yumuşak güç kapasitesini artırmak ve güçlendirmek için çeşitli kurumlar oluşturmuştur. Böyle bir kurumlardan biri de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'dır (YTB). Çeşitli yönde çalışmalar yürüten YTB, Türkiye'nin imajını güçlendirmekte verimli çalışmalar yapmaktadır. Örneğin, YTB yurtdışında yaşayan soydaşlar ve vatandaşları ile ilgili çalışma yürüterek ülkelerarası ve kültürlerarası ilişkileri geliştirmektedir. Mülteciler ile çalışmaları insani yardım alanındaki

konumunu güçlendirmektedir. Türkiye Bursları programı ise Türkiye'nin dünyadaki hem imajını hem de kültür politikasını ve işbirliğini sağlamlaştırmaktadır.

Kaynakça

Bakanlığı, T. C. (2017, Mart 9). *Yükseköğretimin uluslararasılaşması çerçevesinde Türk üniversitelerinin uluslararası öğrenciler için çekim merkezi haline getirilmesi*. www.kalkinma.gov.tr:

http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Yaynlar/Attachments/647/Uluslararası_Oğrenci_Raporu_2015.pdf.pdf adresinden alındı

Gözde Ergin, F. T. (2010). Türkiye'de öğrenim gören Orta Asyalı öğrenciler. *Sosyal ve beşeri bilimler dergisi*, 2(1), 35-41.

Nye, J. S. (2005). *Yumuşak Güç Dünya-Siyasetinde Başarının Yolu*. (R. İ. Aydın, Çev.) Ankara: Elips Kitap.

Rehimov, R. (2012, Aralık 23). *Büyük Öğrenci Projesi'nin 20. yıl dönümü*. Mart 9, 2017 tarihinde www.haberler.com: <http://www.haberler.com/buyuk-ogrenci-projesi-nin-20-yil-donumu-4194774-haberi/> adresinden alındı

Sözcü. (2016, Haziran 9). *Yabancı öğrenci sayısı 2016 yılında arttı*. Mart 9, 2017 tarihinde www.sozcu.com.tr: <http://www.sozcu.com.tr/2016/egitim/yabanci-ogrenci-sayisi-2016-yilinda-artti-1268345/> adresinden alındı

YTB. (2015, Eylül 30). *Başarı ve destek burslarına başvurular başladı*. Mart 9, 2017 tarihinde www.ytb.gov.tr: https://www.ytb.gov.tr/haber_detay.php?detay=4613 adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Düşünce kuruluşları buluşmaları*. www.ytb.gov.tr: https://www.ytb.gov.tr/dusunce_kurulus.php adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Kültürel çalışmalar*. www.ytb.gov.tr: https://www.ytb.gov.tr/kulturel_calisma.php adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Proje destekleri*. www.ytb.gov.tr: https://www.ytb.gov.tr/proje_destek.php adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Uluslararası iş birliği akademileri*. www.ytb.gov.tr: https://www.ytb.gov.tr/ulke_yili.php adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Ülke yılı programları*. www.ytb.gov.tr: https://www.ytb.gov.tr/ulke_yili.php adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın 2011 faaliyet raporu*. www.ytb.gov.tr:

https://www.ytb.gov.tr/ytbadmin/assets/uploads/files/2011_Faaliyet_raporu.pdf adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın 2015 faaliyet raporu.* www.ytb.gov.tr:

<https://www.ytb.gov.tr/ytbadmin/assets/uploads/files/2015%20Faaliyet%20Raporu.pdf> adresinden alındı

YTB. (2017, Mart 9). *Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı teşkilat ve görevleri hakkında kanun.* www.ytb.gov.tr:

<https://www.ytb.gov.tr/documents/ytb/files/mevzuat/5978.pdf> adresinden alındı

**BAĞIMSIZLIKLARININ 25.YILINDA TÜRKSÖY'ÜN TÜRK TOPLULUKLARINA
YAPMIŞ OLDUĞU KATKILAR****Oğuzhan AYDIN**

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Öğretim Üyesi, o.aydin@gazi.edu.tr

Özet

TÜRKSÖY'un Türk topluluklarının kültürel dinamiklerinin aktif hale getirilmesi, bu dünyalar arasındaki bağların güçlendirilmesi, birleştirilmesi ve gelecek nesillere aktarılması hususunda yapmış olduğu katkı giderek artmaktadır. Bu çalışmamızda TÜRKSÖY'un çok geniş bir maddî-manevî hinterlanda ve potansiyele sahip Türk topluluklarının özellikle kültürel alanda gelişimini destekleme faaliyetleri hakkında detaylı bilgi verilerek bu konuda çeşitli öneriler ve fikirler sunulacaktır. Kuruluşundan bugüne TÜRKSÖY'un Türk dünyasıyla ilişkileri üzerinde durularak faaliyetlerinin son iki yılını kapsayacak şekilde sistematik verilmesi tebliğin asıl kısmını oluşturacaktır. Türksoy'un icra ettiği kongreler, sempozyumlar, paneller, şenlikler, sergiler, açılışlar, konserler vs. tebliğde ayrıntılı olarak değerlendirilecektir. Sonuçta ise Türksoy'un çalışmaları ışığında yaptığımız tespitlerin kurumun gelecek zamanlarda kurgulayacağı faaliyetlere de katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Bu bildiri bir taraftan Türksoy'un Türk Dünyasındaki önemini vurgulamaya çalışırken diğer taraftan da Türk Dünyasının kültürel faaliyetlerinin önemli bir kısmının resmini çıkararak ilgili tüm birimlerin konuya yönelik planlamalarına yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

***Anahtar Kelimeler:** Kültür, Türksoy, Türk Dünyası, Türk Toplulukları*

Abstract

It's being increase the TURKSÖY's contribution to the activation of the cultural dynamics of the Turkish communities with consolidation and strengtning and transfer of the bonds among them. In this study, TURKSÖY will provide detailed information on the activities of supporting a wide range of materialspiritual hinterland and potential Turkish communities, especially cultural area development, and various suggestions and ideas will be presented in this subject. Since its foundation, TURKSÖY will focus on the relations with the Turkish world and will form the main part of the systematic presentation of the communiqué covering the last two years of its activities. The congresses, symposiums, panels, festivals,

exhibitions, openings, concerts etc. performed by Türksoy. Will be evaluated in detail in the communiqué. Ultimately, we think that the findings we have made in the light of Türksoy's work will also contribute to the activities that the institution will set up in the future. While this paper tries to emphasize the importance of Türksoy in the Turkish world from the one side, it aims to help the related departments to plan the subject by taking out a significant part of the cultural activities of the Turkish world from the other side.

Giriş

Kültür ve diplomasi, olumlu çağrışımlar uyandıran iki kavramdır. Kültür, en geniş manada insanlığın varoluşundan buyana ürettiği her türlü maddi ve manevi değerler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Diplomasi ise, devletlerin ulusal çıkarlarını barışçıl yollarla gerçekleştirmeleri için kullandıkları birincil dış politika aracıdır. “Kültürel diplomasi” ya da “kültür diplomasisi” ise, bir uluslararası ilişkiler terminolojisi olarak devletler arasında beşeri iletişim ve değiş tokuş yoluyla karşılıklı anlayışın geliştirilmesi stratejisidir.

Devletler açısından, kültürel diplomasinin temel amacı devletin ve temsil ettiği değerlerin uluslar arası toplum nezdindeki saygınlığını artırmak ve olumlu bir görünüm sağlamaktır. Kültürel diplomasi sayesinde devletler ve toplumlar arasında tanışıklık artırılır ve güven tesis edilir. Karşılıklı güven ise, devletler arasındaki siyasi ve ekonomik işbirliğinin ön koşuludur. Bu nedenle bölgesel ve uluslararası istikrarın sağlanmasında insani ve kültürel ilişkilerin gelişmişliği önemli rol oynamaktadır. Kültürel ilişkiler komşular ve müttefikler arasındaki bağların güçlenmesine katkı sağladığı gibi hasımlar arasındaki sorunların aşılmasının ilk adımıdır. Dolayısıyla kültürel diplomasi, bir taraftan çok yönlü işbirliklerinin başlangıcıyken, diğer taraftan da bölgesel ve evrensel barışın anahtarıdır.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan tarafından 1993 yılında kurulan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), kurulduğu tarihten itibaren gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerle üye ülkeler arasındaki kültürel ortaklığın güçlendirilmesinde etkili, aynı zamanda Türk kültürünün tanıtılmasına yönelik çalışmalarıyla da kültürler arası yaklaşma sürecine katkı sağlayan bir kültürel işbirliği örgütüdür. Türk dünyasının UNESCO'su işlevini gören TÜRKSOY, üye ülkelerin çıkarları doğrultusunda etkin bir kültürel diplomasi aracı olmanın yanında, dünya medeniyetinin ve evrensel insanlık değerlerinin gelişmesine hizmet eden bir kurumdur. Bu makalede TÜRKSOY'un kültür diplomasisi açısından oynadığı rol, Türk

cumhuriyetlerinin kültürel entegrasyonu sürecinde sağlanan başarılar ve karşılaşılan zorluklar üzerinde durulacaktır.

1. TÜRKSÖY'ÜN KURULUŞU

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY), Türk dili konuşan halklar ve ülkeler arasında dostane ilişkiler kurarak, ortak Türk kültürünü, dilini, tarihini, sanatını, gelenek ve göreneklerini araştırmak, geliştirmek, korumak ve gelecek kuşaklara aktararak kalıcı kılmak amacıyla çalışmalarını sürdüren uluslararası bir kültür-sanat teşkilatıdır.¹⁰⁶

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı yeni jeopolitik koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkan TÜRKSÖY, uzun süre birbirinden kopuk ve iletişimsiz yaşayan Türk halklarının birbirlerini daha yakından tanımaları ve kültürel ortaklıklarını güçlendirmeleri amacıyla kurulmuştur. Doğu blokunun dağılması ile Demir perdenin kalkması, Sovyetler Birliği'nin parçalanması ile Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki sınırların açılması, Avrasya'nın değişik bölgelerinde yaşayan ve daha önce aralarına duvarlar örülmüş ve iletişimleri engellenmiş Türk halklarının yeniden kucaklaşması için büyük bir fırsat doğurmuştur. Bu fırsattan yararlanılarak 1992 yılının başından itibaren Türk cumhuriyetleri arasında siyasi, iktisadi ve toplumlar arası temaslar başlamıştır. 31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da düzenlenen devlet başkanları düzeyindeki ilk zirve, Türk cumhuriyetleri arasındaki her alandaki işbirliği ve bütünleşme için siyasi iradenin ortaya konması açısından ön açıcı olmuştur.

TÜRKSÖY, 12 Temmuz 1993 tarihinde Almatı'da, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye ve Özbekistan'ın kültür bakanları tarafından imzalanan anlaşma ile kurulmuştur. Daha sonra, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun özerk Cumhuriyetleri Altay, Başkurdistan, Hakas, Saha, Tataristan, Tıva ve Moldova'ya bağlı Gagauz Yeri Özerk Bölgesi TÜRKSÖY'a gözlemci statüsünde üye olmuşlardır.

2. TÜRKSÖY'ÜN AMAÇLARI

Türk cumhuriyetlerinin kültür bakanlarının paylaştıkları dostça düşünceler ve yaptıkları planların sonucunda 12 Temmuz 1993 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan tarafından TÜRKSÖY'u kuran anlaşma imzalanmıştır. Kurucu Anlaşmasında TÜRKSÖY'un amaçları şu şekilde belirlenmiştir:

¹⁰⁶ TÜRKSÖY Resmi Web Sitesi (2017). 8 Mart 2017 tarihinde "<http://www.turksoy.org/turksoy/about>". Erişim tarihi: 08.03.2017

Türk kökenli ve Türk dili konuşan, Türk ülkeleri ve halklarının birbirlerini daha iyi anlamaların sağlamak, Türk kültürünün, tüm insanlık medeniyetinin oluşmasında önemli bir yer tuttuğunu ve Türk dili konuşan ülke ve halkların kültür ve sanatını korunması ve yeniden canlandırılması ve gelişmesinin gerekli olduğunu göz önünde bulundurarak, ülkelerin gelecek kuşaklarına milli kültürün esaslarını öğretmek ve böylece karşılıklı dostane temaslar sağlamak amacıyla Türk halkları arasındaki dil, kültür, inanç ve kan birliği temeli üzerine kurulan TÜRKSOY, başlangıçta Türk toplulukları arasında uzun yıllar süren ayrı kalmışlığın doğurduğu yabancılaşmayı ortadan kaldırmaya yönelik çalışmıştır. Türkiye’de sınırlı çevrelerin haberdar olduğu Nevruz, Sabantoy, Manas, Abay, Mahdumkulu, Tukay gibi ortak kültür unsurları, düzenlenen etkinliklerle Türk toplumuna tanıtılmıştır. Bunun yanında aynı ocaktan çıkmış ve aynı kaynaktan beslenerek Anadolu’yu aydınlatmış Yunus Emre, Mevlana ve Hacı Bektaş Veli gibi gönül dünyasının önderleri de ata vatanlarındaki akrabaları ile tanıştırılmıştır. Bu ilk dönemde Dede Korkut, Köroğlu ve Nasreddin Hoca gibi kahramanların canlı birer kültür mirası olarak yaşadığının görülmesi kültürel işbirliği doğrultusunda heyecanı daha da artırmıştır.

TÜRKSOY’un kuruluşunun hemen ardından kurumsallaşma doğrultusunda önemli adımlar atılmıştır. 1994 yılında T.C. Dışişleri Bakanlığı ile TÜRKSOY Teşkilatının Yerleşimi, Millî Temsilcilerin ve Milletlerarası Personelin Statüleri Hakkında Protokol” imzalanarak, diplomatik bir kuruluş olarak Türkiye’de çalışma koşulları belirlenmiştir. 1996 yılında ise TÜRKSOY ile UNESCO arasında işbirliği anlaşması imzalanarak uluslararası bağlantıları güçlendirilmiştir. 1998 yılından itibaren TÜRKSOY’a gözlemci statüsünde yeni üyeler dahil edilmiş ve Rusya Federasyonu’na bağlı özerk cumhuriyetlerden Tataristan, Başkurdistan, Saha, Yakut, Altay ve Tıva, Moldova’ya bağlı Gagavuz Yeri ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti TÜRKSOY’un faaliyetlerine gözlemci statüsünde katılmaya başlamışlardır. Yirmi milyona yakın Türk kökenli nüfusu bünyesinde barındıran Rusya Federasyonu’nun de facto bir şekilde de olsa TÜRKSOY’un çalışmalarına katılması Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki kültürel işbirliğinin ve karşılıklı güvenin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

3. TÜRKSOY’UN FALİYETLERİ VE GELİŞİMİ

Çalışmalarında, Türk halklarının sahip olduğu zengin kültürel mirasın ortak yönlerini ön planda tutan TÜRKSOY, kuruluşundan itibaren edebiyattan güzel sanatlara, resimden müziğe kültürün ve sanatın her alanında düzenlediği bilimsel ve sanatsal buluşmalarla Türk dili konuşan halklar arasındaki toplumlararası etkileşimi ve

yakınlaşmayı hızlandırmak için faaliyet göstermiştir. Öte taraftan faaliyetlerinin niteliği ve niceliği göz önünde tutularak TÜRKSÖY'un gelişimini iki döneme ayırmak mümkündür. 1993-2008 yılları arası dönemde TÜRKSÖY'un faaliyetleri daha çok üye ülkelerde yoğunlaşmış, karşılıklı tanışma ve tecrübe alış verişine önem verilmiştir. Kuruluşunun 10. Yılında, dönemin Genel Müdürü Polat Bülbüloğlu'nun ifadesiyle "Ülkelerimizde TÜRKSÖY'un yer almadığı uluslararası boyutta hiçbir etkinlik yoktur. Fuzûlî, Manas, Abay, Jabil, Avezov, Buhari, Togan, Divan-ı Lügat'it Türk, Kurmangazi, Aytmatov, Katanov ve nihayet Kitab-ı Dede Korkut kutlamaları bunlardan bir kaçıdır. 2006 yılında Polat Bülbüloğlu'nun Azerbaycan'ın Moskova Büyükelçiliği görevine atanması ile Kültür Bakanlığı ve TÜRKSÖY Genel Müdürlüğü görevleri sona ermiştir. Mayıs 2008 tarihinde Ankara'da yapılan TÜRKSÖY 24. Dönem Bakanlar Konseyi toplantısında, Kazakistan eski Kültür Bakanı Düsen Kaseinov oy birliği ile bu göreve seçilmiştir. Devlet adamlığı ve diplomatlığı yanında sanatçı kişiliğiyle kuruluşundan itibaren TÜRKSÖY çalışmalarında yer alan ve kurumu yakından tanıyan Kaseinov'un başkanlığı TÜRKSÖY'da yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu dönemin temel karakteristiğini ise, Türk kültürünü dünyaya tanıtmaya yönelik Avrupa ülkelerinde, ABD'de ve İslam ülkelerinde etkinlikler düzenlenmesi, TÜRKSÖY faaliyetlerinin üye ülkelerin sınırlarını aşması oluşturmuştur. Üye ülkelerden gelen kalabalık sanatçı topluluklarının katılımıyla gerçekleştirilen Köroğlu Operası, UNESCO Merkezi ve BM Genel Kurulu'nda Nevruz kutlamaları, ABD'de Yunus Emre Oratoryosu gibi büyük çaplı uluslar arası projeler, ortak başarılar olarak Türk dünyası sanatçılarının daha da kenetlenmesini sağlamıştır. Türk halklarının tarih boyunca dünya medeniyetine yapmış olduğumuz katkıları önce kendi insanımıza sonra da tüm insanlığa yüksek sesle anlatmak; sahip olduğumuz kültürel mirası en iyi şekilde değerlendirerek yeni sanatsal üretimlerle, evrensel boyutlarda yeni eserler ortaya çıkarmak; "Türk topluluklarının kültürel ortaklığını güçlendirmek, bunu yaparken de çeşitliliğimizi ve özgünlüğümüzü korumak; resimden müziğe, tiyatrodan sinemaya, mimariden somut olmayan kültürel değerlere, edebiyattan güzel sanatlara kültür ve sanatın bütün alanlarında tanışmak, kaynaşmak, birlikte üretmek, bunları dünyaya tanıtmak ve yeni nesillere aktarmak."¹⁰⁷

Bu çerçevede düzenlenen ilk önemli etkinlik 2009 yılı başında düzenlenen "TÜRKSÖY 15. yıl kutlamaları" olmuştur. Örgütün merkezinin bulunduğu Ankara'da gerçekleştirilen kutlamalar kuruma emeği geçen ve Türk kültürünün geliştirilmesinde

¹⁰⁷ 2008-2011 TÜRKSÖY Faliyet Raporu, TÜRKSÖY Yayınları, Ankara, 2011, s.i.

büyük katkıları sağlayan Türk Dünyası'nın önde gelen şahsiyetlerinin hatırlanması ve onurlandırılması niteliğinde olmuştur. TÜRKSÖY'ü kuran anlaşmaya imza koyan bakanların ve çalışmalarından yer alan yönetici, bilim adamı ve sanatçıların katıldığı törende Kazakistan Eski Kültür Bakanı Erkegali Rahmediyev, Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar Rızayev, TÜRKSÖY Bakanlar Konseyi'nin eski üyelerinden KKTC Cumhurbaşkanı Mehmet Ali Talat gibi isimlere onur madalyası verilmiştir.¹⁰⁸

Bu dönemde Nevruz Kutlaması, Ressamlar Buluşması, Opera Günleri, bilimsel toplantılar ve yayınlar gibi geleneksel TÜRKSÖY etkinlikleri sürdürülürken TÜRKSÖY üyesi altı ülkeden 250 sanatçının katılımıyla gerçekleştirilen "Uluslararası Köroğlu Operası Projesi" gibi büyük çaplı faaliyetler de başlatılmıştır. Azerbaycan'ın dahi bestecisi Üzeyir Hacıbeyli'nin ölümsüz eseri Köroğlu Operası yeni bir sanat yönetmenliğinde, Bişkek Opera Bale Tiyatrosunda sürdürülen iki aylık hazırlıkların ardından 2009 yılı Ekim ayı içerisinde Bişkek, Almatı, Ankara ve Bakü olmak üzere dört şehirde, 2010 yılında ise Avrupa Kültür Başkenti etkinlikleri çerçevesinde düzenlenen I. Uluslararası Opera Festivali'nin kapanışında İstanbul'da sahnelenmiştir. Türk dünyasının ortak kahramanı Köroğlu'nun yeniden canlanmasına, Üzeyir Hacıbeyli'nin Türk dünyasında daha iyi tanınmasına imkan sağlayan bu projede yer alan orkestra üyelerinden koro üyelerine, dekor ve kostüm tasarımcılarından kareograflara, üye ülkelerin önde gelen solistlerinden figüranlarına 250 sanatçı daha önce benzeri görülmemiş bir başarıya imza atmışlardır.¹⁰⁹ Bu projenin ardından üye ülkeler arasında sanatçı ve repertuar değişimi başlatmış ve "TÜRKSÖY'a Üye Ülkeler Opera ve Bale Yöneticileri Kurulu" adında yeni bir kurum ortaya çıkmıştır. Büyük ses getiren bu girişimi benzeri ortak çalışmaların tiyatro ve sinema alanında da başlatılmasına vesile olmuştur. Mart 2011 tarihinde TÜRKSÖY'a Üye Ülkeler Sinema Yöneticileri ve Sektör Temsilcileri toplantısı, Mayıs 2011'de de TÜRKSÖY Üyesi Ülkeler Devlet Tiyatroları Müdürleri Toplantısı düzenlenmiştir.

Kültüre geniş bir bakış açısıyla yaklaşan ve bu çerçevede kültürel etkileşimi artırmaya yönelik dünyadaki uygulamaları takip eden TÜRKSÖY, 2010 yılından itibaren anma yılı uygulamasını, 2012'den itibaren ise kültür başkenti ilanını başlatmıştır. Anma yılı uygulaması UNESCO tecrübesinden, kültür başkenti ilanı ise Avrupa Kültür Başkenti örneğinden yola çıkılarak benimsenmiştir.

¹⁰⁸ 15. Yıl Coşkuyla Kutlandı, TÜRKSÖY Dergisi, Sayı. 28, s.1-72.

¹⁰⁹ Uluslar arası Köroğlu Operası projesi ve sonuçları hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Altın Çağın İncisi Köroğlu*, TÜRKSÖY Yayınları, Ankara, 2011.

Aslında TÜRKSÖY kuruluşundan itibaren Türk kültürü ve sanatına hizmet etmiş ve önemli eserler vermiş parlak şahsiyetleri tanıtmaya yönelik pek çok bilimsel ve sanatsal toplantı düzenlemiştir. Ancak bir abidevi kişinin adına kültür yılı ilan edilerek, yıl boyunca düzenlenen etkinliklerle anılması şeklindeki TÜRKSÖY uygulaması ilk kez 2010 yılında Zeki Velidi Togan Yılı'nın ilanı ile başlamıştır. Bu çerçevede Türkiye'de, Azerbaycan'da, Kazakistan'da, Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde ve KKTC'de Zeki Velidi Togan çeşitli etkinliklerle anılmıştır. Zeki Velidi Yılı'nın kapanışı ise bu büyük Türkologun memleketinde Başkurdistan'da gerçekleştirilmiştir. TÜRKSÖY tarafından 2011 yılı Abdullah Tukay, 2012 yılı ise Hakas asıllı Türkolog Nikolay Katanov'un doğumunun 150. Yıl dönümü vesilesiyle Katanov Yılı; Azerbaycan'ın ünlü dramaturgu Mirza Fethali Ahundzade'nin doğumunun 200. Yıl dönümü münasebetiyle Ahundzade Yılı olarak ilan edilmiştir. Artık gelenek haline gelen TÜRKSÖY binasında düzenlenen anma yılı açılışları TÜRKSÖY Dönem Koordinatörü'nün ve ilgili ülkenin Kültür Bakanlarının katılımıyla üst düzeyde gerçekleştirilmiş, basın yayın organlarında geniş yer bularak geniş kitlelere ulaşmıştır. Anma Yılı çerçevesinde benzeri etkinliklerin üye ülkelerin tamamına yakınında düzenlenmesi ise, Türk kültürüne büyük hizmetleri geçmiş bu parlak şahsiyetlerin ve eserlerinin tüm Türk dünyası tarafından bilinmesi ve sahiplenilmesi açısından fayda sağlamıştır.¹¹⁰

Türk Dünyası Kültür Başkenti ilanı ise TÜRKSÖY'un önerisi ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları'nın uygun bulması ile 2012 yılında başlatılmıştır. 15-16 Eylül 2010 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirvesinde TÜRKSÖY'un önerisiyle 2012 Yılında Kazakistan'ın başkenti Astana, Türk Kültürü Başkenti olarak ilan edilmiştir. Astana 2012 Türk Kültürü Başkenti Yılı'nın açılışı 24 Şubat 2012 tarihinde TÜRKSÖY Dönem Koordinatörü ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay ve TÜRKSÖY Bakanlar Konseyi'nin diğer üyelerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. 250'ye yakın sanatçının sahne aldığı bir gala konser ile yapılan açılış üye ülkelerin televizyon kanallarında da yayınlanmıştır. Burada yapmış olduğu konuşmada TÜRKSÖY Dönem Koordinatörü ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay, yıl boyu Türk dünyası sanatçılarını, bilim adamlarını ve entelektüellerini ağırlayacak olan Kazak halkına konukseverliği için teşekkürlerini dile getirmiş, kültür başkenti bayrağını Astana'dan sonar Eskişehir'in alacağını belirterek, kardeş devletler

¹¹⁰ TÜRKSÖY Genel Sekreterliği Faaliyet Raporu 2012-2014, 2014 Ankara s. i

arasında yapılacak bu tür kültürel faaliyetlerin, halkları birbirine daha da yakınlaştıracığını söylemiştir.¹¹¹

Çalışmalarında Yunus Emre'nin "gelin tanış olalım" ilkesini benimsemiş bulunan TÜRKSÖY'un hayata geçirdiği önemli kültürel diplomasi girişimlerinden biri de Adnan Saygun'un ölümsüz yapıtı Yunus Emre Oratoryosu'nu çok katılımlı ve paylaşımlı bir çalışma olarak ABD'de sahnelemek olmuştur. Türkiye'nin ilk oratoryosu olan bu eser, TÜRKSÖY'a üye sekiz ülkeden katılan üyelere oluşan 80 kişilik TÜRKSÖY Senfoni Orkestrası ve Amerikan Jonhatan Grifitt Korosu tarafından icra edilmiştir. ABD'li koro üyelerinin Yunus şiirleri ve ilahilerini Türkçe olarak seslendirmeleri ise projenin hedefleri açısından ayrı bir anlam taşımıştır.

TÜRKSÖY, sanatsal faaliyetlerinin yanı sıra bilimsel çalışmalara da katkı sunmaktadır. Üç dilde yayınlanan TÜRKSÖY dergisi 40. Sayıya ulaşmıştır. Edebiyat ve sosyal bilimler alanında pek çok bilimsel toplantı gerçekleştirmiş ve 100'e yakın kitap yayınlanmıştır.

Birer simge haline gelen ve gündün güne daha çok sanatçı ve sanat topluluklarını içine alan geleneksel TÜRKSÖY'un sanatsal ve bilimsel buluşmaları zaman ve mekan boyutunda sürekli bir gelişme kaydeden birer kapsamlı kültürel proje haline gelmiştir. Bütün bunların sonucu olarak günümüzde etkinliklerimiz yalnızca başkentlerle sınırlı kalmamakta, başkent haricindeki şehirlerde de gerçekleştirilmektedir. Bu konuda Kazakistan'dan Karagandı, Taras, Özkemen, Kızılorda; Tataristan'dan Alabuğa, Bulgar; Türkiye'den Bursa, Eskişehir, Trabzon, Samsun; Kırgızistan'dan Toktogul, Issık-Köl şehirleri farklı TÜRKSÖY etkinliklerinin düzenlendiği şehirler arasında ilk akla gelenlerdir.

Sanatsal buluşmaların ortaya çıkardığı somut neticelerden biri son dönemde üye ülkelerimizin sanat kurumları arasında artan repertuar değişimidir. 2013 yılında doğumunun 100. Yıl dönümü münasebetiyle adına anma yılı ilan edilen Kazakistan'lı büyük besteci Mukan Tölabeyev'in Bircan ile Sara Operası, Samsun Devlet Opera ve Balesi tarafından hazırlanmış ve Türkiye'nin repertuarına dahil edilmiştir. Bu eser, TÜRKSÖY'un destekleri ve yerel yönetimlerle işbirliği içerisinde İstanbul, Bursa, Eskişehir ve Ankara'da sahnelenmiştir. Aynı şekilde Kazak operasının başyapıtlarından bir diğer Alpaşmış operası Azerbaycan'ın repertuarına, Azerbaycan'lı büyük besteci Üzeyir Hacıbeyli'nin ünlü eseri Arşın Mal Alan Kazakistan repertuarına dahil edilmiştir. Cengiz Aytmatov'un Toprak Ana adlı romanından uyarlanarak çağdaş Kırgız ulusal balesinin başyapıtı haline gelen Toprak Ana Balesi

¹¹¹ TÜRKSÖY Genel Sekreterliği Faaliyet Raporu 2012-2014, 2014 Ankara s. ii

Türkiye'nin repertuarına, çağdaş Türk operasının en başarılı eserlerinden biri olan Ali Baba ve Kırk Haramiler ise Kırgızistan'ın repertuarına kazandırılması için çalışmalar devam etmektedir.

2014 yılı Kazan Türk Dünyası Başkenti Kapanış Töreni ile birlikte Kazan Şehri Türk Kültür Başkenti Ünvanını Türkmenistan'ın Merv şehrine devretmiştir. 27-28 Ocak 2015 tarihinde Merv'de düzenlenen açılış töreni yılboyu devam edecek olan kültür festivalinin bir gösterimi olmuştur.

2015 yılı içerisinde Kazan'da alınan karar doğrultusunda TÜRKSOY Gençlik Korosu kurulmuştur. Bu koro 32 genç sanatçıdan oluşmakla birlikte geniş bir repertuara da sahiptir. Avrupa Koro olimpiyatlarında da madalyalar kazanmıştır.

2016 yılı UNSECO tarafından vefatının 850. Yılı münasebetiyle Ahmet Yesevî Yılı ve vefatının 1000. Yılı münasebetiyle TÜRKSOY tarafından Yusuf Has Hacib yılı ilan edilmiştir. Adalet, bilime, iyiliğe ve barışa dayalı Türk kültür ve medeniyat anlayışının mimarları arasında öncü nitelikte olan bu iki büyük şahsiyet yıl boyunca çeşitli etkinlik ve faaliyetlerle anılmıştır. Anma etkinlikleri sadece Hoca Ahmed Yesevi, Yusuf Has Hacib ile sınırlı kalmamış, Azerbaycan'ın vatan şairi Samed Vurgun, Kırgızistanlı Beksultan Cakiyev, Kazakistanlı Oljas Suleymanov, Türkmenistanlı yazar Nurmurad Sarıhanov gibi isimler düzenlenen etkinliklerle yeni kuşaklara tanıtılmıştır.¹¹²

Sanatsal buluşmalar sayesinde Türk cumhuriyetleri ve akraba topluluklardan gelen sanatçılar tecrübe paylaşımında bulunmakta ve ortak kültürümüz hep birlikte dünyaya tanıtılmaktadır.

4. TÜRKSOY'UN YÜRÜTTÜĞÜ KÜLTÜR POLİTİKASI

Avrasya'nın geniş bir bölgesinde, Kuzey Yarımküre'de yaşayan pek çok halkın kutladığı bir bahar bayramı olan Nevruz, TÜRKSOY'un ve TÜRKSOY'a üye ülkelerin girişimleriyle insanlığa mal olmuştur. Bütün Türk halklarının paylaştığı bu gelenek, Türkiye, İran, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Pakistan ve Hindistan'ın teklifi ile 2009 yılında UNESCO nezdinde "Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi"ne dahil edilmiştir. Azerbaycan'ın girişimleri sonucu ise, 23 Şubat 2010 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 21 Mart'ı Uluslararası Nevruz Bayramı olarak ilan eden bir karar çıkarmıştır. 1995 yılından itibaren Türkiye'de Nevruz kutlamaları gerçekleştirilen TÜRKSOY, bu gelişmelerin ardından 2010 yılında UNESCO Merkezi'nde, 2011 yılında ise BM Genel Kurulu'nda Nevruz kutlamaları düzenlemiştir. Kültürel diplomasinin

¹¹² Türksoy Faaliyet Raporu Kasım 2015-Aralık 2016 TÜRKSOY Yayınları, 2016, Ankara.

başarılı iki örneği niteliğindeki bu etkinlikler, Türk halkları arasındaki kültürel ortaklığın güçlendirilmesi yanında Nevruz'un ve Türk kültürünün tanıtımı açısından tarihe geçen bir hadiseler olmuştur.

Sanatsal buluşmalar kapsamında, TÜRKSOY her yıl, Türk dünyasından fotoğrafçıları, ressamaları, opera sanatçıları, şairleri, medya mensuplarını, tiyatro gruplarını, dans ve müzik topluluklarını bir araya getirmektedir. 1997 yılından bu yana aralıksız devam eden TÜRKSOY Ressamlar Buluşmalarında, 16 farklı ülkeden 211 ressam bir araya getirilerek, TÜRKSOY koleksiyonunda yer alan eşsiz eserlerin oluşmasına imkan sunmuştur. New York'dan, Tahran'a, Floransa'dan Rabat'a kadar binlerce kilometre yol kat ederek, 27 farklı ülke ve 100'e yakın şehri dolaşan bu eserler, Türk kültürünü farklı bir pencereden sanatseverlerle buluşturmuştur.

29 Mart 2010 tarihinde TÜRKSOY'a üye 8 ülkeden 100'ü aşkın sanatçının katılımı ile Paris'te bulunan UNESCO binasında Nevruz Kutlaması düzenlenmiştir. (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan (RF), Başkurdistan (RF), Tıve (RF) ve Gagauz Yeri (Moldova)'den gelen sanatçılarla Türk dünyasında Nevruz geleneği sahneye yansıtılmıştır. Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan ve Rusya Federasyonu'nun UNESCO nezdindeki Daimi Temsilciliklerinin aktif destekleriyle hazırlanan program, UNESCO tarafından ilan edilen 2010 Kültürlerarası Yakınlaşma Yılı'na ithaf edilmiştir. Öte taraftan bu etkinlik Nevruz'u kutlayan ülkelerin ortaklaşa hazırladığı en geniş katılımlı proje olarak tarihe geçmiştir.

2011'de ise, bir adım daha ileri gidilerek Nevruz coşkusu dünyanın kaderine ilişkin siyasal kararların aldığı BM Genel Kurulu'na taşınmıştır. 24 Mart 2011 tarihinde, TÜRKSOY'a üye 11 ülkeden 140'a yakın sanatçının katılımıyla New York'ta bulunan BM Genel Kurulu'nda Nevruz kutlaması gerçekleştirilmiştir. BM'ye üye 192 üyenin temsilcilerinin izlediği bu etkinlik Nevruz'un ve Türk kültürünün dünyaya tanıtılması, Türk kültür dünyası diye bir olgunun sergilenmesi açısından tarihi nitelik taşımıştır.

TÜRKSOY'un yürüttüğü kültür diplomasisi sayesinde Sovyetler Birliği döneminde yasaklanan ve Türkiye'de siyasallaştırılan Nevruz, gerçek niteliğine kavuşmuş, Türk halkları arasındaki kucaklaşmanın adı ve Türk kültürünün dünyaya tanıtılmasının markası olmuştur. Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Nevruz, bu ülkelerde devlet düzeyinde resmi olarak kutlanmaya başlamıştır. Bu gelişme Türkiye'de siyasallaştırılmış ve halk kültürü olarak unutulmaya yüz tutmuş olan Nevruz'un yeniden canlanmasına imkan sağlamıştır. TÜRKSOY 1995 yılından itibaren Nevruz'a ilişkin yapmış olduğu yayınlarla, düzenlediği Türk dünyası

Nevruz şölenleriyle hem Nevruz'a ilişkin yanlış algılamaları değiştirmiş hem de Türk dünyasının ortak bayramını insanlığa mal etmiştir.

5. TÜRК CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ KÜLTÜREL İŞBİRLİĞİNİN EKONOMİK İŞBİRLİĞİNE ETKİLERİ

2011 yılında 20. Bağımsızlık yıl dönümlerini kutlayan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan, yirmi yıl boyunca pek çok siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunun üstesinden gelen bu ülkeler devletçilikten pazar ekonomisine ve demokrasiye geçiş doğrultusunda büyük bir dönüşüm geçirdiler. En köklü reformlar ise milli kimlik ve milli devlet inşası için gerçekleştirildi. Sovyet kültürünün milli ve manevi değerlerde meydana getirdiği hasar giderilerek sağlıklı bir toplum yaratılmaya çalışıldı. Bu çerçevede en önemli rolü eğitim ve kültür politikaları oynadı. 1993 yılında kurulan TÜRKSÖY ise, yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerindeki kültürel yeniden doğuşa ciddi katkı yaptı. Türk cumhuriyetlerinin yirmi yıllık bağımsızlık sürecinde sağladıkları başarılar ve TÜRKSÖY bünyesindeki çok taraflı işbirliği tecrübesi 2009'dan itibaren yeni oluşumların ortaya çıkmasına imkan sağladı.

Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk cumhuriyetleri uluslararası alanda pek çok başarıya imza attılar. 2012 yılında Azerbaycan, BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğini üstlendi. 2010 yılında AGİT dönem başkanı olan Kazakistan'ın yeni başkenti Astana AGİT zirvesine ev sahipliği yaptı. Daimi tarafsızlık statüsü BM Genel Kurulu tarafından da kabul edilen Türkmenistan, ekonomisinin temel unsuru olan doğal gaz kaynaklarına ilişkin Rusya, Çin, İran, Türkiye ve AB ile önemli işletme ve transfer projeleri hayata geçirdi. Halk ayaklanması suretiyle iki kez iktidar değişikliği yaşayan Kırgızistan, yeni bir anayasa yürürlüğe koyarak parlamenter demokrasiye geçti ve Ekim 2011'de yapılan devlet başkanlığı seçimlerinin ardından demokratik bir şekilde iktidar devrini gerçekleştirdi. Özbekistan ise sahip olduğu nüfus, doğal kaynaklar, tarihi ve kültürel miras ile Orta Asya'nın en güçlü potansiyele sahip ülkesi olarak istikrarını sürdürdü.

Bağımsızlıklarının yirminci yılına yaklaşırken Türk cumhuriyetleri aralarındaki işbirlikleri de her alanda kurumsallaşmaktadır. 3 Ekim 2009 tarihinde Nahcivan'da düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nde Türk Konseyi (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi) kurulmuştur. 3 Ekim tarihi Türk İşbirliği Günü olarak 2010 yılından itibaren kutlanmaya başlamıştır. Türk Konseyi'nin ilk toplantısı ise, Ekim 2011 tarihinde Almatı'da düzenlenmiştir. Aynı zamanda Türk dili konuşan ülkeler devlet başkanları 11. Zirvesi niteliğindeki bu toplantının öncelikli gündem maddesini ekonomik işbirliği oluşturmuştur. Üye ülkeler arasındaki karşılıklı

ticaretin güçlendirilmesi için atılması gereken adımlar Türk İş Konseyi'nde görüşülmüştür. Yapımına 2009 yılında başlanan ve 2013 yılında tamamlanması planlanan Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattının faaliyete geçmesinin bu çerçevede çok önemli bir fırsat doğurmaktadır. Orta Asya'da Avrupa'ya taşımacılıkta ulaşım süresini ve maliyetlerini yarı yarıya düşürecek olan bu güzergah, demir ipek yolu olan adlandırılmaktadır. İpek yolunun canlandırılması Türk cumhuriyetleri arasındaki kültürel entegrasyon sürecinin de hızlandıracak çok önemli bir girişimdir.¹¹³

Sonuç

Türk cumhuriyetlerinin Kültür Bakanlarının iradesiyle ortaya çıkan etkin bir kültürel diplomasi kurumu olarak TÜRKSOY 1993 yılından beri bir taraftan Türk halklarının kültürel ortaklığının güçlendirilmesi bir taraftan da Türk kültürünün dünyaya tanıtılması amacı doğrultusunda çalışmalarını sürdürmektedir.

TÜRKSOY, başta üye ülkelerin kültür bakanlıkları olmak üzere Türk dünyasının kültür ve sanat kurumları arasındaki eşgüdüm ve işbirliğinin ortak çatısıdır. TÜRKSOY çatısı altında Türk cumhuriyetleri ve akraba topluluklarının tiyatrodan operaya, müzecilikten kütüphaneciliğe, yazar birliklerinden güzel sanatlara ilişkin diğer kurumlarına herkes birbiriyle iletişim halindedir ve ortak projeler hayata geçirilmektedir. Böylece ortak geçmişimiz ve paylaştığımız değerler, birlikte hedeflediğimiz aydınlık yarınlarımız ve ortak geleceğimizin inşası için çimentoya ve yapı taşına dönüşmektedir.

Kültürel diplomasi ve onun uluslararası barış ve istikrarın korunmasındaki önemine ilişkin teorik açıdan pek çok şey söylenebilir. Bu çalışmada başarılı bir kültürel diplomasi aracı olarak TÜRKSOY örneği gösterilmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz kültürel işbirliğinin devletler arasındaki bütün sorunların çözümünde tek başına yeterli bir araç olacağını iddia etmek mümkün değildir. Ancak kültürel politikalara önem veren ve kültürel ilişkileri gelişmiş olan ülkeler arasında çatışma riskinin daha az olduğu söylenebilir. Dolayısıyla kültürel gelişmişlik ile ülkelerin toplumsal kalkınmaları ve barışçıl uluslararası ilişkileri doğru orantılıdır.

Bağımsızlıkla birlikte Türk cumhuriyetleri milli kimlik ve uluslararası toplumda saygınlık kazanma çabasıyla kültürel gelişimi öncelleyen bir yaklaşım sergilemişlerdir. Yirmi yıllık bağımsızlık döneminde Türk cumhuriyetlerinin kültürel hayatında büyük gelişmeler ve önemli başarılar sağlanmıştır. Türkiye ise başlattığı büyük öğrenci politikası ve Türk dostluk ve işbirliği kurultayları gibi girişimlerle toplumlar arası teması artırmaya, TİKA ve TÜRKSOY gibi yeni kurumlar üzerinden sürdürülen işbirli ile de kültürel etkileşimi sürekli kılmaya çalışmıştır.

TÜRKSÖY girişimi yirminci yılında Türk cumhuriyetleri arasındaki ortak başarının adı haline gelmiştir. TÜRKSÖY'un ortak Türk kültürünü tanıtmaya yönelik Avrupa ülkelerinde, ABD'de ve dünyanın diğer bölgelerinde gerçekleştirdiği başarılı etkinlikler Türk dünyası sanatçıları ve entellektüelleri arasında birlikte bir şeyler başarma hissiyatının, paylaşılan övünçler oluşmasını sağlamıştır.

Günümüzde Türk halkları arasındaki kültürel bütünleşmenin önündeki en önemli sorun Türk cumhuriyetleri arasında etkin bir ortak enformasyon sahasının oluşturulmamış olmasıdır. Uzun vadeli ve zorlu bir süreç olan bu hedefin gerçekleştirilmesinde Türk dilinin, lingua franca olarak kullanımının yaygınlaştırılması hayati önem taşımaktadır. Türk dilinin, Orta Asya ve Kafkasya'da 150 yıla yaklaşan Rus hakimiyeti boyunca İlminski gibi metodologların özel çabalarıyla iletişim dili haline gelen Rusça'nın konumuna gelmesi ise zaman isteyen bir süreçtir. Ancak bunun da ön koşulu her alanda ve her yaş düzeyinde karşılıklı geliş gidişlerin, alış verişlerin ve ortak iş yapma pratiğinin artırılmasıdır.

Binlerce yıllık geçmişe sahip olan Türk halkları, zengin bir kültürel birikimin de varisidir. Çağlar boyunca değişik millet ve coğrafyaları etkileyerek gelişip serpilen bu birikim dünya medeniyetine katkı bakımından da yeri doldurulamaz bir değere sahiptir. Zengin Türk kültürünün güzelliğini, özgünlüğü, çeşitliliği tanıtmak ve geliştirmek için çalışan TÜRKSÖY Türk uygarlığının yükselişinde ve diğer kültürlerle işbirliğinde önemli bir görev yapmaktadır. Gerçekleştireceği çok yönlü kültür ve sanat projeleriyle TÜRKSÖY, Türk cumhuriyetlerinin kültürel entegrasyon sürecine katkıda bulunmaya devam edecektir. Üye ülkeler arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkiler arttıkça kültürel işbirliği de güçlenecektir.

Kaynakça

TÜRKSÖY Genel Sekreterliği Faaliyet Raporu, 2012-2014, TÜRKSÖY Yayınları, Ankara, 2014.

TÜRKSÖY Faliyet Raporu, 2008-2011, TÜRKSÖY Yayınları, Ankara, 2011.

TÜRKSÖY Faaliyet Raporu Kasım 2015-Aralık 2016 TÜRKSÖY Yayınları, 2016, Ankara.

TÜRKSÖY Genel Sekreterliği Faaliyet Raporu, TÜRKSÖY Yayınları, 2015, Ankara.

Uluslararası Köroğlu Operası projesi ve sonuçları hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Altın Çağın İncisi Köroğlu*, TÜRKSÖY Yayınları, Ankara, 2011.

TÜRKSÖY, *15. Yıl Coşkuyla Kutlandı*, Sayı. 28, s.1-72.

AVRUPA BİRLİĞİ, ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ KURULUŞU, AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ VE TÜRKİYE**S. Rıdvan KARLUK**

Türkiye, Üyelik

Özet

Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğuna 1959 yılında ortak üye, 1987 yılında da Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Avrupa Birliği'ne üyelik süreci devam ederken dağılan Sovyetler Birliği ülkelerinden Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan arasında 29 Mayıs 2014 tarihinde Avrasya Ekonomi Topluluğu kurulmuş ve taraflar arasında 1 Ocak 2015'de Gümrük Birliği gerçekleşmiştir. Ermenistan ve Kırgızistan da aynı tarihte Gümrük Birliği'ne üye olmuştur. Bu girişim ile Rusya, bölgede ekonomik bütünleşme sağlayarak eski Sovyet coğrafyası üzerinde daha önce sahip olduğu nüfuzunu korumak istemektedir. Türkiye'nin 2014-2020 bütçe döneminde Avrupa Birliği'ne üyeliğinin öngörülmemesi ve de Avrupa Birliğine üyelik konusunda kamuoyu desteğinin düşmesi, Türkiye'de eksen kayması tartışmalarını gündeme getirmiştir. Türkiye ve Avrupa Birliği arasında imzalanmış olan Ankara Anlaşması ile Katma Protokol yürürlükte kaldığı süreçte Türkiye'nin Avrasya Ekonomik (Gümrük) Birliği ile Şanghay İşbirliği Kuruluşuna katılması uluslararası hukuk açısından mümkün değildir.

***Anahtar Kelimeler:** Avrupa Birliği, Avrasya Gümrük Birliği, Şanghay İşbirliği Kuruluşu,*

Abstract

In year 1959, Turkey applied to the European Economic Community to be an associated member. Also in year 1987, Turkey applied to the European Union to be a member State. While the European Union membership process of Turkey continues, on May 29, 2014, the States of former Soviet Union; Russia, Belarus and Kazakhstan have established the Eurasian Economic Community. The Custom Union of these states have been realized on January 1, 2015. Also, on the same date, Armenia and Kyrgyzstan have become a member of the Customs Union. By this initiative, Russia, is trying to provide economic integration in the region and is targeting to protect its influence on the geographical area of former Soviet Union. In Turkey, the debates of "axis shift" become the topic of conversation following; the

EU 2014-2020 budget been prepared without considering Turkey's EU membership and the decline of public support of Turkey's EU membership. Under the international law, as long as the Ankara Agreement and Additional Protocol that have been signed between EU and Turkey is in effect, it is impossible for Turkey to join to the Eurasian Economic (Custom) Union and Shanghai Cooperation Organization.

Key Words: *European Union, Eurasian Customs Union, Shanghai Cooperation*

Giriş

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne ortak üyelik için 1959 yılında yaptığı başvurusunun üzerinden yarım yüzyıldan fazla zaman geçmiştir. AB'nin 2014-2020 bütçe döneminde Türkiye'nin üyeliğini dikkate alan bir bütçe planlaması yapılmamış olması, (EC, 2014) Avrupalıların Türkiye'yi bu dönemde üye olarak görmediğini ortaya koymaktadır. Bunun sebebi Türkiye'nin Avrupalılığı konusunda süregelen tartışmalardır (Wimmel, 2009, s. 223). Türkiye'nin AB üyeliği uluslararası hukuk açısından bir ahdi yükümlülük olmasına rağmen bazı Avrupalı siyasetçiler tarafından Türkiye'ye önerilen ayrıcalıklı (imtiyazlı) ortaklık, uluslararası hukukta geçerli olan ahde vefa (pacta sunt servanda) kuralını yok saymakla eş anlamlıdır.

Türkiye, AB ile gümrük birliğini gerçekleştirdiği için bir anlamda ayrıcalıklı ortak statüsündedir. AB'ye sonradan katılan ülkeler arasında Yunanistan dışında hiçbir ülke önce gümrük birliğine girerek üye olmamıştır. Günümüzde gümrük birliği taraflara yarar sağlamış olsa da, (World Bank (2014) kapsamının genişletilmesi gerekir. 9 Aralık 2011 tarihinde Katılım Anlaşması'nı imzalayan Hırvatistan'ın 2013 yılında üye olmasıyla Avrupa Birliği'nin sayısı 28'e ulaşmıştır (EC, 2012). Batı Balkan ülkelerinden Arnavutluk, Makedonya, Karadağ ve Sırbistan aday, Bosna Hersek ve Kosova potansiyel aday ülkelerdir (Karluk, 2014a, s.131). Karadağ ve Sırbistan ile müzakerelere başlanmıştır. İzlanda Mart 2015'de adaylıktan çekilmiştir (EC, 2017).

Türkiye'nin gelecek yıllarda küresel ve bölgesel imkanları nasıl değerlendirebileceği, ne türden stratejiler belirleyeceği çok önemlidir. Bu sorulara cevaplar aranırken, dünyada mevcut ve muhtemel geniş ve dar kapsamlı birleşme hareketlerini iyi izlemek gerekir. Bu kapsamda ABD ile AB arasında gerçekleştirilmesi öngörülen Transatlantik Ticaret Anlaşması (McKeon, 2016) göz ardı edilmemelidir (IFO Institute, 2013). Bu bakımdan Türkiye'nin küreselleşen dünyadaki yerini sağlıklı bir şekilde belirlemek, kısa ve uzun vadeli durum değerlendirmelerinde bulunmak, çağdaş bir ülke olmak için büyük önem taşımaktadır.

Türkiye, dünya ekonomisi ile bütünleşme çabası içinde olan gelişme yolundaki ülkeler arasındadır. Avrupa kıtasında olmayan ülkelere farkı, Batı'nın siyasi ve ekonomik kuruluşlarının tamamına yakınına üye, diğerleriyle çok yakın ilişki içinde bulunmasıdır. Önemli fark, coğrafi konumu ile ilgilidir. Türkiye bulunduğu bölgede Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Ekonomik İşbirliği Kuruluşu ve İslam Konferansı Kuruluşu'na üyedir, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile yakın ilişkiler içindedir.

Türkiye'nin değişen dünya şartlarına uyum sağlaması ve dünya ekonomisiyle bütünleşebilmesi için orta ve uzun vadeli stratejilere ihtiyacı vardır. Bu stratejiler içinde Türkiye'nin Batı dünyasından kopmasına yol açabilecek Avrasya Ekonomik Birliği (Gümrük Birliği) ve de Şanghay İşbirliği Kuruluşu ya da bazı akademisyenleri tanımlamasıyla Altay Birliği yer almamaktadır.

Türkiye tercihini, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Batı dünyasından yana yapmıştır. Bununla beraber Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100'ncü yılı olan 2023'ün Türkiye'ye üyelik tarihi olarak belirlenmesi, Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin üyeliğine yaklaşımını ortaya koyması bakımından bir mihenk taşıdır (Karluk, 2013a, s. xiv). Avrupa Birliği ile ilişkilerde çeşitli faktörlerin etkisiyle meydana gelen olumsuz gelişmeler sebebiyle Türkiye'nin son 200 yıldır Batı'ya dönük yüzünü, Şanghay İşbirliği Kuruluşu ve Avrasya Gümrük Birliği gibi Rusya ve Çin'in siyasi ve ekonomik etkinliğinde olan kuruluşlara yöneltmesi bir alternatif olarak değerlendirilemez.

1. Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Ortak Üyelik Başvurusu ve Sonrası

Türkiye; Cumhuriyetin kuruluşundan 36, Roma Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden 19 ay sonra Batı'nın en önemli ekonomik kuruluşu olan Avrupa Ekonomik Topluluğuna (AET) Roma Anlaşması'nın 238'nci maddesi uyarınca ortak üye (associate member: aday ülke) olmak için 31 Temmuz 1959 tarihinde başvurmuştur. Aday üyelik, tam üyeliğin yüzde 1'i ile yüzde 99'u arasında değişebilir. Roma Anlaşması aday üyeliği, *"karşılıklı hak ve borçların denkleştirildiği ilişkiyi öngören ortak bir tutum ve özel bir yöntem"* olarak tanımlamıştır. Bu bakımdan aday üyeliği, üyeliğe sınırlı bir katılım olarak değerlendirmek gerekir (Karluk, 2013a, s. 38).

Avrupa Birliği'ne üyelik, gelişmiş sanayi ülkeleri için geçerlidir. Üyelik isteğinde bulunan ülke, ekonomik yönden tam üyelikten doğacak yükümlülükleri kaldırabilecek ekonomik gelişme seviyesinde olmalıdır. Bu statüde AB'ye katılan ülke, Birliğe üye olduktan sonra ülkelerin yoğun bir mal arzı ile karşılaşacaktır. Ortak bir pazarın faydalarından yararlanabilmek için katılan ülkenin de buna karşılık aynı oranda pazara sürüm yapabilecek

kapasitede olması gerekir. Dolayısıyla tam üye olabilmek için sanayileşmenin belirli aşamalarını tamamlamış olmak zorunluluğu vardır.

Türkiye, Yunanistan'dan (8 Haziran 1959) sonra 31 Temmuz 1959 tarihinde AET'ye ortak üye olmak için başvuran ikinci ülkedir. Başvuruda Yunanistan'ın yalnız bırakılmaması görüşü en önemli faktör olmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun, "*Yunanistan kendisini boş bir havuza atsa bile onu yalnız bırakmaya gelmez tereddüt etmeden sizde atlayacaksınız*" sözü, (Karluk, 2013a, s. 5) Türkiye'nin başvurusunun arkasında yatan temel sebebi açıklamaktadır. O zamanki genel görüş, Türkiye'nin Batı toplumu içindeki yerini alması ve Yunanistan'ı yalnız bırakmaması idi. Nitekim Dışişleri Bakanı Zorlu 1959 Mart ayında süreci hızlandırmak için diplomatik atak başlatmıştır. Zorlu, makamında görüştüğü 6 AET Büyükelçisine, "*Yunanistan'la Türkiye'yi nasıl karıştırırsınız? Küçük bir ülkenin potansiyeli ile Türkiye'ninki bir mi*" diye sorunca, kararlılık karşılığını bulmuş ve Brüksel, Atina ile Ankara arasında denge arayışına girmiştir.

Türkiye ile olan Ortaklık Anlaşması'nın imzalanması sırasında Federal Almanya Dışişleri Bakanı olan Gerhard Schröder, Anlaşma'da hür dünya ile Türkiye arasında mevcut anlaşmaları tamamlayıcı bir nitelik gördüğünü belirtmiştir. Daha sonra Fransa adına Konsey'e katılan zamanın Maliye Bakanı Giscard d'Estaing Türkiye'nin ortak üyelik başvurusuna itiraz etmemiş, bu konuda alınacak kararı olumlu bulduğunu belirtmiştir. Fakat aradan geçen 30 yıldan sonra Fransa'da Devlet Başkanı da olan Giscard d'Estaing, 1989 Haziran ayında yapılan Avrupa Parlamentosu seçimleri dolayısıyla gerçekleştirilen televizyon açık oturumunda yaptığı konuşmada Türkiye'nin AET'ye katılmasının aleyhinde olduğunu açıklamış, Türkiye'yi dost bir devlet olarak nitelemekle birlikte Roma Anlaşması'nda yer almayan din farkından dolayı Topluluğa üye olamayacağını savunmuştur.

Aslında Giscard d'Estaing'in bu çelişkili görüşünü yadırgamamak gerekir. Çünkü 14'ncü yüzyılda Avrupa'yı tehdit etmeye başlayan Osmanlılara diğer bir deyişle Türk tehlikesine karşı, Kıta'nın bütünleştirilerek bir federasyona dönüştürülmesi ve anlaşmazlıkların ortak bir yüksek mahkeme tarafından çözümlenmesi önerilmiştir. Geçmiş dönemde Avrupa'da bir birlik kurmanın tarihinde Türk tehlikesine karşı güçleri birleştirme amacı yatmıştır. Bu görüş tarihin derinliklerinde kalmakla birlikte AB kamuoyunun Türkler hakkında peşin kararlar hareket etmesinde etkili olmuştur.

2. Tam Üyelik Başvurusu

Türkiye, 14 Nisan 1987 tarihinde Ankara Anlaşması'ndan bağımsız olarak ve bu Anlaşma'da öngörülen dönemlerin tamamlanmasını beklemeden bir Avrupalı devlet olarak o zamanki ismiyle AET'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Böylece Türkiye, üyelik

başvurusundan önce kendisine hissettirilen Ankara Anlaşması'nın 28'nci maddesinde belirtilen duruma henüz ekonomik yönden ulaşmadığı savını ortadan kaldırmış ve Roma Anlaşması'nın *"her Avrupalı devlet Topluluklara katılmayı isteyebilir"* hükmünden yararlanmıştır (Karluk, 2013a, s.20).

Nisan ayında yapılan başvurunun ardından Almanya'nın takındığı olumsuz tutum, dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın Almanya Başbakanı Helmut Kohl'e yazdığı bir mektup ile kırılabilmiştir. 27 Nisan 1987'de Lüksemburg'ta Dışişleri Bakanları seviyesinde toplanan Konsey, Yunanistan'ın usule ilişkin itirazı dışında Roma Anlaşması'na uygun olarak oybirliği ile başvurunun incelenmek üzere Komisyon'a gönderilmesini kararlaştırmıştır. Komisyon, 18 Aralık 1989 tarihinde Türkiye'nin başvurusundan 2 yıl 8 ay sonra Görüş Raporu'nu açıklamıştır.

Rapor, Türkiye'yi kırmayacak şekilde dikkatli ifadelerle de olsa tam üyelik başvurusunu erken bulup, reddedilmesini önermiştir. AB'nin genişlemesinde üyelik müzakere süreci sürüncemede kalan tek aday ülke Türkiye'dir. Üyelik görüşmelerinin başlaması mümkün görülmemiş, fakat Türkiye'nin Topluluğa katılmaya ehil olduğu belirtilmiştir. Rapor'da; Türkiye'nin Topluluğa yakınlaşma çabalarına yardımcı olunması, ilişkileri güçlendirmek için gümrük birliğinin tamamlanması, mali işbirliğinin yeniden başlatılarak yoğunlaştırılması, teknolojik işbirliğinin geliştirilmesi, siyasi ve kültürel bağların güçlendirilmesi gerektiği önerilmiştir. Komisyon'un olumsuz görüşü 5 Şubat 1990 tarihinde Konsey tarafından da benimsenince (Yunanistan'ın üyeliğinde Komisyon'un olumsuz görüşü, Konsey'de değiştirilerek görüşmeler başlatılmıştır), Türkiye'nin üyelik başvurusunun değerlendirilmesi 1992'den sonraya kalmıştır.

Bununla beraber Konsey, Komisyon'dan Türkiye ile işbirliğinin güçlendirilmesi konusunda somut teklifler sunmasını istemiştir. Bunun üzerine Komisyon İşbirliği Programı olarak bilinen teklifler paketini (Matutes Paketini) 6 Haziran 1990 tarihinde benimsemiştir. Program'da, yukarıda belirtilen alanlar ile ilgili somut ve ayrıntılı önlemler yer almıştır. Türkiye'nin 14 Nisan 1987 tarihinde Avrupa Topluluklarına tam üyelik başvurusu, 28 yıllık (1959-1987) Türkiye-AB ilişkilerinde önemli bir kilometre taşıdır. Topluluğa ve Avrupa bütünleşmesine katılma konusunda bütün ilgili tarafların uygun görüşü ile yapılan başvuru, Türkiye'nin Cumhuriyet tarihinde aldığı en önemli kararlardan biridir.

3. AB'ye Katılım Müzakere Süreci

Avrupa Topluluklarına tam üyelik başvurusu sonrasında Türkiye, Aralık 1999'da aday ülke statüsünü kazanmış, Avrupa Konseyi Aralık 2004 tarihinde 2005 yılında Türkiye ile müzakerelere başlama kararı almıştır. Müzakereler hukuken 3 Ekim 2005 (fiilen Haziran

2006'da) tarihinde başlamıştır. Aynı tarihte müzakerelerin usul ve esaslarını belirleyen Müzakere Çerçeve Belgesi kabul edilmiştir. Müzakereler 35 başlık altında yürütülmekte olup, toplumsal yaşamın her alanını kapsamaktadır. AB ile 2012 yılında başlatılan Pozitif Gündem kapsamında müzakereler; siyasi reformlar, müktesebatla uyum, dış politika alanında diyalog, AB programlarına katılım, terörle mücadele, ticaret, enerji, vize ve göç alanlarında devam etmiş olmasına rağmen bugüne kadar maalesef istenilen yol alınmamıştır.

Müzakerelerin açıldığı 2005 yılında Avusturyalıların direnişini kıran İşçi Patisi milletvekili ve dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Jack Straw 2013 yılında yayınlanan kitabının 18'nci bölümünü Avrupa Birliği ve Türkiye'ye ayırmıştır. Hasta Adam Karşılık Veriyor: Avrupa ve Türkiye başlıklı bölümde Straw müzakere sürecinin başlamasından bu yana Angela Merkel ile Nicolas Sarkozy gibi Avrupalı siyasetçilerin Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıktığını hatırlatarak bu iki siyasetçinin Türkiye'nin üyeliğini arzulamamasını, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olmasına bağlamıştır (Straw, 2013, Chapter 18).

Müzakere sürecinde başlıklar, aday ülkelerin AB Konseyi tarafından belirlenen açılış kriterlerini yerine getirme durumuna göre açılır ve her başlık için Konsey tarafından belirlenen kapanış kriterlerini yerine getirme durumlarına göre geçici olarak kapatılır. Bir üyenin olumsuz görüş açıklaması, başlıkların açılmasını veya kapanmasını engelleyebilir. Müzakerelerin ilk aşamasını tarama toplantıları oluşturmaktadır. İlk tarama toplantısı 20 Ekim 2005'de Bilim ve Araştırma başlığında yapılmış, 12 Haziran 2006'da Hükümetlerarası Konferans'ta Bilim ve Araştırma başlığı müzakereleri açılmış ve başlık geçici olarak kapanmıştır. 17'nci başlık olan Ekonomik ve Parasal Politika, 14 Aralık 2015 tarihindeki Konferans'ta açılmıştır. Böylece müzakere sürecinde açılan başlık sayısı 15'e yükselmiştir. 17'nci başlık, geçmişte eski Cumhurbaşkanı Nicholas Sarkozy'nin üyelikle doğrudan ilişkili olduğu gerekçesiyle Fransa tarafından müzakereye açılması engellenen beş başlıktan biridir.

2012 yılında Fransa'da François Holland'ın Cumhurbaşkanı olmasıyla Fransa'nın bloke ettiği başlıklarda müzakerelere başlanmasının yolu açılmıştır. AB Genel İşler ve Dışişleri Konseyi'nin 11 Aralık 2006 tarihinde almış olduğu karar uyarınca 8, GKRY'nin tek taraflı olarak bloke ettiği 6 başlık bloke edilmiş durumdadır. 18 Mart 2016 tarihinde Brüksel Zirvesi'nde 33 No.lu "Mali ve Bütçesel Hükümler" başlığındaki Fransa vetosu kalkmış ve Fransa'nın tek başına blokajı yüzünden açılmayan başlık kalmamıştır. Müzakereler tamamlansa bile Türkiye'nin bir gün AB üyesi olma ihtimali, AB kamuoyunun Türkiye'ye bakış açısını değiştirmesine ve de Türkiye'ye karşı uygulamış olduğu çifte standartları terk etmesine bağlıdır. AB Devlet ve Hükümet Başkanları 17 Aralık 2004 tarihinde şu kararı almışlardır: Eğer Türkiye AB'ye üye olamaz ise, Türkiye'nin, AB kurumlarına demirlenmesi

(is fully anchored in the European structures) söz konusudur. Demirlemek şu demektir: “Avrupa Birliği’ne eğer üye olamayacaksınız, AB’den fazla uzaklara da gitmeyin.” Bu durumu Türkiye kabul edemez.

Günümüzde müktesebata tam olarak uyan AB ülkesi olmasa bile, Türkiye’nin eksiklerine göz yumulmayacaktır. Türkiye’nin üyeliği konusunda verilecek nihai karar, bazı ülkelerde halk oylamasına götürülecektir. Fransa, Almanya, Avusturya ve GKRY ile Avrupa Parlamentosu’nun Türkiye’nin üyeliğine sıcak bakmadıkları bir gerçektir. Ayrıca varıldığı söylenen mutabakat hakkında AB ülkeleri arasında tam uzlaşma yoktur. Türkiye’ye giren mültecilerin iاشة, ibate, eğitim, sağlık giderlerini AB’nin taahhüt ettiği ve şimdiye kadar vermediği 3 milyar Euro ile karşılamak mümkün müdür?

AB Komisyonu’nun 18 Mart 2016 tarihli sığınmacı anlaşmasının uygulanmasına ilişkin olarak 2 Mart 2017 tarihinde yayınladığı Beşinci Raporu’nda yer alan tespitler, AB’nin Türkiye’ye bakış açısını ortaya koymaktadır. **AB, sığınmacılar konusunda açıkladığı miktarın yüzde 4,9’nu almıştır, söz verilen 3 milyar Euro’nun 750 milyonu gönderilmiştir, gümrük birliğinin güncelleştirilmesinde yol alınmamıştır, AB yeni başlık açılması hazırlığını tamamlamamıştır, vize serbestisinde ilerleme sağlanamamıştır,** AB terörle mücadelenin önceliğini koruduğunu onaylasa da, PKK ve FETÖ ile mücadele kapsamında aldığı önlemler sebebiyle Türkiye’yi eleştirmiştir (EC, 2017).

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Türkiye Batı dünyasından kopmamalıdır. Avrasya ile ilişkiler geliştirilmeli, fakat Rusya’nın egemen olduğu kuruluşlara girme çabalarına son vermelidir. Rusya ile olan uçak krizinden sonra Batı dünyası ve AB ile ilişkiler daha çok önem kazanmıştır. Başbakan Davutoğlu 28 Ocak 2015 tarihinde Türkiye’nin Avrupa Birliği hedefinin stratejik bir hedef olduğunu ve kararlılıkla devam ettirileceğini söyleyerek yeni dönemin hedefleri arasında stratejik AB hedefini de saymıştır.

AB’nin Genişlemeden Sorumlu Üyesi Stefan Füle’nin de 2012 yılında belirtmiş olduğu gibi Türkiye bir gün AB üyesi olacaktır (Füle, 2012). Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100’ncü yılı olan 2023’ün Türkiye’ye üyelik tarihi olarak belirlenmesi, Avrupa Birliği’nin Türkiye’nin üyeliğine yaklaşımını ortaya koyması bakımından bir mihenk taşıdır. Fakat bunun için bazı AB ülkelerinin ve de liderlerinin Türkiye’ye karşı Bobon kriterlerini (Bo: Bizden Olanlar, Bon: Bizden Olmayanlar) uygulamaktan vazgeçmeleri gerekir.

İngiltere eski Dışişleri Bakanı Straw ^{14 Mayıs 2013 tarihinde} Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı’nda (TEPAV, 2013) verdiği konferansta, Bulgaistan ve Romanya’nın tüm kriterleri karşılamazken AB’ye üye ülke olduğunu, Türkiye’ye ise süreçte çifte standart

uygulandığını belirtmiştir. Straw, coğrafi sınırlarla ilgili bir sıkıntının olmadığını ifade ederken, “*Sarkozy zamanında ‘Avrupa’nın sınırları olmalı’ demişti. O zaman Güney Kıbrıs da AB üyesi olmamalıydı*” derken çok haklıdır.

4. Asya’da Yeni Ekonomik Yapılanma ve Türkiye

Türkiye, Avrupa Birliği ile entegrasyonunu güçlendirirken, Asya kıtasındaki ülkeler ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerini de geliştirmek için girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin başında Şanghay İşbirliği Kuruluşu vardır (Shanghai Cooperation Organisation: SCO). SCO adını kuruluşun ilk toplandığı yer olan Çin’in Şanghay kentinden almıştır (SCO, 2017). Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ın 1996 yılında başlattıkları girişime Şanghay Beşlisi (Shanghai Five) denmiştir. Kuruluşunda Çin Halk Cumhuriyeti önemli rol oynamıştır. Sınır güvenliği, Batı ve Orta Asya bölgelerinin gelişimi, büyüyen enerji ihtiyacı ve Soğuk Savaş sonrası stratejik ortam, Kuruluş’un oluşmasındaki önemli faktörlerdir (Karluk, 2014b, s. 625).

26 Nisan 1996 tarihinde Şanghay’da toplanan beş ülkenin temsilcilerinin Sınır Bölgelerinde Askeri Güvenin Derinleştirilmesi Anlaşması’nı (Treaty on Deepening Military Trust in Border Regions) imzalamışlardır. 15 Haziran 2001 tarihinde Özbekistan’ın katılımıyla üye sayısı altıya çıkmıştır. 7 Haziran 2002 tarihli Saint Petersburg’taki Zirve’de Rusya, Çin, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ı birleştiren SCO’nun kurulmasına ilişkin belgeler kabul edilmiştir. Zirve’de imzalanan Şartı’nda Kuruluş’un amacı, ilkeleri, yapısı, faaliyetleri, işbirliği alanları ve dış ilişkileri ortaya konmuştur.

SCO, üyeleri arasında ekonomik, güvenlik ve kültürel işbirliği öngörmektedir. Dönemin Rusya Devlet Başkanı Putin Ağustos 2007’deki Bişkek Zirvesi’nde “*Tek kutuplu dünya kabul edilemez*” diyerek Kuruluş’un misyonu hakkında ipucu vermiştir. Şanghay İşbirliği Kuruluşu’na Afganistan, Hindistan, İran, Moğolistan ve Pakistan gözlemci ülke (observer) statüsüyle katılmaktadır. Beyaz Rusya (Belarus), Sri Lanka ve Türkiye diyalog ortağı (dialogue partner) ülkelerdir.

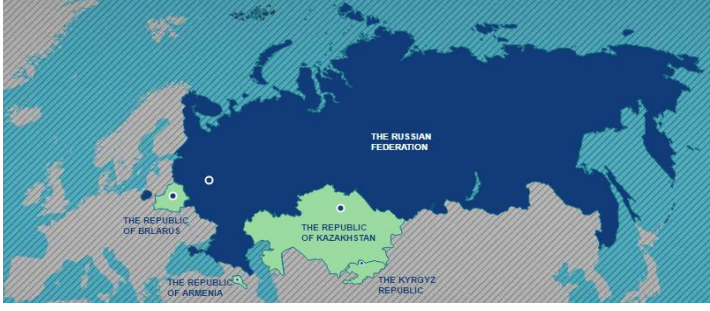
17 Haziran 2004 tarihinde Taşkent Zirvesi’nde Gözlemci Ülke Statüsüne İlişkin Yönetmelik, 2008 Duşanbe Zirvesi’de ise Diyalog Ortaklığı Statüsüne İlişkin Yönetmelik kabul edilmiştir. 2010 Taşkent Devlet Başkanları Zirvesi’nde Kuruluş’un genişleme şartlarını belirleyen Genişleme Süreci Belgesi onaylanmıştır. 2004 yılında Birleşmiş Milletler tarafından gözlemci statüsü elde ettikten sonra etki gücünü arttırmıştır. ASEAN, CIS ve Türkmenistan SCO’ya misafir katılımcıdır (guest attendance).

Türkiye, 7 Haziran 2012 tarihinde SCO'ya diyalog ortağı statüsü ile katılmıştır (The Diplomat, 2013). SCO, Doğu Asya, Orta Asya, Batı Asya ve Güney Asya'nın yüzde 70'inden fazlasını kapsamaktadır. Nüfusu dünya nüfusunun yüzde 20'ne denk gelen 1.5 milyar civarındadır. Nisan 2005'de Bağımsız Devletler Topluluğu (Commonwealth of Independent States) ve ASEAN (Association of Southeast Asian Nations) ile işbirliği tesis etmiş, Rusya'nın girişimi ile oluşturulan Kolektif Güvenlik Anlaşması (Collective Security Treaty Organization) ile üye ülkeler arasında bölgesel güvenlik işbirliği ilişkisi kurulmuştur (Tolipov, 2016). AB, 2012 yılında SCO ile ilişkilerini geliştirme kararı almıştır.

SCO üyeleri arasında ekonomik işbirliğini arttırmak amacıyla 23 Eylül 2003 tarihinde bir Çerçeve Anlaşma (Framework Agreement) imzalanmıştır. Anlaşma'ya göre uzun dönemde gerçekleştirilmesi öngörülen amaç, SCO üyeleri arasında bir serbest ticaret bölgesi yaratmaktır. 26 Ekim 2005 tarihinde yapılan Moskova Zirvesi'nde Kuruluş'un önceliğinin ortak enerji projeleri, (petrol ve gaz dahil) yeni hidrokarbon rezervlerinin bulunması ve su kaynaklarının ortak kullanımı olduğu açıklanmıştır. Ekonomik projelerin finansmanı için SCO Interbank Association isminde bir banka kurulması kararlaştırılmıştır. Liderler, ekonomik işbirliğinin önünü açacak bazı kararlara imza atmışlardır (SCO, 2017).

Asya'daki diğer önemli bir ekonomik yapılanma, Avrasya Ekonomik Topluluğu yerine kurulan Avrasya Ekonomik Birliği'dir (Eurasian Economic Union: EAEU). Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEc) 2000-2014 yıllarında üyeleri arasında ekonomik bütünleşmeyi amaçlayan bir kuruluştur. Bağımsız Devletler Topluluğu üyeleri arasında 10 Ekim 2000 tarihinde Kazakistan, Beyaz Rusya, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan arasında Astana'da imzalanan anlaşma ile kurulmuştur. Özbekistan 7 Ekim 2005'de üye olmuş, 16 Ekim 2008 tarihinde üyelikten ayrılmıştır. (Park, 2005, Chapter 18)

Beyaz Rusya, Kazakistan ve Rusya arasında 1 Ocak 2010'da gümrük birliği oluşturulmuş (Avrasya Gümrük Birliği), 25 Ocak 2012 tarihinde dört özgürlük olan mallar, sermaye, hizmetler ve kişiler arasında sağlanarak Avrasya Ekonomik Alanı (EES) yaratılmıştır. 10 Ekim 2014 tarihinde Minsk'te imzalanan anlaşma ile Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun faaliyetlerine son verilmiş, 1 Ocak 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği kurulmuş ve Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun üyeleri yeni kuruluşa katılmıştır. Kurucu üyeleri, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan'dır (EAEU, 2017).

Birlik, üye ülkelerin dünya ekonomisi ve uluslararası ticaret sistemine entegrasyonunu koordine etmek için oluşturulmuştur. Üye devletlerin gelişmelerini sağlamak, sosyo-ekonomik değişimleri uyumlaştırılmak ve halkların yaşam seviyesini yükseltmek için ülkelerin ekonomik potansiyellerinin etkin şekilde kullanılması temel amaçları arasındadır. Ülkelerin vatandaşları, daimi ikametgahlarına bakılmaksızın üyelerinin sınırları içinde vizesiz giriş-çıkış ve transit geçiş yapma, ikamet etme ve serbest dolaşım hakkına sahiptir.

Birlik, Rusya'nın Orta Asya'daki ekonomik ayağı olarak değerlendirilebilir. Ekonomik birleşmedeki sorunlar göz önünde bulundurulduğunda, Birliğin siyasi yönü daha ağır basmaktadır. Üye devletleri ekonomik yönden birleştirmek ve uzun vadede diğer CIS devletlerini bu ekonomik çatı altında toplamak amaçlanmaktadır. Akmoldeeva'ya göre Avrasya Ekonomik Birliği Rusya'nın Orta Asya'daki ekonomik ayağıdır (Akmoldeeva, 2006).

23 Aralık 2014 tarihinde Kırgızistan ve Ermenistan, Avrasya Ekonomik Birliği'ne kabul edilmiştir. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Moskova'da düzenlenen Avrasya Ekonomik Yüksek Konseyi toplantısında yaptığı konuşmada, "*Kırgızistan ve Ermenistan'ın Birliğe katılmalarının bu ülkelerin temel ulusal çıkarlarına cevap verdiği ve sosyo-ekonomik kalkınmaları için geniş ufuklar açtığına eminiz*" demiştir. Ermenistan'ın içinde bulunduğu bir birliğe Türkiye'nin girmesi, Ermenistan'a uygulanan ambargoların kalkması ve Ermenistan'ın Türkiye aleyhine tüm dünyada yürüttüğü sözde Ermeni soykırım iddialarının kabul edilmesi anlamına gelir. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin talebiyle 8 müzakere başlığının 2006 yılında dondurulmasının sebebinin Türkiye'nin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile gümrük birliğini gerçekleştirmemesi olduğu unutulmamalıdır (Karluk, 2015, s. 135)

Avrasya Ekonomik Birliği ile Vietnam arasında serbest ticaret bölgesi oluşturulmasını öngören anlaşma taslağı Rusya tarafından 26 Mayıs 2015 tarihinde onaylamıştır. Böylece Vietnam Birlik ile serbest ticaret bölgesi anlaşması imzalayan ilk Asya ülkesi olmuştur. Mısır, 2016 yılı sonunda Birlik ile serbest ticaret bölgesi oluşturabileceğini 3 Haziran 2015 tarihinde açıklamıştır. Mısır'ın Rusya Büyükelçisi

Muhammed Elbadri, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Şubat 2015'de gerçekleşen Kahire ziyaretinde konunun gündeme geldiğini, ülkesinin talebini Birliğe 2015 yılı sonunda ilettiğini söylemiştir.

5. Türkiye'nin Şanghay İşbirliği Kuruluşu'na Katılım Girişimleri

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Asya'da oluşan ve giderek güçlenen bir organizasyon haline gelmeye başlayan Şanghay İşbirliği Kuruluşu'na Türkiye'nin ilgisini 2005 yılı başında Kazakistan'a yaptığı ziyaret sırasında açıklamıştır (Karluk, 2013b). Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, 6 Aralık 2004 tarihinde Putin'in Türkiye ziyaretinden sonra 9-11 Ocak 2005 tarihlerinde Moskova'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir.

Putin, Başbakan Erdoğan ile görüşükten kısa bir süre sonra Kazakistan'a gitmiş ve Türkiye ile ilgili sürpriz bir açıklama yaparak Ankara'nın Şanghay İşbirliği Kuruluşu'na üye olmak istediğini Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'e şöyle açıklamıştır: *“Dün Türkiye Başbakanı Sayın Tayyip Erdoğan'ı Moskova'da misafir etme, onunla detaylı görüşme imkanım oldu. Temaslarımız sırasında Erdoğan'dan, ülkesinin Şanghay İşbirliği Örgütü'ne büyük ilgi duymaya başladığını memnuniyetle öğrendim”* (Özsöz, 2013, s. 2).

Nazarbayev, Putin'in bu sözleri üzerine Türkiye'yi her zaman aralarında görmekten mutluluk duyacaklarını belirtmiştir. Zamanın Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül 3 Şubat 2005 tarihinde Çin'e yaptığı ziyaret sırasında Şanghay İşbirliği Kuruluşu'na üye olma isteğini Çin Başbakanı Ven Ciabao ve Dışişleri Bakanı Li Caoşing'e iletmiştir (AA, 2005). Gül, iki tarafın da uluslararası kuruluşlarda işbirliğini geliştirmeyi amaçladığını belirterek, Türkiye'nin kuruluşa katılmaya ilgi gösterdiğini açıklamış olmasına rağmen Türkiye'nin ilk başvurusu reddedilmiştir. Buna karşılık aynı dönemde başvuran İran gözlemci ülke statüsüyle kuruluşa kabul edilmiştir.

Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Liu Jianchao, 23 Haziran 2005 tarihinde Pekin'de düzenlediği basın toplantısında güvenlik, ekonomik ve ticari işbirliğinin Kuruluş zirvesinin gündemini oluşturacağını, üye ülkelerin bu konudaki işbirliğinin Kuruluş'un devamlı gelişmesini hızlandıracağını söylemiş, fakat Türkiye'nin üyeliği konusunda bir açıklamada bulunmamıştır. Türkiye 2009 ve 2011 yıllarında da Kuruluş'a misafir ülke olmak için başvurmuş fakat kabul edilmemiştir.

Başbakan Erdoğan, 18 Temmuz 2012 tarihinde gerçekleştirdiği Rusya ziyaretinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'e *“ AB'de ne işin var diyorsun... Hadi gelin bizi Şanghay Beşlisi'ne dahil edin, biz de AB'yi gözden geçirelim şeklinde bir latife yaptım”* demiştir (Milliyet, 2012; Al-Monitor 2013). Başbakan Erdoğan'ın 25 Temmuz 2012

tarikhinde Kanal 24'de katıldığı Sansürsüz Özel canlı yayımında “*Türkiye AB sürecini unuttu mu?*” şeklinde soruya verdiği cevap, Türkiye’de acaba eksen kayması mı oluyor sorusunu gündeme getirmiştir: “*Geçenlerde Sayın Putin’e... 'bizi Şanghay Beşlisi içine alın' dedim.*” Bu cevap üzerine sunucu Yiğit Bulut’un “*Şanghay Beşlisi'ne gelin denilse, Türkiye gider mi gerçekten?*” sorusuna Başbakan “*Gideceğimizi söyledik. Gelin denilirse, geliriz dedik*” cevabını vermiştir. Bulut’un “*İkisi birbirine alternatif mi?*” sorusunu Erdoğan “*Şanghay Beşlisi daha iyi, çok daha güçlü*” diyerek cevaplandırmıştır (İKV, 2013).

Bu gelişmeler üzerine CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, “*Şanghay İşbirliği Örgütü'ne neden girmek istiyoruz? AB'yi neden dışlıyoruz? 1071'den beri bizim hedefimiz Batı'ya doğrudur. Batı bir coğrafya değildir; uygarlığın adıdır*” diyerek tepki göstermiştir (İHA, 2013). Başbakanın açıklamaları üzerine Avrupa Komisyonu’nun Genişlemeden Sorumlu Üyesi Stefan Füle’nin sözcüsü Peter Stano, “*Türkiye ve diğer aday ülkelerin AB üyelik hedefinden vazgeçerek başka arayışlara girebileceği iddiası tamamıyla spekülatif*” açıklamasında bulunmuştur (İKV, 2013).

Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Thorbjørn Jagland “*Bu Avrupa’dan uzaklaşma manasına gelirse ben endişelenirim, AB de endişelenmeli*” yorumunu yaparken (Akşam, 2013), AB Bakanı Egemen Bağış “*Türkiye’nin farklı ittifaklarla ve uluslararası kuruluşlarla ilişkilerini birbirinin alternatifi veya yedeği olarak görmek yanlıştır*” demiştir (Yeni Şafak, 2013).

Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ise “*Şanghay İşbirliği Örgütü, açılım ilkesi gözetir ve gözlemci ülkeler ve aralarında Türkiye'nin de olduğu diyalog ortağı ülkelerle ortaklık ilişkilerine değer verir*” (İKV, 2013) görüşünü ortaya atmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Victoria Nuland da “*Açıkçası, Türkiye'nin aynı zamanda bir NATO üyesi olduğu göz önüne alındığında bu ilginç olur*” açıklamasında bulunmuştur (AA, 2013). Türkiye 23 Mart 2011 tarihinde Kuruluş’a diyalog ortağı statüsü kazanmak üzere yeniden başvuruda bulunmuştur.

Başvuru, 14-15 Haziran 2011 tarihlerinde yapılan Devlet Başkanları Astana Zirve’sinde ele alınmış, fakat usul sorunları sebebiyle sonuçlandırılmamıştır. Kasım 2011’de Rusya’nın Saint Petersburg kentinde yapılan Zirve öncesinde Rusya Dışişleri Bakanlığı, SCO üye ülkelerinin Türkiye’ye diyalog ortağı statüsünün verilmesinden yana olduğunu açıklamıştır (BBC, 2013).

Türkiye’nin başvurusu 6-7 Haziran 2012 tarihlerinde Pekin’de düzenlenen Devlet Başkanları Zirvesi’nde onaylanmıştır. Zirve Bildirisi’nde de Türkiye’nin Diyalog Ortağı olarak SCO ile işbirliğine dahil olmasının memnuniyetle karşılandığı belirtilmiştir. Bu

gelişme üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 5 Şubat 2013 tarihinde Türkiye'nin kuruluşu diyalog ortağı olması konusunda şu açıklamayı yapmıştır: “Ülkemizin ŞİÖ ile ilişkisi AB veya NATO ile ilişkilerimize alternatif olmadığı gibi, bu örgütlerle mevcut ilişkilerimiz ŞİÖ ile işbirliğimiz önünde engel değildir” (Dışişleri Bakanlığı, 2016).

Türkiye'nin yeni Berlin Büyükelçiliği'nin açılışı için Almanya'ya giden Başbakan Erdoğan'ın ziyaretini Frankfurter Allgemeine Zeitung gazetesi “Erdoğan AB'ye ultimatoma verdi” başlığıyla verdiği haberde, Erdoğan'ın Cumhuriyet'in 100'ncü yılında Türkiye'nin AB'ye alınmaması durumunda AB'nin Türkiye'yi kaybedeceği sözlerine yer vermiştir. Erdoğan'ın Güney Kıbrıs'ın AB'ye alınmasını hata olarak değerlendirdiğini ve Almanya Başbakanı Angela Merkel'in de aynı görüşte olduğunu söylediği ifade edilen haberde, Merkel'in buna cevap vermediği, Türkiye'nin AB üyeliği müzakerelerinin dürüst ve ucu açık olarak yapılacağı güvencesi verdiği belirtilmiştir. Başbakan 1 Kasım 2012 tarihinde gerçekleştirdiği Almanya ziyareti sonrasında Putin'e yaptığı espriye açıklık getirmiştir: “Bir noktada artık AB, Türkiye'yi kaybetme noktasına gelebilir. Putin'e yaptığım espride de ben bunu ima ettim” (Habertürk, 2012).

Başbakan Erdoğan 3-6 Şubat 2013 tarihlerinde Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya'yı kapsayan Orta Avrupa turu öncesinde havalimanında kendisine sorulan bir soru üzerine şu cevabı vermiştir: “Şanghay Beşlisi, AB ile alternatif kuruluşlar değildir. Yani birine girdiğinde birini terk etme; terk edersen de ayrı konu” (Habertürk, 2013).

Rusya'nın St. Petersburg kentinde 23 Kasım 2013 tarihinde yapılan Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi toplantısında Putin, Ukrayna'nın, Avrupa Birliği ile ticaret anlaşması imzalamayı reddetmesine değinirken Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğiyle ilgili görüşmelerde büyük tecrübe sahibi olduğunu söyleyince Başbakan Erdoğan şu cevabı vermiştir: “Şanghay İşbirliği Teşkilatı'na gelin Türkiye'yi alın. Bizi de bu sıkıntıdan kurtarın.” Erdoğan'ın teklifi üzerine Putin şu açıklamayı yapmıştır: “Şunu kesinlikle ifade etmek isterim ki bağımsız dış politika konusunda bölgede etkin çalışmalara devam edeceğimiz anlamına geliyor.” Erdoğan da, “Şanghay'a üyelik talebimizi daha önce de Sayın Putin'e ifade etmiştim. Bunu önemsiyoruz” demiştir (Cumhuriyet, 2013).

6. Türkiye Avrasya Ekonomik Birliği ile Benzeri Kuruluşlara Üye Olamaz

AB ilişkilerinde son zamanlarda yaşanan sorunlar ve AB ile olan gümrük birliğinin gözden geçirilmesi gündemde iken dönemin Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi, Pamukkale'de 15 Aralık 2014 tarihinde düzenlenen Çalıştay'da yaptığı konuşmada Türkiye'nin Avrasya'yı unutmaması gerektiğini belirtmiştir: “...Avrasya, Gümrük Birliği'ni göz ardı ederse çok büyük hata yapar ...Avrasya Gümrük Birliği, Türkiye için vazgeçilmezdir.

Biz orada olmak zorundayız. Körfez İşbirliği Teşkilatı içinde olmak zorundayız. Orta Afrika Birliği denen... birliğin içinde yer almak zorundayız.” Bu açıklama, ancak (Karluk, 2016b) Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinin kopması durumunda gündeme gelebilir.

Ekonomi Bakanı Zeybekçi, 23 Ağustos 2016 tarihinde de *"AB ile Gümrük Birliği'ne sadık kalarak Avrasya Gümrük Birliği'ne de dahil olmak istiyoruz. Tabii ki bu birliğe de katılmak istiyoruz, ancak bu bizim AB'ye tam üye olma çalışmalarımızı ve Avrupa Gümrük Birliği şartlarını etkilemeyecek şekilde olacaktır"* açıklaması yapmıştır (Sputnik, 2016). Türkiye, AB ile gümrük birliği içinde olduğundan Ankara Anlaşması ve Katma Protokol anlaşmaları yürürlükte olduğu sürece bu Birliğe giremez.

Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin ekonomik entegrasyonu konusunda 1992 yılında Başbakanlık'ta görevli iken tarafımdan Türk Ödemeler Birliği kurulması konusunda bir model geliştirmiştir. O dönemde daha Sovyetler Birliği dağılmamıştı. Sovyetler Birliği'nin dönemin Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev bu taslaktan haberdar olmuş ki bir toplantıda şahsıma taslağı sormuştur. Bu anlamlı soru karşısında Sovyetler Birliğini uyandırmamak için Türk Ödemeler Birliği'nin adı tarafımdan Avrasya Ödemeler Birliği olarak değiştirilmiştir (Karluk, 2014c, s.760).

Prof. Dr. Emine Nur Günay 2011 yılında Barış Can ile yaptıkları Orta Asya, Güney Kore ve Türkiye Arasında Olası Bir Gümrük Birliği: Türkiye'nin Potansiyel İhracat Kazanımları başlıklı çalışmada Türkiye'nin Altay Birliği'ne üye olmasını önermiştir: *"Altay Birliği isimli Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Güney Kore, Türkmenistan ve Özbekistan arasında kurulacak tarihi, sosyal ve kültürel bağlarla desteklenen, küresel ekonomiye uyarlanmış, modern bir birlik önerilmektedir"* (Günay, 2011, s. 9).

Öncelikle bilinmesi gerekir ki, sadece *"Tarihi, sosyal ve kültürel bağlarla"* bir yere varılamaz. Ülkeler arasındaki esas bağ dokusu ekonomik ilişkilerdir. Nitekim Tasam Başkanı Süleyman Şensoy 11 Nisan 2013 tarihinde şu doğru tespiti yapmıştır: *"Sadece din, dil, tarih, coğrafya gibi etmenlerin bizi kurtaracağını, bizi bu çok boyutlu rekabette başarılı kılacağını zannederseniz yanılırız diye düşünüyorum"* (Şensoy, 2013, s. 14). Önerilen birlik gümrük birliğine dayanacaktır. (Karluk, 2016a), Altay Birliği'nde Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile gümrük birliği gerçekleştirmesi mümkün değildir (Zenginoğlu, 2012). Bunun için Türkiye'nin AB ile imzaladığı anlaşmaları karşılıklı olarak feshetmesi gerekir. Şimdilik böyle bir girişim yoktur. (Karluk, 2016b).

Türkiye'nin Şanghai İşbirliği Kuruluşu ile ekonomik ilişkilerini geliştirme ve de Avrasya Birliğine girme konusundaki ısrarı karşısında Rusya'nın bir suikasta kurban giden Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov'un ev sahipliğinde Ocak 2015'de Ankara'da gerçekleşen

Avrasya Ekonomik Birliği toplantısına Kazakistan, Belarus ve Kırgızistan'ın Ankara Büyükelçileri de katılmıştır. Toplantıda Türkiye'nin Birliğe üyeliğine ilişkin olumlu mesajlar verilmiştir.

Avrasya Ekonomik Birliği fikrinin öncülerinden olan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türkiye'nin bu Birlikte yer alması gerektiğini birçok defa vurgulamıştır. Ankara'daki toplantıda Belarus Büyükelçisinin Türkiye'nin üyeliğiyle ilgili olumlu yaklaşım belirtmesi önemlidir. Rusya Devlet Başkanı Putin'in sözcüsü Sergey Markov'un *"Türkiye, Avrupa Birliği'ne değil Avrasya Birliği'ne girmelidir, bu şekilde güçlenebilir"* açıklaması ise dikkat çekicidir (Hazır, 2015).

Nazarbayev, Avrasya Ekonomik Birliği'nde Rusya'ya karşı Türkiye'yi bir denge unsuru olarak değerlendirmektedir. Bu konuya Nazarbayev 14 Aralık 2012 tarihinde "Kazakistan: 2050 Stratejisi: Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti" başlıklı ulusa sesleniş konuşmasında üstü örtülü olarak değinmiştir. Nazarbayev aslında bir Kazak milliyetçisidir ve Kazakistan devletinin uzun dönemde bağımsızlığından yanadır. Şu sözler O'na aittir: *"Jeti atasın bilmeytin er jetesiz, jeti gaşır tarihin bilmeytin el jetesiz"* Türkçesi: Yedi atasını bilmeyen kişi yaramaz, yedi asır geçmişini bilmeyen halkın geleceği olmaz (Nazarbayev, 2000, s. 191).

Avrasya Ekonomik Birliği'ne Türkiye'nin girmesini isteyen Nazarbayev bu görüşünü, Esengül Kafkızı'nın Abdülvahap Kara (Kara, 2013) tarafından çevrilen ve Türkistan gazetesinde 14 Kasım 2013 tarihinde yayınlanan *"Ankara Gümrük Birliği'ne Katılmayı Gerçekten İstiyor mu? Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Teklifi Üçlü Gümrük Birliği'nde Görüşlerin Farklı Olduğunu Ortaya Çıkarılmış Gibidir"* başlıklı makalesinde ortaya koymuştur.

Kafkızı, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın *"AB bizi oyalarsa biz de alternatif ararız, Şanghay 5'lisi bizi kabul etsin, AB'ye hoşça kal deriz"* demecinin perde arkasını şöyle açıklamaktadır:

"Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te gerçekleşen Avrasya Ekonomik Yüksek Kengeşi'nin (Konseyi) olağan toplantısında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türkiye'nin Birliğe alınması konusunda teklif yaptı. Nazarbayev 'Dış seyahatlerimde bana sizler Gümrük Birliği ile eski Sovyetler Birliği'ni tekrar kurmayı mı, yoksa Rusya'nın himayesine girmeyi mi istiyorsunuz? diye çok sık soruyorlar. Belki, Türkiye gibi büyük ülkeyi birliğe alırsak böyle soruların sorulmasını önlemiş oluruz' şeklinde konuştu. Nazarbayev'in bu sözlerinin Gümrük Birliği'ndeki meslektaşları üstünde şok etkisi yarattığında şüphe yoktur. Ancak, Rusya Devlet Başkanı Putin bu konuda doğrudan bir fikir

serdetmedi, sadece Gümrük Birliği ile bir serbest ticaret anlaşması yapmaya Hindistan'ın istekli olduğunu belirtmekle yetindi. Bu ifadelerin altında çeşitli sebepler arayan Rusya'nın basın organları da Türkiye'nin esas amacının Gümrük Birliği'ne girmek değil, Avrupa Birliği'ne üye olmak olduğuna vurgu yaptıktan sonra Nazarbayev'in bu teklifinin Türk dünyasının en büyük ülkesinin yöneticileri için beklenmedik bir jest olduğu yorumunda bulundular. Kommersant gazetesi Türkiye Dışişleri Bakanlığındaki güvenilir kaynaklara dayanarak verdiği bilgi de 'Ankara'daki resmi görevliler için bu ifade beklenmedik bir gelişme oldu' demektedir. Avrasya Ekonomi Komisyonu Başkanı Viktor Hristenko Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üye olma konusunda bir başvuruda bulunmadığını söyledi. Siyasi gözlemcilere göre, Nazarbayev'in bu teklifinin altında yatan iki sebep olabilir. Birincisi Suriye konusunda Rusya ile taban tabana zıt bir politika takip eden Türkiye'yi Gümrük Birliğine üyeliğe sunmak ve böylece yakın zamanlarda Rusya'nın 'Suriye'nin birliğe üye olması mümkündür' şeklindeki ifadesine karşılık yapılmış bir hamledir. Ayrıca üye devletler gelecek yıl kurulması beklenen Avrasya Ekonomik Birliği'ne sıcak bakmamaktadır. Nazarbayev toplantıda ayrıca gümrük tarifeleri ile ilgili olarak da Rus meslektaşlarını eleştirdi. Gümrük Birliği'nden fayda yerine zarar gördüklerini söyleyen Nazarbayev, Kazakistan ürünlerinin Rusya pazarına girmekte engellerle karşılaştığını ve gümrük tarifeleri ile ilgili olmayan zorlukların var olduğunu, ürünlerinin kalite, temizlik ve diğer kontrolleriyle ilgili taleplerin arttırıldığını, karşılıklı ticaretin gittikçe karmaşıklaştığını ifade etti. Nazarbayev, Avrasya Ekonomi Komisyonu'nun Rus üyelerini de eleştirdi. Kazakistan Cumhurbaşkanı 'Kanuna göre Komisyon üyeleri hiçbir hükümete karşı sorumlu değildir. Ancak Avrasya Ekonomik Komisyon'unun Rus üyeleri Rusya Hükümeti'nin toplantılarına katılmakta ve özel talimatlar almaktadır' dedi. Bu sözlerden Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Rusya'nın siyasi nüfuzuna kolay kolay boyun eğmeyeceğini anlaşılmaktadır. Nazarbayev bir amacı da Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üye olmasını teklif ederek, Ermenistan'ın Gümrük Birliği'ne üye olmak yolundaki istemine karşı tepkisini ortaya koymak olabilir. Avrupa Birliği yıllardır Türkiye'ye üyelik şartı olarak Ermenilere karşı yaptığı soykırımı kabul etmesini talep etmektedir. Ancak, Ermenistan bölgesel birlik için Avrupa yerine Rusya'yı tercih etme yolunu seçmektedir. Belki de bundan dolayı birkaç yıldan beri yerinde sayan Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki müzakereler yeniden başlayacaktır. Gümrük Birliği konusunda beklenmedik bir çıkış yapan Kazak meslektaşının tavrına Rusya Devlet Başkanı Putin hiçbir tepki göstermedi. Ancak Rus siyasi gözlemcilerinin şimdiye kadar ortaya koydukları yorumlardan anladığımıza göre, Rusya Türk dünyasının en güçlü ülkesinin Moskova'nın siyasi projelerine dahil olmasını kesin olarak karşıdır. Rusya

gazetelerin birinde 'Gümrük Birliği Moskova'nın bir projesidir. Gelecekte o Avrasya Birliği'nin temeli olacaktır. Avrasya Birliği'nin kurulması fikrinin sahibi Rusya'nın bugünkü lideri Putin'dir. Birçok uzmanlar Kremlin'in bu planını eski Sovyet ülkelerinin önce ekonomik, daha sonra siyasi egemenliğini yok etmeye yönelik bir proje olarak görmekte dirler' diye yazıldı. Aynı gazetede 'Özbekistan'ın bu birlikten kendisini uzak tutmasının bir sebebi de budur' şeklinde görüş belirtildi. 2011'de Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Taşkent'in Gümrük Birliği'ne katılmamasının temel sebebi olarak, bu Birliğin gizli gündeminde ekonomik menfaatlerden çok siyasi amaçların bulunduğunu söylemişti. Beyaz Rusya Cumhurbaşkanı Lukaşenko ise Gümrük Birliği'ne Ermenistan ve Türkiye'nin üye olmasının mümkün olmadığını fikrindedir. Eğer Türkiye Gümrük Birliği'nin kapısını çalacak olursa, bu durum Putin'in Rusya'nın eski nüfuzunu koruma ve onu tekrar eski dönemlerdeki gücüne kavuşturma gibi amaçlarını gerçekleşmesine engel olacaktır. Bunun sebeplerine bakacak olursak, öncelikle Türkiye'nin ekonomisi Rusya ekonomisinden daha ileridir. Hafif endüstrisi gelişmiştir, ayrıca Tayyip Erdoğan'ın başbakanlığı döneminde dünya krizini yara almadan atlattı. Ayrıca Türkiye'nin birliğe katılması durumunda dil – kültür dengeleri değişecektir. Asırlar öncesinden günümüze değin bölgede etkili olan Rusya ve diğer Slav ülkelerin dil ve kültürleri üstünlüğünü kaybedecek ve Türkiye Birlik içinde kendi kurallarını koymaya başlayacaktır. Birlik içinde uluslararası belgelerin sadece Rusça değil, ikinci bir dilde daha hazırlama zorunluluğu ortaya çıkacaktır. Bunlara ek olarak Kazakistan'ın Türkiye ile birlikte Türk Kengeşi'ne (Turkic Council) üye olduğu da göz ardı edilmemelidir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in geçen yıl İstanbul'da yaptığı konuşmayı da hatırlamak gerekir. Nazarbayev konuşmasında; Rus sömürgeciliği üzerinde durmuş, Ankara'dan Altaylar kadar olan coğrafyada yaşayan 200 milyon Türk'ün birlik olması durumunda dünyada büyük bir güce dönüşebileceklerine, Rus hegemonyası dolayısıyla milli kültür ve dilleri kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarına değinmişti. Demek ki, Rusya için Türkiye'nin Gümrük Birliği'nde girmesi hiç te istenen bir durum değildir. Çünkü, Gümrük Birliği'nin amacı Rusya'nın eski Sovyet ülkelerindeki nüfuzunu güçlendirmektir. Bunu, Rusya'nın siyasi gözlemcileri de kabul etmektedir. Rusya'da yayınlanan bir makalede 'Rusya, ekonomisi küçük ülkeler de kendi hegemonyasını sürdürmeyi amaçlar, bundan dolayı kendisinden büyük ekonomilere Birliğin kapısını açmak istemez' ifadelerine rastlıyoruz. Çünkü, bu birlikte eşitler arasındaki ortaklık şeklinde bir anlayış henüz oluşmamıştır. Nazarbayev'in bu toplantıdaki konuşması, Kazakistan'ın Rusya'nın kolaylıkla avucuna düşmeyeceğini, hatta aksine Rusya'dan başka da destek göreceği ülkelerin var olduğunu gösterdi. Plana göre, Mayıs 2014'de Avrasya Ekonomik

Birliği'nin kurulması gerekiyor. Birkaç ay içinde böyle bir adımın atılmasına ne Kazakistan, ne de Beyaz Rusya hazır görünmüyor.” (Kafkızı, 2013)

Sonuç

ABD Merkezi Haberlama Teşkilatı'nın (CIA) Milli Haberlama Konseyi (National Intelligence Council) 9 Ocak 2017 tarihli raporunda, Türkiye'nin giderek bağımsız ve çok yönlü bir politika izlemesinin orta dönemde Avrupa'da entegrasyonu bozucu etkiler yaratabileceğini, NATO ile NATO-AB birlikteliği üzerinde baskı yaratabileceğini öne sürmüştür: *“The problem of an increasingly independent and multidirectional foreign policy in Turkey and its nondemocratic impulses, at least over the medium term, will add to the disintegrative currents in Europe and pose a threat to the coherence of NATO and NATO-EU cooperation”* (NIC, 2017, s. 132).

Massachusetts Institute of Technology'de iktisat profesörü Daron Acemoğlu'nun Hürriyet Gazetesi'nde yayımlanan röportajında Avrupa Birliği'nin Türkiye için bir çapa olduğunu belirtmiştir. Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye ile üyelik müzakerelerini geçici olarak dondurma kararını nasıl karşıladınız sorusuna Acemoğlu şu cevabı vermiştir: *“Avrupa Birliği, Türkiye'nin kurumları için önemli bir çapadır. Bu çapayı elimizden kaçırmak üzereydik. Şimdi tamamen kaçırdık. Türkiye için iyi bir sonuç olmadı. Ayrımın büyümesi, hem ekonomik hem siyasi anlamda çok kötü.”*

Türkiye iyi kötü 60-70 yıldır Batı ittifakının parçası. Cumhuriyet'in yönü Batı'ydı. Şimdi Avrupa Birliği'ne, hatta NATO'ya alternatif olarak Şanghay Beşlisi işaret ediliyor. Bunu ekonomik ve siyasi açıdan nasıl okuyorsunuz? sorusuna ise *“Çok kötü okuyorum. Türkiye'nin Batı'yla ilişkisi hiçbir zaman sorunsuz değildi. Bir adım geri, bir adım ileri gidiyordu. Avrupa'yla yakınlaştığımız dönemler hep iyi netice verdi”* demiştir (Acemoğlu, 2016).

2000'li yılların başında Rusya'da Putin'in iktidara gelmesinin ardından çeşitli bölgesel kuruluşlar aracılığıyla Sovyet ardılı ülkeler arasında eski Sovyetler Birliği'ne benzeyen bir birliğin sağlanması amaçlanmıştır. Putin'in amaç ve söylemlerinde büyük bir değişimin olduğunu söylemek mümkün değildir. O halde neden Avrasya Ekonomik Birliği ya da Şanghay İşbirliği Kuruluşu Türkiye için yeni bir alternatif olarak gösterilmektedir? Böyle bir oluşum içerisinde Rusya'nın Türkiye'yi gerçekten görmek isteyip istemediği de tartışma konusudur. Rusya istese bile Türkiye, AB ile imzaladığı Ankara Anlaşması ve Katma Protokol yürürlükte olduğu sürece bu kuruluşlara üye olamaz.

Türkiye, 1856 Paris Anlaşması'ndan sonra yüzünü Batı'ya çevirmiş, Tanzimat'tan bu yana da Batı'ya yönelmiş dünyadaki tek Müslüman ülkedir. Türkiye, laik ve demokratik ilkeleri benimsemiş, Batı dünyası ile ortak sınıra sahip ve ona komşu, AB ülkeleri ile tarihi ilişkileri bulunan, dünya üzerinde mevcut 57 İslam ülkesi arasında ekonomik, politik, sosyal, kültürel ve sportif alanlarda en gelişmişler arasında yer alan, hayat tarzı olarak kendi kültürel değerlerini koruyarak Batı'yı seçmiş bir ülkedir.

Türkiye için zaman zaman *“Batıya giden gemide Doğuya koşan ülke”* benzetmesi yapılmıştır ama bunun doğru olmadığı Türkiye'nin üye olduğu Avrupalı ekonomik, askeri ve siyasi kuruluşlar tarafından ispatlanmıştır. Türkiye'nin dışında hiçbir Müslüman ülke AB dışındaki tüm Avrupalı kuruluşlara üye değildir.

Uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilerde ülkelerin birbirlerini nasıl algıladıkları önemlidir. Bu algı, tarafların birbirlerine karşı tarihsel imaj ve kültürel birikimlerin etkisinden geçerek oluşur. Algılar bazen peşin yargılardan etkilenir ama algıların varlığı maddi gerçekliğin küçümsenmesi anlamına gelmez. Maddi gerçekliğe anlam kazandıran, o gerçekliğe taraflarca atfedilen önemdir. Günümüzün küresel dünyasında algılar statik olmayıp hızla değişebilmektedir. Tarafların eylemleri algıları doğurur. Bu sebeple eylem değişince algı da değişebilir. Türkiye'nin gösterdiği ekonomik performans ve izlediği dış politika, ülkemizin Batı dünyasındaki algısının değişmesini sağlamıştır.

Türkiye değişirken Batı'nın Türk dış politikası algısı da değişmektedir. NATO üyeliğinden sonra Türkiye, Batı Dünyası'nın sadık bir müttefiki olarak algılanmıştır. Türkiye'nin dış politikada belli ilkeler belirleyerek bunları uygulamaya koyması, son yıllarda ABD ve Avrupa Birliği'nde endişe doğurmuştur ama bu bir eksen kayması anlamına gelmemektedir.

2023 vizyonu tartışılırken, son yıllarda izlenen dış politika sebebiyle Türkiye'nin dış politikasında eksen kayması var mı sorusu gündeme gelmiştir. TÜSİAD'ın Görüş Dergisi Ağustos 2010 tarihli sayısında dış politikadaki eksen kayması tartışmalarını ele almış ve *“Sarkaç doğuya kayıyor: Türkiye sürüklüyor mu, sürükleniyor mu?”* kapak sloganıyla çıkmıştır

ABD Dış İlişkiler Konseyi 8 Mayıs 2012 tarihinde New York'ta, ABD eski Dışişleri Bakanlarından Madeleine K. Albright ve ABD'nin eski ulusal güvenlik danışmanlarından Stephen J. Hadley'in eş başkanlığını yaptığı, CFR uzmanı Steve A. Cook direktörlüğünde 23 uzmandan oluşan çalışma grubunun hazırladığı Türkiye-ABD İlişkileri: Yeni Ortaklık (U.S.-Turkey Relations A New Partnership) başlıklı raporu yeni ortaklık kavramına açıklık getirmiş

ve Türkiye'nin son 10 yılda dış politikada önemli bir aktör olduğuna dikkati çekmiştir (Albright, 2012).

Batı'nın çifte standartlarına yönelik Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar gibi Batılı olmayan bölgelerde seslendirdiği eleştiriler zaman zaman Türkiye'nin bir ortak değil, rakip güç olarak algılanmasına yol açmakta, Ortadoğu'daki Batı karşıtı aktörlerle ilişkileri, Türkiye'nin Avrupa'da ne tür bir ortak olacağı konusunun sorgulanmasına sebep olmaktadır. Eksen tartışmalarının doğmasına zemin hazırlayan gelişme, Türkiye - AB ilişkilerinin çıkmaz sokağa girmesidir.

Türk kamuoyu artık ülkemizin bir gün AB üyesi olacağına inanmamaktadır. Kamuoyu desteği olmadan Türkiye Cumhuriyeti'nde hiçbir hükümet AB'ye üyelik konusunda istekli olmayacak, bu durumda Türkiye ile Batı dünyası arasındaki ilişkiler zayıflayacak ve Türkiye'de bir eksen kayması belki bu durumda olabilecektir.

Başbakan Erdoğan 12 Ağustos 2010 tarihinde Ankara'daki büyükelçilere vermiş olduğu iftar yemeğinde *"Türkiye'nin dış politika eksenini değiştirmemiştir"* dese de önümüzdeki 50 yıl içinde dünyada, bölgemizde ve Avrupa'da büyük değişiklikler olacaktır. Bu gerçeği görerek Türkiye yeni bir strateji belirlemek zorundadır. 63 yıl önce NATO kurulduğunda hiç kimse; 1989 yılında Sovyetler Birliği'nin çökeceğini, Avrupa'nın iki bloklu yapısının ortadan kalkacağını, Varşova Paktı'nın 1 Temmuz 1991'de dağılacağını, Savaş sonrası Avrupa'sının iki kutuplu yapısının askeri bakımdan tarihe karışacağını, Polonya, Çek ve Slovak Cumhuriyetleri, Slovenya, Macaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Romanya ve Bulgaristan gibi eski sosyalist ülkelerin Türkiye'den önce Avrupa Birliği üyesi olacaklarını tahmin etmiyordu.

Türkiye'nin AB üyeliği hedefinden bir sapma söz konusu değildir. Çünkü, 2001, 2003 ve 2008 yıllarında güncellenerek Bakanlar Kurulu kararıyla Resmi Gazete'de yayınlanan AB üyeliği hedefine yönelik Türkiye Ulusal Programı'nın giriş bölümündeki hedefte bir değişiklik olmamıştır. Dokuzuncu Cumhurbaşkanı merhum Süleyman Demirel'in Aydın Doğan'a 7 Şubat 2015 tarihinde yazmış olduğu mektupta önemle üzerinde durduğu husus, *"Türkiye, ne olursa olsun, Avrupa Birliği çıpasına sarılmalıdır. Bundan vazgeçmek olmaz"*dır (Demirel, 2015).

Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerinin şu anki toplam nüfusu 183 milyondur. 79 milyonluk (2017) bir Türkiye'nin Birliğe katılması Birlik içindeki nüfus ağırlığını değiştireceği ve Türkiye'nin etkinliğini arttıracığı için Rusya bu üyeliğe sıcak bakmaz. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin nüfusu, büyük bölümü Özbek ve Kırgızlardan oluşan

Tacikistan da dahil 65 milyondur. Türkiye'nin nüfusuna bu nüfus da eklenirse 144 milyonluk Türk nüfus 183 milyonun etkinliğini önler (Andican, 2014. s.125).

Türkler Batı'ya yönelmiş bir ulustur. Lucius Annaeus Seneca "*Hangi kapıya yöneldiğini bilmeyen hiçbir zaman uygun esen rüzgarı bulamaz*" (ignoranti quem portum petat nullus suus ventus est) derken haklıydı. Çünkü, yöneldiğiniz kapıyı bilmezseniz, hiçbir zaman uygun esen rüzgarı yakalayamazsınız. Ama bazen kapıyı bulmanız yeterli olmayabilir. Çünkü rüzgar eğer tersten eserse, sizi uygun olan kapıya değil, istemediğiniz bir kapıya yönlendirebilir.

Büyük Önder Atatürk 29 Ekim 1923 tarihinde Fransız yazar Maurice Pernot'ya verdiği demeçte tercihini yapmıştır: "*Kabul etmelisiniz ki, doğuda yaşamayı seçmeye mecbur olduğunuz için, ırkımızın beşiği ile ilgili olması nedeniyle mümkün olduğu kadar yakın batıyı bir yerleşim yeri seçtik. Fakat vücutlarımız doğuda ise fikirlerimiz batıya doğru yönelik kalmıştır. Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye'de asri binaenaleyh batılı bir hükümet vücuda getirmektir. Medeniyete girmek arzu edipte Batıya yönelmemiş millet hangisidir?*" Avrupa Birliği üyeliği Türkiye için bir stratejik hedeftir (Bozkır, 2016). Bu sebeple Türkiye, Batı dünyası ile ilişkilerini kesmeden aşağıdaki fotoğraf karesinde yer alamaz.

Kaynaklar

Acemoğlu, D. (2016). "Türkiye'de umutlanacak şeyler de var",
(<http://www.hurriyet.com.tr/daron-acemoglu-turkiyede-umutlanacak-seyler-de-var-40289135>)
(26.12.2016)

Agence France-Presse (2008). "Sarkozy Opposes Turkish Entry into EU,"
(<http://www.hurriyetdailynews.com/sarkozy-opposes-turkish-entry-into-eu-vows-referendum.aspx?pageID=438&n=sarkozy-opposes-turkish-entry-into-eu-vows-referendum-2008-04-26>) (23.12.2016)

Akmoldoeva, K. (2006). "Avrasya Ekonomik Topluluğu: Rusya'nın Orta Asya'daki Ekonomik Ayağı mı?" (<http://www.tasam.org/tr>)

TR/Icerik/424/avrasya_ekonomik_toplulugu_rusyanin_orta_asyadaki_ekonomik_ayagi_mi_)
(08.12.2016)

Akşam (2013). “Avrupa Konseyi’nden Şanghay Uyarısı,”

(<http://www.aksam.com.tr/dunya/avrupa-konseyinden-sanghay-uyarisi--163088h/haber-163088>) (22.12.2015)

Albright, K. M. (2012). “U.S.-Turkey Relations A New Partnership Independent”,
(Task Force Report No. 69. file:///C:/Users/srkarluk/Downloads/TFR69_Turkey.pdf)
(19.12.2016)

Al-Monitor (2013). “Erdoğan Türkiye’yi Şanghay İşbirliği Örgütü’ne sokmak istiyor”, (<http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2013/01/shanghai-cooperation-organization-erdogan-turkey.html>) (19.12.2015)

Anadolu Ajansı (2005). “Kotalara takılmayalım”,

(<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=142315>) (12.12.2016)

Anadolu Ajansı (2013). “Şangay Beşlisi ilginç olur”,

(<http://www.aa.com.tr/tr/dunya/127187--sangay-beslisi-iliginc-olur>
<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=142315>) (02.12.2016)

Andican, A. (2014). “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri 2023 Yılında Nerede Olacaklar?” *Türk Diasporası ve Türk Dünyası 2023*, İstanbul: Tasam Yayınları.

BBC (2013). “Türkiye, Şangay İşbirliği Örgütü'yle diyalog ortağı”,

(http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/04/130426_sio_turkiye_anlasma) (12.01.2017)

BBC (2016). “Almanya'da Erdoğan'a basın özgürlüğü tepkisi”,

(http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/03/160329_almanya_erdogan) (09.02.2017)

Cumhuriyet (2013). “Erdoğan: Bizi kurtarın,”

(http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/12295/Erdogan_Bizi_kurtarin.html#)
(23.01.2017)

Demirel, S. (2015). “Türkiye, ne olursa olsun, Avrupa Birliği çıpasına sarılmalıdır. Bundan vazgeçmek olmaz”, Hürriyet, 19.06.2015. (<http://www.internethaber.com/suleyman-demirelden-aydin-dogana-kritik-mektup-795507h.htm>) (12.02.2017)

Deutsche Welle (2014). “Juncker ve Schulz Türkiye'nin AB üyeliğine karşı”,

(<http://www.dw.com/tr/juncker-ve-schulz-t%C3%BCrkiyenin-ab-%C3%BCyeli%C4%9Fine-kar%C5%9F%C4%B1/a-17650137>) (11.01.2017)

Deutsche Welle (2015). “Merkel'den Türkiye açıklaması”,
(<http://www.dw.com/tr/merkelden-t%C3%BCrkiye-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1/a-18788450>) (17.12.2016)

Dışişleri Bakanlığı (2016). “Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün Türkiye'nin Şanghay İşbirliği Örgütü Diyalog Ortaklığı Hakkındaki Bir Soruya Cevabı”, (<http://www.mfa.gov.tr/sc-3-5-subat-2013-turkiye-nin-sanghay-isbirligi-orgutu-diyalog-ortakligi-hk.tr.mfa>) (07.01.2017)

EAEU (2017). “Eurasian Economic Union”, (<http://www.eaeunion.org/?lang=en>) (21.02.2017)

EC (2012). “Enlargement”,
(http://web.archive.org/web/20120614011731/http://ec.europa.eu:80/enlargement/potential-candidates/index_en.htm) (03.01.2017)

EC (2014). “Multiannual financial framework 2014-2020 and EU Budget 2014 in a nutshell”, (http://ec.europa.eu/budget/news/article_en.cfm?id=201401281520) (19.02.2017)

EC (2016). “Enlargement, EU-Turkey relations,”
(http://ec.europa.eu/enlargement/candidate-countries/turkey/eu_turkey_relations_en.htm) (16.02.2016)

EC (2017). Fifth Report on the Progress made in the implementation of the EU-Turkey Statement, Brussels, 02.03.2017 COM(2017) 204 final.

EC (2017). First Annual Report on the Facility for Refugees in Turkey, Brussels, 02.03.2017 COM(2017) 130 final.

Euractiv Com (2014). “Juncker and Schulz say 'no' to Turkey in last TV duel,”
(<http://www.euractiv.com/sections/eu-elections-2014/juncker-and-schulz-say-no-turkey-last-tv-duel-302278>) (19.01.2017)

Füle, Š. (2012). “Turkey and the EU: common challenges, common future,”
Commissioner for Enlargement and the European Neighbourhood Policy,
(http://ec.europa.eu/archives/commission_2010-2014/fule/docs/articles/20121010_turkey_article.pdf) (19.01.2017)

Günay, E. N. Barış, C. (2011). “Orta Asya, Güney Kore ve Türkiye arasında olası bir gümrük birliği: Türkiye'nin potansiyel ihracat kazanımları,” *Maliye Finans Yazıları*, 25(93), s.9-57.

Gürer, H. (2016). “Forms of regional cooperation in central asia”
(file:///C:/Users/srkarluk/Downloads/Ch.1.pdf) (12.02.2017)

Habertürk, (2012). "Azmim sürüyor, umudum azalıyor,"
“<http://www.haberturk.com/gundem/haber/790679-azmim-suruyor-umudumazaliyor>”
,(20.01.2017)

Habertürk, (2013). “Başbakan'dan Avrupa'ya rest!”
“<http://www.haberturk.com/gundem/haber/816889-basbakandan-avrupaya-rest>”,
(17.02.2017)

Hazır, Ü. N. (2015). “Türkiye'nin avrasya ekonomik birliği'ne üyeliği mümkün mü?”*Akademik Perspektif*, (<http://akademikperspektif.com/tag/umit-nazmi-hazir/>)
(12.02.2017)

IFO Institute (2013). “Dimensions and Effects of a Transatlantic Free Trade Agreement Between the EU and U.S.” (<http://www.transatlanticbusiness.org/wp-content/uploads/2014/05/dimensions-and-effects-of-a-transatlantic-free-trade-agreement-between-the-eu-and-usa.pdf>) (25.02.2017)

İHA, (2013). "Sağlıklı bulmuyorum," (<http://www.iha.com.tr/sanghay-beslisi-onerisini-saglikli-bulmuyorum-261952-haber>) (18.01.2017)

İKV Dergisi (2013). “Bizi Şanghay Beşlisine Alın, Biz de AB'ye Allahısızladık Diyelim,” (http://www.ikv.org.tr/ikv_dergi/ikv_subat_2013/html/files/assets/basic-html/page39.html) (15.01.2017)

Kara, A. (2013). “[Rusya Türkiye'yi Gümrük Birliği'ne İstiyor mu?](http://www.abdulahapkara.com/rusya-tuerkyey-guemruek-brlne-styor-mu/)”
(<http://www.abdulahapkara.com/rusya-tuerkyey-guemruek-brlne-styor-mu/>) (12.01.2017)

Kafkızı, E. (2013). (http://www.inform.kz/kz/kazakstanda-ukimetti-zhasaktauda-parlamentin-rol-i-kusheyledi-nazarbaev_a2992763) (12.01.2017)

Karluk, S. R. (2013a). *Avrupa Birliği Türkiye İlişkileri: Bir Çıkmaz Sokak*, İstanbul: Beta Basım Yayın.

Karluk S. R. (2013b). “Şanghay İşbirliği Örgütü Avrupa Birliği'ne Alternatif Olabilir mi?” (<http://www.turkishnews.com/tr/content/2013/12/02/sanghay-isbirligi-orgutu-avrupa-birligine-alternatif-olabilir-mi/>) (12.02.2017)

Karluk, S. R. (2014a). *Avrupa Birliği*, İstanbul: Beta Basım Yayın.

Karluk S. R. (2014b). *Uluslararası Kuruluşlar*, İstanbul: Beta Basım Yayın.

Karluk. S. R. (2014c). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Beta Basım Yayın.

Karluk, S. R. (2015). “Turgut Özal ve Avrupa Birliği: Uzun ve Meşakkatli Bir Yol”, *Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm*, Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, s. 135-168.

Karluk, S. R. (2016a). “Emine Nur Günay’ın Altay Birliği Gerçekleşir mi?” (<http://www.turkishnews.com/content/2015/06/08/emine-nur-gunayin-altay-birligi-gerceklesir-mi/>) (17.02.2017)

Karluk, S. R. (2016b). “The Examination of the Accession Attempts of Turkey to the Shanghai Cooperation Organization and the Eurasian Customs Union within the scope of The EU Membership Perspective of Turkey”, https://www.researchgate.net/publication/301205097_The_Examination_of_the_Accession_Attempts_of_Turkey_to_the_Shanghai_Cooperation_Organization_and_the_Eurasian_Customs_Union_within_the_scope_of_The_EU_Membership_Perspective_of_Turkey

McKeon, (2016). “Negotiators Advance TTIP Agenda but Several Key Issues Remain”, 28.07.2016. (http://www.bfna.org/sites/default/files/publications/BBrief_Negotiators_Advance_TTIP_Agenda_but_Several_Key_Issues_Remain.pdf) (03.03.2017)

Milliyet (2012). “Bizi de Şangay Beşlisi’ne alın”, (<http://www.milliyet.com.tr/bizi-de-sangay-beslisi-ne-alin-/siyaset/siyasetdetay/26.07.2012/1571936/default.htm>) (12.02.2017)

Nazarbayev, N. A. (2000). *Tarihin Akışında*, İstanbul: Om Yayınevi.

NIC (2017). Global Trends: Paradox of Progress, Publication of the National Intelligence Council, 9 January 2017, NIC 2017-001, (<https://www.dni.gov/index.php/about/organization/national-intelligence-council-global-trends>) (19.01.2017)

Özsöz, M. (2013). “Unutulan AB Gündemine Can Suyu: AB Aday Ülkesi Türkiye’nin Şanghay Beşlisi Tartışması,” *İKV Dergisi*, (<http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/degerlendirmenotusubat2013.pdf>) (03.03.2017)

Park, Y. C. (2005). *Economic Liberalisation and Integration in East Asia: A Post-Crisis Paradigm*, New York: Oxford University Press.

Sarkozy, N. (2007). *Testimony: France, Europe and the World in the Twenty-First Century*, New York: Harper Collins Publishers.

Sputnik (2016). “Türkiye başka alternatifleri de düşünmeye başladığını itiraf ediyor” (<https://tr.sputniknews.com/turkiye/201608231024514853-turkiye-rusya-avrasya-gumruk/>) (09.01.2017)

Straw, J. (2013). *Last Man Standing: Memoirs of a Political Survivor*, London: Macmillan.

Şensoy, S. (2013). “2. Dünya Türk Forumu Açılış Konuşması: | Din, Dil, Tarih ve Coğrafya Yetmez,” *Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2013*, İstanbul: Tasam Yayınları.

(TR/Icerik/5007/2_dunya_turk_forumu_acilis_konusmasi_din_dil_tarih_ve_cografya_yetmez) (03.02.201/9

TEPAV (2013). “Turkey & The EU: The Sick Man Bites Back,” (<http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3466>) (15.01.2017)

SCO, (2017). (<http://www.sectesco.org>) (02.03.2017)

The Diplomat (2013). “Turkey Renews Plea to Join Shanghai Cooperation Organization,” (<http://thediplomat.com/2013/12/turkey-renews-plea-to-join-shanghai-cooperation-organization/>) (19.01.2017)

Topilov, F. (2016). “On the Role of Cenntal Asian Cooperation Organization Within the SCO.” (http://www.ca-c.org/journal/2004/journal_eng/cac-03/18.toleng.shtml) (03.01.2017)

Bozkır, V. (2016). “AB üyeliği bizim stratejik hedefimizdir”, (<http://www.trthaber.com/haber/turkiye/ab-uyeligi-bizim-stratejik-hedefimizdir-236813.html>) (12.01.2017)

Wimmel, A. (2009), “Beyond the Bosphorus? Comparing German, French and British Discourses on Turkey’s Application to Join the European Union,” (*Journal of Language and Politics*, (8)2. (<http://aei.pitt.edu/8068/1/wimmel-a-04g.pdf>) (12.01.2017)

World Bank (2014). *Evaluation of the EU-Turkey Customs Union*, Report No 85830-TR, (<http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/tr-eu-customs-union-eng.pdf>) (12.01.2017)

Yeni Şafak (2013). “Tercih-yapmak-zorunda-degiliz”, (<http://yenisafak.com.tr/yorum-haber/tercih-yapmak-zorunda-degiliz-07.02.2013-480339>) (12.02.2017)

Zenginoğlu, S. (2012). “Avrasya Birliği ve Türkiye: Yeni Bir Sevdaya Doğru Mu?” (<http://akademikperspektif.com/2012/01/06/avrasya-birligi-ve-turkiye-yeni-bir-sevdaya-dogru-mu/>) (03.12.2012)

ТҮРІК ӘЛЕМІНІҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕГЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫНЫҢ ФАКТОРЛАРЫ МЕН КЕДЕРГІЛЕРІ

Н.Ш.АЛМЕТОВ¹, Л.М.СЕРИМБЕТОВА²

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры,
п.ғ.д., n_almetov@mail.ru, ²Оңтүстік Қазақстан облысы әкімі аппараты Мемлекеттік
қызметшілерді даярдау орталығы Ақпараттық-талдау бөлімінің басшысы,
Шымкент, Қазақстан, lyazka_ms@mail.ru

Түйіндеме

Мақалада түрік әлемінің қазіргі әлем қауымдастығындағы рөлі мен орнын күшейтудің факторлары талданады. Қазіргі түрік тілдес елдерді тек ортақ тарих пен рухани негіздер ғана емес, әлеуметтік-экономикалық саладағы мемлекетаралық байланыстардың нығаюы, ғаламдық және аймақтық мәселелерді шешудегі бірдей позициялар мен күш-әрекеттер біріктіреді. Рухани негіз ынтымақтастық пен өзара әрекеттесуге берік тірек жасайды, сондай-ақ ынтымақтастық басқа да тетіктерімен қуаттанады.

Түрік әлемінің қазіргі әлемдегі беделі мен әсерін күшейтуге ықпал ететін факторлар ажыратып көрсетілген. Бұл кеңестік дәуірден кейінгі кеңістіктегі түрік республикаларының қалыптасқан мемлекеттерге айналуы, олардың жетістіктерін әлем жұртшылығы тарапынан мойындалуы, бұл елдердің халықаралық мәселелерді шешуде қатысуы.

Глобалдық және локальдық мәселелерді шешуде, түрік әлемінің жалпы ғаламдық бейбітшілік мен тұрақтылыққа әсеріне кедергі жасайтын жағдайлар да қарастырылған. Олардың ішінде, қазіргі бәсекелестік әлемдегі техникалық-технологиялық артта қалу, кейбір одақтар аясында интеграцияланудың теріс эффектілері, көп полярлық әлемдегі халықаралық саясатта мемлекеттердің әр түрлі позицияда тұруы.

Тірек ұғымдар: түрік әлемі, факторлар, кедергілер, жаһандану, ынтымақтастық.

Резюме

В статье анализируются факторы усиления роли и места тюркского мира в современном мировом сообществе. Современные тюркоязычные страны объединяет не

только общая история и общие духовные корни тюркских народов, а все нарастающие межгосударственные связи в социально-экономической сфере, общие подходы и усилия в решении глобальных и региональных проблем. Духовная основа создает благоприятную почву для сотрудничества и взаимодействия, подкреплено также другими механизмами интеграции.

Выделены факторы, влияющие на рост авторитета и влияния тюркского мира на социально-политические и экономические процессы в современном мире. Это становление тюркоязычных республик постсоветского пространства как состоявшихся государств, признание их достижений мировым сообществом, активное участие этих стран в решении международных проблем.

Обозначены условия, препятствующие развитию общетюркских усилий по решению глобальных и локальных проблем современности, росту влияния тюркского мира на процессы всеобщего мира и устойчивого развития. К их числу относятся технико-технологическое отставание в современном конкурентоспособном мире, обратный эффект интеграции в рамках некоторых союзов, разные позиции стран в международной политике в многополярном мире.

Ключевые слова: тюркский мир, факторы, препятствия, глобализация, сотрудничество.

Abstract

In article factors of strengthening of a role and the place of the Turkic world in the modern world community are analyzed. The modern Turkic-speaking countries are united not only by general history and general spiritual roots of the Turkic people inhabiting these countries, and all accrued interstate communications in the social and economic sphere, general approaches and efforts in the solution of global and regional problems of the present. The spiritual basis creates favorable circumstances for the cooperation and interaction, but it shall be surely supported with other mechanisms of integration.

The factors influencing growth of the authority and influence of the Turkic world on socio-political and economic processes in the modern world are allocated. It first of all, formation of the Turkic-speaking countries in the former Soviet Union as the taken place states, recognition of their achievements by the world community, active participation of these countries in the international processes.

Conditions which interfere with the development of all-Turkic efforts on the solution of global and local problems of the present, growth of a consequence of the Turkic world on

processes of the universal peace and sustainable development are designated. It includes technical lacks in the modern competitive world, boomerang effect of integration within some unions, different positions of the countries in international politics of multipolar world.

Keywords: Turkic world, factors, obstacles, globalization, cooperation.

Кіріспе

Қазіргі әлемдегі күрделі жаһандану үрдістерінде Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі лайықты орны мен рөлін арттыру жалпы түркі тілдес мемлекеттер үшін де, жеке түркі мемлекеттер мен халықтар үшін да өте жоғары маңызға ие. Түрік әлемі, сөзсіз әлемдік интеграциялану үрдістерінің озық тенденциялары мен бағыттарынан тыс қалмауы, дер кезінде өзіндік ерекше орны мен рөлін көрсете алатындай болуы керек. Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі рөлі көкейкесті әлеуметтік-экономикалық, геосаяси мәселе. Түрік әлемінің дүниежүзілік қауымдастықтағы лайықты орны бүкіл түркі дүние, сонымен қатар, әрбір түркі тілді елдің дамуына белгілі дәрежеде өз әсерін тигізеді. Ең алдымен, басқа елдер мен халықтардың біздің көне және ортақ тарихимызға, қайталанбас өзгеше мәдени құндылықтарымызға қызығушылығын, оның арқасында әлеуметтік-экономикалық салада өзара пайдалы әріптестікке ұмтылуына түрткі береді. Сондықтан Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі рөлін арттыру мәселесі өзекті болып табылады.

Әдіснама

Түрік әлемінің қазіргі әлемдегі рөлін арттыру факторлары мен кедергілері зерттеу барысында әлеуметтік-саяси үрдістер туралы эмпирикалық мәліметтерді жинақтау және талдау, контент талдау, тарихи-генетикалық талдау, жүйелі, кешенді, аймақты, өркениетті әдіснамалық тұрғылар пайдаланылды. Түрік әлеміндегі интеграциялану үрдістері және оның халықаралық маңызы мәселелеріне арналған зерттеулерді теориялық талдау әдісі қолданылды. Автор түркі тілдес елдердің интеграциялануы және оларды қазіргі әлемдегі орнын анықтауда болжау әдісін қолданды.

Түрік әлеміндегі интеграциялану және оның әлемдік аренадағы саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени үрдістерге әсері мәселелері Р.Ж.Қажыбаева, Ж.С.Сыздықова, Е.И.Уразова, Е.Ф.Парубочная, Н.Мамеди, Т.И.Исмагамбетов және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған.

Р.Ж.Қажыбаева (2015) түрік тектес мемлекеттердің интеграциялануы үрдістерін қарастыра отырып, Түрік Кеңесінің құрылуын ынтымақтастықтың жаңа форматы

болып табылатындығын атап өтеді. Мақалада Түркия, Қазақстан, Азербайжан, Қырғызстан арасындағы өзара пайдалы қатынастардың өзекті мәселелері қарастырылған. Түрік тілдес мемлекеттердің қазіргі кезеңдегі ынтымақтастығының негізгі бағыттары мен мәселелеріне жеке тоқталынған. Түрік әлеміндегі бірқатар интеграциялық үрдістердің бастамашылы Қазақстан екендігі ерекше атап өтілген. Ж.С.Сыздықова (2010) Түркия мен Ресейдің Орталық Азиядағы мүдделері мәселесін зерттей келе, Түрік әлеміндегі өзара ынтымақтастыққа және оның болашағына жоғары баға берген.

Сонымен қатар, зерттеушілер Түркияның Оңтүстік Кавказ және Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығы, мәдени-гуманитарлық саладағы қатынастары, транспорт және кеден процедураларын жеңілдеудегі алға қадамдары Түрік әлемінің интеграциялануымен қатар, бұл ынтымақтастықтың аймақтағы және әлемдегі беделін арттыруға оң әсеріне ерекше назар аударады (Уразова Е.И., 2012).

Е.Ф.Парубочная КСРО-ның ыдыраудаң кейін егемендік алған түрік тектес республикалардың және Түркияның түрік тілдес мемлекеттердің саммиті шеңберіндегі белсенді ынтымақтастығы (1992-2002 жж.) қарастыра отырып, мемлекет басшылары кездесуінде қабылданған құжаттар, түрік елдерінің ынтымақтастығының нығаюындағы Анқараның ерекше орнын, кейбір түрік мемлекеттерінің интеграциялану жоспарлары мен кездесулеріне индифферентті қатынасын атап өтеді.

Авторлар түрік тектес елдер басшыларының көпжақты диалогының арқасында түрік елдерінің әрбірінің аймақтағы және халықаралық аренадағы позициясы күшейгендігін, мемлекеттердің аймақтық және әлемдік маңыздылығын артқандығын, түрік халықтардың көпғасырлық ұлы мәдени мұрасын жаңғырту және әлем жұртшылығына паш етуде елеулі қадамдар қойылғандығын, тек түрік тілді елдердің ғана емес, Шығыс және Батыс Еуропадағы түрік қауымдастықтарының, Ресейдің мұсылман субъектілерінің да ынтымақтастыққа белсене қатысуын нақтылы деректерде көрсеткен (Н.Мамеди, 2003).

Т.Исмагамбетовтың (2017) зерттеуінде түрік тілдес мемлекеттер ынтымақтастығының перспективалары мен мәселелері қарастырылған. Автор «Түрік Елдері Ынтымақтастығы Кеңесі мемлекетаралық интеграциялау органы болып табылады. Сонымен қатар, мәдени ынтымақтастықты экономикалық және саяси сипаттағы прагматикалық мүдделермен біріктіру өзіне тән бірегей болып табылады, этникалық және мәдени туысқандық сезімдердің жылылығымен ерекшеленеді» деген пікірлерді жазады.

Жалпы, түрік әлеміндегі ынтымақтастық мәселелеріне арналған зерттеулердің авторлары бұл ынтымақтастықтың түрік тілдес мемлекеттердің әрбірінің және жалпы түркі әлемнің халықаралық және аймақтық үрдістердегі орны мен рөлін арттыратындығына сенім білдіреді.

Қорытынды

Түрік әлемінің жаңа ғаламдық шындықтағы орны мен беделі басқа да тарихи-мәдени қоғамдастықтар сыңары түркі тілдес елдердің әлемдегі глобалдық және аймақтық мәселелерді шешуге қатысуын, ортақ ықпалын, сонымен қатар, әрбір елдің беделінің артуына әсерін тигізеді. Бұл орын лайықты болуы, яғни басқа да тарихи-мәдени қоғамдастықтармен бірдей деңгейде, ынтымақтастықта әлем халықтарының тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуына, бейбітшілікті сақтау ісіне қызмет етуі керек. Түрік әлемінің әлем қауымдастығындағы лайықты орны мен беделі ортақ тарихымызға және құндылықтарымызға құрмет мен қызығушылықты арттырады, өзге халықтардың бізбен әр түрлі салалардағы әріптестікке ұмтылуына кең жол ашады.

Пікірталас

Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі рөліне оң әсер ететін факторлар

Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі лайықты орнына деген ұмтылыстар бұл үрдістерге оң әсерін тігізетін факторлар мен теріс ықпалын жасайтын кедергілерді анықтауды қажет етеді.

Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі рөліне оң әсер ететін факторлар ретінде біз мыналарды ажыратып көрсетеміз:

- Кеңес мемлекетінің ыдырау нәтижесінде тәуелсіздік алған түркі мемлекеттердің соңғы ширек ғасырда қалыптасқан мемлекетке айналуы, өздері орналасқан географиялық аймақта және әлемдегі беделінің күшеюі. Мысалы, түркі елдері Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан, Әзербайжан соңғы жиырма бес жылда әлемдік экономика, саясатта өз орнын тауып үлгерді. Бұл әрине жалпы Түрік әлемінің беделіне оң ықпалын тигізеді. Бұрынғы Кеңес Одағы аумағында егемен, қалыптасқан мемлекеттің барлық сипаттарын қамтыған елдерді әлем жұртшылығы мойындады. Бұл елдердің аймақтағы және әлемдегі халықаралық байланыстары күшейді. Олар беделді ғаламдық ұйымдардың толыққанды мүшесіне айналды. Егеменділік ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға мүмкіндік берді. Түркі тілдер мемлекеттік тіл беделіне ие болды. Мемлекетаралық екі жақты келіссөздер мен келісімдерде түркі тілдер ресми тіл ретінде пайдаланылатын болды. Түркі халықтардың

тілі, мәдениеті, өнерін жақын және алыс елдерде жұртшылыққа кеңінен насихаттауға жол ашылды, олар әлемге әйгілі бола бастады.

- түркі елдердің әлемдік маңызды саяси, экономикалық үрдістерде, жалпығаламдық (планетарлық) мәселелерді шешудегі белсенді позициялары мен беделінің артуы. Мысалы, Қазақстанның Еуропада Қауыпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық етуі, Бірккен Ұлттар Ұйымының тұрақсыз мүшесі болуы, әлем діндері лидерлерінің басқосуын ұйымдастыруы, локальдық соғыстардағы қарсы тараптарды келістіру бойынша бастамаларды жүзеге асыруы (Сириядағы қарсылас тараптарды бейбіт келіссөзге тарту) барлық түркі әлемнің әлемдік беделіне оң әсерін тигізеді. Сонымен қатар, халықаралық және әлемдік спорт ойындары (қысқы Азия ойындары, қысқы универсиада, халықаралық «ЭКСПО» көрмесі), осы саладағы жетістіктер де түркі елдерді әлемге танытады, оларға деген қызығушылық пен сенімді артырады;

- түркі тілдес мемлекеттер арасында ынтымақтастықтың нығаюуы, әр түрлі салалардағы өзара қарым-қатынастардың ұдайы және үздіксіз үрдістерге айналуы (саяси-әлеуметтік, экономикалық салалардағы ынтымақтастық рухани саладағы байланыстардың күшеюіне, тиісінше рухани байланыстар басқа салалардағы әріптестікке оң әсерін тигізіп отыр);

- әлемдік мәселелерді оң шешуде жалпы түркі елдерінің өзара әрекеттестігінің нығаюы.

Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі орны мен рөлінің күшеюіне кедергі болатын факторлар

Сонымен қатар, Түрік әлемінің жаңа әлемдік жүйедегі орны мен рөлінің күшеюіне кедергі болатын кейбір факторларды да атап көрсету керек:

- жалпы дамыған елдермен салыстырғанда техникалық-технологиялық артта қалу, көпшілік елдер экономикасының шикізаттық бағытталғандығы;

- әлемдегі супердержавалардың (алып мемлекеттердің) кереғар саясатына қарай тұтатын орнының әртүрлілігі (мысалы, түркі тілдес елдердің АҚШ мен Ресей қатынастарына орай тұтатын позициялардың әртүрлілігі);

- «горизонтальді байланыстардың» әлсіздігі, мемлекеттер халықтарының «бірін-бірі танымауы»;

- жалпы тарихтың, түбі бір елдер ортақ тарихының түрлі елдерде әртүрлі сипатталуы (Кенес Одағы ыдырағаннан кейін әркім өз тарихын жазуды бастады. Әрбір түркі елдің зиялылары өз елінің тарихын өзге түркі халықтардан бөліп жазды.

Сондықтан, бір тарихи кезең, тарихи оқиғалар әртүрлі сипатталды, бір-біріне сай келмейтін деректермен толтырылды. Көрші мемлекеттер оқушыларына және студенттеріне арналған тарих оқулықтарын, ғылыми еңбектерді оқитын болсақ, бірі-біріне тура келмейтін тарихи деректерге тап келеміз. Жастарымыз оның қайсысына сенуі керек. Мұндай тарих жастардың тарихи санасын қалыптастырады. Сондықтан бұл мәселеге түркі тілдес, туысқан халықтардың зиялылары өте ұқыпты болулары керек, деп есептейміз;

- әлемдік миграция мәселесі интеграциялануға кедергілер тудырып отыр;

- өскелең ұрпақ бойына жалпытүркі тарихи-мәдени құндылықтарды сіңіру және оларды жеке түркі халықтар тілі, мәдениеті, өнерімен таныстыру мәселесінің шешімін таппауы (мысалы, Орталық Азиядағы көршілес туысқан халықтардың қазіргі жастары көрші халықтар тілі, мәдениеті, салт-дәстүрлері туралы өте аз білімге ие, кеңестік «халықтар достығының орнына толеранттылыққа тәрбиеленетін жастар көрші құрдастарына төзімді болумен бірге, енді оларды біздің ұрпақ сыңары «туысқан бауырлар» деп біле ме?);

- әлемдік интеграциялау үрдістерінің теріс ықпалдары (Түркі тілдес мемлекеттердің интеграциялануы жан-жақты зерделеніп, кезеңмен жүзеге асырылатын үрдіс болуы қажет деп ойлаймыз. Әлем тарихындағы және қазіргі заманғы интеграцияланудың нақтылы үлгілерін жан-жақты зерттеу, олардың оң жақтарын үлгі ретінде алу, бірақ Түрік әлемінің ерекше тарихы, менталитеті, геосаяси ахуалына қарай жаңа үлгідегі өзара қарым-қатынас моделін құрудың өзектілігі арта түседі. Түркі тілдес елдер экономикалық одақ құрғаны жоқ. Олардың кейбірлері аймақтағы немесе әлемдегі әр түрлі ұйымдар мен экономикалық одақтарға мүшелік етеді. Дер кезінде, Еуропа Одағындағы немесе Араб әлеміндегі интеграциялық үрдістердің кейбір теріс жақтарынан сәйкес қорытындылар шығару пайдалы болады);

- рухани саладағы жаһандану үрдістері (КСРО аумағындағы түркі тілдес халықтар бірін-бірі орыс тілі арқылы түсінген және қазірде түсініп келеді, енді оның орнын ағылшын тілі алып отыр. «Түркі тілдес халықтар бірін-бірі, олардың әр қайсысы өз тілінде сөйлегенде түсінген замандар қайтып келе ма?» деген сұрақты қою мүмкін. Түркі тілдер бір-біріне жақын, бірақ соңғы он жылдықтарда бір-бірінен алыстап барады. Бұған тек бірнеше он жылдар көлемінде империялар құрамында болуы ғана себепші деу дұрыс болмас. Әліпбенің қайта-қайта өзгеруінің да бұған әсері бар);

- әлемдік ақпараттандыру үрдістерінің теріс ықпалдары.

Әдебиеттер

Исмагамбетов Т. Перспективы и проблемы сотрудничества тюркоязычных государств // Central Asia Monitor, 2017, 27 февраля.

Мамеди Н. Вопросы интеграции на саммитах глав тюркоязычных государств // Центральная Азия и Кавказ.-2003.-№1.-С.155-167.

Қажыбаева Р.Ж. Тюркский совет: новый формат сотрудничества // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки.-2015.-№8. – С. 81-83

Парубочная Е.Ф. Саммиты тюркских государств (1992-2001 г.): Реальная форма для сближения //Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2011.-№1.- С.113-120

Сыздыкова Ж.С. Геополитические интересы Турции и России В Центральной Азии // Российско-турецкий диалог по проблемам Центральной Азии и Кавказа: история и современность.-М., 2010. С.12-25

Уразова Е.И. Турция сегодня: экономическое сотрудничество со странами Южного Кавказа и Центральной Азии.- М., 2012.

ТЮРКСКИЙ МИР В ПЕРСПЕКТИВЕ ГЛОКАЛИЗАЦИИ**КОЖЕМЯКИНА Оксана Николаевна**Черкасский государственный технологический университет, e-mail: oksniko@mail.ru**Резюме**

Статья посвящена социально-философскому анализу глобализационных тенденций развития современного мира в дихотомии глобального и локального, актуализируя необходимость разработки и внедрения этических принципов в сферу глобального взаимодействия. Осуществлен концептуальный анализ соотношения понятий глобализации и глокализации, представлены пессимистический и оптимистический ракурсы понимания сути глокализации. Рассмотрены имеющиеся в теории глокализации возможности для национальной и региональной самореализации в контексте мировоззренческой специфики Тюркского мира. Утверждается, что глокализация как побочный эффект глобализации усиливает значимость пространственной, исторической и культурной конкретности, что способствует формированию путей самореализационной политики Тюркского мира в контексте актуализации его культурного своеобразия.

Ключевые слова: глобализация, глокализация, трансформация пространства, уникальность, Тюркский мир, национальная самореализация, доверие.

Abstract

The article is devoted to socio-philosophical analysis of the globalization trends of the modern world in the dichotomy of global and local, facilitating the development and implementation of ethical principles in the sphere of global interaction. Carried out a conceptual analysis of the relationship between the concepts of globalization and glocalization, presented pessimistic and optimistic perspectives understanding of glocalization. Explores in the theory of glocalization opportunities for national and regional self-realization in the context of ideological specifics of the Turkic world. It is argued that globalization as a side effect of globalization reinforces the importance of spatial, historical and cultural specificity, promoting ways self-realizations policy of the Turkic world in the context of actualization its cultural identity.

Key words: globalization, glocalization, transformation of space, uniqueness, Turkic world, national self-realization, trust.

Одной из отличительных черт современности является активное развитие процессов глобализации и информатизации, которые предоставляют человечеству как невиданные ранее возможности для развития, так и разноплановые вызовы и угрозы. Обострение глобальных проблем современности, глобальные катастрофы, усиливающиеся политические конфликты, экономическая экспансия и т.п. требуют выработки новых принципов организации совместной жизни и формирования соответствующих эпохе духовных ориентиров.

Остро стоит вопрос о том, как урегулировать разнонаправленные тенденции глобализирующегося мира, каким образом культурные нормы и ценности могут внедряться в структуру науки, техники, политики, экономики, хозяйства. Иные масштабы влияний, взаимодействий, последствий требуют появления новых императивов современности. Современная глобализованная эпоха со свойственными ей «новыми модальностями могущества человека» (Jonas H., 1987, s. 7) нуждается в новых измерениях ответственности, в том числе и в аспекте самоконтроля над чрезмерным могуществом, учитывая как возросшие возможности техники и экономики, так и усиливающуюся уязвимость человека, природы, культуры.

Особенно актуализируются в сегодняшнем кризисном мире вопросы возрождения духовности, усиления значимости императивов доверия и ответственности, основ мирного взаимодействия, оставляя открытыми вопросы соотношения динамики развития экономической, политической, культурной глобализации и ее ценностного наполнения. Коммуникативная парадигма современности предполагает установление идеалов согласия, диалога, аргументированного обсуждения и мирного разрешения острых конфликтных ситуаций. Кроме того, дискурс этики глобализации предполагает включение в сферу ее интересов и значимость прошлого, и перспективы отдаленного будущего, учитывая значимость моральных прав человека, нации, культуры, природы.

Предложенное исследование ставит вопросы специфики культурного взаимодействия глобального и локального, архаического и современного, партикулярного и универсального, характеризуя глобальность в понятиях региональности, самообнаружения в уникальности в условиях современности, масштаб, скорость и глубина социальных изменений которой не имеет аналогов в истории.

Активное включение Тюркского мира в глобализационные процессы возможно в контексте инициации антиядерных программ, органичной консолидации тюркских народов, возрождения традиционной (в т.ч. кочевой) идентичности на инновационной основе, что обеспечит значительные перспективы самореализации в глобальной конкурентоспособности. Мировоззренческий потенциал Тюркского мира, базируясь на приоритетах философии взаимопонимания, экологичности, духовного саморазвития, аккумулирует многообразие духовного богатства тюрков.

Исследование разнообразных аспектов глокализации актуализирует значимость духовных традиций, уникальной истории и своеобразной культуры Тюркского мира, человеческого и социального капитала, способствуя осознанию себя и своего места и роли в современном мире.

Целью данной работы является концептуальный анализ глобализационных тенденций развития современности в дихотомии глобального и локального в контексте мировоззренческой специфики Тюркского мира, актуализируя необходимость разработки и внедрения новых этических принципов в сферу глобального взаимодействия.

Анализ взаимовлияний глобализации и глокализации как двух сторон одного процесса затрагивает проблемы амбивалентности идентичности (планетарной и национальной, религиозной и атеистической, традиционной и современной (постмодерной)) в условиях разнообразия культур и жизненных миров, баланса универсального и уникального, изменений в горизонтах взаимодействия системы и среды, возрастающей мобильности, экономической поляризации, что особенно актуально для самореализационных поисков Тюркского мира на современном этапе.

В целом глобализационная проблематика находится сегодня на пике исследований, обсуждений, «употреблений и злоупотреблений» (по выражению У. Бека), что, демонстрируя терминологическую размытость, концептуальную универсальность и эффектность, усложняет прояснение сути глобализации. В фокусе научного анализа многочисленных исследователей глобализации (Дж. Маклин, Р. Робертсон, М. Кастельс, И. Валлерстайн, П. Бергер, Е. Тоффлер, К. Боулдинг, У. Бек, Э. Гидденс, З. Бауман и др.), представляющих различные методологические подходы и концепции, находятся общемировые тенденции кардинальных изменений во многих сферах современного социума – от семейных отношений до экономики, политики, культуры, технологий, образования и т.д. В качестве наиболее ярких, и не менее дискуссионных, проявлений глобализации отметим расширение масштабов и влияний

мировых рынков, транснациональных корпораций, наднациональных организаций, усиление информатизации и возрастающую поляризацию мира. Обобщенное концептуальное видение глобализации конкретизируется в понятиях унификации, миромасштабности, универсальности, открытости пространства, экстерриториальности, взаимозависимости, взаимопроникновения и т.п.

Е. Гидденс отмечает, что в качестве ключевой для понимания глобализации как отличительной черты современности является именно проблема пространственно-временной дистанциации, акцентируя внимание на специфике отношений между локальными и глобальными социальными формами (локальной вовлеченностью, соприсутствием – и возможностью взаимодействия на расстоянии) (Гидденс Э., 2011, с. 40). Глобализация как единое мировое качественное состояние включает, согласно Э. Гидденсу, четыре основных институциональных измерения: мировую капиталистическую экономику, систему национальных государств, мировой военный порядок, международное разделение труда.

В то же время многие ученые, анализируя современное состояние глобализационных процессов, приходят к выводу об их неоднородности и неоднозначности, особенно в отношении тотальности вестернизации. Отмечается многовекторность и многоплановость глобализации, а также ее децентрализация, что в целом способно усилить рост влияния стран так называемого «незападного» типа.

О целостной теоретической картине глобализации говорить пока рано, поскольку глобализационные процессы стремительно развиваются и меняются, существующие теории глобализации представляют собой лишь «эскизы» тех процессов, которые динамично меняют облик мироустройства начала третьего тысячелетия. Современный дискурс глобализации смещается с вопросов природы трансформации пространства и времени к изучению глобализации рисков и реакций на глобализацию, ее альтернатив, факторов, направленности и последствий, тоталлизации кризисов (экономического, экологического, политического, культурного, экзистенциального как кризисов доверия и ответственности), в целом демонстрируя сложность и противоречивость глобализации в современном мире и актуализируя междисциплинарные исследования.

Экспликации глобализационной проблематики также сопутствует разная степень акцентуации объективности данного процесса, а также метафоричности концепта и манипулятивности явления (например, в качестве проекта вестернизации по овладению миром и его переустройству).

В терминологии М. Маклюэна мгновенная связь и передача информации в любой точке мира способствует возрастанию вездесущего управляющего воздействия коммуникационных систем, что ведет к формированию новых форм глобального сознания, детерриторизации, нивелированию пространства (Маклюэн Г., 2003). Одной из проблем глобализации является неравномерность качественного развития процессов информационной, экономической, культурной и политической глобализации, что также влечет за собой неожиданные и сложно предсказуемые процессы и явления. Так, в результате сопутствующих глобализации процессов унификации вместо ожидаемого нивелирования отличий в различных уголках мира наблюдаются серьезные усиления движений за сохранение разнообразия – регионального, национального, этнического, религиозного и т.п., смещая акценты в понимании пространства и времени, глобального и локального контекстов в исторической и прогностической перспективе.

Одним из родоначальников трансформационной концептуализации глобальных процессов является британо-американский социолог Роланд Робертсон, который предложил первую дефиницию глобализации в терминах сжатия (компрессии) мира и интенсификации осознания мира в целом [Robertson R., 1992, p. 8]. Осуществляя детальный анализ глобализации преимущественно в феноменологическом и культурологическом контекстах, ученый обращает внимание на противоречивость, амбивалентность и неоднозначность последствий глобализации, в частности, взаимосвязь локальных и глобальных реалий. Данную тенденцию Р. Робертсон обозначает как «локализация глобальности» и предлагает концепт «глокализации» для определения возможностей органического сочетания локального и глобального как двух сторон единого процесса [Robertson R., 1995]. Параллельно с осознанием глобальности и сжатием мира к пространственно-временному единству наблюдается усиление мотивов локального контекста, укоренение в традиционном, сохранения онтологических смыслов местности. Глобальная ситуация планетарной взаимозависимости, универсализации и осознание мира в целом провоцирует резкую демонстрацию культурных различий, претензии на суверенитет и появление конкурирующих мировоззрений, что в целом возможно обозначить как стремление к конструированию общепланетарного мировоззрения, но со склонностью к фрагментации.

Мир на рубеже тысячелетий приблизился как к признанию универсальности, так и к необходимости уникальности, а глобализация, которая своим усилением стимулирует осознание различий, может быть трактована как генерализация

локального. Ученый акцентирует, что глобализация имеет множество смысловых оттенков в различных местных контекстах, настаивая на том, что признание общности планетарного пространства не является признаком общности его восприятия. В процессе глобализации происходят одновременно разнонаправленные процессы - социетализация, интернализация, индивидуализация, генерализация сознания человечества и тому подобное.

Отмечая определенное напряжение между глобальным и локальным, Р. Робертсон предлагает экспликацию глобализации не в терминах противостояния глобального и локального, а в концептуализации глокального как одного из проявлений глобализации, возможности их сосуществования, соприсутствия унификации и конкретизации. В качестве параллельных направлений социокультурной динамики современности рассматриваются бинарные оппозиции мотивов гомогенизации (стандартизации) и гетерогенизации (дифференциации), универсального и партикулярного, актуализируя такие побочные эффекты глобализации, как гибридность, транскulturность, диаспоризация, креолизация и др., что свидетельствует об усилении потребности в связи с местной культурой и общепринятой социальной структурой.

В предлагаемом дискурсе глобализации гомогенизация и гетерогенизации возникают в качестве одновременных проявлений глобальных социокультурных изменений, которые взаимообуславливают друг друга, иногда конфликтуя, но все же демонстрируя возможность существования культурной разнородности благодаря формуле «структурная гомогенность - социальная гетерогенность». Гомогенизация обозначает глобальную институционализацию жизненного мира, представленную в локальных взаимодействиях при непосредственном участии и под контролем мировых медийных, политических, экономических макроструктур путем распространения стандартизированных символов и общечеловеческих ценностей. Гетерогенизация, как противоположно направленная тенденция социокультурной динамики, фиксирует стремление к сохранению культурной самобытности, продуцирование и репродукции различий, распространения культурного разнообразия.

Таким образом, одним из важных последствий глобализации является глокализация, которую определяют как оборотную сторону глобализации, форму защитной реакции на унификацию и противодействие «стиранию различий», редукцию сложностей глобализации, маргинализацию, вынужденную изоляцию.

Оптимистическое видение проблематики глокализации базируется на восприятии нынешних социальных изменений в качестве шанса для стран и народов, лишенных прежде влияния в мире. По мнению Э. Гидденса, происходит обратная колонизация, т.е. рост влияния незападных стран на события, происходящие в западном мире (растущая миграция, распространение нехарактерных для Запада ценностей и стилей, включение новых экономик в мировую систему разделения труда) (Гидденс Э. 2011, с. 45).

Отмечая возрастание роли социокультурных факторов в динамике современности и усиление значимости локального, Р. Робертсон вводит в научный обиход понятие глокализации, фиксируя возможность органичного сочетания локального и глобального как двух сторон единого процесса (Robertson R., 2003). В его концепции глокализация рассматривается в качестве одного из пяти свойств глобализации наряду с релятивизацией, эмуляцией, контестацией и интерпретацией. Глокализация (как стремление к мозаичной локальности и архаичности) и глобализация (в аспекте создания наднациональной глобальной системы) являются характерными тенденциями современной жизни, двумя сторонами одного явления, а не взаимоисключающими процессами.

Пессимистический ракурс понимания роли локальности в глобализационных процессах предлагает З. Бауман, для которого локальность выступает знаком социальной обездоленности, отчуждения, пространственной сегрегации. В отличие от глобализации, в которой размываются границы и происходит трансформация пространства, локализации сопутствуют процессы закрепления пространства, но с неопределенными перспективами. Согласно З. Бауману, эти два процесса вызывают резкую дифференциацию условий жизни целых стран, регионов, отдельных сегментов населения; то, что для одних выступает глобализацией – в аспекте свободы, мобильности, формирования ценностей, для других оборачивается локализацией – неожиданным и жестоким ударом судьбы, ограничением, неудобством обнаружения себя на побочных ролях мироустройства (Бауман З., 2004).

Одним из ракурсов анализа проблематики глокализации являются все усложняющиеся в современном мире миграционные процессы, особенно растущая трудовая, политическая, экологическая миграция. Представленная глобализацией широкая возможность свободно преодолевать пространство способствует появлению нового рода типологических образов миграции, конкретизированных З. Бауманом в образах туриста и бродяги. Одни свободно колесят по свету, получая от путешествий

немалые удовольствия, другие смотрят, как мир проплывает мимо, путешествуя нелегально и опасаясь арестов и депортации. Согласно З. Бауману, насильственная локализация оберегает селективность последствий глобализации (Бауман З., 2004, с. 134). Локализация в таком понимании сопровождается жестокой поляризацией мира, возведением новых стен (как символических в виде ограничительных законов, так и реальных).

Исследование сущностных основ глокализации в аспекте дихотомии глобального и локального указывает не только на пространственную локацию, но и на социокультурный контекст и контент, обостряя проблемы меж- и внутри-культурного понимания, свободы и доступности привилегиям, расширения – сужения границ идентичности, смещение горизонтов Своего и Иного (в зависимости от контекста понимаемого в качестве Инакового, Чуждого, Враждебного, Третьего, Постороннего и т.д.).

Включение в сферу персонифицированных и деперсонифицированных контактов Иного – иных смыслов, практик, норм, ценностей, порождает кризис доверия как резкое снижение ощущения экзистенциальной безопасности. Интеграция в горизонтах международного сообщества (в том числе, средствами безграничного доступа к общему информационному пространству) естественным образом сопровождается взаимопроникновением возрастающего количества культур, провоцируя как желание подтвердить солидарную общность с другими культурами, так и резкий всплеск демонстрации отличий (культурных, региональных, национальных, этнических, языковых, исторических и т.п.), противодействие искажению самобытного и особенного.

В контексте трансформации времени глобализация базируется на сжимании времени с ориентирами на будущее, глокализация во временной проекции является единством прошлого, настоящего и будущего, сохраняя перспективность традиции и обеспечивая сущностную нить развития будущего.

Таким образом, глокализация как побочный эффект глобализации усиливает значимость пространственной, исторической и культурной конкретности, что воплощается в концептах *пространства* как территории; религиозной, конфессиональной, этнической *идентичности*; национальных *интересов*; государственной *самореализации*; локального социального *опыта места*. В отличие от глобализации, одним из последствий которой является экологический кризис,

глокализация сохраняет экологичность пространства, способствуя более органичному взаимодействию общества и природы.

Глокализационная терминология, появившись первоначально в исследованиях японских маркетологов, концентрировалась вокруг вопросов адаптационных преимуществ конкретных технологий на местных рынках, постепенно приобретала контексты значимости уникальности, самобытности, перераспределения привилегий. Локальные формы опыта обладают массой преимуществ, основываясь на фундаментальном потенциале географического, исторического, этнокультурного содержания. Глокализация может быть рассмотрена как вызов глобализации, как реакция на глобализацию, а также как параллельный с глобализацией процесс.

Специфика мировосприятия в горизонтах тюркской культуры способствует осмыслению современности в контексте актуализации архетипов кочевья, которые приобретают новое содержание в современном мире. Ценностные компоненты «сжатого пространства», свойственные глобализационной проблематике, получают специфическое оформление в смысловом поле тюркской культуры. Архетипы дороги, странника, границы созвучны с современными трактовками признаков глобализации в контексте тотализации мобильности (как инварианты кочевника – турист, паломник, мигрант, бродяга, студент и т.п.).

Как параллельная глобализации формируемая культура глокализации, таким образом, подразумевает принятие контекстов глобального и локального как одинаково значимых, взаимодополняя достижения универсального и уникального на основе ценностных приоритетов ответственности, доверия, глобальной солидарности. Ключевым аспектом культуры глокализации является императив заботы о сохранении культурного многообразия мира с учетом интересов будущих поколений.

Глокализация, таким образом, может быть рассмотрена как комплементарное взаимодействие глобального и локального в попытке построения многомерного диалога культур, воплощаясь в синергических способах адаптации глобальных императивов к локальным условиям на основе сравнительных локальных преимуществ, взаимной интеграции глобальных и локальных механизмов, включения глобального осознания в национальный контекст, в целом способствуя успешной модернизации при сохранении самобытности. Среди ключевых признаков глокализации можем выделить следующие: локализация глобальности, учета специфических пространственно-временных и культурно-исторических условий, открытость инновациям и развитию на основе традиционного мировоззрения, акцент на сохранении специфической

идентичности. Поэтому уместнее говорить о глобальном и локальном не как двух сторонах одного процесса, а как двух уровнях взаимодействия и формирования идентичности. Связанная с различными моделями глобализации - вертикальной (которую обычно ассоциируют с вестернизацией) и горизонтальной (что может быть обозначена как локализация глобального), а также с процессами расширения и сужения идентичности - от гражданина мира к узко-этнической принадлежности, глокализация в качестве интегративной концепции является конкретизацией глобального в локальном пространстве, внедрением глобализационного содержания средствами местного опыта, сохраняя значимость и уважение к локальной культуре.

Понимание глокализации в аспекте существующих и перспективных возможностей сочетания как универсалистских позиций ответственного понимания на самом деле единого мира, так и проявления уникальности региональных, культурных, национальных, этнических и др. особенностей, открывает новые пути самоутверждения в идентификации ядра национальных и региональных культур. Глокализация обеспечивает сохранение онтологической укорененности, способствуя восстановлению уровня доверия к миру, предоставляя возможности для самореализационного поиска собственного пути модернизации и актуализации тюркского наследия.

Библиографический список

Бауман, З. (2004). *Глобализация. Последствия для человека и общества* / Пер. с англ. – М.: Изд. «Весь мир». 188 с.

Гидденс, Э. (2011). *Последствия современности* / Пер. с англ. Г.К. Ольховикова; Д.А. Кибальчича; вступ. статья Т.А. Дмитриева. – М.: «Праксис». 352 с.

Маклюэн, Г.М. (2003). *Понимание Медиа: Внешние расширения человека* / Пер. с англ. В.Г. Николаева. – М.: КАНОН-пресс-Ц. 464 с.

Jonas, H. (1987). *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation.* – Wiesbaden: Insel Verlag. 423 S.

Robertson, R. (1992) *Globalization: Social Theory and Global Culture.* London, Sage publications, 211 p.

Robertson, R. (1995) *Glocalization: Time - Space and Homogeneity - Heterogeneity* . In R. Robertson // *Global Modernities* / ED. by M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson. London, Sage, Pp. 25-44.

Robertson, R. (2003). *Globalization or glocalization?* In Robertson R., White K. E. (Ed.) *Globalisation. Critical concept in sociology. Volume III*, London, pp.31-51.

СМИ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ И ПЕРСПЕКТИВАХ

З.С.ОРАЗБЕКОВА¹, Д.Ж.КАСЫМОВА², Е.Б.ЖАНАБАЕВ³

¹к.ф.н., PhD, ассоц. профессор, член-корреспондент РАМ РК; ²к.ф.н., ассоц. профессор РАМ РК, ³Магистр международных отношений по программе: «Мировая политика и глобальное развитие» Дипломатической академии МИД России.

Аннотация

Данная статья, ставя перед собой прямую задачу описания внешнеполитических аспектов в отношении евразийского пространства, знакомит с теми основными материалами, освещенных в мировых СМИ, где облик Евразийского пространства дается в деталях на фоне идущих интеграционных процессов в регионе. Результатом интеграции региональных экономик стал *Евразийский экономический союз*, и дальнейшее его сотрудничество с третьими странами позволяет говорить о перспективе данного союза, в том числе и позиция Турции на евразийском пространстве. Геополитическое положение Турции открывает этой стране возможности для сотрудничества со странами евразийского пространства, как в экономическом так и политическом плане. Возможности становления такого сотрудничества, Турецкой Республики с евразийским союзом является одной из популярных тем в освещенной СМИ. Ведущая роль в этих интеграционных объединениях принадлежит многим постсоветским странам, которые заинтересованы в углублении экономической интеграции и поддержании устойчивых политических, экономических и культурных связей с другими государствами, это: Казахстан, Беларусь, Армения и Киргизия, также заинтересованы в региональной интеграции.

Ключевые слова: Региональная интеграция, Евразийский экономический союз, СМИ, сотрудничество.

Введение

В последнее десятилетие XX и начале XXI вв. на евразийском континенте произошли геополитические изменения, существенной из которых является распад СССР. После развала некогда могущественной супердержавы на геополитической

карте евразийского континента начали появляться новые суверенные государства, которые были вынуждены интегрироваться между собой, ссылаясь на общие экономические стандарты и непосредственно на общий язык. Результатом интеграции региональных экономик стал *Евразийский экономический союз* [Договор, 2014], и дальнейшее его сотрудничество с третьими странами позволяет говорить о перспективе данного союза, в том числе и позиция Турции на евразийском пространстве. Ведь после распада СССР в регионе начали появляться новые игроки, каждый из которых пытался продвинуть свой интерес и занять свои ниши. Особо можно отметить активность США и Турции в регионе. Если Вашингтона беспокоило прежде всего ядерный потенциал и природные ресурсы бывших постсоветских стран, то Турция, имеет общие тюркские корни с большинством центральноазиатских стран [Кылычбейли, 2004]. Геополитическое положение Турции открывает этой стране возможности для сотрудничества со странами евразийского пространства, как в экономическом так и политическом плане. Возможности становления такого сотрудничества, Турецкой Республики с евразийским союзом является одной из популярных тем в освещений СМИ. Уже постсоветские страны как: Россия, Казахстан, Беларусь, Армения и Киргизия заинтересованы в региональной интеграции. Введенные Западом санкции против Российской Федерации показали, что Турция самостоятельно может продолжать сотрудничать с Россией в экономической сфере, несмотря на то, что она переживает процесс интеграции с Еврозоной. Некоторые турецкие специалисты отмечают, что Турция как и другие страны, которые заинтересованы в создании зоны свободной торговли со странами ЕАЭС, может также пойти по этому пути, от которого может увеличиться политический диалог с Россией, в котором в определенной степени нуждаются Москва и Анкара. Участие Турции, которая претендует на роль региональной державы, в евразийской интеграции является актуальной, особенно при формировании «полицентричного» мира. На фоне этих исторических событий немаловажен и тот факт, что стремительно растет конфликтность в самых разных частях планеты. И в немалой степени ответственность за это лежит на СМИ. Популярные социальные сети нередко, особенно в ситуации кризиса, превращаются из площадки общения в поле словесной брани, взаимных обвинений и непрекращающейся истерики. Достаточно, просмотреть ленты новостей, события в Украине породили цунами дезинформации, львиная доля которой распространяется именно через социальные сети и блоги. Ведь отражения военных конфликтов в СМИ относятся к числу сложных социально-политических проблем. Они привлекают в последние годы

повышенное внимание представителей социально-гуманитарного знания, в том числе историков, философов, социологов, экономистов и т.д. И это совсем не случайно. Пожалуй, нет ни одной журналистской тематики, которой было посвящено такое огромное количество материала - публикации, документы, стенограммы пресс-конференций, авторские статьи - подробно освещающие весь спектр боевых действий и анализирующие всю социальную ауру, связанную с ними.

В последнее время сведения о современных конфликтах во всё большей степени становятся доступными общественности без какой-либо их фильтрации, без ограничения какими-то рамками или помещения в какой-то специальный контекст. Однако законы и обычаи войны разочаровывают нас тем, что противоречат нашему интуитивному пониманию происходящего. И журналистам, которые освещают военные конфликты, «известно, как часто они вынуждены действовать на неисследованной территории. Суметь среди хаоса, замешательства и дезинформации понять, что же происходит, — дело далеко не простое. Между тем почти ничто в их образовании не готовит журналистов к умению различать законные, незаконные и преступные действия. И в условиях подобного правового вакуума журналистика приобрела новое, пусть пока недостаточно ясно очерченное, измерение. Трудности журналистики, на наш взгляд, состоят в необходимости сочетания высокого качества творческого материала о складывающейся в ходе конфликта ситуации с новыми ценностями. Создается определенное непонимание гуманитарного права общественностью, ложащееся дополнительным бременем на плечи пишущих на темы военных конфликтов журналистов. А стороны конфликта, в особенности те, которые обвиняются корреспондентами от прессы в совершении военных преступлений, могут в ходе бессовестной пропагандистской кампании, направленной на завоевание симпатий и политической поддержки разыгрывать целые спектакли, показывая совершенные против них жестокости - со свидетелями, фотографиями и видеозаписями. Общество пришло к выводу, что освещение войны - вещь, слишком важная, чтобы некритически предоставить его СМИ. И попытки определения характера отражения военных конфликтов в отечественных печатных СМИ и составили идеи и выводы отечественных и зарубежных ученых по вопросу места, роли и функционирования СМИ в области выяснения причин сущности, содержания, специфики и освещения вооруженных конфликтов в различных регионах, а также путей выхода из них.

Основной текст

29 мая 2014 г. мы стали свидетелями исторического момента подписания Договора о создании Евразийского экономического союза (ЕАЭС) в Астане на заседании Высшего Евразийского Экономического совета на уровне глав государств. И данное событие стало топовой новостью мировых СМИ. И если в числе первых осветителей данного эпохального события взять Казинформ, то здесь были распространены ключевые материалы, опубликованные в международных СМИ. К примеру, *АСТАНА, 29 мая — РИА Новости* информировал: «...Договор о ЕАЭС удовлетворяет все стороны, считает Назарбаев и по его словам, документ "имеет историческое значение для будущего России, Казахстана и Белоруссии". "Договор получился взвешенным, грамотным, учитывающим интересы всех государств", - сказал Назарбаев. Он напомнил, что работа была проведена огромная, был "достигнут консенсус, который удовлетворил все стороны". "В нем отражены все базовые аспекты, зафиксированы все принципы равенства государств, их территориальной целостности, а также уважение особенностей политического устройства государств-членов Союза", - сказал Назарбаев.

Распад Советского Союза в 1991 г. стал одним из значимых событий прошлого века, в итоге которого начался глубокий кризис на всем постсоветском пространстве. И подписание документа на заседании Высшего Евразийского экономического совета означает появление крупнейшего в мире после Евросоюза экономического объединения, которое раскинется на огромном пространстве с населением почти 170 миллионов человек, отмечает **BFM.ru**. Владимир Путин ранее отметил, что подписание договора о ЕАЭС станет центральным событием года для России, Белоруссии и Казахстана. Работа над 900-страничным документом о создании Евразийского экономического союза продолжалась почти 3 года. 18 ноября 2011 года на первом саммите Высшего Евразийского экономического совета Владимир Путин, Александр Лукашенко и Нурсултан Назарбаев приняли Декларацию о евразийской экономической интеграции. В документе была зафиксирована задача создания к 2015 году Евразийского экономического союза. Договор вступил в силу 1 января 2015 года. Затем Евразийский расширился - к нему присоединились Армения и Киргизия. Отметим, что президент Казахстана Назарбаев неоднократно подчеркивал, что ЕАЭС является исключительно экономическим проектом, и чтобы пресечь разговоры о том, что под видом создания ЕАЭС возрождается СССР, он даже предлагал *принять в Союз Турцию*. «Мировой опыт показывает, что интеграция – это прежде всего долгосрочные

стабильные условия для развития экономики, новые возможности для благополучия граждан», - добавил президент РК, передавал РИА Новости-Казахстан. По обзорным материалам Ирины Исакиной знакомимся с интерпретацией зарубежных СМИ о том, что новость о подписании в Астане договора стала «топовой» с точки зрения крупнейших международных информационных агентств и изданий. «Лидеры России, Беларуси и Казахстана создают экономический союз» - с таким заголовком новость выпустил «Голос Америки». В статье - сухой фактаж, несколько выкладок о будущих перспективах и одна цитата. «Нью-Йорк Таймс» начала рассказ о евразийской интеграции с украинского акцента: в развернутой статье, которую проиллюстрировали фотографией трех президентов, для американских читателей уточнили, что образование ЕАЭС произошло без участия Киева. С немецкой прагматичностью к экономическим новостям из Астаны подошли в «Дойче велле»: отмечается, что «страны-участницы намерены осуществлять согласованную политику в ключевых отраслях экономики». Казахстан, Россия и Белоруссия, по мнению газеты, преследуют цель составить конкуренцию Европейскому союзу. Не обошли своим вниманием рождение нового экономического образования на 170 миллионов человек и авторитетные «Рейтерс» и «Евроньюс». Статью на эту тему из USA Today перевела для русскоязычных читателей Газета.ру: американскую прессу больше интересует не экономический, а политический флер, вот как выглядит заголовок: «ЕАЭС продвигает амбиции Путина по воссоединению республик бывшего СССР». Российские средства массовой информации, подробно отработав в четверг все нюансы создания ЕАЭС, двусторонние соглашения, позиции Казахстана, России, Белоруссии, сегодня сообщают, что Государственная Дума России готова работать в формате, предложенном Президентом Назарбаевым, и ратифицировать договор как можно быстрее. Визит в Астану президента Александра Лукашенко стал вчера главной новостью в Белоруссии. Его активно цитировали за несколько дней до поездки в казахстанскую столицу, когда глава государства объяснял принципиальную позицию Минска по поводу союзных перспектив. Ключевой тема евразийской интеграции становится для кыргызских и армянских СМИ. Просьба президента Сержа Саргсяна принять Армению в Евразийский экономический союз уже через две недели - на первых полосах. *Так что послужило мотивацией создания столь бурно обсуждаемого Союза, и непременно заглядываем в историю...* Прошло 25 лет с момента развала Советского Союза. Четверть века обычно вполне достаточный срок для оценки значения любого исторического события. Причиной развала можно назвать кризис, который начался с

внутренних противоречий. С распадом в регионе начался ряд проблем такие как: межэтнические конфликты, развал экономик в странах, которые входили в состав СССР, высокая преступность и др. Сегодня экономическая ситуация в постсоветских странах довольно разная. Из кризиса страны бывшего СССР вышли только к началу 2000-х годов. Экономике постсоветских стран до сегодняшнего дня развиваются по-разному. Важно отметить, что базовым принципам рыночной экономики соответствуют лишь три прибалтийские страны, входившие в состав СССР. В России и в Казахстане рынок в определенной степени искажен различными административными барьерами [Назарбаев, 2008]. В 1991 г., страны, некогда находившиеся под единой «крышей» выбирали свои дальнейшие направления для развития. Прибалтийская тройка не захотела интегрироваться и состоять в едином блоке с другими постсоветскими странами, желая интегрироваться в европейском направлении. В итоге в 2000-х годах Латвия, Литва и Эстония стали частью Европейского союза, вступив в НАТО и ЕС. Остальные 12 постсоветских стран создали Содружество Независимых Государств, с целью интеграции между собой. Понятно, что о развитии какой-либо страны без интеграции сложно говорить. В связи с этим бывшие постсоветские страны начали искать пути и способы интеграции меж собой, ссылаясь на общие экономические стандарты, которые были заложены еще с советских времен и общий язык. Первым шагом, вокруг которого начали собираться большинство постсоветских стран, было создание Содружества Независимых Государств [Соглашение, 1991]. Здесь следует отметить, что после распада СССР странами из бывшего союза начали активно интересоваться другие страны. Самую активную деятельность вели США и Турция. Первую в основном интересовали природные ресурсы стран Центральной Азии, а вторая констатировала, что имеет общие тюркские корни со странами Центральной Азии. Возможно, появление в регионе других игроков тоже сыграло свою роль в становлении СНГ. Как известно, Евразия – огромное пространство, занимающее Европу и Азию, где расположены такие страны как: *Россия, страны Центральной Азии, Закавказья и Турция*. Облик евразийского континента за последние годы значительно меняется в связи с интеграционными процессами в регионе. Историческим событием, безусловно, является создание ЕЭС в 2014 г., ставшим огромным достижением постсоветских стран, вошедших в него. Если немного шагнуть в предысторию создания ЕАЭС, то Концепция Евразийского Союза была провозглашена Президентом Республики Казахстан Н.Назарбаевым весной 1994 году. Н.А. Назарбаев озвучил эту идею в Москве во время своего выступления перед профессурой МГУ им. М. В.

Ломоносова. И, как писал впоследствии казахстанский политик Е.Ертысбаев: «...эта концепция была логическим следствием официальной казахстанской доктрины евразийского моста. Назарбаев высказался за равноправные контакты со всеми странами мира и за то, чтобы политические и экономические партнеры выбирались только на основе совпадения реальных интересов и общей судьбы...» [Ертысбаев,2001]

Из истории можно заметить, что постсоветское пространство всегда являлось миром, связывающий Восток с Западом. Однако после распада Советского Союза в регионе наблюдалась нестабильность. Гражданская война в Таджикистане, цветная революция на Украине, территориальные споры, межнациональные конфликты, сепаратизм и другие конфликты отразились на межгосударственных отношениях региона. Республики, недавно провозгласившие свою независимость, в определенной степени отделились друг от друга. Начало 90-х в постсоветских странах сопровождалось борьбой элит за власть, ухудшением качества жизни, рост преступности, территориальные споры, спад промышленности, безработица и т.д. В бывших странах Советского Союза была и остается еще одна существенная проблема. Неэффективность исполнительной власти, в следствии чего развивается коррупция. Хотя в определенной степени народ тоже способствует развитию коррупции. Нельзя отметить и утечку мозгов за границу. Многие специалисты своего дела иммигрировали в западные страны в погоне за лучшими условиями для жизни. Это определенной степени было связано с технологической отсталостью и не готовностью предложить хорошие условия труда для хороших специалистов из разных сфер. Некоторые страны переориентировались в сторону сырьевой экономики, в итоге чего не обращали должного внимания на развитие современных технологии, медицины и науки. Это тоже способствовало тому, что высококвалифицированные врачи, инженеры и ученые уехали за границу. Переориентация в сторону сырьевой деятельности повлекла за собой ряд экологических проблем в регионе, некоторые из которых обостряются сейчас. Создание крупнейших производств не могло не сказаться на окружающей среде региона. Большой ущерб окружающей среде нанесли ядерные испытания на семипалатинском полигоне времен Советского Союза, чернобыльская катастрофа, проблема Аральского моря и т.д.

Типы интеграционного поведения можно разделить:

Казахстан смог добиться прагматизма во внешней политике, также сумела построить хорошие отношения с постсоветскими странами, с ближневосточными странами и с исламским миром. При этом важно заметить, что Казахстан удержался от соблазнов панисламизма и пантюркизма. Конструктивное поведение Казахстана является заслугой президента Н.Назарбаева, который стал инициатором существующего формата евразийской интеграции.

К маятниковому типу можно отнести Азербайджан, Узбекистан и Украину. К данному типу относятся в основном те страны, которые меняют свой политический курс в зависимости от власти в стране. Здесь мы отнесли *Украину* и к *деструктивному* и к *маятниковому* типу поведения. Это можно объяснить тем, что Украину по отношению к странам СНГ можно отнести к маятниковому типу, так как власть в стране определяет политический курс страны. Касательно России, то в первые годы после развала Советского Союза приоритетным регионом для Москвы были не страны Содружества, а европейские. Поэтому по отношению к СНГ Россию можно отнести к деструктивному типу поведения. С приходом к власти В.В.Путина большой акцент делается сближению и сотрудничеству с постсоветскими странами и здесь уже Россию можно отнести к конструктивному типу поведения. Из Концепции внешней политики Российской Федерации можно увидеть, что приоритетным направлением внешней

политики Российской Федерации являются государства-участники Содружества Независимых Государств. Федулова Н.Г отмечает, в момент распада Советского Союза благодаря именно Содружеству Независимых Государств удалось развить важные функции интеграционного объединения. В частности был предотвращен распад ядерной державы, удалось локализовать межнациональные конфликты, в итоге которых был проложен путь к переговорам [Бажанов,2009].

Заключение

Роль СМИ в долгоиграющем процессе интеграции трудно переоценить. Необходимо трансформировать в позитивный тренд восприятие населением стран ЕАЭС информации о реальных дивидендах евразийской интеграции. Для этого нужно адаптировать информационный продукт для наилучшего восприятия одновременно из нескольких источников, например, из печатных СМИ. Ведь по **мнению многих, одной** из главных проблем в знании и распространении качественной информации о ЕАЭС является малое количество действительно новой, значимой информации, так **как** меняются заголовки – тексты компилируются, а сознание потребителя информации уже избирательно реагирует на информационный вал. Только действительно качественный информационный продукт может оказать влияние на социальное поведение и быть использованным потребителем в повседневной жизни. Явной проблемой журналистики стран ЕАЭС является неравномерное вовлечение СМИ в процесс освещения евразийской интеграции. В этой связи очевидным резервом является привлечение региональных СМИ РК и РФ в процесс совместной информационной работы, налаживание прямых коммуникаций. При этом стоит задуматься о реализации прямого взаимодействия между казахстанскими и российскими региональными масс-медиа. И говорить о ЕАЭС можно и нужно как об интеграционном объединении, работающем на основе справедливого распределения дохода от функционирования совместной экономики стран-участниц и необходимо создать оптимальную модель позиционирования Евразийского союза в средствах массовой информации, т.к. тему ЕАЭС нужно активно продвигать в информационное поле. ЕАЭС должен брать пример с евроструктур, которые не стесняются демонстрации своих успехов и заострить внимание на том, что для этого нужны рациональные аргументы, не абстрактные. К примеру, необходимо акцентировать явления, таких, как ускорившееся до 25 минут пересечение российско-казахстанской границы, возможность устроиться на работу в любой стране ЕАЭС с самыми выгодными условиями, взаимное признание дипломов,

отмена роуминга, снижение цен на продовольствие в связи с беспошлинным ввозом продовольствия в Россию из Белоруссии или Казахстана. И с этой позиции следует рассмотреть социальные сети и блогосферы как ресурсы информационного обеспечения деятельности ЕАЭС. Ведь ни для кого не секрет, что есть определённое отставание в работе блогосферы по освещению Евразийской интеграции. Ответ ясен: необходимо создать новые официальные аккаунты в социальных сетях, которые бы доступно могли бы излагать перспективность евразийской интеграции и необходимо работать над актуализацией темы евразийской интеграции на всех уровнях. Это и работа с экспертами (их подготовка), вовлечение СМИ в информационную работу, выстраивание диалога между регионами РК и РФ и др. А также необходимость системной работы по информационному сопровождению проекта ЕАЭС, в том числе на уровне региональных СМИ, и повышение роли приграничного сотрудничества в контексте евразийской интеграции; разработка и внедрение в практику новых стандартов для политических аналитиков и журналистов из ЕАЭС, формирование единого журналистского пула, кропотливая работа в социальных сетях и выстраивание прямых коммуникаций между приграничными экспертными средами.

Библиография

Договор о Евразийском экономическом союзе от 29.05.2014г.

Соглашение о создании СНГ от 08.12.1991г

Е.П.Бажанов,Н.Е.Бажанова/О тенденциях международных отношений в XXI в. - М., Восток-Запад 2009.

Н.Назарбаев. Казахстанский прорыв и евразийский проект. Москва, 2008.

Э.Х Кылычбейли. Евразийская геополитика: Турция и Россия (старые понятия, новые подходы).//Турция в XX веке. Ответственный редактор Е.И.Уразова.-М.,2004. С.277.

Е.Ертысбаев. Казахстан и Назарбаев: логика перемен. Астана. 2001

ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ (ЖАҒАША) ОЙЛАУ: ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Г.Б.ДАЙРАБАЕВА¹, А.Ж.МАЛДЫБЕК²

¹⁻²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан қ.,
Қазақстан, *gulanda18@mail.ru*

Баяндама «Түркі әлемі және Ұлы Жібек жолы ареалындағы интеграциялық, жаңашылдық үрдістер» (келісім шарт № 15/1167) атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында дайындалды

ТҮЙІНДЕМЕ

Инновациялық ойлау, жаңаша ойлаудың бағытын білдіретін ұғым. Мәселе тек жаңалықта ғана емес, оның бағытында. Жаңалық қозғалыстың бағытын анықтайтын түсінік. Қандай болмасын ілгерілеген, яғни алға қадам басқан қозғалыс – жаңалық. Оның үш өлшемі бар: жаңа ой (идея), жаңа іс, харекет және жаңа нәтиже.

Инновация – адамзат тарихының ажырамас белгісі. Соның арқасында біртұтас әлем әр уақытта жаңарып отырған. Ал инновация Қазақстанның ең негізгі басымдығы болуы үшін, онымен тек ғылым мен мемлекттік басқару органдары айналыспауы тиіс. Инновацияға деген мемлекттік мүдделікті қолдау және қалыптастыру үшін, қоғамда инновациялық дамудың идеялары мен құндылықтарына ерекше мән берілуі қажет. Сонымен бірге инновациялық идеяны бойына әубастан сіндіріп өскен, оқыған-тоқыған жаңа ұрпақты тәрбие-білім берудің барлық сатыларында саналы да мақсатты түрде даярлау, баулу – ХХІ ғасыр талабы болмақ.

***Кілт сөздер:** жаһандану, жаңашылдық, жаңғыру, инновациялық ойлау, толеранттылық сана.*

ABSTRACT

Innovative thinking, a new concept that indicates the direction of thinking. The problem is not only in the direction of his news. Regardless of achievements, a new step forward is the movement. It has three aspects: a new idea (idea), new activities, new results.

Innovation is an integral feature of human history. As a result, the world is updated from time to time. In order for innovations to become the top priority of Kazakhstan, science and government should work together to implement this activity. To meet interests and needs, special attention should be paid to the development of innovative ideas and values. Purposeful

preparation and education of a new generation that has absorbed innovative ideas from the beginning-the demand of the 21st century.

Keywords: *globalization, innovation, modernization, innovative thinking, tolerance consciousness.*

Қазіргі дамыған елдер инновациялық идеяларымен дүние жүзін жаулап келеді. Бүгінгі күні өмірімізге дендеп еніп, қолданысы кеңейе бастаған «инновация» термині ауыз екі тілде ғана емес, қоғамдық қарым-қатынаста кеңінен қанат жаюда.

«Қазіргі заман ұғымдары мен терминдерінің қысқаша сөздігінде» инновация терминіне мынадай анықтама берілген: «Инновация (ағылшынша «innovation» – жаңалық, жаңа енгізулер, латын тілінен innovation – жаңғырту, жаңарту) бірнеше мағыналарды береді:

- ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерінің нәтижесі болып табылатын жаңа техника мен технология;

- жаңа идеялардың дүниеге келуі, жаңа теориялар мен модельдердің қалыптасуы және олардың қоғам әмірінде қызмет етуі..» (В.А.Макаренко, 2002).

Қазақстан Республикасының 2006 жылы 23 наурызда шыққан «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» заңында: «Инновация – жаңа немесе жетілдірілген өнім (жұмыс, қызмет) немесе технологиялар түрінде іске асырылған, қолданылатын сол ұқсастарымен салыстырғанда тәжірибелік қызметте пайдалану кезінде сапалық артықшылықтарға ие әрі экономикалық және қоғамдық пайдасы бар ғылыми-техникалық қызмет нәтижесі» (ҚР «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» заңы, 2006) деп көрсетілген.

Қазақстанда ең алғаш “инновация” ұғымын қазақ тілінде анықтаған ғалым, профессор Н. Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үдеріс деп отырғанымыз білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызмет» деп көрсетеді. Ал, К. Құдайбергенова «инновацияны» – нақты қойылған мақсатқа сай алынған жаңа нәтиже деп есептеп, төмендегідей аудармалар жасаған: «инновация» - жаңарту, «нововедение» – енген жаңалық, «новое» – жаңа, «новшество» – жаңалық, «инновационный процесс» – жаңарту үдерісі (Садуакасов А., 2008).

Басқаша айтар болсақ, инновация – бұл жаңалық енгізудің жалпы процессі, адамдардың қажеттілігін қанағаттандыру үшін қолданылатын және таратылатын жаңалық, қоғамның даму әсеріне байланысты ауысып отырады.

Білім, мәлімет және инновация дәуірінің адамы – ол жаңа адам, жаңа өзгерістерге еркін адам. Өзгерістер өмірдің диалектикасы ретінде тек қана біздің заманға, біздің қоғамға және біздің өмірге тән құбылыс емес. Олар мәңгі адами қозғалыстың, яғни адамның жақсы өмір сүруіне, жаңа заман талабына сай шарттарға қол жеткізуіне деген күресі мен талпынысының көрінісіне айнала отырып, жалпы өмірдің диалектикасын бейнелейді. Осыдан біраз уақыт бұрын ғана мұндай өзгерістер өте баяу жүзеге асатын, бірақ соңғы жылдардағы ғылым мен техниканың жылдам дамуының нәтижесінде олар да қарқындылығын күшейте бастады (Қалдыбаева Т.Ж., 2010).

Елбасы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты халыққа жолдауында еліміздің 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарының негізгі белгілерін атап өтті. Осыған байланысты еліміздің инновациялық-индустриялық дамыту және қазақстандықтардың әл-ауқатын одан әрі жақсарту бойынша мүлдем жаңа, ауқымды міндеттер қойылды (ҚР президентінің жолдауы, 2010).

Ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық ғылым академиясының академигі Ғарифолла Есім «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаған Жолдауын талдай келе келесідей ойлар айтқан болатын: «Жолдау толығымен инновациялық ойлауға құрылған. Жолдау көп жылғы теориялық, тәжірибелік, прагматикалық әрі тұлғалық ізденістердің нәтижесі.

Президент Нұрсұлтан Назарбаев 2013ж. 14 желтоқсанда «Астана операсында» сөйлеген сөзінде инновациялық ойлау деген тың ұғымды қолданды. Жолдауда «Жаңа технологиялық толқын жолына жармасып, абсолютті инновациялар жасау барлық елдің қолынан келе бермейді. Біз осыны жете түсінуге тиіспіз» - дей келе Елбасы, «Біз – жас ұрпақпыз және бұл біздің қолымыздан келеді», - деп ойын түйді (ҚР президентінің жолдауы, 2010).

Инновациялық ойлау, демек жаңаша ойлаудың бағытын білдіретін ұғым. Мәселе тек жаңалықта ғана емес, оның бағытында. Жаңалық қозғалыстың бағытын анықтайтын түсінік. Қандай болмасын ілгерілеген, яғни алға қадам басқан қозғалыс – жаңалық. Оның үш өлшемі бар: жаңа ой (идея), жаңа іс, харекет және жаңа нәтиже. Елбасы абсолютті инновация дегенде тез арада қабылданып, іске асатын жаңалықты айтып отыр. Жаңалықтың жылдамдығы деген айтулы проблема. Жаңалықтың

жылдамдығының индикаторын белгілеу бүгінгі ақпараттық заманда басты мәселе. Қандай болмасын жаңалықты қабылдап алып заман шапшаңдығына сай іске асырып, нәтиже алу.

Жаңалық жылдамдығы дегенде тағы екі істің мәнісі айқындалмақ. Әлемдегі (ілгері өркениетті елдердегі) бар жаңалықты шапшаңдықпен қабылдай білу. Жаңалықты тану, сөйтіп, оны білім, ғылым, ең бастысы технологияға айналдыру. Егер, бұл үрдісте жылдамдық болмаса, біз үнемі ескі технология құрсауында қалмақпыз. Ол жаңалықтың бізге ескіріп жетуі деген сөз, сондықтан технологиялық, ғылым парктері осы мәселемен айналысуы заман қажеттілігі. Ескі технологиядан инновациялық ойлау шықпайды. Өткен кеңес заманында жағдай үнемі осылай болып келген, соның зардабын бүгінгі ұрпақ шегуде. Екіншіден, жаңалықтың жылдамдығының мәні – оның технологиялық процеске енуі немесе жаңалықтың өзінің технологияға айналуы. Бұл инновациялық ойлаудың аса маңызды өрісі. Жаңа білім, ғылымның технологияға айналу қарқыны, және оның қандай тәсілдермен айналуы мәселенің мәселесі. Бұл білім, ғылым және технологияның бірлігін қажет ететін жағдай. Бұл үшеуі кеңес заманында жеке-жеке өрістерде болды. Инновациялық қазіргі заманда олардың жеке-жеке болуының ешқандай мәнісі жоқ. Мәселе, үшеуінің бірлігінде ғана емес, ең бастысы, олардың бірінен-біріне қандай жылдамдықпен өтуінде. Іркілістерге жол болмауы, тежеуші күштер болса, олардан арылудың жолдарын шұғыл қарастыру керек. Бұл инновациялық ойлаудың басты талаптарының бірі. Үшіншіден, тез нәтиже керек. Уақыт жағынан созылмалы болатын нәтижелер ескіріп қалуы әбден ықтимал, себебі әлемдік кеңістіктегі инновациялық ойлау нәтиже алу үшін уақыт созылмалығын күттірмейді. Кешігіп алынған нәтиже, нәтиже болмай қалады, яғни нәтиженің сапасы жойылады. Сөйтіп, ескі технологияның шырғауында қалу мүмкіндігі туады. Бұл инновацияға жатпайтын консервативтік ойлау.

Төртіншіден, инновациялық ойлау тек сапалы нәтижені ғана қажет етпек. Сапасыз нәтиже инновациялық ойлау емес. Инновациялық ойлау дегеніміздің өзі – сапа, онсыз дамыған отыз ел қатарына ену мүмкін емес. Бесіншіден, инновациялық ойлауда коррупцияға орын жоқ. Коррупция инновациялық үрдістерге енсе, ол өз мән-мағынасын жоя бастамақ. Инновация жаһандық креативтік ресурс, оған аса құрмет қажет, оған жол басталды, ол «ЭКСПО-2017»-ге даярлық жұмысы. Алтыншыдан, инновациялық ойлаудың гуманитарлық мағынасы, яғни қоғамдық сананы қайта құру мәселесі (Есім Ғарифолла., 2013).

Қоғамның тоталитарлық жүйесінен арылуы қажет. Тоталитарлық ойлау деген кеңестік заманда қалыптасқан, әдет, дәстүрге сіңген ой-сана. Жаңа бағыттағы сана қалыптаспай, қоғамда инновация қалай болмақ. Жаңаша ойлау жүйесінің алғашқы үлгілерін Қазақ жерінде насихаттауды күн тәртібіне қойған, сол іске белсене кіріскен Әлихан Бөкейхановтан бастап Мұхтар Әуезовке дейінгі Алаш қайраткерлері болатын. Демек, өткен тарихымызға зер салсақ, креативтілік ойлау жүйесі болғанына көзіміз жетеді. Амал қанша, ол жеміс саяси дүрбелеңдерге қатысты үзіліп қалды. Ендігі мәселе сабақтастықта. Бұл жерде нақтылы айтатын жай, Алаш қайраткерлері көркемсөз бен саясатты ажыратпаған, халық мәдениетіне сол заманда инновация әкелген тұлғалар болатын. Олар көркемсөзді, әдебиетті, яғни мәдениетті саясаттан жоғары қойғандар. Бұндай ойлау табиғи болмысы жағынан инновациялық ойлау. Себебі, көркемсөз қай заманда, қай елде болмасын, үнемі де саясаттың алдында жүреді. Көркемсөз халықтың санасы, көркемсөз халықтың еркіндікке, бостандыққа деген рефлексиясы. Бұл рефлексиясыз саяси қозғалыстар, саяси партиялар нәтижелі іске бара алмайды. Бұл қағида. Өткен тарихта солай болған, бүгін де солай, ертең де солай болмақ. Халықтың рефлексиясы өнер мен әдебиетте көрінеді. Бұл қазақ менталитетінде тіптен тереңдеп кеткен феномен. Қазақ тарихына көз жіберсеңіз, қандай саяси тұлғаны алмаңыз, бәрі-бәрі халықтың өнері мен көркем сөзінен (әдебиетінен) ешқашан тыс кетіп, саяси істерге бармаған. Бұған әсіресе, жыраулар творчествосы айқын дәлел. Жел маяға мініп алып, қазақ мемлекетіне жер іздеген, Жер-ұйық іздеген Асан-қайғы да, Бұқар жырау да осындай қызметтер атқарған. Өнер мен көркем сөз халық пен саясаттың арасындағы көпір.

Бұдан шығатын қорытынды, біз 2050 жылы әлемдегі озық отыз елдің қатарына өту үшін, олардың (оған дейінгі өзге елдердің қазір біз шамамен елу елдің қатарындамыз) соңынан жүріп отырсақ, ешқайсысына жете алмаймыз, біз олардың соңынан ермей, айналып өтіп барып алдарына түсуіміз керек. Елбасының абсолюттік инновация дегенде қойып отырған мәселесі осы» (Есім Ғарифолла., 2013).

Ал инновация Қазақстанның ең негізгі басымдығы болуы үшін, онымен тек ғылым мен мемлекеттік басқару органдары айналыспауы тиіс. Инновацияға деген мемлекеттік мүдделікті қолдау және қалыптастыру үшін, қоғамда инновациялық дамудың идеялары мен құндылықтарына ерекше мән берілуі қажет. Инновациялық жолмен даму Қазақстан қоғамының идеологиясының бір бөлігіне айналуы керек. Инновациялық тақырып жалпыхалықтық сұхбат пен талдаудың басты зер салатын заты болып, бұл пікіралмасуларға ғалымдар, менеджерлер, бизнесмендер, саясаткерлер,

заңгерлер, инженерлер, философтар және т.б. қатысулары тиіс. Бұл істе барлық ғылыми және техникалық қоғамдық ұйымдар өзара тығыз байланыста болуы шарт. Сонымен бірге инновациялық идеяны бойына әубастан сіндіріп өскен, оқыған-тоқыған жаңа ұрпақты тәрбие-білім берудің барлық сатыларында саналы да мақсатты түрде даярлау, баулу – ХХІ ғасыр талабы болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

Есім Ғарифолла. «Қазақстан - 2050» - инновациялық ойлау жүйесі. // «Қазақстандағы парламентаризм» халықаралық ғылыми-талдау журналы. – 2013. №1(19). – 25-31 б.

Краткий словарь современных понятий и терминов. Под общей ред. В.А.Макаренко, 2002, 138 с.

Қазақстан Республикасының «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» заңы, 2006 жыл, 23 наурыз.

Қалдыбаева Т.Ж. Іскерліктің әлеуметтік мәдениеті: Әлеуметтік аудит: отандық іскерліктің әлеуметтік мәдениеті – қоғамдық сана мәселесі. Үкіметтік емес ұйымдардың қатысуымен жасалған әлеуметтанушылық талдау. – Өскемен: «Либриус», 2010. – 188 б.

ҚР президентінің жолдауы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері», 2010 жыл, 29 қаңтар.

Садуақасов А. Инновация – бәсекеге қабілеттілік кепілі. // Егемен Қазақстан газеті. – 2008, 13-қыркүйек.

**ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ТАРАПТАНУ ҮДЕРІСІНДЕ ТҮРІК ӘЛЕМІ
ЕЛДЕРІНІҢ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАР: ЖЕТІСТІКТЕР,
МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

**ВЗАИМОСВЯЗЬ СТРАН ТЮРКСКОГО МИРА В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ
РЕШЕНИЯ**

**KÜRESELLEŞME VE BÖLGESELLEŞME EKSENİNDE TÜRK
DÜNYASI ÜLKELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER: KAZANIMLAR,
SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**

**RELATIONSHIPS BETWEEN TURKISH COUNTRIES IN
GLOBAL AND REGIONAL ISSUES: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS
AND SUGGESTIONS IN TAKING MEASURES**

**TRUMP AMERİKASI VE RUSYA YAKINLAŞMASININ TÜRK DÜNYASINA
MUHTEMEL ETKİSİ****Ahmet ÖZKAN**

Dumlupınar Üniversitesi, ozkan_a6@hotmail.com

Özet

İki kutuplu dünya düzeninin sona ermesiyle birlikte dünya yeniden şekillenme yolunda hızlı bir dönüşüm yaşamıştır. Özellikle 2002’de Ak Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte muhafazakâr kesimin yönetimde ağırlık kazanması; bölge coğrafyalarda yaşanan çatışmalar, iç savaşlar ve işgaller Türk hükümetini muhafazakâr-milliyetçi söylemlere itmiştir. Daha fazla Türk Dünyası ve Türklük vurgusu ön plana çıkmıştır. Bunun yanı sıra Türk Dünyası’yla yakinen kurulan ilişkiler Türkiye’nin sahada Rusya ile zıtlaşmasına vesile olmuş; gelişen ilişkiler Rusya tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Akabinde iki ülke arasında yaşanan sıkıntılar (uçak düşürme krizi) bu ilişkileri maksimum düzeyde zedelemiş ve oynanan oyun perde arkasında kalmıştır. Amerika’daki siyasi belirsizlik, iktidar mücadelesi bu coğrafyada söz sahibi olması gereken ülkenin Türkiye ve Rusya olduğunu bir kez daha göstermiştir. Tekrar ilişkileri düzenleme uğraşları terör örgütleri tarafından sabote edilmeye (büyükelçi suikastı) çalışılmış, fakat muvaffak olunamamıştır. Tüm bu gelişmelere ek olarak Amerika’daki seçimleri Trump’ın kazanması, Rusya ile ABD’nin yakınlaşmasını getirmiş, Türk Dünyası’nda Türkiye’nin daha etkin bir misyon üstleneceğini bariz bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmamızda, dünyadaki yaşanan değişimin ve dönüşümün Türk Dünyası’na tesirleri farklı boyutlarıyla analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: ABD, Rusya, Türk Dünyası, Türkiye, Trump

Abstract

After the end of bi-polar World system, the World has been rapidly transformed into the new shape. Especially in line with the coming of Justice and Development Party (AK Party) known with the conservative character, the struggle witnessed in the region, invasions and civil wars urged the existing Turkish government to the conservative and nationalist discourses. This period made the Turkish World and being Turkish much more prominent. On the other hand, the closer relations established with the Turkish World led to the reaction and tension with the Russia. The developing relations perceived as a threat by the Russian governments. The jet crisis and the inertia of the USA on the Middle East emphasized the

importance of Turco-Russian relations over this geography. The ambassador assassination and the other disruptive steps in order to prevent the joint attitude of Turkey and Russia could not be accomplished. In addition to these developments, the victory of Donald Trump in USA recent elections made the role of Turkey more effective on the Turkish world. Therefore, in this study, we attempt to analyze the influence of changing dynamics of world policy on the Turkish world with different dimensions.

Key Words: USA, Russia, Turkish World, Turkey, Trump

Giriş

1990 Sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılması pek çok oluşumu ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Sovyetler Birliği ile Amerika Birleşik Devletleri arasında yaşanan soğuk savaş, bu dağılmayla birlikte etkisini yitirerek yeni bir dünya düzenini getirdi. Özellikle Türki Cumhuriyetlerin ortaya çıkması, Türkiye açısından hareket alanını genişletmesine ve bölge üzerinde etkin olma arzusunu hayata geçirmesine vesile olmuştur. Kendi iç siyasi çekişmeleri ve istikrarsız bir gidişat, bu isteğini yerine getirememesine sebep olmuş ve iç politikaya daha fazla yönelim göstermek zorunda kalmıştır. Bu zaman diliminde yapılan birtakım girişimler o dönem içerisinde çok fazla etkinlik gösteremese de özellikle 3 Kasım 2002 seçimleriyle birlikte iktidara gelen Ak Parti'nin süre içerisinde ekonomik, politik ve sosyal bir istikrarı kazandırması 90'lı yıllarda yapılan girişimlerin ve oluşturulan kurumların daha aktif ve etkin bir şekilde çalışmasına imkân vermiştir. Artık Türkiye bölgede aktif rol oynayan, ikili anlaşmalar yaparak ilişkileri kuvvetlendiren bir hüviyete bürünmüştür. Özellikle Ak Parti iktidarıyla birlikte Rusya ile yakınlaşan Türkiye, bu ilişkileri bozmaya çalışan pek çok sabotaj eylemine sahne olmuştur. Bu yakınlaşmadan kaygı duyan ve bölge çıkarları açısından istekleri dışında gelişen bu yakınlaşma Amerika Birleşik Devletleri'ni oldukça rahatsız etmiş ve bu sabotaj eylemlerinin ABD tarafından desteklendiği gibi bir durum, şüphe ortaya çıkarmıştır. 8 Kasım 2016 tarihinde Amerika'da yapılan başkanlık seçimleriyle birlikte sürpriz bir şekilde Cumhuriyetçilerin adayı Donald Trump kazanması, Trump'ın bölge üzerine yaptığı açıklamalar, seçildikten sonra Rusya'yla sıcak bir iletişim kurması alışılmış dengelerin değişeceğinin bir işareti olarak görülmüştür. Bu bağlamda çalışmamızda ortaya çıkan ABD-Rusya yakınlaşmasının Türk Dünyası açısından Türkiye nezdinde muhtemel etkilerinin nasıl olacağı durum analizi yapılarak ortaya konulmuştur.

Soğuk Savaş Sonrası Dönem

1991'e kadar dünya üzerinde bulunan devletler için tehlikenin nereden geleceği belliydi. Bulduğunuz kutba ve kurduğunuz ilişkilere göre ya Varşova Paktı'ndan ya da

NATO'dan gelecekti. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kutupların çözümlenmesi tehdidin kaynağı açısından belirsizlik ortaya çıkardı (Görentaş, 2009: 63). Bu çerçevede 1991'de Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve iki kutuplu yapının bozulmasıyla birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem soğuk savaş sonrası dönem olarak nitelendirilmektedir. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla Doğu bloğu dağılmış, Amerika Birleşik Devletleri dünya üzerinde söz sahibi olmuştur. Birinci Körfez Savaşı ve İkinci Körfez Savaşı ile ABD özellikle Ortadoğu'da etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Bu süreçte Türkiye ABD ile hareket ederek, kendi güvenlik ve çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Soğuk savaş sonrası dönemin huzur ve barış içinde yaşanacak bir dönem olması öngörülürken tam tersi gelişmeler yaşanmıştır. Ortadoğu'da ve Kafkasya'da Amerika ve Batı Dünyası geniş bir hareket alanı bulmuş ve bölge istikrarını ve dengelerini değiştirecek hamleler yapmıştır. Bosna Hersek'te yaşanan Sırp katliamı, Azerbaycan'da yaşanan Ermeni işgali bunlardan birkaç örnektir (Arı, 2013: 224-226). Soğuk savaş dönemi sonrası Türkiye, Batı ile Sovyetler Birliği arasındaki tampon bölge olma özelliğini ve bu özelliğinden kaynaklanan jeo-stratejik önemini yitirmesine sebep olmuştur. Bu durum Türkiye'nin milli kimliğinin yeniden tanımlanmasının ve bölge politikalarını yeniden şekillendirmesinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Kösebalaban, 2014: 232).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra milliyetçilik hangi ölçekte değerlendirilse değerlendirilsin bu dağılmanın en önemli sonucu on beş yeni bağımsız devletin uluslararası politika sahnesine çıkması olmuştur (Yapıcı, 2011: 93). Orta Asya'da ve Kafkasya'da altı tane Müslüman devletin bağımsızlığını ilan ettiğini görmekteyiz. Bağımsızlığını ilan eden ülkelerden beş tanesi ise Türk kökenlidir. Bunlar: Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türkiye bölge coğrafyası üzerinde etkin olmaya başladı. Türkiye bu ülkelerle ciddi ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkileri hayata geçirdi. Bu durum Türkiye'nin yalnızlığına son vermekle birlikte bölge üzerinde Türk milliyetçiliğinin artmasını sağladı. Jeopolitik ve stratejik önemini fırsata çevirmeye başladı (Salahaddin, 2012: 710).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin hemen ardından Özal'ın dış politika yaklaşımı, diğer devletler tarafından yeniden bir Osmanlı inşası olarak nitelendirilerek tehlike olarak algılandı. Özellikle Balkanlarda ve Orta Asya'da atılan bir dış politika izleyen Özal, bu bölgelerde hırslı bir politika izlemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Moldova, Gürcistan, Romanya, Ukrayna, Rusya Federasyonu ve Türkiye Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİT) adıyla yeni bir girişimin başlangıcı İstanbul Zirvesi Deklarasyonu'yla 1992'de imzalandı (Kösebalaban, 2014: 238-243).

Türkiye'nin Türk Dünyası ile İlişkileri

Toplumlar yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle gelişimlerini sürdürürler. İlk Türkler Orta-Asya'nın bozkırlarında tarih sahnesine çıkmışlardır (Niyazi, 2013: 27). Bugün Türkistan olarak adlandırılan yer Türkler için anayurt olarak nitelendirilir. Türk tarihi en eski çağlardan on birinci asra kadar yalnız Türkistan'da geçer (Atsız, 2011: 206-207). Türkistan'dan başlayarak doğuda Moğolistan platolarından Kuzey Çin'e, batıda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Sibiry düzlüklerine ve güneyde Hint Yarımadası'na kadar uzanan geniş bir coğrafyada Oğuz kabileleri tarafından vatan olarak kabul edilmiş ve Türklüğün mührünü vurarak Türk ya da Türkler olarak isimlendirilmiştir (Salahaddin, 2012: 703). Bu çerçevede Orta Asya'da ve Kafkasya'da Türkiye'nin rolü yadsınamaz büyüklüktedir. Keza bu bölgelerde Türkiye'nin rolü, tarihi ve bölgenin stratejik önemi nedeniyle bölgesel ve küresel güçlerin dikkatini çekmektedir. Yine bu coğrafyalarda petrol ve doğalgaz kaynaklarının mevcudiyeti, Türkiye'nin yaptığı çok aktörlü anlaşmalar küresel güçler açısından ciddi sıkıntılar yaratmaktadır (Salahaddin, 2012: 701). Dolayısıyla günümüz Türk Dünyası Türklerin anavatanı ve köklerinin bulunduğu coğrafyanın ta kendisidir.

Türk halklarını ortaya çıkararak yayılma; bugün kuzeyde Sibiry'dan güneyde İran'a, doğuda Çin'den batıda Balkanlar'a kadar uzanan bu geniş coğrafyada halen yaşamakta ve varlığını sürdürmektedir (Salahaddin, 2012: 709). Bölgesinin en önemli aktörlerinden birisi olan ve her geçen gün küresel bir güç olma yolunda ilerleyen Türkiye, başta Ortadoğu olmak üzere Balkan ve Orta Asya halklarının gönül bağı ile bağlı olduğu bir ülkedir (İnaç, 2017). Bu sebeplerden ötürü Türkiye; dini, ırki, dilsel ve kültürel etkenler de göz önüne alındığında Orta Asya'dan kopamaz, kopmamalıdır (Salih, 1987).

Sovyetler Birliği döneminde Rus Türkleri arasında her türlü birlik girişimi ve dayanışma arzusu engellenmiştir. Böyle bir şey düşünülmesine dahi fırsat vermemiştir (Heyd, 2002: 130). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türkiye bölgede aktif bir profil sergilemiştir. Özellikle 1992'de Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı'nın (TİKA) kurulması, 1993'te Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı'nın (TÜRKSOY) kurularak Türki Cumhuriyetlere ortak bir kültür ve sanat anlayışı kazandırma amacı hayata geçirildi. 2010 yılında kurulan Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı kurularak soydaşlara ve yurtdışında yaşayan vatandaşlara yönelik çalışmalar başlatıldı. Bunun yanı sıra Türki Cumhuriyetlerden Türkiye'ye öğrenim görmek üzere gelmiş öğrencilere burs ve barınma imkânı sunarak aradaki bağları sıkı tutmak amaçlandı. Bu tip girişimler ve politikalar etkin olarak yürütülmeye çalışıldı. Türkiye tüm bu uğraşlarla bölgede örnek ve öncü bir devlet olmaya çabaladıysa da Türkiye'nin siyasi ve iktisadi imkânları buna izin vermedi. Özellikle 1997'de yaşanan 28

Şubat süreci akabinde 2001 krizi hem ekonomik hem de siyasi çalkalanmalara sebebiyet vererek Türkiye'yi bölge coğrafyasında etkin bir rol oynamaktan uzaklaştırarak içe dönük iyileşmelere odaklanmıştır.

2002 Sonrası Türkiye – Rusya İlişkileri

Türk siyasal hayatında 3 Kasım 2002 seçimleri hayati bir önem arz etmektedir. On yıllık yirmi yıllık periyotlarla demokrasiyi kesintiye uğratan darbeler, istikrarlı ve dış politikayı öne alan faaliyetlerden çok iç meselelerin ön planda olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 2002 seçimleri hem Türkiye hem de bölge açısından önemli bir dönüm noktası da olmuştur. Ak Parti'nin iktidara gelişiyle Orta Asya ve Kafkasya politikalarına daha fazla yön verildiği görülmektedir.

Bu değişimin ve dönüşümün en önemli mimarı bölge ülkeleriyle ilişkileri geliştirmeye çalışan Adalet ve Kalkınma Partisi olmuştur. Ak Parti'nin Rusya'ya karşı bakış açısını değiştirip bu ülkeyi rakip olarak görmek yerine bahsi geçen bu coğrafyada etkinliğini artırmak adına çıkarlarını bağdaştırarak 'ortak' olarak görmeye başlamasıdır. Bu minvalde Rusya ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi önemli bir adım olmuştur. 2010 yılında dış ticaret hacminde 26 milyar dolara ulaşılması, 2012'de 33 milyar dolara çıkması en önemli değişim göstergesidir. Daha ayrıntılı olarak Tablo 1'de gösterelim (moskova.be.mfa.gov).

Yıl	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
2010	4,6	21,5	-16,9	26,1
2011	6,0	24,0	-18,0	30,0
2012	6,6	26,6	-20,0	33,3
2013	7,0	25,0	-18,0	32,0
2014	6,0	25,3	-19,3	31,3
2015	4,0	19,0	-15,0	23,0
2016	1,7	15,1	-13,4	16,8
2017/1	0,15	1,47	-1,32	1,62

Tablo1: Türkiye – Rusya Federasyonu Dış Ticaret Rakamları (Milyar ABD Doları)

Türkiye – Rusya ilişkileri oldukça güzel bir istikamette ilerlerken Amerika'nın bu durumu bozarak Türkiye'yi yalnızlaştırma politikası gütmesi pek çok şeyi alt üst etmiş ve tabloda da görüldüğü üzere başta ekonomik olarak birden çok alanda ilişkileri zedelemiştir.

Uçak Krizi

Çok sonradan ortaya çıkan Amerika'nın taşeron terör örgütleri aracılığıyla devlet içine sızmış yapılanmalarla Türkiye'de iç savaş çıkarma hazırlıkları planı dahilinde Türkiye'yi bölgede yalnızlaştırma gayretleri çerçevesinde Türkiye'nin hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle 24 Kasım 2015 tarihinde Rus Su-24 tipi savaş uçağı düşürüldü. Rusya misilleme

olarak başta ekonomi ve dış ticaret olmak üzere birçok konuda Türkiye'ye yaptırım uygulama kararı aldı (ntv.com, 2016). Günden güne gelişerek ilerleyen Türkiye – Rusya ilişkileri bir günde tepetaklak oldu. Bu gelişmeden sonra vizesiz seyahat gerçekleştiren ülke vatandaşları bu haktan mahrum kalmak durumunda kaldı. Özellikle de Rusya'nın Türki Cumhuriyetleri üzerindeki baskın rolü ve Kırım'ı ilhak ederek elde ettiği kazanımlar daha da keskinleşti. Kırım Türkleri'nin hakları ve geleceği ile alakalı Rusya ile iletişimde kalan Türkiye yaşanan bu olayla bölge coğrafyasındaki etkinliğini de azaltmış oldu.

O dönemde Rus uçağının düşürülmesi aynı zamanda Rusya'nın meydan okumasına bir karşılık olarak nitelendirildi. Bu sebepten ötürü Rusya Türkiye ile tüm köprüleri atarak ilişkileri izole etmeye çalışmıştır. Kriz sonrası Rusya'nın bu işi tırmandırması aynı zamanda Türkiye'nin Kafkasya, Orta Asya ve Rusya'daki Müslüman Türk topluluklarıyla ilişkilerini zayıflatma gerekçesi olarak da göstermiştir. Özellikle uçak krizi sonrası Azerbaycan'ın Türkiye'ye her türlü desteği vereceğini söylemesi, ilişkilerden bozulmasından rahatsızlık duyduğunu söyleyen Kazakistan'ın da Türkiye'ye destek verebileceğini söylemesi Rusya tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır (İmanbeyli, 2015). Türkiye'nin Türk dünyasındaki etkinliği, uçak düşürme krizi, Rusya'nın Türkiye'nin iyi niyetini suiistimal edişi, Türkiye'nin uçak düşürme konusundaki farklı yönelim ve açıklamaları, sonrasında terör örgütüne mensup bir subay tarafından düşürüldüğünün ayyuka çıkması konunun pek çok sacayağı olduğunu göstermektedir.

İlişkiler Tamir Ediliyor

27 Mayıs 2016'da Putin'in Yunanistan ziyaretinde yaptığı açıklama ile ilişkilerin tekrar eski düzeye gelmesinin önü açıldı. Türkiye'nin adım atması gerektiğini dile getiren Putin, Türkiye ile ilişkileri düzeltmek istediğini beyan etti. Bu olayın akabinde 14 Haziran 2016'da Rusya Milli Günü münasebetiyle hem Cumhurbaşkanı tarafından hem de başbakan tarafından tebrik mektubu gönderildi. Bu vesileyle ilk resmi temas kuruldu, 27 Haziran 2016'da ise Türkiye Rusya'ya uçak düşürülmesi ile ilgili üzüntülerini dile getiren bir mektup daha gönderdi. 29 Haziran'da Putin'in teşekkür için Recep Tayyip Erdoğan'ı araması ilişkilerin tekrar eski seviyeye getirilmesi noktasında gösterilen çabanın timsali oldu (bbc.com).

Yaşanan bu gelişme uzun bir süre hem Türkiye açısından hem de Rusya açısından zararı oldukça büyük bir dönem olarak tarihe geçti. Bu olayın tek kazananı ise Amerika Birleşik Devletleri oldu. Bölge coğrafyasında Rusya'yı ve Türkiye'yi yalnızlığa itme operasyonu zararı büyük olsa da atlatılmış oldu.

Büyük Bir Sabotaj: Büyükelçi Karlov Suikasti

19 Aralık 2016'da Ankara'nın Çankaya ilçesinde bulunan Çağdaş Sanatlar Merkezi'nde düzenlenen Fotoğraf sergisi etkinliğinde, Türkiye ve Rusya ilişkilerinin iyileşmeye başladığı dönemde, Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov uğradığı silahlı saldırı sonucu hayatını kaybetti. Tam da ilişkilerin düzelmeye başladığı bir dönemde bu suikast Türkiye'de ve dünyada büyük bir yankı buldu. İlk andan itibaren büyük bir oyun ve sabotaj olduğu ortada olan bu saldırı dünyadaki tüm gözleri Türkiye-Rusya ilişkisine çevirdi.

Suikastın ve ardından yürütülen kirli propagandanın gerçek nedeni, Türkiye-Rusya ilişkilerini rayından çıkarmaktır. Bir yıl önce Rus uçağını düşüren ve Türkiye- Rusya ilişkilerini krize sokmayı başaran cenahlar yeni bir hamle yaptı. Özellikle Suriye krizinde Türkiye ve Rusya'nın ikili müzakere yürütüyor oluşu, Batı dünyasında çok ciddi bir rahatsızlık uyandırdı (Altun, 2016).

Bu saldırının Emniyetin içinden bir çevik kuvvet polisi tarafından yapılması bu saldırının devlet içine sızmış FETÖ tarafından gerçekleştirilmiş olması, FETÖ elebaşının Amerika'nın himayesi altında bulunması, gözleri tekrar Amerika cephesine çevirmiştir. Keza Türkiye ve Rusya'nın yakınlaşmasını istemeyen Amerika'nın tam da ilişkilerin düzelmeye başladığı bir dönemde bu olaya müdahil olması ihtimali uzun süre tartışılmış ve şüpheleri üzerine çekmiştir.

Suikastın amacı Türkiye ile Rusya arasındaki yakınlaşma çabalarını baltalamaktır. Batı medyası suikastın hemen ardından birinci dünya savaşının çıkmasına sebep olan Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın öldürülmesi olayına atıfta bulunarak üçüncü dünya savaşının çıkacağına çığırkanlığını yapmıştır. Diğer taraftan iki ülke ilişkilerinin ciddi zararlar göreceği söylemini de sürekli ön planda tutmuştur. Fakat Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak düşürme krizinin akabinde yaşanan iyileşme sürecine yönelik bir sabotaj olduğu anlaşılacak üst düzey görüşmelerle hızlı bir şekilde konu çözülmüştür. Öte yandan suikastın iki ülke arasındaki krizi derinleştirebileceğine yönelik de birçok analiz yapıldı. Ne var ki iki ülkenin meseleyi hızlı bir biçimde karşılıklı üst düzey görüşmelerle tımandırmaktan uzak bir yöntem benimsemesi kriz beklentilerini de boşa çıkardı. Yaşanan bu gelişmeler ABD ve Batı Dünyası açısından hayal kırıklığıyla karşılandı (Ulutaş, 2016).

Amerika'nın Bölgedeki Gücü ve Türk Dünyası İle İlişkisi

2003'ten itibaren uluslararası sistem düzleminde önemli değişiklikler gerçekleşti. Amerika Birleşik Devletleri, Rusya Federasyonu'nun çevresinde ve Doğu Avrupa'da etkinliğini ciddi manada artırmaya başladı. 2003, 2004 ve 2005 yıllarında sırasıyla Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan'da gerçekleşen iktidar değişimlerinde dahil oldu. 2005 yılında Bakü-

Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı'nın açılması Amerika'nın Orta Asya'da ve Kafkasya'da güç kazanmasını sağladı. 2008 yılında Polonya ile yeni füze savunma sistemi konusunda adım atması, yine bu sistemin bir parçası olan radar istasyonu konusunda Çek Cumhuriyeti'yle anlaşması Doğu Avrupa'da Amerika'yı güçlendirmiş oldu. Bunun yanı sıra Ukrayna'nın AB ve NATO üyeliklerini desteklediğini açıklayan Amerika, 2005 yılında Yuşçenko yönetimine gerçekleşecek reformlar için maddi destek sağlayacağı sözünü vermiştir (Yapıcı, 2011: 361-397).

1 Mart 2003 teskeresi Amerika ve Türkiye ilişkileri açısından dönüm noktası olmuştur. Amerika'nın Irak'ı işgali sırasında Türk askerinin de Irak'a destek kuvvet olarak gitmesi konusu TBMM tarafından kabul edilmemiştir. Türk Dünyası'nın en önemli ülkesi olarak Türkiye'nin bu operasyona katılmaması denklemleri ciddi manada değiştirmiştir. Kazakistan'ın 11 Eylül 2001 sonrası gerçekleşen özgürlük ve demokrasi operasyonunda – ABD'nin söylemiyle – ABD'ye hava sahasını açabileceğini ve üs verebileceğini açıklaması 2003 yılında Kazakistan ve ABD arasında beş yıllık bir Askeri İşbirliği Anlaşmasını getirmiştir. Aynı yıl ABD'nin Kazakistan'a doğrudan yardımları bu anlaşmayla birlikte 92 milyon dolara erişmiştir. Bu bilgiler ışığında Orta Asya ülkelerinden sadece Kazakistan Irak Operasyonu sırasında Irak'a asker göndermiştir. Gönderilen bu birlikler mühendis birlikleri olmuştur (Yapıcı, 2011: 411).

Türkiye için 1 Mart teskeresinin reddi ABD ile ilişkileri sıkıntıya sokmuş olsa da bugüne kadar; iki ülke Orta Doğu, Kuzey Afrika, Balkanlar, Kafkaslar, Doğu Akdeniz, Orta ve Güneydoğu Asya gibi çok geniş bir coğrafyada işbirliği yapmaktaydı. ABD başkanı Obama'nın 5 Nisan 2009'da ilk denizaşırı resmi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirerek Türkiye'ye verdiği önemi göstermiştir. Obama, ziyareti sırasında Türkiye-ABD ilişkisini 'Model Ortaklık' olarak nitelendirmiştir. Model ortaklık anlayışı Türkiye-ABD ilişkilerinin ulaştığı ileri noktayı yansıtmaktadır (washington.emb.mfa.gov). Fakat terörle mücadelede de işbirliği içerisinde olan iki ülke bugünlerde, Amerika'nın terörle ve teröristle arasına mesafe koyamaması ciddi problemleri beraberinde getirerek Türkiye'nin Rusya ile daha fazla yakınlaşmasına sebebiyet vermektedir.

Trump'ın Seçilmesi ve Yeni Dengeler

Trump'ın seçimler öncesinde Rusya ile ilişkilerin düzelmesi gerektiğini dile getirmesi, Rusya'nın farklı bir sisteminin olduğunu, fakat Putin'i takdir ettiğini söylemesi büyük yankı uyandırmıştı. Putin ise bu açıklamaya karşılık Trump'ın olağanüstü bir kişiliğe sahip olduğunu dile getirmişti. Tüm bunlarla birlikte başkanlık yarışı süresince Clinton ile Trump arasındaki çekişme Moskova'dan da ilgiyle takip edildi. Clinton'ın seçilmesi durumunda

geleneksel gerginlik politikalarının devam edeceği öngörülürken, Trump'ın seçilmesi durumunda ise iyileşme senaryoları konuşuluyordu. Tüm bu beklentiler ışığında Trump'ın başkanlığı kazanmasından sonra, tüm dikkatler Rusya-ABD ilişkilerinin ne yönde ve nasıl ilerleyeceğine yöneldi (Özbay, 2016). 20 Ocak 2017'de 45. Başkan olarak Trump'ın göreve başlamasıyla birlikte ABD ve Türkiye yakınlaşmasının daha doğrusu ilişkilerin eski seyrine kavuşması öngörüldü. Trump'ın bölgeye yaklaşımı, Rusya ile ilgili sıcak bir politika götürmesi, bölge açısından olumlu karşılandı (Yetkin, 2017).

Rusya ile ilişkileri geliştirmek isteyen Trump, Irak'taki savaşa karşı çıkararak politik bir belirsizlik yaratabilecek NATO'dan ayrılma fikrini dile getirmiş ve bu endişeyle karşılanmıştır. Bunun yanı sıra özellikle Orta Doğu'da DAESH konusunda Rusya ile birliktelik kurmak istemesi, Esed ile çalışacağını göstergesi olarak sayılmakta ve Türkiye'yi rahatsız etmektedir. Türkiye'nin bu noktadaki tavrı netken, Trump'ın böyle bir tutum izlemesi iyileşmesi beklenen ABD- Türkiye ilişkisini derin bir bilinmezliğe itmektedir. Bir yandan kürt güçlere hayran olduğunu dile getiren Trump, Türk Dünyasının ve bu dünyanın en önemli aktörü olan Türkiye'nin tepkisini çekmektedir. Başkan adaylığı olduğu dönemde Türkiye'de yaşanan 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrasında yaptığı açıklamalar, Türkiye açısından oldukça olumlu ve umut vermiştir (Nalbantlı, 2016).

2014'ün Mart ayında Rusya'nın Kırım'ı ilhakı nedeniyle Amerika tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımlar yine Ukrayna'nın doğusunda yaşanan çatışmalar ABD –Rusya ilişkilerini tırmandırmıştır. Tırmanan bu ilişkiler Trump'ın başkan seçilmesiyle birlikte yumuşama göstermiş, ortak paydalar üzerinde durulmaya başlanmıştır. Trump'ın egemenlik ve çıkar anlayışı ile askeri güç konusundaki görüşleri Rusya'daki hâkim görüşle oldukça benzeşmektedir. Moskova'da yaşayan halkın bir bölümü Trump'ın diğer devletlerin egemenliğine saygı göstereceğini düşünmektedir. Bu benzeşmenin sadece askeri alanla sınırlı kalmadığı, ekonomik ve siyasi alanda da ilişkileri yönlendirici ve geliştirici bir durum arz edeceği öngörülmektedir. Ayrıca Trump'ın seçim kampanyasında söylediği üzere yeni izolasyonist bir politika izlemesi karşısında, Batı yanlısı bir yolu seçmiş olan Ukrayna ve Gürcistan gibi ülkelerin Avrupa Birliği'ne ve NATO'ya maliyetinin yüksek olabileceği göz ardı edilmemelidir. (Öztürk, 2016).

Trump'ın göreve gelmesinden sonra onu ilk kutlayanlardan birisi Rusya lideri Putin oldu. Putin Trump'a gönderdiği tebrik telgrafında ABD-Rusya ilişkilerinin kriz durumundan çıkarılarak normalleşmesinin gerekliliğini içermekteydi. Aynı zamanda Moskova ile Washington arasında yapıcı bir diyalog kurulmasının iki ülke açısından olumlu gelişmelere gebe olacağı belirtiliyordu. Yeni bir Dünya savaşının ihtimali konuşulurken Trump'la birlikte

ABD-Rusya ilişkileri düzeltme konusunda ümitleri oldukça artırmış durumda. Öyle ki Trump'ın seçimi kazanması, Rusya Parlamentosu'nun alt kanadı olan Duma milletvekilleri tarafından alkışlarla karşılanmıştır. Yine Rusya'nın Trump'ın icraatlarını görene kadar temkinli davranacağı da aşikârdır (Özbay, 2016).

Yakınlaşmanın Türk Dünyasına Etkileri

Amerika'daki başkanlık seçimleri öncesi Trump'ın söylemleri, bu söylemlerin dünya ülkeleri tarafından sıkı takip altına alınması, seçilmesi durumunda başta Orta Doğu olmak üzere Kafkasya'da ve Orta Asya'da dengelerin değişeceği beklentisi oldukça konuşuldu. Özellikle Trump'ın seçim sürecinde Rusya'ya ve lideri Putin'e sıcak mesajlar vermesi, bu sıcak mesajlara da aynı şekilde karşılık bulması seçim sonuçlarını daha bir heyecanlı kıldı. Yaşanan kıyasıya rekabet Trump'ın zaferiyle sonuçlandı. Rusya ile ABD arasındaki bu yakınlaşmanın en önemli sebeplerinden biri de Çin politikası olmuştur. Çünkü kuzeyden bir Rus baskısı olmadıkça Çin'e yapılacak yaptırımların tam verimli olmayacağı ortadadır (Güler, 2017).

Trump'ın seçilmesiyle birlikte kopma noktasına gelen ABD-Türkiye ilişkilerinin düzelme sinyali, Türkiye üzerinden Türk Dünyası'na açılan pencerenin de iyileşmesi anlamına gelmektedir. Keza Trump'ın politikaları Türkiye'yi doğrudan ilgilendirmektedir. Bilindiği üzere Trump, Amerika'nın kaynaklarını sahada harcayan bir aktör olmasına karşı çıkmaktadır. Bu anlayış, Amerika'nın kendi çıkarlarını, bizzat kendisi sahaya inerek değil de diğer ülkeleri sahada aktif hale getirerek sağlama stratejisine itecektir. Bu durumdan hareketle Amerika'nın yakın zamanlardaki Türkiye ile ortak hareket planı düşüncesi yabana atılmamalıdır. Özellikle Orta Asya'yı kalkındıran Çin'in projelerine eklenilebilecek, Çin zulmündeki Doğu Türkistan'da Türk inisiyatifini sağlayabilecek projeler yaratmak; Batı ile eşit, etkin ilişkiler geliştirmek Amerika'nın yeni dengeler açısından adım atabileceği bir alandır (Dinçaslan, 2017). Son olarak Almanya ve Çin arasındaki ticari yakınlaşmanın Türk Dünyası üzerinden gerçekleşmesinin öngörülmesi buna bağlı olarak bu bölgelerin zenginleşeceği düşüncesi de ayrı bir denklemin unsurudur. Bu durum hem ekonomi hem de siyaset açısından Kazakistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye hattının ABD politikaları açısından çok önemli olduğunu ve Türk Dünyası üzerinde büyük bir etki oluşturacağını göstermektedir (Güler, 2017).

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeniden dizayn edilen dünyada, Amerika etkinliğini artırmıştır. Amerika'nın yanı sıra tarihi ve kökleri itibarıyla ana yurdu olan coğrafyaya kayıtsız kalamayan Türkiye önemli girişimlerde bulunarak Orta Asya'da ve

Kafkasya'da etkinliğini artırmaya çalışmıştır. Türkiye'deki siyasal istikrarsızlık ve iç siyasetinde yaşanan gelişmeler bu adımların sağlam ve etkin olmasının önüne geçmiştir. 2002'de yapılan seçimlerle birlikte Türkiye'deki siyasal iktidarın değişmesi, Rusya'ya olan yaklaşımı 'rakip' olarak görmek yerine 'ortak' olarak nitelendirmek şeklinde gerçekleşince dünya siyasetinde önemli bir değişimin yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle ABD'nin Türkiye'ye karşı ikircikli tavrı da eklenince Türkiye ile Rusya arasındaki ilişki daha derin boyutlar kazanarak gelişim gösterdi. Durumun vahametini –ABD için – kavrayan Amerika, farklı politikalarla ve araçlarla Türkiye ile Rusya arasındaki dengeleri olumsuz yönde etkileyecek girişimlerde bulundu. Orta Doğu'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da etkin bir rol oynamaya başlayan Amerika müttefiki olarak nitelendirdiği Türkiye'yi kaybetme noktasına geldi. Amerika'da 2016 yılında yapılan başkanlık seçimleriyle birlikte Donald Trump'ın başkanlığı kazanması, söylemleri ve tutumları kan gölüne dönmüş bölge açısından umutlu bir haber oldu. Özellikle soğuk savaş dönemlerini anımsatan Obama döneminden farklı olarak Rusya ile yakınlaşma mesajları vermesi, ilişkilerin oldukça bozulduğu Türkiye ile ilişkilerini onaracağı ümidi Türk Dünyası açısından da oldukça olumlu karşılandı.

Trump Amerika'sı ve Rusya yakınlaşmasının, Türkiye ile ilişkilerin dinamik bir şekilde devam ettirilmesinin işaretleri Türki Cumhuriyetler açısından oldukça önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Keza Rus hegemonyası altında bulunan Türki Cumhuriyetlerin geleceği, dünyada ön plana çıkan değer yargılarını içselleştirmesi, sadece ve sadece Türkiye üzerinden Batı değerlerinin benimsenmesi ve özümsemiyle mümkün olacaktır.

Kaynakça

- ARI, T. (2013). *Uluslararası İlişkilere Giriş*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- ATSIZ, H. N. (2011). Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır? A. ŞİMŞEK, & A. SATAN içinde, *Milli Tarihin İnşası Makaleler* (s. 197-208). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- GÖRENTAŞ, I. A. (2009). Realizm ve İkilem. H. ÇOMAK içinde, *Uluslararası İlişkilere Giriş: Teorik Bakış* (s. 41-66). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- HEYD, U. (2002). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KÖSEBALABAN, H. (2014). *Türk Dış Politikası*. Çev. Hüsamettin İNAÇ, Ankara: Bigbang Yayınları.
- NİYZAZI, M. (2013). *Türk Devlet Felsefesi*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- SALAHADDİN, A. (2012). Türk Dış Siyasetinin Gelişimi ve Bölgesel Etkileri. Y. AKTAY, P. EL-SHARKAWY, & A. UYSAL içinde, *Değişen Ortadoğu'da Kültür ve Siyaset*. Ankara: SDE, Stratejik Düşünce Enstitüsü.
- SALİH, C. (1987). et-Turaniyye beyn'ül-Usuliyye ve'l-Faşiyye. Ç. F. KORAŞ. içinde Beyrut: Darü's-Sıdk.

YAPICI, U. (2011). *Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik: Estonya, Ukrayna ve Kazakistan Örnekleri*. Ankara: Tan Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

ALTUN, F. (2016). *Rus Büyükelçi Neden Öldürüldü*, 21.12.2016, <http://www.setav.org/rus-buyukelci-neden-olduruldu/>, SETAV, Erişim Tarihi: 24.02.2017.

DİNÇASLAN, M. B. (2017). *Trump Yönetiminin Türk Dünyası'na Mevcut ve Olası Etkileri*, 21.02.2017, <http://qha.com.ua/tr/fikir-yazilari/trump-yonetiminin-turk-dunyasi-namevcut-ve-olasi-etkileri/152922/>, Erişim Tarihi: 02.03.2017.

GÜLER, H. (2017). *Türk Ocakları'nda Trump ve Türk Dünyası Konuşuldu*, 06.02.2017, <http://www.turkyurduhaber.org/mobil/haber/25411/turk-ocaklarinda-trump-ve-turk-dunyasi-konusuldu.html>, Erişim Tarihi: 03.03.2017.

<http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38377657>, 20.12.2016, *Türkiye – Rusya İlişkilerinde Zorlu Yıl*, Erişim Tarihi: 21.02.2017

<http://moskova.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=219659>, *Türkiye Rusya Ekonomik ve Ticari İlişkileri*, Erişim Tarihi: 01.03.2017.

<http://www.ntv.com.tr/dunya/ucak-krizi-sonrasi-turk-rus-iliskilerinde-neleryasandi,nqUpARHsW0Sizw9Jx9LgZQ>, 09.08.2016, *Uçak Krizi Sonrası Türk-Rus İlişkilerinde Neler Yaşandı?*, Erişim Tarihi: 28.02.2017.

<http://washington.emb.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=225625>, 14.01.2015, *Türkiye-ABD Siyasi İlişkileri*, Erişim Tarihi: 23.02.2017).

İMANBEYLİ, V. (2015). *Uçak Krizi ve Türkiye – Rusya İlişkileri*, 01.12.2015, http://file.setav.org/Files/Pdf/20151231165033_ucak-krizi-ve-turkiye-rusya-iliskileri-pdf.pdf, SETA Perspektif, Sayı: 119.

İNAÇ, H. (2017), *Diktatörlük Tartışmaları Bağlamında Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Ekonomi Politikası*, 13.02.2017, <http://yenikutahya.com/2017/02/13/diktatorluk-tartismalari-baglaminda-cumhurbaskanligi-sisteminin-ekonomi-politigi/>, Erişim Tarihi: 15.02.2017.

NALBANTLI, G. (2016). *Trump Sonrası ABD-Rusya İlişkileri*, 19.11.2016, <http://www.dunya.com/kose-yazisi/trump-sonrasi-abd-turkiye-iliskileri/338490>, Erişim Tarihi: 26.02.2017.

ÖZBAY, (2016). *Trump Döneminde Rusya-ABD İlişkileri*, 29.11.2016, <http://aa.com.tr/tr/analiz-haber/trump-doneminde-rusya-abd-iliskileri/695395>, Erişim Tarihi: 28.02.2017.

ÖZTÜRK, O. M. (2016). *Trump Dönemi ABD - Rusya İlişkileri Üzerine*, 30.11.2016, http://ascmer.org/trump-donemi-abd-rusya-iliskileri-uzerine/#_edn1, Erişim Tarihi: 18.02.2017

ULUTAŞ, U. (2016). *5 Soru: Rus Büyükelçi Karlov'a Düzenlenen Suikast*, 21.12.2016, <http://www.setav.org/5-soru-rus-buyukelci-karlova-duzenlenen-suikast/>, SETAV, Erişim Tarihi: 04.03.2017.

YETKİN, M. (2017). *ABD – Türkiye İlişkileri Onarılabilir*, 19.01.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/abd-turkiye-iliskileri-onarilabilir-40339823>, Erişim Tarihi: 21.02.2017.

HOCA AHMED YESEVİ İLE DÜNYA PROBLEMLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNMEK

Prof.Dr. H.Haluk ERDEM

Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi

Özet

Küreselleşme ekonomiden siyasete, kültürden değerlere ve dünya problemlerine kadar toplumsal yaşamın hemen hemen her alanını etkilemektedir. Bu süreç birçok yapı, kurum ve kavramı da değiştirmekte, dönüştürmektedir. Bu çalışmada, Hoca Ahmed Yesevi'nin önemli eserleri Divan-ı Hikmet ve Fakr-nameden hareketle Dünya problemleri üzerine durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmed Yesevi, Divan-ı Hikmet, dünya problemleri, küreselleşme, insan onuru, adalet.

Abstract

Globalization effects almost every aspect of social life, such as economics, politics, cultures, values and world problems. This process changes and transforms several structures, institutions and concepts. In this study, the concept of world problems have been emphasized from Hoca Ahmed Yesevi's important manuscripts Divan-i Hikmet and Fakrname.

Keywords: Hodja Ahmad Yasawi, Divan-e Hikma, world problems, globalization, human dignity, justice.

Giriş

Mütevelli Heyeti Başkanı değerli büyüğüm Prof. Dr. Musa Yıldız hocamın nezdinde Ahmet Yesevi Üniversitesi'ne ve bu önemli Kongre'nin düzenlenmesine emeği geçen herkese içten teşekkürü borç biliyorum. Evrensel yaklaşımıyla tüm insanlığa seslenen Hoca Ahmed Yesevi'nin yaşadığı bu coğrafyada bulunuyor olmaktan yaşadığım heyecanı ve hislerimi de ifade etmek isterim.

Eskiçağ'ın ünlü filozofu Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* adlı yapıtında, her insanın peşinde olduğu, herkesin istediği, amaçladığı nedir? sorusuna cevap olarak “iyi”yi verir. Her bilgi, her tercih, siyaset iyiyi arzulamaktadır. Peki bu iyi nerededir? Filozof bu soruya “mutluluk” biçiminde karşılık verir (Aristoteles, 1095a15) Öyleyse dünyamız neden mutlu değil? Üstelik değineceğimiz üzere, insanlığın yüz yüze geldiği dünya problemleri neden var?

Bu sorulara sadece Türkistan'ın değil tüm dünyanın hocası Hoca Ahmed Yesevi'nin *Fakr-nâme* ve *Divan-ı Hikmet* adlı temel yapıtlarından hareketle cevap vereceğiz.

İnsandan başlayıp insanlık durumundan devam edelim. İnsan varoluşu “sahip olmak” ve “olmak” üzere iki temel kategoriye dayanır (Fromm, 1990: 7). Sahip olmak şöyle konuşur: “Sahip olduğum ve tükettiğim şeyler dışında hiç bir faydam yoktur”. Sınırsız bencillik, yalnızca kendi çıkarını düşünmek, açgözlülük, sahip olma ihtirası ve sürekli haz peşinde olma, sahip oluşun en belirgin özellikleridir. Kişi, sadece kendi isteklerinin tatmininin arkasından adeta sürüklenir. “Olmak” ise tam tersidir. Erich Fromm sahip olma eğiliminin, yaşamlarının ana konuları para kazanma hırsı, şöhret ve yönetim gücüne erişmek olan Batı toplumlarına özgü olduğunu ileri sürmektedir. Sonuç, erdemli kişilik yerine yabancılaşmış insan tipidir. Dünyaya bakış açısı sahip olmak ilkesine göre ayarlanmış bir insan onurunu önemsemeyecektir.

Sahip olmak ilkesi, bugün, özellikle küresel dünyanın, adına çağdaş Batı toplumları denen insanlık durumunda baskın bir özelliktir. Bu baskın özellik dünya problemlerinin gün be gün artmasına ve coğrafyalar arasında özellikle ekonomik ve sosyal dengesizliğin artmasına neden olmaktadır. Dünya problemleri kavramı, çeşitli ülkelerde yaşayan insanların insan olarak yaşamasını engelleyen elverişsiz durumları ifade eder (Kuçuradi, 1987:10). Elverişsiz durumlara örnek olarak dünya düzeyinde adaletsizlik, gelir dağılımındaki eşitsizlik, Batı merkezci bakışın da etkisiyle kendini her şeyde üstün görme ve sonuçta insan onurunun zedelenmesidir.

İnsanlık için elverişsiz durumların insan lehine yeniden düzenlenmesi, günümüzde küresel tehdit yerine faydaya dayalı fırsat arayışlarının artması ve dünya problemlerinin çözümü için Türk coğrafyasının önemi artmıştır. Orta Asya Türk coğrafyasının öncüsü, piri Hoca Ahmed Yesevi'nin düşüncelerini günümüz koşullarında yeniden ele almak ve onu tüm insanlık için anlaşılır kılmak yaşamsal bir amaç olarak görünmektedir. Felsefe, sosyoloji, psikoloji, iktisat, uluslararası ilişkiler, siyaset bilim disiplinlerinin Yesevi'nin yapıtlarını bu gözle incelemeleri fikir zenginliğimiz açısından önemlidir.

Günümüz dünyasında Yesevi'nin fikirlerine ihtiyaç duymamızın ana dayanağı şudur: İnsanlık yeni değerler temelinde içinde bulunduğu krizden çıkabilir. Bu krizden çıkışın en temel çözümü, insanlığın ortak değerlerinin yeniden gündeme gelmesidir. Yesevi bu değerleri bize sunmaktadır. Terör, gelir dağılımındaki dengesizlik sonucu meydana gelen açlık ve yoksulluk, Birleşmiş Milletler'in yalnızca beş üye ülkenin oylarıyla karar vermesi, çevre sorunlarının artışı, uluslararası ilişkilerde oluşan güvensizlik, aşırı tüketime yönelme, Batı merkezci bakış açısının sonucunda oluşan üstünlük kurma anlayışı, zaman zaman trajedi

haline gelen mülteci problemine bakış açısı gibi problemlerin krizleri gün be gün derinleştirmektedir.

Orta Asya Türk coğrafyasının fikir öncüsü olarak kabul ettiğimiz Hoca Ahmed Yesevi insanlık krizinin aşılmasında önemli değerlerden biridir.

HOCA AHMED YESEVİ, *FAKR-NÂME*, *DİVAN-I HİKMET*

Dr. Hayati Bice'nin “mümkün olduğunca eksiksiz bir Ahmed Yesevi portresi” çizmeyi başardığı çalışması ve Mehmed Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* eseri Pir-i Türkistan'ı tanımamız için yeterli kaynaktır (Bice, 2016; Köprülü, 1966). Bu nedenle Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatına bu konuşmamın içerisinde değinmememi anlayışla karşılamanızı rica ediyorum. Konumuzla ilgisinde doğrudan iki ana yapıta *Fakr-name* ve *Divan-ı Hikmet*'e geçmek istiyorum.

Fakr kelimesi yoksulluk anlamına gelir. Ama söz konusu yoksulluktan anlaşılması gereken manevi yokluktur. Böyle bir kişi, malı-mülkü olsa da, sahip olduğu bu mala- mülke gönül bağlamayacak ve malına-mülküne kul olmayacaktır. Doğru olan, malın insana kul olmasıdır; insanın mala değil. (Eraslan, 2016: 11). Yesevi'nin *Fakr*-namesinde ana konu fakr'ın içerik ve önemi, dervişlik, onu şeraitte, onu tarikatte, onu marifette ve onu da hakikatte olmak üzere dört kapı kırk makamdır. Hazret-i Ali'den naklen dervişliğin kırk makamı incelenecek olursa konumuzla ilgisinde şu değerler göze çarpmaktadır: “Yumuşak konuşmak”, “ilim öğrenmek”, “şeriatin yasakladığı şeylerden kaçınmak”, “Tanrının rahmetinden ümitli olmak”, “nasihat dinlemek”, “helal ve güzel istekte bulunmak”,

“marifet kılmak”, “herkesin yolunun toprağı olmak, alçak gönüllülük”, “iyiyi-kötüyü tanımak”, “bir parça lokmaya el uzatmamak”, “kendisini Hak yolunda sebil etmek”, “kimseyi incitmemek”, “fakirliği inkar etmemek” (Eraslan, 2016: 14-16). İfade ettiğimiz bu değerler dervişlik içindir. Burada konumuzu sınırlandıralım.

Yesevi'nin kırk makamı sağlıklı kişiliği tarif ediyor. Yapıcı iletişim, öğrenme ve merakın önemi, umudun hayatın ana kaynağı olması, davranışlarımızdan önce gelen niyetlerdeki iyilik, insan onuruna dayanma, iyilik yapıp faydalı olma Yesevi'den çıkardığımız sağlıklı insanı anlatmaktadır. Sağlıklı insan sağlıklı toplum demektir. Dikkat edilmesi gereken ana nokta, Yesevi'nin bize temel bir bakış açısı kazandırmasıdır. Önce kişinin kendisine, sonra kişinin diğer insanlara kazandırdıkları bugünün küresel tehditler içindeki dünyamız için fırsat oluşturmaktadır. Bir atasözünü hatırlatmakta fayda var: “Sebepsiz kuş bile uçmaz”. Yesevi'nin *Fakr-namesi* insana bir sebep vermektedir: İyi niyetle hareket etme ve insana faydalı olma. Küresel dengeyi bozup Dünya problemlerine yol açan tüm olguların birçoğu sadece bu iki değerle çözüme kavuşturulabilir.

Divan-ı Hikmet toplam 252 hikmetten oluşan gerçek bir fikir hazinesi, günümüz dünyasındaki insanlık krizinin çözüm önerileridir. “Ca'nı ca'na bağlayıp, damarı damara ekleyip, garib, yetim ve fakirlerin gönlünü okşayıp gönlü kırık olmayan kişilerden, benbenlik güden kişilerden kaçan” Yesevi, “gönlü kırıklara merhem” ve “tok gözlü” olunmasını ister (Tatçı, 2016:44). Ona göre akıllı olmak, gariblerin gönlünü avlamaktan, Dünyaya tapanlara yüzünü çevirmekten geçmektedir (Tatçı, 2016: 45). Kim ki gariblerin, yetimlerin halini sorar, onları sevindirir, Allah da ondan razı olur. Bilgelerin de söyledikleri gibi gönlü katı olup gönül incitenden Allah şikayetçi olmaktadır (Tatçı, 2016: 46). İnsan yanlış davranışlarının farkına “ömrünün yaprağı sararmadan” varmalıdır (Tatçı, 2016: 67). Bunun yolu, insanın kendisini sonlu olan dünya malına bırakmaması, boş ve geçici zevklerden (heveslerden), bencillikten uzak durması ve çalışmasıyla olanaklıdır (Tatçı, 2016: 68).

Hoca Ahmed Yesevi gerçekleri söyler ama ne yazık ki insanlar bunları işitmez. Dünya malını doldurasıya verdiği halde gözü doymazlara, zalimlerden şikayet edip, asıl zalimin kişinin kendisi olduğunu unutanlara seslenir (Tatçı, 2016: 73). Oysa Hakk'ın rahmetinden ümidi kesmeyip şükreden olmak ve nefsin aldaticı yanını görmek gerekir. Kişinin nefsi, geçici heveslerle yorgunluk getirir ve insanı huzursuz eder. Kendisine “Kul Hoca Ahmet” diye kendisine seslenen Yesevi, söylemiş olduğu sözleri cahillerin hayata geçiremeyeceklerini vurgular. Onun cahilliğin tehlikesini vurguladığı şu ifadeleri oldukça etkilidir:

“Cahil ile geçen ömrüm nar sakar;

Cahil olsan cehennem ondan çekinir,
Cahil ile cehenneme doğru kılmayın sefer,
Cahiller içinde yaprak gibi soldum ben işte.” (Tatçı, 2016: 79)

Cahillerden yüz bin cefa gören Yesevi, cahillerle karşılaşmak dahi istemez. Bilgelerin gidişi ve geride cahillerin kalması karşısında üzüntü yaşar. Çünkü cahiller bir güzel söz dahi söyleyemezler; bu yüzden insan açlıktan bölecek duruma bile gelse bu kötü kişilikten uzak durmalıdır (Tatçı, 2016: 80, 91). “Gönül gözünü ışılatmadan” kullanılan akıl hakikati tam anlamıyla anlayamaz.

Yesevi de yaşantısında duyduğu pişmanlığı kendisini eleştirerek dile getirir. Gelip geçici olduğu unutulmuş dünyada Hakk yoluna insanın gözünü yumması Yesevi için büyük üzüntü konusudur (Tatçı, 2016: 100). Ama ümitle, tövbeyle Allah’a sığınmak gafletle yürünen bir ömür için kurtuluş yoludur. Dünyayı kendi mülkü sananlar, sayısız mal alıp yığanlar, sadece yeme içme ile meşgul olanlar, mağrur olup gece gündüz yalan söyleyenler bir zaman sonra ölüm meleği geldiğinde her şeyin geç olduğunu anlamaya fırsatları dahi olmayacaktır. (Tatçı, 2016: 230). “Küllü men aleyha fan” ayetinde (Rahman Suresi, 26. ayet) buyrulduğu üzere, “yerin üstünde olan her şeyin fani” olduğu, Allah’tan başka tüm mahlûkatın öldüğü gerçeğinde (Tatçı, 2016: 230) insanın ben-benlik davasını sürdürmesi anlamsızdır.

Sonuç ve değerlendirme

Dünya problemlerinin meydana gelişi, “sahip olmak” ilkesinin tüm hayatı idare etme arzusunda saklıdır. Ekonomileri gelişmiş Batılı ülkelerin bakış açısında mevcut olan bu yaklaşım küresel sermayelerinin de gücüyle insanlık durumunu olumsuz biçimde etkilemektedir. Sosyal erdemlerin ve refahın yeniden tesis edilmesi, adalet ve insan onurunun her şeyin önünde gelmesi insanlığın mutluluğu için kaçınılmazdır. Yoksulluktan ve korkudan arındırılmış bir dünyanın oluşumu için ön koşul kişilerin erdemlere göre davranmasıdır. Yesevi’nin yapıtlarında ele alınan değerler önce kişiye seslenir. Eserleri, bilgi disiplinleri bakımından düşünürsek, öncelikle felsefi yaklaşımla başlar, sosyolojik olarak sürer. Dünya problemlerinin de başlangıcı bu şekildedir. Önce kişiler etkilenir ve sonrasında sosyolojik bir olgu olarak topluma yayılır. Yesevi’nin günümüze bıraktığı önemli düşünsel miras kişiye bir bakış açısı kazandırmasıdır. Bakış açısı kazanmanın önemi tartışılmazdır. Bakışımız davranışlarımıza yansımakta, davranışlarımız alışkanlık kazandırmakta ve alışkanlıklar da karakteri oluşturmaktadır. Yesevi, “sahip olmayı” değil “olmayı” bakış açımız olarak görmemizi sağlamaktadır.

Türk coğrafyası Dünyaya küresel tehditlere karşı bir paradigma önermektedir. Önerdiği paradigmanın fikir öncüsü Hoca Ahmed Yesevi'dir. Yesevi'nin bize bıraktığı miras, tek cümleyle, bütün alanlarda (ekonomik, sosyal, uluslararası ilişkiler vs.) h a y a t ı n d e n g e s i n i yeniden kurmak ve böylelikle dünya problemlerinin çözümüne katkıda bulunmaktadır.

Kaynakça

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (Çev: Saffet Babür), BilgeSu Yayıncılık, İkinci Baskı, Ankara, 2009.

Bice, Hayati, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016.

Eraslan, Kemal, Yesevi'nin Fakr-namesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016.

Fromm, Erich, *Sahip Olmak Ya da Olmak*, (Çev: Aydın Arıtan), Arıtan Yayınevi, İkinci Basım, İstanbul, 1990.

Köprülü, Mehmed, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1966.

Kuçuradi, İoanna, "Açış Konuşması", *Dünya Sorunları Karşısında Felsefe*, (Haz: Kurtuluş Dinçer ve İoanna Kuçuradi), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Yesevi, Hoca Ahmed, *Divan-ı Hikmet*, (Editör: Mustafa Tatçı), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016.

KAZAKİSTAN – TÜRKIYE SAĞLIK SEKTÖRLERİNE GENEL BAKIŞ

Kaan ÖĞÜT¹, Çağlar YURTSEVEN², Serkan YEŞİLYURT³¹Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, kaan.ogut@eas.bau.edu.tr²Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, caglar.yurtsevent@eas.bau.edu.tr³Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, serkan.yesilyurt@eas.bau.edu.tr**Özet**

Bu makalede Türk dünyasının iki önemli üyesi Kazakistan ve Türkiye sağlık sektörleri genel hatlarıyla incelenmektedir. 2005 yılından bugüne pozitif büyüme gerçekleştiren iki ülke sağlık sektörlerinde önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Sağlık sektörlerinde yapılan yatırımlar her iki ülkede de sağlık sektöründe ciddi iyileşmelere neden olmuştur. Ortalama yaşam sürelerindeki artış her iki ülkede sağlık sektöründe yeni ihtiyaçları da beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda bu çalışmada iki ülkedeki sağlık sektörleri karşılaştırılarak genel görünüm ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Sektörü, Türkiye, Kazakistan, Genel Görünüm

Abstract

This study comparatively analyzes the two members of the Turkish world, Kazakhstan and Turkey, in terms of health sectors using a general approach. There are positive growth in two countries since 2005. Investment in health sector have led to serious improvements in the health sector in both countries. The increase in average life expectancy brings new needs in the health sector. In this study, the health sectors of the two countries are compared and a general outlook is provided.

Keywords: Health Sector, Turkey, Kazakhstan, Bilateral Agreements, General Outlook

1. Giriş

Türkiye ve Kazakistan türk dünyasında son yıllardaki iktisadi büyüme performansları ile dikkat çekmektedirler. Bu büyümenin kuşkusuz ülkelerin sağlık durumları ve sağlık sektörleri üzerine de önemli yansımaları olmaktadır. Bu çalışmada her iki ülkenin sağlık durumları ve sağlık sektörleri ayrıntılı olarak incelenmektedir. Makalenin incelediği iki ülkeden birisi olan Türkiye son 10 yılda, küresel ekonomik krizin yaşandığı 2009 yılı hariç

pozitif büyüme rakamlarını yakalamıştır. Türkiye son yıllardaki büyüme oranını %3-4'ler seviyesine oturtmuş durumdadır. Güncel enflasyon yıllık %8, işsizlik ise %10 civarında seyretmektedir.

Kazakistan ise doğalaz gibi önemli doğal kaynaklara dayanan ekonomisi sebebiyle Türkiye'ye göre daha dalgalı büyüme oranlarına sahiptir. Emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar Kazak ekonomisini önemli ölçüde etkilemektedir. Güncel büyüme oranı yüzde 1, enflasyon yüzde 13, işsizlik ise yüzde 5'tir. (<https://www.statbureau.org/en/kazakhstan/>)

Bu makalede Türkiye ve Kazakistan'ın sağlık sektörleri incelenmektedir. Gelişmişlikle beraber her iki ülkede artan sağlık hizmeti talebi, sağlık sektöründe büyümeye yol açtığı özetle söylenebilir.

2. Kazakistan ve Türkiye Genel Sağlık Durumu

Tablo 1'de 2014 yılına ait Kazakistan'daki ölümlerin öncelikli nedenleri görülmektedir. Tablo incelendiğinde birincil ölüm nedeninin kalp hastalıkları olduğu görülmektedir. Ölümlerin %34,51'i kalp hastalıkları temellidir.

Tablo 1: Kazakistan'da Hastalıklara Bağlı Ölüm sayıları ve oranları (2014)

Hastalıklar		Ölüm Sayısı	%
1	Koroner Kalp Hastalıkları	51,371	34,51
2	SVO bağlı Felç	26,577	17,85
3	Karaciğer hastalıkları	6,902	4,64
4	Akciğer Hastalıkları	4,890	3,29
5	İntihar	3,946	2,65
6	Akciğer Kanseri	3,836	2,58
7	Kalp Hastalıkları	3,113	2,09
8	Hipertansiyon	2,885	1,94
9	Mide Kanseri	2,830	1,90
10	Kolon ve Rektum Kanseri	2,270	1,52
11	Meme Kanseri	1,883	1,27
12	Tüberküloz	1,651	1,11
13	Doğumsal Anomaliler	1,630	1,09
14	Diyabet	1,450	0,97
15	Özefagus Kanseri	1,426	0,96
16	Düşük Doğum Ağırlığı	1,218	0,82
17	Pankreas Kanseri	1,092	0,73
18	Zehirlenme	1,028	0,69

Kaynak: <http://www.satark.gov.tr/images/pdf/stur/kazakistan.pdf>

Türkiye'deki ölümlerin başlıca nedenlerine baktığımızda brinci sıradaki ölüm nedeninin dolaşım sistemleri olduğu görülmektedir. Tablo 2'de detaylı olarak verilen ölüm nedenlerindeki sayılar her 2014'den 2015'e gelindiğinde neredeyse her kategoride nüfusun da artmasına paralel bir artış göstermektedir.

Tablo 1: Türkiye'de Hastalıklara Bağlı Ölüm sayıları ve oranları (2014, 2015)

ÖLÜM NEDENLERİ	YILLAR	
	2014	2015
Dolaşım sistemi hastalıkları	153,646	157,965
İyi huylu ve kötü huylu tümörler	78,074	78,661
Solunum sistemi hastalıkları	40,638	43,566
Dışsal yaralanma nedenleri ve zehirlenmeler	20,160	17,696
Endokrin (iç salgı bezi), beslenme ve metabolizmayla ilgili hastalıklar	19,424	79,728
Sinir sistemi ve duyu organları hastalıkları	16,616	19,035
Genitoüriner sistem hastalıkları	11,986	13,310
Sindirim sistemi hastalıkları	9,984	10,012
Enfeksiyon ve parazit hastalıkları	9,832	8,289
Semptomlar, belirtiler ve anormal bulgular, kötü tanımlanmış nedenler	9,237	7,561
Perinatal dönemden kaynaklanan belirli durumlar	7,998	7,806
Konjenital bozukluk ve kromozomla ilgili anomaliler	5,420	5,320
Kan ve Kan yapıcı organların hastalıkları ve immün sistemin bazı bozuklukları	1,358	1,290
Kan-iskelet sistemi ve bağ dokusunun hastalıkları	1,143	1,151
Mental ve davranışsal bozukluklar	541	571
Deri ve deri altı dokunun hastalıkları	309	255
Gebelik, doğurma ve lohusalık halinin komplikasyonları	273	213

Kaynak: TÜİK, 2017

3. Kazakistan ve Türkiye Sağlık Sektörlerine Genel Bakış

Kazakistan'da sağlık sektörüne baktığımızda; sağlık sektöründe iyileşme çalışmaları 2005-2010 Sağlık Hizmeti Reformu ve Geliştirilmesi Ulusal Programı ve 2011-2015 Salamattı Kazakistan Devlet Sağlık Hizmeti Geliştirilmesi Programları ile büyük bir ivme kazanmıştır. Kazakistan sağlık sektörünün %80'ini devlete ait sağlık kuruluşları, %20'sini ise özel sektöre ait sağlık kuruluşları oluşturmaktadır. Özel sektöre ait sağlık kuruluşları, özel klinikler, aile

danışmanlığı özel tıbbi danışmanlık, ağız diş sağlığı klinikleri ve iyileştirme merkezleri adı altında hizmet vermektedir. Özel sektör ağırlığı hizmet alanlarına göre değişebilmektedir. Örneğin, ağız diş sağlığı hizmetlerinde durum biraz daha farklıdır. Ülkedeki diş kliniklerinin %70'i özel sektöre ait işletmelerdir (Satürk, 2013). Kazakistan sağlık sektörü genel olarak devlet ve yerel yönetim organları tarafından denetlenmektedir. Sağlık Bakanlığı bünyesinde bulunan Sağlık Dairesi ülke genelinde sağlık kuruluşlarının ve hastanelerin açılması, işletilmesi ve politikaların oluşturulmasından sorumludur. Sağlık Dairesi, üniversite hastaneleri, araştırma enstitüleri, kanser ve tüberküloz hastaneleri gibi ulusal düzeydeki tesislerin idaresini de yürütmektedir. Daire ayrıca, Hastalık Sağlık Gözetim Merkezi aracılığıyla toplum ve çevre sağlığını da izlemektedir. Sağlık hizmetleri merkezi olarak hazırlanan kamu politikası kararları çerçevesinde 14 eyalet idaresi tarafından sunulmaktadır (Satürk, 2013). Bugün Kazakistan'da bin kişiye düşen doktor sayısı 3,88'dir. Bu orana göre Kazakistan, kişi başına düşen doktor sayısında dünyada genelinde 10. sırada yer almaktadır.

(<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>)

Tablo 3: Yıllara göre Kazakistan'daki hastane sayıları

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kazakistan Cumhuriyeti	1029	1042	1063	1086	1055	1041	1020	998	1009	990	995	911	901
Akmolinskaya	52	53	54	62	59	48	51	50	44	41	40	40	38
Aktubinskaya	52	54	56	59	58	60	57	54	52	52	51	48	47
Almatinskaya	83	82	87	82	85	89	88	90	88	93	77	90	86
Atyrauskaya	39	39	41	43	40	40	40	40	41	41	40	37	36
East Kazakhstan	104	105	106	114	116	117	102	103	97	101	99	92	88
Zhambylskaya	58	58	58	61	61	59	62	60	58	57	62	56	57
West Kazakhstan	56	54	54	53	51	50	45	44	42	40	41	38	37
Karagandinskaya	91	100	103	106	104	105	100	102	97	100	93	88	83
Kostanayskaya	51	52	56	64	64	57	57	57	59	56	57	53	51
Kyzylordinskaya	64	66	67	70	70	69	68	61	53	46	56	51	50
Mangistauskaya	35	36	33	33	30	30	30	27	33	31	37	29	29
Pavlodarskaya	69	69	70	64	61	63	60	60	60	59	51	43	42
North Kazakhstan	49	49	49	49	49	36	36	29	32	31	35	29	28
South Kazakhstan	154	154	155	153	133	130	135	133	153	138	139	118	122
Astana	19	19	21	22	23	24	26	26	31	31	23	27	31
Almaty	53	52	53	51	51	64	63	62	69	73	94	72	76

Kaynak: <http://www.stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT083329>, 14.12.2016

Kazakistanda artan sağlık ihtiyaçları hastane ve sağlık personeline olan talebi de artmıştır ve hızlı bir şekilde sağlık sektöründe yatırımların artmasına neden olmuştur. Hala istenilenn seviyede olmayan sağlık sistemi 1991 yılında bağımsızlığın ilanından sonra çok ciddi bir gelişim göstermiştir. Tablo 3'te Kazakistan'daki hastane sayıları bölge bölge verilmiştir. Her yıl hızla artan hastane sayısı 2015 yılında 901'e ulaşmıştır. Tablo 4'ün de desteğiyle sektördeki gelişim daha iyi anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Doktor Sayılarının Yıllara Göre Dağılımları (2003-2013)

ÜLKE	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Kazakistan	54.613	54.758	55.509	57.514	59.375	58945	60.656	63.855	62.239	64.432	66.038

Kaynak: <http://www.satürk.gov.tr/images/pdf/stur/kazakistan.pdf>

Türkiye'de de sağlık sektörüne genel olarak baktığımızda ise 2003 yılında hayata geçen "Sağlıkta Dönüşüm Programının (SDP)" Türkiye'deki sağlık reformlarının en önemli halkalarından birini oluşturduğu söylenebilir (Sağlık Bakanlığı, 2017). SDP; sağlık ve sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında toplanması, aile hekimliği ve genel sağlık sigortası olmak üzere önemli temellere sahiptir.

Yıllara göre ülkedeki hastane sayılarına baktığımızda gelişmişlik ve nüfus artış hızına paralel olarak artış göstermekte ve SDP ile nitelikli bir hal de kazandırılmaktadır. Tablo 5 ve 6 Türkiye'de sağlık sektörünün anlaşılması için önemlidir.

Tablo 5: Yıllara göre Türkiye'deki Toplam Hastane sayıları

YILLAR	HASTANE SAYISI
2002	1,156
2010	1,439
2011	1,453
2012	1,483
2013	1,517
2014	1,528
2015	1,533

Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğu (2016)

Tablo 13: Doktor ve Dışer Sağlık Personeli Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı (2002-2014)

	YILLAR						
	2002	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Uzman Hekim Sayısı	45,457	65,563	66,064	70,103	73,886	75,251	77,622
Pratisyen Hekim	30,900	38,818	39,172	38,877	38,572	39,045	41,794
Asistan Hekim	15,592	21,066	20,253	20,792	21,317	21,320	21,843
TOPLAM HEKİM SAYISI	91,949	123,447	126,029	129,772	133,775	135,616	141,259
Dış Hekimi	16,371	21,432	21,099	21,404	22,295	22,996	24,834
Eczacı	22,289	26,506	26,089	26,571	27,012	27,199	27,530
Hemşire	72,393	114,772	124,982	134,906	139,544	142,432	152,803
Ebe	41,479	50,343	51,905	53,466	53,427	52,838	53,086
Diğer Sağlık Personeli	50,106	99,302	110,862	122,663	134,488	149,616	145,943
Diğer Personel ve Hizmet Alımı	83,964	198,694	209,126	209,736	224,618	229,625	241,897
TOPLAM PERSONEL SAYISI	378,551	634,496	670,092	698,518	735,159	760,322	787,352

Kaynak: Sağlık İstatistikleri 2015,

http://www.saglikistatistikleri.gov.tr/dosyalar/SIY_2015.pdf

4. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye ve Kazakistan sağlık sektörleri genel durumları incelenmiş, Türkiye ve Kazakistan'ın sağlık sektörlerinde ciddi gelişmeler kaydettikleri gözlemlenmiştir.

Bu gelişmeler ve Türkiye ile Kazakistan'daki sağlık sektörlerinin genel durumu bize sağlık turizmi potansiyelini hatırlatmaktadır. Bu da gelecek çalışmalarda araştırılması araştırılması zaruri bir konuyu teşkil etmektedir.

Kaynakça

Kuşcu, I. (2014). Bağımsız Kazakistan'da Eğitim ve Sağlık: Sorunlar, Reform Süreci ve Uluslararası Aktörlerin Rolü, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Dergisi Cilt: 9, Sayı: 18*, Ss. 23-46,

Hembry, P.M. (1990), The English Spa, 1560-1815: A Social History, Athlone Press, London.

The World Bank. World development indicators, 2012

<http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-2012>).

<http://www.turkstat.gov.tr/>

<http://www.oecd.org/els/health-systems/health-data.htm>

<https://www.export.gov/article?id=Turkey-Medical-Technology-and-Health-IT>.

http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Healthcare_statistics

<http://www.euro.who.int/en/countries/kazakhstan/data-and-statistics>

http://www.saglikistatistikleri.gov.tr/dosyalar/SIY_2015.pdf

[\(https://www.statbureau.org/en/kazakhstan/\)](https://www.statbureau.org/en/kazakhstan/)

<http://www.satirk.gov.tr/images/pdf/stur/kazakistan.pdf>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>)

TÜRKİYE’DE SERBEST BÖLGE UYGULAMALARI VE SERBEST BÖLGELERİN PERFORMANSLARININ VERİ ZARFLAMA ANALİZİ İLE KARŞILAŞTIRMASI

Raigul DUISKENOVA¹, Manchuk YERENKHAN²

^{1,2}Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi, Ekonomika ve Turizm Bölümünün öğretim görevlisi (Almatı)

Özet

Serbest bölge uygulamaları 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında dünyada ve Türkiye’de sıklıkla karşılaşılan bir kavram olup hem uluslararası ticaretin gelişmesi hem de küresel ekonomik bütünleşme için değerli bir araç olagelmıştır. Çeşitli amaçlar doğrultusunda farklı türlerde kurulan serbest bölgelerin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde ekonomik etkileri görülmektedir. Türkiye’de serbest bölge uygulamalarının incelenmesi ve performanslarının Veri Zarflama Analizi yöntemiyle karşılaştırılması için hazırlanan çalışmanın ilk bölümünde genel olarak serbest bölgeler anlatılmakta, ikinci bölümde ise Türkiye’de serbest bölge uygulamalarına değinilmektedir. Üçüncü bölümde Veri Zarflama Analizi yöntemi izah edilmekte ve dördüncü bölümde ise literatür tarmasına yer verilmektedir. Son bölümde ise seçilen kriterlere göre Türkiye’deki serbest bölgelerin performansları ölçülmekte ve kendi aralarında ilgili yönteme göre etkin olanlar ve olmayanlar tespit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbest Bölge, Performans Ölçümü, Veri Zarflama Analizi

Abstract

Free zone applications have become a frequently encountered concept and a valuable tool in the 20th century, especially in the second half both worldwide and in Turkey due to the development of international trade and global economic integration. Free zones are established in accordance with various purposes in different manners which have shown their impact on economy at national and international levels. Free zones are explained in general in the first chapter of the study, based on to analyze the free zone applications in Turkey and to compare their performances by using Data Envelopment Analysis. Further; free zone applications in Turkey are mentioned in the second chapter. Data Envelopment Analysis is explained in the third one and literature review is held in the fourth chapter. Consequently; the

performances of the free zones in Turkey are measured and efficient ones and it isn't detected according to the selected criteria via Data Envelopment Analysis.

Key Words: *Free Zone, Performance Measurement, Data Envelopment Analysis*

Giriş

Küreselleşme olgusunun yoğunlaştığı dönemde ihracata yönelik kalkınma politikaları uygulanmaya başlamıştır. İhracata yönelik kalkınma stratejilerinin biri olarak serbest bölgeler gelmektedir, çünkü uluslararası piyasaya da daha fazla pay alabilmeleri için serbest bölgeler en önemli araçlardan biri olarak bilinmektedir. Dolayısıyla dünyada serbest bölgeler hızlı bir şekilde artmaktadır.

Serbest bölgeler, bir ülkenin siyasi sınırları içerisinde bulunmakla birlikte dış ticaret, vergi ve gümrük mevzuat uygulaması bakımından gümrük hattı sınırları dışında sayılan, ekonomik hayatta devlet müdahalesinin en aza indirdiği özel uygulama alanları olarak tanımlanmaktadır (Yazıcılar, 2007: 3).

Genel olarak serbest bölgeler bir ülkenin siyasi sınırları içerisinde bulunmakla birlikte hukuki mevzuatların uygulanması bakımından gümrük dışı olarak kabul edilen alanlardır. 1985 yılında 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanun'un kabul edilmesinden sonra Türkiye'de serbest bölge kurulmaya başlamıştır. 1987 yılında ilk serbest bölgeler olarak Mersin ve Antalya kurularak toplam 21 serbest bölge faaliyete başlamıştır. Ancak 2006 yılında İMKB Uluslararası Menkul Kıymetler Serbest Bölgesi bazı nedenlerden dolayı faaliyetine son verilmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'de serbest bölgelerin performanslarını karşılaştırmak amacı ile bir parametrik olmayan performans ölçüm yöntemi olan "Veri Zarflama Analizi" kullanılmıştır.

1.Genel Olarak Serbest Bölgeler

1.1 Serbest Bölgenin Tanımı

Serbest bölgeler, bir ülkenin siyasi sınırları içinde bulunmakla birlikte dış ticaret, vergi ve gümrük mevzuatının uygulanması bakımından gümrük hattı sınırları dışında sayıldığından ülkede geçerli ticari, mali ve ekonomik alanlara ilişkin yasal düzenlemelerin uygulanmadığı yada kısmen uygulandığı bölgelerdir (Toroslu, 2000: 1).

2008 yılında yürürlüğe giren 5810 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu'nun 6. maddesine göre (www.ekonomi.gov.tr, 2014) serbest bölgeler aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır: "Türkiye gümrük bölgesinin parçaları olmakla beraber, serbest dolaşımda olmayan eşyanın herhangi bir gümrük rejimine tabi tutulmaksızın ve serbest dolaşıma sokulmaksızın, gümrük

mevzuatında öngörülen haller dışında kullanılmamak ya da tüketilmemek kaydıyla konulduğu, ithalat vergileri ile ticaret politikası öngörülerinin ve kambiyo mevzuatının uygulanması bakımından Türkiye Gümrük Bölgesi dışında olduğu kabul edilen ve serbest dolaşımdaki eşyanın bir serbest bölgeye konulması nedeniyle normal olarak eşyanın ihracına bağlı olanaklardan yararlandığı yerlerdir”.

Öztürk’e (2012) göre Türkiye ile AB arasında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması çerçevesinde serbest bölgeler Türkiye gümrük bölgesinin parçaları olmakla birlikte serbest dolaşımda olmayan malların herhangi bir gümrük rejimine tabi tutulmamak ve serbest dolaşıma girmemek kaydıyla konulduğu alanları içermekle beraber gümrük vergileri ile ticaret politikası önlemlerinin ve kambiyo mevzuatının uygulanması bakımından gümrük bölgesi dışında kabul edilen, serbest dolaşımdaki malların ise ihracat rejimi hükümlerine tabi tutularak konulduğu alanlardır.

Serbest bölgelerle ilgili literatürde birçok tanımlama bulunmaktadır. Bir kısmı yukarıda da ifade edilen bu tanımlardan anlaşıldığı üzere serbest bölgeler pratikte bir ülkenin içerisinde yer almalarına rağmen siyaseten içinde, gümrük anlamında ülke topraklarının dışındaymış gibi ele alınan toprak parçalarıdır. Dolayısıyla serbest bölgeler; ülkenin dış ticaretini geliştirmek amacıyla gümrük dışı kabul edilen ve ülkenin geri kalanında uygulanmakta olan teşviklere ek bazı teşviklerin de uygulandığı ayrıca bazı yasal düzenlemelerin uygulanmadığı özel alanlardır.

1.2. Serbest Bölgelerin Kuruluş Amaçları

Onursal’a (2007) göre serbest bölgeler özellikle gelişmekte olan ülkelere dünya ekonomisine daha hızlı entegrasyon sağlamak amacıyla kullanılan politikalardan birisidir, bazı ülkelerin bir gümrük rejimi olarak bazı ülkelerin ise bir ekonomi ve dış ticaret politikası uygulaması olarak kullandıkları serbest bölgeler yalnızca gelişmekte olan ülkelerin kullandığı bir uygulama değildir ancak gelişmekte olan ülkelerdeki serbest bölgeler genelde üretim ağırlıklı “ihrac ürünleri işleme bölgeleri” iken, gelişmiş ülkelerdeki serbest bölgeler ise ticaret ağırlıklı “serbest ticaret bölgesi” şeklinde kurulmuştur.

Serbest bölgelerin kuruluş amaçlarını günün ihtiyaçları ve küresel ekonomik kriz koşullarında yeniden değerlendiren 25/11/2008 tarih ve 5810 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu ile Gümrük Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’a (www.resmigazete.gov.tr, 2014) göre serbest bölgelerin amaçları; ihracata yönelik yatırım ve üretimin teşvik edilmesi, doğrudan yabancı yatırımların ve teknoloji girişinin hızlandırılması, işletmelerin ihracata yönlendirilmesi ve uluslararası ticaretin geliştirilmesi şeklinde sıralanmıştır.

Serbest bölgelerin kurulmasındaki temel amacı ülke sınırları içerisinde ekonomik faaliyetleri maksimum hale getirerek uluslararası üne sahip ticaret merkezlerinin kurulmasıdır. Dolayısıyla serbest bölgelerin dış ticaretin artırılması ve uluslararası ticaretten daha fazla pay alma isteği doğrultusunda ülke sınırları içinde ancak uluslararası ticareti kolaylaştırıcı bir ekonomi aracı oluşturulması düşüncesi ile ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Karakuzey'ye (2003) göre genel olarak serbest bölgelerin özellikleri; yer ve sınırları belirlenmiş, ikamet ve konaklama yapılamadığı, resmi yada özel kuruluşlar tarafından işletilebilen, çeşitli ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı ve odaklandığı, bütün parasal işlemlerin konvertibl dövizlerle yapıldığı, gümrük hattı dışında sayılmakla beraber siyasi yönden bağımsız olmayan alanlardır.

1.3. Serbest Bölge Türleri

Serbest bölge kavramı ülkeden ülkeye kuruluş amaçları, beklenti farklılıkları, ekonomik, coğrafi, sosyal, siyasi ve hukuki yapıları nedeniyle değişiklik gösterebilmekte, çeşitli serbest bölge uygulamalarının arasında ortak özellikler bulunsa bile her bir ülkede farklı serbest bölge tipi uygulanabilmektedir.

Dolayısıyla serbest bölgeler; “Serbest Ticaret Bölgesi”, “Serbest Üretim Bölgesi”, “Serbest Bankacılık Bölgesi veya Kıyı Bankacılığı”, “Transit Bölge”, “Antrepo ve Serbest Depo”, “Serbest Yatırım Bölgesi”, “Serbest Şehir”, “Gümrüksüz Satış Bölgesi ve Gümrüksüz Satış Mağazaları”, “Serbest Limanlar” ve “İkiz Fabrikalar” gibi serbest bölge türleri ortaya çıkmaktadır.

1.3.1. Serbest Ticaret Bölgeleri

Serbest ticaret bölgeleri genellikle alım-satım, transit ticaret, yeniden ihraç, ihracat ve ithalat amaçlarıyla depolama, paketleme, pazara hazırlama, etiketleme, kırma ve ayıklama, birleştirme ve parçalama, sınıflama ve hafif montaj gibi ticaret niteliği olan ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü alanlar olup bu bölgelerde sınai üretim faaliyetlerine izin verilmemektedir (Öztürk, 2012). Serbest ticaret bölgeleri özellikle gelişmiş ülkelerde daha çok görülmekte olup ülkeler arasındaki uluslararası ticarete ait çeşitli engelleri ortadan kaldıran bir ekonomik bütünleşme şekli olarak algılanmaktadır.

1.3.2. Serbest Üretim Bölgeleri

Serbest üretim bölgeleri ülkenin gümrük sınırları dışında, polis koruması altında bulundurulmuş ve çeşitli üretim faaliyetlerinin yapıldığı sınırlandırılmış alanları ifade etmekle birlikte daha çok ihracata yönelik kalkınma politikası izleyen gelişmekte olan ülkelerde yer almaktadır (Muzhdabayeva, 2006). Dolayısıyla serbest üretim bölgeleri, serbest ticaret

bölgelerin aksine sınai üretim faaliyetlerin yapıldığı ve gelişmekte olan ülkelerde daha çok rastlanan serbest bölgelerdir.

1.3.3. Serbest Bankacılık Bölgeleri veya Kıyı Bankacılığı

Serbest bölgelerde faaliyette bulunan bankalar kuruldukları ülkede yerleşik kurumlara bankacılık işlemi yapamadıkları için ağırlıklı olarak dış ticaret işlemleri ile ilgilenirler ki tüm işlemleri yabancı para birimleri üzerinden gerçekleştirilir. Bu bağlamda Akın (2006: 464) “Serbest bankacılık veya kıyı bankacılığı; uluslararası piyasalarda dolaşan yabancı sermayeyi çekmek, kredi ve faiz oranlarından yararlanmak, uluslararası hisse, senet ve bankacılık işlemlerini pazarlamak amacı ile kurulmuştur.” şeklinde görüş beyan etmektedir.

1.3.4. Transit Bölgeler

Geniş anlamda transit bölgeler limanın ayrılmış bir yerinde kendi iskele, barınma ve diğer kolaylıklara sahip bir alandır, daha dar anlamda ise limanda tek bir depo ve barınağa sahip olması halidir (Aksoy, 2010: 15). Dolayısıyla transit bölgeler; limanlarda bulunan, geçici depolama niteliği taşıyan, gerekli görüldüğünde malların varacağı yere iyi bir şekilde ulaşabilmesi için ambalajlama ve diğer bazı işleri yapmaya yetkili olan, imalat faaliyetlerine izin verilmeyen bölgelerdir.

1.3.5. Antrepo ve Serbest Depo

Öztürk (2012) serbest depo ve antrepoları “malların gümrük sınırları içerisinde muhafazası amacıyla konulduğu yerleri ifade eden, bir tür depo işlevi gören açık veya kapalı alanlardır” şeklinde tanımlamaktadır. Yabancı ülkelere çeşitli yollardan getirilen malların geçici bir süre gümrük vergisi ödenmeksizin konulduğu ve gümrük idaresinin denetimi altında olan açık veya kapalı alanlardır.

1.3.6. Serbest Yatırım Bölgesi

Tomanbay’a (2003) göre serbest yatırım bölgeleri yabancı ve yerli yatırımlarla kalkınmaları amaçlanan görece olarak geri kalmış yörelerde kurulur, ilgili bölgelerde çeşitli özendirme önlemleri uygulamaya sokularak yabancı ve yerli yatırımcıların özellikle de küçük girişimcilerin yatırım yapmaları ve bölge istihdamının artırılması hedeflenir. Ülkelerin nispetten geri kalmış bölgelerin kalkındırma amacıyla kurulmaktadır.

1.3.7. Serbest Şehir

Tekel ve İlkin’e (1987) göre serbest şehir; bir şehrin tümünü kapsayan, siyasal yönden kısmen veya tamamen bağımsız, temel faaliyetleri transit ticaret olan bölgelerdir (Oğuz, 2010: 10). Serbest şehirlere örnek olarak Hong Kong ve Singapur gösterilebilir (Toroslu, 2000: 8).

1.3.8. Serbest Limanlar

Serbest limanlar; ülkenin belli bir limanının ithalat, ihracat, transit ticaret, taşımacılık ve yeniden ihracat (reeksport) işlemleri açısından serbest hale getirilmesiyle kurulan serbest bölgelerdir (Toroslu, 2000: 9).

1.3.9. Gümrüksüz Satış Bölgeleri ve Gümrüksüz Satış Mağazaları

Gümrüksüz bölgeler gelişmekte olan ülkelerin kalkınma politikalarında önemli yer oluşturmaktadır ve bu bölgelerde yerli ve yabancı firmalar üretim kolaylıklarından yararlanarak imalat, montaj gibi faaliyetlerde bulunurlar (Yazıcılar, 2007: 8).

Arslan'a (2009: 16) göre "Gümrüksüz satış mağazaları; havaalanı ve sınır kapılarında kurulan, ülkelerini temsil edici nitelikteki, yükte hafif pahada ağır ürünleriyle, içki ve sigara satışlarının gümrüksüz ve yabancı paralarla yapıldığı yerlerdir". Günümüzde ülkelerarası ilişkilerin artması ile bu tür mağazaların sayısı da artmaktadır.

1.3.10. İkiz Fabrikalar

İkiz fabrikalar ihracat işlem bölgelerinin özel bir türüdür, burada ev sahibi ülke yatırımcı ülkeden imal edilmiş parçaları gümrüksüz olarak ithal eder, montajını yaptıktan sonra yatırımcı ülkeye ihraç eder, yatırımcı ülke ise ev sahibi ülkede eklenen değere vergi koymaktadır (Doğan, 2006). İkiz fabrika anlaşmasını yapan ülkeler üretiminde üstün oldukları ve daha az maliyetle elde ettikleri ürünleri birbirlerine satarak, uluslararası ticaretin gelişmesine ve ülkenin ekonomisine katkıda bulunmaktadır.

1.4. Serbest Bölgelerin Ülke Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

Bir ülkenin serbest bölge kurma kararını etkileyen en önemli faktör hiç şüphesiz kurduğu serbest bölgenin ülke ekonomisi üzerine olumlu katkılar sağlayacağı düşüncesidir (Karaduman ve Yıldız, 2002, 137). Kanı'ya (2007: 38) göre dış ticareti kolaylaştıran diğer uygulamalar gibi serbest bölgelerin de bazı yarar ve sakıncaları vardır, ancak serbest bölgeler kurulurken beklenen yararları beklenen sakıncalardan daha fazla olmalıdır. Serbest bölgelerin ülke ekonomisi üzerinde yaratabileceği olumlu ve olumsuz etkiler serbest bölgenin türüne, faaliyetlerine göre farklılıklar göstermektedir.

Serbest bölgelerin ülke ekonomisine getireceği düşünülen başlıca olumlu etkileri (Toroslu, 2000; Gümüş, 2007; Oğuz, 2010); ihracat ve döviz kazançların arttırması, ithalatın kolaylaştırılması, yabancı sermaye ve teknoloji transferinin kolaylaştırması, ülke içi üretimin artmasına katkı sağlanması, dünya pazarında uygun rekabet koşulları oluşturması, istihdamı arttırıcı etkisi, yeni politikaların denenmesine imkan sağlaması ve kıyı bankacılığı imkanı olarak sıralanabilir.

Serbest bölgelerin yarattığı söz konusu olumsuz etkiler (Toroslu, 2000; Özdoğan, 2006; Çelik ve diğerleri, 2004) ise serbest bölgelerdeki firmaların yerli firmalara rakip olması,

ithalat arttırıcı bir baskı yaratması, sosyal yapının bozulması ve ücret eşitsizliği, ekonomik yönlendirmede etkinliğin azalması, yatırımların olumsuz etkilenmesi, kaçakçılığın artması eğilimi olarak sıralanabilmektedir.

2. TÜRKiYE'DE SERBEST BÖLGE UYGULAMALARI

2.1. Türkiye'de Serbest Bölgelerin Hukuki Dayanağı

Türkiye'deki serbest bölgelerin gelişimi Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden başlayarak günümüze kadar devam etmekte ise de Cumhuriyet öncesinde ve sonrasındaki ilk dönemlerde serbest bölge kurma çalışmaları çeşitli nedenlerden dolayı uygulamaya geçememiştir. 1980'li yıllarda küreselleşmeyle beraber ithal ikamesine dayalı ticaret politikası yerine dışa açık politikalar izlenmeye başlamasıyla Türkiye'de serbest bölgelerle ilgili çalışmalar yoğunluk kazanmaya başlamıştır.

15 Haziran 1985 tarihinde 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu yürürlüğe girmiş (www.asb.com.tr, 2015) olup 10.03.1993 tarihinde 21520 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan Serbest Bölge Uygulama Yönetmeliği ile düzenlemelere devam edilmiştir (Bulut, 2005: 93).

1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla Türkiye ile AB arasında uygulanmaya başlanan Gümrük Birliği anlaşması uyarınca AB'den gelen sanayi ürünlerine uygulanan tüm gümrük vergileri sıfırlanmış ayrıca üçüncü ülkelerden ithal edilen ürünlerde birliğin ortalama gümrük tarifesi kabul edilmiştir. Sonrasında ise 27.10.1999'da kabul edilen ve 05.02.2000 tarihinden itibaren yürürlüğe giren 4458 sayılı Gümrük Kanunu ile yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiş, 27.03.2001'de 24355 sayılı Resmi Gazete'de yayınlan Serbest Bölgeler Yönetmeliği uyarınca uygulamada güncellemeler yapılmıştır (Bulut, 2005: 93).

2000'li yıllarda ise 06.02.2004 tarihinde yürürlüğe giren 5084 sayılı "Yatırımların ve İstihdamın Teşviki İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" ile 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu'nda değişikliğe gidilmiştir (İnan, 2007: 52). Serbest Bölgeler Kanunu'nda vergisel teşvikler yeniden düzenlenmiş olup Kanun'a (www.resmigazete.gov.tr, 2015) göre serbest bölgelerde gümrük ve kambiyo mükellefiyetine dair hükümler uygulanmaz fakat işleticiler ve kullanıcılar yatırım ve üretim safhalarında Bakanlar Kurulu'nca belirlenecek vergi dışı teşviklerden yararlandırılabilir.

Son dönemde ise en güncel olarak serbest bölgelerde sağlanan avantajların kapsamını genişleten hükümler içeren ve önemli adımlar atılmış olduğu 5810 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu ile Gümrük Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 12.11.2008 tarihinde kabul edilerek ve 27065 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmıştır (www.resmigazete.gov.tr, 2015).

2.2. Türkiye’de Serbest Bölgelere Sağlanan Teşvik ve Avantajlar

3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu’nun sağladığı teşvik ve avantajlar yalnızca serbest bölgelerin sınırları içinde geçerli olmakta ve dolayısıyla serbest bölge faaliyetleri ile ilgili işlemleri de kapsayacak kadar geniş olmamaktadır. Devlet tarafından serbest bölgelerin teşvik edilmesinin hedefi söz konusu bölgelerde yer alan firmalarla ülkenin uluslararası ticaretteki rekabet avantajını arttırmaktır. Bu yüzden serbest bölgeler incelendiğinde; sağlanan teşvik ve avantajların ülkeden ülkeye değişebildiği görülmektedir.

Akın (2002: 314) ile Göksu ve Bilginer’e (2010: 348) göre Türkiye’deki serbest bölgelere sağlanan teşvik ve avantajlar; kar transfer imkanı, üretici kullanıcılar için vergi avantajlarından yararlanma imkanı, AB ve Gümrük Birliği kriterlerinin gerektirdiği serbest dolaşım belgelerinin temini imkanı, yerli ve yabancı tüm pazarlara erişim imkanı, azaltılmış bürokratik prosedür ve dinamik işletme yönetimi, her türlü sınai ve ticari faaliyete uygun ve ucuz altyapı imkanı, serbest bölgede sağlanan teşvik ve avantajlardan yerli ve yabancı bütün firmalar eşit olarak yararlanması, mallar serbest bölgede süre sınırlaması olmaması şeklinde sıralanabilmektedir.

2.3. Türkiye’de Faaliyette Bulunan Serbest Bölgeler

Bakanlar Kurulu’nca yer ve sınırları tespit edilen serbest bölgelerimiz, temel olarak ihracata dayalı yatırım ve üretimi teşvik etmek amacıyla 1987 yılından bu yana faaliyette 21 adet serbest bölge bulunmaktadır. Türkiye’de faaliyet gösteren serbest bölgeler; Mersin (1987), Antalya (1987), Ege (1990), İstanbul Atatürk Havalimanı (1990), Trabzon (1992), İstanbul Deri ve Endüstri (1995), Mardin (1995), Doğu Anadolu (1995), İMKB İstanbul Menkul Kıymetler (1997), İzmir (1998), Rize (1998), Samsun (1998), İstanbul Trakya (1998), Kayseri (1998), Avrupa (1999), Gaziantep (1999), Adana Yumurtalık (1999), Bursa (2001), Denizli (2001), Kocaeli (2001) ve TÜBİTAK-Marmara Araştırma Merkezi (2002) şeklinde sıralanmaktadır. Ancak İMKB İstanbul Menkul Kıymetler Serbest Bölgesi 2006 tarihinde kapatılmıştır, Mardin ve Doğu Anadolu Serbest Bölgeleri ise ticaret hacminin düşük olmasından dolayı Dış Ticaret Müsteşarlığı’nın istatistiksel değerlendirmelerinden çıkarılmıştır.

3. Bir Performans Ölçüm Yöntemi Olarak Veri Zarflama Analizi

Veri Zarflama Analizi (VZA) ilk olarak Charnes, Cooper ve Rhodes (1978) tarafından benzer mal veya hizmet üreten ekonomik karar verme birimlerinin göreceli etkinliklerinin ölçülmesi amacı ile geliştirilmiş doğrusal programlama esaslı bir yöntemdir (Banker, 1992: 74 aktaran Yılmaz ve Çapraz, 2013: 4). Söz konusu yöntem birden fazla girdi ve çıktıya sahip örgütler kümesinde, hem girdilerin, hem de çıktılarının nesnel biçimde bir verimlilik endeksi

içinde birleştirilemediği durumlarda göreceli verimlilik ölçümü için kullanılan bir yöntemdir şeklinde tanımlanabilir (Kavuncubaşı, 1995: 28 aktaran Özgür, 2008: 250).

VZA birçok girdi ve çıktının gözleendiği, bu girdi ve çıktıların tek bir toplam girdi ve çıktılarına dönüştürülemediği durumlarda karar verme birimlerinin göreceli etkinliğini belirlemede kullanılan bir teknik olup Yolalan'a (1993) göre (Kayalidere ve Kargın, 2004: 204) göreceli etkinliği ölçmede iki aşamadan yararlanmaktadır:

- Herhangi bir gözlem kümesi içinde en az girdi bileşimini kullanarak en çok çıktı bileşimini üreten "en iyi" gözlemleri (ya da etkinlik sınırını oluşturan karar verme birimlerini) belirler.

- Söz konusu sınırı "referans" olarak kabul edip, etkin olmayan karar verme birimlerinin bu sınıra olan uzaklıklarını (ya da etkinlik düzeylerini) "oransal" olarak ölçer.

Veri Zarflama Analizinde kullanılan yöntemler, girdi ya da çıktı odaklı olarak çözülebilmektedir, burada girdi odaklılık, çıktı miktarlarının sabit tutularak girdi miktarlarında meydana gelecek değişimlerin incelenmesi, çıktı odaklı ise girdi miktarlarının sabit tutularak girdi miktarlarında meydana gelecek değişimlerin incelenmesi olarak tanımlanmıştır (Yavuz ve İşçi, 2013: 159). Yılmaz ve Çapraz'a (2013) göre girdi ve çıktıların belirlenmesi; araştırmadaki girdi ve çıktılar çalışmadaki karar birimlerini karşılaştırmanın temelini oluşturduklarından büyük bir dikkatle seçilmelidir, aynı karar birimi için farklı girdi ve çıktı grupları farklı etkinlik değerleri alacağından üretim sürecine nedensel olarak bağlı, anlamlı girdi ve çıktıların belirlenmesi gerekmektedir. VZA, göreceli etkin olmayan karar verme birimlerinin etkinliklerinin iyileştirilmesi için neler yapılması gerektiği noktasında yöneticilere ve karar vericilere yol gösteren bir yöntemdir (Özden, 2008: 169).

4. Literatür

Türkiye'de serbest bölgeler ile ilgili olarak yapılan çalışmalardan iki tanesi araştırma konumuzla örtüşmekte olup söz konusu çalışmalar ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar aşağıda izah edilmektedir:

Yılmaz ve Çapraz'ın (2013) yapmış olduğu çalışmada; Türkiye'de faaliyet gösteren istihdam sayısı 500 ve üzerinde olan 12 adet serbest bölge çıktı odaklı VZA ile karşılaştırılmışlar ve çalışmanın sonucunda sekiz adet bölge etkin olarak tespit edilmiştir. Çalışmada girdi olarak; toplam firma sayısı ve yabancı firma sayısı, çıktı olarak da ticaret hacmi ve istihdam oranı kullanılmıştır.

Kabakoz'un (2012) yapmış olduğu çalışmada Türkiye'de faaliyette bulunan serbest bölgelerin performansını etkileyen ihracat, ithalat, istihdam, uluslararası sermaye yatırımı ve

ticaret hacimlerinin değişim oranları aracılığıyla değerlendirmiş ve çalışmanın sonunda serbest bölgelerin kuruluş amacına ulaşmada performanslarının birbirlerinden farklı olduğu tespit edilmiştir.

5. Uygulama

VZA uygulanabilmesi için gerekli olan bazı aşamalar vardır ve bu aşamalar Atan ve Çatalbaş (2005: 51) ile Özer ve diğerlerine (2010: 240) göre aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:

- Karar verme birimlerinin seçilmesi,
- Girdi ve çıktılarının belirlenmesi,
- Etkinlik değerlerinin bulunması,
- Etkin olmayan karar birimleri için potansiyel iyileştirme değerlerinin elde edilmesi,
- Elde edilen sonuçların değerlendirmesidir.

5.1. Karar Verme Biriminin Seçilmesi

Bu çalışmada VZA yöntemi kullanılarak, Türkiye’de uygulamada bulunan serbest bölgelerin performansları ölçülmeye çalışılmıştır. Türkiye’de faaliyette bulunan 18 adet serbest bölgenin yani Mersin, Antalya, Ege, İstanbul Atatürk Havalimanı, Trabzon, İstanbul Deri ve Endüstri, İzmir, Rize, Samsun, İstanbul Trakya, Kayseri, Avrupa, Gaziantep, Adana Yumurtalık, Bursa, Denizli, Kocaeli ve TÜBİTAK-Marmara Araştırma Merkezi Serbest Bölgelerinin her biri karar verme birimi olarak seçilmiştir.

5.2. Girdi ve Çıktıların Belirlenmesi

Serbest bölgelerin performanslarının ölçülmesi için 2 adet girdi ile 2 adet çıktı değişkeni içeren çıktı odaklı ölçeğe değişken getiri (VRS) modeli kullanılarak, 18 serbest bölgenin etkinliği belirlenmeye çalışılmıştır. Ticaret hacmi ve istihdam oranı çıktı olarak, yerli ve yabancı firma sayısı ise girdi olarak belirlenmiştir. Araştırmada girdi ve çıktı olarak kullanılan değişkenler ile bu değişkenlerin değerleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Serbest bölgelerin girdi ve çıktı değişkenleri

Serbest Bölge	Girdi		Çıktı	
	Yerli İşletme Sayısı	Yabancı İşletme Sayısı	Toplam İstihdam	Toplam Ticaret Hacmı (milyon USD)
Adana Yumurtalık Serbest Bölgesi	14	4	1.877	515,980
Antalya Serbest Bölgesi	76	35	4.478	833,450
Avrupa Serbest Bölgesi	104	40	3.322	2.447,756
Bursa Serbest Bölgesi	78	29	9.271	1.934,424
Denizli Serbest Bölgesi	19	3	33	121,408
Ege Serbest Bölgesi	115	69	17.042	4.293,424
Gaziantep Serbest Bölgesi	9	6	155	134,455
İstanbul AHL Serbest Bölgesi	113	46	1.246	1.518,458
İstanbul Deri ve End. Serbest Bölgesi	315	73	4.367	3.327,829
İstanbul Trakya Serbest Bölgesi	153	29	2.047	1.633,496
İzmir Serbest Bölgesi	152	23	1.543	319,987
Kayseri Serbest Bölgesi	79	13	3.562	806,459
Kocaeli Serbest Bölgesi	14	7	1.358	700,819
Mersin Serbest Bölgesi	332	106	9.334	3.509,193
Rize Serbest Bölgesi	3	0	2	3,522
Samsun Serbest Bölgesi	23	2	401	111,085
Trabzon Serbest Bölgesi	5	2	47	46,569
TÜBİTAK- Mar. Araşt. Mer. Tek.Serbest Bölgesi	18	6	1.416	174,486

5.3. Etkinlik Değerlerinin Bulunması

Çalışmada Çıktı Odaklı (VRS) VZA yöntemi kullanılarak 2014 yılına ilişkin elde edilen etkinlik skorları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: 2014 yılı Etkinlik Tablosu

Serbest Bölge	Etkinlik Değeri (%)
Adana Yumurtalık Serbest Bölgesi	100
Antalya Serbest Bölgesi	44,92
Avrupa Serbest Bölgesi	93,68
Bursa Serbest Bölgesi	100
Denizli Serbest Bölgesi	31,3
Ege Serbest Bölgesi	100
Gaziantep Serbest Bölgesi	35,03
İstanbul Atatürk Havalimanı Serbest Bölgesi	51,29
İstanbul Deri ve Endüstri Serbest Bölgesi	77,51
İstanbul Trakya Serbest Bölgesi	82,68
İzmir Serbest Bölgesi	20,58
Kayseri Serbest Bölgesi	78,55
Kocaeli Serbest Bölgesi	100
Mersin Serbest Bölgesi	81,73
Rize Serbest Bölgesi	100
Samsun Serbest Bölgesi	42,77
Trabzon Serbest Bölgesi	35,74
TÜBİTAK- Marmara Araştırma Merkezi Teknoloji Serbest Bölgesi	59,02

2014 yılına ilişkin çıktı odaklı VZA sonucuna göre etkinliği 1 olan beş tane serbest bölge vardır. Bunlar Adana Yumurtalık, Bursa, Ege, Kocaeli ve Rize Serbest bölgeleridir.

5.4. Etkin Olmayan Karar Birimleri İçin Potansiyel İyileştirme Değerlerinin Elde Edilmesi

Aşağıdaki tabloda 2014 yılında etkin olmayan serbest bölgeler için hesaplanan potansiyel iyileştirme oranları gösterilmektedir.

Tablo 3: Serbest Bölgelerin Mevcut Değerleri ve Hedef Değerleri

DMU Name	Mevcut Değer				Hedef Değer			
	Yerli İşletme Sayısı	Yabancı İşletme Sayısı	Toplam İstihdam	Toplam Ticaret Hacmı (milyon USD)	Yerli İşletme Sayısı	Yabancı İşletme Sayısı	Toplam İstihdam	Toplam Ticaret Hacmı (milyon USD)
Antalya	76	35	4.478	833,450	76,00000	35,00000	9968,01896	2298,60499
Avrupa	104	40	3.322	2.447,756	67,75806	40,00000	9705,93548	2613,01198
Denizli	19	3	33	121,408	11,25000	3,00000	1408,25000	387,86550
Gaziantep	9	6	155	134,455	9,00000	3,81818	741,63636	383,86582
İst.AHL İsT. Deri ve End.	113	46	1.246	1.518,458	77,53226	46,00000	11223,74194	2960,68344
İst.Trakya	315	73	4.367	3.327,829	115,00000	69,00000	17042,00000	4293,42400
İzmir	153	29	2.047	1.633,496	49,83871	29,00000	6923,29032	1975,61432
Kayseri	152	23	1.543	319,987	62,64000	23,00000	7496,44000	1593,99744
Mersin	79	13	3.562	806,459	36,97504	13,00000	4534,80772	1026,70873
Samsun	332	106	9.334	3.509,193	115,00000	69,00000	17042,00000	4293,42400
Trabzon	23	2	401	111,085	8,50000	2,00000	939,50000	259,75100
TÜBİTAK- M.R.M.T.	5	2	47	46,569	5,00000	1,27273	248,54545	130,30327
	18	6	1.416	174,486	18,00000	6,00000	2399,00122	630,98806

Yukarıdaki tabloda 2014 yılı için etkin bulunmayan serbest bölgelerin mevcut ve hedef değerleri ifade edilmiştir. Mevcut ve hedef arasındaki değişim oranından yararlanılarak etkinliği düşük karar birimlerinin ne kadar bir iyileştirme oranı ile etkinliklerinin artabileceğine ilişkin değerlendirme yapılabilir.

Sonuç

Türkiye’de serbest bölge uygulamalarının performanslarının karşılaştırarak serbest bölgelerin gelecekte daha iyi bir potansiyele sahip olmak amacıyla faaliyette bulunan 18 serbest bölgenin VZA ile göreceli karşılaştırması yapılmıştır. Yerli ve yabancı firma sayısı girdi, istihdam ve ticaret hacmi ise çıktı olarak kullanılarak, Türkiye’de serbest bölgelerinin etkinlikleri, ölçeğe değişken getiri (VRS) yöntemi ile hesaplanmıştır. Analiz sonucu 18 serbest bölgeden Adana Yumurtalık, Bursa, Ege, Kocaeli ve Rize Serbest bölgeleri etkin bulunmuştur. Etkin olmayan diğer 13 serbest bölge için potansiyel iyileştirme oranları hesaplanmış ve datyalarıyla izah edilmiştir.

KAYNAKÇA

Akın, H. 2006, Yeni İşim Dış Ticaret , Elma Yayınevi

Aksoy, F. 2010. Serbest Bölgelerin Avantajları, Ülke Ekonomisine Etkileri: Kayseri Serbest Bölge Uygulaması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, A. 2009. Serbest Bölgelerde Özellikli Muhasebe İşlemleri ve Vergi Boyutu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Avrupa Serbest Bölgesi, Erişim tarihi, Şubat 2015 <http://www.wasb.com.tr>

Bulut, İ. 2005. Serbest Bölgelerin Bugünü ve Geleceği Bakımından Veri ve Teşvik Politikaları: Türkiye Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doğan, C. 2006. Vega Cennetleri, Serbest Bölgeler ve Kıyı Bankalarının Mali Etkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ekonomik Bakanlığı, Erişim tarihi, Aralık 2014 <http://www.ekonomik.gov.tr>

Gümüş, E. 2007. “Serbest Bölgelerde Vergi Uygulamalarının Değerlendirilmesi”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 21(1): 47-60

Kabakoz,S. 2012, Türkiye’deki Serbest Bölgelerin Performans Açısından Değerlendirmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kani, C. 2007. Türkiye’de Serbest Bölge Uygulamaları Sorunları ve Avrupa Birliği Uygulamalarıyla Karşılaştırma, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Karaduman, N. Ve Yıldız, Z. 2002. “Serbest Bölge Uygulamalarının Dış Ticarete ve Yabancı Sermayeye Ktkıları”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C.7, S.1: 133-152

Karakuzey, M. 2003, “Serbest Bölgeler ve İlgili Mevzuat”, Ünal Baskı ve Cilt Evi, 1.Baskı, İstanbul

Muzhdabayeva, F. 2006. Dünya’da ve Türkiye’de Serbest Bölge Uygulamaları: Ege Serbest Bölgesinin İzmir Ekonomisine Etkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Oğuz, B. 2010. Serbest Bölgelerde Mali Yapı Sorunları: Ege Serbest Bölge Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Onursal, D. 2007. Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Serbest Bölge Uygulamaları ve Türkiye'deki uygulamaların AB'ye Uyum, Mali Uygulamaları ve İktisadi Sonuçlar Açısından İncelenmesi ve Değerlendirmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdoğan, B. 2006, "Serbest Bölgeler", Siyasal Kitabevi, Ankara

Özer, A., Öztürk, M. ve Kaya, A. 2010, "Metal Eşya, MAKİNE VE Gereç Yapım Sektördeki İşletmelerin Veri Zarflama Analizi ile Etkinlik Ölçümü", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 1: 129-147

Özgür, E. 2008, "Kamu Banklarının Finansal Etkinliği", Sosyal Bilimler Dergisi, 3: 247-260

Öztürk, N. 2012, "Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama", Ekin Yayınevi, Bursa

Resmi Gazete, Erişim tarihi: Kasım, 2014 [http:// www.resmigazete.gov.tr](http://www.resmigazete.gov.tr),

Yavuz, S. ve İşçi, Ö. 2013, " Veri Zarflama Analizi ile Türkiye'de Gıda İmalatı Yapan Firmaların Etkinliklerinin Ölçülmesi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 36: 157-174

Yazıcılar, S. 2007. Avrupa Birliği ve Türkiye'de Serbest Bölgeler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yılmaz, A. ve Çapraz, K., 2013, "Comparison of Free Zones in Turkey by Means of DEA", Data Envelopment Analysis and Performance Measurement, Samsun: 77-84.

TOMANBAY, M. 2003, "Dış Ticaret Rejimi ve İhracatın Finansmanı", Hatiboğlu Yayınları, Ankara

TOROSLU, M. V. 2000, "Serbest Bölgeler", Beta Yayınevi, İstanbul

KÜRESEL DURGUNLUĞUN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ EKONOMİLERİNE ETKİLERİ

Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK¹, Muhsin KAR²

¹Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, ² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

Öz

Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD) eşik altı emlak piyasasındaki balonun patlamasının neden olduğu finansal kriz kısa zaman içinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yayılarak küresel krize dönüştü. Kriz karşısında alınan önlemler yetersiz kaldı ve küresel ekonomi kalıcı durgunluk içerisine girdi. Ülkelerin büyük çoğunluğunda büyüme performansları düştü. Ekonomik canlanma gösteren ülkelerde ise, aradan geçen yıllara rağmen, kriz öncesi seviyeye hala yükselmedi. Ülkeler küresel ve bölgesel anlamda ticari ve finansal açıdan eklemlenme şekli ve derecesine göre bu süreçten farklı şekillerde etkilendi. Bu çalışmada Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin (Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan) ekonomilerinin küresel durgunluktan etkilenme kanalları ve derecesi incelenmektedir. Krizlerin bir ülkeden diğerlerine yayılması genellikle ticaret ve finans kanalları aracılığıyla gerçekleşmektedir. 2008 krizini takip eden ilk yılda olumsuz etkilenen Türk cumhuriyetleri hızla toparlandığı anlaşılmaktadır. Ancak kalıcı durgunluğun belirginleşmesi, bu ekonomilerin de yavaşlamasına neden olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Küresel durgunluk, ticaret ve finans kanalları, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan

Abstract

Financial crisis resulted from the bursting of the sub-prime mortgage credits in the housing market were spreaded the developed and developing economies in very short time and caused a full-fledged global crisis. Measures to the challenges the crisis were insufficient and global economy entered into the secular stagnation. Growth performances have slowed down in many countries. Although there has been a limited recovery in some countries, the rebound is not enough to reach to the pre-crisis level. Countries has been differently affected from this process according to their degree and type of integration to the global and regional trade and commercial activities. This paper aims to examine the impacts of global stagnation

on the degree and channels of the economies in the central Asian Turkic States, namely Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan. Crisis transmits from one country to the other mainly through trade and financial channels. It is understood that Turkic republics has quickly recovered shortly after the 2008 crisis. However, prolongation of secular stagnation has eventually led to slow down of these economies.

Key words: *Global stagnation, trade and finance channels, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan*

1. Giriş

Liberal iktisadi düşünce ile başlayan serbest ticaret anlayışı, her ne kadar iki dünya savaşı ile kesintiye uğrasa da özellikle 1960'lı yıllardan sonra yeniden hakim görüş haline gelmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde özellikle batılı ülkeler tarafından başlatılan ticaretin serbestleştirilmesine yönelik faaliyetlere, 80'li yıllarda gelişmekte olan ekonomiler de dahil olmuştur. Buna paralel olarak finansal alanda da küreselleşme hareketleri başlamış ve yeni milenyum hızlı bir küreselleşme süreciyle başlamıştır. Yaşanan bu gelişmeler ülkeler arasındaki ekonomik entegrasyonu artırmıştır. Bu gelişmelerin olumsuz bir sonucu krizlerin bulaşıcılık etkisinin artması olmuştur. Giderek birbirine daha entegre bir görünüm sergileyen dünya ekonomilerinden birinde yaşanan bir kriz, coğrafi mesafe ne olursa olsun, dünyanın diğer ucundaki bir ülkeyi etkiler hale gelmiştir. Örneğin, ABD'de 2008 yılında eşik altı (sub-prime) mortgage kredilerinde yaşanan olumsuz gelişmeler hızla diğer ülkelere yayılmış, hemen bütün ülkeler bu süreçten etkilenmiş ve küresel krize dönüşmüştür.

Küresel kriz başta ABD olmak üzere, Avrupa Birliği ve birçok gelişmekte olan ekonominin hızla daralmasına yol açmıştır. Krizin etkisini bertaraf etmek için alınan önlemler, ABD'de ılımlı bir büyümeye yol açmış olsa da, dünyanın büyük bir kısmı hala kriz öncesi seviyeye dönememiş ve toparlanmanın oldukça yavaş olduğu görülmüştür. Alınan tüm önlemlere rağmen beklenen ekonomik canlanmanın bir türlü gerçekleştirilememesi, kalıcı durgunluk (secular stagnation) tartışmalarını da beraberinde getirmiştir (Taş, 2016). Dolayısıyla 2008 yılında ortaya çıkan küresel kriz, kalıcı durgunluğa dönüşmüş ve bu durum birçok ülkede, özellikle dış pazarlara duyarlı ekonomilerde, ciddi kırılmalıklara yol açmaya başlamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla siyasi olarak bağımsızlıklarını kazanan bu ülkelerin ekonomik yapılarından ve ticari ilişkilerinden kaynaklanan nedenlerle, küresel durgunluktan farklı şekillerde etkilenmeleri söz konusu olabilir. Bu çalışma, küresel durgunluğun Kazakistan, Kırgızistan Türkmenistan ve Özbekistan ekonomilerine etkileri dış ticaret ve

finans kanalı aracılığıyla incelenecektir. Yapılan analizler, bu ülkelerin küresel krizden hızla çıkmış ancak kalıcı durgunluğun belirginleşmesi ile yoğun ticaret yapılan ülkelerdeki yavaşlama, ihracatlarını ve ithalatlarını önemli ölçüde etkilediklerini ortaya koymaktadır.

2. Küresel Ekonomik Durgunluk

2008 yılında ortaya çıkan küresel ekonomik krizin kalıcı durgunluğa dönüştüğünün en açık göstergesi, ülkelerin neredeyse tamamının kriz öncesi ortalama büyüme oranlarına hala dönememiş olmasıdır. Bu durum hemen hemen bütün ülke grupları için geçerlidir. Tablo 1’de verilen 1961-2015 dönemi 10’ar yıllık alt dönemler itibariyle Dünya Bankası’nın gelir düzeyine göre ülke sınıflandırmasına göre GSYH büyüme oranları bunun en açık göstergesidir.

Tablo 1. Ülke Gruplarına Göre Büyüme Oranı (%)

	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	2001-2010	2011-2015	2000-2007	2008-2015
Yüksek Gelir Grubu	5,4	3,6	3,0	2,7	1,7	1,7	2,6	1,0
Orta gelir Grubu	5,5	5,4	3,3	3,0	6,1	4,8	6,4	4,9
Üst Orta Gelir Grubu	5,9	5,6	3,0	2,9	6,1	4,6	6,4	4,7
Alt Orta Gelir Grubu	4,3	4,6	4,0	3,5	6,2	5,4	6,1	5,5
Alt Gelir Grubu			2,1	1,8	5,0	5,1	4,3	5,3

Kaynak: World Development Indicators

Tablo 1’deki veriler incelendiğinde yüksek gelir grubundaki ülkelerin incelenen dönem itibariyle büyüme oranlarında bir düşüş gözlemlenmektedir. Özellikle 2001-2015 döneminde gerçekleşen %1,7 ortalama 57 yıllık dönemin en düşük ortalamasıdır. Bu dönemde kriz öncesine denk gelen 2000-2007 yılları arasında %2,6’lık bir büyüme oranı yakalanmışsa da kriz sonrasında bu oran %1 olarak gerçekleşmiş ve dönem ortalamasının düşmesine neden olmuştur. Orta gelir grubundaki ülke ekonomilerinin genel olarak bir büyüme trendi yakaladığını söylemek mümkündür. Bu gruptaki ülkeler genellikle gelişmekte olan ekonomilerden oluşmaktadır. 1980-2000 dönemi Türkiye’nin de içinde bulunduğu bu ülkelerin çoğunlukla dünya ekonomisine eklemlenmeye çalıştığı ve bu süreçte büyük ekonomik krizler deneyimlediği yıllardır. Bu süreç grubun büyüme ortalamasına da yansımıştır. Anılan dönemde büyüme oranlarında düşme yaşanmış 2000 yılında başlayan yükseliş 2008 küresel krizi ile yeniden sekteye uğramıştır. Yine de dönem sonu itibariyle elde ettikleri büyüme oranı %4,9 ile yüksek gelir grubuna dahil ülke grubunu geride bırakmayı başarmışlardır. Alt gelir grubundaki ülkelerin ise 2000’li yıllarda yakaladığı büyüme trendini krize rağmen sürdürmeyi başardığı söylenebilir.

Tablo 2’de ise, coğrafi bölgelere göre sınıflandırılmış ülkelerin büyüme oranları verilmiştir. Tabloda 1961-2015 döneminde yine 10’ar yıllık dönemler itibariyle büyüme

ortalamları yer almaktadır. Tablo 2'deki son iki sütun yakından incelendiğinde kriz öncesi (2000-2007) ile kriz sonrası (2008-2015) dönemi büyüme ortalamalarının birbirinden oldukça farklı olduğu anlaşılmaktadır. Güney Asya hariç hemen bütün coğrafi bölgelerdeki ekonomik büyüme oranlarının kriz öncesinin altında kaldığı görülmektedir. Bu farklılığın coğrafi bölgelere göre önemli değişiklikler arz etmektedir.

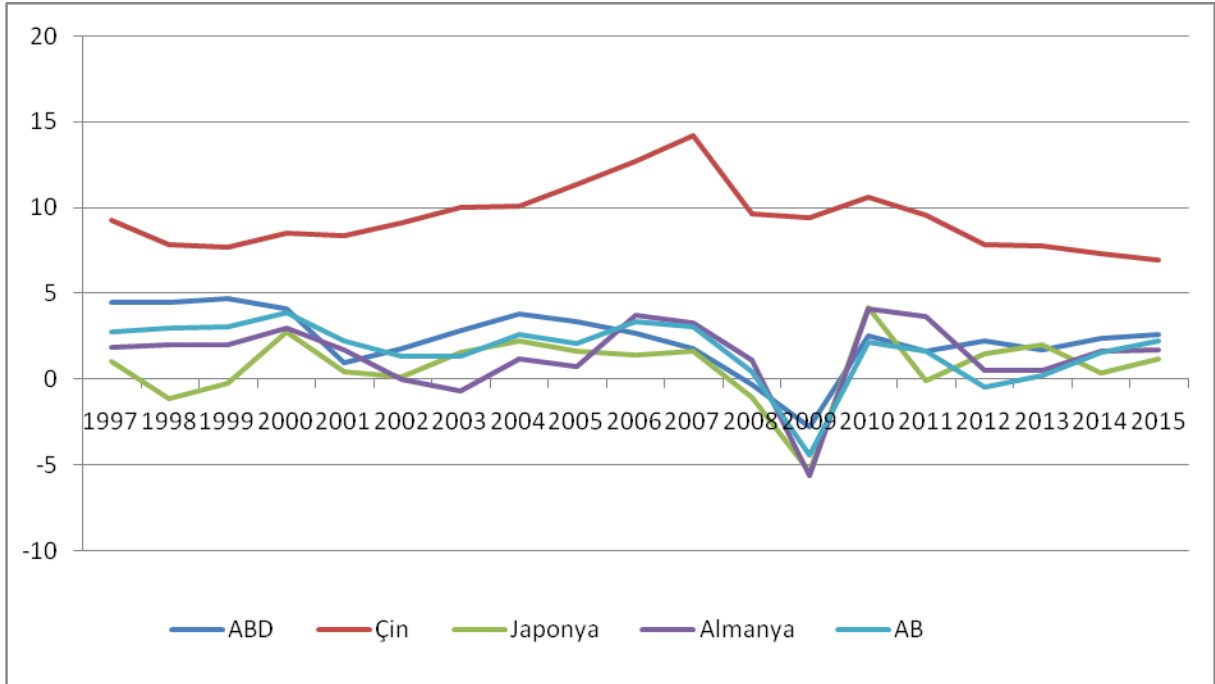
Tablo 2. Coğrafi Bölgelere Göre Büyüme Oranı (%)

	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	2001-2010	2011-2015	2000-2007	2008-2015
Orta Avrupa ve Baltık				1,6	3,6	2,3	4,8	1,7
Doğu Asya ve Pasifik	7,9	4,9	5,3	3,6	4,6	4,4	4,8	4,3
Doğu Asya ve Pasifik (Yüksek gelirliiler hariç)	4,8	6,7	7,5	8,2	9,1	7,3	9,1	7,8
Avrupa ve Orta Asya			-1,5	-2,2	4,9	2,4	6,7	1,9
Avrupa ve Orta Asya		3,2	2,5	1,7	1,9	1,3	3,0	0,7
Avrupa Birliği	5,1	3,2	2,5	2,3	1,4	1,0	2,5	0,4
Latin Amerika ve Karaibler	5,6	6,0	1,5	3,1	3,3	2,1	3,6	2,3
Latin Amerika ve Karaibler (Yüksek gelirliiler hariç)	5,6	6,2	1,4	3,0	3,3	2,1	3,6	2,3
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	9,9	6,9	2,0	3,8	4,8	3,1	5,2	3,4
Orta Doğu ve Kuzey Afrika (Yüksek gelirliiler hariç)	9,7	3,8	3,3	3,5	4,6	1,1	4,8	2,4
Kuzey Amerika	4,6	3,3	3,3	3,4	1,7	2,1	2,7	1,3
Güney Asya	4,3	3,1	5,5	5,3	6,9	6,4	6,6	6,6
Sahra Altı Afrika	4,8	3,8	1,3	2,1	5,7	4,1	5,8	4,3
Dünya	5,4	3,9	3,2	2,8	2,9	2,7	3,6	2,2

Kaynak: World Development Indicators

Grafik 1'de dünyanın en önemli ekonomilerinden ABD, Çin, Japonya, Almanya ve AB'nin 1997-2015 dönemi GSYİH büyüme oranlarının seyri görülmektedir. ABD, Japonya ve Almanya, 2008 krizi öncesi dönemde % -1 ile % 5 aralığında dalgalı bir büyüme oranı yakalamıştır. Çin ise, kriz öncesi dönemde oldukça yüksek büyüme oranları yakalamış, hatta kriz öncesi yıllarda %15'e yakın oranlara kadar çıkmıştır. Kriz ile birlikte Çin ekonomisi yavaşlarken; diğer ülkelerde negatif büyümeler yaşanmış ve % -5.6 oranına kadar daralmalar görülmüştür. Dünya ekonomisinin önemli motoru işlevi olan bu ekonomilerin kriz sonrasında hızla toparlandığı, ancak bu canlanmanın kalıcı olmadığı ve bir miktar düşerek ılımlı bir seyir izlediği anlaşılmaktadır. Çin ise, 2008 yılındaki krizle birlikte başlayan yavaşlama sonrası kısa süreli bir canlanma yakalamış ancak bu durum kısa sürmüş ve yavaşlamanın devam ettiği görülmektedir.

Grafik 1. Seçilmiş Ülkelerde GSYİH Büyüme Oranı (%)

Kaynak: World Development Indicators

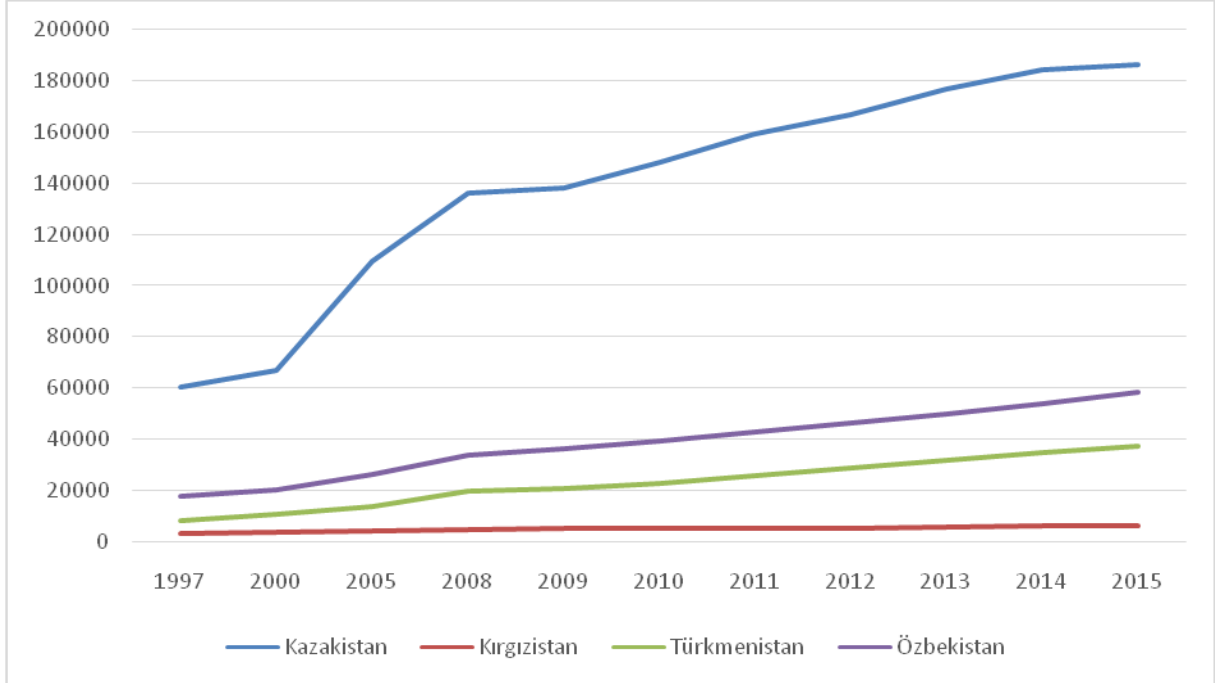
3. Türk Cumhuriyetlerinin Makroekonomik Görünümüne Kısa Bir Bakış

Türk Cumhuriyetleri Merkezi planlama kuralları ile yönetilen Sovyetler Birliği'nin 1989 yılında dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmış ülkelerdendir. Yerleşik iktisat akımında sosyalist sistemin tek alternatifini kapitalist sistem olarak tanımladığından, geçiş süreci merkezi plana dayalı sistemden serbest piyasa ekonomisi koşullarına evrilmeyi gerektiren bir süreç olarak görülmektedir (Marangos, 2006,64). Bu nedenle merkezi planlamaya dayalı bir sistemden serbest piyasa kurallarına dayalı bir sisteme geçiş sürecinde Türk Cumhuriyetleri'nde ekonomik sorunların yanı sıra siyasal ve sosyal alanlarda da birçok problem ortaya çıkmış ve geçiş süreci oldukça sancılı olmuştur.

Grafik 2'de Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan GSYİH değerleri yer almaktadır. Sabit fiyatlarla GSYİH değerlerine dikkate alındığında; Kazakistan'ın bu ülkeler içindeki en büyük ekonomiye sahip olduğu anlaşılmakta ve yıllar itibariyle milli gelirin önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Grup içerisinde özellikle Kazakistan'ın diğer ülkelerden ayrılarak zaten önde olduğu gelir düzeyini giderek daha da yukarı düzeylere taşıdığı görülmektedir. Bunun nedeni Kazakistan'ın Orta Asya'nın en büyük ekonomisi olmasıdır. Sahip olduğu petrol ve maden rezervlerine ek olarak hem tarım hem de hayvancılık

yapmaya elverişli geniş bir toprak alanına sahiptir. Yine SSCB döneminden kalan uzay araştırma istasyonu ile diğer ülkelerden teknolojik gelişme açısından da ayrılmaktadır.

Grafik 2. Cari Fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2010 yılı sabit dolar değerleriyle)

Kaynak: World Development Indicators

Bölgenin diğer önemli ekonomisi Özbekistan'dır. Özbekistan Sovyet Rusya döneminde sistem içerisinde pamuk üreticisi ülke olarak konumlandırılmış bu tek yönlü ekonomik yapı nedeniyle de oldukça sancılı bir geçiş süreci yaşamıştır. Petrol ve kömür gibi oldukça zengin enerji kaynaklarına sahip Özbekistan'ın, SSCB döneminde bu kaynakları kullanılmamış hatta Özbekistan'ın enerji ihtiyacının büyük kısmı ithalat yoluyla karşılanmıştır. Bu durum bağımsızlık sonrası dönemde Özbekistan için bir avantaj olmuştur. Bunlara ek olarak Özbekistan altın, bakır ve çinko maden yataklarına da sahiptir ve özellikle altın rezervleri, bağımsızlık sonrası dönemde yabancı yatırımların ülkeye çekilmesinde önemli rol oynamıştır.

Türkmenistan 2008 yılına kadar serbest piyasa ekonomisine geçmek yerine Sovyet döneminde yürütülen ekonomi politikalarını sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu tercih nedeniyle ekonomisini modernize edemeyen Türkmenistan grubun en zayıf ekonomilerinden sayılabilir. Ancak 2006 yılının sonlarında, Gurbangülü Berdimuhamedov'un devlet başkanı olarak göreve gelmesiyle, Türkmenistan'da da 2008 yılı itibariyle doğal gaz ve petrol satışı ile ilgili uzun vadeli anlaşmalar imzalanmış ve böylece ekonomik büyümenin finansmanına kaynak sağlanmıştır (Kayhan ve Kar, 2016).

Kırgızistan ekonomisi büyük ölçüde tarımsal üretime ve altın işletmeciliğine dayalıdır. Tarım ağırlıklı olarak hayvancılık şeklinde yapılırsa da ülkenin bitki örtüsü 4.000'den fazla bitki çeşidine sahiptir. 1998 yılındaki anayasal referandumda alınan kararlardan biri olan tarımda özelleştirme kararı ile tarım sektörüne ve genel ekonomiye yabancı sermaye girmesi için engeller ortadan kaldırılmıştır. Diğer Türk cumhuriyetlerinin aksine, petrol ve doğalgaz kaynaklarından yoksun olan Kırgızistan'ın, bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından geçen sürede inişli çıkışlı da olsa kararlı bir kalkınma hamlesi gerçekleştirdiği söylenebilir (TİKA, 2007, 33-45-46).

Tablo 3'de kişi başına düşen GSYH rakamları verilmiştir. Buna göre 1997-2015 döneminde tüm ülkelerde yaşayan bireylerin gelirleri dönem sonu itibariyle artmıştır. Kazakistan dönem başında 1446 \$ olan gelir düzeyini 17 yıllık süreçte 10.510\$ seviyesine taşıyarak yaklaşık 7 kat artırmayı başarmıştır. Kırgızistan en düşük başlangıç gelir düzeyine sahip ülkedir. Dönem sonu itibariyle de gelir düzeyini 3 katına çıkararak Özbekistan ile benzer bir performans sergilediğini söylemek mümkündür. Türkmenistan ise Özbekistan'ın dönem başı gelir düzeyi olan 623\$ düzeyinden de geride kalan 565\$'lık gelir düzeyini, 2015 yılında 6672\$ seviyesine yükselterek yaklaşık 12 katına çıkarmayı başarmış. Böylece başlangıçta gerisinde kaldığı Özbekistan'dan daha ileri düzeyde bir gelir gerçekleştirerek üst sıraya yerleşmiştir.

Tablo 3. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Cari \$)

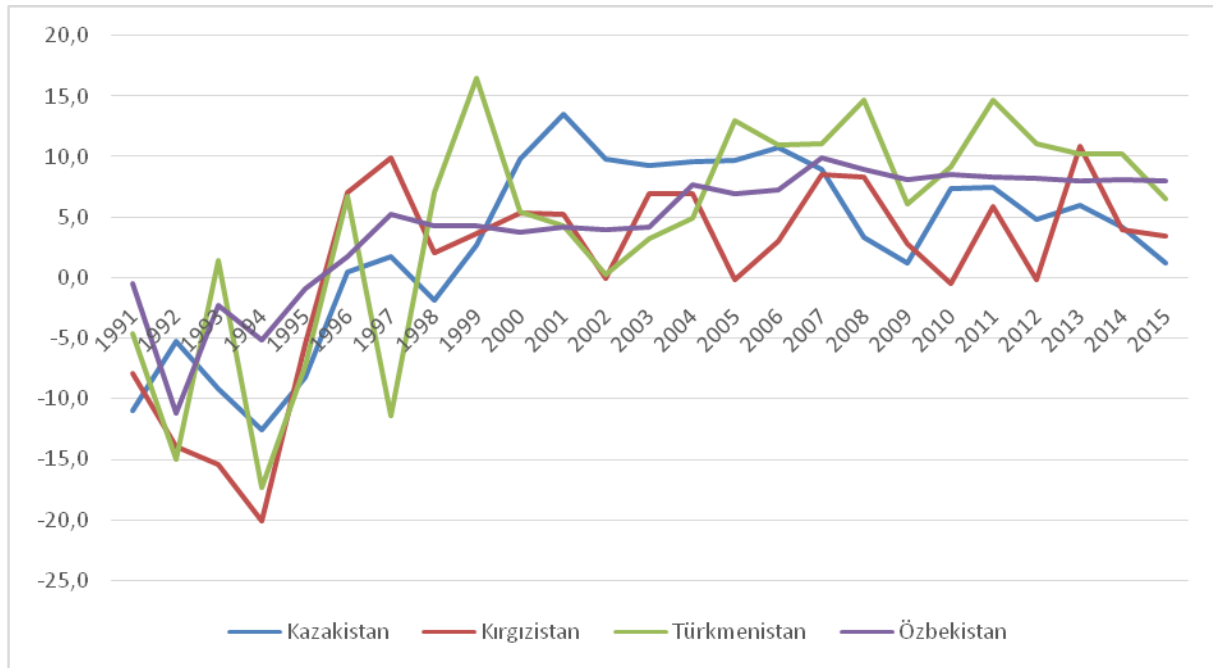
	1997	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kazakistan	1446	1229	3771	8514	7165	9071	11634	12387	13891	12807	10510
Kırgızistan	376	280	477	966	871	880	1124	1178	1282	1280	1103
Türkmenistan	565	645	1707	3919	4060	4479	5725	6798	7480	8199	6672
Özbekistan	623	558	547	1082	1213	1377	1565	1740	1908	2037	2132

Kaynak: World Development Indicators

Ülkelerin ekonomik büyümeleri oran olarak değerlendirildiğinde performansları daha net olarak gözlemlenebilmektedir. Grafik 3'de görüldüğü gibi gruptaki tüm ülkeler için bağımsızlık sonrası dönem oldukça zorlu geçmiştir. Özellikle bağımsızlıklarını kazandıkları 1991 yılından Rusya krizinin gerçekleştiği 1998 yılına kadar geçen süreçte hem geçiş dönemi sorunları hem Rusya'nın yaşadığı darboğaz ülke ekonomilerini zor durumda bırakmıştır.

Bu ülkeler siyasi anlamda bağımsızlıklarını kazanmış olsalar bile mevcut üretim yapıları itibariyle anılan dönemde ekonomik anlamda Rusya'dan kopmayı başardıkları söylenemez. 1998 yılı itibariyle dış kaynaklı krizin etkilerinden sıyrılmaya başlayan ülkelerin inişli çıkışlı olmasına rağmen bir büyüme trendi yakaladıkları söylenebilir.

Grafik 3. Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Büyüme Oranı (%)

Kaynak: World Development Indicators

Ülke bazlı analiz yapıldığında 1998 sonrası dönemde en istikrarlı büyüme trendi Özbekistan'a aittir. En sert iniş çıkışlar ise Türkmenistan ekonomisinde gözlemlenmiştir. Grup içindeki ülkelerin ekonomik performansları, izledikleri ekonomi politikaları ve sahip oldukları doğal kaynaklarla son derece yakından ilgilidir. Tablo 4'te imalat, hizmet ve tarım olmak üzere üç ana sektörün GSYH'dan aldıkları paylar verilmiştir. Bu bağlamda Kazakistan'da dönemler itibariyle hizmet ve imalat sektörü GSYH'daki payını hemen hemen korurken, tarım sektörünün payının yarısı kadar azaldığı söylenebilir.

Tablo 4. Türk Cumhuriyetleri Gayrisafi Yurtiçi Hasılasının Sektörel Payı (%)

		1995-2000	2001-2005	2006-2010	2011-2015	2001-2007	2008-2015
Kazakistan	İmalat	14,8	15,1	12,2	11,6	14,3	11,7
	Hizmet	57,1	53,3	52,4	57,9	53,1	55,8
	Tarım	11,0	8,2	5,8	4,9	7,5	5,2
Kırgızistan	İmalat	13,6	15,9	14,8	16,5	14,8	16,5
	Hizmet	34,7	40,3	50,0	54,4	42,6	53,2
	Tarım	42,0	35,5	26,3	17,6	34,4	19,4
Türkmenistan	İmalat	22,9	17,5			17,5	
	Hizmet	26,5	37,9	34,5		39,8	27,9
	Tarım	21,5	21,0	13,9		20,2	11,0
Özbekistan	İmalat	11,2	9,4	8,2	10,8	9,3	9,6
	Hizmet	42,0	44,5	45,0	46,5	44,2	46,3
	Tarım	31,6	32,0	23,2	19,4	30,6	19,9

Kaynak: World Development Indicators

Kırgızistan'da imalat sanayi dönem boyunca GSYH'daki payını korumuştur. Ancak tarım sektörünün payı düşerken hizmetler sektörünün payının artmış olduğu görülmektedir. Türkmenistan'da ise imalat ve hizmetler sektörü gelirden aldıkları payları korurken tarım sektörünün payı azalma göstermiştir. Özbekistan için de durum benzerdir.

Ülkeler genelinde bakıldığında 2008 krizi sonrasında Türkmenistan hariç tüm ülkelerde kriz sonrası dönemde tarım sektörünün payı azalırken diğer sektörlerin gelirden aldıkları pay ya önceki dönem değerini korumuş ya da artış göstermiştir. Sadece Türkmenistan'da hem hizmet hem de tarım sektörünün payında azalma gözlemlenmektedir. Bu ülkenin son dönem imalat sanayi verilerine ulaşamadığından, anılan sektörün GSYH'dan aldığı payda yaşanan değişim yorumlanamamıştır.

Bağımsızlık sonrası dönemde Türk Cumhuriyetleri'nin en önemli gelir kaynakları petrol ve doğalgaz olmuştur. Petrol ve doğalgaz gelirlerinin GSYH'ya oranları Tablo 5'te verilmiştir. Doğal kaynaklar açısından Kazakistan'ın petrol kaynakları, Türkmenistan'ın ise doğal gaz ve kısmen petrol rezervlerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Doğal kaynaklar açısından en olumsuz konumda olan ülke ise Kırgızistan'dır.

Kazakistan'ın petrol gelirleri yıllar itibariyle artmış, ancak 2008 krizinden sonra daralan dış pazarlar ve düşen petrol fiyatlarının etkisiyle önemli ölçüde azalmıştır. Benzer bir durumun Türkmenistan içinde geçerli olduğu ve kriz ile birlikte petrol ve doğal gaz gelirlerinin GSYH içindeki paylarının azaldığı görülmektedir. Özbekistan'ın doğal gaz gelirlerinin sınırlı olduğu ve bununda krizden sonra azaldığı görülmektedir. Kırgızistan'ın ise, petrol ve doğal gaz gelirleri neredeyse yok denecek kadar düşük orandadır. Tüm ülkeler için 2015 yılı petrol ve doğalgaz gelirlerinin düştüğü yıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni petrol fiyatlarında 2014 yılı Temmuz ayı itibariyle başlayan düşüşün 2015 yılında da devam etmesidir.

Tablo 5. Türk Cumhuriyetleri'nin Petrol ve Doğalgaz Gelirlerinin GSYH'ya Oranı

Petrol Gelirleri (% GSYH)											
	1997	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kazakistan	5,77	20,78	20,98	16,82	11,35	13,81	16,13	14,25	12,14	11,30	5,61
Kırgızistan	0,40	0,86	0,94	0,40	0,22	0,35	0,42	0,36	0,29	0,23	0,10
Türkmenistan	9,80	26,67	24,32	16,73	8,42	10,54	13,79	11,34	9,36	7,23	3,73
Özbekistan	1,14	3,69	0,32	1,50	0,76	0,71	0,84	0,64	0,49	0,36	0,13
Doğal Gaz Gelirleri (% GSYH)											
	1997	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kazakistan	0,62	1,34	1,47	1,57	1,62	0,60	0,89	1,27	1,08	1,11	0,84
Kırgızistan	0,02	0,02	0,06	0,06	0,03	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01
Türkmenistan	22,30	41,53	36,73	36,12	16,84	8,54	18,37	25,31	20,09	18,35	15,20
Özbekistan	6,37	8,01	13,87	18,40	13,24	5,55	9,37	12,75	9,79	8,15	4,58

Kaynak: World Development Indicators

Tablo 6'da 1997-2015 dönemine ait ülkelerin dış ticaret verilerine yer verilmiştir. Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın ticaret rakamları 2008 krizi sonrası düştüğü ancak Türkmenistan'ın dış ticaretindeki artışın 2013 yılına kadar sürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte anılan dönemde en yüksek ticaret performansı Kırgızistan ve Kazakistan tarafından sergilenmiştir. Ticaret performansı kısmen, kaynak bolluğu, coğrafya, ulaştırma altyapısı, uzmanlık, kolonyal bağlar ve ulusal ticaret kültürü veya kurumsal yönetim gibi başlangıç koşullarını yansıtır (Mazhikeyev vd., 2015: 935-936). Tüm ülkelerin geçiş ekonomisi olduğu göz önüne bulundurulduğunda Türkmenistan ve Kırgızistan'ın Özbekistan ve Kazakistan'a göre yüksek performans sergilemesinin gerisindeki nedenler araştırılırken yukarıda sıralanan tüm değişkenler göz önünde bulundurulmalıdır.

Tablo 6. Türk Cumhuriyetleri'nde Dış Ticaretin GSYH'ya Oranı

	1997	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kazakistan	72,36	105,70	97,76	94,29	75,77	74,14	73,12	73,72	65,41	64,97	53,14
Kırgızistan	84,48	89,43	95,08	146,11	133,38	133,23	136,18	139,68	134,03	125,13	108,38
Türkmenistan	111,23	176,44	112,80	104,43	119,84	120,79	118,23	117,65	..	..	..
Özbekistan	57,04	46,11	66,52	79,70	68,96	60,17	63,50	59,82	57,49	50,51	42,84

Kaynak: World Development Indicators

Kırgızistan, serbest piyasa ekonomisi koşullarını düzenleme konusunda diğer ülkeler içerisinde en başarılı ülkedir. Özelleştirme ve liberalizasyon için gerekli adımları nispeten daha hızlı atmış, makroekonomik istikrar için gerekli kaynakları ise dış borçlanma yoluyla sağlamıştır. 1990'lı yılların başında keşfedilen altın rezervleri yabancı yatırımcıları ülkeye çekmiştir. İşlenmemiş altın ürünleri ülkenin ihracat gelirleri içinde en yüksek paya sahiptir. Sektörün 2011-2015 döneminde ihracattan aldığı pay ortalama olarak %45 olmuştur (<http://www.intracen.org/country/kyrgyzstan/sector-trade-performance>).

Kırgızistan 1992'de Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), 1997'de Orta Asya İşbirliği (CACO), 1997'de Avrasya Ekonomik Topluluğu (EEC) ve 2001'de Şanghay İşbirliği Örgütü gibi çeşitli gruplarla yapılan işbirliği anlaşmaları sayesinde resmi politik bölgesel işbirliği gruplarına dahil olmuştur. Buna ek olarak, ülkeye Avrupa Birliği'nin Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP) erişim izni verilmiş ve ABD ile GSP anlaşmaları imzalanmıştır. Bu anlaşmalar yeni piyasalar açmayı ve ticareti çeşitlendirmeyi amaçlıyordu. Kırgızistan, bölgede DTÖ üyeliğine ilk kabul edilen ülke olmuş ve yapılan tüm bu bölgesel düzenlemelerle birlikte ülke, dünya pazarlarına adım atmaya çalışmıştır (Kurmanalieva, 2008, 85-86).

Geçiş dönemi reformlarının önemli bir aşaması olan liberalizasyon politikaları konusunda ülke performansları birbirinden farklı olmuştur. Özbekistan, 1990'ların ortalarında

fiyat liberalizasyonu konusunda diğerklerine göre yüksek performans sergilese de işletmelerin devlet kontrolünde tutulması diğerk reformların da yavaşlamasını neden olmuştur. Doğal gaz bakımından zengin Türkmenistan, 2006 yılında cumhurbaşkanı Nyazov'un ölümünden sonra serbestleşmeye başlamış olsa da ekonomisinde önemli dönüşümler yapmaktan çekinmiştir.

1991-1996 dönemi geçiş döneminin ilk yılları olması nedeniyle bu ülkeler için oldukça zor yıllar olmuştur. Buna ek olarak Rusya'da yaşanan yüksek oranlı enflasyon ve 1998-1999 yıllarındaki Rusya krizinin etkileri ülkeleri hem iç hem de dış ekonomik göstergeler açısından zor duruma düşürmüştür. Diğerklerine göre daha izole bir görünüm sergileyen Özbekistan ve Türkmenistan'ın ise Rusya kaynaklı sorunlardan daha az etkilendiğini söylemek mümkündür. 2000-2007 dönemi, bu ülkelerin temel ihrac ürünleri (petrol, gaz, pamuk) için dünya fiyatlarının yükselmesi ve başta Çin ve Avrupa'dan olmak üzere ticaret ve doğrudan yatırım hacimlerinin artmasını nedeniyle oldukça kazançlı geçmiştir. Özbekistan ve Türkmenistan, küresel patlamadan ve Rus pazarına olan bağımlılığını azaltmak isteyen Çin ve İran'ın doğal gaz talebinden de yararlanmıştı (Mazhikeyev vd., 2015,936).

Tüm ülkeler için geçiş döneminde sanayileşme öncelikli hedef olarak belirlenmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak, yeni kurulacak ya da modernize edilecek sanayi işletmelerinin makine teçhizat ihtiyacı ülkelerin ithalat hacmi içerisinde önemli yer tutmaktadır. Buna ek olarak, özellikle petrol rezervlerine sahip olmayan Kırgızistan'ın ithalatı içerisinde petrol ve petrol ürünleri ithalatı önemli yer tutmaktadır.

4. Küresel Durgunluğun Türk Cumhuriyetleri Ekonomilerine Etkisi

ABD'de başlayan finansal kriz, AB Para Birliğinin yapısından kaynaklanan sorunlar nedeniyle AB'yi hızlı bir borç batağına sürüklemiştir. Yine AB'de karar alma mekanizmalarının etkinsizliği, siyasi birliğin sağlanamamış olması nedeniyle ortaya çıkan görüş ayrılıkları, krize ilişkin önlemlerin alınması ve uygulanmasını geciktirmiştir. Böylece dünya ekonomisinin yarısına tekabül eden ABD ve AB ekonomilerinde yaşanan problemler ve alınan yetersiz önlemler, küresel boyutta bir ekonomik durgunluğa yol açmış ve dönemin Büyük Durgunluk (Great Recession) olarak anılmasına neden olmuştur. Bu durum, dış koşulların da kötüleşmesine yol açtığından bumerang gibi ikinci bir dışsal şok haline dönüşmüş ve başta Çin olmak üzere yükselen ekonomilerinde büyümelerinin de yavaşlamasına yol açmıştır (Kar ve Taban, 2015).

Gelişmiş ekonomilerin bu durumu sürekli durgunluk (secular stagnation) olarak adlandırılmaktadır. 1990'lardan sonra Japon ekonomisinin içinde bulunduğu durum sürekli durgunluktur. Eichengreen (2015, 66) bu durumu şöyle açıklamıştır: Reel faiz oranının düşme

eğilimi, istenen tasarrufların istenen yatırımların üzerine çıkmasının yansımaları ve sonuçta sürekli bir çıktı boşluğu ve / veya yavaş ekonomik büyüme oranı karşımıza çıkar.

Sürekli durgunluğun göstergesi olarak kabul edilen bir diğer değişken enflasyondur. Enflasyonun sürekli olarak düşük oranlarda seyretmesi sürekli durgunluk göstergesidir. 2011 yılı sonrasında ABD, AB ülkeleri ve İngiltere’de gerçekleşen enflasyon rakamları aşağı yönlü bir trende sahip olmuşlar ve 2014 yılı ile birlikte enflasyon trend değeri negatife dönmüştür. Uzun yıllar boyunca negatif enflasyon trendi yaşayan Japonya genişletici para politikaları sayesinde pozitif enflasyon değeri yakalayabilmişse de, 2014 sonrasında trendin yönü yeniden aşağıya doğru dönmüştür (Taş, 2016: 4).

ABD’deki krizin nasıl küresel ölçekte yayıldığına dair iki farklı hipotez vardır. Bunlardan ilkinde göre likidite ve kredi piyasalarının ve özellikle de bankalar arası piyasalarda likiditenin azalmaya başlamış olması, çok sayıda finansal kurumun çökmesine ve ekonominin reel sektöründe mevcut sermayenin de ciddi oranda azalmasına neden olmaktadır. İkinci hipotez risk fiyatlamasıyla ilgilidir. Kuzey Amerika ve Avrupa’daki finansal kurumlar oldukça yüksek kaldıraç oranlarına sahipken, birçok gelişmekte olan ülkedeki, özellikle Asya’daki ve Latin Amerika’daki finansal kuruluşlar daha düşük kaldıraç oranlarına sahiptir. Dahası, finansal kriz, sermayenin bazı gelişmekte olan ülkelere çıkması ve nispeten riskli finansal varlıklardan ABD hazineleri gibi daha güvenli varlıklara kaydırılmasıyla küresel ölçekte özel sermaye akışlarının büyük çaplı bir tersine dönmesini tetiklemektedir. Böylece, yeniden fiyatlandırmaya bağlı olarak küresel sermayenin böyle bir yeniden dağılımı, krizin daha geniş alanlara yayılmasına neden olabilmektedir (Chudik ve Fratzscher, 2011: 326).

4.1. Ticaret Kanalı

Dış ticaret (ithalat ve ihracat), ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin boyutunu ve kapsamını yansıtan en önemli göstergedir. Bir ülkenin ithalatı, yurtiçindeki ekonomik hareketliliğe, gelir artışına ve reel döviz kuruna bağlı iken; ihracatı, dış dünyanın ekonomik performansına ve reel döviz kuruna duyarlıdır. Eğer mal ve hizmet satın alan (ihracat yapılan) ülkelerin milli geliri /kişi başına geliri artar ise, yurtdışı ihracat talebi artar. Diğer taraftan yurtiçindeki ekonomik büyüme de ithalatı da artırır. Kısacası, ihracat, yurtdışının (dış dünyanın) gelirine bağlı iken; ithalat, yurtiçindeki gelire bağlıdır.

Küresel kriz ülkeleri iki farklı boyuttan etkilemiştir. ABD ve Avrupa finansal piyasalarında yaşanan finansal kanal ile diğer ülkelere de yayılırken, bu ülkelerin ekonomilerindeki daralma onlarla ticareti olan ülkelerin ihracat gelirlerinde önemli düşümlere yol açmıştır. Bu nedenle global durgunluğun Türk cumhuriyetlerinin ekonomik performansı

üzerindeki etkilerini görmek adına ülkelerin ticaret performansında yaşanan gelişmelerin ayrıntılı analizi yararlı olacaktır.

4.1.1. Kazakistan Dış Ticaretinin Analizi

Tablo 7 ve 8’de 2001-2015 yılları arasında Kazakistan’ın ithalat ve ihracatında pay sahibi olan ilk 10 ülkenin ticaretten aldıkları paylar verilmiştir. Ülkeler sıralanırken 2008 yılı değerleri baz alınmıştır.

Tablo 7. Kazakistan İthalatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Rusya	43,82	37,97	36,37	31,32	22,79	42,80	29,13	36,82	33,44	34,45
Çin	2,74	7,22	12,07	12,56	16,50	13,21	17,74	17,14	17,84	16,64
Almanya	7,73	7,49	6,80	7,19	7,61	5,48	7,78	4,18	4,87	5,96
Ukrayna	2,46	4,84	5,57	7,50	5,65	4,56	6,41	4,65	2,93	2,71
ABD	5,53	6,95	5,11	4,91	5,48	4,51	5,05	4,42	4,83	4,86
İtalya	4,28	3,92	3,28	6,74	6,58	3,01	2,60	1,99	2,37	3,54
Japonya	2,26	3,45	2,59	2,24	2,31	1,70	1,94	2,21	2,24	1,91
Türkiye	2,18	2,31	2,57	2,01	2,57	1,92	2,38	1,90	2,46	2,42
Fransa	2,25	1,68	2,15	1,62	2,09	1,81	1,59	1,97	2,32	1,69
Norveç	0,09	0,15	1,84	0,97	0,36	0,14	0,14	0,09	0,12	0,10

Kaynak: UN Comtrade Database

Tablo 7 incelendiğinde anılan dönemde Kazakistan’ın ithalatında en önemli payın Rusya’ya ait olduğu görülmektedir. Bu pay dönem başında %43,82 iken dönem sonunda %34,35’e gerilemiştir. Aynı dönemde ise ülkenin Çin ile olan ithalat ilişkilerinde ciddi bir artış meydana gelmiştir. Kazakistan’ın Çin’den yaptığı ithalatın payı dönem başında %2,74 iken dönem sonunda %16,64’e yükselmiştir. Bunun dışında diğer ülkelerle yaptığı ithalatta önemli bir değişim gözlenmemektedir. Kazakistan’ın ithalatının ülkeler arası dağılımı incelenen 15 yılda önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Rusya ve Çin her zamanki gibi ülkenin ana tedarikçileri durumundadır. Bu iki ülkenin payı, toplam ithalatın ortalama % 50’si olarak istikrarlı bir şekilde devam etmektedir.

Tablo 8. Kazakistan İhracatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İtalya	11,27	15,05	16,75	15,48	16,73	17,08	17,46	19,46	20,20	17,70
İsviçre	4,46	19,79	15,85	6,18	2,16	5,62	5,59	5,09	5,71	5,79
Çin	7,62	8,70	10,79	13,63	17,68	18,49	16,26	16,97	12,33	11,92
Rusya	20,43	10,51	8,75	8,21	5,25	8,53	6,96	6,94	8,04	9,90
Fransa	0,09	9,57	7,57	7,83	7,74	6,15	6,40	6,45	5,90	5,83
Hollanda	1,67	3,15	6,52	5,15	7,27	7,53	8,32	11,67	10,98	10,84
İsrail	0,04	2,38	3,13	2,60	2,24	1,61	1,75	0,97	1,86	0,48
İran	2,46	3,18	2,87	2,96	1,91	1,22	0,74	0,63	1,12	1,23
Ukrayna	5,78	0,72	2,81	2,98	1,16	3,03	2,81	2,41	2,11	2,55
Türkiye	0,87	0,56	2,67	1,83	2,16	2,92	3,11	3,07	2,86	2,78

Kaynak: UN Comtrade Database

Tablo 8’de ise Kazakistan ihracatının ilk on ülkeye göre dağılımı yer almaktadır. Kazakistan’ın ihracatında 2015 yılı itibariyle en büyük pay İtalya’ya aittir. Bu durum tüm dönem için geçerlidir. Kazakistan’ın Çin’e olan ihracatı, tablo da görüldüğü üzere yaklaşık 2 kat artmıştır. Çin bu ülkenin en çok ihracat yaptığı 2. Ülke konumundadır. Buna ek olarak, dönem sonu itibariyle dönem başına oranla Hollanda’ya yaklaşık 7 kat, Fransa’ya 64 kat, İtalya’ya ise yaklaşık 1.5 kat daha fazla ihracat yapmaktadır. Rusya’ya ve İran’a yapılan ihracatın ise %50 oranında azaldığı görülmektedir. Türkiye’nin Kazakistan’ın ihracatından aldığı pay oldukça düşük olmasına rağmen yine de 15 yıllık dönemde yaklaşık 3 kat artmıştır. Bu rakamlarla Kazakistan ihracat sıralamasında ilk beş ülke İtalya, Çin, Rusya, Fransa ve İsviçre olmuştur. Ülkenin Rusya’ya olan ihracatı azalsa da bu ülke hala önemli pazarlarından biri konumundadır. Ayrıca 2008 krizi sonrası dönemde Kazakistan’ın Çin hariç tüm ülkelerle olan ticaretinde daralmalar yaşanmıştır.

Kazakistan’ın ithalatının mal gruplarına göre dağılımı EK1’de verilmiştir. Buna göre en önemli ithalat kalemini yaklaşık %20’lik pay ile Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları oluşturmaktadır. Bunu %10’luk payı ile Elektrikli makina ve cihazlar izlemektedir. Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünlerin ithalattan aldığı pay ise %12’den %5’e gerileyerek yarısı kadar azalmıştır. Yine demir ve çelikten eşya ithalatının payı %10 civarında iken, motorlu kara taşıtları ithalatı ortalama %8’lik payını korumaktadır.

Kazakistan’ın ihracatının mal gruplarına göre dağılımı EK 2’de verilmiştir. Buna göre ihracat içerisindeki en büyük pay yaklaşık %70 ortalama ile Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünlere aittir. Bu grubu dönem ortalaması % 4,5 civarında gerçekleşen İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif elementler izlemektedir. Demir ve çeliğin payı ise %11,8 olan dönem başı değerinden dönem sonunda %5,4’e gerilemiştir. Bakır ve bakırdan eşya ihracatının payı %8,30’dan %4,37’ye gerilerken; inorganik kimyasallar, kıymetli metaller ve radyoaktif elementler ihracatının payı %3,2’den %6,76’ya çıkmıştır.

4.1.2. Kırgızistan Dış Ticaretinin Analizi

Kırgızistan’ın ticaretinde 2001-2015 döneminde yaşanan gelişmeler Tablo 9 ve 10’da verilmiştir. Kırgızistan’ın ithalatında Rusya ve Çin’in ağırlıklı paylarını korudukları görülmektedir. Anılan dönemde Rusya’dan yapılan ithalat yaklaşık 1.8 kat artarken Çin’den yapılan ithalat 2,5 kat artmıştır. Ülkenin Kazakistan’dan yaptığı ithalat dönem sonu itibariyle %14,37’lik pay ile önemli bir yer tutmaktadır. Özbekistan’dan yaptığı ithalat ise 2005 yılı itibariyle düşme eğilimine girmiş ve dönemi %1,43 le dönem başı değerinin oldukça altında

bir oranla kapatmıştır. Kırgızistan'ın 2008 krizi sonrasında Kazakistan ve Çin dışında tüm ülkelerden yaptığı ithalatta azalma olduğu görülmektedir.

Tablo 9. Kırgızistan İthalatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Rusya	18,19	34,21	36,64	36,64	33,63	33,55	33,21	33,25	31,04	32,05
Çin	10,38	9,29	17,88	20,76	20,68	21,68	22,52	23,94	19,15	26,12
Kazakistan	17,50	16,29	9,25	9,25	11,96	9,64	9,65	9,28	13,54	14,37
Almanya	5,18	3,39	8,25	3,39	2,75	3,39	3,70	3,90	2,00	2,35
Özbekistan	14,28	5,43	3,93	3,85	2,91	1,98	1,18	1,63	1,78	1,43
Japonya	1,25	1,06	3,20	2,22	2,68	3,86	4,02	4,30	3,22	1,53
ABD	5,73	6,07	2,94	2,51	5,93	4,94	4,71	3,72	1,90	3,09
Ukrayna	1,33	3,62	2,31	2,88	2,53	2,93	2,61	2,63	1,90	2,27
Türkiye	3,36	3,04	2,24	2,44	2,63	2,75	3,32	3,42	5,37	4,15
G. Kore	1,67	2,51	2,04	1,72	1,54	1,48	1,71	1,87	2,15	1,37

Kaynak: UN Comtrade Database

Tablo 10'da ise Kırgızistan'ın ihracatından en yüksek payı alan ülkelerin 2001-2015 dönemindeki ticaret payları görülmektedir. Kırgızistan ihracatında en yüksek paya sahip ülke İsviçre'dir. İsviçre'nin bu ülkeden ithalatını ağırlıklı olarak kimyasal ürünler oluşturmaktadır. Kırgızistan ihracatında İsviçre'nin payı 2015 yılında %34,14 olmuştur. Dönem başına göre ülkenin İsviçre'ye ihracatı yaklaşık %30 oranında artmıştır. Kırgızistan'ın önemli bir diğer pazarı Kazakistan'dır. Kazakistan'ın ülke ihracatından aldığı pay 2001 yılında %8,19 iken 2015 yılında 2,5 kat artarak %21,12'ye yükselmiştir. İhracattan Rusya'nın aldığı pay Kırgızistan'da da düşmüştür. Dönem başında %13,54 olan Rusya'nın ihracat payı 2015 yılında %9,49'a gerilemiştir. Ülkenin Birleşik Arap Emirlikleri ile olan ihracat ilişkisi son derece dalgalı bir seyir izlemiştir. Bazı yıllarda ülkenin Kırgız ihracatından aldığı pay %20'lere ulaşırken (2010), bazı yıllarda %1'in altında kalmıştır (2012).

Tablo 10. Kırgızistan İhracatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İsviçre	26,08	9,71	27,23	37,75	26,06	44,15	32,55	28,94	30,56	34,14
Rusya	13,54	20,00	19,18	15,75	17,32	14,37	13,02	8,61	6,49	9,49
Özbekistan	10,08	2,54	14,35	14,14	2,70	6,29	11,30	8,97	8,69	8,63
Kazakistan	8,19	17,28	11,38	10,12	12,21	14,64	24,06	21,57	27,00	21,12
Fransa	0,37	0,15	6,69	0,35	2,57	0,07	0,24	0,08	0,11	0,02
Birleşik Arap Emirlikleri	0,11	25,75	3,13	8,63	20,30	7,58	0,96	12,52	7,53	6,01
Afganistan	0,33	1,84	2,84	1,60	0,61	1,19	1,53	0,69	1,23	0,54
Türkiye	2,89	2,71	2,77	3,20	2,50	2,75	2,98	4,83	4,57	5,10
Çin	4,07	3,95	2,74	1,64	1,90	2,12	3,65	2,20	1,74	2,18
Letonya	0,72	0,63	1,90	0,05	0,06	0,09	0,03	0,08	0,21	0,12

Kaynak: UN Comtrade Database

Kırgızistan'ın ihracat ve ithalatının ürün kompozisyonları EK 3 ve EK 4'te verilmiştir. Buna göre en fazla mineral yakıtlar ve bunlardan elde edilen ürünleri ithal ederken, ihracatındaki en önemli ürün grubu kıymetli taşlar ve metallerdir. Her iki ürünün de ihracat ve ithalattan aldıkları pay %40 civarındadır ve Kırgızistan'ın toplam ticaretinde önemli bir yere sahiptir. Motorlu kara taşıtları ithalatı dönem başında önemli bir paya sahipken zamanla bu önemini yitirmiş ve dönem başında %11,5 olan payı dönem sonunda %4,5'a gerilemiştir. Buna karşılık makine ve mekanik cihaz ile nükleer reaktörlere ait aksamlar dönem başında hiç ithal edilmezken, dönem sonunda ithalattan aldığı pay yaklaşık %14 civarında olmuştur. Benzer bir durum ise ihracat tarafında yaşanmış Kişisel eşyalar, deniz ve hava taşıtlarına verilen kumanya ve malzeme (yakıtlar hariç) grubunun ihracat değeri dönem başında sıfır iken dönem içerisinde giderek artarak dönem sonunda %14'lük bir paya sahip olmuştur. Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunlardan elde edilen ürünlerin ihracattan aldığı pay ise yarı yarıya azalarak dönemi %4,5'lik pay ile tamamlamıştır.

4.1.3. Türkmenistan Dış Ticaretinin Analizi

Türkmenistan'ın dış ticarete en büyük ortağı Türkiye'dir (Tablo 11). 2015 yılı itibariyle ülke için gerekli malların % 32,75'i Türkiye'den ithal edilirken, yine dış piyasaya sunduğu mallarının %5,61'i Türkiye'ye satılmaktadır. Türkiye Türkmenistan'a pamuk, tekstil ürünleri, enerji, kimya ve tarım ürünleri ihraç etmekte, ülkeden işlenmiş metal, beyaz eşya, elektronik ürünleri, gıda, tekstil sanayi ürünleri, işlenmiş gıda ürünleri, inşaat malzemeleri, ulaştırma araçları ve ilaç ithal etmektedir. 600'den fazla Türk şirketinin kayıtlı olduğu Türkmenistan'da başta müteahhitlik hizmetleri olmak üzere, enerji, tekstil, altyapı gibi alanlarda Türk firmalarınca muhtelif projeler gerçekleştirilmektedir (<http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa>).

Türkiye'den sonra ithalatta en yüksek paya sahip ülkeler Çin ve Rusya'dır. Rus ekonomisi dönem boyunca Türkmenistan ithalatı içindeki payını korumayı başarmıştır. Çin'in payı ise dönem başında yaklaşık %3 iken dönem sonunda %14,40 olarak yaklaşık 5 kat artmıştır. Buna karşılık ABD'den ithalatında ise dramatik bir düşüş söz konusudur. Dönem başında Türkmenistan ithalatının %23'ü ABD'den yapılırken 2005 yılında %11,30'a 2008'de ise ciddi bir düşüşle %1,44'e gerilemiş, 2009, 2013 ve 2014 yılları istisna olmak üzere dönem sonuna kadar da bu değer etrafında hareket etmiştir. Türkmenistan Birleşik Arap Emirlikleri'nden bazı yıllar hiç ithalat yapmazken, bazı yıllarda yaptığı ithalatın payı %9'u bulabilmektedir.

Tablo 11. Türkmenistan'ın İthalatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Rusya	13,08	10,65	19,56	18,85	15,33	16,96	13,92	16,94	13,15	14,87
Çin	2,94	4,33	19,39	17,27	11,22	11,91	19,54	13,47	11,03	14,40
Türkiye	9,81	8,61	16,03	17,83	24,34	22,68	17,02	23,18	25,80	32,75
Ukrayna	9,89	8,92	9,11	6,13	4,46	3,67	6,07	4,68	4,99	3,00
Almanya	10,32	6,34	6,39	6,42	7,27	6,60	4,82	6,16	4,26	5,98
Kazakistan	1,32	0,83	5,26	2,06	1,96	1,77	2,47	2,10	4,09	2,02
Fransa	4,28	4,15	3,04	4,64	3,60	1,89	2,60	1,91	2,84	1,76
Birleşik Arap Emirlikleri	0,00	6,56	2,81	0,00	0,00	0,00	9,23	7,83	7,48	0,00
Japonya	3,02	0,72	1,80	0,51	0,53	4,13	1,40	0,66	0,69	0,47
ABD	23,16	11,30	1,44	5,85	0,85	1,08	1,06	3,10	5,27	1,42

Kaynak: UN Comtrade Database

Türkmenistan'ın ihracatında tek bir ülkenin büyük bir paya sahip olduğunu söylemek mümkün değildir (Tablo 12). Türkiye'den sonra ihracat sıralamasında İtalya gelmektedir. 2015 yılındaki düşüş göz ardı edilirse bu ülkenin Türkmenistan ihracatından aldığı pay %4 civarındadır. 2009 yılına kadar Türkmenistan ihracat ürünlerinin en büyük alıcısı durumundaki Ukrayna'nın 2008 krizi sonrasında payının yarısı kadar azaldığını 2009 sonrasında ise bu düşüşün şiddetlenerek devam ettiği görülmektedir. 2015 yılı itibariyle Ukrayna'nın Türkmenistan ihracatından aldığı pay %0,16 olmuştur. Bu rakam dönem başı değeri olan %71,4 ile karşılaştırıldığında son derece ciddi bir gerilemeyi ifade etmektedir. Türkmenistan'ın bu Pazar kaybını telafi edebileceği yükselen bir ihracat pazarı olmamıştır. Bu nedenle özellikle 2008 sonrası dönemde Türkmenistan ihracatında bir daralma yaşandığı söylenebilir.

Tablo 12. Türkmenistan'ın İhracatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ukrayna	71,40	55,52	61,65	31,56	1,17	9,90	1,11	0,84	0,20	0,16
Polonya	0,17	1,64	12,12	8,59	0,17	0,03	0,03	0,05	0,06	0,03
Türkiye	3,10	3,33	4,26	14,53	14,43	5,28	2,73	5,48	5,09	5,61
İtalya	3,22	4,65	3,20	2,69	7,23	4,96	4,83	4,07	4,29	1,96
Romanya	2,26	2,94	2,71	0,92	0,62	0,59	0,03	0,03	0,18	0,93
Kazakistan	3,35	1,05	2,41	2,70	0,36	0,90	1,64	1,81	0,79	0,61
Macaristan	0,02	6,88	1,87	5,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
ABD	2,14	3,02	1,63	4,24	1,89	0,61	0,85	0,27	0,17	0,60
Gürcistan	0,76	1,97	1,48	3,26	2,21	0,75	0,28	0,40	0,57	1,12
İspanya	0,62	0,55	1,26	0,54	0,51	0,17	0,09	0,45	0,10	0,61

Kaynak: UN Comtrade Database

Türkmenistan'ın ihracat ve ithalat malları içerisinde ilk on sıradaki ürün grupları EK 5 ve EK 6'da verilmiştir. İthal ettiği ürünler arasında ilk sırada makinalar ve mekanik cihazlar gelmektedir. Bu ürünlerin toplam ihracat içindeki payı 2001 yılında %23,64 iken 2015 yılında

%18,61'e gerilemiştir. Demir ve çelikten eşya grubunun payı ise '10,40'tan %14,44'e yükselmiştir. Benzer şekilde motorlu kara taşıtları ithalatının payı da 2009 yılı itibariyle düşmüş olsa da dönemi %6,79 ile tamamlayarak başlangıç değerinin üzerinde kalmıştır. Bir diğer önemli ithalat kalemi elektrikli makine ve cihazlardır. Bu ürünlerin 2001 yılında ithalattan aldığı pay %7,46 iken 2015 yılına neredeyse 2 kat artarak ulaşmış ve dönemi %14,02 pay ile kapatmıştır. Türkmenistan'ın ithalat kompozisyonu incelendiğinde petrol ve doğalgazın işlenmesine yönelik yatırım malı ve hammaddelerin önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir.

Türkmenistan ihracatında en büyük pay petrol ve doğalgaz ürünlerine aittir. Bu ürünlerin toplam ihracat içerisindeki payı ortalama %90 civarındadır. 1990'ların sonuna dek Rusya'nın kontrolündeki tek bir boru hattından taşınabilen Türkmen doğalgazı, 1997 yılında İran ile aralarında açılan yeni doğalgaz hattı ile kendisine farklı bir yol bulmuştur. 2009-2010 yıllarında tamamlanan ve Türkmen doğalgazını İran ve Çin'e taşıyan iki yeni boru hattı açılmıştır. Böylece 2000'li yıllara kadar son derece düşük seyreden doğalgaz gelirlerinin ihracat içerisindeki payı 2001 yılında %88 olarak gerçekleşmiş ve 15 yıl boyunca da bu seviyelerde kalmayı başarmıştır.

Ülkenin bir diğer önemli ihracat ürünü de pamuk ve diğer tekstil ürünleridir. Ancak bu ürünlerin ihracatının toplam ihracattan aldığı pay 2010 yılı istisna olmak kaydıyla (%18,17) ortalama %5 civarında seyretmiştir.

4.1.4. Özbekistan Dış Ticaretinin Analizi

İthal ikameci bir dış ticaret stratejisi bağımsızlığın ilk yıllarından beri Özbekistan dış ticaret politikasının temel stratejisi olmuştur. Böyle bir ortamda, ithal ikameci sanayi için gerekli olan birçok sermaye malı ya hiç vergilendirilmemiş ya da çok düşük oranlı gümrük vergileri uygulanmışken, tüketim malları ithalatına yüksek gümrük vergileri getirilmiştir. Özbekistan her ne kadar dış ticaretini serbestleştirmek istese de, çabaları sürekli kesintiye uğramış, hatta dönem dönem askıya alınmıştır.

Tablo 13'de Özbekistan'ın ithalatı içerisinde en yüksek paya sahip 10 ülke ve ithalat oranları verilmiştir. Bu durumda ülkenin ithalatından en yüksek payı alan ilk 5 ülke sırasıyla Rusya, Çin, G. Kore, Kazakistan ve Almanya'dır. Diğer ülkeler yıllar içerisinde ortalama olarak ithalattaki payını korumayı başarmış ancak Çin'in ülke ithalatından aldığı pay hızla artmıştır. Ülkenin başlıca ithalat ürünleri (EK 7): Makine ve makine aksamaları, Otomotiv, Otomotiv aksamaları, demir çelik, ve ahşap ürünleridir. Bu ürünler 15 yıllık dönem içinde ithalattan aldıkları payı korumuşlardır.

Tablo 13. Özbekistan'ın İthalatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dünya	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Rusya	19,45	26,10	22,64	20,95	20,07	20,31	21,24	21,79	22,96	21,71
Çin	2,41	6,97	14,00	19,27	14,25	13,92	16,29	20,31	19,75	21,85
Kazakistan	7,14	7,35	13,93	11,01	13,29	12,08	12,20	8,90	7,99	9,21
G. Kore	16,43	14,95	12,30	14,20	17,36	17,64	16,13	15,30	14,99	12,55
Ukrayna	5,16	4,57	6,52	5,02	2,76	3,62	3,98	2,73	2,28	1,71
Almanya	9,59	8,64	4,96	5,67	8,59	7,00	4,73	4,45	4,95	4,68
Türkiye	4,26	4,58	3,69	3,45	3,41	3,63	4,11	4,37	4,45	4,78
ABD	7,01	2,23	3,29	1,20	1,22	1,05	2,60	2,77	1,57	1,35
Kırgızistan	2,28	0,52	2,54	2,06	0,48	1,27	1,74	1,24	1,21	1,39
B. Rusya	0,79	1,28	1,51	1,31	1,15	0,65	0,87	0,72	0,49	0,37

Kaynak: UN Comtrade Database

Tablo 14'te Özbekistan'ın ihracatında en yüksek paya sahip 10 ülkenin ticaret rakamlarına yer verilmiştir. Özbekistan ihracatında Rusya birinci sıradadır. Her ne kadar 2015 yılı itibariyle Rusya'nın Özbek ihracatındaki payı %9,40 gibi dönem ortalamasının (%18,43) çok altında bir değer gerçekleştirmişse 15 yıllık süreçte toplamda en yüksek paya sahip ülkedir. 2001- 2015 döneminde ortalama ihracat payları sıralanırsa %13,6 ile Çin, %9,73 ile Türkiye, %9,34 ile Kazakistan ve %8,23 ile Ukrayna takip etmektedir.

Tablo 14. Özbekistan'ın İhracatında İlk On Ülkenin Payı (%)

	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dünya	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ukrayna	8,29	5,21	24,71	28,89	1,22	9,15	1,72	1,12	1,02	1,02
Rusya	25,09	22,92	15,14	14,90	22,51	24,95	21,99	15,30	12,19	9,40
Birleşik Krallık	11,16	4,78	9,16	0,92	1,54	0,78	0,67	0,15	0,02	0,04
Bangladeş	1,54	8,59	7,56	5,22	2,97	1,92	0,00	0,00	0,00	0,00
Türkiye	1,55	6,63	6,78	7,27	12,81	13,35	12,86	9,93	10,94	11,61
Kazakistan	3,48	6,45	6,02	5,36	7,04	10,95	16,30	11,79	14,21	11,84
Çin	0,33	11,42	3,84	6,15	19,35	11,47	17,26	23,60	22,39	20,68
Japonya	2,30	3,17	3,65	1,85	2,58	0,69	1,70	1,24	0,39	0,04
ABD	2,43	2,47	3,42	1,58	1,02	0,73	0,42	0,33	0,21	0,17
G. Kore	5,87	0,73	3,07	0,83	0,33	0,57	0,67	0,65	0,38	0,26

Kaynak: UN Comtrade Database

Özbekistan'ın başlıca ihracat ürünleri: Petrol gazları, otomotiv, pamuk, bakır, radyoaktif elementler, altındır (EK 8.). Petrol ürünlerinin aldığı pay giderek düşmüş ve dönem sonunda %10 değerini almıştır. Pamuk ihracatı için durum daha da kötüdür. Dönem başında pamuğun payı %40 iken dönem sonunda %14'e düşmüştür. Altın ve mücevher satışının sağladığı ihracat gelirleri ise hızla artarak 2015 yılında toplam ihracatın % 31,4'ü olarak gerçekleşmiştir.

4.2. Finans Kanalı

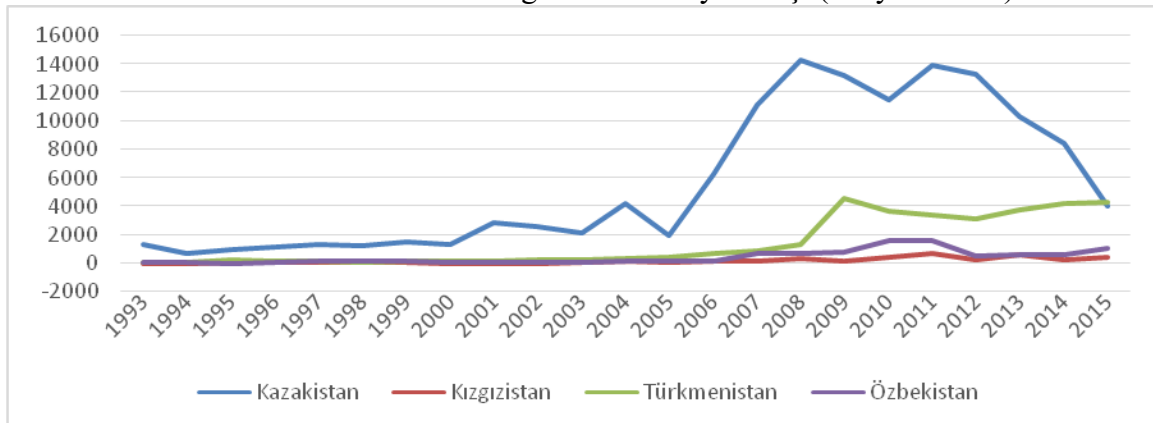
Dışa açık ekonomi kavramı daha çok ülkelerin birbirini mal ve hizmet ticareti yoluyla etkilediği bir kavrammış gibi görünse de aslında finans kanalıyla entegrasyonu da beraberinde getirmektedir. Portföy yatırımları ile doğrudan yabancı yatırımları kapsayan bu kanal özel

sermayenin yetersiz olduğu, dış kaynağa ihtiyaç duyan ekonomiler için son derece önemlidir. Bu ekonomilerin istediği yabancı sermayenin ülkeye doğrudan yabancı yatırım olarak girmesidir. nkn doğrudan yabancı yatırımlar, bir ülkeden bir ülkeye gittiğinde orada istihdam yaratılmasına ve teknolojinin gelişmesine, üretim ve ihracatın artmasına yol açan somut ve elle tutulur bir yatırım türüdür. Doğrudan yabancı yatırımlar, tasarruf yetersizliği bulunan ülkeler için, kaliteli bir dış kaynaktır. Diğer yandan portföy yatırımları ise, daha çok kısa vadeli olarak bankacılık ve finans sektörüne gelen yabancı sermaye şeklidir.

Ekonomik durgunluk ve kriz dönemleri yabancı sermayenin her iki çeşidini de olumsuz etkileyebilir. Ekonomik krizler ve durgunluklar, her iki finans kalemini de olumsuz etkileyebilir. Doğrudan yabancı sermaye kriz dönemlerinde ülkeyi hemen kolaylıkla terk edemez. Ancak krizler yeni doğrudan sermaye girişini engelleyebilir. Bu tür yatırımların çok uluslu şirketler aracılığıyla gerçekleştirildiği düşünüldüğünde, belirsizliklerin, krizlerin ve durgunlukların ulusal, bölgesel ve küresel olma durumuna göre yatırım kararlarını yeniden gözden geçireceği açıktır. Diğer taraftan yüksek getiri fırsatlarını değerlendiren ve sıcak para olarak adlandırılan portföy yatırımları ise, olumsuz bir durum olduğunda hızla ülkeyi terk etme imkanı dolayısıyla geldiği ve gittiği ülkelerin ekonomileri üzerinde hızlı etkiler yaratabilir.

Grafik 4'te Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan için gerçekleşen doğrudan yabancı sermaye girişleri gösterilmiştir. Kırgızistan ve Özbekistan'a DYY girişi oldukça düşük düzeylerde seyretmiş. Kriz sonrası dönemde bu ülkelerin DYY göstergelerinde çok kk bir dalgalanma fark edilmektedir. Grupta en çok DYY girişi 2008 yılında 14 milyar dolar olarak gerçekleşerek dönemin tarihi zirvesine neden olmuştur. Ancak 2015 yılında bu rakam yaklaşık 4 milyar dolara düşmüştür. 2008 yılı sonrasında bir sıçrama da Türkmenistan gerekleşirmiştir. 2009 yılında ilk defa yıllardır yatay bir seyir izleyen DYY grafiği sıçrama göstermiş ve dönemin tek zirvesini yapmayı başarmış ve 2015 yılına kadar bu yeni seviyeyi korumayı başarmıştır. 2015 yılı itibariyle Türkmenistan'a giden DYY miktarı 4500 milyar \$ olmuştur.

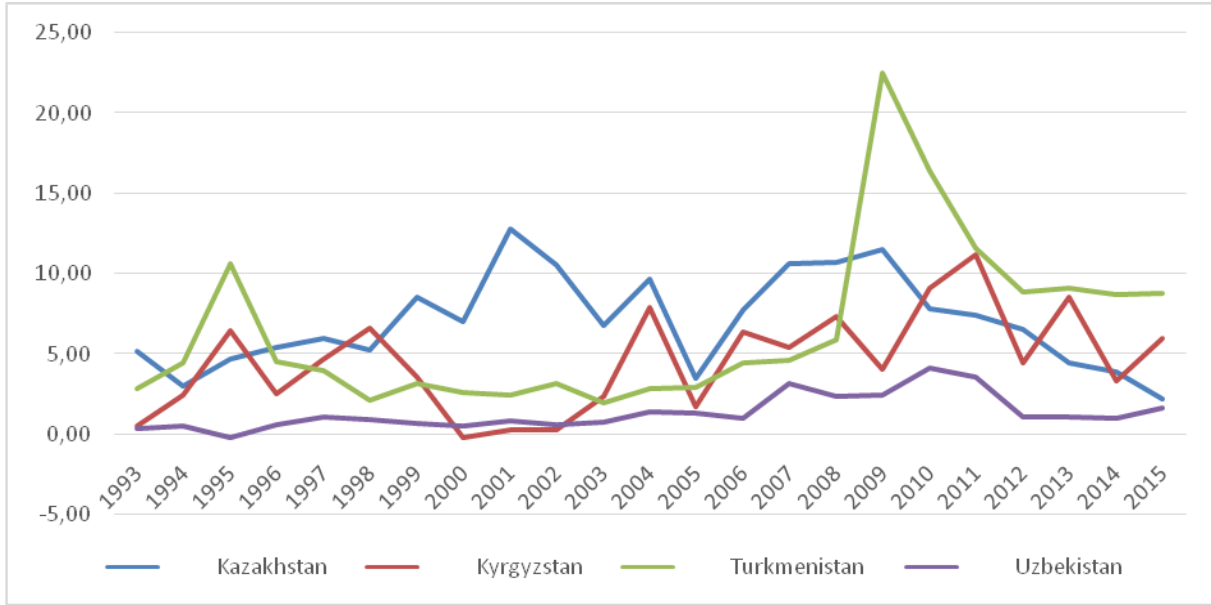
Grafik 4. Yabancı Doğrudan Sermaye Girişi (Milyon Dolar)

Kaynak: UNCTAD

Grafik 5'te DYY'ın GSYH'ya oranı verilmiştir. Türkmenistan'ın 2009 yılında gerçekleştirdiği sıçrama bu grafiğe de yansımıştır. Bu dönemde Türkmenistan'a gelen DYY'ın GSYH'ya oranı %22,52 olmuştur. Kazakistan için en başarılı yıl 2001 yılıdır ve bu yılda DYY'nin GSYH'dan aldığı pay %12,80 olmuştur. Onun dışında genel dönem itibariyle bakılırsa 1993-2001 yılları arasında Kazakistan'a DYY girişlerinde artış olmuştur. Ancak bu artış trendi 2003 ve 2005'te şiddetli iki ayrı düşüşle sonuçlanmıştır. 2005-2009 aralığında yeniden yükselişe geçen DYY'lar küresel krizin de etkisiyle yeniden düşme eğilimine girmiş ve 2015'te %2,19 ile dönemin en düşük değerini gerçekleştirmiştir.

Grafik 5. Yabancı Doğrudan Sermaye Girişinin GSYİH'ya Oranı (%)

Kaynak: UNCTAD

Kırgızistan'ın DYY belirli bir değer aralığında dalgalandığı söylenebilir. Dönemin ek kötü skoru -0,17 ile 2000 yılına aittir. Bu yıldan sonra başlayan toparlanma hareketleri dalgalı da olsa seviyeyi korumayı başarmıştır. 2015 itibariyle Kırgızistan'a gelen DYY'nin GSYH'ya oranı %5,95 olmuştur.

Özbekistan'a yabancı sermaye daha çok değerli maden yataklarının işletimi için gelmektedir. Özbekistan'a gelen yabancı yatırımın en düşük olduğu yıl % -0,18 skoruyla 1995 yılıdır. Bunun dışında çok ciddi sıçramalar yapmasa da 2012 yılına kadar artan bir seyir izlemiş ancak 2012 sonrasında düşmeye başlamıştır.

5. Sonuç

Küresel entegrasyonun hem ticari hem de finansal ayağı giderek daha da açılmaktadır. Küresel sisteme entegre olan aktörler sistemde hem mal ve hizmet hem de mali araçların çeşitliliği anlamında hizmet ederken bir yandan da krizlerin yayılma hızı ve bulaşma kapasitesini artırmaktadırlar.

Sovyetler Birliğinin dağılması sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri Merkezi planlamadan sonra tek tercih olarak gördükleri piyasa sistemine geçiş

için gerekli düzenlemeleri yapmaya çalışmaktadırlar. Aslında bağımsızlık sonrası dönem bu ülkeler için 2000 öncesi ve sonrası dönem olarak ele alınabilir. Kimisinin reformları uygulamada karalı ve istekli olması, kiminin ise bu konuda çok hızlı adımlar atılmasının zararlı olacağı düşüncesi, ülkelerde gerekli tedbirlerin alınmasını geciktirmiş, böyle olunca da bu ekonomiler krize oldukça hazırlıksız yakalanmışlardır.

Ekonomik krizler küresel ekonomik sistemi iki kanaldan etkiler. Bunlarda ilki olan finansal kanal, finansal krizin çıktığı sistemden, o sistemle herhangi bir bağı bulunan başka bir sisteme sıçraması anlamına gelir. Böylece bir finansal kriz yayılmaya başlar ancak sorun burada bitmez. Bu sürecin devamında kriz deneyimleyen ve gelirleri düşen ülkelerin uluslararası piyasalardaki mallara olan talebinde meydana gelen düşüş bu kez çoğunlukla gelişmekte olan ülke durumundaki ülkelere yayılır. Bu da ticaret kanalıdır.

ABD 2008 mortgage krizi ve Avrupa Borç krizi nedeniyle dünyada 2008 yılından beri süregelen durgunluk ortamı halen devam etmektedir. Kriz için yeterli önlem ya alınmamış ya da alınmakta geç kalınmıştır. Bu nedenle finansal kriz deneyimleyen batılı ekonomilerdeki durgunluk, hem likiditede yaşanan daralma nedeniyle finansal kanaldan hem de tüketim harcamalarının kısılması nedeniyle ticari kanaldan gelişmekte olan ekonomilere sirayet etmektedir. Türk cumhuriyetleri de bu gelişmelerden payını almaktadır. Aslında doğalgaz ve petrol ihracatçısı ülkeler petrol fiyatlarının yüksek olduğu dönemlerde gelişmelerini petrol fiyatları ile finanse etmeyi başarmışlardır. Yükselen petrol fiyatları da bu ülkeler için önemli bir gelir kapısı olmuştur. Ancak fiyatlar yüksekken avantaj gibi görünen bu durum 2014 yılı itibarıyla petrol fiyatlarında yaşanan düşüş nedeniyle ciddi bir dezavantaja dönüşmüştür.

Ayrıca ihracatın ithalata bağımlı yapısı nedeniyle tüm dünyada artan \$ kuru nedeniyle ithalat giderleri de artmıştır. Serbest piyasa ekonomisine geçiş için sürekli yeni atılımlar yapan ancak sürekli ve yeniden korumacı uygulamalara dönen bu ülkelerde, sistemin sağlıklı işleyebilmesi için gerekli kurumlar oluşturulmalı ve bu ülkelerde serbest piyasa düzeni sağlam bir kurumsal altyapıyla birlikte tesis edilmelidir.

Kaynakça

Chudik, A., Fratzscher, M., 2011, "Identifying The Global Transmission Of The 2007–2009 Financial Crisis in A GVAR Model", *European Economic Review*, 55 (2011) 325–339.

Eichengreen, B., 2015, "Secular Stagnation, The Long View", *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 105(5), 66-70.

Kar, M. ve Taban, S., 2015, "Avrupa Birliği Borç Krizinin Türkiye'ye Etkisi", içinde Nadir Eroğlu, İlhan Eroğlu ve Halil İbrahim Aydın (editörler), *İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Orion Kitabevi.

Kayhan, S. ve Kar, M., 2016, "Türkmenistan Ekonomisi" içinde Kamer Kasım (editör), *Türkmenistan*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi

Kurmanalieva, E., 2008, "Empirical Analysis of Kyrgyz Trade Patterns", *Eurasian Journal of Business and Economics*, Vol:2008 1(1), 83-97

Larsson, J. F., 2010, “The Transition In Kazakhstan From Command To Market Economy”, *Nationalekonomiska Institutionen Vid Lunds Universitet Department of Economics at the University of Lund, Minor Field Study Series*, 2010:1, No. 199, 46 p.

Marangos, J., 2006, “Was Market Socialism a Feasible Alternative for Transition Economies?” *International Journal of Political Economy*, vol. 35, no. 3, Fall 2006, pp. 64-88

Mazhikeyev, A., Edwards, T.H., Rizov, M., 2015, “Openness and isolation: The trade performance of the former Soviet Central Asian countries”, *International Business Review*, Vol:24, s.935–947.

Taş, B.K.O, 2016, “Sürekli Durgunluk, Para Politikalarının Etkinliği ve Yükselen Ekonomiler”, *Bakış*, Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayınları, No:1.

TİKA (2007), T.C. Başbakanlık Türk _sbirliği ve Kalkınma _daresi Başkanlığı, Ülke Raporları, www.tika.gov.tr, 04.03.2017

İnternet Kaynakları

<http://www.intracen.org/country/kyrgyzstan/sector-trade-performance>. Erişim tarihi: 01.03.2017

<http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa> Erişim tarihi: 18.02.2017

EK 1. Kazakistan’ın İthalatındaki İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kodu	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
'84	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	21,06	19,51	19,06	19,11	18,01	14,63	15,94	15,36	16,59	18,32
'27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	12,64	11,90	14,36	9,98	9,91	12,84	8,52	11,21	5,62	5,50
'73	Demir veya çelikten eşya	9,37	9,03	11,60	16,09	7,37	5,28	7,24	9,05	6,11	8,46
'85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı	8,43	8,78	7,52	8,10	10,52	10,04	9,12	8,19	9,63	10,04
'87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	8,28	9,79	7,03	5,47	4,32	4,92	6,80	9,24	10,66	6,61
'72	Demir ve çelik	2,26	3,80	3,13	2,19	2,08	2,85	2,26	2,35	2,54	2,86
'39	Plastikler ve mamulleri	2,00	2,49	2,45	2,75	3,26	3,28	3,37	3,27	3,60	3,58
'86	Demiryolu vb hatlara ait taşıtlar ve malzemeler, bunların aksam-parçaları, mekanik trafik sinyalizasyon cihazları	1,13	2,65	2,24	1,97	2,83	3,88	4,18	2,68	2,21	0,81
'90	Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı	2,50	1,98	2,18	2,19	3,15	5,19	2,85	2,52	2,71	2,60

Kaynak: UN Comtrade Database

EK 2. Kazakistan'ın İhracatındaki İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kod u	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
'27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	56,07	70,12	68,72	69,51	71,68	72,02	72,77	76,29	76,39	67,72
'72	Demir ve çelik	11,88	8,06	8,81	6,88	6,44	6,95	4,61	3,84	4,26	5,44
'74	Bakır ve bakırdan eşya	8,30	5,41	4,08	3,59	3,76	3,74	3,28	3,45	2,30	4,37
'26	Metal cevherleri, cüruf ve kül	2,62	3,32	3,39	4,01	3,82	5,03	3,04	3,22	3,28	2,36
'28	İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, metal ve izotopların organik	3,20	3,04	3,18	4,96	4,56	3,42	4,07	3,69	3,57	6,76
'10	Hububat	4,05	0,86	2,30	1,57	1,73	0,86	1,95	1,58	1,43	1,81
'71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	2,79	1,43	1,23	2,19	2,12	1,87	2,16	1,32	0,95	1,63
'11	Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni	0,34	0,53	1,23	1,36	0,97	0,64	0,71	0,69	0,72	1,09
'88	Hava taşıtları, uzay taşıtları ve bunların aksam ve parçalar	0,03	0,08	0,99	0,14	0,18	0,08	0,23	0,23	0,29	0,27
'25	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	0,58	0,37	0,93	0,45	0,52	0,81	0,90	0,62	0,74	1,20

Kaynak: UN Comtrade Database

EK 3. Kırgızistan'ın İthalatında İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kodu	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
'27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	47,62	35,15	29,89	45,29	45,13	51,40	33,80	41,88	38,51	40,66
'87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	11,44	11,72	24,45	19,05	7,89	9,31	10,50	9,40	6,87	4,57
'84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	0,00	3,24	7,30	0,00	11,48	3,04	3,05	2,61	15,32	14,07
'85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı	0,30	3,21	5,70	5,46	6,51	5,32	6,83	4,63	3,84	1,88
'10	Hububat	0,67	2,52	3,20	0,62	0,53	0,75	1,10	1,23	0,94	0,42
'30	Eczacılık ürünleri	0,59	0,60	3,06	2,98	2,22	1,98	3,30	2,98	2,04	0,99
'72	Demir ve çelik	1,38	2,03	2,67	3,87	4,49	4,81	5,26	6,15	4,64	5,89
'61	Örme giyim eşyası ve aksesuarı	5,46	2,47	2,13	2,51	2,22	3,32	7,26	4,81	3,96	3,42
'44	Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	0,07	4,94	2,09	0,25	0,14	0,11	1,06	1,77	1,46	0,78
'73	Demir veya çelikten eşya	0,64	2,14	1,89	1,91	2,24	1,45	1,46	1,04	1,27	2,73

Kaynak: UN Comtrade Database

EK 4. Kırgızistan'ın İhracatında İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kodu	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
'71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	47,62	35,15	29,89	45,29	45,13	51,40	33,80	41,88	38,51	40,66
'27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	11,44	11,72	24,45	19,05	7,89	9,31	10,50	9,40	6,87	4,57
'99	Kişisel eşyalar, deniz ve hava taşıtlarına verilen kumanya ve malzeme (yakıtlar hariç)	0,00	3,24	7,30	0,00	11,48	3,04	3,05	2,61	15,32	14,07
'62	Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	0,30	3,21	5,70	5,46	6,51	5,32	6,83	4,63	3,84	1,88
'25	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	0,67	2,52	3,20	0,62	0,53	0,75	1,10	1,23	0,94	0,42
'08	Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	0,59	0,60	3,06	2,98	2,22	1,98	3,30	2,98	2,04	0,99
'07	Yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular	1,38	2,03	2,67	3,87	4,49	4,81	5,26	6,15	4,64	5,89
'87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	5,46	2,47	2,13	2,51	2,22	3,32	7,26	4,81	3,96	3,42
'70	Cam ve cam eşya	0,07	4,94	2,09	0,25	0,14	0,11	1,06	1,77	1,46	0,78
'04	Süt ürünleri, yumurtalar, tabii bal, diğer yenilebilir hayvansal menşeli ürünler	0,64	2,14	1,89	1,91	2,24	1,45	1,46	1,04	1,27	2,73

Kaynak: UN Comtrade Database

Ek 5. Türkmenistan'ın İthalatında İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kodu	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
'84	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	23,64	19,33	24,15	23,41	16,30	19,44	20,36	18,12	18,71	18,61
'73	Demir veya çelikten eşya	10,40	12,08	19,21	21,91	13,65	14,17	19,06	9,85	11,76	14,44
'87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	4,21	9,78	9,80	9,75	6,19	6,82	8,65	8,47	6,68	6,79
'85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı	7,46	6,49	8,42	9,75	9,38	10,23	9,49	14,20	11,41	14,02
'72	Demir ve çelik	1,10	1,32	5,11	2,39	5,07	3,50	4,90	5,29	4,29	4,56
'10	Hububat	0,17	0,01	3,52	0,86	0,50	0,36	0,41	0,31	0,33	0,49
'94	Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb, prefabrik yapılar	1,98	1,77	2,45	2,60	4,04	3,02	2,55	3,48	2,87	3,07
'39	Plastikler ve mamulleri	1,47	2,21	2,20	2,01	3,50	3,00	2,00	2,29	2,88	2,72
'90	Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı	2,32	1,54	2,09	2,45	1,73	2,67	2,21	2,07	2,10	2,74
'38	Muhtelif kimyasal maddeler (biodizel, yangın söndürme maddeleri, dezenfektanlar, haşarat öldürücüler, vb.)	1,30	1,54	1,75	1,58	1,63	1,33	1,39	1,02	1,06	1,40

Kaynak: UN Comtrade Database

EK 6. Türkmenistan'ın İhracatında İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kodu	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
'27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	88,80	90,68	81,80	71,15	69,12	90,43	93,19	89,43	90,95	91,14
'99	Kişisel eşyalar, deniz ve hava taşıtlarına verilen kumanya ve malzeme (yakıtlar hariç)	0,02	0,07	12,11	9,29	1,20	0,23	0,15	0,05	0,15	0,09
'52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat	7,00	4,18	3,24	9,33	18,17	5,62	3,58	5,05	5,09	4,94
'39	Plastikler ve mamulleri	0,01	1,32	0,98	3,18	3,65	1,02	1,22	0,90	0,87	0,88
'63	Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, paçavralar	0,12	0,71	0,33	0,94	1,23	0,60	0,41	0,40	0,41	0,40
'62	Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	0,32	0,28	0,22	1,31	0,96	0,34	0,17	0,20	0,20	0,22
'28	İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, metal ve izotopların organik-anorganik bileşikleri	0,17	0,15	0,17	0,38	0,58	0,30	0,18	0,29	0,19	0,19
'61	Örme giyim eşyası ve aksesuarı	1,23	0,71	0,16	0,45	0,32	0,11	0,04	0,01	0,02	0,01
'13	Lak, sakız, reçine ve diğer bitkisel özsu ve hülusalalar	0,07	0,08	0,15	0,81	0,24	0,05	0,15	0,17	0,17	0,11
'89	Gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlar	0,00	0,00	0,09	0,16	0,17	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00

Kaynak: UN Comtrade Database

EK 7. Özbekistan'ın İthalatında İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kodu	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
'84	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	23,5	20,4	17,0	19,2	17,1	17,5	17,8	16,9	18,6	18,3
'87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	11,0	14,5	13,0	12,0	13,3	11,8	13,7	13,5	11,8	9,7
'73	Demir veya çelikten eşya	5,6	4,5	10,2	11,9	3,2	3,7	4,8	6,0	4,6	3,3
'27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	2,2	2,8	7,9	7,2	7,6	6,0	6,2	6,4	5,4	6,0
'85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı	6,0	7,3	6,7	6,0	5,8	6,5	6,5	6,4	7,5	7,8
'44	Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	1,1	4,3	5,0	4,3	4,2	4,8	4,7	5,1	4,7	3,5
'72	Demir ve çelik	2,3	5,1	4,6	4,2	5,7	5,9	5,8	5,9	5,9	5,9
'11	Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni	0,5	2,2	3,8	3,1	3,0	3,6	2,9	2,3	1,9	2,2
'39	Plastikler ve mamulleri	3,1	3,0	2,9	2,8	3,8	3,8	3,2	3,6	3,7	3,9
'30	Eczacılık ürünleri	1,9	3,4	2,9	3,5	4,3	4,1	4,4	4,5	5,1	6,2

Kaynak: UN Comtrade Database

EK 8. Özbekistan'ın İhracatında İlk On Mal Grubunun Payı (%)

Kodu	Ürün Etiketi	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Tüm Ürünler	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
'27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	15,4	15,6	29,8	46,3	19,2	22,6	14,2	19,3	20,6	10,8
'52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat	40,1	31,1	17,2	15,1	23,5	19,2	17,9	13,2	12,9	14,1
'71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	16,7	10,3	13,3	2,8	4,5	2,9	11,0	22,0	20,3	31,4
'87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	2,8	8,0	9,0	4,1	7,6	10,1	11,7	8,2	6,6	0,9
'28	İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, metal ve izotopların organik-anorganik bileşikleri	3,1	4,6	6,6	7,1	9,8	6,3	5,3	5,4	5,3	7,6
'74	Bakır ve bakırdan eşya	3,4	7,4	5,0	5,0	8,0	10,0	9,9	7,5	8,4	9,3
'31	Gübreler	0,6	1,3	4,2	1,2	2,8	3,3	3,6	2,7	1,8	2,4
'08	Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	3,0	5,6	2,5	3,9	5,0	7,2	6,0	4,3	4,9	4,4
'72	Demir ve çelik	0,8	1,2	2,2	2,2	3,0	1,6	0,1	1,3	2,2	1,5
'25	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	0,1	0,4	1,3	0,7	0,5	0,6	0,7	0,4	0,2	0,2

Kaynak: UN Comtrade Database

DIŞ MEKÂN TASARIMLARININ TURİSTLERİN SATIN ALMA TERCİHLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: SAFRANBOLU VE NEVŞEHİR KENT ÖRNEĞİ

Yasin DÖNMEZ¹, Fatih TÜRKMEN², Aziz ÖZKOÇ³, Suat ÇABUK⁴

¹Karabük Üniversitesi, Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, yasindonmez@karabuk.edu.tr, ²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme ve Turizm Bölümü, turkmenfatih@hotmail.com, ³Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü aziz.ozkoc@gmail.com, ⁴Karabük Üniversitesi, Safranbolu Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, suatcabuk@gmail.com

Özet

Turizm sektörünün gelişimi ile birlikte, turistlerin tercih ve istekleri yoğun bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Buna sebeple turistleri ağırlayan turizm işletmeleri de kendilerini sürekli yenileme arayışı içine girmiş durumdadır. Dolayısıyla rekabet ortamının gün geçtikçe artmasıyla da turizm işletmeleri turistlerin satın alma tercihleri konusundaki istekleri üzerinde yapmış olduğu çalışmalara hız vermiştir. Günümüzde turizm paketleri, turistlerin satın alma tercihleri konusunda farklılıklarını gösterir niteliktedir. Özellikle tatil yörelerindeki otel işletmeleri, sundukları hizmetin yanı sıra, sahip oldukları dış mekânların tasarımları ile de tercih sebebi olmaya ve misafirlerine daha görsel bir mekân sunma arayışına devam etmektedir. Bu çalışmada da Safranbolu ve Nevşehir turizm destinasyonlarında yer alan turizm işletmelerinin sahip oldukları dış mekân tasarımlarının, turistlerin satın alma kararlarındaki rolü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgulara göre dış mekân tasarımlarının marka imajında ve müşterilerin satın alma kararlarına ne kadar önemli olduğuna ilişkin önemli bulgular elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış mekân tasarımları, turistlerin satın alma davranışları, Safranbolu, Nevşehir

Abstract

Along with the development of the tourism sector, the preferences and wishes of tourists have begun to be intensively studied. As a result, tourism enterprises, which welcomed tourists, are in search of constantly renewing themselves. Therefore, with the increasingly competitive environment day by day, tourism enterprises have accelerated their work on the desire of tourists to purchase preferences. Nowadays, tourism packages show

differences in the preferences of tourists for purchasing. Especially in the holiday resort hotel business, the services they provide, as well as the design of the exteriors of the choice they have reason to be and guests also continues its quest to offer more visual space. In this study, it was tried to reveal the role of the tourism enterprises in the Safranbolu and Nevşehir tourism destinations in their decisions on the outdoor design of tourists. According to the findings, important findings were obtained about the importance of outdoor design to brand image and customers' purchasing decisions.

Keywords: Design of outdoor, buying behavior of tourists, Safranbolu, Nevşehir

1. GİRİŞ

Gelişmiş ülkelerin gelir kaynakları incelendiğinde, turizmin önemli bir payı olduğu görülmektedir. Turizm endüstrisi her geçen gün farklı türleriyle, turistlere farklı alanların tanıtılması ve kullanılabilirliği sayesinde sürekli olarak gelişim göstermektedir. Turizm geliştiği sahanın mekânsal yapısı üzerinde etkili olmasının yanı sıra, turistlerin satın alma konusundaki tercihleri, konaklama işletmelerinin üzerinde durduğu önemli konuların başında gelmektedir. Hangi turizm kapsamında olursa olsun, turistlerin davranışlarına yönelik tutum ve turizm algısına yönelik çalışmalarda turizmin ekonomiye yaptığı katkılar son derece olumlu olarak vurgulanmaktadır.

Turizm sektöründe turizm işletmelerinin sağlamış oldukları imkânlar, turistlerin tercih ve satın alma süreci üzerinde demografik, ekonomik, sosyokültürel, özellikleri içeren pek çok faktör rol oynamaktadır. Bununla birlikte bir destinasyona özgü bazı çekici faktörlerin de destinasyon seçimi üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır (Demir, 2010:1042). Dolayısıyla bir destinasyonun çekici faktörleri, o destinasyonun tercih edilmesi ve diğer destinasyonlar karşısında rekabet avantajı elde etmesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Destinasyonu farklı kılan turizm işletmelerinin sundukları hizmetin yanı sıra, sahip oldukları fiziki yapı da önemlidir.

Tüketiciler satın alma tercihlerinde bulunmadan önce çeşitli kararlar vermekte ve bu kararların paralelinde satın alma eyleminde bulunmaktadır. Genel olarak, tüketici karar alma sürecinin beş asamadan oluştuğu kabul edilir.

Bunlar;

- Sorunun belirlenmesi,
- Bilgi arama,
- Alternatiflerin değerlendirilmesi,
- Satın alma kararı / tercihi
- Aldıktan sonraki davranış (Solomon, 2004: 296).

Satın alma karar süreci, turizm alanında önemle üzerinde durulan bir konu ve çalışma alanıdır. Turist satın alma kararı, seyahat öncesi kararları, deneyimleri, deneyimlere ilişkin değerlendirmeleri ve satın alma sonrası niyetleri ve davranışları bir araya getiren bir niteliktedir. Turizm hizmetini satın alma kararı karmaşık bir sürecin başlangıcı anlamına gelmektedir. Bir ürünü satın almak için verilen karar, satın alma karar sürecinin tek bir ögesi iken, turist satın alma kararı, turistlerin seyahatleriyle ilgili birçok farklı ögeye ilişkin kararlarını içeren niteliktedir. Turistlerin seyahatleriyle ilgili verdikleri tek bir karar, verecekleri diğer kararları tetiklemektedir. Diğer bir ifadeyle turistler, seyahatlerinin belirli bölümlerinde karşılaştıkları ürün ve hizmetlerle ilgili pek çok karar almak durumundadır (Filiatrault ve Ritchie, 1980: 138; Yüncü ve Kozak, 2010; Chen ve Tsai, 2007: 1115; Hyde, 2008: 73; Smallman ve Moore, 2010: 399).

İnsanın içinde yaşadığı mekânın organizasyonu, ister aktif ister pasif olsun, bireyin fiziksel ve sosyal eylemlerini desteklediği ölçüde yaşam konforunu belirler. Bununla birlikte mekân, yalnızca fiziksel bir çevreyi ifade etmenin dışında insanın deneyimlediği, hissettiği ve bağ kurduğu bir olgudur. Bu nedenle mekânın ölçeği ne olursa olsun, yaşam alanı oluşturduğu bireyler için fiziksel, kültürel ve sosyal bağlamda algılanabilir ve yaşanılabilir olması tasarım ve planlama çalışmalarında temel hedefdir (Hayta, 2008; Oğuz ve ark., 2010).

Bugün, Avrupa'daki nüfusun 2/3'ünden daha fazlasının kentsel alanlarda yaşaması, kentsel çevre kalitesinin, Avrupa kentlerinin ekonomik yenilenmesinin anahtar bir elemanı gibi algılanmasını ortaya koymaktadır. Peyzajın estetik değerinin ve açık hava rekreatif düzenlemelerin önem kazandığı kentlerde ağaçlıklı alanlar çok amaçlı proje uygulamalarında daha öncelikli ve koruma yaklaşımlarının ağırlık kazandığı bir önemde ele alınmaktadır (Demirel ve ark., 2005).

Son yıllarda turistlerin satın alma eğilimlerinde değişiklikler olmuş ve dış mekânın özellikleri önemli bir noktaya ulaşmıştır. Dış mekânların tasarlanmasında tasarım kavramı ve çalışmaları yapılan düzenleme proje ve uygulamaları ve her sene yapılan değişik tasarımlar ile turistlerin beğenisine sunulmaktadır. Peyzaj mimarlarınca yapılan, peyzaj tasarımı çalışmaları, bu kararların belirlenmesinde en ağırlıklı olanıdır ve ilk sırayı almaktadır. Peyzaj düzenlemeleri;

- Yüzme havuzu,
- Çocuklar için özel dizayn edilmiş yüzme havuzları,
- Açık / kapalı spor alanları,
- Çocuk oyun alanları,
- Dinlenme alanları,
- Açık / kapalı otoparkları,
- Golf alanları,

- Botanik bahçeler,
- Yürüyüş yolları,
- Bitkisel düzenlemeler,
- Bol çiçekli düzenlemeler,
- Süs havuzu ve şelale tasarımı,
- Amfi tasarımları,
- Gündüz ve gece aydınlatmaları içermektedir.

Çevre peyzajı, yeşil alan düzenlemeleri ile tesisler, yapılar kendilerini mekânda daha güzel ve çekici gösterebilmektedirler. İnşaatların yapımları ile insanlar doğa ortamından, peyzajdan az da olsa koparılmakta, uzaklaştırılmakta, yaşamlarını bu yapılar içinde geçirmektedirler (Kırzioğlu, 1995). Toplum yaşamının kaçınılmaz birimi olan yapılar, inşaatlar çeşitli amaçlarla yapıla gelmektedir. Ancak çevrelerinin yeşillendirilmeleri, bu yörelerin doğaya, tabii ortama yaklaşımlarını az da olsa sağlayabilmektedir. Bu işlemlerin belli esaslara, prensiplere göre yapılması yapıların doğa ile bütünleşebilmesini mümkün kılmaktadır. Bu çalışmada dış mekân tasarımlarının, turistlerin satın alma tercihleri üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırman materyalini Karadeniz bölgesinde yer alan Karabük İli'nin Safranbolu ilçesi ile İç Anadolu bölgesinde, Nevşehir ilinde yer alan oteller oluşturmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Araştırma Alanlarının Türkiye'deki Konumu.

Evren ve Örneklem

Konaklama işletmelerine yönelik satın alma tercihlerinde turistlerin peyzaj düzenlemeleri hakkındaki görüşleri bu çalışmanın amacını oluşturduğundan; çalışmada "Turistlerin konaklama işletmesi tercihlerinde, peyzaj düzenlemeleri etkisi var mıdır? Eğer bu

etki varsa, demografik özelliklere göre farklılık göstermekte midir?" sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır. Araştırmanın evrenini oluşturan, Safranbolu ve Nevşehir kentlerinde yer alan otellerden satın alma tercihinde bulunan turistlerden evrenin özelliklerini temsil edebilecek örneklemin belirlenmesinde kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak ve örneklem

büyüklüğü 2 formülünden yararlanılarak (Özdamar, 2003) hesaplamalar yapılmış olup, katılımcıların görüşleri alınmıştır. Formülde standart sapma $\sigma=1$; evren ve örneklem ortalaması arasında izin verilebilir etki genişliği değeri $d=0,10$; anlamlılık düzeyi $\alpha=0,05$ ve bu anlamlılık düzeyine karşılık gelen teorik değer $Z_{0,05}=1,96$ olarak alınmış olup, örneklem büyüklüğü 511 olarak hesaplanmıştır.

Veri Toplam Yöntemi

Anket tekniğinin uygulandığı bu çalışmadaki anket iki bölümden oluşturulmuştur birinci bölümde demografik özellikleri belirleyebilmek adına yedi soruya, sonraki bölümde ise araştırmacılar tarafından alan yazın taramasıyla ve uzman görüşleri alınarak, peyzaj düzenlemelere ilişkin on beş ifadeye yer verilmiştir. Anketin ikinci bölümünde bulunan ifadeler için her bir ifadeye ait katılım düzeyleri 5'li likert ölçeği doğrultusunda "hiç katılmıyorum" seçeneğinden "tamamen katılıyorum" seçeneğine kadar derecelendirilmiştir. Hazırlanan bu anket formu 750 adet çoğaltılarak hedef kitle üzerinde uygulanmıştır. Eksik ve geçersiz verilerden dolayı yapılan elemelerden sonra 511 anket değerlendirmeye alınmıştır.

Verilerin Analizi

Elde edilen veriler bilgisayar ortamında SPSS programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Analizlerde öncelikle katılımcıların satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemelerinin rolüne ilişkin görüşleri ölçeğinde yer alan ifadeler yapı geçerliğine ilişkin varimax rotasyonu ve temel bileşenler (principal components) yöntemi kullanılarak faktör analizi uygulanmıştır. Faktör analizinin uygulanabilirliği Bartlett testi, örneklem hacminin yeterliği ise Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri ile kontrol edilmiştir. Ayrıca, ölçeklerin iç tutarlığına yönelik güvenilirlik analizi için Cronbach's Alpha değerleri hesaplanmıştır.

Katılımcıların demografik özellikleri ve ifadelerle yönelik görüşleri yüzde ve frekans dağılımları şeklinde ortaya konmuştur. Ayrıca her bir ifadenin standart sapma ve aritmetik ortalama değerleri de hesaplanarak amacına uygun şekilde yorumlanmıştır. Çalışmada, nicel değişkenlerin gerek kendi arasındaki karşılaştırmalarda gerekse gruplara göre yapılan karşılaştırmalarda (%95 güven düzeyi için) parametrik testlerden yararlanılmıştır.

İlaveten araştırmada verilerin normal dağılımına ve homojenliğine ilişkin uygun testler yapılmış olup, p değerlerinin 0,05'ten büyük olduğu için parametrik testler tercih edilmiştir.

Dolayısıyla katılımcı görüşlerinin bireysel özelliklere göre karşılaştırılmasında (iki grup için) bağımsız örneklem için t testi (independent samples t test) ve (ikiden fazla grup için) tek yönlü varyans analizi (one way ANOVA) kullanılmış olup; varyans analizi sonucunda farklılık bulunan grupların ikili olarak karşılaştırılmasında ise Tukey testinden yararlanılmıştır.

Araştırma Bulguları

Tablo 1’de turistlerin satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemelerinin rolüne ilişkin görüşlerini ortaya koyan ifadelere yönelik faktör analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 1: Turistlerin Satın Alma Tercihlerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Rolüne İlişkin İfadelere Yönelik Faktör Analizi

İfadeler	Faktör 1: Eğlence Alanı Düzenlemeleri	Faktör 2 Zorunlu Alan Düzenlemeleri	Faktör 3 Yeşil Alan Düzenlemeleri	Faktör 4 Kişisel Alan Düzenlemeleri
1. Yüzme havuzu olmalıdır.	0,860			
2. Çocuklar için özel dizayn edilmiş yüzme havuzları olmalıdır.	0,720			
3. Çocuk oyun alanları olmalıdır.		0,806		
4. Dinlenme alanları olmalıdır.		0,543		
5. Açık / kapalı otoparklar olmalıdır.		0,786		
6. Botanik bahçesi olmalıdır.			0,810	
7. Yürüyüş yolları olmalıdır.			0,682	
8. Farklı tasarımda bitkisel düzenlemeler olmalıdır.			0,852	
9. Bol çiçekli düzenlemeler olmalıdır.			0,853	
10. Çim alanları daha büyük olmalıdır.			0,783	
11. Bölge yapısına uygun farklı düzenlemeler olmalıdır.				0,615
12. Süs havuzu, şelale gibi dinlendirici su elemanları olmalıdır.				0,687
13. Yöresel ürünlerin satış alanları olmalıdır.				0,596
14. Yapılacak konser veya diğer etkinlikler için amfiler olmalıdır.				0,675
15. Bahçenin gece aydınlatmalarının farklı renk ve tasarımı olmalıdır.				0,703
/ss	4,18/1,00	4,20/0,87	3,75/1,02	3,99/0,77
Özdeğerler (eigenvalues)	3,481	2,720	2,087	1,551
Varyansı açıklama oranı	23,204	18,135	13,916	10,342
Kümülatif varyans	23,204	41,340	55,256	65,597
Alt Boyut Güvenirliği (Cronbach’s Alpha)	0,701	0,675	0,893	0,757
Genel Ölçek Güvenirliği (Cronbach’s Alpha)	0,869			

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)=0,833

Bartlett testi: $\chi^2 = 3407,132$; $p=0,000$

Sonuçlara göre, Kaiser-Meyer-Olkin değeri örneklem hacminin yeterliğini (KMO=0,833), Bartlett Testi ise faktör analizinin uygulanabilirliğini ($\chi^2 = 3407,132$; $p<0,001$) ortaya koymuştur. Ayrıca ölçeğin toplam varyansın %23,204’ünü açıklayan 4 faktörden “eğlence

alanı düzenlemeleri” alt boyutu ilk faktör; “zorunlu alan düzenlemeleri” alt boyutu toplam varyansın %18,135’ini açıklayan ikinci faktör, “yeşil alan düzenlemeleri” alt boyutu toplam varyansın %13,916’sını açıklayan üçüncü faktör ve son olarak “kişisel alan düzenlemeleri” alt boyutu toplam varyansın %10,342’sini açıklayan dördüncü faktör olmuştur. Yine Tablo 1’deki bulgulara göre, turistlerin satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemelerinin rolüne ilişkin görüşlerini konu alan ölçeğin genel güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha) $\alpha=0,869$ olarak hesaplanmıştır. Kayış (2009: 405) tarafından güvenilirlik (Cronbach’s Alpha) katsayısının bulunabileceği aralıklar ve ölçeğin güvenilirlik durumu; “ $0,6 \leq \alpha < 0,80$ ” ise ölçek oldukça güvenilir, “ $0,80 \leq \alpha < 1,00$ ” ise ölçek yüksek derecede güvenilir olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple ölçeğin çok güvenilir olduğu söylenebilir.

Peyzaj düzenlemelerine ilişkin alt boyutlara yönelik güvenilirlik katsayılarına bakıldığında da benzer biçimde bütün boyutların güvenilirlik (Cronbach’s Alpha) katsayısının 0,6’dan büyük olduğu görülmektedir. Eğlence alanı düzenlemeleri boyutunun güvenilirlik katsayısı 0,70, zorunlu alan düzenlemeleri boyutunun güvenilirlik katsayısı 0,68, yeşil alan düzenlemeleri boyutunun güvenilirlik katsayısı 0,89 ve kişisel alan düzenlemeleri boyutunun güvenilirlik katsayısı 0,76’dır.

Faktör analizi sonucunda turistlerin satın alma tercihlerini etkileyen peyzaj düzenlemeleri boyutlarına ilişkin genel ortalamalar incelendiğinde, belirlenen dört boyutun da ölçek orta değer olan 3’ün (orta derecede katılıyorum) oldukça üzerinde sonuç verdiği tespit edilmiştir. Eğlence alanı düzenlemelerine yönelik ifadelerin araştırmaya dâhil olan turistler açısından genel ortalaması $\bar{x}=4,18$ (ss: 1,00), zorunlu alan düzenlemelerine ilişkin ifadelerin genel ortalaması $\bar{x}=4,20$ (ss: 0,87), yeşil alan düzenlemelerine ilişkin ifadelerin genel ortalaması $\bar{x}=3,75$ (ss: 1,02) ve kişisel alan düzenlemelerine ilişkin ifadelerin genel ortalaması $\bar{x}=3,99$ (ss: 0,77) olarak belirlenmiştir.

Tablo 2’de araştırmaya katılan 511 turistin demografik ve kişisel özelliklerine ilişkin bulgulara yer verilmektedir. Buna göre, araştırma kapsamındaki turistlerin %59,5’i (f=304) Nevşehir, %40,5’i (f=207) ise Safranbolu’da turistik faaliyetlere katılmışlardır. Katılımcıların uyrukları itibariyle %45’i (f=230) yerli turist ve %55’i (f=281) ise yabancı turisttir. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin istatistikler incelendiğinde ise, %58,7’sinin (f=300) kadın, %41,3’ünün ise (f=211) erkek olduğu görülmektedir. Yaşa göre dağılım incelendiğinde, turistlerin %45,8’inin (f=234) 31–40 yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Bunu %17,8 (f=91) ile 21–30 yaş aralığındaki turistler izlemektedir. 41-50 yaş arası turistlerin oranı %14,9 (f=76), 20 yaş ve altı turistlerin oranı %13,1 (f=67), 51 yaş üzeri

olanların oranı ise %8,4 (f=43) olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, araştırmaya dâhil edilen turistlerin büyük bir bölümü (%66,3; f=339) evli iken %33,7'si (f=172) bekârdır.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans ve Yüzde Dağılımları (n=511)

Değişkenler	Gruplar	f	%
Yer	Nevşehir	304	59,5
	Safranbolu	207	40,5
Cinsiyet	Kadın	300	58,7
	Erkek	211	41,3
Yaş	20 ≤	67	13,1
	21-30	91	17,8
	31-40	234	45,8
	41-50	76	14,9
	51 ≥	43	8,4
Medeni Durum	Evli	339	66,3
	Bekâr	172	33,7
Eğitim	İlköğretim	36	7,0
	Lise	81	15,9
	Önlisans	35	6,8
	Lisans	268	52,4
	Lisansüstü	91	17,8
Uyruk	T.C.	230	45,0
	Yabancı	281	55,0
Meslek	Serbest Meslek	129	25,2
	Kamu Çalışanı	130	25,4
	Emekli	60	11,7
	Özel Sektör Çalışanı	192	37,6
Gelir (aylık)	1000TL ≤	17	3,3
	1001-2000TL	18	3,5
	2001-3000TL	72	14,1
	3001-4000TL	187	36,6
	4001-5000TL	150	29,4
	5001TL ≥	67	13,1

Aynı tabloda eğitim durumlarına göre katılımcıların dağılımları incelendiğinde, büyük çoğunluğunun lisans (%52,4; f=268) ve lisansüstü (%17,8; f=91) eğitim aldıkları göze çarpmaktadır. Bu durum katılımcıların kültür düzeylerinin oldukça yüksek olduğunun bir kanıtıdır. Bu sonuçları %15,9 (f=81) ile lise, %7 (f=36) ile ilköğretim ve %6,8 (f=35) ile ön lisans eğitimi takip etmektedir.

Araştırmaya katılan turistlerin meslek gruplarına göre dağılımları incelendiğinde ise, %37,6'sının (f=192) özel sektör çalışanı, %25,4'ünün (f=130) kamu çalışanı, %25,2'sinin (f=129) serbest meslek sahibi ve %11,7'sinin (f=60) emekli turistlerden oluştuğu tespit edilmiştir. Son olarak katılımcıların sahip oldukları gelir düzeylerine ilişkin istatistikler incelendiğinde, çoğunluğu 3001 ile 5000 TL (toplam %66; f=337) arasında aylık gelire

sahiptir. Bununla birlikte 2000 TL ve altında gelir sahibi olanların yüzdesi %6,8'dir (f=35). Katılımcıların sadece %13,1'i (f=67) aylık 5001 TL ve üzerinde gelire sahiptir. Yabancı uyruklu turistlerin gelir düzeylerinin hesaplanmasında, öncelikle yaşadığı ülkenin para birimi üzerinden bir yanıt verilmesi istenmiş sonrasında bu miktar Türk Lirası'na o günün döviz kuru baz alınarak çevrilmiştir.

Tablo 3: Turistlerin Satın Alma Tercihlerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Rolüne İlişkin İfadelere Verdikleri Cevapların Frekans ve Yüzde Dağılımları

İfadeler	Hiç Katılmıyorum		Az Katılıyorum		Orta Derecede Katılıyorum		Çok Katılıyorum		Tamamen Katılıyorum		/ss
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1. Yüzme havuzu olmalıdır. (n=511)	24	4,7	14	2,7	54	10,6	94	18,4	325	63,6	4,33/1,07
2. Çocuklar için özel dizayn edilmiş yüzme havuzları olmalıdır. (n=507)	24	4,7	32	6,3	85	16,6	109	21,3	257	50,3	4,03/1,21
3. Çocuk oyun alanları olmalıdır. (n=501)	22	4,3	11	2,2	76	14,9	158	30,9	234	45,8	4,05/1,18
4. Dinlenme alanları olmalıdır. (n=501)	15	2,0	11	2,2	28	5,5	119	23,3	328	64,2	4,37/1,10
5. Açık / kapalı otoparklar olmalıdır. (n=507)	13	2,5	23	4,5	74	14,5	136	26,6	261	51,1	4,16/1,07
6. Botanik bahçesi olmalıdır. (n=510)	40	7,8	83	16,2	112	21,9	115	22,5	160	31,3	3,52/1,30
7. Yürüyüş yolları olmalıdır. (n=511)	30	5,9	17	3,3	84	16,4	162	31,7	218	42,7	4,01/1,12
8. Farklı tasarımda bitkisel düzenlemeler olmalıdır. (n=510)	36	7,0	66	12,9	127	24,9	108	21,1	173	33,9	3,61/1,27
9. Bol çiçekli düzenlemeler olmalıdır. (n=507)	28	5,5	53	10,4	104	20,4	141	27,6	181	35,4	3,74/1,23
10. Çim alanları daha büyük olmalıdır. (n=508)	24	4,7	39	7,6	93	18,2	162	31,7	190	37,2	3,87/1,16
11. Bölge yapısına uygun farklı düzenlemeler olmalıdır. (n=505)	16	3,1	15	2,9	82	16,0	185	36,2	207	40,5	4,04/1,07
12. Süs havuzu, şelale gibi dinlendirici su elemanları olmalıdır. (n=511)	20	3,9	35	6,8	104	20,4	181	35,4	171	33,5	3,87/1,07
13. Yöresel ürünlerin satış alanları olmalıdır. (n=511)	39	7,6	36	7,0	128	25,0	165	32,3	143	28,0	3,65/1,17
14. Yapılacak konser veya diğer etkinlikler için amfiterenler olmalıdır. (n=511)	12	2,3	24	4,7	68	13,3	152	29,7	255	49,9	4,20/0,99
15. Bahçenin gece aydınlatmalarının farklı renk ve tasarımı olmalıdır. (n=511)	16	3,1	27	5,3	85	16,6	108	21,1	275	53,8	4,17/1,08

Tablo 3'te turistlerin satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemelerinin rolüne ilişkin ifadelerle verdikleri cevapların yüzde ve frekans dağılımları yer almaktadır. Otellerde mevcut peyzaj düzenlemelerini kategorize etmek amacıyla oluşturulan dört boyuttaki ifadelerle ilişkin yüzde ve frekans dağılımları incelendiğinde, her bir boyutta yer alan ifadelerin ortalamasının üzerinde sonuç verdiği görülmektedir.

Araştırmaya katılan turistlere, satın alma yönündeki tercihlerini etkileyen “eğlence alanı düzenlemelerine” yönelik iki ifade yöneltilmiştir. Bunlardan ilki yüzme havuzunun olması, diğeri ise çocuklara özel olarak dizayn edilmiş yüzme havuzunun olması gerekliliğini kapsamaktadır. Her iki ifadenin genel ortalaması da 4 (çok katılıyorum) düzeyinin üzerinde sonuç vermiştir.

Turistlerin satın alma tercihlerine etki eden “zorunlu alan düzenlemelerine” ilişkin yöneltilen üç ifadenin tamamı oldukça yüksek bir ortalamaya sahiptir. Buna göre turistlerin satın alma tercihlerinde, “çocuk oyun alanları” = 4,05 ile, “dinlenme alanları” = 4,37 ile, “açık/kapalı otoparklar” ise = 4,16 ile etkilidir.

Otel işletmelerinde bulunması gereken “yeşil alan düzenlemelerine” ilişkin yöneltilen beş ifadenin tamamı ölçek orta değer olan 3’ün (orta derecede katılıyorum) oldukça üzerinde sonuçlar vermiştir. Buna göre turistlerin satın alma tercihlerinde yeşil alan uygulamaları kapsamında; “botanik bahçesinin olması” =3,52, “yürüyüş yollarının olması” =4,01, “farklı tasarımda bitkisel düzenlemeler olması” =3,61, “bol çiçekli düzenlemeler olması” =3,74 ve “çim alanlarının daha büyük olması” ise =3,87 ortalamaya sahiptir.

Peyzaj düzenlemelerinin son boyutunu oluşturan “kişisel alan düzenlemeleri” boyutuna ilişkin yöneltilen 5 ifadenin tamamının oldukça yüksek aritmetik ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Buna göre turistler; =4,04 ile “bölge yapısına uygun farklı düzenlemelerin olması”, =3,87 ile “süs havuzu, şelale gibi dinlendirici su elemanlarının olması”, = 3,65 ile “yöresel ürünlerin satış alanlarının olması”, =4,20 ile “yapılacak konser veya diğer etkinlikler için amfinin olması” ve =4,17 ile “bahçenin gece aydınlatmalarının farklı renk ve tasarımının olması” gerektiği yönünde görüş belirtmişlerdir.

Araştırmaya görüş bildiren yerli ve yabancı turistlerin satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemelerinin rolüne yönelik görüşleri ölçeğindeki alt boyutlar ile yer, cinsiyet, medeni durum ve uyruk değişkenleri arasındaki farklılığın incelenmesi Tablo 4’te bağımsız örneklem için t-testi ile analiz edilmeye çalışılmıştır. Turistlerin, peyzaj düzenlemelerine yönelik görüşlerinde, eğlence alanı, yeşil alan ve zorunlu alanlar boyutunda yer, cinsiyet, medeni durum ve uyruk değişkenleri arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır ($p>0,05$). Bununla birlikte, peyzaj düzenlemelerinin son boyutunu oluşturan, kişisel alanlara ilişkin değerler incelendiğinde, uyruk değişkenine ilişkin anlamlı bir farklılık gözlemlenmektedir ($p=0,001 < 0,05$). Bu sonuca göre, yabancı uyruklu turistlerin (=4,08) satın alma tercihlerinde kişisel alan düzenlemelerinin, yerli turistlere (=3,87) oranla daha yüksek düzeyde önemli olduğu söylenebilir. Yapılan analizler sonucunda, kişisel alan düzenlemeleri ile yer, cinsiyet ve medeni durum arasında ise herhangi bir anlamlı farklılık tespit edilememiştir ($p>0,05$).

Tablo 4: Turistlerin Satın Alma Tercihlerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Rolüne İlişkin Alt Boyutlar İle Yer, Cinsiyet, Medeni Durum ve Uyruk Değişkenleri Arasındaki Farklılığın İncelenmesi (t-testi)

Boyutlar/Faktörler	Değişkenler	Gruplar	Ort.	s.s.	t	p
Eğlence Alanı Düzenlemeleri	Yer	Nevşehir	4,18	0,98	0,017	0,987
		Safranbolu	4,18	1,04		
	Cinsiyet	Kadın	4,14	1,06	1,032	0,302
		Erkek	4,24	0,91		
	Medeni Durum	Evli	4,22	0,96	1,223	0,222
		Bekâr	4,11	1,09		
	Uyruk	T.C.	4,11	1,14	-1,546	0,123
		Yabancı	4,24	0,87		
Zorunlu Alan Düzenlemeleri	Yer	Nevşehir	4,21	0,85	0,487	0,626
		Safranbolu	4,17	0,90		
	Cinsiyet	Kadın	4,21	0,93	-0,294	0,769
		Erkek	4,18	0,78		
	Medeni Durum	Evli	4,23	0,85	1,287	0,199
		Bekâr	4,13	0,90		
	Uyruk	T.C.	4,14	1,00	-1,327	0,185
		Yabancı	4,24	0,74		
Yeşil Alan Düzenlemeleri	Yer	Nevşehir	3,73	0,99	-0,489	0,625
		Safranbolu	3,78	1,06		
	Cinsiyet	Kadın	3,81	1,01	-1,483	0,139
		Erkek	3,67	1,02		
	Medeni Durum	Evli	3,79	1,00	1,263	0,207
		Bekâr	3,67	1,06		
	Uyruk	T.C.	3,72	1,05	-0,558	0,577
		Yabancı	3,77	0,99		
Kişisel Alan Düzenlemeleri	Yer	Nevşehir	4,00	0,75	0,601	0,548
		Safranbolu	3,96	0,79		
	Cinsiyet	Kadın	4,00	0,79	-0,618	0,537
		Erkek	3,96	0,72		
	Medeni Durum	Evli	4,02	0,72	1,589	0,113
		Bekâr	3,91	0,85		
	Uyruk	T.C.	3,87	0,87	-3,207	0,001
		Yabancı	4,08	0,65		

*p<0,05

Tablo 5: Turistlerin Satın Alma Tercihlerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Rolüne İlişkin Alt Boyutlar İle Yaş Değişkeni Arasındaki Farklılığın İncelenmesi (Anova ve Tukey Testi)

Değişken	Boyutlar/Faktörler	Gruplar	Ort.	s.s.	F	p	Tukey
Yaş	Eğlence Alanı Düzenlemeleri	20<	3,87	1,22	2,199	0,068	
		21-30	4,16	0,95			
		31-40	4,22	0,96			
		41-50	4,32	0,86			
		51>	4,27	1,11			
	Zorunlu Alan Düzenlemeleri	20<	4,02	1,10	4,245	0,002	1-5
		21-30	4,15	0,80			
		31-40	4,13	0,90			
		41-50	4,36	0,72			
		51>	4,62	0,39			
	Yeşil Alan Düzenlemeleri	20<	3,28	1,21	5,375	0,000	1-3,4,5
		21-30	3,63	0,86			
		31-40	3,87	1,05			
		41-50	3,83	0,89			
		51>	3,96	0,80			
	Kişisel Alan Düzenlemeleri	20<	3,77	0,95	4,154	0,003	1-5
		21-30	3,86	0,76			
		31-40	4,03	0,76			
		41-50	4,02	0,63			
		51>	4,31	0,55			

*p<0,05 (1: 20ve daha az, 2: 21-30, 3: 31-40, 4: 41-50, 5: 51ve üzeri) 1, 2, 3, 4, 5 gruplar arasındaki fark önemlidir.

Turistlerin satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemelerinin rolüne ilişkin görüşlerinin, yaş kategorilerine göre herhangi bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi ve farklılığın kaynağına yönelik Tukey testi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir. Belirlenen sonuçlara göre, eğlence alanlarına yönelik peyzaj düzenlemeleri ile yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunamazken (p=0,068; p>0,05), diğer alt boyutlarda anlamlı farklılıklar belirlenmiştir.

Turistlerin zorunlu alan düzenlemelerine ilişkin görüşleri ile yaş grupları arasındaki farklılık 51 yaş ve üzeri (=4,62) turistler ile 20 yaş ve altı (=4,02), 21-30 yaş (=4,15) ve 31-40 yaş (=4,13) arası turistler arasındadır. Aritmetik ortalamalar değerlendirildiğinde, satın alma tercihlerinde zorunlu alan düzenlemelerini en çok önemseyen yaş grubu, diğerlerine oranla 51 yaş ve üzeri turistlerdir. Zorunlu alan düzenlemelerini en az önemseyenler ise 20 yaş ve altı turistlerdir.

Yeşil alan düzenlemelerine yönelik görüşlerin turistlerin yaş gruplarına göre ne düzeyde anlamlı bir farklılık gösterdiğine bakıldığında, 20 yaş ve altı turistler ile 31-40, 41-50 ve 51

yaş ve üzeri turistler arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre, satın alma tercihlerinde yeşil alan düzenlemelerini 20 yaş ve altı turistler ($\bar{x}=3,28$); 31–40 ($\bar{x}=3,87$), 41–50 ($\bar{x}=3,83$) ve 51 yaş ve üzeri ($\bar{x}=3,96$) turistlere göre daha az önemsemektedir. Yeşil alan düzenlemelerine en çok duyarlı olan yaş grubu ise 51 yaş ve üzeri ($\bar{x}=3,96$) turistlerdir.

Araştırmaya katılan turistlerin kişisel alan düzenlemelerine yönelik görüşleri ise, diğer iki boyutta olduğu gibi yaş gruplarına göre farklılıklar göstermektedir. Bu doğrultuda, 51 yaş ve üzeri turistlerin kişisel alan düzenlemelerine yönelik görüşleri ile hem 20 yaş ve altı hem de 21-30 yaş arası turistlerin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. 51 yaş ve üzeri turistler ($\bar{x}=4,31$), hem 20 yaş altı ($\bar{x}=3,77$) hem de 21-30 yaş arası ($\bar{x}=3,86$) turistlere oranla kişisel alan düzenlemelerine daha çok önem vermektedir. Kişisel alan düzenlemelerine en az önem veren yaş grubu ise 3,77 ortalama ile 20 yaş ve altı turist gruplarıdır.

Tablo 6: Turistlerin Satın Alma Tercihlerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Rolüne İlişkin Alt Boyutlar İle Eğitim Durumu Değişkeni Arasındaki Farklılığın İncelenmesi (Anova ve Tukey Testi)

Değişken	Boyutlar/Faktörler	Gruplar	Ort.	s.s.	F	P	Tukey
Eğitim Durumu	Eğlence Alanı Düzenlemeleri	İlköğretim	4,22	1,22	2,908	0,021*	2-5
		Lise	3,98	1,20			
		Önlisans	4,05	0,88			
		Lisans	4,16	1,00			
		Lisansüstü	4,47	0,70			
	Zorunlu Alan Düzenlemeleri	İlköğretim	3,88	0,96	3,510	0,008*	1-5
		Lise	4,31	0,82			
		Önlisans	4,23	0,83			
		Lisans	4,12	0,93			
		Lisansüstü	4,42	0,62			
	Yeşil Alan Düzenlemeleri	İlköğretim	3,51	0,85	1,575	0,180	
		Lise	3,67	1,01			
		Önlisans	3,78	1,09			
		Lisans	3,73	1,10			
		Lisansüstü	3,96	0,76			
	Kişisel Alan Düzenlemeleri	İlköğretim	3,72	0,75	9,062	0,000*	1-5
		Lise	4,00	0,73			
		Önlisans	3,99	0,79			
		Lisans	3,88	0,81			
		Lisansüstü	4,39	0,48			

* $p < 0,05$ (1: İlköğretim, 2: Lise, 3: Önlisans, 4: Lisans, 5: Lisansüstü) 1, 2, 3, 4, 5 gruplar arasındaki fark önemlidir.

Tablo 6’da turistlerin satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemelerinin rolüne ilişkin görüşleri ile eğitim durumları arasındaki farklılığın incelenmesi amacıyla tek yönlü varyans analizi ve farklılığın kaynağına yönelik Tukey testi sonuçlarına yer verilmiştir. Sonuçlar

değerlendirildiğinde, turistlerin yeşil alan düzenlemelerine ilişkin görüşlerinin eğitim durumlarına göre herhangi bir anlamlı farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p=0,180$; $p>0,05$). Bunun yanında, peyzaj düzenlemelerini oluşturan diğer üç boyut ile turistlerin eğitim durumları arasında anlamlı birtakım farklılıklar tespit edilmiştir.

Turistlerin eğlence alanı düzenlemelerine ilişkin görüşleri eğitim durumlarına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Tukey testi sonuçlarına bakıldığında, bu farklılığın lise ile lisansüstü eğitim almış turistler arasında olduğu görülmektedir. Sonuç olarak, lisansüstü eğitim almış turistler ($\bar{x}=4,47$), lise düzeyinde eğitim görmüş turistlere ($\bar{x}=3,98$) oranla daha fazla eğlence alanı düzenlemelerine önem vermektedir. Zorunlu ve kişisel alan düzenlemelerine ilişkin sonuçlar incelendiğinde de benzer bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Lisansüstü eğitim almış turistler ile ilköğretim ve lisans düzeyinde eğitim görmüş turistler arasında, zorunlu alan düzenlemelerine ilişkin görüşler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Lisansüstü eğitim alan turistler ($\bar{x}=4,42$), ilköğretim ($\bar{x}=3,88$) ve lisans ($\bar{x}=4,12$) düzeyinde eğitim görmüş turistlere oranla zorunlu alan düzenlemelerine daha fazla önem vermektedir. Kişisel alan düzenlemeleri açısından ise, lisansüstü eğitim almış turistler ($\bar{x}=4,39$), hem ilköğretim ($\bar{x}=3,72$) hem lise ($\bar{x}=4,00$) hem de lisans ($\bar{x}=3,88$) düzeyinde eğitim görmüş turistlere oranla kişisel alan düzenlemelerine daha fazla önem vermektedir.

Tablo 7’de turistlerin satın alma tercihlerine etki eden peyzaj düzenlemelerinin alt boyutları ile aylık gelir durumları arasındaki farklılığın incelenmesi amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi ve farklılığın kaynağına yönelik Tukey testi sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre kişisel alan düzenlemeleri alt boyutu ile aylık gelir düzeylerini oluşturan gruplar arasında herhangi anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir ($p=0,204$; $p>0,05$). Ancak hem eğlence hem zorunlu hem de yeşil alan alt boyutlarında aylık gelir düzeyi gruplarına göre anlamlı farklılıkların belirlendiği söylenebilir.

Araştırmaya katılan turistlerin eğlence alanı ve zorunlu alan düzenlemelerine ilişkin görüşleri, 3001–4000 ve 4001–5000 TL aylık gelire sahip turistler arasında anlamlı bir farklılık göstermektedir. Buna göre, 4001–5000 TL arasında aylık gelire sahip turistler ($\bar{x}=4,32$; $z=4,36$), 3001–4000 TL arasında ($\bar{x}=3,99$; $z=4,03$) aylık gelire sahip turistlere oranla eğlence alanı ve zorunlu alan düzenlemelerine daha fazla önem vermektedir.

Yeşil alan düzenlemelerine ilişkin turistlerin görüşleri ile aylık gelir durumu grupları arasındaki farklılıklara bakıldığında, 5001 TL ve üzeri aylık gelire sahip turistler ile 3001–4000 ve 4001–5000 TL arası aylık gelire sahip turistler arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Tukey testinden elde edilen sayısal veriler göstermektedir ki, 5001 TL ve üzeri aylık gelire sahip turistler ($\bar{x}=4,25$), 3001–4000 TL ($\bar{x}=3,69$) ve 4001–5000 TL ($\bar{x}=3,56$)

arasında aylık gelire sahip turistlere oranla yeşil alan düzenlemelerine daha fazla önem vermektedir.

Tablo 7: Turistlerin Satın Alma Tercihlerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Rolüne İlişkin Alt Boyutlar İle Aylık Gelir Durumu Değişkeni Arasındaki Farklılığın İncelenmesi (Anova ve Tukey Testi)

Değişken	Boyutlar/Faktörler	Gruplar	Ort.	s.s.	F	p	Tukey
Gelir	Eğlence Alanı Düzenlemeleri	1000<	4,47	1,05	2,421	0,035*	4-5 5-4
		1001-2000	4,33	0,68			
		2001-3000	4,21	1,18			
		3001-4000	3,99	1,00			
		4001-5000	4,32	0,92			
		5001>	4,26	0,97			
	Zorunlu Alan Düzenlemeleri	1000<	4,25	0,93	2,562	0,027*	4-5 5-4
		1001-2000	4,33	0,62			
		2001-3000	4,17	0,95			
		3001-4000	4,03	0,96			
		4001-5000	4,36	0,75			
		5001>	4,27	0,74			
	Yeşil Alan Düzenlemeleri	1000<	3,76	1,39	4,747	0,000*	4-6 5-6 6-4,5
		1001-2000	3,95	0,88			
		2001-3000	3,79	0,97			
		3001-4000	3,69	1,07			
		4001-5000	3,56	1,02			
		5001>	4,25	0,65			
	Kişisel Alan Düzenlemeleri	1000<	3,91	0,89	1,452	0,204	--
		1001-2000	4,28	0,53			
2001-3000		4,03	0,80				
3001-4000		3,91	0,80				
4001-5000		3,96	0,74				
5001>		4,13	0,67				

*p<0,05 (1: 1000<, 2: 1001-2000, 3: 2001-3000, 4: 3001-4000, 5: 4001-5000, 6: 5001>) 1, 2, 3, 4, 5, 6 gruplar arasındaki fark önemlidir.

Tablo 8’de turistlerin peyzaj düzenlemelerinin alt boyutlarına yönelik görüşleri ile meslek grupları arasındaki farklılığın incelenmesi amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi ve farklılığın kaynağına yönelik Tukey testi sonuçları ortaya konulmuştur. Elde edilen istatistik veriler genel olarak değerlendirildiğinde, turistlerin zorunlu, yeşil ve kişisel alan düzenlemelerine ilişkin görüşleri meslek grupları açısından herhangi bir farklılık göstermemektedir. Ancak eğlence alanı düzenlemelerine ilişkin görüşlere bakıldığında, turistlerin meslek grupları açısından birtakım farklılıklar olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda, mesleğinden emekli olmuş turistler ile serbest meslek ve kamu çalışanı turistler arasında eğlence alanı düzenlemelerine ilişkin farklılıklar belirlenmiştir. Tukey testi sonuçlarına göre,

mesleğinden emekli olmuş turistler (=3,84), serbest meslek (=4,36) ve kamu çalışanı (=4,24) grubundaki turistlere oranla eğlence alanı düzenlemelerini daha az önemsemektedir. Eğlence alanı düzenlemelerine en çok önem veren turistler ise, 4,36 genel ortalama ile serbest meslek grubuna dâhil olan turistlerdir.

Tablo 8: Turistlerin Satın Alma Tercihlerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Rolüne İlişkin Alt Boyutlar İle Meslek Durumu Değişkeni Arasındaki Farklılığın İncelenmesi (Anova ve Tukey Testi)

Değişken	Boyutlar/ Faktörler	Gruplar	Ort.	s.s.	F	p	Tukey
Meslek	Eğlence Alanı Düzenlemeleri	Serbest meslek	4,36	0,88	4,157	0,006*	1-3 2-3 3-1,2
		Kamu çalışanı	4,24	0,98			
		Emekli	3,84	1,06			
		Özel sektör	4,13	1,04			
	Zorunlu Alan Düzenlemeleri	Serbest meslek	4,32	0,71	1,340	0,260	--
		Kamu çalışanı	4,19	0,93			
		Emekli	4,10	0,80			
		Özel sektör	4,15	0,94			
	Yeşil Alan Düzenlemeleri	Serbest meslek	3,76	0,89	1,847	0,138	--
		Kamu çalışanı	3,59	1,04			
		Emekli	3,75	1,05			
		Özel sektör	3,86	1,07			
	Kişisel Alan Düzenlemeleri	Serbest meslek	4,08	0,74	2,292	0,077	--
		Kamu çalışanı	3,89	0,88			
		Emekli	4,13	0,56			
		Özel sektör	3,95	0,74			

*p<0,05 (1: Serbest meslek, 2: Kamu çalışanı, 3: Emekli, 4: Özel sektör) 1, 2, 3, 4 gruplar arasındaki fark önemlidir.

Sonuç ve tartışma

Araştırma kültür turizmi kapsamında ülkemizin en önemli merkezlerinden olan Nevşehir ve Safranbolu destinasyonlarına gelen turistlerin görüşleri alınarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre ankete görüş bildiren turistlerin çoğunluğu Nevşehir ilindedir. Cinsiyetleri itibariyle yarıdan fazlasının erkek olduğu turistler, yaş olarak çoğunlukla 30 yaşının üzerindedir. Yarıdan fazlasının yabancı uyruklu, evli ve lisans ya da daha üzeri eğitime sahip oldukları da tespit edilmiştir. Ankete görüş bildiren turistler farklı meslek gruplarından olsa da yapılan sınıflandırma dâhilinde en yüksek dağılımdakilerin özel sektör çalışanı olduğu bulgulanmıştır. Aylık gelirleri açısından yapılan son demografik değerlendirme sonucunda da görüşü alınan turistlerin gelirleri TL cinsinden 3000TL ve üzerine denk gelmektedir.

Ankete katılan turistlere turizm işletmelerini satın alırken tercih ettikleri peyzaj düzenlemelerine yönelik ifadeler yöneltmiştir. Bu noktada turistlerin en önemsedikleri ilk beş peyzaj düzenlemesi sırasıyla; dinlenme alanları, yüzme havuzu, konser veya diğer etkinlikler için amfi alanı, bahçe aydınlatmalarının değişik renkleri ve açık veya kapalı otopark olmalı şeklinde olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç kültür turizmi için ülkemize gelen turistlerin peyzaj düzenlemesinde dikkat ettikleri en önemli unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla bu bölgelerde faaliyet gösteren turizm işletmelerinin belirtilen hususlara dikkat etmeleri daha fazla turist çekmelerinde ve turistlerin kalış süresinin uzatılmasında etkili olabilecektir. Çünkü turistler çoğunlukla dinlenme ve eğlenme amaçlı seyahat etmekte ve konaklayacakları işletmeleri de bu ihtiyaçlarını karşılayabilecek olanları içinden tercih etmektedirler. Bu amaçla belirtilen çevre düzenlemelerini işletmeler uyguladıklarında turist tercihlerinden olumlu olarak etkilenebileceklerdir.

Demografik özelliklere göre iki değişken için uygulanan t-testi farklılık analizlerine göre ankete görüş bildiren turistlerin belirlene alt boyutlardan; eğlence alanı düzenlemeleri, zorunlu alan düzenlemeleri ve yeşil alan düzenlemelerinde yer, cinsiyet, medeni durum ve uyrukları bakımından herhangi bir fark bulunamamıştır. Yani belirtilen alt boyutlar için ilgili değişkenler açısından turistler aynı görüştedirler. Ancak kişisel alan düzenlemeleri alt boyutunda sadece uyruk değişkenine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ki, bu farklılık da yabancı uyruklu turistler yerli turistlere göre daha fazla oranda kişisel alan düzenlemelerine önem verdikleri sonucunu ortaya koymuştur. Bu amaçla yabancı turistlere yönelik çalışan işletmelerin kişisel alan düzenlemeleri konusunda daha yenilikçi olmaları yabancı turistlerin tercihlerine yönelik çalışmalar yapmaları işletmelerinin tercih edilmesinde önemli rol oynayabilecektir.

Yaş değişkenine göre yapılan farklılık analizinde turistlerin satın alma tercihlerinde peyzaj düzenlemeleri için 51 ve üzerindeki yaş grubunun zorunlu alan düzenlemelerini, yeşil alan düzenlemelerini ve kişisel alan düzenlemelerini daha fazla önemsediklerini göstermiştir. Bu sonuçtan hareketle kültür turizmine katılanların ve ilgili bölgeleri tercih edenlerin orta yaş ve üzerinde oldukları da göz önünde bulundurulursa turizm işletmelerinin bu hedef kitleye hitap edebilmeleri ilgili alanların düzenlenmesiyle yakından ilgili görünmektedir.

Eğitim durumlarıyla turistlerin satın alma tercihlerindeki peyzaj düzenlemeleri karşılaştırıldığında eğitim seviyesi yükseldikçe turistlerin eğlence alanı düzenlemelerine, zorunlu alan düzenlemelerine ve kişisel alan düzenlemelerine daha fazla oranda dikkat ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç da işletmeler açısından önem arz etmekte olup, işletmelerin ilgili peyzaj düzenlemelerini yaptıklarında daha eğitilmiş ve dolayısıyla daha

yüksek gelir grubundaki turistlere ulaşabilmelerini sağlayabilecektir. Zaten gelir gurubu kapsamında yapılan farklılık analizi de bu sonucu destekler niteliktedir. Çünkü gelir grubu yükseldikçe gelen turistler zorunlu alan ve yeşil alan düzenlemelerine daha fazla oranda dikkat etmektedirler. Sadece gelir grubunda gelir grubu düşük olan turistlerin eğlence alanlarındaki düzenlemelere önem verdiği saptanmış olup, bu sonuç gelir grubu düşük olanların daha genç olmaları ve eğlenceye daha fazla önem vermeleriyle ilişkilendirilebilir.

Son olarak meslek değişkenine göre yapılan farklılık analizinde sadece eğlence alanı düzenlemelerinde meslek grupları arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Söz konusu farklılık incelendiğinde; emeklilerin eğlence alanı düzenlemelerine diğer meslek grubundakiler kadar dikkat etmedikleri yönündedir. Bu bulgu da yine emeklilerin ileri yaş grubunda olmaları sebebiyle daha huzurlu ve sessiz bir tatil tercihlerinden kaynaklanabilmektedir.

Sonuç olarak turizm işletmelerinin öncelikle faaliyette buldukları destinasyon itibariyle, hedefleri doğrultusunda o destinasyona gelen turist pazarına yönelik peyzaj düzenlemelerini doğru biçimde yapmaları, gelen turistlerin işletme tercihini önemli düzeyde etkileyebilecektir. Bu sayede işletmeler doluluk oranlarını arttırabilecek ve turistlerin kalış sürelerini uzatabileceklerdir. Ayrıca bu konuda farklı destinasyonlarda yapılacak araştırmalar turizm işletmesi yöneticilerine peyzaj düzenlemeleri konusunda önemli fikirler de verecek olup, gelen turistlerin memnuniyet düzeylerini de arttırabilecektir. Unutulmamalıdır ki memnun olmuş bir turist tekrar tekrar aynı işletmeyi tercih edeceğinden netice itibariyle hem işletme hem destinasyon hem de turist bu sonuçtan olumlu düzeyde etkilenmiş olabilecektir.

Kaynaklar

Chen, C. ve Tsai, D. (2007). How Destination Image and Evaluative Factors Affect Behavioral Intentions? *Tourism Management*, 28 (4), 1115-1122.

Demir, Ş. Ş. (2010). Çekici Faktörlerin Destinasyon Seçimine Etkisi: Dalyan Örneği, *Ege Akademik Bakış*, 10(3), 1041– 1054.

Demirel, Ö., Pirselimoglu, Z., Sarikoç, E. ve Özdemir, B., (2006). Brüksel Kenti'nde Ekolojik Ağın (Yeşil Ağ) Elemanlarını ve Çevre Değerlerini Korumaya Yönelik Eğitim Etkinlikleri-Kamu ve Sivil Toplum Örgütleri, *Uluslararası Katılımlı Kent ve Sağlık Sempozyumu, Bildiri Özetleri Kitabı*, 241-242, Fethiye Kültür Merkezi-Bursa.

Filiatrault, P. ve Ritchie, J. R. B. (1980). Joint Purchasing Decisions: A Comparison of Influence Structure in Family and Couple Decision-Making Units. *The Journal of Consumer Research*, 7 (2), 131-140.

Hayta, A. B. (2008). Turizm Pazarlamasında Tüketici Satın Alma Süreci ve Karşılaşılan Sorunlar. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 16 (1), 31-48.

Hyde, K. F. (2008). Independent Traveler Decision-Making, (Edited by A. G. Woodside). *Advances in Culture, Tourism and Hospitality Research (Vol. 2)*. Bingley: JAI Press.

Kırzioğlu, I. (1995). Erzurum-Pasinler İlçesi Turistik Oteli, Kaplıca ve Banyoları Çevre Peyzaj Düzenlemesi Çalışmaları, Atatürk Ü. Zir. Fak. Der. 26 (1), 1-8, Erzurum.

Oğuz D., Çakıcı I., Sevimli G., Özgür Ş., (2010). Yaşlı Bakım Evlerinde Dış Mekan Tasarımı. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, Sayı:1, 23-33.

Özdamar, K. (2003). Modern bilimsel araştırma yöntemleri, Kaan Kitabevi, 158-160, Eskişehir.

Smallman, C. ve Moore, K. (2010). Process Studies of Tourists' Decision-Making. *Annals of Tourism Research*, 37 (2), 397-422.

Solomon, Michael. (2004), *Consumer Behavior: Buying, Having, Being*. New Jersey.

Yüncü, D. ve Kozak, N. (2010). Türk Akademisyenlerin Kongre Tercihleri Üzerine Bir Araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21 (1), 109-120.

ТҮРКІ ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНДЕГІ ТУЫСТЫҚТЫ АРТТЫРУ МЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУ

Айымкүн СӘБИТҚЫЗЫ

Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, БҚО,
Орал қаласы, aiymkun_sabit@mail.ru

Түйіндеме

Түркі елдері түбі бір туыстас және бүгінде көршілес елдер болып табылады. Бәріміздің де мақсатымыз бейбіт заманда бірлігіміз жарасып өмір сүру екені анық. Мақсат пен мүдделеріміз бір мемлекеттер бүгінгідей жаһандық дәуірде бас қосып, ынтымақты нығайтулары да өте дұрыс игі іс деп білеміз. Сондықтан да түркі әлем елдеріндегі туыстықты арттырып, ынтымақтастықты жетілдіру үшін біздердің және келер ұрпақтың санасына сіңдіріп, ұлттық құндылықтарды нығайтып, тәрбиелеуге тиістіміз.

Abstract

Turkic countries fundamentally have the same origin and today are the neighbouring country. Everyone has a single goal – to live in unity and harmony in peacetime. Today, in the era of globalization, countries with common interests should improve their unity. In this regard, in order to strengthen of kinship ties and improve cooperation, it is necessary to correctly form the consciousness of the future generation, strengthening national values and educating yourself as a worthy citizen.

Түбі бір түркі елдері тағдыры мен тарихы, ұстанымы мен ұраны бір шеңберде шектелген, әлемдік шарда орын алған жерлері мен шекаралары шектескен, әңгімелері мен әні бір әуенде үндескен елдер. Талай сан ғасырлы тарихты бастан кешіріп, кең даланы кезіп жүріп мекен еткен, көшіп жүріп қана қоймай, мағынасы мен мәні зор өмірлік сабақтардан құралған аңыз-әңгімелерді таратып, тәрбиеге тұнып тұрған жыр-дастандарды жаттап, түрлі салт-дәстүрді «тере жүрген» халықтармыз.

Өмірлік көзқарастарымыз бір арнаға тоғысып қана қоймай, түпкі тарихымыздың бастауы бір арна болғаны да анық. Ендеше, «кемедегінің жаны» бір демекші, өмір айдынының толқындарында бірге жүзіп келе жатқан түркі елдері де бүгінгідей

жаһанданған әлемде бірге болып, ынтымағымыз бен бірлігіміз жарасқан туыстас әрі дос елдер болуға тиістіміз.

«Төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген ұлағатты сөзге үлкен мағынаны сыйдырған халқымыз бұл мәселені бүгінгі жаһандану дәуірінен тым алыста жатқанда-ақ айтып, санамызға сіңдіріп кеткен екен. Сонау тарихқа көз жүгіртіп, кейінгіге шегінсек, түркі халқын бір шаңырақтың астына жинап, Бумын Түрік қағанатын құрып, сол қағанаттан күш алып, қанат жайған қағанаттардың бәрі де бүгінгі ірі мемлекетіміздің ең негізгі бастамалары болды. Сол заманда түркі жұрты әлемнің жартысына өз биліктерін жүргізіп, ержүрек халық екендігін жер жаһанға жар салған ел болды.

Түркі тарихын қаза берсең, мақтанышымыз бен мерейімізді асырар түрлі жағдайларға тап боламыз. Өйткені, қайсы тарихтың бетін ашсаңыз да, түркілердің сонау заманнан ескен рухты самалын сезінеміз.

Бұл біздің өткеніміз бен кеткеніміз...ендігі жеткеніміз бен келгеніміз қандай?... Бүгінгі дәуірдің рухты азаматтары қалай, тәрбиелі қыздары қандай?...

Еліміз географиялық және геосаяси тұрғыдан Еуразия кеңістігінің ортасына бел байлап, әлемнің мен деген үлкен державалы елдерімен көршілес орналасуы сыртқы саясатымызға әсер етпей қоймайтыны анық.

Түркі елдерінің қай қайсысын алсақ та, географиялық жағынан орналасуы, геосаяси, экономикалық жағдайлары ерекшеленіп тұр. Олардың бәрі Батыс пен Шығысты, Оңтүстік пен Солтүстікті жалғастырып отырған көпірлер десек те болады. Түркі елдеріне тәңір де табиғат байлықтарын аямай берген екен. «Осы берген байлықты қалай қолданып жатырмыз», «болашағымыз айқын да жарқын ба» деген көкейкесті сұрақтар түркітілдес халықтарды мазалайды. Айналамызда алпауыт елдер қарап отырғанда, түркі халықтары бірлесе күресіп, бірлесе жұмыс жасаған жағдайда ғана тамырымызды сақтап, елдігімізді келешекке аманаттай аламыз деген ойға еріксіз жүгінетіміз анық.

Кеңес үкіметі ыдырып, әр ел өз тәуелсіздігін алған заманды да бірге өткерген түркі халқы бүгінде жеке дара мемлекет болып бекітілсе де, ара қатынасты жақындатып, туыстығымызды жоғалтпау үшін біраз еңбектер атқарылып жатқаны да сөзсіз [1]. «Ғаламдасу үдерісіндегі Түркі дүниесінің келешегі, мүмкіндіктері және қауіптері» атты конгрестің өзі туыстас адамдардың басын қосып, тәжірибе бөлісетін «тамаша отырыс» болып жүр. Қазіргі таңда кейбір ғалымдар бүгінгі дәуірді «Түркі әлемінің алтын ғасыры» деген баға беріп те жүр. Оған дәлел түркі елдерінің

басшыларының жыл сайын бас қосып, нәтижесінде ұйымдастырылып шатқан шаралар[2].

Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшкен тұста, барлық халық «мең-зең» болып қалған кезде біздің мәдениет деген рухты саламыз да қиындыққа тап болғаны белгілі. «Етек жеңімізді жинап, есімізді жиятын» кезден өттік біздер. Сол кездері босап қалған рухани кеңістігімізді толтыратын кез келді. Рухани құндылықтарымыздың ғұмырын мәңгілік қылуымыз керек. [3]. Рухани байлықтан қағылсақ, елден тыныштық та кетеді. Соңғы жылдарда Түркия елінде етек алған келеңсіз жағдайлар тек көрші елді ғана емес, бізді де елеңдетеді. Ел тыныштығы мен халықтың амандығы әлемде бірінші орында тұру керек. «Екі пілдің ортасында шыбын өледі» дегендей, бейқам отырған қарапайым халықтың әлдебіреулер үшін зардап шегуіне жол жоқ! Санамыз таза, жүрегіміз таза, ойымызды таза болуы тиіс.

Осындай бас қосуда тыңдар құлаққа жеткізгім келгені, түркі елдері арасындағы ынтымақтастықты арттыру үшін алдымен жас буынды, жастарды, ұрпақты «мықтап» тәрбиелеуіміз керек деген ұстаным болып отыр. Жан жақтан алпауыт елдердің мәдениеті жаулап, санамызды да, сәнімізді де баурап алғаны белгілі. Осы тұста түркі елдері ұстанған ұлы рухты және тамырлы тәрбиені ту етуіміз керек.

Жастарды жалған жолға түсірмей, әлеуметтік желідегі адам шошытарлық мәселелерді зерттеп, балаларымызды бесіктен тәрбиелеу керек. Ол үшін өзіміз өз салтымызға берік болып, өз дәстүрімізді дәріптейік. Шетелдің шырмалаңы көп, шығар жолы жоқ шикі дүниелерінен аулақ болайық. Ұлттық идеологияны реттейік, ұлттық тәрбиені қолдайық. Бұл мәселе бәрімізге ортақ. Неге қазіргі жастар желідегі сайттарға алданады, неге жастарымызда патриоттық сезім азайып келеді, ақыл айтып жол бастар азаматтар мен бір қолымен баланы, екінші қолымен әлемді тербететін аналарымыз қайда? Неге қазір анасын күткен сары ауыз балапан сияқты жалтақтап жоғары жаққа қарап отырады, жай отырмайды, өкпе наласын жаудырып отырады, неге өзіміз төменнен бастамаймыз? Неге тәрбиенің тал бесігі ауылымыздың тамыры жойылып келеді? Осының бәріне заман кінәлі ме, әлде адам кінәлі ме? Ұлт мүддесін қорғап, ұлттық құндылықтарды насихаттайтын жұмыстарыды одан әрі нығайту керек.

Мемлекет басшысының Қазақстанның үшінші жаңғыруы жолындағы тапсырмаларының ішіндегі бесінші басымдықта мынадай жолдар көзге басылады. «...Қауіпсіздік ахуалы қуатты және әрекет ете алатын мемлекеттің өлшеміне айналып келе жатқандығын айтады. Қазіргі заманда адамзат терроризмнің белең алуымен бетпе бет келіп отыр. Діни экстремизмді насихаттаудың алдын алу, әсіресе интернет пен

әлеуметтік желіде оның жолын кесу жұмыстарын жүргізу керек. Қоғамда, әсіресе, діни қарым қатынас саласындағы радикалды көзқарасқа байланысты кез келген әрекетке «мүлде төзбеушілікті» қалыптастыру керек. [4].»

Бұл мәселе де тек бізге ғана емес, барлық түркі елдерінің қазіргі заманғы мәселесі болып отыр. Дініміздің дінгегін тұғырлап, жастарды теріс ағымнан аулақ ұстау керек. Ол үшін әр жас буын тарихты терең игеріп, ислам дінінің таза дін екендігін, ол ешқашан да жауыздық пен зұлымдыққа жол бермейтін бірден бір дін екендігін кішкентайдан саналарына құйып өсіруге тиіспіз.

«Тәубә» деген бір сөзбен қанағат, рақымды ойлатқан, «Тәрбие» деген сөзге терең ой сыйдырған, «Талап» деген ұғыммен еңбек пен намысты түсіндерген өте бақытты «Түркі» ұлтының ұрпағымыз біз, сондықтан да бізге бірге болудан басқа жол жоқ!

Әдебиеттер тізімі

1. «Түркілер түп бірлікке түрен салды». – turkiya.kz, ақпараттық-танымдық портал
2. «Мәдени мұра» қазақ руханиятының фениксі. – Түркістан газеті, №2(087)
3. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік», ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы халыққа Жолдауы
4. «Түркі әлеміндегі мәселелер қалай шешілуде». – Қазақ үні, №474

ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

ИБРАЕВА Ж.Б.,

профессор Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар

Түйіндеме

В статье раскрывается роль диалога культур – одной из наиболее значимых для культурной динамики форм культурной коммуникации.

Abstract

The role of dialogue of cultures opens up in the article - one of the most meaningful for a cultural dynamics forms of cultural communication.

Özet

Makalede ortaya bir rol diyalog kültürlerin en önemli kültürel dinamikleri form kültürel iletişim.

Понимая важность и значимость поднимаемых нами вопросов в современном мире, где усиливается и растет связь и взаимозависимость между государствами, мы должны отметить не только проблемы, касающиеся процесса глобализации, но и попытаться увидеть положительные стороны и определить пути решения. Люди, познавшие такую общность, как Советский Союз, несмотря на пережитый крах мировоззренческих моделей, связанных с данным историческим этапом, пережитый экзистенциальный кризис в ходе изменения положения СССР в системе мирового бытия, настроены оптимистично, потому что практика «железного занавеса», ограничивающего права и возможности, возможно, стала худшей.

При всем многообразии современного мира, он един, и процессы интеграции государств и народов в разных областях деятельности достигли достаточно больших масштабов.

Глобализация представляет собой процесс изменения структуры мирового хозяйства, совсем недавно понимаемого как совокупность национальных хозяйств, связанных друг с другом системой международного разделения труда, экономических и

политических отношений, включения в мировой рынок и тесное переплетение экономики на основе транснационализации и регионализации. «На этой базе происходит формирование единой мировой сетевой рыночной экономики — геоэкономики и её инфраструктуры, разрушение национального суверенитета государств, являвшихся главными действующими лицами международных отношений на протяжении многих веков. Процесс глобализации есть следствие эволюции государственно оформленных рыночных систем» [1].

Актуальность данной проблемы связана прежде всего с расширением объемов международной торговли. Впервые слово «глобализация» (в значении «интенсивная международная торговля») употреблял Карл Маркс, который в одном из писем Энгельсу конца 1850-х гг. писал: «Теперь мировой рынок существует на самом деле. С выходом Калифорнии и Японии на мировой рынок глобализация свершилась» [2].

Отметим основные причины глобализации: «переход от индустриального общества к информационному, к высоким технологиям; переход от централизации экономики к ее децентрализации; переход от национальной экономики к мировой; переход от альтернативного выбора («или/или») к многообразию выбора; использование новых коммуникационных технологий: Интернета, спутникового телевидения» [3].

Понимая, что глобализация — это процесс, в ходе которого возрастают взаимовлияние и взаимозависимость народов и государств, в числе данных факторов находится и культурная интергация. В этой связи важно отметить именно позитивные стороны глобализации:

- стимулирующее влияние на экономику;
- сближение государств;
- стимулирование учета интересов государств и предостережение их от крайних действий в политике;
- возникновение социокультурного единства человечества.

«Сближение государств», «возникновение социокультурного единства человечества» возможно при *диалоге культур* как совокупности непосредственных отношений и связей, которые складываются между различными культурами, а также их результатов, взаимных изменений, возникающих в ходе этих отношений.

В настоящее время, когда процесс глобализации стал реальностью, «формируются новые формы социально-политических систем и даже их изменения в цивилизационных основах общества» [4], беря все это во внимание, мы должны

понимать, насколько велика роль диалога культур – одной из наиболее значимых для культурной динамики форм культурной коммуникации.

В последнее время понятие «диалог» стало одним из самых употребительных в различных областях гуманитарного знания, вышло в свет множество работ о диалоге культур. Предлагаются разнообразные концептуальные схемы и подходы. Однако проблема диалога культур как сущностного начала социокультурной динамики в условиях глобализации еще не получила достаточного освещения.

Серьезным исследованием в этом отношении можно считать работу Литвинова А.А. «Диалог культур в контексте глобализации» (2015 г.). Автор указывает, что «к сегодняшнему моменту, благодаря современным технологическим решениям и упору на глобальные процессы, человечество приобрело вектор чрезвычайно глубокого коммуникативного взаимодействия, проникшего во все ведущие социокультурные организмы. Вследствие этого актуальность проблематики межкультурных контактов не вызывает сомнений... Историческая память социумов даже в сегодняшней динамичной и насыщенной информационной реальности, обращенной к глобализации, требует необходимых усилий по разработке межкультурной образованности человека XXI века, что может быть решено путем знакомства и налаживания надежных культурных контактов, тем более, что все чаще термин «культура» приобретает потребительский оттенок» [5].

Актуальность «диалога культур» обусловлена растущим усложнением общественных отношений, где диалог как особое социокультурное явление становится важным средством, обеспечивающим взаимопонимание на разных уровнях общения. Необходимость исследования диалога культур есть следствие противоречивых, кризисных процессов, протекающих в современном обществе, когда главным условием толерантного разрешения конфликтных ситуаций является диалог как форма согласования различных интересов, которая все чаще выступает единственно возможным способом выживания человечества.

Рассматривая реальность культуры, ее формы, принципы и механизмы существования, мы ставили главной задачей обосновать постулат диалогичности, имеющий, на наш взгляд, универсальный характер. От межсубъектного диалога мы неизбежно приходим к диалогу культур. Диалогичность выступает характерным качеством, присущим феномену культуры.

В исследовательском труде «Диалог культур как фактор социокультурной динамики в условиях глобализации» Корюхина И.Ю. отметила: «В целом глобализация

являет собой изменение социокультурной ситуации: появление новых многообразных социальных миров, отражающих специфику противостояния глобального - локального. Признается растущее число субнационалистических, этнических, религиозных, профессиональных, экономических и т.д. общин и групп, основанных на локальных характеристиках, связанных с формированием акцентированного культурного самосознания, стремящегося к автономии от крупных центров. Каждая локальная группа несет в себе свою иерархическую структуру, которая формирует и поддерживает свои специфические нормы и правила, стремится воспроизвестись на собственной основе, преследует собственные интересы, которые могут не совпадать с интересами общества в целом». Она указывает на то, что одновременно «современный мир все более универсализируется, приобретает вид глобальной целостности», хотя современная эпоха характеризуется активизацией и усилением самобытных, национальных элементов культуры, становлением различных вариантов фундаментализма.

Объективно функционирующее пространство диалога культур есть диалектически двойственное образование. «В каждой культуре противостоят универсальное и локальное, национальное и интернациональное, высокое и низкое, элитарное и маргинальное, священное и профанное. В каждой культуре есть центр и периферия. Противоборство в культуре может быть внутренним и внешним. Социокультурная реальность раскрывается только в условиях столкновения, взаимовлияния различающихся культур, в диалоге которых возможно нахождение относительного равновесия, баланса» [6].

Делая определенные выводы из представленного материала и показывая пути решения проблем, отметим, что «самым перспективным представляется диалог между культурами с его имманентной установкой на равенство и партнерство, обеспечение культурной стабильности» [7].

Каждая страна мирового сообщества решает проблемы, связанные с сохранением национальной безопасности страны, среди которых особенно остро стоят проблемы культурной и духовной безопасности. Мы должны понимать, что правильное решение подобных проблем напрямую связано с умением строить межкультурные отношения в форме диалога, где ни одна культура не может претендовать «на право исключительного голоса».

Мы понимаем, мир стал тяготеть к возрождению национального самосознания, от этого возникает задача сохранения не только уникальности этнических культур, но и

духовно-культурной целостности каждой из стран, в связи с чем тема диалога культур приобретает особую актуальность.

Следующим выводом можно считать следующий: предупреждение культурных конфликтов возможно лишь на основе воспитания недогматического сознания, для которого идея культурного полиморфизма (принципиальной многозначности пространства культуры и принципиальной невозможности «единственно верного» культурного канона) будет естественной и очевидной. Путь к «культурному миру» - в отказе от монополии на истину и стремления насильно привести мир к консенсусу.

Перед нами остро обозначенная проблема - это проблема возможности и необходимости коммуникаций между культурами, каждая из которых несет в себе свои смыслы, традиции, нормы. И она не может быть решена механически через отождествление культур, но ее также можно считать неразрешимой, если использовать практику «железного занавеса», локализации, непроницаемости и закрытости.

«Агрессивный антропоцентризм, долгое время являвшийся доминирующей парадигмой в гуманитарных научных исследованиях и в международной политике, не может являться в настоящее время удовлетворительным теоретическим принципом. Сегодня диалог культур осознается как специфический способ разрешений межкультурных противоречий, существенно отличающийся от прямолинейной, прогрессистской модели развития общества» [6].

В этой связи следует считать, что диалог не только возможен, не только приемлем, но даже необходим, так как без диалога не происходит осознания культурой своих потенциалов, своей самобытности. Вспомним, что М.М. Бахтин выделял важнейший принцип межкультурной коммуникации, который понимался в виде «диалога разностей на почве общего».

В современной отечественной науке, науке ближнего и дальнего зарубежья интерес к проблеме диалога полностью не исчерпан. Зародившись в античности, учение о диалоге было развито в период Возрождения и Нового времени, а в XX веке эта проблема превратилась в самостоятельную теорию. Современные теоретические построения базируются на учении о диалогической сущности бытия М.М. Бахтина, который распространил учение о диалоге не понимание личности и культуры. Диалог культур, понимаемый как процесс, в котором происходит взаимообмен ценностями, где каждая культура в сравнении с другой обретает свою индивидуальность, актуализировал сегодня проблемы планетарного масштаба, а именно: взаимодействия

цивилизаций в условиях глобализации и сохранения культурной целостности социума [7].

Мы уверены, что именно диалог культур позволит дать синергетический эффект в гуманитарной сфере, раскрывая общечеловеческие ценности через новые возможности эффективной коммуникации.

Список использованной литературы

1. Новикова И. В. Глобализация, государство и рынок: ретроспектива и перспектива взаимодействия. Мн.: Акад. упр. При Президенте Респ. Беларусь, 2009
2. Аттали Ж. Карл Маркс. Мировой дух. М., 2008, с.192
3. http://www.terver.ru/socialstudies/processi_globalizacii.php
4. Евразийская идея в новом мире: Международное научное исследование. – Астана, 2011. – 348с. С.6.
5. Литвинов А.А. «Диалог культур в контексте глобализации». - Ростов-на-Дону – 2015.
6. Корюхина И.Ю. Диалог культур как фактор социокультурной динамики в условиях глобализации. – Иркутск, 2003. - 124 с. Авторе
7. Великая Н.А. Диалог культур в поликультурном пространстве современной России Пятигорск, 2009. – 152 с.

**ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУ ЖОЛЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ
ӘЛЕУЕТІН ЗЕРТТЕУ
(ТҮРКИЯНЫ МЫСАЛҒА АЛА ОТЫРЫП)**

А.ТӨЛЕУҰЛЫ¹, А.К. КАЙРАТОВА²

^{1,2}Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік Университеті,

kairatova_aigerim.96@mail.ru

Түйіндеме

Экологиялық туризм бүгінде бүкіл әлем бойынша кең тараған, қазіргі заманға сай туризмнің жаңа бір бағыты болып табылады. Экологиялық туризмнің басқа туризм түрлерінен ерекшеленетін басты белгісі - рекреациялық ресурстарды тиімді пайдалану. Мақалада кез келген елдің экономикасының дамуына зор ықпал ететін туризмнің аталған түріне қысқаша анықтама беріліп, Қазақстандағы қазіргі жағдайы талданып, келешекте даму бағыттары қарастырылған. Мысал ретінде Түркиядағы экологиялық нысандарға шолу жүргізілген.

***Кілт сөздер:** экологиялық туризм, қоршаған орта, ұлттық парктар, қорықтар.*

Abstract

Eco-tourism is one of the fastest growing industries in the world today. It is a form of natural resources based tourism focused on experiencing and learning about nature. This article considers the role of ecological tourism in economy of every country. Discusses various approaches to the definition "ecological tourism". The author raises issues related to the current state of ecotourism and its development prospects in Kazakhstan. Review of the ecological objects in Turkey.

***Key words:** ecological tourism, the environment, national parks, nature reserves.*

Öz

Bugüne kadar ekolojik Turizm dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biridir. Bu tür bir turizm çevre dağal eğitimi hedefleniyor. Bu makalede her ülkenin ekonomisini ve Ekolojik turizm rolü. "Ekolojik turizm" tanımını için çeşitli yaklaşımlar ele alınmaktadır. Yazar Kazakistan Cumhuriyeti eko-turizm ve onun gelişme umutları şu andaki durumu ile ilgili soruları yanıtlayan.

Anahtar kelimeler: ekolojik turizm, çevre, milli parklar, doğa rezervleri.

Бүгінде Қазақстанда еліміздің шексіз туристік әлеуеті туралы сөз қозғау әдетке айналғаны белгілі. Ал соңғы жылдары басты назарда Қазақстанның негізгі туристік өнімі - экотуризмді дамыту болып табылады. «Экотуризм - Қазақстанның негізгі туристік өнімі» деген пікірді дәлелдеместен бұрын, бұл терминнің анықтамасына тоқталып кетейін.

«Экологиялық туризм» термині және «экотуризм» яғни оның қысқартылған түрі ағылшындардың «ecological tourism» және «ecotourism» сөздерінен шыққан. Ең алғаш экологиялық туризм ұғымына 1980 жылы мексикалық экономист-эколог Гектор Цебаллос Ласкурейн анықтама берген болатын. Оның айтуынша, экологиялық туризм – бұл табиғатқа қамқорлықты қажет ететін, табиғатпен танысуға деген қуанышпен қоса флора мен фаунаны зерделеп, оларды қорғауға мүмкіндік туғызатын саяхат. Экологиялық туризмнің басқа туризмдерден принциптік айырмашылығы - табиғатта туристердің берілген тәртіпке бағынуы, табиғи ландшафттарды шамадан тыс ластаудан қорғау және индустриялық туризм дамуының басты шарты болып табылатын табиғи ресурстардың деградациясын болдырмау [1, 360 б.].

Экотуризмді анықтаудың таза теориялық мәселелерін ысырып, оның практикада іске асырылуына мән берген жөн. Қазақстанда экотуризм ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен ауылдық аумақтарға туристердің келу мүмкіндіктерін кеңейтумен байланыстырылады. Бүгінгі таңда республика аумағында туристердің әлеуетті қызығушылықтарына ие 118 ерекше қорғалатын табиғи аумақтар: оның 11-і мемлекеттік ұлттық парк орналасқан [2].

Қазіргі уақытта республика аумағында 15 экосайт (1 суретте көрсетілген) жұмыс істеуде, яғни ол дегеніміз ауыл тұрғындары «ауыл экотуризмі» тұжырымдамасына сәйкес, қонақтарды қарсы алып, қонақжайлығын көрсетеді. Экосайттарға Қазақстанның 25 ауылында тұратын, 50-ге жуық қонақжай отбасылар қолдау көрсетеді. Мұндай демалыстың құны тәулігіне 3500-ден 6500 теңге шамасында (түнеу, тамақтану және барлық жайлылықты қоса есептегенде).

1 сурет Қазақстан аумағында экосайттардың орналасуы [3]

Суретте нөмірленген экосайттардың орналасуы: Өгем (Қасқасу, Болдыберек, Ленгер, Төңкеріс) - 1, Жабағылы және Түлкібас - 2, Қорғалжын - 3, Көкшетау (Сандықтау, Имантау, Айыртау) - 4, Балкашино - 5, Қарқаралы - 6, Шабанбай би - 7, Шашубай (Балқаш) - 8, Риддер - 9, Қатон-Қарағай (Черновое, Маймыр,Коробиха) - 10, Жоңғар Алатауы - 11, Алтын Емел - 12, Саты - 13, Талғар - 14, Маңғыстау - 15.

Экотуризм жоғары экономикалық және экологиялық тәуекелдермен жиі ұштасатын үлкен инвестицияларды талап етпейді. Қоршаған ортаның сақталу принципін алға қоятын экотуризм үшін бастысы: таза ауа мен әдемі табиғи орта. Елсіз кең аумақты көріп, көшпенді өмір салтына негізделген мәдени өткенді есте сақтау Қазақстанды еліміздегі туризмнің негізін құрайтын дәл осы табиғат пен өзіндік мәдениетпен байланыстырады.

Төменде келтірілген 2 суретте Қазақстанның аймақтар бойынша негізгі табиғи нысандары аталған және әрбір нысанның қысқаша ерекшеліктері мен онда кездесетін ерекше ресурстар, сонымен қатар дамыған әрі дамытуға болатын спорт түрлері көрсетілген.

Оңтүстік	Шығыс	Батыс	Солтүстік және Орталық
Тянь-Шань тау төбегі: флора мен фаунаның алуан түрі, тамаша тау ландшафты, орман, көлдер, сарқирамалар, мұздықтар. Тау бөдері спорттық туризмді дамытуға алуындай береді. Шанғы сну бордпен шапшаң қалдытау (Шымбұлақ) Альпинизм Тауға шығу Парашютинг Шарын каньоны Өнші құм	Алтай тау төбелері: рафтингпен жүзу спорты) альпинизм треккинг Аланөл - "Құс аралы" қоқиаз және бірқатар құстардың үйі флора мен фаунаға бай жоңғар Алатауы тау төбегі	Каспий теңізі ерекше табиғат табиғи ресурстар умлдырық қоқиаз итбалық тырна	Бұрабай "Қазақстандық Швейцария" орман, көл, таулар үйінісін тапқан. суда жүзу қызырғын жаю және аттылы серуен шаңғы/коньки Қорғалқын қорығы қызылт қоқиаз Баянаулы Ұлттық паркі дала, таулар мен көлдер аймағы Бұғылы тау төбегі Қазақаралы Ұлттық паркі ерекше гранит нысаңдары бар таулы аймақ Балқаш көлі

2 сурет Қазақстан аймақтарына қысқаша шолу [4]

Қазіргі уақытта туристік жолмен дүниежүзінің бірқатар мемлекеттері жақсы дамып, мемлекеттік бюджетке көптеген кіріс кіргізуде. Олардың қатарында туристік жолмен көптеген елдермен тығыз байланыс орнатқан Түркия мемлекеті де бар. Бұл мемлекетте туризм мемлекет бюджетіне өте үлкен кіріс кіргізетін негізгі экономикалық саласы болып табылады. Туристерді ең көп қабылдайтын елдер арасында Түркия үшінші орынды иеленеді (жыл сайын әлем туристерінің 46% келеді, түсетін пайда шамамен 20 миллиард доллар).

Соңғы жылдары Түркияда экотуризм қарқынды дамып келеді. Түркияда экотурлар Олимпос, Кёпрюлю, Дилек, Каратепе, Мунзур және Улудаг ұлттық парктерінің аумағында жүргізіледі.

1-кестеде Түркияда экологиялық турлар жүргізілетін ұлттық парктер көрсетілген.

1-кесте

Түркиядағы экотурлар жүргізілетін негізгі ұлттық парктер

Парк атауы, географиялық орны	Ерекшеліктері
Олимпос-Бейдағлары Тавра таулы аймағын қамтиды, Антальядан батысқа қарай шамамен 40-50 км	Парктің үлкен бөлігін алатын Олимпос тау алабының шатқалдары мен үш табиғи белдеуді құрайтын жасыл орман алқаптары (жағалаулы орман, тау қылқан жапырақты орман, альпілік шалғындар) туристердің таңдайын қақтырады. Сонымен қатар парк аумағында табиғи газ шығатын Тахталы (Янарташ) тауы, Кемердің курорттық аймақтары, бірнеше аралдар, жаңа эко саябақ орналасқан. Қорық аумағында жоғары өсімдіктердің 370-тен астам түрі, сүтқоректілердің 80 астам түрі, 110 түрлі құс, 90 бауырымен жорғалаушылар, оның ішінде теңіз тасбақасы мекендейді.
Гереме ұлттық паркі - аумағы 300 ш.км болатын ашық аспан астындағы мұражай, Каппадокиядан солтүстік-шығысқа қарай 3 км	Парк аумағында көптеген жартасты оқшау кешендер мен үңгір қоныстары, 6 шіркеу, жиырмадан астам көне кент және мұражай кешені табылған. Геремениң барлық аумағы Горгундере жазығымен бірге Бүкіләлемдік мұра ЮНЕСКО-ның тізіміне енген.
Кепрюлю ұлттық паркі Антальяның шығысына қарай 48 км, ежелгі Аспенд қаласына жақын	Бұл ауқымды аумақтың (500 га) басты байлығы - Кепрюлю шатқалы, римдік көпірлер Олук және Боглум, қазіргі заманғы Алтынкая ауылына жақын орналасқан ежелгі қала Зелгенің қиранды үйінділері. Сауырағаш, эвкалипт, пісте және самырсын ағаштарының ұшар басын 100-ден астам құстардың бірегей түрлері мекендейді, оның ішінде Беректің нысаны - янтарь үкісі. Парк арқылы ағатын Кепрю тау өзенінде рафтинг дамыған, альпинистік алаңдар мен жаяу және атты туризм үшін бірнеше маршруттар бар.
Дилек ұлттық паркі Кушадасыдан 28 км, Дилек немесе Самсун тау массивінің баурайында орналасқан	Алаңы шамамен 30 мың га болатын парк 1966 жылы ежелгі және әр түрлі фаунаны қорғау үшін құрылған. Аумағында әлі де сілеусін, қорқау және жабайы мысық кездеседі. Айдынлық Кою, Каваклы Бурун және Қарасу жағажайларына көктемде, күзде, жаз мезгілінде кіру құны 3 түрік лирасы.
Каратепе Арсланташ Османияның солтүстігінде орналасқан	Арсланташ жасанды көлі парктің көрікті орындарын тамашалағаннан кейін орман түптерінде демалып отыруға мүмкіндік береді.
Памуккале ұлттық паркі	Бүкіләлемдік мұралар тізімі ЮНЕСКО ға енген. Кальций биокарбонатымен қаныққан суы бар көптеген термальді көздердің төмен түсуі есебінен жарлауықты террасалар құрады.
Улудаг ұлттық паркі Түркияның ерекше табиғат қойғау аймағы. Бурсадан жиырма км жерде орналасқан.	Қалың қылқанды ормандар, қарашадан сәуірге дейін қардың жатуы, ондаған эоценоздың кездесуі туристердің назарын аудартады. Паркте 320-дан астам өсімдіктер, оның ішінде 20-ға жуық жойылып бара жатқан, 90-нан астам түрлі құстар, соның ішінде 20 - жыртқыш, жәндіктердің 400-ден астам түрі, олардың арасында шамамен 16 түрі сирек кездесетін көбелектер, оның ішінде жойылып бара жатқан парнасский аполлон (Parnassius apollo) кездеседі. Парк аумағында ең ірі тау шаңғы курорты әрекет етеді.

[5] әдебиет көзі негізінде автормен құрастырылды

Испарта - Түркиядағы экологиялық туризм әуесқойлары үшін ең керемет жер. Ауада ұшатын раушан гүлінің ғажап иісі әрбір Испарта қонағын таңқалдырары сөзсіз. Қалада сансыз көп раушан көшетінен раушан эфир майы алынып, парфюмерия өнеркәсібінде пайдаланылады. Экологиялық туризмді дамыту Испартада жылдың кез-келген уақытында демалу үшін әмбебап жағдайлар жасайды. Ерте көктемде, Түркияның өзге аудандарында салқын болғанда, жүздеген туристер Испартада көптеп кездесетін танымал құстарды бақылау үшін Франция мен Италиядан ағылып келеді. Испартаға келгенде міндетті түрде 28 шатқал мен үңгірлердің біріне барған жөн. Олардың ішіндегі ең ірісі – Зидан, ұзындығы 760 м, ішінде қысы-жазы әрқашан бірдей «жылы» болатындығымен ерекшеленеді [6].

Крагус тауы (кейде Бабадаг) - биіктігі 2 мың метрге жететін ең көне таулардың бірі. Тек Түркияда ғана емес, сонымен қатар Әзірбайжанда да бар. Түркияда курортты қала Фетхиенің маңында, Жерорта теңізінің жағалауында орналасқан. Бұл жерде экстремалды спорт түрлерін ұнататын туристерді көптеп кездестіруге болады, әсіресе параглайдинг көмегімен аспанда ұшу. Бір қызығы ұшу таудың жоғарғы жағынан басталса, жерге қону Олюдениз жағажайында орын алады.

Қазақстан мен Түркияның экологиялық нысандарын шолу барысында, екі елде де туризмнің бұл түрін дамыту үшін табиғи ресурстардың жеткілікті екендігіне көзім жетті. Әрине жоғарыда аталғандар тек бір кішкене бөлігі ғана. Алайда экотуризмді дамыту үшін тек табиғи объектілердің болуы жеткіліксіз. Осы орайда Қазақстандағы экотуризмді дамытудағы басты кемшіліктерді атап өтетін болсам:

1. экологиялық туризмнің нормативті-құқықтық базасының дамымауы;
2. ерекше қорғалатын табиғи территориялардың көпшілігінде экологиялық туризм маршруттарын дамытуға қаражаттың жоқтығы, келушілерге қызмет көрсететін және ақпарат беретін дайындықтан өткен кадрлардың жоқтығы;
3. магистральдар мен жолдардан алыс орналасқан экологиялық туризм объектілеріне көліктің жетуінің төмендігі;
4. экологиялық туризм объектілеріне жарнаманың аздығы.

Қорытындылай келе, елімізде экологиялық туризмді дамыту жолында бірнеше ұсыныстарыммен бөліскім келеді:

- ❖ ерекше қорғауға алынған табиғи аумақтарда табиғат мұражайы мен ақпараттық орталықтар құру және жұмыс істеп тұрғандарын жаңғырту;
- ❖ экотуризмді дамыту саласында халықаралық ынтымақтастықты дамыту;
- ❖ білікті экскурсоводтар, туризм нұсқаушыларын, топ жетекшілерін дайындау;
- ❖ Қазақстандағы табиғи және тарихи-мәдени көрікті жерлер, маршруттар мен турлар бойынша біртұтас анықтамалық-ақпараттық жүйе құру;
- ❖ экотуристік аудандарда пайдаланылатын көлік және коммуникация құралдарының ластану деңгейін назарда ұстау;

- ❖ қоршаған орта мен адамдардың денсаулығына еш қауіп тудырмайтын, мобильді әрі қауіпсіз транспорттық жүйенің болуы;
- ❖ моторсыз көлік құралдарын пайдалану;
- ❖ экотуристік объектілерді жеке жоспарлау және дизайн, шағын қонақүйлер мен басқа да орналастыру құралдарында, мейрамханалар мен ұлттық парктердегі ақпараттық орталықтарда барлық жұмыстарды табиғи және мәдени ортаға теріс әсері тимейтіндей жүзеге асыру. Бұл ретте жергілікті құрылыс материалдарын, қоршаған ортаны ластанмайтын энергия көздерін пайдалану;
- ❖ мүмкіндігі шектеулі жандар мен балалардың табиғат аясында демалуына жағдай жасау;
- ❖ автокемпинг
- ❖ экотуризм ескі мен жаңаның үндескен ортасы болуы қажет;
- ❖ өңірлердің экобрендін құру. Мәселен, келесі бағыттар бойынша:
 - «Белсенді» аттылы турлар, экстремалды туризм;
 - «Этно» қолөнер, мерекелер, жергілікті тұрмыс және мәдениет;
 - «Эко» эко үйлер, жаяу экскурсиялар және т.б.

Түйіндей келе, экологиялық туризмнің дамуы республикадағы барлық шаруашылық кешенінің сәтті дамуына, сондай-ақ елдің басты әлеуметтік-экономикалық мақсаты - қоғамның тұрақты дамуы мен салауатты өмір салты болуы үшін жағымды жағдайлармен қамтамасыз етуді ұйымдастыруға жол ашады.

Экотуризм туризмнің қандай да бір басқа сегментіне қарағанда, ерекше инфрақұрылым мен өзгеше шешімдерді қажет ететінін естен шығармағанымыз абзал.

Әдебиеттер тізімі

1. Сергеева Т.К. Экологический туризм - М.: Финансы и статистика, 2004. - 360 с.
2. Қазақстан Республикасы мемлекеттік табиғи қорықтарының ресми интернет ресурстары <http://ustirt.kz/> <http://aksubaza.kz/>..
3. <http://www.eco-tourism.kz/eco3.html>
4. Қазақстан Республикасының ресми туристік порталы <http://www.kazakhstan.travel/>
5. <http://guide.travel.ru/turkey/geo/nature/nationalparks/>
6. <http://www.turkey.ru/lenta/turizm/20050625/360.html>

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНО-КАЗАХСТАНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ

Ламия КАФАР-ЗАДЕ

Институт Истории им. А.А. Бакиханова Азербайджанской Национальной

Академии Наук Азербайджана, г. Баку, leo_558@mail.ru

Резюме

Азербайджанская диаспора, численность которой колеблется в пределах 150-300 тыс. чел., играет важную роль в укреплении и дальнейшем развитии двусторонних отношений между Азербайджаном и Казахстаном. Деятельность диаспоры не только значима, но и важна как с экономической, культурной, так и политической точки зрения, т.к. оказывают влияние на ход внутри-, межгосударственной и мировой политики. В Казахстане азербайджанцы заняты не только бизнесом, культурно-просветительской деятельностью, пропагандой национальных ценностей, распространением языка среди соотечественников, но и участвуют в общественно-политической жизни Республики Казахстан.

Ключевые слова: Азербайджан, Казахстан, взаимоотношения, азербайджанская диаспора, этнокультурные центры.

Abstract

Azerbaijani diaspora the number of which varies between 150-300.000 people plays a great role in strenghtening and further development of mutual relations between Azerbaijan and Kazakhstan. The functioning of the diaspora is not only significant, but important from the economical, cultural and political poin of view, because it influences the course of ineer, and external, international policy. In Kazakhstan Azerbaijanis are not only engaged in business, cultural-educational work, propaganda of national values, spread of the language among compatriots, but at the same time take part in public and political life of the Republic of Kazakhstan.

Key words: Azerbaijan, Kazakhstan, mutual relations, Azerbaijani diaspora, ethno-cultural centres.

Özet

Sayı 150-300 bin kişi arasında değişen Azerbaycan Diasporası Azerbaycan ve Kazakistan arasındaki ikili ilişkilerin güçlendirilmesi ve daha da gelişmesinde önemli rol oynuyor. Diaspora faaliyeti sadece önemli değil, aynı zamanda ekonomik, kültürel ve politik açıdan çok mühim, çünkü hem iç, hem dış, hem dünya siyasetini etkiliyor. Kazakistan Azerbaycanlıları sadece iş, kültür ve eğitim faaliyetleri, milli değerlerin teşviki, yurttaşları arasında dilin yayılmasında bulunmuyorlar, aynı zamanda Kazakistan Cumhuriyeti'nin sosyal ve siyasal hayatına da katılıyorlar.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Kazakistan, ilişkiler, Azerbaycan diasporası, etno-kültürel merkezler.

Введение

С распадом СССР появился ряд независимых республик и на международной арене, соответственно, создалась новая система геополитических взаимоотношений, в числе которых можно указать и азербайджано-казахстанские отношения. Так, после распада СССР и образования независимых государств начался качественно новый этап во взаимоотношениях постсоветских, в том числе и тюркских государств. Сегодня Азербайджан не только является ключевым партнером Казахстана в кавказском регионе, но одновременно братской и дружественной страной. Договор «О дружбе, сотрудничестве и добрососедских отношениях между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан», заключенный 1 октября 1991 г., стал результатом официального визита азербайджанской делегации в Казахстан в период с 30 сентября по 2 октября 1991 г. и вплоть до официального визита Президента РК Нурсултана Назарбаева в Азербайджан в сентябре 1996 г., когда было подписано 12 соглашений, в том числе Договор об основах отношений между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан, регулировал взаимоотношения двух республик. Результатом же первого официального визита Гейдара Алиева в Казахстан в июне 1997 г. стало подписание еще 17 стратегических документов, одним из которых была Декларация по еще большему развитию и углублению сотрудничества между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан, Дипломатические отношения между двумя республиками были установлены 30 августа 1992 г. Посольство Республики Казахстан в Азербайджане начало функционировать 9 января 1993 г., а посольство Республики Азербайджан в Казахстане – 1 марта 1994 г. Генеральное консульство Азербайджана в

Ақтау открылось 6 сентября 2008 г. (*Bilateral relations*, para. 1). Необходимо отметить, что в 1998 году Гейдар Алиев был награжден государственной медалью «Астана» за заслуги в развитии дружеских отношений с Казахстаном (*Азербайджано-казахстанские отношения*, para. 33). Тем не менее, несмотря на то, что еще в начале 90-х гг. XX в. были установлены дипотношения и открыты посольства, консульства и в целом было подписано свыше 100 документов, взаимоотношения двух республик главным образом были построены на уровне встреч на высших форумах глав тюркских государств, в рамках встреч государственных и правительственных делегаций (Джафарова, 2013, с. 71). Именно азербайджанской диаспоре принадлежит ключевая роль в дальнейшем укреплении межгосударственных отношений. В общем, сегодня в глобализирующемся мире роль диаспор велика, диаспора превратилась в неотъемлемый элемент международных отношений.

История Возникновения И Деятельность Азербайджанской Диаспоры В Казахстане

Азербайджанцы проживают во всех городах и областях Казахстана (см. таблица 1). «Азербайджанская община в Казахстане является значительным этносом в демографическом составе этого государства. Причем, азербайджанская община Казахстана представляет собой наиболее оседлую и менее склонную к миграции структуру...» (Джафарова, 2013, с. 71). За исключением казаков и русских, составляющих большинство населения республики, пятая по численности после немецкой, узбекской, татарской и белорусской общин, азербайджанская община расселена во всех 19 областях Казахстана. Сегодня более 300 азербайджанских предприятий действуют в Казахстане и около 60 – в Азербайджане. В целях дальнейшего развития экономического сотрудничества между двумя республиками по сегодняшний день было подписано более 20 договорно-правовых документов. Объем взаимной торговли между Казахстаном и Азербайджаном за 2014 год составил 252,1 млн. долл. США. При этом объем казахстанского экспорта в Азербайджан составил 220,03 млн. долл., а импорт из Азербайджана – 32,1 млн. долл. США (*Сотрудничество Республики Казахстан*, para. 7).

Азербайджанцев с казахами связывают не только единое тюркское происхождение, общие религиозные и культурные ценности, географическое расположение на Великом Шелковом пути, но и пройденный исторический путь. Сегодня диаспоры являются связующим звеном в межгосударственных отношениях. Согласно некоторым экспертам, сегодня происходит «диаспорализация мира» и

современный мир представляет собой не столько сумму государств, сколько сумму диаспор. Азербайджанская диаспора, численность которой по неофициальным данным колеблется в пределах 150-300 тыс. чел., является одной из значительных в Казахстане, где проживают около 130 этносов. Соответственно, сегодня в условиях стремительного роста численности иммигрантских сообществ и их институционализации место и роль азербайджанской диаспоры в укреплении и дальнейшем развитии двусторонних отношений между Азербайджаном и Казахстаном не только значимы, но и важны как с экономической, культурной, так и политической точки зрения. Диаспоры не только меняют демографическую структуру, этно-конфессиональный состав принимающей страны, но также оказывают влияние на ход внутри-, межгосударственной и, соответственно, мировой политики.

Краткая История Переселения Азербайджанцев В Казахстан

Основная часть массовых переселений азербайджанцев в Казахстан приходится на 20-30-е и 40-50-е годы XX в., точнее, на период, когда советская власть начала политику раскулачивания и кампанию по освоению целины, а также период репрессий свободомыслящих представителей просвещения, национальной интеллигенции. Под именем «кулаков» в Казахстан было переселено около 120 тыс. азербайджанцев, а в 50-60-е гг. XX в. еще 15 тыс. наших соотечественников (подробнее см.: Сәғәтова, 2013, с. 150; Джафарова, 2013, сс. 69-70). В 1960-80-е гг. приток азербайджанцев в Казахстан усилился в связи с освоением новых индустриальных районов. В конце 1980-х - 1990-х гг. новая волна миграции из Азербайджана в Казахстан была вызвана усилением социально-экономических и этнополитических процессов: межнациональные конфликты в Нагорном Карабахе, экономический кризис в Азербайджане, сопровождавшийся массовой безработицей и падением уровня жизни населения (Солонец, 2013, пара. 10-11). Большинство азербайджанцев, проживающих сегодня в Казахстане, являются потомками именно азербайджанцев, переселившихся сюда в 30-60-е гг. XX в.

Таблица 1. Численность азербайджанцев в разрезе регионов по переписи 2009 г. РК (<http://stat.gov.kz/>).

	Всего чел.	Азербайджанцы чел.		Всего чел.	Азербайджанцы чел.
Республика Казахстан	16009597	85292	Костанайская	885570	3405
Акмолинская	737495	1855	Кызылординская	678794	232
Актюбинская	757768	986	Мангистауская	485392	3776
Алматинская	1807894	14881	ЮКО	2469357	28956
Атырауская	510377	388	Павлодарская	742475	1823
ЗКО	598880	1102	СКО	596535	1564
Жамбылская	1022129	10781	ВКО	1396593	1373
Карагандинская	1341700	4122	г. Астана	613006	2618
			г. Алматы	1365632	7430

Таблица 2. Динамика численности азербайджанского населения Казахстана в XX – начале XXI веках (из: Солонец, 2013).

Годы	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999	2009
Чел.	46	12996	38362	56166	73345	90083	78325	85292

Создание И Деятельность Азербайджанских Национально-Культурных Центров В Казахстане

В 1990-х – 2000-х гг. на территории Казахстана был создан ряд азербайджанских национально-культурных центров (например, Туран, Азери, Бирлик, Ватан, Намус, Гейдар, Нахичеван, Достлуг, Насими, Гобустан и др.), отдельное женское общество. Деятельность данных организаций направлена на проведение культурно-массовых и спортивных мероприятий, открытие учебных заведений, выпуск периодических изданий на русском и азербайджанском языках. Для воспитания подрастающего поколения создаются воскресные школы, в которых дети из азербайджанских семей изучают родной язык, историю, географию, литературу. Работают семейные народно-инструментальные и фольклорные коллективы «Азербайджан», «Арзу», «Севиндж»,

«Гариблер», «Озан». Важными событиями в жизни казахстанских азербайджанцев являются национальные праздники, в частности, Новруз Байрамы, Дни азербайджанской культуры. В то же время национально-культурные центры, привлекая представителей азербайджанской диаспоры к участию в общегородских культурно-массовых мероприятиях, способствуют ее интеграции в местное общество.

Созданный в 2008 г. азербайджанскими культурными центрами Северо-Казахстанского областного центра, Алматинским областным азербайджанским центром, Жамбылским областным азербайджанским национально-культурным центром «Азери», Астанинским объединением «Хазар», Карагандинским азербайджанским культурным центром «Намус» и возглавляемый одним из выдающихся азербайджанских интеллигентов профессором Видади Салаховым «Союз азербайджанских культурных центров Казахстана» состоит из 22 объединений районных, городских и областных азербайджанских этнокультурных центров. В.Салахов награжден орденом «Золотой орел», более 10 дипломами и почетными грамотами, а в 2011 г. по указу самого Президента РК он был награжден медалью «Тереги» за укрепление дружбы между двумя народами, заслуги в области развития азербайджанской диаспоры. Основной целью деятельности является координация и согласование действий территориальных этнокультурных объединений азербайджанцев Республики Казахстан. Основные направления деятельности:

- повышение активности представителей азербайджанского этноса в укреплении дружбы, мира и согласия;
- реализация культурных и социальных прав и свобод представителей азербайджанского этноса, удовлетворение культурно-просветительных потребностей азербайджанцев Казахстана на основе обогащения их традициями азербайджанского народа, изучения азербайджанского языка, истории и культурных ценностей;
- проведение благотворительной деятельности;
- содействие установлению и развитию культурных связей между Казахстаном и Азербайджанской Республикой.

Кроме того, сегодня при Союзе действуют 19 воскресных школ, издаётся газета и существует сайт «Turan Times» на азербайджанском, русском, казахском и английском языках, действуют два азербайджанских ансамбля: танцевальный и вокально-инструментальный ансамбль «Хазар». Открыты курсы по изучению государственного языка. Создано и действует молодежное крыло объединения «Гейдар». АНК активное участие во всех мероприятиях, инициированных Ассамблеей. Проведение городских и областных праздников и мероприятий, связанных с Азербайджаном и Казахстаном (*Менің Қазақстаным*, 2015, с. 37).

Одним из авторитетных и одновременно наиболее активных азербайджанских культурных центров в Казахстане является «Туран», созданный в 1992 г. Основным направлением деятельности центра является сохранение и пропаганда традиций, обычаев, языка, культуры и истории азербайджанского народа, а также содействовать совершенствованию национальных отношений в Республике Казахстан и способствовать активному вовлечению азербайджанцев во все сферы общественной и культурной жизни. В 2000 г. «Туран» вышел на региональный уровень: решением общего собрания Алматинского общества азербайджанцев «Озан», «Ташкентского азербайджанского культурного центра» и «Бишкекского азербайджанского культурного центра» он был преобразован в Конгресс Азербайджанцев «Туран», руководителем которого стал член Совета Ассамблеи народа Казахстана Хамедов Абульфаз. Основной целью конгресса является содействие укреплению межэтнических отношений в Республике Казахстан и активному вовлечению азербайджанцев во все сферы общественной и культурной жизни. Основные направления деятельности:

- содействие всестороннему взаимному обогащению этнических культур народа Казахстана, включая развитие разносторонних культурных связей между Казахстаном и Азербайджаном;

- участие в осуществлении культурно-просветительской деятельности среди представителей азербайджанского этноса в изучении истории, сохранении и развитии языка, культуры, обычаев и традиций Азербайджана;

- приобщение представителей этносов Казахстана к истории, культуре, искусству казахского народа;

- изучение государственного языка;

- патриотическое воспитание молодежи.

К тому же, конгрессом выпускается газета «Ватан» на азербайджанском языке. Проводятся курсы по изучению государственного и родного языков, обычаев, обрядов, традиции, музыки и танцев. При «Ассоциации Азербайджанцев» РК работает танцевальный ансамбль «Бахар», обучающий детей независимо от их этнического происхождения. Действуют народно-инструментальные и фольклорные коллективы. В Алматы, Алматинской и Павлодарской областях созданы «воскресные школы», в которых изучаются родной и государственный языки, литература, история, обычаи, традиции и искусство азербайджанского этноса (*Менің Қазақстаным*, 2015, с. 25).

В 2000 г. по инициативе Ахмедова Эльдара было создано общественное объединение Атырауский азербайджанский национально-культурный центр «Новруз» Дети и молодежь привлекаются ко всем праздникам государственного, национального и религиозного характера, организуются встречи с видными людьми азербайджанской

диаспоры, встречи со спортсменами, артистами и общественными деятелями. По инициативе председателя азербайджанского этнокультурного центра «Новруз» Ахмедова Э.М. совместно с генеральным консулом Республики Азербайджан в г. Актау Мамедовым Рашадом лучшим студентам Атырауского Государственного Университета им. Х.Досмухамедова ежегодно выделяются гранты на обучение, а также награждаются сертификатами имени Первого Президента Республики Азербайджан, выдающегося деятеля и сына азербайджанского народа Гейдара Алиева. Также члены азербайджанской диаспоры активно привлекаются к участию в ежегодном фестивале культуры и искусства, языков народов Казахстана, к организации и проведению празднования 1 Мая – Дня Единства народов Казахстана, Дня азербайджанской культуры, центром организовывается проведение национального праздника «Новруз Байрамы» 21 марта. Также в дальнейшем центр «Новруз» планирует создание классов, кружков при школах для учения азербайджанского и казахского языков (*Азербайджанский этнокультурный центр «Новруз»*, пара. 1, 8, 9). В мае 2014 г. во время официального визита генерального консула Республики Азербайджан г. Актау господина Р.Мамедова к ректору университета им. Х.Досмухамедова господину Б.Мамраеву было решено открыть Азербайджанский Культурный Центр при Университете Х.Досмухамедова (Туркология). Под руководством председателя Азербайджанского этнокультурного центра «Новруз» господина Э.Ахмедова и при поддержке азербайджанской диаспоры был оформлен кабинет при университете имени Х.Досмухамедова. При поддержке Генерального Консульства Республики Азербайджан в г. Актау и консулом лично господином Р.Мамедовым были организованы и доставлены материалы плакаты, стенды, учебники и проектор. 3 декабря 2014 года состоялось торжественное открытие Азербайджанского культурного центра. Кроме того, в числе важных мероприятий центра «Новруз» можно особо отметить проведение 26 февраля 2016 г. конференции «Ходжалы-боль и трагедия XX века» в Атырауском Государственном Университете имени Х.Досмухамедова, представление в 2013 г. оперетты азербайджанского композитора Узеира Гаджибекова "Аршын мал алан" актерами казахского государственного академического театра драмы им. М.Ауэзова в городе Атырау, а также проведения 28 мая 2012 г. Дня Республики Азербайджан (*Азербайджанский этно-культурный центр «Новруз»*. *Наши мероприятия*, пара. 1, 3, 4, 8).

Необходимо отметить, что создание в 1990-х–2000-х гг. азербайджанских национально-культурных центров в Казахстане также дало возможность возродить чувство национального самосознания азербайджанцев, укрепить их связь со своей культурой, традициями, обычаями, языком. Наряду с воскресными школами, кружками

по изучению родного языка и танцев появился ряд газет, журналов и т.д., активно пропагандирующих историю, культуру, общественно-политическую жизнь азербайджанской диаспоры. Среди ведущих этнических СМИ Казахстана можно отметить международную газету «VATAN» (на азербайджанском, казахском и русском языках), международную газету «Туран – TIMES» (на русском и азербайджанском языках), международную газету «TÜRKEKEL», радиопрограмму «Достык» на азербайджанском языке, газету «Туран экспресс», издаваемую с 2004 г. общественным объединением «Хазар», трехязычный журнал «Ватан», «Ватан пресс», считающийся самым большим информационным порталом азербайджанской диаспоры в Казахстане, «Казрадио» – азербайджаноязычная программа, транслируемая на казахстанском государственном радио.

Одним из основных направлений в деле сохранения этнической идентичности мигрантов является их активное включение в культурную жизнь азербайджанской диаспоры. Воскресные школы, национальные инструментальные и фольклорные коллективы, действующие при центрах, газеты, издаваемые ими, телерадиопрограммы, а также проведение азербайджанскими соотечественниками национальных праздников и памятных государственных дней играют незаменимую роль не только в сохранении национальной самобытности, но и в приобщении казахов и других народов Казахстана к азербайджанской истории, культуре, традициям, обычаям. Если проследить динамику численности азербайджанцев на территории Казахстана (если в 1926 г. численность азербайджанцев была всего лишь 46 чел., то уже в 2009 г. они составили 85292 чел. из 16009597 чел. общего населения Казахстана) (см. таблица 2), становится очевидным, что Казахстан является примером межэтнического согласия и гармонии. Само государство является гарантом мирного пребывания и благополучия азербайджанцев и других народов. К слову, именно формула «Один народ – одна страна – одна судьба» отражает государственную стратегию «Казахстан – 2050». Тот факт, что конституционный орган Ассамблея народов Казахстана, основной задачей которой является разработка и реализация государственной политики в сфере межэтнических отношений, была создана и возглавляется самим Президентом Республики Казахстан, подтверждает вышесказанное. Отметим, что «одной из главных особенностей Ассамблеи является представительство интересов этнических групп в высшем законодательном органе – Парламенте страны как гарантированное представительство. Ассамблея избирает 9 депутатов Мажилиса Парламента. Избираемые Ассамблеей депутаты представляют ее интересы, как совокупность интересов всех этносов страны» (*Деятельность Ассамблеи*, пара. 2, 4). К тому же, международная выставка ЭКСПО – 2017, в которой примут участие около 100 стран, в том числе и Азербайджан, один из

первых подтвердивший свое участие, пройдет именно в Астане – столице Казахстана. Ежегодно празднуется 1 мая – День единства народа Казахстана.

Участие Азербайджанцев В Общественно-политической Жизни Казахстана

В Казахстане азербайджанцы заняты не только бизнесом, культурно-просветительской деятельностью, пропагандой национальных ценностей, распространением языка среди соотечественников, но и участвуют в общественно-политической жизни Республики Казахстан. Так, мером города Чу является азербайджанец Низами Мамедов, а на выборах в 2016 г. 4 азербайджанца получили депутатские мандаты, а Магеррам Магеррамов, первый секретарь Алматинской области Казахской Народной Коммунистической Партии, стал первым азербайджанцем, избранным в Парламент. Местные политики оценивают этот факт удачной интеграцией азербайджанской общины в казахстанское общество и как доверие ей со стороны казахского народа. Он по указу Президента РК Н.Назарбаева был награжден медалью «За отличие в трудовой деятельности» и юбилейной медалью «25-летие Республики Казахстан». К слову, в 1998 г. Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев был награжден государственной медалью «Астана» за заслуги в развитии дружеских отношений с Казахстаном.

В период с 6-9 июня 2012 г. в Алматы и Астане соответственно были проведены дни азербайджанской культуры, а с 18 по 21 ноября 2012 г. в г. Баку прошли Дни культуры Казахстана в Азербайджане (*Сотрудничество Республики Казахстан*, параг. 14, 15).

Университет им. Ахмеда Ясеви ежегодно выделяет азербайджанским студентам 10 мест. С 11 мая 2010 г. в Евразийском Национальном Университете им. Л.Н.Гумилева существует кабинет-музей имени общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева, где периодически проводятся просветительские мероприятия с целью ознакомления казахского народа с историческими реалиями Азербайджана. В мае 2011 г. в Бакинском Государственном Университете также был создан Центр имени Абая Кунанбаева – казахского поэта, общественного деятеля, писателя, основателя современной казахской письменной литературы. Одной из основных целей центра является развитие культурных взаимоотношений между двумя народами.

Кроме того, 44 азербайджанки-узницы (см. список: *Азербайджанки*) отбывали срок в «АЛЖИР»е, т.е. в «Акмолинском лагере жен изменников Родины», где свыше 18 тысяч женщин прошли этапом, а около 8 тысяч женщин отбывали срок от звонка до звонка. В основном это были жены известных государственных, политических и общественных деятелей. Азербайджан один из первых проявил инициативу и

установил памятную плиту там. Так, 31 мая в 2011 года, в День памяти жертв политических репрессий, на территории музея с участием заместителя акима г. Астаны Балаевой Аиды состоялось открытие посольством Азербайджана в РК памятной плиты, посвященной женщинам-узницам азербайджанской национальности. В ходе мероприятия посол республики Азербайджан Закир Арифоглы передал в фонд музея архивные документы 43 женщин-узниц азербайджанской национальности.

Говоря об азербайджанских женщинах, чья судьба так или иначе была связана с Казахстаном, необходимо отметить и общество азербайджанских женщин, организованное в 1996 г. Основной заслугой данного общества является ознакомление остального казахстанского населения с традициями, обычаями, бытом и, конечно же, национальной кухней азербайджанцев.

Необходимо отметить, что делегация азербайджанцев из Казахстана довольно активна. К примеру, она участвовала в форуме общественных объединении азербайджанцев, проживающих в СНГ, Балтии и других странах мира, во Всемирном съезде азербайджанцев, в первом Всемирном Курултае независимого Азербайджана и т.д.

Заключение

Так, роль азербайджанской диаспоры в укреплении двусторонних азербайджано-казахстанских отношений бесценна. Дружественные отношения между Азербайджаном и Казахстаном, являющимися стратегическими партнерами как на Кавказе, так и в Средней Азии, важны не только на постсоветском пространстве, но и на международном уровне. Азербайджанские этнокультурные объединения прикладывают максимум усилий для сохранения самобытной азербайджанской культуры, возрождения языка, народных обычаи и традиций в условиях глобализации и локализации. Много внимания уделяется изучению истории, укреплению дружбы между народами, развитию международных культурных и экономических связей. В целом, динамика азербайджано-казахстанских отношений, а также дружеские отношения между двумя народами, связанными как историей, так и единым этническим происхождением, отражает сильную перспективу дальнейшего тесного сотрудничества двух республик, одна из главных ролей в котором будет, несомненно, принадлежать именно азербайджанской диаспоре в Казахстане.

Литература

1. *Азербайджанки*. (23.04.2016). Дата обращения: 05.03.2017, <http://museum-alzhir.kz/8-o-muzee-kategoriya/36-azerbajdzhanki>

2. *Азербайджано-казахстанские отношения* (26.06.2010). Дата обращения: 08.03.2017, <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/549420.html>
3. *Азербайджанский этнокультурный центр «Новруз»*. (18.03.2015). Дата обращения: 07.03.2017, <http://ahmedov.kz/>
4. *Азербайджанский этнокультурный центр «Новруз». Наши мероприятия*. (14.06.2015). Дата обращения: 08.03.2017, <http://ahmedov.kz/nashi-meropriyatiya>
5. *Bilateral relations. Brief history of relations between Azerbaijan and Kazakhstan*. (12.07.2015). Дата обращения: 02.03.2017, <http://astana.mfa.gov.az/content/3>
6. Сәғәрова, Р. (2013). Azərbaycanlıların Mərkəzi Asiya respublikalarında məskunlaşması tarixindən. *Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar Elmlər Bölməsi* (№ 4), сс. 148-151
7. *Деятельность Ассамблеи народа Казахстана*. (17.05.2016). Дата обращения: 24.02.2017, <http://assembly.kz/ru/deyatelnost-assamblei-naroda-kazahastana>
8. Джафарова, Р. (2013). Деятельность азербайджанской диаспоры в республике Казахстан в постсоветский период. *Современная Научная Мысль*, с. 68-74
9. *Менің Қазақстаным – справочник о деятельности этнокультурных объединений Казахстана*. (2015). Астана: Жасыл Орда.
10. *Перепись населения 2009 г.* (18.09.2013). Дата обращения: 01.03.2017, http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/p_perepis?_afzLoop=18226394064098821#%40%3F_afzLoop%3D18226394064098821%26_adf.ctrl-state%3Dqe8ipdrvz_92
11. Солонец, М. *Из истории формирования азербайджанской диаспоры в Казахстане в XX – начале XXI века*. (26.09.2013). Дата обращения: 14.02.2017, http://www.vkoem.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1551%3Asolonecz-m-iz-istorii-formirovaniya-azerbajdzhanskoj-diaspory-v-kazahstane-v-xx-nachale-xxi-vekax&catid=85%3A2010-03-09-10-07-22&Itemid=93&lang=ru
12. *Сотрудничество Республики Казахстан с Азербайджанской Республикой* (05.04.2016). Дата обращения: 09.03.2017, <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/sotrudnichestvo-kazahstana/sotrudnichestvo-so-stranami-sng/12-material-orys/424-sotrudnichestvo-respubliki-kazahstan-s-azerbajdzhanskoj-respublikoj>

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЛЫМЫНЫҢ ДАМУ АЛҒЫШАРТТАРЫ, ТУРИЗМДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ

А. ТӨЛЕУҰЛЫ¹, А.Б.ҚИЯЗ¹

^{1,2}Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік Университеті,

aida.bekzat@mail.ru

Түйіндеме

Транспорт халық шаруашылығының ірі салалардың бірі болып табылады. Транспорттық саяхаттар қазіргі уақытта туризмнің дербес түріне айналды. Оның жұмысында маңызды үлесті жолаушыларды тасымалдау алады. Мақалада транспорттық инфрақұрылымның туризмді дамытудағы рөлі анықталып, болашақта даму бағыттары көрсетілген.

Кілт сөздер: көліктік инфрақұрылым, туризм, инвестиция.

Abstract

Tourism, as an economic activity, is characterized by a high level of elasticity. As transport costs are significant for international transportation, demand is strongly influenced by cost fluctuations. Transport is the key element in the tourism industry. Transport is the cause and the effect of the growth of tourism. This article discusses the value of transport infrastructure and transport companies in the development of tourism in the Kazakhstan.

Key words: transport infrastructure, tourism, investment.

Öz

Turizm, ekonomik bir aktivite, bir üst düzey esneklik. Taşıma gibi maliyetleri önemli ölçüde uluslararası taşımacılık, doktor şiddetle etkilenir maliyet dalgalanmaları. Taşıma, anahtar elemanı, turizm sektörü. Taşıma, neden ve etkisi, büyüme ve turizm. Bu makalede açıklanan değer ulaştırma altyapısı ve taşıma şirketleri, turizm, Kazakistan.

Anahtar kelimeler: ulaştırma altyapısı, turizm, yatırım.

Ұлы Түркі елінің қара шаңырағы – Қазақ даласының Ұлы перзенті Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың: «Елімді төрткүл дүниеде терезесі тең еңселі жұртқа, абыройы асқан айбынды елге айналдыру – менің өмірлік өршіл

мұратым» [1], – деген сөзі бүгінгі таңда іс жүзіне асып, Қазақ елі дүние жүзінде өзіндік орны бар, дамыған отыз елдің қатарына ену жолында бағдары айқын, болашағы жарқын жолға түсті. Елбасы халқының бақытты өмір сүруі үшін, баянды болашағы үшін бар қажыр-қайратымен еңбек етіп келді. Тағдыры тұтас, тілегі ұқсас Қазақстан халқы осы кезеңде ғасырлық мәні бар ғаламат табыстарға қол жеткізіп отыр. Елбасының көрегендік саясатының нәтижесінде Алтай мен Атырау, Арқа мен Алатау арасындағы ұлан-ғайыр далада бірлігі бекем, ұлысы ұйысқан, қуатты мемлекет құрды. Арғы ата-бабаларымыз Қиыр Шығыстан Батыс Еуропаға дейінгі, Сібірден Үндістанға дейінгі аумақты алып жатқан мемлекеттердің дамуында екі мың жыл бойы елеулі рөл атқарып келсе [2], бабалар дәстүрін жалғастырып, ХХІ ғасырда Батыс пен Шығысты жалғаған еліміз өркениеттер үндестігінің жерұйық бесігіне айналды. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Инфрақұрылымдық дамудың «Нұрлы жол» Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында ҚР инвестиция және даму министрлігіне мынадай бағыттарды жүзеге асыру жүктеген еді:

1. Тиімді көліктік-логистикалық инфрақұрылымды құру.
2. Автомобиль жолдарын дамыту.
3. Темір жол секторын және логистиканы дамыту.
4. Индустриалды инфрақұрылымды және туризм инфрақұрылымын дамыту.

Туризмді дамыту мақсатында сырттан келушілер және ішкі туризмді одан әрі дамытуға бағытталған туризм инфрақұрылымын құру жөніндегі шаралар іске асырылып жатыр. Бұл шаралар басымдылыққа ие Алакөл, Кендірлі, Балқаш курорт аймақтарына, сондай-ақ Қарқаралы, Баянауыл және басқа рекреациялық аймақтарға келушілердің сапалы демалуы жөніндегі сұранысын қанағаттандыруға бағытталды.

Туризм саласын мемлекеттік реттеу туризм саласының барлық бөлімдерінің негізі болып, тұрақты дамып жатқан экономикалық базаның құрылуына бағдарланған, мұның мәні шаруашылық қызметті реттеудің ұйымдық-басқарушылық және экономикалық әдістерінің тиімді үйлесуін қамтамасыз ету. Туристік саланы тиімді басқару мен мемлекеттік реттеу осы сала кәсіпорындарының дамуынан шыққан әлеуметтік әсердің сандық және сапалық көрсеткіштерімен анықталады. Бүгінгі таңда, экономиканы реттеудің ұйымдық-экономикалық механизмдерінің, соның ішінде туризм саласының аймақтық және жергілікті деңгейде тиімді қызмет етуі аса маңызға ие. Осы бағытта келесі шаралар қолдану қажет:

– Қазақстан Республикасының Бүкіләлемдік сауда ұйымының мүшесі болу аясында халықаралық туристік қызметтерді мемлекеттік реттеуін қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық жобаларды әзірлеу;

– кіру және ішкі туризмінің дамуы, миграция, визалық және тіркеу үрдістерін, кедендік және шекаралық бақылауды жеңілдету мәселелері бойынша ұлттық заң шығаруды жетілдіру;

– кіру және ішкі туризмді дамыту үшін инвестициялау мен салық салу мәселелері бойынша қажетті нормативтік-құқықтық актілерді қабылдау;

– туризм саласында статистикалық есеп пен есеп беру жүйесін жетілдіру, ұлттық есептеу жүйесіне Туризмнің қосымша шотын (ТҚШ) енгізу;

– Бүкіләлемдік туристік ұйымның нұсқауы мен Біріккен Ұлттар Ұйымының Статистика комиссиясының шешімін ескере отырып туристік саланың төлем балансын құру әдістемесін жетілдіру;

– туризм саласының халықаралық келісім-шарттар базасының ұлғаюы негізінде сала бойынша шет елдермен әріптестік қарым-қатынастарды белсендіру;

– техникалық реттеу жүйесімен бекітілген талаптарға сай туристік және қонақ үй қызметтерінің сапасын арттыру;

– туризм саласында орталық атқарушы және басқа да мемлекеттік органдар арасында, сонымен қатар мемлекеттік және жеке сала арасындағы қызметтің толық қанды үйлесуін қамтамасыз ету;

– туристік менеджменттің сәйкес сәйкес деңгейін қамтамасыз ету;

– туристік инфрақұрылымды дамытуды мемлекеттік қолдау және осы бағытта орталық және жергілікті атқарушы органдардың қызметінің үйлесуін қамтамасыз ету;

– туризм саласындағы жеке бастамалардың дамуын қолдау.

Туризм инфрақұрылымының дамуы мен инвестициялық климатты жақсарту мәселесін шешу үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

– электрқуаты желілерін тарту;

– сумен қамтамасыз ету мен суды бұру жүйелерін құру;

– телефон желісін салу және спутниктік байланыспен қамтамасыз ету;

- көлік тораптарын құру және жөндеу.

Ірі рекреациялық ресурстардың тоғысқан жерлерінде шаруашылық рекреациялық маманданған аймақтарды құру қажет. Қазақстан Республикасында

санаторлық-курорттық істің дамуы аса маңызға ие, ол үшін келесі шараларды жүзеге асыру керек:

- санаторлық-курорттық объектілерді сертификаттау және сыныптау;
- санаторлық-курорттық объектілердің қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық актілерді құрастыру;
- Туризмнің инфрақұрылымының дамуы мен қаржы құралдарының шектеулі екенін ескерсек бірінші кезеге құрылатын қонақ үйлер мен мотелдер сонымен қатарекі-үш жұлдызды қонақ үйлер жүйесін құруға бағдарланған аймақтық деңгейде «Еурокемпинг» жобасын жүзеге асыру шеңберінде кемпингтерді салу секілді басты бағыттарды анықтау қажет.

Сонымен қатар туризм саласының инвестициялық тартымдылығын артыру мақсатында келесі мәселелерді шешу қажет:

- Халықаралық бизнес бағыттардың Қазақстанның туристік әлеуеті жайлы ақпараттандыруын арттыру және осы бағытта шет елдік ұйымдармен,соның ішінде Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы шетел инвесторлар Кеңесінің жұмыс тобы арқылы Қазақстан Республикасының инвестициялық имиджін арттыру мәселелері бойынша жұмыс жасау;
- Шетелдік және отандық даму институттарының жобалары бойынша туристік этнографиялық кешендер күйіндегі объектілер салуды,көңіл-көтеру индустрия жүйесін құрыуүшін инвестиция тарту;
- Туристік және сувинерлік өнімдер индустриясын құру және дамыту бойынша шаралар қолдану;
- Кіру туризімінің дамуы үшін ең тартымды аудандарды әлемдік стандарттарға сай туристік инфрақұрылым объектілерін салу бойынша аймақтық жоспар құру;
- Киз үйлерді жасайтын кәсіпорындарды құру,ұлттық кәсіптері қайта жандандыру,жаңа жұмыс орындарын құру;

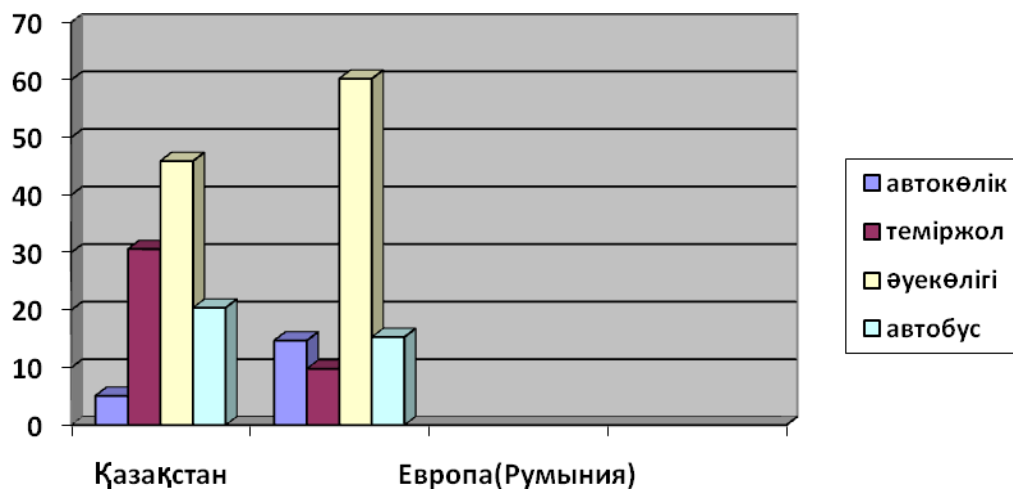
Инвестициялау инстиутының тиімділігі осы бағыттағы мемлекеттің саясатына,туризм инфрақұрылымын дамыту бойынша мемлекеттік жеке және қоғамдық туристік ұйымдарға байланысты.

Туристік кластерлер инфрақұрылымын дамыту үшін көздің жауын алатын табиғат пен тарихи-мәдени нысандарға апаратын автомобиль жолдарын жөндеу мен реконструкциялау, қазіргі бар темір жол инфрақұрылымын жаңғырту, жұмыс істеп

тұрған әуежайларды жаңғырту мен жаңадан әуежайлар салу, шағын авиацияны дамытуға жағдай жасау мәселелері қарастырылады, сонымен бірге бұрын басталған жобаларды жүзеге асыру жалғастырылып жатыр [3].

Бірақ, бізде өкінішке орай бұл үлкен жобалар іске асылып жатқанмен әлі де болса тоғыз жолдың торабына айналған туризм саласы ақсап тұр. Оған себеп бізде Еуропалық стандартқа сай әуежайларда, теміржол вокзалдарында, орталық автовокзалдарда, сондай-ақ автомагистральдар бойында тегін туристік ақпарат, брондау мүмкіндіктерін, кәдесыйлар, кітаптар мен карталар сатып алу мүмкіндіктерін ұсынатын визит-орталықтары өте аз! Негізінен ашық аспан аясында және туристік көрнекіліктің айқындалған орындарда ірі іс-шараларды өткізу уақытында тек туристік ақпарат ұсынатын ақпараттық бюро; туристік көрнекіліктің негізгі орындарын, қонақ үйлердегі және басқа да орналастыру орындарындағы, әуежайлардағы, теміржол вокзалдарындағы, орталық автовокзалдардағы, порттардағы, сондай-ақ туристік қызығушылықтың басқа да орындарындағы туристік көрсеткіштер; кепілдік берілген бағдарламалар – туристік дестинациялар ұсынатын мәдени, экскурсиялық және басқа да бағдарламалар, туристік көрнекілік, дестинация қызметтері мен өнімдер топтамасын ұсынатын дестинация карталары; дестинация сұранысын (мысалы, келушілердің қанағаттану деңгейі), ұсыныстарды (мысалы, қонақ үйдегі қызмет көрсету) бәсекелестерді, өнімдерді және т.б. зерттеу қызметтерін қолға алған жөн. Туристік индустрияны дамытуға тартылған қонақ үйлер және басқа да орналастыру орындары, туристік көрнекілік мейрамханалары, туроператорлар, әуе желілері, жергілікті атқарушы органдар, университеттер, бұқаралық ақпарат құралдары және т.б. сияқты мүдделі тараптар арасындағы әріптестік; семинарлар, ақпараттық брошюралар және туризмді дамытудың оң нәтижелерін көрсететін басқа да іс-шаралардың көмегімен жергілікті халықтың туристерге деген оң қарым-қатынасын қалыптастыру қажет. Қазақстан Республикасының туризм индустриясын дамытуға отандық, сол сияқты шетелдік инвесторларды тарту керек. Біздің яғни туризм саласының жас мамандары ретінде бірнеше қарастырылған жобалар мен сараптама нәтижелерін ұсынғалы отырмыз!

Біз жүргізген сараптама нәтижесінде (2 суретте көрсетілген) шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, туризмдегі көлік инфрақұрылым саласы біршама артта қалып жатқанын байқадық. Сауалнамаға қатысқан 200 шетелдік туристермен отандық туристерді жауапқа шақыра отырып қаншалықты транспортты қолдану аясының қажеттілігін анықтадық.

1 Сурет Ішкі туризмдегі транспортқа деген сұраныс

Сонымен қатар біршама ұсынылған сауалдардың ішінде бұл таңдаудың себебі мен бағалау шкаласын ұсына аламыз. Ол нәтижені ұсынылатын жоба ретінде дәлелдемелермен келесі бөлімімізде қорғаймыз. Қортындылай келе, Қазақстан мен Түркия – Жібек жолын тоғыстырушы елдер және Ұлы Жібек жолын тоғыстырған елдер екеніне тоқталып өтпекпін. Біздің ендігі мақсатымыз – екі елдің арасындағы саудасаттықты 10 млрд. долларға жеткізу. Бүгінгі таңда мемлекетіміз Шығыс пен Батысты жалғастыру дәстүрін жоғалтқан жоқ. Жетістікке жету үшін туризм саласындағы көліктік инфрақұрылымының алатын орны ерекше. «Жолда жүрген май ішер» - демекші, екі елдің арасын тоғыстыратын тоғыз жолдың торабына үлесімізді қосуға шақырамын.

Әдебиеттер

- 1.Қазақстан жолы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>
- 2."НҰРЛЫ ЖОЛ" ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫ ДАМУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ <http://transport.mid.gov.kz>
- 3.<http://dep-proish.mid.gov.kz/> <http://qamshy.kz/home/show/8527>

О ПРОБЛЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ**ШАЛДАРБЕКОВА Ажар Беккеновна**

ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан, ajars@mail.ru

Түйіндеме

Приобретение независимости тюркскими народами, входившими в состав Советского союза, вызвало огромный всплеск в росте национального самосознания всего Тюркского мира. Надежды и чаяния тюркской интеллигенции начала XX века были воплощены в реальность – тюркские народы стали суверенными, стали говорить и писать на родном языке, начали проводить независимую внешнюю политику и создавать международные организации, объединяющие весь Тюркский мир. Во внутренней политике тюркских государств, в том числе Казахстана, проводятся меры для укрепления основ национальной идеологии, направленной на усиление позиций национальной культуры, языка и истории. По мнению специалистов, именно эти элементы являются основой национального самосознания, национальной идентичности. В данном исследовании сделана попытка проанализировать проблему национальной идентичности в Казахстане, выявить ее современное состояние и предложить меры для ее дальнейшего укрепления.

***Ключевые слова:** Понятие идентичности, развитие национальной идентичности казахского народа, национальная идеология в современном Казахстане, гражданская идентичность.*

Abstract

The achievement of independence by the Turkic peoples, which were part of the Soviet Union, caused a huge surge in the growth of the national identity of the entire Turkic world. The hopes of the Turkic intellectuals of the early 20th century were translated into reality - the Turkic peoples became sovereign, began to speak and write in their native language, began to conduct an independent foreign policy and create international organizations that unite the entire Turkic world. In the domestic policy of the Turkic states, including Kazakhstan, measures are being taken to strengthen the foundations of the national ideology aimed at strengthening the positions of national culture, language and history. According to experts, these elements are the basis of national identity, national identity. In

this study, an attempt is made to analyze the problem of national identity in Kazakhstan, to reveal its current state and to propose measures for its further strengthening.

Key words: The concept of identity, development of national identity of the Kazakh people, national ideology in modern Kazakhstan, civil identity.

Введение

С распадом Советского союза в 1991 году многие тюрские государства, в том числе и Казахстан, обрели суверенитет и стали независимыми государствами. Несмотря на то, что с этого времени прошло более четверти века, проблемы национального самосознания и национальной идентичности суверенных тюрских государств являются очень актуальными. Для исследования проблемы национальной идентичности казахского народа необходимо проанализировать историческое прошлое казахского народа, а также оценить состояние национальной идеологии в Казахстане в настоящее время. Согласно «Концепции укрепления казахстанской идентичности и единства», подписанной президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым 28 декабря 2015 года, наша республика приняла программу по развитию гражданской идентичности. До принятия данной программы в республике велись споры о различии терминов «казахский» и «казахстанский», а также «этническая идентичность» и «гражданская идентичность» (Шаймелев, 2013; Кадыржанов, 2014). Из вышеуказанного документа следует, что президентом республики и правительством принято официальное решение об использовании термина «казахстанский» и обозначении идентичности как «гражданской». Основной причиной принятия такого решения является многонациональность нашей республики. Кроме того, по мнению специалистов, немаловажную роль сыграло также советское прошлое, в котором сформировалась подобная модель национальной политики государства, «в СССР союзные республики рассматривались как (квази)государственность титульной нации, по имени которой определялось название республики, к тому же статус нации приписывался этническим группам (национальностям), а не всему советскому народу (Кадыржанов, 2014, с. 8). Гражданская идентичность позволяет представителям различных национальностей в республике определять свою национальную идентичность с государством и его институтами. Данное решение должно способствовать дальнейшей внутренней стабилизации казахстанского полиэтнического общества. Однако, встает вопрос о том, как будет развиваться национальная идентичность казахского народа?

В первые годы независимости в Казахстане, мне, как современнику событий того времени, приходилось наблюдать реакцию всеобщего народного оживления: усиленный переход на казахский язык во всех сферах общественной жизни (мои одноклассники, обучавшиеся в русских классах начали переводиться в казахские классы, чтобы получить аттестат об окончании средней школы на казахском языке), повсеместное и широкомасштабное празднование казахских национальных праздников (в особенности праздника Наурыз), проведение научно-исследовательских работ по национальной тематике и их издание. Оценивая психологическую обстановку того времени, можно сказать, что весь народ Казахстана внутренне настроился на то, что теперь в независимом Казахстане языком общения и делопроизводства будет казахский язык; будет повсеместно развиваться национальная культура и соблюдаться национальные традиции. Относительно национального самосознания казахов в тот период, вероятнее всего будет верным суждение о его пробуждении, ведь независимость позволяла теперь говорить о своей национальной принадлежности с нескрываемой гордостью, что не было возможно раньше.

Что можно наблюдать сейчас, спустя 25 лет независимости. Во-первых, согласно Конституции РК, казахский язык является государственным языком. Тем не менее, русский язык также повсеместно используется. Несмотря на политический статус казахского языка, в особенности среди подрастающего поколения, наблюдается заметный спад интереса к родному языку, на котором разговаривает меньше половины, так называемой национальной элиты. Часто можно стать свидетелем незнания молодыми гражданами Республики своей национальной истории. Конечно же, объяснение этих фактов кроется не только в проблемах образования или внутренней политики правительства, на них также влияют, несомненно процессы мировой глобализации. Ведь понятие национальной идентичности определяется не столько знанием языка и культуры, сколько, прежде всего, сознанием принадлежности индивида к определенному этносу, наличием чувств национальной гордости, патриотизма и верности идеалам своего народа.

Национальная идентичность казахского народа: исторический анализ

Согласно специалистам, идентичность имеет 3 основных признака - первым компонентом национальной идентичности является наличие у социума общего опыта государственности, который также включает в себя оценку общего прошлого, являющуюся устойчивым набором ценностного восприятия важнейших событий истории социума. Второй компонент национальной идентичности — определенный

набор общих ценностей, разделяемых подавляющим большинством членов нации. Третий компонент национальной идентичности — общая ответственность за будущее страны. Подобная ответственность не может подвергнуться изменениям, она либо существует, либо отсутствует (ее отсутствие автоматически означает и отсутствие национальной идентичности). (Кузнецов, Щелин 2014)

Как мы видим, наиболее высшей ступенью национальной идентичности является осознание людьми общности судьбы отдельного гражданина с судьбой страны или нации в целом. Именно эта ступень идентичности предполагает формирование человека, обладающего высокой степенью нравственности, не позволяющего себе и другим совершение каких-либо действий (преступление, терроризм, коррупция), нарушающих общественный порядок и наносящих урон стране и своему народу. Из этого следует, что развитие национальной идентичности является необходимым фактором для создания сильного государства, способного конкурировать с ведущими странами мира.

Для того, чтобы выявить состояние национальной идентичности в Казахстане обратимся к ее истокам и сделаем краткий экскурс в историю сложения казахской народности и создания государства. По мнению специалистов, основанием традиционных форм казахской идентичности явился кочевой образ жизни (Шаймелев, 45). Раскроем вначале понятие идентичности - научного понятия, которое было сформулировано и использовано впервые в науке психологии. Прежде всего оно означает психологическое представление человека о своем Я, характеризующееся субъективным чувством своей индивидуальной самоотождествленности и целостности; отождествление человеком самого себя с теми или иными типологическими категориями (социальным статусом, полом, возрастом, группой, культурой и т.д.). (Психологический словарь <http://psychology.academic.ru>). Для выяснения своей идентичности человек задается вопросом «Кто я?». Национальная же идентичность определяется вопросом «Кто мы?». Отвечая на этот вопрос, указывается принадлежность к какому-либо этносу, а также определяются качества, присущие этому этносу. «Кто мы? Какие мы? Чем мы отличаемся от других народов? Какими обладаем национальными качествами?». Ответы на эти вопросы определяют нашу национальную, этническую принадлежность. Идентичность выступает в форме своеобразной самопрезентации, в рамках которой один человек или общность людей оценивают свое положение к внешнему миру (Межевич, с.2). В соответствии с вышесказанным, можно отметить, что многовековая тюркская цивилизация

способствовала сложению особого культурного типа, который стал основой национальной идентичности. Вследствии общности истории и культуры, можно утверждать о наличии общетюркской национальной идентичности. Осознание тюркскими народами общей идентичности лежит в основе всех процессов политической, экономической и культурной интеграции тюркских государств, происходящих в настоящее время.

Национальная идентичность казахского народа неотделима от общетюркской идентичности и является одним из значительных ее компонентов. В «Концепции укрепления казахстанской идентичности и единства» содержатся ее основные принципы, первая из которых связана с распространением идеи «Мәңгілік ел», заложенной в национальном сознании древних тюрков в период Тюркских каганатов.

Особым периодом в сложении национальной идентичности казахов является время создания Казахского ханства и распространения этнонима «казах». На наш взгляд, идентичность народа, имеющего к этому времени многовековой опыт культуры и государственности, укрепился в политическом смысле: сформировалось отдельное государство, подданные которого использовали для своего обозначения этноним «казах». Как мы знаем, в последующем казахские ханы (Касым-хан, Хакназар и др.) сделали большой вклад в расширение политических границ и укрепление казахского ханства. Правление Тауке-хана считается «золотым веком» Казахского ханства. В этот период в управлении государством принимали участие казахские бии Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би.

По мнению психологов, для формирования идентичности необходимо наличие внешних факторов в виде «чужих» или даже «врагов». Для того, чтобы определить «Кто мы?», мы отделяем себя от других. В этом случае, «чужие» или «враги» только способствуют укреплению понятия идентичности. Например, нашествие джунгар, с одной стороны, приводит к ослаблению Казахского ханства, с другой стороны – оно стало причиной для объединения всех казахских жузов в национально-освободительной борьбе против них. Факт единения всего казахского народа в борьбе с внешним врагом также указывает на развитие и рост национальной идентичности.

Показателем роста национального самосознания в имперский период является ряд национально-освободительных движений в Казахстане. Начиная практически с начального этапа колонизации Казахстана со стороны Российской империи, не прекращалась борьба казахов против колонистов. Освещение и осознание обществом характера и масштабов национальной борьбы казахского народа против Российской

империи представляло большую угрозу для советского режима. В связи с этим, первый историк, охарактеризовавший национальное движение Кенесары Касымова - Ермухан Бекмаханов, подвергся жестоким гонениям и репрессиям. Можно отметить, что издание подобного рода патриотического труда имеет большое влияние на рост национального самосознания.

Согласно специалистам, особая роль в развитии национальной идентичности принадлежит национальной элите. Доказательством этому является жизнь и деятельность казахской интеллигенции в начале XX века. Целью движения Алаш было создание независимого государства. Показатель национальной идентичности алаш-ординцев был настолько высок, что идея независимости отстаивалась самой большой ценностью – их человеческими жизнями.

Жертвы казахского народа на пути к независимости не прекращаются вплоть до распада Советского Союза. Новый всплеск национального сознания в Казахстане приводит к цепочке политических событий приведших к распаду этой огромной державы, просуществовавшей с 1917 по 1991 годы. В декабре 1986 года студенты столичных вузов города Алматы проводят митинг-протест против назначения первым секретарем Компартии Казахстана Г. Колбина – лица не казахской национальности. Один из ярких лидеров протеста, сложивший голову в этой неравной борьбе с политическим режимом, Қайрат Рысқұлбеков, обращается с речью к судьям со словами, ставшими крылатым символом борьбы за независимость:

«Қайрат деген атым бар
Қазақ деген затым бар
Еркек тоқты құрбандық
Атам десең атындар!»

Движение Алаш и Декабрьские события 1986 года доказывают, что казахская национальная интеллигенция обладала на тот момент высоким уровнем национальной идентичности. Однако, вопрос о национальном самосознании народов в советский период не изучался и не исследовался. Даже тема национальности народов не рассматривалась и можно сказать, полностью игнорировалась. Хотя, многие сторонники и защитники советской идеологии доказывают обратное, указывая на тот факт, что «национальная политика в СССР, несмотря на репрессии и депортации некоторых народов, велась весьма успешно — за XX век не исчез ни один народ, ни один язык» (Бадретдин). Однако, как мы знаем на своем опыте, казахский язык и культура были практически на грани исчезновения – более 95 процентов всех печатных

изданий (газеты, журналы, книги), а также программы радио и телевидения были на русском языке.

Казахский народ практически полностью утратил свою религию, что также вызвало кризис национальной идентичности. В многих исследованиях казахстанской историографии, вслед за советской, присутствует мнение о нерелигиозности казахов (Шаймелев, 2013). Однако, как объяснить то, что центром распространения ислама (суфистского толка) среди многочисленных тюркских народов является город Туркестан – столица Казахского ханства; в словах-назиданиях «Қара сөздер» Абая Кунанбаева центральной темой является богобоязненность и служение Аллаху; в многочисленном этнографическом материале о традициях и быте казахского народа содержатся прямые доказательства об их приверженности к мусульманской религии (казахское устное народное творчество, памятники архитектуры и т.д.).

Можно отметить, что утрата нами традиций суфизма вследствие советской атеистической пропаганды, привело к ослаблению нашей национальной идентичности. Ходжа Ахмет Ясави и его религиозная деятельность являются одним из составных частей казахской и общетюркской национальной идентичности. Отсутствие религиозного идеала привело к тому, что этот пробел заполнили ошибочные исламские учения, в результате этого некоторая часть казахской молодежи оказалась под влиянием террористических религиозных группировок.

Выводы

Таким образом, основными составляющими национальной идентичности являются язык, религия, история, традиции и обряды, территория проживания. В ходе многовековой истории казахского народа сложился особый тип национального мышления и самосознания. Национальная идентичность казахов наиболее ярко проявляется в ходе национально-освободительных движений, охватывающих огромный период в истории Казахстана, начиная с середины XV в. по 1917 год, и далее вплоть до обретения независимости в 1991 году, с предшествующим этому событию, декабрьскому восстанию 1986 года в Алматы. Однако, демографическая ситуация в республике, которая сложилась в результате целенаправленной национальной политики коммунистического режима, является довольно сложной. В Казахстане проживают кроме титульной казахской нации, составляющей на данный момент около 65%, другие многочисленные народности (русские, украинцы, представители тюркских народов и т.д.). Учитывая демографическую обстановку, в декабре 2015 года была принята Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. Согласно

данному документу «Вся работа по укреплению и развитию казахстанской идентичности и единства будет выстраиваться ... по следующим векторам: 1) Идентичность на принципе гражданства; 2) Продвижение общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел»... 3) Триединство языков; 4) Генерация поколения «Мәңгілік Ел». Основным органом, разработавшим и реализующим данную программу, является Ассамблея народа Казахстана (АНК).

Несмотря на принятие решения об укреплении гражданской идентичности в нашей республике, необходимо, на наш взгляд, также продолжать развивать и национальную идентичность:

- должны быть приняты конкретные меры для укрепления статуса казахского языка.

- надо создать все необходимые условия, чтобы население республики стало пользоваться казахским языком, как в деловом общении, так и в школе и дома.

- необходимо разработать и издать учебники по истории Казахстана, проникнутые идеями национального патриотизма.

- широкомасштабно отмечать казахские национальные праздники, а также знаменательные даты из истории казахского народа.

- праздновать в масштабах республики даты жизни величайших представителей казахского народа: политических лидеров, средневековых мыслителей, казахских ханов, биев, батыров.

- содействовать распространению официальной религиозной литературы, в целях разъяснения основ национальной религии

Независимость нашей республики – результат многовековой борьбы казахского народа. Уважение к национальной культуре, истории и языку укрепит наше государство. Необходимость укрепления национальной идентичности продиктовано временем, в котором мы живем: сложной внешнеполитической обстановкой, противоречивыми внутренними процессами в обществе, а также необратимым влиянием мировой глобализации. От развития национальной идентичности отдельного тюркского народа зависит сохранение общетюркской идентичности, сформировавшейся в ходе многовековой истории тюрков.

Использованная литература:

Бадретдин, Г. *Национальная политика в СССР велась весьма успешно — за XX век не исчез ни один народ, ни один язык* (<https://www.business-gazeta.ru/article/323106>)

Кадыржанов, Р. (2014) *Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. Алматы.*

Кузнецов, К., Щелин, П. (2014) Национальная идентичность и устойчивая государственность.

(http://mgimo.ru/files2/z08_2014/Kirill_Kuznetsov_Pavel_Tschelin_National_Identity_and_the_Sustainability_of_State.pdf) Дата обращения 1.02.2017

«Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства» (<https://www.zakon.kz/4766316-nazarbaev-utverdil-koncepciju.html>) Дата обращения 20.02.2017

Межевич, Н. Идентичность: теоретические аспекты и пространственное содержание в условиях пограничных межэтнических разломов: на примере региона «Ивангород-Нарва».

(http://www.dartmouth.edu/~crn/groups/geographies_group_papers/Finalpapers/Mezh evich02.pdf) Дата обращения 30.01.2017

Tekin, N. (2013) Avrupa'da ortak kimlik arayışı ve bu arayışın Türk Birliği sağlama önerilerine yansımaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt 6, sayı 26*

Шайкемелев, М. (2013) *Казахская идентичность. Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. Алматы.*

IMPACTS OF VARIOUS TRADE FLOWS ON GROWTH AND PRODUCTIVITY: A CROSS-COUNTRY ANALYSIS FOR CIS COUNTRIES

Halit YANIKKAYA¹, Abdullah ALTUN²

¹Department of Economics, Gebze Technical University (GTU), Turkey,

halityanikkaya@gtu.edu.tr, ²Informatics and Information Security Research Center,

The Scientific and Technological Research Council of Turkey, abdullah.altun@tubitak.gov.tr

Abstract

This paper investigates the impacts of a various trade flows with various country groupings on both income growth and total factor productivity growth of CIS countries. We first calculate the trade specifications for CIS countries from EORA multi-region input-output (MRIO) database for the years 1990-2013. In our estimations, it seems that CIS countries can benefit more trade with developing countries (the CIS and OIC countries as well) in terms of positive income and TFP growth effects. Interestingly, CIS countries, as a group of developing nations, do not obtain TFP growth benefits from trading more with developed (including the EU) countries.

Key words: Trade flows; Income Growth; Total Factor Productivity; CIS Countries

1. Introduction

In this paper, we empirically estimate the impacts of trade with various country groupings on economic growth of CIS countries for the years 1990-2013. We hire various trade specifications for trade volume, imports and exports in our analysis. We also conduct our analysis for the total factor productivity (TFP) growth to check whether trade affects growth through productivity channels. Country groups are developed countries, developing countries, the Commonwealth of Independent States (CIS), the Organization of Islamic Countries (OIC) and the European Union (EU) in our analysis. Regarding the potential of the CIS countries for future competition in the region and in the global world, such an analysis will be an important example for future similar studies for other country groups.

Section 2 discusses the relevant literature on the impacts of trade on growth. The data and model are discussed in section 3. Section 4 presents the empirical results. Section 5 concludes the paper.

2. Literature review

Trade has been attracted much interest in literature so far in terms of growth. The changing strategies of countries from import substitution to export-led growth in last decades cannot be separated from the empirical analysis on trade, especially on imports and exports. **Chan and Dang (2010)** study the relationship between world trade and post-war GDP per worker over the period 1950 to 2000 by using world data. Their findings indicate that the liberalization of multilateral trade after the post-war stimulate growth and support the export-led growth hypothesis. **Liu et al. (2009)** as having a dataset including both developed and developing countries, find evidence for supporting the significant positive impact of the liberalization of import and the growth of export for 9 Asian countries. Although there are plenty of studies both for developing and developed countries, we focus mainly on developing countries regarding CIS countries as developing countries.

The study of **Bhattacharya (2010)** support the significant positive effect of volume of trade on economic growth of India as a developing country. **Aroche and Marquez (2012)** test the role of imports and exports on the growth of Mexico for 1970, 1980 and 1996 by employing input-output analysis. Their findings don't support the positive impact of exports on growth, instead imply the role of imports on growth. **Awokuse (2008)¹¹⁴** finds that import-led growth is relatively stronger than export-led growth for Argentina, Columbia and Peru by Granger causality tests and impulse response functions. **Bilas et al. (2015), Istaiteyeh and Ismail (2015), Parida and Sahoo (2007) and Bahmani-Oskooee and Oyolola (2007)** show that export has positive significant impact on economic growth for developing economies.

Some scholars consider short run and long run implications of export on growth separately such as **Saleem and Sial (2015), Dreger and Herzer (2013) and Tang (2013)**. **Saleem and Sial (2015)** by cointegration and causality analysis test the validity of export-led growth for Pakistan between dates 1973 and 2013. Their findings support export-led growth in both short run and long run. **Dreger and Herzer (2013)** by using panel cointegration techniques show that export has significant positive impact on economic growth of 45 developing countries in the short run, however this impact is negative in long run. **Tang (2013)** uses the leveraged bootstrap simulation causality test and the rolling regression-based causality tests for testing the export-led growth for Malaysia. Tang's dataset includes monthly data from January 1975 to August 2010 and he chooses Industrial Production Index for measuring growth. His findings neither imply ineffectiveness of export-led growth nor guarantee export-led growth.

¹¹⁴ Dataset includes quarterly data from 1990 January for Peru, 1994 January for Colombia and 1993 January for Argentina to April 2002.

3. DATA AND METHODOLOGY

Considering the common literature, we employ the following model in our empirical analysis to investigate the growth and productivity effects of large number of trade flow measures.

$$\dot{X}g = \alpha_0 + \alpha_1 \text{lintGDP} + \alpha_2 \text{lcappw} + \alpha_3 \text{llifeexp} + \alpha_4 \text{rlaw} + \alpha_5 \text{PopG} + \alpha_6 \text{trade} + \varepsilon$$

where $\dot{X}g$ is the growth rate of either income per capita growth or total factor productivity (TFP) growth; lintGDP is the log values of initial per capita income; lcappw is the log values of capital stock per worker; llifeexp is the life expectancy at birth; rlaw is an important governance indicator of countries; PopG is the growth rate of population; trade is different measures of trade (% of GDP) from EORA multi-region input-output (MRIO) database. For summary statistics, see Table 1 and for the data sources and detailed definitions, see Table A7 in the Appendix.

Table 1. Summary Statistics

Variables	Definitions	Obs	Mean
PGDPpcg	Growth rates (%)	284	1.568012
rtfpnag	TFP growth rates (%)	165	.892674
LintGDP	Initial GDP per capita	271	8.55633
lcappw	Capital Stock per worker (logs)	288	10.53353
llifeexp	Life Expectancy (logs)	288	4.215343
rlaw	Rule of Law	288	- 0.9437197
PopG	Population Growth	288	.4118216
tradedtot	Total trade of CIS Countries	284	31.85436
tradedd	Trade with developed countries	286	10.05165
tradedg	Trade with developing countries	284	22.32325
tradedcis	Trade with other CIS countries	285	12.9428
tradeoic	Trade with the OIC countries	285	7.45906
tradeeu	Trade with the EU	286	8.900356

	countries		
exptot	Total exports of CIS Countries	287	17.44432
expdd	Export with developed countries	288	4.642968
expdg	Export with developing countries	287	12.78879
expcis	Export with other CIS countries	288	8.310903
expoic	Export with the OIC countries	288	3.423236
expeu	Export with the EU countries	288	4.297645
imptot	Total imports of CIS Countries	285	14.34194
impdd	Import with developed countries	286	5.403639
impdg	Import with developing countries	285	9.486172
impcis	Import with other CIS countries	285	4.616825
impoic	Import with the OIC countries	285	4.0368
impeu	Import with the EU countries	286	4.595366

12 the Commonwealth of Independence States (CIS) countries are included in the data set. The sample size for each estimated equation is determined by data availability. Ordinary least squares (OLS) is the technique used to estimate the basic model. As a robustness check, fixed-effect estimates are also reported in the Appendix.

4. EMPIRICAL RESULTS

This study examines the model presented above for CIS countries for a sample period of 1990-2013. Since the growth and productivity effects of various trade flows vary by several country groupings, it also estimates the model for developed countries, developing countries, CIS countries, OIC countries and the EU countries sequentially. Our specifications include the following determinants of growth: one-year lagged GDP per capita for the convergence, the log of the capital stock per worker for the physical capital stock; the log of value of life expectancy for the human capital; the rule of law index for institutional quality;

the rate of population growth; and a large number of trade flows (exports and imports as well) as percentages of GDP for trade openness.

Table 2 reports the OLS estimation results for various measures of trade flows. The model is estimated for 12 countries between 1990 and 2013. The statistically significant and negative estimated coefficients on initial GDP per capita show that there exists a convergence among CIS countries. Our estimation results on control variables also indicate that CIS countries with more physical capital stock and better institutions grow faster.

TABLE 2. GROWTH EFFECTS OF TRADE FLOWS FOR CIS COUNTRIES: OLS RESULTS

	tradetot	tradedd	tradedg	tradedcis	tradeoic	tradeeu
Initial GDP per capita level	-0.293 (0.624)	-0.381 (0.517)	-0.084 (0.885)	-0.181 (0.722)	-0.254 (0.690)	-0.375 (0.520)
Capital stock per worker	0.601 (0.493)	0.847 (0.226)	0.465 (0.580)	0.531 (0.502)	0.989 (0.262)	0.934 (0.196)
Life expectancy	44.294 (0.150)	40.738 (0.182)	41.231 (0.182)	39.455 (0.198)	41.645 (0.192)	41.719 (0.170)
Rule of law	3.077 (0.438)	2.679 (0.484)	3.279 (0.394)	3.236 (0.403)	3.381 (0.386)	2.692 (0.482)
Population growth	-0.027 (0.974)	-0.080 (0.917)	-0.169 (0.842)	-0.143 (0.863)	-0.276 (0.749)	-0.079 (0.918)
Trade Measures	0.067** (0.034)	-0.069 (0.278)	0.086** (0.034)	0.093* (0.067)	0.187** (0.030)	-0.067 (0.294)
Constant	-187.824 (0.159)	-172.188 (0.186)	-174.796 (0.191)	-166.470 (0.208)	-179.918 (0.189)	-177.385 (0.172)
Observation	267	269	267	268	268	269

Notes: See Table 1 and the text for the variable definitions. Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

The statistically significant and positive estimated coefficient on total trade flows for CIS countries indicate that trade openness, as measured by total trade flows, raise growth. Regarding trade flows, this paper also uses five more different country groupings, as discussed above. Positive and significant coefficients on developing countries, CIS countries, and OIC countries clearly imply that CIS countries benefit more from trading with developing countries compared with developed countries and the EU countries, which has insignificant coefficients.

Table 3 and Table 4 report the OLS results for export flows and import flows for the same period, respectively. In Table 3, all estimated coefficients are significant and positive, implying that countries with higher levels of exports to both developed and developing

countries have higher growth rates. However, our results in Table 4 indicate that while imports from developed countries (the EU countries as well) reduce growth, imports from developing countries (CIS and the OIC countries as well) raise growth in CIS countries.

Table 3. Growth Effects of Export Flows for CIS countries: OLS Results

	exptot	expdd	expdg	expcis	expoic	expeu
Initial GDP per capita level	0.090 (0.892)	-1.747 (0.215)	0.369 (0.546)	0.405 (0.517)	-0.127 (0.852)	-1.711 (0.217)
Capital stock per worker	0.297 (0.779)	1.057 (0.290)	0.315 (0.732)	0.372 (0.652)	1.386 (0.208)	0.765 (0.476)
Life expectancy	43.091 (0.142)	59.152* (0.083)	39.751 (0.183)	39.943 (0.175)	37.430 (0.224)	55.730* (0.089)
Rule of law	2.939 (0.432)	1.907 (0.652)	3.065 (0.385)	3.352 (0.335)	3.069 (0.405)	1.795 (0.657)
Population growth	-0.065 (0.938)	0.591 (0.556)	-0.199 (0.819)	-0.258 (0.776)	-0.237 (0.779)	0.497 (0.595)
Trade Measures	0.199** (0.029)	0.787* (0.080)	0.190** (0.035)	0.239* (0.070)	0.481* (0.077)	0.776* (0.088)
Constant	-184.452 (0.151)	-245.880* (0.091)	-171.667 (0.185)	-172.619 (0.175)	-168.097 (0.201)	-228.426 (0.103)
Observation	270	271	270	271	271	271

Notes: See Table 1 and the text for the variable definitions. Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

For the sensitivity analysis, we also re-estimate the regressions in Table 2-4 by using the fixed effects method. Tables A1, A2, and A3, presented in the Appendix, report the results for trade, export and import flows, respectively. Estimations in these three tables basically provide the similar results. The estimations cannot in any significant way change our conclusions on the growth effects of various trade flows for CIS countries. Consistency between the OLS and the fixed effects estimations show that our results are considerably robust.

It is well known fact in the literature that overall trade flows can affect income growth of countries in two distinct channels. Trade can increase growth either through by raising production factors or by improving total factor productivity of countries. Since both physical capital and human capital are already included in the regressions, this paper tries to evaluate the total factor productivity effect of trade flows for CIS countries. To be consistent, the paper employs the same specifications as in growth estimations to examine productivity effects.

TABLE 4. GROWTH EFFECTS OF IMPORT FLOWS FOR CIS COUNTRIES: OLS RESULTS

	imptot	impdd	impdg	impcis	impoic	impeu
Initial GDP per capita level	-0.536 (0.371)	-0.524 (0.380)	-0.493 (0.406)	-0.535 (0.363)	-0.378 (0.540)	-0.498 (0.392)
Capital stock per worker	0.834 (0.272)	0.692 (0.313)	0.777 (0.322)	0.823 (0.289)	0.833 (0.271)	0.840 (0.224)
Life expectancy	42.294 (0.167)	38.354 (0.210)	43.223 (0.161)	42.096 (0.167)	44.884 (0.164)	39.927 (0.190)
Rule of law	2.713 (0.483)	2.711 (0.486)	3.001 (0.441)	2.730 (0.488)	3.182 (0.412)	2.723 (0.484)
Population growth	-0.002 (0.997)	-0.142 (0.840)	-0.069 (0.930)	-0.008 (0.991)	-0.187 (0.821)	-0.161 (0.821)
Trade Measures	0.003 (0.963)	-0.163*** (0.001)	0.074 (0.355)	0.015 (0.896)	0.201 (0.108)	-0.158*** (0.000)
Constant	-177.950 (0.177)	-159.044 (0.224)	-182.010 (0.171)	-177.024 (0.176)	-190.481 (0.170)	-167.598 (0.199)
Observation	268	269	268	268	268	269

Notes: See Table 1 and the text for the variable definitions. Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

Table 5 presents the OLS estimations for productivity effects of trade flows. Our results indicate that CIS countries with lower incomes, higher physical capital and better institutions have higher productivity growth. The significantly estimated and positive coefficient on total trade flows imply that trade flows raise total factor productivity in CIS countries. However, further if we divide trade with developed and developing countries, our results clearly show that CIS countries benefit productivity gains only from trade with developing countries. Comparing the significance of coefficients in the columns 4-6 of Table 5 also support this conclusion.

TABLE 5. PRODUCTIVITY EFFECTS OF TRADE FLOWS FOR CIS COUNTRIES: OLS RESULTS

	tradetot	tradedd	tradedg	tradedcis	tradeoic	tradeeu
Initial GDP per capita level	-2.834** (0.049)	-2.262 (0.133)	-2.162 (0.109)	-2.125 (0.102)	-2.918* (0.059)	-2.286 (0.119)
Capital stock per worker	3.895* (0.059)	2.606* (0.081)	3.448* (0.066)	3.000* (0.061)	9.224** (0.019)	2.712** (0.045)
Life expectancy	5.788 (0.883)	32.841 (0.392)	5.298 (0.893)	12.068 (0.752)	-13.515 (0.695)	33.830 (0.385)
Rule of law	16.341*** (0.008)	7.903 (0.184)	14.914** (0.014)	13.635** (0.031)	22.045** (0.013)	7.948 (0.172)
Population growth	1.085 (0.165)	0.863 (0.121)	0.690 (0.291)	0.655 (0.227)	-0.610 (0.270)	0.841 (0.141)
Trade Measures	0.183** (0.017)	-0.038 (0.709)	0.191** (0.021)	0.220* (0.051)	0.961** (0.020)	-0.039 (0.689)
Constant	-33.874 (0.845)	-139.115 (0.389)	-31.974 (0.851)	-55.671 (0.737)	-3.572 (0.980)	-144.207 (0.381)
Observation	154	156	154	155	155	156

Notes: See Table 1 and the text for the variable definitions. Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

Table 6 and Table 7 report the OLS results for export flows and import flows for the same period, respectively. In Table 6, all coefficients are significantly positive. These results show that exports to all groups raise TFP growth of CIS countries. However, our results in Table 7 imply that while imports from developing countries (including CIS and the OIC countries) raise TFP growth, imports from developed (the EU as well) countries diminish TFP growth in CIS countries.

Table 6. Productivity Effects of Export Flows for CIS countries: OLS Results

	exptot	expdd	expdg	expcis	expoic	expeu
Initial GDP per capita level	-2.540* (0.072)	-6.954*** (0.006)	-1.693 (0.191)	-1.490 (0.227)	-3.801** (0.036)	-5.730** (0.017)
Capital stock per worker	3.112* (0.097)	3.862** (0.020)	2.892* (0.084)	2.612* (0.062)	8.848*** (0.008)	2.417 (0.206)
Life expectancy	13.089 (0.766)	56.685 (0.174)	10.443 (0.806)	16.362 (0.692)	1.378 (0.973)	35.523 (0.447)
Rule of law	15.324*** (0.004)	13.582** (0.032)	13.797*** (0.008)	12.347** (0.021)	19.530*** (0.004)	12.310** (0.029)
Population growth	1.024 (0.265)	2.138* (0.086)	0.799 (0.277)	0.814 (0.158)	-0.251 (0.719)	2.126 (0.104)
Trade Measures	0.313*** (0.006)	1.564** (0.010)	0.288*** (0.007)	0.289** (0.028)	1.405*** (0.004)	1.353*** (0.008)
Constant	-59.667 (0.758)	-218.000 (0.233)	-52.439 (0.777)	-75.724 (0.672)	-55.924 (0.749)	-123.210 (0.547)
Observation	155	156	155	156	156	156

Notes: See Table 1 and the text for the variable definitions. Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

TABLE 7. PRODUCTIVITY EFFECTS OF IMPORT FLOWS FOR CIS COUNTRIES: OLS RESULTS

	imptot	impdd	impdg	impcis	impoic	impeu
Initial GDP per capita level	-2.990** (0.038)	-2.309 (0.101)	-2.939* (0.058)	-3.469* (0.081)	-1.724 (0.180)	-2.336* (0.094)
Capital stock per worker	4.380** (0.040)	2.296* (0.077)	4.409** (0.047)	4.156* (0.053)	6.472** (0.027)	2.519* (0.053)
Life expectancy	10.136 (0.790)	32.673 (0.396)	9.192 (0.803)	18.118 (0.611)	-3.577 (0.923)	34.079 (0.371)
Rule of law	14.551** (0.047)	7.530 (0.163)	14.843** (0.046)	14.084* (0.060)	17.707** (0.043)	7.655 (0.156)
Population growth	1.095* (0.075)	0.775 (0.114)	0.631 (0.176)	0.515 (0.166)	-0.179 (0.829)	0.737 (0.140)
Trade Measures	0.284* (0.092)	-0.113*** (0.003)	0.407* (0.082)	0.553 (0.103)	1.488* (0.097)	-0.109*** (0.006)
Constant	-55.255 (0.734)	-134.707 (0.406)	-51.238 (0.746)	-81.419 (0.595)	-27.845 (0.846)	-142.766 (0.373)
Observation	155	156	155	155	155	156

Notes: See Table 1 and the text for the variable definitions. Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

For the robustness check, we rerun in Table 5-7 with the fixed effects regressions. Tables A4, A5, and A6, shown in the Appendix, present the total factor productivity effects for trade, export and import flows, respectively. Estimations in these three tables mainly support the OLS estimations. Therefore, TFP growth effects of various trade flows do not alter our previous conclusions.

5. Conclusions

This paper first reports the results of an investigation of the growth effects of large number of trade flow measures. The estimations results are found to be robust to changes sample size and to estimation technique.

The strongest, most consistent results are obtained for trade with developing countries, trade with CIS and the OIC countries. For the sample period, positive growth effects of trade with developing countries are found for CIS countries. While exports to all groupings increase growth, only do imports from developing countries raise income growth. Interestingly, imports from developed countries actually lower growth in CIS countries, which is contrary to the expectations. Since imports from rich countries are considered to contain high technology or much needed inputs, they are expected to raise both income and total factor productivity growth.

This paper then considers the effects of various measures of trade flows on the total factor productivity growth of CIS countries because besides the factor accumulation effect, TFP growth is the main channel through which trade affect growth. Estimations results for the growth effects of trade (export and import as well) flows are supported by the estimations fro TFP growth regardless of the estimation techniques. Our results provide very interesting results that CIS countries benefit the most from trading with developing countries. These results can be explained with the comparative advantage argument and with relatively higher terms of trade in trade with those countries.

6. References

Aroche, F. and Marquez, M.A. (2012). Structural Integration, Exports and Growth in Mexico: An Input–Output Approach. *Review of Political Economy*, 24 (1), 87–101.

Awokuse. T.O. (2008). Trade Openness and Economic Growth: Is Growth Export-led or Import-led? *Applied Economics*, 40 (2), 161–173.

Bahmani-Oskooee, M. and Oyolola, M. (2007). Export Growth and Output Growth: An Application of Bounds Testing. *Journal of Economics and Finance*, 31 (1), 1- 11.

Bhattacharya, M. (2010). Causal Nexus between Trade, FDI and Economic Growth- Evidence from India. *Paradigm*, 14(1), 12-23.

Bilas, V., Bosnjak, M. And Franc, S. (2015). Examining the Export-led Growth Hypothesis: The case of Croatia. *Nase Gospodarstvo*, 61 (3), 22-31.

Chan, K.S. and Dang, V.Q.T. (2010). Multilateral Trade and Export-led Growth in the World Economy: Some Post-war Evidence. *Empirical Economics*, 38 (3), 689–703.

Dreger, C. and Herzer, D. (2013). A Further Examination of the Export-led Growth Hypothesis. *Empirical Economics*, 45 (1), 39–60.

Feenstra, R. C., Inklaar, R ve Timmer, M.P. (2015) "The Next Generation of the Penn World Table" *American Economic Review*, 105(10): 3150-3182. <http://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/> (25.02.2017)

Istaiteyeh, R.M.S. and Ismail, M.T. (2015). A Causal Relationship Between Foreign Direct Investment, Economic Growth and Export: Empirical Case For Jordan. *Advances in Management & Applied Economics*, 5 (4), 19-30.

Liu, X., Shu, C. and Sinclair, P. (2009). Trade, foreign direct investment and economic growth in Asian economies. *Applied Economics*, 41 (13), 1603–1612.

Lenzen, M., Moran, D., Kanemoto, K. and Geschke, A. (2013). Building Eora: a Global Multi-Region Input-Output Database at High Country and Sector Resolution. *Economic Systems Research*, 25(1), 20-49.

Lenzen, M., Kanemoto, K., Moran, D., and Geschke, A. (2012). Mapping the Structure of the World Economy. *Environmental Science & Technology*, 46(15), 8374-8381.

Parida, P.C. and Sahoo, P. (2007). Export-led Growth in South Asia: A Panel Cointegration Analysis. *International Economic Journal*, 21 (2), 155–175.

Saleem, A. and Sial, M.H. (2015). Exports-Growth Nexus in Pakistan Cointegration and Causality Analysis. *Pakistan Economic and Social Review*, 53 (1), 17-46.

Tang, C.F. (2013). A Revisitation of the Export-led Growth Hypothesis in Malaysia Using the Leveraged Bootstrap Simulation and Rolling Causality Techniques. *Journal of Applied Statistics*, 40 (11), 2332–2340.

World Bank (2016) “World Development Indicators ([version date: 1 February, 2017](http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators))”. <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators> (25.02.2017).

World Bank (2016) “World Governance Indicators”. <http://data.worldbank.org/data-catalog/worldwide-governance-indicators> (25.02.2017).

APPENDIX: Tables

TABLE A1. GROWTH EFFECTS OF TRADE FLOWS FOR CIS COUNTRIES: FE RESULTS

	tradetot	tradedd	tradedg	tradedcis	tradeoic	tradeeu
Initial GDP per capita level	-12.213** (0.029)	-15.227*** (0.007)	-13.135** (0.018)	-13.661** (0.013)	-13.632** (0.015)	-15.114*** (0.007)
Capital stock per worker	10.461*** (0.002)	11.960*** (0.001)	10.852*** (0.003)	10.682*** (0.004)	11.732*** (0.001)	11.947*** (0.001)
Life expectancy	211.546** (0.019)	224.647*** (0.009)	209.746** (0.022)	213.009** (0.020)	209.761** (0.028)	225.853*** (0.009)
Rule of law	4.355 (0.318)	4.481 (0.348)	4.610 (0.296)	4.818 (0.285)	4.689 (0.308)	4.415 (0.350)
Population growth	-2.757 (0.338)	-2.646 (0.384)	-2.762 (0.333)	-2.689 (0.356)	-2.793 (0.344)	-2.594 (0.395)
Trade Measures	0.204* (0.092)	-0.092 (0.158)	0.220 (0.114)	0.306* (0.096)	0.310 (0.459)	-0.071 (0.392)
Constant	-897.125*** (0.008)	-934.740*** (0.004)	-883.899** (0.011)	-890.203** (0.010)	-886.216** (0.013)	-941.027*** (0.004)
Observation	267	269	267	268	268	269

Notes: Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

TABLE A2. GROWTH EFFECTS OF EXPORT FLOWS FOR CIS COUNTRIES: FE RESULTS

	exptot	expdd	expdg	expcis	expoic	expeu
Initial GDP per capita level	-8.813* (0.094)	-4.820 (0.351)	-11.788** (0.030)	-12.700** (0.020)	-12.043** (0.029)	-6.177 (0.199)
Capital stock per worker	4.413 (0.183)	1.325 (0.571)	7.546** (0.047)	8.353** (0.018)	9.430** (0.022)	2.024 (0.309)
Life expectancy	205.547** (0.021)	207.092*** (0.003)	212.494** (0.023)	221.798** (0.017)	184.390** (0.049)	204.636*** (0.003)
Rule of law	1.993 (0.601)	0.194 (0.960)	3.003 (0.455)	3.782 (0.367)	3.937 (0.413)	-0.484 (0.894)
Population growth	-2.634 (0.262)	-2.919 (0.261)	-2.489 (0.322)	-2.405 (0.378)	-2.550 (0.328)	-3.082 (0.222)
Trade Measures	0.635*** (0.001)	2.398*** (0.000)	0.595*** (0.007)	0.644** (0.044)	1.802*** (0.004)	2.584*** (0.000)
Constant	-844.345** (0.013)	-854.135*** (0.002)	-876.709** (0.013)	-913.573*** (0.010)	-773.495** (0.029)	-840.120*** (0.001)
Observation	270	271	270	271	271	271

Notes: Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

TABLE A3. GROWTH EFFECTS OF IMPORT FLOWS FOR CIS COUNTRIES: FE RESULTS

	imptot	impdd	impdg	impcis	impoic	impeu
Initial GDP per capita level	-14.617*** (0.008)	-14.620*** (0.008)	-14.519*** (0.009)	-14.752*** (0.009)	-14.884*** (0.008)	-14.618*** (0.008)
Capital stock per worker	11.413** (0.011)	11.275*** (0.002)	11.828*** (0.007)	12.243*** (0.006)	11.271*** (0.008)	11.424*** (0.001)
Life expectancy	223.959** (0.011)	220.512*** (0.010)	221.562** (0.015)	217.583** (0.017)	227.819** (0.014)	222.118*** (0.010)
Rule of law	4.519 (0.347)	4.588 (0.342)	4.637 (0.328)	4.783 (0.312)	4.496 (0.360)	4.586 (0.341)
Population growth	-2.819 (0.355)	-2.876 (0.338)	-2.790 (0.360)	-2.736 (0.375)	-2.804 (0.356)	-2.844 (0.345)
Trade Measures	-0.042 (0.875)	-0.163*** (0.001)	0.045 (0.896)	0.241 (0.634)	-0.245 (0.702)	-0.147*** (0.000)
Constant	-931.430*** (0.004)	-915.134*** (0.005)	-927.487*** (0.006)	-913.680*** (0.008)	-943.537*** (0.006)	-923.708*** (0.004)
Observation	268	269	268	268	268	269

Notes: Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

TABLE A4. PRODUCTIVITY EFFECTS OF TRADE FLOWS FOR CIS COUNTRIES: FE RESULTS

	tradetot	tradedd	tradedg	tradecis	tradeic	tradeeu
Initial GDP per capita level	-17.896* (0.058)	-23.548** (0.015)	-19.373** (0.038)	-20.333** (0.032)	-18.857** (0.035)	-23.538** (0.015)
Capital stock per worker	5.447 (0.283)	6.906 (0.154)	5.755 (0.289)	5.614 (0.305)	8.656* (0.094)	6.852 (0.152)
Life expectancy	125.525 (0.132)	155.177* (0.072)	122.980 (0.149)	130.720 (0.133)	95.621 (0.244)	155.599* (0.071)
Rule of law	10.261* (0.090)	5.819 (0.523)	10.309* (0.079)	9.856 (0.135)	15.796* (0.065)	5.642 (0.527)
Population growth	4.042** (0.045)	5.130** (0.042)	4.022** (0.050)	4.294** (0.049)	3.248 (0.124)	5.241** (0.035)
Trade Measures	0.303** (0.010)	-0.042 (0.333)	0.335** (0.023)	0.401* (0.085)	1.158** (0.027)	-0.025 (0.680)
Constant	-437.122 (0.141)	-522.308* (0.084)	-414.400 (0.175)	-435.549 (0.159)	-329.352 (0.266)	-524.013* (0.082)
Observation	154	156	154	155	155	156

Notes: Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

TABLE A5. PRODUCTIVITY EFFECTS OF EXPORT FLOWS FOR CIS COUNTRIES: FE RESULTS

	exptot	expdd	expdg	expcis	expoic	expeu
Initial GDP per capita level	-14.375* (0.097)	-13.094 (0.129)	-17.464** (0.050)	-19.197** (0.042)	-17.563** (0.036)	-15.099* (0.064)
Capital stock per worker	-0.657 (0.899)	-1.687 (0.494)	1.812 (0.748)	2.845 (0.604)	4.793 (0.347)	-1.462 (0.630)
Life expectancy	129.595 (0.111)	153.092** (0.035)	130.786 (0.130)	140.933 (0.111)	100.883 (0.214)	155.833** (0.033)
Rule of law	6.975 (0.203)	3.753 (0.687)	7.371 (0.181)	7.108 (0.300)	13.650* (0.086)	1.270 (0.871)
Population growth	3.540* (0.095)	3.728 (0.141)	4.042* (0.057)	4.612** (0.049)	3.022 (0.152)	3.909* (0.098)
Trade Measures	0.576*** (0.009)	2.017*** (0.001)	0.568** (0.039)	0.583 (0.196)	2.054** (0.031)	2.188*** (0.000)
Constant	-422.853 (0.153)	-524.064** (0.037)	-424.342 (0.175)	-460.751 (0.143)	-323.098 (0.272)	-523.435** (0.044)
Observation	155	156	155	156	156	156

Notes: Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

TABLE A6. PRODUCTIVITY EFFECTS OF IMPORT FLOWS FOR CIS COUNTRIES: FE RESULTS

	imptot	impdd	impdg	impcis	impoic	impeu
Initial GDP per capita level	-22.642** (0.023)	-23.018** (0.017)	-22.959** (0.020)	-23.719** (0.017)	-21.656** (0.025)	-23.060** (0.017)
Capital stock per worker	9.976* (0.069)	6.730 (0.162)	9.951* (0.062)	9.953* (0.066)	11.045* (0.066)	6.816 (0.158)
Life expectancy	135.006 (0.115)	154.129* (0.075)	124.817 (0.137)	124.836 (0.131)	114.143 (0.192)	154.628* (0.074)
Rule of law	10.211 (0.169)	6.351 (0.501)	11.138 (0.118)	11.422 (0.120)	13.609 (0.135)	6.320 (0.501)
Population growth	5.015** (0.028)	4.760* (0.066)	4.747** (0.036)	4.730** (0.040)	4.210* (0.082)	4.826* (0.061)
Trade Measures	0.389** (0.036)	-0.085*** (0.007)	0.598** (0.017)	0.888** (0.012)	1.649 (0.109)	-0.075*** (0.009)
Constant	-480.379 (0.110)	-519.924* (0.087)	-433.420 (0.142)	-426.004 (0.142)	-408.294 (0.180)	-522.754* (0.085)
Observation	155	156	155	155	155	156

Notes: Robust p values are in parenthesis. *, **, *** indicate significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

Table A7: Data Sources

PARAMETERS	EXPLANATIONS	DATA SOURCES
PGDPpcg	Growth rates (%)	World Bank, World Development Indicators (version date: 1 February 2017); http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators
rtfpnag	Growth rates of TFP.	Penn World Table 9(0); http://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/
iGDPpc	Initial GDP per capita from PWT 9.0. We use log of iGDPpc in our model.	Penn World Table 9(0); http://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/
cappw	Capital Stock per worker (logs), cappw which is calculated by dividing capital stock (rkna) to employment (emp) (cappw= rkna/emp) from PWT 9.0. We use log of cappw in our model.	Penn World Table 9(0); http://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/
llifeexp	Life Expectancy (logs)	World Bank, World Development Indicators (version date: 1 February 2017); http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators
rlaw	<i>“Rule of Law reflects perceptions of the extent to which agents have confidence in and abide by the rules of society, and in particular the quality of contract enforcement, property rights, the police, and the courts, as well as the likelihood of crime and violence. We used this data from the 2015 update of The Worldwide Governance Indicators which is available for the dates betw. 1996 and 2014.”</i> (From definitions of WGI)	World Governance Indicators, World Bank; http://data.worldbank.org/data-catalog/worldwide-governance-indicators
PopG	Population Growth	World Bank, World Development Indicators (version date: 1 February 2017); http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators
tradedtot, traded, traded, tradecis, tradeoic, tradeeu, exptot, expdd, expdg, expcis, expoic, expcu, imptot, impdd, impdg, impcis, impoic, impeu	We calculate various trade specifications as % GDP from EORA multi-region input-output (MRIO) database.	EORA MRIO http://www.worldmrio.com/ World Bank, World Development Indicators (version date: 1 February 2017); http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators

KAZAKİSTAN TURİZMİNİN SWOT ANALİZİ VE TURİZM POLİTİKALARININ TOWS MATRİSİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Aziza SYZDYKOVA¹, Aktolkin ABUBAKİROVA²

¹Arş.Gör. Ahmet Yesevi Üniversitesi, azizayesevi@gmail.com

²Öğr.Gör. Ahmet Yesevi Üniversitesi, aktolkin.abubakirova@ayu.edu.kz

Özet

Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından bu yana birçok alanda geliştirdiği devlet politikaları, (ekonomi, sanayi, kalkınma, istihdam, eğitim, iç ve dış politika, yabancı yatırım v.b.) günümüz koşullarına uyum sürecinde ve ülke geleceğini şekillendirmeyi amaç edinerek hazırlanmaktadır.

Bu politikaların içerisinde, ekonomik tercihler ve öncelikler belirlenerek turizm politikası konusunda da çalışmalar öne sürülmektedir. Bu çalışma çerçevesinde Kazakistan'ın turizm pazarında ve turizm politikasında yaptığı adımlar incelenmekle birlikte turizm politikasını etkileyen ve bu politikalardan etkilenen temel alanlar belirlenip; bu alanların turizm ile olan ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ayrıca, Kazakistan turizminin geleceği ve turizm sektörü bakımından ne gibi değişmelere ve gelişmelere yol açacağı da çalışmanın bir diğer unsurunu oluşturmaktadır. Diğer yandan Kazakistan turizm potansiyeli ve turizm politikaları çerçevesinde yapılan araştırma sonucunda ülke turizminin güçlü ve zayıf yönleri, tehdit ve fırsatları saptanmaya çalışılarak SWOT analizi yapılmıştır. Ayrıca mevcut turizm faaliyetleri ve uygulanan politikalardaki zayıf yönlerin giderilmesi, tehditlerin fırsata dönüştürülmesi önerileri TOWS matrisi yöntemi ile desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Turizm Politikası, Kazakistan Turizmi, SWOT Analizi, TOWS Matrisi.*

Giriş

Günümüzde turizmin yarattığı ekonomik, sosyal, kültürel ve politik etkiler, özellikle uluslararası ekonomik ve politik ilişkilerde oynadığı rol giderek önem kazanmaktadır. Bu durum, yalnız uluslar arası turizm hareketinden büyük pay alan gelişmiş ülkelerde değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde de turizme verilen önemi artırmaktadır. Turizm, uluslararası ölçekte geniş istihdam olanakları yaratan bir sektördür ve dünyada yaklaşık 300

milyon insanı istihdam etmektedir (www.ilo.org). Başka bir ifadeyle; dünyada her 16 çalışandan biri turizm sektöründedir ve tüm uluslararası sermaye yatırımlarının yaklaşık %7'si turizm alanına yapılmaktadır. Bu bağlamda dünyada ve ülkemizde turizme verilen önem artmakta, turizm eğilimleri çeşitlilik kazanmakta, yeni yerler yeni turizm türleri insanların ilgisini çekmektedir.

Hızla gelişen turizm sektörü bağlamında birçok ülke turizmden daha fazla pay alabilmek için çalışmalarda bulunmaktadır. Küresel anlamda dünyanın en büyük sektörlerinin biri olan, turizm endüstrisinden, mevcut kaynaklara göre, Fransa, ABD, Çin, İspanya, İtalya, Türkiye ve İngiltere, en çok paya sahip olan ülkelerin başında gelmektedir. Dünya turizminde söz sahibi olan ülkelerin tümü, yürüttükleri turizm politikaları ve planlamalarının başarılarına paralel olarak rekabet şansı yakalayabilmektedirler. Ekonomik gelişme ve kalkınmada önemli bir role sahip olan turizmin, birçok ülkede geliştirilmesi, çeşitli politika ve planlamaları gerektirmektedir (Kobeshova, 2010: 1).

Kazakistan'ın turizm sektörü Sovyetler Birliği döneminden bu yana gelişmektedir. Birlik içerisinde bir ülkeden diğer ülkeye serbestçe seyahat etme fırsatı Kazakistan'ı Sovyetler Birliği içerisindeki turizm merkezlerinden biri haline getirmiştir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Kazakistan'ın turizm sektörü daha çok uluslararası ticaret ve uluslararası turizm kapsamında gelişmeye başlamıştır. Kazakistan'ın turizm sektörü ülkenin ekonomisine önemli bir katkı yapmaktadır. Bunu son on yılda Kazakistan'a gelen yoğun yabancı turist akışından takip edebilmek mümkündür. Son on yıllık dönemde yabancı turistlerin yoğun ilgisi Kazakistan ekonomisine önemli katkıda bulunmaktadır. Turizm sektörü aynı zamanda ulaşım, tarım, iç ve dış ticarete de etki etmektedir. Ülkede modern mimarlık unsurları ile devam ettirilen yeni inşaat çalışmaları ve şehirlerin güzelleştirilme çabaları da turizme olumlu katkı sağlamaktadır. Örnek son on yılda otel sayısı hızla artmıştır. Kazakistan gelişen genç bir cumhuriyettir ve turizmin gelişimi bu ülkede her yıl hızla büyümektedir (Mushurova ve Madedova, 2012).

Kazakistan'da 2016 yılında turizm alanında yapılan yatırımların hacmi bir önceki yıla göre yüzde 58,3 oranında artmıştır (<http://www.stat.kz>). Turizm alanında Kazakistan'ın stratejik hedefi sektörün rekabet gücünün artırılması ve ülkenin en çok tercih edilen turizm destinasyonlarından birisine dönüşmesidir. Bu çerçevede turizm altyapısının geliştirilmesi, kaliteli ürün ve hizmetlerin üretilerek, yerli ve uluslararası turizm piyasasından pay alınması hedeflenmektedir (Abubakirova vd.,2016). Kazakistan hükümeti turizmin ekonomiye büyük katkı getirdiğini tespit etmekte ve ülke turizmine küresel pazarda fırsatlar yaratmaya çalışmaktadır.

Çalışmada Kazakistan'daki turizm potansiyeli ve uygulanan politikalarına ilişkin bir çerçeve sunmayı amaçlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde; turizm politikası kavramı, araçları ve turizm politikasına duyulan ihtiyaç ele alınmıştır. İkinci bölümde; Kazakistan turizm potansiyelinin belirlenmesi açısından, ülkenin turizm sektöründeki tarihsel gelişimine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Kazakistan'da turizm politikasını etkileyen farklı kurum ve kuruluşların özellikleri, amaçları ile çalışma şekilleri ve kamu yönetiminin turizm alanında aldığı önlemler, yaptığı müdahaleler, devlet programları ve hükümet yasaları incelenmiştir.

Ayrıca son bölümde Kazakistan turizminin ve uygulanan politikalarının güçlü ve zayıf yönleri, gelecek fırsat ve tehditleri, SWOT analizi yöntemiyle belirlenmeye çalışılmıştır. Buna ek olarak SWOT analizi, mevcut turizm faaliyetleri ve uygulanan politikadaki zayıf yönlerin giderilmesi, ayrıca tehditlerin fırsata dönüştürülmesi ve güçlü yönlerin sürdürülebilmesi adına TOWS matrisi ile desteklenmiştir.

1. Turizm Politikası Kavramı ve Hedefleri

Turizm politikası kavramı son yıllarda hükümetler, politik kişiler ekonomi ve turizm müteşebbisleri tarafından sık sık kullanılmakta ve bu kavramı birbirinden çok az farklı anlamlar verilmektedir. Turizm politikası kavramı ile turizmin gelişmesine yönelik faaliyetler ve çabalar anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu faaliyet ve çabalara yön verecek olan ekonomi biliminin ve ekonomi politikasının bir dalı olarak da düşünülebilmektedir (Demirkol ve Oktay, 2004:6).

Turizm politikası iç ve dış turizmin geliştirilmesi, ekonomik ve meta-ekonomik fonksiyonlarından en yüksek düzeyde yararlanılması için kamu yönetiminin turizm alanında aldığı önlem ve yaptığı müdahalelerin tümü olarak tanımlanmıştır (Çetin, 1976: 32).

Bir başka kaynak incelendiğinde ise, turizm politikası en basit anlamıyla, turizmi geliştirmek ve turist sayısını artırmak için alınacak önlemler ve izlenecek yöntemler doğrultusunda yapılacak müdahalelerin tümü olarak tanımlanabilmektedir. Politika, hem bir ilke ya da ilkeler sistemi hem bunlarla ilgili kurallar topluluğudur. Politikaların amaçlardan temel farkı; amaçlara nasıl, hangi yollarla ulaşılacağını belirlemesidir (Özalp, 1986: 132). Başka bir deyişle politikalar; kesinlikle amaçlar değil, amaçların başarılması için kullanılan araçlardır. Turizm amaçlarına ulaşmanın da değişik yolları bulunabilir. Turizm politikasının oluşturulması bu yollar arasında isabetli seçim yapma sanatıdır ve turizmde belirlenen amaçlara ulaşmak için izlenecek yolu gösterir (İçöz, 2009: 213).

Birbirinden çok farklı nedenlerden dolayı turizm politikasına saptanması ve izlenmesi zorunlu olmaktadır (Olalı, 1990: 36-37):

– Turizm ancak kamu yönetimi tarafından düzenlenebilecek ve koordine edilebilecek boyutta dev bir ekonomik ve sosyal bir faaliyettir.

– Turizm sektörünün diğer sektörlerle olan ilişkisi ve sektöre bağlı sorunları devlet müdahalesini zorunlu kılar.

– Turizm sektörünün büyük alt yapı ihtiyacı yaratması, zorunlu kaldığı büyük ve sabit sermaye yatırımları devlet desteğini, yardımını ve katkısını gerekli kılar.

– Turizmin konjoktürel değişimleri karşısındaki aşırı derecedeki duyarlılığın ortaya çıkarabileceği ulusal kayıplar, turistik propaganda ve reklamın ağır maliyetleri, tatillerin zaman ve mekanda dengeli dağılımı yönünde sınırlı da olsa bir mesafe kat edebilme zorunluluğu, sosyal turizmi geliştirme politikası gibi değişik nedenler turizm alanında devlet müdahalesini öngörür.

2. Kazakistan'da Turizm Hareketlerinin Gelişimi ve Turizm Potansiyeli

Saprunova (1997: 54) çalışmasında Kazakistan turizm tarihini beş aşamaya ayırmıştır;

1. Aşama: iki alt aşamadan oluşmaktadır (M.Ö. 3000'den - XV. yy. kadar);

- Büyük İpek Yolu'nun Moğol İstilasası öncesi gelişimi (M.Ö. 3000'den – XIII. yy.),
- 2. Büyük İpek Yolu'nun Moğol ve Timur dönemi gelişimi (XIII–XV. yy.)

2. Aşama: (XV. yy. – 1731 yıllar) – Kazakistan topraklarından geçen Büyük İpek Yolu'nun bozulması.

3. Aşama: (1731-1917) - Kazakistan'ın Rusya İmparatorluğuna giriş dönemi.

4. Aşama: (1917-1991) - Kazakistan'da Sovyet Birliği döneminde turizmin gelişimi, iki aşamadan oluşur;

- 1. Savaş öncesi dönemde turizmin gelişimi (1917-1945),
- 2. Savaş sonrası döneminde turizmin gelişimi (1945-1991).

5. Aşama: (1991-2013) – Bağımsız Kazakistan'da turizmin gelişimi, iki aşamadan oluşmaktadır;

• 1. Turistik faaliyetlerde piyasa ilişkilerinin gerileme dönemi (1991- 2000 yıllar arasındaki kriz dönemidir),

• 2. Turistik alanda reformların uygulanması ve canlanma dönemi (2000 yıldan sonraki dönem).

Sovyetler Birliği dönemindeki turizm, işçilerin yıllık ücretli izinleri ile bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Bu aynı zamanda insanlara boş zaman ve dinlenme hakkının tanındığını göstermektedir. Bu dinlenme, gezme, görme eylemi ile oluşan kişisel gelişim,

halklar ve toplum arasında karşılıklı anlayış sağlayan önemli bir faktör olmuştur (Ogienko, 2006: 450).

Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan turizmi, kar gütme politikasından ziyade, daha çok kültür ve eğitim politikasını yürütmüştür. Bu dönemde uluslararası turizm hareketleri çok sınırlı sayıda ve sıkı devlet kontrolü altında gerçekleşmiştir ve ideolojik dogmalar Sovyetler Birliği vatandaşlarını dünyanın geri kalan kısmından ayrı tutmayı amaçlamıştır. Böyle bir siyaset neticesinde yurtdışına çok az insan çıkabilmiştir. Bunlar çoğunlukla diplomatlar, yurtdışında çeşitli nedenlerle yaşamakta olan akrabaları veya arkadaşlarından özel davetler alarak onları ziyarete gidenler ve sınırlı sayıda turistik gruplar halinde ve genellikle sosyalist ülkelere seyahat eden insanlardı (Ogienko, 2006: 453).

Sovyetler Birliğine de aynı şekilde turistik gruplar halinde düzenlenen turlarla sınırlı sayıda yabancı turist gelebiliyordu. Ancak, Sovyetler Birliği'nde sendika hatlarıyla iç turizm, sosyal turizm gelişmiştir; bu hizmetler yerli turistlere, yabancı turistlere sunulan fiyatın yaklaşık onda biri tutarında sunulmuştur (Balabanov, 2006: 106).

Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan'da turizm alanında "Kazakistan Turizm ve Seyahat Konseyi", "Inturist" ve uluslararası gençlik turizm bürosu "Sputnik" adlı üç örgüt faaliyet göstermiştir. Tüm SSCB ülkelerinde olduğu gibi Kazakistan'ın da hemen hemen her şehrinde "Inturist" oteller zinciri grubuna ait konaklama tesisleri bulunmuştur (Erdauletov, 2003: 45).

Kazakistan, bağımsızlığına kavuştuktan sonra halkın tarih ve kültürel mirasını canlandırmak, bununla beraber turizm faaliyetlerinin oluşturulup, geliştirilmesi amacıyla çalışmalar düzenlemiştir. Kazakistan Cumhuriyetinin turizm potansiyeli gün geçtikçe gelişen ve büyüyen bir hacme sahiptir. Kazakistan'ın bağımsızlaşması bu turizm potansiyelinin gerçekleştirilmesine olanak sağlamıştır.

Kazakistan'ın, bağımsızlığına ulaşmasının ilk dönemleri turizmin hızla gelişmesiyle karakterize edilmiştir. Yurt dışına serbest dolaşım imkanının yasallaşması ile bağlantılı olarak öncelikle yurt dışına seyahatler artmıştır. Ülkede dış pasif turizme katılanların sayısı, dış aktif turizme ve iç turizme katılanların toplamından daha fazlasını oluşturmuştur. Bu dönemde turizm şirketlerinin sayısında önemli bir artış gözlemlenmiştir. 1991 yılına kadar Kazakistan'da yukarıda adı geçen yalnızca üç turistik organizasyon faaliyet gösterirken, 1994 yılında 589 turistik organizasyon kurumuna ulaşıldığı kayıt edilmiştir (www.stat.kz).

2016 yılı verilerine göre Kazakistan'da 700 turistik tesis hizmet vermektedir. Bunun içinde 385 otel, 13 kamping, 40 sanatoryum, 17 tedavi amaçlı sanatoryum, 14 sağlık pansiyonu, 7 sağlık-tedavi merkezi, 8 pansiyon, 29 dinlenme merkezi, 31 dinlenme evi, 24

turistik bazı, 35 tedavi kampı, 5 dağ-kayak bazı, 66 konaklama evi, 9 avcılar evi, 2 çocuk-yetişkin turizm merkezi, 7 sağlık tedavi kompleksi bulunmaktadır. Kazakistan'da bulunan 385 otelin 340'ı özel sektöre aittir (www.stat.kz). Kazakistan'da Turizm Sektörü Geliştirme Programı ile turizm sektörünün gelişmesi amaçlanmış ve bu program çerçevesinde turizm uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Kazakistan'ın turist sayısı 2016 yılında, 2010 yılına göre %50'nin üzerinde artmıştır. Turizm Sektörü Geliştirme Programı'nın uygulanması ve ülkedeki ekonomik büyüme ile birlikte Kazakistan'da turizmin hızlı bir şekilde gelişmesi beklenmektedir.

Ayrıca Kazakistan'ın turizm pazarında rekabetçi ve karlı turizm endüstrisinin oluşumu için imkan sağlayan çekicilikler mevcuttur. Ülkenin jeopolitik konum bakımından önemli oluşu, ülkede siyasi istikrarın mevcudluğu turizmin gelişmesindeki önemli unsurlardır. Ülke topraklarında Zerdüş, Budist, Hristiyan, Müslüman anıtlarının bulunması, doruklar ve buzullardan başlayıp, çöller ve yüksek dağlardan derin vadilere kadar uzanan renkli ve etkileyici görüntülere sahip oluşu ülkeye turizm alanında büyük ve umut verici potansiyel sağlamaktadır.

Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti Dönemi ve Ülke Turizmini Geliştirmeye Yönelik Devlet Politikaları

Kazakistan hükümetinin, bir ekonomik faaliyet olarak turizm sektörünü geliştirmeye yönelik çalışmaları bağımsızlığını ilan ettiği yıldan beri sürmekte olup, en ciddi şekilde ele alınması ise son beş altı seneyi kapsamaktadır.

Genel olarak bağımsız Kazakistan'ın ilk dönemlerinde, ülkenin diğer ekonomi dalları gibi turizm sektörü de olumsuz ekonomik koşulların etkisinde kalmıştır. 1991-1993 yılları arasında turizmin ülke GSYİH içindeki toplam payı sürekli azalmıştır. Örneğin, 1991 yılındaki payı % 0.3 iken 1992'de % 0.09, 1993'te % 0.06 olarak gerçekleşmiştir (Sihimbayev, 29).

2003 yılında açıklanan ve 2003-2015 dönemini kapsayan "Endüstriyel Yenilenme ve Kalkınma Programı" kapsamında ülkede gelişebilecek 23 sektörün arasında 7 sektöre öncelik verilmekte ve bu 7'sinin arasında turizm sektörü ilk sırada yer almaktadır. Bu programın ülke turizmindeki ilk etkileri olarak, 2004 yılında ilk defa dış aktif turizm hareketleri göstergelerinin (4.3 milyon turist) dış pasif turizm göstergelerini (3.9 milyon turist) geçtiğini, 2006 yılında ülke turizmini geliştirmeye yönelik devlet bütçesinden 1.9 milyar tenge ayrıldığını ve bu rakam 2005 yılındaki miktardan 25 kat daha fazla olduğunu göstermek mümkündür (Bakbergenov, 2005: 4).

2006 yılında ülkede turizm sektörünün gelişimini sağlamak amacıyla “Turizm ve Spor Bakanlığı” kurulmuştur. 20 Ocak 2012 tarihinde KC Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev kararnamesi ile KC Spor ve Beden Eğitimi Ajansı olarak yeniden yapılandırılmıştır. KC Anayasası Madde 44, Paragraf 3’de bu kararnameye göre KC Turizm ve Spor Bakanlığı, KC Spor ve Beden Eğitimi Ajansı olarak yapılandırılması esnasında turistik faaliyetler alanındaki yetkiler KC Sanayi ve Yeni Teknolojiler Bakanlığına devredilmiştir (www.sport.gov.kz).

Bakanlığın bünyesinde 5 tane Komite ve 15 tane departman bulunmaktadır. Yani Kazakistan’da Turizm söz konusu Bakanlık bünyesinde Turizm Endüstrisi Departmanı tarafından idare edilmektedir.

Bakanlığın amacı doğrultusunda Turizm Departmanının başlıca sorumlulukları:

- Turizm faaliyetleri alanında devlet politikalarını oluşturma ve uygulanmasına yardımcı olma;
- Turizm sektöründe doğrudan yabancı yatırım çekmede ortak politikanın oluşturulmasını ve uygulanmasını sağlama;
- Turistik faaliyetlerin KC mevzuatı gözetilmesi dahilinde uygulanmasının kontrolünü sağlamaktır.

Ayrıca Kazakistan’da Turizm Politikasını Etkileyen Kurum ve Kuruluşların başında Kazakistan Turizm Birliği ve “İpek Yolu Kazakistan” ulusal şirketini sayabiliriz. Kazakistan Turizm Politikasının Temelleri 1992 yılında ülkenin parlamentosu tarafından ilk “Turizm Kanunu” ve 13 Haziran 2001 tarihli “KC Turistik Faaliyetler Mevzuatı”na dayanmaktadır. 15 Temmuz 2011 tarihinde KC Turizm Faaliyetleri ile İlgili Kanun Değişiklikleri yapılmıştır. Yeni uygulama ile beraber turistik işletmelerin faaliyetlerinde yapılan değişiklikler ve turizm rehberlik bilgilerinin genel çerçevesinde yapılan değişiklikler eklenmiştir. Kazakistan ekonomisinde turizm sektörüne öncelik tanınmıştır. Turizmi öncelikli olarak ilgilendiren hukuki kanunların eksiklikleri vardır. Bu nedenle iç ve dış faktörler tarafından konunun hassasiyetinin kavranıp gerek turizmin geliştirilmesi ile ilgili yasaların değiştirilmesi veya bunlara eklemeler yapılması esneklik konusu açısından çok önemlidir (Kuratov).

Kazakistan Turizm Potansiyelinin SWOT Analizi

Ülkenin turizm potansiyeli SWOT analizi kapsamında incelendiğinde, temel faktörler: kurumsal yapılar, yasal altyapı, teknolojik gereksinimler, işgücü, yönetim planları, müşteri profili, enformasyon akışı olarak ele alınmıştır.

Güçlü Yönler

Kazakistan, yeni bir turizm destinasyonudur. Dünya turizminde yaşanan gelişmeler, standart turist tipinin ve turist beklentilerinin değişmesi, turistler için cazip kabul edilecek

farklı doğal çekicilikleri ve özellikleri bünyesinde barındıran Kazakistan'ı turizmin yeni çekim merkezi boyutuna taşımıştır. Kapladığı geniş coğrafi alanı göz önünde bulundurarak, Kazakistan'ı bir makro destinasyon olarak tanımlanmakla beraber, Almatı, Astana, Aktau, Karagandı gibi büyük şehirleri kongre turizmi; Sariagaç, Burabay, Rahman Kaynağı gibi kaplıcaları sağlık turizmi; Altay, Alatau, Şımbulak, Medeu gibi dağlık alanları kış turizmi; Kapşagay, Kenderli gibi projeleri eğlence turizmi; Baykonur uzay üssü uzay turizmi; Katonkaragay, Markagöl, Naurızım, Barsakelmes gibi milli parkları ekoturizm turist çekim alanı olarak mikro destinasyonlar da tanımlanabilir.

Kazakistan'ın İpek Yolu güzergahında yer alması turizmin gelişmesi için ülkenin en güçlü yanlarından biridir. Bir diğer güçlü yanı ülkenin Avrupa ve Asya yol kavşaklarında bulunmasıdır.

Uzay turizmi, alpinizm, rafting, safari turları gibi maceraya dönük alternatif turizm geliştirme olanaklarının da bulunması Kazakistan'ı turistik ürün çeşitlemesinde yeni destinasyon olarak avantajlı konuma getirmektedir (Mirzayev, 2005).

Zayıf Yönler

Ülkenin turizm bölgelerinin sahip olduğu yüksek potansiyel ile paralellik gösteren gelişmiş turizm imkanlarına karşı bu alanların dışında kalan, olumsuz altyapı problemleri yaşayan bölgelerdeki negatif süreç, ülkede gelişen turizmi sekteye uğratmaktadır. Altyapının uluslararası kriterler bakımından yetersiz oluşu turizmin gelişimi açısından zayıf bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ülkenin altyapı olanaklarındaki dengesiz dağılım, turizmdeki gelişimi zorlaştıran unsurlardan biridir. Altyapı olanaklarındaki aksaklıklar, ülkenin gelişmekte olan turizm imajını olumsuz yönde etkileyen zaaflarından birisidir. Yeni ve nitelikli tesis azlığı, eski dönemlerde yapılmış; günümüzde ise çağdaş standartların gerisinde kalmış, yeterince talep görmeyen ve atıl duruma düşmüş, düşük kapasiteli tesislerin rehabilite edilerek tekrar turizme kazandırılmamış olması uluslararası turizm pazarında ülke imajını zedeleyen unsurlardandır (Sergeyevich ve Vukolov, 2006).

Altyapı alanında önde gelen sorunların bir diğeri, ulaşım koşullarının kısıtlılığıdır. Turistik bölgelerdeki ulaşım imkanları yetersiz düzeydedir. Havalimanlarından tüm bölgelere en kısa sürede ulaşımın rahatlıkla sağlanacağı bağlantı yollarının tamamlanmamış olması Kazakistan turizminin gelişmesini etkileyen zayıf yanlardandır (Erdavletov, 2004).

Turizm piyasasındaki hizmet veren kimselerin yeterince kalifiye olmayışı başka bir zayıf yöndür. Eğitim programlarının turizm piyasasının gerçek ihtiyaçlarına uygun hazırlanmaması, sektörde çalışacak personelin yeterince uluslararası standartlara uygun

eğitilemeyişi, modern dillere vakıf konaklama, seyahat acenteliği ve rehberlik gibi konularda uzmanlaşmış kişi sayısının azlığıdır.

Pazarlama ve turizm arzına ilişkin araştırmaların yetersizliği nedeniyle sağlıklı stratejik kararların alınmasında yaşanan güçlükler sektörü zor durumda bırakan etmenlerdendir.

Ülke tanıtımında önemli rol oynayan reklam ve tanıtım ağının eksikliklerinin olması, sahip olunan değerlerin gerek ülke çapında gerekse yurtdışında tanıtım ve pazarlamasının yapılması yönünde gerçekçi bir enformasyon ağının sağlam temellere henüz oturtulamayışi turizm endüstrisini geriye götürmektedir.

Ayrıca turizm kalkınma teşvikinin yeterince cazip hale getirilmemesi özel sektörü bu alanda atıl kalmasına sebep olmaktadır. Yatırımcılar için bir sübvansiyon mekanizmasının ve vergi kesintisi kolaylığının sağlanması noktasında eksiklerin bulunması politikaların yetersizliğini göstermektedir. En önemli husus daha Turizm Komitesine aslında gereken önem gösterilmemektedir, söz konusu Komite bakanlıktan bakanlığa dolaşmaktadır (Abishov ve Ünlüönen, 2016).

Fırsatlar

Dünya turizm pazarında değişen turizm algısı ve turist olgusuna da bağlı olarak, doyuma ulaşılan, güneş-deniz-kum üçlemesinin alternatifini olabilecek turizm olanaklarına sahip oluşu Kazakistan'ı dünya turizm piyasasında pay sahibi olma fırsatı sunmaktadır.

Avrasya bölgesinin küreselleşme olgusu ile daha da artan önemine paralel olarak Kazakistan'a siyasi ve ekonomik yönden stratejik önem kazandırmıştır. Kazakistan'ın sahip olduğu geniş turizm skalası; çok sayıda bakir ya da neredeyse bozulmamış dağlık alanın bulunması, sağlık, spor, extrem aktiviteler, aktif ve dinamik etkiler yaratmaya yönelik planlamalar sayesinde ülkeyi diğer turizm pazarlarının önüne geçirecek mevcut potansiyel fırsat taşımaktadır. Kazakistan'da uygulanmaya başlayan kırsal kalkınma politikalarının da etkisi ile kırsal turizmde var olan alanların aktif hale getirilmesinin yanında, yeni istihdam alanlarının yaratılması, dünya turizm piyasası şartları göz önünde bulundurulduğunda başlı başına bir fırsattır (Erdavletov, 2004).

Kazak yatırımcıların yanında yabancı yatırımcıların da büyük bir ilgiyle yöneldikleri ülkenin turizm pazar potansiyeli imkanları; sektörde istihdam edilebilecek etkin nüfusun bulunması, turizm alanında koordinasyon, yönetim ve işlerin kontrolü için devlet kurumlarının da eşgüdümlü projeler oluşturması hızlı ve güvenli turizm kalkınma fırsatı yaratmaktadır (Kim, 2007).

Tehditler

Ülkenin turizm politikaları sürdürülebilir ekoturizm alanlarını koruma altına alarak geliştirmeyi hedeflemektedir. Fakat, bu hedef her daim uygulanamamaktadır. Örneğin konaklama işletmeleri, makro ve mikro düzeydeki çevresel etkilerin daha hassas yaşandığı ekosistemler, tarihi alanlar gibi yerlerde planlanmaktadır. Günübirlilik konaklama sayısının artması, konaklama işletmelerinde çevre dostu bir yönetimin ortaya konabilmesini zorlaştırarak tehdit unsuru oluşturmaktadır (Nakatkov, 2001).

Komşu ülkelerin de Kazakistan'la rekabet edebilecek turizm destinasyonlarının bulunduğu göz önüne alındığında, ülkeye olabilecek turist akışı hacminin azalma tehlikesi ile karşı karşıya olması, sektörde ciddi bir tehdit yaratmaktadır.

Turizm endüstrisinde; müşteri memnuniyeti, kaliteli hizmet, tüketicinin beklenti ve isteklerinin tam olarak karşılanması ile dünya standartlarına ulaşılması bir zorunluluk haline gelmiştir. Hizmet sunma niteliğinde hala uygulana gelen eski dönemlerden kalma eksik vizyonlu yöntemler Kazakistan'ın turizmini gelişmesine engel olarak tehdit unsuru taşımaktadır.

Devlet çapındaki Kayıt Dışı Ekonomi Takip Merkezi sisteminin yeterli çalışmıyor olması nedeniyle gümrükte ve vergi ödeme esnasında kayıt dışı ekonominin devam etmesine sebep olmuştur. Kayıt dışı ekonomi, ülke kaynaklarının turizm alanında yeterince kullanılamıyor oluşu tehdidini yaratmaktadır.

Devlet desteğinin bulunmasına ve turizmi geliştirmeye yönelik kalkınma politikasının mevcudiyetine karşın uygulama noktasında karşılaşılabilecek aksaklıklar, sürdürülebilir turizm politikalarını tehdit etmektedir.

Kazakistan Turizmini ve Uygulanan Politikaları Analiz Eden TOWS Matrisi

Kazakistan turizm potansiyelini araştırma esnasında elde edilen veriler ve turizmin geliştirilmesi için ortaya çıkan öneriler ışığında yapılan GZFT analizinden türetilen TOWS Matrisi ile bu destinasyonun turizm potansiyelinin daha verimli kullanılması ve turizmin geliştirilerek turizm pazarından daha fazla pay alınabilmesi için oluşturulması gereken stratejilerin seçimi yapılabilir.

Bu matrisin temelinde, anahtar rolündeki iç (üstünlükler, zayıflıklar) ve dış (fırsatlar, tehditler) etkenleri en iyi şekilde eşleştirilerek ÜF, ZF, ÜT ve ZT stratejilerini geliştirmek yatmaktadır. ÜF stratejileri, fırsatlardan yararlanmakta kullanılacak üstünlükleri vurgular iken; ZF stratejileri, fırsatların kaçmasına sebep olacak zayıflıkların ortadan kaldırılmasını önermektedir. ÜT stratejileri, tehditleri engelleyecek veya azaltacak üstünlükleri vurgular; ZT stratejileri ise, zayıflık ve tehditleri azaltmaya yönelik savunma taktikleridir (Fred, 2001: 204).

İç Etkenler Dış Etkenler	(S) Güçlülük – G	(W) Zayıflık – Z
(O) Fırsatlar – F	SO Stratejileri Güçlülüğü, fırsatları avantaja çevirmek için kullanma.	WO Stratejileri Fırsatları avantaja çevirerek zayıflığın üstesinden gelme.
(T) Tehditler – T	ST Stratejileri Tehditlerden kaçınmak için zayıflığın üstesinden gelme.	WT Stratejileri Zayıflık ve Tehditlerin olumsuz etkisini minimize etme.

Kaynak: David, Fred R., (2001) Strategic Management Concepts, 8.ed., Prentice-Hall, Inc., Upper Saddle River, New Jersey

Kazakistan turizmini ve uygulanan politikaları analiz eden TOWS matrisi sonucunda ülkenin doğal güzelliği, kültürel ve tarihi zenginliği, İpek Yolu güzergahında yer alması, coğrafi çeşitliliği gibi güçlü yanları ve talebin aktif tatillere yönelik eğilimi, Kazakistan'ın turizm destinasyonu olarak uluslararası piyasada farkındalık yaratması gibi fırsatlar turizm çeşitlendirilmesi stratejisini ortaya çıkarmaktadır.

Aynı şekilde Kazakistan turizminin ve uygulanan politikalarının diğer güçlü yanları ve fırsatları eşitleştirilerek uzun süreli paket turlarının oluşturulması, dış aktif turizme yönelik pazarlama, soft turizm geliştirilmesi, rafting ve alpinizmin canlandırılması, transit destinasyon yapılması, sağlık turizmi geliştirilmesi gibi stratejiler oluşturulabilir.

Ülke turizmi ve uygulanan politikalarındaki fırsatların kaçmasına sebep olacak zayıflıkların ortadan kaldırılması için ulaşımın ıslahı; alan kılavuzluğu düzenlenmesi ile yerel halktan istihdam sağlanması; personel eğitimi gibi stratejiler öne çıkarılabilir.

Tehditleri engelleyecek veya azaltacak üstünlükler olarak, nitelikli işgücünün hem kentsel hem de kırsal turizm piyasasına katılmasının teşvik edilmesi; mevcut tesislerin yapısal durumlarının gözden geçirilmesi, çevre koruma tedbirlerin alınması gibi stratejiler öne çıkarılabilir.

Zayıflık ve tehditleri azaltmaya yönelik savunma taktikleri olarak ise kayıt dışı ekonomi faaliyetlerine yönelik cezaların artırılması; altyapıya ve üstyapıya yönelik işlevsel düzenlemeler yapılması; turizm politikaları oluşturulmasında üniversitelerden araştırma yardımı alarak projeler hazırlanması, teknik kontrollerin yapılması; hazırlanan detaylı planların uygulanmasının sürekliliğinin sağlanması gibi stratejiler ortaya çıkarılabilir.

Sonuç

Dünyadaki turizm piyasasının gelişiminden yola çıkarak, Kazakistan turizm politikalarının, ülke turizminin geliştirilmesi açısından kitle ya da alternatif turizm ağırlıklı bir

turizm politikası izleme tercihi söz konusu olmaktadır. Mevcut turizm politikaları incelendiğinde Kazakistan'da turizm gelişimi açısından alternatif turizm türlerinin sürdürülebilmesinin planlandığı gözlenmektedir. Kazakistan'ın turizm endüstrisi genç ve tam olarak olgunlaşmamış bir süreç içerisinde olmasına rağmen, sektörün önemi gittikçe artmakta ve son yıllarda turizm geliri açısından önemli atılımlar yapıldığı gözlenmektedir.

Çalışma içerisinde yapılan SWOT analizinden görüldüğü üzere Kazakistan turizm potansiyelinin güçlü yanları; dünyada yeni bir turizm destinasyonu olarak ortaya çıkması, tarihi İpek Yolu güzergahında yer alması, Avrupa ve Asya yol kavşaklarında bulunması, zengin doğal güzellikleri, turizmin çeşitli türlerini arz edebilmesi ve geleneksel konukseverliği ile aktarılabilir.

Diğer taraftan Kazakistan turizm potansiyelinin ve uygulanan politikalarının zayıf yönleri ele alındığında; genel olarak altyapı problemleri, sektörde çalışacak personelin uluslararası standartlara uygun eğitilemeyişi, reklam ve tanıtım ağının eksikliklerinin olması, enformasyon ağının sağlam temeller oluşturamaması, turizm kalkınma teşvikinin yatırıma cazip hale getirilememesi gibi unsurların ülke turizm sektörünün gidişatını yavaşlattığı görülmektedir.

Dünya turizm pazarından daha fazla pay alabilmesi noktasında güçlü yönlerini devam ettirmesi ve fırsatları yakalayabilmesi ve buna karşın zayıf yönlerini kapatabilmesi ve tehditleri bertaraf edebilmesi adına ülkede yapılması gereken uygulamalar bulunmaktadır.

Bu çerçevede öncelikli alanlar; turistik bölgelerde bağımsızlık sonrası kapatılan konaklamaların tekrar işletmeye açılması, bazı deniz ve nehir yollarının açılması, internetin destinasyon pazarlamasına katkısının sağlanması ve üniversite mensuplarının turizm gelişimine yönelik ilgisinin artırılmasıdır. Ayrıca hem kentsel hem kırsal işgücünün turizm piyasasına katılmasına teşvik edilmesi ve eğitilmesi de bu faaliyetler açısından önemli bir etkidir.

Kaynakça

Abishov, N. Ve Ünlüönen, K. (2016). Kazakistan Turizminin Mevcut Durumu ve Gelişme Perspektifleri, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 4(8).

Abubakirova, A., Syzdykova, A., Kelesbayev, D., Dandayeva, B., & Ermankulova, R. (2016). Place of Tourism in the Economy of Kazakhstan Republic. *Procedia Economics and Finance*, 39, 3-6.

Balabanov, İ.T. (2006). *Ekonomika Turizma: Finansı i Statistika*, Moskova, Finansı i Statistika Yay.

Daurenbekov, J.B; İstoriko-Kulturnoe Nasledie Shelkovogo Puti, Almatı, İzdatelstvo Rauan 1998, (Daurenbekov, J.B.; İpek Yolunun Tarihi-Kültürel Mirası, Almatı, Rauan Yayını, 1998).

Demirkol, Ş., Oktay, K. (2004). *Turizm politikalarına alternatıf yaklaşımlar*. Sakarya.

Erdavletov, S.N. (2003). İstoria Turizma: Razvitie i Nauchnoe İzuchenie, İzdatelstvo Rauan, Almatı.

Erdavletov, S.N. (2004). Ekonomika i Socialnaya Geografia Kazahstana, İzdatelstvo Rauan, Almatı.

Gilek, Y.N. (2005). Turisticheskie Marshruti Centralnogo Kazahstana, Karagandı, İzdatelstvo Karşu.

KC İstatistik Ajansı, www.stat.kz, (Erişim Tarihi) 21.01.2017

Kim, A. G. (2007). Rekreatsionnaya Otsenka Territorii i Razvitie Turistsko-Rekreatsionnogo Hoziaystva v Kazahstane, Almatı. (Kim, A. G.(2007). Kazakistanda Dinlenme Tesislerinin Geliştirilmesi ve Turistik Alan Değerlendirmesi, Almatı)

Kuratov, S., Rudenko, İ., Svitelman, S. ve Eydinov, Y. (2001). “KC Turizm Kanunu”, KC Turistik Etkinlik Kavramı Üzerine Yorum ve Uyarılar, <http://www.greensalvation.org/old/Russian/Facts/Laws/tourist.htm>, Erişim: 05.01.2017

Mirzayev, R. (2005). Veliki Shelkoviy Put: Realii XXI veka, Moskva, İzdatelstvo Diplomaticheskoy Akademii MİD Rossii, (Mirzayev, Rustam; Büyük İpek Yolu: XXI yüzyılın Gerçekleri, Moskova, Rusya Diploması Akademisi Yayını)

Mushurova, F. ve Madedova, R. (2012). Gelişen Kazakistan Ekonomisinde Turizm Faaliyetleri, URL: <http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=65&pid=10&lang=tr> Erişim: 19.01.2017

Ogienko, A.N. (2006). “Turizm, Kak Sredstvo Poznania Sobstevnnoi Civilizacii, Problemy, Puti Reshenia”, Materialy Nauchnoy Konferencii, Astana.

Saprunova, V. B. (1997). “Evrım, Yapı, Pazarlama”, Moskova: Miysl

Sergeyevich, N.E., Vukolov, V. N. (2006). “Formirovanie İndustrii Turizma v Kazahstane za Gody Gosudarstvennoy Nezavisimosti”, Akademia Turizma i Sporta RK, Materialy Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferencii, Astana

Bakbergenov, T. (2005). “Kosvenno Vse Mı Turisti”, Mir Puteşestviy Dergisi, Art Strike Yayını, Almatı.

**ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ
БАЙЛАНЫСТАР: ТУРИЗМ ЖӘНЕ КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМДАРЫН
ДАМУЫТУ ЖОЛДАРЫ**

БАКИРОВА Бибігүл Әбдіманапқызы

Каспий қоғамдық университеті

Түйіндеме.

Жұмыста, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша 2009 жылы Әзербайжан Республикасында өткен мемлекеттер басшыларының басқосуы кезінде құрылған түркі елдер Кеңесі жөнінде айтылады. Кеңесті құрудағы мақсат - түркі халықтарының бірлігін нығайтуға бағытталған жалпы-түркілік өңірлік бірлестіктің құрылуы, мәдени-гуманитарлық салаларда елдер арасындағы ынтымақтастықты тереңдету, түркі елдерінің арасында экономикалық байланыс орнату, бауырлас елдердің осы саладағы қарым-қатынасын жолға қою, саудасаттықты арттыру, транзиттік тасымалды ұлғайту болып табылады. Сонымен қатар түркі әлеміне жаңа жобалар ұсынатын көлік мүмкіндіктерін пайдаланудың маңыздылығына және түркі әлеміне туристерді тарту осы елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына оң ықпалын тигізетіндігіне барынша назар аударылып отыр.

Кілт сөздер: *Ұлы Жібек жолы, Дүниежүзілік туристік ұйым, инфрақұрылым, геосаяси, геоэкономика*

Abstract:

This article refers to the Council of Turkic countries established on the initiative of the President of the Republic of Kazakhstan, which took place in 2009 in Azerbaijan with the participation of Heads of Turkic-speaking countries. The purpose of the Council - Strengthening Unity, aimed at merging the regional, in-depth cooperation between the two countries in cultural and humanitarian spheres, the establishment of economic relations among the Turkic countries, increased trade and increased transit of the Turkic peoples. Also pay attention to the provision of new projects in the Turkic world, the importance of use of transport capacity and a tourist attraction for a positive impact on the socio-economic development of these countries.

Keywords: *The Great Silk Road, World Tourism Organization, infrastructure, geopolitics, geo-economics*

Özet

Kazakistan cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev'in liderliğiyle 2009 yılında Azerbaycanda geçen Türk dünyası cumhurbaşkanlarının kurulu hakkında anlatılmaktadır. Kurulun amacı: Türk dünyası devletlerinin beraberliğini sağlama ve dostluğu güçlendirme. Ticareti geliştirme. Türk dünyasına yeni projeler sunan motorlu araçlar kullanımına önem vererek ülkeye turistler çekme. Bu anlatılanların devletlerin sosyal ekonomi yönünden gelişmelere faydası dokunacağına dikkat çekme.

Anahtar kelimeler: Uli jibek joli, Dünya Turizm Örgütü, altyapı, jeopolitik, geoeconomics

Kırcıne.

Дамыған мемлекеттер экономикалық өсудің факторы ретінде экономикалық және мәдени интеграция мәселесіне ерекше мән беріп отыр. Себебі, кез келген мемлекет күрделі геосаяси және геоэкономикалық жағдайда жеке дара дами алмайтыны анық. Сондықтан мақалада түркі елдерінің бірлесіп көлік және туризм инфрақұрылымын жаңғыртудағы, яғни түркітілдес мемлекеттердің экономикалық ынтымақтастығын арттыру жолдары жөніндегі мәселелер қарастырылады.

Әлемнің дамыған мемлекеттері, тіпті дүниежүзілік державалар нарықтың қазіргідей даму кезеңінде экономикалық және мәдени интеграция мәселесіне ерекше мән беріп отыр. Себебі, кез келген мемлекет күрделі геосаяси және геоэкономикалық жағдайда жеке дара дами алмайтыны анық. Ал экономикалық, тарихи-мәдени жағынан мүдделес елдермен бірлесе одақ құрып, аймақтық деңгейде үнқатысудың маңызы ерекше. Түркі тілдес мемлекеттерінің мүддесін бір арнаға тоғыстыруды, тамырлас халықтарды жақындастыруды көздейтін Түркі Кеңесін құру жөніндегі бастаманы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев осындай мақсатпен көтерген еді. 2006 жылы көтерілген бұл бастама кейін өз нәтижесін берді. 2009 жылы Әзербайжанның Нахчыван қаласында тиісті шартқа қол қойылды. Мұндай ынтымақтастық тетігі осы халықтардың ортақ игілігі мен ортақ мүддесіне қызмет ету мақсатында бекіген болатын.

Әдіснамалық негізі. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев түркі әлемінің дамуына серпін беруге тиіс басты төрт бағытқа назар аударды. Соның біріншісі ретінде түркітілдес елдердің экономикалық әлеуетін ашу мәселесін атап өтті. Тәуелсіз алты мемлекеттің ішкі жалпы өнімінің жиынтық көлемі 1 триллион 200 миллиард доллардан асады. Сөйте тұра, Қазақстанның сыртқы сауда айналымында 5 елдің үлесі

небәрі 6% ғана. Сондықтан бізге ортақ экономикалық әлеуетімізді барынша нығайтқан жөн, деді Нұрсұлтан Назарбаев.

Ендеше, түркітілдес мемлекеттер арасындағы экономикалық қарым-қатынастарды нығайту және интеграция мәселелерін қарастыру барысында Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі аясындағы экономикалық өзара іс-қимылды нығайту жобаларын жүзеге асыру сөзсіз ықпал ететін болады

Ұлы Жібек жолы - біздің эрамызға дейінгі 2 ғасырдан бастап, 15 ғасырға дейін Еуразия елдерін Батыс Еуропадан Қытайға дейін байланыстырған керуен сауда жолдарының жүйесі екені бәрімізге мәлім. Ұлы Жібек жолын дамытуды барынша жалғастыра беру экономиканың барлық саласында барша түркітілдес елдермен ғана емес, күллі әлеммен өзара іс-қимылдың зор келешегін ашатындығын, яғни түркі әлеміне жаңа жобалар ұсынатын көлік мүмкіндіктерін пайдаланудың маңыздылығын айтуға болады.

Кейбіреулер мұны баяғы «Жібек жолын» қайта жаңғырту» деп түсінеді. Ал шындығында, «Жібек жолының экономикалық белдеуі» деп атауының өзі аңғартып тұрғандай, Шығыстан – Батысқа қарай заман талабына сай жол салып, транзиттік дәліз ашумен қатар, ортақ экономикалық кеңістікті қалыптастыру. Бұл жолдардың бойында инфрақұрылым дамып, қаншама әлеуметтік нысандар салынады, қызмет көрсету орындары ашылады, мыңдаған адамдар жұмысқа тартылады.

Ашып айтар болсақ, «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасы үш тармақтан тұрады – солтүстік жол (Қытай – Қазақстан – Ресей – Еуропа), орталық жол (Қытай – Қазақстан – Каспий теңізі – Түркия) және оңтүстік жол (Қытай – Қырғызстан – Өзбекстан – Түркіменстан – Иран – Пәкістан – Үнді мұхиты). Мұндағы солтүстік жол Қазақстан жері арқылы өтетін, Қытайдағы Хоргостан – Санкт-Петербургке жететін ұзындығы 8445 шақырым Батыс Қытай – Батыс Еуропа автомагистралі. Мұның Қазақстанның үлесіндегі 2787 шақырымы салынып бітуге таяу қалды.

Өңірдегі тасымал әлеуетін арттыру мақсатында мүше мемлекеттер арасындағы көлік инфрақұрылымын тиімді пайдалануды күшейту бағытында Орталық Азияны Еуропамен Каспий және Мәрмәр теңіздері бойымен Әзербайжан, Грузия және Түркия арқылы байланыстыратын және негізгі бөлігі Баку-Тбилиси-Карс темір жолы болып табылатын Орталық/Шығыс-Батыс дәлізінің маңыздылығын айтуға болады. Осыған байланысты Каспий теңізін, Қара теңізді және Мәрмәр теңізін Жезқазған-Бейнеу жолы, Баку-Тбилиси-Карс темір жолы, Ақтау және Баку кемежайлары, сондай-ақ Мармарай темір жол туннелі арқылы іс жүзінде байланыстыратын Жібек жолы жобасының мүше

мемлекеттердің көлік инфрақұрылымдарын, сонымен қатар трансевропалық және трансазиялық көлік жүйелерін ең қысқа, қауіпсіз және экономикалық жағынан тиімді байланыстырушысы екенін де атап өткен. [1. ТМЫК-нің үшінші саммитінің декларациясы. Габала, Әзербайжан. 5 б.]

Бір айта кететіні, «Жібек жолының экономикалық белдеуі» Қазақстан Президенті Н. Назарбаевтың 2014 жылдың 11 қарашасында халыққа арнаған кезекті Жолдауында жария еткен «Нұрлы жол» бағдарламасына сәйкес келеді. Елбасы ол бағдарламаны таныстыруда: *«Елдің өркенін білгің келсе, жолына қара» деген қағида қалыптасқан. Барыс-келіс пен алыс-берісте жол қатынасы айрықша маңызға ие. Көне замандарда ірі қалаларымыздың көбі Ұлы Жібек жолын жағалай қоныс тепкен... Жол – шын мәнінде өмірдің өзегі, бақуатты тірліктің қайнар көзі. Барлық аймақтар темір жолмен, тас жолмен, әуе жолымен өзара тығыз байланысуы керек»* деп айтқаны осыны айғақтайды. [2. Ә.Амангелді, Алматы ақшамы газеті. 03.08.2016ж]

Мүше мемлекеттер арасындағы көліктің тиімділігін арттыру мақсатында өңірлік ынтымақтастықты әрі қарай нығайтудың маңызы зор және Ұлы Жібек Жолы әлемдік деңгейдегі ең үздік брэндтердің бірі болғандықтан, кез-келген елдің туристік саласына мол мүмкіндіктер ашатындығына сенімдімін.

Туризм әлемдік экономикада басты рөлдің бірін атқарады. Дүниежүзілік Туристік Ұйымның (ДТҰ) деректері бойынша ол әлемдегі жалпы ұлттық өнімнің оннан бір бөлігін, халықаралық инвестицияның 11 пайыздан астамын, әлемдік өндірістің әрбір 9-шы жұмыс орнын қамтамасыз етеді. Туризмнен түскен табыс мұнай, мұнай өнімдері және автомобиль экспортының табысынан кейін тұрақты үшінші орында келеді. Мұндай оң үрдіс жаңа мыңжылдықтың бас кезінде де сақталады деп күтілуде. Әлемдік туристік рыноктың дәстүрлі аудандары өзінің рекреациялық сыйымдылығының шегіне іс жүзінде жеткендіктен, туризмнің өсуі туристер баратын жаңа аумақтар есебінен басым дамиды болады. Осыған байланысты, Қазақстанның әлемдік туристік рынокта өзінің лайықты орнын табуға бірегей мүмкіндігі бар. Туризм жалпы алғанда, мемлекеттің экономикасына үш оң нәтиже береді:

1. Шетел валютасының құйылуын қамтамасыз етеді және төлем теңгерімі мен жиынтық экспорт сияқты экономикалық көрсеткіштерге оң ықпал жасайды.
2. Халықтың жұмыспен қамтылуын көбейтуге көмектеседі. ДТҰ мен Дүниежүзілік туризм және саяхат кеңесінің бағалауы бойынша туризм өндірісінде құрылатын әрбір жұмыс орнына басқа салаларда пайда болатын 5-тен 9-ға дейін жұмыс

орны келеді екен. Туризм тура немесе жанама түрде экономиканың 32 саласының дамуына ықпал жасайды.

3. Елдің инфрақұрылымын дамытуға жәрдемдеседі. [3. ҚР туризмді дамытудың тұж-сы туралы ҚР ҮҚ 2001 жылғы 6 наурыз №333]

Ұлттық туристік өнім ерекшелігін ескеріп, тұрақты туристер ағынын қамтамасыз етуге қабілетті елдің туризм инфрақұрылымын дамыту үшін: жалпы пайдалану және туристік мұқтажды қанағаттандыру үшін жол-көлік инфрақұрылымын дамыту; ілеспе инфрақұрылымды: қолданыстағы және ықтимал туристік аймақтардағы сумен, электрмен жабдықтау, кәріздер және қатты қалдықтарды жою жүйесін, телекоммуникацияларды дамыту; туристік кешендерді, этнографиялық мұражайларды және демалыс аймақтарын құру; тарихи-мәдени және этнографиялық ескерткіштерді қалпына келтіру және мұражайға айналдыру; жыл бойы пайдаланылуын ескере отырып, туристік объектілер жобаларын оның ішінде орташа және шағын орналастыру құралдарын жасау және оларды салу.

Туризм сонымен қатар, біздің түркі тілдес халықтардың арасындағы достықты нығайтудың бірден-бір тиімді тәсілі болып табылады деп ойлаймын. Қазақстанда да демалатын жерлер өте көп. Бірақ, өкінішке орай, бар нәрсені іске жарата алмай отырмыз. Каспий теңізінен бастап Қапшағай, Балқаш, Алакөл, Сарыағаш, Бурабай - солардың бәрін көркейтуге болады деп есептеймін.

Қазақстанда туризм өндірісінің толық әлемдік стандартқа сай дамымауының бір себебі экономика саласы ретінде онымен мемлекеттік деңгейде тікелей айналыспауы. Туризмді аумақтық ұйымдастыру және мемлекеттік емес туристік құрылымдарды кешенді болжауға, ұзақ мерзімді жоспарлауға назар аударылмады. Туризм табысының үлкен бөлігі жергілікті бюджетке түсетіндігіне қарамастан, жергілікті басқару органдарының тарапынан туристік қызметті басымдық деп танымауы саланы дамытуды тежеуші фактор болып табылады.

Туризмнің материалдық базасының нашарлығынан Қазақстан жыл сайын миллиондаған долларды жоғалтуда, бұл туристік салаға күрделі қаржыны, сондай-ақ отандық және шетелдік инвесторлар қаражатын тартуды қажет етеді.

Ұлттық туристік өнім ерекшелігін ескеріп, тұрақты туристер ағынын қамтамасыз етуге қабілетті елдің туризм инфрақұрылымын дамыту үшін:

- жалпы пайдалану және туристік мұқтажды қанағаттандыру үшін жол-көлік инфрақұрылымын дамыту;

- ілеспе инфрақұрылымды: қолданыстағы және ықтимал туристік аймақтарды сумен, электрмен жабдықтау, телекоммуникацияларды дамыту;
- туристік кешендерді, этнографиялық мұражайларды және демалыс аймақтарын құру;
- тарихи-мәдени және этнографиялық ескерткіштерді қалпына келтіру және мұражайға айналдыру;
- жыл бойы пайдаланылуын ескере отырып, туристік объектілер жобаларын, оның ішінде орташа және шағын орналастыру құралдарын жасау және оларды салу қажет.
- Ұлы Жібек жолының (1700км) қазақстандық учаскесіндегі туристік-рекреациялық қорларды қайта жаңғыртуға және тугендеуге, зерттеу жұмыстарына ерекше назар аудару қажет.

Жоғарыда айтып кеткендей мұның барлығын іске асыру үшін қомақты қаржы талап етеді. Ал, біздің Қазақстан кәсіпкерлері туризмді қазірше жоғарғы табысты қызмет сферасы деп карамайды. Олар қаржы шығаруға жүрексінеді. Себебі өндіріс саласындағы салық салудың жеңілдіктеріне, жоғарғы табысқа қызығыды. Қазіргі кезде Қазақстанда 300-ге жуық лицензия алған туристік фирмалар жұмыс істейді. Оның 83 % халықаралық туризммен ған шұғылданады. Ал, біздің мақсатымыз Қазақстанда туризм стратегиясының қазіргі заманға сай жоғарғы тиімді және бәсекеқабілетті туристік кешен құру. Ол, бір жағынан, қазақстандық және шетел азаматтарының туристік қызметтерге деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін кең мүмкіндіктер беретіндей, екінші жағынан – ел экономикасының дамуына айтарлықтай үлес, соның ішінде, жұмыс орындары санын арттыру, мемлекет бюджетіне түсетін салық түсімдері, шетел валютасының ағымы, мәдени және табиғи мұраларды сақтау рационалды пайдалану есебінен қосатындай болуы керек.

Қорытынды

Қорыта келе, Қазақстанның мақтаныш ететіні, біздің еліміз түркітілдес мемлекеттер арасында өзінің ішкі жалпы өнімінің жан басына шаққандағы көлемі бойынша бірінші орында, алтын-валюта қорының жан басына шаққандағы көлемі бойынша да бірінші орында, білім деңгейі бойынша да жеке-дара көш бастап тұр, даму қарқыны бойынша бірінші орында, даму әлеуетінің мүмкіндіктері бойынша да бірінші орында келеді. Осының барлығы қосыла келіп, түркі жұртшылығының арасындағы біздің халқымыздың беделін арттыра түсетіні анық. Ендеше Қазақстанда туризм саласын дамытудың нәтжесінде де түркі тілдес мемлекеттердің арасында тартымды туристік

бейнесін қалыптастыра аламыз, яғни Қазақстан Республикасында туризмді дамытудың мақсаты:

- туризмді экономиканың табысты салаларының біріне айналдыру;
- Республиканың туристік әлеуетін дамыту;
- мәдениет тарихын және табиғи байлықтарымызды сақтау және ұтымды пайдалану;
- туристік ресурстарды барлық халықтық қол жеткізу мүмкіншілігіне көңіл бөлу, тұтынушыларды максималды қанағаттандыру;
- мемлекеттік және жеке меншіктік туризм сферасының тиімділігін арттыру;
- орта және шағын кәсіпкерлерді дамыту.

Қазақстан соңғы уақытта туризм әлеуметтік құбылыс мәніне ие болып отыр. Олай болса, Қазақстанның туристік бейнесін одан әрі көтеру үшін бірқатар кең көлемде шараларды іске асыруды қажет етуде және туризмді дамытуды іске асыру барысында көлік инфрақұрылымын дамытудың бірқатар мәселелері шешіледі деген тұжырымдама жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің үшінші саммитінің декларациясы. Габала, Әзербайжан. 5 б.// <http://turkkon.org>
2. Ә. Аманелді. «Алматы ақшамының» саяси шолушысы. Келешегі кемел «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасы. Алматы ақшамы газеті. Шетел жаңалықтары. 03.08.2016ж
3. Қазақстан Республикасында туризмді дамытудың тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2001 жылғы 6 наурыз №333
4. Сұңғат ӘЛПБАЙ, Бірлігі мықтының білегі мықты «Егемен Қазақстан», 6 маусым, 2014ж.

КӘСІПТІК ТУРИЗМДІ ОҚЫТУДЫ ДАМУ ЖОЛДАРЫ**Доц. Ибрахим БАТАШ****Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ**
i.batas@hotmail.com**ТҮЙІНДЕМЕ**

В этой статье, необходимость запустить туристический сектор в плане профессиональных и подготовленных сотрудников, чтобы обеспечить лучшие учебные средства в области профессиональной подготовки были обсуждены.

Ключевые слова:**ABSTRACT**

In this paper, the necessity to run the tourism sector in terms of professional and trained staff in order to provide the best training facilities in the field of vocational training were discussed.

Key words:**Özet**

Bildiride turizm eğitiminde mesleki yeterliliği geliştirmek için yapılması gerekenler, karşılaşılan sorunlar ve çözüm yolları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler:**I- Кәсіптік туризмді оқытудың жағдайы**

Дамушы елдерде өндірістің баламасы әрі экономикалық дамудың негізгі қозғаушы күштерінің бірі туризм саласы болып табылады. Осы орайда туризмді дамыту бағытында атқарылып жатқан іс-шаралардан анағұрлым көбірек кіріске қол жеткізу үшін бірқатар елдер туризмді дамытуға қатысты жұмыстардың саны мен сапасын әртүрлі ынталандыру жолдарымен жедел арттыра бастады. Бұл бағыттағы қарқынды даму үдерісі, тез арада әртүрлі нысандардың салынуы, қонақ үйлер мен төсек-орындардың санының артуы, әртүрлі қызметтердің көрсетілуі өз кезегінде кәсіби білімі бар сапалы жұмыс күшінің тапшы болуы жайлы проблеманы тудырды. Басқа экономикалық салаларда болмағанымен, туристік тауар мен қызмет өндірісінің өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты туризм саласында жалпы алғанда адам факторына, яғни білімді де білікті жұмыс күшіне деген сұраныс пайда болды[1].

Халықаралық туризмнен анағұрлым көбірек кіріс кіргізуді ойлаған елдердің баға және бағадан тыс жағдайларға байланысты бәсекелестікті арттыруы, жаңа туризм ұғымының талаптарына сай қызмет көрсету сапасын қамтамасыз етуі, сондай-ақ турист пен туристерге қызмет көрсетушілер арасындағы байланыстардың жүйелі әрі сапалы

түрде жүргізілуі негізінен туризм саласына жұмысқа қабылданған жұмыс күшінің кәсіби біліктілігі мен білімінің жоғары деңгейде болуына байланысты[2].

Өйткені жұмыс күші өндіріс факторы болып табылады. Ал, басқа өндіріс факторы болып табылатын капитал қаншалықты жақсы деңгейде болғанымен, тек білікті де сапалы жұмыс күшінің арқасында ғана маңызы артып, оңды нәтижеге қол жеткізеді.

Қоғамдық деңгейде беріліп жатқан білімнің жалпы мақсатына қарайтын болсақ, адамдардың санасында туризм туралы ой, пікір қалыптастыру, туризмді дамытатын ресурстарды қорғай отырып туризмге деген құштарлық пен түсінікті жетілдіру, туристерге жоғары деңгейде сапалы қызмет көрсетудің әдебі мен этикасын үйрету, сондай-ақ шынайы сүйіспеншілік пен қонақжайлылыққа негізделген іс-әрекет жолдарын қалыптастыру болып табылады[3].

II-Туризмді оқытудағы күтілетін жағдайлар

Туризмді оқытудың мақсаты – бұл қызмет көрсету индустриясы ретінде жұмыс күшіне негізделген туризмнің сапасын арттыру, адамдарға тікелей қызмет көрсететін тұлғаның адамдық қасиеттерін дамыту, қызметкердің құқықтары мен жауапкершіліктері арасында тепе-теңдік құру, қызметкерге туындаған проблемаларды шешетін және оның нәтижесін қадағалап отыратын қабілет беру болып табылады. Оқытудың бұл түрі өзіндік мақсаттары мен тәсілдері тұрғысынан бір-бірінен өзгеше білім беру сатыларынан құралады. Білім беруде бұл өзгешеліктердің орын алуының негізінде;

1) Туристік нысандарға сұраныс тудырып отырған әрі осы саладағы барлық қызметтерді жүргізе алатын деңгейдегі мамандарды орналастыру,

2) Туризм ісі саласына бір жағынан жұмыс күшінің де орнын толықтырып отыратын орта деңгейдегі басшыларды орналастыру,

3) Туризм саласына мүмкіндігінше туризмге қатысы бар мемлекеттік және жекеменшік мекемелерге басшы, зерттеуші және жоспарлаушы қызметкерлерді орналастыру туризмді дамытудағы басты мақсаттардың бірі ретінде қарастырылған.

Осы мақсаттарға қарай туризм саласындағы басшылардың, жоғары білімі бар жұмыс күшінен күтетін нәрселерін мынадай бес жағдайға бөлуге болады.

1) Білім беру түрінің мазмұнымен байланысты жағдай;

* Іс-тәжірибеге (практика) негізделген білім беру және оны арттыру,

* Шет тіліне үлкен мән беру,

* Туристік мекемелермен тығыз байланыс орнату,

- * Адам қарым-қатынастарын арттыру және тиісті іс-шараларды атқару
- * Тазалық түсінігін алдыңғы қатарға қою,
- 2) Іс-тәжірибемен (практика) байланысты жағдай;
 - * Практика өткізу мерзімін ұзарту,
 - * Практика өткізуді жіті қадағалау,
 - * Оқу орны мен практика өткізетін мекемелердің арасында тығыз байланыс орнату,
 - * Практика өткізетін жерлерді (орындарды) дұрыс таңдау,
 - * Студентті практика өткізу үшін туристік мекемелерге жіберу,
- 3) Оқытушылармен байланысты жағдай;
 - * Оқытушылардың өте дұрыс таңдалуы,
 - * Оқытушылардың оқытудың жаңа тәсілдерін қарастырып, өздерін жетілдіруі,
- 4) Білім беру саясатымен байланысты жағдай;
 - * Туризм секторы мен байланыс жасау,
 - * Ынта-қабілетті дамытатын саясаттарды таңдау,
 - * Әлемдік басекелестікке сай болу,
 - * Мамандыққа сай қабілетті студент таңдау,
 - * Мамандануға негізделген білім,
 - * Оқу мерзімін туристік сезонына сәйкестендіру,
 - * Білім берудің (оқыту) жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану,
 - * Аз, бірақ сапалы студент тәрбиелеу,
 - * Оқу мерзімін ұзарту,
- 5) Кәсіби құндылықтары тұрғысынан;

Туризм саласына тән кәсіби құндылықтарды (жылы жүзділік, құрмет, шынайылық, жүйелілік, байсалдылық және тәртіптілік) үйрету,

 - * Студенттерге мамандықтарын сүйдіру,
 - * Мамандықтың қиындықтарын үйрету,
 - * Мамандыққа төменгі сатылардан кірісу керектігін түсіндіру [4].

ІІІ- Қорытынды

Кәсіптік туризмді оқытуды нығайтудың үш деңгейлі әдіс-тәсілі бар. Бірінші деңгейде туризмді оқытумен байланысты білім беру саясатын қалыптастырып, осы саясатпен параллель түрде экономикалық әрі саяси жағдайлармен оқу орындарының

санын шамадан тыс арттырмау, сондай-ақ ашылған оқу орындарының кемшіліктерін жою және жоғарыда айтып өткен проблемаларды шешу керек.

Екінші деңгейде туризм саласының осы бағытта кәсіптік білім беретін оқу орындарына деген көзқарасын өзгертіп, олардың материалдық және моральдық тұрғыдан білім беру үдерісіне үлес қосуы үшін тиісті жұмыстар атқарылуы керек.

Үшінші деңгейде туризм саласында кәсіптік білім алған жұмыс күшінің, туризм мамандығын бітірмеген әлі де туризм саласында жұмыс істеп жүрген жұмыс күшінен өзіндік құқықтарын қорғайтын кәсіби стандартты қамтамасыз ететін заңды реттеулерді тез арада қолға алынуы тиіс.

Қорыта айтқанда, туризм саласында жұмыс жүргізетін мемлекеттік және жекеменшік мекемелер, сондай-ақ осы бағытта білім беретін оқу орындары көптеген жылдардан бері кәсіби туризмді оқытудағы проблемалар мен оны шешудің жолдарын қарастырып келеді. Сондықтан да осы үш деңгейлі әдіс-тәсілді жүйелі түрде жүзеге асыра отырып, кәсіби туризмді оқытудың сапасын арттыру мүмкіндігіне қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1- Akoğlan Meryem-Kozak Nazmi. “Meslek Yüksekokulu Bünyesindeki Turizm Bölümlerinde Uygulanan Müfredat Programları Üzerine Bir Durum Değerlendirmesi”, **Turizmde Seçme Makaleler**, Turizm Geliştirme ve Eğitim Vakfı yayınları, Sayı: 23, İstanbul, 1995.

2- Aktaş Ahmet-Boyacı Cemil.” Konaklama Sektöründe İnsan Gücü Araştırması ve Antalya Örneği” **Anatolia Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, No: 3-4, Eylül-Aralık 1995.

3- Denizler Dünder. “Turizm Eğitimi Veren Yüksekokulların Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Dört Yıllık Turizm Yüksekokullarında Eğitim-Öğretim Sorunlar ve Çözüm Yolları**, Nevşehir Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu Hafta Sonu Semineri I, Özkan Matbaacılık Ltd.Şti., Ankara 1994.

4- Hacıoğlu Necdet. “Örgün Turizm Eğitimi ve Sorunları”, **T.C.Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Aydın Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu 1. Ulusal Turizm Kongresi**, Kuşadası Belediyesi Yayınları, 1990.

5-<http://kariyer.turizm gazetesi.com/articles/article.aspx?id=57650>

6-http://www.alomaliye.com/2010/seyla_turizm_mesleki.htm

МӘДЕНИ-ТАРИХИ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ТУРИСТІК ҚАЛАЛАРДЫ ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алмас КУРАЛБАЕВ^{1*}, Ботагөз ДАНДАЕВА²

¹Менеджмент және туризм кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан,
Қазақстан, ²Менеджмент және туризм кафедрасы, Ахмет Ясауи университеті,
Түркістан, Қазақстан

*Email: almas.kuralbayev@yahoo.com

Түйіндеме

Мақалада мәдени-тарихи туризм және туристік қалаларды дамытудың теориялық мәселелері қарастырылған. Мәдени-тарихи туризм туристік аттрактивті қамтитын, яғни мәдениет пен тарих құндылықтарын анықтайтын фактор болып табылады. Мәдени-тарихи туризм туристік аттрактивтік факторлардың ішіндегі ең белсенділері болып отыр. Тарихи ескерткіштер орны зерттеуші мамандарға ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы туристердің қызықтап келетін орындары болып саналады. Өз кезегінде қалалар шет елдік туристер үшін бірінші санаттағы туристік сауда орындарын қалыптастыратын және аймақтағы елдің саяси және экономикалық, мәдени орталықтарының шоғырланған орны болып табылады. Қалалардың мәдени-тарихи туризмдегі алатын орны әрдайым артып келеді.

Кілттік сөздер: Мәдени туризм, тарихи туризм, турист, туристік қалалар, аймақтық туризм

Abstract

The article deals with the theoretical problems of cultural-historical tourism and development of tourist cities. The cultural-historical tourism is a tourist attraction, as it identifies factors between culture and historical values. The cultural - historical tourism is one of the active factors of tourist attractive. The modern world historical places interested not only experts, but also public-attracting places for tourists. A city of historical value for tourists is the formation of commercial structures and the development of the economy of the region, the center of cultural activities. Nowadays in tourism special attention is paid to the development of cities with cultural - historical places.

Key words: Historical tourism, cultural tourism, tourist, tourist town, regional tourism.

Кіріспе

Туристік қызметтерді жіктеуде бірнеше түсініктер қалыптасқан. Туризмде саяхаттауда мақсатымен негізгі ынталануы бойынша келесідей түрлері ұсынылады. В.Смиттің пірінше туризм категориясының алты түрі бар (Smith, 1977), олар: этникалық туризм, мәдени туризм, тарихи туризм, экологиялық туризм, рекреациялық туризм және іскерлік туризм. Н.П. Крачило өз пікірінше туризмнің келесідей алты түрін, яғни (Крачило, 1988): емдік-сауықтыру, мәдени-ойын-сауықтық (Мәдени-тарихи,

археологиялық және архитектулық ескерткіштермен танысу, мұражайлар, сурет галереясын, театрлар аралау, фестивальдармен спорттық жарыстар және де басқа мәдени нысандарды көрсету бойынша туристік саяхаттар), спорттық, іскерлік-танымдық, діни және кәсіптік деп бөліп қарастырған. Н.С.Мироненконың пікірінше туристік қызметтердің негізгілері келесідей түрлерге бөлінетінгін көрсетіп отыр (Мироненко, 1981): емдік, сауықтыру және спорттық, танымдық (натуралистік, мәдени-тарихи).

Туризм өз кезегінде әлемдік шаруашылықтың ең қарқынды және өз шығынын өзі өтей алатын түрі болып саналады. Франция, Испания, Грекия, Түркия, Венгрия және Египет елдерінде туризм мемлекет бюджетіне өте үлкен кіріс кіргізетін негізгі экономиканың саласы болып табылады (Кусаинов және Сергеева, 2012)

Туризмнің ұлттық экономикаға әсерін қарастырсақ, турист туристік фирма қызметіне жүгініп, автоматты түрде орналастыру, тамақтану және транспорттық, қаржылық, сақтандыру кәсіпорынның тұтынушысы болады. Олар табысынан мемлекетке салық және өздерінің жұмысшыларына жалақы төлеу арқылы аймақтың экономикасының өсуіне ықпал етеді, сәйкесінше ел экономикасының дамуына әкеледі (Смыкова 2006).

Әдеби шолу

В.А.Квартальновтың пікірінше белгілі бір деңгейдегі адамның мінез-құлқын туристік өнімдердің тұтынушысы ретінде анықтай отырып, оның таңдауындағы құрамдас элементтеріне әсер ету арқылы, саяхаттау мақсатын келесідей бөліп қарастырады (Квартальнов, 2000): демалыс, бос уақыт, көңіл көтеру; танымдық; спорт және оны біріктірушілер; зиярат ету; іскерлік мақсаттар; қонақжайлық мақсаттар. Оның пікірінше Мәдени-тарихи туризмнің негізгі мақсаты болып мәдени, ғылыми және техникалық жетістіктермен танысу (мұражайлар, көрмелер, мәдени ғимараттар, архитектуралық құрылымдар және тағы басқалары), тарихи орындармен ғимараттарға барып қайту.

Біздің пікірімізше, туристік қызметтердің жіктелуі көпдеңгейлі болуы қажет. Туристік қажеттіліктің негізгі деңгейі гуманитарлық және табиғи ландшафты қамтитын, яғни туристердің табиғи және мәдени танымдарын қанағаттандыратын туризм болуы керек. Туристік қажеттіліктің екінші деңгейі – ол, туристік қажеттіліктердің көңіл көтеру саласы бойынша бағытталған қанағаттану деңгейі. Туристік қажеттіліктің арнайы деңгейі ретінде мәдени ескерткіштерді тамашалауы,

курорттық-емдік қызметтері, демалыс, конференцияларға қатысуы, зиярат етушілік, ғылыми экспедициялар және тағы басқалары жатады. Мәдени-тарихи фактор ретінде туристік қажеттіліктердің үш деңгейіндегі рухани байлық тұрақтылығы ретінде біріктіреді.

Туристік аттрактивтілікті қалыптастырудағы Мәдени-тарихи туризм келесі кестеде көрсетілгендей аспектілерді қамтуы тиіс (Кесте 1).

Кесте – 1. Мәдени-тарихи туризмнің құрылымы

Түрлері	Мазмұны	Рекреациялық қызметтер деңгейі	Себеп түрлері*
Өнер және әдебиет туризмі	Әдебиеттегі, театрдағы, кино, мүсін өнеріндегі атақты қайраткерлері	арнайы	ЭС РС
Тарихи туризм	Өркениет және әлеуметтік-экономикалық мәдениеттегі ескерткіштер; ежелгі қалалар, ежелгі қалалардың қирандылары; соғыс мәдениетінің ескерткіштері (қорғандар, қамалдар, шайқас және соғыс орындары және тағы басқалары)	арнайы	РС
Архитектуралық мәдени туризм	Архитектуралық ансамблдер, сарай кешендер, мәдени ғимараттар мен шіркеулер; кіші архитектуралық формалар (ғимараттар, мұнаралар, аркалар, пантеондар, кесенелер, мемориалдық үңгірлер, тастар және ескерткіш тастар); гидротехникалық құрылыстар (бөгеттер, каналдар, гидроэлектростанциялар); порттық-өнеркәсіптік архитектуралар, рекреациялық архитектуралар	специальный	РС
Тақырыптық мәдени саябақтар туризмі	Жасанды ландшафттар (флоралық, рекреациялық, спорттық-сауықтыру, өнеркәсіптік, транспорттық)	жоғарғы арнайы	РС ЭС ДС
Мәдени және қалалық орта туризмі	Қала мәдениеті және қалалық орта; қала панорамасы; қала құрылысы және ұйымдастыру жоспарлары	негізгі жоғарғы	КС РС
Мұражай туризмі	Мұражайлар, көрмелер, Мәдени-тарихи іс-шаралар және презентациялар	арнайы	РС

*) адам қажеттіліктері деңгейінің теориясы бойынша (Abraham Maslow), біз туристік себептердің келесідей типтерін ұсынамыз: көңіл-күй себебі (КС) – туған жерге деген

сағыныш, адамдармен танысу, сенім; Дене қажеттілігі себебі (ДС) – емдік қажеттіліктер, сауықтыру қажеттіліктері, спорттық қажеттіліктер; Рухани себептер – (РС) танымдық қажеттіліктер, білімпаздық, лаззат алу және сүйсіну қажеттіліктері; және экономикалық себеп (ЭС) – сатып алу қажеттіліктері, сада-саттық мақсаты, іскерлік мақсаттар.

Сонымен қатар, Мәдени-тарихи туризм туристік аттрактивті қамтитын, яғни мәдениет пен тарих құндылықтарын анықтайтын фактор болып табылады. Мәдени-тарихи туризм туристік аттрактивтік факторлардың ішіндегі ең белсенділері болып отыр. Қазіргі таңда мәдени ландшафт өзіндік ерекшелігі бар мәдениетпен табиғи құндылықтарды толықтыратын маңызды бір туризм саласы (Веденин, 2001). Мәдени-тарихи туризм туризм индустриясын дамытудағы басқада салалары мен факторлармен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Мысалы, Италияда, 1991 жылы Жерорта теңізі бассейніне барушы туристердің 36% құраған. Италияның негізгі туристік ресурстары ретінде – таулары, өзендері, мәдени және тарихи құндылықтары жергілікті тұрғындарға қарағанда шеі елдік туристердің қызығушылығын анағұрлым арттырады. Елге келуші шет елдік туристердің 45% мәдени-тарихи құндылықтары қызықтырса, 43% – климаты ұнайды, 27% – табиғаты және 30% – жуығы алдыңғы аталғандардың барлығын қоса алғанда ұнайтындығын атап өткен (Папирян, 2000).

Өнер және әдебиетпен танысу туризмі.

Белгілі өнер қайраткерлері мен белгілі әдебиетшілердің еңбектерімен шетелдік туристеді таныстыру. Айта кететін болсақ М.Әуезов тың «Абай жолы» бүкіл қазақ елінің болымысымен табиғатын суреттейтін, бірнеше тілдерге аударылған туынды, қазақ елінің кең байтақ жеріне деген туристердің қызығушылығын арттырады. Осы секілді ежелгі «адамзаттың ұстазы» деп қарастыратын қытай философы Конфуцийдің «Лунь юй» еңбегі этиканың негізгі бөлімі ретінде қарастырылатын жазбасы, Конфуцийдің отаны Шаньдун провинциясындағы Чюйфу қаласына деген туристердің қазіргі таңға дейін қызығушылы жоғары. Ол жердегі мәдени орталықтар Бүкіл әлемдік Юнеско жәдігерлері қатырына жатқызылған.

Тарихи туризм.

Тарихи ескерткіштер орны зерттеуші мамандарға ғана емес, сонымен қатар қоғамдық туристердің қызықтап келетін орындары болып саналады.

Архитектуралық мәдени туризм.

Қандайда бір ел немесе халық болмасын оның өзіндік Мәдени-тарихи жәдігерлері бар болады. Архитектуралық мәдениет өз кезегінде «тұнып тұрған тарихи

жазбалар» болып табылады және де архитектуралық стилдеріде сан-алуан болып келеді. Әр елдегі стилдердің ұлттық нақыштағы әртүрлілігі шетелдік туристердің қызығушылығын қалыптастыра отырып, олардың ағымын арттыратын бірден-бір фактор болып табылады. Мысалы, шығыс елдерін батыстық стилдер, яғни Италиядағы Венеция архитектуралары, Мәскеу мен Санкт-Петербургтың, Киевтегі және тағы басқада батыстық сәулет өнері қызықтырса, керсінше батыс елдерінің халқын шығыс әлемінің архитектуралық стилдері қызықтырады. Айталық, Қытай еліндегі ежелгі қалалары Шиань, Пинъяо ежелгі қаласы (Шаньси провинциясы), Үндістандағы Тәж-Мақал, Түркияның Стамбул қаласындағы Әулие–София мешіттері және көптеген сәулет өнері қамтылған орындар туристерді қызықтырады.

Қазақстан Ұлы Жібек жолы бойында туризмді дамытуға көп көңіл бөледі. Ұлы Жібек жолының қайта жаңғыруы мен дамуы Қазақстандағы тарихи туризмнің дамуына үлкен әсер едуде. Қазақстан Мәдени-тарихи орындарға өте бай және Ұлы Жібек жолының солтүстік бөлігін қамтиды. Бұл аймақтарда тарихи, археологиялық және архитектуралық ескерткіштерді қамтитын ерекше кешен ретінде ежелгі қалалар құрылысы мен жобаларын қамтитын аймақ болып табылады. Тараз, Отырар, Сауран, Түркістан секілді қалалар сауда орталықтары ғана болып қоймай, мәдениетпен ғылымның дамыған ортасы болды. Аталған қалаларға туристердің қызығушылығын арттыру Оңтүстік Қазақстан аймағы үшін үлкен мәнге ие.

Тақырыптық мәдени саябақтар туризмі.

Тақырыптық саябақтар жасанды рекреациялық ресурстар болып табылады. Яғни туристерді тарту мақсатындағы бір немесе бірнеше тақырыпта жинақталған және ерекше көңіл-көтерудің шығармашылық негізінде туындаған түрі. Мысалы айта кететін болсақ, 1955 жылы американдық Уолт Дисней тақырыптық саябақтың әлемдегі алғашқысы Диснейланд (Disneyland), саябағын ашты. Одан кейін, батыс елдерінде, әсіресе Солтүстік Америкамен Еуропада керемет тақырыптық саябақтар ашыла бастады. Олардың танымал саябақтарының бірі ретінде Голливудтың «Ғарыштық студияға саяхат» (The Universal Studio Tour) саябағы жылына 10 млн. туристті қызықтырып тарта білді.

Мәдени және қалалық орта туризмі.

Өз кезегінде қалалар шет елдік туристер үшін бірінші санаттағы туристік сауда орындарын қалыптастыратын және аймақтағы елдің саяси және экономикалық, мәдени орталықтарының шоғырланған орны болып табылады. Қалалардың Мәдени-тарихи туризмдегі алатын орны әрдайым артып келеді.

Мұражай туризмі.

Мұражайлар ше елдік туристердің Мәдени-тарихи жәдігерлерді тамашалаудың белсенді түрі болып табылады. Мысалы, Гугун мұражайы (Пекин, Қытай), Эрмитаж (Санкт-Петербург, Ресей), Лувр (Париж, Франция), Прадо (Мадрид, Испания) және сол секілді әлемдік дәрежедегі жәдігерлер.

Мәдени-тарихи туризмнің жоғарыда аталған алты түрі тарихи орталықтардың мәдени ошағын қалыптастырады.

Мәдени-тарихи туризм туристік қалалардың дамуымен қалыптасуында маңызды ролге ие. Аймақтық рекреациялық жүйелерде (Преображенский, 1971), табиғи және мәдени ішкіжүйелердің кешенді болуы туристік қызығушылықты арттырады. Табиғи факторларға қарағанда, Мәдени-тарихи фактор жылжымалы және жылжымайтын қасиетімен ерекшеленіп, өзіндік Мәдени-тарихи қозғалысқа ие. Тұрғылықты жердегі халықтың мәдениетінің өсуі нәтижесінде Мәдени-тарихи туризм маңыздығы арта түсіп, туристік орталықтардың дамуына әсер етеді. Тарихи ескерткіштер мен мәдениетті сақтау орындары туристік аудандардың пайда болуын қалыптастырады. Міне, сондықтан туристік қалалар туристердің мақсатты қызығушылық орындары болып есептеледі. Сонымен қатар туристік бизнесті дамыту үшін ықтимал кедергілер, оның ішінде әкімшілік кедергілерді болмаудың бұдан әрі жетілдіруді талап ететін, мемлекеттік қолдау құралдарының болуын қажет етеді (Алдашева, 2006).

Қорытынды

Заманауи қалалар көптеген функцияларды атқарады: саяси, экономикалық, ғылым және білім саласында, көлік саласы, ақпараттық, мәдени және туристік (Уй Сяоань, 2001). Көптеген қалалар үшін қазіргі таңда туристік сала бойынша дамуды көздеуде. Осындай туристік функцияға бағытталған қалалар келесідей жеті функцияланған жүйені қамтуы тиіс.

1. Туристік қызығушылықты арттыру жүйесі. Яғни, қаланың көрікті жерлерін қамтитын, ескерткіштермен мәдени жәдігерлер, қаланың өзіндік тарихи сипатын және сол секілді жәдігерлерді қамтуы.

2. Қызмет көрсету жүйесі. Туристерге қызмет көрсетудегі сапалылыққа бағытталған функциялық жүйе.

3. Көлік жүйесі. Аталған жүйе екі аспектіні қамтиды: ол біріншіден, туристердің қаланы аралауы мен орналасуына жақсы жағдай жасау; екіншіден, қала ерекшелігіне қарай көліктік жүйенің жоспарлануы.

4. Бағыт-бағдар беру белгілерінің жүйесі. Бағыт-бағдар белгілері туристік қаланың маңызды бір функциясы ретінде көпұлтты халықтың түсінуіне ыңғайлы тілдерде жазылуы. Қазіргі таңда қазақ тілімен қатар орыс және ағылшын тілдерінде жазылу қолға алынған. Сонымен қатар әрбір елге өзіндік орналасқан жеріне сай екінші тілді қажет етеді. Мысалы, ТМД елдеріне ағылшын және орыс тілдерін туристердің түсінуіне ыңғайлы негізгі тіл ретінде қолдануға болады.

5. Қызмет көрсету сапасын бақылау жүйесі.

6. Қаланың инфрақұрылымын қалыпты ұстап тұру жүйесі.

7. Туристердің жеке қауіпсіздігімен сақтандыру жүйесі.

Туристердің қызығушылығын арттыратын бірден-бір фактор ол қаланың өзіндік стилиінің болуы, тарихи қаланың өзіндік тарихы мен мәдениетінің сақталуы, өмір сүру ерекшелігі. Сондықтан Мәдени-тарихи туризмнің қалалардың дамуына әсерін ескеретін болсақ, ол бірінші кезекте сол жердегі тұрғылықты халықтың мәдениетінің жоғарлауы мен тарихи жәдігерлердің сақталуына мүмкіндік жасауы, қала экономикасының дамуына тікелей әсер етеді десек қателеспейміз.

Әдебиеттер

Алдашева А.А. История туризма Казахстана: учебное пособие, Алматы, 2006.-75с.

Веденин Ю.А. Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия.

// Известия РАН. - Серия географическая, 2001. - №1.

Квартальнов В.А. Туризм: Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2000. –320с.

Крачило Н.Г. География туризма. – К.: Виша школа, 1987. – 208с.

Кусаинов Х.Х., Сергеева А.М. Туризм экономикасы: Оқу құралы. – Алматы, 2012. -208 бет.

Мироненко Н.С. Рекреационная география, – М.: изд. Московского университета, – 1981. –207с.

Папирян Г.А. Международные экономические отношения: Маркетинг в туризме. – М.: Финансы и статистика, 2000. –160с.

Преображенский В.С., Веденин Ю.А. География и отдых. – М.: Знание, 1971. –48с.

Смыкова М.Р. Туризм: экономика, менеджмент и маркетинг: учебник. -Алматы, 2006. - 220 с.

Уй Сяоань. Туристические города и городской туризм. // Туристический журнал, 2001. - №6. – С.8-12. Пекин, Китай.

Smith V. Hosts and Guests / University of Pennsylvania Press. – Philadelphia, 1977.

OTEL İŞLETMELERİ MUTFAKLARINDA GIDA GÜVENLİĞİ, ÖNEMİ VE HACCP UYGULAMALARI**Aktolkin ABUBAKİROVA¹, Aziza SYZDYKOVA²**¹Yar.Doç.Dr. Ahmet Yesevi Üniversitesi, aktolkin.abubakirova@ayu.edu.kz²Arş.Gör. Ahmet Yesevi Üniversitesi, azizayesevi@gmail.com**Özet**

Gıda güvenliği günümüzde, dünyada ya anan gıda kaynaklı hastalıklar nedeniyle, gerek tüketicilerin gerekse üreticilerin en önemli sorunlarından biri haline almıştır. Tüketicilerin gıda güvenliği konusunda artan ilgisi ve endi eleri, hükümetleri, gıda üreticilerini ve kamu otoritelerini bu konuda daha fazla özen göstermeye itmektedir.

Gıda güvenliği konusunda da en önemli sistemlerin başında HACCP (Tehlike Analizi ve Kritik Kontrol Noktaları) Sistemi gelmektedir. Üretimden başlayarak yiyecek ve içeceklerin misafirlere sunumuna kadar olan bütün üretim süreci boyunca gıda ve personel hijyeni sağlamada HACCP sistemi çok önemlidir. HACCP sistemiyle birlikte misafirlere sunulan yiyecek ve içeceklerin hijyen kurallarına uygun bir şekilde hazırlanması, müşteri memnuniyetini artıracaktır. Kaliteli yiyecek üretimiyle birlikte artan müşteri memnuniyeti sayesinde işletmelerin imajını da kuvvetlendirecektir.

Bu çalışmada gıda hijyeni HACCP sistemi hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş ve otel işletmelerine önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Otel işletmeleri, otel işletmelerinde mutfak, HACCP, gıda hijyeni ve güvenliği.*

FOOD SAFETY, ITS IMPORTANT AND HACCP APPLICATIONS IN THE KITCHENS OF THE HOTEL MANAGERMENTS**Abstract**

Food safety has become one of the leading issues for both consumers and producers today because of the foodborne diseases. The increasing awareness and worries of consumers about the food safety push the governments and food producers to pay more attention to this issue.

The HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) is one of the head themes about food safety. HACCP system is very important in food and personnel hygiene in all producing process from producing to serving food and beverage to the customers. With HACCP system preparing food and beverages appropriate for hygiene rules improve customer satisfaction. By

courtesy of customer satisfaction, managements' image will improve as well with producing qualified foods. Installing this system efficiently, determining hazard and critical points and training kitchen personnel about HACCP is necessary for supplying food hygiene in hotel management.

This study discusses these key issues in some depth and provides recommendations for hotel organizations.

Key Words: *Hotel Managements, Kitchen in Hotel Managements, HACCP, Food Hygiene and Safety.*

1. Giriş

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde insanlar, çalışma hayatının ve günlük hayatın kişilerde meydana getirdiği stresi ortadan kaldırmak amacıyla, buldukları yerlerden uzaklaşmayı tercih etmişler ve turizm faaliyeti içerisine girmişlerdir. Sanayi devrimi ile beraber çalışma sürelerinin azalması ve yıllık ücretli izin hakları, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, eğitim ve kültür seviyelerindeki artış ve sosyo-ekonomik yapıdaki değişiklikler turizm faaliyetlerine katılan kişi sayısının artmasını sağlamıştır.

Günümüzde otel işletmelerini tercih eden müşteriler, sunulan yemeklerin lezzeti ve görünümünden ziyade artık güvenilir ve hijyenik olmasını tercih etmektedirler. Bu yüzden otel işletmelerinin mutfak departmanlarında hijyen ve gıda güvenliğine verilen önem artmıştır. İşletme ve mutfak yetkilileri gıda hijyenini garanti altına almak için çeşitli gıda güvenlik sistemlerini uygulamaktadırlar. Birçok Avrupa Birliği ülkesinde kullanılan ve uygulanması bazı ülkelerde zorunlu tutulan gıda güvenliği sistemlerin başında HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points - Tehlike Analizi ve Kritik Kontrol Noktaları) Sistemi gelmektedir. HACCP sistemi, otel işletmelerinde yiyeceklerden kaynaklanan zehirlenmeleri önleyen ve dolayısıyla müşteri memnuniyetini etkileyen çok önemli bir sistemdir (Girgin, 2008: 17).

Yabancı tur operatörlerinin hijyen konusunda artan hassasiyetleri nedeniyle, otel işletmeleri HACCP çalışmalarına yönelik adımlar atmaya mecbur kalmaktadırlar. Hijyen, uluslararası alanda kabul görmüş gıda güvenliği sistemi olan HACCP çerçevesinde uygulandığında konukların sağlığı önemli ölçüde güvence altına alınmış olacaktır (Plath, 2003).

Çalışmanın ilk kısmında gıda hijyeni ve önemi ilgili bilgilere yer verilmiştir. HACCP sistemi ve özelliklerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde otel mutfaklarının taşıması gereken fiziksel özellikler, üçüncü bölümde ise, HACCP sisteminin otel mutfaklarına uygulanması sırasında

yardımcı olacak tehlike analizleri üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise yapılan tartışmalardan elde edilen genel sonuçlar sıralanmış ve otel işletmelerine ve bu alandaki yeni araştırmalara önerilerde bulunulmuştur.

2. Gıda Güvenliği ve Önemi

Gıda güvenliği kanunları (günümüze göre standartları) çok eski bir geçmişe sahiptir. Örneğin Mısır firavunlarına ait en eski belgeler, geçmişi M.Ö. 3000'lere kadar uzanan "Gıda Etiketleri"dir. Bu etiketlerde; ürünlerin adı, niteliklerinin ayrıntıları ve tarihleri bulunmaktadır (Bernard, 2008: 46-48). Buradan da görülüyor ki gıda güvenliği zaman farkı olmaksızın her dönemde önemini korumuştur.

Otellerde yiyecek-içecek bölümünde gıdaların güvenliği her aşamada üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Gıda güvenliği "gıdalarda olabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve her türlü zararların bertaraf edilmesi için alınan tedbirler bütünü" olarak, güvenli gıda ise amaçlandığı biçimde hazırlandığında fiziksel, kimyasal ve mikrobiyolojik özellikleri itibariyle tüketime uygun olan besin değerini kaybetmemiş gıda maddesi olarak tanımlanmaktadır. Gıdalarda bulunabilecek tehlikeler; bakteri, virüs, parazit, küf toksinleri gibi biyolojik tehlikeler, pestisitler ve veteriner ilaçları, doğal toksik maddeler, endüstriyel kontaminantlar, gıda işleme sırasında oluşan toksik maddeler, gıda katkı maddeleri gibi kimyasal tehlikeler, cam, metal, plastik, taş, toprak, tahta parçaları, kıl gibi yabancı maddeler ve radyoaktivite gibi fiziksel tehlikeler olarak sınıflandırmaktadır (Bulduk, 2007: 16-17).

Güvenli gıda, insanlar tarafından tüketildiğinde insan sağlığını etkileyecek herhangi bir rahatsızlığa yol açmayan ve besin değerini kaybetmemi gıdalar olarak tanımlanabilir. Gıda güvenliği ise gıda maddelerinin her türlü bozulma ve bulaşma etkeninden uzaklaştırılarak tüketime uygun olması ve gıdalarda olabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve hür türlü zararların ortadan kaldırılması için alınan önlemler bütünüdür (Koçak, 2007). Güvenli besin, besleyici değerini kaybetmemi, fiziksel, kimyasal ve mikrobiyolojik açıdan bozulmamış besinlerdir (Bilici vd., 2006).

Üretiminden tüketim aşamasına kadar her kademe de gıda maddelerinin fiziksel, kimyasal ve biyolojik olarak kirlenmesinin ve bozulmasının önlenmesi sonucu, tüketildiğinde tüketicinin sağlığını olumsuz yönde etkilemeyen gıda maddeleri güvenli gıdalar olarak adlandırılabilir.

Ev dışında yenen yemeğin, yemeği tüketen açısından ucuz, doyurucu, lezzetli, temiz restoran, şık bir ortam gibi birçok öne çıkan özelliği bulanabilir. Günümüzde ise yenilen her yemeği ve besin maddelerinin tüketildiği her ortamı kapsayan ortak kavramlar hijyen ve güvenli gıdadır. Bu kavramlar, tüketicilerle birlikte modern gastronomi dünyasının tüm üyeleri için de en temel kaygı haline gelmiştir (Electrolux, 2006).

Gıda kaynaklı hastalıklar hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için yaygın olarak görülen ve giderek büyüyen bir halk sağlığı sorunudur (WHO, 2007). Güvenli olmayan gıdalar çeşitli formlarda ishal, çeşitli kanser türleri gibi akut olarak kendini gösteren ve insan hayatı boyunca devam eden birçok hastalığa neden olmaktadır. WHO verilerine göre her yıl yaklaşık olarak 2,2 milyon insan su ya da gıda kaynaklı ishal hastalığına yakalanmaktadır, bunlardan 1,9 milyonunun çocuklar oluşturmaktadır (WHO, 2011).

Gıda güvenliği tüketici, gıda sanayi ve ekonomisi açısından hayati bir öneme sahiptir. Avrupa'da yılda 5 milyon vakayı geçen yıllık Salmonella ve campylobacteriosis vakalarının sayısı, gıda kaynaklı hastalıkların neden olduğu ekonomik kayıpların ve bireylerin yaşadığı sıkıntıların artık göz ardı edilebilmesinin mümkün olmadığını göstermektedir (Jevsnik vd., 2008: 740).

Gıda kaynaklı hastalıkların küresel oranlarını tahmin etmek zordur, fakat 2005 yılında yalnızca 1.8 milyon insanın ishalden kaynaklanan hastalıklardan öldüğü rapor edilmiştir. Bu vakalar büyük oranda içme suyunun ve gıdaların kirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, ishalin bebeklerde ve küçük çocuklarda etkili olmasının majör nedenlerinden biri de yetersiz beslenmedir (WHO, 2007).

Avrupa'da son dönemlerde yaşanan ve gıda krizleri diye adlandırılan olaylar nedeniyle gıda kalitesi ve gıda güvenliği konuları medyanın en önemli başlıkları haline gelmiştir. Çoğu kez gıda kalitesi ve gıda güvenliği kavramları, birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Özellikle gıda üreticileri ve tüketici algılamaları iletiminden bahsederken önemli farklılıklar bulunmaktadır. Deli dana hastalığı krizi gibi vakalardan önce, çoğu tüketici her gıdanın bu iki özelliği bir arada taşıyacak şekilde pazarda yer almasını beklemekteydi. Bu tartışmasızdı ve ortada tüketiciyi gıda güvenliği konusunda bilgilendirmeye dair hiçbir zorunluluk bulunmamaktaydı. Bu durum geçtiğimiz yıllarda değişmiş tir ve gıda güvenliği kaliteli gıdanın bir özelliği haline gelmiştir. Kamu otoriteleri gıda ve yem sanayisinde gıda güvenliğini geliştirmek için kalite yönetim sistemlerinin yeniden yapılandırılması, gıda denetim sisteminin geliştirilmesi ve tüketici bilgi düzeyinin arttırılmasına yönelik çalışmalar yapılarak tüketicilerin gıdalara olan güveninin yeniden kazanılması konularında baskı uygulamaktadırlar (Röhr vd., 2005: 652).

3. HACCP Sistemi ve Özellikleri

HACCP sisteminin temelleri NASA (Amerikan Ulusal Havacılık ve Uzay Kurumu) için gıda üreten Pillsbury şirketinde atılmıştır. NASA uzay programları için şirketten %100 güvenli gıdalar üretmesini istemiştir. Mevcut olan güvenlik sistemleri yetersiz olduğundan yeni bir yöntem geliştirmek zorunda kalınmış ve Pillsbury şirketi NASA, Amerikan Silahlı Kuvvetleri

Natic Laboratuvarları ve Amerikan Hava Gücü Uzay Laboratuvarı proje ekibiyle birlikte çalışarak temel ilkeleri belirlemiştir (Bauman, 1995: 1-7).

Gıda güvenliği kavramına bilimsel bir yaklaşım getiren HACCP sistemi gıdalardaki biyolojik, fiziksel, kimyasal zararlanmaları, birey ve toplum açısından önem taşıyan sağlık ve kalite beklentileri doğrultusunda ortadan kaldırmaya yönelik bir belirleme aracıdır. Bu bağlamda ekipman dizaynını, işleme basamaklarını iyileştirmeyi, teknolojik gelişmeyi uyarlamayı, beklenen hedefi sağlayabilmeye yönelik teknikleri de içermektedir. Özgün risklerin belirlenip, önleyici etkinliklerin uygulanmasını amaçlayan HACCP sistemi, gıda güvenliğinin ve kalitesinin garantörü olarak nitelendirilmektedir (Eren, 2008:1).

Dünya genelinde HACCP sistemi uygulayan işletmeler, kendilerine benzer işletmelerden farklılaştırarak tüketiciler için tercih sebebi olabilmekte ve rekabet üstünlüğü sağlayabilmektedirler (Sökmen, 2010).

Sistemde belirlenen risklerin etkili bir şekilde kontrolünü sağlamak üzere potansiyel riskleri analiz eden, gıda projesi ve zincirindeki kritik noktaları belirleyen ve izleme işlemlerini geliştiren bir sistem olup gıda güvenliği kavramına da bilimsel ve rasyonel bir yaklaşımı ifade etmektedir. Başka bir tanıma ise HACCP projesi etkin bir şekilde yönetilmesinde kritik olacak noktaların belirlenmesi ve kontrolü amacıyla yapılan proje içerisindeki tehlikelerin analizidir. İnsan sağlığına yönelik risk faktörleri, gıdaların kimyasal, mikrobiyolojik ya da fiziksel kirlenmeye maruz kalması sonucunda ortaya çıkarlar. HACCP sisteminin temel amacı tüketici sağlığını riske sokabilecek bu kritik noktaları saf dışı bırakmaktır (Bulduk, 2006).

Genel olarak HACCP sistemi, gıdalarla ilgili olarak tehlikelerin belirlenmesi, zararların saptanması ve risk taşıyan noktaların kontrol altına alınması amacıyla gerçekleştirilen sistematik bir yaklaşımdır. Diğer bir tanıma göre HACCP sistemi, tanımlanmış tehlikeleri önlemeye yönelik stratejilere odaklanan, risk tabanlı gıda güvenliği güvence sistemidir (Sökmen, 2010).

HACCP sistemi; standart işlem prosedürleri, personel eğitimi ve diğer önkoşul programları ile küçük bağımsız işletmelerin, ulusal büyük işletmeler gibi gıdalarda doğabilecek tehlikeleri kontrol eden aktif yönetsel süreçleri uygulamasını sağlamaktadır (FDA, 2004: 1). HACCP sisteminin başarısı yönetimin ve çalışanların tam bağlılığını gerektirir (CAC, 2003: 21).

HACCP sistemi uygulamaya koyulmadan önce işletmede bazı önkoşul programlarının olması gerekmektedir. Önkoşul programları CAC tarafından: "HACCP sistemi için altyapı ve operasyonel koşulları sağlayan iyi üretim uygulamalarını içeren prosedürler" olarak tanımlanmaktadır. Önkoşul programları bazı ülkelerde yasal gereklilik olmasına rağmen birçok ülkede yasal bir zorunluluğu yoktur. Ancak önkoşul programları ile HACCP sisteminin

daha etkili olması amaçlanmaktadır. Önkoşul programları ile HACCP planında ve uygulamasında karışıklığı önlemeye çalışılmaktadır; örneğin bir kuru gıda karışım işleminde 600 adet kritik kontrol noktası (KKN) (gerçek örnek) olmaktadır. Bu işlemde HACCP etkili olamamaktadır (Wallace ve Williams, 2001: 235-240). Önkoşul programları ile HACCP sisteminin önlem alması gereken noktalarda problemler daha önceden yok edilmiş olmakta ve/veya HACCP sistemini desteklemektedir. Önkoşul programları CAC (2003) tarafından;

- Çevresel Hijyen,
- Hijyenik Üretim Ve Hammadde Kaynakları,
- Satın Alma, Depolama ve Sevkiyat,
- Temizlik, Koruma ve Personel Hijyeni olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmaktadır.

Ayrıca HACCP sistemi yedi temel prensipten oluşmaktadır. Bir sonraki bölümde sistemin işleyiş sürecine ayrıntılı değinilmiştir.

4. HACCP İşleyiş Süreci ve Yararları

HACCP sistemi kurulumuna karar verildikten sonra sistemin uygulanması ve yönetilmesi için prostedeki aşamalar basit, açık ve anlaşılır bir şekilde çizimle gösterilmelidir (Şekil 1). Bu amaçla hazırlanan akış diyagramı çok karmaşık olmamalı, hammaddenin alımından, depolama ve servis de dahil tüm kalite kontrol aşamaları yerinde görülerek gözden geçirilmeli ve varsa gerekli düzeltmeler yapılarak akış diyagramı son şekline kavuşturulmalıdır. Akış diyagramının hazırlanması aşamasında, gıdanın üretimin planlayan, yerine getireni tüketime sunan, iç ve dış kontrolleri yapan tüm kademede tüm çalışanların görüş ve önerilerinin alınması yararlı olacaktır (Türksoy ve Altınığne, 2008: 608).

Şekil 1: HACCP Sürecinin İşleyişi

Hazırlık Aşaması
HACCP Takımının Kurulması
Ürünlerin Tanımlanması
Ürünün Amaçlanan Kullanım Şeklinin Tanımlanması
Ürün Akış Şemasının Belirlenmesi
Ürün Akış Şemasının Yerinde Doğrulanması
HACCP İlkeleri
Her Aşamadaki Olası Tehlikelerin Tanımlanması
Belirlenen Her Tehlike için Kritik Kontrol Noktalarının Tespiti
Belirlenen Her Kritik Kontrol Noktası İçin Kritik Limitlerin Tespiti
Her Kritik Kontrol Noktası İçin İzleme Yönergelerinin Oluşturulması
Kayıt Tutma ve Dokümantasyon
Sistemin doğru İşlediğinin Doğrulanması ve Onaylanması

Kaynak: Aktaş ve Özdemir, 2005: 265

HACCP, gıda güvenliği konusunda ve gıdaların neden olduğu hastalıkların kontrolünde uluslararası otoriteler tarafından en etkili sistem olarak görölmektedir. HACCP sisteminin yararları aşağıdaki gibi özetlenebilir (Denizer, 2005: 229):

- HACCP yöntemi, yiyeceklerin üretim sürecinin kritik kontrolün çok iyi yapılmasını sağlamaktadır.
- Kritik noktalarda kontrol; zaman, sıcaklık ölçümü ve görsel muayene gibi kolay ve ucuz olarak yapılmakta ve böylece kontrol maliyeti düşürülmelidir.
- Potansiyel tehlikeler dikkate alınmakta ve sistemde önleyici faaliyetler ön plana çıkmaktadır.
- Müşteri şikayetlerinin azalmasına ve müşteri tatmininin artmasına yardımcı olmaktadır.
- Yiyecek üretim sisteminin kayda geçirilmesini, sürekli gözden geçirilmesini ve iyileştirilmesini sağlamaktadır.
- Toplam kalite yönetimi ve benzer sistemler içinde gıda güvenliğinin korunması konusunda en önemli araçlardan biridir.

Bu bağlamda Kalite Kontrol Sisteminin bütünleyici bir parçası söz konusu sistem ile ciddi bir yaklaşım sergilenmekte ve sistemin başarılı olması için (Merdol vd., 2003):

- Yönetimin önderliği ve kararlığı
- HACCP programının düzenlenmesinde uzmandan yararlanma
- Çalışanların eğitimi ve kontrolü
- Etkin bir doğrulama sisteminin kurulması gerekmektedir.

5. HACCP Gıda Güvenlik Sisteminin Uygulanmasında Karşılaşılan Zorluklar

Gıda güvenlik sistemleri gıda üreten bütün işletmeler için yüksek kalite standartlarına ulaşmada, kalitenin yanında tüketici sağlığının korunması ve kaynak israfının engellenmesinde başvurulacak önemli bir araçtır. Fakat her uygulama ve değişim gibi gıda güvenlik sistemlerinin kurulmasında da karşılaşılan bazı zorluklar ortaya çıkmaktadır. Gıda güvenlik sistemlerinin uygulamasında karşılaşılan zorluklar yani engeller, her sektör için farklılıklar gösterebilmektedir. Turizm işletmelerinde gıda güvenlik sistemini uygulanmasında karşılaşılan zorluk veya engelleri belirleyebilmek için yapılacak araştırmadan önce bu konuda daha önce diğer sektörlerde yapılmış araştırmaları incelemek yerinde olacaktır.

Youn ve Sneed (2002); Iowa eyaletindeki okulların yemekhane yöneticileriyle, okullarda gıda güvenliği yönetim sistemlerinin uygulanmasın önündeki engelleri belirlemek amacıyla yaptıkları çalışmada, uygulamanın önündeki engellerin çalışanlar ve kaynaklar olarak iki

faktör olduğunu belirlemişlerdir. Yöneticiler personel eğitiminin en büyük bireysel engel olduğunu belirtmiş ve %22'si personelin kesinlikle eğitime ihtiyacı olduğunu ifade etmişlerdir. Bu sonuç aynı zamanda Sneed ve White (1993), Hwang vd. (2001), ve Giampaoli vd. (2002); araştırmalarındaki sonuçlarla da benzer bir özellik göstermektedir. Ayrıca çalışmada kurumsal HACCP planı hazırlamak, zaman ve motivasyon da diğer engeller olarak tespit edilmiştir. 414 cevaplayıcı ile yapılan araştırmada yöneticilerin %70'i işletmede kurumsal bir HACCP planı olmadığını belirtmişlerdir. Ancak yöneticilerin %71'i bir gıda güvenlik sertifikasına sahiptirler. Çalışan engelleri olarak belirtilen sorunlar; çalışanların eğitime ihtiyacı olması, çalışanlarda motivasyon eksikliği, yöneticilerin daha fazla zamana ihtiyaç duyması, çalışanların gıda güvenliğini takip için daha fazla zamana ihtiyaç duyması ve gıda güvenliği için bir uzman yardımına ihtiyaç duyulmasıdır. Kaynak engelleri olarak da; gıda güvenliğini sağlamak için daha fazla paraya ihtiyaç olduğu, faaliyetlerin (okullarda yemek servisi) farklı şekilde dizayn edilmiş olması ve araç-gereç yetersizliği olduğu ortaya çıkmıştır.

Vela ve Fernandes (2003) Madrid'te yiyecek-içecek işletmelerinde HACCP sisteminin uygulanmasının önündeki engelleri araştırmak amacıyla 29 işletmede işletmeciler ve bu işletmelere HACCP sistemi için danışmanlık yapan kişilerle görüşerek yaptıkları çalışmada, HACCP sisteminin ve yol gösterici yönergelerin tam olarak anlaşılmasının tehlike analizini zorlaştırdığını belirtmişlerdir. Gillings vd. (2001)'in sonuçları doğrultusunda ortaya çıkan üç düzeyde toplam on bir potansiyel engelin nasıl algılandığı bu çalışmada bir anket aracılığıyla sorulmuştur.

Bilgi düzeyindeki sorulara işletmelerdeki cevaplayıcıların hepsi HACCP sistemini duyduklarını belirtmiş, %46'sı bilgi düzeylerinin iyi, %46'sı bilgi düzeylerinin kötü olmadığını belirtmiş ve sadece %7'si bilgi düzeylerini kötü olarak nitelendirmişlerdir. Ancak bilginin halen bir engel olduğu açıkça ortadadır çünkü bütün işletmeler sistemi uygulamak için dışarıdan yardım almaktadırlar. HACCP sistemine karşı tutumları sorulduğunda işletmelerdeki cevaplayıcıların yarısı HACCP sistemini kullanışlı ve uzun vadeli faydalarını olduğunu belirtmiş buna karşın %18'i de tamamen zaman kaybı olarak nitelendirmişlerdir. İşletmelerdeki cevaplayıcıların %43,7'si işletmenin kontrolleri kendi başına yapabileceğini, ancak daha fazla zamana ihtiyaçları olduklarını çünkü, çok fazla KKN'sının, kayıt ve kontrolün olduğunu belirtmişlerdir. İşletmelerdeki cevaplayıcıların %25'i HACCP sistemini uyguladıktan sonra herhangi bir şeyin değişmeyeceğini ve bu sistemin sadece büyük işletmelerde uygulanabileceğini belirtmişlerdir. Yine işletmelerdeki cevaplayıcıların %93'ü daha güvenli gıdalar üretmek için yöntemlerini değiştireceklerini ve %75'i zorunlu olmasa

bile kontrolleri yapacaklarını belirtmişlerdir. Bu sonuç diğer araştırmaların tersine motivasyonun bir engel olmadığını göstermektedir çünkü, cevaplayıcılar sistemin uzun vadede yararlı olacağını düşünmektedirler.

Roberts ve Sneed (2003), Iowa'daki bağımsız restoranlarda uygulanan önkoşul ve HACCP programlarının kapsamını ve uygulanmanın önündeki potansiyel engelleri belirlemek amacıyla yaptıkları araştırmalarında 800 işletmeye anket göndermişlerdir. Anketlerden 131'i restoran müdürleri tarafından cevaplanarak geri dönmüştür. Anketin dördüncü bölümünde uygulamanın önündeki potansiyel engeller sorulmuştur. Bölüm başında "Restoranımdaki gıda güvenliği uygulamalarını geliştirdim, eğer .." cümlesinin devamında bulunan ifadeler ne derecede katıldıkları sorulmuştur. Faktör analizinin sonucunda ifadeler HACCP ve kaynak olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır. Restoran müdürleri eğer personelini eğitecek daha fazla fırsatlarının olması, harcayacak daha fazla kaynaklarının olması, gıda güvenliği prosedürlerini uygulayacak daha fazla zamanlarının olması ve personel devir hızının düşük olması durumunda gıda güvenliği uygulamalarını daha iyi takip edebileceklerini belirtmişlerdir.

Strohbehn vd. (2004), Amerikalı Diyetisyenler Birliğine kayıtlı ve herhangi bir işletmede diyetisyen olarak çalışan kişilere anket göndererek, HACCP uygulamalarını ve gıda güvenliğini sağlamak için yapılan çalışmaların neler olduğunu belirlemek amacıyla yaptıkları bir araştırmanın sonuçları, HACCP sisteminin uygulanmasının önündeki engellerin çalışanlar, zaman ve bağlılık faktörlerinin olduğunu göstermiştir. Çalışanların yeterli bilgiye sahip olmamaları, denetlenmemeleri, gıda güvenliği konusunda daha önce eğitim almamış olmaları, yarı zamanlı çalışanlar, oryantasyon ve rehber eğitimlerin olmaması ve personel devir hızının yüksek olması çalışanlardan kaynaklanan engeller olarak belirlenmiştir.

HACCP sistemini hazırlayacak zamanın olmaması, çalışanları eğitecek zamanın olmaması, HACCP sistemini uygulayacak yeterli zamanın olmaması da zaman faktörü ile ilgili engeller olarak belirlenmiştir. Gıda güvenliğine çalışanların, orta kademe yöneticilerinin ve müdürlerin bağlı kalmaması da bağlılık faktörü ile ilgili engeller olarak belirlenmiştir. Ayrıca işletmenin bütçesinden gıda güvenliğinin sağlanması için yeteri kadar kaynak ayrılmıyor olması ve yeterli sayıda ve nitelikte personelin çalıştırılmaması da işletmeden kaynaklanan engeller olarak belirlenmiştir.

HACCP sisteminin uygulanması ve uygulamanın önündeki engelleri inceleyen araştırmalar değerlendirildikten sonra otel işletmelerinde HACCP sisteminin uygulanmasının önündeki olası engeller aşağıda belirtilmiştir:

- Zaman ile ilgili olan sorunlar:

- Çalışanların yoğun olmalarından dolayı gıda güvenlik sistemiyle doğacak yeni uygulamalar için yeterli zamanın olmaması.
 - Yiyecek-içecek departman yöneticilerinin gıda güvenlik sistemi geliştirmeleri için yeterli zamanının olmaması.
- Kamu faaliyetleri ile ilgili olan sorunlar:
- Gıda güvenliği sistemine sahip olunması için devlet tarafından gerçek bir teşvikin olmaması.
 - Gıda güvenlik sistemi kurmak için gerekli rehber kitap ve dokümanların olmaması.
 - Yetkililer tarafından gıda güvenliği konusunda kontrollerin yapılmaması.
- İşletme ve yönetimle ilgili olan sorunlar:
- İşletmenin mutfağı ve depolama alanlarının gıda güvenlik sistemi kurmak için uygun tasarlanmamış olması.
 - Yönetimin, gıda güvenlik sistemine sahip olmayı desteklememesi.
 - Gıda güvenliği sistemi kurulmasının işletmenin öncelikleri arasında olmaması.
 - Mutfak ekipmanlarının gıda güvenliği sistemine sahip olmak için yetersiz olması.
 - İşletmenin ve yöneticilerin gıda güvenliği sistemleri hakkında geniş bilgiye sahip olmaması.
- Çalışanlar ile ilgili olan sorunlar:
- Yiyecek-içecek departmanlarında çalışanların gıda güvenliği ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmaması.
 - Çalışanların gıda güvenliği prosedürlerini takip etmeleri için motivasyonlarının olmaması.
 - Çalışanların sayısı gıda güvenliği sistemi uygulamaları için yeterli değildir.
 - Mevsimlik çalışanların çok olması.
- HACCP sisteminden kaynaklanan sorunlar:
- HACCP sistemi ile ilgili bilgi alınabilecek Türkçe kaynakların az olması.
 - HACCP sistemindeki karmaşık terimler ve kurallar uygulamayı güçleştirmektedir.
 - Gıda güvenlik sistemlerinin yararlı olmaması.
 - Gıda güvenlik sistemi kurmak için dışarıdan uzman yardımına ihtiyaç duyulması.
 - Gıda güvenliği sistemine sahip olmak için çok fazla harcama yapmak gerekmektedir.

HACCP sisteminin otel işletmelerinde uygulamasının önündeki olası engeller genel başlıklar altında değerlendirildiğinde zaman, kamu faaliyetleri, işletme ve yönetim, çalışanlar ve HACCP sisteminden kaynaklanan sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Gıda güvenliği konusu yalnızca gıda sektöründe değil, yiyecek ve içeceğin üretildiği ve tüketildiği her yerde, gerek üreticiler gerekse tüketiciler tarafından en çok dikkat edilmesi ve özen gösterilmesi gereken konulardan biridir. Ağırlaşan rekabet koşullarında avantaj elde edebilmek için gerek otel işletmeleri, gerekse bağımsız yiyecek ve içecek işletmeleri sundukları ürünler paralelinde tüketici sağlığına daha fazla önem vermeye başlamışlardır. Bu kapsamda dünya genelinde en fazla rağbet gören uygulama ise HACCP'dir.

Otel işletmelerinde HACCP sisteminin kurulması onayını verecek olan işletmecilerin HACCP sistemi hakkında geniş bilgiye sahip olmamaları yiyecek-içecek yöneticilerince sistemin önünde bir engel olarak görülmektedir. İşletmecilerin gıda güvenliği konularında daha fazla bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Bilgilendirme işletme içerisinde yöneticiler tarafından yapılabileceği gibi, bölgelerde bulunan endüstri birlikleri tarafından da yapılabilir. Örneğin ticaret ve sanayi odaları veya otelcilerin kurdukları diğer birliklerin toplantılarında gıda güvenliği konusunda uzman bir kişi, işletmecilere HACCP sisteminin önemi ve faydaları konusunda bilgi verebilir.

Bu çalışma bu alanda daha önce yapılan çalışmaların derlenmesi ve sentezlenmesi ile hazırlanmıştır. Bu nedenle çalışmanın ileride yapılacak uygulama çalışmalarına temel teşkil edebileceğine inanılmaktadır.

Kaynakça

- Bernard Van, M. (2008). AB'de Gıda Kanunlarının Gelişimi, çev. İzgü Kalkar, Gıda Güvenliği Dergisi, Eylül-Ekim, ss. 46-48.
- Bilici, S., Uyar, M., Fatih, B., Fatma, S. (2006). Besin Güvenliği, Ankara: Sinem Matbaacılık.
- Bulduk, S. (2007). Gıda ve Personel Hijyeni, 3. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara
- CAC. (Codex Alimentarius Commission) (2003). CAC/RCP 1-1969, Rev.4. Recommended International Code Of Practice General Principles Of Food Hygiene. [www.codexalimentarius.net /download/standards/23/cxp_001e.pdf](http://www.codexalimentarius.net/download/standards/23/cxp_001e.pdf) Erişim: 13.02.2017
- Denizer, D. (2005). Konaklama İşletmelerinde Yiyecek ve İçecek Yönetimi, Detay Yayıncılık: Ankara
- Electrolux (2006). HACCP Mutfak Profesyonelleri İçin Gıda Güvenliği ve Hijyen El Kitabı: Electrolux Professional

- Eren, R. (2008). HACCP gıda güvenlik sistemi uygulamalarının önündeki engellerin belirlenmesi ve çözüm önerileri: Alanya bölgesi 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama, Yüksek Lisans Tezi, T.C.Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü
- FDA. (Food and Drug Administration) (2004). U. S. Department Of Health and Human Services Public Health Service Food and Drug Administration 2001 Food Code (Updated April 2004) <http://vm.cfsan.fda.gov/~acrobat/fcannex5.pdf>. Erişim: 12.02.2017
- Giampaoli, J., Sneed, J., Cluskey, M. and Koenig, H.F. (2002). School Foodservice Directors' Attitudes And Perceived Challenges To Implementing Food Safety And HACCP Programs. *The Journal of Child Nutrition & Management*, 26.
- Gilling,S., Taylor, E. A., Kane, K., and Taylor, J. Z. (2001). Successful Hazard Analysis Critical Control Point Implementation In The Unitedkingdom: Understanding The Barriers Through The Use Of A Behavioral Adherence Model. *Journal of Food Protection*, 64(5), 710–715
- Girgin, K.G. (2008). HACCP sisteminin otel işletmeleri açısından değerlendirilmesi: 5 yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hwang, J.H., Almanza, B.A., and Nelson, D.C. (2001). Factors Influencing Indiana School Foodservice Directors/Managers' Plans To Implement A Hazard Analysis Critical Control Point (HACCP) Program. *The Journal of Child Nutrition & Management*, 25, 24-29.
- Jevšnik, M., Hlebec, V., & Raspor, P. (2008). Consumers' awareness of food safety from shopping to eating. *Food control*, 19(8), 737-745.
- Koçak, N. (2007). ISO 22000: Gıda güvenliği yönetim sistemleri uygulama sürecinde temel adımlar. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:9, Sayı:4, 135-159.
- Plath, N. (2003). Bu İnsanlık için çok büyük bir adım Turizmde HACCP Üstünlüğü, <http://gastronomi.boiyut.com.tr/devam.asp?ID=790>, (12.03.2016).
- Roberts, K. R. and Sneed, J. (2003). Status Of Prerequisite And HACCP Program Implementation In Iowa Restaurants. *Food Protections Trends*, Vol: 23, No:10. 808-816.
- Röhr, A., Lüddecke, K., Drusch, S., Müller, M. J., & Alvensleben, R. V. (2005). Food quality and safety—consumer perception and public health concern. *Food control*, 16(8), 649-655.
- Sökmen, A. (2010). Yiyecek İçecek Hizmetleri Yönetimi ve İşletmeciliği, Detay Yayıncılık: Ankara
- Strohbehn, C., Gilmore, S., Sneed, J. (2004). Food Safety Practices And HACCP Implementation: Perceptions Of Registered Dietitians And Dietary Managers. *Journal of the American Dietetic Association*, 104, 1692-1699.
- Vela A.R. and Fernandez J.M. (2003). Barriers For The Developing And Implementation Of HACCP Plans: Results From A Spanish Regional Survey. *Food Control*.14, 333-337.
- Wallace, C. and Williams, T. (2001). Pre-requisite: A Help or A Hindrance To HACCP, *Food Control*, 12, 235-240.

- WHO (2007). Dünya Sağlık Örgütü, Gıda Güvenliği ve Gıda Kaynaklı Hastalıklar, <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs237/en/> Erişim: 12.02.2017
- WHO (2011). Dünya Sağlık Örgütü Gıda Güvenliği, <http://www.who.int/foodsafety/en/>
- Youn, S. and Sneed, J. (2002). Training And Perceived Barriers To Implementing Food Safety Practices In School Foodservice. *The Journal of Child Nutrition & Management*, Fall (02).

ЗНАЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ КАПИТАЛОВЛОЖЕНИЙ ДЛЯ КАЗАХСТАНА**Узун Улви Йылмаз, PhD докторант****Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави****Резюме**

В статье «Значение иностранных капиталовложений для Казахстана» рассматриваются возможности и источники привлечения инвестиций. Проблемы, существующие в стране препятствующие притоку иностранных инвестиций. Меры применяемые государственными органами для улучшения инвестиционного климата в стране. Государственная поддержка и гарантия иностранным инвесторам.

Ключевые слова. Инвестиции, инвестор, государственная поддержка, льготы, инвестиционный климат, прямые инвестиции.

Ориентирующегося на рыночные отношения, главным направлением экономических реформ становится выработка и реализация инвестиционной политики государства, нацеленной на обеспечение высоких темпов экономического роста и повышение эффективности экономики. В сложившихся условиях для обеспечения структурных преобразований экономики на основе программы действий правительства по углублению реформ и в условиях ограниченности внутренних источников финансирования исключительно важное значение приобретает привлечение иностранного капитала в экономику республики.

Привлечение и эффективное использование иностранных инвестиций в экономику РК является основой, одним из направлений взаимовыгодного экономического сотрудничества странами. С помощью иностранных инвестиций можно реально улучшить деформированную производственную структуру экономики Казахстана, создать новые высокотехнологические производства, модернизировать основные фонды и технически перевооружить многие предприятия, подготовить специалистов и рабочих, внедрить передовые достижения менеджмента, маркетинга и ноу-хау, наполнить внутренний рынок качественными товарами отечественного производства с одновременным увеличением объемов экспорта в зарубежные страны.

Привлечение иностранных инвестиций в экономику Казахстана является объективно необходимым процессом. Мировой опыт многих стран свидетельствует, что приток иностранного капитала и государственное регулирование его использования

позитивно воздействуют на экономику. Инвестиции содействуют становлению и укреплению частного предпринимательства в странах со средним и низким уровнями экономического развития, мобилизуют капитал для реализации серьезных проектов, создания смешанных компаний, рынков ссудного капитала. От того, насколько успешно экономика Казахстана будет интегрироваться в мирохозяйственные связи, зависит стратегия и тактика преодоления кризиса.

Важно отметить, что иностранному инвестору важны не льготные условия налогообложения, а их стабильное, предсказуемое и экономически эффективное и для государства, и для инвестора состояние. Несомненно, то, что все эти факторы связаны с общеэкономической стратегией правительства, поэтому решение этих проблем нуждается в комплексном подходе. Необходим четкий ориентир, программа действий по привлечению иностранных инвестиций, и на основе этой программы необходимо создавать рычаги управления, привлечения и стимулирования внешних капиталовложений. Такое мнение разделяют многие экономисты.

Не последнюю роль в привлечении иностранных инвестиций, думается, сыграет последовательно проводимый курс на приватизацию собственности и разгосударствление. Создается рыночный механизм регулирования внешнеэкономической деятельности, адекватный современным международным требованиям. Сложный, бюрократизированный, с превалированием административных методов, он постепенно заменяется на простой и понятный для иностранных партнеров, с четким распределением функций.

Но, несмотря на все преобразования, проводимые правительством республики, основой для широкого и всестороннего инвестиционного сотрудничества остаются богатейшие природные ресурсы Казахстана. По выводам специалистов ЮНЕСКО, земля Казахстана при разумном использовании может прокормить более 1 млрд. человек. Всеобщая грамотность населения и одновременно относительная дешевизна рабочей силы, политическая стабильность, отсутствие межнациональных конфликтов – реальные социально-экономические преимущества Казахстана, стремящегося к широкому инвестиционному сотрудничеству с иностранными партнерами [2].

Нельзя упускать, что при формировании благоприятного инвестиционного климата следует учитывать не только внутренние, но и внешние факторы, способные оказывать на него влияние, общее состояние рынка мирового капитала и то, что иностранные инвесторы, расширяя сферу своей деятельности, предпочитают иметь дело со странами со стабильной политической ситуацией и схожими социально-экономическими условиями.

Казахстан стремится создать благоприятный социальный, финансово-экономический, правовой режим для деятельности иностранных инвесторов и соответствующий их интересам инвестиционный климат, решать одновременно свои проблемы и достигать поставленных целей. В связи с этим, Правительством Республики Казахстан сделан существенный шаг: был разработан и введен в действие в декабре 1994 г. Закон "Об иностранных инвестициях", который определил правовой режим иностранных инвестиций в Казахстане, установил формы осуществления и объекты вложения иностранных инвестиций в Республике Казахстан. А в июле 1997 г. был принят новый закон с существенными дополнениями и изменениями.

Правовой режим предусматривает гарантии для иностранных инвесторов, основные из которых:

1. национальный режим, т.е. иностранные инвесторы вправе пользоваться условиями не менее благоприятными, чем отечественные инвесторы;
2. правительственные гарантии от имени республики;
3. гарантии от изменений законодательства и политической ситуации;
4. гарантии от экспроприации и др.

Также Правительством Республики Казахстан были разработаны и введены в действие другие законы и нормативные акты, регулирующие инвестиционную деятельность в республике. С точки зрения политиков и экономистов республики, с участием иностранного капитала можно решать следующие задачи:

- повысить эффективность экспортного потенциала, преодолеть его сырьевую направленность и развить импортозамещающие производства;
- усилить экспортную экспансию страны и упрочить ее позиции на внешних рынках;
- повысить научно-технический уровень производства с помощью новотехники и технологий, методов управления и сбыта продукции;
- увеличить налоговые поступления в государственный бюджет;
- содействовать развитию отсталых и депрессивных районов и создать новые рабочие места в национальной экономике;
- использовать современный производственный и управленческий опыт через обучение и переподготовку кадров;
- достигнуть экономической самостоятельности Казахстана.

Таким образом, зарубежное инвестирование выступает как объективно необходимый процесс для Казахстана, т.к. он способствует обузданию кризиса и,

одновременно, финансовой стабилизации экономики, решает стратегические и тактические задачи макроэкономического характера, такие как борьба с инфляцией, структурная перестройка, искоренение технологической и управленческой отсталости экономики. То есть все эти факторы доказывают важность привлечения и использования внешних капитальных вложений.

В настоящее время в рамках официальной помощи развитию Казахстан развивает финансовое сотрудничество с целым рядом международных финансовых, экономических организаций (МФЭО), таких, как МВФ, МБРР, АБР, ЕБРР, ИБР и правительствами стран-доноров – Японии, США, ФРГ и т.д.

Для Казахстана наиболее целесообразным и безболезненным, с точки зрения влияния на инфляцию и внешний долг, является привлечение прямых иностранных инвестиций, так как прямые инвестиции, будучи привлеченные под собственные гарантии заемщиков, снижают финансовые обязательства государства по заимствованию средств на структуризацию экономики.

Целесообразно отметить, что стратегическое положение Казахстана в Азиатском регионе, богатые месторождения полезных ископаемых, значительный потенциал АПК, а также высокий образовательный уровень трудовых ресурсов предопределили значительную роль прямых иностранных инвестиций в общем потоке внешних финансовых ресурсов. Несмотря на неразвитость инфраструктуры казахстанской экономики, отсутствие многих элементов рыночной системы, обеспечивающих необходимый для инвестирования климат, уже в первые годы независимости (1991-1993гг.) в Казахстан было вложено 1.2 млрд. долл. в виде прямых иностранных инвестиций.

Приток прямых иностранных инвестиций в Казахстан осуществляется посредством создания совместных предприятий, дочерних предприятий, приватизации государственных предприятий с участием иностранного капитала, передачи в управление иностранным фирмам крупных промышленных предприятий и инвестирования банковского сектора.

Как известно, главной задачей государственной инвестиционной политики нашей страны является создание благоприятной среды для расширения внебюджетных источников финансирования капитальных вложений и привлечения частных отечественных и иностранных инвестиций на основе дальнейшего совершенствования нормативно-законодательной базы и государственной поддержки эффективных инвестиционных проектов.

Об этом говорится и в недавно вышедшей книге Президента Республики Казахстан К.А.Назарбаева "Казахстан - 2030", в которой он, в частности, отмечает: "В центре нашего первостепенного внимания по-прежнему остается соответствующая защита иностранных инвестиций, и возможности репатриации прибыли. Существует несколько секторов экономики - разработка природных ресурсов, инфраструктура, коммуникации и информация, – которые имеют непреходящее значение для нашей страны. Развитие этих отраслей окажет воздействие не только на экономический рост, но и на социальную сферу, а также на интеграцию Казахстана в международное сообщество. Это капиталоемкие отрасли, для развития которых необходим как иностранный капитал, так и жесткий стратегический контроль государства [3].

Чтобы наш инвестиционный климат стал более благоприятным, а Казахстан вышел в лидеры по объему и качеству привлеченных иностранных инвестиций, нам нужны политическая воля и реальные действия. Необходимо также проявить высочайшее мастерство в использовании инструментов, необходимых для привлечения как можно большего количества известных миру инвесторов" [5].

Поэтому иностранные инвестиции рассматриваются как универсальное средство решения всех проблем, связанных с преодолением инвестиционного кризиса, и должны сыграть роль достаточно сильного катализатора в инвестиционном процессе. Тем не менее, обладая определенными привлекательными чертами – богатыми природными ресурсами, наличием достаточно квалифицированной рабочей силы, высоким научно-техническим потенциалом, Казахстан еще не прошел стадию ресурсосбережения, и, прежде всего энергосбережения. По этой причине цены внутреннего рынка превышают мировые цены. В связи с этим, правительством республики принимаются меры по ориентации инвестиций на решение задач ресурсосбережения. Реализация этой политики предусмотрена в "Стратегии развития Казахстана до 2030 года", где в пункте "Наиболее важные задачи, стоящие перед местной властью в 1998 году и до 2030 года" к числу приоритетных целей относится "создание благоприятного инвестиционного климата, в том числе в энергетическом секторе". Она позволит снизить ресурсоемкость экономики, традиционное преобладание сырьевых и топливно-энергетических отраслей, что даст возможность переключить инвестиции в пользу обрабатывающих и конечных отраслей, освоения высоких и трудосберегающих технологий [6].

Таким образом, нами была сделана попытка определить и выявить основную цель политики привлечения иностранных инвестиций – это преодоление экономической отсталости, обеспечение высокого качества жизни населения страны на основе использования зарубежных капиталов в модернизации и структурных

преобразованиях национальной экономики. Достижение данной стратегической цели обеспечит решение следующих задач:

- развитие экспортного потенциала;
- развитие импортозамещающих производств;
- увеличение налоговых поступлений;
- создание новых рабочих мест и т.д.

Для стимулирования притока иностранных инвестиций и финансового контроля за их использованием необходимо совершенствовать действенность механизма государственного регулирования процесса привлечения внешней помощи, включающего организационную структуру управления иностранными инвестициями и широкий арсенал правовых и экономических средств, используемых специалистами этой структуры; совершенствовать систему страхования и перестрахования рисков; налаживать качественное и своевременное информационное обеспечение иностранных инвесторов; осуществлять целый ряд других мер, но главное – инвестиционная политика Республики Казахстан должна быть гибкой, прагматичной и соответствующей происходящим внутренним и внешним экономическим реалиям.

Список использованных источников

1. Назарбаев Н.А. «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». Послания народу Казахстана. Астана 18 января 2014 г.
2. Президент Турции назвал Назарбаева аксакалом тюркского мира/
<http://www.zakon.kz/4462925-prezident-turcii-nazval-nazarbaeva.html>.
3. Удельный вес турецких инвестиций/ <http://tsw.kz/vendingovyj-biznes/udelnyj-ves-tureckix-investicij.html>.
4. В Казахстане будут созданы все условия для турецких бизнесменов/
<http://fin.zakon.kz/173080-v-kazakhstane-budut-sozdany-vse.html>.
5. Republic of Turkey Ministry of Economy Countries & Regions — Commonwealth of Independent States — Russian Federation, 2012. Available at: <http://www.economy.gov.tr/index.cfm?sayfa=countriesandregions&country=ru®ion=2>.
6. Balcer A. The Future of Turkish-Russian Relations: a Strategic Perspective. Turkish Policy Quarterly, 2012, Vol. 8. No. 1.

**2007-2008 KÜRESEL MALİ KRİZİN (MORTGAGE KRİZİ)
DÜNYA EKONOMİSİ ÜZERİNDE OLUŞTURDUĞU ETKİLER
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Türker BATMAZ, Ender SAYIN

S.D.Üniversitesi, İSPARTA

Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

ÖZET

1980 sonrasında finans piyasalarının iyice serbestleşmesi ile birlikte finans sermayenin kısa dönemde spekülasyon nitelikli kararları sanayileşme hareketlerinin önüne geçiyordu. Bu durumu, James Petros ve Henry Weltmeyer, reel sektörde kullanılan her bir dolara karşılık dünya finans piyasalarında 25-30 dolarlık bir işlem hacmi gerçekleştirildiğini hesaplamışlardı. Buna göre 1970’lerde günde yaklaşık sadece 190 milyar dolar hacmi olan dünya döviz piyasası işlemlerinin, 1990’ların başında günde 1.2 trilyon dolara, günümüzde ise bu rakamın 1.8 trilyon dolar seviyesinde olduğunu belgeliyorlardı. Bu rakamın ise günümüzde dünya ticaret hacminin 70 misline ulaştığı gözlemlenmekteydi. 1980 sonrasında finans piyasalarının iyice serbestleşmesi ile birlikte finans sermayenin kısa dönemde spekülasyon nitelikli kararları sanayileşme hareketlerinin önüne geçiyordu.

Ancak bir yandan da spekülasyon kazançların özendirildiği finansal şişkinlikler giderek başlı başına bir istikrarsızlık unsuru haline geliyor ve kapitalizmin başıboş ve anarşik niteliklerini de gözler önüne seriyordu (Yeldan, 2009: 16).

Dolayısı ile küreselleşme; serbestleşme, mal, hizmet ve sermayenin önündeki engellerin ortadan kaldırılması sermaye yanlısı muhafazakâr ideologların “şeffaflık” ve “yönetişim” gibi muğlak söz oyunları ile finansal serbestleştirme sınırlandırılmasına karşı durmaları hiç de boşuna değildir. Merkez Ülkelerin planlayıp hayata geçirdikleri bu yeni uygulamalar, 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren etkisini göstermeye başlamış olup, olumsuz etkileri 2002 yılının sonuna kadar devam etmiştir. 2003-2007 yılları arasında özellikle gelişmekte ve yükselen ülke ekonomilerinde bir toparlanma dönemi yaşanmış ancak bu olumlu gelişmeler 2008’de son bulmuştur. 2007-2008 “**Mortgage Krizi**” olarak ABD’de ortaya çıkan bu kriz kapitalizmin finansallaştırma –serbestleştirme sürecinin bir ürünüdür. Bu krizin etkileri hala geçmiş olmayıp; sadece ABD’de değil diğer tüm dünya ülke ekonomileri üzerinde olumsuz yönde etkilemiştir.

Çalışma; 2008 Mortgage Krizinin ortaya çıkış nedenlerini, krizin süreci ve etkilerini incelendikten sonra, 2007 'den günümüze başta ABD ekonomisi olmak üzere diğer ülke ekonomileri üzerinde nasıl ve hangi yönde etkide bulunduğunu açıklamayı amaç edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: 2008 Mortgage Krizi, Küreselleşme, Dünya Ekonomisi, Krizler

GİRİŞ

Dünyada sanayileşme sonrasında bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen artışla ticari ve ekonomik faaliyetlerin uluslararası boyut kazanmasıyla birlikte, ülkeler arasındaki sınırların ortadan kalkması ve dünyanın görünen nüfusa rağmen, küçük bir topluluk gibi, küçük bir yerleşim yeri haline gelmesi olarak tanımlanan küreselleşme kavramı ekonomik, siyasi ve kültürel tüm öğelerin yeniden tanımlanmasını gerekli kılmıştır (Hamilton, 2009:10).

Bretton Woods'la başlayan bu süreç (Ticari Küreselleşme) 1980 yılından itibaren devreye giren mali küreselleşmenin de gerçekleştirilmesiyle Merkez Ülkelerin (ABD, AB-15), G7) doğrudan tabana doğru çeşitli merkez usulü yöntemlerle Çevre Ülkelerine (merkez ülkelerin dışında yer alan tüm ülkeler) yayıldı. Böylece Merkez'in arzu ettiği evrensel düzeyde mal, hizmet, sermaye hareketlerinin herhangi bir engelle karşılaşmadan dünya genelinde serbestçe dolaşmasıyla küreselleşme olgusu gerçekleştirildi. Ülkelerin ihracat ve ithalatları dış ticaret politikalarının etkisinden arındırılarak serbestleştirildi. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin kendi ülkelerinde bir takım malların üretimin artırılması için vermiş oldukları sübvansiyonlar çoğu ürünlerde kaldırıldı. Çoğu ülkenin ulusal parası konvertibl hale getirildi. Kamuya ait olan işletmeler (KİT'ler) özelleştirildi. Mal, hizmet, sermaye dolaşımına daha önce kamu otoriteleri tarafından konulmuş olan müdahaleler ortadan kaldırıldı. Bunun akabinde dolaysız ve portfolyo yatırımları ile birlikte kısa vadeli sermaye hareketlerine uygulanan denetimler ortadan kaldırılarak mali piyasalardaki bütünleşmelerin önünün tamamen açılması sağlandı (Kazgan, 2002b: 34).

Bu uygulamaların hayata geçirilmesi ile Merkez Ülkeleri 1990'lı yılların ikinci yarısında itibaren mali küreselleşmeye de etkinlik kazandırarak doğrudan yatırım yapma yerine; dolaylı yatırımlar yaparak faiz ve kurlar arasındaki farklılıklardan da (faiz-kur arbitrajından) yararlanmanın önünü açmışlardı. Ancak 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren dünya genelinde ortaya çıkan krizler (Asya Krizi, Türkiye, Rusya, Brezilya, Arjantin, Şili ve Ekvator krizleri) bölge ekonomilerinin çoğunda % 40-60'lara varan devalüasyonlar

başta küreselleşme olmak üzere; mali piyasaların bu denli serbestleşmesinin sorgulanmasına neden olmuştur.

Mali piyasaların aşırı şekilde serbestleşmesi sonucu ortaya çıkan krizlerin etkisi 2002 yılının sonuna kadar etkisini göstermiştir. Gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere diğer ülkeler krizin/durgunluğun etkisinden kurtulmak için genişletici para ve maliye politikaları uygulamışlardır. Uygulanan bu politikalar sonucunda özellikle gelişmekte olan ülkelerin büyük bir kısmında yüksek oranlı bir büyüme ile birlikte; GSMH ve diğer makro-ekonomik göstergelerinde artışlar görülmeye başladı. Bu artışların en önemli sebebi, geçmiş yıllarda yaşamış oldukları krizler sonucunda yürürlüğe koymuş oldukları reformları uygulamalarıdır. Bunun sonucunda gerek Merkez Ülkelerinde gerekse Çevre Ülke ekonomilerinde hissedilir derecede GSMH artışları ile birlikte, büyüme ve ülkelerin dış ticaret hacimlerinde olumlu yönde gelişmeler görülmüştür. Dünya GSYH'sı 1980-1990 arasında 11.8 trilyon dolardan, 2000 yılında 32 trilyon dolara, 2008 yılına gelindiğinde ise bu rakam 62 trilyon dolar seviyesine kadar yükselmiştir. Gelişmekte ve yükselen ülkelerin ekonomileri 2000-2007 yılları arasında ortalama % 5.9 oranında bir büyüme gerçekleştirirken, gelişmiş ülke ekonomilerinin büyüme ortalaması % 2.7 oranında seyretmiştir. Yine bu dönemde dünya ticareti ve GSMH'sından gelişmekte olan ülkelerin almış oldukları %'lik paylarda da hissedilir derecede bir artışlar olmuştur.

Ancak gerek gelişmekte olan ve yükselen ülke ekonomilerin; gerekse gelişmiş olan birçok ülkenin ekonomik göstergelerinde ki bu olumlu gelişmeler 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan ve tüm dünyayı kısa süre içerisinde etkisi altına alan (Mortgage Krizi) ile son bulmuştu. Bu küresel mali kriz sadece gelişmekte olan ülkeleri değil; başta ABD olmak üzere hemen hemen tüm dünya ülke ekonomileri üzerinde etkisini göstermiştir.

Çalışma, 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan bu küresel mali krizin (2008 ABD Mortgage Krizi'nin) dünya ülkelerinin ekonomik yapısı üzerinde nasıl ve hangi yönde etkide bulunduğunu belirlemeyi amaç edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde; küresel mali krizin ortaya çıkış nedenleri açıklanmaya çalışılmaktadır. İkinci bölümde; küresel krizin dünya ülkelerinin ekonomik yapıları üzerinde oluşturduğu etkiler IMF ve Dünya Bankası verilerinden yararlanılarak açıklamalarda bulunulmakta. Üçüncü bölümde ise çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

1. 2007-2008 ABD Mortgage Krizinin Ortaya Çıkış Nedenleri

2007 ortalarında ABD konut piyasasında başlayan sorunlar giderek büyümüş ve gelişmiş ekonomilerden gelişmekte olan ülkelere de sirayet ederek küresel bir boyut kazanmıştır.

Krizin nedenlerini, likidite bolluğu ve bunun sonucunda verilen özensiz krediler, aşırı menkul kıymetleştirme, saydamlık eksikliği, derecelendirme kuruluşlarının etkinsizliğindeki yetersizlik, düzenleyici ve denetleyici kuruluşların müdahalede gecikmesi olarak sıralanabilir.

2007-2008 Mortgage Krizi Süreci ve Etkileri: 2008 yılının ikinci yarısında küresel boyuta ulaşan krizin temelini ABD’de Mortgage Piyasasında yaşanan sorunlar oluşturmaktadır. ABD’de ortaya çıkan ve tüm dünyayı olumsuz etkileyen emlak sektörüne ilişkin sorunların temeli, beş yıl önce (2002’de) bazı finansal kuruluşların kredibilitesi zayıf olan kişilere de mortgage kredisinin verilmesi sorunun temelini oluşturmuştur. Böylece finansal kesim oldukça büyük bir riski üstlenmiştir.

ABD’deki bankalar, ekonomiyi inşaat sektörü aracılığı ile canlandırmak için, ödeme gücü ve kredibilitesi görece düşük riskli kişi ve kurumlara, subprime mortgage kredileri vererek, yüksek riskli kredilerin boyutunu 1.5 trilyon dolara yükseltmiştir. Bu meblağ oldukça yüksek, yüksek olduğu kadar geri dönüşü büyük risk içeren bir tutardı.

Bankalar daha sonra daha fazla kredi verebilmek için, bu riskli gruba verilen kredilerden doğan alacaklarını teminat göstererek, emlak tahvilleri çıkarıp bunları piyasada ki benzerlerine göre daha yüksek faizle (riski büyük olduğu için), ağırlıklı olarak riskli yatırımlardan yüksek kârlar elde etmeyi hedefleyen hedge fonlara satmışlardır.

Ayrıca ipotekli gayrimenkullerin üzerinden, emlak fiyatlarının artan kısmına yeni ipotekler yapılarak, yeni kredilerin alınması reel karşılığı olmayan kredi hacmini artırmıştır. ABD’deki Mortgage Piyasasında verilen kredilerin yaklaşık üçte birinin değişken faizli krediler olması da mali piyasaları iyice zor duruma sokmuştur.

Diğer önemli bir husus, kredi alanlara kredi kullanımına ilişkin masraflar ve diğer tüm detaylar hakkında yazılı bir bilgilendirme yapılmaması, sonucu ortaya çıkan asimetrik enformasyon, konut satın almanın bir yatırım aracı olarak algılanmasına (konut edinme amacı yerine konut spekülatoörlüğünün geçmesi) ve kredi ödemelerinde beklenmedik sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Bakkal, vd., 2008:73).

ABD’de 2006 yılından itibaren Mortgage Piyasasında kredilerin kalitesindeki bozulma FED tarafından gündeme getirilmiş olsa da kredi piyasasında daralmaya yol açacağı düşüncesi ile denetleyici müdahalelerden kaçınılmış, sistemdeki tüm sorunlara rağmen (ödeme gücölüğü çekebilecek kişilere ve kurumlar iyice araştırılmadan) konut kredilerine dayalı menkul kıymet ihracına devam edilmiştir. 2006’da ABD’de gayrimenkul piyasasının doöygunluğa ulaşip durgunluk içine girmesi ile konut piyasasında konut fiyatlarını düşürmüş, bunun yanı sıra FED’in son iki yılda faiz artırımına gitmesi, değişken faizli kredi olarak konut yatırımı yapanları (konut fiyatlarındaki artışa güvenerek) çok zor duruma sokmuştur.

Mortgage kredilerinin geri dönüşündeki aksaklık sonucu bankalar verdikleri kredilerde daraltmaya gidince ev talebi ve fiyatları düşmüştür. Mortgage borçlularının paniğe kapılarak evlerini satmaları yada ödeme güçlüğü nedeniyle bankaya bırakmaları fiyatları daha da düşürmüş ve emlak tahvillerinin teminatı olan evler kağıtların nominal değerlerini karşılayamaz hale gelmiştir.

Verilen kredileri tahsil edemeyen bankalar kaynak sıkıntısı içine girmişler ve finans piyasalarında oluşan güvensizlik sonucu bankaların birbirlerine borç verme konusunda çekingen davranmaları, likitide sorununu doğurarak mali sistemin daralmasına yol açmıştır.

Bireysel mortgage kredilerine dayalı menkul kıymetler piyasasında ABD'nin lider olması, 2007 yılı itibariyle konuta dayalı menkul kıymetlerin % 89.2'sinin bu ülkeden ihraç edilmesi ve bu sistem içinde yer alan yeni finansal kurumların (monoline ve hedge fonlar gibi) karmaşık kredi türev ürünlerini kullanmaları, bu ülkede başlayan finansal bir sorunun global finansal piyasalar üzerinde domino etkisi yapmasına neden olmuştur (Demir, vd., 2008:8).

2008 Yılı Ağustos ve Eylül aylarında gelişmiş ülkelerin Merkez Bankaları, finansal piyasalarındaki gerginliği azaltmak amacıyla piyasalara eşgüdümlü olarak yüklü miktarlarda likidite sağlamışlardır. Alınan önlemlere rağmen söz konusu endişelerin giderilmemesi sonucu, 7 Eylül 2008 tarihinde FannieMac ve Freddie Mac'in yönetimini Federal Emlak Finansmanı otoritesi (Federal Housing Finance Agency-FHFA)'nin devralmasıyla finansal kriz yeni bir boyuta ulaşmıştır. 15 Eylül 2008 tarihinde finansal kuruluşlardan Lehman Brothers şirketi iflasını açıklamış, 16 Eylül 2008 tarihinde American International Group (AIG) adlı dünyanın en büyük sigorta şirketinin hisse senetleri % 60 değer kaybetmiş ve ABD Merkez Bankası (FED) tarafından yüksek miktarda mali destek sağlamıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra, FED tarafından mevduat kuruluşlarına sağlanmakta olan kısa dönemli likitide imkanlarından, diğer büyük yatırım şirketlerinin de yararlanma istekleri risk algılamasını artırmış ve dünya genelinde bankalar arası para piyasaları kilitlenerek fonlama maliyetleri yükselmiştir. Sonuç olarak bu gelişmelerin etkilerinin ABD ekonomisiyle sınırlı kalmaması, finansal krizin küresel ölçekte bir krize dönüşebileceğini göstermiştir (Bakkal, vd., a.g.m. 2008:74).

Günümüzde küreselleşmiş finansal piyasalar arasındaki sıkı bağlantılar (işbirlikleri) nedeni ile ABD'de mortgage piyasalarında başlayan kriz daha sonra likitide krizine dönüşerek ABD bankalarının borç verme riskini yabancılara aktarması sonucunda başta ABD'nin en büyük ticari partnerleri arasında olan Avrupa Ülkeleri olmak üzere domino etkisi yaratarak tüm dünyaya yayılmıştır.

Bu durum hemen hemen tüm ülkelerin makro-ekonomik göstergelerini olumsuz yönde etkileyerek; birçok ülkede krize neden olurken diğer bir çok ülkede de ciddi anlamda ekonomik sıkıntılara, (işsizlik, enflasyon, likidite sıkıntısı, cari açıklar, GSYİH'da düşüşler) neden olmuştur.

Aşağıda 2007-2008'de ABD'de ortaya çıkan ve tüm dünyayı olumsuz yönde etkileyen **“Mortgage Krizi”** sonrasında ülkelerin makro-ekonomik göstergelerinde meydana gelen gelişmeler ışığında (Ekonomik Küreselleşmenin 2008-20016 Dönemi) analiz edilmeye çalışılacaktır.

2. 2007-2008 ABD Mortgage Krizinin Dünya Ekonomisine Yansımaları

2.1.2007 Yılı Sonrası Dünya GSMH'sındaki Gelişmeler

2007-2008 ABD'de ortaya çıkan Mortgage Krizi sonrasında küresel ekonomide yaşanan derin ve geniş çaplı durgunluğun üzerinden dokuz yılın üzerinde bir zaman geçmiş olmasına rağmen; tüm dünya genelinde ne büyük bir GSMH artışı, nede büyüme ve işsizlikle birlikte enflasyonun, cari açıkların ve ülkelerin diğer ekonomik göstergelerinde arzu edilen seviyede bir artış sağlanamamıştır. Ülkelerin ekonomik görünümünde ki farklılıklara karşın, dünya genelinde büyüme öngörülere aşağı yönlü revize edilmektedir. Ayrıca küresel ekonomiye yönelik aşağı yönlü risklerde hala ağırlığını korumaktadır.

Küresel ekonomideki Ülkelerin GSYH gelişmelerini gösteren (Tablo 1) incelendiğinde gelişmekte olan ülke ekonomilerinin yavaşlama eğiliminde oldukları görülmektedir. Düşen petrol fiyatları finansal koşullardaki iyileşmeler gelişmiş ülkeleri desteklerken gelişmiş ülkelerin uygulamış oldukları merkezi para politikası kararları ve düşük emtia fiyatları gelişmekte olan ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Gelişmiş ekonomilerde ise devam eden yüksek borçluluk seviyeleri ve henüz istikrara kavuşmayan güven ortamı nedeniyle ekonomilerindeki toparlanma hala istenen düzeyde değildir. Öte yandan ABD, gelişmiş ekonomiler grubunda büyümenin öncüsü iken, Avro Bölgesi'nde ise çok yavaş olmakla birlikte toparlanma işaretleri gözlenmektedir. Ancak bu durum Avro Bölgesinde yer alan tüm ülkeler için geçerli değildir. Japonya iç ve dış talep zayıflığı nedeni ile arzu ettiği büyümeyi sağlayamamıştır.

Gelişmekte olan ülkelerin durumları incelendiğinde ise; ülkeden ülkeye göre farklılıklar göstermesine rağmen genelde yavaş büyüme hâkimdir. Brezilya ve Rusya ekonomilerinde ise daralma devam etmektedir. (Tablo 1)'de görüldüğü gibi dünya ülkelerinin son on yıllık GSMH'ların da meydana gelen artışlar incelendiğinde şu çarpıcı sonuçlar ortaya

çıkmaktadır. 2003 yılında dünya GSMH'sı 38.189 milyar dolar iken bu rakam 2013 yılında % 100'un üzerinde bir artış göstererek 74.699 milyar dolar seviyesine, 2014'de 77.608 milyar dolar ve 2015 yılında 78 trilyon dolar olarak gerçekleşirken, 2017 yılı sonu itibariyle ise bu rakamın yaklaşık 79 trilyon dolar olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. Ancak dünya GSMH rakamları gerek yıllar gerekse ülkeler itibariyle düzenli bir artış göstermemiştir. Özellikle 2007-2008 ABD Mortgage Krizinden sonra önceki yıllarda gerçekleşen GSMH artışları kriz sonrası yıllarda görülmemektedir.

Ülkeler itibariyle incelendiğinde, özellikle gelişmiş ekonomilerin dünya GSYH'si içindeki payları 2009 yılı sonrasında önceki yıllara göre düşüş göstermeye başlamıştır. Bunda ABD Mortgage Krizinin etkisi fazla olup, domino etkisi yaratarak diğer ülkeleri de (başta Avro Bölgesi olmak üzere) olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumu (Tablo 2)'de daha açık bir şekilde görülmektedir. ¹

шү

¹ Bu bölümdeki tabloların tamamı IMF tarafından hazırlanmış olan verilerden oluşmaktadır. Ülkelere ait veriler oluşturulurken ise yine IMF tarafından yapılan ülke sınıflandırmaları göz önünde bulundurularak değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. IMF dünyada ki ülke sayısını 189 olarak algılamakta ve bunlardan 36'sını gelişmiş ülke kategorisinde değerlendirirken, 153'nü ise gelişmekte olan ülkeler olarak değerlendirmektedir. IMF 'in Bu kriterine göre 36 gelişmiş ve 153 gelişmekte olan ülkenin 2013 yılı itibariyle dünya GSYH içindeki payları ile birlikte, mal ve hizmet ihracatları ve toplam dünya nüfusu içindeki payları ise (Tablo 2)'de görüldüğü gibidir.

TABLO 1: Ülkelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) Büyüklükleri (GSYİ (*))

ÜLKELER - COUNTRIES	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler	30.415,0	33.728,0	35.458,9	37.269,4	40.695,0	42.900,9	40.477,3	42.294,0	45.334,8	45.175,6	45.532,8
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15(1)	10.947,8	12.610,8	13.096,0	13.904,4	15.986,2	17.109,7	15.327,8	15.213,8	16.408,3	15.458,8	16.086,7
Almanya-Germany	2.428,5	2.729,9	2.771,1	2.905,4	3.328,6	3.640,7	3.306,8	3.310,6	3.631,4	3.427,9	3.636,0
Avusturya- Austria	254,4	291,8	305,5	325,3	375,6	416,1	384,7	378,4	416,4	394,7	416,1
Belçika-Belgium	312,3	362,2	378,0	400,3	460,3	509,8	474,5	472,1	513,8	483,2	508,3
Danimarka-Denmark	212,6	244,7	257,7	274,4	311,4	343,9	310,5	312,9	333,7	315,2	330,6
Finlandiya-Finland	171,4	197,0	204,8	216,7	255,7	285,1	252,1	248,3	273,9	255,9	267,4
Fransa-France	1.851,7	2.127,0	2.207,5	2.327,1	2.666,8	2.937,3	2.700,7	2.651,8	2.865,3	2.688,2	2.807,3
Hollanda-Netherlands	572,0	646,9	673,5	720,0	834,3	935,7	860,3	837,9	894,6	823,6	853,8
İngiltere-UK	1.877,1	2.221,9	2.324,2	2.486,6	2.858,2	2.709,6	2.217,4	2.296,9	2.464,6	2.470,6	2.523,2
İrlanda-Ireland	163,8	193,3	210,7	230,7	269,7	275,0	234,1	218,8	238,0	222,1	232,2
İspanya-Spain	885,5	1.046,0	1.132,8	1.237,5	1.443,5	1.600,9	1.458,1	1.387,4	1.455,9	1.323,2	1.358,7
İsveç-Sweden	314,7	362,1	370,6	399,1	462,5	486,2	405,8	463,1	536,0	523,9	558,9
İtalya-Italy	1.517,4	1.737,8	1.789,4	1.874,7	2.130,2	2.318,2	2.116,6	2.059,2	2.198,4	2.014,4	2.072,0
Lüksemburg-Luxembourg	29,2	34,1	37,7	42,6	51,4	55,0	49,5	52,2	58,1	55,2	60,4
Portekiz-Portugal	162,2	185,6	192,2	202,0	232,1	253,1	234,7	229,4	238,1	212,3	220,1
Yunanistan-Greece	195,0	230,3	240,5	262,0	305,9	343,2	321,8	294,8	290,2	248,6	241,8
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri	757,1	871,8	956,7	1.047,8	1.220,0	1.429,3	1.286,9	1.367,8	1.584,0	1.533,3	1.576,3
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	95,3	114,0	130,1	148,4	180,5	225,4	197,2	198,5	216,1	196,4	198,5
Estonya-Estonia	9,8	12,1	14,0	17,0	22,3	24,3	19,7	19,5	22,8	22,7	24,9
GKRY - GCASC(2)	13,2	15,7	16,9	18,4	21,8	25,3	23,5	23,1	24,9	22,8	21,9
İzlanda-Iceland	11,0	13,3	16,3	16,7	20,4	16,8	12,1	12,6	14,0	13,6	14,6
İsviçre-Switzerland	334,6	374,2	384,8	405,2	450,5	524,3	509,5	549,1	658,9	631,2	650,4
Malta - Malta	5,2	5,8	6,1	6,6	7,7	8,8	8,3	8,6	9,3	8,9	9,6
Norveç-Norway	224,9	260,0	304,1	340,0	393,5	453,9	378,8	420,9	490,8	500,0	512,6
Slovakya - Slovakia	33,3	42,2	48,0	55,9	75,1	94,7	87,5	87,4	96,0	91,4	95,8
Slovenya - Slovenia	29,7	34,5	36,4	39,6	48,2	55,9	50,4	48,1	51,3	46,3	48,0
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	17.449,3	18.841,7	19.816,3	20.565,8	21.550,3	22.511,6	22.148,3	23.698,4	25.121,6	25.905,7	25.471,5
Other Advanced Economies											
ABD-USA	11.510,7	12.274,9	13.093,7	13.855,9	14.477,6	14.718,6	14.418,7	14.964,4	15.517,9	16.163,2	16.768,1
İsrail-Israel	125,5	134,0	141,2	152,2	176,7	213,9	206,5	232,9	258,4	257,2	290,6
Japonya-Japan	4.302,9	4.655,8	4.571,9	4.356,8	4.356,3	4.849,2	5.035,1	5.495,4	5.905,6	5.937,9	4.898,5
Kanada-Canada	887,8	1.018,4	1.164,2	1.310,8	1.457,9	1.542,6	1.370,8	1.614,1	1.778,6	1.821,4	1.826,8
Avustralya-Australia	540,8	657,8	733,1	781,5	948,9	1.054,6	997,6	1.249,4	1.498,4	1.555,6	1.505,9
Yeni Zelanda-New Zealand	81,6	100,7	112,3	108,6	132,9	132,7	119,5	142,3	162,7	170,4	181,6
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri	1.249,7	1.388,2	1.572,0	1.729,5	1.907,4	1.813,9	1.686,0	1.987,8	2.190,2	2.247,7	2.365,5
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore- S. Korea	680,5	764,9	898,1	1.011,8	1.122,7	1.002,2	901,9	1.094,5	1.202,5	1.222,8	1.304,5
Hong Kong-Hong Kong	161,4	169,1	181,6	193,5	211,6	219,3	214,0	228,6	248,5	262,6	274,0
Singapur-Singapore	97,0	114,2	127,4	147,8	180,0	192,2	192,4	236,4	274,1	286,9	297,9
Tayvan-Taiwan Province of China	310,8	340,0	364,8	376,3	393,1	400,2	377,6	428,2	465,2	475,3	489,1

(*): Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, GSYH veya Gayri Safi Milli Gelir, GSMG (Gross Domestic Product, GDP or Gross National Income, GNI).

(**) Kalkınma Bakanlığı (Ministry of Development)

(1): 1998'e kadar 1 ECU karşılığı ABD doları, 1999'dan sonra Euro olarak ve AB 15 (ECU per US dollars through 1998, Euros per US dollars beginning 1999 and EU 15).

(2): GKRY (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC (Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus)

(3): 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri, GKRY hariç (New EU countries, excluding GCASC).

(4): 1 Ocak 2005 tarihinden önce Türk Lirası, TL, olarak ifade edilmiştir (The figures are expressed in TL before January 1st, 2005).

Kaynak : IMF-World Economic Outlook Database, October 2014

TABLO 2: Ülke Gruplarının Dünya Ekonomisi İçindeki Payları (%)

	Ekonomilerin Sayısı	GSYH		Mal ve Hizmet İhracatı		Nüfus	
		Gelişmiş Ekonomiler	Dünya	Gelişmiş Ekonomiler	Dünya	Gelişmiş Ekonomiler	Dünya
Gelişmiş Ekonomiler	36	100,0	43,6	100,0	61,2	100,0	14,7
ABD		37,7	16,4	16,1	9,9	30,5	4,5
Avro Bölgesi	18	28,2	12,3	40,4	24,8	32,0	4,7
Almanya		7,9	3,4	12,0	7,4	7,8	1,2
Fransa		5,7	2,5	5,7	3,5	6,1	0,9
İtalya		4,6	2,0	4,5	2,7	5,8	0,8
İspanya		3,3	1,5	3,3	2,0	4,5	0,7
Japonya		10,5	4,6	5,9	3,6	12,3	1,8
İngiltere		5,2	2,3	5,6	3,4	6,2	0,9
Kanada		3,4	1,5	3,9	2,4	3,4	0,5
Diğer Gelişmiş Ekonomiler	14	15,0	6,5	28,1	17,2	15,6	2,3
Ana Gelişmiş Ekonomiler	7	75,0	32,7	53,6	32,9	72,1	10,6

	Ekonomilerin Sayısı	Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	Dünya	Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler		Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	Dünya
				Dünya	Dünya		
Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	153	100,0	56,4	100,0	38,8	100,0	85,3
Bölgesel Gruplar							
Merkez ve Doğu Avrupa	14	6,8	3,4	8,7	3,4	3,0	2,6
Bağımsız Devletler Topluluğu	12	8,6	4,9	10,1	3,9	4,8	4,1
Rusya		6,1	3,4	6,6	2,6	2,4	2,0
Gelişmekte Olan Asya	29	50,9	28,7	43,5	16,9	57,3	48,8
Çin		28,1	15,8	26,4	10,2	20,8	17,7
Hindistan		11,8	6,6	5,3	2,0	20,7	17,7
Çin ve Hindistan hariç	27	11,0	6,2	11,9	4,6	13,8	11,8
Latin Amerika ve Karayipler	32	15,5	8,7	13,9	5,4	10,0	8,5
Brezilya		5,2	3,0	3,1	1,2	3,4	2,9
Meksika		3,6	2,0	4,5	1,7	2,0	1,7
Orta Doğu, Kuzey Afrika, Afganistan ve Pakistan	22	13,7	7,7	18,3	7,1	10,4	8,9
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	20	12,2	6,9	17,9	6,9	6,8	5,8
Sahra-altı Afrika	45	5,3	3,0	5,3	2,0	14,6	12,5
Nijerya ve Güney Afrika hariç	43	2,5	1,4	3,0	1,1	10,9	9,3
Analitik Gruplar							
İhracat Kazanımları Bazında							
Yakıt	29	21,4	12,0	29,4	11,4	12,2	10,4
Yakıt-dışı	124	78,6	44,3	70,6	27,4	87,8	74,8
Bunlardan Birincil Ürünü Olanlar	29	3,4	1,9	3,6	1,4	7,2	6,1
Yabancı Finansman Bazında							
Net Borçlu Ekonomiler	123	48,4	27,3	39,6	15,3	62,7	53,5
Bunlardan Resmi Finansman Olanlar	26	3,1	1,8	1,8	0,7	8,5	7,2
Borç Yönetme Tecrübesi Olan Net Borçlu Ekonomiler							
2009-13 Arasında Ertelenmiş ve/veya Yeniden Yapılandırılmış Ekonomiler	29	5,1	2,9	3,1	1,2	7,5	6,4
Diğer Net Borçlu Ekonomiler	9,4	43,3	24,4	36,6	12,2	55,2	47,0
Diğer Gruplar							
Aşırı Borçlu Fakir Ülkeler	38	2,3	1,3	1,9	0,7	11,0	9,4

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Raporu, Ekim 2014

(Tablo 2)'de görüldüğü gibi, satın alma gücü paritesine göre 2012 yılında dünya hasılasının % 50.4'nü oluşturan gelişmiş ekonomilerin payı 2013 yılında % 43.6'ya gerilemiştir. Gelişmekte olan ekonomilerin payı ise aynı dönemde % 49.6'dan % 56.4'e yükselmiştir. Gelişmiş ekonomilerden ABD dünya hasılasının % 16.4'ünü, Avro Bölgesi % 12.3'ünü oluşturmaktadır. 2013 yılında gelişmekte olan ekonomilerden Çin dünya hasılasının % 15.8'lik kısmını tek başına karşılarken, Hindistan'ın payı bir önceki yıla göre %5.7'den % 6.6'ya yükselmiştir. Dünya hasılasının % 28.7'sini ise gelişmekte olan Asya ekonomileri karşılamaktadır.

Öte yandan dünya genelinde yapılan mal ve hizmet ihracatında Avro Bölgesi % 24.8'lik payla en yüksek paya sahip olan ülkeler grubudur. Avro Bölgesi'ni % 16.9 oranıyla gelişmekte olan Asya Bölgesi takip etmektedir. Dünya nüfusu bakımından ülke gruplarını karşılaştıracak olursak şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. 2013 yılı itibariyle dünya nüfusunun % 85.3'nü gelişmekte olan ülkeler oluştururken, % 14.7'sini gelişmiş ekonomiye sahip olan ülkeler oluşturmaktaydı. Diğer bir ifade ile toplam dünya nüfusunun % 14.7'sine sahip olan ve 36 ülkeden oluşan, (**gelişmiş ekonomiler olarak**) tanımlanan bu ülkeler toplam dünya GSYH pastasının % 43.6'sını alırken, toplam dünya nüfusu içindeki payları % 85.3'e tekabül eden 156 ülke, (**gelişmekte olan ekonomiler**) olarak adlandırılan bu ülkelerin toplam dünya GSMH pastasından aldıkları pay ise, (2013 yılı itibariyle) daha yeni % 56.4'e yükselmiştir. Bu oranlar arasında bundan 15-20 yıl önce çok büyük farklılıklar vardı. Gelişmiş ekonomiler ile gelişmekte olan ekonomilerin dünya GSYH'sından aldıkları paylar son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin lehine düzelmeye başlamıştır.

Ülkelerin dünya GSYH sıralamasında ki yerleri ise (Tablo 3)'de görüldüğü gibi olup, burada dikkat çeken en önemli hususlardan birisi **2007-2008 ABD'de ortaya çıkan Mortgage Krizi'nden sonra** petrol fiyatlarında yaşanan düşüşlerin yaklaşık olarak dünya GSYH'nın üçte ikisini oluşturan petrol ithalatçısı ekonomiler açısından önemli miktarda sağlamış olduğu maliyet avantajlarına rağmen, ekonomik büyümesi petrol fiyatlarına bağlı olan petrol ihracatçısı ülkeler açısından ise olumsuz bir görünüm ortaya çıkartmıştır. Bunun yanında kamu gelirlerinin yaklaşık yarısı petrol ve doğalgaza bağlı olan Rusya petrol fiyatlarındaki düşüşten en çok etkilenen ülkelerden birisi olmuştur.

Diğer yandan petrol fiyatlarındaki sert düşüşün küresel ekonominin seyrine yönelik beklentilerin yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Petrol fiyatlarındaki düşüş, dünya GSYH'sının yaklaşık % 60'ını oluşturan Avro Alanı , Çin, Japonya ve ABD gibi net enerji ithalatçısı olan ülkeleri olumlu yönde etkilerken, Suudi Arabistan, Rusya, Venezuela, Nijerya

ve İran gibi net enerji ihracatçısı olan ülkeler üzerinde olumsuz yansımaları olacağı öngürülebilir (İncekara, 2015: 17).

2014 Yılı IMF'in tahmini rakamlarına göre, ülkelerin GSYH açısından sıralamasında ilk on'da yer alanlar sırasıyla (cari fiyatlarla ABD doları cinsinden) ABD, Çin, Japonya, Almanya, İngiltere, Fransa, Brezilya, Hindistan, İtalya ve Rusya. Aynı yıl (2014 Satın Alma Gücü Paritesine göre) ilk onda yer alan ülkeler incelendiğinde ise sıranın değiştiği görülmektedir. Birinciliği SAGP'e göre Çin alırken, Japonya'nın yerini Hindistan, Almanya'nın sıralamadaki yerini de Japonya'nın aldığı görülmektedir.

Ancak, ekonomik büyüklükler tek başına çok büyük anlam ifade etmemektedir. Nitekim dünyanın en büyük GSMH'sına sahip olan Çin ve Hindistan'ın toplumsal refah açısından aynı düzeyde bir refah yansıtmadıkları açıktır. Bu nedenle ekonomik büyüklüklerle birlikte toplumun refahı da artırılabilir (kişi başına düşen MG'deki artışla birlikte) o zaman bir anlam ifade eder.

TABLO 3: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla Sıralaması (IMF) (Cari Fiyatlarla, Milyar ABD Doları) (SAGP)

Cari Fiyatlarla Milyar ABD Doları				Cari Fiyatlarla Milyar Uluslararası Dolar, SAGP'ne göre (*)			
(At Current Prices Billions Current US Dollars)				(At Current Prices Billions Current International Dollars, based on PPP)(*)			
2014, Tahmini - 2014, Estimated				2014, Tahmini - 2014, Estimated			
Sıralama (RankAng)	ÜLKELER - COUNTRIES	GSYH, Milyar ABD Cari Doları (GDP, (Billions of Current US Dollars)	Dünya GSYH Payı (%) (Shares World GDP)(%)	Sıralama (RankAng)	ÜLKELER - COUNTRIES	GSYH, Milyar Uluslar.Dolar (GDP, Billions of Intern. Dollars)	Dünya GSYH Payı (%) (Shares of World GDP, %)
1	ABD-USA	17.416,25	22,44	1	Çin-China	17.632,01	16,48
2	Çin-China	10.355,35	13,34	2	ABD-USA	17.416,25	16,28
3	Japonya-Japan	4.769,80	6,15	3	Hindistan-India	7.277,28	6,80
4	Almanya-Germany	3.820,46	4,92	4	Japonya-Japan	4.788,03	4,47
5	İngiltere-UK	2.847,60	3,67	5	Almanya-Germany	3.621,36	3,38
6	Fransa-France	2.902,33	3,74	6	Rusya-Russia	3.558,64	3,33
7	Brezilya-Brazil	2.244,13	2,89	7	Brezilya-Brazil	3.072,61	2,87
8	Hindistan-India	2.047,81	2,64	8	Fransa-France	2.586,52	2,42
9	İtalya-Italy	2.129,28	2,74	9	Endonezya-Indonesia	2.554,31	2,39
10	Rusya-Russia	2.057,30	2,65	10	İngiltere-UK	2.434,93	2,28
11	Kanada-Canada	1.793,80	2,31	11	Meksika-Mexico	2.143,50	2,00
12	G. Kore-S. Korea	1.449,49	1,87	12	İtalya-Italy	2.065,93	1,93
13	Avustralya-Australia	1.482,54	1,91	13	G. Kore-S. Korea	1.789,76	1,67
14	İspanya-Spain	1.400,48	1,80	14	S. Arabistan-S.Arabia	1.651,72	1,54
15	Meksika-Mexico	1.295,86	1,67	15	Kanada-Canada	1.578,92	1,48
16	Endonezya-Indonesia	856,07	1,10	16	İspanya-Spain	1.533,59	1,43
17	Hollanda-Netherlands	880,39	1,13	17	TÜRKİYE-TURKEY	1.512,13	1,41
18	TÜRKİYE-TURKEY	813,32	1,05	18	İran-Iran	1.283,63	1,20
19	S. Arabistan-S.Arabia	777,87	1,00	19	Avustralya-Australia	1.100,45	1,03
20	İsviçre-Switzerland	679,03	0,87	20	Nijerya-Nigeria	1.057,83	0,99
21	Nijerya-Nigeria	594,26	0,77	21	Tayvan-Taiwan	1.021,61	0,95
22	Polonya-Poland	552,23	0,71	22	Tayland-Thailand	990,09	0,93
23	İsveç-Sweden	559,11	0,72	23	Mısır-Egypt	945,39	0,88
24	Tayvan-Taiwan	505,45	0,65	24	Polonya-Poland	941,42	0,88
25	Arjantin-Argentina	536,16	0,69	25	Arjantin-Argentina	927,38	0,87
26	Belçika-Belgium	527,81	0,68	26	Pakistan-Pakistan	884,20	0,83
27	Norveç-Norway	511,60	0,66	27	Hollanda-Netherlands	798,11	0,75
28	Avusturya-Austria	436,07	0,56	28	Malezya-Malaysia	746,82	0,70
29	Birleşik Arap Emir.-United Arap Em.	416,44	0,54	29	Filipinler-Philippines	694,62	0,65
30	Kolombiya-Colombia	400,12	0,52	30	Güney Afrika-South Africa	683,15	0,64

TABLO 3`ün devamı

31	İran-Iran	402,70	0,52	31	Kolombiya-Colombia	641,53	0,60
32	Tayland-Thailand	380,49	0,49	32	Birleşik Arap Emir.-United Arap Em.	604,96	0,57
33	Malezya-Malaysia	336,91	0,43	33	Cezayir-Algeria	551,72	0,52
34	Danimarka-Denmark	347,20	0,45	34	Venezuela-Venezuela	545,70	0,51
35	Güney Afrika-South Africa	341,22	0,44	35	Bengladeş-Bangladesh	535,65	0,50
36	Filipinler-Philippines	289,69	0,37	36	Vietnam-Vietnam	509,47	0,48
37	Mısır-Egypt	284,86	0,37	37	Irak-Irak	494,45	0,46
38	İsrail-Israel	304,98	0,39	38	Belçika-Belgium	467,12	0,44
39	Singapur - Singapore	307,09	0,40	39	Singapur - Singapore	445,17	0,42
40	Hong Kong-Hong Kong	292,68	0,38	40	İsviçre-Switzerland	444,70	0,42
41	Finlandiya-Finland	276,28	0,36	41	İsveç-Sweden	434,18	0,41
42	Şili-Chile	264,10	0,34	42	Kazakistan-Kazakhstan	420,63	0,39
43	İrlanda-Ireland	245,82	0,32	43	Şili-Chile	410,28	0,38
44	Yunanistan-Greece	246,40	0,32	44	Hong Kong-Hong Kong	400,61	0,37
45	Kazakistan-Kazakhstan	225,62	0,29	45	Avusturya-Austria	386,90	0,36
46	Irak-Irak	232,22	0,30	46	Romanya-Romania	386,51	0,36
47	Cezayir-Algeria	227,80	0,29	47	Peru-Peru	376,74	0,35
48	Portekiz-Portugal	228,17	0,29	48	Ukrayna-Ukraine	373,14	0,35
49	Katar-Qatar	212,01	0,27	49	Norvec-Norway	339,52	0,32
50	Venezuela-Venezuela	209,23	0,27	50	Katar-Qatar	323,19	0,30
Avro Bölgesi		13.241,04	17,06	Avro Bölgesi		12.901,37	12,06
AB - 28 - EU - 28		18.398,67	23,71	AB - 28 - EU - 28		18.124,32	16,94
DÜNYA - WORLD		77.608,74	100,00	DÜNYA - WORLD		106.998,06	100,00

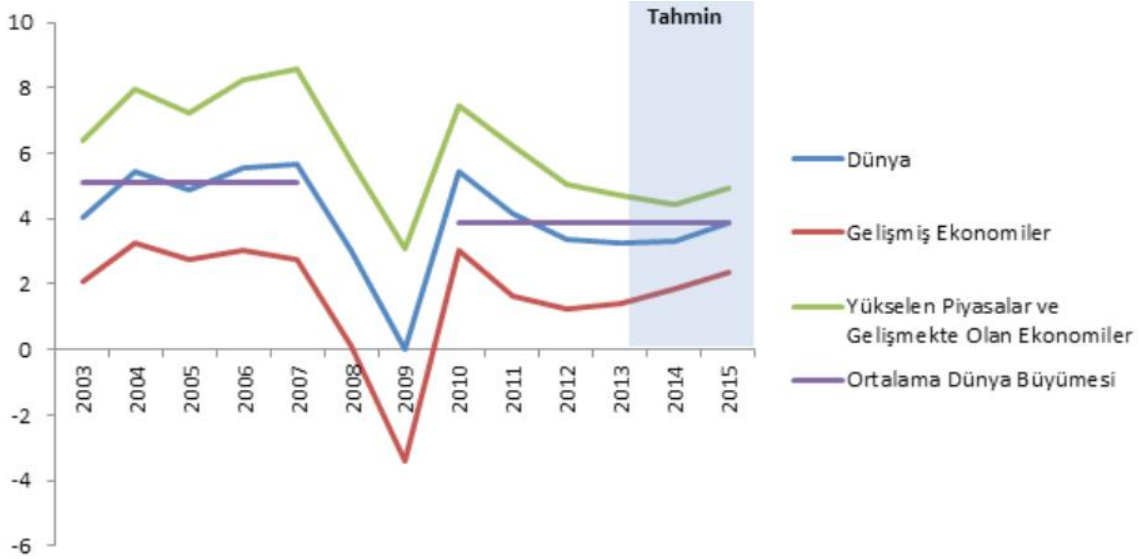
(*): The Geary-Khamis dolarına uluslararası dolar da denir. Bu tanım, verilen bir zamanda A.B.D.'de aynı satın alma gücüne sahip olduğu varsayılan bir birim para birimidir. Belli bir yıl için uluslararası dolar, genellikle cari uluslararası dolar olarak gösterilir ve o yılın -cari yıl- döviz kuru ile cari Satın Alma Gücü Paritesi, SAGP, arasında yapılan düzenlemeyi yansıtır. SAGP, A.B.D. Doları ile aynı değildir. SAGP, iki ülke arasında, bir ülkenin para birimi ile ikinci bir ülkede aynı miktar mal ve hizmet almayı sağlayan para birimleri arasındaki bir orandır. IMF'nin Dünya Genel Görünüm, GDG, raporunun veri tabanında SAGP, A.B.D. doları başına yerli *para birimi* olarak ifade edilir.

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database, October 2014.

2.2. 2007 Yılı Sonrası Dünya Ekonomisindeki Büyüme Oranları

2007 sonrasında dünya ekonomisinde meydana gelen değişimler aşağıda (Grafik 1-Tablo 4)'de gösterilmiştir. Gerek şekil gerekse grafiği incelediğimizde dünya ekonomisindeki büyüme oranları yıllar ve ülkeler itibarıyla değişiklikler göstermektedir. Ekonomik büyümenin dünya genelindeki seyri 2003-2007 yılları arasında özellikle yükselen piyasalar ve gelişmekte olana ekonomilerde iyi bir büyüme trendi sağlayarak gelişmiş ekonomilerin üzerinde bir büyüme trendi gerçekleştirmişlerdir. 2003-2007 yılları arasında ki dünya büyüme ortalaması takriben % 4.5 seviyelerinde seyrederken, yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomilerdeki bu ortalama yaklaşık (beş yılın ortalaması : 2003-2007) % 8 civarında seyretmiştir. Bu oran gelişmiş olan ülkelerde ise % 2.3 civarında gerçekleşmiştir (Grafik 1).

Grafik 1: Dünya Büyüme Oranları (%)

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Raporu veri tabanı, Ekim 2014

2007-2008 ABD’de ortaya çıkan Mortgage Krizi sonrasında ise tüm dünya genelinde büyüme oranlarında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Dünya ekonomisi kademeli fakat düzensiz bir toparlanma eğilimi içinde olmakla birlikte, düşük büyüme süreci devam etmektedir. Ekonomiler yüksek kamu borçları, yüksek işsizlik ve gelir eşitsizliği gibi küresel krizin yarattığı sonuçlara ek olarak, küresel ekonominin önümüzdeki dönemde nasıl bir seyir izleyeceğinin belirsizliği devam ettirmesi riskiyle karşı karşıyadırlar. Gelişmiş ekonomilerde büyüme hızı giderek iyileşmekte, ancak düşük talep, düşük yatırımlar, yüksek kamu ve özel sektör borcu gibi nedenlerle kriz öncesine göre yavaş seyretmektedir. Bu durum IMF, OECD ve Dünya Bankası’nın 2014-2015 yılı için öngördükleri dünya ve bazı ülkelerin ekonomik büyüme tahminlerinin ortalama % 3.8 oranında olması küresel ekonomik canlanmanın olduğunu ancak istenilen seviyede bir büyüme gerçekleştirilemediğini ifade etmektedir.

Öte yandan gelişmekte olan ekonomilerde ise, büyüme performansı zayıflamıştır. Bu ülkelerin büyüme oranları 2007 öncesinde % 7.8 seviyelerinde seyrederken, 2012’de % 5.1, 2013’de % 4.7, 2014’de % 4.4 ve 2015 yılında % 5.0 oranında bir büyüme sağlamışlardır.

Gelişmiş ekonomilerdeki toparlanmanın sınırlı kalması ve küresel kriz sonrası dönemde küresel büyümenin lokomotifini olan gelişmekte olan ekonomilerin büyüme performanslarındaki yavaşlama küresel ekonomik aktivitedeki ivmelenmeyi sınırlamaktadır. Ekonomik büyüme ABD ekonomisinde güçlenmekte, ancak Avro Bölgesi ve Japonya’da zayıf seyretmektedir. Çin ekonomisinde kriz öncesi seviyelerin altında büyümekte ve yavaşlama eğilimindedir. Önümüzdeki dönemde büyümenin ılımlı kalmaya devam edeceği, ancak kriz öncesi seviyelerin altında seyredeceği beklenmektedir. Öte yandan dünya genelinde ülkelerin son 3 yıllık büyüme tahminlerine ilişkin özetler (Tablo 4)’de verilmiştir.

TABLO 4: Dünya Büyüme Tahminlerine İlişkin Özet Tablo (Yüzde Değişim)

	2012	2013	2014	2015
Dünya	3,4	3,3	3,3	3,8
Gelişmiş Ekonomiler	1,2	1,4	1,8	2,3
ABD	2,3	2,2	2,2	3,1
Avro Bölgesi	-0,7	-0,4	0,8	1,3
Almanya	0,9	0,5	1,4	1,5
Fransa	0,3	0,3	0,4	1,0
İtalya	-2,4	-1,9	-0,2	0,8
İspanya	-1,6	-1,2	1,3	1,7
Japonya	1,5	1,5	0,9	0,8
İngiltere	0,3	1,7	3,2	2,7
Kanada	1,7	2,0	2,3	2,4
Diğer Gelişmiş Ekonomiler	2,0	2,3	2,9	3,1
Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	5,1	4,7	4,4	5,0
Merkez ve Doğu Avrupa	1,4	2,8	2,7	2,9
Bağımsız Devletler Topluluğu	3,4	2,2	0,8	1,6
Rusya	3,4	1,3	0,2	0,5
Rusya hariç	3,6	4,2	2,0	4,0
Gelişmekte Olan Asya	6,7	6,6	6,5	6,6
Çin	7,7	7,7	7,4	7,1
Hindistan	4,7	5,0	5,6	6,4
ASEAN-5	6,2	5,2	4,7	5,4
Latin Amerika ve Karayipler	2,9	2,7	1,3	2,2
Brezilya	1,0	2,5	0,3	1,4
Meksika	4,0	1,1	2,4	3,5
Ortadoğu, Kuzey Afrika, Afganistan ve Pakistan	4,8	2,5	2,7	3,9
Sahra-altı Afrika	4,4	5,1	5,1	5,8
Güney Afrika	2,5	1,9	1,4	2,3
Memorandum				
Avrupa Birliği	-0,3	0,2	1,4	1,8
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	4,8	2,3	2,6	3,8

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Raporu veri tabanı, Ekim 2014

¹ Bu bölümdeki değerlendirmeler IMF, OECD ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların küresel ekonomik görünüme ilişkin güncel raporları dikkate alınarak hazırlanmıştır.

IMF, OECD ve Dünya Bankası'nın 2014-2015 yılı için öngördükleri dünya ve bazı ülkelerin ekonomik büyüme tahminlerinin ortalama % 3.8 oranında olması küresel ekonomik canlanmaya işaret etmektedir. 2012-2015 yılları arasındaki büyüme oranları incelendiğinde gerek dünya ortalaması gerekse gelişmiş ekonomilerin büyüme oranları bir önceki yıla göre sürekli artış sergilemiştir.

2012 yılından bu yana ABD Ekonomisi ile Avro Bölgesi ekonomisini karşılaştırdığımızda ise ABD'nin Avro Bölgesine göre daha yüksek bir büyüme gerçekleştirdiğini; 2015 yılı itibarıyla ABD'de büyüme oranı % 3.8 olarak gerçekleşirken; Avro Bölgesi'nin ortalama % 1.3 oranında gerçekleşmiş. Avrupa Merkez Bankası, Avro Bölgesindeki ekonomik durgunluğu ortadan kaldırmak için 2016 Eylül ayına kadar sürecek 60 milyar Avro tutarında parasal genişleme politikası kapsamında (genişletici para politikası

izleyerek) hem devlet tahvillerini hem de özel sektör menkul kıymetlerini piyasadan toplayacağını açıklamış. Avrupa Merkez Bankası izlemiş olduğu bu politikayla kredi faizlerinin düşmesiyle, piyasaların daha rahat borçlanması ve yeni iş alanların açılması beklentileri tam olarak sağlanamamıştır.

2007 sonrasında gelişmekte olan ekonomilerin büyüme oranlarındaki yavaşlamanın ise iki ana nedeni olduğu söylenebilir. Bunlardan biri “döngüsel geçici nedenler” bir diğeri ise “yapısal sorunlar” dır. Geçici nedenler arasında emtia fiyatları, Rusya’ya uygulanan yatırımlar, jeopolitik faktörler ve FED’in politikası sayılabilirken, yapısal sorunlar ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte temel olarak verimlilik artışı sağlayacak üretim ve istihdam politikalarının yokluğudur (T.C Maliye Bakanlığı Raporu, 2015: 15).

2.3.2007 Sonrası Dünya da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Durumu

2007 yılı sonrasında tün dünya genelinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında (DYSY) gerek girişlerinde gerekse çıkışlarında düşüşlerin yaşandığı (Tablo 5)’de açıkça görülmektedir. IMF ve Dünya Bankası verilerine dayanarak oluşturulan bu tablo incelendiğinde 2003-2007 yılları arasında bir önceki yıla göre dünya genelinde DYSY girişlerinde önemli derecede girişlerin olduğu açıkça görülmektedir. Gelişmiş ekonomilerde bu rakam (2007 yılı itibariyle) 1.322 milyar dolar olarak gerçekleşirken, tüm dünya geneli DYSY girişleri 2.002 milyar dolar olarak gerçekleşmiş. Yine aynı dönemleri göz önünde bulundurarak DYSY çıkışlarına baktığımızda ise, 2007 yılına kadar her yıl bir önceki yıla göre daha büyük oranlarda DYSY çıkışlarının olduğunu görülmekte. 2007 yılı itibariyle gelişmiş ekonomilerdeki DYSY çıkış tutarı 1.899 milyar dolar olarak gerçekleşirken tüm dünya genelinde ise 2.267 milyar dolar olarak gerçekleşmiş. Mortgage Krizinin baş gösterdiği 2008 yılı sonrasında ise DYSY girişlerinde gelişmiş ekonomilerde ciddi anlamda düşüşler gözlemlenirken, yükselen ve gelişmekte olan ekonomilerde ise DYSY girişlerinde her yıl bir önceki yıla göre en az % 10’un üzerinde bir olduğu görülmektedir. Tüm dünya genelinde ise 2008 sonrasın da DYSY girişlerinde % 40 üzerinde bir düşüş yaşanmıştır.

Tablo 5: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırım Girişleri (*) (Milyon ABD Doları)	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ÜLKELER - COUNTRIES	388,8	423,9	622,9	988,2	1322,8	1032,4	618,6	703,5	880,4	516,7	565,6
A - Gelişmiş Ekonomiler											
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15	265,4	186,5	451,5	518,2	783,3	480,0	328,6	349,9	444,9	175,2	237,9
Almanya-Germany	32,4	-10,2	47,4	55,6	80,2	8,1	23,8	65,6	59,3	13,2	26,7
Avusturya- Austria	6,2	3,2	10,8	7,9	31,2	6,9	9,3	0,8	10,6	3,9	11,1
Belçika-Belgium	33,5	43,6	34,4	58,9	93,4	194,0	61,0	77,0	119,0	-30,3	-2,4
Danimarka-Denmark	2,6	-10,7	12,9	2,7	11,8	1,8	3,9	-11,5	13,1	2,8	2,1
Finlandiya-Finland	3,3	2,8	4,8	7,7	12,5	-1,1	0,7	7,4	2,5	4,2	-1,1
Fransa-France	42,5	32,6	84,9	71,8	96,2	64,2	24,2	33,6	38,5	25,1	4,9
Hollanda-Netherlands	32,8	12,5	39,0	14,0	119,4	4,5	38,6	-7,3	21,0	9,7	24,4
İngiltere-UK	27,4	57,1	177,9	156,2	200,0	89,0	76,3	49,6	51,1	45,8	37,1
İrlanda-Ireland	22,8	-10,6	-31,7	-5,5	24,7	-16,5	25,7	42,8	23,5	38,3	35,5
İspanya-Spain	25,8	24,8	25,0	30,8	64,3	77,0	10,4	39,9	28,4	25,7	39,2
İsveç-Sweden	5,4	12,2	11,6	27,5	28,8	36,9	10,1	0,1	12,9	16,3	8,1
İtalya-Italy	19,4	20,1	23,3	42,6	43,8	-10,8	20,1	9,2	34,3	0,1	16,5
Lüksemburg-Luxembourg(1)	2,9	5,2	6,6	31,8	-28,3	16,9	19,3	39,7	18,1	9,5	30,1
Portekiz-Portugal	7,1	1,9	3,9	10,9	3,1	4,7	2,7	2,6	11,1	9,0	3,1
Yunanistan-Greece	1,3	2,1	0,6	5,4	2,1	4,5	2,4	0,3	1,1	1,7	2,6
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri	28,5	16,5	24,4	75,5	68,9	43,7	53,6	64,0	58,1	41,4	8,7
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	2,1	5,0	11,7	5,5	10,4	6,5	2,9	6,1	2,3	8,0	5,0
Estonya - Estonia	0,9	1,0	2,9	1,8	2,7	1,7	1,8	1,6	0,3	1,5	0,9
GKRY - GCASC(2)	0,9	1,1	1,2	1,8	2,2	1,4	3,5	0,8	2,4	1,3	0,5
İzlanda-Iceland	0,3	0,7	3,1	3,8	6,8	0,9	0,1	0,2	1,1	1,0	0,3
İsviçre-Switzerland	16,5	0,9	-1,0	43,7	32,4	15,2	28,9	35,1	26,6	10,2	-5,3
Malta - Malta	1,0	0,4	0,7	1,8	0,8	0,9	0,4	0,9	0,3	0,0	-2,1
Norveç-Norway	3,5	2,5	2,2	10,5	8,0	10,3	16,6	17,0	20,6	16,6	9,3
Slovakya - Slovakia	3,0	4,0	3,1	5,8	4,0	4,9	0,0	1,8	3,5	2,8	0,6
Slovenya - Slovenia	0,3	0,8	0,6	0,6	1,5	1,9	-0,7	0,4	1,0	-0,1	-0,7
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	81,3	190,3	114,9	341,8	410,7	454,4	209,7	266,9	341,8	272,5	314,8
Other Advanced Economies											
ABD-USA	53,1	135,8	104,8	237,1	216,0	306,4	143,6	198,0	223,8	160,6	187,5
Avustralya-Australia	9,0	41,9	-24,9	30,4	44,7	47,2	27,2	35,8	65,2	55,5	49,8
İsrail-Israel	3,3	2,9	4,8	15,3	8,8	10,9	4,6	5,5	10,8	9,5	11,8
Japonya-Japan	6,3	7,8	2,8	-6,5	22,5	24,4	11,9	-1,3	-1,8	1,7	2,3
Kanada-Canada	7,5	-0,4	25,7	60,3	116,8	61,6	22,7	28,4	39,7	43,0	62,3
Yeni Zelanda-New Zealand	2,1	2,2	1,7	5,2	1,9	4,0	-0,3	0,4	4,1	2,2	1,0
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri	43,1	61,8	74,3	98,4	126,4	95,9	89,9	149,8	154,3	148,8	156,3
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore - S. Korea	7,0	13,3	13,6	9,2	8,8	11,2	9,0	9,5	9,8	9,5	12,2
Hong Kong-Hong Kong	18,6	22,2	41,0	44,9	62,1	67,0	54,3	82,7	96,1	74,9	76,6
Singapur-Singapore	17,1	24,4	18,1	36,9	47,7	12,2	23,8	55,1	50,4	61,2	63,8
Tayvan-Taiwan Province of China	0,5	1,9	1,6	7,4	7,8	5,4	2,8	2,5	-2,0	3,2	3,7
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	197,5	284,6	341,4	432,9	591,2	668,8	532,6	648,2	724,8	729,4	778,4
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(3)	13,4	29,7	32,3	52,5	58,8	54,8	26,5	22,6	35,7	26,9	3,8
EU Countries(3)											
Bulgaristan-Bulgaria	2,1	3,4	3,9	7,8	12,4	9,9	3,4	1,5	1,8	1,4	1,5
Hırvatistan-Croatia	2,0	1,2	1,8	3,2	4,9	5,9	3,3	0,5	1,5	1,4	0,6
Letonya - Latvia	0,2	0,8	1,0	1,8	2,0	2,0	0,0	0,8	1,4	0,7	0,5
Litvanya - Lithuania	0,2	0,8	1,0	1,8	2,0	2,0	0,0	0,8	1,4	0,7	0,5
Macaristan - Hungary	2,1	4,3	7,7	6,8	4,0	6,3	2,0	2,2	6,3	14,0	3,1
Polonya - Poland	4,6	12,9	10,3	19,6	23,6	14,8	12,9	13,9	20,6	6,1	-6,0
Romanya-Romania	2,2	6,4	6,5	11,4	9,9	13,9	4,8	2,9	2,5	2,7	3,6
II - AB Adayı Ülkeler	2,0	3,5	13,1	24,0	28,9	20,7	8,7	9,3	17,3	14,2	13,2
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
TÜRKİYE-TURKEY	1,7	2,8	10,0	20,2	22,0	19,8	8,6	9,1	16,2	13,2	12,9
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	131,2	193,7	238,3	282,6	394,5	483,9	338,6	392,0	471,5	462,7	509,4
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	1,7	4,1	5,3	5,5	6,5	9,7	4,0	11,3	10,7	12,1	9,1
Birleşik Arap Em.-United Arab Emir.	4,3	10,0	10,9	12,8	14,2	13,7	4,0	5,5	7,7	9,6	10,5
Brezilya-Brazil	10,1	18,1	15,1	18,8	34,6	45,1	25,9	48,5	66,7	65,3	64,0
Çin-China	53,5	60,6	72,4	72,7	83,5	108,3	95,0	114,7	124,0	121,1	123,9
Endonezya-Indonesia	-0,6	1,9	8,3	4,9	6,9	9,3	4,9	13,8	19,2	19,1	18,4
Fas-Morocco	2,3	0,9	1,7	2,4	2,8	2,5	2,0	1,6	2,6	2,7	3,4
Hindistan-India	4,3	5,8	7,6	20,3	25,3	47,1	35,7	27,4	36,2	24,2	28,2
Güney Afrika-South Africa	5,5	3,7	6,7	1,3	8,1	14,2	12,3	4,5	7,6	6,7	13,2
İran-Iran	2,9	3,0	2,9	2,3	2,0	2,0	3,0	3,6	4,3	4,7	3,0
Kazakistan-Kazakhstan	2,1	4,2	2,5	7,6	12,0	16,8	14,3	7,5	13,8	13,8	9,7
Keyman Adaları-Cayman Islands	-2,7	9,7	10,2	15,0	23,2	19,6	20,4	8,7	14,7	6,8	10,6
Kolombiya-Colombia	1,7	3,0	10,3	6,7	9,0	10,6	7,1	6,7	13,4	15,5	16,8
Malezya-Malaysia	2,5	4,6	4,1	6,1	8,6	7,2	1,5	9,1	12,2	10,1	12,3
Meksika-Mexico	18,9	25,1	24,7	20,9	32,3	28,3	17,3	23,4	23,4	17,6	38,3
Mısır-Egypt	0,2	2,2	5,4	10,0	11,6	9,5	6,7	6,4	-0,5	6,9	5,6
Nijerya-Nigeria	2,2	2,1	5,0	4,9	6,1	8,2	8,6	6,1	8,9	7,1	5,6
Pakistan-Pakistan	0,5	1,1	2,2	4,3	5,6	5,4	2,3	2,0	1,3	0,9	1,3
Peru-Peru	1,3	1,6	2,6	3,5	5,5	6,9	6,4	8,5	8,2	12,2	10,2
Rusya-Russia	8,0	15,4	15,5	37,6	55,9	74,8	36,6	43,2	55,1	50,6	79,3
S. Arabistan-S.Arabia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
Şili-Chile	4,3	7,2	7,1	7,4	12,6	15,5	12,9	15,7	23,4	28,5	20,3
Tayland-Thailand	5,2	5,9	8,1	9,5	11,4	8,5	4,9	9,1	3,7	10,7	12,9
Ukrayna-Ukraine	1,4	1,7	7,8	5,6	9,9	10,9	4,8	6,5	7,2	7,8	3,8
Vietnam-Vietnam	1,5	1,6	2,0	2,4	7,0	9,6	7,6	8,0	7,5	8,4	8,9
Avro Bölgesi - Euro Area	236,4	135,8	258,2	345,4	556,1	364,4	243,4	317,5	376,7	116,8	190,7
AB-28 - EU-28	287,1	228,4	503,5	587,9	864,0	551,4	363,1	383,7	490,4	216,0	246,2
DÜNYA - WORLD(4)	604,3	737,7	996,7	1481,6	2002,0	1818,8	1221,8	1422,3	1700,1	1330,3	1452,0

Doğrudan Yabancı Sermaye Akımları(DYSA) net değerlerdir.Eksi işaretli DYSA'ları DYSA'larının üç kısımlarından birinin eksi ve diğer kısımlardan daha büyük değerli olduğunu gösterir. Girişler yabancıların adı geçen ülke içinde yatırım yapmasıdır. (Data on FDI flows are on net basis.FDI flows with a negative sign indicate that at least one of the three components of FDI is negative and not offset by positive amounts of the remaining components. Inflows are direct investments in reporting economy).

(1) : 2002 yılına kadar Belçika ve Lüksemburg verileri ortaktır(Until the year 2002 the data for Belgium and Luxembourg are the sum of both countries).

(2) : GKRY(Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC(Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus).

(3) : 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri,GKRY hariç(New EU countries, excluding GCASC).

(4) : Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı 2014 Dünya Yatırım Raporu (UN, UNCTAD WIR 2014).

Kaynak- Source: IMF- World Economic Outlook Database, October 2014; UNCTAD, World Investment Report 2014.

DYSY çıxışlarındakı durumu ise (Tablo 6)'da görüldüğü gibidir. Sermaye girişlerinde olduğu gibi çıxışlarında 2007 yılında maksimum seviyeye ulaştığı yıl olmuştur. Rakamlar ve ülke ekonomiler bazında incelediğinde; gelişmiş ekonomilerden çıkış yapan DYSY miktarı (2007 yılı itibariyle) 1.889 milyar dolar iken, yükselen ve gelişmekte olan ekonomilerde bu miktar 338.4 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. Tüm dünya genelinde de ise 2.267 milyar dolarlık bir çıkışın olduğu görülmektedir. 2013 yılına gelindiğinde ise bu rakam 1.410 milyar dolar seviyesine kadar düşmüş. Tüm dünya genelinde DYSY çıkışlarında görülen düşüş oranı ise (2007-2013 yılları karşılaştırıldığında) % 60'ın üzerinde seyretmiştir.

Tablo 6: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Çıkışları (*) (Milyon ABD Doları)

ÜLKELER - COUNTRIES	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler	518,2	792,4	743,5	1.151,1	1.889,1	1.599,3	846,3	988,8	1.215,7	852,7	857,6
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15	290,1	369,7	594,9	669,1	1.240,2	963,3	371,6	471,7	570,9	222,9	248,9
Almanya-Germany	5,8	20,5	75,9	118,7	170,6	72,8	69,6	126,3	81,0	79,6	57,5
Avusturya- Austria	6,9	8,0	11,1	13,7	39,0	29,5	10,0	10,0	21,9	17,1	13,9
Belçika-Belgium	38,3	34,0	32,7	50,7	80,1	221,0	7,5	24,5	96,8	-17,4	-26,4
Danimarka-Denmark	1,1	-10,4	16,2	8,2	20,6	13,2	6,3	-0,1	12,6	8,0	9,2
Finlandiya-Finland	-2,3	-1,1	4,2	4,8	7,2	9,3	5,7	10,2	5,0	7,5	4,0
Fransa-France	53,1	56,7	115,0	110,7	164,3	155,0	107,1	64,6	59,6	37,2	-2,6
Hollanda-Netherlands	55,8	37,0	123,1	71,2	55,6	68,3	34,5	68,3	39,5	0,3	37,4
İngiltere-UK	66,8	94,3	80,0	82,8	325,4	183,2	39,3	39,4	106,7	35,0	19,4
İrlanda-Ireland	5,5	18,1	14,3	15,3	21,1	18,9	26,6	22,3	-1,2	18,5	22,9
İspanya-Spain	28,7	60,5	41,8	104,2	137,1	74,7	13,1	37,8	41,2	-4,0	26,0
İsveç-Sweden	21,1	22,2	27,7	26,7	38,8	30,4	26,2	20,3	29,9	29,0	33,3
İtalya-Italy	2,2	14,3	39,4	43,8	96,2	67,0	21,3	32,7	53,6	8,0	31,7
Lüksemburg-Luxembourg(1)	0,0	6,9	9,9	7,2	73,3	14,8	1,5	21,2	7,8	3,1	21,6
Portekiz-Portugal	6,6	7,5	2,1	7,1	5,5	2,7	0,8	-7,5	14,9	0,6	1,4
Yunanistan-Greece	0,4	1,0	1,5	4,0	5,2	2,4	2,1	1,6	1,8	0,7	-0,6
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri	24,2	36,7	84,0	107,0	78,8	72,2	52,0	111,2	69,0	63,7	82,0
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	0,2	1,0	0,0	1,5	1,6	4,3	0,9	1,2	-0,3	1,8	3,3
Estonya - Estonia	0,2	0,3	0,7	1,1	1,7	1,1	1,5	0,1	-1,5	1,0	0,4
GKRY - GCASC(2)	0,6	0,7	0,6	0,9	1,2	2,7	0,4	0,7	2,2	-0,3	0,3
İzlanda-Iceland	0,4	2,6	7,1	5,5	10,2	-4,2	2,3	-2,4	0,0	-3,2	0,5
İsviçre-Switzerland	15,4	26,3	51,1	75,8	51,0	45,3	26,4	87,4	47,8	45,0	60,0
Malta - Malta	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Norveç-Norway	6,1	5,3	23,7	20,7	10,4	20,4	19,2	23,2	19,9	19,8	17,9
Slovakya - Slovakia	0,3	0,0	0,2	0,6	0,7	0,6	0,9	0,9	0,7	-0,1	-0,4
Slovenya - Slovenia	0,5	0,5	0,6	0,9	1,9	1,5	0,3	-0,2	0,1	-0,3	0,1
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	201,7	383,4	58,0	360,4	559,1	553,9	414,9	397,5	563,0	553,0	528,7
Other Advanced Economies											
ABD-USA	129,4	294,9	15,4	224,2	393,5	308,3	287,9	277,8	386,7	366,9	338,3
Avustralya-Australia	17,7	9,7	-32,3	24,0	15,1	30,7	11,9	19,6	8,7	6,2	6,4
İsrail-Israel	2,1	4,5	2,9	15,4	8,6	7,2	1,8	8,7	5,3	2,4	4,9
Japonya-Japan	28,8	31,0	45,8	50,3	73,5	128,0	74,7	56,3	107,6	122,5	135,7
Kanada-Canada	22,9	43,3	27,5	46,2	64,6	79,3	39,6	34,7	52,1	55,4	42,6
Yeni Zelanda-New Zealand	0,9	-0,1	-1,3	0,2	3,7	0,4	-1,0	0,4	2,5	-0,5	0,7
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri	26,6	62,0	59,9	86,4	138,0	93,8	107,5	171,6	161,8	145,3	162,0
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore- S. Korea	5,0	7,2	8,3	12,8	22,1	19,6	17,4	28,3	29,7	30,6	29,2
Hong Kong-Hong Kong	12,8	36,7	33,9	47,6	67,9	57,1	57,9	98,4	95,9	88,1	91,5
Singapur-Singapore	3,1	11,0	11,6	18,6	36,9	6,8	26,2	33,4	23,5	13,5	27,0
Tayvan-Taiwan Province of China	5,7	7,1	6,0	7,4	11,1	10,3	5,9	11,6	12,8	13,1	14,3

Tablo 6'nın devamı

B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	51,8	113,6	141,0	242,5	327,1	338,4	276,7	420,9	422,6	440,2	454,1
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(3)	2,2	2,6	6,6	14,1	10,8	9,7	7,8	8,4	13,1	12,8	-2,0
EU Countries(3)											
Bulgaristan-Bulgaria	0,0	-0,2	0,3	0,2	0,3	0,8	-0,1	0,2	0,2	0,3	0,2
Hırvatistan-Croatia	0,1	0,3	0,2	0,3	0,3	1,4	1,3	-0,2	0,1	0,0	-0,2
Letonya - Latvia	0,0	0,1	0,1	0,2	0,4	0,2	-0,1	0,0	0,1	0,2	0,3
Litvanya - Lithuania	0,0	0,3	0,3	0,3	0,6	0,3	0,2	0,0	0,1	0,4	0,1
Macaristan - Hungary	1,6	1,1	2,2	3,9	3,6	2,2	1,9	1,1	4,7	11,3	2,3
Polonya - Poland	0,3	0,9	3,4	8,9	5,4	4,4	4,7	7,2	8,2	0,7	-4,9
Romanya-Romania	0,0	0,1	0,0	0,4	0,3	0,3	-0,1	0,0	0,0	-0,1	0,1
II - AB Adayı Ülkeler	0,5	0,8	1,1	0,9	2,1	2,5	1,6	1,5	2,3	4,1	3,1
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
TÜRKİYE-TURKEY	0,5	0,8	1,1	0,9	2,1	2,5	1,6	1,5	2,3	4,1	3,1
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	24,7	53,9	74,9	151,0	172,3	239,6	169,4	236,2	251,9	255,7	290,7
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	0,8	0,7	1,3	2,4	1,5	1,4	0,7	1,0	1,5	1,1	1,2
Birleşik Arap Em.-United Arap Emir.	1,0	2,2	3,8	10,9	14,6	15,8	2,7	2,0	2,2	2,5	2,9
Brezilya-Brazil	0,2	9,8	2,5	28,2	7,1	20,5	-10,1	11,6	-1,0	-2,8	-3,5
Çin-China	2,9	5,5	12,3	21,2	26,5	55,9	56,5	68,8	74,7	87,8	101,0
Endonezya-Indonesia	...	3,4	3,1	2,7	4,7	5,9	2,2	2,7	7,7	5,4	3,7
Hindistan-India	1,9	2,2	3,0	14,3	17,2	21,1	16,0	15,9	12,5	8,5	1,7
Güney Afrika-South Africa	0,6	1,4	0,9	6,1	3,0	-3,1	1,2	-0,1	-0,3	3,0	5,6
İran-Iran	-0,3	0,1	0,5	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4
Kazakistan-Kazakhstan	-0,1	-1,3	0,4	0,9	3,9	3,7	4,2	3,8	5,2	2,0	1,9
Keyman Adaları-Cayman Islands	5,4	3,9	6,1	8,0	9,3	13,4	6,3	16,9	11,6	13,3	12,7
Kolombiya-Colombia	0,9	0,1	4,7	1,1	0,9	2,5	3,3	6,9	8,3	-0,6	7,7
Kuveyt-Kuwait	-5,0	2,6	5,1	8,2	9,8	9,1	8,6	3,7	4,4	3,2	8,4
Malezya-Malaysia	1,4	2,1	3,1	6,0	11,3	15,0	7,8	13,4	15,2	17,1	13,6
Meksika-Mexico	1,3	4,4	6,5	5,8	8,3	1,2	9,6	15,0	12,6	22,5	12,9
Mısır-Egypt	0,0	0,2	0,1	0,1	0,7	1,9	0,6	1,2	0,6	0,2	0,3
Pakistan-Pakistan	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2
Rusya-Russia	9,7	13,8	17,9	30,0	44,8	55,7	43,3	52,6	66,9	48,8	94,9
S. Arabistan-S.Arabia	0,5	0,1	-0,4	0,0	-0,1	3,5	2,2	3,9	3,4	4,4	4,9
Şili-Chile	1,7	2,1	2,1	2,2	4,9	9,2	7,2	9,5	20,3	22,3	10,9
Tayland-Thailand	0,6	0,1	0,5	1,0	3,0	4,1	4,2	4,5	6,6	12,9	6,6
Ukrayna-Ukraine	0,0	0,0	0,3	-0,1	0,7	1,0	0,2	0,7	0,2	1,2	0,4
Venezuela-Venezuela	1,3	0,6	1,2	1,5	0,0	1,6	2,2	1,8	-1,1	2,5	2,2
Avro Bölgesi - Euro Area	203,2	265,2	473,2	555,1	861,3	743,1	302,9	413,8	423,4	151,5	187,6
AB - 28-EU 28	294,6	374,8	603,6	688,2	1 258,2	983,6	383,6	483,0	585,3	237,9	250,5
DÜNYA - WORLD (4)	580,7	919,8	904,3	1 425,3	2 267,2	1 999,3	1 171,2	1 467,6	1 711,7	1 346,7	1 410,8

(*): Doğrudan Yabancı Sermaye Akımları(DYSA) net değerlerdir.Eksi işaretli DYSA'ları DYSA'larının üç kısımlarından birinin

eksi ve diğer kısımlardan daha büyük değerli olduğunu gösterir. Çıkışlar yerlilerin adı geçen ülke dışında yatırım yapmasıdır (Data on FDI flows are on net basis.FDI flows with a negative sign indicate that at least one of the three components of FDI is

negative and not offset by positive amounts of the remaining components. Outward direction presents direct investment abroad

of a resident of a reporting economy).

(1): 2002 yılına kadar Belçika ve Lüksemburg verileri ortaktır. (Until the year 2002 the data for Belgium and Luxembourg are the sum of both countries).

(2): GKRY (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC (Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus).

(3): 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri,GKRY hariç (New EU countries, excluding GCASC).

(4): Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı 2014 Dünya Yatırım Raporu (UN, UNCTAD WIR 2014).

Kaynak: IMF- World Economic Outlook Database, October 2014; UNCTAD, World Investment Report 2014.

Dünya genelinde ki ekonomik kırılmalıklar, belirsiz politikalar ve jeopolitik risklere rağmen yukarıdaki rakamların hala iyi olduğunu iddâ eden uzmanlar vardır. Son küresel krizin ortaya çıkmasına neden olan ABD bunun en bariz örneği olup, DYSY giriş ve çıkışlarına incelendiğinde DYSY girişinin en yüksek olduğu ülke (2008 yılı itibariyle) ABD'dir. AB ülkelerin de nispi bir gerileme görülürken, gelişmekte olan ülkelerde ise 2013-2014 yılları itibariyle önceki yıllara göre bir artış olmuştur. Diğer taraftan Avro Bölgesinde; 2013 yılında yatırımların GSYİH'ya oranı % 17.7, 2014 yılında ise % 18.1 olarak gerçekleşeceği ifade edilmiş.

2.4. 2007 Yılı Sonrası Dünya Genelinde Enflasyon Oranları

Tüketici enflasyon rakamları değerlendirildiğinde kriz öncesi yıllarda dünya ortalaması % 10'un üzerinde seyrederken krizle birlikte resesyona giren dünyada fiyat artışları % 4.5 - 5.0 düzeylerinde seyretmeye başlamış. Gelişmiş ülkelerde fiyat artışları dünya ortalamasını aşağıya çekerken gelişmekte olan ülkelerdeki göreceli yükseklik ortalamayı artırmıştır.

Özellikle kırılmalı beşli olarak tanımlanan Hindistan, Türkiye, Endonezya, Brezilya ve Güney Afrika'da enflasyonun dünya geneline oranla oldukça yüksek olduğu görülmekte. Arjantin ve Rusya'da da enflasyon ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Krizin en derinden hissedildiği 2009 yılında Hindistan hariç seçilmiş olan tüm ülkelerde (Tablo 7) göreceli olarak enflasyon artış hızı düşmüş veya fiyatlar gerilemiştir.

Genel olarak dünyada ki enflasyon oranlarına bakıldığında ise, büyüme ve enflasyon parametreleri itibariyle kötüleşmiş olan gelişmiş ekonomiler grubu enflasyonda da yeterli artış oranına ulaşamadıklarından dünya enflasyon ortalaması 2013 yılı için % 3.8 olarak gerçekleşmiş. 2014 yılında % 3.84 olarak beklenirken % 3.49'a revize edilmiştir. Gelişmiş ekonomiler ve Avro Bölgesi ekonomileri fiyat artış hızları itibariyle dünya ortalamasının çok altında seyretmektedir. Örneğin; Avro Bölgesi ekonomilerinin 2013 yılı enflasyon oranları % 1.68 olarak beklenirken % 1.34 olarak gerçekleşmiştir, 2014 yılı beklentisi ise % 0.9 olarak düzeltilmiştir. Avro Bölgesinde deflasyonist açılımların yanı sıra azalan gıda ve enerji fiyatlarının enflasyonu bölge genelinde aşağı çektiği görülmüştür.

Tablo 7: Tüfe Enflasyon Oranları (2006-2015 / %)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*
DÜNYA	12,3	14,5	10,4	4,3	4,6	6,4	5,6	5,3	4,9	Na
GELİŞMİŞ ÜLKELER	2,4	2,2	3,4	0,1	1,5	2,7	2	1,4	1,6	1,8
GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER	6	6	8	4,8	5,5	5,4	5,9	4,2	4	3,8
ABD	3,2	2,9	3,8	-0,3	1,6	3,1	2,1	1,5	1,7	2,1
Japonya	0,2	0,1	1,4	-1,3	-0,7	-0,3	0	0,4	2,7	2
Avrupa Bölgesi	2,2	2,2	3,3	0,3	1,6	2,7	2,5	1,3	0,5	0,9
Almanya	1,8	2,3	2,7	0,2	1,2	2,5	2,1	1,6	0,9	1,2
Fransa	1,9	1,6	3,2	0,1	1,7	2,3	2,2	1	0,6	0,9
İtalya	2,2	2	3,5	0,8	1,6	2,9	3,3	1,3	0,2	0,5
İngiltere	2,3	2,3	3,6	2,2	3,3	4,5	2,8	2,6	1,5	1,8

Tablo 7'nin devamı

İspanya	3,6	2,8	4,1	-0,2	2	3,1	2,4	1,5	-0,1	0,6
Çin	1,5	4,8	5,9	-0,7	3,3	5,4	2,6	2,6	2,1	2,5
Rusya Federasyonu	9,7	9	14,1	11,7	6,9	8,4	5,1	6,8	7,7	7,3
Arjantin	10,9	8,8	8,6	6,3	10,5	9,8	10	10,6	na	Na
Brezilya	4,2	3,6	5,7	4,9	5	6,6	5,4	6,2	6,3	5,9
Endonezya	13,1	6,7	9,8	5	5,1	5,3	4	6,4	6,3	6,7
Hindistan	7	5,9	9,2	10,6	9,5	9,5	10,2	9,5	7,3	7,5
Güney Afrika	4,7	7,1	11,5	7,1	4,3	5	5,7	5,8	6,2	5,8
Türkiye	9,6	8,8	10,4	6,3	8,6	6,5	8,9	7,6	8,9	7

Kaynak: IMF World Economic Outlook October 2014, OECD, UNCTAD, The Economist.com *2014 ve 2015 Yılı Tahmindir

Enflasyon gerçekleştirmeleri ve beklentileri açısından gelişmekte olan ekonomilerin rakamları, diğer ülke gruplarının üzerinde seyretmektedir. 2013 yılı için % 5.76 olarak gerçekleşen ortalama enflasyon oranı 2014 yılı için % 5.47 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. ABD'de parasal genişlemeyi azaltan sürecin sona ermesi gelişmekte olan ülkelerde genel olarak faiz ve kurlarda yükselmelere yol açmış buda fiyatlar genel düzeyine artış yönünde yansımıştır. ABD'de politika faizlerinin artış yönünde beklenen kararlar dünya ekonomisinde ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde kur ve faiz oranları

üzerinde yeniden olumsuz etkilere yol açabilecektir. Avro Bölgesi ve Japonya'da enflasyon aşırı düşük seviyededir. Bu nedenle de Avro Bölgesi ve Japonya'da Merkez Bankaları parasal genişleme politikaları izlemektedir (İncekara, a.g.m., 2015:15).

2.5. 2007 Yılı Sonrasında Dünya da İşsizlik Oranları

ABD'de ortaya çıkan Mortgage Kriz sonrasında dünya genelindeki işsizlik oranları incelendiğinde 2003-2007 yılları arasında gelişmiş olan ekonomilerdeki işsizlik ortalaması takriben % 6 civarında seyretmiş. İşsizlik oranının 2009 yılında % 8'e yükseldiğini ve sonraki yıllarda da hemen hemen aynı oranlarda işsizliğin devam ettiği görülmekte. Bu durum Avro Bölgesinde artış göstererek % 10'un üzerinde seyretmiştir. Krizin ortaya çıktığı ABD'de ise uygulanan genişletici politikalar ve düşük faiz politikasıyla işsizlik oranları 2009 yılında % 9.3 seviyesinden, 2011 yılında %8.9'a, 2012 yılında % 8.1'e ve 2013 yılında da % 7.4 seviyesine kadar düşürülmüştür. İşsizlik oranlarında ki karşılaştırmadan da anlaşılacağı gibi ABD'nin göstermiş olduğu bu başarıyı Avrupa gösterememiştir. Nitekim (Tablo 8) de görüldüğü gibi, Yunanistan ve İspanya'da çalışmak isteyen her dört kişiden biri işsiz kalmış. 2013 yılı itibarıyla % 27 ve % 26.1'lik bir işsizlik oranıyla AB içindeki ülkeler arasında en yüksek oranlı işsizliğin görüldüğü ülkeler bunlardır. Üçüncü sırayı % 16.2'lik bir oranla Portekiz ve dördüncü sırayı da % 13'lük bir işsizlik oranıyla İrlanda takip etmiştir.

Dünyanın en büyük ekonomisine sahip olan Çin'deki durum ise şöyle gelişmiştir. Çin'de işsizlik oranları gerek Mortgage Krizi öncesi gerekse kriz sonrası yıllarda hemen hemen hiç değişiklik göstermemiş olup, son on yıllık işsizlik ortalaması incelendiğinde % 4.1 civarında (her yıl aynı seviyelerde) seyretmiştir. Yine göreceli olarak düşük işsizlik oranlarına sahip olan diğer ülkeler ise; Brezilya, Rusya ve Japonya'dır. 2015 ve 2016 yıllarında tüm dünyada gerçekleşen işsizlik oranları incelendiğinde de çok fazla bir değişikliğin olmadığı; krizin olumsuz etkilerinin hala devam ettiğini belirli bir süre daha devam ettireceği uzmanlarca ortaya konmaktadır.

Tablo 8: Dünya da İşsizlik Oranları (%) (*)

ÜLKELER - COUNTRIES	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler	6,7	6,5	6,3	5,8	5,4	5,8	8,0	8,3	7,9	8,0	7,9
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15											
Almanya-Germany	9,8	10,5	11,3	10,2	8,7	7,5	7,8	7,1	6,0	5,5	5,3
Avusturya- Austria	4,3	5,0	5,2	4,7	4,4	3,8	4,8	4,4	4,2	4,4	4,9
Belçika-Belgium	8,2	8,3	8,4	8,2	7,5	7,1	7,9	8,3	7,3	7,7	8,4
Danimarka-Denmark	5,4	5,5	4,8	3,9	3,8	3,5	6,0	7,5	7,6	7,5	7,0
Finlandiya-Finland	9,0	8,8	8,4	7,7	6,9	6,4	8,2	8,4	7,8	7,7	8,2
Fransa-France	8,6	8,9	8,9	8,9	8,0	7,5	9,1	9,3	9,2	9,8	10,3
Hollanda-Netherlands	4,2	5,1	5,3	4,4	3,6	3,1	3,7	4,5	4,4	5,3	6,7
İngiltere-UK	5,0	4,8	4,9	5,5	5,4	5,7	7,7	7,9	8,1	8,0	7,6
İrlanda-Ireland	4,6	4,5	4,4	4,5	4,7	6,4	12,0	13,9	14,6	14,7	13,0
İspanya-Spain	11,5	11,0	9,2	8,5	8,2	11,3	17,9	19,9	21,4	24,8	26,1
İsveç-Sweden	6,6	7,4	7,6	7,0	6,1	6,2	8,3	8,6	7,8	8,0	8,0
İtalya-Italy	8,5	8,0	7,7	6,8	6,1	6,8	7,8	8,4	8,4	10,7	12,2
Lüksemburg-Luxembourg	3,3	3,7	4,1	4,3	4,2	4,2	5,5	5,8	5,7	6,1	6,9
Portekiz-Portugal	6,3	6,6	7,6	7,6	8,0	7,6	9,4	10,8	12,7	15,5	16,2
Yunanistan-Greece	9,7	10,5	9,9	8,9	8,3	7,7	9,5	12,5	17,7	24,2	27,3
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri											
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	7,8	8,3	7,9	7,1	5,3	4,4	6,7	7,3	6,7	7,0	7,0
Estonya - Estonia	10,3	10,1	8,0	5,9	4,6	5,5	13,5	16,7	12,3	10,0	8,6
GKRY - GCASC(1)	4,1	4,6	5,3	4,5	3,9	3,6	5,4	6,3	7,9	11,9	15,9
İzlanda-Iceland	3,4	3,1	2,1	1,3	1,0	1,6	8,0	8,1	7,4	5,8	4,4
İsviçre-Switzerland	3,7	3,9	3,8	3,3	2,8	2,6	3,7	3,5	2,8	2,9	3,2
Malta - Malta	7,7	7,2	6,9	6,8	6,5	6,0	6,9	6,9	6,4	6,3	6,4
Norveç-Norway	4,5	4,5	4,6	3,4	2,5	2,6	3,2	3,6	3,3	3,2	3,5
Slovakya - Slovakia	17,7	18,4	16,4	13,5	11,2	9,6	12,1	14,5	13,7	14,0	14,2
Slovenya - Slovenia	6,7	6,3	6,5	6,0	4,9	4,4	5,9	7,3	8,2	8,9	10,1
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler											
Other Advanced Economies											
ABD-USA	6,0	5,5	5,1	4,6	4,6	5,8	9,3	9,6	8,9	8,1	7,4
Avustralya-Australia	5,9	5,4	5,1	4,8	4,4	4,2	5,6	5,2	5,1	5,2	5,7
İsrail-Israel	13,4	12,9	11,2	10,5	9,2	7,7	9,4	8,3	7,1	6,9	6,3
Japonya-Japan	5,2	4,7	4,4	4,1	3,8	4,0	5,1	5,0	4,6	4,3	4,0
Kanada-Canada	7,6	7,2	6,8	6,3	6,1	6,2	8,3	8,0	7,4	7,3	7,1
Yeni Zelanda-New Zealand	4,8	4,1	3,8	3,8	3,7	4,1	6,1	6,5	6,5	6,9	6,2
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri											
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore- S. Korea	3,6	3,7	3,7	3,5	3,3	3,2	3,7	3,7	3,4	3,2	3,1
Hong Kong-Hong Kong	7,9	6,8	5,6	4,8	4,0	3,5	5,2	4,3	3,4	3,3	3,1
Singapur-Singapore	4,0	3,4	3,1	2,7	2,1	2,2	3,0	2,2	2,0	2,0	1,9
Tayvan-Taiwan Province of China	5,0	4,4	4,1	3,9	3,9	4,1	5,9	5,2	4,4	4,2	4,2
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler											
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(2)											
EU Countries(2)											
Bulgaristan-Bulgaria	13,9	12,2	10,2	9,0	6,9	5,7	6,9	10,3	11,4	12,4	13,0
Hırvatistan-Croatia	14,3	13,8	12,8	11,2	9,4	8,3	9,0	12,1	13,6	16,1	16,6
Letonya - Latvia	10,6	10,4	9,0	6,8	6,1	7,5	16,9	18,7	16,2	15,0	11,9
Litvanya - Lithuania	12,4	10,9	8,3	5,8	4,3	5,8	13,8	17,8	15,4	13,4	11,8
Macaristan - Hungary	5,5	6,3	7,2	7,5	7,4	7,8	10,0	11,2	11,0	11,0	10,3
Polonya - Poland	19,6	19,0	17,7	13,8	9,6	7,1	8,2	9,6	9,6	10,1	10,3
Romanya-Romania	7,0	8,1	7,2	7,3	6,4	5,8	6,9	7,3	7,4	7,0	7,3
II - AB Adayı Ülkeler											
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	36,7	37,2	37,3	36,0	34,9	33,8	32,2	32,1	31,4	31,3	30,0
TÜRKİYE-TURKEY	9,1	8,9	9,5	9,0	9,2	10,0	13,1	11,1	9,1	8,4	9,0
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler											
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	17,3	13,6	11,6	10,2	8,5	7,9	8,7	7,8	7,2	7,2	7,1
Brezilya-Brazil	12,3	11,5	9,8	10,0	9,3	7,9	8,1	6,7	6,0	5,5	5,4
Çin-China	4,3	4,2	4,2	4,1	4,0	4,2	4,3	4,1	4,1	4,1	4,1
Endonezya-Indonesia	9,5	9,9	11,2	10,3	9,1	8,4	7,9	7,1	6,6	6,1	6,3
Güney Afrika-South Africa	27,7	25,2	24,7	23,6	23,0	22,5	23,7	24,9	24,8	24,9	24,7
Hindistan-India (3)	4,1	3,9	4,4	4,3	3,9	4,2	3,9	3,5	3,4	3,4	...
İran-Iran	11,3	10,3	12,1	12,1	10,5	10,4	11,9	13,5	12,3	12,2	10,4
Malezya-Malaysia	3,6	3,6	3,6	3,3	3,2	3,3	3,7	3,3	3,1	3,0	3,1
Meksika-Mexico	3,4	3,9	3,6	3,6	3,7	4,0	5,5	5,4	5,2	5,0	4,9
Mısır-Egypt	11,3	10,5	11,5	10,9	9,2	8,7	9,4	9,2	10,4	12,4	13,0
Pakistan-Pakistan	8,3	7,7	7,7	6,2	5,3	5,2	5,5	5,6	6,0	6,5	6,2
Rusya-Russia	8,6	8,2	7,6	7,2	6,1	6,3	8,4	7,3	6,5	5,5	5,5
S. Arabistan-S.Arabia	5,6	5,8	6,1	6,3	5,6	5,2	5,4	5,5	5,8	5,4	5,5
Tayland-Thailand	1,5	1,5	1,9	1,5	1,4	1,4	1,5	1,1	0,7	0,7	0,7
Avro Bölgesi - Euro Area	9,0	9,2	9,2	8,4	7,5	7,6	9,6	10,1	10,1	11,3	11,9

(*) : İşsizlik oranı, Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ)'ne göre istihdam edilmeyen fakat faal olarak iş arayan herkesi kapsamaktadır.

(Unemployment rate is comprised of all persons not having job but actively seeking a job according to ILO)

(1) : GKRY (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC (Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus).

(2) : 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri,GKRY hariç(New EU countries, excluding GCASC).

(3) : World Bank Data Base.

Kaynak : IMF- World Economic Outlook Database Ekim 2014

2.6.2007 Yılı Sonrası Küresel Ticaret Hacmindeki Gelişmeler

Küresel kriz sonrasında dünya ticaret hacminde dikkate değer oranda daralma yaşanmış olup, toplam dünya dış ticaret hacmi içerisinde hangi ülkenin ne kadarlık bir dış ticaret hacmine sahip olduğunu gösteren rakamlarla birlikte bu ülkelerin toplam dünya dış ticaret hacmi içindeki payını gösteren (Tablo 9-10) birlikte verilmiştir. Bu şekilde gösterilmesinin nedeni konunun her yönüyle daha iyi anlaşılmasını sağlamak içindir. Her iki tablo birlikte değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Dünyanın önde gelen gelişmiş ekonomilerinin kriz sonrasında toplam dünya dış ticaret hacmi içindeki payları önemli oranda düşüş göstermiş olup bu durum bu ülkelerin toplam dünya dış ticaret hacminden aldıkları payı da etkilemiştir. 2009 yılında gelişmiş olan ekonomiler toplam dünya dış ticaretinden % 64.48 oranında pay alırken bu oran 2013 yılında % 59 seviyelerine gerilemiştir. Yükselen ve gelişmekte olan ekonomilerin durumu ise gelişmiş olan ülkelerin tersine iyileşme göstermiştir. Avro Bölgesi'nin 2009 yılında dünya dış ticaret hacmi içindeki payı % 14.18'iken, 2013 yılında bu oran % 12.98'e düşmüştür. Diğer taraftan dünyanın önde gelen ekonomilerinin durumları incelendiğinde ise; ilk sırada yer alan ve krizin ortaya çıkmasına neden olan ABD ekonomisi 2008 yılına kadar toplam dünya dış ticaret hacminin yaklaşık % 8'ini alırken krizin patlak verdiği 2008 sonrasında; 2009 yılı itibariyle % 7.01'lik pay almaya başlamış. ABD 2010 yılında küçük te olsa bir artış göstermiş, 2013 yılına gelindiğinde ise bu rakam % 6.95 olarak gerçekleşmiştir. Bu yüzdelik oran bize ABD'de ortaya çıkan krizin; ABD'nin toplam dünya dış ticaretinden almış olduğu payı çok fazla etkilemediğini göstermektedir.

Japonya ve Çin'in kriz sonrasında toplam dünya dış ticaretinden aldıkları paylarda meydana gelen değişimler ise şu şekilde seyretmiştir. Japonya'nın gerek kriz öncesinde gerekse kriz sonrasında toplam dünya dış ticaretinden almış olduğu payda çok büyük değişiklikler görülmemektedir. Kriz sonrası 2010 yılında % 4.80'lere kadar yükselen toplam dünya dış ticaret hacminden aldığı pay, 2013 yılında azda olsa düşüş göstererek % 4.17 seviyelerinde seyretmiştir. Çin' in durumu ise diğer gelişmiş ve Avro Bölgesinden çok farklı bir yapı sergilemiş ve dünya ticaret hacminden aldığı payın gelişim seyri şu şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 9: Dünya Toplam Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Doları)

ÜLKELER - COUNTRIES	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler	11.176,57	13.317,86	14.733,40	16.661,02	18.790,68	20.939,50	16.127,98	19.061,68	22.196,98	21.773,41	21.913,15
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15	5.581,69	6.612,43	7.169,25	8.155,91	9.328,92	10.279,11	7.882,01	8.848,09	10.277,02	9.776,41	9.957,77
Almanya-Germany	1.356,31	1.624,92	1.758,33	2.044,41	2.379,81	2.638,07	2.046,82	2.317,75	2.733,12	2.572,99	2.642,67
Avusturya - Austria	180,82	224,99	237,65	261,31	314,08	349,57	266,87	295,49	351,86	328,48	339,13
Belçika-Belgium	490,45	594,11	654,78	719,70	844,92	938,37	726,06	798,39	942,81	886,13	922,12
Danimarka-Denmark	121,48	142,51	154,40	174,88	198,96	225,09	172,19	178,93	208,33	198,43	209,73
Finlandiya-Finland	94,10	111,56	123,70	146,73	171,85	189,05	123,74	138,27	163,36	149,67	152,00
Fransa-France	699,92	782,10	837,87	925,99	1.010,72	1.094,56	878,16	976,16	1.097,41	1.075,64	1.071,83
Hollanda-Netherlands	498,77	601,89	660,38	758,06	893,75	1.040,95	813,97	932,77	1.077,27	1.055,86	1.075,16
İngiltere-UK	692,44	808,42	891,44	1.034,37	1.062,36	1.112,40	842,49	972,83	1.116,82	1.121,10	1.122,39
İrlanda-Ireland	145,72	165,58	179,41	185,43	209,30	211,98	181,86	179,64	194,18	181,00	181,34
İspanya-Spain	364,51	439,70	478,60	539,37	633,87	694,75	511,59	561,82	661,29	612,06	644,93
İsveç-Sweden	186,61	224,08	242,46	275,56	322,44	352,90	251,30	306,56	361,97	336,84	327,29
İtalya-Italy	597,65	708,60	757,73	859,78	1.012,11	1.108,40	821,41	933,82	1.082,10	990,63	994,93
Lüksemburg-Luxembourg	23,67	29,17	30,58	33,73	38,93	43,56	32,15	36,03	43,11	38,17	38,00
Portekiz-Portugal	71,58	82,30	85,61	108,50	126,62	152,28	116,09	124,31	142,09	130,56	137,91
Yunanistan-Greece	57,69	72,51	76,31	88,11	109,18	127,17	97,29	95,32	101,30	98,86	98,35
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri	506,72	623,44	704,47	826,29	1.006,35	1.185,26	920,57	1.053,34	1.275,13	1.230,56	1.249,92
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	102,51	138,81	154,32	188,57	241,23	288,58	218,43	259,62	315,02	298,68	305,86
Estonya - Estonia	11,02	14,27	17,86	20,63	26,02	28,53	19,21	23,89	34,45	33,88	34,41
GKRY - GCASC(1)	5,12	6,74	7,83	8,31	10,18	12,53	9,26	10,14	10,66	9,21	8,46
İzlanda-Iceland	5,17	6,45	7,50	8,32	10,46	10,86	7,66	8,52	10,18	9,84	9,78
İsviçre-Switzerland	196,31	228,14	245,85	273,69	317,97	364,71	314,06	352,71	420,02	402,60	408,40
Malta - Malta	5,87	6,45	6,18	6,79	7,49	9,31	7,73	9,46	12,73	13,65	12,67
Norveç-Norway	108,38	131,06	159,23	186,40	216,75	262,06	185,75	207,99	251,09	248,34	243,13
Slovakya - Slovakia	45,73	58,07	68,17	89,25	119,91	145,09	111,74	129,98	160,34	158,89	169,21
Slovenya - Slovenia	26,62	33,45	37,52	44,32	56,36	63,59	46,73	51,02	60,65	55,47	58,01
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	3.664,68	4.270,28	4.798,80	5.326,87	5.792,20	6.457,74	4.904,14	6.087,16	7.059,91	7.215,11	7.093,49
Other Advanced Economies											
ABD-USA	1.374,60	1.611,79	1.840,89	2.041,37	2.161,50	2.356,45	1.759,18	2.181,55	2.537,59	2.593,19	2.582,07
Avustralya-Australia	813,86	928,20	1.026,36	1.165,22	1.313,53	1.487,72	1.221,51	1.480,13	1.723,99	1.806,65	1.821,18
İsrail-Israel	68,09	81,48	89,91	97,12	113,10	128,48	97,21	119,60	143,48	138,58	141,47
Japonya-Japan	854,75	1.020,22	1.109,79	1.226,32	1.333,95	1.544,68	1.131,25	1.462,20	1.676,64	1.684,23	1.547,02
Kanada-Canada	517,85	584,46	683,06	747,30	810,51	875,47	644,89	779,60	903,38	917,26	920,31
Yeni Zelanda-New Zealand	35,54	44,14	48,78	49,53	59,60	64,94	50,10	64,08	74,83	75,20	81,43
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri	1.371,87	1.713,13	1.950,90	2.223,46	2.468,95	2.762,17	2.246,33	2.903,65	3.356,97	3.374,50	3.416,38
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore - S. Korea	372,64	478,30	551,98	634,82	728,34	857,28	686,62	891,60	1.079,63	1.067,45	1.075,21
Hong Kong-Hong Kong	455,66	530,33	588,87	651,50	712,16	751,18	665,82	823,25	912,37	947,20	982,52
Singapur-Singapore	272,12	362,49	429,70	510,52	562,43	657,96	515,62	662,66	775,27	788,12	783,27
Tayvan-Taiwan Province of China	271,45	342,00	380,35	426,62	466,03	495,75	378,27	526,14	589,69	571,73	575,39
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	3.994,92	5.224,80	6.382,32	7.688,31	9.251,84	11.532,59	8.977,49	11.407,97	14.510,42	14.698,27	15.223,83
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(2)	336,68	436,02	512,27	624,08	782,52	948,13	693,64	811,01	978,33	939,54	1.004,79
EU Countries(2)											
Bulgaristan-Bulgaria	18,44	24,40	29,90	38,37	48,66	59,50	39,93	46,04	60,80	59,38	63,84
Hırvatistan-Croatia	41,62	56,15	68,19	83,44	109,64	132,50	94,88	111,24	138,91	128,16	139,33
Letonya - Latvia	20,40	24,61	27,33	31,86	38,19	44,84	31,68	31,86	36,08	33,11	32,89
Litvanya - Lithuania	8,14	10,93	13,70	17,32	23,07	25,05	16,52	19,99	27,44	28,76	30,10
Macaristan - Hungary	36,41	43,69	54,93	67,43	78,67	96,78	61,81	81,68	106,26	115,54	124,14
Polonya - Poland	90,13	114,53	127,96	151,42	188,38	213,85	162,62	182,37	211,89	197,33	207,52
Romanya-Romania	121,54	161,70	190,25	234,23	295,90	375,61	286,21	337,82	396,95	377,26	406,97
II - AB Adayı Ülkeler	120,27	165,31	195,52	231,27	285,91	344,75	250,80	308,25	387,21	399,52	414,32
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	3,67	4,61	5,27	6,16	8,57	10,76	7,73	8,83	11,46	10,51	10,87
TÜRKİYE-TURKEY	116,59	160,71	190,25	225,11	277,33	333,99	243,07	299,43	375,75	389,01	403,46
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	2.463,99	3.180,78	3.925,83	4.731,11	5.641,37	6.895,38	5.452,43	7.222,35	8.958,90	9.275,27	9.570,93
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	43,40	57,02	69,04	80,73	100,49	128,00	95,17	112,77	158,59	143,73	157,03
Brezilya-Brazil	124,08	163,11	196,16	233,65	287,29	380,32	286,67	393,45	492,99	470,96	486,86
Çin-China	850,99	1.154,56	1.422,16	1.761,18	2.174,03	2.560,28	2.205,96	2.974,46	3.642,03	3.866,72	4.160,63
Endonezya-Indonesia	105,68	125,78	162,72	184,18	211,11	267,14	213,43	293,40	377,47	379,51	369,01
Güney Afrika-South Africa	76,64	99,90	113,84	136,17	158,41	186,28	136,67	176,05	218,53	211,61	209,74
Hindistan-India	131,52	176,42	242,46	300,28	378,64	515,32	422,11	576,49	767,39	786,51	779,10
İran-Iran	58,55	73,67	96,29	117,78	128,00	171,07	129,60	166,72	192,26	152,00	131,00
Malezya-Malaysia	181,32	231,04	255,28	291,66	322,14	355,76	281,00	363,23	415,56	423,93	434,29
Meksika-Mexico	343,90	395,71	445,71	518,61	568,63	616,98	475,79	614,69	717,97	760,17	771,07
Mısır-Egypt	17,04	20,51	30,47	34,42	43,26	75,02	68,01	79,36	89,43	95,18	88,15
Pakistan-Pakistan	24,97	31,33	41,41	46,76	50,43	62,65	49,17	59,19	69,34	65,73	69,77
Rusya-Russia	219,61	290,33	381,78	485,09	600,24	792,94	514,37	674,03	865,82	896,78	900,57
S. Arabistan-S.Arabia	130,16	170,74	240,17	281,11	323,54	428,56	287,84	358,01	496,29	543,99	539,83
Tayland-Thailand	156,15	190,66	228,34	259,53	295,15	355,07	286,64	380,48	455,25	478,45	473,87
Avro Bölgesi - Euro Area	2.304,84	2.770,08	3.065,35	3.501,49	4.118,70	4.691,97	3.560,82	4.098,72	4.871,79	4.709,63	4.819,02
AB - 28-Üye - 28(3)	6.383,68	7.646,13	8.306,99	9.477,09	11.022,32	12.290,24	9.422,98	10.604,71	12.427,33	11.775,41	12.080,92
DÜNYA WORLD(3)	13.020,10	15.170,60	18.548,63	21.187,49	24.482,64	28.092,64	32.453,89	25.038,26	30.491,99	36.421,61	36.523,13
DÜNYA WORLD	15.171,49	18.542,66	21.115,73	24.349,33	28.042,53	32.472,09	25.105,47	30.469,65	36.707,40	36.471,67	37.136,97

(1): GKRY(Güney Kıbr

Mortgage Krizini avantaja çeviren tek ülkenin Çin olduğu görülmektedir. Bu durum ülkenin toplam dünya dış ticaretinden almış olduğu payın gösterildiği (Tablo 10)'da açıkça görülmektedir. Çin, krizin ortaya çıktığı 2008 yılına kadar toplam dünya dış ticaret hacminden aldığı pay (2007 yılında) % 7.75 iken bu rakamı (2008 yılında) çok küçük bir artış oranıyla % 7.88'e çıkarmış. Kriz sonrası dönemde dünya dış ticaret hacminden almış olduğu pay her yıl bir önceki yıla göre artarak 2013 yılı itibarıyla % 11.20 seviyesine kadar yükselmiştir. Ancak gerek IMF gerekse Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Çin'deki büyümenin yavaşlaması başta yükselen piyasalardaki ve gelişmekte olan ülkelerdeki emtia ihracatçısı ülkeler olmak üzere, Avro Bölgesi ve Japonya dahil diğer ekonomileri olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmişlerdir. Yüksek gelirli ülkeler ile Avrupa ve Merkez Asya'nın yavaş fakat istikrarlı büyümeye yönelmesi dünya ticaret hacminin büyümesinin önünde engel teşkil etmektedir. Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomilerde ihracat gelişmiş ülkelerdeki büyümenin kuvvetlenmesine bağlı olarak gelişmektedir. Çin'deki yavaşlamanın temelinde (2013 sonrasında), küresel düzeydeki dış talep yetersizliği, dış finansman koşullarının sıkışması ve ülkelere özgü yapısal faktörler bulunmaktadır. Özellikle Çin ekonomisindeki yavaşlama, başta emtia ihracatçısı ülkeler olmak üzere birçok ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir.

Tablo 10: Dış Ticaret Hacminin Toplam Dünya Ticaret Hacmi İçindeki Payı (%).

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler	73,67	71,82	69,77	68,42	67,01	64,48	64,24	62,56	60,47	59,70	59,01
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15	36,79	35,66	33,95	33,50	33,27	31,66	31,40	29,04	28,00	26,81	26,81
Almanya-Germany	8,94	8,76	8,33	8,40	8,49	8,12	8,15	7,61	7,45	7,05	7,12
Avusturya- Austria	1,19	1,21	1,13	1,07	1,12	1,08	1,06	0,97	0,96	0,90	0,91
Belçika-Belgium	3,23	3,20	3,10	2,96	3,01	2,89	2,89	2,62	2,57	2,43	2,48
Danimarka-Denmark	0,80	0,77	0,73	0,72	0,71	0,69	0,69	0,59	0,57	0,54	0,56
Finlandiya-Finland	0,62	0,60	0,59	0,60	0,61	0,58	0,49	0,45	0,45	0,41	0,41
Fransa-France	4,61	4,22	3,97	3,80	3,60	3,37	3,50	3,20	2,99	2,95	2,89
Hollanda-Netherlands	3,29	3,25	3,13	3,11	3,19	3,21	3,24	3,06	2,93	2,90	2,90
İngiltere-UK	4,56	4,36	4,22	4,25	3,79	3,43	3,36	3,19	3,04	3,07	3,02
İrlanda-Ireland	0,96	0,89	0,85	0,76	0,75	0,65	0,72	0,59	0,53	0,50	0,49
İspanya-Spain	2,40	2,37	2,27	2,22	2,26	2,14	2,04	1,84	1,80	1,68	1,74
İsveç-Sweden	1,23	1,21	1,15	1,13	1,15	1,09	1,00	1,01	0,99	0,92	0,88
İtalya-Italy	3,94	3,82	3,59	3,53	3,61	3,41	3,27	3,06	2,95	2,72	2,68
Lüksemburg-Luxembourg	0,16	0,16	0,14	0,14	0,14	0,13	0,13	0,12	0,12	0,10	0,10
Portekiz-Portugal	0,47	0,44	0,41	0,45	0,45	0,47	0,46	0,41	0,39	0,36	0,37
Yunanistan-Greece	0,38	0,39	0,36	0,36	0,39	0,39	0,39	0,31	0,28	0,27	0,26
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri	3,34	3,36	3,34	3,39	3,59	3,65	3,67	3,46	3,47	3,37	3,37
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	0,68	0,75	0,73	0,77	0,86	0,89	0,87	0,85	0,86	0,82	0,82
Estonya - Estonia	0,07	0,08	0,08	0,08	0,09	0,09	0,08	0,08	0,09	0,09	0,09
GKRY - GCASC(1)	0,03	0,04	0,04	0,03	0,04	0,04	0,04	0,03	0,03	0,03	0,02
İzlanda-Iceland	0,03	0,03	0,04	0,03	0,04	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03
İsviçre-Switzerland	1,29	1,23	1,16	1,12	1,13	1,12	1,25	1,16	1,14	1,10	1,10
Malta - Malta	0,04	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,04	0,03
Norveç-Norway	0,71	0,71	0,75	0,77	0,77	0,81	0,74	0,68	0,68	0,68	0,65
Slovakya - Slovakia	0,30	0,31	0,32	0,37	0,43	0,45	0,45	0,43	0,44	0,44	0,46
Slovenya - Slovenia	0,18	0,18	0,18	0,18	0,20	0,20	0,19	0,17	0,17	0,15	0,16
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	28,15	28,15	25,87	25,14	23,66	22,99	15,11	24,31	23,15	19,81	19,42
Other Advanced Economies											
ABD-USA	9,06	8,69	8,72	8,38	7,71	7,26	7,01	7,16	6,91	7,11	6,95
Avustralya-Australia	5,36	5,01	4,86	4,79	4,68	4,58	4,87	4,86	4,70	4,95	4,90
İsrail-Isreal	0,45	0,44	0,43	0,40	0,40	0,40	0,39	0,39	0,39	0,38	0,38
Japonya-Japan	5,63	5,50	5,26	5,04	4,76	4,76	4,51	4,80	4,57	4,62	4,17
Kanada-Canada	3,41	3,15	3,23	3,07	2,89	2,70	2,57	2,56	2,46	2,51	2,48
Yeni Zelanda-New Zealand	0,23	0,24	0,23	0,20	0,21	0,20	0,20	0,21	0,20	0,21	0,22
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri	9,04	9,24	9,24	9,13	8,80	8,51	8,95	9,53	9,15	9,25	9,20
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore - S. Korea	2,46	2,58	2,61	2,61	2,60	2,64	2,73	2,93	2,94	2,93	2,90
Hong Kong-Hong Kong	3,00	2,86	2,79	2,68	2,54	2,31	2,65	2,70	2,49	2,60	2,65
Singapur-Singapore	1,79	1,95	2,03	2,10	2,01	2,03	2,05	2,17	2,11	2,16	2,11
Tayvan-Taiwan Province of China	1,79	1,84	1,80	1,75	1,66	1,53	1,51	1,73	1,61	1,57	1,55
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	26,33	28,18	30,23	31,58	32,99	35,52	35,76	37,44	39,53	40,30	40,99
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(2)	2,22	2,35	2,43	2,56	2,79	2,92	2,76	2,66	2,67	2,58	2,71
EU Countries(2)											
Bulgaristan-Bulgaria	0,12	0,13	0,14	0,16	0,17	0,18	0,16	0,15	0,17	0,16	0,17
Hırvatistan-Croatia	0,27	0,30	0,32	0,34	0,39	0,41	0,38	0,37	0,38	0,35	0,38
Letonya - Latvia	0,13	0,13	0,13	0,13	0,14	0,14	0,13	0,10	0,10	0,09	0,09
Litvanya - Lithuania	0,05	0,06	0,06	0,07	0,08	0,08	0,07	0,07	0,07	0,08	0,08
Macaristan - Hungary	0,24	0,24	0,26	0,28	0,28	0,30	0,25	0,27	0,29	0,32	0,33
Polonya - Poland	0,59	0,62	0,61	0,62	0,67	0,66	0,65	0,60	0,58	0,54	0,56
Romanya-Romania	0,80	0,87	0,90	0,96	1,06	1,16	1,14	1,11	1,08	1,03	1,10
II - AB Adayı Ülkeler	0,79	0,89	0,93	0,95	1,02	1,06	1,00	1,01	1,05	1,10	1,12
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03
TÜRKİYE-TURKEY	0,77	0,87	0,90	0,92	0,99	1,03	0,97	0,98	1,02	1,07	1,09
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	16,24	17,15	18,59	19,43	20,12	21,23	21,72	23,70	24,41	25,43	25,77
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	0,29	0,31	0,33	0,33	0,36	0,39	0,38	0,37	0,43	0,39	0,42
Brezilya-Brazil	0,82	0,88	0,93	0,96	1,02	1,17	1,14	1,29	1,34	1,29	1,31
Çin-China	5,61	6,23	6,74	7,23	7,75	7,88	8,79	9,76	9,92	10,60	11,20
Endonezya-Indonesia	0,70	0,68	0,77	0,76	0,75	0,82	0,85	0,96	1,03	1,04	0,99
Güney Afrika-South Africa	0,51	0,54	0,54	0,56	0,56	0,57	0,54	0,58	0,60	0,58	0,56
Hindistan-India	0,87	0,95	1,15	1,23	1,35	1,59	1,68	1,89	2,09	2,16	2,10
İran-Iran	0,39	0,40	0,46	0,48	0,46	0,53	0,52	0,55	0,52	0,42	0,35
Malezya-Malaysia	1,20	1,25	1,21	1,20	1,15	1,10	1,12	1,19	1,13	1,16	1,17
Meksika-Mexico	2,27	2,13	2,11	2,13	2,03	1,90	1,90	2,02	1,96	2,08	2,08
Mısır-Egypt	0,11	0,11	0,14	0,14	0,15	0,23	0,27	0,26	0,24	0,26	0,24
Pakistan-Pakistan	0,16	0,17	0,20	0,19	0,18	0,19	0,20	0,19	0,19	0,18	0,19
Rusya-Russia	1,45	1,57	1,81	1,99	2,14	2,44	2,05	2,21	2,36	2,46	2,42
S. Arabistan-S.Arabia	0,86	0,92	1,14	1,15	1,15	1,32	1,15	1,17	1,35	1,49	1,45
Tayland-Thailand	1,03	1,03	1,08	1,07	1,05	1,09	1,14	1,25	1,24	1,31	1,28
Avro Bölgesi - Euro Area	15,19	14,94	14,52	14,38	14,69	14,45	14,18	13,45	13,27	12,91	12,98
AB - 28-EU - 28	42,08	41,24	39,34	38,92	39,31	37,85	37,53	34,80	33,86	32,29	32,53
DÜNYA - WORLD	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

(1): GKRY(Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC(Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus)

(2): 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri.(New EU countries).

Kaynak : IMF-IFS Yearbook 2013 and 2014 and World Ekonomik Outlook October 2014

2.7. 2007 Yılı Sonrası Dünyada Faiz Oranlarında Meydana Gelen Değişimler

2007-2008 ABD'de ortaya çıkan Mortgage Krizinin başlaması ile birlikte (ABD Merkez Bankası/ FED) faiz oranlarını sert bir şekilde indirmeye başlamıştır. Ağustos 2007'de % 5.27 seviyesinde olan gösterge faiz oranını % 0.25 seviyesine kadar düşüren FED'in önceki faiz kararları incelendiğinde, faiz oranlarının düşük sayılabilecek seviyelerde belli bir aralıkta 2 yıldan daha az süre tuttuğu dikkat çekmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin faiz oranları incelendiğinde (Tablo 11) ise bu grupta yer alan ülkelerin her birinin kriz öncesi ve sonrası dönemde farklı faiz oranlarına sahip olduğu görülmektedir. Örneğin AB'ye henüz tam üye olarak yeni katılmış olan Litvanya da kriz öncesi 2006 yılında % 2.97 olan faiz oranı 2007'de % 7.65'e, 2008'de % 4.81'e ve kriz sonrasında yine eski seviyesine getirilmiştir.

Krizin başlamasıyla birlikte gösterge faiz oranını önce yükseltip daha sonra düşüren Güney Afrika Merkez Bankası da, Macaristan Merkez Bankası gibi 4 yıla yakın bir süre boyunca faiz oranlarını tek haneli seviyelerde tutmuştur. Ancak Rusya Merkez Bankası, gösterge faiz oranlarını devam eden krize rağmen, tek haneli rakamlara düşürememiştir.

Gelişmekte olan ülkelere biri olan Türkiye'deki durum ise, diğer tüm gelişmekte olan ülkelere farklı bir faiz yapısıyla dikkatleri üzerine çekmekte. Şöyle ki; gerek kriz öncesi dönemde gerekse kriz sonrasında en yüksek faiz oranının uygulandığı ülkelerin başında yer almaktadır. 2003 yılında ki faiz oranları % 36.68 seviyelerinde seyrederken, bu oran kriz sonrasında (2009-2013 yılları arasında) % 15 seviyelerine düşürülmüş olunmasına rağmen, en yüksek faiz oranının uygulandığı ülke konumundadır.

Bunun birçok nedeni olmakla birlikte en önemli nedenlerinden birisi; Türkiye'nin de diğer pek çok gelişmekte olan ülke gibi, dış finansmana ihtiyaç duymasındandır. Bu ihtiyacı ise daha çok yabancı sermaye ile karşılamaya çalışmaktadır. Ancak Türkiye'ye gelen sermayenin büyük bir kısmı doğrudan yabancı sermaye olmayıp, dolaylı dolaylı sermaye şeklindedir. Dolaylı yabancı sermaye ise; kendisine kısa zamanda maksimum kazanç sağlayacak ülkeleri tercih etmektedir. Kazanç yolu ise faiz arbitrajı ve kur arbitrajıdır. Diğer bir ifadeyle kurlar ve faiz oranları arasındaki farklılıklardan sağlanan kazanç olup, sermayenin kısa süre içerisinde kendisine en yüksek kazancı sağlayacak olan ülkelere akmasıdır. Bu tür sermaye faiz oranları ve kur farklılıklarının yoğun olduğu ülkeleri tercih etmektedir. Türkiye'de ihtiyaç duyduğu sermayeyi sağlamak için faiz oranlarını bu yüzden yüksek tutmaktadır. Bunun esas nedeni budur. Diğer nedeni ise dış kaynak ihtiyacı yüksek olduğundan faizler düşürülürken sadece enflasyon ve büyüme rakamları değil, diğer ülkelerin faiz oranlarının da dikkate alınmasıdır. Bunun arkasındaki temel neden ise yabancı

yatırımların en yüksek faiz kazancının olduğu yere yönelecek olması ve Türkiye'nin de bu alandaki rekabetçiliğini korumak istemesidir.

TABLO 11: Faiz Oranları (Mevduat Faiz Oranları, Dönem Ortalaması)

ÜLKELER - COUNTRIES	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler											
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15(**)											
Almanya-Germany	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Avusturya - Austria	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Belçika-Belgium	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Danimarka-Denmark	2,42	2,20	2,22	3,18	4,44	5,27	2,50	1,25	1,39	0,62	0,27
Finlandiya-Finland	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Fransa-France	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Hollanda-Netherlands	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
İngiltere-UK	3,67	4,57	4,70	4,80	5,96	5,49	1,20	0,69	0,89	0,84	0,49
İrlanda-Ireland	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
İspanya-Spain	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
İsveç-Sweden	3,03	2,11	1,72	2,33	3,55	3,91	0,40	0,50	1,66	1,25	0,93
İtalya-Italy	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Lüksemburg-Luxembourg	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Portekiz-Portugal	5,69	6,24	5,20	4,20	4,77	6,35	4,34	3,93	4,58	4,88	2,98
Yunanistan-Greece	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri											
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	2,28	2,36	2,01	2,30	3,10	4,04	2,19	1,31	1,19	1,00	0,46
Estonya - Estonia	2,91	2,50	2,38	3,16	4,87	6,66	5,93	1,57	1,39	0,57	0,22
GKRY - GCASC(1)	3,57	3,75	3,81	3,36	3,44	...	...	...	...	...	...
İzlanda-Iceland	5,35	6,29	9,36	12,35	14,29	15,82	11,28	6,79	4,26	5,51	6,19
İsviçre-Switzerland	0,17	0,21	0,52	1,40	2,13	0,16	0,08	0,08	0,03	0,03	0,00
Malta - Malta	3,44	2,63	2,71	3,03	...	...	...	...	...	...	...
Norveç-Norway	2,12	1,48	1,83	2,83	4,86	5,50	2,28	...	...	...	...
Slovakya - Slovakia	5,33	4,14	2,44	3,57	3,72	3,76	...	...	...	...	...
Slovenya - Slovenia	5,95	3,82	3,18	2,80	3,60	4,05	1,40	...	...	...	...
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler											
Other Advanced Economies											
ABD-USA	1,15	1,56	3,51	5,15	5,27	2,97	0,56	0,31	0,30	0,28	...
ABD-USA (2)	1,13	2,13	3,13	4,13	5,13	6,13	7,13	8,13	9,13	10,13	11,13
İsrail-Israel	6,65	3,62	3,24	4,31	3,50	3,30	1,07	1,55	2,52	2,20	...
Japonya-Japan	0,04	0,08	0,27	0,68	0,81	0,59	0,43	0,50	0,45	0,48	0,54
Kanada-Canada	1,10	0,78	0,79	1,83	2,08	1,50	0,10	0,20	0,48	0,48	0,55
Avustralya-Australia	3,51	3,85	3,89	4,06	4,53	4,73	3,08	4,21	4,34	3,92	3,34
Yeni Zelanda-New Zealand	5,10	5,77	6,68	6,92	7,78	7,55	4,04	4,58	4,27	4,11	3,83
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri											
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore- S. Korea	4,25	3,87	3,72	4,50	5,17	5,87	3,48	3,86	4,15	3,70	2,89
Hong Kong-Hong Kong	0,07	0,03	1,26	2,70	2,42	0,45	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
Singapur-Singapore	0,50	0,40	0,44	0,57	0,53	0,42	0,29	0,21	0,17	0,14	0,14
Tayvan-Taiwan Province of China	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler											
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(3)											
EU Countries(3)											
Bulgaristan-Bulgaria	2,93	3,05	3,08	3,17	3,68	4,44	6,18	4,08	3,37	3,08	2,41
Hırvatistan-Croatia	1,53	1,87	1,71	1,72	2,34	2,82	3,20	1,76	1,70	1,88	1,52
Letonya - Latvia	3,02	3,27	2,78	3,53	6,06	6,34	8,04	1,87	0,51	0,37	0,00
Litvanya - Lithuania	1,27	1,22	2,40	2,97	5,40	7,65	4,81	1,71	...	...	...
Macaristan - Hungary	10,98	9,09	5,17	7,45	6,81	9,92	5,82	4,92	6,19	5,29	2,46
Polonya - Poland	3,71	3,75	2,79	2,20	...	...	...	...	...	...	...
Romanya-Romania	11,02	11,54	6,42	4,77	6,70	9,51	11,99	7,31	6,30	5,51	4,55
II - AB Adayı Ülkeler											
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	7,97	6,54	5,23	4,66	4,88	5,89	7,05	7,07	5,91	5,09	4,42
TÜRKİYE-TURKEY	37,68	24,26	20,40	21,65	22,56	22,91	17,65	15,27	14,22	16,35	15,76
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler											
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	10,16	2,61	3,76	6,42	7,97	11,05	11,60	9,17	10,68	12,02	14,85
Brezilya-Brazil	21,97	15,42	17,63	13,93	10,58	11,66	9,28	8,87	10,99	7,91	7,81
Çin-China	1,98	2,25	2,25	2,52	4,14	2,25	2,25	2,75	3,50	3,00	3,00
Endonezya-Indonesia	10,59	6,44	8,08	11,41	7,98	8,49	9,26	7,02	6,93	5,95	6,26
Güney Afrika-South Africa	9,76	6,55	6,04	7,14	9,15	11,61	8,54	6,47	5,67	5,44	5,15
Hindistan-India(4)	12,08	13,08	14,08	15,08	16,08	17,08	18,08	19,08	20,08	21,08	22,08
İran-Iran	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Malezya-Malaysia	3,07	3,00	3,00	3,15	3,17	3,13	2,08	2,50	2,91	2,98	2,97
Meksika-Mexico	3,09	2,70	3,46	3,30	3,21	3,04	2,01	1,21	0,96	1,08	1,33
Mısır-Egypt	8,23	7,73	7,23	6,02	6,10	6,58	6,49	6,23	6,74	7,64	7,68
Pakistan-Pakistan	...	1,63	2,60	4,17	5,31	6,92	8,68	8,15	8,23	7,98	7,17
Rusya-Russia	4,48	3,79	3,99	4,08	5,14	5,76	8,58	6,01	4,44	5,53	5,59
S. Arabistan-S.Arabia	3,92	4,92	5,92	6,92	7,92	8,92	9,92	10,92	11,92	12,92	13,92
Tayland-Thailand	1,33	1,00	1,88	4,44	2,88	2,48	1,04	1,01	2,28	2,80	2,88
Avro Bölgesi- Euro Area	2,33	2,11	2,19	3,08	4,28	4,63	1,23	0,81	1,39	0,57	0,22
Avro Bölgesi- Euro Area (5)	2,00	2,00	2,25	3,50	4,00	2,50	1,00	1,00	1,00	0,75	0,25
DÜNYA - WORLD (6)	1,23	1,79	3,76	5,27	5,25	3,05	1,12	0,52	0,51	0,69	0,41

(*) : Kısa ve orta vadeli(genellikle 3 ay ile 1 yıl) mevduata uygulanan faiz oranıdır(Interest rates on three-month or one-year maturity time deposit).

(**) : Para piyasaları üç aylık vadeli faiz oranlarıdır. 1998'den sonraki Euro Bölgesi ülkelerinin faiz oranları ayrıca verilmemiştir ve kısa dönem faiz oranları euro bölgesi faiz oranlarıyla aynıdır, Yunanistan için 2000 yılından sonra.(Three-month money market. Individual euro area countries are not shown after 1998,2000 for Greece, since short term rates are equal to the euro area rate).

(1) : GKRY(Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC(Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus)

(2) : FED Para Politikası Faiz Oranıdır. (FED Central Bank Policy Rate).

(3) : 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri,GKRY hariç(New EU countries, excluding GCASC).

(4) : Borçlanma faiz oranları (Lending rates).

(5) : ECB Para Politikası Faiz Oranıdır.(ECB Central Bank Policy Rate).

(6) : Altı aylık ABD doları mevduatına uygulanan faiz oranları(LIBOR on six-month US dollar deposits).

Kaynak: IMF-IFS Yearbook 2014; World Economic Outlook, October 2014;

Eurostat Veri Tabanı 2014.

Avro Bölgesindeki faiz oranlarının gelişim seyri ise şöyledir; gelişmiş olan ülkelerin faiz oranlarına paralel bir yapı sergilemiştir. Kriz öncesinde 2006-2008 yılları arasında ortalama % 4 civarında seyreden faiz oranları krizin hemen ardından 2009 yılı itibariyle % 1.23'e sonraki yıllarda ise % 0.57'ler seviyesine kadar düşürülmüştür. Faiz oranlarının bu denli düşmesinin sebebi başta AB Merkez Bankası olmak üzere Avro Bölgesinde yer alan tüm ülkelerin Merkez Bankaları para politikalarında değişikliğe giderek ekonomide ki durgunluğu ortadan kaldıracak, yatırımların düşmesini önleyecek ve ekonomiyi enflasyonist ortamdan uzaklaştıracak türden bir para politikası uygulamasına yönelmiş olmalarıdır.

2.8. 2007 Yılı Sonrasında Döviz Kurlarında Meydana Gelen Değişimler

Ülke faiz oranlarının, döviz kurlarının belirlenmesinde önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir. Literatürde bu ilişkiye yönelik pek çok teorik model bulunmakla beraber, değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğü yönünde görüş birliğine varılamamış olması dikkat çekmektedir.

2008'de ABD'de ortaya çıkan Mortgage Krizi sonrası hemen hemen tüm ülkeler faiz oranlarını sert bir şekilde aşağıya çekmişlerdir. Finansal piyasalarda global olarak emtia fiyatlarındaki düşüş paralelinde enflasyonist baskıların hafifletilmesi ile büyüme yönlü risklerinin önüne geçebilmek için merkez bankaları faiz indirimlerine gitmişlerdir. Bu durum faiz arbitrajının artmasının önüne geçerken, faiz indirimlerinin kur üzerindeki baskısının hafifletilmesinde etkili olmuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin faiz kararları bir birine benzer bir tablo sergilemektedir. Bütün ülkelerde faiz indirimleri devam ederken, para birimlerinin değer kazandığı izlenmektedir. Fakat (Tablo 12) dikkatlice izlendiğinde diğer gelişmekte olan ülkeler arasında Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın (T.C.MB) en sert faiz indirimi gerçekleştiren ülke olduğu, TL'nin USD karşısında performansının diğer ülke para birimlerine göre zayıf olduğu görülmektedir (T.C. Hazine Bakanlığı, 2010: 12).

Tablo 12'de görüldüğü gibi, ülkelerin döviz kurları kriz öncesi ve sonrası durumda birbirinden farklılıklar göstermektedir. Avro Bölgesi'nde (Euro/US dolar) paritesi incelendiğinde 2007 yılında 0.73 olan parite, 2009 yılında 0.71'e düşmüş. 2010 yılından itibaren ise (Euro/dolar paritesi) 0.75'in üzerinde seyretmiştir.

ABD mevcut seyrini devam ettirirken, Japonya kriz öncesi ve kriz sonrasında (Japon Yeni/US dolar paritesi) farklılıklar göstermiştir. Şöyle ki kriz öncesinde parite 2007 yılında 117.75 seviyesinde seyrederken, 2012 yılında parite 79.7 seviyesine kadar gerilese de 2013 yılında tekrar 97.5 seviyesine kadar yükselmiştir.

Diğer yükselen ve gelişmekte olan ülkelerde ki durum ise gelişmekte olan ülkelere çok farklı bir yapı sergilemekte olup, her bir ülkenin sahip olduğu ekonomik yapısı ve dünya ülkeleri içerisindeki yerine ve gelir payına göre farklılık göstermektedir.

Diğer yandan dünyanın en büyük ekonomilerinden biri olan Çin'de ise döviz kurları (Yuan /Us dolar paritesi) kriz öncesi ve sonrasında yok denecek kadar küçük bir değişikliğin olduğu görülmektedir. Benzer durum Rusya için de geçerli olup (Tablo 12)'de açıkça görülmektedir.

TABLO 12:Döviz Kurlarında Meydana Gelen Değişimler

B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler												
B - Emerging and Developing Economies												
I - AB Ülkeleri (4)												
EU Countries (4)												
Bulgaristan-Bulgaria	(Leva)	1,733	1,575	1,574	1,559	1,429	1,337	1,407	1,477	1,406	1,522	1,474
Hırvatistan-Croatia	(Kuna)	6,705	6,034	5,949	5,838	5,365	4,935	5,284	5,498	5,344	5,850	5,705
Letonya - Latvia	(Lats)	0,571	0,540	0,565	0,560	0,514	0,481	0,506	0,530	0,501	0,547	0,529
Litvanya - Lithuania	(Litai)	3,061	2,781	2,774	2,752	2,524	2,357	2,484	2,606	2,481	2,686	2,601
Macaristan - Hungary	(Forint)	224,307	202,746	199,583	210,390	183,626	172,113	202,342	207,944	201,055	225,104	223,695
Polonya - Poland	(Zloty)	3,889	3,658	3,235	3,103	2,768	2,409	3,120	3,015	2,963	3,257	3,161
Romanya-Romania	(Lei)	3,320	3,264	2,914	2,809	2,438	2,519	3,049	3,178	3,049	3,468	3,328
II - AB Adayı Ülkeler												
EU Accession Countries												
Makedonya-Macedonia	(Denar)	54,322	49,410	49,284	48,802	44,730	41,868	44,101	46,485	44,231	47,890	46,395
TÜRKİYE-TURKEY	(T.L.)	1,501	1,426	1,344	1,428	1,303	1,302	1,550	1,503	1,675	1,796	1,904
TÜRKİYE-TURKEY (5)	(T.L.)	1,506	1,493	1,422	1,341	1,431	1,302	1,293	1,547	1,500	1,670	1,793
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler												
Other Emerging and Developing Economies												
Arjantin-Argentina	(Peso)	2,901	2,923	2,904	3,054	3,096	3,144	3,710	3,896	4,110	4,537	5,459
Brezilya-Brazil	(Real)	3,077	2,925	2,434	2,175	1,947	1,834	1,999	1,759	1,673	1,953	2,156
Çin-China	(Yuan)	7,787	7,788	7,777	7,768	7,801	7,787	7,752	7,769	7,784	7,756	7,756
Endonezya-Indonesia	(Rupiah)	8577,133	8938,850	9704,742	9159,317	9141,000	9698,963	10389,938	9090,433	8770,433	9386,629	10461,240
Güney Afrika-South Africa	(Rand)	7,565	6,460	6,359	6,772	7,045	8,261	8,474	7,321	7,261	8,210	9,655
Hindistan-India	(Rupee)	46,583	45,316	44,100	45,307	41,349	43,505	48,405	45,726	46,670	53,437	58,598
İran-Iran	(Rial)	8193,888	8613,989	8963,959	9170,943	9281,152	9428,528	9864,302	10254,176	10616,307	12175,547	18414,448
Malezya-Malaysia	(Ringgit)	3,800	3,800	3,787	3,668	3,438	3,336	3,525	3,221	3,060	3,089	3,151
Meksika-Mexico	(Peso)	10,789	11,286	10,898	10,899	10,928	11,130	13,513	12,636	12,423	13,169	12,772
Mısır-Egypt	(Pound)	5,851	6,196	5,779	5,733	5,635	5,433	5,545	5,622	5,933	6,056	6,870
Pakistan-Pakistan	(Rupee)	57,752	58,258	59,514	60,271	60,739	70,408	81,713	85,194	86,343	93,395	101,629
Rusya-Russia	(Ruble)	30,692	28,814	28,284	27,191	25,581	24,853	31,740	30,368	29,382	30,840	31,837
S. Arabistan-S.Arabia	(Riyal)	3,750	3,750	3,747	3,745	3,748	3,750	3,750	3,750	3,750	3,750	3,750
Tayland-Thailand	(Baht)	41,485	40,222	40,220	37,882	34,518	33,313	34,286	31,686	30,492	31,083	30,726

(1): GKRY(Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC(Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus)

(2): 2006'ya kadar 1 Tolar karşılığı ABD doları, 2006'dan sonra Euro olarak (Tolars per US dollars through 2006, Euros per US dollar beginning 2007).

(3): Tayvan İstatistik Kitabı 2013, Ekonomik Planlama ve Kalkınma Konseyi (Taiwan Statistical Data Book 2013, Council for Economic Planning and Development, R.O.C).

(4): 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri,GKRY hariç (New EU countries, excluding GCASC).

(5): T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (Republic of Turkey Ministry of Development, Economic and Social Indicators).

Kaynak : IMF-IFS 2014.

2.9. Ülkelerin Cari İşlemler Dengesinde Meydana Gelen Değişimler

2003-2013 Yılları arasında seçilmiş ülkelerin cari işlemler dengesi (Tablo 13)'de verilmiştir. Bu tablo incelendiğinde; gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında ters yönlü bir

ilişkinin olduğu görülmektedir. İncelemenin yapıldığı dönem içerisinde ağırlıklı olarak gelişmiş olan ülkeler cari açık verirken, gelişmekte olan ülkelerin cari fazla verdiği görülmektedir. ABD kaynaklı küresel kriz gelişmiş ülkelerin cari açıklarını artırırken, kriz sonrası dönemde GSYİH'daki kısmi iyileşme paralelinde cari açık oranı azalarak 2013 ve 2014 yılında cari fazlaya dönüşmüştür.

Burada ABD'nin cari açık oranını azaltmasında, Avrupa Bölgesi'nin az da olsa cari fazla vermesi etkili olmuştur. Krizi çok daha derin yaşayan İtalya ve İspanya yüksek cari açıklarının ardından aldıkları daraltıcı önlemlerle bu açıklarını azaltmayı ve az da olsa cari fazla verebilmeyi başarmışlardır. Almanya, yüksek oranda cari fazla verirken, İngiltere 2013 yılı itibariyle cari açığını maksimum seviyeye çıkarmış (- 113.8 milyar dolar olarak) ve bu cari açığı hala devam etmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde ise kriz öncesi 2006 yılında % 4.8 olan oran, krizle birlikte resesyona giren gelişmiş ülke ekonomilerinin ve daralan küresel ticaret hacminin olumsuz yansımalarının bir sonucu olarak küçülmeye başlamıştır. 2013-2014 yıllarında binde 8 oranında cari fazla verilmiştir. Dünya'nın üretim merkezi durumuna gelen Çin; doğalgaz /petrol ihracı nedeniyle Rusya cari fazla vererek gelişmekte olan ülkelerin cari dengesine pozitif katkı yapmaktadırlar.

Çin'in cari dengesinin GSYİH'ya oranı 2007 yılında % 10'un üzerine çıkmış sonra dış talep daralmasına ve iç piyasadaki gelişmelere bağlı olarak 2014 yılında % 2.4'e gerilemiştir. Ukrayna krizi ve ardından gelen yapılanmalar ile petrol fiyatlarının düşmesine neden olmuştur. Kırılgan beşli olarak isimlendirilen; Brezilya, Endonezya, Hindistan, G. Afrika ve Türkiye yüksek cari açık oranıyla karşı karşıyadır. En yüksek cari açık oranına sahip olan ülkelere biri konjonktürel olarak değişmekle birlikte Türkiye'dir. Son dönemde hükümetin aldığı önlemler ve petrol fiyatlarındaki değişimler neticesinde 2013 yılında % 7.9 olan açığın 2014 yılında % 5'e düşürülmesi sağlanmıştır (IMF, October 2014).

2.10. 2007 Yılı Sonrası Dünya Dış Ticaret Dengesinde Görülen Değişimler

Ülkelerin dış ticaret dengelerini gösteren (Tablo 14) incelendiğinde ABD Mortgage Krizi sonrasında gelişmiş olan ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret dengeleri farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklardan birincisi gelişmiş olan ülkelere bazılarının cari işlemler dengesinde görülen açığın; dış ticaret dengesine de yansımış olmasıdır. Bu ülkelere birisi İngiltere'dir. 2013 yılı itibariyle cari işlemler dengesi -113.8 milyar dolar açık verirken, dış ticaret dengesinin de (2013 yılı itibariyle) 168.5 milyar dolarlık bir açık verdiği görülmektedir. Ancak, cari açık veren Fransa ve Japonya'da dış ticaret dengesinin açık

vermediği de görülmektedir. Yine gelişmiş olan ülkelerden ABD'nin cari işlemler dengesi ve dış ticaret dengesini incelediğimiz zaman ise, kriz öncesinde 2007 yılı itibariyle – 718.6 milyar dolar dolar cari işlem dengesi açık veren bu ülke kriz sonrasında 2009 yılında bu açığı – 380.8 milyar dolara, 2012 yılında -460.7 milyara yükselmiş olsa da 2013 yılında tekrar – 400.2 milyar dolar seviyesine kadar cari işlemler dengesi açığını aşağıya çekmeyi başarmıştır. ABD ise cari işlemler dengesindeki açığı aşağıya çekmede göstermiş olduğu başarıyı dış ticaret dengesinde gösterememiştir. (Tablo 14)'ü incelediğimizde ABD ki dış ticaret dengesinin 2007 kriz öncesi ve 2008 sonrasındaki yıllarda çok büyük değişikliklerin olmadığı açıkça görülmektedir. Dış ticaret dengesinde açığın en düşük olduğu yıl 2009 olup, bu yıldaki açık ise – 549.2 milyar dolara tekabül etmektedir. Bu rakam 2013 yılı itibariyle – 750.01 milyar dolar olup oldukça yüksek bir meblağdı. Diğer taraftan dünya üretiminde oldukça yüksek bir paya sahip olan Çin ve Rusya'nın dış ticaret dengelerinde ki gelişmeleri incelediğimizde ise şu sonuç ortaya çıkmaktadır. Çin'in cari işlemler dengesinin kriz sonrası yıllara göre kriz öncesinde (2005-2007) daha iyi konumda olduğu görülürken; dış ticaret dengesinde bunun tersi durumu görüyoruz. Çin'in dış ticaret dengesi 2009 yılından itibaren (2010 yılında) 156.3 milyar dolara düşse de, 2013 yılı itibariyle bu rakam 259.8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Rusya'nın durumu ise şöyle; gerek cari işlemler dengesinin sağlanmasında gerekse dış ticaret dengesinde kriz öncesinde ve sonrasında eksiye düşmediği gibi, yıllar itibariyle (2007-2013) değişiklikler olsa da dış ticaret dengesini 2013 yılı itibariyle 146.02 milyar dolarlık bir fazla ile kapatmıştır. Kriz öncesi yıllara göre daha yüksek oranlı bir cari işlem fazlası oluşturan Japonya'nın dış ticaret dengesi ise şu şekilde seyretmiştir. Krizin öncesi yıllarda küçük te olsa dış ticaret fazlası veren bu ülke, kriz sonrasında 2011 yılından itibaren açık vermeye başlamış. Dış ticaret dengesindeki açıklar 2011 yılında - 31.5 milyar dolarken, 2012 yılında – 86.9 milyar dolara ve 2013 yılında da – 117.8 milyar dolara seviyesine kadar yükselmiş.

TABLO 13: Ülkelerin Cari İşlemler Dengesinde Meydana Gelen Değişimler

ÜLKELER - COUNTRIES	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler	-224,01	-200,14	-385,40	-446,50	-341,90	-517,54	-68,02	-16,75	-80,79	-45,09	181,57
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15	37,43	113,35	47,62	30,65	35,31	-59,41	47,71	50,21	111,29	195,46	296,51
Almanya-Germany	35,88	126,89	133,79	173,36	237,30	217,55	199,41	194,59	228,15	252,28	254,93
Avusturya- Austria	4,19	6,07	6,25	9,04	13,19	20,13	10,29	13,15	6,61	9,48	11,25
Belçika-Belgium	10,68	11,52	7,47	7,45	8,71	-6,70	-3,03	9,09	-5,73	-9,38	-9,64
Danimarka-Denmark	6,96	5,94	11,10	8,22	4,41	10,00	10,77	18,18	19,88	18,75	24,15
Finlandiya-Finland	8,53	12,54	7,79	11,56	13,29	8,94	6,71	5,94	-1,69	-3,12	-2,47
Fransa-France	12,98	11,14	-10,38	-13,00	-25,93	-49,63	-35,02	-33,78	-49,00	-57,11	-36,86
Hollanda-Netherlands	29,89	46,58	47,33	63,33	52,67	37,52	41,33	57,48	75,67	73,48	87,12
İngiltere-UK	-31,04	-44,64	-42,89	-70,65	-62,46	-25,54	-31,37	-61,86	-36,04	-94,58	-113,83
İrlanda-Ireland	-0,37	-1,17	-7,24	-8,19	-14,44	-15,73	-7,14	1,25	1,92	3,47	10,14
İspanya-Spain	-31,07	-54,91	-83,29	-110,89	-144,28	-154,06	-70,39	-62,31	-54,22	-15,97	10,58
İsveç-Sweden	22,69	24,99	26,42	34,68	43,32	44,62	25,19	29,40	32,84	31,36	34,54
İtalya-Italy	-11,00	-6,71	-14,99	-27,51	-27,56	-65,91	-41,01	-70,34	-65,63	-5,96	20,53
Lüksemburg-Luxembourg	2,38	4,05	4,35	4,42	5,19	2,95	3,60	4,02	3,86	3,21	3,14
Portekiz-Portugal	-10,44	-15,46	-19,84	-21,58	-23,45	-31,99	-25,63	-24,27	-16,71	-4,28	1,17
Yunanistan-Greece	-12,83	-13,49	-18,27	-29,59	-44,65	-51,55	-36,01	-30,33	-28,61	-6,18	1,77
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri	59,87	73,56	90,33	96,58	70,25	55,76	68,44	114,63	99,19	141,49	163,62
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	-5,79	-5,75	-1,21	-3,13	-7,93	-4,78	-4,85	-7,60	-6,35	-2,55	-2,85
Estonya - Estonia	-1,27	-1,45	-1,23	-2,55	-3,34	-2,12	0,50	0,35	-0,01	-0,47	-0,35
GKRY - GCASC(1)	-0,30	-0,79	-1,00	-1,28	-2,57	-3,94	-2,52	-2,27	-0,84	-1,57	-0,41
İzlanda-Iceland	-0,52	-1,30	-2,63	-4,28	-3,21	-4,78	-1,41	-1,01	-0,89	-0,72	0,57
İsviçre-Switzerland	42,39	54,39	51,62	57,59	43,81	7,75	34,73	78,75	44,34	70,43	103,88
Malta - Malta	-0,16	-0,33	-0,52	-0,64	-0,31	-0,44	-0,71	-0,56	-0,17	0,08	0,09
Norveç-Norway	27,70	33,00	49,97	55,91	49,73	72,92	45,17	50,26	66,45	72,61	57,39
Slovakya - Slovakia	-1,98	-3,32	-4,06	-4,39	-4,00	-5,92	-2,27	-3,25	-3,61	2,04	2,06
Slovenya - Slovenia	-0,21	-0,89	-0,61	-0,67	-1,94	-2,93	-0,20	-0,03	0,27	1,64	3,25
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	-410,51	-491,19	-615,12	-670,36	-564,18	-592,47	-274,42	-263,69	-374,46	-468,73	-411,59
Other Advanced Economies											
ABD-USA	-521,35	-633,77	-745,43	-806,73	-718,65	-686,64	-380,80	-443,93	-459,35	-460,75	-400,26
Avustralya-Australia	-28,97	-41,08	-43,37	-45,34	-63,51	-51,34	-46,00	-44,63	-44,79	-67,83	-49,85
İsrail-Israel	0,63	2,15	4,11	6,89	5,55	3,19	7,84	7,88	3,93	2,12	5,96
Japonya-Japan	139,41	182,05	170,14	174,54	212,14	142,60	145,25	217,65	126,47	58,68	33,63
Kanada-Canada	-0,24	-0,53	-0,57	0,28	0,28	-0,28	-0,72	-0,65	-0,72	-0,96	-1,07
Yeni Zelanda-New Zealand	-2,02	-4,65	-8,04	-7,85	-9,18	-10,35	-2,71	-3,21	-4,70	-7,01	-6,13
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri	40,50	40,50	40,50	40,50	40,50	40,50	40,50	40,50	40,50	40,50	40,50
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore- S. Korea	11,88	29,74	12,66	3,57	11,80	3,19	33,59	28,85	18,66	50,84	79,88
Hong Kong-Hong Kong	17,41	16,82	21,57	24,56	27,55	32,85	21,16	16,01	13,81	4,15	5,10
Singapur-Singapore	21,90	20,51	27,87	36,88	46,75	27,74	32,36	55,94	62,59	50,15	54,56
Tayvan-Taiwan Province of China	30,50	19,73	17,58	26,30	35,15	27,51	42,92	39,87	41,69	50,59	57,35

Tablo 13`ün devamı

B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	157,32	218,16	434,99	633,72	603,64	670,81	246,74	323,05	416,89	387,88	231,21
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(2)	-20,98	-35,00	-33,64	-51,09	-86,37	-99,12	-28,11	-31,70	-36,12	-26,06	-3,29
EU Countries(2)											
Bulgaristan-Bulgaria	-1,10	-1,63	-3,37	-5,84	-10,63	-12,01	-4,34	-0,71	0,05	-0,47	1,00
Hırvatistan-Croatia	-2,06	-1,69	-2,36	-3,33	-4,31	-6,23	-3,19	-0,66	-0,54	-0,07	0,51
Letonya - Latvia	-0,91	-1,78	-2,01	-4,48	-6,43	-4,43	2,24	0,70	-0,61	-0,71	-0,25
Litvanya - Lithuania	-1,28	-1,72	-1,83	-3,22	-5,69	-6,31	1,46	0,02	-1,59	-0,10	0,68
Macaristan - Hungary	-6,70	-8,59	-8,25	-8,33	-9,90	-11,41	-0,28	0,28	0,58	1,06	3,91
Polonya - Poland	-5,47	-13,26	-7,24	-13,15	-26,50	-34,96	-17,16	-24,03	-25,77	-18,26	-7,11
Romanya-Romania	-3,46	-6,34	-8,58	-12,75	-22,91	-23,78	-6,84	-7,29	-8,24	-7,51	-2,02
II - AB Adayı Ülkeler	-7,75	-14,65	-21,60	-31,87	-38,36	-41,64	-12,76	-45,61	-75,35	-48,79	-65,31
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	-0,19	-0,45	-0,15	-0,03	-0,58	-1,27	-0,64	-0,19	-0,27	-0,29	-0,20
TÜRKİYE-TURKEY	-7,55	-14,20	-21,45	-31,84	-37,78	-40,37	-12,12	-45,42	-75,08	-48,50	-65,11
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	156,00	207,81	329,53	468,27	556,53	618,65	299,73	327,92	332,89	275,95	181,77
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	8,14	2,66	4,70	7,17	6,73	5,99	7,54	-1,19	-4,11	-1,24	-4,95
Brezilya-Brazil	4,18	11,68	13,99	13,64	1,55	-28,19	-24,30	-47,27	-52,47	-54,25	-81,08
Çin-China	43,05	68,94	132,38	231,84	353,18	420,57	243,26	237,81	136,10	215,39	182,81
Endonezya-Indonesia	8,11	5,26	1,60	9,54	6,80	0,13	10,63	5,22	1,75	-24,38	-29,10
Güney Afrika-South Africa	-1,67	-6,66	-8,57	-13,86	-19,92	-19,62	-11,50	-7,19	-9,39	-20,04	-20,43
Hindistan-India	14,08	-2,47	-9,90	-9,57	-15,74	-27,91	-38,18	-45,95	-78,15	-88,16	-32,40
İran-Iran	0,82	0,90	15,39	20,58	32,60	22,84	9,47	27,33	59,38	26,27	27,41
Malezya-Malaysia	13,38	15,08	20,69	26,19	29,74	39,44	31,42	27,07	33,47	17,64	12,33
Meksika-Mexico	-8,34	-7,01	-8,96	-7,80	-14,66	-20,02	-8,15	-3,89	-12,56	-15,06	-25,86
Mısır-Egypt	1,94	3,42	2,91	1,75	2,70	0,89	-4,42	-4,32	-6,09	-10,15	-7,43
Pakistan-Pakistan	4,07	1,81	-1,53	-4,99	-6,88	-13,87	-9,26	-3,95	0,21	-4,66	-2,50
Rusya-Russia	35,41	59,51	84,39	92,32	71,35	103,94	50,39	67,45	97,27	71,28	32,76
S. Arabistan-S.Arabia	28,05	51,93	90,09	99,13	93,41	132,32	20,96	66,75	158,58	164,76	132,64
Tayland-Thailand	4,77	2,76	-7,64	2,32	15,68	2,16	21,90	10,02	8,89	-1,47	-2,45
Avro Bölgesi - Euro Area	23,63	73,60	11,71	-20,59	3,29	-212,37	-16,44	13,00	16,70	171,24	302,55
AB - 28-EU - 28	6,76	65,82	5,36	-33,10	-71,14	-178,66	9,55	5,14	64,46	168,57	295,00
DÜNYA - WORLD	-66,68	18,02	49,59	187,22	261,73	153,27	178,72	306,30	336,10	342,80	412,78

(1): GKRY(Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC(Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus)

(2): 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri.(New EU countries).

Kaynak : IMF- World Economic Outlook Database, October 2014.

TABLO 14: Ülkelerin Dış Ticaret Dengesinde Meydana Gelen Değişimler

ÜLKELER - COUNTRIES	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A - Gelişmiş Ekonomiler	-340,29	-465,67	-680,62	-809,88	-779,01	-943,36	-461,16	-561,62	-752,82	-766,99	-619,88
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15	133,08	144,18	72,23	23,52	75,03	66,93	121,22	71,51	108,22	156,09	265,23
Almanya-Germany	147,06	193,56	197,44	199,72	267,82	264,71	194,51	205,41	220,78	243,74	262,48
Avusturya- Austria	-2,34	-1,62	-2,23	-0,57	0,56	-2,78	-5,29	-5,71	-12,82	-10,84	-6,04
Belçika-Belgium	20,65	21,28	16,64	13,79	18,78	5,49	16,73	15,72	9,15	7,15	17,72
Danimarka-Denmark	9,05	8,73	9,41	6,44	4,23	6,77	11,44	12,59	15,47	13,83	12,98
Finlandiya-Finland	10,91	10,24	6,76	7,84	8,34	4,73	2,01	0,72	-5,11	-3,44	-3,14
Fransa-France	34,49	62,39	49,29	55,37	90,20	123,33	74,03	57,75	72,98	40,10	62,71
Hollanda-Netherlands	30,83	34,04	39,24	41,07	51,57	50,84	49,42	52,72	61,75	53,54	60,21
İngiltere-UK	-79,59	-111,81	-125,75	-141,80	-181,30	-175,81	-129,43	-152,56	-160,41	-171,81	-168,51
İrlanda-Ireland	39,11	42,79	36,41	32,57	35,20	42,12	56,67	58,26	59,84	54,54	49,34
İspanya-Spain	-52,52	-75,48	-96,63	-112,69	-136,04	-139,35	-69,90	-69,27	-64,38	-39,62	-22,94
İsveç-Sweden	18,21	22,52	19,31	20,25	15,52	14,91	10,78	9,62	12,51	8,61	7,95
İtalya-Italy	1,96	-1,72	-11,87	-25,38	-11,63	-18,47	-8,04	-40,12	-35,53	12,44	40,34
Lüksemburg-Luxembourg	-3,71	-4,84	-5,24	-5,74	-6,21	-8,09	-6,34	-7,44	-9,51	-10,19	-9,83
Portekiz-Portugal	-10,27	-16,20	-21,22	-22,72	-26,13	-37,17	-27,39	-26,84	-22,87	-14,05	-12,22
Yunanistan-Greece	-30,75	-39,68	-39,33	-44,64	-55,86	-64,31	-47,98	-39,34	-33,63	-27,90	-25,82
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri	18,71	23,67	39,99	50,23	50,30	81,24	62,68	65,80	92,74	105,00	99,61
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	-5,09	-4,43	1,64	1,71	4,29	4,23	7,92	6,42	10,77	15,65	17,94
Estonya - Estonia	-1,94	-2,40	-2,51	-3,12	-4,10	-3,59	-1,09	-0,68	-1,01	-1,71	-1,81
GKRY - GCASC(1)	-3,45	-4,58	-4,78	-5,52	-7,21	-9,05	-6,56	-7,13	-6,75	-5,55	-4,31
İzlanda-Iceland	-0,40	-0,66	-1,61	-1,84	-1,76	-0,43	0,45	0,68	0,51	0,29	0,20
İsviçre-Switzerland	5,14	7,50	6,31	9,65	11,63	18,09	18,90	18,87	26,43	25,36	25,79
Malta - Malta	-0,93	-1,20	-1,43	-1,37	-1,53	-2,11	-1,93	-2,01	-2,11	-2,25	-2,31
Norveç-Norway	28,27	33,99	48,27	57,84	55,99	81,47	47,81	53,34	69,52	73,71	63,15
Slovakya - Slovakia	-1,79	-2,86	-4,17	-5,37	-4,37	-2,99	-1,38	-2,11	-2,46	0,80	1,70
Slovenya - Slovenia	-1,09	-1,69	-1,73	-1,74	-2,64	-4,39	-1,44	-1,59	-2,16	-1,31	-0,75
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler	-485,90	-600,99	-744,56	-818,97	-780,22	-848,53	-549,28	-609,61	-796,27	-902,31	-868,00
Other Advanced Economies											
ABD-USA	-578,28	-706,55	-833,98	-892,11	-872,20	-882,04	-549,25	-690,69	-785,60	-790,82	-750,01
Avustralya-Australia	-17,54	-22,96	-19,45	-15,96	-24,24	-13,31	-11,59	10,72	28,00	4,28	10,88
İsrail-Israel	-4,52	-4,25	-4,37	-3,54	-4,97	-6,83	-1,34	-2,82	-8,18	-12,20	-8,26
Japonya-Japan	88,89	111,13	79,93	67,15	94,47	19,42	30,19	77,35	-31,51	-86,99	-117,80
Kanada-Canada	27,80	24,60	38,24	29,30	30,08	37,37	-16,88	-4,64	0,89	-7,59	-3,53
Yeni Zelanda-New Zealand	-2,25	-2,95	-4,93	-3,80	-3,35	-3,13	-0,40	0,47	0,14	-0,44	0,72
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri	39,65	58,18	51,48	52,05	54,35	-6,33	64,80	62,42	46,45	25,70	52,22
Other Industrialized Asian Economies											
G. Kore- S. Korea	15,00	29,39	16,86	16,12	14,64	-13,27	40,45	41,17	30,80	28,31	44,09
Hong Kong-Hong Kong	-8,13	-11,81	-10,20	-17,87	-23,14	-25,83	-28,80	-42,97	-54,90	-61,61	-64,60
Singapur-Singapore	16,24	34,78	29,60	33,10	36,12	18,40	24,05	41,08	43,73	28,67	37,23
Tayvan-Taiwan Province of China	16,54	5,82	15,21	20,70	26,73	14,37	29,11	23,14	26,82	30,32	35,50
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	127,02	210,56	360,33	516,64	468,16	640,83	364,81	427,77	931,00	605,14	562,97
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri(2)	-62,12	-69,29	-78,96	-100,76	-129,76	-155,76	-68,90	-79,35	-90,48	-91,35	-76,17
EU Countries(2)											
Bulgaristan-Bulgaria	-3,36	-4,54	-6,42	-8,17	-11,51	-14,53	-7,17	-4,90	-4,36	-6,04	-4,86
Hırvatistan-Croatia	-17,82	-24,64	-31,69	-40,73	-57,24	-68,85	-43,78	-50,08	-62,88	-57,91	-61,52
Letonya - Latvia	-11,32	-12,66	-13,45	-15,60	-17,94	-21,45	-14,03	-11,20	-10,71	-8,08	-7,64
Litvanya - Lithuania	1,73	2,30	3,19	2,72	1,98	8,00	7,15	9,58	12,66	13,55	15,84
Macaristan - Hungary	13,09	20,51	19,03	20,94	32,48	34,46	39,27	33,81	32,74	17,13	16,90
Polonya - Poland	5,94	14,16	23,56	32,38	41,96	63,16	58,61	72,15	87,68	87,54	103,56
Romanya-Romania	-50,39	-64,42	-73,17	-92,31	-119,50	-156,54	-108,95	-128,71	-145,62	-137,53	-138,44
II - AB Adayı Ülkeler	-23,03	-35,63	-44,48	-55,40	-64,65	-72,86	-41,13	-73,78	-108,49	-86,59	-102,18
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	-0,94	-1,26	-1,19	-1,36	-1,86	-2,92	-2,35	-2,12	-2,55	-2,51	-2,33
TÜRKİYE-TURKEY	-22,09	-34,37	-43,30	-54,04	-62,79	-69,94	-38,79	-71,66	-105,93	-84,08	-99,84
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	189,32	221,58	337,13	472,78	515,87	561,67	371,50	385,72	462,19	383,87	392,87
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	15,73	12,13	11,66	12,41	11,07	13,17	16,96	16,67	9,95	6,71	9,02
Brezilya-Brazil	22,32	30,24	40,90	41,97	34,00	15,56	19,32	10,38	19,09	14,20	-2,50
Çin-China	25,47	32,10	101,75	177,58	261,56	297,04	197,61	182,07	156,33	231,16	259,87
Endonezya-Indonesia	22,54	15,76	11,27	22,88	24,91	12,07	25,86	22,75	23,71	-2,48	-3,69
Güney Afrika-South Africa	-3,68	-7,61	-10,59	-19,82	-18,85	-17,00	-11,44	-12,40	-24,68	-36,88	-43,00
Hindistan-India	-13,59	-23,13	-43,22	-56,67	-78,74	-126,25	-92,27	-123,71	-161,46	-192,91	-154,89
İran-Iran	8,95	9,72	16,21	36,24	38,00	56,27	28,06	35,91	68,74	39,00	33,00
Malezya-Malaysia	17,42	20,45	26,46	29,49	29,80	43,07	33,49	33,99	40,61	31,15	22,26
Meksika-Mexico	-13,11	-17,54	-17,93	-17,73	-24,52	-33,33	-16,42	-18,42	-18,83	-18,40	-10,86
Mısır-Egypt	-4,72	-5,15	-9,16	-7,03	-10,86	-22,53	-21,88	-26,49	-28,38	-36,37	-31,17
Pakistan-Pakistan	-1,11	-4,57	-9,31	-12,89	-14,75	-22,01	-14,12	-16,37	-18,57	-20,11	-19,53
Rusya-Russia	52,25	76,09	105,82	122,76	108,57	150,59	92,40	126,81	165,00	158,09	146,02
S. Arabistan-S. Arabia	56,33	81,25	121,25	141,51	143,11	198,29	96,75	144,28	233,11	232,81	212,03
Tayland-Thailand	4,50	1,84	-7,98	2,08	12,56	-3,27	17,18	10,24	-2,43	-22,10	-23,71
Avro Bölgesi - Euro Area	71,19	78,07	6,19	-27,71	10,07	-79,61	21,71	-16,76	-26,08	106,16	209,25
AB - 28-EU - 28	-72,49	-102,26	-142,09	-264,40	-288,84	-380,89	-195,39	-237,79	-241,59	-148,50	71,65
DÜNYA - WORLD(3)	-250,00	-281,00	-350,00	-365,00	-2.214,00	-2.559,00	-231,00	-214,00	-180,00	-210,00	-80,00
DÜNYA - WORLD	-213,27	-255,11	-320,29	-293,24	-310,85	-302,52	-96,36	-133,85	178,18	-161,85	-56,91

(1): GKRY(Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC(Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus)

(2): 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri.(New EU countries).

(3): Dünya Ticaret Örgütü (WTO); International Trade Statistics 2013.

Kaynak: IMF-IFS Yearbook 2013 and 2014 and World Ekonomik Outlook October 2014.

2.11. 2007 Yılı Sonrası Dünya Toplam Dış Borç Stoklarının GSMH'ya

Oranı

Merkez Bankaları, para ve kur politikalarını desteklemek, piyasalara güven vermek, hükümetlerin döviz cinsi üzerinden iç ve dış borç servisini gerçekleştirmek, dışsal şoklara karşı gerekli döviz likiditesini buldurmak için rezerv biriktirirler ve bu rezervleri her an kullanacaklarmış gibi hazırdırlar.

Dünyada ki rezerv paraların yaklaşık % 55'nin dolar olarak tutulması ve ABD'nin uzun yıllardır dış ticaret ve cari açık vermesi nedeniyle ABD dışındaki dolar büyük miktarlara ulaşmıştır. Nitekim ABD'nin aksine sürekli ve büyük miktarlarda cari fazla veren Çin'in 2014 yılı sonu itibariyle 3.9 trilyon dolarlık bir döviz rezervi oluşmuştur. Bu rakam geçen yıla oranla yaklaşık % 1, 2006 yılına göre % 26'lık bir artışa tekabül etmektedir (EBSO Ekonomik Raporu, 2015:20).

Büyük miktarda döviz rezervlerinin bulunduğu ülkelerin çoğunluğu dış ticaret ve/veya cari fazla veren ülkeler iken Endonezya, Brezilya, Hindistan ve Türkiye cari açık vererek döviz rezervi biriktirebilen ülkeler konumunda bulunmaktadırlar. Ancak bu durumdaki ülke sayısı fazla değildir.

Ülkelerin makro göstergeleri incelendiğinde paralellik arz etmeyen diğer bir hususta; cari açıkları ile dış ticaret açıklarıdır. Yani dış ticaret açığı veren bir ülke aynı zamanda cari açığa veren ülke anlamına gelmemektedir. Benzer durum **“Brüt veya Net Borç Stokunun /GSYH)** içindeki payı için de geçerlidir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre brüt borç stoklarının/GSYH içindeki (%) oranlarını gösteren (Tablo 15) bu farklı sonuçları ortaya koymaktadır.

Tablo 15'de görüldüğü gibi, gelişmiş ülke ekonomilerinin brüt borç stoklarının /GSYH içindeki payları kriz başlamadan önceki yıllarda ortalama %75 seviyesinde seyrederken krizin hemen ardından 2009 yılında % 92'ye, 2010 yılında % 98.7'ye, 2012 yılında % 106.9'a ve 2013 yılında da % 105.5 seviyesine kadar yükselmiş. Krizin ortaya çıktığı ABD'de ise durum şöyle seyretmiştir; 2007 öncesi; (brüt borç stoku/GSYH) % 65 seviyesinde seyredirken; kriz sonrasında bu oran % 104.2 seviyesine kadar yükselmiş. Öte yandan dünyanın en büyük ekonomilerinden birisi olan Çin'de kriz öncesinde takriben % 35 civarında seyreden brüt borç stoku/GSYH oranı; kriz sonrasında çok küçük artışlarla takriben % 37'lik bir oranla (2013 yılı itibariyle) mevcut durumunu korumaya çalışmıştır. Rusya'da ise; Çin ve ABD ile birlikte diğer gelişmiş olan birçok ülkede dahil olmak üzere çok farklı bir yapı sergilemiştir. Gerek kriz öncesi yıllarda gerekse kriz sonrası yıllarda mevcut brüt borç stok/GSMH oranını dengeli bir biçimde devam ettiren ender ülkelerden birisi konumundadır. Oran olarak

incediğimizde ise kriz öncesinde % 8.5 iken; kriz sonrasında % 12'lik bir oranla; mevcut brüt borç stokunun /GSMH oranını korumaya çalışmıştır.

Tablo 15: Genel Devlet Brüt Borç Stoku/GSMH (%)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ÜLKELER - COUNTRIES											
A - Gelişmiş Ekonomiler	74,1	77,9	77,4	74,7	72,1	79,0	92,3	98,7	102,7	106,9	105,5
A - Advanced Economies											
I - AB-15 - EU-15											
Almanya-Germany	64,4	66,2	68,6	68,0	65,2	66,8	74,6	82,5	80,0	81,0	78,4
Avusturya- Austria	65,3	64,7	64,2	62,3	60,2	63,8	69,2	72,5	73,1	74,4	74,5
Belçika-Belgium	98,4	94,0	92,0	87,9	84,0	89,2	96,6	96,6	99,2	101,1	101,2
Danimarka-Denmark	47,2	45,1	37,8	32,1	27,1	33,4	40,7	42,8	46,4	45,4	44,5
Finlandiya-Finland	42,7	42,6	39,9	38,1	33,9	32,5	41,5	46,6	47,3	51,8	54,7
Fransa-France	62,6	64,3	65,9	63,2	63,2	67,0	78,0	80,8	84,4	88,7	91,8
Hollanda-Netherlands	49,0	49,5	49,2	44,6	42,5	54,7	56,4	59,0	61,3	66,5	68,6
İngiltere-UK	38,7	40,3	41,7	42,7	43,7	51,9	67,1	78,5	84,3	89,1	90,6
İrlanda-Ireland	30,1	28,3	26,2	23,8	24,0	42,6	62,2	87,4	98,9	111,4	116,1
İspanya-Spain	48,8	46,3	43,2	39,7	36,3	40,2	54,0	61,7	70,5	85,9	93,9
İsveç-Sweden	51,7	50,3	50,4	45,2	40,2	38,8	42,6	39,4	38,7	38,3	40,5
İtalya-Italy	104,1	103,7	105,7	106,3	103,3	106,1	116,4	119,3	120,7	127,0	132,5
Lüksemburg-Luxembourg	6,2	6,4	6,1	6,7	6,7	14,4	15,5	19,5	18,7	21,7	23,1
Portekiz-Portugal	55,7	57,5	62,5	63,7	68,4	71,7	83,7	94,0	108,2	124,1	128,9
Yunanistan-Greece	97,4	98,9	101,2	107,5	107,2	112,9	129,7	148,3	170,3	157,2	175,1
II - Diğer Gelişmiş Avrupa Ekonomileri											
Other Advanced European Economies											
Çek Cumh.-Czech Rep.	28,6	28,9	28,4	28,3	27,9	28,7	34,6	38,4	41,4	46,2	46,0
Estonya-Estonia	5,6	5,0	4,5	4,4	3,6	4,5	7,0	6,5	6,1	9,7	9,8
GKRY - GCASC (1)	69,6	71,6	70,8	65,4	58,8	48,9	58,5	61,3	71,5	86,6	111,5
İzlanda-Iceland	39,6	34,2	25,3	30,0	28,5	70,4	87,9	93,0	99,3	96,9	89,9
İsviçre-Switzerland	65,8	70,0	70,1	62,4	55,6	50,5	49,8	48,9	49,1	49,2	48,3
Malta - Malta	66,0	69,8	68,0	62,5	60,7	60,9	66,5	65,9	68,8	70,5	72,2
Norveç-Norway	43,4	44,5	43,1	53,7	50,5	48,6	43,3	43,3	29,0	29,5	29,5
Slovakya - Slovakia	41,8	42,5	34,2	30,5	29,4	27,9	35,6	41,0	43,6	52,7	55,4
Slovenya - Slovenia	27,0	26,8	26,3	26,0	22,7	21,6	34,4	37,9	46,2	53,3	70,0
III - Diğer Gelişmiş Ekonomiler											
Other Advanced Economies											
ABD-USA	58,5	65,5	64,9	63,6	64,0	72,8	86,1	94,8	99,0	102,5	104,2
İsrail-Isreal	93,9	92,2	88,9	81,0	73,9	72,7	75,0	71,1	69,7	68,3	67,6
Japonya-Japan	169,6	180,7	186,4	186,0	183,0	191,8	210,2	216,0	229,8	237,3	243,2
Kanada-Canada	76,6	72,5	71,2	70,4	66,7	70,8	83,0	84,6	85,9	88,1	88,8
IV - Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri											
Other Industrialized Asian Economies											
Avustralya-Australia	13,2	11,9	10,9	10,0	9,7	11,7	16,7	20,5	24,3	27,1	28,6
G. Kore- S. Korea	20,4	23,3	27,0	29,3	28,7	28,0	31,2	31,0	31,7	32,3	33,9
Hong Kong-Hong Kong	3,4	5,4	5,0	4,6	4,3	3,8	4,6	5,5	6,1	6,8	6,7
Singapur-Singapore	97,6	94,7	92,1	85,1	84,7	95,3	99,3	97,4	101,8	106,6	103,5
Tayvan-Taiwan Province of China	32,8	34,1	34,9	34,2	33,3	34,7	38,0	38,3	40,0	41,0	41,1
Yeni Zelanda-New Zealand	25,9	23,6	21,8	19,3	17,2	20,1	25,7	31,9	37,0	37,5	36,1
B - Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	53,2	49,5	44,1	39,3	37,6	35,5	40,0	39,3	38,4	38,6	39,3
B - Emerging and Developing Economies											
I - AB Ülkeleri (2)											
EU Countries (2)											
Bulgaristan-Bulgaria	46,5	39,1	29,4	23,4	18,6	15,5	15,6	14,9	15,4	17,5	16,4
Hırvatistan-Croatia	35,4	37,6	38,2	35,4	32,9	29,3	35,8	42,6	47,4	54,2	60,2
Letonya - Latvia	14,7	14,4	11,8	9,9	7,8	17,2	32,9	39,7	37,5	36,4	35,0
Litvanya - Lithuania	21,0	19,3	18,4	17,9	16,8	15,5	29,5	38,3	39,2	41,0	39,3
Macaristan - Hungary	58,5	59,4	61,7	65,9	67,0	73,0	79,8	82,1	82,1	79,8	79,3
Polonya - Poland	47,1	45,7	47,1	47,7	45,0	47,1	50,9	54,9	56,2	55,6	57,1
Romanya-Romania	24,2	21,1	17,6	12,6	12,7	13,6	23,8	31,1	34,3	38,2	39,4
II - AB Aday Ülkeler											
EU Accession Countries											
Makedonya-Macedonia	42,9	37,9	35,6	39,5	32,9	24,0	20,6	23,8	24,2	27,9	34,0
TÜRKİYE-TURKEY	67,7	59,6	52,7	46,5	39,9	40,0	46,1	42,3	39,1	36,2	36,3
III - Diğer Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler											
Other Emerging and Developing Economies											
Arjantin-Argentina	116,5	106,0	71,2	61,8	53,2	47,0	47,6	39,2	35,9	37,6	41,0
Brezilya-Brazil	74,6	70,7	69,3	67,0	65,2	63,5	66,8	65,0	64,7	68,2	66,2
Çin-China	37,2	35,2	33,8	31,5	34,8	31,7	35,8	36,6	36,5	37,4	39,4
Endonezya-Indonesia	60,5	55,8	46,3	39,0	35,1	33,2	28,6	26,1	24,4	24,0	26,1
Güney Afrika-South Africa	36,9	35,9	33,2	31,0	28,3	27,2	31,6	35,3	38,8	42,1	45,2
Hindistan-India	84,2	83,3	80,9	77,1	74,0	74,5	72,5	67,5	66,8	66,6	61,5
İran-Iran	21,7	18,0	14,5	13,2	13,1	10,2	11,5	13,5	9,2	11,8	11,3
Malezya-Malaysia	45,1	45,7	42,7	41,5	41,2	41,2	52,8	53,5	54,2	56,2	57,7
Meksika-Mexico	44,7	40,8	39,0	37,8	37,5	42,8	43,9	42,2	43,2	43,2	46,4
Mısır-Egypt	102,1	101,5	103,3	90,3	80,2	70,2	73,0	73,2	76,6	78,9	89,2
Pakistan-Pakistan	68,2	61,5	58,9	54,4	52,6	57,9	59,1	61,5	59,5	64,0	64,3
Rusya-Russia	30,4	22,3	15,9	10,5	8,6	8,0	10,6	11,3	11,6	12,7	13,9
S. Arabistan-S.Arabia	79,5	62,9	37,3	25,8	17,1	12,1	14,0	8,4	5,4	3,6	2,7
Tayland-Thailand	50,7	49,5	47,4	42,0	38,3	37,3	45,2	42,6	41,7	45,4	45,9
Avro Bölgesi-Euro Area	69,4	69,8	70,5	68,7	66,5	70,3	80,2	85,9	88,3	92,9	95,2
AB-27 - EU-27	61,7	61,9	62,3	60,8	58,9	63,2	73,7	79,4	82,0	86,1	88,0
Gelişmiş Ülkeler - Major Advanced Countries (G-7)	81,0	86,2	86,2	83,6	81,6	89,8	104,8	112,8	117,9	122,2	120,1

(1): GKRY(Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), GCASC (Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus)
 (2): 1 Mayıs 2004'ten sonra üye olan yeni AB ülkeleri,GKRY hariç (New EU countries, excluding GCASC).
Kaynak : IMF-World Economic Outlook Database, October 2014.

Ancak Rusya gibi dünyada ki diğer birçok ülke mevcut borç stokunu muhafaza edememiştir. Krizden önce gelişmekte olan ülkelerin ticaret hacimlerinin hızlı büyümesi ile dünya ticaret hacmi küresel gelirin iki katı kadar büyüme göstermiştir. Dünya ticareti krizden sonra 2010 yılında hızlı bir artış göstermiş, sonraki dönemde yavaşlayarak küresel ekonomi deki artış kadar bir büyüme oranına sahip olabilmıştır. 2014 yılında ise, dünya ticaret hacmi % 3.8 oranında artarken ihracat hacmi gelişmiş ülkelerde % 3.7, gelişmekte olan ülkelerde % 4.4 oranında seyretmiştir. Bu oranların 2014 yılı üretim artışının az da olsa üzerinde gerçekleşmesi ülkelerin dışa açıklık düzeyinin; yani küresel entegrasyonun arttığı yönünde değerlendirilebilir.

Ancak gerek IMF gerek Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), 2014 yılına ilişkin dünya ticaret hacmindeki büyüme oranlarını aşağı yönlü revizyon etmişlerdir. Reel faiz oranları hala birçok ekonomide düşük seviyededir. Kriz sonrası dönemde gelişmiş ülkelerde uygulanan genişletici para politikalarına rağmen, küresel ölçekte ciddi bir enflasyonist baskı hissedilmemiştir. Önümüzdeki dönemde küresel düzeyde petrol ve emtia fiyatlarında meydana gelen gerilemeden dolayı enflasyonist baskıların düşük olacağı, ancak bazı gelişmekte olan ülkelerde iç talepteki canlanmayla beraber enflasyonun yükselebileceği öngörülmektedir (EBSO Raporu, 2015:15).

Tablo 16: Ülkelerin Toplam Dış Borç Sıralaması ve GSYİH'sına % Oranı (2013 Yılı İtibariyle).

2013					
Sıralama Yeri (Ranking)	ÜLKELER (COUNTRIES)	Milyar ABD Doları (Billions of US Dollars)	Sıralama Yeri (Ranking)	ÜLKELER (COUNTRIES)	GSYİH'nin Yüzdesi (Percent of GDP)
1	ABD-USA	17,558,54	1	Japonya-Japan	243,18
2	Japonya-Japan	11,921,61	2	Yunanistan-Greece	173,81
3	Almanya-Germany	2,837,44	3	İtalya-Italia	131,76
4	İtalya-Italia	2,745,10	4	Portekiz-Portugal	128,66
5	Fransa-France	2,568,91	5	İrlanda-Ireland	122,82
6	İngiltere-UK	2,282,94	6	Singapur-Singapore	105,50
7	Çin-China	2,056,32	7	ABD-USA	104,52
8	Kanada-Canada	1,626,51	8	Belçika-Belgium	99,77
9	Brezilya-Brazil	1,488,46	9	İspanya-Spain	93,91
10	Hindistan-India	1,289,02	10	Fransa-France	93,68
11	İspanya-Spain	1,275,48	11	İngiltere-UK	90,51
12	Hollanda-Netherlands	599,09	12	İzlanda-Iceland	90,44
13	Meksika-Mexico	584,95	13	Kanada-Canada	89,12
14	Belçika-Belgium	505,13	14	Ürdün-Jordan	88,32
15	G. Kore- S. Korea	448,10	15	Macaristan - Hungary	79,23
16	Avustralya-Australia	432,01	16	Almanya-Germany	78,06
17	Yunanistan-Greece	420,14	17	Hollanda-Netherlands	74,91
18	İsviçre-Switzerland	321,68	18	Avusturya- Austria	74,09
19	Singapur-Singapore	312,00	19	Slovenya - Slovenia	73,02
20	Avusturya- Austria	308,08	20	İsrail-Israel	66,73
21	Polonya - Poland	296,74	21	Hindistan-India	66,72
22	TÜRKİYE-TURKEY(389,273)(*)	296,52	22	Brezilya-Brazil	66,33
23	Portekiz-Portugal	283,33	23	Hırvatistan-Croatia	59,88
24	Rusya-Russia	283,25	24	Malezya-Malaysia	58,15
25	İrlanda-Ireland	267,51	25	Polonya - Poland	57,48
26	İsveç-Sweden	230,99	26	Finlandiya-Finland	57,04
27	Arjantin-Argentina	229,73	27	Slovakya - Slovakia	54,87
28	Endonezya-Indonesia	226,68	28	Venezuela- Venezuela	49,76
29	Tayvan-Taiwan	200,45	29	İsviçre-Switzerland	49,43
30	İsrail-Israel	194,57	30	Çek Cumh.-Czech Rep.	47,91

Tablo 16`nn devamı

31	Malezya-Malaysia	181,69	31	Meksika-Mexico	46,47
32	Venezuela- Venezuela	181,15	32	Arjantin-Argentina	46,36
33	Tayland-Thailand	174,47	33	Güney Afrika-South Africa Rep.	45,23
34	Güney Afrika-South Africa Rep.	158,59	34	Danimarka-Denmark	45,19
35	Norveç-Norway	150,85	35	Tayland-Thailand	45,06
36	Danimarka-Denmark	149,50	36	İsveç-Sweden	41,40
37	Finlandiya-Finland	146,50	37	Tayvan-Taiwan	40,98
38	Kolombiya-Colombia	121,42	38	Ukrayna-Ukraine	40,94
39	Filipinler-Philippines	104,11	39	Litvanya-Lithuania	39,31
40	Macaristan - Hungary	103,12	40	Romanya-Romania	39,25
41	Çek Cumh.-Czech Rep.	95,08	41	Filipinler-Philippines	38,27
42	Hong Kong-Hong Kong	94,30	42	Letonya-Latvia	38,08
43	Ukrayna-Ukraine	74,52	43	TÜRKİYE-TURKEY(47,4)(*)	36,16
44	Romanya-Romania	74,44	44	Yeni Zellanda-New Zealand	35,85
45	Katar-Qatar	70,34	45	Katar-Qatar	34,74
46	Yeni Zellanda-New Zealand	65,09	46	Hong Kong-Hong Kong	34,46
47	Slovakya - Slovakia	52,55	47	G. Kore- S. Korea	34,35
48	BAE-UAE	48,82	48	Kolombiya-Colombia	32,11
49	Peru-Peru	40,50	49	Norveç-Norway	29,52
50	Hırvatistan-Croatia	34,45	50	Avustralya-Australia	28,77
51	Slovenya - Slovenia	34,20	51	Endonezya-Indonesia	26,11
52	Şili-Chile	33,74	52	Luksemburg-Luxembourg	22,66
53	Kazakistan-Kazakhstan	29,82	53	Çin-China	22,40
54	Ürdün-Jordan	29,67	54	Peru-Peru	19,60
55	Litvanya-Lithuania	18,06	55	Bulgaristan-Bulgaria	17,63
56	Luksemburg-Luxembourg	13,68	56	Rusya-Russia	13,51
57	İzlanda-Iceland	13,19	57	Kazakistan-Kazakhstan	13,29
58	Letonya-Latvia	11,78	58	BAE-UAE	12,52
59	Bulgaristan-Bulgaria	9,34	59	Şili-Chile	12,18
60	Estonya-Estonia	2,78	60	Estonya-Estonia	11,35

(*): Kalkınma Bakanlığı (Ministry of Development) . Kaynak: IMD World Competitiveness Yearbook, 2014

Diğer ülkelerin toplam dış borç stokları ve ülke GSYİH'sına oranları ise (Tablo 16)'da görüldüğü gibidir. Tablo incelendiğinde dünyanın en yüksek GSYH'sına sahip olan ülkenin (2013 yılı itibariyle) ABD olduğu görülmektedir. Ancak ABD'nin cari açık/GSYH'sı oranı incelendiğinde bu oran % 104.5 olarak gerçekleşirken dünyadaki sıralaması ise 7'dir. Japonya ise yaratmış olduğu 11.9 trilyon dolarlık GSYH ile dünyada ikinci sırada yer almasına rağmen; dış borcunun/GSYH oranı % 243.1 olup, dünyanın GSYH'na göre en yüksek oranlı dış borca sahip ülke olarak görülmektedir. Diğer ülkelerin dış borç/GSYH oranları sıralaması ise tablo 16'da görüldüğü gibi olup, bazı ülkelerin GSYH sıralaması ile dış borç sıralamalarının farklılıklar gösterdiği yine bu tabloda açıkça görülmektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Genel bir değerlendirme yapıldığında, dünya ekonomisinin makro-ekonomik göstergeleri 2003-2007 yılları arasında görülmedik bir gelişme göstermiştir. Kuşkusuz bunda etken rol oynayan hususların başında küreselleşme ve beraberinde meydana gelen bölgeselleşme oluşumlarıdır. Gerek küreselleşmenin gerekse bölgesel oluşumların etkisi 1990'lı yıllardan itibaren hızla artarak etkisini kısa sürede göstermeye başlamıştır. Bu etki dünya ekonomisi içinde sayı ve nüfus olarak oldukça büyük olan gelişmekte olan ülkeleri 1990'lı yılların ikinci

yarısından itibaren olumsuz yönde etkileyerek krizlerin çıkmasına neden olsa da 2003 -2007 yılları arasında bu ülkelerin gerek dünya GSYH'sından gerekse dünya ticaretinden aldıkları payda ciddi anlamda artışlar olmuştur. Ancak bu olumlu gelişmeler 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan Mortgage Krizine kadar devam etmiştir. Kriz bu güne kadar dünyada ortaya çıkmış olan en büyük krizlerden biri olarak kendini göstermiştir. 2008 Küresel Mali Kriz dünyanın hemen hemen her ülkesini etkilemiş olup, dünya ülkeleri hala bu krizin etkilerini tam olarak atlatmış değildir. Ülkelerin, krizin etkisinden kurtulmak için izlemiş oldukları politikalarla birlikte; son iki yıllık makro-ekonomik göstergelerindeki gelişmeleri (2016-2017) şu şekilde özetlemek mümkündür.

- Dünya Bankası tahminlerine göre, (Haziran 2017 Raporu) küresel ekonomik beklentiler önceki yıllarda olduğu gibi devam etmekte olup, beklentilerde bir değişiklik söz konusu değildir. Yine bu rapora göre 2017 yılı sonu itibariyle, dünya ekonomisindeki büyümenin % 2.7 oranında gerçekleşeceği, 2018 yılında ise bu oranın % 2.9 seviyelerine gerçekleşeceği beklenilmektedir. ABD'nin beklentisi 2017 yılı sonu itibariyle % 2.2 iken bu oran son gelişmelerin etkisiyle % 2.1'lik bir büyümenin gerçekleşeceği beklenilmektedir. Avro Bölgesi'ne ilişkin beklentiler ise (2017 yılı sonu için) % 1.5'ten, % 1.7 seviyesine çıkarılmış, 2018 ve 2019 yılları için ise bu oranların % 1.4 düzeyinden % 1.5'e kadar yükselebileceği beklenilmekte.

Gelişmiş olan ülkeler arasında beklentilerinin üzerinde büyüme gerçekleştiren tek ülke Japonya olmuştur. Japonya'nın 2017 yılı sonu itibariyle büyüme beklentisi % 0.9 iken bu oranın % 1.5 seviyesinde gerçekleşebileceği beklenilmekte. Ülkenin gelecek iki yıla ilişkin beklentileri ise % 0.2' şer puanlık artışlarla; % 1 ve % 0.6'lık bir artış beklenilmekte. Türkiye'deki büyüme beklentisi ise, 2017 yılı sonu itibariyle % 3.5 civarında beklenilmektedir. 2018 ve 2019 büyüme tahminlerinin ise % 3.9. ve % 4.1 seviyelerinde gerçekleşeceği yönünde bir beklenti söz konusu.

- Dünya ekonomisinde ki son büyüme oranları ve gelecek iki yıla yönelik büyüme tahminlerinden de anlaşılacağı gibi dünya ekonomisinde şu an içinde bulunduğumuz 2017 yılı itibariyle ciddi bir büyüme gerçekleşmediği gibi 2018-2019 yıllarında da yine kayda değer bir büyüme tahmin edilmemektedir. Artış var ancak yeterli ve tatmin edici bir büyüme artışı şeklinde gerçekleşmeyeceği öngörülmekte.

- Rapora göre dünya dış ticaret hacmi 2016 yılına göre % 4.6'lık bir artış sağlayacağı beklenmektedir. Ancak bu artış yeterli olmamakla birlikte bir takım problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunlar; firmaların verimlilik artışları ile birlikte, potansiyel üretimlerini ve yapacakları yatırımları kısıtlayan birçok engeli de beraberinde getirmiştir.

Yine yeterince yatırım yapılmaması, sermaye stoklarının azalmasına ve inovasyonların yayılmasına engel olmuş. Bankalar, kredi talebi olan ve düşük verimlilikle çalışan firmaların bu tür taleplerini hiçbir tolerans göstermeden reddetmeleri genelde yaygınlık kazanmış. Bu tür uygulamalar, üretimi, dış ticaret hacmini, ihracat ve ithalatı etkilediği gibi istihdam ve yeni yatırım oranlarının da düşmesine neden olmaktadır.

- Küresel kriz sonrasında, küresel ölçekteki ham petrol stokları petrol fiyatlarının yükselmesini baskı altında tutmaktadır. Son zamanlarda petrol fiyatlarında görülen artışlar başta ABD olmak üzere petrol üreten ve ihraç eden ülkelerin petrol üretiminin artmasına neden olmuştur. Üretimdeki bu artış petrol fiyatlarındaki artışın düşmesini sağlamıştır.
- Krizin ortaya çıktığı ABD'deki öncü göstergelere göre ABD ekonomisi 2017 yılı itibariyle ilk çeyreğinde büyüme oranının % 1.2 olarak gerçekleşmesi beklenmekte olup, tüketim harcamaları ve sabit sermaye yatırımlarının beklenmedik şekilde arttığı ve ABD ekonomisinin yine 2017 yılına zayıf bir başlangıçla giriş yaptığı görülmüştür. Enflasyon oranının kısa vadede % 2'nin altında kalmasının planlanmasına rağmen bu oranın ancak orta vadede hedefe yakın stabil hal alabileceği görülmekte. Dış ticaret açığı beklentilerin üzerinde gerçekleşerek (2017 Nisan ayında) 46.7 milyar ABD doları seviyesine yükseldiği görülmekte. Toplam ihracat % 0.3 oranında azalırken, toplam ithalatta % 0.8 oranında bir artış gerçekleşmiştir. ABD'nin cari işlemler açığı (2017 Ocak-Mart dönemi) bir önceki yılın çeyreğine kıyasla % 2.4 genişleyerek 116.8 milyar dolara yükselmiş. ABD'nin mal ticaretinden kaynaklanan cari açık ise önceki yılın çeyreğine kıyasla % 5.3 oranında artış göstererek 200.3 milyar dolar seviyesine çıkmış.
- Japonya ekonomisinin 2017 yılı itibariyle öncü verileri incelendiğinde; üç yıldan beri ilk kez dört çeyrek üst üste büyüme sağladığı görülmekte. Ancak ülkedeki yatırımlar ve özel tüketim harcamaları hala istenilen seviyede değildir. Japonya beklediği enflasyon hedefine hala ulaşamamış olup, bu hedefe ulaşmak için hala uzun bir yolun olduğu yetkililerce açıklanmaktadır. Ayrıca Japon Merkez bankası bu hedefe ulaşmak için genişletici para politikası uygulamakta olup, bu politika ise Japonya'da deflasyonist riski ortadan kaldırmaktadır.
- Avro Bölgesi kriz sonrasında 2017 yılı itibariyle büyümenin % 1.8 düzeyinde gerçekleşeceğini beklese de, kriz sonrasında ekonomik toparlanmanın beklenen seviyede gerçekleşmediğini ancak, ekonominin son 4 yıldır sürekli olarak büyüdüğü görülmekte. Avro Bölgesi uygulamış olduğu genişletici para politikasının da etkisiyle temkinli adımlarla

toparlanmaya çalışmaktadır. Gelişmesinde etken rol oynayan sektörler ise imalat ve hizmet sektörleridir.

- Kriz sonrasında gelişmekte olan ve yükselen piyasaların ekonomilerindeki gelişmeler ise şu şekilde seyretmiştir. Çin ekonomisi, 2003-2007 yıllarında gerçekleştirmiş olduğu % 9-10'luk büyüme oranlarını son on yıl içinde bir daha yakalayamamış olup, 2017'nin ilk çeyreğinde % 6.9'lük bir büyüme gerçekleştirmiş olup, yıl sonu itibariyle de bu rakamın % 7 civarında olabileceği beklenilmekte. Büyümenin sürdürülebilirliği ciddi risk altında olup, enflasyon oranı 2017 ortalarında % 1.5, üretici fiyat artışları ise % 5.5 olarak gerçekleşmiş.
- Dünyanın önemli ekonomilerinden bir diğeri olan Rusya ekonomisi ise iki yıllık resesyon döneminden sonra ilk kez pozitif büyüme rakamlarına geri dönüş yapabilmıştır. 2016 son çeyreğinde % 0.4 büyüme kaydeden bu ülke, 2017 yılı sonu itibariyle büyüme beklentisinin % 1.4, 2018 yılı sonu itibariyle ise % 1.4 civarında gerçekleşebileceği öngörülmektedir. Rusya'da ekonomik toparlanmanın istenilen seviyede gerçekleşmemesi sık sık Merkez Bankasının müdahalelerine neden olmaktadır. Ayrıca, 2017 yılı sonu itibariyle ülkede enflasyon oranının % 4, işsizlik oranının da % 5.2 oranında gerçekleşebileceği beklenilmekte. Ülkenin dış ticaret fazlası ise devam etmekte olup, 2017 Nisan ayı itibariyle bir önceki yılın aynı dönemine göre % 21 oranında bir artış göstererek 8 milyar dolar civarında seyretmiştir. Dış talepteki artışlar sonucunda ise Rusya'nın ihracatı bir önceki yılın aynı dönemine göre % 20 artış göstererek 26 milyar dolar seviyesine ulaşmış. Ülkenin ithalatı ise % 19.6 artış göstererek 18.1 milyar dolara yükselmiş.

Sonuç olarak; 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan küresel mali kriz sadece ABD'yi değil, dünyadaki hemen hemen tüm ülkelerin ekonomik göstergelerini ciddi anlamda doğrudan etkilemiştir. Krizin etkisinin hala devam ettiği ve 2018 yılı sonuna kadar da devam edeceği mevcut verilerden açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca ülkelerin krizin etkisinden kurtulmak için almış oldukları ciddi önlemler ve izledikleri para - maliye politikalarının da beklentilerini tam olarak karşılayamadığı açıkça görülmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Bakkal, U. – Susan, N., (2008), “ Kriz Süreci Makro Değişkenleri ve 2009 Bütçe Büyüklüklerini Nasıl Etkileyecek”, Maliye Dergisi, Sayı: 155, Temmuz-Aralık 2008.
- Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), (2007), Yıllık Raporlar ve İstatistiksel Veriler.<http://www.wto.org> (10.2.2017).
- Dünya Yayıncılık, (1987), Turkey In the 2000's İstanbul, 1987.

- D nyya Bankası Verileri, (2009), W.B., World Development Indicators, 2009.
- İncekara, A., (2015), “2007-2015 Dünya ve Türkiye Ekonomisi”, İktisadi Araştırmalar Vakfı.http://www.ıav.org.tr/yonetim/dosya/makale/prof.Dr_Ahmet_Incekara_IAV.pdf. (10.11.2016).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müd.
- Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni Nisan-Haziran, 2017
- T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Raporu -2006.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, (2015), Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, 2015 Yılı Raporu,<http://www.ekonomi.gov.tr/doclistviewer.jsp?.../uluslararası> (17.12.2016).
- T.C. Hazine Bakanlığı, (2009), “Faizlerdeki Düşüş Nereye Kadar Devam Eder”, Ekonomik Araştırmalar Müdürlüğü, Ankara.<http://www.ekonomik.arastirmalar@vakifbank.com.tr> (16.11.2016).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, Uluslararası Ekonomik Göstergeler Rapou-2014.
- T.C.Maliye Bakanlığı, (2015), Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, 2015 Yılı Raporu, Temel Ekonomik Göstergeler.
- T.C.Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Raporu, 2009.<http://www.dtm.gov.tr>, mhtml:File://F: Bölgesel Ekonoik Entegrasyonlar, Küreselleşme. (4.9.2016).
- T.C.Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Raporu -2007.
- T.C.Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, (1973), T.C.Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Raporları, 1973.
- Hamilton, S.M., (2009), Globalization, ABDO Publishing Company, Minnesota, USA.
- Kazgan, Gülten. (2002), “Küreselleşme Ulus-Devlet Yeni Ekonomik Düzen”, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul.
- WTO, (2007), World Trade Report, Geneva.
- WTO, (2008), World Trade Report, Geneva.
- Yeldan, E., (2009), “ Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007-2008 Krizi”,  alışma ve Toplum, 2009/1.
- IMF, World Economic Outlook, September 2005.
- Demir, F. vd ., (2008), ABD Mortgage Krizi, BDDK, Ağustos-2008.
- IMF World Economic Outlook October, 2014.
- IMF-World Economic Outlook Database, October-2014.
- Ege Bölgesi Sanayi Odası Raporu, Ocak-2015
- T.C. Maliye Bakanlığı Temmuz- 2015 Raporu.

TÜRKİYE'NİN AZERBAJCAN'A YÖNELİK KAMU DİPLOMASİSİ FAALİYETLERİNDE KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN ROLÜ

İrfan SANCAK

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fındıklı Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu,
(irfansancak@gmail.com)

ÖZ

SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan bağımsız devletler içerisinde Azerbaycan, Türkiye için ayrı bir öneme sahiptir. Coğrafi ve kültürel yakınlığın yanı sıra iki ülke arasında ortak geçmişin getirdiği bir bağ vardır. I. Dünya Savaşı'nın zor şartlarında Osmanlı İmparatorluğu kurulmakta olan Azerbaycan'ı askeri alanda desteklemek için yaklaşık on beş bin kişiden oluşan Kafkas İslam Ordusu'nu kurarak Bakü Harekâtı'nı gerçekleştirmiş; bu ordu Bakü'yü Ermenilerden ve destekçilerinden temizleyerek Azerbaycan Hükümeti'ne teslim etmiştir. Bu olay Azerbaycan halkının zihninde yer etmiş ve iki ülke arasında kopmaz bir bağ oluşturmuştur. Bu bağ Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri için örneğine kolay rastlanılmayacak uygun bir altyapı sunmaktadır. Mevcut veriler Bakü Harekâtı'nın Türkiye'nin yumuşak gücünün bir unsuru olduğunu ama kamu diplomasisi için planlı bir şekilde kullanılmadığını göstermektedir. Bugüne kadar farklı alanlarda Azerbaycan'a yönelik uygulanan kamu diplomasisi faaliyetleri bu altyapının sunduğu fırsatlar dikkate alınarak daha geniş ve etkin bir uygulama alanına sahip olabilir.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan, Bakü Harekâtı, Kafkas İslam Ordusu, Kamu Diplomasisi, Türkiye.*

Abstract

Azerbaijan has a particular importance for Turkey. There is a link between the two states because of their common history besides geographical and cultural closeness. In the hard conditions of the World War I, the Ottoman Empire founded the Caucasian Islamic Army in order to support Azerbaijan. This army carried out the Baku Operation, mopped up Armenians and their supporters. This event was imprinted on the Azerbaijanis' minds and it created a strong bond between the two states. This relation provides an unprecedented golden opportunity for Turkish public diplomacy activities towards Azerbaijan. The present data show that Baku Operation is a part of the Turkey's soft power but it is not used for public diplomacy in a planned way. The public diplomacy activities practiced towards Azerbaijan in different areas up to today can have a wide and effective practice field in deference to the opportunities that are given by this base.

Keywords: *Azerbaijan, Baku Operation, Caucasian Islamic Army, Public Diplomacy, Turkey.*

1. Giriş

Sovyetler Birliği (SSCB) için sıkıntılı başlayan 1980'li yıllar, 1986 yılında ekonomik alanda uygulamaya konulan perestroyka (yeniden yapılanma) ve onu takip eden glasnost (politik şeffaflık) politikalarına rağmen aynı şekilde devam etti. SSCB sistemine işlerlik kazandırmak için yürürlüğe konulan bu politikalar bir süre sonra sistemin sonun getirdiler. Bu süreçte glasnost politikasının getirdiği nispeten özgür ortamda SSCB'yi oluşturan devletlerin halkları komünizme bağlılığı sorgulamaya başladılar. Buna ek olarak SSCB içinde Rusların diğer milletleri sömürdüğüne dair yaygın bir kanı oluştu ve bu düşünce milliyetçiliğin yükselmesini beraberinde getirdi (Oran, 2003:160). Bütün bu gelişmelerin sonucunda 8 Aralık 1991'de SSCB resmen dağıldı.

İki kutuplu sistemin sonu anlamına gelen bu durum bütün dünya için oldukça önemliydi. Ancak Türkiye açısından bakıldığında uluslararası sistemdeki değişikliğin yanında bir başka önemli gelişme daha önce SSCB çatısı altında bulunan Türk kökenli Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsız olmalarıydı. Bu devletler içerisinde Azerbaycan tarihî, siyasi ve coğrafi sebeplerden ötürü ayrı bir öneme sahipti.

Coğrafi olarak Türkiye'ye komşu olan Azerbaycan, Türkiye'nin de siyasi sorunlar yaşadığı Ermenistan'la çatışma halinde olmasıyla Türkiye için doğal müttefik konumundadır. Ancak bunların dışında Türkiye Türkçesine en yakın lehçenin konuşulması, Köroğlu gibi halk kahramanlarından türkölere kadar pek çok ortak kültürel değere sahip olunması Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin farklı bir boyutunu oluşturmaktadır. Bütün bunlara ek olarak, diğer Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasında bulunmayan ve bu çalışmanın konusunu oluşturan bir "ortak savaş" geçmişinin olması Azerbaycan'la Türkiye arasında uluslararası alanda örneğine sıkça rastlanmayacak bir kardeşlik bağı kurmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki yakınlaştırmacı unsurlardan biri olarak Kafkas İslam Ordusu ve bu ordunun günümüz kamu diplomasisi faaliyetleri açısından etkisi ele alınacaktır. Bu bağlamda önce kamu diplomasisi hakkında bilgi verilecek, sonrasında Kafkas İslam Ordusu'nun gerçekleştirmiş olduğu Bakü Harekâtı kısaca anlatılacaktır. Bu harekâtın günümüze yansımaları ele alınarak çalışmanın ana düşüncesi ortaya konulacak, sonuç kısmı ile çalışma sonlandırılacaktır.

2. Kamu Diplomasisi

Askeri ve ekonomik gücün devletlerin dış politika amaçları için kullanılması tarihin eski dönemlerinden beri bilinen bir yöntemdir. Ancak kısa sürede etkili sonuç vermesine

rağmen sert güç olarak bilinen bu yöntemin can ve mal kayıplarına sebep olmanın yanı sıra alınan sonuçların kalıcı olma ihtimalinin genelde düşük olması ve uluslararası alanda meşruiyet sorunlarına sebep olması gibi yüksek maliyet içermesi (Bal, 1998) önemli dezavantajlarıdır. Daha uzun sürede sonuç verse de sert güç kullanımının muhtemel can ve mal kaybı ya da uluslararası meşruiyet sorunu gibi dezavantajlarından uzak olması ile yumuşak güç kullanımı günümüzde dış politika amaçlarına ulaşmada önemli bir alternatif olmaktadır.

Yumuşak gücün isim babası olan Josef Nye yumuşak gücü “bir ülkenin sahip olduğu değerlerden kaynaklanan beğeni/cazibe ile başka halklar üzerindeki yarattığı etki şeklinde açıklamıştır” (Sancak, 2016a: 687). Nye’a göre yumuşak gücün kaynakları ülkelerin kültürleri, siyasi değerleri ve dış politikalarıdır. Yumuşak güç kaynağı olmaları için bunların diğer ülke halkları için çekici olmaları şarttır (Nye, 2005: 20). Yumuşak güçten beklenen, başkalarının düşünce ve davranışlarına nüfuz ederek onların kendiliğinden, yumuşak güç sahibi aktörün lehine bir davranış değişikliğine gitmesini sağlayabilmektir (Sancak, 2016b: 24).

Yukarıdaki cümleden anlaşılacağı üzere, edilgen olan yumuşak güç, uygulanabilecek ya da uygulanma tehdidinde bulunulabilecek bir güç değildir. Bu güce sahip olan aktörün cazibesi başkalarını etkileyecek ve onlar kendiliklerinde yumuşak güç sahibi aktörün lehine davranmaya hazır hale geleceklerdir (Yılmaz, 2008: 53). Yumuşak gücün bu edilgen hali kamu diplomasisi uygulamaları ile etkin bir uygulama alanı bulur (Yılmaz, 2012: 56). Bu sebeple kamu diplomasisi bazı çalışmalarda, uygulamaları çoğunlukla yumuşak güce dayanan kamuoyu odaklı yeni diplomasi tarzı olarak tanımlanmaktadır (Ekşi, 2014: 15).

Değişik çalışmalarda yüz ellinin üzerinde farklı tanımları yapılan (Fitzpatrick, 2010: 89) kamu diplomasisi genel olarak bir aktörün milli çıkarları doğrultusunda sonuç almak için yabancı ülke halklarını doğru bilgilendirme ile etkilemek (Sancak, 2016: 689) ve etkilenen halk vasıtası ile o ülkenin yönetimini kendi lehine karar almaya zorlamak için yürütülen iletişim faaliyetleri olarak tanımlanabilir (Gilboa, 2008: 57). Zaman zaman birbirleri yerine kullanılan terimler olsalar da propaganda ve kamu diplomasisi birbirlerinden farklı faaliyetlerdir. Temelde yumuşak güç kaynaklarının kullanımına dayanan kamu diplomasisi propagandadan farklı olarak iki yönlü bir iletişim sürecidir. Diğer bir şekilde ifade edersek propaganda “beyaz” da olsa monologdur; kamu diplomasisi ise diyalogdur. Bu süreçte hedef kitle proaktif bir müşteri gibi görülerek bir taraftan ona mesajlar verilirken diğer taraftan ondan gelen geri bildirimler dikkatle takip edilir (Snow, 2012, para. 4). Meşru araçlarla ülkeler arasında barışı, dostluğu geliştirmek ve daha yakın ilişkiler kurmaya katkıda

bulunmak da kamu diplomasisinin hedefleri arasındadır (Yılmaz, 2012: 227). Bu bağlamda dost ülkeler arasında da kamu diplomasisinin uygulanması son derece doğal bir durumdur.

Kültür, kamu diplomasisinin en geniş uygulama alanlarından birini oluşturduğu için ortak kültüre sahip devletlerin birbirlerine yönelik yürütecekleri kamu diplomasisi faaliyetlerinde oldukça avantajlı bir konumda olacakları açıktır. Ortak kültürü paylaşan devletlerin birbirleri ile politik açıdan da daha yakın ilişkiler kuracağı kabul edilmektedir (Sönmezoğlu, 2000: 361). Ortak kültürü oluşturan unsurlardan biri olan ortak tarih (Alakel, 2011: 8), bir ülke halkının diğerine karşı olumlu algı geliştirmesinde oldukça etkilidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Azerbaycan Türklüğü ile Anadolu Türklüğü arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde büyük bir etkisi olan Kafkas İslam Ordusu, Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik kamu diplomasisi uygulamaları için önemli bir çıkış noktası olacaktır.

3. Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Harekâtı

I. Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde, 7 Kasım 1917'de gerçekleşen Bolşevik Devrimi Rus esareti altındaki milletler için bağımsızlık umudu oldu. Bu milletlerden Azerbaycanlılar, Ermeniler ve Gürcüler 14 Kasım'da bir federasyon çatısı altında bir araya gelerek yarı bağımsız Transkafkasya Federasyonu'nu ilan ettiler (Şimşir, 2011: 23).

3 Mart 1918'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Brest-Litovsk Anlaşması imzalandı. Hemen arkasından, Brest-Litovsk Anlaşması'na göre Ruslar tarafından boşaltılan Kars ve Ardahan Ermeniler tarafından, Batum ise Gürcüler tarafından işgal edildi. Bu şehirlerin boşaltılmasını isteyen Osmanlı Devleti'ne Transkafkasya Federasyonu'nun cevabı Brest-Litovsk Anlaşmasını tanımadığı yönünde oldu. Konuyla ilgili Trabzon'da toplanan konferansta da bir çözüme ulaşılamadı. Konferansın Kafkasya'dan gelen Müslüman üyeleri Osmanlı ordusunun Kafkaslara girmesinden yana olduklarını Osmanlı heyetinde yer alan Miralay Hüseyin Rauf (Orbay)'a görüşmeler öncesinde iletiler. Görüşmelerin uzaması üzerine Hüseyin Rauf Bey Transkafkasya heyetine Brest-Litovsk Anlaşmasını kabul etmeleri ve Transkafkasya Federasyonu'nun Sovyet Rusya'dan tamamen bağımsız olmasını içeren bir ultimatoma verdi. Transkafkasya heyetinin Müslüman üyeleri bu ultimatoma kabul etmek isteyince heyetin diğer üyeleriyle aralarında anlaşmazlık çıktı. Azerbaycanlı üyelere Yusufbekov, Müslümanların Türkiye'ye karşı savaşmalarının düşünülemeyeceğini belirtti (Swietochowski, 1988: 164-167).

Bağımsız Transkafkasya Federasyonu Cumhuriyeti 22 Nisan 1918'de ilan edildi ve üç gün sonra Osmanlı Devleti tarafından tanındı. Bir yandan da Gürcü ve Ermenilerle Osmanlı

Ordusu arasındaki savaş devam ediyordu. 31 Mart 1918'de Bakü'de Bolşevik Ermeniler tarafından Azerbaycan Türklerine yönelik yapılan katliam Federasyonun ömrünün uzun olamayacağını gösterdi. 26 Mayıs 1918'de Transkafkasya Federasyonu dağıldı ve iki gün sonra Azerbaycan, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti" (AHC) adı ile bağımsızlığını ilan etti. Bakü, Rus ve Ermeni işgali altında olduğu için hükümet geçici olarak Gence'de toplandı. İki devlet arasındaki yakınlık 4 Haziran 1918'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile önemli bir aşama kaydetti. Anlaşmanın 4. Maddesi AHC'nin talep etmesi halinde Azerbaycan'da barışı, güvenliği ve istikrarı sağlamak üzere Osmanlı Devleti'nin askeri yardımda bulunmasını içeriyordu (Şimşir, 2011: 25-28). Bir manda ya da sömürgecilik özelliği göstermeyen bu anlaşma ile Osmanlı Devleti AHC'yi özellikle politik ve askeri alanda destekledi (Ünal, 2000: 34).

Bolşeviklerce oluşturulan Bakü Sovyeti'nin yürütme organı hükmündeki Bakü Halk Komiserliği Konseyi AHC yönetimini tanımadığını ilan etti. Konseyin başkanı olan Bolşevik Ermeni Şaumyan Azerbaycan'ı işgale ve hâkimiyetini Gence'ye doğru genişletmeye başladı (Hasanlı, 2009: 126). Bu ordudan destek alan yerel Ermeni kuvvetleri de Karabağ ve Gence'de terör faaliyetlerine giriştiler. Bir yandan da Azerbaycan – İran yolunu kapamaya çalışıyorlardı. Azerbaycan Hükümeti iki taraflı bir mücadele içine girmek zorunda kalmıştı.

AHC Dışişleri Bakanı Hacınski Osmanlı Devleti'ne resmen başvurarak Bakü'nün kurtarılması için askeri yardım istedi (Ünal, 2000: 33). Dostluk ve İşbirliği Anlaşması uyarınca iki Osmanlı tümeni AHC'ye yardım etmek üzere gönderildi. Fakat Almanya'nın Azerbaycan'a müdahaleye karşı olması sebebi ile bu tümenler Azerbaycan'ın milli birlikleri gibi gösterildi ve bu ordu Kafkas İslam Ordusu (KİO) olarak adlandırıldı (Musayev, 1998: 34). Toplam 15.000 kişiden oluşan KİO Mayıs sonunda Gence bölgesine girdi ve şehir merkezine doğru ilerlemeye başladı. Savaş Göyçay yakınlarında şiddetlenirken Azerbaycanlı gönüllülerin katılımı ile KİO güç kazandı. KİO'nun Osmanlı askerlerinden oluşan bölümü Şamahı ve Seldi yönünde ilerlerken Azerbaycanlılardan oluşan kısım merkezden Kürdemir'e doğru ilerliyordu. 7-13 Haziran arasında altı gün süren çatışmaların sonunda KİO Kürdemir'i ele geçirdi (Şimşir, 2011: 32).

KİO'nun askeri başarıları karşısında zor durumda kalan Bakü Halk Komiserliği Konseyi 31 Haziran'da Bakü'de Bolşevik rejimin düştüğünü ilan ederek istifa etti (Hasanlı, 2009: 127). Bakü'de iktidarı 1 Ağustos'ta Merkezi Hazar Diktatörlüğü adıyla bir yönetim kuran Sosyal Devrimciler, Menşevikler ve Taşnaklardan oluşan bir hükümet aldı. Aynı gün bu hükümet tarafından İran'daki İngiliz komutanlığına bir heyet gönderilerek İngiliz kuvvetleri Bakü'ye davet edildi. 4 Ağustos'ta ilk İngiliz birlikleri deniz yoluyla Bakü'ye

ulaştı. Bu birlik daha sonra top ve zırhlı araçlarla desteklendi. Ancak bu destek KİO'nun ilerleyişini durduramadı. Bakü'ye doğru harekâtını sürdüren KİO 15 Eylül'de son bir taarruz yaptı ve o günün sonunda Bakü'yü ele geçirdi. İngiliz askerleri ile birlikte on binlerce Ermeni de deniz yoluyla şehri terk etti (Hüseynov, 2013, para. 13).

Karabağ hâlâ tehdit altında olduğu için Bakü'nün kurtarılması ile harekât sona ermedi. Karabağ'ı savunmak için 15-60 yaş arası Azerbaycanlılar silah altına çağrıldı ve Suşa yakınlarında bir ordu oluşturuldu. Ancak bu ordu Karabağ'ı savunmaya yetmeyince bir kez daha Osmanlı Devleti'nden yardım istendi ve Osmanlı Ordusu 25 Eylül'de Karabağ'a girmeye başladı. I. Azerbaycan Tümeni Komutanı Cahit Bey Karabağ Ermenilerine bir nota vererek AHC'yi tanımalarını ve silah bırakmalarını istedi. Nota önce reddedildi ise de bir süre devam eden çatışmalar sonrasında Ermenilerin teslim olmasıyla Cahit Bey 8 Ekim'de Suşa'ya girdi (Rıhtım ve Süleymanov, 2012: 327).

Azerbaycan Tümeni'nin ve KİO'nun bölgedeki operasyonları oldukça başarılıydı. Ancak Osmanlı Devleti diğer cephelerde mağlup oldu ve 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Bu mütarekenin 11. ve 15. Maddeleri uyarınca Osmanlı Ordusu Kafkasya'dan ayrılmak ve Brest-Litovsk sınırlarına çekilmek zorunda kaldı. 17 Kasım 1918'de başlayan geri çekilme 20 Ocak 1919'da tamamlandı. Bazı Batılı ülkeler tarafından da tanınmış olan AHC bu geri çekilmenin ardından 28 Nisan 1920'de Sovyet Ordusu tarafından işgal edilerek bağımsızlığını kaybetti.

4. Günümüz Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Kafkas İslam Ordusu'nun Etkisi

Yukarıda da görüldüğü gibi KİO'nun ve onun desteklediği AHC'nin ömrü uzun olamamıştır. Ancak günümüzde bu konu hakkında yapılan çalışmalar, Bakü Harekâtı'nın o dönemde olmuş bitmiş ve etkisi yaşandığı dönemle sınırlı bir askeri harekâttan fazlası olduğunu göstermektedir. Azerbaycan Türkleri bu harekât sayesinde, ihtiyaç duyduklarında Anadolu'daki kardeşlerinin yanlarında olacağını görmüş, buna olan inançları günümüze kadar da sürmüştür (Sancak, 2015: 231).

Bakü Harekâtı'nın yıldönümlerindeki kutlamalar ve Azerbaycan'daki tarih ders kitaplarında bu konudan söz edilmesi bu harekâtın günümüze yansımaları olarak ortaya çıkmaktadır. Bakü'deki Türk Şehitliği'nde her yıl 15 Eylül'de KİO'nun Bakü'yü kurtarması Türk ve Azerbaycanlı yetkililerin yanı sıra yerli halkın da katılımıyla kutlanmakta ve KİO'nun 1130 şehidi anılmaktadır (Habertürk, 2016). Osmanlı Devleti'nin I. Dünya

Savaşı'na birçok cephede klasik tabirle “yedi düvele karşı” savaşmış olmasının bir sonucu olarak dünyanın değişik yerlerinde Türk şehitlikleri bulunmaktadır. Ancak bu şehitliklerin Azerbaycan'da olduğu gibi yerli halk tarafından bu derece sahiplenildiği pek az yer vardır. Her ne kadar törenler Bakü Türk Şehitliği'nde yapılıyor olsa da Azerbaycan'da bu şehitlik dışında Fatmayı, Gobustan, Göyçay, Maştaga, Neftçala, Nahçıvan ve Şalyan'da da şehitlikler vardır ve bu şehitliklerin her biri Azerbaycan'la Türkiye'nin kardeşliğinin bir nişanı durumundadır (Dönmez, 2014: 141-143). Bu şehitliklerin orada bulunması ve devamlı ziyaret ediliyor olmaları elbette Azerbaycan halkının Türkiye algısına olumlu yönde etki edecektir.

Azerbaycan'daki tarih eğitimi KİO'nun bugüne yansımalarının ve bu bağlamda bir yumuşak güç unsuru olmasının başka bir boyutunu oluşturur. Okullarda okutulan ders kitaplarının tek işlevi bilgi aktarmak değil, aynı zamanda toplumun siyasal ve sosyal normlarını da belleklere kazımdır (Alpargu, 2007: 2). Özellikle tarih kitaplarının bu yönünün daha önemli olduğu ortadadır. Azerbaycan okullarında okutulan tarih kitapları da bu yönden ele alındığında, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin geçmişinin anlatılma şekli konumuz açısından önem taşır. Azerbaycan'daki liselerin 11. sınıfında okutulan Azerbaycan Tarihi'nde Azerbaycan Ordusu'nun ve Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerinin Bakü'de kurtarıcı olarak sevinçle karşılandığından söz etmektedir. Aynı kaynaktan “Osmanlı ordusu Azerbaycan'ın bağımsızlığının, toprak bütünlüğünün korunmasına büyük yardım gösterdi, bu uğurda 1100 asker ve 30 subay kurban verdi” denilerek yapılan fedakârlık övülmüştür (Azərbaycan Tarixi, 2001: 24). Aynı kitabın 18 ve 38. sayfaların da benzer ifadeler vardır. Bu ifadeleri okuyan bir Azerbaycanlı öğrencinin Türk-Türkiye algısının olumlu etkileneceğine şüphe yoktur.

Günümüzde kamu diplomasisinin en önemli araçlarından biri medyadır. Özellikle internetin sunduğu imkânlarla medya, geçmişte hiç olmadığı kadar geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Bu bağlamda KİO'nun faaliyetlerinin Azerbaycan mediasında ne kadar ve nasıl bir içerikle yer aldığı konumuz açısından oldukça önemlidir. İnternet üzerinden yayın yapan Azerbaycan haber sitelerinin durumu bu konuda fikir verecek durumdadır. Azerbaycan'ın en çok ziyaret edilen birkaç haber sitesine bakıldığında bu sitelerin 15 Eylül'deki yayınlarında Bakü'nün kurtuluşunun kutlanması törenlerine, KİO'dan da söz ederek, muhakkak yer verdikleri görülmektedir.

Ziyaretçi sayısına göre ilk sırada yer alan milli.az haber sitesi konuyla ilgili haberinde Bakü Harekatı'ndan söz ederken “Osmanlı Türkiyesi'nin kendisinin de çok zor şartlarda olmasına rağmen kardeş Azerbaycan'a yardımı”, “Avrupalı devletlerin itirazlarına rağmen Osmanlı Türkiyesi ordusunun Azerbaycan'a gelerek öz tarihi görevini şerefle yerine

getirmesi” (Milli.Az, 2016) gibi son derece gurur verici ifadeler kullanmaktadır. Yine ilk sıralardaki bir başka haber sitesi olan turqustan.info haber sitesi farklı haberler içerisinde KİO hakkında Haydar Aliyev’in “onlar gelmese idi, belki de bugün Azerbaycan yok idi” sözüne (Türküstan, 2017a)) ve Mehmet Emin Resulzade’nin “Gence, Nuri Paşa’yı gökten inen kurtarıcı bir melek gibi karşılamıştı” sözüne yer vererek (Türküstan, 2017b) Türkiye’nin kamu diplomasisi faaliyetlerine katkı sunmaktadır. Son olarak ele alacağımız vetenim.info haber sitesi de yukarıdaki ifadelerin yanı sıra milletvekili Ganire Paşayeva’nın Nuri Paşa ve KİO ile ilgili bir yazısını yayınlamıştır ki burada kullanılan ifadeler de son derece olumludur (Vetenim, 2017).

Yukarıda sözü edilen durumların Azerbaycan halkının zihninde nasıl bir etki bıraktığını görmek için Türkiye’nin Azerbaycan üzerindeki yumuşak gücünün ele alındığı bir çalışma için yapılan mülakat iyi bir örnek olabilir. Bu mülakatta “Azerbaycanlıların Türkiye ile ilgili düşüncelerinde tarih/geçmiş ne kadar önemlidir” sorusunu katılımcı Azerbaycanlıların tamamı “çok önemlidir” şeklinde cevaplamışlardır. Bu bağlamda KİO’nun Bakü’yü işgalden kurtarmasını Azerbaycan halkının büyük çoğunluğunun bildiği ve bu olayın halkın zihninde kalıcı bir iz bıraktığı belirtilmiştir. (Sancak, 2015: 258).

Azerbaycan ve Türkiye’deki politik yöneticiler de KİO’nun ve Bakü Harekâtı’nın günümüzde bile iki ülke halkı arasında yakınlaştırıcı bir etkisinin olduğunu farkındadırlar. Buna istinaden normal şartlarda oldukça sıcak ve yakın seyreden Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde nadir de olsa yaşanan gerginlik durumlarında taraflarca Bakü Harekâtı’na gönderme yapılarak gerginlik aşılmaya çalışılmaktadır (Öztarsu, 2010, para. 3). Bu bilgiler KİO’nun günümüzde önemli bir kamu diplomasisi aracı olabileceğini göstermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Tarihteki her olay kendi çerçevesi içerisinde bir öneme sahiptir. Ancak bazı olaylar yaşandığı dönemin ötesinde bir etkiye sahiptirler. KİO tarafından gerçekleştirilen Bakü Harekâtı’nı bu türden bir olay olarak görmek gerekir. AHC’nin kuruluş sürecinde KİO Azerbaycan Türk halkını Ermenilerin ve onların destekçilerinin saldırılarından korumaya yardımcı oldu. Böylece bir yandan ilerde Azerbaycan aleyhine kurulabilecek bir “Büyük Ermenistan”’a engel olduğu gibi Azerbaycan ve Anadolu Türk halkaları arasında sağlam dostluk ilişkilerinin kurulmasına da çok büyük katkı sağladı.

Kamu diplomasisini son yıllarda etkin bir şekilde kullanma çabası içinde olan Türkiye için bu türden tarihi bağlar oldukça önemlidir. Bu bağlamda her ne kadar kurumsal anlamda

geç kalınmış olsa da güçlü bir imparatorluk mirasına sahip olunması, sömürgecilik kırı bulaşmamış temiz bir geçmiş, Balkanlardan Orta Asya'nın içlerine kadar uzanan ortak kültür gibi değerler başarılı bir kamu diplomasisi için Türkiye'ye önemli fırsatlar sunmaktadır.

Bu çalışmada da ortaya konulduğu üzere kamu diplomasisi iki taraflı bir iletişim sürecidir ve propagandadan farklı olarak kaynak ülke ile hedef ülke arasında adil bir dostluk ilişkisinin geliştirilmesine de katkıda bulunabilir. Bu bağlamda Azerbaycan'a yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerinin artırılması iki ülke ilişkilerinin daha da geliştirilmesi için faydalı olacaktır. Bu faaliyetlerde Türk kamu diplomasisi uygulayıcılarının kullanabileceği dil, din, kültür gibi önemli enstrümanlar vardır. Ortak tarih de bu enstrümanlar içinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada sözü edilen Azerbaycan'da yapılan mülakat KİO'nun ve Bakü Harekâtı'nın etkilerinin günümüze kadar ulaştığını net bir şekilde göstermektedir. Bu mülakatta konuyla ilgili soruya verilen cevaplardan Azerbaycan halkının zihninde bu dönemin canlı bir şekilde yer ettiği, Azerbaycan halkı için Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde ortak geçmişin son derece büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri için son derece elverişli bir altyapı sunan bu dönem olaylarından daha fazla faydalanmak mümkündür. İki ülke tarih ders kitaplarında Bakü Harekâtı'na daha fazla yer verilmesi, bu harekâta ve ortak tarihe ait diğer konuların gerçeklikten uzaklaşmadan her iki ülkenin bakış açısıyla anlatılması dostane ilişkilerin daha da geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Bakü Harekâtı ve KİO hakkında Azerbaycan ve Türkiye'deki kaynaklardan faydalanılarak, yine iki yönlü bir bakış açısını yansıtacak şekilde belgesel filmlerin yapılması ve geniş izleyici kitlesine ulaşacak şekilde iki ülke televizyonlarında gösterilmesi kamu diplomasisi açısından bir başka uygun faaliyet olacaktır. Sıradan izleyicilerin televizyonda daha çok dizileri ve filmleri izledikleri dikkate alınarak konu hakkında dönem filmleri ve dizileri çekilebilir. Bu diziler ve filmler Azerbaycan ve Türkiye kamuoyunun her kesiminde konunun bilinirliğini artıracaktır.

Günümüzde uluslararası ilişkiler alanında klasik bir tabirle “devletlerin dostları yoktur, çıkarları vardır” görüşü hâkim olsa da halkların dostları vardır ve kamuoyunun dış politikadaki etkisinin gittikçe arttığı bir ortamda halkların dostluğu bir anlamda devletlerin de dostluğu anlamına gelmektedir. Söz konusu olan halkların aslında bir milletin parçaları olması durumunda bu dostluk ilişkisi çok daha belirgin olmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin merhum Cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey'in “iki devlet bir millet” düsturuna uygun olarak gerçek bir dostluk ilişkisi şeklinde yürütülmesi yadırganacak

bir durum olmadığı gibi her iki ülke için bir zorunluluktur. Bu zorunluluğun yerine getirilmesinde kamu diplomasisi de aktif olarak kullanılmalı ve her fırsat değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Alakel, M. (2011), İlk dönem Cumhuriyet Türkiye'si ulus inşası sürecinde milliyetçilik ve sivil-etnik ikilemine dair teorik tartışmalar, Gazi Akademik Bakış, 5(9), 1-30.
- Alpargu, M., (2007), Türkiye ve Azerbaycan tarih ders kitapları üzerine bazı gözlemler, Atatürk Dergisi, 5(3), 1-13.
- Azərbaycan tarixi, (2001). Bakı: Çarşıoğlu.
- Dönmez, C. (2014). I. Dünya Savaşıyla ilgili yurt dışındaki Türk şehitlikleri, Gazi Akademik Bakış, 7(14), 137-162.
- Oran, B. (2003). Türk dış politikası (2. Cilt), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bal, İ. (1998). The Turkish model and the Turkic Republics, Journal of International Affairs 3(3), Erişim tarihi: 17.12.2017, sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/02/IdrisBal.pdf
- Ekşi, M. (2014). Kamu diplomasisi ve Ak Parti dönemi Türk dış politikası, Ankara: Siyasal Kitapevi
- Fitzpatrick, K. R., (2010). The future of U.S. public diplomacy: An uncertain fate, Leiden: Brill
- Gilboa, E. (2008). Searching for a theory of public diplomacy, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 55–77.
- Habertürk, (2016). Bakü'nün kurtuluşunun 98. yıl dönümü kutlandı, Erişim tarihi: 01.03.2017, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/1297015-bakunun-kurtulusunun-98-yil-donumu-kutlandi>
- Hasanlı, J (2009). Azerbaijan at the crossroads of epochs: The first attempt to join the free world (1917-1920), The Caucasus & Globalization, 3(4), 120-137.
- Hüseynov, R. (2013). The road to independence, Erişim tarihi: 25.02.2017, <http://regionplus.az/en/articles/view/536>
- Milli.Az, (2016), Bakımın erməni-bolşevik işğalından azad olunmasından 98 il ötür, Erişim tarihi: 05.03.2017, <http://news.milli.az/society/469600.html>
- Musayev, İ. (1998), Azerbaycan – Türkiye ilişkileri (1917-1922 yılları), , Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı.
- Nye, J. (2005). Yumuşak güç, Birinci Baskı, Ankara: Elips Kitap.
- Öztarsu, F., (2010). Tarihi aşamalarıyla Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri, Erişim tarihi: 28.02.2017, <http://www.fatihoztarsu.com/tarihi-asamalarıyla-azerbaycan-ve-turkiye-iliskileri.html>

- Rıhtım, M ve Süleymanov M. (2012), Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin oluşumu, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Sancak, K. (2015). Dış Politikada Bir Etki Aracı Olarak Yumuşak Güç: Türkiye'nin Yumuşak Gücünün Analizi ve Azerbaycan Üzerindeki Yumuşak Güç Kapasitesinin Değerlendirilmesi, (yayımlanmamış doktora tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Sancak, K. (2016a). Geçmişten geleceğe Hoca Ahmet Yesevi sempozyumu, (2. Cilt, ss. 687-699), İstanbul: Şenyıldız Yayıncılık
- Sancak, K. (2016b). Yumuşak Güç Kaynağı Olarak Kültür ve Türkiye'nin Yumuşak Gücünde Kültür Faktörü, Balkan ve Yakındoğu Sosyal Bilimler Dergisi, 2(4), 16-26.
- Snow, N. (2012). Public diplomacy and propaganda: Rethinking diplomacy in the age of persuasion, Erişim tarihi: 02.02.2017, <http://www.e-ir.info/2012/12/04/public-diplomacy-and-propaganda-rethinking-diplomacy-in-the-age-of-persuasion/>
- Sönmezoglu, F. (2000). Uluslararası politika ve dış politika analizi, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Swietochowski, T. (1988), Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 (Mert, N. Çev.), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şimşir, B. (2011). Azerbaycan, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türküstan, (2017a). Heydər Əliyev Nuri Paşa ordusu haqda: “Onlar gəlməsəydi, bəlkə də bu gün Azərbaycan yox idi, Erişim tarihi: 05.03.2017, <http://turkustan.info/2017/02/11/heyd%C9%99r-%C9%99liyev-nuri-pasa-ordusu-haqda-n%C9%99l%C9%99r-demisdi-onlar-g%C9%99lm%C9%99s%C9%99ydi-az%C9%99rbaycan-ayaq-ust%C9%99-durmasaydi-b%C9%99lk%C9%99-d%C9%99-bu-gun-az%C9%99rbaycan-yox/>
- Türküstan, (2017b). Qafqaz İslam Ordusu və Nuru Paşanın Azərbycanda izləri, Erişim tarihi: 05.03.2017, <http://turkustan.info/2017/02/06/qafqaz-islam-ordusu-v%C9%99-nuru-pasanin-az%C9%99rbaycanda-izl%C9%99ri/>
- Ünal, Ö. F. (2000), Osmanlı Azerbaycan ilişkileri, Journal of Qafqaz University, Number 6, 29-42.
- Vetenim, (2017). Nuri Paşa əsgərlərinə abidəni məhz Heydər Əliyev ucaldıb..., Erişim tarihi: 05.03.2017, <http://vetenim.info/?p=20363>
- Yılmaz, S. (2008). Güç ve politika, Birinci Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları
- Yılmaz, S. (2012). Akıllı Güç, İstanbul: Kum Saati Yayınları

Türk Konseyine Üye Ülkelerde Mali Disiplin**Yrd.Doç.Dr.Hayrettin TÜLEYKAN**

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Maliye Bölümü, hayrettin.tuleykan@gop.edu.tr

Öz

Mali disiplin kamu harcamalarının kontrol altına alınmasıdır çok küçük finanse edilebilir bütçe açığını ifade etmektedir. Ekonomide en büyük aktör konumunda olan kamu sektörünün gelir gider dengesini sağlıklı bir biçimde kurması ve yönetmesi bütün iktisadi ajanları doğrudan etkilemektedir. Kamu sektörünün iktisadi etkileri maliye ve para politikaları aracılığıyla ekonomiye yayılmaktadır. Mali disiplinin sağlanması, kamu sektörünün ekonomiye etkilerinin mali yönünü düzenlerken, uygulanan para politikasının etkinliği açısından da çok büyük önem taşımaktadır.

Kamu sektörü gelirlerini ve harcamalarını bütçe aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bütçeler kamu otoritesinin bir yıllık zaman diliminde gelir ve harcama projeksiyonlarını gösteren, siyasi, hukuki, iktisadi ve mali metinlerdir. Birincil fazla yada faiz dışı fazla gelişmekte olan ülkeler için mali sürdürülebilirlik açısından önemli bir parametre olarak görülmektedir. Çalışmamızda 2010 sonrası dönemde Türk Konseyine üye **Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbeycan** ülkelerinin bütçeleri ve genel iktisadi yapıları mali disiplin açısından incelenerek, mali durumları; faiz dışı fazla, bütçe açığı ve kamu borçlanması ekseninde ve genel makroekonomik veriler çerçevesinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Mali Disiplin, Faiz Dışı Fazla, Bütçe Açığı, Kamu Borçlanması**Fiscal Discipline In The Member States Of Turkish Council****Abstract**

Fiscal discipline is to bring public expenditures under control which means a very small financeable budget deficit. What directly effects all economic agents is the public sector - which is the biggest actor in the economy - to healthily stabilize and manage the balance of its income and expenses. Economic effects of public sectors spread through the fiscal and monetary policy. The provision of fiscal discipline is the organized fiscal direction of the economic effects of the public sector as well as the important in terms of the effectiveness of the monetary policy.

The public sector carries out their revenues and expenditures through the budget. The budget is political, legal, economic and financial texts that is showing the revenue and expenditure projections of the public authority for an annual time

slot. The primary surplus is seen as an important parameter for fiscal sustainability for developing countries. In my study, the budgets and general economic structures of Turkish Council States which are **Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Azerbaijan** are going to be analysed in terms of fiscal discipline in the post 2010 period. And their fiscal position will be interpreted in axis of fiscal surplus, budget deficit and public borrowing and within the framework of general macroeconomic data.

Keywords : Fiscal Discipline, Primary Surplus, Budget Deficit, Public Debt

1. Giriş

Mali disiplin, en genel anlamıyla kamu gelirleri ve kamu giderlerinin birbirine denk olması demektir. Mali disiplin kamu harcamalarının kontrol altına alınmasını gerektirir. Çok küçük ve finanse edilebilir bütçe açığını ifade etmektedir. Ekonomide en büyük aktör konumunda ve batırılmayacak kadar büyük olan kamu sektörünün gelir ve gider dengesini sağlıklı bir biçimde kurması ve yönetmesi bütün ekonomik ajanları doğrudan etkilemektedir. Kamu sektöründe meydana gelen olayların (açıkların) ekonomide meydana getirdiği etkiler çok çeşitli olmakla birlikte üç çeşit kamu açığından bahsetmek mümkündür. Bunlar; bütçe açığı, güven açığı ve demokrasi açığıdır. Demokrasi açığının büyük oranda güven açığına ve bununda bütçe açığına sebep olduğu düşünülmektedir.

Kamu sektörünün gelirleri ve harcamaları bütçe aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bütçeler kamu otoritesinin bir yıllık zaman diliminde gelir ve harcama projeksiyonlarını gösteren, siyasi, hukuki ve mali metinlerdir. Mali kaynakların stratejik öneme sahip sahalarda öncelikle ve etkin kullanılması etkin ve verimli hazırlanmış bütçe kanunları ve rolleri, sınırları iyi tespit edilmiş kamu kurumları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Kaynakların kullanım biçimi artan rekabet ortamında ülkelerin kazanma ya da kaybetme biçimini belirlemektedir.

Bütçe kaynaklarının etkin ve verimli biçimde kullanılması ya da kullanılmamasının etkileri bir dalga biçiminde ekonomiye yayılmaktadır. Bu noktada mali disiplinin önemi ortaya çıkmaktadır. Mali disiplinin etkilerine yönelik literatürde çeşitli değerlendirmeler vardır. Olumlu yönleriyle beraber olumsuz yönleri de zikredilmektedir. Güven ve istikrara, gelir gider dengesinin sağlanmasına ve kamu borcunun azaltılmasına katkısını dile getirenlerin yanında mali disipline yönelik uygulamaların kamu otoritesini mali disiplin adına bütçe harcamaları içinde sosyal transferler ve yatırım harcamalarını kısma zorladığı eleştirileri yapılmaktadır. Bu yolla beklenen faydanın aksine zarara yol açacağı ileri sürülmektedir.

2. Mali Disiplin Ve Önemi¹¹⁵

Toplam mali disiplin kamu gelirleri, finansal denge, kamu açığı, kamu harcamaları gibi mali performansın bütün anahtar unsurları ile ilgilidir (Shick,1998:47). Mali disiplin, geniş anlamda kamu sektörü (yerel yönetimler, kamu girişimleri sosyal güvenlik kurumları ve merkez bankası dahil) kamu açığının enflasyon vergisine başvurulmaksızın finanse edilebilecek kadar küçük olmasıdır. Diğer bir ifadeyle kamu harcamaları ve kamu gelirleri arasında oluşacak dengenin, yani kamu kesimi finansman dengesinin temel ekonomik göstergeler üzerinde olumsuz etkilere yol açmayacak şekilde gerçekleşmesi olarak tanımlayabiliriz (Kantarcı,2008:145). Bu ise Maastricht kriterlerinde kamu açığının GSYİH'ya oran olarak %3'ün altında olması anlamına gelmektedir.

Washington merkezli kurumların şekillendirdiği neo liberal yada piyasa merkezli politikalar Washington konsensüsü olarak adlandırılmakta ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin krizlerden çıkması yada krizlerin etkilerini en aza indirmesine yönelik politika setleri ihtiva etmektedir. Mali disiplin bu politika setlerinin en başta gelenidir ve bütçe açığını kontrol ederek mali dengeyi kurmayı ve ekonomik istikrarı sağlamayı öngörmektedir. (Karakurt2011:32). Esas itibariyle mali disiplin güçlü ekonomiye geçiş programında Kemal Derviş tarafından olmayan paranın harcanmaması olarak tarif edilmektedir.

Bütçenin açık yada fazla vermesi mali disiplin açısından bir kanaat oluşturabilir. Fakat burada açığın tanımı ve neleri içine aldığı önem arz etmektedir. Borçlardaki değişimi dikkate almadan bütçe gelirleri ile giderleri arasındaki farkı ölçmeye dayanan geleneksel açık kavramı borç faizlerinin, zorunlu yükümlülüklerin, personel giderlerinin büyük oranda daha önceden belirlenmiş olması sebebiyle incelenen döneme ait hükümet tasarruflarının tam anlamıyla görülmesini sağlamamaktadır. Geleneksel açık sadece merkezi yönetim bütçe açığını göstermesi kamu sektörü açığını içine almaması yönüyle de yeterli bilgi vermemektedir. Bunun için geliştirilen yeni açık tanımlarından birisi de faiz dışı fazla tanımlamasıdır (Cansız, 2006:68)

Türkiye faiz dışı fazlaya dayalı maliye politikasıyla 1994 kriziyle tanışmıştır ve bu anlamda önemli bir tecrübeye sahiptir. Fakat uygulamada pek çok aksaklıklar yaşanmış siyasi ortamın çok çalkantılı olması ve hatalı politikalar sonucu 2000 yılına gelindiğinde müflis bir kamu maliyesi ortaya çıkmıştır. Mali sistemin merkezinde bulunan bütçenin hazırlanması uygulanması, muhasebeleştirilmesi, kod yapısı, raporlanması ve denetlenmesinde var olan

¹¹⁵ Bu kısım yazarın “Faiz Dışı Fazla Ve Bazı Bütçe Verileri Arasında Nedensellik İlişkisi” adlı çalışmadan alınmıştır.

temel sorunlar kamu maliyesini ve bütçe sistemini etkinlik, verimlilik ve hesap verebilirlik ve saydamlıktan uzaklaştıran sadece gündelik politikalara yoğunlaştıran bir yapıya büründürmüştür (Dpt, 2000:4). Bu dönemde kamunun fon ihtiyacının önemli bir kısmı faiz harcamasını karşılamada kullanılmıştır. Bu yüzden kamu toplanan kaynakların verimli yatırımlara aktarılamadığı görülmektedir.(Özatay,2012:9)

Faiz dışı fazla yada birincil fazla faiz hariç tutulduğunda kamu gelirlerinin giderlerden fazla olmasını ifade eder ve bütçenin hükümet tarafından kontrol edilebilecek kısmını gösterir. Kamu gelirlerinde faiz hariç tüm kamu gelirlerinin düşülmesi sonucu kalan miktarın pozitif olmasıyla ortaya çıkan faiz dışı fazla ile borçların sürdürülebilirliğinin sağlanması hedeflenmiştir. Faiz dışı fazlanın borçların sürdürülebilirliğine olumlu etkilerinin yanı sıra büyüme ve diğer ekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkiler yapabileceği de ifade edilmektedir (Gürdal, 2008: 417-419). Faiz dışı fazla vermek için vergi tabanı genişletilmeden vergi alınan kaynaklardan toplanan vergileri artırmak ve harcamaları azaltmak için yatırımlardan feragat etmek bütçe kalitesinden taviz verilmesini beraberinde getirmektedir (Dilek, 2005:8).

Faiz dışı fazlanın vergilerin artırılmasına, personel ve yatırım harcamalarının azaltılmasına, sosyal nitelikli harcamaların azaltılmasına yol açacağı hatta iktisadi bir veri olmaktan ziyade siyasi bir pazarlık unsuru olduğu (Yeldandan aktaran: Gürdal, 2008:145-147) dile getirilmiştir.

Bunun yanında Mali disiplinin makroekonomik istikrara, bununda kamu gelirlerinin artmasına yol açacağı savunulmaktadır. Artan gelirlerin sosyal harcamaları ve büyümeyi pozitif yönde etkileyeceği ve gelir dağılımını düzeltici etki sağlayacağı ifade edilmektedir. Gelir dağılımını uzun dönemde düzeltici bir diğer unsur olarak ta bütçe fazlası verilmesi gösterilmektedir(Kantarıcı, 2008:145)

Hükümetlerin faiz dışı fazla hedeflerini tutturması hem piyasa içi ve dışı aktörlere güven vermekte hem de borçlar üzerindeki baskı azaldığı için hükümete faiz dışı fazla kadar az borçlanma yada hareket sahası kazandırmaktadır. Aynı zamanda hükümetlerin normal yollardan gelir ve harcama politikaları oluşturma ve uygulama gücünün de bir göstergesidir. (Emil ve Yılmaz, 2003:125). Borç stoğunun azaltılmasında ve borçlanma maliyetinin azaltılmasında önemli bir parametre olan faiz dışı fazla milli gelir artış hızının üzerine ilave bir borç ödeme kapasitesi ortaya çıkarmaktadır (Sezgin,2013:84).

Maastricht Kriterlerine göre kamu kesimi borçlanma gereğinin GSYİH' ya oranı %3'ü ve kamu borç stokunun GSYİH'ya oranının %60'ı geçmemesi, mali disiplin açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Ülkemizde Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı

çerçevesinde GSYİH'nin %6,5'i oranında faiz dışı fazla verilmesi mali disiplin açısından önemli bir gösterge olarak görülmüştür.

Mali disiplin ve borçların sürdürülebilirliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki uluslararası literatürde çeşitli yönlerden incelendiği gibi ülkemize yönelik de birçok araştırma yapılmıştır. İzak (2009: 128) Avrupa birliğine yeni üye olan 10 eski sosyalist ülke üzerine yaptığı istatistiki çalışmada bu ülkelerin her birinin birincil açıklarındaki (faiz dışı açık) bir puanlık artışın bu ülkelerin borçlanma maliyetleri üzerinde 20 baz puanlık artışa sebep olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde büyüme oranlarındaki bir puanlık artışın borçlanma maliyetlerini 30 baz puan aşağı çektiği sonucuna ulaşmışlardır .

Ardagna, Caselli ve Line(2004: 8) 40 yıllık veri seti ile 16 OECD ülkeleri üzerine yaptıkları istatistiki çalışmada ülkelerin birincil açıklarındaki bir puanlık artışın bu ülkelerin nominal faiz oranlarını 10 baz puan yukarı çektiğini ifade etmektedir.

Greiner vd., (2007) çeşitli AB ülkeleri üzerinde yaptıkları çalışmada artan borç yükünü hafifletmek için faiz dışı fazlanın GSYİH oranının artırılmasına dayanan politikaların sürdürülebilir olduğu sonucuna varmışlardır.

Ülkemizde de 2001 krizi sonrası uygulanan faiz dışı fazlaya dayalı maliye politikalarının uygulandığı ilk 7 yıllık dönemde ekonomik büyüme ile beraber faizler ve bütçe faiz giderleri enflasyon ve borç stoku hızla düşüşe geçmiştir. 2009 dünya ekonomik krizi sonrasında bu iyileşme devam etmiş 2001 krizinde %100 lere varan Borç / GSYİH oranı 2015 e geldiğimizde %34 lere kadar gerilemiştir. 14 yıllık zaman diliminde birkaç yılın haricinde hemen hemen her yıl belli oranlarda faiz dışı fazla verilmiş aynı zamanda yatırım ve transfer harcamalarında da her hangi bir kısıntıya gidilmemiştir. Hatta faiz hariç transfer harcamalarında ciddi artış meydana gelmiştir.

Uluslararası literatürdeki örnekleri gerekse ülkemizde yaşanan tecrübe dikkate alındığında faiz dışı fazla veren bir bütçenin, enflasyon ve borçlanma maliyetlerini düşürdüğü ve büyümeyi pozitif etkilediği görülmektedir. Bu bakımdan kritik borç eşiğini aşmış ülke bütçelerin faiz dışı fazla vermesi zorunluğu ortaya çıkmaktadır.

3. Türkiye'de Mali Disiplin

Türkiye'de mali sistemin reforma edilmesi çalışmalarının 1994 krizinin hemen ertesinde arttığı görülmektedir. 1995 yılında dünya bankasıyla kamu mali yönetim kredisi (PFMP) anlaşması yapılmış ve devlet faaliyetlerinin ekonomik etkilerinin ölçümünde yönelik kod yapısının geliştirilmesi gündeme gelmiştir (Karaaslan, 2012:143). 8. 5 yıllık kalkınma planı ve ihtisas komisyonu raporlarında mali sistem etrafıca gözden geçirilmiş ve reform için

çözüm önerileri getirilmiştir. 2000 yılında Dünya bankasıyla ortaklaşa yürütülen çalışma sonucu yayınlanan Kamu Harcamalarının ve Kurumsal Yapının Gözden Geçirilmesi (PEIR) raporu da mali sistemin reformun da önemli bir yere sahiptir. Bu doğrultuda Ekonomik Reform kredisi (EML), PFPSAL-I ve PFPSAL II yapısal uyum kredileri alınmıştır. Bu yıllarda dünya bankasından mali sistemin reforme edilmesi ve ekonomik yatırım maksatlı uyarılma, yatırım ve acil yardım başlıkları altında 34 proje de toplam 10.6 milyar dolarlık kredi alınmıştır (DB,2005:10).

Kriz sonrası dönemde mali sistemin reforme edilmesi ve mali disiplinin güçlendirilmesine yönelik; 4749 sayılı Kamu Finansman Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun, 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu, 4735 sayılı Kamu İhale Sözleşmeleri Kanunu, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi Ve Kontrol Kanunu, 5217 sayılı Özel Gelir Ve Özel Ödenek Kanunu ve Sayıştay kanun çıkarılmış ve Bütçe Kodlama Yapısına yönelik Analitik Bütçe Sınıflandırması, Muhasebe Sistemine yönelik tahakkuk esaslı muhasebe sistemine geçilmiştir. Ayrıca 4651 sayılı kanunun ile önemli bir mali disiplinsizlik kaynağı olan hazineye kısa vadeli avans uygulamasına son verilmiş ve merkez bankasının bağımsızlığı güçlendirilmiştir.

Bütçe kanunun kapsamı 5018 sayılı kanunla birlikte katma bütçeli kuruluşlar ile düzenleyici ve denetleyici kurumlar dahil, merkezi yönetim, sosyal güvenlik kurumları ve mahalli idareler kapsamındaki bütün kurumları içine alacak şekilde genişletilmiştir. 5018 sayılı kanun bütçe kanunu, denetim, muhasebe, planlama, borç yönetimi, ihale hukuku alanlarında düzenlemeler getirmiş, kamu hizmetlerinin örgütleniş tarzını mali hukuk, gelir, harcama ve bütçe yönünde yeniden düzenlemiştir. Ayrıca bütçenin hazırlanması, uygulanması ve denetlenmesi safhalarında görevli kamu kurumları içinde mali yönetim yönünden köklü değişiklikler getirmiştir (Çelik, 2006:50).

Bütçe dışı fonlar bütçe içine alınmış kamu yatırım programına yeni projelerin dahil edilmesi konusunda yeni sınırlamalar getirilmiştir. Hükümet garantileri için bir kayıt sisteminin kurulması ve yeni garanti ihdasında sınırlamalar belirlenmiştir. Bütçe ve bütçe süreci orta vadeli plan, orta vadeli mali plan, stratejik planlarla yeniden düzenlenmiş, performans bütçe, analitik bütçe sınıflandırması, tahakkuk esaslı muhasebe sistemi gibi yenilikler getirilmiştir. Bütçenin 3 yıllık perspektifte öngören çok yıllık bütçe uygulamasına geçilmiştir. Mali saydamlık ve hesap verebilirlik güçlendirilmeye çalışılmıştır. 2001 krizi sonrasında mali disiplinin sağlanmasına yönelik ciddi mali reformlar yapılmış gerek kamu açığı gerekse borç stoku oranlarında Maastricht kriterleri sağlanmıştır. Para politikası açısından fiyat istikrarı için ilk önce örtülü enflasyon hedeflemesi (2002) uygulanmış daha sonra açık enflasyon

hedeflemesine (2006) geçilmiştir. Türkiye güçlendirilmiş sermaye yeterlik rasyosuna sahip bankacılık sistemi, dengeli kamu maliyesi, düşük kamu net dış borcu ve özen gösterdiği mali disiplinle önemli ilerlemeler kayd etmiştir (Batırel, 2008:1)

Kriz hemen ertesinde uygulanan reformlar ile makro ekonomik istikrarsızlık ekonomi için sorun olmaktan çıkmıştır. Mali disiplinin güçlendirilmesi, merkez bankasının bağımsızlığının sağlanması ve sıkı para politikası, kamu yönetiminde ve mali yönetimde gerçekleştirilen yapısal reformlar ve bankacılık reformu yönetim alanında ve mali alanda yapılan reformların temelini teşkil etmektedir (Sak ve Acar,2007:1).

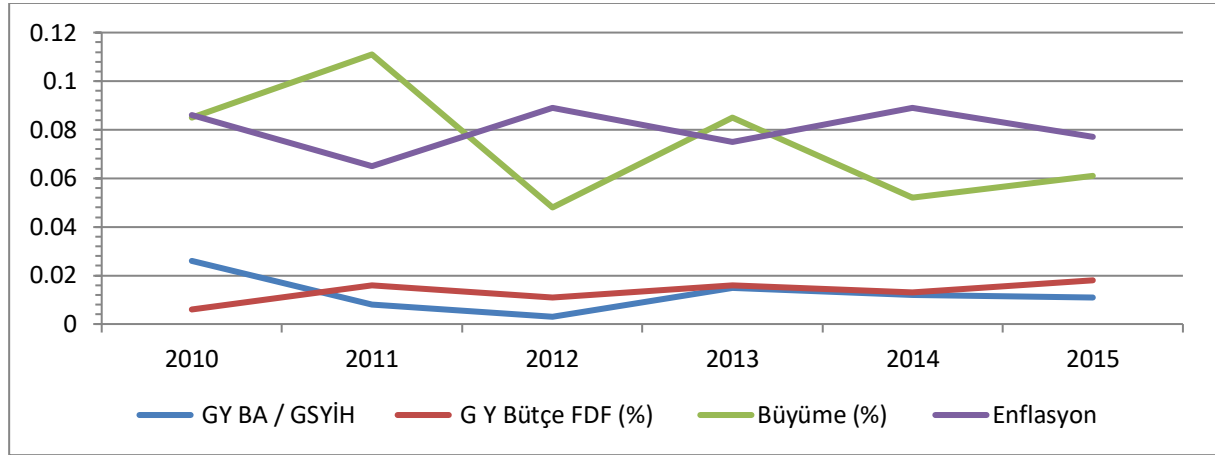
3.1. Ekonomik Görünüm

Tablo1: Türkiye Ekonomisi Bazı Bütçe ve Makroekonomik Göstergeleri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Genel Yönetim Bütçe Açığı /GSYİH	2,6	0,8	0,3	1,5	1,2	1,1
Genel Yönetim Borç Stoku /GSYİH	40,0	36,4	32,6	31,3	28,6	27,5
GSYİH (Milyar \$)	772	832	871	950	935	861
Büyüme (%)	8,5	11,1	4,8	8,5	5,2	6,1
Yatırım Harcamaları / GSYH (%)	3,4	3,3	3,5	4,2	3,8	4,0
Genel Y. Bütçe FDF (%)	0,6	1,6	1,1	1,6	1,3	1,8
Genel Y.Faiz Giderleri/ GSYİH	4,2	3,1	3,1	2,8	2,5	2,3
Genel Y. Vergi Gel / GSYİH	18,6	18,6	18,1	18,4	17,6	17,8
İthalat / GSYİH	0,23	0,28	0,27	0,26	0,25	0,24
İhracat / GSYİH	0,14	0,16	0,17	0,15	0,16	0,16
Kişi Başına Gelir	10.560	11.205	11.588	12.480	12.112	11.014
Enflasyon	8,6	6,5	8,9	7,5	8,9	7,7
İşsizlik	11,1	9,1	8,4	9,0	9,9	10,3

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı Genel Devlet İstatistikleri

2009 dünya ekonomik krizinde %4 küçülen Türkiye ekonomisi, ABD merkez bankasının genişletici para politikası sonucu sermayenin gelişmekte olan ülkelere yönelmesinin de etkisiyle 2010 ve 2011 yıllarında Çin'den sonra dünyada ikinci sırada büyümeyi gerçekleştirmiştir. 2012 yılında artan cari açık baskısıyla büyümede yavaşlama tercih edilmiş ve büyüme 2012 yılında düşmüştür. 2013 yılında tekrar artmış 2015 yılı itibariyle 6,5 oranında gerçekleşmiştir. Yatırım harcamaları GSYH'nın %3,4 ile 4,2 arasında gerçekleşmiştir.

Grafik 1: Türkiye’de Bütçe Açığı, Faiz Dışı Fazla, Büyüme Enflasyon

Bütçe açığı 2002 yılında GSYH'nın %10'u civarında iken Kalkınma Bakanlığı verilerine göre sürekli azalarak 2010 yılında GSYİH'nın %2,6'sı olarak gerçekleşmiştir. 2010 ve 2011 yıllarındaki nispetensiz büyümenin de etkisiyle 2012 yılında % 0,3 e düşmüştür. Daha sonraki yıllar küçük artışlarla 2015 yılında %1,1 olarak gerçekleşmiştir. 2010 ve 2011 yüksek büyüme yıllarında yüksek faiz dışı fazla verilmiş 2012 yılında azalmış ve diğer yıllar tekrar bir miktar artmıştır.

AB tanımlı genel yönetim borç stoku¹¹⁶ tabloda görüldüğü üzere 2010 yılında %40 civarından 2015 yılı itibariyle %27,5'e gerilemiştir.

Bu dönemde genel yönetim bütçe faiz dışı fazla vermeyi artırarak sürdürmüştür. Pozitif rakamlarda faiz dışı verilmesine rağmen büyümede ve yatırım harcamalarında ciddi gerilemeler yaşanmamıştır. Bu durum faiz dışı fazlaya dayalı maliye politikalarının yatırım harcamalarını azaltacağı ve sosyal harcamalarda kısıntılara sebep olacağı şeklinde dile getirilen çekinceleri destekler mahiyette görünmemektedir.

4. Kazakistan

Kazakistan zengin doğalgaz ve petrol rezervleri bulunan Türkistan' da en yüksek yüzölçüme sahip bir ülkedir. Ülke nüfusunun 2016 yılı itibarı ile 17,9 milyondur. Yaklaşık 40 milyar varil petrol rezervine sahip ülke dünya petrol üretiminin %2'sini karşılarken petrol üreten ilk 20 ülke arasında yer almaktadır. Günümüzde petrol toplam sanayi üretiminin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Madencilik ve metalürji ülke ekonomisinin ikinci gelişmiş sanayi koludur. Ekonomide kamu sektörünün payı %35 özel sektörün payı %65'tir ve toplam istihdamın %75 özel sektörde bulunmaktadır. Ülkede ekonomisinde sanayi %32, hizmet

¹¹⁶Genel yönetim mali istatistikleri genel tebliğinde belirlenen "genel yönetim" sınıflandırması kapsamında, genel yönetim brüt borç stokuna ayarlama kalemleri yansıtılarak hesaplanmaktadır.

sektörü %56 ve tarım sektörü %5 paya sahiptir. Kazakistan dünyanın önemli buğday üreten ve ihraç eden ülkeleri arasındadır.

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Kazakistan, ekonomik reform politikalarını mülkiyetin devlete ait olduğu sosyalist bir iktisadi yapıdan özel sektör ağırlıklı piyasa ekonomisine geçiş üzerine inşaa etmiştir. Ülke 1994 yılında makro istikrar, özelleştirme ve yabancı sermaye konularında ciddi reformlar gerçekleştirmiştir. Bugün itibariyle piyasa ekonomisinin gelişmesi konusunda önemli bir mesafe almış durumdadır.

1999-2014 yılları arasında gözlenen hızlı ekonomik büyüme istihdam artışını tetiklemiş ve yaşam standardını yukarı çekmiştir. Yıllık ortalama işsizlik oranı 1999 yılında %13,5 iken, 2015 yılında %5,2'ye gerilemiştir. Önceki yıllardakı yükselen gıda fiyatları, bölgesel kuraklık ve yüksek uluslararası fiyatlarının etkisiyle %13,6 lara kadar yükselen yıllık enflasyonun, 2016 yılında %8,5 e düşmesi beklenmektedir. 2014-19 yılları için düşük hızda artacak para arzı ve iç talep tüketici fiyatlarını etkileyecektir.

Kazakistan'ın hammadde zenginliği, ülkede hammadde üretiminin gelişmesini ve buna bağlı olarak ülkenin sanayileşmesi yönünde çok büyük katkı sağlamıştır. Ülkenin 2015 yılı ihraç gelirlerinin %60'ı petrol ürünlerine dayanmaktadır. Ülke 2006'da üst-orta gelir grubuna geçti. 2002'den bu yana kişi başına düşen GSYİH altı kat arttı ve yoksulluk oranı keskin bir şekilde düştü. Kazakistanın başarılı bir ekonomik performans sergilemesinde şu unsurlar ön plana çıkmaktadır (Sakıncı, 2005:145):

- ✓ Mali istikrarı korumaya yönelik yapısal reformları hızlandırmak
- ✓ Ülkenin “DutchDeseas” korunmasına yönelik petrol dışı sektörlerle yönelik kapsamlı bir sanayi stratejisi benimsemesi
- ✓ Para arzının kontrollü tutulması sonucu enflasyonun düşürülmesi
- ✓ Vergi yönetimi ve sisteminde yapılan reformlar
- ✓ Perfroms değerlemesi, çok yıllık bütçeleme, girdi çıktı analiz gibi etkin bütçe sistemine yönelik reformlar yapılması
- ✓ Alt kademe yönetimlerde mali tevzine yönelik düzenlemeler.

Kazakistan' 2007 yılında yaptığı bütçe reformu ile stratejik planlar ile bütçe arasındaki ilişkiyi güçlendirerek mali disiplini destekleyen orta vadeli harcama (OVHS) sistemine geçmiştir. Kazakistan'da Merkezi Bütçe ve Yerel Bütçekonsolide edilerek Genel Bütçe elde edilmektedir. Genel bütçe, Acil bütçe ve Milli Fon birleşiminden Kazakistan Cumhuriyet Bütçesini oluşturmaktadır. Milli Fon, petrol ağırlıklı olarak petrol gelirlerinin takip edildiği fondur. Acil Bütçe; savaş durumu ve afetleri gibi ihtiyaçlar için ihtiyat

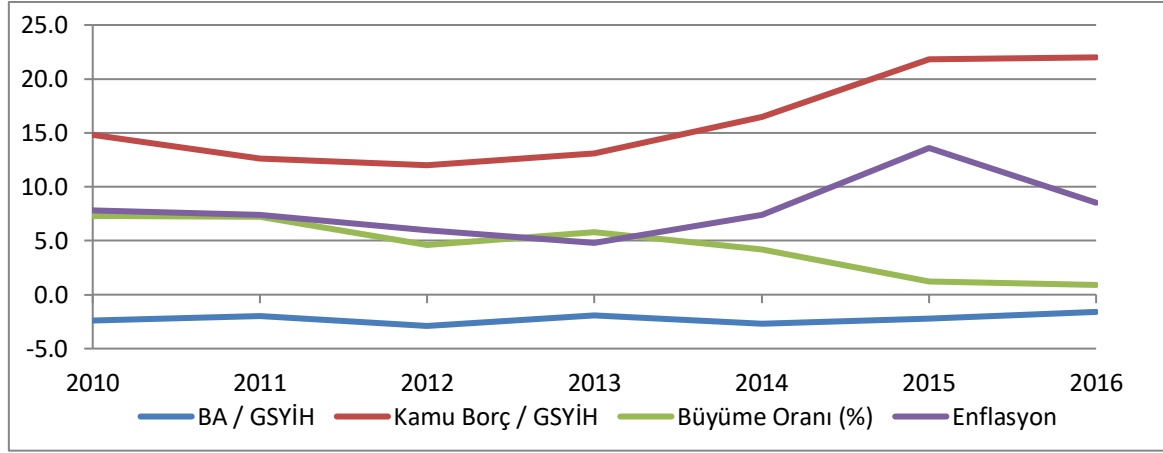
bütçesidir. Merkezi bütçe; tüm toplumun ihtiyaçları için harcamaların yapıldığı bütçedir. Yerel bütçe; eyaletler bütçesi, Astana şehri bütçesi ve diğer illerin bütçelerinden oluşur(Can, İmachikov ve Ahmedov. 2014:5)

Tablo 2: Kazakistan Cumhuriyeti Bazı Bütçe Makroekonomik Göstergeleri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Bütçe Gelirleri (MilyarTenge)	4.299	5.370	5.813	6.382	7.321	7.634	9.308
Bütçe Gid. (Milyar Tenge)	4.457	5.423	6.268	6.852	7.791	8.227	9.433
Bütçe Açığı (Milyon Tenge)	-	-	-	-	-	-	-737.717
BA / GSYİH	-2.4	-2.0	-2.9	-1.9	-2.7	-2.2	-1.6
Kamu Borç / GSYİH	14.8	12.6	12.0	13.1	16.5	21.8	22.0
Vergi Gelirleri/ GSYİH	15.7	18.3	13.3	16.0	14.2	9.8	
Enflasyon GSYİH (Milyar Dolar)	7.8	7.4	6.0	4.8	7.4	13.6	8.5
Kamu Borcu (Milyar Dolar)	148.0	192.6	207.9	236.9	221.4	184.3	133.6
Büyüme Oranı (%)	21.9	22.8	26.2	29.6	37.4	42.6	28.3
İhracat / GSYİH	7.3	7.2	4.6	5.8	4.2	1.2	0.9
İthalat / GSYİH	44.2	46.5	44.1	38.6	39.3	28.5	...
Kişi Başına Gelir	29.9	26.7	29.6	26.8	25.6	24.7	...
İşsizlik	7.440	8.280	9.940	11.840	12.090	11.390	...
Faiz Ödemeler /Gelirler	5.8	5.4	5.29	5.22	5.04	5.04	5.04
	1.7	1.6	1.6	2.1	2.6	4.5	...

Kaynak: Worldbank Data, Kazakistan Milli İstatistik Komitesi, * Tahmini

2010 öncesi 10 yıllık dönemde ortalama %7 büyüyen Kazakistan ekonomisi 2009 Dünya ekonomik krizi ve 2011 yılından itibaren düşmeye başlayan petrol fiyatlarına bağlı olarak ciddi ekonomik daralma yaşamıştır. 2012 yılında 62,3 milyar dolar (ihracat gelirlerinin %70'i) olan petrol gelirleri 2016 yılında 22 milyar dolara düşmüştür.

Grafik 2: Kazakistan' da Bütçe Açığı, Kamu Borcu, Büyüme ve Enflasyon

Kazakistan'ın 2012 yılından sonra ekonomik ve mali göstergelerinde ortaya çıkan bozulmanın temelinde bu dönemde petrol fiyatlarının dünya piyasalarında 110 dolarda 35 dolarlara kadar düşmesi yatmaktadır. Bu Kazakistan'ın petrol gelirlerini söz konusu dönemde % 60 oranında azaltmıştır. Grafikte görüldüğü üzere bu azalışın etkisi kamu borcu ve enflasyonda yüksek artış büyüme de düşüş olarak kendini göstermiştir. Bütçe açığında ciddi bir artış olmamıştır.

ABD merkez bankası FED'in 2009 yılından beri uyguladığı parasal genişlemeyi 2013 yılından sonra durduracağını açıklamasının ardından Japonya yerel parası Yen'inin değerini düşürmüştür. Bunu Çin, Rusya ve Azerbaycan takip etmiştir. AB merkez bankası da 18 aylık her ay 60 milyar dolarlık tahvil alım programı açıklamıştır. Kazakistan bu dönemde uluslararası alanda başlayan bu kur düşürme politikalarına (savaşlarına) kayıtsız kalamamış, petrol piyasasındaki payını korumak ve ihracatı desteklemek için kur düşürme yoluna gitmiştir. Kazakistan 2014 başlarında tengenin değerini % 19 oranında düşürmüştür. 2015 yılının Ağustos ayında ise %45 oranında bir devalüasyona daha gitmiştir.

Tenge'nin bu değer kaybı ihracatı desteklerken ithalatı pahalılaştırmakta bu da enflasyonu artırmaktadır. Bankacılık sektörünü ve ülkenin borçluluk oranı olumsuz etkilemektedir. Bu durum nihayetinde 2014 ve 2015 ekonomik göstergeleri olumsuz etkilemiştir.

Kazakistan'ın ekonomisinde son dönemde yaşanan gelişmeler bir Hollanda hastalığı olarak ifade edilen, doğal kaynak gelirlerinin uzun dönemde sanayisizleşmeyle sonuçlanması ile örtüşmektedir. Kazakistan bu konuda çok erken dönemde tedbirler geliştirmiştir olmasına rağmen bugün bu daralmanın önüne geçilememiştir.

Kazakistan'da önümüzdeki dönemde de yavaş büyümenin ve gelirlerde düşmenin devam etmesi muhtemeldir. Bu durumda makro ekonomik çerçevenin sürdürülebilmesi için önemli tedbirlere ihtiyaç duyulacaktır. Kazakistan'ın mali disiplinde taviz vermeden büyüme

modelinde yapılacak düzeltmenin başında doğal kaynak gelirlerinin payını azaltarak sanayinin diğer sektörlerini güçlendirilmesi ve daha rekabetçi hale getirilmesi gelmektedir.

5. Azerbeycan

Azerbeycan Cumhuriyeti Kafkaslarda, 86.600 km²'lik yüzölçümüyle, 9.4 milyon nüfusa ve yaklaşık 34 Milyar dolarlık milli gelire sahip, zengin petrol ve doğalgaz arz kaynakları bulunan bir ülkedir. Milli hasılda en büyük sektör olan olan sanayinin payı %59, hizmetler sektörünü payı %35 ve tarım sektörünün payı %6'dır.

Ülkenin 7 milyar varillik kanıtlanmış petrol rezervi bulunmaktadır. Söz konusu rakam, dünya rezervlerinin 0,6'sına tekabül etmektedir. Ülkenin rezerv/üretim oranı ise 29,3'tür. 2015 yılı itibariyle ülkenin ihracatının %88'i petrol, doğal gaz ve petrol ürünlerine dayanmaktadır.

Azerbeycan, 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, diğer bazı geçiş ülkelerinde olduğu gibi önemli siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik problemlerle karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemde Sovyetlerini Cumhuriyetler arasında bağımlılığı zorunlu kılan ekonomik yapının ani çöküşü, piyasa ekonomisine geçiş için gerekli ekonomik, hukuki kurumsal alt yapının olmaması, , serbest piyasa modelinin bilinmemesi sonucu ekonomide büyük bozulma ve negatif büyüme ve hiper enflasyon süreci yaşanmıştır.

1994 yılında başlayan yeniden yapılanma ve iktisadi ve mali alanda yapılan reformlar ve yakalanan istikrar sonucu 1996 yılından itibaren iktisadi büyüme sürecibaşlamış 2000 yıllarda olumlu konjonktürle iveme kazanmıştır. Bu dönemde enflasyon seviyesi önemli derecede azalmaya başlamış, bütçe açıkları çok küçük seviyelere inmiştir.

Azerbeycan'da modern bütçe sistemini 2002 yılında kabul edilen "Bütçe Sistemi Hakkında Kanun" ile oluşturulmuştur. Bu kanunla birlikte 2004 devlet bütçesi çok yıllık perspektifte cari yıl ve takip eden 3 yılı içine alacak şekilde yapılmaktadır.Kanunda ülkede kamufaliyetlerinin kapsamı belirlenmiş ve kamu kurum ve kuruluşlarının bütçesınıflandırması yapılmıştır. Sadece Devlet Petrol Fonu ve Sosyal Güvenlik Fonuolarak iki bütçe dışı fon uygulamasına izin verilmiştir. Mevzuata göre Devlet Bütçesi,Devlet Petrol Fonu ve Sosyal Güvenlik Fonu Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti bütçelerinin toplamından oluşmaktadır Ülke 1995 sonrası dönemde IMF ve Dünya Bankası ile birlikte mali programlar yürütmüş mali yönetim ve kamu yönetimi alanlarında bir çok reformu hayata geçirmiştir.Özellikle mali dengedeki bozulmanın önlenmesi için; kamu harcamalarınınazaltılması, Merkez Bankası'ndan borçlanmanın durdurulması (1996), sosyal harcamalardakesintilere gidilmesi, vergi muafiyet ve istisnalarının azaltılması veya kaldırılması vb.koşullar IMF istikrar programlarının içeriğini oluşturmuştur (Musayev, 2007:255-284).

Petrol dışı ekonominin desteklenmesi politikası kapsamında, turizmin geliştirilmesi, Organize Sanayi Bölgelerinin kurulması, ulaştırma sektörünün revizyonu yönünde arayışlar söz konusudur. Petrol dışı sektörlerin gelişmesini amaçlayan politikalar genel olarak iş ortamının iyileştirilmesini temel almakta, tarım, imalat sanayi, telekomünikasyon ve turizm potansiyel sektörler olarak değerlendirilmektedir.

Azerbeycan merkezi yönetim bütçe gelirlerinde vergi gelirlerinin payı petrol fonu gelirlerinden düşüktür. 2013 yılında toplam gelirler içinde petrol gelirleri %60-65 oranında iken bu oran 2016 yılında %50'ye düşmesi beklenmektedir.

Tablo 3: Azerbeycan Bazı Bütçe Ve Makroekonomik Göstergeleri

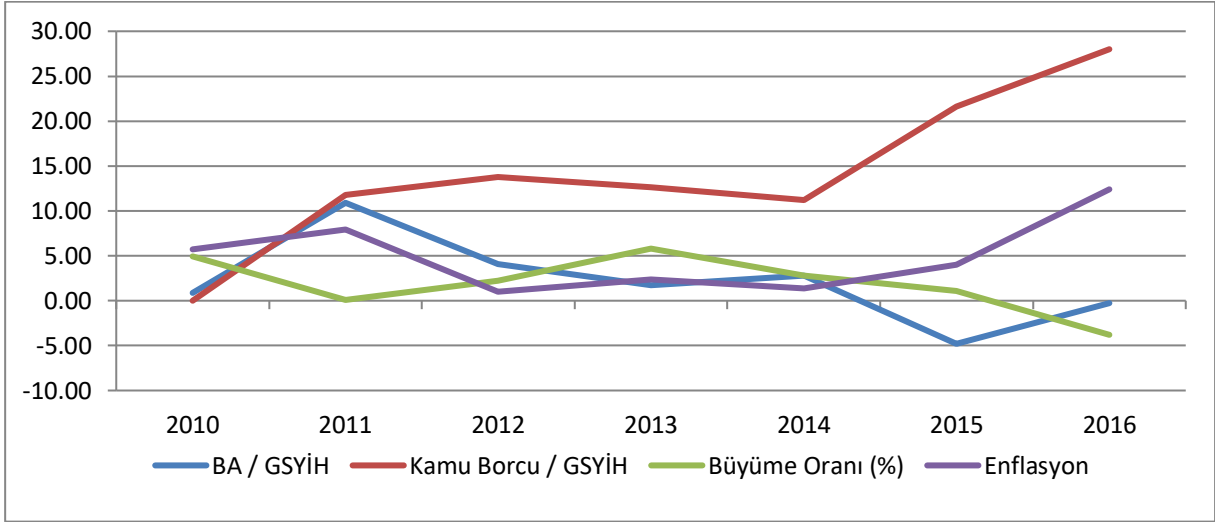
	2010 ⁺	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
G.Bütçe Gel. (Milyon Man.)	11.403	23226	22338	23223	23082	18416	21582
G. BütçeGid. (Milyon Man.)	11.765	17541	20073	22218	21418	21015	21406
Bütçe Açığı (Milyon Man)	363.5	5685	2266	1005	1665	-2599	176
BA / GSYİH	0.9	10.9	4.1	1.7	2.8	-4.8	-0.3
Vergi Gelirleri /GSYİH	12.2	12.2	13.0	13.5	14.2	16.2	15.1
Enflasyon	5.7	7.9	1.0	2.4	1.4	4.0	12.4
GSYİH (Milyar Dolar)	52.902	65.951	68.730	73.560	75.198	53.047	34.000
Kamu Borcu / GSYİH	...	11,8	13,8	12,6	11,2	21,6	28
Topl. Borç/ GSYİH	...	15,5	20,4	18,0	18,2	33,6	...
Büyüme Oranı (%)	4.9	0.1	2.2	5.8	2.8	1.1	-3.8
İhracat / GSYİH	54.3	56.4	53.7	48.7	43.3	37.8	...
İthalat / GSYİH	20.7	24.1	25.6	26.9	26.2	34.8	...
Kişi Başına Gel.	5.370	5.530	6.290	7.350	7.600	6.560	3889
İşsizlik		5.4	5.2	5.0	4.9	5.0	-

Kaynak: Worldbankdata, Azerbeycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

⁺ Bu yıla ait bütçe verileri merkezi devlet bütçe verilerine aittir

Petrol fiyatlarında yaşanan düşüş, 2009 krizi sonrası zayıf bölgesel büyüme, ve hidrokarbon üretimindeki daralma ve ticaret ortaklarındaki döviz devalüasyonları gibi bir takım şoklar hızla bütçe ve cari hesap fazlalığını silmiş ve ekonomik performansı olumsuz etkilemiştir. Toblo'da görüleceği üzere büyüme oranı 2010 yılında 4.9 seviyesinde iken sadece 2013 yılında bu seviyeyi aşmış diğer yıllar düşük seyrederek 2015 yılında 1.1 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2016 yılında ekonominin %3 civarında küçülmesi beklenmektedir.

Grafik3 : Azerbaycan'da Bütçe Açığı, Büyüme, Enflasyon, Kamu Borcu

2014 yılı bütçe göstergelerinde bozulmanın başladığı yıl olmuştur. 2013 yılında büyümenin tekrar %5'in altına düşmesi sonrasında 2014 yılında bütçe fazlası azalmaya ve borçlanma artmaya başlamıştır. Yine bu yıldan sonra enflasyonda artış başlamıştır.

Petrol gelirleri düşme ve dış şoklar sonucu Azerbaycan Merkez Bankası 2015 yılında iki defa (Ocak ayında %25 ve Aralık ayında %32 oranında) manatın değerini düşürme yoluna gitmiştir. Paranın değerinin düşmesi, kamu borçlarının %70'i döviz şeklinde olan ülkenin dış borçluluk oranını oldukça etkileyecektir. Bu enflasyonun artması yoluyla (2015'te %4.0' a, 2016 %12.4' e çıktı) mali fazlanın eriyerek bütçe açığının ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. 2014, 2015 ve 2016 yılında Merkez Bankası enflasyon baskısını azaltmak için parasal sıkılaştırmaya gitmiştir. Beklenti 2017 yılında da bu sıkılaştırmanın devam edeceği yönündedir. Petrol gelirlerinden elde edilen mali fazlalıkların önümüzdeki 3 yıl içinde mali açığa dönmesi beklenmektedir.

Devalüasyon ihracatta rekabet avantajı sağlarken merkez bankası hesaplarını olumsuz etkilemekte ve dolarizasyonu güçlendirmektedir. Devalüasyonun Cari işlemler dengesinde üzerindeki muhtemel olumsuz etkisini azaltmak için devalüasyonun ithal üzerindeki etkisini azaltıcı ve petrol dışı ihracat sektörünün destekleyici tedbirler alınması gerekmektedir.

Azerbeycan'da 2000/ 2010 yılları arasında yaşanan petrol gelirlerindeki yüksek artış kamu harcamalarının da bu dönemlerde yüksek seyretmesini beraberinde getirmiştir. 2010 sonra yaşanan hızlı düşüş sonucu aynı oranda harcamalar azaltılmadığından bütçe açığı artmıştır. Burada petrol gelirlerinin zamanında etkin yönetilememesinin bugünkü mali disiplinin bozulmasının kaynağı olduğu söylenebilir. Ayrıca enerji ve su sektörlerindeki yarı mali işlemlerde Azerbeycan'da bir diğer mali disiplinsizlik kaynağını oluşturmaktadır.

Azerbeycan mali sistemi petrol gelirlerindeki düşmeye bağlı olarak, sürdürülmesi zorlaşan yüksek kamu harcamaları, sosyal güvenlik sisteminde var olan açıklar ve artan borçluluk seviyesi gibi takım mali riskler barındırmaktadır. Petrol fiyatlarındaki düşüşe ilave olarak dünya ekonomisinde devam eden düşük büyüme rakamları Azerbeycan'ın ekonomik performansını olumsuz etkilemeye devam edecek gibi görünmektedir.

6. Kırgızistan

Yaklaşık 5,9 milyon nüfusa ve 198.000 km² yüzölçüme sahip Kırgızistan'ın 2015 yılı itibariyle 6.6 milyar dolar milli geliri bulunmaktadır. Kişi başına düşen gelir 1108 dolardır. Kırgızistan ekonomi bakanlığın verilerine göre ekonomi de hizmet sektörünün ağırlığı %51, tarım sektörünün ağırlığı %15, sanayi sektörünün ağırlığı % 14'dür.

Kırgızistan Cumhuriyeti bağımsızlığından itibaren önemli iktisadi ve siyasi reformlar gerçekleştirmiştir. Türk cumhuriyetleri içinde en hızlı ve radikal iktisadi serbestleşme reformlarını gerçekleştiren ülke olarak anılmaktadır. Ekonomik özgürlük indeksine göre (2017) Kırgızistan %61.1 puanla 180 ülke içinde 89. sırada, (Çin ve Rusya'dan önde) orta derece ekonomik özgürlüğe sahip ülkeler arasında yer almaktadır (Heritage Org.).Döviz rezervi 1.969 milyar dolar. Dünya Bankası tarafından yapılan Hükümet etkinliği indeksinde - 0,89 ile 157. sırada Kırgızistan'da ginikatsayısı 0,28'dir.

Kırgızistan Cumhuriyetinde özel sektör belirgin büyüme potansiyeline sahiptir. Ülkede özel sektörün GSYİH payı % 75'tir. Bu oran, Kazakistan ve Türkiye'de %65, Azerbeycan'da %62 dir.Kırgızistan özel sektörün ekonomide payının genişletilmesinde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Turizm, ulaşım ve telekomünikasyon hızlı büyüyen sektörlerdir

Kırgızistan bağımsızlığını elde ettiği 1991 yılından bugüne çeşitli siyasi ve ekonomik krizler yaşamıştır.1998 Asya ve Rusya krizi, iç siyasi karışıklıklar, 2008 dünya ekonomik krizi gibi iç ve dış şoklar devlet bütçesi üzerinde büyük olumsuz etkileresebep olmuştur.

Sovyetler Birliğinin yıkılması ile birlikte Türkistan ülkelerinde planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş süreci başlamıştır. Sovyetler Birliği döneminde yürürlükte olan vergi

sistemi ciro ve devlet teşebbüslerinin karları üzerinden alınan vergilere dayanıyordu. Vergi yönetimi etkin ve gelişmiş olmaktan çok uzaktı (Pashalieva ve Kahrیمان, 2016:170). Bu süreçte piyasa ekonomisi için gerekli sosyal, iktisadi ve kurumsal altyapının oluşturulması için kamu harcamaları artarken, reel milli gelirden azalışa bağlı olarak vergi gelirlerinde azalışlar yaşanmıştır. Piyasa ekonomisinin alt yapısını oluşturan kurumsal yapının ve hukuki düzenlemelerin yetersiz olması mali dengenin bozulmasını ve bütçe açıklarının artışı beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak iç ve dış serbestleşme ve özelleştirmeye ağırlık verilmesi sebebiyle geçiş ekonomileri etkin bir mali yönetim ve bütçe disiplini sergileyememişlerdir.

Bu yapı esas itibarıyla, Sovyetler birliğinden kalan merkezi planlamaya dayalı ekonomik sistemde ülkelerin merkezi planlama önceliklerini dikkate alan, mali disiplinden uzak bütçe yapısının yanında; bağımsız bütçe politikalarının olmamasından kaynaklanmaktaydı. Bu durum bağımsızlık sonrası Kırgızistan'ın ciddi ekonomik ve mali sorunlar ile karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.

Bu sorunlar kendini ilk zamanlar hiper enflasyon ve yüksek işsizlik ve buna bağlı olarak yoksulluk oranında ciddi artışlar olarak göstermiştir. Bu yüksek borçluluk ve bütçe açıkları beraberinde getirmiştir. Bütün geçiş ekonomilerinde olduğu gibi Kırgızistan'ın bugün de önemli bir oranda devam eden mali problemleri şöyle özetlenebilir (Egeli ve Özen, 2008:16-19):

- Yüksek borçluluk düzeyi
- Bütçe açıkları
- Mali saydamlık düzeyi düşüklüğü
- İdari ve mali yapının zayıflığı, mali raporlamadaki yetersizlikler,
- Kayıtdışı ekonomi ve yolsuzluk.
- Doğrudan yabancı sermaye akışının yetersizliği.

Bu sorunları aşmak ve ekonominin yeniden yapılandırılmasını sağlamak üzere IMF gibi uluslararası kuruluşlarla birlikte destek programları oluşturmuştur. Bu kuruluşlarla birlikte yapılan reform çalışmalarının, ekonominin yeniden yapılandırılması, enflasyonun düşürülmesi, ekonomik büyüme ve piyasa ekonomisine adaptasyon gibi hedeflerin sağlanması açısından önemli katkıları olmuştur. Diğer yandan Kırgızistan'ın ekonomik yapıda gerçekleştirdiği reformlar diğer bölge ülkelerinden daha önce Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmasını (1998) sağlamıştır (Çetin ve Sertkaya, 2011:62).

Bir geçiş ekonomisi olan Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra yeni bir ekonomik dönüşüm sürecine girmiştir. Bu çerçevede ülkenin yapısal şartlarının yetersizliğinden kaynaklanan ekonomik ve mali sorunlara çözüm bulmak amacıyla uluslararası kuruluşlar nezdinde çalışmalar başlatılmıştır. Bunların en kapsamlı olanlarından biri mali sistemin yeniden yapılandırılmasıdır. Kırgızistan'ın uluslararası kuruluşların desteğiyle mali sisteminde belirgin gelişmeler kaydettiğini ifade etmek mümkündür. Mali sistemin iyileştirilmesi ve bütçe politikasının etkinliği bakımından söz konusu çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren bu konuda yeni yasal düzenlemelere gidilmiş ve uygulama sonuçları daha net bir biçimde görülmeye başlanmıştır (Egeli ve Özen, 2008:30).

Kırgızistan "Devlet Bütçesi" orta vadeli perspektifte 3 yıllık olarak Merkezi bütçe (Cumhuriyet Bütçesi) ve 'Yerel Bütçe'lerinkonsolide edilmesiyle oluşturulmaktadır. Ülke 1990-2000 arasında Devlet Mali İstatistikleri (GFS) sınıflandırmasını temel alan mali teşkilatta önemli reformlar gerçekleştirerek idari, ekonomik ve fonksiyonel açıdan bilgi akışının etkinliğini artırmıştır. Bütçeleme süreci, bütçenin uygulanması ve denetlenmesi aşamaları çağdaş prensipler çerçevesinde uygulanması çeşitli kanunlar ile düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bütçenin saydamlığı konusunda önemli gelişmeler sağlanmış ve bu gelişmeler bütçe kanuna ve mali bilgilere erişebilirliği artırmıştır.

Kırgızistan ekonomisi 2010 yılında 0,5 oranında küçülmüş 2011 yılında 0,6 oranında büyümüştür. 2012 yılında tekrar eksi büyüyen ekonomi 2013 yılında 10,9 oranında rekor büyüme yaşamıştır. 2014,2015 ve 2016 yıllarında yaklaşık %4 civarında büyüme gerçekleştirmiştir.

2017 yılı bütçe gelirleri 1 milyar 838 milyon dolar, bütçe giderleri 2 milyar 176 milyon dolar, buna göre bütçe açığı ise 337 milyon 999 bin dolar olarak kabul edilmiştir. Ekonominin %7 büyüyerek 7 milyar 191 milyona ulaşması beklenmektedir. Bütçe açığının GSYİH içinde payı % 4,7'ye tekabül etmektedir. Asya kalkınma bankası ise Kırgızistan ekonomisinin 2017 yılında %2 civarı büyüyeceğini tahmininde bulunmuştur.

Tablo 4 : Kırgızistan Cumhuriyeti Bazı Bütçe Ve Makroekonomik Göstergeler

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Bütçe Gelirleri (Milyon KGS)	58.013	77.880	87.008	101.940	119.428	128.422	124.399
Bütçe Giderleri (Milyon KGS)	68.781	91.544	107.240	104.271	121.303	134.572	146.853
Bütçe Açığı (Bin KGS)	-10,767	-13,663	-20,232	-2,330	-1,875	6,149	22.453
BA / GSYİH	-4,9	-4,7	-6,5	-0,7	-0,5	-1,5	-4,5
Borç / GSYİH	55,4	47,5	46,3	43,8	46,7	55,2	54,5
Kamu Borcu / GSYİH	12,3	10,3	10,6	9,2	9,3	8,6	8,5
Vergi Gelirleri / GSYİH	18,5	19,4	22,3	21,1	22,3	20,3	20,9
Enflasyon Oranı GSYİH (Milyar Dolar)	10,0	22,5	8,7	3,2	8,4	2,2	1,1
Toplam Borç (Milyar Dolar)	4.794	6.197	6.605	7.335	7.468	6.571	6.669
Büyüme Oranı (%)	2.793	3.079	3.306	3.399	3.647	3.810	3.634
İhracat/GSYİH	-0,5	6,0	-0,1	10,9	4,0	3,5	3,8
İthalat /GSYİH	51,6	54,5	44,4	42,3	37,4	36,2	...
Kişibaşına Gelir	81,7	81,6	95,3	91,8	87,7	72,7	...
İşsizlik	850	880	1.040	1.220	1.260	1.170	965
Faiz Ödemeleri / Gelirler	8,6	7,9	7,7	7,7	7,6	7,5	7,4
	3,5	3,9	3,7	3,3	3,3	...	...

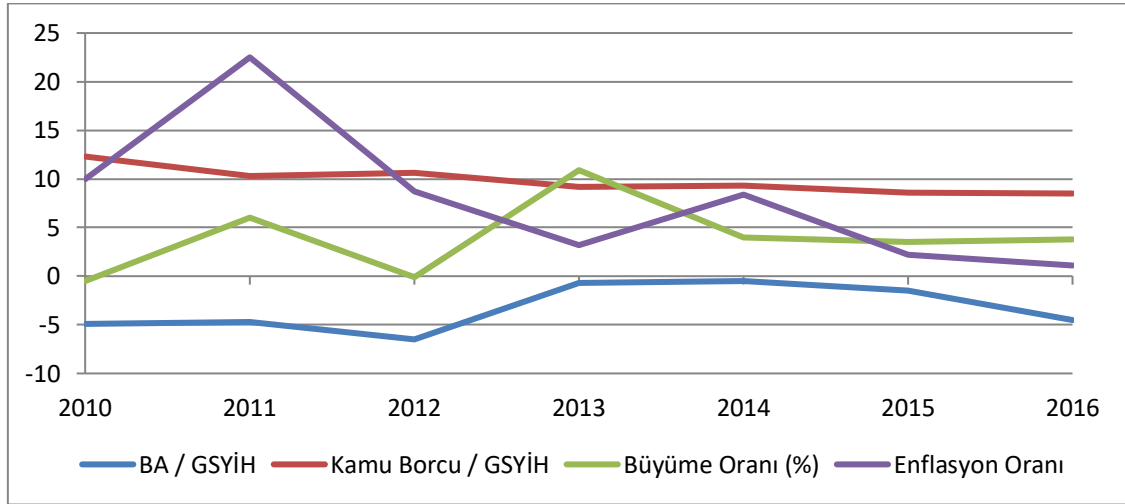
Kaynak: Worldbank Data, Kırgızistan Milli İstatistik Komitesi, * Tahmini

Kırgızistan, 1998 yılı Aralık ayında Dünya Ticaret Örgütüne üye oldu. Bu tarihten sonra ülkede ithal girdiler hızla artmaya başladı. Günümüzde bunun ülke ekonomisine pozitif veya negatif etkisinin olduğu konusunda net bir fikir birliği yoktur. Serbest ticaret politikası sonucunda özellikle Çin'in de 2002'de DTÖ'ye üye olması sonucu Çin'den gelen ucuz ithalat pek çok sektörlerde iç üretimin gelişmemesine neden olmuştur ve bunun sonucunda da Kırgızistan'da ithalata bağımlılık artarak dış ticaret açığı kronik hale gelmiştir (Baygonuşova ve Pirimbayev, 2016:73) Günümüzde, ülkedeki tüketiminin yüzde 80'ini ithal mallar oluşturmaktadır. 2010- 2015 döneminde ithalat ve ihracat rakamlarında sürekli bir azalış yaşanmıştır.

Kırgızistan'da bütçe politikaları mali istikrarı sağlamak ve yüksek enflasyonu azaltabilmek için bütçe sıkı biçimde uygulanmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında bütçe alanındaki reformlar istenen sonucu vermemiştir. 2000'li yıllara doğru yapılan vergi ve bütçe reformları meyvesini vermiş ve (2000 yılında Kumtör madeninde yaşanan kaza ekonomiyi çok olumsuz

etkilemesine rağmen) bütçe 2001 yılında ilk defa %0,4 oranında fazla vermiştir. 2002, 2003 ve 2004 yıllarında düşük bütçe açığı verilmiştir (Pehlivanoglu ve Güneş, 2008:793)

Grafik 4: Kırgızistan'da Bütçe Açığı, Kamu Borcu, Büyüme ve Enflasyon

2010 yılında %12,3 olarak gerçekleşen kamu borç oranı 2013 yılındaki büyüme yılında azalışını devam ettirmiş 2015 yılında 8.5 oranında gerçekleşmiştir. 2012 yılı %6.5 ile en yüksek bütçe açığı verilen yıl olmuştur. Bunda 2009 dünya ekonomik krizinin etkilerinin devam etmesi olmakla birlikte yaşanan iç politik istikrarsızlıkların payı yüksektir. 2012, 2013, 2014 yıllarında oldukça düşük seyreden bütçe açığı 2015 artmaya başlamış ve 2016 yılında %4.5 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. 2013 yılında bütçe açığı da düşük gerçekleşirken, düşük enflasyon, yüksek büyüme ve düşük borç oranları ile sağlıklı bir büyüme olduğundan bahsedebiliriz. Kırgızistan bütçesi bütçe disiplini açısından bu dönemde dalgalı bir seyir izlemiştir. 2013 ve 2014 yıllarında nispeten düzelme yaşansa da daha son iki yılda artış eğilimine girmiştir.

Kırgızistan 2015 yılında Rusya ve Kazakistan yaşanan devalüasyon ve diğer bölgesel şartlara bağlı olarak somun değerini %29 oranında düşürdü. Bu ülkedeki dolarizasyonu artırmaktadır, ayrıca yavaşlayan büyümeyle ilgili olarak kredi riski yükselmekte ve bütçe gelirleri düşmektedir. Döviz kurundaki dalgalanma kamu borçları ve bankacılık sektörünü etkilemektedir. Buna rağmen enflasyon da düşüş eğiliminde 2016 yılında da devam etmiştir.

Kamu borçları düşüş seyrini devam ettirirken 2014'de 46,7'ye çıkan toplam borç oranı artarak 2015 ve 2016'da % 55 civarında riskli düzeyde gerçekleşmiştir.

Kırgızistan ekonomisinde altın ihracına bağlı gelirler önemli bir yer tutmaktadır. Bu ülkenin doğal kaynak gelirlerine bağlı bir yapı haline getirmektedir. 2000 yılında Kumtör altın madeninde yaşanan kaza sonucu ekonomide ciddi daralma yaşanmıştı. Altın fiyatlarında yaşanacak bir düşüş ülkede var olan riskleri artıracaktır.

Kırgızistan makro istikrar, bütçe ve mali yönetim, vergileme, özelleştirme ve enerji sektöründe önemli reformlar gerçekleştirmiştir. 2010 sonrası dönemde yaşanan iç politik dengesizlikler ve olumsuz dış şartlara rağmen, büyümeyi ve bütçe açığını düşük düzeyde sürdürmeyi başarmış enflasyonu riskli seviyeden çıkarmıştır.

7. Sonuç

Tablo5 : Ülke Karşılaştırmaları (Türkiye, Kazakistan, Azerbeycan, Kırgızistan)

		Türkiye	Kazakistan	Azerbeycan	Kırgızistan
2010-2016	Büyüme	7,3	5,2	2,1	4,6
	Bütçe Açığı / GSYİH	-1,2	-2,6	2,5	-3,8
Yılları	Enflasyon	8,0	9,2	5,8	9,3
Ortalama	İşsizlik	9,6	6,1	9,6	5,1
2010- 2016	K. Borcu Artışı (%)	-12,5	6,2	17	-3,8

Türkiye ekonomisi 2010-2015 yılları arası ortalama 7,3 oranında büyümüştür. Bu dönemde ortalama 1,2 oranında bütçe açığı verilirken ortalama 1,3 oranında faiz dışı fazla verilmiştir. Kamu borcu % 12,5 oranında azalmış buna bağlı olarak faiz giderleri de düşmüştür. Yatırım harcamaları artışını sürdürmüştür. Bu anlamda Türkiye'nin mali disiplini önceleyen maliye politikalarının büyümeyi ve yatırım harcamalarını desteklediği görülmektedir. 2016 yılında Türkiye'de yaşanan olağan üstü olayların etkisi, FED'in faiz politikaları ve dünya'da yaşanan kur hareketlerine paralel Türkiye'de de önemli oranda yerli paranın değer kaybı yaşanmaktadır. 2016 yılında büyüme de düşüş beklenmektedir. TL nin değer kaybına bağlı olarak enflasyon uzun süre sonra çift haneye çıkmıştır. İşsizlik ve enflasyon önemli riskler barındırmaktadır.

2010-2016 yılları arasında Kazakistan ekonomisi ortalama 7,3 oranında büyümüştür. Bütçe açığı -% 2,6 , enflasyon %9,2, işsizlik 6,1 ve kamu borcu artışı ise % 6,2 oranında olmuştur.

2010-2016 yılları arasında Azerbeycan ekonomisi %2,1 oranında büyümüştür. Diğer ülkelerin aksine bütçe ortalamada %2,6 oranında fazla vermiş, enflasyon 5,8, işsizlik 9,6, kamu borcu artış oranı %17 olmuştur.

2010-2016 yılları arasında Kırgızistan ekonomisi %4,6 büyümüştür. Bütçe açığı -%3,8, enflasyon 9,3, işsizlik 5,1 olmuştur. Kamu borcu Azerbeycan ve Kazakistan'ın aksine 3,8 oranında azalmıştır.

2010 yılı sonrası dönemde Kazakistan ve Azerbeycan'da petrol fiyatlarının düşmesi sonrası ciddi gelir kayıpları yaşanmış ve ülke ekonomik göstergelerini olumsuz etkilemiştir. Bu ülkelerde yaşanan yüksek devalüasyonlar önümüzdeki dönemde enflasyonu, kamu borçluluk oranlarını ve bankacılık sektörünü olumsuz etkilemesi beklenmektedir.

Kazakistan ve Azerbeycan ekonomilerinde son dönemde yaşanan gelişmeler bir Hollanda hastalığı olarak ifade edilen, doğal kaynak gelirlerinin uzun dönemde sanayisizleşmeyle sonuçlanması ile örtüşmektedir. Her iki ülkede bu konuda çok erken dönemde tedbirler geliştirmiştir olmasına rağmen bugün bu daralmanın önüne geçilememiştir.

Her üç ülkenin gelirlerinin önemli bir kısmını kısmının (Azerbeycan %80, Kazakistan %60, Kırgızistan %35) doğal kaynakların ihracından elde etmeleri (özellikle Azerbeycan ve Kazakistan'ı) bu ülkeleri dış şoklara karşı kırılgan hale getirmektedir. Makro ekonomik çerçevenin sürdürülmesi için önemli tedbirlere ihtiyaç duyulacaktır. Bu ülkelerde doğal kaynaklar haricindeki sektörlerin gelişimine yönelik alınmış olan tedbirlerin yeterli olmadığı görülmektedir. Mali disiplinde taviz vermeden büyüme modelinde yapılacak düzeltmenin başında doğal kaynak gelirlerinin payının azaltarak sanayinin diğer sektörlerini güçlendirilmesi ve daha rekabetçi hale getirilmesi gelmektedir. Uzun vadede doğal kaynak dışı sektörlerin geliştirilmesine yönelik radikal makro ekonomik ve mali teşvik tedbirlerine ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

Aras, O.N.,(2000), Rusya'da Tıkanan Sosyo-Ekonomik Değişim Dalgası, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Bakü,

Ardagna, S., Caselli, F., Lane, T. (2004), Fiscal Discipline and the Cost of Public Debt Service: Some Estimates for OECD Countries, European Central Bank Working Paper Series No: 411, Kasım 2004.

Batirel, Ö. F, (2008), “*Global Ekonomik Kriz Ve Türk Kamu Maliyesi*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:7 Sayı:13 Bahar, İstanbul, s.1-9

Baygonuşova, D., Pirimbayev, C.,(2016), “*Kırgızistan'da Bütçe Açığı İle Dış Ticaret Açığı İlişkisi*”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:5, Sayı: 1, s-64-85, Bişkek.

Can, N., İmachikov, İ., Ahmedov R.,(2014), “*An Overview Of Kazakhstan Budgetary System*”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Cilt 3, Sayı:2, s.1-33

Cansız, H. “*Türkiye'de Devlet Bütçelerinin Değişen Hedefi: Faiz Dışı Fazla Kavramı*”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, Cilt:8, Sayı:1, s.41-65.

- Çelik, E. F. (2006), “*Bir Düzenleyici Reform Aracı Olarak Bütçe Reformu Mali Disiplin İçin Performans Yönetimi*” Kamu Yönetim Dünyası, Yıl:7, Sayı:27, Temmuz. S.50-63.
- Çetin, S.,Sertkaya, B., (2011), “*Uluslararası Ticaret Kırgızistan ile Türkiye Arasındaki İlişkilerin Ekonomik ve Ticari Açısından İncelenmesi*”, International Conference on EurasianEconomies, Session 1C, 61-67.
- Dilek, Y. P. (2005), Sivil Toplum Bütçeyi İzliyor: 2006 Kamu Bütçesini İzlerken Nelere Dikkat Edilmeli?,Tesev Yayınları, Tavashlı matbaacılık, İstanbul.
- DPT, (2000), Kamu Mali Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması ve Mali Saydamlık Özel İhtisas Komisyonu Rapor, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- Dünya Bankası, (2005) Türkiye’de Dünya Bankası, 1993-2004 Ülke Yardım Değerlendirmesi, http://ieg.worldbank.org/Data/reports/turkey_cae_turkish.pdf (Erişim Tarihi:24.03.2015)
- Emil F. Yılmaz H.H (2003), “*Kamu Borçlanması, istikrar Programları ve Uygulanan Maliye Politikalarının Kalitesi Genel Sorunlar ve Türkiye Üzerine Gözlemler*” XVIII. Türkiye Maliye Sempozyumu Türkiye’de Kamu Borçlanması (Ekonomik ve Sosyal Etkileri, Beklentiler), Kıbrıs, Mayıs 2003, s.107-162.
- Greiner,A., Köller, U., Semmler,V., “*DebtSustainability in the Europe an MonetaryUnion: TheoryandEmpiricalEvidenceforSelectedCountries*”, Oxford EconomicPapers, 59, 2007
- Gürdal, T. (2008),“*Türkiye’de Faiz Dışı Fazla Ve Borçların Sürdürülebilirliği (1975-2007 Dönemi)*”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi ,Cilt.10 ,Sayı:2, s.417-442.
- İzak, V. (2009), “*PrimaryBalance, PublicDebtAndFiscalVariablesIn Post socialistMembers Of TheEuropeanUnion*”, PregelEconomicPapers, 2, 2009, DOI: 10.18267/j.pep.345 s. 114-130.
- Karaaslan, E. (2011), Kamu Harcama Hukuku, *BEKAD. 3. Baskı. Ankara*
- Kantarıcı, B. H. (2008), “*Mali Disiplinin Sağlanması Açısından Türkiye IMF İlişkilerinin Değerlendirilmesi* ”, Maliye Dergisi, Sayı:55, TemmuzAralık,s.145-158.
- Karakurt B. (2011), “*Washington Konsensüsü’nden Küresel Mali Krize Mali Disiplin Ve Türkiye’deki Gelişmeler*”,Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 25, Sayı: 1, s.31-53.
- Musayev G. (2007), GeçişEkonomilerinde Mali DisiplininSaplanmasıUluslararası Para Fonu Ve Dünya Bankası’nın Rolü:Azerbaycan Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi_
- Özatay, F. (2012), Mali Disiplin ve Büyüme: Türkiye Deneyimi, Türkiye’de Tasarruflar, TEK Yayını, 2012 <http://www.tek.org.tr/dosyalar/tasarruflar3.pdf> (20.03.2015).

Pehlivanoğlu, F., Güneş, İ.,(2008), “*Kırgızistan Ekonomisinin yapısal analizi, Orta Asya Toplumlarında Sosyal, Siyasi, Ekonomik Arayışlar*” II. Sosyal Bilimciler Kongresi içinde; s.781-797, Bişkek.

Pashalieva, M., Kahrıman, H.,(2016), “*Bir Geçiş Ekonomisi Olarak Kırgızistan’da Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Orta Asya Ülkeleri İle Kıyaslanması*”, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim Ve Ekonomi Dergisi, Cilt:23, Sayı:1, s. 163-188.

Sakınç, S., (2005), *Geçiş Ekonomileri Ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformlar*, Emek Matbaacılık ve Yayıncılık, Manisa.

Sezgin, Z. (2013), “*Avrupa Borç Krizi’nin İzini Sürmek: Mali Disiplin*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi Yıl:12 Sayı:23 Bahar, s.81-90.

Shick, A. (1998), *A Contemporary Approach to Public Expenditure Management, Governance, Regulation, and Finance Division*, World Bank Institute, 1998.

İnternet Kaynakları

<http://www.heritage.org/index/ranking>. (Erişim Tarihi:22.02.2017)

www.worldbank.org/en/country (Erişim Tarihi : 22.02.2017)

<http://stat.kg/en/statistics/nacionalnye-scheta/> (Erişim Tarihi : 01.03.2017)

<http://stat.kg/en/statistics/finansy/> (Erişim Tarihi : 01.03.2017)

http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeDinamika.pokazateli?_afLoop=18532148771117261#%40%3F_afLoop%3D18532148771117261%26_adf.ctrl-state%3Dz8x1vliri_150
(02.03.2017)

<https://www.cbar.az/lpages/statistics/key-macroeconomic-indicators/>

(Erişim tarihi: 23.02.2017)

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'DA TÜRK DESTANLARININ ÖĞRENİLMESİ MESELESİ

Gumru ŞEHRIYAR

AMEA Folklor İnstitutu, Araştırma Görevlisi

Özet

Geçmiş Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden ülkeler sırasında Azerbaycan ilk yerdedir. Bağımsızlığın hemen ardından Azerbaycan kültüründe önemli dönüş yaşanmış, tüm Türk halkları ile sosyal, kültürel ve politik anlamda ilişkilerini kurmaya çalışmışlar. Bu dönemden sonra halk bilimi de öğrenilmeğe başlanmış, kapsamlı çalışmalara önem verilmiştir. Altay, Kırım-Tatar, Kazak, Özbek, Türkman, Colan Türklerinin folklor örnekleri halkın ağzından derlendiği gibi yayınlanmış, ortak dil unsurlarına yer verilmiştir.

Makalede bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yayınlanan Kırım-tatar kahramanlık destanı *Çorabatır*'dan, *Köroğlu* destanının Tatar-tobol versiyonundan, Baraba Tatarlarının folklorundan *Kozıkörpeç ve Bayansılı*'dan, Altay destanı *Kozın Erkeş*'den, Hakas Türklerinin kahramanlık destanı *Altın-Arığ*'dan, *Edigey destanının* Nogay varyantından sözedilecektir.

Anahtar kelimeler: halk bilimi, folklor, destan, kültür, derlemeler

Задачи изучения фольклора братских тюркских народов в Азербайджане после приобретения независимости

АБСТРАКТ

После распада Советского Союза среди стран объявивших о независимости Азербайджан находится в первых рядах. Сразу после приобретения независимости в культуре Азербайджана произошёл важный поворот в результате которого со всеми тюркскими народами начались создаваться связи в социальной, культурной и политической деятельности. После этого периода фольклор тоже начал изучаться и огромное значение было предано объёмным исследованиям. Фольклорные образцы алтайцев, Крымских татар, казахов, узбеков, туркменов, тюрков джоланцев начались распространяться в той форме какой были услышаны из уст и стали приводится к общим языковым элементам.

В статье приведены примеры Крымско-татарского героического эпоса Джорабатыр, татаро-тобольский вариант эпоса Кероглы, образцы фольклора барабинских татаров Козыкорпеч и Байансылу, Алтайского эпоса Козын Еркеш, хакасского героического эпоса Алтын Арыг, ногайский вариант Едигея опубликованные в Азербайджане после обретения независимости.

Ключевые слова: народная литература, фольклор, дастан, культура, независимость

Giriş

Geçmiş Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Azerbaycan bağımsızlığını ilan etdi. Bağımsızlığın hemen ardından Azerbaycan kültüründe önemli dönüş yaşandı, Türk halkları ile sosyal, kültürel ve politik anlamda ilişkiler kuruldu. Bu aslında Türkler – Azerbaycan Türkleri tarafından K.Marks'ı, F.Engelsi, M.V.Lomonosov'u, A.S.Puşkin'i, L.N.Tolstoy'u, Rus halk edebiyatındaki çastuşkaları, binlari 70 sene öğrenmenin bir bıkmışlığı, kendi örf ve geleneklerinden uzak düşmüşlüğü'nün acısı idi.

Sovyetler Birliğinin baskı altında tutarak yasakladığı bir sıra sanatsal, tarihi, etnografi vb. alanlardaki çalışmalar kamoyundan gizli tutulmuştur. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eder etmez Azerbaycan'da bütün Türk dünyasında yasak olunmuş edebi eserleri, Türk halklarının tarihi, edebiyatı, kültürü geniş araştırılmaya başlandı. Bunların en başında da Türk halklarının folkloru gelmektedir.

Bu dönemde halk bilimi daha derinden öğrenilmeğe başlanmış, kapsamlı çalışmalara önem verilmiştir. Altay, Kırım-Tatar, Kazak, Özbek, Türkman, Colan Türklerinin folklor örnekleri halkın ağzından derlendiği gibi yayınlanmış, ortak dil unsurlarına yer verilmiştir.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsünün Türk halkları folkloru bölümü yaranmıştır. Aynı zamanda burada yayınlanan Dede Korkut dergisinin de ayrıca bir bölümü Kardeş Türk Folkloru ismini taşımaktadır ki, burada da Altay, Tuva, Kazak, Uyğur, Tatar, Karakalpak, Hakas, Nogay, Özbek, Türkman, Colan Türklerinin folklor örnekleri düzenli bir şekilde yayınlanmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra Türk dünyasına ilişkin yapılan çalışmalar

1990'lı yıllarda birbirinin ardınca Türkler ve Türk halklarına ilişkin çok sayıda edebiyat ürünleri yayınlandı. Ünlü Türkolog Prof.Dr. A.Abiyev'in *Türk edebiyatında satira: XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başları* (Bakı, Elm, 1991) isimli eseri Türk edebiyatına atfedilen ilk çalışmalardan idi. Türk edebiyatı tarihini Azerbaycan'da toplu halinde ilk defa Azerbaycan Türkçesine çevireni ve yayınlananlarından biri

Prof.Dr. Ramiz Asker olmuştur. Onun *Oğuzlar: tarihleri, boy teşkilat destanları* (Bakı, Yazıçı, 1992) isimli çalışması bağımsızlıktan sonraki yıllarda – 1992 senesinde Türk dilinden çevrilmiş ilk eserlerden biriydi. Bundan sonra R.Asker`in yayınladığı *M.K.Atatürk TBMM`in banisidir* (Bakı, Milli Meclisin metbeesi, 2003); *Mahmud Kaşğari ve onun Divanü lüğat-it-Türk eseri* (Bakı, MBM, 2008); *Mahmud Kaşğari`nin Divanü lüğati-it-Türk eseri üzre bibliografik ve grammatik gösterici* (Bakı, MBM, 2008); *Türk halkları edebiyatı oçerkləri* (Bakı, MBM, 2011) isimli çalışmaları ile birlikte, aynı zamanda Baheddin Ögel`in *Türk mifologiyası* (Bakı, Seda, 2004); Mahmud Kaşğari`nin *Divanü lüğat-it-Türk* (Bakı, Ozan, 2006, 4 ciltte); *XX. yüzyıl Özbek şeiiri Antolojisi* (Bakı, MBM, 2009); Todur Zanet`in *Ana dilim* (MBM, Bakı, 2010); Mahtumgulu Feragi`nin *Seçilmiş eserleri* (MBM, Bakı, 2010); *Türk edebiyatı tarihi* (Bakı, MBM, 2010, 2 ciltte); Gurbangulu Berdimühammedov`un *Ahalteke atı – iftiharımız ve şöhetimiz* (Bakı, CBS, 2011); *Türkmen şeiiri Antolojisi* (Bakı, MBM, 2011); *Türkmen müemmaları, deyişmeleri ve vücudnameleri* (Bakı, MBM, 2011); *Moğolların gizli tarihi* (Bakı, MBM, 2011) isimli çalışmaları da çeşitli Türk halklarının edebiyatını Azerbaycan Türkçesinde okuma ve öğrenme imkanı kazandıran çalışmalardandı.

Bu sırada araştırmacı yazar A.Şamil`in de çalışmaları dikkat çekicidir. Onun A.Tahirzade ile birlikte yayınladıkları *Türk halklarının tanınmış adamları* (Bakı, NPB, 1998) Ansiklopedik çalışması da Türk dünyasını daha içten tanımak için yardımcı vasıta idi. Ali Şamil`in *Kuzey Kıbrıs* (Bakı, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Neşriyyatı, 2001); *Colan türklerinin folkloru* (Bakı, Filoloji araştırmalar XVI kitab, 2002); *Nogay edebiyatı ümümtürk edebiyatının terkiib hissesi gibi* (XII Uluslararası KİBATEK Edebiyat Şoleni, VEKTOR Uluslararası İlim Merkezi, Bakı, Asiya Universiteti, Bakı Diplomatıya Universiteti, Bakı, 2006); *Uyğur edebiyatında dramcılık* (Medeniyet dünyası toplusu, Azerbaycan Dövlət Medeniyet ve İncesenet Universiteti, 2006, sayı XIII); *Halit Said: ömrünü ortak Türk kültürüne adayan adam* (Yom Türk dünyası medeniyet dergisi, 2007, sayı 6); *Uyğur, Gagauz, Kuzey Kafkaz Türklerinin folkloru ve edebiyatı* (Bakı: Nurlan, 2011) isimli çalışmaları gözlerimiz önünde büyük Türk coğrafyasını sergilemektedir.

S.Gasımova *Haldun Tanerin bedii nesri* (Bakı: İrşad, 1994); T.Melikli *Türk edebiyatı: kökler ve budaglar* (1998); S.Sadiyev *Balkan Türklerinin edebiyatı* (Bakı: Elm ve tehsil, 2012) vb. bu gibi çalışmaların yanı sıra Kamal Tahir`den *Devlet ana* (çevireni C.Hıdırov, Bakı, Azerbaycan Ensiklopediyası, 1992) ve *Yorğun savaşı* (çevireni P.Alioğlu, Bakı, Yazıçı edebi neşrlər evi, 2001); Reşad Nuri Güntekin`den *Yaprak dökümü* (çevireni V.Sultanlı, Bakı, EA neşri, 1994) ve *Çalguşu* (çevireni M.Rzaguluzade, Bakı, Şerg-Gerb, 2006); A.Cemil *Manas* (Bakı, Seda, 1995); Feyyaz Sağlam`dan *Rübailer* (çevireni V.Sultanlı, Bakı, 1998); Orxan Pamuk`tan *Kar: roman* (çevireni Y.Orucov, Bakı, Yurd NPB, 2006), *Pencereden bakmak* (çevireni E.Memmedhanlı, Bakı, 2009) ve *Menim adım gırmızı: roman* (çevireni

N.Abdulrahmanlı, Bakı, Ganun, 2007); Haldun Taner`den *Hekayeler* (çevireni S.Gasımlı, Bakı, Yom Yayınları neşriyatı, 2007); Namik Kamal`dan *Vatan yahut Silistre* (çevireni L.Aliyeva, Bakı, Nurlan, 2010); N.F.Kısakürek`ten *Bir adam yaratmak* (çevireni E.Babayeva, Bakı, Elm ve tehsil, 2013); A.H.Tanpınar`dan *Saatları gurma İnstitutu* (çevireni N.Abdulrahmanlı, Bakı, Ganun neşriyatı, 2014) vb. çeviriler de artık toplu tirajla yayınlanmakta ve dolayısıyla Türk edebiyatı daha derinden öğrenilmektedir.

2000`li yıllarda bu çalışmalar daha büyük boyut aldı ve Türk halkları da Azerbaycan`da daha geniş araştırılmaya başlandı. Mesela, A.Abiyev *Tanzimat devri Türkiye edebiyatı* (Bakı, 2001); *Güneşi içenlerin türküsü: Nazım Hikmet`in şeirleri, makaleleri* (hazırlayanı G.İsmayıl, Bakı, 2002); A.Cemil *Manas eposu ve Türk dastancılık enenesi* (Bakı, Elm, 2002); E.Guliyev *Türkiye Türk edebiyatı (XIX-XX. yüzyıllar)* (Bakı, Orhan neşriyatı, 2003) ve *Türk halkları edebiyatı* (Bakı, Apostorof, 2014); **G.İlkin Türk ordusu Bakü`de** (Bakı, AzAtaM, 2003); **N.Ceferov Kadim Türk edebiyatı** (Bakı, AzAtaM, 2004); *1920-ci illerde Azerbaycan metbuatında Türkiye edebiyatının tedgigine dair materiallar* (çevireni B.Osmanlı, S.Gasımlı, Bakı, Nurlan, 2004); **A.Avşar Türkiye`nin İstiklal müharibesinde Azerbaycan Türkleri** (Bakı, AzAtaM, 2007); M.Süleymanov *Nuri Paşa* (Bakı, Nurlar, 2008); M.Tekleli *Türk kitabı* (Bakı, Nurlan, 2009); Anar *Nazım Hikmet. Kerem kimi* (Bakı, Elm ve tehsil, 2009); T.Memmed *Osmanlı şairlerinin yaratıcılığında Azerbaycan edebiyatı eneneleri* (Bakı, Mütercim, 2010); E.Memmedova-Kekeç *Osman Türkey`in poetik irsi* (Bakı, 2010) ve *Türk xalqları edebiyatında vücudnameler* (Bakı, 2016); H.Hümmetova *Yunus Emre Azerbaycan edebiyatşinaslığında* (Bakı, Elm ve tehsil, 2014) ve *Çanakkale milli ruh* (Bakı, Apostorof, 2015); G.Şehriyar *M.F.Köprülü ve onun Dede Korkut kitabına aid geydler eseri* (Bakı, Nurlan, 2015) ve *Türk folkloru dünya alimlerinin gözü ile* (Bakı, Elm ve tehsil, 2016) vb.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan`da Türk halklarına ilişkin doktora tezleri de yapılmaya başlandı. Bu tezler bütün Türk dünyasını ele alacak bir şekilde hazırlanmaktadır. Onlardan yalnız bir kaç tanesini örnek olarak göstere biliriz. Mesela, A.Abiyev *XIX. yüzyılın ikinci yarısı – XX. yüzyılın başlarında Türk edebiyatında satira ve onun Azerbaycan edebiyatı ile elagesi* (1996); E.Resulov *Türk edebiyatında bedii-publisistik janrların yaranması ve inkişaf yolları* (2004); J.Aliyeva *Çağdaş Türk şeirinin poetikası* (2001); A.Hendan *Yehya Kamal Bayatlı yaratıcılığının senetkarlık hususiyetleri* (2003); V.Semedova *XV-XVII. yüzyıllar Türk tezkirelerinin strukturu ve spesifikası (elyazma kaynakları esasında)* (2006); F.Dursunova *Ömer Seyfeddin`in poetikası* (2007); N.İsmayılzade *Müasir Azerbaycan ve Türk poeziyasında serbest şeir (R.Rza ve N.Hikmet yaratıcılığı esasında)* (2007); Ş.Salmanova *Türk halkları edebiyatında sufizm ve Kur`an (E.Yesevi ve Y.Emre yaratıcılığı esasında)* (2009); M.Gözelova *Postmodernizm edebiyatında Şark ve Garp (Orhan Pamuk nesri esasında)* (2009); E.Babayeva *Necib Fazıl Kısakürek`in yaratıcılık yolu* (2010); H.Memmedova *Yaşar Kamal yaratıcılığında folklor motivleri* (2010); L.Gasımova *XX. yüzyılın II yarısında Türkiye hikayeciliğinde enene ve novatorluk (Mustafa Kutlu`nun*

hikayeleri esasında) (2014); T.Hüseynova *Nazim Hikmet'in şeir dilinin leksikası* (2015); A.Gazenferkızı *Azərbaycan Kumık folklor alakaları* (2015); T.Nesib *Türk epik enenesi ve Geser destanı* (2016) vb.

Bundan başka, kapsamlı çalışmaların yanı sıra küçük hacimli çalışmalar da yer almaktadır ki, onlar da tüm Türk dünyası edebiyatının Azerbaycan'da tanınması ve öğrenilmesi açısından çok önemlidir. Mesela, A.Şamil'in *Ortak edebiyata doğru (T.Arnaut'un "Gagauzam Bucagdır yerim" kitabı hakkında)* (Zaman gazetesi, 1995, 15 Şubat); *Türk süsleme sanatçısı (Handa Gayakökü)*. (İncesenet gazetesi, 1998, sayı 7/79); *Mustafa Çokay – Türklük savaşçısı* (Halk cephesi gazetesi, 18 yanvar 2014); G.Şehitvar'ın *Rumeli: izi itmiş tarih* (Dede Korkut toplusu, 2014, №1, №2, №3, №4), *Türk aşığı Dadaloğlu: hayatı ve yaratıcılığı* (Ozan dünyası dergisi, Elm ve tehsil, 2014, №1/16), *Türkmen laleleri* (Dede Korkut toplusu, 2015, №1), N.Asker'in *Azərbaycan Sahasında Necip Fazıl Kısakürek* (Filologiya meseleleri, 2015, №3) vb.

Bağımsızlık kazandıktan sonra Azerbaycan'da tüm Türk dünyasını ele alacak Uluslararası sempozyumlar da düzenlenmektedir. Bu sempozyumların amacı tüm Türk dünyasının bilim adamlarını daha yakından tanımak, ortak yönlerimizi üze çıkarmaktır. Bu sempozyumlardan Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami Edebiyat Enstitüsünde düzenlenen *Yaşayan Yunus Emre* (9 Aralık, 2013); *Türk halkları edebiyatı: menşeyi, inkişaf merheleleri ve problemleri* (1-2 Aralık, 2015); Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsünde düzenli olarak yapılan *Ortak Türk geçmişinden ortak Türk geleceğine*; Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünde *Azərbaycan Şarkşinaslık elminin inkişaf yolları* (27-28 Haziran 2013); Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü ve Qafqaz Üniversitesinin ortak düzenledikleri *Türk dünyasını ışıklandıranlar: M.A.Ersoy ve H.Cavid* (16-18 Mayıs, 2013); Hazar Üniversitesinde *Azərbaycan dünya edebiyatında* (27-29 Mayıs, 2011); Bakü-Avrasiya Üniversitesinde *Türk dünyası araştırmaları* (25-27 Mayıs, 2016) vb. Uluslararası sempozyumlar Azerbaycan-Türk birliğini, etno-sosyal ve kültürel ilişkilerini göstermektedir.

Tabii olarak isimlerini saydığımız bu işler yapılan çalışmaların çok az bir kısmıdır. Her sene Azerbaycan'da yüzlerle kitap Türk halklarına atfedilmektedir, yüzlerle tez çalışılmaktadır. Biz burada onların çok az bir hissesini ele ala bildik.

Azərbaycan'da Türk Destanlarının Öğrenilmesi Meselesi

Kırım-tatar kahramanlık destanı *Çorabatır* ilk öğrenilen destanlardandır. Destanın üç varyantı mevcuttur ve her üç variantı V.V.Radlov derleyerek 1896 yılında Sankt-Petersburg'da yayımlatmıştır. Yayına sunulan metin ise 1999 yılında Türkiye Türkçesine çevirilmiş varyanttır (Gasımov, 2002, s. 149). Destandan bir parçaya dikkat edelim:

Key tor atga mingensih (7);

Guyruğuhnu, calnihni (7);

İpek bilen tüygensih (7);

Ağam gayda ketesih? (7).

Azerbaycan Türkçesinde:

Keher ata minibsen (7),

Guyruğunu, yalını (7),

İpek ile hörübsen (7),

Ağam, hara gedirsen? (7).

Göründüğü gibi, dillerin birbirine benzerliği cümlelerdeki hecaların bozulmamasına sebep olmuştur. Cümlelerin sayısı bazen 6, 9 ve ya 11 olabilir. Bize göre, folklor metinleri için karakteristik olan bu hal – söyleyicinin dilindeki ilave seslerin veya fazla olan cümlelerin metinde olduğu gibi korunmasından ileri geliyor. Mesela, önceki cümlelerindeki hecaların sayısı 7 olan bir parçada:

Çora cevap bere (6),

Töre degil, garaman (7),

Köyümniñ adını sorasañ (9),

Köküşlü kök tamalıman (8).

Köroğlu destanının Tatar-tobol versiyonu da Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmıştır (Xelil, 2004, s. 136). Metini V.V.Radlov Tobol Tatarlarının Sala köyünde yazıya almıştır. V.V.Radlov'un dediklerine göre, metini ona İseli Rusi oğlu söylemiştir. Metin *Hekayeti-Köroğlu Soltan* ismi ile Kazan Yayınevinde 1889, 1890, 1894, 1895, 1901, 1903, 1906, 1909, 1911, 1915, 1916 yıllarında yayınlanmıştır. V.V.Radlov'un yazıya aldığı metin Kazan'da Tatar halk destanlarının özel yayını olan *Destanlar – 1984-e* de salınmıştır (Xelil, 2004, s. 138).

Bildiğimiz gibi, *Köroğlu* destanının çok sayıda varyantları mevcuttur. Genellikle, Türk halklarının ağız edebiyatında yalnız destan değil, aynı zamanda Köroğlu simgesi ile ilgili sayısız efsanelere, revayetlere, masallara da raslanmaktadır.

Destanın bu versiyonu M.H.Tehmasip'in editörlüğü ile yayınlanan versiyonla yapısal-tipolojik elemanlar açısından karşılaştırılmıştır. Buradaki simgeler Tatar-tobol versiyonundaki varyantla karşılaştırılmış, bu zaman Tatar-tobol versiyonundaki Kük biyan (göy madyan), Gart kişi gibi simgelerin karşılığının Azerbaycan versiyonunda olmadığı veya tam tersi, Arap Reyhan, Deli Hasan, Demircioğlu, Giziroğlu Mustafa beye özgü bazı özelliklerin Agasaus isimli simgede toplanması gözlemlenmektedir.

Destanda, aynı zamanda buta motifine de raslanıyor ki, bu da Azerbaycan masal ve destanlarına özgü bir husustur. Metinde “İstanbul kalesinde Nigar hanım isimli bir kızın Küerin (*korun – G.Şehriyar*) oğluna layık olmasını haber veren ihtiyarın görevi bizim masallarımızda ve özellikle sevgi destanlarında sihirli elma veren dervişin görevine uygun” gelmektedir (Xelil, 2004, s. 141).

Destanın diline gelince, Türk dilleri için karakteristik olan cümle yapısının tam tersi olarak haber önce gelir, yani burada yine de söyleyicilik geleneği kendini diğer kurallara nazaran daha açık göstermektedir ki, biz bunu kişisel tarz, bireysel stil gibi değerlendirmekteyiz. Mesela, “Gedirem indi bu yerden İstanbul kalesine. Bir ay size müddet, bir aydan sonra men gelmesem, gelin, meni arayın!” (Xelil, 2004, s. 147).

Baraba Tatarlarının folklorundan *Kozikörpeç ve Bayansılı* destanı da Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmıştır (Ferhadov, 2005, s. 156). Burada *Kozikörpeç ve Bayansılı* destanının Baraba Tatarlarından L.V.Dmitriyeva tarafından yazıya alınmış 1950 yılındaki varyantı sunulmaktadır. L.V.Dmitriyeva bu dastanın üç varyantını yazıya almıştır (Dmitriyeva, 1981, s. 25). Diğer iki varyantını ise 1967 ve 1968 yıllarında yazıya almıştır. Her iki metnin sonraki yıllarda yazıya alınmasına rağmen 1950 yılındaki yayını tamdır.

Destan orijinalden çevrilmiştir. O yüzden de tercüme zamanı bir sıra zorluklarla karşılaşmıştır. “Azerbaycan Türkçesi ile Baraba Tatarlarının dilinde bir sıra sözler, özellikle de cümle yapısı ve tekiyeler arasında benzerlik olduğundan akraba dillerin birinden diğerine çeviri zamanı sık sık orijinalin etkisinde kalmak tehlikesi yaranmıştır (Ferhadov, 2005, s. 157). Amma buna rağmen bazı kusurlar gözardı edilirse, metin uğurlu çevrilmiştir.

Kozikörpeç ve Bayansılı destanında daha önce belirttiğimiz gibi, bazen destanın dilini, onun için karakteristik olan sintaktik yapısını, şiirlerin kafiye yapısını bozmamak için sözler orijinalda olduğu gibi bırakılmış, metnin sonunda açıklamalar verilmiştir. Mesela:

Süyinçi Bayan, süyinçi Bayan,

Süyinçilerin mendedir, Bayan.

Bu iki misralı şeir olduğu gibi, metnin sonunda ise açıklaması verilmiştir: süyinçi – hediyeye, müjde demektir. Veya:

Aş aşamayın, su içmeyin, yütip galdı.

Yemek yemedi, su içmedi, saralıb-soldu (Ferhadov, 2005, s. 157).

Altay destanı *Kozın Erkeş* destanı da Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmıştır. «Kozın Erkeş» dastanı 1940 yılında P.V.Kuçiyak tarafından yazıya alınmıştır (Şehriyar, 2008, s. 174). Bazı bilim insanları bu destanın *Kozikörpeç ve Bayansılı*’nın bir varyantı olmasını bildirirler. *Kozikörpeç ve Bayansılı* gibi *Kozın Erkeş* destanının da bir kaç varyantı

mevcuttur. Araştırmacıların fikrinde, *Kozın Erkeş* destanının sevgi destanı olmasına rağmen destan kahramanlık motivleri ile zengindir (Altay Destanları, 2002, s. 21).

Destan Türkiye Türkçesinden çevrilmiştir. Orijinal metinden Türkiye Türkçesine tercüme zamanı yapılan yanlışlıklar, tabii ki, Azerbaycan Türkçesinde de mevcuttur. Mesela, destanın orijinal metininde:

Ćastaranga ćeñeledi,
Ćabınarga toneledi”

cümleleri Türkiye Türkçesinde:

Yaslanmaktan yen yıprandı,
Giyinmekten palto yıprandı (Altay Destanları, 2002, s. 258)

gibi çevrilmiştir. Azerbaycan dilinde ise yanlış olarak bu cümleler:

Uzanmaktan yer de bezdi,
Geyinmekden palto üzüldü (Şehriyar, 2008, s. 182)

gibi verilmiştir. Aslında:

Yaslanmaktan paltarın (elbise – G.Şehriyar) golu köhneldi (eskidi – G.Şehriyar),
Geyinmekden don köhneldi.

olmalı idi. Çevirme zamanı Türkiye Türkçesini esas götürdüğümüzden metindeki ifadeleri de o şekilde saklamayı doğru bildik.

Destanda al tin – altın sözleri dikkat çekmektedir. Metnin orijinalında “At ölböskö altın emes, er ölböskö möñkü emes” (Altay Destanları, 2002, s. 260) cümlesi Azerbaycan Türkçesinde “At ölmeyince, al tin deyil, igid ölmeyince ebedi deyil” (Şehriyar, 2008, s. 184) gibi çevrilmelidir. Türkiye Türkçesinde bu söz *altın* gibi çevrildiğinden bu fikrin Türk düşüncesinin ürünü olmadığını düşünerek araştırma yaptık ve görünen o ki, aslında bu söz eski Türkcede *kırmızı deri* (eski zamanlarda bu deriler çok pahalı idi) anlamına gelmektedir. Görünür, V.P.Kuçiyak bu ifadenin ilkin anlamını yitirmesine önem vermeden söyleyicinin dilinde olduğu gibi saklamıştır. Metnin başka bir parçasında:

Sen tastarakay bolup kabul,
Menile kojo atanıb bar (Altay Destanları, 2002, s. 264).

Burada da *tastarakay* sözü olduğu gibi saklanılmıştır:

Sen tastarakay olub cildini deyişdir,
Menimle beraber gel.

Tastarakay sözü Altay destanlarında kahramanların teğyir-libas olup kel ve dilenci libası geyinmelerine verilen isimdir (Şehriyar, 2008, s. 188). Aynı zamanda bu ifade Altay destanlarında bir obraz gibi kalıplaştığından olduğu gibi saklanılmıştır.

Destanın bir neçe yerinde cümleler orijinalde veya Türkiye Türkçesinde olduğu gibi verilmiştir (Şehriyar, 2009, s. 52, 53). Metnin setri çevrilmesine rağmen böyle cümlelerin açıklaması veya Azerbaycan Türkçesindeki anlamı sayfanın sonunda gösterilmiştir. Bu, metnin orjinal şekline dokunmamak için yapılmıştır.

Hakas Türklerinin kahramanlık destanı *Altın-Arığ*dir. *Altın-Arığ* ilk defa 1955 yılında T.G.Taçeyeva tarafından, ikinci varyantı ise 1964 yılında V.E.Maynogaşeva tarafından yazıya alınmıştır. T.G.Taçeyeva'nın yazıya aldığı varyant 5181 cümleden, V.E.Maynogaşeva'nın yazıya aldığı varyant ise 10341 cümleden oluşmaktadır. Burada geleneksel Türk destancılığı – olayların birbirini izlemesi, kahramanların mücadelesi, şovalye kadın simgesi kendini açık şekilde göstermektedir. Destanın olduğu devr ve ait olduğu halkla ilgili geniş bilgi vermektedir.

Edigey destanının Nogay varyantı da destanı da Azerbaycan Türkçesinde yayımlanmıştır. Sovyetler Birliğinin Türk halkları arasında yasakladığı eserlerden olan *Edigey destanı* 1980'li yıllara kadar öğrenilememiştir. Bu, fikrimizce, Edigeyin şahsi kişiliğine bağlı bir olaydır. Edigey 1399 yılında Ukrayna nehrinin kıyılarında Rus ordusu ile savaşmış ve Vorskı adlanan bu savaşta onların üzerinde zafer çalmıştır. Ruslar bu konudan bahsetmeyi yasaklamalarına rağmen Ukranya tarihçileri bu savaştan söz ederken belirtmişler ki, Vorskı savaşı Litvanya ve Rus knyazlarının utandırıcı yenilgi ile sonuçlandığı için hiç bir Litvanya ve Rus tarihi kaynaklarında yer almamaktadır. Burada 100 000 Rus ordusuna karşı 10 000 Tatar ordusu savaşmış ve zafer çalmışlar. Bu savaş Doğu Avrupa'da XIV. yüzyılın en büyük ölçekli ve en kanlı savaşdır. O yüzden de *Edigey destanı* asırlarla yasak bir ömür yaşamıştır.

1991 senesinden bugüne kadar öğrenmeye çalıştığımız Türk halklarının folkloru bizim için hala tam değildir. Bu günden sonra da bu yönde çalışmalar Türk arealını öğrenmek açısından çok önemlidir.

Sonuç

Bir sıra Türk halklarının folkloru Azerbaycan'da Sovyetler Birliği döneminde yasak edildiğinden Azerbaycan'da Türk halk bilimini öğrenememişler. Zira bağımsızlık kazandıktan sonra Azerbaycan'da Türk halklarının folkloru, özellikle destanları dikkat çekmiş ve derinden öğrenilmeğe başlanmıştır. Türk halk edebiyatı bir sıra bilim insanlarının, genç araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Ramiz Asker, Vagif Sultanlı, Ali Şamil, Naile Asker, Eşgane Babayeva, Elmira Memmedova-Kekeç, Aynur Gazenferkızı vb. Türk halk edebiyatının Azerbaycan'da araştırılması ve öğrenilmesi yolunda durmadan çalışmaktadırlar.

Kaynakça

Altay Destanları, I cild (2002) / hazırlayan: İ.Dilek. Ankara.

Ferhadov F. (2005) *Baraba tatarlarının folklorundan Kozıkörpeç ve Bayansılı* // Dede Korkut dergisi, №3, 156-173.

Gasımov İ. (2002) “*Çorabatır dastanı*” hakkında // Dede Korkut dergisi, №2, 149-180.

Şehriyar G. (2008) *Altay dastanı Kozın Erkeş* // Dede Korkut dergisi, №4, 174-188.

Şehriyar G. (2009) *Altay dastanı Kozın Erkeş* // Dede Korkut dergisi, №1, 159-177.

Şehriyar G. (2009) *Altay dastanı Kozın Erkeş* // Dede Korkut dergisi, №2, 139-157.

Xelil A. (2004) “*Koroğlu*” dastanının tatar-tobol versiyası // Dede Korkut dergisi, №4, 136-151.

Дмитриева Л.В. (1981) *Язык барабинских татар (материалы и исследования)*. Ленинград.

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НА ОСНОВЕ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И КАЗАХСТАН

Эльмира ЗИЯДИНОВА

Phd докторант МКТУ им.Х.А. Яссави, Республика Казахстан, г. Туркестан

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется зарубежный опыт применения государственно-частного партнерства (ГЧП), а также возможность использования потенциала ГЧП в отечественном сельском хозяйстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, государственно-частное партнерство, взаимодействие государства и бизнес-сообщества, зарубежный опыт, механизм ГЧП, инструменты ГЧП.

ABSTRACT

The article analyzes foreign experience in the application of public-private partnership (PPP), as well as the possibility of using the potential of PPP in domestic agriculture.

Key words: agriculture, public-private partnership, interaction of the state and the business community, foreign experience, PPP mechanism, PPP tools.

ÖZET

Makale, kamu-özel sektör ortaklığını (PPP) uygulamadaki yabancı tecrübeyi ve aynı zamanda yerel tarımdaki PPP potansiyelini kullanma ihtimalini analiz ediyor.

Anahtar kelimeler: tarım, kamu-özel ortaklığı, devletin ve iş dünyasının etkileşimi, yabancı deneyim, PPP mekanizması, PPP araçları.

Сельское хозяйство в РК исторически занимает одну из важнейших отраслей экономики. Государственная поддержка сельского хозяйства является составной частью аграрной политики и направлена на решение проблем обеспеченности населения качественными и доступными продовольственными товарами.

Во всем мире сельское хозяйство является важной отраслью экономики. Сельское хозяйство развитых стран отличается резким преобладанием товарного сельского хозяйства. Оно развивается на основе механизации, химизации, применения биотехнологий, новейших методов селекции. В развивающихся странах сельское

хозяйство неоднородно и включает в себя: традиционный сектор (преимущественно растениеводческое направление с мелкими крестьянскими хозяйствами), современный сектор (товарное сельское хозяйство с хорошо организованными плантациями и фермами).

Для сельского хозяйства экономически развитых стран Запада характерны капиталистические производственные отношения. Основной производственной единицей в них давно уже стала семейная ферма. Средний размер ее зависит от местных исторических, социальных, природных условий и специализации: в Австралии, например, он достигает 1,8 тыс. га, в США и Канаде – около 200 га, тогда как в Западной Европе он составляет 17, а в Японии – 2 га (Больше всех доходов сельскому хозяйству приносит животноводство).

Несмотря на количественное преобладание мелких и средних ферм, основную часть товарной продукции дают крупные фермы, причем процесс концентрации производства именно на таких фермах продолжается. Для экономически развитых стран Запада докапиталистические аграрные отношения уже совершенно не характерны, равно как и потребительская или потребительско-товарная ориентация хозяйств. Соответственно в них резко преобладает развитое товарное сельское хозяйство с подразделением его на:

- 1) пастбищное животноводство (ранчо);
- 2) пастбищное животноводство с орошаемым или неорошаемым земледелием;
- 3) экстенсивное земледелие парового и залежного типа;
- 4) экстенсивное земледелие парового и залежного типа с пастбищным животноводством;
- 5) интенсивное земледелие с плодосменным севооборотом: неорошаемое; орошаемое;
- 6) садоводство, огородничество;
- 7) интенсивное животноводство на полевом кормодобывании: с орошаемым земледелием; с неорошаемым земледелием.

Можно добавить, что наиболее высокого уровня развития в наши дни достигло именно сельское хозяйство постиндустриальных стран Запада. Резкое уменьшение доли этой отрасли в структуре их ВВП, а также в занятости экономически активного населения (до 2–5 %) вовсе не означает ее упадка. Напротив, оно свидетельствует о глубокой структурной и технико-производственной перестройке этой отрасли, об органичном сращивании ее с другими производственными и непроизводственными сферами и наукой, о высокой производительности труда.

Как видно, для эффективного развития сельского хозяйства необходима диверсификация внутри самой отрасли. Роль государства в развитии отрасли играет огромную роль, необходимо повсеместно стимулировать сельхозпроизводителей и жителей села. Важным актуальным аспектом в данном направлении является влияние потенциала государственно-частного партнерства на развитие сельскохозяйственной отрасли. В этих условиях возрастает роль механизма ГЧП. Необходимо создавать на принципах ГЧП сельхозобъединения, с одной стороны частный партнер, который будет инвестировать в сельское хозяйство, с другой стороны государство, которое будет компенсировать часть затрат, и помогать преодолевать административные барьеры. Государство создает условия для бизнеса, партнер привлекает инвестиции и создает рабочие места. Такое бизнес-партнерство в масштабе государства может привести к лучшим результатам, при данной схеме партнер будет заинтересован в получении прибыли, государство со своей стороны заинтересовано в получении социально-экономического эффекта: создание рабочих мест в селе, развитие малого и среднего бизнеса на селе, развитие сельскохозяйственной отрасли, развитие сельскохозяйственной науки. В свою очередь, создание рабочих мест при помощи механизма ГЧП может стимулировать снижение процессов урбанизации, развитие села, развитие инфраструктуры на селе, что также приведет к мультипликативному эффекту.

В настоящее время в Казахстане отрасль сельского хозяйства обеспечивает потребности национальной экономики и населения в обеспечении основными продуктами сельского хозяйства, в реализации внешнеэкономической деятельности, является важным фактором территориальной целостности и безопасности страны. Вместе с тем при реализации мер поддержки отечественного агропромышленного комплекса необходимо учитывать опыт передовых в аграрном отношении стран.

Необходимо обратить внимание, что государственное регулирование, взаимодействие государства и бизнес-сообщества в сельском хозяйстве разных стран отличается большим разнообразием использования экономических и финансовых механизмов и инструментов, различаются степень и формы государственного вмешательства в частный бизнес.

Обобщив различные толкования понятий государственно-частного партнерства, можно полагать, что ГЧП – это эффективная система взаимоотношений публичного и частного секторов, задействующая ресурсы предпринимательства как внутренний источник развития национальной экономики, направленной на достижение

общественно значимых целей публичного управления (Игнатова Т.В., Марадудина В.Ф., 2015).

Государственно-частное партнерство представляет собой институциональный и организационный альянс государственной власти и частного бизнеса по реализации общественно значимых проектов в широком спектре сфер деятельности: от развития стратегически важных отраслей экономики, реализации крупных проектов и программ до предоставления общественных услуг в масштабах всей страны или отдельных территорий (Дерябина М., 2008).

Важной особенностью механизмов ГЧП является то, что государство сохраняет в своей собственности первоначальные активы. В такой системе отношений происходит объединение ресурсов и потенциалов двух хозяйствующих субъектов – государства в форме привлечения бюджетных средств, ограничения административных барьеров, нормативно-правового обеспечения и частного бизнеса в виде активов, прогрессивного опыта предпринимательской деятельности, менеджмента, инновационных технологий и инвестиционных проектов.

Механизмы взаимодействия государства и бизнес-сообщества в ряде стран активно применяются, успешно функционируют и постоянно совершенствуются. К ним можно отнести европейские страны – Великобританию, Францию, Германию.

Великобритания первый серьезный проект реализовала в 1981 г. Возможность использования потенциала государственно-частного партнерства заключалась в перестройке лондонских доков. После успешного завершения проекта была создана программа «Частная финансовая инициатива» (Private Finance Initiative, PFI). Суть данной программы заключалась в передаче частному сектору функции финансирования строительства (эксплуатации, реконструкции, управления и т.п.) государственных объектов производственной и социальной сферы (Варнавский В.Г., 2012).

Во Франции в рамках применения государственно-частного партнерства используется модель, где государство в целях привлечения частных инвесторов к государственным проектам создает так называемые сообщества смешанной экономики (Societed'Economie Mixte, SEM), представляющие собой совместные предприятия. При формировании данных предприятий обязательным условием является то, что доля государства или органов местного самоуправления в уставном капитале от 50 до 85%.

В Германии на основе государственно-частного партнерства функционируют и вновь создаются центры поддержки ГЧП, действующие как на уровне федеральных

земель, так и на федеральном уровне. На федеральном уровне такой центр – ЦРР Deutschland AG (Partnerschaften Deutschland) был создан в ноябре 2008 г. Центр является независимой консалтинговой компанией под эгидой федеральных министерства финансов и министерства транспорта и строительства (Варнавский В.Г., 2012).

Страны ЕС в среднем за счет инноваций обеспечивают 50% прироста ВВП. Скажем, в Австрии и Германии – около 67%, Финляндии и Швеции – 63-64%, Франции – 58%, Великобритании и Ирландии – 50-55%. Этот показатель зависит от действенного государственного регулирования. При этом вмешательство государства сводится не к функции координатора, а к непосредственному участию в инвестиционных процессах через развитие институциональных форм государственно-частного партнерства.

Важнейшим фактором успешного развития государственно-частного партнерства являются согласованные действия государственных органов при разработке и реализации инвестиционных проектов. Анализ международной практики свидетельствует о том, что в ряде стран существуют специальные государственные или государственно-частные советы по ГЧП, которые являются важнейшими институтами, обобщающими опыт реализации проектов в рамках государственно-частного партнерства и разрабатывающими рекомендации по совершенствованию правовых норм, регулирующих эту сферу. Ключевыми институтами ГЧП являются специальные органы исполнительной власти, уполномоченные заключать соглашения в сфере ГЧП от имени государства. В странах Европейского союза в реализации проектов в рамках ГЧП принимают участие министерства экономики, финансов, некоторые инфраструктурные министерства, а также министерства регионального развития, внутренних дел, образования, здравоохранения. В США подобными вопросами занимаются министерства экономики, финансов, обороны (Лукашина О.В., 2016).

Эксперты констатируют существенное отличие международной и отечественной практики ГЧП. В мировой оно традиционно применяется в образовании, здравоохранении, ЖКХ, энергетике, транспорте. Нашей республике интересны масштабные инфраструктурные проекты, прежде всего связанные со строительством автомобильных и железных дорог, газификацией, электроэнергетикой. Кроме того, большой интерес вызывают отрасли здравоохранения, образования и развития городской инфраструктуры.

Недостаточное внимание к сфере сельского хозяйства в указанных странах в вопросах реализации государственно-частного партнерства обусловлено особенностями развития стран Европы. Изучение, детальная проработка и внедрение ГЧП в сферу сельского хозяйства являются весьма актуальными в современных условиях функционирования экономики.

Применение наработанного зарубежного опыта позволит использовать все имеющиеся ресурсы бизнеса и власти для достижения необходимого развития отраслей национальной экономики.

В Казахстане опыт применения государственно-частного партнерства в стадии становления. Современные агрохолдинги, крупные и средние предприятия, а также фермерские, семейные хозяйства сумели адаптироваться к условиям рынка и растут при поддержке государства и участии инвесторов. В этом смысле показателен опыт национального холдинга «КазАгро», который оказывает реальную инновационно-инвестиционную поддержку сельским товаропроизводителям на принципах ГЧП. Цель такой поддержки – создание новых рабочих мест и развитие малого предпринимательства, эффективной финансовой инфраструктуры на селе. Государство, таким образом (предоставляя льготные кредиты через созданные в регионах микрокредитные организации, а также консультации), всячески повышает уровень агробизнеса.

Одним из самых перспективных проектов «КазАгро» в рамках государственно-частного партнерства вместе с компаниями Зернового союза является строительство в Бейнеу большого элеваторного комплекса с мельницей на 100 тысяч тонн единовременного хранения зерна. Через него планируется переваливать порядка 1,5 миллиона тонн зерна и муки автомобильным и железнодорожным транспортом в Узбекистан, Туркменистан и Афганистан.

В Казахстане в настоящее время уже вполне успешно реализуются такие виды взаимодействия государства и бизнес-сообщества, как договор аренды или лизинга, концессия, соглашение о разделе продукции, совместное предприятие, контракты жизненного цикла.

В целях обеспечения конкурентоспособности отечественного сельского хозяйства необходима модернизация сельскохозяйственного производства на основе комплексного сбалансированного использования всех имеющихся ресурсов и, в том числе, мер государственно-частного партнерства.

По сравнению с другими странами, в которых десятилетиями, и столетиями создавались и совершенствовались механизмы партнерства государства и частного сектора, Казахстану удалось достигнуть определенного прогресса за небольшой период времени. Законодательство страны, опираясь на Закон «О концессиях», принятый в 2006 году до недавнего времени предполагало только один инструмент ГЧП – концессию. Перенимая международный опыт, и набрав собственный, государство перешло на следующий уровень, который включает в себя разработку новых ГЧП моделей, расширение рынка ГЧП, стимулирование новых источников финансирования и совершенствование системы расчетов рисков. Благодаря новому Закону «О государственно-частном партнерстве», принятому в октябре 2015 года, возможности развития ГЧП существенно расширились. На сегодняшний день законодательством допускаются не только концессии, но и весь широкий спектр ГЧП контрактов. Например, ВТО контракт (Build, Transfer, Operate - строительство объекта, передача объекта в государственную собственность, управление объектом), которые широко используются в Южной Корее, facility management (строительство и управление объектом без предоставления государственных услуг), которое распространено в Турции, DBFO (Design, Build, Financing, Operate - проектирование, строительство, финансирование и управление объектом), используемое в западных странах, сервисный контракт, контракт аренды и т.д. Также предусмотрена возможность реализации проектов институциональным способом, то есть создается совместное предприятие и финансирование может производиться за счет средств предпринимателей, госбюджета и нацкомпаний.

В Послании народу от 2017 года «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» развитию ГЧП уделено особое внимание в рамках Второго приоритета. Как указано в данном документе, для привлечения частного капитала нужно использовать все возможные виды и формы ГЧП: доверительное управление госимуществом, сервисные контракты и другие («Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» **Астана, Акорда 2017 г.**).

Острая потребность в развитии инфраструктурных объектов, возрастающий интерес казахстанских компаний, в том числе сельскохозяйственных, к освоению новых направлений деятельности привели в последние годы к существенной активизации деятельности соответствующих органов государственной власти Казахстана по развитию ГЧП (Министерства национальной экономики РК, Министерства экономического развития и торговли РК, Министерства по инвестициям

и развитию РК и отраслевых министерств – Министерства сельского хозяйства РК, Министерства здравоохранения РК, Министерства образования РК, МВД и Минобороны РК), а также общественных институтов, успешно работающих в сфере взаимодействия бизнеса и власти в Казахстане выделяются: Национальный управляющий холдинг «КазАгро», Национальный управляющий холдинг «Байтерек», АО Фонд развития предпринимательства «Даму», АО «Фонд поддержки сельского хозяйства», отраслевые союзы.

Координацию развития ГЧП в республике осуществляет созданный при Министерстве национальной экономики Казахстанский центр развития государственно-частного партнерства. Сосредоточение полномочий в рамках единого координирующего органа в лице Центра способствует повышению ответственности за участие в проектах заинтересованных, и в том числе государственных структур, позволяет уменьшить сроки согласования со всеми причастными ведомствами и улучшить координацию их работы с бизнес-структурами в рамках государственно-частного партнерства. На территориальном уровне созданы региональные центры ГЧП, которые непосредственно ведут проекты, а также оказывают содействие местным исполнительным органам.

В результате проводимой государственной политики в настоящее время наблюдается существенный рост активности местных исполнительных органов в вопросах внедрения и применения механизмов государственно-частного партнерства. Так, если в 2012 году ГЧП реально развивалось только в 6 регионах, то по состоянию на начало 2016 года уже все регионы активизировали привлечение частных инвестиций в общественно-значимые проекты. К числу регионов, наиболее активно занимающихся реализацией проектов ГЧП, относятся Актюбинская, Восточно-Казахстанская области и город Астана.

В сельском хозяйстве эффективное взаимодействие государства и бизнес-сообщества наблюдается среди фермеров при посещении фермерами передовых фермерских хозяйств; создание фермерских ассоциаций; между исследовательскими организациями и фермерами – обучение методам долевого участия; развитие навыков в создании партнерств, институциональные программы; в Правительстве – консультации на межминистерском уровне.

К числу специальных инструментов ГЧП относят инструменты бюджетного инвестирования, в числе которых реализуются государственные программы и программы развития отраслей. Использование механизмов государственно-частного

партнерства для развития сельского хозяйства – процесс объективный и актуальный. Так, перспективы развития сельского хозяйства в рамках ГЧП определены в реализуемой на территории Казахстана программе по развитию агропромышленного комплекса в Республике Казахстан на 2013 - 2020 годы «Агробизнес - 2020», утвержденной постановлением Правительства РК от 18.02.2013 № 151.

Конечной целью мер регулирования сельского хозяйства, в том числе через механизм ГЧП должно стать обеспечение достаточного по объему и удовлетворительного по качеству обеспечения сельскохозяйственной продукции и предоставление различных услуг в сельскохозяйственной отрасли.

В целях развития государственно-частного партнерства необходима реализация модели, в рамках которой государство устраняет существующие инфраструктурные ограничения, а бизнес реализует конкретные инвестиционные проекты.

Таким образом, можно констатировать, что в сельском хозяйстве страны на основе развития соответствующих институтов и инструментов последовательно должен сформироваться комплексный механизм государственно-частного партнерства, представляющий экономически и организационно структурированную систему взаимоотношений государства и бизнеса, которая направлена на решение актуальных проблем модернизации экономики, повышения конкурентоспособности отечественного сельского хозяйства.

Литература

1. Варнавский В.Г. Управление государственно-частными партнерствами за рубежом // Вопросы государственного и муниципального управления, 2012. № 2. С. 134–147.
http://profinance.kz/news/novosti_dlya_koshelka/bolshe_vseh_dohodov_selskomu_hoz
2. Дерябина М. Государственно-частное партнерство: теория и практика // Вопросы экономики. 2008. № 8. С. 64–78.
3. Игнатова Т.В., Марадудина В.Ф. Управление трудовым потенциалом проектов государственно-частного партнерства // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ»
<http://naukovedenie.ru>. Том 7. № 2 (март – апрель 2015).
Развитие государственно-частного партнерства в странах ЕС и России // Инициативы XXI века. [Электронный ресурс]. – Режим доступа свободный:
<http://www.ini21.ru/?id=1231>.

4. Лукашина О.В. Особенности применения зарубежного опыта государственно-частного партнерства в отечественном сельском хозяйстве. // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2016. № 1 № С. 264–267.
5. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» Астана, Акorda 2017 г.
6. Больше всех доходов сельскому хозяйству приносит животноводство/
http://profinance.kz/news/novosti_dlya_koshelka/bolshe_vseh_dohodov_selskomu_hoz

К ВОПРОСУ КОНТЕНТНОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧЕБНОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ**Р.Р. БАРКИБАЕВА¹, А.Б. ЖАНАБАЕВА², К.А. СУНДЕТКАЛИЕВА³**¹КазНИТУ им. Сатпаева, Казахстан²Анкаринский университет, Турция.³КазНИТУ им. Сатпаева, Казахстан**АННОТАЦИЯ**

В статье рассматривается контент учебного телевидения, его соответствие сегодняшнему дню. Говорится о том, что проблема контентного потенциала учебного телевидения не являлась предметом пристального внимания исследователей. Между тем, учебное телевидение в условиях развития цифровых медиа-технологий является перспективной формой обучения, способной решить основную задачу современного образования: подготовку новой модели личности – образованной, креативной, самодостаточной, и что немаловажно, знающей свою историю и истоки.

Под образовательным контентом в рамках настоящего исследования следует понимать информационно-коммуникационную продукцию учебного телевидения, требующую постоянного обновления и совершенствования.

***Ключевые слова:** глобализация, медиа – ресурсы, учебное телевидение, контент, тюркский мир*

ВВЕДЕНИЕ

Глобализация, смена приоритетов и социальных ценностей: научно-технический прогресс требуют сегодня коренного изменения стратегии и тактики обучения в вузе в наибольшей мере отвечающей духу времени.

Сегодня невозможно представить современные образовательные учреждения без широкого спектра цифровых ресурсов, прежде всего мультимедиа - ресурсов. И особая роль в этом плане отводится учебному телевидению. Однако проблема контентного потенциала учебного телевидения не являлась предметом пристального внимания исследователей..

Под образовательным контентом в рамках настоящего исследования следует понимать информационно-коммуникационную продукцию учебного телевидения, требующую постоянного обновления и совершенствования. К примеру, материалы, относящиеся к нашему великому предку Ходже Ахмеду Яссауи, обладающие большим потенциалом в деле воспитания будущего тюркских народов. Однако на сегодняшний день наблюдается фактически полное отсутствие таких материалов. За исключением видеороликов в Ютубе, посвященных его памяти, а именно Музею Ходже Ахмеду

Яссауи в Туркестане, а также видеоэкскурсии журналиста Н. Тлендиева «Даналардын ізімен». Между тем, в условиях развития цифровых медиа-технологий подобный контент является перспективной формой обучения, способной решить основную задачу современного образования: подготовку новой модели личности – образованной, креативной, самодостаточной, и что немаловажно, знающей свою историю и истоки.

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ

В современном обществе происходят активные трансформационные процессы, которые захватывают экономическую, политическую, социальную сферы и решительно изменяют условия жизни людей. Эти трансформации переходят и в сферу образования, которая в последние десятилетия существенно преобразилась под влиянием ряда факторов, и не в последнюю очередь — фактора становления глобальных систем коммуникации.

Сегодня наиболее востребованным медийным каналом в образовательной сфере Казахстана является телевидение и интернет. «Читающее поколение» уступило место молодежи, которая предпочитает однонаправленным, «плоскостным» формам сообщений (только звук или только текстовая информация), образовательный контент с комплексным мультимедийным воздействием на органы чувств (использование цветных гамм, музыкальное сопровождение, мультимедиа и т.д.). Доказательством этому может послужить тот факт, что 91% опрошенных - (с целью изучения потребностей пользовательской аудитории нами было проведено анкетирование среди студентов КазНТУ им.К.И.Сатпаева) - выразили полную удовлетворенность тем, как экранная культура телевидения и Интернет способствует усвоению образовательной информации. При этом телевидение как транслятор формального и неформального образования на сегодня является одним из эффективных средств обучения, по праву занявшей свою нишу в образовательной среде.

Между тем образовательная тематика всегда присутствовала в телевизионном эфире. В период советской системы образования учебное телевидение велось на Всесоюзном канале Центрального телевидения. Кроме этого, в вузах функционировали учебно-телевизионные центры. В отдельных школах работали школьные телевизионные технические центры. В Казахстане на сегодняшний день также имеется определенный опыт реализации образовательной функции в соответствии с потребностями общества. Так, с 2002 года в Казахстане работал инициативный проект «Спутниковый канал дистанционного обучения (СКДО)». Инициаторами создания СКДО являлись Республиканский научно-методический центр информатизации образования (РЦИО) и АО «КАТЕЛКО (провайдер). Запуск СКДО являлся продолжением проекта по дистанционному обучению сельских школьников,

реализованным РЦИО и институтом ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании (ИИТО ЮНЕСКО).

СКДО был организован по принципу работы обычного спутникового телевизионного канала, который доносит до зрителя учебную информацию, а обратная связь осуществляется путем асимметричного доступа к ресурсам и возможностям Интернет. К проекту были подключены 1500 школ из 7 областей республики. Однако, в силу финансовых затруднений с кадровым составом, а также значительными трудностями в приобретении специального оборудования и развитии производственных площадей. СКДО не состоялось как национальное и учебное телевидение, Однако опыт функционирования этой организации позволил определить концептуальную содержательную основу пилотного и общенационального проекта создания и развития учебного телевидения в Республике Казахстан. Так в стране была разработана Концепция создания и развития учебного телевидения. Авторами данного документа явились МОН РК, МКИ РК и АО РТРК «Казахстан». Далее, а именно с февраля 2008 года началась реализация идей Концепции, которая отразилась в трансляции учебных программ по предметам средней школы. Первоначально выпуск программ "Учебного телевидения" осуществлялся на базе телеканала "Казахстан". Через год в рамках программы внедрения цифрового телевидения в республике был создан отдельный образовательный канал «Білім», торжественное открытие которого состоялось 9 сентября 2009 года наряду с открытием «Назарбаев» университета. Таким образом, можно констатировать, что включение медиа в образовательную систему РК начало свой отсчет и, надо полагать, уже необратимый. «В условиях глобализации казахстанская система образования будет функционировать как часть единого мирового информационно-образовательного пространства. Будут осуществляться максимальный учет международного опыта в области информатизации образования», - говорится в Программном документе «Стратегия. Казахстан - 2020». [«Стратегический план РК 2010;4]. На сегодняшний день можно констатировать, что ТВ, с одной стороны, информируют общество о том, что происходит в системе образования, а с другой – сама непосредственно включается в образовательные процессы, порой выступая и как средство обучения. Причем, если первый аспект должным образом был подробно исследован рядом теоретиков, особенно в области журналистики, то второй аспект – включение медиа, а именно учебного ТВ в образовательные процессы на современном этапе, к тому же на региональном, отечественном уровне – практически обойден их вниманием.

Целевая установка медиа на сегодня – отказ от однонаправленных способов коммуникации в пользу интерактивных, подразумевающих выполнение журналистом

роли навигатора в информационно-образовательном пространстве. Хочется заметить, что в нашем случае роль такого «навигатора» будет принадлежать и педагогу. Об этом в Стратегии 2020 говорится: «Деятельность педагогических кадров всех уровней образования будет ориентирована на освоение закономерностей и принципов медиапедагогике. Педагогическая поддержка инфраструктуры будет осуществляться педагогами всех уровней образования и зависит от овладения ими методикой использования сетевых технологий, компьютерных измерительных систем, Интернет-ресурсов, интерактивной среды проектирования и интерактивных учебных фильмов».

Основоположник учебного телевидения В.В. Егоров считает, что «научно-популярные передачи отличаются своим особым предметом, так как предметом научно-популярных передач являются знания в области науки, техники, искусства» [Егоров В.В.2008;1]. Анализ сегодняшнего состояния телеэфира показывает, что образовательное вещание присутствует пока не совсем должным образом. Но оно есть и, как показали исследования, на данном этапе телевещание в большей степени реализуется в сфере неформального образования, когда выходящая в эфир программа предлагает аудитории новые знания в той или иной области, т.е. она опосредованно ее обучает. Среди приоритетных направлений телевидения, по опросам аудитории в пределах заданной исследованием выборки, можно выделить программы следующей тематики: новостные, молодежные, музыкальные, экологические. Так, по мнению реципиентов, ведущие позиции на нынешнем этапе занимают образовательные каналы типа «Дискавери», «Нейшнл Джеографик» и т.п, то есть набор большей частью документальных, видовых, а порой и игровых фильмов, формальным образом связанных с той или иной наукой. Среди программ, которые демонстрировались ранее, были отмечены проекты Первого канала «Гении и злодеи» – цикл портретов выдающихся деятелей мировой науки и культуры, созданный телекомпанией «Цивилизация»; программа «Непутевые заметки» Дмитрия Крылова, представляющая географическую и этнографическую области знания; программа «Хочу знать» с Михаилом Ширвиндтом и др. На казахстанском же канале Проекты: «Лидер XXI века», «Интеллектуальные олимпиады», «Дорогая редакция» и «Английский в действии». На образовательном канале «Білім» отмечены игровые формы уроков, к примеру, «Физика Эдисона», «Қазақша тамаша» и др. Следует заметить, что, к сожалению, последние примеры привели лишь несколько опрашиваемых, и то учителя, что говорит о том, что канал еще не столь популярен в молодежной среде, по сравнению с зарубежными образовательными каналами. Однако, следует учесть, что казахстанский канал только начал свою деятельность. Между тем заморские каналы не теряют своей популярности. В чем же причина? Безусловно, качество съемок предлагаемой ими продукции. Помимо

этого, как отмечает американский социолог Д. Робертс, каналы «Дискавери», «Нейшнл Джеографик» и т.п., продукцию которых специалисты относят к жанрам познавательно-развлекательным или научно-популярным производят так называемый «эффект усиления». Проще говоря, ТВ может либо сообщать нам новые знания (чему соответствует термин учебное ТВ), либо усилить впечатления от знаний уже имеющихся. Как пишут в статье «Концепция регионального учебного телевидения» Л. Зазнобина, Е. Бондаренко, А. Журина, в настоящее время концептуальным считается полный или частичный отказ от эффектов изменения в пользу эффектов усиления. Дело в том, что воздействие телепрограмм на массовое сознание абсолютно непредсказуемо и далеко не всегда благотворно. И может принести больше вреда, чем пользы. Например, пару месяцев назад по одному вполне уважаемому телеканалу транслировался документальный фильм о древней Индии. В нем в качестве курьеза упомянули шарлатанскую (и давным-давно разоблаченную) теорию, что город Мохенджо-Даро уничтожил ядерный взрыв. И несколько людей (с высшим образованием) позднее сообщили в своих блогах, что сделано научное открытие, — оказывается, древнеиндийскую цивилизацию разбомбили пришельцы — об этом мол, только что рассказали по телевидению. Увы, даже относительно высококачественные фильмы английского или российского производства содержат россыпи подобных перлов. Такова природа ТВ. Оно апеллирует не к разуму, а к чувствам массового зрителя. А чувства легче всего усваивают броское, сенсационное. Между тем, сетка вещания каналов, позиционирующих себя как образовательные, желают лучшего. К примеру, программа передач на 11.09.12: 09.03 «Веселый урок, 09.10 «Новости отовсюду»; 09.45 «Образование для всех», 10.15 «Будьте здоровы!», 10.45 «На женской половине», 11.15 «Школа здоровья», 11.45 «Объять необъятное», 12.40 «Заглянем в словарь», 12.45 «Зеркало жизни», 13.40 «Мастер-класс!», 14.25 «Имена», 14.55 «Волочаевские дни», фильм о войне. 16.38 «Странствия по свету. Лондон». Бросается в глаза бессистемность и разнородность. Меньшую часть программ можно определить как учебные, чуть большую — как «научно - популярную». Есть передачи, чей жанр вообще вряд ли имеет отношение к образованию. Есть даже художественный фильм, снятый в советскую эпоху. Он изображает гражданскую войну с позиций прямо противоположных концепции нынешних учебников истории.

По мнению гендиректора Первого канала (Россия) Константина Эрнста проблема современного телевидения заключается в следующем: «Современное телевидение очень много чего не дает телезрителю, потому что сдвинулся тектонический слой, огромный культурный слой, меняется эпоха. Изменения настолько глобальные, что в целом ТВ пока не предлагает своей аудитории того контента, который удовлетворял бы

ее. Сегодня следует подумать о контенте, о его обновлении с позиции современной эпохи», - передает РИА «НОВОСТИ» со ссылкой на телеканал «Дождь». Москва., 2013. [РИА «НОВОСТИ» Москва 2013; 3].

Слова первого руководителя популярного в Казахстане телеканала полностью перекликаются с целями и задачами, проводимого нами исследования, в котором идет речь об образовательном контенте. Несмотря на значительное число работ, в которых изучались возможности и принципы применения информационно-коммуникационных технологий в различных видах образования (В.П. Беспалько, Ю.С. Брановский, В.В. Годин, С.Л. Лобачев, С.И. Макаров, Ю.Б. Рубин, В.А. Стародубцев, Б.Ю. Щербаков и др.), проблема реализации контентного потенциала учебного телевидения и его способности как образовательного ресурса влиять на процесс непрерывного образования не являлась предметом внимания исследователей. Так, до настоящего времени отсутствует детальное изучение и теоретическое осмысление образовательного контента, претерпевающего существенные изменения в современной медийной среде по сравнению с историческим прошлым. Так Президент страны Нурсултан Назарбаев, подвергая критике содержание ряда государственных телеканалов, - (в том числе и образовательных), - на расширенном заседании правительства заметил следующее: «Вот «Білім» и «Мәдениет» - точно один канал в моем понятии. Смотришь эти каналы, контента никакого нет, он полностью отсутствует. Впечатление, что из пальца высасывают: часами показывают животный мир, какие-то исторические фильмы ...». «А между тем задача СМИ - ... нести знания людям по современной экономике, по современной политике, по современной истории. Показывать то, что учит, то, что воспитывает», - заключил президент. (АСТАНА, 11 октября 2013г. [ИА Новости-Казахстан.2013; 2]. Министр культуры и информации республики Мухтар Кул-Мухаммед, также заметил, что на каналах есть проблемы и с контентом, и с языковым балансом. Образовательные, просветительские каналы с высоким научным, художественным контентом сегодня необходимы. (Астана. ИА «Новости — Казахстан» 2013) .

По - мнению авторов проекта, культурная изоляция - это путь назад, развитие может быть только во взаимодействии, в диалоге. Содержание фильмов, созданных на основе данного принципа, способствуют пониманию ценности своей и другой культуры, демонстрируют межкультурные связи между народами, и тем самым воспитывают у молодежи чувство патриотизма, толерантности, расширяют их интеллектуальные познания. Обновление и пополнение контента учебного телевидения видеофильмами на основе уникальных архивных и музейных материалов, литературных источников, раскрывающих взаимодействие различных национальных

культур в диалоге, послужат хорошей материальной базой при подготовке и проведении учебных занятий, способствующих осознанию многообразия духовного и материального мира, пониманию ценности своей и другой культуры, демонстрирующих межкультурные связи между народами. Так, авторами снят ряд фильмов, в том числе и документально – исторический фильм «В потоке времени» (о необходимости помнить, чувствовать связь со своим историческим прошлым) и социальный короткометражный фильм «Репортаж без цветокора» (о детях, лишенных слуха, но не потерявших умение видеть мир в красках).

Помимо означенной выше работы в рамках проекта также подготовлены электронные варианты: а) монография по теме: «Учебное телевидение РК: контент как фактор развития культуры молодежной аудитории в современных условиях», б) методические указания по использованию созданных видеофильмов в образовательном процессе, которые были обсуждены и рекомендованы к публикации на заседании кафедры и НМС КазНТУ им.К.И.Сатпаева.

В рамках проекта также открыт электронный образовательный интернет ресурс «Диалог -ТВ» - пилотный проект по реализации результатов работы с целью апробации методики организации учебного процесса в условиях интерактивной мультимедийной среды.

Исходя из того, что профессиональные знания стареют очень быстро, необходимо их постоянное обновление и совершенствование, авторы Проекта, намерены и в дальнейшем способствовать формированию фонда имеющейся и создаваемой в республике учебной продукции, совершенствовать ее, а также вести наполнение веб-сайта казахстанского образовательного портала. Следовательно, в результате работы над Проектом сформирована соответствующая инфраструктура из числа ВТК – разработчиков учебной видеопродукции, для регулярного обновления и пополнения общедоступной базы знаний с использованием учебного телевидения. Думается, что результаты исследований, подробно освещенных в цикле научных работ, также представят несомненный интерес для работников сферы образования, так как отвечают внутренней потребности казахстанского рынка образовательных услуг.

И здесь материалы, относящиеся к нашему великому предку Ходже Ахмеду Яссауи, обладающие большим потенциалом в деле воспитания будущего тюркских народов, могут стать предметом пополнения контента образовательных услуг. Материалы посвященные памяти Ходжа Ахмеда Яссауи ждут своего зрителя. В условиях развития цифровых медиа-технологий подобный контент является перспективной формой обучения, способной решить основную задачу современного образования: подготовку новой модели личности – образованной,

креативной, самодостаточной, и что немаловажно, знающей свою историю и истоки.

Думается, что на фоне развития цифровых медиа-технологий, где учебное телевидение является одним из перспективных форм образования, все, что предлагалось выше, на наш взгляд, способно внести определенную лепту в задачу современного образования: подготовку новой модели личности с развитым интеллектом.

Таким образом, названная проблема является актуальной как сегодня, так и в перспективе.

ВЫВОДЫ. Таким образом, на сегодня учебное телевидение Казахстана оказывается одним из наиболее востребованных аудиторией медийных каналов. С включением его в просветительскую деятельность чрезвычайно важными становятся вопросы, связанные с контентом. Так, требует своего рассмотрения потенциал образовательных ресурсов учебного телевидения РК, его соответствие сегодняшнему дню. И здесь слова министра культуры и спорта РК Арыстанбека Мухамедиулы в ходе отчетной встречи перед населением в Астане о том, что в Казахстане снимут художественный фильм про великого тюркского философа Ходже Ахмета Яссауи, является обнадеживающим показателем разумного использования контентного потенциала учебного телевидения в образовательных и воспитательных целях.

БИБЛИОГРАФИЯ

Егоров В.В. Рождение отечественной телепублицистики. XX век. - М., 2008. - С. 37.

ИА Новости-Казахстан. – АСТАНА. 11 октября 2013г.

РИА «НОВОСТИ» - Москва..2013 г.

Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года (Утвержден Указом Президента РК от 1 февраля 2010 года № 92)

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ МОДЕЛЬ МИРОЗДАНИЯ И ЕЕ РУДИМЕНТЫ В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Журакузиев Нодирбек Имомкузиевич

Ташкентский государственный университет

Узбекского языка и литературы имени Алишера Навои,

Факультет узбекской филологии, кафедра История узбекской литературы и

текстология, старший научный сотрудник-исследователь

+998917801923; +998946372308

Аннотация

В статье исследовано древнетюркская трехэтажная модель мироздания. Кроме того, сравнено мифологемы “мировая гора”, “древо жизни” тюркских народов.

***Ключевые слова:** Кёк Тенгри, модель мироздания, “Мировая гора”, “Древо жизни”.*

Annotation

The paper studied ancient Turkic three-storey model of the universe. In addition, compared myths "world mountain", "tree of life" of the Turkic peoples.

***Keywords:** Kok Tengri, the model of the universe, "World Mountain", "The Tree of Life"*

Введение

В период независимости Узбекистана история и генезис узбекской литературы, в частности, национальный фольклор и традиции были изучены с различных ракурсов. Как известно по истории, территория Узбекистана в различные эпохи входила в состав тех или иных империй либо была владением известных императоров. Бурная история не могла не отразиться в литературе. Поэтому в основных сюжетах национальной литературы можно наблюдать особый колорит. В соответствие с этим, литературные источники тоже весьма разнообразны. Например, «Авеста», надгробные надписи, крупные литературные памятники, связанные с исламской религией и т.д. В результате распространения тех или иных религий на территории Узбекистана в национальной литературе отразилась вся палитра религиозных взглядов и течений, существовавших в различные эпохи. История узбекской литературы неразрывно связана с историей древнетюркских народов. А древнетюркская литература, в свою очередь, отличается тематическим разнообразием, религиозной направленностью, поэтической структурой

и т.д. Конечно же, на то имеются свои причины. Если обратить внимание на географию обитания древнетюркских народов, нетрудно заметить, что с древнейших времен они соседствовали с целым рядом других народов. В результате торговых и культурных сношений религия и культура соседних государств постепенно начинала влиять на тюрков и их культурный облик; можно также с уверенностью говорить об обратном процессе. Среди этих факторов религиозный выделялся сильнее всего влиянием на конъюктуру и систему культурных связей. По источникам хорошо известно, что у древнетюркских народов были свои архаичные религиозные поверья — религия Кёк Тенгри (тенгризм, тенгрианство в некоторых источниках), а также шаманизм. Естественно, в культуре, бытовой жизни и литературе тюркских народов отражались положение данных религиозных взглядов. Под влиянием этих религий сформировалось крупное первичное наследие древнетюркских народов в виде устного народного творчества и письменного литературного капитала. Но это не означает, что у древнетюркских народов не существовала литература, сформированная под влиянием других религий. Поскольку сохранившиеся образцы литературы на древнетюркском языке, посвященной различным вопросам буддийской и манихейской религий, по объему не сильно уступает от тенгрианской литературной традиции. Хотя эти литературные источники по жанровому и тематическому масштабу отличаются от тенгрианской традиции, но, тем не менее, дают более-менее полное представление о разнообразии литературы тех времен и позволяет разработать определенные выводы по ней. История узбекской литературы и фольклора имеет много общего с культурной историей древнетюркских народов. По этой причине литературные и фольклорные образцы считаются общим наследием всех тюркских народов, составляя, таким образом, исторический базис также и для узбекского фольклора и литературы

При изучении истории мировой истории и фольклора в глаза бросается то обстоятельство, что древние народы по-своему представляли мир. По их представлениям, мироздание состояло из нескольких ярусов, в некоторых случаях — на несколько сторон. В научной литературе это явление называется горизонтальным¹¹⁷ и вертикальным¹¹⁸ делением мира и в достаточной степени изучено исследователями.

¹¹⁷ Горизонтальный мир представлялся разделенным на такие стороны, как *правая – левая, передняя – задняя, север – юг, восток – запад*.

¹¹⁸ Вертикальный мир представлялся разделенным на такие стороны, как *верхний – нижний, т.е. земля – небо – подземный мир*.

Трехэтажная модель мироздания

Древние тюрки представляли мир трехэтажным, в горизонтальной форме (Кудаева, 2006, с. 244). Каждый из этажей представлял собой отдельный мир.

Первый мир — высший мир Кёк Тенгри. Древние тюрки называли этот этаж мироздания “Уза”, т.е. “Высшим” [𐰽𐰺𐰍- *uza*]. В это мире жили *Кёк Тенгри*, его помощница *Умай*, а также духи *Мангдашира*, *Майтура*, *Янкара*, *Шалйима*, *владыка погоды Уркер*, *владыка грома Насигай* (он же — громовой меч Кёк Тенгри) и прочие вспомогательные духи.

Второй мир — срединный мир, Священный Ер-Сув. Древние тюрки называли этот мир “Экин ара”, т.е. “срединный — между небом и землей” [𐰽𐰺𐰍 𐰆- *ʾkin ʾra*]. Главным божеством срединного мира считался Священный Ер-Сув, вместе с ним в этом мире обитали семнадцать вспомогательных духов, могущественный *Ио-кан*, *вода* (Kalafat, 1995, s. 52), *лес* (Алексеев, 1980, с. 63), *горные духи* (Рахмонов, 2002, с. 64-65) и *сыны человека*.

Третий мир — подземный мир под владычеством Эрликхана. Древние тюрки называли этот мир “Асра”, т.е. “нижний” [𐰽𐰺𐰍 - *ʾsra*]. В этом мире обитал *Эрликхан* (в некоторых источниках — *Эрклиг*), его девять сыновей — *Караиш*, *Маттир*, *Шингай*, *Кюмирхан*, *Бадши бий*, *Ябаиш*, *Темирхан*, *Учархан*, *Керейхан* и две дочери — *Киштей ана*, *Эрке Султан*, наскоро вызывающий смерть *Бурт* (в некоторых источниках — *Бюрт*) и другие злые духи.

Все правители и духи в трех мирах подчинялись Кёк Тенгри. Рассмотрение каждого из названных миров на основе первоисточников и выявление разнообразия во взглядах относительно них позволит определить практическое значение, цель и идею работы. Поэтому рассмотрим каждый из миров на основе точных сведений из первоисточников.

Мифологемы в модели мироздания. “Мировая гора”, “Древо жизни”

Древнейшие образцы литературной мысли — мифы, легенды, сказки и прочие образцы фольклора считаются явлениями, возникшими в связи с первобытными представлениями людей о мире. Эти понятия связаны с вопросами о месте человека в данных процессах, которые интересовали людей, а с течением времени они стали основой для появления мифологем о возникновении мира. Мифологема – (*греч.* *muthos* – слово; речь; рассказ) это широко распространенные в культуре народов мира мифологические сюжеты, образы и формы, имеющие универсальные или глобальные

свойства (Худойберганава, 2015, с. 32). Мифологема — это параллельные корневые сюжеты в составе космогонических мифов о модели мироздания; данное понятие чрезвычайно широко распространено в мировой космологии. Космогонические мифы и космологические понятия занимают особое место в ряде мифопоэтических терминов. Потому что в создании таких мифов основными объектами служат параметры создания вселенной, различные концепции возникновения человека, проблемы взаимосвязи человека и природы и т.д. Это наблюдается в первичных архаичных мифах, связанных с животными и природой. По прошествии времени, по мере того, как человеческое общество окультуривалось, мифопоэтические и космогонические понятия еще более кристаллизировались и совершенствовались. В это время эволюционно возникли новые образы и взгляды о модели мироздания. Такие взгляды стали фундаментом для формирования целого ряда фольклорных жанров и типа мифов и легенд. Таким образом, стали возникать различные представления о космогенезе. Кроме того, есть мифологемы, согласно которым в формировании представлений о вселенной все связано с центром, корнем Земли (или же ее пупом — *Axis Mundi*). Согласно поверьям, в центре мира в качестве опорной силы стоит «мировая гора», описанное, например, в таких героических эпосах тюрков, как «Гёроглы» или «Канн-кес» (Турдимов, 2011, с. 40-61)*: «Эти горы в одно время начали делиться, было время, когда разделялись воды, разливались кружками, начали вырастать золотые горы и возникло мировое дерево (опора Земли, центр, держащий ее. Комментарии наши — *Н.Ж*)» (Дыренкова, 1940, с. 25-27).

Мифологема «Мировая гора» была изучена в составе исследований целого ряда известных ученых. Так о культе горы в представлениях тюркских народов писал Л.П. Потапов (Потапов, 1946.), о параллельных представлениях тюркских и финно-угорских народов об опоре, держащей мир, — Х. Харва (Holmberg-Harva, 1927), о взглядах на «мировую гору» в литературе народов мира — В. Н. Торпоров (Торпоров, 1987, с. 311-315), М. Элиаде (Элиаде, 1987, с. 152-154), В.В. Евсюков (Евсюков, 1988), о саках, проживавших в Средней Азии, в частности, об их модели мироздания — А. Акишев и многие другие (Акишев, 1984).

В мифологеме о «мировой горе» гора рассматривается в качестве центра вселенной и считается, что корнями они уходят глубоко под землю, а ветвями — на небо. Считалось, что именно эта гора является той опорой, которая держит мир.

* Согласно одной из параллельных мифологем космогонических мифов мира, центром мира, его опорой является гора. Следы данных поверий сохранились в поэмах цикла «Гёроглы» в образе горы «Аскартаг».

Данный мотив на самом деле имеет очень древнюю историю. Поэтому культ обожествления гор очень часто встречается в древних источниках. В древности люди, согласно своим верованиям, считали себя беспомощными перед горами и верили, что на высоте живут Боги и духи. Поэтому они выходили на возвышенности лишь для того, чтобы молиться и исполнять священные обряды, в том числе и со сведениями о новом жертвоприношении.

Согласно мифопоэтике шамана, горы выполняли функцию самого священного места для установления духовного контакта с Тенгри. Изображения «мировой горы» встречаются в находках времен неолита из Передней Азии, Китая, Средиземноморья и Средней Азии (Евсюков, 1988, с. 159). В своем исследовании М. Элиаде высказывает мнение, что архитектоника центра мира состоит из «священной горы, расположенной в центре мира, где соприкасаются Небо и Земля». Согласно данной архитектонике, литература и образцы фольклора различных народов следующим образом представляли себе центр мира во взаимосвязи с «мировой горой»:

1. По поверьям индийцев, в центре мира стояла опора, где располагалась «мировая гора» под названием Меру. На его пике светлела полярная звезда.

2. Народы Китая называли священную гору Тянь-Шань. Тянь – (天) «небо», а Шань – (山) означает «гору». Следует отметить, что сама данная пиктограмма имеет сакральную форму. В отличие от представлений других народов, это не мифическая гора, она существует в реальности. Кроме того, была еще гора Куньлунь, которая якобы находилась посередине мира (*Каталог гор и морей*, 1977, с. 194).

3. Урало-алтайские народы называют «мировую гору» Алтын-ту, Ак-тошон и считают, что на его вершине существует молочное озеро. Согласно шаманской мифопоэтике, шаманский дух, путешествующий на верхний мир, омываются в данном озере (Каруновская, 1935, с. 161-162). Такие представления сегодня встречается у одного из европейских народов — венгров. Такой параллелизм ученые объясняют тем обстоятельством, что они некогда перекочевали из Урала в Европу.

4. Согласно представлениям иранских народов, «мировая гора» называется Хараберецати (Эльбурс), и она прикреплена к небесам.

5. В образцах фольклора узбеков и казахов в качестве аналога «мировой горы» упоминается Аскартаг. Например, в поэме «Гёроглы» в «эпической карте всей вселенной» Аскартаг — озера Баллы и Эр Хизр в общем, согласно модели мироздания в поэме, расположены в центре. Относительно более подробное описание

представлений об Аскартаге можно встретить в казахской версии поэмы об Алпамыше — «Алпамыс батыр» (Турдимов, 2011, с. 46-47).

6. Монголы и калмыки представляли его трех или четырехъярусным, а сибирские татары — семьюрусным. Якутский шаман при путешествии в «иную страну» пересек семь гор, чьи пики достигали место расположения Полярной звезды, связанной с пупом небес (Holmberg-Narva, 1927, p. 341).

Нельзя считать мифологему «Мировой горы» продуктом художественного мышления одного народа. Потому что данное понятие повторяется в образцах художественного и изобразительного искусства различных цивилизационных пластов, разделенных между собой много веками и километрами. Посему аналоги таких понятий достаточно часто встречаются в литературе и фольклоре множества народов. Общие для мифологемы «Мировая гора» мифопоэтические представления сводятся к следующему:

1. «Мировая гора» расположена или выросла в центре мира.

2. «Мировая гора» состоит из ярусов. Эти ярусы насчитывают от трех до семи. Согласно преданиям, в верхней части «мировой горы» живут боги, различные покровительствующие духи, в срединной, надземной части, в предгорьях, долинах — люди, животные, а под горой — злые духи, там находится царство смерти (*Мифы народов мира*, 1987, с. 311).

3. Хребет «мировой горы» прикреплен к Полярной звезде или небу, а основа соединена с пуповиной Земли.

4. Согласно представлениям, в «мировой горе» растет «мировое дерево»* (Акишев, 1984). Обычно в изображениях дерева можно заметить, что в его ветках сидит птица. Согласно мифам, функция птицы состоит из наблюдения за миром и фиксированием проходящее время. В модели мироздания тюркских народов существует образ «мирового дерева», растущего в «мировой горе». Эквивалентом образа «мирового дерева» у алтайских народов являются береза (байкайын), тополь (байтерек), у узбеков — платан, ель, ореховое дерево, тополь, тутовое дерево (Жўраев, Саттиева, 2010).

*В «скифском зверином стиле» имеются образцы изображения «мировой горы» и произрастающего там «древа жизни». Например, изучая похожее изображение на короне сакского правителя, Алишер Акишев рассматривает эти мифологемы как результат синкретизма древних религий, распространенных у народов Средней Азии. Кроме того, ученый постулирует влияние восточных взглядов о модели мироздания на европейские эпосы.

5. В мифопоэтических представлениях «мировую гору» рассматривали как место обитания «небесных коней» (Неклюдов, 1977, с. 195). Одну из основ генезиса широко распространенного в фольклоре тюркских народов образа и мотивов волшебного аргамака или скакуна, спасающего героя от врагов, а затем отводящего его в высокие горы, можно рассмотреть именно здесь. Рудименты данных представлений до сих пор сохраняются в эпических произведениях и фольклорных образцах почти всех тюркских народов. Согласно мифам, «небесные кони», на которых по небу ездил Кёк Тангри, спускались в «мировую гору» для питания.

6. В странах Ближнего Востока доминируют в основном понятия, появившиеся на основе сюжетов Библии.

Значит, в фольклоре тюркских народов и вообще многих народов мира, в их эпических произведениях мифологема «мировой горы» представляется как образец первичных представлений и мироустройстве. Это объясняется переходом первых образцов древнейшего устного творчества людей на последующие эпические произведения. Сегодня такие элементы встречаются в литературе почти всех народов мира. А это требует оценивать данную мифологему как образец параллельных художественно-эстетических представлений народов мира.

Понимание мира, знакомство с ним, с его своеобразными канонами и космогонией выражалось у различных народов по-разному. У многих народов первичные представления о мире — космосе формировались в связи с небесными и природными явлениями. Поэтому в древнетюркских письменных памятниках — «Хуастуанифт»е, манихейских стихах, Орхоно-Енисейских эпитафиях, «Ырк битиг»е, «Сутре золотого блеска», «Огузнамэ» можно наблюдать разнообразие представлений о возникновении мира.

Выводы

Фольклор, литература, философско-религиозные воззрения и культура тюркских народов очень разнообразны. Поэтому в их литературе, в частности, мифах, можно встретить параллельных персонажей. Модель трехэтажного мироздания в древнетюркской мифологии, разработанная на основе древнетюркских источников, будет служить научному обоснованию исследований, проводимых в направлении изучения древнетюркской литературы, в частности, мифологии.

На основе реконструируемой трехэтажной модели мироздания в представлении древних тюрков можно будет давать научную оценку рудиментам моделей мироздания в мифах, легендах, сказках, поэмах и эпосах все тюркских народов. При этом будет

целесообразно сравнение мифологических образов из трехэтажной модели мироздания с тем, что есть в современном фольклоре тюркских народов. Некоторые из этих образов описаны выше.

Мифологема «мировая гора» в мифопоэтике тюркских народов имеет своеобразные особенности у всех тюркских народов. Потому что образ горы традиционно считается близким, родным, и встречается в различных произведениях вне зависимости от жанры. Выше это обстоятельство было рассмотрено в сравнительно-историческом аспекте в таковыми у других народов. В частности, во многих источниках утверждается, что горные вершины считались мифологическим пространством, где можно было вступать в контакт с Кёк Тенгри.

Мифология «мировое дерево» (также называемое «древом жизни») является одним из образов, широко распространенных в тюркском устном народном творчестве. В частности, в устном творчестве узбекского народа существует ряд стихов, связанных с данной тематикой. Во многих источниках функции регулирования времени птицы, сидящей на верхней части «мирового дерева», упоминается в качестве предположения, то в узбекских лапарах — народных песнях, можно считать, данный факт упоминается вполне однозначно. В этом смысле птица на «мировом дереве» показывает прохождение времени.

В общем, практическая тождественность понятий и мифопоэтических представлений древнетюркских народов об устройстве мира и мироздании с таковыми в мифологии различных народов мира показывает, что фольклор и литература тюркских народов имеют достаточно древние основы, связывающие их с общим наследием человечества.

Литература:

1. Holmberg-Harva. 1927. Finno-ugric and siberian mythology. Boston. *“Mythology Of All Races”*. Vol. IV.
2. Уаеар К. 1995. *Doğu Anadolu’da Eski Tьrk Inanclarinin izleri*. Ankara. АКМ.
3. Акишев А. 1984. *Искусство и мифология саков*. Алмата. «Наука».
4. Алексеев Н. 1980. *Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири*. Новосибирск. «Наука». Сибирское отделение.
5. Дыренкова Н. 1940. *Шорский фольклор*. Москва, Ленинград.
6. Евсюков В. 1988. *Мифы о вселенной*. Новосибирск. «Наука».
7. Евсюков В. 1988. *Мифы о вселенной*. Новосибирск. «Наука».
8. Жўраев М., Саттиева Д. 2010. *Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти*. Тошкент. Фан.

9. Каруновская Л. 1935. Представление алтайцев о вселенной. *Советская этнография*. №4-5. Москва.
10. *Каталог гор и морей (Шань хай цзин)*. 1977. Москва.
11. Кудаева З. 2006, 21-23 сентябрь. К символике “верха” в Адыгской мифопоэтической традиции. *Этический текст: проблемы и перспективы изучения: Материалы I Международной научной конференции. Ч. I. Пятигорск: ПГЛУ*.
12. *Мифы народов мира. I Том*. 1987. Москва. Советская энциклопедия.
13. Неклюдов С. 1977. О функционально-семантической природе знака в повествовательном фольклоре. – В сб.: *Семантика и художественное творчество*. Москва.
14. Потапов Л. 1946. *Культ гор на Алтае*. Москва. Советская энциклопедия. №2.
15. Рахмонов Н. 2002. *Рухиятдаги нур муроди*. Тошкент. А. Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти.
16. Торпоров В. 1987. Гора. *Мифы народов мира. I Том*. Советская энциклопедия. Москва. с. 311-315.
17. Турдимов Ш. 2011. “Гўрўгли” достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. Тошкент. “Фан”.
18. Худойберганава Д. 2015. *Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли лугати*. Тошкент. “Turon zamin ziyo”.
19. Элиаде М. 1987. *Мировая гора / Космос и история*. Москва. «Прогресс».

HOCA AHMET YESEVİ DİVANINDA ŞERİAT, TARİKAT,

HAİKİKAT VE MARİFET İLİŞKİSİ

Prof.Dr. Abdullah KAHRAMAN

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Öğretim Üyesi

Giriş

İslam tasavvufunun temel kavramları olan ve İslam'ın bütününe kuşatan **Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat** Hoca Ahmet Yesevî'nin (1093-1166) divanında ele aldığı konulardandır. Yesevî, bu kavramların hem tanımını yapar hem birbiri arasındaki ilişkiyi hem de bunların dinle ilişkisini kurar. Gerçek ve olgun mümin olmanın dört ana durağı olan bu kapılara ulaşanların

özellikleri de Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'teki şiirlerinde sıkça ele alınmaktadır.

Tasavvuf edebiyatında "dört kapı ve kırk makam" kavramı önemli yer tutup daha çok İslam'ın irfanî boyutunu ifade eder. Anlaşıldığı kadarıyla Yesevi bu konuda tasavvuf şâirlerine öncülük etmiştir. Mesela, Yunus'la yaklaşık bir çağda yaşayan Hacı Bektaşî Veli(1209-1270)*Makâlât* adlı eserini Dört kapı ve kırk makam'ı açıklamak için yazmıştır. Dört kapıdan maksat, şeriat, tarikat, marifet ve hakikattir. Kırk makam ise, bu kapılardan girilerek kat edilecek kırk adet merdiven basamağıdır. Bunlardan onu şeriat, onu tarikatta, onu marifette ve onu da hakikattir. Yunus Emre de Divan'ında bu dört kavramı ele almıştır. Hoca Ahmet Yesevî'nin ifadeleri ile Yunus Emre'nin ifadeleri arasında ciddi bir benzerlik vardır. Mesela Yesevî tarikat ve şeriat arasında şöyle bir ilişki kurmaktadır:

Her kim eylese tarikatın davasını

İlk adımı şeriata koymak gerek

Ayrıca Yesevî'ye nisbet edilen eserler arasında Yesevî'ye nisbet edilen Farsça yazma ve küçük bir eser olan *Risâle der-Makâmât-ı Erbaîn*'de, şeriat, tarikat, marifet ve hakikattan her biri hakkında onar makâm olmak üzere toplam kırk makâm ve kâideyi ihtiva etmektedir¹¹⁹.

Yesevî, İslam'ı şeriat, tarikat, hakikat ve marifetten oluşan bir yapı olarak düşünmektedir. Onun hikmet adını verdiği beyitlerinde ilim ve amel, inanç, amel ve ahlak birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Bu sebeple zâhir âlimleri ile bâtın âlimleri, sözde zâhidler ile özde zâhidler, ilmiyle amel edenlerle etmeyenler arasında sık sık ilişki kurar ve amelsizleri ciddi şekilde eleştirir.

Mesela şöyle der:

Kadı olan alimler, para-rüşvet yiyenler,

Öyle kadı yerini sakar ateşinde gördüm.

Müftü olan alimler, haksız fetva verenler,

Öyle müftü yerini Sırat köprüsünde gördüm¹²⁰.

Kadı, müftü, mollalar şeriatın yolunu,

¹¹⁹ Bu eserin şimdilik bilinen tek nüshası Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphânesi'ndedir.(nr. 1056, vr. 112a-113a). Bk. Tatçı, Mustafa, *Divan-ı Hikmet*, Ankara 2016, s, 19.

¹²⁰ Divan-ı hikmet, s, 142.

Arif aşık almıştır tarikatın arkını,
 Amel işleyen alimler dinimizin çırağı,
 Burak biner mahşerde eğri koyar börkünü.
 Amel eylese alimler dini ve ayın aydınlığı,
 Görse olur onların görklü yüzünün rengi...
 Amel işlemeyip “zahir” ilmini bilmeyip kalanlar,
 Arkasına yükler kırk eşeğin yükünü¹²¹.
 Molla, müftü olanlar, yanlış fetva verenler
 Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler.
 Kadı, imam olanlar, haksız dava eyleyenler
 O eşek gibi olarak yük altında kalmışlar.
 Haram yiyen hakimler, rüşvet alıp yiyenler
 Kendi parmağını dişleyip korkup durup kalmışlar¹²².

Yesevi ile ilgili bir monografide onun bu kavramları ele alışı şu şekilde değerlendirilmiştir:

"Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi Müslüman Türk dünyasının manevi hayatında asırlardır etkisi devam eden bir Hak arifidir. O, Türk dünyasında ilk defa mukaddes kitabımız Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'den aldığı esasları sevgi ve bilgiyle yoğurarak kendi adıyla anılan Yeseviyye erkanının kaidelerini ortaya koyan kurucu bir önderdir. Şeriat ve hakikati gönüllerde buluşturan bu kutsal gönüllü zat, başta Yesi ve çevresi olmak üzere devrinde neşv u nema bulan bütün sapkın fikirlere karşı Hz. Peygamber'in yaşadığı İslam'ın özünü telkin ederek XII. asırda bir çerağ uyandırmış ve bu çerağ büyük bir coğrafyada zaman zaman değişik isimlerle hiç sönmeyerek insanların gönüllerini aydınlatagelmiştir"¹²³.

Yesevî, şiirlerinde pek çok âyet ve hadise bazen lafzen bazen de mana olarak yer vermiştir¹²⁴.

Bu tebliğde Hoca Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmet adlı eserinde şeriat, tarikat, hakikat ve marifeti nasıl ele aldığı, bunlar arasındaki mertebelenmeyi ne şekilde yaptığı ve dinle bunları nasıl ilişkilendirdiği ele alınacaktır.

I. Hoca Ahmed Yesevi'ye Göre Şeriat-Tarikat İlişkisi

¹²¹ Divan-ı hikmet, s, 169-170.

¹²² Divan-ı hikmet, s, 209.

¹²³ Yesevî, Mustafa, *Divan-ı Hikmet*, s, 8.

¹²⁴ Bir liste için bk. Tatçı, *Divan-ı hikmet*, s, 495-496.

Hoca Ahmed Yesevî, Dinan'ında en çok şeriat ve tarikat ilişkisi üzerinde durur. Şeriatsız tarikat olmaz, şeriati bilmeden tarikata girilmez. Ona göre bu iki kavram arasında şöyle bir ilişki vardır:

İman postu şeriattir, aslı tarikattır,
Tarikata giren Hakk'tan pay aldı dostlar¹²⁵.

Kul Hoca Ahmed Hakk sözünü söyleyip geçti,
Aynel-yakin tarikatta bozlayıp geçti,
İlmel-yakin Şeriati gözleyip geçti,
Hakkel-yakin hakikatından söyledim ben işte¹²⁶.

Şeriatsız tarikata geçmek olmaz,
Hakikatsız marifete yetmek olmaz,
Pirsiz asla şevk şarabını tatmak olmaz,
Tatsa olmaz Pir hizmetini kılmadıkça¹²⁷.

Her kim eylese tarikatın davasını
İlk adımı şeriata koymak gerek
Şeriatin işlerini tamam eyleyip
Ondan sonra bu davayı kılmak gerek
Şeriatsız söz etmezler tarikatta
Tarikatsız söz etmezler hakikatta
İş bu yolların yeri bilinir şeriatta
Hepsini şeriattan sormak gerek¹²⁸.

Kul Hoca Ahmed, kırka girdin nefsini kır;
Burada ağlayıp ahirette ol tertemiz,
İman postu şeriattir, aslı tarikattır,
Tarikata giren Hakk'tan pay aldı dostlar.
Tarikatın yollarının ötesi çok,
Temiz aşkını ele almadan yürüyüp olmaz,

¹²⁵ T Yesevî, *Divan-ı hikmet*, s, 58.

¹²⁶ Yesevî, *Divan-ı hikmet*, s, 74.

¹²⁷ Yesevî, *Divan-ı hikmet*, s, 256.

¹²⁸ Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, s, 173.

Cemalini görse olmaz gece gündüz uyuyup,
 Hiç uyumadan Cemalini gördüm ben işte.
 Tarikatın yolu çetin sonsuz şaşım,
 Başım kurudu Pir-i Kamil'e kaçtım,
 Pir eteğin tutup batın gözünü açtım,
 Rezil olup yollar gezip yürüdüm ben işte,
 Tarikatın yollarıdır çetin azab,
 Bu yollarda nice aşık oldu toprak,
 Aşk yoluna her kim girse hali harab,
 Erenlerden yolu sorup yürüdüm ben işte
 Tarikatın yollarıdır sonsuz yüce,
 Nasib kılan kuluna oldu yakın,
 Zerresine dayanamaz yedi cehennem,
 Ey dostlar aziz Candan doydum ben işte.
 Hakikatın anlamına yeten kişi,
 Şaşkın tutuşup yanar içi dışı,
 Kanlar akar gözlerinden akan yaşı,
 Gozlaşımı armağan eyleyip vardım ben işte.
 Şeriattır aşıkların efsanesi,
 Arif aşık tarikatın inci tanesi,
 Nereye gitse Sevgili'si, evdeşi,
 Bu sırları arş üstünde gördüm ben işte¹²⁹.
 Şeriattın şartlarını bilen aşık,
 Tarikatın makamını bilir dostlar,
 Tarikat işlerini tamam eyleyip,
 Hakikatın deryasına batar dostlar¹³⁰.
 Tarikat şeyhinin de şeriati çok iyi bilmesi gerekir ki, hem kendi sapmasın
 hem de kendisine bağlananları saptırmasın. Onun için Yesevî câhil şeyhlerin
 peşine takılmaktan ve onlara intisap etmekten halkı sakındırmakta ve şöyle
 demektedir:
 Vay şöyle cahillerden ümid eylemeyin,
 Feyz ve fetih alırım deyip yürüyüp almayın,

¹²⁹ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 75.

¹³⁰ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 175.

Nefsi büyük, şeriatı bozuk veli bilmeyin,
 Lanetli şeytan gem vurmadan bindi dostlar.
 Tarikate şeriatsız girenlerin,
 Şeytan gelip imanını alır imiş.
 İşbu yolu Pirsiz iddia eyleyenleri,
 Şaşkın olup ara yolda kalır imiş.
 Tarikate siyasetli mürşid gerek;
 O mürşide itikatli mürid gerek;
 Hizmet kılıp Pir rızasını bulmak gerek;
 Böyle aşık Hakk'tan pay alır imiş¹³¹.

II. Hoca Ahmed Yesevi'ye Göre Şeriat, Tarikat-Hakikat İlişkisi

Yesevi'ye göre, şeriat söz, tarikat yaşam tarzı, hakikat ise müşâhede makamıdır. O, bu üç kavram arasındaki ilişkiyi değişik yönleriyle şöyle dile getirir:

Rivayettir şeriat, hikmettir hakikat,
 Mücevhherdir tarikat, Aşıklara münasip¹³².
 Şeriatın kisvesini giymeyince,
 Tarikatın Burak'na binmeyince,
 Cezbe ve coşku alemine gitmeyince,
 Hakikatın meydanına girse olmaz¹³³.
 O erin gülü o şeriattır,
 Meyvesi tatlı tarikat lokmasıdır,
 Kim kulunun kulu olsa hakikattır,
 Kaf dağını toptan yutsa turlanmaz o¹³⁴.
 Şeriatı sözledi, tarikatı izledi,
 Hakikati gözledi, ya Mustafa Muhammed.
 Sabreyledi kanaat, takva eyleyip ittika.
 Gece-gündüz ibadet, ya Mustafa Muhammed¹³⁵.
 Bu günahkârlar arzu kılır şeriat diye,
 Söyler halka bid'at işi tarikat diye,

¹³¹ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 228.

¹³² Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 207.

¹³³ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 246.

¹³⁴ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 260.

¹³⁵ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 387.

Fahr ederler ben olmuşum hakikat diye,
 Bu yalancılar yalan dava kılırlar ha.
 Sadık olup, şeriata amel kılmaz,
 Alimlerin söyleyen sözün doğrusunu bilmez,
 Riyazetli dervişleri göze iliştirmez,
 Cihan icre ben-ben deyip yürürler ha.
 Mürşidlik dava kılır, şartını bilmez,
 Helal-haram sünnet, bid'at farkını bilmez,
 Ebu Hanife mezhebinde asla yürümez,
 Mübtedinin mezhebinde yürürler ha¹³⁶.
 Muhammed'in bilin zatı Araptır,
 Tarikatın yolu bütün edeptir.
 Hakikat bilmeyen insan değildir
 Biliniz hiçbir şeye benzemezdir.
 Bilin be-cun olur hem bi-cigune;
 Ve bi-şübhe olur hem bi-numune
 Kahırlansa, eyler yer ile yeksan;
 Olmakta zelzele yer ile gökler.
 Rahmet eylese, biliniz, rahmeti var;
 Verir olsa, tükenmez nimeti var¹³⁷.
 Her kim eylese tarikatın davasını,
 İlk adımı şeriata koymak gerek,
 Şeriatın işlerini tamam eyleyip,
 Ondan sonra bu davayı kılmak gerek.
 Şeriatsız söz etmezler tarikatta,
 Tarikatsız söz etmezler hakikatta,
 İş bu yolların yeri bilinir şeriatta,
 Hepsini şeriattan sormak gerek¹³⁸.
 Şeriatın kisvesini giymeyince,
 Tarikatın Burak'ına binmeyince,
 Cezbe ve coşku alemine gitmeyince,

¹³⁶ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 422.

¹³⁷ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 114.

¹³⁸ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 173.

Hakikatın meydanına girse olmaz¹³⁹.

III. Hoca Ahmed Yesevi'ye Göre Şeriat-Tarikat-Hakikat ve Marifet İlişkisi

Yesevi'ye göre bu dört makam bir bütünün birbirinden ayrılmaz parçalarıdır. Biri olmazsa diğeri gerçek fonksiyonunu icra edemez. Nitekim o bu ilişkiyi şöyle anlatır:

Marifetin minberine binmeyince,
 Şeriatın işlerini bilse olmaz,
 Şeriatın işlerini tamam eylemeyince,
 Tarikatın meydanına girse olmaz.
 Tarikatda turlu adabı bilmeyince,
 Nefsi ile muharebe kılmayınca,
 Aşk yoluna özünü layık etmeyince,
 Hakikatın sırlarını bilse olmaz.
 Şeriatta maksat odur yola girmek,
 Tarikatta maksat odur nefsdan geçmek,
 Hakikatta aziz canı feda eylemek,
 Candan geçmeden aşk şarabını içse olmaz¹⁴⁰,
 Şeriatın meydanına özünü koymadan,
 Tarikatın bahçesinde dolaşmadan,
 Hakikatın deryasından cevher almadan,
 Marifet adabını bilse olmaz¹⁴¹.
 Şeriatsız tarikata geçmek olmaz,
 Hakikatsız marifete yetmek olmaz,
 Pirsiz asla şevk şarabını tatmak olmaz,
 Tatsa olmaz Pir hizmetini kılmadıkça¹⁴².
 Şeriattan tarikata kadem koyan,
 Dünya işini terk eyleyerek Hakk'ı seven.
 Hakikatın esrarından mana alan,
 Marifetin meydanında üryan olur¹⁴³.

¹³⁹ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 246.

¹⁴⁰ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 249.

¹⁴¹ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 251.

¹⁴² Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 256.

¹⁴³ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 326.

Şeriatın şeraitini terk etmeden,
 Tarikatın işlerini eda kılsun.
 Tarikatta perhiz kılıp takva kılan,
 Görüp, bilip, helalinden uzak kılsun.
 Hakikatın deryasından cevher alan,
 Marifetin meydanında cevlan kılan.
 Yanıp-pişip iç bağırını ateşe salan,
 Öyle aşık elif endamını bükük kılsın¹⁴⁴.
 Marifetin minberine binmeyince,
 Şeriatın işlerini bilse olmaz,
 Şeriatın işlerini tamam eylemeyince,
 Tarikatın meydanına girse olmaz.
 Tarikatda turlu adabı bilmeyince,
 Nefsi ile muharebe kılmayınca,
 Aşk yoluna özünü layık etmeyince,
 Hakikatın sırlarını bilse olmaz.
 Şeriatta maksat odur yola girmek,
 Tarikatta maksat odur nefsdan geçmek,
 Hakikatta aziz canı feda eylemek,
 Candan geçmeden aşk şarabını içse olmaz¹⁴⁵.
 Şeriatın meydanına özünü koymadan,
 Tarikatın bahçesinde dolaşmadan,
 Hakikatın deryasından cevher almadan,
 Marifet adabını bilse olmaz¹⁴⁶.

Sonuç

Mutasavvıf bir şâir olan Hoca Ahmed Yesevî, irfan dünyasını hikmet dediği şiirlerine yansıtmiş bu sebeple divanına da Divan-ı hikmet adı verilmiştir. Divanında kendi dini gelişim aşamalarını her yaş yılına göre açıklarken, nasıl bir süreç geçirdiğini ve manevi alemde ve mertebede nereye vardığını ortaya koymaktadır. O, dini öğrenmenin ve yaşamının sadece şeriatla ve onun zahiri bilgisiyle olmayacağını, mutlaka âlim ve kâmil bir mürşidin rehberliğinde

¹⁴⁴ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 380.

¹⁴⁵ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 249.

¹⁴⁶ Yesevî, Divan-ı hikmet, s, 251.

tarikata girerek hakikat ve marifete doğru yol almak gerektiğini de sık sık vurgulamaktadır.

Onun bütün öğretisi, istikamet sahibi mümin tipini ortaya koymaktır. Bunun için dördlü bir aşamayı önerir ki, bunlar şeriat, tarikat, hakikat ve marifet aşamalarıdır. Bunların ilk ve en alt basamağında şeriat, ikincisinde tarikat, üçüncüsünde hakikat ve sonunda marifet bulunmaktadır. Şeriat bilgiyi, tarikat uygulama yolunu, hakikat uygulamanın derinleştirilmiş ve hayat tarzı halini, marifet ise bunların semeresini gösterir. Aslında marifete ermek her müminin ideali olmalıdır. Zira kendini bilen Rabbini bilir, hadisi ancak bu makama erenler için gerçek anlamını bulur.

Ahmed Yesevi'ye göre, sadece şeriatın zâhiri ile yetinenler kâmil mümin olamazlar. Zira amelsiz bilgi her zaman doğruya götürmez ve hedefe de ulaştırmaz. Bu sebeple bilgi amel içindir.

DOĞU VE BATI ARASINDA YESEVÎ'NİN İNSAN TASAVVURU

Mustafa Eren

Özet

Son yıllarda hem ulusal hem de uluslararası alanda Ahmet Yesevi düşüncesine yönelik bir ilginin olduğunu gözlemliyoruz. Bunun çeşitli sosyal, siyasal, dini ve kültürel sebepleri var. Modernleşmeyle birlikte ivme kazanan küreselleşme olgusu, daha önce görülmedik tarzda insan hayatının hemen hemen her alanında bir takım değişim, dönüşüm ve kırılmalara yol açtı. Modern dünya algısı aslında masum bir iddia ile ortaya çıkmıştı. Modern öncesi dönemde insan, çeşitli din, siyaset ve sosyo-kültürler etkilerle baskı altına alındığı ve insanın yaratıcı özelliklerine ket vurulduğu iddiası hâkim bir düşünceydi. Batı hümanizmi diye kabaca adlandırabileceğimiz bir dünya tasavvuru insanın üzerindeki baskı ve etkileri minimize ederek, bu dünyada insana gerçek mutluluğu, özgürlüğü, barışı, adalet ve kardeşliği yaşatacaktı. Batı hümanizmi bu anlamda ne kadar başarılı olduğu tebliğimiz boyunca somut argümanlarla detaylandırılacaktır.

İnsanı bütün boyutlarıyla ciddiye alan, onunla ilgili her türlü indirgemeci yaklaşımları dışlayan ve ona her yanıyla saygıda bulunma iddiasını taşıyan ortaçağ İslam insan tasavvuru, özellikle Yesevî hikmet geleneği insanı derin anlam krizinden çıkarabilecek beklentilere ne ölçüde cevap verebilir?

Konumuzun başlığını “Doğu ve Batı Arasında Yesevi Hümânizmi” şeklinde tercih ettik. Söz konusu başlıkta kullandığımız Doğu ve Batı kavramlarının etimolojik ve semantik içerikleri tebliğimizin perspektiflerinden birisi olacaktır.

Anahtar kelimeler: Hoca Ahmet Yesevi, İnsancılık, Doğu ve Batı, Hikmet

Key Words: Khoja Akhmet Yassawi, Hümânizm, East and West, Wisdom

Doğu, Batı ve Ötesi

Doğu-Batı gibi kavramlar ilk bakışta bir mekân algısını çağırırsa da bu kavramların ortaya çıkış süreçlerine baktığımızda bunun böyle olmadığı görülmektedir. Her iki kavram toplumsal bir muhayyilenin hakikat arayışınındile getiriliş tarzlarındandır. Epistemolojik ve ontolojik farklılıklara vurgu yaparak ait oldukları medeniyeti diğerlerinden üstün gören toplumlar başka kültürleri kendi oluşturduğu kodlarla okurlar. Mesajları bakımından medeniyetler karşılaştırması yapacak olursak, Yunan-Roma-Batı medeniyetleri, Edward Said’in deyiimiyle kendilerini epistemolojik ve ontolojik olarak merkeze alarak diğer kültür ve medeniyetleri buna göre konumlandırır. Bu anlamda vaatleri ve muhtevaları bakımından medeniyetler üçe ayrılırlar. Dünyevî medeniyetler, uhrevî medeniyetler, telif edici medeniyetler. Başta Yunan-Roma-Batı medeniyeti olmak üzere birçok medeniyet dünyevî maddecidirler. Uhrevî medeniyetler madde âleminin dışında vaatlerle gelir, Hint medeniyeti gibi. Dünya-ahireti telif eden İslam medeniyetidir. Doğu kavramıyla sembolize edilen İslam dünyasının Batı algısına baktığımızda, benzer bir algılama biçiminin orada da var olduğunu görürüz. Bu iki medeniyetin kesişen tarihleri, aynı zamanda iki farklı algılama biçimlerinin tarihsel diyalektikidir. Bu diyalektik, gerçek ile efsanenin, olgu ile algının, kimlik ile imajın, hakikat ile tahayyülün iç içe geçtiği bir tarihtir. Savaş ve barış, adalet ve zulüm, baskı ve özgürlük, esaret ve bağımsızlık, dostluk ve düşmanlık, güven ve ihanet, bu tarihin sayfalarında karşımıza çıkan temel konulardır. (Yümeni 2005: 155).

Batı’nın Doğu algısı, onun Avrupa merkezli tarih anlayışından, hâkim medeniyet olma duygusundan ve Greko- Roman ve Yahudi – Hristiyan köklerinden bağımsız düşünülemez. Batı medeniyetinin ‘ben’ tasavvurunu belirleyen bu paradigma, aynı zamanda onun ‘öteki’ algısını da şekillendirmektedir. Bu ‘öteki’nin bir dost, müttefik, ortak, düşman, rakip yahut tehdit olarak algılanması felsefi, tarihî ve siyasi pek çok nedene bağlıdır. (Kalın 2016: 16). Batı’nın Avrupa merkezli medeniyet algısı, medeniyetler tarihi açısından sorunludur. Zira kültür ve medeniyetler her alanda aynı seviyede çiçek açmamışlardır. Bir medeniyet bazı alanlarda yaratıcı ve ileri iken, bazı alanlarda tersi olmuştur. Kroeber’e göre “Mısır,

Mezopotamya, Roma, Japonya ve Rönesans Avrupa'sının kültürleri felsefede yaratıcı olamamışlardır. İslam medeniyeti de heykel sanatında böyleydi. Roma Ortaçağ Avrupası'sı, Japonya, Çin ilimde yaratıcı değillerdi. Almanya, İtalya, Yunanistan kültürleri siyasi ve iktisadi anlamda geri sayılırdı.”(Sorokin 1972: 150). Medeniyet tarihçisi Toynbee'nin dediği gibi “hiçbir medeniyet tek bir millet tarafından ne meydana getirilmiş, ne de yalnız başına geliştirilebilmiştir.”(Yümni 2005: 149).

Batı ve Doğu arasındaki bu ayrım, Hristiyan ve İslam teolojisinden mi geliyor? Hristiyanlık Batı'yı İslam Doğu'yu mu temsil ediyor? Medeniyet noktasından bu iki dinin teolojik yorum farkı, birinin seküler, diğerinin iki dünyaya karıştığı iması doğru değildir. Her iki din de hem maddi hem de tinsel ihtiyaçları dikkate almış, fakat Hristiyanlığın yaşadığı tarihsel tecrübe, özellikle reform, Rönesans ve aydınlanma süreçleri bu dinin sekülerizme karşı olan direncini kırmıştır. Bu kırılma Hristiyanlığın otantik formlarına ve metafizik köklerine yabancılaşmasına sebebiyet vermiştir. Bütün bunlara rağmen, Doğu-Batı arasındaki bu durum, onların dinleriyle özdeş sayılmasından neşet eden bir durum değildir. Aksi halde Batı tamamen materyalist, Doğu spiritüalisttir ifadesi bizi ciddi bir mantıksal yanlışlığa götürür (Yümni 2005: 157-158).

Doğu-Batı kavramları modernitenin yarattığı bir dünya algısıdır. İslam düşünürleri, felsefeciler, âlimler hakikat arayışında Doğu-Batı gibi kategorik kavramları kullanmadılar, dünyaya bir bütün olarak baktılar. Tevhitçi bakış açısının hayatın bütün form ve varlık alanlarına yansıdığını söyleyebiliriz. Örneğin, 11. ya da 16. yüz yılda İslam coğrafyasında yaşayan bir entelektüel ve sanatçı için bu günkü anlamda “Batı” diye bir şey yoktu. Frenkler, Cermenler, İspanyollar, İtalyanlar, Venedikler, Cenevizler, Hristiyan ve Yahudiler, Çinliler, Afrikalılar Sasanilerin kimliğine bakmadan herkesten istifade ettiler. Diğer dinlere, ırklara ve coğrafyalara karşı basmakalıp önyargılarla ayrımcı ve dışlayıcı bir tutum içine girmediler. (Kalm 2016: 16-17). Çağdaş İslam düşünürleri de Doğu- Batı ayrımına mesafeli bakmışlardır. CemâleddînAfgânî, MuhammdAbduh, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed İkbâl, Said Halim gibi düşünürler İslam'ın Doğu'nun bir parçası olarak görülme fikrine sıcak bakmamışlardır. Aliya İzzetbegoviç, “Doğu ve Batı Arasında İslam” adlı eserinde (Begoviç 1993:), Doğu-Batı diyalektiğini kapsamlı bir şekilde ele alır ve İslam'ın bu kategorilerin ötesinde olduğunu savunur. (Bayraktar 1992: 70-90).

Doğu-Batı düalizminin modern bir olgu olduğunu İslam teolojisi, kozmolojisi ve tarihi de teyit eder. Mekke'de Müslümanlara ilk kez namaz emrine muhatap olduklarında yönlerini Mescid-i Aksâ'ya dönmeleri emredilmişti. Hz. Peygamber 622 yılında Medine'ye hicret edene kadar bu uygulama devam etti. Daha sonra Kâ'be'ye yönelik emredildi. Medine

Yahudileri bu değişimin nedenini sorguladıklarında şu ayetle cevap verildi. “Doğu’da Allah’ındır Batı’da, nereye dönerseniz Allah’ın yüzü oradadır. şüphesiz Allah’ın rahmeti ve nimeti geniştir. O her şeyi bilendir.” (Kur’an1:115) Bu ayetle Kur’an mekân kavramının izafiliğine işaret ederek varlığın aşkın boyutuna vurgu yapmaktadır.(Kalın 2016: 17).İslam dñnyası orta ümmet tasavvuruyla, Doğu ve Batı’ya eşit mesafedeydi. Kur’an’ın “ne doğu ne batı” (Kur’an 24:35) diye tasvir ettiği evrensel hakikat anlayışı doğu ve batı kategorilerine aşan bir niteliğe sahiptir. Bu manada İslam toplumları kendilerini hiçbir zaman doğulu saymadılar. Doğu ancak Asya kıtasının bir uzantısı olan Avrupa’nın kendisini Batı olarak tanımlanmasından sonra ortaya çıkan ideolojik içerikli kurgusal ve işlevsel bir tanımdır. Kalın 2016: 17). Bu ve benzer kategorik ayrımlar varlığın sosyolojik ve metafizik bütünlüğünün anlaşılmasını zorlaştıran yaklaşımlardır. İslam kendisini “orta yol dini” olarak tanımlar ve her türlü aşırılıklardan kaçınmayı tavsiye eder. Bu aynı zamanda birçok Filozof tarafından teşvik edilen ahlaki bir fazilettir. Doğu-Batı diyalektiği felsefi ve tarihsel anlamda sorunlu gözükse de, özellikle medeniyet, kùltür, felsefe, sanat, antropoloji, din ve siyaset gibi alanlarda yapılan mukayeseli çalışmalarda dikkate alınması gereken bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu realiteyi göz önünde bulundurmadan yapılacak bir araştırma eksik kalacaktır.

1. Yesevî’nin İnsan Tasavvurunun Temel ilkeleri

a. Hoşgörü ve insan sevgisi

Ahmet Yesevî, hoşgörü konusuna yaklaşım tarzının sünnetten neşet ettiğini bu nedenle sünnet-i seniyye gereği hareket etmenin gerekli olduğunu söyler. Zira insanlara hoşgörü ve sevgi çerçevesinde davranmayı sünnet-i seniyye aşılar.Yesevî, İnsanlar arasında, ırk, din, dil zengin, fakir, makam ve mevki durumlara bakmadan koşulsuz bir şekilde insanı sevmeyi öğütler. Hikmetlerde sıkça dile getirilen dörtlükler birisi de bu konuyla ilgilidir.

Sünnet imiş, kâfir de olsa, verme zarar;

Gönlü katı, gönül inciticiden Allah şikayetçi;

Allah şahit, öyle kula “Siccin” hazır;

Bilginlerden işitip bu sözü söyledim ben işte. (Divan-ı Hikmet: 1/65).

On üçümde, nefsin arzuları ele aldım;

Nefs başına yüz bin bela sarıp saldım;

Kibirlenmeyi ayak altında basıp aldım;

On dördümde toprak gibi oldum işte. (Divan-ı Hikmet: 3/ 70).

Yesevî, insan sevgisi konusunda uyarılarda bulunurken, kâfir-mümin farkı gözetmeksizin herkese sevgi ile yaklaşılması gerektiğini vurgular. Hiç kimsenin gönlünün incitilmemesini kalbinin kırılmamasını tavsiye etmektedir. Yesevî, bu konuya büyük bir titizlik gösterir. O insanları bilgili ve cahil olanları ile mümin ve kâfir olanlarını farklı bir eğitim perspektifinde değerlendirmeye tabi tuttuğu zaman bile, insanî ilişkilerde ayrıcalıklı davranmamıştır. Hikmetlerinde kendisi gibi düşünmeyenlerin dışlandığını gösteren dörtlükler bulunmamaktadır. Hatta bu hususta, herkese aynı derecede yaklaşma ve yardım etme arzusu vardır. Yesevî hayatının her alanında vahyin belirlediği ölçülere yaşamaya çalışmıştır. İnsanlara güler yüz ve tatlı dil ile yaklaşma ve onları kazanma bilincinden hareketle hoş ve müsamaha ile davranmayı ilke edinmiştir. Bunu yaparken kaynağının sünnet olduğunu da söylemiştir.(Küçükkaya 2016: 121). Yesevî hümanizmi İslam ahlakının öngördüğü hoşgörü ile şekillenmiştir. Kendi diliyle “Hakikatin eşğine” ne ulaşma seviyesine muhabbet ve sevgi ile yaklaştığını, elde ettiği bilgileri başkalarına anlatma ve bildirme görevini yerine getirmekteydi. İnsanî ilişkilerde hoşgörülü olmanın bir takım zorlukları ve nefsin insana yüklediği bazı olumsuzluklara dikkat çeker. Bunlarda karşıdakinin görüş ve fikirlerine saygılı olmayı engelleyen gurur, kibir ve sabit fikirli olmaktır. İnsanın hoşgörülü ve müsamahakâr davranabilmesi için, nefsin kötülüklerinden sıyrılması ve nefsin istek zincirlerinin kontrol altına alınması gerekir. (Küçükkaya 2016: 122). Yesevî hümanizminin Avrupa hümanizminden ayrılan temel noktalar birisi insanın dürtülerinin kontrol altına alınmasıdır. Batı hümanizminde insanın nefis ve hevâsına göre yaşaması bir özgürlük kazanımı olarak görülür. Bu özgürlük anlayışı insanı hem kendi cinsine karşı, hem de Aşkın’a karşı mağrur ve kibirli olmasına yol açmıştır.

b. Hikmet

Bismillah deyip, beyan eyleyin hikmet söyleyip

Talep edenlere inci, cevher saçtım ben işte

Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup

“İkincş defter” sözlerini açtım ben işte. (Divan-ı Hikmet: 1/ 63).

Yesevî hümanizminin anlamını kavramamız için onun düşüncesinin nüvesini teşkil “hikmet” anlayışına göz atmamız gerekir. Sözlük anlamında, hikmet kelimesi, akıl, doğru sözler, din ilmi, en iyi ilim vasıtasıyla, en iyi şeylerin bilinmesi demektir. (İbn Manzur 1956: 30). İlâhî

vahyin saf mana ve özünü oluşturan, doğru inanç, doğru davranış ve doğru düşünme demektir. Tanrı'nın isimlerinden biri de "el Hâkim" dir. Yesevî düşüncesinde yaratılmış tüm varlıklar Allah'ın bir ve varlığını gösteren birer işaret ve delildir. Sufiler bu esasa dayanarak, Kur'an'ı, âlemi ve insanı da birer hikmet kitabı olarak görmekteyler. Allah'ın hikmeti her bir yaratılmış varlıklarda tecelli ettiğinden, onlarda mânâ aranılması gerektiğini ifade ederler. Her bir varlıktan hikmet bulup, Allah'ın "el Hâkim" olduğunu yaymak ve Allah'a ulaşmaya çalışmak tasavvuf felsefesinin en kutsal amacıdır. Felsefenin tanımlarından birisi de âlem ve insan hakkında sistemli düşünme tarzıdır. Her şeyin hakikatini bilmek, bir anlamda insan ve hayatına, kâinata ilişkin bütün bilgilere sahip olmak ve o bilgilere göre hareket etmek hikmetin kendisidir. (Kenjatay 2003: 184-186). Yesevî' ye göre gerçek manada aklını kullanan kişi, neyi aradığını da bilir ve şöyle der:

Gafillere dünya gerek, akıllılara ahiret gerek,

Vaizlere minber gerek, bana sen gereksin,

Hoca Ahmed benim adım, gece gündüz yanar odum,

İki cihanda umudum, bana sen gereksin. (Divan-ı Hikmet: 35/ 128).

İlahi dinler insanların imanlı, ahlaklı ve erdemli yaşamasını temin ve teşvik edecek kurallar koyarlar. Haram ve helaller dediğimiz bu kurallar manzumesi kaynağını, dinin asıl gayesine hizmet etmek bir idrakten alır. Temel hüküm ve ilkeler sadece birer kurallar manzumesinden ibaret değillerdir. Mekasidü's- şeria olarak bilinen, dinin amaç ve gayeleri diye tercüme edebileceğimiz ve her amelin ve eylemin arkasında yatan asıl neden 'hikmet'tir. Hikmet bize yaptığımız her işin gayesini ve manasını anlatarak nihilizmi ortadan kaldırır. Hüküm –hikmet birlikte düşünülür ve birbirlerine bağlıdır. Hüküm-hikmet söz konusu olduğunda 'nasıl' ve 'niçin' soruları da birbirlerini bütünler hale gelir. Diğer bir anlamda 'hikmet'; idrak, doğruluk ve merhamet demektir. Hikmet, inancımızın ve eylemlerimizin metafizik ve ruhani boyutunu ortaya koyar.(Kalın 2017: 4). Hem İslam dünyası, hem de Batı dünyası çeşitli sosyal, siyasi ve dinî sebeplerle hikmet anlayışını yitirmeye başlamıştır. Gaye ve hikmetini idrak etmek, her ibadet ve davranışın ayrılmaz bir parçası iken bazen, din, bereket ve zarafetten yoksun şekilsel ritüellere, adet ve törelere indirgenmektedir. Manayı kavramadan surete sarılmak, özden uzaklaşma ve yabancılaşma tehlikesini beraberinde getirmektedir. Sebepler ve suretler âleminde yaşadığımız için zahir önemlidir. İman, amel ve ahlak sûretsiz ve zâhirsiz olmaz, fakat suretlerin ötesindeki manaya ulaşmak bütün yolcuların nihai amacıdır. (Kalın 2017: 5). Pir-i Türkistan, bu konuda şöyle ikazlarda bulunur:

Görünüşi sufiye benzer, kıyametten korkmazlar,

Günah ve haram hâsılı, günahlardan ürkmezler,
Riya teşbihi elinde, ağlayıp yaşın dökmezler,
Arslan Babam sözlerini işittiniz teberrük.
Ahir zaman ümmetleri süslerler evlerini,
Nefshevaya sevinip bozar her an huylarını,
Şan ve şefkaler ile dik tutar boylarını,
Arslan Babam sözlerini işittiniz teberrük. (Divan-ı Hikmet: 18/103).

Suretlerin ötesindeki anlamı kavramak için de hikmete ve muhkem düşüncelere ihtiyacımız var.

c. İnsan, Mana ve Özgürlük

Yesevî düşüncesinde varlık, ontolojik açıdan, ilahi âlemlerden ve bu âlemler de ahlaki nitelikteki makamlar ve tabakalardan oluşan perdeler halinde tasavvur edilmektedir. İnsanın olgunlaşması sürecindeki elde ettiği ahlaki makamlar, İlâhî âlemlerin tabakalarıyla uyum içerisinde. Burada, Yesevî düşüncesindeki “kâmil insan” öğretisinin tasavvufi ontolojiye iç içe olduğu görülmektedir. Bu ontolojide âlemler, insan ve Allah’ı ayıran ve insanın misaktaki Rabbiyle ittisal hali arasındaki perdeler veya engeller olarak algılanmaktadır. Bu ontolojik ve psikolojik perdeler ölüm gerçeğiyle ortadan kalkmakta ve insan Rabbine dönmekte ve Hakk’a kavuşmaktadır. Ölüm gerçeği, insanın yaratılış amacı ve ilahi kanunun vaz ettiği zorunluluktur. (Kenjatay 2003: 131). İnsan hakikati bilmek için ilk önce fitratındaki ilahi nefhanın manasını kavraması gerekmektedir. İnsanın kendindeki manayı kavraması Hakikati bilmenin şartı ve başlangıcıdır. Yesevî’nin,

Adem oğlunda zerre kadar mana olmasa
Sen onu adam görüp adam deme

Duymasa mana sırrından adam değildir
Sen onun suretini görüp mahrem deme. (Divan-ı Hikmet: 132/278).

dediği şey, bahsettiğimiz hakikati ifade etmektedir.

Eşyanın hakikatini ve anlamını sorgulama eylemi, insan oluşumuzun temel unsurlarından biridir ve bizi beşeriyet mertebesinde insanıyyet mertebesine ulaştırır. Bunun iki temel

unsuru da özgürlük ve anlamdır. Modern düşüncenin tersine Yesevî, Mevlana ve İbn Arabi gibi Müslüman arifler özgürlüğü basit bir tercih hakkı olarak görmezler. Bir anlam dünyasına oturtmadan özgürlüğü ele almanın imkânsız olduğunda ısrar ederler. Özgürlük negatif manada engellerden kurtulmak ise, pozitif manada kanatlanıp semaya uçmaktır. (Kalın 2017: 6). Modern özgürlük anlayışı, muhteva ile ilgilenmez. Bu konuda ahlaki bir hüküm vermez. Hükümü bireyin tercihine bırakır. Hazcı bir hayat yaşamak, dindar olmak, çıkarıcı bir yaşam sürmek ve farklı tercihlerde bulunmak, bireye seçme hürriyeti verdiği için anlamlıdır. Bu tercihlerin muhtevasını oluşturan değerler ve yaşam biçimleri hakkında hüküm vermek, modern ahlak anlayışının dışındadır. Bir anlamda modern olmak, anlam verme iddiasında bulunan geleneğin sınırlarından kurtulmaktır. Çünkü anlam ve mana arayışı insanı metafiziğe götürür. Dışlayıcı hümanizmin en büyük kaygısı tekrar metafiziğe geri dönmektir. Modern düşüncenin temel krizlerinden biri burada kendini gösteriyor. Muhtevadan yoksun bir özgürlük, bir anlam krizine ve bir adım sonrası da nihilizme götürür. (Kalın 2017: 7). Özgürlük, suretlerin ötesindeki manayı kavrayıp hakikat makamına ulaşmaktır. Ariflere göre biz ancak bir anlama doğru yöneldiğimiz zaman özgür hale geliriz. Bugün İslam dünyasının hüküm ile hikmet arasındaki bütünleyicilik ilişkisinin yeniden kurulması gerekmektedir. Suret ile mana, akıl ile kalp, zahir ile batın, iman ile mantık arasındaki ilişki doğru kurulduğunda Doğu'nun ve Batı'nın ötesindeki hikmeti yakalamak için yeni ufuklar açılacaktır. (Kalın 2017: 8). Yesevî'nin hikmeti bu ufuk yolculuğunda menzile ulaşmanın önemli kılavuzlardandır. Onun hikmet mirasını anlamak ve ona göre yaşamak, beşeriyet seviyesine düşmüş insanı yeniden insaniyet seviyesine çıkaracaktır.

d. İlim Amel İrfan

Yesevî'nin hikmetlerde sıkça yaptığı vurgulardan bir tanesi “ilim-amel” “söylem- eylem” ilişkisidir. İlmin amelle buluşması, Pîr'in dilinde, şeker ve bal gibidir. Ondan tadanlar nasıl mutluluk tebessümleri ederlerse, ilmîni ameli için vesile kılanlar, arık ilim makamından irfan makamına terfi ederler. Gerçek âlim, ilmiyle amel olandır. Nihayetinde hakiki âlim, irfan diyarında bir arife dönüşür. (Çetinkaya 2016: 76)

Allah diyen şeker ve bal hazırladı,

Âhirette Allah ile sevdâ eyledi,

Amel işleyen gerçek âlimi ârif kıldı,

Can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar. ((Divan-ı Hikmet: 79/127-128).

Yesevî öğretisinde iki tür ilimden söz edilmektedir: “ilim iki incidir, beden ve cana rehber durur”. Buradaki can ilminin içeriği metafizik ve ebedi hakikatlerdir. Yesevî düşüncesinde, canı besleyen ilim, marifet ve hikmet ilmidir. Bu İlimle uğraşanlar gerçek âlimlerdir. Beden âlimlerine gelince, Pîr, onları zulmün temsilcileri olarak görür. Can âlimi, Efendiler Efendisine “şah damarından daha yakın”dır. (Kenjatay 2003: 187).

İlim ikidir beden ve câna rehberdir,

Cân âlimi Hazret'ine yakındır,

Muhabbetin şarabından içer,

Öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarım ey. ((Divan-ı Hikmet: 83/137).

Yesevî' de bedeni besleyen ilim, insanın akli ve duyumla elde ettiği teorik bilimdir. Beden ilmi, fizik ve geçici dünyevî olguları araştırır. Modern bilim paradigmasında ampirik bilim olarak tanımlanan bu ilim, sadece varlığın maddi boyutunu ve değişen dış dünyayı kavrar. Yesevî için bu gerçek ilim olamaz, çünkü beden ilmi gerçek bilim olan can ilmi gibi Tanrı'yı tanıma yolunda ruhu tezkiye ve tasfiye ederek ayna haline gelmesine engel olur. (Kenjatay 2003: 87). Modern hümanizmin çıkmazı bu epistemolojik ayrımdadır. Yesevî, burada her ne kadar iki tür ilimden söz etse de bunlar birbirlerinden bağımsız değildir. Yesevî epistemoloji ve ontolojisinde bütünlük hâkimdir. Dolayısıyla Yesevî'nin eleştirdiği husus metafizik içerikten yalıtılmış indirgemeci pozitif bilim anlayışıdır. Bu anlayış insanın maddi ve haz boyutunu öncelediği için ciddi anlamda krizlere neden olmuştur. Bugün müşteki olduğumuz insan sorunsalının temelinde bu paradigma vardır.

İnsanı tek boyuta indirgeyen dışlayıcı hümanizmin en mümeyyiz vasfı, insan ilişkilerinde çıkarıcılık ve bencilliği esas almasıdır. Bu anlayış Müslüman mutasavvıfların “İnsan-ı Kamil” tasavvuruna tezat teşkil eder. Bu nedenle Muhammed İkbâl, Nietzsche'nin “üstün insan” tanımlamasını yetersiz bularak, metafizikten kopuk bir insanı “üstün hayvan” olarak niteler. Yusuf Has Hacip ve Yesevî gibi insan merkezli düşünce yapısına sahip olan hikmet sahiplerine göre, gerçek insan, sürekli kendi çıkar ve menfaatlerini düşünmeyen ve başkalarının lehinde çalışan, hemcinslerine merhamet ve şefkatle yaklaşan ve onlara iyi, doğru ve dürüst davranışlarıyla model olan insandır.

Hayatı boyunca iyi ve doğru yolda yürüyen, bu dünyaya fazla gönül bağlamayan insan, insandır. Böyle hareket etmeyip de, bu dünyaya gönül verip gönlünü kaptıran insan, bataklığın dibine çakılmış, batmış demektir. O halde insan beşeriyetten kurtulup, gerçek insan olmak istiyorsa, bu dünyanın esiri olmadan iyi ve doğru bir hayatın, yani erdem peşinde olmalıdır. Yusuf Has Hacip'e göre, insan, insan olup insanlık vasfını yükseltebilir. Bu sebeple

gerçek insanın işareti, insanlıktır. İnsanlık işareti ise iyilik, doğruluk ve ahlaklı merkezli yaşamdır. İyilik ve doğrulukla insan, insan olur ve insanlık adını alarak bu adı yüceltir. Bu ise onun ve insanlık adının ebedileşmesini sağlar. (Toprak 2017: 101). Kenan Gürsoy, bu süreci “erdem” fikrine götürerek insanın kendini anlama sanatı olarak şu değerlendirmeyi yapar: “İnsanın ekzistansiyel bir tavırla kendi varlık temeline doğru yaşadığı bu aşma hareketini; bir başka deyişle kâmil insan’a gerçekleştirilen ‘mücadele’yi, yine o insanın bireysel anlamda kendi beninde yakaladığı bir evrensel yöneliş şeklinde düşünmek durumundayız. Bu, bir bakıma vahdet’ikesret’te, ‘kesreti ise vahdet’te anlamak olduğu kadar, temeldeki aşkın ve ideal ben dolayısıyla, ‘öteki’ni kendinde fakat ‘kendini’ni de ‘öteki’nde anlama sanatıdır. (Toprak 2017: 97). İşte böyle bir insan tasavvuru, modern hümanizmle debelenen ve irtifa kaybeden, Foucault’un deyişimiyle ‘ölen insanı’ yeniden dirilterek ait olduğu yüceliğe ve şerefe taşıyacaktır.

Yesevî öğretisinde bireysel diriliş önemlidir. Bu bakımdan “Divan-ı Hikmet, ferdî bir ahlak mecmuasıdır.” der Köprülü. Bu anlayış hesap sormak değil, hesap vermek üzerine kuruludur; iman, İslam ve ihsanı; şariat, tarikat, hakikat ve marifet diyalektiği içerisinde bireysel yaşama aktarmayı telkin eder. “Bir kavmin kendini değiştirmedeği sürece, Yaraticı onların durumunu değiştirmeyeceği” (Kur’an 13:11) ilkesinin bireyden başlayarak, topluma ve devlete yönelik sivil bir tarzda değişim ve dönüşümün mümkün olabileceği öngörülmektedir. (Uyanık 2016: 209).

Sonuç

‘Arzın Kurt’u ve semanın çocuğu’ olan insan sorunu bütün kültür ve medeniyetlerin başat konularından biri olmuştur. Farklı tanımlama, adlandırma ve konumlandırmalara rağmen insan ve onun varlık alanına ilişkin soru ve sorunlar güncelliğini sürekli korumaktadır. Medeniyet çatışmalarının kotarıldığı, ‘tarihin sonu’ gibi tezlerin ortaya atıldığı, bu tezlere karşıt olarak medeniyet ittifaklarının kurulmaya çalışıldığı çağımızdaki birçok sorunun kaynağında söz konusu medeniyetlerin insan tasavvuru yatmaktadır. Bugün teknoloji, hikmetsiz bilim ve makineleşme sayesinde insanın ölümünden şikâyet ediyorsak, bu süreçleri hazırlayan medeniyetleri ve onların insan tasavvurlarını sorgulamak ve yargılamak gerekiyor. Doğu-Batı diyalektiğinden neşet eden ontolojik ve epistemolojik ayırım kategorilerini aşarak, haysiyeti ve onuru zedelenen insan yeniden varlık sferindeki şerefli yerini almalıdır. Bunun için insanı değer olarak gören, fakat onun metafizik boyunu inkâr etmeyen kültür ve medeniyet kodlarına dönüş, yaşanan insanlık krizine bir umut olabilir. Bunu yapabilmeyen yol ve yöntemlerinden birisi, yüzyıllarca farklı dil, ırk ve dinî tasavvurlara sahip insanlara barış, güven ve huzur, hoşgörü ve kardeşlik ülkülerinin temelini atan ve tarihin testinden

geçen Türkistan Erenleri, Horosan Erenleri ve Rum Erenleri'inin ritmini yakalama ve onları anlama ve tanıma çabasıdır. Ahmet Yaşar Ocak hocamıza göre, uzun asırlardan beri, ilmi muhitler ve belirli sufi çevreler hariç tutulursa, Batı Türkleri, dolayısıyla Türkiye Türkleri, Ahmet Yesevî'yi pek fazla tanıma imkânı bulamamıştır. Bir Mevlana, bir Hacı Bektaş-ı Velî, bir Yunus Emre veya Hacı Bayram-ı Velî ölçüsünde bağlanma derecesine erememişlerdir. Fakat öyle görünüyor ki, İslam ve Türk dünyası, yaşanan bu anlamsız gerginlik ve çelişkilerden sonra bu muhterem atalarını daha iyi tanıma fırsatı bulacaklar ve kendi köklerini daha iyi keşfetme ve anlama imkânına kavuşacaklardır. (Ocak 2000: 451). Ahmet Yesevî, vaktiyle hayatta iken oynadığı tarihi rolün bir benzerini bir kere de ölümünden sonra oynayacak ve Türkiye Türkleri ile diğer Türk dünyası arasında kurulmaya çalışılan gönül ve kültür köprüsünün en önemli ayaklarından birisini teşkil edecektir. Yesevî'inin insan anlayışı, diğer bir ifade ile Yesevî hümanizmi ne Batı'nın salt rasyonalizmine, ne de Doğu'nun hayatın gerçeklerini ıskalayan mistifikasyonuna indirgenebilir. Onun felsefesi her iki unsuru birleştiren ve bir potada eriten bir "Hikmet" pınarıdır.

Kaynakça;

- Ahmed Yesevî (2016). *Divân-ı Hikmet*. Haz. Hayati Bice. İstanbul: H Yay.
- Bayraktar, Süleyman (1992) (Yöneten), "Aliya İzzetbegoviç'in Doğu ve Batı Arasında İslam Kitabı Üzerine". *İslami Araştırmalar*, cilt:6, Sayı 2. 70-90.
- Begoviç, Aliya İzzet (1993). *Doğu ve Batı Arasında İslam*. Çev. Salih Şaban. İstanbul: Nehir Neşriyat.
- Çetinkaya, Bayram (2016). "Hoca Ahmet Yesevî Öğretisinde Âlim ve Ârif olguları". *Diyanet İlmî dergi*. 52/4: 69-91.
- İbn Manzûr (1956). "Hikmet Maddesi". *Lisanü'lArab*. C.XV. Beyrut:
- Kalın, İbrahim (2017). "Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet". *Bilig*. Kış. Sayı 80. 1-15.
- Kenjatay, Dosay (2003). *Hoca Ahmet Yesevî'nin Düşünce Sistemi*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Ocağı Yayınları.
- Küçükkaya, M. Askeri (2016). "Hoca Ahmed Yesevî'de İnsan Sevgisi". *Diyanet İlmî dergi*. 52/4: 113-128.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2000). "Türk Dünyasında Ahmed Yesevî Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Sûfî Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi". *Yesevîlik Bilgisi*. Edit. Cemal Kurnaz- Mustafa Tatcı. Ankara: MEB.

Sorokin, P. A. (1972) *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tuncay. Ankara:

Toprak, Funda (2017). “İnsan-ı Kâmil’e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca AhmedYesevî”. *Bilig*. Kış. Sayı 80. 95-122.

Uyanık, Mevlüt (2016). “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevî Ve Yönteminin Önemi”. *Diyanet İlmî dergi*. 52/4: 191-213.

Yümni, Sezen (2005). *Hümanizm ve Türkiye*, İstanbul: Yay.